

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

• एतद्देवप्रत्ययमन्त्रकोषाग्रेवशास्त्रकृतिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तन्निष्पन्नानामर्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्त्वप्रवृत्तित्व-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सुपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-चन्द्रःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सद्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदृशमतानुसारि-संज्ञताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाह्यादुरेण

विरचितः ।

प्राचिनविमलानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवज्जलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणविभिः
नूतनसङ्गठितवज्जलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अग्रेवशास्त्रविष्णारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराचरैः प्रकाशितश्च ।

पञ्चमः काण्डः ।

व्यञ्जनवर्णः । अ—उ ।

कलिकाता-राजधान्यां

नारायण-धन्ने मुद्रितः । ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च । प्रकाशकः १८९३

PRINTED BY R. L. PAN, NARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Suddakalpadruma Office, No. 71. Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press, No. 24. Lower Circular Road, Calcutta: Price for Subscribers in India, Rs. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

All rights reserved.

1/10
10123
11261
1151

SL 11C
040708

मैको । तथा च । अन्तोऽस्य मन्थमैवसौ विनेत-

शकटः

मिति रघुः । रजःपरिणामभेदो न शक्यते
प्रत्याख्यातुमिति तत्त्वकौमुद्या वाचस्पतिमिश्रः ।
शक्या मखेनापि सुदोऽमराणामिति नैषधम् ।
इति दुर्गादासः ॥

शक, य न शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
उभ-सक-सेट् ।) शक्तिर्दिवादिपक्षे चमा
स्वादपक्षे सामर्थ्यम् । य न, शक्यति शक्यते
दुःखं दीनः । इति दुर्गादासः ।

शकः, पुं, (शक + अच् ।) आतिभेदः । रुपभेदः ।
इति मेदिनी ॥ स च रुपः शकादित्यः इति
शालिवाहन इति च नाम्ना ख्यातः । तस्य
मरणदिनावधि बत्सरगणनाङ्कः शकाब्देति
नाम्ना पञ्जिकायां लिख्यते । स च स्नेह-
जातिविशेषः । सत्ययुगे सगरराजेनास्य मन्त्र-
काङ्क्षं सुखयित्वा वेदवाह्यत्वमकारि । यथा,—
“ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदा-
स्तथा ।

पङ्कवांश्चापि निःशेषान् कर्तुं वावसितो रुपः ॥
ते हन्यमाना वीरेण सगरेण मञ्जौजसा ।
वशिष्ठं शरणं जग्मुः सूर्यवंशपुरोहितम् ॥
वशिष्ठः शरणापन्नान् समये स्थाप्य तावृषिः ।
सगरं वारयामास तन्मो दत्त्वाभयं तदा ॥
सगरस्तौ प्रतिज्ञान् वशिष्ठं समुपवाहलः ।
धर्म्मं जघान तेषां च वेशानन्वाचकार ह ॥
अहं शिरः शकानान् सुखयामास भूपतिः ।
जवनानां शिरः सर्वे काम्बोजानामपि हिज ॥
पारदाभूतकेशांस्तु पङ्कवान् शशुधारिणः ।
निःस्त्रायायवष्टकारान् सर्वानेव चकार ह ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे सगरोपाख्यानम् १५ अः ॥
देशभेदः । इति विश्वः ॥ (यथा, मात्स्ये ।
१२० । ४५ ।

“तुषारान् वर्वरान् कारान् पङ्कवान् पारदान्
शकान् ।

एतान् जनपदान् मण्डलान् प्रावयित्वादिधिं गता ॥”
शकटः, पुं, स्त्री, (शक्नोति भारं वोढुमिति । शक्
+ “शकादिभ्योऽटन् ।” उणा० ॥ ४ । ८२ । इति
अटन् ।) यानविशेषः । गाड़ी इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । अनः २ । इत्यमरः ॥ अचः ३ ।
इति शब्दरत्नावली । विष्णुवध्यासुरविशेषः ।
द्विषहृत्पलपरिमाणम् । तत्पर्यायः । भारः
२ आचिनः ३ शकटीनः ४ शलाठः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ उत्तमः ।

“शकटः प्राक्किनी गावो यानमस्कन्दन् वनम् ।
अनूपः पञ्चतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥”
इति भरतः ॥

तिनिसटलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यूह-
विशेषः । यथा, मनुः । ७ । १८७ ।

“वृहद्वहनं तन्मागं यायान् तु शकटेन वा ॥”
शकटाकृतित्वान् रोहिणीनक्षत्रम् । यथा,
दृष्टत्सुहितायाम् ॥ २४ । ३० ।

“रोहिणीशकटमध्यमं स्थिते
चन्द्रमस्यशरणीकृता जनाः ।

शकुनं

कापि यान्ति शिशुयाचितप्राणाः
सूर्यतमपिटराख्यपायिनः ॥

शकटहा, [न] पुं, (शकटं हन्तीति । हन् +
क्विप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (एतद्वि-
वरणं भागवते १० स्कन्धे ७ अध्याये तथा
हरिवंशे ६२ अध्याये च दृश्यम् ॥) शकट-
नाशके, त्रि ॥

शकटाङ्गा, स्त्री, (शकटमिति आङ्गा यस्याः ।)
रोहिणीनक्षत्रम् । तस्याः पञ्चतारामयशका-
कृतित्वान् ॥

शकुलं, स्त्री, (शक्नोतीति । शक् + “शकिशब्धो-
नित् ।” उणा० १ । १११ । इति कलः ।)
लकः खड्गम् । (यथा, रघुः । २ । ४६ ।

“अथान्वकारं गिरिगङ्गाराणां
दंष्ट्रामयखैः शकुलानि कुर्वन् ॥”

रागवस्तु । वल्कलम् । इति मेदिनी ॥ शल्कम् ।
आंश इति भाषा । इति शकुलिनृशब्ददर्शनात् ॥

शकुलः, पुं, स्त्री, (शक् + कलः ।) एकदेशः ।
(यथा, मनुः । ६ । २८ ।

“प्रतिगच्छ पृटेनेव पाणिना शकुलेन वा ॥”

खड्गम् । यथा,—

“भित्तं शकुलखण्डे वा पुंस्त्वहोर्हो समेऽंशके ॥”
इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । १ । १३ ।

“ताभ्यां स शकुलाभ्याश्च दिवं भूमिश्च निर्ममे ॥”

शकुली, [न] पुं, (शकुलमस्यास्तीति । इतिः ।)
मत्स्यः । इत्यमरः ॥

शकान्तकः, पुं, (शकस्य स्नेहजातिविशेषस्य
अन्तकः ।) विक्रमादित्यराजः । इति केचित् ॥

शकारः, पुं, राज्ञः अनृपायाः स्त्रिया भ्राता ।
यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥

“महसूत्रताभिमानो दुष्कुलतैश्चयसंयुक्तः ।

बोध्यमनृपाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार
इत्युक्तः ॥”

शकारिः, पुं, (शकस्य स्नेहजातिविशेषस्यारिः
शत्रुः ।) विक्रमादित्यराजः । स तु उज्जयिनी-
देशाधिपतिः । यथा,—

“साहसङ्कः शकारिः स्यादिक्रमादित्य इत्यपि ॥”
इति जटाधरः ॥

शकुनं, स्त्री, (शक्नोति शुभाशुभं विज्ञातुमनेनेति ।
शक् + “शक्नेरुनोन्तोन्तानयः ।” उणा० ३ । ४६ ।

इति उनः ।) शुभशंसिनिमित्तम् । इति मेदिनी ॥
सङ्गुः इति हिन्दीभाषा । फललक्षणम् । इत्य-
जयपालः ॥ * अथ शुभशकुनानि ।

“कीर्त्तनान् अवगतो विलोकनान्
स्पर्शनान् समधिकं समोत्तरम् ।

मङ्गलाय दधिचन्दनादिकं
स्यात् प्रवासभवनप्रवेशयोः ॥

दध्याप्यदूध्वाक्षतपूर्णकुम्भाः
सिद्धान्नसिद्धार्थकचन्दनानि ।

आदर्शशङ्खामिधमीनवृत्ता-
मोरोचनामोमयमोमधूलिः ॥

शकुनं

शीर्वाणवीणाफलभद्रपीठ-
पुष्पाङ्गनालङ्कुरकायुधानि ।

ताम्बूलयानासनवर्द्धमान-
ध्वजातपत्रयज्जनाम्बराणि ॥

वाम्भोजभृङ्गारस-टङ्कवाङ्क-
गजाजवाह्यः कुशचामराणि ।

रत्नानि चामीकररूप्यताम्र-
वर्द्धकाश्चौघधयः सुराश्च ॥

वनस्पतेर्नूतनश्राकमेवं
माङ्गल्यपञ्चाशदिदं प्रदिष्टम् ।

शुभेषु कार्येष्वशुभेषु चैव
कार्यं गतानां शुभदाः सदैव ॥

एतानि दृष्ट्वा शुभदर्शनानि
कुर्वन्ति दृष्टः पथि दक्षिणेन ।

सकललोकान्दशुभावहानि
त्यक्तानि वामेन शुभा भवन्ति ॥

गान्धारवङ्कजावृषभस्तथान्यं
स्वरेषु गम्भीरमनोरमा ये ।

वादित्रवेदध्वनिगीतवृत्त-
मित्रादिशक्तं किल यत्र रौद्रम् ॥

आदाय रित्तं कलसं जलार्थं
यदि व्रजेत् कोऽपि सहाध्वगेन ।

पूर्णं समादाय निवर्त्ततेऽसौ
यथा जतार्थः पथिकस्तथैव ॥ * ॥

अङ्गारभस्मैत्यनरञ्जुपङ्क-
पिण्याककार्पासतृषाम्बुविष्टाः ।

लण्णायसावस्करलण्णाय-
पाषाणकेशा भुजगौघधानि ॥

तेलं गुडं चर्म वसा विभिन्नं
रित्तञ्च भाण्डं लवणं तृणञ्च ।

तक्रागला शृङ्खलवृष्टिवाताः
कार्यं कश्चित् त्रिंशदिमे न शक्ताः ॥ * ॥

स्वपादयानसुखलनं नृपाणां
भङ्गः कश्चिदयानपलायनञ्च ।

हाराभिघाताध्वगशस्त्रपाताः
प्रस्थानविघ्नं कथयन् यातुः ॥

मार्जारयुद्धारवदर्शनानि
कलिः कुटुम्बस्य परस्परञ्च ।

चित्तस्य कान्त्यकरञ्च सर्वं
गन्तुः प्रयागप्रतिषेधनाय ॥

दृष्टे शत्रवे रोदनशब्दहीने
महार्थसिद्धिः कथितोद्यमेयुः ।

यहप्रवेशेषु शत्रवः शत्रवं
रजं सदीर्घमथवा ददाति ॥

गण्डधमावर्जयतां नराणा-
मन्तर्गलं चेत् प्रविशत्यकस्मात् ।

भवेत् तदाभीष्टितसौख्यलाभो
यः कौतुकी तेन निरूप्यमेतत् ॥

उज्ज्वलितं भट्टिति दन्तधावनं
संमुखं पतति यत्र वासरे ।

भोजनं भवति तत्र वीक्षितं
यासभावितमिदं हि नाश्वनम् ॥”

शकुनं

इति वसन्तराजशकुने विचारिताः शुभावहः॥
अथ नराङ्कितविचारः ।

“अथाभिधास्ये द्विपदेषु तावत्
प्रधानभावात् शकुनं नराणाम् ।
नेमितिकं यत् प्रतिभास्य सर्वं
फलं शुभाशोभनयोर्नरोति ॥
नरोऽभिरूपः सितवस्त्रमाळो
वाचं प्रशस्तं मधुराञ्च जल्पन् ।
यत्किञ्चा योविदपि प्रयागे
प्रवेशकाञ्च करोति सिद्धिम् ॥३॥
वमद्विकेशो हतमानगर्जः
चिन्तामयजलेनदिग्भाः ।
खला गर्भवती रुदन्ती
मलान्तिमोक्षतजराधवाञ्च ॥
दीनो द्विषत्तृणविमुक्तकेशः
भ्रमेककथाः खरभेरिभस्याः ।
सन्नासिसोऽक्रन्दनपुसकाया
दुःखावहः सर्वसमीहितेषु ॥४॥
पृथ्वीपतिर्ब्रह्मण्युक्तो
वैश्या कुमारी सुहृदः सुकेशः ।
नार्यो नराणाञ्चट्टाधिरुद्राः
शुभाय दृष्टाः शकुनोऽयमेव ॥५॥
लण्णाभराः लण्णविलेपनाद्याः
लण्णां सजं भूङ्क्ते विधारयन्ती ।
दृष्टा सकोपा यदि लण्णवर्णा
नारी नरेऽस्तिद्विपदो भवन्ति ॥६॥
श्वेताभरा श्वेतविलेपनाद्या
मालां सितं नृद्धिं विधारयन्ती ।
दृष्टा प्रलुष्टा यदि गौरवर्णा
नारी नरेऽस्यादभीष्टसिद्धिः ॥
धृतातपजः सुविशुद्धवासाः
पुष्पाभितलचन्दनचित्रिताङ्गः ।
भिन्नीययुक्तः क्षतभोजनो वा
विप्रः पठन् यच्छति सर्वसिद्धिम् ॥
अभ्युपगच्छति यस्य हि याने
स्त्रीपुत्रद्वयोपयथा फलद्वयः ।
सर्वसमीहितसिद्धिरवश्यं
तस्य नरस्य भवत्यचिरम् ॥”

इति वसन्तराजशकुने नराङ्कितेनित-
संज्ञम् ॥ ३ ॥

“गच्छति पृष्ठं पुरतस्तथैव
वामीदृष्टी केनचिदुच्यमाना ।
सर्वाश्रयश्चातिप्रशयेन ताभ्य-
स्त्रितस्य तुष्टिर्विजयाय पुंसाम् ॥
सिद्धेऽं विराता जहि ह्निन्दि भिन्दि
चेत्यादयः शत्रुवधोद्यतानाम् ।
क यासि मा गच्छत चैवमाद्याः
प्रयोजनारम्भनिवारणार्थाः ॥
स्त्रीर्यं स्थिराणां दमनं तदर्था-
द्वान्धातिवृत्तिर्विनिवर्त्तितार्थात् ।
लामं जयं भङ्गममङ्गलं वा
सुमनीः ॥

गच्छी ५ शलद्वय-२

शकुनिः

उयं भवेद्भेदनमग्रभागे
भयं भवेद्द्विभागभूते ।
नेर्ह्यकोणे रणमार्गो धो
वायव्यकोणे रुदितं सट्टे ॥
नृहुः सुतानी रुदितेन पृष्ठे
लाभो भवेत्तत्र निवर्त्तनेन ।
नृहुस्तद्वये रुदितेन गन्तुः
सिद्धिं विधत्ते रुदितं रिपूणाम् ॥”

इति वसन्तराजशकुने नराङ्किते उपश्रुति-
प्रकरणम् ॥ ३ ॥ वक्तृकवाकटङ्कटिङ्गभकार-
खवभासभारहाजमयरकपिङ्गल-लावकगुधो-
लककपोतगोवत्सकुक्कुटकलविङ्गभारतीचास-
खङ्गनकाकपिङ्गलारूपाणि शकुनानि घोटक-
वृषभद्विषखरगोमहिषजानमेघेडकोटकुक्कुट-
रीभृषिकमार्जारिवानरद्वगवराहकलामनकु-
लवृषिकपिपीलिकापक्षी-कुक्कुरादिरूपशकुना-
निच वसन्तराजशकुने द्रष्टव्यानि । हस्ति-
शशकश्चगालवटपदशरभसपरूपाणि शकुनानि
तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥

शकुनः, पुं, (शक + उन + णि) पक्षिमात्रम् । (यथा,
महाभारते । १ । ७२ । १० ।

“तं वने विजने गर्भं सिंहयात्रसमाकुले ।
दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्यवारयन् ॥”
पक्षिविशेषः । गृह्येति शब्दात् । इति मेदिनी ।
कश्यपपत्नीताम्रायाः श्वेतगुहादयः पुत्राः । इति
श्रीभागवतम् ॥ गृहस्थाश्रमफलं यथा,—

“वामेऽपसथे पुरतश्च पृष्ठे
युद्धं विभेदं मरणं स्त्रियञ्च ।
गृध्रः स्थितः सन् कुशले क्रमेण
शब्दोऽपसथोऽस्य विपत्तिहेतुः ॥”

इति वसन्तराजशकुनम् ॥

विप्रभेदः । इत्युणादिकोषः । तद्विवरणं भाग-
वते उक्तम् । गीतविशेषः । तस्य उत्सवादिषु
मङ्गलार्थयोगम् । इत्यजयपालः ॥ शुभशंसी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शकुनश्चा, स्त्री, (शकुनं जनतीति । ज्ञा + कः ।
स्त्रियामाप् ।) ज्येष्ठी । इति चिकित्साशेषः ॥
शकुनज्ञातरि, त्रि । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३१ । ५३ ।

“प्राहिणोन्माद्विह्वलि स्वसखा शकुनज्ञया ।
स्वतन्त्रोऽभिनवाङ्गो युवतीनां मनोभवः ॥”

शकुनिः, पुं, (शक्नोति उन्नेतुमात्मानमिति ।
शक + “शक्नेदानीन्तोन्त्यनयः ।” उणा० ३।४६।
इति उनिः ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ११ ।

“क्रयादानं शकुनीनं सर्वोत्तमा गाम-
निवासिनः ।

अनिहृष्टांश्चैकशफांश्चिभञ्च विवर्जयेत् ॥”
चिह्नपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ सौवलः । स तु
कौरवमातुलः । (अयं हि दुर्गन्धिनमस्त्री । दूते
पातवान् जिह्वा वनं प्रेरयामास । अस्त्री हि
कौरवयुद्धे सहदेवेन निहतः । एतद्विवरणं महा-

शकुनी

भारते शल्यापर्वणि द्रष्टव्यम् ॥) ववादिकादश-
करणान्तर्गताष्टमकरणम् । इति मेदिनी ॥
तत्करणजानफलम् ।

“परजनघनहर्ता वञ्चकः क्रूरचेष्टः
करुणकरवालो व्याहतस्वामिपन्नः ।
अतिशयपरदारासक्तचित्तः सरोषो
भवति शकुनिजन्मा मानवः श्रीप्रकर्मा ॥”
इति कौटोपदीपः ॥ ३ ॥

दुःसहपुत्रः । यथम्,—
“दुःसहस्याभवत् भार्या निर्मादिर्नाम नामतः ।
जाता कलेस्तु पाप्मायां जन्तौ चञ्चलदर्शनात् ॥
तथोरपत्याभयवत् जगद्भापीनो योऽश ।
अष्टौ कुमारः कन्याश्च तथाद्यावत्तभीषणाः ॥
दन्ताकृष्टिस्तपोक्तिश्च परिवर्त्तस्थया परः ।
अङ्गधुक शकुनिश्चैव गणप्रान्तरतिष्ठया ॥”
तस्य पञ्च पुत्रा यथा,—
“श्येनकः कपोतश्च गृध्रलोकौ च वै सुतान् ।
अवाप शकुनिः पञ्च जगदुत्तान् सुरासुराः ॥
श्येनं जग्राह वै नृहुः कार्कं कालो गृहीत-
वान् ।

उलूकं निर्हतिस्त्रापि जग्राहतिभयावहम् ॥
गृध्रं व्याधित्सीशोऽथ कपोतश्च स्वयं यमः ।
एतेषामेव चैवोक्ताः क्रताः पापोपपादने ॥
तस्मान् श्येनादथो यस्य निजोयन्ते शिरस्यथ ।
तेनात्मरत्नगायात्रां शान्तिः कार्या द्विजोत्तम ॥
गेहे प्रसूतिरितेषां तद्वीङ्गनिवेशनम् ।
न शस्तं वर्जयेद्देहं कपोताक्रान्तमस्तकम् ॥
श्येनः कपोतो गृध्रो वा कौशिको वा गृहे
द्विजः ।

प्रविष्टः कथयन्त्यन्तं वसतां तत्र वेश्मनि ॥
इदं क परिचजेद्देहं शान्तिं कुर्याद्विजोत्तम ।
स्वप्नपि हि कपोतस्य दर्शनं न प्रशस्यते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशोत्पत्तिनामा-
ध्यायः ॥३॥ विजुलिपुत्रः । यथा,—

“वेवस्वतमनोरासीद्विजाङ्कः पृथिवीपतिः ।
तस्य पुत्रगतं चासीद्विजुलिचर्येष्ट उच्यते ॥
सोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्य पञ्चदश स्मृताः ।
शकुनिप्रमुखाः पुत्रा रक्षिता रोमहर्षिताः ॥”
इति वल्लुपुराणे सगरोपाख्याननामाध्यायः ॥

शकुनिप्रपा, स्त्री, (शकुनीनां पक्षिणां गानार्थं या
प्रपा ।) पक्षिणः पानीयशाला । तत्प्रायः ।
श्रीग्रहः २ । इति हाराजुली ॥

शकुनी, स्त्री, श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चटकी । इति कैविल ॥ (पक्षिरूपधारिणी
पक्षिणा । यथा, महाभारते । ५ । १३० । ४५ ।
“अनेन हि हता बाण्ये पूतना शकुनी तथा ॥”
तथा च हरिवंशे । ६२ । १—२ ।

“कस्यचित्तथ कालस्य शकुनीवशधारिणी ।
धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनेति परिच्युता ॥
पूतना नाम शकुनी घोरा प्राणिभयङ्करी ।
आजगामाह्वराजं तु पक्षी क्रोधात् विधु-

शकुला

शकुनीश्वरः, पुं, (शकुनीनां पत्न्यामीश्वरः ।) गङ्कः । इति धनञ्जयः ।
 शकुलः, पुं, (शकुति उत्पत्तितुमिति । शक + “शक्रेन्नोन्तोन्त्ययः ।” उणा० ३।४६ । इति उक्तः ।) पक्षी । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १ । ७२ । ११ ।
 “नेमां हिंस्युर्वने वालां क्रथादा मांसयङ्गिनः । पथ्यरक्षन्तां तत्र शकुला मेनकात्मजाम् ।”)
 कोटभेदः । भासपक्षी । इति मेदिनी ।
 शकुलना, स्त्री, (शकुलैः पक्षिभिर्नाल्यते पाल्यते इति । ना + घञर्थे कः । स्त्रियामाप् ।) मेनकाश्वरःसु विष्णुमित्रेण चरिता कथा । सा कण्वसुनिना प्रतिपालिता । दुष्मन्तराजेन विवाहिता । अस्याः पुत्रो भरतः राजपक्षवर्त्तौ । अस्या नामकारणं यथा,—
 “निर्जने तु वने यस्मात् शकुलैः परिरक्षिता । शकुलमेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो मया ।”
 इति महाभारते । १।७२।१५ ।
 अस्या विवरणं कालिदासकृतताभिज्ञानशकुलनाटके द्रष्टव्यम् । पाश्चैत्ये स्वर्गखण्डे प्रथमादिपञ्चाध्यायेषु महाभारते आदिपर्वाणि ६६ अध्यायमारभ्य च ज्ञातव्यम् ।
 शकुलनात्मजः, पुं, (शकुलनाया आत्मजः पुत्रः ।) भरतराजः । यथा,—
 “दौर्गन्धिर्भरतः सर्वदमः शकुलनात्मजः ।”
 इति हेमचन्द्रः ।
 शकुन्तिः, पुं, (शकुति उत्पत्तितुमिति । शक + उन्तिः ।) पक्षिमात्रम् । इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे । २ । ४२ । ३ ।
 “अवक्रन्द दक्षिणतो यथागां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ति ! ।”)
 भासपक्षी । इत्युणादिकोषः ।
 शकुलः, पुं, (शकुति गन्तुं वेगेनेति । शक + “मद्गुरादयश्च ।” उणा० १ । ४२ । इति उरश्च । रश्च लः ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः ।
 शकुल इति भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । १३७ । ३ ।
 “नातिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुलाश्चयः । प्रभूतमस्य कौन्तेय ! बभूवुः सहचारिणः ।”)
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । ग्राहि-
 त्वम् । पितामजित्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-
 वल्लभः ।
 शकुलगङ्कः, पुं, (शकुलस्य गङ्क इव गङ्को यस्य ।)
 शालमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 शकुलाक्षकः, पुं, श्वेतदून्वा । इत्यमरः ।
 शकुलाक्षी, स्त्री, गङ्कदून्वा । इति राजनिर्घण्टः ।
 शकुलादनी, स्त्री, (शकुलानां अदनं यस्याः ।
 ङीप् ।) चक्राङ्गी । इत्यमरः । कटकी इति
 भाषा । कण्टशकः । इति मेदिनी । कौचका-
 दम इति भाषा । मांसी । किञ्चुलिका ।
 जलपिप्पली । कटफलः । इति विश्वः । गजो-
 दया । इति राजनिर्घण्टः ।

शक्तः

शकुलार्भकः, पुं, (शकुलस्य अर्भक इव ।) गङ्क-
 मत्स्यः । इत्यमरः । (गङ्कदमाह इति भाषा ।)
 शकुली, स्त्री, (शकुल + ङीष् ।) मत्स्यविशेषः ।
 गङ्गाल इति भाषा । महाशकुल इति केचित् ।
 अस्या आकारो गुणाश्च ।
 “शकुली रोहिताकारा भूमौ प्रायश्चरत्यसौ ।
 गुर्वीं पाके च मधुरा भेदिका दोषकोपना ।”
 इति राजवल्लभः ।
 पुस्तकान्तरे शकुली इति च पाठः । (नदी-
 विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । २३ ।
 “सुमेरुजा युक्तिमती शकुली त्रिदिवा क्रसुः ।
 स्तम्बपादप्रसृता वै तामान्या वेगवाहिनी ।”)
 शकुल, स्त्री, (शकुति सक्तुमिति । शक् + “शक्रे-
 ऋतिन् ।” उणा० ४ । ५८ । इति ऋतिन् ।)
 विष्ठा । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ३।१०।१६ ।
 “स इष्टा चक्षुदयः शकुलं वितुषति ।”)
 शकुत्करिः, पुं स्त्री, (शकुत् करोतीति । शकुत् +
 क्त + “स्तम्बशक्तोरिन् ।” ३।२।२४ । इति इन् ।)
 वत्सः । इत्यमरः । इत्यादिरिति विद्याविनोदः ।
 शकुत्कारः, चि, मलत्यागकारकः । शकुत् करोती-
 त्यर्थे शकुच्छब्दात् लघातोः षण् (अण्) प्रत्य-
 येन निष्पन्नः ।
 शकुहारं, स्त्री, (शक्तो हारम् ।) मलहारम् ।
 तत्पर्यायः । अपानम् २ पायुः ३ गुदम् ४
 व्युतिः ५ अधोमर्म्म ६ त्रिवलीकः ७ वली ८ ।
 इति हेमचन्द्रः ।
 शकरः, पुं, टवः । इति हेमचन्द्रः ।
 शकरिः, पुं, टवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 शकरी, स्त्री, कृन्दोभेदः । नदीभेदः । मेखला ।
 इति मेदिनी । सा च समद्वयवद्द्विंशति-
 कृन्दोन्मग्नतप्तुर्द्वैशकृन्दः । यथा,—
 “उक्त्यायुक्त्या तथा मथ्या प्रतिष्ठान्या
 सुपूर्विका ।
 गायत्र्याणिगनुष्ण च दृष्टी पङ्क्तिरेव च ।
 त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
 शकरी सातिपूर्वा स्यादष्टात्यष्टी तथा मता ।
 धृतिश्चातिधृतिश्चैव कतिः प्रकृतिराकृतिः ।
 विलिप्तिः संल्लिप्तिश्चापि तथा चैवातिस्तुलतिः ।
 इत्याख्याः समद्वयानां कृन्दां क्रमशः कृताः ।”
 तत्र चतुर्दशान्यपर्यायसप्तकृन्दाश्च सन्ति । तेषां
 नामानि गणाश्च यथा ।
 भो गो गो नौ मः शरन्वभिरसंवाधा । १ ।
 श्रियं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः । २ ।
 ननरसलयुगेः खरेरपराजिता । ३ ।
 ननभनलगतिप्रहरणकलिका । ४ ।
 मक्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् । ५ ।
 द्विः सप्तद्विद्विजोलामुसौ भौ गौ चरयेत् । ६ ।
 खरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखीयम् । ७ ।
 इति कृन्दोमञ्जरी ।
 एतेवासुदाहरणानि बाहुलाभिया नोक्तानि ।
 शक्तः, चि, (शक + क्तः ।) शक्तिविशेषः । समर्थः ।
 तत्पर्यायः । सहः २ ममः ३ प्रभुः ४ उक्तः ५ ।

शक्तिः

इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनुः । १२ । २०७ ।
 “भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मेणा ।
 न निर्भाष्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्भोषणीव-
 नम् ।”)
 प्रियंवदः । इति शक्तशब्दटीकायां खामी ।
 शक्तवः, पुं भूम्नि, भ्रष्टववादिचूर्णम् । क्वातु इति
 भाषा । यथा,—
 “धाना भ्रष्टयवे भूम्नि स्त्रियां पुंभूम्नि शक्तवः ।
 केचित्तु शक्तुरस्तीति वन्धुरा भूमनि स्त्रियाम् ।”
 इति जटाधरः ।
 अस्य विवरणं शक्तशब्दे द्रष्टव्यम् ।
 शक्तिः, स्त्री, (शक + क्तिन् ।) कायजनन-
 सामर्थ्यम् । यथा,—
 “या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता ।”
 इति देवीमाहात्म्यस्य टीकायां नागोजीभट्टः ।
 शक्यते चेतुमनया । सा प्रभावोद्भाहमलज-
 भेदात्तिविधा । तत्र प्रभुत्वे साधकत्वात् कोष-
 दृष्टौ प्रभुशक्तिः १ । विक्रमेण स्वशक्त्वा विस्तृ-
 रणस्तुत्याहशक्तिः २ । सत्त्वादीनां सामादी-
 नाश्च यथावस्थानं मलशक्तिः ३ । सामर्थ्य-
 मात्रम् । तत्पर्यायः । द्रव्यम् २ तरः ३ सहः
 ४ बलम् ५ शौर्यम् ६ स्थाम ७ युष्मत् ८ परा-
 क्रमः ९ प्राणः १० । इत्यमरः । शुभ्र ११ सहम्
 १२ । इति शब्दरत्नावली । जर्म्मः १३ । इ ।
 जटाधरः । काष्ठः । सा तु शब्दलानामात्मम् ।
 इति नानार्थे अमरभरतौ । गौरी । इति
 मेदिनी । जम्बीः । इति शब्दमाला । * ।
 त्रिशक्तयो यथा,—
 “यथा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयविज्ञानगामिनी ।
 यथा श्वेता परा खटिः सात्त्विकी ज्ञानसंस्थिता ।
 एतेव रक्ता रजस वैष्णवी परिकीर्तिता ।
 एतेव लवणा तमसी रौद्री देवी प्रकीर्तिता ।
 परमात्मा यथा देवो एक एव त्रिधा स्थितः ।
 प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधाभवत् ।”
 इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यनामाध्यायः । * ।
 अपि च ।
 “विन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं
 सूक्ष्मम् ।
 तथोर्योगे भवेन्नादस्तस्यो जाताश्चिदशक्तयः ।”
 इति क्रियासारः ।
 अन्यच्च ।
 “दृष्ट्वा क्रिया तथा ज्ञानं गौरीं वाक्सी तु वैष्णवी ।
 त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरो-
 मिति ।”
 इति गोरक्षसंहिता । * ।
 अष्ट शक्तयो यथा,—
 “इन्द्राक्षी वैष्णवी शान्ता ज्ञानाक्षी ज्ञानवादिनी ।
 कौमारी नारसिंही च वाराही विकटालतिः ।
 मातेश्वरी महामाया भैरवी भीमरूपिणी ।
 अष्टौ च शक्तयः सर्व्वा रथस्थाः प्रययुर्मुदा ।”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणस्तोत्रे नाम
 ११२ स्कन्धः ।

शक्तिः

नव शक्तयो यथा,—

“नव पद्मे चाष्टमे मध्ये च भक्तिपूर्वकम् ।
वेणाधीश्वरं ब्रह्माणीं रौद्रीं मातेश्वरीं तथा ॥
नारसिंही च वाराहीमिन्द्राणीं कार्तिकीं तथा ।
सर्वशक्तिस्वरूपा च प्रधानां सर्वमङ्गलाम् ॥
गुणशक्त्या च संपूज्य घटे देवांश्च पूजयेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त प्रकृतिखण्डे ३१ अध्यायः ॥३॥

पञ्चाशद्विंशत्युक्तयो यथा,—

“कीर्तिः कान्तिस्तुष्टिपुष्टी धृतिः शान्तिः क्रिया
दया ।

मैधा सहर्षा अङ्गा स्यात्कल्याण लक्ष्मीः सरस्वती ॥
प्रीती रती रमा प्रीतिः क्रमेण स्वरशक्तयः ।
जया दुर्गा प्रभा मत्वा चण्डा वाणी विलासिनी ॥

• विरजा विजया विद्या विनदा सुनदा स्मृतिः ।
ऋद्धिः सन्निधिः शुद्धिश्च भक्तिर्मूर्तिर्मेतिः चमा ॥
रमोमा क्रीदिनी क्रिया वसुधा वसुधा परा ।
परा परायणा सृष्ट्या सन्ध्या प्रज्ञा प्रभानिशा ॥
अमोघा विद्युता चैति शक्तयः सर्वकामदाः ।
एताः प्रियतमाक्लृप निष्कम्पाः सस्मिताननाः ॥
विद्युद्दामसमानाङ्गाः पङ्कजाभयवाहवः ॥”

पञ्चाशद्विंशत्युक्तयो यथा,—

“गुणोदरी स्याद्विरजा शास्त्राली तदनन्तरम् ।
लोलाक्षी वत्सलाक्षी च दीर्घघोणा समीरिता ॥
सुदीर्घमुखीगोमुखी दीर्घजिह्वा तथैव च ।
कुण्डलीदंष्ट्रकेश्यौ च तथा विजयमुख्यपि ॥
ज्वालामुखी ततो जया पश्चादुक्ता मुखी ततः ।
सुश्रीमुखी चैव विद्यामुख्यताः स्वरशक्तयः ॥
महाकालीसरस्वती सच्चिन्मिद्विसमन्विता ।
गौरी त्रेलोक्यविद्या स्यात्सन्मिद्विसमन्विताः परम् ॥
आत्मशक्तिर्भूतमाता तथा लम्बोदरी स्मृता ।
द्रावणी नागरी भूयः खेचरी चापि मञ्जरी ॥
रूपिणी चित्रिणी पश्चात् काकोदर्यपि पूतना ।
स्याद्भद्रकाली योगिनी शक्तिनी गर्जनी तथा ॥
कालरात्रिश्च कुलिन्ध्या कपर्दिन्यपि वक्ष्या ।
जया च सुमुखेश्वर्या रेवती माधवी ततः ॥
वारुणी वार्धवी प्रीतिः पश्चादक्षोविदारिणी ।
ततश्च सहजा लक्ष्मीर्थापिनी माधयान्विता ॥
एता वदन्तीषु तस्याः सिन्दूरारुणविग्रहाः ॥
रक्तोत्पलकपालाभ्यामलङ्कृतकराभुजाः ॥”

इति प्रपञ्चसारः ॥३॥

कुलशक्तयो यथा,—

“शक्तयः परमेशानि ! विदग्धाः सर्वयोषितः ।
नटी कापालिकी वेश्या मालिनी कुङ्कुमालिनी ॥
चाण्डी च कुलाली च रजकी नापिताङ्गना ।
गोपिनी योगिनी शुद्धा ब्राह्मणी राजकन्यका ॥
कोचाङ्गना च देवेशि ! तथैव शक्तकारिणी ।
एता षड्विंशतिः कन्या देवानामपि दुर्लभा ॥
देवज्ञा आधवामा च तथा मांसापहारिणी ।
गौड्या च जवनी देवि तथा रसपसारिणी ॥
वेश्या चतुर्विधा प्रीतिः द्विविधा कुङ्कुमालिनी ।
धोवरी द्विविधा प्रीतिः तथैव गणिकाङ्गना ॥

कुमारोभिः पूज्यः । इति कौटिल्यः ॥

शक्तिः

वातवेद्याङ्गना देवि जवनी द्विविधा स्मृता ॥
गौडिकन्या त्रिधा देवि तथा कोचाङ्गना प्रिया ।
पूर्वोक्ताभिः सहैकत्र चतुःषष्टिश्च शक्तयः ॥”

इति रेवतीतन्त्रे ३ पटलः ॥ ३ ॥

अपि च ।

“पञ्चाचारेण देवेशि ! कुलशक्तिं प्रपूजयेत् ।
नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ॥
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारश्च कन्या च नव कन्या प्रकीर्तिताः ।
विशेषवैदग्ध्ययुताः सर्वे एव कुलाङ्गनाः ।
रूपयौवनसम्पन्ना श्रीलसौभाग्यशालिनी ।
पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेद् ध्रुवम् ॥”

इति गुप्तसाधनतन्त्रे १ पटलः ॥ ३ ॥

तस्याः प्रशंसा यथा ।

“शक्तिं विना महेशानि ! सदाहं शबरूपकः ।
शक्तियुक्तो यदा देवि ! शिवोऽहं सर्वकामदः ॥
शक्तियुक्तं जपेन्ननं न मन्त्रं केवलं जपेत् ।
सावित्रीसहितो ब्रह्मा सिद्धोऽभून्नगन्धर्वि ॥
दारवर्णा क्रणदेवः सिद्धोऽभूत् सत्यया सह ।
तथा कोचधूमङ्गाक्षम सिद्धिश्चैरानने ॥
ईश्वरोऽहं महादेवि ! केवलं शक्तियोगतः ।
शक्तियोगेन देवेशि यदि सिद्धिर्न जायते ॥
तदैव परमेशानि मम वाक्यं वृथा भवेत् ।
यद्वत् जलगण्डमं शक्तिवक्त्रं सुरेश्वरि ! ॥
मिथुरूपं महेशानि ! तज्जलं नात्र संशयः ।
स्वीयष्टदेवीभावेन भोजयन्ताश्च यत्नतः ॥
शक्तिश्च कथ्यते देवि षट्पञ्च सुरसुन्दरि ।
तथोदशान्द्रादूर्ध्वं या पञ्चविंशतिवारिणी ॥
अप्रसूता विशेषेण पञ्चमेऽपि भवेत् प्रिये ।
सुन्दरी तु विशेषेण प्रसूता वाप्रसूतिका ॥
अवश्यं पञ्चमं कुर्यात् शक्तिमात्रे महेश्वरि ॥”

इति शक्तिकागमसर्वस्वम् ॥ ३ ॥

तस्या उत्पत्तिमाहात्म्यादित्यथा,—

नारायण उवाच ।

“सह बुद्ध्या बुद्धिमन्तो न वत्तु नृचिंतं सुराः ।
सर्वे शक्त्यालया विश्वे शक्तिमन्तो हि जीविनः ॥
ब्रह्मादित्यपर्यन्तं सर्वे प्राकृतिकं जगत् ।
सत्त्वं नित्यं विना मां च मया शक्तिः प्रकाशिता ॥
अविभूता च सा मत्तः स्मृष्टौ देवी मदीच्छया ।
तिरोहिता च सा श्रेष्ठे स्मृष्टिसंहरणे मयि ॥
स्मृष्टिकर्त्री च प्रकृतिः सर्वेषां जननी परा ।
मम तुल्या च मन्माया तेन नारायणी स्मृता ॥
सुचिरश्च तपस्तप्तं शम्भुना ध्यायतं च माम् ।
तेन तस्मै मया दत्ता तपसां फलः प्रीतिः ॥
व्रतश्च लोकशिक्षार्थमस्या न स्वार्थमेव च ।
स्वयं व्रतानां तपसां फलदात्री जगत्त्रये ॥
मायया मोहिताः सर्वे किमस्या वाक्स्वं व्रतम् ।
साध्यमस्या व्रतफलं कल्पे कल्पे पुनः पुनः ॥
सुरेश्वरा यदंशाश्च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
कलाः कलांशरूपास्ते जीविनश्च सुरादयः ॥
मृदा विना कुलाजश्च घटं कर्तुं यथाक्षमः ।
विना मां सर्वकामं कुरुलं कर्तुमक्षमः ॥

विना मां सर्वकामं कुरुलं कर्तुमक्षमः ॥

शक्तिः

विना शक्त्या तयाहं च स्वस्तिं कर्तुमक्षमः ।
शक्तिप्रधाना स्मृष्टिश्च सर्वदर्शनसम्पत्ता ॥
अहमात्मा च निर्लिप्तोऽदृश्यः साक्षी च देहि-
नाम् ।

देहाः प्राकृतिकाः सर्वे नश्यन्ताः पाश्चात्तिकाः ॥
अहं नित्यशरीरो च भानुविग्रहविग्रहः ।
सर्वाधारा च प्रकृतिः सर्वात्माहं जगत्सु च ॥
अहमात्मा मनो ब्रह्मा ज्ञानरूपो महेश्वरः ।
पञ्च प्राणाः स्वयं विष्णुर्बुद्धिः प्रकृतिरेश्वरी ॥
शक्त्यो निद्रादयश्चैताः सर्वाश्च प्रकृतेः कलाः ।
सा च शैलेन्द्रकन्येयं इति वेदनिर्दिष्टम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त गणेशखण्डे ७ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

“सा शक्तिः स्मृष्टिकाले च पञ्चधा चैवरेच्छया ।
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवी या क्रणस्य परमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्तिता ॥
ऐश्वर्याधिष्ठातृदेवी सर्वमङ्गलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्तिता ॥
विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्तिता ॥
बुद्ध्याधिष्ठातृदेवी या सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्वज्ञानात्मिका सर्व सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
रागाधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
क्रणकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वयं देवी सूलप्रकृतिरेश्वरी ॥
ततः स्मृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ।
योषितः पञ्चतरंशाः पुमांसः पुरुषस्य च ॥”

इति च ब्रह्मवैवर्त गणेशखण्डे ४० अध्यायः ॥३॥
ब्रह्माणीशकृत्युत्तर्यथा ।
“ततो ब्रह्मादयो देवा भयं जग्मुः सवासवाः ।
यदि स्यान्निर्जितो देवः जयः सर्वदेवैकसाम् ॥
एतस्मिन्नन्तरे शक्र ! ब्रह्मा चिन्तयते क्रियाः ।
स्त्रीरूपधारिणी भूत्वा सहायत्वं महेश्वरे ॥
चिप्रं कुरु स्वकार्ये त्वं एवं विश्वेश्वरे रणे ।
ततो द्योतितवान् शम्भुः स्वशक्तिं किरणोष्ण-
नाम् ॥

ब्रह्मरूपधरां किल ललनाकारविग्रहाम् ।
हंसस्यन्दनमारूढा स्वकीयायुधधारिणी ॥
तर्जयन्ती महोजेन दानवीनां भयङ्करी ।
तस्य धोराणि कर्माणि दृष्ट्वा सविस्मयन् शिवः ॥
का पुनः सद्यः सुकृष्टा सदातिप्रतिपन्नजित ।
तस्याः शक्तिं द्वितीयाश्च स्मृजामि अपराजि-
ताम् ॥”

इति देवीपुराणे रुक्वधे ब्रह्मायुत्पत्तिः ॥३॥
नन्दातीर्थे शक्तिमन्त्रविचारनिषेधो यथा ।
“योऽसावनादिमध्यान्तशिवशक्तिमयः परः ।
तस्यैव परमानन्दा सर्वकिल्बिषनाशिनी ॥
तत्प्रभावेण प्राप्नोति तपोयज्ञादिकं फलम् ।
मन्त्राणां देवशक्त्या न विचारो वरानने ॥”

इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशः प्रथमः-

अतारां ततो द्योतितवान् शम्भुः स्वशक्तिं किरणोष्णनाम् ॥

शक्तिभू

प्रकृतिः । यथा,—

“प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्निष्ठा चाविक्रितस्तथा ।
एतानि तस्या नामानि पुरुषं या समाश्रिता ॥”
तस्या गुणानाह ।

“सत्त्वं रजस्तमस्वीणि विज्ञेयाः प्रकृतेर्गुणाः ।”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

शक्तिविषयकपुण्याणि यथा,—

“अथ पुण्यं प्रवक्ष्यामि कर्मयोगे महेश्वरि ।

श्रद्धां परया भक्त्या यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥

कर्मणे करवीरे हे कुसुम्हे तुलसीद्वयम् ।

जातशोके केतकी हे कुमारीचम्पकोत्पलम् ॥

कुन्दमन्दारपुत्रामपाटलानागचम्पकम् ।

आरत्वधं कर्षिकारं पावनी नवमल्लिका ॥

सौगन्धिकं सकोरखं पलाशाशोकसर्जकाः ।

सिन्धुवारो ह्यपामार्गवापुलीकश्च कामजम् ॥

आम्रचेलं दमनकं मरुवकं ततः परम् ।

जवङ्गं जलकपूर्वं तथैव च तथा ॥

शिवपुष्पं द्रोणपुष्पं कामराजं सुकेतकम् ।

अम्बानि वनपुष्पाणि जलजस्थलजानि च ।

गिरिजानि देशजानि नानापुष्पाण्यतः परम् ॥”

इति प्रपञ्चसारः ॥

शक्तियुद्धः, पुं, (शक्तिं युक्तातीति । शक्ति + युद्ध

+ “शक्तिलाङ्गलाकुशेति ॥” ३ । २ । ६ । इत्यस्य

वार्तिकोक्त्या अच् ।) शिवः । कार्तिकेयः ।

शक्तिं युक्ताति यः इत्यर्थे शक्तिशब्दपूर्वकयुद्ध-

धातोरुत्पद्येन निष्पन्न इति केचित् ॥ (शक्ते-

र्यहो युद्धम् ।) शब्दशक्तिज्ञानम् । यथा ।

“अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोध्य इतीश्वरेच्छा

शक्तिरिति तार्किकाः । तज्ज्ञानानु आकरणा-

दिभ्यः । अतएव ।

‘शक्तिशब्दं आकरणीयमान-

कोषाप्रवाक्याङ्गावहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विदितेर्वदन्ति

सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’

इति प्राञ्चः ।” इति दुर्गादायः ॥

शक्तियाहकः, पुं, आकरणीयमानादिः । शक्ति-

यच्छीता च । शक्तिं ग्राहयति युक्ताति च

इत्यर्थे अजानाजान्तग्रहधातोर्यक(खल)प्रत्ययेन

निष्पन्नमेतत् ॥

शक्तिधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । शक्तिधरः ।)

कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ७३ । ६ ।

“बलेन वपुषा चैव वाक्येन चरितेन च ।

स्यात्ते शक्तिधरस्तुल्यो न तु कश्चन मानुषः ॥”)

शक्तिधारके, वि । (यथा, बृहत्संहितायाम् ।

५८ । ४१ ।

“स्त्वन्दः कुमाररूपः शक्तिधरो वर्जिकेतुश्च ॥”)

शक्तिपथः, पुं, समपण्यवृत्तः । इति जटाधरः ॥

शक्तिप्राणिः, पुं, (शक्तिरन्ध्रविशेषः प्राणौ यस्य ।)

कार्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

शक्तिभृत्, पुं, (शक्तिं विभर्तीति । भृ + क्तिप् ।

तृक् च ।) कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

यथा, इति, राजनिर्घण्टः ॥

६

शक्तुः

शक्तिवैतिकः, वि, (शक्तिवैतिः प्रहरणात्वं यस्य ।)

शक्त्यन्ध्रधारियोडा । तत्पर्यायः । शाक्तीकः २ ।

इत्यमरः ॥ लक्ष्यायुधधरः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

शक्तुः, पुं क्री, (शक् + बाहुलकात् तुन् ।) भर्त्सित-

यवादिचूर्णम् । क्तात् इति भाषा । यथा,—

“धाना भृष्टयवे भूम्नि क्षिप्यां पुं भूम्नि शक्तवः ।

केचित्तु शक्तुरन्ध्रीति वसुरा भूमनि क्षियाम् ॥”

इति जटाधरः ॥

अस्य गुणाः ।

“यवानां शक्तवो रूक्षा लेखना वद्धिवर्हणाः ।

वातलाः कफरोगघ्ना वातवर्चाशुलोमनाः ॥

धानांश्चास्तु तेऽतीव दुर्जरा लेखनाः स्मृताः ।

गुर्वी पिच्छीस्तार्क्ष्यं लघ्वी सैव विपम्यायत् ।

शक्तूनामाशु जीर्येत नृदुत्पादवलेहिका ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अथ शक्तवः ।

“धान्यानि भाङ्गभृष्टानि यन्मपिष्टानि शक्तवः ।”

तत्र यवशक्तवः ।

“यवजाः शक्तवः शीता दीपना लघवः सराः ।

कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्तिताः ॥

ते पीता बलदा दृष्ट्या हृङ्गणा भेदनाक्षया ।

तर्पणा मधुरा रस्याः परिणामे बलावहाः ॥

कफपित्तश्रमस्तृप्तद्वयनेत्रामयापहाः ।

प्रशुद्धा चर्मदा हृद्या आधामार्गशरीरिणाम् ॥”

अथ चणकयवशक्तवः ।

“निस्तुषेखणकभेदेऽस्तुर्गोशेष यवेः कृताः ।

शक्तवः शर्करासपिः शुक्ता योश्चैतत्तत्पूजिताः ॥”

अथ शालिशक्तवः ।

“शक्तवः शालिषंभूता वद्धिदा लघवो हिमाः ।

मधुरा ग्राहिणी रस्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥

न भुक्ता न रद्वैष्टित्वा न निश्रायां न वा बहून् ।

न जलान्तरितान् न हिः शक्तूनद्याम केवलान् ॥

एथक्पानं पुनर्दानं सामिधं पयसा निशि ।

दन्तच्छेदनसुष्ठश्च सप्त शक्तुषु वर्जयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

जन्मतिथौ तद्वचनफलम् । ज्योतिषे ।

“शक्तून् खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं

प्रयान्ति भुवं

सुष्ठु यस्तु निरामिधं स हि भवेत् जन्मान्तरे

पश्चितः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मेघसंक्रान्तां तद्धानविधिर्यथा । स्मृतिः ।

“मेघादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”

महार्णवे ।

“यो ददाति हि मेघादौ शक्तून्मुषटान्वितान् ।

पितृनुहिष्य विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

विप्रेभ्यः पादुके कृत्वा पितृभ्यो विपुले शुभम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चातुर्मास्यव्रते प्रातःस्नानस्य व्रतशक्तवो दक्षिणा

यथा । नारदीयम् ।

“नित्यकाने हविर्दद्यान्निःक्षेपे व्रतशक्तवः ॥”

निष्काने रीतः काने — — — — —

शक्यः

शक्तुकः, पुं, विषभेदः । तस्य लक्ष्यलक्षणं यथा,

“यद्वयसिः शक्तुकेनैव पूर्णमर्थः स शक्तुकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शक्तुफला, स्त्री, शमीवृक्षः । इत्यमरः ॥

शक्तुफली, स्त्री, शमीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

शक्तुर्हः, पुं, (शक्तेर्हः ।) अमदारा कुक्षिललाट-

योवास्तृप्ते चर्मः दीर्घनिश्वासश्च । यथा,—

“कुक्षौ ललाटे योवायां यदा चर्मः प्रवर्तते ।

शक्तुर्हं तं विजानीयादायतोच्छ्वासमेव च ॥”

इति राजवल्लभः ॥

शक्तिः, पुं, वशिष्ठसुतेर्न्यैष्ठपुत्रः । इति पुराणम् ॥

(यथा, महाभारते । १ । १७७ । ६ ।

“अपश्यदजितः संख्ये सुनिं प्रतिसुखागतम् ।

शक्तिं नाम महाभागं वशिष्ठकुलवर्धनम् ।

ज्येष्ठं पुत्रं पुत्रशतात् वशिष्ठस्य महात्मनः ॥”

अयं हि इक्ष्वाकुवंश्यायं कल्पावपादवृत्तपतिं

अशपत् । स च वृत्ततो राक्षसो भूत्वा एन-

मभक्षयत् । एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते १ । २७७

अध्याये द्रष्टव्यः ।)

शक्रः, वि, प्रियंवदः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शक्रः, वि, प्रियंवदः । इत्यमरः ॥

शक्रा, [न] पुं, (शक + “अशिशक्तिभ्यां ह्रस्वसि ।”

उणा० ४ । १४६ । इति मबिन् ।) शक्तिः ।

शक्रधातोरौणादिकमनिप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति

सिद्धान्तकौमुदी । (इन्द्रः । इत्युज्जलः । ४

१४६ । स्त्री, शक्यतेनेनाभिमतं प्राप्तं शक्नो-

तोऽं साधयितुं वा शक्यते कर्तुमिति वा ।

शक + मनिन् । कर्म । इति निघण्टुः । २ । १०

यथा, ऋग्वेदे । ६ । ३४ । ३ ।

“दुहन्ति शक्नन्ता पयः ॥”

“शक्नन्ता कर्मणा ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

शक्यः, वि, (शक + “शकिसहोच ।” ३ । १६६ ।

इति यत् ।) समर्थनीयः । (यथा, रघुः । २ । ४६ ।

“शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतं

गाः कोटिशः अश्वयता घटोभोः ॥”)

शक्याश्वयः । (यदा भावे यत् स्यात् तदा

स्त्रीवलिङ्गः स्यात् । यथा, गीतायाम् । १८ । ११ ।

“नहि शक्यं देहभृता कर्तुं कर्माण्यशेषतः ॥”

तथाच रामायणे । २ । १३ । ५ ।

“तानि सर्वाणि संयत्तुं शक्यं राम जितेन्द्रियैः ॥”)

पुं, वाच्योऽर्थः । यथा,—

“शक्योऽर्थोऽभिधया श्रेयः लक्ष्यो लक्षणवा

मतः ।

अश्वो यज्जगता श्रेयस्त्रिषुः शब्दस्य वृत्तयः ॥”

इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥

अन्यथा ।

“शक्ये साहस्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ।”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

अपि च । “इश्वरसङ्केतः शक्तिस्तथा अर्थबोधकं

पदं वाचकम् । यथा गोलादिविशिष्टबोधकं

गवादिपदं तद्विधोऽर्थो गवादिवाच्यः स एव

मा ।

शक्रः

शक्रतावच्छेदकं, त्रि, (शक्रताया अवच्छेदकम् ।)

शक्रांशे भासमानधर्मेः । यथा ।

“एवञ्च तादृशधर्मेस्य शक्रतावच्छेदकत्वं दुर्वारमेव ।” इति शक्तिवादः ।

शक्रः, पुं, (शक्रोति दैवान् नाशयितुम् । शक्र +

“स्नायितश्चोति ।” उणा० २।१३ । इति रक् ।)

इन्द्रः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ३।३६ ।

“चतुर्भूतममृत एव रक्षिष्यां

जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥”)

कृतजहृषः । अर्जुनहृषः । इति मेदिनी ।

ज्योहानक्षत्रम् । यथा,—

“शक्रो निर्वृत्तिस्तोयं विश्वविरिञ्चो हरिर्मन्त्र-
व्यस्रणः ।

अजपादोऽद्विप्रः पूषा चेतीश्वरा भानाम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

चतुर्दशैका यथा,—

“विश्वसृक् च विपश्चिदः सुवित्तिः शिविरेव च ।

विभुर्मनोजवश्चैव तथोजस्वी विद्विस्तथा ॥

अद्भुतश्च तथा शान्तिस्तथा देवचरो वृषः ।

जलधामा दिवःस्वामी शुचिः शक्राश्चतुर्दश ॥”

ब्राह्मदिनमासान्देयु इन्द्राणां नाशसंख्या यथा ।

“जाज्ञे दिने वै नश्यन्ति चतुर्दश पुरन्दराः ।

शतानि मासि चत्वारि विंशत्या सहितानि च ।

अन्धे पञ्चसहस्राणि चत्वारिंशच्छतानि च ॥”

इत्यादि वक्षिपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥३॥

इन्द्रत्वप्राप्तिकारणं यथा,—

इन्द्र उवाच ।

“रमाकान्त भवन्तीत्ये कृतं क्रतुशतं पुरा ।

तेन पुण्येन सम्प्राप्तं मया पौरन्दरं पदम् ॥

इदानीं नूतनः कोऽपि जातो दिवि पुरन्दरः ।

न तेन धर्म्मा विहितो न तेन क्रतवः कृताः ।

मम सिंहासनं दिव्यं कथमाक्रान्तमभ्युत ॥

इत्येवं वदतस्तस्य श्रुत्वा वाक्यं रमापतिः ।

उक्तीकृतस्मिताशोऽसावुवाच मधुरं वचः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

देवादयोऽमनुष्यान्ता मम सेवापरायणाः ।

मद्याज्यनरता लोका मङ्गलस्तुतिपाठकाः ॥

मन्मूर्तिषु कृतध्याना मत्कथाश्रवणा इह ।

मत्पादोदकनेत्रेद्यभोजनोऽन्वहमेव ये ॥

मन्नामकीर्तनपरा मम स्तुतिपरायणाः ।

मन्मन्त्रजापका नित्यमनन्याश्रयसम्यग् ।

किं विधित्वं किमिच्छत्वं देवत्वमपरं किम् ।

तेषामलभ्यं यत्किञ्चित् दुर्लभं नास्ति संश्रुतौ ॥

किं दानैरल्पफलदैः किं तपोभिः किमध्वरैः ।

संयमानैः क्षतितले स मम प्रीतिमान् सदा ॥

इन्द्र उवाच ।

भगवन् कर्मणा केन स त्वत्प्रीतिपरो भवेत् ।

तदहम् महाबाहो प्रपन्नभयभञ्जन ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अनेकधा मङ्गलनं मम प्रीतिकरं परम् ।

यद्गत्वा तत् पदं लेभे तत् श्रेष्ठं पुरन्दर ॥

यद्गत्वा तत् पदं लेभे तत् श्रेष्ठं पुरन्दर ॥

यद्गत्वा तत् पदं लेभे तत् श्रेष्ठं पुरन्दर ॥

शक्रध्व

तथा भक्त्या तु संप्राप्तं तव साम्राज्यसुत-
मम् ॥”

इति पाशोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥

(समर्थे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४।१६।६ ।

“विश्वानि शक्रो नय्याणि विहा-

नपो ररेच सखिभिर्नकामैः ॥”

“विद्वान् जानन् शक्रः समर्थ इन्द्रः ।” इति

तद्वाक्ये सायणः ।)

शक्रक्रीडाचलः, पुं, (शक्रस्य क्रीडाचलः क्रीडा-

पर्वतः ।) सुमेरुपर्वतः । इति हलायुधः ॥

शक्रगोपः, पुं, इन्द्रगोपक्रीटः । इति जटाधरः ॥

(यथा, हरिवंशे । ६६।५ ।

“नववर्षावसिक्तानि शक्रगोपाङ्गलानि च ।

नष्टावाप्तिमार्गाणि वनानि प्रचकाशरे ॥”)

शक्रजः, पुं, (शक्राज्यायते इति । जन + ङ ।)

काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इन्द्रजाते, त्रि ॥

शक्रजानः, पुं, (शक्राज्यातः ।) काकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रजाते, त्रि ॥

शक्रजित्, पुं, (शक्रं जितवानिति । जि + क्तिप् ।)

रावणपुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

रघुः । १४।८३ ।

“अपि प्रभुः साधुशयोऽधुना स्यात्

किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ॥”)

इन्द्रजतरि, त्रि ॥

शक्रदुमः, (शक्रस्य दुमः ।) देवदारुवृक्षः । इति

भावप्रकाशः ॥

शक्रधनुः, [सु] क्री, (शक्रस्य धनुः ।) इन्द्रधनुः ।

इत्यमरः ॥ गच्छी इति रामधनुक इति च

भाषा ॥

“इन्द्रायुधं शक्रधनुः कौशिकायुधमित्यपि ।

ऐरावतं रोहितं स्यादवक्रं यदि तद्वतः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ५।५६।११ ।

“यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते

न चैकवर्णं न च वेद्यं किमु तत् ॥”)

शक्रध्वजः, (शक्रस्य ध्वजः ।) इन्द्रध्वजः । (यथा,

आर्यासप्तसत्याम् । २६६ ।

“ते श्रेष्ठिनः क सस्यंति शक्रध्वज । येः कृत-

स्त्वोच्छ्रायः ।

ईषां वा मेदिं बाधुनातनास्तां विधित्वानि ॥”)

तद्विवरणं यथा,—

रूपवाहन उवाच ।

“भगवन् श्रोतुमिच्छामि तस्य उत्थापनं यथा ।

क्रियते दिन ऋचे च द्रव्यमन्त्रविधिं वद ॥

अगस्त्य उवाच ।

ब्रह्मणा कथितं शक्र दृष्टव्यतिसभीपतः ।

यथा तथा प्रवक्ष्यामि विधिं केतोः ससुक्लये ॥

दृष्टव्यतिसवाच ।

शुभाहे ऋचे करणं सुकूर्त्तं शुभमङ्गले ।

देवशः स्रजधारश्च धनं गच्छेत् सहायवान् ॥

देवीप्रतिष्ठाविधिं यात्रायां या प्रचीदिता ।

गत्वा वचं शुभं प्र- धवाज्यं प्रियवरम् ॥

शक्रध्व

उडुम्बराजकर्णश्च पश्चेति श्रीभगवा हरैः ।

ध्वजार्थं वर्जयेद्वत्स देव उडानजान् हुमान् ॥

कन्या मध्ये तु या यष्टीः करमनेन कल्पयेत् ॥

एकादशकरा वत्स नव पञ्च करापरा ॥

अरालतां किमिच्छतां तथा पश्चिन्निकेतनाम् ॥

वल्मीकपिष्टवज्रां सुशुष्ककोटरान्तराम् ॥

कुजाश्च घटसिक्ताश्च तथा स्त्रीनामगर्हिताम् ॥

विद्युद्वज्रहताश्चैव दग्धाश्च परिवर्जयेत् ॥

अलामे चन्दनं आम्बं शालशाकमयं तथा ।

कर्णेशं शक्रचिह्नार्थं न चान्यं वृक्षजं क्षिपेत् ॥

शुभभूमिभवं ग्राह्यं शुभतोयं शुभावहम् ।

ततः संपूजयेद्वृक्षं प्राङ्मुखोऽङ्गुलीपि वा ॥

नमो वृक्षपते वृक्ष त्वामर्चयति पार्थिवः ।

ध्वजार्थं तत्पतो नाय अन्यथा उपगम्यताम् ॥

रात्रौ द्यौ वलिस्तत्र युगवृक्षे तथैव च ।

वासवानां महावृक्षं कृत्वा चान्यत्र गम्यताम् ॥

ध्वजार्थं देवराजस्य न क्षान्तिस्तव अत्र च ।

पूजयित्वा ततो वृक्षं बलिं भूताय दापयेत् ॥

प्रभाते हृदयेद्वृक्षं शुभस्वप्रादिदर्शनेः ।

शुक्लाम्बरधरश्चैव ससुन्दरश्च नदी ॥

वृक्षान्मन्त्रान् शुभान् चौरानारोहेत् देवता-

लयम् ॥

देवो हिजस्तथा साधुलिङ्गश्च हरैरपि ॥

प्रतिमा पूजिता स्वप्ने क्षिप्रं सिद्धिफलप्रदा ।

मत्स्यमांसदधिलामं रुधिरं न्यतरोदनम् ॥

अगम्यागमनं दृष्ट्वा आशु सिद्धिफलप्रदम् ।

हर्मास्तिलं चनं धान्यं शत्रुनाशं यथा शुभम् ॥

फलं पुष्पं सितं दूला स्वप्ने कृत्वा जयावहाः ।

शङ्खगावस्तथा दन्तिनाभा राज्यप्रदायकाः ॥

गौः सवन्सा नवमुता दृष्ट्वा पुत्रफलप्रदा ।

पङ्कस्योदरणं कूपं व्याधिमोक्षकरं चिरात् ॥

एवं स्वप्नान् शुभान् दृष्ट्वा तथा हृदि तैः पाद-

पम् ॥

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा मधुव्याक्तपशुना ॥

पूर्वांतरे च पतनं शस्तोऽश्वतोऽव्रणः शुभः ।

अलयापादपे चान्ये अन्यथा तु परित्यजेत् ॥

अष्टाङ्गलं त्यजेत् स्रलेऽन्ये तस्य जले क्षिपेत् ।

तथा तमानयेद्वत्स शक्रटेन वृषेरपि ॥

युवानेर्बलसम्पन्नैर्नयं तत्पुरतः परम् ।

नीयमाना यदा यष्टी समा वा चतुरस्रका ॥

वृत्ता वा भङ्गमावर्त्ते राज्ञः पुत्रं पुरोहितम् ।

आरभङ्गे बलं भिन्द्याद्राज्यनाशं चयं तथा ॥

अर्थस्य अचभङ्गेन शान्तिस्तत्र तु कारयेत् ।

इन्द्रजंक्ष्वमन्त्रेण जातदेवसमापि वा ॥

तथा नीत्वा शुभे लये पुरस्तादुपवेशयेत् ।

हारशोभां पथरथा गृहे हृष्टे च कारयेत् ॥

यदा पटहनादाश्च वेश्याशङ्कडिजातयः ।

सङ्कुलेर्वेदशब्दे च ता नया यच्च उच्छ्रयेयुः ॥

तत्रस्थानिचक्रमावनिमित्तैस्तान् वेषयेत् ।

वस्त्रेणश्च जरोमोत्यैः शुभैः शुक्लेयथाक्रमम् ॥

नखोपनन्दसंज्ञाश्च कुमार्थः प्रथमांशुगाः ॥

देवो जयविजय- ॥

शक्रध्व

अधिके शक्रजयित्री तथार्थजा देवतेदेवताः ।
 धनपरिमाणां सपरिधिः प्रथमं पिटम् ॥
 मोक्षशक्तिविहीनानि कुम्भाच्छेषाणि बुद्धिमान् ।
 रसनीं विचित्रवर्णां प्रथमां दद्यात् स्वयम्भूः ॥
 सुरक्षां चतुस्माच्च विचक्रमा द्वितीयतः ।
 अष्टास्मान् स्वयं शक्रो नीलरत्नां प्रदापयेत् ॥
 क्रमां यमेन वृत्तञ्च वरुणेन सहस्रिकम् ।
 मन्त्रिष्ठाञ्चलदाकारं वासुदेवो मस्तरकम् ॥
 नीलवर्णञ्च तं दद्यात् स्कन्दो बहुविचित्रितम् ।
 वृत्तञ्च दह्नो दद्यात् सुवर्णाभं तथाष्टमम् ॥
 वेदूयसदृशमिन्द्रो मेघेयं दापयेद् बुधः ।
 चक्राङ्गाकृतिन् सूर्या विश्वेदेवाः पद्मनिभम् ॥
 ऋषयो नियमं दद्यान् नीलोत्पलाभासम् ।
 गुरुणा शुक्रेण ततो विशालं सृष्ट्वोत्पलम् ॥
 ग्रहेविचित्राणि बहुमालाभिः स्वानि रूपाणि ।
 यद्वेकेनैव दत्तञ्च केतोस्तत्तस्य भूगणम् ॥
 तदैव तं विजानीयाद्यन्त्रादिभित्तसुच्छयेन ।
 प्रथमं प्रविशमाना भूमिं यद्वहन्ति राह्वम् ॥
 बालानां तालशब्देन देशविधानं समाचष्टे ।
 वृषवधकरा विशीर्णा श्मभावहा सर्वसान्द्रा च ॥
 शम्भुसूर्ययमशक्रमोमधनदवारुणोः ।
 बहुशक्रधिमन्त्राश्च ह्योतथा दधि चाक्षताः ॥
 शक्रस्कन्दगुरुद्वयश्वरादि प्रपाठयेत् ।
 हुत्वा तु विधिवद्द्विजालां ललेत बुद्धिमान् ॥
 सुतेजाः सुमनो हीमः संहतो रुचिरप्रभः ।
 रत्नाशोकसमाकारो रथभेरीस्वनः शुभः ॥
 शक्रदुर्धमिमेवानां नादाः शक्तास्तु पावके ।
 ततः सकदलीलदृष्टान् पताकानि समुच्छये ॥
 अन्यश्च विविधाः शोभाः शक्रकेतुसमुच्छये ।
 प्रौढपदं तु अष्टभ्यां युक्तायां शोभने ऋते ॥
 आश्विने वायु युक्तायां श्रवणेनाथ उच्छयेत् ।
 पौरजननयशब्देः पटभेरीनिनादितम् ॥
 वितानध्वजशोभायां पताकाभिः समुज्ज्वलम् ।
 विष्णोः शक्रमन्त्रेण सिंहरत्नाकृतेन च ॥
 वृष्टमालकरन्मयं शुभतोरणमाकुलम् ।
 अविलम्बितसुत्यानमभयपिटकं समम् ॥
 न हृतं वा समुत्थाप्य केतुं वासवजं विभो ।
 उच्छ्रितं रक्षयेन्नाजः काकोलककपोतयोः ॥
 न समुत्थापनं दद्यादश्वेषामपि पत्निगाम् ।
 यत्प्रोक्षेत् तं कुर्व्यात् सुखं केतोर्थाविधि ॥
 तथा सुसंस्थितं पुण्यं सुखयन्मनुयन्तिनम् ।
 राज्ञो जागरणं कुर्व्यादिन्द्रमन्त्रानुकीर्तनम् ॥
 पुणोहितः सदेवज्ञः शुभशान्तिरतः सदा ।
 कृत्वापानो वृषं हन्यात् पताका मङ्गिनीवधम् ॥
 पिटके युवराजस्य सचिवमनुकम्पये ।
 गार्ग्यो तोरणपातेन ध्वजे अग्रजयो भवेत् ॥
 प्रतिने शक्रदण्डे तु वृषमयं समादिशेत् ।
 क्रमिजालक उत्थाने शलभात्तस्कराह्वयम् ।
 सुसमे संस्थिते शान्तिनृपस्य नगरस्य च ॥
 याचोऽस्मिन्नु तिलनि तावत् पौराः सदा ॥
 हृष्टाः ।
 इति, शक्रनिर्घण्टः, शक्रध्वः ॥

शक्रश

पाते तु तथैव कुम्भादत्याने यादृशी पूजा ।
 राज्ञो शुभजन्य पातनं नो डष्टं काककपोतेः ॥
 याति वृषं सहारादं यत्तैव कारयेत् केतुम् ।
 नगरे वा पुरे खेटे यद्वैयं कुर्वते पौराः ॥
 पुरे नगरस्य द्वारे वृषसिंहखगोत्यितम् ।
 केतुं समस्तघोराणां गाधनं जयदं महत् ॥
 एवं पूर्व्यं हरिः केतुं प्राप्नुवान् वृषवाहनात् ।
 तथा बलसुतेनेव प्रक्षयः शक्रमागतः ॥
 तेन सोमस्य तद्वृत्तं ततो दत्ते समागतम् ।
 तदाप्रभृति कुर्वन्ति वृषा अद्यापि उच्छ्रयम् ॥
 एवं यः कारयेद्वाजा केतुं विजयकारकम् ।
 तस्य पृथ्वी बलोपेता मङ्गोपा वशगा भवेत् ॥
 इत्यादि देवोपुराणे इन्द्रध्वजलक्षणम् २१
 अध्यायः ॥
 शक्रनन्दनः, पुं, (शक्रस्य नन्दनः ।) अर्जुनः ।
 इति जटाधरः ॥ (इन्द्रपुत्रमात्रमपि ॥ शक्रं
 नन्दयतीति । नन्दि + ल्युः ।) इन्द्रानन्द-
 कारके, चि ॥
 शक्रपण्यायः, पुं, (शक्रस्य पण्यायो नाम यस्य ।)
 कुटजवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ इन्द्रवाचकश्च ॥
 शक्रपादपः, पुं, (शक्रस्य पादपः ।) देवदारुवृक्षः ।
 इत्यमरः । कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शक्रपुष्पिका, स्त्री, (शक्रपुष्पी + स्वार्थे कन् । अत
 इत्वम् ।) अग्निशिखावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 शक्रपुष्पी, स्त्री, अग्निशिखावृक्षः । इत्यमरः ॥
 शक्रवीजं, स्त्री, इन्द्रजवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शक्रभवनं, स्त्री, (शक्रस्य भवनम् ।) स्वर्गः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 शक्रभित्ति, [दृ] पुं, (शक्रं भित्तीति । भिद् +
 क्तिप् ।) इन्द्रजित् । स च रावणपुत्रः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 शक्रभूभवा, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 शक्रमाता, स्त्री, (शक्रस्य मातेव ।) भार्गवी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रजननी च ॥
 शक्रमालका, स्त्री, (शक्रस्य मालकेव ।) शक्र-
 ध्वजाङ्गयष्टिविधेयः । यथा, कालिकापुराणम् ।
 “कुमार्यः पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य वृषसत्तम ।
 शालमयस्तु ताः सर्वस्वपराः शक्रमालकाः ॥
 केतोः पादप्रमाणेन काव्याः शक्रकुमारिकाः ।
 मालकाङ्गप्रमाणा तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा ॥
 एवं कृत्वा कुमार्योऽष्ट मालकां केतुमेव च ।
 एकादश्यां सिते पक्षे यष्टीनामधिवासनम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शक्रमूर्द्धा, [न] स्त्री, (शक्रस्यैव मूर्द्धा यस्य ।)
 वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शक्रवल्ली, स्त्री, (शक्रप्रिया वल्ली ।) इन्द्र-
 वारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शक्रवाहनः, पुं, (शक्रं वाहयतीति । वह् +
 णिच् + ल्युः ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शक्रशरासनं, स्त्री, (शक्रस्य शरासनम् ।) इन्द्र-
 ध्वजः । इति हलायुधः ॥

शक्रोत्था

शक्रशाखी, [न] पुं, (शक्रनामकः शाखी ।)
 कुटजवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
 शक्रशाला, स्त्री, प्रतिश्रयः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 पुस्तकान्तरे सचशाला इति पाठश्च ॥ (शक्रस्य
 शाला ।) इन्द्रवृक्षश्च ॥
 शक्रशिरः, [म्] स्त्री, (शक्रस्य शिर इव ।) वल्मीकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रमस्तकश्च ॥
 शक्रसारथिः, पुं, (शक्रस्य सारथिः ।) मातलिः ।
 इति हलायुधः ॥
 शक्रसुतः, पुं, (शक्रस्य सुतः ।) वालिवानरः ।
 इति हलायुधः ॥ इन्द्रपुत्रमात्रश्च ॥
 शक्रसुधा, स्त्री, (शक्रस्य सुधेव ।) पालङ्गी । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ कुङ्कुमखेटोटी इति भाषा ॥
 शक्रसृष्टा, स्त्री, (शक्रेण सृष्टा ।) हरीतकी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शक्रास्थः, पुं, (शक्रस्य आस्था यस्य ।) पेयकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इन्द्रनामके, चि ॥
 शक्राणी, स्त्री, (शक्रस्य पत्नी ।) डीष् । आनुक ।
 शर्षा । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । ११ । २२ ।
 “वृहस्पतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहिताम् ॥”
 शक्राशनं, स्त्री, (शक्रेण अश्रिते इति । अश +
 ल्युट् ।) भङ्गा । भाङ् इति भाषा । अस्य
 गुणाः ।
 “शक्राशनम् तीक्ष्णोष्णं मोहकञ्च कुष्ठनाशनम् ।
 बलमेधायिजन् श्रेष्ठदोषहारि रसायनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 अन्यत्र विजयाशब्दे द्रष्टव्यम् । इन्द्रभोजनश्च ॥
 शक्राशनः, पुं, (शक्र इति नाम अश्रुते याप्रो-
 तीति । अश + ल्युः ।) कुटजवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 शक्राङ्कः, पुं, (शक्रस्य आङ्का यस्य ।) इन्द्रयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रनामके, चि ॥
 शक्रिः, पुं, (शक्र + बाहुलकान् क्रिन् ।) मेघः ।
 वज्रम् । हस्ती । पञ्चनः । इति संचिप्तसारी-
 णादिट्टितः ॥
 शक्रोत्थानं, स्त्री, (शक्रस्य शक्रध्वजस्य उत्थानम् ;)
 शक्रध्वजोत्थवः । अस्य विधिलिखिते ।
 श्रीशैल उवाच ।
 “अथातः प्रष्टु राजेन्द्र शक्रोत्थानध्वजोत्थवम् ।
 यत्कृत्वा वृषतिर्याति नो कदाचित् पराभवम् ॥
 रवौ हरिष्ये द्वादश्यां श्रवणे सितपक्षके ।
 आराधयेन्नृपः सम्यक् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥
 राजोपरिचरो नाम वसुनामापरस्तु यः ।
 वृषकोनायमतुलो यज्ञः प्रावर्त्तितः पुरा ॥
 प्राविट्काले च नभसि द्वादश्यामसितेतरैः ।
 पुरोहितो बहुविधैर्वादीकृत्यैः समन्वितः ॥
 प्रथमं शक्रकेत्वर्थं वृषमामन्त्रं वक्ष्येत् ।
 सावत्सरो वार्हकिश्च क्षतकौतुकमङ्गलः ॥
 उद्याने देवतागारे श्मशाने मार्गमध्यतः ।
 ये आनासरवसांस्तु वर्जयेद्देवासवधजैः ॥
 बहुव्रीहियुतं शुक्लं वस्त्रकण्ठकान्तं ॥

शक्रोत्था

कुञ्जं दृष्ट्वादीयुक्तं जनाच्छ्रमं तदं त्यजेत् ॥
पश्चिमाससमाकीर्णं कोटरैर्बहुभिर्युतम् ॥
पवनानलविध्वस्तं तदं यत्नेन वर्जयेत् ॥
नारीसंज्ञाश्च ये वृक्षा अतिवृक्षा अतिवृक्षाः ॥
तान् सदा वर्जयेद्भीरुः सर्वदा शक्रपूजने ॥
अर्जुनोऽप्यश्वकर्णश्च प्रियको धव एव च ॥
औडम्बरश्च पश्चैते केत्यर्थे सप्तमाः स्मृताः ॥
अन्ये च देवदास्याः शालाद्यास्तदवस्तथा ॥
प्रशस्तास्तु परिश्रान्ता नाप्रशस्ताः कदाचन ॥
तच्च वृक्षं ततो राज्ञो स्पृष्ट्वा मन्त्रमिमं पठेत् ॥
यानि वृक्षे तु भूतानि तस्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः ॥
उपहारं गृहीत्वैवं क्रियतां वासवध्व ॥
पार्थिवस्त्वं वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नमोऽस्तु ॥
ध्वजाच्च देवराजस्य पूज्यं प्रतिगृह्यताम् ॥
ततोपरैरङ्घ्रि तं ह्रित्वा मूलमष्टाङ्गलं पुनः ॥
जले क्षिपेत्तदस्य ह्रित्वैवं चतुरङ्गलम् ॥
ततो नीत्वा पुरहारं केतुं निर्माय तत्र वै ॥
मुक्ताष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदो प्रवेशयेत् ॥
हाविर्गृह्यत्तमानस्तु अधमः केतुरुच्यते ॥
हाविर्गृह्यत् ततो व्यायान् हाचत्वारिंशदेव च ॥
ततोऽधिकः समाख्यातो हापञ्चाशत्तथोत्तमः ॥
कुमार्यः पञ्च कर्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ॥
शालमयस्तु ताः सर्वस्वपराः शक्रमातकाः ॥
केतोः पादप्रमाणेन काव्याः शक्रकुमारिकाः ॥
मातृकाहं प्रमाणात् यत्नं हस्तद्वयं तथा ॥
एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृकां केतुमेव च ॥
एकादश्यां सिते पक्षे यष्टिं तामधवासयेत् ॥
अधवास्य ततो यष्टिं गन्धद्वारादिमन्त्रकैः ॥
द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वासवं विस्तृतात्मकम् ॥
अच्युतं पूजयित्वा तु शक्रं पश्चात् प्रपूजयेत् ॥
शक्रस्य प्रतिमां कुर्यात् कानकीं दारवीं तथा ॥
अन्येजसभूतां वा सर्वभावे तु न्यस्ययीम् ॥
तां ऋतस्य मध्ये तु पूजयित्वा विशेषतः ॥
ततः शुभे सुहृत्ते तु केतुस्तथाप्येनृपः ॥
वज्रहस्त सुरारिश्च बहुनेत्र पुरन्दर ॥
क्षेमार्थं सर्वलोकानां पूज्यं प्रतिगृह्यताम् ॥
एतेहि सर्वामरसिद्धसंघे-
रभिरुनो वज्रधरामरेश ॥
समुत्थितस्तं श्रवणाद्यपादे
गृहाण पूजां भगवन् नमस्ते ॥
एवमुत्तरतन्त्रोक्तेर्देहनप्रवनादिभिः ॥
इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्यवेदेनैः ॥
आपूषैः पायसैः पानैर्गन्धैर्घानाभिरेव च ॥
भस्मैर्भोज्यैश्च विविधैः पूजयेत् श्रीविविधैः ॥
घटेषु दशदिक्पालान् गृह्णां परिपूजयेत् ॥
साध्यादीन् सकलान्देवान् मातृः सर्वस्वसु-
क्रमात् ॥
ततः शुभे सुहृत्ते तु ज्ञानिवर्द्धकिसंयुतः ॥
केतोवत्यानभूमिन् यज्ञवेद्याश्च पश्चिमे ॥
विप्रेः प्रोद्दिष्टैः साङ्गं गच्छेद्वाजा सुमङ्गलैः ॥
रज्जुभिः पञ्चभिर्बन्धं यन्त्रादिं समाहृत्य ॥
कुमारीभिश्च संयुक्तं दिक्पालानाञ्च पेटकैः ॥

८

शक्रोत्था

पेटकैः स्थाने पट्टकैरिति च पाठः ॥
“दृष्ट्वाहिरतिकान्तैश्च नानाद्रव्यसुपूरितैः ॥
यथावर्गैर्यथादेशयोगितैश्चैवैवैरितैः ॥
युक्तं तं किङ्किणीजालैर्हृद्दध्याः चचामरैः ॥
भूषितं बहुरत्नैश्च माल्यैर्बहुविधैस्तथा ॥
बहुपुष्पैः सुगन्धैश्च भूषितं रत्नमालया ॥
चित्रमाल्याम्बरधरेषुतुर्भिरपि तोरणैः ॥
उत्थापयेन्महाकेतुं राजामात्यैः शनैः शनैः ॥
तमुत्थाप्य महाकेतुं पूजितं मण्डलान्तरे ॥
प्रतिमां तां नयेन्मूलं केतोः शक्रं निचिन्तयन् ॥
यजेत् पूजयेत्तच्च शक्रं मातलिमेव च ॥
जयन्तं तनयं तस्य वज्रमेरावतं तथा ॥
गृह्णाद्याप्य दिक्पालान् सर्वान्श्च गणदेवताः ॥
अपूषाद्वैः पूजयेत्तु बलिभिः पायसादिभिः ॥
पूजितानाञ्च देवानां शम्भुहोमं समाचरेत् ॥
होमान्ते तु बलिं दद्यात् वासवाय महात्मने ॥
तिष्ठं वृत्तं चाक्षतश्च पुष्पं दूर्वां तथैव च ॥
एतेस्तु जुहुयाद्देवान् स्वैः स्वमन्त्रैर्नरोत्तमः ॥
ततो होमावसाने तु भोजयेदपि ब्राह्मणान् ॥
एवं संपूजयेन्नित्यं सप्तरात्रं दिने दिने ॥
ब्राह्मणैः सहितो राजा वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
सर्वैश्च शक्रपूजासु यज्ञेषु परिकीर्तितः ॥
चातारमिति मन्त्रोऽयं वासवस्य प्रियः सदा ॥
एवं कृत्वा दिवाभागे शक्रोत्थापनमादितः ॥
श्रवणार्चयतायान् द्वादश्यां पार्थिवः स्वयम् ॥
अन्यपादे भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत् ॥
सुमेषु सर्वलोकैषु यथा राजा न पश्यति ॥
वयसासानुनृत्यमाप्नोति राजा दृष्ट्वा विसर्जनम् ॥
शक्रस्य नृपशार्ङ्गं तस्मान्नेचेत तं नृपः ॥
विसर्जनस्य मन्त्रोऽयं पुराविद्भिर्हरीरितः ॥
साङ्गं सुरासुरगणैः पुरन्दर शतक्रतो ॥
उपहारं गृहीत्वैवं महेन्द्रध्वज गन्धताम् ॥
सूतकेतुसमुत्पन्ने वारे भौमस्य वा शनैः ॥
भूमिकन्यादिकोत्पाते वासवं न विसर्जयेत् ॥
उत्पाते सप्तरात्रस्तु तथोपपन्नदर्शने ॥
यत्नीत्य शनिभौमौ च ह्यन्यर्थापि विसर्जयेत् ॥
सूतके त्वय संप्राप्ते यत्नीते सूतके पुनः ॥
तस्मिंस्तस्मिन् दिने चैव सूतकान्ते विसर्जयेत् ॥
तथा रक्षेन्नृपः केतुं पतन्ति शक्रना यथा ॥
न केतो नृपशार्ङ्गं यावन्नपि विसर्जनम् ॥
शनैः शनैः पातयेत्तु यथोत्थापनमादितः ॥
कृतं तथान्यथा भजे केतो न्यनुमवाप्नुयात् ॥
विष्टं शक्रकेतुं तं सालङ्कारं तथा निशि ॥
क्षिपेदेन मन्त्रेण लग्नाधि सलिले नृपः ॥
तिष्ठ केतो महाभाग यावत् संवत्सरं जले ॥
भवाय सर्वलोकानामन्तरायविनाशक ॥
उत्थापयेत्तु गेहैः सर्वलोकस्य वै पुरः ॥
रहो विसर्जयेत् केतुं विशेषोऽयं प्रपूजने ॥
एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः ॥
स चिरं पृथिवीं सुखा वासवं लोकमाप्नुयात् ॥
न तस्य राण्ये दुर्भिक्षं नेतयो ह्याप्यधमैकत ॥
आस्ति न्यनुनिकावे जगतां तत्र जायते ॥

शक्रः

तत्तुल्यः कोऽपि नाभ्योऽस्ति प्रियः शक्रस्य
पार्थिव ॥
तस्य पूजा सर्वपूजा केशवाद्याश्च तत्रगाः ॥
सकलकलुषहारि याधितुर्भिक्षनाशि
सकलभवनिवेशं सर्वसौभाग्यकारि ॥
सुरपतिगृहगामीहार्चनं शक्रकेतोः
प्रतिशरदमनेकैः पूजयेत् श्रीविविधैः ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥
शक्रोत्थवः, पुं, (शक्रस्योत्थवः) इन्द्रस्य उत्थवः ॥
तत्पण्यायः । अजोत्थानम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । २७ ।
“वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्थवेन च ।
संपूजिता मधवता वसुधैर्दोषरो नृपः ॥”)
अस्य विवरणं शक्रोत्थानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शक्रः, पुं, (शक्र + “मृड्प्रत्ययविभ्यः क्तः ।” उणा०
४ । १०८ । इति क्तः ।) प्रियवदः । इति शक्र-
शब्दटीकायां भरतः ॥
शक्रः, पुं, नृपः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-
वृत्तिः ॥
शक्रो, स्त्री, (शक्रोति कर्मणि कर्त्तुमिति ।
शक्र + “जामदिपदोति ।” उणा० ४ । ११२ ।
इति वणिप् । “वनो रच ।” ४ । १ । ७ । इति
डीब्रौ ।) अङ्गुली । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिवृत्तिः ॥ नदीविशेषः । मेखला । कन्दो-
भेदः । इति मेदिनी ॥ स तु चतुर्दशाक्षरपाद-
वृत्तम् । तद्देहा यथा । असंवाधा १ वसन्त-
तिलकम् २ सिंहोदता ३ अपराजिता ४ प्रह-
रणकलिका ५ वासन्ती ६ लोला ७ नान्द्यीमुखी
८ । इति कन्दोमञ्जरी । (ऋक् । यथा, ऋग्-
वेदे । १० । ७१ । ११ ।
“ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्
गायन्तं त्वो गायति शक्ररीषु ॥” * ॥
शक्रोति चौरादिप्रदानेन तद्वन्तं प्रीणयितुं
स्पर्शनेन वा पापमपनेतुमिति । शक्र + वृत् ।
डीब्रौ च । गौः । इति निघण्टुः । २ । १ । १० ।)
शक्रा, [न] पुं, (शक्रोतीति । शक्र + “जामदिप-
दोति ।” उणा० ४ । ११२ । इति वणिप् ।)
हस्ती । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
शक्रः, पुं, शक्रटादिवाहकवृषभः । यथा,—
“स्कन्धवाहस्तु शक्रश्च शङ्खी गौरचक्षुर्भलः ।”
इति हारावली ॥
शक्रः, पुं, (शं कल्याणं करोतीति । शम् +
क्त + “शमिधातोः संज्ञायाम् ।” ३ । २ । १४ ।
इति क्त् ।) शिवः । इत्यमरः ॥ अस्य युत-
पत्तिर्यथा,—
“सदा ध्यानाच्च भक्तानां पवनं यन्निरामयम् ।
भूतनाथत्वमप्यस्मात्तनाहं शक्रः स्मृतः ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥
अस्य भस्मास्त्रधारणकारणं यथा,—
“विष्टं तान् ब्रह्मविष्णुमयान् हवभवाङ्गुः ।
आदाय सगणान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उपतारां ततो देवैः तान् शक्रः ॥

शङ्कर

उत्तारयन् सकलान् इमान् लोकान् गन्धा
इतम् ।

उत्तारारे महादेवि त्वत्पादोत्तारय इतम् ।
ततो गन्धाः कामरूपादेवी चाप्यपराजिता ।
लोकानुत्तारयामासुः पीठं कर्त्तुं रहस्यकम् ॥
उत्तायमान्ये लोके तु चतुर्वर्गे हिजातिभिः ।
सन्ध्याचलं गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युत्तारया देया उत्तारयितुमीशया ।
गणैः सह धृतः प्राह शपं कुर्वन् सुदारयम् ॥
यस्मादहं धृतो वामे त्वयोत्तारयितुं मुनिः ।
तस्मात्त्वं वाम्यभावेन पूज्या भव समन्वितः ॥
भक्त्येनित् स्नेहवद्व्यसाङ्गनास्ते मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु स्नेहस्तस्मादे भवन्ताः कामरूपकैः ॥
महादेवोऽपि यस्मात्कां निःसारयितुमुद्यतः ।
तपोधनं मुनिं दान्तं स्नेहवदेदपारगम् ।
तस्मात् स्नेहप्रियो भूयात् शङ्करश्चास्थिभस्म-
धृक् ॥”

इति कालिकापुराणे ८३ अध्यायः ॥॥
शङ्करगीता देवीपुराणे ७ अध्याये द्रष्टव्या ।
शिववतारविशेषः । यथा,—

“तद्भवान् लोकरचार्यसुत्वाद्य निखिलान्
खलान् ।

वर्त्म स्थापयतु श्रौतं जगद्येन सुखं व्रजेत् ॥
इत्युक्तोपरतान् देवानुवाच गिरिजाप्रियः ।
मनोरथं पूरयिष्ये मानुष्यमवलम्ब्य वः ॥
दुष्टाचारविनाशाय धर्मेसंस्थापनाय च ।
भाष्यं कुर्वन् ब्रह्मसूत्रतात्पर्यार्थविनिर्णयम् ॥
मोहयन् प्रकृतिहेतुध्वान्तमध्याह्नभाभुभिः ।
चतुर्भिः सहितः शिष्यैश्चतुरैश्चरिवद्गुरुः ॥
यतीन्द्रः शङ्करो नाम्ना भविष्यामि महीतले ।
महतया भवन्तोऽपि मानुषी तनुमाश्रिताः ॥
तं मामनुसरिष्यन्ति सर्वे त्रिदिववासिनः ।
तदा मनोरथः पूर्णो भवतां स्यान्न संशयः ॥”

इति माधवीयसंक्षेपशङ्करजये १ सर्गः ॥॥
(अयं हि दार्ष्टिक्यार्थवयसि भौतिकशरीरं
परित्यज्य परब्रह्मणि लीन आसीत् । यथा, तत्रैव ।

“एवंप्रकारैः किल कल्पपद्मैः

शिववतारस्य शुभैश्चरित्रैः ।

दार्ष्टिक्यस्योत्पत्तिकीर्तिराशेः

समा यतीशुः किल शङ्करस्य ॥”

मङ्गलकारके, त्रि । यथा,—

“हेमङ्करोऽरिष्टतातिः स्यान्मङ्कुरशङ्करो ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा च महाभारते । ३ । २२८ । ६ ।

“हिरण्यगर्भं भद्रं ते लोकानां शङ्करो भव ॥”)

शङ्करप्रियः, पुं. (शङ्करस्य प्रियः ।) तितिरिपत्नी ।

इति केचित् । शिववत्सलं, त्रि । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ६५ । ८८ ।

“सुन्दरगोभ्यः शुक्ला सा शरण्या शङ्कर-

प्रिया ।

शान्तानङ्गाख्योऽप्येते जीवन्त्विति समादि-

शत् ॥”)

शङ्कुः

शङ्कराचार्यः, पुं, (शङ्कर आचार्यश्च ।) स्वनाम-
ख्याताचार्यः । स तु अद्वैतवादी वेदान्तभाष्य-
कर्त्ता च । यथा,—

“श्रीशङ्कराचार्यनरावतारं

विश्वेश्वरं विश्वगुरुं प्रणम्य ।

वेदान्तशास्त्रप्रवणालसानां

बोधाय कुर्वे कमपि प्रयत्नम् ॥”

इति मधुखदनसरस्वतीतत्त्वविद्यान्तविक्षुप्रथम-
श्लोकः ॥

शङ्करावासः, पुं, (शङ्करस्य आवास इव शृङ्ग-
त्वात् ।) कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(शङ्करस्य महादेवस्य आवासः ।) कैलासश्च ॥

शङ्करी, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शम्भी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शङ्करभाष्या ।

यथा ।

“शङ्करी शम्भुपत्नी च शिवा शतनिवादिनी ।

शुभा शुभप्रदा नित्या शतसूयसमप्रभा ॥”

इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

शङ्का, स्त्री, (शङ्कु + अच् । स्त्रियां टाप् ।) चासः ।

(यथा, हितोपदेशे ।

“शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानञ्च भूतले ।

प्रवृत्तिः कुच कर्त्तव्या जीवितयं कथं तु वा ॥”)

वितर्कः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।

८ । २ । ६ ।

“यत्र संगीतसमादेर्नन्दहममयेया ।

अभिगर्जन्ति हरयः श्लाघिनः परशङ्कया ॥”)

शङ्कितः, त्रि, (शङ्का जाता अस्य । शङ्का +

इतच् ।) भीतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

“अशङ्कमपि शङ्कितं त्वं शङ्कितं शङ्कितान् ॥”)

वितर्कितः । इति शङ्काशब्दाद्यदर्शनात् । चौरक-

नामगन्धद्रव्ये, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्कितवर्णकः, पुं, (शङ्कितं अत्र कोऽप्यस्ति नास्ती-

त्यादिकं वा वर्णयति तर्कयतीति । वर्णक +

शङ् ।) चौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शङ्कुः, पुं, (शङ्कतेऽस्मादिति । शङ्कु + “खरशङ्कु-

पीयुनीलकुङ्कुलिगु ।” उणा० । १ । ३७ । इति

कुप्रत्ययेन निपातितः ।) स्थाणुः । सुडा गाढ

इति भाषा । मत्स्यविशेषः । श्राकोच इति

भाषा । शल्याख्यम् । शूल इति भाषा । इत्य-

मरभरतौ । संख्याविशेषः । स तु लोलावती-

मते दशलक्षकोटिः । कौलः । गौल इति

भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २७१ ।

“निःश्रेयोऽयमयः शङ्कुर्ललास्ये दशाङ्गुलः ॥”)

इंशः । कलुषः । इति मेदिनी ॥ पञ्चशिरा-

जालम् । मेढ्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ राक्षसः ।

इति शब्दमाणा । नखोनामगन्धद्रव्यम् ।

इति जटाधरः । दीपसूत्र्येऽप्युक्त्यापरिमाणार्थं

काष्ठादिनिमित्तः क्रमेण सख्यायद्वादशाङ्गुल-

परिमितः कोलकः । यथा ।

“अर्काङ्गुला तु सूर्यया काष्ठो द्वाङ्गुलमूलिका ।

शङ्कुसंज्ञा भवेच्चैव तच्छायां परिकल्पयेत् ॥

मध्याह्नेऽर्कान्तेरादित्यवृत्तेऽप्युक्त्याङ्गुलैश्चरितम् ॥

शङ्कुला

षट्पूरितदिवाहकं लब्धं दद्यादिकं भवेत् ॥

पूर्वार्कच्छायायातीतं परार्कच्छायायैव्यकम् ।

मूत्रैकरामबाणभदिशो वनाः । ० । १ । ३ ।

५ । ८ । १० । ११ । क्रमोक्तमेतः ॥

आषाढादिषु मासेषु श्वाया माध्याह्निकी मता ।

अयनांशजमासान्ते शृङ्गमेगादितो युधेः ।

संख्योक्तायदिने भागहारे वृद्धीतरे तथा ॥”

इति न्यातिस्तत्त्वम् ॥

तस्य नामान्तरं नरः । यथा ।

अथ करणसूत्रम् ।

“शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरप्र-

श्वाया भवेदिदं दीपशिखौचमभक्तः ॥”

उदाहरणम् ।

“शङ्कुप्रदीपान्तरभूम्निहस्ता

दीपोष्कृतिः सार्द्धकरत्रया चैत् ।

शङ्कोक्तयाकाङ्क्षलसंभितस्य

तस्य प्रभा स्यात् कियती वदाम् ॥”

न्यासः । शङ्कुः १२ भूः ३ दीपः ७ लब्धाति

श्वायाङ्गुलानि १२ । इति लीलावत्यां श्वाया-

यवहारः द्वादशाङ्गुलपरिमाणम् । यथा । विष्णु-

धर्म्मतिरीयप्रथमकाण्डम् ।

“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्वयन्तु शयः स्मृतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(जनमेजयस्य पुत्रः । यथा, महाभारते । १ ।

६५ । ८६ ।

“भवतो वपुश्चामां द्वौ पुत्रौ जज्ञाते शतानीकः

शङ्कुश्च ॥” ॥ उग्रसेनस्य पुत्रविशेषः । यथा,

भागवते । ६ । २४ । २४ ।

“कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहृत्तया ।

राक्ष्पालोऽप्य धृष्टश्च तुष्टिमानोऽग्रसेनयः ॥”)

शङ्कुकर्णः, पुं, (शङ्कु इव कर्णो यस्य ।) गर्हमः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । (दानवदिशेषः । यथा,

हरिवंशे । ३ । ८१ ।

“शङ्कुकर्णां विवाहश्च गवेष्टो दुष्टमिच्छया ॥”

नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ ।

१५ ।

“शङ्कुकर्णः पिठरकः कुठारसुखसेचकौ ॥”

शङ्कुसङ्कशर्कराविशेषः, त्रि । यथा, भागवते ।

७ । ६ । १५ ।

“आन्ध्रस्यः चतस्रकेशरशङ्कुकर्णा-

मिह्नादभीतदिग्भिभादरिभिन्नखायात् ॥”)

शङ्कुचिः, पुं, शङ्कुमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्कुतकः, पुं, (शङ्कुरिव तकः ।) शालवृक्षः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्कुरः, त्रि, (शङ्कतेऽस्मादिति । शङ्कु + बाहुल-

कात् उरच् ।) चासदाथी । इति हेमचन्द्रः ॥

शङ्कुला, स्त्री, (“शङ्कुपूर्वात् लातेः ‘आतोऽनुप-

सर्गं कः । ३ । २ । ३ । इति के शङ्कुला ।” इत्यु-

गादिह्रस्वौ उज्ज्वलः । १ । ३७ । “शङ्कुपूर्वा-

स्मात्तर्ध्वार्थे कविधानमिति वा कप्रत्ययः ॥” इति

काशिका । ६ । २ । २ ।) उत्पलपत्रिका । इति

६८८: खर्वो निखर्वश्च प्रहपद्मौ च साग .

सुखसावकः गुरवो महान्तः ।

६८८: खर्वो निखर्वश्च प्रहपद्मौ च साग .

शङ्खद्रा

अन्तर्धं मध्यं परार्धं च दशशङ्खद्रा यथाक्रमम् ॥”

इति भरतधृतत्रासपराणवचनम् ॥*

धर्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः । यथा,—

“मन्त्रविधिगृह्यहारीतर्थाश्रवणक्रीडनोद्गिराः ।

यमापस्तम्बसम्भवाः कात्यायनवृहस्पती ।

पराशरयासशङ्खलिखिता दत्तगोतमौ ।

शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

शङ्खकं, स्त्री, यलयः । इति मेदिनी ॥

शङ्खकः, पुं स्त्री, (शङ्ख + स्वार्थ कन् ।) कम्बुः ।

शिरोरोगे, पुं । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—

शङ्खकमाह ।

“पित्तरक्तानिला दुष्टाः शङ्खदंष्ट्रे विस्फूर्तिताः ।

तोष्रवद्वाहरागं हि शीथं कुर्वन्ति दाहकम् ॥

म शिरो विषवृग्गान्निध्याशु गलं तथा ।

त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ।

त्राह्वाज्जीवितं भेषज्यं प्रत्याख्यस्य कारयेत् ॥”

पित्तरक्तानिलाः अत्र कफोऽपि धोव्यः ।

कृतानुनापः कफपित्तैरेति सुशुतवचनान् ।

विस्फूर्तिताः प्रवृद्धाः । त्रिरात्रा त्रिरात्रमध्ये

मारयति । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा

शिरोरोगशब्दे दृष्ट्या ॥ (ललाटास्थि । यथा,

याज्ञवल्क्यः । ३ । ६० ।

“इौ शङ्खकौ कपालानि चचारि शिरस्तथा ।

ऊरः समदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥”

शङ्खकारः, पुं, (शङ्खं करोतीति । शङ्ख + कृ + अण् ।)

वर्णसङ्करजातिविशेषः । शंखारि इति भाषा ।

न तु मृदागर्भे विषकर्मैरसाज्जातः । इति

ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः । शाङ्खिकः २

काव्यजकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाङ्ख-

विकः ४ । इति जटाधरः ॥

शङ्खचरी, स्त्री, (शङ्खे ललाटास्थि चरतीति । चर

+ टः । स्त्रियां ङीप् ।) ललाटिका । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

शङ्खचर्चो, स्त्री, ललाटिका । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

शङ्खचूर्णं, स्त्री, (शङ्खस्य चूर्णम् ।) शङ्खजान-

चूर्णम् । शंखिर चूर्ण इति भाषा । अस्य

गुणाः ।

“शङ्खचूर्णं कटु चारसुखं क्रिमिहरं परम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

शङ्खजः, पुं, (शङ्खाज्जायते इति । जन + ज्ञः ।)

कपोतद्विम्बवदृष्टकृत्ता । इति कैचित् ॥ शङ्ख-

जानवस्तुनि, वि ॥

शङ्खद्रावकः, पुं, (शङ्खं द्रावयतीति । दृ + णिच् +

क्वल् ।) औषधविशेषः । यथा,—

“अक्रुद्धो तथा चिच्छा तिलारग्वधचिचकम् ।

अपामागभक्षसमं वस्त्रपूतं जलं हरत् ॥

नृद्विना पनेत्तसु यावन्नवयतां गतम् ।

ज्वरेण समौ ग्राह्यो ह्यौ चारौ टङ्गं तथा ॥

रत्नेनगोदन्ताकाशीशं चोरका तथा ।

१२

शङ्खपु

हिगुणं पञ्चलवणं मातुलुङ्गरसं च ॥

काचकुप्यान्तु सप्ताहं वासयेदम्बयोगतः ।

शङ्खचूर्णपलं दत्त्वा वारुणीयन्तुहरेत् ॥

सर्वधातून् हरेच्छीघ्रं घराटीशङ्खकादिकान् ।

उदरादिष्वंरोमाणां सद्यो हि नाशकः परः ॥”

इति शङ्खद्रावकः ॥ * ॥

अपि च ।

“योगिनोभैरवाभ्याश्च बलिमादौ प्रदापयेत् ।

पञ्चादयन्तश्च कर्णयमेवाह परमेश्वरी ॥

रसः शङ्खद्रवो नाम शम्भुदेवेन भाषितः ।

गुह्यादगुह्यतमं गुह्यमिदानीं कथ्यते मया ॥

शङ्खचूर्णं यवचारं सर्जिकाचारटङ्गम् ।

समञ्च पञ्चलवणं स्फटिकारी वृषादरः ॥

काचकुप्यां ततः क्षिप्त्वा वारुणीयन्तुहरेत् ।

यामार्हं द्रावयत्येष शङ्खशुक्तिवराटकान् ॥

अशांसि नाशयेत् घटं च मूत्रकृच्छ्राशरीं तथा ।

उदरादिविधं हन्ति गुल्मघ्नीहोदराणि च ॥

अजीर्णं नाशयेच्छीघ्रं गृहणीश्च विस्फिकाम् ।

भुक्तशेषे च भोक्तव्यो माषमात्रो रसोत्तमः ॥

चणमात्राद्भवेद्भस्म पुनर्भोजनमिच्छति ।

प्रत्यहं भोजनान्ते च संसेव्योऽयं रसोत्तमः ॥

न रुजायां भयं कापि सत्वं सत्वं वदान्यहम् ।

न देयं यस्य कस्यापि सदा गोप्यश्च कारयेत् ।

रसः शङ्खद्रवो नाम जैत्रानामुपकारकः ॥”

शङ्खद्रावको रसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥

शङ्खद्रावो, [न] पुं, (शङ्खं द्रावयतीति । दृ + णिच्

+ णिनिः ।) अन्वयेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खधरा, स्त्री, (धरतीति । धृ + अच् टाप् ।

शङ्खस्य धरा ।) हिलमोचिका । इति रत्न-

माला ॥

शङ्खधः, पुं, (शङ्खं धमतीति । धा + कः ।) शङ्ख-

वादकः । तत्पर्यायः । शाङ्खिकः २ । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३० । १६ ।

“क्रोशाय तूणवभ्रमवरम्पराय शङ्खभम् ॥”

शङ्खभाः, पुं, (शङ्खं धमतीति । धा + कृप् ।)

शङ्खवादकः । इति सुगन्धोद्ययाकरणम् ॥

शङ्खनखः, पुं, क्षुद्रशङ्खः । जोङ्गडा इति भाषा ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ५० । २० ।

“नमोः शङ्खनखैर्गन्धिः क्रोद्धेक्षितैरिवापितम् ॥”

नखीनामगन्धद्रवम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वृहन्नखी । यथा,—

“महान्खमौ शङ्खनखः शङ्खास्थो गन्धसारणः ।”

इति रत्नमाला ॥

शङ्खनखा, स्त्री, शङ्खनखी । यथा,—

“दिधा शङ्खनखास्यान्या शुक्लास्या वद्री-

च्छदः ।”

इति रत्नमाला ॥

शङ्खपुष्पी, स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पं यस्याः । ङीप् ।)

वृक्षविशेषः । शङ्खाङ्गुली इति ज्ञानकुनी इति

च भाषा । तत्पर्यायः । सुपुष्पी २ शङ्खाङ्गा ३

कम्बुमालिनी ४ पीतपुष्पी ५ कम्बुपुष्पी ६ मेधा

७ मलविनाशिनी ८ किरिटी ९ शङ्खकुसुमा

शङ्खिनी

१० भूलम्बा ११ शङ्खमालिनी १२ । अस्या

गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मेधास्वर-

कारित्वम् । गृहभूतादिदोषनाशित्वम् । वशी-

करणसिद्धिदाढत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेधा क्रिमिविषा-

पहा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यच्च ।

“शङ्खपुष्पी तु शङ्खाङ्गा मङ्गल्या कुसुमापि च ।

शङ्खपुष्पी सरा मेधा दृष्ट्या मानसरोगहृत् ।

रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा ।

दोषापसारभूताऽऽक्कुष्ठक्रिमिविषप्रणुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शङ्खप्रस्थः, पुं, चन्द्रस्य चिह्नम् । यथा,—

“लिङ्गं षडङ्गश्च चिह्नश्च शङ्खप्रस्थो विधोरथ ॥”

इति शब्दमाला ॥

शङ्खभृत्, पुं, (शङ्खं विभर्तीति । भृ + कृप् ।)

विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । १४६ । १२० ।

“शङ्खभृन्मन्दको चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥”

शङ्खमुखः, पुं, (शङ्खवत् मुखं यस्य ।) कुम्भीरः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा, महा-

भारते । १ । ३५ । ११ ।

“नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकः परः ॥”

शङ्खमूलं, स्त्री, (शङ्खवत् शृङ्गं क्रमसूक्ष्मं वा मूलं

यस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खास्थः, पुं, (शङ्ख इति आस्था यस्य ।) वृह-

न्नखी । इति रत्नमाला ॥

शङ्खाङ्गा, स्त्री, (शङ्ख इति आङ्गा नाम यस्याः ।)

शङ्खपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खिका, स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पमस्यस्याः । शङ्ख +

ठन् ।) वृक्षविशेषः । चोरवङ्गुली इति भाषा ।

यथा । शङ्खिन्यां शङ्खिका चोरा । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

शङ्खिनी, स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पमस्यस्याः । शङ्ख +

इनिः ।) चोरपुष्पी । इत्यमरः ॥ अतपुष्पागः ।

इति विश्वः ॥ अतपुष्पा । इति मेदिनी ॥ अत-

पुष्पा । इति शब्दरत्नावली ॥ वृहत्शक्तिर्दः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यवतिक्ता । इति राज-

निर्घण्टः ॥ चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तल-

चणं यथा,—

“दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या

कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।

रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा

सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा ॥

शङ्खं पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते नृगम् ।

वृषभं शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥ प-

पद्मिनी पद्मगन्धा च मौनगन्धा च चित्रिणी ।

शङ्खिनी चारुगन्धा स्यात् मद्गन्धा च

हस्तिनी ॥” इति

इति रसमञ्जरी ॥ इति

शचीप

शठ

शड

शङ्खयुक्ता । यथा,—

“शङ्खनी चापिनी वागभुङ्क्षीपरिवाय” ॥

इति देवीमाह ॥

उपदेवताविशेषः । शङ्खनीवासः । (यदर्थं-
नात ॥

शङ्खनीफलः, पुं, (शङ्खन्याः फः प्रव फलं यस्य ।)
श्रीरीमन्मन्त्रः । इति राजः ।

शङ्खनीवासः, पुं, (शङ्खन्या वास आश्रय-
स्थानम् ।) प्राखोऽश्चः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शङ्खी, [न] पुं, (शङ्खोऽस्यास्तीति । शङ्ख + इनिः ।)
विष्णुः । सप्तमः । इति मेदिनी ॥ शङ्खिकः ।

शङ्खविशिष्टे, चि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हरिवंश भविष्यपर्वणि । ६ । १२ ।

“शङ्खिनं चक्रिणं विष्णुं खड्गिनं गद्गिनं
विभुम् ॥”

शङ्खनिधिविशिष्टे च चि । यथा, मार्कण्डेये । ६८ ।
४५ ।

“स्वपोषणपरः शङ्खी नरो भवति सर्वज्ञः ॥”

शच, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, प्रचते । इति दुर्गा-
दासः ॥

शच, ड वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, प्रचते । इति दुर्गा-
दासः ॥

शचिः, स्त्री, (शच वाचि + “सन्धातुभ्य इन् ।”
उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) इन्द्रपत्नी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शची, स्त्री, (शचि + क्तदिकारादिति डीप् ।)
इन्द्रपत्नी । तत्पण्यायः । पुलोमजा २ इन्द्रायी ३ ।
इत्यमरः ॥ शचिः ४ सची ५ सचिः ६ । इति
भरतः ॥ पूतकृतायी ७ पौलोमी ८ । इति जटा-
घरः ॥ माहेन्द्री ९ जयवाहिनी १० ऐन्द्री ११
श्रीतावरी १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । ३ । २३ ।

“उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा

यथा जयजन्तेन शचीपुरन्दरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी

नन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥”

शतमूली, स्त्रीकरग्रान्तरम् । तत्पु विष्टकर-
मिति केचित् ॥ इति मेदिनी ॥ (कर्म । इति

इति निघण्टुः । १२ । ११ । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३२ । १५ ।
“न किरस्य शचीनां नियन्ता सुवृत्तानाम् ॥”

प्रज्ञा । इति निघण्टुः । ३ । ६ । वाक् । इति च
निघण्टुः । १ । ११ ।)

शचीपतिः, पुं, (शच्याः पतिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १५ । ७० ।

“यदि जानासि धर्मं त्वं त्वं वा शक्र शचीपते ।

मम यावत् प्रमाणम् शुभं तद्वक्तुमर्हसि ॥”

कर्मपालके, चि । यथा ऋग्वेदे । ७ । ६७ । ५ ।

“शक्तं शचीपती शचीभिः ॥”

“हे शचीपती शचीति कर्मनाम कर्मणां
पालकी ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

शट, सादे । श्रीर्णो । गतौ । वजि । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-गतौ सक०-
सेट् ।) सादोऽवसादः । श्रीर्णिर्भेदः । शटति
लोकः अवसोदति । विद्वन्नाति । गच्छति ।
रुजति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शट, क ड आधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, प्राठयते । इति
दुर्गादासः ॥

शटः, चि, अस्मः । शटधातोरन्प्रत्ययेन निष्पन्न-
मेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शटा, स्त्री, (शट + अच् । टाप् ।) सटा । जटा ।
इत्यमरटीका ॥

शटीः, स्त्री, (शट + इन् ।) शटी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

शटी, स्त्री, (शटि + वा डीष् ।) स्वनामख्यातौ-
घधिः । १ न आदा इति भाषा । कचूर इति

हिन्दी भाषा । तत्पण्यायः । गन्धमूली २
घङ्गय्याका ३ कचूरः ४ पलाशः ५ । इत्य-

मरः ॥ सटी ६ घटी ७ गन्धशटी ८ कल्लूरः ९
कचूरः १० । इति भरतादयः ॥ सुगन्धा ११

सटिः १२ शटिः १३ गन्धमूला १४ गन्धोलीः १५
गन्धमूलकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ गन्ध-

सटा १७ बध्मः १८ गन्धमूलम् १९ । इति
जटाधरः ॥ जाम्बतमूलम् २० कच्छोरम् २१

हिमजा २२ । इति रत्नमाला ॥ हेमी २३
घङ्गय्याः २४ सुव्रता २५ गन्धाली २६

पलाशा २७ हिमा २८ । इति यश्यान्तरम् ॥
घङ्गय्या २९ आम्बनिशा ३० सुगन्धमूला ३१

गन्धाली ३२ शटीका ३३ पलाशिका ३४
सुभद्रा ३५ लङ्गी ३६ दूझा ३७ गन्धा ३८

पृथुपलाशिका ३९ सौम्या ४० हिमोद्वा ४१
गन्धधूः ४२ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् ।

अम्लरसम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचि-
कारित्वम् । ज्वरकफासकृच्छ्रणदीपकामय-

ध्वंसकारित्वम् । हृद्यत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥
अपि च । अथ गन्धान्ताश्री सुगन्धद्रव्यं काशीरे

प्रसिद्धम् ।
“शटी पलाशी घङ्गय्या सुव्रता गन्ध-

मूलिका ।

गन्धारिका गन्धवधूर्वधूः पृथुपलाशिका ।
भवेत्तत्पलाशी तु कनाया ग्राहिणी लघुः ।

तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकानुष्णस्यमलनाशिनो ।
शोधकासत्रण्वासशूलान्धान्यहापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शडकं, स्त्री, घृतजलमिश्रितशालिचूर्णम् । मयदा-
शटा इति भाषा । यथा,—

“शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शडकं वदेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शठ, वधक्षेत्रकेतवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क्षेपो दुःखादुभवः ।

केतवं मित्रवचनम् । शठति खलः साधुं
वचयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शठ, क आलस्ये । गत्यसंस्कृतसंस्कृते । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) व ।
प्राठयति वृद्धः क्रियासु मन्दः स्यादित्यर्थः
इति दुर्गादासः ॥

शठ, क ड आधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) क ड, प्राठयते । इति
दुर्गादासः ॥

शठ, तु क दुर्वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) शठयति

नीचः कुत्सितं वदतीत्यर्थः । रमानायस्तु
सम्यग्भाषणे इति मत्वा शठयति सम्यग्वादतो-

त्यर्थ इत्याह । सम्यग्भाषणे इति जौमराः ।
समग्भावे इत्येके । इति दुर्गादासः ॥

शठं, स्त्री, (शठ + अच् ।) तगरम् । कुङ्कुमम् ।
लोहम् । इति राजनिघण्टुः ॥

शठः, पुं, मध्यम्यपुरुषः । धूर्तः । (यथा, मनुः ।
४ । ३० ।

“पाषाणिनो विकर्मस्थान् वैजालव्रतिकान्
शठान् ।

हेतुकान् वकटर्तुष्व वाङ्मात्रेणापि नाश्चयेत् ॥”
धुस्तूरः । इति मेदिनी ॥ शठस्य लक्षणम् ।

यथा,—

“प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भ्रष्टम् ।
यत्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः ॥”

इति विष्णुपुराणं । ३ । ८० । १ । श्लोकीटीका ॥
चतुर्विधपत्यन्तगतपतिविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

कामिनीविषयकपटपटः । यथा,—
“मौलौ दाम विधाय भालफलकं बालिख्य

पद्मवर्णी

केयूरं मुञ्चयोनिरधाय कुचयोन्मिष्य सुक्ता-
सजम् ॥

विन्वासं समुपाज्जयन् नृगदृशः काञ्चीनिवेश-
च्छला-

श्रीवीर्यमपाकरोति नृदुना हस्तेन वाम-
भुवः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(ठण्णिवंशीवविशेषः । यथा, हरिवंशे । भविष्य-
पर्वणि । २ । ३१ ।

“बलभद्रं शिनेः पुत्रं हार्दिकं शठसारणी ॥”
शठता, स्त्री, (शठ + तल् ।) शठस्य भावः ।

तत्पण्यायः । माया २ शास्त्रम् ३ कुक्षतिः ४
निलतिः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ अन्यच्च ।

“अखियां कपटो याज उपधिर्दम्भ एव च ।
कूटं कल्कं क्लृप्तं क्लृप्तं मिथकेरवकेतवम् ॥

अथ शास्त्रं शठता कुक्षतिर्निलतिश्च सा ।
हिंसाफले चतुष्कं स्यात् शास्त्रपण्या ईरितः ॥

पूर्वः कपटपण्यायः फले वचनमात्रके ।
उभयोरेकपण्याय इति केचित् प्रचक्षते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

शठान्ता, स्त्री, अम्लहा । इति राजनिघण्टुः ॥

शड, इ ड संवत्सरोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) तालवर्धः । इ

शणालु

शणाले । ड, शणते । काळो वीरं रजती-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर०-सक०-सेट् ।) म, शणयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

शणं, स्त्री, (शण + अच् ।) क्षुपविशेषः । तत्-
पर्यायः । भङ्गा २ मातुलानी ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ११ ।
“शणं तैलं द्रुतश्चैव जतु दारुणि चैव हि ।
तस्मिन् वैश्वसि सर्वाणि निःक्षिपेयाः सम-
न्ततः ॥”)

शणः, पुं, (शण + पचाद्यच् ।) खनामख्यातक्षुपः ।
तत्पर्यायः । माल्यपुष्पः २ वभनः ३ कटु-
तिक्तकः ४ निशान्नः ५ दीर्घशाखः ६ त्वक्-
सारः ७ दीर्घपल्लवः ८ । अस्य गुणाः ।
अम्लत्वम् । कषायत्वम् । मलमर्शनिपातनत्वम् ।
वातकारित्वम् । पित्तकषतौघाङ्गमर्हनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शणघण्टिका, स्त्री, (शणस्य घण्टेव तत्तुल्यशब्द-
कारिफलवत्त्वात् । इवार्थे कन् । टाप् । अत
इत्वम् ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शणपणी, स्त्री, (शणस्य पणमिव पणमस्याः ।
डीप् ।) अशनपणी । इति शब्दरत्नावली ॥

शणपुष्पिका, स्त्री, (शणपुष्पी + स्वार्थे कन् । अत
इत्वम् ।) घण्टारवा । इत्यमरभरतौ ॥ भन-
भनित्या इति वनशोण इति च भाषा ॥

शणपुष्पी, स्त्री, (शणस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः ।)
क्षुपविशेषः । शणहुली इति शणइ इति वन-
शणइ इति च भाषा । तत्पर्यायः । दृष्ट-
पुष्पी २ शणिका ३ शणघण्टिका ४ पीतपुष्पी ५
स्थूलपला ६ लोमशा ७ माल्यपुष्पिका ८ ।
अस्या गुणाः । क्षुद्रतिक्तत्वम् । वमिकारित्वम् ।
रसनियामकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शणसूत्रं, स्त्री, (शणस्य सूत्रम् ।) पवित्रकम् ।
इत्यमरः ॥ “इ शणसूत्रनाले । शणस्य सूत्रं
शणसूत्रम् । शणति ददाति सूत्रं शणः । शण
अन्म दाने अन् । शणः तालशशादिर्हृद्व्य-
गान्तः इति बहवः । सनी दन्तसादिर्हृद्व्यगान्त
इति केचित् । तस्मते घनं दनु दाने इत्यस्य
रूपम् । सखी दन्तसादिर्हृद्व्यगान्त इत्यपरे ।
सगणिकमणिकाकणकौणकाणा इति मृद्व्य-
गान्ते विद्याभरणम् ॥

‘कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्थोऽवृत्तं विवृतं ।
सनसूत्रमयं राज्ञो वैश्वस्याविकसौत्रिकम्’ इति
मनुवचनान् पवित्रकमपि तद्व्यते । आनाय
इत्यादि चतुष्कं जाले इत्येके । आनाय इत्यादि
श्लोकार्द्धं कर्तुं श्यते तत् स्वाभ्याद्युपेक्षितमपि
अन्यैराहृतमिति विवृतम् ॥” इति तट्टीकायां
भरतः ॥

शणालुकः, पुं, (शणालुरेव । स्वार्थे कन् ।) आरेवत-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ शोणालु इति

शणिका, स्त्री, (शण + क्षियां टाप् । कन् । अत
इत्वम् ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शणीरं, स्त्री, शोणमध्यस्थपुलिनम् । दर्शरीतटम् ।
इति मेदिनी ॥

शणं, स्त्री, पद्मादिसम्बद्धः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शणः, पुं, नपुंसकम् । गोपतिः । इति भरतद्विरूप-
कोषः ॥

शण्डता, स्त्री, (शण्डस्य भावः । तल् ।) घण्टत्वम् ।
शण्डशब्दात् भावे तत्प्रत्ययस्यानन्तरं आप्
प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शण्डिलः, पुं, (शण्डि राजायाम् + “सलिकल्यनि-
महिभङ्गिभङ्गिशण्डीति ।” उणा० १।५५ । इति
इलच् ।) सुनिविशेषः । इति सिद्धाभक्तौ-
सुदी ॥

शण्डः, पुं, (शान्यति ग्रास्यधर्मात् । शम + “शमेट्” ।
उणा० १।३२ । इति टः ।) अन्तर्महल्लिकः ।
अभ्यन्तरस्त्रीरक्षकोऽयम् । खोजा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वर्षवरः २ । तल्लक्षणम् यथा,—
“ये त्वत्पसत्त्वाः प्रथमाः स्त्रीवाच्य स्त्रीस्वभा-
विनः ।

जात्या न दुष्टाः कार्ययुते वै वर्षवराः स्मृताः ॥”
इति ॥

नपुंसकम् । हिज्जे इति भाषा । इत्यमर-
भरतौ । गोपतिः । शण्ड इति भाषा । इति
मेदिनी । वन्धपुरुषः । इति अटाधरः ॥
उल्लतः । इति धनञ्जयः ॥

शतं, स्त्री, (दश दशतः परिमाणमस्येति ।
“पंक्तिविंशतित्रिंशदिति ॥” ५ । १ । ५६ । इति
तः । दशाणां शभावश्च निपात्यते ।) दशगुणित-
दशमष्टा । एकशब्दी इति हिन्दीभाषा ।
(यथा, शान्तिशतके ।

“निःस्वो वधि शतं शती दशशतं लघं सहस्रा-
धिपः ॥”)

तत्पर्यायः । दशतिः २ । इति पुराणम् ॥
तद्वाचकानि । धार्तराष्ट्रः १ शतभिषातारा २
पुरुषावुषः ३ रावणाङ्गुलिः ४ पद्मदलम् ५
इन्द्रयज्ञः ६ अश्वियोजनम् ७ । इति कवि-
कल्पलता । (बहु । इति निघण्टुः । ३ । १ ।
यथा, ऋग्वेदे । ८।१।५ । “वसिषो न शताय
शताम च ।” “शताय बहुनामैतत् अपरि-
मिताय ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

शतकः, त्रि, (शतं परिमाणमस्य । शत +
“संख्याया अतिशब्दनायाः कन् ।” ५।१।२२ ।
इति कन् ।) शतसंख्याविशेषः । यथा । शान्ति-
शतकामरुशतकादिः । शतशब्दात् कप्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् । (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३० ।
“सन्ध्यासन्ध्यांशकश्चैव शतकौ समुदाहृतौ ॥”)
स्वार्थे के शतकश्च ॥

शतकीर्तिः, पुं, भावहर्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
शतकुन्दः, पुं, (शतं कुन्दा यस्य ।) करवीरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शतकुम्भः, पुं, पर्वतविशेषः । इति शान्तकुम्भ-
शब्दटीकायां भरतः ॥ (स्त्री, नदीतीर्थविशेषः ।
यथा, महाभारते । ३ । ८४ । १० ।

“सुगन्धां शतकुम्भाश्च पञ्चयक्षाश्च भारत ।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥”)

शतकोटिः, पुं, (शतं कोटयोऽस्याः शिखा यस्य ।)
वक्षम् । इत्यमरः ॥ इन्द्रसंख्या स्त्रीणावतीमते
व्यक्तसंख्या ॥

शतक्रतुः, पुं, (शतं क्रतवो यस्य ।) इन्द्रः । इति
धनञ्जयकोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३।४०।१२।
“आह मामरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ॥”
बहुकर्म्म । बहुप्रभः । यथा, ऋग्वेदे । १।१०।१।
“अथागच्छा शतक्रत उद्ग्राभिव येमिरे ॥”
“हे शतक्रतो बहुकर्म्मन् बहुप्रभ वा ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)

शतखण्डं, स्त्री, सुवर्णम् । यथा,—

“सौमेरुके महाधातुः शतखण्डं नृदुल्लभम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शतभागश्च ॥

शतग्रन्थिः, स्त्री, (शतं ग्रन्थयो यस्याः ।) दूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शतघ्नो, स्त्री, (शतं हन्तीति । हन + टक् ।
डीप् ।) शस्त्रभेदः । अस्य लक्षणम् । यथा,—
“अयःकण्टकसंक्षमा शतघ्नो महती शिला ।”
इति विजयरश्मिः ॥

“दुर्गश्च परिखोपेनं चयाङ्गलकसंयुतम् ।

शतघ्नोयन्तसुखे च शतशश्च समावृतम् ॥

गोपुरं सकवाटश्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् ।

सपताकं गजास्तु येन राजा विशन्तं पुरम् ॥”

इति मात्स्ये राजधर्मं दुर्गसम्पत्तिर्नाम १६१

अध्यायः ॥ * ॥ (यथा, रघुः । १२ । ६५ ।

“अयःशङ्कुचितं रत्नः शतघ्नोमथ शत्रवे ।

क्षतां वैवस्वतस्यैव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥”

“अथ रत्नो रावणः अयसः शङ्कुभिः कीले-
क्षितं कीर्णां शतघ्नीं लौहकण्टकीलितयधि-
विशेषाम् । शतघ्नी तु चतुस्तला लोहकण्टक-
सञ्चिता । यष्टिः— ॥ इति केशवः ॥”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) इक्षिकाणी ।
करञ्जकः । इति मेदिनी ॥ गलरोगविशेषः ।
अस्य निदानलक्षणचिकित्साः रोहिणीशब्दे
द्रष्टव्याः ॥

शतच्छदः, पुं, (शतं छदा यस्य ।) काष्ठकूटपक्षी ।
काट्टोकरा इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतदलपद्मश्च ॥

शततमः, त्रि, शतस्य पूरणः । शतशब्दात्तमट्-
प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शततारा, स्त्री, (शतं तारा यस्याम् ।) शत-
भिधानचक्रम् । इति केचित् ॥

शतदन्तिका, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतद्रुः, स्त्री, (शतधा द्रवतीति । शत + दृ + शतच् ।
उणा० १ । ३६ । इति कुः ।) नदीविशेषः ।
शतलङ्गु इति हिन्दी भाषा । सा हिमालया-

शतप

दुतपत्ता विप (यं) मिलिता । (अस्या नाम-
निकलित्यैरं महाभारते । १ । १७८ । ६ ।
“शतधा दत्ता यस्माच्छतद्विरिति विश्रुता ।”)
तत्पत्ताः । शतद्वः २ । इत्यमरः । शतद्विः ३
शतम् ४ । पुत्रशोकसन्तप्तो वशिष्ठः कण्ठे
शिलां बह्मनद्यामस्यां प्रविष्टस्ततो भीत्या
इयं शतधा दत्ता इति शतद्वः । इति तट्टीकायां
भरतः । (एतद्वृत्तान्तसु महाभारते । १ । १७८ ।
अध्याये दृश्यः ।) अस्या जलगुणाः ।
“शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः
सुशीतं लघु स्वादु सन्ध्यामथप्रभम् ।
जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते वर्णं बुद्धिमेधायुषञ्च ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
शतधा, स्त्री, दूर्वा । इति शब्दचक्रिका ॥
शतधा, य, (शत + धाच् ।) शतप्रकारम् । यथा,
“आप्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निर्वर्त्तते ।
शतधा भिद्यते ऋद्धिं शिरीषस्य फलं यथा ॥”
इति महाभारतम् ॥
शतधामा, [न] पुं, (शतं धामानि वर्त्तमानि यस्य ।)
विष्णुः । इति जटाधरः ॥
शतधारं, स्त्री, (शतं धाराः कोणा यस्य ।)
वस्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शतधारायुक्ते,
त्रि । यथा,—
“वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि
सहस्रधारम् ।
वसोः पवित्रेण शतधारेण सुत्वा कामधुक् ॥”
इति पशुपतिपद्धतिः ॥
शतधृतिः, पुं, इन्द्रः । (यथा, महिषः स्तोत्रं ।
“इयं क्षीणो यन्ता शतधृतिरग्रेन्द्रो धनुष्यो ॥”)
ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । २ ।
“एवं शतं शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ॥”)
स्वर्गः । इति विश्वः ॥
शतपत्रं, स्त्री, (शतं पत्राणि यस्य ।) पद्मम् । इत्य-
मरः । (यथा, महाभारते । ३ । ५८ । २० ।
“इमामभितकेशास्तां शतपत्रायतेज्याम् ॥”)
शतपत्रः, पुं, (शतं पत्राणि पत्रा यस्य ।) मयूरः ।
सारसः । दाक्षीणाघाटपक्षी । इति मेदिनी ॥
राजकीरः । तुरी इति भाषा । इति हेम-
चन्द्रराजनिर्घण्टौ । (यथा, महाभारते । ३ ।
१०८ । ८ ।
“मयूरेः शतपत्रैश्च जीवन्तीवककोकिलैः ॥”)
शतपत्रकः, पुं, (शतपत्र + स्वार्थ कन् ।) दाक्षीणाघाट-
पक्षी । इत्यमरः ॥ काठठोक्रा इति भाषा ॥
शतपत्रनिवासः, पुं, (शतपत्रे निवासो यस्य ।)
ब्रह्मा । इति कविकल्पतना ॥ पद्मस्थ, त्रि ॥
शतपत्री, स्त्री, (शतं पत्राणि यस्याः ।) डीपः ।
पुष्पविशेषः । संउती इति भाषा । पाटल-
वर्णासौ गोलकव इति वदन्ति । तत्पत्त्यायः ।
सुमनाः २ सुशीता ३ शिववक्त्रभा ४ सौम्य-
५ मौक्तिकं ६ शब्दः ७ मन्त्राः ८ शतपत्रिका ८ ।

शतप

यत्नम् । कुष्ठमुखस्कोटपितदाहनाशिलम् ।
रथत्वम् । सुरभिलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपत्रिका, स्त्री, (शतपत्री + कन् । टाप् । अत
इत्वम् ।) शतपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपथिकः, त्रि, (शतपथमधीते त्वेद इति वा ।)
“शतपथः धिक्नु पथो बहुलम् ॥” ४ । २ । ६० ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शत-शब्दोत्तरपथिन्-
शब्दात् धिक्नुप्रत्ययेन निष्पन्नः ।) नानामताव-
लम्बी । नानापथगामी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शतपदचक्रं, स्त्री, (शतं पदानि कोष्ठा यस्य तच्च
तच्चक्रञ्चेति ।) नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं चक्रम् ।
यथा,—
“चक्रं शतपदं वक्ष्ये ऋचांशात्तत्सम्भवम् ।
नामादिवर्णतो ज्ञेया ऋचराशयंशकास्तथा ॥
तियैर्गुरुगता रेखा तदसंख्या लिखेद्बुधः ।
जायते कोष्ठकानाञ्च शतैकं १०० नाम्न संश्रयः ॥
अ-व-क-ह-डा रेखायां म-ट-पर-ता हरिति
चायेय्याम् ।
न-य-भ-ज-खा नेर्जत्ता ग-स-द-च-ला आध-
याम् ॥
पञ्च पञ्च क्रमेणैव विंशवर्णान् प्रयोजयेत् ।
पञ्चस्वरसमाधौ एकैकं पञ्चधा कुरु ॥
अवर्णादास्त्रयो ज्ञेयाः सन्त्यक्षरयुतास्तथा ।
सजातीयैश्चमासाथ पञ्चस्वरविनिर्गयः ॥
ऋद्वृत्तोरप्यकारेण श्रेण सस्य परिग्रहः ।
कुण्यात् कु-पु-मु-दुस्थाने त्रीणि त्रीण्यक्षराणि
च ॥
कु-च-ड-का भवेत् स्तम्भे रौद्रे त्वीशानगोचरे ।
पु-ष-ण-टा भवेत् स्तम्भे हस्ते चायेयसंज्ञके ॥
मु-ध-फ-टा भवेत् स्तम्भे पूर्वाषाढे च नेर्जते ।
दु-ध-क्-डा भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्र उत्तरे ॥
एवं स्तम्भचतुष्कञ्च ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ॥
ध्रिष्ट्यानि कृतिकादीनि प्रत्येकं चतुरक्षरैः ।
सामिजित्यंशकास्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् ॥
यद्वृत्तांशककोष्ठस्यः क्रूरः सौम्योऽपि वा गृहः ।
तत्रम्यो वेधयेन सन्त्यक् पुंसो नामादिमाक्षरम् ॥
सौम्यैर्विद्धं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरेः ।
मिश्रैर्मिश्रफलं तत्र निर्विधेन शुभाशुभम् ॥
यद्वाच्यं सर्वतोभद्रं गृह्योपगृह्यवेधतः ।
शुभाशुभफलं सर्वं तदिहापि विचिन्तयेत् ॥”
पञ्चस्वरा अ-इ-उ-ए-ओकारास्तैर्योगे ध्रिष्ट्यानि
नक्षत्राणि । अत्र चतुर्भिर्वर्णैरकनक्षत्रं यथा,—
अ इ उ ए ३ । ओ व वि उ ४ । वे वो क कि
५ । कु घ ङ क ६ । के को ह हि ७ । हु हे
हो ङ ८ । डि डु डे डो ९ । म मि नु मे १० ।
मो ट टि टु ११ । टे टी प पि १२ । पु ष ण
ठ १३ । पे पो र रि १४ । रे रो त १५ ।
ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ । नो य यि
यु १८ । ये यो भ भि १९ । भु ध ण २० ।
भे भो ज जि २१ । जु ने जो ख । ० । खि ख
खे खो २२ । ग गि गु गे २३ । गो शा शि शु

शतप

दे दो च चि २७ । चु ते चो ल । लि लु ले
लो २ । ऋऌयुक्तः अकारयुक्तेन ज्ञेयः । ह्रस्व-
दीर्घा ज्ञेयः । तालव्यशकारेण ह्रस्वसकारो
ज्ञेयः । इति शतपदचक्रम् । इति न्योतिस्तत्त्वम् ॥
शतपदी, स्त्री, (शतं पादा यस्याः ।) डीपः ।
बहुपदयुक्तकोटविशेषः । काणविक्रा इति
काणकोटारी इति च भाषा । तत्पत्त्यायः ।
कर्णजलोकाः २ । इत्यमरः ॥ कर्णकीटी ३
भीरुः ४ शतपादिका ५ कर्णजलुका ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शतपातु ७ शतपादी ८ । इति
जटाधरः ॥ शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपद्मं, स्त्री, श्वेतकमलम् । यथा,—
“शतपद्मं महापद्मं पुण्डरीकं सिताम्बुजम् ॥”
इति रत्नमाला ॥
शतपद्मा, [न] पुं, (शतं पद्माणि यस्य ।) वंशः ।
इत्यमरः ॥ इन्द्रमेदः । यथा,—
“शतपद्मा भवन् किञ्चित्कोशकारगुणान्वितः ।
विशेषात् किञ्चिदुण्यञ्च सत्तारः पवनापहः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शतपद्मा, स्त्री, (शतं पद्माणि यस्याः ।) दूर्वा ।
वचा । भागवतपञ्ची । (यथा, महाभारते ।
५ । ११७ । १३ ।
“दृष्टव्यं तारायां शुक्रञ्च शतपद्मया ॥”)
कोजागरपुर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥
कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपञ्चिका, स्त्री, (शतपञ्चा + कन् । टाप् । अत
इत्वम् ।) दूर्वा । वचा । इति मेदिनी ॥ यव
इति शब्दरत्नावली ॥
शतपञ्चशः, पुं, (शतपञ्चाया ईशः ।) शुक्रग्रहः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतपातु, स्त्री, (शतं पादा यस्याः ।) पादस्य
शतपादः ।) कर्णजलोकाः । इति जटा-
धरः ॥
शतपादिका, स्त्री, (शतपाद + स्वार्थ कन् + टाप्
अत इत्वम् ।) काकोली । इति जटाधरः ॥ कर्ण
जलोकाः । इति शब्दरत्नावली ॥
शतपुष्पः, पुं, भारविः । इति तु किराताजुर्गीयम् ।
कर्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतपुष्पा, स्त्री, (शतं पुष्पाणि यस्याः ।) शाक
विशेषः । इति भरतः ॥ शतुका इति स्थाना
(यथा, दृष्टन्संहितायाम् । ५१ । १५ ।
“गन्धर्मांसिशतपुष्पया वदेत् ॥”)
तत्पत्त्यायः । शितच्छत्रा २ अतिच्छत्रा ३ म
४ मिमिः ५ अवाक्पुष्प्यो ६ कारवी ७ । इ
मरः ॥ शताक्षी ८ शतपुष्पिका ९ मधुरी
१० शताक्षा ११ कृत्वा १२ मिमिः १३ मि
१५ । इति शब्दरत्नावली ॥ माधवी १५ ६
१६ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः ।
रत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुणत्वञ्च ।
राजवक्त्रभः ॥ ॥ चुपविशेषः । मौरी
भाषा । तत्पत्त्यायः । शतुका २ मि

शतभि

पुण्यो ७ माघवी ८ कारवी ९ शिषा १०
मघातपत्रिका ११ कृत्वा १२ वज्रपुण्या १३
सुपुण्या १४ शतप्रसूना १५ बहला १६
पुण्याका १७ शतपत्रिका १८ वज्रपुण्या १९
मूरिपुण्या २० सुगन्धा २१ स्रष्टापत्रिका २२
मधुरिका २३ अतिच्छन्ना २४। अस्या गुणाः।
कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। स्निग्धत्वम्। श्लेष्माति-
मारज्वरनेत्रव्रणनाशित्वम्। वस्ति कर्मेणि प्रश-
स्यत्वम्। * तद्वलगुणाः। उष्णत्वम्। मधु-
रत्वम्। गुल्मशूलवातनाशित्वम्। दीपनत्वम्।
पथ्यत्वम्। पित्तहारित्वम्। रुचिदायकत्वम्।
इति राजनिर्घण्टः। * अपि च।
“शताक्रान्तिदाहामशूलदृढहृद्नाशिनी।”
इति द्रव्यगुणः।

अन्यम्।

“शतपुण्या कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातघ्नः।
रक्षा वस्तिहिता नेत्रा बद्धविट्प्रमिश्रकृत्।
संवाहो शीतला तिक्ता दाहघ्नः वातना-
शकः।”
इति भावप्रकाशः।

अन्यम्।

शतपुण्या, स्त्री, (शतपुण्या + स्त्री + कन्।
टापि अत इत्वम्।) शतपुण्या। इति शब्द-
रत्नावली।

शतप्रसूना, स्त्री, (शतं प्रसूनाणि पुण्याणि यस्याः।)
शतपुण्या। इति राजनिर्घण्टः।

शतप्रासः, पुं, (शतं प्रासा इव फलानि यस्य।)
करवीरवृक्षः। इत्यमरः।

शतभिषक्, [ज] स्त्री, (शतं भिषज इव तारा-
यन्त्र।) शतभिषाज्यचम्। इति शब्दरत्ना-
वली। (यथा, दृढत्वहितायाम्। ६। ३४।

“शतभिषजि शोणिकाना-
मजैकपे द्युतजीविनां पीडा।”

शतभिषाजि जाति, त्रि। अत्र “वत्सशाला-
भिनिदम्बयुक्कृतभिषाजो वा।” ७। ३। ३६।
इति जातार्थप्रत्ययस्य लुक्।)

शतभिषा, स्त्री, अश्विनादिषष्ठविंशतिनक्षत्राणा-
मन्तस्तुर्विंशत्यचम्। तत्पठ्यायः। शतभिषक् २।
इति शब्दरत्नावली। अस्या आक्षतिर्मन्त्रला-
कारशततारामयी। यथा,—

“मन्त्रलाभशततारकाकुले-

मैत्रमाणि नभसः प्रचेतसि।

वाङ्मैत्रधरणीमिताः कलाः

प्रारदन्तुसि तावुरेयुः।” ६२। पं५५।

इति कालिदासकृतराजवल्लभमानिरूपणम्।

अस्या अश्विनाददेवता वरुणः। यथा,—

“अश्विभयमदहनकमलजशशिशूलभृददितिविज-
यिपतिरः।

योऽन्यथमदिनकृतपुनश्चक्राणिमित्राः।

शक्रो निर्वर्तितोऽयं विश्वविरचो हरिर्वसु-
धरः।

शतमा

सा तु अधीमुखी। यथा,—

“अश्वेवद्विजयमपिचाविश्राखयुक्तं
पूर्वाचयं शतभिषा च नवाप्युक्तं।
एतान्यधोमुखगणानि शिवानि निर्व-
विद्यार्थभूमिखननेषु च तूषितानि।”

इति ज्योतिस्तत्त्वम्। *।

तत्र जातफलम्।

“शीतभीतिरतिसाहसी सदा
निहुरो हि चतुरो नरो भवेत्।
वैरिणामतिशयेन दारुणो
वारुणोऽयं यदि यस्य सम्भवे।”

इति कोटोपदीपः। *।

तत्र जातस्य मिश्रगुणाः। यथा।

“शतानुलादिविश्राखमेच-

शक्रोद्भवा मिश्रगुणाः प्रदिष्टाः।

शिवानुल्लाहभवा जघन्याः

शिशोद्भवाः सत्पुरुषा भवन्ति।” *।

रविवारादौ शतभिषादियोगे ज्वरोत्पत्तिफलं
यथा,—

“शिवशतभिषावातो याम्यसर्पिष्पूजाः

शनिर्विक्रान्तवारे भूतगोष्ठीनवन्त्याम्।

इह हि मरणयोगो यो हि रोगोपयुक्तः

पशुपतिमदेहः सोऽपि न्युक्तं प्रयाति।

उत्तरे विंशतिर्ज्ञेया द्वौ मासौ श्रवणे तथा।

यनिष्ठायामर्हमामं वारुणेन दशाहकम्।”

इति ज्योतिःसारधृतकौशिकवचनम्।

शतभीरुः, स्त्री, मलिका। इत्यमरः। शतं बहुवो
वियोगिनो भीरवोऽस्या इति शतभीरुः। शीत-
भीरुरिति च पाठः। तदा यैश्चक्रेन शीता-
दिभेतीति शीतभीरुः। इति भरतः।

शतमखः, पुं, (शतं मखा यज्ञा यस्य।) इन्द्रः।

इति हलायुधः। (यथा, कुमारः। २। ६४।

“सहचरमधुहस्तयुक्तचूताङ्कुराखः

शतमखसुपतस्ये प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा।”)

शतमन्युः, पुं, (शतं मन्यवः क्रतवो यस्य।) इन्द्रः।

इत्यमरः। (यथा, भागवते। १। ८। ६।

“याजयित्वाभ्येक्षं चिभिरुक्तमकल्पकेः।

तद्वयः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत्।”

शतयज्ञकारिणि, चि। यथा, दृढत्वहि-
तायाम्। ७३। ५४।

“त्वमन्तकः स्रग्धरः कृपायुः

सहस्रशीर्षा शतमन्युरीयः।”

बहुक्रोधे च चि। यथा, ऋग्वेदे। १०। १०३। ७।

“वीरः शतमन्युरिन्द्रः।”

“शतमन्युः बहुयज्ञः बहुक्रोधो वा।” इति
तद्वाक्ये सायणः।)

शतमानः, पुं, स्त्री, रूप्यपलम्। आढकः। इत्य-

मरभरतो। (यथा, मनुः। ८। १३७।

“धर्यानि दश ज्ञेयाः शतमानस्तु राजतः।

चतुः सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः।”

शतकोकपूष्णे, चि। यथा, वाजसनेयसंहिता-

शतरु

“इन्द्रस्य रूपं शतमानमायु-

अश्वेव ज्योतिरन्तं दधाप्रः।”

“शतानामनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन्
तत् जगत्पूज्यमित्यर्थः।” इति तद्वाक्ये महो-
धरः।)

शतमार्जः, पुं, (शतं शतवारं मार्जयति शस्त्रा-
ज्योतिः। शृङ्ग शुद्धौ + शिच् + अच्।) अश्व-
कारकः। इति कैचित्। (कश्चित् शस्त्रमार्ज
इति पाठः।)

शतमूला, स्त्री, (शतं मूलानि यस्याः।) दूर्वा।
वशा। इति राजनिर्घण्टः।

शतमूलिका, स्त्री, (शतं मूलानि यस्याः। ततः
स्त्री + कन्।) द्रवन्ती। इति राजनिर्घण्टः।

शतमूलो, स्त्री, (शतं मूलानि यस्याः। “पाककर्णेति।”

४। १। ६४। डीष्।) खनामन्यातौघघविशेषः।

तत्पठ्यायः। बहुसुता २ अभीरुः ३ इन्दीवरी

४ वरी ५ ऋष्यप्रोक्ता ६ भीरुपत्नी ७ नारा-

यणी ८ शतावरी ९ अहेरुः १०। इत्यमरः।

रङ्गिणी ११ शटी १२ द्वीपिश्रवः १३। इति

जटाधरः। ऋष्यगता १४। इति शब्दरत्ना-

वली। शतपदी १५ पीवरी १६ धीवरी १७

दृष्या १८ दिव्या १९ दीपिका २० इरकच्छिका

२१ स्रष्टापत्रा २२ सुपत्रा २३ बहुमूला २४

शताक्रया २५ स्वादुरसा २६ शताक्रा २७

जघुपर्णिका २८ आत्मगुप्ता २९ जटा ३० मूला

३१ शतवीर्या ३२ महौघधी ३३ मधुरा ३४

शतमूला ३५ केशिका ३६ शतपत्रिका ३७

विन्धस्था ३८ वैष्णवी ३९ पाण्यौ ४० वासुदेव-

प्रियङ्गुरी ४१ दुर्भन्गा ४२ तेजवल्ली ४३। अस्या

गुणाः। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। मेह-

कफवातपित्तनाशित्वम्। तिक्तत्वम्। श्लेष्मत्वम्।

रसायनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः। अपि च।

“शतावरी बहुसुता भीरुरिन्दीवरी वरी।

नारायणी शतपदी शतवीर्या च पीवरी।

महाशतावरी त्वन्या शतमूल्यहृकण्टिका।

सहस्रवीर्या हेतुश्च ऋष्यप्रोक्ता महोदरी।

शतावरी गुरुः शीता तिक्ता स्वादौ रसायनी।

मेधाधिपुष्टिदा स्निग्धा नेत्रा गुल्मातिसार-

जित्।

शुक्रस्तन्यकरी वल्गा वातपित्तासशोथजित्।”

इति भावप्रकाशः। *।

अन्यम्।

“शतावरी वातपित्तमेहकुष्ठहरा वरा।”

इति राजवल्लभः।

शतयष्टिकः, पुं, (शतं यष्टयो गुच्छा यस्य।)

शतजतिकहारः। तत्पठ्यायः। देवच्छन्दः।

इत्यमरः।

शतरु(द्रि)त्रौयं, चि, (शतं रुद्रा देवता अस्या।

शतरुद्र + “शतरुद्राश्च चच।” ४। १। २८।

इत्यस्य वार्तिकोक्ता चः पक्षे ह्यच।) हविरा-

दिकम्। इति सिद्धान्तकोटी ५। १। १। १।

शतरुद्र इति हिन्दी भावा। वा हिमाचलः।

शतम्

“शतमौ वेदविदां च तद्वत् शतवद्विषम् ।”
यजुर्वेदोक्तमयविशेष, शतौ । यथा, महा-
भारते । ७ । २०० । १४६ ।

“पठन् वे शतवदीयं शतवत् सततोत्थितः ॥”
शतरूपा, शतौ, (शतं रूपाणि अस्याः ।) अक्षयः
कन्या पत्नी च । यथा,—

“एवन्तुः शतकं कृत्वा जगद्देवास्तज्जीवनत् ।
सावित्री लोकविद्वान् कृदि कृत्वा समास्थितः ॥
ततः संजपतस्तस्य भित्वा देहमकल्यणम् ।
शतकूपमहमकरोदहं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा स्थाता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्यय गायत्री ब्रह्माणी च परमा ॥

दृष्ट्वा तां अथितस्तावत् कामवाणादितो विभुः ।
उपशुभे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ॥
ततः कालेन महता ततः पुत्रोऽभवन्ननुः ।
स्वायम्भुव इति स्थातः स विराडिति नः
श्रुतम् ॥”

इति मातुले ३ अध्यायः ॥

(विष्णुपुराणमते इयं स्वायम्भुवमनोः पत्नी ।
यथा, तत्रैव । १ । ७ । १४—१६ ।

“ततो ब्रह्मात्मसम्भूतं पूर्वं स्वायम्भुवं प्रभुः ।
आत्मानमेव कृतवान् प्रजापाल्ये मनुं हिज ॥
शतरूपां तु तां नारीं तपोनिधूतकल्मषाम् ।
स्वायम्भुवो मनुर्देवः पत्नीं च जगद्दे विभुः ॥
तस्माच्च पुरुषान् देवी शतरूपा अजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रख्याताकृतिसंश्रितम् ॥”

शतलुम्पः, पुं, भारविः । इति त्रिकाण्ड-
शतलुम्पकः, शेषभूरिप्रयोगौ ॥

शतवीर्या, शतौ, (शतं वीर्याणि यस्याः ।) श्वेत-
दृग्वा । इत्यमरः ॥ शतावरी । कपिलदासा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शतवेधी, [न] पुं, (शतं विधतीति । विध +
णिनिः ।) अन्वितसः । इत्यमरः ॥

शतसहस्रं, शतौ, (शतगुणितं सहस्रम् । मध्यपद-
कोपिकर्मधारयः ।) शतगुणितसहस्रम् । लघु-
मिति यावत् । यथा हारीतः । मणिवसो
गवादीनां प्रतियुजे सावित्राश्च सहस्रं जपेत् पञ्च
मध्यमे दशोत्तमे द्वादशरात्रं पयोव्रतं शतसहस्र-
मसप्ततियुजेष्विति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (यथा
च हरिवंशे । १२१ । १३ ।

“अष्टौ शतसहस्राणि देशजाशोतमा हयाः ॥”
शतहृदा, शतौ, (शतं हृदा अर्चिषि यस्याः ।
यद्वा, शतं हृदाः शब्दाः यस्याः । निपातनात्
हृदः ।) विद्युत् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
१४६ । ४८ ।

“समुद्रमेव स रराज राजन्
शतहृदाश्रीप्रभयाभिरामः ॥”

वक्ष्यम् । इति मेदिनी । दक्षकन्याविशेषः । यथा,
“इदौ च बाहुपुत्राय दौ तद्वत् शतहृदा ।

तयोः पुत्राश्च विद्वांसश्च तयो विद्युतः शुभाः ॥”
शतविष्णुपुराणे सर्गादुक्तीर्त्तने सतीदेवतागो

शताव

शताची, शतौ, राज्ञिः । शतपुण्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पार्श्वती । यथा,—

“भूयश्च शतवार्धिका मनादृष्टामनन्मवि ।
सुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्यथोनिजा ॥
ततः शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मनीन् ।
कीर्त्तयिष्यामि मनुजाः शताचीमिति मां
ततः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये देवा-
चरितस्तुतिनामाध्यायः ॥

शताङ्गः, पुं, (शतं अङ्गानि अवयवा यस्य ।)
रथः । इत्यमरः ॥ तिनिसृष्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
२३२ । ६ ।

“करालो ज्वालजिह्वश्च शताङ्गः शतलोचनः ॥”
शतावयवविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । १८६ । २२ ।

“शताङ्गानि च तुर्याणि वादकाः समवाद-
यन् ॥”

शतानकं, शतौ, शमशानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतानन्दः, पुं, (शतं बहुलः आनन्दो यस्य ।)

सुनिभेदः । स तु जनकराजपुरोहितः । देवकी-
नन्दनः । इति मेदिनी ॥ ब्रह्मा । गौतममुनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुरथः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ७६ ।

“स्वच्छः स्वङ्ग शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्मणेश्वरः ॥”
शतानीकः, पुं, (शतं अनौकानि यस्य ।) उष्ट्रः ।

सुनिभेदः । स तु यासशिष्यः । राजभेदः । स
च चतुर्थयुगे चन्द्रवंशीयद्वितीयराजः । तस्य
पिता जनमेजयः पुत्रः सहस्रानीकः । इति
मेदिनी ॥ सुदासराजपुत्रः । इति श्रीभागवते
६ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥ (नकुलपुत्रः । यथा,
महाभारते । १ । २३४ । १० ।

“पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमक्षया विभुः ।
श्रुतकर्मार्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ॥
सहदेवाश्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ।
सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥”

शतारं, शतौ, (शतं आराणि अस्याः ।) वक्ष्यम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शतारः, [स] शतौ, कुलभेदः । इति शब्दरत्ना-
शतारणी, शतौ, वली । तस्य रूपमाह ।

“रक्तं श्यावं सदाहर्त्ति शतारः स्याद्बहुवर्णम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

शतावरी, शतौ, (शतं आटवतेति । आ + ट +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शतमूली । इत्य-
मरः ॥ इन्द्रभाष्या । इति शब्दरत्नावली ॥
शटी । इति मेदिनी ॥

शतावर्णः, पुं, विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ५० ।

“अनुकूलः शतावर्णः पद्मी पद्मनिभश्चकः ॥”
“धर्मजायाय शतमावर्णमानाः प्रादुर्भावा

शतुः

वर्णते इति वा शतावर्णः ।” इति तत्र शाङ्कर-
भाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १२ ।
२८४ । ६ ।

“शतोदर शतावर्ण शतजिह्व नमोऽस्तु ते ॥”
शतावर्णः, [न] पुं, विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शताङ्गा, शतौ, (शतं अङ्गा यस्याः ।) शतपुण्या ।
इति जटाधरः ॥ शतावरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शतिकः, त्रि, (शत + “शताच्च ठन् यनावशते ।”
५ । १ । २१ । इति ठन् ।) शतेन क्रीतः ।
शतस्य विकारः । शतसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥

शतेरः, पुं, (शद शतने + “शदेत्त च ।” उणा०
१ । ६१ । इति ण्यच् तकारान्तादेशश्च ।)
शत्रुः । हिंसा । इत्युणादिकोषः ॥

शतः, त्रि, (शत + “शताच्च ठन् यनावशते ।” ५ ।
१ । २१ । इति यन् ।) शतस्य विकारः । शतेन
क्रीतः । धनपतिर्बन्धुगः । शतमस्त्रे उष्ट्रिः आयः
लाभः शुक्लसुपदा वा दीयते इत्यर्थे शतः

शतिकः । शतं शतिकम् । दक्षिणाक्षिसन्दर्भे
शतस्य निमित्तमित्यर्थः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

शत्रिः, पुं, (शद + “राशदभ्यां चिप् ।” उणा
४ । ६७ । इति चिप् ।) हृत् । इति सिद्धान्त
कौस्तुभासुणादितः ॥ (राजर्षिविशेषः । यथा
अश्वमेदे । ५ । ४ । ६ ।

“शत्रिमय उपमां केतुमर्गः ॥”
“शत्रिं यतन्नामकं राजर्षिम् ॥” इति तद्भार
सायणः ॥

शत्रुः, पुं, (शद शतने + “राशदभ्यां क्रुन्
उणा० ४ । १०३ । इति क्रुन् ।) सदेष्टाश्च
रोऽयवहिते कविषयाभिनिवेशराजः । यथा—
“विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥”
इति,

शतकः । निपातकारीत्यर्थः । तत्पर्यायः । रि
२ वैरिः ३ सपत्नः ४ अरिः ५ द्विष्टः ६ देव
७ दुर्दृष्टः ८ द्विष्टः ९ विपक्षः १० अहितः ।
अभिन्नः १२ दस्युः १३ शात्रवः १४
घाती १५ परः १६ अरातिः १७ प्रत्यर्षी
परिपन्थी १८ । इति चामरः ॥ उष्ट्रः २० प्र
पक्षः २१ । इति जटाधरः ॥ द्विष्टः
घातकः २३ देवी २४ विद्वान् २५ हिंसकः ।
विद्विष्ट २७ अप्रियः २८ अभिघातिः
अहितः ३० दौर्दृष्टः ३१ । इति शब्द
वली ॥ तस्य जयोपायो यथा,—
मत्स्य उवाच ।

“सर्वेषामपुपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतम्
सदस्तेनेह भवति दानेनोभयलोकजित् ॥
न सोऽस्ति राजन् दानेन वशयोगी न ज
दानेन वशगा देवा भवन्तीह सदा शृणु
दानमेवोपजीवन्ति प्रजाः सर्वे नृपोत्तम
प्रियो हि दानवान् लोके सर्वेऽस्योपजा
दानवान् ॥” इति राजा पुराण

शतः

शवरी

शनिः

दानवानेव शक्नोति संहतान् भेदितुं परान् ।
यद्यप्यनुष्ठा गम्भीराः पुरुषाः सागरोपमाः ।
न यद्वान्ति तथापि जयन्ते पक्षपातिनः ॥
अन्यत्रापि कृतं दानं करोत्यन्यं तथा वशे ।
उपायेभ्यः प्रशंसन्ति दानं श्रेष्ठतमं जनाः ॥
दानं श्रेयस्करं श्रेष्ठं दानं श्रेष्ठकरं परम् ।
दानवानेव लोकेषु पुत्रत्वे धियते सदा ॥
न केवलं दानपरा जयन्ति
भूर्भोग्येकं पुरुषाः सुवीराः ।
जयन्ति ते राजसुरेन्द्रलोकं
सुदुर्जयं यद्विबुधाधवासम् ॥”

इति मात्स्ये २२४ अध्यायः ॥ * ॥
मत्स्य उवाच ।

“न शक्या ये वशं कर्तुं सुपायत्रितयेन तु ।
दृष्टेन तान् वशान् कुर्यात् दृष्टो हि वश-
क्षत्रगाम् ॥
सत्यं प्रणयनं तस्य तथा कार्यं महोत्तिता ।
धर्मे शास्त्रानुसारेण सुसहायेन धीमता ॥
तस्य सत्यं प्रणयनं तथा कार्यं महोत्तिता ।
दानप्रशंसं धर्मेज्ञानं निर्ममानं निष्परि-
ग्रहान् ॥

स्वदेशे परदेशे च धर्मे शास्त्रविशारदान् ।
समीक्ष्य प्रणयेदृष्टं सर्वं दृष्टे प्रतिष्ठितम् ॥
आश्रमी यदि वा वशी पूज्यो वाथ गुरुर्महान् ।
रादृक्षो नाम राजोऽस्ति सः स्वधर्मे न
तिष्ठति ॥

३. अदृष्टान् दृष्टयेद्राजा दृष्टांश्चैवाप्यदृष्ट-
यन् ।

दृष्टं राज्यपरिभ्रष्टो नरकं प्रतिपद्यते ॥
तस्माद्राजा विनीतेन धर्मे शास्त्रानुसारतः ।
दृष्टप्रणयनं कार्यं लोकानुग्रहकाम्यया ॥
यत्र श्रामो लोहिताक्षो दृष्टश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न सुखान्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥

४. बालवृद्धादुरयतिदिवस्त्रीविक्रवात्मतः ॥
सर्वे बलिष्ठा भस्तेरन् यदि दृष्टं न पातयेत् ॥
देवदेवोदरगणाः सिद्धभूतपतत्रिणः ।
अपक्रमेयुर्मर्यादा यदि दृष्टं न पातयेत् ॥
यत्र ब्रह्माभिप्रायेण सर्वप्रहरणेषु च ।
सर्वविक्रमकोपेषु व्यवसाये च तिष्ठति ॥
पूज्यन्ते दृष्टिनो देवा न पूज्यन्ते त्वदृष्टिनः ।
न ब्रह्माणं विधातारं न पूषार्थमगावपि ॥
न एते मानवाः केचित् प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ।
‘दमयिष्य शक्रश्च सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
रक्षन् देवगणां शान्तान् दृष्टिनः पूजयन्ति च ॥
महः शास्ति प्रजाः सर्वे दृष्ट एवाभिरक्षति ।
दृष्टः सुप्रेषु जागर्ति दृष्टं धर्मे विदुर्बुधाः ॥
अजदृष्टभयादेकं पापाः पापं न कुर्वते ।
अदृष्टभयादेकं परस्परभयादपि ॥

भयं हि सात्त्विकं लोके सर्वं दृष्टे प्रतिष्ठितम् ।
प्रणाद्धे तमसि मन्त्रेद्यदि दृष्टं न पातयेत् ॥
दृष्टं तु दृष्टो दमयति अदृष्टं दृष्टयत्यपि ।
आदृष्टवानेव तस्मान् न भयाः ॥

दृष्टस्य भीतैस्त्रिदशैः समेते-
र्भागो धृतः मूलधरस्य यज्ञे ।
भवस्य पुत्रं ध्वजिनीपतिश्च
वरं शिशुनाश्च भयात् दुःस्थम् ॥”

इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥

सामभेदौ तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यौ ॥

शत्रुघ्नः, पुं, (शत्रुं हन्तीति । हन् + मूलविभु-
जादित्वात् कः । यदा, अमनुष्यकर्तुं केऽपि चैत्यपि
शब्दात् कृतञ्च शत्रुघ्नद्वयः सिद्धा इति दुर्ग-
सिंहः ।) श्रीरामस्य भ्राता । तत्पठ्यायः ।
शत्रुमर्दनः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु
सुमित्रया हृतोऽस्ति भोजनादसावि । यथा,—

“निष्ठां गते दक्षिणसम्भतो वि-
विहन्ति मे कर्मणि राजपत्राः ।
प्राशस्त्यं तोच्छिद्यमुदारवंश-
स्तिस्रः प्रसीतं चतुरः सुपुत्रान् ॥
कौशल्यायासावि सुखेन रामः
प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ।
प्रासीष्ट शत्रुघ्नमुदारचै-
मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥”

इति भट्टिकाव्ये १ सर्गः ॥

(अयं हि मधुपुरनिवासिनो लवणाश्वराक्ष-
सस्य निहन्ता । एतदिवरणं रामायणे उत्तर-
काण्डे ७३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शत्रु-
हन्तरि, त्रि । यथा, रामायणे । २ । १ । १ ।
“गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नोतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥”)

शत्रुघ्नजननी, स्त्री, (शत्रुघ्नस्य जननी) सुमित्रा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शत्रुजित्, पुं, (शत्रुं जयतीति । जि + “सन्सुद्धि-
घेति । ” ३ । २ । ६१ । इति क्तिप् । तत्सुक् ।)
राजविशेषः । तस्य पुत्रः ऋतध्वजः । स एव
कुवलयान्नः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

शत्रुघ्नयः, पुं, विमलादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
(नागविशेषः । यथा, रामायणे । १० । ३० । १० ।

“नागः शत्रुघ्नयो नाम मातुलीयं ददौ मम ।
तं ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ॥”
शत्रुं जयतीति । जि + “संज्ञायां भट्टवृ-
चीति । ” १ । २ । ४६ । इति खच् । ततो सुम् ।)
शत्रुजेतरि, त्रि ॥

शत्रुन्तपः, त्रि, (शत्रुं तपति तापयति वा । तप +
“संज्ञायां भट्टवृचीति । ” ३ । २ । ४६ । इति
खच् । ततो सुम् ।) वैरिनापक्रुतः । इति
सुम्बोधयाकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
५२ । ११ ।

“शत्रुन्तपः कोपमन्त्र्यमाणः
समर्ह्यन् कुम्भनखेन पापम् ॥”)

शत्रुमर्दनः, पुं, (शत्रुं मृदातीति । मृद + ल्यु ।)
शत्रुघ्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शत्रुहन्तरि,
त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । ४२ । १२५ ।
“अथास्ते यमदंष्ट्राः स्वामी नः शत्रुमर्दनः ॥”)

शत्रुघ्नी, स्त्री, (शत्रुघ्नस्य स्त्री) ।

शत्रु, छ ज औ शाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सक०-च-अनिट् ।) छ,
अश्रद्गत् । ज, प्रादः श्रद्गत् । औ, श्रत्त्यति । श्रानः
पतनं पातनश्च । श्रीयते पत्रं दृष्टान् वायुः ।
श्रद्गोऽपि ममिव्यवस्थे आत्मनेपदम् । कश्चि-
दिमं तुदादौ पठित्वा तत्सामर्थ्यात् आत्मने-
पदानित्यत्वे श्रीयन्ते श्रीयन्तोऽनुदाहरन्ति । इति
दुर्गादासः ॥

श्रद्, औ गतौ । आङ्पूर्वोऽयमिति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ताल-
यादिः । आशीयते । औ, आशात्सीत् ।
इति दुर्गादासः ॥

श्रद्, पुं, फलमूलादिः । श्रद्धातीरश्च प्रत्ययान
निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ ०

श्रद्भिः, पुं, (श्रीयते इति । श्रद् + अदिश्रद्भिभ्यः-
भिभ्यः क्तिन् ।) उणा० ४ । ६५ । इति क्तिन् ।
मेघः । जिष्णुः । इति मेदिनी ॥ हस्ती । इत्यु-
णादिकोयः ॥

श्रद्भिः, स्त्री, (श्रद् गतौ + “अदिश्रद्भीति क्तिन् ।)
विद्युत् । इति हेमचन्द्रः ॥ खण्डः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

श्रद्भिः, त्रि, (श्रद् शाते + “दाद्यट्सि श्रद्भिः कः । ”
३ । २ । १५६ । इति कः ।) पतनकर्ता ।
गन्ता । इति श्रद्धातो रुप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
इति याकरणम् ॥

श्रनकावलिः, स्त्री, गजपिप्पली । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

श्रनपर्णी, स्त्री, (श्रनस्यैव पर्णान्यस्याः । ङीष् ।
एषोऽदरादित्वात् गत्य नः ।) कटुकी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

शनिः, पुं, रयादिनवग्रहान्तर्गतसप्तमग्रहः । तत्प-
ठ्यायः । सौरिः २ शनेश्वरः ३ । इत्यमरः ॥
नीलवासाः ४ मन्दः ५ ह्यायात्मजः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पातङ्गिः ७ ग्रहनायकः ८
ह्यायासुतः ९ भास्करिः १० नीलाम्बरः ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ आरः १२ क्रोडः १३
वक्रः १४ कोलः १५ सर्पाशुः १६ पङ्कः १७ ।
इति जटाधरः ॥ कालः १८ सूर्यपुत्रः १९
असितः २० । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अस्य
वर्णः कृष्णः । पश्चिमदिङ्मण्डपुसकान्तजजातिसमो-
गुणकषायरसमकरकुम्भराश्रीनीलकान्तमणिसौ-
राष्ट्रदेशानामधिपतिरयम् । कश्यपमुनिसन्तानः ।
शुद्धवर्णः । सूर्यसुखः । चतुरङ्गुलपरिमाणः ।
कृष्णवर्णवस्त्रः । सप्रवाहनः । सूर्यपुत्रः । चतु-
र्भुजः । भस्मवाणवरमूलधनुर्धारी । अस्याधि-
देवता यमः । प्रत्यधिदेवता प्रजापतिः । इति
ग्रहयागतत्त्ववृद्ध्यन्तकाव्यः ॥ अपि च ।

“शनिर्विहङ्गोऽनिलवन्धवन्ध्या
शूद्राङ्गना घातुसमः स्थिरश्च ।

क्रूरः प्रतीची तुवरोऽतिवृद्धो-
ऽकर्त्तृतीट दीर्घसुनीललोऽहम् ॥” ५५ । भा०

शनिः, पुं, शनिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“मरीचैः कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसुः ।
तस्य भार्याभवत् संज्ञा पुत्री त्वष्टुः प्रजापतेः ॥
नातिजोमयं रूपं सोढुं सालं विवस्वतः ।
मायामयीं ततश्चायां सर्वग्यां निर्ममे स्वतः ॥
संज्ञोवाच ततश्चायां सर्वग्यं श्रद्धया मे वचः ।
अहं यास्यामि सदनं पितृत्वं पुनरत्र मे ।
भवने वस कल्याणि निर्विशङ्कं ममाक्षया ॥
इति स्थायां गृहे स्थाप्य संज्ञायात् पितुरा-

लयम् ।

मन्यमानोऽथ तां संज्ञां सर्वग्यां तथा रविः ॥
सावर्णिं जनयामास मनुश्रेष्ठं मन्वीपते ।
शनेश्वरं द्वितीयं सुतं भर्ता हृतीयिकः ॥”

इति पाद्म स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥

तस्य क्रूरदृष्टेः कारणं यथा,—

“एतस्मिन्नन्तरे तत्र द्रष्टुं शङ्करनन्दनम् ।
आजगाम महायोगी सूर्यपुत्रः शनेश्वरः ॥
अत्यन्तान्धवदन इषमूर्ध्निलितलोचनः ।
हारिणं शूलहस्तश्च विशालाक्षसुवाच ह ॥
शनेश्वर उवाच ।

प्रियाञ्जया प्रियुं द्रष्टुं यामि शङ्करकिङ्कर ।
विष्णुमुखदेवानां सुनीनामनुरोधतः ॥

विशालाक्ष उवाच ।

आज्ञावहो न देवानां नाहं शङ्करकिङ्करः ।
हारं दातुमशक्तोऽहं विना भस्मातुराज्ञया ॥
ददौ वस्त्रं गृहेऽथाय चक्षुःकोणाञ्जया ततः ।
शनिरभ्यन्तरं गत्वा ननामान्धकन्धरः ॥
रत्नसिंहासनस्थाश्च पाञ्चर्तौ ससितां मुदा ।
नतं सूर्यमुतं दृष्ट्वा दुर्गां संभाष्य यन्नतः ।
शुभाशिवं ददौ तस्मै दृष्ट्वा तत्कुशलं शुभा ॥
पाञ्चलुवाच ।

कथमान्धवक्त्रं श्रोतुमिच्छामि साम्पतम् ।
कथं न पश्यसि मां साधो बालकश्च गृहेऽश्वर ॥
शनिरुवाच ।

सर्वे स्वकर्मणः साध्वि सुकृते वाञ्छितं फलम् ।
शुभाशुभं वा यत् कर्म कोटिकल्पेन लुप्यते ॥
इतिहासं चातिगोप्यं श्रद्धया शङ्करवक्त्रम् ।
अकथं जननीसाक्षात्प्राप्तजनककारणम् ॥
आबालात् कृष्णभक्तोऽहं कृष्णध्यानैकमानसः ।
तपस्यासु रतः शस्त्रद्विषये विरतः सदा ॥
पिता ददौ विवाहेन कन्यां चित्ररथस्य च ।
अतितेजस्विनीं शश्वत्तपस्यानुरता सती ॥
एकदा सा ऋतुस्नाता सुवर्णं स्वं विधाय च ।
रत्नालङ्कृतं यत्ना सुनिमानसमोहिनी ॥
हरिपां मानं सा मां पश्येयुवाच ह ।
मत्सर्गं मागच्छ ससिताननलोचना ।
प्रशुभं मपश्यन्तस्तुनष्टा स्वकोपतः ।
बाह्यज्ञानविहीनश्च ध्यानैकतानमानसम् ॥
न दृष्ट्वा त्वया येन न कृतं ऋतुरक्ष्यम् ।
त्वया दृष्टुं यद्यत्तु मूढं सर्वं विनश्यति ॥
अहश्च विरते ध्यानैकतामतीव पुरा सतीम् ।
शार्पं मोक्तुं न शक्ता सा पञ्चाक्षरं चकार ह ॥

तेन मातर्न पश्यामि किञ्चिद्वस्तु स्वचक्षुषा ।
ततः प्रभृति नन्वास्यः प्राणिहंसाभयादहम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ११ अध्यायः ॥

अस्य भोगकालो यथा,—
“रविमार्गं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादश पसरान् ॥
वर्षमेकं सुभाचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भातुः सार्द्धवत्सरम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्य जपमन्त्रो यथा,—
“प्रणवं वागभवं मायां श्रीमुद्गत्य शनेश्वरम् ।
चतुर्थ्यन्तं मनुं प्रोक्तं रविस्त्रुनोर्नवाक्षरम् ॥”
ॐ ऐं ह्रीं श्रीं शनेश्वराय । इति रुद्रयामलम् ॥
ऊर्ध्वपाणिस्तन्मन्त्रं जपेत् । यथा,—
“सूर्यारराहुमन्दानाम् पाणौ जपेद्बुधः ।
सोमकेत्वोरधः पाण्योरन्वीषां शुद्धपाणिकः ॥”
इति च रुद्रयामलम् ॥

तस्य होममन्त्रो यथा । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये
शन्नो भवन्तु पीतये शयोरभिस्रवन्तु नः । यथा
शनेश्वरायेति पुनः शन्नो देवीति होमयेत् ।
इत्युदाहृतत्त्वष्टतमस्यपुराणम् ॥ वारविशेषः ।
तत्र वारवेला यथा,—

“कृतमनियमशरमङ्गल-

रामर्तुभास्करादियामर्हति ।

प्रभवति हि वारवेला

न शुभाशुभकार्यकरणाय ॥”

तत्र कालवेला यथा,—

“कालस्य वेला रविनः शराक्षि-

कालानलगाभ्युधो गजेन्दुः ।

दिने निशायाम्बुवेदनेच-

नगेषु रामा विभूदन्तिनौ च ॥”

तत्र कुलिकवेला यथा,—

“घटाष्टके दिनेशान् क्रमश इह दिने मन्त्रि-
चक्षुरोक्तः
पूर्वे वाराह्यामः कुलिक इह परो मध्यमखेति
कालः ॥”

तद्दिने पूर्वदिग्गमनविधौ यथा,—

“शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे
चोतरां
मन्देन्दोश्च दिने न शक्रकृत्तुं यस्यां गुरौ न
व्रजेत् ॥”

तत्र पथसरजोयोगे दोषो यथा,—

“आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता ।
वेश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
दृष्ट्वापि पतिः श्रीमान् शुक्रे चापत्यमेव च ।
शनी वक्ष्यां विजानीयात् प्रथमे स्त्री रजस्वला ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ नवानां गृहाणां दानानि ।

“सूर्ये धेनुश्च ताम्रश्च गोधूमं रक्तचन्दनम् ।
चन्द्रं चन्दनशर्मा च वस्त्रं तिलतण्डुलान् ॥
कुजे वृषः प्रदातव्यो रक्तवस्त्रं गुडौदनम् ।
बुधे कपूरसुदृगश्च हरिदस्त्रं क्षिरयकम् ॥

पीतवस्त्रद्वयं भीमे हरिद्राकनकानि च ।

अश्वः शुक्रे सिनी देयः शुक्रधान्यानि यानि च ॥
शनी च सतिला देया कृष्णा गौर्लोहमुत्तमम् ।
राहो च महिषोच्छागो मायाश्च तिलसर्वपाः ॥
अजामेवौ च दातव्यौ कर्तौ चाप्यत्र मिश्रितम् ।
स्वर्णगोविप्रपूजाभिः सर्वेषां प्रान्तिरक्षमा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

गृहाणां वलथो यथा,—

“गुडौदनं पायसश्च हविष्यं क्षीरघृष्टिकम् ।
दध्नादनं हविष्यं मांसं चित्राङ्गमेव च ॥
दद्यात् गृहकर्मक्षिदं हज्जिभ्यो भोजनं बुधः ।
शक्तियो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥”
गृहाणां दक्षिणा यथा,—
“धेनुः शृङ्गस्थानडान् जेम वासी हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसं क्षाम एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥”
इति संस्कारतत्त्वम् ॥

शनिचक्रं, स्त्री, (शनेश्वरम् ।) वृणां शुभाशुभ-
ज्ञानार्थं शनिभोग्यनक्षत्रादिभग्नविंशतिनक्षत्रयुक्त-
नराकारचक्रम् । यथा,—

“शनिचक्रं नराकारं लिखित्वा सौरिभादितः ।
नाम ऋचं भवेद्यत्र फलं तत्र शुभाशुभम् ॥
एकं मुखे दक्षहस्ते चत्वारि भट्ट पदद्वये ।
हृदि पञ्च करे वामे चत्वारि मस्तके त्रयम् ॥
द्वयं नेत्रद्वये गुरौ द्वयं तत्र न्यसेद्बुधः ।
सूर्ये हानिर्जयो दक्षे भ्रमः पादे श्रियौ हृदि ।
वामे भीमस्तके राव्यं नेत्रे सौख्यं श्रुतिर्गुदे ॥
तूर्याष्टादशे ऋक्षे यदा विप्रकरः शनिः ।
तदा सौख्यं वपुःस्थान् हृच्छीर्षे नेत्रद्वयोः ॥
हृत्पथेकादशे ऋक्षे यदा सौख्यकरः शनिः ।
तदा विप्रः शरीरस्थो गुरौ वक्रोऽङ्गवामयोः ॥
यस्य पीडाकरः शौरिस्तस्य चक्रे फलान्त्वदम् ।
लिखित्वा कृष्णद्वयेण तैलमभ्येक्ष्येत्ततः ॥
निविष्य भूमिमध्यस्थं कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत् ।
तृष्टिं याति न सन्देहः पीडां त्यक्ता शनेश्वरः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शनिप्रसूः, स्त्री, (शनेः प्रसूजननी ।) स्त्रिया ।
सूर्यपत्नी । इति भूरिपयोगः ॥

शनिप्रियं, स्त्री, (शनेः प्रियम् ।) नीलमणिः ।
इति केचित् ॥

शनिवारः, पुं, (शनिभोग्यः शनेर्वा वारः ।) शनि-
भोग्यसावनदिनम् । तत्तु उदयादौदयकालः ।
यथा,—

“सुतकादिपरिच्छेदो दिनमासान्दपास्तथा ।
मध्यमयज्ञभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिताः ॥”
दिनाधिपस्य रथादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं
सावनगणनोक्तम् ।

“उदयादौदयाङ्गानोर्भौमसावनवासराः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शनिभिधानचक्रयुक्तमधुलक्षणयोदयः शनिवार-
योगे महावाक्यो स्यात् । यथा । स्कन्दपुराणे ।
“वाक्येन समावृत्ता मधो कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशनेः समा ।

शपथः

शनिवारसमायुक्ता वा महावातकी स्तुता ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

तत्र जातफलं यथा,—

“क्षयः सुवेशः कुलकीर्तिहीनो

ज्वरायुनो मध्याधनोऽङ्गहीनः ।

तमोगुणः क्षेपकरो नराणां

मन्दस्य वारप्रभवोऽतिमन्दः ॥”

इति कौटोप्रदीपः ॥ ॥

तत्र याजानिविधो यथा,—

“संयजेहि वसे याजां सूर्याराकोन्दवक्रिणाम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वारवेलादि शनिशब्दे दृश्यम् ॥

शनेः, [स] य, अदत्तम् । इत्यमरः । यथा,—

“शनेऽस्मिन् शनेः कथा शनेः पञ्चतमावहेत् ।

शनेः कामश्च धर्मश्च पश्चेत्तानि शनेः शनेः ॥”

इति गारुड १०६ अध्यायः ।

शनेश्चरः । इति मेदिनी ।

शनेश्चरः, पुं, (शनेर्मन्दं मन्दं चरतीति । चर-
गतौ + पदादच् ।) शनिः । इत्यमरः । अस्य
स्त्रीत्वं यथा,—

“नीलाञ्जनचयप्रणं रविस्त्रुं महाग्रहम् ।

ह्यायाया गर्भसम्भतं वन्दे भक्त्या शनेश्चरम् ॥

आसेनोक्तमिदं स्त्रीत्वं यः पठेत् प्रयतो नरः ।

द्वा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न सं-

शयः ॥”

इति आसभाषितस्त्रीत्वम् ॥

शप्, अ, स्त्रीकारः । शप् करोति । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

शप, य अ औ । क्रोशे । इति कविकल्पद्रुमः ।
शप, औ अ (दिवा०-भा०-च-उभ०-सक०-
न्यनिट् ।) इति तालिकादी । य अ, शप्यति

शप्यते । औ, प्रभा । औ, अशाप्सोत् । अ,

शपति शपते । क्रोश उत्तिविशेषः । निर्भर्त्तन-

मिति चतुर्भजः । सहस्रशोऽसौ शपथानपश्यत् ।

क्रोशो भादिपक्षे गालिदानम् । शपते । जित्वे-

रप शपथाश्रीर्गन्धनुकारेति नियमात् शपथे

आत्मनेपदं अन्यत्र परस्मैपदम् । ज्ञाय शपते

गोपी । प्रजेति त्वां शप्राप सा । इति रघौ ।

मन्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि । इति

वाचा शरीरस्पर्शनाभावादिति पाणिनीयाः ।

केचित्तु शपथे नित्यमात्मनेपदं अन्यत्र विभा-

वया इत्याहुः । तेन प्रतिवाचमदत्त केशवः

शपमानाय न चेद्भिभूते । इति माघः । इति

दुर्गादायः ॥

शपः, पुं, शपथः । इति हेमचन्द्रः । निर्भर्त्तनम् ।

गालिदानम् । इति शपधाल्थर्दशानाम् ।

शपथः, पुं, (शप क्रोशे + “श्रीङ् शपिश्शमीति ।”

उणा० ३ । ११३ । इति अयः ।) अमृतं वदन्

चारं नरकं यास्यामि इति रूपं मिथ्यानिर्-

पथ्यायः । शपनम् २ । इत्यमरः ॥ शपः ३ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ सत्वम् ४ समयः ५ श्रापः ६

प्रत्ययः ७ अभिवज्रः ८ । इति जटाधरः ॥ ॥

चतुष्पादव्यवहारस्य क्रियापादाङ्गम् । यथा ।

अथ शपथः ।

“शक्तिव्यवमन्नासु शपथैरेनमर्हयेत् ।

अर्थकालवलापेनमग्नसुसुप्ततादिभिः ॥”

अर्थस्य विवादास्यदस्य वलं वङ्गलभावः ।

कालस्य च वलं पुण्यापुण्यत्वम् । तदर्थे च यथा

स्यादित्यर्थः । दूष्कारत्वस्य पुत्रादिसर्गस्य

चाये दर्शनीयत्वान् । अत्र मयेतत्तत्तत् न वा

इति प्रतिज्ञासुचायां औ जले वा हस्तं प्रक्षि-

पेत् । एतन्मिथ्यात्वे मम सुप्तं नश्येदिति वा

कुर्यात् । न त्वमिपरीक्षां जलपरीक्षां वा कुर्यात्

इत्यभिप्रायवर्णनं युक्तम् । तस्या महाभियोग-

विषयकत्वेन शपथसमभिव्याहारानर्हत्वान् ।

सुप्ततादिभिरित्यादिना दूष्वासत्याभ्युपगमः ।

तथा च विष्णुः । सर्वेष्वेवार्थजातेषु स्वल्पं कनकं

प्रकल्पयेत् । तत्र ज्ञानलोने मृदं दूष्कारं

श्रापयेत् । दिक्कालोने तिलकरम् । त्रिकाल-

लोने जलकरम् । चतुःकालोने स्वर्णकरम् ।

पञ्चकालोने सौतोद्धतमह्वीकरम् । सुवर्णाङ्गानि

कोषो देयः । मृदस्य यथासमये विहितं क्रिया

तथा द्विगुणोऽर्थे राजन्यस्य त्रिगुणोऽर्थे वैश्यस्य

चतुर्गुणोऽर्थे ब्राह्मणस्येति । ज्ञानः काश्चन-

रतिता तन्मन्त्रादूने ज्ञानलोने एवमन्यत्र ।

मनुः ।

“सत्येन श्रापयेदिदं सत्यं वाहनायुधैः ।

गोवीजकाश्चनेर्वैश्यं मृदं सर्वैस्तु पातकैः ।

पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥”

ब्राह्मणेन मयेतत्तत्तत् न ज्ञतं वेति प्रतिज्ञा-

सुचायां सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव सत्येन

वाहनायुधं स्पृश्यम् । तथैव वैश्येन गोवीज-

काश्चनानामन्यतमं स्पृश्यम् । मृदेन तु पूर्वोक्तं

सर्वमेव स्पृश्यम् । तेषां यथाज्ञतस्पर्शानां

पातकहेतुत्वान् पातकशब्देन निर्देशः । हला-

युधोऽप्येवम् । देवक्रियाविषयमाह नारदः ।

“अरण्ये निर्जने राजावन्तर्वैश्वानि साहसे ।

न्यासापहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥”

“आचतुर्दशकादहो यस्य नो राजदेविकम् ।

यस्य न जायते चोरं च ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥”

यसनमापत् । चोरमतिपीडाकरम् । तथा च

कोषाधिकारे यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

“रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणं राजातङ्गमयापि वा ।

तमशुद्धं विजानीयात्तथा शुद्धं विपश्येत् ॥”

कात्यायनः ।

“तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।

रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणान्दन्तं दद्यात् दमश्च ॥”

ज्वरातिसारविस्फोटगृह्णास्त्रपरिपीडनम् ।

नेत्ररोगरोगश्च तथोक्ताः प्रजायते ॥

शिरोगगुदभङ्गश्च देविका व्याधयो वृणाम् ॥”

तस्यैकस्थिति न तु देशस्यापकमरणादिः । मनुः ।

“न वृथा शपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।

वृथा हि शपथं कुर्यात् प्रत्येकं च नश्यति च

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेत्यने ।

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥”

कामिनीष्विति रहसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा

शपथः । एवं विवाहसिद्धये गोप्यासाधे

आवश्यकहोमेत्यर्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृत-

धनादौ । यमः ।

“वृथा तु शपथं ज्ञत्वा कौटस्य वधनं युतम् ।

अवृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।

तस्मात् शपथं कुर्यान्नरो मिथ्यावधीक्षितम् ॥”

कौटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणम् । तदुपपादेन

वृथाशपथकर्त्ता युज्येत इत्यर्थः । इति व्यवहार-

तत्त्वम् ॥

शपनं, क्री, (शप क्रीशे + क्युट् ।) शपथः । इत्य-

मरः । गालिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शपः, पुं, (शप + क्तः ।) लङ्विशेषः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ उलु इति भाषा ॥ अभिश्रापयस्ते,

त्रि । (यथा, भागवते । १ । १८ । ४१ ।

“निश्वस्य शपमत्तदहं नरेणं

स ब्राह्मणो नामजमभ्यनन्द ॥”)

शपं, क्री, गवादीनां खुरः । (यथा, याज्ञवल्क्यः ।

१ । २०४ ।

“हेमश्ङ्गा शपेरौप्यैः सुप्रोक्ता वस्त्रसंयुता ।

सकांस्यपात्रा हातया चौरिणी गौः

सदक्षिणा ॥”)

वृक्षभक्षम् । इति मेदिनी ।

शफरः, पुं, औ, मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । पुंटी

इति भाषा ॥ (यथा,—

“कैवर्त्तकर्कशकरात् शफरश्चातोऽपि

जाये पुनर्निपतितः सकरो विपाकः ॥”

यथा च ।

“अगाधजलसञ्चारी विकारो न च रोहितः ।

गच्छन्जलमात्रेण शफरी फर्फरायते ॥”

इत्युद्धटः ।)

शफराधिपः, पुं, (शफराणां मत्स्यानां अधिपः ।)

इलीशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः । तन्पर्यायः ।

इलिशः २ वारिकपूरः ३ माङ्ग्रेयः ४ जमताङ्कः

५ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

शब्दः

शब्दः, क शब्दज्ञतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, शब्दयति । सोपसर्ग-काविष्कृतौ मतः । प्रशब्दयति गभीरमर्थं शिष्यः स्फुटीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः । शब्दः, पुं, (शब्द + भावे घञ् । यङ्गा, शप आक्रोशे + "आश्रपिभ्यां ददन्तौ" उणा० ४ । ६७ । इति दन् ।) प्रकारस्य वकारः ।) श्रीचन्द्रगुणपदार्थ-विशेषः । तत्पर्यायः । निनादः २ निनदः ३ ध्वनिः ४ ध्वानः ५ रवः ६ स्वनः ७ स्वनः ८ निर्घोषः ९ निर्घादः १० नादः ११ निःस्वनः १२ निःस्वनः १३ आरवः १४ आरावः १५ संरावः १६ विरावः १७ । इत्यमरः । संरवः १८ रावः १९ । इति शब्दचन्द्रिका । घोषः २० । इति जटा-धरः । स च ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । यथा, "कण्ठसंयोगादिजन्ता वर्णास्ते कादयो

मताः ।

सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रीचोत्पन्नस्तु गच्छते । वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्जिता । कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते । उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धिरनित्यता । सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते । तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेषु दर्शनान् ।"

इति भाषापरिच्छेदः ।

शब्दं निरूपयति ।

"शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च नदद्वादिभ्यो ध्वनिः । सर्वैः शब्दो नभोवृत्तिः श्रीचोत्पन्नस्तु गच्छते ।"

इति ॥

नभोवृत्तिराकाशसमवेतः । दूरस्थशब्दस्याग-हणादाह श्रीचोत्पन्न इति कण्ठसंयोगादिजन्ता वर्णास्ते कादयो मता इति । ननु नदद्वाद्यव-च्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रीचो कथमुत्पत्तिरत आह वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्जिता इति । आद्यशब्दस्य बहिर्देशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्द-स्तेनैव शब्देन जन्मते तेन चापरस्तदुत्पापक एवं केमेण श्रीचोत्पन्नो गच्छते इति । कदम्ब-गोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते इति । आद्य शब्दात् दृष्टदृष्ट दृष्ट शब्दा उत्पद्यन्ते । तत-श्चान्ये दृष्ट शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः । अस्मिन् कल्पे गौरवादुक्तं कस्यचिन्मते इति । ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिः कथमत आह । उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धिरनित्यता इति । शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्व-मित्यर्थः । ननु स एवायं ककार इत्यादि प्रत्य-भिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम् । इत्युत्पत्ताद-विनाशवृत्तिभ्रमरूपा चेत्तत आह सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते । तदेवौषध-मित्यादौ सजातीयेषु दर्शनान् इति । तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्त्वज्ञातीयत्वं विषयः । ननु तद्व्याप्यमहो विषयः उत्पत्तितीतिविरोधान् । इत्यत्र ह्योरपि बुद्धौर्न भ्रमत्वमिति । ननु सजातीयत्वं सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञायां भाषते इति कुच इदमित्यत आह तदेवेति । यदौषधं

शब्दः

मया कृतं तदेवाग्नौनापि कृतमित्यादि दर्शना-दिति भावः । इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * * * दृष्टविधिशब्दा यथा,—

"यच्चलर्धमसगात्वारमध्यमः पञ्चमस्तथा । अतः परन्तु विज्ञेयो निषादो धेवतस्तथा । दृष्टानिष्टशब्दश्च संज्ञतः प्रविगागवान् ॥" इत्यान्वमेधिकपर्व ॥

शब्दविशेषाणां नामविशेषा यथा,—

"शब्दो गुणागुरागोत्यः प्रणादः श्रौतकृतं वृणाम् ।

पर्यन्तं गुरजे शब्दे कर्हेन कृत्तिसम्भवे । चूडा तु सिंहनादोऽथ क्रन्दनं सुभटध्वनिः । कोलाहलः कलकलस्तुमुलो याकुलो रवः । मर्मरौ वस्तुपर्णादिभूतगणानां शिञ्जितम् । हेवा हेवा तुरङ्गाणां गजानां गर्ज्युद्धिते । विस्फारो धनुषां हमारम्भे गोजलदस्य च । स्तनितं गर्जितं गर्जः स्वनितं रसितादि च । कूजितं स्याद्विहङ्गानां तिरश्चां रतवाग्निः । वृक्षस्य रेषणं रेवा युक्कनं भयनं शुनः । पीडितानान्तु कणितं मणितं रतकूजितम् । प्रक्काणः प्रक्काणस्तन्ना मर्हस्य तु गन्दलः । चीजनन्तु कीचकानां भेयां नादस्तु टङ्कुरः । तारोऽन्युच्छेर्धनिर्मन्त्रो गम्भीरो मधुरः कलः । काकलो तु कलः स्तम्भ एकतालो लयानुगः । काकुध्वनिविकारः स्यात् प्रतिश्रुतु प्रतिध्वनिः ॥" इति हेमचन्द्रः ।

अथैकार्यानुलोमविलोमसमशब्दाः । नयन १ नर्तन २ कनक ३ कण्टक ४ मङ्गिम ५ कलङ्क ६ कालिका ७ सरस ८ सहास ९ मध्यम १० सदस्य ११ नर्दन १२ तावता १३ तारता १४ विभवि १५ करक १६ कम्प १७ काचिका १८ नन्दन १९ दन्तद २० दम्भद २१ योग्ययोः २२ लगुल २३ वृत्ततनु २४ हाववहा २५ पतदातप २६ वरभैरव २७ कलपुलक २८ वरकैरव २९ वरपौरव ३० तखलीरुत ३१ रदंसोदर ३२ नदभेदन ३३ दम्पतीपदम् ३४ लङ्काकङ्का ३५ माधववल्लव-वधमा ३६ नन्दनन्दन ३७ तद्धित ३८ समास ३९ कारिका ४० पादपाः ४१ जलज ४२ नागा ४३ मम ४४ ॥ * * * अथान्यार्थकानुलोमविलोम-शब्दाः । वन्दे १ देवे २ लेख ३ रवी ४ भानो ५ हंसा ६ जीवा ७ यामा ८ विभु ९ वद १० रम ११ यम १२ कम्प १३ राधा १४ राधया १५ सुजामा १६ नन्दक १७ मालिका १८ कालिनी १९ राजते २० भारती २१ हाधिका २२ गगन २३ करका २४ भार्गव २५ कटकम् २६ दीनरत्ना २७ मञ्जीरगा २८ वातापिन २९ पिनाकिना ३० सदाकिना ३१ यमराज ३२ हरिदेवे ३३ सयायामा ३४ भोविकर्तन ३५ नन्दनवन ३६ नलकूवर ३७ सङ्गसानुत ३८ रसविभवेन ३९ साहमहमिक ४० नवतम-संमद ४१ मार ४२ वत ४३ युवा ४४ सदा ४५ वृष्टि ४६ मया ४७ जता ४८ कुत ४९ जव ५०

शब्दः

विभा ५१ ॥ * * * अथ संस्कृतप्राकृतसमपुलिङ्ग-शब्दाः । आहार १ हार २ विहार ३ सार ४ समर ५ सम्भोग ६ रोग ७ असुर ८ संहार ९ अमर १० वार ११ वारण १२ गव १३ टङ्कार १४ भार १५ आकर १६ लोल १७ उल्लोल १८ विलास १९ वायस २० हर २१ अहङ्कार २२ हीर २३ अङ्कुर २४ नीहार २५ उरग २६ राग २७ भाल २८ तरल २९ गोविन्द ३० कन्द ३१ उदर ३२ तदग ३३ तरणि ३४ दास ३५ मोह ३६ सन्दोह ३७ मास ३८ खर ३९ खर ४० तर ४१ मल ४२ सङ्गर ४३ आरम्भ ४४ हास ४५ कर ४६ करि ४७ किरि ४८ कीर ४९ कोल ५० कन्दोल ५१ धीर ५२ मल ५३ मलय ५४ करीर ५५ वामदेव ५६ असि ५७ वीर ५८ नर ५९ नरक ६० करङ्क ६१ दण्ड ६२ चण्डाल ६३ रङ्ग ६४ दर ६५ सरल ६६ कलङ्क ६७ कम्पल ६८ आकार ६९ पङ्क ७० खल ७१ बहुल ७२ कुरङ्ग ७३ देह ७४ सन्देह ७५ सङ्ग ७६ पर ७७ कुरर ७८ तरङ्ग ७९ चार ८० सञ्चार ८१ भङ्ग ८२ अरि ८३ हरि ८४ परिणाह ८५ कण्ठ ८६ कुण्ठ ८७ अहि ८८ दाह ८९ परि-सर ९० रवि ९१ हाहा ९२ मङ्गु ९३ मञ्जीर ९४ वाह ९५ अचल ९६ कुल ९७ कुमार ९८ कुम्भ ९९ कुम्भीर १०० सार १०१ विरल १०२ कवल १०३ जार १०४ कन्दर १०५ चदार १०६ पार १०७ जम्बीर १०८ केशरि १०९ वराह ११० सरारि १११ काल ११२ काकोल ११३ कुलव ११४ चम्बर ११५ विराम ११६ बाल ११७ अजाल ११८ बाहु ११९ रथ १२० सङ्गर १२१ चोल १२२ भार १२३ संसार १२४ करल १२५ समीरण १२६ टङ्क १२७ ताल १२८ आसार १२९ चामर १३० कुलीर १३१ तुरङ्ग १३२ खर १३३ कङ्काल १३४ कन्दल १३५ कराल १३६ विकास १३७ पूर १३८ हेरम्भ १३९ कम्प १४० विभु १४१ सिन्धु १४२ बुध १४३ अशुक्ल १४४ कुन्द १४५ दण्ड १४६ मन्दर १४७ समीर १४८ सङ्ग १४९ गन्ध १५० भीम १५१ अङ्क १५२ सङ्गर १५३ किरीट १५४ तमाल १५५ गुह्या १५६ हिलाल १५७ तीमर १५८ महीरह १५९ विष्णु १६० पुङ्ग १६१ हिङ्गीर १६२ पिङ्ग १६३ वर १६४ संवर १६५ कोण १६६ काण १६७ संरम्भ १६८ सोम १६९ परिरम्भ १७० विकार १७१ वज्र १७२ वसन्त १७३ आसव १७४ वेसन्त १७५ वास १७६ वासव १७७ वासर १७८ कासार १७९ सार १८० सरस १८१ किरण १८२ अरुण १८३ वारण १८४ ॥ * * * अथ संस्कृतप्राकृतसमपुलिङ्गशब्दाः । हेका १ खेला २ कला ३ माला ४ रसाला ५ बाहला ६ अचला ७ कीला ८ लीला ९ वला १० वाला ११ लीला १२ दोला १३ अकला १४

शब्दः

मसी १५ धरणी १६ धारणी १७ गोष्ठी १८ रोहिणी १९ रमणी २० मणी २१ वीणा २२ वाणी २३ वसा २४ वेणी २५ रीढ़ा २६ गङ्गा २७ तरङ्गिणी २८ कन्दली २९ लहरी ३० नारी ३१ रामा ३२ भरी ३३ वसुन्धरा ३४ काली ३५ कराली ३६ चातुष्पा ३७ चण्डा ३८ रक्षा ३९ तुला ४० मही ४१ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतलौकिकप्रसङ्गशब्दाः । जल १ फल २ पल ३ मूल ४ वारि ५ कौलाल ६ जूल ७ वल ८ पल्लव ९ दुकूल १० लिङ्ग ११ गम्भीर १२ कुल १३ खलिल १४ कमल १५ चौर १६ तुच्छ १७ राजीव १८ नीर १९ हल २० रजत २१ कुटीर २२ दास २३ लाल २४ पटीर २५ कारण २६ रोहण २७ चेल २८ कुहर २९ अम्बर ३० मन्दिर ३१ कुटुम्ब ३२ मण्डल ३३ तामरस ३४ कुण्डल ३५ अङ्गद ३६ पुर ३७ अरविन्द ३८ लोह ३९ अङ्ग ४० तङ्गाग ४१ करण ४२ कुल ४३ तोरण ४४ मरण ४५ तुङ्ग ४६ अलम् ४७ आगार ४८ भासुर ४९ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमप्रक्रियापदानि । भग १ देहि २ गच्छ ३ सहर ४ कुव ५ चौर्य ६ मारय ७ अवगच्छ ८ अवलोकय ९ अवचिन्तय १० खाद ११ ॥ * ॥ अथ निरोद्धापुलिङ्गशब्दाः । नौहार १ हार २ हरिण ३ अङ्ग ४ हर ५ अङ्गुहास ६ कैलास ७ कास ८ रद ९ नारद १० सिंह ११ शङ्ख १२ शंख १३ अहि १४ हंस १५ घनसार १६ हलि १७ इन्द्र १८ नाग १९ छिन्नी २० निर्भर २१ शरद्वन २२ चन्द्रकान्त २३ शृङ्गार २४ सागर २५ तङ्गाग २६ जलाशय २७ अग २८ ह्यर्थ २९ तत्त्वक ३० नख ३१ चत २२ दीप्त ३२ अच ३३ नाराच ३४ काच ३५ कच ३६ कीचक ३७ चचरीक ३८ चाणक्य ४० चारण ४१ गण ४२ लव ४३ काव ४४ शोण ४५ संहार ४६ सारस ४७ रस ४८ अरि ४९ रसाल ५० साल ५१ कङ्काल ५२ काल ५३ कलि ५४ शील ५५ खल ५६ अनल ५७ अर्क ५८ किङ्कल ५९ कल्क ५० कर ६१ शङ्कर ६२ कौर ६३ हीर ६४ लङ्केश ६५ केश ६६ गर ६७ केशव ६८ देश ६९ लेश ७० आनन्द ७१ नन्द ७२ धनञ्जय ७३ खड्गरीट ७४ कौट ७५ अमि ७६ कण्टक ७७ कटाह ७८ कटाक्ष ७९ यक्ष ८० अङ्ग ८१ यक्ष ८२ जनक ८३ अङ्गलि ८४ यक्ष ८५ यक्ष ८६ रत्नाकर ८७ अम्बक ८८ धराधर ८९ धोर ९० श्रीर ९१ नासीर ९२ नारायण ९३ लण ९४ क्षुधकेश ९५ ॥ * ॥ अथ निरोद्धाङ्गीलिङ्गशब्दाः । गङ्गा १ गीता २ सती ३ सीता ४ सिद्धि ५ सन्ध्या ६ गदा ७ गथा ८ आशीः ९ काशी १० निशा ११ नासां १२ कान्ति १३ शान्ति १४ दया १५ रसा १६ आर्द्रा १७ निद्रा १८ हरिद्रा १९ ईक २० प्राचा २१ लाचा २२ धृति २३

शब्दनः

लति २४ छाया २५ जाया २६ कथा २७ कान्ता २८ धात्री २९ रात्रि ३० रति ३१ गति ३२ कन्धरा ३३ धारणा ३४ धारा ३५ तारा ३६ कारा ३७ जरा ३८ धरा ३९ आजि ४० रात्रि ४१ रजनी ४२ अर्जि ४३ कीर्ति ४४ कन्या ४५ तटी ४६ नटी ४७ नारी ४८ सारी ४९ दरी ५० दासी ५१ घटिका ५२ खटिका ५३ जटा ५४ कचा ५५ रचा ५६ शिखा ५७ संख्या ५८ कालिन्दी ५९ कलिका ६० कला ६१ काली ६२ कराली ६३ दुर्गा ६४ ॥ * ॥ अथ निरोद्धाङ्गीलिङ्गशब्दाः । चरय १ करण २ चक्र ३ चक्र ४ नक्षत्र ५ तन्त्र ६ रजत ७ शत ८ शरीर ९ चौर १० नीर ११ अक्षि १२ तीर १३ धन १४ कनक १५ निधान १६ ध्यान १७ सन्धान १८ दान १९ नलिन २० नगर २१ गात्र २२ कृत्र २३ नेत्र २४ अस्थि २५ दात्र २६ आलिङ्गन २७ स्थान २८ शिरः २९ चरित्र ३० जल ३१ स्थल ३२ स्थान ३३ कलत्र ३४ चित्र ३५ कौलाल ३६ जाल ३७ अलक ३८ नाल ३९ देव्य ४० लिङ्ग ४१ अङ्ग ४२ लावण्य ४३ हिरण्य ४४ सेव्य ४५ अङ्ग ४६ अजिन ४७ यान ४८ अष्टक ४९ काश्चन ५० आनन ५१ कानन ५२ हाटक ५३ नाटक ५४ नाच ५५ तैल ५६ चेल ५७ रसा-तल ५८ अदन ५९ सदन ६० ज्ञान ६१ निदान ६२ दधि ६३ चन्दन ६४ अचर ६५ लक्षण ६६ लक्ष ६७ शस्त्र ६८ शास्त्र ६९ दल ७० हल ७१ ॥ * ॥ अथ निरोद्धाङ्गीलिङ्गशब्दाः । आश्राप्ति १ अक्षि २ चकाक्षि ३ निन्दति ४ वृजति ५ आश्रंसति ६ क्रीडति ७ ध्यायति ८ अर्चति ९ याचते १० दति ११ वृजति १२ आराधति १३ त्रयति १४ श्रेते १५ गच्छति १६ यच्छति १७ इच्छति १८ नयति १९ आयाति २० हन्ति २१ ईदते २२ अन्नाति २३ स्नाति २४ दधाति २५ याति २६ जयति २७ हसति २८ करोति २९ । इति कविकल्पलतायां १ स्तवके २ कुसुमम् ॥

शब्दकारः, त्रि, (शब्दं करोतीति । त्र + अण् । “न शब्दश्लोककलहमायेति ।” ३ । २ । २४ । इति टप्रतिषेधः ।) शब्दं करोति यः । यथा, “सतामरस्करं पक्षी वैरकारं नराशनम् । हनुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम् ॥” इति भट्टी ५ सर्गः ॥

शब्दग्रहः, पुं, (शब्दं गृह्णात्यनेनेति । ग्रह + “ग्रहवृद्धनिश्चिगमम् ॥” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) कर्णः । इत्यमरः । शब्दस्य ज्ञानश्च ॥

शब्दनः, त्रि, (शब्दं कर्तुं शीलमस्य । शब्द + “चलनशब्दार्थादकर्मकादयुच् ॥” १ । २ । ४६ । इति तच्छीले युच् ।) शब्दकर्ता । तत्पण्यायः । रवणः २ । इत्यमरः । (शब्द + भावे लुट् ।) शब्दमात्रे, स्त्री ॥

शमः

शब्दभेदी, [न] पुं, (शब्दमनुवृत्त्य भेदुं शीलमस्य । भिद् + शिनिः ।) अज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः । पायुः । इति केचित् ॥ वाणविशेषः । इति रामायणम् ॥

शब्दवेधी, [न] पुं, (शब्दमनुवृत्त्य वेदुं शीलमस्य । विध + शिनिः ।) अज्जुनः । इति धनञ्जयः । दशरथराजः । यथा,— “लब्धशब्देन कौशले कुमारस्य धनुश्रुता । कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं लभम् ॥” इति वाल्मीकीये रामायणे ३३ अध्यायः । शब्दवेधी इत्येवं लब्धकीर्तिनेति यावत् । इति तट्टीका ॥

शब्दाधिष्ठानं, स्त्री, (शब्दस्य अधिष्ठानं आश्रयस्थानम् ।) कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

शम, उ भ य इर् शमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट् । क्रावेट् ।) उ, शमित्वा शान्त्वा । भ य, शान्यति । इर्, अश्रमत् अश्रमीत् । पुष्पादित्वात्तिष्ठ ड इत्यर्थः । शमः शान्तीभावः । शशाम वृष्टापि विना द्वापि-रिति रघुः । शम इति पदस्य आन्तस्थापि सम्भवे शान्तीकरणेऽप्ययमिति धातुपदीपः । ‘वरेण शमितुं लोकानलं दग्धुं’ इति तत्तपः । इति कुमारसम्भवम् ॥

‘वचो निशम्याधिपतिर्द्वौकसाम् ।’ इत्यादावनेकार्यत्वात् श्रुत्येत्यर्थः । वा शम यम इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादस्य नौ निधं इत्यर्थः शममति । इति दुर्गादासः ॥

शम, ड क ञ आलोच । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-उभ०-इति कश्चित्-सक०-सेट् ।) आलोचः प्रणिधानम् । वा शम यम इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अस्य स्वार्थे नौ इत्याभावः । ड क, शमयते कार्यं सुधीः । ञ, शमयति शमयते ।

‘निशमय तदुत्पत्तिं विस्तराद्भूतो मम ।’ अयमात्मनेपदीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शमः, पुं, (शम्यत इति । शम + हलच्चेति घुञ् नोदात्तोपदेशेति ढङ्भावः ।) शान्तिः । इत्यमरः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३८ । “विरागश्लेभमधितान् तस्य चित्तमहोदधेः । प्रकोपकालकूटस्य पश्चात् शमसुधोदयात् ॥”) मोलः । इति त्रिकाण्डशेषः । पाणिः । इति शमशब्दटीकायां रामायणम् । उपचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्तरिक्षयनियहः । इति वेदान्तसारः ॥ अन्तःकरणसंयमः । इति भगवद्गीतादशमाध्यायस्य ४ श्लोकटीकायाम् श्रीधरस्वामी ॥ (यथा, गीतायाम् । १० । ४ । “बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥”) विक्षेपककर्मपरमः । इति च तत्त्वैव ६ अध्यायस्य ३ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (वासो-क्षयनियहः । यथा, भागवते । १ । ३ । ३३ । “सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिर्ज्ञानं श्रियः क्षमा । शमो दमो भगवति यत्सङ्गादयाति संक्षयम् ॥”

सर्वकर्मनिवृत्तिः । यथा, गीतायाम् । ६ । ३ ।

“योगास्तस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥”

“शमः उपरमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः ।” इति शब्दभाष्यम् । शान्तरस्य स्थायिभावः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २३८ ।

“शान्तः शमः स्थायिभाव उत्तमः प्रकृति-
स्मृतः ॥”

निवृत्तिः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ५६ ।

“अभवत्स्मिन् योम देवीकृत्यैः सह क्रमात् ।
माकं भूपरजशोकेन दुर्भिक्षेण शमं ययौ ॥”

शमकः, चि, (शमयतीति । शम + चिच् + क्तल् ।

“नोदातोपदेशेति ।” ७ । ३ । ३४ । इति न दीर्घः ।) शान्तिकारकः । शान्तशब्दातो-
र्गकप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शमयः, पुं, (शम + “दृशमिदमिच्छ” इति

अयः । इत्यञ्जलदन्तः । ३ । ११४ ।) शान्तिः ।

इत्यमरः । मन्त्री । इति मेदिनी ॥

शमनं, स्त्री, (शम + कृट् ।) यत्रार्थपशुहननम् ।

इत्यमरः ॥ शान्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा,

पाणिनी । ५ । १ । ३८ । “वातस्य शमनं
कोपनं वा ।” इति काशिका ।) चर्वणम् ।

इति धरणिः ॥ हिंसा । इति हेमचन्द्रः ॥

(प्रतिषंहारः । यथा, मार्कण्डेये । ७८ ।

१२ ।

“निमेषकाष्ठादिमयः कालरूपः स्यात्प्रकः ।

प्रसीदस्तेच्छया रूपं स्वतेजःशमनं कुरु ॥”

निवारकः । यथा, तत्रैव देवीमाहात्म्या ।

“दुर्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि ! शीलम् ॥”

शमनः, पुं, (शमयति पापिनां कर्म आलोचय-
तीति । कर्त्तरि ल्युः ।) यमः । इत्यमरः ॥ ऋग-
भेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कलायः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

शमनस्वसा, [ऋ] स्त्री, (शमनस्य यमस्य

स्वसा ।) यमुना । इत्यमरः ॥

शमनी, स्त्री, (शमयति वृक्षां व्यापारान् । शम +

ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) रात्रिः । इति शमनी-
षदशब्ददर्शनात् ॥ (शाम्यते अनेन इत्यर्थे

करणे कृटि शान्तिकारके, चि । यथा, भाग-
वते । ३ । २४ । ३६ ।

“मात्रे चाध्यात्मिको विद्यां शमनीं सर्वकर्म-

णाम् ॥”

शमनीषदः, पुं, (शमन्यां सीदन्तीति । सद् +

अच् ।) निशाचरः । राक्षसः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

शमनं, स्त्री, (शम + “शाकशम्योर्नि” उणा०

१ । १११ । इति कलः ।) विद्या । इत्यमरः ॥

पापम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा,

भागवते । २ । ७ । ३ ।

“ऊचे यथात्मशमनं गुणसङ्गपङ्कम् ॥”

शमान्तकः, पुं, (शमस्य शान्तेरन्तकः ।) काम-

देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शमिः, स्त्री, शिवा । इति हेमचन्द्रः ॥

शमितः, चि, (शम + क्तः ।) शान्तः । इत्यमरः ॥

शमिरः, पुं, शमोवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

शमिरोहः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शमी, स्त्री, वृक्षविशेषः । शौड इति भाषा ।

(यथा, शाकुन्तले । ३ ।

“अवेष्टि तनयां ब्रह्मसमिगर्भां शमीमिव ॥”)

तत्पर्यायः । शक्तुफला २ शिवा ३ । इत्यमरः ॥

शक्तुफली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शान्ता ५

तुङ्गा ६ कचरिपुफला ७ केशमयनी ८ ईशानी

९ लक्ष्मीः १० तपनतनया ११ इष्टा १२ शुभ-

करी १३ हविर्गन्धा १४ मेष्ठा १५ दुरितहमनी

१६ शक्तुफलिका १७ ससुता १८ मङ्गला १९

सुरभिः २० पापशमनी २१ भद्रा २२ प्राकुरी

२३ केशहन्त्री २४ शिवाफला २५ सुपत्रा २६

सुखदा २७ । अस्य गुणाः । रुचत्वम् । कषा-

यत्वम् । रक्तपित्तातिमारणाश्ल्वश्च । तनफल-

गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । रुचत्वम् ।

उष्णत्वम् । केशनाश्ल्वश्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवाफला ।

मङ्गला च तथा लक्ष्मीः शमीरः खल्लिका

सुता ॥

शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः ।

कम्पकाश्रमश्वासकुष्ठार्शःक्षमिजित् सुता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शिवा । क्षिमा इति भाषा । इत्यमरः ॥

वागुजिः । इति मेदिनी ॥ (कर्म । यथा, ऋग्-

वेदे । ६ । २ । २ ।

“इजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिः ।”

“शमीभिः कर्मेभिः लक्ष्म्यान्वायणादिभिः ॥”

इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

शमी, [नृ] चि, शान्तः । शमी विद्यतेऽस्य इत्यर्थे

इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

शमीकः, पुं, सुनिविष्टः । यथा,—

“ललाश्रयमन्त्राणः प्रविवेकं तमाश्रमम् ।

दर्शं सुनिमासीनं शान्तं मीलितलोचनम् ॥”

इति श्रीभागवते । १ । १८ ॥

अस्यार्थः । अचक्षाणः अपश्यन् । तं प्रसिद्ध-

माश्रमं तस्मिन् सुनि शमीकम् । इति श्रीधर-

स्वामी ॥

शमीगर्भः, पुं, (शम्या गर्भः ।) ब्राह्मणः । अग्निः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

शमीधान्यं, स्त्री, (शमी यन्नादिकर्म तदर्थं धान्यम् ।)

माघादिः । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“शमीजाः शिबिजाः शिवातराः सुप्याश्च

वेदलाः ।

वेदला मधुरा रुक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ॥

वातलाः कफपित्तत्रा बहुमूत्रमला क्षिमाः ।

ऋते सुक्रमकराभ्यामन्ये त्वाभानकारकाः ॥”

सुक्रमकरयोराभानकारित्वमन्यवेदलापेक्षया ।

न तु सर्वथा । एतयोरेपि किञ्चिदाभान-

कारित्वदर्शनात् । इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“श्रुतधाम्यं शमीधान्यं समानीतं प्रशस्यते ।

परतो वातज्ज्वलं प्रायेणातिनवं गुरु ॥

यवगोधूममाषाञ्च तिलाश्चातिनवा हितः ।

पुराणा विरसा रुक्षा न तथार्थकरा मताः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

शमीपत्रा, स्त्री, (शम्याः पत्राणीव पत्राणि

यस्याः ।) लज्जालुवृक्षः । इति जटाधरः ॥

शमीरः, पुं, (ह्रस्वा शमी । “कुटीशमीपुष्पाभ्यो

रः ।” ५ । ३ । ८८ । इति रः ।) अल्पा शमी ।

इत्यमरः ॥

शम्या, स्त्री, विद्युत् । इत्यमरः ॥

शम्याकः, पुं, आरग्वधः । इत्यमरः ॥ विपाकः ।

यावकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (हस्तिनापुरवासी

कश्चिद्ब्राह्मणः । यथा, महाभारते । १२ ।

१७६ । २३ ।

“इत्येतद्वास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।

सम्याकेन पुरा मज्जं तस्मात्तागः परो मतः ॥”

शम्यातः, पुं, आरग्वधः । इति शब्दरत्नावली ॥

शम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) शम्बति । इति दुर्गादासः ॥

शम्बः, पुं, (शम् + “शमेत्वेन ।” उणा० ४ । ६४ ।

इति वन् । यदा, शमस्यस्येति । शं + “कंश्र्भ्यां

वभगुस्तिवृत्तयसः ।” ५ । ६ । १३८ । इति वः ।)

वञ्चम् । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४२ । ७ ।

“उयो यः शम्बः पुरुहूत तेन ।”

“शम्ब इति वचनाम् ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

मुषलायस्थलोहमण्डलकम् । इति मेदिनी ॥

लौहकाश्चो । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्नौमकर्त-

णम् । इति शम्बाकृतशब्दटीकायां भरतः ॥

दरिद्रः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ भाग्य-

वति, चि । इति रामाश्रमः ॥

शम्बरं, स्त्री, सलिलम् । व्रतम् । वित्तम् । इति

नानार्थरत्नमाला ॥ चित्रम् । बौद्धव्रतविशेषः ।

इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (मेघः । यथा, ऋग्वेदे ।

२ । २४ । २ । “अदर्हमन्थुना शम्बराणि ॥”

“शम्बराणि मेघनामेव तू मेघान् अदर्हः वर्ष-

णार्थं विदारितवान् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

शम्बरः, पुं, ऋग्विशेषः । दैत्यविशेषः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । ६ ।

“अरन्वयो तिथिवाय शम्बरम् ।”

“शम्बरं एतन्नामानमसुरम् ।” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥ यथा च महाभारते । १ । ५ । २२ ।

“शम्बरो नसुचिस्त्रैव प्रलोभा चेति विश्रुतः ।

वासिलोमा च केशी च दुर्जयस्त्रैव दानवः ॥”

मत्स्यविशेषः । शैवविशेषः । जिनभेदः । इति

विश्वः ॥ युद्धम् । श्रेष्ठः । इति धरणिः ॥

चित्रकटुः । लोधः । अर्जुनवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ शम्बरासुरस्य वधोपाख्यानं

श्रीभागवते १० स्कन्धे ५५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

शम्बरकन्दः, पुं, (शम्बरनामकः कन्दः ।) वाराही-

कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्भुरचन्दनं, स्त्री, (शम्भुरनामकं चन्दनम् ।)
चन्दनविशेषः । तत्पर्यायः । कैरातम् २ वज्र-
गन्धम् ३ बल्यम् ४ गन्धकाष्ठम् ५ कैरातकम् ६
श्रीलगन्धम् ७ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् ।
नित्तत्वम् । उष्णत्वम् । श्लेष्मानिलश्रमपित्त-
विस्फोटपामादिकुष्ठलघातापविभोजनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
शम्भुरक्षदनः, पुं, (शम्भुरं क्षदयतीति । क्षद + क्तुः ।)
कामदेवः । इति हज्जायुधः ।
शम्भुरारिः, पुं, (शम्भुरारिः ।) कामदेवः ।
इत्यमरः ।
शम्भुरी, स्त्री, आरूपगर्णी । इति मेदिनी । माया ।
इति शब्दरत्नावली ।
शम्भुलः, पुं, स्त्री, कूलम् । पाथेयम् । मत्सरः ।
इति मेदिनी ।
शम्भुक्रतं, त्रि, (शम्भु + “क्रजो द्वितीयस्तृतीयशम्भु-
बीजात् कषौ ।” ५।४।५८ इति डाच् ।) द्विवार-
लट्त्वम् । तत्पर्यायः । द्विगुणाक्रतम् २ द्वितीया-
क्रतम् ३ द्विहल्यम् ४ द्विसौत्यम् ५ । इत्यमरः ।
शम्भुः, पुं, शम्भुकः । यथा,—
“शम्भुकः शम्भुको ज्ञेयः पूर्वः कालस्तु सर्वदा ।
ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रन्थविस्तरे ।”
इति हज्जुचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
शम्भुकः, पुं, (शम्भु + स्वार्थे कन् ।) शम्भुकः । यथा,
“शम्भुकः शम्भुको ज्ञेयः पूर्वः कालस्तु सर्वदा ।
ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रन्थविस्तरे ।”
इति हज्जुचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
शम्भुकः, पुं, शम्भुकः । इति शब्दरत्नावली ।
शम्भुकः, पुं, स्त्री, (शम्भु + “उल्लादयस्वति” उल्ला०
४।४९ । इति उक्कः दुर्गागमश्च निपात्यते ।)
जलजन्तुविशेषः । शम्भुक इति भाषा । तत्-
पर्यायः । जलशुक्तिः २ । इत्यमरः । शम्भुका ३
शम्भुकः ४ शम्भुकः ५ शम्भुकः ६ शम्भुः ७
शम्भुकः ८ । इति शब्दरत्नावली । जल-
हिम्बः ९ दुश्चरः १० पङ्कमज्जुकः ११ । इति
हारावली । पुं, गजकुम्भान्तभागः । चोङ्गः ।
मूदतापसः । (यथा, उत्तरचरिते । २ ।
“हस्ताभये त्वयि यमादपि दृक्धारे
सञ्जीविनः शिशुरयं मम चेत्यन्वहः ।
शम्भूक एव शिरसा चरन्ती नतस्ते
सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ।”)
इति मेदिनी । दैत्यविशेषः । शम्भुः । इति
हेमचन्द्रः सुदशरुः । इति राजनिर्घण्टः ।
शम्भुका, स्त्री, (शम्भुक + टाप् ।) जलशुक्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
शम्भुलः, पुं, ग्रामविशेषः । अधुना सम्भल-भोरहा-
बाद इति नाम्ना ख्यातः । तत्र धृतितीर्थानि
सन्ति कल्की चाविर्भूय सहस्रं समाः स्थास्यति ।
यथा,—
“शम्भुले वसतस्तस्य सहस्रं परिवत्सराः ।
कतीता भ्रातृपुत्रश्चातिसम्भन्विभिः सह ।
शम्भुले युयुमे भोजीसभापयकचत्वरैः ।

पताकाध्वजचिन्तादेयं चेन्मर्यादावती ।
यत्रास्ति धृतितीर्थानां सम्भवः शम्भुलेऽभवत् ।
नृत्तौ मोक्षः चितौ कल्केरकल्कस्य चयाश्रयः ।
वनोपवनसन्ताननानाकुसुमसङ्कुलेः ।
शोभितं शम्भुलग्नमं मन्ये मोक्षोपमं सुवि ।
महीमांसास्य भगवान् निजजन्मलतोदमः ।
शम्भुलग्नमविप्रर्षमाविशेष परात्मकः ।
सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत वैष्णवम् ।
दादृश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः ।
जानो दृष्टशतुः पुत्रं पितरौ जृष्टमानसौ ।
धात्रीमाता महावष्टी नाक्षीच्छेती तदाम्बिका ।
गङ्गोदकक्षेदमोक्षा सावित्री मार्त्तनोदता ।
तस्य विष्णोरनन्तस्य मातृकादात् पयःसुधाम् ।
सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्प्रभुम् ।
पूर्णकामा विप्रसुखानाञ्छयादात् गवां शतम् ।
तं बालकं नराकारं विष्णुं मत्वा सुनीम्बराः ।
कल्किं कल्किविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्भूधाः ।
नामाकुर्वन्तस्तत्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् ।”
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ।
शम्भुली, स्त्री, (शम्भु + कल्याणयुक्तं नायकादिकं
लाति यङ्गातीति । ला + कः । गौरादित्यान्
ङीष् ।) कुङ्कुनी । इत्यमरः ।
शम्भुः, पुं, (शं मङ्गलं भवत्यस्मादिति । शम्भु +
“मितद्रादिभ्य उपसंखानम् ।” ३।२।१८० ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता ङुः ।) शिवः । इत्यमरः ।
(यथा, भागवते । ४।७।५७ ।
“एतद्भगवतः शम्भोः कर्मदद्याध्वरदृष्टः ।
श्रुतं भागवतान् शिष्यादुद्धवाप्नो दृष्टस्यतेः ।”
एकादशब्रह्माणामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१।५।१२३—१२४ ।
“हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
दृष्टाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रेवतस्तथा ।
नृगयाधश्च शम्भुश्च कपाली च महासुने ।
एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिसुवनेश्वराः ।)
ब्रह्मा । (यथा, महाभारते । १।६४।४५ ।
“तासुवाच महाराज भूमिं भूमिपतिः प्रभुः ।
प्रभवः सर्वभूतानामीशः शम्भुः प्रजापतिः ।”)
बुधः । इति मेदिनी । विष्णुः । इति हज्जायुधः ।
(यथा, महाभारते । १२।४३।७ ।
“त्रिचक्षुः शम्भुरेकस्त्वं विसृष्टां मोहरोपि च ।”)
सिंहः । इति शब्दरत्नावली । श्वेतार्कः । इति
चन्द्रिका । (अग्निः । यथा, महाभारते । ३।
२२०।५ ।
“शम्भुममिमं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं दिनाः प्राहुर्दीपममं महाप्रभम् ।”
सुखस्य भावयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।
४६।१३ ।
“मनुष्यच्छम्भू आगतम् ।”
“हे शम्भू सुखस्य भावयितारौ ।” इति तद्गाथे
सायणः ।)
शम्भुतनयः, पुं, (शम्भुकोत्तनयः ।) कार्तिकेयः ।
इति शब्दरत्नावली । गणेशश्च ।

शम्भुनन्दनः, पुं, (शम्भोर्नन्दनः ।) गणेशः । इति
शब्दरत्नावली । कार्तिकेयश्च ।
शम्भुप्रिया, स्त्री, (शम्भोः प्रिया ।) आमलकी ।
इति शब्दचन्द्रिका । दुर्गा च ।
शम्भुवल्गुभं, स्त्री, (शम्भोर्वल्गुभम् ।) श्वेतकमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः । शिवप्रिये, त्रि ।
शम्भ्या, स्त्री, (शम्भुतेऽनयेति । शम्भु + यत् । टाप् ।)
युगकीलकः । इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे । ३।
३३।१३ ।
“उद जग्मिः शम्भ्याः हन्तापो गीताणि
सुचत ।”)
दक्षिणहस्तग्रहोत्ततालविशेषः । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् । (दक्षयष्टिः । इति मेधातिथिः ।
यथा, मनुः । ८।२३७ ।
“शम्भ्यापातास्तयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ।”)
शम्भ्याक्षेपः, पुं, (शम्भ्यायाः क्षेपो यत्र ।) भूमित-
न्निप्रयष्टिप्राप्तयावद्भूप्रदेशः । यथा,—
“भ्रामयित्वा बहुगुणं यष्टिः क्षिप्ता समाप्नुयान् ।
सुवः प्रदेशं यावन्तं शम्भ्याक्षेपः स उच्यते ।”
इति मार्कण्डेयपुराणे विविश्वचरितं नामा-
ध्यायः । (यज्ञविशेषः । यथा, महाभारते ।
३।६०।५ ।
“पुण्यश्चाख्यायते दिवं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
सहदेवोऽयजत् यज्ञं शम्भ्याक्षेपेण भारत ।”)
“बलवता क्षिप्ता शम्भ्या लघुगुर्विशेषो यावद्दूरं
पतेत् तावान् यज्ञमण्डपो यस्मिन् यज्ञे न शम्भ्या-
क्षेपस्तेन ।” इति तद्गीतायां नीलकण्ठः ।)
शयः, पुं, (श्येते सर्वमस्मिन्निति प्रायो वस्तुनः करा-
धीनत्वात् । श्ये + पुंसोति घः ।) हस्तः । इत्य-
मरः । शय्या । सर्पः । इति मेदिनी । निद्रा ।
पणः । इति विश्वः ।
शयच्छः, त्रि, (श्येते इति । श्ये + अच् । इत्यु-
ज्ज्वलः । १।१२८ ।) निद्राशीलः । इत्युग-
दिक्कोषः । (पुं, विषयः । देशः । इत्युगदि-
टीका । १।१२८ ।)
शयतः, पुं, निद्रालुः । इति संक्षिप्तवारोक्त्यादि-
वृत्तिः ।
शयघः, पुं, (श्येते इति । श्ये + अच् । इत्यु-
ज्ज्वलः । १।१२८ ।) निद्राशीलः । इत्युग-
दिक्कोषः । (पुं, विषयः । देशः । इत्युगदि-
टीका । १।१२८ ।)
शयतः, पुं, निद्रालुः । इति संक्षिप्तवारोक्त्यादि-
वृत्तिः ।
शयघः, पुं, (श्येते इति । श्ये + अच् । इत्यु-
ज्ज्वलः । १।१२८ ।) निद्राशीलः । इत्युग-
दिक्कोषः । (पुं, विषयः । देशः । इत्युगदि-
टीका । १।१२८ ।)
“विन्वायुः शयथे लघान् ।”
“शयथे शयननिमित्ते मरणायेत्यर्थः ।” इति
तद्गाथे सायणः ।)
शयनं, स्त्री, (श्ये + क्युट् ।) निद्रा । शय्या ।
इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १।१४५।१४ ।
“आसनानि च दिशानि यानानि शयनानि च ।
विधातयानि पादूनां यथा तुष्यते वै पिता ।”)
मेघुनम् । इति मेदिनी । अथ सर्वदेवशयन-
कालः ।

शयनं

पुनस्त्य उवाच ।

“यदाषाढी समायाति ब्रजते चोत्तरायणम् ।
तदा स्वपिति देवेशो भोगिभोगे श्रियः पतिः ॥
प्रतिपुमे विभौ तस्मिन् देवगन्धर्वगुह्यकाः ।
देवानां मातरश्चापि प्रसुप्ताश्चाप्यनुक्रमात् ॥

नारद उवाच ।

कथयस्व सरादीनां शयने विधिसुतमम् ।
सर्वेष्वनुक्रमेणैव पुरस्कृत्य जगद्गणम् ॥

पुनस्त्य उवाच ।

मिथुनाभिगते सूर्ये शुक्लपक्षे तपोधन ।
एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ॥
शेषाहभोगपयं कृत्वा संपूज्य केशवम् ।
कृत्वापर्वीतकक्षेव सत्यं संपूज्य च द्विजान् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
लब्ध्वा पीताम्बरधरं स्वस्तिनिद्रां समानयेत् ॥
त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते शयने शुभे ।
कदम्बानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते ॥
चतुर्दश्यां ततो यक्षाः स्वपन्ति सुखशीतले ।
सुवर्णपङ्कजकले सुखास्तीक्ष्णोपधानके ॥
पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते चर्ममंस्तरे ।
वेद्यां च जटाभारं समुदयस्थान्यचर्मणा ॥
ततो दिवाकरो राशिं संप्रयाति च कर्कटम् ।
ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम् ॥
ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेनच ।
तस्मै स्वपिति देवानां दशयन् मार्गसुतमम् ॥
विश्वकर्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरैः सुता ।
विनायकस्तुत्यां पञ्चम्यामपि धर्मराट् ॥
षष्ठ्यां स्कन्दश्च स्वपिति सप्तम्यां भगवान् रविः ।
कात्यायनो तथाष्टम्यां नवम्यां कमलानया ॥
दशम्यां भुजगेन्द्राश्च स्वपन्ति वायुभोजनाः ।
एकादश्यान् कृष्णायां साध्या ब्रह्मन् स्वपन्ति ॥

हि ॥

एव क्रमस्ते गदितो निशायां शयने सुने ।
स्वपत्सु तेषु देवेषु प्राट्टकालः समाययौ ॥
कङ्काः समं वलाकाभिरारोहन्ति नगोत्तमान् ।
श्यासाश्चापि कुर्वन्ति नौकाणि सुविपुङ्गव ।
वायस्वश्च स्वपन्तेता ऋतौ गर्भभराजसाः ॥
यस्यां तिथ्यां प्रक्षपिति विश्वकर्मा प्रजापतिः ।
द्वितीया सा शुभा पुण्या सुपुण्या शयनोदिता ॥
तस्यां तिथावर्षा हरिं श्रीवत्साङ्गं चतुर्भुजम् ।
पर्यङ्कस्थं समं लक्ष्म्या गन्धपुष्पादिभिर्मने ॥
ततो देवाय शय्यायां फलानि प्रक्षिपेत् क्रमात् ।
सुरभीणि निवेद्येत् विज्ञाप्यो मधुसूदनः ॥

यथा हि लक्ष्म्या न विद्युष्यसे त्वं
त्रिविक्रमानन्त जगन्निवास ।
तथास्वभूय शयनं सदैव
त्वस्माकमेवेह तव प्रसादात् ॥
तदा त्वभूय तव देव त्वयं
स्वयं हि लक्ष्म्या शयने सुरेश ।
सखेन तनामितवीर्यं विष्णो
गार्हस्थारागो मम चासु देव ॥
इत्युच्चार्य प्रणम्यैव प्रसाद्य च पुनः पुनः ।

शयनं

नक्तं सुक्लीत देवर्षे तैलचारविबर्जितम् ॥
द्वितीयेऽह्नि द्विजाग्र्याय फलं दद्याद्विचक्षणः ।
लक्ष्मीधरं प्रीयतां मे इत्युच्चार्य निवेदयेत् ॥
अनेन तु विधानेन चातुर्मास्यव्रतं चरेत् ।
यावदृष्टिचकराश्रयः प्रतिभाति दिवाकरः ।
ततो विबुधान्ति सुराः क्रमशः क्रमशो सुने ॥
नभस्ते मासि च तथा या स्यात् कृष्णाष्टमी ॥

शुभा ।

युक्ता नृगशिरणेव सा तु कामाष्टमी स्मृता ॥
तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु तिथौ स्वपिति शङ्करः ।
वसते सन्निधाने तु तत्र पूजाचया स्मृता ॥”

इति वामने १६ अध्यायः ॥३॥

अथ हरिशयनादिव्यवस्था । भविष्यनारदी-
ययोः ।

“मैत्रातपादे स्वपितीह विष्णु-
वैष्णवमध्य परिवर्तते च ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”

मैत्रमसुराधा । वैष्णवं श्रवणा । पौष्णं रेवती ।
भविष्ये ।

“निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
इत्यत्र नचत्रयोगाप्रप्तौ फलातिशयः । एत-
द्विधानं वामनपुराणे ।

“एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ।
शेषाहभोगपयं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत् ॥”
अनुज्ञां लब्ध्वा इत्यन्वयः । एकादशीसमये दिवा-
शयनीयकल्पनं रात्रौ द्वादशीचण्डे निद्रेति ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“स्वास्तीर्णशयनं कृत्वा प्रीत्येकीगशायिनम् ।
आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णुलोके महीयते ॥”
स्वास्तीर्णशयनं शोभनास्तरणयुक्तं खट्वादि ।
वराहपुराणे श्रीभगवानुवाच ।

“अन्यत् संप्रवक्ष्यामि कर्मे वंसारभोजनम् ।
कदम्बकुटजक्षेत्रे धवकोऽर्जुनकक्षया ॥
एभिरेभ्यश्चैव कुर्यादधिदृष्टेन कर्मणा ।
ततः संस्थापनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः ।
नमो नारायणायोक्ता इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

पश्यन् मेघानपि मेघश्यामं
क्षुपागतं सिच्यमानं महीमिमाम् ।

निद्रां भगवान् यस्मात् लोकाया
वर्षास्त्रिमं पश्यतु मेघवृष्टम् ॥

ज्ञात्वेव पश्येत् च लोकनाथ मासा-
श्चत्वारि वैकुण्ठस्थ च पश्य नाथ ।

आषाढशुक्लद्वादश्यां सर्वशान्तिकरम् शिवम् ॥
य एतेन विधानेन भूमि ! मे कर्मे कारयेत् ।
च पुमान् न प्रणश्येत् संसारेषु युगे युगे ॥
शयने कुटजविधानात् विष्णुधर्मोत्तरीयनिधे-
धोऽन्यत्र । धवकः कपित्थः । संस्थापनं समा-
पनम् । भूमि इति पृथिव्याः शमोधनम् ।

शयनं

“एवमुक्तेन मन्त्रेण कृष्णं सुस्वापयेत्ततः ।
सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदहम् ।
विवुहं त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”

इति मन्त्रेण पूजयेत् ॥ ३ ॥

“प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि ।
कटदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्तते ॥”
कटदानं पार्श्वपरिवर्तः । कामरूपीयनिबन्धः ।
“एवं संपूज्य विधिवत् भाद्रपद द्वादशीदिने ।
मन्त्रेणानेन देवेशं पार्श्वेन परिवर्तयेत् ॥
वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्तस्व सुखं स्वपिहि माधव ॥
त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।

“एकादश्यान् शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।
प्रसुप्तं बोधयेदात्रौ अष्टाभक्तिसमन्वितः ॥”
रात्रौ प्रसुप्तमित्यन्वयः । बोधनम् दिवैव ।
“कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।
ममैव बोधनार्थाय इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

महेन्द्रवद्वैरभिनूयमानो

भवानृषिर्वाण्डितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तवेयं किल कौस्तुभास्था

जाम्बव जाम्बव च लोकनाथ ॥

मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः

शारदापुष्पाणि च लोकनाथ ।

अहं ददानीति च पुण्यहेतो-

र्जाजम्बव जाम्बव च लोकनाथ ॥

एवं कर्माणि कुर्वीरन् द्वादश्यां ये यशस्विनि ।
मम भक्ता नरश्रेष्ठास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥”
अथ मन्त्रद्वयपाठानन्तरम् ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ।
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम् ॥”

इति सम्प्रदायागतस्तृतीयः श्लोक इति वाच-
स्यतिमिश्राः ॥ शयनीत्यानमन्नास्तु कल्पतरु-
प्रभृतियन्त्रसंवादाक्षिपिताः । तदेवं द्वादश्यां
एकादश्यां वा रेवत्यन्तपादयोगवशाद्दिवोत्थानं
नचत्रयोगाभावे तु द्वादश्यामेव कारयेदिति
गुरुचरणाः । जीमन्तवृश्चिकस्तु भविष्ये ।

“आ-भा-का-सितपक्षेणैव मेघश्रवणं रवनी ।
आदिमध्यावसानेषु प्रक्षापावर्तबोधनम् ॥”
आ-भा-का-सितपक्षेषु आषाढभाद्रकार्तिक-
शुक्लपक्षेषु । एषाच द्वादश्यां प्राप्ता तुल्य-
कल्पः । भविष्यपुराणम् ।

“निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“विष्णुर्दिवा न स्वपिति न रात्रौ प्रतिबुध्यते ।
द्वादश्यान्त्रसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
अप्राप्ते द्वादशीन्त्रेऽपि उत्थानशयने हरः ।
पादयोगेन कर्त्तव्येनाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥”
वचनान्तरम् ।

“रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः
तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥

शयनं

दिनात्ते त्रिधा विभक्तदिनतृतीयभागे दिवोत्थान-
मित्युक्तं । अतएव ।

“रात्रौ विबोधो विनिहन्ति पौरान्
स्वापो दिवा राष्ट्रकूलं शुभम् ।
सन्ध्याह्वये स्वल्पफला धरित्रौ
भवेन्नराणामपि रोगदुःखम् ॥”

इति श्रुतिः । वराहपुराणे ।

“हादृश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भावे ।

आ-भा-का-सितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥”

तदेवं शयनादौ कालचतुष्टयम् । हादृश्यां

निशादौ नक्षत्रयोगः । तदभावेऽपि निशाद्य-

नादरेण तिथ्यन्तरे पादयोगः । तस्याप्यभावे-

ऽपि सन्ध्यायां नक्षत्रमात्रयोगः । तस्याप्यभावे

हादृश्यां सन्ध्यायामिति । विष्णुधर्मोत्तरे ।

“किं तन्मेचादपदेन दृश्यंशेन यो दिवा ।

पौष्णशेषेण किं तेन प्रतिपद्य यो निशि ॥”

इति दृश्यमीप्रतिपदोर्निधेयान् एकादृश्यादिपौष्ण-

मास्यन्तानां तिथीनामभ्युजावम् ॥ * ॥

पद्मपुराणे सर्वदेवशयनादिकसूक्तं यथा,—

“प्रतिपद्वनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः ।

श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता ॥

तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तनुसुतस्य च ।

पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च ॥

सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता ।

मातृङ्गा नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेक्षया ॥

एकादशी ऋषीणाम् द्वादशी चक्रपाणिनः ।”

चक्रपाणिन इति प्रणववहार इत्यस्मात् ।

“त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।

मम चैव सुनियेष्ट पौर्णमासी तिथिः स्मृता ॥

यस्य यस्य तु देवस्य यन्नक्षत्रं तिथिश्च या ।

तस्य देवस्य तस्मिन् शयनावर्तनादिकम् ॥”

अत्र हरिशयनाद्याषाढादिविधानान् तस्माद्-

चर्यादन्वेषामपि तथा । ज्योतिषेऽपि ।

“व्रजति यदा मियुनं विहाय

कर्म राजविवर्जितां तिथिं सूर्यः ।

भवति तदा नियतं द्विराषाढः

सुरशयनादिविधिर्हिनीये मासि ॥”

राज्ञा चक्रेण विवर्जितां अमावास्याम् । पूर्व-

क्रान्तपक्षे मियुने संक्रान्ते इति शेषः । हरि-

नाथोपाध्यायास्तु । यमः ।

“चौरादौ शेषपर्यङ्के आषाढा संविशेद्वरिः ।

निद्रां त्यजति कार्तिक्या तथोक्तं पूजयेत् सदा ॥

ब्रह्महत्यासमं पापं क्षिप्रमेव यपोहति ।

हिंसात्मकेषु किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः ।

प्रक्षापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः ॥”

आषाढशुक्लेकादशीमारभ्य पौर्णमासीपर्यन्तं

विष्णोर्निद्रायश्चरूपशयनसमयः । अतएव

एकादृश्यां शयनमभिधाय तदादिदिनपञ्चके

कर्मकथनं ब्रह्मपुराणे । वराहपुराणीये तु ।

एकादृशीकालोनमन्ते निद्रायश्चणाभिधानम् ।

यमस्मृतौ पौर्णमास्यां शयनाभिधानम् ।

आषाढीपदस्यानुपाधिकञ्चैव प्रवृत्तः । एवञ्च

२६

शयनं

ब्रह्मपुराणे यदप्येकादृश्यां प्रबोधसमयः । तेन

वराहपुराणे द्वादृश्यां प्रबोधाभिधानम् । यम-

स्मृतौ कार्तिक्या प्रबोधाभिधानम् सर्वसमञ्जस-

मिति । एवमेव श्रीदत्तोपाध्यायाः । कल्पतरुस्तु

एकादृश्यामेव शयनं प्रबोधश्च । यमस्मृतावा-

षाढी कार्तिकेयमिति वृत्तपत्त्या न तत्प्रत्य-

यावत्पत्तिः । अपवादविषयके कल्पितुर्ग-

प्रवृत्तिरित्याह । श्रीभगवदाह्वयम् ।

“मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्तने ।

फलमूलजलाहारीं हृदि शय्यं ममापयेत् ॥”

फलाहारपदमनग्रनपरम् । तेन सर्वथा अन-

ग्रनपरत्वम् । इत्येकादृशीतत्त्वम् ॥ * ॥

मर्त्तगानां शयनविधिनिधेयौ यथा,—

सूत उवाच ।

“उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वा मूर्त्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिहृतो भुक्त्वा नातिहृष्टोऽथ संविशेत् ॥

शुचिं देशं विविक्षन्तु गोमयेन तु लेपयेत् ।

प्रागुदकप्रवणे चैव संक्षेपेन सदा बुधः ॥

प्राक्शिखाश्च स्वपेक्षितं तथा वै दक्षिणाशिराः ।

खपेदुदकशिरा नैव तथा प्रत्यक्षशिरा न च ।

न चान्तराङ्गान्ते तु न तिर्यक् च कदाचन ॥

शून्यालये श्मशाने तु एकवृत्ते चतुष्पथे ।

महादेवगृहे चापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् ॥

न यत्तनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।

गर्भेषु च विना दीपानां न स्वपेत् कथञ्चन ॥

धान्यगेहे च विप्राणां गुरुणाश्च तथोपरि ।

नाशुचौ पर्यङ्कीर्णं तु नाशुचिर्नाश्वस्तथा ॥

दिने सन्धौ न नमश्च नोत्तरापरमस्तकः ।

आकाशे पर्यन्तं शून्ये न च चैत्यद्वये तथा ॥

न तु दारिद्र्यसाकीर्णं नार्द्रपादस्तुधावितः ।

पालाशे शयने नैव बहुद्वारकृते न च ॥

न दग्धे विद्युता चैव वज्रभृटे जले तथा ।

न स्वपेत् सन्धयोर्नित्यं न शिरस्यासने कटे ॥

एवं खपन् नरो नित्यं सुखस्यैव परत्रभाक् ।

यत्पथे च भवेद्दुःखी नृतो नरकमश्नुते ॥”

इति वज्रपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः ॥ * ॥

अपि च । सति सूर्ये शय्या च न पातनीया

सूर्योदयात् पूर्वसुतोत्तनीया । तथा च स्मृतिः ।

“भास्करादृष्टशय्यानि नित्याभिसलिलानि च ।

सूर्यावलोकिकिदीपानि लज्जया वेष्यानि भाज-

नम् ॥

आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः ।

आत्मनः प्रचिरेतानि न परेषां कदाचन ॥”

न कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथातिथ्यानु-

पपत्तिः । आसः ।

“शुचौ देशे विविक्षेत् तु गोमयेनोपलिप्तके ।

प्रागुदकप्रवने चैव संविशेत् सदा बुधः ॥

माङ्गल्यं पूर्णकुम्भश्च शिरःस्थाने निधापयेत् ।

वैदिके गार्हपत्ये नैवेद्यं रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः ॥”

गर्गः ।

“खगृहे प्राक्शिखाः श्येते आशुस्ये दक्षिणा-

शिराः ।

शयनं

प्रत्यक्षशिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदकशिराः ॥”
मार्कण्डेयपुराणे ।

“प्राक्शिखाः शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे ।

पश्चिमे प्रवर्त्तते चित्तां हानिं नृत्वं तथोक्ते ॥”

तथा ।

“नमस्कृत्याययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेक्षिषि ॥”

मार्कण्डेयः ।

“शून्यागारे श्मशाने च एकवृत्ते चतुष्पथे ।

महादेवगृहे चापि शर्करालोदृपांशुषु ॥

धान्यगोविप्रदेवानां गुरुणाश्च तथोपरि ।

न चापि भयशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ॥

नार्द्रवासा न नमश्च नोत्तरापरमस्तकः ।

नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्वये तथा ॥”

न स्वपेक्षितं । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“भुक्त्वा च विधिवन्मन्त्रैर्हिनी भुक्त्वावशिष्टकम् ।

समुद्धृत्यान्वजनः स्वपेत् शुष्कपरी निशि ॥

नोत्तराभिमुखः स्वप्यात् पश्चिमाभिमुखो न

च ।

न चाकाशे न नद्यो वा नाशुचिर्नासने कश्चिन् ॥

न श्रीर्गायान् खटायां शून्यागारे न चैव हि ।

नापि वंशे च पालाशे शयने वा कदाचन ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १८ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“कृतपादादिशौचश्च भुक्त्वा मायं ततो गृही ।

गच्छेत् शय्यां समन्ताच्च अथवा दारुनिर्मिताम् ॥

शास्त्रानस्य कदम्बस्य नीपमन्दारकस्य च ।

किंशुकस्य वटस्याथ तथा कुशमयस्य च ॥

आरोहणात् भवेत् पापं तस्मात्तेषु न च

स्वपेत् ॥

प्ररोहशय्यां सूत्रे वा अपर्णे परमेश्वरि ॥

न शुक्ले नापवित्रे च न हस्ते न च भूतले ।

तूलिकायां तथा वस्त्रे शय्याभावे खपेदुदृष्टौ ।

खपेत्त पट्टवस्त्रे च कलङ्की कम्बलेषु च ॥”

इति मत्स्यसूक्ते ४३ पटलः ॥ * ॥

अपि च ।

“सूर्येणाभ्युद्दिनो यस्तु त्यक्तः सूर्येण यः स्वपन् ।

अन्यत्रातुरभावाच्च प्रायश्चित्तीयते नरः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥

यस्मिन् सुप्ते सूर्यो उदेति स सूर्येणाभ्युद्दिनः ।

यस्मिन् सुप्ते अस्तं याति स सूर्येण त्यक्तः ॥

सूर्योदयास्तसमययोः स्वपन् प्रायश्चित्तीयते

पातकी भवेदित्यर्थः । इति तस्य टीका च ॥

किञ्च ।

“आसानद्यौ समुत्तानस्तान् दि १६ पार्श्वे च

दक्षिणे ।

ततस्तद्विगुणान् ३२ वामे पश्चात् स्वप्यात्

यथासुखम् ॥

वामदिश्यायामनलो नामेच्छुर्हस्ति जल-

नाम् ।

तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तप्रपाकार्थम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शयनीयं, स्त्री, (शेतेऽस्यामिति । शी + अधिकरणे
•अनीयर् ।) शय्या । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । ११ । ५ ।

“रुतिपरिचयनश्चैतन्नः कथञ्चित्
गमयति शयनीये शयनीं किं करोतु ॥” (॥)
शयनयोग्ये, त्रि । (यथा, रामायणे । २ ।
७२ । ११ ।

“शयनीयं शयनीयस्ते पर्यङ्गे हेमभूषितः ।
न चायमिच्छाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥”
शयनीयकं, स्त्री, (शयनीयमेव । स्वार्थे कन् ।)
शय्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३३ । १७७ ।

“गत्वा कलिङ्गसेनायाः सुप्रायाः शयनीयक ।
सुप्रं मदनवेगं तं स्वरूपे स्थितमैतत् ॥”
शयनीकादशी, स्त्री, (शयनाय शयनस्य वा एका-
दशी ।) श्रीहरेः शयनसम्बन्धित्विधिः । सा
चाषाढशुक्लैकादशी । तद्विवरणं शयनशब्दे
हरिशयनशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥

शयानकः, पुं, (शी + शानच् । ततः कन् । यद्वा,
“आनकः शीडभियः ।” इति आनक् ।) सर्पः ।
इत्युणादिकोषः ॥ ककलासः । इति हेमचन्द्रः ॥
शयालुः, त्रि, (शयनशीलः । शी + “शोडो यद्वा
कर्णयम् ॥” १ । २ । १५८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
आलुच् ।) निद्रालुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । २ । ८० ।

“उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमादतः ।
हन्ति नोपशयस्योऽपि शयालुर्नृगयुग्मान् ॥”
शयालुः, पुं, (शी + आलुच् ।) अजगरः । कुकरः ।
इति हारावली ॥

शयितः, त्रि, (शी + क्तः ।) निद्रालुः । इत्यमरः ॥
(कृतशयनः । यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । १८७ ।
“तयोः क्षपितयोः स्वामि सुखं भोजितयो-
स्तयोः ।

शये शयितयोस्तेन ज्ञानमोहविधं मम ॥”
वसन्तकुसुमे, पुं । यथा,—
“वसन्तकुसुमः श्रेणुः शयितो द्विजकुक्षितः ॥”
इति शब्दमाला ॥

शयने, स्त्री ॥
शयितवान्, त्रि, निद्रालुः । शीडधातोः क्तवतुप्रत्य-
येन निष्पन्नमेतत् ॥

शयुः, पुं, (शेते इति । शी + उः ।) अजगरः ।
इत्यमरः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
२१२ । १६ ।।

“यामिनैरा शयवे यामिरचये ॥”
“हे नरा नेतारावन्धनौ पुरा पूर्वस्मिन् काले
शयवे एतत् संज्ञकाय ऋषये ॥” इति तद्-
भाष्यम् ॥ शयाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ ।
१८ । १२ ।

“कस्ती मातरं विधवामचक्रत्
शयुं कस्वामजिघांसचरन्तम् ॥”
“कस्त्वतोऽन्यः शयुं शयानं चरन्तं जायतं
वा तां अजिघांसत् ॥” इति तद्भाष्यम् ॥

शयनः, पुं, अजगरः । इत्युणादिकोषः ॥

शय्या, स्त्री, (शी शयने + “संज्ञायां समजेति ॥”
३ । ३ । ६६ । इति क्यप् ।) गुप्फनम् । इति
मेदिनी ॥ शीयते यत्र सा । तत्पर्यायः । शय-
नीयम् २ शयनम् ३ । इत्यमरः ॥ तत्त्वम् ४ ।
इति जटाधरः ॥ शयनीयकम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तस्या गुणाः ।

“सुखशय्यासनं मेघं निद्रापृष्टिप्रदम् ।
अमानिलहरं शस्तं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
भूशय्यानिलपित्तप्री वृंहणी शुक्रवर्द्धनी ।
खडा तु वातला प्रोक्ता पट्टो रूचोऽऽवा-
तलः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ ॥ ॥

अपि च ।
“जिहोवप्रमनी खडा तूली वातकफापहा ।
भूशय्या वृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला ॥”
अन्यत् पुनराह ।

“भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तासनाग्निनी ।
सुशय्याशयनं हृद्यं पृष्टिनिद्राप्रदम् ।
अमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ॥ ॥

तद्गमनविधानं यथा,—
“कृतपादावशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेत् शय्यामस्फुटितामेव दानमयीं वृष ॥
नाविशालां न वै भयां नासमां मलिनीं न च ।
न च जलमयीं शय्यामधिगच्छेदनास्तताम् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥ ॥ ॥

तद्दानफलं यथा । याज्ञवल्क्यः ।
“गृहध्यायाभयोपानच्छ्वमाल्यानुलेपनम् ।
यानं वृषं प्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥”
प्रियं यद्यस्य हस्मादि । प्रतियहसमर्थन
शय्या न प्रत्याख्येया । यथा याज्ञवल्क्यः ।

“कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि
क्षितिः ।
मांसशय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥”
नतोऽहं शक्यदत्तशय्याग्रहणे ऋषो यथा । ब्रह्म-
पुराणम् ।

“शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य नृतस्य च ।
नरकात्त निवर्तन्ते येन तिलमयीं तथा ॥” ॥ ॥
सा च औत्तानाङ्गिरोदेवताका । यथा,—
“कृत्वं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च ।
उपानहौ तथा यानं तथा यत् प्राणवर्जितम् ।
औत्तानाङ्गिरसन्ततत् प्रतिगृह्णीत मानवः ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ ॥ ॥

पुष्पाभिवेके शय्यापट्टकं यथा,—
“सर्वरत्नमलङ्कारं पट्टं कार्यं द्विहस्तकम् ।
हस्तविस्तार उच्छ्राये दशाङ्गुलः सुशोभनम् ॥
ज्ञानार्थं सार्द्धहस्तम् पट्टं वृत्तासनावितम् ।
शय्यास्थं दिग्गुणा देर्घ्याङ्गुर्मानं सपीठकम् ॥”
इति देवीपुराणे जेलोक्ताभ्युदयपादे पुष्पाभि-
वेकनामाध्यायः ॥

शरं, स्त्री, (शृ + अप् ।) जलम् ॥ इति मेदिनी ॥

शरः, पुं, (शृणात्वेनेति । शृ गि चिसे + “ऊदो
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) बाणः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६१ ।

“तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरान् प्रशमिताग्निभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिद्ः शराः ॥”
दध्ययभागः । इति मेदिनी ॥ दुग्धशरस्य
नामान्तरम् । सन्नालिकः । दधिशरस्य नामा-
न्तरम् । दधिसारः । दधिक्षेपः । कट्टरश्च ।
इति रत्नमालादयः ॥ लघुविशेषः । कौडा इति
हिन्दी भाषा । (यथा, महाभारते । १ ।
१३८ । १५ ।

“आचार्यः कलसाज्जानो द्रोणः शस्त्रभृता-
वरः ।

गौतमस्यान्ववाये च शरस्तम्बाश्च गौतमः ॥”
तत्पर्यायः । इषुः २ काण्डः ३ बाणः ४ सुग्नः ५
तेजनः ६ गुल्फकः ७ । इति रत्नमाला ॥ उ-
कटः ८ शायकः ९ क्षुरः १० इक्षुप्रः ११
क्षुरिकापत्रः १२ विशिखः १३ । अस्य गुणाः ।
मृदुरत्वम् । सतिक्तत्वम् । कोष्णत्वम् । कफ-
शान्तिमदापहत्वम् । बलवीर्यकारित्वम् । नित्यं
निधिवितश्चेत् किञ्चिद्वातकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भद्रसुग्नः शरो बाणस्तेजनश्चक्षुषेयः ।
सुग्नो सुज्ञातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः ॥
सुग्नद्वयम् मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ।
दाहलण्णाविसर्पासम्भ्रजवस्थानि रोगजित् ।
दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलाक्षपयुज्यते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

उशीरः । महापिच्छीतरुः । इति च राज-
निर्घण्टः ॥ हिंसा । इति शृङ्खलार्थदर्शनात् ॥
(ज्योतिषोक्तपञ्चमाङ्कः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
४ । २६४ ।

“वेदखामिशराः शुद्धैरिषुवाणाग्निमायकाः ॥”
शरजं, स्त्री, (शरात् जायते यत् तत् । जन् + डः ।)
हैयङ्गवीनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नवनीतम् ।
इति केचित् ॥

शरजन्मा, [न] पुं, (शरे शरवणे जन् । यस्य ।)
कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । २३ ।

“उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा वृषः साच सुतेन मागधौ
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥”

शरटः, पुं, (शृ + प्राकादित्वात् अटत् ।) कुसुम्भ-
शाकः । इति रत्नमाला ॥ ककलासः । इत्य-
मरटीका ॥ (यथा,—

“भट्टस्य कस्यां शरटः प्रविष्टः ॥”
इति हार्दयार्णवे ॥)

शरणं, स्त्री, (शृणाति दुःखमनेनेति । शृ + लुट् ।)
गृहम् । (यथा, महाभारते । १ । १०६ । ४ ।
“ततोऽम्बिकायां प्रथमं निवृत्तः सत्यवाचिभिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविशेत् ॥”)

रक्षिता । इत्यमरः ॥ (यथा, वैवाग्यशतके । ६१ ।

शरणी

“तत्र संसारमसारं भज शरणं पार्वतीरमणम् ।
विश्वसिद्धिं श्रुतिप्रशस्तरं विश्वमिदं तव निदेश-
कम् ॥”)

रक्षणम् । वधः । इति मेदिनी । चातकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शरणा, स्त्री, प्रसारणी । इति शब्दरत्नावली ।
शरणागतः, त्रि, (शरणमागतः प्राप्तः ।) शरणा-
पन्नः । तत्पर्यायः । शरणार्थकः २ अभिपन्नः ३
शरणार्थी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । तद्वचना-
रक्षणयोः गुणद्वयौ यथा,—

“शरणाहीनश्च भीतश्च दीनश्च शरणागतम् ।

यो न रक्षत्यधर्मिष्ठः कुम्भीपाके वसेद्युगम् ॥

राजसूयशतानाञ्च रक्षिता लभते फलम् ।

परमेश्वर्ययुक्तश्च धर्मेण स भवेद्विह ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५५ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

“शरणागतस्त्वं यः प्राणैरपि धनैरपि ।

कुरुते मानवो ज्ञानी तस्य पुण्यं निशामय ॥

भवेत्पापविनिर्मुक्तो ब्रह्महत्यासुखैरपि ।

आशुषोऽन्ते वनेनमोत्तं योगिनामपि दुर्लभम् ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे गङ्गामाहात्म्यं नाम
८ अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

“लोभाद्देवाङ्गयादापि यस्यजेत् शरणागतम् ।

ब्रह्महत्यासमं तस्य पापमाहुर्मनीषिणः ॥

शास्त्रेषु निष्कृतिर्देहा महापातकिनामपि ।

शरणागतश्चातुस्तु न ढडा निष्कृतिः कश्चित् ॥”

इति वल्लिपुराणे दानावस्थानिर्ययनामाध्यायः ॥

शरणार्थी, [न] त्रि, (शरणं अर्पयते इति ।

अर्थ + णिनिः ।) शरणागतः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १।१६।१० ।

“आगतस्य गृहं त्यागकृतेव शरणार्थिनः ।

याचमानस्य च वधो वृष्टो गर्हितो वृष्टेः ॥”)

शरणार्थकः, त्रि, (शरणार्थमर्पयति आत्मान-

मिति । अर्प + क्तुल् ।) शरणापन्नः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

शरणिः, स्त्री, पत्न्याः । इत्यमरः ॥ सरन्वन्वेति

सरणिः नाम्नीति अग्निः इदन्नात् पञ्चे इपि

सरणी च ।

“सरणिः ओषिवर्त्मनोरिति दन्त्यादौ रभसः ।”

शृ स्तु मि हिंसने इत्यस्मात् पूर्ववदनौ शरणि-

कालायादिव । शुभं शुभे प्रदीप्ति च शरणिः

पथि चावनाविति तालायादावजयः । इति

तट्टीकार्याभरतः ॥ पृष्ठी । इत्यजयः ॥ (हिंसा ।

यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १६ ।

“इमामग्ने शरणिं मीन्वते नः ।”

“हे अग्ने नो रक्षत्यन्विर्मी इमामिदानीं

सन्त्यद्वितां शरणिं हिंसां व्रतलोपकृतां मीन्वतेः

चमन् ॥ ॥ ॥ शरणिं शृ हिंसायामित्यस्मादौ-

कारिकः अग्निः प्रत्ययः ॥” इति तद्गायत्रीसायकः ॥

शरणी, स्त्री, (शरणि + वा ङीष् ।) पत्न्याः ।

प्रसारणी । इति शब्दरत्नावली । जयनी ।

इति शब्दचमिका ।

शरत्

शरत्कः, पुं, पक्षी । कासुकः । इति शब्दरत्नावली ।

धूर्तः । शरटः । भूयन्मेदः । इति मेदिनी ॥

चतुष्पात् । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥

शरण्यः, त्रि, (श्रद्धाति भयमिति । शृ हिंसा-

याम् + “शृन्वोश्च ।” उणा० ३ । १०१ । इति

अन्यः । यदा शरणमिव । शरण्य + “शाखा

दिभ्यो यः ।” ५।१।१०३ । इति यः ।) रक्षा-

कर्ता । यथा,—

“धियं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं

तीर्थीमदं शिवविरिञ्चिदुतं शरण्यम् ।

भृत्यार्निहं प्रयत्नपालभवाब्धिपोतं

वन्दे महापुरुषं ते चरणारविन्दम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

शरण्या, स्त्री, (शरण्य + टाप् ।) दुर्गा । यथा,—

“विषाभिभयघोरेषु शरण्यं स्मरणादयतः ।

शरण्या तेन सा देवी पुराणे परिपठ्यते ॥”

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ॥

शरण्यः, पुं, वारिदः । वातः । इति विश्वः ॥

भरण्युः । इति शब्दमाला ॥

शरत्, [द] स्त्री, (शृ हिंसायाम् + “शृ दृभ-

सोऽदिः ।” उणा० १ । १२६ । इति आदिः ।)

वत्सरः । (यथा, रघुः । १० । १ ।

“एषिर्वीं प्रासतस्तस्य पाकप्रासनतेजसः ।

किञ्चिदूनमनूहैः शरदामयुतं ययौ ॥”)

ऋतुविशेषः । स चान्तिनकारिकमासहया-

त्मकः । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । शरदा २

कालप्रभातः ३ । इति शब्दरत्नावली । काल-

प्रभातम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । वर्षाव-

सानः ५ मेघान्तः ६ प्राट्ठययः ७ । (यथा,

रघुः । ४ । २४ ।

“सरितः कुर्वन्ती गाधाः पथञ्चाश्वानकर्हमान् ।

यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥”)

तत्र जलगुणाः ।

“वर्षासु नाभसं वारि सेवतोद्दिमेव वा ।

सर्वं शरदि हेमन्ते तद्गामं सारसणु वा ॥” ॥

तत्र याज्ञवल्क्येयं,—

“वसन्ते दक्षिणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिमः ।

उत्तरः शरदे काशे पूर्वो हेमन्तश्चेतिरे ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥३॥

अपि च ।

“शरदश्चानभिष्विन्ति लघु तत्परिकीर्तितम् ।

हेमन्तिकं जलं स्निग्धं वल्यं दृढं हितं गुरु ॥”

इति राजवल्लभः ॥३॥

वैद्यकमते भास्वान्निमासात्मकः । केचित्तु ।

“ऋतुषट्कं समाख्यातं रवे राशिषु संक्र-

मात् ॥

मीशो मेघद्वयो प्रोक्तः प्राट्ठं मिथुनकर्कटौ ।

सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुलाश्विनकयोः शरत् ।

घृष्टमौक्षौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनकौ ॥”

अन्ये तु ।

“शिशिरः पुष्यसमयो मीशौ वर्षा शरद्धिमः ।

माघादिमासयुग्मेः सुवर्तवः षट् क्रमादमी ॥”

शरधिः

तस्या गुणाः ।

“शरदुष्णा मिक्तकर्णौ कृष्णं मध्यवतावहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३॥

तत्र जातफलम् ।

“नरः शरत्संशक्तलब्धजम्भा

भवेत् सुकम्भा मनुजस्तरुणी ।

शुचिः सुशीलो गुणवान् सुमानो

धनान्वितो राजकुलप्रपन्नः ॥”

इति कीटौपदेशः ॥३॥

तत्र वर्णनीयानि यथा । चर्मपटुता । रवि-

पटुता । जलमुष्कता । अगस्त्यः । हंसः । वृषः ।

सर्पः । सप्तच्छदः । पद्मम् । श्वेतमेघः । धान्यम् ।

शिशिपक्षमदपातः । इति कविकल्पलता ॥

शरत्कामी, [न] पुं, (शरदि शरत्काले कामयते

कुक्षुरीमिति । कम + णिङ् + णिनिः ।) कुक्षुरः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

शरत्पद्मं, स्त्री, (शरदः पद्मम् ।) सिताम्बीजम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

शरत्पद्मं, [न] स्त्री, (शरदः पद्मं ।) कीजागर-

पूर्णिमा । यथा,—

“कीजागरः शरत्पद्मं शरदी दूतपूर्णिमा ॥”

इति जटाधरः ॥

शरत्पुष्पं, स्त्री, (शरदः पुष्पम् ।) आहुल्यम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ शरदुद्भवकुसुमम् ॥

शरद्, स्त्री, (शृ + आदिः ।) शरत् । इत्यमरः ॥

शरदन्तः, पुं, (शरदः तदास्थ-ऋतोरन्तो यस्मात् ।)

हेमन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शरदा, स्त्री, वत्सरः । शरद्वत्सुः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

शरदिजं, त्रि, (शरदि जायते यत् । जन + ङः ।

“प्राट्ठशरत्कालदिवां जे ॥” ६ । ३ । १५ । इति

सप्तम्या अलुक् ।) शरत्कालजातम् । यथा,

“नद्यः प्राट्ठिजास्तु पीनसकफन्वासारिकाश-

प्रदाः

पथ्या वातकफापहः शरदिजा हेमन्तजा

बुद्धिदः ।

वन्तापं श्रमयन्ति सर्वदधते श्रेष्ठियवासनजा-

स्तृणादाहवमिश्रमार्निश्रमदा यौधे यथास्वं

गुणाः ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

शरदुदाशयं, स्त्री, शरत्कालीनसरोवरम् । यथा,—

“शरदुदाशये साधुजातसत्तु-

सरणिषोदरश्रीसुवा दृशा ।

सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका

वरदं नम्रतो नेह किं वधः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ३१ । २ ॥

शरदुदाशये शरत्कालीनसरणिः । इति श्रीधर-

खामौ ॥

शरधिः, पुं, (शरा धीयन्तेऽस्मिन्निति । शर +

धा + “कर्मण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ६३ ।

इति किः ।) तूयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

राधेयकर्मपूरे । ३३ ।

• शरम

• “धृत्वाङ्गे कवचं निबध्य शरणिं कृत्वा पुरी
माधवं
कामः केरवाम्बोदयधिया धुन्वन् धनु-
धरति ॥”)

शरपुष्पा, स्त्री पुं, (शरस्य पुष्पेव आकृतिर्यस्याः ।)
नीलीवृत्ताकृतितृचविशेषः । शरपोका इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । काष्ठपुष्पा २ वाज-
पुष्पा ३ द्रुपुष्पा ४ शायकपुष्पा ५ द्रुपुष्पा
६ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षि-
प्रातृजापहृत्वम् । श्वेताया गुणाऽत्यन्तम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“शरपुष्पो यत्तन्नीलगुल्मवर्णविषाणहः ।
तिलः कषायः कासाक्ष्वरन्धासहरो लः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वागस्य पक्षे, पुं । (स्त्री, यन्त्रविशेषः । यथा,
संयुते । १ । ७ । “तेषां गच्छपदशरपुष्पसर्प-
पणवद्विप्रसुखे हि हे एषमयूहजालनाह-
रकार्यमुद्दिष्टे ॥”)

शर(ल)भः, पुं, (श्रद्धाति हिनस्तीति । श्र-
याम् + “कृष्टशूलिकलिगर्दभ्योऽभच् ॥” उणा-
३ । १२२ । इति अभच् ।) ऋग्वेदविशेषः ।
इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । महाभ्यः २ महा-
स्त्री ३ महामनाः ४ अष्टपादः ५ महासिंहः
६ मगखी ७ पर्वताश्रयः ८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं यथा,—

“अष्टपादं नयनं लङ्घं पादचतुष्टयः ।
तं सिंहं हनुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम् ॥”
इति महाभारतम् । १२ । ११७ । १२ ।
करभः । (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २३ ।

“भ्रमति गवययुधः सन्तस्तस्योयमिच्छन्
शरभकुलमजिज्ञं प्रोहरयन्तु कृपात् ॥”)
वागविशेषः । इति मेदिनी । उक्त्वा । इति
जटाधरः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४६ । ५२ ।

“अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविहरिः ॥”
द्रुपुष्पविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ५५ । २६ ।
“शरभः शूलभक्षेव ख्यातश्चमसौ तथा ।
एते स्थाता दनोर्विश्वे दानवाः परिकीर्त्तताः ॥”
नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ५७ । ११ ।
“विहङ्गः शरभो मेघः प्रमोदः संहता-
पनः ॥”)

शरभूः, पुं, (शरे शरवणे भूत्पत्तिर्यस्य ।)
कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

शरमयं, त्रि, (शरस्य विकारोऽवयवो वा । शर +
“निधं वृहशरादिभ्यः ॥” ४ । ३ । १४४ । इति
मयट् ।) शरनिर्मितम् । यथा,—
“शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिषाधवत् ॥” इति
स्तुतिः ॥

शरमजः, पुं, (शरे शरवणे मज्ज इव ।) पक्षि-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । गोशालिक इति
भाषा । (शरं वाजनिक्षेपादौ मज्जः ।) वाज-
योहा च ॥

शरारिः

शरयुः, } स्त्री, नदीविशेषः । इति हिन्दु-
शरयूः, } कोषः । दन्तसाहिरयं शब्दः । इति
बहुवचनः ॥

शरलः, त्रि, विगीतः । स्वच्छन्दः । वृत्तविशेषः,
पुं । इति सारस्वताभिधानम् । दन्तसाहिरय-
मिति बहुवचनः ॥

शरलकं, स्त्री, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शरवणोद्भवः, पुं, (शरवणे उद्भवो यस्य ।) कार्त्तिके-
यः । इति केचित् । (यथा, महाभारते ।
३ । २३१ । ८ ।

“खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ॥”
शरवाणिः, पुं, शरमुखम् । पदातिः । शरजीवी ।
इति हेमचन्द्रः ॥

शरयं, स्त्री, (शरवे हिंसायै बाणशिपायै वा
साधु । शर + “उगवादिभ्यो यत् ॥” ५ । १ । २ ।
इति यत् । यदा, शरान् अयति । खे + ङः ।)
जलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे, ७ । २७ ।

“विदधाति जनतामनःशरय-
यधपटुमन्मथयापनादशङ्काम् ॥”)

शराघातः, पुं, (शरस्याघातः ।) बाणाघातः ।
तत्पर्यायः । प्रचलाकः २ । इति जटाधरः ॥

शराटिः, स्त्री, (शरं जलं अटति प्राप्नोतीति ।
अट् + ट् ।) शरालिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शराङ्गिः, स्त्री, शरालिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शरातिः, स्त्री, (शरं जलमततीति । अत +
इत् ।) शरालिपची । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥

शराभ्यासः, पुं, (शराभ्यामभ्यासः ।) बाणशिक्षा ।
तत्पर्यायः । उपासनम् २ । इत्यमरः ॥ विक-
र्षणम् ३ खरली ४ शस्त्राभ्यासः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥

शरारिः, पुं, (शरं जलं ऋच्छतीति । ऋगतौ +
“अच् इः ॥” इति इः ।) शरालिपची । तत्प-
र्यायः । आटिः २ आङ्गिः ३ । इत्यमरः ॥
आङ्गि ४ शराङ्गी ५ आङ्गिका ६ शराली ७
शरालिः ८ शराटिः ९ शरालिका १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ४ । ६ ।

“प्रपुङ्गवीनीत्यलक्ष्मीभितानि
शरारिकादम्बविचित्रानि ।
प्रसन्नतोयानि सशैवलाणि
सरांसि चेतांसि हरन्ति यूनाम् ॥”)

अस्य गुणाः । पक्वापहृत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
खट्वमलत्वम् । उष्णत्वम् । वातरक्तहरत्वम् ।
हिमलक्ष । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“हंससारसकाचापवक्रकौशशरारिकाः ।

नन्दीमुखीसकादम्बाः वलाकाद्याः श्रवाः
स्तुताः ॥

श्रवाः पितृहराः क्षिप्वा मधुरा शरवो हिमाः ।
वातक्षिप्रप्रदाश्चपि वलशुक्रकराः सराः ॥”

इति भूतप्रकाशः ॥

शरास्यं

शरासः, त्रि, (श्रद्धातीति । श्रु + “श्रवन्तो-
रासः ॥” ३ । २ । ७३ । इति आसः ।) हिंसः
इत्यमरः ॥

शरारोपः, पुं, (शरस्यारोपो यस्मिन् ।) धनुः ।
इति जटाधरः ॥

शरालिः, स्त्री, शरारिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शरालिका, स्त्री, शरारिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शराली, स्त्री, शरारिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शरावः, पुं स्त्री, (शरं जलं अवति रक्षतीति ।
अव रक्षणे + अच् ।) नृत्यान्विशेषः । शरा
इति भाषा । तत्पर्यायः । वर्द्धमानकः २ ।
इत्यमरः ॥ मार्त्तिकः ३ सरावः ४ शराला-
निरम् ५ पार्थिवम् ६ नृत्तास्यम् ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आश्विपञ्चम्याम् ।
१२६ ।

“उदितेऽपि तुहिनगहने गगनप्रान्ते न
दीप्यते तपनः ।
कठिनघृतपूरपूर्णे शरावशिरसि प्रदीप इव ॥”)
कुङ्कुमपरिमाणम् । तत्तु चतुःषष्टितोल-
कात्मकम् । सेर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मानिका २ । इति शब्दमाणा वैद्यकपरि-
भाषा च ॥

शरावती, स्त्री, (शरास्तृणविशेषाः सन्त्यस्या-
मिति । शर + मतुप् । “शरादीनाञ्च ॥” ६ ।
३ । १२० । इति दीर्घः ।) नदीविशेषः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६ । २० ।
“शरावतीं पयोष्णीञ्च वेन्नी भीमरथीमपि ॥”
जवस्य राजधानी । यथा, रघुः । १५ । ६७ ।
“स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाकुपुं कुशम् ।
शरावत्यां सतां स्तुतैः जनितामृतं जवम् ॥”)

शरावार्द्ध, स्त्री, (शरावस्य अर्द्धम् ।) कुङ्कुमपरि-
माणम् । तत्तु षाड्विंशतोलकात्मकम् । आधसेर
इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

शराश्रयः, पुं, (शराणामाश्रयः ।) तुणः । इति
हेमचन्द्रः ॥

शरासनं, स्त्री, (शरा अस्यन्ते चिप्यन्तेऽनेनेति ।
अस + करणे लुट् ।) धनुः । इत्यमरः ॥
(यथा, रघुः । ३ । ५२ ।

“स एवमुक्त्वा मधवन्तुश्रुतः
करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ॥”

पुं, हुतराद्रुपुष्पाणामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । १ । ११७ । ४ ।

“चित्रोपचित्रौ चित्राचक्षराचित्रः शरा-
सनः ॥”)

शरास्यं, स्त्री (शरा अस्यन्तेऽनेनेति । अस्य +
यत् ।) धनुः । यथा,—

“चिक्षेद तस्य तान् वाजान् शरास्यञ्च मुह्य-
सुने ।

युयुधातेऽतिचरन्तौ परस्परवधैषिकौ ॥”

शरीरं

इति मार्कण्डेयपुराणे जैमिनिखण्डं पुराणं परि-
पूर्णम् ॥

शरीरमा, [न] पुं, (शृङ्गाति यौवनमिति । शृङ्ग +
“हृष्टधृष्टस्तृष्टभ्य इमणिच्” उणा० ४।१४७।
इति इमणिच् ।) प्रसवः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुगादिश्रुतिः ॥

शरी, स्त्री, एरकाटनम् । इति भावप्रकाशः ॥

शरीरं, स्त्री, (शृङ्ग + “कृष्टृकटिपटिप्रौटिभ्य
ईरन्” उणा० ४।३०। इति ईरन् ।)
श्रीयन्ते रोगादिना यत् । तत्पर्यायः । कले-
वरम् २ गात्रम् ३ वपुः ४ संज्ञनम् ५ वर्षा ६
विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्तिः १० तनुः
११ तनूः १२ इत्यमरः ॥ जैत्रम् १३ पुरम् १४
घनः १५ अङ्गम् १६ पिण्डम् १७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ भूतात्मा १८ स्वर्गलोकेशः १९
स्कन्धः २० पञ्जरः २१ कुलम् २२ बलम् २३
आत्मा २४ । इति जटाधरः ॥ स्कन्धम् २५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रियायतनम् २६ भूः
२७ मूर्तिमत् २८ करणम् २९ वेरम् ३०
सञ्चरः ३१ बन्धः ३२ पुङ्गवम् ३३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ * ॥ शरीरधर्मा यथा,—

“शरीरे भस्मसाद्गते प्रतिविम्बः स चात्मनः ।
जीवस्तत्रान्तरीक्षस्य उवाच विनयं विभुम् ॥

जीव उवाच ।

सदुक्तिर्वा कदुक्तिर्वा कोपः सन्तोष एव च ।
लोभो मोहश्च कामश्च क्षुत्पिपासादिकश्च यत् ॥
स्यौख्यं काश्यप नाशश्च दृश्यादृश्यं सगुह्यम् ।
सर्वं शरीरधर्मस्य न जीवस्य न चात्मनः ॥
सर्वं रजस्तम इति शरीरं त्रिगुणात्मकम् ।
तच्च नानाप्रकारं प्रबोध कथयामि ते ॥
किञ्चित् सत्त्वातिरिक्तं किञ्चिदेव रजो-

धिकम् ।

तमोऽतिरिक्तं किञ्चित् न समं कुत्रचिन्मने ॥
सत्त्वाद्या च सुक्तीच्छा कर्मच्छा च रजो-

गुणात् ।

तमोगुणाज्जीवहिंसा कोपोऽहङ्कार एव च ॥
कोपात् कदुक्तिर्नियतं कदुल्या शत्रुता भवेत् ।
तया चाप्रियता सदाः शत्रुः कः कस्य भूतले ॥
को वा प्रियोऽप्रियो वा कः किं मित्रं को
रिपुर्भुवि ।

इन्द्रियाणि च जीवानि सर्वत्र शत्रुमित्रयोः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अः ॥*

अथ स्त्रीपुंसयोः सञ्चाङ्गानि पादाग्रादिशिरः-
पर्यन्तानि । प्रपदम् १ अङ्गुलीः २ गुल्फः ३
पाण्ड्यः ४ जङ्घा ५ जातु ६ ऊरुः ७ वङ्गः ८
कटिः ९ त्रिकम् १० नितम्बः ११ स्निग्धः १२
वस्तिः १३ उपस्थः १४ ककुन्दरम् १५ जघनम्
१६ जठरम् १७ नाभिः १८ वलिः १९ स्तनः २०
पुच्छकम् २१ कोडम् २२ रोम २३ कण्ठः २४
अंसः २५ वक्षः २६ दोः २७ पार्श्वः २८
प्रगण्डः २९ कुर्परः ३० हस्तः ३१ प्रकोष्ठः ३२
मणिवन्धः ३३ अङ्गुलिः ३४ अङ्गुष्ठः ३५ करमः

३०

शरीरं

३६ नखः ३७ पञ्च ३८ चपेटकः ३९ कण्ठः ४०
शरीरधिः ४१ मस्यु ४२ मुखम् ४३ ओष्ठः ४४
चिबुकम् ४५ हनुः ४६ हृक्कम् ४७ तालु ४८
रदः ४९ जिह्वा ५० नासा ५१ भ्रूः ५२ गण्डः
५३ लोचनम् ५४ अपाङ्गः ५५ तारा ५६
कणः ५७ भालः ५८ मस्तकम् ५९ केशः ६० ।
इति कविकल्पलता ॥ * ॥

परमेश्वरशरीरतो देवानामुत्पत्तिर्यथा,—

“सर्वे देवाः सपितरो ब्रह्माद्याश्चाष्टमध्यगाः ।
विष्णोः सकाशादुत्पत्ता इतीयं वेदिकी श्रुतिः ॥
अग्निस्तथाश्विनौ गौरी गणवक्रो भुजङ्गमः ।
कार्तिकेयस्तथादिथो मातरो दुर्गया सह ॥
दिथो धनपतिर्विष्णुधर्म्मो रुद्रः शशी तथा ।
पितरश्चेति संभूताः प्राधान्येन जगत्पतेः ॥
हिरण्यगर्भस्य तनौ सर्वे एव समुद्भवाः ।
पृथक् पृथक् ततो गर्भं वहमानाः समन्ततः ॥
अहं योगस्त्वहं याच्य इति तेषां स्वनो महान् ।
श्रूयते देवसमितौ क्षुब्धसागरसन्निभः ॥
तेषां विवदमानानां बहुवत्याय पार्थिव ।
उवाच मां यजस्विति ध्यायध्वं मामिति ब्रुवन् ॥
प्राजापत्यमिदं नूनं शरीरं मदिगा कृतम् ।
विनाशसुपपद्येत यतो नाहं महानहम् ॥
एवमुक्त्वा शरीरं त्वत्का बहुज्जिनिययौ ।
निर्गतेऽपि ततस्तस्मिन्स्वच्छरीरं न श्रीयते ॥
ततोऽश्विनौ मूर्त्तिसन्तौ प्राणापानशरीरगौ ।
आवां प्रधानाविवेकस्त्वत्पूर्याण्यवसरौ ॥
एवमुक्त्वा शरीरं तौ विहाय कचिदास्थितौ ।
तथोरपि क्षयं कृत्वा क्षीणं तत्पुनरमास्थितः ॥
तत्तत्तत्तत्रावौ शरीरं प्राधान्यमपि संस्थितम् ।
साध्येवमुक्त्वा क्षेत्रात् निश्चक्राम बहिः शुभा ॥
तथा विनापि तत् क्षेत्रं वागूनं श्रवतिष्ठते ।
ततो गणपतिर्वाक्यमाकाशाग्योऽब्रवीत्तदा ॥
न मया रहितं किञ्चित् शरीरस्योऽपि दूरतः ।
कालान्तरेऽप्येवमुक्त्वा सोऽपि निष्क्रम्य देहतः ॥
पृथग्भूतस्तथाप्यितच्छरीरं नाप्यनीवशत् ।
विना सांख्यश्च तत्त्वेन तथापि न विशीर्यते ॥
शुषिरेस्तु विहीनस्तु दृष्ट्वा क्षेत्रं श्रवतिष्ठतम् ।
शरीरधातवः सर्वे ते त्रयुक्ताश्चमेव हि ॥
अस्माभिर्भयतिरिक्तस्य न शरीरस्य धारणम् ।
भवतीत्येवमुक्त्वा तं जहूः सर्वे शरीरिणः ॥
तेर्यपेतमपि क्षेत्रं पुरुषेण प्रपालते ।
तद्दृष्ट्वा त्वब्रवीत् स्कन्दः सोऽहङ्कारः प्रकी-
र्तितः ॥

मया विना शरीरस्य सम्भूतिरपि नेष्यते ।
एवमुक्त्वा शरीरात् सोऽप्येतः पृथक् स्थितः ॥
तेनाक्षतेन तत् क्षेत्रं विना सुक्तवदास्थितम् ।
तद्दृष्ट्वा कुपितो भागुः स आदित्यः प्रकीर्तितः ॥
मया विना कथं क्षेत्रमिमं जगमपीष्यते ।
एवमुक्त्वा यानः स तच्छरीरं न श्रीयते ॥
ततः कामादिरत्याय गणो मातृकसंज्ञितः ।
न मया यतिरिक्तस्य शरीरस्य श्रवस्थितिः ॥
एवमुक्त्वा स यातस्तु शरीरं तत्र श्रीयते ।

शरीर

ततो मायाब्रवीत् कोपात् सा च दुर्गा प्रकी-
र्तिता ॥

न मयास्य विना भूतिरित्युक्तान्तर्दधे पुनः ।
ततो दिशः समस्तस्युक्तुश्चैव वषो महत् ॥
नास्माभौ रहितं कार्यं भवतीति न संशयः ।
क्षतस्य आगताः काष्ठा अपयानाः जगात्तदा ॥
ततो धनपतिर्व्यायुर्मध्ये तत्पुक्तसम्भवः ।
शरीरस्येति सोऽप्येवमुक्त्वा मूर्द्धानगोऽभवत् ॥
ततो विष्णोर्मनो ब्रूयात् नायं देहो मया विना ।
जगमप्युक्तं हे स्मृतमित्युक्तान्तर्दधे पुनः ॥
ततो धर्म्मोऽब्रवीत् सर्वमिदं पालितवाहनम् ।
इदानीं मय्युपगते कथमेतद्विविध्यति ।
एवमुक्त्वा गते धर्म्मे तच्छरीरं न श्रीयते ॥
ततोऽब्रवीन्महादेवसायत्तो भूतनायकः ।
महत्संज्ञो मया हीनं शरीरं नो भवेद्यथा ॥
एवमुक्त्वा गतः शम्भुस्तच्छरीरं न श्रीयते ॥
तद्दृष्ट्वा पितरश्चोत्तुक्तमात्रा यावदस्मभिः ॥
प्राणान्तरेभिरेतच्च शरीरं श्रीयते ध्रुवम् ।
एवमुक्त्वा तु तं देहं त्वत्कालज्ञानमागताः ॥
अग्निः प्राणः अपानश्च आकाशश्चैव धातवः ।
क्षेत्रं तद्वत्क्षेत्रकारो भागुः कामादयो मया ॥
काष्ठा वायुर्विष्णुधर्म्मौ शम्भुश्चैवैन्द्रियार्थकाः ।
एतेऽस्मिन्तस्तु तत् क्षेत्रं सुक्ताविव सुसंस्थितम् ॥
सोमेन पाल्यमानस्तु पुरुषेणैन्द्ररूपिणा ।
एवं व्यवस्थिते सोमे षोडशात्मन्याचरं ॥
प्राग्वत्तत्र गुणोपेतं क्षेत्रसुत्याय यज्ज्वत ।
प्रागवस्यं शरीरं तु दृष्ट्वा सर्वज्ञपालितम् ॥
ताः क्षेत्रदेवताः सर्वा वैलक्ष्यं भावमाश्रिताः
तमेवं तुष्टुवुः सर्वज्ञास्तं देवं परमेश्वरम् ॥”
इति वाराहे महातपोपाख्याननामाध्यायः ॥*
शरीरासं यथा,—
“शरीरमापः सोमश्च विविधं चाब्रमुच्यते ।
प्राणो ह्यग्निस्तथादित्यश्चिभोक्ता एक एव तु ॥”
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥*
मानसकायिकक्षेत्रसाध्यव्रतं यथा,—
धरगुवाच ।
“कथमाराध्यसे देव भक्तिमद्भिर्नरेर्विभो ।
स्त्रीभिर्वा सर्वमेतन्ने शंस त्वं भूतभावन ॥
वाराह उवाच ।
भावसाध्यस्त्वहं देवि न वित्तैर्न अपैरहम् ।
साध्यस्तथापि भूतानां कायकेशं वदामि ते ॥
कर्मणा मनसा वाचा मन्त्रिणो यो नरो
भवेत् ।
तस्य व्रतानि वक्ष्येऽहं विविधानि निबोध मे ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्मषता ।
एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि तु धराधरे ॥
एकभक्तं तथा नक्तसुपवासादिकश्च यत् ।
तत् सर्वं कायिकं पुंसो व्रतं भवति नाश्रया ॥”
इति वाराहे सत्यतपोपाख्याननामाध्यायः ॥
शरीरजः, पुं, (शरीरात् जायते इति । जन +
ङः ।) रोगः । कामदेवः । (यथा, महा-
भारते । १ । १०० । ५६ ।

शरीरो

• “नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शान्तनुः ।
शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारतः”)
पुत्रः । इति धरणिः । (यथा, महाभारते ।
१३ । २४ । ४ ।
“इति एष्टो मया राजन् पराशरशरीरजः ।
अग्रवीरिपुणो धर्मे निःसंशयभक्तममम् ॥”)
देहजाते, च । यथा,—
“शरीरजे कर्मदोषेणाति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिण्यतां मानसैरन्त्यजातिनाम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
शरीरसंस्कारः, पुं, (शरीरस्य संस्कारः ।) देह-
संस्कारकर्म । शरीरस्य शोभनं मार्जनम् ॥
शरीरावरणं स्त्री, (शरीरस्य आवरणम् ।) कर्म ।
इति राजनिर्घण्टः । कायवेष्टनम् ॥ (वर्म ।
यथा, महाभारते । ७ । १८५ । ४० ।
“विचित्रैर्विविधाकारैः शरीरावरणैरपि ।
विचित्रैश्च रथैर्भद्रैश्चैव गजवाजिभिः ॥”)
शरीरी [न] पुं, (शरीरमस्यास्तीति । शरीर +
इति ।) शरीरविशिष्टः । तत्पण्यायः ।
“भवोद्भवौ च प्राणौ तु शरीरजन्तुजन्तवः ।
प्राणश्चेतनो जन्मो चित्तन्तु हृदयं मनः ॥”
इति जटाधरः ॥
शरीरिलक्षणं यथा,—
“गर्माश्रयगतं शुक्रमार्तवं जीवसंज्ञकम् ।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् ॥
कालेन वर्धितो गर्भो यद्यङ्गोपाङ्गसंयुतः ।
भवेत्तदा स सुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥”
अङ्गोपाङ्गसंयुतः अङ्गोपाङ्गः ।
“तस्य त्वङ्गानुपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रतः ।
मस्तकादभिधीयन्ते शिष्याः शृणुत यत्नतः ॥
आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः ।
तस्यान्तर्मस्तुङ्गञ्च ललाटभृगुं तथा ॥
नेत्रद्वयं तयोर्न्तर्वर्त्तते द्वे कर्णौनिके ।
दृष्टिद्वयं क्षणगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्तन्ति ॥
पद्माश्रयपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ नखस्कूलौ हृदयम् ।
पाणिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता ॥
जीह्वाधरौ च खड्गयौ मुखं तालु हृदयम् ।
दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिबुकं गलः ॥
द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यया सूर्वा विधायते ।
तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथो ब्रुवे ॥
तस्योपरि मनो स्कन्धौ प्रगण्डौ भवन्स्त्वयः ।
कपोलियुग्मं तदधः प्रकोष्ठयुगलं तथा ॥
मणिवन्धौ तले हस्तौ तथोश्चाङ्गुल्यो दश ।
नखाश्च दश ते स्याद्या दश च्छेद्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ।
स्तनौ पुंसस्तथा नार्या विशेष उभयोरयम् ॥
यौवनागमने नार्याः पीवरी भवतः स्तनौ ।
गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेतौ नीरपूरितौ ॥
हृदयं पुच्छरौकेण सदृशं स्यादधोमुखम् ।
जायतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति ॥
आश्रयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानसुप्तमम् ।
अतस्तस्मिन्मोक्षे प्राणिनः प्रवृत्तति हि ॥”

शरीरो

चेतनास्थानसुप्तममिति अयमभिप्रायः ।
“चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सन्निभः ।
केशलोमनखाग्रामर्मलं द्रव्यगुणोर्विना ॥”
इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थान-
सुक्तं तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनावस्थान-
मिति ।
“कथयोर्वचनमोः सन्धी जन्तुणी समुदाहृते ।
कचे उभे समाख्याते तयोः स्याताञ्च वचनौ ॥
उदरं पञ्चमं भागं षष्ठं पार्श्वद्वयं मतम् ।
सप्तद्वयं एष्टन्तु समस्तं सप्तमं स्मृतम् ॥”
उपाङ्गानि च कथन्ते तानि जानीहि यत्नतः ॥
श्रीणिताज्जायते श्रीहा वामनो हृदयादधः ।
रक्तवाहिशिराणां स स्नानं स्वातो महर्षिभिः ॥
हृदयादामनोऽधश्च फुफ्फुसो रक्तफेणजः ।
अधो दक्षिणतश्चापि हृदयादयत्नतः स्थितिः ॥
तत्तु रज्ज्वकपितस्य स्थानं श्रीणितं मतम् ।
अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति ।
जलवाहिशिरास्थलं लण्णाच्छादनकृत्मतम् ॥”
क्लोम तिलकं एतत्तु वातरक्तजम् । अत्राह च
बृहवागमटः ।
“रक्तादनिलसंयुक्तात् कालीयक समुद्भवः ।”
इति ।
“मेदःश्रीणितयोः सारादुष्कृत्योर्धुगलं भवेत् ।
तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्य मेदसः ॥
उक्ताः साङ्गस्थौ यामाः पुंसामन्त्राणि,
स्वरिभिः ।
अहंयामेन हानानि योषितोऽन्त्राणि निर्दिशतु ॥
उष्णकश्च कटौ चापि त्रिकं वस्तिश्च वचनौ ।
कण्ठराणां प्रोक्तः स्यान्मेढ्राणां वीर्यस्रवयोः ।
स एव गर्भस्याधानं कुल्याङ्गभाश्रये स्थिताः ॥
शङ्खनाभ्यास्तथार्थानिस्त्रावर्त्ता सा च कीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीयं त्वार्त्तं गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥
एषणौ भवतः सारात् कफाद्वर्त्तमानमेदसाम् ।
वीर्यवाहिशिराधरौ तौ मतौ पौरुषावहौ ॥
गुदस्य मानं सर्वस्य सर्वं स्याच्चतुरङ्गुलम् ।
तत्र स्युर्जलस्रवस्तसः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः ॥
प्रवाहिणी भवेत् पूर्वा साङ्गोद्गुलमिता मता ।
उत्सर्जनी तु तदधः सा साङ्गोद्गुलसम्भिता ॥
तस्या अधःशस्त्ररणी स्यादेकाङ्गुलसम्भिता ।
अर्द्धाङ्गुलप्रमाणत्वं बुधेर्गुदमुखं मतम् ॥
मनोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्द्वे विनिर्मितः ।
पुंसः प्रोथो स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च
योषितः ॥
तयोः कुक्षन्दरे स्यातां सक्थिनी त्वङ्गमयम् ।
तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जातुनी पिष्टिकाद्वयम् ॥
जङ्घे द्वे घुटिके पाणौ तन्त्रं च प्रपदे तथा ।
पादावङ्गुलस्रवस्तत्र दश तासां नखा दश ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(चेन्नो जीवात्मा । यथा, मनुः । १ । ५३ ।
“तस्मिन् स्वपितुं स्वस्य कर्मात्मानः शरी-
रिणः ।
स्वकर्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च खानिन्दच्छति ॥”)

शर्करा

शर्करा, पुं, (शृङ्ग हिंसायाम् + “शृङ्गस्त्रिहिङ्ग-
सीति ।” उणा० १ । ११ । इति उः ।) क्रोधः ।
वञ्चम् । इति मेदिनी । बाणः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ आयुधम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिश्रुतिः ॥ (हिंसा । यथा, अश्वदे । ६ ।
२७ । ६ ।
“वृत्तीवन्तः शरवे पत्यमानाः ।”
“शरवे हिंसाये ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
गन्धर्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
१२३ । ५५ ।
“विश्ववसुर्भूमव्यश्च सुचन्द्रश्च शरवश्च ॥”
हिंसकं, चि । यथा, तन्त्रेव । ७ । ७१ । १ ।
“दिवा नक्तं शरवस्तदुद्योतम् ॥”
“शरवं हिंसकम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
शरेष्टः, पुं, आम्नः । इति जटाधरः ॥
शर्करकः, पुं, (शर्कर + “शृङ्गकठेति ।” १ ।
२ । ८० । इत्यनेन कः ।) मधुरजम्बीरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शर्करजा, स्त्री, (शर्कराज्जायते इति । जन + डः ।
स्त्रियां टाप् ।) सिताखण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
शर्करा, स्त्री, खण्डविकृतिः । चिनी इति भाषा ।
तत्पण्यायः । सिता २ । इत्यमरः ॥ शुक्लोपला ५
यत्ना ४ सितोपला ५ । इति रत्नमला ॥
भीनाखी ६ श्वेता ७ मत्स्यखिका ८ अङ्गि-
च्छत्रा ९ सुसिकता १० गुडोद्भवा ११ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाह-
श्रमरक्तदोषभ्रान्तिजमिकोपनाशित्वम् । इति
साधारणशर्करागुणाः ॥ * ॥
अथ शर्कराविशेषगुणाः ।
“स्निग्धा पुष्टकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षये-
रौचके
चक्षुष्या बलवर्धनी सुमधुरा रुचा च वंश-
क्षया ।
व्याघ्रप्रिलप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा
शीतला
स्निग्धा कान्तिकरी रसालजनिता रक्तक्षुजा
पित्तजिन् ॥”
इति पञ्चशुशर्करागुणाः ॥ * ॥
“यावनाली हिमोत्पन्ना हिमाली हिमशर्करा ।
क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडजा जलविन्दजा ॥
हिमजा शर्करा मौल्या सोक्ता त्रिक्ताति-
पिच्छिला ।
वातघ्नी सारिका रुचा दाहपित्तसहायिनी ॥”
इति यावनालशर्करागुणाः ॥ * ॥
“शीतजान्या कर्करजा माधवी मधुशर्करा ।
मानिका शर्करा प्रोक्ता सिताखण्डश्च खण्डकः ॥
सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्च हिंसाशनः ।
कुष्ठवणकफपित्तसिद्धिकापित्तसदोषशुनः ॥
यवासशर्करा त्वन्या सुधामोदकमोदकः ।
तवराजः खण्डसारः खण्डजा खण्डमोदकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

शर्करा

अपि च ।

“मत्स्यिकाः खल्वसिता गुणमेवा यथोत्तरम् ।
विमलाः शीतलाः क्षिप्वा गुल्माः खादुतराः
सराः ॥

वृथास्तवाचनशीलरक्तपित्तानिनापहाः ।
मत्स्यिका ग्राहिणी वल्गा कषाया वातजिह्व-
गुरुः ॥

खल्वं गुरु सरं त्वं वातघ्नं वलपुष्टिदम् ।
सितोपला सरा गुल्मी वातघ्नी न कफप्रदा ॥”
इति पथ्यापथ्यविवेकः ॥३॥

अन्यच्च ।

“शर्करा ज्वरपित्ताहृन्मूर्च्छाहृदिहृषापहा ।
लघ्यान्नस्तराजस्तु ज्वरदाहासपित्तशुत् ।
लसिकाफानितगुडखल्वमत्स्यिकासिताः ।
निम्बला लघ्वो क्षेयाः शीतवीर्या यथोत्तरम् ।
यथा यथेषां वैमल्यं भवेच्छैलं तथा तथा ॥”
इति राजवल्लभः ॥३॥

किञ्च ।

“खल्वन्तु सिकतारूपं सुभेतं शर्करा सिता ।
सिता समधुरा त्वया वातपित्ताहृदाहृजित् ।
मूर्च्छाहृदिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्र-
कारिणी ॥३॥

भवेन्मधुसिता शीता रक्तपित्तहरी लघुः ।
सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥३॥
मधुना शर्करा कृत्वा कफपित्तहरी गुरुः ।
कृद्गतीसारहृदाहृत्तरक्तशुक्लरा हिमा ॥
यथा यथेषां निम्बलं मधुरत्वं तथा तथा ।
खेदलाघवशैलानि रसत्वं तथा तथा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥३॥

उपला । कर्पराशः । (यथा, महाभारते ।
३ । ५५ । २ ।

“ततो वायुर्निहान् शीघ्रो नीचैः शर्करवर्षणः ॥”
शर्करान्वितदेशः । रोगभेदः । शकलम् । इति
मेदिनी । शर्करारोगस्य निदानचिकित्सादि-
र्नचक्रशब्दे द्रव्यः ॥ (कृन्मचक्रस्य पुच्छदेश-
स्थितदेशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ३५ ।
“तारक्षुरा क्षुद्रतकाः शर्कराः शास्त्र-
वैद्यकाः ॥”)

शर्कराचलः, पुं, (शर्करामयोऽचलः ।) दानार्थ-
लक्षिमशर्करामयाचलविशेषः । अस्य विवरणं
पञ्चतन्त्रे द्रव्यम् ॥

शर्कराधेनुः, स्त्री, (शर्कराभिनिर्मिता धेनुः ।)
दानार्थशर्करानिर्मितधेनुः । तद्विधिर्यथा,—
श्रीहोतोवाच ।

“तदस्य शर्कराधेनुं शृणु राजन् यथार्थतः ।
अनुजिमे मण्डोष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरं ।
धेनुं शर्करया राजन् कृत्वा भारचतुष्टयम् ।
उत्तमा कथ्यते सद्भिश्चतुर्थांशेन वल्लकम् ॥
तद्वर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता कनिष्ठा भारकेण तु ।
तद्वत् वत्सं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन तत्पतः ॥
अथ कुर्यादष्टशतैरुडं वृषपतिस्तम ।
खश्रवा कारयेद्दधेनुं यथात्मानं न पीडयेत् ॥

शर्करा

सर्वबीजानि संख्याप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः ।
सौवर्णसुखशृङ्गाणि मौक्तिकानयने तथा ।
गुडेन तु सुखं कार्यं निष्ठा पित्तमयी तथा ।
कल्मषं पटुस्त्रेण कष्टाभरणभूषितम् ॥
इक्षुपादौ रौप्यसुरा नवनीतमयस्तमीम् ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां सितचामरभूषिताम् ॥
पञ्चरत्नसमायुक्तां वज्रैराच्छादितां तथा ।
गन्धपुष्पैरलङ्कित्य आस्रयाय कुटुम्बिने ॥
श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ।
वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्नेर्विश्रुतः ।
अदुष्टाय प्रदातव्या न तु महारिणे वृष ॥
अयने विद्युवे पुण्ये यतोपातिं प्रशिक्षये ।
यस्य पुण्येषु कालेषु यदृच्छा वा सदापयेत् ॥
सत्याचलं हिजं दृष्ट्वा आगतं श्रोत्रियं गृहे ।
ताडय प्रदातव्या पुच्छदेशे विद्युत् च ॥
पूर्वाभिमुखमास्था य अथवा स उदङ्मुखः ।
गौ पूर्वाभिमुखीं कृत्वा वल्लसुत्तरतो न्यसेत् ॥
दानकाले तु ये मन्त्रास्त्रान् पठन्ता समर्पयेत् ।
संपूज्य विधिवद्विपं सुदिकार्कभूषणः ॥
खश्रवा दक्षिणां दत्त्वा वित्तश्राव्यविवर्जितः ।
हस्ते तु दक्षिणां दत्त्वा गन्धपुष्पसचन्दनम् ॥
धेनुं समर्पयेत्तस्य सुखं न विलोकयेत् ।
यकाहं शर्कराहारी ब्राह्मणश्चिदिनं वसेत् ॥
सर्वपापहरा धेनुः सर्वकामप्रदायिनी ।
सर्वकामसम्बद्धसु जायते नात्र संशयः ।
दीयमानां प्रशंसन्ति ते यानि परमां गतिम् ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठते वापि मानवः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इति वाराहे शर्कराधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
शर्कराप्रभा, स्त्री, (शर्करैव प्रभा यस्याः ।) जिनानां
नरकविशेषः । यथा,—
“रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमनमप्रभा ।
महातमप्रभा वेद्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

शर्करावृन्दः, पुं स्त्री, (शर्करावद्वृन्दः ।) सुन्दरोग-
विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“प्राप्य भीमं शिराः क्षायुं भेदः श्लेष्मा तथाजितः ।
ग्रथिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वैशानभम् ॥
खवत्याखावमल्यर्थं तत्र दृढं मनोऽनिलः ।
मांसं विशोष्य यथितं शर्करां जनयत्यतः ॥
दुर्गन्धस्त्रिमल्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः ।
अवन्ति सहसा रक्तं तं विन्द्याच्छर्करावृन्दम् ॥
शर्करा बालुकातुल्या । तच्चिकित्सा यथा,—
“मेरोऽवृन्दविधानेन साधयेच्छर्करावृन्दम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शर्करावान्, [त] जि, (शर्करा विद्यतेऽस्मिन् । “देशे-
लुबिलचौ च ॥” ५ । ० । १०५ । इति मतुप् ।)
कर्पराशवद्गुणदेशः । तत्पर्यायः । शर्करा २
शर्करिलः ३ शर्करः ४ । इत्यमरः ॥
शर्करासप्तमी, स्त्री, (शर्कराया दानविधायिका
सप्तमी ।) वैशाखीशुक्ला सप्तमी । तत्र व्रतविधि-
यथा,—

शर्करा

ईश्वर उवाच ।

“शर्करासप्तमीं वल्ले तद्वत् कल्याणाश्रिणीम् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं यथानर्त्तं प्रजायते ।
माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां शुक्लपक्षतः ॥
प्रातः खात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाख्याशु-
लेपनैः ॥

खाकिले पशुमालिख्य कुङ्कुमेन सकर्त्तिकम् ।
तस्मै नमः सवित्रे तु गन्धपुष्पं निवेदयेत् ॥
स्थापयेद्दक्षिणं शर्करापात्रसंयुतम् ।
शुक्लवज्रैरलङ्कित्य शुक्लमाख्याशुलेपनैः ।
सुवर्णांशसमायुक्तं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
विश्ववेदमयो यस्मात् वेदवादीति पठ्यते ।
त्वमेवान्तसर्वस्वमतः कान्तिं प्रयच्छ मे ॥
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा स्वपेत्तु पार्श्वतः क्षितौ ।
सौरस्त्यं स्मरन्नास्ते पुराणश्रवणेन च ॥
अहोरात्रे गते पश्चात् अष्टम्यां क्षतनेत्रिकः ।
तत् सर्वं वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
भोजयेच्छक्तितो विप्रान् शर्कराहृतपायसैः ।
सुस्तीतातेजलवर्णं स्वयमप्यथ वाग्यतः ।
अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् ॥
संवत्सरान्ते श्रयणं शर्कराकलसांनितम् ।
सर्वोपस्कारसंयुक्तं तथैकां गौं पयस्विनीम् ॥
गृहं च शक्तितो दद्यात् समस्तोपस्कारांनितम् ।
सहस्रेणाथ निष्काणां कृत्वा दद्यात् श्रुतेन वा ॥
दशभिर्वाथ निष्काणां तदूर्ध्वेनाथ शक्तितः ।
सुवर्णांशः प्रदातव्यः पूर्ववत्समवाचनम् ॥
वित्तश्राव्यं न कुर्वीत कुर्वन् दीवं समयुते ।
अमृतं पिबतो वक्रान् सुख्यस्यामृतविन्दवः ॥
निपेतुर्ये तदुत्थामी शालिसुत्रेण चः स्मृताः ।
शर्करापरमस्वसादिस्तुसारोऽमृततामकः ॥
इष्टा रवेरतः पुण्या शर्कराहृद्यकथयोः ।
शर्करासप्तमी चेषा वाजपेयफलप्रदा ॥
सर्वदुःखोपशमनीं पुत्रसन्ततिवर्द्धनीम् ।
यः कुर्यात् परया भक्त्या स परं ब्रह्म गच्छति ।
कल्पमेकं वसेत् स्वर्गं ततो याति महत् पदम् ॥
इदमनघं शृणोति यः स्मरेद्वा
परिपठतीह दिवाकरस्य लोके ।
मतिमपि च ददाति सोऽपि
दैवैरमरवधूजनमालया च पूज्यः ॥”

इति मातृ ७० अध्यायः ॥

शर्करिकः, जि, (शर्करा विद्यते अस्मिन् ।
“बुच्छकठजिजेति ॥” ४ । ० । १०५ । इति कुसुदा-
दित्वात् ठक् ।) शर्करावान् । इति विद्वान्-
कौमुदी ॥

शर्करिलः, जि, (शर्करा विद्यते अस्मिन् । “देशे-
लुबिलचौ च ॥” ५ । २ । १०५ । इति इलच् ।)
शर्करावान् । इत्यमरः ॥

शर्करी, स्त्री, कृन्दोविशेषः । नदी । मेखला । इति
हस्तलिखितमेदिनी । लेखनी । इति धरणिः ॥
सुद्राङ्गितमेदिनीहेमचन्द्रयोः रेफसूत्रादिककार-
मध्यपाठः । अस्या विवरणं शर्कराशब्दे
द्रव्यम् ॥

शर्मा

शर्करोदकं, स्त्री, (शर्करा युक्तमुदकम् ।) शर्करा-
युक्तजलम् । चिन्निरपाना इति श्रवत् इति च
भाषा । यथा,—

“कलेन शीतलेनेव धोलिता शुभशर्करा ।
एलावज्जकपूर्वरमरिचैश्च समन्विता ।
शर्करोदकनाम्नेतत् प्रसिद्धं विदुषां सुखे ।
शर्करोदकमाख्यातं शुक्लं शिथिलं सरम् ॥
वर्त्यं कथं जघु खाडु वातपित्तासनाशनम् ।
शर्कराच्छर्हिण्यदाहज्वरशान्तिकरं परम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शर्ङ्गः, पुं, (शर्ङ्गं शब्दकुतसायाच + घञ्) अपा-
नोत्सर्गः । श्लघधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

(तैलः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १ । १२ ।

“प्र शर्ङ्गं आर्षं प्रथमं विपण्या ॥”

“शर्ङ्गस्तेजः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

सम्बद्धः । यथा, तत्रैव । १ । ४४ । १ ।

“तृष्णे शर्ङ्गाय सुमखाय वेधसे ।”

“शर्ङ्गाय सम्बद्धाय ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

प्रसहजशीले, चि । यथा, तत्रैव । १ । ३७ । ६

“प्रवः शर्ङ्गाय हृष्ये लेष दुन्नाय शुश्रुषे ।”

“शर्ङ्गाय प्रसहजशीलाय ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

शर्ङ्गजङ्घः, पुं, (शर्ङ्गं जङ्घातीति । जङ्घा + “एजेः
खश्” । ३ । २ । १८ । इत्यञ् । “वातशुनोति-
तशर्ङ्गत्विति ।” खश् । “अदर्विदजन्तस्यति ।”

६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) भाषः । यथा ।

शर्ङ्गं आर्षं जङ्घाति इति शर्ङ्गजङ्घो भाषः ।

इति सुमबोधयत्कारणटीकायां दुर्गादासः ॥

शर्ङ्गनं, स्त्री, (शर्ङ्गं + लुट् ।) अधोवायुः । इति

मनुटीकायां कल्लूक-भट्टः ॥ वातकम्मे इति

भाषा ॥

शर्ङ्गं, हिंसे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ शर्ङ्गति ।

इति दुर्गादासः ॥

शर्मे, [न] स्त्री, (शृ + “सर्वधातुभ्यो मनिन्” ।

उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) सुखम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २५ । ४ ।

“तस्मा अभिर्भरतः शर्मे यं सत् ।”

“शर्मे सुखम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ यथाच

कथासरित्सागरे । ७८ । ४६ ।

“स्वामिभक्तस्तेतस्य शर्मापायमिमं शृणु ॥”

तद्वति, चि । एहम् । इति निघण्टुः । ३ । ४ ।

यथाच ऋग्वेदे । ३ । १३ । ४ ।

“स नः शर्माणि वीतयेऽभिर्यच्छतु शन्तमा ।”

“शर्माणि शर्मेण्डो यद्ववाची ह्याया शर्मेति

तन्नामसु पाठात् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

शर्मा, [न] पुं, (श्रद्धाशुभमिति । शृ + “सर्व-
धातुभ्यो मनिन्” । उणा० ४ । १४४ । इति

मनिन् ।) ब्राह्मणस्योपाधिविशेषः । यथा,—

“शर्मेण्डादिके कार्यं शर्मा तर्पणकम्मेणि ।

शर्मेण्डोऽय्यकाणे च पितृणां दत्तमचयम् ॥”

शर्मेतित्यनेन गोत्रसम्बन्धनामानि पितृणां परि-

कल्पयन्निवेकवाक्यतया शर्मानां नाम प्रतीयते ।

तथा च विष्णुपुराणम् ।

शर्मा

“ततश्च नाम कुर्वीत पितेव दशमेऽहनि ।

देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मेवर्मादिषंयुतम् ॥”

देवात् पूर्वं नराख्यं नरनाम तच्च विशिष्टं शर्मे-

युतम् । एतच्च विप्रपरम् ।

“शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मे जाता त भूभुजः ।

भूतिर्देवश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥”

इति यमवचनात् ॥

अत्र चकारेण देवशर्मेणोः समुच्चयः । अत्रापि

शर्माद्यन्ततामाह प्रातातपः ॥

“शर्मानां ब्राह्मणस्य स्यादशर्मानां क्षत्रियस्य च ।

घनान्तश्चैव वैश्यस्य दासानां चान्यजन्मनः ॥”

इति ब्राह्मणम् ॥

(तथा च विष्णुपुराणे । ३ । १० । ८—९ ।

“ततश्च नाम कुर्वीत पितेव दशमेऽहनि ।

देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मेवर्मादिषंयुतम् ॥

शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रियसंश्रयम् ।

गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥”

“दशमेऽहनि अतीते इति शेषः । तच्चाशौ-

चान्तोपलक्षणम् । अत्रैव कालान्तरमप्याह ।

यथा,—

‘नामधेयं दशम्याच्च केचिद्विष्णुनि पार्थिव ।

द्वादश्यामथवा राज्ञां मासे पूर्णे तथापरे ।’

इति ॥

देवपूर्वं कुलदेवतानामपूर्वकं कुलदेवतासम्बन्धं

नाम कुर्वीत इति श्रुतिः । नराख्यं पुरुषवाच-

कम् । तत्र प्रान्त शर्मेवर्मादिषंयुतम् । यथा,

सोमशर्मा इन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा चन्द्रगुप्तः

शिवदासः इत्यादि ।” इति तद्गीतायां स्वामी ॥

“तच्चादौ नाम निर्णयः ।

‘शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रियसंश्रयम् ।

गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥”

इत्यनेन पदस्वरसेन यद्यपि शर्मेपदात्मकमेव

नामावगम्यते तथापि तावन्मात्रं न नाम किन्तु

तदन्तमेति निर्णयते ह्यचरं चतुरचरं इत्यादि

यस्यादर्शनात् । एवञ्च हरिशर्मा नारायण-

शर्मेत्यादि सिध्यति शर्मेपदमात्रात्मकत्वात् त-

न्मात्रचतुरचरता न स्यादेव । तथाच नारा-

यणादिपदशर्मेपदाभ्यां निर्णयतेव नाम ह्यच-

रादिकन्तु शर्मेपूर्वप्रतीकमात्रमेव अतएव

दानादौ नामोच्चारणे चैवशर्मेणै इत्येव

अयते । गोभिलः ।

‘शर्मेण्डादिके कार्यं शर्मा तर्पणकम्मेणि ।

शर्मेण्डोऽय्यकाणे स्यादेवं कुर्वन् सृजति ।’

इदमप्युत्तरप्रतीकमात्रपरमुक्तमस्यैव सङ्केतमूल-

त्वात् । एतेन शर्मे सुखनीयमिति कर्कदर्शनात् ।

शर्मेपदमर्थपरं तेन शुभङ्कुरेत्यादौव नामेवपास्तं

गोभिलविरोधात् । कर्केणुपूर्वप्रतीकमात्रपरम् ।

तेन शुभङ्कुरशर्माभौमशर्मेत्यादि सिध्यति एवञ्च

हृदयकथे चैतादृशमेव नाम तेषां प्रयोज्यम् ।

अपवादकाभावादिति । अत्रैव मनुः ।

‘मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु कुशुप्सितम् ॥

शर्माणी

शर्मेण्डादिकस्य स्याद्वाचो रक्षासमन्वितम् ।

स्त्रीणां सुखीयमकरं विस्मयार्थं मनोहरम् ।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णानामाश्रीन्वादाभिधानवत् ॥

शर्मेवर्मेप्रभृतीनि उत्तरपदानि काव्याणीति

मनुटीकापि । स्त्रीनाम तु यशोदादेवीत्यादि

स्त्रीणां दान्तमित्यपि पूर्वप्रतीकमात्रपरम् ॥

वैश्यस्य गुमान्तमिति तु पराशरः । एवञ्च

दानादौ चैवशर्मेणै ब्राह्मणायेत्यादि स्वरूपं

वाक्यम् ॥” इति हेतुनिर्णयः ॥ ७० ॥

शर्मेरः, पुं, वस्त्रभेदः । इति धरणिः ॥

शर्मेरा, स्त्री, दासहरिद्रा । इति धरणिः ॥

शर्मा, स्त्री, रात्रिः । यथा,—

“त्रियामा शर्मेरी शर्मा चयनी चयदा चपा ।”

इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥

(इवुः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । ४ ।

“शर्मासवना मनुदून् ।” शर्मा इववः शर-

मयः । इति यास्कः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

अङ्गुलिः । यथा, तत्रैव । ६ । ११० । ५ ।

“शर्माभिरभरमायोगमख्योः ।”

“शर्माभिरङ्गुलीभिः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

शर्मातिः, पुं, वैवस्वतमनुपुत्रः । तस्य पुत्र आनर्तः ।

यथा,—

“आनर्तो नाम शर्मातिः सुकन्या नाम दारिका ।

आनर्तेस्याभवत् पुत्री रोचमाङ्गः प्रतापवान् ।

आनर्तो नाम देशोऽभून्नगरी च कुशस्थली ॥”

इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥

(अस्य विशेषविवरणं भागवते । ८ । १३ ।

एवं ६ । १ । अध्याये च दृश्यम् ॥)

शर्मे, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) शर्मेति । इति दुर्गादासः ॥

शर्मेः, पुं, (श्रद्धाति सर्वाः प्रजाः संहारति प्रलये

संहारयति वा भक्तानां पापानि । श्रु + “कृ

गृ श्रु दृ भ्यो वः ।” उणा० १ । १५५ । इति वः ।)

शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे ।

११ । ६३ ।

“कतिचिद्वनिपालः शर्मेरीः शर्मेकल्पः ॥”)

इत्यसादिरप्ययम् । विष्णुः । यथा,—

“शर्मेः शर्मेः शिवः स्यात्पुनर्निर्दिधिरययः ।”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

शर्मेरं, स्त्री, तमः । कन्दर्पः । इति संक्षिप्तसारो-

णादित्तिः ॥

शर्मेरी, स्त्री, (श्रद्धाति देवामिति श्रु + “कृग-

श्रु शतित्थः ऋश्” । उणा० २ । १२३ ।

इति ऋश् । विष्वातुर्वीव ।) रात्रिः । इत्यमरः ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५२ । ३ ।

“अतिस्कन्दन्ति शर्मेरीः ॥”)

योषित् । इति मेदिनी ॥ हरिद्रा । इति विष्णुः ॥

सन्ध्या । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥

शर्मेला, स्त्री, तोमराक्षम् । इत्यमरटीकायां

रायसुकुटः ॥ इत्यसादिरप्ययम् ॥

शर्माणी, स्त्री, (शर्मेस्य भाष्या । “इन्द्रवैव-

भवेति ।” ४ । १ । ४६ । इति ङीष् ।) पार्वती ।

शुलभः

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १।५८।

“निपत्य पादयोस्ताभ्यां जयया सह बोधिता ।
शापान्नं प्रति शर्वाणी शून्यैश्चनमजवौतु ॥”
इत्यसादिरप्यर्थः शब्दः ॥

शर्शरीकः, पुं, (शु + “शुपृञ्वा हेतुक् चाभ्या-
सस्य ।” उणा० ४।१६। इति ईकन् द्वित्वमभ्यासस्य
हेतुक् च ।) हिंस्रः । खलः । इत्युणादिकोषः ॥
अश्वः । मङ्गलाभरणम् । अशिः । इति वंशिप्र-
सारोणादिरुपि ॥

शुल, वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) शुलति । इति दुर्गादासः ॥

शुल, क ड आद्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, शुलयते पण्डितं
धीरः । इति दुर्गादासः ॥

शुल, ड चलने । कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-रेट् ।) ड, शुलते ।
चलनं कम्पः । कृत्यतिरिह संवरणम् । इति
दुर्गादासः ॥

शुल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ज, शुलः शुलः । इति
दुर्गादासः ॥

शुलं, क्री, (शुल + “ज्वलितकचस्तेभ्यो णः ।” ३।
१।१४० । इति णः ।) शुलकीलोम । सजाव-
कांटा इति भाषा । तत्पर्यायः । शुलकी २
शुललम् ३ । इत्यमरः ॥

शुलः, पुं, शुललम् । भृङ्गौ । चित्रभेदः । ब्रह्मा ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली । कुन्ताश्वम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ उद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
(वासुकिवैश्वीयसर्वविशेषः । यथा, महाभारते ।
१।५७।५।

“कोटिशो मानसः पूर्णः शुलः पालो हलीमकः ॥”
शुलदुराजपुत्रः । यथा, भागवते । ६।२२।२८।
“शुलश्च शुलनोरासीत् गङ्गायां भीष्म आत्म-
वान् ॥”

शुल्यराजः । यथा, भागवते । १।१५।१६।
“नमृचिगर्भशुलसैवैववाजिकार्यैः ॥”

कंसमात्यः । यथा, तत्रैव । १०।३६।२१।
“ततो मुहिकचाग्रशुलतोशुलकादिकान् ॥”

शुलकः, पुं, मर्कटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ माकडूसा
इति भाषा ॥

शुलङ्गः, पुं, लोकपालः । लवणविशेषः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

शुलभः, पुं, (शुल + “लभ् शुलकलिगर्हभ्यो-
ऽभच् ।” उणा० ३।१२२ । इति अभच् ।)
कीटविशेषः । फडिं इति पङ्कपाल इति च
भाषा । तत्पर्यायः । पतङ्गः २ । इत्यमरः ॥
पञ्चाङ्गः ३ पञ्चाङ्गः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
स तु ईतिविशेषः । यथा,—

“अतिष्ठिरनाट्टिः शुलभा मृगिकाः खगाः ।
स्तासमाश्च राजानः वड्ढेते इत्ययः स्मृताः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शुलाटः

(असुरविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३।८८।

“शुलभः शुलभश्चैव विप्रचित्तश्च वीर्यवान् ॥”)

शुलजं, क्री, (शुल चलनसंवरणयोः + दृशादित्वात्
कलः ।) शुलम् । इत्यमरः ॥

शुलकी, स्त्री, (शुल + गौरादित्वाज्जातित्वाद्वा
ङीष् ।) शुलम् । इत्यमरः ॥ शुली । इति राज-
निघण्टुः ॥

शुलाका, स्त्री, (शुल + “बलाकायदच् ।” उणा०
४।१४ । इति आकः । स्त्रियां टाप् ।) शूलम् ।
मदनदृचः । शारिका । शुलकी । कृत्रादि-
काष्ठौ । (यथा, गुह्यगीतायाम् ।

“अज्ञानतिमिरान्यस्य ज्ञानाञ्जनशुलाकया ।

चक्षुस्कीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥”)

शुलः । इति मेदिनी । आलेखकूर्चिका । इति
हेमचन्द्रः ॥ अस्थि । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शुलाकापरि, य, शुलाकाक्रीडायां पराजयः ।

यथा “अक्षशुलाकासंख्याः परिणा ।” २।१।१०।

द्वयवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षे

विपरीतं दृष्टम् । अक्षपरि । एवं शुलाका-

परि । एकपरि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपि च । नन्वेकस्याक्षस्य शुलाकाया वा

द्वौतेत्यप्यापातनमित्यर्थे अक्षपरि शुलाकापरि

इत्यययोर्भावेत्याभिहितधीरययगर्भत्वेऽपि अयय-

पूर्वत्वाभावात् । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

शुलाकापुरुषाः, पुं, बौद्धानां त्रिविधैवपुरुषाः ।

तत्र द्वादश चक्रवर्तिनः । चतुर्विंशतिर्जिनाः ।

नव वासुदेवाः । नव बलदेवाः । नव प्रति-

वासुदेवाश्च । यथा,—

“यः सर्वमल्लस्येष्टो राजसूयश्च योऽयनत् ।

चक्रवर्ती सार्वभौमस्ते तु द्वादश भारते ॥

आर्यभिर्भरतस्तत्र सगरस्तु सुमित्रभूः ।

मघवा वैजयिथान्तेनवृपनन्दनः ॥

सनत्कुमारोऽथ शान्तिकुन्दुरोर्जिना अपि ।

शुभूमस्तु कार्त्तवीर्यः पद्मः पद्मोत्तरात्मजः ॥

हरिषिणो हरिसुतो जयो विजयनन्दनः ।

ब्रह्मसुवर्जसदृशः सर्वे तेऽष्टाकुर्वन्महाः ॥

प्राजापत्यश्चिह्नोऽथ हिहृष्टो ब्रह्मसम्भवः ।

स्यम्भू रुद्रतनयः सोमभूः पुरुषोत्तमः ॥

शैविः पुरुषसिंहोऽथ महाधीरः ससुहवः ।

स्यात् पुरुषपुरुषरीकौ दत्तोऽपिः सिंहनन्दनः ॥

नारायणो दाशरथिः लण्यस्तु वसुदेवभूः ।

वासुदेवा अमी लण्य नव मुक्ता बलात्मनो ॥

अचलो विजयो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शनः ।

आनन्दो नन्दनः पद्मो रामो विष्णुहिषस्यमी ॥

अश्वघोषस्तारकश्च मेरुको मधुरैव च ।

निशुम्भवलप्रज्ञादलकुशमगधेश्वराः ॥

जिनः सह त्रिविधः स्युः शुलाकापुरुषा अमी ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

शुलाटः, पुं, शकटपरिमाणम् । यथा,—

“तुलापलशतं तासां विंशत्या भार आचिंतः ।

शकटः शकटोऽथ शुलाटो दशाचिंतः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

शुल्य

शुलाटः, त्रि, अपकण्डलम् । इत्यमरः । २।४।५५
(यथा, सुश्रुते । २।४३।

“मदनशुलाटु चूर्णांश्चैव वा वज्रकरम्यकोप-
युक्तानि मधुलवणयुक्तानौति ॥”)

शुलाटः, पुं, मूलविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ विश्वः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

शुलाभोलिः, पुं, उद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

शुलालु, क्री, सुगन्धद्रव्यविशेषः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

शुलालुकः, त्रि, शुलालुना क्रीतं वस्तु । यथा ।

“शुलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥” ४।४।५४ । इति

पञ्चे ठक् । शुलालुकः । शुलालुकी । शुला-

लुकः । शुलालुकी । शुलालु सुगन्धद्रव्य-

विशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शुली, स्त्री, (शुलं शुलकीलोम अव्ययस्या इति ।

शुल + अच् । ङीष् ।) स्वल्पशूल्यः । तत्त-

पर्यायः । शुलली २ आबित् ३ । अस्य मसि-

गुणाः । गुणत्वम् । क्षिप्रत्वम् । शीतलत्वम् ।

कफपित्ताश्रितश्च । इति राजनिघण्टुः ॥

शुल्लं, क्री, (शुल चलने कृतौ + “दण्भीका-

पाश्रत्यातिमर्त्विभ्यः कन् ।” उणा० ३।४३ ।

इति कन् ।) खलम् । वल्ललम् । इत्यमरः ॥

मल्लत्वक् । आदस इति भाषा । यथा,—

“शुल्लं स्यात् वल्लत्वे खल्ले शुल्लन्तु मल्ल-

वल्लत्वे ॥”

इति भरतवृत्तकोषः ॥

(यथा, महाभारते । १२।३६।२३।

“अभत्या ब्राह्मणेर्मत्याः शुल्लैर्वै विव-

र्जिताः ॥”)

शुल्ललं, क्री, मल्लवल्ललम् । वल्लत्वक् । शुल-

धातोः कलच्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥

शुल्लली, [न] पुं, (शुल्ललमस्यास्तीति । शुल्लल +

इति ।) मल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥

शुल्ली, [न] पुं, (शुल्ललमस्यास्तीति । शुल्लल +

इति ।) मल्लः । इति हेमचन्द्रः ॥

शुल्यदा, } स्त्री, मेदा । इति राजनिघण्टुः ॥

शुल्यपर्णिका, } स्त्री, मेदा । इति राजनिघण्टुः ॥

शुल्य, ड कत्यने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, शुल्यते । कत्यनं

प्रशंसा । इति दुर्गादासः ॥

शुल्यलिः, पुं, शुल्यलीदृशः । (यथा, वाजसनेय-

संहितायाम् । २३।१३। “शुल्यलिर्वृद्धा ॥”

“शुल्यलिर्वृद्धविशेषो वृद्धा त्वामवतु शुल्यलि-

र्वनस्यतीनां वरिष्ठं वृद्धं इति श्रुतेः ।” इति

तद्भाष्यम् ॥)

शुल्यली, स्त्री, शुल्यलितृचः । यथा,—

“शुल्यलिः स्यात् शुल्यलिश्च शुल्यली शुल्यली

तथा ॥”

इति भरतवृत्तकोषः ॥

शुल्यं, क्री, (शुलति चलत्येति । शुल + “खानि-

वर्गसिपग्येति ॥” उणा० ४।१०७ । इति

शब्दः

यः ।) चूडः । रघुः । (यथा, रघुः ।
६ । ७५ ।

• “शब्दप्रोतं प्रेक्ष्य सज्जम् सुनिपुत्रं
तापादन्तःशब्दं दवासीतु चित्तपोऽपि ॥”
तोमरम् । इति मेदिनी । वंशकान्तिका । इति
विश्वः । दुःखम् । दुःखान्तम् । इति शब्द-
रत्नावली । पापम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अस्ति । यथा । अथ शब्दोद्धारविधिः ।

“सुनिपुत्रो मन्दिरभूमिमादौ
निखाय तोयावधि यत्नतस्तम् ।
कुर्वीत शब्दालम्बय वा वृत्तानं
आत्मापवा प्रभवशादिभिः ॥
दूष्वाप्रबालाक्षतपुष्पपाणिः
मुचिः मुचिं देवविदं समेत्य ।
एकैदिनीतो मधुरस्वरण

• शब्दस्य तत्त्वं भवने तदीयः ।
ततः प्रज्ञादिमो वर्णः सन्धार्यो यत्नतोऽप्यथा ।
क्रमान् पुष्पापगादेव फलानां आकाशादितः ॥
प्रगल्भो धरणी धारिणी करौ च तदनन्तरम् ।
न भूये नम इत्येव मनो वक्षिप्रियात्मकः ॥”
वक्षिप्रिया स्वाहा ।

“मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्रा विभाजयेत् ।
नवधा सदनक्षेत्रं तथा पञ्चादिवेलेष्वथ ॥
व-क-च-त-ए-हाः श-प-धा नव चेत् प्रज्ञा-
चराणि जायन्ते ।

प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णास्ते शब्दमाख्यान्ति ॥

प्रश्ने वकारः पुरतो नरास्ति
ब्रवीति शब्दं मरकटप्रदायि ।
चौथीशद्वारो गहेतुः शब्द-
प्रदं ककारः खरशब्दमसौ ॥
आम्बा चकारः प्रवगास्ति वेश्म
प्रभोर्विनाशं प्रकरोति शब्दम् ।
रचोदिशि आस्थिरहस्थितानी
महद्भयं वक्ति सुनिपुत्रं तः ॥
यः पाशिदिशस्थि शिशोर्ब्रवीति
शब्दं प्रवासादयमेव शब्दम् ।

• हो वायुकोष्ठे नररूपमस्ति
दारिद्र्यमिच्छयल्लिङ्गधत्ते ॥”

धनपदिशि शकारः प्राह विप्रास्ति वित्त-
क्षयलक्ष्य पकारो वक्ति शब्दास्ति शम्भौ ।
तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च हानिं
वितरति गृहनायस्यापि गुप्तस्य देवः ॥

यो मध्यभागे भवितुं कपालं
कालायसं चाह कुलक्षयाय ।
यत्नादपास्यान्धना प्रमाणं
सर्वत्र तथ्यं कथयामि शब्दो ॥

इन्द्रचोणेशाने शब्दं सार्द्धकरे कटौ ।
वङ्गान्तकजुवेरेषु पुरुषे मध्यवातयोः ॥”
देवीपुराणम् ।

“पुरुषाधःस्थितं शब्दं न गृहे दीवदं भवेत् ।
प्रासादे दीवदं शब्दं भवेद्दयावज्जलान्तकम् ॥
गृहारम्भोऽतिककृतः स्वान्धे यदि जायते ।

रघु

शब्दः

शब्दं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

सप्त शब्दानि यथा,—

“वृषो न हरिसेवको व्ययधनो न लघुपार्कः
कविर्न सुरजित् कविः श्रुतगुरुर्न सदैव्यः ।
गुह्यो न भगवत्परो रसिकधीर्न लघुश्रयः
स न व्रजजनानुगो जगति सप्त शब्दानि च ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥

शब्दः, पुं, (शब्द गती + यः) । मदनट्टः ।

आविन् । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ८।२।२२।

“हृता वराहा महिषर्तुशब्दा
गोपुच्छशालाट्टकमर्कटाश्च ॥”

वृषभेदः । स तु युधिष्ठिरमातुलः । (अयं हि
दुर्योधनेन कापस्यात् वशीकृतः क्रूरपाण्डवयुद्धे
दुर्योधनपक्षं समाश्रयत् । यथा, महाभारते ।
१ । २ । २१६ ।

“मदराजश्च राजानमायानं पाण्डवान् प्रति ।
उपहारैर्वैश्वयिता वर्त्मन्येव सुयोधनः ॥
वरदं तं वरं वने साहाय्यं क्रियतां मम ।
शब्दस्तस्मै प्रतिश्रुत जगामोद्दिश्य पाण्डवान् ॥”
कर्णाज्जुनयोर्द्वैरययुद्धे शब्दस्य कर्णतेजो भङ्ग-
करणे प्रतिज्ञा । यथा, तत्रैव । ५ । ८।१७-४५।
युधिष्ठिर उवाच ।

“सुहृत्वं ते हतं राजन् । प्रवृत्तेनान्तरात्मना ।
दुर्योधनस्य यद्भीरु त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥
एकं त्वच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ।
राजमर्कतमपि कर्णमर्हसि मातुल ॥
मम त्ववेक्षया वीर श्रेष्ठ विश्वापयामि ते ।
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ॥
कर्णाज्जुनयोर्द्वैरययुद्धे राजसत्तम ।
कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥
तत्र पाण्डोर्जुनो राजन् यदि मन्त्रियमिच्छसि ।
तजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जयावहः ।
अकर्णमपि ह्येतत् कर्णमर्हसि मातुल ॥

शब्द उवाच ।

श्रेष्ठ पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः ।
तेजोवधनिमित्तं मां सुतपुत्र त्व संयुगे ॥
अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्भवम् ।
वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥
तस्याहं क्रूरप्रादूर्न प्रतीपमहितं वचः ।
ध्रुवं सङ्कथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥
यथा च हतदर्पश्च हततेजाश्च पाण्डव ।
भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥”
युधिष्ठिरस्तु एवं हतवान् । एतद्दृष्टान्तस्तु
महाभारते शब्दपर्वणि १७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥
सीमा । शब्दाका । इति हेमचन्द्रः ॥ विस्व-
ट्टः । मत्स्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

शब्दानिःसरण्यधं यथा,—

“रुद्र लाङ्गलिकामूलं हिमलस्य तथैव च ।
तेन व्रजसुखं लिप्तं शब्दो निःसरति व्रणात् ।
चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर ॥”

इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥

शब्दः

शब्दः, पुं, क्ली, शब्दविशेषः । शब्द इति भाषा ।
तत्पण्यायः । शब्दः २ । इत्यमरः । दीर्घायुधः
३ शब्दः ४ कुन्तः ५ विषाङ्कुरः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

शब्दकः, पुं, (शब्द इव । शब्द + इवार्थे कन् ।)
मदनट्टः । इति शब्दरत्नावली । शब्दको-
जन्तुः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, मनुः ।
४ । १८ ।

“आविधं शब्दकं गोधां खड्गकूष्मशशाक्षया ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरयुद्धाक्षेतोदतः ॥”

शब्दकण्डः, पुं, (शब्दं तद्वत्तम कण्डेऽपि यस्य ।)
शब्दको । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शब्दलोम, [न] क्ली, (शब्दवत् लोम ।) शब्दली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शब्दारिः, पुं, (शब्दस्य अस्तिनाशकत्वात् ।)
युधिष्ठिरराजः । इति हेमचन्द्रः ॥

शब्द, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सं० ।) शब्दको । इति दुर्गादासः ॥
सौत्रधातुरयम् ॥

शब्दं, क्ली, त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

शब्दः, पुं, भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शब्दकं, क्ली, (शब्दमेव । स्वार्थे कन् ।) त्वक् । इति
शब्दरत्नावली ॥

शब्दकः, पुं, शोणट्टः । इति जटाधरः ॥
(शब्दकोजन्तुः । यथा, याज्ञवल्क्यः । १ ।
१७७ ।

“भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधा गोधाकण्डपशब्दकाः ।
शशाश्च मखेष्वापि हि सिंहतुल्यकरोहिताः ॥”

शब्दको, स्त्री, पशुविशेषः । शब्दा इति वङ्ग-
भाषा । साहित्य इति हिन्दीभाषा । तत्-
पण्यायः । आविन् २ शब्दका ३ शब्दः ४ ।
इति जटाधरः ॥ क्रकचपादः ५ ह्येदारः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शब्दकः ७ शब्दगणः ८
वक्षशब्दः ९ विशेष्यः १० । अस्या मांस-
गुणाः ।

“शब्दमांसं गुरुस्निग्धं शीतलं कफपित्तजित् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

भावप्रकाशोक्तगुणाः शब्दशब्दे द्रष्टव्याः ॥
ट्टविशेषः । (यथा, रामायणे । २ । ५५।६।

“क्रोशमाचं ततो गत्वा नीलं प्रेक्ष्य च काननम् ।
शब्दकोवदरोमिभ्यं राम वन्द्यैश्च यासुनेः ।
स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतस्य बह्वशो मया ॥”

तत्पण्यायः । गजभक्ष्या २ सुवह्वा ३ सुरभिः ४
रसा ५ महेरणा ६ कुन्दरुको ७ आदिनी ८ ।
इत्यमरः ॥ गजभक्ष्या ९ सुरभी १० महेरणा ११
महारणा १२ आदिनी १३ सिद्धकी १४
सिद्धकी १५ । इति भरतः ॥ सुरभीरसा १६
शब्दको १७ । इति टीकान्तरम् ॥ सिद्धकी १८
सिद्धभूमिका १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्ध-
सूत्रो २० कुन्तो २१ । इति जटाधरः ॥

शब्दकोदवः, पुं, सिद्धकः । इति जटाधरः ॥

शब्दः, पुं, शब्ददेशः । इत्युणादिकोषः ॥

शवः

शवः, विकारे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) शवति चित्तं कामः ।
इति दुर्गादासः ।

शवं, स्त्री, (शवति गच्छतीति । शव + अच् ।)
जलम् । इति मेदिनी ।

शवः, पुं, स्त्री, (शवति दर्शनेन चित्तं विकरो-
तीति । शव विकारे + अच् ।) नृतशरीरम् ।
तत्पर्यायः । कुणपः २ । इत्यमरः । चिति-
वर्धनः ३ । इति शब्दरत्नादली । नृतकम् ४ ।
इति वराहपुराणम् ॥ * तद्वाहविधिर्यथा,—
“नृसंघं समुद्दिश्य ज्ञात्वा नृत्यवशं गतम् ।
महावनस्पतिं गत्वा गन्धान् विविधानपि ॥
घृततैलसमायुक्तं कृत्वा वै देहशोधनम् ।
तेजो अपकरणं चास्य तत् सर्वं परिकल्प्य च ॥
दक्षिणायां शिरः कृत्वा सलिले तं निधाय च ।
तीर्थाद्यावाहनं कृत्वा स्नानं तस्य कारयेत् ॥
गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलो-
चयाः ।

कुरुक्षेत्रं गङ्गा च यमुना च सरिदरा ।
कौशिकी च पयोणी च सर्वपापप्रणाशिनी ।
गङ्गाको भद्रनामा च सरयूर्बलदा तथा ।
वनानि नव वाराहं तीर्थं पिङ्गारकं तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सामरास्तथा ॥
सर्वाणि मनसा ध्यात्वा स्नानमेवमु कारयेत् ।
प्राणागतं तं ज्ञात्वा चित्तं कृत्वा विधानतः ॥
तस्या उपरि तं स्थाप्य दक्षिणायां शिरस्तथा ।
देवान्यसुखान् ध्यात्वा यत्नं कृत्वा हुताशनम् ॥
प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।
कृत्वा सुदुष्करं कर्म जानता वायुजानता ॥
नृत्यकालवशं प्राप्य नरः पञ्चत्वमागतः ।
धम्मधर्मसमायुक्तो लोभमोहसमावृतः ॥
दृष्ट्वा एतस्य गात्राणि देवलोकाय गच्छतु ।
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
ज्वलमानं तदा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ।
चातुर्वर्ण्यं संस्कारमेव भवति पुत्रक ।
गात्राणि वासवी चैव प्रक्षाल्य विनिवर्तयेत् ॥
नृतनाम ततोद्दिश्य दद्यात् पिण्डं महीतले ।
तदाप्रभृति चाशीर्षं देवकर्म न कारयेत् ॥”

इति वाराहे श्राद्धोत्पत्तिनामाध्यायः ॥
अथ दाहशब्दे द्रव्यम् ॥ * तस्य स्रष्टे
दोषो यथा,—

वाराह उवाच ।

“सृष्टा तु नृतकं भवे नरं पञ्चत्वमागतम् ।
मम श्राद्धं वह्निः कृत्वा यः स्नानं प्रपद्यते ॥
पितरस्तस्य सुभोगि आत्मानं च पितामहाः ।
स्नाने जन्तुका भूत्वा भक्षयन्तः श्रवांस्तथा ॥
ततो हरेर्ब्रह्मः श्रुत्वा कर्मकामा वसुन्धरा ।
उवाच मधुरं वाक्यं सर्वलोकहिताय वै ॥

धरण्युवाच ।

तव नाथ प्रपन्नानां क पापं विद्यते प्रभो ।
प्रायश्चित्तं मे ब्रूहि येन सुच्यति किञ्चि-

वात् ॥

इह

शवः

वाराह उवाच ।

श्रद्धा सुन्दरि ! तत्त्वेन यस्मात् त्वं परिपृच्छसि ।
कथयिष्यामि ते ह्रीं शोभनं पापनाशनम् ॥
एकाहार् दिनान् सप्त त्रिदिनं चाप्युपोषितः ।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं सुच्यति किञ्चि-

वात् ॥

शवे सृष्टेऽपराधस्य एव ते कथितो विधिः ।
सर्वथा वर्जनीयो वै सर्वभागवतेन तु ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः अपराधो न विद्यते ॥”
अपि च ।

वाराह उवाच ।

“सृष्टा तु नृतकं देवि । यो मत्प्रेक्षितुं तिष्ठति ।
शतं वर्षसहस्राणि गर्भेषु परिवर्तते ॥
दश वर्षसहस्राणि चण्डालश्चैव जायते ।
अन्धः सप्तसहस्राणि मण्डकश्च शतं समाः ॥
मक्षिका चोणि वर्षाणि टिट्टिमैकादशं समाः ।
दश वै सप्त चास्यानि लकलासो भवेत् समाः ॥
हस्ती वर्षशतस्यैव खरो द्वात्रिंशको भवेत् ।
मायूरो नव वर्षाणि वानरो दश पञ्च च ॥
एवं स चात्मदोषेण मम कर्मपरायणः ।
प्राप्नोति सुमहदुःखं देवि ! एवं न संशयः ॥
ततो हरेर्ब्रह्मः श्रुत्वा दुःखेन परिपृच्छति ।
सर्वसंसारमोक्षाय प्रत्युवाच वसुन्धरा ।
किमिदं भाषसे देव मानुषाणां दुरासदम् ।
वाक्यं भीषणकथैव मम कर्मप्रतोदकम् ॥
आचाराच्च परिभ्रष्टत्वं कर्मपरायणः ।
तरन्ति येन दुर्गाणि प्रायश्चित्तं तथा वद ॥
श्रुत्वा पृथ्वास्ततो वाक्यं लोकनाथो जनार्दनः ।
धर्मसंरक्षणायैव प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥

वाराह उवाच ।

सृष्टा तु नृतकं भूमे मम कर्मपरायणः ।
एकाहार् ततस्तिष्ठेत् दिनानि दश पञ्च च ॥
तत एवं विधिं कृत्वा पञ्चगव्यं तु प्राशयेत् ।
शुद्धभावं विशुद्धात्मा कर्मणा च न लिप्यते ॥
एतत्ते कथितं देवि सृष्टा नृतकमेव च ।
दोषश्चैव विमुष्याथ यत्तथा पूर्वोक्तमतम् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
अपराधविनिर्मुक्तो मम लोकं स गच्छति ॥”
इति वाराहे नृतदशसंस्कारप्रायश्चित्तनामा-
ध्यायः ॥ * श्रवानुगमनाशीर्षं यथा । कूर्म-
पुराणम् ।

“प्रेतभूतं हि जं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।
ज्ञात्वा सचेलं सृष्टाभिं हतं प्राश्य विशुध्यति ॥
एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये च स्यात् कृत्रेण
तु ।

मूढे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशनं पुनः ॥”
एतच्च घृतप्राशनं शुद्धिहेतुत्वात्तत्रमपरम् ।
न तु प्रायश्चित्तवद्भोजनाभावपरम् । तत्र तप-
स्वाप्तया । अहुः सहार्धः । यत्तु याज्ञवल्क्य-
वचनम् ।

“नृक्षेत्रिणादुगमनाथो न तु मूढः कथञ्चन ।

शवः

अनुगम्याभवि ज्ञात्वा सृष्टाभिं हतमुक्-
मुचिः ॥”

तत्प्रासादादनुगमने कथञ्चनेत्यभिधानात् ।
अभवि न तूहुतोदके ॥ * मूढस्य नृक्षेत्र-
श्रवणने दोषो यथा,—
“नृतनाश्रयदेहाच्च देवात् मूढा वहन्ति चेत् ।
पद्ममाश्रयवर्षेण तेषाञ्च नरके स्थितिः ॥
ततस्तेषाञ्च साहाय्यं करोति हरिरुपिण्यो ।
ददाति सुक्तिं तेभ्योऽपि क्रमेण च जपामयी ॥
जन्म पुण्यवती गेहे कारयित्वा च भारते ।
स्थानं ददाति वैकुण्ठे निश्चितं जन्मभिष्ठाभिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणस्तोत्रे ४४ अध्यायः ॥
श्रवदूषितयज्ञजलाश्रयादीनां शुद्धिर्यथा,—

ब्रह्मपुराणम् ।

“येषामभक्ष्यं मांसञ्च तच्छरीरैर्युतञ्च यत् ।
वापीकूपतडागेषु जलं सर्वञ्च दुष्यति ॥”
तच्छरीरेनृतशरीरेः । उत्तरवचने कुणपप्रह-
णात् । यथा,—

“सकुणपं सकर्द्धमं तेभ्यस्तोयमपास्य तत् ।
प्रक्षिपेत् पञ्चगव्यञ्च समन्तं सर्वशुद्धिजत् ॥
अपास्य कुणपं तेभ्यो बहुतोयेभ्य एव वा ।
शतं घटायवा क्षिपेत् तोयकुम्भान् समुद्वरेत् ॥”
वापी सचोपाना । निःसोपानः कूपः । तडागः
पद्माकरः । शतादिजलात्पत्वाद्यपेक्षया अत्य-
ल्पस्य सर्वोद्धारणाभिधानात् । एवं मरण-
समये यद्वाग्निःसाध्यते अन्यथा यज्ञस्य दुष्टता
स्यात् । यथा, दृष्टव्यम् ।

“अमूढपतितास्तान्धा नृताश्चेद्दिनमन्दिरे ।
शीघ्रं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥
दशरात्राक्षुनि प्रेते मासाश्चूदने भवेच्छुचिः ।
द्वाभ्यान् पतितं गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयात् ।
अत्यन्ते वर्ज्येदुर्गहमित्येवं ममुरब्रवीत् ॥”
द्वाभ्यां मासाभ्यां माससम्पदंशपाठात् । अन्त्ये
क्लेच्छः । अत्यन्तः अपाकः । इति वाचस्पति
मिश्राः । यमः ।

“द्विजस्य मरणे वेष्टस्य विशुध्यति दिनत्रयात् ।
दिनेकेन वहिर्भूमिरभिप्रोक्षणीपनेः ॥” *
यथोक्तकालानन्तरकर्त्तव्यमाह सर्वज्ञः ।
“यज्ञशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तस्तद्वद्विद्वते ॥
प्रोत्क्षेप्य नृक्षेत्रं पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च ।
यद्वाप्यास्य तत् सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।
गोमयेनोपलिप्याथ ह्यग्नेनाप्रापयेद्बुधः ॥
नृक्षेत्रेर्मन्त्रपूतेषु हिरण्यकुशवारिभिः ।
सर्वमभ्युचयेद्देहं ततः शुद्धात्संशयः ॥”

अथ मन्त्रानादेशे गायत्री । देवलः ।
“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेधा विशुध्यति ।
दृष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुध्यति मलिनैकधा
दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्यग्यवर्षणश्चापि शीघ्रं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
प्रकृते गर्भिणी यत्र क्षियते यत्र मानुषः ।
चाण्डालैरुक्षितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः ॥
विष्णुनोपहतं यत्र कुणपो यत्र दृश्यते ।

एवं कश्चनभूयिष्ठा भूरमेधाति कथ्यते ।
 लमिकोटपदेषु दूषिता यच्च मेदिनी ।
 एषया कर्षणेः क्षिप्ता वान्तेष्वां दृष्टतां प्रजेत् ।
 नखदन्तनूजत्वकतुषपांशुरभीमलैः ।
 भस्मपङ्कजेष्वपि प्रच्छन्ना मणिना भवेत् ॥”
 वापनं नृदन्तरेण पूरणम् । ऊर्ध्वतं वासः ।
 एषा, वनीभूतस्त्रिणादि । चतुर्धादौ पञ्चानां मध्ये
 यथासम्भव ग्रहणम् । अङ्गिराः ।
 “शौचं सहस्रोमाणां वायव्यार्कैर्दक्षिणभिः ।
 रेतस्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं नैव दुष्यति ॥”
 सहस्रोमाणां कम्बलानाम् । इति शुद्धि-
 तत्त्वम् ।
 शवकान्यः, पुं, (शवः कान्यो यस्य ।) कुटुरः ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 शवग्रानं, स्त्री, (शवस्य ग्रानम् ।) शवग्रहणार्थ-
 खड्गः । मङ्गार खाट इति भाषा । तत्पञ्चायः ।
 काष्ठमल्लः २ । इति हारावली । खोटः ३
 खाटी ४ खाटिका ५ शवरथः ६ । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 शवरः, पुं, (शव + बाहुलकादः । यद्वा, शवं
 राति युक्तातीति । रा + कः ।) न्नेच्छजाति-
 विशेषः । इत्यमरः । मयूरपुच्छपरिधानो न्नेच्छः
 किरातः । पञ्चपरिधानः शवरः । इति तट्टी-
 कायां भरतः । पानीयम् । शिवः । इति
 मेदिनी । शास्त्रविशेषः । हस्तः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 शवरथः, पुं, (शवस्य रथः ।) शवयानम् । इति
 शब्दरत्नावली ।
 शवरलोभः, पुं, श्वेतलोभः । इति रत्नमाला ।
 शवरालयः, पुं, (शवरस्थालयः ।) शवरगृहम् ।
 तत्पञ्चायः । पक्षयः २ । इत्यमरः । पक्षयः ३ ।
 इति शब्दरत्नावली । शवरावासः ४ । इति
 हेमचन्द्रः ।
 शवरावासः, पुं, (शवरस्थावासः ।) शवरालयः ।
 इति हेमचन्द्रः ।
 शव(व)वलः, पुं, (शप आक्रोशे + “शपेर्वलः ॥”
 उणा० १ । १०७ । इति कलः वक्षान्तादेशः ।)
 कर्तुरवयवः । तद्वति, वि । इत्यमरः । (यथा,
 भागवते । ३ । २३ । २४ ।
 “अङ्गश्च मलपङ्केन संकुसं शवलस्तनम् ॥”)
 शवला, स्त्री, (शवल + क्लियां टाप् ।) शवलवर्णा
 गौः । इत्यमरभरतौ ।
 शवली, स्त्री, (शवलयोगादन्यतो डीप् ।) शवल-
 वर्णा गौः । इत्यमरभरतौ ।
 शवसानः, पुं, पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 वैदिकपदोऽयम् । शवधातोरौणादिकसानच्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
 शश, भवेन । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) शशी शशिशुशीः शशन्ति
 किरातयमकात् । शशति भक्तः भवेन गच्छ-
 तीत्यर्थः । त्र फल भज इत्यत्र वर्ज्जनमस्यैव ।
 दन्तान्लोऽयमपीत्येके । इति दुर्गादासः ॥

शशः, पुं, (शशति भवेन गच्छतीति । शश +
 अच् ।) नृगविशेषः । इत्यमरः । शशाश्च इति
 खरगोश इति च भाषा । (यथा, मनौ । २ । २७० ।
 “शशकुम्भेऽसु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥”)
 अस्य मांसगुणाः । स्वादुत्वम् । कषायत्वम् ।
 मलवृद्धकारित्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् ।
 शोथानोसारपित्तरक्तनाशत्वम् । रुच्यत्वम् ।
 इति राजवल्लभः । अपि च ।
 “शशमांसं विदोषघ्नं दीपनं न्यासकासनुत् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ।
 अन्यच्च ।
 “शशः शूली लोमकर्णो विदोषघ्नः प्रकीर्णतः ।
 शशः शीतो लघुर्मांसो रुच्यः स्वादुः सदा
 हितः ॥
 वृद्धिज्ञत् कफपित्तघ्नो वातसाधारणः स्मृतः ।
 क्वरातोसारशोषास्त्रासामयहरश्च सः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 आह्वेऽस्य मांसस्य दानफलं यथा,—
 “हविष्यान्नेन वै मांसं पायसेन च वत्सरम् ।
 मातृयहारिण्यकौरभश्राकुनिष्ठागपार्धतैः ।
 रेणुरौरववाराहशशशैर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
 मांसवृद्ध्याभिष्टयन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥”
 इति आहृततत्त्वम् ॥
 विष्णवे एतन्मांसस्य देयत्वं यथा,—
 “मार्गं मांसं तथा च्छागं शशां समनुयुज्यते ।
 एतानि हि प्रियाणि स्युः प्रयोज्यानि वसुधरे ॥”
 इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
 चन्द्रलाङ्घनः । इति धरणिः । वोलः । लोभः ।
 मनुष्यविशेषः । इति मेदिनी । स तु चतुर्विध-
 पुरुषान्तर्गतपुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “नृदुवचनसुग्रीलः कोमलाङ्गः सुकेशः
 सकलगुणविधानः सत्यवादी शशोऽयम् ॥”
 इति रतिमञ्जरी ।
 शशकः, पुं, (शश + क्त्वा कन् ।) शशः । यथा,
 “शशकः शलकी मोघा खड्गी कुम्भश्च पञ्चमः ।
 भक्ष्याः पञ्चनखैर्विते न भक्ष्यान्मृगजातयः ॥”
 इति स्मृतिः ।
 शशधरः, पुं, (शशस्य धरः ।) चन्द्रः । (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १० ।
 “इदं वक्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः ॥”)
 कर्पूरः । इत्यमरः ।
 शशभुक्तं, स्त्री, नखाघातः । इति शब्दमाला ।
 शशबिन्दुः, पुं, विष्णुः । राजविशेषः । इति मेदिनी ।
 (यथा, महाभारते । १ । १ । २२५ ।
 “रामं दाशरथिश्चैव शशबिन्दुं भगीरथम् ॥”)
 स तु चित्ररथपुत्रः । इति पुराणम् ।
 शशभट्ट, पुं, (शशं विभर्तीति । भट् + क्तिप् ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ७३ । २५६ ।
 “यक्षीतो राजशशभट्टं वैद्यासाधेन यक्ष्मणा ॥”)
 शशभट्ट, पुं, (शशभट्टं चन्द्रं विभर्तीति । भट् +
 क्तिप् ।) शिवः । यथा,—

“आत्मानं योगनिद्राश्च चिन्तयित्वा मन-
 विनी ।
 दक्षिणे स्पर्शरीरस्य भागाहं शशभट्टभट्टः ॥”
 इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ।
 शशलोम, [न] स्त्री, (शशस्य लोम ।) शशकस्य
 रोम । तत्पञ्चायः । शशोर्णम् २ । इत्यमरः ।
 (पुं, तन्नामकराजः । यथा, महाभारते ।
 १५ । २० । १४ ।
 “शशलोमा च राजासीत् राजन् परम-
 धार्मिकः ॥”)
 शशशम्बिका, स्त्री, जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ।
 शशस्यलो, स्त्री, अन्तर्ज्ज्वरी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 सा च गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः । अधुना होयाव
 इति नाम्ना ख्यातः ॥
 शशाङ्कः, पुं, (शशोऽङ्कं चिह्नं चिह्ने क्रोडे वा यस्य ।)
 चन्द्रः । इति हलायुधः । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १८ । ३६५ ।
 “स जनेर्हृदये तत्र शिखरे ज्वलितौघधौ ।
 शशाङ्क इव पूर्वोद्भूतदयस्यो विदूषकः ॥”)
 कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 शशाङ्गुलिः, स्त्री, ककटीभेदः । तत्पञ्चायः । बहु-
 फला २ तङ्गुली ३ चित्रसम्भवा ४ सुद्राक्षा ५
 लोमशफला ६ धूम्रा ७ दन्तफला ८ । अस्या
 गुणाः ।
 “शशाङ्गुलि स्तितकटुश्च कोमला
 कटुस्त्र्युक्ता मधुरा कफापहा ।
 पाके तु सान्ना मधुरा विदाहहतु
 कफे तु शुष्का रुचिस्तत्र दीपनी ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ।
 शशादः, पुं, (शशमतीति । अद + अच् ।) श्वेन-
 पत्नी । इति राजनिर्घण्टः । (दद्यात्पुत्रः ।
 यथा, महाभारते । ३ । २२१ । १ ।
 “दद्याको संस्थिते राजन् शशादः पृथिवी-
 मिमाम् ।
 प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽथोद्धायांशुपोऽभवत् ॥”
 अस्य विकृतिरिति नाम आसीत् । अयं हि
 पित्रनुज्ञातः आहार्यं मांसमानेतुं वनं गतः
 नृगान् आपादयामास ततोऽतिश्रान्तः सुत-
 परीत एकं शशमभक्षत् अतोऽस्य शशाद इति
 नाम अजायत । एतद्विवरणं भागवते । ६ । ६
 अध्याये तथा विष्णुपुराणे ४ । २ अध्याये च
 द्रष्टव्यम् ।)
 शशादनः, पुं, (शशमतीति । अद + क्तुः ।)
 श्वेनपत्नी । इत्यमरः ।
 शशिकला, स्त्री, पञ्चदशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
 यथा,—
 “गुरुनिधनमनु लघुरिह शशिकला ।
 मलयजतिलकसमुदितशशिकला
 व्रजयुवतिलकसदलिकगगनगता ।
 सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं
 व्यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥”
 इति हृदयमञ्जरी ।

शशी

(शशिनः कला । चन्द्रकला । यथा,—
“कमलिनो मलिनो दिवसाद्ये
शशिकला विलला सखदाद्ये ।
इति विचित्रिन्द्रे प्रमदासुखम्
भवति विज्ञतमः क्रमशो जनः ॥”

इत्युद्धटः ॥)

शशिकान्तं, क्षी, (शशी कान्तो यस्य ।) कुसुदम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शशिकान्तः, पुं, (शशी कान्तो यस्य ।) चन्द्रकान्त-
मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, वृहत्-
संहितायाम् । ८० । ४ ।

“वेदूयविपुलकविमलक-

राजमणिस्फटिकशशिकान्ताः ॥”

शशिक्षणः, पुं, (शशी क्षणे यस्य ।) भस्माटपुर-
राजः । यथा,—

“ततः शशिक्षणो राजा युद्धादाहूय पुत्रकान् ।
सुशान्ताया मतिं युद्धारमं प्रादात् स कल्कये ।
विश्राख्यपभूपाश्च वचिराश्च संयुगम् ।
श्रयाकर्मवृषेणापि भस्माटं पुरमाययुः ॥”

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥

शशिप्रभं, क्षी, (शशिनः प्रभेव प्रभा यस्य ।)
कुसुदम् । इति शब्दमाणा । सुक्ता । इति

राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रप्रभायुक्ते, त्रि । (चन्द्रप्रभा-
सङ्ग्रे च, त्रि । यथा महाभारते । १ । ६ । ४ ।

“तस्या वासः समुद्रं मारुतेन शशिप्रभम् ॥”

शशिप्रभा, क्षी, (शशिनः प्रभा ।) ज्योत्स्ना ।
इति जटाधरः ॥

शशिभूषणः, पुं, (शशी भूषणं यस्य ।) शिवः ।
इति शशिशंखरशब्ददर्शनात् ॥

शशिखेखा, क्षी, चन्द्रकला । गुह्यी । उक्तमेदः ।
इति मेदिनी । तद्वृत्तस्य लक्षणादि यथा,—

“क्षी मो धौ चेत् भवेतां सप्ताष्टकेचन्द्रखेखा ।
चिह्नेदे ते सुरारे पाक्षप्रकाशा लघाङ्गी
नानाकारं दुर्गलं न भावते विभती सा ।
राक्षामोदस्य मध्ये लीला यथा चन्द्रखेखा
किञ्चाना तां करन्तो धत्ते भुवं जीवयोगम् ॥”
इति हृन्दीभङ्गरी ॥

शशिवाटिका, क्षी, पुनर्नवा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शशिशेखरः, पुं, (शशी शेखरे यस्य ।) शिवः ।
इति हज्जायुधः । (यथा, कथासरित्सागरे ।

१ । २२ ।

“तस्याः स्तुतिवचो वृहत्तामङ्गमधिरोप्य सः ।
किन्नि प्रियं कारोमीति वभाषे शशिशेखरः ॥”

बृहमेदः । तत्पर्यायः । हरिश्चन्द्रः २ देवकः २
चक्रसम्बरः ४ देवः ५ वज्रकपाली ६ निशुम्भी ७
वज्रटीकः ८ । इति चिकित्साशेषः ॥

शशी, [न] पुं, (शशीऽस्यास्तीति । शश + इनिः ।)
चन्द्रः । यथा,—

“दिमांशुचन्द्रमाचन्द्रः शशी चन्द्रो हिमयुतिः ।
भरतधृतशब्दाण्यः ॥

(यथा च हितोपदेशे ।

शकुली

शकुली

“शशिनस्तुल्यं शोऽपि निह्नः परिभूयते ॥”

अहङ्गाविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

शशीर्णं, क्षी, (शशस्य उर्णा । अभिधानात् क्षी-
वत्वम् ।) शशस्य लोम । इत्यमरः ॥

शश्वत्, य, (शश + वाङ्मलकाङ् ।) पुनःपुनः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायाम् । ६ । ३१ ।

“क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तं निय-
कृतिः ॥”

शश, वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) शशति । इति दुर्गादासः ॥

शष्कुलः, पुं, क्षितिः । इति शब्दचन्द्रिका । उर-
करमुखा इति भाषा ॥

शष्कुली, क्षी, (शष्कुल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
तिलतण्डुलमाषमिश्रितयवागुः । इति शब्द-
चन्द्रिका । कर्णरश्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यभेदः । सौरी । इति हिन्दी भाषा । अस्या
गुणाः ।

‘शष्कुली माहिनी वृद्धा मधुरा तुवरा

सुता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(पिष्टकविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।
२२८ । ६२ ।

“पायसं लहरं मांसमपूपानच शष्कुलीः ॥”

शष्क्यं, क्षी, (शश हिंसायाम् + “ख्यप्रतिपशय-
वाच्यरूपपर्येतत्त्वाः ।” उणा० १ । २६ । इति
यत्वं निपादते ।) बालढ्यम् । इत्यमरः ॥
(यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।

“गङ्गाप्रपातात्तन्विष्णुशष्क्यं
गौरीगुरोर्गङ्गरमाविवश ॥”

शस, उ वधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् । क्रावेट् ।) उ, शसित्वा शस्त्वा ।

इति दुर्गादासः ॥

शस, इ ड आशिशि । आङ्पूर्वकोऽयम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।)

इ, आशंस्यते । ड, आशंसते । आशीरिदार्थ-
शसनम् । इत्यायामित्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

शसनं, क्षी, (शस + क्युट् ।) यशार्थपशुहननम् ।
इति शसनशब्दटीकायां रामायनम् ॥ (शस्यते
हन्त्यतेऽत्र इत्यधिकरणे क्युटि हत्यास्यावम् ।

यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । १४ ।

“मित्रक्रवो यच्छसनेन गावः ॥”

“शसने विशसनस्थाने ॥” इति तद्गाय्ये सायणः ॥

शष्कुली, क्षी, पिष्टकविशेषः । पुनी पिटा इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ७ । ६२ । ७ ।

“भोदकान् पूरिकापूपान् धानाधमक-

शष्कुलीः ॥”

अस्या गुणाः ।

“पर्यटा लघवो रूक्षाः शष्कुल्याः कषपित्तलाः ॥”
काञ्चिकयुक्ततिलशष्कुली व्याख्या यथा,—

“मांसैरिन्नुविकाराश्च काञ्चिकैस्तिलशष्कुलीम् ।
मूलकं माषस्त्रयेण मधुना च न भक्षयेत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

शस्तं

वृथा तद्वत्तत्प्रायश्चित्तं यथा । वृथा
पायसपुपशष्कुलीकशरसंयावशिशुजोहितवृत्त-
निर्यासामेधप्रभवानां भक्षणे कामतच्छास्त्रीप-
वासः । अकामतच्छास्त्रं । चक्षियादीनां पाद-
पादहानिः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

शस्तं, इ र लु खमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इ, शंस्यते । नमध्य-

पाठेऽपि नस्य उपधात्वाभावात् लोपाभावे
इदनुबन्धो वेदेष्वारणभेदार्थः । लु, शंसि । र,
वैदिकः । इति दुर्गादासः ॥

शस्तं, क्षी, (शसु + क्तः ।) कल्याणम् । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १० । ४२ ।

“लक्षयित्वा पुरोधस्तु बहुशस्तं नराधिपम् ॥”
शरीरम् । इति चिकित्साशेषः ॥

शस्तः, त्रि, कल्याणयुक्तः । सुतः । इत्यमरः ॥
प्रशस्तः । इति मेदिनी । (यथा, भागवते ।

३ । २६ । १५ ।

“क्षयायोगेन शस्तेन नातिर्हिंस्रेण निवृणः ॥”
निहतः । यथा, महाभारते । ३ । ४० । ३ ।

“शक्राभिवेके समहृदनुज्ज्वलदनिखनम् ।
प्रयत्न दानवाः शस्ताख्यया लघ्येन च प्रभो ॥”

शस्तकं, क्षी, अङ्गुलित्रायम् । यथा,—
“अङ्गुलित्रं शस्तकञ्च तथा चाङ्गुलरश्चकम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

शस्तकेशकः, त्रि, (शस्ताः केशा यस्य कन् ।
प्रशस्तकेशयुक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ ।

शस्तं, क्षी, (शस्यते हिंस्यते अनेन । “अमिन्वि-
मिदिशसिभ्यः क्तः ।” उणा० ४ । १६३ । इति

कः । यद्वा, “दात्रीशसुयुजेति ।” ३ । २ । ८० ।
इति द्रुम् ।) लोचम् । अक्षम् । इत्यमरः ॥

शस्त्रास्त्रेवैवृधा सुक्तेरित्यादिदर्शनात् शस्त्रा-
स्त्रयोः कश्चिद्देमाह । येन करपृथेन हन्यते

तत् शस्त्रं खड्गादि । येन क्षिप्तेन हन्यते
तदस्त्रं काष्ठादि । इति तट्टीकार्या भरतः ॥

तत्पर्यायः ।

“अस्त्रे शस्त्रं प्रहरणमुद्धातो हेतिरायुधः ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

“एकेकमस्त्रं शस्त्रञ्च देवैर्मैतुं वक्षसधा ।
चिह्नेदे लीकयेवेशो जगतां मधुसूदनः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ३० अध्यायः ॥
अस्त्रं मन्त्राभिर्मन्त्रितम् । शस्त्रं तदितरत् । इति

तट्टीका ॥ ॥ राज्ञा अस्त्राचार्यो यथा,—
“यन्मयुक्ते पाण्डियुक्ते अयुक्ते युक्तधारिते ।

अस्त्राचार्यो निरुद्धैः कुशलस्य विशिष्यते ॥”
तद्गगारनियुक्तस्य लक्षणं यथा,—

“स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजायता ।
राजः स्यादायुधागारं दक्षः कर्मसु चोद्यतः ॥”

इति मात्स्ये १८ अध्यायः ॥

अस्त्रचिकित्सा यथा । अथातोऽयोपहरणीय-
मध्यायं व्याख्यास्यामः । त्रिविधं कर्म । पूर्व-

कर्म प्रधानकर्म पश्चात्कर्म इति । तद्व्याधिं
प्रत्युपदेश्यामः । अस्त्रिन् शस्त्रे शस्त्रकर्म-

श्रुतं

प्राधान्यात् श्रुतकर्मैव तावत् पूर्वमुपदेष्टव्यम-
स्तत्त्वसम्प्राप्तये । तच्च श्रुतकर्मोपदेष्टव्यम् ।
तद्वया । हेतुं भेदां लेखं वेद्यमेवमाह्वयं
विश्रायं खीयमिति ॥ ७ ॥ अतोऽन्यतमं कर्म
चकीर्षता वेद्येन पूर्वमेवोपकल्पयितव्यम् ।
तद्वया । यत्तश्चकाराभिप्रायकाश्चक्षुस्तु-
जलौकालाङ्गनामवोष्टपिचुल्लोत-स्त्रचपत्रपट्टमधु-
घृतवसापयस्तेतर्पणकाषायालेपनकल्पाद्यन-
श्रीनोष्ठीदकटाहारीनि परिकर्मिणश्च
क्षिप्वाः स्थिरा बलवन्तः । ततः प्रशस्तेषु निधि-
करणसुहृत्तर्पणचक्षुषु दध्यन्तामपानरक्षैरपि
विप्रां भिषज्चाद्यैरित्या कृतवलिमङ्गलस्ति-
वाचनं लघु भुक्तवन्तं प्रादुस्तुमातुरसु-
यन्तवित्वा प्रत्यहसुखी वैद्यो मर्मेशिराङ्गायु-
सन्ध्यास्थिमनीः परिहरन्ननुलोमं श्रुतं विद-
ध्यादाप्यदर्शनात् सहादेवापहरेच्छ्रमाशु च ।
महत्स्वपि च पाकैश्च ह्यङ्गुलं चङ्गुलं वा श्रु-
पदस्तुम् । तत्रायतो विशालः समः सुविभक्त
इति ब्रह्मगुणाः । भवतश्चात्र ।

“आयतश्च विशालश्च सुविभक्तो निराश्रयः ।
प्राप्तकालकृतश्चापि व्रणः कर्मणि शस्यते ॥
शौच्यमाशु क्रिया श्रुतैश्चण्डकस्त्रेदेवपृ ।
असंभोहश्च वेदास्य श्रुतकर्मणि शस्यते ॥”
एकेन वा व्रणेनाशुष्यमायेनान्तरावुह्यावेत्य
अपरान् व्रणान् कुर्व्यात् । भवन्ति चात्र ।
“यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।
तत्र तत्र व्रणं कुर्व्याद्वया दोषो न तिष्ठति ॥”
तत्र भृगुश्च श्रुतललाटाक्षिपुटोष्ठदन्तवैद्यका-
कुचिवक्त्रेभ्यो तिर्यक्छेद उक्तः ॥
“चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेभ्य कारयेत् ।
अर्धचन्द्राकृतौ चापि गुदे मेद्रे च बुद्धिमान् ॥”
अन्यथा तु शिराङ्गायुच्छेदनादतिमात्रं वेदना
चिराद्व्रणसंरोहो मांसकन्दौ प्रादुर्भावयेति ।
अङ्गमर्धोदराश्रोत्रशरीरभगन्दरमुखरोगेष्वभुक्त-
वतः कर्म कुर्वीत । ततः श्रुतमवतार्य श्रोता-
भिरङ्गिरातुरमात्रास्य समन्तात् परिपीडा-
कृत्वा व्रणमभिमन्थ्य प्रक्षाल्य कषायेण श्रोते-
नोदकमादाय तिलकल्पाद्यधुषर्पिःप्रगाढाभौषध-
युक्तां वृत्तिं प्रणिदध्यात् । ततः कल्पाच्छाद्य
नातिक्षिप्वा नातिरुद्धा नातिघनां कवलिकां
दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बन्ध्यादेनारचोन्नेधू पैर्धूपये-
द्रचोन्नेधू मन्ने रक्षां कुर्वीत । ततो गुग्गुलु-
गुरुसर्ज्वरसवचागौरसर्वपचूर्णैर्लवणनिम्बपत्रया
मिश्रेरान्ययुक्तैर्धूपैर्धूपयेत् । आण्यशेषेण चास्य
प्राणान् समालभेत । उदङ्कुम्भाच्चापो यद्दौल्ला
प्रोक्षयन् रक्षाकर्म कुर्व्यात्तद्व्यामः ॥ ७ ॥
“क्षत्वा नां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्म करिष्यामि जज्ञा तद्गुमन्मताम् ॥
नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वां जज्ञादा ब्रह्म तान् सदा ॥
पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्थु त्वां ते नमस्कृताः ॥

इदं

श्रुतः

पान्थु त्वां सुनयो ज्ञायाः दिव्या राजर्षयस्तथा ।
पञ्चताक्षैव नद्यश्च सर्व्वाः सर्व्वेऽपि सागराः ॥
अग्नी रजतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
सोमो व्यानमपानं ते पर्य्यग्यः परिरजतु ॥
उदानं विद्युतः पान्थु समानं क्षतयित्रवः ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्भुवनेत्ये मतिं तथा ॥
कामाक्षि पान्थु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरजतु ।
प्रज्ञां ते वरुणी राजा सप्तमी नाभिमण्डलम् ॥
चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं ह्यायां पान्थु निशाचव ॥
रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमागण्योषधयस्तथा ।
आकाशं स्वानि ते पातु देहं तव वसुधरा ॥
वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो जज्ञात्मानं ध्रुवो भुवौ ॥
एता देहे विशेषेण तव निव्या हि देवताः ।
एतास्त्वा सततं पान्थु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्व-
ताम् ।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यो च स्वस्ति नारदपञ्चतौ ।
स्वस्त्यपिष्वेव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
पितामहलता रक्षा स्वस्त्यायुर्वैर्हतां तव ।
इत्यस्ति प्रशान्त्यन्तु सदा भव गतयथः ॥”

इति स्वाहा ॥

“एतेर्ज्ज्वालाकर्मन्नेः क्षत्वा योधिर्विनाशनेः ।
मयेवं क्षतरत्नस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥” ७ ॥
ततः क्षतरत्नमातुरमागारं प्रवेष्ट्याचारिक-
मादिशेत् । तत्क्षत्तौयेऽहनि विमुच्येवं बन्धो-
याङ्गुलपट्टेन । न चेनं त्वरमाणोऽपरेतुर्मोक्ष-
येत् । द्वितीयदिवसे परिमोक्षयादियद्यतो
व्रणश्चिरादुपसंरोहति तीव्ररजश्च भवति । अत
ऊर्ध्वं दोषकालबलादीनवेत्य कषायालेपनवत्या-
हाराचारान् विदध्यात् । न चेनं त्वरमाणः
सान्दर्भं रोपयेत् स त्वत्येनाप्यपचारेणाभ्य-
न्तरसुखं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति । भवन्ति
चात्र ।

“तस्मादन्तर्ज्ज्वास्त्रैव सुशुद्धं रोपयेद्व्रणम् ।
रुष्टेऽप्यजीर्णव्यायामयवायादीन् विवर्जयेत् ॥
हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्यसम्भवात् ।
मासान् षट् सप्त वा नृणां विधिरेशः प्रशस्यते ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् ।
त्राह्यात् ह्यङ्गुलं रक्षद्वयोश्चवर्षास्त्रपि च बुद्धि-
मान् ॥

अतिपातेषु रोगेषु नेच्छेद्विधिममं भिषक् ।
प्रदीमागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्व्यात् प्रतिक्रियाम् ॥
या वेदना श्रुतिपातजता
तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः ।
हृतेन सा श्रान्तिसुपैति सिक्ता
कोष्णेन यष्टीमधुकावितेन ॥”

इति सुश्रुते ५ अध्यायः ॥

श्रुतः, पुं, (श्रुतत्वेनेति । श्रुत वधे + “आसिच-
मिदिश्रुतः ऋः ।” उणा-०१।१६१ इति ऋः ।
यद्वा, दान्त्रीश्रुतयुजेति ।” १ । २ । १२२ ।

श्रुतः

इति दृग् ।) खड्गः । यथा,—

“रिष्टिः खड्गस्तरवारिः श्रुतो भद्रात्मजश्च
सः ॥”

इति विकाशशेषः ॥

श्रुतकं, स्त्री, (श्रुतमेव । स्त्री कन् ।) जीह्वम् ।
इत्यमरः ॥

श्रुतकोशतः, पुं, (श्रुतस्य खड्गस्य कोश इव
ततः ।) महापिच्छीतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रुतजीवी, [न] (श्रुतेण जीवतीति । जीव +
णिनिः ।) श्रुताजीवः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, दृष्टत्वं हितायाम् । १७ । २४ ।

“रविजेन सिते विजिते

गणसुखाः श्रुतजीविनः चक्षुम् ॥”

श्रुतधारणजीवकः, त्रि, (श्रुतधारणेन जीव-
तीति । जीव + णुल् ।) श्रुताजीवः । इति
शब्दरत्नावली ॥

श्रुतपाणिः, त्रि, (श्रुतं पाणौ यस्य ।) श्रु-
तस्तः । यथा,—

“उल्काहस्तीऽपिदो ज्ञेयः श्रुतपाणिश्च

घातकः ।

केशाकेशिग्रहीतश्च युगपत पारदारिकः ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“अपिदो गरदश्चैव श्रुतपाणिर्धनपट्टः ।

क्षेत्रदारापहारी च वृक्षेति आततायिनः ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

श्रुतभृत्, त्रि, श्रुतधारो । श्रुतं विभर्षीति ।
भृतातोः क्षिप्रप्रत्ययेन नियममेतत् ॥ (यथा,
रघुः । २ । ४० ।

“श्रुतेण रत्नं यदश्वरत्नं

न तद्वयः श्रुतभृतां चिद्योति ॥”

श्रुतमार्जः, पुं, (श्रुताणि मार्ज्येति । ऋज + अण् ।)
श्रुतमार्जनकर्ता । सिकलगर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अविधावकः २ । इत्यमरः ॥ अश्रु-
मार्जः ३ अविधावः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
श्रुताजीवः ५ अमासक्तः ६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

श्रुतहतः, त्रि, (श्रुतेण हतः ।) श्रुताघातेन
हतः । तस्याशौचादि यथा । याज्ञः ।

“क्षतेन ज्ञियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्विधा ।

आसपाह्यात्त्रिरात्रं स्यात् दशरात्रमतः परम् ॥

श्रुताघाते त्रिहृद्द्वयं यदि कश्चित् प्रमीयते ।

अशौचं प्राप्तं तत्र सर्व्ववर्षेभ्यु नित्यशः ॥”

अत्र श्रुतघातपदं क्षतेतरश्रुतघातपरं पारि-
भाषिकश्रुतघातपरमपि । यथा, देवीपुराणे ।

“पश्चिमत्यन्तेर्गैर्त्ये तु दंष्ट्रद्विज्जिह्वैर्हताः ।

पतनान्मृगप्रायेज्ज्वापि विषवन्धनैः ।

मृता जलप्रवेशेन ते वै श्रुतहताः स्मृताः ॥”

अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विजलमृताणां
दिनग्रहणे अग्रव्यवसायः स्यात् । न च श्रांक्षीय-
व्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव युक्तत्व-
मिति वाच्यं आह पारिभाषिकापारिभाषिक-

शस्त्रह

शस्त्रघातप्रवृत्तवद्वापि तथायुक्तत्वात् पारि-
भाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः ॥ * ॥
“क्रोधान् प्रायं विधं वद्धं शस्त्रमुद्वहनं जलम् ।
गिरिचप्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
महापातकिनो ये च पतितस्ते प्रकीर्त्तिताः ।
पतितानां न दाहः स्यान्मान्येष्टिर्नास्ति सन्धयः ॥
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं आह्लादिकं कश्चित् ।
एतानि पतितानाञ्च यः करोति विमोहितः ।
तत्र कच्छुयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥ * ॥
तद्विद्वत् मरीचिः ।
“विषशस्त्रापादाद्विषगन्त्राश्रयघातिनाम् ।
चतुर्दंष्ट्रां क्रिया कार्या अन्येषाम् विगर्हिता ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
शस्त्रहतचतुर्दंष्ट्री, स्त्री, (शस्त्रहतानां चतुर्दंष्ट्री ।
युद्धादिहतानां आह्लादिकर्मणि प्रशस्ततया-
स्यास्तथात्वम् ।) गौणान्वितकृष्णचतुर्दंष्ट्री ।
गौणकार्तिककृष्णचतुर्दंष्ट्री च । यथा, लिङ्ग-
पुराणम् ।
“दीपमालां तथा कृष्णचतुर्दंष्ट्रां शिवाग्रतः ।
चतुष्पथे च नद्याश्च चत्वर्येण गृहेषु च ।
एकविंशकुलोपेतो वसेच्छिवपुरे नरः ॥”
अत्र शस्त्रहतानामुत्कादानं अन्येषाम् दर्शे ।
इति संवत्सरकौस्तुभे ॥ * ॥ अन्यत्र । अथ
शस्त्रहतचतुर्दंष्ट्री तत्र विष्णुः । युद्धहतानां
आह्लादिकर्मणि चतुर्दंष्ट्री प्रशस्ता । युद्धहताना-
मेवेति न नियमार्थमिदम् । ब्रह्मपुराणे ।
“प्रायोऽनश्वनशस्त्रादिविषातुद्वन्द्विनामथा ।
चतुर्दंष्ट्या कर्मणं तद्वर्णमिति निश्चयः ॥”
प्रायो महापथगमनम् । वायुपुराणे ।
“युवानस्तु गृहे यस्य गृहास्तेषाम् दापयेत् ।
शस्त्रेण तु हता ये वे तेषां दद्याच्चतुर्दंष्ट्रीम् ॥”
युवान एव पित्रादयो नृता इत्यर्थः । मरीचिः ।
“विषशस्त्रापादाद्विषगन्त्राश्रयघातिनाम् ।
चतुर्दंष्ट्रां क्रिया कार्या अन्येषाम् विगर्हिता ॥”
ब्राह्मणहतघातोऽस्यास्तीति ब्राह्मणघातो ये च
वे ब्राह्मणे हता इति ब्रह्मपुराणवचनान् । न तु
हतब्राह्मणघातः तस्य पतितत्वात् अन्येषाम-
शस्त्रादिहतानाम् । एतच्च शस्त्रहतआहं
विष्णुादिभिः सामान्यप्रकरणलिखनान् सकल-
कृष्णपञ्चसाधारणं पित्रादीनामेव पार्वणविधि-
प्रकरणात् पार्वणविधिना कार्यम् ।
“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् यत् प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं कुर्व्यादूर्ध्वयित्वा नृताहनि ॥”
इति शस्त्रवचनाच्च ॥ * ॥
ननु अन्येषाम् विगर्हिता इति श्रवणात् । कथं
त्रैपुराणिकपार्वणविधिः । न यस्य पुरुषाख्य
एव शस्त्रहतस्तस्य त्रैपुराणिकविधिरुपपद्यते ।
एवं यस्य हा शस्त्रहतवेको वा तेनापि त्रैपुर-
ाणिकैकपुराणिकं पार्वणं कर्मयम् । यथा, मनुः ।
“पिता यस्य तु वृत्तः स्यात् जीवेचापि पिता-
महः ।
पितुः सनामवङ्गीर्त्तं कर्मयेत् प्रपितामहम् ॥”

शस्त्रह

तथा हारीतः ।
“पितामहेऽपि जीवे वै पितर्येव समापयेत् ॥”
नन्वेकोहिदमेव श्रूयते । यथा शक्तः ।
“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् यत् पितृभ्यः प्रदीयते ।
एकोहिदविधानेन तत् कार्यं शस्त्रघातिने ॥”
भविष्यपुराणे ।
“समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।
चतुर्दंष्ट्या कर्मण्येकोहिदं न पार्वणम् ॥
चतुर्दंष्ट्या यच्छाहं सपिण्डीकरणे कृते ।
एकोहिदविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिने ॥” * ॥
उच्यते । एषा वचनानाममूलकत्वात् समूलत्वे-
ऽपि पार्वणाशक्तविषयायितानि विष्णुादिवच-
नेषु पार्वणावगतेः । आन्नादीनाम् शस्त्रहता-
नामेकोहिदविधिना कार्यम् ।
“अपुत्रा ये नृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च
ये ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोहिदं न पार्वणम् ॥”
इत्यापस्तम्बवचनेन पार्वणनिषेधात् । तच्च न
सकलकृष्णपञ्चसाधारणं विष्णुादिवचनेषु आह-
शब्दस्य पार्वणपरलोक्तेः । किन्त्वान्वितमासीय-
कृष्णपञ्चविषयम् । ब्रह्मपुराणे प्रायोऽनश्वने-
त्यादिना सकलकृष्णपञ्चसाधारणं आहमभि-
धाय आश्रिते । तर्पणीयाश्चतुर्दंष्ट्रां सुप्रपिण्डी-
दकक्रिया । इति यत् पुनरभिधानं तच्छस्त्र-
हतआह्लादिविषयं अतएव तत्रैवामावास्यायां
पितरः पूज्या नान्दीमुख्या अपीति वृद्धप्रपिता-
महादीनामपि आहं दर्शितम् । इत्यच्च चतु-
र्दंष्ट्यामशस्त्रहतआहनिन्दा आश्रितमासीय-
पञ्चआह्लादिकल्पयतिरिक्तसामान्यकृष्णपञ्चवि-
हितआह्लादिकाम्यआह्लादविषया प्रकरणभेदेन आह-
कर्मभेदान् सामान्यविषयान्यायान् इतरथा चतु-
र्दंष्ट्रां संक्रान्तिआह्लादशस्त्रहतनिन्दा स्यात् ।
अतएव कृष्णपञ्चे दृश्यमादौ वर्णयित्वा चतु-
र्दंष्ट्रीमिति मनुवचनेऽपि चतुर्दंष्ट्रीवर्णनं पञ्च-
आह्लादिव्यतिरिक्तआह्लादविषयम् ॥ * ॥ ननु
शस्त्रादिहतानां आह्लादनिषेधः श्रूयते । तथा
ह्यगलेयः ।
“शस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिर्दंष्ट्रिसरीसृपैः ।
आत्मनस्याग्निनाश्चैव आहमेवां न कारयेत् ॥”
सत्यं बुद्धिपूर्वहतानामेव । प्रमादहतानाम्
आह्लादिकमाहाङ्गिराः ।
“अथ कश्चित् प्रमादेन श्रियतेऽमुदकादिभिः ।
अशौचं तस्य कर्मण्यं कर्मथा चोदकक्रिया ॥”
अबुद्धिपूर्वमपि शृङ्गादिभिः क्रीडां कुर्वन्तां
नृतानां न कर्मयम् । यथा, ब्रह्मपुराणम् ।
“शृङ्गिर्दंष्ट्रिनिखालविषवद्विह्वलया जलेः ।
आदरात् परिहर्मेयः कुर्वन् क्रीडां नृतस्तु यः ॥”
परिहर्मेयः आह्लादौ शस्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्व-
हतानामपि कर्मयम् । यथाह वृहदारण्यकः ।

शस्त्र

“वृद्धः शौचकृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभियक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भगवन्मनश्चानादिभिः ॥
अस्य त्रिरात्रमशौचं द्वितीये त्वस्त्रिसन्धयः ।
तृतीये तूदकं लब्ध्वा चतुर्थं आहमिष्यते ॥”
एवं क्रीडाव्यतिरेकेणाबुद्धिपूर्वं नृताः शस्त्रानु-
मत्या बुद्धिपूर्वकत्वात् अपि आह्लादाः कथं
सुप्रपिण्डीदकत्वमिति चेत् गौणमिति श्रूयः ।
बुद्धिपूर्वं पिण्डीदकक्रियाणोपादिति । इति
आह्लादविवेकः ॥
शस्त्रहस्तः, पुं, शस्त्रं हस्ते यस्य सः । इति शस्त्र-
पाणिशब्ददर्शनात् ॥
शस्त्राजीवः, त्रि, (शस्त्रेण आजीवतीति । आ +
जीव + अच् ।) असिजीवी । तत्पर्यायः ।
काण्डपृष्ठः २ आयुधीयः ३ आयुधिकः ४ ।
इत्यमरः ॥ काण्डपृष्ठः ५ । इति तट्टीका ॥
काण्डपृष्ठः ६ शस्त्रधारणजीवकः ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥
शस्त्राभ्यासः, पुं, (शस्त्राणां अभ्यासः ।) अस्त्र-
शिक्षा । तत्पर्यायः । खुरली २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
शस्त्रायसं, स्त्री, (शस्त्रार्थं यदायसम् ।) जोहम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शस्त्री, स्त्री, (शस्त्रं धृत्वा स्त्रियां ङीप् ।)
दुरिका । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ४।४४।
“शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशुदतमभ-
श्यामच्छति नीली सलिलस्य ॥”)
शस्त्री, [न] त्रि, शस्त्रविशेषः । अस्त्रधारो ।
शस्त्रशब्दादिनृप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । (यथा,
कामन्दकीयनीतिसारे । ७ । ३७ ।
“आप्तशस्त्रानुगतः प्रविशेच्च
सङ्कटेषु गृहेषु न तिष्ठेत् ॥”)
शस्त्रं, स्त्री, बालकृष्णम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
प्रतिभाह्वानिः । इति अटाधरः ॥
शस्त्रं, स्त्री, (शस्त्रं + “तकिशसिचतियतीति ।”
३।१।६७। इत्यस्य वार्तिकोक्त्या यत् ।) वृत्तादि-
निर्यस्तम् । तत्पर्यायः । फलम् २ । इत्यमरः ॥
वृत्ताणां लतादीनाञ्च फलं निष्पन्नत्वमागतं
आह्लादिकं शस्त्रं सस्यपदवाच्यं इत्यन्वयः ।
फलति निष्पद्यते फलं फलनिष्पत्तौ पञ्चादित्वा-
दन् । सक्ति स्वपति सस्यं सस्यं लुर स्वप्ने लङ्गो-
रिति यः सस्यं हिदन्त्यम् । यान्यकविकथाबुद्धय-
एव नीरसस्यमनोहरो देश इति नलदमयन्तो-
क्षेपात् ।
“अंसनं सीसकं सस्यं यस्तं साक्षा च साध-
सम् ॥”
इत्युपविवेकाच्च । तालयादिदन्त्यान्तश्च तथा
हि श्वत्सु चिंसास्तुथोरित्यस्मात् लृट् ष्ठेनेति
क्यपि यत् शस्त्रं तत् क्रियावाच्येऽपि ष्ठेनेति
दृश्यते । तालया अपि दन्त्याश्च शस्त्रभूकर-
पांशव इत्युपभेदः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥
शस्त्रध्यानादि । यथा,—
“शस्त्रं चेत्यगतं प्राहुः सतुषं ध्यायन्त्यते ।

शस्यध्वं

आमं वितुषमिदुक्तं खिन्नमनसुदाहृतम् ॥”
इति स्मृतिः ॥
शस्यध्वं यथा,—
“ब्रीह्यश्च यवाश्चैव गोधूमाश्चाणवक्त्रिलाः ।
प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरूपाः सचीनकाः ॥”
उदाराः दीर्घशालयः ।
“माषा मुक्ता मसूराश्च निष्पावाः सकलतृकाः ।
आप्लव्यश्चककाश्चैव शणाः सप्तदश स्मृताः ॥
इत्येता ओषधीनाम् गान्ध्याणां जातयो सुते ॥”
गान्धारगुणशस्यानि यथा,—
“ओषधी यज्ञियाश्चैव गान्धारगुणाश्चतुर्दश ।
ब्रीह्यश्च यवा माषा गोधूमाश्चाणवक्त्रिलाः ॥
प्रियङ्गुसप्तमा स्मृते अष्टमास्तु कुलतृकाः ।
श्यामाकाश्च यवा वारा जर्जलाः सगवेधुकाः ॥
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तथा मर्कटका सुते ।
गान्धारगुणाः स्मृता स्तेना ओषधस्तु चतुर्दश ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्यायः ॥ ॥
नवशस्यसम्भोगनक्षत्राणि यथा,—
“अगुराधा नृगशिरो रेवती चोत्तराश्वयः ।
हस्ता चित्रा मघा पुष्या अवघा च पुनर्वसुः ॥
रोहिणी नवशस्यादिनवशस्याश्रमादिषु ।
प्रशस्तं नवपोठादिसम्भोगं गृहविहृदेत् ॥” ॥
नवशस्यश्राद्धादिकालो यथा,—
“शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादथे श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥”
इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवशस्येष्टे ।
“श्यामाकैर्ब्रीहिक्षेव यवेरन्योन्यकालतः ।
प्राग्यज्ञं युज्यतेऽवश्यं न त्वत्राययगात्तयः ॥”
इति कालान्तरदर्शनात् श्राद्धेऽपि तथा ।
आययज्ञं नवशस्येष्टिः ।
“वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवमं शस्यते बुधेः ।
अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव ज्ञतं भवेत् ॥
धनुषि यत् ज्ञतं श्राद्धं नृगनेचासु रात्रियु ।
पितरस्तप्त गृह्णन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षुः ॥”
अपरे कृष्णपक्षे ।
“पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवमं नाचरेदुधः ।
भवेत् नृगान्तरे रोगी पिष्टुर्णा नोपतिष्ठते ॥
यद्यपि ब्रीह्यपाके च यवपाके च पार्थिव ।
न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥”
इति विष्णुधर्मोत्तरवचने श्राद्धं प्रति ब्रीह्यव-
पाकयोर्निमित्तत्वं प्रतीयते । तथापि नवोदके
नवान्ने च इति श्रातातपवचने पूर्वोक्तबहुषु
वचनेषु च नवान्नस्य श्रुतेर्नवान्नत्वेनैवोभयसाधा-
रणं निमित्तं लाघवात् । अभिलापवाक्ये नवा-
न्नागमनिमित्तमिति नियोज्यम् । न तु यवान्ना-
गमादि । वृश्चिके शुक्लपक्षे च इति तु धनुरादि-
पक्षेदक्षोत्तरगाणकालमध्ये वृश्चिकस्य प्राशस्य-
मात्रार्थं न तु श्राद्धान्तरार्थमिति । इति मल-
मासतत्त्वम् ॥ अन्यत् नवान्नशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शस्यध्वंसी, [न] पुं, (शस्यानि ध्वंसयतीति ।
ध्वंस + गिन्) तुमवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शस्यनाशकं, चि ॥

शकः

शस्यमञ्जरी, स्त्री, (शस्यस्य मञ्जरी ।) अभिनव-
निर्गोतधान्यादिशीर्षकम् । शीघ्र इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कणिशम् २ । इत्यमरः ॥ कणिशः
३ कणिशः ४ । इति तट्टीका ॥
शस्यशूकं, स्त्री, (शस्यस्य शूकम् ।) शस्यस्य
तीक्ष्णायम् । शुद्धा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
किंशारः २ । इत्यमरः ॥
शस्यसम्बरः, पुं, सालवृत्तः । इत्यमरः ॥
शस्यान, चि, शस्यभक्तः । शस्यं अस्ति इत्यर्थे
अदधानोः कर्णैरि किप्प्रत्ययेन, निष्पन्नमेतत् ।
इति सुश्वेधोपध्याकरणम् ॥
शस्यारः, पुं, सुदृशमौल्यः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शंशपः, पुं, शंशपाया विकारश्चमसः । शंशपा-
शब्दादणप्रत्यये इकारस्य आडादेशेन नियम-
मेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शंशपायनः, पुं, सुनिविष्टः । इति पुराणम् ॥
(यथा, विष्णुपुराणे ३ । ६ । १६ ।
“काश्यपः संहिताकर्ता सावर्णिः शंश-
पायनः ॥”)
शकं, स्त्री, पुं, (शक्यते भोक्तुमिति । शक + घञ् ।)
पत्रपुष्पादि । साग इति हिन्दीभाषा । तत्-
पर्यायः । हरितकम् २ शिशुः ३ । इत्यमरः ॥
सिशुः ४ । इति तट्टीका ॥ हरितकम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अथ शाकवर्गः । तत्र शाक-
निरूपणम् ।
“पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्त्रिदं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥”
अथ शाकानां गुणाः ।
“प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरुणि च ।
रूक्षाणि बहुवर्षांसि स्वरविस्तारानि च ॥
शाकं भिन्नं वपुर्स्थि निहन्ति नेत्रं
वर्णं विनाशयति रक्तमपि शुक्रम् ।
प्रज्ञाचक्षुश्च कुरुते पलितश्च नूनं
हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
शाकेषु सर्वे निवसन्ति रोगाः
सहेतवो देहविनाशनाय ।
तस्मादुधः शाकविवर्जनश्च
कुर्यात्तथास्त्रिषु स एव दोषः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“सर्वशाकमचाक्षुष्यमलक्ष्यममैयुनम् ।

नृते पटोलवास्तूककाकमाचौपुनर्नवाः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

शाकः, पुं, वृक्षविशेषः । सेगोन् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । शाकवृक्षः २ शाकाव्यः ३ खर-
पत्रः ४ अर्जुनोपमः ५ । इति रत्नमाला ॥
क्रकपत्रः ६ शरपत्रः ७ अतिपत्रः ८ अही-
रहः ९ अष्टकाष्ठः १० स्थिरसारः ११ गृह-
हमः १२ । अस्य गुणाः । सारकत्वम् । पित्त-
दाहश्रमापहत्वञ्च । अस्य वस्त्रलगुणाः । कफ-
नाशित्वम् । मधुरत्वम् । रूच्यत्वम् । कषाय-

शकः

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ शक्तिः । इति
मेदिनी ॥ शरीरवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
वृषभेदः । इति विश्वः ॥ द्वीपविशेषः । तस्य
विवरणं यथा,—

स्तुत उवाच ।

“शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम् ।
कथ्यमानं निबोधन् शाकद्वीपं द्विजोत्तमाः ॥
अमुद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणस्तस्य विस्तरः ।
विस्ताराद्विगुणश्चापि परिणाहः समन्ततः ॥
तेनाहतः समुद्रोऽयं द्वीपेन लवणोदधिः ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च न्वियते जनः ॥
कुत एव च दुर्भिक्षं चमतेजोयुतेष्वह ।
तत्रापि पर्वताः शुभाः सप्तैव मणिभूषिताः ॥
शाकद्वीपादिद्वीपेषु सप्त सप्त नगास्त्रियु ।
ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टा वर्षपर्वताः ॥
रत्नाकरादिनामानः शोभावन्तो महाचिताः ।
समाचिताः प्रतिदिशं द्वीपविस्तरमानतः ॥
उभयत्रावगाढाश्च लवणक्षीरसागरौ ।
शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिशान् महाचलान् ॥
देवर्षिगन्धर्व्युतः प्रथमो मेरुश्च्यते ।
प्रागायतः स सौवर्ण उदयो नाम पर्वतः ॥
तत्र मेघास्तु वृष्टयं प्रभवन्ति च यान्ति च ।
तस्यापरेण समुद्रान् जलधारी महागिरिः ॥
सैव चन्द्रः समाख्यातः सर्वोऽधिधिसमन्वितः ।
तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ॥
नारदो नाम सेवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः ।
तत्राप्येव समुत्पन्नौ पूर्व नारदपर्वतौ ॥
तस्यापरेण समुद्रान् श्यामो नाम महागिरिः
यत्र श्यामत्वमापन्नः प्रजाः पूर्वमिमाः किञ्च ॥
स एव दुर्धर्मा नाम श्यामः पर्वतसप्तमः ।
शब्दश्रुतः पुरा तस्मिन् दुर्धर्मास्त्रिजितः सुरैः ॥
वज्रज्वालान्तरमयः शालिलक्ष्मन्तरालकृत् ।
तस्यापरेण रजतो महानम्भो गिरिः स्मृतः ॥
सैव सोमक इत्युक्तो देवैर्यन्त्रान्तं पुरा ।
सम्भूतश्च हृतश्चैव मातुरर्थे गरुडता ॥
तस्यापरे चाम्बिकेयः समुद्राश्चैव स स्मृतः ।
हिरण्यान्नो वराहेण तस्मिन् शैले निरुद्धितः ॥
आम्बिकेयात् परो रम्यः सर्वोऽधिधिसमन्वितः ।
विभाजस्तु समाख्यातः स्फाटिकः स महा-
गिरिः ॥

यस्मादिभाजते नित्यं विभाजस्तन स स्मृतः ।

सैवैव केशवेद्युक्तो यतो वायुः पवायति ॥

तथा वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वतानां द्विजोत्तमाः ।

श्रद्धां नामतस्तानि यथावदनुपूर्वशः ।

दिनामाश्चैव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा ।

उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम् ॥

नाम्ना सान्तभयनाम वर्षं तत् प्रथमं स्मृतम् ॥

द्वितीये जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम् ।

तदेव शैशिरं नाम वर्षं संपरिकीर्तितम् ॥

रैवतस्य तु कौमारं तथैव च सुखोदयम् ।

श्यामपर्वतवर्षं तु मणौषकमिति स्मृतम् ॥

आनन्दकमिति प्रोक्तं तदेव सुनिभिः शुभम् ।

शाकः

सोमकस्य शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्तरम् ।
तदेव शिवमित्युक्तं वर्षं सोमकसंज्ञितम् ।
आम्बिकेयस्य मेदाकिं सोमकस्यैव तत् स्मृतम् ।
सेतुपर्वतकस्यापि महादममिति स्मृतम् ।
तदेव ध्रुवमित्युक्तं वर्षं विम्बाजसंज्ञितम् ।
हीपस्य परिणाहस्य हृस्वदीर्घत्वमेव च ।
जम्बुद्वीपेन संख्यातस्तस्य मध्ये वनस्पतिः ।
शाको नाम महावृक्षस्तस्य प्रजा महानुगाः ।
एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।
विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तेः सह ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्लोक्यसमन्विताः ।
तेषु नद्यस्तु वै सप्त प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
द्विगन्धर्वैव ताः सर्वा गङ्गाः सप्तविधाः स्मृताः ।
प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा ।
अनुत्तमा च नान्येषा नदी संपरिकीर्तिता ।
सुकुमारी तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती ।
नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥
शिवलोका चतुर्थी स्यात् त्रिविधा च पुनः

स्मृता ।

इत्युक्तं पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कष्टः ।
धेनुका च नृता चैव वल्ली संपरिकीर्तिता ।
सुजता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्तिता ।
एताः सप्त महाभागा प्रतिवर्षं शिवोदकाः ।
पावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ।
अभिगच्छन्ति ताश्चाप्या नदीर्नद्यः सरांसि च ।
नन्दकपरिखावा यतो वर्धति वासवः ।
आद्यान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ।
ताः पिबन्ति महाहृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
ये ते श्रान्ततया प्रोक्ताः प्रमोदाश्चेति वै श्रवाः ॥

आनन्दशुसुखाश्चैव सोमकेश्वरुवैः सह ।
नर्वाश्रमाचारयुक्ता देशास्ते सप्त विश्रुताः ।
अरोगा बलिनश्चैव सर्वे मरणवर्जिताः ।
अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तथेवोत्सर्पिणी पुनः ।
न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्गुणता क्वचित् ।
क्षेतायुगसमः कालस्तथा तत्र प्रवर्तते ।
शाकद्वीपादिषु त्रयं पञ्चस्तेषु सर्वशः ।
दृश्यते तु विचार्य कालः स्वाभाविकः स्मृतः ।
न तेषु शङ्करः कश्चिद्वर्णाश्रमस्ततः क्वचित् ।
धर्मस्यावभिकारण एकान्तसुखिताः प्रजाः ।
न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्यास्तथा भयं तथा ।
विपर्ययो न तेष्वस्ति तदे स्वाभाविकं स्मृतम् ।
काको न च व तेष्वस्ति न दण्डो न च दाण्डिकः ।
खधर्मश्च च धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम् ॥

इति मातृ १०२ अध्यायः ॥ ॥

अपि च । एवं परस्तात् चोरीदातुं परितः
उपवेशितः शाकद्वीपो, दानिंशक्तचयोजनायामः
समानेन दधिमुखोदेन परीतः । यस्मिन् हि
शाको नाम महोरुहः स्वलेन्यपदेशकः ।
यस्य हि महासुरभिरगन्धर्वद्वीपमनुवायति ।
तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपतिनाम्ना मेधातिथिः ।

शाकटि

सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु
स्वात्मजान् पुरीजवमनोत्तववेपमानधृन्नानीक-
चिचरेष्वेव बहुरूपविश्वधारसंज्ञान् निधाप्याधि-
पतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं
प्रविवेश । एतेषां वर्षमण्यादागिरयो नद्यश्च
सप्त सप्तैव । ईशान उरुशङ्खो बलभद्रः शत-
केशरः सहस्रस्रोता देवपालो महानस इति ।
अनघा आर्या उभयस्य शिरपरराजिता पञ्चपदी
सहस्रश्रुतिर्निजधृतिरिति । तद्वर्षपुरुषा ऋत-
व्रतस्य व्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन् वाया-
त्मकं प्राणायामविधूतचरुस्तमसः परमसमा-
धिना यजन्ते । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २०
अध्यायः ॥ ॥ युधिष्ठिरविक्रमादित्यशालि-
वाहनादिशकनरपतीनामतौताम्बः । तस्य
प्रमाणं दिनपञ्चिकायां दृश्यम् । (शक्तिः ।
कर्मे । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । ४ ।

“शचीवतस्ते पुरशाक शाका
गवामिव श्रुतयः सञ्चरणीः ॥”

“हे पुरशाक बहुकर्मिन्मित्र शचीवतः प्रजा-
वतस्ते त्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्माणि वा ।”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥ ॥ समर्थः, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ५ । ३० । १० ।

“सन्ता इन्दो अष्टजदस्य शाके-
र्यदौ सोमासः सुपुना अमन्दन् ॥”

“शाकेः शक्तेर्मरुद्भिः सह ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

शाकचुक्रिका, स्त्री, चिञ्चा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकटं, त्रि, (शकट + अण् ।) शकटस्येदम् ।

शकटवोढा । इति मेदिनी ।

शाकटः, पुं, श्लेषान्तकटयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(शकटं वहतीति । शकट + “शकटादण् ।”

४ । ४ । ८० । इत्यण् ।) युगादिवोढा । तत्-

पण्यायः । युग्यः २ प्रासङ्गः ३ । इत्यमरः ॥

शाकटाख्यः, पुं, (शाकट इति आख्या यस्य ।)

धवट्टः । इति रत्नमाला ।

शाकटायनः, पुं, (शकटस्यापत्यं पुमान् । शकट +

“नडादिभ्यः षक् ।” ४ । १ । ६६ । इति षक् ।) अष्ट-

शाष्टिकान्तगतशाष्टिकविशेषः । यथा,—

“इन्द्रचन्द्रः काशस्तुक्ता पिशली शाकटा-
यनः ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अयन्तु नाममात्रं धातुनियममाह । यथा,

कातस्ते स्तसु उणादयो भूतेऽपि इत्यत्र

त्रिलोचनः ।

“नाम च धातुजमाह निरुक्ते

याकरणे शकटस्य च तोकः ।

यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं

प्रत्ययतः प्रकृतं तदूह्यम् ॥”)

शाकटिकः, त्रि, शकटगामी । शकटेन गच्छती-

त्यर्थे टक्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्त-

कौमुदी । (यथा, उह्यत्संज्ञितायाम् । १० । ४ ।

शाकवि

“रोहिण्यां कोशलमन्त्र-
काशिपाञ्चालशाकटिकाः ॥”)

शाकटीनः, पुं, विंशतितुलापरिमाणम् । तत्-
पण्यायः । भारः २ आशितः ३ शकटः ४
श्लाटः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

शाकतरुः, पुं, (शाकाख्यतरुः ।) शाकटयः ।

इति शब्दमाला । सामौन इति हिन्दी भाषा ॥

शाकपञ्चः, पुं, शिष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकवालेयः, पुं, ब्रह्मयष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥

शाकम्भरी, स्त्री, (शाकेन विभर्ति । भृ + खण् ।

डौष् ।) दुर्गा । यथा,—

“ततोऽहमखिलं लोकमात्मदेहसमुद्भवैः ।

भरिष्यामि सुराः शाकेराष्ट्रेः प्रागधारकेः ॥

शाकम्भरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि ।

तत्रैव च बधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे नारायणीस्तुतिः ॥

अपि च ।

“भूयः सुरास्तिष्ठयुगे निराश्रना-
मिरीत्य मारीचगृहे समाश्रिता ।

लोकान् भरिष्यामि तन्जशाके-

क्षदा भविष्यामि शाकम्भरीति ॥”

इति वामने ५३ अध्यायः ॥

नगरविशेषः । शाकम्भरीति ख्यातः । इति कैचित् ॥

शाकम्भरीयं, स्त्री, आलमेराख्यदेशान्तर्गतशाकम्भर-

नगरीयजलाश्रयविशेषोद्भवजलगम् । शाकम्भर-

इति ख्यातम् । तत्पण्यायगुणा यथा,—

“शाकम्भरीयं कथितं गडाख्यं रोमकं तथा ।

गडाख्यं लघु वानप्रमत्तगुणं भेदि पित्तलम् ।

तीक्ष्णं यवायि स्रग्मञ्चाभिष्यन्दि कटुपाकि

च ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शाकयोग्यः, पुं, (शाकस्य योग्यः ।) धान्यकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकराजः, पुं, (शाकानां राजा निर्देवत्वान् ।

“राजाहःसखिभ्यश्च ॥” ५ । १ । ३१ । इति टच् ।)

वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकजः, पुं, शकलेन प्रोक्तमधीयते शाक-

शाकलकः, पुं, लास्तेषां सङ्कोढो घोषो वा ।

“शाकलाहा ।” ४ । ३ । १२८ । इति अण् ।

परम्परासम्बन्धोद्भूतः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

(द्वीपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । २६ । ६ ।

“शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये कृपाः ।

अर्जुनस्य च सेन्येस्ते विग्रहस्तुल्योऽभवत् ॥”)

शाकलिकः, त्रि, शकलसम्बन्धी । “शकलकह-

माभ्यामुपसंख्यानम् ॥” ४ । २ । २ । इत्यस्य

वार्तिकोक्त्या शाकलिकः कार्दमिकः । आभ्या-

मणपीति वृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शाकविल्वः, पुं, (शाके विल्व इव ।) वार्ताकुः ।

इति जटाधरः ॥

शाकविल्वकः, पुं, (शाकविल्व + खार्थे कन् ।)

वार्ताकुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शकिनी

शकुनि

शाक्तः

शकवीरः, पुं, (शकैषु वीरः ।) वास्तुकशाकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जीवशाकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शाकवृक्षः, पुं, (शाकाख्यो वृक्षः ।) तरविशेषः ।
 इति रत्नमाला ॥ सेगोन इति भाषा । अस्य
 पर्यायगुणौ शाकशब्दे दृश्यौ ॥
 शाकशाकटं, स्त्री, (शाकानां भवनं क्षेत्रम् ।
 शाक + “भन्ते क्षेत्रे शाकटशाकिनौ ।” इति
 शाकटः ।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 शाकशाकिनं, स्त्री, (शाकानां भवनं क्षेत्रम् । शाक
 + शाकिनः ।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 शाकश्रेष्ठः, पुं, (शकैषु श्रेष्ठः ।) वास्तुकशाकम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शाकश्रेष्ठा, स्त्री, (शकैषु श्रेष्ठा ।) जीवन्ती ।
 षोडशीचुपः । वास्तुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाका, स्त्री, हरीतकी । इति केचित् ॥
 शाकाख्यं, स्त्री, (शाक इति आख्या यस्य ।)
 पत्रपुष्पादि । इत्यमरः ॥
 “अन्ननयोयं पत्रपुष्पादि शाकपदवाच्यम् ।
 आदिना फलमूलादियुक्तः । यदुक्तम् ।
 ‘मूलपत्रकरीरायफलकाष्ठाधिष्णकम् ।
 त्वक् पुष्पं करकश्चैव शाकं दशविधं स्तुतम् ॥’
 तत्र मूलं मूलकादेः । पत्रं पटोलादेः । करीरं
 वंशादुरादि । अयं वेचादेः । फलं कुण्डाकादेः ।
 काष्ठं उत्पलादिनाडी । अधिरूपं तालास्थि-
 मज्जा । अधिरूपोऽङ्कुर इति केचित् । त्वक्
 मातुलुङ्गादेः । पुष्पं कोविदारदेः । करकं
 कृत्रिका । शक्यते भोक्तुमनेनेति शाकम् । इति
 सामर्थ्यं तनूकरोति शो तनूकरणे बाहुल्यात्
 कः शाकमित्यन्ये ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥
 शाकाख्यः, पुं, (शाक इति आख्या यस्य ।) शाक-
 वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ अस्य पर्यायगुणौ
 शाकशब्दे दृश्यौ ॥
 शाकाङ्गं, स्त्री, (शाकस्य अङ्गमिव ।) मरिचम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाकान्नं, स्त्री, (शाकं अन्नो यस्य ।) वृक्षान्नम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाकान्नभेदनं, स्त्री, (शाकान्नं भेदनम् ।) चुक्रम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाकालायुः, स्त्री, राजालायुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शाकाष्टका, स्त्री, (शाका अष्टौ प्रदेया यन् ।)
 शाकीपकरणकश्चाष्टाष्टमी । सा च गौण-
 फाल्गुनकृष्णाष्टमी । तद्विवरणं मांसाष्टकाशब्दे
 दृश्यम् ॥
 शाकिनी, स्त्री, (शाकीरुच्यतेति । शाक + इतिः ।)
 शाकयुक्ता भूमिः । यथा,—
 “शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
 अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥”
 शकटो धान्यादिवहनद्वारेणोपजीवः ।
 “पत्रं पुष्पं फलं कन्दं नालं संखेदजं तथा ।
 शाकं बहुविधमुद्दिष्टं गुरु विद्यातु यथोत्तरम् ॥”

इति वैद्योक्तशाकयोगान् शाकिनी गृहवाटिका-
 शाकाद्याहरणेन । गावो दुग्धादिना । जालं
 मत्स्याद्याहरणेन । अस्यान्दनं स्वस्थानादव्यागः
 कृत्वादिनाभेन । यथाधिव्यनिवृत्त्या च । वनं
 फलपुष्पाद्याहरणेन । अनूपं बहुदकदेशः
 सन्ध्यालशालकाद्याहरणेन । पर्वतो गैरिक-
 न्दद्याद्याहरणेन । राजा भैक्षादिना । इत्या-
 दिकतत्त्वम् ॥ * ॥ दुर्गाया अमुचरीविशेषः ।
 यथा,—
 “डाकिनी योगिनी चैव खेचरी शाकिनी तथा ।
 दिक्षु पूज्या इमा देयः सुसिद्धाः फलदायिकाः ॥”

इति कात्यायनीकणः ॥

“ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
 ततः परशिवो देवि षट्श्रिवाः परिकीर्तिताः ॥
 मूलाधारे तु ब्रह्मायं डाकिनीसहितं न्यसेत् ॥
 सर्वत्र चानुरीसुक्ता वादिसान्तं सविन्दकम् ॥
 स्वाध्यायान्तराद्युक्ते तु सविष्णुं राकिनीं

तथा ।

वादिसान्तं प्रविश्यस्य नाभौ तु मणिपूरके ॥
 डादिफाल्गुनार्गसहितं रुद्रश्च लाकिनीं तथा ।
 अनाहते कादिटान्तं ईश्वरं काकिनीं तथा ॥
 विशुद्धाख्ये महाचक्रे षोडशस्वरसंयुतम् ।
 सदाशिवं शाकिनीं तु विन्यसेत् पूर्ववत्ततः ॥
 आश्वाचक्रे तु देवेशि ह-च-वर्गसमन्वितम् ।
 परं शिवं ब्रह्मरूपं डाकिनीसहितं न्यसेत् ॥”

इति तारात्रयसंभेदः । इति तन्त्रसारः ॥

शाकुणः, त्रि, परोत्तापी । इति शब्दमाला ॥

शाकुनः, पुं, (शकुनमधिष्ठत्य जतो गम्यः । शकुन
 + अण् ।) पशुपत्यादिरूपशकुनद्वारा मनुष्य-
 सुभाषुभविष्ययकगम्यः । तस्यैव श्लोकौ ।

“सुभाषुभज्ञानविनिर्णयाय

हेतुवृणां यः शकुनः स उक्तः ।

गतिः स्वरात्मिकेनभावचक्षुः

संकीर्तयामो द्विपदादिकानाम् ॥

लोकोत्तमना शकुनसंज्ञकेन

ज्ञानेन विज्ञातसमस्तकार्यैः ।

नापायकूपे पतति प्रसर्पन्

शाखं हि दद्याद्दृगतीन्द्रियेषु ॥”

इति वसन्तराजशाकुने १ सर्गः ॥

(शकुनस्यायमिति । शकुन + “तस्येदम् ॥” ४ ।

३ । १ २० । इति अण् । पक्षिसम्बन्धी । यथा,

मनुः । ३ । २६८ ।

“द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
 और्येणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥”

शाकुनिकः, पुं, (शाकुनान् हन्तीति । शकुन +
 “पक्षिमत्स्यगान् हन्ति ॥” ४ । ४ । ३५ ।

इति टक् ।) पक्षिहन्ता । पाखिमारा इति

चिडिमारा इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

जीवान्तकः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।

८ । २६० ।

“आधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्तान्

मूलखानकान् ॥”)

शाकुनेयः, पुं, (शकुनेरपत्यम् । शकुनि + “सुभादि-
 भ्यश्च ।” ४ । १ । १२३ । इति टक् ।) कुटुल-
 पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शकुनिपुत्रो
 टकासुरः । यथा, भागवते । १० । ८८ । २६ ।
 “शाकुनेय भवान् यत्तं आन्तः किं दूरमागतः ।
 जगं विश्राम्यतां पुंस आत्मायं सर्वकामधुक् ॥”)
 शकुनसम्बन्धिनि, त्रि ॥

शाकुन्तलेयः, पुं, (शकुन्तलाया अपत्यमिति ।
 शकुन्तला + “स्त्रीभ्यो टक् ॥” ४ । १ । १२० ।
 इति टक् ।) भरतराजः । इति जटाधरः ॥
 शकुन्तलासम्बन्धिनि, त्रि ॥

शाकुलिकः, त्रि, शकुलान् हन्ति यः । शकुल-
 शब्दात् “पक्षिमांसहृद्गान् हन्ति ॥” ४ । ४ ।
 ३५ । इति टक्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥

शाकरः, पुं, (शकर एव । स्वार्थे अण् ।) अन-
 डान् । इति हेमचन्द्रः ॥

शाक्तः, त्रि, शक्तिर्देवता अस्य । (शक्ति + “वाक्य
 देवता ।” ४ । २ । २४ । इत्यण् ।) शक्त्युपासकः ।
 अस्य प्रशंसा यथा,—

“स्वर्गं मर्त्यं च पाताले नास्ति शाक्तात् परः

प्रियः ।

सौराणां गायपत्न्यानां वैष्णवानां तथैव च ॥

तदन्ते चैव शाक्ताः स्युः क्रमशः क्रमशः प्रिये ।

इदं देवि वरारोहे नास्ति शाक्तात् परो जनः ॥

शाक्तोऽपि शहरः साक्षात् परं ब्रह्मस्वरूप-

भाक् ।

आराधिता येन काली तारा त्रिभुवनेश्वरी ॥

षोडशी चैव मातङ्गी द्विधा च गलवासुखी ।

आराधिता महेशानि स शिवो नात्र संशयः ॥

अतिगोप्यं महेशानि शाक्तानां परमं पदम् ।

यो जानाति महोमधे स शिवो नात्र संशयः ॥

ब्रह्माद्यर्चितपादाङ्गं यो भजेत् सततं मुदा ।

स यावच्चिरकालेन सुत्तिमन्दिरमेव हि ।

पार्वतोचरणद्वन्द्वभजनाकिङ्करो भवेत् ।

स्वर्गभोगश्च मोक्षश्च शाक्तानां न भवेत् किमु ॥

शाक्तानाञ्चैव निन्द्यं ये कुर्वन्ति हि नराधमाः ।

तेषां लोहितपानं वै कुर्वन्ति भैरवोगणाः ॥

भैरवाञ्चैव भैरवः सदा हिंसन्ति पामरान् ।

शाक्तान् हिंसन्ति गर्जन्ति निन्दन्ति बहु-

जल्पकाः ॥

हिनति तेषां देवेशि शिरांसि हरवक्त्रभा ।

शाक्तभ्य उत्तमो नास्ति स्वर्गं मर्त्यं रसातले ॥

शाक्तस्तु शङ्करो ज्येष्ठस्त्रिभुवनेश्वरः ।

सर्वं ज्ञाधरो भूत्वा विहरेत् क्षितिमण्डले ॥”

देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

“महेशाञ्चैव ये भूतास्ते शैवा नात्र संशयः ।

त्वदंशाञ्चैव शाक्ताश्च सत्त्वं वै गिरिनन्दिनि ।

बहुवर्षसहस्रान्ते शैवाः शक्तिपरायणाः ।

शाक्ता वै शङ्करा देवि यस्य कस्य कुलोद्भवाः ॥

चाखला ब्राह्मणाः शूद्राः क्षत्रिया वैश्य-

सम्भवाः ॥

शाक्यम्

एते शाक्ता जगद्धात्रि न मनुष्याः कदाचन ।
पश्यन्ति मानुषान् लोके केवलं कर्मचक्षुषा ।
ब्राह्मणेः चक्षुर्यैर्वैश्वैः मूढैरेव च जातिभिः ।
वाममार्गप्रभावेन कर्तव्यं जपपूजनम् ।
ये शाक्ता ब्राह्मणा देवि चक्षुर्या ब्राह्मणाः

स्मृताः ॥

वैश्याश्च ब्राह्मणा देवि सर्वे मूढाश्च ब्राह्मणाः ।
ब्राह्मणाः शूद्राश्च चित्रे चान्ये च शूद्राः ॥”

इति मुक्कमालातन्त्रे २।३।४।७ पटलाः ॥*॥

“शाक्ता एव द्विजाः सर्वे न श्रैवा न च
वैष्णवाः ।

उपासन्ते यतो देवो गायत्री परमाचरोम् ॥”

इति निष्ठागतन्त्रे ३ पटलः ॥

शक्त्युपासनान्तरमन्योपासननिषेधो यथा,—

“अस्याश्चाराधनं कृत्वा नान्यस्याराधनं चरेत् ।
अन्यस्य स्मरणाद्देवि योगिनोऽप्यपमालमेतत् ॥”

इति गन्धर्वतन्त्रे २ पटलः ॥*॥

तस्य आभ्यन्तरस्नानं यथा,—

“शाक्तमाभ्यन्तरस्नानमुक्तं श्रीपञ्चमीमते ।
स्नानप्रकारो द्विविधो ब्राह्मणान्तरभेदतः ॥

आन्तरं स्नानमव्यक्तं रहस्यमपि सादरात् ।
कथयामि भयध्वस्त्यै चतुर्वर्गफलप्रये ॥

सन्निधयमनुसृत्य चरणत्रयमध्यतः ।
सर्वस्वं सच्चिदानन्दप्रभावं भावगोचरम् ॥

विमुक्तिसाधनं पुंसां स्मरणादेव योगिनाम् ।
तेन प्राप्तिमात्मानं भावयेत् भयशान्तये ॥”

इति विश्वसारतन्त्रे २ पटलः ॥*॥

तस्य कुशविशेषो यथा,—

“तर्जनी रजतं धार्यं स्वर्णं धार्यमनामया ।
एष एव कुशः शाक्तिं न दर्भो वनसम्भवः ॥”

इति श्यामारहस्यम् ॥

(शक्तिमान् । यथा, ऋग्वेदे । ७।१०३।५ ।

“वाचं शाक्तस्यैव वदन्ति शिष्टमागः ॥”

“शिष्टमागः शिष्ट्यमागः शिष्ट्यः शाक्तस्यैव
शक्तिमतः शिष्टकस्य वाचं यथा अशुवदन्ति
तदन्तः ॥” इति तद्वाच्ये साधनः ॥)

शक्तिकः, पुं, (शक्तिः प्रहरणमस्य । शक्ति +

“शक्तियष्टोरीकम् ॥” ४।४।५।६ इति ईकम् ।)

शक्तिधारकः । तत्पर्यायः । शक्तिहेतुकः २ ।

इत्यमरः ॥

शाक्यः, त्रि, शक्त्युपासकः । इति शक्तिशब्दात्

व्याप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाक्यः, पुं, (शक्तौऽभिधानमस्येति । शक्त +

“शक्तिकादिभ्यो ञः ॥” ४।३।६।२ इति ञः ।)

बुद्धः । इति हलायुधः ॥

शाक्यसुनिः, पुं, शाक्यवंशावतीर्णबुद्धसुनिविशेषः ।

इत्यमरः ॥ अस्य सप्त पर्याया गीतमशब्दे

द्रष्टव्याः । पर्यायान्तरं यथा । खलित् २ श्वेत-

केतुः ३ धर्मकेतुः ४ महासुनिः ५ पञ्च-

सानः ६ सर्वदर्शी ७ महाबोधिः ८ महाबलः ९

बहुचमः १० त्रिभूर्तिः ११ सिद्धार्थः १२

शक्रः १३ इति शब्दरत्नावली ॥ शाक्यवंश-

शाखान

त्वात् शाक्यः शाक्यश्चासौ सुनिश्चेति शाक्य-
सुनिः । तथा हि शाक्यो वृक्षविशेषः तच्च भवा
विद्यमानाः शाक्याः । पितुः शापेन केचिदिज्जा-
कुर्वन्त्या गीतमवशजकपिलसुनेराश्रमे शाक-
वृक्षे जतवासाश्च शाक्या उच्यन्ते । तदुक्तम् ।

“शाकवृक्षपतिच्छ्वंसं वासं यस्मात् प्रचक्रिरे ।

तस्मादिज्जाकुर्वन्त्यासौ भुवि शाक्या इति श्रुताः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शाक्यसिंहः, पुं, (शाक्यः सिंह इव ।) शाक्य-

सुनिः । इत्यमरः ॥

शाक्यी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—

“इन्द्राणी इन्द्रजननी शाक्यी शक्रपराक्रमा ।

यच्चाकुशकरा देवी वच्चा तेनोपगोयते ॥”

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ॥

शक्रपत्नी च ॥

शाख, ऋ यामौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशशाखत् । इति
दुर्गादासः ॥

शाखः, पुं, ललितकापुत्तः । यथा,—

“अवाप चानिलान् पुत्तममितुल्यगुणं पुनः ।

अमिपुत्तः कुमारस्तु शरस्वत्यै यजायत ॥

तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः ।

अपत्यं ललितकानाञ्च कार्तिकेयस्ततः स्मृतः ॥”

इति मातृङ्गे ५ अध्यायः ॥

क्षितिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शाखा, स्त्री, (शाखति गगनं याप्नोतीति । शाख

+ अच् । टाप् ।) वृक्षाङ्गविशेषः । डाल इति

भाषा । (यथा, दुर्गापूजापद्धतौ ।

“शाखाच्छेदोद्भवं दुःखं न च कार्यं त्वया

प्रभो ! ॥”)

तत्पर्यायः । लता २ । इत्यमरः ॥ लङ्का ३ ।

इति जटाधरः । शिखा ४ । इति भरतधृत-

मेदिनी । पञ्चान्तरम् । बाहुः । वेदभागः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ३ । १४५ ।

“यत्नेन भोजयेच्छाङ्गे बह्वर्चं वेदपारगम् ।

शाखान्तागमध्वर्यं हृत्पुण्यं समाप्तिकम् ॥”)

यत्प्रभेदः । इति धरणिः ॥ अलिकः । इति

विश्वः ॥ (प्रकारः । यथा, गीतायाम् । २।४१ ।

“बहुशाखा न्यूनताश्च बुद्धयोऽवयवाग्रिणाम् ॥”)

शाखाकण्टः, पुं, (शाखायां कण्ठो यस्य ।) कुक्षी-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखानगरं, स्त्री, (शाखेव नगरम् ।) मूलनग-

रादन्यत् पुरम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-

भारते । १२ । ८७ । ८ ।

“शाखानगरमर्हत्तु सहस्रपतिरुत्तमः ॥”)

मूलनगरेऽस्मिन्तस्य जनौषस्य स्थानाय मूल-

नगरस्य समीपेऽङ्के वा यदन्यत् पुरं नगरान्तरं

क्रियते तत् शाखानगरं मूलनगरस्य तदस्थानी-

यस्य शाखेव । अभिष्यन्दि रमणमप्यत्र ।

स्यादभिष्यन्दि रमणं शाखानगरमित्यपि । इति

त्रिकाङ्गशेषः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

अपि च । यथा, शब्दरत्नावलाम् ।

शाखोटः

“आरभ्य मूलनगरादपरं नगरं हि यत् ।

तदभिष्यन्दि रमणं शाखानगरमित्यपि ॥”

शाखापितः, पुं, पाणिपादांश्चमलदाहः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शाखापुरं, स्त्री, (पुरस्य शाखा अभिधानात् पूज-

निपातः । शाखेव पुरमिति वा ।) शाखानग-

रम् । तत्पर्यायः । उपपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

शाखान्ता, स्त्री, (शाखायामन्तो यस्याः ।)

वृक्षान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखान्दगः, पुं, (शाखाया दग्गः ।) वानरः ।

इत्यमरः ॥ (यथा,—

“मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय

सिंहं निहन्ति भुजविक्रमस्तृचनाय ।

का गीतिरौतिरियती रघुवंशवोर ।

शाखान्दगे जरति यस्तव वाणमोचः ॥”

इत्युक्तः ॥

शाखारण्यः, पुं, स्वशाखां परित्यज्य शाखान्तरा-

ध्ययनकर्त्ता । तत्पर्यायः । अन्यशाखकः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

शाखारण्या, स्त्री, घोडशङ्खस्तप्रस्थपथः । यथा,—

“धनूंषि चैव चत्वारि शाखारण्यास्तु निष्मिताः ।

त्रिकराक्षोपरण्यास्तु द्विकरापुपरत्तकाः ॥”

इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणनामाध्यायः ॥

शाखालः, पुं, (शाखां लाति आश्रयतीति । ला +

कः ।) वानोरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखाशिफा, स्त्री, (शाखायाः शिफा ।) वटा-

दीर्णा शाखासम्बन्धिशिफा । नामूना इति

ख्याता । तरोर्मलादारभ्य अग्रं यावत् गता

लतागुड्यादिः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

अवरोहः २ । इत्यमरः ॥

शाखी, [न] पुं, (शाखास्थस्येति । शाखा +

इनिः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,—

“सोताया हृदि यच्छिरोऽङ्गुलमुप्राधे पफालो-

क्षकेः

पौलस्त्यस्य नितान्तकुण्डकुलिशे वच्चाधिके

वचसि ।

आपुङ्गं निममज्ज मन्मथशरस्तमेव जानीमहे

कः शाखी सखि ! यस्य पुण्यमभवत् पुण्यायुध-

स्यायुधम् ॥”

इत्युक्तः ।)

वेदः । तुलकाख्यजनः । इति मेदिनी । राज-

भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

शाखोटः, पुं, वृक्षविशेषः । श्याखोडा इति

भाषा ॥ तत्पर्यायः । पिशाचद्वः २ पीत-

फलः ३ कर्कशच्छदः ४ । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

भूतवृक्षः ५ सकटः ६ अक्षधरः ७ । इति

भूरिप्रयोगः ॥ गवाक्षी ८ चकावाचः ९ रुक्ष-

पत्रः १० पीतः ११ कैशिक्योजः १२ चौर-

नाशनः १३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।

उष्णत्वम् । पित्तकारित्वम् । वातहारित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“शाखोटः पीतफलको भूतवाचः खरच्छदः ।

शाखाय

शाखः

शातकु

शाखो रक्तपित्तार्शोवातश्चेति शान्तिसारजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शाखाः, चि, शाखासम्बन्धी । शाखाशब्दात्
याप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाङ्करः, स्त्री, (शङ्कर + अण् ।) कृन्दोभेदः । इति
मेदिनी ॥ अयं रूपान्तरं शाङ्करं शाङ्करश्च ॥
(शङ्करो देवतास्य इत्यर्थे अणि आर्द्रान्तश्चम् ।
यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ७१ । ७ ।

“नृगे तु नृपकाङ्क्षं चतुस्त्वमेव शाङ्करे ॥”)

शाङ्करः, पुं, (शङ्करस्यायं वाहनत्वात् । शङ्कर +
अण् ।) वल्लोभः । इति मेदिनी ॥ (शङ्कर-
सम्बन्धिनि, चि । यथा, कथासरित्सागरे ।
४६ । २०१ ।

“तत्रैषां तद्गुहाद्वारप्राप्तानां शाङ्करा

गणाः ॥”)

शाङ्करिः, पुं, (शङ्करस्यापत्यं पुमान् । शङ्कर +
इण् ।) कार्तिकेयः । गणेशः । इति मेदिनी ॥
शाङ्कुनी, स्त्री, शङ्कोचनमत्स्यः । इति मन्द-
रत्नावली ॥

शाङ्कः, चि, शङ्कसम्बन्धि । शङ्कशब्दात् याप्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ॥

शाङ्किकः, पुं, (शङ्ककरणं शिल्पमस्य इति । शङ्क
+ टक् ।) जातिविशेषः । शाङ्कारि इति
भाषा । तत्पर्यायः । काम्बविकः २ । इत्यमरः ॥
शङ्ककारः ३ काम्बजकः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ शङ्कवादकः । तत्पर्यायः । शङ्कभाः २ ।
इति जटाधरः ॥

शाङ्कुष्ठा, स्त्री, गुष्ठा । इति रत्नमाला ॥

शाटः, पुं, वस्त्रभेदः । इत्यमरभरतौ । यथा,—

“दूरतः शोभते मूर्खो लम्बशाटपटावृतः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चित् भाषते ॥”

इति चाणक्यशतकम् ॥

शाटकः, पुं स्त्री, (शाट + स्वार्थे कन् ।) पटः ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ५४ । ३८ ।

“स राजर्षिर्नामा तद्दत्त्वा शाटकमग्रहीत् ॥”)
नाटकभेदः । इत्यमरभरतौ ॥

शाटिका, स्त्री, शाटी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शाटी, पुं स्त्री, वस्त्रभेदः । शाङ्गी इति भाषा ।
इत्यमरः ॥ अस्या निर्माणात् निर्माणाशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

शान्वायनः, स्त्री, प्रकृतकर्मवैगुण्यप्रशमनाय होमः ।
यथा । यत् प्रकृतकर्मवैगुण्यप्रशमनाय शान्वा-
यनहोमाभिधानं भवदेवभट्टसम्मतं तत्र प्रामा-
णिकं तस्मादपि महाप्रामाणिकभेदनायायण-
चरणैर्गोभिलभाष्ये तदप्रामाण्यज्ञतत्वात् ।
कृन्दोगपरिशिष्टेऽपि प्रायश्चित्तार्थं प्रकारत्रय-
मात्रमुक्तम् । यथा,—

“यच्च यादृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
तत्तत्संस्तत्र विज्ञेया स्त्रीपाण्ड्यद्वये यथा ॥

अपि वाङ्मातृमिवेषा प्राजापत्यापि बाहुतिः ।
होतया त्रिविक्रण्योऽयं प्रायश्चित्तविधिः

स्तुतः ॥”

त्रिविक्रण्य इत्यनेन कल्याणरनिषेधात् गोभि-
लीयकर्मणि शान्वायनहोमो न युक्तः । किन्तु
यस्तसमस्तमहायादृतिभिश्चतस्रभिः प्राय-
श्चित्तहोमो युक्तः । विशारदप्रभृतयोऽप्येवम् ।
शान्वायनहोमस्य सम्मूलत्वेऽपि शाखान्तरीय-
त्वम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शान्वायनः, पुं, तुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥

शाख्यः, स्त्री, (शटस्य भावः । शट + ख्यन् ।)
शठता । (यथा । “शठे शाख्यं समाचरेत् ॥”)
तत्पर्यायः । कपटः २ व्याजः ३ दम्भः ४
उपधिः ५ ह्य ६ केतवम् ७ धु इति । ८
निकृतिः ९ । इत्यमरः ॥ नव व्ययार्थ-
व्यवहारः । शठ वधे क्लेशकेतवे तालयादिः
अण् तस्य कर्म शाख्यं शाखाः । कपटादि-
षट्कं कृद्वाणि कुष्ट्यादित्रयं चित्तकौटिल्ये
इत्येके । कपटादिषट्कं वचनमात्रफलम् ।
कुष्ट्यादित्रिकम् हिंसाफलमिति भेदः । इति
सर्वानन्दो मधुश्च । नवैवैकार्या इति बहवः ।
इति भरतः ॥ अपि च ।

“अस्त्रियां कपटो व्याज उपधिर्दम्भ एव च ।

कूटं कल्कं क्लृप्तं कृद् मिषकेरवकेतवम् ॥

अथ शाख्यश्च शठता कुष्टनिर्निकृतिश्च सा ।

हिंसाफले चतुष्कं स्यात् शाख्यपर्याय इति ॥

पूर्वः कपटपर्यायः फले वचनमात्रके ।

उभयोरैकपर्याय इति केचित् प्रचक्षते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

शाड, ऋ ऌ ङाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्यात्म०-सक०-सट् ।) ऋ, अग्रशाङ्कुत् । ऌ,
शाङ्कुते गुणिनं गुणो । अन्तःस्थलतीय-
युक्तादिरयमिति कस्यचिद्भ्रमः । इति दुर्गा-
दासः ॥

शाङ्गलः, पुं, शाङ्गलः । इति केचित् ॥

शाङ्गः, स्त्री, (शङ्गेन निर्मितमिति । शङ्ग + अण् ।)

शङ्गनिर्मितवस्त्रम् । यथा । चौमं शाङ्गं वा
ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्य आर्विकं वैश्यस्य ।

क्षुमा अतस्ती तस्या इदं चौमं तसरादि ।

शाङ्गं शङ्गतनुभवं तदुभयं ब्राह्मणस्य । इति
संस्कारतत्त्वम् ॥

शाङ्गः, पुं, (शङ्गते जायते गुणादिरिति ।

शङ्ग + चण् ।) कषपट्टिका । कष्टपातर इति
भाषा । तत्पर्यायः । निकषः ३ कषः ३ । इत्य-
मरः ॥ शानः ४ निकषः ५ कषः ६ । इति

भरतः ॥ व्याकषः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
माघचतुष्टयम् । चारि माघा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । निष्कः २ टङ्कः ३ । इति वैद्यक-
परिभाषा । यथा,—

“माघैश्चतुर्भिः शाङ्गः स्यात् वरणः स निगद्यते ।
टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शौहादीनां निकषः । शानपातर इति भाषा ।
इति मेदिनी ॥ करपत्रम् । करात् इति भाषा ।

इति विश्वः ॥

शाखाजीवः, पुं, (शाखेन आजीवतीति । आ +
जीव + अच् ।) अश्वमार्जकः । यथा,—

“शाखाजीवः शस्त्रमार्जो भ्रमासक्तोऽसिधा-
वकः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

शाणिः, पुं, पट्टञ्जलः । यथा,—

“पट्टे राजशङ्खः शाणिश्चिभिः कक्षटपत्रकः ॥”
इति शब्दमाला ॥

शाणितः, चि, तीक्ष्णीकृतः । निशितः । लतशङ्खः ।
शङ्खशब्दादितत्पर्यायेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाणो, स्त्री, (शङ्खस्य विकारः । शङ्ख + अण् ।
टिङ्गिति ङीप् ।) शङ्खस्त्रयमयी पट्टिका ।
यथा,—

“शाणोप्रासाणि वस्त्राणि शमीप्राया मञ्जी-
रुहाः ।

शूद्रप्रायास्तथा वर्णा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे १ अध्यायः ॥

शाणी शङ्खस्त्रयमयी पट्टिका तत्तुल्यानि
वस्त्राणि । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६४ । १६ ।

“वस्त्राणां प्रवरा शाणी घात्यानां कीर-

दूषकः ॥”)

प्रावरणान्तरम् । ताम्बु इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ छिद्रवस्त्रम् । यथा । शाणी गोर्वा
छिद्रवस्त्रे । इति हेमचन्द्रः ॥ हस्तकटाद्यादि-
सूचणा । इशारा इति पारस्यभाषा । इति
शब्दरत्नावली ॥

शाणीरं, स्त्री, शोथनदमध्यस्थतटः । इदं रीनदी-
तटः । इति विश्वः ॥

शाणिल्यः, पुं, विस्मयः । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारतपतिस्तोत्रे । ६ ।

“हेरम् प्रथमामि यस्य पुरतः शाणिल्यमूलं
श्रिया

विभ्रतान्मुखे समं भयुरिपुक्षी शङ्खचक्रे
वहन् ॥”)

वह्निभेदः । (शङ्खिलस्य सुनेर्गन्त्रापत्यमिति ।
शङ्खिल + “गर्गादिभ्यो यच् ।” ४ । १ । १०५ ।
इति यच् ।) सुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥
स तु गोत्रकारः भक्तिस्त्रकारश्च । तत्सूत्र-
भाष्याद्यङ्गीको यथा,—

“प्रपद्य परमं देवं श्रीसुप्रेश्वरस्वरुणि ।

शाणिल्यशतसूत्रोयं भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥”

शातं, स्त्री, (श्रो + क्तः । “शास्त्रोत्तरस्याम् ।”
७ । ४ । ४२ । इति पञ्चे ल्वाभावः ।) सुखम् ।

तद्वति, चि । इत्यमरः ॥ (विनाशः । यथा,
सुश्रुते । ४ । १ ।

“पाणिप्राप्तं पाणिदाहं नखशानं करोति च ॥”)

शातः, चि, (श्रो + क्तः ।) दुष्फलः । निशितः ।
इति मेदिनी ॥ धुस्तूरः । इत्यमरः ॥

शातकुम्भं, स्त्री, (शतकुम्भे पञ्चेतं भवम् । शत-
कुम्भ + अण् ।) काञ्चनम् । (यथा, माघे ।
६ । ६ ।

शाहलः

“इतश्चातकुम्भनिभमंशुमती
वपुर्नमप्यवपुषः पयसि ॥”

धुक्तरः । इत्यमरः ।

शातकुम्भः, पुं, करवीरवृक्षः । इति मेदिनी ।

शातकौम्भं, स्त्री, स्वर्णम् । इति भर्तृहरिकृष्णकोषः ।
(सुवर्णनिर्मिते, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ३ । ११ ।

“यतश्च शातकौम्भानां कुम्भानामप्यवर्णवाम् ॥”

शातनं, स्त्री, काश्यम् । विनाशनम् । यथा,—

“वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पञ्चशातनम् ।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यथाः कथिप्रशाजिनः ॥”
इति सारमञ्जरी ।

(हिरणे त्रि । यथा, रघुः । ३ । ४२ ।

“स पूज्यः पञ्चतपश्चशातनं
दृश्यते देवं नरदेवसम्भवः ॥”

शातपत्रकः, पुं, (शातपत्रं पद्ममिव । कन् ।)

चन्द्रप्रकाशः । यथा,—

“चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रकाशो द्योत
आतपः ।

अकल्का चन्द्रिकायाश्च प्रकाशे शातपत्रकः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ।

शातभौरः, पुं, मदनमाली । मल्लिकामेदः ।
यथा,—

“शातभौरभद्रवल्ली भूमिमण्डोदपादिका ॥
इति रत्नमाला ॥

शातमानं, त्रि, (शतमान + “शतमानविंशति-
केति ॥” ५ । १ । २७ । इति अण् ।) शत-
मानेन क्रीतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

शातला, स्त्री, (शातं छिदं लातीति । ला + कः ।)
नातला । चर्मकषा इति ख्याता । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।

शात्रवं, स्त्री, (शात्रोर्भावः सन्वहो वा । शत्रु +
अण् ।) शत्रुभावः । शत्रुसंहतिः । इति
मेदिनी । (शत्रुसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रघुः ।
४ । ४२ ।

“ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलानां च योधाः शात्रवश्च पयुषशः ॥”

शात्रवः, पुं, (शत्रुरेव । स्वार्थे अण् ।) शत्रुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १७ । ४४ ।

“तत्र नाभवदसौ महाशत्रवे

शात्रवादेव पराङ्मुखोऽर्थिनः ॥”

शादः, पुं, (श्रोतनूकरणे + “शाशपिभ्यो ददनौ ॥”
उणा० ४ । ६७ । इति दः ।) कर्दमः । शय्यम् ।
इत्यमरः ।

शादहरितः, त्रि, (शादेः शय्येः हरितः ।)
शाहलः । इत्यमरः ।

शाहलः, त्रि, (शाद + “नञ्शादात् ङलच् ॥” ४ ।
२ । ८८ । इति ङलच् ।) नववृक्षवहुलदेशः ।

इत्यमरः । शादो नववृक्षं विद्यतेऽत्र शाहलः ।

शय्यागचिन एव शादशब्दाहलः स्यात् न तु
पञ्चवाचिनोऽनभिधानात् । इति तट्टीकायां
भरतः । (यथा, रामायणे । २ । ३० । १४ ।

शान्तः

“शादसेषु यदा शिष्ये वनानि वनगोचरा ।

कृपाक्षरणयुक्तसु किं स्यात् सुखतरं ततः ॥”

शान, न तेजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सिट् ।) शानक्षिप्त्वाकरणम् ।
न, शीघ्रावति शीघ्रावते खड्गं कर्मकारः ।
इति दुर्गादासः ।

शानः, पुं, शाणः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शा(ण)नपादः, पुं, पारिपात्रपञ्चतः । (अस्थ
विवरणं हरिवंशे १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ।)
चन्दनचर्चणपाषाणः । इति महाभारते हरि-
वंशः । चन्दनपिङ्ग इति भाषा ।

शानी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति शब्दचन्द्रिका ।

शान्तः, त्रि, (शम + क्तः । “वा दान्तशान्तेति ॥”
७ । २ । २७ । इति निपातितः ।) उपशमं
प्रापितः । प्राप्नोपशमः । इति भरतः । तत्-
पर्यायः । शमितः २ । इत्यमरः । शान्तः ३
जितेन्द्रियः ४ । इति हेमचन्द्रः । शमान्वितः ५ ।
इति मेदिनी ।

शान्तः, पुं, अभियुक्तः । रसभेदः । इति मेदिनी ।

शान्तरसस्य लज्जयादि यथा,—

“शान्तः शमः स्यायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।

कुन्देन्दुसुन्दरश्चायः श्रीनारायणदेवतः ॥

अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ।

परमाथस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यत ॥

पुण्याश्रमहरिश्चेत्तीर्थरन्ध्रवनादयः ।

महापुरुषसङ्गादास्तस्योद्गीपनरूपिणः ॥

रोमाञ्चाद्याञ्चानुभावास्तथा स्युर्यभिचारिणः ।

निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥”

यथा,—

“रघ्यान्तरत्नस्तथा धृतजरतृकस्या नवस्था-

ध्वगेः

सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तेनांगरेः ।

निर्वीजौलनचित्तुधारासमुदा निद्रायमाणस्य

मे

निःशङ्कं करटः कदा करपुटी भिर्वा विजुष्ट-

अति ॥”

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

“निरङ्गहाररूपत्वात् दयावीरादरेष नो ॥”

दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा

मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्ति-

त्याद्याभिर्देशनादङ्गहारोपशमो न दृश्यते ।

शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाङ्गहारप्रशमैकरूपत्वात्

तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्त-

रसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु ।

“न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता

न देवरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसः स शान्तः कथितो मुनीकैः

सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥”

इत्येकरूपस्य शान्तस्य मोक्षवस्थायामेवात्म-

स्वरूपापत्तिस्तस्यायां प्रादुर्भावात् । तत्र

सच्चायादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव

शान्तिः

यतः रसतामेति तदस्मिन् सच्चायादेः शान्तिश्च
न विरुद्धा । यच्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य
वैयर्थिकसुखपरत्वात् विरोधः । उक्तं हि ।

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम् ।
तृणान्यसुखस्येते नार्हन्तः शोडशीं कलाम् ॥

सच्चाकारमङ्गहाररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।

अन्तर्भावमर्हति दयावीरादयस्तदा ॥”

आदिशब्दात् धर्मेवोरदानवीरदेवताविषय-

रतिप्रभृतयः । तत्र देवताविषया इतिर्यथा,—

“कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्

वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽल्लिपुटम् ।

अये गौरीनाथ चिपुरहर शम्भो त्रिनयन

प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्णामि दिवसान् ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ।

शान्तं, [म्] य, वारणम् । इति मेदिनी ।

शान्तनवः, पुं, (शान्तनोरपत्यं पुमान् । शान्तनु +
अण् ।) शान्तनुराजपुत्रः । भीष्मः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३६ ।
६० ।

“तथा भीष्मः शान्तनवो गङ्गायाममितद्युतिः ।
वसुवीर्यात् समभवत् महावीर्यो महायशः ॥”

शान्तनुः, पुं, द्वापरयुगस्य चन्द्रवंशीयेकविंश-
राजः । स तु गङ्गायां भीष्मं जनयामास । तस्य
पिता प्रतीपः । यथा,—

“जयसेनस्तत्तनयो राधिकोऽतोऽनुयायभूत् ।

ततश्चाक्रोधनस्तस्मात् देवातिथिरसुखं च ॥

ऋतस्तस्य हिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः ।

देवापिः शान्तनुस्तस्य वाङ्गीक इति चात्मजाः ॥

यं यं कराभ्यां सुश्रुति जीर्णं यौवनमेष्यति ।

शान्तिमाप्नोति चैवायं कर्मणा तेन

शान्तनुः ॥

वाङ्गीकान् सोमदतोऽभूत् भूरिभूरिअवास्ततः ।

शून्च शान्तनोरासीत् गङ्गायां भीष्म आत्म-

वान् ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । महाभीष्मः २ । इति जटाधरः ॥

प्रातोपः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतीपः ४

प्रतिपः ५ । इति शब्दरत्नावली । (शान्तनु-

रिति पाठस्तु बहुभिराढतः ।) कर्केटी । इति

रत्नमाला ॥

शान्ता, स्त्री, दशरथराजकन्या । दशरथेन कन्यार्धं
लोमपादाय राज्ञे प्रदत्ता । सा च ऋष्यशृङ्ग-
भार्या । इति रामायणम् ॥ (यथा, उत्तर-
चरिते १ अङ्के ।

“कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम यज्ञी-
जनतु ।

अपत्यकृतिकं राज्ञे लोमपादाय दां ददौ ॥”

शमीभेदः । तत्पर्यायः । शुभा २ भद्रा ३ अप-

राजिता ४ जया ५ विजया ६ । अस्या गुणाः

शमीवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शान्तिः, स्त्री, (शम + क्तिन् ।) कामक्रोधादि-
प्रशमः । चित्तोपशमः । इति भरतः । विषयेभ्य

शान्तिः

इन्द्रियोपरमः । इति चण्डीटीकायां नागोक्ती-
भट्टः । तत्प्रमाणः । प्रथमः २ प्रथमः ३ । इत्य-
मरः । प्रथमः ४ उपप्रथमः ५ प्रथान्तिः ६ ।
इति शृङ्गरेणावली । लघ्याचयः ७ । इति
हेमचन्द्रः । तत्प्रमाणं यथा,—

“यत्किञ्चिदस्तु संप्राप्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
या तुल्यार्जयते चित्ते शान्तिः सा गद्यते बुधैः ॥”
इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे १५ अध्यायः ।
भद्रम् । इति हेमचन्द्रः । गोपीविशेषः । यथा,
‘राधिकोवाच ।

“शान्त्या गोप्या युतस्त्वहं दृष्टोऽहं रासमण्डले ।
वसन्तपुष्पगव्यायां माल्यावान् चन्दनोचितः ।
रत्नप्रदीपैर्युक्तश्च रत्ननिर्माणमन्दिरं ।
रत्नभूषितभूषाढो रत्नभूषितया सह ।
तथा दत्तश्च ताम्रं भुक्तवाचं पुरा विभो ।
सद्यो मच्छन्दमात्रेण तिरोधानं कृतं तथा ।
शान्तिर्देहं परित्यज्य भयाद्गौना त्वयि प्रभो ।
ततस्तस्याः शरीरं गुणश्रेष्ठं बभूव ह ।
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्रदत्ता पुरा ।
विभो विषयिणे किञ्चित् सत्स्वरूपाय विष्णवे ।
शुद्धसत्स्वरूपायै महालक्ष्म्यै पुरा विभो ।
त्वन्मनोपासकेभ्यश्च वेणुवेभ्यश्च किञ्चन ।
तपस्विभ्यश्च धर्माय धर्मिष्ठेभ्यश्च किञ्चन ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ ३॥
दुर्गा । यथा,—

“उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता ।
सर्वज्ञा सर्ववैतृत्वाच्छान्तित्वाच्छान्तिरुच्यते ॥”
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ॥ ३॥
धर्मद्वारा यद्दृष्टोऽस्मादुःखप्रादुर्भूतचित्ते हि का-
नित्तुहेतुद्विरतिवृत्तिः । यथा,—

“यथा शृङ्गप्रहारानां कवचं विनिवारकम् ।
तथा देवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥”

वाल्मीकिभूतयज्ञनाराधिपप्रवर्तनतरणुदुःख-
रोगाभिभवाद्भुतदुःखप्रयद्दृष्टोऽस्मादितिमित्तकं
शान्तिकर्मापि मलमासं कर्तव्यम् । शुद्धकाल-
प्रतीक्षायां मलमहत्वेनानन्यगतिकत्वात् । अत-
एवात्मानं सततं गोपायति इति श्रुतौ सततं
मित्युक्तम् । इति मलमासनत्वम् ॥ ३॥ उप-
सर्गशान्तिगाथा यथा,—

“एषामिन्द्रो महावीर्यश्चैलौक्यस्त्वयोरुभवत् ।
शतं क्रतूनामाहुत्य सुशान्तिर्नाम नामतः ।
तस्योपसर्गनाशाय नामाचरविभूषिता ।
अद्यापि मानवेगांथा गीयन्तेऽत्र महतीतले ।
सुशान्तिर्देवराट् शान्तः सुशान्तिं न प्रयच्छति ।
सहितः शिवसत्याद्यैस्तथैव वशवर्तिभिः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे उत्तममन्वन्तरसमाप्ता-
ध्यायः ॥ ३॥

अथाहुतशान्तिः । तत्राहुतनिरूपणम् । अद्-
भुतसागरे आचर्यमाणोऽहुतवचनम् । प्रकृति-
विरुद्धमहुतमापदः प्राक्प्रबोधाय देवाः खल-
नीति । तेनापञ्चानाय भूषादीनां पूर्वं
समावप्रणयो देवकर्तृकोऽहुत इति । एवञ्च

शान्तिः

बुधोदयपञ्चमि यद्वादीनां गतितागमितस्वेन
प्रकृतानामपि यदुत्पातत्वं तद्वाक्तम् । तत्कार-
णञ्च गगर्सेहितावाहस्यथोः ।

“अतिलोभादसत्त्वादा नास्तिव्यादाप्यधर्मतः ।
नरापचारास्त्रियतमुपसर्गः प्रवर्तते ।
ततोऽपचारास्त्रियतमपवर्जन्ति देवताः ।

ताः खलन्यहुतास्तांस्तु दिव्यानामसभूमिजान् ।
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च ॥”
तांश्च परं न दर्शयेद्देवाह विष्णुः । नोत्पातं
दर्शयेदिति । तत्र वेलाचचमण्डलनिरूपणम् ।
यथा, दीपिकायाम् ।

“प्राग्दिचिचतुर्भागेऽनिशोरहुतेषु सर्वेषु ।
अनिलाग्निशूकरवणा मण्डलपतयः शुभा-
शुभे च ॥”

वेलामण्डलः ।
“अयं मूढादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्यु वायु-
भवेत्

देवेत्यात्रविशाखयान्ययुगले पित्राहुये
चानलः ।

विन्वादिचयप्रादुर्भूतयुगलेऽस्त्रिन्द्रो भवेन्मण्डलः ।
सर्पोपान्त्यश्रुतान्त्यमल्युगलेऽशानेऽप्यपामोऽनरः ।
पवनदहनी नेष्टौ योगस्तयोरतिदोषदः ।
सुरपतिवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरतिशोभनः ।
सवरुणमरुत्तमश्चः शूक्तयामिसमायुतः ।
फलविरहितः सेनो वायुस्तथाऽन्युतोऽन्युतः ।
यन्मण्डलेऽहुतं जातं शान्तिरुद्भवतामया ।
तथा शान्तिद्वयं कार्यं मण्डलद्वयजाहुते ॥ ३॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“ग्रहर्चवैजतं दिवं आन्तरीक्षं निबोध मे ।
उल्कापातो दिशो दाहः परिवेशस्तथैव च ।
गन्धर्वनगरश्चैव वृष्टिश्च विह्वला तथा ।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दि-
शेत् ॥

चरश्चिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ।
जलाशयानां वेलाद्यं भौमं तदपि कौर्त्तितम् ॥
भौमं चास्फलं ज्ञेयं चिरेण परिपश्यते ।
नाभसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदम् ।
दिशं तीव्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारी तथैव च ॥ ३॥
श्रीगोपनाविपण्यासः अतूनां रिपुजं भयम् ।
पुण्ये फले च विह्वल राक्षोऽन्यं तथा दिशेत् ॥
अकालप्रभवा नायः कालातीताः प्रजास्तथा ।
विह्वलाः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ॥
होनाङ्गाः अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा भयः ।
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ॥
विनाशं तस्य देहस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥
प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।
अर्कोदयः कौमुदः चारावो वृभयं दिशेत् ॥
उल्लूको वसते यत्र निपतेदा तथा यद्दे ।
ज्ञेयो यद्दृष्टेऽन्युद्भूतनाशस्तथैव च ॥
यधः कङ्कः कपोतश्च उल्लूकः श्येन एव च ।
चिह्नश्च चर्मचिह्नश्च भासः पाण्डुर एव च ॥

शान्तिः

यद्दे यस्य पतन्त्येत गेहं तस्य विपद्यते ।
पलाष्मासातया वर्षाच्छूतः स्यादयहमेधिनः ।
पत्राः पुत्रस्य वा नृत्यमयश्चापि विनश्यति ॥
ब्राह्मणाय यद्दे दत्त्वा दत्त्वा तन्मूलमेव वा ।
यह्नीयादयदि रोचेत शान्तिश्चैमी प्रयोजयेत् ॥”
इमां वक्ष्यमाणाम् ॥ ३॥

“मांसास्थीनि समादाय श्मशानादयधवायसाः ।
न्या श्मशानोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥
विकिरन्ति यद्वादी च श्मशानं सा महती भवेत् ।
चौरैश्च हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ।
संयामश्च महाचोरो दुर्भिक्षं मरकं तथा ।
अहुतानि प्रकृयन्ते तत्र देशस्य विदवः ॥
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्वकारणम् ॥”
मत्स्यपुराणे ।

“अतिवृष्टिरनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभयं मतम् ।
अनुतौ तु दिनादूहं वृष्टिर्मेया भयाय च ॥
निरभे वायु रात्रौ वा श्वेतं यस्योत्तरेण तु ।
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च ॥
दिग्दाहपरिवेशौ च गन्धर्वनगरं तथा ।
परचक्रभयं विदादेशोपद्रवमेव च ॥”

भाषो वनकुकुटः ॥ ३॥ कंसनिधनरूपेण हरि-
वंशः ।

“वक्रमङ्गारकश्चक्रे चित्तायां चोरदर्शनः ।
चलत्यपञ्चमि महौ गिरीणां शिखराणि च ॥”
वाणोत्पाते स एव ।

“दक्षिणां दिशमास्याय धूमकेतुः स्थितोऽभवत् ।
वक्रमङ्गारकश्चक्रे क्षणिकानु भयङ्करः ॥ ३॥
कृत्यचित्ताभयो ।

“त्यक्ताशौचविवेकतत्त्ववसुधा लोकाः सुधा-
पीडिताः

विप्रा वेदहतास्तथा प्रचलिता वक्राशिनो
दुःखिताः ।

क्षौणीमन्दफला वृषाश्च विकलाः संयामचोरा
महौ

प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवेन्द्रराक्षोर्भुतौ ॥
रक्ते शूलोदयोगो मांसास्थिवशादिभिरमरकः ।
धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमैर्वि वधिते भयं

विद्यात् ।
अङ्गारपीशुर्वै विनाशमुपयाति तत्रगरम् ॥
उपलं विना जलधरेर्विह्वला वा यदा प्राणिनो
वृष्टा ।

किद्रं वाप्यतिवृष्टिं शस्यानामीतिसंजननम् ॥”
बुधकौशिकसंवादे ।

“वज्राः प्रपाते च फलं शरटस्य प्ररोहणे ।
शीर्षं राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैन्मयेव च ॥
कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नैत्रयोर्बन्धुदर्शनम् ।
नासिकायाश्च सौगन्धं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् ॥
कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भूजयोर्विभवो भवेत् ।
धनलाभो बाहुभूले करयोर्धनवृद्धिदः ॥
स्तनभूले च सौभाग्यं हृदि संस्थविर्वर्जनम् ।
पृष्ठे निधनं महोलाभः पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनम् ॥
कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये नृत्यसमागमः ।

शान्तिः

अङ्गे चार्थचयो निजं गृहे रोगभयं भवेत् ।
उर्वोत्तु वाहनावाप्रिप्तानुजङ्घेऽर्थसंयः ।
वामदक्षिणयोः पादे भ्रमणं नियतं भवेत् ।
वक्त्राः प्ररोहणं चैव पतने शरटस्य च ।
अथासाक्ष फलचैव तददेव प्रजायते ॥
वक्त्राः प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनम् ।
निधनार्थाय भवति व्याधिपीडा विपण्ये ॥
पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते ।
पतने फलसुनत्रं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् ॥
आरोहणञ्चोद्वेकं अधोवक्त्रे च पातनम् ॥
भवेद्विपण्यं तस्य तत्काले जायते भुवम् ॥*॥
स्युष्टमात्रे तयोः सदाः सचेलं जलमाविशत् ।
पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्यादकर्मावलोकनम् ॥
वक्त्रोरुपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
पूजयेद्भस्मपुष्पात्तैस्तदर्थे पुष्पकुम्भकं ॥
पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चाशतं सपञ्चवम् ।
पञ्चदशकषायञ्च निक्षिप्यावाहयेत्ततः ॥
पूजयेद्भस्मपुष्पात्तैर्लोकपालास्तथा गृहान् ।
नृत्यपुत्रेण मन्त्रेण समिद्धिः खदिरेः शुभैः ।
तिलैश्चैव तिलभिर्होममद्योत्तरसहस्रकम् ॥
वक्त्रौ गृहगोधिका । नृत्यपुत्रमन्त्रस्य कर्मलः ।
इति विद्याकरः ॥*॥ गार्गसंहितावाङ्मन्ययोः ।
“ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति परा-
भवम् ।
ये तु न प्रतिकुर्वन्ति क्रियया अहयान्विताः ।
दाभिक्काद्वा विमोहाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचि-
रान् ॥”*॥
अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारोऽन्यथा दोष
इत्याह मत्स्यपुराणम् ।
“भिन्नमखलवेलायां ये भवन्त्यदभुताः क्वचित् ।
तत्र शान्तिद्वयं कार्यं निमित्तं सति नान्यथा ।
निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तसुप्रदायेत् ॥”
एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयम् ।
अन्यथा वेणुमखलसन्देहे शान्तिर्न स्यात् ॥*॥
अतएवोक्तं योगियाज्ञवल्किणः ।
“यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या सहदाहृतः ॥
गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रीमन्त्रतः ॥
शुचिः ॥
जन्तुकामश्च वृषतेऽर्चतेन जुहुयात् शुचिः ।
सावित्र्या शान्तिहोमांश्च जुह्यात् पञ्चसु
निवृत्तः ॥
प्रवृत्त्याहुतिभ्याश्च स्वाहान्तो होमकर्मणि ।
प्रतिजोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके ॥
मार्कण्डेयपुराणम् ।
“दिग्देशजनसामान्यं वृषसामान्यमात्मनि ।
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
परस्परभिरक्षा च ग्रहदोषेषु जायते ॥”
तथा ।
“नस्माच्छान्तिपरः प्राप्नो लोकवादरक्तया ।
लोकवादांश्च शान्तीं च ग्रहणीकृतु कारयेत् ॥

शान्तिः

भूरोहानुपवासांश्च शान्तं चैवादिबन्धनम् ।
कुर्व्यात् होमं तथा दानं आहुं क्रोधविषण्ण-
नम् ॥
अदोहं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्वन्ति पण्डिताः ।
वर्जयेदुषर्तां वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
ग्रहपूजाश्च कुर्वीत सर्वपौङ्गवसु मानवः ।
एवं शान्त्यन्तर्धेनाणि चोराणि ह्यजसत्तम ।
प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षोऽन्यनेकशः ॥”*॥
लोकवादाश्च तत्रैवोक्ता यथा,—
“आकाशादेवतानाश्च देवादीनाश्च सौहृदात् ।
एषिण्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः ॥”
ते च सर्वभूतङ्काक्रियाद्यभिव्यञ्जान्यर्थं लौकि-
कौषधमन्त्रादयः । विषहरीमङ्गलचण्डिका-
गीतादयः । चैवट्टनादौ ज्ञेयपालकुलदेवता-
पूजा च ॥*॥ तथा चापस्तम्बः । स्त्रीभ्योऽवर-
वर्गेभ्यो धर्मशेषान् प्रतीयादित्येक इति । धर्म-
शेषान् अतिस्मृतिसदाचारैश्च प्रसिद्धान् इति
नारायणोपाध्यायः । भूरोहश्च पात्रं विना
भूमौ गोस्तनं निषीद्य दुग्धोत्सर्गः । चैवः
पूज्यत्वेन स्यातो ग्रामप्रधानवृत्तः । तथा च
वागीत्याते हरिवंशः ।
“अनेकशास्त्रेभ्यश्च निपपात महीतले ।
अर्चितः सर्वकल्याभिर्दानवानां महात्मनाम् ॥”
उपर्तो अकलाणीम् । अतिवाद्श्च पूज्यमति-
कृत्य भाषणम् ॥*॥ मत्स्यपुराणम् ।
“काकस्यैकरवश्चावः प्रभाते दुःखदायकः ।
काको मेघनकासक्तः श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
उलको वसते यत्र निपतेत् वा तथा गृहे ।
ह्रियो गृहपतेर्नैव धननाशस्तथैव च ॥”*॥
वराहसंहितायाम् ।
“क्रीडाशुरक्तो रतिर्मांसजुष्यो
भीतो रजार्जः पतितो विहङ्गः ।
नासौ गृहमस्य विनाशहेतु-
दोषः समुत्पाद्यत आहुरार्याः ॥
गृहे पक्षिविकारं कुर्याच्चामरतर्पणम् ।
देवाः कपोता इति वा जपयं सप्रभिरिजैः ॥
गावश्च देया विविधा द्विजानां
सकाश्च वा वक्ष्युर्गोक्षरीयाः ।
एवं व्रते पापमुपैति शान्तिं
नृगैर्हिजेर्वापि निवेदितं ततः ॥”
हिजेः पक्षिभिः । अपिना अन्यैरपि ॥*॥
मुजबलभीमे ।
“एको वृषस्त्रयो गावः सप्ताश्वा नव दन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्नामिघातिकाः ॥”
सिंहप्रसूतिका गावः ॥*॥ मत्स्यपुराणे ।
“अङ्गे दक्षिणभागे तु शान्तं विस्फुरणं भवेत् ।
अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
लाञ्छनं पिटकश्चैव ज्ञेयं विस्फूर्जितं तथा ।
विपण्येयं विहितं सर्वं स्त्रीणां फलं तथा ॥”
“अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां कार्यं सुवर्णेन च
तर्पणं स्यात् ॥”*॥ दुःखप्राप्तिदृष्टनादौ वृत्तं
हरिण्यश्च दद्यादिति ॥*॥ मातृये ।

शान्तिः

“नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन ।
कवे सर्वार्थसिद्धार्थं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥
एवं शुक्रोदये कुर्वन् यात्रादिषु च भारत ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
नमस्तेऽङ्गिरसा नाथ वाक्पतेऽथ दृष्टयते ।
क्रूरग्रहेः पीडितानाममृताय नमो नमः ॥
संक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्त्रभ्युदयेषु च ।
कुर्वन् दृष्टयतेः पूजां सर्वान् कामान् सम-
पुते ॥*॥”
वेणवान्ते यासः ।
“ग्रहयज्ञैः शान्तिकेश किं क्षिप्यन्ति नरा
द्विज ।
महाशान्तिकरः श्रीमान् तुलस्या पूजितो हरिः ॥
उत्पादान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्तानेकशः ।
तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरदे
हरिः ॥”
अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
स्वाहेति ॥*॥”
हृन्दोगपरिशिष्टम् । अथातो रजस्वलाभिगमने
गोऽश्वभायासु गमने यमजजनने विजातीय-
जनने वा काककङ्कद्वयवक्त्रेण भासचित्तकपोता-
नां गृहप्रवेशे मानुषस्योपरिविग्रामणौ एषा-
मेव क्रियमाणे गृहदारोरोहणे अन्येषु चार-
भुतेषु कल्पदृष्टेन विधिनानि सुपसमाधाय प्राथ-
म्यं चित्ताभ्याहुतीं कुर्यात् इति अद्भुताय अयमेव स्वाहा
सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय नृत्यवे
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्थाणीपाकावृत्तान्य-
दिति ॥*॥ कपोतं विशेषयति श्रौतकः ।
“रक्तपादः कपोताख्यो अरण्याकाः शुक्लः क्वविः ।
स चच्छालां (वृक्षच्छालासमीपञ्च व्रजेद्यदि ।
अन्येषु गृहमध्ये वा वल्मीकस्योद्गमादिषु ॥”
कल्पदृष्टेन विधना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ताभ्या-
हुतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्थाः सप्ताभ्याहुतीः
अद्भुतायामय स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः तत्स्थानी-
पाकिति कर्तव्यतया प्रायश्चित्तभरितेभ्यो देवेभ्यो
जुहुयात् । हृन्दोगपरिशिष्टम् । पश्चात् वृत्त
प्रायसन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा
शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोश्रेष्ठम् । दक्षिणां
तां गां हत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथा
चोक्तम् ।
“गोर्विशिष्टतमा लोके वेदेऽपि निगद्यते ।
न ततोऽन्यदरं यस्मात् तस्माद्गोवरमुच्यते ॥”
हृन्दोगपरिशिष्टम् । यक्ष्यवामन्यतममापन्नः प्राय-
श्चित्तं न कुर्यात्तस्य गृहपतेर्मरणं सर्वस्वनाशो
वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्तव्यं कर्त्तव्य-
वर्गे वामदेवगानं शान्तिः शान्तिरिति । अप-
वर्गे समाप्तौ । वामदेवगानं शान्तिः काव्या ।
आवृत्तिः प्रकरणसमाप्तार्था । वाङ्मन्ये ।
“श्रमयन्त्यासप्ताहात् कम्पादित्तं निमित्त-
माश्वेव ।
अतिवर्षणोपवासव्रतदौत्ताजयज्वनानि ॥*॥”

शान्तिः

१८

शाफरि

शान्दबो

वराहः ।

“ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातान् तादृगुत्सवाव-
ल्लतान् ।

नृविपुत्रतैः श्लोकेर्विद्यादेभिः समाश्लोकेः ॥”
तथा च मत्स्यपुराणम् ।

“वत्साशनिमहीकस्यसन्धानिर्घातनिखनाः ।

परिवेशुरजोधूमरक्ताकांक्षमयोदयाः ।

हृमेभ्योऽथ रसखेहमधुपुष्पमणोज्जमाः ।

गोपचिमददृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ ॥

तारोष्कापल्लुकलुरं कपिलाकेन्दुमखलम् ।

अनसिखलनं स्फोटं धूमरेणुनिराकुलम् ।

रक्तपद्माख्या सन्धा नभः क्षुब्धान्वोपमम् ।

सरिताश्चासुसंशोषं दृष्ट्वा योषी शुभं वदेत् ॥ ॥

शक्रायुधपरीवेशौ विटुकुष्कविरोहणम् ।

कस्योदरनवैल्लवं रघुनं दरुणं क्षितेः ।

ननुदपानसरसां वृष्टाङ्गा भवनप्रवाः ।

पतनश्चाग्निमेहानां वर्षासु न भयावहम् ॥”

हरिवंशं वर्षावर्णनायाम् ।

“कचित् कन्दरहासाढ्यं शिलीम्बभरणं
कचित् ॥”

इति दर्शनात् वर्षासु शिलीम्बभरणं न भयावहः ।

“दिव्यश्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम् ।

यहनक्षत्रताराणां दर्शनञ्च दिवाकरः ।

गीतवादिजनिर्घोषो वनपञ्चतसाशुषु ।

शस्त्रवृद्धो रसोत्पत्तिरपापाः शरदि स्फुटाः ॥ ॥

श्रीतानिलतुषारत्वं नर्दनं नृगपक्षिणाम् ।

रघोययादिसत्त्वानां दर्शनं वागमनाशुषो ।

दिश्यो धूमान्धकाराश्च शूलभा वनपञ्चताः ।

उच्चैः स्वर्गोदयास्तवं हेमन्ते शोभना मताः ॥ ॥

हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।

दृष्ट्वाङ्गनाभमाकाशं तारोष्कापातपिञ्जरम् ।

चित्रागर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजान्धगपक्षिणाम् ।

पञ्चाङ्गुरलतानाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥ ॥

नृतुस्रभावभा ह्येते वृष्टाः स्वर्गो शुभावहाः ।

नृतावन्यत्र चोत्पाता वृष्टास्तं भृशदायकाः ॥ ॥

उत्पत्तानाञ्च या गाथा शिशूनां चैष्टितञ्च यत् ।

स्त्रियो यश्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति अतिक्रमः ॥

पूर्वेष्वरति देवेषु पञ्चाङ्गकृति मातुषान् ।

नादंशिता वाग्वदति सत्या स्त्रिया सरस्वती ॥”

वृष्ट्यातिः ।

“ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये वृष्ट्याम् ।

आवयन्त्यर्थलोभेन विनयास्तेऽपि यत्नतः ॥”

विनया दृष्टनीयाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥

भौमदिव्यान्तरौच्योत्पातशान्तिमार्गस्य २०२

अध्यायावधि २१२ अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ।

तथा देवीपुराणं महाभूयदपदादे सन्नेदेवकी-

सन्नेत्पातशान्तिसमाप्ताध्याये चण्डीश्वर्ये च

द्रष्टव्यम् । तन्मोक्षा शान्तिः षट्कर्म्मशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥ ॥ अथ शान्तिकर्माधिककर्म्मदिनम् ।

तत्र वारा रविसोमबुधवृहस्पतिशुक्राणां तत्र

नक्षत्राणि उत्तराषाढा उत्तरफल्गुनी उत्तर-

भाद्रपद रोहिणी चित्रा अश्लेषा नृगशिरः

रेवती पुष्या अश्विनी हस्ता । तत्र चन्द्रः

शोभनः । तस्य शोभनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शान्तिः, पुं, वृत्ताहंदिशेषः । जिनचक्रवर्तिविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ दशमस्कन्धरीयेनः । यथा,—

“धर्मेपुत्रस्य पुत्रास्तु दशमस्य मनोः श्रेष्ठम् ।

तुल्येनचोत्तमीजाश्च भूमिप्रेरयश्च वीर्यवान् ॥

शतानीको निरमित्रो वृषसेनो जयद्वयः ।

भूरिदुःखः सुवर्षाश्च शान्तिरिन्द्रः प्रतापवान् ॥

आपो रत्नेर्हविर्वाच स्वकृतिश्चाश्वयत्तया ।

नाभागोऽप्रतिमश्चैव सौरभा नृध्वजस्तथा ।

प्राणाख्याः शतसंख्याश्च देवतानां गणास्तथा ।

वालिशत्रुक्ष्णं हरिश्च गद्या धातयिष्यति ॥”

इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

शान्तिकामः, त्रि, (शान्तिं कामयते इति ।

कम् + णिङ् + अच्) शान्त्यभिलाषी । यथा,

“श्रीकामः शान्तिकामो वा गृह्ययज्ञं समा-

चरेत् ।

वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथेवाभिचरन्नपि ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

शान्तियज्ञः, स्त्री, (शान्तिर्गृहम् ।) शान्त्यालयः ।

यज्ञान्ते शान्तिकुम्भजलेन स्नानस्य गृहम् ।

तत्पर्यायः । आचम्येणम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, वृहत्संहितायाम् । ४४ । ५ ।

“कच्छेपु निवर्षीयान् पुष्टार्थं शान्तियज्ञगानाम् ॥”)

शान्तं, स्त्री, सान्त्वम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।

शान्ततिः, स्त्री, ब्राह्मण्यष्टिका । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ पुस्तकान्तरं शान्ततिरिति च पाठः ॥

शापः, पुं, (शपनमिति । शप + चच्) आक्रोशः ।

(यथा, रघुः । ५ । ५६ ।

“संमोक्षितः सत्त्वता त्वयाहं

शापाच्चिरप्राणितदर्शनेन ॥”)

दिव्यम् । इति मेदिनी । आद्यस्य पर्यायः ।

अकरणिः २ । इत्यमरः ॥ अजीवनिः ३

अजननिः ४ अवयवः ५ नियहः ६ । इति

भरतः ॥ अभिसम्पानः ७ । इति ग्यञान्तरम् ॥

शेषस्य पर्यायः । शपनम् २ शपयः ३ । इत्य-

मरः ॥ मिथ्यानिर्जनम् ४ । इति शब्दरत्ना-

वली । (उपद्रवः । यथा, रामायणे । १२ । ६३५ ।

“उवास रजनीं तत्र ताडकाया वने सुखम् ।

सुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ।

रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥”

“सुक्तशापं अपगतोपद्रवम् ॥” इति तट्टीका ।

अलम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । २८ । ४ ।

“प्रतीपं शापं नदो वहन्ति ॥”

“नदो गङ्गाद्याः सरितः प्रतीपं प्रतिजूलं शापं

उदकं वहन्ति ॥” इति तट्टाख्ये सायणः ॥)

शापटिकः, पुं, मयूरः । इति केचित् ॥

शापाङ्गः, पुं, (शाप एव अस्त्रं यस्य ।) सुनिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शापरिकः, पुं, (शपरान् हन्तीति । शपर +

“पक्षिमत्स्यग्नान् हन्ति ॥” ४ । ४ । ३५ । इति

ठक् ।) मत्स्यधारकः । इति केचित् ॥

शान्दः, त्रि, (शब्दस्यायमिति । शब्द + अच् ।)

शब्दसम्बन्धी । यथा । एकः शान्दोऽपरश्चापः ।

इति दायभागः ॥ (शब्दमयः । यथा, भाग-

वते । २ । २ । २ ।

“शान्दस्य हि जज्ञग एव पश्या

यन्नामभिधायति धीर पार्थः ॥”)

सरस्वती स्त्री, शान्दी । इति केचित् ॥

शान्दबोधः, पुं, (शान्दः शब्दसम्बन्धी बोधः ।)

शब्दार्थज्ञानम् । न्यायमतं पदार्थज्ञानजन्य-

ज्ञानम् । तस्य करणं पदज्ञानम् । तस्य कारणं

पदशक्तिज्ञानम् । कदाचित् लक्षणाज्ञानम् ।

एवं आकाङ्क्षायोग्यतासत्तितानुपपन्नज्ञानञ्च ।

यथा,—

“पदज्ञानानु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

शान्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ ॥

शान्दबोधप्रकारं दर्शयति पदज्ञाननिवृत्ति ।

न तु ज्ञायमानं पदं करणं पदार्थधीरपि मौन-

श्लोकादौ शान्दबोधान् । पदार्थधीरिति पद-

जन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञान-

वतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शान्द-

बोधापत्तेः । तथापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यं

अन्यथा घटादिपदान् समवायसम्बन्धेन आकाश-

स्मरणे जाते आकाशस्यापि शान्दबोधापत्तेः ।

इतिः शक्तिजन्यान्यतरसम्बन्धः । अत्रैव शक्ति-

ज्ञानस्य उपयोगः । पूर्वं शक्तियद्वाभावे

पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः ।

पदज्ञानस्य हि सम्बन्धिज्ञानविधियार्थस्मार-

कत्वम् ॥ ॥ शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य

सम्बन्धः । अस्माच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्य इती-

श्वरेच्छाकृपा आधुनिके नास्ति शक्तिरस्यैव

एकादशेऽहनि पिता नाम कुण्यादितीश्वरे-

च्छायाः सत्त्वान् आधुनिकं तु सङ्केतं न शक्ति-

रिति सम्यग्दायः । नयास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः

किन्त्वैव तेनाधुनिकसङ्केतेऽपि शक्तिरस्तीति

वदन्ति ॥ ॥ शक्तियद्वा आकरणादितः ।

तथा हि ।

“शक्तियद्वा आकरणीयमान-

कोषामवाकाङ्क्षावहारतत्त्वम् ।

वाक्यस्य शेषाद्वृत्तेर्नन्दति

सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृत्ताः ॥”

घातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तियद्वा आकरणाद-

भवति कचित्तु सति बाधके त्वय्यतेऽपि । यथा,

वैयाकरणेराख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिरुच्यते ।

चैत्रः पञ्चमीत्यादौ कर्त्ता सह चैत्रस्याभिधान्य-

स्तत्र गौरवान्न अन्यते किन्तु कर्त्ता शक्तियद्वा

लाभवान् । कतिचैत्रादौ प्रकाराभूय भासते ।

न च कर्त्तरन्निधानाच्चेत्त्रादिपदानन्तरं तृतीया

स्यादिति वाच्यं कर्त्तृसंज्ञानभिधानस्य तत्र

तत्त्वत्वात् । संज्ञाभिधानयोग्यश्च कर्म्मत्वाद्यन-

वरुहः । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यकर्म्मत्वादीत्यस्य

विशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमर्थः तेन चैत्र इव

शब्दबो

गच्छतीत्यादौ न चेन्न संख्यान्वयः । यत्र कर्मादौ न विशेष्यत्वतात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति । यदा धात्वर्थातिरिक्ताविशेष्यत्वं प्रथमद्वयार्थः तेन चेन्न इव गच्छतीत्यत्र चेन्नादेश्वारणं स्तोकं पञ्चमीत्यादौ स्तोकादेश्वारणाय च द्वितीयद्वयम् । तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्धारणम् । एवं आपारेऽपि न शक्तिर्गौरवात् । रथो गच्छति इत्यादौ तु स्वव्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा । जानाति इत्यादौ तु आश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूपलक्षणा । उपमानादयथा शक्तिग्रह-लक्ष्योक्तम् ॥ * ॥ एवं कोषादपि शक्तिग्रहः सति बाधके कृत्तव्यते यथा नीलादि-पदानां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः कोषे व्युत्पादिता तथापि लाघवात् नीलादौ शक्तिः नीलादिविशिष्टे लक्ष्यते ॥ * ॥ एव-मात्रवाक्यादपि । यथा, कोकिलः पिकपद-वाच्यः इत्यादिशब्दान् पिकादिशक्तिग्रहः ॥ * ॥ एवं अवहारादपि । यथा, प्रयोजकत्वेन घट-मानयेत्युक्तं तत् श्रुत्या प्रयोज्यत्वेन घट आनीत-स्तद्वधाये पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यम् । घटमानय इति शब्दप्रयोज्यं अव-धारयति तत्र घटमपसारय गामानय इत्यादौ व्यावायोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्विन-घटादौ शक्तिं यच्छति ॥ * ॥ एवं वाक्यशेषा-दपि शक्तिग्रहः । यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घश्रुतिविशेषे आर्याणां प्रयोगः कङ्गौ च च्छेदनाम् । तत्र हि यथास्या ओष-धयो न्यायन्ते तथेते भोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति । “वसन्ति सर्वशस्यानां जायते पत्रशतानम् । भोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कश्चिश्चालिनः ॥” इति वाक्यशेषात् दीर्घश्रुते शक्तिर्निर्णीयते कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः । नानाशक्ति-कल्पने गौरवात् । हरिपदादौ तु विनिगमका-भावात्तानाशक्तिकल्पनम् ॥ * ॥ एवं विवरणा-दपि शक्तिग्रहः । विवरणस्तु तत्समानार्थ-पदान्तरस्य तदर्थक्यम् । यथा घटोऽस्ति इत्यस्य कलसोऽस्त्येत्यनेन विवरणादुपपदस्य कलसे शक्तिग्रहः । एवं पञ्चति इत्यस्य पाकं करोति इत्यनेन विवरणादास्यातस्य यत्तार्थक्यं कल्पते ॥ * ॥ एवं प्रसिद्धपदसामिथ्यादपि शक्तिग्रहः । यथा, इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति इत्यादौ पिकपदस्य शक्तिग्रह इति । तत्र जातावेव शक्तिर्न तु यत्तौ अभि-चारादानन्त्याच्च ॥ * ॥ शक्तं पदस्तु कश्चिद्-यौगिकं कश्चिद्दं कश्चिद्योगरूपं कश्चिद्-यौगिकरूपम् । यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्-यौगिकं यथा पाचकादिपदम् । यत्रावयव-शक्तिरपेक्षेण सत्सदाशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्दं यथा गोपदमरूपादि पदम् । यत्र तु अवयवशक्तिविषये सत्सदाशक्तिरप्यस्ति तद्-योगरूपं यथा पङ्कजादिपदम् । तथा हि

शाम्भवी

पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति सत्सदाशक्त्या च पङ्कजेन रूपेण पङ्कं बोधयति । यत्र अवयवार्थरूपार्थयोः स्वात-न्त्र्यात् बोधस्तदयौगिकरूपं यथोद्दिष्टादिपदम् । तत्र हि कर्तृभेदनकर्ता तदगुण्यादिरपि बुध्यते । इति सिद्धान्तसुक्तावली ।
शान्दिकः, पुं, (शब्दं करोतीति । शब्द + “शब्द-दहर्” करोति ।) ४।४।३४ । इति ठक् ।
शब्दशास्त्रवेत्ता । नैयाकरणः । आदिशाब्दिका यथा,—
“इन्द्रश्चन्द्रः काशस्तृष्णा पिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजेनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥” इति कविकल्पद्रुमः ॥
नवशाब्दिका यथा । क्रमदीप्तरः । सर्ववर्मा । पञ्चनाभमित्रः । वोपदेवः । सत्सर्वानन्दः । भरतमल्लिकप्रभृतयः ॥ शब्दसम्बन्धिनि, त्रि ॥
शाम, [न] स्त्री, साम । इत्यमरटीकासार-सुन्दरी ।
शामनं, स्त्री, (शमनमेव । स्वार्थे अण् ।) मारणम् । शान्तिः । इति केशित् ।
शामनः, पुं, (शमन एव । प्रज्ञात्यण् ।) शमनः । इति पुराणम् ।
शामनी, स्त्री, (शमनस्य यमस्येयमिति । शमन + अण् । डोप् ।) दक्षिणा दिक् । इति राज-निर्घण्टः ॥
शामिजं, स्त्री, यज्ञम् । पशुवन्धनम् । यज्ञपात्रम् । इति केशित् । (शमितुरिदम् । शमित् + अण् । पशुवन्धनम् । यथा, भागवते । १।१६।८ । “इहोपहृती भगवान् श्रुत्युः शामिजकर्मणि । न कश्चिन्म्रियते तावद् यावदास्ते इहान्तकः ॥”)
शामीलं, स्त्री, (शम्याः विकारः । “शम्याष्ट-लम् ।” ४।३।१४२ । इति टल् ।) भस्म । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
शामीली, स्त्री, सूक् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
शाम्बरी, स्त्री, शम्बरदेवनिर्मितमाया । इन्द्र-जालादिमाया । इत्यमरभरतौ ।
शाम्बिकः, पुं, शाब्दिकः । इति जटाधरः ।
शाम्बुकः, पुं, शम्बुकः । इति शब्दरत्नावली ।
शामुक इति भाषा ।
शाम्बुकः, पुं, शम्बुकः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
शाम्बवं, स्त्री, (शम्भोकपवैशाय इदम् । अण् ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ।
शाम्भवः, पुं, कर्पूरः । शिवमल्ली । गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । विषभेदः । इति शब्दचम्पिका ॥
शम्भुपुत्रः । शम्भुपुत्रकः । शम्भुसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, कथासरित्सागरे । १२ । १६७ । “तत्र च प्रविशन्त्यग्रे बहवः शाम्भवा गणाः ॥”)
शाम्भवी, स्त्री, नीलदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ।
दुर्गा । यथा,—
“शाम्भवी देवमाता च चिन्ता रत्नप्रिया सदा ॥” इति तन्त्रसारे दुर्गास्तोत्रम् ॥

शारदा

शायकः, पुं, (शाययति शयन् । शी + शिच् + ण्वल् ।) यदा, शिंते तूगीरे इति । शी + ण्वल् ।
बाणः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भैषज्यचरिते । ४।१०१ ।
“प्रियसखीनिवहेन सहाय सा ।
यश्चयद्गिरमर्हसमस्यया ।
हृदयमर्मेणि मन्मथशायकेः
क्षततमा बहु भाषितुमचमा ॥”)
खड्गः । इत्यमरटीकायां श्यामी ॥
शार, त् क दौर्लभ्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अशशारत् । इति दुर्गादासः ॥
शारं, त्रि, (शृ + घञ् ।) कर्तृरवर्णः । इत्यमरः ।
शारः, पुं, (शीर्यतेऽनेन श्रद्धाति वा । शृ + “शृ वायुवर्णनिर्घण्टे” ३।३।२१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या घञ् ।) वायुः । इत्यमरः ।
अक्षोपकरणम् । इति मेदिनी ॥ हंसनम् । कर्तृरवर्णः । कुशे, स्त्री । इति केशित् ।
शारङ्गः, पुं, (शीर्यते आतपेः । शृ + “तरत्या-दिभ्यश्च ।” उणा० १।११६ । इति अज्झच् ।) चातकः । (यथा,—
“अष्टौ मासान् जलधर तवापेक्षया शुष्ककण्डः शारङ्गोऽहं निरवधिवतः आनिनायाति क्षत्वात् । आस्तां तावत् सलिलकलिकालाभसम्भावनापि वषारम्भप्रथमसमये दास्यो वक्ष्यते ॥” इत्युद्धटः ।)
हरिणः । (यथा, शाकुन्तले । १ ।
“एष राजिव दुग्धन्तः शारङ्गेनातिरंहसा ॥”)
हस्ती । भृङ्गः । मयूरः । कर्तृरवर्णविशिष्टे, त्रि । इत्यमरटीकायां सुकुटादयः ॥
शारङ्गी, स्त्री, (शारङ्ग + डीप् ।) वाद्ययन्त्र-विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
शारदं, स्त्री, (शरदि भवम् । शरद् + “सन्निवेला-दृतुनचञ्चोऽण्” ४।३।१६ । इति अण् ।) श्वेतकमलम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, महाभारते । २।६१।३४ ।
“शारदोत्पलपत्राख्या शारदोत्पलगन्धया ।
शारदोत्पलसंविन्त्या रूपेण श्रीसमानया ॥”)
शस्यम् । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥
शारदः, पुं, (शरद् + अण् ।) कासः । वज्रुलः । हरिन्मुहः । इति राजनिर्घण्टः । वत्सरः । इति मेदिनी ॥ पीतसुह्रः । इति हेमचन्द्रः । रोगः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शारदः, त्रि, (शरदि भवः । शरद् + अण् ।) शरणातः । (यथा, मनु । ६।११ ।
“वासन्तशारदेर्मेषसु न्यग्नेः स्वयमाहूते ॥”)
नूतनः । अप्रतिभः । इति मेदिनी ॥ शाकीनः । इति विश्वः ॥
शारदा, स्त्री, सरस्वती । इति त्रिकाशेषः । (यथा, महिम्नस्तोत्रे ।
“लिखति यदि यद्दीप्ता शारदा सर्वकालम् ॥”) दुर्गा । (यथा, भागवते । १०।१।१२ ॥

शारदी

“भाया नारायणीशानी शारदेत्यन्तिकेति च ॥”
 अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “शरत्कावे पुरा यस्मात् नवम्या बोधिता सुरैः ।
 शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 वीणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ आक्षी ।
 सादिवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शारदिकं, स्त्री, (शरद् + “आह्वे शरदः ।” ४।३।
 १२ । इति ठप् ।) आह्वम् । इति सिद्धान्त-
 कौसुदी ॥
 शारदिकः, पुं, (शरद् + “विभाषा रोगातपयोः ।”
 ४।३।१३ । इति ठप् ।) रोगः । आतपः ।
 इति सिद्धान्तकौसुदी ॥
 शारदी, स्त्री, (शरद् + डीप् ।) तोयपिप्ली ।
 सप्तपर्णः । इति मेदिनी ॥ कोजागरपूर्णिमा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ शरत्कालीने, त्रि ।
 यथा, स्कान्दभविष्ययोः ।
 “शारदीचण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते ।
 सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥
 सात्त्विकी जपयज्ञादेर्नैवेद्येन निरामिधैः ।
 माहात्म्यं भगवत्पात्रं पुराणादिषु कीर्तितम् ॥
 पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनाः प्रिये ।
 राजसी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिधैस्तथा ॥
 सुरामांसाद्युपहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या ।
 विना मन्त्रैस्तामघी स्यात् किरातानाञ्च
 सम्मता ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (संवत्सरसम्बन्धिनी । यथा, ऋग्वेदे १२।१२।४।
 “यदिन् शारदीरवातिरः सा सद्धानो अवा-
 तिरः ॥”)
 शारदीयमहापूजा, स्त्री, (शारदीया महापूजा ।)
 शरत्कालीनदुर्गमहापूजा । यथा,—
 “शारदीया महापूजा चतुःकर्ममयी शुभा ।
 तां तिथित्रयमासाद्य कुर्व्यात् भक्त्या विधा-
 नतः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 अपि च ।
 “इति चोरे महावीरे सुरासुरभयहरे ।
 देवीसुपासका देवाः प्रसुता राक्षसास्तथा ॥
 समेताः सर्वदेवास्ते देवी भक्ता तुनोषिरे ।
 बलिञ्च ददुर्भूतानां महिषाजामिषेण च ॥
 एवं तस्मिन् दिने वत्स प्रेतभूतसमाकुलम् ।
 हतवान् सर्वदेवञ्च पूजाञ्च शान्ततीर्महान् ॥
 जलहान्तेऽन्विने मांसि महिषारिनिर्वहणीम् ।
 देवीं संपूजयित्वा तु अष्टमीहर्षरात्रिषु ॥
 ये घातयन्ति सदा भक्ता ते भवन्ति महाबलाः ।
 बलिञ्च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ॥
 तेषाम् तु पुन्यते देवी यावन् कल्पन्तु प्राङ्मरम् ।
 क्रीडते विविधैर्भोगैर्देवीलोकं सुदुर्लभम् ॥
 यावद्भूत्यायुराकाशं जलं बह्विशिष्यदाः ।
 तावञ्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा सुवि ॥

शारिका

पाठट्कावे विशेषेण आन्विने ह्यष्टमीषु च ।
 महाशब्दो नवम्याश्च लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥
 इन् उवाच ।
 आन्विने घातितं चोरे नवमी प्रतिवत्सरम् ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं तात् उपवासव्रतादिकम् ॥
 महाव्रतं महापुण्यं शङ्करादेरनुष्ठितम् ।
 कर्त्तुं देवराजैर्देवीभक्तिसमन्वितैः ॥
 कन्यामस्यै रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
 अपाशो त्वय वैकाशो नक्ताशो वाय वायुदः ॥
 प्रातःस्नायो जितदन्तः त्रिकालं शिवपूजकः ।
 जपश्चोमममायुक्तः कन्याकां भोजयेत् सदा ॥
 अष्टम्यां नवमेहानि दाहजानि शुभानि च ।
 एवं वा चित्तभावेन कारयेत् सुरसत्तम ॥
 तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती च वा ।
 ऋदाक्षीं लवणोपेता खड्गे मूलेऽथ पूजयेत् ॥
 सर्वपापहारसम्पन्नो वस्त्ररत्नफलादिभिः ।
 कारयेद्यदीनादीन् पूजाञ्च बलिदेवकीम् ॥
 पुण्यादिद्रोणविस्वाम्बजानीपुष्पागन्धकैः ।
 विचित्रां कारयेत् पूजां अष्टम्यामुपवासयेत् ॥
 दुर्गायतो जपेन्मन्त्रमेकचित्तः सुभाविनः ।
 तदर्द्धयामिनोऽपि विजयार्थं पुष्पान्तमैः ॥
 पञ्चाब्दं लज्जोपेतं गन्धधूपसगर्भितम् ।
 विधिवत् कालि कालीति जप्त्वा खड्गेन घात-
 येत् ॥
 तस्योत्पन्नं कथिर्मांसं गृहीत्वा पुनरादियु ।
 नैर्ऋताय प्रदातव्या महाकौशिकमन्त्रितम् ॥
 तस्यायतो वृषः स्नायाच्छक्रं हत्वा तु पिष्टयम् ।
 खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्कन्दविशा-
 खयोः ॥”
 ततो देवीं ज्ञापयेत् प्राज्ञः क्षीरसर्पिर्जला-
 दिभिः ।
 कुङ्कुमागुरुकर्पूरचन्दनेश्चावधूपकैः ॥
 हैमानि पुष्परत्नानि वासामि स्वाह्वतानि च ।
 निवेद्यं सुप्रभूतान् देयं देयाः सुभाविनैः ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति भक्तिमान् सुरसत्तम ।
 महानवम्यां पूज्यं सर्वकामप्रदायिका ॥
 सर्वेषु सर्ववर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता ।
 हत्वाप्नोति यश्चो राज्यं पुत्रायुर्धनसम्पदः ॥”
 इति देवीपुराणे २६।३० । अध्यायात् सकलितं
 न तु सक्रमकम् ॥
 शारिः, पुं, (शृ + हिंसायाम् + इच् ।) अक्षोप-
 करणम् । पाशकादेर्वलम् । गुटिका । इति
 मेदिनी । तत्पर्यायः । शारः २ खेलनी ३ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 शारिः, स्त्री, (शृ + “अः शकुनौ ।” उणा० ४।
 १२७ । इति इच् ।) शकुनिकाभेदः । युद्धाय-
 गजपर्याणम् । अवहारान्तरम् । इति मेदिनी ॥
 कपटः । इति धरणिः ॥
 शारिका, स्त्री, (शारिरेव । स्वार्थे कन् ।) पक्षि-
 विशेषः । मयना इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पीतपादा २ गोराटो ३ गोकिराटिका ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ शारिका ५ शारी ६ चित्र-

शारीरं

लोचना ७ शारिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मदनशारिका ९ शलाका १० । इति जटा-
 धरः ॥ वीणादिवादनम् । तत्पर्यायः । कोणः
 २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 शारिफलं, स्त्री पुं, (शारीणां खेलनीनां फलम् ।)
 शारिपट्टः । शारिखेलनाधारः । कृक् इति
 भाषा । तत्पर्यायः । अष्टापदम् २ । इत्यमरः ॥
 फलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ आकर्षः ४
 शारिफलकः ५ विस्तृतम् ६ अक्षपीठो ७ ।
 इति जटाधरः ॥
 शारिफलकः, पुं स्त्री, (शारीणां फलकः ।) शारि-
 फलम् । इति जटाधरः ॥
 शारिवा, स्त्री, श्यामलता । तत्पर्यायः । गोपी २
 श्यामा ३ अनन्ता ४ उत्पलशारिवा ५ । इत्य-
 मरः ॥ “पञ्च श्यामलतायाम् । नागजिह्वाया-
 मिति केचित् । गोप्यादित्रयं श्यामलतायां
 अनन्तादिद्वयं अनन्तमूले इति केचित् । गुप्
 रज्जो शोणादितादीप् गोपा च ।
 ‘गोपीश्यामा गोपपत्नी गोपा गोपालिकापि च ।’
 इति वाचस्पतिः ।
 ‘एकं वा शारिवाभूत् सर्वत्रगविशोधनम् ।’
 इति वैद्यकम् ॥ इति भरतः ॥
 अस्या गुणः । वायुपित्तरक्तहृणाश्चर्दिष्वर-
 नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 शारिश्चला, स्त्री, (शारीणां शृङ्खला यत्र ।)
 पाशकविशेषः । यथा,—
 “चुचुरी तिलिङ्गी द्यूतं पञ्चमी शारिश्चला ।
 नयपीठो चाष्टकाक्षो नयः स्याज्जयपुत्रकः ।
 एते पाशकभेदाः स्युर्जयकोलाहलोऽपि च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शारी, स्त्री, (शृ + इच् । वा डीष् ।) कुशा ।
 इति केचित् । (शकुनिकाभेदः । यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । ६२३ ।
 “सा विरहदहनदूना नृत्वा नृत्वापि जीवति
 वराकी ।
 शारीव कितव भवताकुलिता पातिताक्षेण ॥”)
 शारीरं, स्त्री, वृषः । (शरीरे भवः । शरीर +
 अण् ।) शरीरजाते, त्रि । इति मेदिनी ॥ ३॥
 शारीरदण्डो यथा,—
 “दिग्दण्डं प्रथमं कुर्व्यात् वाग्दण्डं तदनन्तरम् ।
 तृतीयं धनदण्डञ्च वधदण्डमतः परमिति ॥”
 वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मणायतिरिक्तानाम् ।
 इति मिताक्षरायां अवधारकाण्डम् ॥ ३॥
 शारीरदुःखं यथा,—
 “आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानस-
 स्थथा ।
 शारीरो बहुभिर्भेदैर्भेद्यते श्रूयताञ्च सः ।
 शरीरोगप्रतिश्रयाच्चरत्नभगन्दरैः ।
 गुल्माश्चैव यथुन्मासच्छर्द्यादिभिरनङ्गैः ॥
 तथातिरोगातीसारकुण्डाङ्गाभयसंज्ञकैः ।
 भिद्यते दहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हति ॥
 कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादः ।

शरीरं

श्रीकाश्यापमानेष्वांमातसर्वादिभयस्तथा ।
मानसोऽपि दिनश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदेनापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥
दःखं सङ्गस्यो भेदेर्भेदयते सुनिश्चयतम् ।
सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्लघुमलाश्रिते ॥
उल्लसन्नेष्टितो भुमपृष्ठग्रीवातिसंहतिः ।
अत्यन्तकटुनीक्षणोष्णलवणैर्मांशभोजनैः ॥
अतिनापिभिरत्यर्थं वर्द्धमानातिवेदनः ।
प्रसारणाकुञ्चनासौ नाङ्गानां प्रभुरात्मनः ॥
शङ्खजन्महापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः ।
निरुच्छासः सचेतन्यः स्मरन् जल्पशतान्यथ ॥
आस्ते गर्भेऽतिदःखेन निजकर्मानिवन्धनः ।
जायमानः पुरीषाहृद्भुजशुक्राविलाननः ॥
प्रजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिवन्धनः ।
अधोमुखो वै ह्रियते प्रबलेः सुतिमार्कतेः ॥
क्षेत्रैर्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरात्मातुरातुरः ।
मूर्च्छामवाप्य मज्जतीं संस्पृष्टो बाह्यावायुना ॥
विज्ञानं भ्रंशमाप्नोति जातश्च सुनिश्चयतम् ।
कण्टकैरेव तुमाङ्गः क्रकचैरेव दारितः ॥
पूतिव्रणातिपतितो धरण्यां क्रमिको यथा ।
कण्ठ्यनेऽपि वाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः ॥
ज्ञानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ।
अमुचिः सस्तरं सुप्तः कौटदंशादिभित्तया ॥
भक्ष्यमायोऽपि नैवेष्टा समर्था विनिवारणे ।
जन्मदुःखान्तेकानि जन्मोऽनन्तराणि च ॥
बालभावे यदाप्नोति आधिभौतादिकानि च ।
अज्ञानतमसाच्छ्रो मृदुलान्तःकरणो नरः ॥
न जानाति कुतः कोऽहं क वा गन्ता किमा-
त्मकः ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥३॥
अथातः शरीरसंस्थायाकरणं शरीरं व्याख्या-
स्यामः । शुक्रश्रीणिर्गर्भं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृति-
विकारसंस्पर्शितं गर्भं दह्यत्येतत् । तच्च चेतना-
वस्थितं वायुव्यभिजति । तेन एनं पचति ।
आपः क्षेद्यन्ति । पृथिवी संहति । आकाशं
विवर्द्धयति । एवं विवर्द्धितः स यदा हस्तपाद-
लिङ्गावाण्यकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा श-
रीरमिति संज्ञा लभते । तच्च षडङ्गं शाखा-
श्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति ॥३॥ अतः
परं प्रत्यङ्गानि कथ्यन्ते । मस्तकौदरपृष्ठनाभि-
ललाटनासाचिबुकवस्तिग्रीवा इत्येता एकेकाः ।
कर्णनेत्रनासाभ्रशङ्कासगणकचक्षुस्तनटवर्णपार्श्व-
स्मिक्काशुवाहूरप्रभृतयो दे दे । विंशतिरङ्ग-
लयः । सोतांसि च वक्ष्यमागानि । एष प्रत्यङ्ग-
विभाग उक्तः ॥३॥ तस्य पुनः संस्थानम् । त्वचः
कला घातवो मला दोषा यत्नतुङ्गीहानौ पुष्प-
फुस उल्लुको हृदयमाश्रया अन्तर्गणि रुक्मौ
सोतांसि कण्ठरा नालानि कूर्चो रज्जवः सेवन्त्यः
संघाताः सीमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः
पेश्यो मर्माणि सिरा धमन्यो योगवहानि
सोतांसि च ॥३॥ त्वचः सप्त । कलाः सप्त ।
आश्रयाः सप्त । घातवः सप्त । सप्त शिरा-

शरीरं

शतानि । पञ्च पेश्यशतानि । नव स्नायुशतानि ।
जीग्यस्थिशतानि । दे दशोत्तरे सन्धिशते । सप्तो-
त्तरं मर्मशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । त्रयो
दोषाश्च यो मलाः । नव सोतांसि इति
समासः ॥३॥ विस्तारोऽत ऊर्ध्वम् । त्वचोऽभि-
हिताः कला घातवो मला दोषा यत्नतुङ्गीहानौ
पुष्पफुस उल्लुको हृदयं रुक्मौ च ॥३॥ आश-
यास्तु वाताश्रयः पिप्ताश्रयः श्लेष्माश्रयो रक्ता-
श्रय आमाश्रयः पक्षाश्रयो मूत्राश्रयः स्त्रीणां
गर्भाश्रयोऽहम् इति ॥३॥ सार्द्धं विद्यामान्यन्ताणि
पुंसां स्त्रीणामर्द्धयामहीनानि । अवगणयन-
वदनप्रागगुदमेष्टानि नव सोतांसि नराणां
वर्द्धिं खान्येतान्येव स्त्रीणामपरानि च जीणि
दे स्तनयोदरस्तदाद्रक्तवहच ॥३॥ षोडश कण्ठराः ।
तासाञ्चतस्रः पादयोस्तान्वयो हस्तयोवापृष्ठेयु ।
तत्र हस्तपादगतानां कण्ठराणां नखाः प्ररोहाः ।
ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीनां अधोभागगतानां मेढ्रा
ओष्णिपृष्ठनिबन्धिनीनां अधोभागगतानां विम्बः ।
मूर्द्धोरुवचोऽपिष्ठादीनाञ्च मांससिरास्नायु-
स्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि । तानि
मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि
परस्परसंश्रितानि परस्परगवाक्षितानि चेति ।
येर्गवाक्षितमिदं शरीरम् ॥३॥ षट् कूर्चोस्ते
हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ
ग्रीवामेढ्रेयोरैकेकः । महत्यो मांसरज्ज्वन्धतस्रः
पृष्ठवंशस्तुभयतः पेश्योनिबन्धनार्थं दे बाह्ये
आभ्यन्तरे च दे ॥३॥ मत्त सेवन्त्यः । शिरसि
विभक्ताः पञ्च जिह्वासेपसारैकेका ताः परि-
हर्षेयाः शस्त्रेण ॥३॥ चतुर्दंशास्यां संघाताः ।
तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्गण्यु । एतेनेतरसक्थि-
बाहू च आख्यातौ । त्रिकशिरसोरैकेकः ॥३॥
चतुर्दंशेव सीमन्ताः । ते चास्थिसंघातवङ्गण-
नीया यतस्तेयुक्ता अस्थिसंघाताः । ये ह्यक्ताः
संघातास्तु खल्वष्टादशैकेषाम् ॥३॥ जीणि स
षष्ठान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । शल्य-
तन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविंशमस्थि-
शतं शाखास्तु । सप्तदशोत्तरं शतं ओष्णिपार्श्व-
पृष्ठोदरोरःसु । ग्रीवां प्रत्यङ्गं त्रिषष्टिः । एव-
मस्यां जीणि शतानि पूर्यन्ते । एकेकस्यानु
पादाङ्गुल्यां जीणि जीणि तानि पञ्चदश । तल-
कूर्चगुल्फसंश्रितानि दश । पाण्यामेकम् ।
जङ्घायां द्वे । जानुयुगेकम् । एकमूराविति ।
त्रिंशदेवमेकस्मिन् सकृद्भू भवन्ति । एतेनेतर-
सक्थिबाहू च आख्यातौ । ओग्यां पञ्च तेषां
गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकम् ।
पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवम् ।
पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । दे अक्षकसंज्ञे ।
ग्रीवायां नवकम् । कण्ठनाद्यां चत्वारि । द्वे
हन्वोः । दन्ता द्वाविंशत् । नासायां जीणि ।
एकं तालुनि । गण्डकर्णशङ्खैकेकम् । षट्-
शिरसि । एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्-
यथा । कणालक्षकतखण्डनयनकसंज्ञानि ।

शरीरं

तेषां जानुनितम्बासगङ्गतालुप्रकशिरःसु कपा-
लानि । दशनास्तु दक्षकानि । प्राणकर्म-
ग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्व-
पृष्ठोदरोरःसु बलयाणि । शिष्याणि नलक-
संज्ञानि ॥३॥ भवन्ति चात्र ।
“अभ्यन्तरगतेः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूयसाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा धियन्ते देहिनां भुवम् ॥
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहि-
नाम् ॥

मांसान्यत्र निबद्धानि शिराभिः स्नायुभित्तया ।
अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्यन्ते पतन्ति वा ॥”
सन्धयस्तु द्विविधाश्चेत्यावन्तः स्थिराश्च ।
“शाखास्तु हन्वोः कस्याश्च पेश्यावन्तस्तु सन्धयः ।
शिष्यास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा युष्मे ॥”
संख्यातस्तु दशोत्तरं दे शतं । तेषां शाखा-
स्वहस्तद्विरेकीनषष्टिः कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यङ्गं
त्रिंशतिः । एकेकस्यां पादाङ्गुल्यां त्र्यष्टयौ
दावङ्गुष्ठे ते चतुर्दश । जानुगुल्फवङ्गण्यैकेकः ।
एवं सप्तदशैकस्मिन् सकृद्भू भवन्ति । एते-
नेतरसक्थिबाहू च आख्यातौ । त्रयः कटो-
कपालेयु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे । तावन्त एव
पार्श्वयोः । उरस्यष्टौ । तावन्त एव ग्रीवायाम् ।
त्रयः कण्ठे । नाडीषु हृदयलोमनिबद्धान्ध्या-
दश । दन्तपरिमाणा दन्तमूलेषु । एकः काक-
लके नासायाश्च । द्वौ वर्त्ममण्डलणौ नेत्राश्रयो ।
गण्डकर्णशङ्खैकेकः । द्वौ हनुसन्धौ । द्वावु-
परिष्ठादभूयोः शङ्खयोश्च । पञ्च शिरःकपा-
लेषु । एको मूर्द्धि ॥३॥ त एते सन्धयो-
ऽष्टविधाः । कोरौदूखलसास्तुप्रतरतुप्तसंवर्गो-
वायसतुल्यमण्डलशङ्खावर्ताः । तेषामङ्गुलिमणि-
बन्धगुल्फजानुवङ्गण्यु कोराः सन्धयः । कक्षा-
वङ्गण्यदशनेषूदखलाः । अंसपीठगुदभगनितम्बेषु
सातुङ्गाः । ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः । शिरः-
कटोकपालेषु तुप्तसंवर्गौ । हन्वोरुभयतस्तु
वायसतुल्यः । कण्ठहृदयनेत्रलोमनाडीषु
मण्डलाः । ओत्रदङ्गाटकेषु शङ्खावर्ताः ।

“तेषां नामभिरैवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ।
अस्यां सन्धयो ह्येत केवलाः परिकीर्तिताः ।
पेशीस्नायुशिराणां सन्धिसंख्या न विद्यते ॥”
नवस्नायुशतानि । तासां शाखास्तु षट् शतानि ।
द्वे शतं त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यङ्गं सप्ततिः ।
एकेकस्यां पादाङ्गुल्यां षट् निचितास्ता-
स्त्रिंशत् । तावन्त एव तलकूर्चगुल्फेषु । तावन्त
एव जङ्घायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंश-
दूरी । दश वङ्गण्यु । शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन्
सकृद्भू भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च
आख्यातौ । षष्टिः कस्याम् । अशीतिः पृष्ठे ।
पार्श्वयोः षष्टिः । उरसि त्रिंशत् । षट्त्रिंशत्
ग्रीवायाम् । मूर्द्धि चतुर्विंशत् । एवं नव-
स्नायुशतानि व्याख्यातानि ॥३॥ भवन्ति चात्र ।
“स्नायुश्चतुर्विधा विदातास्तु सन्धा निबोध मे ।

शरीरं

प्रतापवतीं वृत्तां एषां शुभिरास्तथा ।
प्रतापवतीः शाखासु सर्वसन्धिषु चाप्य ।
वृत्तासु कक्षराः सर्वा विज्ञेयाः कुशलेरिव ।
आमपकाशयान्तेषु वक्तुं च शुभिराः खलु ।
पार्श्वोरसि तथा एते पृथुलाश्च शिरस्य च ।
नौर्यथा फलकाक्षीणां बन्धनैर्बहुभिर्यथा ।
भारक्षमा भवेदपसु वृत्ता सुसमाहिता ।
एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्युः ।
आयुर्भिर्यथा भवन्त्यास्तेन भारसहा नराः ।
न ह्यस्त्रीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः ।
आपादितास्तथा हन्युर्यथा आयुः शरीरिणम् ।
यः आयुः प्रविजानाति वाह्याभ्याभ्यन्तरा-

स्तथा ।
च गूढं शल्यमाहनुं देहाच्छक्नोति देहि-
नाम् ॥” * ॥

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि
शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः । ग्रीवां
प्रत्यङ्मुखं चतुर्विंशत् । एकैकस्यासु पादाङ्गुली
निश्चितसंज्ञाः पञ्चदश । दश प्रपदे । पादो-
परि कूर्चैश्च विष्टास्तावत् एव । दश गुल्फ-
तलयोः । गुल्फजालान्तरे विंशतिः । पञ्च
जातुनि । विंशतिरुरौ । दश वज्रयोः । शतमेव-
मेकस्मिन् सकृद्यु भवन्ति । एते नेतरसकृद्यु-
बाहू च आख्यातौ । तिस्रः पायौ । एका
मेढ्रे । सैवर्था चापरा । द्वे दृषणयोः । स्फिचोः
पञ्च पञ्च । द्वे वक्षिशिरसि । पञ्चोदरे ।
नाभ्यामेका । एष्टोर्ध्वं निविष्टाः पञ्च पञ्च
दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश वक्षसि । अक्ष-
कांसौ प्रति समन्तात् सप्त । हे हृदयमाश्र-
ययोः । षट् यस्तुभ्रीहोक्षुकेषु । ग्रीवाया-
श्चतस्रः । अष्टौ हन्तोः । एकैका काकलकगलयोः ।
हे तालुनि । एका जिह्वायाम् । ओष्ठयोर्द्वे ।
बोधायां द्वे । हे नेत्रयोः । गच्छयोश्चतस्रः ।
कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका शिरसी-
त्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ॥ * ॥

“सिराज्जायस्त्रिपन्थाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् ।
पेशीभिः संवृताश्च बलवन्ति भवन्त्यतः ॥”
स्त्रीणामु विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयो-
रेकैकस्मिन् । पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः ।
अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रवृत्तेऽभ्यन्तरतो हे
सुस्माभिते वाह्ये च प्रवृत्ते हे । गर्भेऽष्ट-
संश्रितास्तस्रः । मुक्रार्त्तवप्रवेशिन्वास्तस्र एव ।
पितृपक्षाश्रयमध्ये गर्भाश्रयो यत्र गर्भेऽस्तिष्ठति ।
तासां बहलपेलवसूलायुः पृथुवृत्तहृस्वदीर्घस्थिर-
न्दुःश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यासिराज्जायु-
प्रच्छादका यथादेशं सभावतः एव भवन्ति ॥ * ॥
भवति चात्र ।

“पुंसां पेश्यः पुरस्तादाः प्रोक्ता लक्ष्य-
सुष्मजाः ।
स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥”
मर्मेसरा घमनौखानसामन्य प्रविभागः ॥ * ॥
“शब्दनाभ्याकृतिर्योनिः श्वावर्त्ता वा प्रकीर्तिता ।

पृष्ठ शरीरं

तस्यास्तनीये त्वावर्त्ते गर्भश्रया प्रतिष्ठिता ।
यथा रौहितमस्यस्य सुखं भवति रूपतः ।
तत्संस्थानां तथाकृतां गर्भश्रयां विदुर्नृणाः ।
आशुयोऽभिसुखः श्रेते गर्भो गर्भाश्रये स्थिताः ।
स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति ।
त्वक्पर्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः ।
श्लक्ष्णशान्दते नैव वर्यतेऽङ्गेषु केषुचित् ।
तस्मान्निःसंश्रयं ज्ञानं हर्षा शलास्य वाञ्छता ।
शोधयित्वा स्तनं सन्ध्यां दृष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः ।
प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टं यद्भवेत् ।
समासतस्तदभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ॥
तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतं अदीर्घव्याधि-
पीडितमवर्षशक्तिकं निःस्पृहान्परीषं पुरुष-
मवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं सुख-
वत्कलकुशश्रयादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गं अप्र-
काशे देशे कोपयेत् । सन्ध्यां प्रकुपितचोदित्य
ततो देहं समराचादुशीरबालवैद्यवत्कलकुची-
नामन्यतमेन शनैः शनैरवध्वज्यं श्रयादीन्
सर्वाण्येव वाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथो-
क्तान् लक्षयेच्चक्षुषा । लोकौ चात्र भवतः ।
“न श्लक्ष्णश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे क्षम्यतमो विभुः ।
दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिक्षपञ्चभिरैव च ॥
शरीरे चेव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः ।
दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापो ह्याचरेत् क्रियाः ॥”
यथोऽध्यायः ।

अथातः प्रत्येकमर्मेर्निर्देशं शरीरं आख्या-
स्यामः । सप्तोत्तरं मर्मेऽशतम् । तानि मर्माणि
पञ्चाक्षकानि । तद्यथा । मांसमर्माणि ।
सिरामर्माणि ज्ञायुमर्माणि । अस्थिमर्माणि ।
सन्धिमर्माणि चेति । न खलु मांससिरा-
ज्ञायुस्थिसन्धिर्यतिरेकान्यानि मर्माणि
भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते । तच्चेकादश मांस-
मर्माणि । एकचत्वारिंशत् शिरामर्माणि ।
सप्तविंशतिः ज्ञायुमर्माणि । अष्टावस्थि-
मर्माणि । विंशतिः सन्धिमर्माणि । तदेतत्
सप्तोत्तरं मर्मेऽशतम् ॥ * ॥ तेषामेकादशैकस्मिन्
सकृद्यु भवन्ति । एतेनेतरसकृद्युबाहू च
आख्यातौ । उदरोरवोर्द्वे । चतुर्दश एष्टे ।
ग्रीवां प्रत्यङ्मुखं चतुर्विंशत् । तत्र सकृद्युमर्माणि
चिप्रतलहृदयकूर्चैश्च शिरोगुप्तेन वक्षिजाल्वा-
ण्युर्वोऽङ्गोहिताद्याणि विटपञ्चेति । एतेनेतर-
सकृद्यु आख्यातम् ॥ * ॥ उदरोरसोस्तु । गुद-
वक्षिनाभिहृदयस्तनूस्तनूस्तनूरोहितापलापापान्य-
पक्ष्मभौ चेति । एष्टमर्माणि तु कटीकतखण-
कुकुन्दर-नितम्बपार्श्वसन्धिहृदयसफलकायंसौ
चेति । बाहुमर्मेणि तु चिप्रतलहृदयकूर्चैश्च
शिरोमणिबन्धेन वक्षिजकुपराण्युर्वोऽङ्गोहिताद्याणि
कक्षधरश्चेति । एतेनेतरो बाहुर्वाख्यातः ।
जङ्घां मर्माणि । चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृकाः ।
हे ललाटिके । हे विधुरे । द्वौ फणौ । हाव-
पाङ्गौ । हावावर्त्तौ । हावुर्वेपौ । द्वौ शङ्का-
वका स्तपनी । पञ्च सीमन्ताः । चत्वारि

शरीरं

शङ्काटकायुकोऽधिपतिरिति । तत्र तलहृद-
येन वक्षिगुदस्तनूरोहितानि मांसमर्माणि ।
नीलधमनो-मातृकाशङ्काटकापाङ्गुस्तपनीफल-
स्तनूलापलापापक्ष्महृदयनाभिपार्श्वसन्धिहृ-
दनीलोहिताद्योऽङ्गः सिरामर्माणि । आश्रि-
विटपक्षधरकूर्चैश्च शिरोवक्षिजप्रसविधु-
रोर्वेपाः ज्ञायुमर्माणि । कटीकतखणनि-
म्बसफलकशङ्कास्थिमर्माणि । जाडुकुप-
सीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तलला-
टिकाश्चेति सन्धिमर्माणि । तान्येतानि पञ्च
विकल्पानि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा । सद्यः-
प्राणहराणि । कालान्तरप्राणहराणि । विशल्य-
घ्नानि । वैकल्याकराणि । रजाकराणीति । तत्र
सद्यःप्राणहराण्येकोनविंशतिः । कालान्तर-
प्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् । त्रीणि विशल्य-
घ्नानि । चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्याकराणि । अष्टौ
रजाकराणीति ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।

“शङ्काटकान्यधिपतिः शङ्को कक्षशिरोगुदम् ।
हृदयं वक्षिनाभौ च त्रिणि सद्योहतानि तु ।
वक्षोमर्माणि सीमन्ततलचिप्रैश्च वक्ष्यतः ।
कटीकतखणे सन्धौ पार्श्वौ दृष्टव्यौ च या ।
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ।
उत्तुवेपौ स्तपनी चेव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत् ॥
लोहिताद्याणि जानूर्वौ कूर्चा विटपकूर्पराः ।
कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सङ्काटिके ॥
अंससफलकापाङ्गा नीले मध्ये फणौ तथा ।
वैकल्याकराण्युदरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥
गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ हे कूर्चेशिरसि च ।
रजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ।
चिप्राणि विष्टमात्राणि त्रिणि कालान्तरेण च ॥”
मर्माणि नाम मांसशिराज्ञायुस्थिसन्धिसन्धि-
पातास्तेषु स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति ।
तस्मान्मर्मेऽभिज्ञतास्तास्तान् भावानापद्यन्ते ।
तत्र सद्यःप्राणहराण्येकान्यस्मिन्निगुप्तेष्वङ्गु-
लीयेषु चपयन्ति । कालान्तरप्राणहराणि
सौम्यादेयान्यस्मिन्निगुप्तेष्वङ्गुलीयेषु क्रमेण च
सोमगुप्तेषु कालान्तरं चपयन्ति । विशल्य-
प्राणहराणि वायुयानि श्लक्ष्णस्निग्धौ याव-
दन्तान्युत्तिष्ठति तावन्नीवत्युद्धतमात्रे तु
श्ले मर्मेस्थानाग्रिमो वायुर्निष्क्रामति तस्मात्
सश्लेयो जीवत्युद्धतश्लेयो म्रियते । वैकल्या-
कराणि सौम्यानि सोमो हि स्थिरत्वाच्छ्लेयाश्च
प्राणावलम्बनं करोति । रजाकराण्यमिवाङ्गु-
गुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रजाकरोः ।
पार्श्वभौतिकीश्च रजामाहुरेके । केचिदाहु-
र्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विष्टहृ-
नाश्च समवायात् सद्यःप्राणहराणि । एक-
हीनानामप्यानां वा कालान्तरप्राणहराणि ।
द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि । त्रिहीनानां
वैकल्याकराणि । एकस्मिन्नेव रजाकराणीति ।
यतश्चेव मतोऽस्थिमर्मेऽप्यभिज्ञतेषु श्लेयिता
गमनं भवति ॥ * ॥

शरीरं

“चतुर्विधा यास्तु शिराः शरीरे
प्रायेण ता मर्मेसु सन्निविष्टाः ।
आयुष्यमांसानि तथैव सन्धीन्
सन्तप्ये दृढं प्रतिपालयन्ति ॥
ततः क्षते मर्मेणि ताः प्रवृद्धः
समन्ततो वायुरभिसृज्यते ।
विवर्द्धमानस्तु स मातरिणा
रजः सुतीव्राः प्रतनोति काये ॥
रजाभिभूतस्तु पुनः शरीरं
प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा ।
अतो हि शूल्यं विनिहन्तुमिच्छन्
मर्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्तेतु ॥”

एतेन श्रेष्ठं व्याख्यातम् । तत्र सद्यःप्राणहर-
मन्ते विद्धं कामान्तरेण मारयति । कालान्तर-
प्राणहरमन्ते विद्धं वैकल्यामापादयति । विशला-
प्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण क्षेपयति
रजाश्च करोति । रजाकरमतीववेदनं भवति ।
तत्र सद्यःप्राणहराणि सप्तरात्राभ्यन्तरान्मार-
यन्ति । कालान्तरप्राणहराणि पञ्चास्मासादाः ।
तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति ।
विशलाप्राणहराणि वैकल्याकराणि च कदाचि-
दत्यभिहतानि मारयन्ति ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं
प्रत्येकशो मर्मेस्थानान्यनुयाख्यास्यामः । तत्र
पादाङ्गुलीयोर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्मं तत्र
विहृत्स्थानेपकेण मरणम् । मध्यमाङ्गुलीमनु-
पूर्व्येण मध्ये पादतलस्य तलद्वयं नाम तत्रापि
रजाभिर्मरणम् । क्षिप्रस्योपरिष्ठादुभयतः कूर्चो
नाम यत्र पादस्य भ्रमणवेपथ्वे भवतः । गुल्फ-
सन्निधौ उभयतः कूर्चेशिरो नाम तत्र रजा-
शोषो । पदङ्गुलीयोः सन्धाने गुल्फो नाम तत्र
रजस्तत्त्वपादा खञ्जता वा । पाणिं प्रति
जङ्गममध्ये रजस्वस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये
मरणम् । जङ्गुलीयोः सन्धाने जानु नाम तत्र
खञ्जता जानु जङ्गुसुभयतस्त्राङ्गुलमाणिर्नाम
तत्र शोषाभिदृष्टिः सत्वसकृतिता च । ऊरु-
मध्ये ऊर्जा नाम तत्र शोणितक्षयात् सकृदि-
शोषः । ऊर्जा उर्ध्वमधोवङ्गुसन्निधौ रजस्वले
लोहितार्णं नाम तत्र लोहितक्षयेण पक्षा-
घातः । वङ्गुवृषणयोरन्तरं विटपं नाम तत्र
वाङ्गमण्यशुक्रता वा भवति । एवमेतान्येका-
दशसकृद्विधमर्माणि व्याख्यातानि । एतेनैतर-
सकृद्विधाश्च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि
सकृदि गुल्फजानुविटपाणि तानि बाह्यो मणि-
नस्यकूर्परक्षधराणि । यथा वङ्गुवृषणयो-
रन्तरं विटपमेव वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं
तस्मिन् विहित एवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणि-
नस्ये कुण्डला । कूर्परस्थो कुण्डः । कक्षधरे
कक्षाघातः । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखास्तु
मर्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं
सुदोर्ध्वोर्मर्मेस्थानान्यनुयाख्यास्यामः । तत्र
वातवर्चापरिचयं स्थूलान्तरप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्मं
तत्र सद्योमरणम् । अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरः

५४ शरीरं

कक्षां मन्त्राश्रयो वस्तिर्नाम तत्रापि सद्योमरण-
मभ्यन्तरीकृतम् । तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीव-
त्येकतो भिन्ने मृत्तमावौ त्रयो भवति । स तु
यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वमाश्रययोर्मध्ये
सिराप्रभवा नाभिर्नाम तत्रापि सद्य एव मर-
णम् । स्तनयोर्मध्यमध्यायोरस्थामाश्रयद्वारं
सत्वरजस्तमसामधिशानं हृदयं नाम तत्र सद्य
एव मरणम् । स्तनयोरधस्तात् हृदयजलसुभयत-
स्तनमूले नाम मर्मेणी तत्र कफपूर्णकोष्ठतया
कासश्चासाभ्यां म्रियते । स्तनचतुर्कोष्ठे
हृदयजलसुभयतः स्तनरोहितौ नाम तत्र
लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्चासाभ्याश्च म्रियते ।
अङ्गुष्ठयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ
नाम तत्र रक्तेन पूयभावं गतं मरणम् ।
उभयचोरसो नाभौ वातवह्रे अपस्तम्भौ नाम
तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्चासाभ्याश्च मर-
णम् । एवमेतान्युदरोरसोर्ध्वदिशं मर्माणि
व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माण्यनु-
याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशसुभयतः प्रतिश्रागी
काष्ठमस्थीनि कटीकतल्ले नाम मर्मेणी तत्र
शोणितक्षयात् पाण्डुवर्णो हीनरूपश्च
म्रियते । पार्श्वजघनवह्निर्भागे पृष्ठवंशसुभयतो
नातिनिम्नो कुक्षन्दरे नाम मर्मेणी तत्र स्रष्टि-
ज्ञानमधःकाये चोपोघातश्च । ओगीकाष्ठयो-
रुपयाश्रयाच्छादनी पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ
नितम्बौ नाम तत्राधःकायशोषो दीर्घकाश्च
मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्व-
मध्ययोस्तिथ्यङ्गुलं जघनात् पार्श्वसन्धी नाम
तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूला-
दुभयतः पृष्ठवंशस्य हृत्तौ नाम तत्र शोणि-
तानिप्रवृत्तिनिमित्तेरुपद्रवेम्रियते । पृष्ठापरि
पृष्ठवंशसुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम तत्र
बाह्योः स्वापः शोषो वा । बाहुमूलेऽश्रिवाभ्ये-
रसपीठस्थानिबन्धनावसौ नाम तत्र सत्व-
बाहुता । एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमर्माणि
व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं अनुगतानि
व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठनाडीसुभयतस्त्रयो-
धमन्यो हे नीले हे च मन्ये यथासेन तत्र
मृकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च । योवाया-
सुभयतस्त्रयोः सिरामालकास्तत्र सद्योमरणम् ।
शिरोपीययोः सन्धाने ललाटकौ नाम तत्र
चलमूर्द्धता । कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते विष्टरे नाम
तत्र व्याधिर्यम् । ब्राह्मणमार्गसुभयतः स्रोतोमार्ग-
प्रतिबद्धे अभ्यन्तरः फणो नाम तत्र गत्या-
ज्ञानम् । भृगुस्थानयोरधोऽस्थोर्वास्ततोऽपाङ्गौ
नाम तत्रान्यं दृष्टुपघातो वा । भुवोरपरि-
निम्नयोरवातौ नाम तत्रान्यं दृष्टुपघातश्च ।
भ्रुवोः पुच्छान्तयोरपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शृङ्गौ
नाम तत्र सद्योमरणम् । शृङ्गयोरपरि केशान्त
उत्क्षेपौ नाम तत्र सशूलो जीवति पाकात्
पतितशूलो वा नोद्भूतस्तल्यः । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी
नाम तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धयः शिरसि

शरीरं

विभक्ताः सीमन्ता नाम तत्रोन्मादभयचित्त-
नाशोर्मरणम् । ब्राह्मण्योत्राक्षिज्जासन्तर्पणोत्रां
सिराणां मध्ये सिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि
तानि चत्वारि मर्माणि तत्रापि सद्योमरणम् ।
मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्ठात् सिरासन्निपातो
रोमावर्णः अधिपतिस्तत्रापि सद्योमरणम् ।
एवमेतानि सप्तत्रिंशदूर्ध्वजनुगतानि मर्माणि
व्याख्यातानि ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।
“ऊर्ध्वः शिरसि विटपं च सकक्षपार्श्वं
एकैकमङ्गुलमिता स्तनपूर्वमङ्गुलम् ।
विहृत्कुलद्वयमितं मणिबन्धगुल्फं
त्रोणैव जानु सपरं सद्य कूर्परस्थाम् ॥
हृदस्थिकूर्चैर्गुदनाभि वदन्ति मूर्द्धि
चत्वारि पञ्च च मूले दश यानि च हे ।
तानि स्वपाणितलकुक्षितसंमतानि
शेषाण्येवहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम् ॥
एतन् प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः
शूल्येण कर्मेकरणं परिहृत्य मर्मे ।
पार्श्वभिघातितमपीह निहन्ति मर्मे
तस्माद्भि मर्मसदनं परिवर्जनीयम् ॥
क्षिप्रं पाणिचरणेषु शिरा नराणां
सङ्कोचमीयुरदृगल्पमतो निरेति ।
प्राप्यामित्यसनतुममतो मनुष्याः
संक्षिप्तश्रावतश्चवन्निधनं न यान्ति ॥
क्षिप्रं तत्र सतलेषु हतेषु रक्तं
गच्छत्यतीव पवनश्च रजं करोति ।
एवं विनाशमुपयान्ति हि तत्र विहृत्
पृष्ठा इवायुधविघातनिहतमूलाः ॥
तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं
हेतयमाशु मणिबन्धनगुल्फदेशं ।
मर्माणि शूल्यविधयाऽनुसृष्टादृष्टानि
यस्याश्च मर्मेसु हता न भवन्ति सद्यः ॥
जीवन्ति तत्र यदि वेद्यगुणेन केचित्
ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसंशयं हि ।
सन्निजजन्तरितकोष्ठशिरःकपाला
जीवन्ति शूल्यविहतेषु शरीरेदृशैः ।
क्षिप्रं सकृद्यसुजपादकरैरेष्ये-
र्येषां न मर्मेपातता विविधाः प्रचाराः ॥
सीमसारततेजांसि रजःसत्त्वतर्मांसि च ।
मर्मेसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावनिष्ठतः ॥
मर्मस्वभिहतास्तस्मात् जीवन्ति शरीरेणः ।
इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्मनोवृद्धिविषयः ॥
रजश्च विविधास्त्रात्रा भवन्त्याशुहरं हतः ।
हतं कालान्तरं तु भ्रुवो घातक्षयो वृणाम् ॥
ततो घातक्षयाज्जनुवेदनाभिश्च नश्यति ।
हते वैकल्याजनेन केवलं वेदनेपुणात् ॥
शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नुयात् ।
विश्रुत्येषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणम् ॥
रजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रजः ।
कुञ्चन्त्यन्ते च वैकल्यां कुवैदशशो यदि ॥
क्षेदेभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्वारणादपि ।
उपघातं विभागोऽथामर्मेस्थानान्मुञ्चन्त्ययम् ॥

शरीरं

विस्फूर्जितदेहस्य बाहुभ्यामवलम्बमानदेहस्य पार्श्वयोः । अवनामितमेतस्य मेढ्रं । उता-
मितविदधजिह्वागस्याधोऽङ्गुलीयाम् । अति-
यत्नानस्य तालुनि दन्तमलेषु च । एवं यन्त्रो-
पायान्मांसं सिरोऽप्यपनयेत् नृणां वृद्धावेत्य
शरीरवर्णनं आधिवर्णनं च विदध्यात् । मांस-
लेखकाशेषु यवमात्रं शूलं निदध्यादन्तोऽन्त्यो-
न्त्यं यवमात्रं त्रीणिमात्रं वा त्रीणिमुखेन ।
अस्यासुपरि कुठारिकया विधोर्द्वयवमात्रम् ।
भवन्ति चात्र ।

“यवभे वर्षासु विधेत यौकाले तु शीतले ।
हेमन्तकाले मध्याह्ने शूलकालाख्यः स्तुताः ।
सम्यक् शूलनिपातेन धारया या सवेदकम् ।
मुहुर्त्तं वृद्धा तिले च सुविह्वानां विनिर्दिशेत् ।
यथा क्रुस्मपुष्पेभ्यः पूर्वं सवति पीतिका ।
तथा सिरासु विह्वानु दुष्टमग्रे प्रवर्तते ।
भक्षितस्यातिभीतस्य आत्मस्य दृषितस्य च ।
न वदन्ति सिरा विह्वानुस्तथातुल्यतयन्तिताः ।
चोदस्य बहुदोषस्य मूर्च्छया विदुतस्य च ।
भूयोऽपराधे विस्माया सापरेतुल्लाहेऽपि वा ।
रक्तं संप्रदायन्तु कुयोऽपि विचक्षणः ।
न चानिप्रसृतं क्रुयाच्छेषं संप्रमनैर्जयेत् ।
बलिनो बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः ।
परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रथमं शोणितमोक्षणे ।”
तत्र पाददाहपाददहवाहुकटिपद्विषर्पवात-
शोणितवातकण्टकविचर्षिकापाददारीप्रभृतिषु
क्षिप्रमन्त्रेण उपरिहन्तुं द्रव्यकुले त्रीणिमुखेन
सिरां विधेत् । क्षीपदे तच्चिकित्स्विते यथा
वक्ष्यते । क्रोटुकशिरःखल्लपङ्कजवातवेदनासु
अङ्गुली गुल्फस्थोपरि चतुरङ्गुले । अपच्या-
मिन्द्रवस्तीरधस्ताद्द्रव्यकुले । जातुसन्धेरुपर्यधो
वा चतुरङ्गुले उपस्थाम् । ऊरुमूलसंश्रितान्
गलगाढे । एतेनेतरसकथिबाहू च आख्यातौ ।
विशेषतस्तु वामबाहौ कूर्परसन्धेरभ्यन्तरतो
बाहुमध्ये त्रीणि कनिष्ठिकानामिकथोर्मध्ये वा ।
एवं दक्षिणबाहौ यज्ञहास्ये कर्णोदरे चैतामेव
च कासश्चासयोरप्यादिशन्ति । उपस्थामिव
विन्ध्यायाम् । ओलिप्रति समन्तात् द्रव्यकुले
प्रवाहिकायां मूलान्धौ परिकर्षिकोपदंशमूक
दोषशुक्रयापत्सु मेढ्रमध्ये । उदरयोः पार्श्वे
मूत्रवृद्ध्याम् । नाभेरधस्तुरङ्गुले सेवन्वा वाम
पार्श्वे दकोदरे । वामपार्श्वे कक्षास्तनयोरन्तरे-
ऽन्तस्त्रिदधौ पार्श्वशूले च । बाहुशोषावबाहु-
कयोरप्येकं वदन्त्यंशयोरन्तरे । त्रिकसन्धिमध्य-
गतां तृतीयके अधःस्त्वन्धिमध्यगतामन्यतर
पार्श्वसंस्थिताश्चतुर्थके । हनुसन्धिमध्यगतामप-
क्षारे । शूलकेशान्तसन्धिमध्यगतसुरोऽपाङ्गलला-
टेषु चोन्मादेऽपक्षारे च । जिह्वारागेधो-
जिह्वायां दन्तबाधेषु च तालुनि तालयेषु ।
कर्णयोःपरि समन्तात् कर्णशूले तदोगेषु च ।
गन्धायहस्ये नासारांगेषु च नासाये तिमिरा-
दिपाकप्रभृतिष्वामयेषूपनासिके । जालान्या-

पृष्ठ शरीरं

मपाङ्गाश्चेता एव शिरोरोगाधिमन्प्रभृतिषु
रोगेष्विति । * । अत ऊर्ध्वं दुष्टयधनं अशु-
चात्यास्यामः । तत्र दुर्विह्वानिविह्वाना कुचिता
पिचिता कुचिता प्रसुता अशुदोर्णा अन्तोऽभि-
ह्वाना परिशुष्का कृण्विता वेपिता अशुत्यतविह्वाना
शूलह्वाना तिर्यग्विह्वाना अविह्वाना अयाध्या विह्वाना
धेनुका पुनः पुनर्विह्वाना शिरास्त्रायुमिसन्धिमन्त्रे
सेति विंशतिर्दुष्टयथाः । तत्र या स्रग्मशूल-
विह्वाना न यत्कमष्टकं सवति रक्षा शोषवती च
सा दुर्विह्वाना । प्रमाणातिरिक्तविह्वानायामन्तः
प्रविशति शोणितं शोणितानिप्रवृत्तत्वा साति-
विह्वाना । कुचितायामप्येवम् । कुण्डशूलप्रम-
यिता पृथुलीभावमापन्ना पिचिता । अनासा-
दिता पुनः पुनरन्त्योऽशु बहुशः शूलविह्वाना
कुचिता । शीतभयमूर्च्छाभिरप्रवृत्तशोणितानि
अप्रसुता । तीक्ष्णा महासुखशूलविह्वाना अशु-
दोर्णा । अत्यरक्तसाविशयन्ते विह्वाना अन्तोऽभि-
ह्वाना । शीतशोणितस्थानिपूर्णं परिशुष्का ।
चतुर्भागावसादिता किञ्चित्प्रवृत्तशोणितानि
कृण्विता । दुःस्थानवन्धनाहेपमानायाः शोणित-
सम्प्राप्ते भवति सा वेपिता । अशुत्यतविह्वाना
यामप्येवम् । क्रिन्नातिप्रवृत्तशोणितानि क्रिया-
सङ्गकरी शूलह्वाना । तिर्यक् प्रविह्वतशूलानि
किञ्चित्त्वेना तिर्यग्विह्वाना । बहुशः चता हीन-
शूलप्रविधनेनाविह्वाना । अशूलह्वाना अयाध्या
अनवस्थितविह्वाना विह्वाना । प्रदेशस्य बहुशोऽव
चट्टनादारोययथा मुहुर्त्तं दुःशोणितसवा
धेनुका । स्रग्मशूलयधनाद्रव्येषु विच्छिन्ना
पुनः पुनर्विह्वाना । आयुषिशिरासन्धिमन्त्रे
विह्वाना वा रक्षा शोषं वैकल्यं मरणं वापाद-
यति । * । भवन्ति चात्र ।

“सिरासु शिचिती नास्ति चला ह्येताः स्वभा-
वतः ।

मस्यवन् परि वर्तन्ते तस्माद्यत्नेन ताडयेत् ।
अचानता यहीते तु शूलं कायनिपातिते ।

भवन्ति यापदश्चेता बहुवचन्युपद्रवाः ।
जेहादिभिः क्रियायोगैर्न तथा लेपनेरपि ।

यान्ताषु यापयः शान्तिं यथा सम्यक् सिरा-
सधात् ।

सिरासप्रचिकित्साहं शूल्यतन्त्रे प्रकीर्तितः ।
यथा प्रविह्वतः सम्यक् वस्तिः कायचिकित्-
सिते ।”

तत्र स्निग्धस्निग्धवान्तविरिक्तास्थापितानुवासित-
सिराविह्वानेः परिहर्तव्यानि । क्रोधायासमेष्टन-
दिवास्वप्रवागं चायामयानोत्थानासनचक्रमण्य-
शीतवातातपविरहसाक्षात्जीर्णान्यावललाभा-
न्नासमेके मन्यन्ते । * । एतेषां विस्तरमुपरिहा-
दस्यामः । भवतश्चात्र ।

“सिराविवाह्यतुल्येस्तु जलौकाभिः पदस्तथा ।
अवगाढं यथापूर्वं निर्हरेदुष्टशोणितम् ।

अवगाढं जलौका स्थात् प्रच्छन्नं पिच्छिते हितम् ।
सिराङ्गयापके रक्ते शूलानाङ्गुल्यपि स्थिते ।” * ।

शरीरं

नवमोऽध्यायः ।

अथातो धमनीयाकरखं शरीरं आख्या-
स्यामः । चतुर्विंशतिधमन्यो नाभिप्रभवा
अभिहितः । तत्र केचिदाहुः सिराधमनी-
कोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः
कोतांसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्वा एव हि
धमन्यः कोतांसि च सिराभ्यः कक्षाहृत्प्रान्त्य-
त्वाभ्यन्तसन्निभमात् कर्मेवैशेष्यादाभमाच केव-
लन्तु परस्परसन्निकर्षात् सङ्ग्राहककर्मात्
सौम्याच्च विभक्तकर्माभ्यामप्यविभाग एव कर्मात्
भवति । तासानु नाभिप्रभवाणां धमनीना-
मूर्द्धगा दृष्ट दृष्ट चाधोगामिभ्यश्चतस्रस्तिय-
ग्गाः । ऊर्द्धगाः शूलस्यार्कपरसगम्यप्रान्ता-
सोच्छ्रासजृम्भितमुहुसितकथितरुदितादीनिशेष-
वानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तासु हृदय-
मभिप्रपन्नास्त्रिधा आयन्ते तास्त्रिंशत् । तासानु
वातपित्तकफशोणितरसान् देहे वृहत्तया दृष्ट
शूलरूपपरसगम्यान्ताभिर्गृहीते । ह्याभ्यां भावते
च ह्याभ्यां चोषं करोति ह्याभ्यां स्त्रपति ह्याभ्यां
प्रतिबुध्यते । दं चाशुवाहिन्यौ । देहस्य स्थिया
वृहत्तयेन संश्रिते ते एव शुक्रं नरस्य सनाभ्या-
मभिवहन्तः । तास्त्रिंशत्स्त्रिंशत् सविभागा
आख्याताः । एताभिर्ह्यूर्ध्वं नामिददरपार्श्व-
पृष्ठोरःस्त्वन्धयोवावाहवो धाम्यन्ते यापन्ते
च । * । भवन्ति चात्र ।

“ऊर्ध्वं गतासु कुञ्जन्ति कर्मास्थितानि सर्वशः ।
अधोगमासु वक्ष्यामि कर्मां तासां यथायथम् ।”

अधोगमासु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्णवादीन्धो
वहन्ति । तासु पिताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थ-
मेवाप्तपानरसं विपकमौष्ण्यदिरेचयन्त्योऽभि-
वहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यप्यन्ति चोर्ध्वगतानां

तिर्यग्गतानां रसस्थानाश्चाभिपूरयन्ति मूत्र-
पुरीषस्त्रिंशं विरेचयन्त्यामपकाशयन्तरे च

त्रिधा आयन्ते तास्त्रिंशत् । तासानु वातपित्त-
कफशोणितरसान् देहे वृहत्तया दृष्ट देहस्य

वाहिन्यावन्नाश्रिते तीयवहे देहस्यवस्तिमभि-
प्रपन्ने मूत्रवहे देहशुक्रवहे देहशुक्रप्राप्तुर्भावाय

देहविषगयं ते एव रक्तमभिवहन्तो नारीणा-
मार्णवसंज्ञम् । देहवर्णनिरसन्धौ स्थूलान्त-

प्रतिबद्धे । अष्टावन्नास्तियग्गतानां धमनीनां
स्त्रिंशदप्यन्ति । तास्त्रिंशत्स्त्रिंशत् सविभागा

आख्याताः । एताभिर्धमनीभिः पक्षाशयकटी-
मूत्रपुरीषगुदवस्तिमेष्टकथीनि धाम्यन्ते यापन्ते

च । * । भवन्ति चात्र ।

“अधोगमासु कुञ्जन्ति कर्मास्थितानि सर्वशः ।
तिर्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्मां तासां यथा-

यथम् ।”

तिर्यग्गतानानु चतस्रणां धमनीनामेकेका शतथा
सङ्ग्राहा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्रिंश-
यास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विवहमान-

तच । तासां मुखानि रोमरूपप्रतिबद्धानि येः
स्त्रिंशदभिवहन्ति रसचापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्देहस्य

शारीरं

तेरेव चाभ्यङ्गपरिविवागाद्यालेपनवीर्यायुक्तः
शरीरमभिपद्यन्ते त्वयि विपकानि । तेरेव
स्यंशसुखमसुखं वा गृह्णाति । तास्तेतास्तसो
धमन्यः सर्वाङ्गताः सविभागा आख्याताः ।
भवतश्चात्र ।

“यथा स्वभावतः खानि नृणालेषु विसृष्टं च ।
धमनीनां तथा खानि रसो येरुपचयीते ॥

पञ्चाभिभूतास्तथ पञ्चकलः

पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति ।

पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा

पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ॥” ॥

अतः ऊर्ध्वं सोतसां मूलविह्वलचक्षणपदेष्टव्यम् ।
तानि तु प्राणान्नोदकरसररक्तमामेदोमज-
पुरीषशुक्रार्तववह्निं येज्यधिकार एतेषां
बहुनि । एतेषां विशेषा बहवः । तत्र प्राण-
वहे इत्योर्ध्वं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः ।
तत्र विह्वल क्रोशनिमनमोहनभ्रमणवेषणानि
मरणं वा भवति । अन्नवहे इत्योर्ध्वं लसामा-
श्रयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विह्वलप्राणं
शूलाम्नेषौ हृदिः पिपासास्यं मरणं वा ।
उदकवहे इत्योर्ध्वं तालुक्रोमं च । तत्र
विह्वल्य पिपासा सद्योमरणश्च । रसवहे इत्योर्ध्वं
हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विह्वल्य
श्रोत्रः प्राणवह्विह्वलच मरणं तल्लि-
ङ्गानि च । रक्तवहे इत्योर्ध्वं यकृत-
क्रोहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विह्वल्य
श्लावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणिताति-
गमनं रक्तनेत्रता चेति । मांसवहे इत्योर्ध्वं
ज्वायुलचं रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विह्वल्य
न्ययधुर्मौखश्रोत्रः सिराग्रस्थयो मरणम् । मेदो-
वहे इत्योर्ध्वं कटोष्ठौ च तत्र विह्वल्य
खेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुश्रोत्रः शूलशोणिता
पिपासा च । मूत्रवहे इत्योर्ध्वं वस्ति-
मेट्टं च तत्र विह्वल्यानुवस्तिता मूत्रनिरोधः
स्तम्भेदता च । पुरीषवहे इत्योर्ध्वं पक्वा-
श्रयो गुदश्च तत्र विह्वल्यानाहो दुर्गन्धता ग्रथि-
नान्मता च । शुक्रवहे इत्योर्ध्वं स्तनौ
दृषणौ च तत्र विह्वल्य क्रीवता चिरात् प्रसको
रक्तशुक्रता च । आर्तववहे इत्योर्ध्वं
गर्भाश्रयः आर्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विह्वल्य
वन्धात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्तवनाशश्च । सेवनी-
च्छेदादनाप्रादुर्भावः । वस्तिगुदविह्वलचक्षणं
प्राशुक्तमिति । सोतोविह्वल्य प्रत्याख्यायोपचरे-
दुद्धतशूलानु चतविधानेनोपचरेत् ।

“मृतात् खादन्तरं देहे प्रवृत्तत्वमिवाहि यत् ।
सोतस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्णतम् ॥” ॥

दशभोऽध्यायः ।

अथातो गर्भिणीयाकरणं शारीरं आख्या-
स्यामः । गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रवृत्तिं निहन्
प्रवृद्धा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्ति-
मङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिन-
विलसत्तन्मन्त्राणि न सृष्टेर्गुह्यैर्दर्शनानि

शारीरं

परिहरेदुज्जनीयाश्च कथाः सुखं पर्युषितं
कुपितं क्रिप्तं चान्नं नोपभुञ्जीत । वहि-
र्निष्क्रमणं शून्वागारचेत्तद्विज्ञानवृत्त्याश्रयान्
क्रोधभयसङ्क्रांश्च भारानुचेर्भाष्यादिकं परि-
हरेद्यानि च गर्भं व्यापादयन्ति । न चाभीक्ष्णं
तेलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेधेत् । न चाया-
सयेच्छरीरं पूर्वोक्तानि च परिहरेत् । शयना-
सनं नृहास्तरणं नालुचमपाश्रयोपेतमसम्बाधं
विदध्यात् । हृदयं दवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीप-
नीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत् सामान्यमेतदा-
प्रसवात् ॥॥ विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीय-
तृतीयमासेषु मधुरश्रीतद्रवप्रायमाहारसुपसे-
वेत् । विशेषतस्तु तृतीये षट्कौटनं पयसा
भोजयेत्तुर्ध्वं दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा
चेत्येकं । चतुर्थे पयोनवनीतसंस्कारमाहारये-
च्छाङ्गलमांससहितं हृदयमन्नं भोजयेत् । पञ्चमे
चौरसर्पिःसंस्कारम् । षष्ठे नृदंष्ट्रासिंहस्य सर्पिषो
मात्रां पाययेद्यवागं वा । सप्तमे सर्पिः पृथक्
पर्यादिसिंहमेवमाप्यायते गर्भः । अष्टमे वट्रो-
दकेन बलातिबलाश्रतपुष्पफलपयोदधिमस्तु-
तैललवणमदनफलमधुघृतमश्रिणास्यापयेत् ।
पुराणपुरीषशुद्धार्धमनुलोमनार्धश्च वायोः ।
ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेद्गु-
लोमे हि वायो सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च
भवति । अत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्व्यागभिर्जाङ्गल-
रसेषोपक्रमेदाप्रसवकालादेवसुप्रकान्ता स्निग्धा
बलवती सुखमनुपदवा प्रसूयते । नवमे मासि
सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशुक्ततिथ्यादौ ।
तत्रारिष्टं ब्राह्मणचक्षित्यवैश्यादायां अंतरक्त-
पीतकण्ठेषु भूमिप्रदेशेषु विह्वल्यश्रोत्रनिष्क-
भङ्गातकनिमित्तं सर्वाङ्गारं यथासंख्यं तन्मय-
पर्यङ्कसुपलप्रभितं सुविभक्तपरिच्छेदं प्राग्-
हारसुदग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतश्चतु-
र्हस्तविल्लतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम् ॥

“जाते हि शिशुले कुक्षौ सुक्ते हृदयवन्धने ।
सशूले जघने नारी श्रिया सा तु प्रजायिनी ॥”
तत्रोपस्थितप्रसवाद्याः कटोष्ठं प्रति समन्ता
द्देना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिर्भवं प्रसि-
च्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च । प्रजनयिष्यमाणां
क्षतमङ्गलस्त्वस्तिवाचनां कुमारपरिवृता पुत्राम-
फलहस्ता स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिधितामथेनां
सहृतां यवागमाकण्डान् पाययेत् । ततः क्षतोप-
धाने नृदुर्विस्तीर्णे शयने स्थितामासुषसकथी-
सुत्तानामशङ्कनीयाश्चतस्रः स्त्रियः परिणत-
वयसः प्रजननकुशलाः कर्तितनखाः परिचरेयु-
रिति ॥॥ अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनु-
सुखमभ्यन्यात् नृपाक्षेनामेका सुभगे प्रवाह-
स्त्रेति न चाप्राप्तावौ प्रवाहस्य विशिखान्तर-
मपत्यमार्गम् । ततो विसृते गर्भनाडीप्रवन्धे
सशूलेषु ओष्ठिवङ्कणवक्षिणःसु प्रवाहेयाः
शूनैः शूनैः । ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं ततो गर्भे
योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमाविशत्यभावात् ॥॥

शारीरं

अकालप्रवाहनात् वधिरं मूकं यस्तद्वत्
मूर्धाभिघातिनं कासश्वासशोषोपदृतं कुञ्जं
विकटं वा जनयति । तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत् ।
गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् लवणसर्पनिष्कीर्ण
पिच्छीतकेन वा । बभ्रूयाद्विरण्यपुष्पीमूलं हस्त-
पादयोर्द्वारयेत् सुवर्चलां विश्रालां वा ॥ ॥
अथ ज्ञातस्थोल्बं सुखञ्च सैन्यवसर्पिषा विप्रोध्य
हृताक्तं मूर्द्धिं पिप्पं दद्यात् ततो नाभिनाडी-
मष्टाङ्गुलमायस्य सूत्रेण बद्धा हृदयेन तत्सूत्रैक-
देशश्च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यगधीयात् ॥ ॥
अथ कुमारं शीताभिरद्गराश्वस्य ज्ञातकर्म्मणि
क्षते मधुसर्पिरनन्तात्राक्षीरसेन सुवर्णचूर्ण-
मङ्गुल्यानामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यन्य
चौरवृत्तकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा रूप्य-
हमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेतं कपित्थपत्र-
कषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं
यथाविभवं च ।

“धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम् ।
चतुरात्राक्षिरात्राहा स्त्रीणां क्षयं प्रवर्तते ॥”
तस्मात् प्रथमेऽङ्घ्रि मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्र-
पूर्वं त्रिकालं पाययेद्वितीये लघ्वाणासिद्धं सर्पि-
क्षतीये च । ततः प्राङ्निवारितस्तन्मं मधु-
सर्पिः स्वपाणितलसम्मितं द्विकालं पाययेत् ॥॥
अथ सूतिकां बलातैलाभ्यक्तां वातहृदौघघनिः-
क्लाघेनोपचरेत् सशेषदोषान्नु तदहः पिप्पली-
पिप्पलीमूलहृक्षिपिप्पलीचित्रकपट्टवेरचयचूर्णं
गुडोदकेनोष्णेन पाययेत् । एवं द्विरात्रं
चिरात्रं वा कुम्भादादुष्टशोणितात् । विमुह्ये
ततो विदारिगन्धादिसिद्धां स्नेहयवागं चौर-
यवागं वा पाययेत् चिरात्रम् । ततो यव-
कोलकुलत्यसिद्धेन जाङ्गलरसेन शाल्योदनं
भोजयेद्वलममिबलञ्चावेत् । अनेन विधिरा
अध्यङ्गमानसुपसंस्कृता विसृक्ताहाराचारा
विगतसूतिकाभिधाना स्यात् । पुनरार्तवदर्श-
नादित्येकं धन्वभूमिजां सूतिकां घृततैलयो
रन्यतरस्य मात्रां पाययेत् । पिप्पल्यादिकषा-
यानुपाना स्नेहनिद्या च स्यात्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं
वा बलवती । अबलां यवागं पाययेत्त्रिरात्रं
पञ्चरात्रं वा । अत ऊर्ध्वं स्निग्धनाससंश्लेषोप-
चरेत् । प्रायश्चिन्नेनां प्रभूतेनोष्णोदकेन परि-
विशेत् । क्रोधायासमैथुनादीन् परिहरेत् ॥ ॥
भवतश्चात्र ।

“मिथ्याचारात् सूतिकाया यो व्याघ्रप-
जायते ।

स कच्छसाथोऽसाथो वा भवेदत्ययतर्पणान् ॥
तस्मात्तां देशकानौ च आधिसाह्येन कर्मणा ।
परीक्ष्योपचरेदेवं नेयमत्ययमाप्नुयात् ॥” ॥
अथापरापतत्यानाह्याभ्यानौ कुर्वते तस्मात्
कच्छमस्याः केशवर्जितयाङ्गुल्या प्रच्छेत् । कटु-
कालादुक्तवेधनसर्पसर्पनिष्कीर्णैर्वा कटुतैल-
विमिश्रैर्षोनिमुखं धूपयेत् । लाङ्गलीमूलकसकेन
वाच्याः पाण्यपादतलमालिष्यत् । मूर्द्धिं वाच्या

जातो वा न परिर् जीवेत् जीवेद्वा दुर्लभेऽक्रियः ।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥”
अतिदृढायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारे-
बोपदृष्टायां गर्भाधानं नैव कर्त्तव्यं । पुंस्य-
स्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः संभवन्ति । तत्र
पूर्वोक्तेः कारणैः पतिष्यति गर्भे गर्भाश्रयकटो-
वङ्गवद्विभूतानि रक्तदर्शनम् । तत्र श्रुतेः
परिधिकावगाह-प्रदेहादिभि-रुपचरेष्ण्येवनीय-
श्चतुश्रीतचौरपानेन । गर्भस्फुरणे सुहुर्मुहु-
क्षतुसन्धारणार्थं चौरसुत्पन्नादिसिद्धं पाययेत् ।
प्रसंसमाने सदाहृपार्थेष्टशूलाहृगुदरागाह-
मूत्रसङ्गाः । स्थानात् स्थानचोपक्रामति गर्भं
कोष्ठे संरम्भस्तत्र स्निग्धाः श्रुताः क्रियाः वेद-
नायां महासहानुससहामधुकाश्वदंष्ट्राकायद-
कारिकासिद्धं पयः शर्कराचौद्रमिश्रं पाययेत् ।
मूत्रसङ्गे दर्भादिसिद्धम् । आनादे हिङ्गुसौव-
र्चललग्नवचासिद्धम् । अथर्वं सवति रक्ते
कोष्ठागारिकागारवृत्तिसमसङ्गाघातकौकुसुम-
नवमालिकागैरिकवर्णरसरसाङ्गनवर्णं मधुना-

शरीरं

शरीरः

शरीरं

बलिष्ठान् । यथाज्ञानं न्ययोधादित्वा प्रवाल-
कल्कं वा पयसा पाययेदुत्पलादिकल्कं वा
कंशेखड्गाटकशालककल्कं वा श्वतेन पयसो-
दुम्बरपल्लवककल्काद्येन वा शर्करामधुमधुरेण
शालिपिष्टं न्ययोधादिस्वरसपरिपीतं वा वस्त्रा-
वयवं योन्वा धारयेत् ॥ ३॥ अथाहृष्टशोणित-
वेदनायां मधुकंदेवदारपयस्यासिद्धं पयः पाय-
येत् तदेवाभ्यन्तकप्रतावरौपयस्यासिद्धं विदारि-
मन्वादिस्निहं वा हृत्तनीहयोत्पलप्रतावरौसारि-
वापयस्यामधुकसिद्धं पयस्यार्कपुष्पीसिद्धं वा
पयः पाययेदिति । एवं चिप्रसुप्तक्रान्ताया
उपावर्त्तन्ते रजो गर्भस्याप्यवते । यवस्थिते
च गर्भे गच्छेन्नोदुम्बरशलाटुसिद्धेन पयसा भोज-
येत् । अनीते लवणक्षेहवज्ज्वाभिर्भवागभिर-
ह्वालादीनां पाचनीयोपसंस्कृताभिरुपक्रमेन
यावन्तो मासा गर्भस्य तावन्त्यहानि । वस्तु-
हरभूलेषु घृताण्यगुहं दीपनीयसंयुक्तं पाययेद-
रिष्टं वा वातोपद्रव्यहृत्तत्वात् । सोतसां नीयते
गर्भः सोतकालमवतिष्ठमानो आपद्यते तं
नृदना क्वाहादिकमेयोपचरेत् । उल्कोशरस-
सिद्धामनल्पक्षेहां यवागूं पाययेत् । माघ-
तिलविष्णुशलाटुसिद्धान् वा कुल्लावान्
भक्षयेन्मधुमाध्वीकं चातुपिबेत् सप्तरात्रम् ।
कालातीतस्यायिनि गर्भे विशेषतः सधान्य-
सूदूखलं सुवलेनाभिहृन्वात् विषमे वा याना-
सने सेवेत । वाताभिपन्न एव शुष्यति गर्भः ।
स मातुः कुक्षिं न पूरयति मन्दं स्यान्ते च तं
हृत्तनीयैः पयोभिर्मांसरसैश्चोपचरेत् । शुक्र-
शोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाभा-
पयत्युदरम् । तत् कदाचित् यदृच्छ्योपशान्तं
नेगमेयापहतमिति भावन्ते । तमेव कदाचित्
प्रलीयमानं नागोदरमिच्छाकुक्ष्यापि लीनवत्
प्रतीकारः ॥ ३॥ अत ऊर्ध्वं मासाशुमासिकं
वक्ष्यामः ।
“मधुकं शाकबीजं च पयसा सुरदार च ।
अभ्यन्तकस्तिलाः लवणास्ताम्रवल्ली प्रतावरी ।
हृत्तादनी पयसा च लता चोत्पलसारिवा ।
अनन्ता सारिवा राजा पद्मा मधुकमेव च ।
हृत्तनी काशरी चापि क्षीरिगुग्गुल्लपो
हृतम् ।
एत्रिपर्णी बला शिग्रु खदंष्ट्रा मधुपर्णिका ।
शृङ्गाटकं विषं दाद्या कशेरु मधुकं सिताः ।
वल्गते सप्त योगाः स्युरहृत्तोकसमापनाः ।
यथासंख्यं प्रयोक्तव्या गर्भसाधे पयोयुताः ।
कपित्थहृत्तनीविष्णुपटोलेक्षुनिदिग्धिकाः ।
नृलानि क्षीरसिद्धानि पाययेद्विषगृहमे ।
नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिबेत् ।
क्षीरं शुष्कीपयस्याभ्यां सिद्धं स्यादृशमे हितम् ।
सक्षीरा वा हिता शुष्की मधुकं सुरदार च ।
एवमाप्यायते गर्भक्षीरा रुक् चोपशान्ति ॥”
निहतप्रसवायास्तु पुनः षड्भ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वं
प्रसवमानाया नाय्याः कुमारोत्प्लाभं भवति ॥ ३॥

अथ गर्भिणीं व्याधुत्पसावत्यये हृदयेन्मधुरा-
न्नेनातोपहितेनानुलोमये च संश्रमनीयं च नृदु-
विदधादमपानयोरग्रीया च नृदुवीर्यं मधुर-
प्रायं गर्भाविस्त्रुष्य गर्भाविस्त्रुष्य क्रिया यथा-
योगं विधीत नृदुप्रायाः ॥ ३॥ भवन्ति चात्र ।
“सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुल्लं मधु हृतं च वा ।
मत्स्यानकः शङ्खपुष्पी मधु सर्पिः सकाचनम् ।
अर्कपुष्पी मधु हृतं चूर्णितं कनकं वचा ।
हेमचूर्णाणि केतयेः श्वेता दूर्वा हृतं मधु ।
चत्वारोऽभिहितः प्राशाः शोकाहृद्यं चतु-
र्ध्वपि ।
कुमाराणां वपुर्मध्यादलवृद्धिविवर्धनाः ॥”
इति सुश्रुत आयुर्वेदशास्त्रे हृत्तनीयं शरीरस्थानं
समाप्तम् । रङ्गरेजीभाषायां एनाटोमीयुक्त-
मेतत् ॥ ३॥ शरीरं तपो यथा,—
“देवद्विजगुरुप्राप्तपूजनं शौचमार्णवम् ।
अक्षय्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥”
इति भगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ।
शरीरकं, क्री, (शरीरमेव शरीरं कृतितत्वान्
तन्निवासी शरीरको जीवस्तमधिलक्ष्य कृतो
यन्त्यः । शरीरक + अण् ।) वेदयासक्तनवेदान्त-
मीमांसासूत्रम् । यथा । तथा च वयमस्या
शरीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । वेदान्त-
मीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं
सूत्रम् । अयातो ब्रह्मजिज्ञासिति । इति शङ्कर-
भाष्यम् ॥ (शरीरमेव शरीरकं तत्र भवम् ।
शरीरक + अण् । शरीरभवे, चि । यथा,
भागवते । ३ । ३१ । १६ ।
“पश्यत्ययं धियगया ननु सप्रवधिः
शरीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे ॥”)
शरीरिकः, चि, (शरीर + ठक् ।) शरीर-
सम्बन्धि । तत्पर्यायः । कावेवरिकः २ गात्रिकः
३ वायुषिकः ४ साहचरनिकः ५ वार्त्तिकः ६
वैयहिकः ७ कायिकः ८ देहिकः ९ मौलिकः
१० तानविकः ११ । इति अमरौक्तशरीर-
पर्यायशब्दात् छिन्नप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
शारकः, चि, (शब्दातीति । श्रु + “लघपतपद-
स्थिति ।” ३ । २ । १५४ । इति उकण् ।)
ह्रिसकः । श्रुत्याभूकम गमेत्यादिना लुक्प्रत्य-
येन निष्पन्नमिदम् । इति सुम्बोधयाक-
रणम् ॥ (यथा, सुम्बोधे कारकप्रकरणे ।
“हृष्टा दधिं शारकमेतदक्षकान्
उन्नीतवर्णं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)
शार्कः, पुं, शर्करा । इति शब्दरत्नावली ।
शार्ककः, पुं, दुग्धफेनः । शर्करापिच्छम् । इति
मेदिनी ।
शार्करः, पुं, दुग्धफेनः । (शर्करास्यत्रेति । शर्करा
+ “देशे लुबिलचौ च ।” ५ । २ । १०५ । इति
अण् ।) शर्करान्वितदेशः । इति मेदिनी ।
शर्करासम्बन्धि, चि । (शर्करेव । “शर्करा-
दिभ्योऽण् ।” ५ । ३ । १०७ । इत्यण् । शर्करा-
सङ्गम् । इति काशिका ॥ ३॥ “चिकताशर्क-

राभ्यां च ।” ५ । २ । १०४ । इति अणि शर्करा-
विशिष्टश्च ॥ यथा, शार्करं मधु ।” इति च
काशिका ॥)
शार्करकः, चि, शर्करावकुलदेशः । शर्करा-
शार्करिकः, शब्दान् कण्प्रत्ययेन छिन्नप्रत्ययेन
च निष्पन्नः ॥
शार्करीयः, चि, शर्करायुक्तदेशः । शर्कराशब्दान्
गीयप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
शार्ङ्ग, क्री, आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शृङ्गस्य विकारः । शृङ्ग + अण् ।) विष्णुधनुः ।
धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी । गे, २६ । (यथा,
रघुः । ४ । ६२ ।
“शार्ङ्गकृतविश्वेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥”)
शृङ्गसम्बन्धि, चि ॥
शार्ङ्गेष्टा, क्री, महाकरुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुस्तकान्तरे शार्ङ्गेष्टा इति च पाठः ॥
शार्ङ्गी, [न] पुं, (शार्ङ्गमस्यास्तीति । शार्ङ्ग +
इति ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ७० ।
“स सेतुं बन्धयामास प्रवर्गैर्लवणाभ्रभिः ।
रसातलादिवोष्मयं श्रेष्ठं स्वप्राय शार्ङ्गिणः ॥”)
धन्विमात्रम् । इति शार्ङ्गशब्दार्थदर्शनात् ॥
शार्ङ्गलः, पुं, (शृङ्गिंसायाम् + “खर्ज्जिपल्लादिभ्य
करोलचौ ।” उणा० ४ । ६० । इति ऊलच्
प्रत्ययेन साधुः ।) व्याघ्रः । उत्तरपदे अत्रार्थ-
वाचकः । इत्यमरः ॥ राक्षसः । पशुभेदः । स
तु सरभः । इति मेदिनी । पत्तिविशेषः । इति
धरणिः ॥ चित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शार्ङ्गलजलितं, क्री, धृतिवृत्तौ अष्टादशाक्षर-
पादच्छन्दोविशेषः । यथा,—
“मः सो जः स-त-सा दिनेश ऋतुभिः शार्ङ्गल-
जलितम् ।
जत्वा कंसवृगे पराक्रमविधिं शार्ङ्गलजलितं
यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुरारातिष्वन्तिदम् ।
सन्तोषं परमन्तु देवनिवृहे जैलोक्यशरणां
अयो वः स तनोत्वपारिहिमा लक्ष्मीप्रिय-
तमः ॥”
इति हृन्मोमञ्जरी २ स्तवकः ॥
शार्ङ्गलवाहनः, पुं, पञ्चविंशतिपूर्वजिनात्मगत-
जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शार्ङ्गलविक्रीडितं, क्री, अतिभृतिवृत्तौ जन-
विंशतिपादच्छन्दोविशेषः । यथा,—
“सूर्याश्वैर्म-स-ज-स्त-ताः सगुरवः शार्ङ्गलविक्री-
डितम् ।
गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग रसने त्वं धोषयाहर्निशं
पाथी पूजयतं मनः स्मर पदे तस्यालयं गच्छ-
तम् ।
एवञ्चेत् कुरुताखिलं मम हितं शर्वादय-
स्तद्भुवं
न प्रेक्ष्ये भवती कृते भवमहाशार्ङ्गलविक्री-
डितम् ।”
इति हृन्मोमञ्जरी २ स्तवकः ॥

शालग्राम

शाल्वरं, जी, अत्यन्तममम् । वासुके, त्रि । इति मेदिनी । (शल्वर्या इदम् । शल्वरी + अल् ।)

शल्वरीसम्भितं, त्रि ।

शल्वरी, श्री, रात्रिः । इत्यमरटीकायां भरत-
धृतवाचस्पतिः ।

शाल, ड ऋ कत्यने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) कत्यने प्रशंसायाम् । ड,
शालते गुणिनं गुणी । ऋ, अशशालत् ।
इति दुर्गादासः ।

शालः, पुं, (शल्यते प्रशंस्यते इति । शाल +
घञ् ।) मत्स्यभेदः । गजाङ्ग इति ख्यातः ।
प्राकारः । दृष्टविशेषः । तत्पर्यायः । सर्जः २
कार्यः ३ अत्यन्तकर्णकः ४ शल्यसम्बरः ५ । इत्य-
मरः । शकुटश्च ६ । इति रत्नमाला । नद-
भेदः । इति शब्दरत्नावली । शालवृक्षः । स तु
शालिवाहनराजः । इति विश्वः । दृष्टमात्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः । ॥॥ शालो भस्म धीवर एव
दाष्ट इत्युभेदात्तालयादिः । इत्यादिश्च ।
केवर्त्त इव बहुराजोवोत्पलसालो वसन्तकाल
आजगाम । इति वासवदत्तशेषात् । केवर्त्त-
पक्षे सालो मत्स्यविशेषः । वसन्तपक्षे सालस्य
पुष्पं सालम् । इति भरतः ।

शालग्रामः, पुं, विष्णुमूर्तिविशेषः । स च गङ्ग-
जुहववस्त्रकौटिलतपकयुक्तशिला हारकोद्धव-
ताडशशिला च । तस्य माहात्म्यलक्षणादि
अथा,—

“प्रसङ्गात् कथयिष्यामि शालग्रामशिलार्चनम् ।
निष्कामो मुक्तिमाप्नोति मूर्तिं ध्यायन् स्तुवन्
जपन् ॥

शल्यचक्रगदापद्मं केशवाख्यो गदाधरः ।
सालकौमोदकौचक्रशङ्खौ नारायणो विभुः ॥
स च शङ्खाजपदो माधवः श्रीगदाधरः ।
गदाजशङ्खचक्रौ वा गोविन्दाख्यो गदाधरः ॥
पद्मशङ्खादिगदिने विष्णुशङ्काय वै नमः ।
सशङ्खाजगदाचक्रमधुखदन्मूर्तये ॥
नमो गदासिचक्राजयुक्तत्रैविक्रमाय च ।
साविकौमोदकौपद्मशङ्खसामनमूर्तये ॥
शङ्खाजचक्रगदिने नमः श्रीधरमूर्तये ।
शुभ्रीकेश साविगदाशङ्खपद्मिन्मोक्षस्तु ते ॥
सालशङ्खगदाचक्रपद्मनाभस्वरूपिण ।
दामोदर शङ्खगदाचक्रपद्मिन्मोक्षस्तु ते ॥
साविशङ्खगदाकाय वासुदेव नमो नमः ।
शङ्खाजचक्रगदिने दमः सङ्कर्षणाय च ॥
शङ्खचक्रगदाजाय धृतप्रद्युम्नमूर्तये ।
नमोऽनिरुद्धाय गदाशङ्खाजवरधारिणे ॥
सालशङ्खगदाचक्रपुरुषोत्तममूर्तये ।
नमोऽबोधजन्तुपाय गदाशङ्खविधारिणे ॥
शुक्तिंमूर्तये पद्मगदाशङ्खविधारिणे ।
पद्माविशङ्खगदिने नमोऽख्युत्तममूर्तये ॥
सशङ्खचक्राजगदं जगद्धनमिहो नमः ।
उपेक्षं गदिनं साविपद्मशङ्ख नमोऽस्तु ते ॥
सचक्राजगदाशङ्खयुक्ताय हरिमूर्तये ।

शालग्राम

सगदाकाविशङ्काय नमः श्रीलक्ष्मणमूर्तये ॥
शालग्रामशिलाहारगतलक्ष्यचक्रचक्र ।
शुक्लाभाख्यश्च सोऽद्याहः सदैव श्रीगदाधरः ॥
लक्ष्यचक्रो चक्राभः पूर्वभागस्तु पुष्कलः ।
सङ्कर्षणोऽयं प्रद्युम्नः सङ्ख्यचक्रस्तु पीतकः ॥
स दीर्घः स शिरश्चक्रो योऽनिरुद्धस्तु वज्रकः ।
नानाहारहरेखश्च अथ नारायणोऽसितः ॥
मध्यो गदाकृता रेखा नाभिपद्ममङ्गीकृतः ।
पृथुचक्रो रुक्मिणी वः कपिलोऽद्यात्त्रिविक्रकः ॥
अथवा पञ्चविक्रस्तुपूजनं लक्ष्यचारिणः ।
वराहशक्तिजिह्वोऽद्यादिषमङ्गयचक्रकः ॥
नीलकिरेखः स्थूलोऽयं कूर्ममूर्तिः खविक्रमान् ।
लक्ष्यः सर्वसंज्ञावर्त्तः पाण्डुरोऽनिरुद्धकः ॥
श्रीधरः पञ्चरेखोऽद्यादनमालागदाङ्कितः ।
वामनो वज्रलो नाम वामचक्रः सुरेश्वरः ॥
नानावर्णोऽनेकमूर्तिर्नागभोगी लज्जलकः ।
स्थूलो दामोदरो नीलो मध्ये चक्रः सुनीलकः ॥
संकीर्णहारको वोऽद्यादयं लक्ष्मा सुमोहितः ।
सदीर्घरेखा शुभिर एकचक्राख्यलः पृथुः ॥
प्रद्युम्नश्चः स्थूलचक्रः लक्ष्योऽविक्रश्च विष्णुमत् ।
हयग्रीवोऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखः ममन्ततः ॥
वैष्णवोऽमलवद्भाति एकचक्रात्मकोऽसितः ।
मत्स्यो दीर्घाङ्गुजाकारो हाररेखस्तु पाण्डुरः ॥
वामचक्रो दक्षरेखः श्यामो वोऽद्यात्त्रिविक्रमः ।
शालग्रामे हारकायां स्थिताय गदिने नमः ॥
एकेन लक्षितो वोऽद्याङ्गदाधारी सुदर्शनः ।
लक्ष्मीनारायणो द्वाभ्यां त्रिभिर्द्वैतविक्रमः ॥
चतुर्भिश्च चतुर्थ्यहो वासुदेवश्च पञ्चभिः ।
प्रद्युम्नः वज्रभरेवाथात् सङ्कर्षण इतः स्तुतः ॥
पुरुषोत्तमोऽयं स्थान् नववर्णो नवान्तितः ।
दशावतारो दशभिरनिरुद्धोऽवतादय ॥
दादशात्मा दादशभिरत ऊर्ध्वो ह्यनन्तकः ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
अपि च ।

इन्धर उवाच ।

“शालग्रामे मणौ यन्मि मङ्गले प्रतिमास्तु च ।
निखन्तु श्रीहरेः पूजा केवलेन जलेन तु ॥
गङ्गकामेकदेशे तु शालग्रामस्थलं महत् ।
पाषाणान्तर्भव यत्तु शालग्राममिति स्थितम् ॥
शालग्रामशिलायाश्चात् कोटिजन्माघनाशनम् ।
किं पुनर्जननं तत्र हरेः सान्निध्यकारणम् ॥
शालग्रामेकयजनात् शतलिङ्गफलं लभेत् ।
बहुभिर्जन्मभिः पुण्यैर्यदि लक्ष्यशिलां लभेत् ॥
गोप्यदेन च चिह्नेन तेन वै जायते नरः ।
आदौ शिलां परीक्षेत शिवां श्रेष्ठाम् मेच-
काम् ॥
अलक्षणा मध्यमा प्रोक्ता मित्रा मित्रफलप्रदा ।
सर्वकामप्रदा सौम्या कराला भयदुःखदा ॥
शिवा च श्रीकरी निखं रूक्षा दारिद्र्य-
दायिका ।
सुदा सुनपला प्रोक्ता स्थूला स्थूलफलप्रदा ।
सदा काष्ठे स्थितो बहिर्मेन्यने च प्रकाशते ॥

शालग्राम

यथा तथा हरिर्बोधी शालग्रामे प्रकाशते ॥
प्रत्यहं द्वादश शिलाः शालग्रामस्य योऽर्चयेत् ।
हारवत्याः शिलायुक्ताः स वैकुण्ठे महीयते ॥
शालग्रामशिलायास्तु गङ्गरं लक्ष्यते नरः ।
पितरस्तस्य तिष्ठन्ति तृप्ताः कल्याणरं दिवि ॥
शालग्रामशिला यच्च यच्च हारवतीशिला ।
नृते विष्णुपुरं याति कृतार्थो योजनत्रयम् ॥
जपपूजा च होमश्च सर्वं कीटिगुणं भवेत् ।
मनस्कामः सदाभोष्टं क्रोशमात्रं समन्ततः ॥
कीकटेऽपि नृते याति वैकुण्ठभवनं नरः ।
शालग्रामशिलायां यो मत्स्यस्तुत्यादयेभ्यः ॥
विक्रिता चाशुमन्ता च यः परीक्षाशुमोदकः ।
सच ते नरकं याति यावदाहृतसंज्ञवम् ॥
अतस्तं वर्णयेद्देवि । हरिविक्रयश्चक्रयम् ।
शालग्रामोद्धवो देवो यो देवो हारकोद्धवः ।
उभयोः सङ्गमो यच्च मुक्तिस्तत्र न संशयः ॥
हारकोद्धवः शुक्लश्च बहुचक्रेण चिह्नितः ।
चक्रमासीत् शिवाकारचतुस्वरूपनिरञ्जनम् ॥
नमोऽख्योद्धाररूपाय सदानन्दस्वरूपिण ।
शालग्रामे महाभाग भक्तस्तुत्यानुग्रहं कुर्व ॥
त्वया युतस्य धर्मस्य ऋण्यस्तस्य मे प्रभो ॥”
इति तत्रैव ११ अध्यायः ॥
अपरश्च ।

ब्राह्मण उवाच ।

“गङ्गकीर्णं नदी राजन् । सुरासुरनिवेदिता ।
पुण्योदकपरीवाहैर्हतपातकसङ्घाया ॥
दर्शनान्मानसं पापं स्पर्शनात् कर्मजं दहेत् ।
वाचितं स्वीयतोयस्य पानतः पापसङ्घयम् ॥
पुरा दुष्टाः प्रजानाथः प्रजाः सर्व्वा विपाप्मनः ।
खगच्छाद्दिपुषोऽनेकपापघ्नीं दृष्टवानिमाम् ॥
यनां नदीं ये पुण्योदां स्मृशन्ति सुतरङ्गिणीम् ।
ते गर्भभाजो नैव स्युरपि पापलतो नराः ॥
तस्यां भवा ये चाश्मानश्चक्रचिह्नैरलङ्कृताः ।
ते साक्षाद्भगवन्तो हि स्वस्वरूपधराः पराः ॥
शिलाः संपूजयेद्यस्तु निखं चक्रयुताः सदा ।
न जातुचिन्त्यन्त्या वे जठरं ससुपाविशेत् ॥
पूजयेद् यो नरो धीमान् शालग्रामशिलां
वराम् ॥
तेनाचारवता भायं दम्भमोहवियोगिना ॥
परदारपरमव्यसितुखेन नरेण च ।
पूजनीयः प्रयत्नेन शालग्रामः सचक्रकः ॥
हारवत्या भवं चक्रं शिला वै गङ्गकीर्णया ।
पुंसां चयाह्वरन्त्येव पापं जन्मशतार्जितम् ॥
अपि पापसङ्घायां कर्ता तावन्नरो भवेत् ।
शालग्रामशिला आपः पीत्वा पूयेत तत्तच्छायात् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वेदपथे स्थितः ।
शालग्रामं पूजयित्वा गृहस्थो मोक्षमाप्नुयात् ॥
न कदाचित् शिवा कार्यं शालग्रामस्य पूजनम् ।
भर्तृहीनाय सुभगा सर्वलोकाहितेभ्यः ॥
मोहात् शृणुते महिना जन्मश्रीलुप्यान्विता ।
हित्वा पुण्यसङ्ग्रहं सत्वरं नरकं गच्छेत् ॥
श्रीपादिसुतपुण्याणि शालग्रामशिलोपरि ।

शालग्राम

परैरधिकपापानि वदन्ति ब्राह्मणोत्तमाः ।
चन्दनं विषपङ्कामं कुङ्कुमं वज्रसन्निभम् ।
नैवेद्यं कालकूटारं भवेद्भगवतः स्तनम् ॥
तस्मान् सर्वाङ्गना त्वाण्यः स्त्रियाः स्पर्शः
शिलोपरि ।

कुर्वन्ती याति नरकं यावद्विनाशतुर्दश ॥३॥
अपि पापमाचारो ब्रह्महत्यायुतोऽपि वा ।
शालग्रामशिलानोयं पीत्वा याति परां गतिम् ॥
तुलसीचन्दनं चक्रं शङ्खो चण्डाय चक्रकम् ।
शिला ताम्रस्य पात्रान् विष्णोर्नाम पदान्तम् ॥
पदान्तान् नवभिः पापराशिप्रदाहकम् ।
वदन्ति सुनयः शान्ताः सर्वश्राद्धार्थकोविदाः ॥
सर्वतीर्थपरिष्कारात् सर्वकृतसमर्चनात् ।
पुण्यं भवति यद्वराजन् बिन्दौ बिन्दौ तद्व्रतम् ॥
शालग्रामशिला यत्र पूज्यते पुत्रवोत्तमैः ।
तत्र योजनमात्रान् तीर्थकोटिसमन्वितम् ॥३॥
शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु हितयं न हि ।
विशमा एव पूज्या वै विषमेषु त्रयं न हि ॥
दारवतीभवं चक्रं तथा वै गणकीभवम् ।
उभयोः सङ्गमो यत्र तत्र गङ्गा समुद्रगा ॥
रुचाः कुर्वन्ति पुरुषान् आशुःश्रीभिर्विवर्जितान् ।

तस्मात् स्त्रिंशो मनीहारिरूपेण ददति श्रियम् ॥
आयुष्कामो नरो यस्तु धनकामोऽपि यः पुमान् ।
पूजयन् सर्वमाप्नोति प्रापं लौकिकमेष्टिकम् ॥
प्राणान्तकाले तु यस्य भवेद्भाग्यवलात्पुत्र ।
वाचि नाम हरेः पुण्यं शिलालतिसदन्तिके ॥
गङ्गासु प्राणमार्गेण यस्य विप्रस्यतोऽपि चेत् ।
शालग्रामशिलान्निस्तदा सुक्तिर्न संशयः ॥
पुरा भगवता प्रोक्तमन्त्ररौप्य धीमते ।
ब्राह्मणो न्यासिनो भक्ताः शालग्रामशिला

मम ॥

स्वरूपचितयं मन्त्रमेतद्धि चितिमखले ।
पापिनी पापनिन्दारं कर्तुं धृतसुदृशताम् ॥
निन्दन्ति पापिनी ये वा शालग्रामशिलां सज्जन् ।
कुम्भीपाके पचन्त्याशु यावदाहृतसंज्ञवत् ॥
पूजां समुद्यतं कर्तुं यो वारयति मृदुधीः ।
तस्य माता पिता बन्धुः सर्वे नरकगामिनः ॥
यो वै कथयति श्रेष्ठं शालग्रामार्चनं कुरु ।
स जलार्थो न्यत्वाशु वैकुण्ठं स्नानं पूज्यते ॥
इति च तत्रैव २० अध्यायः ॥ ३ ॥
अन्त्यः ॥

श्रीहृन्वर उवाच ।

“शालग्रामशिलायान् जैलोकां सचराचरम् ।
सदा वसति तेनात्र विष्णुस्तिष्ठति सर्वदा ॥
शालग्रामशिलापूजां प्रकुर्वन् यद्वानन ।
गङ्गामिव महापुण्यां चतुर्लङ्गफलप्रदाम् ॥
हृदये मनसा येन स्थापिता पूजिता तथा ।
यश्चकोटिसमं पुण्यं आशु तस्मै प्रयच्छति ॥
हिमस्तेन महासेन गर्भवासः सुदारव्यः ।
पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
कामासक्तोऽपि यो नित्यं भक्तिभावविवर्जितः ।

शालग्राम

शालग्रामशिलां पश्येत् तस्य पापक्षयो भवेत् ॥
शालग्रामशिला विष हत्याकोटिविनाशिनौ ।
स्तुता संकीर्तिता ध्याता पूजिता च नमस्कृता ॥
शालग्रामशिलां दृष्ट्वा यान्ति पापानि देश-
नाम् ।

सिंहं दृष्ट्वा यथा यान्ति वने मृगगणा भयात् ॥
नमस्कृत्वा तु यः कुप्येत् शालग्रामशिलाञ्चनम् ।
भक्त्या वा यदि बाभक्त्या स सुक्तिं समवाप्नुयात् ॥
यः सेवां कुरुते नित्यं शालग्रामशिलायतः ।
वैवस्वताद्वयं तस्य न स्यान्मरणजन्मनौ ॥
शालग्रामशिलाचक्रं पयोदधिरतादिकैः ।
यः स्नापयति नूनं स कल्पकोटिं वसेद्वि ॥
शालग्रामे नमस्कारो भावनापि च यैः कृतः ।
मानवाः किं करिष्यन्ति मङ्गला ते महीतले ॥
मङ्गलिरणदार्पणं मत्स्यं न नमन्ति ये ।
वैष्णवास्ते न विज्ञेया मङ्गलाः पापमोहिताः ॥
शालग्रामशिला यत्र तत्र पुत्र वसाम्यहम् ॥
पूजितोऽहं न तेर्मर्त्यैः स्थापितश्च न तेर्मरैः ।
न कृतं मर्त्यलोके यैः शालग्रामशिलाञ्चनम् ॥
किमर्चयेत् किं ज्ञातेर्विष्णुभक्तिवद्भक्तेः ।
शालग्रामशिलाचक्रं नार्चितं यदि पुत्रक ॥
जन्मकोटिसहस्रेण पूजिते मयि यत् फलम् ।
तत् फलं समवाप्नोति शालग्रामशिलाञ्चनात् ॥
अनर्थं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलादृष्टं सर्वं याति पवित्रताम् ॥
नैवेद्यं मे न भोक्तव्यं सुखा चान्द्रायणं चरेत् ।
सुखा केशवनेवेद्यं कोटिभक्तिफलं लभेत् ॥
सहस्रद्व्यर्चनो विष्णुः शालग्रामशिलास्थितः ।
ददाति विपुलां सुक्तिं सर्वसङ्गविवर्जिताम् ॥
मङ्गलकोटिभिर्दृष्टेयं फलं पूजितैः स्तुतैः ।
तत्फलं समवाप्नोति शालग्रामैकपूजनात् ॥
शालग्रामशिलाचक्रं यो विद्वान् पश्यति ध्रुवम् ।
अर्चयेद्देवो नित्यं तस्य पुण्यं निबोध मे ॥
कोटिलङ्गसहस्रेणैव पूजितोऽङ्गुलीतटे ।
काशीवासाद्युगान्धरी दिनेनेकेन तद्ववेत् ॥
तस्माद्भक्त्येव मङ्गलैः प्रीत्यर्थं मम पुत्रक ।
कर्तव्यं सर्वदा मर्त्यैः शालग्रामशिलाञ्चनम् ॥
शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
तत्र देवाः सुरा यन्ता भुवनानि चतुर्दश ॥
शालग्रामशिलायै यैः सङ्गच्छाहं कृतं भवेत् ।
वसन्ति पितरक्षिणां विष्णुलोके न संशयः ॥
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेणैव प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्तं समुत्पन्ने किं दानैः किमुपशमैः ।
चान्द्रायणैः किं हि ताडकं पीत्वा पादोदकं
शुचिः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२७ अध्यायः ॥ ३ ॥
कलेर्दशसहस्रवर्षानन्तरं स च भारतं त्यक्त्वा
ब्राह्म्यति । यथा—

“शालग्रामो हरमूर्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्तो ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ६ अध्यायः ॥ ३ ॥

शालग्राम

तस्योत्पत्तिस्तथादि यथा,—
“शालग्रामसमुत्पत्तिं शृण्वन्तु परमाङ्गताम् ।
गणक्या प्राक् तपस्तप्तं भवन्तु मम देवताः ॥
सर्वाः पुत्राः सुखं दातुं जनानामिति ते सुराः ।
तस्यास्तु तपसा हृष्टा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
वरं दातुं समुद्युक्ता वव्रे सा स्वस्थ पुत्रताम् ।
अशक्तास्तं वरं दातुं तदा शमाक्तया क्रुधा ॥
प्रतारणं मम सुराः कृतं यस्मात् पुनः पुनः ।
कीटयोनिं प्रपद्येयाः क्रुद्धास्ते स्तुभ्यं च ताम् ॥
अविचार्य वयं शमात्त्वया यत्तपसोद्विताः ।
तेन कर्मविपाकेन जडा लघ्ना नदी भव ॥
अन्योन्यश्रापं श्रुत्येत्यं महान् कोलाहलाभवत् ।
प्रकम्पिताः सुराः सा च ब्रह्माण्णे यजिज्ञापत ॥
ब्रह्मन् ब्राह्मि महाशपादमन्योन्यपतितान् क्रुधा ।
इति देववचः श्रुत्वा ब्रह्मा शङ्करमब्रवीत् ॥
शिवः प्रोवाच धातारमहं संहारकारकः ।
त्वं दृष्टिकर्ता विष्णुस्तु पालको बुद्धिमत्तरः ॥
स प्रष्टव्यो यथासक्त्युभयोः सम्भवेदिति ।
इति माहेश्वरं श्रुत्वा वचनं विष्णुरब्रवीत् ॥
यद्गुणं ब्रह्मन् महादेव यद्गुणं देव गजानन ।
मङ्गलौ ब्राह्मणौ ग्राहमातङ्गौ श्रापतोऽत्र तु ॥
भविष्यतस्तयोर्मांश्च भविष्यामि कलेवरम् ।
प्रीत्यं भविष्यति यदा तस्मिंदोम्यसम्भवाः ॥
पाषाणान्तर्गता कीटा वज्राख्या प्रभविष्यथ ।
अद्वैत गणकी पुण्या गङ्गातुल्या महानदी ॥
गणक्या गिरिराजस्य दक्षिणे दशयोजनम् ।
विस्तीर्णं तन्मनुं चक्रं पुण्यक्षेत्रं महीतले ॥
चक्रतीर्थमिति स्थातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
शालग्रामगता देवा देवोद्गारावतीगताः ।
उभयोः सङ्गमो यत्र सुक्तिस्तत्र न संशयः ॥
सर्वदेवप्रीतिकरा सुक्तिसुक्तिप्रदायिनी ।
भवत्स्वस्यान्तु पाषाणा ये तदन्तर्गता सुराः ॥
प्रार्थितं स्वं विना सर्वे वज्रकीटा भवन्त्विति ।
अनेनैव तु गणक्याः पुत्रत्वं भवतामपि ॥
भविष्यति तदन्तश्च चित्तं तद्देवतोद्भवम् ।
विज्ञाय येऽर्चयिष्यन्ति सा प्रीता तस्य देवता ॥
न यत्तस्य न मूर्तश्च न दृक्स्थायिपि पूजनात् ।
स्रक्तोवो जायते तेषां गणक्यां मार्कण्डेयया ॥
इति विष्णुवचः श्रुत्वा ब्रह्मा वज्रमब्रवीत् ॥३॥
कीडक् पूज्या शिला विष्णोः किञ्चिद्वा कस्य
वल्लभा ।

किं फलं चाधिकारी च केन मार्गेण तदहं ॥
इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा विष्णुश्चैनमब्रवीत् ।
स्त्रीयवर्णा शिला पूज्या ब्राह्मणादेः सुखाप्तये ॥
स्त्रिंशो शिला मन्त्रसिद्धिं रुचा सिद्धिं करोति
च ।

मेचका कीर्तिता धौताङ्गारवत् सा यशोहरा ॥
पाङ्कज रूपाश्चर्मणी मलिना पापघ्निका ।
पीता पुत्रफलं दद्यादारवर्णा सुतान् हरेत् ॥
नीला संदिशते लक्ष्मीं धूमाभा हरति
रोगप्रदा रक्तवर्णा सिन्दूराभा मह
दारिद्र्यकारिणी वक्रा सभा सर्वार्थसा

शालग्राम

स्थूला निहन्ति चैवायुः स्रज्या खल्वमतिं हरेत् ।
 पूजाफलं लाञ्छितया निष्कलं लाञ्छनं विना ।
 कपिला चित्तवैकल्यां नेत्ररोगश्च कर्तुरा ॥
 भस्मा भङ्गकरी ज्ञेया बहुचक्रापमानताम् ।
 लक्षणान्तरहीना च देवचक्रा वियोगताम् ॥
 दृष्टुं कलत्राणि दृष्टुं चक्रा सुतान् हरेत् ।
 संलग्नचक्रा त्वसुखं बहुचक्रा महागदम् ॥
 भयचक्रा तु दारिद्र्यं सर्वनाशं त्वधीमुखी ।
 कुठारिकं बालमुखी विषमा विविधापदम् ॥
 विह्वलवर्तनाभिश्च विकारान् कुर्वते बहून् ।
 वंशच्छेदो यदस्यानां नारसिंहा प्रजायते ॥
 रेखाणां दुःखदात्री च यथा स्रज्या तथा
 सुखम् ।
 यथा स्निग्धास्तथा लघ्नीस्तद्विमेदादतः शृणु ॥
 लघ्नीहरिः स विज्ञेयो यत्र पद्मं सचक्रकम् ।
 केवला वनमाला वा यदस्यानामभीष्टदः ॥१॥
 वासुदेवः स विज्ञेयो यद्धारं चक्रयुग्मकम् ।
 निरन्तरं समं चापि स श्वेतः पापनाशनः ॥२॥
 सङ्कर्षणः स विज्ञेयः प्राक् पञ्चाक्षकयुग्मकम् ।
 संलग्नपूर्वभागस्थं महदतः सुशोभनः ॥३॥
 प्रदुर्गः स्रज्याचक्रः स्याच्छिद्रं दीर्घं विचित्रितम् ।
 सुस्थिरान्तर्द्विच्छिद्रं पीत इष्टप्रदायकः ॥४॥
 अग्निबहुस्तु नीलाभो वत्तु लक्ष्म्यातिशोभनः ।
 रेखाद्वयस्तु तद्वारिष्टं पद्मेन लाञ्छितम् ॥५॥
 केशवः स तु विज्ञेयश्चेकं वा द्वयमेव वा ।
 प्राग्वा पञ्चाक्ष चक्रं स्यात् चतुष्कोणः स भाग्य-
 क्तु ॥६॥
 नारायणः श्यामवर्णः नाभौ चक्रं तथोन्नतम् ।
 दीर्घरेखासमायुक्तं दक्षिणे शुषिरं पृथु ॥७॥
 हरिरुपा शिला सा स्यादयस्या ऊर्ध्वं सुखं
 भवेत् ।
 हरिवदृष्ट्यते द्वारं भुक्तिसुक्तिप्रदा तु सा ॥८॥
 परमेष्ठो स विज्ञेयः पद्मचक्रान्वितस्तु यः ।
 विष्वाकृतिश्च शुक्राभः पृष्ठे च शुषिरं महत् ॥९॥
 विष्णुस्तु लघ्ववर्णः स्यात् स्थूलचक्रे सुशोभने ।
 द्वारोपरि तथा रेखा दृश्यते मध्यदेशतः ॥१०॥
 नारसिंहस्तु कपिलः पृथुचक्रो दृष्टुं सुखः ।
 त्रयो वा पञ्च वा तत्र बिन्दुवो दृष्टिर्ना न
 सन् ॥११॥
 कपिलो नरसिंहस्तु गुडलाक्षानिभो भवेत् ।
 स्थूलचक्रद्वयं मध्ये द्वारे रेखा सुशोभना ॥१२॥
 महाद्वारसिंही विज्ञेयः पूर्वां कर्णलक्षणैर्युतः ।
 रेखाश्च केशराकारा सुखं दीर्घं भयानकम् ॥१३॥
 लघ्नीशुसिंही विज्ञेयस्तु चक्रः सविन्दुकः ।
 पूर्वोक्तलक्षणैर्युतो वनमालाविराजितः ॥१४॥
 वराहोऽसौ शिला लङ्गे चक्रे च विषमे तथा ।
 इन्द्रनीलनिभः स्थूलश्चिरेखालाञ्छितो भवेत् ॥१५॥
 पृथ्वीवाराहनाभौ सा या वराहाकृतिः शिला ।
 व्याभुसा चैव रेखा गतराज्यप्रदायिका ॥१६॥
 मत्स्याख्या सा शिला ज्ञेया बिन्दुत्रयविभूषिता ।
 कात्याह्वारा स्वर्णवर्णा दीक्षा सा सुक्ति-
 सुक्तिदा ॥१७॥

शालग्राम

कूर्माख्या तु शिला पृष्ठे वक्त्रं ला चोन्नता भवेत् ।
 हरितं वर्णमायस्तु कौस्तुभेन च चिह्निता ॥
 शिलाकूर्मः स विज्ञेयः कूर्माकारस्तु यो भवेत् ।
 चक्राङ्गिता तथा वृत्ता पूजिता सा पदप्रदा ॥१८॥
 हयग्रीवोऽङ्कुशाकारा रेखा चक्रा समीपगा ।
 बहुबिन्दुसमायुक्तं पृष्ठं नीरदनीलकम् ॥१९॥
 ज्ञेयः सौम्यहयग्रीवो हयग्रीवासमा शिला ।
 दीर्घया लेखया युक्ता रेखा वा तादृशी
 भवेत् ॥२०॥
 हयग्रीवः स विज्ञेयो सुखं यस्य हयाकृतिः ।
 पद्माङ्गिता भवेदापि सा चामालं शिरस्तथा ॥२१॥
 वैकुण्ठस्तिलवर्णाभश्चक्रमेकं तथा ध्वजम् ।
 द्वारोपरि तथा रेखा पूज्याकारा सुशोभना ॥२२॥
 श्रीधरस्तु तथा देवशिङ्घ्रितो वनमालया ।
 कदम्बकुसुमाकारारेखोपचक्रभूषितः ॥२३॥
 वामनः स तु विज्ञेयो योऽतिदृक्स्वस्व वक्त्रं ।
 अतस्तीक्ष्णसुमप्रखो बिन्दुना परिशोभितः ॥२४॥
 दधिबामननामा तु ऊर्ध्वध्वजकसंयुतः ।
 महाद्वारितिरिदृक्स्वः सुभिद्यः क्षेमदायकः ॥२५॥
 सुदर्शनस्तथा देवः श्यामवर्णो महाद्वारितः ।
 वामपार्श्वे तथा चक्रं रेखैकैव तु दक्षिणे ॥२६॥
 सहस्रार्जुननामासौ नानारेखासमयी भवेत् ।
 चक्राकारा यत्पदङ्कितः स नष्टद्वयदायकः ॥२७॥
 म्यूलो दामोदरो यस्य मध्ये चक्रं प्रतिष्ठितम् ।
 दूर्वाभं द्वारसङ्कीर्णं पीतरेखा धनप्रदः ॥२८॥
 राधादामोदरो ज्ञेय ऊर्ध्वध्वजकवङ्गितम् ।
 नाभिदीर्घसुखं मध्ये लम्बरं स भोगदः ॥२९॥
 दामोदरः स विज्ञेयो यश्चक्रद्वयलाञ्छितः ।
 स्रज्यां भवेच्च विवरं पूजितः सुखदः सदा ॥३०॥
 अन्नलो बहुवर्णः स्यात्तागाभोगेन चिह्नितः ।
 अनेकचक्रसंभिन्नः सर्वकामफलप्रदः ॥३१॥
 पुरुषोत्तमनामासौ यस्य दक्षिणे विदितु च ।
 ऊर्ध्वान्यास्यानि दृश्यन्ते पुरुषार्थफलप्रदः ॥३२॥
 योगेश्वरः स विज्ञेयो लिङ्गं यस्य शिरोगतम् ।
 ब्रह्महत्यादिपापानां नाशको योगसिद्धिदः ॥३३॥
 पद्मनाभस्तथा रक्तः पद्मलङ्घ्यसंयुतः ।
 तुलस्या पूजितो नित्यं दरिद्रस्त्रीश्वरो भवेत् ॥३४॥
 रक्षिज्वालो हरिण्याक्षचक्राभः स्फटिको-
 पमः ।
 अथवा जायते नानाखण्डरेखाभिरन्वितः ॥३५॥
 गरुडः स तु विज्ञेयो मध्ये पद्मद्वयान्विते ।
 सुदीर्घा दृश्यते रेखा स सर्पविषनाशकः ॥३६॥
 जनार्दनः स विज्ञेयः केवलानि स्फुटानि च ।
 यस्यादरे तु चक्राणि चत्वारि पितृवृत्तितः ॥३७॥
 लघ्नीनारायणो ज्ञेयो वनमालाङ्कितोदरः ।
 स्रज्यादारश्चतुष्को भुक्तिसुक्तिप्रदायकः ॥३८॥
 हृषीकेशः स विज्ञेयो योऽर्धचक्राङ्कितो भवेत् ।
 तमभ्यर्च्य लभेत् स्वर्गं विषयांश्च समोहितान् ॥
 २९॥
 लघ्नीनरहरिर्ज्ञेयः लघ्ववर्णः सविन्दुकः ।
 वामपार्श्वे समे चक्रे यदस्याभीष्टदायकः ॥४०॥
 त्रिविक्रमस्तु विज्ञेयः श्यामवर्णो महाद्वारितः ।

शालग्राम

वामपार्श्वे चक्रयुग्मेकरेखा तु दक्षिणे ॥४१॥
 लघ्नी ज्ञेयः शिला लघ्ना सचक्रा वा विच-
 क्रिका ।
 प्रदक्षिणावर्तकतवनमालाविभूषिता ॥४२॥
 चतुर्मुखः स विज्ञेयो दे चक्रे मध्यदेशतः ।
 चतस्रः पार्श्वगा रेखा वेदशास्त्रागमप्रदः ॥४३॥
 विष्णोर्भेदा इमे प्रोक्ता अन्वेवावाहयेष्टरिम् ।
 विसर्जयेच्च पूजान्ते प्रतिष्ठां नात्र कारयेत् ॥४४॥
 शालग्रामाः समाः पूज्या समेषु द्वितयं न हि ।
 असमा नैव पूज्यन्ते एकः पूज्यतमो मतः ॥
 शिला द्वादश यो नित्यं भक्त्या संपूजयेन्नरः ।
 दिने दिने धर्मवृद्धिः पापनाशश्च जायते ॥
 शालग्रामशिलां यस्तु भक्त्या संपूजयेन्नरः ।
 शतं दिनानि यस्तेन कृतः कामः स सिध्यति ॥४६॥
 शालग्रामा मनुस्वरूपाः शृणु तेषाम् लक्षणम् ।
 यत्सेवनाद्देविदृष्टमिह लोके परत्र च ॥
 शिवनाभः स विज्ञेयः सलिङ्गाकारताङ्गितः ।
 स्वयम्भुलिङ्गाङ्गितमान् मन्त्रसिद्धिविधायकः ॥४७॥
 त्र्यम्बकः स तु विज्ञेयो यो बिन्दुत्रयभूषितः ।
 शूलाकारा तथा रेखा गतपुंस्त्वप्रदायकः ॥४८॥
 धूर्जटिः स तु विज्ञेयो यत्र रेखा जटासमा ।
 निखो यत्र प्रदृश्यन्ते सोऽर्चितो ज्ञानदायकः ॥४९॥
 शम्भस्तु पाण्डुरो ज्ञेयो बिन्दुलघ्वस्तु मस्तके ।
 विस्वप्रमाणस्तोत्रस्य पूजितः स्त्रीवशङ्करः ॥५०॥
 ईश्वरः स तु विज्ञेयो रक्तो बिन्दुस्तु मस्तके ।
 एकचक्रो द्विचक्रो वाभ्यन्तरेऽधश्च गोपदम् ॥५१॥
 गुरुलघ्वः स विज्ञेयः स्वल्पगुरुविनाशकः ।
 अधश्चक्रं तदूर्ध्वं च त्वेता रेखा विभूषणवान् ॥५२॥
 चन्द्रशेखरनाभावावर्धचन्द्राङ्कितस्तु के ।
 मध्ये चक्रद्वयं तस्य सेवनाद्भोगनाशनम् ॥५३॥
 रुद्रः स एव विज्ञेयः कपिलो मूर्ध्नि रक्षितः ।
 चक्रमध्ये भवेद्देखा मारयन्द्रपुसन्नातिम् ॥५४॥
 शालग्रामानयो वक्ष्ये शक्तिकोटसमुद्भवान् ।
 येषां पूजनतो देवो भवानो सुप्रसीदति ॥
 श्रीविद्या सा तले चक्रमूर्ध्नि ह्रस्वं प्रदृश्यते ।
 बाह्ये चपटाङ्कितो मूर्ध्नि स्निग्धा श्यामास्त्रिले-
 ष्टदा ॥५५॥
 महाकालो तु सा ज्ञेया योनिचिह्नसमन्विता ॥५६॥
 द्विच्छिद्राद्या सर्वशिला त्रिकोणेनाङ्किता च या ।
 यदायुष्माङ्कितोऽर्धं तां देवीं तत्र निर्दिशेत् ॥५७॥
 देवीशिला सचक्रा या दक्षमार्गेण तां यजेत् ।
 सार्चिता वाममार्गेण लोकद्वयसुखावहा ॥
 या चक्ररक्षिता देवी शिला तां वामतोऽर्ध-
 येत् ।
 सप्तकार्येण विप्राणां नगभां चोभक्तवैत् ॥५८॥
 सौरीशिला दुर्लभेव प्रायः कलियुगे सुराः ।
 स्फटिकाभा भवेत् सा तु चर्मसुक्ता विसृजति ॥
 तुलस्याङ्गस्थिते वङ्गं साभिधिका प्रवर्धयम् ।
 कुर्वते शपथे मिथ्या कृतं स्यात्कुष्ठकारिका ॥
 गणेशः स तु विज्ञेयः स्वल्पशुक्लाङ्कितो भवेत् ।
 शुष्काकारा शिला वापि गजाननसमापि वा ॥
 यस्या मध्ये महचक्रं स्रज्याचक्रश्च यद्विष्ट ।

शालग्राम

सा शिला तस्य दिक्कस्य सेवा तद्विधि
राज्यदा ॥३॥
अर्द्धचक्रालतियेव दृश्यते शकलद्वयम् ।
सा तु चन्द्रशिला चास्युक्ता भौमशिला
मता ॥ ३ ॥
बाणाकारं चिह्नं ज्ञेया बुधशिला सुराः ।
दीर्घेण चतुरस्रेण युक्ता गुरुशिला मता ॥३॥
पञ्चकोणा तु शुकस्य चापाकारा शनैर्मता ।
रुपाकारा तु राहोः स्यात् केतोस्तु ध्वज-
रूपिणी ॥ ३ ॥
प्राप्ते कलियुगे घोरे वामाचारविमिश्रिते ।
भस्याभ्युपविचारादिरहिते नैष्कसङ्कुले ॥
कामक्रोधादिभ्यामि जने स्त्रीभिर्विनिर्जिते ;
क्षेत्रेण ; क्ष गुरुमन्त्रः क्ष जपः क्ष च सिद्धयः ॥
अयुताब्दे कलेयति त्वेतिह्यशिला मधीम् ।
तद्दर्ष्ट्वाङ्गवीतोयं तद्दर्ष्ट्वेवताशिला ॥
जप एव कर्त्तव्यं शालग्रामार्चनं यत् ॥ ३ ॥
इति मेरुतन्त्रे ५ पटलः ॥
अपि च ।

तुलस्युवाच ।

“हे नाथ ते दया नास्ति पाषाणसदृशस्य च ।
कुलेन धर्मेभङ्गेन मम स्वामी त्वया हतः ॥
पाषाणद्वयस्य च दयाहीनो यतः प्रभो ।
तस्मात् पाषाणसदृशत्वं भवेच्च हरेऽधुना ॥
श्रीभगवानुवाच ।
अहश्च शैलरूपी च गणकौतीरसन्निधौ ।
अध्वानं करिष्यामि भारते तव प्रापतः ॥
वज्रकौटाश्च लमयो वज्रदंष्ट्राश्च तत्र वै ।
तच्छिलाकुहरे चक्रं करिष्यामि मदीयकम् ॥
एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ।
नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥
एकद्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् ।
लक्ष्मीजनार्दनं ज्ञेयं रहितं वनमालया ॥
द्वारद्वये चतुश्चक्रं गोप्यदेन समन्वितम् ।
रघुनाथाभिधं ज्ञेयं वेदितं वनमालया ॥
अतिचुद्रं द्विचक्रं नवीननीरदप्रभम् ।
दधिवाहनं विज्ञेयं गृहिणां सुखप्रदम् ॥
अतिचुद्रं द्विचक्रं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीधरं देवि विज्ञेयं श्रीपदं गृहिणां सदा ॥
स्थूलं वर्तुलाकारं रहितं वनमालया ।
द्विचक्रं स्फुटमख्यं ज्ञेयं दामोदराभिधम् ॥
मध्यमं वर्तुलाकारं द्विचक्रं बाणविभूषितम् ।
रणरामाभिधं ज्ञेयं शरतूणसमन्वितम् ॥
चतुर्दशचक्रं स्थूलं नवीनजलप्रभम् ।
अनन्ताख्यं विज्ञेयं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
मध्यमं सप्तचक्रं चतुर्गुणसमन्वितम् ।
राजराजेश्वरं ज्ञेयं राजसम्यक्करं गृहाम् ॥
चक्राकारं द्विचक्रं सश्रीकं जलप्रभम् ।
सगोप्यदं मध्यमं विज्ञेयं मधुसूदनम् ॥
सुदर्शनचक्रं चतुर्गुणं गदाधरम् ।
द्विचक्रं हयवक्त्राभं हयग्रीवं प्रकीर्तितम् ॥
अतीवविभूषिताख्यं द्विचक्रं विकटं सति ।

६३

शालग्राम

नरसिंहाभिधं ज्ञेयं सद्यो वैराग्यदं गृहाम् ॥
द्विचक्रं विस्तृताख्यं वनमालासमन्वितम् ।
लक्ष्मीगृहसिंहं विज्ञेयं गृहिणां सुखदं सदा ॥
द्वारदेशे द्विचक्रं सश्रीकं समं स्फुटम् ।
वासुदेवस्य विज्ञेयं सर्वकामफलप्रदम् ॥
प्रद्युम्नं सप्तचक्रं नवीननीरदप्रभम् ।
शुविरे द्विचक्रं गृहिणां सुखप्रदम् ॥
हे चक्रे चैकलये तु एते यत्र तु पुष्कलम् ।
सङ्कर्षणस्य विज्ञेयं सुखदं गृहिणां सदा ॥
अनिरुद्धं पीताभं वर्तुलाकारं शोभनम् ।
सुखप्रदं गृहस्थानां प्रवदन्ति मनोमणिः ॥३॥
शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निधौ हरिः ।
तत्रैव लक्ष्मीर्जयति सर्वतोर्ध्वसमन्विता ॥
यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
तानि सर्वानि नश्यन्ति शालग्रामशिलां चैव ॥
कुत्राकारे भवेद्वाप्यं वर्तुले च भवेत् श्रियः ।
दुःखं च शकटाकारे शृङ्गा मरणं ध्रुवम् ॥
विस्तृताख्यं च दारिद्र्यं पिङ्गले हानिरेव च ।
लम्पकं भवेद्वाप्यं वर्तुले मरणं ध्रुवम् ॥
व्रतं दानं प्रतिष्ठा च आहुतं देवपूजनम् ।
शालग्रामशिलायाश्चेवाधिविज्ञानं प्रशस्तम् ॥
स ज्ञातः सर्वतोर्ध्वं सर्वस्य ज्ञेयं दीप्तिः ।
सर्वदाने च यत् पुण्यं प्रादक्षिण्ये भवत्यथा ॥
सर्वस्य ज्ञेयं तीर्थेषु व्रतेष्वन्येषु च ।
पाठे चतुर्णां वेदानां तपसां करणे सति ।
तत् पुण्यं लभते नूनं शालग्रामशिलां चैव ॥
शालग्रामशिलातोयं नित्यं मुक्तिं च यो नरः ।
सुरेभिरुपसादय च लम्पकं जराहरम् ॥
तस्य सार्धं वाष्कं तीर्थानि निखिलानि च ।
जीवन्मुक्तो महापूतोऽप्यन्ते याति हरेः पदम् ॥
तत्रैव हरिणा साङ्गमं संप्राप्तं लभ्यते ।
पश्यन्त्येव हि दास्येव नियुक्तो दास्यकर्मणि ॥
यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
तं दृष्ट्वा च भिया याति वै नतैर्यमवोरगाः ॥
तत्पादपद्मरजसा सद्यः पूता सुन्दरा ।
पुंसां लज्जं तत्पितृणां निरुत्तरं च लम्पकम् ॥
शालग्रामशिलातोयं नित्यं काले च यो लभेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
निर्व्याणमुक्तिं लभते कर्मेभोगादिमुपयते ।
विष्णुपादप्रलीनस्य भविष्यति न संशयः ॥
शालग्रामशिलां धृत्वा मिथ्यावाक्यं वदन्तु यः ।
स याति कूर्मदंष्ट्रं यावद्दे ब्रह्मणो वयः ॥
शालग्रामशिलां धृत्वा स्वीकारं यो न पालयेत् ।
स प्रयात्यसिपत्रं लज्जामन्तरावधि ॥
तुलसीपत्रविच्छेदं शालग्रामं करोति यः ।
तस्य जन्मान्तरे कान्ते स्त्रीविज्ञेयो भविष्यति ॥
तुलसीपत्रविच्छेदं शङ्खं यो हि करोति च ।
भात्याहो नो भवेत् सोऽपि रोगी च सप्तजन्तुः ॥
शालग्रामस्य तुलसीं शङ्खचैकत्र एव च ।
यो रक्षति महाज्ञानी स भवेत् श्रीहरिप्रियः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रल्लितखण्डे १६ अध्यायः ॥३॥
शूद्राणां तत्पूजनेऽनधिकारो यथा,—

शालग्राम

“विप्रश्चत्त्रियवैश्यानां शालग्रामशिलां चैव ।
अधिकारो न शूद्राणां हरिश्चैव तथा ॥”
इति तत्रैव जन्मखण्डे २१ अध्यायः ॥३॥
शालग्रामे सदा विष्णोः स्थितिस्तत्पूजने विशेषश्च
यथा,—
भूमिरुवाच ।
“उक्ता याः प्रतिमाः सर्वाः सुवर्णादिविनि-
र्मिताः ।
तासु निष्ठसि सर्वास्तु शालग्रामे च सर्वदा ॥
कति पूज्या गृहादौ च अविशेषस्तु पूजने ।
विशेषो वा भवेत्तस्मै रक्षस्यं वद माधव ॥
वराह उवाच ।
गृहे लिङ्गद्वयं नास्तेऽं शालग्रामद्वयं तथा ।
हे चक्रे द्वारकायास्तु नास्तेऽं ख्यद्वयं तथा ॥
शालग्रामशिला भया पूजनीया सचक्रका ।
खण्डिता स्फुटिता वापि शालग्रामशिला शुभा ॥
शिला द्वादश वै देवि शालग्रामसमुद्भवाः ।
विधिवत् पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
कोटिद्वादशलिङ्गैस्तु पूजितैः स्वर्गपङ्क्तयः ।
यत् स्यात् द्वादशकल्पैस्तु दिनेनेकेन तद्वदेत् ॥
यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिलां सदा ।
तत्फलं नैव शक्तोऽहं वक्तुं वर्षशतैरपि ॥
शालग्रामो न स्पृष्टव्यो ह्येनवर्णैस्तुन्दरे ।
स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वक्ष्यस्याधिको मतः ॥
मांहादयः संस्पृशेत् शूद्रो योषिदपि कदाचन ।
स पतन्मरुके घोरे यावदाहूतसंभवम् ॥
यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्दरे ।
दूरादेवास्पृशन् पूर्वा कारयेत् सुसमाहितः ॥
चरणान्तरपानेन सर्वपापघ्नो भवेत् ।
अभक्ष्यं शिवनिर्मात्यं पत्रं पुण्यं फलं जलम् ॥
शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्वदेत् सदा ।
दद्याद्भक्त्या यो देवि शालग्रामशिलां नरः ।
सुवर्णसहितं तेन सपर्वतवनाकरा ।
ससमुद्रा भवेद्भक्ता सत्पात्राय वसुन्दरा ॥
शालग्रामशिलायास्तु भक्त्युद्भाटयत् कश्चित् ।
विक्रता क्रयकर्ता वा शरके वै पतन्ध्रुवम् ॥
पूजाफलं न शक्यते वक्तुं वर्षशतैरपि ।
एतत् कथितं गुह्यं प्रतिमास्थापनं प्रति ॥
शालग्रामे विशेषश्च लिङ्गादीनां च भवेत् ।
पूजनादौ विधिश्चापि किमन्यस्कोऽनुमिच्छति ॥”
इत्यादि वाराहे रौप्यसौवर्णाक्षेऽस्थापननामा-
ध्यायः ॥ ३ ॥ अथ शालग्रामशिलासूक्तं निरु-
पणम् ।
“अतुर्विशिष्टास्तुः स शालग्रामशिलास्थितिः ।
द्वारकादिशिलासंस्थो ध्येयः पूज्योऽपि वा हरिः ॥
मनसोऽभौषितं प्राप्य देवो वैमानिको भवेत् ।
निष्कामो मुक्तिमाप्नोति मूर्तार्थोऽर्थान् सुवत्
जपन् ॥”
इत्यादि गारुडे मूर्तार्थार्थान् ४४ अध्यायः ॥
अपि च ।
“शङ्खचक्रगदापद्मे केशवाख्यो गदाधरः ।
साजकौमोदकौचक्रशङ्खो नारायणो विभुः ॥

शालग्राम

सचक्रशङ्खाजगदो माधवः श्रीमहाधरः ।
 गदाजशङ्खचक्री वा गंविन्दोऽर्थो गदाधरः ॥
 पद्मशङ्खासिगदिने विष्णुरूपाय वै नमः ।
 शङ्खाजशङ्खगदिने नमः सङ्कर्षणाय च ॥
 सुशङ्खसुगदाजविधुते प्रद्युम्नभक्तये ।
 नमोऽनिरुद्धाय गदाशङ्खाजविधारिणे ॥
 नमो गदासिङ्खाजयुक्तत्रैविक्रमाय च ।
 सासिकौमोदकौपद्मगदिने वामनभक्तये ॥
 चक्राजशङ्खगदिने नमः श्रीधरभक्तये ।
 हृषीकेश साविमदाशङ्खपद्मिभ्यो नमः ॥
 साजशङ्खगदाचक्रपद्मवाभस्वरूपिणे ।
 दामोदर शङ्खगदाचक्रपद्मिभ्यो नमः ॥
 साविशङ्खगदाज्याय वासुदेवाय वै नमः ।
 शङ्खाजशङ्खगदिने नमः सङ्कर्षणाय च ॥
 साजशङ्खगदाचक्रपुरुषोत्तमभक्तये ।
 नमोऽथोत्तमभक्त्याय गदाशङ्खासिपद्मिने ॥
 वृषिहस्तभक्तये पद्मगदाशङ्खाजधारिणे ।
 पद्माजशङ्खगदिने नमोऽस्त्वयुत्तमभक्तये ॥
 सशङ्खचक्राजगदं जगद्गन्तमिहान्तमे ।
 उपैतं सगदं साविं पद्मशङ्खिभ्यो नमः ॥
 सुचक्राजगदाशङ्खयुक्ताय हरिभक्तये ।
 सगदाजविशङ्खाय नमः श्रीलङ्काभक्तये ॥
 शालग्रामशिलाहारगतलमदिचक्रधृक् ।
 शुक्लाभो वासुदेवाख्यः सोऽद्यादः श्रीगदाधरः ॥
 लम्बिचक्री रक्ताभः पूर्वभागे तु पृष्कलः ।
 सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नः सन्मचक्रस्तु पीतकः ॥
 सदीर्घशुषिरश्चिह्नो योऽनिरुद्धस्तु वर्तुलः ।
 नीलो द्वारि त्रिरेखश्च अथ नारायणोऽसितः ॥
 मध्ये गदाकृती रेखा नाभिचक्रमहोन्नतः ।
 पृथुचक्रो वृषिहोऽथ कपिलोऽथात् त्रिवि-
 चक्रः ॥
 अथवा पञ्चविंशस्तत्पूजनं ब्रह्मचारिणः ।
 वराहः शक्तिं लज्जोऽथाङ्घ्रिमह्यचक्रकः ॥
 नीलखिरेखः स्रूलोऽथ क्रुम्भभक्तिः स विन्द-
 मान् ।
 कृष्णः सर्वसंलावर्तः पातु वोन्नतपृष्ठकः ॥
 श्रीधरः पञ्चरेखोऽथादनमाली गदान्वितः ।
 वामनो वर्तुली हस्तो वामचक्रः सुरेश्वरः ॥
 नानावर्णाङ्गेकभक्तिर्नागभोगो त्वनन्तकः ।
 स्रूलो दामोदरो नीलो मध्ये चक्रः सनीलकः ॥
 सङ्कीर्णद्वारको वोऽद्यादश्च ब्रह्मा सुलोहितः ।
 सदीर्घरेखः शुषिर एकचक्राभुजः पृथुः ॥
 पृथुश्चिह्नस्रूलचक्रः कृष्णो विष्णुश्च बिभ्रवत् ।
 हयग्रीवोऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखः सकौस्तुभः ॥
 वैकुण्ठो मणिरत्नाभ एकचक्राभुजोऽसितः ।
 मत्स्यो दीर्घाभुजाकारो द्वाररेखश्च पातु वः ॥
 वामचक्रो दक्षरेखः श्यामो वोऽथात्रिविक्रमः ।
 शालग्रामे द्वारकायां स्थिताय गदिने नमः ॥
 एकेन लक्षितो योऽथाहदाधारी सुदर्शनः ।
 एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ॥
 खण्डरेखासमायुक्तं गायत्रेण विराजितम् ।
 कदम्बकुसुमाकारं लक्ष्मीनारायणं विदुः ॥

शालग्राम

लक्ष्मीनारायणो ज्ञायां त्रिभिर्भूर्त्तिविक्रमः ।
 चतुर्भुजश्चतुर्बाहो वासुदेवश्च पञ्चभिः ॥
 प्रद्युम्नः षड्भिरवस्थात् सङ्कर्षण इतस्ततः ।
 पुरुषोत्तमोऽष्टभिः स्यान्नवयूहो नवोन्नतः ॥
 दशावतारो दशभिरनिरुद्धोऽवतादयः ।
 द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्ध्वमनन्तकः ॥
 विष्णोर्भूर्त्तिमयं स्तोत्रं यः पठेत् स दिवं
 व्रजेत् ॥”
 इति गारुडे ४५ अध्यायः ॥३॥
 अपरश्च ।
 हरिरवाच ।
 “निर्लक्षणा शुभा स्याच्च चक्राङ्कितशिला-
 चैनात् ।
 आदौ सुदर्शनो भूर्त्तिर्लक्ष्मीनारायणोऽपरः ॥
 त्रिचक्रोऽसव्युत्तः स्यात् चतुश्चक्रश्चतुर्भुजः ।
 वासुदेवश्च प्रद्युम्नस्ततः सङ्कर्षणः स्मृतः ॥
 पुरुषोत्तमो ह्यष्टमः स्यान्नवयूहो दशात्मकः ।
 एकादशोऽनिरुद्धः स्याद्द्वादशो द्वादशात्मकः ॥
 अत ऊर्ध्वमनन्तः स्याच्चक्रेकादिकैः क्रमः ।
 सुदर्शनाद्या लक्षितास्तु पूजिताः सर्वकामदाः ॥
 शालग्रामशिला यत्र देवो द्वारवतीभवः ।
 उभयोः सङ्गमी यच्च तच्च सुक्तिर्न संशयः ॥”
 इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥३॥
 क्षेत्रविशेषः । यथा,—
 धरगुणवाच ।
 “भगवन् देवदेव शालङ्कायनको मुनिः ।
 किं चकार तपः कुर्वन् तव क्षेत्रे विसृजिते ॥
 वाराह उवाच ।
 अथ दीर्घेण कालेन स ऋषिः संसितव्रतः ।
 तप्यमानो यथात्मायं पश्यते शालसुतमम् ॥
 विश्रामं कुरुते तच्च द्रष्टुकामोऽथ मां मुनिः ।
 सायया मम स्रुतात्मा शक्तो द्रष्टुं न मामभूत् ॥
 ततः पूर्वैश्च पार्श्वेन तस्य शालस्य सुन्दरि ।
 वैशाखमासद्वादश्यां महर्षेण सुपागतः ॥
 दृष्ट्वा मां तत्र स मुनिस्तपस्वी शंसितव्रतः ।
 तुष्टाव वेदिकैः सक्तैः प्रणम्य च पुनः पुनः ॥
 ततोऽहं स्तूयमानो वै ऋषिसुखेन सुन्दरि ।
 प्राप्नोऽस्मि परमां प्रीतिं तमवोचं ततः ऋषिम् ॥
 तत्राश्रमे महाभाग स्थित्वा त्वं तपसंनिधि ।
 पुष्पेण परमप्रीतो मत्क्षेत्रे मत्समी भव ॥
 अन्यच्च गुह्यं वक्ष्यामि शालङ्कायन तच्छृणु ।
 तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि येनैतत् क्षेत्रसुतमम् ॥
 शालग्राममिति ख्यातं तन्निबोध सुने शुभम् ।
 योऽयं वृत्तस्तथा दृष्टः सोऽहमेव न संशयः ॥
 एतत् कोऽपि न जानाति विना देवं महेश्वरम् ।
 एवं तस्मै वरं दत्त्वा शालङ्कायनकाय वै ॥
 पश्यतस्तस्य वसुधे तन्नेवान्निहितोऽभवत् ।
 वृषं दत्तव्रतः कृत्वा अगाम स्वाश्रमं मुनिः ॥
 मम तदोचते स्थानं गिरिकूटशिलोच्चये ।
 शालग्राम इति ख्यातं भक्तसंसारमोक्षणम् ॥”
 इति वाराह शालग्रामक्षेत्रमाहात्म्यवर्णन-
 नामाध्यायः ॥

शालग्राम

शालग्रामगिरिः, पुं, (शालग्रामस्य गिरिः ।)
 शालग्रामोत्पादकपर्वतः । यथा,—
 वाराह उवाच ।
 “कथयिष्यामि ते गुह्यं शालग्राममिति श्रुतम् ।
 तस्मिन् क्षेत्रे हरो देवो मत्स्वरूपेण संयुतः ॥
 शालग्रामे गिरौ तस्मिन् शिलारूपेण तिष्ठति ।
 अहं तिष्ठामि तत्रैव गिरिरूपेण निरुद्धः ॥
 तस्मिन् शिलाः समयास्तु मत्स्वरूपान् संशयः ।
 पूजनीयाः प्रयत्नेन किं पुनश्चक्रलाङ्घिताः ॥
 लिङ्गरूपेण तु हरस्तत्र देवान् यं गिरौ ।
 शिवनाभाः शिलास्तत्र चक्रनाभास्तथा शिलाः ॥
 सोमेश्वराधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः स्मृतः ।
 शालग्रामगिरिर्विष्णुरहं सोमेश्वराधिपः ॥
 तयोः पर्वतयोर्ध्वं वै शिला विष्णुशिलाभिधाः ॥
 रेवया च कृतं पूर्वं तपः शिवस्तुतुष्टिदम् ।
 मम त्वत्तद्वशः पुत्रो भूयादभिहितो तथा ॥
 अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्त-
 यन् ।
 रेवायास्तु वरो देयस्त्ववश्यं नमलाङ्कन ।
 निश्चित्येवं तदा प्रोक्तं प्रसन्नेनात्तरात्मना ॥
 लिङ्गरूपेण ते देवि गजाननपुरस्कृतः ।
 गर्भे तव वसिष्यामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये ॥
 मम त्वमपरा भूर्त्तिः ख्याता जलमयी शिवा ।
 शिवशक्तिविभेदेन आवासेकत्र संस्थितौ ॥
 एवं दत्तवरा रेवा मत्प्राप्तिध्वंसिहामता ।
 रेवाखण्डमिति ख्यातं ततः प्रभृति गोपते ॥३॥
 गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाग्रामयुतं विधे ।
 श्रीर्गणेशानं कृत्वा वायुभक्त्यायनन्तरम् ॥
 दिव्यं वर्षशतं तपे विष्णुं चिन्तयती तदा ।
 ततः साक्षात्कमलाथो हृदिर्भक्तजनप्रियः ॥
 उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः ।
 गण्डकि ! त्वं प्रसन्नोऽस्मि तपसा विक्षितेऽनघे ॥
 अनवच्छिन्नया शक्त्या वरं वरय सुमते ।
 किं दयं तद्ददस्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिन ॥
 गण्डक्यापि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 दृष्ट्वन् प्रणता भूत्वा ततः स्तोत्रं प्रचक्रमे ॥
 अहो देव मया दृष्टो दुर्दर्शो योगितामपि ।
 त्वया सर्वमिदं दृष्टं जगत् स्यावरजङ्गमम् ॥
 ततो हिमांशे सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ।
 प्राङ्गलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥
 यदि देव प्रसन्नोऽसि द्यौ मे वाञ्छितो वरः ।
 मम गर्भगती भूत्वा विष्णो मत्पुत्रतां व्रज ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ।
 किं याचितं निखगया निवन् मत्सङ्गुल्लया ॥
 दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोक्षयम् ।
 इत्येवं कृपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम् ॥
 गण्डकीं कथयामास शृणु देवि वचो मम ।
 शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा ॥
 तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात् ।
 मत्प्राप्तिध्वान्दीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ॥
 दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पात्राक्षेपावगा-
 नानाभ्याम् ॥

शालभ

“रिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ॥”
इति वाराहे सोमेश्वरादिलङ्गमहिमावस्तु-
त्तौत्रिवेद्यादिमहिमानामाध्यायः ॥
शालङ्कटः, पुं, सुकेशीराक्षसः । स विद्युत्-
केशिभाष्याशालङ्कटकटायाः पुत्रः । इति
वामनपुराणम् ॥
शालङ्कायनः, पुं, (शालङ्कस्यापत्यम् । “नडादिभ्यः
फक् १” ४। १। ६६ । इति फक् ।) सुनिविशेषः ।
नन्दी । इति मेदिनी ॥
शालङ्कायनजीवकः, स्त्री, आसमाता । यथा,—
“आसस्यान्मा सत्यवती वासवी गन्धकालिका ।
योजनगन्धा दासेयी शालङ्कायनजीवकः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
शालङ्कः, पुं, सुनिभेदः । यथा,—
“वशिष्ठोऽनन्तनीनाथो मैत्रावरुणिरित्यपि ।
शालातुरीयः शालङ्किकीपुत्रस्तु पाणिनिः ॥”
इति जटाधरः ॥
शालजः, पुं, (शालाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
शालमन्त्र्यः । यथा । शालः शालजगर्जकौ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शालनिर्यासः, पुं, (शालस्य निर्यासः ।) सर्ज-
रसः । धूना इति भाषा । तत्पर्यायः । शालनः
२ सर्जः ३ सर्जरसः ४ । इति रत्नमाला ॥
धूनकः ५ वज्रिवल्लभः ६ सर्जमणिः ७ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
शालपत्री, स्त्री, (शालस्य पर्णवत् पर्णमस्याः ।
डीप् ।) वृक्षविशेषः । शालपात्री इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सुदला २ सुपत्री ३ स्थिरा ४ सौम्या ५
कुसुदा ६ गुह्या ७ भुवा ८ विदारिगन्धा ९
अंशुमती १० सुपर्णिका ११ दीर्घमूला १२
दीर्घपत्रिका १३ वातघ्नी १४ पीतनी १५
तन्वी १६ सुधा १७ सज्जीयुकारिणी १८
श्रीफली १९ सुभगा २० देवी २१ निष्कला २२
ग्रीहिपर्णिका २३ सुमूला २४ सुकृपा २५
सुभपत्रिका २६ सुपर्णी २७ शालिपत्री २८
शालिदला २९ । इति राजनिर्घण्टः । विदारी
३० शालपर्णी ३१ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अस्या गुणाः । ग्राहिलम् । कफपित्तनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तिक्तत्वम् । गुरु-
त्वम् । उष्णत्वम् । वातदोषविषमज्वरमेहार्शः-
श्रीफसन्तापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“शालपर्णी स्थिरा सौम्या क्षिपणी पीवरा
गुह्या ।
विदारिगन्धा दीर्घाङ्घ्रिर्दीर्घपत्रांशुमत्यपि ॥
शालपर्णी गरुडहृज्वरन्वासातिसारजित् ।
शोषदोषत्रयहारी वृंहण्युक्ता रसायनी ।
तिक्ता विषहरी खादुः क्षतकाशक्षमिप्रखत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शालभञ्जिका, स्त्री, (शालेन भज्यते निर्मोयते इति ।
भञ्ज + “कुन् शिष्पिंसंज्ञयोरपून्वेष्टापि ।”
उणा० २। ३२ । इति कुन् । टापि अत इत्वम् ।)

शालिः

काष्ठादिनिर्मितपुत्रिका । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । २ । ६६ ।
“अलोलकीर्णिकलोलदुक्कलवसनोज्ज्वलाम् ।
बभार यङ्गुजस्तम्भो जयश्रीशालभञ्जिकाम् ॥”)
वेष्टा । इति जटाधरः ॥
शालभञ्जी, स्त्री, काष्ठादिनिर्मितपुत्रिका । इति
हेमचन्द्रः ॥
शालवः, पुं, लोभः । इति शब्दरत्नावली ॥
शालवेष्टः, पुं, (शालस्य वेष्टो निर्यासः ।) शाल-
निर्यासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शालसारः, पुं, (शालस्य सारः ।) द्रुमः । इति
इति विश्वः ॥
शाला, स्त्री, (शी + “बाहुलकात् श्यतेरपि
कालन् ।” इत्युल्लङ्घितोक्ता कालन् । १। १। ७१)
यक्ष्म । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८। ६। १६ ।
“धूपामोदितशालायां जुष्टायां माल्यदीपकेः ॥”)
वृक्षस्य स्तम्भशाला । यक्षैकदेशः । इति
मेदिनी ॥
शालाकी, [न] पुं, अस्त्रवेद्यः । नापितः । शेल-
धारी । इति कंचित् ॥
शालाङ्गी, स्त्री, पुत्रतिका । इति शब्दरत्नावली ॥
शालाजिरः, पुं, स्त्री, सरावः । इति हेमचन्द्रः
शब्दरत्नावली च ॥
शालाङ्घ्रिः, स्त्री, शाकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
शालाङ्गी, स्त्री, विदारी । इति शब्दरत्नावली ॥
शालाङ्गः, पुं, (शालाया न्यगः ।) शृङ्गालः ।
इति शारदावली ॥
शालारं, स्त्री, (शालां कच्छतीति । कृ + अण् ।)
हस्तिनखः । खोपानम् । पक्षिपञ्जरः । इति
मेदिनी ॥
शालाङ्कः, पुं, (शालायां यक्षे शाखायां वा वृक
इव ।) वानरः । कुकुरः । शृङ्गालः । इत्यमरः ॥
न्यगः । इति शब्दरत्नावली । विडालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शालिः, पुं, (शृङ्गातीति । शृङ्ग + बाहुलकात् इन् ।
रस्य लत्वम् ।) गन्धमाञ्जरिः । इति मेदिनी ॥
कलमादिधान्यम् । वटिकादिधान्यम् । इत्य-
मरः ॥ तत्पर्यायः । मधुरः २ रस्यः ३ ग्रीहि-
श्रेष्ठः ४ वृषप्रियः ५ धान्योत्तमः ६ केदारः ७
सुकुमारकः ८ । पुस्तकान्तरे मधुरस्थाने कलम
इति पाठः । स तु द्रव्यविधः । यथा,—
“राजाज्ञवष्टिकसितेतररक्तमख-
स्थूलाद्युगन्धतिरियादिकशालिसंज्ञाः ।
ग्रीहिस्तथेति द्रवधा भुवि शालयः स्यु-
क्तेषां क्रमेण गुणनामगणं ब्रवीमि ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणाः ।
“शालयो मधुराः शीता लघुपाका बलावहाः ।
पित्तघ्नाश्चानिलकफाः क्षिग्धा बद्धाल्पवर्चसः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अथ शालिधान्यलक्षणम् ।
“कण्ठनेन विना युक्ता हेमन्ताः शालयः स्मृताः ॥”

शालिप

शालीनां नामानि यथा,—
“रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शृङ्गनाडतः ।
सुगन्धकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः ।
पुष्पाङ्ककः पुष्करीकस्तथा महिषमस्तकः ।
दीर्घशूकः काञ्चनको ज्ञायनो लोभपुष्पकः ।
इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः ॥”
अथ तेषां गुणाः ।
“शालयो मधुराः क्षिग्धा बला बद्धाल्पवर्चसः ।
कषाया लघवो रूक्षा स्वर्गा वृक्षाश्च वृंहणाः ॥
अल्पानिलकफाः शीताः पित्तघ्ना मूत्रलास्तथा ।
शालयो दग्धभूवाताः कषाया लघुपाकिनः ॥
वृष्टमूत्रपूरीषाश्च रूक्षाः श्लेष्मापकर्षकाः ।
केदाराः वातपित्तघ्ना गुरवः कफशृङ्गलाः ॥
कषाया अल्पवर्चस्का मधुराश्च बलावहाः ॥”
केदाराः कष्टलेज्जना उष्माः ।
“शालजाः खादवः पित्तकफघ्ना वातवृद्धिदाः ।
किञ्चित्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुका अपि ॥”
शालजा अलक्षभूमिजाः स्वयंजाताः ।
“वापिता मधुरा वृक्षा बलाः पित्तप्रणाशनाः ॥
श्लेष्मलाश्चाल्पवर्चस्काः कषाया गुरवो हिमाः ॥”
वापिताः लघ्वक्षेत्रे अलघ्वक्षेत्रे च ।
“वापिकेभ्यो गुणैः किञ्चिद्भिन्नाः प्रोक्ता अवा-
पिताः ॥”
लघ्वक्षेत्रे अलक्षक्षेत्रे च ।
“रोपितास्तु नवाः वृक्षाः पुराणा लघवः
स्मृताः ।
रोपितारोपिता भूयः श्लेष्मपाका गुणाधिकाः ॥
क्षिन्नरूपा हिमा रूक्षा बलाः पित्तकफा-
पहाः ।
बहुविट्काः कषायाश्च लघवश्चाल्पतिक्तकाः ॥”
अथ रक्तशालेर्गुणाः ॥
“रक्तशालिवंरस्तेषु बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्ग्यः शुक्लकृच्छ्वरापहः ।
विषत्रयन्वासाकसदाहृद्गुह्यपुष्टिदः ।
तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः ॥”
रक्तशालिः दाउदखानी इति मगधदेशे प्रसिद्धः ।
इति भावप्रकाशः । (पक्षी । इत्युणादित्तो ।
उज्ज्वलः । ४ । १२७ ।)
शालिका, स्त्री, (शालिरेव । स्वार्थे कन् । विदा-
दिका । इति शब्दरत्नावली ॥
शालिचः, पुं, शाकविशेषः । शाच्छा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । शालचः २ शितसारः ३ पत्रकेष्टः ४
लोहसारकः ५ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् ।
तिक्तत्वम् । ग्रीहार्शः कफवातनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शालिष्ठी, स्त्री, (शालिच + ष्ठीया डीप् ।)
शाकभेदः । शाचे इति भाषा । अस्य प्रमाणं
शौल्फशब्दे द्रव्यम् ॥
शालिनीकरणं, स्त्री, न्यगभावनम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तिरस्कार इति यावत् ॥
शालिपर्णी, स्त्री, (शालेरिव पर्णांनि यस्याः ।
डीप् ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शालिया

शालिपिष्टं, क्षी (शालेः पिष्टमिव सुभत्वात् ।) स्फटिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 शालिवाहनः, पुं, राजविशेषः । स तु शककर्ता विक्रमादित्यश्च ।
 शालिहोत्रः, पुं, षोडशकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 शाली, [न] त्रि, (शालास्याक्षीति । इतिः ।) शालाविशेषः । पदान्ते युक्तवाचकः । यथा,—
 “चन्दनचक्षितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली । केलिचलम्बिककुलमखिलतगणयुगलित-
 शाली ॥”
 इति जयदेवः ॥
 (स्राव्यः । यथा, भागवते । ३ । २४ । १ ।
 “दायासुः शालिनीमाह सुक्ताभिर्यादृतं
 स्मरन् ॥”)
 शाली, क्षी, लणजोरकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 शालीनः, त्रि, (शालाप्रवेशनमर्हतीति । शाला +
 “शालीनकौपीने अष्टकाकार्योः ।” ५।२।२० ।
 इति खल्वप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) अष्टकः । इत्यमरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४१।६।
 “अथ त्रिंशं गृहस्थेषु शालीनेषु चरेदयतिः ॥”) शालासम्बन्धी च ।
 शालीना, क्षी, (शालिन + टाप् ।) मिश्रया । इति राजनिर्घण्टः ।
 शालु, क्षी, (श्रद्धयाति शीतागमे । शृ + बाहुलकात् लुङ् रेफस्य लत्वच । इत्युज्ज्वलः । १।५।) शालूकम् । इति शब्दरत्नावली ।
 शालुः, पुं, (शृ + लुङ् रेफस्य लत्वच ।) कषाय-
 द्रवम् । चौरकाख्योपधिः । इति मेदिनी ।
 भेकः । इति हेमचन्द्रः ।
 शालुकं, क्षी, कुसुदादिमूलम् । तत्पर्यायः । पङ्क-
 शूरणम् २ शालूकः ३ शालु ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 शालूकं, क्षी, (शल + “शलिमखिभ्यान्कण् ।”
 उणा० ४ । ४२ । इति जकण् ।) कुसुदादि-
 मूलम् । इत्यमरः । जातीयफलम् । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 शालूकः, पुं, (शल + “शलिमखिभ्यान्कण् ।”
 उणा० ४ । ४२ । इत्युज्ज्वलः ।) कुसुदादिमूलम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, दृष्टत्संहिता-
 याम् । ४१ । ३ ।
 “मिथुनेपि धान्यशारदवल्लीशालूककार्पाशाः ॥”)
 मणूकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 शालूरः, पुं, (शलते भवेन गच्छतीति । शल +
 “खर्जिपिङ्गादिभ्यः ऊरोलचौ ।” उणा० ४।६० ।
 इति ऊरः ।) भेकः । इत्यमरः ।
 शालेयं, त्रि, (शालीनां क्षेत्रम् । शालि + “व्रीहि-
 शाल्योर्लुक् ।” ५।२।२ । इति लुक् ।) शाल्युद्भव-
 क्षेत्रम् । इत्यमरः । शालासम्बन्धि शालसम्बन्धि च ।
 शालेयः, पुं, मधुरिका । इत्यमरः ।
 शालेया, क्षी, (शालेय + टाप् ।) मिश्रया ।
 इति राजनिर्घण्टः ।

शास्त्रालः

शास्त्रोत्तरीयः, पुं, (शास्त्रोत्तरे ग्रामे भवः । शास्त्रो-
 त्तर + क्तः ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ।
 शास्त्रालः, पुं, शास्त्रालीवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
 वली । (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ३ ।
 “अर्जुनारिष्टसङ्घर्षस्यन्दने च शास्त्रालेः ॥”) दीपविशेषः । इति शब्दमाला । तद्विवरणं
 यथा,—
 “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शास्त्रालस्य निबोधत ।
 शास्त्रालो द्विगुणो दीपः क्रौञ्चदीपस्य वित्तरात् ।
 परिवार्य सप्तदश दधिमण्डोदकं स्थितः ।
 तत्र पुण्या जनपदाचिराच्च म्रियते जनः ॥
 कृत एव सुदुर्भिक्षं च मातेजोयुता हि ते ।
 प्रथमः खर्यसङ्काशः सुमना नाम पर्वतः ॥
 पीतस्तु मध्यमस्तत्र शातकौस्तभयो गिरिः ।
 नागना सर्वसुखो नाम दिव्यौघसमन्वितः ॥
 तृतीयश्चैव सौवर्ण्यो भृङ्गपक्षनिभो गिरिः ।
 स नाम्ना रोहितो नाम दिव्यो गिरिवरो
 महान् ॥
 सुमनाः कुशलो देशः सुखोदकः सुखोदयः ।
 रोहितस्तु तृतीयस्तु रोहिणी नाम विश्रुतः ॥
 तत्र रत्नायनेकानि खर्यं रक्षति वासवः ।
 प्रजापतिसुपादाय प्रसन्नो विधिवत् स्वयम् ॥
 न तत्र नद्यो वर्धे वा शीतोष्णश्चैव तदिधम् ।
 वर्णाश्रमाणां वार्त्ता वा त्रिषु द्वीपेषु विद्यते ॥
 न गृहं न च दखोऽस्ति ईर्ष्याद्वेषा भयं तथा ।
 उद्दिद्वान्युदकाभ्यश्च गिरिप्रसवण्यानि च ॥
 भोजनं च दूरं तत्र तेषां स्वयमुपस्थितम् ।
 अश्वमेधोत्तमो न तेष्वस्ति न लोभो न परिग्रहः ॥
 अरोगा बलवन्तश्च एकान्तसुखिताः प्रजाः ।
 त्रिशङ्कर्यसहस्राणि मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥
 खल्वमायुःखल्वपक्ष धर्मेभ्यश्च तथैव च ।
 शास्त्रालाद्विषु विज्ञेयं द्वीपेषु त्रिषु सर्वश्रेष्ठः ॥
 याख्यातः शास्त्रालाद्यानां द्वीपानाम् विधिः
 शुभः ।
 परिमण्डलस्तु स द्वीपश्चक्रवत् परिवेष्टितः ।
 सुरोदेन सप्तमेय द्विगुणेन समन्वितः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे सुवनकोषे सप्तद्वीपनिवेशनं
 नाम १०० अध्यायः ॥ * * * अपि च ।
 “अथ द्वीपप्रमाणास्तु द्विगुणेन समन्ततः ।
 संवेष्टेऽप्युत्तराश्वमेधं शास्त्रालिः संयवस्थितः ॥
 सप्त वर्षाणि तत्रैव तत्रैव कुलपर्वताः ।
 ऋज्वायताः सुपर्व्याः सप्त नदाश्च सुवताः ॥
 कुसुदक्षोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः ।
 द्वीयः कर्णस्तु महिषः ककुदाह् सप्त पर्वताः ॥
 योनितोषा विभृष्टा च चन्द्राशुक्ला विमोचनी ।
 निवृत्तिश्चेति ता नदाः स्मृताः पापहराः
 शिवाः ॥
 न तेषु विद्यते लोभः क्रोधो वा द्विजसत्तमाः ।
 न चेवास्ति युगावस्था जना जीवन्त्यनामयाः ॥
 यजन्ति सततं तत्र वर्षा वायुं सनातनम् ।
 तेषां तस्याथ सायुष्यं खाद्यं च सजोक्तवाम् ॥

शास्त्राली

कपिला ब्राह्मणाः प्रोक्ता राजानन्वाक्यास्तथा ।
 पीता वैश्यास्तथा लब्धा द्वीपैस्त्रिंशं वृषणा
 द्विजाः ॥”
 इति कौर्मिं सुवनविन्यासे ४६ अध्यायः ॥ * * *
 मोचरसः । इति रत्नमाला ।
 शास्त्रालिः, पुं, क्षी, वृक्षविशेषः । शिशुल इति
 भाषा । (यथा मनौ । ८ । ४६ ।
 “शास्त्रालीन् शालतालांश्च चौरिणश्चैव पाद-
 पान् ॥”)
 तत्पर्यायः । पिच्छिला २ पूरखी ३ मोचा ४
 स्थिरायुः ५ । इत्यमरः । दुरारोहा ६ शास्त्र-
 लीनी ७ शास्त्रालः ८ । इति शब्दरत्नावली ।
 तुलिनी ९ ककुटी १० रक्तपुष्पा ११ कण्ट-
 कारी १२ मोचनी १३ । इति जटाधरः ॥
 चिरजीवी १४ पिच्छिलः १५ रक्तपुष्पकः १६
 तूलवृक्षः १७ मोचाश्वः १८ कण्टकद्रुमः १९
 रक्तोत्पलः २० रम्यपुष्पः २१ बहुवीर्यः २२
 यमदुमः २३ दीर्घद्रुमः २४ स्थूलफलः २५
 दीर्घायुः २६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्ट-
 काष्टः २७ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः ।
 पिच्छिलत्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । मधु-
 रत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
 क्षिप्तत्वम् । शुक्रक्षेत्रवर्धनत्वच । तद्रसगुणाः ।
 यादृत्वम् । कषायत्वम् । कफनाशित्वच ॥
 तत्पुष्पं फलञ्च तदिधम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 “शास्त्राली शीजता स्वादौ रसे पाके रसायनी ।
 स्नेहना क्षिप्तवीजा च दृढी रक्तपित्तजित् ॥
 शास्त्रालीपुष्पशक्तु वृत्तसौम्यवसाधितम् ।
 प्रदरं नाशयति च दुःसाध्यञ्च न संशयः ॥
 रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु ।
 कफपित्तासजिद्व्याहि वातलञ्च प्रकीर्तितम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * * *
 नरकविशेषः । तत्र शास्त्रालिकण्टकेः पीयूषे ॥
 शास्त्रालिकः, पुं, (शास्त्राली + “बुद्ध्यङ्कठञिति ।”
 ४ । २ । ८० । इति कुसुदादितात् उक् ।) रोहितकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 शास्त्रालिनी, क्षी, शास्त्रालिवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
 वली ।
 शास्त्रालिपत्रकः, पुं, (शास्त्रालिपत्रमिव पत्रं यस्य ।)
 सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 शास्त्रालिस्तः, पुं, (शास्त्राली वृक्षे तिष्ठतीति । स्था
 + क्तः ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ।
 शास्त्राली, क्षी, (शास्त्रालि + कटिकारादिति वा
 डीप् ।) शास्त्रालिवृक्षः । इत्यमरः । शलति
 देवतं दूरं गच्छति शास्त्रालिः । शल न गतौ
 बाधोति मलिनं वृद्धिः । इधोरित्युक्ते क्षीपते
 पाच्छोणादीति इति शास्त्राली च शास्त्रालिश्चेति
 केचित् तस्मिन् विभाषया वृद्धिः । शास्त्राली रक्त-
 पुष्पा च ककुटी चिरजीविका इति कोषान्तर-
 मिति सुकृतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 शास्त्राली, [न] पुं, (शास्त्रालः आश्रयलेनाख्यस्येति ।
 इतिः ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शावरः

शास्त्रलीकम्, पुं, (शास्त्राख्याः कम्, ।) शास्त्रलि-
ङ्गचमलम् । तत्पर्यायः । विकुलः २ वन-
वासकः ३ वनवासी ४ मलमः ५ मलहन्ता ६ ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । मलसंश्लेशरोधनय-
कारित्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तदाहार्तिप्रोफ-
सनाप्रणाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शास्त्रलीफलः, पुं, (शास्त्राख्याः फलमिव फलं यस्य ।)
तेजःकलहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शास्त्रलीवेष्टः, पुं, (शास्त्राख्या वेष्टः ।) शास्त्रलि-
निर्वासः । शिशुल आठा इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । पिच्छा २ । इत्यमरः ॥ मोचनः ३
शास्त्रलः ४ शास्त्रलीवेष्टकः ५ । इति रत्न-
माला ॥ मोचसावः ६ मोचनिर्वासः ७ ।
अस्य गुणाः ।

“मोचसावो हिमो याही स्त्रियो दृष्यः

कषायकः ।

प्रवाहिकातिसारामकफपित्तसदाहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शास्त्रलीवेष्टकः, पुं, (शास्त्रलीवेष्ट + स्वार्थे कन् ।)

शास्त्रलीवेष्टः । इति रत्नमाला ॥

शास्त्रः, पुं, देशविशेषः । यथा,—

“शास्त्रास्तु कारकुचीया मरुस्तु दक्षिणकाः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

राजविशेषः । इति महाभारतम् ॥ (भीष्म
सहास्य युद्धतत्त्वानो महाभारते आदिपर्वणि
१०२ अध्याये तथा लङ्घन सहास्य युद्ध-
तत्त्वान्तर्ज्वे वनपर्वणि १५ अध्यायमारभ्य
अध्यायः ॥)

शास्त्रणः, पुं, वातघ्नौघघ्नविशेषः । यथा,—

“काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वान्घ्नसमन्वितः ।

सान्प्रोदकमांसस्तु सर्वान्घ्नसमन्वितः ॥

सुखीयः स्यादलवणः शास्त्रणः परिकीर्तितः ।

तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम् ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्यायः ॥

श्रावः, पुं, (श्रावते प्राप्यते इति । श्राव गतौ +
अण् ।) शिशुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवंशे । ६ । १ ।

“शिलाविभङ्गे गराजश्रावः

तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारोह ॥”

श्रावस्यायम् । श्राव + अण् ।) श्रावसम्बन्धिनि,
त्रि ॥ यथा,—

“यद्वये श्रावमाशौचं विसृज्यौचित्यं स्मृतम् ।
तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपसृष्टं क्रियाक्रमः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे ब्रह्माक्षरपुराणम् ॥

श्रावकः, पुं, (श्राव एव । स्वार्थे कन् ।) शिशुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ४८ ।
११ ।

“इत्ताभयखगन्धश्रावकेषु तेषामभेद्यथा ॥”

श्रावरः, पुं, (श्रावराणामयम् । श्रावर + अण् ।)
पापम् । अपराधः । लोभद्वन्द्वः । इति मेदिनी ॥
श्रावरस्वामिस्तभाष्यविशेषः । श्रावस्तत्त्व-
विशेषश्च । श्रावरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

शास

“संपूष्य प्रेषणं कुर्व्यात् दशस्य श्रावरोत्सवेः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

श्रावरभेदान्तं, स्त्री, ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रावरी, स्त्री, शूकशिम्ली । इति मेदिनी ॥

श्रावरोत्सवः, पुं, (श्रावराणामुत्सवः ।) शूक-
लतोत्सवः । यथा,—

“पूजयित्वा महादृष्ट्या नवम्यां बलिभित्तया ।

विसर्जयेत् दशस्य तु अयमेव श्रावरोत्सवः ॥

अन्तःपादो दिवाभागे अवगन्तव्यः यदा भवेत् ।

तदा संप्रेषणं देया दशस्य श्रावरोत्सवेः ॥

रागिणीभिः कुमारीभिर्विद्याभिर्नर्तकेस्तथा ।

शङ्कतूर्यनिनादेशं नृद्वज्रैः पटहैस्तथा ॥

अजैर्वैद्यैश्च विधेर्लालपुष्पप्रकीर्णकैः ।

धूलौ कर्हमविशेषैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

भगलिङ्गविधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।

भगलिङ्गादिशब्दैश्च क्रीडयेत्परमं जनैः ॥

परैर्नैश्चिप्यते यस्तु यः परं नास्तिपथपि ।

क्रुद्धा भगवती तस्य श्रापं दद्यात् सुदारुणम् ॥”

इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ॥

श्राश्वतं, त्रि, (श्राश्वतम् । श्राश्वत + अण् ।)

नियम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे ।

१ । २ । १५ ।

“मा निषादं प्रतिष्ठां त्वमगमः श्राश्वतीः समाः ।

यत् क्रौञ्चमिधुनादेकमवधौः काममोहितम् ॥”

पारिभाषिकश्राश्वतं यथा,—

“श्राश्वतं देवपूजादि विप्रदानञ्च श्राश्वतम् ।

श्राश्वतं सगुणा विद्याः सुदृष्टिञ्च श्राश्वतम् ॥”

इति गार्हपत्ये नोतिसागरे १०६ अध्यायः ॥

श्राश्वतः, पुं, वेदशास्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

(शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । १२ ।

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः श्राश्वतो ध्रुवः ॥”

श्रास्कुलः, त्रि, मासाशौ । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रास्कुलिकं, स्त्री, (श्रास्कुल + सम्प्रसारणे ठक् ।)

श्रास्कुलिसम्बन्धः । इत्यमरः ॥

श्रास, उ च लु श्रासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदा०-पर०-सक०-सेट् । क्तावेट् ।) उ,

श्रासित्वा श्रिष्टा । च, श्रासित । लु, श्रास्ति ।

श्रास्ति यच्चाक्षया राज्ञः स सन्नाह्यमरः ।

इति दुर्गादासः ॥

श्रास ड उ } आशिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

श्रास ल ड } (भा०-अदा० च-आत्म०-सक०-

सेट् ।) आहपूर्णा इति केवलानामन्यपूर्णा-

णाञ्च प्रयोगनिरासार्थम् । किन्तु इदं गुरुभ्यः

पूर्वभ्यो नमो वाकं प्रशास्यते । इत्युत्तरचरिते

प्रपूर्णाधिपदश्रुते । ड, आश्रासते । उ, आश्रा

सित्वा आश्रास्वा । पञ्चमखरातुवन्वसामर्थ्यात्

क्ताप्रत्ययस्य न यप् समासाभावादिति गोविन्द-

भट्टः । किन्तु अस्य उदगुवन्वपणं हन्त्येवेति

धातुप्रदीपः । ल ड, आश्रासौ श्रासु ङिङ्स डे

इत्यत्र जन्मादीयश्रास्तेरव यञ्ज्यादस्योपधाया

इकारो न स्यात् । आशीरिष्टार्थाशंसनम् ।

इच्छायामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शास्ता

शासनं, स्त्री, (शास + क्युट् ।) आशा । (यथा,
मनौ । ६ । २६२ ।

“कुर्वीत शासनं राजा सम्बन्धं सारापरा-
धतः ॥”)

तत्पर्यायः । अववादः २ निर्देशः ३ निदेशः ४

शिशिः ५ । इत्यमरः ॥ शास्तिः ६ । इति

भरतः ॥ आदेशः ७ आदेशनम् ८ । इति

शब्दरत्नावली ॥ शास्त्रम् ९ । इति जटाधरः ॥

राजदत्तभूमिः । लेखा । शास्त्रम् । शास्तिः ।

इति मेदिनी ॥ (दानलिखिततन्त्रफलकादिः ।

यथा, कथासरित्सागरे । १०४ । ६२-६३ ।

“शासनं लेखयित्वा च तमेवं स समादिशत् ।

ॐकारपीठमार्गेण भद्रं गच्छोत्तरां दिशम् ॥

तत्रासुना शासनेन ग्रामं मुह्यन् मुदरितम् ।

नाम्ना तं खण्डवटकं पृच्छन् गच्छन्वाश्रासि ॥”

यथाच मार्कण्डेये । ३६ । ८ ।

“वाचं ते शासनं पठेत् सुदाचरनिवेष्टितम् ॥”

स्त्रियां धर्म्मपदेशकत्वा । यथा, ऋग्वेदे । १ ।

३१ । ११ ।

“इत्तामल्लवन्मनुष्यस्य शासनीम् ॥”

शासनहरः, पुं, (हरतीति । हृ + अच् । शास-

नस्य हरः ।) राजदूतः । आशावाहकः । इति

कंचित् ॥

शासितः, त्रि, (शास + क्तः ।) कृतशासनः । यथा,

“सुजीर्णमसं सुविचक्षणः सुतः

सुशासिता स्त्री वृषतिः सुसेवितः ।

सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत् कृतं

सुदीर्घकाणेषु न याति विक्रियाम् ॥”

इति पञ्चरत्नम् ॥

शासिता, [क्] त्रि, (शास + क्तच् ।) शास्ता ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनौ । ७ । १० ।

“स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ॥”

आख्याता । यथा, तत्रैव । २ । १५० ।

“ब्राह्मस्य जन्मनः कृतं स्वधर्मस्य च

शासिता ॥”

शास्ता, [क्] त्रि, (शास + “हन्तृचौ शंसौति ।”

उणा० २ । ६४ । इति अचञ्जायामपि ङन् ।

स च अनिट् ।) शासनकर्ता । तत्पर्यायः । देशकः

२ शासिता ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,—

“द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतः

पती ।

द्वौ शास्तरौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्म्मधर्म्मौ प्रकी-

र्त्तौ ॥”

इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

(यथा च भागवते । १ । १२ । २६ ।

“राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पद्यमानि-

नाम् ॥”)

शास्ता, [क्] पुं, (शास + “हन्तृचौ शंसौति-

दादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ।” उणा० २ । ६४ ।

इति ङन् । स च अनिट् ।) बृहः । इत्यमरः ॥

उपाध्यायः । राजा । पिता । इति संक्षिप्त-

सारीणादित्तिः ॥

शाल्व

शाल्वः, स्त्री, (शास् + बाहुलकात् तिः । इत्य-
क्लृप्तः । ४ । १७६ ।) शासनम् । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, मार्कण्डेयः । १३।२० ।
“शास्त्रोच्चैरक्षमेतन्मे दृष्टशाल्वसमुद्यतम् ।”)
शाल्वं, स्त्री, (शिष्यते अनेन । शास् + “सञ्-
धातुभ्यश्च ।” उणा० ४।१५८ । इति ण् ।)
निदेशः । गत्यः । इत्यमरः । स च गत्यः
अष्टादशविधः । तस्य विवरणं विद्याशब्दे
द्रष्टव्यम् । * ॥ शाल्वोत्पत्तिर्यथा,—

मस्य उवाच ।

“तपश्चचार प्रथमममराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदकमाः ।
पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
नित्यशब्दमयं प्रगुणं शतकोटिप्रविस्तरम् ।
अनन्तरश्च वक्रोभ्यो वेदास्तस्य विनिस्तृताः ।
मीमांसान्यायविद्याश्च प्रमाणं तर्कसंयुताः ।
वेदाभ्यासरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः ।
मनसः पूर्ववदृष्टा वै जाना ये तेन मानसाः ।”

इति मात्स्ये ३ अध्यायः । * ॥

शाल्वोक्तकर्म कर्तव्यं न तु शाल्वविरुद्धम् ।
यथा,—

“श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म केवलम् ।
सेवितव्यं चतुर्वर्णैर्भजद्भिः केशवं सदा ।
अन्यथा निरयं यान्ति कुमार्गागमसेवनात् ।
अतो वेदविरुद्धार्थं शाल्वोक्तं कर्म संत्यजेत् ॥
खड्गद्विरचितैः शाल्वैः प्रतार्य्य च बालिशान् ।
विप्रन्ति श्रेयसो मार्गं लोकनाशाय केवलम् ॥
निन्दन्ति देवता वेदास्तपो निन्दन्ति सद्भिजान् ।
तेन ते निरयं यान्ति ह्यसञ्ज्ञास्त्रिषेवणात् ॥
श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म शाश्वतम् ।
स्वं स्वं धर्मं प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थोऽहं समाचरेत् ॥
खड्गद्विरचितैः शाल्वैर्भोहयित्वा जनं नराः ।
तेन ते निरयं यान्ति युगानां सप्रविशतिः ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १७ अध्यायः । * ॥

अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तशाल्वनिन्दा यथा,—
“पुराणं भारतं वेदधर्मशास्त्राणि यानि च ।
आयुषः क्षपणायैव धर्मेतस्मै चोचरेत् ॥
पुत्रदारादिष्वभारः पुंसां सन्धुचैतसाम् ।
विदुषां शाल्वसंभारः तद्योगाभ्यासविप्रलम् ॥
इदं श्रेयमिदं श्रेयं यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति ।
अपि वर्षशतेनापि शास्त्रान्तं नाधिगच्छति ॥
विज्ञायाच्चरतस्मान्न जीवितुषापि सञ्चलन् ।
विज्ञाय शाल्वजालानि पारलौकिकमाचरेत् ॥
पण्डितोऽपि हि सख्योऽसौ शक्तियुक्तोऽप्य-
शक्तिकः ।

यः संसारान् चात्मानं समुत्तारयितुं क्षमः ॥
इति बह्विपुराणे सुनामद्वादशीनामाध्यायः । * ॥

वेदविरुद्धशास्त्राणि यथा,—

“अन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन्मोहनानि च ।
वेदादविरुद्धानि मयैव कथितानि तु ॥
वामं पाशुपतं योगं गङ्गुलं चैव भैरवम् ।
असंख्यमेतत् कथितं वेदाभ्यां तथैतरत् ॥

शाल्वग

वेदमन्त्रिरहं विद्या नामशास्त्रार्थवादिभिः ।
ज्ञायते मत्स्वरूपश्च त्वक्का वेदं सनातनम् ॥”

इति कौर्म उपविभागे ३३ अध्यायः । * ॥

अपि च । कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति देवी-
वाक्यम् ।

“यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विवि-
धानि च ।

श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ।
करालभैरवश्चापि यामलं वामनाश्रितम् ।

एवंविधानि चान्यानि मोहनायानि तानि तु ।
मया दृष्टानि चान्यानि मोहयिष्यामि भवार्णवे ॥”

तस्मात् सद्भिः श्रुतिस्मृतिविरुद्धे वक्तव्यं न कदा-
चित् पदं व्यक्तव्यम् । इति मलमासतत्त्वम् । * ॥

एषियथा तन्त्रशास्त्रावतरणं यथा,—

शिव उवाच ।

“लम्बोदर महाभाग शृणु मे परमं वचः ।
इदं महासुखन्दर्भं मम वक्ताङ्गिनिर्गतम् ॥
निर्गतं पार्श्वतो वक्ताचक्षुः परमदुर्लभम् ।

विलिख्य बहुयत्नेन गच्छ सिद्धाश्रमं सुत ।
यत्र तिष्ठन्ति सुनयो वेदवेदाङ्गपारगाः ।

अणिमादिगुणैर्युक्तः श्रीधरं त्वं भव मे सुत ॥
इत्युक्तः शङ्करासायै चाष्टबाहुरभूततः ।

चतुर्भिर्हस्तैः संलिख्य शिवाय विनिवेदयेत् ॥
शिव उवाच ।

गच्छ पुत्र महाबाहो तन्त्रमादाय सत्वरम् ।
सिद्धाश्रमं वनं रम्यं यथेन्द्रस्य च नन्दनम् ।

प्रणम्य प्रययौ श्रीधरं तन्त्रमादाय तदनम् ॥”
इत्युपक्रमः ।

“सुनेज्वाक्यं ततः श्रुत्वा तत्तन्त्रं सुनये ददौ ।
एवं तन्त्राणि सर्वानि विलिख्य विनिवेदयेत् ॥”

इति गायत्रीतन्त्रे दशमब्राह्मणपटलः । * ॥

शैवपाशुपतादिशास्त्रोत्पत्तिर्यथा,—
“प्रथमं हि मया प्रोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।

मच्छक्तावशिते विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥
कणादेन च संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

गौतमेन तथा न्यायं सांख्यम् कपिलेन तु ॥
ध्रुवनेन तथा प्रोक्तं चाज्वाकमतिगर्हितम् ॥

दैवानां नाशनाथाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ।
बौद्धशास्त्रं तथा प्रोक्तं लज्जनीयपटादिकम् ॥

आपत्यं श्रुतिवाक्यानां दर्शयन् लोकगर्हितम् ।
कर्मस्वरूपव्याप्यत्वमत्र वै प्रतिपद्यते ।

सर्वकर्मपरिभ्रष्टं कल्पयन्तु तदुच्यते ॥
गौतमप्रोक्तशास्त्रार्थनिरताः सर्वे एव हि ।

शास्त्रालीं धोनिमापन्नाः सन्दिग्धाः सर्व-
कर्मसु ॥”

इति गन्धर्वतन्त्रे प्रथमपटलः ।

शाल्वज्ञत्वं, पुं, (शास्त्रं करोतीति । ज्ञ + कृप् ।)
ज्ञेयः । इति त्रिकाण्शेषः । शाल्वकर्तारि,

त्रि । (यथा, भागवते । १ । १० । २२ ।
“विधित्वमानोऽनुससार शाल्वज्ञत्वं ॥”)

शाल्वगणः, त्रि, प्रवृत्तावित् । इति त्रिकाण्शेषः ।
हारावल्यां क्लृप्तगण इति पाठः ।

शिशपा

शास्त्रचक्षुः, [च] स्त्री, (शास्त्रेण चक्षुरिव ।)
याकरणम् । इति केचित् ।

शास्त्रचारणः, त्रि, (शास्त्रं चारयति प्रचारय-
तीति । चर + णिच् + ल्युः ।) शास्त्रदर्शी ।

इति शब्दरत्नावली ॥

शास्त्रज्ञः, त्रि (शास्त्रं जानातीति । ज्ञा + कः ।)
शास्त्रवेत्ता । यथा,—

“अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
दैवीं वाचं स वदति यः शास्त्रगुणधीवति ॥”

इति व्यवहारतत्त्वधृतनारदवचनम् ॥

शास्त्रतत्त्वज्ञः, पुं, (शास्त्रस्य तत्त्वं जानातीति ।
ज्ञा + कः ।) गणकः । यथा, शब्दरत्नावल्याम्

“देवज्ञो गणको ज्ञानी मौहूर्तो देवसेवकः ।
वार्त्तान्ति को ज्योतिषिको मोहूर्त्तकप्रक्षयकौ ॥

संवत्सरो वर्षकोषो रेखाजीवो गण्यङ्गुलकः ।
तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वज्ञ ईरितः ॥”

शास्त्रदर्शी, [न] त्रि, (शास्त्रं द्रष्टुं शीलमस्य ।
गिनिः ।) शास्त्रज्ञः । तत्पर्यायः । अन्तर्वाङ्मयः

२ शास्त्रवित् ३ शास्त्रचारणः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

शास्त्रविन, [द] त्रि, (शास्त्रं वेत्तीति । विद् + सत्-
सिद्धिर्धिति कृप् ।) शास्त्रदर्शी । इत्यमरः ।

शास्त्रविप्रतिषिद्धः, त्रि, (शास्त्रेण विप्रतिषिद्धः ।)
शास्त्रनिषिद्धः । शास्त्रशब्दपूर्वकविपूर्वकसिध-

धातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नो वा ॥
शास्त्रशिल्पी, [न] पुं, (शास्त्रं शिल्पमस्यास्तीति ।

इनिः ।) काश्मीरदेशः । तद्देशस्थः, पुं भूजि ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥

शास्त्री, [न] त्रि, शास्त्रज्ञः । शास्त्रं वेत्तीत्यर्थे
श्रिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शास्यः, त्रि, (शास् + श्यत् ।) शासनीयः ।
शासितव्यः । (यथा, मनौ । ८ । १६२ ।

“यो निक्षेपं नापेयति यश्चानिच्छति यच्छते ।
तावुभौ चौरश्चास्या दाप्यौ वातत्वं दमम् ॥”

शिक्षणीयः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८६ । ७ ।
“अभिपिबेत् मनवे शास्यो भूः ।”

“शास्यो भूः शिक्षणीयो भव इदं कुरु इदं कुरु
इति विधिश्चो भव ।” इति तन्त्रार्थे सायणः ।)

शिश, न न शिशने । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वा०-
उभ०-सक०-अनिद ।) निशानमिति श्रुते

रूपम् । शान अ तेजे इत्यस्य नित्यसंनन्तात् ।
अनेकार्थत्वात् निशानमिह तीक्ष्णीकरणम् ।

न अ, शिनोति शिशुते खड्गं कर्मकारः ।
इति दुर्गादासः ॥

शिशपा, स्त्री, दृष्टविशेषः । शिशु इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिच्छिला २ अगुरुः ३ कपिला ४

भस्मगर्भा ५ । इत्यमरः । अगुरुशिशपा ६ ।
इति भरतः । कृष्णसारा ७ । इति जटाधरः ॥

पिङ्गला ८ पिच्छिला ९ बीरा १० । इति रत्न-
माला ॥ * ॥ यथा,—

“शिशपा गुरुसारा च पिच्छिला गुरुशिशपा ।
सा येत् कपिलवर्णा स्याद्भस्मगर्भा निगद्यते ॥

शिक्षणं

कचित् कपिला भस्मगर्भा चागुरुशिशपा ।
पिच्छिला शिशपा युग्मपत्रिकागुरु सेव्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
अस्या गुणाः । “शिशपा वातनाशिनौ ।” इति
राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“शिशपा कटुका तिक्ता कषाया श्लेष्कारिणी ।
उष्णवीर्यं हरेष्मेदः कुष्ठचित्रवर्मिणोन् ।
वस्तिवृद्धगदाह्रासवलासागर्भपातिनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तत्काष्ठनिर्गतं रसस्तु द्रुमो भवति । यथा, ऋग्-
वेदे । ३ । ५३ । १८ ।
“अभिययस्व खदिरस्य सार-
मोजो धेहि सन्धने शिशपायाम् ।”
“सन्धने रथस्य गमने सति शिशपायां शिश-
पाख्यदारुनिमित्ते रथस्य फलके ओजो धेहि
दाढ्यं कुरु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शिक्ष, [च] ऋ, शिक्षम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शिक्षुः, चि, अथवसायी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शिक्ष्यं, ऋ, मधुजातद्रव्यविशेषः । मोम इति
भाषा । तत्प्रायः । शिक्ष्यकम् २ मधुजम् ३
विषसम् ४ मधुसम्भवम् ५ मोदनम् ६ काचम् ७
उच्छिद्यमोदनम् ८ मत्तिकाफलम् ९ चौद्रियम्
१० पीतरागम् ११ खिग्धम् १२ मानिकजम्
१३ चौद्रजम् १४ मधुशेषम् १५ द्रावकम् १६
मात्तिकाश्रयम् १७ मधुत्यक्तम् १८ मधुत्यम्
१९ । अस्य गुणाः । पिच्छिलत्वम् । खादुत्वम् ।
कुष्ठवातासनाशित्वम् । ऋदुत्वम् । कटुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । लेपेन स्फुटिताङ्गविलोपनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शिक्ष्यकं, ऋ, (शिक्ष्य + स्वार्थे कन् ।) शिक्ष-
यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिक्ष्यं, ऋ, (सं + “संसेः शि कुट् क्तिष् ।”
उणा० ५ । १६ । इति यत् । स च कित् ।
कुष्ठागमः शिरादेशः ।) दन्तरचार्यरन्ध्रमया-
धारविशेषः । शिक्षा इति भाषा । तत्प्रायः ।
काचः २ शिक्षा ३ शिक्ष ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भागवते । १० । ८ । ३० ।
“हस्तापास्त्रे रथयति विधिं पीठकोलखलादे-
श्चिद्रं हस्तनिर्हितवयुनः शिक्षमास्त्रेयु तदिह ॥”)
शिक्षा, ऋ, (शिक्ष + क्तिष् टाप् ।) शिक्षम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शिक्षितं, चि, (शिक्षे स्थापितमित्यर्थे प्राति-
पदिकान् घात्वर्थे इति णिच् ततः क्तः ।)
शिक्ष्यस्थापितवस्तु । तत्प्रायः । काचित् २ ।
इत्यमरः ॥
शिक्ष, ङ शिक्ष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इहो । ङ, शिक्षते ।
शिक्ष्यं विद्याग्रहणम् । अशिक्षतां पितुरेव
मन्त्रविदिति रघुः । इति दुर्गादासः ॥
शिक्ष्यं, ऋ, (शिक्ष + क्तिष् ।) विद्योपादानम् ।
इति शिक्षाशब्दटीकायां भरतः ॥

६८

शिक्षा

शिक्षा, ऋ, (शिक्ष + “गुरोश्च हलः ।” ३।१।१०३।
इत्यः । ततश्चाप् ।) शिक्षयम् । श्लोकाकटुचः ।
इति शब्दमाला ॥ वेदाङ्गशास्त्रविशेषः । इत्य-
मरः ॥ यथा,—
“शिक्षा कण्ठो याकरयं निरुक्तं ज्योतिषां
गणः ।
हन्तोविचितिरित्येतेः षडङ्गो वेद उच्यते ॥”
इति ।
तत्र अकारादिवर्णानां स्थलकरणप्रयत्नबोधिका
अ-कु-ए-ह-विसर्जनीयाः कण्ठा इत्यादिका
शिक्षा । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * * * ॥
अथ शिक्षाशास्त्रं लिखते ।
“अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमतं यथा ।
शास्त्रानुपूर्वे तद्विद्यादयथोक्तं लोकनेदयोः ।
प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमनुबुद्धिभिः ।
पुनर्यत्नोक्तिरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ।
निषष्टिष्वतुःषष्टिर्वा वर्णाः श्रम्भमते मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ।
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ।
यादयश्च स्मृता ह्यधौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥
अनुस्वारो विसर्गश्च × कः पापि पराश्रितौ ।
दुःसृष्टश्चेति विज्ञेयः लकारः नृप एव च ॥
आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्नो युज्यते विवक्षया ।
मनः कायाग्निसाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
मारुतस्तूरसि चरन्मन्त्रं जनयति स्वरम् ।
प्रातःसवनयोगेन हन्तो गायत्रमाश्रितम् ॥
कण्ठे माध्यन्दिनयुते मध्यमं ज्येष्ठमाभुगम् ।
तारं तार्त्तयसवनं शीर्षेयं जागताभुगम् ॥
सोदीर्घो मूर्द्धाभिहतो वक्तुमापद्य मारुतः ।
वर्णाङ्गनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥
स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ।
इति वर्णविदः प्राहूर्निपुणं तं निबोधत ॥
उदात्ताक्षरादुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराख्यः ।
ह्रस्वो दीर्घः नृप इति कालतो नियमा अचि ।
उदात्ते निषादगन्धारावुदात्ते ऋधमधैवतौ ।
स्वरितप्रभवा ह्येते षडङ्गमध्यमपञ्चमाः ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वागुलश्च हन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥
ओभावश्च विट्तिश्च श-व-सा रेफ एव च ।
जिह्वागुलमुपधा च गतिरष्टविधोऽयम् ॥
यद्योभावप्रसन्नानसुकारादिपरं पदम् ।
स्वरानां तादृशं विद्यादयदन्वङ्गस्तुषुणः ॥
हकारं पञ्चमेयं क्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।
औरस्यं तं विज्ञानीयात् कण्ठमाहुरसंयुतम् ॥
कण्ठावह्वा वि-यु-य-शास्त्राजया ओष्ठजायुपू-
स्तुर्मूर्द्ध्या ऋ-टु-र-वा दन्त्या ल-तु-ल-साः
स्मृताः ॥
जिह्वागुले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठौ वः स्मृतौ
बुधेः ।
ए ये तु कण्ठतालया ओ औ कण्ठोष्ठौ
स्मृतौ ॥
अहंमात्रा तु कण्ठा स्यादेकारकारयोर्भवेत् ।

शिक्षा

ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विद्वत्संयुतम् ॥
संयुतं मात्रिकं ज्ञेयं विद्वत्सु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संयुताः सर्वे अघोषा वद्वताः स्मृताः ॥
स्वराणां सुषुणाश्चैव विद्वत् करणं स्मृतम् ।
तेभ्योऽपि विद्वतावेडौ ताभ्यामेचौ तथैव च ॥
अनुस्वारयमाणाश्च नासिकास्थानस्तुच्यते ।
अयोगवाह्या विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥
अनानुवीयानिघोषो दन्त्यमन्त्रस्वराननु ।
अनुस्वारस्तु कर्त्तव्यो नित्यं द्वौः श-व-संयु च ॥
अनुस्वारे विद्वत्यान् विरामे चाक्षरद्वये ।
द्विरोष्ठौ तु विद्वद्भ्यामप्युच्चारवकारयोः ॥
याज्ञी यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीड-
येत् ॥
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ॥
यथा सौराष्ट्रिका नारी तर्कं ह्यभिभाषते ।
एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खेष्-रौ एव खेद्या ॥
रक्तवर्णं प्रयुञ्जीरन् नो यसेत् पूर्वमक्षरम् ।
दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात् पञ्चामासिक्वमाचरेत् ॥
हृदये चैकमात्रः स्यादहंमात्रस्तु मूर्द्धनि ।
नासिकायां तथाहंश्च रङ्गस्यैव द्विमात्रता ॥
हृदयादुत्करे तिष्ठन् कांस्थेन समनुस्वरम् ।
मार्दवश्च द्विमात्रश्च अघर्वा इति निर्दर्शनम् ॥
मध्ये तु कम्पयेत् कम्पसुभौ पार्श्वौ समौ तथा ।
स रङ्गं कम्पयेत् कम्पं रथीवेति निर्दर्शनम् ॥
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नायक्ता न च पीडयेत् ॥
सम्यक्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥
गीतो श्रीश्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञोऽप्यकण्ठश्च षड्वेते पाठकाधमाः ॥
माधुर्यमक्षरशक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।
धैर्यं लयसमर्थश्च षड्वेते पाठका गुणाः ॥
शक्तिं भीतसुदृष्टमयत्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥
उपांशुदुष्टं त्वरितं निरुक्तं
विलम्बितं गहदितं प्रगीतम् ।
निष्पीडितं यत्तत्पञ्चाक्षरं
षड्वेत्त दीनं न तु साधुनास्यम् ॥
प्रातः पठेन्नित्यसुरःस्थितेन
स्वरेण प्राहूर्लक्षतोपमेन ।
मध्यं दिने कण्ठगतं चैव
चक्राङ्गसंयुजितसन्निभेन ॥
तारान् विद्यान् सवनं ह्यन्यथं
शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।
मयूरहंसान्यभ्यस्तस्वराणां
तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥
अचोऽसृष्टा यगन्वीर्यमसृष्टाः श-रस्तथा ।
शेषाः सृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥
यमोऽनुनासिका न द्वौ नादिनो ह-भ्यः
स्मृताः ॥
इवमादा यगो जश्च नासिक्श्च खफादयः ॥
इवच्छासाक्षरी विद्यान् गोहोमेतत् प्रचक्षते ।
दाक्षोपुत्रः पाणिनिना येनैह व्यापितं सुवि ॥
हन्तः पादौ तु वेदस्य हन्तो कण्ठोऽथ पश्यते ।

शिक्षा

ज्योतिषमयनं चतुर्वर्तकं श्रीचतुर्थे ॥
 शिक्षा ब्राह्मण वेदस्य सुखं याकरणं स्मृतम् ॥
 तस्मान् साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते ॥
 उदात्तमाख्याति दृष्टोऽङ्गुलीनां
 प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्त्तिः ॥
 उपान्तमध्ये स्वरितं धृतञ्च
 कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥
 उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् ॥
 निहतान् कनिष्ठिकां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥
 अन्तोदात्तमादुदात्तसुदात्त-
 मनुदात्तं नीचस्वरितम् ॥
 मध्योदात्तं स्वरितं दुदात्तं
 चुदात्तमिति नव पदशय्या ॥
 अमिः सोमः प्र वो वीर्यं हविषां
 स्वर्गहस्यतिरिन्द्राहस्यती ॥
 अमिरिन्द्रोदात्तं सोम इत्यादुदात्तं प्र इत्यु-
 दात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥
 हविषां मध्योदात्तं स्वरितं स्वरितम् ॥ हहस्यति-
 रिति दुदात्तमिन्द्राहस्यती इति चुदात्तम् ॥
 अनुदात्तो ह्रिद ज्योऽङ्गुलीनां उदात्तः ॥
 स्वरितः कर्मस्ये तु सञ्ज्ञास्ये प्रचयः स्मृतः ॥
 चायस्तु वदते मात्रां हिमाञ्चस्त्वे वायसः ॥
 शिक्षा रीति विमाञ्चन् नकुलस्त्वर्द्धमात्रकम् ॥
 कुतीर्यादागतं दम्भमपवर्णञ्च भक्षितम् ॥
 न तस्य पाठे मोक्षोऽस्त पापाहेरिव किल्बि-
 यात् ॥
 सुतीर्यादागतं ज्ञत्तं साम्नायं सुव्यवस्थितम् ॥
 सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥
 मन्त्रो ज्ञानः स्वरतो वर्णतो वा
 मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥
 स वाग्वचो यजमानं हिनस्ति
 यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥
 अनस्वरं हतायुष्यं विस्रवं याधिपीडितम् ॥
 अक्षता शस्त्ररूपेण वचं पतति मस्तके ॥
 हस्तहीनानु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ॥
 ऋग्यजुःसामभिर्हृन्धो विथेनिमधिगच्छति ॥
 हस्तो न वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्धसंयुतम् ॥
 ऋग्यजुःसामभिः प्रतो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 शङ्करः शङ्करी प्रादादात्तीपुत्राय धीमते ॥
 वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥
 वेनाक्षरसमात्रायमधिगम्य महेश्वरात् ॥
 कृतं याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥
 येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ॥
 तमञ्जानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥
 अज्ञानान्वस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ॥
 चतुर्वर्त्तनीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥
 विनयनमुखनिःस्तरामिमां य
 इह पठेत् प्रयत्नञ्च सदा दिवः ॥
 स भवति घनधातुपशुपुत्रकीर्तिमा-
 नतुलञ्च सुखं समग्रुते दिवीति दिवीति ॥
 अथ शिक्षामात्तोदात्तञ्च हकारं स्वराणां
 यथा सौराष्ट्रिकाः गीतचोऽनुदात्तं चायस्तु

शिक्षा

शङ्कर एकादशः ॥ इति वेदशिक्षासमाप्तिम-
 गमन् ॥ ॥ अथ च ॥
 अथिरवाच ॥
 “वक्ष्ये शिक्षां त्रिषष्टिः स्युर्ज्यां वा चतुरा-
 धिकाः ॥
 स्वरा विंशतिरेकश्च व्यर्थानां पञ्चविंशतिः ॥
 यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥
 अनुस्वारो विसर्गश्च × कः अपि परा-
 श्रितौ ॥
 दुःस्मृष्टति विज्ञेयः लकारः भुत एव च ॥
 रङ्गश्च खे अरो इव हकारः पञ्चमेयुतः ॥
 अन्तःस्थाभिः समायुक्तः औरस्यः कण्ठ्य
 एव सः ॥
 आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थं मनो युक्ते विवक्षया ॥
 मनः कायामिमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
 मारुतसूरसि चरन्मन्त्रं जनयति स्वरम् ॥
 प्रातःसवनयोगन्तं हृन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥
 कण्ठे माध्याह्निकयुतं मध्यमं वैश्वभागम् ॥
 तारं तार्तीयसवनं श्रीर्षेयं जगतामुगम् ॥
 सोदीर्घोऽङ्गुलिभिर्हतो वक्त्रमापद्य मारुतः ॥
 वर्णान् जनयते तेषां विभागाः पञ्चधा स्मृताः ॥
 स्वरः कालगतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ॥
 अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ॥
 जिह्वागुल्लश्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥
 ओ-भावश्च विवृत्तिश्च श-घ-सा रेफ एव च ॥
 जिह्वागुल्लसुपञ्चा च गतिरष्टविधोऽङ्गः ॥
 यद्योभावप्रसन्नानसुकारादिपरं पदम् ॥
 स्वरान्तं तादृशं विद्यात् यद्व्यङ्ग्यस्तमुगणः ॥
 कुतीर्यादागतं दम्भमपवर्णञ्च भक्षितम् ॥
 एवमुच्चारणं पापमेवमुच्चारणं शुभम् ॥
 सुतीर्यादागतं द्रव्यं ज्ञानार्थं सुव्यवस्थितम् ॥
 सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥
 न करालो न लम्बो न नायक्तो नानुनासिकः ॥
 गजदाबुजिह्वश्च न वर्णान् वक्तुमर्हति ॥
 उदात्तस्थानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराख्यः ॥
 ह्रस्वो दीर्घः भुत इति कालतो नियमा अथि ॥
 कण्ठ्यावहा वि-चु-य-शास्त्रालया ओल्लगावुपू ॥
 स्युर्हन्वा ऋ-टु-र-वा दन्त्या ल-तु-ल-साः
 स्मृताः ॥
 जिह्वागुले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठौ वः स्मृतौ
 बुधेः ॥
 एरे तु कण्ठतालथौ ओ औ कण्ठोष्ठौ
 स्मृतौ ॥
 अर्हमात्रा तु कण्ठ्या स्यात् एकारैकारयोर्भवेत् ॥
 अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥
 अचोऽनुदात्ता यगन्त्वोद्यमस्यष्टाः श्ररः स्मृताः ॥
 शेषाः स्युष्टा हलः प्रोक्तो निबोधानुप्रदानतः ॥
 यमोऽनुनासिका न ह्यो नादिनो ह भगवः स्मृताः ॥
 ईयमादा यगो जश्च आसिनश्च खफादयः ॥
 ईयच्छांशश्चरो विद्याधोर्धामैतन् प्रचक्षते ॥
 इत्याभ्ये महापुराणे शिक्षानिरूपणं नाम
 ३३ अध्यायः ॥

शिक्षा

शिक्षाकरः, पुं, (करोतीति। कृ + अच्। शिक्षाया
 करः।) यावः। इति शब्दमाला ॥ शिक्षा-
 कर्त्तरि, त्रि ॥
 शिक्षागुरुः, पुं, (शिक्षाया गुरुः।) विद्यादाता
 गुरुः। मन्त्रादुपदेशकर्त्ता दीक्षागुरुः। यथा।
 इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोर्विक्रमादित्य-
 स्याभिरूपभूयिष्ठा परिषत्। इत्यभिज्ञान-
 शकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥
 शिक्षितः, त्रि, (शिक्ष + क्तः।) विज्ञः। इत्य-
 मरः ॥ शिक्षायुक्तः। यथा,—
 “आपरितोपादिदुषां न साधु मन्त्रे प्रयोगविज्ञा-
 नम् ॥
 बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं जेतः ॥”
 इत्यभिज्ञानशकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥
 शिक्षिताक्षरः, पुं, (शिक्षितानि अक्षराणि ज्ञेय।)
 शिक्षाकारो। ह्यात्रः। यथा,—
 “स्यादक्षरमुखः कालाक्षरिकः शिक्षिताक्षरः ॥
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (शिक्षिते, त्रि। यथा, राजतरङ्गिण्याम् ५।८३।
 “स सुय्यनामा मतिमान् प्रबुधः शिक्षिता-
 क्षरः।
 कस्याप्याभीदुष्टहृपतेरर्भकाध्यापको गृहे ॥”)
 शिक्षकः, पुं, लेखकः। इति संचिप्रसारोणादि-
 वृत्तिः ॥
 शिक्षणः, पुं, मयूरपुच्छः। इत्यमरः। यथा,—
 “शिक्षणोऽस्त्री पिच्छवर्धे शिक्षपुच्छशिक्ष-
 णके ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, महाभारते। १२। २८। ५८।
 “हृत्स्य रुधिराक्षैव शिक्षणः पार्थ जज्ञिरे।
 द्विजातिभिरभक्षास्ते दीक्षितैश्च तपोधनेः ॥”)
 चूडा। इति मेदिनी ॥
 शिक्षणकः, पुं, (शिक्षण इव। कन्।) काक-
 पक्षः। इत्यमरः। चुल्पी इति भाषा। “ह्रि
 क्षत्रियकुमाराणां शिक्षावधे। उक्तञ्च।
 बालानाञ्च शिरः कार्यं त्रिषुखं मुखमेव
 जेत।
 शिक्षापक्षके इत्यर्थे। सामान्येन चूडाया-
 मित्यर्थे। काकपक्षाकारत्वात् काकपक्षः।
 शिरसि खण्डते शिक्षणकः मनीषादिः ताल-
 यादिः। शिक्षणं तु शिक्षावर्धे इति तालयादौ
 रभसः। शिक्षणकश्च। शिक्षणकशिक्षणका-
 विति वाचस्ततिः।” इति तट्टीकार्या भरतः ॥
 (यथा, रघुः। ११। ५।
 “तौ पितुर्नयनजेन वारिणा
 किञ्चिदुक्षितशिक्षणकायुभौ।
 धन्विनौ तन्वमिन्वगच्छतां
 पौरुषश्रितमागतोरथौ ॥”)
 मयूरपुच्छे, स्त्री च ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
 शिक्षणिकः, पुं, (शिक्षणोऽव कायति शब्दायते
 इति। के + कः। यदा, शिक्षणोऽस्यास्तीति।
 शिक्षण + क्तृ।) कुकुटः। इति हेमचन्द्रः ॥

शिवरा

शिव

शिव

शिवशक्तिः, स्त्री, शिखा। यथा,—

“तूडा केशी केशपाशी शिखा शिवशक्तिः
समाः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

शिवशक्तिः, स्त्री, (शिखण्डशब्दा अस्त्यस्या इति।
इति। डीप्।) यूथिका। गुञ्जा। इति मेदिनी ॥
इपदराजकन्या। (यथा, महाभारते। ५। १६। २।
“कन्या शिवशक्तिः जाता पुरुषो वै निवे-
दितः ॥”)

सा यन्मन्त्रं पुंस्त्वग्रहणेन पुरुषो भूत्वा शिव-
शक्तिं नाम्ना ख्यातः। एतद्विवरणं महा-
भारते। ५। १६। अथाथमारभ्य विशेषतो
द्रष्टव्यम् ॥ मयूरी। शिवशक्ति-शब्दात् स्त्री।
इपप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (विजिताश्वराजस्त्री।
यथा, भागवते। ४। २४। ३।
“अपत्यत्रयमाधत्त शिवशक्तिः सुसम्मतम् ॥”
शिवशक्तिविशिष्टा। यथा, महाभारते। ४।
१५। १।

“सा प्राद्वत् काञ्चनमाख्याधारिणी
ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी।
सुदक्षिणा वैदिविलसमध्या
सा पद्मपद्माभिभा शिवशक्तिः ॥”)

शिवशक्तिः, [न] पुं, मयूरपुच्छः। गाङ्गेयारिः। स
तु इपदराजपुत्रः। (अस्य जन्मादिविवरणं
महाभारते। ५। १६। अथाथे द्रष्टव्यम् ॥)
मयूरः। इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः। १। ३६।
“वड्जसंवादिनीः केशा द्विधाभिभाः शिव-
शक्तिभिः ॥”)
कुक्कुटः। बाणः। इति हेमचन्द्रः ॥ गुञ्जा।
स्वर्णयूथिका। इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः।
यथा। शिवशक्तिः बहुशो वृषेति तस्य सङ्ग-
नामस्तोत्रम् ॥ (शिवः। यथा, महाभारते।
१५। १७। ३१।

“जटो चर्मो शिवशक्तिः च सन्नाङ्गः सर्व-
भावनः ॥”)

शिवरं, स्त्री, (शिखास्यास्तीति। “पुच्छ-
कटजितः” ४। २। ८०। अस्मादित्वात् रुः
ङ्खञ्च।) पञ्चताम्यम्। तत्पण्यायः। कूटम् २
शङ्खम् १। इत्यमरः ॥ शैलाग्रदेशकम् ४।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते।
१। १६। २८।

“विदारयन् गिरिशिखराणि पक्षिभिः ॥”)

शिवरः, पुं स्त्री, (शिखास्त्यस्येति। शिखा + रः।
ङ्खञ्च।) वृत्तायम्। तत्पण्यायः। शिरः २
अयम् ३। इत्यमरः ॥ शिरम् ४। इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्राग्यम् ५। इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चतशङ्खम्। पुलकः। कच्छः। पञ्चदण्डिम-
वीजाममणिक्वम्। सकलायम्। इति मेदिनी ॥
कोटिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिवरवासिनी, स्त्री, (शिवरे वसतीति। वस +
णिनिः। डीप्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शिवरा, स्त्री, स्त्री। इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिवरिणी, स्त्री, रसाला। वृत्तमेदः। नारी-
रत्नम्। मलिका। रोमावली। इति मेदिनी ॥
वृत्तमेदो यथा,—

“रसे रत्नेश्चिन्ता य-म-न-स भला गः शिव-
रिणी।
करादस्य भये ननु शिवरिणी दृश्यति शिशो-
र्विलोनाः स्मः सत्यं नियतमवधेयं तदखिलैः।
इति त्रयज्ञोपायुचितनिष्ठनालापजनितं
स्मितं विभ्रन् देवो जगद्वतु गोवर्धनधरः ॥”

इति छन्दोमञ्जर्याम् २ स्तवकः ॥
नवमालिका। द्वाचाविशेषः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ स्त्री। इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिवरी, [न] पुं, (शिवरोऽस्यास्तीति। शिवर +
रनिः।) पञ्चतः। (यथा, गीतायाम्। १०।
२३।

“वस्त्रनां पावकश्चासि मेरुः शिवरिणाम-
हम् ॥”)

वृत्तः। अपामार्गः। इति मेदिनी ॥ कोटः।
कोथष्टिः। इति हेमचन्द्रः ॥ वन्दाकः। कर्कट-
ग्रहणी। कुन्दकः। यावनालः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कोटविशिष्टे, त्रि। यथा, महा-
भारते। १। ७४। ४।

“दन्तैः शुक्लैः शिवरिभिः सिंहसंहननो-
महान् ॥”)

शिवलोहितः, पुं, वृत्तविशेषः। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुक्कुटमुडा इति भाषा ॥

शिखा, स्त्री, (शी + “शीडो ह्रस्वश्च।” उणा०
५। २४। इति खः ह्रस्वो गुणाभावश्च। स्त्रियां
टाप्।) अमिज्जाला। तत्पण्यायः। ज्वालः २
कीलः ३ अर्चिः ४ जैतिः ५ शिखा ६। इत्य-
मरः ॥ (यथा, माघे। १। २०।

“विदितुं वाङ्मयजातवेदसः

शिखाभिराश्रित इवात्मसंनिधिः ॥”)

पिण्डितशिखाम्नेः शुभसूचकत्वं यथा, वायु-
पुराणे।

“अर्धेष्टान् पिण्डितशिखः सर्पिकाञ्चनसन्निभः।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वङ्गः स्यात् कार्य-
सिद्धये ॥”

अग्नेरशुभलक्षणं यथा। ब्रह्मपुराणे।

“अल्पे कृजे सम्फलं वामाधत्तं भयानके।
आर्द्रकाष्ठे सस्यमे पुत्कारवति पावके ॥

ज्वालाश्चिधे सुदुग्धे तथा लिङ्गति मेदिनीम्।
आहुतीर्जुहुयात् यथ तस्य नाशो भवेत्

ध्रुवम् ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥”

शिरमभ्यस्यकेशः। तत्पण्यायः। चूडा २ केश-
पाशी ३। इत्यमरः ॥ कुटिका ४ जूटिका ५।
इति शब्दरत्नावली ॥ केशी ६ शिवशक्तिः ७।
इति हेमचन्द्रः ॥ * गायत्र्या शिखावन्धनं
यथा,—

“गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः।
कुटिकाञ्च ततो बद्धा ततः कर्म्म समारभेत् ॥”

यूदस्य शिखावन्धनं मन्यते यथा,—

“ब्रह्मवाकीसहस्राणि शिववागी शतानि च।
विष्णोर्नामसहस्रेण शिखावन्धं करोम्यहम् ॥” *
शिखामोचनमन्यते यथा,—
“गच्छन्तु सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
तिष्ठन्तु चाक्षला लक्ष्मीः शिखासुक्तं करोम्य-
हम् ॥” * ॥

शिखावन्धनानन्तरमाचमनं यथा,—

“निवृत्तशिख आसीनो द्विज आचमनं चरेत्।
लवोपवीतं सयेऽंशे बाह्यान्कायसंयतः ॥” * ॥
सुक्तशिखस्याचमने दोषो यथा,—
“शिरः प्राट्य कथं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा।
अल्लत्वा पादयोः शौचं आत्मानोऽप्यशुचि-
भवेत् ॥”

इति आह्निकतत्त्वम् ॥ * ॥

शिखा। वह्निचूडा। (यथा, महाभारते।
१२। २८२। ५३।

“रन्त्यागतमथाश्वानां शिखोद्देश्य वह्निगाम् ॥”)
लाङ्गलिकी। अग्रमात्रम्। (यथा, भागवते।
३। १३। ४४।

“सटाशिखोद्भूतशिखाम्बुविन्दभिः ॥”)
चङ्गामात्रम्। प्रपदम्। इति मेदिनी ॥ प्रधा-
गम्। शिफा। छणिः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कयासरिखागरे। २१। ८५।

“स्फुरद्भस्मशिखाजालं धात्रा मोहतभीप-
हम् ॥”)

सरज्वरः। इति शब्दरत्नावली ॥
शिखाकन्दं, स्त्री, (शिखायुक्तः कन्दो यस्य।)
यज्ञनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखाकः, पुं, काकपत्रः। इति हेमचन्द्रः ॥
शिखातरुः, पुं, (शिखायाः दीपशिखायास्तु-
रिव।) दीपवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिल-
सुज इति भाषा ॥

शिखाधरः, पुं, (शिखाया धरः।) मयूरः। इति
शब्दमाला ॥ मञ्जुषोः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

शिखाधारः, पुं, (शिखां धरतीति। धृ + अण्।)
मयूरः। इति शब्दरत्नावली ॥

शिखास्रलं, स्त्री, (शिखायुक्तं स्रलं यस्य।) यज्ञ-
नम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखाजः, पुं, मयूरशिखा। इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखावती, स्त्री, (शिखा विद्यतेऽस्याः। शिखा +
मतुप्। मस्य वः। स्त्रियां डीप्।) स्त्री। इति
शब्दचन्द्रिका ॥

शिखावरः, पुं, (शिखा विद्यते अस्य। शिखा +
“हन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥” ५। २। १३३।
इति वल्च। रस्य लत्वम्।) पनसवृक्षः। इति
शब्दमाला ॥

शिखावलः, पुं, (शिखा विद्यतेऽस्य। शिखा +
“हन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥” ५। २। १३३।
इति वल्च।) मयूरः। इत्यमरः ॥ (शिखावल-
नगरम्। शिखावला शूणा। इति काशिका ॥)

शिखी

शिखावला, स्त्री, (शिखा + वलच् । टाप् ।)
 मयूरशिखा । इति राजनिर्घण्टः ।
 शिखावान्, [न] पुं, (शिखा विद्यतेऽस्य । शिखा
 + मतप् । मस्य वः ।) अपि । चित्रकटुचः ।
 इत्यमरः । केतुयहः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शिखायुक्ते, त्रि । (यथा, मग्नौ । १ । ३८ श्लोके ।
 “केतवः शिखावन्ति ज्योतीषि ।” इति मेधा-
 तिथिकुल्लूकौ ।)
 शिखावृक्षः, पुं, (शिखाया वृक्षः इव । दीपवृक्षः ।
 इति शिखातरुशब्ददर्शनात् ॥
 शिखावृद्धिः, स्त्री, (शिखिवृद्धिर्यस्याः ।) कायिका
 वृद्धिः । प्रात्यक्षिकदेयलाभः । इति स्मृतिः ॥ *
 शिखिकण्ठं, स्त्री, (शिखिनो मयूरस्य कण्ठ इव
 आकृतितर्यस्य ।) तुल्यम् । इति रत्नमाला ॥
 शिखिग्रीवं, स्त्री, (शिखिनः ग्रीवेव आकृतितर्यस्य ।)
 तुल्यम् । इत्यमरः ॥
 शिखिध्वजः, पुं, (शिखिनो वज्रध्वज इव ।) धूमः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (शिखी मयूरो ध्वजो
 यस्य ।) कार्तिकेयः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शिखिनी, स्त्री, (शिखा विद्यतेऽस्याः । इतिः ।
 स्त्रियां ङीप् ।) मयूरशिखा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शिखिपुच्छं, स्त्री, (शिखिनः पुच्छम् ।) मयूर-
 पिच्छम् । यथा,—
 “शिखण्डोऽस्त्री पिच्छवर्धे शिखिपुच्छशिख-
 ण्डके ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शिखिप्रियः, पुं, (शिखिनः प्रियः ।) लघुवदरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिखिमण्डलः, पुं, वरुणवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 शिखिमोदा, स्त्री, (शिखिनं मोदयतीति । सुट् +
 णिच् + अच् । टाप् ।) अजमोदा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 शिखियुपः, पुं, श्रीकारी नृगः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शिखिवर्द्धकः, पुं, (शिखिनं जठराग्निं वर्द्धयतीति ।
 वृध् + ण्वल् ।) कुशाब्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शिखिवाहनः, पुं, (शिखी वाहनं यस्य ।) कार्ति-
 केयः । इत्यमरः ॥
 शिखिव्रतं, स्त्री, (शिखिनो व्रतम् ।) व्रतविशेषः ।
 यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।
 “वक्ष्ये प्रतिपदादीनि व्रतानि यास्यस्यताम् ।
 प्रतिपदेकभक्ताशी समामि कपिलाप्रदः ।
 वैश्वानरपदं याति शिखिव्रतमिदं स्मृतम् ॥”
 इति मातङ्गि २२६ अध्यायः ॥
 शिखी, [न] पुं, (शिखास्यास्तीति । शिखा +
 “नीक्षादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इतिः ।)
 मयूरः । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ३ । २८ ।
 “शिखिपञ्चभिः सज्जितं न करोति द्वाद-
 शाब्दानि ॥”)

शिङ्गाणं

अपि । (यथा, महाभारते । ४ । ५१ । ६ ।
 “खड्गौ च धनौ च विभाति पार्थः
 शिखौ वनः सुगभिरिवाप्यसिक्तः ॥”)
 चित्रकटुचः । इत्यमरः । वलीवदं । शरः ।
 केतुयहः । इमः । कुक्कुटः । इति मेदिनी ।
 घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ अजलोमा । इति
 रत्नमाला । सितारः । मेधिका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पर्वतः । ब्राह्मणः । दीपः । इति
 केचित् ॥ शिखायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥
 शिङ्गः, पुं, (श्रेते स्वल्पेपि वायौ । श्रो + “अच्-
 द्यश्च ।” उणा० ४ । १०२ । इति यः । इत्यो गुमा-
 गमश्च ।) शाकम् । इत्यमरः । वृक्षविशेषः ।
 शङ्गना इति भाषा । तत्पर्यायः । हरित-
 शाकः २ शाकपत्रः ३ सुपत्रकः ४ उपदंशः ५
 चमादंशः ६ कोमलपत्रकः ७ बहुमूलः ८
 दंशमूलः ९ तीक्ष्णमूलः १० । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
 वातकफसुखजाघ्रघ्नदोषहरत्वम् । दीपनत्वम् ।
 रुच्यत्वम् । तस्य पत्रशाकगुणाः । रुच्यत्वम् ।
 वातकफज्वमिनाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । पाचनत्वम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “शोभाञ्जनो नीलशिङ्गस्तीक्ष्णगन्धो जनप्रियः ।
 सुखमोदः क्षणशिशुश्चक्षुषो वचिराञ्जनः ॥
 शोभाञ्जनस्तीक्ष्णकटुः स्वादूष्णः पिच्छिलक्षया ।
 जन्तुवातार्तिशूलघ्नश्चक्षुषो रोचनः परः ॥ * ॥
 श्वेतशिङ्गः सुतीक्ष्णः स्यान्मृदुः सितार्द्रयः ।
 सन्मूलः श्वेतमरिचो रोचनो मधुशिशुकः ॥
 श्वेतशिङ्गः कटुस्तीक्ष्णः शोफानिलनिजन्तनः ।
 अद्रव्यथाहरो रथो दीपनो मुखजाघ्रघ्नः ॥ * ॥
 रक्तको रक्तशिङ्गः स्यान्मधुरो बहुलच्छदः ।
 सुगन्धः केशरी सिंहो नृगारिश्च प्रकी-
 र्णितः ॥
 रक्तशिङ्गमहावीर्यो मधुरश्च रसायनः ।
 शोफाभानसमीरार्तिपित्तक्षेमापसारकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (बाणप्रस्थात्रमिणां तद्वक्ष्यन्निषेधो यथा मग्नौ ।
 ६ । १४ ।
 “वर्णयेन्मधुमांसश्च भौमानि कवकानि च ।
 भूस्तृणं शिशुकश्चैव श्लेष्मातकफज्वलाणि च ॥”
 “शिशुकं वाङ्गीकेषु प्रसिद्धं शाकम् ।” इति
 मेधातिथिकुल्लूकौ ।)
 शिङ्गजं, स्त्री, (शिङ्गोर्जायते इति । जन + ङः ।)
 शोभाञ्जनबीजम् । तत्पर्यायः । श्वेतमरिचमृ ।
 इत्यमरः । शिशुभवे, त्रि ॥
 शिशुबीजं, स्त्री, (शिङ्गोर्बीजम् ।) शोभाञ्जन-
 बीजम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शिङ्ग, इ आग्राणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, शिङ्गते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 शिङ्गाणं, स्त्री, (शिङ्ग + आणकः । पृषोदरादित्वात्
 कणोपः । इत्युणादित्वात् । उज्ज्वलत्वात् । १५८१ ।)

शितं

काचपत्रम् । लोहमलम् । नाविकामलम् ।
 इति मेदिनी ॥ शिक्नि इति भाषा ॥
 शिङ्गाणकः, पुं, (शिङ्गते इति । शिङ्ग + “आणको
 लघुश्लिष्टिर्घाणभ्यः ।” उणा० ३ । ८३ । इति
 आणकः ।) श्लेष्मा । इत्युणादिकोषः ॥
 शिङ्गाणकः, पुं स्त्री, (शिङ्ग + आणकः ।) नाविका-
 मलम् । इत्युणादिकोषः ॥
 शिङ्गितं, त्रि, (शिङ्ग + क्तः ।) घातम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 शिङ्ग, इ ल कि ड अस्फुटध्वनौ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भा०-अदा० च-आत्म०-
 अक०-सेट् ।) अस्फुटध्वनिरिव भूषणकर्तृक
 यव । भूषणानाम् शिङ्गितमित्यमरान् । इ,
 शिङ्गाते । ल ड, शिङ्गते । कि ड, शिङ्गयते
 शिङ्गते मञ्जीरम् । तालेः शिङ्गदलयसुभगे-
 र्नामितः कान्तयाने इत्यत्र शिङ्गदिति गणकता-
 नित्यत्वादिति रमानायः । वस्तुस्तु शिङ्गते
 शिङ्गः पञ्चादिवादनं ततः शिङ्ग इवाचरतीति
 कौ शत्रुत्वम् । इति दुर्गादासः ॥
 शिङ्गा, स्त्री, (शिङ्गि अयत्तशब्दे + “गुरोश्च
 हलः ।” ३ । १ । १०३ । इत्यः । टाप् ।) भूषण-
 शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ धनुर्गुणः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 शिङ्गितं, स्त्री, (शिङ्ग + क्तः ।) भूषणध्वनिः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “नखानि विभुशङ्कया विरजिणी करेणावृणोत्
 ततः किशलयभमान् स्वयमयाचिपदूरतः ।
 ततो वलयशिङ्गितं भमरगुञ्जिताशङ्कया
 उच्चरितं कुङ्कुरध्वनिधिया ततो मूर्च्छिता ॥”
 इत्युद्भटः ।)
 शिङ्गिनी, स्त्री, (शिङ्गति आलस्यसुक्ता शब्दा-
 यते इति । शिङ्ग + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।)
 धनुर्गुणः । इत्यमरः ॥ नूपुरः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 शिङ्गी, [न] त्रि, भूषणशब्दविशेषः । शिङ्गा
 विद्यतेऽस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 शिङ्ग, अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
 पर०-सक०-सेट् ।) शेटति खलं लोकः । इति
 दुर्गादासः ॥
 शिङ्गाकी, स्त्री, खाद्यद्रव्यविशेषः । यथा,—
 “शिङ्गाकी राजिकायुक्तेः स्यान्मूलकद्वयेः ।
 सर्वपक्वरसैवोपि शालिपिष्टकसंयुतेः ।
 शिङ्गाकी रोचनी गुर्वो पित्तक्षेपकरी स्मृता ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शितं, त्रि, (श्रो तनूकरणे + क्तः । “शास्त्रोरन्ध-
 तरस्याम् ।” ७ । ४ । ४१ । इति इकारादेशः ।)
 दुर्ज्वलः । निशितः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 रघौ । ६ । ४२ ।
 “धारां शितां रामपरन्धस्य
 सम्भावयत्युत्पलपञ्चसाराम् ॥”)
 शिशः । इति विश्वः ॥ (पुं, विश्वामित्रगोत्रीय
 ऋषिः । यथा, महाभारते । १३ । ४ । ५३ ।)

श्रिथिलं

“आङ्गिको नेकहक् चैव श्रिजायूपः श्रितः
शुचिः ॥”)
श्रितहः, स्त्री, श्रतहुनदी । इत्यमरः ॥ श्रतलज्
इति स्थाता ॥ चौरमोरटः । इति रत्नमाला ॥
श्रितमूकः, पुं, (श्रितं निश्रितं मूकं यस्य ।)
यवः । इत्यमरः ॥ दन्तादिरित्येके इति भरतः ॥
गोधूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
श्रितिः, चि, (श्रतिः सौचो घातुः + “क्रमि-
तमिश्रतिसम्भामत इह ॥” उणा० ४ । १२१ ।
इति इन् । कृच कित् । अत इकारश्च ।)
शुलः । कण्ठः । (यथा, माघे । १५ । ४८ ।
“श्रितितारकानुमितताम्ब-
नयनमरुणीकृतं क्रुधा ॥”)
भूर्जवृक्षे, पुं । इति मेदिनी । यथा च ।
“श्रितिलिखु सिते कण्ठे भूर्जे सारं पित्तं च द्वयोः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
श्रितिकण्ठः, पुं, (श्रितिः कण्ठे यस्य ।) शिवः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । ३ । १२ ।
“यासां वज्रहिः श्रितिकण्ठः । मण्डितं
नभो विमानैः कलहंसपाण्डुभिः ॥”)
दाह्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ६० । ६ ।
“यदासु तान् विदुर्दन्ते वयांसि
तथा यथाः श्रितिकण्ठाः पतङ्गाः ॥”)
श्रितिचारः, पुं, शाकविशेषः । यथा,—
“श्रितिचारः स्तनपुच्छो वितनं सुनिधसकम् ॥”
इति जटाधरः ॥
श्रितिच्छदः, पुं, (श्रिती छदौ यस्य ।) हंसः । इति
शब्दरत्नावली ॥
श्रितिपञ्चः, पुं, (श्रिती शुक्लौ पञ्चौ यस्य ।)
हंसः । इति शब्दरत्नावली ॥
श्रितिसारकः, पुं, (श्रितिः सारो यस्य ।) तिङ्-
वृत्तः । इत्यमरः ॥
श्रिथिलं, चि, (अथ + “अजिरशिशिरश्रिथि-
लेति ॥” उणा० १ । ५४ । इति किरच्-
प्रत्ययेन साधुः ।) अथः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भागवते । ४ । २८ । १५ ।
“श्रिथिलावयवो यच्च गन्धर्वैर्हृतपौरुषः ॥”)
श्रिथिलं, स्त्री, (अथ + किरच् ।) मन्दबन्धनम् ।
मन्थरत्वम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
संयोगविशेषः । यथा,—
“प्रचयः श्रिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्मते ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
“प्रचय इति मूले श्रिथिलाख्य इति किञ्चिदव-
यवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगिनि महत्त्ववति
अवयवे वर्तमानः संयोगः प्रचय इत्येके । अत्र
महत्त्वपदं न दयं परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वे-
ऽपि न चतिरित्यन्वे । भूयोऽवयवावच्छेदेनाव-
यवान्तरसंयोगिन्यवयवे वर्तमानः ० संयोगः
प्रचयः तेन परमाणुसंयोगो ह्यणुकसंयोगो वा
न प्रचय इत्यपरे ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली-
टीकादिनकरी ॥

७३

श्रिफा

श्रिनिः, पुं, चत्त्रियभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ४ । ३० ।
“अक्रूरः कृतकर्मा च सत्यकच श्रिनेः सुतः ॥”)
श्रिनेर्नप्ता, [ऋ] पुं, सात्यकिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
श्रिपविष्टः, पुं, श्रिपविष्टः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
श्रिपिः, पुं, रश्मिः । यथा,—
“श्रित्यान् श्रयनयोगाच्च श्रिपिवारि प्रचक्षते ।
तत्पानादक्षणाच्चैव श्रिपयो रश्मयो मताः ।
तेषु प्रवेशान् विन्विशः श्रिपिविष्ट इहोच्यते ॥”
इति यासवचनम् ॥
श्रिपिविष्टः, पुं, खलतिः । दुष्कर्मा । महेन्द्रः ।
इत्यमरः ॥ कुहो । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
अस्य रूपान्तरम् । श्रिपविष्टः । श्रिपिविष्टः ।
इत्यमरटीका । विष्णुः । यथा,—
“नेकरूपो वृहस्पः श्रिपिविष्टः प्रकाशनः ॥”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रं रमानाथश्च ॥
(पशुपविष्टे, चि । यथा, भागवते । ४ । १३ । ३५ ।
“पुरोडाशं निरवपन् श्रिपिविष्टाच्च विष्णवे ॥”
“श्रिपिषु पशुषु यज्ञरूपेण प्रविष्टाय । तथाच
श्रुतिः यज्ञो वे विष्णुः पशवः श्रिपिः यज्ञ एव
पशुषु प्रतिनिष्ठनीति ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥)
श्रिप्रः, पुं, सरोवरविशेषः । यथा,—
“एवं विवाह्य विधिवन् सौवर्गं मानसाचले ।
अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु भोदमाप तथा सह ॥
तत्र यन् पतितं तीर्थं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावभृतायां श्रान्त्यर्थं वसुधाकृतम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदीरितम् ।
तत्तीर्थं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥
हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याश्च पृथक् पृथक् ।
तत्तीर्थं पतितं श्रिप्रे देवभोग्ये सरोवरे ।
तेन श्रिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता
चतिम् ॥”
इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥
श्रिप्रा, स्त्री, नदीविशेषः । यथा,—
“ततो हिमवतः प्रस्थे प्रतीच्यां तत्पूरस्य च ।
श्रिप्रं नाम सरः पूर्णं दृष्टुं दृष्ट्वा दयः ॥
तत्र हस्त्यानामासाद्य ब्रह्मशूरादयः सुराः ।
उपविष्टा यथान्यायं पुरस्कृत्य महेन्द्रम् ॥
तं श्रिप्रसंज्ञकासारं मनोज्ञं सर्वदेहिनाम् ।
श्रीतामलजलं सर्वैर्गङ्गेर्मनससस्मितम् ॥
दृष्ट्वा चण्डं हरस्तस्मिन् सौख्यकोऽभूदवेक्षणे ।
श्रिप्रां नाम नदीं तस्मान्नःस्ततां दक्षिणोदधिम् ।
गच्छन्तीश्च ददर्शासौ पावयन्तीं जगज्जनान् ॥”
इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥
(हनुः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६५ । १० ।
“उत्तिष्ठमोजसा सह पीत्वा श्रिप्रे अवैपयः ॥”
“श्रिप्रे हनू ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
श्रिफः, पुं, श्रिफा । इत्यमरटीकायां विद्याविनोदः ॥
श्रिफा, स्त्री, वृक्षाणां जटाकारमूलम् । श्रिकङ्
इति स्थातम् । तत्पर्यायः । जटा २ । इत्य-

श्रिरः

मरः ॥ मूलम् ३ । इति जटाधरः ॥ नदी
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।
“इते ते स्यातां प्रवणे श्रिफायाः ॥”
“श्रिफायाः श्रिफा नाम नदी तस्याः ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥) मांसिका । माता । इति
मेदिनी ॥ श्रतपुण्या । हरिद्रा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पद्मकन्दः । इति सुकुटपुत्रस्वामी ॥
(लता । इति मेधातिथिः । यथा, मार्क । ६ ।
२३० ।
“श्रिफाविदलरञ्ज्याद्वैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥”)
श्रिफाकः, पुं, (श्रिफा इव । कन् ।) पद्ममूलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
श्रिफाकन्दः, पुं, (श्रिफायुक्तः कन्दो यस्य ।) पद्म-
मूलम् । तत्पर्यायः । करहाटः २ । इत्यमरः ॥
श्रिफाकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मकन्दः
४ कर्कटः ५ । इति जटाधरः ॥ श्रिफा ६ कन्दः
७ । इति सुकुटपुत्रस्वामी ॥
श्रिफाधरः, पुं, (श्रिफाया धरः ।) शाखा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
श्रिफारुहः, पुं, (श्रिफाया रोहतीति । रुह +
कः ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रिन्द्री, स्त्री, क्षुपविशेषः । चाङ्गोनि इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । मतिदा २ वल्गा ३
पङ्कजहारिणी ४ द्रव्यको ५ वातघ्नी ६ गुण्ड-
पुष्पी ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातघ्नमूलनाशित्वम् । रसायने युक्ता चेत्
देहद्राघाकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रिम्बः, पुं, चक्रमर्दकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
श्रिम्बा, स्त्री, (श्रिम्ब + टाप् ।) कलयादित्वम् ।
सुंटी इति हिमूडा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । समी २ । इत्यमरः ॥ सिम्बा ३
सिम्बो ४ श्रिम्बी ५ श्रिम्बिका ६ श्रिम्बी ७
सिम्बिका ८ श्रिम्बिः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
श्रिमिः १० । इति हेमचन्द्रः ॥
श्रिम्बिः, स्त्री, श्रिम्बा । इति हेमचन्द्रः ॥ एरका ।
इति भावप्रकाशः ॥
श्रिम्बिकः, पुं, कण्यसुत्रः । यथा,—
“कण्यं प्रवरवासन्तहरिमन्यजश्रिम्बिकाः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
श्रिम्बिका, स्त्री, (श्रिम्बि + कन् । टाप् ।) श्रिम्बा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
श्रिम्बिपर्णिका, स्त्री, (श्रिम्बिपर्णी + स्वार्थे कन् ।)
सुत्रपर्णी । इति रत्नमाला ॥
श्रिम्बिपर्णी, स्त्री, (श्रिम्बेः पर्णमिव पर्णमस्याः ।
डोम् ।) सुत्रपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
श्रिम्बो, स्त्री, (श्रिम्बि + पक्षे डोप् ।) श्रिम्बा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । १ । १११ ।
“सुज्जाने कच्छगुच्छाणां श्रिम्बीरमुजलोचने ॥”)
सुत्रपर्णी । कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रिरः, पुं, पिप्पलीमूलम् । इति मेदिनी । मस्त-
कम् । इति जटाधरः ॥ (यथा,—

शिरः

“पिङ्गं दद्यात् गयाशिरः ।” इति वायुपुराणम् ।
 “शिरो वाटी शिरोरन्तो रजोवाटी रजस्तथा ।”
 इति कौशान्तरम् ।” ग्रन्था । अजगरः । इति
 संक्षिप्तसारोणादितः ।
 शिरः, [सु] लो, (शि + “अयतेः खाङ्गे शिरः
 क्तिच् ।” उणा० १४ । १६३ । असुन् । सच कित् ।
 धातोः शिरादेशश्च ।) शिखरम् । (यथा,
 महाभारते । ४ । ०३ । २ ।
 “यथा वज्रस्य वै दीर्घं पर्वतस्य महच्छिरः ।”)
 मस्तकम् । इत्यमरः । (यथा, लक्ष्मीचरित्रे ।
 “शिरः सपुष्पं चरन्तौ सुपूजितौ ।”)
 तच्च मासमात्रेण भवति । इति सुखबोधः ।
 तन्नोन्ननाशकौषधम् । यथा,—
 “शिरोरोगहरं लेपात् गुग्गुलुं सकाञ्जिकम् ।”
 इति गारुड १०० अध्यायः ।
 प्रधानम् । (यथा, भागवते । ५ । १४ । ४५ ।
 “योगाय सांख्यशिरसे प्रसूतीश्वराय ।”)
 मेवायम् । इति मेदिनी ।
 शिरःकपालौ, [नृ] पुं, (शिरःकपालोऽस्यास्तीति ।
 इति ।) नरमस्तककपालधारी सन्नाथी । इति
 केचित् ।
 शिरःफलः, पुं, (शिरस्तुल्यं फलं यस्य ।) नारि-
 केलः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 शिरःमूलं, लो, (शिरसः मूलम् ।) मस्तक-
 वेदनारोगः । (यथा, कथासरित्सागरे । १३ ।
 १५५ ।
 “प्रातः सोऽपि शिरःमूलवपुःपदेशेन वेदनम् ।
 कृत्वा प्रच्छाद्यामास कलाटतटमङ्कितम् ।”)
 तस्यौषधं यथा,—
 “श्वेतापराजितामूलं पिप्पलीमुष्णिसंयुतम् ।
 परिपिष्टं शिरोलेपात् शिरःमूलविनाशनम् ।”
 इति गारुड १०० अध्यायः ।
 शिरःकः, पुं, (शिरास्त्रायते इति । जन + कः ।)
 केशः । इति शब्दरत्नावली ।
 शिरसिजः, पुं, (शिरसि जायते इति । जन +
 डः ।) केशः । इति जटाधरः । (यथा,
 माघे । ७ । ६२ ।
 “अथशिरसिजपाशपातभारा-
 दिव नितरां नतिमद्भिर्संभगैः ।”)
 शिरसिबद्धः, पुं, (शिरशि रोहतीति । बद्ध +
 कः ।) केशः । इति शब्दरत्नावली ।
 शिरस्कं, लो, शिरस्त्राणम् । इति हेमचन्द्रः ।
 शिरःसम्बन्धिनि, त्रि ।
 शिरस्कं, लो, (शिरस्त्रायते इति । ज्ञे + कः ।)
 शिरोरन्तश्चस्त्राहः । टोप् इति स्त्रातः । इत्य-
 मरभरतौ । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४७ ।
 “वज्रमनु मध्येऽश्ववाराणां वृत्त्यववायवाजिना ।
 वज्रगाङ्गेनोदहृत्स्वं शिरस्कं वामपाणिना ।”)
 शिरस्त्राणं, लो, (शिरस्त्रायते अनेन । ज्ञे +
 क्त्वाट् ।) शिरोरन्तश्चस्त्राहः । खोपका इति
 टोप् इति च भाषा । तत्पर्यायः । शीर्षणम् २
 शीषिकम् ३ शिरस्कम् ४ । इति हेमचन्द्रः ।

७४ शिरीषः

शिरस्कम् ५ । इत्यमरः । (यथा, रघौ ।
 ४ । ६४ ।
 “अपनीतशिरस्त्राणाः शिवास्तं शरणं ययुः ।”)
 शिरस्यः, पुं, (शिरस् + “शाखादिभ्यो यत् ।”
 ५ । ३ । १०३ । इति यत् ।) विशदकचः ।
 तत्पर्यायः । शीर्षण्यः २ । इत्यमरः । इति स्त्रतः
 क्षानादिना वा निर्मेले अन्वोन्वाचंष्टुक्ते केशे ।
 इति भरतः ।
 शिरा, स्त्री, धमनिः । इति मेदिनी । शिर इति
 भाषा । अस्याः पर्यायादिकं नाङ्गीशब्दे द्रष्ट-
 यम् ।
 शिरापत्रः, पुं, (शिरायुक्तं पत्रं यस्य ।) हिमाल-
 टचः । इति राजनिर्घण्टः । कपित्थः । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 शिरालं, लो, (शिराः सन्ति अस्याः । “प्राणि-
 स्त्रादातो लज्जन्तरस्याम् ।” ५ । २ । ६६ ।
 इति लच् ।) कर्मेरङ्गम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका । (शिरायुक्ते, त्रि । यथा, भट्टौ ।
 २ । ३० ।
 “आपिङ्गुचोर्हशिरस्यबालैः
 शिरालजङ्गैर्गिरिजुटदग्नेः ।”)
 शिरालकः, पुं, (शिराल इव । कन् ।) अस्थिभङ्ग-
 टचः । इति शब्दचन्द्रिका । हाडभाङ्गा इति
 भाषा ।
 शिरावृत्तं, लो, सीसकम् । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 शिरिः, पुं, (श्रवणात्तनेन + “कृगृष्टृपृकुटिभिर्दिहि-
 दिभ्यश्च ।” उणा० ४ । १४२ । इति इः । स च
 कित् ।) खड्गः । शिरः । हिंस्रः । इत्युणादि-
 कोषः । शूलभः । इति सिद्धान्तकौमुदासुखादि-
 टितः ।
 शिरीषः, पुं, (श्रवणाति भटिति न्यायतीति । श्रु +
 “श्रृष्टृभ्यां क्तिच् ।” उणा० ४ । २७ । इति
 ईषन् सच कित् ।) खनामस्यातटचः । (यथा,
 कुमारः । ५ । ४ ।
 “पदं सहेत भमरस्य पेलवं
 शिरीषपुष्पं न पुनः पतजिह्वः ।”)
 तत्पर्यायः । कपीतनः २ भक्षिलः ३ । इत्य-
 मरः । भक्षिरः ४ भक्षीरः ५ भक्षीलः ६ ।
 इति तट्टीका । नटपुष्पः ७ शुक्रतरुः ८ विष-
 नाशनः ९ । इति राजमाना । शीतपुष्पः १०
 भक्षिकः ११ खगपुष्पकः १२ शुक्रैष्टः १३ वृष्ट-
 पुष्पः १४ विषहन्ता १५ सुपुष्पकः १६ उदा-
 नकः १७ शुक्रतरुः १८ कोमशपुष्पकः १९
 कपीतकः २० कलिङ्गः २१ श्यामलः २२
 शङ्खनीफलः २३ मधुपुष्पः २४ टुप्तपुष्पः २५ ।
 पुस्तकान्तरे शिखिनीफलः २६ भक्षी २७ प्रवगः
 २८ शुक्रपुष्पः २९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 शीतत्वम् । विषवातपामासकुष्ठकृत्तिलगदोष-
 नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।
 “शिरीषो भक्षिलो भक्षी भक्षीरश्च कपीतनः ।
 शुक्रपुष्पः शुक्रतरुर्मधुपुष्पः शुक्रप्रियः ।

शिरीषः

शिरीषो मधुरोऽदुःखस्तिस्रश्च तुवरो लघुः ।
 दोषशोथविषर्पणः काशप्रणविषापहः ।”
 इति भावप्रकाशः । * * *
 कण्टकशिरीषस्य पर्यायः ।
 “कटभो किञ्चिद्दीप्तेता महाश्वेता च रोहिणी ।”
 इति राजमाना । * * *
 अस्य गुणाः ।
 “शिरीषो विषवोसर्पस्त्रिद्विगदोषशोथजित् ।”
 इति राजवल्लभः ।
 शिरीषपत्रिका, स्त्री, (शिरीषस्य पत्रमिव पत्र-
 मस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।)
 श्वेतकिञ्चिद्दीप्तेता । इति राजनिर्घण्टः ।
 शिरीषद्वं, लो, (शिरसो द्वयम् ।) अङ्गालिको-
 परिद्वयम् । तत्पर्यायः । चन्द्रशाला २ । इति
 हेमचन्द्रः ।
 शिरीषीव, लो, शिरस्य ग्रीवा च द्वयोः समा-
 हारः । यथा । इन्द्रेकत्वं अययोभावश्च लोवे
 स्यात् इन्दस्य समासस्य एकत्वं समाहारइन्द
 इत्यर्थः । यथा, वाक्यचं श्रीमन् पाणिपदं
 शिरीषीवम् । इति लोवीलङ्गसंग्रहटीकायां
 भरतः ।
 शिरीषरा, स्त्री, (शिरसो घरा ।) ग्रीवा । इति
 हेमचन्द्रः । (यथा, भागवते । ३ । १७ । १० ।
 “सङ्गीतवदोदनवदुन्नमस्य शिरीषराम् ।
 यतुचन् विविधा वाचो यामसिंहास्तनस्ततः ।”
 लोवीलङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । ३ ।
 १३ । ३७ ।
 “दीक्षाशुल्लभोपसदः शिरीषरम् ।”)
 शिरीषः, स्त्री, (शिरो धीयते अयथा । धा +
 “कर्मण्यधिकरण्ये च ।” ३ । ३ । ६३ । इति क्तिच् ।)
 ग्रीवा । इत्यमरः ।
 शिरोमणिः, पुं, लो, (शिरसो मणिः ।) मस्तक-
 धार्यरत्नम् । तत्पर्यायः । चूडामणिः २ शिरो-
 रत्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली । पङ्क्तिस्तस्य
 उपाधिविशेषश्च । (इत्योदहाहरणम् । यथा,—
 “यस्य सांसारिकी चिन्ता चिन्ता चिन्तामयेः
 कुतः ।
 तथैव हि शिरः कल्पः क शिरोमणिधारकम् ।”
 इत्युद्भटः ।)
 शिरोमर्मा, [नृ] पुं, (शिर एव मर्म जीवाधानं
 यस्य ।) मूकरः । इति हेमचन्द्रः ।
 शिरोरत्नं, लो, (शिरसो रत्नम् ।) शिरोमणिः ।
 इत्यमरः ।
 शिरोरजा, स्त्री, (शिरशि रजतीति । रज +
 कः । टापि ।) सप्रपर्णद्वयः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । मस्तकरोमश्च ।
 शिरोरुट्, [ङ] पुं, (शिरसि रोहतीति । रुह +
 क्तिच् ।) केशः । इति शब्दरत्नावली ।
 शिरोरुहः, पुं, (शिरसि रोहतीति । रुह + कः ।)
 केशः । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ४ ।
 २८ । ४४ ।
 “चीरवावा व्रतक्षामा वैशीभूतशिरोरुहा ।”)

शिरोग

* शिरोगः, पु. (शिरसो रोगः ।) मस्तकपीडा ।

इया,—

अथ शिरोगाधिकारः । अत्र शिरोगस्य निदानं संख्यायाः ।

“शिरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।

सन्निपातेन रक्तेन च येन त्रिभिस्तथा ।

सूर्यावर्तननवातशंखकाहविभेदकाः ।

एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचक्षते ॥”

शिरोगा अत्र शिरोगः मूलरूपा रगभि-
धायते । वातपित्तकफैस्त्रिभिः । ननु वातपित्त-
कफैरित्युक्ते तन्नित्यबोधः । किमर्थं त्रिभि-
रिति पदम् । वातपित्तकफानां पृथक्कार-
णत्वबोधनार्थम् । तर्हि सर्वे एव शिरोगाः
सन्निपातसमुद्भावा इति कथम् । तदा वातादय
उत्पद्यन्ते पृथक्कारणानि बोद्धव्यानि । अथेव
रसादिचयेन ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।

“यस्यानिमित्तं शिरसो रजस

भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम्

बन्धोपतापैः प्रथमश्च यत्र

शिरोगितापः स समीरयेन ॥”

भवेदिति विशेषः । अनिमित्तं अतर्कितविप्र-
लङ्घनमितम् । निशि चातिमात्रं रात्रौ शीथेन
रोगाधिक्यात् । प्रतापः स्वेदनम् । शिरोगि-
तापः शिरःपीडा ॥ पौष्टिकमाह ।

“यस्योष्णमङ्गारचितं यथेव

भवेच्छिरो हृत्ति नाशनाशम् ।

शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च

शिरोगितापः स तु पित्तकोपात् ॥”

हृत्तत्तीव्रावत्तात् ॥ श्लेष्मिकमाह ।

“शिरोगिभवेद्यस्य कफोपदिग्धं

गुरु प्रतिष्ठममथो हिमश्च ।

सुनाशनावावदनश्च यस्य

शिरोगितापः स कफप्रकोपात् ॥”

कफोपदिग्धं अन्तःकफजितम् । प्रतिष्ठं कृत्वा-
शिरम् ॥ सांनिपातिकमाह ।

“शिरोगितापे चित्तप्रवृत्ते

सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ॥”

रक्तजमाह ।

“रक्ताक्तिकः पित्तसमानलिङ्ग-

स्यार्शसहस्रं शिरसो भवेत् ॥”

पौष्टिकादुभेदकलिङ्गमाह । शिरःस्यार्शसहस्र-
मिति ॥ चयजमाह ।

“वसावलास्यतसम्भवानां

शिरोगितामतिवचयेन

चयप्रवृत्तिः शिरसोऽभितापः

कष्टो भवेदुपवर्जोऽतिमात्रम् ॥”

चतसम्भवं रक्षिरम् । कष्टः कृच्छ्राध्यः ।

“असौ भ्रमति तुल्येन शिरोगिभान्नेचता ।

नृच्छां गात्रावसादश्च शिरोगे चयाक्तिके ॥”

जमिजमाह ।

“निस्तुत्यते यस्य शिरोगितामं

संभक्षमात्रं स्फुरतीव चानः ।

७५

शिरोग

प्राणाश्च गच्छेदुधिरं सपूर्यं

शिरोगितापः त्रिभिः सवीरः ॥”

संभक्षमात्रं त्रिभिभिरिति शेषः । प्राणाश्चेति
चकारेण त्रिभिर्गमोऽपि बोध्यते ॥ सूर्या-
वर्तमाह ।

“सूर्योदयं या प्रतिमन्दमन्द-

मन्निभुवं रक्तं सपूर्येति गाढम् ।

विवर्धते चांशुमता महीव

सूर्यावर्तौ विनिवर्तते च ॥

शीतेन शान्तिं लभते च किञ्चि-

दुष्णेन जलुः सुखमाप्नुयाद्वा ।

सर्वात्मकं कष्टमत्रं विकारं

सूर्यावर्तं तत्सदाहरन्ति ॥”

सूर्योदयमिति लक्ष्यं आरभ्यति यावत् ।
सूर्यावर्तौ सूर्यस्याधोगतौ ॥ अनन्त-
वातमाह ।

“दोषास्तु दुष्टाः स्वयमेवमन्या

संपीय घाटां सर्वानां सुतीव्राम् ।

कुर्वन्ति चोद्विग्नं भुवि शूद्रदेशे

स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥

गच्छस्य पार्श्वं तु करोति कर्म्यं

हनुमहं लोचनजान् विकारान् ।

अनन्तवातं तत्सदाहरन्ति

दोषत्रयोस्तं शिरसो विकारम् ॥”

एवमन्तोऽप्यर्थः । अथयानामनेकार्थत्वात् ।

सर्वानां स्वस्य रजां यथादाहुरवादिरूपां

दोषाः कुर्वन्ति । अयमनन्तवातः । स अनन्त-

वातः अस्यादियु स्थितिं करोति । विशेषतः

गच्छपार्श्वं स्थितिं करोति । पीडया स्थितिं

लब्ध्वा कम्पादौ च करोति ॥ शूद्रकमाह ।

“पितरक्तानिना दुष्टाः शूद्रदेशे विवर्द्धिताः ।

तीव्रगदाहरागं हि श्रेष्ठं कुर्वन्ति दाहयन् ॥

स शिरोगिविषवद्भेदान् निरुद्धाशु गलं तथा ।

त्रिरात्राण्यीवितं हन्ति शूद्रको नाम नामतः ।

अत्राण्यीवितं भैषज्यं प्रयाग्रेयस्य कारयेत् ॥”

पितरक्तानिनाः अत्र कफोऽपि योग्यः । लतागु-

तापः कफपित्तैरेति सुश्रुतवचनात् । विवर्-

द्धिताः प्रवृद्धाः । स श्रेष्ठः । त्रिरात्रान्

त्रिरात्रमप्ये मारयति ॥ अर्द्धावभेदकमाह ।

“रून्नाशनादध्यशनावशाप्राप्तामैथुनैः ।

वेगसंधारणायासयायामैः कुपितोऽनिलः ।

केवलः सकफो वाहं गृहीत्वा शिरसो वली ।

मन्याभूशूद्रकर्णाक्षिललाटाहं वदेनाम् ॥

शूद्राशनिनिर्मां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्द्धावभेदकः ।

नयनं वायवा ओजमभिरुह्यै विनाशयेत् ॥”

अवश्या अवश्यायः । आयासः अतिबलेन

भारोदहनादिभिः । आयासः स्वल्पश्च ।

शूद्राशनिनिर्मां शूद्रपातेनेव वज्रपातेनेव वेद-

नाम् ॥ अथ शिरोगितामं चिकित्सा ।

“वातजते शिरोगे खेदखेदं विमर्दनम् ।

पानाहारीपानाहं कुर्याद्वातामयापहाम् ॥

जुहमेरकखले च नामरे तत्र पेयितम् ।

शिरोग

कटुण्यं शिरसः पीडां भाले लेपनतो हरेत् ॥

रसः चासकुटारोत्पत्तस्य नख्यं विशेषतः ।

शिरःमूलं हरत्वेव विधियो नात्र संशयः ॥”

अथ शिरोगिचिकित्साः ।

“आशिरोग्यापि तच्चर्मै बोद्धुं शाकुलमुच्छ्रितम् ।

तेनावेष्टा शिरोगिधस्ताम्नावकल्केन लेपयेत् ॥

निचलस्योपविष्टस्य तलेः कोष्ठीः प्रपूरयेत् ।

धारयेदाकजः शान्ते यामं यामार्हमेव च ॥

शिरोगिचिकित्से शिरोगं मरुद्भवम् ।

हनुमन्वातिकर्णातिमर्दनं मूर्द्धकम्पनम् ।

विना भोजनमेवैव शिरोगिधस्ताः प्रयुज्यते ॥

दिनानि पञ्च वा सप्त रजि तत्परतोऽपि वा ।

ततोऽपनीतखेदस्तु मोचयेद्विद्वत्तन्मम् ॥

शिरोगितावदनयोवादीनि विमर्दयेत् ।

सुखीनाम्भसा गात्रं प्रचालान्नाति यद्विद्वत् ॥

आमित्रं चाङ्गलं पथं तत्र शाल्यादयोऽपि च ।

सुहान् माघान् कुलत्यांश्च खादेद्वा निशि

केवलान् ॥

कटुकोष्णान् ससर्पिष्काण्डान् चौरं पिबेत्तथा ।

पित्तात्मके शिरोगे शीतानां चन्दनाम्भसाम् ॥

कुसुदोत्पलपद्मानां स्युः शोः सेव्याश्च मादताः ।

सर्पिषः शतधीतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥

रसः चासकुटारोत्पत्तः कर्पूरं कुङ्कुमं नवम् ।

शीतं छागीपयः सर्वं वदनेनानुवर्धयेत् ॥

तस्य नख्यं भिषग्दद्यात् पित्तलायां शिरोगिजि ।

किन्तु मस्तकमूलेषु सर्वेष्वेव हितं मतम् ॥

गुडनागरकल्कस्य नख्यं मस्तकमूलानुत् ॥

रक्तजं पित्तवत् सर्वं भोजनालेपमेव नम् ॥

शीतोष्णयोश्च विन्याधो विशेषो रक्तमोक्षणम् ।

कफजे लङ्घनं खेदो रूच्योः पावकात्मकैः ॥

सन्निपातभवे कार्या सन्निपातहरी क्रिया ।

पुराणसर्पिषः पानं विशेषेण दिशन्ति हि ॥

एरकमूलं तगरं शताह्वा

जीवन्तिका सैन्धवराक्षिके च ।

भृङ्गं विडङ्गं मधुः शिकी च

विश्वीषधं लघूतिलस्य तैलम् ॥

अजापयस्तेनविमिश्रितश्च

चतुर्गुणं भृङ्गरसो विपक्वम् ।

वङ्गविन्दवो नासिकयोः प्रदेयाः

सर्वाणि हन्तुः शिरसो विकारान् ॥

चुतार्श केशान् पलितार्श दन्तान्

निर्मध्य सुलान् प्रकटीकरोति ।

सुपर्णयुधप्रतिमश्च चतुः

कुर्वन्ति वाहोरधिकं बलम् ॥”

जीवन्तिका अत्र हरीतकी प्राक्विशेषः ।

इति वङ्गविन्दुतैलम् ॥

“चक्षुषे चयनाशाय कर्मेवो हृङ्गो विधिः ।

पाने नख्यं च सर्पिः स्यादातमेमथुरेः श्रुतम् ॥”

क्रमजे चोषणश्चाहुः शिग्रुबीजेषु लावणम् ।

अजाम्बवृत्तं नख्यं कर्णेन त्रिभिस्तु परम् ॥

सूर्यावर्तं विधातयं नख्यं कर्मादिभेषजम् ।

योजयेत् सगुडं सर्पिर्हृतपूर्णांश्च भक्षयेत् ॥

शिलीप

शिलाभवं, क्ली, (शिलाया भवः उत्पत्तिर्यस्य ।)
 शैलेयम् । इति जटाधरः ॥
 शिलामिदः, पुं, (शिलां भिनत्तीति । भिद् + अच् ।)
 पाषाणभेदी वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ प्रस्तर-
 भेदनास्ते, क्ली ॥
 शिलारम्भा, क्ली, (शिलेव ढङ्गा रम्भा ।) काष्ठ-
 कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिलावल्का, क्ली, (शिलेव कठिनो वल्को
 यस्याः ।) औषधद्रव्यविशेषः । शिलावाक् इति
 हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । शिलजा २ शैल-
 वल्कला ३ वल्कला ४ शैलगर्भाका ५ शिला-
 त्वक् ५ श्वेता ७ । अस्या गुणाः । हिमत्वम् ।
 स्वादुत्वम् । कृच्छ्रमेहसूत्ररोगाश्मरीशूलज्वर-
 पित्तनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिलायाधिः, पुं, (शिलाया याधिरिव ।) शिला-
 जतु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शिलासर्प, क्ली, (शिला आसर्पं यस्य ।) शैलेयम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ प्रस्तरनिर्मेतासनकः ।
 शिलासारं, क्ली, (शिलावत् सारो यस्य ।)
 लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 शिलाङ्ग, क्ली, (शिला इत्याङ्गा यस्य ।) शिला-
 जतु । इति भावप्रकाशः ॥
 शिलः, पुं, भूर्जपत्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
 शिलः, क्ली, द्वाराधःस्थितकाष्ठम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ गोवराट् इति भाषा ॥
 शिलिन्दः, पुं, मत्स्यविशेषः । यथा,—
 “शिलिन्दः श्लिखो बल्यो विपाके मधुरो
 गुरुः ।
 आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मतः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 शिली, क्ली, (शिलि + कृदिकारादिति ङीष् ।)
 द्वाराधःस्थितकाष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 गङ्गपदी । स्तम्भशीर्षम् । इति मेदिनी ॥
 शिलीन्ध्रं, क्ली, कदलीपुष्पम् । (यथा, माघि ।
 ६ । ३२ ।
 “नवकदम्बरजोरुगिताम्बरै-
 रधिपुरन्ध्रिशिलीन्ध्रसुगन्धिभिः ॥”)
 करका । इति मेदिनी ॥ त्रिपुटा । इति विश्वः ॥
 शिलीन्ध्रः, पुं, वृक्षविशेषः । इति मेदिनी ॥ मत्स्य-
 विशेषः । स तु चित्रफलकमत्स्यः । इति जटा-
 धरः ॥
 शिलीन्ध्रकं, क्ली, गोमयच्छिका । यथा,—
 “गोमयच्छिकामाहुर्दिलीरश्च शिलीन्ध्रकम् ॥”
 इति हारावली ॥
 शिलीन्धी, क्ली, विहग्रीभेदः । गङ्गपदी । नृत्तिका ।
 इति मेदिनी ॥
 शिलीपदः, पुं, (शिलीव स्थूलं पदमस्मात् ।)
 पादरोगविशेषः । गोद इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पदगच्छीरः २ श्लिपदः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 पादवल्लीकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ श्लिपदस्य
 विपलष्टं निदानमाह ।
 “पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्षसु च श्रुतलाः ।

७७

शिलीमु

ये देशास्तेषु जायन्ते श्लिपदानि विशेषतः ॥”
 विशेषत इति वचनेनाप्यत्रापि श्लिपदानि भवन्ति
 इति बोध्यते ॥ सामान्यं लक्षणमाह ।
 “यः सक्वरो वंशजो भृशानिः
 शोथो वृणां पादगतः क्रमेण ।
 तन् श्लिपदं स्यात् करकर्णनेत्र-
 शिग्रोष्ठनासासपि केचिदाहुः ॥”
 तत्त्वविधम् । वातिकं पित्तिकं श्लेष्मिकञ्चेति ।
 तेषां लक्षणमाह ।
 “वातजं कृष्णरक्तं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।
 अग्निमिन्नरजश्चास्य बहुशो ज्वर एव च ॥”
 पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् ॥
 श्लेष्मिकस्य भवेत् क्षिप्रं तथा पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥
 जीर्णयुक्ताणि जानीयात् श्लिपदानि कफो-
 क्त्यान् ।
 गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफान् ॥”
 असाध्यमाह ।
 “वल्मीकमिव संजातं कण्ठकैरुपचयीते ।
 सन्धात्मकं महत्त्वञ्च वर्जनीयं विशेषतः ॥
 यन् श्लेष्मलाहारविहारजातै-
 र्जातं तथा भूरिकफस्य पुंसः ।
 सास्त्रावमप्यस्तिमन्त्रलिङ्गं
 सकण्ठकं वापि विवर्जनीयम् ॥”
 अस्य चिकित्सा ।
 “लङ्घनालेपनस्वदेरुचने रक्तमोज्ज्वले ।
 प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लिपदं ममुपाचरेत् ॥
 सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदारु-
 विश्वौषधैर्ब्रूचयुतैः प्रलिख्यत् ।
 पुनर्नवा नागरसर्वपाणां
 कल्केन वा काञ्जिकमिश्रितेन ॥”
 श्लिपदमिति शेषः ।
 “धत्तुरैरुष्णनिगुण्डीवर्षाभृशिशुसर्षपैः ।
 प्रलेपः श्लिपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥
 असाध्यमपि यावत्तन् श्लिपदं चिरकालजम् ।
 मूलेन सहचरायाः तालमिश्रेण लेपनात् ॥”
 तालस्य फलरसो ग्राह्यः ।
 “सप्रलास्यलपचाणां कल्कं तमेन वारिणा ।
 संस्पृष्टं लवणोपेतं सेवितं श्लिपदं हरत् ॥
 शाखोटवल्कलकायं गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।
 श्लिपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये ॥
 रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेत्तरः ।
 वर्षात्थं श्लिपदं हन्ति ददुक्कं विशेषतः ॥
 वर्षाभृच्चिफलाक्षूर्णं पिप्लवा सह योजितम् ।
 सर्वाङ्गं श्लिपदं लिङ्गाचिरोत्थं श्लिपदं जयेत् ॥
 गन्धर्वतेलनिह्नी हरितकीं गोमूत्रेण पिबेत् ।
 श्लिपदविबन्धसुतो भवत्यसौ समराज्जेण ॥”
 गन्धर्वतेलं एरण्डतेलम् । गोमूत्रेण गोमूत्रेण ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 शिलीमुखः, पुं, (शिलीव मुखं यस्य ।) भ्रमरः ।
 (यथा, रघुः । ४ । ५७ ।
 “कटेषु करिणां पेतुः पुत्राग्नेभ्यः शिली-
 मुखाः ॥”)

शिल्प

वाणः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
 ४० । ११ ।
 “कस्यायं शायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिली-
 मुखः ॥”)
 गुहम् । जङ्गीभूतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शिलेयं, क्ली, (शिलायां भवम् । शिला + टः ।)
 शैलजम् । इति शब्दरत्नावली ॥ शिलासम्-
 न्विनि, त्रि ॥ (शिलेव + “शिलाया टः ।” ५ ।
 ३ । १०२ । इति टः । शिलासङ्घे च त्रि ॥
 यथा, शिलेयं दधि । इति काशिका ॥)
 शिलीचयः, पुं, (शिलाया उचयो यस्य ।) पञ्चतः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । २७ ।
 “न पादपोन्मूलनशक्तिरहः
 शिलीचये स्पर्धति मारुतस्य ॥”)
 शिलीच्छः, पुं, उच्छशिलम् । उपात्तशब्दात्
 श्वेजान् शेषावचयनम् । उच्छेन परिचक्षादान-
 वद्व्यङ्ग्येन शिष्यते सञ्चीयते उच्छशिलम् ।
 उच्छि शुच्छे शिल शुच्छे लङ्घोरित्युक्ते ल ग ङेति
 इजुङ्त्वात् कः उच्छशिलं संघातविगृहीतं
 विपर्यस्तम् ।
 “शब्दं न चेदुच्छशिलेन वृत्तिः
 फलेन मूलेन च वारिणा च ॥”
 इति समाहारद्वन्द्वे । उच्छं शिलञ्च ।
 “उच्छभेचक्ष यच्चान्यत् तत् परिग्रहणं त्वत्तम् ॥”
 इति निगमाभिधानं कौर्व पुमानुच्छ ऋसं शिलं
 इति वीपालिते पुंस्युच्छः ।
 “रघुकाराहृतसारै
 परिणतवाक् कल्पकेदारै ।
 भवभूतिज्ञतशिलोच्छे
 तत्तलपतितं वयं चिनुमः ॥”
 इति गोवर्द्धनः । केचिदुच्छशिलयोर्भेदमाहुः ।
 प्रतिग्रहान् शिलं श्रेयस्ततोऽप्युच्छः प्रशस्यते
 इति । तत्र शास्त्रादेर्निपातितपरित्यक्तमङ्ग-
 रीणां आदानं शिलम् । शिलं धान्यमङ्गरी-
 संग्रह इति स्वामी च । एकैकशः कपोत-
 बहुन्यकणोद्व्यङ्ग्यसुच्छः । तदुक्तं उच्छो धान्य-
 कणोच्चयः इति । शिलं तालयादि द्रव्यादि च ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मग्नौ । ७ । ३३ ।
 “एवं वृत्तस्य वृत्ततः शिलोच्छेनापि जीवतः ।
 विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्बुज ॥”)
 शिलीत्थं, क्ली, (शिलाया उत्पत्तिर्यस्य । उत् +
 स्था + कः ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिलीह्वं, क्ली, (शिलाया उह्वो यस्य ।) शैले-
 यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्दनविशेषः ।
 यथा,—
 “सुशीतलं चन्दनं यत् तैलपर्णिकमुच्यते ।
 उभौ च तस्य पण्यायौ सोमयोनि शिलीह्वम् ॥”
 इति शब्दचम्पिका ॥
 शिलौकाः, [सु] पुं, (शिला पञ्चतः ओको वास-
 स्थानं यस्य ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शिल्पं, क्ली, (शील समाधौ + “खल्यशिल्पशब्द-
 वाच्यरूपपर्यन्तत्वाः ।” उणा० । ३ । २८ । इति

शिल्पशा

पः कृष्णः ।) कलादिकं कर्म । इत्यमरः ।
 इतर इति पारसीकभाषा । कारिगरी इति
 हिन्दीभाषा । वात्स्यायनोक्तवृत्तगीतवाद्यादि-
 चतुष्टयः वात्स्याक्रियाः तथा व्यालिङ्गनपुष्प-
 नादिचतुष्टयः अभ्यन्तरक्रियाः कलाः ।
 आदिना स्वर्णकारादिकारकर्मग्रहः । एतत्
 सर्वं शिल्पं कथ्यते । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 (यथा, कथाचरित्सागरे । २५ । १७५ ।
 “ते तस्मिन्त्यजगदुर्नेदृशो देव शक्यते ।
 अपरः कर्तुमेतद्धि दिव्यं शिल्पं न भाव्यम् ॥”)
 सुवः । इति मेदिनी ॥
 शिल्पकारः, पुं, (शिल्पं करोतीति । लृ + अण् ।)
 शिल्पी । शिल्पविद्यायवसायी । कारिकर
 इति भाषा । शिल्पं करोति इत्यर्थे यण्प्रत्ययेन
 नियमः ॥
 शिल्पकारी, [नृ] नि, (शिल्पं कर्तुं शीलमस्य ।
 यिनिः ।) शिल्पकर्मकर्ता । तस्योत्पत्त्यादि
 यथा,—
 “(वस्त्रकर्मा च मृदायां वीर्याधानं चकार सः।
 ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥
 मालाकारः कर्मकारः शस्त्रकारः कुविन्दकः ।
 कुम्भकारः कंसकारः षड्विंशे शिल्पिनां वराः ॥
 सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च ।
 पतितास्ते ब्रह्मशापादजात्या वर्णसङ्कराः ॥
 स्वर्णकारः स्वर्णचौध्यान् ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ।
 बभूव सप्तः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥
 सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि ।
 शीघ्रं यज्ञकाष्ठं न ददौ तेन हेतुना ॥
 अतिक्रमेण पित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।
 पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानां कोपतः ॥
 कश्चिद्द्विगविंशश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।
 स्वर्णचौध्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
 शिल्पशाला, स्त्री क्ली, (शिल्पानां शाला ।)
 स्वर्णकारादीनां कर्मग्रहम् । कारखाना इति
 पारसीकभाषा । तत्पर्यायः । आवेशनम् २ ।
 इत्यमरः ॥ शिल्पशाला ३ शिल्पशालम् ४
 शिल्पशालम् ५ । इति तट्टीका ॥
 शिल्पशास्त्रं, क्ली, (शिल्पस्य शास्त्रम् ।) शिल्प-
 कर्मग्रन्थः । तच्छास्त्राणि बहूनि सन्ति तन्मध्ये
 वास्तुशास्त्रं कं लिख्यते । यथा,—
 “स्त्रीपुत्रादिकभोगसौख्यजनकं धर्मार्थकाम-
 प्रदं
 जन्तूनां लयनं सुखाद्यदिदं शीताम्बु धर्मा-
 पदम् ।
 वापोदेवग्रहादिपुण्यमखिलं गेहात् समुत्पद्यते
 गेहं पूर्वमुशन्ति तेन विबुधाः श्रीविवस्वकर्मा-
 दयः ॥
 सिद्धे गृहारम्भमुशन्ति गृहा
 यद्योदिते मासि वल्लभपदे ।
 शशाङ्कवार्ये सुदिने निमित्ते
 शुभं रवौ सौम्यगते प्रवेशम् ॥

शिल्पशा

चेन्ने श्लोककरं गृहादि रचितं स्थाव्वाधवेऽर्थ-
 प्रदं
 ज्येष्ठे मन्त्रकरं शुचौ पशुहरं तद्गृहं
 आवणी ।
 गृह्यं भाद्रपदेऽश्विने कलिकरं भव्यं च कार्त्तिके
 धान्यं मार्गश्रवणयोर्दहनभीमादि श्रियः
 फाल्गुने ॥
 आदित्ये हरिकर्कनक्षत्रे पूर्वापरारक्षं गृहं
 कर्त्तव्यं तुलमेघवृश्चिकवृषे याम्योत्तरारक्षं तथा ।
 द्वारं भिन्नतया करोति कुमती रोगार्थनाश-
 क्षदा
 कन्यामीनधनुर्गते मिथुनगे चास्मिन् कार्यं
 गृहम् ॥
 कन्यादित्रिषु पूर्वतो यमदिशि व्याप्य च पापा-
 दितो
 द्वारं पश्चिमतल्लिके जलचरात् सौम्ये रवौ
 युमतः ।
 यस्माद्भुत्सुखं दिशासु भवनं द्वारादिकं
 दानितु
 सिंहं वापि वृषश्च वृश्चिकघटं वाति हितं
 सर्वतः ॥
 प्राची मेघतुलारवावृत्तयति स्याद्विष्णवे वज्रिभे
 पित्रास्त्रातिभमध्यगा निगदिता प्राची बुधैः
 पञ्चधा ।
 प्रासादो भवनं करोति नगरं दिग्मङ्गमर्थचयं
 हर्म्यं देवगृहे पुरे च नितरामायुर्धनं दिङ्मुखे ॥
 तारे मार्कटिके भुवस्य समतां नीतं बले वेनते
 दीपायेण तदेक्यतश्च कथिता सूत्रेण सौम्या
 दिशा ।
 शङ्कोर्नैत्रगुणेन १६ मण्डलवरे ह्याया तयो-
 मन्त्रयो-
 ज्ञांता पञ्चयुतिस्तु शङ्कुतलतो याम्योत्तरेस्तत्-
 चुटेः ॥
 राशीनामलिमीनसिंहभवनं पूर्वामुखं शोभनं
 कन्याकर्कटनक्षत्राशिरादिनां याम्याननं
 मन्दिरम् ।
 राशेर्धन्वितायुगस्य सदनं शस्त्रं प्रतीचौमुखं
 पुंसां कुम्भवृषाजराशिमजतां सौम्याननं
 स्याद्गृहम् ॥” * ॥
 अथ भूपरिग्रहः ।
 “अथैता ब्राह्मणभूमिका च द्रववद्वन्ता शुभ-
 खादिनी
 रक्ता शोणितगन्धिनी वृषतिभूः खादे कथाया
 च सा ।
 खादेऽन्ना तिस्रतेलगन्धिदिता पीता च वैश्या
 मही
 लण्णा मत्स्यगन्धिनी च कटुका शूद्रेति
 भूलक्षयम् ॥
 खादे भवेद्दया मधुरा चिताभा
 चतुर्षु वर्णेषु मही प्रशस्ता ।
 खेहास्त्रिता भुभुजङ्गयोर्वा
 खौहादेवन्नाखुविङ्गालयोन्वा ॥ * ॥

शिल्पशा

परीक्षितायां भुवि विनिराजं
 समर्चयेत् चण्डिकायां समेतम् ।
 चेन्नाधिपं चाष्टदिशाधिनाथान्
 सुपुण्यधूपैर्जलिभिः सुखाय ॥
 खातं भूमिपरीक्षणी करमितं तत् पूरयेत्तन्-
 गृहा
 ह्नीने ह्रीनफलं समे समफलं लाभो रजोवर्द्धिते ।
 तत् जला जलपूर्णमाश्रतपदं गत्वा परीक्ष्यं पुनः
 पादोनेऽर्च्यं विह्रीनकेऽथ निभृते मध्याधेष्टाभ्यां ॥
 भूमेः प्राक् प्रवणश्च शङ्करककुपसौम्याश्रितं
 सौख्यदं
 वज्रौ वज्रिभयं यमे च मरणं चौराङ्ग्यं रक्षति ।
 वायवे प्रवणश्च घान्यहरणं स्याच्छ्लोकदं वायव्यं
 विप्रादेरनुवर्णतश्च सुखदं दृष्टि क्रमात् सौम्यतः ॥
 अग्नौ राक्षसवायुशङ्करदिशि स्थाप्याः क्रमात्
 कौलकाः
 अन्धत्यात् खदिरात् शिरीषकङ्काभात् वृक्षात्
 क्रमेण द्विजाः ।
 वर्णानां कुशसुक्काशशृङ्गं सूत्रं क्रमात् सूत्रये
 निम्ना भूः स्फुटितोषरा विनवती शल्यैर्युता
 नाशुभा ॥”
 कङ्काभादित्यत्र वज्रलादिति च पाठः ॥ * ॥
 “प्रश्नत्रयं वापि गृहाधिपेन
 देवस्य वृक्षस्य फलस्य वापि ।
 वाच्यं हि कोष्ठाक्षरसंयुतेन
 सत्यं विलोक्यं भवनेषु दृष्ट्या ॥
 वा का चा टा ता ए ह सा पापवर्णाः
 प्राच्यादिस्थे कोष्ठके शाल्यसुक्तम् ।
 केशाङ्गाराः काष्ठलोहास्थिकाणां
 तस्मान् कार्यं शोधनं भूमिकायाः ॥
 शल्यं गवां भूपभयं ह्ययानां
 रजं शुनोऽन्तोः कलहप्रणाशौ ।
 खरोद्ध्योर्हानिमपत्नानां
 स्त्रीणामजस्यादिभयं तनोति ॥ * ॥
 कन्यादौ रवितल्लये ऋणसुखं पूर्वादिदृष्टिकर्म
 खातं वास्तुवपुर्दिशात्रयगतं जाङ्गलप्लुतं शिरः ।
 द्वारं तस्य सुखे गृहादि भयदं कुक्षिहये
 सौख्यदं
 दुःखं प्राक्खनने शिरोऽर्ध्ववपुषः कुचौ सुखं
 दक्षिणे ॥
 प्राच्यां नागसुखं बुधेर्निगदितं भाद्राश्विने
 कार्तिके ।
 मार्गात् फाल्गुनशुक्रतः क्रमतया याम्ये जले
 चोत्तरे ।
 चेन्ने चाष्टविभाजिते दिनकरादारातिष्ठितु
 कोष्ठगान्
 शन्यङ्गारकयोश्च तत्र पश्चिनः शारीरकं नो
 खनेत् ॥ * ॥
 शीर्षे मातृपितृक्षयः प्रथमतो खाते रक्षा
 पुच्छके
 पृष्ठे हानिभये च कुक्षिखनने खातं पुच्छधान्या-
 दिकम् ।

शिल्पशा

पूर्वाख्येऽनिलखातनं यममुखे खातं शिवे
कारयेत्
श्रीर्षे पश्चिमगे च वद्विखननं सौम्ये खनेऽर्चते ॥
दक्षिणकोणे पूर्वविभागे पूजनपूर्वं शिला
समर्प्या ।
स्थाप्या शेषशिला दक्षिणतः स्तम्भाः समर्प्या
विधानेन ॥ * ॥
ब्रह्मशम्भुयथा ।
“खनं भित्तिशिलान्यासं स्तम्भस्यारोपणं तथा ।
पूर्वदक्षिण-पार्श्वे कुर्यादित्याह काश्यपः ॥”
नारदः ।
“नभस्यादिषु मासिषु त्रिषु त्रिषु यथाक्रमम् ।
पूर्वादिकदिशिरोवामपार्श्वार्था प्रद-
क्षिणम् ॥”
वास्तुशास्त्रेऽप्युक्तम् ।
“वाक्तोः शिरसि पृच्छे च वामकुक्षौ च पृष्ठतः ।
आयुःकामः खनेऽपि दक्षकुक्षौ खनिः शुभा ॥
भित्तेर्नूनं स्थापनीयं जलान्ते
पायाणि वा हेमरत्नेः सगर्भम् ।
श्रीर्षे गुह्यौ लेपहीनाधिका वा
सन्धिभेदिः पादहीनार्थं हान्ये ॥
भवनपुरसुराणां सूत्रेण पूर्वमुक्तः
कथित इह पृथग्याः शोधनेऽपि द्वितीयः ।
तदनु सुखनिवेशे स्तम्भसंरोपणे स्या-
द्भवनवसनकाले पश्चिमा वास्तुयज्ञः ॥ * ॥
तदा दुग्धसकण्टकाश्च फलिनस्याख्या गृह्याद्
दूरतः
शस्ते चम्यकपाटले च कदली जाती तथा
केतकी ।
यामादूर्ध्वमेषवृत्तसुरजा प्लाया न शस्ता गृहे
पार्श्वे कस्य हरेरवौशपुरतो जेनाशुचण्ड्याः
कचित् ॥
स दुग्धवृत्ता द्रविणस्य नाशं
कुर्वन्ति ते कण्टकिनोऽरिभौतिम् ।
प्रजाविनाशं फलिनः समीपे
गृहस्य वर्णाः कलधौतपुण्याः ॥
दुष्टो भूतसमाश्रितोऽपि विटपी नोच्छिद्यते
शक्तितः
तद्विख्योश्च शमीमशोकवज्जलौ पुन्नाग-
सचम्यकौ ।
द्राक्षापुष्पकमण्डपश्च तिलकान् लण्णा वपे-
हाडिमी
सौम्यादेः शुभदौ कपीतनवटावौदुम्बराश्व-
त्यकौ ॥
उत्सङ्गनामाभिमुखः प्रवेशः
स्यात् पृष्ठभङ्गो भवनस्य पृष्ठात् ।
विनाशहेतुः कथितोऽप्यस्यः
गृह्या प्रशक्तो भवनेऽखिलेऽसौ ।
प्रावेशः प्रतिकायको वरुणदेवको भवेत्
दक्षिणो
वामावर्ण उदाहृतो यममुखेऽसौ हीनबाहु-
र्दुष्टैः ।

७६ शिल्पशा

उत्सङ्गो नरवाहनाभिवदनः गृह्या यथा
निर्मितः
प्राग्वक्तोऽपि च पूर्वबाहुद्विदो गेहे चतुर्धा
पुरे ॥ * ॥
हस्तः पर्व्याद्युक्तो सुनिवररचितः पर्व्यैकं
त्रिमात्रं
मात्रा यस्यां यवानासुदरमलिता निखचा-
सुतमानाम् ।
पुण्येखत्वारि पूर्व तदनु च विभजेदङ्गुलेः पर्व-
पुण्ये-
निगम्यौ रक्तकाष्ठो मधुमय उदितः खादितो
वंशघातोः ॥
ज्येष्ठोऽष्टाभिर्यवोदरेस्तु सुनिभिर्मध्यस्तु षट्
कन्यसो
माप्यं चोत्तमकेन यामनगरं क्रोशार्दिकं योज-
नम् ।
प्रासादप्रतिमे वृषस्य भवनं मध्येन हर्म्यादिकं
यानं षड्वयसम्भवेन शयनं कृत्वा सनाख्या-
दिकम् ॥ * ॥
रुद्रो वायुर्जिह्वकर्मन्नुताशो
ब्रह्मा कालस्तोयपः सोमविष्णुः ।
पुण्ये देवा मूलतोऽस्मिंश्च मध्यात्
पश्चाद्यान्यं ह्यग्निवेदेऽस्मिभ्यम् ॥
ईशो मारुतविश्ववद्विविधयः सूर्यश्च रुद्रो यमो
वैरूपो वसवोऽष्ट दन्तिवरुणौ षड्वक्त्र इच्छा
क्रिया ।
ज्ञानं वित्तपतिर्निशाकरजयौ श्रीवासुदेवो हजो
कामो विष्णुरिति क्रमेण मरुतो हस्ते चयो-
विंशतिः ॥ * ॥
उच्चाटनं रोगभयश्च दुःखं
वद्वैर्भयं पीडनकं प्रजायाः ।
मृत्युञ्जिनाशोऽपि धनक्षयः स्यान्-
मोहः क्रमाद्देवतपीडनम् ॥ * ॥
हस्तो यत्रात् पुण्यथोरनरात्
लघ्वा धार्यो मन्दिरादौ निवेशे ।
हस्तादूर्ध्वमौ यात्यकस्मात्तदासौ
कार्ये विघ्नं दुःखमाविष्करोति ॥
तालौ दादशमात्रिकापरिमितस्तालद्वयं स्यात्
करः
पादोनङ्गिकरोऽपि किष्कुरुदितश्चापश्चतुर्भिः
करैः ।
क्रोशो दण्डसहस्रयुग्ममुदितो द्वाभ्याश्च गयूतिका-
ताभ्यां योजनमेव भूमिरखिला कोटीशतं
योजनैः ॥
सूत्रार्थकं दृष्टिगृहस्तमौञ्जं
कापसजं स्यादवलम्बसंज्ञम् ।
काष्ठश्च गृह्याख्यमतोऽपि लेख-
मित्यहं सूत्राणि वदन्ति सन्तः ॥”
इति वास्तुशास्त्रे राजवल्लभमखने मिश्रका
लक्षणवर्णनं नाम १ अध्यायः ॥ * ॥
“संग्रामेऽन्धकरुद्रयोस्तु पतितः खेदो महेष्ठात्
चित्तौ

शिल्पशा

तस्माद्भूतमभूच्च भीतिजननं द्यावापृथिव्यां
महत् ।
तदेवे रभसा विग्रह्य निहितं भूमावधोवक्रकं
देवानां रसनाश्च वास्तु पुरुषस्तेनैव पूज्यो षष्ठे ॥
प्रासादे भवने तडागखनने कूपे च वापीवने
धीर्गोष्ठारपुरे च यागभवने प्रारम्भनिवन्नेन ।
वाक्तोः पूजनकं सुखाय कथितं पूर्वा विना
ज्ञानये
पादौ रश्मि कं शिवेऽङ्गिकरयोः सन्धौ च
कोणद्वये ॥
जेवाकृतिर्वास्तुरिहार्चनीय-
स्त्वेकांशतोभागसहस्रयुक्तः ।
साधारणोऽष्टाष्टपदोऽपि तेषु
चेकाधिकाशीतिपदस्तथैव ॥ * ॥
ग्रामे भूपतिमन्दिरे च नगरे पूज्यश्चतुःषष्टिके-
रेकाशीतिपदैः समस्तभवने जीर्णं नवाब्दांशकैः ।
प्रासादेऽथ शतांशकैस्तु सकले पूज्यस्तथा मण्डपे
कूपे षष्ठवचनभागसहितं १६६ वापीतडागे
वने ॥
ईशो रुद्रोऽसमाश्रितः श्रवणयोः पर्जन्यनामा
द्वित-
रापस्तस्य गले तदंशयुगले प्रोक्तो जयश्चा-
द्वितः ।
उक्तावर्धमभूधरौ स्तनयुगे स्यादापवत्सो हृदि
पश्चेन्नादिसुराश्च दक्षिणमुजे वामे च नागा-
द्वयः ॥
सावित्रः सविता च दक्षिणकरे वामे इयं रुद्रता
मृत्युर्मेचगणस्तथोरविधये स्यान्नाभिपृष्ठे विधिः
मेढ्रे शत्रुजयौ च जानुयुगले तौ वद्विरोमौ
स्तनौ
पूण्यो नन्दिगणाश्च सप्त विभुधाः कण्ठ्याः पदौ ।
पेटकः ॥ * ॥
ईशस्तु पर्जन्यजयेन्द्रसूर्याः
शत्रो भृशकाशक एव पूर्वम् ।
वद्विश्च पूषा वित्तभिक्षाभिधानौ
गृह्यन्तः प्रेतपतिः क्रमेण ॥
गन्धर्वभङ्गौ मृगपितृसंघौ
दारस्यसुग्रीवकपुण्यदन्ताः ।
जलाधिनाथोऽप्यसुरश्च शेषः
स पापयक्ष्मापि च रोगनागी ॥
मुख्यश्च भस्माटकुपेरशैला-
स्तथैव बाह्ये द्वितोऽद्वितश्च ।
ह्यग्निंशदेवं क्रमतोऽर्चनीया-
श्चयोदशैव त्रिदशाश्च मध्ये ॥
प्रागर्ण्यमा दक्षिणतो विवस्वान्
मैत्रोऽपरे सौम्यदिशाविभागम् ।
पृथ्वीधरोऽसावय मध्यतोऽपि
ब्रह्मार्चनीयः सकलेषु मध्ये ॥
व्यापापवत्सौ शिवकोणमध्ये
सावित्रकोऽसौ सविता तथैव ।
कोणे महेन्द्रजयौ तृतीये
रुद्रोऽनिलेऽप्योऽपि च रुद्रदासः ॥

शिल्पशा

ईशानवाचो चरकी द्वितीये
विदारिका पूतनिका तृतीये ।
पापाभिषा मासतकीकके तु
पूण्याः सुरा उक्तविधानतस्तु ॥ ७७ ॥
ब्रह्मा वेदपदस्तु तेन समका देवायमाद्यात्ममी
कोणेऽष्टौ द्विपदास्तथाष्टमस्तः कोणेऽर्द्धभागाद्
वह्निः ।
शेषा एकपदाः सुरास्तु कथिता वेदार्त्तके-६४
२थो नव
ब्रह्मा षट्पदिनोऽर्थमादिविबुधा ईशादयश्चै-
कशः ॥

ब्रह्मा कलांशो वसुतोऽर्थमाद्याः
कोणेऽष्ट बाह्येऽपि च सार्द्धभागाः ।
विधातुकोणे द्विपदास्तथाष्टौ
शेषाः सुरा एकपदाः शतंशे ॥ ७८ ॥
ब्रह्माजिनांशः २४ उदितः शिवतोऽर्थमाद्याः
कोणेयु सार्द्धपदतोऽपि तथैव चाष्टौ ।
शेषा द्विभागसमका रविभागकोऽर्थं
पूण्यो रथान्वगजवाहनकेऽभ्युयन्ते ।
यस्ते त्रयोदशपदेऽपि पूजनीय-
स्तन् पञ्चविंशतिरजो दशतोऽर्थमाद्याः ।
कोणेऽभ्ययोऽमरगणा वह्निके कलांशा
भस्मेऽभ्यक्तं रविविभागपदे द्विभागाः ॥ ७९ ॥
दात्रिंशत् कमलासनोऽर्थमसुखाः स्युः स्वर्ग-
भागा क्रमात्
कोणेऽन्त्येऽष्टसुरा द्विभागसहितं बाह्येषु
सार्द्धांशकाः ।
अष्टौ रामपदाः पुनर्द्विपदाः षड्भागिनोऽष्टौ
सुराः
जेने वसवचक्रभागसहिते १६६ स्यादुदेवतानां
क्रमः ॥ ८० ॥
वेदांशो विधिरर्थमप्रभृतयस्त्र्यंशा नवस्वष्टके
कोणेऽन्त्येऽष्टपदाऽर्द्धभागाः परसुराः षड्भागहीने
पदे ।
वाक्कोनन्दयुगांश ४६ एवमपुनाष्टौ चतुः-
षष्टिके
सन्धेः स्ववमितान् सुधीः परिहरेद्वितीस्तुलाः
स्तम्भकान् ॥ ८१ ॥

रेखाद्वयं कोणगतं विधेय-
मंशान्तरेणैव तु कर्णसूत्रात् ।
यदष्टस्त्रेः कथितं तु पञ्चं
तत्पौडगात् स्वाभिधनप्रणाशः ।
प्रोक्तं चतुर्विंशतिलाकूलं यत्
पादाङ्गं चानिकरं प्रजायाः ।
षड्भिस्तु स्वर्गैर्मरणाय वचं
कोणे त्रिभूतश्च रिपोर्भयाय ।
परौस्तु भूमौमवसेचयंतां
सुपञ्चगण्येन ततो विलेख्या ।
रेखा सुवर्गेन मणिप्रबालैः
पिष्टाक्षतेज्वापि पुनरुद्धर्हैः ।
द्वात्रिंशदंशाः पृथुके च दीर्घे
कोणेषु वर्णा जिनसंख्या २४भागाः ।

शिल्पशा

यतत्पदानां कथितं सहस्रं
जेनच सर्वोत्तममेव वाक्कोः ॥ ८२ ॥
मध्ये ब्रह्मा पूजनीयः शतंशे-
चत्वारिंशद्विः पदेऽर्द्धाष्टवीथी ।
प्रोक्ता देवा अर्थमाद्या अशीत्या
मध्ये कोणेऽष्टौ शतं चाष्टवष्टा ।
कोणेऽभ्ययो नन्दपदेः सुराश्च
शेषाश्च बाह्ये वसुभागिनश्च ।
वीथी च बाह्ये रविभागयुक्तं
शतं पदानां कथितं सुनीकैः ।
दुर्गप्रतिष्ठाविषये निवेष्टे
तथा महाबासु च कोटिहोमे ।
मेरौ च राष्ट्रेऽपि षष्ठिलिङ्गे
वास्तुः सहस्रेण पदेः प्रपूज्यः ॥ ८३ ॥
त्रिमेखलं शङ्करद्विभागो
कुण्डं प्रकुर्व्यात् करोती युगाक्षम् ।
होमं सुराणां शतमष्टयुक्तं
प्रत्येकमष्टाधिकविंशतिं वा ।
मध्याव्यधेर्दक्षिणार्कैराभ्यां
लण्णैस्तिलैर्ब्रौह्मिचयैर्नवाग्नेः ।
पलाशदूर्वाङ्कुरवृक्षवृक्षै-
र्होमं तदन्ते सुरपूजनश्च ।
ईशे घृताक्षमपरे सघृतोदनश्च
दद्यान्वायय हरिताम्बरमेव कूर्मम् ।
रत्नानि पिष्टकमयं कुलिशं सुरैर्न
धूर्त्वं वितानमुदितश्च दिवाकरस्य ।
गोधूमयुक्तं घृतमेव सन्धे
मत्स्यान् अष्टिं शङ्कुलिमन्तरीक्षे ।
बह्वी सुचं पूणि तथैव लाजा
दद्यादधर्मं चणकौदनश्च ।
मध्वन्नश्च दद्यात्तथाय यमनो मांसौदनं दापयेत्
गन्धर्वं शतपञ्चमोदनयुतं शङ्खैर्लज्जिकां तथा ।
प्रोक्ता गीलजवा न्दगाय पिष्टतो देयाश्च सन्धो-
दकाः
पेष्टं लण्णवल्लिं तथैव विधिवद्दद्याच्च दौवारिके ।
सुयोवाय च पूपका गणवरे चेतप्रसूतं पयः
पञ्चं वारुणके सुरायसुरके तैलं तिलाः शेषके ।
पापास्त्रिंशे च पञ्चमांसुदितं रोगाय सर्वार्थ-
वधीः
गोक्षीरं पणिने च सुखविबुधे श्रीखण्डभस्मे
तथा ।
भस्माटाय सुवर्णकं धनपतौ मन्त्राव्यदुर्ध्वं तथा
शक्तून् पञ्चतकेऽदितस्तु लपिकां दद्याद्दितौ
पूरिकाम् ।
सजीरं दधिकं क्रमेण विहितं त्वापापवत्से तथा-
प्यर्थमूगेऽरुणचन्दनश्च पयसा युक्ता तथा
शर्करा ।
सावित्रेऽपि च लङ्कुकाश्च सवितुः पूपा गुङ्गा
सदृष्टता
देयं वायु विवस्वते घृतयुतं दुग्धं तथा मोदकाः ।
इन्द्रास्त्रिंशं सुसमसगिन्नजयके देयं तथा चम्पकं
मैत्रे दुग्धघृतश्च गुग्गुलुयुतो गन्धकपा वक्त्रके ।

शिल्पशा

तत्सिद्धमन्नमपि वक्त्रदासि
सन्नमालां पृथिवीधराय ।
पयस्वलां गामन्दतं षट्पञ्च
दद्याद्विधौ स्वर्गमनोऽस्त्रिलेभ्यः ।
सुरांस्तु मांसं विहितं चरक्ये
तथैव प्रीतौदनको विद्वार्ये ।
रक्तौदनैः पूतनिकाचनीयाः ।
मत्स्यासदेनापि तथैव पापाः ।
मांसं पक्वं पिलिपिप्प्राय तज्जन्मार्थे विहितं
सद्यः ।
स्वम्हाय तन्मदिरायुक्तं चार्थमूगे दिशि
पूर्वादी ।
यः पूजयेद्वास्तुमन्ययुक्ता
न तस्य दुःखं भवतीह किञ्चित् ।
जीवत्यसौ वर्षशतं सुखेन
स्वर्गं नरतिष्ठति कल्पमेकम् ॥
इति श्रीकृष्णधारमखनविरचिते वास्तुशास्त्रे
राजवल्लभे वास्तुलक्षणम् ० व्याख्यानः ॥ ८४ ॥
“आयर्चयत्यतारकांशकविषु” राशिं दद्यात्
तथा
धान्यं सौख्यश्रीर्भित्तिद्विरधिका यस्मादनतः
कथ्यते ।
आयास्तु ध्वजधूमसिंहशुनका गोरामेभाः
क्रमात्
ध्वाङ्कुलश्चम आयाभेषु विषमाः श्रेष्ठाः सुराणां
यदे ॥
मानं देवदद्यादिभूपसदने शास्त्रोक्तहस्तेन तत्
गेहे कर्मकरस्य नाथकरतः शास्त्रेण देयं यदे ।
अथो दक्षकराकुलादिमपि ते दद्यात्कुलैरंशतः
जेनेस्याप्यनुमानतोऽपि नगरे दक्षेन मानं पुरे ।
आयः कल्प्यो हस्तमेघैः करैश्च
जेने माचानिन्मिते मातृकाभिः ।
मध्ये पर्यङ्कासने मन्दिरे च
देवागारे मन्त्रपे भित्तिवाह्ये ।
द्वे देवददे दिजस्य भवने स्यादेदिकायां जने
विस्तारोऽष्टयवस्त्रभूषणमटागारेषु शस्त्रो ध्वजः ।
धूमो वङ्गुपण्यविनामपि यदे कुक्षे च होमो-
द्वे
सिंहद्वारद्वपालयेऽस्त्रनिचये सिंहश्च सिंहा-
सने ।
चण्डावे शुनको विशासु ठवभो हर्ष्ये हयानां
हितो
वागिण्ये धनभोजनस्य भवनेऽथो बाह्यगेहे
खरः ।
वादिने खरजीविनामपि यदे शौने गजो
योजितो
याने स्त्रीयहवाहने च शयने शस्त्रो यदे हस्ति-
नाम् ।
ध्वाङ्गः शिल्पितपस्त्रिणां हितकरस्त्रिणां मुखं
नामवत्
ध्वाङ्गः काकसुखो विङ्गलवदनो धूमो ध्वजो
साशुषः ।

शिल्पशा

सुर्वे पश्चिमपदा हरैरिव गतो हस्तौ नरस्येव तु
प्राच्याः खट्विमताः क्रमेण पतयो ह्यष्टौ च ते
सम्पत्ताः ॥१॥
देयाः सिंहगजध्वजादिदृष्टये सिंहध्वजौ कुञ्जरे
सिंहो वै ध्वज इत्येते न दृष्टव्यौ न्यत्रापि देयो
बुधैः ।
सिंहो हस्तिदृष्टव्ये नृतिकरत्नायस्य वक्तुं
यहं
तस्मिन्नेव च वामदक्षिणदिशाद्वारे स आयः
शुभः ॥
आसि दैर्घ्यगुणोऽष्टभिर्विभजिते शेषो अजाया-
यको-
ऽष्टमे तद्गुणिते च धिष्टाभजिते स्यादष्टममा-
दिकम् ।
नक्षत्रे वसुभिर्धयोऽपि भजिते हीनस्तु लघ्वा-
प्रद-
स्तुत्याय च पिशाचको ध्वजन्ते संवर्द्धितो
राजसः ॥
तस्मिन्नेव वयस्कर्मनामसहिते भक्ते विभिन्नं
शकः
स्यादिक्रोपमभूपतिक्रमदशादेवे सुरेणो हितः ।
वेद्यामेव यमस्तु पुण्यभवने नागे तथा भैरवे
राजांशो गजवाजियाननगरे राजाजये
मन्दिरं ॥२॥
यावद्वयहर्षं गमयेत् स्वधिया-
ताराविभक्ते नवभिश्च शेषाः ।
बुधैः कृतीया सकले विवर्ज्या
या पञ्चमी सप्तमिका न शक्ता ।
धिष्टानीह च सप्तमः क्रमतया वक्षस्तु पूर्वा-
दितः
खट्वा तानि भवन्ति यत्र गृहं तत्रैव चन्द्रो
भवेत् ।
हानिं दृष्टगतः करोति पुरतस्त्रायुः चयं
चन्द्रमाः
पार्श्वे दक्षिणवामके शुभकरोऽप्ये देवभूपाजये ॥
प्रोतिः स्यात् सप्तममी च दशमी चेकादशी
शोभना
दारिद्र्यं युगला करोति मरणं वष्टी कलिः
पञ्चमी ।
मेघोऽन्वित्रितये हरिस्तु पितृभाजापन्नये
मूलतः
शेषैः स्युर्नव राशयः परमते नन्दाश्रकैस्ते
पृथक् ॥
भौमो दक्षिणमेघयोर्द्वयसुते शुक्रस्य राशिद्वयं
कन्या युग्मबुधस्य कर्कसदनं चन्द्रस्य सिंहो रवेः ।
जौवो मीनघट्टः पतिर्नृगघट्टौ मन्दस्य गेहं स्तुतं
मित्रायककुलेन्द्रेवगुरवोऽन्ये चारयन्ते मिथः ।
देवर्षेः स्तुतिपुण्यमेऽन्विभन्तं मेघानिलं पौष्णं
हस्तादित्यमथोऽनुरक्तविधौ पूर्वोत्तरा
वज्रभम् ।
रथोन्नतविशाखिकापिप्लवं चित्रा धनिष्ठा-
हयं

८१

शिल्पशा

ज्येष्ठाश्विषमपीह देवमनुजे नृत्तस्तु देवे कलिः ॥
वेरं चोत्तरफल्गुनीयुगलयोः खातीभरणयो-
हयो
रोहिण्युत्तरषाढयोः स्तुतिपुनर्वसोर्विरोधं
तथा ।
चित्राहस्तभयोश्च पुण्यपत्नियोर्ज्येष्ठाविशाखा-
खयोः
प्रासादे भवनासने च शयने नक्षत्रवेरं त्यजेत् ॥
विप्राः कर्कभावालिनो निगदिताः सिंहजानपा
दृपा
विट्कन्या मकरो दधोऽथ दधला युग्मश्च
कुम्भस्तुला ।
वर्ज्येणोत्तमकामिनी च भवनं वर्ज्यं बुधैर्यत्रतः
श्रेष्ठा द्वादश नन्दरागगुणतो विप्र क्रमाद्वाशयः ॥
अश्वोऽन्विनीशतभयोर्यमपूषि हस्ती
ह्यगोऽन्विपुष्य उरगोऽपि विधातृसौम्ये ।
मूलादयोः शुनक ओतुरहावदित्ये
पूर्वा मघासु मत उद्भूतरेव योगिः ॥
गौर्भद्रोत्तरफल्गुनीत उदिता खाती करे
माहिषी
यावास्तादृविशाखयोश्च हरियो ज्येष्ठाश्व-
राधाभयोः ।
पूर्वादश्वयज्ये कपिर्निगदितो वैशाभिजिमाकुलं
पूर्वाया वसुभे नृगेन्द्र उदितो वेरं त्यजेन्नोक्तः ॥
आयर्चतारा वयमंशकश्च
ह्येकश्च लत्वा विभजेत् क्रमेण ।
तिथ्या च वारेण तथैव लभेः
शेषेस्तु भाग्येव भवेयुरहेः ॥
दैर्घ्यं दृष्ट्वेन च तादृगीयं
तथोपदैर्घ्यं पुनरुच्येयम् ।
शेषेऽधिनाथो वसुभाजितेऽस्मिन्
समः प्रशस्तो विमस्तु नैव ॥ ३ ॥
वर्गादृष्टस्य पतयो गतवो विद्वानः
सिंहस्तथैव शुनकोरगमयकेनाः ।
मेढ्राककारच-ट-ताः प-य-शाश्च वर्गा
यः पञ्चमः स रिपुरेव बुधैर्जिर्वर्ज्यः ॥
अश्विन्वादिभयं पत्नित्वं चक्रं चित्राश्व-
इव
ह्येकस्यां वरकन्ययोश्च यदि भं तन्मृदुं चाश्रितः ॥
नाड्योऽस्यकमिन्नगेहपुरतस्तेका शुभा सद्यथा
आयादिकपञ्चसप्तनवभिन्नज्यैर्यं हं सौख्यदम् ॥
गुणगणं लघुदोषसमान्वितं
भवनदेवगृहादिकमिच्छते ।
जलतवेन शिखी बहुतापवा-
न्न श्रममेति गुह्येऽधिको यतः ॥ ४ ॥
रति श्रीकृष्णधारमङ्गलविरचिते वासुशास्त्रे
राजवज्रमे आयादिलक्षणं ३ अध्यायः ॥
“वापीकूपतटकागदेवभवनाम्भारामयागादिकं
तीर्थानामवगाहनञ्च विधिवत् कन्याप्रदाना-
दिकम् ।
सर्वं पुण्यमिदं वृषः स लभते यः कारयेत्
पर्वते

शिल्पशा

दुर्गं सर्वजनाय श्रमैर्जननं विश्राममेकं परम् ॥
सिंहो वैरिपराभवं प्रकुर्वते तिष्ठन् गिरौ
गह्वरे
दुर्गस्थो वृषतिः प्रभूतकटकं शत्रुं जयेत् सङ्गरं
केलासे नगरं शिवेन रचितं गौर्वादिर्मरुतये
दुर्गं पश्चिमसागरे च हरिणाप्येषां किमचो-
च्यते ॥
भूदुर्गं जलदुर्गमद्विषये दुर्गं भवेद्गह्वरे
तेषां सुतममद्विद्वद्भिर् रचितं तदैरिणां दुर्गमम्
अन्वाद्यैर्धृतयोयनेलजवनेः काष्ठैस्तथादेस्तथा
यन्त्रोपस्करवाणश्च सुभटेः संपूरयेद्भूमिपः ॥
माहेन्द्रं चतुरस्रमायनपुरं तत् सर्वतोभद्रकं
उत्तं सिंहविलोकनं सुपुत्रनायकं तथा वाहनम् ।
नन्दाश्वश्च विमुक्तकोणमथ नन्दावर्तस्वस्था-
कति
प्रोक्तं तद्वयवव्ययन्तमपि तद्विद्यं गिरैर्मस्तके ॥
प्रथं चाष्टद्विजोपमञ्च पुरुषाकारं पुरं पौरुषं
खेदं कुचिषु भूधरस्य कथितं दक्षाभिर्धं दैर्घ्य-
कम् ।
शाचं प्राक् सरिता परञ्च कमलं याम्ये नदी
धार्मिकं
हार्थां चैव महाजयश्च धनदाशायी नदी
सौम्यकम् ॥
दुर्गैकेन युतं श्रियास्त्रनगरं हार्थां रिपुषं पुरं
लटाश्च कथयन्ति स्वस्तिकमिति प्रोक्ता गुणा
विंशतिः ।
भूपानी सुखदा यशोऽर्थफलदाः कीर्तिप्रतापो-
इवा
लोकान्ताश्च निवासतो विरचिताः प्राक्शम्भुनैते
गुणाः ॥ ५ ॥
रति पुराणां विंशतिगुणाः ॥ ६ ॥
“वक्ष्येभौतिकरं त्रिकोणनगरं षट्कोणकं क्षेत्रदं
वक्ष्ये वक्ष्यभयश्च शाकटपुरे रोगक्षिण्ये कलिः ।
प्रोक्तं तस्करभीतये द्विर्कटं कर्णाधिकेऽर्धेचयो
दोषाः सप्त भयावहाः प्रकटिता ये विषयकर्मो-
दिताः ॥ ७ ॥
रति पुराणां सप्त दोषाः ॥ ८ ॥
“वक्ष्येऽथो विविधं पुरं सुनिमतं मध्योत्तमं
कन्यधं
तेषां हस्तसहस्रमन्त्रिमपुरं मध्यं ततः सार्द्ध-
कम् ।
ज्येष्ठं युग्मसहस्रमेव चरमं भागादृक्केनाचितं
मध्यं द्वादशभागतः शशिकलं ज्येष्ठं विदध्यात्
सुधीः ॥
मार्गाः सप्तदशैव चादिमपुरे हीनं चतुर्भिः पुरं
प्रोक्तं कन्यसमेव मार्गनवभिर्द्वैर् तथा विस्तरे ।
याम्येव पुराहंतो हि तदनु यामाहंतः खेटकं
खेटार्हेन तु कूटमेव विबुधैः प्रोक्तं ततः स्वर्ध-
दम् ॥
हस्तानाञ्च युगादृष्टोऽष्टसहस्रं भूपतीनां पुरं
तन्मध्यं दशधा वदन्ति सुनयो दृष्ट्वा सहस्रेण
तत् ॥

शिल्पशा

आयामे वसुपादसाह्वयसुतो भागः प्रशस्तो-
धिक-
त्वकैकश्च चतुर्विधं निगदितं कार्यं समं
कर्तव्योः ॥

षट्त्रिंशतः षट् क्रमतो विष्टुष्टा
देवे पुरे चत्वरके क्रमेण ।
यदृच्छया मानसुशान्तिं केचित्
प्राकारकोष्ठस्य च भित्तिकायाः ॥३॥
पूर्वापरास्थाः पुरसम्भवाच्च
देवाः शुभा नोत्तरदक्षिणाच्च ।
भङ्गं पुरस्थापि परादस्तुखास्ते
कुर्वन्ति धावकजनार्दनेष्टाः ॥
ब्रह्मा विष्णुशिवेन्द्रभास्करगुहाः पूर्वापरास्था
शुभाः
प्रोक्तौ सर्वदिशास्तुखौ शिवजिनौ विष्णुर्विधाता
तथा ।
चातुष्ठा यज्ञमातरो धनपतिर्देमातुरो भैरवो
देवा दक्षिणदिस्तुखाः कपिवरो नैर्ऋत्यवक्रो
भवेत् ॥
मार्गाः समदशाङ्गपञ्चशिखिनो युग्मं पुरात्
स्वर्णदं
मार्गाः षोडश स्वर्णविंशतिकराः कार्यास्त्रिधा
विस्तरे ।
प्राकारोदयविंशहस्तमभितो द्वाभ्यां विष्टौनो-
धिको
आसाह्वनं तदूर्ध्वतश्च कपिश्रीर्गणेशमन्त्रा-
न्तरम् ॥
प्राकारेऽपि च कोष्ठका दशकराः स्वर्णक-
हस्तास्तथा
प्रोक्तास्तेन समैव कोणसहितानि विद्याधरी
मध्यमा ।
तस्या वाच सुवृत्तके च विविधं युद्धासनं कार-
येत्
प्राकारोदयतो विधाय परिखाविचार उक्तो
बुधैः ॥

विद्याधरीकोष्ठकयोश्च मध्ये
बाहुप्रमाणं शररामहस्तम् ।
पञ्चाधिकं पञ्चकरेण हीन-
मिति विद्या वास्तुमतो हितम् ॥३॥
दुर्गादयं गन्दकरप्रमाणं
तिथ्या समं समदशैव केचित् ।
एकानविंशं पृथुलं जयायां
दिक्कालस्वर्णालकरा वदन्ति ॥
ताम्बूलं फलदन्तगन्धकुसुमं सुक्तादिकं यद्भवेत्
राजद्वारसुरायतो हि सुधिया कार्यं पुरे
सज्जतः ।
प्राग्निप्राञ्च वृषा हि दक्षिणदिशि स्युः सौम्यतः
मूढकाः
कर्तव्याः पुरमध्यतोऽपि वणिजो वैष्णवा विचित्रे-
यैः ॥
इष्टे रङ्गकराः कुविन्दरजका वङ्गौ च तज्जी-
विनः

शिल्पशा

प्रोक्ता अन्यजन्मकारवरटाः स्युः शौकिका
राचसे ।
पण्यस्त्रीनिर्गतौ च मातृत्युते कोणे नसिन्-
लुब्धकान्
वापीकूपतडागकुण्डमखिलं तोयं तथा वास्तुके ॥
सिंहद्वारचतुष्टयश्च खटकोदाराणि चाष्टौ तथा
कर्णयानि द्वागंगलानि दक्षिणैः कापाटकैः
सङ्घैः ।
कौर्मिस्तम्भगुपालयामरगृहेष्टैः सुधानिर्मितै-
र्हर्माद्योपवनेर्जलाश्रययुतैः कार्यं पुरं शोभ-
नम् ॥”
इति नगरप्रमाणम् ॥ ३ ॥

“यन्त्राः पुराणामय रक्षणाय
संयामवद्गुप्तसमीरणाख्याः ।
विनिर्मितास्तं जयदा वृषाणां
भवन्ति पूण्याः सुरया च मासेः ॥
हस्ता अष्ट च भैरवो नरकरञ्चाङ्को दशाष्टौ
भवे-
द्द्वौ भीमगजोऽपि भास्करकरैर्युग्मत्तु विष्टैः
शिखी ।
प्रोक्तोऽसौ यमदण्ड एव सुनिभिक्षिण्या महा-
भैरवो
स्युष्टौ शङ्करनिर्मिताश्च समरे देवासुरे भैरवे ॥
यन्त्रे चाष्टकरेऽष्टहस्तफणिनीस्वर्णाङ्गुला विस्तरे
स्तम्भा मर्कटिका च पञ्जरमतः षट्त्रिंशहस्ता
क्रमात् ।
यद्या एष्टविभागतोऽपि रदनैस्तुक्तोऽष्टमात्रा-
ङ्गुलैः
प्रोक्ता कुण्डलवङ्गवी च वह्नितो मध्यादशीत्य-
ङ्गुलैः ॥

यद्या द्वागं मर्कटिकां विदध्या-
लोहस्य कौलेन च चर्मणापि ।
यन्त्रं प्रकुर्व्याद्दण्डकाष्ठकश्च
तन्मात्रेण ज्योतिषक्या समेतम् ॥
कराङ्गुलैः पञ्जरकस्य दैर्घ्यं
केवा मते हस्तमिते च यन्त्रे ।
याष्टौ कुलौ वङ्गजलानिलाख्या-
स्ते लक्ष्यज्ञैः परिकल्पनीयाः ॥”
इति यन्त्राष्टकप्रमाणानि ॥ ३ ॥
“नीराश्रयं पुण्यवतीं विधेयं
मध्ये पुरस्थापि तथैव वाञ्छि ।
वायश्चतस्रोऽपि तथैव कूपा-
श्चत्वारि कुण्डानि च षट् तडागाः ॥३॥
कूपाः श्रीमुखवैजयौ च तद्वत् प्राणस्तथा
दुष्टभि-
स्तस्मादेव मनोहरश्च परतः प्रोक्तस्तु चूडा-
मणिः ।
दिग्भक्तो जयनन्दप्रह्वरमतो वेदादिहस्तैर्मिता
विन्धान्तैः क्रमवर्द्धितैश्च कथिता वेदादयः
कूपिका ॥३॥
वापी च नन्दैकस्तुखा निम्नटा
षट्कूटिका युग्मस्तुखा च भद्रा ।

शिल्पशा

जया विष्णो नवकूटयुक्ता-
स्त्वर्कैस्तु कूटेर्दिजया मता सा ॥३॥
सरोऽष्टचक्रश्च महासरश्च
वृत्तं चतुष्कोणकमेव भद्रम् ।
भद्रैः सुभद्रं परिवेकयुग्मं
वकस्त्रलोकद्वयमेव यस्मिन् ॥
ज्येष्ठं मितं दक्षसहस्रकैस्तु
मध्यं तदूर्ध्वेन ततः कनिष्ठम् ।
ज्येष्ठं करैः पञ्चशतानि दैर्घ्य-
स्तदूर्ध्वमध्यं तु ततः कनिष्ठम् ॥३॥
भद्राख्यकुण्डं चतुरस्रकश्च
सुभद्रकं भद्रयुतं द्वितीयम् ।
नन्दाख्यकं स्थातुं प्रतिभद्रयुक्तं
मध्ये सुभद्रं परिवेकं चतुर्थम् ॥
कराष्टौ हस्तशतं प्रमाणं
द्वारैश्चतुर्भिः सहितानि कुर्व्यात्
मध्ये गवाक्षश्च दिशो विभागे
कोणे चतुष्काख्यपि पट्टशालाः ॥३॥
गङ्गाद्या रवयो हरेश्च दशकं द्वादशैकाधिका
दुर्गा भैरवमाष्टका गणपतिर्वङ्गैस्त्रिकं चत्वारिका ।
दुर्वासा सुनिनारदस्तु सकला द्वारावती
लौलिका
लौकाः पञ्च पितामहादिविबुधाः स्युर्मध्यभिचौ
सदा ॥

तस्योर्ध्वतः श्रीधरमाङ्गकस्य
संदर्शनात् पूर्वफलश्च काश्चाः ।
स्नानाच्च गङ्गाप्रवनस्य पुण्यं
कृतं भवेच्छेदिधिवङ्गिधिशैः ॥
विधारितं जीवनमेव येन
तज्जोपदेकेन समं पृथियाम् ।
स सहस्रसंख्यं च सहस्रवर्षं
स्वर्णकसौख्यान्विखिलानि सुष्ठु ॥
यामे वाच पुरे नरेन्द्रभवने तत्षोडशार्धं भवेत्
मध्यात् पश्चिमदिक्समाश्रितमिदं दुर्गं भवेद्भूव-
श्चात् ।
द्वारं दक्षिणवामतश्च पुरतः कार्यान्वय-
चत्वरः
सर्वं वास्तुयद्वादिवासरचना भूषेच्छया कार-
येत् ॥”
इति स्वर्णधारमङ्गनकिरचिते वास्तुशास्त्रे राज-
बलमे प्राकारयन्त्रवापीकूपतडागलक्षणम् ॥
अध्यायः ॥ ३ ॥
“अथो वृषाणां भवनानि वक्ष्ये
स्वेकातपञ्चावनिपालकस्य ।
शतश्च हस्ताष्टसमन्वितश्च
आसे यद्दं चोत्तममेव तस्य ॥
ये द्वापरे भूमिशुभो बभूवु-
स्तेषां यद्दं हस्तशतं द्विचिह्नम् ।
तत्रांशभूमिन्तरको वृषाण-
श्चष्टाधिकाश्रीतिकरं यद्दं स्थातुं ॥
यामेकलक्षद्वयमस्ति यश्च
प्रोक्तो महामङ्गलको नरेशः ॥

शिल्पशा

अशीतिहत्तं दिकरेण हीनं
कुण्यादयहं शोभनमेव तस्य ।
पञ्चायुतेषो रुपमङ्गलीको
भवेद्यहं तस्य करादृष्टिः ।
सामन्तसुखो ह्ययुताधिपोऽसौ
तन्निहमष्टेयु करप्रमाणम् ॥
तदेवम पञ्चाशदपि दिङ्हीनं
सामन्तसंज्ञोऽयुतनाथ एव ।
तथा ह्युतोयोऽपि ततो दिङ्हीनं
त्रिंशत्कराद्याधिकमेव गेहम् ॥
प्रोक्तः प्रबोध्येतुराशिकोऽसौ
ग्रामा हि यस्यैव सहस्रमेकम् ।
अष्टाधिकं विंशतिहत्तं हर्म्म
सिद्धेय समस्तानि यथोदितानि ॥
ग्रामाधिपा ये तु शताधिपाश्च
ते स्वस्वराद्या अपि सैनिकाश्च ।
तेषां यद्वा अष्टदशाधिकेच
करेः समाना सुनिर्मिताश्च ॥
भूपालकाङ्क्षेन च मन्त्रिगेहं
यथाधिकारं भवन्ति हीनम् ।
यासाह्वाशाधिकमेव देवं
कुण्यादयो पञ्चमभागमितम् ॥
यहं चतुर्हस्तमितं करादि-
वृद्ध्या दिरामान्तमितं प्रमाणम् ।
ततः परं भूपतिमन्दिराणि
यावच्छतं चाष्टकरादियुक्तम् ॥
स्याद्भूमिरका वसुहस्तगेहे
दशाभिर्वृद्ध्या हितया पुनश्च ।
प्रासाद एवामरभूपयोश्च
हर्म्मग्राणि लोके सुनिर्गोदितानि ॥
शालाया नवधा च पञ्चकरतो मानश्च विन्ता-
नकं
भित्तेरेव चतुर्ह्वाङ्गुलमितियावत् सपादं करम् ।
आगारस्य तु षोडशशरहितोऽप्यङ्गुल हीनो-
ऽथवा
भित्तेर्मानमिदं विधा विरचितं कल्प्यं यथा-
योगतः ॥
देर्ध्यं चक्रकलाङ्गुलीतमशिला मथ्याङ्गुली
जान्तिमा
यासे दिङ्गवभूष्टदुष्कृतिरपि चिंशेन विन्ता-
रतः ।
हस्तादेखिकरोदयं नवविधं पीठं यद्दे सव्यतो
विप्रादे रसभूतवदयुगकाः स्युः पीठके मेखलाः ॥
वष्टा वाय शताङ्गसप्ततियुतेर्थासस्य हस्ता-
ङ्गुले-
हिरस्त्रोदयको भवेच्च भवने मध्यः कनिष्ठोत्तमः ।
देर्ध्यङ्गुलं तु विस्तरः शशिकलाभागोऽधिकः
सप्तते-
देर्ध्यं चांशविहीनमर्द्धरहितं मध्यं कनिष्ठं
क्रमात् ॥
ज्येष्ठा प्रतोकी तिथिहस्तसंख्या
प्रोक्तोदये विन्तकरा च मथ्या ।

शिल्पशा

कनिष्ठिका रत्नकरा क्रमेण
यासेऽष्ट सप्तैव च रागसंख्या ॥
वैष्णवासकलांशकेयुगगुणेर्हस्तेखिसाह्यैते-
हर्म्मग्राश्च त्रिविधोदयः चितितलादयावच्च पट्टो-
र्हकम् ।
एकैकोऽपि पुनस्त्रिधा निगदितः सर्वे त एका-
दश
क्षेपाः षष्ठवतौ नखाः शशिकला अष्टादशाद्य-
स्त्रिधा ॥
त्रिस्थाने युगपञ्चताऽऽस्तितियुता धिष्टैक-
विंशान्विता
मध्योऽयं त्रिकरेस्तदंशसहितैः प्रोक्तः कनिष्ठ-
स्त्रिधा । * ।
वृत्तं दुग्धविशुष्ककण्टकयुतं नीडेस्तु चेत्यहम्
चीरं मारुतपातितश्च भवने चिन्ताविभीतं
त्यजेत् ॥
शकः शालमधूकसर्जखदिरा रक्तासनाः
शोभना ।
एकोऽसौ सरलोऽर्जुनश्च पनसः श्रीपर्णिनी
शिंशपा ।
हारिद्रः पितुमर्हचन्दनतरुः पद्माक्षकस्तिन्दुकी
नेतेऽन्येन युता भवन्ति फलदाः शाकादयः
शोभनाः ॥*॥
गेहोदयस्तु नवधा विभजेत् षड्दंशं
स्तम्भोर्हभागसमकं भरगं शिरश्च ।
कुम्भी ह्युद्वरसमेकविभागतुल्या
पट्टश्च तत्त्रिकयुतोऽंशसमान एव ॥
शालालोम्ब उदाहृतो हि विबुधैर्वाणिषु युग्मां-
शकः
सप्तशेषु गुणेण नन्दपदतो वेदांशतुल्यस्तथा ।
कापाटं यद्दक्षिणे निगदितं वामे भवेदर्गला
वष्टा निष्क्रमणं कृतं सुनिर्वरेदरेषु सर्वेषु यत् ॥
शालालिनांशैर्मनुरेव मध्ये
जयो ह्ययान्ते हयमस्य पार्श्वे ।
हारोत्तमाङ्गेन समानकर्णाः
शस्ता न शस्ता भवनाभिवक्ताः ॥*॥
दीपालयो दक्षिणदक्षिभागे
सदा विधयोऽर्गलया समानः ।
वामे च मध्ये न शुभाय गेहे
सुरालये वामदिशीष्टसिद्धे ॥
हाराय खटकीसुखे च तदधो डाः षोडशां-
शधिकं
सर्वं वा शुभमिच्छता च सततं कार्यन्तु
पट्टादधः ।
तद्वनं न शुभन्तुलातलगतं कुक्षौ तथा पृष्ठं
काष्ठं पञ्चक एव नीतरहितं यन्मूलपूर्वोत्तरम् ॥
हारोर्हं यद्द्वारमस्य प्रमाणं
संकीर्णं वा शोभनं नाधिकं तत् ।
हस्तद्वाराण्येव यानि पृष्ठीनि
तेषां शोषांशैकस्तथा हि कुण्यात् ॥
सर्वं द्वारं नीचमानं रक्षायै
मृदा ईक्षं तत् करोत्वर्थनाशम् ।

शिल्पशा

गेहाद्यं यत् पूर्ववास्तुस्वरूपं
तेषां भङ्गास्यैव सौख्यं कदाचित् ॥
हारवासरदांशतोऽधिकमिदं कार्यं यद्दक्षिणे
तुल्यं हस्तिहस्तश्च वाजिभवनं तेनाधिकं
वामतः ।
अष्टांशेऽथ नवांशके च वितथे तीथे जयेन्
हितं
हारं सौम्यहस्तते च कुसुमे भङ्गाटके शस्यते ॥
प्राग्द्वाराष्टकमध्यतोऽपि न शुभं सूर्येश-
पञ्चम्यतो
यान्वायाश्च यमादिपौष्णमपरे शेषासुरं
पापकम् ।
सौम्यायामथ रोगनागगिरिजं त्याज्यं तथाप्य-
हर्म्म
केचिद्द्वारसौम्यकं न हि हितं प्रोक्तं
वातायने ॥
हारं विह्वमशोभनश्च तरुणाकोष्मभ्रमस्तम्भकेः
कूपेनापि च मार्गदेवभवनैर्विह्वं तथा कौलकेः ।
उष्णावाहिरुणा विहाय पृथिवीं वेधो न
भित्तान्तरं
प्राकारान्तरराजमार्गपरतो वेधो न काण्डद्वय ॥
देर्ध्यं सार्द्धशताङ्गुलश्च द्वाभिरङ्गुलम् १४०।१३०।
१००।१०० चतुर्धा विधिः
प्रोक्तं वायु शतं त्वशीतिसहितं १०० युग्मं २००
नवत्या शतम् १६० ।
तद्वत् षोडशभिः शतश्च ११६ नवभिर्वृत्तं तथा-
शौतिकम् ८६
हारं मध्यमताशुसारि दशकं योम्यं विधेयं
बुधेः ॥*॥
स्वयमपि च कपाटोद्घाटनं वा पिधानं
भयदमधिकहीनं शाखयोऽस्या विचाले ।
पुरुषयुवतिनाशस्तम्भशाखाविहीनं
भयदमखिलकाष्ठाय यदाधःस्थितं स्यात् ॥
देवालयं वा भवनं मठश्च
भानोः करैऽस्याशुभश्च भिन्नम् ।
तन्मूलभूमौ परिवर्जनीया
ह्यावा गता यस्य यद्दक्ष्य कल्पे ॥
नेको लघुव्यामदिशाविभागे
मध्ये द्विष्ट दाख्यवर्णगेहे ।
स्तम्भासनं हीनमपि चयाय
यदाधिकं रोगकरं तदा स्यात् ॥
स्तम्भोऽष्टासुतुष्टभदसहितो रूपेण चालङ्कृतो
युक्तः पल्लवकेक्षयाभरणकं यत् पल्लवेनावृतम् ।
कुम्भी भद्रयुता कुमारसहितं शीघ्रं तथा
किन्नराः
पञ्चचेति यद्दे न शोभनमिदं प्रासादके शस्यते ॥
स्तम्भो ह्ययोर्मध्यगतो न शस्तो
शुभं करो पट्टयुगांशतो ह्यौ ।
यद्दे प्रशस्ताश्चतुरस्रकास्ते
स्तम्भा न कन्देन विना प्रशस्ताः ॥
हानिस्तुलामध्यगता खनस्य
स्तम्भभदन्तालधमितिस्तम्भम् ।

शिल्पशा

संलग्नत्वापि हानये स्युः
 स्तम्भासनं स्तम्भशिरस्य शीर्षम् ।
 उत्सृष्टार्धविनिर्गतं शरयुगांशेनाधिकं शस्यते
 क्वादां पट्टसमानकं सुखकरं नाशाय निर्वोन्नतम् ।
 तत् काकस्य च पञ्चवच कुसुदाभं ख्येकाला-
 यकं
 प्रालम्ब्य करालकश्च विबुधैः प्रीतश्च तत्
 वङ्गविधम् ॥
 भूत्वारोहणमूर्तस्तदुपरि प्रादक्षिणं शस्यते
 दारं तूर्ध्वभवश्च भूमिरपरा ह्रस्वाकंभागेः
 क्रमात् ।
 प्रासादे च मठे नरेन्द्रभवेन शैलः शुभो नो
 गृहे
 तस्मिन् भित्तिषु वास्तुकास्तु शुभदाः प्राग्भूमि-
 क्रमात् तथा ॥३॥
 गृहे चान्नान्नरमेव वाह्यात्
 गृहप्रवेशो न शुभश्चरोऽसौ ।
 गृहस्य गृहे यदि राजमार्ग-
 स्तदादिभूमेर्न हि गृहभीक्ष्यम् ।
 जीर्णं गृहं भित्तिमयं विशीर्णं
 तत् पातयं स्वर्गनागस्य दन्तेः ।
 गोष्ठ्यङ्गैर्वा शिल्पिना निष्पद्येन
 पूर्णं कृत्वा वास्तुदोषो न तस्य ॥
 हर्म्यस्यापि समन्ततो गृहपतिर्दृष्टिं यदा-
 ऽपीहति
 सन्वाशास्तु विवर्द्धितश्च फलदं दुष्टं तदेकच च ।
 प्राङ्मुखैरपि वैरसुतरदिशाभागे मनस्तापजन्तु
 पञ्चादर्थविनाशदक्षिणदिशि शत्रोर्मयं वर्द्धते ॥
 वामाङ्गे धनवन्द्यदेवभवनं धातुः शिथो वाजिनो
 नायक्यौधभिभोजनस्य भवनं स्यादाटिका
 वामतः ।
 वङ्गेर्गोजलदन्तिशृङ्खलसदनं स्त्रीणां तथा दक्षिणे
 स्नानं माहिषमाजमौर्णिकमिदं याव्यापिमध्ये
 शुभम् ॥
 सुग्रीवे वरुणीस्तुरे गणधरे स्थाष्टोटकानां गृहं
 दास्ये युद्धयश्च नृत्तरमणं गान्धर्ववेदाश्रितम् ।
 राज्ञो मातृगृहं गजेन्द्रजयके रत्ने महिष्या
 गृहं
 सत्ये धर्मगृहं रवी अथगृहं प्रीतं जये
 श्रीगृहम् ॥
 ईशप्राचीरन्तरे गर्भभाना-
 सुकृष्णा वा स्थानमेवात्र कार्यम् ।
 धान्यागारं स्नातया प्राणकोणे
 भङ्गेऽप्येवं शम्भुकोणे शिवाये ॥
 प्राक्पश्चिमे मातृवद्विकोणे
 प्रीता प्रवीणैरपि नृत्तशाला ।
 वरुणीगृहं राजेश्वरस्य कोणे
 स्यात् पश्चिमे भोजनशालिका च ॥४॥
 प्राक् शोभा नृपमन्दिरे च पुरतः स्थानं तथा
 पुत्रकं
 वामाङ्गे नृपतिस्तथायुधधराः लघ्यातपत्राणि
 च ।

शिल्पशा

हृत्वं चामरतापसाः खगुरवस्ताम्बूलधृग्दक्षिणे
 गेहाधीशयद्वन्द्व्या च शयनं सन्वासु भूमीषु
 च ॥
 विवस्वदाख्ये शयनं प्रशस्तं
 वादित्रगेहं सवितुर्विधियम् ।
 पूवाश्रितं भोजनमन्दिरेषु
 महानसं वद्विदिशाविभागे ॥
 माहेन्द्राख्ये गोपुरं द्वित्रिभूमिं
 भागोः संस्था तस्य मध्ये विधेया ।
 उक्ताशुक्तं मन्दिरादौ निवेशे
 तद्व्या कार्यं चाश्रया भूपतीनाम् ॥
 दिक्पालानां चैकशालादिगेहं
 प्येष्टा मध्या कन्यसा दक्षिणाङ्गात् ।
 शाला कायां लोकगेहे युगान्तात्
 त्रिदोकाः स्युर्भूमयस्त्वेषु नूनम् ॥
 इति श्रीकृष्णधारमखनविरचिते वास्तुशास्त्रे
 राजवल्लभे राजगृहनिवेशादिलक्षणं ५ अः ॥३॥
 “अथैकशालं दिग्गुणाभिधानं
 प्रस्तारतो लक्षणमेव तेषाम् ।
 यथोदितं वास्तुमते तथैव
 जवीमि राज्ञामथ मानवानाम् ॥
 चत्वारो गुरुवस्तु पूर्वगुरुतोऽधो ह्रस्वतोऽधो
 समाः
 भूयः पश्चिमपूरितश्च गुरुभिर्यावत्तत्त्वं भवेत् ।
 उदिते दिग्गुणाङ्गैर्लक्ष्युभवेः संख्येकमिमीकते
 नष्टे स्तो विधमे समे गुरुलक्ष्णे रूपे तदुद्धारितः ॥
 स्थाने लघोः सङ्गमस्वादिलिङ्गं
 प्रदक्षिणं तं क्रमतो विदध्यात् ।
 प्रस्तारतः शोडशकं गृहाणां
 प्रीतं तथास्थां कथयामि तेषाम् ॥४॥
 भुवश्च धान्यं जयमन्दसंज्ञे
 खराखकलश्च मनोरमाख्यम् ।
 सुवक्त्रमस्मात् किल दुर्मुखाख्यं
 क्रूरं विपकं धनदं जयश्च ॥
 व्याक्रान्तं वैपुल्यैल्यश्च
 फलानि नाग्ना सङ्गानि तेषाम् ।
 इति भुवादिषोडशगृहाणि ॥ ४ ॥
 धान्यादिनोऽसौ विजयान्तकं हि
 त्वनिन्दयुग्मं सुखतो विदध्यात् ।
 रम्यं श्रीधरमोदिते च परतस्तद्वर्द्धमानं गृहं
 कारालश्च सुनाभमेव तदनु धातुं सन्दर्भं तथा ।
 इति रम्याटकम् ॥ ४ ॥
 सन्वाणि भुववङ्गवन्ति नियतं वङ्गदाकैः सुन्दरं
 प्रीतं तद्वरदश्च भद्रकुसुदेऽधो वैसुखाख्यं शिवम् ॥
 तत्तत्त्वलाभश्च विशालसंज्ञं
 तथा विलक्षं त्वशुभं ध्वजश्च ।
 उन्मीतमेवं त्वय भीषणश्च
 सौम्याजिते स्तः कुलनन्दनश्च ॥
 इति सुन्दरादिषोडशगृहाणि ॥ ५ ॥
 “पूर्वोत्तमसमस्तकेषु युगलं पट्टस्य शालान्तरे
 हंसैव सुलक्ष्णश्च परतः सौम्यं हयं भावुकम् ।
 तस्मादुत्तमरौपिरे च सततं धीमं तथा क्षिपकं
 तथा

शिल्पशा

चोदृतं दृष्टसुखितश्च वयमानन्दं सुनन्दं
 क्रमात् ॥”
 इति हंसादिषोडशगृहाणि ॥ ५ ॥
 “अथोपवर्गं भुवत्पकाणा-
 मलङ्कनाङ्गं प्रथमश्च तत्र ।
 तथाप्यलङ्कारमिति क्रमेण
 स्थातं तद्वत् रमणश्च पूर्वम् ॥
 तन्नेत्रं तदनु पुण्यमतः सुगर्भं
 प्रीतं गृहं कलसदुर्गतमेव रक्तम् ।
 स्यादौघितं तदनु भद्रकवचिते च
 दीनं गृहं विभवकामदमेव संस्था ॥”
 इत्यलङ्कृतादिषोडशगृहाणि ॥ ६ ॥
 “वङ्गदाख्यं सर्वेष्वपवर्गकेषु
 प्रभावसंज्ञं त्वय भावितश्च ।
 रक्तं तथान्यत्तिलकश्च तत्र
 सत् क्रीडनं सौख्यमनो यथोदम् ॥
 कुसुदमपि च कालं भासुरं भूषणश्च
 वसुधरमथ गेहं धान्यनाशं तदव्यत् ।
 कुपितमपि च वित्तं दृष्टिदं प्रीतमेत-
 तदनु कुलसम्बद्धं घोडश्च प्रीतमाद्यैः ॥”
 इति प्रभवादिषोडशगृहाणि ॥ ६ ॥
 “सर्वे सुखालिन्दसमन्विताश्च
 दाहद्विष्टकं क्षपवर्गमध्ये ।
 ततश्च चूडामणिकं प्रभदं
 क्षेमं तथा शेषसमुच्छ्रितश्च ॥
 विशालसंज्ञं त्वय भूतिदश्च
 दुष्टं विरोधं कथितं क्रमेण ।
 तत्कालपाशं हि निरामयन्तु
 सुशालरौद्रे सुनिसम्पत्ताश्च ॥
 वीर्यं गृहं चैव मनोरमश्च
 सुभदसंज्ञं कथिता च संस्था ।
 इत्येकशालानि गृहाणि विद्या-
 ष्यन्तश्च चत्वार्यधिकं भुवादि ॥
 अपपरकं यत् कथितं तद्भागे धीमता गृहे
 कार्यम् ।
 यत् वङ्गदाकसुदितं श्रेया सा पट्टजा श्रेणी ॥”
 इति चूडामय्यादिषोडशगृहाणि ॥ इति चतु-
 र्दशरं श्रुतमेकशालगृहाणि ॥ ७ ॥
 “अथ दिशालालयलक्षणाणि
 पदैः शिभिः कोष्ठकरस्य संस्था ।
 तन्मध्यकोष्ठं परिच्युतं युग्मं
 शालासुतस्यो हि भवन्ति दिक्षु ।
 याव्यापिगा च करिणी धनदाभिवक्ता
 पूर्वोत्तमना च महिषी पिष्टवाक्यस्था ।
 गावी यमाभिवदनापि च रोगसौख्ये
 ष्वाग्री महेन्द्रशिवयोर्वन्द्याभिवक्ता ॥
 हस्तिन्या महिषी दिशालभवनं सिद्धार्थकं
 तच्छुभं
 गावी माहिषवर्धकं नृतिकरं तद्व्यामख्यं
 भवेत् ।
 दक्षं क्षामगवान्तितं धनहरं हस्तिन्याध्यां
 तथा

1

शिल्पपरी

काचं भोकरिणोयुतं न हि शुभं चुको च पूर्वा-
परम् ।

नामान्तः सन्ततशालिदश्च
स्याद्दृष्टमानं त्वय कुकुटाखम् ।
हस्त्यादिनी नाम चतुष्टयश्च
हस्त्यां द्विशालं प्रथमं तथैव ।
यत् पक्षिकं तदसदावमध्य-
धलिन्दस्तथापि कथितं द्विशालम् ।
हंसाख्यकं स्यादथ वर्द्धमानं
कौर्त्तवैनाशं भवनं चतुर्थम् ।
अलिन्दयुग्मं पुरतो विदध्यात्
वङ्गदाह मध्येऽपि च शान्तसंज्ञम् ।
तस्मादुपेहं हर्षगवैपुले च
तथा चतुर्थं कथितं करालम् ।
तस्मिन् एव दक्षिणतो हलिन्दे
विताञ्च चित्तं धनकालदहम् ।
वामे पुनश्चैव्युदपुत्रदं स्यात्
सर्व्वन्तु तस्मिन्पि कालचक्रम् ।
लघुश्च पश्चात् पुरतोऽपि युग्मं
स्यादक्षिणेको रसदाहमध्ये ।
तत्रैपुरं सुन्दरमेव नीलं
स्यात् कौटिल्येव यथा क्रमेण ।
प्रदक्षिणेकः पुरतोऽपि युग्मं
घटकं गृहान्तः किल शान्तदाहम् ।
ततो द्वितीयं खलु शास्त्रदं स्या-
च्छीलं तथा कोटरमेव संज्ञम् ।
सौम्यं एहं मण्डपसंयुतश्च
तत्तुल्यरूपं विदुर्ध्वेऽन्धियम् ।
सुभद्रमस्त्रादपि वर्द्धमानं
क्रूरश्च सर्व्वेष्वशुभं चतुर्थम् ।
मुखे चयं दक्षिणपश्चिमेकः
वङ्गदाहकं श्रीधरनामधेयम् ।
प्रोक्ते एहे कामदण्डिदे च
चतुर्थकं कौर्त्तवैनाशमेव ।
वामे तथा दक्षिणपश्चिमेको
युग्मं मुखे मण्डपमयतश्च ।
श्रीभूषणं श्रीवसनं ततश्च
श्रीशोभकौर्त्तवैनाशमेव तद्वत् ।
एकोऽपरे दक्षिणवामतश्च
मन्त्रधर्मं श्रीधरयुग्मपूर्व्वम् ।
सर्व्वार्थदं स्यात्सुखतस्त्रयश्चेत्
लक्ष्मीनिवासं कुपितश्च नाम्ना ।
युग्मं मुखे मण्डपमेव चाप्ये
युग्मं तथा दक्षिणतोऽन्तर्भित्तिः ।
एव तु उद्योतकबाहुतजः
सुतेज एवं कलहावहं स्यात् ।
उद्योतके पश्चिमभागतो द्वौ
कुर्व्यात् द्विशालश्च वङ्गनिवासम् ।
तत् पुष्टिदं कोपसमानमन्त्र-
मशुक्लघटकं क्रमतो विधेयम् ।
लघुचिकं पूर्व्वद्विशालविभागे
एको भवेदक्षिणवामपश्चात् ।

V.

2

शिल्पपरी

महान्तमेतन्महत्तश्च दत्तं
कुलचयं मण्डपसंयुतं स्यात् ।
अमङ्ग्यं दिकृन्तये विभागे
मुखे त्रिकं मण्डपमयतश्च ।
प्रतापवर्द्धनमिदश्च दिव्यं
सुखाधिकं सौख्यहरं चतुर्थम् ।
तस्यैव रूपं रसदाहयुग्मं
पुनश्चलिन्दोऽजगजन्तश्च ।
स्यात् सिंहनादं त्वय हस्तियानं
क्षेयं तथा कण्टकमेतदन्तश्च ।
शान्तादिगेहानि च षोडशैव
द्विशालकानीह यथाक्रमेण ।
नामानि चत्वार्यपि रूपमेकं
हस्त्यादिभेदेः क्रमतो विधेयम् ।”
इति सन्ततशालमखनविरचिते वास्तुशास्त्रे राज-
वल्गवे एकद्विशालयहलक्षणं ६ अध्यायः ॥३॥
“द्विशालगेहानि तु षोडशैव
वास्तुद्वयेः सारत्तरं पुनश्च ।
वस्त्याम्यलिन्दोऽपि षणो लघुश्च
हौ तिर्यक्काखौ कथितावलम्बौ ।
सुखं द्विशालं लघुरस्य वामे
मुखे त्रिकं दक्षिणतस्तथैकः ।
मुखे तथा वासवमेव गेहं
वामेऽपस्ये लघुरेक एव ।
प्रासादसंज्ञं सुखतस्त्रयश्चेत्
प्रदक्षिणं तिर्यक्कवेष्टितं स्यात् ।
अलिन्दयुक्तं विमलं द्विशालं
तदीर्यवभं सह मण्डपेन ।
अथ द्विशालेषु समस्तकेषु
मध्ये विदध्यादसदाह चैकम् ।
तदा भवेद्भासुरमययुग्म-
मेको लघुर्दक्षिणदिग्विभागे ।
एको लघुर्दक्षिणपूर्व्वगः स्यात्
तदुत्तरभाजं सुखमण्डपेन ।
हौ पूर्व्वतो दक्षिणतस्तथैको
युग्मं भवेन्मण्डपगं सुतेजः ।
मुखे गुणा दक्षिणतस्तथैको
हौ मण्डपेऽस्मिन् हयजाभिधानम् ।
महान्तगेहं मुखे त्रिके तु
युग्मान्तं मण्डपमेतदेव ।
मुखे तथा मण्डपके च युग्मं
वामेऽपस्ये युगलं लघोश्च ।
लोकत्रयाङ्गुलरमस्य नाम
वङ्गहरं शम्भुगणेशयोश्च ।
युग्मं मुखे मण्डपगं द्वयं स्या-
त्तथा द्वयं दक्षिणवामतश्च ।
एको हि पश्चादरदाभिधानं
श्रीविष्णुर्म्मोक्तमन्ताद्विशालम् ।
मालीनचङ्गं सुखगैश्चतुर्भि-
र्युग्मं भवेदक्षिणवामभागे ।
युग्मं तथा पश्चिमदिग्विभागे
तस्याप्यतो मण्डप एक एव ।

3

शिल्पपरी

प्रायामा लघवो विलासभवने वामे लघुर्दक्षिणे
तत्रैकमण्डपसंयुतश्च क्रमतं स्यादुत्तरदिग् सौख्य-
हम् ।
वेदास्तदरके मुखे च सततं वामेक्षणे दक्षिणे
तस्यापि सुखमण्डपस्य पलदानेवं गृहान्
षोडश ॥”

इति सूर्यादिषोडशयहलक्षणं ॥३॥

“अथ त्रिशालं त्रिदशेक्षणेकं
स्यात्त्रिदशावासमण्डपसंज्ञम् ।
तथा चतुर्थं कुसुदाभिधानं
हस्त्यादिभेदेः क्रमतो विधेयम् ।
ह्रन् हलिन्दश्च तथैव पुनः
हरश्च कामन्त्रय हस्तभद्रम् ।
घटकश्च मध्ये स्वधनं कुवेरं
पक्षं तथा कामदेवमेतदेव ।
अलिन्दयुग्मं त्वय भद्रयुक्तं
मध्ये कपाटं जलजाभिधानम् ।
स्यान्मिचजं चैव गजं श्वपच
वङ्गदाह मध्ये सकले यथातः ।
स्याद्वेजयं मण्डपहस्तभद्रं
जयं निनादं त्वय कौर्त्तवैनाश ।
भद्रोनक्षत्राधिकसाकलाङ्गं
निर्लोभकं वासदकौशले च ।
त्रिकं क्रमादीश्वरवारदाख्यं
भौमश्च कौशल्यामतः क्रमेण ।
तत्रैव बुद्धस्वजनं तृतीयं
स्यात् कौशलं नीलमिदं चतुर्थम् ।

सुखगुणलघुवामे दक्षिणे चैक एत-
दरदशरदसुक्तं दक्षकं काकपक्षम् ।
रदमिह हि निनादं मण्डपेनाधिकं स्या-
त्तदनु च गजनादं बाहुलं कौर्त्तवैनाशम् ।
हस्त्यादिरूपसुखमण्डपमेव सिंहं
क्षेये एहे दृग्गणे अपि कोपसंज्ञम् ।
वामेऽधिकश्च लघुना कथितं सुभद्रं
स्यान्मागिभद्रमपि रत्नकाञ्चनाखौ ।
युगसुखमपरैको भैरवं दक्षिणे च
भरत नरजमेतत् स्याच्चतुर्थं कुवेरम् ।
पुनरपि लघु वामे हस्तियानं विधानं
हयजत्रपञ्जगेहं तच्चतुर्थं क्रमेण ।
वर्णानां शुभदश्च सागरयहं पक्षेव हस्ता मुखे
प्रोक्तं चौरदरददाहयमिदं कोलाहलचापरम् ।
वङ्गदाहद्वयभद्रमण्डपवस्त्रियेकं युतं शालया
गान्धर्व्यं चित्तिभूषणश्च कथितं सर्व्वज्ञकं दर्प-
कम् ।
घान्तं दृष्टिकरं त्रिशालसुदितं शालां विना
पावनी
प्राक्शाला रक्षितं शुभं निगदितं सुखैवमर्थ-
प्रदम् ।
चुकोसंज्ञमिदं करोति मरणं हीनं तथा
यान्ध्या
पक्षत्रं महिषीकृते च भवनं तत्पुत्रवन्धुचयम् ॥”
इति त्रिदशादिषोडशयहलक्षणं ॥३॥

22

शिक्षण

“नेशातानि च बोद्ध प्रथमतः धीमच्च वच्-
दासकं
तच्चैकेन पुरोऽपि शङ्करमिदं मध्ये क्रमात्
पूर्ववत् ।
यद्वा हौ सुखतोऽपि दक्षिणलघुस्वेकाधिकं
सागरं
चत्वारो वृषशोभितश्च पुरतः प्राग्दक्षिणेको
लघुः ।
पञ्चापे सकलं भ्रमश्च लघुना सर्वस्य तत्
सौख्यदं
रागाख्यं भ्रमसंयुतश्च भवनं तत् सर्वशालं
भवेत् ।
प्राग्वाक्कुलनन्दनं क्रमनया त्वेकहृयेकान्वितं
तस्मिन्दिक्षुसंयुते च लघुके कल्याणसंज्ञं तथा ।
सर्वाप्राप्तु लघुजयं शरत्सुखं तत् पट्टयुग्मं
क्रमात्
तत्सौभाग्यविवर्द्धनश्च भवनं राक्षां सदा निर्भि-
तम् ।
आनन्दं सुखरान्दिक्षुलघुवर्गे च पृष्ठे द्वयं
रागाख्यं जनशोभनं गुणगणेकैकान्वितं दृष्टितः ।
स्यान्नोवर्द्धनमयतो रसयुतं युग्मान्वितैः क्रमात्
सप्राप्ये त्रिगुणं त्रिकञ्च लघुवो लोकत्रिकं
सुन्दरम् ।
गेहं श्रीतिलकं च भद्रसहितं ह्रस्वेन ह्रीनं सुखे
तदयुक्तं लघुना च भद्रसहितं विष्णुप्रियं
भूपतेः ।”
इति धीमादिबोद्धप्रत्ययाणि ॥३॥
“वच्दासकं श्रीचिदृशं त्रिशालं
तत् श्रीनिवासं सुखहृत्सुक्तम् ।
श्रीवत्सलः श्रीधरमेव वृद्धा
श्रीभूषणं वेदसुखञ्च गेहम् ।
बाणेः श्रीजयमयतोऽपि ऋतुभिः श्रीतिलकं
मन्दिरं
रागायं रसदायुग्मसहितं तत् श्रीविनासं
भवेत् ।
श्रीतेजोत्रयमयतश्च सुनिभिः वच्दास युग्मान्वितं
सोमादिचिदृशादिभूपतिगृहाः पञ्चाधिका
विंशतिः ।”
इति चिदृशादिनवगृहाणि ॥३॥
“भवनवक्त्रसुक्तं यच्चतुःशालमध्यात्
नयनलघुसुखं स्याद्दिक्षुकेन चन्द्रम् ।
भवति सदनमध्ये सर्वतो दारुघटकं
द्वितीयमपि च तेषामन्तिमं युग्मयुक्तम् ।
मलयमध्वा च गेहं वामहस्ताधिकं स्यात्
भवति च गुणहृत्सु शोभनं पूर्वतोऽपि ।
त्रिभिरपि च सुकण्यां पृष्ठयाम्ये तथैक-
स्तदधिकमपि वामे वेष्टनं नागवत्संज्ञम् ।
चक्रं चतुष्टयसुखं सकलेषु शक्तं
याम्योत्तरे हि लघुनापि जयावहं स्यात् ।
भद्राक्षयश्च मकराक्षयमेव तस्मिन्
पृष्ठाक्षयश्च कामदमयभद्रम् ।”
इति विजयादिनवचतुःशालगृहाणि ॥३॥

८६

शिक्षण

“सुहायो सुनिमित्तोऽवधि च शाला-
क्षायां वच्चेव कथिता भवनप्रवृत्तिः ।
शालानिमध्वरचितोऽपि लघुः सुखाय
यदा तद्व्यरचिताः पृथगेव शालाः ।”
इति सूत्रधारमन्त्रविरचिते वास्तुशास्त्रे राज-
वक्त्रमे दिशालनिशालचतुःशालगृहलक्षणवर्णनं
सप्तमोऽध्यायः ॥ ३ ॥
“शयनमध्वा वृषाणां त्वक्कुलानां शतैकं
नवतिरपि सुतानां मन्त्रिणः वच्चेवहीनम् ।
वलपतिगुणहृत्सु चक्रकुलोनं गुरोश्च
तदशु युगलहीनं ब्राह्मणादेः प्रशस्तम् ।
याचोर्द्विभागे नतर्ध्वतश्च
कर्णासमाचोऽधिक एव शक्तः ।
चंद्रशेन पादेन सप्तसूत्र्यः स्यात्
द्विचक्रकुलानामधिको न कार्यः ।
श्रीपथो धनदासतोऽपि गदहा वित्तप्रदा तिलकी
वृद्धिः शिंशुपयाथ शाकशयने शर्मापि शालैः
लते ।
आयुः पद्मकले च चन्दनमये शकुचयः स्यात्
सुखं
श्रेष्ठं चैकमलं शिरीषजनितं पर्यङ्कयाना-
सनम् ।”
इति शयनम् ॥ ३ ॥
“सिंहासनं चोत्तममकुलानां
वट्या दशोत्तमं परं तथैव ।
दशांशवस्त्रंशमनो विहीनं
वासे च देव्याहंससुसूत्र्यः स्यात् ।
सुनिभिरथ शिवैर्वा भद्रभागत्रयं स्या-
दुदय इति विभागैर्भाजिते पीठमष्टौ ।
कनकमपि रक्षांश्च सप्तधा यासपट्टी
शिवनवसुनिरत्नैर्दन्तिवाह्यौ निवेदौ ।
ह्लादां स्यादसभागमेव त्रिचितो भागेन कक्षासनं
युक्तं सन्मशुगेन तोरणयुतं रत्नैः शुभै राजि-
तम् ।
कर्णयं वृषवक्त्रं मतिमता श्रेष्ठञ्च सिंहासनं
ज्ञातव्यञ्च यशोऽभिवर्द्धनमभैः सिंहेनृकक्षा-
सनम् ।
नरेस्तु वेदी पुनरेव ह्लादां
सुखासनं तोरणसंयुतं स्यात् ।
पीठञ्च कुम्भः कलसं विटङ्क-
सुतङ्गसंज्ञं सहा ह्लादकेन ।
पीठे गोहरिवेदिके च सुयशःश्लादीनं सिंहासनं
हस्ती मातृकवेदिकासनयुतं तद्दीपचित्रं भवेत् ।
हृत्तं श्रेष्ठमशोतिवेदसहितं ज्ञासप्रतिमंध्यमं
वट्या कनकसमकुलैर्नरपतेर्देवं शताह्वं शुभम् ।”
इति सिंहासनवृत्तलक्षणानि ॥ ३ ॥
“वातायनो सुमिकथा विहीनो
बुधैरदीर्घोऽस्त्रपताक एव ।
द्विगुमिकशोभयसंज्ञकश्च
यः खस्तिकोऽथै युगलुम्बियुक्तः ।
स्याद्वाह्यैः प्रियवक्त्र एव सुसुखः वच्चेभिः पुन-
चेति च

शिक्षण

ह्लादकेन युतः सुवक्त्र उद्दिनो हार्वा प्रियङ्गो
भवेत् ।
एकोनः परिपद्मानाम उद्दिनस्तद्दीपचित्रो युगे-
र्वाचित्रः शरपट्टिभिस्तु विविधाकारैर्युतः
पञ्च च ॥
सिंहो देव्यविवर्द्धितो हि पृथुले हंसो गवाचो
भवेत्
कुम्भोऽथै मतिदोऽपि भद्रसहितो ज्ञेयस्तु
बुद्ध्यायवः ।
हारेणैव युगासकेन गच्छः पञ्चद्वये जालकं
प्रोक्ताः पञ्चदशैव रूपमदक्षा वेद्यादिकक्षा-
सनेः ।”
इति पञ्चदश गवाचाः ॥ ३ ॥
“सभा च नन्दा परतोऽयं भद्रा
जया च पूर्वा क्रमतोऽपि दिव्या ।
पक्षी सुरलोद्धधिकोऽप्यलाहौ
बुधैर्वाध्यावनपालगेहे ।
क्षेत्रं चतुष्टयपदैरपि बोद्धप्रार्थं
मध्ये तुरीयपदमेकपदो लघुश्च ।
नन्देति भद्रसहिता च पदेन भद्रा
तद्वेदतश्च जयदा लघुना च पूर्वा ।
दिव्या सभा केवलनन्दभाग्या
भद्रैश्चतुर्भिः सहिता च पक्षी ।
रत्नोद्भवा स्यादयुगतोऽपि तुल्यो-
स्तथोत्पलाख्या प्रतिभद्रतश्च ॥
स्तम्भेस्तोरणराजिते च मदला निर्वाहवैतानके-
नृच्छादोगेनसिंहराजविविधैर्नृत्तान्वितैः
शोभितम् ।
रत्नस्फाटिकरङ्गभूमिभूपतेः क्रीडाक्षरं मण्डपं
कुर्वाहृत्सुभद्रके च रक्षितं यन्मध्यतो वेदि-
काम् ।”
इति सभासकम् ॥ ३ ॥
“वेदी कोणचतुष्टयेन सकले पाण्डित्ये खस्तिका
कल्याणं रविकोणके च रूपतेः सा भद्रिका
सर्वदा ।
कोणैः श्रीधरिका च विंशतिमितैस्तुल्योऽम-
राणां यदे
कोणैरष्टभिरन्विता च शुभदा चक्रार्चने
पद्मिनी ।
विप्रे सप्तकराश्च भूपभवने घटपञ्च वैश्ये तथा
कुर्वाहृत्सुचतुष्टयाश्च वृषणे चिद्विगतो ह्रीनके ।
तस्योर्ध्वं च नरेन्द्रासनमतो मातृं चतुस्तम्भकं
देव्या मौक्तिकपट्टकुलमन्त्रिभिः सौम्यान्तं
राजितम् ।”
इति वेदिकाचतुष्टयम् ॥ ३ ॥
“दीपस्तम्भं त्रिकरसुदये वच्चे भिन्नं क्रमेण
हस्तान्तं तं विहितमपि तैः पीठकुम्भान्वितश्च ।
दीपस्तोर्ध्वं कनककलसं शोभितं कङ्कणाद्यैः
कुर्वाह्लातोऽथ तत्तमतो नागवक्त्रे विवर्ण्ये ।”
इति श्रीसूत्रधारमन्त्रविरचिते वास्तुशास्त्रे
राजवक्त्रमे शयनवर्चिहासनवृत्तगवाचसभा-
सकवेदिकाचतुष्टयदीपस्तम्भलक्षणं च अध्यायः ॥

शिल्पशा

“यथा वास्तुशास्त्रोद्घोषो राजयोग्या
 . ज्ञानता हि सत्यं तेभ्यः कियन्तः ।
 मयोक्ताश्च योग्या वृषाणां सन्तः
 सुप्रोभास्वितान्ते च कल्याणदाश्च ॥
 विशालं यद्दृक्चये हृत्स्वयम्
 सुखे वीथिकाश्च च नडः दारुमध्यम् ।
 गुणातिन्दुचातुर्दिशं चैकवक्त्रं
 गवाजश्च कोणे च भद्रे विधेयम् ॥
 सुखे भद्रके श्रीधरं मातृयुक्तं
 तथा भूमिका पञ्चसप्तैकभूम्भाम् ।
 विनाच्छादनं मण्डपं वेदवक्त्रे
 रिपुर्गं यद्दं राज्यवक्त्रं न्यमेत ॥
 मध्ये निवन्तुङ्गणायं तथोक्तेः
 शस्तं देवं पुत्रनाशाय गेहम् ।
 सन्मन्त्रेणो मध्यमानेन काया
 न्याधिवक्त्रे नैव पूज्या न च श्रीः ॥
 होनस्तम्भे शालयोर्व्याहृपट्टे
 नो वेधः स्यादत्यतो वेध एव ।
 भूमेर्ज्यं वदसंस्थाप्रमाणं
 तुल्या नेष्टा वर्द्धमानाः शुभाः स्युः ॥
 सार्द्धचयेन विभजेत् करतलसंस्था-
 मध्ये नवीशुसुदितश्च कराहंभितिः ।
 स्तम्भाश्च घोडशय्येऽपि च भद्रकेषु
 दन्तेर्मिताश्च सकलास्तु चतुर्मुखं स्यात् ॥
 भद्रे च भूमिद्वयवर्द्धमाहं
 सार्द्धचिभूमं कथितश्च गेहम् ।
 प्रतापवर्द्धनमिदं वृषाणां
 लम्पीविलासश्च वदामि तस्मात् ॥
 स्तम्भा दश दश भद्रकेकं
 घोडशमध्ये तत्समरूपम् ।
 मदनशरावनिमाहसमेतं
 लम्पीः कर्म करोति च निवन्तम् ॥
 भागाः पञ्चगुणाश्च पञ्च भवनं षड् विंशता
 स्तम्भैः
 कुण्डो चार्द्धपदे च नन्दपदेकभद्रं चतुर्द्वारकैः ।
 भद्रे वै गुणभद्रकाणि सकलेऽष्टाश्रीतिका स्तम्भका
 माहं भूचितये च सार्द्धशरभूः स्याच्छ्रीनिवासं
 यद्दम् ॥
 मध्ये स्तम्भशतं भागसमके भित्तिचतुर्द्वारकं
 सप्तश्रादिशरांशरामसहितं भद्रं चतुर्विंशता ।
 षट्त्रिंशत् दिशती च ते तु सकलाः स्तम्भाः
 चित्तौ पूर्वतो
 नास्ते तत् कमलोद्भवश्च कथितं भूयव्दसप्ता-
 न्वितम् ॥
 हृत्स्वोदयकं विभज्य नवधा कुम्भी भवेद्भागतः
 पादोनं भरुणं शिरश्च कथितं पटुः सपादो
 भवेत् ।
 स्तम्भः पञ्चपदीनभाग उदितः कोणाद्वृत्तक्षया
 भागाहं जयन्तिका निगदिता सा तत्सकस्यो-
 परि ॥
 यद्दस्योदयं दिग्विभागेर्विभाज्यं
 द्विभागेन कक्षाचनं वेदिका स्यात् ।

८७

शिल्पशा

विभागेन तत्सकस्यो निवन्मेवं
 यद्दस्योदयाहं पीठं वृषाणाम् ॥
 उत्तानपट्टो वृषमन्दिरौ
 हस्तं च हस्ते द्विविधोक्तः स्यात् ।
 पाषाणतः सौख्यकरो वृषाणां
 घनचयं घोऽपि करोति गेहे ॥
 सुधेष्टके शर्वरया विद्युक्ते
 सकर्करेणैः सुदृढा यद्दे भूः ।
 शक्ता न शस्तं भवनं च चित्रं
 कपोतयथाः कपिकाकरोद्भम् ॥
 शुद्धोऽलन्दविशतश्च सकला भूयश्चरणा-
 न्विता
 क्वादीनाप्य मत्तवारणयुतं माहं तथाहो-
 दयम् ।
 मौडो भद्रचतुष्पिकाभिरुदितो माहं न युक्त-
 क्षया
 मत्तैस्तुल्यसपादकेस्तु सुकुलो वा श्रीः
 शिखरः ॥
 राज्ञो यद्दं हृत्स्वचतुष्टयं स्यात्
 तथैव चण्डाकलसेन युक्तम् ।
 तुङ्गारसंश्लेष्य सिङ्गकर्मः
 प्रासादके तेऽपि षडेव शक्ताः ॥
 षड्जालिगेः लङ्गपर्यपट्टे-
 वंशैः कक्षेऽपि नृदा शिलाभिः ।
 कर्त्रं प्रकारैः कथितश्च वक्त्र-
 लंकप्रसिद्धा च परीक्षणीयम् ॥
 इति राजयद्दहदि ॥३॥
 “यामे भागे दक्षिणे वा वृषाणां
 निधा काया वाटिका क्रीडनार्थम् ।
 एकद्विचर्द्धसंस्था शस्तं स्यान्-
 मध्ये धारामण्डपं तोययन्त्रैः ॥
 क्षेत्रं सप्तविभागभाजितमतो भद्रश्च भागत्रयं
 तत्सध्ये जलवापिकाजिनपदैरेकाश्रितो वेदिका ।
 स्तम्भोद्दिशभिश्च मध्यरचितः कोणेषु कूपान्वितः
 कर्तव्यो जलयन्त्र एव विधिवत् भोगाय भूमी-
 सुचाम् ॥
 तस्यां चम्यककुन्दजातिसुमनोवल्गाः सुनि-
 व्वांशुका
 जातीहेमसमानकेतकिरपि न्येता तथा
 पाटला ।
 नारङ्गः करुणा वसन्तजतिका चारुतपुष्पादिकं
 जम्बीरो वदरी च पूगमधुका जम्बू चूतदमाः ॥
 मालूरः कदली च चन्दनवटावन्तपुष्पाश्रिवा-
 चिष्वाशोककदम्बनिम्बतरवः खजूरिका
 दाडिमी ।
 कर्पूरागुरुकिंशुका हयरिपुः पुष्पागो निम्बको
 प्रोक्ता नागजता च बीजनिष्ठता स्यात् तिष्ठकी
 लाङ्गली ॥
 दाक्षेणा शतपत्रिका च वकुला धत्तूरकको-
 लकौ
 शालस्तान्तमानकौ सुनिवरो मन्दारपारि-
 हुमौ ।

शिल्पशा

अथ भोगविचित्रस्वास्त्युफलास्ते रोपणीया
 वृक्षैः
 यदाप्रोति न भूतले शुभतर्कस्तत्सकान्
 वापयेत् ।
 व्याख्यानं प्रतिविचिन्ताय च षटीयस्तुषारोद्भव
 होला स्त्रीजनखेननाय दक्षिणे वर्षावसन्तोत-
 नवे ।
 बालाप्रौढवधसुमध्यवनितागानैर्मनोहासिभि-
 र्यौग्रे शारदकेऽथ शीतलजनक्रीडा शुभे
 मण्डपे ॥
 इति वाटिका ॥३॥
 “तुरङ्गमाणां यद्दवामभागे
 शाला चतुःषष्टिकरा विधेया ।
 शताहंतो मध्यमिका च देर्ध्यं
 कनीयसी तैर्दशभिर्विहीना ॥
 यासे च षष्ठा तिथिदक्षमाना
 जयोदशैकादशकैः क्रमेण ।
 तद्वाच्यभित्तिश्च करप्रमाणा
 पञ्चाहंपञ्चाभिकरोदया स्यात् ॥
 तेजोहानिमपीहया विदधते पूर्वापरास्था
 वृक्षा
 ते याम्योत्तरतो सुखादि सततं कीर्तयिष्यो
 धाम्यकम् ।
 कर्तव्यो धिवक्त्रं प्रतीह कलसस्यानं दिहस्तैर्दयं
 तस्यास्तोरणसुष्ठुतश्च तुनिभिर्हस्तेः सुप्रोभा-
 न्वितम् ॥
 षष्ट्या साधुहयाकुलेर्निगदितो वेदाकुलेनाधिकः
 श्रीवत्सल्लविलाव एव च मनोहारौ द्विसप्ता-
 कुलः ।
 रागाद्यकुलकेस्तु वाजिजिज्योऽशीत्या तथा
 भैरवः
 शालास्थस्तु युगादमात्र उदये मानं हरेः
 सप्तधा ॥”
 इत्यथशाला ॥३॥
 “सिंहद्वारं पूर्वमेव न कायं
 चित्रिका वा मालिका स्तम्भश्रीर्वे ।
 स्यातां मध्ये ताडकौ रज्जुगार्थं
 तुल्यौ भागेनाधिकौ वापि सार्द्धौ ॥
 भागे दक्षिणवामके च करिणां शाला हरे-
 हारितः
 कर्तव्या सुदृढोन्नता च कलसेर्घटादिभि-
 भूषिता ।
 संकीर्णो रसवो नगैर्निगदितो मन्दा म्हा-
 चाहतः
 सर्वेषुतमभद्रजातिरुदितो नन्दैः करैश्चिह्नितः ॥
 इति गजशाला ॥३॥
 “अष्टोत्तरहस्तशतं पृथुले
 वृषालयं चोत्तममेव तस्मात् ।
 षष्टाभिरष्टाभिरतो विहीनं
 पञ्चैव भागाधिकतोऽपि देर्ध्यं ॥
 अष्टीतितो रागकरेख हीनाः
 पञ्चालया भूपसुतप्रियाश्च ।

शिल्पी

त्रिभागैर्धैर्येऽधिकतो विधेया
गृहाः क्रमेणैव यथोदिताः ॥
प्रोक्तं चतुःषष्टिकं पृथक्
क्रमेण षड्भिष्य करेर्विहीनम् ।
षड्भागतो देव्यमतोऽधिकं स्या-
द्द्विभाषिपत्येव च पञ्चषष्टिः ॥
षष्ट्या हस्तैर्मन्त्रिगेहं पृथक्
हीनं हीनं पञ्चकं वेदवेदे ।
क्रियाहस्तैरष्टमाशोऽधिकोऽसौ
यासादये वह्नितो देव्य एव ॥
सामन्तादिकभूपतेषु भवनं विध्यविहस्तेः समं
हस्तैर्वेदविहीनकैः क्रमतया भागाधिकं
देव्यतः ।
देव्यस्य सभासदस्य गुरुतः पौरोषसं भेषजं
विंशत्यष्टकं दिहस्तरहितं देव्यं द्विधा तद्-
भवेत् ॥
वेष्याकचुकिशिल्पिनामपि गृहे वेदाधिका
विंशति-
मानं हस्तचतुष्टयेर्विरहितं देव्येऽधिका
यासतः ।
हस्तौ दूतकारान्तकस्य रक्षितो हस्तैः समं
विहारे
हीनं तद्वह्निकेण पञ्चकमिदं तुर्याशदेव्याधि-
कम् ॥

द्वाविंशता मानमिदं दिवादे-
हीनं चतुर्भिः क्रमतो विधेयम् ।
दिगृष्टरागाव्यविभागतश्च
क्रमेण तद्वह्निकचतुष्टयेऽपि ॥
कर्णाधिकं विहारेतोऽधिकश्च
शीघ्रं विनाशं सप्तपैति गेहम् ।
हारं नतं नृद्धिं यदायतश्च
तत् सन्ततेहानिकरं प्रदिष्टम् ॥
आसे सप्ततिहस्तविद्युक्ते
शालामानमिदं मनुशुक्ते ।
पञ्चविंशत् पुनरपि तस्मिन्
मानसुशान्ति लघोरिव दृष्टाः ॥
एकं हारं प्राड्मुखं शोभनं स्यात्
चातुर्वेकं धातुभूषणेने ।
युग्मं प्राच्यां पश्चिमे स्यात्त्रिकेयु
मूलं हारं दक्षिणे वर्णनीयम् ॥

इति वास्तुशास्त्रे राजवल्लभमन्त्रे राजगृहादि-
लक्षणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ * ॥
शिल्पिका, स्त्री, लघुविशेषः । लहानसिपी इति
हिन्दाभाषा । तत्पर्यायः । शिल्पिनी २ श्रीता
३ खेजजा ४ गृहकुदा ५ । अस्या गुणाः ।
नृजरोधाधरौमूलज्वरपितापद्धारकत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शिल्पिनी, स्त्री, कोलदलौघधिः । इति मेदिनी ।
शिल्पिशाला, स्त्री, स्त्री, (शिल्पिनां शाला ।)
शिल्पशाला । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
शिल्पी, [न] त्रि, (शिल्पं क्रियाकौशलमस्यास्तीति ।
इतिः ।) शिल्पकर्ता । (यथा, मगौ । ७ । ७५ ।

शिवः

“मास्त्रयोः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्वसुनोदकेन च ॥”
तत्पर्यायः । काकः २ । इत्यमरः ॥ अस्य विव-
रणं शिल्पकारशब्दे द्रष्टव्यम् । शिल्पसम्बन्धी
च ॥
शिवं, स्त्री, (श्री + “सर्वनिष्ठ्वरिष्यलज्जशिव-
पङ्कजफल्वा अतस्ते ।” उणा० १ । १५३ । वन
प्रत्ययेन साधु ।) मङ्गलम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । १ । ६० ।
“उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्त्रिंशु यस्य मे ।
देवीनां मातृशीनाश्च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥”)
सुखम् । जलम् । इत्यादिः । सौम्यम् ।
समुद्रलवणम् । श्वेतदृक्कम् । इति राज-
निर्घण्टः । (मङ्गलवति, त्रि । यथा, महा-
भारते । १ । २०८ । ३६ ।
“तत्र रम्ये शिवे देशे कौरवस्य निवेशनम् ॥”)
शिवः, पुं, (श्री + “सर्वनिष्ठ्वेति ।” उणा० १ । ५३ ।
इति ऋधुप्रत्ययेन साधुः ।) ब्रह्मणः संज्ञाविशेषः ।
तस्य युगतिर्यथा । शिवं कल्याणं विद्यतेऽस्य
शिवः । अस्ति अशुभमिति वा । शिरतेऽवतिष्ठन्ते
अग्निमादयोऽष्टौ गुणा अस्मिन् इति वा शिवः ।
इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्यायः । शम्भुः २
ईशः ३ पशुपतिः ४ शूलो ५ महेश्वरः ६ ईश्वरः
७ सर्वः ८ ईशानः ९ शङ्करः १० चन्द्रशेखरः
११ भूतेशः १२ खड्गपरशुः १३ गिरिशः १४
गिरिशः १५ गृहः १६ गृहज्जयः १७ क्षति-
वासाः १८ पिनाकी १९ प्रमयाधिपः २० उग्रः २१
कपर्दी २२ श्रीकण्ठः २३ शितिकण्ठः २४
कपालभट्टः २५ वामदेवः २६ महादेवः २७
विरूपाक्षः २८ त्रिलोचनः २९ जगन्नाथः ३०
सर्वज्ञः ३१ धूर्जटिः ३२ नीललोहितः ३३
हरः ३४ अरुहरः ३५ भग्नः ३६ चामकः ३७
त्रिपुरान्तकः ३८ गङ्गाधरः ३९ अन्धकारिणः ४०
क्रतुर्धरः ४१ वृषभजः ४२ योमकेशः ४३
भवः ४४ भीमः ४५ स्याण्डः ४६ रुद्रः ४७
उमापतिः ४८ । इत्यमरः ॥ वृषपर्वा ४९
रेरिहाणः ५० भगाली ५१ पांशुचन्दनः ५२
दिगम्बरः ५३ अट्टहासः ५४ कालझरः ५५
पुराण्डः ५६ वृषाकपिः ५७ महाकालः ५८
वराकः ५९ नन्दिबर्हणः ६० हौरः ६१ वीरः ६२
खरः ६३ भूरिः ६४ कटपूः ६५ भैरवः ६६
ध्रुवः ६७ शिविपिष्टः ६८ गुडाकेशः ६९ देव-
देवः ७० महानटः ७१ । इति जटाधरः ॥
तीव्रः ७२ खड्गपशूः ७३ पञ्चाननः ७४ कण्ठे-
कालः ७५ भवः ७६ भीरुः ७७ भीषणः ७८
कङ्कालमाली ७९ जटाधरः ८० योमदेवः ८१
सिद्धदेवः ८२ धरणीश्वरः ८३ विश्वेशः ८४
जयन्तः ८५ हररूपः ८६ सन्धानाटी ८७
सुप्रसारः ८८ चक्रापीडः ८९ मूलधरः ९०
वृषाङ्गः ९१ वृषभजः ९२ भूतनाथः ९३
शिविपिष्टः ९४ वरेश्वरः ९५ विश्वेश्वरः ९६
विष्णवायः ९७ काशीनाथः ९८ कुबेरः ९९
अस्मिन्माली १०० विशालाक्षः १०१ हिन्दी १०२

शिवः

प्रियतमः १०३ विषमाक्षः १०४ भद्रः १०५
ऊर्ध्वरेताः १०६ यमानकः १०७ नन्दीश्वरः १०८
अष्टमूर्तिः १०९ अर्धेशः ११० खेचरः १११
भृङ्गीशः ११२ अर्धनारीशः ११३ रसनायकः ११४
इति शब्दरत्नावली ॥ उः ११५ पिनाक-
पाणिः ११६ षण्णधरः ११७ कैलासनके-
तनः ११८ हिमाद्रितनयापतिः ११९ । इति
कविकल्पलता ॥ तस्य सहस्रनामानि श्रीमहा-
भारते अनुशासनपर्वणि १७ अध्याये द्रष्ट-
व्यानि ॥ * ॥ अस्य कपालिनामकीर्णं यथा,—
ईश्वर उवाच ।
“आसीत्तत्र वरारोहे ब्रह्मणस्तु शिरोऽपरम् ।
पञ्चमं द्रष्टुं सुश्रोणिं जातं काचनसुप्रभम् ॥
ज्वलन्तं परमं शीघ्रं जातं तस्य महात्मनः ।
स एवमब्रवीदेति । जन्म जानामि ते ह्यहम् ॥
अतः क्रोधपरीतेन संरक्तनयनेन च ।
वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण हितं तस्य शिरो मया ॥
ब्रह्मोवाच ।
यस्मादनपराधेन शिरश्चिह्नं त्वया मम ।
तस्माच्छापसमायुक्तः कपाली त्वं भविष्यसि ॥”
इति मातृ १५८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ शिवमन्त्राः । तत्र एकाक्षरमन्त्रो यथा,—
“सान्नामोकारसंयुक्तं बिन्दुभूषितमस्तकम् ।
प्रासादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो
मणिः ॥” हौ ॥ * ॥
अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादिमातृकाव्यासं प्राणा-
यामश्च विधाय श्रीकण्ठादिन्यासं मातृकास्थानेषु
कुर्व्यात् । ततः सामान्यपूजापद्धत्युक्तपीठन्यासं
कृत्वा पीठशक्तीर्न्यसेत् । ततः कृत्वादिन्यासः ।
ततः कराङ्गन्यासौ । ततः ईशानाद्याः पञ्च-
शक्तीर्न्यसेत् । मूद्रस्तु एतत्पर्यन्तं न्यासं कृत्वा
ध्यायेत् । अन्यजानधिकारात् । तत ऊर्ध्वं प्राग्-
दक्षिणोत्तरपश्चिमेषु मुखेषु ईशानस्य पञ्चकलाः
पञ्च ब्रह्म ऋचः पदादिकाः प्रणवाद्या नमो-
ऽन्ता न्यसेत् । ततः पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरेषु
तनुपुरुषस्य चतस्रः कला विन्यसेत् । ततो हृदये
यीवायां अंशद्वये नाभौ कुक्षौ पृष्ठे वक्षि
अधोरस्याष्टौ कलाः न्यसेत् । ततो गुह्ये अक्ष-
कोषे ऊरुद्वये जातुद्वये जङ्घाद्वये कुक्षिद्वये
कक्षां पार्श्वयोः वामदेवस्य त्रयोदशकलाः
विन्यसेत् । ततः पार्श्वयोः क्षन्धयोर्नासिकायां
नृद्धिं बाहुयुग्मे सद्योजातस्याष्टौ कलाः न्यसेत् ।
ततः पञ्चाङ्गुलीषु ईशानाद्याः पञ्च ऋचो न्यसेत् ।
एवं नृद्धास्य हृदयगुह्यपादेष्वेता ऋचो न्यसेत् ।
ततोऽङ्गन्यासान्तरं कुर्व्यात् । एवं विन्यस्य
ध्यायेत् ।
“सुक्तापीतपयोदमौक्तिकलवावर्णेमुखैः पञ्चभि-
र्योर्ध्वैश्चितभीशमिन्दुसुकुटं पूर्णैश्चकोटि-
प्रभम् ।
मूलं दृक्कलापावयवदहनानागोन्मघटाकुशाद्
पार्श्वं भीतिहरं दधानममिताकण्योन्मज्जं
भजे ॥”

शिवः

८६

शिवः

शिवः

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूर्णा विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूर्णा विधाय धूपादिविचर्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चर्यं पञ्चलक्षणम् ॥ १ ॥ ॥ अथाष्टाक्षरमन्त्रो यथा, —

“वकुक्षरः शक्तिरहः कथितोऽष्टाक्षरो मनुः ॥”
ह्रीं ॐ नमः शिवाय ह्रीं । अस्य पूजा । प्रातः-
कृत्यादिशैवोक्तं पीठमन्त्रं न्यासं विधाय
अष्टादिन्यासकराङ्गन्यासान् प्राणायामश्च कृत्वा
ध्यायेत् ।

“बभ्रुकामं चिनेत्रं शशिशकलधरं स्मेरवक्त्रं वज्रं
हस्तैः मूलं कपालं वरदमभयदं चारुहासं
भजामि ।

वामोरुस्तम्भगायाः करतलविलसच्चारुक्तोत्-

पलाया

हस्तीनाम्निहृदेहं मणिमयविलसद्भूषणायाः
प्रियायाः ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूर्णा विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूर्णा कृत्वा धूपदानादिविचर्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चर्यं चतुर्दशलक्षणम् ॥ २ ॥ ॥ तस्याष्टाक्षरमन्त्रान्तरं यथा, —

“तारो माया विद्यद्विन्दुस्रारविभूषितम् ।
पञ्चाक्षरसमायुक्तो वसुवर्णो मनुर्मेतः ॥”

ॐ ह्रीं ह्रीं नमः शिवाय । अस्य पूजा । प्रातः-
कृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान् विधाय पूर्ववद्व्या-
दिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“वन्दे सिन्दूरवर्णं मलितसुकृतलसच्चारुचन्द्रावतंसं
भाजोद्यमेजमोक्षं क्षितसुखकमलं दिवभूषाङ्ग-
रागम् ।

वामोरुस्तम्भपाणिररुणकुवलयं संक्षयाः

प्रियाया-

चक्रोत्पुञ्जनाग्रे निहितकरतटं वेदटङ्कित-
हस्तम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठपूर्णा विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूर्णा कृत्वा धूपादिविचर्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चर्यमष्टलक्षणम् ॥ ३ ॥ ॥ अथास्य ऋतु-
जयाख्यमन्त्रः ।

“तारं स्थिरा सकर्णैर्दृष्टुः सर्गसमन्वितः ।
चाक्षरात्मा निगदितो मन्त्रो ऋतुजयात्मकः ॥”

ॐ हुं सः । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिशैवोक्त-
पीठन्यासान् विधाय ऋतुजयादिन्यासं कराङ्ग-
न्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“चन्द्राङ्गमिविजोचनं क्षितसुखं पद्मदयान्तः-
स्थितं

सुभापाश्रयाश्चक्षुर्विलसत्पाणिं हिमाशु-
प्रभम् ।

कोटीरेक्ष्मणस्तुमुखास्तुतडं हारादिभूषणैः

कान्त्या विचित्रमोहनं पशुपतिं ऋतुजयं
भावये ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठमन्त्रं पीठपूर्णा विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूर्णा विधाय धूपादिविचर्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चर्यं लक्षणम् ॥ ४ ॥ ॥ अथास्यापरिहाराक्षरं ऋतुजयमन्त्रः ।

“ऋतुजयं सप्तचार्यं पालय दितयं वदेत् ।
ऋतुजयं सप्तचार्यं पुनरेव विलोमतः ॥”

हाराक्षरं मन्त्रः स्यात् ऋतुजयाभिधो-
परः ॥”

ॐ हुं सः पालय पालय ॐ हुं सः । अस्य
ध्यानपूजादिकं सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥ ॥ अस्य
हार्विशत्यक्षरमन्त्रः ।

“प्रयवो हृदयं पञ्चात ततो भगवते पदम् ।
हृन्तश्च दक्षिणार्धं मन्त्रं मेधासुदीरयेत् ।
प्रयच्छेत् हृदयान्तोऽयं हार्विशत्यक्षरो मनुः ॥”

ॐ नमो भगवते दक्षिणार्धं मेधां मेधां
प्रयच्छेत् स्वाहा । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादि-
शैवोक्तपीठमन्त्रं विन्यस्य ऋतुजयादिन्यासं
कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“वटवृक्षं महोष्णं पद्मरागमणोज्ज्वलम् ।
गारुडतमयेः पद्मेर्विचित्रैरुपशोभितम् ।
नवरत्नमहाकण्ठैर्लम्बमानैरलङ्कितम् ।
विचित्रं वटवृक्षं चित्तयन्त्रोक्तनायकम् ॥

स्फटिकरजतवर्णोक्तिकीमलमाला-
मन्त्रकलसविद्याज्ञानमुद्राः कराङ्गैः ।
दधतस्तुरगकणं चन्द्रचूडं चिनेत्रं
विभूषितविभूषणं दक्षिणार्धमौक्तिकम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनादि-
शैवोक्तपीठपूर्णा विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादि-
पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूर्णा
कृत्वा धूपादिविचर्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चर्यं लक्षणम् ॥ ६ ॥ ॥ अथास्य
मन्त्रान्तरम् ।

“अक्षिसम्भक्तैर्नादितरानिजौ वटविभूषितम् ।
चिन्तामणिरिति स्थातं बीजं सर्वसङ्गहृदम् ॥”
र च म-र य-चौ कं ॥ प्रपञ्चवारे ।

“अनलक-व-मरेफ-प्रागसत्यान्वाम-
श्रुतिहिमरुचिखलैर्मैरुतो मन्त्रराजः ॥”
अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्त्रं
विन्यस्य ऋतुजयादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा
ध्यायेत् ।

“नीलप्रवालरुचिरं विलसत्चिनेत्रं
पाशाख्योत्पलकपालकमूलहस्तम् ।
अङ्गान्मिकेशमनिशं प्रविभक्तभूयं
वालेन्दुवदमुकुटं प्रणमामि रूपम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यं संस्थाप्य
शैवोक्तपीठपूर्णा विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादि-
पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूर्णा
विधाय धूपादिविचर्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ।

अस्य पुरश्चर्यं लक्षणम् ॥ अयं अर्धनारी-
श्वरः ॥ ७ ॥ ॥

“पार्श्वो वद्विसमास्तुत्सारवानाद्यभीरितम् ।
धान्तो वद्विसमास्तुत्सूयस्वरसमन्वितः ।
विन्दुमांसु द्वितीयः स्यात् टान्तः सर्गो हृत्ती-
यकः ॥

नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषद्वयहरः परः ॥”
प्रमाणान्तरम् ।

“लोहितोऽग्रासनः सत्यो विन्दुमान् प्रथमं
पुनः ॥

द्वितीया वद्विबीजस्या दीर्घा शान्तीभूषिता ॥
हृतीया लाङ्गली सर्गो मन्त्रो बीजचयात्मकः ।
नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषद्वयहरः परः ॥”

प्रो नो ठः इति मन्त्रः । अस्य पूजा । प्रातः-
कृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान् कृत्वा ऋतुजयादि-
न्यासं कराङ्गन्यासौ च विधाय ध्यानं कुर्यात् ।
“बालाकायुततेजसं धृतजटाजूटेऽङ्गुलीभूजं
नागेन्द्रैः क्षतशस्त्रं जपवटीं मूलं कपालं
करैः ॥

खट्वाङ्गं विभूषितं चिनेत्रविलसत्पद्मानं सुन्दरं
यात्रत्वक्परिधानमङ्गनितयं श्रीनीलकण्ठं
भजे ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनादि-
शैवोक्तपीठपूर्णा विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादि-
पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरण-
पूर्णा विधाय धूपादिविचर्जनान्तं कर्म्म समा-
पयेत् । अस्य पुरश्चर्यं त्रिलक्षणम् ॥ अयं
नीलकण्ठः ॥ ८ ॥ ॥ अथाष्टाक्षरमन्त्रो यथा,—

“तारो हृत्तोलकण्ठाय मन्त्राष्टाक्षरः परम् ।
ॐ नमो नीलकण्ठाय । अस्य पूजादिकं सर्वं
पूर्ववत् ॥ ९ ॥ ॥ अस्य पञ्चाक्षरमन्त्रः वकु-
क्षरमन्त्रश्च यथा,—

“हृदयं वपरं चादिन्तु लान्तोऽनन्तान्वितो
मन्त्रः ॥
पञ्चाक्षरो मनुः प्रोक्तस्तारोऽयं वकुक्षरः ॥”
नमः शिवाय । ॐ नमः शिवाय । अस्य पूजा ।
प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्त्रं न्यासं विधाय
ऋतुजयादिन्यासं कुर्यात् । ततो नृनिर्वाणः ।
ततः कराङ्गन्यासौ । ततो गोलकन्यासः । ततो
यापकन्यासं प्राणायामश्च कृत्वा ध्यायेत् ।

“ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्राव-
तंसं
रत्नाकण्ठोज्ज्वलाङ्गं परशुमगवराभीतिहस्तं
प्रसन्नम् ।
पद्मासीनं समन्तात् सुतममरगणैर्वाङ्गकृतं
वसानं
विन्ध्याद्यं विन्धवीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रि-
नेत्रम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा
शैवोक्तपीठपूर्णा विधाय पुनर्ध्यात्वा वाहनादि-
पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूर्णा
कृत्वा धूपादिविचर्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ।

शिवः

अस्य पुरश्चरणं षट्त्रिंशत्तन्त्रजपः ॥ १० ॥ * ॥
अथास्य चतुश्चरणमन्त्रः ।

“अर्षींशो वङ्गिशिखरो लालस्यो दान्त ईरीतः ।
पङ्क्त्यश्चकम्बलोऽयं त्रिवर्णात्मा समीरितः ॥”
ऊर्ध्वं षट् इति मन्त्रः । अस्य पूजा । प्रातः-
हस्तादिशैवोक्तपीठन्यासान् विधाय ऋष्यादि-
न्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“चक्षुश्चरं रक्ततनुं त्रिनेत्रं
रक्तांगुकाण्डं हृदि भावयामि ।
टङ्कं त्रिशूलं स्फटिकाक्षमालां
कमण्डलुं विभ्रतमिन्द्रचूडम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्याद्यंस्थापनादिशैवोक्त-
पीठपूजान् विधाय उमिति बीजेन मूर्तिं सं-
कल्प्य पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुण्याङ्गलिदान-
पर्यन्तं विधायारण्यपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज-
नान् कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं
त्रिंशत्तन्त्रजपः । अयं चक्षुश्चरः ॥ ११ ॥ इति
तन्त्रसारे शिवमन्त्राः ॥ * ॥ * ॥ विष्णुशिवयोर-
भेदो यथा,—

बराह उवाच ।

“शिवो मे दक्षिणं स्थानं तिष्ठते विगतज्वरः ।
लोकानां प्रवरः श्रेष्ठः सर्वलोकवरो ह्यहः ॥
तं ये विन्दन्ति ते देव । नूनं मामेव विन्दन्ति ।
ये मां विन्दन्ति देवेशि ! ते विन्दन्ति शिवं
परम् ॥

अहं यत्र शिवस्तत्र शिवो यत्र वसुधरे ।
अहं तत्रापि तिष्ठामि आवधोर्नान्तरं कश्चित् ॥
शिवं यो वन्दते भूमे ! स हि मामेव वन्दते ।
जभते पुष्कलां सिद्धिमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥”
इति वाराहे शालग्रामक्षेत्रमाहात्म्यवर्णननामा-
ध्यायः ॥ * ॥ देवो विष्णुशिवानामभेदो यथा,—
“अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः ।
विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ॥
न मे विद्ः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्धयः ।
एकोऽयं देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥
अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवलो निर्व्यग्रहः ।
मामेव केशवं देवमाहुर्देवीमथाम्बिकाम् ॥”

इति कौर्म १४ अध्यायः ॥ * ॥

शिवनिन्दानिवेधो यथा,—
“परात् परतरं यान्ति नारायणपरा जनाः ।
न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥
ध्यानं होमस्तपस्त्रयं ज्ञानं यज्ञादिको विधिः ।
तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये निन्दन्ति पिनाकिनम् ॥
यो मां समाश्रयेन्नित्यं एकान्तं भावमाश्रितः ।
विनिन्दस्वैभोशानं स याति नरकायुतम् ॥
तस्मात् सा परिहर्तव्या निन्दा पशुपतेर्द्विज ।
कर्मणा मनसा वाचा तद्भक्त्यपि यत्नतः ॥”

इति कौर्म २५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य प्रलयकारकत्वं यथा,—
“गते परार्द्धितये काले लोकप्रकालकः ।
कालामिभंसयान् कर्तुं करोति निखिलं
मतिम् ॥

६०

शिवः

आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।
दृष्टेऽश्विनं ब्रह्माक्षं सदेवासुरमानुषम् ॥
तमावेश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः ।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः ॥
प्रविश्य मखलं घोरं कृत्वासौ बहुधा पुनः ।
निर्दहत्यखिलं लोकं सप्रभृन्निम्बकपधृक् ॥
स दग्धा सकलं सत्त्वमखं ब्रह्मशरीरो महत् ।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः ॥
दग्धेष्वशेषदेहेषु देवो गिरिवरात्मजा ।
एषा सा साक्षिण्यः शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः ॥
शिवः कपालैर्दवानां कृतस्रग्वरभूषणः ।
आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन्मममखलम् ॥
सहस्रनयनो देवः सहस्राक्षतरीश्वरः ।
सहस्रहस्तचरणः सहस्राक्षैर्महाभुजः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः ।
त्रिशूलं क्षतिवसनो योगमैश्वरमास्थितः ॥
पीत्वा तत् परामानन्दं प्रभूतमन्दं खड्गम् ।
करोति ताण्डवं देवमालोक्य परमेश्वरः ॥
पीत्वा कृत्यान्दतं देवी भक्तुः परममङ्गला ।
योगमास्थाय देवस्य देहमायाभि मूलिनः ॥
स सुक्ता ताण्डवरसं खेच्छेयैव पिनाकधृक् ।
याति स्वभावं भगवान् दग्धा ब्रह्माक्षमखलम् ॥
संस्थित्येव देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
गुणैरनेकैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
सवारितत्त्वं सगुणं यसते ह्यवाहनः ।
तेजःस्वगुणसंयुक्तं वाधौ संयाति संचयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति संलयम् ।
भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ॥
इन्द्रियाणि च सर्वाणि तेजसे यान्ति संचयम् ।
वैकारिके देवगणा प्रलयं यान्ति सत्तमाः ॥
वैकारिकास्तेजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महते प्रलयं व्रजेत् ॥
महान्ममेभिः सहितं ब्राह्मणममितीजसम् ।
अव्यक्तं जगतो योनिः संहरेदेकमथयः ॥
एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ।
विधेयजयथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ॥
प्रधानपुंसोरत्रयोरेव संहार इरितः ।
महेश्वरेच्छानजितो न स्वयं विद्यते लयः ॥
गुणसान्धं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ।
प्रधानं जगतो योनिराद्यतत्त्वमचेतनम् ॥
कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ।
गीयते मुनिभिः साक्षी महानेकः पिनामहः ॥
एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी भुवा ।
प्रधानश्च विशेषान्तं दृष्टेद्रद इति श्रुतिः ॥
योगिनामथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् ।
आत्मनिकश्चैव लयं विदधातीह शङ्करः ॥”

इति कौर्म उपविभागे ४३ अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदो यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
“न ब्रह्मा भवतो भिन्नो न शम्भुर्ब्रह्मणस्तथा ।
न चाहं युवधोर्भस्मो ह्यभिन्नत्वं सनातनम् ॥
प्रधानस्याप्रधानस्य भागाभागस्य रूपिणः ।

शिवः

ज्योतिर्मयस्य भागो मेऽनेकोऽनेकोऽहमंशकः ॥
कस्त्वं कोऽहश्च को ब्रह्मा ममैव परमात्मनः ।
अंशत्रयमिदं भिन्नं दृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥
चिन्तयन् स्वात्मनात्मानं सम्भवं कुरु चात्मनि ।
एकत्वं ब्रह्मवैकुण्ठशम्भुनां कृतं कुरु ॥
शरीरोवादिभेदेन यथैवेकस्य घर्म्मिणः ।
अज्ञानि मे तथैकस्य भागत्रयमिदं हरं ॥
यज्ज्योतिरग्न्यां स्वपरप्रकाशं
कूटस्थमव्यक्तमनन्तरूपम् ।
नित्यस्य दीर्घादिविशेषणाद्यै-
र्होत्रं परं तच्च वयं न भिन्नाः ॥”

इति कालिकापुराणे ११ अध्यायः ॥

अपि च ।
“ततो ब्रह्मा च शरीरं विधा चक्रे महेश्वर ।
प्रधानेच्छाबलाच्छम्भो त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥
तदूर्ध्वभागः संजातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
पद्मकेशरगौराङ्गाकायो ब्रह्मा महेश्वर ॥
मन्मथभागो नीलाङ्ग एकवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
शङ्खचक्रगदापद्मपाणिः कायः स वैष्णवः ॥
अभवत्तदधोभागः पञ्चवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
स्फटिकाक्षमसमः कायः शुक्लः स चन्द्रशेखरः ॥
ईशस्ततो ब्रह्मकाये दृष्टिशक्तिं न्ययोजयत् ।
स्वयमेवाभवत् सृष्टा ब्रह्मरूपेण लोकभृत् ॥
स्थितिशक्तिं निर्जां मायां प्रकृत्याख्यां न्ययो-
जयत् ॥

महेशो वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं निर्जां तथा ॥
स्थितिकर्ता भवेद्द्विगुरहमेव महेश्वरः ।
सर्वशक्तिनियोगेन सदा तद्रूपता मम ॥
अन्तशक्तिं तथा काये शाश्वतं संयोजयत् ।
अन्तकर्ता भवेच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ॥
ततस्त्रिषु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
ज्ञानरूपं परं ज्योतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ॥
दृष्टिस्थित्यन्तकरयादेक एव महेश्वरः ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञामाप एषक् एषक् ॥
अतस्त्वच्च विधाता च तथाहमपि न एषक् ।
एवं शरीरं रूपञ्च ज्ञानमस्माकमनन्तरम् ॥”

इति तत्रैव १२ अध्यायः ॥ * ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्माक्षसंस्थानं दर्शयामास शम्भवे ।
वष्टुधे तोयराशिस्थं ब्रह्माक्षञ्च यथा पुरा ॥
तन्मध्ये पद्मगर्भां ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशार्थं दृष्टार्थञ्च पृथग्गतम् ॥
शरीरिणं स दृष्ट्ये ब्रह्माक्षान्तर्गतं सृष्टुः ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः कमलासनम् ॥
तत्रैव च त्रिधाभूतं वपुर्त्राक्षं दृष्टं स ।
ऊर्ध्वमध्यान्तभागैस्तु ब्रह्मविष्णुशिवान्तरात्मकम् ॥
अथोर्ध्वभागो वपुधो ब्रह्मत्वमगमत्तथा ।
मध्यस्तदा विष्णुभूतो ददृशान्तस्य शम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरन्तु त्रिधाभूतं सृष्टुर्महोदधे ।
हरो दृष्ट्ये स्वे गर्भे तथा सर्वमिदं जगत् ॥
कदाचित् वैष्णवं कायं ब्राह्मणकाये लयं व्रजेत् ।
ब्राह्मणं तथा वैष्णवं च शाश्वतं वैष्णवं तथा ॥

शिवः

शाम्भवं वैगवे कावे ब्राह्मो चाप्यय शाम्भवम् ।
गच्छन्तं लीनतां शम्भुरेकतां सुहृन्महः ॥
ददर्श वामदेवोऽपि भिन्नश्चाप्यप्यगतम् ।
परमात्मनि गच्छन्तं लीनतां तद्वपुश्च यत् ॥”

इति कालिकापुराणे १३ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य शरभरूपधारणकारणं यथा,—
“इति तेषां निगदतां श्रुत्वा धार्यं जनादेनः ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माण्डविशेषतः ॥
यत्कृते देवताः सर्वे प्राजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं श्रीयन्ते सकलं जगत् ॥
वाराहं सकलं कार्यं त्यक्तमिच्छामि शङ्कर ।
त्वं ब्रह्मण्यस्य तत् कार्यं यत्नात्मा शङ्करा ॥
त्वमाप्यायस्व तेजोभिर्ब्रह्मन् सरस्वरं सुहृः ।
आप्यायन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोत्रिणम् ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्वान् विष्टव्यं विद्वशां-
स्तदा ।

वाराहं तेजसा हन्तुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शनेः शनैर्यदा तेन आहरत्येव माधवः ।
तदा देहन्तु वाराहं सच्चिदीनं यजायत ॥
तेजोहीनं यदा देहं ज्ञातं सर्वैरथामरैः ।
आसवाद महादेवो यच्च वाराहमद्भुतम् ॥
ब्रह्माद्यास्त्रिदशाः सर्वे महादेवसुमापतिम् ।
अनुब्रह्मस्तदा तेन आधातुं सरनाशने ॥
ततः सर्वदेवगणैः स्वं स्वं तेजो वृषन्त्ये ।
आदधे तेन बलवान् सोऽनीव समजायत ॥
ततः शरभरूपो स तत्तुङ्गाद्विराडभूतः ।
ऊर्ध्वाधोभागतश्चाष्टपादयुक्तः सुमेरवः ।
दिलचयोजनोच्छ्रायः सार्द्धलक्षैकविकृतः ॥”

इति कालिकापुराणे २८ अध्यायः ॥

अस्य विवाहो यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“हिताय सर्वजगतां सम्भोगायात्मनस्तथा ।
दारान् गृहीतुमिच्छामि तथा सन्तानवृद्धये ॥
साहाय्यं तव कुर्वन् भवन्तो मम संप्रतम् ।
मर्त्ये तनयां कालीं याचन्तान् हिमाचलम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

हरं सम्बोध्य सुनयो ह्यगच्छन् गिरिराडग्रहम् ।
तेन संपूजितास्ते तु प्रोचुस्ते सुनयो गिरिम् ॥
यच्चन्द्रशेखरो देवो देवदेवश्च यो मतः ।
शापानुग्रहये शक्तो य एको जगतां पतिः ॥
यः संहरति सर्वान् जगन्ति प्रलयोद्भवे ।
यो विभूतिप्रदो भक्तं नानारूपो भगोहरः ॥
स ते दुहितरं कालीं भार्यामादातुमिच्छति ।
यदि पश्यति त्वदयोयं वरं त्वं दुहितुः समम् ।
तदा प्रयच्छ तनयां कालीं शशिभृते गिरे ! ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तस्तैर्गिरिपतिर्ब्रह्मं यदुदयस्थितम् ।
दुहितुश्च प्रियं ज्ञात्वा प्राप्यं सुदमगात्तदा ॥
दास्यामि शम्भवं पुत्रीं युग्मभिः प्रार्थित-
स्त्वहम् ।

पूर्वमेव तपस्तप्ता तपेशः पतिरीदृतः ॥
धातुर्नियोजनमिदं कोऽन्यथा कर्तुं सुखहेतु ।

शिवः

कोऽन्यः प्रार्थयितुं शक्तः सुतां मम विना

हरान् ॥

हरेणानुग्रहीता या तामन्यः कः संसृज्यते ।
हरं गृहीत्वा मनसा नान्यं सापीह बाष्कति ॥
इत्युक्त्वा मेनया सार्द्धं सुतां दातुं शम्भवे ।
अङ्गीकृत्य विष्टवास्ते सुनयोऽगुर्महेश्वरम् ॥
ते गत्वा सुनयः सर्वे मरीचिप्रसुखा द्विजाः ।
शैलराजो यदाचष्ट तदुत्तुर्मदनारये ॥
हिमवांस्तनयां दातुं तुभ्यमुत्सृजते हर ।
यदिदानीं त्वया कर्तं युज्यते क्रियमानु तत् ॥
अस्मांश्चाप्यनुजानीहि हर गन्तुं निजास्यदम् ।
सिद्धं ज्ञात्वा हरः साध्यं सुदितस्तान् विष्टव-
वान् ।

यथायोयं समाभाष्य क्रमादंकेकशो सुनीन् ।
कालीं विवाहदिवसे युयमायात मां प्रति ।
इति चापि हरेणोक्तं प्रतिश्रुत्यर्थो ययुः ॥
अथान्योन्यप्रियतया कृत्वा कृत्वा गतागतम् ।
समयं कारयामास विवाहाय हरो गिरिम् ॥
माधवे मासि पञ्चम्यां सितपक्षे गुरोर्दिने ।
चन्द्रे चोत्तरफल्गुन्यां भरण्यादौ स्थिते रवौ ॥
आगता सुनयस्तत्र मरीचिप्रसुखा सुहृः ।
हरेण चिन्तिताः सर्वे तथा ब्रह्मादयः सुराः ॥
तथा च सर्वे दिकपाला सुनयो ये तपोधनाः ।
शुष्या सह तदा शक्नो ब्रह्माण्याद्यास्तु मातरः ॥
नारदश्च गतस्तत्र देवविज्रं जगः सुतः ।
एतेः परिकरैः सार्द्धं गणैराप्यायितः स्वकैः ।
कन्याविवाहविधिना गिरिपुत्रीं हरोऽग्रहीतुं ॥
विवाहे गिरिणा शम्भोः सर्पा येऽष्टौ तनौ
स्थिताः ।

ते जायन्तु हंसमूढा अलङ्कारास्तदाभवन् ॥
द्विभुजोऽभून्महादेवो जटाः केशत्वमागताः ।
शिरःस्थितश्चन्द्रग्रहः शोचिषा ज्वलितोऽभवत् ॥
ललाटनेत्रमभवत्तदा रत्नं महार्थकम् ।
विचित्रवसनं ध्यान्नक्षत्रिणासीत्तदा द्विजाः ॥
विभूतिनेपोऽभूत्तस्य सुगन्धिः सल्योद्भवः ।
चारुरूपो हरस्तत्र बभूवाद्भुतदर्शनः ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धा विद्याधरोरगाः ।
विस्मयं परमं प्रापुर्हरं दृष्ट्वा तथाविधम् ।
हिमवान् सुदितश्चाभूत् सहपुत्रैश्च मेनया ।
ज्ञातयश्चास्य सुसुहृर्हरं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥
इदं ब्रह्मा तत्र जगौ हरं दृष्ट्वा भगोहरम् ॥
सर्वं शिवकरं यस्माद्ब्रह्मायस्थाभवन् सुराः ।
तस्मान् शिवोऽयं लोकैषु वासादयोऽधिकः

शिवः ॥

महेश्वरसमायुक्तमीदृशं यः स्मरेद्ददा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितं च भविष्यति ॥
एवं काली महामाया योगनिद्रा जगत्प्रभुः ।
पूर्वं दात्वायमौ भूत्वा पश्चात् गिरिस्तताभवत् ॥
स्वयं समर्थापि सती काली सम्भोजितुं हरम् ।
तथाप्युग्रं तपस्तेपे हिताय जगतां शिवा ।
एवं सम्भोजयामास कालिका चन्द्रशेखरम् ॥
इत्येतत् कथितं सर्वं त्यक्तेद्वा सती यथा ।

शिवः

हिमवतनया भूत्वा पुनः प्राप महेश्वरम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४३ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य गणा यथा,—

पलस्त्य उवाच ।

“हरोऽपि शम्भवे याते ममाङ्गयाशु नन्दिनम् ।
प्राहामन्त्रय शैलादौ ये स्थितास्तव शासने ॥
ततो भर्तृशत्रुचक्रान्त्यो मन्त्रेण गणाधिपः ।
उपसृष्ट्य जलं धीमान् सस्मर गगनायकान् ॥
नन्दिना संस्तुताः सर्वे गगनायाः सहस्रशः ।
समुत्पत्य त्वरायुक्ताः प्रगतास्त्रिदशेश्वरम् ॥
आगतांश्च गगान्त्यो कृताञ्जलिपटोऽययः ।
सर्वान्निवेदयामास शङ्कराय महात्मने ॥

नन्द्युवाच ।

यानेतान् पश्यसि शम्भो जिनेजान् जटिलान्
शुनीन् ।
एते रुद्रा इति ख्याताः कोट्य एकादशैव च ॥
वानरास्थान् पश्यसि यान् शार्ङ्गलसमविक्र-
मान् ।

एते वै द्वारपालास्ते मन्त्रामात्रो यशोधनाः ॥
वग्मुखान् पश्यसि यांश्च शक्तिप्राप्तीन् शिखि-
ध्वजान् ।

षट् च वष्टिस्तथा कोट्यः स्कन्दनाम्नः कुमार-
कान् ॥

एतावन्तस्तथा कोट्यः शाखा नाम षड्जानताः ।
विशाखास्तावदेवोक्ता नेगमेयाश्च शङ्कर ! ॥
सप्तकोटिप्रताः शम्भो अमी वै प्रथमोत्तमाः ।
एकेकं प्रति देवेश तावद्यो ह्यपि मातरः ॥
भयान्कणितदेहाश्च जिनेत्राः शूलपाणयः ।
एते शैवा इति प्रोक्तास्तव भक्ता गणेश्वराः ॥
तथा पाशुपताश्चान्ये भस्मप्रहरणा विभो ।
एते गणास्त्वसंस्थानाः साहाय्यार्थं समागताः ॥
पिनाकधारिणो रौद्रा गणाः कालमुखः परे ।
तव भक्ताः समायाता जटामण्डलिनोऽङ्गुताः ॥
खट्वाङ्गयोधिनो वीरा रक्तचर्मसमावृताः ।
इमे प्राप्ता गणा योद्धुं महाव्रतिन उत्तमाः ॥

दिवासस्यो यौनिनश्च घण्टाप्रहरणास्तथा ।
निरामया नाम गणाः समायाता जगद्गुरो ॥
सार्द्धदिनेत्राः पद्माक्षः श्रीवत्साङ्कितचक्षवः ।
समायाताः खगास्तुष्टा वृषभध्वजिनोऽथवाः ॥

महापाशुपता नाम चक्रशूलधरास्तथा ।
मेरुवो विष्णुना सार्द्धमभेदेनार्च्यो हि ये ॥
इमे सृगेन्द्रवदनाः शूलबाणधनुर्धराः ।
गणास्त्वदोभसम्भूता वीरभद्रपुरोगमाः ॥
एते चान्ये च यद्वयः शतशोऽथ सहस्रशः ।
साहाय्यार्थं तवायाता यथाप्रीत्यादिशस्व तान् ।
ततोऽन्ये च गणाः सर्वे प्रणेतृर्धकैतनम् ॥”

इति वामनपुराणे ६४ अध्यायः ॥

अस्य लिङ्गपूजादि शिवलिङ्गशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
अस्मात् कौचविहारदेशीयराजवंशीत्यर्थेया,
श्रीदेयुवाच ।

“देवेश परमेशान सर्वज्ञ सर्वपूजित ।

क गच्छसि सुहृन्नाथ तपया वद शङ्कर ॥

शिवः

ईश्वर उवाच ।

कोचाख्याने च देशे च योगिगर्भसमीपतः ।
साध्वी सती वामिका हि देवती जनविश्रुता ॥
नैष्ठिकदेशोद्भवा या तु योगिनी सुन्दरी मता ।
तत्कुक्षौ कटिनी हृदौ योनेस्तस्याश्च पीनता ॥
भिन्नाचारप्रसङ्गेन गच्छामि च दिवानिशम् ।
तत्प्रतिधौ महेशानि तथा मे रमणं महत् ॥

देवुवाच ।

कुत्रासीत् किं तपस्तप्तं कथं प्राप्तं महीतलम् ।
तथा साहं रतिर्यत् स्यात् नात्पस्य तपसः ॥

फलम् ।

तवापि च क्षपा तस्यां लक्ष्यते महती मया ।
इदानीं किमभूत् सा हि क्षपया परया वद ॥

ईश्वर उवाच ।

नगेन्द्रतनये बाजे शृणु मत्प्राणवक्त्रम् ।
श्रावरीचरितं किञ्चित् कथयामि शृचिस्मृते ॥
रसक्रीडाश्चकाराहमेकात्मकानने सुदा ।
वेदाङ्गसम्भवा साध्वी योगिनी सा सुरी मता ॥
नाभूतस्याः सुहृत्प्रभे मत्क्रियायां नगात्मजे ।
मामाप्नुतुक्तं तप्तं हृये मे चेत्तकामदे ॥
एकाग्रगह्वरे देवि पर्वते तीर्थेसकुले ।
तत्रैको ब्राह्मणो जातो भिक्षार्थं तातुवाच ह ॥
न दत्तसुतरं तस्मै भिक्षा तिष्ठतु दूरतः ।
ततः शृणु विप्रश्चां नैष्ठिकां याहि दुर्मदे ।
इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो नैष्ठिकमाप योगिनी ।
अतोऽर्थिनः समर्थश्चेत् याचितं न ददाति च ॥
स दुर्मतिमवाप्नोत्समर्थो विनयचरत् ।
तस्यास्तु तपसा देवि क्रीतोऽहमभवं सदा ॥
अतस्तया रतिर्जाता मम कामिनि सर्वदा ।
तस्याः पुत्रो विदुषिहो मदौरससुहृद्वरः ॥
एकेन जितवान् कामान् खौमारान् गौडपञ्च-
मान् ।

विनिर्जित्य वृषान् सर्वांश्च एकः श्रीमान् महा-
मतिः ॥

तस्यापि बहवः पुत्राः पृथिवीपरिपालकाः ।
कुवाचा धार्मिकाः सर्वे राजानो युद्धदुर्मदाः ॥
ततोऽपि स विदुषिहो योगमाश्रित्य विष्णवे ।
तिष्ठत्यक्तस्त्रयेण पट्टे आकल्पमम्बिके ॥
कामात् सा माधवी देवी महेन्द्री लीनतां गता ।
यथा जाया नन्दिमाता तथैयं योगिनी मता ॥
यथा पुत्रो भृङ्गरीटिलया विदुर्म्ममात्मजः ।
विदुषिहोऽपि कल्याणो परां सिद्धिमवाप्नुति ॥
तर्ह्यज्ञास्तु राजानः सर्वे केलासवासिनः ।
भविष्यन्ति महात्मानो गच्छेयः सर्वे शालिनः ॥
रूपयौवैषम्यसम्पन्ने देवकन्यामण्येः सह ।
विहरन्ति सदा देवि क्रीडन्ति भेरवा यथा ॥
यदा यदा ब्रह्मशायः कामाख्या भवेत् पुनः ।
तदा तदावतीर्याहं विश्वकामस्य पालकः ॥
तथा तद्भ्रमजाः सर्वे भवेयुः कामपालकाः ।
कल्याणमेवं देवेश यावत् प्रापो विसृज्यते ॥
तावदेव महाभागे महीयात् क्रीडते भुवम् ।
कल्पमेवं महेशानि कञ्चौ वर्षेति तथम् ॥

शिवश्च

यावत् परमेशानि सुहृते श्रापं परात्मिके ।
कामाख्या हि महाभागे तदन्ते सपत्ना भवेत् ॥
एवं ते कथितं देवि ब्रह्मशायविमोचनम् ।
कामाख्याया महेशानि साकल्येन मया भुवम् ॥
इति श्रीयोगिनीतन्त्रे देवीश्वरसंवादे चतुर्विंशति
साहस्रे १३ पटलः ॥ मोक्षः । कौलकग्रहः ।
वाङ्मयम् । गुग्गुलुः । वेदः । पुष्करौकहमः ।
इति मेदिनी । लब्धधुस्तूरः । पारदः । इति
राजनिर्घण्टः । देवः । इति शब्दरत्नावली ।
लिङ्गः । इत्युक्त्वादिश्वरः ॥ विष्णुमादिसप्त-
विंशतियोगान्तर्गतविंशतितमयोगः । तत्र जात-
फलम् ।

“महेश्वरः श्रुतिपारङ्गो
जितेन्द्रियश्चादितुर्म्महात्मा ।

शिवाभिधानः खलु योगराजः
प्रसक्तिकाये यदि मानवानाम् ॥”

इति कौलीप्रदीपः ।

शिवकः, पुं, कौलकः । इत्यमरः । इति खोटा इति
ख्याते । गवां गात्रकक्ष्यनार्थं गोष्ठे निखात-
स्तम्भे इति सुभूतिः । कक्ष्यनार्थकाष्ठे इति
केचित् । बन्धनखड्गे इति केचित् । यच्च बडा
गौडुह्यते इति केचित् । इति गात्रकक्ष्यं शिवः
श्री तनूकरणे नास्तीति शिवः स्वार्थे कः
शिवकस्तान्नादिः । कौल्यते वध्यतेऽस्मिन् कौलः
कौल नम्ये चन् स्वार्थे कः कौलकः । इति
भरतः ।

शिवकरः, पुं, (शिवस्य करः ।) चतुर्विंशति-
भूताहं दन्तगर्तजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
मङ्गलकारकः, चि ।

शिवकाशी, स्त्री, पुरीविशेषः । यथा,—

“शिवकाशी विष्णुकाशी काशीयुग्मश्च समतम् ।
एतास्तु पृथिवीमध्ये न गम्यन्ते कदाचन ॥
काशी शिवविष्णुकाशी काशी हरिहरात्मिका ।
वामदेव्यहस्ताभ्यां दधार द्विजपुङ्गवाः ॥”
इति भूतशुद्धितन्त्रम् ।

शिवकीर्तनः, पुं, (शिवं सुखकरं कीर्तनं यस्य ।)
भृङ्गरीटः । विष्णुः । इति मेदिनी । शिवः ।
इति शब्दरत्नावली ।

शिवगतिः, पुं, भूताहं द्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
शिवचर्मजः, पुं, (शिवचर्मज्जातः । जन् + जः ।)
मङ्गलग्रहः । अस्य प्रमाणं मङ्गलग्रहे द्रष्ट-
व्यम् ।

शिवद्वारः, चि, मङ्गलकर्ता । तत्पर्यायः । हेम-
चन्द्रः २ अरिष्टतातिः ३ शिवतातिः ४ । इति
हेमचन्द्रः । (पुं, वाङ्मयविशेषः । यथा, हरि-
वंशे । १६६ । ७५ ।

“संज्ञकः संज्ञकमः काष्ठभूतः शिवद्वारः ॥”
शिवचतुर्दशी, स्त्री, (शिवप्रिया चतुर्दशी ।)
चतुर्दशीकर्तृशिवव्रतविशेषः । यथा,—
नन्दिकेश्वर उवाच ।

“अखण्डावहितो ब्रह्मन् वन्द्ये माहेश्वरं व्रतम् ।
चिदुज्ज्वलं विष्णुता नात्मा शिवचतुर्दशी ॥

शिवश्च

मार्गशीर्षे चतुर्दशी चितायामेकभक्तकम् ।
प्रायेयदेवदेवेशं त्वामहं श्रवणं गतः ॥
चतुर्दशीं निराहारः समभ्यर्च्य च शङ्करम् ।
सुवर्णद्वयं दत्त्वा भोक्ष्यामीति परेऽहनि ॥
एवं नियमकतं सुप्ता प्रातस्तथाय मानवः ।
क्षतस्नानजपः पञ्चादुभया सह शङ्करम् ॥
पूजयेत् कमलैः शुद्धैर्गन्धधूपानुषेपणैः ।
पादौ नमः शिवायेति शिरः स्वीकृत्य नमः ॥
जलाटं वामदेवाय नेत्राणि हरये नमः ।
सुखमिन्द्रसुखायेति श्रीकण्ठायेति कन्धरम् ॥
सद्योजाताय कर्णौ तु वामदेवाय वै भुजौ ।
अघोरहृदयायेति हृदयश्चापि पूजयेत् ॥
स्तनौ तत्पुरुषायेति तथेशायेति चोदरम् ।
पार्श्वं चानन्तधर्माय ज्ञानभूताय वै कटिम् ॥
ऊरू चानन्तवैराजसिंहायेति च पूजयेत् ।
अनन्तेश्वर्यनाथाय जानुनी चार्चयेद्दुधः ॥
प्रधानाय नमो जङ्घे गुल्फौ चोमात्मने नमः ।
ओम्केशात्मरूपाय पृष्ठमभ्यर्चयेन्नरः ॥
नमः पुष्टे नमस्तुष्टे पार्श्वतीक्ष्णाय पूजयेत् ।
ततस्तु दृढं ह्रैमस्तदुत्सवसमन्वितम् ॥
शुक्लमात्राभ्यर्चयन् पञ्चरत्नपरिष्कृतम् ।
भस्मेनांनाविधैर्वस्त्रैर्ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
प्रीयतां देवदेवीं च सद्योजातः पिनाकधृक् ।
ततस्तु विप्रान्नेन तपयेच्छक्तितः शुभान् ॥
पृथ्वाण्यश्च संप्राश्य स्वपेङ्गुमाडुदन्तुः ।
पञ्चदश्यां ततः पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः ॥
तदन्तं लब्धचतुर्दश्यामेतत् सर्वं समाचरेत् ।
चतुर्दशीं च स्वीत्तु ज्ञयात् पूर्ववदर्थनम् ॥
ये तु मासविशेषाः स्युस्तान्निबोध क्रमादिह ।
मार्गशीर्षादिमासेषु क्षवमेतद्दृष्टीरेयेत् ॥
शङ्कराय नमस्तुभ्यं नमस्ते करवीरकम् ।
जगत्काय नमस्तेस्तु महेश्वर नमः परम् ॥
नमस्ते महादेव स्याद्यवे च ततः परम् ।
नमः पशुपते नाथ नमस्ते शम्भवे पुनः ॥
नमस्ते परमानन्द नमः सोमार्द्धधारिणे ।
नमो भीमाय इत्येवं त्वामहं श्रवणं गतः ॥
गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
पञ्चगव्यं तथा विष्णं यवान् गोशङ्खवारि च ॥
तिनीञ्च लब्धान् विधिवत् प्राशनं क्रमशः
स्युतम् ।

प्रतिमासं चतुर्दशीरकैकं प्राशनं स्युतम् ॥
मन्दारैर्मेखलीभिश्च तथा धुस्तूरकैरपि ।
सिन्धुवारैरशोकैश्च मल्लिकाभिश्च पाटलेः ।
अर्कपुष्पकदम्बैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ॥
एकैकेन चतुर्दश्यामर्चयेत् पार्श्वतीपतम् ॥
पुनश्च कार्तिके मासि संप्राप्ते तपयेत् विज्ञान् ।
अन्तेनांनाविधैर्भस्मैश्चमात्राविभूषणैः ॥
ज्वाला गीजद्वयोत्सर्गं श्रुत्युक्तविधिना नरः ।
उमामहेश्वरं हेमं दृढमञ्च गवा सह ॥
सुक्तापलाटकयुतं सितनेत्रचयावृतम् ।
सर्वोपस्करयुक्तायां श्रद्धायास्तदुत्सवधोः ॥
तान्नपात्रोपरि पुनः प्राजितकुचं व्रतम् ॥

शिवज्ञा

स्थाप्य विप्राय शान्ताय वेदव्रतपराय च ।
 ज्येष्ठसामविदे देयं न वक्तव्यमिति कथितम् ।
 गुणज्ञे श्रीचित्रे दद्यादाचार्ये तत्त्ववेदिनि ।
 अथङ्गाङ्गाय सौम्याय सदाकलायकारिणि ।
 सपत्नीकाय संपूज्य मातुलवत्प्रभुषणैः ।
 गुरौ सति गुरोर्देयं तदभावे दिवातये ।
 न वित्तप्राप्त्यं कुर्वीत कुर्वन् मोहात् पतत्यधः ।
 अनेन चिन्धिना यस्तु कुर्यात् शिवचतुर्दशीम् ।
 सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ।
 अथ हत्वादिकं किञ्चिदयद्विज्ञातुं वा क्षतम् ।
 पिष्टभिर्भाण्डभिश्चैव तत् सर्वं नाशमाप्नुयात् ।
 दीर्घाश्वरारोग्यकुलाभितुष्टि-
 रजाचयासुच चतुर्भुजत्वम् ।
 गणाधिपत्यं दिवि कल्पकोटि-
 श्रुतं वसिष्ठा पद्मेति श्रुत्वाः ॥

शिवज्ञा

न दृष्ट्यातिरव्ययनन्तमस्याः
 फलमिच्छो न पितामहोऽपि वक्तुम् ।
 न च सिद्धमयोऽप्यलं न चाहं
 यदि जिह्वायुतकोटयोऽपि वक्ते ।
 भवत्वमरवत्तमः पठति यः स्मरेद्वा सदा
 श्रव्योति च विमलसरः सकलपापविध्वंसिनीम् ।
 इमां शिवचतुर्दशीममरकामिनीकोटयः
 स्तुवन्ति तमनिन्दितं किमु समाचरेदयः सदा ।
 या वाच गारी कुरुते ह भक्त्या
 भर्तारमाष्टकं सुतं गुहं वा ।
 सापि प्रसादात् परमेश्वरस्य
 परं पदं याति पित्राकपाण्यः ॥”
 इति मातुल्ये शिवचतुर्दशीव्रतं ८० अध्यायः ॥*॥
 पाल्गुनी लक्ष्मा चतुर्दशी । तत्र शिवव्रतं कर्म-
 यम् । तस्य विवरणं शिवरात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शिवज्ञा

शिवज्ञा, ज्यो, (शिवं जानातीति । ज्ञा + कः ।)
 शिवोपासिका । मङ्गलज्ञात्री । शिवं जानाति
 या इत्यर्थे उपत्ययः ॥
 शिवज्ञानं, ज्यो, (शिवस्य ज्ञानमस्मात् ।) 'शुभा-
 शुभकालबोधकशास्त्रम् । यदा याचादिक्रिया
 अवश्यकर्तव्या ज्योतिःशास्त्रोक्तशुभक्षणप्राप्तिश्च
 न भवति तदा शिवज्ञानोक्तशुभसमये कर्म
 कर्तुंमुचितं भवति । एतच्छिवज्ञानोक्तमाहेन-
 योगे हतयाचादिर्जयं अमृतयोगे कार्यसिद्धिं
 वक्ते कार्यनाशं मृत्युं चेतुः अपमानं वा
 प्राप्नोति । दिवारात्रौ माघ-पाल्गुन-चैत्र-
 वैशाखश्रावणभाद्रपद एते योगा एकरूपाः
 आश्विनकार्तिकामगहायजपौषिष्ठ एकरूपाः
 ज्येष्ठाषाढयोश्च एकरूपा भवन्ति ॥ यथा,—

माघ-पाल्गुन-चैत्र-वैशाख-श्रावण-भाद्रपद
 दिवादष्टा यथा ।

रविवारे	मा २	अ ८	शू ८	मा २	व १० ।				
सोमवारे	अ ४	व ८	अ ६	व ६	मा ४	शू २ ।			
मङ्गलवारे	व ४	शू २	अ ६	व ४	शू २	अ ४	शू २	अ ४	शू २ ।
बुधवारे	अ ४	व ६	अ ४	शू २	व ४	मा ४	अ ४	शू २ ।	
गुरुवारे	मा ४	शू २	व ६	मा ६	शू ४	व ४	शू ४ ।		
शुक्रवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ६	शू ४	अ ४ ।		
शनिवारे	शू ४	व ४	शू २	अ ८	शू ४	व ४	शू ४ ।		

तेषु रात्रिदष्टा यथा ।

रविवारे	शू २	मा २	अ ४	व ८	मा ८	शू ६ ।			
सोमवारे	व २	अ ६	व ६	अ ८	शू ८ ।				
मङ्गलवारे	अ २	व ४	शू २	अ ६	व ६	अ ४	व ४	शू २ ।	
बुधवारे	शू २	अ ६	मा ४	व ४	शू ४	अ १० ।			
गुरुवारे	व १४	शू ४	व ४	अ २	शू ६ ।				
शुक्रवारे	व ४	अ ४	शू ४	मा २	व ६	शू ४	अ २	मा २	शू २ ।
शनिवारे	शू २	व ४	अ ६	व ४	अ ४	व २	अ ४	शू ४ ।	

आश्विन-कार्तिकामगहायजपौषिष्ठ

दिवादष्टा यथा ।

रविवारे	शू २	अ ६	व ८	अ ८	शू २	मा २	शू २ ।		
सोमवारे	अ ४	शू ४	अ ६	व १६ ।					
मङ्गलवारे	अ २	व २	अ १०	व ६	शू ६	व ४ ।			
बुधवारे	अ २	मा २	अ २	व ६	अ ६	शू २	मा ६	व ४ ।	
गुरुवारे	अ ४	व ४	शू ४	व ६	शू २	अ ४	व ६ ।		
शुक्रवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ८	शू २	अ ४ ।		
शनिवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ८	शू २	अ ४ ।		

तेषु रात्रिदष्टा यथा ।

रविवारे	शू २	व ४	अ ४	व ६	अ ४	शू २	अ ८ ।		
सोमवारे	व ६	अ ८	व ८	अ २	व ६ ।				
मङ्गलवारे	मा ६	अ २	शू २	अ ६	व ४	मा ४	शू २	अ ४ ।	
बुधवारे	व २	अ २	व ४	अ १६	व २	शू ४ ।			
गुरुवारे	शू २	अ ८	व ६	अ ८	शू २	अ ४ ।			
शुक्रवारे	व २	अ ८	व ६	अ ८	शू २	अ ४ ।			
शनिवारे	व १४	शू ४	व ४	अ २	शू ६ ।				

शिवदू

शिवदू

शिवप्रि

ज्येष्ठावाद्योर्द्वादका यथा ।

रविवारे	शू ४	अ ६	व ६	अ ६	व ४	मा २	शू २ ।
सोमवारे	व ८	अ ४	शू ६	व ८	शू ४ ।		
मङ्गलवारे	अ ६	शू ४	अ ६	व ६	मा २	अ २	मा २ शू २ ।
बुधवारे	शू २	व ४	अ ८	व ६	अ ८	शू ४ ।	
गुरुवारे	मा २	शू २	व ६	मा ४	शू ४	व ६	अ ६ ।
शुक्रवारे	शू २	मा २	व ६	मा २	शू ४	अ ६	व ४ शू ४ ।
शनिवारे	मा २	शू २	व ६	मा ६	शू ४	व ४	अ ६ ।

तत्र रात्रिदका यथा ।

रविवारे	अ ४	शू ४	व ४	अ ६	व ८	शू ४ ।	
सोमवारे	व ८	अ ८	शू ४	अ ४	शू २	मा २	शू २ ।
मङ्गलवारे	अ २	व ४	मा ४	शू ४	व २	अ ६	शू २ व ६ ।
बुधवारे	अ १०	शू २	व ४	अ ४	शू १० ।		
गुरुवारे	शू २	अ ६	शू २	व ४	शू २	अ ६	शू ४ अ ४ ।
शुक्रवारे	अ ६	शू २	व ४	शू ६	अ ६	शू २	अ ४ ।
शनिवारे	शू २	अ २	व ८	शू २	अ ६	शू ४	अ ६ ।

मनान्तरे अस्य प्रमाणं यथा,—

“माहेन्द्र विजयो नित्यं अमृतं कार्यप्रोभनम् ।
वक्त्रे कार्यविलम्बः स्याच्छून्यं च मरणं भुवम् ॥
वैशाखादिश्रावणान्तं एकभावेन संवहेत् ।
अमृतादि दिवाराचौ चतुर्मासं यथाक्रमम् ॥
यामसान् दिवामाने ज्ञेयं सर्वत्र मासके ।
तत्प्रमाणेन ज्ञातव्यं दक्षमानं विचक्षणैः ।
रात्रिमानप्रमाणेन ज्ञेयो दक्षप्रमाणकः ॥
न वारतिथिनचक्रं न योगकरणं तथा ।
शिवज्ञानं समासाद्य सर्वं सुनिर्विचारयेत् ॥”
तथा ।

“भाद्रादिमार्गपर्यन्तं सप्तवारे समादिशेत् ।
शून्यवक्रादियोगं हि पौषादिचैत्रतस्तथा ॥”

इति ज्योतिषे शिवज्ञानम् ॥३॥

अनेकप्रकारं शिवज्ञानं शिवाज्ञा शिवालिखितं
अमृतघटी च दृष्टं किन्तु परस्परभेदेन ज्ञातम् ॥
शिवतातिः, स्त्री, कल्याणकारिणी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अस्य पद्यायः शिवहरशब्दे दृश्यः ॥
शिवदत्तं, स्त्री, (शिवेन दत्तम्) विष्णुचक्रम् ।
इति केचित् ॥ शिवेन शिवाय वा दत्तं द्रव्य-
मात्रम् ॥
शिवदात, स्त्री, (शिवस्य दातृ) देवदारुवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवदूतिका, स्त्री, (शिवदूतो + स्वार्थे कन्) ।
मातृकाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिवदूती, स्त्री, (शिवेन दूतयति सन्देशं प्रापयती-
त्यर्थे दूत + णिच् + पचाद्यच् । यदा, शिवो दूतो
यस्याः । गौरादेराकृतिगणत्वान् ङीष् ।) दुर्गा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ योगिनीविशेषः । यथा,
“ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेन्दरी परा ।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराह्यी पञ्चमी तथा ॥
नारसिंही तथैवैश्वरी शिवदूती तथाष्टमी ।
यताः पूज्या महाभागा योगिनीः काम-
दायिनीः ॥”

तस्या उत्पत्तिमन्त्रध्यानादि यथा,—

“कौषिक्या हृदयाद्देवी निःसृता ध्यानतो

हरेः ।

शिवदूतीति विख्याता शिवाशतसुसंयुता ॥
मन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि धर्मकामार्थदायकम् ।
यत् शुक्ला साधको याति दर्शनं शिवमन्दिरम् ॥
येनाराध्य महादेवीं शिवदूतीं शिवात्मिकाम् ।
न चिरालभते कामान्नरः सर्वजयौ भवेत् ॥
अन्तःसमाप्तिसहितो विन्दुश्चोदयति दशावरा ।
स्वरेण पान्थदन्त्येन संस्मृतोऽन्तेन पूर्वशः ॥
स एव विन्दुयुगलपूर्वस्थोपान्थपावकः ।
धनुस्वरकलाशून्यैः संहितः प्रथमस्थितः ॥
मन्त्रोऽयं शिवदूतास्तु शिवदूतीत्यप्रदः ।
रूपमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणु वत्सक संमतम् ॥
चतुर्भुजं महाकायं सिन्दूरसदृशतुतिम् ।
रक्तदन्तं सुखमालाजटाजृम्भचन्द्रधृक् ॥
नागकुण्डलहाराभ्यां शोभितं नखरोज्ज्वलम् ।
बाणचर्मपरीधानं दक्षिणे शूलचक्रधृक् ॥
वामे पाशं तथा चर्मैः बिम्बदूतं परिक्रमात् ।
स्थूलवक्रश्च पीनोष्ठं तुङ्गमूर्तिं भयङ्करम् ॥
निःस्पृह दक्षिणं पादं सन्निहितं कुणपोपरि ।
वामपादं शृङ्गालस्य पृष्ठे फेनशतैर्वृतम् ॥
ईदृशं शिवदूतास्तु स्मर्त्तुं ध्यायेद्भिन्नतये ।
ध्यानमात्रादयेतस्या नरः कल्याणमाप्नुयात् ॥
पूजनादिचराद्देवो सर्वान् कामान् ददाति च ॥
यः शिवाविरक्तं शुक्ला शिवदूतीं शिवप्रदाम् ।
प्रणमेत् साधको भक्त्या तस्य कामाः करे

स्थिताः ॥

यदा जघान जगतीं रक्तबीजं हृताय वै ।
महादेवी महामाया तदास्याः कायतः सृता ॥
दूतं प्रस्थापयामास शिवं शुम्भाय सात्मिका ।
तेन सा शिवदूतीति देवेः सर्वैः प्रगीयते ॥
चैमङ्करी च शान्ता च वेदमाता महोदरी ।
कराणां कामदा देवी भगवत्या भगमालिनी ॥

भगोदरी भगाहारा भगजिह्वा भगा तथा ।

एता द्वादश योगिन्यः पूजने परिकीर्तिताः ॥

एता द्वादश योगिन्यः शिवदूताः सदैव हि ।

विचरन्ति स्वयं देवी यत्र यत्रैव गच्छति ॥”

इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ५० अध्यायः ॥
प्रमाणानन्तरं वामने ५३ अध्याये मार्कण्डेय-
पुराणे देवीमाहात्म्ये रक्तबीजवधाध्याये च
दृश्यम् ॥

शिवदुहम्, पुं, (शिवप्रियो दुहः) विष्णुवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवद्विष्टा, स्त्री, (शिवेन द्विष्टा तत्पूजनार्ह-
त्वात्) । केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवधातुः, पुं, (शिवस्य धातुः) पारदम् ।

पारदं शिवबोध्यं स्यादिति दर्शनात् । गोदन्त-
मणिः । इति केचित् ॥

शिवनाभिः, पुं, (शिवस्य नाभिरिव) शिवलिङ्ग-
विशेषः । यथा,—

“उत्तमं मध्यमधमं त्रिविधं लिङ्गमीरितम् ।

चतुरङ्गुलसुतसंघे रम्यवदिकसुतमम् ॥

उत्तमं लिङ्गमाख्यातं सुनिभिः शास्त्रकोविदैः ।

तदङ्गं मध्यमं प्रोक्तं तदङ्गमधमं स्मृतम् ॥

शिवनाभिर्भयं लिङ्गं प्रतिपूज्य महर्षिभिः ।

श्रेष्ठं सर्वलिङ्गभ्यस्तस्मात् पूज्यं विधानतः ॥”

इति वीरमिचोदयः ॥

शिवपुरी, स्त्री, (शिवस्य पुरी) काशी । इति
हेमचन्द्रः ॥

शिवप्रियं, स्त्री, (शिवस्य प्रियम्) रुद्रा-
चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्य प्रियद्रव्ये,
त्रि ।

शिवप्रियः, पुं, (शिवस्य प्रियः) वक्रवृक्षः । इति
जटाधरः ॥ स्फटिकः । धुन्तूरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शिवप्रिया, स्त्री, (शिवस्य प्रिया) दुर्गा । इति
शब्दमाणा ॥

शिवरा

शिवमल्लकः, पुं, अजुगुहचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शिवमल्लिका, स्त्री, (शिवप्रिया मल्लिका ।)
वस्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवमल्ली, स्त्री, (शिवप्रिया मल्ली ।) वस्तुः ।
इत्यमरः ॥

शिवरसः, पुं, अजुहात् पर्यवितरसः । तत्पर्यायः ।
अमोहकनः २ । अस्य गुणः । दीपनत्वम् ।
मधुरत्वम् । अमृतत्वम् । अष्टगुहाहृतत्वम् । लघु-
तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवरात्रिः, स्त्री, (शिवप्रिया रात्रिः ।) शिव-
चतुर्दशी । यथा, कालमाधवीये स्कान्दे नागर-
खण्डम् ।

“माघमासस्य शेषे वा प्रथमे फाल्गुनस्य च ।
कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥”
अत्रैकस्यास्ति धर्मोपायत्वफाल्गुनीयत्वे सुख-
गौणवृत्तिर्वा अविरुद्धे । ततस्तु माघमासरा-
त्रिचतुर्दशी शिवरात्रिः तस्यानुपवासः प्रधानम् ।
“न ज्ञानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्चयेत् ।
तुष्यामि न तथा पुष्यैर्यथा तत्रोपवासतः ॥”

इति शङ्करोक्तेः ॥ * ॥

स्कान्दे ।

“ततो रात्रौ प्रकर्ष्यं शिवप्रियमतत्परैः ।
प्रहरं प्रहरं ज्ञानं पूजाञ्चैव विशेषतः ॥”
अत्र वीक्षया प्रहरचतुष्टयसाध्यं व्रतं प्रतीयते ।
नरसिंहाचार्यधृतचरसंहितायाम् ।
“श्रीवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः ।
सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिर्भक्तिसंखः ॥” *
संवत्सरप्रदीपे ।

“दुग्धेन प्रथमं ज्ञानं दध्ना चैव द्वितीयके ।
तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा ॥”
ईशानसंहितायाम् ।

“माघे कृष्णचतुर्दशी रविवारो यदा भवेत् ।
भौमो वापि भवेद्देवि कर्मेयं व्रतसुखम् ॥
शिवयोगस्य योगेन तद्वन्दुसमीपसम् ।
शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।
आचाख्यानमनुष्णाणां सुक्तिसुक्तिप्रदायकम् ॥”
नागरखण्डे ।

“उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात् ।
शिवरात्रेक्षया तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥”
पाद्मे ।

“वर्धे वर्धे महादेवं नरो नारी पतिव्रता ।
शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥”
ईशानसंहितायाम् ।

“एवमेव व्रतं कुर्यात् प्रति संवत्सरं व्रती ।
दादृष्टान्दिकमेतद्धि चतुर्विंशान्दिकं तथा ।
सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेक्ष्य चेह च मानवः ॥”
हेमाद्रिधृता स्मृतिः ।

“प्रदोषयापिनी यास्या शिवरात्रिचतुर्दशी ॥”
प्रदोषमाह वल्लः ।

“प्रदोषोऽस्ममयादूर्ध्वं षटिकाहयमिष्यते ॥”

शिवरा

कुर्वमनन्तरम् । वायुपुराणे ।

“अथोदयस्तमे सुखे चतसृष्वपि नाद्विषु ।
भूतविद्या तु या तत्र शिवरात्रिव्रतचरेत् ॥”
ईशानसंहितायाम् ।

“माघे कृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि ।
शिवलिङ्गतथोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥
तत्कालस्यापिनी यास्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ।
अर्द्धरात्रादधोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥
यात्रा सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्ब्रतं
नरः ॥”

अत्र ।

“महानिशि दे षटिके रात्रिर्मध्यमयः भयोः ॥”
इति देवलोक्तो महानिशि यास्या । षटिका
एकदण्डः । एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशीथो-
भययापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतं उभय-
यात्रापुरोधात् । कालमाधवीयेऽप्येवम् । एतेन
परदिने उभययापित्वेऽपि पूर्वदिनसीयरात्रि-
द्वितीययामप्रवृत्तिचतुर्दशीसत्त्वे बहुप्रहरयापि
त्वेन पूर्वदिने एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा
तु पूर्वदिनैशीथमात्रयात्रिः परेदुः प्रदोष-
मात्रयात्रिस्तदा पूर्वदिव्रतम् । प्रधानकाल-
यात्रापुरोधात् ।

“पूर्वेदुरपरं नृत्वा महानिशि चतुर्दशी ।
यात्रा सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्ब्रतं
नरः ॥”

इतीशानसंहितावचनाच्च ॥

एतद्विषय एव भविष्यपुराणम् ।

“अर्द्धरात्रात् पुरस्तात् जयायोगो भवेद्यदि ।
पूर्वदिने कर्मेया शिवरात्रिः शिवप्रियेः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रजनान्विते ।
कृतोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥”
तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरं अत्र चतुर्दशी-
मेव तत् ।

“ब्रह्माख्योदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूतार्थां पारणे कृते ॥”
इति स्कान्दात् ॥

“दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्दश्यान्तु पारणम् ॥”

इति गौतमीयाच्च ॥

यदा तु पूर्वदिने न निशीथयात्रिः परदिने
प्रदोषमात्रयापिनी तदा परा यास्या । प्रदोष-
यापिनीति प्रागुक्तत्वात् तिथेस्त्रिसन्ध्यायापि-
त्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम् ।

“शिवरात्रिव्रते भूतान् कामविद्धां विवर्जयेत् ।
एकैनेवोपवासेन ब्रह्महत्यां यपोहति ॥”

अत्रामावास्यायामेव पारणम् ।

“शिवो घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतु-
र्दशी ।

कुङ्कुमैव कर्मेया कुङ्कामेव हि पारणम् ॥”

इति वचनात् ॥ * ॥

तदयं संक्षेपः । यद्दिने प्रदोषनिशीथोभय-

शिवरा

यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्व-
दुर्दिनीशीथयापिनी परेदुः प्रदोषमात्रयापिनी
तदा पूर्वदिव्रतम् । यदा तु न पूर्वदुर्दिनीशीथ-
यात्रिः परेदुः प्रदोषयापिनी तदा परदिने ।
पारणम् परदिने चतुर्दशीनामे चतुर्दशी तद-
नामे अमावस्यायाम् । तत्र प्रयोगः ॥ * ॥
प्रातरुदयसुखः तत् सदितुचार्यं सुखं सोम
इति पठित्वा जलादीन्वादाय सकृत्पठयेत् ।

“मन्त्रेणानेन गृह्णीयाभियमं भक्तिभाजनः ।

शिवरात्रिव्रतं ह्येतन करिष्येऽहं महाफलम् ।

निर्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते ॥”

इति शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना
नियम्य ।

“चतुर्दशीं निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।
भोक्ष्येऽहं सुक्तिसुखं शरणं मे भवेत्पर ॥”

इति गरुडपुराणीयं पठेत् ।

रात्रौ प्रथमप्रहरे प्रतिष्ठिते लिङ्गे अतिष्ठिते
वा प्रतिष्ठां विधाय पूजां कुर्यात् । हौं अस्त्राय
फडिति पादघातत्रयेण विज्ञातिः सार्यं तेनेव
तालत्रयेण करस्त्राटिकया च दशदिग्वन्धनं
कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय हौं हृदयाय नम इत्या-
दिना षडङ्गानि न्यस्य हौं इति मन्त्रेण प्राणा-
यामं विधाय पूजयेत् । पार्थिवलिङ्गे चैतदा
वक्ष्यमाणपूजाविधिना पूजयेत् । तच्चायं विशेषः ।
हौं ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दुग्धेन
स्नापयित्वा पुनर्जलेन स्नापयित्वा ।

“शिवरात्रिव्रतं देव पूजाजपपरायणः ।

करोमि विधिवद्वत्तं यद्वागार्घ्यं महेश्वर ॥”

इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिः संपूज्य मूलमन्त्रं
जपित्वा प्रणम्य गीतवृत्तादिभिस्तं प्रहरं नयेत् ।
तद्व्रतं तत्क्षणः ज्ञानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतां ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥”

इति देवीपुराणे सामान्यतः श्रवणात् अत्रापि
तथा ॥ * ॥ द्वितीयप्रहरे तु विशेषः । हौं
अघोराय नम इति दध्ना स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु ।

“नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं प्रसीद उभया सह ॥” * ॥

तृतीयप्रहरे तु । हौं वामदेवाय नम इति
घृतेन स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु ।

“दुःखहारिद्रुशोकैर्न दग्धोऽहं पार्वतीश्वर ।

शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं तुमाकान्तं यद्वाग मे ॥” * ॥
चतुर्थप्रहरे तु । हौं सद्योजनाय नम इति

मधुना स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु ।

“मया कृतान्यनेकानि पापानि हर शङ्कर ।

शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं उमाकान्तं यद्वाग मे ॥”

ततो नमः शिवाय इति मूलमन्त्रं जपित्वा
प्रभातविघ्नेन इत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रान् पठेत् ।

तथा च गरुडपुराणम् ।

“मूलमन्त्रं ततो जप्त्वा प्रभाते तत् समापयेत् ।

अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ॥”

अमख जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते हर ।

यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्ददस्व निवेदितम् ॥

तत्प्रसादात्मया देव व्रतमय समर्पितम् ।
 प्रमत्तो भव मे श्रीमन् मदभूतिं प्रतिपद्यताम् ।
 त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः ॥”
 परदिने ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्दशीलाभे
 तत्र तदलाभे अभावस्यायां पारणं कुर्यात् ।
 तत्र मन्त्रः ।
 “भंसारक्षशदधस्य व्रतेनानेन शङ्कर ।
 प्रमोद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥” *
 तत्र पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । तत्र शिव-
 वाक्यं स्कान्दे ।
 “विप्रस्य तु सदेवाहं शुभैरप्यशुभैरपि ।
 यत्नन् वलिं प्रहृष्यामि विप्राणामिव दर्शनात् ॥”
 वलिं पूजाम् । तथा,
 “शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुर्वते
 प्रिये ।
 तस्याहमर्षी यस्मांश्चिन्तयन् विभूषिते ॥”
 तथा,
 “नमोऽन्तेन शिवेनेव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥”
 खकारेण प्रणवनिवृत्तिः । एवं शूद्रस्यापि ।
 तथा वृत्तिहतापनीये । “सावित्रीं प्रणवं यजु-
 र्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणवं
 यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स
 ऋतोऽधो गच्छति इति ॥” नेच्छन्ति पर्यन्तं
 पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्ट-
 धृतम् ।
 “स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं दद्विजः ।
 शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात् ॥”
 गौतमः ।
 “रात्रावुदङ्मुखः कुर्यात् देवकार्यं सदैव हि ।
 शिवाचैनं सदायिवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः ॥”
 सदा द्विवाराचौ । अत्र हेतुमाह रुद्रयामले ।
 “न प्राचीमयतः शम्भोर्नोदीचीं शक्ति-
 संस्थिताम् ।
 न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत् ॥”
 यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न समा-
 श्रयेत् शम्भोर्नगत्संहारकस्यायतः सांस्तुष्टात् ।
 पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राप्यवस्थितम् ।
 एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्वत्पञ्चाह भविष्य-
 पुराणम् ।
 “सौम्यं मौलोद्भूतं त्र्यम्बकं चतुर्भुजम् ।
 शिवरूपं यच्च कुर्यात् प्रासादे वाप्यनिन्दितम् ॥”
 अत्रापि पुजानिविधात् देवाग्ने स्त्रस्य चाप्यग्ने
 प्राचीं प्रोक्ता गुरुकर्मैः । इत्यस्य न विषयः ।
 किन्त्वभिधानाद्विप्रसिद्धा प्राचीं ग्राह्या । एत-
 दनुसाराद्व्यमाखपूर्वाद्यामेव्यन्तपूजा । अतएव
 तन्नाम्नरम् ।
 “यत्रैव भाग्यस्तु वियद्युदेति
 प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
 तथा पुरः पूजकपूजयोश्च
 सदागमश्चाः प्रवदन्ति तान् ॥”
 एवञ्च देवतान्तरपूजा पूर्वोक्ते प्राङ्मुखेन सायं
 पश्चिमाभिमुखेन रात्रावुदङ्मुखेन कार्या ।

“प्राक्पश्चिमोद्गाह्यस्तु प्रातः सायं निशास्तु
 च ॥”
 इति वचनान् ।
 इति वाचस्पतिमिश्राः । मैवं पूजा रत्नाकरोक्त-
 भविष्यपुराणीयसमाप्तरक्ष्यमन्त्रप्रस्ताव एव
 प्रागादिदिनियमाभिधानात् । अवहारोऽपि
 अत्र न तथेति ॥ * लिङ्गपुराणे ।
 “विना भस्मत्रिपुङ्खं विना रुद्राक्षमालया ।
 पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ।
 तस्मात्सदापि कर्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुङ्खकम् ॥”
 नन्दिपुराणे ।
 “आयुधान् वलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धनवान्
 सुखी ।
 वरमिष्टं लभेन्नङ्गं पार्थिवं यः समाश्रयेत् ।
 तस्मात् पार्थिवं लिङ्गं श्रेयं सर्वार्थसाधकम् ॥”
 भविष्ये ।
 “रुद्रसमगोशक्तपिण्डं तास्त्रकांस्तमयं तथा ।
 ललाटे लिङ्गं सज्जन् पूज्य वसेत् कल्याणं दिवि ॥
 वार्धं वितप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।
 नमोदागिरिजं श्रेष्ठमन्यदपि हि लिङ्गवत् ॥”
 लिङ्गवत् लिङ्गाकारम् । कालकौस्तुभम् ।
 “अनादित्यपरीमाणं न लिङ्गं कुचचिन्नरः ।
 कुर्वीताङ्गुष्ठतो द्रव्यं न कदाचित् समाचरेत् ॥”
 अथोऽशीतिरक्तिका । अङ्गुष्ठतः दृष्टत्पञ्च-
 यन्त्यतः ।
 “अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन् यत्र यत्रोपदिश्यते ।
 तत्र तत्र दृष्टत्पञ्चयन्त्रिभिर्भूतयान् सदा ॥”
 इति कन्दोगपरिशिष्टात् ।
 शिवधर्मे ।
 “सहस्रमर्चयेत्लिङ्गं निरयं स न गच्छति ।
 रुद्रलोकमवाप्नोति सुखा भोगाननुत्तमान् ॥”
 तथा ।
 “बालुकानि च लिङ्गानि सहस्राणि च कारयेत् ।
 सहस्रमर्चयेत् सोऽपि लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
 ततश्चासुक्तितयावारभ्यासकलाभकामः “सहस्र-
 मितपार्थिवशिवलिङ्गपूजनमिति यथास्थाने
 वाक्ये देयम् ॥ * ब्रह्मपुराणे ।
 “यावत्त दीयते चार्घ्यं भास्कराय निवेदितम् ।
 तावत्त पूजयेद्दिव्यं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥”
 राघवभट्टधृतम् ।
 “सर्वत्रैव प्रशक्तोऽजः शिवस्त्वर्थाचैनं विना ॥”
 अजः शङ्कः । अथिपुराणे ।
 “तलिङ्गे पूजयेन्नमस्ते सर्वदेवान् पृथक् पृथक् ।
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वम् तस्मान्ना सुसमाहितः ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण पुण्याणि विन्यसेत् पृथक् ॥” *
 देवीपुराणे ।
 “रुद्राद्वरसंघट्टप्रतिष्ठाज्ञानमेव च ।
 खपनं पूजनञ्चैव विसर्जनमतः परम् ॥
 हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ।
 पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात् ॥”
 अत्र पूर्वोक्तसमकर्मैश्च परवचनोक्तसम-
 नामभिः क्रियाशुक्लपवित्रमङ्गिर्यथायथं

कार्याणि । अदृष्टार्थयोरर्थक्रमासम्भवेन पाठ-
 क्रमादेव आवाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा आह्वे
 कुशासनदानवत् ॥ * तत्रावुत्तानम् । हराय
 नम इति रुद्राहरणम् । महेश्वरार्थं नम इति
 संघट्टनम् । शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भव इति
 प्रतिष्ठा । ध्यायेन्नित्यमित्यादिना ध्यात्वा पिनाक-
 धृक् रुद्रागच्छ इत्याद्यावाहनम् । पशुपतये नम
 इति खपनम् । एतत् पाठं नमः शिवाय नम
 एवमर्घ्यादिना पूजयेत् । विसर्जनात् पूर्वं
 भविष्यपुराणोक्तं स्वभावसिद्धप्राप्त्यैशान्यादि-
 दित्तु वामावर्त्तेन पूजनम् । यथा । सर्वाय
 क्षितिस्त्वर्चये नमः । भवाय जलस्त्वर्चये नमः ।
 रुद्राय अग्निस्त्वर्चये नमः । उग्राय वायुस्त्वर्चये
 नमः । भीमाय आकाशस्त्वर्चये नमः । पशुपतये
 यजमानस्त्वर्चये नमः । महादेवाय सोमस्त्वर्चये
 नमः । ईशानाय सूर्यस्त्वर्चये नमः ।
 “स्वर्त्तथोऽशौ शिवस्तेताः पूर्वोदिक्रमयोगतः ।
 आमेयन्ताः प्रपूष्यास्ता वयो लिङ्गे शिवं
 यजेत् ॥”
 ततो महादेव चमस्व इति संहारसुद्रया विस-
 र्जयेत् ॥ * नन्दिपुराणे ।
 “गोभूतिलिङ्गरय्यादिवलिपुष्पनिवेदने ।
 श्रेयो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।
 सर्वमन्त्राधिकक्षायमोक्षारायः शङ्करः ।
 तन्मन्त्रजापो तत्कर्मैरतस्तद्गतमानसः ।
 निष्कामः पुरुषो राजन् स रुद्रपदमश्नते ॥”
 भविष्ये पञ्चाक्षरसुपक्रम्य ।
 “अपवित्रः पवित्रो वा सर्वोऽवस्थां गतोऽपि वा ।
 महापातकयुक्तो वा मन्त्रस्यास्य जपे यथा ।
 अधिकारी भवेत् सर्व इति देवोऽत्रवीक्ष्यः ॥”
 इति तथेत्यर्थः । पूर्वोक्तयथापदाशुभोधात् ।
 तेन यथाधिकारी भवेत्तथात्रवीक्ष्यः । तथा,
 “सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
 पतन्तं चायते यस्मादतीव नरकार्णवात् ॥
 शिवस्तुद्दिश्य यद्दत्तं सर्वकारणकारणम् ।
 तदनन्तफलं दातुर्भवतीह किमनुत्तम् ॥
 दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादि नादहीत कदाचन ।
 तत्तत्तं शिवस्तुद्दिश्य तदादाने न तत्फलम् ॥”
 आदाने यद्दत्तं । शिवधर्मे ।
 “तस्मात् पुण्यैः फलैः पञ्चैस्तोयैरपि च यत्फलम्
 तदनन्तफलं श्रेयं भक्तिरेवात्र कारकम् ॥”
 भविष्ये ।
 “लिङ्गावुत्तेपनं कार्यं दिव्यगन्धैः सुगन्धिभिः ।
 वर्षकोटिप्रतं दिवं शिवलोकं महीयते ॥”
 शिवधर्मे ।
 “तस्मात् पुण्यप्रदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च ।
 अशीतिवर्षकोटीनां दुर्गतं न नरो जनेत् ॥”
 स्कान्दे ।
 “शुक्लायपि च पञ्चाग्निश्रीरुद्रस्य सदैव हि ॥”
 दातव्यानीति शेषः । भविष्ये ।
 “धुस्वरकेच यो लिङ्गं सज्जत् पूजयते नरः ।
 स गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोकं महीयते ॥”

शिवरा

विल्वपत्रैरखलैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सक्तम् ।
सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥”
तथा ।
“सर्वकामप्रदं विल्वं दारिद्र्यस्य प्रणाशनम् ।
विल्वपत्रात् परं नास्ति येन तुल्यति शङ्करः ॥”
तथा ।
“केशकौटापविहानि निशि पर्युषितानि च ।
स्वयंपतितपुष्पाणि त्वजेदुपहतानि च ॥”
तथा ।
“देवदारुसमेतञ्च सर्वश्रीवासकुण्डरम् ।
श्रीफलं चाप्यमिश्रन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम् ॥”
सर्वः शालरसः । श्रीवासः सरलद्रवः । कुण्डरः
शैलेयम् ।
“रुच्यः सौगन्धिकं धूपं घटसहस्रगुणोत्तरम् ।
अगुरुं शतसाहस्रं द्विगुणश्चासितागुरुम् ।
गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं साक्षात् सङ्काति शङ्करः ॥”
तथा ।
“तेलेनापि हि यो दद्यात् घृताभावेन मानवः ।
तेन दीपप्रदानेन शिववद्राजते सुवि ॥”
नन्दिकेश्वरे ।
“अथ भक्त्या शिवं पूज्य नेवेद्यसुकल्पयेत् ।
यद्यदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ॥
शालितकुलप्रस्थस्य कुण्यादन्नं सुसंस्कृतम् ।
शिवाय तं चरं दद्यात् चतुर्दश्या विशेषतः ॥”
प्रस्थमानं प्रागुक्तम् । शिवसर्वस्वे स्कान्दम् ।
“एकमात्रफलं पक्वं यः शम्भोर्विनिवेदयेत् ।
वर्षाणामयुतं भोगैः क्रीडते स शिवे पुरे ॥
यत्कं मोचाफलं पक्वं यः शिवाय निवेदयेत् ।
वर्षलक्षं तथा भोगैः शिवलोके महीयते ॥”
शिवपुराणे ।
“नेवेद्यं घृतसंयुक्तं मधुपर्कं निवेदयेत् ।
अग्निधोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥”
शिवसर्वस्वे स्कान्दम् ।
“परिपक्वं सुसंस्कृतमाप्यनित्तं सुसंस्कृतम् ।
शिवाय मांसं दत्त्वा तु द्रव्यं यत् फलमाप्नुयात् ॥
अष्टौषफलदानेन यत् फलं परिकीर्तितम् ।
तत् फलं प्राप्नुयान्नित्यं सर्वं मांसनिवेदनात् ॥”
शिवधर्मम् ।
“लिङ्गदेवी भवेद्देवी लिङ्गं साक्षात् महेश्वरः ।
तयोः संपूजनात् स्थातां देवी देवश्च पूजितौ ॥”
देवीपुराणे ।
“सर्वं व्रजेततोऽस्यं प्रणालं नैव लङ्घयेत् ।
एकीभूतमना रुद्धे यः कुण्यात् त्रिः प्रदक्षिणम् ॥
हिमस्तेन भवत्यग्निर्यस्य पुनरुद्भवः ॥”
भविष्ये ।
“जातुभ्यां चैव प्राणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
लत्वा प्रमाणं देवेभ्यो सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥”
लिङ्गपुराणे ।
“गन्धपुष्पनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्च सर्वशः ।
यो मामर्चयति तत्र तदा तुल्यमहं सदा ॥”
महाभारते ।
“सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकेः ।

८७

शिवरा

सर्वं तरति तत् पापं भावयन् शिवमात्मना ॥”
राघवभट्टकृतम् ।
“अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वासं दक्षहस्तकम् ।
क्षिप्रान्गुलीरङ्गुलीभिः संयुक्तं परिवर्त्तयेत् ।
प्रोक्ता संहारसुखमर्पणे तु प्रशस्यते ॥”
अर्पणे आत्मनोति शेषः । स्कान्दे ।
“निर्माल्यं यो हि मङ्गल्यं शिरसा धारयि-
ष्यति ।
अशुचिर्भिन्नमर्यादो नरः पापसमन्वितः ॥
नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च जायते ।
जघ्नाहपि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् ।
तस्य पापं महच्छेषं नाशयिष्ये महाव्रते ॥”
शुचिः स्नानादिनेति शेषः । एवञ्च ।
“सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आश्रुतः
शुचिः ॥”
इति कालिकापुराणीयमशुचिविषयम् ॥
अनुपनीतविषयमिति श्रीदत्तः । वक्रचन्द्रपरि-
शिष्टम् ।
“अग्राह्यं शिवनेवेद्यं पक्वं पुष्पं फलं जलम् ।
शालयामशिलास्पर्शात् सर्वं याति पवित्रताम् ॥
कालिकापुराणे ।
“यो यद्देवार्चनरतः स तद्देव्यभक्तकः ।
केवलं सौरशैवे तु वेणोवो नैव भजयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अथ च ।
ब्रह्मोवाच ।
“शिवरान्त्रितं वक्ष्ये कथाञ्च सर्वकामदाम् ।
यथा च गौरी भूतेशं पृच्छति स परं व्रतम् ॥
श्रीमहादेव उवाच ।
माघफाल्गुनयोर्मध्ये या च लङ्का चतुर्दशी ।
तस्यां जागरणादन्नः पूजितो मुक्तिसुक्तिदः ॥
कामयुक्तो हरः पूज्यो दादृशमेव केशवः ।
उपोषितेः पूजितः सन्नरकात्तारयेत्तथा ॥
निषादश्चाब्दे राजा पापी सुन्दरसेनकः ।
स कुक्कुरेकसंयुक्तो नृगान् हन्तुं वनं गतः ॥
नृगादिकमसंप्राप्य क्षुत्पिपासार्हितो गिरौ ।
राजौ तडागतौ स निकुञ्जे जायदास्थितः ॥
तत्रास्ति लिङ्गं खं रत्नच्छरीरं चाक्षिपत्ततः ।
पण्यानि चापतन्मूर्ध्नि लिङ्गस्थेन न जानतः ॥
तेन धूलिनिरोधाय क्षिप्रं नीरञ्च लिङ्गके ।
शरः प्रमादनेकस्तु प्रच्युतः करपल्लवान् ॥
जातुभ्यामवनीं गत्वा लिङ्गं सृष्ट्वा यद्हीतवान् ।
एवं स्नानं संपन्नञ्च पूजनं आगरोऽभवत् ॥
प्रातर्गृहागतो भार्यादत्तान्नं मुक्तवान् स च ।
काले नृतो यमभट्टेः पाशैर्बद्धा तु नीयते ॥
तदा मम गणैर्युद्धे जित्वा सुक्तीकृतः स च ।
कुक्कुरेण सहैवाभूद्भणो मत्पार्श्वगोऽमलः ॥
एवमज्ञानतः पुराणं ज्ञानात् पुराणमथाक्षयम् ।
चयोदृश्यां शिवं पूज्य कुण्यात्तन्निधमं व्रतो ॥
प्रातर्देवं चतुर्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ।
पूजां दानं जपं होमं करिष्याम्यात्मशक्तितः ॥
चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।

शिवलि

भोक्ष्येऽहं मुक्तिसुखं शरणं मे भवेन्मर ।
पञ्चगव्यान्मतेः स्नात्वा अन्तकाले गुरुं श्रितः ।
ॐ नमो नमः शिवाय गम्यादोः पूजयेद्भरम् ॥
तिक्तकुलव्रीहीञ्च जुहुयात् स्वयं चरम् ।
हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्यात् द्रव्ययाज्ञीतसत्त्वयाम् ॥
अर्द्धरात्रे जियामे च चतुर्थे च पुनर्धजेत् ।
मूलमन्त्रं तथा जप्ता प्रभाते च क्षमापयेत् ॥
अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ।
क्षमस्व जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते शिव ॥
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तच्छिवस्य निवेदितम् ।
त्वत्प्रसादान्नया देव व्रतमद्य समर्पितम् ॥
प्रसन्नो भव मे श्रीमन् मद्गृहं प्रतिगम्यताम् ।
तदालोकनमात्रेण प्रविचोऽस्मि न संशयः ।
भोजयेद्भाननिष्ठाञ्च वल्गुच्छादिकं ददेत् ॥
देवादितेभ्यो भूतेश लोकाद्युपहकारक ।
यन्मया अहया दत्तं प्रीयतां तेन मे प्रभुः ॥
इति क्षमाप्य च यतीन् कुण्यात् द्वादशवार्धिकम् ।
कीर्त्तिश्रीपुत्तराण्यादि प्राप्य शैवं पुरं व्रजेत् ॥
द्वादशस्त्रि मासेषु प्रकुर्व्यादिह जागरम् ।
यतीन् द्वादश संपूज्य दीपदः स्वर्गमाप्नुयात् ॥”
इति गारुडे शिवरात्रिव्रतकथा १२४ अध्यायः ॥
शिवलिङ्गं, स्त्री, (शिवस्य लिङ्गम् ।) महादेवस्य
शेफः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“तत्रापि गत्वा मदनो ददर्श हृषिकेतनम् ।
दृष्ट्वा प्रहर्षु कामोऽस्य ततः स प्रादवह्वरः ॥
ततो दारुवनं घोरे मदनमभिरुतो हरः ।
विवेश ऋषयो यत्र सपत्नीका अवस्थिताः ॥
तत्रापि ऋषयः सर्वे दृष्ट्वा मूर्ध्नां गताभवन् ।
ततस्तान् प्राह भगवान् भिक्षां मे प्रतिदीयताम् ॥
ततस्ते मौननस्तस्युः सर्वे एव महर्षयः ।
तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचक्राम नारदः ॥
तं प्रविष्टं तदा दृष्ट्वा भार्गवात्रेययोधितः ।
प्रचोभमगमन् सर्व्वा हीनसत्त्वाः समन्ततः ॥
ऋते त्वत्सतीमेनामनस्ययाश्च भाविनीम् ।
एताभ्यां भर्तृपूजासु कृतं वै सुखिरं मनः ॥
ततः संक्षुभिताः सर्व्वा यत्र याति महेश्वरः ।
तत्र प्रयासिन् कामार्त्ता मद्विकलितेन्द्रियाः ॥
त्यक्ताश्रमाणि श्रम्यानि स्नानि ता मुनियोधितः ।
अशुजगम्यथा मत्तं करिष्ये इव कुञ्जरम् ॥
ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भार्गवाज्जिरसो मुने ।
क्रोधान्विताः क्ववन् सर्वे लिङ्गोऽस्य पततां सुवि ॥
ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत् ।
अन्तर्हानं जगामाद्य त्रिशूली नीललोहितः ॥
ततस्तत्पतितं लिङ्गं विभज्य वसुधातलम् ।
रसातलं विवेशाशु ब्रह्माक्षं चोर्द्धतोऽभिनत् ॥
ततश्चाल पृथिवी गिरयः सरितो नगाः ।
पातालभुवनाः सर्वे जङ्गमाजङ्गमाः स्थिताः ॥
संक्षुब्धान् भुवनान् दृष्ट्वा भूर्लोकौदरीं पिता-
महः ।
जगाम माधवं द्रष्टुं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥
तत्र दृष्ट्वा हृषीकेशं प्रणिपत्य च भक्तितः ।
उवाच देव भुवनाः किमर्थं क्षुभिता विभो ॥

शिवलि

अथोवाच हरिर्ब्रह्मन् शर्वं लिङ्गं महर्षिभिः ।
पातितस्तस्य भारता सञ्चाल वसुधरा ॥
तत्तदद्भुतमयं श्रुत्वा देवः पितामहः ।
तत्र गच्छामि देवेश एवमाह पुनः पुनः ॥
ततः पितामहो देवः केशवश्च जगत्पतिः ।
आजगाम तमुद्देशं यत्र लिङ्गं भवस्य तत् ॥
ततोऽनन्तं हरिलिङ्गं दृष्ट्वा तस्य खगेश्वरम् ।
पातालं प्रविशेष्टाथ विस्तयात्स्वरितो विभुः ॥
ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्ध्वमाक्रम्य सर्वगः ।
नेवान्तमलभद्ब्रह्मा विस्मितः पुनरागतः ॥
विष्णुर्गत्वाय पातालं सप्तलोकपरायणः ।
चक्रपाणिर्विन्ध्यान्तो लेभेऽन्तं न महासुते ॥
विष्णुं पितामहश्चाह हरिर्ब्रह्माणमाह च ।
नमोऽस्तु ते शूलपाणे नमोऽस्तु त्वभ्यञ्ज ।
जीमूतवाहन कवे सर्वे ज्ञानक शङ्कर ॥
महेश्वर हरेशान सुवर्णाक्ष तृष्णाक्ष ।
दक्षयज्ञायकर काल रुद्र नमोऽस्तु ते ॥
त्वमादिरस्य जगत्सर्वं मध्यं परमेश्वरः ।
भवानन्तश्च भगवान् सर्वगत्वं नमोऽस्तु ते ॥

पुनस्त्य उवाच ।

एवं संक्षयमानस्तु तस्मिन् दारुणे हरः ।
सुखी ताविदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥

हर उवाच ।

किमर्थं देवतानाथौ परिभूतक्रमन्तिह ।
मां स्तुवाते भ्रष्टासुखं कामतापितविग्रहम् ॥
देवावृणुतः ।

नवाङ्गपातितं लिङ्गं यदेतद्भुवि शङ्कर ।
एतत् प्रयत्नतां भूयस्ततो देव वदावहे ॥

हर उवाच ।

यद्यर्थं यन्ति त्रिदशा मम लिङ्गं सुरोत्तमौ ।
तदेतत् प्रतियक्षीयात् नान्यथेति कथञ्चन ॥
ततः प्रोवाच भगवानेवमस्त्विति केशवः ॥
ब्रह्मा स्वयञ्च जग्राह लिङ्गं कनकपिङ्गलम् ।
ततश्चकार भगवाञ्चातुर्वर्ण्यं हरार्चने ॥
शास्त्राणि चैषां सुखानि नानोक्तिविदि-

तानि च ।

आद्यं शिवं परित्यागमन्तु पाशुपतं सुते ॥
तृतीयं कालवदनं चतुर्थं कपालिनम् ।
शिव आसीत् स्वयं शक्तिर्ब्रह्मस्य प्रियः सुतः ॥
तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः ।
महापाशुपतस्त्रासीद्धारहाजस्तपोधनः ॥
तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः ।
कालास्यो भगवानासीदपस्तम्बस्तपोधनः ॥
तस्य शिष्यो वको वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो

सुते ।

महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्यवान् ॥
कुन्दोदर इति स्थातो जाल्या शूद्रो महातपाः ।
एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च ॥
जत्वा तु चातुराश्रयं स्वमेव भवनं गतः ।
गते ब्रह्मणि सर्वोऽपि तपः सञ्चल्य तं तदा ॥
लिङ्गं चित्रवने स्थाप्यं प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥

इति वामनपुराणे ६ अध्यायः ॥ ॥

शिवलि

अपि च ।

“ततः दृष्टिं चिन्तयतो ब्रह्मणो मोहितस्य च ।
बालिखिल्याः ससुत्पन्नास्तपस्तप्तुं समारभन् ॥
दियं वर्षसहस्रं वै तेपुष्ते दुश्चरं तपः ।
ततः कालेन महता पात्रेती च पतिव्रता ॥
तेषां तपः समाजोक्त्य चाति देवौ सुदुःखिता ।
प्रसाद्य देवदेवेशं शङ्करं प्राह सुव्रता ॥
क्षिप्रान्ति बालिखिल्याश्च प्रसादाय तव प्रभो ।
एतन्मोहं प्रियं देव विधिवत् कुरु संवया ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं देवाः पिनाकौ परचिन्तकः ।
प्रोवाच कान्ते कालश्च वचनं प्रियया सह ॥
न वेत्सि देव तत्त्वेन धर्मस्य गहना गतिः ।
नैते धर्मं विनागन्ति यथार्थं धर्मचारिणः ॥
न दास्यामि वरं तेभ्यो यस्मात्ते मृदुबुद्धयः ।
एतत् श्रुत्वाब्रवीत् देवौ मा मेवं प्रंसितव्रताः ॥
ततो रुद्र उवाचेदं देवौ देवः क्षिताननः ।
तिष्ठ त्वमत्र यास्यामि यज्ञेते सुनिवृत्तमाः ॥
इत्युक्ता तु तयो देवौ शङ्करेण महात्मना ।
गच्छस्वेत्याह सुदिता भर्तारं भुवनेश्वरी ॥
यत्र ते सुनयः सर्वे काष्ठलोष्टसमाश्रिताः ।
तान् विलोक्य ततो देवो नयः सर्वोद्गुह्यः ॥
वनमालाजतापीडो युवा भिन्नाकपालभृत् ।
आश्रमे पश्येत्तन् भिन्नां सुनीनां नियतात्मनाम् ॥
देहि भिन्नां ततश्चोक्ता स भ्रममाश्रमं यथौ ।
तं विलोक्याश्रमगतं धोषितो ब्रह्मादिनाम् ॥
सकौतुकस्वभावेन तस्य रूपेण मोहिताः ।
प्रोचुः परस्परं कार्यमस्ति पश्याम भिक्षुकम् ॥
परस्परमितीवोक्ता गच्छ मूलफलं बहु ।
गृह्यान् भिन्नामृषुस्तान् देवं सुनिर्घोषितः ॥
तस्यो दक्षेव तां भिन्नां पप्रच्छुः क्षात्रागुराः ॥
नायं ऊचुः ।

कोऽसौ नाम व्रतविधित्वया तापस संवते ।
यत्र नम्रेण लिङ्गेन वनमालाविभूषितः ॥
भवान् वै तापसो हृद्यो हृद्यः सो यदि
मन्यसे ।
इत्युक्तस्तपस्तप्ताभिः प्रोवाच हसिताननः ॥
इदं मम व्रतं किञ्चिन् रहस्यं प्रकाशते ।
श्रवन्ति बहवो यत्र तत्र तत्र न विद्यते ॥
तस्य व्रतस्य सुभगा इति मत्वा गमिष्यथ ।
एवमुक्तास्ता तत्र ताः प्रत्युत्सदा सुनिम् ॥
ततोऽभ्यस्य गमिष्यामो सुते नः कौतुकं महत् ॥
इत्युक्ता तास्तदातोव जगद्गुरुः पाणिपल्लवैः ॥
काचिच्चकथं बाहुभ्यां काचिन् कामपरा तथा ।
जातुभ्यामपरा नाभ्यां कचेयु ललनापरा ॥
अपरा तु कटीवर्त्य चापरा पादयोरेपि ।
सोभं विलोक्य सुनय आश्रमेऽप्यु स्वयोषिताम् ॥
हृन्तामिति संभाष्य काष्ठपाशाणपाणयः ।
पातयन्ति च देवस्य लिङ्गमुदुध्य भीषणम् ॥
पातिते तु ततो लिङ्गे गतोऽन्तर्हानमीश्वरः ॥
देवा स भगवान् रुद्रः कैलासं गगमाश्रितः ॥
पतिते देवदेवस्य लिङ्गे नष्टे चराचरे ।
चोभो बभूव सुमहाशुचीणां भावितानाम् ॥

शिवलि

उवाचैको सुनिवृत्तश्च बुद्धिमतां वरः ।
विरिञ्चिं शरणं यामः स हि ज्ञास्यति चेष्टि-
तम् ॥

एवमुक्ता सर्वे एव ऋषयो जल्लता भ्रष्टम् ।
ब्रह्मणः सदनं जग्मुर्देवैः सह निधिविभम् ॥
ऋषय ऊचुः ।

अज्ञानाच्च कृतं ब्रह्मसमाभिर्ज्ञानदुर्बलेः ।
तस्योपशमने यत्नं कुरु सर्वोपकारक ॥
अथोवाच ।

गच्छामः शरणं देवं शूलपाणिं त्रिलोचनम् ।
प्रसादाद्देवदेवस्य भविष्यथ यथा पुरा ॥
इत्युक्ता ब्रह्मणा सार्धं कैलासं गिरिसुतमम् ।
ददृशुस्ते समासीनसुभया सहितं हरम् ॥
ततः क्षीतुं समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अनन्ताय नमस्तुभ्यं वरदाय पिनाकिने ॥
एवं स्तुतो महादेवो ब्रह्मणा ऋषिभक्तया ।
उवाच मां मा व्रजतु लिङ्गं भोः पुरतः पुनः ॥
क्रियतां मङ्गलः शीघ्रं येन मे प्रीतिरुत्तमा ।
भविष्यति प्रकृष्टा या लिङ्गस्यात्र न संशयः ॥
ये लिङ्गं पूजयिष्यन्ति मम भक्तिसमाश्रिताः ।
न तेषां दुर्लभं किञ्चित् भविष्यति हितं
फलम् ॥”

इति वामने ४२ अध्यायः ॥ ॥

कुरुक्षेत्रस्थितानि लिङ्गानि यथा,—

सनत्कुमार उवाच ।

“वटस्य दक्षिणे भागे चक्रतीर्थं प्रकीर्तितम् ।
स्थाणोऽवटस्य पूर्वार्धे मम तीर्थं प्रकीर्तितम् ॥
स्थाणोऽवटस्योत्तरतर्फीर्धं गार्ग्यश्वरं मतम् ।
स्थाणोऽवटस्य पश्चिमतः स्तब्धतीर्थं प्रकीर्तितम् ॥
इमानि पुण्यतीर्थानि मध्ये रुद्रवटः स्थितः ।
महादेवं समभ्यर्च्य प्राप्नोति परमं पदम् ॥
वटस्य चोत्तरं पार्श्वं तचक्रेण महात्मना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं सर्वकामप्रदायकम् ॥
वटस्य पूर्वदिग्भागे विश्वकर्मकृतं महत् ।
लिङ्गं प्रत्यङ्मुखं दृष्ट्वा सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
तत्रैव लिङ्गरूपेण संस्थिता या सरस्वती ।
तां प्रणम्य प्रयत्नेन बुद्धिं मेधाञ्च विन्दति ॥
वटपार्श्वस्थितं लिङ्गं ब्रह्मणा तत् प्रतिष्ठितम् ।
दृष्ट्वा वटेश्वरं देवं प्रयाति परमं पदम् ॥
ततः स्थाणुवटं दृष्ट्वा जत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तदीपा वसुधरा ॥
स्थाणोः पश्चिमदिग्भागे नकुलीशो गणः
स्तुतः ।

तमभ्यर्च्य प्रयत्नेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तस्य दक्षिणदिग्भागे तीर्थं रुद्राकरं स्तुतम् ।
तस्मिन् स्नातः सर्वतीर्थस्नातो भवति मानवः ॥
तस्य चोत्तरदिग्भागे शिवोऽयं महात्मना
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं गोकर्णं नाम नामतः ॥
आषाढमासं या कृत्वा भविष्यति चतुर्दशी ।
तस्यां पश्यन्ति गोकर्णं तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ॥
कामतोऽकामतो वापि यत् पापं तेन सञ्चि-
तम् ।

शिवलि

तस्माद्विस्तृत्य पापात् पूजयित्वा हरं शुचिः ।
कौमारवृक्षचयेण यत् पुण्यं प्राप्यते नरैः ।
तत् पुण्यं सकलं तेषामष्टस्य योऽर्चयेच्छिवम् ।
यदीच्छेत् परमं रूपं सौभाग्यं धनसम्पदम् ।
कुमारेश्वरमाहात्म्यात् सिध्यते नात्र संशयः ।
तस्य चोत्तरदिग्भागे लिङ्गपूजा विभीषणः ।
अनुरञ्जामरश्चैव कल्पयित्वा बभूव ह ।
आषाढस्य तु मासस्य शुक्ला या चाष्टमी

भवेत् ।

तस्याभ्युदयोपवासश्चाष्टतत्त्वमवाप्नुयात् ।
पूर्वेण पूजितं लिङ्गं तस्मिन् स्थाने द्विजोत्तम ।
पूजयित्वा प्रयत्नेन सर्वकाममवाप्नुयात् ।
दूषणक्षिराश्चैव तत्र पूज्य महेश्वरम् ।
यथाभिलषितात् कामानवाप्तुमुद्धान्वितौ ।
चेन्न मासि सिते पक्षे यो नरस्तत्र पूजयेत् ।
तस्य तौ वरदौ देवौ प्रयच्छेतां हि वाञ्छितम् ।
स्याद्योऽव्ययस्य पूज्येण हस्तिपादेश्वरः स्थितः ।
तं दृष्ट्वा सुख्यते पापैरन्यजन्मसमुद्भवेः ।
तस्य दक्षिणतो लिङ्गं हारीतस्य ऋषिः

स्थितम् ।

यं प्रणम्य प्रयत्नेन सिद्धिमाप्नोति मानवः ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु हारीतस्य महात्मनः ।
लिङ्गं जैलोक्यविख्यातं सर्वपापहरं शिवम् ।
कङ्कालरूपिणा चापि रुद्रस्याशु महात्मना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं सर्वपापविनाशनम् ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं प्रोक्तं सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
तस्मिन् लिङ्गशरीरेण अविद्योमफलं लभेत् ।
तस्य पश्चिमदिग्भागे लिङ्गं सिद्धप्रतिष्ठितम् ।
सिद्धेश्वरं भुवि स्थातं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
तद्दर्शनात् पूजनाच्च सर्वसिद्धिं हि बिन्दति ।
तस्य दक्षिणदिग्भागे ऋक्षणेन महात्मना ।
प्रतिष्ठितं यत्तु लिङ्गं दर्शनात् सिद्धिदायकम् ।
तस्य पूर्वे च दिग्भागे आदिनेन महात्मना ।
प्रतिष्ठितं लिङ्गवरं सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
चित्राङ्गदस्तु गन्धर्वो रम्भा चाधरसां वरा ।
परस्परं साधुरागौ स्थाणुदर्शनकाङ्क्षिणौ ।
दृष्ट्वा स्थाणुं पूजयित्वा साधुरागौ परस्परम् ।
आगम्य वरदं देवं प्रतिष्ठाय महेश्वरम् ।
चित्राङ्गदेश्वरं दृष्ट्वा तथा रम्भेश्वरं द्विज ।
सुभगो दर्शनौयश्च कुले जन्म समाप्नुयात् ।
तस्य दक्षिणतो लिङ्गं शक्तिगा स्थापितं पुरा ।
तस्य पश्चादात् सम्प्राप्तं मनसा चिन्तितं फलम् ।

पराशरेण सुनिना तथेवाराध्य शङ्करम् ।
प्राप्तं कवित्वं परमं दर्शनाच्छङ्करस्य च ।
वेदव्यासेन सुनिना चाराध्य परमेश्वरम् ।
सर्वज्ञत्वं ज्ञप्तिज्ञानं प्राप्तं देवप्रसादनः ।
स्थाणोः पश्चिमदिग्भागे वायुना जगदायुना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं दर्शनात् पापनाशनम् ।
तस्यापि दक्षिणे भागे लिङ्गं हेमवतेश्वरम् ।
प्रतिष्ठितं पुण्यज्ज्ञता दर्शनात् सिद्धिदायकम् ।
तस्यापि पश्चिमे भागे कार्तवीर्येण स्थापितम् ।
लिङ्गं पापहरं सर्वो दर्शनात् पुण्यमाप्नुयात् ।

६६

शिवलि

तस्याप्युत्तरदिग्भागे तत्पार्श्वे स्थापितं पुनः ।
आराध्य हनुमांश्चाप सिद्धिं देवप्रसादनः ।
तस्यैव पूर्वदिग्भागे विष्णुना प्रभविष्णुना ।
आराध्य वरदं देवं चक्रं लब्धं सुदर्शनम् ।
तस्यापि पूर्वदिग्भागे इन्द्रेण वरुणेन च ।
प्रतिष्ठितौ लिङ्गवरौ सर्वकामप्रदायकौ ।
एतानि सुनिभिः साधुरादिभिर्यत्सुभिस्तथा ।
सवितानि प्रयत्नेन सर्वपापहराणि वै ।
स्थाणुलिङ्गस्य परितः ऋषिभिरुत्सवदर्शभिः ।
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि येषां संख्या न विद्यते ।
तथा चोत्तरतश्चैव यावदोषवती नदी ।
सहस्रमेकं लिङ्गानां देवपश्चिमतः स्थितम् ।
तस्यापि पूर्वदिग्भागे वालिखिलौर्महर्षिभिः ।
प्रतिष्ठिता रुद्रकोटिर्वायव सन्निहितं सरः ।
दक्षिणेन तु देवस्य गन्धर्वैर्यत्सुभिस्तथा ।
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि तेषां संख्या न विद्यते ।
तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च लिङ्गानां वायुरवती ।
असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा स्थाणु-

माश्रिताः ।

एतज्ज्ञात्वा अदधानः स्थाणुलिङ्गं समाश्रयेत् ।
यस्य प्रसादान प्राप्नोति मनसा चिन्तितं फलम् ।
अकामो वा सकामो वा प्रतिष्ठ्य स्थाणु-

मन्दिरम् ।

विमुक्तः पातकेष्वरेः प्राप्नोति परमं पदम् ।
चेन्नमासं त्रयोदश्यां दिने पुण्यतमे शुभे ।
प्रतिष्ठितं स्थाणुलिङ्गं ब्रह्मणा लोकधारिणा ।
ऋषिभिर्देवसंघैश्च पूजितं शास्त्रतोः समा ।
तस्मिन् काले निराहारा मानवाः अहया-

न्विताः ।

पूजयन्ति शिवं ये वै ते यान्ति परमं पदम् ।
स्थाणुतीर्थमिदं ज्ञात्वा ये कुर्वन्ति प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेस्तु समर्प्योपा वसुधरा ॥”

इति वामनपुराणे ४३ अध्यायः ॥३॥

एकग्रहे लिङ्गहयार्चनविधौ यथा,—
“गेहे लिङ्गद्वयं नाञ्च शालग्रामद्वयं तथा ।
इ चक्रे द्वारकायास्तु नाञ्च सृष्ट्यर्थं तथा ॥”
तन्निर्मात्यभक्त्यविधिनिधौ यथा,—
“अभक्त्यं शिवनिर्मात्यं पञ्च पुण्यं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा ॥”
इति वाराहे रौप्यमौवर्गाश्चैव स्थापननामा-

ध्यायः ॥३॥ लिङ्गपूजा विनाशपूजाकरणविधौ
यथा,—
“लिङ्गपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः ।
विफला तस्य पूजा स्यादस्मि नरकमाप्नुयात् ।
तस्मात्लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥”

तत्पूजनप्रशंसा यथा,—
“यद्राष्ट्रं लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये ।
तद्राष्ट्रं पतितं मयि विष्टाभूमिसमं स्मृतम् ।
ब्रह्मक्षत्रियविट् देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
तत्तच्छायात् परमेशानि त्रयश्चाखालतां ब्रजेत् ।
शूद्रश्च परमेशानि सदा शूकरवत् प्रिये ।
पूजयेत् परमेशानि चत्वारो ब्राह्मणादयः ॥

शिवलि

शिवार्चनानु पूजासु यदग्रहे वर्जितं सदा ।
विष्टाभूमिसमं देवि तदग्रहं विद्धि पार्श्वेति ॥
प्राक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ।
आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्य विष्णुपञ्चैकरानने ।
पश्चादग्रहं महेशानि शिवं प्रार्थ्य प्रपूजयेत् ॥
शिवपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः ।
स एव रसनाहीनः कुम्भीरो जायते प्रिये ॥
निर्माथ पार्थिवं लिङ्गं रुद्रसंहाररूपिणम् ।
आशुतोषं महादेवं शङ्करं वृषभध्वजम् ।
निर्माथ पार्थिवं लिङ्गं विधिवत् पूजयेत्

शिवम् ॥

शिवपूजा महेशानि यदग्रहे सततं प्रिये ।
काशीपुरं महेशानि तदग्रहं वरवर्णिन ।
शिवलिङ्गं प्रपूज्याय सर्वपूजाफलं लभेत् ॥”
चतुर्विधलिङ्गं यथा,—
“चतुर्द्वी पार्थिवं लिङ्गं न्यस्तन्नाभेदेन पार्श्वेति ।
शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णञ्च परमेश्वरि ।
शुक्लानु ब्राह्मणे शूक्तं क्षत्रिये रक्तमिष्यते ।
हरितं वैश्यजातौ तु कृष्णं शूद्र प्रकीर्तितम् ।
चन्दनञ्च महेशानि सर्वजातिषु शस्यते ॥”

इति लिङ्गार्चनतन्त्रे १।२।३ पटलाः ॥३॥

अस्य पञ्चवक्त्राणि यथा,—
“तत् सर्वं ग्रहणं चार्चयिष्य सुखं प्रिये ।
विभाज्य सुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्णिन ।
सद्योजातं वामदेवमधोरश्च ततः परम् ।
तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ।
सद्योजातञ्च वै शुक्लं शुद्धस्फटिकमभिभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ।
कृष्णवर्णमधोरश्च समं भीमविवर्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवं दिग्भक्तिसमोहरम् ॥
श्यामलञ्च तथेशानं सर्वदेवशिवत्तकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे चादां हृत्पीथेन तथोत्तरे ।
अधोरं दक्षिणे देवं पूर्वं तत्पुरुषं तथा ।
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः ॥”

इति तन्त्रे ६ पटलः ॥३॥

अस्य पूजायां सुखवाद्यकरणावश्यकत्वं यथा,
“संपूज्य पार्थिवं लिङ्गं परं ब्रह्म स्वयं प्रिये ।
ततस्तु लिङ्गकवचं पठित्वा कमलानने ।
सुखवादां सगृह्यं हि कृत्वा तु परमेश्वरि ।
मातृकामन्त्रसहितं सुखवादां सुदुर्लभम् ।
अकारादिचकारान् अनुलोमविलोमतः ।
उच्चार्य परमेशानि सुखवादां सुचिन्तिते ।
सविन्दवर्णमुच्चार्य पञ्चाशन्मातृकां प्रिये ।
अनुलोमविलोमेन सर्वेण च वरानने ।
अननेव विधानेन सुखवादां करोति यः ।
स सिद्धः सगणः सोऽपि स शिवो नात्र संशयः ॥
मृत्युञ्जयोऽहं देवेशि सुखवाद्यप्रसादनः ।
यस्मिन् काले महेशानि असुरो बलवद्भवेत् ।
तस्मिन् काले महेशानि सुखवादां करोम्यहम् ॥
तत् श्रुत्वा परमेशानि असुरा राक्षसाश्च ये ।
पलायन्ते महेशानि तत् श्रुत्वा परमेश्वरि ।
ये नरा भुवि तिष्ठन्ति सुखवादां विना प्रिये ।

शिवलि

स सर्वथातनाभोगी ज्ञानो कुम्भीरतां व्रजेत् ॥
इति च तत्रैव ८ पटलः ॥३॥

अस्य निर्मात्यभोजनदोषकारणं यथा,—
देववाच ।

“दुर्लभं तव निर्मात्यं ब्रह्मादीनां कृपानिधे ।
तत्कथं परमेशान निर्मात्यं तव दूषितम् ॥
इत्यर उवाच ।

मध्यस्थानस्थितं यत्तु तन्मुखं परमेश्वरि ।
श्यामलं तत्तु ईशानं सदा ऊर्ध्वं शुचिस्मिते ॥
कालाधिक्यपिणं तत्तु सर्वशक्तिमयं सदा ।
तेजोमयं महेशानि सुखमूर्ध्वं वरानने ॥
चीरोदमथने देवि उत्थितं गरलं महत् ।
ततः करतलीज्ज्वल तद्विषं परमेश्वरि ॥
निपीतं तद्विषं स्रग्धं तीक्ष्णं ब्रह्माखनाशनम् ।
तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सर्वदा मम ॥
ततः प्रभृति देवेशि सुखं ज्वालायते सदा ।
पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं वा वरवर्णिनि ॥
अन्यं हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ।
यो दद्यात् परमेशानि मन्मुखोपरि पाव्यति ॥
अग्राह्यं तत्तु निर्मात्यं साक्षाद्ब्रह्ममयं यतः ॥
एतत्तु परमेशानि निर्मात्यं यस्तु धारयेत् ।
स भवत्ये जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तत्र वै ।
अग्राह्यं मम निर्मात्यं अतएव वरानने ॥
यहसं सम्मुखे देवि पुष्पं वा पत्रमुत्तमम् ।
तन्निर्मात्यं महेशानि यस्मिंयात् शिरसा सदा ॥
प्रथमं विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण पाव्यति ।
निर्मात्यं मम देवेशि विष्णोर्ग्राह्यं वरानने ॥
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वा किन्नरादयः ।
ते सर्वे परमेशानि वराकाः क्षुद्रबुद्धयः ।
निर्मात्योयु च देवेशि अधिकारी कथं भवेत् ॥”

इति च तत्रैव १३।१४ पटलौ ॥३॥

“चतुर्दश्यां महेशानि शुक्लायां वरवर्णिनि ।
ज्वालायां वा महेशानि अमावास्यां विशेषतः ॥
निर्माय च चतुर्दश्यां लिङ्गं भक्त्या च पूजयेत् ।
एकहस्ते महेशानि निर्माय पार्थिवं शिवम् ॥
दक्षिणे वामहस्ते वा निर्माय ये च पार्थिवम् ।
तत्फलं परमेशानि लक्षलिङ्गसमं भवेत् ॥”

इति लिङ्गाचननतन्त्रम् ॥ ३ ॥

बाणलिङ्गलक्षणादिकं बाणलिङ्गशब्दे द्रष्टव्यम् ॥३॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् । वीरमिचोदयधृतम् ।
“नदीसमुद्रं रौद्रमन्योन्यस्य विघर्षणात् ।
नदीवेगात् समं क्षिप्तं संजातं रौद्रमुच्यते ॥
समुच्चयेऽपि ।
“सरित्पवाहसंस्थानं बाणलिङ्गसमाकृतिः ।
तदन्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
नदीसारनर्मदायां बाणलिङ्गसमाकृतिः ।
तदन्यदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं बाणलिङ्गसमाकृतिः ।
अतः रक्तं तथा पीतं लक्ष्यं विप्रादिपूजितम् ॥
संभावात् लक्ष्यवर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धिदम् ।
नर्मदासम्भवं रौद्रं बाणलिङ्गवदीरितम् ॥”

इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥

शिवलि

शिवनाभिलक्षणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥३॥ अथ
देवल्लिङ्गलक्षणम् । देवल्लिङ्गमधिकृत्य सिद्धान्त-
शेखरे ।

“करसंपुटसंघर्षं भूलटङ्केन्द्रभूषितम् ।
रेखाकोटरसंयुक्तं निम्बोन्नतसमन्वितम् ॥
दीर्घाकारश्च यल्लिङ्गं ब्रह्मभागादिवर्जितम् ॥”
अथ गोललिङ्गलक्षणम् ।
“लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना ।
कुशाखस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकलिम्बफलाकारं गोललिङ्गमितीरितम् ॥”

इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥३॥

अथार्धलिङ्गलक्षणम् । तत्रैव ।
“नानाकोलफलाकारं ब्रह्मसूत्रविवर्जनम् ।
मूले स्थूलञ्च यल्लिङ्गं कपित्थफलसन्निभम् ।
नालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलञ्च यद्विवेकं ।
मध्ये स्थूलं वरं लिङ्गमिदं विवाणसुदीरितम् ॥”

इत्याद्यं लिङ्गलक्षणम् ॥३॥

लिङ्गं हि द्विविधमत्रिभिर्लक्षणमिह । अङ्ग-
त्रिभिर्लक्षणं स्वयम्भूतं स्वयम्भु बाणलिङ्गादि । लक्षणं
निर्मितं धातुलिङ्गादि । सिद्धान्तशेखरे ।
“तल्लिङ्गं द्विविधं ज्ञेयं मन्त्रलक्ष्णं च तत्र ।
प्रत्येकं त्रिविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापितं लिङ्गमन्त्रलक्ष्णं तच्छिलादिजम् ।
स्थापितं अचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजितम् ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
आपञ्च मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते ॥”
सिद्धान्तशेखरे ।

“नानाच्छिद्रसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम् ।
अदृष्टमूलं यल्लिङ्गं कर्कशं सुवि दृश्यते ॥
तत् लिङ्गं स्वयम्भूतमपरं लक्षणमुच्यते ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम् ॥
पञ्चाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम् ।
पञ्चाभमस्तकं ब्राह्मं क्षत्राभं शाक्तमुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तथाप्येवं त्रिपदं यान्यमोरीतम् ।
खड्गभाजं त्रैलोक्यं लिङ्गं वारुणं कलसाकृतिः ॥
बायथं ध्वजवाक्लिङ्गं कौबेरं गदाकृतिः ।
ईशानस्य त्रिशूलाभं लोकपालादिनिःसृतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदैः ॥”

इति स्वयम्भु लिङ्गलक्षणम् ॥३॥

मन्त्रयुक्ते ।

“दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पाव्यति ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ॥”३॥
एतेषां पूजाफलान्तु तत्रैव ।
“विशेषाच्छेलजं सुप्तं सुक्तये चानुवृत्तः ।
पार्थिवं सुक्तये शक्तं सुक्तये चानुवृत्तः ॥
एवं वै दारुणं ज्ञेयं लिङ्गलिङ्गं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हेमं राज्यप्रदञ्च तत् ।
पुनरुद्धिकरं तान्नं राजमायुःप्रवर्द्धनम् ॥”
पद्मपुराणम् ।

“पारदञ्च महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।

चन्द्रकान्तं चतुर्लङ्गं स्याद्वाटकं सर्वकामदम् ॥”

शिवलि

वीरमिचोदयधृतकण्ठोत्तरेऽपि ।

“सर्वं फलप्रदा भूमिर्लक्षणस्यैव हि ।
अनन्ताद्याः स्मृताः स्युः मन्त्रयो विदुःपुङ्गवाः ॥
रात्रौ प्रकाशकाः सर्वे विद्यादायास्तकारिणः ।
नानावर्णास्तु विज्ञेया रसैर्गन्धैश्च रूपतः ॥
वस्त्राद्याः स्नाटिकाद्याश्च गुडामादिविनि-
र्मितम् ॥

सर्वकामप्रदं पुष्पां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥”
लक्षणसमुच्चये ।

“गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पीथं मुक्तिप्रदाय-
कम् ॥”

तथा ।

“नानागुणोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ।
सैकतं गुणदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ॥
उचाटने तु पाशाभ्रं मौलं शत्रुचयावहम् ।
तात्कालिकं हरिदञ्च लत्वा भक्त्या समर्चयेत् ॥”

तथा ।

“कस्तूरिकाया इव भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनो च चतुःसमम् ॥
एतद्दे गन्धलिङ्गं लत्वा संपूज्य भक्तितः ।
शिवसायुष्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः ॥
कार्थं पुष्पमयं लिङ्गं हृद्यगन्धसमन्वितम् ।
नवखण्डां घरां सुक्ता गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥
रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विद्याधरपदं प्राप्य पश्चात् शिवसमो भवेत् ॥
श्रीकामो गोशल्लिङ्गं लत्वा भक्त्या प्रपूजयेत् ।
स्वच्छेन कापिसेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥
कार्थं यष्टिकम् लिङ्गं यवगोधूमशालिजम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्थयेत् ॥
बिताखण्डमयं लिङ्गं कार्थमारोग्यवर्द्धनम् ।
वस्ये लवणं लिङ्गं तालचिकटुकान्वितम् ॥
गन्धधृतमयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिवर्द्धनम् ।
लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम् ॥
कामदं तिलपिष्टोत्थं सुषोत्थं मारये स्मृतम् ।
भक्त्योत्थं सर्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
गन्धोत्थं गुणदं भूरि शर्करोत्थं सुखप्रदम् ।
वंशाङ्कुरोत्थं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम् ॥
केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् ।
शोभये मारये पिष्टसम्भवं लिङ्गसुतमम् ॥
दारिद्र्यदं हर्मोद्भूतं पिष्टं सारस्वतप्रदम् ।
दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्तिलक्ष्मीसुखप्रदम् ॥
धान्यदं धान्यलं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् ॥
पुष्पोत्थं दिव्यभोगायुर्मन्त्रे धात्रीफलोद्भवं ।
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्तिसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
दूर्वाकाष्ठसमुद्भूतमपष्टुविनाशनम् ।
कपूरसम्भवं लिङ्गं चला वै सुक्तिसुक्तिदा ।
अथस्नानं चतुर्धा तु ज्ञेयं सामान्यसिद्धिदम् ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

“सर्वं मणिभवं श्रेष्ठं तच्च वज्रमरिच्छिदि ।
यमलिङ्गं महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ॥
पुष्टिलं महाजीनं ज्योतिस्वीरसमुद्भवम् ।
अर्धकं कुलसन्तति तेजसं सूर्यकान्तजम् ॥

शिवलि

चन्द्रापीडं न्ययुजितं स्मटिकं सर्वकामदम् ।
शूलास्त्रमणिं शत्रुचयार्थं मौक्तिकं तथा ।
आपत्यं हीरकं त्र्यं रोगहृन्मौक्तिकोद्भवम् ।
शुभलत् पुष्कलं तीर्थं वैदूर्यं शत्रुदर्पदत् ।
नीलं लक्ष्मीप्रदं त्र्यं स्मटिकं सर्वकामदम् ॥”

इति सारसंयहः ॥

“मह्यसुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्धनम् ।
आरङ्गं तथा कांस्यं श्रेष्ठं सामान्यसुक्तिदम् ।
त्रयसीधायकं लिङ्गं शत्रुघ्नां नाशनं हितम् ।
कीर्तिदं कांस्यं लिङ्गं राजतं पुत्रवर्धनम् ॥
पैतलं सुक्तिसुक्त्यर्थं मिश्रजं सर्वसिद्धिदम् ॥”

इति कालोत्तरतन्त्रम् ॥

तत्रैव शिवनारदसंवादे ।

“पितृणां सुक्तये लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम् ।
हैमजं सत्यलोकस्य प्राप्तये पूजयेत् पुमान् ।
पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥”
मत्स्यसूक्तम् ।

“ताम्रलिङ्गं कलौ नार्हति रेत्यस्य सोऽसकः ॥ च ।
रक्तचन्दनलिङ्गं च शक्तकास्यायसं तथा ॥” ॥
मातृकाभेदतन्त्रे १२ पटले ।

“पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
पाशाद्यैः शिवपूजायां द्विगुणं फलमौरितम् ॥
स्वर्गलिङ्गे च पूजायां शत्रुघ्नां नाशनं मतम् ।
सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
तान्ने पुष्टिं विजानीयात् कांस्ये च धनसंचयः ।
गङ्गायाश्च लज्जगुणं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥
स्मटिके सर्वसिद्धिः स्थाप्य मरकते प्रिये ।
कौटिलिङ्गे रिपोर्नाशं कामदं भस्मलिङ्गकम् ॥
वायुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुहंसनम् ।
सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोचदम् ।
संस्कारेण विना देवि पावाणादी न पूजयेत् ॥”

तत्संस्कारस्तत्रैव यथा,—

“रौप्यं च स्वर्गलिङ्गं स्वर्गपात्रे निधाय च ।
तस्मादुत्तोल्य तस्मिन् दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ॥
चामकेन आपयित्वा कालवत् प्रपूजयेत् ।
षोडशगोपचारेण वेद्यान्तु पार्वतीं यजेत् ॥
तस्मादुत्तोल्य तस्मिन् गङ्गातोये दिनत्रयम् ।
ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”
लक्ष्मणहीनलिङ्गपूजने दोषो यथा,—
“लिङ्गं सुलक्षणं कुर्व्यात् त्वजेलिङ्गमलक्षणम् ।
दैर्घ्यहीने भवेद्दयाधिरधिके शत्रुवर्धनम् ॥
मानहीने विनाशः स्यादधिके च शिशुचयः ।
विस्तारे चाधिके ह्रीने राक्षसाग्रो भवेत् भुवम् ॥
पौठहीने तु दारिद्र्यं शिरोहीने कुलचयः ।
ब्रह्मसूत्रविहीने च राज्ञां राक्षस नश्यति ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्व्यात् सुलक्षणम् ॥”
अथ लिङ्गप्रमाणम् ।

देवुवाच ।

“लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यच्च यद्वेत् ॥

श्रीशिव उवाच ।

नृत्तिकातोऽलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।

१०१

शिवलि

एतद्व्यक्तं कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति ! ॥”

इति मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटलेः ॥

अपि च ।

“नृत्तिकातोऽलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
त्रिचक्रस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्बुधः ।
अङ्गुष्ठपर्यन्तमानन्तु लब्धा लिङ्गं प्रपूजयेत् ॥”
इति घटकर्मदीपिकाधृतविश्वसारतन्त्रम् ॥ ॥
त्रिचक्रोत्तरावसुक्तं कालोत्तरे ।

“लिङ्गे वेदां तथा पीठे समस्तजनपातनात् ।
समस्तैव विजानीयात् त्रिचक्रोत्तरावसुक्तम् ॥”
नृत्तिकाभेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रश-
स्त्यसुक्तं तत्रैव ।

“शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
चक्षुर्यस्तु वराहो हि रक्तं निर्माय पार्थिवम् ।
पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
हरितं पार्थिवं देवि निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स च वैद्यो महेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
लवणं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स शूद्रः परमेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥
शिलादौ च महेशानि स्थूलं फलदायकम् ।
अङ्गुष्ठमानं देवेशि यदा हेमाद्रिमानकम् ॥
क्रमेण देवदेवेशि फलं बहुविधं लभेत् ।
स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राक्षं परमेश्वरि ।
पूजनाङ्गारणादेव फलं बहुविधं स्मृतम् ॥”
स्थूलात् स्थूलतरमिति पार्थिवलिङ्गतरपरम् ।
नृत्तिकातोऽलकं ग्राह्यमित्यादिबचनात् ॥ ॥
शिलास्मटिकमरकतादीनां पञ्चसूत्रोत्तर-
सुक्तम् । यथा,—

“शिवलिङ्गस्य यस्मान्नं तस्मान्नं दत्तसचयः ।
योन्ययमपि यस्मान्नं तदधोऽपि तथा भवेत् ॥”
इति लोङ्गम् ॥

“लिङ्गस्य यादृग्विस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः ।
लिङ्गस्य द्विगुणा वेदी योनिस्तद्वत्सम्भिता ।
कुर्वीताङ्गुष्ठतो द्द्वयं न कदाचिदपि क्षिपेत् ।
रत्नादिशिवनिर्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत् ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥

लिङ्गशब्दव्युत्पत्तिर्यथा,—

“आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवीं तस्य
पीठिका ।

आलयः सर्वदेवानां जयनालिङ्गमुच्यते ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥ ॥

लिङ्गमहिमा यथा,—

शिव उवाच ।

“न तुल्यान्वर्चितोऽक्षीयां पुण्यधूपनिवेदनेः ।
लिङ्गेऽर्चिते तथात्यर्थं परं तुल्यमि पार्वति ॥
एव देवि पुरा लब्धे जीनोऽहं सर्वदेवतैः ।
लिङ्गत्वाल्लिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिन्नरैः ॥
प्रयच्छामि दिवं देवि यो मल्लिङ्गाक्षेने रतः ।
लब्धा सर्वार्थं पापानि निर्गदो दम्भकलावः ।
मन्त्राणां मन्त्रमन्त्रारो मामेव प्रतिपद्यते ॥”

इति वीरभक्तोदयस्तस्कन्दपुराणम् ॥ ॥

शिवलि

दयविशेषेण पूजादिफलमपि तत्रैव ।

“वस्त्रपूतभलेर्लिङ्गं क्षपित्वा मम मानवाः ।
लक्ष्म्याश्चान्वेष्टानां फलमाप्नोति सततम् ॥
सुगन्धिसन्धनरसेर्लिङ्गमालिप्य भक्तितः ।
आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्यत्नकर्मैः ॥” ॥
लिङ्गपूजनाकरणे दोषस्तत्पूजाफलस्य तत्रैव
शिवनारदसंवादे ।

“विना लिङ्गाक्षेनं यस्य कालो गच्छति नित्यशः ।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ॥
एकतः सर्वदानानि व्रतानि विविधानि च ।
तीर्थानि नियमा यज्ञा लिङ्गाराधनमेकतः ॥
न लिङ्गाराधनादन्यत् पुरा वेदे चतुर्व्यपि ।
विद्यते सर्वशास्त्राणामेव सुनिश्चितः ॥
सुक्तिसुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्नवारणम् ।
पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥
सर्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः ।
भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥ ॥

“अन्वमेधतहसाणि वाजपेयशतानि च ।
महेशार्चनपुण्यस्य कलौ नार्हन्ति षोडशीम् ॥”

इति मत्स्यसूक्ते १६ पटलेः ॥ ॥

“स्त्र्यं नारायणः प्रोक्तो यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ।
स्वर्गं मर्त्यं च पाताले ये देवाः संस्थिताः सदा ।
तेषां पूजा भवेदेव शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥”

इति मातृकाभेदतन्त्रम् ॥ ॥

घटकर्मदीपिकायाम् ।

“असारे स्वतु संसारं सारमेतच्चतुष्टयम् ।

काश्यां वासः सती सङ्गो गङ्गाभ्यः शम्भु-
सेवनम् ॥” ॥

अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।

“ज्योतिर्मयं महालिङ्गं कैलासनगरे प्रिये ।
तस्यैव षोडशीशैकः कालो विश्वेश्वरः स्थितः ॥
पूर्णलिङ्गं महेशानि शिवबीजं न चान्यथा ।
शिलां मध्ये यथा चक्रं लक्ष्मीनारायणः परम् ॥
पारदस्य शतांशैको लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
पकारं विष्णुरूपं आकारं कालिका स्वयम् ।
रेखं शिवं दकारं ब्रह्मरूपं न चान्यथा ॥
पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवत्वकम् ।
यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरययः ॥”

इति मातृकाभेदतन्त्रे ८ पटलेः ॥

तस्य निर्मायविधानं पारदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥
प्रकारान्तरशिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—

“ततो विवाहं निर्वर्त्तय लतलब्धा यथागताः ।
गताः सर्वे महेशोऽपि सत्या सह तदा ययम् ॥
जगाम रेमे सत्या च चिरं निर्भरमानवः ॥
अथ काले कदाचित्तु सत्या सह महेश्वरः ।
रेमे न श्रेते तं सोऽपि सती आन्ताभवत्तदा ।
उवाच दोनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ॥
भगवन् हि शक्नोमि तव भारं हतुः सद्यम् ।
क्षमस्व मां महादेव लपो कुब जगत्पते ॥
निश्चयं वचनं तस्या भगवान् ब्रह्मभञ्जकः ।
निर्भरं रमणं चक्रे गाढं निर्दयमानवः ॥

शिवलि

हत्वा संपूर्णरम्यं सती च तत्तमेयना ।
उत्थानाय मनश्चक्रे उभयोस्तेज उतमम् ।
पपात धरणीपृष्ठे तैस्त्रैश्वर्यमखिलं जगत् ।
पाताले भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवन् ।
तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सद्योभवः ।
यच्च लिङ्गं तच्च योनिर्यच्च योनित्तमः शिवः ।
उभयोश्चैव तेषोभिः शिवलिङ्गं यजायत ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे ३ राजम् ॥ ७ ॥

कामनाभेदे पार्थिवशिवलिङ्गसंस्था यथा,—
“संस्था पार्थिवलिङ्गस्य यथाकामं निगद्यते ।
वह्निङ्गं पार्थिवं नाम सुक्तिस्तुतिकरं परम् ।
देशकालादिकं ज्ञात्वा कुर्व्यात् लिङ्गं पूजयेत् ।
न करोति यदा ज्ञात्वा न कार्यं तस्य सिध्यति ॥
विद्यार्थी श्रतसाहस्रं धनार्थी च तदहंकम् ।
युक्तार्थी सार्द्धसाहस्रं कन्यार्थी च शतत्रयम् ।
विद्वान् लिङ्गायुतं कुर्व्यात् सर्वपापहरं परम् ।
राज्यार्थी श्रतसाहस्रं कान्तार्थी श्रतपञ्चकम् ।
मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूतिकामः सहस्रकम् ।
रूपार्थी चिह्नसहस्रं तीर्थार्थी द्विसहस्रकम् ।
सुवृत्तकामः सहस्रं वस्त्रार्थं श्रतमष्टकम् ।
भारणार्थं सप्तश्रतं मोहनार्थं श्रताष्टकम् ।
उच्चाटनवशश्चैव सहस्रं यथोक्तम् ।
स्तम्भे च सहस्रं दारुणे च तदहंकम् ।
महाराजभवे पञ्चश्रतश्चापि सङ्कटे ।
सहस्रमयुतं सर्वकामदं परिकीर्तितम् ।
यत्कं पापहरं प्रोक्तं त्रिलिङ्गचार्यसिद्धिदम् ।
त्रिलिङ्गं सर्वकामानां कारकं परमीरितम् ॥”

तथा ।
“लिङ्गानामयुतं हत्वा पूजा राजभयं हरेत् ।
सहस्राणि च लिङ्गानि निगङ्गान्मोचयेद्दुधम् ।
कारायहविसृज्यमयुतं कारयेद्दुधः ।
ताम्रिणादिभये पञ्चसहस्रं कारयेत्तथा ।
सहस्राणाञ्च पञ्चाशदपुत्री हि प्रकारयेत् ॥”

इति वीरमिश्रोदयधृतम् ॥

“अनेन च क्रमादेवि लब्धं यस्तु प्रपूजयेत् ।
सर्वलोभहर्षं देवि लभते नात्र संशयः ॥” ७ ॥
एकीकृत्य लिङ्गपूजाविधिविधौ यथा,—
“एकीकृत्य महेशानि युगलं न तु पूजयेत् ।
एकीकृत्य महेशानि दश पञ्च श्रतावि च ।
प्रत्येकेनाथवा देवि विलम्बितैः प्रपूजयेत् ।
एकेकं पूजयेत्लिङ्गं युगलं न तु पूजयेत् ।
दरिद्रो जायते देवि युगलस्य च पूजनात् ॥”

इति लिङ्गाचननम् ॥ ७ ॥

शिवलिङ्गवृत्तिकादिनिरूपणं यथा,—
“तीर्थन्तुकां समाहृत्य निर्माय लिङ्गमद्भुतम् ।
तीर्थभावे महेशानि क्षुद्रस्य वृत्तिकां प्रिये ।
पर्वतप्रभवा देवि नदीनाम्नेषुदाहृतम् ।
एतद्विष्णो महेशानि नदी क्षुद्रा इति प्रिये ।
निर्भरस्य च देवेशि नदी सम्पत्प्रदायिनी ।
सर्वभावे महेशानि गोप्यदृष्ट्या च वृत्तिकाम् ।
अथवा परमेशानि यच्च चित्तं प्रसीदति ।
सुपीनं सुन्दरं रम्यं शर्करारहितं सदा ।

शिव

निर्माय पार्थिवं लिङ्गं कुण्डलीसहितं प्रिये ।
यो लिङ्गं परमेशानि स वदः परमेश्वरः ।
कुण्डली देहनी तस्य सा देवी परमेश्वरी ।
शिवस्य पूजनात् देवि देवोदेवौ च पूजितौ ॥”

इति मत्स्यसूक्तम् ॥ ७ ॥

वागलिङ्गनिर्माणादयह्ये प्रतिप्रसवी यथा,—
“वागलिङ्गे न चाशौचं न च निर्माणाकल्पना ।
सर्वं वागार्पितं याज्ञं भक्त्या भक्तेश्च नान्यथा ।
याज्ञायाज्ञाविचारोऽयं वागलिङ्गे न विद्यते ।
तदर्थिनं जलं पत्रं याज्ञं प्रसादसंशया ।
वागलिङ्गे स्वयम्भवे चन्द्रकान्तसंस्थिते ।
चाक्रायणसमं त्र्यं शम्भोर्नैवेद्यभक्ष्यैः ॥”

इति शिवनारदसंवादः ॥

शिवलोकः, पुं, (शिवस्य लोकः ।) कैलासः । यथा,
“विलम्बितैरख्यैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सज्जन् ।
सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतभविष्यपुराणम् ॥

शिवस्य भुवनं जनश्च ॥

शिववक्त्रभा, स्त्री, (शिवस्य वक्त्रभा ।) श्रतपत्नी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये, त्रि ।

शिववक्त्रिका, स्त्री, (शिवस्य वक्त्रिका ।) लिङ्गिनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिववक्त्री, स्त्री, (शिवस्य वक्त्री ।) लिङ्गिनी ।
श्रीवक्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिववाहनः, पुं, (शिवस्य वाहनः ।) अम्बुडान् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिववीजं, स्त्री, (शिवस्य वीजम् ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवशेखरः, पुं, (शिवः सुखकरः शिवप्रियो वा
शेखरोऽथो यस्य ।) वक्रतुण्डः । इति जटा-
धरः । धुस्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्य
मस्तकञ्च ॥

शिवसायुष्यं, स्त्री, (शिवस्य सायुष्यम् ।) मोक्ष-
विशेषः । स च शिवेन सह योगः । यथा ।
नागरखण्डे ।

“उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात् ।

शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।

अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुष्यमाप्नु-
यात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शिवसुन्दरी, स्त्री, (शिवस्य सुन्दरी ।) दुर्गा ।
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

शिवः, स्त्री, (शिव + टाप् ।) दुर्गा । सुक्तिः ।
यथा,—

“शिवः सुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्ष-
गामिनी ।

श्रिवाय यां जपेद्देवीं श्रिवा लोके ततः स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।

“शिवः कल्याणकृपा च शिवदा च शिवप्रिया ।
प्रिये दातारि चाशब्दः श्रिवा तेन प्रकीर्तिता ॥”

इति महावैवर्ते प्रवृत्तिका ५४ अध्यायः ॥

शिव

अपरञ्च ।

“शुचः कल्याणकृपा इरेवोत्तमवाचकः ।

समृद्धवाचकश्चैव वाकारो दाहवाचकः ।

अथः सर्वोत्तमवाचकौ श्रिवा तेन प्रकीर्तिता ।

शिवरात्रिर्नैमित्तिकी श्रिवा तेन प्रकीर्तिता ॥

श्रिवो हि मोक्षवचनवाकारो दाहवाचकः ।

अथं निर्व्याहृता यो वा श्रिवा परिकीर्तिता ॥”

इति महावैवर्ते श्रीलङ्काजम्बवत् २७ अध्यायः ॥

श्रुमीदृशः । हरीतकी । श्रुगालः । ताम-
लकी । इत्यमरः ॥ आमलकी । इति मेदिनी ॥

उडुशक्तिविशेषः । स तु दार्दिशजिनमाता ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हरिद्रा । दूष्वा । गोरो-
चना । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ श्रुगालस्य

अनेः शुभाशुभं यथा,—

“श्रीभक्तं शुभफलान्निष्ठकं

कथ्यतेऽवितर्कं श्रिवास्तम् ।

श्रान्तदौप्तककुम्भां विशिषतो

ज्ञानमच्च स द्रोपयुज्यते ॥

दग्धा दिगुक्ता दिननाथशुक्ता

विवस्वदाग्ना भवति प्रदीप्ता ।

सा धूमिता यां सविता प्रयातः

श्रिवा दिग्गताः किल पञ्च श्रान्ताः ॥

दग्धा दिग्ग्री ज्वलिता दिग्ग्री

प्रधूमिता चानलदिक्रमेण ।

प्रत्येकमेकं प्रहराष्टकेन

सुदृक्ते दिग्ग्री सविता क्रमेण ॥

आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रवृत्ते

महेशदेवेशचतुष्टयादिह ॥

श्रिवा रटन्ती कुर्वते नराणां

संज्ञासकाययवन्धनानि ॥

अहो द्वितीये प्रहरस्य भागे

सहस्रनेत्रानलकालदिह ॥

श्रिवा रटन्ती कुर्वते नराणां

संज्ञासकाययवन्धनानि ॥

ब्राह्मेण तृतीये प्रहरे दिनस्य

चुताश्ववैवस्वतयादिह ॥

श्रिवा रटन्ती कुर्वते नराणां

संज्ञासकाययवन्धनानि ॥

समागतेऽह्नेः प्रहरे तुरीये

प्रतिशरत्तः पतिपादिह ॥

श्रिवा रटन्ती कुर्वते नराणां

संज्ञासकाययवन्धनानि ॥

आद्ये निशायाः प्रहरे प्रवृत्ते

रचोऽधियादः पतिवातदिह ॥

श्रिवा रटन्ती कुर्वते नराणां

संज्ञासकाययवन्धनानि ॥

ततो द्वितीये प्रहरे रजन्त्या-

स्त्रीयोऽधियादः पतिवातदिह ॥

श्रिवा रटन्ती कुर्वते नराणां

संज्ञासकाययवन्धनानि ॥

यामे तृतीयेऽपि च यामवन्ध्याः

समीरदोषाकरशम्भुदिह ॥

शिव

शिव रटनी कुरुते नराणां
संवासकाययवन्धनानि ।
समागते रात्रितुरीययामे
निशाकरे शानसुरेशदिक्षु ।
शिव रटनी कुरुते नराणां
संवासकाययवन्धनानि ॥”
इति शिवावते दग्धोपधूमितदिक्त्रययाम-
प्रकरणं प्रथमम् ॥ * ॥

“इतीरितं दिक्त्रययामयोगात्
फलं निरुद्धं विरतेः शिवायाः ।
ब्रूमोऽथ दिक्पञ्चकयामयोगात्
फलानि पुंसां क्रमतः शुभानि ॥
क्षान्तरात्रोपवन्धनानिरे-
दिक्ष्वाद्ययामे रटितैः श्रृंगाल्याः ।
स्यादिवर्णानामुत्तिरिद्वि-
र्लभः सुभिर्चं प्रियलोकसङ्गः ॥
रक्षः प्रचेतोऽनिलसोमशम्भु-
दिक्षु द्वितीये प्रहरे रतेन ।
स्यादिवर्णानामुत्तिरिद्वि-
र्लभः सुभिर्चं प्रियलोकसङ्गः ॥
जलेशवातेऽश्वशिवामरे-
दिक्ष्वादेव प्रहरे द्वितीये ।
स्यादिवर्णानामुत्तिरिद्वि-
र्लभः सुभिर्चं प्रियलोकसङ्गः ॥
समोरसोमेशसुरेशप्रह-
दिक्षु स्वरेण प्रहरे चतुर्थे ।
स्यादिवर्णानामुत्तिरिद्वि-
र्लभः सुभिर्चं प्रियलोकसङ्गः ॥
प्रशाङ्कबन्धेऽहुताशकाल-
दिक्ष्वादेवैः पञ्चमयामभागे ।
स्यादिवर्णानामुत्तिरिद्वि-
र्लभः सुभिर्चं प्रियलोकसङ्गः ॥
ईशानशक्राभिक्रतान्तरा-
दिक्षु स्वरेण प्रहरे च षष्ठे
स्यादिवर्णानामुत्तिरिद्वि-
र्लभः सुभिर्चं प्रियलोकसङ्गः ॥
इन्द्राभिकालासपपाशपाणि-
दिक्ष्वादेवैः सप्तमयामभागे ।
स्यादिवर्णानामुत्तिरिद्वि-
र्लभः सुभिर्चं प्रियलोकसङ्गः ॥
अव्यक्तज्ञैर्जतपाशिवात-
दिक्षुष्टमे च प्रहरे रवेण ।
स्यादिवर्णानामुत्तिरिद्वि-
र्लभः सुभिर्चं प्रियलोकसङ्गः ॥”
इति श्रीवसन्तराजे शिवावते दिग्ग्रयामप्रकरणं
द्वितीयम् ॥ * ॥

“एकादिकानां निघनाष्टमानां
शिवावतानामधुना यदर्थम् ।
प्राच्यादिकाखटसु दिक्षु शेषं
यद्यत् फलं तत्तदुद्दीरयामः ॥
घनान्धभीष्टाभिर्मभीष्टलाभं
पुनं ततोऽर्थस्य फलं शुभम् ॥

शिव

भयं प्रलापं सकलच सौख्य-
मेकादिशब्दैः कुरुते प्रशान्तिम् ।
भयान्निष्ठश्रुतिरयं हानि-
रिष्टैर्लियोगो महती च भीतिः ।
स्याद्विषयहासिर्मरणश्च दीप्ति-
लेकादीनां चेत् क्षतसम्पत्तेः ॥
ऐन्द्रा निनादे प्रथमेऽर्थलाभो
भवेद्वितीये निधिर्दर्शनम् ।
कथां द्वितीये लभते चतुर्थे
अध्यागमं पञ्चमकेऽथ सिद्धिम् ॥
षष्ठे रवे कुर्याति भूमिनाथो
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमेऽपि ।
चासोऽपिभागे प्रथमे द्वितीये
नराधिपः कुर्याति भीक्षुतीये ।
घातचतुर्थे नगरस्य शब्दे
शिवावते पञ्चमके च युद्धम् ।
वदन्ति तज्ज्ञाः कलहश्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमेऽपि ।
आद्ये शुभं स्यादशुभं द्वितीये
याम्ये महाबाधिभयं द्वितीये ।
स्वरे चतुर्थे खजनागमः स्यात्
पुत्रो भवेत् पञ्चमकेऽपि तत्तत् ।
जायेत कथा रटिते च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमेऽपि ।
यामस्य घातो दिक्षि राक्षसाना-
माद्ये द्वितीयेऽपि च गोकुलस्य ॥
न्युत्तरीये दिक्षु चतुर्विंशती
हानिचतुर्थेऽपि च पञ्चमेऽथ ।
चौराङ्गयं राजभयश्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमेऽपि ।
शब्दे शिवाया वरुणस्य भागे
आद्ये भयं हानिरयं द्वितीये ।
स्याद्राजदूतागमनं द्वितीये
दाहचतुर्थे खलु चौरभीतिः ।
स्यात् पञ्चमे राजभयश्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमेऽपि ।
वायव्यभागे भयमेकशब्दे
भयान्तिरेको भवति द्वितीये ।
उत्तिष्ठतीये महती चतुर्थे
मेघागमो वर्षति पञ्चमे च ।
क्रोधं विधत्ते वृषतेऽथ षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमेऽपि ।
दिक्षुत्तरस्यां विहिते विरावे
स्त्रियेत कश्चित् प्रथमे द्वितीये ।
महाभयं विप्रवधस्तृतीये
चतुर्थे चतुर्थे खलु हन्यते च ॥
विट् पञ्चमे षष्ठरवे च शूद्रो
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमेऽपि ।
राक्षोक्षया दर्शनमाद्यशब्दे
केतोर्द्वितीये च तथोत्तरेण ॥
उष्णाप्रपातस्त्रिषु दुर्दिनश्च
चतुर्थे भयं खलु पञ्चमे च ।

शिव

सङ्गो भवेद्देरिजनेश्च तष्टे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमेऽपि ।
आद्ये भवेद्दुर्दिनमीश्वरेश्वरे
उत्तिष्ठतीये च रवे शिवायाः ।
वातक्षतीये त्वश्रान्चतुर्थे
स्त्रियेत कश्चित् खलु पञ्चमे च ॥
लभेत पृथ्वी निनदे च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमेऽपि ॥”
इति श्रीवसन्तराजे शिवावते स्वराष्टकप्रकरणं
तृतीयम् ॥ * ॥

“क्षेमलाभपुनरागमनानां
निश्चयं यमधिगम्य विशङ्कः ।
येन याति पथिकः परदेशं
तं शिवावतमथ प्रथयामः ॥
यं यं देशं गन्तुमभ्युद्यतानां
पुंसां शब्दाश्चरन्ती श्रृंगाली ।
शान्तायां वा सिद्धये वाङ्मनानां
दीप्तायानु स्यादभीष्टययाय ॥
प्राचीं दिक्षु सन्मुखानुविष्टं
प्रतिष्ठमानस्य नरस्य यस्य ।
शब्दं श्रृंगाली पुरतः करोति
बन्धं वधं वा प्रकरोति तस्य ॥
प्राचीदिग्गोशाभिसुखस्य पुंसः
प्रस्थावकामस्य शिवा सशब्दा ।
भियेऽर्थनाशाय च दक्षिणास्या-
ङ्गामा पुनर्वाङ्मनकायं सित्वा ॥
प्रत्यर्कमाशां चलितस्य पूर्वा
शिवा विरावं पुरुषस्य यस्य ।
करोति पृष्ठे प्रकरोति तस्य
सर्वप्रकारामभिलाषसिद्धिम् ॥
प्रस्थापिनो यस्य न दक्षिणाशां
शिवा रवं सुचर्तुर्दिक्षुनेन ।
आदित्यसुक्ता यदि नो तदानीं
भवं भवेत्तस्य महोपतिवम् ॥
वैवस्वताशां चलितस्य यस्य
दिवाकरस्तज्जति रक्षिणेन ।
शिवा च वामा कुरुते विरावं
सम्पद्यते तस्य समस्तमिदम् ॥
पुमान् यदा याम्यकज्जुप्रवासी
करोति शब्दं पुरतः श्रृंगाली ।
आस्ते विवस्वानपि सम्पत्तये
भवेत् तदानीमपिरेण न्युः ॥
नरस्य याम्यां कज्जुभं यियासोः
श्रृंगालभाष्या यदि पृष्ठभागे ।
फेत्कारमासुचति मानवस्य
न्युश्च पुत्रेण भवत्यवश्यम् ॥
दिक्षु प्रतीचीं व्रजतः श्रृंगाली
नरस्य यस्याभिसुखी विरोति ।
शान्ता स्थिता शान्तफलप्रदात्री
दीप्ता तु दीप्तं फलमातनोति ॥
प्राचेतवीं सञ्चलितस्य काष्ठां
श्रृंगालिका जल्पति रक्षिणेन ॥

शिव

यदा तदानीं सुवचननयान्
करोति चार्थानपि हन्ति पुंसः ॥
दिशं प्रचेतः परिपाल्यमानां
नरस्य यस्य व्रजतः श्रृगाली ।
वामा विरावं प्रकरोति श्रान्ता
भवन्त्यभिप्रेतफलानि तस्य ॥
यो वारुणीं याति दिशं मनुष्यः
श्रृगालो शिवाया रटितानि पृष्ठे ।
गतस्य तस्याशु हुताश्रमोति-
रसंशयं स्यात् त्रविणक्षयश्च ॥
यस्योत्तराशां चलितस्य पुंसः
प्राच्यां शिवा सुचति केतुलतानि ।
भानुः प्रतीच्यां विहितस्थितिश्चे-
दपेक्षितं सिध्यति तत्तत्तयेन ॥
सुच्युदीचीं चलितस्य पृष्ठे
शिवा विरावं पुरुषस्य यस्य ।
आस्ति च मध्ये नभसो विवस्वा-
स्तस्यार्थहानिर्मरणं प्रदिष्टम् ॥
कुवेरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति
ज्वालासुखी चाभिसुखी विरौति ।
तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धि-
र्भवेच्च सम्यक् पुनरागमश्च ॥
तिष्ठति तीव्रकरो दिशि यस्यां
केतुं कुरुते यदि तत्र श्रृगाली ।
तद्व्रजतः पथिकस्य भवेतां
निश्चयतो धनजीवितनाशौ ॥
दक्षिणतः प्रथमं यदि पश्चात्
वामगता पथिकस्य श्रृगाली ।
केतुं कुरुते कुरुते तदवश्यं
क्षेमघनाग्निगृहागमनानि ॥
अध्यास्य श्रान्तां ककुभं नरस्य
वामा श्रृगाली यदि वा रटन्ती ।
तदार्थलाभं वितरत्यवश्य-
मर्थक्षयं दक्षिणतो रटन्ती ॥
वामा प्रदीपे ककुभः प्रदीपे-
श्लामं तथाप्युपपादयिष्यति ।
शिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु
क्षिपत्यनर्थानय सकृदेव ॥
श्रान्ते दिग्गते यदि वा प्रदीपे
पृष्ठे प्रयागे प्रतिवेधयित्री ।
श्रद्धायमाना तु शिवा पुरस्तात्
निमज्ज्यत्वापदगाघसिन्धौ ॥
वामेऽपस्ये पुरतोऽथ पृष्ठे
पुंसः शिवा जल्पति यत्र तत्र ।
आयान्ति चौराः प्रथमे विरावे
दयोर्भवेत्तत्स्वरदर्शनश्च ॥
नृपादरोऽथागमनं तृतीये
तुर्ये चतिः पञ्चमकेऽर्थलाभः ।
वाणिज्यसंवादिफलाय वृष्टे
सममे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
भा. एवं सुचति हृष्टभावा
हाह्वानं स्यात्तदुदाहरणम् ।
हास्यं तु

१०४

शिव

अयेसरा वा पथि या शिवायोः
वा दिप्रकारापि मनोरथान्ते ॥
नृपस्य यात्रासमये पुरस्तात्
प्रयाति चेदहं निवेदयन्ती ।
कुर्याच्छिवा वैरिपराभवं त-
ज्जयश्रियश्चाभिमनं विदध्यात् ॥
कार्यान्तरेष्वप्यनुगम्यमाना
श्रेयःप्रदा श्रान्तदिशि प्रदिष्टा ।
शिवा प्रदीपे तु दिशि प्रदेशे
समारटन्ती मज्जते भयाय ॥
भयोक्त्रमे दीपदिशि प्रदीपे-
नादेनृणां हन्ति भयानि देवी ।
महान्ति सर्वत्रापि श्रान्तनादाः
श्रान्तस्थिता सर्वत्रयप्रदात्री ॥
यदा च ननुत्तरगा नराणां
शब्दे श्रृगाली कुरुते कदाचित् ।
तटङ्गये तत् परिरक्षणीयं
महद्भयं भावि जलेचरेभ्यः ॥”
इति श्रीवसन्तराजे शिवावते यात्राप्रकरणं चतु-
र्थम् ॥ * ॥

“स्थानस्थितानामपि योगभाजां
नैमित्तिकानामुपदिश्यते तु ।
शिवा विरावैरिषिं शिवश्च
सुनिश्चितार्थं सुनिश्चितेन ॥
करोति के के इति सर्वदिक्षु
यदा तदा स्थानविषयतुल्यं ।
शिवा विधत्ते क्षुधिता त्वसंस्थानं
रौद्रान् स्वरान् सुचति चेदुपेक्षाम् ॥
निरन्तरं रौति विदित्तु दिक्षु
समन्तकारण्यरवातुरा चेत् ।
अपत्यमोहेन यदा श्रृगाली
तत्क्षणाद्वा सा कथितेह तज्जनेः ॥
स्थित्वा प्रदीपे ककुभो विभागे
ज्वालासुखी केतुं कुरुतेऽतिरौद्रम् ।
यामस्य तस्य प्रकरोति नाशं
तस्याथवा तिष्ठति यस्य मध्ये ॥
यामस्य मध्ये समवाप्य यस्य
ज्वालासुखी सुचति, केतुलतानि ।
स मूर्च्छतां गच्छति निश्चयेन
लोकस्य वा स्यादसुखं प्रभूतम् ॥
ग्रामान्तिके सप्त दिगानि यावत्
महाभयोत्पादितकेतुलतानि ।
विरौति चेत्तत् कुरुते श्रृगाली
नडासिलोकस्य भयं प्रभूतम् ॥
मध्यं दिने यावदह्नि पञ्च
शिवा समीपे नगरस्य यस्य ।
विरौति घातं विदधाति तस्य
भयश्च वक्षिप्रभवं प्रभूतम् ॥
पश्चाद्दराणां कथञ्चिदेवा
क्रूररवा व्याहरते श्रृगाली ।
यस्यान्तिके तं वदन्ते चरेन
सुच्यन्ति चौरा जनसन्निवेशे ॥

शिव

स्थानस्य यस्योपगता समीपं
दिगानि पञ्चोच्चरति प्रभावे ।
स्वरेण रौद्रेण श्रृगालभाष्या
स्थातव हानिर्महती नराणाम् ॥
सुरचितस्यापि मनुष्यलक्ष्णे-
र्ग्रामस्य शीघ्रं गृहणं विधत्ते ।
त्रयं दिगानां दिवसावसाने
शिवा रटन्ती पुरुषस्वरेण ॥
दिक्षारटन्ती सकलासु रौद्रं
भ्रमत्यखिला परितः पुरगते ।
श्रृगालभाष्या खलु तद्व्रवीति
युद्धं महत्तत्र महाभिघातम् ॥
ज्वालां विमुञ्चत्यतिरौद्रनादा
समाकुला धावति या समन्तात् ।
कौमारकं या जनयत्यकस्मात्
कुर्याच्छिवा सा युवराजपातम् ॥
रोमोद्गमं या जनयत्यकस्मात्
के इत्यतिक्रूररवा नराणाम् ।
मृत्तं पुरीषस्य तुरङ्गमाणां
सा सर्वदा स्यादशिवा शिवेह ॥
तरङ्गिणीरोधसि सौम्यरूपां-
क्षीन् पञ्च वा सुचति या निनादान् ।
शिवां शिवां तां नृपतिवदात्रीं
वन्देत देवीमभिवन्दनीयाम् ॥
प्रमशानभूमौ दिनमध्यभागे
मध्ये रजत्याः खण्डप्रदेशे ।
या रौति तस्ये वलिमर्त्ययुक्तं
भक्त्या प्रदद्याद्यदि भ्रममिच्छेत् ॥
सर्वेषु कार्येषु समुद्यतेषु
वलिः शिवाया विनिवेदनीयः ।
गृह्णाति यस्मिन् विषयेऽभ्युपेत्य
देवी वलिं जल्पति तत्र सिद्धिम् ॥”
इति श्रीवसन्तराजे शिवावते स्थानस्थितप्रकरणं
पञ्चमम् ॥ * ॥
“कथ्यते वलिविधानमिदानीं
श्राकुनागममतेन शिवायाः ।
दिशमन्त्रवलिवाधितदोषं
वाधिताखिलसमुदायकार्यम् ॥
ग्रन्थालयं वदन्तं प्रमशानं
चतुर्थ्यं माह्वहं जलान्तम् ।
बन्ध्यावनिश्चरमेवमाद्या
वलिप्रदानाय मताः प्रदेशाः ॥
तेषाञ्च मध्यादुचितप्रदेशे
विशोद्धितं मन्त्रलोकं विदध्यात् ।
पौराणिकश्लोकपरीक्षितायाः
संग्रह्यं गोगोमयमन्तरीचात् ॥
अत्यन्तजीर्णदेहाया बन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
रोगार्तनवच्छताया न गोगोमयमाहरेत् ॥
तस्मिन् विचित्रं विततं विदध्यात्
पिष्टाक्तकेनाष्टदणं सरोजम् ।
संपूजयेत्तत्र सुराधिपादीन्
क्रमेण सर्वानपि लोकपालान् ॥

शिवः

मध्ये सुतेः पञ्चभिरभ्युपेता ।
 • शिवान्विता पिष्टमयी प्रसन्ना ।
 पूज्या शिवा तुष्यति भक्तियोगात्
 प्रभूतपुण्याक्षतधूपदीपैः ॥
 साध्यगुणैर्द्वन्द्वमावकुलत्ये-
 र्यावकपूपलिक्तामिषमयैः ।
 संभारश्च नरासनमात्रं
 ब्रह्ममता बलिर्कर्मणि काया ।
 प्राप्याष्टमीं वायु चतुर्दशीं वा
 संमत्तः मन्त्रेण च समल्लवः ।
 • बलिं शिवाया निशि निश्चयेन
 दद्यान्मनुष्यो यदि भद्रमिच्छेत् ॥
 अत्र मन्त्रः । ॐ शिवे ज्वालासुखि बलिं
 गृहाण गृहाण हुँ फट् स्वाहा । ॐ शिवे
 शिवदूति भगवति चण्डे इदमर्थं बलिलीला-
 समुत्ततं गृहाण गृहाण आगच्छ आगच्छ
 वायुवेगेन शुभं कुरु कुरु स्वाहा । इत्यर्थ-
 मन्त्रः । बलिदानाय मन्त्रान्तरम् । ॐ नमो
 भगवति एनं एनं बलिं गृह्ण गृह्ण गन्धपुष्प-
 धूपदीपादिकं दह दह पच पच चौररूपिणि
 भो भगवति पिबत पिबत स्वाहा ।
 एतस्य मन्त्रद्वयस्य मध्या-
 देकेन केनाप्यभिमन्त्रणीयः ।
 बलिः शिवायाः सुमहाप्रभावं
 पृथक् पृथक् मन्त्रयुगं यदेतत् ॥
 ताम्बूलवस्त्रासनदक्षिणाभि-
 नैमित्तिकं प्राकुजशास्त्रदण्डम् ।
 प्रपूजयेत्तत्र भवत्यभीष्ट-
 माप्तायैवर्थं परितोषिते हि ॥
 अष्टौषिकावह्निज्ज्वालास्त्रद-
 क्षिणाग्नि पूज्याचितयेन सार्द्धम् ।
 ज्येष्ठश्च सन्त्यज्य विरौति येष्ट
 श्रेयस्करो जम्बुकगोष्ठिनी सा ॥
 ह्रितैषिणी सर्वसमीहितेषु
 देवी भवानी भुवि मेरवा च ।
 ज्वालाधिवारा लपया सदैव
 शिवास्ते तेन यत्नेन विद्वान् ॥”
 इति श्रीवसन्तराजशाकुने सदागमार्थशोभने
 समस्तसत्त्वकौतुके विरचितं शिवास्तं वल्लम् ॥ ३॥
 अथ तान्त्रिकशिवावल्लिः । तदुक्तं कुलचूडामणौ ।
 “विश्वम्बले प्रान्तरे वा ऋष्याने वायु साधकः ।
 मांसप्रधानं नैवेद्यं सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
 कालि कालीति वक्तव्यं ततः सा शिवरूपिणी ।
 पशुरूपा समायाति परिवारगणेः सह ॥
 मुक्ता रौति यद्देशान्तां मुखसुतोऽप्य सुखरम् ।
 तदेव मङ्गलं तस्य नान्यथा कुलभूषण ॥
 अवश्यममदानेन नियतं तोषयेच्छिवाम् ।
 नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पिष्टतर्पणम् ॥
 तथैव कुलसेयानां नित्यता कुलपूजने ॥
 पशुरूपां शिवां देवीं यो नार्चयति निर्जने ।
 शिवारावेण तस्याशु सर्वं नश्यति निश्चितम् ॥
 जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुलतानि च ।

१०५

शिवः

गृहीत्वा श्रापं दत्त्वा च शिवा रौदिति निर्जने ॥
 एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भेरव ।
 तत्रैव सर्वशक्तीनां प्रीतिः परमदुर्लभा ॥
 पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तियथाक्रमात् ।
 पूजनान् द्विगुणं कर्म्म मङ्गलं साधयेत्ततः ॥
 तेन सर्वप्रयत्नेन कर्म्मस्य पूजनं महत् ।
 राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ॥
 शुभाशुभानि कर्म्मणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ।
 गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाग्रिरूपिणि ॥
 शुभाशुभफलं यत्तं ब्रूहि गृह्ण बलिं तव ।
 एवमुच्चार्य दातव्यो बलिः कुलजनप्रियः ॥
 यदि नो भुज्यते वत्स तदा नैव शुभं भवेत् ।
 शुभं यदि भवेत्तत्र भुज्यते तदशेषतः ।
 एवं ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 शिवार्चं, स्त्री, (शिवस्याग्नि कारणत्वेनाख्यस्येति ।
 अच् ।) रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य विवरणं रुद्राक्षशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 शिवाटिका, स्त्री, वंशपत्रौ । इति भावप्रकाशः ॥
 शिवात्मकं, स्त्री, (शिवः सुखकरः आत्मा स्वरूपा
 यस्य ।) सैत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिव-
 मये, त्रि ॥
 शिवानौ, स्त्री, (शिवस्य भार्या । यहा, शिवं
 मङ्गलमानयतीति । आ + नी + डः । गौरा-
 दित्वात् डीष् ।) दुर्गा । इति लोकोपनिषद्भिः ॥
 जयन्तीवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शिवाप्रियः, पुं, (शिवायाः प्रियः ।) ह्यागः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ शिवस्य शिवाया अप्रियवस्तुनि
 शिवाया वल्लभे च त्रि ॥
 शिवापीडः, पुं, (शिवस्यापीड इव ।) वक्रवृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवाशिवयोः शिखरश्च ॥
 शिवाफला, स्त्री, (शिवाया इव फलमस्याः ।)
 शमीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिवारातिः, पुं, (शिवायाः श्रद्धान्तरातिः ।)
 कुकरः । इति शब्दमाला ॥ शिवः शिवयोः शत्रुश्च ॥
 शिवालयं, स्त्री, (शिवा आलीयते ऽनेति । आ +
 ली + अच् ।) ऋष्याणम् । इति हारावली ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ३३ ।
 “नन्यथं युद्धामानौ च पुण्ये श्रुत्य शिवालये ॥”)
 शिवालयः, पुं, (शिवायाः शिवस्य वा आलयः ।)
 रक्ततुलसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिवस्य
 गृहम् । यथा, रामायणेनचन्द्रिकायाम् ।
 “चन्द्रसूर्ययुग्मे तीर्थे सिद्धयेति शिवालये ।
 मन्त्रमात्रप्रकथनसुपदेशः स उच्यते ॥”
 इति तिथ्यादिसत्त्वम् ॥
 शिवालुः, पुं, श्रद्धान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिवा(व)बलिः, पुं, (शिवाभ्यो दीयमानो बलिः ।)
 राक्षो शिवादेयमांसप्रधाननैवेद्यम् । यथा ।
 अथ शिवावलिः । कुलचूडामणौ ।
 “विश्वम्बले प्रान्तरे वा ऋष्याने वापि साधकः ।
 मांसप्रधाननैवेद्यं सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
 कालि कालीति वक्तव्ये तत्रोमा शिवरूपिणी ।

शिविः

पशुरूपधरायाति परिवारगणेः सह ॥
 मुक्ता रौति यद्देशान्तां मुखसुतोऽप्य सुखरम् ।
 तदेव मङ्गलं तस्य नान्यथा कुलभूषण ॥
 अवश्यममदानेन नियतं तोषयेच्छिवाम् ।
 नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पिष्टतर्पणम् ॥
 तथैव कुलसेयानां नित्यता कुलपूजने ।
 पशुरूपां शिवां देवीं यो नार्चयति निर्जने ॥
 शिवारावेण तस्याशु सर्वं नश्यति निश्चितम् ।
 जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुलतानि च ॥
 गृहीत्वा श्रापं दत्त्वा च शिवा रौदिति निर्जने ॥
 एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भेरव ॥
 तत्रैव सर्वशक्तीनां प्रीतिः परमदुर्लभा ।
 पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तियथाक्रमात् ॥
 पूजनान् द्विगुणं कर्म्म मङ्गलं साधयेत्ततः ।
 तेन सर्वप्रयत्नेन कर्म्मस्य पूजनं महत् ॥ * ॥
 राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ।
 शुभाशुभानि कर्म्मणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ॥
 गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाग्रिरूपिणि ।
 शुभाशुभफलं यत्तं ब्रूहि गृह्ण बलिं तव ॥
 एवमुच्चार्य दातव्यो बलिः कुलजनप्रियः ।
 यदि न भुज्यते वत्स तदा नैव शुभं भवेत् ॥
 शुभं यदि भवेत्तत्र भुज्यते तदशेषतः ।
 एवं ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥
 नैवेद्योपरि मूलमन्त्रमष्टोत्तरशतं जप्त्वा बलिं
 दद्यादिति शेषः ॥” इति तन्त्रसारः ॥
 शिवास्त्रिः, स्त्री, जयन्तीवृत्तः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 शिवाङ्गादः, पुं, (शिवस्याङ्गादो यस्मान् ।) वक्र-
 वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्यानन्दश्च ॥
 शिवाङ्गा, स्त्री, (शिवेन आङ्गा यस्याः ।) रुद्र-
 जटा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवनामके, त्रि ॥
 शिविः, पुं, हिंस्रपशुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भूर्जवृत्तः । राजविशेषः । स च उग्रोत्तराज-
 पुत्रः । इति मेदिनी ॥ तस्य चरित्रं यथा,—
 मेवेय उवाच ।
 “श्रेष्ठ राजन् ! प्रवक्ष्यामि स्वर्मांसं शिविना यथा ।
 समांशं दत्तवान् सर्वं पुरा सौशीरनरो युवा ॥
 सत्यदानरतं ज्ञात्वा शिविमन्त्राशुमुत्तमौ ।
 जिज्ञासार्थं समेयातां वत्समाने महाध्वरे ॥
 वह्निर्भूत्वा कपोतस्तु हरिश्चैनपुरःसरः ।
 शरणागतां महोपालं निनिन्दे भयविक्रलः ॥
 जाहि मां पृथिवीपासेऽवदत् श्येनजङ्घयात् ।
 स तमान्वासयामास कपोतं शरणागतम् ॥
 राक्षानसुपगम्याथ श्येनः प्रीवाच संसदि ।
 वचनं श्रेष्ठ मे राजन् ! सुधार्तस्य कुटुम्बिनः ॥
 धर्मात्मानं त्वामाहुर्वै पृथिव्यां सर्वपाथिवाः ।
 तद्विरुद्धं कथं कर्म्म कर्तुं मिच्छसि पार्थिव ॥
 सर्वस्य सम्पदः स्वार्थाः स्वपराध्यास्तु कस्यचित् ।
 परार्था भवसो नित्यं सफलस्य तरोरिव ॥
 नोपकारपरेऽप्येवमुपकारपरो जनः ।
 अपकारपरेऽपि त्वमुपकारपरेः सदा ॥
 ममैव विहितो धान्ना भक्ष्योऽयं त्वं वसुतुष्टज ।

शिविका

स श्येनमाह संप्राप्तव्यागार्थो सन्निधौ मम ।
तस्मात्तवाहं न समर्पयिष्ये
कपोतकं श्येन यद्वच युक्तम् ।
त्वं मन्थसे तत् करवाणि सर्व-
मृते कपोतान् खलु सत्यमत्र ॥

तुभ्यं हि समहन्नायं प्रयच्छामि विहङ्गम ।
यथा कामयसे चाप्यहं यित्वा कपोतकम् ॥
श्येनः प्राह किमेतत् प्रीतिरासीत् खगे हृदा ।
कथञ्चिदस्य तुल्यानि स्वमांसानि प्रयच्छ मे ॥
राजा तमब्रवीद्धृदो यन्मे मांसानि याचसे ।
एतदयच्छामि ते सद्यः स्वमांसं तुलया धृतम् ॥
एवमुक्त्वा स्वमांसानि कपोतेन समं द्रुपः ।
उत्तुल्य तोलयामास प्रहृदो मनसा ततः ॥
तुलया धियमायस्तु कपोतो यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्तुल्य मांसानि ततः प्रादात् स पार्थिवः ।
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं कथितम् ।
ततः प्रचीकमाधोऽपि साधुः सुखयते परम् ॥
यदा तेन न तुल्यं तत् स तुल्यमावहत् स्वयम् ।
आन्तःपुरवरच्छीघ्रं न राज्ये न च जीविते ॥
कञ्चनासक्तचित्तो नैवापेक्षा कृता कथितम् ।
परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महन्त्यपि ॥
नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः ।
पराधंसुतताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वन्ते ॥
तादृगप्यमुषेर्वारि जलदैक्षत् प्रपीयते ।
एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् ॥
दहन्मकरोत् क्रोडं पावकं यदपापितः ।
आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम् ॥
जादयन् तापितान् दृष्टो दुःखश्च सहते स्वयम् ।
अथ तस्मिन् समाकृष्टे पुण्यवर्षे पपात च ॥
देवदुष्टभयो नेदुस्तुल्यमोश्रीनरे द्रुपे ।
ततस्तस्य तदा ज्ञात्वा वाक्चैतदभाषत ॥
शक्रः स्वरूपमास्थाय धर्मे राज्ञः परिरक्षितम् ।
इन्द्रोऽहमस्मि भद्रं ते कपोतो ह्यववाहनः ॥
जिज्ञासमानो त्वां राजन्निमं यस्तुपागतौ ।
महाकायकेनेह यत् कृतं तत् सुदुष्करम् ॥
नैव पूर्वं द्रुपाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
यत्ते मांसानि याचिष्यः ससुत्तुल्यानि पार्थिव ॥
यथा ते शाश्वतो कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ।
द्विचरुपधरश्चैव पातयित्वा महीं चिरम् ॥
सर्वान् लोकानतिक्रम्य ब्रह्मलोकं गमिष्यति ।
एवमुक्त्वा तमिन्द्राग्नी जग्मतुस्त्रिदशालयम् ॥
राजा तु क्रतुमिष्टा तं सुसुदे देवतां तदा ॥
इति वङ्गपुराणे शिवेरुपाख्याननामाध्यायः ॥

शिविका, स्त्री, (शिवं करोतीति । शिव + णिच् ।
ततो णलु । टापि अत इत्वम् ।) यानविशेषः ।
कोपान् इति ख्यातः । इति भरतः ॥ उली इति
पात्की इति च भाषा । तत्पठ्यायः । याप्य-
यानम् २ । इत्वमरः ॥ शिवीरथः ३ । इति
हारावली ॥ तद्वाचविधिर्यथा,—
वङ्गपुराण ।
“यस्य तावन्महीपाल महादानमनुत्तमम् ।
येन वै दत्तमात्रेण सुच्यते वरकार्यवात् ॥

१०६

शिविरं

मार्गशीर्षे शुभे पक्षे सप्तमीया हरेर्दिने ।
माघपाल्गमनयोर्व्यापि वैशाखस्य शरत्सु च ॥
द्वादश्यां हरिमन्थ्यै कलसोपरिस्थितम् ।
शिविकां चक्रवर्षोत्थां कज्जुदारमयीं तथा ॥
आनीय सन्निधिं विष्णोः शुभ्रच्छत्रसमन्विताम् ।
संभूय च सगेच्छकां जागरं तत्र कारयेत् ॥
विद्याभजनसम्पन्नविदग्धं शास्त्रविद्वजम् ।
आज्ञासारं शुचिं दत्तं कलत्रापलभूषितम् ॥
प्रातः सभायामभ्यर्थ्य वाचोभिः स्वर्णभूषणैः ।
उपानच्छूरिकां खड्गां पङ्ककचक्रवेणुकाम् ॥
आदर्शस्वामिकां पानीयपात्रं कांस्यभाजनम् ।
चत्वारो वृषभा देवा धनवः शुभलक्षणाः ॥
शिविकावाहकानान् तथा कृत्स्न्य धारके ।
उत्तिर्देया तथाग्रज्यं वर्षाभ्रं ब्राह्मणस्य तु ॥
वर्षे वर्षे पुनर्देयं ब्राह्मणस्य तदेव तु ।
उत्तिरेव त्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षेऽपि वार्षिकी ॥
दद्यात्सन्नातपत्राणं कृत केशव मे प्रभो ।
त्वतोऽनया मे दत्तं शास्त्रविद्वत्प्राप्तया वै ॥
यत् प्रभो शिविकां देव प्रीतो भव जनार्दन ।
दत्तवान् ज्ञानविदुषे सपत्नीकाय पुत्रिये ॥
सुरापक्षेयलक्ष्मणीं ब्रह्महा गुरुतत्पजः ।
शिविकादानमाहात्म्यात् सुच्यते नात्र संशयः ॥
पितृपञ्चान्मातृपञ्चान् पत्नीपञ्चाक्षयेव च ।
आत्मानं बन्धुपक्षांश्च तारयेन्नरकार्णवात् ॥
सुक्ता स विपुलान् भोगान् दद्यात्सुखसुप्रदान् ।
सपत्नीकः सपितृको विष्णुसायुष्यमनुते ॥
इति वङ्गपुराणे शिविकादानाध्यायः ॥

शिविपिष्टः, पुं, महादेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
शिविपिष्टशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

शिविरं, स्त्री, (शिरते राजवल्लभः । शीर स्वप्ने +
बाहुलकात् किरच्प्रत्ययेन साधु । इत्युणादि-
उत्तो उज्ज्वलदत्तः । १ । ५४ ।) निवेशः । इत्य-
मरः । ई व्याग्न्युक्तसैन्यवासे । कटक इत्यन्ये ।
द्रुपस्य मूलस्थाने इत्येके । इति भरतः ॥
“शिविरान् निवेशे च स्त्रीन् युद्धवेष्टनि ॥
इत्युणादिकोषः ॥ ॥

अथ शिविरलक्षणम् ।
श्रीभगवानुवाच ।
“शिविरं परिखायुक्तमुच्चैः प्राकारवेष्टितम् ।
युक्तद्वादशद्वारश्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ॥
युक्तं चित्रैर्विनिर्जैश्च लज्जिमैश्च कपाटकैः ।
निविद्धवृत्तरहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ॥
मुलक्षणं चन्द्रवैद्यं प्राङ्गणश्च तथैव च ॥
तत्र विहितनिविद्धकाष्ठे तथा,—
विश्वकारुवाच ।
“तस्य कस्य तरोः काष्ठं प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।
अमङ्गलश्च केषां वा सर्वं मां वक्तुमर्हसि ॥
श्रीभगवानुवाच ।
आश्रमे गारिकेशश्च यज्ञिणाश्च धनप्रदः ।
शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्रप्रदस्तथा ॥
सर्वत्र मङ्गलार्हं तद्वाराणो मनोहरः ।
रक्षावृत्तः पूर्वोऽस्मिन् दृष्टां सम्यग्प्रदस्तथा ॥

शिविरं

शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो निशामय ।
विश्वश्च पनसञ्चैव जम्बीरो वद्री तथा ॥
प्रजाप्रदश्च पूर्वोऽस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा ।
सम्यग्प्रदश्च सर्वत्र यतो हि वर्हते यज्ञी ॥
जम्बुवृत्तश्च दक्षिणः कदल्यान्नातकस्तथा ।
बन्धुप्रदश्च पूर्वोऽस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ॥
सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय ।
सर्वत्र चम्पकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा ॥
अनायुष्यापि कुप्याश्च मायाभुषं सुकास्तुकः ।
खर्जूरौ कर्कटौ चापि शिविरे मङ्गलप्रदाः ॥
वास्तुकः कारवेल्गश्च वार्ताकुश्च शुभप्रदाः ।
जलापलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥ ॥
प्रशस्तं कथितं कारो निविद्धश्च निशामय ।
वन्धुवृत्तो निविद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
वटो निविद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
नगरेषु प्रविद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
हे कारो तिमिङ्गीवृत्तो यत्रात्तं परिवर्ज्य ।
शरेण धनवान्निः स्यात् प्रजाहानिर्मेव तु वृषम् ॥
शिविरेऽतिनिविद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
न निविद्धः प्रविद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
वायामतिनिविद्धश्च प्राशस्तं परिवर्ज्येत् ।
खर्जूरश्च हनुश्चैव निविद्धः शिविरे तथा ॥
न निविद्धः प्रविद्धश्च यामेषु नगरेषु च ।
वृत्तश्च चणकादीनां घान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
यामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
इत्युत्तमश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ॥
अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
कक्षी हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्कस्तथा ॥
हरीतकी च शुभदा यामेषु नगरेषु च ॥
न वायौ भद्रदा नित्यं तथा चामलकी ध्रुवम् ॥
गजानामस्य शुभदमन्वानाश्च तथैव च ।
कल्याणमुच्चैः श्रवसां वासौ स्थापनकारिणाम् ॥
न शुभप्रदमन्त्रेषामुच्छन्नकारणं परम् ।
वानराणां नराणाञ्च गर्हभानो गवामपि ॥
कुक्कुराणां शृगालानां मार्जारानामभद्रकम् ।
भेटकानां मूकराणां सर्वेषाञ्चाशुभप्रदम् ॥
ईशाने चापि पूर्वोऽस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे ।
शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च ॥ ॥
दोर्घे प्रस्थे समानश्च न कुर्व्यान्मन्दिरं बुधः ।
चतुरस्रे यद्दे कारो यद्दिगां धननाशनम् ॥
दोर्घप्रस्थः परिमितो नेत्राङ्केनापि संवृतम् ।
सूच्येन रक्षितं भद्रं शून्यं ग्रान्यप्रदं वृणाम् ॥
प्रस्थे वृत्तद्वयात् पूर्वे दोर्घे वृत्तत्रयं तथा ।
यद्दिगां शुभदं द्वारं प्राकारस्य यदस्य च ।
न मध्यदेशे कर्ण्यं किञ्चिद्व्यानाधिकं शुभम् ॥
चतुरस्रं चन्द्रवैद्यं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
अभद्रं सूर्यवैद्यं शिविरं मङ्गलाप्रदम् ॥
अभद्रं सूर्यवैद्यं प्राङ्गणश्च तथैव च ॥
शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृणाम् ।
धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा ॥

शिशिरः

प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्गदानफलं लभेत् ।
मालतीं यूपिकां कुन्दाधरो केतकीं तथा ॥
नागेन्द्रं मल्लिकां च काञ्चनं वकुलं शुभम् ।
अपराजितां च शुभदां तेषामुद्यानमौषितम् ॥
पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नाच संशयः ।
ऊर्ध्वं योद्धुश्चक्षुष्यो नैव कुन्दादयश्च यही ॥
ऊर्ध्वं विप्रं तद्वक्ष्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ।
स्वधधारं तैलकारं स्वर्णकारं च हीरकम् ॥
वाटीमध्ये ग्राममध्ये न कुन्दात् स्थापनं बुधः ।
ब्राह्मणं चन्द्रियं वैश्यं सच्छूद्रं गणकं शुभम् ॥
भट्टं वैद्यं पुष्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥
प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तम् ।
परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकम् ॥
सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखादारमौषितम् ।
श्रीरामं मित्रस्य गम्येव सुखेन च ॥
शास्त्रज्ञानं तन्निङ्गीनां हितालानां तथैव

च ।

निम्नानां तन्मुवारानां उड्मराणामभङ्गम् ॥
धुस्तराणां वटानाञ्चोदरानामवाञ्छितम् ।
एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमौषितम् ॥
उच्चैश्च वनहस्तकं दूरतो वर्जयेदबुधः ।
पुत्रदारधनं हन्यादित्याह कमलोद्भवः ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्कावल्गुखण्डे १०२ अध्यायः ॥

शिवोरयः, पुं, याप्ययानम् । इति हारावली ॥
शिवेष्टः, पुं, (शिवस्य इष्टः) वकृष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये, त्रि ॥

शिवेष्टा, स्त्री, (शिवस्य इष्टा प्रिया) दूष्ता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिशिरः, पुं, (शशति इतस्ततो गच्छतीति ।
शश + किरच् प्रत्ययेन साधुः ।) हिमः । इति
मेदिनी ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ११० ।

“शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शब्दरीकरः ॥”

शिशिरः, पुं, स्त्री, (शशति गच्छति उच्चादिशोभा
यस्मात् । शश + “अलिरिशिशिरशियेति ।”
उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन साधुः ।)
ऋतुविशेषः । इत्यमरः ॥ स तु माघपौर्णमास-
मासद्वयात्मकः । तत्पर्यायः । कल्पः २ शीतः
३ हिमकूटः ४ कोटनः ५ । कचित् पुस्तके
कोटनस्थाने कोडव इति पाठः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्कालीनजलगुणा जलशब्दे
द्रष्टव्याः ॥ तल जातफलम् ।

“मिश्राभोगी मधुरप्रणादी
कलत्रपुत्रादियुतः सुधार्मः ।
क्रोधौ सुधीश्चारुकेवरश्च
यस्य प्रकृतिः शिशिराभिधाने ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तत्र वर्णनीयानि । करीयधूमः कुन्दाः पद्मनाहः
शिशिरोत्कर्षश्च । इति कविकल्पलता ॥
अस्य गुणाः ।

“शिशिरं शीतलं दृढं शीतं वातप्रकोपणम् ।”
इति राजवल्लभः ॥

शिशुकः

अपि च ।

“शिशिरः शीतलोऽतीवस्तु वाताभि-
वर्द्धनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शिशिरः, त्रि, (शश भुतगतौ + किरच्प्रत्ययेन
साधुः ।) शीतगुणयुक्तः । यथाह अमरः ।

“शीतं गुणं तद्वर्थाः सुधीमः शिशिरो जङ्घः ।
तुषारः शीतलः शीतो हिमः समान्य-

लिङ्गकाः ॥”

(यथा, रघुः । १४ । ३ ।

“आनन्दजः शीतजमस्य वायु-

स्तयोरशीतं शिशिरो विभेदः ॥”

शिशुः, पुं, (शशतीति । शो + “शः कित् सन्धश्च ।”
उणा० १ । २१ । इति उः ।) बालकः । तत्-
पर्यायः । पोतः २ पाकः ३ अर्भकः ४ हिमः ५

पृथुकः ६ शावकः ७ । इत्यमरः ॥ शावः =

अर्भकः ८ शिशुकः १० पोतकः ११ भिष्टकः १२ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ गर्भः १३ । इति जटा-

धरः ॥ तस्य लक्षणादि यथा । उड्मराणां तपः ।

“शिशोरभ्युत्थनं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।

रत्नस्नानादि संसृज्य स्नातयन् कुमारकैः ॥

प्राक् चूडाकरणाद्वाणः प्रागग्रप्राशनाच्छिशुः ।

कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मोक्षी न बन्धनम् ॥”

इति गोपालन्यायपञ्चाननतन्त्रस्तुतिनिर्णयः ॥

अपि च ।

“चतुर्धाङ्गस्य दूर्ध्वं यावदष्टौ समा वयः ।

शिशोर्नतं प्रकुञ्चति गुरुमन्त्रिवात्मवाः ॥”

इति ब्रह्मपुराणवचनम् ॥

“जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः ।

स हि गर्भसमो ज्ञेयो यत्किमात्रप्रदर्शकः ॥

भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाचावाच्ये तथावृते ।

तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्मोक्षणी-

यते ॥”

इति मनुवचनम् ॥

तस्याध्यापनक्रमो यथा,—

“प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणभिसुखं शिशुम् ।

अध्यापयेच्च प्रथमं दिक्षाशीर्षः प्रपूजितम् ॥”

इति मलमासतत्त्वे दृष्टव्यवचनम् ॥

शिशुपुत्रं त्यक्त्वा प्रत्र्याश्रमनिवेशो यथा,—

“मातरं पितरं दृढं भार्याञ्चैव पतिव्रताम् ।

शिशुश्च तनयं हित्वा नावधूताश्रमं व्रजेत् ॥”

इति महानिर्वाणतन्त्रम् ॥

अन्यद्वाणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (कुमारः । कानि-

केयः । यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ४ ।

“शिशुः शीघ्रः शुचिश्छन्दो दीप्तवर्णः शुभा-

ननः ॥”

शिशुकः, पुं, (शिशोरिव प्रतिकृतिः । शिशु +

इवार्थे कन् ।) जलजन्तुविशेषः । शिशुक इति

भाषा । तत्पर्यायः । उलूपी २ । इत्यमरः ॥

दे उपल इति ख्याते अतिचञ्चले मत्स्ये । शिशु-

माराक्षतिर्मत्स्यभेदः उलूपी । इति कलिङ्गा-

दयः । शिशु इति ख्यातो मत्स्यविशेषः उलूपी-

शिशुपा

त्यस्य । भागल इति ख्याते इत्येके । शिशुमार
एव उच्यते इति सर्वस्वम् । तथा च रत्न-
कोषादौ ‘उलूपी शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुक-
स्तथा ।’ ऊर्ध्वं लुप्यति भ्राम्यति उलूपी लुप ल
श प लौ द्वेदे उपूर्वः यद्वाहित्वास्मिन् मनो-
पादित्वात् तलोपः लोर्दीर्घश्च द्विह्रस्वोकारो-
ऽपि । ‘शिशुकस्तुलूपी बालः प्रोक्षी तु सफरो
द्वयोः ।’ इति वाचस्पतिः । तुलूपीति चवर्गादि
पाठ इति केचित् । शिशुरिव शिशुकः ।

‘शिशुकः शिशुमारेऽपि बालकोलुपिनोरपि ॥’

इति ब्रह्मः ॥

इति भरतः ॥ अपि च ।

“उलूपी स्यादुलूपीव तुलुप्सी तुलकी तथा ।

शिशुकश्चेति पर्यायः शिशुमारस्तुलूपी भवेत् ।

कैश्चिदुत्पलमत्स्ये तु पर्यायोऽयं निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

“शिशुकः शिशुमारश्च स च यादौ वराहकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

शिशुमारः । (यथा, महाभारते । १२ । २६ । ७ ।

“कूर्मैर्ना कर्कटकान् नक्तान् मकरान् शिशु-

कानपि ॥”

बालकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्-

सागरे । २१ । ३६ ।

“शिशुकद्वयसंयुक्ता ब्राह्मणी क्वापि दूर्गता ।

द्वारि स्थिता महाराज देवदर्शनकाङ्क्षिणी ॥”

उच्चविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिशुगन्धा, स्त्री, (शिशोर्गन्धो यत्र ।) मल्लिका-

विशेषः । यथा,—

“जम्बोपतिर्नवज्जे स्यात् नोमाली नवमालिका ।

शिशुगन्धा मधुमल्ली तथा करुणमल्लाय ॥”

इति शब्दमाला ॥

शिशुचान्दायणं, स्त्री, (शिशुरिव चान्दायणम् ।

स्वल्पचान्दायणमित्यर्थः ।) व्रतविशेषः । यथा,

“चतुरः प्रातरश्रीयात् पिष्टान् विभ्रः समा-

हितः ।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्दायणं स्मृतम् ॥”

इति मनुः ॥

शिशुता, स्त्री, (शिशोर्भावः । शिशु + तल् ।)

शिशुत्वम् । शिशोरवस्था । इति जटाधरः ॥

शिशुत्वं, स्त्री, (शिशोर्भावः । शिशु + त्व ।) शिशु-

वयम् । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । बाल्यशब्दे द्रष्टव्यः ॥

शिशुपालः, पुं, चेदिदेशीयराजः । स तु ज्योति-

व्रतः । शिशुपालवधकायं माघेन कृतम् ।

तत्पर्यायः । दमघोषसुतः २ चेदिः ३ चेदि-

राज् ४ । इति जटाधरः ॥ शिशुपालकः ५ ।

इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भागवते । ७ ।

१० । ३८ ।

“ताविहाय पुनर्जातौ शिशुपालकस्तुषणौ ।

हरौ वैरागुवन्धेन पश्यन्तस्ते समीयतुः ॥”

शिशुपालकः, पुं, (शिशुपाल + स्वार्थे कन् ।)

दमघोषसुतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कलि-

कदम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शिशु-

विशुभा

पालयतीति । पाल + ण्यल् ।) बालकपालके, चि ॥

शिशुपालश्च, [न] पुं, (शिशुपालं हतवानिति । हन् + क्तिप् ।) औजस्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिशुभावः, पुं, (शिशोर्भावः ।) शिशुत्वम् । तान्त्रिकभावविशेषः । यथा,—

“उक्तावुक्तं यत्किञ्चित् क्रियते सर्वदा प्रिये । शिशुभाव इति ख्यातः सर्वतन्त्रेषु गोपितः ॥”

इति तन्त्रम् ॥

शिशुमारः, पुं, (शिशून् मारयतीति । मृ + शिच् + अण् ।) जलजन्तुभेदः । श्लेष इति शुशुक् इति च ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।

“नीलङ्गोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हृत्सी ॥” *) अस्य पर्यायः शिशुकण्ड्वे द्रव्यः । अस्य गगना गुणाश्च पारिशब्दे द्रव्याः । तारात्मकाश्च । इति मेदिनी । तदिवरणं यथा,—

“शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स भुवो यच्च तिष्ठति ।

सन्निवेशश्च तस्यापि शृणुष्व सुनिसत्तम ॥

यद्वा कुर्वते पापं दृष्ट्वा तन्निशि सुच्यते ।

तावत्तत्त्वे तारास्ताः शिशुमाराश्चिता दिवि ॥

तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि तु ।

उत्तानपादस्तस्याप विज्ञेयोऽप्युत्तरो हनुः ॥

यत्नोऽधरश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्खानमाश्रितः ।

हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः ॥

वरुणश्चायमा चैव पश्चिमे तस्य सकृदिनी ।

शिश्रं संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः ॥

पुच्छेऽभिश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो भुवः ।

तारका शिशुमारस्य नास्तमेति चतुर्थयम् ॥

इत्येव सन्निवेशोऽयं पृथिव्या ज्योतिषा तथा ।

द्वीपानामुद्भीनाश्च पर्वतानाश्च कीर्तितः ॥

वर्षाणाश्च नदीनाश्च ये च तेषु वसन्ति वै ।

तेषां स्वरूपमाख्यातं संचक्षेपः श्रूयतां पुनः ॥

पदन्तु वेणवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा ।

पञ्चाकारा समुद्रा पर्वताश्चादिसंयुता ॥

ज्योतीर्षि विष्णुर्भवानि विष्णु-

र्वनानि विष्णुर्विदितो दिशश्च ।

नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वे

यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥

ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसा

वशीकृत्तर्न तु वस्तुभूतः ।

ततो हि श्रेष्ठाविधरादिभेदान्

जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥

यदा हि शुद्धं निजरूपसर्वं

कर्मण्ये ज्ञानमयास्तदोभम् ।

तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि

भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥

महोच्चटलं घटनः कपालिका

कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽप्यनुः ।

जनेः सकर्मस्तिमिनात्मनश्चै-

रालस्यते वस्तु किमत्र वस्तु ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥ ३॥

अपि च । “केचिदेतज्ज्योतिरनीकं शिशुमार-

संस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणाया-

मनुवर्णयन्ति । यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः

कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पतः । तस्य

लाङ्गूले प्रजापतिः अग्निरिन्द्रो धर्म इति

पुच्छमूले धाता विधाता च कर्षा सप्रथयः ॥

तस्य दक्षिणवर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य याम्यु-

दगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राणि उपकल्प-

यन्ति । दक्षिणायनानि तु सये यथा शिशु-

मारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोऽभयो-

रप्यवयवाः समसंस्था भवन्ति । पृष्ठे त्वज्वीची

आकाशगङ्गा चोदरतः । पुनर्वसुपुण्यौ दक्षिण-

वामयोः ओण्योराक्षोश्चैव च दक्षिणवामयोः

पादयोर्भजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासि-

कयोर्ध्यासंस्थं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयो-

र्लोचनयोर्धनिष्ठाश्लेषश्च दक्षिणवामयोः कर्णयो-

र्मघादोऽन्येनक्षत्राणि दक्षिणायनानि वाम-

पार्श्ववर्धियु युञ्जीत । वर्धियु अस्तिपु । तथैव

मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वेषु प्राति-

लोच्येन युञ्जीत । शतभिषा ज्येष्ठे स्कन्धयो-

र्दक्षिणवामयोर्न्यसेतु । उत्तराहनावगच्छः अध-

राहणौ यमः मुखे चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे

दृष्टस्यिः ककुदि वज्रस्यादित्यो हृदये नारा-

यणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुग्रनास्तनयोरश्विनौ

बुधः प्राणापानयो रौद्रगौले केतवः सर्वाङ्गेषु

रोमसु सर्वे तारागणाः । एतद्देवैव भगवतो

विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्त्यायां

प्रयतो वागयतो निरीक्षमाण उपनिष्ठेत नमो

नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां

पतये महामुखायामिधौमहीति ।

महर्ष्यतारामयमाधिदेविकं

पापापहं मन्त्रज्ञतां त्रिकालम् ।

नमस्ततः स्मरतो वा त्रिकालं

नश्येत् तत्कालजमाशु पापम् ॥”

इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे शिशुमारसंस्थानम्

२३ अध्यायः ॥

शिशुवाहकः, पुं, (शिशुं वहतीति । वह + ण्यल् ।)

वनच्छागलः । इति हेमचन्द्रः ॥ बालकवोपरि,

चि ॥

शिशुवाहकः, पुं, (शिशुर्वाह्यो यस्य । ततः कन् ।)

वनच्छागः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

शिश्रः, पुं, (शिश्रतीति । शिश्र + बाहुलकात् नक्-

प्रत्ययेन बाधु ।) मेढ्रः । इत्यमरः ॥ (यथा,

भागवते । २ । ६ । ८ ।

“पुंसः शिश्र उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिष्ठः ॥”)

अस्य पर्यायः लिङ्गशब्दे द्रव्यः ॥

शिविदानः, चि, (शिवितुमिच्छतीति । शिव + सन्

+ “शितेदेह ॥” उणा० २ । ६३ । इति आनच् ।

सनो लुक् तकारस्य च दकारः ।) पापकर्मा ।

तत्पर्यायः । ज्ञायाकर्मा २ । इत्यमरः ॥ इ

पापाचारे । शिविद्विद्यतेऽथौ शिविदानो मनो-

वादिः द्वितालव्यः । ज्ञायां पापाचारत्वात् मलिनं

कर्माख्यं ज्ञायाकर्मा । केचित्तु अज्ञायाकर्मा

इति पठन्ति । इति निष्पापे । शिविद्विद्यतेऽथौ इत्यस्य

कानि शिविदानः । अज्ञायां निष्पापत्वात् शुक्तं

कर्माख्यं अज्ञायाकर्मा शुक्तकर्मा इत्यर्थः ।

इति याचयते च । इति भरतः ॥ * ॥

“शिविदानः ज्ञायाकर्मा शुक्तकर्मा इति कस्य-

चित् ॥”

इति जटाधरः ॥

(यथा, प्रदुग्धविजये । ७ अङ्के ।

“खाङ्गिक ! द्विदतां द्विदतां एव शुद्धः शिवि-

दानः ॥”)

शिश्र, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) शिश्रति । इति दुर्गादासः ॥

शिश्र, लृट् अथै विश्रिषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(रघा०-पर०-सक०-अनिट् ।) विश्रिष उप-

रञ्जनम् । लृट्, अशिश्रत् । ध, विश्रिषति स्मरं

मूर्त्त्या यः । इति हलायुधः । कर्त्तृविशिष्टं

करोति इत्यर्थः । औ, श्रेष्ठा । इति दुर्गादासः ॥

शिश्र, कि असर्वोपयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा० पक्षे-भा०-सक०-सेट् ।) असर्वो-

पयोगः परिशेषीकरणम् । कि, शेषयति शेषति

यशोराशिं लोकः अवशिष्टं करोति इत्यर्थः ।

वेरतिशायने शिश्र किरनुवर्त्तते । कि, विशेषयति

विशेषति सम्पत्ता भूयं विधिः । इति दुर्गा-

दासः ॥

शिश्रः, चि, (शास + क्तः । “शास इदृङ्लोः ।”

इ । ४ । ३४ । इति उपधाया इकारः ।

“शासिष्विचसीनाश्च ।” = । ३ । ६० इति सस्य

घः ।) शास्तः । सुबुद्धिः । धीरः । तस्य

लक्षणं यथा,—

“न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।

न च वाङ्मनश्चपल इति शिश्रस्य लक्षणम् ॥”

इति महाभारते अश्वमेधपर्व ॥

अपि च ।

“धर्मो नाभिगतो यैस्तु वेदः सपरितृङ्गणः ।

ते शिश्रा ब्राह्मणाः प्रोक्ता नित्यमात्मगुणा-

न्विताः ॥”

इति कौर्मो उपविभागे २४ अध्यायः ॥ ३॥

अन्य च ।

“विशेषशब्दनिष्ठस्तु शेषः शिश्रः प्रचक्षते ।

मन्वन्तरेषु ये शिश्रा इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः ॥

मनुः सप्रवयस्त्वै लोकसन्तानकारणात् ।

तिष्ठन्तोऽहं च धर्मार्थं तान् शिश्रान् परिचक्षते ।

तेः शिश्रैः पालितो धर्मः स्थाप्यते वे युगे युगे ॥”

इति मातृख्ये १२० अध्यायः ॥

(अवशिष्टः । यथा, गीतायाम् । ४ । ३० ।

“यश्च शिश्रान्तमुजो यान्ति ब्रह्मसनातनम् ॥”)

शिश्राचारः, पुं, (शिश्र आचारः । शिश्रानामा-

चारो वा ।) साधुव्यवहारः । यथा,—

“ततः स्मार्तः स्मृतौ धर्मो वर्णाश्रमविभागश्च ।

एवं वै द्विविधो धर्मः शिश्राचारः स उच्यते ॥

शिष्यः

अथी वार्ता दृष्टनीतिः प्रजा वर्गायमेव्यया ।
शिलेराचयते यस्मात् शिष्टाचारः स ग्राह्यतः ॥
दानं सर्वं तपोऽलोभो विवेक्या पूजनं हम् ।
अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्ष-
णम् ॥

शिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं मनुः समर्पयन् ये ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥
श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः ।
शिष्टाचारविरुद्धस्तु धर्मः स साधुसम्मतः ॥”

~ इति मातृस्ये १२० अध्यायः ॥

शिष्टः, स्त्री, (शास + क्तृन् । “शास इदङ्लोः ।”
६।४।३४। इति उपधाया इः ।) अग्रा ।
शासनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ॥४१२६४।
“अन्यत्र पुत्रात् शिष्यादा शिष्टार्थं ताडयेत्
तौ ॥”)

शिष्यः, त्रि, (शिष्यतेऽसाविति । शास + “एतिस्तु-
शास्त्रङ्लुपः क्यप् ।” ३।१।१०६। इति क्यप् ।
“शास इदङ्लोः ।” ६।४।३४। इति इः । “स-
वसीति ।” ८।१।६०। इति वः ।) उपदेश्यः । तत्-
पर्यायः । छात्रः २ अन्नेवासी ३ । इत्यमरः ॥
अन्नेसत् ४ । अन्नेदः ५ । यथा,—
“छात्रान्नेवासिशिष्यान्नेवद एकार्थता इमे ॥”
इति जटाधरः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“वाङ्मनः कायवसुभिर्गुरुशुश्रूषणी रतः ।
यतादृशगुणोपेतः शिष्यो भवति नारद ॥
देवताचार्यशुश्रूषां मनोवाक्कायकर्मभिः ।
शुद्धभावो महीसाहो बोद्धा शिष्य इति
स्मृतः ॥”
इति दीक्षातत्त्वम् ॥

अपि च ।

“शान्तो विनीतः शुद्धात्मा अहंवात् धारण-
क्षमः ।

समर्थश्च कुलीनश्च ग्राह्यः सचरितो व्रती ।
यवमादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा ॥” ॥
निषिद्धशिष्यलक्षणमाह ।

“पापिने क्रूरचेष्टाय शठाय कृपणाय च ।
दोनायाचारभ्रष्टाय मन्त्रहेवपराय च ।
निन्दकाय च मूर्खाय तीर्थहेवपराय च ।
भक्तिहीनाय देवेशि न देया मलिनाय च ॥
गुरुता शिष्यता वापि तयोर्विषयसंवाचतः ॥”
तथा चोक्तं सारसंघे ।

“मदगुरुः स्वाश्रितं शिष्यं वर्षमेकं परीक्षयेत् ।
वर्षेकेन भवेद्योग्यो विप्रो गुणसमन्वितः ॥
वर्षद्वयेन राजन्यो वैश्यस्तु वत्सरेक्षिभिः ।
चतुर्भिर्वत्सरेः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ ॥

अन्यथा ।

“आचारे शासयेद्यस्तु स आचार्य उदाहृतः ।
यस्माच्चार्यपराधीनस्तद्वाक्यं शास्त्रते हृदि ।
शासने स्थिरवृत्तिश्च शिष्यः सङ्गिरदाहृतः ॥
सर्वं लक्षणसंयुक्तं शिष्यं सर्वगुणान्वितम् ।

१०८

शिष्यकः

अध्यापयेद्बिधानेन मन्त्ररत्नमुत्तमम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥ ॥

पुत्रशिष्ययोस्तुत्यात्वं यथा,—

“यथा पुत्रस्तथा शिष्यो न भेदः पुत्रशिष्ययोः ।
तर्पणे पिण्डदाने च पालने परिपोषणे ॥
यथामिताता पुत्रश्च तथा शिष्यश्च निश्चितम् ।
इतीदं काल्यशाखायास्तुवाच कमलोद्भवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६१ अध्यायः ॥
पुत्रशिष्याभ्यां विशेषो यथा,—

सनत्कुमार उवाच ।

“पुत्र एवास्मि देवेश यतः शिष्योऽस्माहं विभो ।
न विशेषोऽस्ति पुत्रस्य शिष्यस्य च पितामह ॥
ब्रह्मोवाच ।

विशेषः शिष्यपुत्राभ्यां विद्यते धर्मनन्दन ।
धर्मकर्मसमायोगे तथापि गदनः श्वशुर ॥
पुत्रास्त्रो नरकात्ताति पुत्रस्तेनैव गीयते ।
श्रेयसापचरः शिष्य इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

सनत्कुमार उवाच ।

कीदृशं पुत्रात्मको देव नरकात्ताति पुत्रकः ।
कस्माच्छ्रेयं ततः पापं हरेच्छिष्यश्च तदह ॥”
इति वामने ५७ अध्यायः ॥
ब्रह्मोवाच ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि श्रेयसापस्य लक्षणम् ।
कृत्यं देवविभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥
पितृणाञ्च द्विजश्रेष्ठ सर्ववर्गेषु चैकतः ।
ॐकारादिनिष्ठतश्च पापकायं कृतिश्च या ॥
हत्यादिकं महापापं लग्न्यागमनं तथा ।
घृतादिविक्रयं घोरं चण्डालादिप्रतिग्रहम् ॥
स्वदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।
ईर्ष्याविह्वं वाक्यदुष्टं निदुरत्वं वद्व्यस्रम् ॥
टाकित्वं तालवादित्वं नान्ना वाचाप्यधर्मजम् ।
मारणत्वमधार्मिक्यं नरकावहमुच्यते ॥
एतैः पापैश्च संयुक्तः पात्यते यदि शङ्करम् ।
ज्ञानाधिकमशेषेण शेषात् पापात् जयेततः ॥
शारीरं वाचिकं यत्तु मानवं त्रिविधं तथा ।
पितृमातृजनं यच्च हतं यच्चाश्रितैर्नरैः ॥
ज्ञानिभिर्मान्यवैश्चापि तस्मिन् जन्मनि धर्मेज ।
तत्त्वान् विनश्यं याति कर्मणा सुतशिष्ययोः ॥
तस्मान् पुत्रश्च शिष्यश्च विघ्नतयो विपश्चिता ।
श्रुतमर्थमभिधाय शिष्यात् श्रेष्ठतरः सुतः ॥
श्रेयात्तारयते शिष्यः सर्वत्रैव हि पुत्रकः ॥”
इति वामने ५८ अध्यायः ॥

शिष्यः, पुं, शिष्यकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिष्यकः, पुं, (शिष्य एव । स्वार्थे कन् ।) गन्धर्व-
विशेषः । शिलारसः । शिष्या इति लोवात् इति
च भाषा । तत्पर्यायः । कपिनामा २ कपिः ३
तेलम् ४ लज्जिमम् ५ कपिलः ६ चला ७
तुल्यः ८ सुक्तिमुक्तः ९ पिण्डातः १० वरः ११ ।
इति रत्नमाला ॥ पिण्डकः १२ चिद्रः १३
याचनः १४ । इत्यमरः ॥ अस्यागुणोपनगुणाः ।
“शिष्यकः परमा मांसी देवदाह सुरा नखम् ।
सर्वेऽमी परमा लज्जो रक्षोत्रा ज्वरनाशनाः ॥”

श्रीम

रौक्ष्यमा इति वा पाठः । इति राजवज्रमः ॥
अन्यत् तुल्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

श्री, ड ल ङि ख प्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ड ल, श्रेते । ङि, श्रुति-
तोऽस्ति । मण्डपे श्रयामीति गणलतानित्यत्वात्
परस्मैपदे श्रपोऽनुभावे चेति रमानाथः ।
वस्तुतस्तु श्रेते श्रयः पश्चात् श्रय इवाचरतीति
कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

श्रीः, स्त्री, (श्री + क्तिप् ।) शान्तिः । श्रयणम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीक, ऋ ड सेके । सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशिश्रीकत् ।
ड, श्रीकते । इति दुर्गादासः ॥

श्रीक, कि आमर्शे । सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पस्ते भा०-सक०-सेट् ।) कि, श्रीक-
यति श्रीकति । आमर्शः स्पर्शः । तथा च ।
“चक्रावतीतरङ्गाङ्गां श्रीकयन्ति च यद्वपुः ॥”
इति हतायुधः ॥

वायवः सृष्टान्ति इत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु आमर्शञ्च
इति मङ्गल्यधर्म्यं पठित्वा चमार्थमाह । इति
दुर्गादासः ॥

श्रीकरं, स्त्री, (श्रीक्यतेऽनेनेति । श्रीक + बाहुलकान्
अरः ।) शरलङ्घः । इति मेदिनी ॥

श्रीकरः, पुं, (श्रीक्यतेऽनेनेति । श्रीक + बाहुलकान्
अरः । इत्युल्लङ्घनः ॥११२३१॥ वातादिभिरित-
जलकणा । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः ॥११२५॥
“भागोरथीनिर्भरश्रीकराणां
वोढा सुहुः कम्पितदेवदाहः ॥”)
वायुः । इति मेदिनी ॥

श्रीमं, स्त्री, (शिङ्गति आप्रोतीति । शिष्य आम्नी
+ रक्प्रत्ययेन साधु ।) विलम्बाभावः । तत्-
पर्यायः । खरितम् २ लघु ३ क्षिप्रम् ४ अरम् ५
दुतम् ६ सत्वरम् ७ अपलम् ८ तूर्णम् ९ आवि-
लम्बितम् १० आशु ११ । अन्यथाः श्रीव-
वाचकाः यथा । साक् १२ भट्टिति १३ अङ्गसा
१४ अङ्गाय १५ सपदि १६ द्राक् १७ मंशु १८ ।
इत्यमरः ॥ तद्देशिकपर्यायः । शु १ मनु २ द्रवत्
३ ओषम् ४ जीराः ५ जूङ्गः ६ शूनाः ७ मूच-
नाशः ८ श्रीमम् ९ लघु १० तूयम् ११ तूर्णः १२
अजिरम् १३ सुरगुः १४ शु १५ आशुः १६
प्राशुः १७ तूतुजिः १८ तूतुजानः १९
तुण्यमानासः २० अज्याः २१ साक्षिवित् २२

लुगन् २३ ताजत् २४ तरब्जिः २५ वात-
रम्हा २६ । इति वङ्विंशतिः क्षिप्रनामानि
इति वेदनिघण्टौ । २ । १५ ॥ लामञ्जकम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (पुं, कृष्णवैश्रीयादिवर्षस्य
पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १२ । ५ ।

“सुदर्शनोऽथादिवर्षः श्रीवृक्षस्य मरुः सुतः ॥”
श्रीवृक्षविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६७ । ६ ।

“स त्वमातिष्ठ योगं तं येन श्रीप्रा जया मम ।
भवेयुरन्ध्याध्वोऽवि वेतनं ते श्रुतं श्रुताः ॥”)

श्रीतकः

श्रीव्रगः, त्रि, (श्रीव्रं गच्छतीति । गम् + उः ।)
 इतगामी । यथा,—
 “हरिते रोगोऽनुतापः प्रस्थानामीतिभिश्च
 विभ्रंसः ।
 कपिले श्रीव्रगसत्त्वन्नेच्छन्सोऽय दुर्भेद्यम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 बायी, पुं । इत्यमरे आशुगमनश्रीतः ।
 (यथा, महाभारते । ३ । ३ । २५ ।
 “मनः सुपर्णो भूतासिः श्रीव्रगः प्राण-
 धारणः ॥”)
 श्रीव्रगामी, [नृ] त्रि, आशुगमनश्रीतः । श्रीव्रं
 गच्छतीत्यर्थे श्रीव्रशब्दपूर्वकगमधातोर्निप्रत्य-
 येन निष्पन्नः ॥
 श्रीव्रचेतनः, पुं. (श्रीव्रं चेततीति । चित् + लुः ।)
 कुक्षुरः । इति शब्दमाला । इतचेतनायुक्ते, त्रि ॥
 श्रीव्रजन्मा, [नृ] पुं. (श्रीव्रं जन्म यस्य ।) करञ्ज-
 विशेषः । कांटाकरञ्ज इति भाषा । यथा,—
 “पूतकः पांशुलः पोष्टा श्रीव्रजन्मा कुट्टि-
 लत ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्रीव्रपुष्पः, पुं, (श्रीव्रं पुष्पं यस्य ।) अगस्त्य-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीव्रवेधी, [नृ] पुं, (श्रीव्रं विधतीति । विध
 क्तिङोकरणे + णिनिः ।) चिप्रशरवेधकर्ता ।
 तत्प्रायः । लघुवृक्षः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रीव्रा, स्त्री, दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीव्रीर्यं, त्रि, इतसखन्वि । श्रीव्रभवम् । श्रीव्र-
 शब्दात् वीर्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 श्रीतं, स्त्री, (श्ये ड गतौ + क्तः । “द्रवम्भि-
 स्कार्षयोः श्यः ।” ३ । १ । २४ । इति सम्प्रसार-
 णम् । “हलः ।” ३ । ४ । २ । इति दीर्घः ।)
 हिमगुणः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ११४ ।
 “उभ्यो वर्धते श्रीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरजत्वा तु शक्तितः ॥”)
 जलम् । इति शब्दमाला । लचम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ श्रीतं तुषारवातीरनहुवारदमेष्टु
 च । इति भरतधृतानयः ॥
 श्रीतः, पुं, (श्ये + क्तः ।) वेतसवृक्षः । बहुवारक-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥ अग्रनपर्णी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ पर्यटः । निम्नः । कर्पूरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ हिम ऋतुः । अस्य विवरणं
 हेमन्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 श्रीतः, त्रि, (श्ये + क्तः ।) श्रीतलः । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । १६८ । ५० ।
 “श्रीतस्तत्र सुखो वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
 सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥”)
 अलसः । इति मेदिनी ॥ कथितः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ श्रीतलद्रव्यगुणाः । पित्त-
 नाशिलम् । वलकफवायुकारिलम् । गुरुत्वम् ।
 • इति राजवल्लभः ॥
 श्रीतकः, पुं, (श्रीत + स्वार्थे कन् ।) श्रीतकालः ।
 सुस्थितः । दीर्घकाली । इति मेदिनी ॥ अग्रन-

श्रीतशुः

पर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षिकः । इति
 शब्दमाला ॥ (देशविशेषः । यथा, वृहत्-
 संहितायाम् । १४ । २७ ।
 “मायहलङ्कणकोहलश्रीतकमाख्यभूत-
 पुराः ॥”)
 श्रीतकरः, पुं, (श्रीतः श्रीतलः करो यस्य ।)
 चन्द्रः । इति हिमकरशब्ददर्शनात् । (यथा,
 वृहत्संहितायाम् । ४ । २६ ।
 “भस्मनिभः परधोऽवगच्छतिः
 श्रीतकरः किरणैः परिहीणः ॥”)
 श्रीतलपाणियुक्ते श्रीतकारिणि च त्रि ॥
 श्रीतकषायः, पुं, (श्रीतस्य कषायः ।) हिम-
 कषायः । यथा,—
 “सुखं त्र्यपलं सम्यक् षड्भिर्जलपलैः भृतम् ।
 श्वर्लोसुधितः स स्वाहिमश्रीतकषायकः ॥”
 इति वैद्यकम् ॥
 श्रीतकालः, पुं, (श्रीतस्य कालः ।) हिम ऋतुः ।
 स तु अग्रहायणपौषमासद्वयकालात्मकः । तत्-
 पर्यायः । श्रीतकः २ । इति मेदिनी ॥ हेमन्तः
 ३ । इत्यमरः ॥ सहाः ४ । इति जटाधरः ॥
 हेमन्तः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा,—
 “रूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री इत्यकायहम् ।
 श्रीतकाले भवेदुष्णं उष्णकाले च श्रीतलम् ॥”
 इति चानक्यम् ॥
 श्रीतकिरणः, पुं, (श्रीतं श्रीतलं किरणं यस्य ।)
 चन्द्रः । यथा,—
 “काले कोऽयमुदेति श्रीतकिरणो जातः
 कुतो वारिधौ
 कस्ते सुन्दरि सोदरः करमहो दत्ते लदीये
 स्तने ।
 धन्या त्वं युवती सती कुलवती आतापि धन्य-
 स्तव
 इत्थं श्रीपरिहासकेलिकलया सुगन्धो हरिः पातु
 वः ॥”
 इत्युद्धटः ॥
 श्रीतकुम्भः, पुं, करवीरः । इति रत्नमाला ॥
 श्रीतकुम्भी, स्त्री, जलजट्टाविशेषः । श्रीउली-
 क्षोप् इति भाषा । यथा,—
 “श्रीतली श्रीतकुम्भी च शुक्रपुष्पा जलोद्भवा ।”
 इति रत्नमाला ॥
 श्रीतलच्छः, पुं, वनविशेषः । यथा “यदा तु श्रीतं
 चौरादि पीयते तदा श्रीतलच्छः ।
 ‘त्राहं श्रीतं पिबेत्तोयं त्राहं श्रीतं पयः पिबेत् ।
 त्राहं श्रीतं दृतं पीत्वा वायुभक्षः परत्राहम् ।’
 इति यमस्मरणात् ॥” इति मिताक्षरा ॥
 श्रीतचारं, स्त्री, (श्रीतः चारो यस्य ।) श्वेत-
 टङ्गलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतगन्धं, स्त्री, (श्रीतो गन्धो यस्य ।) श्वेत-
 चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतशुः, पुं, (श्रीता गौः किरणो यस्य ।) चन्द्रः ।
 इति वोपदेवः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
 “सुजङ्गकुलली यत्तद्विशिशुभ्राशुश्रीतशुः ॥”)

श्रीतलं

श्रीतचम्पकः, पुं, दर्पणम् । प्रदीपः । इति मेदिनी-
 शब्दरत्नावली ॥
 श्रीतपर्णी, स्त्री, (श्रीतं पर्णं यस्याः । डीष् ।)
 अर्कपुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ अर्ककुली इति
 भाषा ॥
 श्रीतपल्लवा, स्त्री, (श्रीतं पल्लवं यस्याः ।) भूमि-
 जम्बुः । इति रत्नमाला ॥
 श्रीतपाकिनी, स्त्री, (श्रीते पाकोऽस्या अस्तीति ।
 इतिः ।) काकोली । इति शब्दमाला ॥ महा-
 समङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपाकी, स्त्री, (श्रीते पाको यस्याः । डीष् ।)
 वास्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली ।
 इति रत्नमाला ॥ गुग्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पं, स्त्री, (श्रीतं पुष्पं यस्य ।) परिपेलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पः, पुं, (श्रीतं पुष्पं यस्य ।) शिरीषवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पकं, स्त्री, (श्रीतं पुष्पमिव । कन् ।) शैले-
 यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्रीतपुष्पकः, पुं, (श्रीतं पुष्पं यस्य । बहुव्रीहौ
 कन् ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतपुष्पा, स्त्री, (श्रीतं पुष्पं यस्याः ।) अति-
 बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतप्रभः, पुं, (श्रीता प्रभा यस्य ।) कर्पूरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलप्रभायुक्ते, त्रि ॥
 श्रीतप्रियः, पुं, (श्रीतः प्रियो यस्य ।) पर्यटः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतफलः, पुं, (श्रीते फलं यस्य ।) उडुम्बरः ।
 शैलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतबला, स्त्री, महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतभासुः, पुं, (श्रीतो भासुर्यस्य ।) चन्द्रः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 श्रीतभीरुः, स्त्री, (श्रीताभीरुः ।) मल्लिका ।
 इत्यमरः ॥ श्रीतभीते, त्रि ॥
 श्रीतमङ्गरी, स्त्री, (श्रीता मङ्गरी यस्याः ।)
 शेफाली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतमयूखः, पुं, (श्रीतो मयूखो यस्य ।) चन्द्रः ।
 कर्पूरः । इति मेदिनी ॥
 श्रीतमरीचिः, पुं, (श्रीता मरीचिर्यस्य ।) चन्द्रः ।
 कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रीतमूलकं, स्त्री, (श्रीतं मूलं यस्य । बहुव्रीहौ
 कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतलमूलयुक्ते, त्रि ॥
 श्रीतरस्यः, पुं, (श्रीते रस्यः ।) प्रदीपः । इति
 जटाधरः ॥ श्रीतरमणीये, त्रि ॥
 श्रीतरस्मिन्, पुं, (श्रीतो रस्मिर्यस्य ।) चन्द्रः । यथा,
 “हलिः सूर्यश्चन्द्रमाः श्रीतरस्मिन् ।”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 कर्पूरश्च ॥ चन्द्रसंज्ञक इति दर्शनात् ॥
 श्रीतलं, स्त्री, (श्रीतं लातीति । ला + क्तः ।) पुष्प-
 कासीसम् । शैलजम् । मलयोद्भवम् । तत्तु
 चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ पञ्चकम् । मौक्तिकम् ।

श्रीतला

इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलम् । इति शब्दरत्नावली । वीरकण्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्रीतलः, पुं, अग्रपञ्चमी । इत्यमरः ॥ अर्द्धद्विषेयः । स तु चतुर्विंशतितीर्थंकरमध्ये दशमतीर्थंकरः । इति हेमचन्द्रः ॥ अतविशेषः । स तु मेघसंक्रान्त्यां कर्तव्यः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चम्पकः । कर्पूरमेदः । रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतलः, त्रि, (श्रीतोऽस्यास्तीति । श्रीत + “विष्मादिभ्यश्च” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) श्रीतगुणविशिष्टः । तत्पर्यायः । सुधीमः २ शिशिरः ३ जडः ४ तुषारः ५ श्रीतः ६ हिमः ७ । इत्यमरः ॥
 श्रीतलकं, स्त्री, वितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतलकः, पुं, मन्वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतलच्छदः, पुं, (श्रीतलच्छदो यस्य ।) चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलपत्रम् ॥
 श्रीतलजलं, स्त्री, (श्रीतलं जलं यस्य ।) उल्बम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमवारि च ॥
 श्रीतलता, स्त्री, (श्रीतलस्य भावः । तल् ।) श्रीतलत्वम् । श्रीतलस्य भाव इत्यर्थे तद्भावे तात्वमिति संक्षिप्तसारसूत्रेण ताप्रत्ययनिष्पन्ना ॥
 श्रीतलत्वं, स्त्री, (श्रीतलस्य भावः । त्व ।) जडता । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलता च ॥
 श्रीतलप्रदः, पुं, (श्रीतलं प्रददाति । प्र + दा + कः ।) चन्दनम् । इति केचित् ॥ हिमदातरि, त्रि ॥
 श्रीतलवानकः, पुं, (श्रीतलो वानो यस्य । कन् ।) अग्रपञ्चमी । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीतलवायुयुक्ते, त्रि ॥
 श्रीतला, स्त्री, (श्रीतल + स्त्रियां टाप् ।) श्रीतलीकृतः । यथा,—
 “श्रीतला श्रीतली श्रीतकुम्भी पाण्डुरपुष्पिका” इति शब्दचन्द्रिका ॥
 देवीविशेषः । सा च वसन्तविस्फोटकादेरधिष्ठात्री देवता । यथा,—
 स्कन्द उवाच ।
 “भगवन् देवदेवेश श्रीतलायाः स्तवं शुभम् । वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकभयापहम् ॥
 ईश्वर उवाच ।
 नमामि श्रीतलां देवीं रासभस्यां दिगम्बरीम् । मार्कण्डेयकलशोपेतां स्रुपलङ्कृतमस्तकाम् ॥” इति स्कन्दपुराणम् ॥
 अस्या विवरणं मछरिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कुटुम्बिनो । आरामश्रीतला । वालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतलावष्टी, स्त्री, (श्रीतला वष्टी ।) माघशुक्ला वष्टी । यथा,—
 “प्रसूत्या द्वादशे मासि पूज्यापत्न्यविरुद्धये । सुते जाते तथा वष्ट्यां वष्टी द्वादशरूपिणी ॥ वैशाखे चान्दनी वष्टी ज्येष्ठे चारण्यसंज्ञिता । आषाढे कार्दमी ज्ञेया श्रावणे लुब्धनी तथा ॥ भाद्रे चपटी विष्णुता दुर्गास्त्रायुजे तथा ॥

श्रीताङ्गी

नाद्याख्या कार्तिके मासि मार्गे मूलकक्षपिणी । पौषे मास्यमस्तका च श्रीतला तपसि स्मृता । गोक्षपिणी पाल्गुने च चैत्रश्रीका प्रकीर्तिता ॥” इति स्कन्दपुराणम् ॥
 श्रीतली, स्त्री, जलजलविशेषः । शिउलीछोप इति भाग । तत्पर्यायः । श्रीतकुम्भी २ शुक्लपुष्पा ३ जलोद्भवा ४ कालादुसादिवा ५ । इति रत्नमाला ॥
 श्रीतवल्कः, पुं, (श्रीतलो वल्को यस्य ।) उडुमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलवल्कले, त्रि ॥
 श्रीतवीर्यकः, पुं, (श्रीतं वीर्यं यस्य । कन् ।) मन्वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलवीर्ययुक्ते, त्रि ॥
 श्रीतशिवं, स्त्री, (श्रीते श्रीतकाले शिवं मङ्गलप्रदम् ।) सेन्ववल्गम् । श्रीतेयनामगन्धद्रवम् । इत्यमरः ॥
 श्रीतशिवः, पुं, (श्रीते श्रीतकाले शिवः शुभप्रदः ।) मधुरिका । इत्यमरः ॥ शक्तुफलावृत्तः । इति मेदिनी ॥
 श्रीतशिवा, स्त्री, (श्रीते शिवा मङ्गलप्रदा ।) मिश्रया । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीमृच्छः । इति रत्नमाला ॥
 श्रीतशूकः, पुं, (श्रीते शूको यस्य ।) यवः । इति केचित् ॥ श्रीतलशूकयुक्ते, त्रि ॥
 श्रीतसहः, पुं, (श्रीतं सहते इति । सह + अच् ।) पीलुवृत्तः । इति जटाधरः ॥ श्रीतसहनीये, त्रि ॥
 श्रीतसहा, स्त्री, (श्रीतसह + टाप् ।) नीलसिन्धुवारः । वासन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीता, स्त्री, रामपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्गलपद्धतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ यथा,—
 “श्रीता नभःसरिदिति लाङ्गलपद्धतौ च श्रीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च । श्रीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च श्रीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः ॥” इति तालशास्त्रे धरणिः ॥
 अतिवला । कुटुम्बिनी । दूत्रा । शिल्पिका-लङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीताङ्गः, पुं, (श्रीताः अंशवो यस्य ।) कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रः । यथा,—
 “श्रीताङ्गुर्मिष्टममं जनयति सततं जम्बराङ्गौ नराणाम् ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 श्रीताङ्गुतैलं, स्त्री, (श्रीताङ्गोः कर्पूरस्य तैलम् ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीताङ्गी, स्त्री, (श्रीतं अङ्गमस्याः । ङीप् ।) हंसपदीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलाङ्गे, त्रि (यथा, सुश्रुते । २ । ८ । “प्रविधत्ति शिरो यातु श्रीताङ्गी निरपचपा । नीलोद्भवाशिरा हस्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥”

श्रीन

श्रीतादः, पुं, (श्रीतमादत्ते इति । आ + दा + कः ।) दन्तरीगविशेषः । तस्य निदानं दन्तशब्दे द्रष्टव्यम् । तदौघं यथा,—
 “श्रीतादे हतरक्ते तु तोयनागरसर्षपान् । निष्काय्य विपलाद्यापि कुर्याद्भक्ष्यधारणम् ॥ कासीसलोध्रलणा मनःशिला सप्रियङ्गुतेजोऽङ्गा । एतच्छर्गं मधुयुक् श्रीतादे पूतिमांसहरम् ॥” तेजोऽङ्गा तेजवला ।
 “तेन घृतं वा वातघ्नं श्रीतादे संप्रशस्यते ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 श्रीताङ्गिः, पुं, (श्रीतजनकोऽङ्गिः । श्रीतप्रधानोऽङ्गि-रिति वा ।) हिमालयपर्वतः । इति केचित् ॥
 श्रीतावला, स्त्री, मङ्गलमङ्गला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीतार्त्तः, त्रि, (श्रीतेन ज्ञतः पौडितः ।) श्रीतेन पौडितः । तत्पर्यायः । श्रीतालुः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, शिवरात्रिपूजाकथायाम् । “श्रीतार्त्तं च सुधार्त्तं च कम्पान्वितकलेवरः । जन्मागार तदा राजौ भूतो नीहारवारिणा ॥”)
 श्रीतालुः, त्रि, (श्रीतं न सहते इति । श्रीत + “श्रीतोऽण्डप्रेभ्यस्तत्र सहते” ५ । २ । १०० । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या आलुच् ।) श्रीतार्त्तः । इति जटाधरः ॥
 श्रीतायसा, [न] पुं, (श्रीतः श्रीतलोऽयसा ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलप्रस्तरश्च ॥
 श्रीतीभावः, पुं, (श्रीत + भू + घञ् । अभूततद्भावे च्चिः ।) मोक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीतलत्वश्च ॥
 श्रीतोत्तमं, स्त्री, (श्रीतेषु वर्तुषु मध्ये उत्तमम् ।) जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्रीतं, त्रि, सीतम् । लष्टम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ श्रीतयोगश्च ॥
 श्रीत्कारः, पुं, (श्रीदिति शब्दस्य कारः करणम् ।) वरस्त्रीणां रतिकालध्वनिः । यथा,—
 “श्रीत्कारो रतनारीचः सुरते वरयोषिताम् ॥” इति जटाधरः ॥
 (श्रीत्कृतिमात्रे । यथा, कथासरित्सागरे । १२ । १ । “सन्ध्यावृत्तोत्सवे ताराः करेणोद्भय विप्रजित् । श्रीत्कारश्रीकरेभ्याः कल्पयन्निव पातु वः ॥”)
 श्रीतलतं, स्त्री, (श्रीदिति शब्दस्य लतं करणम् ।) श्रीत्कारः । इति धरणिः ॥
 श्रीधुः, पुं, स्त्री, (श्रीतेनेनेति । श्री + “श्रीडो भुक्त्वान्नवानलः” उणा० ४ । ३८ । इति धुक् ।) पक्षेक्षुरसकृतमद्यम् । इत्यमरभरतौ ॥
 श्रीधुपः, त्रि, (श्रीधुं पातीति । पा + कः ।) श्रीधुपानकर्ता । इति शाब्दिकाः ॥
 श्रीधुगन्धः, पुं, (श्रीधोर्मद्यविशेषस्य गन्धो यत्र ।) वकुलवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मद्यगन्धश्च ॥
 श्रीनं, त्रि, (श्री ड गतौ + क्तः । “द्रव्यमस्मिन्शेषोः ययः” ६ । १ । २४ । इति सम्प्रसारणम् । “श्रीोऽस्यार्त्त” ८ । २ । ४७ । इति नः ।) घनीभूतघृतादि । इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥

श्रीर्णाङ्कः

श्रीनः, पुं, (श्रे + क्तः ।) नखः । अजगरः । इति मेदिनी ॥

श्रीपालिका, स्त्री, श्रीपालिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

श्रीभ, ऋ ड कत्यने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अग्रिशीभत् । ड, श्रीभते । कत्यनं प्रशंसा । इति दुर्गादासः ॥

श्रीभवः, पुं, श्रीकरः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीभ्यः, पुं, (श्रीभ्यते प्रशंस्यते इति । श्रीभ + ग्यत् ।) शिवः । उषः । इति केचित् ॥ (त्रि, व्यात्मज्ञाधिभवः । जलप्रवाहभवः । क्षिप्रभवः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३१ ।

“श्रीभ्याय च नम ऊर्मेय ।”

“श्रीभ कत्यने श्रीभते कत्यते इति । श्रीभ व्यात्मज्ञाधी पदाद्यच् । तत्र भवः श्रीभ्यः । श्रीभो जलप्रवाहो वा श्रीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः ।” इति तट्टीकायां महीधरः ॥

श्रीरः, पुं, (श्रेते इति । श्री + “स्थापितश्चेति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अजगरसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीरो, [नृ] पुं, हरिदर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिर्भ्रम इति वा पाठः ॥

श्रीर्ण, स्त्री, (श्रु + क्तः ।) स्थायीयकम् । इति भावप्रकाशः ॥

श्रीर्ण, त्रि, (श्रु + क्तः ।) लशः । विशीर्णः । इति मेदिनी ॥ (यथा, व्यासप्रशस्त्याम् । ५६७ ।

“श्रीर्णप्रासादोपरि लिगोयुरिव कलरवः कणति ॥”

श्रीर्णमाला, स्त्री, पृथ्वीपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विशीर्णमाल्यश्च ॥

श्रीर्णपत्रः, पुं, (श्रीर्णं पत्रमस्य ।) कर्णिकार-टण्डः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पट्टिकालोभः । निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशीर्णपत्रे, स्त्री ॥

श्रीर्णपर्णः, पुं, (श्रीर्णं पर्णमस्य ।) निम्बटण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशीर्णपत्रे, स्त्री ॥

श्रीर्णपादः, पुं, (श्रीर्णी पादौ यस्य । विमाल-श्रापादेवास्त्य तथात्वम् ।) यमः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ कण्ठचरणश्च ॥

श्रीर्णपुष्पिका, स्त्री, (श्रीर्णं पुष्पं यस्याः । श्रीर्ण-पुष्पी । ततः स्मार्थं कन् ।) अवाकपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्रीर्णटण्ण, स्त्री, (श्रीर्णं टण्णं यस्य ।) टण्डोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तरतुज् इति भाषा । तत्पर्यायः । सुखवासः २ । इति रत्नमाला ॥ सुखाग्रः ३ । इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । कफभेदाग्निवृद्धिप्रकृतिरित्यम् । चारत्वम् । मधुरत्वम् । आनाहन्नाहनाशित्वम् । लघु-पाकित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

श्रीर्णाङ्कः, पुं, (श्रीर्णी अङ्कौ यस्य । विमाल-श्रापादेवास्त्य तथात्वम् ।) यमः । इति हेम-चन्द्रः । लशपादः, त्रि ॥

११२

श्रीर्षण्यः

श्रीर्षिः, त्रि, (श्रयणातीति । श्रु + “नृश्रुत्तुजायभ्यः क्तिन् ।” उणा० ४ । ५४ । इति क्तिन् ।) अप-कारकः । हिंसकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रीर्ष, स्त्री, मन्त्रकम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-वंशे । १७८ । ६ ।

“श्रीर्षाणां वै सहस्रान् विहितं शार्ङ्गधन्वा । सहस्रञ्चैव कायानां वचनं सङ्घर्षयन्तदा ॥”) लघ्यागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीर्षकं, स्त्री, (श्रीर्षे कं सुखमस्मात् ।) शिरो-रक्षणसमाहः । टोप् इति भाषा । तत्-पर्यायः । श्रीर्षण्यम् २ शिरस्त्रम् ३ । इत्यमरः ॥ शिरोरक्षि । इति राजनिर्घण्टः ॥ जयपराजय-पत्रम् । यथा, याज्ञवल्क्यः ।

“तुलाग्रापो विषं कोषो दद्यात्तु विप्रुद्धये । महाभियोगेवेतानि श्रीर्षकस्य भियोक्तारि ॥” विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये । महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु । श्रीर्षकस्य श्रीर्षकं प्रधानं शिरो व्यवहारस्य चतुर्थादः जयपराजयलक्षणः । तेन दण्डो लक्ष्यते तत्र निवृत्तीति श्रीर्षकस्य तत्पर्युक्तदण्ड-भागीत्यर्थः । इति द्रियतत्त्वम् ॥

श्रीर्षकः, पुं, (श्रीर्षमिव । इवार्थे कन् ।) राहु-यष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्त्रकं, स्त्री ॥

श्रीर्षवाती, [नृ] त्रि, (श्रीर्षे वृन्तीति । वृन् + “कुमारश्रीर्षोर्वाणिः ।” ३ । २ । ५१ । इति णिनिः ।) मन्त्रकच्छेदकः । श्रीर्षशब्दपूर्वक-हन्धातोः कर्मभ्यां कुमारश्रीर्षाभ्यां हन् इति सन्धिप्रसारसूत्रेण शिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

श्रीर्षच्छेदकः, त्रि, (श्रीर्षच्छेदमर्हतीति । श्रीर्ष-च्छेद + ठक् ।) वधाहः । यथा,—

“स श्रीर्षच्छेदकः श्रीर्षच्छेदो यो वधमर्हति ॥” इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीर्षच्छेदः, त्रि, (श्रीर्षच्छेदं निव्यमर्हतीति । “श्रीर्षच्छेदात् यञ्च ।” ५ । १ । ६५ । इति यत् ।) मन्त्रकच्छेदनोपयुक्तः । वध्यः । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अङ्के ।

“शम्भुको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः । श्रीर्षच्छेदः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥”

श्रीर्षण्यं, स्त्री, (शिरसे हितम् । शिरस् + “शरी-रावयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् । “ये च तद्विते ॥” ६ । १ । ६१ । इति शिरसः श्रीर्ष-मादेशः ।) श्रीर्षकम् । शिरस्त्रम् । इत्यमरः ॥

जीणि शिरोरक्षणसमाहं टोप् इति ख्याते । श्रीर्षं कं सुखमस्मात् श्रीर्षकम् । श्रीर्षमारोहति श्रीर्षण्यं ऽपि कादिति यः । शिरस्त्रायते शिरस्त्रं ङः । इति भरतः ॥

श्रीर्षण्यः, पुं, (शिरसि भवः । शिरस् + “शरीरा-वयवाच्च ।” ४ । १ । ५५ । इति यत् । “वा केशेषु ।” ६ । १ । ६१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या श्रीर्षमादेशः ।) विशदकचः । तत्पर्यायः । शिरस्यः २ । इत्यमरः ॥ हे खतः जानादिना वा निर्मले अन्धोन्मासं पृक्तं केशे । श्रीर्षे भवं

श्रीलं

श्रीर्षण्यं ऽपि कादिति यः । पाददन्तोन्मादिना श्रीर्षण्यं श्रीर्षणादेशः । इति भरतः ॥ (शिरसि-निवृत्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ८ । “श्रीर्षण्यं रसना रञ्जुरस्य ।”

“श्रीर्षण्यं शिरसि बद्धा रसना मेखला इव ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ ३॥ अष्टे च त्रि । यथा, भागवते । ५ । ४ । १५ ।

“यद्यच्छ्रीर्षण्यं चरितं तत्तदनुवर्तते लोकः ॥”

“श्रीर्षण्यः अष्टस्तेनाचरितम् ।” इति तट्टीका ॥

श्रीर्षरत्नं, स्त्री, (श्रीर्षे मन्त्रकं रत्नमीति । रत्न + ण्यत् ।) शिरस्त्राणम् । यथा,—

“शिरस्त्रं श्रीर्षरत्नञ्च श्रीर्षण्यं श्रीर्षकञ्च तत् ।” इति हारावली । ७३ ॥

श्रीर्षोदयः, पुं, (श्रीर्षे श्रीर्षदेशे उदयो यस्य ।) मिथुन-सिंह-कन्या-तुला-वृश्चिककुम्भमीनलम्-रूपः । यथा,—

“अजगोपतिगुम्भश्च कर्कशं चिन्मन्त्रास्तथा ।

निशासंज्ञाः स्मृताश्चेते शेषाश्चान्ये दिना-लकाः ॥

निशासंज्ञा विमिथुनाः स्मृताः पृष्ठोदयास्तथा । शेषाः श्रीर्षोदया ह्येते मीनक्षोभयसंज्ञकः ॥” इति ज्योतिष्तत्त्वम् ॥

श्रीलं, त्रि समाधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) त्रि, श्रीलितोऽस्ति । समाधिः सेवासुभावनं प्रवृत्तिर्यथा । यः श्रीलति सदा धर्मेति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

श्रीलं, त् क अभ्यासे । अतिश्रायने । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (अदन्त पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)

अतिश्रायनं अतिश्रयकरणम् । तालयादि । अग्रिश्रीलन् । उपधारयि इत्यन्ये । श्रीलय

नीलनिचोलमिति जयदेवः । इति दुर्गादासः ॥

श्रीलं, स्त्री, (श्रीलयतीति । श्रीलत् क अति-श्रायने + ण्यत् । यद्वा, श्रीलु स्त्रिप + “श्रीलो धुक् लक् वलञ् बालनः ।” उणा० ४ । १८८ । इति लक् । अर्द्धश्रीदित्वात् पुलङ्गमपि ।) स्वभावः । सदृष्टम् । इत्यमरमेदिनौ ॥ (यथा, रामा-यणे । २ । ३६ । २४ ।

“साञ्चीनान्तु स्थितानान्तु श्रीले सखे श्रुते स्थिते । स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥”)

अक्षयतादित्रयोदशविधधर्ममूलम् । रामदेव-वर्जनम् । यथा,—

“वेदोऽखिलो धर्मेमूलं स्मृतिश्रीले च तद्-विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥” इति मानवे २ अध्यायः ॥ १०॥

श्रीलं अक्षयतादिरूपम् । तदाह चारीतः । अक्षयता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोप-तापिता अनसूयता नृदुता अपादयन् मैत्रता प्रियवादिता लतज्ञता श्ररयता कावश्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं श्रीलम् । गोविन्द-राजसु । श्रीलं रामदेवपरित्याग इत्याह । इति तट्टीकायां कुङ्कुमभट्टः ॥

शुकः

श्रीलः, पुं, (श्रील अतिशयने + अच् ।) अज-
गरसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ चरित्रम् ।
इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥

श्रीलनं, स्त्री, (श्रील + ल्युट् ।) अभ्यासनम् ।
(यथा, महाभारते । १२ । ३२१ । ४३ ।

“परा उक्ता भयङ्करा मनुष्यदेहगोचराः ।
अभिभवन्ति सञ्जतो यतस्व पुण्यश्रीलने ॥”
अतिशयनम् । उपधारणम् । सेवानुभावनम् ।
प्रवर्त्तनम् । इति श्रीलघातोऽनट्प्रत्ययेन निष्प-
न्नम् । पाठनिश्चयः । यथा,—

“भविनी गुणनी श्रीलनं स्तुतम् ॥”

इति ब्रह्मगर्ग त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीलवान्, [न] त्रि, (श्रीलमस्यास्तीति । श्रील-
मसुप् । मस्य वः ।) श्रीलविशिष्टः । सन्-
स्वभावः । यथा,—

“पथ्याश्रितां श्रीलवतां नराणां
सदृष्टभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवंविधानामिदमायुरच
चिन्त्यं सदा वृद्धसुनिप्रवादः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

सदृष्टः । इति श्रीलशब्दार्थदर्शनात् ॥

श्रीला, स्त्री, (श्रीलमस्यास्तीति । श्रील + अच् ।
टाप् ।) कौण्डिन्यसुनिपत्नी । यथा,—

“मध्याह्ने भोज्यवेलायां सप्ततीर्थं सरित्तटे ।
ददर्श श्रीला सा स्त्रीणां सन्महं रक्तवास-
साम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

श्रीलितं, स्त्री, (श्रील + क्तः ।) चीर्णम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अभ्यस्ते, त्रि ॥

श्रीवलं, स्त्री, (श्री + बाहुलकात् वलः गुणाभावश्च ।)
श्रीलेयम् । श्रीवालम् । इति मेदिनी ॥

श्रीवा, [न] पुं, (श्रीते इति । श्री + “श्रीङ्कुशि-
रुहीति ।” उणा० ४ । ११३ । इति कनिप् ।)
अजगरसर्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शुक, सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) शोकति । सर्पे गमनम् । इति
दुर्गादासः ॥

शुक, [च] स्त्री, (शुच् शोके + क्तिप् ।) शोकः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १२ । ७५ ।

“कामं जीवति मे नायः इति सा विजहौ
शुचम् ।

प्राकृता सत्यमस्यान्तं जीवितास्तीति
लज्जिता ॥”)

शुकं, स्त्री, (शोभते इति । शुभ दीप्तौ + “शुक-
वल्कोष्ठाः ।” उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्य-
येन निपातनान् साधुः ।) गन्धिपङ्कम् । इत्य-
मरः ॥ वल्कम् । वल्काञ्चलम् । शिरःकाण्डम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ शोणकवृक्षः । इति विश्वः ॥

शुकः, पुं, (शुभ दीप्तौ + कप्रत्ययेन साधुः । उणा०
३ । ४२ ।) पक्षिविशेषः । शुया इति वज्र-
भाषा । शुगा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
कीरः २ । इत्यमरः ॥ वक्रतुण्डः ३ भेदावौ ४

शुकः

दाडिमप्रियः ५ रक्ततुण्डः ६ वक्रतुण्डः ७ चिमिः
८ चिमिकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ शुकः
१० प्रियदर्शनः ११ । इति जटाधरः ॥ मञ्जु-
पाठकः १० । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३८१ ।
“प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्रिमाण-
मावहति ।

प्रीणयति च प्रतिपदं दूति शुक्ल्येव दयितस्य ॥”
अस्य मांसगुणाः । परमदृष्यत्वम् । विपाकं
गुरुत्वम् । श्लीतलत्वम् । कासश्वासक्षयहरत्वम् ।
संवाहित्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्य शुभसङ्गकत्वं यथा,

“वामः पठन् राजशुकः प्रयागे

शुभं भवेद्विद्यतः प्रवेशे ।

वनेचराः काष्ठशुकाः प्रयातुः

स्युः सिद्धिदाः संसृजमापतन्तः ॥”

इति वसन्तराजशाकुने ८ वर्गः ॥ * ॥

यासपुत्रः । स च परीक्षिताय श्रीमहावतं
यावयामास । तस्योत्पत्त्यादिर्यथा । हरिवंश
वायवोये च ।

“पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशः ।
यासादरग्यां सम्भतो विष्णुमोक्षिरिव ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीव्यां जनयिष्यति ।
लगां गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥
कन्यां कौर्मिमतीं प्रवृत्तिं योगिनीं योगमातरम् ।
ब्रह्मदत्तस्य जननीं एहङ्गोमनुहस्य च ॥”

इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायटीकायां
श्रीधरस्वामी । बह्विपराणे प्रजापतिसर्गनामा-
ध्यायेऽप्येवम् ॥ * ॥ अपि च ।

“देवायनाक्तको जन्म भगवानेष शङ्करः ।
अंशेनैवावतीर्थीयां संप्राप परमं पदम् ॥
शुकस्याप्यभवन् पुत्राः पञ्चात्यन्तपत्निनः ।
भूरिश्रवाः प्रभुः शम्भुः लङ्गो गौरश्च पञ्चमः ।
कन्या कौर्मिमती चैव योगमाता धृतव्रता ॥”

इति कौर्मि १७ अध्यायः ॥ * ॥
(अस्यान्विधोत्पत्तिविवरणं यथा, देवीभाग-
वते । १ । १४ । १-२३ ।

श्रीमन् उवाच ।

“दृष्ट्वा तामसितापाङ्गीं यासचिन्तापरोऽभवत् ।
किं करोमि न मे योग्या देवकन्येयममराः ॥
एवं चिन्तयमानस्तु दृष्ट्वा यासं तदाधराः ।
भयभीता हि सज्जाता शपं मां विस्मयेदयम् ॥
सा जलाप्य शुकीरूपं निर्गता भयविह्वला ।
लङ्गस्तु विस्मयं प्राप्नो विहङ्गीं तां विलोकयन् ॥
कामस्तु देहे यासस्य दर्शनादेव सङ्गतः ।
मनोऽतिविस्मितं जातं सर्वगात्रेषु विस्मितः ॥
स तु धैर्येण महता नियन्त्रणं मानसं मुनिः ।
न शशाक नियन्त्रणं च यासः प्रहृतं मनः ॥
बहुशो यद्गमायश्च वृताया मोहितं मनः ।
भावितान्नैव विभृतं यासस्यामिततेजसः ॥
मन्यन् कुर्वन्तस्तस्य मुनेरपिचिकीर्षया ।
अरण्यान्नेव सज्जसा तस्य शुक्रमयापतत् ॥
खोऽविचिन्त्य तथा पातं ममन्यारणिमेव च ।

शुकना

तस्माच्छुकः सप्तदभूतो यासास्ततिमनोहरः ॥
विस्मयं जनयन् बालः संजातस्तदरग्यजः ।
यथाध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति ह्येन दीप्तिमान् ॥
यासस्तु सुतमालोक्य विस्मयं परमजितः ।
किमेतदिति सचिन्त्य वरदानाच्छिष्यस्य वै ॥
तेजोरूपी शुको जातोऽप्यरणीगर्भसम्भवः ।
द्वितीयोऽग्निरिवात्यर्थं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥
विलोकयामास तदा यासस्तु मुदितं सुतम् ।
दियेन तेजसा युक्तं गात्रं पथमिवापरम् ॥
गङ्गान्तः स्नापयामास सभागव्य गिरेस्तदा ।
पुण्यवृष्टिस्तु स्वाज्जाता शिशोरुपरि तापसाः ॥
जातकर्मादिकं चक्रे यासस्तस्य महात्मनः ।
देवदुष्टभयो नेदुर्नष्टुत्सासुरोगणाः ॥
अगुण्यन्वत्पतयो मुदितान्ते दिदृक्षुः ।
विन्वावसुनारदश्च तुम्बुरः शुक्सम्भवे ॥
तुष्टुर्मुदिताः सर्वे देवा विद्याधरास्तथा ।
दृष्ट्वा याससुतं दिव्यमरणीगर्भसम्भवम् ॥
अन्तरीक्षात् पपातोर्थां दक्षः कृष्णाञ्जनं शभम् ।
कमण्डलुक्षया दिव्यः शुक्लस्यार्थं द्विजोत्तमाः ॥
सद्यः स वदथे बालो जातमात्रोऽतिदीप्तिमान् ।
तस्योपनयनं चक्रे यासो विद्याविधानवित् ॥
उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः सर्वग्रहाः ।
उपतप्तुर्मेहात्मनं यथास्य पितरन्तथा ॥
यतो द्रष्टुं शुकीरूपं वृताया सम्भवे तदा ।
शुकेति नाम पुत्रस्य चकार मुनिस्तमाः ॥
दृष्ट्वा तिसृपाध्यायं कृत्वा यासस्तुतदा ।
व्रतानि ब्रह्मचर्यस्य चकार विधिपूर्वकम् ॥
खोऽधीत्य निखिलान् वेदान् सरहस्यान् सर्व-
यज्ञान् ॥

धर्मशास्त्राणि सर्वाणि कृत्वा गुरुकुले शुकः ॥
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा सुमावृतो मुनिस्तदा ।
आजगाम पितुः पार्श्वे लङ्गदेपायनस्य च ॥
अस्य दारपरिग्रहाद्वृत्तान्तस्तु तत्रैव विशेष-
यतो द्रष्टव्यः ॥ * ॥) स च शौलवस्य क्रीडार्थं
वृन्दावने उपनन्दस्य कन्या अभूत् । इति पाद्मे
पातालखण्डम् ॥ * ॥ रावणमन्त्री । शिरीष-
वृक्षः । इति मेदिनी । वृक्षविशेषः । इति रत्न-
माला । श्रेयालकौटा इति भाषा ॥

शुकच्छदं, स्त्री, (शुकवत् छदो यस्य ।) गन्धि-
पङ्कम् । इति जटाधरः ॥

शुकजिह्वा, स्त्री, (शुकस्य जिह्वेऽङ्गं फलं यस्याः ।)
वृक्षविशेषः । शुयाटोटी इति भाषा । यथा,
“शुकाख्या शुकनामा च शुकजिह्वा शुकानना ॥”
इति रत्नमाला ॥

शुकतरः, पुं, (शुकवत् तरः । शुकवर्णपर्य-
विशिष्टत्वादस्य तथात्वम् । शुकप्रियस्तरुर्वा ।)
शिरीषवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

शुकदमः, पुं, (शुकवत् दमः । तद्वर्णपर्यविशि-
ष्टत्वात् तथात्वम् । यदा, शुकप्रियो दमः ।)
शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

शुकनामा, स्त्री, (शुकस्य नाम नाम यस्याः ।)
शुकजिह्वा । इति रत्नमाला । शुकवंशके, त्रि ॥

शुकी.

शुकनाशनः, पुं, (शुकं नाशयतीति । नश + शिच् + ल्युट् ।) दड्डमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक-
नाशके, त्रि ॥
शुकनासः, पुं, (शुकस्य नासेव फलं यस्य ।)
प्रयोगाकटुचः । इत्यमरः ॥ शुकवसासायुक्ते,
त्रि ॥
शुकपिण्डः, स्त्री, शुकप्रिणी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शुकपुच्छः, पुं, (शुकस्य पुच्छ इव ।) गन्धकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ शुकस्य लाङ्गूलच ॥
शुकपुच्छकं, स्त्री, (शुकस्य पुच्छ इव । कन् ।)
स्थौण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुकवत्पुच्छ-
युक्ते, त्रि ॥
शुकपुष्पं, स्त्री, (शुकप्रियं पुष्पमस्य ।) स्थौण्यम् ।
इति भावप्रकाशः ॥
शुकपुष्पः, पुं, (शुकप्रियं पुष्पमस्य ।) शिरीष-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुकप्रियः, पुं, (शुकस्य प्रियः ।) शिरीषवृक्षः ।
इति भावप्रकाशः ॥ शुकवल्गमे, त्रि ॥
शुकप्रिया, स्त्री, (शुकस्य प्रिया ।) जम्बूः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
शुकफलः, पुं, (शुक इव फलमस्य । तद्वर्णफल-
वत्त्वात् तथात्वम् ।) अर्कवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
शुकवर्ध, स्त्री, (शुकस्य वर्धमिव ।) गन्धद्रव्य-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गौडियाला इति
भाषा ॥
शुकम्, अ, शीघ्रम् । इति केचित् ॥
शुकवल्गमः, पुं, (शुकस्य वल्गमः प्रियः ।) दाडिमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शुकप्रिये, त्रि ॥
शुकवाहः, पुं, (शुकी वाहो वाहनं यस्य ।)
कामदेवः । इति केचित् ॥ शुकपत्निवाहके, त्रि ॥
शुकप्रिम्ना, स्त्री, कपिकच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥
शुकप्रिम्निः, स्त्री, कपिकच्छुः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शुकाख्या, स्त्री, (शुकस्य आख्या आख्या यस्याः ।)
वृक्षविशेषः । श्याठोटी इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शुकनामा २ शुकजिह्वा ३ शुका-
नना ४ । इति रत्नमाला ॥
शुकादनः, पुं, (शुकेन अद्यतेऽसौ इति । अद् +
कर्मेणि ल्युट् ।) दाडिमः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ शुकस्यादनीयद्रव्यमात्रे, त्रि ॥
शुकानना, स्त्री, (शुकस्याननमिव फलं यस्याः ।)
शुकाख्यावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ शुकतुला-
मुखे, त्रि ॥
शुकी, स्त्री, (शुक + डीष् ।) कश्यपपत्नी । यथा,
“शुकी श्येनी च भाषा च सुग्रीवा शुचि-
मप्रिका ॥”
अत्र शुचिभाषिका इत्यपि पाठः ।
“शुकी शुकानजनयदुलूकी प्रत्यलूककान् ॥”
इति गारुड ६ अध्यायः ॥
शुकपत्निषी च ॥

शुक्तिः

शुकीदरं, स्त्री, (शुकस्योदरमिव ।) तालीश-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कीरजठरच ॥
शुक्तं, स्त्री, (शुचि कृदे + क्तः ।) मांसम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ काञ्जिकम् । इति हारावली ॥
द्रवद्रव्यविशेषः । यथा,—
“कन्दमूलफलादीनि सखेहलवणानि च ।
यतद्द्रव्येभिरुपयन्ति तच्छुक्तमभिधीयते ॥”
अस्य गुणाः ।
“शुक्तं तीक्ष्णोष्णलवणं पित्तजलकटुकं लघु ।
रूचं क्षुद्ररानाहशोयाशौविषकुहशुत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
शुक्तं यक्षधुरं कालवशादन्तनां गतम् । इति
प्रायश्चित्तविवेकः । तस्य भक्षणनिषेधो यथा ।
यमः ।
“अपूपश्च करम्भाश्च धाना वटकशक्तवः ।
श्राकं मांसमपूपश्च रूपं जशरमेव च ॥
यवागुं पायसञ्चैव यथाह्यत् खेहसम्भवम् ।
सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं शुक्तश्च परिवर्जयेत् ॥”
तत्प्रतिप्रसवो यथा । मनुः ।
“दधिभक्ष्यश्च शुक्तेषु सर्वञ्च दधिसम्भवम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा च मनुः । २ । १७७ ।
“वर्जयेन्मधुमांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
शुक्ताणि यानि सञ्चानि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम् ॥”
“यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवर्षेण
उदकवासादिना चान्नवन्ति तानि शुक्तानि ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
शुक्तं, त्रि, (शुच् + क्तः ।) निष्ठुरम् । इति मेदिनी ॥
पूतम् । अण्डम् । इति विश्वः ॥ श्लिष्टम् ।
निष्पन्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
शुक्ता, स्त्री, (शुक्त् + क्तिन् टाप् ।) शुक्रिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शुक्तिः, स्त्री, (शुच् + क्तिन् ।) जलजन्तुविशेषः ।
भिनृक् इति भाषा । तत्पर्यायः । सुक्ता-
स्फोटः २ । इत्यमरः ॥ शुक्तिका ३ । इति
जटाधरः ॥ शुक्तिप्रखः ४ महाशुक्तिः ५
तौतिकः ६ मौक्तिकप्रसवा ७ मौक्तिकशुक्तिः ८
सुक्तामाता ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
क्षिप्तत्वम् । आसह्यद्रव्यहनाशित्वम् । शूल-
प्रशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । दीप-
नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपालखण्डम् ।
शुक्तः । शुक्लरखः । नखी । अश्ववर्तः ।
अश्वरोगः । इति मेदिनी ॥ चक्षुरोगविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तद्विवरणं यथा,—
“प्रसारिशुक्तस्तजोऽधिमांस-
सागर्भसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ।
स्याच्छक्तिका सार्जुनपिष्टकाश्चा
जालं शिराणां पिङ्गिकाश्च तासाम् ॥
रोगा वलासग्रथितेन सार्द्ध-
मेकादशोक्ताः खलु शुक्रभागे ॥”
शुक्तिमाह ।
“श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च विन्द्वोऽयं

शुक्र

शुक्राभाः शितनिचिताः स शुक्तिचन्द्रः ।”
श्यावा इत्यादि वर्णत्रयविकल्पो बोद्धव्यः ॥ * ॥
अयास्याश्चिन्तसा ।
“सैक आशोतनं पिच्छीविह्वलस्तपश्च तथा ।
पुटपाकोऽञ्जनं त्रैभिः कल्पेनैव सुपाचरेत् ॥”
इति कल्पविधिः ॥
तत्र सैकविधिर्यथा,—
“सैकस्तु दिवसे कार्यो राजौ चात्यन्तिके गदे ।
सैकस्तु स्रग्धाराभिः सर्वस्मिन्नयने हितः ॥
मीलिताश्च मर्त्यस्य प्रदेशस्तुरङ्गलम् ।
एरुदलमूलत्वक्श्वेतमार्जं पयो हितम् ।
सुखोष्णं नेत्रयोः सितं वाताभिष्यन्दनाशनम् ॥ १ ॥
यद्यौ गैरिकसिन्धुदार्वाजौ तौ सैः समांसकैः ।
जलपिष्टैर्वह्निर्लेपः सर्वत्रैवामयापहः ॥ २ ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
कर्षद्वयपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥ चतु-
स्कोलकपरिमाणम् । तत्पर्यायः । अष्टमिका २ ।
इति वेद्यकपरिभाषा ॥
शुक्तिका, स्त्री, (शुक्तिरेव । स्वार्थे कन् ।) सुक्ता-
स्फोटः । इति जटाधरः ॥ शुक्रिका । इति
शब्दरत्नावली ॥
शुक्तिजं, स्त्री, (शुक्तेर्जायते यदिति । शुक्ति +
जन् + ङः ।) सुक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । १२ । ४ ।
“प्रचलन्तिमिशुक्तिजशक्तचितः
सलिलेऽपहृतेऽपि पतिः सरिताम् ॥”)
शुक्तिबीजं, स्त्री, (शुक्तेर्बीजमिव ।) सुक्ता । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
शुक्तिमान्, [त] पुं, पर्वतविशेषः । यथा,—
“महेन्द्रो मलयः सङ्घः शुक्तिमान् गन्धमादनः ।
विश्वस्य पारिपात्रश्च समेतै च कुलाचलाः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शुक्रं, स्त्री, (शुचि कृदे + “हृन्नेन्द्रायवञ्चेति ।”
उणा० २ । २८ । इति रत्नप्रत्ययेन साधुः ।)
मज्जजातधातुः । तत्पर्यायः । पुंस्त्वम् २ रेतः ३
बीजम् ४ वीर्यम् ५ पौरुषम् ६ तेजः ७ इन्द्रि-
यम् ८ अन्नविकारः ९ मज्जारसः १० रोह-
णम् ११ बलम् १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“रसादत्तं ततो मांसो मांसाब्जैः प्रजायते ।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जात् शुक्रस्य सम्भवः ॥”
तस्य स्वरूपं यथा,—
“शुक्रं श्रोत्रं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतम् ।
गर्भबीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तमः ॥”
जीवस्याश्रय उत्तम इति । यत आह ।
“जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।
वीर्यं रक्ते मले यस्मिन् जीवे याति त्वयं
चणात् ॥” * ॥
गर्भसंजननशुक्रस्य लक्षणं यथा,—
“स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च ।
शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्ष्णीद्रविभञ्च तत् ॥”
तस्य स्थानमाह ।

शुक्रं

“यथा पयसि सर्पिस्तु गृध्रे चौरौ रघो यथा ।
एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥”
अत्र सर्पिर्देहान्तो बहुशुक्रोत्पमयेन सर्पिः-
शुक्रयोर्लभात् । इत्युत्तरसदृशान्तस्तु स्वल्पशुक्रो
पुंसि । अतिपीडनेनेत्तरसशुक्रयोर्लभात् ॥ * ॥
तस्य चरणमार्गो यथा,—

“ह्याकुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिहारस्य चाप्यधः ।
नृजलोतःपथे शुक्रं प्रवसस्य प्रवर्तते ॥” * ॥

अथ शुक्रस्य चरणकारणमाह ।

“तत्तद्वेदस्थितं शुक्रं प्रसन्नमनसत्तथा ।
स्त्रीषु व्यायुतचापि हर्षात्तत् संप्रवर्तते ॥”
स्त्रीषु व्यायुतः सुरतरुणं व्यायामं चेतः ।
अन्यथा ।

“शुक्रं कामेन कामिन्या दर्शनात् स्पर्शनादपि ।
शब्दसंश्रवणात् ध्यानात् संभोगाच्च प्रवर्तते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

शुक्रचयकरद्रव्याणि यथा । सार्धपतैलम् २ राज-
माषः २ तिलः ३ पटोलवास्तुककाकमा ी पुन-
र्नवाशाकभिसस्रस्रशकम् ४ तावद्वल्कलम् ५
कारवेक्षकफलम् ६ कर्कोटकफलम् ७ वादा-
मम् ८ लिङ्गुचम् ९ शुष्कमरिचम् १० गुड-
लम् ११ पिप्पलीशुष्कीभिन्नकटुरसः १२ । इति
राजवल्लभात् संयुहीतम् ॥ * ॥ अपि च ।

“बीजचयकरं निव्यं भक्ष्यं भोज्यस्य पानकम् ।
वर्जयेत् चारुशाकादानव्यस्य बहुतिक्तकम् ॥
कांस्थराजतरङ्गस्य तोयं पानेऽप्यवर्ज्यम् ।
स्रक्चान्ते मूत्रवद्वीजचयकारि विवर्जयेत् ॥”

शुक्रवृद्धिकरजलं यथा,—

“तान्त्रायःस्त्रिंशोऽसानी पात्रस्थं फलचर्मणोः ।
शुक्रवृद्धिकरं तोयं तत्तु पेयं प्रयत्नतः ॥”

इति कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥ * ॥

शुक्रवर्द्धकद्रव्याणि यथा । पानीयम् १ विशेषतः
हेमन्तिकजलम् २ तालासु ३ चन्दनादिद्रव्यानु-
लेपनम् ४ रक्तशालिधान्यम् ५ हेमन्तिकवष्टि-
कधान्यम् ६ गोधूमः ७ माषः ८ सामान्यशुष्क-
नारीचपत्रशाकम् ९ सामान्यक्षिप्रशुष्कनारीच-
पत्रशाकजलम् १० कलम्बीशाकम् ११ काक-
माचीशाकम् १२ गोक्षुरशाकम् १३ सुझा-
तकः १४ वार्ताकुः १५ विदारी १६ हस्त्या-
लुकम् १७ मध्वालुकम् १८ पकान्मम् १९
दुग्धान्मम् २० नागरङ्गम् २१ बहुवारफलम् २२
पक्कण्डाफलम् २३ कण्टाफलास्थि २४ पक्क-
तालम् २५ पक्ककदलम् २६ चम्पककदलम् २७
द्राक्षा २८ खजूरम् २९ धात्री ३० कुष्माण्ड-
मज्जा ३१ तावन्मत्स्याः ३२ वृहन्मत्स्यः ३३
समुद्रमत्स्यः ३४ रोहितमत्स्यः ३५ भाकूट-
मत्स्यः ३६ पाटोममत्स्यः ३७ भेकलिमत्स्यः ३८
चित्रफलमत्स्यः ३९ वाउग्रमत्स्यः ४० मदगुर-
मत्स्यः ४१ वन्मिमत्स्यः ४२ फलीमत्स्यः ४३
चिङ्गटमत्स्यः ४४ पर्वतमत्स्यः ४५ एलङ्गमत्स्यः ४६
शकलीमत्स्यः ४७ चम्पकन्दमत्स्यः ४८ प्रोथी-
मत्स्यः ४९ दग्धमत्स्यः ५० सामान्यमांसम् ५१

प्रसह्यमांसम् ५२ भूश्यामांसम् ५३ अनूप-
मांसम् ५४ जलजमांसम् ५५ जलेचरमांसम् ५६
ह्यगमांसम् ५७ वाराहमांसम् ५८ कूर्म-
मांसम् ५९ तित्तिरि-६० कुलिङ्ग-६१ चट-
कानां मांसम् ६२ हंसमांसम् ६३ हंसबीजम् ६४
शुक्रपक्षिमांसम् ६५ मयूर-६६ शरारि-६७
मद्गु-६८ कादम्ब-६९ बलाका-७० वक-
मांसम् ७१ जीर्णमद्यम् ७२ समस्तचौरम् ७३
गोदुग्धम् ७४ हस्तिनीदुग्धम् ७५ तावत्चौर-
सन्तालिका ७६ माहिषदधि ७७ दधिसरः ७८
दधिमस्तु ७९ नवनीतम् ८० तावदुदृतम् ८१
तावदिक्षुः ८२ विशेषतः पीयूषकेक्षुः ८३ दन्त-
निष्योदितेक्षुरसः ८४ दन्तनिष्योदितेक्षुरसः ८५
अग्निपकेक्षुरसः ८६ इक्षुफाणितम् ८७ इक्षु-
गुडः ८८ इक्षुखण्डम् ८९ मधुरी ९० शुष्क-
पिप्पली ९१ शुष्की ९२ आद्रकम् ९३ लसु-
नम् ९४ पलाण्डः ९५ सेन्धवम् ९६ अन्नम् ९७
सतैलवगान्धितदग्धमत्स्यः ९८ तैलवगयुक्त-
पलाण्डवेष्टितकर्मलेपिताङ्गारदग्धलवणवैशवा-
रपुरस्कृतसाद्रककटुतैलसन्तालितमत्स्यः ९९
शाकमत्स्याख्ययज्ञनम् १०० मांसरसः १०१
परिशुष्काख्यमांसम् १०२ दूतपूरः १०३ मधु-
मस्तकम् १०४ दुग्धफेनकः १०५ भूश्या १०६
एरण्डमूलम् १०७ गोक्षुरः १०८ सामान्य-
वला १०९ विशेषतः पीतवला ११० अश्वगन्धा
१११ प्रसारणी ११२ माषपर्णी ११३ रुदन्ती-
वृक्षः ११४ राजवृक्षफलम् ११५ शिलाजतुः
११६ । इति राजवल्लभात् संयुहीतम् ॥ * ॥
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥ अस्य विवरणं
शुक्रशब्दे दृश्यम् ॥

शुक्रः, पुं, (शुच + रन्) । यद्विशेषः । तत्पत्न्यायः ।
देवशुक्रः २ कायः ३ उग्रनाः ४ भार्गवः ५
कविः ६ । इत्यमरः ॥ सितः ७ आस्फुजित् ८
शतपर्वेशः ९ भृगुसुतः १० भृगुः ११ षोड-
शार्चिः १२ मध्वाभूः १३ श्वेतः १४ श्वेतरथः १५ ।
इति शुन्दरदावली । षोडशार्चुः १७ । इति
जटाधरः ॥ * ॥ तस्य शुक्रति नामकारणं
यथा,—

“निकुम्भादिषु देवेषु भूय एवोत्थितेष्वथ ।
युद्धायाभ्यागतेष्वेव नन्दो शङ्करमब्रवीत् ॥
महादेववचोऽसत्तं शृणु त्वं परमाहुतम् ।
अवित्तिन्यमसत्तु च नृपतानां जीवन् पुनः ॥
ये हताः प्रमथेदेव्या यथाशक्त्वा रणाजिरे ।
ते सर्वे जीविता भूयो भार्गवगाय विदध्या ॥
तदिदं वै महादेव मच्चत् कर्मे कृतं रणे ।
संजातमफलं देव शुक्रविद्याबलाश्रयात् ॥
इत्येवमुक्ते वचने नन्दिना कुलनन्दिना ।
प्रत्युवाच प्रभुः प्रीत्या स्वार्थसाधनमुत्तमम् ।
गच्छ शुक्रं गणपते ममान्तिकसुपायम् ॥
अहं तं संयतिष्ठामि यथाथीगं समेत्यति ॥
इत्येवमुक्ते वद्रेण नन्दो गणपतिस्ततः ॥
तमनन्तसुपायस्य नन्दो संपूष्य वेगवान् ॥

शुक्रः

रथाङ्गार्गवमानिष्ये सिद्धः सुदृढगं यथा ।
तमादाय हराभ्यासमाजगाम विनायकः ॥
निपात्य रक्षिणः सर्वानथ शुक्रं न्यवेदयत् ।
तमागीतं कविं शर्वः प्राक्षिपद्दने प्रभुः ॥
स शम्भुना कविश्रेष्ठो गतो जठरमास्थितः ।
तुष्टाव भगवन्तं तं वागी वाग्भरयादरात् ॥

शुक्र उवाच ।

गमोऽस्तु ते शङ्कर शर्व शम्भो
सहस्रनेत्राक्षिशिरो नमस्ते ।
दृष्ट्वैव सर्वं सुवनं तयोदरे
आप्तो भवन्तं शरणं प्रपन्नः ॥
इत्येवमुक्ते वचने महात्मा
शम्भुर्वचः प्राह ततो विद्वस्य ।
निर्गच्छ पुत्रोऽसि ममाधुना त्वं
शिश्रेण भो भार्गवश्वशचन्द्रः ॥
नान्वा तु मुक्रेति पराचरन्तां
स्त्रीष्यन्ति नैवात्र विचरणास्ति ।
इत्येवमुक्ता भगवान् सुभीच
शिश्रेण शुक्रः स च निर्गमाम ॥
विनिर्गतो भार्गववैशचन्द्रः
शुक्रत्वमापद्य महानुभावः ॥”

इति वामने ६६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ श्यामवर्णाग्निकोणस्त्रीशास्त्रगजातिधनु-
र्वेदरजोगुणान्तरसदृशराशिहीरकरत्नभोजकट
देशानामधिपतिः । भृगुमुनिसन्तानः । नवा
कुलशरीरः । पद्मस्थः । सूर्यमुखः । श्वेतवर्णः ।
चतुर्भुजः । सदाजपमालावरकमण्डलुदण्ड-
धारी । शुक्रवस्त्रः । इन्द्रादिदेवताकः । शची-
प्रथमिदेवताकः । शुभग्रहः । अपराङ्गकाले
प्रवलः । जलचारी । कफप्रकृतिः । रूप्यद्रव्य-
धान्यादिस्वामी । मध्यस्थः । रतीश्वरः । जल-
भूमिचारी । क्षिप्रवर्णः । द्विपदमनुव्याणां
स्वामी च । इति वृहन्नाटकग्रहयागतत्वा-
दयः ॥ * ॥ तस्य भोग्यं दिनं शुक्रवारः । तत्र
जातफलम् ।

“प्रसन्नचित्तो मतिमान् गुणज्ञः

सुकेशवेशः सितवस्त्रमात्यः ।

बन्धुप्रियो भार्गववारजातः

श्रीप्रेमसाहः कुशलो नरः स्यात् ॥”

तस्य क्षैत्रजातफलम् ।

“शुक्रालये कायकलाविदग्धो

दातातिथेयः सुतशास्त्रद्वन्द्वः ।

कलिप्रियो वातकफान्वितः स्या-

न्मैधान्वितो हास्यपटुर्महाप्रजः ॥”

तस्य देकागजातफलम् ।

“देकाग्रे भृगुनन्दस्य सुतनुः पात्रं धरित्री-

पतं:

सर्वज्ञः खजनासुरागकुशलो दाता सतां वल्लभः

संपूर्णश्च वराङ्गनात्मजधनैः स्वीतः क्षपाणुः

शुचिः

शान्तः सत्वरतोऽभियुक्तद्वन्द्वो धर्मानुरक्तो

नरः ॥”

शुक्लः

तस्य नवांशजातफलम् ।

“नारीरक्तो जलितनयनो मञ्जुकेशः कृष्णः
कम्बुग्रीवो भवति कनकश्यामवर्णः सुकेशः ।
क्रूरः स्नेहः कविरतिधनो दानशीलो गुणशो
यानन्वाख्यो विमलयश्यामानवो भार्गवांशः ॥”
तस्य द्वादशांशजातफलम् ।
“सुरो बहुधनो भोगी वृद्धगीतप्रियः सदा ।
शुचिर्दाता क्षमी भोक्ता द्वादशांश भोगोत्तरः ॥”
तस्य त्रिंशांशजातफलम् ।

“बहुगुणपरिपूर्णः सुन्दरश्चावट्टि-
यं वितजनविनोदी लब्धसौख्यार्थभोगः ।
द्विजसुरगुरुभक्तो दानशीलः क्षपाजु-
रसुरपतिगुरोः स्थाप्यानवच्छिंशकांशः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

विष्कम्भादि-सप्तविंशति-योगान्तगत-चतुर्विंश-
योगः । तत्र जातफलम् ।

“हास्यो विवादे विजयी सभायां
सङ्गममाख्याम्वररत्नयुक्तः ।
जितेन्द्रियः स्थाप्यगुणो महौजाः
शुक्राभिधाने जननं हि यस्य ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

अभिः । चित्रकटजः । ज्येष्ठमासः । इत्यमरः ॥
शुक्रकरः, पुं, (करोतीति । कृ + पचाद्यच् । शुक्रस्य
करः ।) मञ्जा । इति हेमचन्द्रः ॥ वीर्य-
कारके, वि ॥

शुक्रभुक्, [ज] पुं, (शुक्रं भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्रिप् ।) मयूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रेतो-
भोजके, वि ॥

शुक्रभूः, पुं, (शुक्रात् भूत्पत्तिर्यस्य ।) मञ्जा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वीर्यजातमात्रे, वि ॥

शुक्रला, स्त्री, (शुक्रं लाति ददातीति । दा + कः ।)
उचटा । इति चक्रलाशब्दटीकायां भरतः ॥
वीर्यदातरि, वि ॥

शुक्रवारः, पुं, (शुक्रस्य वारः ।) शुक्रग्रहभोग्य-
दिनम् । यथा । तीर्थतरत्र प्रतिप्रसवमाह ।
स्तुतिः ।

“अयने विषुवे चैव संक्रान्त्या ग्रहयोगे च ।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ न्तवाचरे ।
सूर्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तत्तत्पथे ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शुक्रशिष्यः, पुं, (शुक्रस्य शिष्यः ।) असुरः ।
इत्यमरः ॥

शुक्राङ्गः, पुं, मयूरः । इति जटाधरः ॥

शुक्रियः, वि, शुक्रसम्बन्धी । शुक्रशब्दात् इयप्रत्यय-
नियमः ॥ (शुक्रो देवता अस्येति । शुक्र +
“शुक्रात् चन् ।” ४ । २ । ० । इति चन् ।
शुक्रदेवताको हविरादिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ३०८ ।

“शुक्रियारण्यकणपो गायत्र्याश्च विशेषतः ॥”

शुक्लं, क्ली, (शुच शौचे + “कृञ्कृति ।” उणा०
२ । २८ । इति रन् प्रत्ययेण साधु ।) रजतम् ।
इति मेदिनी । नवनीतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शुक्लः

अचिरोगविशेषः । इति जटाधरः ॥ च तु
चक्षुःशुक्लभागजरीरोगः । तदिवरणं यथा,—

“प्रक्षारिशुक्लचतुर्जाधिमौस-

सायन्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ॥”

तत्र शुक्लमाह ।

“सुखेत् तद् शुक्लार्म् शुक्लं तद् दृष्टे चिरात् ॥”
अस्य चिकित्सा ।

“शुक्ला पाणितलं वृद्धा चक्षुषोर्यदि दीयते ।

अचिरैवैव तद्वाति मिमिराणि व्यपोहति ॥

ज्ञानं कृष्णतिलैर्वापि चक्षुष्यमणिनापहम् ।

आमलेः सततं ज्ञानं परदृष्टिबलापहम् ॥

शुक्लीनिम्बदलेः पिण्डीमुखोष्णस्वसेन्धवा ।

धाया नेत्रेऽनिलस्नेहशोथकृच्छयाहरी ।

त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा ॥”

अथदौषधं शुक्तिमुक्तशब्दयोर्दृष्टव्यम् ॥ काञ्जि-
कादि । यथा,—

“कार्तिके वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु ।

कार्तिके वर्जयेत् कांक्षं कार्तिके शुक्लसन्धि-

तम् ॥”

इति श्रीगोपालभट्टविरचिते भगवद्भक्ति-
विलासे १६ विलासः ॥ शुक्लं काञ्जिकादि-
पर्युषिताम्बुदधं सन्धितश्च वर्जयेत् । इति
श्रीजोगोष्णामासततट्टीका दिग्दर्शनी ॥

शुक्लः, पुं, (शुच + रन् । रस्य लः ।) वर्णविशेषः ।

सादा इति भाषा । तत्पर्यायः । शुभः २ शुचिः
३ श्वेतः ४ विशदः ५ श्वेतः ६ पाण्डुरः ७ अव-
दानः ८ सितः ९ गौरः १० वलचः ११

धवलः १२ अर्जुनः १३ । इत्यमरः ॥ श्वेता १४

श्वेता १५ श्वेता १६ विषदः १७ सिता १८

अवलचः १९ । इति तट्टीका ॥ श्रुतिः २०

पाण्डुः २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ रामः २२

खरः २३ । इति जटाधरः ॥ शुक्रयोगः । इति

मेदिनी ॥ श्वेतरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुक्लपत्रः । यथा वटत्रिंशत्तम् ।

“तत्र पचादुभौ मासे शुक्लज्यौ क्रमेण हि ।

चन्द्रद्विकरः शुक्लः ज्योत्स्नश्चयात्मकः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शुक्लगुणयुक्ते, वि ॥ * ॥ शुक्लवस्तूनि यथा,—

“सुधाशूचैः श्रवणैः शुभ्रकौर्तिय्योत्साशर-

हनाः ।

प्रासादसौधतगरमन्दारद्विमादयः ॥

सूर्येण्काकान्तकपूरकरम्भा रजतं हली ।

निर्मोकभस्माह्वीरचन्दनं करका हिमम् ॥

हारोयनाभतन्त्रस्थि खगोभरदाभकम् ।

शेवाहिः शर्करा दुग्धं दधि गङ्गा सुधा जलम् ॥

मृदालसिक्ता हंसवक्त्रैरवचामरम् ।

रम्भागर्भं पुष्परीककेतकोशकनिर्भराः ॥

लोप्रसिद्धजम्बूजम्बूशुक्तिकपर्णकाः ।

सुक्ताकुसुमचन्दनपुष्पशोभनगुणाः ॥

केलासकाशकापांसवासावसज्जराः ।

नारदः पारदः कुन्दकटिकास्फटिकादयः ॥”

इति श्वेतानि ॥ * ॥

शुक्लः

शुक्लज्यवाचकानि वस्तूनि यथा,—

“सितज्यौ विधुहरी श्रितताराभक्तनागराज-
चनसाराः ।

रामपयोराश्वर्जुनसिंहीजानन्तचन्द्र-

हासाद्याः ॥”

विधुचक्रो विष्णुश्च । हरिः कृष्णः सिंहश्च ।

श्रुती धवलमेचकौ । तारा नक्षत्रं, अक्षयः

कनीनिका च । अभक्तं गिरिजं मेचश्च ।

नागराजः शेषो गजश्च । चनसारः कर्पूरं

मेघश्रेष्ठश्च । रामो बलभद्रो-दाशरथिश्च ।

पयोराशिर्दुग्धसमूहः समुद्रश्च । अश्वर्जुनः शुभः

पार्थश्च । सिंहीजः सिंहो राहुश्च । अनन्तो

बलभद्रः कृष्णश्च । चन्द्रहासः चन्द्रहास्यं

खड्गश्च ।

“शुक्रकरतारकेशसदाकाशशोभकेशतानाङ्गाः ।

नीलाश्रुकाधिकेशारिष्टसदासिचयकलकण्ठाः ॥”

शुक्रकरः कम्बुकान्तिः कृष्णश्च । “तारकेशचन्द्रः

उज्ज्वलबालश्च । सदाकाशः सर्वदाकाशः सद्

गगनश्च । शोभकेशः शिवो नभोबालौ च ।

तानाङ्गो बलभद्रस्तानकलकण्ठी च । नीलाश्रुको

बलभद्रः कृष्णकान्तिश्च । अधिकेशो अधिक-

शिवो अधिकबालश्च । अरिष्टस्तत्रं काकश्च ।

सदासिचयः सिचयो वस्त्रं असिचयः खड्ग-

समूहश्च । कलकण्ठो हंसः पितृश्च ।

“कलकण्ठः पिके पारावते हंसं कलध्वनौ ॥

हरिजिष्णुवनाम्बुधो गजाः सिन्धुर्मरारितः ।

अदभ्यो बाहोऽजानि कृष्णाद्ययुना कुम्भितो

दिवः ॥”

शुक्लश्यामाभिधायका भवन्तीति सम्बन्धः ।

हरिगज येरावतः । एवं जिष्णुगजः । अम्बि-

गजः । चनगजः । पक्षे हरिर्विष्णुर्गजोहन्तौ ।

एवं सर्वत्र । गजा इति बहुवचननिर्देशात्

गजपर्यायो यस्तुते । सुरारिमिन्नुर्गङ्गा कृष्ण-

समुद्रौ च । अम्बुवाहः उच्चैःश्रवाः मेघश्च ।

कृष्णाङ्गं नाभीपुष्परीकं नीलाञ्जलम् । यमुनारि-

बलभद्रो यमुनादेशी च ।

“जटापांशात्तटिनीवाचकशब्दात् परो वरो

थोष्यः ।

नीरदवनोपलसितसदाहिमकर-सिन्धुवेदि-

पृथुलाजाभाः ॥”

सितश्यामवाचका इति पूर्ववत् । कृष्णार्था-

यात्तटिनीवाचकशब्दाद्गुरो यथा । कृष्णनदी-

वरकान्तिः गङ्गाश्रेष्ठकान्तिः । पक्षे कृष्णनदी-

वरस्य समुद्रस्यैव कान्तिः । नीरदो निक्षिप्तो

दन्तो मेघश्च । चनोपलसितः चनोपलः करका

तद्भुत् सितः चनो मेघः तद्भुत्पलसितः कान्तः ।

सदाहिमकरः चन्द्रः सर्पमकरौ च । सिन्धु-

वेदिर्नदीप्रवाहः समुद्रकेशविन्धासौ च । पृथुला-

जाभाः महती अष्टधास्यस्वभावा यस्य कृष्णस्यैव

च । तथा च ।

“बहुलकलभवायाममकारातिदीधितिः ।

सदाधिकेशवच्छाद्यो नेकपीयसमच्छविः ॥

शुक्लकः

वर्षमहोदधिः स्यात् सैन्धवकान्तिमान् ।
स्फाटिकी च कलकलीः पङ्कशुककटिं वदन् ।
धौताम्बरश्रियं घत्ते स्फटिकान्तश्रियान्वितः ।
अर्जुनद्वितीयोतीत्येवमादि सप्तमेतु ॥ * ॥
रक्तश्वेतवाचकानि वस्तूनि यथा,—

“रक्तश्वेतौ हरिश्चुपिपुष्करशतपञ्चस्य-
कान्ताजाः ।

नवहंसमहापद्माकलशोदराः कमलकौलाः ॥”
हरिश्चन्द्रस्ययोः । शुचिः श्वेतवैश्वानरयोः ।
पुष्करं जलपद्मयोः । शतशृङ्गं हंसपद्मयोः ।
स्यंकान्तः स्फटिके स्यंकान्ते च । अजः
शङ्खाजयोः । नवहंसः नवहंसे प्रत्यग्रस्य च ।
महापद्मः श्वेतनागे पद्मे च । अर्कः स्फटिक
स्यंकयोः । कमलं जलाम्बुजयोः । कौलालं
जलरक्तयोः ।

“सुहृद्गदादिभिर्भागी रत्नेनाग्रे रदांशुकैः ।
जलेभ्यो जनीशोभाभिः सरोजकुसुमारिभिः ॥”
भागोः परस्तात् सुहृद्गदादिभिः सिक्तौ
यथा । रविमित्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च । भातुरत्नं
स्यंकान्तो रविपद्मरागौ च । अमिरत्नं स्यंक-
कान्तो अमिरपद्मरागौ च । रदांशुकं दन्तवज्जि
अधरश्च । जलजशोभा जलजा चासौ शोभा
चेति पक्षे पद्मकान्तिः । एवं सरोजारिशोभा
सरोजसार्द्धशोभा पक्षे सरोजारिचन्द्रः । कुसु-
दारिशोभा कुसुदसार्द्धशोभा । पक्षे कुसुदारि-
रादित्यः ॥ * ॥ पीतश्वेतवाचकानि वस्तूनि
यथा,—

“पीतश्वेतौ गौरद्विजराजकपर्दशम्भुहरि-
तार्ष्णीः ।

हेमकोमाटापद्महारजतचक्रकलधौताः ॥”
गौरः श्वेतपीतयोः । द्विजराजो गुरुचक्रयोः ।
कपर्दः शम्भुजटाजूटवराटयोः । शम्भुर्ज-
जिजोषणयोः । हरिः पिङ्गलसिंहयोः । तार्ष्णी
गरुडः पक्षे उच्चैःश्रवाः । हेमकोमः हेमोद्यं
हेमः । पक्षे हिमस्यायम् । अष्टापदं सुवर्ण-
सरभयोः । महारजतं सुवर्णरूपयोः । चक्रः
स्वर्णशङ्खाङ्गयोः । कलधौतं हेमरूपयोः ।
“सुशोभितारजूटश्रीः स्वर्णकोमसमद्विजः ।
दृष्टोपलसत्कान्तगङ्गयच्छविपञ्चलः ॥”
तारजूटो रूप्यचक्रः । पक्षे आरजूटो रीतिः ।
सुशोभनमर्गः कनकश्च ॥ * ॥ अथ श्लोकोत्ती-
र्णानि । गोपतितात्पर्यकान्तिः रविगरुडश्च ।
पक्षे गोपतिरिन्द्रस्तस्य तार्ष्णीसुरङ्गः । वाम-
देवगिरिर्मनोमयैवः कैलासश्च । इति कवि-
कल्पलतायाम् २ श्लोके उद्दिष्टवर्णनं । कुसुमम् ।
शुक्लकः, पुं, (शुक्ल + कर्त्तृ कन् ।) शुक्लपक्षः ।
यथा,—

“पञ्चत्वाद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश
स्युताः ।
दर्शनाः क्षणपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लकैः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
श्वेतवर्णश्च ।

शुक्लकण्ठकः, पुं, (शुक्लः कण्ठो यस्य । कन् ।)
दात्युहपक्षी । इति शब्दमाला ॥ श्वेतगलशुक्ते,
त्रि ।

शुक्लकन्दः, पुं, (शुक्लः कन्दो यस्य ।) महिषकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतमूलश्च ।

शुक्लकन्दा, स्त्री, (शुक्लः कन्दो यस्याः ।) अति-
विषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुक्लकर्मा, [न] चि, (शुक्लं पूतं कर्म्म यस्य ।)
अलक्ष्यकर्मा । सुकर्म्मशैलः । इति जटाधरः ॥

शुक्लकुष्ठं, स्त्री, (शुक्लं कुष्ठम् ।) श्वेतवर्णकुष्ठ-
रोगः । तस्यौषधं यथा,—

“सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च ।
मधुना खादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै ॥”
इति गारुड १६५ अध्यायः ॥

शुक्लचीरा, स्त्री, (शुक्लं चीरं यस्याः ।) कालोली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतदुग्धशुक्ते, त्रि ॥

शुक्लत्वं, स्त्री, (शुक्लस्य भावः । शुक्ल + त्व ।)
शुक्लस्य भाव इत्यर्थे त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

शुक्लदुग्धः, पुं, (शुक्लं दुग्धं निर्यासो यस्य ।)
शङ्खाटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेतदुग्ध-
शुक्ते, त्रि ॥

शुक्लधातुः, पुं, (शुक्लः शुक्लवर्णो धातुः ।) कठिनी ।
इति हेमचन्द्रः ॥ श्वेतवर्णधातुद्रव्यश्च ॥

शुक्लपक्षः, पुं, (शुक्लः पक्षः ।) सितपक्षः । चन्द्र-
सन्निवि-दृष्टादृक्कूल-पञ्चदशकलाक्रिया-प्रचयः ।
तत्प्रमाण्यः ।

“सितस्वापूर्वमाणः स्यात् शुक्लश्च विशदः शुचिः ।
शुक्लपक्षः क्षणपक्षो बहुलो वदि च स्युतः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

स तु शुक्लप्रतिपदादिपूर्णिमास्त्यनपञ्चदश-
तिथ्यात्मकः । यथा,—

“तत्र पञ्चादशौ मासे शुक्लक्षयौ क्रमेण हि ।
चन्द्रद्विजराजः शुक्लः क्षणपक्षश्च यत्नात्मकः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

कर्म्मविशेषे तत्रोदयगामितियेर्मास्यत्वं यथा,—
“शुक्लपक्षे तिथिर्याज्ञा यस्यामभ्युदितो रविः ।
क्षणपक्षे तिथिर्याज्ञा यस्यामस्तमितो रविः ॥”
इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

संस्कारकर्म्मणः शुक्लपक्षकर्म्मयता यथा ।
आश्वलायनः । उदयगमे आपूर्णमास्ये पक्षे

कल्याणं नक्षत्रे चौककर्म्मोपनयनगोदान-
विवाहाः विवाहः सार्वकालिक इत्येके ॥ * ॥

विद्यारम्भस्य शुक्लपक्षकर्म्मयता यथा । मदन-
पारिजाते ।

“रवौर्गोर्ध्वगोर्ध्वे तत्स्योर्ध्वेऽपीन्द्रद्विजः ।
शुक्लैर्केन्दुशुद्धौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते ॥” ॥ * ॥

पुष्करिण्यारम्भस्य शुक्लपक्षकर्म्मयता यथा ।
मत्स्यपुराणे ।

“प्राप्य पक्षं शुभं युक्नुमतीते चोत्तरायणे ॥”
इत्यादि ।

देवप्रतिष्ठायाः शुक्लपक्षकर्म्मयता यथा । श्व-
हारसमुच्चये ।

शुक्लाङ्गी

“प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य विशेषतः ।
उत्तरायण्य आपन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥”

यहारम्भग्रहप्रवेशयोः शुक्लपक्षकर्म्मयता यथा ।
मत्स्यपुराणे ।

“शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं क्षण्ये तत्स्वरतो भयम् ॥”
इति श्रुतिलक्षणम् ॥

नवामश्राद्धस्य शुक्लपक्षकर्म्मयता यथा ।
आश्विनाधिकारे ।

“शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुप्रभनम् ।
गच्छेत् तेषां विधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् ।

तेन देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्थयत्तथा ॥”
अपि च ।

“वृषिके शुक्लपक्षे तु नवामं शस्यते वधेः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शुक्लपुष्पः, पुं, (शुक्लं पुष्पमस्य ।) कृत्तकवृक्षः ।
कुन्दपुष्पवृक्षः । मरुवकः । इति रत्नमाला ॥
श्वेतकुसुमशुक्ते, त्रि ॥

शुक्लपुष्पा, स्त्री, (शुक्लं पुष्पमस्याः ।) नागदन्ती ।
शीतकुम्भी । इति रत्नमाला ॥

शुक्लपुष्पी, स्त्री, (शुक्लं पुष्पमस्याः ।) डीप् ।
नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुक्लपृष्ठकः, पुं, (शुक्लं पृष्ठं यस्य । कन् ।) सिन्धुक-
ट्टकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेतवर्णपृष्ठशुक्ते,
त्रि ॥

शुक्लवजः, पुं, जिनविशेषः । यथा,—
“वासुदेवा अमी क्षणा नव शुक्ला वलाक्षमी ।

आचलो विजलो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शनः ।
आनन्दो नन्दनः पद्मो रामो रिण्डुश्चिचक्षमी ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

शुक्लमण्डलं, स्त्री, (शुक्लं मण्डलम् ।) चक्षुःश्वेत-
क्षेत्रम् । इति केचित् ॥ श्वेतवर्णमण्डलवस्तु च ॥

शुक्लरोहितः, पुं, (शुक्लः श्वेतवर्णो रोहितः ।)
श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुभ-
रोहितमत्स्यश्च ॥

शुक्ला, स्त्री, (शुक्लं जातीति । जा + कः ।)
उच्छटा । इति रत्नमाला ॥ श्वेतदातरि,
त्रि ॥

शुक्लवर्गः, पुं, (शुक्लानां वर्गः सङ्ग्रहः ।) श्वेतवर्ण-
सजातीयद्रव्यम् । यथा । शङ्खशुक्लकपर्दकादि ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शुक्लवायसः, पुं, (शुक्लो वायस इव ।) वकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेतकाकश्च ॥

शुक्लशालः, पुं, (शुक्लः शाल इव ।) गिरिनिम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतशालवृक्षश्च ॥

शुक्ला, स्त्री, (शुक्लो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) सरस्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शर्करा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काकोली ।
विदारो । कुहो । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेत-
वर्णा च ॥

शुक्लाङ्गी, स्त्री, (शुक्लं अङ्गं यस्याः । डीप् ।)
शेषालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतावयव-
शुक्ते, त्रि ॥

शुक्लाभि

शुक्लापाङ्गः, पुं, (शुक्लौ अपाङ्गौ यस्य ।) मयूरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ श्वेतवर्णेनेवान्ते, जि ॥ (यथा,
मेघदूते । २३ ।

“शुक्लापाङ्गैः सज्जनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्थेत् ॥”
शुक्लान्, स्त्री, (शुक्लं अन्तम् ।) अन्तःश्रावकः । इति
राजनिर्वहणः ॥

शुक्लान्, [न] स्त्री, नेत्ररोगभेदः । यथा । अथ
शुक्लभागजा रोगाः । तेषां नामानि संख्या-
न्वाह ।

“प्रक्षारिशुक्लक्षतजाधिमस-
न्नायुर्मेसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ।
स्याच्छुक्तिजा सार्जुनपिष्टकाश्चा
जालं शिराणां पिष्टिकाश्च तावाम् ।
रोगा बलास्ययितेन सार्द्ध-
मेकादशोक्ताः खलु शुक्लभागे ॥”

तेषु प्रक्षार्यमेसो लक्षणमाह ।

“प्रक्षार्यमे तशुक्लीयं श्वावरक्तनिभं सितम् ।
तद्युः पुतली । कीर्यं विक्लीर्यम् । श्वावरक्त-
मित्यत्र विकल्पो बोध्यः ॥ * शुक्लान्माह ।
“सुश्वेतं नृदु शुक्लान् शुक्लं तद्वर्णं चिरात् ॥”
रक्तान्माह ।

“पद्माभं नृदुरक्तान्मे यक्षां च चोयते सिते ।
पद्माभं वर्णेन रक्तमित्यर्थः । चोयते उपचोयते ।
अधिमसांमाह ।

“एयु नृदधिमांसांमे बहुलस्य यत्प्रभम् ।
एयु विक्लीर्यम् । बहुलं पुष्टम् । यत्प्रभं ईषत्
लक्षणोद्धतम् ॥ * आयुर्माह ।

“स्थिरं प्रसारि मांसाद्यं शुक्लं स्यायुर्मे पञ्च-
मम् ।”

स्थिरं कठिनम् । शुक्लं स्यावरहितम् ॥ * ।
शुक्तिमाह ।

“श्वावाः स्युः पिष्टितनिभाश्च विन्द्वो यं
शुक्लाभाः सितनिचिताः स शुक्तिचञ्चः ।
श्वावा इत्यादिवचनये विकल्पो बोध्यः ॥ * ।
अर्जुनमाह ।

“एको यः शश्वधिरप्रभस्तु विन्द्वः
शुक्लस्यो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥”

पिष्टकमाह ।

“अग्निमासतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् ।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥”

पिष्टवत् श्वेतम् ॥ * । शिराजालमाह ।

“जालाभः कठिनः शिरोऽरुणः शिराणां
सन्तानो भवति शिरादिजालसञ्चः ॥”

शिरादिजालसञ्चः शिराजालसञ्चः ॥ * ।
शिरापिष्टकमाह ।

“शुक्लस्याः सितपिष्टिकाः शिरावृता या-
स्ता विद्यादसितसमीपजाः शिरायाः ।
बलास्ययितमाह ।

“कांस्थामोऽनृदुरथ वारिविन्द्वकल्पो
विज्ञेयो नयनसिते वन्नासचञ्चः ।”

कांस्थामः श्वेत इत्यर्थः । अन्तःदुः कठिनः ।

शुक्लाभि

वारिविन्द्वकल्पः एतेन मनाशुन्नतत्वं बोध्यते ।
बलासचञ्चः बलास्ययितचञ्चः । कचिदेकदेशे-
नापि समुदयावगमात् । यथा भीमो भीमसेन
इति । अतएव समुत्ते । नामसंज्ञे बलास-
ययितपदं निर्दिष्टम् । इति भावप्रकाशः ॥

शुक्लिमा, [न] पुं, (शुक्लस्य भावः । शुक्ल + “वर्ण-
दृष्टादिभ्यः क्यप् च ।” ५।१।२२३ । इमनिच् ।)
शुक्लता । शुक्लशब्दादिमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शुक्लोपजा, स्त्री, (शुक्ल उपज एव व्याकृतियस्याः ।)
शर्करा । इति राजमाला ॥ श्वेतप्रक्षरे, पुं ॥

शुचिः, पुं, (शुच्यत्वेनेति । शुच + “शुचिकृवि-
शुचिभ्यः क्यिः ।” उणा० ३।१।५५ । इति क्यिः ।)
वायुः । तैत्तिः । चित्रम् । इति संक्षिप्तसारो-
द्यादिहृतिः ॥

शुङ्गः, पुं, वटवृक्षः । आम्नातकवृक्षः । इति
मेदिनी । शुकः । शुंया इति भाषा । इति
शुकशब्दार्थे मेदिन्यादिकोषौ ॥

शुङ्गा, स्त्री, (शुङ्गोऽख्यस्या इति । क्यप् ।
टाप् ।) पर्कटीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ नव-
पलवकोष्ठी । इति हेमचन्द्रः ॥ धान्यादिशुकश्च ।
शुंया यस्य पविद्धिः ॥ (यथा, समुत्ते । ४।२६ ।
“अन्त्यपलवकलवकशुङ्गासिद्धं पयो नरः ।
पीत्वा सशर्करा चोद्रे कुलङ्ग एव नृह्यति ॥”)

शुङ्गाकम्मे, [न] स्त्री, पुंसवनसंस्कारविशेषः । यथा,
“अयिस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ।
पुंसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकम्मेण शोभनः ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तत्कम्मांशुष्ठानं यथा । शोभननामानमभिं
संख्याय विरूपाक्षजपान्तां कुशकिंकां समाप्य
वटवृक्षस्य पूर्वोत्तरशाखायां फलयुगलशालिनीं

जमिभिरनुपहृतां वटशुङ्गां यवानां भाषाणां
वा त्रिभिस्त्रिभिर्गुणैः सप्तवारान् सप्तभिर्मन्त्रैः
क्रौण्डीयात् । सप्तानां मन्त्राणांष्टयाद्यः साधा-
रणाः । प्रजापतिर्हविः सोमवरुणवसुवृद्धा-

दित्यमरुदिविदेवा देवता न्ययोधशुङ्गापरिक्रयणे
विनियोगः । ॐ यद्यसि सौम्यो सोमाय त्वा
राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण एकं

परिक्रयणम् ॥ यद्यसि वारुण्यो वरुणाय त्वा
राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण द्वितीयं

परिक्रयणम् ॥ यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा राज्ञे
परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण तृतीयं परि-
क्रयणम् ॥ तद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा राज्ञे

परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण चतुर्थं परि-
क्रयणम् ॥ यद्यसि आदित्येभ्यः आदित्येभ्यस्त्वा
राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण पञ्चमं

परिक्रयणम् ॥ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा राज्ञे
परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण षष्ठं परि-
क्रयणम् ॥ यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो

देवेभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडक-
त्रयेण सप्तमं परिक्रयणम् ॥ ततः क्रीतां वट-
शुङ्गां अग्नेन मन्त्रेण वृत्तादानयेत् । प्रजापति-

र्हविरोधयो देवता न्ययोधशुङ्गाच्छेदने विनि-

शुचिः

योगः । श्वेतवर्णः समनसो भूत्वा अस्या वीर्यं
समाधत्त इयं कर्मे करिष्यति । ततस्तौ वट-
शुङ्गाद्वयेन वेष्टितामन्तरीक्षेणानीय अन्तरीक्षे
स्थापयेत् । ततः क्षतशोभननाम्नो अग्नेवत्तरतः
प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारी कुमारी भगवतो
वा श्रुतस्वाध्यायशीलो वा ब्राह्मणः आचारतः
नीहारजलेनानावृतलोष्ट्रेण पुनः पुनः पेषयेत् ।
ततोऽग्नेः पश्चिमतः उत्तराग्रेषु कुशेषु पश्चि-
माभिमुखीं वधूं पूर्वदिगान्तमच्छकां हत्वा
पृष्ठदेशे स्थितः पतिर्दक्षिणपायिरङ्गुष्ठानामि-
काभ्यां बन्धवद्वीं पेषितवटशुङ्गां यद्बोत्वा गर्भ-
वत्या दक्षिणनासाविवरे शुङ्गारसं निक्षिपति
अग्नेन मन्त्रेण । प्रजापतिर्हविश्चरुष्टुष्टु हन्तो-
ऽभीष्टवृक्षतयो देवता न्ययोधशुङ्गारसस्य
दाने विनियोगः ।

पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो वृहस्पतिः ।
पुमांसं पुनं विन्दस्व तं पुमाननुजायताम् ॥

ततो महायाज्ञतिष्ठोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां
हृताक्षां समिधं तूष्णीममौ कृत्वा प्रकृतं कर्मे-
समाप्य उदीर्यं श्राध्यायनहोमादिवामदेव-
गानान्तं कर्मे समाप्य कर्मेकारयिष्ठब्राह्मणाय
दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेवः ॥

शुङ्गी, [न] पुं, (शुङ्गा अख्यस्येति । शुङ्गा +
इनिः ।) वटवृक्षः । वटवृक्षः । इति जटा-
धरः ॥ शुङ्गाविशिष्टे, जि ॥

शुच, शोके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
सक०-सेट् ।) तालव्यादिः । शोचति । शोकः
पुत्रादेरदृशनाददुःखाशुभवः । किं शोचते-
हाम्बुदये वतास्मानिति भट्टिः । प्रियतमा मां
शोचते शोचते । इति महानाटकम् । गज-
लतानित्यत्वादात्मनेपदम् । इति दुर्गादासः ॥

शुच, इत् य न ई शौचे । विश्ररणे । क्षेदे । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-उभ०-क्षेदे शौचे च
अक०-अन्त्यत्र सक०-सेट् । निष्ठायां अनिट् ।)

शौचं शुद्धिः । विश्ररणं विमर्दः । क्षेदः आर्द्र-
भावः । इत् अशुचत् अशौचीत् । य न, शुच्यते
लोकः क्षानात् । शुच्यति गात्रं वायः । शुच्यति
वस्त्रमभवा । ई, शुक्तः । शुचि र पृथीभावे
इति प्राञ्चः । रमानाथस्तु एतदशुरोधादेता-
नर्थान् व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥

शुचा, स्त्री, (शुच शोके + क्तिप् । पक्षे टाप् ।)
शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शुचिः, पुं, (शुच्यति अनेनेति । शुच + “इष्टुप-
धात् कित् ।” उणा० ४।१।१६ । इति इन् । सच
कित् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ४।२।४।३ ।
“पावकः पवमानश्च शुचिरित्यमयः पुरा ।

वशिष्ठशपादुत्पन्नाः पुनर्योगमतिं गताः ॥”)

चित्रकवृक्षः । आषाढमासः । शुक्लवर्णः ।

शङ्करारसः । इत्यमरः ॥ योषः । शुद्धमन्त्री ।

ज्येष्ठमासः । इति मेदिनी । सौराधिः । यथा,

“पावकः पवमानश्च शुचिरित्यमयः ते त्रयः ।

निर्मेध्यः पवमानः स्यात् वैद्युतः पावकः स्रुतः ॥

शुचिप्र

११६

शुद्धी

शुद्ध

वशात् तपते स्वयः शुचिरविविधैः स्तुतः ।
तेषां सन्ततावन्ते चत्वारिंशत् पञ्च च ।
पावकः पवमानश्च शुचिकेशी पिता च यः ।
इति चैकोनपञ्चाशद्वयः परिकीर्तिताः ॥”

इति कौर्म १२ अध्यायः ॥

स्वयः । यथा,—

“तपनस्तपनश्चैव शुचिः सप्तान्ववाहनः ॥”

इति शास्त्रपुराणम् ॥

चन्द्रः । शुद्धः । जातः । इति केचित् ॥
(अन्वकस्य कुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ६ ।
२४ । १६ ।

“कुङ्कुमो भवमानश्च शुचिः कम्बलवर्धनः ॥”

कार्तिकेयः । इति महाभारतम् । १।२३।१४ ॥

शुचिः, स्त्री, (शुच + इत् ।) कश्चपपत्रा-
स्ताम्नायाः सुता । यथा,—

“वटं सुताञ्च महासत्तास्ताम्नायाः परि-
कीर्तिताः ।

शुक्ली श्रेणी च भाषा च सुग्रीवी शुचि-
यधिका ॥”

इति गावर्ध ६ अध्यायः ॥

शुचिः, जि, (शुच + इत् ।) शुक्लगुणविशिष्टः ।
इत्यमरः ॥ शुद्धः । (यथा, महाभारते । १ ।
१२८ । ४६ ।

“क्रीडावसाने ते सर्वे शुचिवस्त्राः स्वर्ण-
जताः ॥”

अनुपहनः । इति मेदिनी ॥ ॥ परस्परार्थं
हस्तचालनात् शुचिर्यथा,—

“देवात् परस्परं दृष्ट्वा विरमेद्द्वयो हरिं स्मरन् ।
सृष्ट्वा परस्परं च हस्तप्रचालनात् शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसप्तमोऽध्यायः ॥
(निरपराधी । यथा, महाभारते । १।१४।१४ ॥

“अहो धिक् धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नास्ति समञ्जसी ।
यः शुचीन् पाण्डुदायाशान् राजयामास प्रचु-
वत् ॥”

शुद्धान्तःकरणः । यथा, मनुः । ७ । १८ ।

“वृद्धाश्च नित्यं सेवेन विप्राश्च वेदविदो शुचीन् ।
वृद्धस्यैव हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥”

शुचिता, स्त्री, (शुचिर्भावः । शुचि + तल् ।)
शुचिलम् । यथा,—

“शैलं नाम शुक्लवैव सङ्गः स्वाभाविकी
सङ्कृता

किं भूमः शुचिता भवति शुचयः स्पर्शेन
यस्यापरे ।

किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां
जीवनं

तच्चैजीवपथेन यात्यसि पयः कर्णा निषेहुं
चमः ॥”

इति लघुसंज्ञः ॥

शुचिद्वयः, पुं, (शुचिः पवित्रो द्वयः ।) अन्वत्य-
वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुद्धवचः ॥

शुचिप्रकीर्तिः, पुं, (शुचिं प्रशयतीति । प्र + नी +
किप् ।) आचमनम् । यथा,—

“आचमः स्नादाचमनमुपस्यार्थः शुचिप्रकीर्तिः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

शुचिमलिका, स्त्री, (शुचिर्मलिका ।) नव-
मालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुचिरोचिः, [स्] पुं, (शुचिः पञ्च रोचिः
किरणो यस्य ।) चन्द्रः । इति केचित् ॥ शुक्ल-
किरणी, जि ॥

शुच्य, ई अविषये । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सक० च-सेट् । निष्ठायामनिट् ।)

तालयादिः । पञ्चमस्वरः । तालयवर्गाद्योपधः ।
ई, शुक्तः । यदा, यान्तोऽयमित्येके । अविषयः
स्नानं मन्थनं पीडनं सन्धानञ्च । इति दुर्गा-
दासः ॥

शुद्धीरता, स्त्री, वीर्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शुद्धीर्यं, स्त्री, वीर्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शुद्ध, खोटने । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) खोटनमिह गत्याघातः । श्रोतति
पयः सेतुना । इति दुर्गादासः ॥

शुद्ध, इ खोटने । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) खोटनमिह गत्याघातः ।
इ, शुद्धाते । इति दुर्गादासः ॥

शुद्ध, इ कि शोधये । इति कविकल्पद्वयः ॥ (पुरा०-
पञ्चे भा०-अक०-सेट् ।) इ, शुद्धाते ।
कि, शुद्धयति शुद्धति पञ्चमातपात् । रमा-
नायस्तु भादिपञ्चे शुक्लोभावे । पुरादिपञ्चे
शुक्लीकरणेऽयमिति मत्वा भादौ शुद्धति पञ्चं
पुरादौ शुद्धयति काष्ठमातप इत्युदाहृतवान् ।
वस्तुतस्तु उभयत्र शुक्लोभावः अन्यथा भौवा-
दिकस्यैव प्रेरणवाचित्वापुरादिपाठोऽनर्थकः
स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

शुद्ध, क आलस्ये । इति कविकल्पद्वयः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, श्रोतयति वृद्धः क्रियासु
मन्दः स्नादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शुद्धिः, स्त्री, (शुद्धि शोधये + इत् ।) शुद्धी ।
इत्यमरटीका ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २७१ ।
“तस्मिन् गताद्रभावे वीतरसे शुद्धिशकल २४
पुरुषे ।

अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दो विदु-
म्याय ॥”)

शुद्धी, स्त्री, (शुद्धि + वा ङीप् ।) शुक्लाङ्कम् ।
शुट् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । महौषधम् २
विन्धम् ३ नागरम् ४ विन्धमेघजम् ५ । इत्य-
मरः ॥ शुद्धिः ६ विन्ध ७ महौषधी ८ । इति
तट्टीका ॥ इन्द्रमेघजम् ९ मेघजम् १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ विन्धौषधम् ११ कटुयज्यः १२
कटुभद्रम् १३ कटुवज्रम् १४ सौपर्णम् १५
शङ्खवेरम् १६ कपारिः १७ चान्द्रकम् १८
शोषकम् १९ नागराङ्गम् २० । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षिप्तत्वम् । कफशोषा-
निलशूलज्वरोहराभ्रान्नासघ्नोपदनाशिलञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ अपि च ।

“शुद्धी रथामवातघ्नी पाचनी कटुका जडुः ।

शुद्धाङ्ग, स्त्री, शुद्धी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शुद्धः, पुं, (शुद्ध गतौ + जमन्तात् ङः ।) मर-
निर्भरः । इति हेमचन्द्रः ॥ करिकरश्च ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । १५ । १५ ।

“यदाशुक्लान् विषाणायान् चुरमाणापरा-
दुगान् ।

शुद्धैर्निश्चितधारयैः शान्वायामशान्तयत् ॥”)

शुद्धकः, पुं, श्रौक्षिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
शुद्धवेद्यः । इति शब्दमाला ॥

शुद्धरोहः, पुं, (शुद्धवत् रोहतीति । बह +
अच् ।) भूतजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुस्त-
काभारे शङ्खरोह इति पाठः ॥

शुद्धा, स्त्री, (शुन् + ङ । टाप् ।) मद्यपानयजम् ।
अमृद्वस्तिनी । वेध्या । सुरा । हस्तिहस्तः ।
इति मेदिनी ॥ शुङ् इति भाषा ॥ नलिनो ॥
इति विष्णुः ॥ कुट्टनी । इति शब्दमाला ॥

शुद्धापानं, स्त्री, (शुद्धाया आपानम् ।) मद्य-
पानयजम् । तत्पर्यायः । मद्यपानम् । इत्य-
मरः ॥ मद्यपानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शुद्धारः, पुं, (शुद्धा रीतीति । रा + क्तः ।)
श्रौक्षिकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (इत्या
शुद्धा । “कुट्टीशमीशुद्धाभ्यो रः ।” ५ । १ ।
८८ । इति रः । खल्यशुद्धा । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ।)

शुद्धालः, पुं, (शुद्धेन अलतीति । अल पथ्याप्तौ
+ अच् ।) हस्ती । इति धनञ्जयः ॥

शुद्धिका, स्त्री, अलिजिह्वा । इति केचित् ॥
शुद्धाशब्दार्थापेक्षा ॥

शुद्धिर्वाधिका, स्त्री, (शुद्धिर्वा शुद्धविशिष्टा
वधिका ।) कुक्कुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुद्धी, [त्] पुं, (शुद्धा अस्त्वस्येति । शुद्धा +
इति ।) श्रौक्षिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
हस्ती च ॥

शुद्धी, स्त्री, हस्तिशुद्धीहस्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शुद्धिः, स्त्री, शतहनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुद्धः, स्त्री, शतहनदी । इति भरतहिरण्यकोषः ॥

शुद्धं, स्त्री, (शुद्ध + क्तः ।) सैन्धवम् । मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्याये न्यवं यजि-
खितं तदशुद्धम् ॥

शुद्धी, स्त्री, शतहनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुद्धः, स्त्री, शतहनदी । इति भरतहिरण्यकोषः ॥

शुद्धं, स्त्री, (शुद्ध + क्तः ।) सैन्धवम् । मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्याये न्यवं यजि-
खितं तदशुद्धम् ॥

शुद्धी, स्त्री, शतहनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुद्धः, स्त्री, शतहनदी । इति भरतहिरण्यकोषः ॥

शुद्धं, स्त्री, (शुद्ध + क्तः ।) सैन्धवम् । मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्याये न्यवं यजि-
खितं तदशुद्धम् ॥

शुद्धी, स्त्री, शतहनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुद्धः, स्त्री, शतहनदी । इति भरतहिरण्यकोषः ॥

शुद्धं, स्त्री, (शुद्ध + क्तः ।) सैन्धवम् । मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्याये न्यवं यजि-
खितं तदशुद्धम् ॥

शुद्धी, स्त्री, शतहनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुद्धः, स्त्री, शतहनदी । इति भरतहिरण्यकोषः ॥

शुद्धं, स्त्री, (शुद्ध + क्तः ।) सैन्धवम् । मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्याये न्यवं यजि-
खितं तदशुद्धम् ॥

शुद्धी, स्त्री, शतहनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुद्धः, स्त्री, शतहनदी । इति भरतहिरण्यकोषः ॥

शुद्धं, स्त्री, (शुद्ध + क्तः ।) सैन्धवम् । मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्याये न्यवं यजि-
खितं तदशुद्धम् ॥

शुद्धी, स्त्री, शतहनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुद्धः, स्त्री, शतहनदी । इति भरतहिरण्यकोषः ॥

शुद्धं, स्त्री, (शुद्ध + क्तः ।) सैन्धवम् । मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्याये न्यवं यजि-
खितं तदशुद्धम् ॥

शुद्धी, स्त्री, शतहनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुद्धः, स्त्री, शतहनदी । इति भरतहिरण्यकोषः ॥

शुद्धं, स्त्री, (शुद्ध + क्तः ।) सैन्धवम् । मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्याये न्यवं यजि-
खितं तदशुद्धम् ॥

शुद्धी, स्त्री, शतहनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुद्धः, स्त्री, शतहनदी । इति भरतहिरण्यकोषः ॥

शुद्धं, स्त्री, (शुद्ध + क्तः ।) सैन्धवम् । मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्याये न्यवं यजि-
खितं तदशुद्धम् ॥

शुद्धी, स्त्री, शतहनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुद्धः, स्त्री, शतहनदी । इति भरतहिरण्यकोषः ॥

शुद्धं, स्त्री, (शुद्ध + क्तः ।) सैन्धवम् । मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्याये न्यवं यजि-
खितं तदशुद्धम् ॥

शुद्धी, स्त्री, शतहनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुद्धः, चि, (शुद्ध + क्तः ।) केवलम् । (यथा, मनुः । ६ । २७६ ।

“तद्भागभेदकं हन्यादपस्तु शुद्धवधेन वा ।

तदापि प्रतिसंक्रुयान् दायस्तममवाहसम् ॥”

निर्होपः । (यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ४६ । ४ ।

“सर्वे च शुद्धकाचनविनिर्मिताः श्रेयसो
दृष्टेः ॥”

पवित्रः । इति मेदिनी । (उज्ज्वलः । यथा, रघुः ।

१ । ४६ ।

“काव्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्ध-
वैशयोः ॥”

शुद्धः । इति धरणिः ॥ रागान्तरामिश्रित-
रागः । इति संगीतशास्त्रम् ॥ * ॥ शरीरा-
शुद्धताकारणं यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“मानवानां द्विजादीनां शरीरस्यापवित्रता ।

भवेत् केन प्रकारेण कथं तं तत् सदाशिव ।

सर्ववेदपुराणादिशास्त्रज्ञानां द्विजज्ज्ञानम् ।

जितेन्द्रियस्तृप्तिविदो तनोः कथं पूतताम् ॥

सदाशिव उवाच ।

यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् ।

देवर्षे श्रेष्ठं तत् सर्वं नराणामानुपूर्विकम् ॥

जातके नृत्तकेऽस्माते जलौकीभिः चते तथा ।

अपवित्रो द्विजादीनां देहः सत्त्वादिकर्मेभ्यः ॥

अपूततनुस्तुसर्गं नरो नृचपुत्रीवयोः ।

असृग्प्रसर्गं नैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु ॥

रक्तपाते नखशङ्खदन्तखड्गगादिभिः चते ।

विप्रादेरशुचिः कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः ॥

भुक्त्वा हस्ताननोष्णैश्चैव पवित्रः क्षतमैद्युते ।

भयने ब्राह्मणादीनां शरीरं क्षुरकर्मणः ॥

ज्वरादिभिश्चतुःषष्टिरोमेयैश्च द्विजज्ज्ञानम् ।

वपुरप्रयतं पूजादानहोमजपादिषु ॥

धर्मोद्धारो वर्मा आह्वयपतितामादिभोजनैः ।

तथा च रेतःस्त्रवणे मर्ददेहापवित्रता ॥

अपवित्रं द्विजादीनां वपुः स्यान्नाहुदर्शने ।

गर्हितदानग्रहश्च पतितं पातकादिभिः ॥

अशौचान्तेन शुद्धिः स्यात् जातके नृत्तकेपि च ।

सर्ववर्णाभ्यादीनां तनोः सत्त्वादिकर्मेभ्यः ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६ अध्यायः ॥

शुद्धजङ्घः, पुं, (शुद्धा जङ्घा यस्य ।) गर्दभः ।

इति त्रिकाश्रयः । पवित्रजङ्घायुक्ते, चि ॥

शुद्धदत्त, चि, शुद्धा दत्ता यस्य सः । (“अयान्त-
शुद्धशुभ्रवरादेभ्यश्च ।” ५ । ४ । १४५ ।

इति दन्तस्य दत्तादेशः ।) शुद्धदन्तयुक्तः ।

यथा,—

“गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदवावणः शिखी ।

जंजपूकोऽचमाजवान् धारयो नृदलावुनः ॥”

इति भट्टी । ५ । ६१ ॥

शुद्धमतिः, पुं, (शुद्धा मतिर्यस्य ।) चतुर्विंशति-

भूताहं दन्तमतिजनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

(शुद्धा मतिः ।) पवित्रशुद्धौ, स्त्री । तद्वति, चि ॥

(यथा, हितोपदेशे । १ । ८० ।

“उपकारिणि विप्रश्च शुद्धमतौ यः समाचरति
पापम् ।

तं जनमसत्यसत्यं भगवति वसुधे कथं वहसि ॥”

शुद्धमांसं, स्त्री, (शुद्धं मांसं यस्य ।) मांसयज्ञन-
विशेषः । यथा,—

“पाकपात्रे घृतं दद्यात्तेन वा तदभावतः ।

तत्र हिङ्गुहृदिद्राच भर्जयेत्तदनन्तरम् ॥

ह्मागादेरस्थिरहितं मांसं तत् खण्डखण्डितम् ।

धौतनिर्गालितं तस्मिन् घृते तद्वर्जयेच्छनैः ॥

सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा जवणश्च पचेत् ततः ।

सिद्धे जलेन संपिच्य वेसवारं परिचयेत् ॥

द्रव्याणि वेसवारस्य नागवल्लीदलानि हि ।

तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरिचानि समासतः ।

अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् ॥

शुद्धमांसं परं तृष्यं बल्यं रक्ष्यं दृढं हनम् ।

त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपणं धातुवर्धनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शुद्धवज्रिका, स्त्री, (शुद्धा वज्रिका जता ।) गुडूची ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ पवित्रजता च ॥

शुद्धान्तः, पुं, (शुद्धः अन्तो यस्य ।) शुद्धा रचकाः

अन्ते यस्य इति वा ।) अन्तःपुरम् । (यथा,

कुमारे । ६ । ५२ ।

“विधिप्रयुक्तसन्कारैः स्वयं मार्गस्य दृष्टैकः ।

स तेराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मेभिः ॥”

शुपस्यासर्वगोचरकथान्तरम् । इत्यमरमेदिनी ।

राजयोषित् । इत्यजयः । (यथा, नैषधे । ३६ । ३ ।

“शुद्धान्तसंभोगनितान्ततुष्टे

न नैषधे कार्यमिदं निगद्यम् ।

अपां हि लभाय न वारिधारा

स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥”)

अशौचान्तः । इति धरणिः ।

शुद्धान्तपालकः, पुं, (शुद्धान्तं पालयतीति ।

पाल + क्तुल् ।) अन्तःपुररचकः । तत्पर्यायः ।

यहदौवारिकः २ कक्षारचकः ३ रात्रि-

हिक्कः ४ । इति शब्दमाला । तस्य लक्षणं

यथा,—

“दृढः कुलोद्गतः सक्तः पितृपैतामहः शुचिः ।

राशामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेयते ॥”

इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥

शुद्धान्ता, स्त्री, (शुद्धान्तः आश्रयत्वेनाख्यस्या

इति । अच् । टाप् ।) रात्री । यथा,—

“शुद्धान्तश्च विशुद्धान्ते शुद्धान्ता राजयोषितः ॥”

इति धरणिः ॥

शुद्धापद्धतिः, स्त्री, (शुद्धा अपद्धतिः ।) अल-

ङ्कारविशेषः । यथा,—

“शुद्धापद्धतिरन्यस्यारोपायो धर्मेनिष्ठवः ।

नायं सुधांशुः किं तर्हि योमगङ्गासरोरुहम् ॥”

इति चम्पूश्लोकः ॥

शुद्धिः, स्त्री, (शुद्ध + क्तिन् ।) दुर्गा । यथा,—

“सरणाश्रितनादापि शोध्यते स हि पातकात् ।

तेन शुद्धिः समाख्याता देवी व्रततनौ स्थिता ॥”

इति देवीपुराणे देवीनवकथाध्यायः ४५ ॥

माञ्जना । इति जटाधरः ॥ वैदिककर्माहृत-
प्रयोजकसंस्कारविशेषः । यथा । शुद्धाशुद्धौः
संस्काररूपत्वेन एकपुरुषस्यैकदोभयस्थितिर्घटते ।
अशुद्धेर्भावरूपत्वे शुद्धेर्देभावरूपत्वे नैतत्
विरोधात् । अतएव श्रुतः ।

“ततः आहुमशुद्धौ तु कुर्यादेकादशे तथा ।

कर्तुं स्नात्कालिको शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥”

अशुद्धौ चतुर्थाहारी । कथमशुद्धौ आहुं

कालाशौचस्याधिकारिविशेषणत्वात् आहुं

कर्तुं स्नात्कालिकीति । आहुविधानाशेषात्त-

न्नात्र निष्ठा शुद्धिः कथ्यते । स पुनरशुद्ध एव

कर्मान्तर एव । इति आहुविवेकः ॥ एवं शुद्धे-

र्भावरूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वे विरोधः ।

तथात्वे अशौचसङ्कोरोऽपि न स्यात् । एकस्मिन्

शुद्धाभावरूपे अशौचे सत्यपरस्य तदूपस्य

तदानीं तत्पुरुषोयशुद्धिकप्रतियोग्यन्तरा-

भावादनुत्पत्तेः । तस्मात् शुद्धाशुद्धौर्भावरूप-

त्वम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ अथाशौचशुद्धिः ।

“अचट्टहिमदाशौचमर्द्धकेतेन शुध्यति ।

अथ चेत् पञ्चमीं रात्रिमनौत्थ परतो भवेत् ।

अचट्टहिमदाशौचं तदा पूर्वेण शुध्यति ॥”

अचट्टहिमत्वम् । सपिण्डजननाशौचापेक्षया

स्वपुत्रजननाशौचस्य सपिण्डमरणाशौचापेक्षया

पितृमातृभर्तृमरणाशौचस्य ॥ * ।

“जाते पुत्रे पितुः क्षानं सचेलन्तु विधीयते ।

माता शुध्येद्दशहेन क्षानात् अर्घ्यं पितुः ॥”

शुध्येत् अर्घ्यमात्रे उत्तरवाक्ये तथा दर्शनात् ॥ * ।

जननाशौचमध्ये तु यद्यपरं जननं स्यात् तदा

पूर्वाशौचप्रयोगे शुद्धिः रात्रिशेषे दिनद्वयेन

प्रभाते दिनत्रयेण मरणाशौचमध्ये प्रातिमरये-

रप्येवमिति ॥ * ॥

“यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत् स्यात् पश्चिमं

तद्वहः ।

स तत्र वस्त्रशुद्धिं यद्वशुद्धिं करोत्यपि ॥

समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।

यामाहृतिस्तो गत्वा प्रेतच्छृते च वाससौ ।

अन्यानामाश्रितानाञ्च तद्वाः क्षानं करोत्यपि ।

यस्युलोमखानाञ्च यत्प्राण्यं तच्छृत्वापि ॥

गौरवर्धपक्वकेन तिलतेलेन संयुतः ।

शिरःक्षानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः ।

वासोयुगं नवं शुभ्रमव्रजं शुद्धमेव च ।

यद्वीत्वा गां सुवर्णञ्च मङ्गलानि शुभानि च ।

अष्टौ संकीर्तयित्वा तु पश्चात् शुद्धो भवेन्नरः ॥”

यद्वशुद्धिः प्राक्तनपाकभाक्परिष्ठाग उपसेपा-

दिना । त्वाण्यं त्वागाहम् ।

“अवाहःसु निवृत्तेषु सुक्षाताः क्षतमङ्गलाः ।

आयुष्याहिप्रसुप्तेषु ब्राह्मणान् स्वकिंवाप्य च ॥

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

न तु पूर्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकायेनैव शुध्यति ॥

समानं जघ्नु चाशौचं पूर्वेणैव विशुध्यति ॥

यदि स्यात् क्षतके क्षतिर्क्षतके च नृतिर्भवेत् ।

शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे विराजकम् ।

शुद्धिः

मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते ॥१॥
अन्त्याक् यस्मात्ततः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भ-
संभवः ।

तदा माससमैस्त्रासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥
गर्भश्रुत्या यथामासमचरे तूतमे त्रयः ।
राजस्ये त चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव च ॥
अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ।
रात्रिभिर्मसितुल्याभिर्गर्भेष्वावे विप्रुध्यति ॥
रजस्यपरते स्त्राप्त्वा स्त्रानेन स्त्री रजस्वला ।
शुद्धा भर्तृचतुर्थेऽह्नि अशुद्धा देवप्रेतयोः ।
देवे कर्मणि प्रेते च पञ्चमेऽह्नि शुध्यति ॥२॥
दत्ता नारी पितुर्गृहे स्त्रियते त्रितयेत्येव ।
स्वमशौचं चरेत् सस्यकृत् पृथक्स्थानयवस्थिता ॥
तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुध्येत् जनकस्त्रिभिः ।
यस्तेः सहासनं कुर्यात् शयनादीनि चैव हि ।
ब्राह्मणे वा शरीरे वापि स दशाहेन शुध्यति ॥
स्त्रीणामसंस्कृतानां चतुर्धा तु शुध्यन्ति

बान्धवाः ।

यद्योक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति हि सनाभयः ॥३॥
यस्मात्साध्यन्तरे शूद्रे नृते बाले चतुर्हं विदुः ।
अनतीते द्विवर्षे वै नृते शुध्येत् पञ्चभिः ॥
बालस्य नृदशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।
सदा एव विप्रुद्धिः स्यान्नाशौचं नैव सूतकम् ॥
तृणामजतचूडानामशुद्धिर्नैश्चिकी स्त्रुता ।
निवृत्तचूडकानां चिराच्चाच्छुद्धिरिष्यते ॥४॥
दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ।
चिराज्ज्ये सङ्कल्यास्तु स्त्रात्वा शुध्यन्ति

गोत्रजाः ॥

शुद्धेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥
दशमेऽह्नि शूद्रस्य कार्यं संश्रयार्थं बुधेः ।
मासेनैव विप्रुद्धिः स्यात् सूतके नृतेकेऽपि वा ॥
संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।
संस्कृते तु चिरात् स्यादिति घर्म्मो व्यवस्थितः ॥
पितृवपरमे स्त्रीणां स्त्राणानां कथं भवेत् ।
चिराज्ज्येव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् शिवः ॥
यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
भूमौ निःक्षिप्य तदुपासं स्त्रात्वा चैव विप्रु-
ध्यति ॥५॥

चिकित्सको यत् कुरुते तदन्त्येन न शक्यते ।
तस्मात् चिकित्सकस्यार्थे शुद्धो भवति नित्यशः ॥
गर्भिणी स्त्रुतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला ।
यदाशुद्धा तदान्तेन कारयेत् क्रियते सदा ॥६॥
प्रेतीभूतं दिवं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।
स्त्रात्वा सत्तेन सृष्ट्वाणि घृतं प्राश्य विप्रुध्यति ।
एकाहान् चतस्रिंशु शुद्धिर्वैश्ये च स्याद्दशाहेन तु ।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥७॥
नारं सृष्ट्वास्थि सल्लङ्घं स्त्रात्वा विप्रो विप्रुध्यति ।
आचम्यैव तु निःक्षेपं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥
अथपिण्डं दिवं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विप्रुध्यति चिराज्ज्ये मातुराणां च बान्धवान् ॥
बद्धममति तेषां च दशाहेन शुध्यति ।

१२१

शुद्धिः

अनदमममहेव न चेतस्मिन् एहे वसेत् ॥८॥
अस्थिसचयनादन्त्याक् यदि विप्रोऽशु पातयेत् ।
नृते शूद्रे एहं गत्वा चिराज्ज्ये विप्रुध्यति ॥
अस्थिसचयनादूर्ध्वं यावन्मांसं द्विजातयः ।
दिवसेनैव शुद्धिः स्यादाससां चानेन च ॥९॥
स्त्रातेदिवसेनैव चतुर्धा चतस्रिंशु वैश्ययोः ।
सार्धं विनानुगमने शूद्रो नक्तेन शुध्यति ॥१०॥
अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।
दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिद्वयं नवोदकम् ॥११॥
उदक्या स्त्रुतिका वापि अन्त्यजं संसृणेद्यदि ।
चिराज्ज्येव शुद्धिः स्यादिति श्रुतातपोऽत्र-
वीत् ॥१२॥

नवखातजलं गावो महिष्यश्चागयोनयः ।
शुध्यन्ति दिवसेनैव दशभिर्नात्र संशयः ॥
काले नवोदकं शुद्धं न पातयन् तत्राहम् ॥१३॥
अथ द्रव्यशुद्धिः । ब्राह्मे ।
“सुवर्णरूप्यशङ्काशमशुक्तिरत्नमयानि च ।
कांस्यायस्तान्त्रेयानि त्रपुसीसमयानि च ॥
निलेपानि विप्रुध्यन्ति केवलेन जलेन तु ।
शूद्रोच्छिष्टानि शुध्यन्ति त्रिधाचाराण्य-
वारिभिः ॥

स्त्रुतिकाश्रवणमृज्ज्वरजस्वलाहतानि च ।
प्रक्षेपयानि तान्यौ यच्च यावत् सहेदपि ॥
रेतं पित्तलम् । त्रपुरं द्रवम् । यत् पात्रं यावत्
कालमयं सहेत तत् पात्रं प्रक्षालनानन्तरं
तावत्तापनीयमित्यर्थः ॥१४॥ दृष्टव्यम् ।
“अम्बसा हेमरत्नायः कांस्यं शुध्यते भस्मना ।
अन्तेस्ताम्रश्च रेतश्च पुनः पात्रेन न्यस्तयम् ॥
राजघर्म्मम् ।
“पञ्चलोच्छिष्टकांस्यं यत् गवाघातमथापि वा ।
गच्छोच्छिष्टमपि च विप्रुध्यद्दशभिस्तु तत् ॥
दशभिर्दिनैरिति शेषः । तथा च ।
“कांस्यं न धावयेत् पादौ यच्च स्यादपि भोजन-
मिति ॥

यत्र पात्रान्तरे भोजनं तत्र श्रुतस्यैव तस्य
साहचर्यात् कांस्यवच्छुद्धिः ॥१५॥ बौधायनः ।
“भिन्नकांस्ये तु योऽश्रियोत् नद्यां स्त्रात्वा
जपेद्भजः ।

गायत्र्याष्टसहस्रान् एकभक्तस्तनः शुचिः ॥
देवलः । ताम्ररजतसुवर्णास्मटिकानां भिन्न-
मभिन्नम् । इति भिन्नत्वेऽपि न दोष इत्यर्थः ॥१६॥
विष्णुः । शरीरेमैलेः सुराभिर्मदोर्वा यद्रूपहतं
तदन्त्योपहतं सर्वं लौहभाण्डमयौ प्रतप्तं
शुध्यते । मणिमयमश्लमयमजमयश्च सप्तरात्रं
महीखननेन शृङ्गदन्तास्त्रिमयश्च तच्छणेन दात-
मयं न्यस्तयं जह्यादिति । लौहपदं सुवर्णाद-
यकपरम् ॥१७॥ मनुः ।

“त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्गन्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥
अदृष्टमुपघातशृङ्गादिभिरघातम् । अघातश्च
सदा शुचि इति याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् ।
वाचेति उपघातशृङ्गायां पवित्रं भवत्विति

शुद्धिः

ब्राह्मणेयं दाचा प्रशस्यते इति शुलपानिमहा-
महोपाध्यायकुल्लुकभट्टौ ॥१८॥ श्रुतातपः ।
“गोकुले कन्दशालायां तैलयन्तेऽनुधत्तयोः ।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥
मनुः ।

“मत्तिका विप्रुष्काया गौरश्चः सुवर्णप्रमयः ।
रजो भूत्वायुरमितश्च सार्धं मेधानि निर्दिशेत् ॥
बौधायनः ।

“अदुष्टाः सन्तताधारा वातोद्धताश्च रेणवः ।
आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ॥
शस्त्रलिखितौ । आकरदद्याणि प्रोक्षितानि
शुभीनि ॥१९॥ यमः ।

“आममांसं घृतं तौदं खेदाश्च फलसम्भवाः ।
स्त्रिंशुभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः
स्त्रुताः ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“सुखवर्जश्च गौः शुद्धा माण्डारिचंक्रमे शुचिः ।
पुण्याणां च फलानां च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥
अत्रिः ।

“मत्तिकाः सन्तताधारा भूमिस्तोयं हुताशनः ।
माण्डारिचापि दूर्वा च माततश्च सदा
शुचिः ॥”

बौधायनः । अनेकोदासी दातशिले भूमिसमे
दृष्टकाश्च सङ्कीर्णभूताः इति । सङ्कीर्णभूताः
परस्परसम्बद्धाः ॥२०॥ विष्णुः । प्रोक्ष्येन पुस्तकं
इति ॥२१॥ श्रुतातपः ।

“तापनं घृततेलानां प्रावरणं गौरसस्य च ।
तस्माच्चतुर्दशतं शुध्येत कठिनान् पयो दधि ।
अविलीनं तथा सर्पिल्विलीनं अपश्येन तु ॥
अविलीनं कठिनम् ॥२२॥ मनुः ।
“दद्याणाश्चैव सर्वेषां शुद्धिर्नृजन्तवर्गं स्त्रुतम् ।
प्रोक्ष्यं संघटनानां च दारवाणां च तत्तन् ॥
इदन्तच्छिष्टादन्त्योदोषे । उत्पन्नं वस्त्रान्तर-
निर्व्यापयेन कीटापनयनम् ॥२३॥ श्रुतातपः ।
“स्त्रीवाभिप्रपतितेः स्त्रुतिकोदक्यनास्तिकेः ।
दृष्टं वा स्यात् यदन्त्यं तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥
अभ्युक्ष्य किञ्चिद्दृष्ट्यं शुद्धीताप्यविशुद्धितः ॥२४॥
देवलः ।

“चाणालेन शुना वापि दृष्टं हविरयश्चियम् ।
विङ्गालादिभिरुच्छिष्टं दृष्टमन्नं ववर्जयेत् ॥
अन्यत्र हिरण्योदकस्यार्थे इति ॥२५॥ मनुः ।
“अङ्गिस्तु प्रोक्ष्यं शौचं वज्रनां धान्वावाससाम् ।
प्रक्षालनेन त्वष्टानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥
शुद्धिरित्यनुवृत्तौ विष्णुः । शुद्धानामित्तुविका-
राणां प्रभूतानां वायुपिदानेन सर्वलवणाना-
स्तेति ॥२६॥ अङ्गिराः ।

“यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीगताः ।
शूदाङ्गिप्रयत्नेष्वन्नं प्रविशन् सदा शुचि ॥
प्रविष्टं स्वतापादकप्रतियाहादनेति शेषः ॥
“सङ्कल्पं सकर्हमं तेभ्योऽस्त्रीयमपास्य तत् ।
प्रक्षिपेत् पञ्चगव्यं समन्तं सर्वशुद्धितम् ॥
अपास्य कुक्षं तेभ्यो वहुतोयेभ्य एव वा ।

शुद्धिः

शतं वष्टयथा चिंशतु तोयकुम्भान् ससुहरेत् ।
पञ्चगव्यं ततस्त्रीषु प्रक्षिपेन्नल्पपूर्वकम् ॥”
शुद्धादि अल्पत्वाद्यपेक्षया अत्यल्पस्य सर्वो-
द्धारणाभिधानात् ॥ * ॥ दृष्टव्यम् ।
“अमृदपतिमाश्चान्ता नृताश्चेद्भिन्नमन्दरे ।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥
दशरात्राच्छुनि प्रीते मासान् मृद्वे भवेच्छुचिः ।
दाभ्यान् पतिते गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयात् ।
अत्यन्ते वर्जयेद्गेहमित्वेव मनुव्रवीत् ॥”
यमः ।
“द्विजस्य मरये वेषस्य विशुध्यति दिनत्रयात् ।
दिनेकेन बहिर्भूमिरपि क्षेपणलेपनैः ॥” * ॥
यथोक्तकालानन्तरं कर्तव्यमाह सम्भर्तः ।
“यद्दशगुह्यं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थप्रवृत्तये ।
प्रीतस्य नृस्य पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
यद्दशपात्रं तत् सर्वं गोमयेनानुलेपयेत् ।
गोमयेनानुलिप्याय ह्यग्रेनाप्रापयेद्बुधः ॥
ब्राह्मणेभ्यस्तृतेषु हरिण्यकुशवारिभिः ।
सर्वमभ्युनयेद्देवस्य ततः शुध्यत्यसंशयः ॥”
मन्त्रनादेशे गायत्री ॥ * ॥ देवलः ।
“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।
दृष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥
दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पञ्चैववर्षाणां वापि शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
प्रकृते गर्भिणी यच्च स्त्रियते यच्च मातुषः ।
चाण्डालैरुपतितं यच्च यच्च विन्यस्यते शवः ॥
विण्मूत्रोपहतं यच्च कुण्ठो यच्च दृश्यते ।
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्यातिकथ्यते ॥
क्रमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यच्च मेदिनी ।
त्रभया कर्षणेः क्षिप्ता वान्तैश्चा दुष्टतां त्रजेत् ॥
नखदन्ततनजलकतुषपांशुरजोमलैः ।
भस्मपङ्कजैश्चापि प्रक्षेप्ता मलिना भवेत् ॥”
वापनं नृदन्तरेण पूरणम् । त्रिधा घनीभूत-
क्षिप्तादि । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
याज्ञवल्क्य उवाच ।
“द्रव्यशुद्धिं प्रवक्ष्यामि तात्त्रिकोपेत सत्तमाः ।
सौवर्णराजतानां प्राकवज्रादिचर्मणाम् ॥
पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।
उष्णवार्भिः शुक्लशुक्लोर्ध्वान्दः प्रोक्ष्येन च ॥
तत्तन्नात् दारुशृङ्गादियं पात्रस्य मार्जनात् ।
मील्यैवदकगोमूत्रैः शुभ्रत्वाविककेशिकम् ॥
भैक्षं योपिभुक्षं पुण्यं पुनः पाकात्सर्वमयम् ।
गोत्राते च तथा केशमज्जिकाकीटदूषिते ।
भस्मक्षेपाद्विशुद्धिः स्याद्विशुद्धिर्माज्जनादिना ॥
चपुसीसकतास्त्राणां चारान्दोदकवारिभिः ।
भस्माद्विलोहकांस्थानामज्जानाञ्च सदा शुचि ॥
अमेधाक्तस्य नृतोयैर्गन्धलेपापकर्षणात् ।
शुचि गोलेप्रदं तोयं प्रकृतिस्यं महीगतम् ॥
तथा मांसं चपाण्डालक्रयादादिनिपातितम् ।
रश्मिरस्यै रजश्चाया गौरस्यै वसुधानिलः ॥
अन्धजवप्रघो मेध्यास्तथा चामलविन्दवः ।
खात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते सुप्ता रथ्योपसर्पणे ॥

शुद्धिः

आचान्तः पुनराचमेत् वायो व्युत्तरिधाय च ।
क्षुते निहोविते स्वापे परिधानेऽनुपातने ॥
पञ्चस्वितेषु नाचमेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।
तिष्ठन्त्यग्रादयो देवा विप्रकर्णे तु दक्षिणे ॥”
इति गारुडे ६७ अध्यायः ।
अन्यच्च ।
“मग्नवस्त्रप्रवालानां तदनुक्ताफलस्य च ।
शैलदारुमयानाञ्च लण्गुल्यौषधस्य च ॥
प्राकधान्याजिनानाञ्च संहतानाञ्च वाससाम् ।
वल्कलानामप्रीधानामस्तुना शुद्धिरिष्यते ॥
संक्षेपानामथोष्णेन तिलकल्केन शोधनम् ।
कार्पासिकानां वस्त्राणां शुद्धिः स्यात् सह
भस्मना ॥
नागदन्तास्थिद्वज्जाणां तत्तन्नाच्छुद्धिरिष्यते ।
पुनःपाकेन भाण्डानां नृस्ययानाञ्च शुद्धता ॥
शुद्धं भयं कारुहस्तः पण्यं योषिष्कं तथा ।
रथ्यागतमविज्ञातं दासवर्गेण यत् क्षतम् ॥
वाक्यशून्यं चिरागीतमनेकान्तरितं लघु ।
चेष्टितं बालद्वहानां बालस्य तु सुखं शुचि ॥
क्षेच्छानामपि गोशालास्तनव्ययमुताः स्त्रियः ।
वाग्विप्रघो द्विजेन्द्राणां पाठे वागस्तुविन्दवः ॥
भूमिर्विशुध्यते खातदाहगोक्रमसंचनेः ।
लेपाद्विलेखनान् सेकान् वेषसम्प्राप्त्याञ्जनात् ॥
केशकीटावपमर्शे गोत्राते मज्जिकान्विते ।
नृदारिभस्मचाराणि प्रक्षेपयानि शुद्धये ॥
उड्मराणाञ्चान्नेन चारेण चपुसीसयोः ।
कांस्थानां भस्मना शुद्धिस्तोयाच्छुद्धिर्भवत्य च ॥
अमेधाक्तस्य नृतोयैर्गन्धलेपापहरणेन च ।
अन्येषामपि तद्द्रव्यैः शुद्धिर्गन्धलेपापहारतः ॥
मातुः प्रसवने वस्त्रः शृङ्गानिः फलपातने ।
गर्हभो भारहारिण्ये च नृगग्रहणे शुचिः ॥
रथ्याकर्मतोयानि नावः पथि लण्गानि च ।
मातृतेनेव शुध्यन्ति पक्षेष्टरचितानि च ॥
श्रुतं दोषादकस्यान्तममेध्याभिभूतं भवेत् ।
अयमुद्धृत्य सन्धान्यं शेषस्य प्रोक्षणं स्मृतम् ॥
उपवासं चिराच्च वा दूषितास्तस्य भोजने ।
अज्ञाते ज्ञातपूर्वं च नैव शुद्धिर्बिधीयते ॥
उदक्यान्वाननमाञ्च स्तनिकान्धावशायिनः ।
सृष्ट्वा स्नायीत शौचायं तथैव नृतहारिणः ॥
संक्षेपमस्य संस्पृश्य सवासाः स्नानमाचरेत् ।
आचम्यैव तु निःक्षेपं गामालभ्यार्कभीत्य च ॥”
इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ।
अन्यत् मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्याये द्रव्यम् ।
जलशुद्धिर्यथा,—
“गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्निन् सन्निधिं कुरु ॥”
भूतशुद्धिस्तु तच्छब्दे द्रव्याः ॥ * ॥ आसन-
शुद्धिर्यथा—“एते गन्धपुष्पे आधारशक्तिकमला-
सनाय नमः । आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठं ऋषिः
सुतलं हृदयः कूर्मा देवता आसनपरिग्रहे
विनियोगः ।
एष्वित्या दृता लोका देवि त्वं विष्णुना दृता ।

शुनकः

त्वच्च धारय मां नित्यं पवित्रं कुरु चासनम् ॥” *
मण्डपशुद्धिर्यथा,—
“पञ्चगव्येन नृलेन मण्डपं परिशोधयेत् ॥”
गौतमीये ।
“पञ्चगव्येन तद्गेहं मण्डलञ्च विशोधयेत् ॥”
पञ्चगव्यप्रमाणान्तु तत्रैव ।
“पलमात्रं दुग्धभागं गोमूत्रं तावद्विष्यते ।
दृतञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकद्वयम् ॥
दधि प्रकृतिमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इष्यते ॥
नृलमन्त्रेण संमन्त्रा तेनैव परिशोधयेत् ।
तेन सर्वविशुद्धिः स्यात् सर्वपापनिवर्तनम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
ग्रहशुद्धिर्गोचरशब्दे द्रव्याः ॥
शुद्धोदनसुतः, पुं, (शुद्धोदनस्य सुतः) बुद्धभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ।
शुद्ध, ल य औ शौचै । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
पर-०-अक-०-अनिट्) ल, अशुद्धत् । य, शुध्यति
लोकः स्नानात् । औ, शौद्धा । रजसा शुध्यते
नारीत्यत्र शुध्यतीति क्तिप् शुद्धं करोतीति औ
कर्मणि यक्ति रूपम् । इति दुर्गादासः ।
शुन, श गत्याभ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर-०-सक-०-सट्) श, शुननि । शोनिता ।
इति दुर्गादासः ।
शुनः, पुं, (शुनति सदा इतस्ततो गच्छतीति ।
शुन + कः ।) कुकुरः । यथा,—
“कुकुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मखलः
शुनः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतधृतवाचस्पतिः ॥
(शुनति क्षिप्रं गच्छतीति । कः । वाङ्) इति
निघण्टुटीकायां देवराजयव्वा ॥ ५ । ३ । ३४ ॥
क्षी, सुखम् । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ ।
५७ । ६ ॥)
शुनःशेफः, पुं, सुनिविशेषः । स तु ऋचीकसुनि-
पुत्रः । अमरीवेण यन्त्रां क्रीतः विश्वामित्रेण
रक्षितश्च । इति रामायणे वाल्मीकीये बाल-
काण्डे ६१ सर्गः ॥ (वरुणप्रापात् जलोदरदोग-
पोद्धितो हरिश्चन्द्रः अजीर्णसंप्लुतं शुनःशेफं पशुं
विधाय वरुणतुष्टयं यज्ञमारब्धवान् । कुरुणा-
क्षितो विश्वामित्रस्तु तमतीवयाकुलमवलोक्य
भोषयामास । ततः प्रभृति शुनःशेफोऽयं विश्वा-
मित्रस्य पुत्र इति प्रसिद्धोऽभूत् । एतदृत्तान्तस्तु
देवीभागवते ७ स्कन्धे १६ अध्यायमारभ्य
द्रव्यः ॥) कुकुरश्रेष्ठ, क्षी ॥
शुनकः, पुं, (शुनति इतस्ततो गच्छतीति ।
शुन गतो + “क्नु” शिष्टिर्मांसयोरपूर्वस्यापि । ”
उणा० २ । ३२ । इति कुन् ।) कुकुरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
१२७ । १६ ।
“भिक्षभाण्डञ्च खट्वाञ्च कुकुरं शुनकं तथा ।
अप्रशस्नानि सर्वानि यच्च दृष्टो दृष्टेवहः ॥”
ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ७ । १० ।

शुभ

“अवितो देवतः सत्यः शर्पमाली महाशिराः ।
अकीयसुः सुमित्रश्च मेमेयः शुनको बलिः ॥”
शुनकचक्षुका, स्त्री, (शुनकस्य चक्षुरिव । इवार्थे कन् ।) शुनकचक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुनकचिह्नी, स्त्री, (शुनकप्रिया चिह्नी ।) शाक-
विशेषः । तत्पर्यायः । अचिह्नी २ श्वानचिह्निका ३ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
कण्ठनाशप्रवृत्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुनाशीरः, पुं, (शुनाशीरौ वायुस्यैव अस्त्यस्त इति । अश्व-आदिवाद्यच् ।) इन्द्रः । इति
भरतहिरण्यकौषः ॥
शुनासीरः, पुं, (शुनासीरौ वायुस्यैव अस्त्यस्त इति । शुनासीर + अश्व-आद्यच् ।) इन्द्रः ।
यथा,—
“शुनाशीरौ हितालयः शुनासीरौ हितन्त्यकः ।
तालथादिर्दन्त्यमध्यः शुनासीरश्च दृश्यते ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । १।८।७। १ ।
“इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशमिति ॥” * ॥
वायुस्यैव । इति निघण्टुः । ५।१३ । “शु-शब्दार्थ-
विश्रुतात् शुन गतौ इत्यस्मात् इगुपधलक्षणः
कः । चिप्रं गच्छत्यन्तरिक्षमिति शुनो वायुः ।
यद्वा, शु-शब्दोपपदान्त्यतेर्गतिकर्मणः अन्ये-
ष्वपि दृश्यते इति छः । भाष्ये तु शु-एतदर्थतो
निर्वचनं प्रायेण । सप्तः “हिच्छीरवानोरगभीर-
गम्भीर-कुम्भीरशीरकाशीरजम्भीरकीरतोर-
दयः” इति ईरन्-प्रत्ययल्लोपश्च निपात्यते ।
सदा सरणात् सोर आह्रियः । शुनश्च सीरश्च
देवतादन्ते च इत्यङ् ।” इति तट्टीकायां देव-
राजधरणा ॥ * ॥ इन्द्रवायू । यथा, ऋग्वेदे । ४ ।
५७ । ६ ।
“शुनासीरा शुनमस्मात्तु धत्तम् ॥”
“हे शुनासीरा इन्द्रवायू वायादित्यौ वा ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥)
शुनिः, पुं, (शुननि चिप्रं गच्छतीति । शुन गतौ
+ “इगुपधात्, कित् ।” उणा० ४।११६। इति
इन् । स च कित् ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥
शुनी, स्त्री, (श्वन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कुकुरी ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १८ । ११ ।
“अहो निरीक्ष्यतामस्या दास्याः कर्म
ह्यसाम्यतम् ।
अस्मद्वार्यं धृतवती शुनीव हविरहरे ॥”)
कुशाक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुनीरः, पुं, कुकुरीसम्बन्धः । इति त्रिकाण्णशेषः ॥
शुन्व, क शुङ्गौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, शुन्वयति । अयमालन-
पदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥
शुन्व, अ शुङ्गौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सक०-च-सेट् ।) शुङ्गिरिश्च शुङ्गी-
भावः शुङ्गीकरणश्च । अ, शुन्वति शुन्वते जलेन
लोकः । यो गां शुन्वति सन्निनेति हलायुधः ।
गां वाचम् । इति दुर्गादासः ॥

शुभः

शुन्वः, पुं, (शुन्व शुङ्गौ + “यजिमनिशुन्विदसि-
जनिभ्यो युच् ।” उणा० ३ । २० । इति युच् ।)
अभिः । इत्युणादिकोषः ॥ (आदित्यः । पक्षि-
विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२४ । ४ ।
“उपो अदर्श शुन्वो न ः सः ॥”
“शुन्वुरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वान्न * * * यद्वा,
शुन्वुरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः ।”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शुनुभ, अ दीप्तिङ्सनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-अक०-हिंसने सक०-सेट् ।) श,
शुभति शुम्भति । शुशोभ शुशुम्भ । इति दुर्गा-
दासः ॥
शुन्यं, स्त्री, शुनीसम्बन्धः । इति त्रिकाण्णशेषः ॥
रित्ते, त्रि । इति जटाधरः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“शुन्यं वासयहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चित्
शुने-
निद्रायाजसुपागतस्य सुतिरं निर्वर्ण्य पलु-
मंखम् ॥”
शुने हितम् । श्वन् + “उगवादिभ्यो यत् ।”
५।१।२। इति यत् । “शुनः सम्प्रसारणं वा च
दीर्घत्वम् ।” इत्युक्त्वा सम्प्रसारणम् ॥)
शुभ, अ श दीप्तिङ्सनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-अक०-हिंसने सक०-सेट् ।) प
श, शुम्भति शुशोभ । प्राचस्तु क्वाद्वा च शुभ
शुनुभ भासनहिंसनयोरिति पठन्ति । इति
दुर्गादासः ॥
शुभ, लृङ् इ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) लृ, अशुभन् । इ,
शोभते । न शोभति सभामध्ये इति गणलता-
नित्यत्वादिति रमानाथः । वस्तुतस्तु शोभते
शोभः पचादित्वाद् । ततः शोभ इवाचरतीति
कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
शुभं, स्त्री, (शोभते इति । शुभ दीप्तौ + कः ।)
मङ्गलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१०४ । ११२ ।
“अहो स्वर्वायमशुभं शुभमित्यभिनन्दति ॥”)
पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उदकम् ।
इति निघण्टुः । १ । १२२ । शुभपण्याये शुभ-
मित्ययमप्यस्ति । इति काशिका । ५ । २ ।
१४० ॥)
शुभः, पुं, (शोभते इति । शुभ + कः ।) विष्क-
म्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतत्रयोविंशयोगः ।
तत्र जातफलम् । यथा, कोट्टीप्रदीपे ।
“शुभप्रसूतः शुभकृत्तराणां
शुभोदयेष्टो विदुषां समाजे ।
करोति नित्यं शुभकर्म धीमान्
शोभाधिकः शोभनवेशधारी ॥”
शुभः, त्रि, (शुभमस्यास्तीति । अश्व-आद्यच् ।)
जेमशाली । (यथा, मनुः । ८ । २६७ ।
“पञ्चाशत्तु भवेद्वहः शुभेयु नृगपञ्चिषु ॥”)
खस्यारिपुरम् । इति मेदिनी । भे, ८ ॥

शुभस्य

शुभंयुः, त्रि, (शुभमस्यास्तीति । शुभम् + “अहं
शुभमोर्युस् ।” ५ । २ । १४० । इति युस् ।)
मङ्गलान्वितः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८।६।
“अधिकं शुभं शुभं गुना
हितयेन ह्ययमेव सङ्गतम् ॥”)
शुभगन्धकं, स्त्री, (शुभो गन्धो यस्य ।) वोलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गलगन्धयुक्ते, त्रि ॥
शुभग्रहः, पुं, (शुभः ग्रहः ।) सौम्यग्रहः । स तु
शुभः शुक्रः पापायुतबुधः अर्द्धाधिकचन्द्रश्च ।
यथा,—
“अहो नेष्टुः कुजो राहुः शनिस्तेयं न इष्टजः ।
रविः पापा भवन्त्येते शुभाश्चाप्ये प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति सारसंग्रहः ॥
तद्द्वारे शुभकर्मकरणं यथा,—
“शुभग्रहार्कवारे च नृदक्षिप्रध्रुवेषु च ।
शुभराशिविलम्बे च शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥”
इति संस्कारतत्त्वम् ॥
शुभकुरः, त्रि, (शुभं करोतीति । शुभ + कृ +
खच् ।) मङ्गलकारकः । यथा, भूरप्रयोगे ।
“जेमकुरः जेमकारो मद्रकुरशुभकुरौ ॥”
स्वनामस्याताङ्गशास्त्रकारके, पुं ॥
शुभकुरी, स्त्री, (शुभं करोति या । कृ + खच् ।
ङीष् ।) पार्ज्वती । इति शब्दरत्नावली ॥
शुभदः, पुं, (शुभं ददातीति । दा + कः ।) अन्धस्य-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुभदातरि, त्रि ॥
(यथा, दृष्टान्तसंहितायाम् । ६ । ०२ ।
“अपरस्यां स्वात्माद्यं
व्यष्टाद्यं चापि मण्डलं शुभदम् ॥”)
शुभदन्ती, स्त्री, (शुभो दन्तो यस्याः । ङीष् ।)
पुण्यदन्तभयोपित् । सुदन्ती । इति मेदिनी ॥
शुभपत्रिका, स्त्री, (शुभं नि पत्राणि यस्याः ।
स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) शालपत्रा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गलपत्रिका च ॥
शुभवासनः, पुं, (शुभं शोभनं यथा तथा वासयति
सुखमिति । शुभ + वस + णिच् + ल्युः ।) सुख-
वासकरगन्धः । यथा,—
“सुखवासकरो गन्ध आभोदी सुखवासनः ।
सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
शुभसूचनी, स्त्री, (शुभं सूचयतीति । सूच् +
णिच् + ल्युः । स्त्रियां ङीष् ।) देवीविशेषः ।
सुवचनीति ख्याता । सा च स्त्रिया पूज्या ।
तस्याः ध्यानं यथा,—
“रक्ता पञ्चतुर्मूर्खी त्रिनयनी चामीकरालङ्कृता
पीनोत्तुङ्गकृचादुक्कलवमना हंसधिरूपा परा ।
अज्ञानन्दमयी कमण्डलुकराक्षामीतिहस्ता
श्रिया
धिया सा शुभसूचनी त्रिजगतामम्बापदुद्धा-
रिणी ॥”
इत्याचारमार्तकः ॥
शुभस्थली, स्त्री, (शुभा स्थली ।) यज्ञभूमिः ।
इति केचित् ॥ मङ्गलभूमिश्च ॥

शुभा, स्त्री, शुभा। कान्तिः। इच्छा। इति मेदिनी। वंशरोचना। गोरोचना। शुभो। प्रियवक्तुः। चेतकृत्वा। इति राजनिर्घण्टः। देवसभा। इति शब्दरत्नावली। उमासखी-विशेषः। इति शब्दमाला। मङ्गलजनिका च। शुभाङ्गी, स्त्री, (शुभानि अङ्गानि यस्याः। डीप्।) कुम्भरपत्नी। कामदेवपत्नी। इति केचित्। (कुम्भराजपत्नी। यथा, महाभारते। १। ६५। ३६। “कुम्भः खलु दशाहोत्पयेमे शुभाङ्गी नाम तस्यामस्य जन्मे विदूरथः।”) मङ्गलावयव-युक्ते, च।

शुभाचारा, स्त्री, (शुभः आचारो यस्याः।) उमासखी। इति शब्दमाला। शुभनाचार-वति, च।

शुभाञ्जनः, पुं, शुभाञ्जनद्वयः। इति शब्दरत्ना-वली।

शुभान्वितः, चि, (शुभेन अन्वितः।) मङ्गलयुक्तः। तत्पर्यायः। शुभंयुः २। इत्यमरः।

शुभं, स्त्री, (शुभते इति। शुभ दीप्तौ + “स्फायि-तश्चिपश्चोति।” उणा० २। १३। इति रक्।) अश्वकम्। इति मेदिनी। गङ्गलवणम्। रौप्यम्। काशीसम्। इति राजनिर्घण्टः।

शुभः, पुं, (शुभ दीप्तौ + रक्।) शुक्लवर्णः। इत्य-मरः। चन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका।

शुभः, चि, (शुभ + रक्।) उद्दीप्तः। शुक्लगुण-युक्तः। इत्यमरः। (यथा, रघुः। २। ६६।

“पपौ वशिष्ठेन जताभ्युन्नः

शुभं यशो मूर्तमिवातिष्ठणः।”)

शुभदन्ती, स्त्री, (शुभौ दन्तौ यस्याः।) शुभ-दन्ती। सा तु पुष्यदन्तनामदिग्गजकरिणी। इत्यमरटीका।

शुभरक्षिः, पुं, (शुभा रक्षयो यस्य।) चन्द्रः। इति केचित्। चेतकिरणश्च।

शुभांशुः, पुं, (शुभा अंशवो यस्य।) चन्द्रः। इत्यमरः। कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः।

शुभालुः, पुं, (शुभः शुक्ल आलुः।) महिष-कन्दः। इति राजनिर्घण्टः। चेतालुश्च।

शुभिः, पुं, (शुभते इति। शुभ + “अदिशदिभू-शुभिभ्यः क्तिन्।” ४। ६५। इति क्तिन्।) ब्रह्मा। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिब्रह्मः।

शुभः, पुं, दानवविशेषः। स तु गवेष्टीपुत्रः प्रजादपौत्रः अन्निकया हतश्च। यथा,—

“विरोचनस्तु प्राजादिः पञ्च तस्याशुजाः स्मृताः। गवेष्टी कालनेमिश्च जम्भो वास्कुल एव च। शुभः श्रेष्ठोऽनुजस्तोषा पुत्रानेषामतः प्रदुः। शुभश्चैव निशुम्भश्च विश्वकसेनो महौजसः। गवेष्टिनः सुता स्मृते जम्भस्य सुतदुःशुभिः।” इत्याद्ये बह्विपुराणे कल्पपीठप्रजावर्गाध्यायः। अन्यश्च।

पुलस्त्य उवाच।

“कश्यपस्य दशुर्नाम भार्यासीत् द्विजसत्तम। तस्यास्तु द्वौ सुतावाकां सहस्राद्यादजाधिकौ।

ज्येष्ठः शुभ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरीक्षितः” इति वामनपुराणे ५२ अध्यायः। अपरश्च।

नवविवाच।

“निशुम्भं निहतं दृष्ट्वा भातरं प्राणसन्मितम्। हृत्पमानं बलश्चैव शुभः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः। बलावलेपदुष्टे त्वं मा दुर्गे गन्धमावह।”

इत्यादि।

“स क्षिप्तो धरणीं प्राप्य सुष्ठिसुष्ठय वेगितः। अभ्यधातुं दुष्टात्मा चण्डिका निघनेच्छया। तमायान्तं ततो देवो सन्धैव जनेश्वरम्। जगत्वा पातयामास भिक्षा श्रुतेन वचसि। स गतास्तुः पपातोऽङ्गी देवीश्रुत्याविश्रुतः।” इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये शुम्भवधः १० अध्यायः।

शुम्भघातिनी, स्त्री, (शुम्भं हन्तीति। हन् + णिनिः। डीप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली।

शुम्भपुरं, स्त्री, (शुम्भस्य पुरम्।) शुम्भदेवस्य पुरी। तत्पर्यायः। एकचक्रम् २ हरिश्चक्रम् ३। इति भूरिप्रयोगः। अधुना शुम्भलपुर इति ख्यातम्।

शुम्भपुरी, स्त्री, (शुम्भस्य पुरी।) शुम्भपुरम्। इति चिकित्साशेषः।

शुम्भमर्दिनी, स्त्री, (शुम्भं नृदातीति। नृद + णिनिः।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः।

शुल्क, क भाषे। सर्वज्ञे। वर्जने। इति कवि-कल्पद्रुमः। (पुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, शुल्कयति। शुल्क झोला इत्येतयोरेतावर्थौ केषिन् मन्वते। भावः कथनम्। इति दुर्गा-दासः।

शुल्कः, पुं स्त्री, (शुल्क + चण्।) घट्टादिदेयम्। मासुल इति भाषा। इत्यमरः। चट्टः पश्याः तत्र आदिना द्रव्यक्रयविक्रयस्थानादौ च यद्देयं दीयते स शुल्को जगात् इति घट्टो इति राज इति च ख्यातः। शुलकति प्रतिबन्धोऽनेनेति शुल्कः। शुल ज गती तालयादिः नास्तीति कः निपा-तनादत उलम्। चट्ट चाले चट्टातेऽज इति चलि चट्टः। चट्टो वर्त्तेति माघवो। चट्टो राजयाज्ञ-यह्नयस्थानादिरिति सुकुटः। चट्टो घाट इति ख्याते इति रमानाथः। इति तट्टीकायां भरतः। (यथा, मनुः। ८। १०७।

“योऽरक्षन् बलिमाहते करं शुल्कश्च पार्थिवः। प्रतिभागश्च दक्षश्च स सद्यो नरकं व्रजेत्।”) वराह्यसंहिताम्। इति मेदिनी। (यथा, मनुः। १। ५१।

“न कन्यायाः पिता पित्राण् यज्जीयात् शुल्क-मण्यपि। यज्जन् शुल्कं हि कोमेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयो।” पणः। यथा, महाभारते। १। १६१। ४।

“इत्युक्तो भुरावयश्च शुल्कावाप्तं महाबलः। भ्राता भीमेन सहितस्तस्यौ गिरिरिवाचकः।”) शुल्क, स्त्री, रज्जुः। तान्त्रम्। इत्यमरटीका।

शुक्ल, क माने। सर्गे। इति कविकल्पद्रुमः। (पुरा०-पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमखरयुक्त-स्तालयादिरन्तःशुद्धतीयोपधः। सर्गेः कृष्टिः। क, शुक्लयन्त्रि वेधाः पृथिवीं परिमाति कृजति वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

शुक्लं, स्त्री, (शुक्लयत्ननेनेति। शुक्ल माने + चण्। यद्वा, शुच शोके + “उल्कादयश्च।” उणा० ४। ६५। इति वनप्रत्ययेन निपातनः। साधु।) तान्त्रम्। रज्जुः। इत्यमरः। (यथा, भागवते। २। ७। २०।

“यज्जीत यद्व्यदुपवन्धमसुख्य माता शुक्लं सुतस्य न तु तत्तदसुख्य माति।”) तान्त्रपात्रपञ्चाशद्विधोऽन्यो यथा,— “तान्त्रे पञ्चा चक्षुर्हानिमैगौ भवति वै चयम्।” इति मनुस्मृत्युक्ते ४२ पटलः।

यज्ञकर्म। आचारः। जलसन्निधिः। इति मेदिनी।

शुक्लारिः, पुं, (शुक्लस्य अरिः।) गन्धकः। इति हेमचन्द्रः।

शुशुमा, स्त्री, शुक्रपत्नी। इति केचित्।

शुशुवान्, [सु] चि, श्रुतवान्। श्रुतातोः कस-प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति सिद्धान्तकौमुदी। (यथा, भट्टिः। १। २०।

“स शुशुवान् तद्वचनं सुमोह राजासहजः सुतविप्रयोगम्।”) शुश्रूः, स्त्री, माता। यथा। “शिशोः शुश्रूषणात् शुश्रूः।” इति महाभारते। १२। २६५। ३२।

शुश्रूषणं, स्त्री, (शु + श्रु + श्रुट्।) सेवा। यथा, “शुश्रूषणोपासनश्च सेवोपास्तिरुपासना।” इति शब्दरत्नावली।

(यथा, भागवते। १०। ७८। ३६।

“तं पापं जह्मि दाशार्हं तत्रः शुश्रूषणं परम्।”) शुश्रूषा, स्त्री, (शु + श्रु + “अ प्रत्ययात्।” १। ३। १०२। इति अः।) उपासनम्। (यथा, मनुः। २। ११२।

“धर्माद्यैश्च न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा। तत्र विद्या न वमया शुभं बीजमिषोवरे।”) कथनम्। ओतुमिच्छा। इति मेदिनी। (यथा, कामन्दकीये। ४। २२।

“शुश्रूषा श्रवणश्चैव यद्दणं धारयन्तया। ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च

घौगुणाः।”) शुच, य औ ल शोषि। इति कविकल्पद्रुमः।

(दिवा०-पर०-अक०-अनिट्।) शोषः क्षेप-रक्षितीभावः। य, शुश्रूषति धान्यमातपेन। औ, शोषा। ल, अशुषत्। इति दुर्गादासः।

शुचः, पुं, (शुच + कः।) शोषणम्। गर्तः। इत्य-जयपालः।

शुचिः, स्त्री, (शुच + इन्। स च कित्।) शोषः। विलम्। इति मेदिनी।

शुचिर्, स्त्री, (शुच शोषणे + “रश्मिश्चिसुदीति।” उणा० १। ५२। इति किरच्। यदा, शुचि-

शुष्कः

शुष्कमस्यास्तीति । शुषि + “ऊषशुषितुष्क-
मधो रः ।” ५।१।१०७ । इति रः ।) विवरम् ।
वैद्यादिवाच्यम् । सरस्वती, त्रि । इत्यमरः ।
(आकाशः । इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । ५२ ॥)
शुषिरः, पुं, (शुषिर्विलमस्यास्तीति । शुषि + रः ।)
शुषिकः । इति मेदिनी । अग्निः । इति विश्वः ।
शुषिरा, स्त्री, (शुषिर + टाप् ।) नदी । इति
भरुणिः । नलीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरः ।
शुषिलः, पुं, (शुष + “गुपादिभ्यः कित् ।” उणा०
१ । ५७ । इति इलच् । स च कित् ।) वायुः ।
इत्युणादिकोषः ।
शुष्कः, त्रि, (शुष शोषि + क्तः । यदा, “खट् शु-
षितुभ्यः कक् ।” उणा० ३।४१ । इति कक् ।)
निष्कृष्टः । शुक्ना इति भाषा । यथा,—
“शुष्कं पर्युषितं वापि नीतं वा दूरदेशतः ।
कुक्रुरस्य सुखाद्भयं तदसं पावनं महत् ।”
इति स्कान्दे उत्कलखण्डम् ।
(निष्प्रयोजनम् । यथा, मनुः । ४ । १३६ ।
“शुष्कवेरं विवादश्च न कुर्व्यात् केनचित् सङ्गः ।”)
शुष्कपत्रं, स्त्री, (शुष्कं पत्रम् ।) खेहरहितदलम् ।
आतपादिशोषितपट्टाकम् । नाजिता इति
शुक्ता इति च भाषा । तस्य गुणाः ।
“शुष्कपत्रं पयोमिश्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
तत् शुष्कपत्रं जलदोषनाशनं
विशेषतः पित्तकफज्वरापहम् ।
जलश्च तस्यापि च पित्तहारकं
सुरोचनं यज्जनयोगकारकम् ।”
इति राजवल्लभः ।
शुष्कमत्स्यः, पुं, (शुष्को मत्स्यः ।) आतपादिना
निष्कृष्टीलतमौनः । शुक्टी माछ इति भाषा ।
तस्य गुणा मत्स्यशब्दे द्रष्टव्याः ।
शुष्कमांसं, स्त्री, (शुष्कं मांसम् ।) आतपादिना
निष्कृष्टीलतमांसम् । तत्पर्यायः । उत्तमम् २
वत्तरम् ३ । इत्यमरः । वत्तरा ४ शुष्कनी ५ ।
इति तट्टीका । अस्य गुणाः ।
“वृद्धानां दोषलं मांसं बालानां बलदं लघु ।
निदोषतृदयालुमुष्टं शुष्कं मूलकरं गुरु ।”
इति भावप्रकाशः ।
शुष्करेवती, स्त्री, मातृकाविशेषः । यथा,—
“अस्थिभ्यश्च तथा काली वृद्धा पूर्व्वं महात्मना ।
तथा तदुधरं पीतमम्बुकानां महात्मनाम् ।
या चास्मिन् कथिता लोके नामतः शुष्क-
रेवती ।
इति मत्स्यपुराणे १५४ अध्यायः ।
शुष्कलः, त्रि, आमिषम् । इत्युणादिकोषः ।
आमिषाशी । इत्यमरटीकायां भरतः ।
शुष्कली, स्त्री, शुष्कमांसम् । मांसमात्रम् । यथा,
“शुष्कली शुष्कमांसं स्थानांसमात्रेऽपि
दृश्यते ।”
इति श्रौतशुष्कशब्दटीकायां भरतः ।
शुष्कवृक्षः, पुं, (शुष्को वृक्षः इव ।) धववृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

शूकः

शूकजगः, पुं, (शूको जगः ।) किञ्च । इति
त्रिकाण्डशेषः ।
शूकाङ्गः, पुं, (शूकं अङ्गं यस्य ।) धववृक्षः ।
इति वेदकम् । खेहरित्यावयवे, त्रि ।
शूकाङ्गी, स्त्री, (शूकाणीव अङ्गानि यस्याः ।)
गोधिका । इति शब्दचन्द्रिका ।
शूकाङ्ग, स्त्री, (शूकं अङ्गम् ।) शुण्डी । इति
शब्दचन्द्रिका ।
शुष्कः, पुं, (शुष्यत्यनेनेति । शुष + “लविशुषिरसिभ्यः
कित् ।” उणा० ३ । १२ । इति नः । स च
कित् ।) सूर्यः । इत्युणादिकोषः । अग्निः ।
इति संचिप्रसारोणादित्तिः । (वने, स्त्री ।
इति निघण्टुः । २ । ६ ॥)
शुष्क, स्त्री, (शुष्यत्यनेनेति । शुष शोषि + “अवि-
सिविसिभ्यः कित् ।” उणा० १ । १४३ ।
इति मन् । स च कित् ।) तेजः । इति मेदिनी ।
पराक्रमः । इति हेमचन्द्रः ।
शुष्कः, पुं, (शुष्यत्यनेनेति । शुष + मन् ।) सूर्यः ।
इति मेदिनी । अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वायुः । पक्षी । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ।
आक्षिप्तः । यथा । शुष्कोऽक्षिप्त इति ताशने । इति
शुभाङ्कः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
शुष्क, [न] स्त्री, (शुष + मनिन् । संचापूर्वकत्वात्
न गुणः ।) तेजः । इति जटाधरः । सौर्यम् ।
इति हेमचन्द्रः ।
शुष्क, [न] पुं, (शुष्यत्यनेनेति । शुष शोषि +
मनिन् ।) अग्निः । चित्रकटनः । इत्यमरः ।
अदन्तोऽपि शुष्कितं सर्वस्वम् । इति भरतः ।
शूकः, पुं, स्त्री, (शू तनूकरणे + “उलूकादयश्च ।”
इति ऊकप्रत्ययेन साधु ।) अञ्जनीक्यायम् ।
शूया इति भाषा । तत्पर्यायः । किंशारः २ ।
इत्यमरः । शूजा ३ कोशी ४ । इति हेमचन्द्रः ।
दया । इति मेदिनी । सविशालपुच्छभाद्रजल-
मलोद्भवजन्तुः । शूकप्रधानलिङ्गवृद्धिकरयोगः ।
तद्विवरणं यथा । अथ शूकदोषाधिकारः । तत्र
शूकदोषस्य निदानमाह ।
“अक्रमाच्छिफो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मृदुधीः ।
याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ।”
अक्रमात् अगुचितवृद्धिक्रमात् । अगुचिता च
वृद्धिः भूरिविकारजनकस्य शूकस्य योगेन ।
शूकजाः । शूको जलशूकः सविधो जलजन्तु-
विशेषः । स तु जलमलोद्भवः । अल्पपुच्छुभ
इत्यादिकः । तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो
वातस्थायनादुक्तो योगः शूक उच्यते । यथा,
“भक्षातकास्थिजलशूकमयाजपच-
मन्निर्विदल्य मतिमान् सङ्गं सेव्यवेन ।
एतद्विरुद्धवृत्तौ फलतोयपिष्ट-
मात्रेपितं महिषविह्विमलीलतेऽङ्गे ।
स्युक्तं महिषरतुरङ्गमलिङ्गसुल्यं
श्रेष्ठः करोत्यभिमतं न हि संशयोऽस्ति ।”
इत्यादि । यत्तु जलशूकरहितमग्न्यादितैलं
तदुचितमेव लिङ्गवर्धनम् ।

शूकः

“अग्न्या वरी कुष्ठं मांसी सिंहीफलान्वितम् ।
चतुर्गुणैर्दग्धेन तिलतेलं विपाचयेत् ।
तत्तेलं मेघवचोऽनकर्मपाणिबिबर्हणम् ।”
ते च शूकदोषा दश चाष्टौ च भवन्ति । * * *
तेष्वष्टौ सर्वपिकामाह ।
“गौरसर्पमंस्थाना शूकदुर्भगहेतुका ।
पिडिका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्वपिका तु सा ।”
शूकदुर्भगहेतुका शूकनिमित्ता दुष्टयोगिनिमित्ता
च । * * * अक्षीलिकामाह ।
“कठिना विषमैर्भुजैर्वायुनाक्षीलिका भवेत् ।”
अक्षीला लोककारस्य भाण्डविशेषः । निहारा
इति लोके । तद्वत् कठिना इत्यक्षीलिका ।
विषमैर्भुजैरेति वक्ष्यमाणशूकविशेषणम् । विष-
मैर्भुजैर्दोषैः । भुजैः वक्रैः । * * * ग्रथितमाह ।
“शूकैर्यत् पूरितं शब्दं ग्रथितं नाम तत् कफान् ।”
यलिङ्गं सदा शूकैः पूरितं तदुचितत्वादुचित-
तम् । * * * कुम्भिकामाह ।
“कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जम्बुकास्थिनिभा
विता ।”
कुम्भिका कुम्भतुल्यफलत्वात् । * * * अलभीमाह ।
“अलभी स्यात्तथा यादृक् प्रमेहपिडिकालक्षणी ।
सा च रक्ता विता स्फोटहातया कथिता च
सा ।”
एषा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया । * * * नृदिता
माह ।
“नृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपनः ।
पाणिभ्यां भृशसंस्पर्शे संस्पर्धपिडिका भवेत् ।”
शूकदोषे जाते पाणिभ्यां भृशसंस्पर्शे पिडिते
लिङ्गे अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्तते । * * *
अवमन्यमाह ।
“दीर्घां वाञ्छन् पिडिका दीर्घते मध्यमस्तु याम् ।
सोऽवमन्यः कफाद्वग्भ्यां वेदना लोमहर्षकत् ।”
दीर्घा दीर्घाङ्कुराः । * * * पुष्करिकामाह ।
“पिडिका पिडिकायासा पित्तशोणितसम्भवा ।
पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।”
पिडिकायासा चन्द्रपिडिकायासा । अतएव
पद्मकर्णिकसंस्थाना । * * * अर्शहानिमाह ।
“अर्शहानिश्च जनयेच्छोभितं शूकदूषितम् ।”
अत्र अर्शसहत्वमेव लक्षणम् । * * * उत्तमा-
माह ।
“सुहृमासोपमा रक्ता रक्तपित्ताद्भवा च सा ।
एषोत्तमास्या पिडिका शूके जीर्णसमुद्भवा ।” * * *
शतयोगकमाह ।
“हृद्देशेऽशुखैर्लिङ्गं चिरं यस्य समन्ततः ।
वातशोणितयो वाधिर्विज्ञेयः शतयोगकः ।”
शतयोगकं चालनी तत्तुल्यस्याश्चतयोगकः । * * *
त्वक्पाकमाह ।
“वातपित्तकृते त्र्यश्वक्पाको ज्वरदाहजन्तु ।”
एतस्य लिङ्गं त्वक्पाकलक्षणम् । * * * श्रोण्याता-
र्जुदमाह ।
“हृत्थोः स्फोटेः सरक्ताभिः पिडिकाभिः प्रपी-
डितम् ।

शूकट

लिङ्गं वासवज्ज्योया श्रेयं तत् प्रोक्षितार्जुदम् ।
वासवजः स्मोटकाधिष्ठाने वेदना ॥३॥ मांसा-
र्जुदमाह ।
“मांसदुष्टा विजानीयादूर्जुदं मांससम्भवम् ।”
मांसपाकमाह ।
“श्रीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ।
विद्यात् मांसपाकानु सन्वेदोपकृतं भिषक् ॥”
श्रीर्यन्ते गलन्ति । सन्वेदनाः वातपित्तकफजाः ।
विद्रधिमाह ।
“विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ।
उक्तं सान्निपातिकविद्रधितुल्यं कथयेत् ॥ ३ ॥
तिलकालकमाह ।
“लघ्वानि चिच्राण्यथवा शूकाणि सविधाणि तु ।
पतितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥
कलानि भूत्वा मांसानि श्रीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
सन्निपातसत्तुल्याश्च विद्यात् तिलकालकान् ॥*
चिच्राणि जनावर्गानि । शूकानि शूकव्रणानि ।
मन्त्राः क्रोशन्तीतिवत् । सविधाणि सविध-
शूकाश्च जन्तुविशेषकृतानि । श्रीर्यन्ते गलन्ति ।
लघ्वतिलतुल्यात् तिलकालकाः ॥३॥ असाध्य-
माह ।
“तत्र मांसार्जुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।
विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥”
अथ शूकदोषस्य चिकित्सा ।
“शूकदोषेषु सर्वेषु विषघ्नी कारयेत् क्रियाम् ।
जलौकाभिर्हरेदन्तं रेचयेत्तु भोजयेत् ॥
गुग्गुलुं पाचयेत्तपि चिचलाक्षाचसंयुताम् ।
जीरेण लेपसेकाच्च शीतानिव हि कारयेत् ॥
दाब्जीसुरसयष्टाङ्गेय हृद्मनिशायते ।
सम्प्लक्तं तैलमभ्यङ्गान्मेढ्रोगं विनाशयेत् ॥”
सुरसं तुलसी । दाब्जीतैलम् ।
“रसाङ्गनं साङ्गयमेकमेव
प्रलेपमात्रेण नयेत् प्रशान्तिम् ।
सपूतिपूयव्रणशोथकङ्क-
शूलान्वितं सर्वमनङ्गरोगम् ॥”
साङ्गयमित्यनङ्गरोगस्य विशेषणम् । अनङ्ग-
रोगस्य नामापि दूरीकरोति । इति शूक-
दोषाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
शूककः, पुं, (शूकेन कायतीति । के + कः ।)
प्रावटः । रसः । इति मेदिनी ।
शूककीटः, पुं, (शूकविशिष्टः कीटः ।) शूकयुक्त-
कीटविशेषः । शुंयापोका इति भाषा । तत्प-
र्यायः । टक्षिकः २ । इत्यमरः । शूककीटकः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शूककीटकः, पुं, (शूककीट + स्वार्थे कन् ।) शूक-
कीटः । इति शब्दरत्नावली ॥
शूकलङ्गं, स्त्री, (शूकप्रधानं लङ्गम् ।) लङ्गविशेषः ।
शूकङ्गी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । शूकम्
२ शूकाणाम् ३ कनिष्ठकम् ४ । अस्य गुणः ।
“इमेरन्तु पशूनाश्च शूकाभावे क्षितश्च तत् ।”
इति राजनिर्घण्टः ॥
इमेरन्तुस्थाने दर्जरन्तु इति च पाठः ॥

शूकर

शूकधान्यं, स्त्री, (शूकविशिष्टं धान्यम् ।) शुष्का-
युक्तशस्यमाचमम् । स तु धान्ययवादिः । यथा,—
“त्रीक्षादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्
तत् शूकधान्यमथ सुत्रमकुष्ठकादि ।
शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बी-
धान्यं लघोद्भवमथो लङ्गधान्यमन्यत् ॥”
अस्य गुणाः ।
“तत्र विद्रोषशमनं लघु शूकधान्यं
तेजोवलातिशयबोध्यं विवृद्धिदायि ।
देशे देशे शूकधान्येषु संख्या
यातुं शक्या नैव तैर्देवतैश्च ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
परतो वातलङ्घनं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अन्यच्च ।
“यवस्तु सितशूकः स्यात् निःशूकोऽतिथयः स्मृतः ।
तोकस्तद्धतः स हरितस्ततः स्वल्पश्च कौर्तितः ॥
यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः ।
ब्रह्मेषु तिलवत् पथ्यो रूचो मेधाप्रवर्धनः ।
कटुपाकोऽनभिष्यन्दी सख्यं बलहरो गुरुः ॥
बहुवातमलो वर्णस्योष्णकारी च पिच्छिलः ।
कण्ठलग्नमयश्चेष्टपित्तमेदप्रणाशनः ॥
पीनसन्धासकासोरक्तम्लोहितलट्प्रणुत् ।
अस्मादतिथयो न्यूनस्तोको न्यूनतरस्ततः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शूकपिण्डः, स्त्री, (शूकेः पिण्डते इति । पिण्ड
सङ्घनौ + इत् ।) शूकपिण्डः । इति शब्दमाला-
शब्दरत्नावली ॥
शूकपिण्डी, स्त्री, (शूकपिण्ड + वा डीष् ।) शूक-
पिण्डः । इति शब्दमालाशब्दरत्नावली ॥
शूकरः, पुं, (शूकं तद्वत्तम रातीति । रा + कः ।)
पशुविशेषः । शुष्करो इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वराहः २ क्षत्रोरोमा ३ रोमशः ४ किरिः ५
चक्रदंष्ट्रः ६ किटिः ७ दंष्ट्री ८ क्रोडः ९ दन्ता-
युधः १० बली ११ पृथुकस्थः १२ पोत्री १३
घोषी १४ भेदनः १५ कोलः १६ पोत्रायुधः १७
मूरः १८ बृहत्पथः १९ रदायुधः २० । वन्यस्य
तस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । वातहारित्वम् ।
दृढत्वम् । बलस्वेदकारित्वम् । ग्रास्यस्य तस्य
मांसगुणाः । वन्यवराहमांसादगुरुत्वम् । मेदो-
बलबोध्यं विवृद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“सुलापगण्डवाराहचमरीवारणादयः ।
एते जूलेचराः प्रोक्ता यतः जूले चरन्त्वमी ॥
जूलेचरा मन्वित्यहंरा दृष्यवलापहाः ।
मधुराः शीतलाः क्षिग्धा मूत्रलाः श्लेष्म-
वर्हनाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शूकरकन्दः, पुं, (शूकरप्रियः कन्दः ।) वाराही-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शूद्रः

शूकरदंष्ट्रः, पुं, सुन्दरोगविशेषः । तल्लक्षणाह ।
“सदाही रक्तपर्यन्तकपाकी तीव्रवेदनः ।
कण्डूमान् स्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥”
स गुदभ्रंशः ॥ ३ ॥ तच्चिकित्सा यथा,—
“भङ्गराजकन्दलस्य रज्ज्या सहितस्य च ।
चूर्णन्तु सहसा लेपादाराहृदिजनाशनम् ॥
राजीवमूलककस्तु पीतो गद्येन सर्पिषा प्रातः ।
शमयति शूकरदंष्ट्रं दंष्ट्रोद्भूतस्वरं चोरम् ॥
रजनीमाकवन्तं पिष्टं शीतेन वारिणा ।
तल्लेपाह्नि वीसर्पं वाराहदंष्ट्रनाञ्जयम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शूकरपादिका, स्त्री, (शूकरस्य पादा इव मूला-
न्यस्याः । कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) कोल-
शिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शूकराक्रान्ता, स्त्री, (शूकरेणाक्रम्यते स्मिति । आ
+ क्रम + क्तः ।) वराहक्रान्ता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
शूकरी, स्त्री, (शूकर + डीष् ।) वराहक्रान्ता ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शूकरपत्नी च ॥
शूकरेष्टः, पुं, (शूकराणामिष्टः ।) कसेरुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शूकरप्रियदंष्ट्र, त्रि ॥
शूकलः, पुं, (शूकवत् क्षेपं लाति ददातीति । ला
+ कः ।) दुर्लभनीताम्बः । इति हेमचन्द्रः ॥
शूकवती, स्त्री, (शूकाः सन्त्यस्याः । शूक + मत्पु ।)
कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शूकयुक्तं,
त्रि ॥
शूकशिम्बा, स्त्री, (शूकविशिष्टा शिम्बा यस्याः ।)
कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शूकशिम्बिः, स्त्री, (शूकविशिष्टा शिम्बिर्यस्याः ।)
कपिकच्छुः । इत्यमरः ॥
शूकशिम्बिका, स्त्री, (शूकयुक्ता शिम्बिका यस्याः ।)
कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ॥
शूकशिम्बी, स्त्री, (शूकयुक्ता शिम्बी यस्याः ।)
कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ॥
शूका, स्त्री, (शूकाः सन्त्यस्याः इति । अर्श आदि-
त्वादच् ।) कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शूकापूङ्गः, पुं, लघुमणिः । इति हारावली ॥
कापुरदाना इति काहरीवा इति च पारस्य-
भाषा ॥
शूष्मं, त्रि, अल्पम् । इत्युणादिकोषः ॥ अशूलम् ।
सर इति मिथी इति च भाषा । यथा,—
“बहुतनुसमायुक्तं पङ्कजादिनिर्मितम् ।
वासी देवि सुशूष्मश्च यद्वाह परमेश्वरि ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
शूष्मः, पुं, क्षतकः । अध्यात्मा । इत्युणादिकोषः ॥
शूतिपर्यः, पुं, आरम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥
शूद्रः, पुं, (शूचतीति । शूच शोके + “शूचेर्दृच् ॥”
उणा० २ । १६ । इति रक् दृष्टान्तादेशो धातो-
र्दोषश्च ।) चतुर्वर्ण्यान्तर्गतचतुर्थवर्णः । तत्-
पर्यायः । अववरणः २ दृढलः ३ जघन्यः ४ ।
इत्यमरः । दाचः ५ पादनः ६ अन्वयज्जना ७
जघन्यः ८ द्विजसेवकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

शूद्रः

पयः १० । इति जटाधरः ॥ अन्यवर्णः ११
पयः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ चतुर्थः १३ द्विज-
दासः १४ उपासकः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मदीपे तस्य संज्ञा सत्याङ्गः । शास्त्रलङ्घीपे
दुष्टधरः । कुशङ्घीपे कुलकः । क्रौञ्चङ्घीपे
सेवकः । शाकङ्घीपे अनुव्रतः । पुष्करङ्घीपे सर्वे
एकवर्णाः । अस्त्योत्पत्तिर्ब्रह्मणः पादात् । अस्य
शास्त्रान्तरपितो धर्मः जीविका च ब्राह्मण-
चर्त्तिकवैश्यगुण्यथा । अस्त्येकाग्रमो गार्हस्थ्यः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अथ शूद्रधर्मादि ।
“विप्राणामर्चनं नित्यं शूद्रधर्म्मो विधीयते ।
तद्विधौ तद्वनयादौ शूद्राणां कालतां व्रजे ॥
शूद्रः कोटिसहस्राणि श्रतजन्मानि शूकरः ।
स्वापदः श्रतजन्मानि शूद्रो विप्रधनापहा ॥
यः शूद्रो ब्राह्मणीगामी मातृगामी स पातकी ।
कुम्भीपाके पृथ्वे स यावहे ब्रह्मणः श्रतम् ॥
कुम्भीपाके तप्ततेले मुक्तः सपैरहर्निशम् ।
शब्दश्च विहताकारं कुर्वते यमतदाङ्गनात् ॥
तदा चाख्यानयोगिः स्यात् सप्तजन्मसु पातकी ।
सप्तजन्मसु सर्पश्च जलौका सप्तजन्मसु ॥
जन्मकोटिसहस्रश्च विधायी जायते क्षमिः ।
योगिक्रिमिः पुंस्त्रीणां स भवेत् सप्तजन्मसु ॥
गवां व्रणक्षमिः स्याच्च पातकी सप्तजन्मसु ।
धोनौ योनौ भ्रमत्येवं न पुनर्जायते नरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्काजन्मखण्डे २३ अध्यायः ॥
अपि च ।
“द्विजानां पादशुश्रूषा शूद्रेः कार्या सदा त्विह ।
पादप्रक्षालनं गर्भभोज्यसुच्छिष्टमाचकम् ॥
ते तु चक्रुस्तदा चैव तेभ्यो भूयः पितामहः ।
शुश्रूषार्थं मया यूयं तुरीये तु पदे क्षताः ॥
द्विजानां क्षत्रवर्गाणां वैश्यानाश्च भवद्विधाः ।
त्रिभ्यः शुश्रूषणा कार्या इत्यवादीहृषस्तदा ॥”
इति पाद्मे दृष्टिखण्डे १६ अध्यायः ॥
किञ्च ।
“शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
कारकर्म तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्म्मतः ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥
शूद्रराज्ये वासनिषेधो यथा,—
“धार्म्मिकेर्नावृते यामे न याधिवहुले भ्रष्टम् ।
न शूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजनैर्वृतं ॥”
शूद्राय मतिदाननिषेधो यथा,—
“न शूद्राय मतिं दद्यात् क्षरं पायसं दधि ।
नोच्छिष्टं वा मधु घृतं न च क्षणाजिनं हविः ।
न चैवास्त्री व्रतं ब्रूयात् न च धर्म्मज्ञानं वदेद्बुधः ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
शूद्राणां वेदाधिकारनिषेधो यथा,—
“त्रयो वर्णा महाभाग यज्ञसामान्यभागिनः ।
शूद्रा वेदपवित्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यु बहिष्कृताः ॥”
इति वाराहे संसारचक्रनामाध्यायः ॥ * ॥
कनौ ते धन्याः । यथा,—
“कणिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्विति
बोधितः ।

१२७

शूद्रः

यदाह भगवान् साधुर्धन्याश्चेति पुनः पुनः ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ । २ । १२ ॥
तस्य मद्यपानादौ दोषो यथा,—
“तथा मद्यस्य पानेन ब्राह्मणौगमनेन च ।
वेदाक्षरविचारेण शूद्राणां कालतां व्रजेत् ॥”
इति शूद्रकमलाकरधृतपराशरवचनम् ॥
ब्राह्मणस्य तद्वन्नभोजननिषेधो यथा,—
“शूद्रां ब्राह्मणोऽन्नं वै मांसं मासाहमेव
वा ।
तद्योनावभिजायेत सत्यमेतद्विदुर्मुधाः ॥
अथोदरस्य शूद्रासो नृतः श्वानोऽपि जायते ।
दादश दश चाष्टौ च यश्च शूकरपुष्कराः ॥
उदरस्थितशूद्रासो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।
कुर्वन् वापि जपन् वापि गतिर्मुहुं न विन्दति ॥
अनृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।
वैश्यस्य चाममेवान्नं शूद्रासं वधिरं स्मृतम् ॥
तस्मात् शूद्रं न भिक्षेत यज्ञार्थं सहिजातयः ।
अन्नानामिव सच्छूद्रस्तस्मात् परिवर्जयेत् ॥
कणानामयवा भिजां कुंयाच्चातिविकीर्षितः ।
सच्छूद्राणां गृहे कुर्वन् तत्पापिनं न लिप्यते ॥
विशुद्धाक्षयसंजानो निवृत्तो मद्यमांसतः ।
द्विजभक्तो बणिगृत्तः शूद्रः स परिकीर्तितः ॥”
इति बृहत्पराशरसंहितायाम् ४ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । हारीतः ।
“शूद्रास्तेन तु मुक्तो न उदरस्थेन यो नृतः ।
स वै खरत्वमुत्तुलं शूद्रत्वश्चाधिगच्छति ॥”
शूद्रासं शूद्रस्वामिकान्नं तदन्नमपि भोजनकाले
तदगृह्णावस्थितं यत्तदपि शूद्रासम् । तदाहा-
जिराः ।
“शूद्रवैश्वसि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।
निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रासं तदपि स्मृतम् ॥”
अपिशूद्रात् साक्षात्तदन्नघृतकुलादि । न तु
तदन्नकपर्दादिना क्रौतमपि । स्वगृहागते
पुनरहजिराः ।
“यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं
गताः ।
शूद्रादिप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टम् सदा शुचि ॥”
प्रविष्टं स्वत्वापादकप्रतिग्रहादिनेति शेषः । अत
एव पराशरः ।
“तावद्भवति शूद्रासं यावन्न स्पृशति द्विजः ।
द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्विचरुष्यते ॥”
स्पृशति प्रतिगृह्णातीति कल्पतरुः ॥ तच्च
संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम् ।
“संप्रोक्ष्यित्वा गृह्णीयाच्छूद्रासं गृहमागतम् ॥”
तच्च पात्रान्तरे ग्राह्यमाहाजिराः ।
“स्वपात्रे यत् विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः ।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दर्भं स्वगृहमागतम् ॥”
एतेन स्वगृहमागतस्यैव शूद्रत्वं तदगृहगतस्य
शूद्रासदोषभागित्वं प्रतीयते । तत्तस्मैतादृगपि
तुल्यगुणा सर्वथा शूद्रासं न भोक्तव्यम् । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ कनौ शूद्रविशेषासंभोजन-
निषेधो यथा,—

शूद्रः

“शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्हशीरिणाम् ।
भोल्यास्तता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः ॥
एतानि लोकगुणार्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्तितानि कर्म्मणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपरश्च ।
यास उवाच ।
“नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाहा यदि
वाभ्यतः ।
स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु मुदक्ते ह्यापदि ।
वयसासान् यो द्विजो मुदक्ते शूद्रस्यासं विग-
र्हितम् ।
जीवमेव भवेत् शूद्रो नृतः श्वा चाभिजायते ।
ब्राह्मणक्षत्रियविश्रां शूद्रस्य च सुगीचराः ।
यस्यान्नेनोदरस्थेन नृतस्तद्योनिमाप्रयात् ॥”
कनौतरश्च शूद्रविशेषासंभोजननिषेधो यथा,—
“आग्निजः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितो ।
एते शूद्रेषु भोल्यान्ना यथात्मानं निवेदयेत् ॥
कुशीलवः कुम्भकारः चैव कर्मक एव च ।
एते शूद्रेषु भोल्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं पणं बुधैः ॥
पायसं क्षिप्रपक्वञ्च यावत्सर्वेव शक्तवः ।
पिण्याकश्चैव तैलञ्च शूद्राद्यासं द्विजातिभिः ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अपि च ।
“कन्दपक्वानि तेलेन पायसं दधिश्चक्षवः ।
द्विजेतरानि भोल्यानि शूद्रगेहहतामपि ॥” * ॥
अन्यश्च ।
“शूद्रास्तु ये दानपरा भवन्ति
व्रतान्विता विप्रपरायणास्तु ।
अन्नं हि तेषां सततं सुभोग्यं
भवेद्विजैर्दृष्टमिदं पुरातनैः ॥
तस्माद्दानं प्रकर्षेयं व्रतस्थेन प्रयत्नतः ।
सर्वपापविनाशाय महत्सुखविविधये ॥”
इति बृहत्पुराणे वृषदानाध्यायः ॥ * ॥
वेदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादंशधिकारः । वेद-
मन्त्रवर्णं शूद्रस्येति ह्यन्दीगादिकाचारचिन्ता-
मणिघृतस्तुतो वेदेति विशेषणात् । एवञ्च
पुराणमधिकृत्य ।
“अर्घ्यतयं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना ।
श्रोतयमिह शूद्रेण नार्घ्यतयं कदाचन ॥”
इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम् ॥
पञ्चयज्ञज्ञानश्राद्धेषु पौराणिकमन्त्रोऽपि नि-
षिद्धः । शूद्रमधिकृत्य ।
“नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् ज्ञापयेत् ॥”
इति याज्ञवल्क्येन ॥
“ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रयन् ज्ञानमिष्यते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥”
इति योगिशास्त्रवल्क्येन ॥
आहमधिकृत्य ।
“अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्णितः ।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥”
इति वराहपुराणेन च ॥

शूद्रः

नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जितमिति
चाभिधानादेतत्परं वैदिकपरच शूद्राधिकारं
गौतमवचनम् । अगुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र
इति । सावित्री प्रणवं यजुर्लघ्वोऽस्ती शूद्रयो-
र्नेच्छन्ति । सावित्री प्रणवं यजुर्लघ्वोऽस्ती शूद्रो
यदि जानीयात् स न्तोऽधो गच्छतीति । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥ प्रसङ्गादत्र कायस्थो-
पतिर्लिख्यते । पाश्चि स्त्रिखण्डे ।
“मृग्यादौ सदसत्कर्मक्षत्रये प्राणिनां विधिः ।
जगं ध्याने स्थितस्यास्य सर्वकायादिनिर्गतः ॥
दिश्यते पुमान् हस्ते मसौपात्रं लेखनीम् ।
चित्रगुण इति स्थातो धर्मेराजसमीपतः ॥
प्राणिनां सदसत्कर्मक्षेत्रेणाय स निरूपितः ।
ब्रह्मजातीन्द्रियज्ञानी देव्याग्नोर्यज्ञसु स वै ।
भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजेः ॥
ब्रह्मकायोऽहो यस्मात् कायस्थो जातिरुच्यते ।
नानागोत्राच्च तद्गङ्गाः कायस्था भुवि सन्ति
वै ॥”

प्रकारान्तरम् यथा, स्कान्दे रेणुकामाहामि ।

“एवं हत्वाऽर्जुनं रामः सन्ध्याय निशितान्
शरान् ।

एक एव ययौ हनुं सर्वानेवातुरान् वृषान् ॥
केचिद्वनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।
सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्या दाल्भ्याश्रमं ययौ ॥
ततो रामः समायतो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् ।
पूजितो मुनिना सद्योऽन्वर्धपाद्यासनादिभिः ॥
ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् ।
रामस्तु भावयामास हृदिसं स्मनोरथम् ।
याचयामास रामाच्च कामं दाल्भ्यो महा-
सुनिः ॥

ततो हौ परमप्रीतो भोजनं चक्रतुर्मदा ।
भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति ।
यत्तथा प्रार्थितं देव तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥

राम उवाच ।

तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता ।
चन्द्रसेनस्य राजर्षेः सन्नियस्य महात्मनः ॥
तस्मै त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तं महासुने ।
ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम् ॥

दाल्भ्य उवाच ।

स्त्रियं गर्भमसुं बालं तस्मै त्वं दातुमर्हसि ।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः ॥
सन्नियान्तकराहं तत्त्वं याचितवानसि ।
प्रार्थितश्च त्वया विप्र कायस्थो गर्भं उत्तमः ॥
तस्मात् कायस्य इत्याख्या भविष्यन्ति शिशोः
शुभाः ।

एवं रामो महाबाहुर्हितान्तर्गर्भसुत्तमम् ॥
निर्जगामाश्रमात्तस्मात् सन्नियान्तकरः प्रभुः ।
कायस्य एव उत्पन्नः सन्निययां सन्नियान्ततः ॥
रामाहवा स दाल्भ्येन सन्नधर्माद्विष्कृतः ।
कायस्यधर्म्मोऽस्मै दत्तश्चित्रगुप्तस्य यः स्मृतः ॥
ततोऽत्राज्यं कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन् ।
दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्म्मिष्ठाः सन्नवादिनः ॥

शूद्रश्च

सदाचारपरा निम्नं रता हरिहराचने ।
देवविप्रपितृणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः ॥”
प्रकारान्तरम् ।
“माहिष्यवनितासुर्वेदेहात् यः प्रकथ्यते ।
स कायस्य इति प्रोक्तस्तस्य धर्म्मो विधीयते ॥
चत्वारिंशत्यां माहिष्या वैशादिप्राची वेदेहः ।
लिपीनां देशजानां लेखनं स समाचरेत् ॥
गणकत्वं विचित्रञ्च बीजपाठौ प्रभेदतः ।
अधमः शूद्रजातिभ्यः पञ्चसंस्कारवानसौ ॥
चातुर्वर्ण्ये सेवां हि लिपिलेखनसाधनाम् ।
यवसायः शिष्यकर्म तन्जीवनसुदाहृतम् ॥
शिखां यज्ञोपवीतञ्च वस्त्रमारक्तमभसा ।
स्पर्शनं देवतानाञ्च कायस्थावो विवर्जयेत् ॥”
इति कमलाकरभट्टकृतशूद्रधर्म्मतत्त्वम् ॥

शूद्रतत्त्वं, स्त्री, (शूद्रस्य ज्ञानम् ।) शूद्रकर्तव्य-
कर्म । यथा,—

“प्रणम्य सन्निदानन्दं शूद्राणां न्यायवर्तिनाम् ।
आह्वाजःकथयोस्तत्त्वं यत्किं श्रीरघुनन्दनः ॥”
तत्र मत्स्यपुराणम् ।

“एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिआह्वयं सर्वदा ।
नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्वादामानवबुधः ॥
दानप्रधानः शूद्रः स्याद्विद्याश्च भगवान् प्रभुः ।
दानेन सर्वकामाभिरस्य संजायते यतः ॥”
ततो दानमेवापेक्षितं न तु भोजनमपि । सामान्यं
सर्वजनकर्तव्यत्वेन प्रतिमासकृत्पात्रादिविहित-
आह्वं आभ्युदयिकआह्वञ्च एवं द्विजातिवत्
शूद्रोऽपि कुर्वादित्यन्वयः । नमस्कारेण मन्त्रेण न तु
स्वयं पठितमन्त्रेण । आमासवदित्यनेन जनसेक-
सिद्धासथाह्वतिः । स्विसमसुदाहृतम् । इति
वशिष्टेन स्त्रिस्तस्यैवात्मलाभिधानात् । कन्दुपक्षस्य
भट्टत्वं न तु स्त्रिस्तम् । चारीतेन स्त्रिस्तमन्त्र-
नयोः पृथक्त्वमुक्तम् । यथा । आदीपनतापन-
स्त्रिस्तमन्त्रपचनादिभिः पञ्चमीति । अस्त्यार्थः ।
आदीपनं काष्ठानाम् । तापनं तोषादेः । स्त्रिस्तं
घान्धादेः । भर्जनं यवादेः । पचनं तक्षुलादेः ।
इति पञ्चमी सूत्रा इति कल्पतरुः । अतएव
स्त्रिस्तघान्धेन अवह्रियते ।

“कन्दुपक्षाणि तैलेन पायसं दधि शक्तवः ।
द्विजैरेतानि भोग्यानि शूद्रगेहजतान्यपि ॥”
इति कूर्मपुराणवचनेन शूद्रकर्तृककन्दुपक्षादे-
र्ब्राह्मणस्य भक्ष्यत्वेन आह्वं देयत्वं युक्तम् । कन्दु-
पक्षं जलोपसेकं विना केवलपात्रेण यद्वह्निना
पक्वम् । पायसं पाकेन काठिन्यविकारापन्नं
दुग्धम् । परमान्नपरले पुलिङ्गनिर्द्देशापत्तेः ।
तथा चामरः । परमान्नसु पायसः इति ।
“दिने त्रयोदशे प्राप्तिं पाकेन भोजयेद्विजान् ।
अयं विधिः प्रयोक्तव्यः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ॥”
इति आह्वयितामसिधृतवराहपुराणवचनमपि
कन्दुपक्षपरम् । एवमु एतद्वचनं सख्यूपरं
मैथिलीकृतं देयम् । एवं आमामासस्यापि आह्वं
देयत्वं सामग्राहृतत्वेऽनुसन्धेयम् । तत्र द्रव-
देवताप्रकारार्थं ब्राह्मणेन मन्त्राः पात्राः ।

शूद्रश्च

“अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विधौ मन्त्रेण युक्तम् ॥”

इति वराहपुराणात् ॥

अयं आह्वयितकर्तव्यताको विधिः शूद्रकर्तृकमन्त्र-
पाठरहितः । शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकारसिद्धौ
यदमन्त्रस्येति पुनर्वचनं तत् स्त्रिया गृहगार्थं
परिभाषार्थञ्च । तत्र तत्कर्मसम्बन्धिमन्त्रेण
विप्रकाशयित्वाकर्तव्यत्वात्तस्यो युक्तम् । तत्र
ब्राह्मणेन तत्र मन्त्रः पठनीय इति तात्पर्यम् ।
तत्र यजुर्वेदिको मन्त्रः । तथा च स्मृतिः ।
“आर्चकमेव सर्वत्र शूद्रा वाजसनेयिनः ।
तस्माच्छूद्रः स्वयं कर्म यजुर्वेदीव कारयेत् ॥”
आर्चकमेव सुन्युक्तक्रमेण यजुर्वेदिसम्बन्धिमन्त्रा-
दिना ।

“चतुर्णांमपि वर्णानां याजि प्रोक्तानि वेधसा ।
धर्म्मशास्त्राणि राज्ञि च श्रद्धा तानि वृषोत्तम ॥
विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः ।
अष्टादश पुराणानि चरितं राक्षसस्य च ॥
रामस्य कुवशाहूतं धर्म्मकामार्थसिद्धये ।
तथोक्तं भारतं वीर पाराशर्येण धीमता ।
वेदार्थं सकलं योन्य धर्म्मशास्त्राणि च प्रभो ॥”
इति भविष्यपुराणवचनात्तेषां पौराणिकादि-
विधिर्योष्यो योजयिष्या । अत्र च आह्वं वेद-
मन्त्रवर्जं शूद्रस्थितिवचने वेदेत्युपादानात् आह्वं
पुराणमन्त्रः शूद्रेण पठनीय इति मैथिलीकृतम् ।
तत्र वराहपुराणे शूद्राणां मन्त्रवर्जित इत्यनेन
मन्त्रमात्रनिषेधात् मन्त्रपुराणेन नमस्कारेण
मन्त्रेण इत्युपादानाच्च । पौराणिकस्यापि आह्वं
निषेधः प्रतीयते । एवं स्मृतेऽपि ।
“ब्रह्मचरविश्रमेव मन्त्रवत् ज्ञानमिष्यते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥”
इत्यनेन नमस्कारविधानात् । पञ्चयज्ञोऽपि ।
“शूद्रस्य द्विजशूद्रा तथा जीवन्वान् भवेत् ।
श्रित्त्वेऽपि विविधेर्जातेषु द्विजातिहितमा-
चरम् ॥

भार्यारतिः शुचिर्भट्टभर्त्ता आह्वयितारतः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञात्त ज्ञापयेत् ॥”
इति नमस्कारमात्रविधानात् आह्वादिषु पौरा-
णिकमन्त्रनिषेधः । तत्र ज्ञानआह्वययज्ञेतरञ्च
शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते । अत्र ।
“वष्टेऽन्नप्राशनं मांसं यष्टेऽन्नं मङ्गलं कुले ॥”
इति मनुवचनात् । चूडा काये यथाकुलं इति
प्राशवस्त्रावचनाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्म्मो-
दोषेन कालान्तरस्य नामविशेषोच्चारणस्याभि-
धानाच्च शूद्रादीनां नामकरणे वसुधोवादि-
कपठितयुक्तनामकरणस्य च प्रतीतेर्लौकिककर्मणि
शूद्राणां वृद्धतियुक्तनामाभिधानं क्रियते इति ॥
शूद्रस्याचमने देवतीर्थेन ओष्ठे जलं सक्तुं
श्रियेत् न पिबेत् । तथा च शाङ्गवक्त्राः ।
“हृत्कण्ठतालुग्राहिषु यथासंख्यं द्विजातयः ।
शूद्रेण स्त्री च शूद्रश्च सक्तुं न श्वाभिरन्ततः ॥”
अन्ततो हृदयादिवसीपेन ओष्ठेन अन्तरोत्तर-

शूद्रो

शून्यः

शूरणः

मपकर्षात् । अतएव शूद्राभिरितुक्तं न तु भङ्गिताभिरिति ।

“श्री शूद्रः शुध्यते नित्यं चाकनाच करोष्योः ॥” इति ब्रह्मपुराणवचनम् । याज्ञवल्क्यः ।

“प्राग्वा ब्राह्मण्यं तीर्थेन द्विजो नित्यमुप-
स्य श्रेतुः ॥”

अत्र द्विजस्यैव आचमने ब्राह्मणतीर्थोपादानात् श्रीशूद्रयोर्न तेनाचमनम् । एवमेव भिता-
चरायां यत्तुक्तं मरीचिना ।

“स्त्रियाश्चेदधिकं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च ।
सहृदाचमनाच्छूद्रेतयोरेव चोभयोः ॥” इति ।
एतदन्तरं दक्षिणादिस्पर्शनसु ब्राह्मणदेव ।

प्रमाणान्तरसु वाजसनेयिसामगम्याह्वाङ्क-
तत्त्वयोरनुसन्धेयम् । इति वन्द्यवटीयश्रीहरिहर-
भट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं
शूद्राङ्गिकाचारतत्त्वं समाप्तम् ॥

शूद्रधर्मः, पुं, (शूद्रस्य धर्मः ।) शूद्रस्य शास्त्र-
विहिताचारः । तस्य विवरणं शूद्रकृत्ये
द्रष्टव्यम् ॥

शूद्रप्रियः, पुं, (शूद्राणां प्रियः ।) पलायः । इति
राजनिर्घण्टः । शूद्रस्य प्रियद्रव्ये, चि ॥

शूद्रप्रेष्यः, पुं, (शूद्रस्य प्रेष्यः ।) शूद्रस्य परिचारक-
ब्राह्मणादिः । इति केचित् ॥

शूद्रशासनं, स्त्री, (शूद्रस्य शासनम् ।) शूद्रस्याधि-
कारो लेखपञ्चादिव्यो । यथा,—

“स्यादभिव्यन्दिरमणं शाखानगरमित्यपि ।

शासनं धर्मकीलः स्यात्प्राकृतिः शूद्रशास-
नम् ॥”

इति पुरवर्गे चिकावशेषः ॥

शूद्रा, स्त्री, (शूद्रस्य जातिः । शूद्र+“शूद्रा
चामहन्पूर्वा जातिः ॥” इति टाप् ।) शूद्र-
जातिस्त्री । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ३ । १३ ।

“शूद्रेव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः
स्यते ॥”)

शूद्राज्ञं, स्त्री, (शूद्रस्य अज्ञम् ।) शूद्रस्वामिकान्तम् ।
यथा,—

“शूद्राज्ञे तु भुक्तिं उदरस्थेन यो नृतः ।
स वै खरत्वसुदृढं शूद्रत्वचाधिमगच्छति ॥”

शूद्राज्ञं शूद्रस्वामिकान्तम् । इति शुद्धितत्त्वम् ।
अन्यत् शूद्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शूद्राभाष्यः, पुं, शूद्रा भाष्या यस्य सः । शूद्रास्वामी ।
इति आकरणम् ॥

शूद्रार्त्ता, स्त्री, (शूद्रेण आर्त्ता ।) प्रियङ्गुवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शूद्रावेदी, [नृ] पुं, (शूद्रां विन्दतीति । विद् +
विनिः ।) शूद्राविवाहकर्त्ता । यथा,—

“शूद्रावेदी पतत्यचेरुतथ्यतत्रयस्य च ।
शौनकाश्च सुतोपतया तदपत्यतया भृगोः ॥”

इति दायभागः ॥

शूद्रो, स्त्री, (शूद्रस्य स्त्री । “पुंयोगादाख्यायाम् ॥”
४ । १ । ४८ । इति ङीष् ।) शूद्रस्य भार्या ।

इत्यमरः । (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ६१ ।

“विप्रात् ऋद्धीर्भविक्तो हि चन्द्रिवाण्यां विशः
स्त्रियाम् ।

अम्बुः शूद्रां निषादो जातः पारश्वोऽपि
वा ॥”)

शूनः, चि, (टु ओ चि गतिवृद्धोः + क्तः । “ओदि-
तश्च ॥” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।

“वचिस्वपियजादीनां किति ॥” ६ । १ । १५ ।
इति संप्रसारणम् । “हलः ॥” ६ । ४ । २ । इति

दीर्घः । “ओदितो निष्ठायाम् ॥” ७ । २ । १४ ।
इति इडागमश्च न ।) वर्द्धितः । इति आकर-

णम् । (यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।
“दुर्लभं हरितं शूनं जायते चास्य लोचने ॥”

शून्ये, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १ । ११ ।
“मा शूनं व्यदे निषदाम शून्याम् ॥”

“हे व्यदे ! शूनं शून्यं पुत्रादिरहिते एहे मा
निषदाम न निषदाम ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

शूनवान्, [तृ] चि, (टु ओ चि गतिवृद्धोः +
क्तवत् ।) वर्द्धितः । इति आकरणम् ॥

शूना, स्त्री, (शून्यन्ति न्तुं गच्छन्ति कौटादयो
यन् । शि + क्तः । टाप् ।) प्राग्वधस्थानम् ।

इति हज्जायुधः । पञ्चविधा शूना यथा,—
“पञ्च शूना यज्ञस्यस्य चुली पेषण्युपस्करः ।

कण्ठनी चोदकुम्भाश्च वध्यते याश्च वाहयन् ॥”
पञ्चशूनापापनाशो यथा, मनुः ।

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो वलिर्भौतो ब्रह्मोऽतिथिर्पूजनम् ॥

पक्षेतान् यो महायज्ञान् न हृषयति शक्तितः ।
स यज्ञेऽपि वसन्ति शूनादोषेन लिप्यते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अधोजिह्विका । इति हारावली ॥

शूनावान्, [तृ] पुं, (शूना + मतुप् । मस्य वः ।)
शूना विद्यते यस्य सः । कसाद इति भाषा ।

इति केचित् ॥
शून्यं, स्त्री, आकाशम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(यथा, भागवते । ६ । १३ । २० ।
“स वै त्वाद्वयो भूयानपि पापचयो वृष ।

नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भावुना ॥”)
विश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥

शून्यः, चि, अतिशयेन ऊनः । अभावविशेषः ।
असम्पूर्णः । खालि इति पारश्वभाषा । तत्-
पण्यायः । वशिकः २ तुच्छः ३ रिक्तकः ४ ।

इत्यमरः । मुच्यम् ५ । इति तट्टीकायां भरतः ।
“अविद्यजीवनं शून्यं दिक् शून्या चेदबान्धवा ।

पुत्रहीनं गृहं शून्यं सर्वशून्या हरिद्रता ॥”
इति चाणक्यम् ॥

(शून्यायै प्राणिहंसायै हितः रक्षस्यस्थानत्वात् ।
शूना + यत् । यद्वा, शूने हितम् । श्वन् + “शुनः
सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ॥” ५ । १ । २ । इत्यस्य

वार्तिकोक्त्या यत् सम्प्रसारणं दीर्घत्वम् ।)
निर्जनः । इति मेदिनी । (यथा, भट्टिः । १२ । २६ ।

“केन संविद्वते नान्यन्ततो बान्धववत्तलः ।
विरोमि शून्यं प्रोक्षीमि कथं मनुचतुर्ध्वम् ॥”)

शून्यमध्यः, पुं, (शून्यं मध्यं यस्य ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शून्यगर्भवस्तुनि, चि ॥

शून्यवादी, [नृ] पुं, (शून्यं वदतीति । वद् +
विनिः ।) सौगतः । इति जटाधरः ॥ नास्ति-
कश्च ॥

शून्या, स्त्री, नली । इति विन्मयेदिन्यौ । महा-
कण्टकिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ फण्योभनसा
इति ख्याता । वन्ध्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

शून्यालयः, पुं, (शून्यं न्यालयः ।) निर्जनयज्ञम् ।
अत्र शयननिषेधो यथा । “मार्कण्डेयः ।

‘शून्यालये श्रमशाने च एकवृत्तिं चतुष्यये ।
महादेवयज्ञे चापि प्रकीरालोऽप्यशुभः ॥

भान्यगोविप्रदेवानां गुरुणाश्च तथोपरि ।
न चापि भयशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ॥

नार्द्रवासा न नमश्च नीतरापरमस्तकः ।
नाकाशे सर्वशून्ये च न च चेत्यदमे तथा ॥’

न स्वपेदिष्यते ॥” इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

शूपकारः, पुं, (शूपं करोतीति । छ + ञच् ।)
शूद्राणां पाचकः । यथा,—

“शूद्रपाकोपजीवी यः शूपकार इति स्मृतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये २७ अध्यायः ॥

अन्यत् दन्त्यसकारादौ द्रष्टव्यम् ॥

शूर, ड य ई स्तम्भे । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-स्तम्भे अक०-हिंसे सक०-सेट् ।

निष्ठायामनिट् ।) ड य, शूर्यते । ई, शूर्यः ।
स्तम्भो अङ्गौभावः । इति दुर्गादासः ॥

शूर, तृ क ड विक्रमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, अशु-

शूरत् । विक्रमः उद्यमः । इति दुर्गादासः ॥

शूरः, पुं, (शूरयति विक्रामतीति । शूर + ञच् ।
यद्वा, श्रवति वीर्यं प्राप्नोतीति । शु + “शुचिचि-

मिनी दीर्घश्च ॥” उणा० २ । २५ । इति क्रन्
दीर्घश्च ।) वीरः । इत्यमरः । (यथा, महा-
भारते । १ । १०६ । ४ ।

“शूराश्च क्षतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥”)
यादवः । स तु श्रीकृष्णस्य पितामहः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ६ । २४ । २६ ।
“शूरो विकूरयादासीत् भजमानस्तु तत्सुतः ॥”)

सूर्यः । इति चिकावशेषः । चिञ्चः । शूकरः ।
चिचकः । सालः । लङ्कृषः । मखरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

शूरणः, पुं, (शूर्यते इति । शूर हिंसे + ञच् ।)
मूलविशेषः । खोल इति भाषा । तत्पण्यायः ।

अशौचः २ क्रन्दः ३ । इत्यमरः ॥ सूरणः ४ ।
इति तट्टीका ॥ खोलः ५ । इति जटाधरः ॥

खोलः ६ । इति मेदिनी ॥ कण्डूलः ७ कन्दो =
सुकन्दो ८ खूलकन्दकः ९ दुर्गामारिः ११

सुवृत्तः १२ वातारिः १३ कन्दशूरणः १४
तीव्रकण्ठः १५ कन्दार्थः १६ कन्दवर्धनः १७

बहुकन्दः १८ वयकन्दः १९ शूरणकन्दः २० ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । रसत्वम् । दीपनत्वम् ।
पाचनत्वम् । क्षमिकपानिजन्वासकासवमनाशः-

शूर्पण

शूर्पणखानाशिल्पम् । अथदीपकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “शूर्पणो दीपनो रूचः कषायः कण्डूकृत् कटुः । विष्टम्भी विशदो रूचः कषायः कण्डूकृत् लघुः । विशेषादर्शस्य पथ्यः श्रीहृत्पुष्पविनाशनः । सर्वेषां कण्डूशकानां शूर्पणः श्रेष्ठ उच्यते ॥ दृष्ट्यां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः । सन्धानयोगसंप्राप्तः शूर्पणो गुणलक्षणः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यच्च ।
 “शूर्पणो दीपनो रूचः कषयो विशदो लघुः । विशेषादर्शस्य पथ्यो व्याम्यकण्डूस्तु दीपनः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 शोनाकटुः । इति शब्दमाला ॥
 शूर्पणोऽमुलः, पुं, हरिद्राङ्गपत्नी । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 शूर्पदेवः, पुं, चतुर्विंशतिभायहृदन्तर्गतार्द्धविंशतिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 शूर्पसेनः, पुं, (शूर्पाः सेना यस्य ।) राजविशेषः । देशविशेषः । यथा,—
 “शूर्पसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन् पुरीम् । मायुरान् शूर्पसेनाच्च विषयान् वृक्षे पुरा ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 शूर्प, क माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) घञस्य । क, शूर्पयति धातुं यङी । इति दुर्गादासः ॥
 शूर्पः, पुं ली, (शूर्पयति धातुवादीनिति । शूर्प+अच् । यङ् । शूर्पिषायाम् + “युष्मन्निष्ठ ।” उणा० ३ । २६ । इति पः । चकारात् स च कित् ।) तच्छृङ्गादिस्फोटनार्थं वंशादिनिर्मित-
 पात्रविशेषः । कुला इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रस्फोटनम् २ । इत्यमरः ॥ छर्पः ३ कुल्यः ४ प्रस्फोटनी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, “विच्छिन्नं छर्पवत् दीपान् गुणान् यच्छन्ति साधवः ॥”)
 शोणद्वयपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥
 शूर्पकः, पुं, (शूर्प इव प्रतिलितरस्य । “इव प्रति-
 लितौ ।” इति कन् ।) असुरविशेषः । स च कामदेवस्य शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 शूर्पकर्णः, पुं, (छर्पाविव कर्णी यस्य ।) हज्जी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुलातुल्यश्रुतिशुक्ते, त्रि ॥ (यथा, कयासरितुसामरे । ५५ । १६५ । “घटोदरः शूर्पकर्णो गणध्यापो मदीत-
 कटः ॥”)
 शूर्पकारातिः, पुं, (शूर्पकक्षनामासुरः अराति-
 यस्य ।) कामदेवः । इति हज्जाशुधः ॥
 शूर्पकारिः, पुं, (शूर्पकः अरियस्य ।) कामदेवः । इति हज्जाशुधः ॥
 शूर्पणखा, स्त्री, (शूर्पा इव नखा यस्याः । “पूर्व-
 पदात् संज्ञासामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति
 गणम् । “नखसुखात् संज्ञासाम् ।” ४ । १ । ५ ।
 इति न डीप् ।) रावणभगिनी । इति शब्द-

१३०

शूलः

मानाशब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १२ ।
 ३८ ।
 “रूपं शूर्पणखानात्रः सङ्गं प्रत्यपद्यत ॥”)
 शूर्पणखी, स्त्री, (शूर्पाकाराणि नखानि यस्याः ।
 केवलयोगिकत्वे डीप् ।) रावणभगिनी । इति
 शब्दमालाशब्दरत्नावली ॥
 शूर्पणगी, स्त्री, (शूर्पा इव पर्णानि यस्याः ।
 डीप् ।) शिम्बीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शूर्पवातः, पुं, (शूर्पस्य वातः ।) शूर्पस्य वायुः ।
 कुलार वातास इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पुल्लफालः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शूर्पश्रुतिः, पुं, (शूर्पी इव श्रुती यस्याः ।) हज्जी ।
 इति हारावली ॥
 शूर्पी, स्त्री, (शूर्प + गौरादित्वात् डीप् ।) क्षुद्र-
 छर्पः । इत्युणादिकोषः ॥ शूर्पणखा । इति
 शब्दमाला ॥
 शूर्प्तेः, पुं, लौहप्रतिमा । इत्यमरटीकायां राय-
 सुकटः ॥
 शूर्प्तेः, स्त्री, लौहप्रतिमा । इति भरतद्विरूप-
 कोषः ॥
 शूर्प्तेका, स्त्री, लौहप्रतिमा । इति शब्द-
 शूर्प्तेः, स्त्री, रत्नावली ॥
 शूल, कलायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घः । शूलति लोके रोगः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 शूलः, पुं ली, (शूलति लोकानिति । शूल रोगे +
 अच् ।) रोगविशेषः । अस्त्रविशेषः । वशी
 इति भाषा इति च भाषा । इत्यमरः ॥ ऋतुः ।
 केतनः । विष्कम्भादिष्वभिव्यक्तियोगान्तर्गत-
 नवमयोगः । इति मेदिनी । तद्योगजात-
 फलम् । यथा,—
 “भीतो दरिद्रो दयिताप्रियश्च
 शूलोद्भवः शूल इव खन्धोः ।
 विदामयाभ्यां रहितोऽयं शूलो
 करोति लोके न हितं कदाचित् ॥”
 इति कौटिल्यप्रदीपः ॥
 सुनीक्षणः । अयःकौलः । इति धरणिः ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १०७ । १२ ।
 “तत्ते शूल आरोप्य तं सुनि रक्षिष्यताम् ।
 प्रतिजम्भुमहोपालं धनान्यादाय तान्य च ॥”)
 यथा । इति केचित् । विक्रतम् । यथा,—
 “अङ्गशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 प्रमदाः केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥”
 इति महाभारते आदिपर्व ॥ ॥
 अथ शूलाधिकारः । तत्र शूलस्य सन्निकष्टं
 निदानमाह ।
 “दोषैः एतत् समस्तमदन्तेः शूलोऽथवा भवेत् ।
 सर्वस्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥”
 प्रभुः कर्ता ॥ ॥ वातिकस्य विप्रलम्भनिदान-
 संप्राप्तिलक्षणमाह ।
 “आयामपानादतिमैथुनाच्च
 प्रज्वरराक्षीतलक्षणदिपानात् ।

शूलः

कलायसुजादिकोदरदूषात्
 अत्यर्थरूक्षाश्च शूलाभिघातात् ॥
 कषायतिक्तातिविरूपाश्च-
 विरुद्धवज्ज्वरकशूलशक्तेः ।
 विटकुल्लक्ष्मिनिनसन्निरोधात्
 शोकोपवासादतिहास्यभावात् ॥
 वायुः प्रवृद्धो जनयेद्वि शूलं
 क्षुत्पृष्ठपार्श्वचक्रवर्त्तनं ॥
 जीर्णं प्रदीपे च चनागमे च
 शोते च कोपं सप्तपेति शाट्म ॥
 सुहृद्भुक्षोपशमप्रकोपे-
 विष्णुनसंस्तम्भनतोद्भेदेः ।
 सखेदनाभ्यङ्गनमर्दनाद्यैः
 क्षिप्रोष्णभोष्णैश्च ममं प्रयाति ॥”
 आयामो मलयुद्धादिः । पानं शुभ्रमरयादि ।
 मैथुनं स्त्रीसेवा । प्रजागरं रात्रौ । एवामति-
 योगात् । कलायस्त्रिपुटः । आङ्गुली तुवरी ।
 कोरदूषकः कोदवः । अत्यर्थरूक्षप्रत्यसेवा ।
 अथशूनं सक्तस्योपरि भोजनम् । अभिघातो
 लोटादिभिः । कषायतिक्तरससेवा । विरूपाश्च
 विरुद्धभक्षितममकलायशकादि तज्ज्वरं
 भक्ष्यम् । वज्ज्वरं शूलमांसम् । तस्य शूलस्य
 देशमाह । हृदयादिषु ॥ ॥ तस्य हृत्कूलस्य
 पृथगपि लक्षणं पठति ।
 “कषपितावहस्तु मारुतो रसवर्द्धितः ।
 हृदिस्थः कुर्वत शूलसंस्कारावरोधकम् ।
 स हृत्कूल इति ख्यातो रसमारुतकोपनः ॥”
 पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह ।
 “कफं नियन्त्र पवनः शूलोभिरिव निस्तुदन् ।
 पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुल्यादाभानसंयु-
 तम् ।
 तेनोच्छ्वसितं वक्रं नरोऽनघं न काङ्क्षति ।
 निद्रा च नाप्राप्यदंशं पार्श्वशूलः प्रकीर्तितः ॥”
 वक्षिशूलस्यापि लक्षणमाह ।
 “संरोधात् कुपितो वायुरस्थि संश्रित्य तिष्ठति ।
 वक्षिज्वरनाडीषु ततः शूलस्तु जायते ॥
 विष्णुनवातसंरोधो वक्षिशूलः स उच्यते ॥”
 प्रलतमनुसरति । जीर्णं सुक्ते । प्रदीपे राज्ञा-
 गमे रात्रिभयशोतेन वातप्रकोपात् । चनागमे
 वर्षासु मेघोदये च ॥ ॥ तथैव पेतिकमाह ।
 “आरातितीक्ष्णोष्णविदाहितेन-
 निध्यापिपय्याककुलत्ययुधैः ।
 कदम्बसौवोरसुराविकारैः
 क्राधानलायासरविप्रतापैः ॥
 व्याम्यातिशयोकादग्नेर्ज्विदग्नेः
 पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् ।
 दृष्टोद्दहादातिकरं हि नाभ्यां
 सखेदन्धर्माभ्रमशोषयुक्तम् ॥
 मर्धं दिने कुप्यति चाह्वरात्रौ
 निदाघनाले जलदात्ये च ।
 शोतेऽतिशोतेः सप्तपेति शाकिं
 सुखादुशोतेरपि भोजने च ॥”

शूलः

निष्ठावो राजमावः । सौवीरं सन्धानमेदः ।
सुराविकारैः । परिपक्वाभ्रसन्धानसुतपत्ता सुरा
मना । तस्या विकारैः । रविप्रतापः आतपः ।
गाम्वातियोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहीतु-
कापि अश्वनेन्द्रिगधिरिति बोधयति । अवि-
दाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशादिदाहत्वं भवति ।
जलदाहोऽपि शरीरे । शीते शीतकाये । शीते-
न्यातादिभिः ॥ ॥ श्लेष्मिकमाह ।

“आनृपवारिजकिलाटपयोविकारै-
र्मासैस्तुपिष्टकशरातिलशङ्कुलीभिः ।
अन्यैर्जलासजनकैरपि हेतुभिश्च
स्रग्ना प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम्
ज्जलासकासवदनासिचसंप्रसेके-
रामाशये क्षिप्तकोष्ठशिरोगुरुत्वे ।
भुक्तेः सदैव हि रुचं कुरुतेऽतिमानं
सूर्यादियेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च ॥”

आनृपं बहुजलदेशं भक्ष्यम् । वारिजं शालू-
कादि । किलाटः ।

“पक्वं दध्ना समं चीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका ।
तक्रव तक्रजूर्चा स्यात्तयोः पिष्टः किला-
टकः ॥”

पयोविकारः पायसादिः । पिष्टं माषादिः ।
अन्यैः गुब्बादिभिः क्षिप्तमात्रं चर्मावगुच्छित-
मिव यत् कोष्ठं शिरश्च तयोर्गुरुत्वेः सह ।
सूर्योदय इति त्रिधाविभक्तदिवसप्रथमभाग-
स्थोपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिसृ-
यात् । कुसुमागमे वसन्ते ॥ ॥ इन्द्रजमाह ।
“द्विदोषलक्षणैरेतैर्विदाहशूलं द्विदोषजम् ॥”

त्रिदोषजमाह ।

“सर्वेषु देशेषु समस्तलिङ्गं

विन्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम् ।

सुकष्टमेन विषवस्तुल्यं

विवर्णनीयश्च वदन्ति तज्ज्ञाः ॥”

सर्वेषु देशेषु त्रुट्टपात्रैश्चकवत्क्षिणाभ्यामाश-
येषु । सर्वभवं त्रिदोषजं शूलं विन्यात् । सुकष्ट-
साध्यं विषवस्तुल्यं मारणात्मकत्वात् ॥ ॥
आमजमाह ।

“आटोपज्जलासवमीगुरुत्वं

क्षेमिन्मामाहकफप्रसेकैः ।

कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्ग-

मामोद्धवं शूलमुदाहरन्ति ॥

कफस्य कफशूलस्य । आमोद्धवं आमोद्धवो
यस्य तं शूलम् । अत्रामाश्रिते जाते पक्षा-
होषसम्बन्धः । अतएव शूलस्याहत्वमुक्तम् । स
च प्रथममामाश्रये भवति पक्षात् सम्बन्धिदोषै-
र्विज्ञेयभिहृत्यान्त्रकुचेषु भवति यथा दोष-
सम्बन्धः ॥ ॥ आमशूलस्य दोषविशेषेण देश-
विशेषमाह ।

“वातात्मकं वृत्तिगतं वदन्ति

पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम् ।

हृत्पार्श्वकुचौ कफसन्निविटं

सर्वेषु देशेषु च वृत्तिपातात् ॥”

शूलः

हृत्पार्श्वकुचौ हृत्पार्श्वभां सहिते कुचौ ।
कफसन्निविटं कफेनाविष्टम् ॥ ॥ तन्नाम्नरोक्त-
मामशूलमाह ।

“अतिमात्रं यदा सुक्तं पावके नृदतां गति ।
स्थिरीकृतं तत् कोष्ठे वायुनाहृत्य तिष्ठति ॥
यदाभं न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम् ।
भृच्छाभानविदाहोश्च हृत्पार्श्वं सविलम्बिकम् ॥
कम्पवातमतीसारं प्रमोहं जनयेदपि ।
अविपाकोद्धवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः ॥”

अविपाकोद्धवं आमोद्धवमित्यर्थः ॥ ॥ शूल-
स्थोपद्वानाह ।
“वेदनातिट्टया भृच्छा आनाहो गौरवं च्वरः ।
भमोऽरुचिः कृशत्वञ्च वलहानिस्तथेव च ।
उपद्रवा दशैवेते यस्य शूलस्य नास्ति सः ॥”

शूलस्यैव भेदं परिणाममाह ।
“स्तेनिदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितो यदा ।
कफपित्तं समावृत्य शूलकारौ भवेद्वर्णौ ॥
भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ॥”

स्तेनिदानैरित्यादिना निदानपूर्विका संप्राप्ति-
रक्ता । भुक्ते जीर्णतीत्यादिना लक्षणमुक्तम् ।
समावृत्य आप्य ॥ ॥ अयान्नद्रवनामानं शूल-
विशेषमाह ।
“जीर्णजीर्यत्वजीर्णं वा यच्छूलमुपजायते ।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा ।
न शमं याति नियमानं सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥”

नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात् ॥ ॥ अथ
शूलस्य चिकित्सा ।
“वमनं लङ्घनं स्वेदं पाचनं फलवर्ज्यः ।
चारचूर्णानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥
विश्राय वातशूलान् स्नेहस्वेदेरुपाचरेत् ।
शूलशल्याकुलस्य स्यात् स्वेद एव सुखावहः ॥
श्लेष्मिकां सज्जलां पाकाद्गुनीभूतां पटे क्षिपेत् ।
जला तपोऽर्णीं शूलौ तथा स्वेदं विधापयेत् ॥”

इति श्लेष्मिकास्वेदः ॥
“कार्पासास्त्रिकुलित्यक्तातिलगवैरेखम्बना-
तसी-
वर्गभूषणबीजकाञ्जिकुतैरेकीकृतैर्ज्वा पृथक् ।
स्वेदः स्यादथ जूपरोदरशिरःस्निग्धानुपादा-
कुली-
गुल्फस्कन्धकटीरुजो विजयते निःशेषवाता-
तिहा ॥”

इति कार्पासास्यादिस्वेदः ॥
“तिलैश्च गुटिकां जला भामयेष्णठरोपरि ।
शूलं सुदुस्तरं तेन शान्तिं गच्छति सत्वरम् ॥
नाभिलेपाज्येच्छूलं मदनं काञ्जिकान्वितम् ॥
मदनं मयनफलम् ॥ ॥

“विश्वमेरुहस्तस्य कार्यं जला शृतं पिबेत् ।
हिङ्गुसौवर्धलोपितं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ॥
गुडशालियवाः कीरं सृष्टिपानं विरेचनम् ।
जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥
मण्डीरजतताम्राणां भाजनाणि गुरुणि च ।
तोषेन परिपूर्णानि शूलस्थोपरि धारयेत् ॥ ॥

शूलः

विरेचनं पित्तहरं प्रशस्तं

रसाच्च शस्ताः शूललावकानाम् ॥ ॥

मगुडां घृतसंयुक्तां भण्डयेदा हरीतकीम् ।
प्रलिङ्ग्याक्षतशान्त्यर्थं घात्रीचूर्णं समाक्षिकम् ॥
शात्यन्नं जाङ्गल मांसमरिष्टं कटुकं रसम् ।
मधूनि जीर्णगोधूमं कफशूले प्रयोजयेत् ॥”

अरिष्टं भेषजकायसिद्धं मतम् ॥ ॥
“लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम् ।
सुखोष्णनाम्नना पीतं कफशूलं प्रणाशयेत् ॥ ॥
आमशूलं क्रिया कार्या कफशूलप्रणाशिनौ ।
सेयमामहरं सर्वं मनुमप्यिववर्जितम् ॥ ॥
तीक्ष्णायश्चर्गसंयुक्तं त्रिफलाचर्गसुतमम् ।
प्रयोज्यं मधुसर्पिण्यां सर्वशूलनिवारणम् ॥”

तीक्ष्णा राजिका ॥ ॥
“दाहश्चेमवतीकुष्ठशताह्विज्जुसेन्यवेः ।
अक्षपिष्टैः सुखोष्णैश्च लिम्बेच्छूलयुतोदरम् ॥ ॥
शूलं वैखं तथैरुचं चिकित्वा विष्वभेषजम् ।
हिङ्गुसेन्यवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥”

वातरोगान्तर्गताभानचिकित्सायां लिखितो
नाराचनानामा रसोऽन्यच्च विरेचनं शूलं हितम् ॥
“कुशाखं तनु जला तु छिन्वा घर्मे विप्रोषयेत् ।
स्थाल्यां निक्षिप्य तत् सर्वं पिधानेन विधाप्य
च ।
कुशां निवेष्ट्य वक्षिच्च ज्वालायेत् कुशलो जनः ॥
यथा तत्र भवेद्भस्म किन्त्वज्ञारो हृष्टो भवेत् ।
तदा निष्ठापयेच्छीतं चूर्णितं चूर्णयेत् तम् ॥
मावदयमितं तावच्छटीचूर्णञ्च मिश्रितम् ।
जलेन भक्षयेन्नित्यं महाशूललाकुलो नरः ॥
असाध्यमपि यच्छूलं तदप्यतेन शान्ति ॥”

इति कुशाखचारः ॥ ॥
अथ परिणामशूलस्य चिकित्सा ।
“लङ्घनं प्रथमं कुब्जाहमनं सविरेचनम् ।
पक्तिशूलोपशान्त्यर्थं तत्र वान्तेन्द्रिधर्या ॥
पीत्वा तु चीरमाकष्टमदनकापसंयुतम् ।
कान्तारकस्य पौष्टस्य कोशकारस्य वा रसम् ॥
कषायं वायु निम्बस्य कटुतुम्बीरसं पचाम् ।
यथाविधि वमेहोमाद् पक्तिशूलार्हिती जनः ॥
त्रिहृता च तथा दन्त्यास्तेनैरेखजेन वा ।
दत्तं विरेचनं सद्यः पक्तिशूलं निवारयेत् ॥
विडङ्गं तण्डुलं योमं त्रिहृन्निम्बचिक्रकम् ।
सर्वाण्येतानि संयुज्य सप्ताचूर्णानि कारयेत् ॥
गुडेन मोदकान् जला खादेद्गुणं वारिणा ।
जयेत्त्रिदोषजं शूलं परिणामसुदृढम् ॥”

इति विडङ्गादिमोदकः ॥ ॥
“नागरतिलगुडकल्कं पयसा संपिष्य यः पुमान्
जिह्यात् ।

उग्रं परिणतिशूलं नश्येत्तस्य त्रिरात्रेण ॥
पीतं शम्बूकजं भस्म जलेनोष्णं तत्तृणम् ॥
पक्तिजं नाशयत्येव शूलं विष्णुशिवसुरान् ॥
लोहपथ्याकणाशुष्कीचूर्णं समधुसर्पिषा ।
विलिङ्गन् विनिहन्त्येव शूलं हि परिणामजम् ॥”

इति पथ्यादिलोहम् ॥ ॥

“नारिकेलं सतीयश्च लवणेन सुपूरितम् ।
शृङ्गावेष्टितं शुष्कं पक्वं गोमयवह्निना ॥
पिप्पल्या भक्षितं हृत्ति शूलं हि परिणा-
मजम् ॥

वातिकं पित्तकृच्छापि श्लेष्मिकं सान्निपातिकम् ॥”
इति नारिकेलचारः ॥३॥

अथाम्रद्वयस्य चिकित्सा ।

“अम्रद्वयोः शूलं तु न तावन् स्थास्यामन्मुते ।
यावत् कटुकपीताम्बुमन्त्रं न च्छेद्येद्द्वयम् ॥
जातमात्रे जरत्पित्ते शूलमाशु विनाशयेत् ।
पित्तासं वमनं कृत्वा कफार्णश्च विरेचनम् ॥
अम्रद्वये च तत् कार्यं जरत्पित्ते यदीरितम् ।
जरत्पित्तेऽपि तत्र पथं प्रोक्तमम्रद्वये तु यत् ॥
आमपक्वाशये शुद्धे गच्छेदम्रद्वयः श्रमम् ।
माघेखरी सलवणा सुखिना तैलपाचिताम् ॥
ताड्यो सर्पिणा खादेदम्रद्वयनिपीडितः ।
धात्रीफलभवं चूर्णमथ चूर्णसमन्वितम् ।
यद्योच्यते वा युक्तं लिङ्गात् चोद्रेण तद्दे ।
श्यामकतण्डुलैः सिद्धं सिद्धं कोद्वतण्डुलैः ॥
प्रियङ्गुतण्डुलैः सिद्धं पायसं सवितं हितम् ॥”

प्रियङ्गुः कङ्कविशेषः ।
“गौडिकं शीरणं कन्दं कुशाखमपि भक्षयेत् ।
कलाययवशक्तं वा शक्तं वा लाजसंयुतान् ॥”
गौडिकं गुडं संस्कृतं पक्वान् ॥ ३ ॥

“कुलत्थशक्तं यथा दध्नाद्याह्निकं तथा ।
चणकानामथो शक्तं कोद्वतस्योदनं तथा ॥”
दधिकं दध्ना संस्कृतं भक्तम् । महेरि इति
लोकैः ॥ ३ ॥

“गोधूममण्डकं तत्र सर्पिणा गुडसंयुतम् ।
सवितं शीतदुग्धेन नृदितं कथितं हितम् ॥
अम्रद्वयो दुष्कृतस्यो दुष्कृतस्यो महागदः ।
तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ॥
अम्रद्वये जरत्पित्ते वृद्धिमन्तो भवेद्यतः ।
तस्माद्व्यामपानानि माचादीनां कारयेत् ॥
कलाययवगोधूमाः श्यामाकाः कोरदूषकाः ।
राजमाषाश्च माषाश्च कुलत्थाः कङ्कशालयः ॥
दधिलुप्ररसं चौरं सर्पिर्गन्धं समाह्वयम् ।
वास्तुकं कारवल्ली च कर्कोटकफलानि च ॥
बहिर्गो हरिणा मत्स्या रोहिताद्याः कपि-
ञ्जलाः ।

एतस्मिन्नामये शूला मताः सन्निचिकित्सकैः ॥”
दधिलुप्ररसं दध्ना लुप्रः क्षतो रसो यस्य तत्
चौरं दधियुक्तं चौरमित्यर्थः ॥ ३ ॥

“गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः पलम् ।
त्रिपलं लोहकिट्टस्य तत् सर्वं मधुसर्पिणा ॥
समाशोष्य समश्रीयाद्व्यमात्रं प्रमाणतः ।
आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य निवृत्तिं तत् ॥
अम्रद्वयं जरत्पित्तमन्त्रपित्तं सुदाहयम् ।
परिणामसमुत्पन्नं शूलं सर्वस्वरौतितम् ॥”

इति गुडमखूरम् ॥ ३ ॥
“वायव्यं मेथुनं मयं लवणं कटुकं रसम् ।
वेगरोधं शुचं क्रोधं विद्वं शूलवान् लब्धेत् ॥”

इति शूलामपरिणामशूलाम्रद्वयजरत्पित्ताधि-
कारः । इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥ अपि च ।
“अर्कपत्रं यहीत्वा तु मन्द्यायौ तापयेच्छनैः ।
निष्पीय पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलं विनश्यति ॥ ३ ॥
साञ्जनश्च हृतं चौरं लवणं तान्त्रभाजने ।
वृष्टं पयःसमायुक्तं चक्षुःशूलहरं परम् ॥”
साञ्जनश्च इत्यत्र ताम्बूलश्च इति वा पाठः ॥
“चूर्णमामलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥”
इति गारुडं १८३।१८५।१८८ अध्यायः ॥

किञ्च ।
“सासुत्रं सैस्वर्वाचारो राजिका लवणं विडम् ।
कटु लोहहरणः किङ्क चिह्नं शूरयकं समम् ॥
दधिलुप्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
एतच्छासिबलं चूर्णं पिबेदुद्योने वारिणा ॥
जीर्णं जीर्णं च मुञ्जीत माषादिष्टभोजनम् ।
नाभिःशूलं मूत्रशूलं गुल्मशूलं ह्रस्ववच यत् ॥
सर्वं शूलहरं चूर्णं जठराग्नौपनम् ।
परिणामसमुत्पन्नं शूलस्य च हितं परम् ॥”
इति गारुडं १८८ अध्यायः ॥

तस्य उपपापजलं यथा,—
“जलोदरयस्तुत्रीहृन्मूत्ररोगप्रवाणि च ।
आसाजोर्णज्वरच्छर्दिर्भ्रममोहगल्यहाः ।
रक्ताब्जद्विषपाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥”

इति शातातपीयकर्मविपाकः ॥
शूलका, पुं, (शूल इव दुष्किनीतत्वात् । कन् ।)
दुर्वृतचोटकः । इति हलायुधः ॥ अथ शूलक
इत्यपि पाठो दृश्यते । यथा,—
“विनीतस्तु साधुवाही दुष्किनीतस्तु शूलकः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

शूलग्रन्थिः, स्त्री, मालादृष्ट्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
शूलघातनं, स्त्री, (शूलं तन्मोगं घातयतीति ।
हन+णिच्+ल्युः ।) मखूरम् । इति शब्द-
चक्रिका ॥

शूलग्रः, पुं, (शूलं हन्तीति । हन+टक् ।) तुम्बुर-
वृक्षः । इति रत्नमाला । शूलघातके, त्रि ।
(यथा, सुभृते । १ । ४५ ।

“सर्पिमण्डस्तु मधुरः सरो योनिशोचात्ति-
शिरसां शूलग्रः इति ॥”)

शूलद्विष्ट, [व] पुं, (शूलस्य द्विष्ट शत्रुः ।) द्विष्टुः ।
इति रत्नमाला ॥

शूलधन्वा, [न] पुं, (शूलो धनुष्यस्य ।) शिवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शूलधरः, पुं, (शूलस्य धरः ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

शूलधरा, स्त्री, (शूलस्य धरा ।) दुर्गा । इति
शब्दरत्नावली ॥

शूलधारिणी, स्त्री, (शूलं धरति या । ध+णिनिः ।)
दुर्गा । यथा,—

“सती सार्धो भवप्रीता भवानी भवमोचनी ।
आस्था दुर्गा यथा आद्या त्रिनेत्रा शूल-
धारिणी ॥”

इति तन्त्रसारवृत्ततन्त्रनामसौत्रम् ॥

शूलधक्, [व] स्त्री, (शूलं धक्नतीति । धक्+
क्तिप् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मङ्गलदेवे,
पुं । (शूलधत्-इत्येव कचित् पाठः ॥)

शूलनाशनं, स्त्री, (शूलं नाशयतीति । नश्+णिच्
+ल्युः ।) सौवर्णलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शूलपत्री, स्त्री, (शूलवत् पत्रमस्याः । डीप् ।)
शूलीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शूलशत्रुः, पुं, (शूलस्य शत्रुः ।) शरच्छत्रुः । इति
शब्दचक्रिका ॥

शूलहन्त्री, स्त्री, (शूलं हन्तीति । हन+ल्यप् ।
डीप् ।) यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शूलहृत्, पुं, (शूलं हरतीति । हृ+क्तिप् ।)
द्विष्टुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शूला, स्त्री, दुष्टवधार्थकीलकः । वेष्ट्या । इति
विचः ॥

शूलाक्षतं, त्रि, (शूलेन क्षतम् । “शूलात् पाके ।”
५ । ४ । ४५ । इति ङाप् ।) लौहादिशूलाकया
विह्वं पक्वमांसम् । कावाव इति पारस्यभाषा ।
तत्पठ्यायः । भट्टिचम् २ शूलम् ३ । इत्यमरः ॥
वासितारम् ४ । इति ङाठधरः ॥ शूलिकम् ५ ।
इति शब्दचक्रिका ॥ अस्य गुणाः शूलशब्दे
दृष्टव्याः ॥

शूलिकं, स्त्री, (शूलः निमित्तत्वेनाख्यस्येति । शूल
+ठन् ।) शूलान्नतम् । इति शब्दचक्रिका ॥

शूलिकः, पुं, शूलकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शूलः
अस्यास्तीति । ठन् ।) शूलयुक्ते, त्रि ॥

शूलिनः, पुं, भास्वीरवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

शूलिनी, स्त्री, (शूलं-अस्या अस्तीति । शूल+
इनि । डीप् ।) दुर्गा । यथा,—

“खड्गिनी शूलिनी घोरा गदिनी चक्रिणी
तथा ।

शङ्किनी चापिनी बाणभुङ्क्तीपरिचायुषा ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

शूली, [न] पुं, (शूलमस्यास्तीति । शूल+इनिः ।)
शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
८४ । ८४ ।

“ततो यध्वटं गच्छेत् स्थानं देवस्य शूलिनः ॥”)

शूलः । इति भावप्रकाशः ॥ शूलान्धकारके
शूलरोगयुक्ते च त्रि । यथा,—

“वर्णयेद्द्विदं शूलो कुहो मांसं चयौ स्थियम् ।”
इति वैद्यकम् ॥

तस्य कारणं प्रायश्चित्तश्च यथा,—
“शूलो परोपतापिन जायते तत्पमार्जकः ।
शोभनदानं प्रकुर्वीत तथा रुद्रं जपेन्नरः ॥”

इति शातातपीयकर्मविपाकः ॥

शूली, स्त्री, लवणभेदः । तत्पठ्यायः । शूलपत्री २
अशशा ३ धूम्रमलिका ४ जलाशया ५ मधु-
लता ६ पिच्छिला ७ महिषीप्रिया ८ । अस्या
गुणाः । पिच्छिलत्वम् । कोष्णत्वम् । गुरुत्वम् ।
गौल्यत्वम् । वनप्रदत्वम् । पित्तदाहहरत्वम् ।
रुच्यत्वम् । दुग्धहृत्कारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्रृङ्गाल

श्रृङ्गोत्तमा, स्त्री, सोमराजी। इति श्रृङ्गचन्द्रिका।
श्रृङ्गं, त्रि, (श्रृङ्गेन संस्कृतम् । श्रृङ्ग + "श्रृङ्गोत्तमा
यत् ।" ४। २। १७। इति यत्) श्रृङ्गालम् ।
इत्यमरः । कावाव इति पारस्यभाषा । तत्-
पाकप्रकारो यथा,—
"कालखण्डादिमांसानि यथितानि श्रृङ्गालकाया ।
हृतं सूनवर्गं दत्त्वा निर्धुमे दहने पसेत् ।
तत्तु श्रृङ्गालमिति प्रोक्तं पाककर्मविवक्षणेः ॥"
अस्य गुणाः ।
"श्रृङ्गं बल्यं सुघ्रातुल्यं वन्यं वज्रिकरं लघु ।
कफघातहरं हृत्वां किञ्चित् पित्तहरं हि तत् ॥"
इति भावप्रकाशः ।
अस्य पर्यायः श्रृङ्गालतश्च द्रव्यः ।
श्रृङ्गपाकः, पुं, (श्रृङ्गेन पाको यस्य ।) श्रृङ्गविज्ञा-
ज्ञारपक्षमासादि। इति पाकराजेश्वरः । कावाव
इति पारस्यभाषा ।
श्रृङ्ग, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-पर०-
सक०-सिट् ।) श्रृङ्गति । इति दुर्गादासः ।
श्रृङ्गालः, पुं, श्रृङ्गालः । इति श्रृङ्गचन्द्रिका ।
श्रृङ्गालः, पुं, (श्रृङ्गति मायामिति । श्रृङ्ग + कालम् ।
एषोदरादित्वात् साधुः ।) पशुविशेषः । श्रेयाल्
इति भाषा । तत्पर्यायः । शिवा २ भूरिमायः ३
गोमायुः ४ नृगधूर्तकः ५ वचकः ६ क्रोष्टुः ७
पिरः ८ पेरवः ९ जम्बुकः १० । इत्यमरः ।
श्रृङ्गालः ११ जम्बुकः १२ नृजमनः १३ कुरवः १४
घोररासनः १५ वनन्वा १६ पेरः १७ नृधूर्तः
१८ । इति श्रृङ्गचन्द्रिका । श्रृङ्गालकः १९
मोमी २० कटखादकः २१ । इति जटाधरः ।
शिवायुः २२ फेरकः २३ व्याघ्रनायकः २४ ।
इति राजनिर्घण्टः । दैवमेदः । इति मेदिनी ।
वासुदेवः । निहुरः । खलः । इति सारस्वता-
भिधानम् । भौवः । इत्यनेकार्थकोशः ॥ ७ ॥
श्रृङ्गालश्रृङ्गादीनां शुभाशुभकृतकत्वं यथा,—
"अनर्घहेतुर्गतिश्रृङ्गहीनः
सदा श्रृङ्गालः खलु दृष्टमात्रः ।
श्रृङ्गा हि वामा गतिरस्य श्रृङ्गो
वामो निनादो निशि यो वज्रनाम् ।
हुवा हुवेति प्रथमं ततस्तु
टटेति दीर्घः सुतरां रघो यः ।
स्यान्मृकानां स नतः प्रशस्त-
स्तद्व्यरूपः कथितः प्रदीप्तः ।
श्रृङ्गालश्रृङ्गो भवने निशया-
सुखाटनार्थं दिशि पश्चिमायाम् ।
प्राच्यां भयायोत्तरतः शिवाय
भवत्यवाच्यां भयनाश्रयाय ॥"
इति वसन्तराजशकुन्तम् ।

श्रृङ्गालकण्टकः, पुं, (श्रृङ्गालरोधकः कण्टको
यस्य ।) क्षुपविशेषः । इति श्रृङ्गचन्द्रिका ।
श्रेयालकाटा इति भाषा ।
श्रृङ्गालकोलिः, पुं, (श्रृङ्गालप्रियः कोलिर्यस्य ।)
क्षुपकोलिवृक्षः । श्रेयाकुल इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कर्कशुः २ । इति रत्नमाळा । अपि च ।

श्रृङ्ग

"अथ घोटा ३ गोपघोटा ४ वहरं ५ वादि-
रश्च ६ तत् ।
वदरीवहशे स्यात्पक्षे उच्ये चतुष्टयम् ॥"
इति श्रृङ्गचन्द्रिका ।
श्रृङ्गालचण्डी, स्त्री, कोकिलाचः । इति राज-
निर्घण्टः ।
श्रृङ्गालजम्बुः, स्त्री, (श्रृङ्गालस्य जम्बुरिव ।)
गोडुम्बः । घोटाफलम् । इति मेदिनी ।
श्रृङ्गालविन्ना, स्त्री, (श्रृङ्गालेर्विन्ना ।) पृथ्विणी ।
इति राजनिर्घण्टः ।
श्रृङ्गालिका, स्त्री, श्रृङ्गालपत्नी । चासात् पला-
यनम् । इति मेदिनी । भूमिजुष्वाण्डः । इति
जटाधरः । श्रृङ्गश्रृङ्गालः । खेक्षयाली । इति
भाषा । तत्पर्यायः । लोमालिका २ दीप-
जिह्वा ३ किखिः ४ उल्कासुखी ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ।
श्रृङ्गाली स्त्री, विद्रवः । पलायनमिति यावत् ।
इति त्रिकाण्डशेषः । कोकिलाचः । विदारी ।
इति राजनिर्घण्टः । श्रृङ्गालिका च ॥
श्रृङ्गलः, त्रि, पुंसां कथाभरणम् । गोष्ट इति
भाषा । हस्यादीनां लौहमयपादवन्धोपकरणम् ।
आडु इति दांडुका इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
उल्कः २ निगडः ३ । इत्यमरः । श्रृङ्गला ४ ।
इति तट्टीकायां भरतः । (यथा, रघुः १५। ७२ ।
"श्रृङ्गां जहात्यभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्भेरेमा सुखरश्रृङ्गलकविणक्षे ॥"
लौहरेणुः । शिकल वेङ्ग इत्यादि भाषा ।
वन्धनम् । इति हेमचन्द्रः ।
श्रृङ्गलकः, पुं, (श्रृङ्गलं वन्धनमस्य । "श्रृङ्गलमस्य
वन्धनं करमे ॥" ५ । २ । ७८ । इति कर्त्तृ ।)
उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, माघे ।
१२ । ७ ।
"तीम्रोत्थितास्तावदसह्यरंहसो
विश्रृङ्गलं श्रृङ्गलकाः प्रतस्थिरे ॥"
पलायननिषेधाय पादेषु दारुमयपाशजालित-
करभः । इत्यमरभरतौ । (स्तार्थे कर्त्तृ ।) श्रृङ्ग-
लश्च ॥
श्रृङ्गला, स्त्री, निगडः । पुंस्कटीवन्धवन्धः । इति
मेदिनी । अन्यत् श्रृङ्गलशब्दे द्रष्टव्यम् ।
श्रृङ्गलिनः, त्रि, (श्रृङ्गलो जातोऽस्येति । इत्यच् ।)
श्रृङ्गलायुक्तः । निगडितः । इति धनञ्जयः ।
श्रृङ्गली, स्त्री, कोकिलाचः । इति राजनिर्घण्टः ।
श्रृङ्गं, स्त्री, (श्रृङ्गं हिंसं + "श्रृङ्गातेङ्गश्च ॥" उणा०
१ । १२५ । इति गन् । धातोश्चत्वं कित्त्वं
हुट् च प्रत्ययस्य ।) पर्वतोपरिभागः । तत्प-
र्यायः । कूटम् २ कुटः ३ शिखरम् ४ । इत्य-
मरः । इलः ५ प्रागभारः ६ । इति जटाधरः ।
श्रेयालम् ७ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा,
रघुः ११ । २६ ।
"एतद्गिरेर्मातुवतः पुरस्ता-
दाविर्भवत्यम्बरवेष्टि श्रृङ्गम् ॥"
सायुः । इति नानार्थे अमरः । प्रसुम्बम् ।

श्रृङ्गः

विह्वम् । क्रीडाजलयन्त्रम् । (यथा, रघुः ११। ७० ।
"वर्षादकैः काचनश्रृङ्गसुक्ते-
स्तमायतास्यः प्रवयादसिचनम् ॥"
विषाखम् । (यथा, रघुः ११। ११ ।
"वन्धैरिदानीं महिषैस्तदम्भः
श्रृङ्गाहृतं क्रोशति दीर्घिकायाम् ॥"
उत्कर्षः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः ११। १२ ।
"श्रृङ्गं स दम्भविनयाधिलतः परेषा-
मत्युच्छ्रितं न मन्दवि न तु दीर्घमायुः ॥"
ऊर्ध्वम् । (यथा, कुमारः ७ । ४० ।
"विमानश्रृङ्गाख्यवगाहमानः
शशंस देवावसरं सुरेभ्यः ॥"
तीक्ष्णम् । पङ्कजम् । इति श्रृङ्गचन्द्रिका ।
(कोटिः । यथा, कुमारः २ । ६४ ।
"अथ सलिलतयोर्वत् भूतताचारश्रृङ्गं
रतिवलयपदाङ्गे चापमास्य कण्ठे ॥"
स्तनम् । यथा, भागवते । ५ । २ । ११ ।
"किं सम्भृतं वचिरयोर्विज श्रृङ्गयोस्ते
मध्ये कृशो वदसि तच्च दधिः श्रिता मे ॥"
"स्तनावाल्लस्याह । श्रृङ्गयोः स्तनयोः किं
सम्भृतं किं पूर्वमस्ति मनोहरं किञ्चिदस्ति इत्य-
तावत् जानामि ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥ ७ ॥
महिषादिश्रृङ्गनिर्मितवाद्यविशेषः । शिङ्गा इति
भाषा । यथा,—
"कचिदनाश्रय मनो दध्दृजनात्
प्रातः ससुत्याय वयस्यवत्सपान् ।
प्रबोधयन् श्रृङ्गरवेण चावगा
विनिर्गते वतुसपुरःसरो हरिः ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १२ अध्यायः ।
कामोद्भेकः । यथा, साहित्यदर्पणे । १ । २१० ।
"श्रृङ्गं हि मन्त्रोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिपरिहरः श्रृङ्गार इत्येते ॥" ७ ॥
गोश्रृङ्गभङ्गप्रायश्चित्तं यथा । भवदेवभङ्गहृतं
यमवचनम् ।
"अस्त्रिभङ्गं गवां लला जाङ्गलश्चेदं तथा ।
पाटने कर्त्तव्यं श्रृङ्गाणां मासाङ्गं यवान् पिबेत् ॥"
अङ्गिराः ।
"श्रृङ्गभङ्गोऽस्त्रिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा ।
दशरात्रं चरेद्भक्ष्यं सुखा सा यदि गौर्भवेत् ॥"
भवदेवभङ्गहरिनायोपाध्यायधृतं सर्ववचनम् ।
"श्रृङ्गभङ्गोऽस्त्रिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।
यदि जीवति वयसासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥"
अत्र वयसासोत्तरमरये तद्वैवशमनाय प्राय-
श्चित्तं नास्ति तदव्यन्तरमरये वधप्रायश्चित्तं
भवति । एवञ्च श्रृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपापे पृथक्
प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । वधप्रायश्चित्तेनैव
युक्त्या प्रसङ्गात्तदपगमसिद्धेः । वयसासोत्तरम्
श्रृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपूर्वोक्तमासाङ्गं यावदपानं
प्राजापत्यं वा कर्त्तव्यम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
श्रृङ्गः, पुं, (श्रृङ्ग + गन् । उणा० १ । १२५ ।) कुक्षे-
शीर्षकद्वयः । इति मेदिनी । सुनिभेदः । इति
श्रृङ्गचन्द्रिका ।

श्रद्धावा

श्रद्धकः, पुं, (श्रद्ध इव । कन् ।) जीवकवृत्तः ।
इति जटाधरः ।

श्रद्धकन्दः, पुं, (श्रद्धवत् कन्दो यस्य ।) श्रद्धा-
टकः । इति राजनिर्घण्टः ।

श्रद्धजं, स्त्री, (श्रद्धां जायते इति । जन + ज् ।)
अगुहः । इति रत्नमाला । शरे, पुं । यथा ।
श्रद्धाच्छरो जायते । इति संक्षिप्तसारकारक-
पादः । श्रद्धजाते, त्रि ।

श्रद्धवेरं, स्त्री, (श्रद्धस्यैव वेरं शरीरं यस्य ।)
आर्द्रकम् । इत्यमरः । शुण्ठी । इति राज-
निर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।

“पिपलीमरीचश्रद्धवेराणि त्रिकटुकम् ।”)

गुहचञ्चालपुरम् । यथा,—

“मावते गच्छ शीघ्रं त्वमयोधा भरतं प्रति ।

जानोहि कुशली कश्चित् जगो वृपतिमन्दिरे ।

श्रद्धवेरपुरं गत्वा ब्रूहि मित्रं गुहं मम ।

जानकीलक्ष्मणोपेतमागतं मां निवेद्य ।”

इत्यध्यात्मरामायणे लङ्काकाण्डे १४ अध्यायः ।

श्रद्धवेरकं, स्त्री, (श्रद्धवेरमेव । स्वार्थे कन् ।)
आर्द्रकम् । इति हेमचन्द्रः ।

श्रद्धवेराभ्रमलकः, पुं, (श्रद्धवेराभं मूलं यस्य ।
कन् ।) एरका । इति भावप्रकाशः ।

श्रद्धमूलः, पुं, (श्रद्धवत् मूलं यस्य ।) श्रद्धाटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

श्रद्धमोक्षी, [नृ] पुं, (श्रद्धाय मन्त्रयोद्देशाय
भोक्षयतीति । सुहृ + शिच् + शिन् ।) चम्पकः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

श्रद्धला, स्त्री, (श्रद्धवत् लातीति । ला + कः ।)
अजश्रद्धा । इति शब्दचन्द्रिका ।

श्रद्धवान्, [तृ] पुं, (श्रद्धाणि सन्ति अस्थेति ।
श्रद्ध + मतुप् । मस्य वः ।) कुरुवर्षीयसीमा-
पर्वतः । स तु दीर्घे ८००० अशीतिसहस्र-
योजनानि । प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि ।

विस्तारे तथैव । यथा,—

“हिमवहेमकूटश्च निषधस्यास्य दक्षिणे ।

नीलः श्वेतश्च श्रद्धी च उत्तरे वर्षपर्वताः ।

लक्षप्रमाणौ द्वौ मर्धौ दशहीनाक्षया परे ।

सहस्रहितथोक्तायास्तवादिस्तारिणश्च ते ।”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे २ अध्यायः ।

लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतो देव्येण निषध-
नीलौ । यद्यपि जम्बुद्वीपमण्डलाकारस्य लक्ष-
भोजनप्रमाणात्मान्धरेखायामेव सुखं लक्ष-
प्रमाणत्वम् । निषधनीलौ तु तन्मध्यरेखातो

दक्षिणतश्चोत्तरतश्च सप्तदशयोजनसहस्रान्तरि-
तत्वादौघमूला । तथापि स्थूलदृष्ट्या लक्ष-
प्रमाणावित्युक्तम् । अपरे तु हेमकूटादयो दश-
हीना दशदशमूलाः हेमकूटश्चोत्तरी नवतियोजन-
सहस्रप्रमाणौ हिमवच्छृङ्गणावशीतियोजन-
प्रमाणौ । तदुक्तं वाराहे ।

“दोपस्य मण्डलीभावात् हासदृष्टौ प्रकीर्तिते ।”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

आयवतमते देव्ये १०००० दशसहस्रयोजनानि ।

श्रद्धाट

प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि । यथा ।
उत्तरोत्तरेखलाहृतं नीलः श्वेतः श्रद्धवान् इति
त्रयो रम्यकहिरण्ययज्जुष्ण्या वर्षाणां मर्ध्यादा-
गिरयः प्रागायता उभयतः चारोदावधयो
द्विसहस्रयोजनपृथक् एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्व-
स्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकींशेन देव्ये एव
हवन्ति । एवं दक्षिणेनेलाहृतं निषधो हेम-
कूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीला-
दयः । अयुतयोजनोत्तरीधा हरिवर्षकिंपुत्रव-
भारतानां यथासंख्यम् । इति श्रीभागवते ५
स्कन्धे १६ अध्यायः ।

श्रद्धाटं, स्त्री, (श्रद्धस्तुक्त्वं अटतीति । अट् +
अच् ।) चतुष्पथम् । इति हेमचन्द्रः धरणिश्च ।

श्रद्धाटः, पुं, (श्रद्धवत् कण्टकं अटतीति ।
अट् + अच् ।) जलकण्टकः । इति भूरि-
प्रयोगनिकाण्डशेषौ । खाडुकण्टकः । इति शब्द-
रत्नावली । कामाख्यादेशस्थपर्वतः । यथा,—

“दीपवत्याः पूर्वतस्तु श्रद्धाटो नाम पर्वतः ।

तत्र भर्गस्य देवस्य लिङ्गमेकं प्रतिष्ठितम् ।

सरित्पु सिद्धा त्रिस्रोता दक्षिणोदधिगामिनी ।

श्रद्धाटकस्य सततं स्ननं यो यावुपादतः ।

दक्षिणं सागरं याति भर्गस्य प्रियकारिणी ।

सलिले यो नरः स्नाति तिस्रोतायां नरोत्तमः ।

श्रद्धाटकं समावृत्य पूजयेत्तु श्रद्धाटम् ।

स दीप्तकायः शुद्धात्मा प्राप्य कामानिहातुलान् ।

अन्ते भर्गयुग्मं याति ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ।

श्रद्धाटकं, स्त्री, (श्रद्धाटमेव । स्वार्थे कन् ।)
चतुष्पथम् । इत्यमरः । (यथा, रामायणे ।

२ । ७१ । ४५ ।

“तां श्रुत्वाश्रद्धाटकवेष्टारण्यां

रजोऽरुणहारकपाटयन्माम् ।”)

जलज-लताफलविशेषः । पानिफल इति शिङ्गाङ्गा
इति च भाषा । तत्प्रकारः । जलसूचिः २

संघाटिका ३ वारिकण्टकः ४ । इति जटा-
धरः । श्रद्धाटः ५ वारिकण्टकः ६ । इति

त्रिकाण्डशेषः । चौरशुद्धः ७ जलकण्टकः ८ ।
इति शब्दमाला । श्रद्धाटकः ९ श्रद्धवत् १०

जलवल्ली ११ जलाशयः १२ श्रद्धकन्दः १३
श्रद्धमूलः १४ विषाणी १५ । अस्य गुणाः ।

श्रीकृतपित्तहरत्वम् । लघुत्वम् । सरत्वम् ।
वृष्यत्वमत्यम् । विशेषात् त्रिदोषवातश्लेष्मणोफ-

काशित्वम् । रुचिप्रदत्वम् । मेहनदाट्टितुल्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः । अपि च । गुरुत्वम् ।

विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ।
खाद्यविशेषः । समृद्धा इति हिन्दी भाषा ।

यथा, भावप्रकाशे ।

“शुद्धमांसं तनुजल्य कर्तितं स्वदितं जले ।

लवङ्गं हिङ्गुसहितं लवणाद्रिकसंयुतम् ।

एलाकीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् ।

हृते सगन्धे तदुभयं पूरणं प्रोच्यते बुधेः ।

श्रद्धाटकं समितया कृतं पूरणं पूरितम् ।

श्रद्धिः

पुनः सर्पिषि संभृष्टं मांसं श्रद्धाटकं वदेत् ।
मांसं श्रद्धाटकं तर्ह्य दृष्ट्वा वल्लभं गुहम् ।

वातपित्तहरं तर्ह्यं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ।”

श्रद्धाटकः, पुं, (श्रद्धाट इव । स्वार्थे कन् ।) जल-
कण्टकः । इति राजवल्लभः ।

श्रद्धारं, स्त्री, (श्रद्धं प्राधान्यं श्रद्धातीति । श्र +
अण् ।) लवङ्गम् । सिन्दूरम् । चूर्णम् । इति

मेदिनी । आर्द्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
कालागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ।

श्रद्धारः, पुं, (श्रद्धं कामोद्देशकं श्रद्धातीति । श्र +
गतौ + कर्मण्यण् ।) १।२।१ । इत्यण् । यहा,

श्रद्धा हिंसायाम् + “श्रद्धारश्रद्धारौ ।” उणा०
३ । १३६ । इति आरन्प्रत्ययेन साधुः ।)

सुरतः । नाचरसः । गणभूषणम् । इति
मेदिनी । * । नाचरसस्य लक्षणं यथा,—

“पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या
सुहा ।

स श्रद्धार इति स्थातो रतिक्रीडादिकारणम् ।”
इत्यमरटीकायां भरतः ।

अपि च ।

“श्रद्धं हि मन्त्रयोद्देशदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रावी रसः श्रद्धार इत्येत ।

परोढां वर्जयित्वा च वेष्टाश्चानुरागिणीम् ।
आलम्बनं नायिकाः सुदर्शितायाश्च नायकाः ।

चन्द्रचन्दनरोजमलतादुग्दीपनं मतम् ।
भूविशेषकटाक्षादिरुभावः प्रकीर्तितः ।

त्यक्तोत्तमरणात्यलस्युगुसायभित्तिरिणः ।
स्याथौ भावो रतिः श्यामवर्णश्चिं विष्णुदैवतः ।”

स च द्विधा । विप्रलम्भः संभोगश्च । इति
साहित्यदर्पणम् । अन्यत् मैथुनशब्द द्रष्ट-

वम् । * । श्रद्धारादिभङ्गे नरको यथा,—
“श्रद्धाराहारनिद्रायां यच्च भङ्गं करोति च ।

स व्रजेत् कालसूत्रञ्च स्वामिनश्च विश्रवतः ।”
इति ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिखण्डे ४२ अध्यायः ।

श्रद्धारकं, स्त्री, (श्रद्धारमेव । स्वार्थे कन् ।)
सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः । श्रद्धविशिष्टे,

त्रि । श्रद्धशब्दात् “श्रद्धशब्दाभ्यामारकन्
वक्तव्यः ।” ५ । २ । १२२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या

आरकन्प्रत्ययेन नियन्त्रितः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । स्वार्थे के श्रद्धारश्च तत्र पुं ।

श्रद्धारभूषणं, स्त्री, (श्रद्धारस्य भूषणम् ।)
सिन्दूरम् । इति हेमचन्द्रः ।

श्रद्धारयोजिः, पुं, (श्रद्धारे योजितरूपतिथ्यस्य ।)
कामदेवः । इति हलायुधहेमचन्द्रौ ।

श्रद्धारी, [नृ] पुं, (श्रद्धारोऽस्यास्तीति । इति ।)
पूगः । गजः । सश्रद्धारः । सुवेशः । इति

मेदिनी । माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।

श्रद्धिः, स्त्री, मत्स्यविशेषः । शिङ्गी माछ इति
भाषा । यथा,—

“मद्गुरस्य प्रिया श्रद्धी श्रद्धिरित्यपि कुत्रचित् ।
स्यादप्रिया मद्गुरस्येति च नामद्वयम् कश्चित् ।”

इति शब्दरत्नावली ।

इतं

इतं, क्री, विभेदः । इति हजायुधः ।
 इतं, क्री, प्रतिविधा इति शब्दरत्नावली ।
 इतं, पुं, (इतं स्तः अस्तेति । इतं + "ज्योत्स्ना-
 तमिस्तेति ।" ५।२।११४। इति इतम् ।)
 मेघः । इति विमचक्रः ।
 इतं, क्री, (इतं स्तः अस्या इति । इतं +
 इतिः । डीष् ।) गौः । इत्यमरः । शेषासी-
 ट्ठः । मल्लिकाट्टः । ज्योतिष्मतीट्टः । इति
 मेदिनी ।
 इतं, [न] क्री (इतं + इतिः ।) हस्ती । ट्टः ।
 पञ्चतः । (यथा, रघुः । १२।८० ।
 "रंरोध रामं इतं विट् कृच्छिममन्तिलः ।"
 अविशेषः । स तु शमीकपुत्रः । अभिमन्युः ।
 परिचित् अनेनाभिप्रायः ।) इतं युक्ते, चि ।
 इति मेदिनी । (यथा, रामायणे । २।२५।२० ।
 "महिषाः इतं योरोदा न ते हस्त्यु पुत्रक ।"
 इतं, क्री, (इतं + वा डीष् ।) मत्स्यविशेषः ।
 इतं इति जियल इति च भाषा । तत् पायः ।
 मद्गुरप्रिया २ । इत्यमरः मधुच । मद्गुरी १ ।
 इति कलिङ्गः । मद्गुरसी ४ अप्रिया ५
 इतं, इ । इति केषिदिति भरतः । अस्या
 गुणाः । खादुरसत्वम् । क्षिप्रत्वम् । टुह-
 नत्वम् । कपकोपनत्वम् । शोथपाकुमरुत्पित्त-
 नाशित्वम् । इति राजवल्लभः । अतिविषा ।
 अथमौषधम् । इत्यमरः । कर्कटइतं । म्रतः ।
 वटः । विषम् । इति राजनिर्घण्टः । अलङ्कार-
 सुवर्णम् । यथा । क्री इतं मल्लनखर्गम् । इति
 भरतधृतरत्नकोषः ।
 इतं, क्री, (इतं मल्लनखर्गम् । तदेव
 कनकम् ।) अलङ्कारसुवर्णम् । इत्यमरः ।
 अलङ्कारस्य कुण्डलादयत् सुवर्णं तत् इतं-
 कनकतुल्यते इतं अलङ्कारः तदर्थं कनकं
 इतं कनकं अलङ्कारसुवर्णस्य इतं इति च नाम ।
 क्री इतं मल्लनखर्गम् इति रत्नकोषः । इतं
 इतं च इतं कर्णादीन् इतं अग्नि
 अग्नि मने नाम्नीति इति निपातनात् निः पाच्छो-
 यादीति ईपि इतं । इति भरतः ।
 इतं, क्री, अङ्गुशः । इत्यमरः । "इतं मर्म-
 स्थानं इतं । इतं सु गि हिंसने कृगृन्वाला-
 हात्वादिर्गिरित्वादिवात् क्तनिः निपा-
 तनादिह इत्यः । नाम्नीति कृगृन्वा ।
 'इतिरङ्गुशवाची च काशश्च लङ्गवाचकः ।'
 इति शम्भेदात् तालयादिः । सरति मर्मस्थानं
 गच्छति इति हन्त्यादिरित्यर्थः । स्थियामित्यत्र
 हयोरिति पाठः । इति मेदिनी । आवचमय-
 मवमय इति श्रुतायमिति भावः । स्थिया-
 मिति प्रायिकत्वादुक्तमिति सुकुटः । इति
 भरतः ।
 इतं, चि, (आ पाके + क्तः । "इतं पाके ।"
 ६।१।२७ । इति इतभावः ।) पक्षीराज्य-
 पयासि । इत्यमरः । इतममं विवर्णयेदिति
 कर्षम् । इति भरतः । कथितम् । इति शब्द-

इधू

इधूः

चक्रिका रत्नमाला च । अथ कायविधिः ।
 "पानीयं योऽङ्गुशं सुखे द्रव्यपले चिपेत् ।
 नृपात्रे कायेयत् याज्ञमहर्माश्रावशेषितम् ।
 कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् योऽङ्गुशं जलम् ।
 तज्जलं पाययेद्भीमान् कोणं इदमिमाधितम् ।
 इतः कायः कषायश्च निर्युहः स निगद्यते ।"
 कायपानमात्रमाह ।
 "मात्रोत्तमा पलेन स्यात्तिभिरक्षैस्तु मध्यमा ।
 जघन्या च पलाहेन जेहकापौषधेन च ।"
 तन्नाम्नरे ।
 "कायद्रव्यपले वारि हिरदगुणमिष्यते ।
 चतुर्भागावशिष्टम् पयं पलचतुष्टयम् ।
 दौमानलं महाकायं पाययेत् इतं जलम् ।
 अन्ये त्वहं परित्यज्य प्रष्टव्यं चिकित्सकाः ।
 कायत्यागमनिच्छन्त्यस्त्वभागावशेषितम् ।
 पारम्पर्योपदेशेन ब्रह्मवेद्याः पलद्वयम् ।"
 अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशिष्टापेक्षया
 गुरुत्वाद्दौमानलं महाकायं पलद्वयं पायये-
 त् अष्टभागावशेषितस्य पलमात्रं पाययेत् । मात्रो-
 त्तमा पलेन स्यादित्यादिवाचनान् ।
 "काये चिपेत् मितामंशैश्चतुर्थाष्टमशोऽंशैः ।
 वातपित्तकफातङ्गै विपरीतं मधु स्तुतम् ।
 शीतं गुग्गुलुं चारं लवणञ्च शिलाजतु ।
 हिङ्गु चिकटुकश्चैव काये प्राणोष्णितं चिपेत् ।
 शीतं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यत् द्रवं तथा ।
 कल्कं चूर्णादिकं काये निचिपेत् कर्षसम्मितम् ।
 तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः ।
 औषधं हेम रजतं नृपाजनपरिस्थितम् ।
 पिबेत् प्रसन्नहृदयः पीत्वा पाचमधोमुखम् ।
 विधायान्नस्य सलिलं ताम्बूलानुपयोगयेत् ।"
 इति भावप्रकाशः ।
 अथ च ।
 "द्रव्यादापोत्थितातोये वङ्गिना परित्यापितात् ।
 निःश्वतो यो रसः पूतः स इतः समुदाहृतः ।"
 इति वैद्यकम् ।
 इधू, व ल ड उ पर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-आत्म०-अक०-सेट् । क्तावेट् ।) व, शर्तु-
 स्यति शिष्टस्यति । ल, अइधन् । ड, इधते ।
 उ, इधित्वा इध्वा । पर्देऽपानोत्सर्गः । इधु
 प्रहसने इति सुरादिपरस्मैपदीधातुरन्येन
 मन्यते । प्रहसनं विद्रवः । इति गोविन्दभट्टः ।
 इधयति वृहं कृतसितशब्देनालः । इति रमा-
 नाथः । इति दुर्गादासः ।
 इध, उ अ क्तेने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 उभ०-अक०-सेट् । क्तावेट् ।) उ, इधित्वा
 इध्वा । अ, इधति इधते । क्तेनेमात्रभावः ।
 इति दुर्गादासः ।
 इधुः, पुं, (इध + बाहुलकात् कृः ।) वृद्धिः ।
 गुदम् । इति विश्वः ।
 इधूः, पुं, (इध + "इतिइधोः कृः ।" उणा० १ ।
 ६१ । इति कृः ।) कृतसितः । अपानम् । इति
 संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

शेफः

शू, गि हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) गि, इध्याति । शीर्णः
 शीर्णः । इति दुर्गादासः ।
 शेखरं, क्री, लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः । शिख-
 मूलम् । इति शब्दचक्रिका ।
 शेखरः, पुं, (शिखि गतौ + बाहुलकात् अरपत्य-
 येन साधुः ।) शिखावस्थितमालम् । इत्य-
 मरः । यथा,—
 "शिखाविविक्तमालायामपीडुः शेखरोऽपि च ।"
 इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा, माघे । ११ । ४६ ।
 "नवकरनिकरेण स्पृष्टवन्मृकल-
 स्तवकरचितमते शेखरं विभ्रतीव ।"
 शिरोभूषणमात्रम् । यथा, कुमारः । ७ । १२ ।
 "बभूव भस्मेव मितान्तरागः
 कपालमेवामलशेखरश्रीः ।"
 गीतस्य भवविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 "बादशाहपदः स्यात् स चाण्डालभोजन-
 प्रभोः ।
 हंसके च रसे बीरे गीयते शेखरो भवः ।"
 इति सङ्गीतदामोदरः ।
 लघुशेखरो यथा,—
 "लघुगुरुर्भवद्यच्च स भवेन्ननुशेखरः ।"
 इति तत्त्वैव ।
 (इतम् । यथा, कथासरित्सागरे । १० । १८६ ।
 "ततोऽन्तर्गिरिशेखरं व्रजति वासरेण शूनेः
 सखीं पुनरुपागमप्रणयिणीं समापृच्छा ताम् ।
 क्षणं जनिविक्षया गगनमार्गस्तुनपथं सा
 जगाम वसतिं निर्जां प्रसवमेव सोमप्रभा ।"
 शेखरी, क्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ।
 शेफः, पुं, (शे + बाहुलकात् पः ।) शेफः । इति
 शब्दरत्नावली । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
 १६ । ८८ ।
 "वस्तिर्न शेफो हरसा तरुणी ।"
 शेपालः, पुं, (शे + वालन् । बाहुलकात् वकारस्य
 पकारः । इत्युणादिवृत्तौ उज्जलदत्तः । ४।३८ ।)
 शेपालः । इति शब्दरत्नावली ।
 शेफः, पुं, शिखः । इति शब्दरत्नावली । (यथा;
 महाभारते । १० । ७ । ३८ ।
 "विकटाः काललम्बौठा टहच्छेफाश्च-
 पिष्टकाः ।"
 शेफः, [सु] क्री, (शेते रेतःपातानन्तरमिति ।
 शी + "टुड्शीड्भ्यां स्वरूपाङ्गयोः पुट् च ।"
 उणा० ४ । २०० । इति असुन् । अथ केषिन्
 फ चेति पठन्ति इत्यनो फः ।) शिखः । इत्य-
 मरः । शुकपाते सति शेते पतति इति शेफः ।
 श्रीहृषातोर्नाम्नीति फसुप्रत्ययः । शेफशेषसो
 शेफशेषौ शेषश्चेति पञ्च रूपाणि भवन्तीत्या-
 चार्याः । इति भरतः । (यथा, टहत्संहि-
 तायाम् । ६८ । ८ ।
 "कृत्तुशेषसो लघुशिराजशिखाश्च
 धनवन्तः ।")

शेषालिः, स्त्री, (शेषते इति शेषाः शयनशालिन-
कादृशा अजयो भङ्गा यत् ।) शेषालिका ।
इति शब्दरत्नावली ।

शेषालिका, स्त्री, (शेषालि + स्वार्थे कन् ।) पुष्प-
वृक्षविशेषः । शिउली इति भाषा । (यथा,—
“शेषालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी
प्राणान् कथंचिदपि धारयितुं प्रभुः सा ।
आकर्ण्य सम्पत्तिं सतं चरन्त्यायुधानां
किं वा व्यवस्थितिं न वेद्मि तपस्विनी सा ।”
इत्युद्धटः ।)

तत्पठ्यायः । सुवहा २ निर्गन्धी ३ नीलिका ४ ।
इत्यमरः । चत्वारि शेषालिकामात्रे । शिष्य-
नीति स्थातनीलपुष्पायां शेषालिकामिति
केचित् । शेषालिकादिद्वयं शेषालिकामात्रे
निर्गन्ध्यादिद्वयं नीलपुष्पशेषालिकायामिति
केचित् । इति तट्टीकायां भरतः । शेषाली ५
मलिका ६ रजनीहासा ७ निशिपुष्पिका ८ ।
सा मुक्ता सेतु चेतसुरसा ९ भूतवेशी १० ।
इति शब्दरत्नावली । मुक्ताङ्गी ११ शीत-
मङ्गरी १२ विजया १३ वातारिः १४ भूत-
केशी १५ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । रुक्षत्वम् । वातकफाङ्ग-
सन्धिवानगुदवातादिदोषनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

शेषाली, स्त्री, (शेषालि + कृदिकारादिति वा
डोष् ।) शेषालिका । इति शब्दरत्नावली ।
नीलसन्धुवारः । इति भावप्रकाशः ।

शेषुषी, स्त्री, (शेषे इति शेषः मोक्षः । शेषी + विच् ।
तं सृज्यातीति । सुष स्तये + क्तलविभुजादित्वात्
कः । गौरादित्वात् डोष् । इत्यमरटीका ।)
बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ३ । २०६ ।)
“खिन्नस्य हि विपर्ययेति तत्तत्तस्यापि शेषुषी ।”

शेष, ऋचाजगत्वीः । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अग्निशंखतु । इति दुर्गा-
दासः ।

शेषुः, पुं, (शेषन्तीति । शेष गतौ + उः ।) बहु-
वारकवृक्षः । इत्यमरः । (यथा, सुश्रुते । ४ । ३८ ।
“विदार्यैरावतीशेषुशाल्मलीधवलाङ्कुराः ।”
तत्फलमपि । यथा, मनुः । ५ । ६ ।

“शेषुं गन्धश्च धेयुषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”

शेषः, पुं, (शेषे रेतःपातानन्तरमिति । शेषी + “इण्
श्रीङ्भ्यां वच् ।” उणा० १ । १५२ । इति वच् ।)
मेघः । अर्धः । उन्नते, चि । इत्युणादिकोषः ।
(स्त्री, सुखम् । इति निघण्टुः । ३ । ६ । चि,
सुखकरम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५८ । ६ ।

“मित्रं न शेषं दिव्याय जन्मने ॥”

“मित्रं न शेषं यथा सखा सुखकरो भवति
तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ।” इति तन्नाय्ये सायणः ।

शेषधिः, पुं, (शेषं सुखं धीयतेऽस्मिन्निति । धा +
कः ।) निधिः । इत्यमरः । (यथा, मनुः ।
२ । ११४ ।

“विद्या ब्राह्मणमेवाह शेषधिक्षेऽस्मि रत्नमाम् ।
अस्यकाय मां मादास्तथास्यां वीर्यवत्तमा ॥”

शेषलं, स्त्री, शेषालम् । इति शब्दरत्नावली ।
(मनुष्यनाम । इति पाणिनिः । ५ । ३ । ८४ ।)

शेषलिनी, स्त्री, (शेषलं शेषालमस्या अस्तीति ।
इतिः ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ।

शेषालं, स्त्री, (शेषे जले इति । शेषी + “श्रीङो
धुक्त्वलज्ज्वालनः ।” उणा० ४ । ३८ । इति
वाल्मीकिः ।) शेषालम् । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, राजन्यकण्ठपूरे । २५ ।

“शङ्के पङ्के पतति यतते बालशेषालमूले
कूले लोलः किमपि कुरते कर्म वेङ्कटकूर्मः ॥”

शेषाली, स्त्री, आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ।

शेषं, स्त्री, (शिष्यते यदिति । शिष्य + घञ् ।)
प्रसादः । इति मेदिनी । घे, २८ ।

शेषः, पुं, (शेषति सङ्कर्षतीति । शिष्य हिंसायाम्
+ घञ् ।) सङ्कर्षणः । स तु बलदेवः । (यथा,
माघे । २ । ६८ ।

“निश्वस्य ताः शेषगवोरभिधातुमघोचनः ।

शिष्याय दृष्टतां पशुः प्रस्तावमादिशत् दृष्टा ॥”

शिष्य वधे + भावे घञ् ।) वधः । अनन्तः । स
च सर्पराजः । इति मेदिनी । (यथा, कुमारः ।
३ । ३ ।

“आदिशते भूधरतामवेक्ष्य
लघ्वेन देहोद्धनाय शेषः ॥”

तस्य ध्यानं यथा,—

“पञ्चासहस्रसंयुक्तं चतुर्भुजं किरीटिनम् ।

नवान्नपक्षवाकारं पिङ्गलभ्रमण्डलचक्रम् ।

पीताम्बरधरं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

कराग्रै रक्षिण्यै पद्मं गदां तस्याप्यधःकरे ।

दधानं सर्वलोकेशं सर्वभरणभूषितम् ।

चीरास्त्रिमध्ये श्रीमन्मनमनं पूजयेत्ततः ॥”

इति भविष्यपुराणम् ।

गजः । नागः । स्त्रीकृतैतरवस्तु । इत्यवयवाः ।

भगवतो द्वितीया मूर्तिः । यथा,—

“एका भगवतो मूर्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।

वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ।

द्वितीया कालसंज्ञाया तामसो शेषसंज्ञिता ।

निहन्ति सकलांश्चान्ते वेणवी परमा तनुः ॥”

इति कौर्म्ये ४८ अध्यायः ।

शेषशयनप्रकारो यथा,—

“अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र चोरोदसागरः ।

तत्र खयं श्रिया युक्तं सुषुप्तं जगद्गनम् ।

तस्योपधानमकरोदनन्तो दक्षिणां पश्याम् ।

उत्तरां पादयोऽङ्गं उपधानं महाबलः ।

तालवृत्तं तदा चक्रं स शेषः पश्चिमां पश्याम् ॥

खयन्तु बीजयामास शेषरूपी जगद्गनम् ।

शङ्खं चक्रं नन्दकासिमिषुधौ हे महाबलः ।

ऐशानयाच पश्या स दक्षे गवकं तदा ॥

गदां पद्मञ्च शार्ङ्गञ्च तथैव विविधाधुधम् ।

यानि चान्यानि तस्यावज्जामेया पश्या दक्षौ ॥

एवं क्षत्वा स्वकं कार्यं शयनीयं तदा हरिः ।

भूतभयजगन्नाथं परापरपतिं हरिम् ।

दधार शिरसाननः खयमेव स्वकां तनुम् ।

एवं नक्षदिनस्यैव प्रमाथेन निशी हरिः ।

सन्धाच्च समधिप्राप्य शैते नारायणोऽवयः ॥”

इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ।

शेषः, पुं, स्त्री, (शिष्यते इति । शिष्य + घञ् ।)

उपयुक्तेतरवस्तु । इति मेदिनी । शेषोऽवशिष्ट-

मवशिष्टता च शेषः शेषश्चेत्यादि । अनन्ते तु

शेषः पुलिङ्ग एव शिष्टप्रयोगात् । उक्तादन्तः

शेषः । यथा । शङ्खपद्मौ निधिवन्तौ पुलिङ्गौ

जलजे तूभयलिङ्गौ । इति सर्वानन्दः । इत्यमर-

टीकायां भरतः । ३० । ऋणादिशेषरक्षणाविधौ

यथा,—

“ऋणशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च ।

पुनः पुनः प्रवर्तन्ते तस्मात् शेषं न कारयेत् ॥”

इति गारुडे ११६ अध्यायः ।

(अवशिष्टे, चि । यथा, रघुः । ४ । ६४ ।

“अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ॥”

तथाच रामायणे । २ । २६ । ३२ ।

“वन्धितवाक्ययानि यानि शेषा मम मातरः ॥”

शेषलं, स्त्री, (शेषस्य भावः । शेष + ल ।) उप-

कारित्वम् । पारार्थ्यम् । परीक्षितप्रवृत्तिकत्वम् ।

यथा,—

“शेषत्वमुपकारित्वं दयादावाह वादरिः ।

पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः ॥”

इत्यधिकरणमालायां माधवाचार्यः ।

शेषस्य भावः । इति आकरणम् ।

शेषरात्रिः, स्त्री, (शेषा अवशिष्टा रात्रिः ।)

रात्रिशेषः । तत्पठ्यायः । उच्यते २ अपराजः

३ । इति शब्दरत्नावली ।

शेषा, स्त्री, (शिष्यतेऽसौ । शिष्य + घञ् । टाप् ।)

स्वनिर्मात्यार्पणम् । इति मेदिनी । (यथा,

कुमारे । ३ । २२ ।

“तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञा-

मादाय नृध्नां मदनः प्रतस्ये ॥”

शेषः, पुं, (शिष्यामधीते इति । शिष्या + घञ् ।)

प्राथमकल्पिकः । इत्यमरः । हे प्रथमारब्ध-

वेदाध्ययने । शिष्यं शिष्या । सेमन्तात् वरी-

रिति अः । शिष्या प्रथमोपदेशः । तस्याह-

चय्यात् यस्योऽपि शिष्या तामधीयते शिष्याः ।

उधे कादिति चः प्रथमं शिष्यणीयं कल्पं श्राद्धं

अधीयते प्राथमकल्पिकाः । इति भरतः ।

(शिष्या श्रीलमस्तीति । “हृत्वादिभ्यो ङः ॥” ४ ।

४ । ६२ । इति ङः । शिष्याश्रीले, चि ॥)

शैचिकः, चि, शिष्याशास्त्रवेत्ता । शिष्या वेति

अधीते वा इत्यर्थे ण्यकप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

शैखरिकः, पुं, (शिखरे प्रायेण भवतीति । शिखर

+ ठञ् ।) अपामार्गः । इत्यमरः ।

शैखरेयः, पुं, (शिखरे भवः । शिखर + टञ् ।)

अपामार्गः । इति भरतप्रत्ययनिर्णयः ।

शैत्यं, स्त्री, (शीतस्य भावः । शीत + “बर्द्धा-

दिभ्यः ञञ् च ॥” ५ । १ । १२१ । इति ञञ् ।)

शैलजं

श्रीतल्लम् । यथा,—
 “शैलं नाम गुणसर्वैव सहजः स्वाभाविकी
 स्वरूपता
 किं भूयः सुचिता भवन्ति शुचयः स्वर्गेन यस्या-
 परे ।
 किं वाच्यं न्ययाभि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां
 जीवनं
 लक्ष्मीपथेन गच्छसि पयः कक्षां निधेयुं
 नमः ॥”
 इति लक्ष्मणसेनः ॥
 शैलिका, स्त्री, (शिथिल + भावे क्यञ् ।) शिथि-
 लत्वम् । शिथिलस्य भाव इत्यर्थे व्याप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् । (यथा, मार्कण्डेयः । १०६ । २२ ।
 “भवन्तु केशाः पलिताः वलयः सन्तु मे शुभे ।
 शैलिक्यमेतु मे कायः कृतकलोऽस्मि माननि ॥”)
 शैलेयः, पुं, (शिनैर्गोत्रापत्यमिति । शिनि + “इत-
 चानिजः ।” ४।१।२२। इति टक् ।) सात्व-
 स तु श्रीलक्ष्मणसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, भागवते । १ । ८ । ७ ।
 “आमन्त्र्य पादपुष्पांश्च शैलेयोद्धवसंयुतः ।
 दैपायनादिभिस्त्रिभिः पूजितैः प्रतिपूजितः ॥”)
 शैरीयकः, पुं, नीलभिगुटी । इति रत्नमाला ॥
 शैरेयकोऽपि पाठः । इत्यसादिच ॥
 शैलं, स्त्री, (शिलाया भवम् । शिला + क्यञ् ।)
 शैलेयम् । ताल्यशैलम् । इति मेदिनी ॥ शिला-
 जतु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलः, पुं, (शिलाः सन्त्यजेत । शिला + ज्योत्स्ना-
 दिवाङ् ।) पर्वतः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 रघुः । ४ । ७१ ।
 “ततो गौरीमुखं शैलमारुरोहान्धसाधनः ।
 बह्वयमिव तत्कूटानुवृत्तेर्धनुस्तुरेणुभिः ॥”
 शिलासम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । ११ ।
 २७ । १२ ।
 “शैली दारुमयी लौहो लेप्या लेख्या च सैकती ।
 मनोमयी दारुमयी प्रतिमाहविधा स्मृता ॥”)
 शैलकं, स्त्री, (शैलमेव । स्वार्थे कन् ।) शैलजम् ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, दृष्टवर्षाहता-
 याम् । ७७ । १० ।
 “हरीतकीशुद्धचन्द्रवाग्भ-
 गुणोत्पलेः शैलकसुस्तकान्वितैः ।
 नवान्नपादादिविवर्द्धितैः क्रमात्
 भवन्ति धपा बहवो मनोहराः ॥”)
 शैलगन्धं, स्त्री, (शैलस्य गन्धो यच्च ।) शार-
 चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलगर्भाङ्गा, स्त्री, शिलावल्कला । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शैलजं, स्त्री, (शैलं पर्वतं जायते इति । जन +
 ङः ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । शीत-
 शिथम् २ शैलेयम् ३ शिलासनम् ४ शैलेयम् ५
 शीतलम् ६ शैलम् ७ कालाशुवायम् ८ शैलकम्
 ९ दृष्टम् १० कालाशुसारि ११ अन्धपुष्पम् १२
 शैलकम् १३ शिलापुष्पम् १४ यक्षम् १५ इति

१३७

शैलाजं

रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः शैलेयशब्दे दृष्टयाः ॥
 पर्वतजाते, त्रि ॥
 शैलजा, स्त्री, (शैले जायतेऽसौ इति । जन +
 ङः । टाप् ।) सैहली । गजपिप्पली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा । हिमशैलजत्वात् । यथा,
 “तत् शुक्ला भगवद्वाक्यं विस्मिता हिम-
 शैलजा ॥”
 इति शिवरात्रिब्रतकथा ॥
 शैलधन्वा, [न] (पुं, (शैलवत् ढङ् धनुस्त्व-
 धनुषो धन्वादेशः ।) महादेवः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 शैलधरः, पुं, (शैलस्य गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीलक्ष्मणः ।
 इति धनञ्जयः ॥
 शैलनिर्यासं, स्त्री, (शैलस्य निर्यास इव रसो
 यच्च ।) शैलेयम् । इति केचित् ॥
 शैलपत्रः, पुं, (शैलवत् सुगन्ध पत्रमस्य ।) विस्व-
 रुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलबीजः, पुं, (शैलवत् कठिनं बीजमस्य ।)
 भल्लातकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलभित्तिः, स्त्री, (शैलानां भित्तिर्भेदा यस्याः ।)
 टङ्कः । इति जटाधरः ॥
 शैलराजः, पुं, (शैलानां राजा । “राजाङ्कः
 सखिभ्यश्च ॥” ५।४।६। इति टक् ।) हिमालय-
 पर्वतः । (यथा, कुमारः । ७ । ६८ ।
 “मूर्ध्निमालि चित्तिधारणोच-
 सुचेक्षरं वक्ष्यति शैलराजः ॥”)
 शैलराजसुता, स्त्री, (शैलराजस्य सुता ।) दुर्गा ।
 यथा,—
 “अरूपा परभावत्वाद्भूत्वा क्रियात्मिका ।
 जाता शैलेन्द्रगेहे सा शैलराजसुता ततः ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 (गङ्गा । यथा, महाभारते । ३ । १०६ । ४ ।
 “प्रयागस्य महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
 पतमानां सरित्प्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिपिष्टपात् ॥”)
 शैलवल्कला, पुं, (शैलं शिला वल्कलं यस्याः ।)
 शिलावल्कला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलशिविरं, स्त्री, (शैलानां शिविरमिव । सप्तसुगर्भं
 बहुपर्वतावस्थानत्वात्तथात्वम् ।) समुद्रः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 शैलसुता, स्त्री, (शैलस्य सुता ।) पार्वती ।
 यथा,—
 “मातः शैलसुतासपत्नि वसुधाश्चकारहारावलि
 खगारोहणवैजयन्ति भवतीं भागीरथीं
 पार्वये ॥”
 इति वाल्मीकीयगङ्गावृत्तम् ॥
 ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैलाखं, स्त्री, (शैलमिति आख्या यस्य ।) इति
 रत्नमाला ॥
 शैलाग्रं, स्त्री, (शैलस्य अग्रम् ।) शिखरम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 शैलाजं, स्त्री, (शैलादाजायते इति । आ + जन +
 ङः ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलेन्द्र

शैलाटः, पुं, (शैले व्यटतीति । व्यट् + क्यञ् ।)
 देवलः । सिंहः । शुक्रकाणः । किरातः ।
 इति मेदिनी ॥
 शैलादिः, पुं, नन्दी । यथा,—
 “निमित्तानीदृशान् ढङ्गा भूतभयभयो विभुः ।
 शैलादिं प्राह वचनं सक्तिं शशिप्रखरः ॥
 हर उवाच ।
 नन्दिन जयोऽद्य भावी नो न कथञ्चित् परा-
 जयः ।
 निमित्तानीह दृश्यन्ते शुभदानि गयेश्वर ॥
 तच्छृण्वचनं श्रुत्वा शैलादिः प्राह शङ्करम् ।
 कः सन्देहो महादेव यत् त्वं जयसि शान-
 वान् ॥”)
 इति वामने ६५ अध्यायः ॥
 शैलाली, [न] पुं, (शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्र-
 मधीते इति । शिलालि + “पाराशर्यशिला-
 लिभ्यां भिस्तुनटसूत्रयोः ।” ४ । ३ । ११० । इति
 शिनिः ।) नटः । इत्यमरः ॥
 शैलिकः, पुं, सञ्जलिङ्गी । इति जटाधरः ॥
 शैली, स्त्री, (शीलस्येयमिति । शील + क्यञ् ।
 डाप् ।) सङ्केतः । यथा,—
 “प्रज्ञप्तिः परिभाषा शैली सङ्केतसमयकाराच ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 “आचार्याणामियं शैली यत् सामान्येनाभिधाय
 विशेषेण विद्योति ।” इति तुम्होपदेशटीकायां
 दुर्गादासः ॥ (शिलाप्रतिमा । यथा, रामा-
 यणे । १ । ६४ । १२ ।
 “यस्यां लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयेष्वियम् ।
 दृष्टवर्षसहस्राणि शैली स्यास्यसि दुर्भेग ॥”)
 शैलूषः, पुं, (शिलूषस्यापत्यमिति । शिलूष + क्यञ् ।)
 नटः । (यथा, माघे । १ । ६६ ।
 “अधोपपत्तिं क्लृप्तापरोऽपरा-
 मवाप्य शैलूष इवैव भूमिकाम् ॥”)
 विस्ववृचः । इत्यमरः ॥ धूर्तः । तालधारकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शैलूषिकः, पुं, नटवृत्तान्वेषी । यथा,—
 “वृत्तान्वेषी नटानाम् स तु शैलूषिकः स्मृतः ॥”
 इति ब्रह्मपुराणोक्तम् ॥
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 शैलूषिकी, स्त्री, शैलूषिकजातिस्त्री । तद्गमन-
 प्रायश्चित्तं यथा । सर्वज्ञः ।
 “नटी शैलूषिकी चैव रजकीं वेद्यजीविनीम् ।
 कामतस्तु यदा गच्छन्तिरेकान्नायकद्वयम् ॥”
 ततश्चाज्ञानतश्चान्नायकम् । चान्नायके धन-
 रुकम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 शैलेन्द्रः, पुं, (शैलानामिन्द्रः ।) हिमालयः ।
 यथा,—
 “दृष्टुं ततो देवीमीषहासां व्यवस्थिताम् ।
 सिंहस्थोपरिशैलेन्द्रश्चैव महति काचने ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 शैलेन्द्रस्यः, पुं, (शैलेन्द्रे तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
 भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैवः

शैलेयं, क्ली, (शिलायां भवम् । शिला + क्ली ।)
 शैलजात्रागन्धद्रवम् । शैलेयक इति रन्टू च इति
 कृदिला इति च ख्यातम् । तत्पण्यायो यथा,—
 “शैलेयं शैलजं द्रव्यं शिलापुष्पं शिलोद्भवम् ।
 स्यादिरं पलितं जीर्णं तथा कालानुसार्यकम् ।
 शिलोत्पन्नं शिलाददः शैलजं गिरिपुष्पकम् ।
 शिलाप्रखनं सुभगं शैलकं धोदुश्राज्यम् ॥”
 अस्य गुणाः ।
 “शैलेयं शिशिरं तित्तं सुगन्धि कफपित्तजित् ।
 दाहलघ्वावमिन्नासत्रणदोषविनाशनम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च ।
 “शैलेयम् शिलापुष्पं द्रव्यं कालानुसार्यकम् ।
 शैलेयं शैलजं द्रव्यं कफपित्तहरं लघु ।
 कण्डूकुष्ठामरीदाहविषहृद्गुदरक्तहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 तालपर्णी । सैत्वम् । इति मेदिनी ।
 शैलेयं, त्रि, (शैले भवम् । शैल + क्ली ।) शैल-
 सम्भवम् । इति हेमचन्द्रः ॥ शिलातुल्यम् ।
 इति शब्दरत्नावली । (शैलेव । शिला +
 “शिलाया क् । ” ५ । १ । १०२ । इति योग-
 विभागेन क्त् ।)
 शैलेयः, पुं, (शैले भवः । शैल + क्ली ।) सिंहः ।
 भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ।
 शैलेयी, स्त्री, (शैले भवा । शैल + क्ली । डीष् ।)
 पार्वती । इति चिकित्साशेषः ॥
 शैलोद्भवा, स्त्री, (शैलात् उद्भवो यस्याः ।) चन्द्र-
 पाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैल्यं, त्रि, (शिला + क्ली ।) शिलामन्त्रि ।
 शिलाया इदं इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 शैवं, क्ली, शैवालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । शिव + अण् ।)
 शिवपुराणम् । यथा,—
 “अष्टादश पुराणानि पुराणानि प्रचक्षते ।
 आष्टं पाष्टं वैष्णवश्च शैवं भागवतं तथा ॥”
 इति मलमासतत्त्वे विष्णुपुराणम् ॥
 (शिवस्यैवमिति । शिव + अण् ।) शिवसम्-
 न्विनि, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे १४०।८६।
 “प्रापदायतनं शैवं नद्यास्तस्यास्तटस्थितम् ॥”)
 शैवः, पुं, (शिव + अण् ।) वसुकः । धूसूरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ आचारविशेषः । यथा,—
 “अष्टाङ्गयोगसंयुक्तो यज्ञेदेवीं विधानतः ।
 यावद्द्वानं समाधिश्च तावत् शैवः प्रचक्षते ॥”
 इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥ * ॥
 शिवोपासकः । तत्पण्यायः । औद्ध्योतसकः २ ।
 इति चिकित्साशेषः । एतद्भेदा यथा,—
 “तत्तत्कार भगवान् चातुर्वर्ग्यं हराचने ।
 “मिच्छाधि चेषां सुखानि नागोक्तिविदितानि च ॥
 तद्भुत् शैवं परित्यातमम्यत् पाशुपतं सुने । ।
 शैवधिः, पुं, कालवदनं चतुर्थं कपालिनम् ॥
 कः ।) गालीतु खयं शक्तिर्लेशिष्ठस्य प्रियः सुतः ।
 २ । ११ । १५ । बभूवाय गोपायन इति श्रुतः ॥

१३८
 शैवः

महापाशुपतस्त्रासीद्धारहाजस्तपोधनः ।
 तस्य शिष्योऽप्यभूदाजा ऋषभः सोमकेश्वरः ॥
 कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः ।
 तस्य शिष्यो वक्तो वैश्यो नाम्ना कापेश्वरो सुने ॥
 महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्यवान् ।
 कुक्कोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः ॥
 एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजयामास शिवस्य च ।
 कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमेव भवनं गतः ॥”
 इति वामने ६ अध्यायः ॥ * ॥
 तस्य स्वरूपं यथा । आयातं शैवमालोक्त्याह ।
 “श्रीमात्रसावेति जटालमौलि-
 र्यात्रत्वमालम्बितमध्यभागः ।
 विभूतिसंभूतभास्वदङ्गो
 वदाद्यमालाकलितोद्देशः ॥”
 इति विहङ्गोदतरङ्गिण्यां २ तरङ्गः ॥
 शैवलं, क्ली, (शैते इति । शै + “शौडो धुल्व-
 लन् वालनः । ” उणा० ४ । ३८ । इति वलन् ।)
 पद्मकाष्ठम् । शैवाले, पुं, इति मेदिनी । (यथा,
 कुम्भारे । ५ । ६ ।
 “न घटपदभ्रैर्निभिरैव पद्मजं
 सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥”
 विन्ध्यसमीपदक्षिणभागवन्तिगिरिविशेषः । यथा,
 रामायणे । ७ । ८८ । १३ ।
 “शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत् सरः ॥”
 शैवलिनी, स्त्री, (शैवलमस्या अस्तीति । इतिः ।)
 नदी । इत्यमरः ॥
 शैवालं, क्ली, (शै + बाहुलकात् वालन् ।)
 जलजद्रव्यविशेषः । शैवाला इति भाषा ।
 (यथा, महाभारते । ४ । ६० । १७ ।
 “प्रावर्त्तयन्नदीं घोरं शोनितोदं तरङ्गिणीम् ।
 केशशैवालसंवाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् ॥”)
 तत्पण्यायः । जलनीली २ शैवलः ३ । इत्यमरः ॥
 शैपालम् ४ शैवलम् ५ शैवलम् ६ शैपालः ७
 जलनीलिका ८ । इति वाचस्पतिः ॥ जल-
 नीलः ९ । इति मुकुटादयः । इति भरतः ॥
 शैवालम् १० शैवालम् ११ वारिचामरः १२
 शैवलम् १३ सलिलकुल्लम् १४ घटपर्णी १५
 अम्बुतालम् १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 अरकः १७ जलकेशः १८ कावारम् १९ । इति
 हारावली ॥ जलजम् २० । अस्य गुणाः ।
 शैतलत्वम् । स्निग्धत्वम् । सन्तापप्रणनाशि-
 लश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शैवः, पुं, श्रीकृष्णस्य घोटकविशेषः । यथा,—
 “तुरगाः शैवसुग्रीवमेघपुष्पवलाङ्काः ॥”
 इति चिकित्साशेषः ॥
 (यथा च महाभारते । १ । २२१ । ३ ।
 “रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
 शैवसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥”)
 पाण्डवसेनापतिविशेषः । यथा,—
 “धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।
 पुरजित् कुन्तिभोजश्च शैवश्च नरपुङ्गवः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । ५ ।

शोकः

(स्त्री, प्रतीपस्य राशः पत्नी । इति महा-
 भारतम् । १ । ८५ । १४४ ॥ सगरस्य राशः पत्नी ।
 सा तु असमञ्जसो जननी । यथा, महाभारते ।
 ३ । १०७ । ३६ ।
 “असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतोऽस्यभूत ।
 यं श्रैया जनयामास पौराणां स हि दारकान् ।
 गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्ज्वलान् ॥”)
 शिवसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 शैशवं, क्ली, शिशोर्भावं । (शिशु + “इगन्ताञ्च
 लघुपूर्वात् । ” ५ । १ । १३१ । इति अण् ।)
 बाल्यम् । इत्यमरः ॥ यथा,
 “शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयेष्विगाम् ।
 बालके सुनिष्ठत्वात् योगेनान्ते तनुयुजाम् ॥”
 इति रघुवंशे १ सर्गः ॥
 शैशिरः, पुं, (शिशिरे ऋतौ भवः । शिशिर +
 अण् ।) श्यामचटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिशिरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, श्रुतिः । तप-
 स्तपस्यौ शैशिराश्चतुः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शैशोपाध्यायिका, स्त्री, (शिष्योपाध्यायानां भावः
 कर्म वा । शिष्योपाध्याय + “इन्द्रमनोक्षादि-
 भ्यश्च । ” ५ । १ । १३३ । इति कुन् ।) शिष्या-
 ध्यापना । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 शो, य निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
 पर०-सक०-अनिट् ।) निशानमिहाक्षीकर-
 णम् । य, श्रुति श्रुत् शूरः । इति दुर्गादासः ॥
 शोकः, पुं, (शुक + क्त् ।) चित्तविकलता ।
 इष्टवियोगानुत्पिन्नम् । इति नागोजीभट्टः ॥
 बन्धादिवियोगजनिता मनःपीडा । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ तत्पण्यायः । मन्थः २ शुकः ३ । इत्य-
 मरः ॥ शुचा ४ निःसमः ५ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ शोचनम् इ खेदः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥
 तद्विवारणहेतुर्यथा,—
 “भरतं पतितं दीनं शोचन्तं सुभ्रष्टं तदा ।
 शोचमानं वशिष्ठस्तु वारयामास हेतुभिः ॥
 शोचमानास्तु सखेहा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
 पातयन्ति गतं स्वर्गादशुपतिन राघव ॥
 भूरिदुःखो गतः स्वर्गं पुण्येन पतितः पुनः ।
 शोचितो बन्धुवर्गश्च नृत्तस्त्रेहं परित्यज ॥”
 इति वल्किपुराणम् ॥
 अपि च । अथ शोकापमोदनम् । याज्ञवल्करः ।
 “कृतोदकान् ससुत्तीर्णान् गृह्णद्वाहलसंस्थि-
 तान् ।
 स्नातानपशुदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥
 माशुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।
 यः करोति स संमृदो जलबुद्धसन्निभे ॥
 पञ्चधा खंभतः कायो यदि पञ्चलमागतः ।
 कम्भेभिः खण्डरीरोत्यैस्तत्र का परिवेदना ॥
 गल्ली वसुमती नाशसुदधिर्देवतानि च ।
 केनप्रथः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥
 श्रेष्ठाशु बान्धवैर्मृतं प्रेतो मुहूर्ते यतोऽवशः ।
 अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कांक्षा विधानतः ॥”
 इति शुद्धितन्त्रम् ॥

श्रीगः

श्रीगित

श्रीथः

अन्यः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“अश्रीयान्मश्रीचक्षुः प्रज्ञावादाश्च भावसे ।
गतास्तुनगतासूच नानुश्रीचक्षुः पङ्क्तिः ॥
अशक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वेन नानुश्रीचित्तमर्हसि ॥
अथ चेनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे नृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नेनं श्रोचितुमर्हसि ॥
जातस्य हि ब्रह्मो नृत्यर्हं जन्म नृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्यं न त्वं श्रोचितुमर्हसि ॥
देही नित्यमवधोऽयं देहे सन्त्यसे भारत ।
तस्मात् सन्त्यागि भूतानि न त्वं श्रोचितुमर्हसि ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥

श्रीकणाशः, पुं, (श्रीकस्य नाशो यस्मात् ।)

अश्रीकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीकहारी, स्त्री, (श्रीकं हरतीति । हृ + अण् ।

डौष् ।) वनवर्द्धिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीकारिः, पुं, (श्रीकस्य अरिः ।) कदम्बवृक्षः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्रीचनं, स्त्री, (शुच + क्युट् ।) श्रीकः । इति

हेमचन्द्रः ॥ (श्रीचतीति । शुच श्रीकं + क्युच-

इकस्यदन्त्यस्यगुणोति ।” ३ । २ । १५० । इति

शुच । श्रीकशीले, त्रि ॥)

श्रीचना, स्त्री, श्रीकोत्पादना । श्रीचि णिङन्तात्

इनप्रत्ययान्तादात्प्रत्ययनिष्पन्ना । इति संक्षिप्त-

सारव्याकरणम् ॥

श्रीचिः, [स्] स्त्री, (शुच्यत्यनेनेति । शुच + “अर्चि-

शुचिहुष्टपीति ।” उणा० २ । १०६ । इति इडिः ।)

प्रभा । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ३ । १५ । २६ ।

“तद्विश्वगुर्वधकृतं सुवनेकवन्द्यं

दिद्यं विचित्रविबुधान्निविमानश्रीचिः ॥”)

श्रीचिच्छेदः, पुं, (श्रीचिच्छि केष्टा इव यस्य । नियतं

समासेऽनुत्तरपदस्यस्येति पत्वम् ।) अग्निः ।

चित्रकवृत्तः । इत्यमरः ॥ (चित्रं वाच्यलिङ्गो-

ऽपि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४५ । ६ ।

“श्रीचिच्छेदं पुरुषप्रियाग्ने हव्याय वोळवे ।”

“श्रीचिच्छेदं दौमित्ररूपकेशोपेतम् ।” इति

तन्नाथे सायणः ॥)

श्रीचकः, त्रि, अवरः । क्षुद्रः । इति शब्दमाला ॥

श्रीठीर्थ्य, स्त्री, वीर्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीठः, त्रि, मूर्खः । अलसः । इति मेदिनी ॥

धूर्तः । नीचः । पापवतः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

श्रीण, ऋ गतौ । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-वर्णे अक०-सेट् ।) वर्णश्चेह

रक्तीभावः । श्रीणति स्तब्धः सन्ध्यायाम् । इति

दुर्गादासः ॥

श्रीणं, स्त्री, (श्रीणतीति । श्रीण वर्णे + पञ्चादात् ।)

सिन्दूरम् । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीणः, पुं, (श्रीण वर्णे + अण् ।) रक्तोत्पलतुल्या-

वर्णः । तत्पण्यायः । कोकनदच्छविः २ । इत्य-

मरः ॥ रक्तोत्पलजम् ३ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ रक्तोत्पलजम् ३ । इति जटाधरः ॥

(यथा, भागवते । १ । ११ । २ ।

“स उच्चकाशे धवलोदरोदरो-

ऽप्युत्कमस्याधरश्रीणश्रीणिमा ॥”)

नदविशेषः । तत्पण्यायः । शिरग्यवाहः ।

इत्यमरः ॥ शिरग्यवाहः ३ । इति भरतः ॥

स तु अमरकण्टकदेशात् पाटलिपुत्रे गङ्गायां

मिलितः । तत्पल्लवगुणाः । रुचिद्वयम् । सन्ताप-

श्रीषापहत्वम् । पथ्यत्वम् । वङ्गिकरत्वम् ।

वल्लभीयाङ्गवृद्धिप्रदत्वम् । इति रत्ननिर्घण्टः ॥

अग्निः । श्लोनाकः । लोहितान्धः । कोकनद-

च्छाये, त्रि । इति मेदिनी ॥ समुद्रविशेषः ।

इति धरणिः ॥ रक्तेशुः । श्लोनाकप्रभेदः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्ण, त्रि । यथा,

कुमारे । १ । ७ ।

“न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र

भूर्मल्लवः कुञ्जरविश्रुश्रीणाः ॥”)

श्रीणकः, पुं, (श्रीण एव । स्वार्थे कन् ।) श्रीणाक-

वृत्तः । इत्यमरः ॥

श्रीणभ्रिष्टका, स्त्री, (श्रीणा रक्तवर्णा

भ्रिष्टका ।) रक्तसेरेयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीणभ्रिष्टी, स्त्री, (श्रीणा रक्तवर्णा भ्रिष्टी ।)

कुञ्जवकः । कण्टकिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीणपत्रः, पुं, (श्रीणवत् रक्तानि पत्राणि यस्य ।)

रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीणपद्मकं, स्त्री, (श्रीणं रक्तवर्णं पद्मकम् ।) रक्त-

कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीणपुष्पकः, पुं, (श्रीणं पुष्पं यस्य । कन् ।)

कोविदारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीणपुष्पी, स्त्री, (श्रीणवत् पुष्पमस्याः । डौष् ।)

सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीणरत्नं, स्त्री, (श्रीणं रक्तवर्णं रत्नम् ।) पद्म-

रागमणिः । इत्यमरः ॥

श्रीणा, स्त्री, (श्रीणो रक्तवर्णाऽस्त्यस्या इति ।

अण् । टाप् ।) श्रीणवर्णयुक्ता । इति जटाधरः ॥

श्रीणाकः, पुं, वृक्षविशेषः । श्रीणा इति स्थानः ।

तत्पण्यायः । श्लोनाकः २ शुक्रनासः ३ ऋष्यः ४

दीर्घवृत्तः ५ कुटसटः ६ अरजुः ७ स्वर्ण-

वल्कलः ८ ध्वान्तशाववः ९ । इति शब्दमाला ॥

मण्डूकपर्णः १० पत्रोर्णः ११ नटः १२ कङ्कः १३

टुण्डुकः १४ श्रीणकः १५ अरजः १६ । इत्य-

मरः ॥ श्लोनाकः १७ अरटुः १८ । इति

तट्टीका ॥

श्रीणितं, स्त्री, (श्रीण वर्णे + क्तः ।) श्रीण +

जातार्थे इतच् वा ।) रक्तम् । इत्यमरः ।

(यथा, मनुः । ११ । २०८ ।

“श्रीणितं यावतः पांशून् संशृङ्गाति महीतले ।

तावन्यव्यसहसाणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥”)

तस्योत्पत्तिर्गर्भस्यस्य पञ्चमे मासि भवति । इति

सुखबोधः ॥ कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीणितचन्दनं, स्त्री, (श्रीणितवत् चन्दनम् ।)

रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीणितपुरं, स्त्री, (श्रीणिताख्यं पुरम् ।) वाण-

पुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीणिताङ्गयं, स्त्री, (श्रीणितं आङ्गयो यस्य ।)

कुङ्कुमम् । इति रत्नमाला ॥

श्रीणितोत्पलं, स्त्री, (श्रीणितवत् रक्तोत्पलम् ।)

रक्तोत्पलम् । इति केचित्तम् ॥

श्रीणी, स्त्री, (श्रीण + “श्रीणात् प्राचाम् ।” ४ ।

१ । ४३ । इति डौष् ।) रक्तोत्पलतुल्यवर्णा

स्त्री । इति व्याकरणं जटाधरश्च ॥ (यद्वा ।

इति काशिका ॥)

श्रीणोपलः, पुं, (श्रीणो रक्तवर्ण उपलः ।) माणिक्य-

वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीथः, पुं, (श्रवतीति । शु गतौ + याङुलकान्

यन् । इत्युणादिसौ उञ्जलः । २ । ४ ।)

रोगविशेषः । तत्पण्यायः । श्रीफः २ श्वयथुः ३ ।

इत्यमरः ॥ श्रीथकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

अथ श्रीथाधिकारः । तत्र श्रीथस्य विप्रकृतं

निदानमाह ।

“सुष्ठामयामभक्तश्रावणानां

श्रावणतीक्ष्णगुरुपसेवा ।

दध्यामन्त्राकविरोधपिष्ट-

गरीपष्टशाननिधिवर्णश्च ॥

अश्लेष्मच्छेदा वपुषो ह्यशुद्धि-

मर्म्मापघातो विषमा प्रसूतिः ।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाश्च

निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥”

सुद्धिस्वमनविरेकादि । आमथाः पाण्डुरोगा-

दयः । अभक्तं अभोजनम् । आमः अपक्वो

भुक्तस्य रसः । पिष्टगरीपष्टशानं पिष्टो यो

गरः संयोगजं विषं तेन उपपद्यते ममम् । वपुषो

ह्यशुद्धिः शोधनार्हस्य वपुषोऽशोधनम् । मर्म्माप-

घातः दोषकृत एव हेतुः । बाह्यहेतुकस्तु

मर्म्मापघातः आगन्तुजश्रीथहेतुरेव । विषमा

प्रसूतिः आमगर्भपतनादिना । प्रतिकर्मणां

वमनादीनां पञ्चकर्मणाम् । मिथ्योपचारः

असम्यक्करणम् । श्वयथोः श्रीथस्य । निजस्य

आत्मीयस्य । समिष्टस्य हेतोर्वातादः । हेतुः

रुक्षोष्णमधुरादि ॥ * ॥ समिष्टनिदानमाह ।

“दोषेः पृथक् द्वयेः सर्वैरभिघाताद्विद्यादिपि ।

सर्वे हेतुविशेषेस्तु रूपभेदो नवात्मकः ॥” * ॥

संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह ।

“रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् वधिः शिराः ।

नीत्वा रुद्धगतिस्ते हि कुप्यात् त्वङ्मांसश्च यम् ।

उत्सृष्टं संहतं श्रीथं तमाहुर्निश्चयादतः ॥

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं

सोत्सृष्टसुप्ताथ शिराततत्वम् ।

सर्लोमहर्षश्च विवर्णता च

सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥”

उत्सृष्टः उन्नतत्वं किं विशिष्टसुत्सृष्टं अतः

पूर्वोक्ताभिचयात् रक्तपित्तकफवातानां समु-

दाधान् । संहतं घनम् । तसुत्सृष्टं श्रीथमाहु-

रित्वन्वयः ॥ * ॥ तस्य श्रीथस्य किं स्यादित्या-

श्रीयः

काङ्क्षामाह । अनवस्थितत्वं स्यादनियता
स्थितिः स्यादित्यर्थः । चिकित्साव्यतिरेकेणापि
निवृत्तेः । तन्नामवस्थितत्वं सगौरवं स्यात् ।
गौरवमप्यनवस्थितं स्यात् । अथ च सोतुसिधं
स्यात् । उन्नतत्वमप्यनवस्थितं स्यादित्यर्थः ॥ * ॥
वातिकं शोथमाह ।

“चरस्तनुस्त्वक्पदधोऽङ्गोऽसितः
प्रसृप्तिर्धर्माभियुतो निमित्ततः ।
प्रशान्त्यति प्रोन्नतमेति पौडित्यो
द्वा वली स्यात् श्वयथुः समोरगता ॥”

चरः सञ्चारी । प्रसृप्तिः स्पृशिता । धर्माऽत्र
भक्तिभक्ति रोमाश्च वा । अर्भिः पीडा ।
गतद्वयतः । दिवावलीविकृतिविषमसमवाया-
रम्भात् । अतएवोक्तं चरकैः ।

“क्षेप्तोऽमर्दनादयेः प्रशान्त्यत् स च वातिकः ।
यथाप्यखण्डवर्णः स्यात् शोथो नक्तं प्रश-
न्यति ॥” * ॥

पैतिकमाह ।

“नटुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्
भ्रमज्वरस्त्रिदशामदान्तितः ।
य उच्यते साश्चर्याग्निरागजन्तु
स पित्तशोथो भ्रष्टादृष्टपाकवान् ॥”
उच्यते सन्तप्यते । भ्रष्टादृष्टपाकवान् भ्रष्ट-
दाहो यः पाकस्तदुक्तः ॥ * ॥ शैथिल्यमाह ।

“गुरुः स्थिरः पाक्षुरोचकान्तितः
प्रसक्तजिह्वा वमिवद्विमान्द्वजन्तु ।
स लङ्घ्यन्मप्रशमो निपीडितो
न चोन्नमन्नाजिबलीकपात्मकः ॥” * ॥

इन्द्रजमाह ।

“निदानाकृतिसंस्पर्शान् शोथः शोथो हिदोषजः ॥”
साम्प्रिपानिकमाह ।
“सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो यामिश्रलक्षणः ।”
यामिश्रलक्षण इत्युक्ते सर्वाकृतिरिति उक्त-
वातआदिशोथसकललक्षणनियमार्थम् ॥ * ॥
अभिघातजमाह ।

“अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदनादिभिः ।
हिमानिलोदध्यनिलेभक्तातकपिकच्छुजेः ॥
रसेः मूत्रेण संस्पर्शान् श्वयथुः स्यादिसर्पवान् ।
भ्रष्टोष्ठा लोहितभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥”
हेदः खड्गादिना भेदः पाशाद्यादिना क्षतं
शरादिना नाडीप्रणादि च । आदिशब्देन
जगद्व्यापारादि एतत् । भक्तातजैः रसेः । कपि-
कच्छुजेः मूत्रैः । विसर्पवान् प्रसरणशीलः ।
पित्तलक्षणः पैतिकशोथलक्षणः ॥ * ॥ विषज-
माह ।

“विषजः सविषप्राणिपरिस्पर्शमूत्रजान् ।
दंष्ट्रादन्तनखाघाताद्विषप्राणिनामपि ॥
विषमूत्रजोपहतमलवद्विषसंकटात् ।
विषद्विषानिलसंस्पर्शान् गरयोगावचूर्णानात् ॥
नटुश्चलोऽवलम्बी च शोथो बहुद्वलाकरः ॥”
परिस्पर्श शरीरोपरि सञ्चरणम् । दंष्ट्रादिगुणी-
कृता दन्तावली । चोद इति लोके । दन्ता

श्रीयः

अग्ने भवाः । अविषप्राणिनामपीत्यनेन दंष्ट्रा
दन्तनखानां स्वभावादेव सविषत्वसुक्तम् । किन्तु
सर्पादिविषं मारकं भवति । अविषप्राणिनां
दंष्ट्रादिविषं शोथव्याध्यादिकरं भवतीति विशेषः ।
विषमूत्रेणादिविषाद्युपहतं मलिनञ्च यद्वद्वत् ।
तथा सङ्करः संमार्जनैः निमो धूत्यादिः तेषां
सम्पर्कान् । गरयोगावचूर्णानात् गरः संयोगजं
विषं तस्य योगो यस्य तेन वस्तुनावधूननात् ।
अवलम्बी लम्बमानः । अयमप्यागन्तुजस्तथापि
सामान्यागन्तुजशोथचिकित्सातोऽस्य विशिष्ट-
चिकित्साभिधानात् एतच्च पठितः ॥ * ॥

यत्र स्थिता दोषा यत्र शोथं कुर्वन्ति तदाह ।
“दोषाः श्वयथुर्मुहं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः ।
पित्ताश्रयस्या मध्ये तु वर्चस्यागतास्त्वधः ॥
क्षतं देहमनुप्राप्ताः कृमयुः सर्वसर्प तथा ॥”
ऊर्ध्व उरःप्रभृत्युर्ध्वम् । मध्ये पक्षाश्रयमध्ये । अधः
पक्षाश्रयाधः ॥ * ॥ उपद्वानाह ।

“आसं पिपासा कृद्दिग् दौर्बल्यं ज्वर एव च ।
यस्य चाग्ने रक्षितोऽस्ति शोथिनं तं विवर्जयेत् ॥”
कष्टसाध्यत्वादिकमाह ।

“यो मध्यदेशे श्वयथुः स कष्टः सर्वगश्च यः ।
अर्द्धाङ्गैरिष्टभूतश्च यथोर्ध्वं परिसर्पति ॥”
मध्यदेशे उरःपक्षाश्रयमध्ये । सर्वगः सकल-
शरीरभ्रमः । सर्वज इति पाठे साम्प्रिपानिकः ।
अर्द्धाङ्गैर् अर्धनारीश्वराकारे । यथोर्ध्वं परिसर्प-
तीति पुरुषविषयम् । तथा च ।

“ऊर्ध्वगामी नरं पद्मगममधोगामी सुखात्
स्त्रियम् ।

उभयं वस्तिर्जगतः शोथो हन्ति न संशयः ॥”
ऊर्ध्वगामी सुखगामी । तथा च तन्नाम्नरे ।
“पादप्रवृत्तः श्वयथुर्गुणां यः प्राप्नुयाच्चुखम् ॥”
इति ॥ स न सिध्यतीति शेषः । अधोगामी
पादगामी । तथा च तन्नाम्नरे ।
“स्त्रीणां वक्रात् पदं याति वस्तिजश्च न सिध्यति ॥”
इति ॥

उभयं नरं नारीश्च । अपरञ्च ।
“अनन्योपदवृत्तः शोथः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हन्ति वा नारीं सुखजो वस्तिजो ह्वयम् ॥”
अयमर्थः । पादसमुत्थितः पादाभ्यामुत्थितो
सुखगामीति यावत् शोथः पुरुषं हन्ति स किं
विशिष्टः अनन्योपदवृत्तः । शोषाद्व्ये आधयो-
ऽतीसारवृत्त्यर्थः प्रवृत्तः तेषामुपद्वैः क्षतः ।
तदुपद्वैज्जात इत्यर्थः । न अनन्योपदवृत्तः ।
अनन्योपदवृत्तः । अर्थात् खड्गैर्भवेव जातः ।
शोथयाधिरैव तु पुनर्मूलजः सुखाज्जातः पद-
गामीति यावत् नारीं हन्ति । सोऽप्यनन्योप-
दवृत्त एव । वस्तिजः इयं पुरुषं नारीश्च हन्ति
सोऽप्यनन्योपदवृत्त एव ॥ * ॥ अथ शोथस्य
चिकित्सा ।

“शुष्कोपुनर्वैरूपपञ्चमूलोऽथ न जन्म ।
वातिके श्वयथौ शूलं पाशाहारपरिचयैः ॥* ॥
पटोलत्रिफलादिद्विषाणां च सगुग्गुलुः ।

श्रीयः

हन्ति पित्तघ्नं शोथं त्रिफलाज्वरसमन्वितम् ॥* ॥
कुक्कुटीरभाविताः लघ्वा पथ्या मूत्रेण वा युताः ।
योजिताः प्रमथन्याशु शोथं क्षेप्तुसमुत्थितम् ॥
मिश्रे मिश्रक्रियां कुर्व्यात् सर्वज्ञे सर्वमेव हि ।
विषपञ्जरसं पूतं शोथं च भवे पिबेत् ॥* ॥
शोथे त्वागन्तुजे कुर्व्यात् सेकलेपादिशोथलम् ।
भक्तातज्जा हरेच्छोथं सतिता लघ्वाचिकित्सा ।
महिष्या नवनोतश्च लेपादुपधितान्ति ॥”
अत्र दुग्धं महिष्या एव । वतः स्यात् ।
“महिषीचौरसं पिष्टेनैवनीतसमन्वितैः ।
तिलैर्लिप्तः समं याति शोथो भक्तातकोत्थितः ॥
यष्टिदुग्धतिलैर्लेपो नवनोतेन संयुतः ।
शोथमारुक्करं हन्ति चूर्णैः शालदण्डस्य च ॥”
विषजशोथचिकित्सा तु विषचिकित्सायां द्रष्टव्या ॥
अथ सामान्यचिकित्सा ।

“पथ्या निशा भाग्येन्दुतर्जिदाब्जो-
पुनर्ववा दार महीषधम् ॥

काथं प्रपीथोदरपाणिपाद-
सुखागतं हन्त्यचिरेण शोथम् ॥”

इति पथ्यादिकाथः ॥ * ॥

“फलत्रिकोद्धर्ष काथं गोमूत्रेणैव साधयेत् ।
वातक्षेपभवं शोथं हन्यादुद्वयसम्भवम् ॥* ॥
दृष्टीवदेवदुग्धमनागरेण
दन्ती त्रिदशमगुग्गुलुकेन ।
दुग्धं सुसिद्धं विधिनान् निपीतं
गीतं परं शोथहरं भिषग्भिः ॥”

दृष्टीवः वषाभूः ॥ * ॥
“केशस्तथाकैवर्षाभूर्निम्बकायेन शोथहृत् ।
गोमूत्रेणापि कुर्वीत सुखोष्णेनावसेचनम् ॥* ॥
पुनर्ववा दार शुष्की शिशुः सिद्धार्थकक्षया ।
अन्तपिष्टः सुखोष्णोऽथ प्रलेपः सर्वशोथहृत् ॥
गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा
गुडामयी वा गुडपिप्पली वा ।
कर्षाभितृण्णा त्रिपलप्रमाणं
खादेन्नरः पञ्चमथापि मासम् ॥
शोथपतिश्यामलास्यरोगान्
सन्धासकासारचिपीनसादीन् ।
जीर्णज्वराग्रोऽथ हृणीविकारान्
हन्यात् तथाभ्यान् कफवातरोगान् ॥* ॥

विषं गुह्येन तुल्यं दृष्टीवरसानुपानमभ्यस्तम् ।
विनिहन्ति सर्वशोथं वनदुग्धं च खवायुरिव ॥* ॥
कणानागरजं चूर्णं सगुडं शोथनाशनम् ।
आमालीर्षप्रशमनं मूलजं वस्तिशोधनम् ॥* ॥
गुडात् पलत्रयं यात्तुं शृङ्गवेरं पलत्रयम् ।
शृङ्गवेरसमा लघ्वा लोहवित्तिलयोः पलम् ॥
चूर्णमेतत् सप्तदिहं सर्वं पुनाशनम् ॥”
इति गुडादिवटिका ॥

नागकक्षाचकक्षाभ्यां द्रुतप्रस्थं विपाचयेत् ।
कणं दन्तं शोथं त्रिदोषञ्च यथोहति ॥”
इति मानकहृत् ॥

“शुष्कोपुनर्वैरूपपञ्चमूलोऽथ न जन्म ।
वातिके श्वयथौ शूलं पाशाहारपरिचयैः ॥* ॥
पटोलत्रिफलादिद्विषाणां च सगुग्गुलुः ।

शोधनं

शुद्धमूलकतेजम् । इति शोधनाधिकारः । इति भावप्रकाशः ।
 शोधकः, पुं, (शोधय एव । स्वार्थे कन् ।) शोधः । इति शब्दरत्नावली ।
 शोधनी, स्त्री, (शोधं करोति । हन् + “अमनुष्य-कर्तृके च ।” १।२।५३ । इति टक् ।) पुनर्नवा । इत्यमरः । शालपत्री । इति राजनिर्घण्टः ।
 शोधनाशकः, त्रि ।
 शोधयितुं, पुं, (शोधं जयतीति । जि + क्तिप् ।) भक्षकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 शोधयिष्ठाः, पुं, (शोधे जिष्ठाः कुटिल इव । तन्नाशकत्वात् ।) पुनर्नवा । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 शोधयितुं, पुं, (शोधं हरति नाशयतीति । हृ + क्तिप् ।) भक्षकः । इति रत्नमाला । शोध-हारके, त्रि ।
 शोधनं, स्त्री, (शोधयतीति । शुध + शिच् + ल्युट् ।) ककुब्जम् । इति राजनिर्घण्टः । (शुध + भावे ल्युट् ।) शौचम् । इति शुधधात्वर्थदर्शनात् । (प्रायश्चित्तम् । यथा, मनुः । ११ । १६१ । “अभ्युपनिषन्नात्तमात्मनः शुद्धिर्मात्रम् । अज्ञानमुक्तन्तुतार्थं शोधं वाप्याशु शोधनैः ।”) विष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका । काशीसम् । इति राजनिर्घण्टः । विहिताविहितमासादिविचारणम् । यथा,—
 “सुधेयद्वयकायेन समानो नास्ति कश्चन । तत्र यद्यन्तु कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् । न मासतिथिवारादिशोधनं सुधेयपञ्चेनम् ।” इति मलमासतत्त्वम् ।
 धातुनिर्द्देशिकरणम् । यथा,—
 “पतलीकृतपत्राणि हेनो वधू प्रतापयेत् । निविचेत्तत्रमानि तेलचक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्यानां कणायै तु त्रिधा त्रिधा । एवं हेनः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत् ।”
 त्रयादिपरिष्कारणम् । यथा,—
 “त्रयस्य त्रिविधस्य कायः शुद्धिकरः परः । पटोलनिम्बपत्रस्य सर्वत्रैव प्रयुज्यते । वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पौष्टिके ब्रह्मे । आरवधादेः कफजे कषायः शोधनं हितम् ।” अपि च ।
 “अष्टमेनांशशेषे चतुर्थेनाह्नकेन वा । अथवा कायनेनैव सिद्धसुष्णोदकं वदेत् । ब्रह्ममावातमेदोन्नं वक्तिशोधनदीपनम् ।” इति च भावप्रकाशः ।
 लिखितपत्रादेः प्रमाणीकरणम् । यथा । लेख-शोधनमाह कात्यायनः ।
 “खड्गलेखसन्देहे जीवतो वा न्तस्य च । तत् खड्गस्तत्तैरथैः पञ्चेस्तत्त्वैर्निर्णयः ।”
 विरुद्धलिखितस्य शुद्धीकरणम् । यथा । तच्छे-धनमाह डहसतिः ।
 “नूनाधिकं पूर्वपत्रं तावदासी विप्रोद्यते । न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थं सन्धयन्निधौ ।”

१४१

शोफह

कात्यायनः ।
 “शोधयेत् पूर्वपत्रं यावत्तोत्तरदर्शनम् । उत्तरेणावबुद्धस्य निष्ठतं शोधनं भवेत् ।” इति व्यवहारतत्त्वम् ।
 अङ्गस्य हरणम् । यथा,—
 “भाष्याहारः शुध्यति यद्गुणः स्या-
 दन्यात् फलं तत् खलु भागहारः ।
 समेन केनाप्यपवर्त्तं हार-
 भाष्यो भजेदा सति सम्भवे तु ।” इति लीलावती ।
 अग्न्यनुद्धिश्च दृश्यम् ।
 शोधनः, पुं, (शोधयतीति । शुध + शिच् + ल्युट् ।) निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 शोधनः, त्रि, (शोधयतीति । शुध + शिच् + ल्युट् ।) शुद्धिकारकः । यथा,—
 “महासान्तपनः शुद्धेऽतप्रकृष्टसु पावनः । जलोपवासलक्षसु ब्रह्मर्षेस्तु शोधनः ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतविश्वामित्रवचनम् । यथा च ।
 “तेजसेन्वययद्याङ्गनिम्बपत्रनिशागुणैः । त्रिदृष्टचनयुतेः पिष्टैः प्रलेपो ब्रह्मशोधनः ।” इति भावप्रकाशः ।
 शोधनी, स्त्री, (शोधयेत्यनेति । शुध शौच + शिच् + करणे ल्युट् । डीप् ।) संमार्जनी । इत्यमरः । ताम्रवल्ली । नीलो । इति राज-निर्घण्टः ।
 शोधनीबीजं, स्त्री, (शोधन्या बीजमिव बीजं यस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ।
 शोधनीयः, त्रि, शोधितव्यः । शोधः । शुधधातो-रनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, कथासरित्-सागरे । ५३ । १४१ । “भुक्तं मया तदन्नं यत् शोधनीयं मयापि तत् ।”)
 शोधितं, त्रि, (शोधते स्मिति । शुध + शिच् + क्तः ।) मत्तिकादपनयनेन कृतशोधनवज्जनादि । तत्प-र्यायः । सन्दृष्टम् २ । इत्यमरभरतौ । अपि च ।
 “अङ्गने केशकीटादिशुद्धे सन्दृष्टशोधिते ।” इति शब्दरत्नावली ।
 अपनीतमलम् । तत्पर्यायः । निमित्तम् २ नृष्टम् ३ निःशोध्यम् ४ अनवस्करम् ५ । इत्यमरभरतौ ।
 शोफः, पुं, (शु गतौ । बाहुलकात् षः ।) शोथः । इत्यमरः । (यथा, सुश्रुते । १ । १४ । “तद्दुष्टं शोणितमनिर्द्ध्यमाखः कञ्जशोफ-रागदाहपाकवेदना जनयेत् ।”)
 शोफनी, स्त्री, (शोफं करोति । हन् + टक् । डीप् ।) शालपत्री । रक्तपुनर्नवा । इति राज-निर्घण्टः ।
 शोफनाशनः, पुं, (शोफं नाशयतीति । नश् + शिच् + ल्युट् ।) नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 शोफनाशकः, त्रि ।
 शोफयितुं, पुं, (शोफं हरतीति । हृ + क्तिप् ।) भक्षा-तकः । इति भावप्रकाशः । शोफहारके, त्रि ।

शोभाञ्ज

शोभनं, स्त्री, (शोभते इति । शुभ + ल्युट् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका । (शुभ + भावे ल्युट् । शुभम् । यथा, भागवते । ५।१६।२१ । “अहो वनेषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ।”)
 शोभनः, पुं, (शुभ + ल्युट् ।) पद्मः । इति धरणिः ।
 विष्कम्भादिमन्त्रविश्रुतिधोगान्तर्गतपञ्चमयोगः । इति मेदिनी । तत्र जातफलम् ।
 “स्याच्छोभनः शोभनयोगजम्ना दृष्टो विपक्षप्रतिलम्बितः । सदुत्तरश्चाख्यपुः सुधीरः संमानयुक्तो मनुजः प्रवीणः ।” इति कोट्योपदीपः ।
 शोभनः, त्रि, (शोभते इति । शुभ + ल्युट् ।) सुन्दरः । इति मेदिनी । अस्य पर्यायो मनोज-शब्दे दृश्यः ।
 शोभनकः, पुं, (शोभते इति । शुभ + ल्युट् । ततः कन् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 शोभनशब्दकारके, त्रि ।
 शोभना, स्त्री, (शोभन + टाप् ।) हरिद्रा । गीरो-चना । इति राजनिर्घण्टः ।
 शोभा, स्त्री, शोभनीयता । (शुभ + करणे षच् । टाप् ।) दीप्तिः । तत्पर्यायः । कान्तिः २ दुतिः ३ हविः ४ । इत्यमरः । दुती ५ हवी ६ । इति तट्टीका । अभिख्या ७ । इति जटाधरः ।
 शुभा = भाः ६ स्त्रीः १० भासा १२ भा १२ । इति शब्दरत्नावली । सुधमा १३ छाया १४ विभा १५ इक्षुप्रिया १६ भागम् १७ भातिः १८ कमा १९ रमा २० । इति राजनिर्घण्टः ।
 तस्या लक्षणम् ।
 “सा शोभा रूपभोगाद्यैर्यत् स्यादङ्गवभूतम् । शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोन्मला ।” इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।
 गोपीविशेषः । यथा,—
 “दृष्ट्वा शोभया गोप्या युक्तचन्दनकाननं । सद्यो मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया । शोभा देहं परित्यज्य जगाम चन्द्रमखलम् । ततस्तस्याः शरीरञ्च क्षिप्तं तंजो बभूव ह । संविभज्य त्वया दत्त हृदयेन विदूयता । रत्नाय किञ्चित् खर्गाय किञ्चिन्मणिवराय च । किञ्चित् स्त्रीणां सुखाजिभ्यः किञ्चिदकाय किञ्चन ।
 किञ्चित् किशलयेभ्यश्च पुष्येभ्यश्चापि किञ्चन । किञ्चिच्चन्दनपङ्केभ्यस्त्र्योभ्यश्चापि किञ्चन । किञ्चित् फलेभ्यः शस्त्रेभ्यः सुपक्वेभ्यश्च किञ्चन । किञ्चित्तनवस्त्रेभ्यो दुर्धमेभ्यश्चापि किञ्चन ।” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ।
 हरिद्रा । गीरोचना । इति राजनिर्घण्टः ।
 शोभाञ्जनः, पुं, (शोभं वचिरं अङ्गनं यस्मात् ।) वृक्षविशेषः । शजिना इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रियुः २ तीक्ष्णगन्धकः ३ अक्षीवः ४ मोचकः ५ । इत्यमरः । तीक्ष्णगन्धः ६ सुतीक्ष्णः ७ वन-

पञ्चवः = चेतसरिचः ६। इति जटाधरः ।
तीक्ष्णः १० गन्धः ११ गन्धकः १२ काशीयकः १३
आशीवः १४ शुभाञ्जनः १५ स्त्रीचिन्तहारो १६
द्रविणनाशनः १७। इति शब्दरत्नावली ।
जण्यगन्धः १८ मूलकपणो १९। इति रत्नमाला ॥
नीलशिशुः २० जनप्रियः २१ सुखमोदः २२
लज्जशिशुः २३ चक्षुष्यः २४ रुचिराञ्जनः २५ ।
अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । स्वादु-
त्वम् । उष्णत्वम् । पिच्छिलत्वम् । जलुवाताभि-
ग्ननाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रोचनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“शोभाञ्जनः कटुस्तिक्तः शोषविद्रधिगुल्यनुत् ।”
इति राजवल्लभः ॥

अथ च । अथ शोभाञ्जनः श्यामः श्वेतः रक्तश्च ।
“शोभाञ्जनशिशुतीक्ष्णगन्धकाशीवमोचकाः ।
तद्वैर् चेतसरिचं मधुशिशुः सलोहितः ॥
शिशुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः ।
दीपनो रोचनो रूचः चवस्तिक्तो विदाहकृत् ॥
संयोज्यशुक्लो हृत्तः पित्तरक्तप्रकोपकः ।
चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधिघ्नययुक्तमीनः ॥
मेदोपचोविषघ्नो हृद्यगुल्यगुल्यग्नान् हरेत् ।
श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषाद्वाहकृत् ॥
ग्रीवान् विद्रधिं हन्ति त्र्यम्बकः पित्तरक्तकृत् ।
मधुशिशुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः ।
शिशुवत्कलपवानां स्वरसः परमार्तिहृत् ॥*॥
चक्षुष्यं शिशुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् ।
मह्यं कफवातघ्नं तमस्येन शिरोरुर्तिहृत् ॥
शिशुशार्कं हिमं स्वादु चक्षुष्यं वातपित्तहृत् ।
उद्वेगं शुक्लकृत् क्षिप्रं रुच्यं मदहन्निप्रयुत् ॥”
अस्य पुष्पगुणाः ।

“शिशुः पुष्पान् कटुकं तीक्ष्णोष्णं ज्ञायुशोचनुत् ।
लमिहृत् कफवातघ्नं विद्रधिघ्नो हृद्यगुल्यजित् ॥”
अस्य पत्रगुणाः ।

“शोभाञ्जनफलं स्वादु कवायं कफपित्तहृत् ।
मूलकृच्छयश्वासमुल्लङ्घत् दीपनं परम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अथ रक्तशोभाञ्जनपर्यायः ।

“सुरङ्गी स्वादुगन्धा च मधुलघुः शुभाञ्जनः ॥”
इति रत्नमाला ॥

अथ च ।

“रक्तशोभाञ्जने तुल्यौ मधुशिशुमधुद्रवौ ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

अस्य पुष्पगुणाः ।

“मधुशिशुस्त्वचिहितं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यत् रक्तशिशुशब्दे द्रव्यम् ॥

श्रीली, स्त्री, वनहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीषः, पुं, (शुष् + भावे घञ् ।) शोषणम् । इति
मेदिनी । (शुष्क्यनेनेति । शुष् + करणं घञ् ।)

यक्ष्मरोगः । इत्यमरः ॥ तद्रोगस्थोषधं यथा,—
“वक्त्रा चिकटुकश्चैव करङ्गं देवदारु च ।

मङ्गिष्ठा चिपला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥

प्रियङ्गुनिम्बजिकटु गोक्ष्मेणावचर्चितम् ।

नस्यमातेपनश्चैव ज्ञानसुदर्शनं तथा ॥

अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।

भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजहारे च शासनम् ॥”

इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥

शोषणं, स्त्री, (शुष् + ल्युट् ।) रसाकर्षणम् । शोषण

इति भाषा । तत्पर्यायः । रसादनम् २ । इति

हेमचन्द्रः ॥ खेहरहितोकरणम् । यथा,—

“शोषयेन शरीरस्य तपसाध्ययनेन च ।

पापलक्ष्म्यते पापाहनेन च दमेन च ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शुष्की । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोषणः, पुं, (शोषयतीति । शुष् + णिच् + ल्युट् ।)

कामदेवस्य वायविशेषः । यथा,—

“उन्मादनः शोषणश्च तापनः क्षम्भनस्तथा ॥”

इति जटाधरः ॥

शोषनाकृच्छः । इति भावप्रकाशः ॥ (शोषण-
कारके, चि ।)

शोषसम्भवं, स्त्री, (शोषाय रसाकर्षणाय सम्भवी
यस्य ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोषापहा, स्त्री, (शोषं अपहन्तीति । हन + ङः ।
टाप् ।) स्त्रीतनकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोषनाशके, चि ॥

शोषितः, चि, (शुष् + णिच् + क्तः ।) क्षतशोषणः ।
यथा,—

“आतापिर्भक्षितो येन वातापिञ्च महासुरः ।

ससुद्रः शोषितो यं स मेरुगन्धः प्रसीदतु ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

श्रीकं, स्त्री, (शुक्रानां सन्धः । शुक्र + “खण्डि-
कादिभ्यश्च ।” ४। २। ४५। इत्यञ् ।) शुक्र-
गणः । इत्यमरः ॥ स्त्रीणां करणम् । इति

मेदिनी ॥

श्रीकरं, स्त्री, (श्रूकरस्येदमिति । श्रूकर +
श्रीकरवं, अञ् ।) तीर्थविशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“अथ मे परमं गुह्यं यत्तथा परिष्कृतम् ।

मम क्षेत्रं परश्चैव शुद्धं भागवतप्रियम् ॥

परं कोकामुखं स्थानं तथा कुलाचलं परम् ।

परं श्रीकरवं स्थानं सर्वसंसारमोक्षणम् ॥

यच्च संस्था च मे देवि ह्युद्धृतासि रसातलात् ।

यच्च भागीरथी गङ्गा मम श्रीकरवे स्थिता ॥

धरम्युवाच ।

केषु लोकेषु यान्तीश श्रीकरे ये नृपाः प्रभो ।।
किं वा पुण्यं भवेत्तत्र ज्ञातस्य पितृतत्तथा ॥

कति तीर्था विशालाक्ष ! क्षेत्रे श्रीकरवे तव ।
धर्मसंस्थापनार्थाय तद्विष्णो ! वक्तुमर्हसि ॥

वराह उवाच ।

अथ त्वत्वेन मे देवि ! यत्त्वं मां परिष्कृतम् ।

कां गतिं ते प्रपद्यन्ते नराः श्रीकरवे नृपाः ॥

तथा ज्ञानस्य वै पुण्यं गतस्यैव नृपस्य वा ।

तत्र यानि च तीर्थानि मम संस्थानसंस्थिताः ॥

अथ पुण्यं महाभागे मम क्षेत्रे सुन्दरि ।

प्राप्तवन्ति महाभागे गत्वा शौकरवं प्रति ॥

दश पूर्वोपरोक्षोऽपि अपरान् सप्त पञ्च च ।

स्वर्गं गच्छन्ति ते तत्र ये नृपास्तेषु जन्तवः ॥

गमनादेव सुश्रीणि ! सुखस्य मम दर्शनात् ।

सप्तजन्मान्तरे भर्त्रे जायते विपुले कुले ॥

धनधान्यसम्पत्तेषु रूपवान् गुणवान् शुचिः ।

मङ्गलक्षणेव जायेत मम कर्मपरायणः ॥

एवं वै मानुषो भूत्वा अपराधविवर्जितः ।

गमनं तस्य क्षेत्रस्य मरणं तत्र कारकम् ॥

ये नृपास्तत्र सुश्रीणि क्षेत्रे शौकरवे मम ।

शुक्लचक्रगदापद्मचतुर्हस्तास्तुर्भुजाः ।

तद्भावा कलेवरं तूर्णं मम लोकाय गच्छन्ति ॥”

इति वाराहे शौकरतीर्थमाहात्म्ये आदिखवर-

प्रदानयुधजम्बुकोपाख्यानमाध्यायः ॥

शौक्तिकेयं, स्त्री, (शुक्तिकायां भवमिति । शुक्तिका
+ टक् ।) सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

शौक्तियं, स्त्री, (शुक्तौ भवमिति । शुक्ति + टक् ।)
सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्तिसम्बन्धिनि,
चि ॥

श्रीक्षी, स्त्री, (शुक्लस्य भावः । शुक्ल + “वर्णदृष्टा-
दिभ्यः ञञ् च ।” ५। १। १२३। इति ञञ् ।)

शुक्लता । यथा,—

“पतितं जरसा श्रीक्षीं केशादौ विषसा जरा ॥”

इत्यमरः ।

(यथा, बृहत्संहितायाम् । ४। ३ ।

“व्यजतोऽर्कतलं शशिनः

पश्चादवलम्बते यथा श्रीक्षीम् ॥”)

श्रीचं, स्त्री, (शुचिर्भावः । शुचि + “इगन्ताच्च लघु-
पूर्वात् ।” ५। १। १३१। इत्यञ् ।) शुचिता ।

शुचिलम् । शुद्धिः । तस्य लक्षणम् । यथा,—

“अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गाप्यनिन्दितेः ।

स्वधर्मं च व्यवस्थानं शोचमेतत् प्रकीर्तितम् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वे बृहत्संहितावचनम् ॥

अथ च ।

“सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं विशिष्यते ।

योऽर्थाधैरशुचिः शौचान्न नृदा वारिणा

शुचिः ॥

सत्यशौचं मनःशौचं शौचमिन्द्रियनियमः ।

सर्वभूतदयाशौचं जलशौचन्तु पञ्चमम् ॥

यस्य सत्यश्च शौचश्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥”

इति गारुडे ११० अध्यायः ॥

अपि च ।

“यावता शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत् ।

प्रमाणं शौचसंख्याया न शिष्टैरपदिश्यते ॥

शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

नृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिराभ्यन्त-
रम् ॥”

इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

पादादिशौचगुणा यथा,—

“मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।

पादयोर्मलमर्गाणां शौचाधानमभौक्ष्यशः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

शौचं

अपि च ।

“उद्धृताभ्योक्तिकाभ्यामित्यं नारद यजनतः ।
लब्धोत्तमं ततः कुर्यात् शौचं नृजपुरीषयोः ॥”
इति पाशोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥
प्रसङ्गादशौचञ्च लिख्यते ।

आस उवाच ।

“दशाहं प्राक्तरशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः ।
नृतेषु चाप्य आतेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमाः ॥
नित्यानि चैव कर्माणि कात्यानि च विशेषतः ।
न कुर्याद्विहितं किञ्चित् स्वाध्यायं मनसापि च ॥
शुचीननिधनांस्त्वान्नां शालाघौ ह्यवयेद्विजान् ।
शुष्कास्तेन फलेर्वापि वेतानान्मुहुयात्ततः ॥
न ह्यग्नेशुरिमानस्य न च तस्यः समाहरेत् ।
चतुष्टयं पञ्चमे वाह्नि संस्पर्शः कथितो बुधैः ॥
सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो न प्रदुष्यति ।
सूतकं सूतिकाश्चैव वर्जयित्वा दृग्णां पुनः ॥
दशाहं निगुंथी प्रोक्तमशौचं चातिनिगुंथी ।
एकद्वित्रिगुणैर्यत्तं चतुस्त्रिगुणैः शुचिः ॥
दशाहान्तं परं सव्यगधीयते कुहोति च ।
चतुर्थे तस्य संस्पर्शं मनुः प्राह प्रजापतिः ॥
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण्य एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्निरणान्तमशौचकम् ॥
चिराच्च दशरात्रं वा ब्राह्मणानां प्रावकम् ।
प्राक् संस्कारात् चिराच्च स्यादसौ दशा-
हकम् ॥

ऊनद्विवाचिके प्रेते मातापित्रोस्तद्विष्यते ।
चिराच्चेष्ट शुचिस्त्वन्यो यदि ह्यत्यन्तनिगुंथः ॥
आदन्तजातमरणं पित्रोरेकाहमिष्यते ।
जातदन्ते चिराच्च स्यादयदि स्यात्तानु-
निगुंथौ ॥

आदन्तजननात् सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।
चिराच्चमौपययनात् सपिण्डानामुदाहृतम् ॥
जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यान्नरगं पितुः ।
सद्यःशौचं सपिण्डानां कर्तव्यं सोदरस्य च ॥
ऊर्ध्वं दशाहदेकाहं सोदरो यदि निगुंथः ।
अथोर्ध्वं दन्तजननात् सपिण्डानामशौचकम् ॥
एकाहं निगुंथानां चूडाहूतं चिराच्चकम् ।
आदन्तजातमरणं सप्तवेदयदि सप्तमाः ॥
एकरात्रं सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तनिगुंथाः ।
व्रतादेशात् सपिण्डानामर्वाक् स्नानं विधीयते ।
सर्वेषामेव गुणिनामूहं विषमं पुनः ॥
अर्वाक् घण्टासतः स्त्रीणां यदि स्यान्नभसंखवः ।
तदा माससमेस्तासामशौचं द्विचैः स्तुतम् ॥
अत ऊर्ध्वं पतने स्त्रीणां स्यादशरात्रकम् ।
सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्थावाचं वा ततः ॥
गर्भमृत्युतावहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिगुंथी ।
यथेष्टाचरणे स्नातो चिराच्चमिति निश्चयः ॥
यदि स्यात् सूतके सूतकमरणे वा नृतिर्भवेत् ।
शुक्लेणैव भवेच्छुद्धिरहःशुक्लं चिराच्चकम् ।
मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते ।
अथद्विदशशौचमूहं चेतो न शुध्यति ।
अथ चेतु पञ्चमीं रात्रिमतीं परतो भवेत् ।

१४३

शौचं

अथद्विदशशौचं तदा पूर्वमेव शुध्यति ॥
देशान्तरगतं मृत्वा सूतकं प्रावमेव तु ।
तावदप्रयतो मर्त्यो यावच्छेषः समाप्यते ॥
अतीते नृते प्रोक्तं सपिण्डानां चिराच्चकम् ।
तथैव मरणे स्नानमूहं संवत्सरादयदि ।
वेदार्थविदधीयानो योऽभिमान् रुक्तिकर्षितः ।
सद्यःशौचं भवेत्तस्य सर्वव्यासासु सर्वदा ॥
स्त्रीणामसंस्कृतानां प्रदानात् परतः सदा ।
सपिण्डानां चिराच्चं स्यात् संस्काराहर्तुदेव च ॥
अतस्तद्वत्कन्यानामशौचं मरणे स्तुतम् ।
ऊनद्विवाचिके सद्यःशौचमुदाहृतम् ॥
आदन्तात् सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।
आप्रदानात् चिराच्चं स्यादशरात्रमनः परम् ॥
मातामहानां मरणे चिराच्चं स्यादशौचकम् ।
एकोदकानां मरणे सूतके चेतदेव हि ।
पतिनी योनिसम्बन्धे बान्धवेयु तथैव च ॥
एकरात्रं सप्तद्विष्टं गुरौ सन्नपचारिणाम् ।
प्रेते राजनि सन्ध्यातिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः ॥
गृहे नृतासु दत्तासु कन्यासु त्राहं पितुः ।
परपूर्वात्सु भार्यासु पुत्रेषु सूतकेषु च ॥
चिराच्चं स्यात्तथाचार्यं सभायास्त्वन्यासु च ।
आचार्यपुत्रे पत्राश्च अहोरात्रमुदाहृतम् ॥
एकाहं स्यादुपाध्याये स्वयमे ओजियेऽपि च ।
चिराच्चमसपिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च ॥
एकाहं वा चतुर्थ्यं स्यादेकरात्रं शिष्यके ।
चिराच्चं चतुर्थ्यमरणे चतुर्थे चेतदेव हि ॥
सद्यःशौचं सप्तद्विष्टं सगोत्रे संस्थिते सति ॥
शुभेद्विष्टो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥
नक्षत्रविट्शूद्रदायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।
तेषामशौचे विप्रस्य दशाहच्छुद्धिरिष्यते ॥
राजस्यवैश्यावप्येवं हीनवर्णासु योनिषु ।
स्वमेव शौचं कुर्यातां विशुद्धार्थं न संशयः ॥
सर्वे तून्मवर्णानां शौचं कुर्यात्तन्मिताः ।
उद्धर्गविधिदृष्टेन स्नाने शौचं स्योनियु ॥
घडरात्रं वा चिराच्चं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ।
वैश्यचत्त्रियविप्राणां शूद्रेष्वशौचमेव तु ॥
ऊर्ध्वमासोऽथ घडरात्रं चिराच्चं द्विजपुत्रवाः ।
शूद्रक्षत्रियविप्राणां वैश्येष्वशौचमिष्यते ॥
घडरात्रं द्वादशाहं विप्राणां वैश्यशूद्रयोः ।
अशौचं चत्त्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुत्रवः ॥
शूद्रविट्क्षत्रियाणाम् आचार्ये संस्थिते सति ।
दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः ॥
असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निज्यैव बन्धुवत् ।
अश्रित्वा च सहोद्विता दशरात्रेण शुध्यति ॥
यत्तममति तेषाम् चिराच्चेण ततः शुचिः ।
अनदन्तममद्वैव न च तस्मिन् गृहे वसन् ॥
सोदरज्येतेदेव स्यान्मातुराग्र्यं बन्धुषु ।
दशाहेन श्रवणार्थं सपिण्डेष्वेव शुध्यति ॥
घडरात्रेणायवा सर्वे चिराच्चेणायवा पुनः ।
अनाथश्चैव निज्यैव ब्राह्मणं धनवर्जितम् ॥
स्नात्वा संप्राप्य तु हतं शुध्यति ब्राह्मणादयः ।

शौचं

अथरश्मिहरं वर्णमवरं वा वरो यदि ॥
अशौचे संसृष्टेन स्नेहात्तदाशौचेन शुध्यति ॥
प्रेतोभूतं द्विजं विप्रो योऽभ्युपगच्छति कामनः ।
स्नात्वा सचेतं स्नानं हतं प्राप्य विशुध्यति ॥
एकाहान् चत्त्रिये शुद्धिर्वैश्यानां स्यात् द्वादहेन
तु ।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥
अनस्थिसन्धिते शूद्रे रौति चेद्ब्राह्मणः स्वकः ।
चिराच्चं स्यादथाशौचमेकाहं त्वन्याया स्तुतम् ॥
अस्थिसन्धयनादव्यागिकाहं वैश्यशूद्रयोः ।
अन्यथा चैव सन्ध्यातिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु ॥
अनस्थिसन्धिते विप्रे ब्राह्मणे रौति चेतदा ।
स्नानेनेतद्वेत्तुः सचेतेन न संशयः ॥
यक्षैः सहाश्रमं कुर्याच्छयनादीनि चैव हि ।
बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुध्यति ॥
यक्षेधामन्नमन्नाति सन्नदेवापि कामनः ।
तदाशौचे निवृत्तेऽसौ स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥
यावत्तदन्नमन्नाति दुर्भिक्षोपहतो नरः ।
तावन्महान्मशौचं स्यात् प्रायश्चित्तं तत्तद्वरेण ॥
दाहादशौचं कर्तव्यं द्विजानामप्यहोत्रिकाम् ।
सपिण्डानां मरणे मरणादितरेषु च ॥
सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्मनामोदवेदने ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
लेपभाजस्तुर्थाद्याः सापिण्डां सामपौरुषम् ॥
अनूढानां तथा स्त्रीणां सापिण्डां सामपौरुषम् ।
जायानां भर्तृसापिण्डां प्राह देवः पितामहः ॥
ये चैकजाता बहवो भिन्नयोनय एव च ।
भिन्नवर्णास्तु सापिण्डां भवेत्तेषां त्रिपौरुषम् ॥
कारवः शिष्यो वेद्या दामी दामस्तथैव च ।
दातारो नियमो चैव ब्रह्मविद्व्रक्षचारिणौ ॥
सन्निगो ब्रतिनस्तावत् सद्यःशौचा उदाहृताः ।
राजा चैवाभिविक्तश्च विप्राः सन्निग एव च ॥
यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च ।
सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे वाप्युपदेवं ॥
द्विस्वाहवहतानाश्च विद्वता पार्थिवैर्द्विजैः ।
सद्यःशौचं समाख्यातमज्ञातिमरणे तथा ॥
अथौ मरुप्रपतने वीराध्वन्यप्यनाशके ।
ब्राह्मणार्थं च संन्यस्त सद्यःशौचं विधीयते ॥
नेष्टिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
नाशौचं कीर्त्तयते सद्भिः पतिते च तथा नृते ॥
पतितानां न दाहः स्यान्मान्येष्टिर्नास्तिमन्धयः ।
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं आह्लादिकं
वाचित् ॥
आपादयेदथात्मानं स्वयं योऽग्निं विधादभिः ।
विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकम् ॥
अथ कश्चित् प्रमादेन ज्वियतेऽग्निविधादिभिः ।
तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥
जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
हिरण्यधान्यमोवासक्तिलाग्नगुडसर्षपान् ॥
फलानि पुष्पं प्राकञ्च जलं काष्ठमेव च ।
तोयं दधि घृतं क्षीरमौषधं तैलमेव च ।

श्रीखंडकः

अश्रीचिनां यद्वाद्यानां शुष्कासमेव नित्यशः ।
इति कौर्म उपविभागे २२ अध्यायः ।
अन्यत् पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्याये द्रष्टव्यम् ।
श्रीचाचारः, पुं, (श्रीचः आचारः) शुद्धिकर्म ।
यथा,—
“श्रीचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कलाः
क्रियाः ॥”
इत्याहिकाचारतत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ।
अन्यत् ।
“उपनीय गुरुः शिष्यं महावाहतिपूर्वकम् ।
वदमथापयेदेनं श्रीचाचारांश्च शिष्येत् ॥”
इति याज्ञवल्क्यः ।
श्रीचिकः, पुं, (श्रीचं यद्वादेः शुचिता कार्यत्वे-
नाख्यस्येति । श्रीच + ठन् ।) वर्णसङ्करविशेषः ।
यथा,—
“कैवर्त्तस्य च कन्यायां श्रीखिकादेव श्रीचिकः ॥”
इति पराशरपद्धतिः ।
श्रीचेयः, पुं, (श्रीचेन वखादिशुचित्वेन व्यवहर-
तीति । श्रीच + ठक् ।) रजकः । इति शब्द-
रत्नावली ।
श्रीट, ऋ गज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्दशस्वरौ । ऋ, अशु-
श्रीटत् । श्रीटति वीरः । इति दुर्गादासः ।
श्रीटोरः, पुं, (श्रीटतीति । श्रीट गज्जे + “कृष्टृष्टृ
कटिपटिश्रीटिभ्यः ईरन् ।” उणा० ४ । ३० ।
इति ईरन् ।) व्याघ्रः । वीरः । इत्युणादिकोषः ।
गज्जान्विते, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-
वृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ८३ । ८३ ।
“सन्तुष्टः सभतः सखः श्रीटोरो देव्यपापकः ।
मन्त्रवत् कालवित् मूरः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥”)
श्रीटोयं, स्त्री, (श्रीटोरस्य भावः कर्म वा ।
श्रीटोर + “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि
च ।” ५ । १ । २४ । इति अण् ।) वीर्यम् । इति
शब्दरत्नावली । गज्जः । श्रीटोरशब्दात् भावे
व्याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
श्रीड, ऋ गज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्दशस्वरौ । ऋ, अशु-
श्रीडत् । इति दुर्गादासः ।
श्रीडः, त्रि, (शुखायां मये रतः । शुखा + अण् ।)
मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
२३३ । ११ ।
“चक्राश्च श्रीडाश्च महाप्रनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्च पलाश्च वर्ज्याः ॥”)
श्रीडिकः, पुं, (शुखा पश्यमस्य । शुखा + “तदस्य
पश्यम् ॥” ४ । ४ । ५१ । इति ठक् ।) जातिविशेषः ।
मुकुं इति भाषा । तत्पर्यायः । मङ्गहारकः २ ।
इत्यमरः ॥ शुङ्गारः ३ श्रीडी ४ शुङ्गकः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अजः ६ पानः ७ पङ्कः ८ ।
इति जटाधरः ॥ कल्पपालः ९ सुराजीवी १०
वारिवाहः ११ पानवन्तिक १२, अजी १३
आसुतावन्तिकः १४ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्योत्-
पत्तिर्वाचा,—

११४

शौनकः

“ततो गान्धिककन्यायां कैवर्त्तादेव शौनिकः ।
कैवर्त्तस्य च कन्यायां शौनिकादेव शौचिकः ॥”
इति पराशरपद्धतिः ॥
(अस्य यद्वा भोजननिषेधो यथा, मनुः । ४ ।
२१६ ।
“नवतां शौनिकानाञ्च चेतनिर्जकस्य च ।
रज्जुकस्य वृष्टस्य यस्य चोपपत्तिर्यद्वा ॥”
यथा गेहे नायात् इत्यर्थः ॥ ॥ शुनिका-
दागते, त्रि । अत्र “शुनिकादिभ्योऽण् ॥” ४ ।
३ । ७६ । इत्यण् ॥)
शौकी, [न] पुं, (शुखा सुरा एव शौकं मयम् ।
स्वार्थे अण् । तत् पश्यत्वेनाख्यस्येति । शौक +
इन् ।) शौचिकः । इति शब्दरत्नावली ।
शौकी, स्त्री, (शुखायां मद्यपानयद्वा भवा ।
मत्तानां रुचिप्रदत्वात् । शुखा + अण् । डीप् ।)
पिपली । चयम् । इति विश्वः ॥
शौकीरः, त्रि, (शौकीतीति । शौट + ईरन् ।
एवोदरादिवात् साधुः ।) अहङ्कारी । यथा,—
“शौकीरो गन्धितस्तस्यो मानो चाहङ्गदुक्तः ।
उद्गोष उद्धरोक्कल्लो गौचश्च पिशुनी-
रधमः ॥”
इति धनञ्जयकोषः ॥
शौकीरिनः, पुं, (शौकीरस्यापत्यं पुमानिति ।
शुकीरन + “अत इण् ॥” ४ । १ । ६५ । इति
इण् ।) शास्त्रप्रभावतीर्णबुद्धसुनिविशेषः । इत्य-
मरः ॥ “शुकीरिनमस्य इति मनोवादिः ।
शुकीरिनो नाम राजा । तथाहि ।
‘शुकीरिनो यतो मुक्तं न्यायवत् शुकीरिनम् ।’
इत्यार्षाभिधानम् ।
शुकीरिनस्यापत्यं शौकीरिनः । बाह्यादय इति
णिः ।” इति भरतः ॥
शौकिः, पुं, (शुकायां भवः । शूडा + अण् ।) हादश-
विधपुष्पान्तर्गतपुष्पविशेषः । स तु ब्राह्मण-
चरित्रवैश्यान्तमातृ शुकायां जातः । यथा,—
“औरवः सैन्यो रतो गूणोत्पन्नश्च लज्जितः ।
क्रीतापविहङ्गकानीनशौकिर्ग्रीवर्भवा अपि ।
खयं रतः सङ्गोऽपि हादशस्यौरवो समौ ॥”
इति जटाधरः ॥
(यथा, मनुः । ६ । १६० ।
“कानीनश्च सङ्गोऽपि क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
खयं रतश्च शौकिश्च कदाप्याद्वान्धवाः ॥” ॥
मूत्रस्येदमिति । अण् ।) मूत्रसम्बन्धिनः, त्रि ।
(यथा, महाभारते । १२ । ६२ । ४ ।
“आत्राणि वैश्यानि च सेवमानः
शौकाणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
अस्मिन्नोके निन्दितो मन्दचेताः
परे च लोके निरर्थं प्रयाति ॥”)
शौधिका, स्त्री, रक्तकङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
शौनकः, पुं, (शुनकस्यापत्यमिति । शुनक + “अनु-
आनन्तार्थे विदादिभ्योऽण् ॥” ४ । १ । १०४ ।
इति अण् ।) सुनिविशेषः । यथा,—
“सपिण्डीकरणाद्वा न दद्यात् प्रतिमाधिकम् ।

शौच्यं

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शौनिकः, पुं, (शूना प्राग्विषयस्थानं प्रयोजनमस्य ।
शूना + ठक् ।) मांसविक्रयकर्ता । यथा,—
“वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकः शौनिकः समाः ॥”
इति जटाधरः हेमचन्द्रश्च ॥
शूगया । इति शब्दमाला ॥
शौभं, स्त्री, (शोभायै हितम् । शोभा + अण् ।)
हरिश्चन्द्रपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः । तत्प-
र्यायः । योमचारिपुरम् २ । इति भूरिप्रयोगः ॥
(पुरमेतत् शास्त्रस्य वृत्तेरासीत् । ज्ञानेनैवं
विनाशितम् । एतद्वृत्तान्तस्तु भागवते १०
स्कन्धे ७७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥)
शौभः, पुं, (शुभाय हितः । शुभ + अण् ।) देवता ।
इति त्रिकाण्डशेषः । शुवाकः । इति शब्द-
माला ॥
शौभनेयः, त्रि, शोभनसम्बन्धी । शोभनशब्दात्
योग्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
शौभाञ्जनः, पुं, (शोभाञ्जन एव । स्वार्थे अण् ।)
शौभाञ्जनश्च । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
शौभिकः, पुं, (शौभं योमचारिपुरं उपलक्ष्येन
तद्विषयकं वस्तु साधनत्वेनाख्यस्येति । शौभ
+ ठन् ।) रत्नजातिकः । इति शब्दमाला ॥
शौभियः, त्रि, (शुभा + “शुभादिभ्यश्च ॥” ४ । १ ।
१२३ । इति ठक् ।) शुभाया अपत्यम् । इति
सुम्भकोषयाकरणम् ॥ शुभसम्बन्धिनः च ॥
शौरिः, पुं, (मूरस्यापत्यमिति । मूर + इण् ।)
विष्णुः । (यथा, आनन्दलहर्ण्याम् । २ ।
“तनीयांसं पांशुं तव चरणपङ्केदहभवं
विरिचिः सचिन्वन् विरचयति लोकानविकलम् ।
वह्नेन शौरिः कथमपि सङ्क्षेपे शिरसां
हरः संक्षुभ्येन भजति भसितो हृन्नविधिम् ॥”)
शूनैश्चरयद्वा । इत्यमरभरतौ ॥ (मूरवशौय-
माने । वसुदेवः । यथा, भागवते । १ । १२६ ।
“क्षपित् कुङ्कुमां परमः सुहृदो
भामः स आस्ते सुखमङ्ग शौरिः ॥”
बलदेवः । यथा, महाभारते । ५ । ७ । २५ ।
“ततोऽभ्ययाङ्गीमवलो रौहिण्यं महावजम् ।
सर्वचागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।
प्रत्युवाच ततः शौरिर्घातैरादृमिदं वचः ॥”
ज्ञानः । यथा, भागवते । १ । १० । ३३ ।
“अथ दूरगतान् शौरिः कौरवान् विरहा-
तुरान् ।
संनिवर्त्ता द्रुपं क्षिभान् प्रायात् खगगरीं
प्रियेः ॥”)
शौर्पः, त्रि, (शूर्प + “शूर्पादन्तरस्याम् ।”
शौर्पिकः, ५ । १ । २६ । इति अण् पठे ठन् ।)
शूर्पपरिमितम् । शूर्पशब्दात् व्याप्रत्ययेन णिक-
प्रत्ययेन च निष्पन्नौ ॥
शौर्षः, स्त्री, (मूरस्य भावः कर्म वा । मूर +
अण् ।) शक्तिः । (यथा, रामायणे । ६ ।
१५ । ३ ।

श्रीवक्ति

“सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण
• वीर्येण श्रीर्येण च तेजसा च ॥”)

आरभटी । इति मेदिनी ।

श्रील्लं, जि. शुल्कसम्बन्धि । शुल्कशब्दात् व्याप्रत्य-
येन निष्पन्नम् ।

श्रील्लिकः, पुं, (शुल्के अधिलतः । शुल्क + ठल् ।)
शुल्काध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्यः । २ । १०६ ।

“श्रील्लिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।

अस्माकं संवत्सरात् स्वामी हरेत् परतो वृषः ॥”)

श्रील्लिकेयः, पुं, विषमदः । इत्यमरः ॥ श्रील्लिको
देशभेदस्तत्र भवः श्रील्लिकेयः । व्ययः । ताल-
व्यादिः । इति भरतः ॥

श्रील्लपं, स्त्री, शाकविशेषः । शुलपा इति भाषा ।
भूतचतुर्दश्यां चतुर्दशशाकमध्ये तद्वचनीयम् ।
यथा, निर्णयान्ते ।

“ओलं केतुकवास्तूकं सर्वपं कालञ्च निम्बं
जवां

शालिनीं हिलमोचिकाञ्च पटुकं श्रील्लपं

गुडूचीन्तथा

भण्टाकीं तुलिसन्नकं शिवदिने खादन्ति ये

मानवाः

प्रेतत्वं न च यान्ति कार्तिकदिने ज्ञायं च भूते
तिथौ ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अस्य पर्यायगुणाः शतपुष्पाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

श्रील्लिकः, पुं, कंसकारः । कंसारि इति भाषा ।
तत्पर्यायः । ताम्रकुङ्कुमः २ । इत्यमरः ॥ काम-
न्दमी ३ कांस्यकारः ४ । इति जटाधरः ॥
ताम्रिकः ५ ताम्रकारकः ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

श्रीवं, स्त्री, (श्वन् + “शुनः सङ्कोच उपसंख्यानम्”
६ । ४ । १४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अणि
साधु ।) शुनः सङ्कोचः । शुनो वृन्दम् । ओ-
भवम् । इति संचिप्रसारयाकरणम् ॥

श्रीवर्नं, स्त्री, (श्वन् + अण् ।) शुनो भावः । शुनो-
ऽपत्यम् । इति संचिप्रसारयाकरणम् ॥ (शुनः
सम्बन्धः । श्वन् + “खण्डिकादिभ्यश्च” ४ । २ । ४५ ।
इत्यण् । कुङ्कुरसम्बन्धः । इति आकरणम् ॥
शुनो मांसम् । इति काशिका । ६ । ४ । १३३ ॥)

श्रीवक्तिकं, जि, (ओ भवम् । श्वस् + “श्वस्तुट्
च” ४ । १ । १५ । इति ठल् तुङागमश्च ।)

भाविदिनस्यायिवस्तु । यथा,—

“व्यात्मभरित्वं पिप्रितैर्नराणां

फलेग्रहीन् हंसि वनसतीनाम् ।

श्रीवक्तिकलं विभवा न येषां

व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात् ॥”

इति भट्टी २ सर्गः ॥

“येषां विभवाः सम्पदः श्रीवक्तिकलं भाविदिन-
स्थितत्वं न व्रजन्ति तेषां कस्मात् दयसे । ओ-
भवः श्रीवक्तिकः श्वसो भवार्थं कणविधानात्
कण्डि मनीषादित्वात् व्यागमः दारुकरेति उम्

१४५

प्रशानं

जिह्वं निरिति निः त्वसौ भावे इति त्वम् ।
इति तट्टीका ॥

श्रीवापदं, जि, (आपदस्येदमिति । आपद +
अण् । “पादान्तस्यान्यतरस्याम्” ७ । ३ । ६ । इति
पठे ऐप् ।) आपदसम्बन्धि । आपदशब्दात्
व्याप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुग्वोध्यकार-
णम् ॥ (यथा, अमर्षराघवे । १ । २५ ।

“कश्चित् कान्तारभाजां भवति परिभवः

कोऽपि श्रीवापदो वा

प्रवृत्तेन क्रतूनां न खलु मखभुजो सुव्रते

वा हवींति ॥”)

श्रीष्कलः, पुं, (शुष्कलं पण्यमस्येति । अण् ।)

शुष्कमांसस्य पण्यकः । इति मेदिनी ॥

श्रीष्कलः, जि, (शुष्कलीमतीति । शुष्कली +

अण् ।) आभिषाशो । इत्यमरः ॥ मत्स्यमांस-

भोजनशैलः । आभिषं अत्राति आभिषाशौ

यद्यादित्वास्मिन् । शुष्कली शुष्कमांसं स्या-

न्मांसमात्रेऽपि दृश्यते । तामाति श्रीष्कलः णः ।

तालयादिभ्यश्चन्यमध्यः । शुष्कं मांसं लाति इति

शुष्कलः प्रशादित्वात् अणि श्रीष्कलः । इति

विद्याविनोदः । शाष्कलः इति पाठः । इति

स्वामी । इति भरतः ॥

श्रुत } इर चरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

श्रुत } (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) द्वौ तालय-

वर्गाद्युक्ततालयादौ । शेषोऽन्तःस्थादियुक्तश्च ।

नकारजावनुस्वारपञ्चमाविद्यादिन्यमेऽन्यनयो-

स्तानयादित्वं तदचनस्य अभिचारस्तृचनार्थं

तेन चुलुम्प लोपे इत्यादीनामोष्ठवर्गशेषोप-

धत्वं सङ्गच्छते । तेन क्षिपि संयोगान्तलोपे

चुलुम्प इत्यादि सिद्धम् । किन्तु द्वौ इत्यादौ

इति धातुप्रदीपक्रमदोचरौ । तेन घृतं श्रुतति

इति घृतचुत् तमाचष्टे इति औ औमंशेति

क्षिप्वाङ्लोपे घृतचयति पुनः क्षिपि जेलोपे

घृतस्त इति स्थिते संयोगादेः सस्य लोपे घृतक्

इति केचित् । इर, अश्रुतत् अश्रुतीत् ।

अश्रुतत् अश्रुतीत् । चर इति आसिचनं

चरणञ्च । रक्तमाश्रुतीति चुर इति । इदं

कवचमश्रुतीति । निश्रुतीन्ते सुतनुकवरौ

विन्द्वो यावदेते । इति मालत्या गणकतानि-

त्यत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

श्रुतः, पुं, (श्रुतनमिति । श्रुत + ण् ।)

प्राचारः । इत्यमरः ॥

प्र, [न] स्त्री, सुखम् । इति प्रशुशब्दटीकायां

भरतः ॥ (शरीरम् । इति निरुक्तिः । १ । ५ ॥

श्रवः । इति पुराणम् । अस्य प्रमाणं प्रशान-

शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

प्रशानं, स्त्री, (प्रशानं शवानां शानं शयनं यच्च ।

यद्वा, शवानां शयनमिति । “एषोदरादौनि

ययोपदिष्टानि” ६ । ३ । १०६ । इति श्रव-

शब्दस्य प्रसादेशः शयनशब्दस्यापि शानशब्द

आदेशः ।) श्रवदाहस्यानम् । तत्पर्यायः ।

पितृवनम् ३ । इत्यमरः ॥ प्रतानकम् ३ रज्जा-

प्रशानं

कौडः ४ दाहसरः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तश्च ६ पितृकाननम् ६ । इति जटा-

धरः ॥ * ॥ तस्य युत्पत्तिर्यथा,—

“प्रशब्देन श्रवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते ।

निर्वचयन्ति प्रशानार्थं सुते शब्दार्थकोविदाः ॥

महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते ।

शिरतेऽत्र शवा भूत्वा प्रशानन्तु ततो भवेत् ॥”

महाप्रशानं यथा,—

“वाराणसीति विख्याता रुद्रावास इति द्विजाः ।

महाप्रशानमिदं प्रोक्तमानन्दकाननम् ॥”

इति श्रीस्कान्दे काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥ * ॥

“उत्सवे यस्य चैव दुर्मिते शत्रुविग्रहे ।

राजहारे प्रशाने च यस्तिष्ठति स वायवः ॥”

इति चाणक्यम् । १७ ॥ * ॥

प्रशाने गत्वा विष्णुसर्गं रोषो यथा,—

वराह उवाच ।

“प्रशानं यो नरो गत्वा अस्मात्तेव तु मां-

सृष्टम् ।

मम दोषापराधस्य शृणु तत्त्वेन धत् फलम् ॥

जम्बुको जायते भूमे वर्षाणां नव पञ्च च ।

ग्रधस्तु सप्तवर्षाणि जायते खचरेऽम्बरः ॥

चरन्ती मानुषं मांसं उभौ तौ ग्रधजम्बुको ।

पिशाचो जायते तत्र वर्षाणि नव पञ्च च ॥

ततस्तु कुम्भपोच्छिष्टं त्रिंशद्वर्षाणि खादति ।

ततो नारायणाच्छृत्वा धरणीं वाक्यमब्रवीत् ॥

एतन्मे परमं गुह्यं लोकनाथ जनार्दन ।

परं कौतूहलं देव निखिलं वक्तुमर्हसि ॥

प्रशानं पुच्छरीकाञ्च ईश्वरेण प्रशंसितम् ।

तत्र किं विगुणं देव पावित्र्यं शिवभाषिते ॥

स तत्र रमतं निवसं भगवांस्तु महाद्युतिः ।

कपालं गृह्य देवोऽत्र दीप्तिमन्तं महौजसम् ॥

प्रशंसितञ्च रुद्रेण भवता किं विनिन्दितम् ।

प्रशानं पद्मपत्राञ्च रुद्रस्य च निशि प्रियम् ॥

वराह उवाच ।

शृणु तत्त्वेन मे देवि इदमाख्यानसुतमम् ।

अद्यापि ते न जानन्ति अत्र घे प्रसितव्रताः ॥

लत्वा सुदुष्करं कर्म सर्वभूतपतिर्हरः ।

हत्वा च बालवृद्धानि त्रिपुरे हृदिपिपीः क्षिप्यः ।

तेन पापेन संबद्धो न प्रक्षीति विचेष्टितम् ॥

तत ईशो मया चोक्तो वाक्यमेव सुखावहम् ।

किमिदं तिष्ठसे रुद्र कश्चनेन समावृतः ।

तव चैव प्रियायां येनाहमिदमागतः ॥

ततो मम वचः श्रुत्वा लब्धसंशो महेश्वरः ।

उवाच मधुरं वाक्यं पापसन्तप्तलोचनः ॥

तव विष्णो प्रसादेन मया तत्त्रिपुरं हृतम् ।

निहता दानवास्तत्र गर्भिण्यश्च निपातिताः ॥

बालवृद्धा हतास्तत्र विष्णुरन्तो दिष्टो दृश ।

तस्य पापस्य दोषेण न प्रक्षीमि विचेष्टितम् ॥

प्रनष्टयोगमायञ्च नष्टेऽन्यञ्च माधव ।

किं मया विप्रकर्षयमेनोऽवस्थेन माधव ॥

विष्णो तत्त्वेन मे ब्रूहि शोधनं पापनाशनम् ।

येन वै हतमात्रेण शीघ्रं सुतेत किञ्चिदात् ॥

अथ

एवं चित्तात्मनस्तत्र मया वदस्य भाषितम् ।
कपालमालां संयुज्य समजं गच्छ शङ्कर ।
ममैवं वचनं श्रुत्वा भगवान् परमेश्वरः ।
उवाच मां पुनश्च तं मां बांधव जगत्पते ।
कोदशः समलो विष्णो यत्र गच्छामहे वयम् ।
तत्तत्तस्य वचः श्रुत्वा शङ्करस्य यशस्विनि ।
तनुपापशोधनायैव मया वाचं प्रभाषितम् ॥
अथानं समलो वद पूतिको जगन्नाथकः ।
स्यं तिष्ठति वै तत्र मनुजा विगतस्युहाः ।
तत्र यत्न कपालानि रम तत्रैव शङ्कर ।
तत्र वर्षसहस्राणि दिशोऽपि दृढव्रतः ॥
ततो भक्त्य मांसानि पापक्षयचक्रोर्वकः ।
हिंस्यमानानि भोग्यानि ये च भोग्यास्तव

प्रियाः ॥

एवं सर्वे गणैः सार्द्धं रम तत्र सुनिश्चितः ।
पूर्वं वर्षसहस्रे तु स्थित्वा त्वं समले पुनः ॥
एष्यसि स्वात्मं पुण्यं गौतमस्य महातुने ।
तत्र चाख्यसि चात्मानं आश्रमे विप्रसंस्थिते ।
प्रसादान् गौतमस्याय भविता गतकिंस्त्रिधः ।
एवं तस्य वरं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥
वक्रोऽपि भ्रमते तत्र अथानं पापसंवृतं ।
एवं न रो वते भूमे अथानं मे कदाचन ।
यत्र वदन्नतं पापं स्थितं किल भयावहम् ॥
एतत्तं कथितं भद्रे अथानं मे कुशुक्षितम् ।
विद्वापि कृतसंस्कारो मम कर्मपरायणः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि येन शुध्यति किंश्चित् ।
छत्वा चतुर्थमन्त्रं दिनानि दश पञ्च च ॥
आकाशप्रयत्नं कुर्यात् एकभक्तः कृशाक्षरे ।
प्रभाते पञ्चमयन्तु पातयं कर्मशोधनम् ।
प्रसुप्तः सर्वपापेभ्यो मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहे अथानप्रवेशपराधप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥

अथानकाली, स्त्री, (अथानस्य काली ।)
कालिकाविशेषः । अथ अथानकाली । तदुक्तं
कालीतन्त्रे ।
“वाणीं मायां ततो लक्ष्मीं कामबीजमतः परम् ।
कालिके संपुटत्वेन चतुष्कं बीजमालिखेत् ॥
एकादशाक्षरीं देवेशि चतुर्भुजप्रदायिनी ॥” * ॥
अस्या यन्त्रम् ।
“पद्ममण्डलं तत् तद्वाह्यं धरणीतलम् ।
चतुर्द्वारसमायुक्तं मध्ये स्थलं समालिखेत् ॥
दशैव्यष्टसु विनिखेत् कवर्गाद्यष्टवर्गकम् ।
धरण्यां विनिखेदात् चतुष्कं चतुष्कं के ।
पूर्वादि उत्तरान्तश्च मध्ये देवीं प्रपूजयेत् ॥” * ॥
अस्याः पूजाक्रमः । प्रातःकाल्यदिप्राणायामान्तं
कर्मं कृत्वा अष्टादिन्यासं कुर्यात् यथा ।
शिरसि षट्शुक्लपत्रे नमः । हृदि अथानकालि-
कायै देवतायै नमः । मुखे वाक्प्रीत्याय नमः ।
पादयोर्महापातये नमः । सर्वाङ्गे कामबीज-
कौलकाय नमः । ततः कराङ्गन्यासः । ये अङ्गु-
ष्ठाभ्यां नमः । त्र्यं तर्जनीभ्यां छाजा । श्री
मध्यमाभ्यां वषट् । स्त्रीं आनामिकाभ्यां हुं ।

कालिके कनिष्ठाभ्यां वौषट् । स्त्रीमादिवाग्-
भवान्तं करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदया-
दिषु ॥ * ॥ ततो ध्यानम् ।

“अथानादिभिर्मा देवीं अथानालयवासिनीम् ।
रक्तनखां सुक्तकेशीं शुष्कमांसातिभेरवाम् ॥
पिङ्गाक्षीं वामहस्तेन मद्यपूर्णं समावकम् ।
सद्यःकृतशरीरो दक्षहस्तेन दधनीं शिवाम् ॥
स्मितवक्त्रां सदा चाममांसचर्म्मयतत्परां ।
नानालङ्कारभूषाङ्गीं नद्यां मत्तां सदाशवेः ॥
एवं ध्यात्वा जपेद्देवीं अथाने तु विशेषतः ।
यद्देवापि यद्विष्णोऽपि मत्स्यामांसेः सुभोजनेः ।
नयो भूत्वा महापूजां कुर्यान्मांसां विशेषतः ॥” * ॥
पूजनं ध्यात्वा मानसेः संपूज्यार्च्यस्थापनं
कुर्यात् । पुनर्ध्यात्वा यथोपचारैः संपूज्य पञ्चैव
ब्राह्मणादिकं पूजयेत् । तद्द्विहरिताङ्गादिकं
पूजयेत् । अस्याः पुरश्चर्यं एकादशजपः ।
तथा च ।

“वर्गलक्षं जपेन्नतं तद्दशशिन होमयेत् ॥”

मन्त्रान्तरम् । तत्रैव ।

“कामबीजं समालिख्य कालिकायै समालिखेत् ।
नमोऽस्तेन च देवेशि सप्ताक्षीं मनुवतमः ।
सर्वाङ्गे कालिका देवी अथानं सर्वेषु पूर्ववत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

अथानवासी, [न] पुं, (अथाने वसतीति ।
वस + गिनिः ।) शिवः । यथा,—
“क्षेत्रपः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रेशः क्षत्रियो विराट् ।
अथानवासी मांसाक्षी खर्पराक्षी मखान्तकृत् ॥”

इति वटुकभैरवकोत्रम् ॥ * ॥

अथाने वासकर्त्तरि, त्रि । यथा । श्वसन्मन्त्रि-
वत्सादिकं अथानवासिचच्छालादिभ्यो दद्यात् ।
इति शुद्धितन्त्रम् ॥

अथानवेष्टा, [न] पुं, (अथानं वेष्टयत्यस्य ।)
महादेवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अथानवासिनी, स्त्री, (अथाने वसति या ।
वस + गिनिः ।) स्त्री । यथा,—

“अथानवासिनी सौम्या शिवानी शिववल्लभा ॥”

इति कालिकाशतनामस्तोत्रम् ॥

अथानालयवासिनी, स्त्री, (अथानालये अथान-
यद्दे वसतीति । वस + गिनिः ।) स्त्री । यथा,—

“धोररावां महारौद्रीं अथानालयवासिनीम् ॥”

इति तन्त्रसारं दक्षकालिकाध्यानम् ॥

अथ स्त्री, (अथ सुखं अयति आश्रयतीति ।
अ + श्रि + “अयति अयतेऽङ्” उणा० ५ ।
२८ । ऊन् ।) पुंसुखे वृद्धितलोम । इत्यमरः ।
दाङ्गौ इति भाषा । पुंसुखे पुंस्वास्ते तेषां वृद्धौ
सत्यां तलोम अथ स्त्री उच्यते । अस्मिन्ति सुख-
नामेति स्मृतिः । अस्मिन् सुखे अयते उपलभ्यते
अथ नास्तीति दुः । अथ स्त्रीवत्सुदन्तम् । अथ
सुखं अयति अस्मिन् अयतेऽङ्गिति कृति अथ
नास्तिमित्यर्थः । इति भरतः ॥ * ॥ तस्य शुभा-
शुभजनयनं यथा,—

अथानः

“निर्जं वक्त्रमपुत्राणां लपयानाश्च वृत्तकम् ।
संपूर्णं भोगिनी कान्तं अथ स्त्रीं शुभं च दुः ॥
संहतं चास्फुटितायं रक्तस्युच चौरकः ।
रक्ताक्षपदवपुःशङ्कराक्षीः स्युः पापवन्धवः ॥”

इति गारुडं ६६ अध्यायः ॥ * ॥

क्रोधार्त्तस्यावर्जनं यथा,—

माकर्त्तव्यं उवाच ।

“इति प्रतिज्ञाय तदा नरिष्यन्तस्तुतो दमः ।
कोपामर्षविद्वेषाश्च अथमावर्ज्य पाणिना ॥
हा हतोऽस्मीति पितरं ध्यात्वा देवं विनियम्य च ।
प्रोवाच मन्त्रिणः सर्वानागिनय पुरोहितम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे शेषाध्यायः ॥ * ॥

अथ धारणफलं यथा । दानधर्मः ।

“केशअथ धारयतामग्न्या भवति सन्ततिः ॥” *

तस्य चौरकमी यथा । वराहपुराणम् ।

“अथ कर्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ॥”

गोभिलः ।

“केशअथ सुलोमनखानि वापयित शिखावर्जम् ॥”

इति शुद्धितन्त्रम् ॥

अथ सुखी, स्त्री, (अथ सुखे यस्याः ।) स्त्री ।
अथ सुक्ता नारी । तत्पर्यायः । पालिः २ पाली
३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पोट्टा ३ । इति
जटाधरः ॥

अलील, निमेषश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
अक०-सं०) । अलीलवर्गशेषयुक्तः । अलीलति
चक्षुः पद्मभिरावृतं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

अथानः, त्रि, गतः । अथानोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अथामं, स्त्री, (अथैव गतौ + “इविद्युधोन्वीति ।”

उणा० १ । १४४ । इति मक् ।) मरिचम् ।

सिन्धुलवणम् । इति मेदिनी ॥

अथामः, त्रि, (अथयते मनो यस्मात् । अथै + मक् ।)

लघुगुणविशिष्टः । (यथा, मनुः । ७ । २५ ।

“यत्र अथामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापजा ।

प्रजास्तत्र न सुखान्तिनेता सैन्यं साधु पश्यति ॥”)

हरिदगुणविशिष्टः । इत्यमरः ॥

अथामः, पुं, (अथै + मक् ।) प्रयोगस्य वटः । (यथा,

रघुः । १३ । ५३ ।

“तथा पुरस्तादुपपात्तितो यः

सोऽर्थं वटः अथाम इति प्रतीतः ।

राशिर्मन्त्रीनामिव गारुडानां

सपद्मरागः फलितो विभाति ॥”)

मेघः । वृद्धदारकः । कोकिलः । लघुवर्कः ।

हरिद्वर्णः । इति मेदिनी ॥ धुस्तुरः । पीलु-

वृक्षः । अथामकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम-

नकटक्षः । गन्धलक्षम् । इति विश्वः ॥ * ॥

अथामवस्तूनि यथा,—

“लघ्यानि केशवः चौरिचौरं चन्द्राङ्गराहवः ।

विन्याजनाद्रिदृष्टाहिवनभैरवराक्षसाः ॥

शिवकण्ठचक्रप्रायनरासधनज्जवाः ।

शनिदं पदजा काली कलिकौल्यमासुराः ॥

केशुज्ज्वलकक्षुरीराजपट्टविदूरजम् ॥

श्यामलि

विवकीवकुशश्यामशुभपापतमोनिशाः ।
 मन्त्रीपद्मदाभ्योक्षयसुनाधमकोकिलाः ।
 गोलालुलास्यगुह्यास्ये कण्ठः खञ्जनकोकिनीः ।
 श्वर्णं तालतापिञ्जलिसेन्द्रीवरवलयः ।
 रसविह्वलशङ्करौ कटाक्षोललिः कर्णोत्तिका ।
 नीली जम्बूफलं सुप्ता काकलता कुकीर्णयः ।
 भिन्नश्याया गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः ॥”
 इति. कविकल्पलतायां २ श्लेषस्तवके ४ कुसुमम् ॥
 श्यामकः, स्त्री. (श्याम + संज्ञायां कन् ।) रोहिष-
 ळगम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लघ्वर्थः, चि ।
 यथा, दृष्टं हितायाम् । ११ । ८ ।
 “श्यामकपुष्पाचिताङ्गो
 भस्मावगसन्निभो विडालाक्षः ॥”)
 श्यामकः, पुं. (श्यामं तद्वर्णं अकतीति । अक गती
 + अण् । शकृन्धादिवात् साधु ।) श्यामाकः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (शूरस्य पुत्रविशेषः । स तु वसु-
 देवस्य भ्राता । इति भागवतम् । ६।२४।०६॥)
 श्यामकण्ठः, पुं. (श्यामः कण्ठो यस्य ।) मयूरः ।
 इति हज्जायुधः ॥ शिवः । पक्षिविशेषः । इति
 नीलकण्ठशब्ददर्शनात् ॥
 श्यामकण्ठा, स्त्री. (श्यामः कण्ठो यस्याः ।)
 अतिविधा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्यामकाक्षा, स्त्री. (श्यामः काण्डो यस्याः ।)
 गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्याममन्त्रिः, स्त्री. (श्यामो मन्त्रियस्य ।) गण्ड-
 दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्यामपत्रः, पुं. (श्यामानि पत्राणि यस्य ।) तमाल-
 वृक्षः । इति शब्दचक्रिका ॥
 श्यामलः, पुं. (श्यामो वर्णः अस्यस्यति । श्याम +
 “सिधादिभ्यश्च ॥” ५।२।६७ इति लङ् ।) लघ्व-
 र्णः । पिप्पलः । इति मेदिनी । लघ्वगुणवति,
 चि । इत्यमरः ॥ (यथा, सुकुन्दमालायाम् । २।
 “जयतु जयतु मेघश्यामलः कोमलाङ्गो
 जयतु जयतु एष्ठीभारनाथो सुकुन्दः ॥”)
 श्यामलचूडा, स्त्री. (श्यामला चूडा यस्याः ।)
 गुह्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्यामलता, स्त्री. (श्यामा लता ।) खनामखात-
 लता । तत्पर्यायः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “गोपी गोपा गोगवल्ली सारिवीतपलसारिवा ।
 अनन्ता शारिवा श्यामा लटौ श्यामलताकये ॥”
 अपि च ।
 “काकपेथी महाश्यामा सुभद्रोत्पलसारिवा ।
 दीर्घमूला च पालिन्दौ मखरविदला च सा ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणौ सारिवाशब्दे दृश्यौ ॥
 श्यामला, स्त्री, पाल्वती । श्यामं श्रीलङ्घं लाति
 ददातीति युत्यत्तिसिद्धा । इति कैचित् ॥ अच-
 गत्या । कटभी । जम्बू । कस्तूरी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 श्यामलिका, स्त्री, नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्यामलेशुः, पुं. (श्यामलः लघ्वर्थः इत्युः ।)
 लघ्वेशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्यामसुन्दरः, पुं. (श्यामः सुन्दरश्च ।) श्रीलङ्घः ।
 यथा,—
 “यावन्ति च शरीराणि भोगार्हाणि महासुने ।
 प्राजतानि च सर्वानि श्रीलङ्घविग्रहं विना ॥
 ध्यायन्ते योगिनस्तत्र गृहं ज्योतिःस्वरूपिणम् ।
 हस्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतं परम् ॥
 वेद्यावाप्तं न मन्यन्ते तद्गता सृष्ट्यदग्निनः ।
 कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तेजस्विनं विना ।
 ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥ ॥
 अन्यथा ।
 “श्यामसुन्दर ते दास्यः करवाम तथोदिनम् ।
 देहि वासांसि धर्मेण नो चेदाग्ने भुवामहे ॥”
 इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे २२ अध्यायः ॥ ॥
 अपि च ।
 “दर्श श्रीहरिं नम्रा शङ्करश्च सुरैः सह ।
 वसन्तं तन्मध्यदेशे यथेष्टं तारकावृतम् ॥
 अमृतारत्ननिर्माणसर्वभूषणभूषितम् ।
 किरीटिनं कुण्डलिनं वनमालाविभूषितम् ॥
 शङ्खचक्रगदापद्धारिणश्च चतुर्भुजम् ।
 गवीनवीरदश्यामसुन्दरं सुमनोहरम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे १४ अध्यायः ॥
 श्यामा, स्त्री. (श्यामो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
 टाप् ।) शारिवीपथी । अप्रसूताङ्गना ।
 प्रियङ्गुः । वायुजिः । यमुना । रात्रिः । लघ्वा-
 च्छित्तिका । नीलिका । इति मेदिनी । गुग्-
 गुलुः । सोमनता । गुह्या । लघ्वा । अम्बिका ।
 इति विश्वः । गुह्यची । कस्तूरी । वटपत्रौ ।
 वन्दा । नीलपुनर्नवा । पिप्पली । हरिद्रा ।
 नीलदूर्वा । तुलसी । पद्मबीजम् । गौः ।
 स्त्री । छाया । लघ्वसारिवा । शिंशपा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (नारीविशेषः । यथा, भट्टिः ।
 ५ । १८ ।
 “योविद्वन्द्वारिका तस्य दयिता हंसनादिनी ।
 दूयाकाळमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥”
 तल्लक्षणं यथा, तट्टीकायाम् ।
 “श्रीते सुखीणसर्वाङ्गी योषी च सुख-
 शीतला ।
 तप्तकाञ्चनवर्णा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥”)
 पक्षिविशेषः । श्यामा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वराही २ शकुनी ३ कुमारी ४ दुर्गा ५ देवी ६
 चटका ७ लघ्वा ८ पोतकी ९ पाण्डिका १०
 वामा ११ कालिका १२ श्रितिसिन्धुनी १३ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ श्यामाया उत्पत्तिर्यथा,
 “ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी ।
 पूर्ववत्कृतसतीरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ ॥
 समयस्याशुरूपेण मेनकावतरं श्रिया ।
 सम्भूय च ससुप्तम्ना सा जन्मगौरि च सागरात् ॥
 वसन्तसमये देवो नवम्यां नृगयोगतः ।
 अर्द्धरात्रौ सतुप्तम्ना गङ्गेव शशिमण्डनात् ॥
 ततस्तस्यास्तु ज्ञातायां प्रसन्नाच्चाभवन् दिशः ।
 सातुक्ती भूमी वायुर्गम्भीरी गन्धर्वः शुभः ॥

श्यामा

बभूव पुष्पट्टिश्च तोयट्टिः परा तथा ।
 जल्लुब्धाययः श्यामा जगन्मयी घना घनम् ॥
 तस्यास्तु जायमानायां सर्वं स्वाष्ट्यमपद्यत ।
 तान् दृष्ट्वा यथाजातां नीलोत्पलदलानुगाम् ॥
 श्यामां सा मेनका देवी सुदमापातिहर्षिता ।
 देवाश्च हर्षमतुलं प्रापुस्तत्र सुहृद्भूदुः ॥
 सुधुवृत्तामन्तरीक्षे गन्धर्वाश्चासुरोगणाः ।
 तान् नीलोत्पलदलश्यामां हिमवतः सुताम् ॥
 कालीति नाम्ना हिमवानाञ्चुहाव लते दिने ।
 बान्धवास्तु स्वसन्तापी नाम्ना तं पाल्वतीति
 च ।
 कालीति च तथा नाम्ना कीर्तिता गिरि-
 बन्दिनी ॥”
 इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥ ॥
 अथ श्यामामन्त्राः । क्रौं क्रौं क्रौं हूं हूं ह्रीं
 ह्रीं ह्रीं ह्रीं कालिके क्रौं क्रौं क्रौं हूं हूं ह्रीं
 ह्रीं स्वाहा । यथा, कालीतन्त्रे ।
 “कामचयं वहिर्मुखं इतिविन्दसमन्वितम् ।
 कूर्चयुग्मं तथा लज्जायुगलं तदनन्तरम् ॥
 दक्षिणे कालिके चेति पूर्वबीजानि चोचरेत् ।
 अन्ते वहिर्वधू दद्यात् विद्या राक्षी प्रकी-
 र्तिता ॥”
 मन्त्रार्थमाह ग्रामले ।
 “ककाराञ्जलरूपत्वात् केवलं मोक्षदायिनी ।
 ज्वलनार्णसमायोगात् सर्वतेजोमयी शुभा ।
 मायाचयेण देवेशि स्मृतिस्थितकारिणी ।
 विन्दुना निष्कलत्वाच्च केवलाफलदायिनी ।
 बीजत्रया श्यामबी सा केवलं ज्ञानचिह्नला ॥
 शब्दबीजद्वयेनैव शब्दराशिप्रबोधिनी ।
 लज्जाबीजद्वयेनैव स्मृतिस्थितकारिणी ।
 सम्बोधनपदेनैव सदा सन्निधिकारिणी ।
 स्वाहया जगतां माता सर्वपापप्रणाशिनी ॥”
 अस्याः पूजाप्रयोगः । प्रातःसत्यादिकं जप्त्वा
 मन्त्राचमनं कुर्यात् । यथा,—
 “कालिकाभिः स्त्रिभिः पीला कात्यादिभि-
 रपस्पर्शित् ।
 द्वाभ्यामोष्ठौ हिरण्मण्य चक्रेन चालयेत् करम् ॥
 सुखत्रायेत्यश्विनोचनाभ्युदयं शुभौ क्रमात् ।
 आचम्येवं भवेत् काली वत्सराता प्रपश्यति ॥”
 कं शिरः । तद्यथा । क्रीमिति चिरात्तामेत ।
 ॐ काल्यै नमः कपालिन्यै नमः इति ओं ह्रीं
 हिरण्मणेत् । ॐ कुङ्गायै नमः इति करं चाल-
 येत् । ॐ कुरुकुङ्गायै नमः इति सुखे । ॐ
 विरोधिन्यै नमः इति दक्षिणनासायाम् । ॐ
 विप्रचित्तायै नमः इति वामनासायाम् । ॐ
 उग्रायै नमः ॐ उग्रप्रभायै नमः इति नेत्रयोः ।
 ॐ दीप्तायै नमः ॐ नीलायै नमः इति
 श्रोत्रयोः । ॐ चनायै नमः इति नाभौ । ॐ
 वलाकायै नमः इति वक्षसि । ॐ मात्रायै नमः
 इति शिरसि । ॐ सुत्रायै नमः ॐ मितायै
 नमः इत्यस्योः । इति मन्त्राचमनम् ॥ ततो
 भूतशुद्ध्यान् विधाप्य मायाबीजेन यथाविधि

श्यामा

यन्मान्तरमाह तन्ने ।

“श्रद्धाविध्याश्च षट्कोणं शक्तिभिश्च नवात्मकम् ।
पञ्चैवसुदये भूमिपूजस्तुष्टारसंयुतेति ॥३॥
पीठपूजां ततः क्रुष्यादाधारशक्तिपूर्वकम् ।
प्रकृतिं क्षमठश्चैव शेषं एष्टीं तथैव च ॥
सुधासुधिं मणिद्वीपं चिन्तामणिमुहं तथा ।
अक्षयानं पारिजातञ्च तन्मूले रत्नवेदिकाम् ॥
तस्योपरि मन्त्रः पीठं चसेत् साधकसत्तमः ।
चतुर्दिक्षु सुनीन् देवान् शिवाञ्च शिवसुख-
कान् ॥”

धर्माद्यधर्मादींश्चेत्यादि ह्रीं ज्ञानात्मने नमः
इत्यन्तं संपूज्य केशरेशु पूर्वादिक्रमेण पूजयेत् ।
“इच्छा ज्ञाना क्रिया चैव कामिनी काम-
दायिनी ॥

रती रतिप्रिया नन्दा मध्ये चैव मनोमयी ॥”
सर्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तदुपरि
ह्रस्वः सदाशिवमहाप्रितपद्मासनाय नमः ॥३॥
ततः पुनर्ध्यात्वा पुष्याञ्जलावानीय मूलमन्त्र-
कल्पितमूर्त्तिवावाहयेत् ।

“ॐ देवेशि भक्तिसुलभे परिवारसमन्विते ।
यावत्त्वं पूजयिष्यामि तावत् त्वं सुखिरा भव ॥”
ततो मूलसुचार्यं अस्तुकोदेव इहावह इह
तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निधयस्व इह सन्नि-
हिता भव । ततः ह्रस्वमिवगुह्यं अङ्गमन्त्रैः
सकलीकृत्य धेनुसुत्रया अन्तर्लोलय परमी-
करयसुत्रया परमीकृत्य भूतिन्याकर्षिणीयोनि-
सुत्राः प्रदक्ष्य प्राणप्रतिष्ठां विधाय मूलेन पाद्या-
दिभिः पूजयेत् । ततो मूलसुचार्यं एतत् पाद्य-
मसुकदेवतायै नमः । एवमर्थं खाद्या । आच-
मनीयं खद्या । ज्ञानीयं निवेदयामि । पुनरा-
चमनीयं खद्या । एष गन्धो नमः । एतानि
पुष्याणि वीषट् । ततो मूलेन पञ्च पुष्याञ्जलीन्
दत्त्वा धूपदीपौ दद्यात् । वनस्पतीत्यादि पठन्
मूलसुचार्यं एव धूपो नमः । दीपमन्त्रस्तु ।

“सुप्रकाशो महादीपः सर्वसत्तिमिरापहः ।
सवात्स्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतियुज्यताम् ॥”
मूलसुचार्यं एव दीपो नमः । ततः ॐ जय-
धनिमन्त्रमातः खाद्या इति षट्पां संपूज्य वाम-
हस्तेन तां वादयन् नीचैर्धूपं दत्त्वा ढट्टिपयन्तं
दीपं दद्यात् । ततो मूलेन पुष्याञ्जलित्रयं दत्त्वा
यथोपपन्नं नैवेद्यं दत्त्वा आवरणपूर्णां कुर्यात् ।
श्रीअस्तुकीदेवि आवरणं ते पूजयामि इत्याद्यां
गृहीत्वा केशरेश्वर्यादिकोणेषु ॐ ह्रीं हृद-
याय नमः । ॐ ह्रीं शिरसे खाद्या । ॐ ह्रीं
शिखायै वषट् । ॐ ह्रीं कवचाय ह्रीं । ॐ ह्रीं
नेत्रत्रयाय वीषट् । चतुर्दिक्षु ॐ ह्रः अन्धाय
मट् । बहिःषट्कोणे ॐ काल्यो नमः । सर्वत्र
प्रणवादिनमोऽन्तेन कपालान्ये कुलाये कुर-
कुलाये विरोधिन्ने विप्रचित्तायै उग्रायै उग्र-
प्रभायै दीप्तायै इत्यन्तच्छास्त्रे । ॐ नीलायै नमः ।
एवं चनायै वलाकायै इति द्वितीयपत्रे । एवं
मात्राचै सुनायै मितायै इति तृतीयपत्रे ।

श्यामा

“सर्वाः श्यामा अविकारा सुखमालाविभूषिताः ।
तर्जनीं वामहस्तेन धारयन्त्यः शुचिचिताः ॥
दिगन्तर्यो हसन्मुखः स्वस्वाह्वनभूषिताः ॥”
एवं ध्यात्वा चैते ॥३॥ ततोऽष्टपत्रेषु पूर्वादि-
क्रमेण ॐ ब्राह्मी नमः । एवं नारायण्यै माहे-
न्ययै चासुखायै कौमार्यै अपराजितायै वाराह्यै
नारसिंह्यै एता गत्यादिभिः पूजयेत् । पञ्चाये
असिताङ्गादिभैरवान् पूजयेत् । ततो मूलेन
पुष्याञ्जलित्रयं दत्त्वा पाद्यादिना महाकालं
पूजयेत् ॥३॥ तस्य ध्यानम् ।

“महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।
विभक्तं दण्डखट्वाङ्गी दंष्ट्राभीममुखं शिशुम् ॥
आप्रचन्माहृतकटिं तुन्दिलं रक्तवाससम् ।
त्रिनेत्रं सुत्तकेशञ्च सुखमालाविभूषितम् ॥
जटाभारजसञ्चन्द्रखण्डसुतं ज्वलन्निभम् ॥”
तथा च कुमारीकल्पे ।

“देव्यास्तु दक्षिणे भागे महाकालं प्रपूजयेत् ।
ह्रूं ह्रीं यां रां लां वां आं क्रौं महाकाल-
भैरव सर्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीं श्रीं षट्
खाद्या इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य त्रिकर्पयित्वा
मूलेन देवीं पञ्चोपचारैः पूजयेत् । तथा च
कालीकल्पे ।

“महाकालं यजेद्दयत्नात् पञ्चाहर्वीं प्रपूजयेत् ।
कालीकल्पे ।
“कवचं ह्रीं सप्तद्वयं यां रां लां वां आं च
क्रौन्ततः ।

महाकालभैरवेति सर्वविघ्नान्नाशयेति च ॥
नाशयेति पुनः प्रोच्य मायां लक्ष्मीं सप्तद्वरेत् ।
षट् खाद्या समायुक्तो मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥”
ततो देवीं ध्यात्वा यथाशक्ति जप्तागुह्येद्यादिना
वामहस्ते जपं समर्थे आत्मसमर्पणं कुर्यात् ।
ततः सुत्वा प्रदक्षिणीकृत्य अष्टाङ्गप्रणामं कृत्वा
श्रीजगन्मङ्गलं नाम कवचं पठेत् ॥३॥ ततो
आवरणदेवता देव्यङ्गे विनोप्य संहारसुत्रया
अस्तुकोदेवि चमस्तेति विष्टव्यं तत्तत्र पुष्येण
समं खट्वादीरोपयेत् ।

“उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतवासिनि ।
ब्रह्मयोनिमस्तु तन्ने गच्छ देवि ममान्तरम् ॥”
इति मन्त्रेण ॥३॥

ततस्तत्रैवेद्यं किञ्चिदुच्छिष्टपाण्डालान्ये नमः
इत्येष्टान्मां दिशि दत्त्वा शेषमिष्टेभ्यो दत्त्वा
किञ्चित् खीकृत्य पादोदकं पीत्वा निम्नाद्यं
शिरसि विष्टव्यं यथेच्छं विहरेत् ॥३॥ ततो
यन्त्रलेपं वामहस्ते कृत्वा सयहस्तकनिष्ठया
मायाबीजं विलिख्य तथा तिलकं कुर्यात् ।
तथा च ।

“वामे कृत्वा यन्त्रलेपं मायां सयकनिष्ठया ।
विलिख्य तिलकं कुर्यात् मन्त्रेणानेन साधकः ॥
ॐ यं यं शृणामि पादेन यो मां पश्यति
चक्षुषा ।

स एव दासतां यातु राजानो दुष्टदण्डवः ॥”
जपकाये तु कर्पूरयुक्ता जिह्वा कांथा ।

श्यामा

“कर्पूराद्या सदा जिह्वा कर्तव्या जपकर्मणि ॥”
इति विन्यसारवाक्यात् इयं काम्यजप इति
तत्त्वम् । ततो मूलेनाष्टोत्तरशताभिमन्त्रितं पुष्यं
चन्दनञ्च धृत्वा त्रैलोक्यं वशमानयेत् ।
“सर्वसिद्धयुतो भूत्वा भैरवो वत्सराजवेत् ॥”
अस्य पुरश्चरणं लक्षद्वयजपः । तथा च काली-
तन्त्रे ।

“लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी दिवा शुचिः ।
रात्रौ ताम्बूलपूरास्यः श्रय्यायां लक्षमानतः ॥”
यवस्थामाह स्वतन्त्रे ।

“दिवा लक्षं शुचिर्भूत्वा हविष्याशी जपेन्नरः ।
ततस्तु तद्दृष्टांश्च होमयेत् हविषा प्रिये ॥”
अत्राङ्गस्य कालान्तरमाह नीलसारस्वते ।

“लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी दिवा शुचिः ।
अशुचिश्च तथा रात्रौ लक्षमेकं तथैव च ॥”

“दृष्टांश्च होमयेन्मन्त्री तपयेद्दभिषेचयेत् ॥” इति
साम्प्रदायिकाः । वस्तुतस्तु कुमारीकल्पे ।

“लक्षमेकं जपेद्विटां हविष्याशी दिवा शुचिः ।
रात्रौ ताम्बूलपूरास्यः श्रय्यायां लक्षमानतः ॥”
रात्रिजपं तु कालो सुखमालाधाम् ।

“गते तु प्रथमे यामे तृतीयप्रहरावधि ।
निशायान्तु प्रणम्य रात्रिंश्चैव जपेत्तु ॥

एवं लक्षद्वयं जप्ता तद्दृष्टांश्च मन्त्रवित् ।
अयुतं होमयेद्देवि दिवारात्रिविभेदतः ॥”

तेन दिवा लक्षं जप्ता तद्दृष्टांश्च होमं कुर्यात् ।
रात्रौ लक्षं जप्ता तद्दृष्टांश्च होमं कुर्यादिति
रहस्यार्थः ।

“द्विजातीनाञ्च सर्वेषां दिवा विधिरिहोष्यते ।
मृदायाञ्च तथा प्रोक्तं रात्राविष्टं महाफलम् ॥”
अन्वयः च ।

“दिवेव प्रजपेन्मन्त्रं न तु रात्रौ कदाचन ॥” ॥३॥
अथ मन्त्रभेदाः ।

क्रौं । १ । क्रौं क्रौं क्रौं । २ । अनयोः पूजा-
प्रयोगः सर्वं पूर्ववत् । ध्यानं सिद्ध्यन्तरन्त्रे ।

“शवास्तु महाभीमां घोरदंष्ट्रां वरप्रदाम् ।
हास्ययुक्तां त्रिनेत्राञ्च कपालकर्तृकाकराम् ॥

सुत्तकेशीं लज्जिङ्गां पिबन्तीं बहिर्ं सुहृः ।
चतुर्बाहुयुतां देवीं वराभयकरां सारते ॥”

अनयोः पुरश्चरणं लक्षजपः ॥३॥ ॐ ह्रीं ह्रीं
ह्रूं ह्रूं क्रौं क्रौं क्रौं दक्षिणे कालिके क्रौं क्रौं
क्रौं ह्रूं ह्रूं ह्रीं ह्रीं । २१ । अस्याः पूजादिकं
दक्षिणावत् कार्यम् । पुरश्चरणं लक्षजपः ॥३॥

ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रूं ह्रूं क्रौं क्रौं क्रौं दक्षिणे
कालिके क्रौं क्रौं क्रौं ह्रूं ह्रूं ह्रीं ह्रीं
खाद्या । २२ ॥३॥ ह्रीं ह्रीं ह्रूं ह्रूं क्रौं क्रौं
क्रौं दक्षिणे कालिके क्रौं क्रौं क्रौं ह्रूं ह्रूं ह्रीं
ह्रीं । २२ ॥३॥ ह्रीं ह्रीं ह्रूं ह्रूं क्रौं क्रौं
क्रौं दक्षिणे कालिके क्रौं क्रौं क्रौं ह्रूं ह्रूं
ह्रीं ह्रीं । २० । ध्यानपूजादिकं दक्षिणावत् ॥३॥

क्रौं क्रौं क्रौं । ३॥ ॐ ह्रीं क्रौं मे खाद्या । २१ ।
अस्याः पूजाप्रयोगः । अस्य भैरव ऋषिर्विराट्
हन्तः विहङ्गाक्षी ब्रह्मरूपा सुवनेन्दरी देवता

श्यामा

निजवीजं बीजं लज्जाबीजं शक्तिः । वर्ण-
न्यासादि दक्षिणावत् । ध्यानम् ।

“खड्गगद्गिन्ध्रखण्डसवदन्तरसाक्षाविताङ्गी
जिनेचा

सद्ये पाण्यौ कपालोज्ज्वलद्वन्द्वमथो सुक्तकेशी
पद्मिनी ।

दिग्बन्धावहकाशीमयिमयसुकुटादौर्युता दीप्त-
निष्ठा

पायाक्षीलोत्पलाभा रविशशिबिलसत्कुण्डला-
लीढपादा ।”

एवं ध्यात्वा दक्षिणावत् सर्वं कार्यम् । पुरश्चर-
णान् एकविंशतिसहस्रजपः ॥ १ ॥ क्रीं ह्रीं ह्रीं ।
३ ॥ ॥ क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा । ५ ॥ ॥ क्रीं
क्रीं क्रीं फट् स्वाहा । ६ ॥ ॥ क्रीं क्रीं क्रीं
क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा । ८ ॥ ॥ ऐं नमः । क्रीं
ऐं नमः । क्रीं कालिकायै स्वाहा । १४ ॥ ॥
एतस्याः पूजाप्रयोगः । अस्य दक्षिणा नर्त-
नर्तविः पंक्तिच्छन्दः कालिका देवता । ध्यानम् ।

“चतुर्भुजा लज्जावर्णा सुखमालाविभूषिता ।
खड्गश्च दक्षिणे पाणौ विभतीन्दोवरद्वयम् ॥
कर्णेषु खर्परश्चैव क्रमादामेन विभती ।

द्यां लिखन्ती जटामेकां विभतीं शिरसादयी ॥
सुखमालाधरा शीर्षे ग्रीवायामथ चापराम् ।
वक्षसा नागहारश्च विभती रक्तलोचना ॥

लज्जावल्गधरा कन्या आम्नाजनसमन्विता ।
वामपादं शङ्खद्वि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ॥
विनायकं सिंहपृष्ठे तु लेलिहाना शवं स्वयम् ।
साङ्गहासा महाघोररावयुक्ता सुभीषणा ॥”

ध्यात्वेवं अन्त्यं सर्वं दक्षिणावत् । पुरश्चरणं
लक्ष्ययजपः । अन्त्यां मन्त्रवर्णसंख्यलक्ष-
जपः ॥ १ ॥ क्रीं ह्रीं ह्रीं दक्षिणे कालिके
स्वाहा । ११ ॥ ॥ क्रीं ह्रीं ह्रीं दक्षिणे कालिके
फट् । १० ॥ ॥ क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं दक्षिणे
कालिके क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २० ॥
एतासां दक्षिणा नर्तनर्तविः पंक्तिच्छन्दो दक्षिण-
कालिका देवता । अन्त्यं सर्वं दक्षिणावत् ॥ १ ॥
क्रीं स्वाहा । ३ ॥ भैरवोऽस्तु नमः ॥ १ ॥ क्रीं
क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । ८ ॥ ॥ क्रीं
ह्रीं ह्रीं स्वाहा । ५ ॥ अस्य पञ्चवक्त्र नमः ॥ १ ॥
क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । ६ ॥ ॥
क्रीं दक्षिणे कालिके स्वाहा । ६ ॥ ॥ क्रीं
ह्रीं ह्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । ८ ॥ ॥ क्रीं
क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । १६ ॥ ॥ नमः ऐं
क्रीं कालिकायै स्वाहा । ११ ॥ ॥ नमः व्यां
व्यां क्रीं क्रीं फट् स्वाहा कालि कालि
ह्रीं । १४ ॥ ॥ एतासां ऋष्यादिकं पूजादिकं
दक्षिणावत् । पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ १ ॥ अथ

गुह्यकालिकामन्त्राः । क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं
ह्रीं ह्रीं गुह्ये कालिके क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं
ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २१ ॥ ॥ क्रीं ह्रीं ह्रीं
गुह्ये कालिके क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं

१५०

श्यामा

स्वाहा । १६ ॥ ॥ क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
ह्रीं गुह्ये कालिके स्वाहा । १४ ॥ ॥ क्रीं
ह्रीं ह्रीं गुह्ये कालिके ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
स्वाहा । १४ ॥ ॥ क्रीं ह्रीं ह्रीं दक्षिणे

कालिके ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । १५ ॥ ॥
ह्रीं ह्रीं गुह्ये कालिके क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
ह्रीं स्वाहा । १५ ॥ ॥ क्रीं गुह्ये कालिके

क्रीं स्वाहा । ६ ॥ ॥ क्रीं दक्षिणे कालिके
क्रीं स्वाहा । १० ॥ ॥ एतासां सर्वं पूर्ववत् ।
वलिमन्त्रस्तु । गुह्ये हि जगन्मातर्जगतां जननि

यक्ष यक्ष मम वलिं सिद्धिं देहि देहि शत्रुघ्नं
कुम्भं कुम्भं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं फट् फट् ॐ कालि-

कायै नमः फट् स्वाहा ॥ १ ॥ यदा गुह्यकाल्या
अयं मन्त्रः । एते हि गुह्यकालि मम वलिं यक्ष

यक्ष मम शत्रून् नाशय नाशय खादय खादय
स्फुर स्फुर ह्रिन्वि ह्रिन्वि सिद्धिं देहि देहि

क्रीं फट् स्वाहा ॥ १ ॥ अथ भद्रकाल्यादिमन्त्राः ।
क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं भद्रकाल्ये

क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २० ॥ ॥
क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं श्मशानकालि

क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २१ ॥ ॥
क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं महाकालि

क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं स्वाहा । २० ॥ ॥
एतासां पूजादिकं दक्षिणावत् । ध्यानम् ।

“महामेघप्रभां देवीं लज्जावल्गपिधायिनीम् ।
ललज्जिह्वां घोरदंष्ट्रां कोटराक्षीं ह्रस्वमुखीम् ॥

नागहारलतोपेतां चन्द्रार्द्धकृतशेखराम् ।
द्यां लिखन्ती जटामेकां लेलिहानां शवं स्वयम् ॥

नागयज्ञोपवीताङ्गीं नागशय्यानिषेधुनीम् ।
पञ्चाशङ्खसंयुक्तवनमालां महोदरीम् ॥

सहस्रपङ्कसंयुक्तमननं शिरसोपरि ।
चतुर्दिक्षु नागपङ्कसविधितां गुह्यकालिकाम् ॥

तत्तत्कसर्पराजेन वामकङ्कणभूषिताम् ।
अनन्तनागराजेन कृतदक्षिणकङ्कणाम् ॥

नागेन रसनाहारकल्पितां रत्ननूपुराम् ।
वामे शिवस्वरूपमन्त्रं कल्पितं वस्त्ररूपकम् ॥

द्विभुजां चिन्तयेद्देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ।
नरदेहसमावृज्जुल्लस्यतिमण्डिताम् ॥

प्रसन्नवदनां सौम्यां नवरत्नविभूषिताम् ।
नारदादौर्भुङ्गिगणैः सेवितां शिवमोहिनीम् ॥

साङ्गहासां महाभीमां साधकाभीष्टदायिनीम् ॥”
गुह्यकाली द्युपलक्ष्यम् ॥ १ ॥ भद्रकालीमन्त्रा-

न्तरम् ।
“प्रासादवीजसुहृद्य कालीति पदमुद्धरेत् ।

महाकालीपदं चोक्ता किलियुग्मं तनः परम् ॥
अश्वमयिप्रियास्तोत्रं भद्रकाल्या महामनुः ॥”

ॐ कालि महाकालि कलि कलि फट्
स्वाहा ॥ १ ॥ ध्यानं यथा,—

“सुतुत्तमा कोटराक्षी ममिमलिनमुखी
सुक्तकेशी वदन्ती

नाहं त्वमा वदन्ती जगदखिलमिदं यासमेकं
करोमि ।

श्यामा

हस्ताभ्यां धारयन्ती ज्वलद्वलशिखावन्निभं
पाशयुग्मं

दन्तैर्जम्बूपलाभैः परिहरतु भयं पातु मां
भद्रकाली ॥”

अस्याः पुरश्चरणादिकं दक्षिणकालीतन्त्रवत् ।
इति केचित् । वस्तुतस्तु पुरश्चरणमष्टोत्तर-

सहस्रजपः । इति लज्जानन्दकृततन्त्रसारः ॥ १ ॥
श्मशानकालीमन्त्रादिकं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

अथ दीपान्विताश्यामापूजा । यामले ।
“कार्तिके मासि लज्जायां पञ्चदश्यां महानिशि ।

पूजयेत् योऽतियत्नेन कालीं विद्या प्रसीदति ॥
न्यस्ययीं प्रतिमां कृत्वा महाकालीं प्रपूजयेत् ॥”

योमकेशसंहितायाम् ।
“तुलार्के यस्मावास्यां निशाहं घोरदक्षिणाम् ।

पूजयेद्द्विधिवद्भक्त्या सर्वसिद्धीं चोरो भवेत् ॥” इति ॥
एवञ्च अहोरात्रं पूजायां मुख्यकालः । स च

कालो यद्युभयदिने तदा पूर्वदिने पूजा । यथा,
तत्रैव ।

“तत्रोभयदिने शस्तकाले भूतशुता यदि ।
उमा माहेन्दरी सा च त्रिभिः सिद्धिप्रदा

सताम् ॥
वलिदानं वलितयावात्मनाशकरं परम् ।

तत्तत्तत्र न कर्तव्ये वलिदानविस्मरणे ॥
मन्त्रसिद्धिकरं तत्र परेऽङ्गि जपसाधनम् ।

रात्रौ पूजा प्रकर्तव्या रात्रावेव विस्मरणम् ।
प्रकाशे सिद्धिदानः स्याज्जोपने सिद्धिरुत्तमा ॥”

तथा कालीकण्ठे ।
“तुलार्के बहुले पक्षे पञ्चदश्यां महेन्दरीम् ।

यथोपचारेः संपूज्य महानिशि कृपो भवेत् ॥
शनिभौमदिने चित् स्यात्ततः शतशुभं फलम् ।

तत्रोभयदिने भूतयुक्तकुङ्गी महानिशि ॥
रमा यात्रां कारयित्वा चक्रवर्ती भवेन्नृपः ॥”

इति ॥
महेन्दरीं दक्षिणकालीं तत्प्रकरकोक्ततात् ॥ १ ॥

कार्तिकामावास्यायां कालीपूजाहेतुमाह विश्व-
सारः ।

“कार्तिके लज्जापक्षे तु पञ्चदश्यां महानिशि ।
आविर्भूता महाकाली योगिनीकांतिभिः

सह ॥
अतोऽत्र पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवेः ।

वलिपूजादिकं सर्वं निशायां क्रियते तु यत् ।
तत्तदक्षयतां याति काली विद्या प्रसीदति ॥”

महानिशि अहोरात्रे । तथा च उत्तरकामाख्या-
तन्त्रे ।

“शरत्काले च देवेशि दीपयात्रादिनेऽपि च ।
अमावास्यां समासाद्य मध्याह्नां विचक्षणः ॥

न्यस्ययीं पुष्पनीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्किताम् ।
वलिं नात्राविधं दद्यात् वाद्यभाण्डसमन्वितम् ॥

शुद्धगीतं कौतुकञ्च यावत् सुख्योदयं भवेत् ।
प्रातःकाले शुद्धतोये स्थापयेदरिनाशनीम् ॥”

इति ॥
एतेनास्या दीपयात्रायाहोरात्रे बोध्या । आवि-

श्यामा

भूतैर्लभेनाहंरात्रे जन्मश्रवणात् तत्रैव पूजा
सुखीति । तथा दृष्टव्यमपरात्रे ।
“रात्रौ निशीथयात्रायाममावास्यामिहैव तु ।
एष्वीतनं समायाता काली दिवसनामिका ।
अतस्त्वांमत्र वै भक्त्या देवदेवीं ह्ज्जातयः ।
पूजयेदात्मनो भक्त्या पशुपुण्यार्च्यस्यदा ॥” इति ।
तथा गुप्तसाधनतन्त्रे ।
“निशा तु परमेशानि सुख्यं चास्तसुपागते ।
प्रहरे च गते रात्रौ घटिके हे परे च ये ।
महानिशा जमाख्याता ततश्चातिमहानिशा ।
अहंरात्रे गते देवि पशुभावो न पूजयेत् ॥”
अहंरात्रे गते अहंरात्रात् परम् । तथा ।
“दृष्टव्यं तु या पूजा तत् सर्वमन्त्रं भवेत् ।
यत्क्रोशे महेशानि तत् सर्वमन्त्रोपमम् ।
सप्तमक्रोशके देवि सर्वं चोरोपमं भवेत् ।
अष्टमक्रोशके देवि ! त्रयतुल्यं न संशयः ।
अतः परं महेशानि विषतुल्यं न संशयः ।
एतत् सर्वं महेशानि पशुभावे मयोदितम् ॥”
अहंरात्रस्य गौणत्वश्रवणात् पशुना यत्र पूर्व-
दिने अहंरात्रयापिन्यमावास्या न तु तत्पूर्वं
प्राप्तिः परदिने च रात्रेः पञ्चमसहस्रयापिनी
तदा परेतुः पूजेति चेन्न गुप्तसाधनतन्त्रोक्तवच-
नञ्च नित्यपूजादिपरम् । कार्तिकामावास्याया-
महंरात्रे जन्मनिमित्तकपूजाया विशोधनाभि-
धानात् । पशुभिरपि एवंभूतस्थले पूर्वदिने
अहंरात्र एव पूजा कार्या । यथा श्रीकृष्ण-
पूजायाः सामान्यतो निशायांमकर्षणत्वेऽपि
जन्माष्टम्यामहंरात्रकर्षणता सुख्यतमेति । परन्तु
यत्र पूर्वदिने अहंरात्रात् परममावास्या पर-
दिने अहंरात्रात् पूर्वमेव तत्र पशुभाविनः पर-
दिने वीरद्विषयोश्च पूर्वदिने पूजा कार्या इति ।
प्रमाणं गोपयोगपञ्चलीलागमोपपटले । एवं
यत्र पूर्वदिने अहंरात्रयापिन्यमावास्या पर-
दिने तथा भूतापि कुजवारादिशुक्ता तत्रापि
पूर्वदिने पूजा गुणफलकुजवारादिकमपेक्ष्य तत्तु-
र्दशीयोगस्य सुख्यत्वात् । तथोक्तं थोमकेश-
तन्त्रे ।
“कुजवारे लक्षगुणं पूर्वविद्धा ततोऽधिकेति ।”
कुजवार इति शनिवारोपलक्षणम् ।
“शनिभौमदिने चेत् स्यात्ततः शतगुणं फलम् ।”
इति श्रवणात् ।
कार्तिकामावास्यायां कालीपूजाया नित्यता-
माह मायातन्त्रे ।
“वर्षे वर्षे च कर्षणं कालिकाया महोत्सवम् ।
कार्तिके तु विशेषेण अमावास्या निशाहंके ॥”
इति ।
देव्यागमे च ।
“प्रतिवत्सरं कुर्यात् कालिकाया महोत्सवम् ।
कार्तिके तु विशेषेण अमावास्या निशाहंके ।
तत्र संपूजयेद्देवीं भोगमोक्षप्रदायिनीम् ॥”
इति ।
एवञ्च कार्तिकपदं गौणचान्द्रकार्तिकपरं

श्यामा

जन्मतिथितत्वात् । न तु नानावचने तुलार्क-
श्रवणात् सौरकार्तिकपरम् । तथा सति यस्मिन्
वर्षे तुलार्के रात्रौ नामावास्याप्राप्तिर्दृष्ट-
व्योपः स्यात् । एवं यत्र वर्षे तुलार्के दर्शद्वयं
तत्रानध्यवसायापत्तेः । सप्तसुक्तं विद्योत्पत्तितन्त्रे ।
“कार्तिकस्याप्यमावास्या गौणचान्द्रमागतः ।
निशीथयापिनी या तु तस्यां पूजा समाचरेत् ॥”
निशीथमहंरात्रम् । एवं यत्र पूर्वदिने निशीथ-
यापिन्यमावास्या कन्यार्के परदिने च तुलार्के-
हंरात्रात् परं सुहृन्नादिषापिनी तत्रापि
पूर्वदिने निशीथस्य सुखकालत्वानुरोधात् भूत-
तिथियोगानुरोधाच्च तुलार्कस्य दिनमेद्विनया-
मकत्वेनाश्रुतत्वात् । परन्तु तुलार्कपदं नाना-
वचने यद्यस्ति तत्रापिकाभिप्रायेण गुणफलाभि-
प्रायेण वा बोध्यम् । अतएव तिथितत्त्वधृ-
मादिपुराणम् ।
“अहंरात्रविशेषेण यत् कर्म विहितं नरैः ।
देवं वाप्यथवा पैत्रं तदन्यत्रापि दृश्यते ॥”
इति ।
अगस्त्यमंजितायाम् ।
“मेघं पूषणि संप्राप्ते जग्ने कर्कटकाश्रये ।
आविरासौ त सकलया कौशल्याया परः पुमान् ॥”
इति ।
अत्र मेघार्के जन्मश्रवणं मीनार्केऽपि कदाचित्
उपवासः । यत् तन्नीयमिति क्त्वा पठन्ति ।
“तुलार्के त्वहंरात्रे या दीपयात्रातिथिर्भवेत् ।
तत्र संपूजयेत् कालीं सर्वकामार्थसिद्धये ॥”
निशाहं सा तिथिर्नास्ति तदधः कालसंयुता ।
तत्रापि पूजयेत् कालीं तुलार्कं नैव लङ्घयेत् ॥”
इति तदभ्युक्तम् । सम्मूलकत्वेऽपि तुलार्के इत्यत्र
तुलार्कः कन्यार्कस्याहंकारः । तेन तुलार्के कन्यार्के
वा इत्यर्थः । तुलार्कमात्रपरत्वे प्रतिस्वत्सर
इत्यस्य बाधापत्तिरुक्तत्वात् । तुलार्कं नैव लङ्घ-
येदित्यस्य तुलार्कविहितपूजा न त्यजेत् इत्यर्थः ।
तुलार्कविहितपूजाया गौणकार्तिकत्वेन कर्षण-
तायां विधेस्तान्पथ्यस्थोक्तत्वात् । यद्वा सर्वत्र
तुलार्कघटितवचनेषु तुलार्कस्यामावास्यायासुप-
लक्षणतयान्वयः । न तु विशेषणतया । न वा
पूजायामपि तदन्यः । तेन तुलार्कोपलक्षिता-
मावास्यायां निशीथे कालीं पूजयेत् इति विधि-
स्तेन गौणचान्द्रकार्तिकामावास्यानामः । तस्या-
मेव तुलार्कसम्बन्धनियमात् । अन्यथा तुलास्य-
रव्यारब्धत्वाभावेन कदाचित् तत्परप्रतिपदादि-
दर्शान्तस्य सुख्यकार्तिकत्वानुपपत्तिः । सुख्य-
कार्तिकामावास्यायाः कदाचित् दृष्टिके सत्त्वात्
न तु तुलार्के नियमः । तथा च तुलार्कनियता-
मावास्यायां निशीथे कालीं पूजयेदिति पथ्यव-
सितम् । तुलार्कं नैव लङ्घयेदित्यत्र तुलार्कपदञ्च
तुलार्कोपलक्षितामावास्यापूजापरम् । संकल्प-
वाक्ये तु कार्तिके मासीत्युक्तेष्वं न तु राशुक्ते-
ष्वोऽपि गौणचान्द्र्ये विधानात् । केचित्तु उपल-
क्षणतया अमावास्यायां अन्यतयातुपथ्येण

श्यामा

तुलाराशिस्थे भास्करे इत्युक्तेष्वं इति भास्कर-
परीतरसम्प्रदाये उपलक्षणतया तत्कालसम्बन्ध-
बोधनसामर्थ्यात् इति वदन्ति ॥३॥ तन्नाम्नरे ।
“तुलाराशिं गते भानौ दीपयात्रानिशासु च ।
पूजयेत् कालिकां देवीं धर्मकामार्थसिद्धये ॥”
तन्त्रे ।
“अहंरात्रात् पुरस्तात् यावदे घटिकाद्वयम् ।
सा महारात्रिर्नाहृता यद्वत्तमन्त्रं भवेत् ॥
महानिशात्र विज्ञेया अहंरात्रात् परं शिवे ।
नाडीचतुष्टयं शस्तं तत्र पूजा महाफला ॥”
विद्योत्पत्तितन्त्रे ।
“दीपोत्सवचतुर्दश्याममाया योग एव च ।
कालरात्रिर्महेशानि काली तारा प्रियङ्करी ॥”
ज्ञानार्थवे ।
“महारात्रावमावास्यां दक्षिणायाः प्रपूजनम् ।
कार्तिके मासि सुश्रीणि कालीपीतिकरं परम् ॥
तत्रापि च निशीथे तन्महासिद्धिप्रदं वृणाम् ।
निशीथात् परतो देवि यत्तु नाडीचतुष्टयम् ॥
सा महारात्रिस्तुलटा तत्र पूजा महाफला ।
तारतम्येन देवेशि पूजायाः फलकल्पनम् ॥”
कुलार्णवेऽपि ।
“भूतयुक्ता महेशानि महारात्रौ तु या कुङ्कः ।
सा कालरात्रिर्नाहृता काली तारा प्रियङ्करी ॥
तत्र पूजा तयोः कार्या नानापशुविहिंसनम् ।
बलिदानं बलितयावात्मनाशकरं शिवे ! ॥”
कुलपूजामणौ ।
“तिथिभ्यः शतगुणं पञ्च दर्शः कोटिगुणोत्तरः ।
फलोपचारबहुलेष्येऽपि सुख्येऽष्टसङ्गमे ।
पूजयित्वा महाकालीं नरो निर्व्याघ्रदृष्टति ।
चतुर्वर्गप्रदं दर्शं कार्तिके कालिकाश्वनम् ।
अनन्तफलदं तत्र पञ्चयुक्ते च पञ्चमि ।
निशाहं पूजयेद्देवीं वसुधां सुखमालिनीम् ।
पञ्चाङ्गभिक्तीरवे चोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥”
कालीकुलसद्भावे ।
“दीपोत्सवचतुर्दश्या संमिश्रा या भवेत् कुङ्कः ।
तस्यां या तामधी रात्रिः सोऽथ काल-
रात्रिका ॥
तस्यां पूजा प्रकर्षणा काली तारा प्रियङ्करी ॥
तुलामकरमेघेषु कन्यायां मिथुने तथा ।
भूतविह्वल्यमावास्या पूज्या भवति यत्नतः ॥”
इति जौमृतवाहनकृतधर्मरत्ने कालविवेकधृत-
हारीतवचनम् ॥३॥ शिवरात्रिप्रकरणे देव-
लोक्तमहानिशा यथा,—
“महानिशा हे घटिके रात्रिर्मध्यमयामयोः ।”
इति गङ्गामाहात्म्यप्रकरणे यद्वत्सरत्नाकर-
धृता तु ।
“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तत्र ज्ञानं न कुर्वीत नित्यनैमित्तिकादृते ॥”
ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।
“यन्मुहूर्ते अतीति तु रात्रावेव महानिशा ।”
ल्लवतत्त्वागर्भे बौधायनः ।
“महानिशा तु विज्ञेया मध्यं मध्यमयामयोः ।”

श्यामा

देव्यागमे ।

“अमावास्यामर्हुरात्रे दक्षिणां पूजयेत् पराम् ।”
कुलश्लोके च यः कुर्यात् स गच्छेत्स्ववसन्नि-
धिम् ॥

तुलायां भौमवारे च अमावास्या यदा भवेत् ।
निधिः सापि महापुण्या शिवेन परिकीर्णता ॥
वर्षेण तु भिर्यन्तं पुण्यं विधिवत् पूज्य चण्डिकां ।
तत्फलं लभते वीर अमावास्यां निशार्द्धके ॥”
कालीकुलतन्त्रे ।

“निशार्द्धे पूजयेद्देवीं शशानालयवासिनीम् ॥”
इति ॥

मालिनीतन्त्रे ।

“एतत्सन्ध्यात्रयेणैव अर्हुरात्रौ तु वन्दना ।
महारात्रावपि तथा कांथां देशिकसत्तमैः ॥”
स्नापकालो यथा,—

श्रीदेवुवाच ।

“देवदेव महादेव संसारार्णवतारक ।
देवतायाः स्नापकालं कथयस्व दयानिधे ॥

श्रीशिव उवाच ।

चतुर्दश्यात् परं देवि रात्रिः प्रथमयामकः ।
स्नापकालस्तु कथितः पूजनार्थपदप्रदा ।
पूजा होमस्तोत्रगतौ जायकाले प्रशस्यते ॥”
इति कालीकुलान्ततन्त्रे ॥

“समुद्रमयने देवि देवासुरगणाः पुरा ।
नाराध्य त्वां प्रमथीयुरतस्त्वं विषरूपिणी ।
आविर्भूता महाकाली अस्माकनाशनाशिनी ।
तद्दृष्ट्वा देवा देव्याश्च भीता मां शरणं गताः ॥
तैषामपि भयं दृष्ट्वा भीतोऽहं विषसन्निधौ ।
गत्वा ध्यानपरो भूत्वा विषं पातुं समारभे ॥
पूर्वोक्ता या महाविद्या आविर्भूता च मे
हृदि ।

तुलां कुक्षां निशार्द्धे च देवदानवनिहिते ।
मधुसूतपशुपत्यादौ निहिते चान्यजन्तुषु ।
तस्मिन् काले मया पूज्या इन्द्रेणाप्यसुरेण तु ॥
देवुवाच ।

कुत्र काले त्वया पूज्या इन्द्रेणाप्यसुरेण च ।
महादेव उवाच ।

अर्हुरात्राङ्गुर्त्ते च मया सैर्ज्ज पूजिता ।
ततो मुहूर्त्ते संपूज्या वीरेणाप्यसुरेण च ॥
अत आद्यः पाशवः स्यात् वेदः शैवः प्रकी-
र्तितः ।

स्वायम्भुवेन मनुना मर्त्ये तेन प्रपूजिता ॥”

इति गोप्यगोपनीलागमे ६ पटलः ॥
कालीकुलसन्त्रे ।

“निशार्द्धे वा निधिर्नास्ति तद्दूर्त्तं भूतसंयुता ।
तत्रापि पूजयेद्देवीं भूतयुक्तां न लङ्घयेदिति ॥”
अथ रक्षाकालीपूजाप्रमाणम् । उत्तरकामाख्या
तन्त्रे ।

“मारौभये समायाते दुर्भिक्षभयपीडिते ।
पूजयेत् परया भक्त्या कालीं कालविनाशिनीम् ॥
रक्षणात् सर्वभूतानां रक्षाकालीति वा
स्मृता ॥”

श्यामाकः

श्यामाकं वै ।

“सर्वविघ्नोपशान्त्यर्थं रक्षाकालीं प्रपूजयेत् ।
शनिमङ्गलवारे च प्रदोषे पूजयेत् शिवाम् ॥
चतुर्दश्याममायां वा नवम्यामष्टमीतिथौ ।
पूजनात् वरदा काली यथेष्टितफलप्रदा ॥”
कालीकुलसन्त्रे ।

“निशासुखे महेशानो कालो रक्षार्थमादरात् ।
पूजनीया वृभिः सर्वैरुपचारसमन्वितैः ।
वित्तश्राव्यं न कर्मण्यं यथाविभववित्तैः ॥”
निरुत्तरतन्त्रे ।

“बलिदानान् विधिवत् मधुभिः पायसेन च ।
पूषेर्मादकसंघेष्वाष्टकैः श्रीफलैरपि ॥
नानाफलेः शाकसुपैः पञ्चतन्त्रैर्मन्दैश्चरीम् ।
पूजयेद्द्विप्रशान्त्यर्थं कालीं रक्षाविधायिनीम् ॥
प्रदोषसमये पूजा कर्मणा भूतिमिच्छता ।
रात्रौ विचर्जनं कार्यं क्रीडाकौतुकमङ्गलेः ॥”
भैरवतन्त्रे ।

“अथ वक्ष्ये महेशानि घोरे मारौभये तथा ।
औत्पातिके च दुर्भिक्षे युद्धे राक्षसयागते ।
पूजां कुर्यात् महाकाल्या रक्षार्थं पञ्चपञ्चसु ।
प्रदोषकाले संपूज्य निशायास्तु विचर्यतेत् ।
मुहूर्त्तद्विषयं कालः प्रदोषोऽक्षमयाततः ॥”
तन्त्रान्तरे ।

“निशासुखे महाकालीं महामारीभये शिवाम् ।
कालीं चैकोत्तररक्षार्थं पूजयेत् रक्षणात्मि-
काम् ॥”

अथ फलहारोपूजाप्रमाणम् ।

“मधुमासे चितारुण्यां वैशाखजितयेऽहनि ।
पौर्णमास्यां तथा ज्येष्ठे अमायाच महेश्वरि ॥”
इत्यादि ।

“आमायां कार्तिके चैव नमस्यां शुक्लपक्षके ।
इति कात्यायनीतन्त्रे ७ पटलः ॥
“ज्येष्ठे मासि तथामायां सप्तमं कालिकाक्ष-
मम् ॥”

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

“ज्येष्ठे मासि अमायां वै मध्यरात्रे महेश्वरि ।
पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः ॥
तत्रैव चितपक्षे तु पञ्चदश्यां निशार्द्धके ।
पूजयेच्च फलेर्ज्जैः शक्तितो वापि कालिकाम् ॥”

इति मायातन्त्रे २७ पटलः ॥

अथ रटनीपूजाप्रमाणम् ।

“माघे मास्यसिते पक्षे रटनाख्या चतुर्दशी ।
तस्यां निशार्द्धसमये पूजयेन्मुक्तमालिनीम् ॥”
इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥

“मकरस्थे रवौ लघ्यचतुर्दश्यां निशार्द्धके ।
पूजयेद्दक्षिणां कालीं धर्मकामार्थसिद्धये ॥”

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ६ पटलः ॥

श्यामाकः, पुं, (श्यामं श्यामवर्णमकतीति । अक
गतौ + अण् ।) लघ्वधान्यभेदः । श्यामा इति
भाषा । तत्पर्यायः । श्यामकः २ श्यामः १
त्रिवीजः ४ अविप्रियः ५ सुकुमारः ६ राज-
धान्यम् ७ लघ्वधीनोत्तमः ८ । अथ गुणाः ।

श्यावः

मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
शीतलत्वम् । वातकारित्वम् । कषापित्तत्रयोदोष-
नाशित्वम् । सुग्राहित्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥
अपि च ।

“श्यामाकः शोषणो रक्तो वातलः कषापित्त-
हृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

श्यामाङ्गः, पुं, (श्यामानि अङ्गानि यस्य ।) बुध-
ग्रहः । इति चिकित्साशेषः । लघ्वकलेष्वरे, चि ।
यथा,—

“श्यामाङ्गीं शशिशेखरां निजकरैर्दान्ध रक्तो-
त्पलं
रत्नाङ्गं चसकं परं भयहरं संविभतीं शान्-
तीम् ।
सुक्ताहारलस्ययोधरनतां नेत्रत्रयोक्तालिनीं
वन्देऽहं सुरपूजितां हरवधूं रत्नारविन्द-
स्थिताम् ॥”

इति तन्त्रसारे भुवनेश्वरीध्यानम् ॥

श्यामान्त्री, स्त्री, (श्यामा चाक्षौ अन्त्री चेति
कर्मधारयः ।) नीलान्त्री । इति राज-
निघण्टुः ॥

श्यालः, पुं, (श्यायते नभसार्थं प्राप्यतेऽसौ इति ।
श्ये + बाहुलकात् कालन् ।) पत्नीभाता ।
इत्यमरः ॥ श्याला इति भाषा । (यथा, गीता-
याम् । १ । २४ ।

“मातुलाः अशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिन-
स्तथा ।

एतासु हनुमिच्छामि व्रतोऽपि मधुसूदन ॥”
तत्पर्यायः । वाक्कीरः २ श्यालिकः १ । इति
शब्दरत्नावली । अशुभः ४ आत्मवीरः । इति
जटाधरः । तन्त्रसारे एकदश्याशौचं यथा ।
आचार्यपत्नीपुत्रीपाध्यायमातुल्यशुरेश्वरशुभ-
सहाध्यायिप्रियेकरात्रयेति । इति शुद्धि-
तन्त्रम् । इत्यथादिच । (भगिनीपतिः । यथा,
अश्ववैवर्ते । १ । १० । १५१ ।

“भयौपुत्रो भागिनेयो भ्रातृपुत्रश्च भ्रातृजः ।
श्यालस्तु भगिनीकान्तो भगिनीपतिरेव च ॥”
श्यालिकः, पुं, (श्याल एव । स्वार्थे कन् ।) श्यालः ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, अश्ववैवर्ते । १ ।
१० । १४६ ।

“पत्नीभाता श्यालकश्च पत्नीभयौ च
श्यालिका ॥”

श्यालिका, स्त्री, पत्न्या भगिनी । श्यालो इति
भाषा । तत्पर्यायः । श्यालो २ केलिकुञ्जिका १ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, अश्ववैवर्ते । १ ।
१० । १४६ ।

“पत्नीभाता श्यालकश्च पत्नीभयौ च
श्यालिका ॥”

श्यावः, पुं, (श्ये + बाहुलकात् वः ।) कपिशः ।
इत्यमरः ॥ स तु लघ्वपीतमिश्रवर्णः । इति
भरतः । तदुक्तं, चि । (यथा, दृष्टवर्त्त-
तायाम् । ४ । २६ ।

श्रेयः

“श्रावतः स्मृतः स्मरको वा
• सुखमरामयचौरभयाय ।”)

श्रावदन्, [न] चि, (श्रावा दन्ता यस्य । “विभाषा
श्रावारोकाभ्याम् ।” ५ । ४ । १४४ । इति दन्ता-
देशः ।) कथ्यपीतमिधितवर्गदन्तयुक्तः । इति
विहान्तकौमुदी ।

श्रावदन्तः, चि, (श्रावा दन्ता यस्य । “विभाषा
श्रावदन्तः, श्रावारोकाभ्याम् ।” ५ । ४ ।

१४४ । इति विभाषया दन्तादेशो न । स्मार्थे
कन् च ।) स्थाभाविककथ्यवर्गदन्तयुक्तः ।
प्रधानदन्तद्वयमध्यस्थदन्तविशिष्टः । प्रधान-
दन्तोपरिदन्तान्तरयुक्तः । यथा विष्णुः । अथ नर-
कादुभूतदुःखानां तिर्यकत्वसुतीर्णानां मानुष्ये
कथ्यजानि भवन्ति । कुञ्जतिपातकी । कञ्जहा
यन्ती । सुरापः श्रावदन्तकः । सुवर्णहारो
कुञ्जखी । गुरुतृष्णगो दुःखर्मा इत्यादि । श्राव-
दन्तकः स्वभावकथ्यदन्तः । प्रधानदन्तद्वयमध्य-
वर्तिष्ठदन्तः । प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तर-
मिति केचित् । कुञ्जखी सङ्कुचिततन्त्रः । दुःखर्मा
स्वभावतः अनावृतमेष्टः । अतएव महारोगिणो
यावन्जीवमशौचमाह कूर्मपुराणम् ।

“क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिणश्च एव च ।
यथेष्टाचरणस्याङ्गुलीरयानामशौचकम् ।”
क्रियाहीनस्य निवर्तनमिति कथयानुष्ठायिनः ।
मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सार्धगायत्रीरहि-
तस्येति वदधरः । महारोगिणः पापरोगाद-
कान्तमरोगवतः । ते च उन्मादवृद्धोषो
राजयक्ष्मा आचो मधुमेष्टो भग्नरज्ज्वर-
द्वारो इत्येष्टो पापरोगा नारदोक्ताः । यथेष्टा-
चरणस्य दूतवेष्टायावत्तस्य । एवञ्च भविष्य-
पुराणोक्तं यतिचान्द्रायणप्रायश्चित्तं अक्षतप्राय-
श्चित्तानां कुञ्जरादीनां दाहि नोद्वयम् । अन्य-
थैवा प्रायश्चित्तोपदेशो विषयः स्यात् । यथा
विष्णुः । कुञ्जखी श्रावदन्तश्च दादशरात्रं कच्छं
चरित्वोद्धरेयातां तद्वान्तखी इति । अत्र दादश-
रात्रं पराकल्पं तत्र पञ्च धेनुः । न तु प्राजा-
पत्यम् । द्वादशकर्तुर्धृतिचान्द्रायणेन विषम-
श्रित्वात् । अत्र वृहन्नामैकधर्मेणास्मिन् वच-
नान् आकाङ्क्षितत्वात् कुञ्जरादीनामपि प्रायश्चि-
तम् । अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तं एवं
दुःखर्मादिव्यप्युक्तमिति । महापातकादतिपात-
कस्य गुरुत्वात् तच्छेषेऽपि प्रायश्चित्तं द्विगुणम् ।
इति शुद्धितत्त्वम् ।

श्रेयः, पुं, (श्रे ड गतौ + “जुष्ठाभ्यामितन् ।”
उणा० १ । ६३ । इति इतन् ।) शुक्लवर्णः ।
तद्वति, चि । इत्यमरः ।

श्रेयःकोलकः, पुं, (श्रेयः कोलः क्रौडदेशो यस्य ।
कन् ।) मत्स्यविशेषः । पुंटी इति भाषा ।
यथा । सफरः श्रेयःकोलकः । इति हारावली ।

श्रेयः, पुं, (श्रे ड गतौ + “श्राव्याङ्गुलविष्य
इत्यच् ।” उणा० २ । ४६ । इति इत्यच् ।)
प्राकुरवर्णः । इति मेदिनी । प्रचिचिचिः ।

श्लोकाः

वञ्जालः इति वाञ् इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
श्रश्रादनः २ पञ्चो ३ । इत्यमरः । कपोतारिः ४
पतञ्जीवः ५ । इति शब्दरत्नावली । चाति-
पञ्ची ६ यादकः ७ मारकः ८ । इति जटा-
धरः । श्रश्रादः ९ कथादः १० क्रूरः ११ वेगो १२
खगान्तकः १३ करगः १४ नीलपिच्छः १५
कन्धकर्णः १६ रजपियः १७ रजपञ्ची १८
पिच्छवायः १९ खूननीलः २० भयङ्करः २१ ।
इति राजनिर्घण्टः । श्रश्रावतकः २२ । इति
भावप्रकाशः । अस्म मांसगुणाः प्रसहशब्दे
द्रव्याः । ३० तस्य शुभाशुभकथनं यथा,—

“प्रदक्षिणीकृत्य नरं व्रजन्तो
यात्रासु वासेन गताः प्रवेशे ।
श्रेयाः प्रशस्ताः प्रजन्तस्वरास्ते
श्रान्ताः प्रदीप्ता विततस्वरास्ते ।
श्रेयो वृणां दक्षिणवामपृष्ठ-
भागेषु भाग्यैः स्थितिमादधाति ।
तिष्ठन् पुराणानुष्ठितये करोति
युद्धे जयं क्षमरथध्वजस्यः ।”

इति वसन्तराजशाकुने अष्टमवर्गः ।

श्रेयचण्डा, स्त्री, दन्तीरुचः । इति राज-
निर्घण्टः ।

श्रेयचिन्त, पुं, (श्रेनेन चयति अन्यपक्षिच इति ।
चि + क्षिप् ।) श्रेयचिन्तकः । इति केचित् ।
(श्रेय इव चिद्यते इति । “कर्मयय्यास्या-
याम् ।” ३ । २ । ६९ । इति क्षिप् । अप्यर्थे
इत्यकाचयः । इति काशिका ।)

श्रेयनी, स्त्री, श्रेतवर्णा । इति जटाधरः । श्रेय-
पत्नी च । (सातु कथ्यपातु दक्षकन्यायां
तान्त्रायां ससुपत्ता । यथा, मार्कण्डेये १०४।८
“तान्त्रा च सुपुत्रे श्रेयनीप्रसूताः कथ्यका द्विज ।
यासां प्रसूताः खगमाः श्रेयभाषणका-
दयः ।”)

श्रेय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-चण्ट ।) ताल्यादिरन्तस्या-
द्योपधः । ड, श्रायते । इति दुर्गादासः ।

श्रेयन्याता, स्त्री, (श्रेयपातोऽस्यां वर्जते इति ।
“चणः सास्यां क्रियेति ञः ।” ४ । २ । ५८ ।
इति ञः । “श्रेयनितिलस्य पाते ञे ।” ६।३।७१ ।
इति सुमागमः ।) नृगया । इत्यमरः । (यथा,
नैषधे १६ । १२ ।

“नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापयप्रजिष्ठा-
मिह विहरण्यैः श्रेयन्यातां रवेरवधारयन् ।”)

श्लो(का)नाकः, पुं, (श्रायते इति । श्रे ड गतौ +
पियाकादक्षेति निपातनान् साधु ।) वृक्ष-
विशेषः । श्लोनागाह इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मच्छकपर्वः २ पञ्चोर्णः ३ गटः ४ कदम्बः ५
टुण्डुकः ६ शुक्लनाथः ७ अक्षः ८ दीर्घवृन्तः ९
कुटमटः १० श्लोककः ११ अरलुः १२ । इत्य-
मरः । श्लोनाकः १३ । इति भरतः । श्लोणः
१४ अवटुः १५ दीर्घवृन्तकः १६ । इति शब्द-
रत्नावली । एयुश्रिभिः १७ श्लजकः १८ ।

अथ

इति जटाधरः । कटम्बरः १९ मयूरजङ्घः २०
अरलुकः २१ प्रियजीवः २२ । तद्भेदा यथा,—
“श्लोनाकः एयुश्रिभ्योऽन्यो भल्लको दीर्घवृन्तकः ।
टेण्डकः पीतवृक्षश्च भूतसारो मुनिह्रमः ।
निःसारः पल्लवन्ताकः पूतिपत्रो वसन्तकः ।
मच्छकपर्वः पीताङ्गो जम्बुकः पीतपादकः ।
वातारिः पीतकः श्लोकः कुण्डलश्च विरोचनः ।
भमरेष्टो वज्रजङ्घो नेत्रनेत्रमिताभिः ।”
पुस्तकान्तरे टेण्डकस्थाने टुण्डकः पल्लवन्ताक-
स्थाने पल्लवृन्ताकः पीतपादकस्थाने पीत-
पादपः कुण्डलस्थाने कुण्डलः वज्रजङ्घस्थाने वज्रि-
जङ्घ इति च पाठः । तथोर्गुणाः ।
“श्लोनाकयुगलं तिलं शीतलञ्च चिरोवजित् ।
पितृश्रेष्ठातिवारत्रं सन्निपातश्चरापहम् ।”
इति राजनिर्घण्टः । ३०

अपि च ।
“श्लोनाकः श्लोवञ्च स्यात्तटकद्वन्द्वटुण्डकाः ।
मच्छकपर्वपञ्चोर्णशुक्लनाथकुटमटाः ।
दीर्घवृन्तोऽरलुश्चापि एयुश्रिभ्यः कटम्बरः ।
श्लोनाको दीपनः पाके कटुकश्चरुो हिमः ।
यादौ तिलोऽनिलश्च श्रिपितकाशामनाशनः ।
कटुकस्य पत्रं बालं कृच्छं वातकषापहम् ।
हृत्तं कषापं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् ।
गुल्फार्थैः क्षमिहृत् प्रोक्तं गुरु वातप्रकोपहम् ।”
इति भावप्रकाशः ।

अक, इ ड सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-सेट ।) रेफयुक्ताद्यः । इ, अङ्गते ।
ड, अङ्गते । सर्पो गतिः । इति दुर्गादासः ।
अग, इ ङङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-भुनौ अक०-सेट ।) रेफान्ताज-
यादिः । अयं भुतगतावति भङ्गमजः । इ,
अङ्गते । इति दुर्गादासः ।

अख, क दाने । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-
पर०-सक०-सेट ।) क, आययति । खमते
अस्य ञाडि वृक्षविकल्पनेऽप्यष्टमस्वरानुवन्ता-
भावोऽन्येषामनुरोधात् । इति दुर्गादासः ।

अख, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा० पर०-
सक०-सेट ।) तालयादी रेफयुक्तः । म, अङ्ग-
यति । इति दुर्गादासः ।

अग, अ, अङ्गा । इति सुम्बोघटीकायां दुर्गा-
दासः । (सत्यम् । इति निघण्टुः । ३ । १० ।)

अथ, इ ड श्रेयिणी । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-अक०-सक० च-सेट ।) श्रेयिण्यामिह
श्रेयिणीभावस्तत्करणञ्च । इ, अङ्गते । ड,
अङ्गते वृक्षं श्रेयिणं स्यादित्यर्थः । मङ्गते वृक्षं
कोकः श्रेयिणं करोति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अथ, क यजे । प्रतिहृषि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(पुरा०-पर०-यजे अक०-प्रतिहृषे सक०-सेट ।)
क, आययति पठितुं श्रियः । आययति श्रियुं
कोकः पुनः पुनर्हर्षयति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अथा

अथ किं वक्ष्ये । मोक्षे । वधि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-पक्षे भा०-सक्त०-सेट् ।) किं, आच-
यति अचयति । आचयति स्मृष्टार्थ-
मधुरं गन्धं पदं सदा भावानुभूतिपेक्षलं
अचयति स्मृष्टार्थं नाटकम् । अथाति प्रथि-
तावदातचरितः शास्त्रं विचित्रं य इति
हज्जायुधोक्तं अचयतीति अथ त् क दौर्लभ्ये
इत्यदन्तस्य रूपम् । अनेकार्थत्वात् वधानो-
त्तर्यः । इति दुर्गादासः ।

अथ, त् क दौर्लभ्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त
चुरा०-पर०-सक्त०-सेट् ।) अचयति । इति
दुर्गादासः ।

अथ, म वधि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक्त०-सेट् ।) म, अचयति । इति दुर्गादासः ।
अचनं, लो, (अच + ल्युट् ।) वधः । यत्रः । पुनः-
पुनर्हर्षणम् । वचनम् । मोक्षणम् । शिथिली-
करणम् । इति अथधातोर्नटप्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ।

अह्वानः, जि, (अह्वे इति । अन् + वा +
शानच् ।) अह्वान्युक्तः । यथा,—

“तच्छ्रद्धायां तु नयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया ।
प्रज्ञानात्मनि चात्मानं भक्ता श्रुत्यहोतया ।”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे २ अध्यायः ।

अह्वा, लो, (अह्वानमिति । अन् + वा + “विद्-
भिदादिभ्योऽह्” ३ । ३ । १०४ । इत्यह् ।
टाप् ।) संप्रत्ययः । अह्वा । इत्यमरः । (यथा,
रामायणे । २ । ३८ । २ ।

“चिच्छेद जीविते अह्वा धर्मे यशसि चात्मनः”)
आदरः । शुद्धिः । इति अश्वरत्नावली ।
शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः । यथा,—
“प्रत्ययो धर्मेकार्येषु तथा अह्वेतुदाहता ।
नास्ति ह्यह्वानस्य धर्मेऽन्त्ये प्रयोजनम् ।”
इति धृतिः ।

(यथा, रघुः । २ । १६ ।

“बभौ च सा तेन सती मतेन ।
अह्वे साक्षात् विधिनोपपत्ता ।”)
चेतसः प्रसादः । इति पातञ्जलभाष्ये वेदशासः ।
सा भिविधा । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“अविधा भवति अह्वा देहिनी सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां श्रद्धा ।
सत्त्वानुरूपा सर्वस्य अह्वा भवति भारत ।
अह्वामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ।
यजन्ते सात्त्विका देवान् यत्तरेष्वांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चाप्ये यजन्ते तामसा जनाः ।”
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः । ॥
तस्याः प्रशंसा यथा,—

अज्ञोवाच ।

“अह्वापूर्वा इमे धर्माः अह्वा मध्यान्त-
संस्थिताः ।
अह्वा निष्ठा प्रतिष्ठा च धर्माः अह्वे कीर्तिताः ।
श्रुतिमात्रस्थाः स्रष्टाः प्रधानपुरुषैश्चराः ।

अथ

अह्वामात्रेण यज्ञाने न करेण न चक्षुषा ।
कायक्षेत्रेणैव बहुभिक्षयेवार्थस्य राशिभिः ।
धर्मेः संप्राप्यते स्रष्टाः अह्वाहीनैः सुरैरपि ।
अह्वा धर्मेः परः स्रष्टाः अह्वा ज्ञानं हुतं तपः ।
अह्वा स्वर्गं च मोक्षं च अह्वा सर्वमिदं जगत् ।
सर्वस्वं जीवितं वापि दद्यादह्वया यदि ।
वापुयाततुफलं किञ्चित् अह्वादानं ततो भवेत् ।
एवं अह्वान्याः सर्वे सर्वधर्माः प्रकीर्तिताः ।
केशवः अह्वया गन्धो ध्येयः पूज्यश्च सर्वदा ।”
इति बह्विपुराणे धेनुदानमाहात्म्याध्यायः ।

देवलः ।
“अथांवासुदिते पात्रे अह्वया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं शास्त्रानन्तरं वक्ष्यते ।”
उदिते शास्त्रकथिते । अह्वा देवलोक्ता यथा,
“सत्कृतिश्चानसूया च सदा अह्वेति
कीर्तिता ।”

अतएव भगवद्गीतासु ।
“अह्वया हुतं दत्तं तपस्त्रयं ततस्तु यत् ।
असदित्युच्यते पात्रे न च तत् प्रत्य नेह च ।”
हरिवंशे वर्णिं प्रति भगवद्वाक्यम् ।

“अभ्योच्यं आह्वमधीतमन्नं
त्वद्विषयं यज्ञमवृत्तिना हुतम् ।
अह्वया दत्तमसंस्कृतं हवि-
र्भागाः वक्ष्यते तव देवपुत्रव ।”
इति शुद्धितत्त्वम् ।

याज्ञवल्क्यः ।
“अह्वाविधिसमायुक्तं कर्मे यत् क्रियते वृभिः ।
सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्प्यते ।”
योगियाज्ञवल्क्यः ।
“विधिहीनं भवेद्दत्तं ततमह्वया च तत् ।
तद्वरत्नसुरास्य स्रष्टस्य दुष्कृतात्मनः ।”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

अह्वाजुः, लो, (अह्वधातीति । अन् + वा + “आहि-
यहपतदयिनिर्गति ।” ३ । २ । १५८ । इति
आजुच् ।) दीहदवती । अह्वाजुक्ते, जि । इत्य-
मरः । (यथा, भागवते । ३ । ८ । १० ।

“सोऽहं तवैतत् कथयामि वत्स
अह्वाजुवे नित्यमनुव्रताय ।”)
अह्वावान्, [न] जि, (अह्वा विद्यतेऽस्येति । अह्वा
+ मतुप् । मस्य वः ।) अह्वायुक्तः । यथा,—

“अह्वावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं कस्या परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ।”
इति भगवद्गीतायां ४ अध्यायः ।
अथ, किं दर्भे । वधि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-पक्षे भा०-सक्त०-सेट् ।) किं, अथ-
यति अथयति । दर्भे अथयनम् । इति दुर्गा-
दासः ।

अथ, ग मोक्षे । प्रतिष्ठापि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(क्रा०-पर०-सक्त०-सेट् ।) ग, अथाति वत्सं
लोकः मोक्षयतीत्यर्थः । अथाति शिशुं लोकः
पुनः पुनर्हर्षयति इत्यर्थः । अथयति । इति दुर्गा-
दासः ।

अमी

अम्यः, पुं, (अथाति मोचयति भक्तान् संसारा-
दिति । अम्य + अच् ।) विष्णुः । इति निरुक्त-
शेषः । (अम्य + भावे वच् ।) अम्यधात्वर्थो-
ऽप्यत्र ।

अम्यनं, लो, (अम्य + भावे ल्युट् ।) अम्यनम् ।
यथा,—

“सन्दर्भो रचना गुम्फः अम्यनं अम्यनं समाः ।
इति हेमचन्द्रः ।

अम्यितः, जि, अम्यितः । बह्वः । कृतवधः । सुक्तः ।
हर्षितः । इति अम्यधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
अपितं, जि, (अप + क्तः ।) हृतदुग्धजनभिन्नपक्व-
द्रवम् । यथा,—

“निर्यक्तं कथिते पक्वत्वात्प्यं कीरं पयः क्षुत्तम् ।
अम्यत् अपितं आद्यं समुदक्तोद्धृते समे ।”
इति जटाधरः ।

अपिता, लो, (अप + क्तः । टाप् ।) काञ्जिकम् ।
इति केचित् ।

अम, उ भ य नि इर् तपःखेद्योः । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (दिवा०-पर०-सक्त०-सेट् । आर्वाट् ।)
उ, अमित्वा आम्त्वा । भ य, आम्भति लोकः
तपः करोति स्त्रियति वैश्वर्यः । जि, आम्तो-
ऽस्ति । इर्, अममत् अममौत् । अस्मात् पुषा-
दित्वात्तिथं ङ इत्यन्ते । ध्यान् विष्णामयेति च
इति रघो आम त् क मन्ने इत्यदन्तस्य रूपम् ।
इति दुर्गादासः ।

अमः, पुं, (अम + वच् । मोक्षतोपदेशस्येति
उह्यभावः ।) तपः । खेदः । इति अमधात्वर्थ-
दर्शनात् । आम्निः । तत्पण्यायः । जमः २
केशः ३ परिश्रमः ४ प्रयासः ५ आयासः ६
आयामः ७ । इति हेमचन्द्रः । जमयः ८ ।
इत्यमरः । (यथा, भागवते । ५ । १६ ।
१४ ।

“यथैहिकासुक्किककामलस्यटः
सुतेषु दारेषु घनेषु चित्तयम् ।
श्रद्धेति विद्वान् कुकलेवरात्तथात्
यस्तस्य यत्रः अम एव केवलम् ।”)
श्रद्धाभ्यासः । तत्पण्यायः । खुरली ९ शीघ्रः ३
अभ्यासः ४ । इति च हेमचन्द्रः ।

अमयः, पुं, (आम्भति तपस्यतीति । अम + ल्युट् ।)
यतिविशेषः । इति मेदिनी । (स तु बौद्ध-
सम्भाषी ।) तत्पण्यायः ।

“सुक्तिर्मोचोऽपवर्गोऽयं सुसुप्तः अमयो यतिः ।
वाचंयमो व्रतो साधुरनगार ऋषिर्गुणः ।
निर्यत्यो भिक्षुरस्य स्वं तपोयोगश्रमादयः ।”
इति हेमचन्द्रः ।

(यथा, रामायणे । १ । १४ । १२ ।

“तापसा सुकृते चापि अमयाश्चैव सुकृते ।”)
निर्यत्योविनि, जि । इति मेदिनी ।

अमया, लो, सुदर्शना । मांसी । सुकीरी ।
श्वरीभिः । इति मेदिनी ।
अमी, [न] जि, अमविशिष्टः । अमशब्दादस्यर्थे
हुन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, आम्भतीति ५

अवयवः

अम तपःसिद्धयोः + “अमिहृष्टाभ्यो विभुम् ।”
३।२।१४१। इति विभुम् ॥
अवः, पुं, (अ + “एरच्” ३।३।५६। इति
एरच् ।) आश्रयः । आश्रयतोऽन्त्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अवयवः, कौ, (अ + क्युट् ।) आश्रयः । तत्प्राप्त्यायः ।
आयः २। इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८।
६।२८।

“वचान्तं सुरगणाः फलमज्ञवापु-
र्यन्तादपङ्कजराजःश्रवणात् देवाः ॥”
अवः, पुं, (अयतेऽनेनेति । श्रु + “अदोरप्”
३।३।५७। इत्यप् ।) कर्णः । (यथा,
कथासरित्सागरे । १०३।१५८।

“तुल्यप्रोक्तसंस्कृतिपितृताम्रवश्रवः ।
च बाल स वनाभ्यो विस्तयोर्मभीरभीरवः ॥”
श्रु + भावे अप् ।) अवयवम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११।७१।

“सुमवर्ष इव दक्षवह्नात्
दोषितोऽस्मि तव विक्रममवात् ॥”
अयते इति । कर्मणि अप् । शब्दः । यथा,
वाजसनेयवंहितायाम् । १६।३४।

“नमो वन्द्याय च कल्याय च नमः श्रवाय च
प्रतिश्रवाय च ॥”
अवः, [सु] कौ, (अयतेऽनेनेति । श्रु + “सर्व-
धातुभ्योऽसुन्” । इत्यसुन् ।) कर्णः । इत्यमरः ॥
(अयम् । इति निघण्टुः । २।७। यथा, ऋग्-
वेदे । ३।१६।५।

“अधिश्रवांसि धीहि नक्तनयु ॥”
अवम् । इति निघण्टुः । २।१०। यशः । यथा,
भागवते । ४।१७।६।
“अवः सुश्रवः पुण्यं सर्वदेहकथाश्रवम् ॥”
शब्दः । यथा, तन्त्रे । ५।११।८।

“गन्धार्जुनस्य अश्विनस्य अश्विनस्य
विसर्गवन्धनैर्भजनप्रशिक्षाः ॥”

अवयवः, कौ, (अयतेऽनेनेति । श्रु + करणे क्युट् ।)
कर्णः । इत्यमरः ॥ न कर्णाय अवयवः कर्णः ।
इति हेममाली । इति तट्टीकायां भरतः ।
वृक्षावाभ्यन्तरे अवयवयोश्चिह्नं भवति । इति
सुखबोधः । श्रुतिः । सा तु कर्णेन्द्रियज्ञानम् ।
इति मेदिनी । श्रोता इति भाषा । (यथा,
मनुः । ८।७४।

“समस्तदर्शनात् साक्षां अवयवाच्चैव सिध्यति ॥”
तत्तु नीतिशास्त्रोक्तधौगुणानामन्यतमम् । यथा,
कामन्दकीये । ४।२२।

“शुभ्रवा अवयवश्चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊर्ध्वोऽपीहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानश्च धौगुणाः ॥”
वक्ष्यविश्लेषैरशेषवेदान्तानामद्वितीये वस्तुनि
तात्पर्यावधारणम् । लिङ्गानि तु उपक्रमोप-
संहाराभ्यासापूर्वता फलार्थवादोपपत्त्या-
न्नानि । इति वेदान्तसारः ।

अवयवः, पुं कौ, अवयवान्वयम् । इति मेदिनी ।
(यथा च क्युटिः ।

“अमाकर्षते अवयवं यदि स्थादिति ॥”

अवयवा

अवयवाद्दशौ, कौ, (अवयवयुक्ता द्वादशौ ।)
अवयवान्वययुक्तभाद्रशुक्लद्वादशौ । यथा,—
पितामह उवाच ।

“अवयवाद्दशौ वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ।
एकाद्दशौ द्वादशौ च अवयवेन च संयुता ।
विजया सा तिथिः प्रोक्ता हरिपूजादि चान्य-
यम् ।

एकभक्तिन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन भक्ष्येन नैवाद्वादशिको भवेत् ।
काश्यं माघं तथा चैवं लोभं वितथभाषणम् ।
आयामश्च अवायश्च दिवास्वप्नमथाङ्गनम् ।
शिलापिष्टं मसूरश्च द्वादश्यां वर्जयेत्तरः ।
मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादशौ अवयवान्विता ।
महती द्वादशौ श्रिया उपवासे महाफलता ।
सङ्गमे सरितः क्षानं बुधयुक्ता महाफलता ।
कुम्भे सरजे सज्जे यजेत् स्वर्गं नृणां वामनम् ।
चितवस्तुगच्छं ह्यत्रोपायद्वयगान्वितम् ।
ॐ नमो वासुदेवाय शिरः संपूजयेत्ततः ।
औघराय सुखं तद्वत् कष्टं कल्याय वै नमः ।
नमः श्रीपतये वचो सुखी सन्धास्वधारिणे ।
आपकाय नमः कर्षो केशवायोदरं बुधः ।
जैत्रोत्पतये मेढ्रं जङ्घां सर्वपते नमः ।
सन्धास्वने नमः पादौ नेत्रौ वृतपायसम् ।
कुम्भांश्च मोदकान् दद्यात् जागरं कारयेत्तिथिं ।
आत्मा प्रीतोऽर्चयित्वा तु जनपुण्याङ्गलिङ्गदेत् ।
नमो नमस्ते गोविन्द बुध अवयवसंज्ञक ।
अचौचसंज्ञं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ।
प्रियतां देव देवेशो विप्रैः कलसान् ददेत् ।
नट्याक्षीरेऽथवा कुम्भात् सर्वान् कामानवा-
प्नुयात् ॥”

इति गारुडे १४१ अध्यायः ।
अन्तर्द्वादशौशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अवयवशीर्षिका, कौ, आवयवीर्यः । इति राज-
निघण्टुः ।

अवयवा, कौ पुं, नक्षत्रविशेषः । इति मेदिनी । सा
तु अश्विन्याद्यन्तर्गतद्वादविंशतन्त्रम् । तस्याः
स्वरूपं शराकारतरात्रयान्तकम् । तस्याधि-
देवो हरिः । यथा,—

“तारकात्रयमिति शरात्रतौ
केशवे गगनमध्यवर्तिन ।
मत्तवारुणगतैर्जलमयौ
निर्ययुर्जमहीप्रलिप्तिकाः ॥” ६१।पं १८।

इति कालिदासस्ततरात्रिजयनिरूपणम् ॥ ७॥
तत्र जातफलम् ।

“शास्त्रानुरक्तो बहुपुत्रमित्रः
सत्पुत्रभक्तिर्जिनिताऽरिवर्गः ।
चेन्मन्त्रकाले अवयवा हि यस्य
प्रेमा पुराणश्रवणे प्रबोधः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
तत्र यद्धारमार्थलक्षणादिच्छेदनसंयद्दक्षि-
णादिङ्गमनविषया यथा,—
“छेदनं संयद्दक्षेव काष्ठादीनां न कारयेत् ।

आहं

अवयवो बुधः घटके न गच्छेद्विष्णो दिशम् ।
अपिपीडा भयं शोको राजपीडा धनक्षयः ।
संयदे लक्षकाष्ठानां कृते वखादिपञ्चके ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
अवयवा, कौ, सुखरिकाह्वयः । इति राजमाला ।
अवायः, पुं, (श्रु अवयवे + “श्रुदक्षिणद्विगुह्यश्च
आयः” उवाच ३।६६। इति आयः ।)
वलयोन्मेषः । यक्ष्यपणः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । (अवयवीये, जि । यथा, ऋग्वेदे । १।
२७।८।

“वाजो अस्ति अवायः ॥”
“अवायः अवयवीयो वाजोऽस्ति वज्रविशेषो-
ऽस्ति ।” इति तद्भाष्यम् ।

अविष्टा, कौ, (अवयवमिति अवः । सोऽस्या
अस्तीति । मतुप् । अतिसूत्रेण अवयवी । अति
श्रयने तमविष्टनौ इति दृष्टम् । विष्णुतुपोर्लुगिति
मतुपो जुक् ।) धनिष्ठानन्वयम् । इत्यमरः ॥
(यथा, वामनपुराणे ७७ अध्याये ।

“अविष्टायां तथा पृष्ठं शालिभक्तश्च दोहदे ।
पुण्यं सुखं पूजयेत् दोहदे वृतपायसम् ॥”

अविष्टावः, पुं, (अविष्टायां जायते इति । जन् +
उः ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र
जाते, जि ।

अवः, जि, अतः । अवयवाद्वाक्यादिः । श्रुधातो-
र्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, राजातन्त्रे । ६।१।
“यत्श्रुत्वा परमेशानि अयमन्यत्र रोचते ॥”

आ, ल खेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) रेफयुक्तस्तालयादिः ।
ल, आति । इति दुर्गादासः ।

आ, ल म पाके । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) रेफयुक्तस्तालयादिः । ल,
आति । म, अपयति । इति दुर्गादासः ।

आहं, जि, (आ + क्तः ।) पक्वम् । इति मेदिनी ।
वृतदुग्धजलभिन्नपक्वद्रवम् । इति ञटाधरः ।

आह्वा, कौ, (आहते क्तेति । आ + क्तः ।)
यवागः । इत्यमरः ।

आहं, कौ, (अह्ना प्रयोजनमस्य । अह्ना + “चूडा-
दिभ्य उपसंखानम्” ५।१।११०। इत्यस्य
वार्तिकोक्ता अह् ।) शास्त्रोक्तविधानेन पिष्ट-
कर्म । इत्यमरः । पिष्टुश्चैव अह्नाद्विधा-
दानम् । तस्य लक्षणम् । यथा,—

“संस्कृतयज्ञनाट्यश्च पयोदधिप्लुतान्वितम् ।
अह्ना दीयते यस्मात् आहं तेन निगद्यते ॥”

इति पुलस्त्यवचनात् । अह्ना अह्नादेर्न आहं
इति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । इति आह-
तत्त्वम् । अपि च । सम्यो धनपदोपनीतान्
पिचादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य हविस्त्रयागः
आहम् । तत्तु द्वादशविधं यथा । विश्वामित्रः ।

“नित्यं नैमित्तिकं काव्यं दृष्टिमाहं सपिण्डनम् ।
पान्थ्यश्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां सुहृदर्थमहम् ।
कर्मोक्तं नवमं प्रोक्तं वैदिकं दशमं स्मृतम् ।
याचार्थेकादशं प्रोक्तं पुष्टार्थं द्वादशं स्मृतम् ॥”

शनइविष्णुपुराणे विवृतम् । यथा, भविष्ये ।
 “अहन्वहनि यच्छाहं तन्नित्यमभिधीयते ।
 वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदनेन तु ।
 एकोद्दिष्टम् यच्छाहं तन्नेमितिकमुच्यते ।
 तदप्यदेवं कर्मेयमयुमानासयेद्विज्ञानम् ।
 कान्ध्याय तु हितं कान्ध्यामभिप्रियायेतिहये ।
 पान्ध्वेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ।
 उड्डी यत् क्रियते आहं उड्डीआहं तदुच्यते ।
 सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाह्ने तूपवीतिना ।
 गन्धोदकतिजैर्युक्तं कुम्भात् पात्रचतुष्टयम् ।
 अर्घ्यं पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ।
 ये समाना इति ह्याभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
 नित्येन तुल्यं श्रेष्ठं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ।
 आमावास्यां यत् क्रियते तत् पान्ध्वेनसुदाहृतम् ।
 क्रियते वा पश्चिणि यत् तत् पान्ध्वेनमिति स्थितिः ।
 गोड्डी यत् क्रियते आहं गोड्डीआहं तदुच्यते ।
 नङ्गनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पिष्टलभये ।
 क्रियते मुह्ये यत् ब्राह्मणानाम् भोजनम् ।
 शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं वेनतेय मनीषिभिः ।
 निवेककाले सोमे च सोमलोभयने तथा ।
 ज्ञेयं पुंसवने चैव आहं कर्माङ्गमेव च ।
 देवानुद्दिष्टम् यच्छाहं तदेविकमिहोच्यते ।
 हविष्येण विशिष्टेन सप्रम्यादिषु यजतः ।
 गच्छन् देशान्तरं यत् आहं कुम्भाच्च सर्पिषा ।
 याजार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ।
 शरीरोपनये आहमर्थोपचय एव च ।
 पुत्रार्थमेतद्विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ।” ॥
 तस्य पञ्चविधत्वं यथा । उच्यते ।
 “नित्यं नैमित्तिकं कान्धं उड्डीआहं तथैव च ।
 पान्ध्वेनचित् मनुना आहं पञ्चविधं स्मृतम् ।”
 ब्रह्मपुराणे ।
 “अहन्वहनि नित्यं स्यात् कान्धं नैमित्तिकं पुनः ।
 एकोद्दिष्टम् विज्ञेयं उड्डीआहं पान्ध्वेनम् ।
 एतत् पञ्चविधं आहं मनुना परिकीर्तितम् ।”
 मत्स्यपुराणे जैविध्यसुक्तं यथा,—
 “नित्यं नैमित्तिकं कान्धं त्रिविधं आहमुच्यते ।”
 तस्य हेविध्यम् । विष्णुना नित्यकान्धरूपतया
 हेविध्यं वच्यते । तत्र नित्यपदमावश्यकरूपतया
 पान्ध्वेकोद्दिष्टयोरेपि परित्यज्यार्थम् । कान्ध-
 पदमनावश्यकरूपार्थम् । इति आहविधेकः ॥
 आदावाज्येयमुनिपुत्रेण निमिना तत्पुत्रस्य
 आहं कृतम् । यथा,—

धरण्यावाच ।

“को गुणः पिष्टयस्य कथमेव प्रपूज्यते ।
 केन चोत्पादितं आहं कस्मिन्नर्थे किमात्मकम् ।
 एतद्विष्णुस्य श्रोतुं विस्तरेण वदस्व मे ।
 वाराह उवाच ।

मनोस्तु वंशवम्भन आचये इति विश्वतः ।
 आचयेत्यात्मनो विप्रो निमिनामा तपोधनः ।
 निमिपुत्रस्तु धर्मोत्तमा जितुं कीक्यु विश्वतः ।
 वर्णायाच सङ्ख्यायि तपस्रता वसुधरे ।
 ननुकानमनुप्राप्तस्ततः पञ्चतमागतः ।

नटश्च तं सुतं उड्डी निमेः श्लोक उपाविशत् ।
 पुत्रश्लोकाभिर्युक्तो देवा राज्ञो च चिन्तयन् ।
 निमिः कृत्वा ततः श्लोकं विधिना तत्र माधवि ।
 तमेव गतसङ्कल्पस्त्रिरात्रे प्रत्यपद्यत ।
 तस्य प्रतिविशुद्धस्य माचमासे तु ह्यादशमीम् ।
 मनः संख्यन् विषयं बुद्धिर्विस्तारगामिनी ।
 स निमिश्चितयामास आहकल्पं समाहितः ।
 यानि तस्येव भोग्यानि नृकानि च पक्षानि च ।
 यानि कानि च भक्ष्यानि नवञ्च रससम्भवम् ।
 यानि तस्येव चेष्टानि सर्वमेतदुदाहरत् ।
 आमन्त्रा ब्राह्मणं पूर्वं शुचिभूत्वा समाहितः ।
 दक्षिणावर्णतः सर्वं ऋषिः स्वयमकुर्वत ।
 यत्र कृत्वा ततस्तत्र युगपत् सप्तपाविशत् ।
 दत्त्वा तु मांसश्लोकानि नृकानि च पक्षानि च ।
 पूजयित्वा तु विप्रां च सप्तकत्वस्तु सुन्दरि ।
 कृत्वा तु दक्षिणायां च कुशार्चं प्रयतः शुचिः ।
 प्रददौ श्रीमते पिष्टं नामगोनसुदाहरन् ।
 एतस्मिन्नन्तरे देवि नारदो द्विजवत्तमः ।
 जगाम तापसारण्यं ऋष्याभ्रमविभूषितम् ।
 तं उड्डी पूजयामास खागतेनाय माधवि ।
 भीतो गह्रदया वाचा निम्बसंघं सुकुर्महूः ।
 सत्रीडो भाषते विप्रः कारुण्येन समन्वितः ।
 कृतः खेदश्च पुत्रार्थं मया संकल्प्य यत् कृतम् ।
 तर्पयित्वा द्विजान् सप्त खन्नाद्येन फलेन च ।
 पञ्चाहिसन्वितं पिष्टं दर्भानास्तीर्थं भूतले ।
 उड्कानयनश्चैव त्वपस्येन पायितम् ।
 श्लोकखेदप्रभावेण एतन् कर्म मया कृतम् ।
 न च श्रुतं मया पूर्वं न देवैर्हविभिः कृतम् ।
 भयं तीव्रं प्रपश्यामि सुनिशापात् सुदारुणात् ।
 नारद उवाच ।

न मेतद्यं द्विजश्रेष्ठ पितरं श्ररब्धं व्रज ।
 अशर्मं न च पश्यामि धर्म्येवात्र संशयः ।
 नारदेनेवमुक्तस्तु निमिश्चानुपाविशत् ।
 कर्मेणा मनसा वाचा पितरं श्ररब्धं गतः ।
 ततोऽतिचिन्तयामास वंशकर्तारमात्मनः ।
 ध्यायमानस्ततोऽप्यासु आजगाम तपोधनः ।
 पुत्रश्लोकेन वन्तमं पुत्रं उड्डी तपोधनः ।
 पुत्रमात्रासयामास वाग्भिरिष्टाभिरचयैः ।
 निमे सङ्कल्पितश्रियान् पिष्टयस्यस्तपोधन ।
 पिष्टयज्ञेति निर्दिष्टो धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयम् ।
 ततो ज्ञातितरो धर्मैः क्रतुरेकः प्रतिष्ठितः ।
 कृतः स्वयम्भुवा पूर्वं आहं यो विधिरुतमः ।”
 इति वाराहे आहोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

अपि च ।

“अपस्येन दातव्यं मासि मासि तिकोदकम् ।
 प्रणम्य शिरसा देवीर्निष्पण्ड्य च धारिणीः ।
 वैष्णवी काश्यपी चेति अजया चेति नामतः ।
 एवं दत्तेन प्रीयन्ते पितरश्च न संशयः ।
 परमात्मा शरीरस्थो देवतानां मया कृतः ।
 चयस्तत्र वरारोहे देवगाणादिनिःकृताः ।
 पिष्टदेवा भविष्यन्ति भोक्तारः पिष्टपिष्टकान् ।
 देवतासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

पिष्टं आहस्य पश्यान्ति वायुभूता न संशयः ।
 पिष्टयज्ञं विशाकाक्षि ये कुर्वन्ति विशो जनाः ।
 आयुः कौर्त्तिनेन तेनो धनं पुत्रपशुख्यः ।
 इदं पितरस्तस्य आरोह्यं नात्र संशयः ।
 आत्मकर्मवशात्लोकान् प्राप्नुवन्तीह श्रीभगन् ।
 तियेभ्य च विसृज्यन्ते प्रेतभावाच्च मानवाः ।
 नरके पच्यमानानां जाता भवन्ति मानवः ।
 पूजकः पिष्टदेवानां सर्वकालं यथाशक्ते ।
 द्विजातींस्तर्पयित्वा तु पूर्वैर्न विधिना नरः ।
 अक्षयं तस्य मन्यन्ते पितरः आहृतर्पिताः ।
 नरा ये पिष्टभक्तास्ते प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥
 पक्षान् तत्र वे कार्यं सुविष्टरश्च मुहिनः ।
 उक्ते तु तत्र मध्याह्ने आहारभक्ष्यं कारयेत् ।
 खागतश्च तथा कृत्वा पात्रार्थं मण्डलं शुचिः ।
 पात्रं दत्त्वा तु विप्राय यक्षस्याभ्यन्तरं नयेत् ।
 आसनं कल्पयित्वा तु आवाह्यं तद्वन्दनम् ।
 अर्घ्यं दद्याद्विधानेन गन्धमाद्यैः प्रपूज्य च ।
 धूपं दीपं तथा वस्त्रं तिकोदकमपि वा ।
 पात्रञ्च भोजनस्यार्थं विप्राय धारयेत्तथा ।
 भक्षणा मण्डलं कार्यं पंक्तिर्देवनिवारकम् ।
 अपिकार्यं ततः कृत्वा अन्नञ्च परिवेशयेत् ।
 तत्र कार्यस्तु सङ्कल्पः पिष्टगुह्यश्च सुन्दरि ।
 यथासुखेन भोक्तव्यमिति ब्रूयाद्भिन्नं प्रति ।
 रक्षोन्नमनपाठाच्च आचमेन विचक्षणः ।
 उड्डीसु ब्राह्मणान् कृत्वा दद्यादे विकिरं
 ततः ॥

उत्तरापोशनं दत्त्वा पिष्टपन्नम् कारयेत् ।
 दक्षिणाभिसुखो भूत्वा दर्भानास्तीर्थं भूतले ।
 पिष्टदानं प्रकुर्वीत पित्रादिभिरुचये तथा ।
 पिष्टानां पूजनं कार्यं तन्मुह्येयं यथाविधि ।
 ब्राह्मणस्य च हस्ते तु दद्यादक्षय्यात्मवान् ।
 पिष्टाख्यस्तु वसुधे यावत्तिष्ठन्ति भूतले ।
 आप्यायमानाः पितरस्तावत्तिष्ठन्ति वे मुह्ये ।
 उपसृज्य शुचिभूत्वा दद्यात् शान्त्युदकानि च ।
 प्रणम्य शिरसा भूमौ निर्वाप्य च धारिणीः ।
 वैष्णवी काश्यपी चेति अजया चेति नामतः ।
 भक्षयेत् प्रथमं पिष्टं पत्रैश्च देयञ्च मध्यमम् ।
 तृतीयसुदके दद्यात् आहं एवं त्रिविधः स्मृतः ।
 पिष्टदेवं विष्टव्याय भक्त्वा तु प्रणमेत् तान् ।
 एवं दत्तेन तुष्यन्ति पिष्टदेवा न संशयः ।
 दीर्घायुष्यं प्रयच्छन्ति पुत्रपौत्रधनानि च ।
 तिनोत्तमेषु विप्रेषु दद्यात् आहं विधानतः ।
 अथवा तत्तु वे आहं निष्कलं नास्ति संशयः ।
 मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत् आहं कुरुते द्विजः ।
 मङ्गलस्यारुदरेण्यस्य फलं भवति भागतः ॥
 इति वाराहे पिष्टयज्ञनियन्तनामाध्यायः ॥
 तस्याधिकारिकमो यथा,—
 “पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा आह-
 वन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्नापि क्रियायां रूप जायते ।
 तेषामभावे सर्वैषां समानोदकसन्ततिः ।
 माहपत्यस्य पिष्टेन वन्द्या वे जनेन वा ।

अथैवैपि चोक्तं श्रीभिः कार्या क्रिया रूप ।
संवातान्तर्गतैर्वापि कार्याः प्रेतस्य याः

क्रियाः ॥

उत्सवव्युरिकथाया कारयेद्वनीपतः ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः

क्रियाः ॥

त्रिप्रकाराः क्रियास्तेतास्तासां भेदं शृणुष्व मे ।

आदाहवाय्यायुधादिस्पर्शान्तास्तु याः क्रियाः ॥

ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्योकोद्दिष्टवर्तिताः ।

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणदनु ॥

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्राः प्रीत्यन्ते ता नृपो-
त्तराः ।

पितृमातृसपिण्डेस्तु समानसज्जितेक्षया ॥

संवातान्तर्गतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ।

पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्रादौरेव चोत्तराः ।

दौहित्रैर्वा नरैश्च कार्यास्तन्तयेक्षया ।

नृताहनि च कर्त्तव्याः स्त्रीणामपुत्रतराः क्रियाः ॥

प्रतिस्वत्वरं राज्ञेकादिष्टं विधानतः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १३ अध्यायः ॥३॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“अथ आहुविधिं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।

अमावास्याष्टकादहः क्षण्यपचोदयनदयम् ॥

अथ ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत् सूर्यसंक्रमः ।

अतीपातो गजच्छया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ॥

आहुं प्रति दक्षिणैव आहुकाणाः प्रकीर्तिताः ॥३॥

अथो यः सर्ववेदेषु ओजिषो वेदविदुषुवा ।

वेदार्यविष्णोःसामास्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥

स्वर्गोयन्त्रित्वं जामातयाण्यश्चरमातुलाः ।

जिह्वाचिकेतदौहजश्रिष्यसम्पत्तिवात्सवाः ॥

कर्मेनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पाश्चात्त्रिंशच्चारिणः ।

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः आहुदेवताः ॥३॥

रोगी हौनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णार्थो ये च ये चाचारविवर्जिताः ।

अवेष्टवाश्च ये सर्वे न आहुर्हर्षाः कदाचन ॥३॥

निमग्नयेच पूर्वैर्दुर्ज्ञैर्भाष्यैश्च संयतेः ।

आचान्तश्चैव पूर्वाङ्गे स्थासने स्तप्येष्टयेत् ॥

गुम्माश्चैव तथा पित्रे सुप्रदेशे स्थापितः ।

हो देवे प्रागुदक् पित्रो नीय्येकं चोभयोः पृथक् ॥

मातामहानामप्येवं तन्नं वा वेष्टेदेविकम् ।

हस्तप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ॥

आवाह्य तदनुज्ञातो विन्धेदेवास इत्युवा ।

यवेरन्ववकीर्णाय भाजने सपवित्रके ॥

शन्नो देवा पयः जिम्ना यवोऽसीति यवांस्तथा ।

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेनैव विनिक्षिपेत् ॥

गन्धोदके तथा धूपमाह्वयान्प्रदीपकम् ।

अपसवं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम् ॥

द्विगुणंस्तु कुशान् दत्त्वा उच्यतेस्तेषु च ।

पितृन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपिदायान् नक्षतः ॥

यथार्थंस्तु तिलैः कार्यः कुम्भादद्यादि पूर्ववत् ।

दत्त्वा तु संवर्षास्तीषा पात्रे कृत्वा विधानतः ॥

पितृभ्यः स्नानमचीति न्युजं पात्रं करोत्यधः ।

अथैवैपि चोक्तं श्रीभिः कार्या क्रिया रूप ।

संवातान्तर्गतैर्वापि कार्याः प्रेतस्य याः

क्रियाः ॥

उत्सवव्युरिकथाया कारयेद्वनीपतः ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः

क्रियाः ॥

त्रिप्रकाराः क्रियास्तेतास्तासां भेदं शृणुष्व मे ।

आदाहवाय्यायुधादिस्पर्शान्तास्तु याः क्रियाः ॥

ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्योकोद्दिष्टवर्तिताः ।

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणदनु ॥

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्राः प्रीत्यन्ते ता नृपो-
त्तराः ।

पितृमातृसपिण्डेस्तु समानसज्जितेक्षया ॥

संवातान्तर्गतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ।

पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्रादौरेव चोत्तराः ।

दौहित्रैर्वा नरैश्च कार्यास्तन्तयेक्षया ।

नृताहनि च कर्त्तव्याः स्त्रीणामपुत्रतराः क्रियाः ॥

प्रतिस्वत्वरं राज्ञेकादिष्टं विधानतः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १३ अध्यायः ॥३॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“अथ आहुविधिं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।

अमावास्याष्टकादहः क्षण्यपचोदयनदयम् ॥

अथ ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत् सूर्यसंक्रमः ।

अतीपातो गजच्छया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ॥

आहुं प्रति दक्षिणैव आहुकाणाः प्रकीर्तिताः ॥३॥

अथो यः सर्ववेदेषु ओजिषो वेदविदुषुवा ।

वेदार्यविष्णोःसामास्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥

स्वर्गोयन्त्रित्वं जामातयाण्यश्चरमातुलाः ।

जिह्वाचिकेतदौहजश्रिष्यसम्पत्तिवात्सवाः ॥

कर्मेनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पाश्चात्त्रिंशच्चारिणः ।

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः आहुदेवताः ॥३॥

रोगी हौनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णार्थो ये च ये चाचारविवर्जिताः ।

अवेष्टवाश्च ये सर्वे न आहुर्हर्षाः कदाचन ॥३॥

निमग्नयेच पूर्वैर्दुर्ज्ञैर्भाष्यैश्च संयतेः ।

आचान्तश्चैव पूर्वाङ्गे स्थासने स्तप्येष्टयेत् ॥

गुम्माश्चैव तथा पित्रे सुप्रदेशे स्थापितः ।

हो देवे प्रागुदक् पित्रो नीय्येकं चोभयोः पृथक् ॥

मातामहानामप्येवं तन्नं वा वेष्टेदेविकम् ।

हस्तप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ॥

आवाह्य तदनुज्ञातो विन्धेदेवास इत्युवा ।

यवेरन्ववकीर्णाय भाजने सपवित्रके ॥

शन्नो देवा पयः जिम्ना यवोऽसीति यवांस्तथा ।

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेनैव विनिक्षिपेत् ॥

गन्धोदके तथा धूपमाह्वयान्प्रदीपकम् ।

अपसवं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम् ॥

द्विगुणंस्तु कुशान् दत्त्वा उच्यतेस्तेषु च ।

पितृन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपिदायान् नक्षतः ॥

यथार्थंस्तु तिलैः कार्यः कुम्भादद्यादि पूर्ववत् ।

दत्त्वा तु संवर्षास्तीषा पात्रे कृत्वा विधानतः ॥

पितृभ्यः स्नानमचीति न्युजं पात्रं करोत्यधः ।

प्रवृत्तचक्रतां पुत्रान् वाविध्यप्रभृतींस्तथा ॥

अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ।

धनं विद्यां भिषक्सिद्धिं कुप्यं गोत्राविकं तथा ॥

अभ्यानायुश्च विधिवदयः आहुं संप्रयच्छति ।

कृतिकादिभरण्यन्तं सकामानामुयादिमान् ॥

वस्त्राद्याः प्रीत्यन्त्येव नवं आहुं कृतं दिवाः ।

आयुष्मतां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ॥

प्रयच्छति तथा राण्यं प्रीतो नित्यं पितामहः ॥”

इति गारुड ६६ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।

“आशुआहुमहं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदं वृणाम् ।

पूर्वं निमग्नयेद्विप्रान् निशि स्रग्भक्षचारिणः ॥

प्रदक्षिणोपवीतेन देवान् वामोपवीतना ।

पितृनिमग्नयेत् पादौ चालयेदाक्षमन्त्रतः ॥

ॐ स्वागतं भवद्भिरिति प्रश्नः । ॐ सुस्वागतमिति

तदुक्ते ॐ विन्धेभ्यो देवेभ्य एतत् पारोदकमर्थं

स्वाहा पितृभ्यः स्वधा इति देवब्राह्मणपादयो-

र्देवतीर्थेनाभुमकुशजलकुसुमदानम् । ततो

दक्षिणासुखस्य वामोपवीतेन असुकगोत्रेभ्यः

असुतपितृपितामहप्रपितामहेभ्यो यथानाम-

शर्मभ्यः सपत्नीकेभ्य एतत् पारोदकमर्थं स्वधा

इति पित्रादिब्राह्मणपादयोः पितृतीर्थेन भुम-

कुशतिलकुसुमजलदानम् । एवं मातामहा-

दिषु । एतद आचमनीयं स्वाहा स्वधेति

ब्राह्मणहस्ते । एव वो अर्घ्यः इति ब्राह्मणहस्ते-

रघ्यदानम् । एतदः पुष्यं इति ब्राह्मणहस्ते

पुष्यदानम् । ॐ सिद्धिर्भदमासनं ददासञ्ज-

मित्यभिधाय ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः

ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं सप्रयाहतिभिः

पूर्वसुखदेवब्राह्मणोपवेशनम् । उत्तराभिमुखः

पितरः ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य

एव च । नमः स्वधायै स्वाहाये तित्यमेव नमो

नमः । इति विष्णुपेत् । ॐ अद्यास्मिन्देशे

असुकमासे असुकराश्रिते सवितरि असुकस्यां

तिथौ असुकगोत्राणामसुतपितृपितामह-

प्रपितामहानां यथानामशर्मणां विन्धेदेवपूर्वकं

आहुमहं करिष्ये ॐ विन्धेभ्यो देवेभ्य इदमासनं

स्वाहा । ॐ विन्धान् देवानावाहयिष्ये ॐ

आवाहय इत्युक्ते ॐ विन्धेदेवास आगतं शृणु-

ताम इमं हवं इदं वद्विनिधीह्व । ॐ विन्धे-

देवाः शृणुतेमं हवं ये मे अन्तरिक्षे य उप-

द्याविष्ट येऽभिजिह्वा उत्त वा यजन्ता आस-

द्यासिन् वर्हिषि माह्वधम् । ॐ ओषधयः

समवदन्त सोमेन सह राज्ञा यस्मै ज्ञयोति

ब्राह्मणस्त्वं राजन् पारयामसि ।

ॐ आगच्छन्तु महाभागा विन्धेदेवा महाबलाः

ये यज विहिताः आहुं सावधाना भवन्तु ते ।

ॐ अपहृतासुरा रक्षांसि वेदिसदः । इति

त्रिभिर्यवविकिरणम् । ॐ पवित्रमहं करिष्ये

ॐ कुश्वेति तेनोक्ते वायुकुशपचद्वयं प्रादेश-

प्रमाणं कृत्वा ॐ पवित्रे स्तो वेण्वयौ अनेन

कुशान्तरेण कृत्वा ॐ विष्णोर्मेनवा पूते स्वाः

प्राचं गृहीत्वा ॐ कर्णं वहन्तीरुहसं हृतं पयः.

आहं

कौण्डिनं दत्वादिना पिण्डोपरि वारिधारा-
न्नागः । पूर्वस्थापितपात्रशेषोदकैः प्रक्षेपं पिण्ड-
सेचनम् । पिण्डवाहिनं गन्धादिदानम् । पिण्डो-
परि कुशं हस्तश्च दत्त्वा ॐ अक्षतमी मदन
क्षयप्रिया अक्षयत अक्षोषत स्वभानवो विप्रा न
विष्टयाः मनीषो यान्तिन् ते हरौति जपः ।
इत्थं मातामहादेव्याङ्गानामाचमनं सुसुप्रो-
क्षितमस्त्विति भूम्यभ्युक्ष्णं कृत्वा ।

अपां मध्ये स्थिता देवा सर्वमपसु प्रतिष्ठितम् ।
ब्राह्मणस्य करे न्यक्ताः शिवा आपो भवन्तु

नः ॥

शिवा आपः सन्त्विति हस्ते ब्राह्मणस्य जल-
दानम् ।

लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।
लक्ष्मीर्वसति सदा गोष्ठे सौमनस्यं सदास्तु मे ॥
सौमनस्यमस्तु पुण्यदानम् ।

ॐ अक्षतचास्तु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च
मे ।

यद्यत् अयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥
ॐ अक्षतचारिष्टचास्तु यवतक्षुलदानम् । असुक-
गोत्राणामस्तु-पितृ-पितामह-प्रपितामहानां
सपत्नीकानां दत्तमिदमपानादिकमप्यमस्तु
इति पित्रादिब्राह्मणहस्ते सतिजलदानम् ।
यजमानस्य प्रक्षेपे अस्त्विति ब्राह्मणो वदेत् ।
एवं मातामहादीनामप्यम् । आशिषः ।
ॐ अघोराः पितरः सन्तु गोत्रं नो वहंताम् ।
दातादो नोऽभिवर्द्धन्तां वंदाः सन्ततिरेव च ।
अहो च नो मा यगमद्वहु देयश्च नोऽस्त्विति ॥
अन्नश्च नो बहु भवेदतिथौ च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्य कश्चन ॥
एता एवाशिषः सन्तु सौमनस्यमस्तु सुसुखं
चास्तु इत्युक्ते पिण्डपात्रे अर्घ्यसम्बन्धान् कुशान्
पवित्राणि चास्तीर्य पित्रादिब्राह्मणं सृष्ट्वा
स्वधां वाचयिष्ये ॐ वाच्यतां ॐ पितृपितामह-
प्रपितामह-मातामह-प्रमातामह-बृहप्रमाता-
महेभ्यो यथानामशर्मेभ्यः सपत्नीकेभ्यः स्वधो-
च्यतां अस्तु स्वधा इत्युक्ते ऊर्ध्वं वहन्तीरन्तं
धृतं इति पिण्डानामुपरि वारिधारां दद्यात् ।
ततः ॐ विश्वेदेवा अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्तां देव-
ब्राह्मणहस्ते यवोदकदानं ॐ प्रीयन्तामिति
तेनोक्ते ॐ देवताभ्य इति त्रिर्जपेत् । अधो-
मुखपिण्डपात्राणि चालयित्वा आचम्य दक्षिणो-
पवीतीं पूर्वामभमुखः ॐ असुकसगोत्राय
असुकशर्मेभ्य ब्राह्मणाय सपत्नीकाय आहु-
प्रतिष्ठायां दक्षिणामिदं रजतं तुभ्यमहं ददे
इति दक्षिणां दद्यात् एवं मातामहादौ ततो
देवब्राह्मणाय दक्षिणादानम् । ततः पितृ-
ब्राह्मणे । पिण्डपात्रसुत्तानं कृत्वा ॐ पिण्डाः
सम्यक्ताः ॐ सुसम्यक्ता इति पिण्डे क्षीरधारां
दत्त्वा पिण्डचालनम् ।

ॐ वाजे वाजे वतवाजिनो नो
धनेषु विप्रा अन्तता अन्तशाः ।

१५८

आहं

अस्य मध्वः पितृव मादयध्वं
तमा यात पाथभिर्देवयानैः ॥

इति पित्रादिविस्मर्जनम् ॥

ॐ आ मा वाचस्य प्रसवो जगत्या-
देमे द्यावा पृथिवी विश्वरूपे ।
आ मा गन्तुं पितरा मातरा युव-
मा मा सोमोऽन्तत्वाय गम्यान् ॥

इति देवविस्मर्जनम् ॥

ॐ अभिरम्यतामिद्युक्ते अभिरताः स्म इति
ब्राह्मणेननुज्ञातस्य निवर्तनम् । गवादिषु पिण्ड-
प्रतिपादनमिति ।

एष आहुविधिः प्रोक्तः पठतां पापनाशनः ।
अनेन विधिना आहुं कृतं वै यत्र कुत्रचित् ॥
अनयं स्यात् पिण्डाश्च स्वर्गप्राप्तिर्भवा तथा ।
इत्युक्तं पात्रेण आहुं पिण्डां ब्रह्मलोकदम् ॥”
इत्यादि गारुडे पात्रेण आहुम् २२२ अध्यायः ॥
ब्रह्मोवाच ।

“नित्यआहुं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विशेषयेत् ॥
ॐ असुकसगोत्राणामस्तु-पितृ-पितामह-प्रपिता-
महानामसुकशर्मेभ्यो सपत्नीकानां आहुं सिद्धा-
मेन युष्मभ्यमहं करिष्ये ।
आसनादिकमत्र स्याद्विधेदेवविस्मर्जनम् ।
बृहद्वाहुं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विशेषकम् ॥
जातपुत्रसुखदर्शनादौ बृहद्वाहुं पूर्वामभमुखे
दक्षिणोपवीतियु मधुयववदरमिश्राः पिण्डाः देव-
तीर्थेन नमस्कारान्तेन दक्षिणोपचारेण कर्तव्यम् ।
दक्षिणजालु एहोत्वा ॐ अद्यास्मदीयासुकदृष्टौ
असुक-गोत्राणामस्तु-पितृ-पितामह-प्रपिता-
मह-मातामह-प्रमातामह-बृहप्रमातामहानां
असुकशर्मेभ्यो सपत्नीकानां नान्दीमुखानां
आहुं कर्तव्ये वसुसत्यमंशकानां विश्वेषां देवानां
आहुं सिद्धामेन युष्मासु मया कर्तव्यम् । इति
देवब्राह्मणामन्त्रं ॐ करिष्यसीति तेनोक्ते
इत्यमेव मातृपितामहौप्रपितामहौदेवब्राह्म-
णामन्त्रं । ततः ॐ असुकगोत्राया मन्-
प्रपितामहा असुकी देवा नान्दीमुख्याः आहुं
सिद्धामेन युष्मासु मया कर्तव्यमिति प्रपिता-
महौब्राह्मणामन्त्रं । करिष्यसीति तेनोक्ते
इत्यमेव पितामहौब्राह्मणामन्त्रं मातृब्राह्मणा-
मन्त्रं । ततः ॐ अद्यासुकदृष्टौ असुक-
गोत्राणामस्तु-प्रपितामह-पितामह-पितृणां
नान्दीमुखानां आहुं सिद्धामेन युष्मासु मया
कर्तव्यमिति ब्राह्मणामन्त्रं ॐ करिष्यसीति
तेनोक्ते इत्यमेव बृहप्रमातामहादि ब्राह्मणा-
मन्त्रं । देवपितृसर्वदेवब्राह्मणआहुकरणा-
नुज्ञापनम् । आसने ॐ विश्वेदेवास आगत इत्यु-
ताम इमं हवं एदं वहिनिधीदत ॐ विश्वे-
देवाः इत्युक्तेमं हवं ये मेऽन्तरीक्षे य उपव्यविष्ट
ये अस्मिज्जा उतवा यजत्रा आसद्यास्मिन्
वह्निं वि मादयध्वम् । ॐ आगच्छन्तु महाभागा
विश्वेदेवा इति विश्वेदेवावाहनम् । गन्धादि-
दानम् । अश्विद्रावधारणवाचनम् । ततः प्रपि-

आहं

तामहीप्रभृतीनामनुज्ञापनं आसनं गन्धादि-
दानं अश्विद्रावधारणम् । इत्थं प्रपितामहा-
दीनां अनुज्ञापनम् । आसनं आवाहनं
गन्धादिदानम् । एवं बृहप्रमातामहादीनां
अनुज्ञापनादिकरणम् । ॐ वसुसत्यसंज्ञकेभ्यो
विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं सचुतं सपानीयं सय-
ज्जनं सवदरं सद्धिं प्रतिविह्वलितं नमः ।
इति अन्नसङ्कल्पनम् । ॐ असुकगोत्रे मन्-
प्रपितामहि असुकीदेवि नान्दीमुखि एतदन्नं
सवदरं सद्धिं नमः । इत्थं पितामहौमातृ-
ब्राह्मणे । ततः प्रपितामहादिब्राह्मणपात्रे ॐ
असुकगोत्रेभ्यो मन्प्रपितामहपितामहपितृभ्य
एतदन्नं सवदरं सद्धिं सयज्जनं सपानीयं नमः ।
एवं बृहप्रमातामहादिभ्यः ॥ * ॥

एकोद्दिष्टं पुरावश्यं तद्विशेषं वदे इत्यु ॥
प्रथमं निमन्त्रणं पादप्रक्षालनं आसनम् । अद्य
असुकगोत्रस्य मन्पितुरसुकदेवशर्मेभ्यः प्रति-
सावत्सरिकमेकोद्दिष्टं आहुं सिद्धामेन युष्मासु
अहं करिष्ये । आहुकरणादनुज्ञापनम् । आसनं
अर्घ्यः । गन्धादिदानं पितृस्थापनम् । अन्न-
सङ्कल्पनं जप्यं निवीती उत्तराभिमुखीभूया-
तिथिआहुं कुर्यात् । ततस्तुष्टिं श्रुत्वा दक्षि-
णाभिमुखो वामोपवीतो उच्छिष्टसमीपे ये
अग्निदात्रा इति अन्नविकिरणम् । ॐ असुक-
गोत्र पितरसुकदेवशर्मेभ्य एतन्नं जलमवने-
निक्षु ये चात्र त्वामनु याच्य त्वमनु तस्मै न
स्वधा इति देखोपरि दक्षिणासुखवारिधारा
दानम् ।” इति गारुडे २२३ अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्मोवाच ।

“सपिण्डीकरणं वक्ष्ये पूर्वेऽन्ते तत्तुल्याहनि ।
कृत्वा कुतपकाले तु प्रेतादेः पितृलोकदम् ।
सपिण्डीकरणं कुर्यात् अपराह्णे तु पूर्ववत् ॥
पितामहादिब्राह्मणनिमन्त्रणम् । ॐ पुरोरवो
मादवःसंज्ञकेभ्यो देवेभ्य एतदासनं नमः ।
वामपार्श्वे आसनदानम् । ततः पितामह-
प्रपितामहबृहप्रपितामहानां सपत्नीकानां
आहुमहं करिष्ये । इत्यनुज्ञायहणम् । पात्र-
त्रयकरणं पात्रोपरि कुशं दत्त्वा पात्रान्तरं
पिधाय अश्विद्रावधारणान्तं परिसमाप्य तथैव
पितुरपि सपत्नीकस्य प्रेतान्तनाम्ना आहुकर-
णानुज्ञापनम् । देवपात्राश्विद्रावधारणम् । तं
परिसमाप्य पितामहप्रपितामहबृहप्रपितामह-
पितृक्रमेण पात्राणां मनाक् वाचनं उद्घाटनं
कृत्वा ये समानाः समनसः पितरो यमराज्यं ।
तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवश्च कल्पताम् ।
ये समानाः समनसो जीवाजीवेषु मामकाः ।
तेषां श्रीर्मयि कल्पतां अस्मिन् लोके शतं

समाः ॥

एतन्मन्त्रद्वयेन पितृपात्रोदकं पितामहप्रपिता-
महबृहप्रपितामहपात्रे दत्त्वा बृहप्रपितामह-
पात्रं परित्यज्य पितामहप्रपितामहयोदकं
पवित्रं पितृपात्रे निक्षिपेत् । ततः पितृ-

आहुं

ब्राह्मणहस्ते पवित्रदानम् । पात्रपुण्येण शिरसः
करपादाद्यं हस्तेऽन्यजलदानं हस्ताभ्यां पात्र-
सत्याय ॐ या दियोति च पठित्वा असुक-
गोत्र मन्पितरसुक प्रेत एव ते अर्घ्यो ये
पात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति
पिठब्राह्मणहस्ते स्तोकमर्घ्योदकं पिठतीर्थेन
दत्त्वा पितामहब्राह्मणहस्ते पवित्रदानं पात्र-
पुण्येण शिरःकरपादाद्यं हस्तेऽन्यजलदानम् ।
हस्ताभ्यां पात्रसत्याय या दियोति पठित्वा
असुकगोत्र मन्पितामह असुकदेवशर्मन्
सपत्नीक एव तेऽर्घ्यः स्वधा । पिठपात्रेणैव
पितामहब्राह्मणहस्ते स्तोकमर्घ्योदकं दत्त्वा
शेषमुदकं पिठसेचनार्थं पात्रान्तरे निधाय
तेनैव पात्रेण पितामहब्राह्मणायां हस्तस्थं
उदकं पवित्रं च गृहीत्वा पिठब्राह्मणवामपार्श्वे
दक्षिणायकुशोपरि पिठभ्यः स्थानमसीति
अधोमुखपात्रस्थापनम् । पितामहानां गन्धादि-
दानं अमौकरणम् । देवानां अवशिष्टान्
पितामहादिपात्रे निधेत् । पितामहादिपात्रा-
भिमन्त्रणादिवाचनपर्यन्तं क्रमेण समाय पिठ-
ब्राह्मणपात्राभिमन्त्रणं अङ्गुष्ठनिवेशनं तिल-
विकिरणम् । सिद्धाभिविकिरणं कृत्वा असुक-
गोत्र मन्पितरसुक प्रेत एतत्ते अन्नं सद्यतं
सपत्नीयं सद्यन्नं प्रतिविद्वर्जितं ये चात्र
त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते स्वधा । ततो
देवप्रभृति आपोशानं दद्यात् । अतिथौ
प्राप्ते अतिथिआहुं कुर्यात् अस्मिन्नवसरे ।
ततो विकिरणम् । पितामहादौ प्रन्नं कृत्वा
पिठब्राह्मणे ॐ स्वदितं भवद्विरिति प्रन्नः
असुकगोत्र मन्पितामह असुकशर्मन् सप-
त्नीक एव ते पिठो ये चात्र त्वामनु यांच
त्वमनु तस्मै ते स्वधा । एवमन्यथोः । पिठ-
दानमष्टमस्तु । सङ्कल्पविद्धिरस्तु इति वाचनं
कृत्वा ततः पिठप्रेतपिठपातनं ॐ संकल्प-
विद्धिरस्त्विति वाचनम् । तं समाय पिठं निधा-
कृत्वा ये समानाः समनसः इति मन्त्रद्वयं
पठित्वा पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामह-
पिठेषु निधेत् । पिठेषु गन्धादिकं पिठपाल-
नम् । अतिथिब्राह्मणे स्वदितमित्यादि प्रन्नः ।
ब्राह्मणानामाचमनं मुक्तक्रमेण ताम्बूलदानं
सुसुप्रोक्षितमस्तु शिवा आपः सन्तु वृद्धप्रपिता-
महादिक्रमेण ब्राह्मणानां हस्ते जलदानम् ।
गोत्रस्यान्यमस्तु पिठब्राह्मणहस्ते ॐ उप-
तिष्ठतामिति सतिलजलदानं नामगोत्रेण उप-
तिष्ठतामिति तेनोक्ते अघोराः पितरः सन्तु
सन्ति उक्ते स्वधा वाचयिष्ये इति पिता-
महादिब्राह्मणशुद्धापनम् ॐ वाच्यतामित्युक्ते
पितामहादिभ्यः खधीच्यताम् अस्तु स्वधा इत्युक्ते
पिठब्राह्मणे पिठभ्यः खधीच्यता इति अस्तु
स्वधा इत्युक्ते ॐ ऊर्णं वहन्तीरन्तं इति
दक्षिणाभिसुखवारिधारातामः । ॐ विश्वेदेवा
अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्तामिति देवब्राह्मणहस्ते

१६०
आहुं

ययोदकदानम् । ॐ देवताभ्य इति चिर्जनम् ।
पिठान् पात्रे तोलयित्वा आचम्य पितामहा-
दिभ्यो दक्षिणां दत्त्वा ततः पिठब्राह्मणाय ततो
अतिथिब्राह्मणाय च । आशिषो मे दीयन्ता-
मित्याशौःप्रायेण आशिषः प्रतियुक्त्या इत्युक्ते
दानारो नोऽभिवर्जन्तामिति पात्रसुत्तानं कृत्वा
वाजे वाजे इति विचर्जनम् । अभिरम्यतामिति
पिठब्राह्मणविसर्जनम् ।
सपिठ्यीकरणआहुं यासप्रोक्तं मया तव ।
आहुं विष्णुः आहुं कर्मा फलं आहुं दिकं हरिः ।
इति गायत्री २२४ अध्यायः ॥ * ॥
तिथ्यादिविशेषे आहुंकरणफलं यथा,—
यास उवाच ।
“अथ आहुंममावास्यां प्राप्य कार्यं द्विजोत्तमैः ।
पिठब्राह्मणार्थं भक्तभुक्तिसुक्तिफलप्रदम् ।
पिठब्राह्मणार्थं आहुं क्षीणे राजनि शस्यते ।
अपराह्णे द्विजातीनां पशुक्षीनामिवेव तु ।
प्रतिपत्प्रभृति स्तेतास्तियः क्षणपक्षके ।
चतुर्दशीं वप्स्यित्वा प्रशस्ता क्षुत्तरोत्तराः ॥
अमावास्यायुक्तास्त्रिः पौषमावादिषु त्रिषु ।
तिस्रश्चान्युक्ताः पुण्या माघस्य दशमी तथा ।
त्रयोदशी मघायाक्ता वर्षासु तु विशेषतः ।
शस्यपाकआहुं काला नित्यं प्रोक्ता दिने दिने ।
नैमित्तिकं हि कर्तव्यं गृह्ये चन्द्रवर्षयोः ।
वाल्मवानाश्च मरणे नारकोऽस्याद्यान्यथा ।
काम्यानि चैव आहुनि शस्यन्ति गृह्यादिषु ।
अयने विपुले चैव यतोपातेऽप्यनन्तकम् ॥
संक्रान्तवामन्यं आहुं तथा जन्मदिनेष्वपि ।
नचक्षेत्र च सर्वेषु तथा कामे विशेषतः ॥
सर्गन्तु लभते कृत्वा क्षतिकासु द्विजोत्तमः ।
अपत्यमथ रोहिण्यां सौम्ये तु ब्रह्मवर्षसम् ॥
सुद्राणां कर्मणां सिद्धिमाद्र्यां शस्यमेव च ।
पुनर्वसौ तथा भूमिं श्रियं पुष्ये तथैव च ॥
सर्वाङ्गं कामान् तथा सर्पं पौषे सौभाग्यमेव च ।
अयं मूढो तु धनं विद्यात् फाल्गुण्यां पाप-
नाशनम् ॥
ज्ञातिश्रेष्ठं तथा हस्ते निजायां सुवहून् सुतान् ।
वाणिज्यमिह स्थातौ च विशाखायां सुवर्णकम् ।
मेघे बहूनि मित्राणि राण्यं शक्रे तथैव च ।
मृले क्षत्रं लभेद्यानं सिद्धिमाप्ये तथैव च ।
सर्वाङ्गं कामान् वैश्वदेवे श्रेष्ठन्तु अवधे पुनः ।
अविद्यायां तथा कामान् वारुणे च परं वलम् ॥
अनेकपादके कुर्यादहिव्रधे गृहे शुभम् ।
रेवत्यां बहवो रोगा ह्यन्यथा तुरगास्तथा ।
याप्ये चाजीवनं तस्मात् यदि आहुं प्रयच्छति ॥
आदिश्वारे चारोग्यं चान्ने सौभाग्यमेव च ।
कौले सर्वत्र विजयं सर्वाङ्गं कामान् बुधस्य च ॥
विद्यामभीष्टं जीषे तु धनं वै भागवे पुनः ।
शनेश्चरे लभेदायुः प्रतिपत्सु शुभान् सुतान् ॥
कन्यकां वै द्वितीयायां तृतीयायां सुवन्तथा ।
पशून् क्षुद्राश्चतुर्थ्यां पञ्चम्यां शोभनान्
सुतान् ॥

आहुं

वह्नीं क्षुतिं क्षयिष्यामि सप्तम्यां लभते नरः ।
अष्टम्यामपि ज्ञानिष्यं लभते आहुदः सदा ॥
स्यान्नवम्यामेकसुरं दशम्यां द्विसुरं बहु ।
एकादश्यान्तथा सूर्यं ब्रह्मवर्षेऽस्त्रिनः सुतान् ॥
द्वादश्यां जातस्तपन्तु रजतं रौप्यमेव च ।
ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान् कुप्रजाः ॥
पञ्चदश्यां सर्वकाममाप्नोति आहुदः सदा ।
तस्माच्छ्राद्धं न कर्तव्यं चतुर्दश्यां द्विजातिभिः ॥
शस्त्रेण तु हतानां वै तत्र आहुं प्रकल्पयेत् ।
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तां न कालनियमः क्षतः ।
तस्माद्भोगापवर्गाय आहुं कुर्यात् द्विजातिभिः ॥
कस्मैरभ्येव सर्वेषु कुर्यादाभ्युदयं पुनः ।
पुत्रजन्मादिषु आहुं पार्ष्ण्यं पर्वणि श्रुतम् ॥
अह्न्यहनि नित्यं स्थात् काम्यं नैमित्तिकं तथा ।
एकोद्विहन्तु विज्ञेयं वृद्धिआहुं पार्ष्ण्यम् ॥
एतत् पञ्चविधं आहुं मनुजा परिकीर्तितम् ।
यात्रायां वृष्टमाख्यातं तत् प्रयत्नेन पातयेत् ॥
शुद्धये सममं आहुं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ।
देविकं चाष्टमं आहुं यत् कृत्वा मृच्यते भयात् ॥
सन्ध्यारात्रौर्न कर्तव्यं रात्रौरन्यत्र दर्शनात् ।
देशानाञ्च विशेषेण भवेत् पुण्यमनुत्तमम् ॥
गायामचयं आहुं प्रयागेऽमरकण्टके ।
गायन्ति पितरो गाथां कौर्त्तयन्ति मनोविद्यः ॥
एतथा बहवः पुत्रा यदोकोऽपि गथां व्रजेत् ।
यजेत वाचमेधेन नीलं वा वृषसुतं व्रजेत् ॥
एतथा बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।
तेषां समवेतानां यदोकोऽपि गथां व्रजेत् ॥
गथां प्राप्यानुव्रजेय यः आहुं सव्यगाचरेत् ।
तारिताः पितरस्तेन स याति परमां गतिम् ॥
वराहपञ्चते चैव गङ्गायाञ्च विशेषतः ।
वाराणस्यां विशेषेण यत्र देवः स्वयं हरः ॥
गङ्गादारे प्रभासे च विन्ध्यके नीलपर्वते ।
कुशले च कुजान्ते भद्रतुङ्गे महाजले ॥
केदारे फल्गुतीर्थे च नैमिषारण्य एव च ।
सरस्वत्यां विशेषेण पुष्करे च विशेषतः ॥
नर्मदायां कुशावर्ते श्रीशेले भद्रकर्के ।
वेङ्गवत्यां विपाशायां गोदावर्यां विशेषतः ॥
एवमादिस्थानेषु तीर्थेषु पुलिनेषु च ।
नदीनाञ्चैव तीरेषु तुष्यन्ति पितरः सदा ॥ * ॥
त्रोद्विहन्तु यवैर्मोक्षैरिहर्षलपलेन च ।
श्यामाकेच तथा शाकेर्नोर्वारेण प्रियङ्गुभिः ॥
गोधूमे च तिलैर्मूत्रैर्मोक्षं प्रीयते पिठम् ।
आन्नान्नातकानित्यन्तु नदीकाञ्च सदाङ्गि-
मान् ॥
विदारीञ्च भद्रकाञ्च आहुं काले प्रदापयेत् ।
काजान्धुयुतान्द्वान् शक्तून् शर्करया सह ।
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन श्रद्धाटककशेषकान् ॥
द्वौ मासौ मत्स्यमासेन चीन्मासान् हारयेन तु ।
औरभेयाञ्च चतुरः शाकुनेन तु पञ्च च ॥
यस्मात्तान् ह्यगमासेन पार्वतीनाञ्च सप्त वै ।
अष्टावेणस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ।
दश मासांस्तु ह्यप्यन्ति वराहमहिमामैः ॥

आहं

प्रशस्तेष्वयोरु मासेन मासानेकादशैव तु ।
संवत्सरस्य गणने पयसा पायसेन वा ।
वाधोयसस्य मासेन दमिर्दादशवारिकी ।
कालशाकं महाशक्कं खड्गिनीप्यामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पान्ते सुखमाणि च सर्वशः ।
क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयंवाच नृतानाञ्च वै द्विजः ।
दद्यात् आहं प्रयत्नेन तदस्यान्त्यसुख्यते ॥३॥
पिप्यणि शिषुकश्चैव तथा चैव मखरकम् ।
कुशाङ्गालाङ्गुलीकान् भूढ्यं सुरवं तथा ।
कुसुमं पिक्कूलं वै तच्छुलीयकमेव च ।
राजमाधोस्तथा चौरं माह्विषं विवर्जयेत् ।
कोद्रवान् कोविदारांश्च पालङ्गी मरिचं तम् ।
वर्जयेत् सर्वयत्नेन आहस्थाने द्विजोत्तमः ॥”

इति कौर्म उपविभागे १६ अध्यायः ।

यास उवाच ।

“आत्मा यथोक्तं संतप्य पिबन् चक्षुष्ये द्विजः ।
पिबन्वाहार्यं आहं कुर्यात् सौम्यमनाः

शुचिः ॥

पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तथैव तद्व्यक्त्यानां प्रदाने वातिथिः स्मृतः ॥
ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः श्रान्तेतसः ।
त्रिगो नियमस्याश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
पञ्चाधिरण्यधीयानो यकुर्वन्द्दिवदेव च ।
सर्वकृत् च त्रिवर्गस्त्रिमधुर्वैद्य यो भवेत् ॥
जिगाचिकेतश्चन्द्रोगो श्येष्ठसामग एव च ।
अथर्चशिरसोऽध्याता रुद्राध्यायी विशेषतः ॥
अग्निहोत्रपरो विद्वान् न्यायविषं बहुज्जितु ।
मन्त्रब्राह्मणविज्ञेयं यच्च स्याद्धर्मपाठकः ।
ऋषिब्रती ऋषिकश्च तथा दादशवारिकः ॥
ब्रह्मदेयार्थसन्तानो गर्भसुहृदः सहस्रदः ।
चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।
शुद्धदेवाभिपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
विमुक्तः सर्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
महादेवाश्चैव नरतो वैजयः पंक्तिपावनः ॥
अहिंसानिरतो नित्यमप्रतिग्राहकस्तथा ।
सन्नियो दाननिरता विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः ॥
मातापित्रोर्हितै युक्तः प्रातःआथो च वा द्विजः ।
अध्यात्मजिह्नुनिर्दालो विज्ञेयः पंक्तिपावनः ॥
ज्ञाननिष्ठो महायोगी वेदान्तार्थविचिन्तकः ।
अह्नातुः आह्ननिरतो ब्राह्मणः पंक्तिपावनः ॥
वेदविद्याव्रतस्नातो ब्रह्मचर्यापरः सदा ।
आथर्वणो सुसुचुश्च ब्राह्मणः पंक्तिपावनः ॥
असमानप्रवरको ह्यसमोवस्तथैव च ।
असम्बन्धी च विज्ञेयाः ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥
भोजयेद्योगिनं पूर्वं तत्त्वज्ञानरतिं यतिम् ।
अलाभे नैष्ठिकं दानमुपकुञ्च्यार्कं तथा ॥
तदलाभे गृहस्थं वा सुसुचुं सज्जवर्जितम् ।
सञ्जालाभे साधकं वा गृहस्थमपि भोजयेत् ॥
प्रज्ञैर्गुणतत्त्वज्ञो यस्याश्नाति यतिर्हविः ।
फलं वेदविदां तस्य सहस्रादतिरिच्यते ॥
तस्मान् यत्नेन योगीश्वरीश्वरज्ञानतत्परम् ।
योगयेद्व्यक्तयेषु त्वलाभे वितरान् द्विजान् ॥

V.

41

१६१

आहं

एव वै प्रथमः कल्पः प्रदाने ह्यवकथयोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सङ्गिरदुहितः ॥ ३ ॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्योयं नृशूरं गुरुम् ।
दौहित्रं विटपतिं बन्धुवृत्तिगयायौ च भोज-
येत् ॥ ४ ॥

न आहं भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संयहः ।
पैशाची दक्षिणा सा हि भैवासुत्र फलप्रदा ॥
कामं आहं चैवैभिरं नाभिरुपमपि त्वरिम् ।
दिवता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलम् ॥
ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तुष्टाभिरिव श्रान्यति ।
तस्मै हयं न दानयं न च भक्षानि हृतये ॥
यथौषरे बीजसुप्ता न वप्ता लभते फलम् ।
तथानृचे हविर्हत्वा न दाता लभते फलम् ॥
यावतो यसते पिबन् हयकथेयमनवित् ।
तावतो यसते प्रेत्य दीमान् मूलधैर्योयुङ्गान् ॥
अपि विद्याकुलैर्मक्ता हीनवृत्ता नराधमाः ।
यत्नेते भुङ्गते हयं तद्वेदासुरं द्विजाः ॥
यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
एव त्वब्राह्मणो नार्हः आह्नादियु कदाचन ॥
शूद्रप्रेष्यो भूतो राज्ञा वृषलपामयाजकः ।
वधवन्धोपणोवी च षड्भेते ब्रह्मवन्धवः ॥
दत्तात्मयोगो दत्ताय पतिताम्नसुरवौतु ।
वेदविक्रयिणो ह्येते आह्नादियु विगर्हिताः ॥
श्रुतिविक्रयिणो ये तु परपूर्णासमुद्भवाः ।
अधमान् ये याजयन्ति पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
असंस्कृताध्यापका ये भृगुर्धेऽध्यापयन्ति ये ।
अधीयते तथा वेदान् पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
बुद्धभावकनिर्यस्याः पञ्चरात्रविदो जनाः ।
कापालिकाः पाशुपताः पाषाणा ये च तद्विधाः ॥
यस्याश्रानि हवींयते दुरात्मानस्तु तामसाः ।
न तस्य तद्वेच्छाहं प्रेत्य चेह फलप्रदम् ॥
अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः ।
मिथ्याश्रमी च ये विषा विज्ञेयाः पंक्तिदूषकाः ॥
दुष्कर्मा कुनखी कुष्ठो चिन्मी च श्लावदन्तकः ।
विद्वज्जननश्चैव स्तनः क्लीबोऽग नास्तिकः ॥
मद्यपो वृषलीसक्तो वीरहा दधिधूपतिः ।
अगारदाही कुशाशी सोमविक्रयिणो द्विजाः ॥
परिवेता तथा हिंसाः परिव्रित्तिर्निराकृतिः ।
पौनर्भवः कुशीदी च तथा नन्दनदर्शकः ॥
गीतवाद्भिरनिरतो व्याधितः काण एव च ।
हीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो ह्यवकीर्णो तथैव च ॥
कन्यादूषी कुलगोलौ ह्यभिषक्तोऽय देवलः ।
मित्रभुक् पिशुनश्चैव नित्यं भार्याशुवर्षकः ॥
मातापित्रोर्गुरोस्वामी दारव्यामी तथैव च ।
गोत्रभिद्वन्द्वशौचश्च काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥
अनपत्यः कूटसाची याचको रङ्गजीवनः ।
समुद्रयायी कृतहा तथा समयभेदकः ॥
वेदनिन्दापरश्चैव परदाररतास्तथा ।
द्विजनिन्दारताश्चैव वर्ण्याः आह्नादिकर्मसु ॥
स्तनः पिशुनः क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दकः ।
मित्रभुक् कुलकश्चैव विशेषात् पंक्तिदूषकाः ॥
सर्वे पुनर्भोज्यान्नास्नानार्हा हि कर्मसु ।

आहं

ब्राह्मभावातिरिक्ताश्च वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
शूद्राक्षरसपुष्टाङ्गः सम्बोपासनवर्जितः ।
महायज्ञविहीनश्च ब्राह्मणः पंक्तिदूषकः ॥
अधीतनाशनश्चैव ज्ञानहोमविर्जितः ।
तामसो राजसश्चैव ब्राह्मणः पंक्तिदूषकः ॥
बहुनाच किमुक्तेन विहितान् ये न कुर्वते ।
निन्दितानाचरन्त्येव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥”

इति कौर्म उपविभागे २० अध्यायः ॥ ३ ॥

“गोमयेनोदकेभूमिं शोधयित्वा समाहितः ।
सन्निपात्य द्विजान् सर्वान् साधुभिः सन्निमन्त्र-
येत् ॥

श्री भविष्यति मे आहं पूर्वदुरभिपूष्य च ।
असम्भवे परेदुर्वा यथोक्तलक्षणेयान् ॥
तस्य ते पितरः श्रुत्वा आह्नकालमुपस्थितम् ।
अन्योन्यमनसा ध्यात्वा सम्यतन्ति मनोजवाः ॥
ब्राह्मणेस्ते सदाश्रानि पितरो ह्यनन्तरीयगाः ।
वायुभूताश्च तिष्ठन्ति सुक्ता यान्ति परां गतिम् ॥
आमन्त्रिताश्च ते विषाः आह्नकाल उपस्थिते ।
वसेयुर्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥
अक्रोधनोऽत्वरोऽमृतः सत्यवादी समाहितः ।
भारं मेधुनमध्वानं आह्नकहर्जयेष्णपम् ॥
आमन्त्रितो ब्राह्मणो यः अन्यं वै कुरुते चक्षुम् ।
स याति रौरवं घोरं शूकरवं प्रयाति च ॥
आमन्त्रयित्वा यो मोहादपरं मन्त्रयेत् द्विजम् ।
स तस्मादधिकः पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते ॥
आह्ने निमन्त्रितो विप्रो मेधुनं योऽधिगच्छति ।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्यग्योनीं स गच्छति ॥
आहं जत्वा तु सुक्ता च योऽध्वानं प्रतिपद्यते ।
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं पांशुभोजनाः ॥
निमन्त्रितस्तु यः आह्ने प्रकुर्यात् कलहं द्विजः ।
भवन्ति तस्य तन्मासं पितरो मज्जभोजनाः ॥
तस्मान्निमन्त्रितः आह्ने नियतात्मा भवेत् द्विजः ।
अक्रोधनः शौचपरः कर्मा चैव जितेन्द्रियः ॥
श्रीभूते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भान् समाहितः ।
सन्तलानाहरेदापि दक्षिणायान् सुनिर्मलान् ॥
दक्षिणाप्रवनं स्निग्धं विविक्षं शुभलक्ष्णम् ।
शुचिं देशं विविक्षश्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥
नदीतीरेषु तीर्थेषु स्नूभूमौ चैव साशुषु ।
विविक्षेषु च तुष्यन्ति दत्ते च पितरः सदा ॥
पारक्वे भूमिभागे तु पिबन्ता नैव निर्वपेत् ।
स्नामिभिक्षाद्विहृत्य मोहात् यत् क्रियते नरैः ॥
अटयः पर्वताः पुण्यास्तीर्थान्यायतनानि च ।
सर्वाण्यस्नामिकान्याहुर्न हि तेषु परियहः ॥
तिलानवकिरेतश्च सर्वतो बन्धयेद्वान् ।
असुरोपहतं सर्वं तिलैः शुध्वात्वेन वा ॥
ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकयज्ञममच्युतम् ।
चोष्यपेयसन्दृष्टं यथाशक्त्वा प्रकल्पयेत् ॥
ततो निरुते मध्याह्ने न्युपनोमनखान् द्विजान् ।
अभिगन्ध यथामार्गं प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥
तैलमभ्यञ्जनं ज्ञानं ज्ञानीयश्च पृथग्विधम् ।
पात्रैरौज्ज्वलैः कुर्यात् वैश्वदेवपूजकम् ॥
ततः खात्वा विशुभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पादमाचमनीयश्च संप्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥”
पुस्तकान्तरे विदुषेभ्यः स्थाने निमित्तेभ्य इति
निवृत्तेभ्य इति च पाठः ॥

“ये चात्र विन्देवानां द्विजाः पूर्वं निमज्जिताः ।
प्राङ्मुखान्वासनान्येषां दिग्भोर्पक्षितानि च ॥
दक्षिणामुखयुक्तानि पिच्छाभासनानि च ॥
दक्षिणाग्रेकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकेः ॥
तत्पक्षेऽप्येदेतानासनं संसृज्यन् द्विजः ।
आसध्वमिति संजल्पमासीरंस्ते पृथक् पृथक् ॥
हौ देव प्राङ्मुखो पित्रे त्रयश्चोदङ्मुखस्तथा ।
एकैकं वा भवेत्तत्त्वं देवमातामहेष्वपि ॥
सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।
पक्षेताम् विस्तरो ह्यति तस्मान्निर्देत विस्तरम् ॥
अपि वा योजयेदकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
श्रुतशीलादिसम्पन्नमलक्षणाविवर्णितम् ॥
उद्धृत्य पात्रे चाग्रं तत् सर्वस्मात् प्राक्षतान् पुनः ।

देवतायतने तस्मै निवेद्याग्रं प्रवर्तयेत् ॥
प्राख्येदसौ तदग्रम् दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।
तस्मादेकमपि श्रेष्ठं विद्वांसं भोजयेत् द्विजम् ॥
भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।
उपविष्टेषु यः आहं कामं तमपि भोजयेत् ॥
अतिथिर्यस्य नात्राति न तन् आहं प्रशस्यते ।
तस्मात् प्रयत्नात् आहं पुण्या कृतियथो हिजेः ॥
आतिथ्यरहितआहं भुञ्जते ये हिजातयः ।
काकयोनिं व्रजन्त्येते दाता चैव न रुंशयः ॥३॥
हीनाङ्गः पतितः कुली ब्रह्मो पुण्ड्रसनाक्षिकौ ।
कुक्कुटाः शूकराः चानो वर्णाः आहंषु दूरतः ॥
वैभक्त्यमशुचिं नमं मर्तं धूर्तं रजस्वलाम् ।
नीलकाशायवसनं पावकांश्च विवर्णयेत् ॥
यत्तच्च क्रियते कर्मैः पेटकं ब्राह्मणान् प्रति ।
तत् सर्वमेव कर्मैश्च वैश्वदेवपूर्वकम् ॥
यथोपदिष्टान् सर्वस्मान्नतं कुण्याद्भुञ्जतेः ।
सगन्धमभिः शिरोवेष्टिधूपवासोऽनुलेपनैः ॥
तत्स्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुज्ञया ।
उदङ्मुखो यथान्वायं विन्देवास इत्युवाच ॥
इति पवित्रे दृष्टीत्वा च भाजने स्नातिते पुनः ।
शस्त्रो देवा अन्नं क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ॥
वा दद्याद्वा इति मन्त्रेण हस्ते तर्प्यं निवेदयेत् ।
प्रदद्यात्तन्माल्यावि धूपार्शोनि च शक्तितः ॥
अपसयं ततः कृत्वा पिच्छां दक्षिणामुखः ।
आवाहनं ततः कुण्यात् उग्रान्तस्तेष्वपि उधः ॥
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान् नक्ततः ।
शस्त्रो देवोदकं पात्रे तिलोऽसीति तिलान्स्तथा ॥
क्षिप्त्वा चार्घ्यं यथापूर्वं दत्त्वा हस्तेषु वै पुनः ।
संसृज्यन् ततः सर्वान् पात्रे कुण्यात् समा-

हितः ॥
पिच्छेभ्यः स्नानमेतेन न्यूनं पात्रं निधाय तु ।
असौ करिष्येत्यादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ॥
कुर्वन्नेति क्षुद्रज्ञातो क्षुद्रयादुपवीतवत् ।
यश्चोपवीतिना होमः कर्तव्यः कुशपाणिना ।
आचीनावीतिना पित्रं वैश्वदेवम् होमयेत् ॥

दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन् सदा ॥
पिच्छां परिचर्यासु पातयेदितरं तथा ।
सोमाय वै पिच्छमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥
अयमे कथवाहनाय स्वधेति क्षुद्रयात्ततः ॥
अयमाभावे तु विप्रश्च पात्रावेवोपपादयेत् ॥
महादेवान्तिकं वाच गोष्ठे वा सुसमाहितः ।
तत्क्षौरभ्यनुज्ञातो गत्वा वै दक्षिणां दिशम् ॥
गोमयेनोपनिष्योर्ध्वं स्थानं कृत्वा तु सैकतम् ॥
मच्छलं चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं शुभम् ।
त्रिभुजखितस्य मध्यं दर्भेणैकेन चैव हि ॥
ततः संस्तीर्य तत्स्थाने दर्भान् वै दक्षिणाग्र-

कान् ॥
जीन् पिच्छान् निर्जपेत्तच्च हविःशेषान् समा-
हितः ॥
न्युप्य पिच्छास्तु तद्वृत्तं निर्द्वेष्ट्याक्षेपभागिनाम् ।
तेषु दर्भेष्वप्यप्यत्रिरायस्य शनैररुन् ॥
वङ्गप्रातृमस्तुभ्याम् पिच्छेभ्यश्च मन्त्रवत् ।
उदकं निनयेच्छिषं शनैः पिच्छान्तिके पुनः ॥
अवजिज्ञेते तान् पिच्छान् यथाभ्युपान् समा-

हितः ॥
अथ पिच्छावशिष्टाग्रं विधिना भोजयेद्द्विजान् ॥
मांसान् पूर्वांश्च विविधान् दद्यात् क्षत्रपाय-

सम् ॥
क्षप्राकफलानीक्षून् पयो दधि घृतं मधु ॥
अन्नञ्चैव यथाकामं विविधं भक्षयेयकम् ।
यदुद्दिष्टं द्विजैर्लगात् तत्तत्स्वै निवेदयेत् ॥
धान्यांसिणांश्च विविधान् शर्करा विविधास्तथा ।
उण्णमन्नं हिजातिभ्यो दातव्यं श्रेय दक्षता ॥
अन्नञ्च फलमूलेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च ।
नाशूणि पातयेज्जानु न कुप्येन्नाशुतं वदेत् ॥
न पादेन क्षुपेदन्नं न चेतदवधूनयेत् ।
क्रोधिनं चैव यद्दत्तं यद्दत्तं त्वरया पुनः ॥
यातुधाना विलुम्बन्ति जल्पता चोपपादितम् ।
स्त्रिभगाञ्चो न तिष्ठेते सन्निधौ च द्विजन्मनाम् ॥
न चात्र श्लेष्मकादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।
न दद्यात्तच्च हस्ते न प्रत्यक्षलवणं तथा ॥
न चायसेन पात्रेण न चैवाश्रया पुनः ।
काष्ठेन न तु पात्रेण राजतौडुम्बरेण च ॥
दत्तमन्त्रयतां याति खाङ्गेन च विशेषतः ।
पात्रे तु न्यस्तये यो वै आहं भोजयते पिच्छम् ॥
स याति नरकं घोरां भोक्ता चैव पुरोधसा ॥
न पंक्ता विधमं दद्यात् न याचेन्न च दापयेत् ।
याचिता दापिता दाता नरकान् याति

दारुणान् ॥
सुञ्जीत वाग्यताः सृष्टा न ब्रूयुः प्राक्षतान्
गुणान् ॥

तावहि पितरोऽन्ननि बावन्नोक्ता हविर्गणाः ।
नायासोपविष्टस्तु सुञ्जीत प्रथमं द्विजः ॥
बहूनां पशूनां सोऽश्वः पंक्ता हरति किल्बि-
सम् ॥
न किञ्चिद्वर्जयेज्ज्याहं नियुक्तस्तु द्विजोत्तमः ॥
न मांसं प्रतिषेधेत नवाभ्यस्त्रासमीक्षयेत् ॥

यो नात्राति द्विजो मांसं नियुक्तः पिच्छकर्मणि ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवाजैर्कविंशतिम् ॥
स्वाध्यायं आवयेदेषां धर्मेष्टास्त्राणि चैव हि ।
इतिहासपुराणानि आहुकल्पाश्च शोभनान् ॥
ततोऽन्नसुखेनैकैकस्तेष्वन्यतो विकिरन् भुवि ।
सृष्ट्वा स्मदितमित्येवं लभानाचामयेत्ततः ॥
आचान्ताननुजानीयादभिनो रम्यतामिति ।
स्वधास्त्विति च तं ब्रूयन्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥
ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।
यथा ब्रूयन्तथा कुण्यादनुज्ञातो द्विजोत्तमैः ॥
पित्रे स्मदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेऽनु सुश्रुतम् ।
सम्यन्नमित्यभ्यादये देवे न चित्तमित्यपि ॥
विद्वन्ब्राह्मणास्तान् वै पिच्छपूर्वम् वाग्यतः ।
दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेत्तेमान् वरान्
पिच्छम् ॥

दातारो गोऽभिवर्हन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
अह्ना च नो मा यममहहृदयं नोऽश्वति ॥
पिच्छास्तु गोऽजविप्रभ्यो दद्याद्वासी जलेऽपि वा ।
मध्यमम् ततः पिच्छमद्यात् पत्नी सुतार्थिनी ॥
प्रच्छाक्य हस्तावाचस्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ।
ज्ञातिष्वपि च भुक्तेषु स्नानं भृत्यान् भोजयेत्ततः ॥
पश्चात् स्वयञ्च पत्नीभिः शेषमन्नं समाहरेत् ।
गोदासयेत्तदुच्छिष्टं यावत्प्राप्तं गतो रविः ॥
ब्रह्मचारी भवेताम्बु दन्त्यतो रजनीम् ताम् ।
दत्त्वा आहं तथा भुक्ता सेवते यस्तु मेयुनम् ॥
महारौरवमासाद्य कीटयोनिं व्रजेत् पुनः ।
शुचिरक्रोधनः शान्तः सत्यवादी समाहितः ॥
स्वाध्यायश्च तथाध्यानं कर्मा भोक्ता च वर्जयेत् ॥
आहं कृत्वा परश्चाहं भुञ्जते ये हिजातयः ।
महापातकिभिस्तुल्या याति ते नरकान् बहून् ॥
एष वोऽभिहितः सम्यक् आहुकल्पः सनातनः ।
अनेन वर्तयेन्निजमुदासीनोऽथ तत्त्ववित् ॥
अनघिरध्वगो वापि तथैव अस्मन्नास्तिनः ।
आमआहं द्विजः कुण्यात् दृषत्तस्तु सदैव हि ॥
आमआहं यदा कुण्यात् विधिनाः अहृदयान्वितः ॥
तेनामोकरणं कुण्यात् पिच्छांस्तेनैव निर्जपेत् ॥
योऽनेन विधिना आहं कुण्यात् संयतमानसः ।
अपेत्तकल्पो नित्यं यतीनां वर्तते पदम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन आहं कुण्यात् द्विजोत्तमः ।
आराधितो भवेद्दोषक्षेपेन सम्यक् सनातनः ॥
अपि मूलफलैर्वापि प्रकुर्वन्निर्धनो द्विजः ॥
तिलोदकैस्तर्पयेद्वा पिच्छम् स्नात्वा समाहितः ।
न जीवन्पिच्छको दद्याद्दोषाभं वा विधीयते ॥
येषां वापि पिता दद्यात्तेषाञ्चक्रे प्रचक्षते ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
यो यस्तु स्त्रियते तस्मै देयं नात्रास्य तेन तु ।
भोजयेद्वापि जीवन्तं यथाकामम् भक्तितः ॥
न जीवन्तमतिक्रम्य ददाति श्रूयते श्रुतिः ।
ह्यस्तुप्यायगिको दद्याद्द्विजैश्चैविकयोः समम् ॥
अक्षयादहं समादद्यात् नियोगोत्पादितो यदि ।
अनियुक्तात् ततो यस्तु शुक्लतो जायते द्विजः ॥
प्रदद्याद्द्विजने पिच्छं क्षिप्रिणी तु ततोऽन्यथा ।

हौ पिबौ निर्वपेताभ्यां जेजिने बीजिने तथा ।
कीर्तयेद्य चैकस्मिन् बीजिने जेजिने ततः ।
जनाहनि तु कर्तव्यमेकोदितं विधानतः ।
अग्नौ च स्वे परिणीये काव्यं वै कामतस्ततः ।
पूर्वाह्णे चैव कर्तव्यं आहुतमभ्युदयादिना ।
देववत् सर्वमेव स्यात्त वै काव्या तिलक्रिया ।
दर्भाच्च जलवः काव्या युग्मान् वै भोजयेत्

द्विजान् ।

नान्दीमुखास्ते पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।
माह आहुतं पूर्वं स्यात् पिष्टाणां स्यादन्तरम् ।
ततो मातामहानाञ्च दृष्टौ आहुतयं स्तनम् ।
देवपूर्वम् दद्याद् न कुर्व्यादप्रदक्षिणम् ।
प्राहमुखो निष्पेत् पिष्टानुपवीतो समाहितः ।
पूर्वं वै मातरः पूज्या भक्त्या चैव गन्धश्वरः ।
स्यच्छिष्येषु पवित्रेषु प्रतिमासु द्विजातिषु ।
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्गन्धाद्यैर्भूषणैरपि ।
पूजयित्वा माहं गन्धान् कुर्व्यात् आहुतयं बुधः ।
अतस्त्वा माहयोगान् यः आहं परिवेशयेत् ।
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥”

इति कौर्म उपविभागे २१ अध्यायः ।

माह्ये १६ । १७ । १८ अध्यायेषु चान्यत् अष्ट-
यम् ॥ * आहुति कदलीपत्रं निषिद्धं भोजन-
पात्रतया । इति हेमाद्रियाख्या आहुतखण्डे ।
न जातीकुसुमानि दद्यात् न कदलीपत्रम् ।
इति क्रतुवचनम् ॥ * आहुतीतरनिषिद्धानि
यथा,—

“याज्ञा युद्धं नदीपारं मिथ्यालापो द्विभोजनम् ।
कुर्यात्क्रोडा दिवानिदा आहुं सप्त विवर्जयेत् ॥”
इति कर्मलोचनम् ।

स्तुतिः ।

“दूतश्च कलहश्चैव सायंसन्ध्यां दिवाश्रयम् ।
आहुकरो च भोक्ता च पुनर्भुक्तश्च वर्जयेत् ॥”
अपि च । विष्णुपुराणम् ।

“वर्णानि कुर्वन्ता आहुं कोपोऽध्वगमनं त्वरा ।
भातुरप्यत्र राक्षस्य त्रयमेतन्न शस्यते ॥”
राजमार्तण्डे ।

“पुनर्भोजनमध्वानं दूताध्ययनमैधुनम् ।
दानं प्रतिग्रहं सन्ध्यां आहुं कृत्वाष्ट वर्जयेत् ॥”
नक्षत्रहर्षमानधृता स्तुतिः ।

“पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैधुनम् ।
दानं सन्ध्यां पुनः खानं आहुं कृत्वाष्ट वर्जयेत् ॥”
इति आहुतत्वम् ।

अथ वैष्णवआहुतिविधिः ।

“प्राप्ते आहुदिनेऽपि प्राग्वत् भगवतेर्भूयेत् ।
तच्छेषेणैव कुर्वीत आहुं भागवतो नरः ॥”
यच्च स्तुती ।

“यज्ञाभिप्रिशुदेवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
पिष्टपाकां न दातव्यं यावत् पिष्टास्य निर्वपेत् ॥”
इति ।

“इदं च सामान्यवचनं विशेषवचनत्रयेः ।
श्रुतिस्तुतिपुराणाद्वैतभिर्भाष्यते भुवम् ॥”
तथा च पाणि ।

“विष्णोर्निवेदितामेव यद्यपि देवतान्तरम् ।
पिष्टभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥”
मोक्षधर्मे नारदीयौ ।

“सात्वतं विधिमाख्याय प्राक् सूर्यस्तुतः—
स्तनम् ।

पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥”
ब्रह्माण्डपुराणे ।

“यः आहुकावे हरिभुक्तशेषं
ददाति भक्त्या पिष्टदेवतानाम् ।
तेनैव पिष्टास्तुलसीविमिश्रा-
नाकण्यकोटिं पितरः सुतपाः ॥”
स्कान्दे श्रीशिवोक्तौ ।

“देवान् पितॄन् ससृद्दिशं यद्विष्णोर्निवेदितम् ।
तानुद्दिशं ततः कुर्व्यात् प्रदानं तस्य चैव हि ।
प्रयान्ति तृप्तिमतुलां सोदकेन तु तेन वै ।
सुकुन्दगात्रजयेन ब्राह्मणानां विवेचनम् ॥

चन्द्रेण तु पिष्टाणां कर्तव्यं पिष्टलप्रये ।
देवानाञ्च पितॄणाञ्च जायते तृप्तिरक्षया ।
एवं जते महीपाल मा भवेत् संशयः कश्चित् ॥”
तत्रैव श्रीपुरुषोत्तमखण्डे ।

“अस्मादां आहुकावे तु पतितादौर्निरीक्षितम् ।
तुलसीदक्षमिश्रेण सलिलेनाभिषिच्येत् ।
तदन्नं शुद्धतामेति विष्णोर्नैवेद्यमिदम् ।
विष्णोर्नैवेद्यशेषेषु तस्माद्देयं द्विजजना ।
पिष्टे चैव विशेषेण पिष्टाणां तृप्तिमिच्छता ॥”
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

“पितृनुद्दिशं येः पूजा केशवस्य कृता नरैः ।
व्यक्ता ते नारकीं पोडां सुक्तिं यान्ति महासुने ।
धन्यास्ते मानवा लोके कलिकावे विशेषतः ।
ये कुर्वन्ति हरेर्नखं पित्र्यं पूजनं सुने ।
किं दत्तेऽन्धुभिः पिष्टेर्गयाआहुदिभिर्मनैः ।
यैरक्षितो हरिर्भक्त्या पित्र्यं च दिने दिने ॥

यसुद्दिशं हरेः पूजा क्रियते सुनिपुणैः ।
उद्धृत्य नरकावासात् नयेत् परमं पदम् ।
यो ददाति हरेः स्थानं पिष्टनुद्दिशं नारद ।
कर्तव्यं हि पिष्टाणां यत्तत् जतं तेन भो द्विज ॥” *
श्रुतौ च । एक एव नारायण आसीत् न ब्रह्मा
नमे द्यावापृथिवी सर्वे देवाः सर्वे पितरः सर्वे
मनुष्याः विष्णुना अश्रितमश्नन्ति विष्णुना ज्ञातं
जिघ्रन्ति विष्णुना पीतं पिबन्ति तस्माद्दिवावो
विष्णुपूजितं भक्षयेयुरिति । अतएवोक्तं श्रीभग-
वता विष्णुधर्मे ।

“प्रायेभ्यो जुहुयादन्नं मन्निवेदितस्तनम् ।
तृप्यन्ति सर्वेदा प्राणा मन्निवेदितमध्वनात् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रदेयं मन्निवेदितम् ।
ममापि हृदयस्थस्य पिष्टाणाञ्च विशेषतः ॥”
किञ्च तत्रैवान्यत्र ।

“भक्ष्यं भोज्यञ्च यत्किञ्चिदनिवेद्यायभोक्तृरि ।
न देयं पिष्टदेवेभ्यः प्रायश्चित्ती यतो भवेत् ॥
सर्गादौ कथितो देवैरयमुक्त भगवान् हरिः ।
यज्ञभागभुजो देवा ततस्तेन प्रकल्पिताः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

अथोपवासदिने आहुतिविधिः । पाणि पुष्कर-
खण्डम् ।

“एकादशी यदा राम आहुं नैमित्तिकं भवेत् ।
तद्दिने तु परित्यज्य द्वादशी आहुमाचरेत् ॥”
तत्रैवोत्तरखण्डे ।

“एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतैश्च नि ।
द्वादश्यां तत् प्रदानं नोपवासदिने कश्चित् ॥
गर्ह्यमात्रं न चान्नानि पितरश्च दिवौकसः ॥”
स्कान्दे ।

“एकादशी यदा नित्या आहुं नैमित्तिकं भवेत् ।
उपवासं तदा कुर्व्यात् द्वादशी आहुमाचरेत् ॥”
अक्षवैवर्ते ।

“ये कुर्वन्ति महीपाल आहुं त्विकादशीदिने ।
त्रयसो नरकं यान्ति दाता भोक्ता परेतकः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १२ विलासः ।

आहुं, चि, (अह्ना अस्म्यस्येति । अह्ना + “प्रश्ना
अह्नाच्चाट्टित्थ्यो षः ।” ५।०।२०१ । इति षः ।)
अह्नासमन्वितम् । इति हेमचन्द्रः ।

आहुकर्ता, [ऋ] चि, (करोतीति । ऋ + लृच् ।
आहुस्य कर्ता ।) आहुकारकः । यथा,—

“आहुकर्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तश्च वर्जयेत् ॥”
इति आहुतत्वम् ।

आहुदेवः, पुं, (आहुस्य देवः ।) यमः । इत्यमरः ।
(यथा, मार्कण्डेय । ८ । १५६ ।

“आहुदेवेन कथितं विश्वामित्रस्य सृष्टितम् ॥”
स तु विवस्वतः संज्ञायां पत्र्यां जातः । मनु-
भेदः । इति पुराणम् । (यथा, मार्कण्डेय ।
१०६ । ४ ।

“मनु वैवस्वतो ज्येष्ठः आहुदेवः प्रजापतिः ।
ततो यमो यमो चैव यमलो सम्भूवतुः ॥”
आहुशार्क, स्त्री, (अहं देयं शाकम् ।) काल-
शाकम् । इति भावप्रकाशः ।

आहुकः, चि, (अहुमनेन भुक्तमिति । आहु +
“आहुमनेन भुक्तमितिठौ ।” ५ । २ । ८५ ।
इति ठन् ।) आहुभोक्ता । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । आहुसम्बन्धिद्रव्यादि । यथा, याज्ञ-
वल्क्याः ।

“सन्ध्यागर्जितनिघाति भुक्तम्योक्तानिपातने ।
समाप्य वेदं दूनिप्रमारय्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुस्तनकं ।
जतुसन्धिषु भुक्त्वा वा आहुकं प्रतयत्य च ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ।

आहुी, [नृ] चि, आहुभोक्ता । आहु + “आहुमनेन
भुक्तमितिठौ ।” ५ । २ । ८५ । इति सूत्रेण
इति । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

आह्नाः, पुं, (अम + क्तः ।) श्रान्तः । जितेन्द्रियः ।
इति हेमचन्द्रः । अमशुक्ते, चि । अम
तपःखेदयोः इत्यस्मात् क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
यथा,—

“सखि मत्पागनायन्तु साधयन्ती निरन्तरम् ।
अनिआन्तासि सद्भावकेहयोरियमौचित्यौ ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ।

आवणः

आमन्त्रवाहनं, ङी, (आमन्त्र सवाहनम् ।)
अमावस्यतस्य अवननादिप्रदानद्वारा अमोप-
शमनम् । इति केचित् ।

आम, तु क मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अश्वआमन् । मन्त्रो-
भित्तुस्वीकरणम् । गुमोक्तिरित्येके । इति
दुर्गादासः ।

आमः, पुं, (आमयतीति । आम + अच् ।) मासः ।
महपः । कालः । इति मेदिनी ।

आमखेरः, पुं, जिनभिक्षुशिष्यः । तत्पर्यायः ।
सेलुकः २ प्रव्रजितः ३ महापासकः ४ गोमी ५ ।
इति त्रिकाण्शेषः ।

आयः, पुं, (अयि अये + "अग्नीसुवोऽनुपसर्गे" ।) ३ ।
३ । २४ । इति चण्ड । अयणम् । आश्रयः ।
इत्यमरः । (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।

"यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ।")
श्रीसम्बन्धिनि, त्रि । यथा । श्रीदेवता अस्य
आयं हविः । इति श्रीश्रद्धादण्डप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिति सिद्धान्तकौमुदी ।

आयसः, त्रि, (अयस् + अच् । "देविकाशिशेति ।"
७ । ३ । १ । इति आदेरचः आत् ।) अयसि
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

आवः, पुं, अवणम् । श्रुतातीर्षणप्रत्ययेन तिष्यन्नः ।
(इन्द्राकुर्वंशौयनृपतिविशेषः । यथा, महा-
भारते । ३ । २० । १ । ३ ।

"आदात्तु युवनाम्बस्तु आवस्तस्यालको-
भवत् ।")

आवकः, पुं, (प्रव्रजतीति । श्रु + क्तुल् ।) शास्त्र-
सुनिश्चितविशेषः । काकः । इति त्रिकाण्शेषः ।
(आवयतीति । श्रु + क्तिच् + क्तुल् । दूरध्वनिः ।
यथा, माघे । ११ । १ ।

"प्रणिजगदुरकाकुश्रावकस्त्रिभुवनकण्डाः
परिणतिमिति राज्ञोऽगंथा मागधाय ।")

ओतरि, त्रि । (यथा, पुराणम् ।

"ऋग्वेदश्रावकं पेले जग्राह विश्वविज्जम् ।

यत्तुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ।")

आवणः, पुं, (अवणनाचरति न तु कार्येति ।
अवण + अण् ।) पाषण्डः । इति मेदिनी ।
(अवणेरु स्रुते इति । अवण + "शेषे ।" ४ ।
२ । ६२ । इत्यण् । शब्दः । इति काशिका ।)

वैशाखादि-द्वादशमासान्तर्गत-चतुर्थ-मासः ।

अवणानचचयुक्ता पौर्णमासी आवणी सा यत्र
मासः सः । (अवणा + अण् ।) तत्पर्यायः ।

नभाः २ आवणिकः ३ । इत्यमरः । नभः ४ ।

इति शब्दरत्नावली । स च द्विविधः सौर-
चान्द्रश्च । कर्कटस्थरविको मासः सौर-
आवणः । कर्कटस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादि-

दर्शानो मासश्चान्द्रआवणः । चान्द्रोऽपि
द्विविधो सुख्यो गौणश्च । तत्र सुख्यचान्द्रआव-
णोऽयल्लक्षप्रतिपदादिपौर्णमास्यक्तो मासो गौण-
चान्द्रः आवणः । सुखलक्षप्रतिपदोक्तम् ।

इति मज्झिमासत्त्वम् । * । तत्र जातपक्षम् ।

आवणः

"लोकप्रविष्टो धनवान् वदान्धः

सुहृत्कलत्रात्मजदासयुक्तः ।

आज्ञाकरा यस्य जनस्य सर्वे

स आवणास्तु सुतरां प्रसूतः ।"

अथ आवणलक्ष्यम् । तत्र देवीपुराणम् ।

"सुमे जनार्दने लब्धे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।

पूजयेन्मनसादेवीं क्षुहीवितपसंस्थिताम् ।"

क्षुही सिद्धिदः ।

"देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।

पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् महोरगान् ।

चौरं सर्पिश्च नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम् ।"

गारुडे ।

"अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च ।

तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं शङ्खकम् ।

कालीयं तच्चकचापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् ।

यजेत्तानसितान्नागान् दृष्टस्तुतो दिवं व्रजेत् ।"

पुराणान्तरेऽपि ।

"अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तच्चकः ।

कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकी-

र्त्तिताः ।"

पाद्मे ।

"शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः ।

वासुकिस्तच्चकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।

ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ।"

रत्नाकरे ।

"पिपुमर्हस्य पञ्चाणि स्थापयेद्भवनोदरे ।

खयचापि तदग्नौयान् ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।"

पिपुमर्हस्य निम्बस्य । * । तत्र प्रयोगः ।

हरिप्रयानान्तरं गौणचान्द्रेण आवणलक्ष्य-

नवम्यां कृतज्ञानादिबद्धसुखः । अथ आवणं

मासि लब्धे पक्षे पञ्चम्यां तिथौ अस्तुत्तमोचः

श्रीअस्तुत्तमोचस्यैव सर्पभयाभावकामो मनसा-

देवीपूजामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य क्षुहीवृक्षे

पूजयेत् । तदभावे चटे जले वा न्यासादिकं

कृत्वा देवीमन्त्रेति ध्यात्वा मनसादेवि द्वादशगण्ड

द्वादशाक्ष्य एतत् पाठ्यं ॐ मनसादेवे नमः ।

इत्यनेन यथाशक्ति गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि

दद्यात् । ततोऽनन्तादीन् नागान् पूजयेत् तत्र

चौरसर्पनैवेद्यं प्रधानम् । अनन्तादिकं पाद्या-

दिभिः संपूज्य ।

"ॐ योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।

पुण्यवद्धारयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ।"

इत्यनेन त्रिः पूजयेत् । एवं प्रणवादिनमोऽन्तेन

खलनाम्ना पूजयेत् । ॐ वासुकये नमः । ॐ

शङ्खाय नमः । ॐ कम्बलाय नमः । ॐ कर्को-

टकाय नमः । ॐ शङ्खकाय नमः । ॐ काली-

याय नमः । ॐ तच्चकाय नमः । ॐ पिङ्गलाय

नमः । ॐ महापद्माय नमः । ॐ कुलिकाय

नमः । ॐ मणिभद्राय नमः । ॐ धनञ्जयाय

नमः । ॐ शेषाय नमः । ॐ ऐरावताय

नमः । अशक्तौ गन्धपुष्पाभ्यां पूजयेत् । निम्ब-

पञ्चाणि यत्र स्थापयेत् ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्

श्रितवा

खयं भक्तयेव । उभयदिने पूर्वोक्ते सुहृन्मन्यून-
पञ्चमीनामे पूर्वदिने पूजा युज्यात् । आवण्यां
पौर्णमास्यां आहुतावधकम् । इति लल्लतत्त्वम् ।
अवणानचचसम्बन्धिनि, त्रि ।

आवणा, ङी, दध्यालीकटश्चः । इति मेदिनी ।

आवणिकः, पुं, (अवणा पौर्णमास्यस्मिन्तीति ।

अवणा + "विभाषा फाल्गुनीअवणाकार्तिकौ-

चैत्रीभ्यः ।" ४।२। २३ । इति ठक् ।) आवण-

मासः । इत्यमरः ।

आवणी, ङी, (अवणेन नचजेन युक्ता पौर्णमासी ।

अवण + "नचजेन युक्तः कालः ।" ४।२। ३ ।

इत्यण् । डीप् ।) आवणमासीयपूर्णिमा । यथा,

"पौर्णमासी तथा मासी आवणी च नरोत्तम ।

एतांस्तु आहुताकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।"

इति आहुतत्त्वम् ।

टक्षविशेषः । 'सुखी इति योलकुडिया इति च

हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।' सुखितिका २

भिक्षुः ३ अवणशीर्षिका ४ अवणा ५ प्रव्रजिता ६

परित्राणी ७ तपोधना ८ । अस्या गुणाः ।

कथायत्नम् । कटुत्वं । उष्णत्वं । कफवाता-

मातिसारकासविषहर्दिनाशित्वञ्च । इति राज-

निर्वण्डः । अपि च ।

"सुखो भिक्षुरपि प्रोक्तः आवणी च तपोधना ।

अवणाया सुखितिका तथा अवणशीर्षिका ।

महाआवणिकान्या तु सा स्मृता भूकदम्बिका ।

कदम्बपुष्पिका च स्यादक्षया तु तपस्विनी ।

सुखितिका कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा जघ्नुः ।

मेध्या गण्डा पक्षौ लक्ष्मणमयोन्मत्तिपाकुशुतु ।

क्षौपदारुष्यपसारज्जीवमेदोगुदार्तिहृत् ।

महासुखी च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः ।"

इति भावप्रकाशः ।

अन्यत् सुखितिकाशब्दे प्रत्ययम् ।

आवणी, ङी, धर्मपत्तनाच्छ्रदेशः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ।

आविष्ठीयः, त्रि, (अविष्ठासु जातः । अविष्ठा +

"अविष्ठाफलगुण्यनुराधेति" ४।३। ३४ । इति ङ् ।)

अवणानचचजातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अि, अ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-

उभ०-सक०-सेट् ।) अ, अयति अयते । इति

दुर्गादासः ।

अितः, त्रि, (अि + क्तः । "अ्युक्तः किति ।" ७।१। ११ ।

इति इडागमो न ।) सेवितः । आश्रितः ।

इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, रघुः । ११ । ६१ ।

"भास्करश्च दिशमधुवास यां

तां श्रिताः प्रतिभयं ववाश्रिते ।" * ।

पक्षः । यथा, रामायणे । २ । ५६ । २८ ।

"लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमजब्रवीत् ।

अयं सर्वः समस्ताङ्गः श्रितः कण्ठान्धो मया ।

देवता देवसङ्काश यजस्व कुशलो ह्यसि ।"

अितवान्, [त्] त्रि, (अि + क्तवत् । "अ्युक्तः

किति ।" ७ । २ । ११ । इति इडागमो न ।)

सेवाकारकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

श्रीः

श्रियंमन्वा, श्री, आत्मानं श्रियं मन्यते वा । इति
सुगन्धकोषाकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः ॥५॥७१।

“मन्थेव श्रीः श्रियंमन्वा श्रीमन्मन्थो नृषा-
हरिः ॥”)

श्रिष, उ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ऋवेट् ।) उ, श्रीधला श्रिद्धा ।
इति दुर्गादासः ॥

श्री, न ग पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) न ग, श्रीणाति श्रीयीते ।
इति दुर्गादासः ॥

श्रीः, श्री, (अप्रतीति । श्रि + “किप्वन्निप्रच्छीति ।”
उणा० २ । ५७ । इति किप् दीर्घश्च ।) लप्पीः ।

(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ८ । ११ ।

“श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य वा ॥”)

लवङ्गम् । इत्यमरः ॥ वेश्मरचना । श्रीभा ।

(यथा, रामायणे । २ । ६४ । १० ।

“एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुण्यत्थं गिरिः ॥”)

सरस्वती । सरलवृत्तः । त्रिवर्गः । सम्पत्तिः ।

(यथा,—

“न दातुं नोपभोक्तुं वा शक्नोति लपणः
श्रियम् ॥”)

विधा । उपकरणम् । विभूतिः । मतिः । इति
मेदिनी । अधिकारः । प्रभा । कोर्त्तिः । इति

घरणिः ॥ उडिः । सिद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वृत्ताहन्माता । इति हेमचन्द्रः ॥ कमलम् ।

विश्ववृत्तः । उडिनामौषधम् । इति राज

निर्घण्टः ॥ * ॥ देवादिनाम्नः पूर्वम् श्रीशब्द-

प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा,—

“देवं गुरुं गुरुस्थानं चैवं क्षेत्राधिदेवताम् ।

सिद्धं सिद्धाधिकाराच्च श्रीपूर्वं सप्तदीरयेत् ॥”

इति राघवभट्टकृतप्रयोगसारदर्शनात् स्वर्ग-

नामिन्वादिना सिद्धोधिकारो येषां नराणां

इत्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्यं नाम्नः । न तु

नृतानां तथेति शिष्टाचारः । इति संस्कार-

तत्त्वम् ॥ * ॥ पञ्चपङ्के श्रीशब्दान्प्रमाणं पञ्च

शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (एकाक्षरच्छन्दोविशेषः ।

यथा, छन्दोमञ्जर्याम् । “गु श्रीः ।” उदा-

हरणम् । “श्रीस्ते । साक्षात् ॥”)

श्रीः, पुं, (श्रि + किप् दीर्घश्च ।) रागविशेषः । स

तु हनुमन्मते षड् रागान्तर्गतपञ्चमरागः ।

एषिथा नाभितो निर्गतः । अस्य जातिः

सम्पूर्णा । तस्य स्वरावलिः । ष ऋ ग म प घ

नि । अस्य गृहं षड्जस्वरः । हेमन्तर्त्तौ अप-

राद्धे गानसमयः । रागमालायां अस्याकारः ।

सुन्दरपुरुषः । शुक्लवस्त्रपरीधानः । मतान्तरे

रक्तवस्त्रपरीधानः । स्थातिकपञ्चरागमञ्जि-

मालागलः । पद्मपुष्पहस्तः । विचित्रसिंहा-

सनाक्षरः । अस्य संसुखे गायन्ति गायकाः ।

हनुमन्मते अस्य भाष्याः पञ्च । यथा । प्रथमा

मालाश्रीः । तस्याः सम्पूर्णजातिः । अस्याः

स्वरावलिः । ष ऋ ग म प घ नि । अस्या गृहं

षड्जस्वरः । हेमन्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे गान-

१६५

श्रीः

समयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपम् । रक्त-
वर्णा श्रीः । कोमलाङ्गी । पीतवस्त्रपरीधाना ।
कौतुकाद्भमन्ती सती नायकाद्भिन्ना सखी-

गयेन सह हास्ययुक्तामनरुतलोपविष्टा ॥ १ ॥

द्वितीया मारवा अथवा मालवा । अस्याः

षाड्जजातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष प ग

म ध नि । अस्या गृहं षड्जस्वरः । हेमन्तौ

शेषवेलायां गानसमयः । रागमालायां तस्याः

स्वरूपं यथा । स्वर्गवस्त्रपरीधाना । पुष्पमाला-

धरा । नायकमेतन्नाथमेकाकिनीसङ्केतस्थानोप-

विष्टा ॥ २ ॥ तृतीया धनाश्रीः । अस्याः षाड्ज-

जातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष प ध नि ऋ

ग । गृहं षड्जस्वरः । हेमन्तौ द्वितीयप्रहर-

दिवसे शेषवेलायां वा गानसमयः । राग-

मालायां तस्याः स्वरूपम् । वियोगिनी नारी ।

रक्तवस्त्रपरीधाना । वियोगजननापेन दुःखि-

तातिष्ठति । एकाकिनी रोदयमाना वज्रल-

तरुतलोपविष्टा ॥ ३ ॥ चतुर्थी वसन्तरागिणी ।

अस्याः सम्पूर्णा जातिः । अस्याः स्वरावलिः ।

ष ऋ ग म प घ नि । अस्या गृहं षड्जस्वरः ।

हेमन्तौ मध्याह्ने वसन्तर्त्तौ दिवासाच्च गान-

समयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपम् ।

सुन्दरपुरुषावलिः । कल्पचिन्मते श्यामवर्णा ।

रक्तवस्त्रा । मयूरपुच्छशिखा । आम्बुसुकुल-

हस्ता । यौवनमदनमदमता । पुष्पमालागल-

देशा । पुष्पोद्याने सह नर्तकीसुखरागयनीभिः

सुखेन रागरङ्गयुता । वामहस्तधृतताम्रल-

वीटिका । श्रीगणेशसहितहास्यकौतुकक्रीडा-

वृत्त्यङ्गीतवादासक्ता । रागमालान्तरे उक्तगुण-

युक्ता श्रीगणेशसहितसङ्गमूर्त्तिर्निखिता ॥ ४ ॥

पञ्चमी आशावरी । अस्या औडवजातिः ।

अस्याः स्वरावलिः । ध नि ष म प । अस्याः

गृहं धैवतस्वरः । हेमन्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे

गानसमयः । रागमालायां अस्याः स्वरूपम् ।

श्यामवर्णा श्रीः । कोमलाङ्गी । चितशाटोपरि-

धाना । कर्पूरागुलेपना । हस्तपदयोर्द्वैतसर्प-

वेष्टिता केशेर्बहुपङ्कजा । जलमध्यस्थपद्मगुहा-

यासुपविष्टा । रागमालान्तरे उक्तगुणयुक्ता

वृत्तपञ्चवडकटिदेशा नया लिखिता ॥ ५ ॥ * ॥

अस्य पुत्रा अष्टौ । यथा । सिन्धुः १ मालवः २

गौडः अथवा गोण्डः ३ अस्य स्थाने केचित्

कल्याणः इति केचित् हामोर इति पठन्ति ।

गुणसागरः ४ कुम्भः ५ गम्भीरः ६ शङ्करः

अथवा आगङ्गः ७ विहागरः ८ * ॥ कलि-

नाथमते श्रीरागः प्रथमरागः अस्य भाष्या षट् ।

यथा । गौरी १ गौलाहली २ धवली ३

रुद्राक्षी ४ मालकौश अर्थात् कौशिकी ५ देव-

गान्धारी ६ । तन्मते पुत्रा अष्टौ हनुमन्मत-

तुल्याः । किन्तु गौडशङ्करविहागरस्थाने

कलाण आगङ्गा विगङ्गा लिखिताः ॥ * ॥

कोमेन्वरमतेऽपि प्रथमरागोऽयम् । अस्य

रागिण्यः षट् । यथा । मालवी अथवा मरवा ।

श्रीखण्डः

विवेकी अथवा तिरवनी २ गौरी ३ नेदारा ४

मधुमाधवी ५ पाहाडिका अथवा पाहाडी ६ ।

अस्य पुत्राः पूर्वोक्तमनस्यतुल्याः । तन्मते

अस्य रागस्य रागिणीसहितस्य शिशिरर्त्तौ

गानसमयः ॥ * ॥ भरतमते पञ्चमरागोऽयम् ।

अस्य रागिण्यः पञ्च । यथा । सिन्धुवी १ कापी

२ तुमरी ३ पूर्वदेशे विस्तार इति ख्याता ।

विचित्रा ४ शिरहटी अथवा सोरटी ५ ।

तन्मते अस्याष्ट पुत्राः यथा । श्रीरमणः १

कोलाहलः २ सामन्तः ३ शङ्करणः ४ राके-

न्धरः ५ खटरागः ६ वडहंसः ७ देशकारः ८ ।

तेषां भाष्या यथा । विद्या १ ध्याय २ कुम्भा ३

सुहनी ४ शरदा ५ सेमा ६ शशरेखा ७ सुर-

सती ८ । इति नानासङ्गीतशास्त्रतः संगृही-

तम् ॥

श्रीकण्ठः, पुं, (श्रीः श्रीभा कण्ठे यस्य ।) शिवः ।

इत्यमरः ॥ कुवजाङ्गलदेशः । स तु हस्तिना-

पुरस्य उत्तरपश्चिमे वर्तते । इति हेमचन्द्रः ॥

(पक्षिविशेषः । यथा, दृढतुल्यतायाम् ।

८६ । ३८ ।

“स्त्रीसंज्ञा भासभवककपित्रीकर्णहिकाराः ।

शिश्वित्रीकण्ठपिपीकवरुग्नेनच दन्तिनाः ॥”)

श्रीकण्ठपदनाम्नः, पुं, (श्रीकण्ठ इति पदं लाङ्घनं

यस्य ।) भवभूतिः । स तु मालनीमाधवादि-

नाटककर्त्ता । इति शब्दमाला ॥ (यथा, उत्तर-

चरिते प्रस्तावनायाम् ।

“अस्ति खलु तत्रभवाद् काश्यपः श्रीकण्ठ-

पदनाम्नो भवभूतिर्नाम ॥”)

श्रीकण्ठसखः, पुं, (श्रीकण्ठस्य महादेवस्य सखा ।

समासे टच् ।) कुबेरः । इति हज्जायुधः ॥

श्रीकन्दा, श्री, (श्रीः श्रीभा तदयुक्तः कन्दो

यस्याः ।) बन्ध्याकर्कोटकी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

श्रीकरं, श्री, रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीकरः, पुं, विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्मृति-

यन्त्रकारविशेषः । यथा । श्रीकराचार्यादि-

मन्यादरपराहतविवेकानाम् । इति दायभाग-

द्युष्टोक्तोकायां श्रीगण्यतर्कालङ्कारः ॥ (श्रियः

श्रीभाषाः करः ।) श्रीकारके, त्रि ॥

श्रीकरणं, श्री, (श्रीः क्रियतेऽनेनेति । ल + करणे

ल्युट् ।) लेखनी । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीकान्तः, पुं, (श्रियाः कान्तः ।) विष्णुः । इति

शब्दरत्नावली ॥

श्रीकारी, [न] पुं, (श्रियं श्रीभां करोतीति । ल +

णिनिः ।) नृगविशेषः । तत्प्रायः । शिश्वि-

यूपः २ कुरङ्गः ३ महायवः ४ यवनः ५ वेगि-

हरिणः ६ जङ्गलः ७ जाङ्गिकाङ्गयः ८ । अस्य

मांसगुणाः । लघुत्वम् । दृढत्वम् । बलप्रदत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीखण्डः, पुं श्री, (श्रियः श्रीभाषाः खण्ड इव

यच्च ।) चन्दनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

गीतगोविन्दे । ६ । १० ।

“तद्युक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखण्डचर्चा-
(वर्षं
श्रीतांशुसुपनो हिमं हुतवहः क्रीडासुदो
यातनाः ॥”)
श्रीगर्भः, पुं, (श्रीगर्भोऽस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ खड्गः । यथा,—
“असिन्धुवधनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल नमोऽस्तु ते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
श्रीमहः, पुं, (श्रियः यज्ञो यज्ञः ।) पञ्चमः पानीय-
शान्ता । तत्पर्यायः । शृङ्गनिपया २ । इति
हारावली ॥
श्रीचक्रं, स्त्री, (श्रिया चक्रम् ।) दधि । इति जटा-
धरः ॥
श्रीचक्रः, पुं, (श्रिया चक्रा चक्रः ।) उडुः । इत्य-
मरः ॥
श्रीचक्रं, स्त्री, (श्रियाचक्रम् ।) त्रिपुरसुन्दर्याः
पूजायन्त्रविशेषः । यथा,—
“श्रीचक्रस्योद्भूतिं वक्ष्ये तत्र पूजाप्रसिद्धये ।
बिन्दुगर्भं त्रिकोणं कृत्वा चाष्टारसुहरेत् ॥
दशारहयमन्त्रसाधारणोऽष्टकोणकम् ।
त्रिरेखात्मकभूगोहवेष्टितं यन्त्रमालिखेत् ॥”
इति मन्त्रमहोदधौ ११ तरङ्गः ॥
अपि च । अथ श्रीचक्रम् । यथा बिन्दुमत् त्र्यसं
अष्टकोणं एतद्वर्णं संहारचक्रम् । द्विदशारं
चतुर्दशारं स्थितिचक्रमेतन्नयम् । अष्टपत्रं
षोडशदलं उत्तमयम् । भूषदनयं चतुर्दश-
रसमायुक्तमेतत् स्रष्टात्मकम् । तदुक्तं यामले ।
“बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्म-
मन्त्रसनागदलसङ्गतयोऽष्टारम् ।
उत्तमयश्च धरयोऽदमयश्च
श्रीचक्रराजसुदितं परदेवतायाः ॥”
चक्राजं सिन्दूरकुङ्कुमादिना लिखितं सुवर्ण-
रजतपद्मरत्नस्फटिकताम्रातुलकीर्णं कुर्व्यात् ।
तथा भूतभैरवतन्त्रे ।
“अजला सुसर्मा रेखां गालिष्य सुसमं सुखम् ।
योऽत्र यन्त्रं प्रवर्तते तस्य सर्वं हाराम्यहम् ॥
यस्या यत्र स्थितिर्देवि तत्र तां नार्चयद्यदि ।
तस्मांसहधिरैवो पारया तस्य जायते ॥
पशोरालोकं न स्यात्तथा कुरुत यत्नतः ।
यदि देवात् पशोरग्रे लिखितं विद्यते कश्चित् ।
ममाङ्गचतुरैवात्र क्रियते पापबुद्धिना ॥”
तथा भूतभैरवे ।
“योऽस्मिन् यन्त्रे महेष्टानि केशराणि प्रकल्पयेत् ।
योगिनीसहितास्तस्य (संसां कुर्वन्ति भैरवाः ॥”
इति वचनाम्नात्र केशराणि ।
“न राजावह्नयेत् यन्त्रं साधकस्तु कदाचन ।
प्रमादादङ्कितं यन्त्रं श्रापो भवति तत्तच्छात् ॥
तन्नापराजितापुष्पं करवीरे जवासु च ।
तत्र देवो वसेन्नित्यं तदयन्त्रं पूजनं मम ॥”
तथा सञ्जयभैरवे ।
“कुर्व्याच्च स्थापिते यन्त्रं इत्यमार्चं सुसुन्दरम् ।

रत्नादिषु च निम्नोक्ते मानमिच्छावशादेव ॥
एकतोऽङ्गं द्वितोऽङ्गं वा त्रितोऽङ्गं वेदतोऽङ्गम् ।
इतोऽङ्गिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तो भवेत् भुवम् ॥
रक्तं रजसापूये श्रीचक्रं सुवि पूजयेत् ।
नयन्ति सर्वविघ्नानि प्राप्यते च यथेष्टतम् ॥
दशभागं सुवर्णस्य ताम्रस्य द्वादशं तथा ।
षड्दशं रजतस्याथ चैतन्मौह्वयं भवेत् ॥
चक्रोऽस्मिन् पूजयेद्यो हि स सौभाग्यमवाप्नुयात् ।
अणिमादष्टसिद्धीनामधिपो जायतेऽचरात् ॥
विदुमे रचिते यन्त्रे पद्मरागेऽथवा प्रिये ।
इन्द्रनीलेऽथ वेदूर्यं स्फाटिके मरकतेऽपि वा ॥
धनं पुत्रं तथा दारान् यथासि जभते भुवम् ।
ताम्रस्य कान्तिदं प्रोक्तं सुवर्णं शृङ्गनाशनम् ॥
राजतं चिमदश्चैव स्फाटिकं सर्वसिद्धिदम् ॥”
एतदयन्त्रमात्रं ज्ञेयम् ॥ * ॥ अथ श्रीचक्रनाशे
प्रायश्चित्तम् ।
“दग्धं च स्फुटितं यन्त्रं हुतं चैरेण वा प्रिये ।
उपवासं प्रकुर्वीत दिनमेकमतन्त्रितः ॥
जन्ममार्चं जपेद्दद्यात् होमतपणपूर्वकम् ।
सङ्गत्या च गुह्यं तोष्य ब्राह्मणानपि भोज-
येत् ॥”
जपं जप्ता दशाष्टहोमः तद्दशाष्ट तर्पणम् ।
जन्ममृत्युतिम्येके ।
“कदाचित्पुनश्चिह्नं वा स्फुटितादि विदूषणम् ।
भयं करोति यो मर्त्यां न्यस्तुस्तस्य इतं भवेत् ।
तस्माच्च तीर्थराजे वा गङ्गादिचरित्तरे ॥
समुद्रे वा क्षिपेद्देवि चान्यथा दुःखमाप्नुयात् ॥”
इदम् यन्त्रमात्रविषयम् ॥ * ॥ अथ श्रीचक्र-
पादोदकमाह्वयम् ।
“गङ्गापुष्करनर्मदासु यमुनागोदावरीगोमती-
गङ्गाहारागयाप्रयागवदरीवाराणसीसिन्धु ।
रेवासुतसरस्वतीप्रवृत्तिषु ब्रह्माण्डभाण्डोदरं
तीर्थक्षानसहस्रकोटिफलदं श्रीचक्रपादोदकम् ॥”
अथ दर्शनफलम् ।
“सन्ध्यां शतक्रतून् कृत्वा यत् फलं समवाप्नुयात् ।
तत् फलं जभते भक्त्या कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
षोडशं वा महादानं कृत्वा यत्नभते फलम् ।
तत् फलं समवाप्नोति कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
सार्द्धं त्रिकोटितीर्थेषु कृत्वा यत् फलमश्नुते ।
तत् फलं जभते भक्त्या कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
श्रीजः, पुं, (श्रियः जायते इति । जन् + ङः ।)
कामदेवः । श्रिया जातत्वात् । शास्त्रः । इति
केचित् ॥
श्रीतालः, पुं, (श्रीयुक्ततालः ।) तालवृत्तसदृश-
वृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । ऋतुतालः २ लक्ष्मी-
तालः ३ ऋतुच्छन्दः ४ विशालपत्रः ५ लेखाक्षः ६
मसोल्लेखदलः ७ शिरालपत्रकः ८ याम्योद्-
भूतः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
द्वेषत् कषायत्वम् । पित्ताग्निशत्वम् । कफकारि-
त्वम् । ईषदातप्रकोपणत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्रीदः, पुं, (श्रियं ददातीति । दा + कः ।) कुबेरः ।
इत्यमरः ॥ श्रीभादातरि, त्रि ॥
श्रीधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । श्रिया धरः ।)
विष्णुः । (यथा, सुकुन्दमालायाम् । ६ ।
“मा भैर्मन्दमनो विचिन्त्य बहुधा यामोचिरं
यातना
नामो नः प्रभवन्ति पापपरिपवः स्वामी ननु
श्रीधरः ।
आलस्यं यपनीय भक्तिसुलभं ध्यायस्व नारायणं
लोकस्य यचनापनोदनकरो दासस्य किं न
चमः ॥”)
भूतार्हभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाजग्राम-
चक्रं, स्त्री । यथा,—
“अतिचुम्बं द्विचक्रं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीधरं देवि विज्ञेयं श्रीपदं यद्दृष्ट्वा सदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥
श्रीनन्दनः, पुं, (श्रियाः नन्दनः ।) कामदेवः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लक्ष्मीपुत्रश्च ॥
श्रीनिकेतनः, पुं, (श्रियं निकेतयति वासयतीति ।
नि + कित + णिच् + लुः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ६।१८।१३ ।
“भगवानपि विन्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः ॥”
श्रियः आश्रयस्थाने, त्रि । यथा, भागवते । ३।
३ । २० ।
“स्निग्धस्मितावलोकनेन वाचा पीयूषकल्पया ।
चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतनं चात्मना ॥”
श्रीनिवासः, पुं, (श्रियो निवास आश्रयस्थानम् ।)
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
श्रीपं, त्रि, (श्री + पा + कः ।) श्रियं पाति यत् ।
इति सुप्तबोधव्याकरणम् ॥
श्रीपञ्चमी, स्त्री, (श्रियः सरस्वत्याः पञ्चमी ।)
माघशुक्लपञ्चमी । यथा,—
“चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमनुलं कुर्व्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”
सरस्वतीपूजानध्यायश्चात्र गौड़ाचारः । अथ
श्रीपञ्चम्यमारभ्य प्रतिमासं षड्विंशमासं
श्रीपञ्चमीत्रयं कुर्वन्ति पठन्ति च । इति संवत्-
सरकौस्तुभतन्त्रप्रकरणवचनम् ॥
श्रीपतिः, पुं, (श्रियः पतिः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥
(यथा, सुकुन्दमालायाम् । १६ ।
“सेव्यः श्रीपतिरेव सर्वजगतामेकान्तः
चाक्षिणः
प्रजादश्च विभीषणश्च करिराट् पाञ्चाक्ष-
हस्ता भुवः ॥”)
पृथिवीनाथः । इति मेदिनी ॥
श्रीपथः, पुं, (श्रियः पथ्याः । “नृकपूरम्भूः पथा-
मानन्दे ।” ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) राज-
पथः । इति हेमचन्द्रः ॥
श्रीपथं, स्त्री, (श्रीविशष्टानि पथानि यस्य ।)
पद्मम् । अयिमन्यवृत्तः । इति मेदिनी ॥
श्रीपथिका, स्त्री, (श्रीपथौ एव । स्थाप्यं कम् ।)
कटपणवृत्तः । इत्यमरः ॥

श्रीभाग

श्रीपत्नी, स्त्री, (श्रीयुक्तानि पर्णानि यस्याः । डीष् ।)
गम्भीरीवृक्षः । इत्यमरः । कटफलवृक्षः । इति
मेदिनी । शास्त्रलोचनः । हठवृक्षः । इति
हेमचन्द्रः । अयिमन्थवृक्षः । इति राज-
निघण्टुः ।

श्रीपिष्टः, पुं, (श्रियः सरलद्रुमस्य पिष्टः ।) सरल-
वृक्षरसः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ।
श्रीपुत्रः, पुं, अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः । (श्रियः
पुत्रः ।) कामदेवश्च ।

श्रीपुष्पं, स्त्री, (श्रीयुक्तं पुष्पमस्य ।) लवङ्गम् ।
इति राजनिघण्टुः । पद्मकाष्ठम् । इति रत्न-
माला ।

श्रीफलः, पुं, (श्रीयुक्तं फलमस्य ।) विस्ववृक्षः ।
इत्यमरः । राजादनी । इति राजनिघण्टुः ।

श्रीफला, स्त्री, (श्रीविशुद्धं फलमस्याः ।) नीली ।
सुन्दकारवेष्टी । इति राजनिघण्टुः ।

श्रीफलिका, स्त्री, (श्रीफला + स्वार्थे कन् ।) अपि
अत इत्वम् । सुन्दकारवेष्टी । महानौलीवृक्षः ।
इति राजनिघण्टुः ।

श्रीफली, स्त्री, (श्रीयुक्तं फलमस्याः । डीष् ।)
आमलकी । नीली । इति मेदिनी ।

श्रीभद्रा, स्त्री, भद्रसुक्तकः । इति शब्दरत्नावली ।

श्रीभागवतं, स्त्री, (श्रीमन् भागवतमिति मध्यपद-
लोपिसमासः ।) अष्टादशमहापुराणान्तर्गता-
ष्टादशसहस्रश्लोकयुक्तपुराणविशेषः । (तत्तु मत-
भेदेन विष्णुभागवतदेवीभागवतभेदात् द्विवि-
धम् ।) यथा,—

“अष्टादशं भागवतं सारमात्रस्य सञ्चनः ।
कृतवान् भगवान् व्यासः शुक्लाध्यापयन् सुतम् ।
स्कन्धैर्द्व्यष्टाभिर्युक्तं ब्रह्मविद्यासमन्वितम् ।
वेदवेदान्तसारं तन् पुराणानाञ्च सत्तमम् ।
यच्च संकीर्तितः कृष्णो भगवान् वै पदे पदे ।
श्रीभागवतमिदमेव ये स्मरन्ति नराः कश्चित् ।
तुल्यन् सर्वपापेभ्यो यथा नास्ति गदाभ्युतः ।
महोभूता यथा मेरुर्देवानां केशवो यथा ।
सुरभिः कामधेनुनामसरसु यथोर्व्वशी ।
काष्ठाणां पाञ्चतोनाथो राक्ष्सां दाशरथिर्यथा ।
समौनाश्चैव गन्धर्वा नदीनां जाङ्गवी यथा ।
पुराणानां तथा राजान् श्रीभागवतमुत्तमम् ।

अम्बरौघ उवाच ।

पुराणं तं भागवतं पठ मे पुरतो हरेः ।
अरितं देवराजस्य प्रजादस्य च मनुष्यतेः ।

गौतम उवाच ।

अम्बरौघ शुक्प्रोक्तं नित्यं भागवतं श्रद्धा ।
पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवत्तवम् ।
स्कन्धे स्कन्धेऽथमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ।
प्रत्यध्यायं राजस्यफलमेव परियुज्यते ।
प्रतिश्लोकं वाजपेयफलं तस्योपजायते ।
पदे पदे महाराज तीर्थक्षानफलं लभेत् ।
एतद्भागवतं देवि पुराणं सुक्तिसाधकम् ।
तत्रापि दशमस्कन्धः सर्वभक्तमनोहरः ।
तत्रापि रासलीलायां पञ्चाध्यायी महाप्रज्ञा ।

१६७

श्रीमान्

श्रीपाञ्चलुवाच ।

सर्वञ्च हरिलीलायां श्रीमद्भागवतं यदि ।
स्कन्धस्य दशमस्यायं महिमा केन हेतुना ।
रासलीलेति तत्रापि कथ्यते सर्वतोऽधिका ।
तच्च मे कारणं श्रोतुमुनकण्ठा बह्वर्हं श्रद्धाम् ।

श्रीसदाशिव उवाच ।

स्वयं भगवतो जन्म तस्य लीला च वर्ण्यते ।
श्रुतीनाञ्च स्तुतिर्यच्च सर्ववेदार्थसम्पिता ।
स्वयं भगवतो लीला सर्वशक्तिश्च दर्शिता ।
दशमस्कन्धमाहात्म्यं एतदे कारणं मतम् ।
तत्रापि रासलीलाया यन्माहात्म्यमुदीरितम् ।
तत्रापि कारणं वचमि श्रद्धा पर्यन्तनन्दिनि ।
यः स्वयं भगवान् कृष्णः पूर्णैश्वर्यं हनोयते ।
स सर्वशक्तिसम्पन्नः सर्वलीलाप्रकाशकः ।
तस्यैव शक्तयो गोप्यः प्रोक्ताः सर्वोत्तमा यतः ।
शक्तीनाञ्च शक्तिमनो लीला यन्नेकतः स्थिता ।
सा लीला सर्वतः श्रेष्ठा कीर्तिता परम-
र्षिभिः ॥”

इति पादोपातालखण्डे ७१ अध्यायः ।

(तथाच शिवपुराणे ।

“भगवत्याञ्च दुर्गायाश्चरितं यच्च विद्यते ।

तत्तु भागवतं प्रोक्तं ननु देवीपुराणकम् ॥”

अस्य विशेषविवृतिस्तु पुराणशब्द-भागवत-
शब्दयोर्द्वयम् ।)

श्रीभाता, पुं, (श्रियः भाता समुद्रजातत्वात् ।)

अश्वः । इति राजनिघण्टुः । चन्द्रः । समुद्रोत्-
पन्नत्वात् ।

श्रीमतिः, स्त्री, राधा । यथा,—

“श्रीराधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुति-
प्रिया ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे तस्याः सहस्रनामस्तोत्रम् ।

श्रीमती, स्त्री, (श्रीविद्यतेऽस्या इति । मतुप् ।
डीप् ।) श्रीयुक्ता । योविज्ञानः पूर्वं एतच्छब्दो
योष्यः । इति शिष्टाचारः ।

श्रीमन्तकः, पुं, (श्रीयुक्तं मन्तकमस्य ।) रघोनः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (श्रियो मन्तकः ।)
लक्ष्मीशिरश्च ।

श्रीमान्, [त्] पुं, (श्रीविद्यतेऽस्येति । मतुप् ।)
तिलकवृक्षः । इत्यमरः । अश्वत्थवृक्षः । इति
राजनिघण्टुः । विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ।
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुबेरः । इति
शब्दमाला ।

श्रीमान्, [त्] त्रि, (श्री + मतुप् ।) मनोमयः ।
(यथा, माघे । १ । १ ।

“श्रियः पतिः श्रीमति प्राप्तिर्न जगत्

जगत्सिवायो वसुदेवसङ्गिन ।

वसन् ददृश्वत्तरन्तमम्बरात्

हिरण्यगर्भाङ्गमुर्व सुनि हरिः ॥”

धनी । इति मेदिनी । तत्पण्यायः । लक्ष्मीवान् २

लक्ष्मणः ३ श्रीलः ४ । इत्यमरः । (यथा,—

“श्रीमन्नाथ भवदृश्योविटपिनः खे तारकाः

कीरका-

श्रीमूर्तिः

क्षेपामेकतमः पुरा विकशिरो यः पूर्णिमा-
चक्रमाः ।

तेनेदं शरदिहसुन्दरमुधास्यन्दैर्जगत् मण्डितं
पुष्पैर्विष्णु विकस्वरैषु भविता कीटकं न जानी-
महे ॥”

इति कालिदासः ।)

श्रीमलापहा, स्त्री, धूम्रपत्रा । इति राज-
निघण्टुः ।

श्रीमुखः, पुं, कालचक्रस्य सप्तमवत्सरः । इति
केचित् । पञ्चपञ्चे श्रीशब्दलिखनम् । इति लोक-
प्रसिद्धिः । श्रीभायुक्तानने, स्त्री ।

श्रीमूर्तिः, स्त्री, (श्रीयुक्ता मूर्तिः ।) देवविग्रहः ।
विष्णुप्रतिमा । यथा । अथ श्रीमूर्तयः । एका-
दशस्कन्धे ।

“श्रीनौ दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकता ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाद्यविधा मता ।

चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा औषमन्दिरम् ।

उद्गाथावाहने न स्तः स्थिरायामुक्तवाचने ॥

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थितिं तु भवेत्
इयम् ।

स्वपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ।

गोपालमन्त्राद्वित्वात् तच्छ्रीमूर्तिरपेक्षिता ।

तथापि वैष्णवप्रयोगे लेख्याः श्रीमूर्तयोऽखिलाः ॥”

अथ श्रीमूर्तिलक्षणानि । इयं श्रीमूर्तिपञ्चरात्रे ।
भगवच्छ्रीहृद्यशोर्नम्रस्वभावे ।

“आदिमूर्तिर्ज्वांसुदेवः सङ्कर्षणमथावृणत् ।

चतुर्मूर्तिः परं प्रोक्तं एकेको भिद्यते त्रिधा ।

केशवादिप्रभेदेन मूर्तिर्द्वादशकं स्मृतम् ।

पङ्कजं दक्षिणे दद्यात् पाञ्चजन्यं तथोपरि ।

वामोपरि गदा यस्य चक्रं चाधोऽवस्थितम् ।

आदिमूर्तिस्तु भेदोऽयं केशवेति प्रकीर्तते ॥१॥

अधरोत्तरभावेन कृतमेतत्तु यच्च वै ।

नारायणाख्या सा मूर्तिः स्थापिता भुक्ति-
सुक्तिदा ॥ २ ॥

सथाधः पङ्कजं यस्य पाञ्चजन्यं तथोपरि ।

दक्षिणोर्ध्वं गदा यस्य चक्रं चाधोऽवस्थितम् ।

आदिमूर्तिस्तु भेदोऽयं माधवेति प्रकीर्तते ॥३॥

दक्षिणाधःस्थितं चक्रं गदा यस्योपरिस्थिता ।

वामोर्ध्वंस्थितं पद्मं शङ्खं चाधोऽवस्थितम् ।

सङ्कर्षणस्य भेदोऽयं गोविन्देति प्रकीर्तते ॥४॥

दक्षिणोपरि पद्मं तु गदा चाधोऽवस्थिता ।

सङ्कर्षणस्य भेदोऽयं विष्णुरित्यभिप्रेक्ष्यते ॥५॥

दक्षिणोपरि शङ्खश्च चक्रं चाधः प्रदृश्यते ।

वामोपरि तथा पद्मं गदा चाधः प्रदृश्यते ।

मधुसूदननामायं भेदः सङ्कर्षणस्य च ॥६॥

त्रिविक्रममूर्तिमाह ।

दक्षिणोर्ध्वं गदा यस्य पङ्कजं चाप्यधः स्थितम् ।

वामोर्ध्वं संस्थितं चक्रमधः शङ्खं प्रदृश्यते ।

ब्रह्माण्डं वामपादं दक्षिणं शेषपृष्ठगम् ॥७॥

श्रीवामनमूर्तिमाह ।

बलिबन्धनसंयुक्तं वामनं चाप्यधःस्थितम् ।

वामोर्ध्वं कौभोदी यस्य पुष्करीकमधःस्थितम् ॥

श्रीमूर्तिः

दक्षिणोर्ध्वं सहस्रारं पाञ्चजन्यमधःस्थितम् ।
सप्ततालप्रमाणेन वामनं कारयेत् सदा ॥८॥
ऊर्ध्वं दक्षिणतश्चक्रमधः पद्मं व्यवस्थितम् ।
वामोर्ध्वं कौमोदी यस्य पाञ्चजन्यमधःस्थितम् ॥
पद्मा पद्मकरा वामे प्रार्थ्ये यस्य अवस्थिता ।
स्थितो बाष्पपवित्रो वा सानुरागविलासवान् ॥
प्रद्युम्नस्य हि भेदोऽयं श्रीधरेति प्रकीर्णते ॥९॥
दक्षिणोर्ध्वं महाचक्रं कौमोदी तदधःस्थिता ॥
वामोर्ध्वं नलिनं यस्य अधः शङ्खं विराजते ।
क्षुण्णोऽपि विज्ञेयः स्थापितः सर्वकामदः ॥१०॥
दक्षिणोर्ध्वं पुष्करं पाञ्चजन्यमधःस्थिता ।
वामोर्ध्वं संस्थितं चक्रं कौमोदी तदधःस्थिता ॥
पद्मनाभेति साम्प्रतिः स्थापिता भोजदायिनी ॥११॥
दक्षिणोर्ध्वं पाञ्चजन्यमधस्तात् कुण्डलप्रभम् ॥
सयोर्ध्वं कौमोदी देवी हितिराजमधःस्थितम् ।
अनिरुद्धस्य भेदोऽयं दामोदर इति स्थितः ॥१२॥
यतेषां चिन्तयौ कार्ये पद्मवीणाधरेभ्यः ॥
इति क्रमेण मार्गादिमासाधियाः केशवाद्यो
दादश ॥१३॥ अथ विहार्यसंहितायां चतु-
र्विंशतिस्मृतयः ।
“वासुदेवो गदाशङ्खचक्रपद्मधरो मतः ॥१॥
पद्मं शङ्खं तथा चक्रं गदां वहति केशवः ॥२॥
शङ्खं पद्मं गदां चक्रं धत्ते नारायणः सदा ॥३॥
गदां चक्रं तथा शङ्खं पद्मं वहति माधवः ॥४॥
चक्रं पद्मं तथा शङ्खं गदां पुरुषोत्तमः ॥५॥
पद्मं कौमोदकीं शङ्खं चक्रं धत्तेऽप्यध्यात्मजः ॥६॥
सर्व्वर्ण्यो गदाशङ्खपद्मचक्रधरः स्मृतः ॥७॥
चक्रं गदां पद्मशङ्खौ गोविन्दो धरते भुजे ॥८॥
गदां पद्मं तथा शङ्खं चक्रं विष्णुर्बभूव यः ॥९॥
चक्रं शङ्खं तथा पद्मं गदां मधुसूदनः ॥१०॥
गदां सरोजं चक्रं शङ्खं धत्तेऽन्यतः सदा ॥११॥
शङ्खं कौमोदकीं चक्रं धत्तेऽन्यतः पद्मसुन्दरः ॥१२॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरः प्रद्युम्न उच्यते ॥१३॥
पद्मं कौमोदकीं चक्रं शङ्खं धत्ते चित्रकमः ॥१४॥
शङ्खं चक्रं गदां पद्मं वामनो वहते सदा ॥१५॥
पद्मं चक्रं गदां शङ्खं श्रीधरो वहते भुजे ॥१६॥
चक्रं पद्मं गदां शङ्खं नरसिंहो विभर्ति यः ॥१७॥
पद्मं सुदर्शनं शङ्खं गदां धत्ते जनार्दनः ॥१८॥
अनिरुद्धश्चक्रगदाशङ्खपद्मलसङ्गजः ॥१९॥
क्षुण्णोऽपि गदां चक्रं पद्मं शङ्खं धारयेत् ॥२०॥
पद्मनाभो वहते शङ्खं पद्मं चक्रं गदां तथा ॥२१॥
पद्मं चक्रं गदां शङ्खं धत्ते दामोदरः सदा ॥२२॥
शङ्खं चक्रं सरोजं गदां वहति यो हरिः ॥२३॥
शङ्खं कौमोदकीं पद्मं चक्रं लब्धो विभर्ति
यः ॥२४॥
एताश्च स्मृतयो ज्ञेया दक्षिणाधःकरक्रमात् ॥”
मत्स्यपुराणे च ।
“एतदुद्दिश्यतः प्रोक्तं प्रतिमापन्नं तथा ।
विस्तरेण न शक्नोति ब्रह्मसतरपि विज्ञाः ॥”
इति ।
सेवानिष्ठा हरिः श्रीमद्भक्त्याः पाञ्चरात्रिकाः ।
शक्त्याद्विज्ञाज्ञानां श्रीमूर्तिं बहु मन्यते ॥

१६८ श्रीराम

सेवा निजनिर्देव मन्येः स्वस्तेऽहं स्मृतयः ।
शालयामात्मके रूपे नियमो नैव विद्यते ॥
दिभुवा जलदश्यामा चिभङ्गी मधुराकृतिः ।
सेवा ध्यानारूपेव श्रीमूर्तिः लब्धदेवतेः ॥
अन्याश्च विविधाः श्रीमद्वतारादिस्मृतयः ।
प्रादुर्भावविधावप्ये लेख्यास्तत्तद्विशेषतः ॥
निष्कर्मप्रसङ्गेऽत्र स्मृतिजन्मप्रतिष्ठयोः ।
विधिर्न लेखितुं योग्यः स तु लेख्यतेऽन्यतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १८१ विलासः ॥
श्रीयुक्तः, त्रि, (त्रिया युक्तः ।) लक्ष्मीविशिष्टः ।
श्रीमान् । जीवत्पुरुषनाम्नः पूर्वं दातव्योऽयम् ॥
श्रीयुतः, त्रि, (त्रिया युतः ।) लक्ष्मीविशिष्टः ।
श्रीमान् । जीवत्पुरुषनाम्नः पूर्वं दातव्योऽयम् ॥
श्रीरसः, पुं, (त्रियः रसो नित्यासः ।) श्रीवैद्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीरङ्गपतनं, स्त्री, देशविशेषः । सारपटन् इति
भाषा । इति मादराजान्यदेशे प्रसिद्धम् ॥
श्रीरागः, पुं, षड्रागाणां मध्ये तृतीयरागः । इति
हलायुधः । अस्य रागिण्यो यथा,—
“गायत्री देवगायत्री मालवज्जीव सारवी ।
रामकौर्ण्यपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया
हमाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
विस्तारस्तु श्रीशब्दे द्रष्टव्यः ॥
श्रीरामः, पुं, (श्रीयुतो रामः ।) रामचक्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥
श्रीरामनवमी, स्त्री, (श्रीरामस्य नवमी तन्मन्त्र-
दिनत्वात् ।) चैत्रशुक्लनवमी । सा च श्रीरामस्य
जन्मतिथिः । तद्व्रतकथा यथा,—
“पुरैकदा सुखासीनं ब्रह्मणं जगतां पतिम् ।
उवाच सहस्रागत्य सनकः संजितेन्द्रियः ॥
सनक उवाच ।
राज्ञा दशरथेनैव राज्ञा कौशल्यायापि वा ।
कक्षात् कर्मवशात्तस्यः पुत्रोऽसौ जगतीपतिः ।
दून्वादलश्यामरामां विस्तार्य कथयस्व मे ॥
ब्रह्मोवाच ।
साधु एष्टं त्वया वत्स जगतां हितकारकम् ।
पुरा राजा दशरथः कौशल्या च समाहितौ ॥
जलाप मन्त्रं दुर्गायाः शिवस्य च विशेषतः ।
तयोर्जपेन तुष्टः सन् शिवः प्रत्यक्षतां गतः ॥
दशरथ उवाच ।
अयं मे सफलं जन्म अयं मे सफलं तपः ।
अयं मे सफलं चतुर्थतन्त्रमवलोकितः ॥
श्रीशिव उवाच ।
किन्ति कान्धं महाराज कथयस्व ददामि तत् ॥
दशरथ उवाच ।
देवदेवाय पुत्रोऽहमिति दुःखिन दुःखितः ।
चिरं विचार्य मनसा शिवाराधनतत्परः ॥
इति श्रुत्वा महादेवस्तुवाच दयापरः ।
कुत्र राजन् वंशयज्ञं ततस्ते जगतीपतिः ॥
श्रीरामनामा पुत्रोऽसौ कौशल्यायां भविष्यति ।
इत्युक्त्वा तं महादेवस्तथोत्तर्हितोऽभवत् ॥॥

श्रीराम

इति वस्तुत्वात् श्रुत्वा राजा दशरथः सुखी ।
ततश्चक्रे वंशयज्ञं स देव्या सह तत्परः ॥
ततः काले महाराज्ञी गर्भं धत्ते मनीष्वरम् ।
चैत्रे मासि चिते पक्षे नवम्यां शोभने दिने ।
अतिपुण्यं सुसंलभ्ये जातो रामः स्वयं हरिः ॥
पुनर्वसुजन्मसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ।
श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिख्यं यज्ञाधिका ॥
अस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिदं भक्तितः ।
यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तदच्यकरं स्मृतम् ॥
उपोषणं आगरणं पितृनुहिदं तदंगम् ।
तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः ॥
तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिदं भक्तितः ।
जपदेकान्त आसीनो यावत् स्याद्दशमीदिनम् ॥
तत्रैव स्यात् पुरश्चर्या दशम्यां भोजयेद्भुजान् ।
भक्ष्यभोज्येभ्यश्च विधैर्भक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ।
स्तनकृत्यो भवेत्तत्र सद्यो रामः प्रसीदति ॥
यस्तु रामनवम्यान्तु सुदुक्ते मर्त्या विमुद्ध्यते ।
कुम्भीपाकेषु घोरेषु पश्यते नात्र संशयः ॥
कुर्याद्भामनवम्यां य उपोषणमतन्त्रितः ।
न श्रुते मातृजठरे स्वयं रामो भवेत्तु सः ॥
श्रीरामनवमी नाम पुण्यात् पुण्यतमव्रतम् ।
इति श्रुत्वा सुसंतुष्टः सनकः पुनरब्रवीत् ।
विधिना केन कर्त्तव्यं वद मे कमलोद्भव ॥॥
ब्रह्मोवाच ।
व्रतपूर्वदिने स्नात्वा सङ्कुक्ता निरामिषम् ।
लब्ध्वा च योषिच्छयनं शयित्वा स्थित्वे कुण्डे ॥
ब्राह्मं सुहृत्तं चोत्थाय लब्ध्वा प्रातःक्रियते ततः ।
प्रातः स्नात्वा शुचिभूत्वा सङ्कल्पं विधिनाचरेत् ॥
प्रतिमायां चटे बापि पटे वा यन्मूर्तिरपि वा ।
शालयामश्रितायान्तु तुलसीदेवकल्पिता ॥
पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाधिका ।
कौशल्या पूजनीयादौ राजा चैव ततः परम् ॥
षडङ्गं पूजयेत्तत्र लक्ष्मणादीन् विशेषतः ।
पूजयेत् परया भक्त्या पारिवारं ततः परम् ॥
ततो यज्ञाच्च दिक्पालास्तद्व्याधि च पूजयेत् ।
उच्चैश्च यज्ञपत्रकं सुरगुरौ सन्दौ नवम्यां तिथौ
लभ्ये कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ।
निर्हन्तुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्याह्नोऽध्या-
रक्ष-
राविभूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः ॥
ततो वायार्दिकं लब्ध्वा दद्यादर्घ्यं विशेषतः ।
मूलमन्त्रेण दद्याद्भक्त्या पुण्याल्लिखयम् ॥
एवमष्टसु यामेषु अष्टधा च जपेदती ।
इतिहासकथां श्रुत्वा गीतश्रुतिर्निर्गता गयेत् ॥
ततः परादिने प्रातः स्नानं लब्ध्वा विधानतः ।
रामं दून्वादलश्यामं भक्त्या भक्त्या प्रपूजयेत् ॥
दक्षिणां विधिवद्त्वा ततोऽर्च्यद्वाधारेयेत् ।
भोजयित्वा ततो विप्रान् स्वयं पारयमाचरेत् ॥
य इदं श्रद्धयातिव्रतं पुण्याच्चैव विशेषतः ।
बहुपुत्रो धनाढ्यश्च अन्ते ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥
संयमे वैरियो हन्ता सर्वेच विजयो भवेत् ।
राजह्वार महाघोरे संयमे शत्रुचक्रुः ॥

श्रीवल्ली

श्रीविद्या

श्रीहस्त

कूष्माण्डमामरामस्य रचाकरो भवेत् ।
भक्त्या यः श्रद्धयाद्रोगी उज्जायः स भवेत् सदा ।
बन्धा पुत्रवती सा च पतिपिताशुवर्तिनी ।
सपत्नीदपेक्षणी सा भवेन्नात्र संशयः ।
हरिर्गो जमते वित्तं भीतो भवति निर्भयः ।
यज्ञदानतपांस्यस्य तीर्थक्षानादिकाः क्रियाः ।
न रामनवमी-नाम-व्रतस्यैककला-समाः ।
यस्मै कस्मै न दातव्यं न प्रकाशं कदाचन ।
श्रिष्याय भक्तियुक्ताय शुचयेऽपि प्रदापयेत् ।
श्रुताय परतन्त्राय विकल्पनरताय च ।
भमादपि न वक्तव्यं यदीच्छेदात्मनो हितम् ।
मयेतत् कथितं वत्स तव जेहादुतोत्तमम् ।
य इदं कुरुते भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् ।
सर्वपापप्रसक्तश्च अन्ते ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ।”
इति श्रीरामभक्तितरङ्गिण्यां ब्रह्मसनकसंवादे
श्रीरामनवमीव्रतकथा समाप्ता ।

श्रीलः, जि, (श्रीविद्यतेऽस्यति । श्री + विधादि-
त्वात् जच् ।) जप्प्रीवान् । इत्यमरः । श्रीभा-
युक्तश्च ।

श्रीलता, श्री, (श्रीविश्रुता जता ।) महाज्योति-
श्रुती । इति राजनिर्घण्टः ।

श्रीवत्सः, पुं, (श्रीयुक्तं वत्सं वचो यस्य ।) विष्णुः ।
विष्णुपितृविशेषः । स तु वचस्यपुत्रवत्स-
दक्षिणावर्तलोमावली । (यथा, रघुः १२.०१० ।
“प्रभानुकिप्रश्रीवत्सं जप्प्रीविभ्रमरपेक्षम् ।
कौस्तुभाख्यमपासारं निभाजं दृष्टतोरसा ।”)
अर्हतां ध्वजः । इति हेमचन्द्रः । सुब्रह्माभेदः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

श्रीवत्सकी, [न] पुं, (श्रीवत्सकः श्रीवत्सवत् चिह्न-
मस्यस्येति । श्रीवत्सक + इतिः ।) छद्मज्ञावर्त-
हयः । इति हेमचन्द्रः ।

श्रीवत्सभट्ट, पुं, (श्रीवत्सं विभर्षीति । भट् +
किप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।

श्रीवत्सजाम्बूनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । ११.१२.२२ ।
“श्रीवत्सो जाम्बूनं चिह्नं यस्य श्रीवत्सजाम्बूनः ।
वचस्यनवमहापुरुषलक्षणं श्वेतरोमावर्त-
विशेषः श्रीवत्स इति सर्वस्व । श्रीवत्सो हृत्-
सङ्गतमणिविशेषः कौस्तुभवदिति जाम्बूदासः ।”
इत्यमरटीकायां भरतः ।

श्रीवत्सङ्गः, पुं, (श्रीवत्सः अङ्गचिह्नं यस्य ।)
विष्णुः । इति हज्जायुधः । (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । ४३ । ३ ।

“जम्बूवराः क्षीरोदं गत्वा ते तुष्टुवः सुराः
सेन्नाः ।

श्रीवत्सङ्गं कौस्तुभमणिकिरणोद्भासितोर-
स्कम् ।”)

श्रीवराहः, पुं, (श्रिया युक्तो वराहः ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

श्रीवल्ली, श्री, (श्रीयुता वल्ली ।) कण्टकवृक्षभेदः ।
तत्पर्यायः । शिववल्ली २ कण्टकवल्ली ३ श्रीवल्ली
४ अम्बा ५ कटुवल्ली ६ दुरारोहा ७ । अस्या
शुभाः । कटुवल्ली । अन्तर्लम् । वातशोषकधा-

पहलश्च । तत्पत्रं तैललेपप्रमथनं दक्षिणत
परम् । इति राजनिर्घण्टः ।

श्रीवाटी, श्री, नामवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ।
श्रीवारकः, पुं, (श्रियं वारयति कामयति इति ।
वृ + णिच् + ण्लृत् ।) शितावरश्माकः । इति
राजनिर्घण्टः ।

श्रीवासः, पुं, (श्रियं सरलवृत्तं वासयतीति ।
वस + णिच् + ण्लृत् ।) सरलवृत्तरसः । टार-
पिन् इति भाषा । तत्पर्यायः । पायसः २ वृक-
धूपः ३ श्रीवेष्टः ४ सरलवृत्तः ५ । इत्यमरः ।
तैलपणी ६ श्रीपिष्टः ७ । इति जटाधरः ।
श्रीवेष्टः ८ । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः ।
“श्रीवासः सरलं पूतिः कुन्दर्यन्यिपर्यकम् ।
सिद्धकः परमा मानी देवदारु सुरा नखम् ।
सर्वेभ्यो परमा जप्प्री रचोप्रा च्वर-
नाशनाः ।”
इति राजवल्लभः ।

अन्यत् श्रीवेष्टशब्दे द्रष्टव्यम् । (श्रियो जप्प्री
वासः आश्रयस्थानम् ।) पद्मम् । (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपूरे । ४२ ।

“श्रीवासो यज्ञसां पदं सुमनसामप्यास्यदं सम्यदा
यज्ञागच्छति गोचरं नयनयोः काशीरभीन-
ध्वजः ।”)

विष्णुः । इति मेदिनी । शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ।

श्रीवासाः, [सु] पुं, (श्रियं सरलवृत्तं वासयतीति ।
वस + णिच् + ण्लृत् ।) सरलवृत्तः । इत्यमर-
टीका ।

श्रीविद्या, श्री, (श्रिया विद्या ।) महाविद्याविशेषः ।
सा तु त्रिपुरसुन्दरी । तस्याः श्रुतिंशद्भेदाः
यस्यबाहुल्याभिया न लिखिताः । अथ श्रीविद्या ।
तत्र मेरुः । ज्ञानार्णवे ।

“भुमिचन्द्रः शिवो माया शक्तिः लक्ष्म्याध-
मादनौ ।

अर्द्धचन्द्रश्च विष्णुश्च नवार्णो मेरुवत्ये ।
महात्रिपुरसुन्दर्या मन्त्रा मेरुसमुद्भवाः ।
सकला भुवनेशानी कामेश्वरी बीजसुदृढतम् ।
अनेन सकला विद्याः कथयामि वरावने ।
शक्त्यन्तस्तुत्यवर्णोऽयं कलमये सुलोचने ।
वाग्भव पञ्चवर्णाख्यं कामराजमपोष्यते ।
मादनं शिवचन्द्राख्यं शिवान्तं मीनलोचने ।
कामराजमिदं भर्तुं वद्वर्णं सर्वमोहनम् ।
शक्तिबीजं वरारोहे चन्द्राद्यं सर्वमोहनम् ।
एतामुपास्य देवेशि कामः सर्वज्ञसुन्दरः ।
कामराजो भवेद्देवि विद्वेयं ब्रह्मरूपिणी ।”
अस्यार्थः । शक्तिदेकारः तूर्य ईकारः तेन
ककार एकार ईकारलकारमहामाया वाग्-
भवकूटम् । शिवो हकारः चन्द्रः सकारः तेन
हकारसकारलकारमहामाया इति कामराज-
कूटम् । चन्द्रः सकारः तेन सकारककारलकार-
महामाया इति शक्तिकूटम् । तेन जिभिः कूटेः
कामराजविद्येयम् । ॥ अस्याः ध्यानं यथा,—

“नालार्कमङ्गलाभासां चतुर्धाहुं जिलोचनाम् ।
पाशाकुशशरांश्चापं धारयन्तीं शिवां अये ।”
एवं ध्यात्वा मानसपूजादिकं कुर्यात् । इति
तन्त्रसारः ।

श्रीवृत्तः, पुं, (श्रीप्रदः श्रीप्रियो वा वृत्तः । शाक-
पार्थिवादिवत् समासः ।) अन्यत्रवृत्तः । इति
हेमचन्द्रः । विष्णुवृत्तः । यथा,—
“इवे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः ।
श्रीवृत्ते बोधयामि त्वां यावत् पूजां करो-
म्यहम् ।”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतश्रीदुर्गाबोधनमन्त्रः ।
(विष्णोर्वचस्यलक्षणमुभावर्यविशेषः । यथा, विष्णु-
पादादिकेग्रान्तवर्णनस्तोत्रे । २८ ।

“वचः श्रीवृत्त-कान्तं मधुकरनिकरश्मालं
शार्ङ्गपाणेः
संसारोन्मत्तमार्तेरुपवनमिव यत् सेवितं तत्
प्रपद्ये ।”

अन्यस्य छदावर्णः । इति माघटीकायां मञ्जि-
नाथः । ५ । ५६ ।)

श्रीवृत्तकः, पुं, (श्रीवृत्त एव । स्वार्थे कन् ।)
अन्यस्य छदावर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः । (अस्य
प्रमाणं माघे । ५ । ५६ । इत्यस्य टीकायां द्रष्ट-
व्यम् । ॥)

श्रीवेष्टः, पुं, (श्रियः सरलवृत्तस्य वेष्टः निर्यासः ।)
सरलवृत्तस्य निर्यासः । तत्पर्यायः ।

“श्रीवेष्टो वृत्तधूपश्च चित्तागन्धो रसायकः ।
श्रीवासः श्रीरसो वेष्टो जप्प्रीवेष्टस्तु वेष्टकः ।
वेष्टसरो रसावेष्टः क्षीरशौर्षः सुधूपकः ।
धूपाङ्गलिलपर्यञ्च सरलाङ्गोऽपि योऽङ्गः ।”
तद्गुणाः ।

“श्रीवेष्टः कटुतिक्तश्च कषायः श्लेष्मपित्तजित् ।
योनिदोषरजजालौघद्रुग्नाभानदोषनुत् ।”
इति राजनिर्घण्टः । ॥ ॥

अपि च ।

“श्रीवासः सरलः श्रावः श्रीवेष्टो वृत्तधूपकः ।
श्रीवासो मधुरस्तिक्तः क्षिग्धोऽणुसुवरः सरः ।
पित्तलावातमूर्च्छाक्षिखररोगकषापहः ।
रचोऽश्लेष्टदौर्गन्ध्यकाकच्छत्रप्रणुत् ।”
इति भावप्रकाशः ।

श्रीशः, पुं, (श्रिया ईशः ।) विष्णुः । (यथा,
सुम्भबोधे ।

“श्रीशोऽधिपतेऽहिमधिरितोऽन्वि-
मध्यास्य चोषं मधुरामनूय ।
यो हारकामधुषितो विकुण्ठ-
सुपावसच्चावसतात् स ह्रस्वः ।”)

श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ।

श्रीसंज्ञं, श्री, (श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ।) लवङ्गम्
इत्यमरः ।

श्रीसहोदरः, पुं, (श्रियाः सहोदरः समुद्रजात-
त्वात् ।) चन्द्रः । इति केचित् ।

श्रीहस्तिनी, श्री, (श्रीयुक्ता हस्तिनीव ।) वृत्त-
विशेषः । हातिमुक्ता इति भाषा । तत्पर्यायः

श्रुतबो

भूवर्णो २ । इत्यमरः । नागदन्ती ३ । इति
जटाधरः ।
श्रु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) अवति । रेफरहितोऽप्ययमिति
केचित् । श्रवति । इति दुर्गादासः ।
श्रु, न गतौ । श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) न, श्रव्योति । रक्षावतीति
पुराणि संश्रयमहे । इति सुरारौ यतीहारा-
दात्मनेपदम् । संश्रयण मयाख्यातम् । इति
गणलतानिबन्धात् । आख्यातशब्दस्य क्रिया-
विशेषयतयाकर्मेकत्वे समो गन्धर्व्यादिना म
वा । इति दुर्गादासः ।
श्रुवारः, पुं, विक्रुतवृत्तः । इति रत्नमाला ।
श्रुत्रिका, स्त्री, सर्त्रिकाचारः । इति रत्नमाला ।
श्रुतं, स्त्री, (श्रूयते स धदिति । श्रु + क्तः ।) शास्त्रम् ।
इत्यमरः । (यथा, रघुः । २ । २१ ।
“श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-
स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्धवित्
चकार नाम्ना रघुमात्रसम्भवम् ।”)
अवगमोचरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
माकृष्योपनिषदि । ३ । २ । ३ ।
“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।”
पुं, कालिन्दीगर्भजातः लघ्वस्य पुत्रविशेषः ।
यथा, भागवते । १० । ६१ । १४ ।
“श्रुतः कविर्देवो वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः ।
श्रान्तिर्दशैः पूज्यमाधः कालिन्द्याः सोमको-
रवरः ।”)
श्रुतः, त्रि, (श्रु + क्तः ।) अवधृतः । इत्यमरः । आक-
र्षितः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १ । ७८ ।
“स प्रापो न त्वया राजन् न च वारयिषा
श्रुतः ।”)
श्रुतकीर्तिः, स्त्री, (श्रुता कीर्तियस्याः ।) जनक-
भाहृकृष्णजराजकन्या । सा श्रुतपत्नी । यथा,
“श्रुतपत्नीपि धर्मात्मा अन्नवीन्धिलेखरः ।
श्रुतकीर्तिर्महाबाहो पार्थि यक्ष्णीय पाणिना ।”
इति वाल्मीकीये रामायणे बालकाण्डे ७३ सर्गः ।
अपि च ।
“एवं भवतु भद्रं ते कृष्णजसुते इमे ।
पत्नी भजेतां सहितौ श्रुतभरतापुत्रौ ।”
इति तत्रैव ७२ सर्गः ।
देवर्षे, पुं । (द्रौपदीगर्भजाते अर्जुनस्य पुत्रे च
पुं । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १२० ।
“अर्जुनात् श्रुतकीर्तिश्च श्रुतानीकश्च
नाकुलिः ।”)
कीर्त्तिश्रुते, त्रि । इति केचित् ।
श्रुतदेवी, स्त्री, (श्रुतस्य शास्त्रस्य देवी ।) सर-
स्वती । इति हेमचन्द्रः ।
श्रुतबोधः, पुं, (श्रुतस्य बोधो यस्मात् । श्रुतमात्रं
बोधयतीति वा । बुध + श्रिप् + क्तः ।) कालि-
दासकृतशब्दोपनिषदः । यथा,—

श्रुतिः

“हृन्दी लक्ष्यं येन श्रुतमात्रेण पुण्यते ।
तदहं कथयिष्यामि श्रुतबोधमविवक्षरम् ।”
इति तद्व्यवस्थायाम्भोक्तः ।
श्रुतर्षिः, पुं, (श्रुतप्रधान ऋषिः ।) ऋषिविशेषः ।
स तु श्रुतादिः । इति त्रिकाण्डशेषः । यथा,—
“संहिता ऋग्यजुःसामां संहितास्तैः श्रुत-
र्षिभिः ।
सामान्याश्चैव ज्ञताश्चैव दृश्यन्ते ज्ञापरे त्विह ।”
इति मात्से १२० अध्यायः ।
श्रुतश्रवोऽनुजः, पुं, (श्रुतश्रवणोऽनुजः ।) श्रुतेश्वर-
पदः । इति हारावली ।
श्रुतश्रीयो, स्त्री, प्रवर्त्ती । इति भावप्रकाशः ।
श्रुतादानं, स्त्री, (श्रुतस्यादानम् ।) ब्रह्मवादः ।
इति हारावली ।
श्रुताध्ययनसम्पन्नः, त्रि, (श्रुतस्य शास्त्रस्य अध्य-
यने सम्पन्नः युक्तः ।) धर्मेष्टाश्रयः । यथा,
याज्ञवल्क्यः ।
“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्यः श्रुतौ मित्रे च ये
समाः ।”
इति व्यवहारतत्त्वम् ।
श्रुतान्वितः, त्रि, (श्रुतेन शास्त्रेण अन्वितः ।)
शास्त्रज्ञः । यथा,—
“अभूद्रूपो विबुधसखः परमपः
श्रुतान्वितो दृश्यश्च इत्युदाहृतः ।
गुणैर्वरं सुवनहितच्छलेन यं
सनातनः पितरसुपागमत् खयम् ।”
इति भट्टिः । १ । १ ।
श्रुतार्थः, पुं, (अतोऽर्थः ।) शाब्दबोधविषयो-
भूतार्थः । अवगममात्रबोधोऽर्थः । यथा,—
“श्रुतार्थस्य परिख्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसङ्गा चिदोपिका ।”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
(त्रि, श्रुतोऽर्थो येन सः । यथा, हरिवंशे ।
११५ । २७ ।
“श्रुतार्थो देव गुह्यस्य भवान् यच्च वयं
स्थिताः ।”)
श्रुतायुः, पुं, स्वयं वशीयराजविशेषः । स तु कुशस्य
चतुर्दशपुत्रः । यथा,—
“नाभागस्याम्बरौघोऽभूत् सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् ।
ततः श्रुतायुः पुत्रोऽभूत् ऋतुपालस्ततोऽभवत् ।”
इति मात्से १२ अध्यायः ।
श्रुतिः, स्त्री, (श्रूयतेऽनयेति । श्रु + “श्रुयजिस्तुभ्यः
करणे ।” ३ । ३ । ६४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
करणे क्तिन् ।) वेदः । (यथा, मनुः । २ । १० ।
“श्रुतिस्तु वेदो विवेको धर्मेष्टाश्रयः स्मृतितः ।”)
कर्णः । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ६ । ११ । ८ ।
“कर्तुं हरेर्मन्दिरमार्जनादिह
श्रुतिं चकाराश्रुतसत्त्वोदये ।”)
गर्भस्थस्य पञ्चमासैः श्रुतिर्भवति । इति सुख-
बोधः । श्रुतीन्ध्रियाश्चः शब्दः शब्दत्वादिः ।
यथा,—

श्रुतिः

“ब्राह्मण गोचरो गन्धो गन्धवादिरेपि स्मृतः ।
तथा रघो रघवायास्तथा शब्दोऽपि च
श्रुतेः ।”
इति भाषापरिच्छेदः ।
कर्णस्य शुभाशुभलक्षणमाह ।
“रक्ताक्षपदपद्मश्रुकर्णाः स्युः पापलब्धवः ।
निर्मासैश्चपिपटेर्भोगाः क्षपणा वृक्षकर्णकाः ।
शङ्खकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः शम्भायुषः ।
दृष्टकर्णाश्च राजानो धनिनः परिकीर्तिताः ।”
इति भावर्ष ६६ अध्यायः ।
(श्रु + भावे क्तिन् ।) ओचकर्म । (यथा, भाग-
वते । ६ । ५ । १६ ।
“यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान् भवति निर्मेजः ।
तस्य तीर्थपदः किंवा दासानामवश्रयते ।”)
वार्त्ता । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १ । २७ ।
“यादृता यत्परस्त्रेभ्यः श्रुतौ तस्करता
स्थिता ।”)
अवगमनचक्षुः । इति शब्दरत्नावली । यज्ञ-
जाद्वारम्भिका । इति हेमचन्द्रः । श्रोतु इति
भाषा । (यथा, शिशुपालवधे । १ । १० ।
“रघुर्गिराचक्षुनया नभस्वतः
पृथक्विभिमश्रुतिमखलेः खदेः ।”)
सा च दार्विशप्रकारा यथा,—
“नान्दी चालनिका रक्षा च सुमुखी चिन्ता
विचिन्ता चना
मातङ्गी सरसान्धता मधुकरी मैत्री शिवा
माधवी ।
बाणा शार्ङ्गरेवी कला कलरवा माणा विशाला
जया
मावेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः
कीर्तिताः ।
नान्दी-विशाला-सुमुखी-विचिन्तासम्भवः सदा ।
यज्ञो मतो मुनीन्ध्रि भरतेन श्रिवेन च ।
चिन्ता चना चालनिका निवेशात्
संजायतेऽसौ ऋषभस्तथैव ।
खरोऽपि माणा सरसानिवेशात्
गान्धारनामा प्रथितः पृथिव्याम् ।
मातङ्गी माधवी मैत्री शिवाजातस्तु पञ्चमः ।
कला कलरवा बाणा शार्ङ्गरवास्तु पञ्चमः ।
जायान्धतारसानानु संयोगाद्भवत्स्वरः ।
मात्रा मधुकरी योगात् निषादः संप्रजायते ।
श्रुतिस्थाने खरान् वक्तुं नालं ब्रह्मापि तत्त्वतः ।
जले च सुतरां मार्गो मीनानां नोपलभ्यते ।
गगने पक्षिणां यदत् तदहं खरगता श्रुतिः ।
श्रुतिर्नादवशा प्रोक्ता तथाऽपि च कला
मता ।
यथा तेलगतं सर्पिरेषा काष्ठगतोऽनलः ।
ज्ञायतेऽनोपदेशेन यथा खरगता श्रुतिः ।
वीणादेस्तु श्रुतिज्ञानं खरज्ञानम् वंशजम् ।
अन्धिनौ वसवो रघाः सहैवाङ्गेन शुश्रुवुः ।
प्रश्रवंसुहरेर्नादमतो ज्ञाविंशतिः श्रुतिः ।”
इति सप्ततित्तामोदः ।

श्रुतिव

अन्यत्र ।

“लोभास्तुतुतीमन्दाहन्दीवन्तस्तु वदन्तः ।
स्वावती रजनी च रतिका ऋषभे स्थिताः ।
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाय प्रसा-
रिणी ।

प्रीतिश्च मार्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ।
चित्ती रक्ता च सन्दीपन्यापिप्यपि पञ्चमे ।
मन्दप्री रौद्री रज्येति धैर्यतत्त्वयाः ।
उया च चोभिणीति हे निषादे वसतः श्रुतीः”

इति सङ्गीतरत्नाकरः ।

श्रुतिकटः, पुं, (श्रुतिं कटतीति । कट् + क् + अच् ।)
प्राचल्लोहः । अहिः । पापशोधनम् । इति
मेदिनी ।

श्रुतिकटः, पुं, (श्रुतौ कटः ।) कटोरशब्दः ।
अलङ्कारस्य दोषविशेषः । यथा,—
“श्रुतिकटश्चातसंस्कृतिरक्रोमशुचिता कवि-
कुटविसम्भिकाः ।” उदाहरणम् ।

“वाचा मधुरया तन्नि स्नितापाङ्गतरङ्गया ।
मनावदनसुतोऽप्य कार्त्तार्थं कुब मादशाम्”
इति काव्यचन्द्रिका ।

श्रुतिकथितः, त्रि, (श्रुतौ कथितः ।) श्रुत्युक्तः ।
वेदोक्तः । इति लोकप्रसिद्धिः ।

श्रुतिजीविका, स्त्री, (श्रुतिरेव जीविका यस्याः ।)
धर्मेष्टाक्षम् । यथा,—

“स्तुतिर्धर्मेर्वहिता च संहिता श्रुतिजीविका”
इति शब्दरत्नावली ।

वेदजीवनीपायश्च ।

श्रुतिनम्बरः, त्रि, (श्रुतौ तन्परः ।) सकर्णः । इति
जटाधरः । वेदाभ्यासरतश्च ।

श्रुतिधरः, त्रि, (श्रुत्या श्रवणमात्रेण धरतीति ।
धृ + क् + अच् ।) श्रुतिमात्रधारकः । श्रवणमात्रे-
णाभ्यासकर्त्ता । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४ ।

“सङ्गो कोऽपि न विस्तृतः श्रुतिधरो धोषी कविः
प्रापतिः”)

तदौषधं यथा,—

हरिश्चन्द्र ।

“हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्द्वर ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलशतं शिव ।
सर्पिरं भक्षितं कुर्यात् समाहेन दृष्यञ्च ।
नरं श्रुतिधरं शूरं नृगेन्द्रगतिविक्रमम् ।
पद्मगौरप्रतीकांशं युक्तं दशशतायुषा ।
योऽष्टाश्वत्थानि विप्र सततं दुग्धभोजितम् ।
मधुसर्पिःसमायुक्तं जग्धमायुष्करं भवेत् ।
तन्मधुं मधुना साहं दशवर्षसहस्रिणम् ।
कुर्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदान्ननवम्भम्”

इति गारुड १६१ अध्यायः ।

श्रुतिवर्जितः, त्रि, (श्रुत्या वर्जितः ।) वधिरः ।
इति जटाधरः । वेदरहितश्च ।

श्रुतिवेधः, पुं, (श्रुतेः कर्णस्य वेधो यज् ।) कर्ण-
वेधः । तस्य विहितकाको यथा दीपिकायाम् ।

“नो जन्मभूमासकृन्धरविषय्याणाञ्चसमायुते
श्रुतिर्धर्मे कृत्युक्तविशुद्धिमे स्नात्तुरादित्ये ।

१७१

श्रेणिः

श्रीमद्भगवद्गीतायोगकण्डकमतेः पापेष्वाभाभा-
रिगे-
रौजोऽन्वे श्रुतिवेध इत्यन्वितमे कथे तु काले
शुभे ।”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

अन्यत्र । तत्र तिथयः रिक्ताभिन्नाः प्रशस्ताः ।
वाराः दृष्टव्यतिवृत्तशुक्राणां प्रशस्ताः । नक्ष-
त्राणि अश्विनी रेवती हस्ता चित्रा पुनर्वसु-
घनिष्ठा मृगशिरः पुष्यः अश्लेषाशुक्रा उत्तर-
पुष्यगुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदस्वाती ।
तन्मानि दृष्टतुलाधनुर्मौनसंज्ञकानि । अशुभ-
वर्धे । जन्ममासचैत्रपौषाश्लेषाशुक्राभिन्नामाः
प्रशस्ताः । शुक्लपक्षे चन्द्रतारादिशुद्धौ हरि-
श्रयनभिन्नकाले कालशुद्धौ श्रुतिवेधः कार्यः ।
इति ज्योतिषम् ।

श्रुतिस्फोटा, स्त्री, (श्रुतिं स्फोटयतीति । स्फुट् +
अच् । टाप् ।) कर्णस्फोटा जता । इति राज-
निर्घण्टः ।

श्रुवः, पुं, (श्रु + कः ।) श्रागः । इति जटाधरः ।
सुवे, स्त्री । इति केचित् ।

श्रुवा, स्त्री, मृज्वा । इति राजनिर्घण्टः ।

श्रुवाट्यः, पुं, विकटतट्यः । इति राजनिर्घण्टः ।
श्रेणी, स्त्री, अङ्गविशेषः । भिन्नं भिन्नं यत्किञ्चिद्-
ब्रह्मादिकमेकीक्रियते तद्व्यवस्थायाः श्रेणी मिश्र-
प्रायत्वात्तद्व्यवस्थानन्तरमारब्धः श्रेणीयवहारः ।
इति सुनीचरगणकज्ञतलीजावतीटीका । अ-
स्यादृष्टत्वं यथा । अथ श्रेणीयवहारे करण-
रूपम् ।

“सैकपदप्रपदार्हमथैका-

व्यङ्ग्युतिः किल संकलितार्या ।

वा द्वियुतेन पदेन विनिर्ग्री

स्यात् त्रिचतुर्ता किल संकलितैकम्”

उदाहरणम् ।

“एकादीनां नवानानां पृथक् संकलितानि मे ।
तेषां संकलितैक्यं प्रपद्यु गणक इतम्”

न्यासः । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० ।
तन्मन्त्रे तेषां संकलितानि । १ । ३ । ६ । १० ।
१५ । २१ । २८ । ३६ । ४५ । अथ तेषां संक-
लितैक्यानि । १ । ४ । १० । २० । ३५ । ५६ ।
८४ । १२० । १६५ । तस्य शेषरूपं यथा ।
करणरूपं सार्हमार्था ।

“पादाक्षरमिते गच्छे गुणवर्गफलस्ये दिगुणे ।
समवृत्तानां संख्या तदगो वर्गवर्गश्च । स्वस्व-
पदोनौ स्यातां सार्हसमानाश्च विषमाणाम्”
उदाहरणम् ।

“समानामहर्तुल्यानां विषमाणां पृथक् पृथक् ।
वृत्तानां वद मे संख्यामनुपपन्नं ह्यहं इतम्”

न्यासः उत्तरो द्विगुणः गच्छः = तन्मा सम-
वृत्तानां संख्या २५६ । तथार्हसमानश्च ६५२८०
विषमाणाश्च ४२६४८० । १०६० । इति लीलावती ।

श्रेणिः, पुं, स्त्री, (श्रयति श्रियते वा । श्रि +
“वृद्धिश्रुति”) उदा० ४ । ५१ । इति

श्रेष्ठः

श्रेष्ठः ।) निम्बिपंक्तिः । तत्पर्यायः । पंक्तिः २
श्रेणी ३ विज्ञोली ४ वीथी ५ आलिः ६
पालिः ७ आवलिः ८ आलो ९ पाली १०
आवली ११ वीथिः १२ वीथिका १३ राजी १४
राजिः १५ रेखा १६ लेखा १७ । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, कुमारः । ५ । ६ ।

“न घटपदश्रेणिभिरेव पङ्क्तं

सश्रेणोऽवक्रमपि प्रकाशते”)

समानश्रित्यसंहतिः । इति मेदिनी । कोम्यानि
इति इङ्गरेजीभाषा । संकपाचम् । इति
विश्वः ।

श्रेणिकः, पुं, मगधदेशीयराजविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ।

श्रेणी, स्त्री, (श्रेणि + कृदिकारादिति डीप् ।)
श्रेणिः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघुः ।
१ । ४१ ।

“श्रेणीवन्मातृ धितन्वद्विरक्तस्मां तोरणस्रजम् ।
धारसैः कलनिर्वादेः कचिदुन्नमिताननौ”)

श्रेयः, [सु] स्त्री, (इदमनयोरतिशयेन प्रशस्यम् ।
प्रशस्य + इयसुन् । “प्रशस्यस्य अः” । ५ । ३ ।

६० । इति अः ।) धर्मेष्टाक्षम् । इति मेदिनी ।

(चतुर्वर्ग एव श्रेयः । यथा, मनुः । २ । २२४ ।

“धर्मोऽर्थोऽन्यते श्रेयः कामार्थो धर्मे एव च ।

अर्थ एवैव वा श्रेयश्चिद्वर्ग इति तु स्थितिः”)

“धर्मार्थकामात्मकः परस्वरातिरुद्धश्चिद्वर्ग एव
पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः । एवञ्च
वृत्तचून् प्रत्युपदेशो न सत्तचून् । सत्तचूणां
मोच एव श्रेयः इति वष्टे वक्ष्यते” इति

तट्टीकायां कुल्लूकः ।) शुभम् । इति मेदिनी ।
(यथा, रघुः । १ । ७६ ।

“प्रतिवधाति हि श्रेयः पूज्यपूजायतिक्रमः”)
श्रेयसी, स्त्री, (इदमनयोरतिशयेन प्रशस्या ।

प्रशस्य + इयसुन् । प्रशस्यस्य अः । उगितात्
डीप् ।) हरीतकी । पाठा । करिपिप्पली ।

इत्यमरः । राज्ञा । इति विश्वः । शुभयुक्ता च ।

श्रेयाशः, पुं, वृत्तार्हविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

श्रेयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः ।
प्रशस्य + इयसुन् । “प्रशस्यस्य अः” । ५ । ३ । ६० ।

इति अः ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः । (यथा, मनुः ।
१० । ११२ ।

“प्रतिपक्षाच्छ्रेष्ठः श्रेयांसतोऽप्युच्छः प्रशस्यते”)
शुभयुक्तश्च ।

श्रेष्ठः, स्त्री, (अयमेवामतिशयेन प्रशस्यः ।
प्रशस्य + इयसुन् । “प्रशस्यस्य अः” । ५ । ३ । ६० ।

इति अः ।) गोदुग्धम् । इति त्रिकाश्रयः ।

श्रेष्ठः, पुं, (प्रशस्य + इयसुन् ।) कुर्वरः । वृषः ।
द्विजः । इति शब्दरत्नावली । विष्णुः । इति

तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । (महादेवः । यथा,
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । ११ । १७ । ४० ।

“विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो वलपौरो वज्रो गणः”)
श्रेष्ठः, त्रि, (प्रशस्य + इयसुन् ।) प्रशस्तः । वरः ।
(यथा, रामायणे । १ । ३ । २० ।

ओणिः

“रत्नस्य च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरतायकः ॥”
तत्प्रायः । श्रेयान् २ पुष्कलः ३ सत्तमः ४
अतिशोभनः ५ । इत्यमरः ॥ सुखः ६ वरेण्यः ७
प्रसूतः ८ अयः ९ अयश्चरः १० उत्तमः ११
प्रयश्चरः १२ अयुक्तमः १३ अय्यीयः १४ प्रवेकः १५
अयः १६ अय्ययः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥
अनवरः १८ अग्रिमः १९ प्रायः २ प्रायश्चरः २१
प्रवर्धः २२ । इति जटाधरः ॥ उहः । ज्येष्ठः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
अष्टकाष्ठः, पुं, (अष्टं काष्ठमस्य ।) शाकट्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अष्टा, स्त्री, (इयमासामतिशयेन प्रशस्या । इहन् ।
टाप् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेदा । इति केचित् ॥ उत्तमा नारी च ॥
अष्टान्, स्त्री, (अष्टं अन्वम् ।) उच्छान्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अष्टाश्रमः, पुं, (अष्ट आश्रमः ।) गृहस्थाश्रमः ।
आश्रमत्रयाणां पालकत्वात् ॥
अष्टो, [न] पुं, (अष्टं घनादिकमस्यस्येति । इनिः ।)
कुलोत्तमशिल्पी । यथा,—
“कुलिकस्तु कुलो अष्टो कुलश्रेष्ठिनि शिल्पि-
नाम् ॥”
इति जटाधरः ॥
(यथा, उहत्संहितायाम् । २६ । १० ।
“अष्टो सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः
कुसुमैः ॥”)
अ, स्त्रेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-अनिट् ।) आयति रौद्राज्ञोकः । इति
दुर्गादासः ॥
अ, म पचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) म, अपयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
ओण, ऋ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अणुओणत् । संघातो
राश्रीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥
ओणः, पुं, (ओणतीति । ओण संघाते + अच् ।
यङ्गा, ष्ठोतीति । शु अवयवे बाहुलकात् नः ।
इत्युणादित्ठीकायां उज्जुलदत्तः । १।६।१ पङ्क्तुः ।
इत्यमरः ॥
ओणा, स्त्री, (ओण संघाते + अच् ।) अवणा-
नक्षत्रम् । (यथा, भागवते । ८ । १८ । ५ ।
“ओणायां अवणद्वादश्यां सुहृत्तेभिर्जिते पशुः
सर्वं नक्षत्रताराद्याश्चक्रुः क्षणदक्षिणम् ॥”)
काञ्चिकम् । पङ्के, त्रि । इति केचित् ॥
ओणिः, स्त्री, (ओण संघाते + इन् । यङ्गा, शु-
अवयवे + “वहिश्रुजिति ।” उणा० ४ । ५१ ।
इति निः ।) कटिः । इत्यमरः ॥ (यथा, उहत्-
संहितायाम् । ५६ । ७ ।
“पुङ्गतीरहमोत्तमाः सङ्गमओणिमङ्गलाः ।
पुलिनाभुजतोरखा हंसजासाश्च निम्नगाः ॥”)
वा तु गर्भस्य मासद्वयेन भवति । इति सुख-
बोधः । प्रत्याः । इति शब्दरत्नावली ॥

ओजियः

ओजिफलं, स्त्री, (ओजिः फलं फलकमिव ।) कटिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ओजिफलकं, स्त्री, (ओजिफल + स्वार्थे कन् ।)
कटिपार्श्वः । तत्प्रायः । कटः २ । इत्य-
मरः ॥ फलकं चर्म तदाकारत्वात् ओजिः
फलकमिव ओजिफलकम् । कस्यते आश्रित्यते
कटः कटे वर्षावरणयोः अन् । कटिः । इति
केचित् । इति भरतः ॥
ओजिनिम्बं, स्त्री, कटिच्छत्रम् । इति धनञ्जयः ॥
ओजिच्छत्रं, स्त्री, (ओजिस्थितं छत्रम् ।) खड्ग-
बन्धनच्छत्रम् । परतला इति हिन्दीभाषा ॥
कटिवन्धनच्छत्रम् । इति केचित् । सुश्री इति
भाषा ॥
ओजी, स्त्री, (ओजि + वा डीष् ।) कटिः । प्रत्याः ।
इति भरतहिकुपकोषः ॥
ओतः, [सु] स्त्री, (शु + असुन् । तुट् च ।) कर्णः ।
नदीवेगः । इति जटाधरः ॥ इन्द्रियम् । यथा,
“तृषीकमर्चं करणं ओतः खं विषयोन्द्रियम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
ओतयं, त्रि, (शु + लय् ।) अवगीयम् । यथा,—
“अध्येतयं न चाप्येन ब्राह्मणं चतुर्यं विना ।
ओतयमिह सूत्रेण नाध्येतयं कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
ओता, [ऋ] त्रि, (ष्ठोतीति । शु + लृच् ।)
अवगच्छता । यथा,—
“अप्रियस्य च पयस्य वक्ता ओता च दुर्लभः ॥”
इति हितोपदेशः ॥
पुराणश्रौतत्वे प्रमाणमाह ।
“पठेदर्थं बुद्धमानः श्रावयेद्देवरोत्तमे ।
ओता तु प्राड्मुखो भूत्वा ष्ठयथात् भक्ति-
तत्परः ॥”
इति पाक्षे पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥
ओजं, स्त्री, (अयतेनेति । अ + “हुयामाश्रु-
भसिभ्यश्चान् ।” उणा० ४ । १६७ । इति जन् ।)
कर्णम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ७ । १६ ।
“इत्युन्नताः पौरवधूसुखेभ्यः
षण्वन् कथाः ओजसुखाः कुमारः ॥”)
ओजियता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ओजियः, पुं, (कृन्दोऽधीति इति । कृन्दस् + “ओजियं-
कृन्दोऽधीते ।” ५ । २ । ८४ । इति घञ्प्रत्ययेन
साधुः ।) वेदाध्यैतब्राह्मणः । तत्प्रायः ।
ह्रान्दसः २ । इत्यमरः ॥ अयते धर्माधर्मावनेन
इति ओजो वेदः चासुचिति त्रिः ओजं वेति
अधीते वा ओजियः ऽये कादिति इयः । कृन्दो-
ऽधीते इत्यर्थे इये कृन्दः शब्दस्य ओजादेशः ।
इति परे । कृन्दो वेति अधीते वा ह्रान्दसः ।
इति पूर्वेषु यः । इति भरतः ॥ तस्य लक्षणं
यथा,—
“लक्षणा ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्हित उच्यते ।
विद्याभ्यासो भवेद्भिः ओजियस्त्वभिरेव हि ॥”
इति पाक्षे उत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥
मानवे मार्कण्डेयपुराणे चाप्येवम् ॥७॥ अपि च ।

ओजि

“एकां प्राज्ञां सकल्यं वा वक्त्रिभिरङ्गैरधीत च ।
वट्कर्म्मगिरतो विप्रः ओजियो नाम धर्म्मवित् ॥”
इति राजकमलाकरः ॥
ओजियता, स्त्री, (ओजियस्य भावः । ओजिय +
तल् ।) ओजियधर्म्मः । तत्प्रायः । ओजम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ओतं, स्त्री, (श्रुतौ भवम् । श्रुति + अच् ।) गार्ह-
पत्याहवनीयदक्षिणाभयः । यथा,—
“ज्यो ये गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाभयः ।
इदमभिचिकं ओतं जेताभिर्होचमित्यपि ॥”
इति जटाधरः ॥
ओतः, त्रि, (श्रुतौ भवः । श्रुति + अच् ।) श्रुति-
विहितधर्म्मादिः । यथा,—
“धर्म्मैर्होर्विहितो धर्म्मः ओतः स्मार्त्तो दिधा द्विजेः ।
दानादिहोत्रसम्बन्धमिष्या ओतस्य लक्षणम् ॥
स्मार्त्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ।
पूर्वभ्यो वेदयिषेह ओतं समर्पयोरुवन् ॥
ऋचो यजूंश्च सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि वा श्रुतिः ।
मन्त्रान्तरस्यातीतस्य स्मृत्या तन्मन्त्रवर्णीत ॥
ततः स्मार्त्तः स्मृतौ धर्म्मो वर्णाश्रमविभागशः ।
एवं वै द्विविधो धर्म्मः श्रुत्याचारः स उच्यते ॥
इत्यावेदात्मकः ओतः स्मार्त्तो वर्णाश्रमात्मकः ॥”
इति मातृस्ये १२० अध्यायः ॥
अपि च । अधिकरणमाजालक्षणाधवाचायैधृत-
पराशरभाष्ये प्रातातपः ।
“ओतं कर्म्म स्वयं कुर्यादथोऽपि स्मार्त्तमाचरेत् ।
अशक्तौ ओतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
ओजं, स्त्री, (ओजमेव । प्रज्ञादित्वाद्यन् ।) कर्णः ।
(ओजियस्य भावः कर्म्म वा । “ह्ययनाक्तयुवा-
दिभ्योऽङ् ।” ५ । १ । १३० । इत्यङ् । “ओजि-
यस्य यलोपश्च वाच्यः ।” इति यलोपः ।)
ओजियकर्म्म । तत्प्रायः । ओजियता २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (ओजस्य भावः कर्म्म
वा । अच् ।) ओजकर्म्म च । (ओजायां सङ्गः ।
“भिन्नादिभ्योऽङ् ।” ४ । २ । ३८ । इति अच् ।)
ओषट्, अ, देवहविर्दानम् । इत्यमरः ॥ देवहवि-
र्दानं इत्यनेनायं मन्त्रः सूचितः । इति भरत-
मन्त्रम् ॥
आकं, स्त्री, (अयि आका आका यस्य ।) पद्मम् ।
इति केचित् ॥
अक, इ ड सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीवर्ग-
युक्तादिः । इ, अङ्गते । ड, अङ्गते । सर्पो गतिः ।
इति दुर्गादासः ॥
अङ्गं, त्रि, (अयि आलिङ्गने + “अधिरक्षोप-
धायाः ।” उणा० ३ । १६ । इति क्कः अकार-
ओपधायाः ।) अङ्गम् । इत्यमरः ॥ मनोहरम् ।
इत्युणादिकोषः । (यथा, मनुः । २ । १५६ ।
“अङ्गिष्वेव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
वाक् चैव मधुरा अङ्ग्या प्रयोज्या धर्म्म-
भिच्छता ॥”)

शिव

अक्षरं, श्री, पूगपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(भि, अक्षमेव । कार्यं कर् ।) मनोहरम् ।
अक्षरम्, [च] पुं, (अक्षरा मनोहरा त्वक्
यस्य ।) अक्षरकटयः । इति राजनिर्घण्टः ।
सुन्दरवस्त्रम् ।

अग, इ अने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) । अन्तःस्थलतीययुक्तता-
यादिः । इ, अक्षते । इति दुर्गादासः ।
अय, त क दौर्भ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अक्षरपुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थ-
लतीययुक्तादिः । क, अययति । इति दुर्गा-
दासः ।

अयः, नि, (अययतीति । अय + अच् ।) शिथिलः ।
यथा । “शिथिलः प्रलयः अयः ।” इति जटा-
धरः । (यथा, माघे । ७ । ६९ ।

“अयश्चिरविजयपातभारा-
दिव नितरां नतिमद्भिरसमागैः ॥”)

दुर्भलः । इति अयधाल्यदर्शनात् ।

आख, अ याप्रौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । अ,
अशशाखन् । इति दुर्गादासः ।

आच, अ उ कत्यने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः
तालयादिः । कत्यन् प्रशंसा । अ, अश्रावन् ।
उ, आचते गुणिनं गुणी । इति दुर्गादासः ।

आचा, श्री, (आच कत्यने + अच् । टाप् ।)
प्रशंसा । (यथा, रघुः । १ । २२ ।

“ज्ञाने मौनं चमा शक्तौ त्वामे आचाविपर्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धितान् तस्य सप्रसवा एव ॥”)
परिचये । अभिलासः । इति मेदिनी ।

आच्यः, नि, (आच + यत् ।) आचनीयः । प्रशंस्यः ।
यथा,—

“गौरवितास्त्राचार्यमित्राः आच्यस्तत्रभवन्-
सुखाः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ।

(यथा, रघुः । ११ । ८६ ।

“आहितो जयविपर्ययोऽपि मे
आच्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥”)

अक्ष, श्री, (अक्षति गच्छादौनति । अक्ष + “अक्षिः
कच ।” उगा० १ । ३३ । इति कुः । कक्षा-
न्नादेशः ।) ज्योतिःप्राक् । इत्युणादिकोषः ।
अक्षः, पुं, (अक्ष आलिङ्गने + कुः ।) भ्रतः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादितः । विङ्गः । इत्यु-
णादिकोषः ।

अक्ष, उ दाक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् । आवेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः ।
उ, अक्षिला अक्षि । इति दुर्गादासः ।

अक्षि, श्री य ल नि अक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-पर०-सक०-आनिट् ।) अन्तःस्थलतीय-
युक्तादिः । श्री, अक्षे । य, अक्षति । ल,
अक्षित् । आलिङ्गने तु अक्षित् । नि, अक्षि-
ठक्षि । अक्ष आलिङ्गनम् । तच्च बाहुभ्यामेव

१७३

श्रीपदं

कटम् । अक्षति कामपीति जयदेवः । प्राप्ता-
वययम् । अक्षति उचं जता । इति दुर्गा-
दासः ।

अक्षि, क अक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । क, अक्ष-
यति । इति दुर्गादासः ।

अक्षि, श्री, आलिङ्गनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अक्षिः, नि, (अक्ष + क्तः ।) अक्षयुक्तशब्दादिः ।
भिमार्थकैककृपात्तवाक्यम् । तस्य लक्षणं
यथा,—

“अक्षमिष्टमविष्टमेककृपात्तं वचः ॥”

इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् ।

श्रीपदं, श्री, (श्रीयुक्तं दृष्टिमतं पदमनेति । एषो-
दरादिनां साधु ।) स्मृतपादादि । गोद
इति भाषा । तत्पर्यायः । पादवल्लीकम् २ ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४८५ ।

“यन्मोपकारकं यत्त भूषणं यत् प्रकोपमातनुते ।
गुरुणापि तेन कार्यं पदेन किं श्रीपदेनेव ॥”)

अथ श्रीपदाधिकारः । तत्र श्रीपदस्य विप्रलङ्घं
निदानमाह ।

“पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वतुष्टु च श्रुतजाः ।
ये देशास्तेषु जायन्ते श्रीपदानि विशेषतः ॥”
विशेषत इति वचनेनाप्यत्रापि श्रीपदं भवति
इति बोध्यते ॥ सामान्यं लक्षणमाह ।

“यः सत्त्वरो वंशजो भृशार्तिः
श्रीयो नृणां पादगतः क्रमेण ।
तत् श्रीपदं स्यात् करणैश्चक-
शिश्रोष्ठनासाखिपि केचिदाहुः ॥”
तत् त्रिविधम् । वातिकं पैतिकं शैथिल्यकृतेति ।
तेषां लक्षणमाह ।

“वातजं लक्षणं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।
अनिमित्तजनं चास्य बहुशो ज्वर एव च ।
पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् ।
शैथिल्यं भवेत्किञ्चित् तथा पाण्डु गुरु स्थिरम् ।
श्रीय्येतानि जानीयात् श्रीपदानि कथो-
च्यताम् ॥”

गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कपात् ॥”
असाध्यमाह ।

“वल्लीकमिव संजानं कण्टकैरपशीयते ।
सर्वात्मकं महत्त्वञ्च वर्जनीयं विशेषतः ॥
यत् श्लेष्माहारविहारजाते-
जातं तथा भूरिकफस्य पुंसः ।
साक्षादप्ययं तु सर्वलिङ्गं
सकलकं वापि विवर्जनीयम् ॥”

श्रीपदस्य चिकित्सा ।

“लङ्घनालेपनस्त्रेदने रक्तमोक्षणे ।
प्रायः श्लेष्महरैश्चकः श्रीपदं समुपाचरेत् ॥”

सिद्धार्थश्रीभाजनदेवदाह-
विशौषधैश्चयुतेः प्रलिप्येत् ।

पुनर्नवानागरसर्पपाशं
कल्लेन वा काञ्जिकमिश्रितम् ॥

शेषः

श्रीपदमिति शेषः । २ ।

“धनुरैरक्षनिर्गन्धीवर्षाभूषिण्युसर्षपैः ।

प्रलेपः श्रीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दाहकम् ॥१॥

असाध्यमपि यात्यन्तं श्रीपदं चिरकालजम् ।

नृणेन सहचरायास्तानामिष्टञ्च लेपनात् ॥

तालस्य फलरसो ग्राह्यः ॥ ४ ॥

सप्तलास्यलपत्राणां कल्लं तमेन वारिणा ।

संलुप्तं लवणोपेतं सेवितं श्रीपदं हरेत् ॥५॥

प्राखोटवस्त्रलक्षाणं गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।

श्रीपदानां विनाशाय मेदादोषनिवृत्तये ॥ ६ ॥

रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेत्तरः ।

वर्षात् श्रीपदं हन्ति ददकुलं विशेषतः ॥७॥

वर्षाभूषिण्यलपत्राणां पिप्पल्या सह योजितम् ।

सर्पौघं श्रीपदं लिखान् चिरोत्थं श्रीपदं जयेत् ॥८॥

गन्धर्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोमूत्रेण पिबेत् ।

श्रीपदविवक्षितो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥”

गन्धर्वतैलं एरुतैलम् । गोमूत्रेण गोमूत्रेण ॥९॥

इति श्रीपदाधिकारः । इति भावपक्षाग्रः ॥१०॥

तस्य कर्मविपाको यथा । गीतमोऽपि कचिद्-

विशेषमाह । अश्रुतवागुल्लभो सुहृर्महः संलघ-
वाक् जलोदरो दारुणागो कूटसाजो श्रीपदी ॥

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः । कूटसा-

त्यस्य खुरापानसमन्वेनाशुपातकत्वात् तत्कर्म-

जन्यश्रीपदरोगयुक्तोऽपराकर्मतं कर्मवम् । इति

मन्त्रादिमतम् ॥

श्रीपदप्रभवः, पुं, (श्रीपदस्य प्रभवतीति । प्र + भू +
अच् ।) आम्नटयः । इति शब्दमाला ॥

श्रीपदापहः, पुं, (श्रीपदं अपहन्तीति । हन
+ डः ।) पुच्छजीवटयः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ।

श्रीजः, नि, (श्रीर्विद्यतेऽस्येति । श्री + लच् । रस्य
लः ।) लक्ष्मीवान् । इति श्रीलशब्दटीकायां
स्वामी ॥

शेषः, पुं, (शिव + शच् ।) संयोगः । तत्पर्यायः ।
सन्धिः २ । इत्यमरः । दाहः । आलिङ्गनम् ।

इति शिवधाल्यदर्शनात् ॥११॥ (यथा आर्या-
सप्तशत्याम् । ३८८ ।

“पुलकितकठोरपीवरङ्गचकलश्लेषवेदना-

भिन्नः ।

श्लेष्मोदपवीतपञ्चो वाञ्छति मानग्रहं

देयाः ॥” ॥१२॥

अक्षयतीति । अक्ष + “अक्षिणासुसंज्ञिति ।”

३ । १ । १४१ । इति ऋः । शब्दालङ्कारविशेषः ।

तस्य लक्षणार्थं यथा,—

“वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युगपद्व्यापकस्य ॥

अक्षयिनि शब्दाः श्लेष्मोऽसावचरादिभिरुच्यते ॥”

अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शने कायमार्गे स्वरौ

न गण्यते इति च न ये वाच्यभेदेन भिन्ना अपि

शब्दा यद्युगपद्व्यापकस्येन अक्षयिनि भिन्नं

स्वरूपमपहृवते स शेषः ॥ १३ ॥ स च वर्षापद-

लिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदा-

दृष्ट्या । क्रमेणोदाहरणम् ।

शेषः

“अनङ्कारः शब्दाकरनरकपालं परिजनो
विशीर्णो भङ्गो वसु च दृष्ट एको बहुवयाः ।
अवश्यं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरो-
विधौ वक्त्रे नृद्धिं स्थितवति वयं के पुनरमी ।
पृथुकाक्षरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं सम्पत्ति सममावयोः सदनम् ।
भक्तिप्रवृत्तिकनप्रणयिणी नीलोत्पलसङ्घिनी
ध्यानलम्बनतां समाधिनिरतैर्नैते हितप्राप्तये ।
लावण्यैकमहानिधौ रसिकतां लक्ष्मीदृशो-
स्तन्वती
शुद्धाकं कुवतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुञ्जा
हरः ॥”

एव एव वचनश्लेषोऽपि ।

“महदे सुर सन्त्यन्ते तमवसमासं गमागमा
हरये ।

हर बहु सरणं तं चित्तमोहमवसर उमे
सहसा ॥

अयं सर्वान्ति शास्त्रानि हृदि श्लेषे च वक्ष्यति ।

सामर्थ्यलक्ष्मिणां मित्राणाञ्च नृपात्मनः ॥

रजनिरमगमौलेः पादपद्मावलीक-
चयसमयपराप्ता पूर्वसम्पत्सहस्रम् ।

प्रथमनिवहमध्ये जातु चित्तप्रसादा-
दहस्तुचितवचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥

सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदितत्परः ।

नयोपकारास्मत्समायासि तनुवर्जनम् ॥

मेधाभावात् प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् ॥”

नवमोऽपीत्यभिन्नक्रमः । उदाहरणम् ।

“योऽसक्तं परमोच्चां पञ्चच्छेदचमः ।

शतकोटिदनां विभक्तुधेन्द्रः स राजते ॥”

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वापद्यर्थो वाच्यौ ।

ननु स्मरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयोज्यायां तद्भेदादभिन्नप्रयोज्यायाञ्च शब्दानां वक्ष्ये-

नियमेनालङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । शब्द-

श्लेषोऽप्येवमेवेति द्विविधोऽप्ययमर्थालङ्कारमर्थो

गच्छितोऽन्येति कथमयं शब्दालङ्कारः ।

उच्यते । इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगत-

त्वेन यो विभागः सोऽन्यथ्यतिरेकाभ्यामेव

अवतिष्ठते । तथा हि कट्वादिगाड्यशुभासा-

दयो अर्थत्वादिपौट्वातुपमादयः सद्भावतद-

भावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन अवस्था-

यन्ते । तथा हि ।

“खयश्च पल्लवानास्वभावतः करिविराजिता ॥”

इत्यभङ्गश्लेषः । प्रभातसन्धे वा चापफललुप्ते

हितप्रदेति समं शब्दश्लेषेति दावपि शब्दे-

कसमाश्रयवित्तुयोरपि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नम् ।

न त्वाद्यस्यार्थं धत्तम् । अर्थश्लेषस्य तु स विषयः

यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि न शेषत्वमवहना ।

यथा,—

“सोकेनोन्नतिमायाति सोकेनायातधोमतिम् ।

अहो खसदृशी दृष्टिस्तुलाकोटिः खलस्य च ॥”

न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । अपि

तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वरूपमा । तथा हि ।

श्लेषवा

यथा कमलमिव सुखं मनोज्ञमेतत् कचतितरा-
मित्यादौ गुणसाम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये वा
उपमा तथा सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति
च चित्ताशुविम्बमिवेत्यादौ शब्दसाम्येऽपि
सां युक्तेव तथा युक्तं वदतेन । स्फुटं
अर्थालङ्कारावेतौ उपमासमुच्चयौ किन्तु ।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवत
इति । न च कमलमिव सुखमित्यादि साधा-
रणधर्मप्रयोगगम्य उपमाविषय इति वक्तुं
युक्तं पूर्णोपमाया निविषयत्वापत्तेः । देवत्वमेव
पातालमाशानां त्वं निवत्यन्तम् । त्वन्मामरमरु-
भूमिरेको लोकत्रयात्मकः । इत्यादिश्लेषस्य
चोपमादलङ्कारविधित्वोऽस्ति विषयः । इति
द्वयोपयोगे सङ्कर एव उपपत्तिपर्यालोचने तु
उपमाया एवायं युक्तौ विषयः अन्यथा विष-
यापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात् । न च
अविच्छिन्नसुन्दरी नित्यं गल्लजावयवविच्छेदित्यादौ
विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । अपि तु श्लेष-
प्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः । न ह्यर्थार्थद्वयप्रति-
पादकः शब्दः श्लेषः द्वितीयापेक्ष्य प्रतिभात-
मात्रस्य प्ररोधाभावात् । न च विरोधाभास
एव विरोधः । श्लेषाभास एव श्लेषस्तस्मादेव-
मादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारा-
न्तरमेव साधीयः । तथा च सङ्गसुक्ता मणि-
नान्यः कविरिव स्वल्पश्लोको देव महान् भवान् ।
“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तनपुरःसरः ।
अहो देवगतिश्चिन्ता न तथापि समागमः ॥
आदाय चापमचलं जला ह्रीनं गुणं विषम-
दृष्टिः ।
यश्चिन्तयत्युत्तरो लक्ष्मभाङ्गीरसमस्तस्ये ॥”
इत्यादावेकदेशविधित्वेन पञ्चमथतिरेकसमासो-
क्तिविरोधत्वमुचितं न तु श्लेषत्वं शब्दश्लेष इति
चोच्यते । अर्थालङ्कारमध्ये च लक्ष्यत इति
कोऽयं नयः किन्तु वैचित्र्यमलङ्कारः इति यत्रैव
कविप्रतिभासं रसमगोचरस्तत्रैव विचिन्तयेति
सैवालङ्कारभूमिः । अर्थसुखमपेक्षित्वमेतथां
शब्दानामिति चेत् अनुप्रासादीनामपि तथैवेति
तेऽप्यर्थालङ्काराः किं नोच्यन्ते रसादिश्लोक-
स्वरूपवाच्यविशेषयपेक्षितानुप्रासादीनामलङ्का-
रताशब्दगुणदोषाणामप्यर्थपेक्षयैव गुणदो-
षता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दार्थपेक्षयैव
अवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम् ।
विधौ वक्त्रे नृद्धिं स्थितवतीत्यादौ च वर्णादि-
श्लेषे एकपक्षयोक्तव्यत्वेऽप्यश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि
प्रमत्ततामिथेवमादि स्वयं विचार्यम् । इति
काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम ६
उक्तासः ॥

श्लेषः, पुं, (श्लेषा एव । स्वार्थे कन् ।) कफः ।

इति शब्दचन्द्रिका ।

श्लेषा, स्त्री, (श्लेषाणं हन्तीति । हन + टक् ।

अभिधानात् टाप् ।) मल्लिका । केशकी । इति

विचमेदिनौ । श्लेषाण्युक्ते, चि ॥

श्लेषा

श्लेषा, स्त्री, (श्लेषाणं हन्तीति । हन + टक् ।
टित्वात् ङीप् ।) ज्योतिष्मती । इति जटा-
धरः । मल्लिका । इति मेदिनी । चिकटुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

श्लेषणः, चि, (श्लेषाण्यस्यस्थेति । श्लेषन् +
“लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच् । ” ५ ।
२ । १०० । इति नः ।) कफौ । इत्यमरः ॥

श्लेषणा, स्त्री, (श्लेषन् + पामादिङ्वात् नः । टाप् ।)
दृक्विशेषः । यथा,—

“गुरुस्त्वत्तर्पणी च श्लेषणा च दृशापि च ।”
इति शब्दमाला ॥

श्लेषलः, चि, (श्लेषाण्यस्यस्थेति । श्लेषन् + “विधा-
दिभ्यश्च । ” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) श्लेष-
युक्तः । इत्यमरः ॥

श्लेषलः, पुं, (श्लेषन् + लच् ।) दृक्विशेषः । बहु-
यार इति खानः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्लेषहः, पुं, (श्लेषाणं हन्तीति । हन + हः ।)
कटफलदृक् । इति शब्दचन्द्रिका । कफ-
नाशके, चि ॥

श्लेषा, [न] पुं, (श्लेष + “सर्वधातुभ्यो मणिन् ।”
उणा० ४ । १४४ । इति मणिन् ।) कफः ।

इत्यमरः । तस्य प्रकीर्णहेतुयथा,—

“गुरुमधुररसातिस्त्रिगुणदुष्प्रेक्ष्य-
द्रवदधिदिनद्रातूपसर्पिःप्रपूरेः ।

तुहिनपतनकाले श्लेषगः संप्रकीर्णः
प्रभवति दिवसादौ सुक्तमात्रे वसन्ति ॥” ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“सौमित्रं मधुरास्वता शिशिरता शौक्यं
प्रसेको मज-

प्राचुर्यं स्थिरता रसश्च लवणः कण्डूतिस्त्रिपता ।

आलस्यं चिरकारिता कठिनता शोथारसिः
स्निग्धता

तन्ना द्रुपदेक्ष्वासगुरुता एताः कपोक्ता
रजः ॥” ॥

अस्य प्रशमताकारणं यथा,—

“गुरुशीतमृदुस्निग्धं मधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेषगः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥

रुच्यकारकपायितक्तकटुकयायामनिष्ठिवन-
क्षीसेवाञ्जिशुष्कागररतिक्रीडापदाघातनम् ।

धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेषाणसुखं
जयेत् ॥” ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

“अवलम्बक इत्येकः क्लेदकः श्लेषकोऽपरः ।
बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेषा पञ्चविधः स्मृतः ॥” ॥

एतेषां लक्षणानि यथा,—

“कफधान्तास्तु श्लेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम् ।
ततोऽवलम्बकाख्यातिं श्लेषा प्राप्नोत्युरःस्थितः ॥

आमाशयाग्निः सोऽन्नक्लेदात् क्लेदकः स्मृतः ।
२ ।

श्लेषकः श्लेषणात् सन्धिः स च सन्ध्या यव-
स्थितः ॥६॥

श्लोका

रसनावस्थितस्वेव बोधको रसबोधनात् ॥४॥
शिरसि प्रस्थितश्चासौ तपको मेघतर्पणात् ॥५॥
अस्य स्थानानि ।

“उरःकण्ठशिरःक्षोमपञ्चणामाश्रयो रसः ।
मेरो घ्राणश्च जिह्वा च कपस्थानसुरः परम् ॥”
तत्प्रलतिकलचयम् । यथा,—

“गम्भीरं बुद्धिः स्थूलाङ्गः लिङ्गकेशो महाबलः ।
स्त्रग्ने चलाश्रयाणोको श्लेषप्रलतिको नरः ॥६॥
क्षोहो बन्धुः स्थिरत्वश्च गौरवं दृढ्यता बलम् ।
चमा धृतिरलोभश्च कफकर्मविकारणम् ॥”

इति सुखबोधः ॥६॥

श्लेषकरद्रव्याणि यथा,—

“भोजनानन्तरं स्नानं जलपानं विना दृष्टा ।
तिनतेन लिङ्गतेन लिङ्गमामलकीद्रवम् ॥
पर्युषिताग्रं तक्रश्च पक्वभस्माफलं दधि ।
मायामुशर्कराद्योयं सुखिभ्यस्तलसेवणम् ॥
नारिकेलोदकं क्लृप्तानं पर्युषितं जलम् ।
तद्वत्सुष्णापकफलं सुपककटौफलम् ॥
खातजानश्च वर्णासु मूलकं श्लेषकारणम् ।
तत्फलं अक्षरस्य च मधुह्रीयविनाशनम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥

अपि च । एरण्डतेलम् १ अनूपदेशवारि २
वार्षिकपाणीयम् ३ पाखलजलम् ४ सामान्य-
शालिधान्यम् ५ माषः ६ अतसी ७ नूतनधान्यम् ८
मधुरनारीचशाकम् ९ कचटशाकम् १०
कलसीशाकम् ११ उत्पादिकाशाकम् १२
मध्यमकुशाक्षफलम् १३ अलावुफलम् १४
श्रीगन्धफलम् १५ चेलाणम् १६ देवपटो-
लिका १७ अलावुनाडिका १८ पिण्डालुकम् १९
करीवपलालक्षितिवेणुभ्यो जातं कृत्तिका-
शाकम् २० विशेषतः पलालजातसंस्त्रेदज-
शाकम् २१ मधुकुट्टिका २२ बहुवार-
फलम् २३ बालान्निकाफलम् २४ चीरकम् २५
पक्वकण्टाफलम् २६ कण्टाफलास्थि २७ पक्व-
कदलम् २८ तावन्नमस्यः २९ पाण्डुरमस्यः ३०
क्षयितमस्यः ३१ लवणभाषितमस्यः ३२ भाजूट-
मस्यः ३३ पाटीनमस्यः ३४ शिलिन्दमस्यः ३५
भेकलमस्यः ३६ गरमस्यः ३७ कर्णफलमस्यः ३८
रजिशमस्यः ३९ शृङ्गीरमस्यः ४० चिज्जट-
मस्यः ४१ वाचमस्यः ४२ चिज्जटीमस्यः ४३
गवाचीमस्यः अर्थात् पांकाळमस्यः ४४ कुलिङ्ग-
पक्षिमांसम् ४५ तावत्चीरम् ४६ आम-
दुग्धम् ४७ आविकदधि ४८ माहिषदधि ४९
खादुदधि ५० अत्यन्तदधि ५१ तावद्दुधम् ५२
माहिषदुधम् ५३ तावदित्तुः ५४ विशेषतो
भीरुनामकेतुः ५५ कान्तारीतुः ५६ इक्षु-
फाणितम् ५७ इक्षुखण्डः ५८ नवाग्रम् ५९
चिपिटः ६० दूतपूरः ६१ पायसः ६२ शक्कुली ६३
सरसगुवाकफलम् ६४ मधुररसः ६५ अति-
शयाब्जभोजनम् ६६ लवणरसः ६७ शीतवीर्यं
द्रवम् ६८ कुङ्कुमपुष्पम् ६९ यूथकापुष्पम् ७०
बन्धूकपुष्पम् ७१ तावन्नमस्यः ७२ तावन्नम-

१७५

श्लोका

मज्जा ७३ । इति द्रव्यगुणात् संयुहीतम् ॥

श्लेषनाशकद्रव्याणि यथा,—

“बहिस्त्रिदं भृष्टभङ्गं पक्वतेन विप्रोषकम् ।
भ्रमणं शुष्कभक्ष्यं च शुष्कपक्वहरोतको ॥
पिण्डारकमपक्वश्च रम्भाफलमपक्वकम् ।
वैश्ववारसिन्धुवारमनाहारमपानकम् ॥
सघृतं रोचनापूर्णं सघृतं शुष्कशर्करम् ।
मरीचं पिप्पली शुष्कमाद्रकं जीरकं मधु ।
द्रव्याण्येतानि गन्धर्विः सदाः श्लेषहराणि च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥६॥

अपि च । सार्धपतैलम् १ तैलाभ्यङ्गः २ उड्ड-
तेनम् ३ श्लेशिरजलम् ४ वाय्वजलम् ५ कौप-
जलम् ६ नेर्भरजलम् ७ वादेयजलम् ८
सामान्योष्णोदकम् ९ विशेषतः पादशेषोष्णो-
दकम् १० पेषितवचासुस्तकसंयुक्तजलजानम् ११
अगुह १२ कुङ्कुमम् १३ पक्वकम् १४ कको-
लम् १५ शटी १६ दग्धभूमिजातशालि-
धान्यम् १७ अतिरोषधान्यम् १८ यवः १९
श्यामाकधान्यम् २० कोदवधान्यम् २१ कङ्कु-
धान्यम् २२ हस्तिश्यामाकधान्यम् २३ चीनक-
धान्यम् २४ सुतः २५ सुकुटम् २६ राजमाषः २७
मखरः २८ चणकः २९ कुलत्थः ३० तुवरी ३१
नानाप्रिम्भा ३२ जलसंयोगिसामान्यशुष्क-
नारीचपत्रशाकम् ३३ हिलमोचीशाकम् ३४
शालचीशाकम् ३५ यौगुसुन्दरशाकम् ३६
पूतर्नवाशाकम् ३७ कलायशाकम् ३८ ब्रह्मी-
शाकम् ३९ चाड्डीरीशाकम् ४० एकाशाकम् ४१
पालङ्कीशाकम् ४२ चणकपत्रशाकम् ४३
कौसुम्भशाकम् ४४ ओषणीशाकम् ४५ नह-
राष्ट्रीशाकम् ४६ कदलीमोचकम् ४७ क्षुद्र-
वाणिकुफलम् ४८ अज्जारपक्षवाणिकुः ४९
पाण्डुरङ्गफलम् ५० कारवंक्षफलम् ५१ कर्का-
टकफलम् ५२ पटोलनाडी ५३ कुशाख-
नाडिका ५४ वेचायम् ५५ मूरगः ५६ केषुक-
मूलम् ५७ दूततेलाभ्यां सिद्धं मूलम् ५८
मूलकपुष्पम् ५९ खण्डकर्णः ६० मूलकफलम् ६१
वाराहीकन्दमूलम् ६२ आम्बपेयी ६३ अम्बरस-
दाडिमम् ६४ मातुलुङ्गलक ६५ लिप्प्याकम् ६६
जम्बीरम् ६७ कर्कशुः ६८ शुष्कसमस्तकोल-
फलम् ६९ अज्जीरम् ७० जवनालम् ७१
लवलीफलम् ७२ जाम्बवम् ७३ पक्वान्निका-
फलम् ७४ पक्वतन्दुकम् ७५ अम्बवेतसम् ७६
महार्द्रम् ७७ कदम्बम् ७८ कोचाक्षफलम् ७९
तालास्थिमज्जा ८० वालविल्वम् ८१ विल्व-
पेधिका ८२ धात्री ८३ विभीतकम् ८४ विभीत-
मज्जा ८५ धात्रीमज्जा ८६ नन्द्यावतमस्यः ८७
कवथीमस्यः ८८ एलङ्गमस्यः ८९ दण्डिक-
मस्यः ९० चिकण्टमस्यः ९१ प्रोक्षीमस्यः ९२
भक्ष्याण्डम् ९३ कूर्माण्डम् ९४ खगाण्डम् ९५
एगमांसम् ९६ खड्गमांसम् ९७ कूर्मेपादः ९८
कपिजलमांसम् ९९ वनिकापक्षिमांसम् १००
प्रसन्नामस्यम् १०१ अरिष्टमस्यम् १०२ अर्ध-

श्लोका

मधु १०३ पुराणमधु १०४ नूतनमधु १०५
मेघीचीरम् १०६ उद्दीचीरम् १०७ श्रुतोष्ण-
दुग्धम् १०८ छागदधि १०९ हास्तिनदधि ११०
दधिमस्तुः १११ दधिसरः ११२ मयिततक्रम् ११३
आविकदुधम् ११४ अर्द्धकदुधम् ११५ पक्व-
रसः ११६ दधु ११७ जीरकम् ११८
वायिका ११९ शुष्कभक्ष्याकम् १२० कातुन्दी-
घटिका १२१ हरिद्रा १२२ यमानी १२३
शुष्कपिप्पली १२४ आर्द्रपिप्पली १२५ शुष्को
१२६ आर्द्रकम् १२७ सर्पपः १२८ सिद्धार्थः १२९
पलाण्डः १३० गुडत्वक् १३१ पत्रम् १३२ यव-
चारः १३३ सर्पिकाचारः १३४ टङ्ग-
चारः १३५ मखः १३६ भृष्टखण्डः १३७
जान्नाः १३८ जाजमखः १३९ अपक्वयव-
शक्तुः १४० वाय्वमखः स तु भृष्टयवमखः १४१
सुत्रयूषः १४२ रागयूषः स च दाडिमदाना-
युक्तसुत्रयूषः १४३ मखरयूषः १४४ कुलत्थ-
यूषः १४५ खड्गयूषः १४६ कामलिकयूषः स तु
लवणदूतादितिलभाषमिश्रितपक्वदधि १४७
पलालवेष्टित-कर्म-लेपिताङ्गार-दग्धलवणवैश-
वारपुरस्कृतसार्धकटुतेजसन्मोलितमस्यः १४८
प्रदिग्धम् १४९ शालिपिष्टकम् १५० ताम्ब-
लम् १५१ चूर्णम् १५२ खदिरः १५३ यला १५४
जातीफलम् १५५ कर्पूरम् १५६ कटुरसः १५७
तिक्तुरसः १५८ कषायरसः १५९ उष्णस्वभाव-
द्रवम् १६० मालतीपुष्पम् १६१ मलिका-
पुष्पम् १६२ पद्मपुष्पम् १६३ वज्रपुष्पम् १६४
पुष्पागपुष्पम् १६५ कज्जारपुष्पम् १६६ उत्पल-
पुष्पम् १६७ पाटलपुष्पम् १६८ चम्पकपुष्पम् १६९
रात्रिजागरणम् १७० विखम्बलम् १७१
पाटला १७२ शालपत्री १७३ दृष्टिपत्री १७४
एरण्डमूलम् १७५ कण्टकारिका १७६
विशाला १७७ लोधः १७८ भृङ्गराजः १७९
केशराजः १८० द्रोणपुष्पी १८१ किण्ठी १८२
वचा १८३ शक्राशनम् १८४ हरिद्रा १८५
दाल्जी १८६ अवलगुजः १८७ यङ्गलः १८८
रेणुका १८९ भूर्जः १९० आसनः १९१ निम्ब-
पत्रम् १९२ भूविम्बः १९३ कुटजः १९४
यासः १९५ दुरालभा १९६ कटुकी १९७
जायन्ती १९८ शृङ्गी १९९ कटफलम् २००
कुष्ठम् २०१ पारिभद्रः २०२ वासकः २०३
मधुयुक्तगुडूणी २०४ पिप्पलीमूलम् २०५
चविका २०६ मज्जपिप्पली २०७ अर्कः २०८
धुत्तरः २०९ सामान्यगुलगुलुः २१० नूतन-
पुरातनगुलगुलुः २११ अरुणा चिह्ना २१२
निता चिह्ना २१३ सिन्धुवारः २१४ मनो-
रज्जा २१५ सौराष्ट्री २१६ ताम्रम् २१७
कांस्थम् २१८ ॥ इति द्रव्यगुणात् संयुहीतम् ॥६॥

श्लेषातः, पुं, (श्लेषाणमततोति । अत + अण् ।)

श्लेषातकटुः । इति शब्दरत्नावली ।

श्लेषातकः, पुं, (श्लेषात एव । स्वार्थे कन् ।) बहु-

वारकटुः । इत्यमरः । (यथा, मधुः । ६।१४

श्लोक

“वर्जयेत् मधुमांसं भौमानि कवकानि च ।
भूतानां शत्रुकर्तृष्वे श्लोककपलानि च ॥”
श्लोककः, पुं, (श्लोका स्वसेवनजनितकपीन
अन्तयति नाशयतीति । अन्त + क्तिच् + क्तृन् ।)
उच्चविशेषः । बहुवार इति बहुभाषा; लघोऽङ्गा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । बहुवारः २
पिच्छिलः ३ डिङ्कुलितः ४ श्लुः ५ शीत-
फलः ६ शीतः ७ शाकटः ८ कर्कशद्वारकः ९
भूतदुग्धः १० गन्धपुष्पः ११ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । हिमत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् ।
खादुत्वम् । पाचनत्वम् । क्षमिन्मूलहरत्वम् ।
आमासदोषमलदोषबहुव्रतार्तिविस्फोटशान्ति-
करत्वम् । कफकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
अस्यामफलगुणाः । विष्टम्भित्वम् । रुचनत्वम् ।
पित्तकफासनाशित्वम् । तत्पत्रफलगुणाः । मधु-
रत्वम् । क्षिप्तत्वम् । श्लेष्मलत्वम् । शीतलत्वम् ।
गुरुत्वम् । इति भावप्रकाशः ।
श्लोकिकं, जि, (श्लोकः श्रमनं कोपनं वा ।
श्लोक + “वातपित्तश्लेष्मः श्रमनकोपनयोः ।”
५ । १ । ३८ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता ठन् ।
कफश्रमनम् । कफकोपनम् । इति आकरम् ॥)
श्लोकाद्वयम् । श्लोकसम्बन्धीयम् । इति श्लो-
काद्वयान् पृथक्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
सुश्रुते । १ । ३ ।
“चिकित्साप्रविभागीये वाताभिष्यन्धवारकः ।
पैतिकस्य श्लोकस्य रौधिरस्य तथैव च ॥”)
श्लोक, ऋ ङ संघाते । वर्जने । सञ्जने । इति कवि-
कल्पदुमः । (भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।)
संघाते इह हृन्दोविशिष्टवाक्यरचनम् । ऋ,
अशुश्लोकत् । ङ, श्लोकते कविः । इति दुर्गा-
दासः ।
श्लोकः, पुं, (श्लोकते इति । श्लोक संघाते + चन् ।)
पद्यम् । यशः । इत्यमरः । * । (वाक् । इति
निघण्टुः । १ । ११ । “मु अत्रे ‘रङ्ग भोका-
पाश्र्वत्यतिमचिभ्यः कन्’ इति कन्प्रत्यया
बाहुलकाद्भवति गुणः कपिलकादित्वात्त्वम् ।
अयतं इति श्लोकः । यद्वा श्लोक संघाते ‘पुंसि
संज्ञावाचः ।’ श्लोकते पद्यते रूपेण संज्ञयते
कविभिः श्लोकः ।” इति तट्टीका ।) श्लोकनाम-
कारणम् । यथा,—
“मा निषाद प्रतिष्ठां लभगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिधुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥
नख्येयं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ।
श्लोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं वाच्यतं मया ।
चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान् मतिम् ।
श्लेष्मणोवात्रवीह्वल्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥
पादशब्दोऽक्षरसमस्तश्लोकवसमन्वितः ।
श्लोकार्तेन प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥”
इति रामायणे वाल्मीकीये बाणकाण्डे २ सर्गः ।
श्लोक, ऋ संघाते । इति कविकल्पदुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशुश्लोकत् । संघातो
राशीकरत्वम् । इति दुर्गादासः ।

१७६ अनिशा

अः, [च] अ, अनागतताहः । इत्यमरः । कालि इति
भाषा । (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ३६ ।
“अो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥”)
अः, अयसं, श्लो, (अः आगामिकाद्ये अयो यच ।
“असो वसीयः अयसः ।” ५ । ४ । ८० । इति
अप् ।) कल्याणम् । इत्यमरः । (यथा,
भट्टिः । ४ । ३८ ।
“अः अयसमवाप्तासि आहृत्वा प्रत्यभाषिषा ॥”)
परमात्मा । शम्भे । इति मेदिनी । कल्याण-
युक्ते, जि ।
अक, इ ङ सर्पे । इति कविकल्पदुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्ताद्यः । इ,
अङ्कते । ङ, अङ्कते । सर्पे गतिः । इति
दुर्गादासः ।
अगणः, पुं, (शुनी गणः ।) कुङ्कुरसमूहः । यथा ।
हारादेर्यवयोरितुमौ स्यातां गितद्विते परे ।
आपद्वयकोस्तु वा । न तु अगणप्रभृतीनाम् ।
इति तुल्यबोधवाक्यकरणटीकायां दुर्गादासः ।
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ८ । १४ ।
“अगणा नाच हृष्यन्ते पिशाचा मांस-
भोजनाः ॥”)
अच, ङ गत्याम् । इति कविकल्पदुमः ।
अच, इ ङ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ
वकारयुक्तादी । पुनःपाठादायो नेदुबन्धः ।
इति तु इ । एक एवेत्पाठवलाद्वाध्य इति
नियमात् । ङ, अचते । इ, अचते । ङ,
अचते । इति दुर्गादासः ।
अठ, क गतौ । असंस्कृते । संस्कृते । इति
अठ, इ क कविकल्पदुमः । (पुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ वकारयुक्तौ पुनःपाठादायो
नेदुबन्धः । अयः अर्थाः । क, आठयति । इ क,
अठयति जनः । गच्छति किमपि संस्मरोति
वा इत्यर्थः । संस्कारगत्योरिति केषित् । इति
दुर्गादासः ।
अठ, तु क दुर्वाचि । इति कविकल्पदुमः ।
(अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तः ।
अठयति नीचः । कुत्सितं वदतीत्यर्थः । रमा-
नायस्तु सन्त्यग्भाषणे इति मत्वा अठयति
सन्त्यग्वदतीत्यर्थ इत्याह । सन्त्यग्भाग इत्यधिके ।
इति दुर्गादासः ।
अदृक्, पुं, (शुनी दृष्टे कण्टकोऽस्य ।)
गोचुरः । इति राजनिर्घण्टः ।
अदृष्टा, स्त्री, (शुनी दृष्टे कण्टकादृतत्वात् ।)
गोचुरकः । इत्यमरः । (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“पिप्पल्यादीनां अदृष्टावसुकावः कुप्राक्षा-
दीनां दाह्योकरावः ॥”)
अधूनः, पुं, (शुनि धूर्तस्तद्वचनत्वात् ।) प्रगालः ।
इति शब्दरत्नावली ।
अनिशं, स्त्री, (शुनी निशा । “सुरासेना-
अनिशा, स्त्री,) आयाशालानिशा क्षिपाश्च ।”
इति निज्ञाशुश्रूषासंज्ञकेण विभावया स्त्रीव-
त्त्वम् । शुनी निशा । इत्यमरभरतौ । मत्त-

अपत्कः

कुङ्कुरनिशा । यथा,—
“यस्यां मत्ता निशि नानः अनिशं अनिशा च
वा ॥”
इति जटाधरः ।
अपक्, [च] पुं, (नानं पचतीति । पच् + क्तिप् ।)
चकालः । यथा । निषादः अपक्वः अपक् ।
इति भरतभट्टवोपाजितः । (यथा, मनुः । १५ । २२ ।
“शुनाश्च पतितानाश्च अपक्वां पापरीगिर्याम् ।
वायसानां क्षमीणाश्च शनकैर्निर्वपेत् सुवि ॥”)
अपचः, पुं, (नानं पचतीति । पच् + अपच् ।)
चकालः । इत्यमरः । तस्य संज्ञा अन्याव-
सायी । तस्य धर्मो यथा,—
“चकालश्चपचानाम् बहिर्गामीत् प्रतिश्रयः ।
अपपाचाश्च कर्तव्या धनं येषां अगर्हभम् ।
वासांसि नृतपेलानि भिन्नभाक्तेषु भोजनम् ।
काव्यायः समलङ्कारः परित्यज्या च निवशः ।
न तैः समयमन्विच्छेत् पुंसो धर्मेमाचरन् ।
अवहारो मिथस्तेनां विवाहः सङ्गैः सह ।
अन्नं येषां पराधीनं देयं स्याद्विभ्रमाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते यामेयु नगरेषु च ।
दिवा चरेयुः काव्यायं चिह्नित्वा राजशासनैः ।
अनाश्वं श्वश्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ।
बर्धाश्च हन्तुः सततं यथाशास्त्रं वृषाक्षया ।
बन्धवासांसि गच्छीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥
चाकालः अपचः चत्ता सतो वेदेहकक्षया ।
मागधयोगवौ चैव सप्तैतेऽन्यावसायिनः ॥”
तस्यान्नभक्ष्ये प्रायश्चित्तं यथा,—
“अन्यावसायिनामन्नमन्त्रीयाद्यस्तु कामतः ।
स तु चान्द्रार्धं कुर्व्यात्तत्रलक्ष्ममयापि वा ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्ताङ्गिरोवचनम् ।
अपाकः, पुं, (शुनी पाकः काव्येन यस्य ।)
चकालः । इत्यमरः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“चतुर्जातस्तथोगायां अपाक इति कीर्त्तते ॥”
इति मानवे १० अध्यायः । * ।
रजसलायास्तस्य स्रग्ने प्रायश्चित्तं यथा,—
“चाकालेन अपाकेन संसृष्टा चेत् रजसला ।
अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
चिराचसुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्दति ।
तां निशान् अतिक्रम्य सजात्यस्तु कारयेत् ॥”
इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामतः । अजा-
हाने दृष्टयति ।
“पतितान्ध्रपाकेस्तु संसृष्टा स्त्री रजसला ।
तान्यहानि अतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
प्रथमेऽङ्गि चिराचस्तु द्वितीये द्वाहमाचरेत् ।
अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥”
चतुर्थेऽङ्गीति शुद्धिज्ञानात् पूर्वम् । इति प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ।
अपकः, पुं, (अप्रियं फलमस्य ।) बीजपूरः । इति
रत्नमाळा ।
अपक्कः, पुं, दृष्टिपुत्रः । स च अङ्गरपिता ।
यथा । अममिन्नस्यान्वयेऽन्वो दृष्टिः । तस्मात्
अपक्कः । तत्प्रभावः कथित इव । अपक्कस्यान्वः

अश्वरः

कनीयान् चित्रको नाम आता। अपस्कादकूरो
गान्ध्यामभवन्। इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
१४ अध्यायः ॥
अश्वरः, पुं, (शुनः कुकुरान् भीरुभयशौकः।)
प्रमाणः। इति शब्दमाला ॥
अश्व, क विणे। गतौ। तद्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-तद्धे अक०-सेट्।) विलं
रन्ध्रकरणम्। क, अश्वयति भाक् बालकः।
तद्धे इति तकि दौःस्थो इत्यस्य रूपम्। अश्वयति
दौनः दुःखिनः जीवतीत्यर्थः। तद्धेयाने तन्न
इत्यपठः। इति दुर्गादासः ॥
अश्वं, क्ली, (अश्वते यदिति। अश्व विणे + कर्मणि
चच्।) छिद्रम्। इत्यमरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये।
४२। २६।
“पततो यस्य वै गर्ते स्वप्ने हारं पिधीयते।
न चोत्तिष्ठति यः अश्वात् तदन्तं तस्य जीवि-
तम् ॥”)
अश्वयुः, पुं, (दुःखो न्च गतिवृद्धोः + “द्वितो-
युच्।” ३। ३। ८६। अयुच्।) शोषः। इत्य-
मरः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ३२। १०।
“अश्वयुःश्वोष्मादन्वरकासभवा वयिक्-
पीडा ॥”)
अश्वीचो, स्त्री, (अश्वतीति। अश्व गतिवृद्धोः +
“अश्वनेचिन्।” उणा० ४। ७१। इति ईचिः।
वा डीष्।) पीडा। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
अश्व, वेगे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट्।) वकारयुक्तादिः। अश्वति। वेगः
श्रीव्रगतिः। इति दुर्गादासः ॥
अश्वक, क भावे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट्।) वकारयुक्तस्तालयादिरन्तः-
ख्यतृतीयोपधः। क, अश्वयति। भावः कथनम्।
इति दुर्गादासः ॥
अश्व, वेगे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट्।) वकारयुक्तादिः लदयान्तः।
अश्वति। वेगः श्रीव्रगतिः। इति दुर्गादासः ॥
अश्वतिः, स्त्री, (शुनः कुकुरस्त्रेव पराधीना इति।)
सेवा। इत्यमरः ॥ आकूरी इति भाषा। शुन
इव इतिः परपिच्छोपजीवनात्। इति भरतः ॥
अपि च।
“सत्यावृत्तस्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीयते।
सेवा अश्वतिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥”
इति मानवे ४ अध्याये ६ श्लोकः ॥
“सेवा तु दौनदृष्टिसम्दर्शनस्वामितर्जनीच-
क्रियादिधर्मयोगात् शुन इव इतिरतः अश्वति-
रक्ता तस्मात्तां प्रकृतौ ब्राह्मणस्य जेतु ॥” इति
कुल्लूकभट्टः ॥
अश्वप्राज्ञः, पुं, (शुनो व्याघ्रः।) हिंस्रपशुः। यथा,
“शार्ङ्गलः पुण्डरीकश्च दीपी चाय नृगादनः।
अश्वप्राज्ञश्च तरुश्च व्याङ्गश्च अपदः समौ ॥”
इति जटाधरः ॥
अश्वरः, पुं, (शु आशु अश्वते व्याप्यते इति।
अश्व + “श्रावश्रीरामौ ॥” उणा० १। ४५। इति

अस

उरन्। “शुश्रूष्योवाशुश्रूष्याभिधायी। आशु
श्रावयः अश्वर इति घातुपारायणम् ॥” इति
तट्टीकायां उज्ज्वलदत्तः ॥ पतिपत्नीः पिता।
इत्यमरः ॥ (यथा,—
“असारे खनु संसारे सारः अश्वरमन्त्रिम्।
हिमालये हरः श्वेते हरिः श्वेते मर्चोद्धौ ॥”
इत्युद्धटः ॥)
पूष्यः। इति मेदिनी ॥
अश्वरौ, पुं, (अश्वश्च अश्वरश्च तौ। “अश्वरः
अश्वः ॥” १। २। ७१। इति पाक्षिक एक-
शेषः।) अश्वश्च अश्वरौ। द्विवचनान्तोऽयम्।
इत्यमरः ॥ अश्वर आशुश्रूषी इति भाषा ॥
अश्वर्यः, पुं, (अश्वरस्यापत्यमिति। अश्वर + “राज-
अश्वरात् यत् ॥” ४। १। १३७। इति यत्।)
देवरः। श्यालः। इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे। १६। ५७।
“इदं वैदेहदेशे च राज्यं गोपालकाय सः।
सत्कारहेतोर्नृपतिः अश्वर्यायानुगच्छते ॥”)
अश्वः, स्त्री, (अश्वरस्य स्त्री। अश्वर + “अश्वर-
स्योकारलोपश्च ॥” ४। १। ६८। इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या ऊङ उकारलोपश्च।) पतिपत्नीः प्रसूः।
इत्यमरः ॥ आशुश्रूषी इति भाषा ॥ * तस्याः
श्रुवाभिः सहाविश्वासकारणं यथा,—
धर्मव्याघ्र उवाच।
“मया ते दहिता दत्ता पुत्रार्थे वरवर्गिणी।
सा च त्वङ्गायया प्रोक्ता दुहिता जन्मवातिनः ॥
अनोर्यर्धमागतोऽहं ते गृहं प्रति समीक्षितुम्।
आचारं देवपूजाञ्च अतिधीनाञ्च तर्पणम् ॥
एतेषामेकमप्यत्र कुर्वन्मपि न दृश्यते।
तद्गृहं गन्तुमिच्छामि पितृणां आहूताभ्याम् ॥
स्वयमेवैव सुप्रामि पितृणां कार्यमितुम्।
अहं व्याधौ जीवन्ममो न तु तस्मिन्निहसकः ॥
मनसुता जीवन्ममस्य यद्गृहा त्वत्सुतेन च।
त्वन्महत्त्वञ्च संप्राप्तं प्रायश्चित्तं तपोधन ॥
एवमुक्त्वा स चोत्थाय श्रमा नारीं तदा घरे।
मा श्रुवाभिः समं अश्वविश्वासो भवतु कश्चिन् ॥
मा च श्रुवा कदाचित् स्यात् या अश्वं जीवन्ती-
मिधेन।
एवमुक्त्वा गतो व्याधः स्वयमेव प्रति भामिनि ॥”
इति वाराहे आदिशतवृत्तान्तनामाध्यायः ॥
अश्वश्च अश्वरौ, पुं, (अश्वश्च अश्वरश्च तौ।) अश्व-
अश्वरयोः सहोक्तिः। तत्पर्यायः। अश्वरौ २।
इत्यमरः ॥
अस, घ लु प्राणने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-अक०-सेट्।) “वकारयुक्तादिः। घ लु,
असिति श्लोकः जीवतीत्यर्थः। आश्वसेयुर्निष्ठा-
चरान्। इति भट्टी। न विन्धसेत् पूर्वविरो-
धित्येति। पञ्चमत्वे।
‘न विन्धसेद्विन्धस्ते विन्धस्ते नातिविन्धसेत् ॥’
इत्यादौ च गण्यतममिति न्यायात् श्रपः
स्थितौ साध्यम्। अथवा क्रादेराकृतिगणत्वान्न
तत्र द्रष्टव्यम्। वस्तुस्तु पञ्चादित्वादिन अस

आ

इवाचरतीति कौ साध्यम् ॥” इति दुर्गादासः ॥
अस, लु र स्वप्ने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-अक०-सेट्।) लु, अस्ति। र, वैदिकः।
इति दुर्गादासः ॥
असनं, क्ली, (अस + क्त्वाट्।) अक्षितम्। निश्वासः।
इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते। १०। ३४।
“असनचलितपल्लवाधरोष्ठे
नवनिहितैर्ममिवावधुनयन्ती ॥” * ॥
आशनम्। इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते।
२। २। २६।
“प्रायेण गन्धं रमनेन वै रसं
रूपञ्च दृष्ट्वा असनं तच्चैव ॥”)
असनः, पुं, (असितीति। अस + क्त्वाट्।) वायुः।
(यथा, बृहत्संहितायाम्। ३४। २।
“इन्द्रयमवसुगनिर्जति-
असनेऽपिनामहाभिलताः ॥”)
मदनद्वयः। इत्यमरः ॥
असनाशनः, पुं, (असनो वायुरशनं भक्ष्यं यस्य।)
सर्पः। इति हारावली ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम्। १। २०५।
“जगाद तं हिजम्बानं निश्चस्य असनाशनः ॥”)
असनेश्वरः, पुं, (असन ईश्वरो यस्य।) अर्जुन-
द्वयः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
असनोत्सुकः, पुं, (असनाय उत्सुकः।) सर्पः।
इति शब्दरत्नावली ॥
असितं, क्ली, (अस + क्तः।) आसः। यथा,—
“आसस्तु असितं सोऽन्तर्मुखे उच्छ्वास आहरः।
आनो बहिर्मुखस्तु स्यान्निःआसः पान एतन् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
असनः, पुं, (अस + बाहुलकात् उरन्।) अतप्र-
वृत्तः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुरश्रीङ्गा
इति भाषा ॥
अस्तनं, त्रि, (अो भवम्। अस् + “एषमोक्षः
असोऽन्यतरस्याम् ॥” ४। २। १०५। इति त्वव-
भावे व्युत्पत्तौ तुट् च।) भविष्यद्भूतः। इति
शब्दमाला ॥ (यथा, भागवते। ११। ८।
१२।
“सायन्तनं अस्तनं वा न संयुक्तीत भिक्षुकः।
मन्त्रिका इव संयुक्तं सद्य तत्र विनश्यति ॥”)
भविष्यत्काले, क्ली। इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्त्यं, त्रि, (अो भवमिति। अस् + “एषमोक्षः
असोऽन्यतरस्याम् ॥” ४। २। १०५। इति त्वप्।)
अोभववस्तु। इति शब्दमाला ॥
आ, [न] पुं, (अयति गच्छतीति। अश्व गतौ +
“अन् उचन् पूषमिति ॥” उणा० १। १५८।
इति कनिनृप्रत्ययेन साधु।) कुकुरः। तत्तु-
पर्यायः।
“कुकुरः आ च भवकः शुनको नृगदंशकः।
कौलेयको रन्निदेवः सारमेयो रतत्रयः ॥
कुकुरो दीर्घसुरतः आनो ग्रामनृगोऽपि च।
वक्रपृष्ठः श्यालुः स्यात् शरत्काश्वरतत्रयः ॥
औषधादिशोभितः आ स्यादलङ्कारोऽप्यलङ्कारकः ॥

पञ्चासः

हमयाकुशलः आ तु विश्वकदः पुमानयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
आगमिकः, जि, आगमेन चरति यः । “आग-
मान् ठञ् च ॥” ४।४।११ । इति ठञ् । आगमेन
चरति आगमिकः आगमिको आगमिकः आग-
मिको । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
आदन्तः, पुं, (शुनो दन्त इव दन्तो यस्य । “शुनो
दन्तद्वेति ॥” ६ । ४ । १३७ । इत्यस्य वार्ति-
कोत्था दीर्घः ।) कुकुरदशनः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥
आनः, पुं, (आ एव । अन् + स्वार्थे अण् ।)
कुकुरः । इति शब्दरत्नावली । (शुनो सम्बद्धः ।
खण्डिकादित्वात् अण् । कुकुरसम्बद्धे, स्त्री ।)
आनचिन्तिका, स्त्री, (आनप्रिया चिन्तिका ।)
शुनचिन्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
आनो, स्त्री, (आन + क्तिष्ठां ङीष् ।) कुकुरी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आपदः, पुं, (शुन इव पदं यस्य । “शुनो दन्त-
द्वंङ्काकणकुम्बवराहपुच्छपदेषु ॥” ६ । ४ । १३७।
इत्यस्य वार्तिकोत्था दीर्घः ।) हिंस्रपशुः । इति
हेमचन्द्रः । (यथा, विष्णुपुराणे ११।५।५१।
“आपदो द्विखुरो हृक्की वानरः पक्षिपक्षमः ।
ओद्दकाः पशवः वृक्षाः सप्तमास्तु सरीक्षपाः ॥”)
यात्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
आविन्, [ध्] पुं, (आनं विध्यतीति । अघ +
क्तिप् । “नहि वृतीति ॥” ६ । ३ । ११६ । इति
दीर्घः ।) शल्यः । इत्यमरः । सजाह इति
भाषा । (यथा, मनुः ५ । १८ ।
“आविधं शल्यकं गोधौ खड्गकूर्मेशशस्त्रास्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुष्टुप्केतो दतः ॥”)
आविद्, [ध्] पुं, (आनं विध्यतीति । अघ + क्तिप् ।
“नहि वृतीति ॥” ६ । ३ । ११६ । इति दीर्घः ।)
शल्यः । इत्यमरः । सजाह इति भाषा ॥
आवन्, पुं, (आ कुकुरः अन् इव वाहनं यस्य ।)
भैरवः । कुकुरवाहनत्वात् । इति केचित् ॥
आसः, पुं, (असित्यनेनेति । अस् + करणे घञ् ।
यहा, असितोति । अस् + “श्याहाधेति ॥” ३ ।
१ । १४१ । इति ञः ।) असितम् । वायुः ।
इति हेमचन्द्रः । तत्पर्यायः । प्राणः २ । इति
राजनिर्घण्टः । (यथा, साहित्यदर्पणे ३।१४७।
“आसान् सुचति भूतलो विमुक्तति त्वन्मार्ग-
मालोकेति
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः आमां मुजा-
वक्षरीम् ॥”)
रोगविशेषः । स तु बलवान् महापातकजः ।
यथा,—
“उन्मादश्च त्वर्षां रोगो राजयन्माप्सरी तथा ।
आसश्च मधुमेहौ द्वावुदरी पापसञ्ज्ञकाः ॥
इति नारदीयम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ स च हीनबल उपपातकजः ।
यथा,—
“बकौदरयस्तन्म्रीहशूकरीगम्रगानि च ।

आवासीयस्वरक्षिभ्रममोहजन्यमाह ।
रक्ताब्जद्विपर्णाया उभयापोद्भवा गदाः ॥”
इति मत्तमासतत्त्वम् ॥ * ॥
अथ आवाधिकारः । तत्र निदानमाह ।
“थैरेव कारणैर्हृक्का देहिनां संप्रवर्तते ।
तेरेव बहुभिः आसो आधिवोरः प्रजायते ॥”
आसस्य भेदानाह ।
“महोर्द्ध्विन्नमकक्षुद्रमिदंस्तु पञ्चधा ।
भित्तं स महाआधिः आस एको विशेषतः ॥” *
पूर्वकूपमाह ।
“प्रायूपं तस्य क्षुत्पीडा शूलमाधानमेव च ।
आनाहो वक्रवैरेखं शङ्कनितोद एव च ॥” *
संप्राप्तिमाह ।
“यदा सोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।
विश्वग्नजनि संरुद्धस्तदा आसं करोति सः ॥”
सोतांसि प्राणोदकास्त्रवहानि । कफपूर्वकः कफः
पूर्वः प्रधानं यस्य सः । विश्वग्नजनि सञ्चतो
विमार्गान् याति । संरुद्धः कफेन रुद्धमार्गः ॥ * ॥
महाआसस्य लक्षणमाह ।
“उड्डूयमानवातो यः शब्दवन् दुःखितो गरः ।
उच्चैः शसिति सन्नद्धो मत्तमेव इवानिशम् ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानक्षया विभ्रान्तलोचनः ।
विहृतास्थाननो बहुमृजवर्षा विशीर्णवाक् ॥
हीनः प्रशसितं चास्य दूरात् विज्ञायते भृशम् ।
महाआसोपष्टब्दस्तु क्षिप्रमेव विपश्यते ॥”
उड्डूयमानवातः ऊर्ध्वं नीयमानो वातो यस्य सः ।
शब्दवन् शब्दं यथा स्यात् । कौटक् स शब्दस्तद-
बोधयितुमाह । मत्तमेव इव उच्चैः शसितो-
त्थत्ययः । सन्नद्धः आगद्धः आनाहयुक्त इति
यावत् । ज्ञानं प्राञ्जम् । विज्ञानं तदर्थविनि-
श्चयः । विशीर्णवाक् खलितवचनः । हीनः
खलानः । मारकक्षायं महाआसः ॥ * ॥ ऊर्ध्व-
आसमाह ।
“ऊर्ध्वं शसिति योत्थयं न च प्रत्याहरत्यधः ।
झिष्णावृतसुखस्रोतः क्रुद्धगन्धवहार्हितः ॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यन्तु विभ्रान्तास्त इतस्ततः ।
प्रमुह्यन् वेदनार्थं शुष्कास्थो रतिपौडितः ॥
ऊर्ध्वआसे प्रकुपिते ह्यधः आसो निरुध्यते ।
सुहृत्तन्नाम्यतश्चोर्ध्वं आसस्तस्यैव हन्यन् ॥”
चैव आसोर्ध्वं शसते । अथ अत्यर्थमिति
विशेषः । न च प्रत्याहरत्यधः न आसमधः
करोति । झिष्णावृतेत्यादि । झिष्णाणा आवृतं
मुखं सोतांसि च तैः क्रुद्धो यो गन्धवहस्ते-
वार्हितः । विपश्यन् इतस्ततो विहृतं यथा
यादेवं पश्यन् । अथ आसो निरुध्यते आसो
अधः प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ * ॥ ऊर्ध्वआसस्यारि-
स्य लक्षणमाह । सुहृत्तो मोहं प्राप्नुवतः
नाम्यतो ग्लानिं प्राप्नुवतश्च ऊर्ध्वआसः अखन्
ग्लानान् हन्ति । तस्यैवेति न तु मोहग्लानि-
हितस्य ॥ * ॥ झिन्नआसमाह ।
यस्तु शसिति विच्छिन्नं सञ्चप्राणेन पौडितः ।
चाशसिति दुःखार्तो मन्मद्विरुजार्हितः ॥

पञ्चासः

आनाहस्तेदमर्क्षातीं दक्षमानेन वक्षिना ।
विभ्रुताक्षः परिशील्यः श्वसन् रक्तकलोचनः ॥
विचेताः परिशुष्कास्थो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
क्षिप्तश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यहम् ॥”
विच्छिन्नं सविच्छेदम् । सर्वप्राचीनं यावद्वक्ष्येन ।
मर्मैस्तेदवजाहृतः हृदयशिरश्चेद्विदग्धयेव
पीडितः । दक्षमानेन वक्षिना उपलक्षितः ।
विभ्रुताक्षः अश्रुपूर्णनेत्रः । विचेता उद्विग-
चित्तः । क्षिप्तश्वासेन विच्छिन्नः सः । यस्तु
श्वसिति विच्छिन्नमिच्छादिलक्षणयुक्तो यः स
नरश्चिन्तश्वासेन विच्छिन्नः पीडितो बोद्धव्य
इत्यर्थः । मारकश्चायं विच्छिन्नश्वासः ॥ * ॥
तमकश्वासमाह ।
“प्रतिजोमं यथा वायुः सोतांसि प्रतिपद्यते ।
ग्रीवां शिरश्च संयुज्य श्लेष्मणं समुदीर्य च ॥
करोति पीनसन्नेन कण्ठे सुधुरकं तथा ।
अतीव तीव्रवेगश्च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥
प्रताम्यति स वेगेन तस्यते संनिरुध्यते ।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति सुदुर्महदुः ॥
श्लेष्मणा सुच्यमानेन भ्रष्टं भवति दुःखिनः ।
तस्यैव च विमोचान्ते सुदुर्लभं लभते सुखम् ॥
तथास्योद्धंसते कण्ठः क्षाप्ताच्छकोति भाषितुम् ।
न चापि निद्रा लभते श्रयानः श्वासपीडितः ॥
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति श्रयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौख्यमुण्यन्नेवाभिनन्दति ॥
उच्छ्वित्नात्तो जलाटेन स्विद्यता भ्रष्टमार्तिमान् ।
विशुष्कास्थो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥
मेघाम्बुशीतप्रावातेः श्लेष्मलेश्च विवर्द्धते ।
स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवो-
त्थितः ॥”
संयुज्य यथया समुदीर्य वर्द्धयित्वा । पीनसं
नासास्त्रावम् । तेन श्लेष्मणा सुधुरकं सुधुर-
ग्रन्थम् । प्राणप्रपीडकं प्राणाधिष्ठानहृदय-
प्रपीडकम् । प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव ।
वेगेन श्वासवेगेन । संनिरुध्यते निश्चेष्टो भव-
तीति चक्रः । संनिरुध्यते श्वास इति जेष्णटः ।
श्लेष्मणा असुच्यमानेन । सुखं सुखमिव । उद्धं-
कते अथितो भवति । श्रयानः श्रयानिहिताङ्गः ।
अवगृह्णाति पीडयति । उण्यन्नेवाभिनन्दति
इत्यनेन तमको वातकफारब्ध इति बोद्धव्यम् ।
उच्छ्वित्नाक्षः श्रुनाक्षः । जलाटेन स्विद्यता
उपलक्षितः । अवग्रम्यते गजारूढस्यैव सर्वगामं
चाक्यते ॥ * ॥ तमकस्यैव पिताशुवन्धजनित-
ज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह ।
“ज्वरमर्क्षापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं तु तत् ।
उदावर्तवजोऽकीर्णक्षिप्तकायनिरोधतः ॥
तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।
मज्जतस्तमसो चास्य विद्यात् प्रतमकं तु तत् ॥”
क्षुद्रश्वासमाह ।
“रूक्षायाबोद्धवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उद्दीरयन् ।
क्षुद्रश्वासेन सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥
हिजस्ति न च गात्राणि न च दुःखो यथेतदे ।

आसः

न च भोजनपात्राणां निवृत्तद्वयप्रतितां गतिम् ।
 नेत्रियाणां यथाचापि काचिदुत्पादयेद्वनम् ।
 स साध्य उक्तो वनिनः सर्वे वा यत्तल्लक्षणाः ॥”
 “तुदः अल्पनिदानलिङ्गः । उदीरयन् ऊर्ध्व-
 गच्छन् । दुःखः दुःखप्रदः । सर्वे महाआसा-
 दयोऽपि ॥ ॥ आसानां साध्यादिनामाह ।
 “तुदः साध्यतमस्तीर्षा तमकः लक्ष्म उच्यते ।
 चयः आसा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ।
 कामं प्राणहरा रोगा नृणां न ज्वरादयः ।
 तथा यथा अस्वहिके हरतो जीवमाशु ते ॥”
 अथ आसस्य चिकित्सा ।
 “आसंहिक्कातुरं प्रायः क्षिप्तेः खेदैरुपाचरेत् ।
 युक्तेष्वन्यतेनाभ्यां तेरस्य यथितः कफः ॥
 आसो विलयमायाति मारुतस्योपशान्त्यति ।
 क्षिप्तं ज्ञात्वा ततश्चैनं भोजयेच्च रसौदनम् ।
 खरसं शृङ्गवेरस्य माचिकेण समन्वितम् ।
 पाययेत् आसकासन्नं प्रतिश्यायकपापहम् ॥”
 शृङ्गवेरमार्द्रकम् ।
 “प्रस्यं विभोतकानां अस्थि विना साधयेदजा-
 म्बुचं ।
 अथमवकेहो लीटो मधुसहितः आसकासन्नः ॥
 दशसुतीं शटीं राज्ञा पिप्पलीं विन्ध्याप्यकरीं ॥
 शृङ्गतामलकीं भागीगुडूचीनागरांमभिः ॥
 यवागूं विधनां सिद्धां कषायं वा पिबेन्नरः ।
 आसहृद्यहृद्यार्थां हिक्काकासप्रशान्तये ॥”
 तामलकीं भूम्यामलकीं ।
 “दशमूलस्य वा काचः पौष्करेणावचूर्णितः ।
 आशकासप्रशमनः पार्श्वशूलविनाशनः ॥
 रन्माकुन्दश्रीराणां कुसुमं पिप्पलीयुतम् ।
 पिष्ट्वा तच्छुल्लोथेन पीत्वा आसमपौहति ॥
 शृङ्गोमहोषधकषायचनपुष्कराणां
 चूर्णं शटीमरिचयोश्च सिताविमिश्रम् ।
 काथेन पीतमन्ता दृषपञ्चमृत्या
 आसं चाहेन विनिहन्ति हि घोररूपम् ॥
 पञ्चदशी तु सामान्या तु पित्त योस्या कनोयसो ।
 महतो मारुते देया सेव देया कफोदिके ॥
 कुशाण्णकशिफाचूर्णं पीतं कोष्णेन वारिणा ।
 शोथं शमयति आसं कासचापि सुदारणम् ॥
 हरिद्रां मरिचं द्राक्षां कणां राज्ञां शटीं
 गुडम् ।
 कटुतेजं लिङ्गं हन्यात् आसान् प्राणहरानपि ॥
 शतं संयुज्य भाग्यास्तु दशमूलान्तास्तथापरम् ।
 शतं हरीतकीनाश्च पचतोयं चतुर्गुणं ॥
 पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वल्गनिपीडिते ।
 आलोच्य च तुलां पूतां गुडस्य लभयां ततः ॥
 पुनः पचेत्तु नृद्धमो यावज्जहत्यमेति तत् ।
 शीते च मधुनक्षत्रं घट् पलानि विनिक्षिपेत् ॥
 त्रिकटुं त्रिसुगन्धं पलमात्रं पृथक् पृथक् ।
 यवचारं कर्षयुग्मं संचूयं प्रक्षिपेत्ततः ॥
 भक्षयेद्भयामेकां लेहस्याहं पलं तथा ।
 आसं सुदारणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥
 अर्थास्मरोचकं गुळं शृङ्गदं चयं तथा ।

आसः

खरवर्षप्रदो ह्येष जठरायेच दीपनः ।
 नान्ना भागीगुडखातो भिषग्भिः सकलेर्मतः ॥”
 इति भागीगुडः ॥
 “रसो गन्धो विषचापि टङ्गुणश्च मनःशिला ।
 एतानि कर्षमात्राणि मरिचं चाष्टकर्वकम् ॥
 कटुत्रयं कर्षयुग्मं पृथगत्र विनिक्षिपेत् ।
 रसः आसकुटारोऽयं सर्वे आसनिवारणः ॥”
 आसकुटारो रसः । इति आसाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥ ॥ अथ च ।
 “विभोतकस्य वै चूर्णं समधु आसनाशनम् ।
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसेन्यवसंयुतम् ।
 सर्वरोगज्वरआसप्रोषपीनसहृद्वेत् ॥”
 इति गारुड १८६ अध्यायः ॥ ॥
 तस्य पुराणोक्तनिदानं यथा,—
 धन्वन्तरिववाच ।
 “अथातः आसरोगस्य निदानं प्रवदाम्यहम् ।
 कासहृङ्गा भवेच्छ्वासः पूर्वो वा दोषकौपनेः ॥
 आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरेरपि ।
 रजोधूमानिलेर्मैर्मैघातादपि हिमाम्बुना ॥
 तुदकस्तमकश्चिह्नो महानूर्ध्व पञ्चमः ।
 कफोपरहृद्गमनः पवनो विन्ध्यास्थितः ॥
 प्राणोदकास्रवाहीनि दुष्टस्रोतांसि दूषयन् ।
 उरःस्थः कुरुते आसमामाशयसमुद्भवम् ॥ ॥
 प्राग्भूयं तस्य क्षुत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ।
 आनाहः शृङ्गमेदश्च तत्रापासीत भोजनेः ॥
 प्रेरितः प्रेरयन् क्षुत्तं सयं ससमलं मरुत् ।
 प्रतिनामं शिरा गच्छेत् उदीर्य पवनः कफम् ॥
 परिणष्ट शिरोयोवन्धरः पार्श्वं च पीडयन् ।
 कासं चुर्चुरकं मोहमरुचिं पीनसं भ्रष्टम् ॥
 करोति तोव्रगश्च आसं प्राणोपनापनम् ।
 प्रभाम्येतस्य वेगेन निद्रानात्तं चणं सुखी ॥
 लक्ष्माच्छयानः अस्मिन्नि विषयः स्वास्थ्या-
 मिच्छति ।
 उच्छ्रितासो ललाटेन खिद्यता भ्रष्टमार्तिमान् ॥
 विशुष्कास्यो सुहृः आसः कौक्षत्युगं सवेपथुम् ।
 मेवाभ्युपगतप्राग्वतेः शूललेखं विवर्द्धते ॥
 स याप्यस्तमकः साधो नरस्य बलिनी भवेत् ।
 ज्वरस्य च्यायुतः शोथैः शान्तिं प्रतमकस्तु सः ॥
 कासश्चसितविच्छिन्नमस्मिच्छेदरजाहृतः ।
 सखेदस्यः सानाहो वक्षिदाहनिरोधवान् ॥
 अथोडिः श्रुतास्तु सुख्युक्तकलोचनः ।
 शुष्कास्यः प्रकपन् दीनो नष्टच्छायां विचेतनः ॥
 महतामहता दीनो नादेन अस्मिन्नि कथन् ।
 उद्धूयमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥
 प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयमाननः ।
 अन्तं समाक्षिपन् वल्लभचर्चा विप्रोणवाक् ॥
 शुष्ककण्ठो सङ्कुम्भः कर्णशूलशिरोऽभिरक् ।
 यो दीर्घस्तु क्लेशयुक्तं न च प्रत्याहरत्यथः ॥
 शृङ्गावृतमुखश्रोत्रः क्रुद्धगन्धहाहितः ।
 ऊर्ध्वदन्तोन्ते भ्रान्तमन्त्रिणी परितः क्षिपन् ॥
 मर्मेसु स्फिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ।
 एते सिद्धिपुरयक्ता यक्ताः प्राणहरा भुवम् ॥”

आसः

इति गारुड आसरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥
 अथ आसरोगस्य कर्मविपाकः ।
 “आसरोगो महानुग्रो देहिदेहावघातकः ।
 कर्मेणा येन भवति तस्मिन्निगदतः शृङ्ग ।
 महोर्ध्वश्चिह्नतमकस्तुदाभेदोऽस्य पञ्चधा ॥
 आसः संजायते नृणां पृथक् कर्मानुसारतः ॥
 यस्तु यज्ञं समासाद्य पशुआसं निरुध्य च ।
 हन्ति खादन्ति वा तच्च महाआसेन गृह्यते ॥ १ ॥
 पौराणिककथामध्ये यस्तु वाचाव्यथा वदेत् ।
 स ऊर्ध्वआसमासाद्य दुर्गोऽहरहनिशम् ॥ २ ॥
 निषिद्धदानग्रहणान् क्षिन्नआसेन गृह्यते ॥ ३ ॥
 मर्त्यः शास्त्राचरिणीतवाक्यं यो दूषयत्यपि ॥
 पीडयते तमकआसेः सुदेः पाकस्य विघ्नतः ॥ ४ ॥
 परत्र कर्मेतो देही नरकं पु विपश्यति ॥
 नरकान्ते पुनर्याप्रियोनिं शुकववायसोम् ।
 पृथक्कर्मवशादयानि गत्वा संप्राप्य तथ्यते ॥
 मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्वोक्तानोपगृह्यते ।
 श्रुत्वा तूयस्तु कदनं आसरोगसमुद्भवम् ।
 प्रयस्य भूरतः श्रीमान् भृगुं वाचसुवाच ह ॥
 राजावाच ।
 आसकर्मस्य येन दानेन नियमेन च ।
 जतेन सुक्तो भवति तस्मिन्नि वद प्रसादतः ॥
 भृगुववाच ।
 हाटकीं कारयेन्मूर्तिं भक्ष्या वरुणवातयोः ।
 ताम्रपात्रोपरि स्थाप्य तत्प्राचं कलसोपरि ॥
 राशतं कारयेत् प्राशं ध्वजकेव पलद्वयम् ।
 वामदक्षिणतो मूर्तिं सपाशां गन्धदोषकेः ॥
 वायोध्वजसमायुक्तां गन्धमाल्यपरिष्कृताम् ।
 वरुणस्यापसर्वे तु कृप्याहाथोः प्रयोजनम् ॥
 न च आसं विना कासस्तच्छ्वासः कासतोऽपि वा ॥
 तस्मात् पूज्याविमो सस्यक् वायुर्वरुण एव च ॥
 वारुणं कारयेद्दामं वरुणस्येति मननः ।
 दृढचौद्रतिलयवेः सहस्रं वा सशक्तितः ॥
 वायोस्तिलयवेः काव्य मनोवातेति मननः ।
 सादरं ब्राह्मणं पूज्य वल्गमाच्छाद्यतादभिः ॥
 कर्मापशमवाक्येन ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 सदक्षिणाश्च तस्मात्तिं दत्त्वा मायां पट्टेन्नरः ॥
 ॐ नमः पाशभूते तुभ्यं ध्वजाधिपतये नमः ।
 जलाधिपतये तुभ्यं वायो सर्वजनप्रिय ॥
 शुक्तये दीयते दानं ध्वजपाशौ तु राजतौ ।
 आसकासौ हरयातां प्रीतौ सर्वजनप्रियो ॥
 पूज्यवल्गविपाकोऽसौ आसकासौ च दारुणम् ।
 सहिरण्यं प्रयच्छामि सुक्तोऽहं त्वत्प्रसादतः ॥
 सादरं साधवं नत्वा दिग्देवान् भास्करं शिषम् ॥
 वल्गान्तरं कृतं विप्रं पुनर्मानुसुदीरयत् ॥
 अतः परं प्रकुर्वीत यदा सोऽहं नृद्वज्जहो ।
 आसकासौ ज्वरयाधो दानं तस्यापशान्तये ॥
 पशुघातोऽहं आसं कृप्यादमेस्तु तर्पणम् ।
 ॐ नमोऽहं देवते मन्त्रेण कृपां दद्यात् सदक्षिणम् ॥
 कथाविमोहवे रोगे कृप्यात् सारस्वतं वृष ।
 दधिपाशं सरजतं सरस्वत्ये निवेदयेत् ॥
 निषिद्धदानग्रहणे गोदानस्तु समाचरेत् ॥

श्वित्रं

इच्छादारेण सन्त्ये दिक्ष्वापि प्रजापतिम् ।
 होमेनानेन दानेन सुक्तो भवति कर्मनः ।
 मादरं माधवं नत्वा सन्त्ये दिक्षपुङ्गवान् ॥
 आत्मा कलसमोयेन सुक्तो भवति माधुवः ॥
 इति भृगुभरतोक्त्यासकासकर्मविपाकः ॥
 अपि च ।
 “पिपुनो नरकस्यान्ते जायते आसकासवान् ।
 पुनं तेन प्रदातयं महसपलसम्मितम् ॥”
 इति शातातपीयकर्मविपाकः ॥
 आसकासः, पुं, (आसयुक्तः कासः ।) आसयुक्त-
 कासरोगः । आसजनककासः । यथा,—
 “कासवृद्धा भवेत्कासः पुर्वो वा दोषकापनेः ।”
 इति गारुडे १५४ अध्यायः ॥
 अन्यत् आसप्रष्टे दृष्टयम् ॥
 आसकुठारः, पुं (आसस्य कुठार इव तन्नाशक-
 त्वान् ।) आसरोगस्य औषधविशेषः । यथा,—
 “रसो गन्धो विषश्चापि टङ्गणश्च मनःशिला ।
 एतानि कर्ममात्राणि मरिचचाष्टकर्मकम् ॥
 कटुचयं कर्षयुग्मं पृथग्वच विनिःशेषम् ।
 रसः आसकुठारोऽयं सर्वस्वाविवारणः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 आसप्रवासधारणं, स्त्री, (आसप्रवासयोर्धारणं
 यत्र ।) प्राणायामः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आसहेतिः, स्त्री, (आसस्य हेतिरिव ।) निद्रा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 आसारिः, पुं, (आसस्य अरिः ।) पुष्करमूलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 आसो, [नृ] पुं, (आसयतीति । अस + शिप् +
 क्तिनिः ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ।
 (आसोऽस्यास्तीति । इतिः ।) आसयुक्तं, त्रि ।
 (यथा, सुश्रुते । १ । २६ ।
 “वामाचारा रक्षन्त्य आसिनो विकृतेक्षणाः ।
 यास्यां दिशं प्राञ्जल्यो विषमैकपदेक्षिताः ।
 वेद्यं य उपसर्पन्त दूतास्तं चापि गर्हिताः ॥”
 आसरोगयुक्तं च त्रि । यथा, तत्रैव । ६ । ५१ ।
 “क्षेपवर्त्तं विना केचिदूर्ध्वाधश्च शोधनम् ।
 नृदुप्राणवतो अष्टं आसिनामादिशन्ति हि ॥”
 श्वि, टु ऐ ओ इर गतिवृद्धीः । इति कविकल्प-
 ह्रमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालयादिः ।
 ट, चययुः । ऐ, श्रूयात् । ओ, श्रूनः । इर,
 अश्वत् अश्वयीत् । इति दुर्गादासः ॥
 श्वित, लृ आ ङ श्रौक्षी । इति कविकल्पह्रमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः ।
 लृ, अश्वितत् । आ, श्वितत् श्वितम् । ङ, श्वितते
 प्रासादः । इति दुर्गादासः ॥
 श्वित्रं, स्त्री, (श्वितते इति । श्वित श्रौक्षी +
 “स्यायितश्चिवशीति ।” उणा० २ । १३ । इति
 रक् ।) श्वेतकुष्ठम् । तत्पण्यायः । कुष्ठम् २ ।
 इत्यमरः । श्वेतम् ३ श्वित्रम् । इति तट्टीका ॥
 (यथा, भागवते । ७ । १ । १८ ।
 “प्रपत्नोरसलद्विष्णुं यद्वत्प्र परमशयम् ।
 श्वित्रं न जातं विज्ञायां नायं (विश्वशुक्लम् ॥”)

श्वित्रं

अथ त्रयष्टिसाध्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चात्रैव श्वित्र-
 माह ।
 “कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासचारुणं भवेत् ।
 निर्दिष्टमपरिखावि त्रिधातृह्रस्वसंश्रयम् ॥”
 कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकस्तुत्याः सम्भवो
 निदानं यस्य तत् । श्वित्रस्य भेदानाह ।
 किलासं चारुणं भवेत् । श्वित्रमेव रक्तमांसा-
 श्रयात् किलासमरुणं भवेत् इत्यन्वयः । ननु
 कुष्ठस्य श्वित्रस्य को भेदः इत्यत आह । निर्दिष्ट-
 मपरिखावीति । श्वित्रमपरिखावि भवति कुष्ठस्य
 सावि अथच त्रिधातृह्रस्वसंश्रयमिति त्रयो
 धातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्-
 भवो यस्य तत् । अथच त्रयो धातवो रक्त-
 मांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठं
 साम्प्रपातिकं सर्वधातुगतञ्च भवति इति भेदः ॥
 दोषभेदेन लक्षणभेदमाह ।
 “वाताह्नानात् पित्तात्ताम्बं कमलपत्रवत् ।
 सदाहं रोमविध्वंसि कफाश्लेतेन घनं गुरु ॥
 सकृत्कं क्रमात् रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत् ।
 वर्णेन वेदसुभयं कष्टं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥”
 अरुणमीषलोहितम् । कमलपत्रवत् इत्यनेन
 मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति ।
 “घनं पुष्टं क्रमादक्तं मांसमेदःसु चादिशेत् ।”
 तथा च चरकः ।
 “अरुणं रक्तगं वाते ताम्बं पित्ते पलङ्गते ।
 श्वेतं श्लेष्मि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम् ॥”
 इति ॥
 उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वग्न न ईदृगेव । अरुणं
 ताम्बं श्वेतञ्च दोषभेदान् । द्विविधं दोषजं
 ब्रजलञ्च । तथा च भोजः ।
 “श्वित्रञ्च द्विविधं विद्यादोषजं ब्रजजं तथेति ॥”
 श्वित्रं साध्यमसाध्यमाह ।
 “अशुक्लोरोमावहलमसंखटं मिथो नवम् ।
 अनपिदग्धजं सार्धं श्वित्रं वर्ण्यमतोऽन्यथा ॥”
 अवहलं तनु । अन्यञ्च ।
 “गुह्यपाणितलोऽहेतु जातमप्यचिरन्तनम् ।
 वर्णनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥”
 गुह्यं मेहनं भगवत् । तलमत्र पादतलम् ।
 सुश्रुतेनास्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्ट-
 त्वात् ॥ * ॥ अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।
 “विभीतकलङ्क मलपूजटानां
 कायेन लत्वा शुङ्गसंयुतेन ।
 अवलगुञ्चं बीजमपाकरोति
 श्वित्राणि लक्ष्णाण्यपि पुण्डरीकम् ॥”
 मलपूः कटुवरी । अवलगुञ्जः वाकुची ॥ १ ॥
 “कुङ्कुमावल्गुजबीजं हरितालं तच्चतुर्धाग्रम् ।
 मनःशिला तालकाङ्गा गुह्याफलममिमूलञ्च ॥
 मूत्रेण गवां पिष्टं सबन्धेताकारकं श्वित्रस्य ॥” २ ॥
 “श्वित्रकुष्ठं ब्रजलक्षं पञ्चाङ्गनाधिकेन वा ।
 गिरिकण्याः सितायाम् मूत्रेण परिक्षेपितम् ॥”
 गिरिकण्यां नीलापराजिता । मूत्रमरौति
 लोके ॥ ३ ॥

श्वित्रो

“काचः सवाकुचोचूयं धात्रीखदिरसारयोः
 शृङ्गेन्द्रवृक्षवर्णं श्वित्रं संसेवितो हन्ति ॥ ४ ॥
 मथितेन पिबेत्कर्णं काकोदुम्बरवल्गुजम् ।
 तैलाक्तं घर्मेसेवी स्यात्तकाशी श्वित्रहृद्वेत् ॥”
 मथितं निर्जलं विनोदितं दधि । तत्रं चतुर्धाग्र-
 जलयुक्तं वल्गुपूतं दधि ॥ ५ ॥
 “खदिरस्य पलाय्यै सोमराण्याः पलहयम् ।
 त्रिफला पिपुमर्हञ्च दाहदारुचं पर्यटः ॥
 पृथक् पलान् ससुहृद्व्यं चिह्निकायाः पलहयम् ।
 जलाद्रुहये सार्धं यावत् पादरश्मिषितम् ॥
 काप्यमानश्च मूत्रमौ हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 चतुःपलं सोमराण्याः खदिरस्य पलं तथा ॥
 पटोलमूलत्रिफलात्रायमाणा इरालभा ।
 कर्षाङ्गं कटुकञ्चापि कार्ष्णिकान् स्रग्ध्रपेयितान् ॥
 पलहयं कौषिकस्य शुङ्गस्यात्र प्रदापयेत् ।
 सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्यादम्भ इवानलम् ॥
 अष्टादशानां कुष्ठानां परमं वै तथौषधम् ।
 सोमराजोष्ठं नाम निर्मितं ब्रजलया पुरा ॥
 लोकांनानुपकाराय श्वित्रकुष्ठोऽहो गिरिगाम् ॥”
 इति सोमराजोष्ठतम् ॥ ६ ॥
 “महौषधं महामेदं निम्बपत्राणि सर्वपाः ।
 मनःशिला च सिन्दूरं पद्मवारिण्यवल्गुजम् ॥
 हरिद्रं हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धकान् ।
 एतानि समभागानि विषाङ्गाग्रानि धोलेयत् ॥
 सर्पिषश्च पलाय्यै देवदारुचं शुभम् ।
 द्विगुणं त्रिगुणं चौरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
 ताम्रपात्रे तु संख्याय प्रनेम्य हस्मिना पचेत् ।
 चतुर्भागावशेषतु सकलकमवतारयेत् ॥
 अस्यो क्षिप्रम् निःशब्दं जलसुक्तं विचक्षणः ।
 अभ्यङ्गपानयोमातदाशु सर्वान् गदान् जयेत् ॥
 अष्टादशानां कुष्ठानां दृढां श्वित्रिणां तथा ।
 दुष्टनाडीयु मर्त्यानां सावित्रां कीटिनां तथा ॥
 अष्टकसावपरोता ये ये च व्यक्तभिषक्क्रियाः ।
 सर्व्वगृहविपुक्तानां श्रौणाङ्गानां विशेषतः ॥
 सर्व्वधातुगतं कुष्ठं पतितभूश्रिरोरुहम् ।
 घर्षरायत्तघोषाणां तथा सर्व्वज्ञवातिनाम् ॥
 पानेऽभ्यङ्गे तथा नखे वक्षिकर्मणि निखण्डः ॥
 सप्तरात्रप्रयोगेण सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥
 हिसप्ताहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
 जातकेशनखस्मश्रुर्भाति योऽष्टशर्व्ववत् ॥
 अनङ्गसहितं साक्षात् सर्व्वानयविनाशनः ।
 एतद्वृत्तं महाश्रेष्ठं भार्गवेणावतारितम् ॥
 मनुष्याणां हितार्थाय सर्व्वव्याधिहरं परम् ।
 महामार्तकर्मिदं हृतं सर्व्वामराश्वेतम् ॥ ७ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 अपि च ।
 “धात्रीखदिरयोः काचं पीत्वा च जम्बुसंयुतम् ।
 शृङ्गेन्द्रवृक्षश्वित्रं हन्ति तूर्णं न संशयः ॥”
 इति गारुडे १५५ अध्यायः ॥
 श्वित्रो, स्त्री, (श्वित्रं हन्तीति । हन् + टक् ।
 ङीत् ।) पीतपर्वी । इति शब्दचम्पिका ॥
 विह्वटी इति भाषा ॥

श्वेतख

श्वेताख्यस्तु जटाकारी द्यामी श्रीमन्निभा-
गमः ।

निवर्ततेऽपसव्येन निभागीकुरुते प्रजाः ॥”

इति समयान्तम् ॥

(सुनिविशेषः । यथा, महाभारते ११।५।३५।

“उद्दालकः प्रमतकः श्वेतकेतुश्च पिङ्गलः ॥”

स तु उद्दालकसुतेः पुत्रः । पुरा किल नाथः

प्रायशः पूर्वपतिं परित्यज्य पत्न्यन्तरं जयह्वः ।

अनेन तु तद्दोषमपाक्य समानमन्यादा

स्थापिता । यथा, महाभारते ११।२२।६—२०।

“बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।

श्वेतकेतुरितिख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ॥

मन्यादेयं कृता तेन धर्म्या वै श्वेतकेतुना ।

कोपात्कमलपत्राक्षि । यदर्थं तं निबोध मे ॥

श्वेतकेतोः किल पुरा समर्थं मातरं पितुः ।

जयाह ब्राह्मणः पाण्डौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥

अविपुत्रस्तनः कोपं चकारामर्षचोदितः ।

मातरं तां तथा दृष्ट्वा गीयमानां बलादिव ॥

क्रुद्धं तन्नु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।

मा तात कोपं कार्ष्ण्यमेव धर्मेः सनातनः ॥

अगादृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि ।

यथा गावः स्थितास्तात स्ते स्ते वर्णे तथा

प्रजाः ॥

अविपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।

चकार चैव मन्यादामिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥

मातुषिषु महाभागे न स्त्रैवाभ्युज्जन्तुषु ।

तदाप्रभृति मन्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम् ॥

युष्मदन्त्याः पतिं नाथ्या अद्यप्रभृति पातकम् ।

भृगुहत्यासमं घोरं भविष्यत्यसुखावहम् ॥

भार्या तथा युष्मदन्तः कौमारजघ्नाचारिणौम् ।

पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ॥

पत्या नियुक्ता या चैव पत्नी पुत्रार्थमेव च ।

न करिष्यति तस्याश्च भविष्यति तदेव हि ॥

इति तेन पुरा भीरु मन्यादा स्थापिता बलान् ।

उद्दालकस्य पुत्रेण धर्मेणा वै श्वेतकेतुना ॥”

श्वेतकेशः, पुं, (श्वेताः केशा यस्मात् ।) रक्त-

शिरः । इति जटाधरः । (श्वेतः केशः ।)

शुक्लकचः ।

श्वेतकोलः, पुं, (श्वेतः कोलः क्रोडदेशो यस्य ।)

शफरमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

श्वेतखदिरः, पुं, (श्वेतः खदिरः ।) शुक्लखदिरः ।

तत्पर्यायः । कदरः २ श्वेतसारः ३ कार्मुकः ४

कुञ्जकण्टकः ५ शोमसारः ६ शोमशृङ्गः ७

शोमवल्कः ८ पण्डितः ९ । अस्य गुणाः ।

तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

कण्डूनिभूतकुष्ठकफवातत्रणनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः । पुस्तकान्तरे कार्मुकस्थाने

कातुकः कुञ्जकण्टकस्थाने कुष्ठकण्टकः इति च

पाठः । ॥ अन्यच्च ।

“खदिरः श्वेतसारोऽन्धः कदरः शोमवल्कलः ।

कदरो विप्रदोऽन्नयो मुखरो गन्धकाक्षिज् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

श्वेत

श्वेतट

श्वेतगजः पुं, (श्वेतः शुक्लो गजः ।) रक्तहस्ती ।

इति हेमचन्द्रः । शुक्लवर्णहस्ती च ॥

श्वेतगरुडः, पुं, (श्वेतः गरुडं पक्षो यस्य ।) हंसः ।

इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥

श्वेतगुग्गा, स्त्री, (श्वेता गुग्गा ।) शुक्लगुग्गा ।

सादा कुञ्च इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वेत-

काष्ठीको २ भण्टिका ३ काकादनी ४ काक

पीलुः ५ चक्रशङ्खा ६ चूडाला ७ । अस्या

गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । तस्या बीजं

वाणिकरम् । तस्याः शिफा मूलविषनाशिनी ।

तस्याः पत्रं वर्यं शस्तम् । इति राजनिर्घण्टः ।

अपि च ।

“श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता लण्डला चापि सा

स्तुता ।

रक्ता सा काकचिचि स्यात् काकनली च

रक्तिका ॥

काकादनी काकपीलुः सा स्तुताङ्गारवल्ली ।

गुग्गाइयन्तु केयं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥

मुखशोथभ्रमन्त्रासह्यामदविनाशनम् ।

नेत्रामयहरं दृष्ट्वा बलां कळं ब्रजं हरेत् ।

लमीन्नुप्रकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“गुग्गा शिखण्डिका ताम्बा रक्तिका काक-

शान्तिका ।

श्वेतान्या चक्रिका चूडा दुमाषा काकपीलुका ॥

गुग्गा केय्या बलकरा रथ्या पित्तकफापहा ।

नेत्रामयहरा दृष्ट्वा हन्ति कण्डूहृन्नान् ।

लमीन्नुप्रकुष्ठानि तदङ्गुलितापि शस्यते ॥”

इति मदनपालनिर्घण्टः ।

श्वेतचन्दनं, स्त्री, (श्वेतं चन्दनम् ।) शुक्लचन्दनम् ।

इति राजनिर्घण्टः । अस्य पर्यायगुणौ चन्दन-

शब्दे दृश्यौ ।

श्वेतचिल्ली, स्त्री, (श्वेता चिल्ली ।) श्याकमेदः ।

तत्पर्यायः । वास्तुकी २ सुपण्या ३ श्वेत-

चिल्लिका ४ सितचिल्ली ५ उपचिल्ली ६ ज्वरघ्नी

७ सुद्रवास्तुकी ८ । अस्या गुणाः ।

“श्वेतचिल्लीं सुमधुरा चारा च शिशिरा च

सा ।

त्रिदोषशमनी पथ्या ज्वरदोषविनाशिनी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

श्वेतच्छदः, पुं, (श्वेतः छदो यस्य ।) हंसः । इति

हलायुधः । गन्धपत्रः । इति शब्दचन्द्रिका ।

बाबुर तुलसी इति भाषा ।

श्वेतजीरकः, पुं, (श्वेतो जीरकः ।) गौरजीरकः ।

इति राजनिर्घण्टः ।

श्वेतटङ्क, स्त्री, (श्वेतं टङ्कम् ।) श्वेतटङ्कम् ।

इति राजनिर्घण्टः ।

श्वेतटङ्क, स्त्री, (श्वेतं टङ्कम् ।) चारविशेषः ।

सादा सोडागा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

श्वेतटङ्कम् २ जीहि ३ चिन्मुकरम् ४ चिन्मु ५

मालतीतीरसम्भम् ६ शिबम् ७ द्रावकरम् ८

श्वेतधा

श्वेतचारम् ६ टङ्कम् १० । अस्य गुणाः ।

क्षिप्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघ्नताम-

न्यभ्यासविश्वकासमज्जनाशित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ।

श्वेतदूर्वा, स्त्री, (श्वेता दूर्वा ।) शुक्लदूर्वा । तत्-

पर्यायः । गोलोमी २ सितार्या ३ चक्षा ४

भद्रा ५ भाग्यवी ६ दुर्मेरा ७ गौरी ८ विप्रि-

शानकान्ता ९ अन्नना १० श्वेता ११ दिव्या १२

श्वेतकाष्ठा १३ प्रचक्षा १४ सहस्रवीर्या १५

सहस्रकाष्ठा १६ सहस्रपर्व्या १७ सुरवल्गवा १८

शुभा १९ सुपर्व्या २० सितच्छदा २१ खच्छा २२

कच्छानक्षदा २३ । अस्या गुणाः । अतिशिशि-

रत्वम् । मधुरत्वम् । वाणिक्यतामातिसार-

कासदाहहृणाशित्वम् । रज्यत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ।

श्वेतद्विपः, पुं, (श्वेतः शुक्लो द्विपः ।) रक्त-

हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः । शुक्लगजश्च ॥

श्वेतद्वीपः, पुं, स्त्री, (श्वेतो द्वीपः ।) चन्द्रद्वीपः ।

स च वैकुण्ठाखविष्णुधाम । यथा,—

“श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम् ।

तत्र दायमभूत् प्रपन्नं मां यममुपुच्छसि ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८७ अध्यायः ।

अपि च ।

“एकदा ब्रह्मणो लोकादायानं नारदं सुनिम् ।

पर्यटन् रावणो लोकान् दृष्ट्वा नत्वाब्रवीद्वचः ॥

भगवन् ! ब्रूहि मे युद्धं कुञ्च सन्नि महाबलाः ।

योद्धुमिच्छामि बलिभिक्षं जानासि जगत्त्रयम् ॥

सुनिध्यात्वा तु सुचिरं श्वेतद्वीपनिवासिनः ।

महाबला महाकायास्तत्र याहि महामते ॥

विष्णुपूजारता ये वै विष्णुना निहताश्च ये ।

त एव तत्र संजाता अजयाश्च सुरासुरैः ॥

श्रुत्वा तद्वाक्यो वेगात्तन्निभिः पुष्पकेन तान् ।

योद्धुकामः समागत्य च तद्द्वीपसमीपतः ॥

तत्प्रभाहृतैजस्वं पुष्पकं नाचलततः ।

त्यक्त्वा विमानं प्रययौ मन्त्रिणश्च दशाननः ॥

प्रविशन्नेव तद्द्वीपं धृतो हस्तेन योषिता ।

पृष्ठं त्वं कुतः कोऽसि प्रेषितः केन वा वद ॥

इत्युक्तो जीलयो स्त्रीभिर्हंसकौभिः पुनः पुनः ।

लच्छाहस्तादिनिर्मुक्तस्तासां स्त्रीणां दशाननः ॥

आश्चर्यमनुजं लब्ध्वा चिन्तयामास दुर्मेतितः ।

विष्णुना निहतो धामि वैकुण्ठमिति निश्चितः ॥

मयि विष्णुर्यथा कुप्येतथा कार्यं करोम्यहम् ॥

इति निश्चिद्य वेदेहो जहार विपिनैस्तुरः ।

ज्ञात्वेव परमात्मानं स जहारावनीसुताम् ॥”

इति श्रीब्रह्माखपुराणे श्रीमद्ब्रह्मसंहितायाम्

उत्तरकाण्डे ४ अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

“श्वेता गङ्गा नरः जाला यः पश्येत् श्वेत-

माधवम् ।

सस्याचं माधवश्चैव श्वेतद्वीपं स गच्छति ॥”

इति तीर्थचिन्तामणिः ।

श्वेतधातुः, पुं, (श्वेतो धातुः ।) खटिका । इति

राजनिर्घण्टः । शुक्लवर्णधातुश्च ॥

श्वेतपु

श्वेतधामा, [न] पुं, (श्वेतं धाम किरणं यस्य ।)
 कर्णः । कर्पूरः । समुद्रपिनः । इति मेदिनी ।
 श्वेतनीलः, पुं, (श्वेतो नीलश्च । वर्णौ वर्णेनेति
 समासः ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली । शुक्ल-
 नीलवर्णश्च ।
 श्वेतपत्रः, पुं, (श्वेतं पत्रं पत्रो यस्य ।) हंसः ।
 इति श्वेतः चरयशब्दार्थदर्शनात् । शुक्लपत्रं,
 स्त्री ।
 श्वेतपत्ररथः, पुं, श्वेतपत्रो हंसो रथो वाहनं
 यस्य । नक्षत्रं । इति शब्दमाला ।
 श्वेतपर्णः, स्त्री, (श्वेतं शुक्लं पद्मम् ।) शिताम्भोजम् ।
 तत्पर्यायः । शिताम्भम् २ पुष्करिकम् ३ श्वेत-
 वारिजम् ४ हरिनेत्रम् ५ शरत्पद्मम् ६ शार-
 दम् ७ शम्भुवल्गुम् ८ । अस्य गुणाः । हिम-
 त्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदाहाश्रम-
 दोषपिपासानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतपर्णा, स्त्री, (श्वेतानि पर्णानि यस्याः ।)
 वारिपर्णा । इति रत्नमाला । पाना इति
 भाषा । (भद्राश्ववर्षस्य पर्वतविशेषः, पुं । यथा,
 मार्कण्डेयः ५६ । ४ ।
 “पूर्वेण यत् स्थितं वर्षं भद्राश्वं तन्निबोध मे ।
 श्वेतपर्णश्च नीलश्च शोबान्नाचलोत्तमः ।
 कौरुजः पञ्चमालाग्रः पश्चेत् तु कुलाचलाः ॥”)
 श्वेतपर्णासः, पुं, (श्वेतः पर्णासः ।) श्वेततुलसी ।
 यथा,—
 “अर्जुनकः श्वेतपर्णासो गन्धपत्रः कुठेरकः ॥”
 इति रत्नमाला ।
 श्वेतपाटला, स्त्री, (श्वेता पाटला ।) शुक्लपाटला-
 वृक्षः । इति जटाधरः ।
 श्वेतपिङ्गः, पुं, (देहेन श्वेतः जटया पिङ्गश्च ।
 वर्णौ वर्णेनेति समासः ।) सिंहः । इति हेम-
 चन्द्रः ।
 श्वेतपिङ्गलः, पुं, (श्वेतो पिङ्गलश्च ।) सिंहः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । शुक्लकपिलवर्णयुक्ते, वि ।
 (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ ।
 १३६ ।
 “महाप्रसादो दमनः शङ्खहा श्वेतपिङ्गलः ॥”)
 श्वेतपिङ्गलकः, पुं, (श्वेतपिङ्गल + स्वार्थे कन् ।)
 सिंहः । इति शब्दमाला ।
 श्वेतपिङ्गीतकः, पुं, (श्वेतः शुक्लः पिङ्गीतकः ।)
 महापिङ्गीतकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतपुष्पः, पुं, (श्वेतानि पुष्पाणि यस्य ।) सित्यु-
 वारवृक्षः । इति जटाधरः राजनिर्घण्टश्च ।
 (श्वेतं पुष्पम् ।) शुक्लकुसुमे, स्त्री । (यथा,
 सुश्रुते । १ । ११ ।
 “श्वेतपुष्प-रक्तपुष्प-सहस्रं कुडुयात् ॥”)
 श्वेतपुष्पकः, पुं, (श्वेतानि पुष्पाणि यस्य । कप् ।)
 करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । शुक्लपुष्प-
 युक्ते, वि ।
 श्वेतपुष्पा, स्त्री, (श्वेतं पुष्पं यस्याः ।) घोषातकी ।
 श्वेतघोषा इति भाषा । इति रत्नमाला ।
 नागदन्ती । नगेन्द्रावः । इति राजनिर्घण्टः ।

१८३

श्वेतव

श्वेतपुष्पिका, स्त्री, (श्वेतं पुष्पं यस्याः । ततः
 स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) पुष्पदात्री ।
 महाप्रणपुष्पिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतप्रखनकः, पुं, (श्वेतानि प्रखनानि यस्य । कप् ।)
 वृक्षविशेषः । यथा,—
 “तिक्तः शाकतवः सतुटवः श्वेतप्रखनकः ॥”
 इति शब्दमाला ।
 शुक्लपुष्पयुक्ते, वि ।
 श्वेतवृहती, स्त्री, (श्वेता वृहती ।) शुक्लसुद-
 वार्ताकी । तत्पर्यायः । श्वेता २ श्वेतमहो-
 टिका ३ श्वेतसिंहो ४ श्वेतपला ५ श्वेतवार्ता-
 किनी ६ । अस्य गुणाः ।
 “विश्वेया श्वेतवृहती वातघ्नीश्लेष्मिनाश्रिनी ।
 रक्षा अङ्गनयोगेन नानान्त्रायमापहा ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतभङ्गा, स्त्री, (श्वेता भङ्गा ।) श्वेतापरा-
 जिता । इति रत्नमाला ।
 श्वेतमन्दारकः, पुं, (श्वेतो मन्दारकः ।) वृक्ष-
 विशेषः । श्वेत आक इति हिन्दी भाषा ।
 तत्पर्यायः । वृक्षीकुम्भकः २ दीर्घायुषः ३
 सितालकः ४ दीर्घालकः ५ शिताङ्गयः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतमरिचं, स्त्री, (श्वेतं मरिचमिव ।) शोभा-
 ज्ञनबीजम् । इत्यमरः । शुक्लमरिचश्च ।
 श्वेतमालः, पुं, (श्वेता शुक्लवर्णा माला यस्य ।)
 मेघः । धूमः । इति विश्वः । मेदिनीशब्द-
 रत्नावलीः खतमाल इति पाठः ।
 श्वेतरक्तः, पुं, (श्वेतो रक्तश्च ।) पाटलवर्णः ।
 इत्यमरः । गोलार्धो रङ्ग इति भाषा ।
 श्वेतरङ्गनः, स्त्री, (श्वेतं शिताभं रङ्गयतीति ।
 रङ्ग + ल्यः ।) सीसकम् । इति कंचित् ।
 श्वेतरथः, पुं, (श्वेतो रथो यस्य ।) शुक्रग्रहः ।
 इति शब्दरत्नावली । शुक्लवर्णस्यन्दनश्च ।
 श्वेतरात्री, स्त्री, (श्वेतेन वर्णेन राजते इति ।
 राज + अच् । गौरादित्वात् ङोष् ।) चर्मका ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतरोचः, [सु] पुं, (श्वेतं रोचयिष्य ।) चन्द्रः ।
 इति हलायुधः ।
 श्वेतरोहितः, पुं, (पुष्येण श्वेतः फलेन लोहितः ।
 लस्य रः ।) वृक्षविशेषः । श्वेत रोहिड इति
 हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । सितपुष्पः २
 शिताङ्गयः ३ शिताङ्गः ४ शुक्लरोहितः ५
 लम्पोवान् ६ जनवल्गुः ७ । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । क्षिप्तत्वम् । कषायत्वम् । सुशी-
 तलत्वम् । क्षमिदोषघ्नग्रीहृत्कृत्तनेत्रामयनाश्रि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतलांघः, पुं, (श्वेतो लांघः ।) पट्टिकालोभः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतवचा, स्त्री, (श्वेता वचा ।) अतिविषा ।
 शुक्लवचा । सादा वच् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 मेघा २ वङ्गय्या ३ दीर्घपत्रिका ४ तीक्ष्ण-
 गन्धा ५ हेमवती ६ मङ्गला ७ । अस्य गुणाः ।

श्वेतशि

अतिशुणाख्यत्वम् । मतिमेधायुः सन्निहितत्वम् ।
 कपनाश्रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । अन्यश्च ।
 “पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हेमवतीति सा ।
 हेमवत्युदिता तद्वच्छूलं हन्ति विशेषतः ॥”
 तदन् वचावत् । इति भावप्रकाशः ।
 श्वेतवल्गुः, पुं, (श्वेतं वल्गुं यस्य ।) उकुम्बर-
 वृक्षः । इति जटाधरः । शुक्लत्वक् च ।
 श्वेतवाजी, [न] पुं, (श्वेतो वाजो घोडको यस्य ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । अर्जुनः । इति
 जटाधरः । शुक्लघोटकश्च ।
 श्वेतवासाः, [सु] पुं, (श्वेतं वासो यस्य ।) शुक्ल-
 वस्त्रधारिसम्प्राप्ती । इति हलायुधः । परिहित-
 शुक्लवस्त्रे, वि ।
 श्वेतवाः, [ह] पुं (श्वेतेन वाहनेन उद्युते इति ।
 वह + णिः ।) इन्द्रः । इति सुप्रबोधयाक-
 रणम् ।
 श्वेतवाहः, पुं, (श्वेतः शुक्लो वाहो घोडको यस्य ।)
 अर्जुनः । इन्द्रः । इति कंचित् ।
 श्वेतवाहनः, पुं, (श्वेतं वाहनं यस्य ।) चन्द्रः ।
 अर्जुनः । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते ।
 ४ । ४२ । १५ ।
 “श्वेताः काचनसम्प्राप्ता रथे युष्यन्ति मे हयाः ।
 संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥”)
 मकरः । इति शब्दरत्नावली । (राजाधि-
 देवस्य पुत्रः । सतु विदूरथस्य पौत्रः । यथा,
 हरिवंशः । ३८ । २ ।
 “राजाधिदेवः शूरश्च विदूरथस्तनोऽभवत् ।
 राजाधिदेवपुत्रास्तु जज्ञिरे वीर्यवन्तराः ।
 दत्तातिदत्तो बलिगौ पानश्च श्वेतवाहनः ॥”)
 श्वेतवाही, [न] पुं, (श्वेतवाहः श्वेतघोटकोऽस्या-
 स्तीति । इति ।) अर्जुनः । इति शब्दरत्नावली ।
 श्वेतवुद्धा, स्त्री, (श्वेता बुद्धा ।) वनतिक्ता ।
 यथा,—
 “श्वेतवुद्धा कपीतस्तु वनतिक्ता विसर्पिणी ।
 शुद्धिनी चाकपिचा च गिरिजा धूसरच्छदा ॥”
 इति रत्नमाला ।
 श्वेतवृक्षः, पुं, (श्वेतो वृक्षः ।) वरुणवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः । शुक्लतरुश्च ।
 श्वेतशरपुष्पा, स्त्री, (श्वेता शरपुष्पा ।) क्षुप-
 विशेषः । श्वेत शरफोका इति हिन्दी भाषा ।
 तत्पर्यायः । सितशायका २ सितपुष्पा ३ श्वेत-
 पुष्पा ४ शुभपुष्पा ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । क्षमिवातवृक्षपहत्वम् । गुणाख्य-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 श्वेतश्रियुः, पुं, (श्वेतः शुक्लः श्रियुः ।) शुक्ल-
 शोभाङ्गनः । सादा श्रिजिना इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुतीक्ष्णः २ सुखभङ्गः ३ शिता-
 ङ्गयः ४ सुन्दरः ५ श्वेतमरिचः ६ रोचनः ७
 मधुश्रियुकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तीक्ष्णत्वम् । शोफानिनाश्रयथासुखजायनाश्रि-
 त्वम् । रक्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ।

श्वेतांकीः

“शिवुवल्कलपत्राणां सुरसः परमानिन्दित ।
चक्षुषं शिवुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विधनाश्रयम् ।
अदृष्टं कफवातघ्नं तन्मन्त्रेण शिरोऽभिहितम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

श्वेतशिंशपा, स्त्री, (श्वेता शिंशपा ।) शुक्ल-
शिंशपावृक्षः । तत्पण्यायः । श्वेतपत्रा २
श्वेतचिह्निका ३ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् ।
शिथिलत्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतशुङ्गः, पुं, (श्वेता शुङ्गा यस्य ।) यवः । इति
जटाधरः ॥ मुक्तशुङ्गायुक्ते, त्रि ॥

श्वेतमूरणः, पुं, (श्वेतः मूरणः ।) वनमूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतसर्पः, पुं, वरुणवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (श्वेतः
सर्पः ।) मुक्तवर्णाद्विच ॥

श्वेतसारः, पुं, (श्वेतः सारो यस्य ।) खदिरः ।
इति जटाधरः ॥

श्वेतसुरसा, स्त्री, (श्वेता सुरसा ।) शुक्लशेषा-
लिका । इत्यमरः ॥

श्वेतस्रन्दा, स्त्री, अपराजिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्वेतहयः, पुं, (श्वेतो हयः ।) इन्द्राश्वः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (श्वेतो हयो यस्य ।) अज्यनः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ॥ ७२७ ॥
“ततः श्वेतहयः लण्यमजवीदजितजयः ।

एव मां भ्रातृभिः सहै सुशर्माजयतेऽभ्युत ॥”)
इन्द्रः । मुक्तवर्णघोटकश्च ॥

श्वेतहस्ती, [न] पुं, (श्वेतो हस्ती ।) ऐरावतः ।
इति भूरिपयोगः ॥ मुक्तगणश्च ॥

श्वेता, स्त्री, वराटिका । काष्ठपाटला । शुक्तिनी ।
इति मेदिनी ॥ अतिविधा । इति रत्नमाला ॥

अपराजिता । श्वेतहस्ती । श्वेतकण्टकारी ।
पाषाणभेदी । शिलावल्कला । श्वेतदूम्बा ।

वंशरोचना । स्फटो । शर्करा । वृक्षभेदः ।
केना इति कस्मै इति च हिन्दी भाषा । तत्प-
ण्यायः । कुरिकापत्री २ पर्वन्मूला ३ अवि-
प्रिया ४ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।

श्रोतवत्वम् । स्तन्यदाहत्वम् । रुचिकारित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेताचिद्रुत, स्त्री, शुक्लाचिद्रुता । सादा तेउड़ी
इति भाषा । तत्पण्यायः । त्रिभङ्गी २ त्रिभुजा ३

त्रिपुटा ४ सञ्ज्ञाभूती ५ सरला ६ निशी-
तरा ७ रेचनी ८ । अस्या गुणाः । रेचनत्वम् ।

स्नायुत्वम् । उष्णत्वम् । समीरपित्तज्वरघ्ने प्र-
पित्तशोथोदरनाशित्वम् । रुचत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

श्वेतान्त्रिः, स्त्री, क्षुपविशेषः । तत्पण्यायः । अन्त्रिका
२ मिटोकी ३ पिण्डिका ४ । अस्या गुणाः ।

मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तनाशित्वम् । कल-
दाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतार्कः, पुं, (श्वेतः शुक्लवर्णः अर्कः ।) शुक्लार्क-
वृक्षः । सादा आकन्द इति भाषा । तत्प-

घ

घोषः । तपनः २ श्वेतः ३ प्रतापः ४ शिता-
र्ककः ५ शर्करापुष्पः ६ वृक्षमल्लिका ७ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
मलशोधनकारकत्वम् । मूत्रलक्ष्णासशोषार्नि-
त्रणदोषविनाशकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतावरः, पुं, (श्वेतं मुक्तवर्णमावृत्यतीति । आ-
वृ + अच् ।) शितावरश्राकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्वेताङ्गा, स्त्री, (श्वेता आङ्गा यस्याः ।) शित-
पाटला । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतैस्तुः, पुं, (श्वेत इस्तुः ।) शुक्लवर्णैस्तुः । सादा
आक इति भाषा । तत्पण्यायः । शितैस्तुः ३

कोष्ठैस्तुः ३ वंशपत्रकः ४ सुवेशः ५ पाङ्क-
रैस्तुः ६ । अस्य गुणाः । कटिनत्वम् । रुच्य-
त्वम् । शुक्लत्वम् । कफमूत्रकारित्वम् । दीपन-
त्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । विपाके कोष्णल-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतोदरः, पुं, (श्वेतं उदरं यस्य ।) कुबेरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (दन्वोर्करसर्पाणामन्यतमः ।

यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।
“श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्हो आशीविष

इति ॥”) मुक्तवर्णजठरश्च ॥

श्वेचं, स्त्री, श्वित्रम् । इत्यमरटीका ।
श्वेतौही, स्त्री, (श्वेतवाह + ङीष् ।) इन्द्राङ्गी ।

इति मुग्धबोधध्याकरणम् ॥

श्वेवसीयसं, स्त्री, (वसुशब्दः प्रशस्तवाची तत्
इयसुनि वसीयः । श्वः शब्द उत्तरपदार्थ-
प्रशंसामाश्रीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्यात्

समासः । “श्वसो वसीयः श्वेयसः ॥” ५ । ४ । ८० ।
इति अच् ।) कल्याणम् । यथा,—

“श्वः श्वेयसं शुभशिवे कल्याणं श्वेवसीयसं
श्वेयः ।

श्वेमं भावुकभविककुशलमङ्गलभद्रमद्रशस्तानि ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

तद्वति, त्रि ॥

घ

घ, मूर्धन्यवकारः । स तु एकपञ्चाशद्वर्णान्तर्गत-
सप्तचत्वारिंशद्वर्णः । चतुस्त्रिंशद्वर्णान्त-
र्गतैकत्रिंशत्सप्तमवर्णश्च । अस्थोच्चारणस्थानं

मूर्ध्ना । इति आकरणम् ॥ (यथा, शिञ्जा-
याम् । १७ ।

“स्युर्मूर्ध्ना ऋटुरवा दन्वा लतुलसाः
स्रुताः ॥”)

तत्पण्यायः ।

“घः श्वेतो १ वासुदेवश्च २
पीता ३ प्राज्ञा ४ विनायकः ५ ।
परमेष्ठी ६ वामनाहुः ७
अष्टो ८ गर्भविमोचनः ९ ॥

घ

लब्धोदरो १० यमोक्षेशः ११

कामधुक १२ कामधूमकः १३ ।

सुश्रीः १४ उम्मा १५ वृषो १६ लम्बा १७

मयङ्गल्यः १८ प्रियः १९ शिवः २० ॥

सुख्यात्मा २१ जठरः २२ कोषो २३

मत्ता २४ वक्षो २५ विदारिणी २६ ।

कलकच्छो २७ मध्यभिन्ना २८

युद्धात्मा २९ मलपूः ३० शिरः ३१ ॥”

इति तन्त्रम् ॥ ३॥

अपि च ।

“घकारः श्वेत आख्यातो मूर्ध्नी उषसंश्रवः ।
पितं शक्तिश्च माया च महायोगिः स्वविष्णु-
मत् ॥”

इति मन्त्राभिधानम् ॥

अस्य स्वल्पं यथा,—

“घकारं प्रवृत्तं चावृत्तिः । अष्टकोणमयं सदा ।
रक्तचन्द्रप्रतीकाशं स्वयं परमज्ज्वली ॥

चतुर्वर्गमयं वर्णं सुधानिर्मितविग्रहम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥

रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिशक्तिसहितं सदा ।

त्रिविन्दुसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ॥

सर्वदेवमयं वर्णं हृदि भावय पावति ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“चतुष्कोणात्मिका रेखा वामदक्षिणतः क्रमात् ।
वर्द्धीन्विण्णवत्सासु तिर्यग्नि क्रमतः सदा ॥

ऊर्ध्वमात्रा शक्तिरूपा महालक्ष्मीसमा स्मृता ।
मात्रा मध्यगता या तु वामदेवी वा परा

स्मृता ॥”

अस्य ध्यानं यथा,—

“चतुर्भुजां चकोराक्षीं चारुचन्दनचर्चिताम् ।
शुक्लवर्णां चित्रयन्त्रां वरदां च शुचिस्मिताम् ॥

रत्नालङ्कारभूषाणां श्वेतमाख्योपशोभिताम् ।
देवतन्द्रेरभिवन्द्यां सेवितां मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

येवं ध्यात्वा घकारं तु तन्त्रान्नं दद्यात्तु यत् ॥”
इति च वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

(धातुगुण्यविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
“शिः कुटादः घः लदह्वान् चो जचादी र-
वैदिकः ॥”

“आख्यातिकस्याडोऽप्राप्तार्थं लदिति विशेष-
यणम् । समते तुभयञ्च ड एव । कु जी च घञ्
पाक्षी । भीविचिन्तीति पञ्चा ॥” इति तट्टीका ॥

घः, पुं, कचः । इति मेदिनी । मानवः । सर्वः ।
श्रेष्ठः । गर्भविमोचनः । इति कश्चिदेकाक्षर-
कोषः ॥

घः, त्रि, विश्वः । श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥

घग, म ए संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
पर-सक-सिट् ।) म, सिधमायनति । ए,

असमीतु । इति दुर्गादासः ॥

घच, न चिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-पर-
सक-सिट् ।) न, चज्जोति । असोषयतु । इति
दुर्गादासः ॥

घटक

वच, सन्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सचति । इति दुर्गादासः ॥
वचो ३ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) उ, सचते जलं मेघः ।
इति दुर्गादासः ॥
घट, अंशके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) अंशके अवयवे । घटति पटः
अवयवी सः दिव्यः । इति दुर्गादासः ॥
घट, [घ] जि, संख्याविशेषः । छय इति भाषा ।
तद्वाचकानि यथा । वज्रकोणः १ त्रिशिरो-
नेत्रम् २ तर्कः ३ अङ्गम् ४ दर्शनम् ५ चक्र-
वर्त्तः ६ कार्त्तिकेयस्तुखम् ७ गुणः ८ रसः ९
जतुः १० ज्वरबाहुः ११ रूपम् १२ । इति
कविकल्पजना ॥

घटकर्म, [न] क्री, (घटप्रकारं कर्म ।) घट-
प्रकारशाल्यादिकर्म । यथा, शारदायाम् ।
“अथाभिधास्ये तन्नेस्त्रिंशन् सन्त्यक् घटकर्म-
लक्ष्यम् ।

सर्वतन्त्रानुसारेण प्रयोगः फलसिद्धिदः ॥
शान्तिवृक्षस्तम्भानि विद्ध्योच्चाटने ततः ।
मारणान्तिनानि प्रसन्ति घटकर्मणि मनीषिणः ॥
रोगक्षत्या यद्वादीनां निराशः शान्तिरीरिता ।
वश्यं जानानां सर्वेषां विधेयत्वसुरीरितम् ॥
प्रवृत्तिरोधः सर्वेषां स्तम्भनं तदुदाहृतम् ।
स्निग्धानां क्लेशजननं मिथोविद्ध्यणं मतम् ॥
उच्चाटनं स्वदेशादेभ्यश्च परिकीर्तितम् ।
प्राणिनां प्राणहरणं मारणं तदुदाहृतम् ।
स्वदेवतादिकालादीन् शाला कर्माणि साधयेत् ॥
रतिर्वाणी रमा ज्येष्ठा दुर्गा काली यथाक्रमम् ।
घटकर्मदेवताः प्रोक्ताः कर्मादौ ताः प्रपूजयेत् ॥
इष्टचक्रं नृनृत्तं त्रिवायुमीनाम्निशो मताः ।
सूर्योदयं समारभ्य घटिकादशकं क्रमात् ॥
जतवः स्युर्ज्वन्ताद्याः अहोरात्रं दिने दिने ।
वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धर्मन्तशिशिराः ॥”
यदा,—

“अहोरात्रं शरत्कालो हेमन्तश्च प्रभातकः ।
पूर्वाह्णश्च वसन्तः स्यात् मन्वाह्नौ ग्रीष्म एव च ॥
प्राह्णरूपोऽपराह्णः स्यात् प्रदोषः शिशिरः
स्तुतः ॥”

अथवा,—

“ऊर्ध्वयोगे च हेमन्तः प्रभाते शिशिरागमः ।
प्रहरार्धे वसन्तः स्यात् ग्रीष्मो मध्यन्दिनागमे ।
तुल्ययामे च वर्षाणः शरदस्तं गते रवौ ॥” ॥
अथ कालनियमः ।

“हेमन्तः शान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वश्यकर्मणि ।
शिशिरं स्तम्भने प्रोक्तो विद्ध्ये ग्रीष्म एव च ।
प्राह्णरूपोऽपराह्णः स्यात् प्रदोषः शिशिरः
स्तुतः ॥” ॥
अथ तिथिनियमः ।

“पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ।
बुधवारवारं युक्ता विज्ञेया द्वेषकर्मणि ॥
ज्या चतुर्दशी तद्दशमी मन्दवारकाः ।
उच्चाटने तिथिः शस्ता प्रदोषे च विशेषतः ॥

घटक

चतुर्दशीमी ज्ञेया अमावास्या तथैव च ।
मन्दभौमदिनोपेता शस्ता मारणकर्मणि ॥
बुधवारदिनोपेता पञ्चमी दशमी तथा ।
पौर्णमासी तु विज्ञेया तिथिः स्तम्भनकर्मणि ॥
शुभग्रहोदये कुर्यान् शुभानि च शुभोदये ।
रौद्रकर्माणि रिक्ताके न्युद्योगे च मारणम् ॥ ॥
जपेत् पूर्वमुखो वश्ये दक्षिणश्चाभिचारके ।
पश्चिमे स्तम्भनं विद्यात् उत्तरे शान्तिकं भवेत् ॥
आकर्षणमपामेवे नैर्हते मारणं तथा ।
उच्चाटनम् वायवे ऐशान्यां मोक्षदायकम् ॥ ॥
अथाभिचारे कार्या च दक्षिणाश्रवणा मही ।
वसनं लोहितं प्रोक्तं उष्णीषं लोहितं स्तुतम् ॥
भूषणं लौहद्रव्येण वागेन पूजनादिकम् ।
नरक्षायविशेषेण मारणे रज्जुरीरिता ॥
नृत्यस्य युद्धशूयस्य दन्तस्य गर्भमस्य वा ।
कृत्वाचमालां जपय्यं शत्रूणां वधमिच्छता ॥
भस्मेभदन्तमणिभिर्जपेदाकर्षकर्मणि ।
साध्यकेषु स्रजप्रोतेस्तुरङ्गदशगोक्ष्वेः ।
अचमालां समालोक्य विद्ध्योच्चाटने जपेत् ॥ ॥
पद्माक्षं स्वस्तिकं भूयो विकटं कुक्कुटं पुनः ।
वज्रं भद्रकमिथ्याहुरासनानि मनीषिणः ॥
पद्मासनम् संयोज्य जानूर्वातरन्तरे करो ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य योमस्यं कुक्कुटासनम् ॥”
अन्यानि वक्तव्यानि ॥ ॥
“वज्रमुद्राः क्रमतो ज्ञेयाः पद्मपाशगदाक्रयाः ।
सुषलाग्निखड्गगदाः शान्तिकादिषु कर्मासु ॥
जलं शान्तिविधौ शस्तं वश्ये वज्ररुद्रीरितः ।
स्तम्भने एषिवी शस्ता विद्ध्ये योम कौर्तितम् ॥
उच्चाटने स्तुतो वायुभूयोऽपि मारणं स्तुतः ।
तत्तद्भूतोदये सन्त्यक् तत्तत्तन्त्रसंयुतम् ।
तत्तत् कर्म विधातव्यं मन्त्रेण निश्चितात्मना ॥ ॥
प्रोतांशुसलिलक्षौणीयोमवायुहविर्भुजाम् ।
वर्गैः स्युर्मेखवीजानि घटकर्मसु यथाक्रमम् ॥
ग्रन्थनञ्च विद्ध्ये संपुटो रोधनं तथा ।
योगः पञ्चव रथेति निव्यासाः घटसु कर्मासु ॥
मन्त्राण्यन्तरितान् कुर्यात् साध्यवर्णान् यथा-
विधि ।

ग्रन्थनं तद्विज्ञानीयात् प्रशस्तं शान्तिकर्मणि ॥
मन्त्राण्यद्वयमध्यस्थं साध्यनामाचरं लिखेत् ।
विदर्भे एष विज्ञेयो मन्त्रिभिर्वश्यकर्मणि ॥
आदावन्ते च मन्त्रः स्यान्नामासौ संपुटः स्तुतः ।
एष स्यात् स्तम्भने शस्तं द्युक्तो मन्त्रवर्धभिः ॥
नाम्न आद्यन्तमध्ये मन्त्रः स्याद्रोधनं मतम् ।
विद्ध्येषविधानेषु प्रशस्तमिदमीरितम् ॥
मन्त्रस्यान्ते भवेन्नामयोगः प्रोच्चाटने मतः ।
अन्ते नाचो भवेन्नन्तः पञ्चमो मारणे मतः ॥
सितरक्तपीतमिश्रलङ्घघृन्नाः प्रकौर्तितः ।
वर्णो मन्त्रसंप्रोक्ता देवताः घटसु कर्मासु ॥ ॥
मन्त्राणां लिखनद्रव्यं चन्दनं रोचनं निशा ।
यद्बुधमन्त्रिताङ्गारौ मारणेऽपि विधाणि च ॥
श्लेष्मामिलोलपितानि युक्ताकरसस्ततः ।
यद्बुधमन्त्रिकटुकं विषाडकमितरीरितम् ॥

घटक

देवताकालमुद्रादीन् सन्त्यक् शाला विचक्षणः ।
घटकर्मणि प्रयुज्यते यथोक्तफलसिद्धये ॥ ॥
उच्चाटने वषट् प्रोक्तं वृषभस्तत्र मारणे ।
स्तम्भने च नमः प्रोक्तं स्वाहा शान्तिकपौष्टिके ॥
होमतर्पणयोः स्वाहा न्यासपूजनयोर्मन्त्रः ।
मन्त्रान्ते योजयेन्मन्त्री जपकाले यथास्थितिः ॥”
अस्यार्थः एतानि तत्तत्कर्माणि जपकाले
मन्त्रान्ते योजयित्वा मन्त्रं जपेत् । होमादियु-
नायं नियमः । होम इति कश्चित् तन्त्र ।
“अभिकार्यं जपेत् स्वाहा नमः सर्वत्र चार्चने ।
शान्तिपुष्टिवशङ्कशार्कषाटनमारणे ॥
स्वाहा-स्वाहा-वषट्-वृष वषट् फट् योजयेत्
क्रमात् ॥

वश्याकर्षणसन्तापस्वरे स्वाहा प्रकीर्तिता ॥
क्रोधोपशमने शान्तौ प्रीतौ योमं नमो बुधैः ।
वौषट् सम्मोहनादीपपुष्टिस्तुल्येषु च ॥
वृक्षारं प्रीतिनाशे च मारणे च्छेदने तथा ।
उच्चाटने च विद्ध्ये वषट् पङ्कजतौ वषट् ।
मन्त्रोद्दीपनकार्येषु लाभालाभे वषट् स्तुतः ॥”
इति विशेषवचनाहोमे नायं विधिः ॥ ॥
शान्तिकादौ मन्त्रलिखनपञ्चादिनियमस्तत्र एव ।
“शान्तिके राजतं ताम्रं भूर्जपत्रञ्च वश्यके ।
सर्वकार्येषु सौवर्णं क्रूरे स्यात् प्रेतकर्पटम् ॥
त्रिगन्धं शान्तिके प्रोक्तं पञ्चगव्यम् वश्यके ।
सर्वकार्येषु रथगन्धः स्यात् क्रूरे चाष्टविधाणि च ॥
शान्तिके लेखनीं दूर्वा वश्यादौ शिशि-
पुष्पिका ॥

हेन्ना सर्वाणि कार्याणि क्रूरे स्यात् काक-
पुष्पिका ॥

यद्देषु शान्तिकर्म स्यात् वश्यञ्च चण्डिकायज्ञे ।
देवाय च सर्वाणि मन्त्राणि क्रूरकर्म च ॥” ॥
अथ भूतानामुदयः ।

“दृष्टाकारा गतिभूमेः पुटोऽरुमयोरपि ।
तोयस्य पावकस्त्रोऽङ्गं गतिस्तथैव न भस्मतः ॥
गतिर्द्योऽन्तो भवेन्नन्धो भूतानामुदयः स्तुतः ।
धरण्युदये कुर्यात् स्तम्भनं वश्यमात्मवित् ॥
शान्तिकं पौष्टिकं कर्म तोयस्य समये वक्तुः ।
मारणादीनि मरुतो विपचोच्चाटनादिके ।
चूडादिनाशने शस्तसुदये च विहायसः ॥” ॥

अथ भूतानां मन्त्रानि ।

“एतं दिवस्तत् धङ्गविन्दुलाभितं मातरिभ्यः ।
त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वज्रैरुद्देष्टव्यं संयुतम् ॥
अम्भोजमम्भसो भूमेस्तुरसं सवस्वकम् ।
तत्तद्भूतसमाभानि मन्त्रानि विदुर्बुधाः ॥
वर्गैः स्वे रक्षितान्याहुः खलनामावृताम्पि ।
खयं वियन् मरुत् जह्यो रक्तोऽपि विषदं पयः ॥”
पौडाभूतादिप्रयोगानन्तरं कुलार्चनं ।

“एकलक्षं जपेन्नन्तं ध्यानन्याससमन्वितम् ।
प्रयोगदोषशान्त्यर्थमात्मरक्षार्थकारणम् ॥
न चेत् फलञ्च नाप्नोति देवताशापमाप्नुयात् ॥”
यत् ।

“न शस्तं मारणं कर्म कुर्याच्चेदुतं जपेत् ॥”

षट्क

नत् प्रायश्चित्तपरम् । इति तन्त्रसारः ॥ ७ ॥
 योगाङ्गषट्प्रकारक्रिया । तद्वयथा,—
 “धौतिर्वस्त्रक्षया नेतिर्गौलिकी चाटकक्षया ।
 कपालभातिक्षेतानि षट्कर्माणि समाचरेत् ॥
 अन्तर्धौतिर्नधौतिर्ह्रौतिर्मूलशोधनम् ।
 धौत्यश्चतुर्विधाः प्रोक्ता षट् कुर्वन्ति निम्न-
 लम् ॥
 वातसारं वारिसारं वह्निसारं वह्निष्कृतम् ।
 षटस्य निम्नलायां अन्तर्धौतिश्चतुर्विधा ॥” ७ ॥
 प्रयोगः ।
 “काकचक्षुवदास्थेन पिबेद्वायुं शनैः शनैः ।
 चालयेदुदरं पश्चादूर्ध्वं रेचयेत् शनैः ॥
 वातसारं परं गोप्यं देहनिम्नकारकम् ।
 सर्वरोगक्षयकरं देहानलविवर्धनम् ॥ १ ॥
 व्याकण्ठं पूरयेदारि वक्त्रे च पिबेत् शनैः ।
 चालयेदुदरेण चोदराक्षेपयेदधः ॥
 वारिसारं परं धौतं देहनिम्नकारकम् ।
 साधयेद्यः प्रयत्नेन देवदेहं प्रपद्यते ॥ २ ॥
 नाभियन्त्रं मेरुपृष्ठं शतवारं च कारयेत् ।
 उदरामयणीं त्वक्का जठराग्निं विवर्धयेत् ।
 वह्निसारमिदं धौतं योगिनां योगसिद्धिदम् ॥ ३ ॥
 काकौस्तुभां साधयित्वा पूरयेदुदरं मरुत् ।
 धारयेद्दक्षयामसु चालयेदधर्वना ॥
 इदं धौतं परं गोप्यं न प्रकाशं कदाचन ।
 नामिममजले स्थित्वा शक्तिनाडीं विस्मयेत् ॥
 कराभ्यां चालयेन्नाडीं यावन्मलविसर्जनम् ।
 तावत् प्रक्षाल्य नाडीं च उदरे वेशयेत् पुनः ॥
 इदं प्रक्षालनं गोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ।
 केवलं धौतिमात्रेण देवदेहो भवेत् भवम् ॥
 यामार्द्धधारणात् शक्तिं यावत् साधयेत्तरः ।
 वह्निष्कृतमह्रौतिस्तत्तत्रैव न जायते ॥ ४ ॥
 दन्तमूलं जिह्वामूलं रन्ध्रे च कर्णयुग्मयोः ।
 कपालरन्ध्रं पञ्चैते दन्तधौतिर्विधीयते ॥ ५ ॥
 प्रयोगः ।
 “खादरेण रसेनाथ नृत्तिकामिषं शुद्धिभिः ।
 मार्जयेद्दन्तमूलं यावत् क्लिष्टमाहरेत् ॥
 दन्तमूलं परं धौतिर्योगिनां योगसाधने ।
 नित्यं कुर्यात् प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित् ।
 दन्तमूलं धारणादिकार्येषु योगिनां यतः ॥ १ ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि जिह्वाशोधनकारणम् ।
 जराभरणरोगादि नाशयेत् दीर्घलम्बिका ।
 तर्जनी मध्यमाङ्गमा अङ्गुलित्रययोगतः ॥
 वेप्रयेद्गलमध्ये तु मार्जयेत्क्षमिकामलम् ।
 शनैः शनैर्मांसेयित्वा कफदोषं निवारयेत् ॥
 मार्जयेन्नवनीतेन दोहयेत् पुनः पुनः ।
 तद्वत् लौहयन्त्रेण चर्चयित्वा पुनः पुनः ॥
 नित्यं कुर्यात् प्रयत्नेन रवेरुदयकालके ।
 एवं कृते तु नित्यं च लम्बिका दीर्घतां गता ॥ २ ॥
 तर्जन्मूलाङ्गुलिकायै मार्जयेत् कर्करन्ध्रयोः ।
 नित्यमभ्यासयोगेन पित्तनाशिणम् ॥ ३ ॥
 हृद्भाज्जलेन दक्षिण मार्जयेद्गालरन्ध्रम् ।
 एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् ॥

षट्क

नाडी निम्नलतां याति दिव्यदृष्टिः प्रकायते ।
 निदाने भोजनान्ते च दिवान्ते च दिने दिने ॥ ५ ॥
 ह्रौतीति त्रिविधा कुर्यात् दण्डवन्मलवासवा ।
 रम्भादण्डं हरिदण्डं वेचदण्डमथैव च ॥
 कुक्ष्ये चालयित्वा तु पुनः प्रत्याहरेत् शनैः ।
 कफपित्तं तथा क्लेशं रेचयेद्दुर्बलना ।
 दण्डधौतिविधानेन हृद्रोगं नाशयेत् भुवम् ॥”
 हरिदण्डं षट्भुरि ॥ १ ॥
 “भोजनान्ते पिबेद्वादि व्याकण्ठं पूजितं सुधीः ।
 ऊर्ध्वं दृष्टं चान्ते लला तन्मूलं वमयेत् पुनः ।
 नित्यमभ्यासयोगोऽयं कफपित्तं निवारयेत् ॥ २ ॥
 चतुरङ्गुलविस्तारं सुष्पवस्त्रं शनैर्यजेत् ।
 पुनः प्रत्याहरेदेतत् प्रोच्यते धौतकर्मकम् ॥
 गुल्मज्वरप्रोहकुष्ठं कफपित्तं विनश्यति ।
 आरोग्यं वलपुष्टिश्च भवेत्तस्य दिने दिने ॥ ३ ॥
 अपानक्रूरतां तावन्मूलं यावत् शोधयेत् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मलशोधनमाचरेत् ॥
 पीतमूलस्य दण्डेन मध्यमाङ्गुलिनापि वा ।
 यत्नेन चालयेद्गुल्मं वारिणा च पुनः पुनः ॥
 वारयेत् कोष्ठकातिव्यमामाजीर्णं निवारयेत् ।
 कारणं कान्तिपुष्टोश्च दीपनं वह्निमूलम् ॥ ४ ॥
 जलवस्त्रः शुष्कवस्त्रैर्वस्ती च द्विविधो मृत्तौ ।
 जलवस्त्रं जले कुर्यात् शुष्कवस्त्रं चितौ सदा ॥
 नाभिमयजले पायुं न्यस्तनालोत्कटासनम् ।
 व्याकुञ्चनं प्रकाशं जलवस्त्रं समाचरेत् ॥
 प्रमेहश्च गुदावर्तं क्रूरवायुं निवारयेत् ।
 भवेत् सुखन्देहश्च कामदेवसमो भवेत् ॥”
 न्यस्तनालोत्कटासनं ऊरुदये हस्तं दत्त्वा
 शारङ्गवदुदरं कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥
 “वस्त्रं पश्चिमतानेन चालयित्वा शनैः शनैः ।
 अग्निनीतुमया पायुं व्याकुञ्चयेत् प्रकाशयेत् ॥
 एवमभ्यासयोगेन कोष्ठदोषो न विद्यते ।
 विवर्धयेत् जाठराग्निं आमवातं विनाशयेत् ॥ २ ॥
 वितस्तिमानं सुष्पवस्त्रं नासानाले प्रवेशयेत् ।
 तुल्यान्तिर्ममयेत् पश्चात् प्रोच्यते नेतिकर्मकम् ॥
 साधनान्नैतिकर्माणि खेचरीसिद्धिमाप्नुयात् ।
 कफदोषा विनश्यन्ति दिव्यदृष्टिश्च जायते ॥ ३ ॥
 अमन्दवेगे तुन्दश्च धामयेदुभपाङ्गयोः ।
 सर्वरोगान्निहन्तीह देहानलविवर्धनम् ॥”
 इति नौलिकी ॥ ४ ॥
 “निमेषोन्मेषकं त्वक्का सुष्पवस्त्रं निरीक्षयेत् ।
 यावदशु निपतति चाटकं प्रोच्यते बुधैः ॥
 एवमभ्यासयोगेन श्वाभ्रवो जायते भुवम् ।
 न जायते नेत्ररोगो दिव्यदृष्टिप्रदायकम् ॥ ५ ॥
 सीतुल्य पीत्वा वक्त्रेण नासानालेर्विरेचयेत् ।
 अतःक्रमेण अतःक्रमेण सीतुक्रमेण विप्रशतः ॥
 भालभाति त्रिधा कुर्यात् कफदोषं निवारयेत् ॥
 रेड्या पूरयेद्वायुं रेचयेत् पिङ्गलया पुनः ।
 पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चक्ष्मेण रेचयेत् ॥
 पूरकं रेचकं लला वेगेन न तु धारयेत् ।
 एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् ॥ ६ ॥
 नासाभ्यां जलमालम्ब्य वक्त्रेण रेचयेत् पुनः ।

षट्को

पायं पायं प्रकुर्वन्ते चैव दीर्घं निवारयेत् ।
 न जायते बाह्वकश्च ज्वरी नैव प्रजायते ॥”
 इति धैर्यसंहितायां षट्कर्माशोधनं प्रथमो-
 २ध्यायः ॥
 षट्कर्मा, [न] पु, (षट् कर्माणि यजनादीनि
 यस्य ।) यागादिभिर्भुतो ब्राह्मणः । इत्यमरः ।
 तथा च ।
 “द्विषाध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा ।
 प्रतियज्यश्च तैर्भुक्तः षट्कर्मा विप्र उच्यते ॥”
 षट् कर्माण्यस्य इति बहुव्रीहिः । इति भरतः ॥
 षट्कूटा, स्त्री, भैरवीविशेषः । यथा,—
 अथ षट्कूटा भैरवी ।
 “जाकिनी राकिनी बीजे लाकिनी काकिनी-
 युगम् ।
 साकिनी हाकिनी बीजे आहृत्य सुरसम्भरि ।
 आद्यमेकारसंयुक्तमन्त्रदोकारमखितम् ।
 शक्रस्वरान्वितं देवि तार्त्तयं बीजमालिखित् ।
 बिन्दुनादकलाक्रान्तं त्रितयं श्लेषसम्भवे ॥”
 तृतीयबीजं सविशमं इत्यपि केचित् । तन्ना-
 मरे ।
 “उरौ ध्यामादनं जीवं शिवमत्र त्रिधा लिखित् ।
 अर्केण मायाशक्ताभ्यां क्रमात् मन्त्रितं कुरु ॥
 बिन्दुनादान्वितं चादाह्वयमन्त्रं विसर्गवत् ।
 ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि सर्वभूतनिजन्तनम् ॥
 बालसूत्रप्रभां देवीं जवाकुसुमसन्निभाम् ।
 सुखमालावलीरस्यां बालसूत्रसमाशुक्राम् ॥
 सुवर्णकलसाकारपीनोन्नतपयोधराम् ।
 पाशाकुशौ पुस्तकश्च तथा च जपमालिकाम् ॥”
 दधतीमिति शेषः ।
 “हिरावृत्ता षडङ्गानि विधाय परमेस्वरि ।
 यन्त्रमस्या वरारोहे त्रिकोणं तत्पुटं लिखित् ॥
 बहिरदृष्टं पद्मं रविपत्रं ततो लिखित् ।
 चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं मूलमालिखित् ॥
 षडङ्गावरणं देवि । पूजयेत् पूर्ववच्छिवे ।
 रत्नादि त्रितयं देवि त्रिकोणं परिपूजयेत् ॥
 जाकिन्याद्याश्च षट्कोष्णे वसुपत्रे ततः परम् ।
 जाङ्गलादि युगलं पश्चादरविपत्रे ततः परम् ॥
 बालायाः पीठशक्तीस्तु वामाद्याः पूजयेत्
 क्रमात् ।
 चतुरस्रे लोकपालान् सायुधान् परमेस्वरि ।
 अनेनैव विधानेन नित्याद्या भैरवी यजेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 षट्कोणं, स्त्री, कस्यात् षष्ठ्यम् । तत्तु रिपु-
 स्थानम् । यथा,—
 “पातालं दिवकं चैव सुहृदमश्चतुर्थकम् ।
 त्रिजिह्वीयश्च नवमं दुश्चिह्नं स्यात् तृतीयकम् ॥
 धौल्यानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् ।
 दुर्गं द्युनं तथास्तावन् षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥”
 इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥ ७ ॥
 (षट् कोणा यस्य ।) वक्ष्यम् । इति राज-
 निषेधः । षडङ्गस्तत्कोक्तो यन्त्रमेव । यथा,
 गद्यश्रवणम् ।

घट्

घट्

घट्

“वीनं वट्कोवमध्यं स्मरवन्तपुरे तारगं हिन्दु
नक्षीः
मायो कल्पभूमिस्तद्वत् रसपुटेज्जालिखेद्वीज-
घटकम् ।”

इति तन्त्रसारः ।

घट्चक्रं, जी, (यथा चक्राणां समाहारः ।)

शरीरस्यपद्माकारघट्प्रकारचक्रम् । यथा,—
“सप्त पद्मानि तत्रैव सन्ति लोका इव प्रभो ।
गुदे पृथ्वीसमं चक्रं हरिद्वर्णं चतुर्दलम् ।
लिङ्गे तु वज्रदलं चक्रं स्वाधिष्ठानमिति स्मृतम् ।
त्रिजोक्तवर्णितयं तत्रचामीकरप्रभम् ।
नाभौ दशदलं चक्रं कुण्डलिन्या समन्वितम् ।
नीलाङ्गननिभं ब्रह्मस्थानं पूर्वकमन्दिरम् ।
मणिपूराभिधं स्रष्टुं जलस्थानं प्रकीर्तितम् ।
उदरादित्यवकाशं हृदि चक्रमनाहतम् ।
कुम्भकाशं हृद्दशारं वैष्णवं वायुमन्दिरम् ।
कण्ठे विशुद्धशरणं शोधशारं पुरोदयम् ।
शाल्मवीवरचक्राख्यं चन्द्रविन्दुविभूषितम् ।
बहुमाश्रयं चक्रं दिदलं चेतुस्तमम् ।
राधाचक्रमिति स्थातं मनःस्थानं प्रकीर्तितम् ।
सहस्रदलमेकाग्रं परमात्मप्रकाशकम् ।
नित्यज्ञानमयं सत्त्वं सहस्रादित्यसन्निभम् ।
घट् चक्राखीह मेधाणि नैतद्वैद्यं कथञ्चन ।”

इति प्राग्नि स्वर्गसूक्ते २७ अध्यायः । ॥

अन्यथा ।

“तत्त्वस्वरूपमेकं तत् घट् चक्रं प्रतिलक्षयेत् ।
घट् चक्रोऽपि महामायो च यथा ध्यात्वा प्रयत्नतः ।
लम्बयेन्मूलमन्त्रेण आदिशोडशचक्रकम् ।
आदिशोडशचक्राणां साधकानन्दकारिणीम् ।
चिन्तयन् साधको देवीं जपकर्म समारभत ।
भुवोऽपरि नाडीनां त्रयाणां प्राक्त उच्यते ।
तत्रान्तं त्रिपथस्थानं घट् कोणं चतुरङ्गुलम् ।
रक्तवर्णं तु योगशेराज्ञाचक्रमिति रितम् ।
कण्ठे त्रयाणां नाडीनां वेशनं विद्यते वृणाम् ।
सुपुण्ड्राभिज्ञानां घट् कोणं तत् वज्रकुलम् ।
तत् घट् चक्रमिति प्रोक्तं शुक्लं कण्ठस्थ मध्य-
गम् ।

चयाणामथ नाडीनां हृदये चैकता भवेत् ।
तत्स्थानं शोधशारं स्यात् सप्ताङ्गुलप्रमाणतः ।
तत् पीतसुक्तं योगशेरादिशोडशचक्रकम् ।
ध्यानानामथ मन्त्राणां चिन्तनस्य जपस्य च ।
यस्मादाद्यच्च हृदयं तस्मादादौति गम्यते ।”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः । ॥

अपरञ्च ।

“मन्त्राधारे त्रिकोणाख्ये दृष्ट्याज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये खयम्भुलिङ्गं तु कांठस्थसमप्रभम् ।
तदूर्ध्वं कामबीजं तु क-ल-शालीन्द्रनादकम् ।
तदूर्ध्वं तु शिखाकारा कुण्डलो ब्रह्मविग्रहा ।
तद्वाह्यं हेमवर्णमं व-स-वर्णचतुर्दलम् ।
हस्तहेमवर्णमं पद्मं तत्र विभावयेत् ।
तदूर्ध्वं त्रिपथसमप्रभं वज्रदलं शरीरकप्रभम् ।
वादिष्ठानावर्णं तु क्ताधिष्ठानचक्रकम् ।

मूलमाधारघट् कानां मन्त्राधारे ततो विदुः ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ।
तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभश्च बहुतेजोमयं ततः ।
मणिबद्धिर्न तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलेयुक्तं वादिष्ठानाचरान्वितम् ।
शिवनाभिस्थितं पद्मं विन्मलोकैककारकम् ।
तदूर्ध्वं ननाहतं पद्मसुन्दरादित्यसन्निभम् ।
कादिष्ठानाचरैरकंपनेष्व समधिष्ठितम् ।
तन्मध्ये बाणलिङ्गं तु ख्यायुतसमप्रभम् ।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतसत्त्वं दृश्यते ।
तेनाहताख्यं पद्मं तत् सुनिभिः परिकीर्तितम् ।
आनन्दसदनं तत् पुरुषाधिष्ठितं परम् ।
तदूर्ध्वं तु विशुद्धाख्यं दलशोधप्रभम् ।
सरेः शोधशारं धूम्रवर्णं महत्प्रभम् ।
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातं आकाशाख्यं महत् परम् ।
आकाशकं तदूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।
आकाशकर्मणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ।
कैलासाख्यं तदूर्ध्वं तु बोधनीयं तदूर्ध्वतः ।
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ।
सहस्राराम्बुजं विन्दुस्थानं तदूर्ध्वं मीरितम् ।
इत्येतत् कथितं सर्वं योगमार्गमनुत्तमम् ।”

इति तन्त्रसारः ।

घट्चरणः, पुं, (घट् चरणा यस्य ।) अमरः ।

इति हजलपुष्पः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
५८७ ।

“घट्चरणकोटकुण्डं परागपुष्पपूजमायुधं

यक्षा ।

त्वां सुष्टिमेयमध्यामधुना शक्तिं करी

वहति ।”)

यक्षा । इति राजनिर्घण्टः । घट्पादश्च ।

घट्, क निक्तेने । हिंसे । दाने । बले । इति
कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पर०-वासे बले च
अक०-हिंसे दाने च सक०-सेट् ।) नृहृन्त्यादि-
ष्टदयान्तः । क, घट्टयति लोकाः । निवसति
हन्ति बली स्यात् ददाति वा इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ।

घट्तिनी, [न] त्रि, (उद्धर्तनादिभेदेन घट्प्रकारा-
स्तिताः सन्त्यस्तेति । घट्तिन + इति ।) जन्म-
तिथ्यादौ तिलकरणकघट्कर्म्मकारी । यथा,—
“तिलोद्धर्तौ तिलकाधौ तिलहोमो तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापो च घट्तिनी नावसीदति ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

घट्त्रिंशत्, स्त्री, (वड्धिका त्रिंशत् । मध्यपद-
लोपि समासः ।) संख्याविशेषः । ह्रस्विण इति

भाषा । यथा, आह्निकचिन्तामणौ ।

“आसनाभ्यङ्गने तदुद्धर्तनविरूपये ।

सन्मार्जनं सर्पिरादिपनावाहने तथा ।

पाद्यार्घ्याचमनीयश्च ज्ञानीयमधुपर्कौ ।

पुनराचमनीयश्च वस्त्रयज्ञोपवीतकौ ।

अलङ्कारो गन्धपुष्पधूपदीपौ तथैव च ।

ताम्बूलादिकनेत्रैर्द्वयं पुष्पमाणां तथैव च ।
अनुलेपश्च शय्या च चामरखजनं तथा ।
आदर्शदर्शनश्चैव नमस्कारोऽथ नर्तनम् ।
गीतवाद्यं च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् ।
दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविसर्जनम् ।
उपचारा इमे श्रेयाः घट्त्रिंशत् सुरपूजने ।”

इत्येकादशीतत्त्वम् ।

घट्त्रिंशन्तं, स्त्री, (घट्त्रिंशत्स्तनसंख्याकधर्मे-
शास्त्रकारिणां सुनीनां मतम् ।) वड्धिकात्रिंशत्-
संख्याकधर्मे शास्त्रप्रयोजकसुनीनामभिप्रायः ।
यथा । तथा च घट्त्रिंशन्तम् । इति तिथि-
स्वरूपकथने तिथ्यादितत्त्वम् । तेषां नामानि
यथा,—

“मनुर्विष्णुर्यमो दचः अङ्गिरोऽत्रिहृहस्यती ।
आपस्तम्बोऽशना च कात्यायनपराशरौ ।
वशिष्ठयाससंवत्सरां हारीतगीतमावपि ।
प्रचेताः शकुनिस्त्रितौ याज्ञवल्क्यश्च काश्यपः ।
शातातपो जीमशश्च जमदग्निः प्रजापतिः ।
विश्वामित्रपैतृनीसी बौधायनपितामहौ ।
ह्यागतेयश्च जाबालो मरीचिश्चश्रवणो भृगुः ।
ऋष्यशङ्खो नारदश्च घट्त्रिंशत् स्मृति-
कारकाः ।

एतेषान् मतं यत्तु घट्त्रिंशन्तमुच्यते ।”

इति शकुनिस्त्रितौ ।

घट्पदः, पुं, (घट् पदानि यस्य ।) अमरः । इत्य-
मरः । (यथा, रघुः । ६ । ६६ ।

“न हि प्रपुङ्गवं सहकारमेव
वृत्तान्तरं काङ्क्षति घट्पदाली ।”)

तच्छकुनानि यथा,—

“ये घट्पदाद्याः शकुनानि तेषा-
माश्चर्यरूपाणि निरूपयामः ।
अथेत वाभो यदि मञ्जु गुण्जन्
पश्येत वा वामदिशं प्रसर्पन् ।
आत्मादयेहा कुसुमं प्रशस्तं
भङ्गस्तदा स्यात् सुमहान् प्रभोदः ।
अत्रापरे सन्ति च घट्पदा ये
यात्रासु ते वामगताः प्रशस्ताः ।”

इति वसन्तराजशाकुने घट्पदादयः १५ वर्गाः । ॥
युक्ता । इति राजनिर्घण्टः । घट्चरणे, त्रि ।
(घट्पदविशिष्टे च त्रि । यथा, महाभारते ।
१४ । ५ । १६ ।

“पुरश्च ते सुगुप्तं स्यात् वट्प्रकारतोरणम् ।
अट्टालकसंवाधं घट्पदं सर्वतोदिशम् ।”)

घट्पदप्रियः, पुं, (घट्पदानां अमराणां प्रियः ।)
नागकेशरुद्धः । इति शब्दमाला ।

घट्पदातिथिः, पुं, (घट्पदः अतिथिरिव यस्य ।)
आम्बुदः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

घट्पदानन्दवर्धनः, पुं, (घट्पदानामानन्दं वर्धय-
तीति । वृध + ल्युः ।) किंकिरातवृद्धः । इति
राजनिर्घण्टः ।

घट्पदी, स्त्री, (घट् पदानि यस्याः । ङीष् ।)
युक्ता । इति हेमचन्द्रः । अमरपदी च ।

षडशी

षट्प्रश्नः, पुं, (षट्सु रसेषु प्रश्ना यस्य ।)
कासकः । यथा,—

“षड्गो खलीकः षट्प्रश्नः कामकैलिर्विदूषकः ।
पीठकैलिः पीठमर्हो भविलश्चिदुरो षटः ॥”

इति चिकाण्डशेषः ॥

(षट्सु धर्मादियु प्रश्ना यस्य ।) धर्मादि-
ग्राह्यविज्ञः । यथा,—

“धर्माधिकाममोलेषु लोकतत्त्वार्थयोरपि ।
षट्सु प्रश्नास्ति यस्मिन्नेव षट्प्रश्न इति स्मृतः ॥”

इति च चिकाण्डशेषः ॥

षड्नीमः, पुं, (षट्सु रसेषु अक्षीणः ।) मत्स्यः ।
इति केंचित् ॥

षडङ्गं, लो, (यस्यां अङ्गानां समाहारः ।) शरी-
रस्य षड्वयवम् । यथा,—

“नङ्गे बाहू शिरो मध्यं षडङ्गमिदमुच्यते ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ ३ ॥

वेदाङ्गषट्पञ्चाङ्गि । यथा,—

“शिखा कण्ठो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।
हृन्द्श्चेति षडङ्गानि वेदानां वेदिका षट्ः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥

अपि च । अङ्गान्याह शिनापदम् ।

“हृन्द्ःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कण्ठोऽथ कथ्यते ।
ज्योतिषमयनं नेत्रं निरुक्तं ओजसुच्यते ॥

शिखा ब्राह्मन् वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात् साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३ ॥

आद्यश्राद्धीयदानाङ्गपीठादिकम् । इति लोक-
प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥ षट्प्रकारगणविशेषः । यथा,—

“गोत्रं गोमयं चौरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतन्माङ्गल्यं पवित्रं सर्वदा गवाम् ॥”

इति स्मृतिः ॥ ३ ॥

सूद्यादिषड्वयवम् । तत्प्रमाणं न्यासशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

षडङ्गः, पुं, (षट् अङ्गानि यस्य ।) सुदगोत्तुरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेदः । यथा,—

“शिखा कण्ठो व्याकरणं निरुक्तं हृन्द्साक्षयः ।
ज्योतिषमयनश्चैव षडङ्गो वेद उच्यते ॥”

षडङ्गजित्, पुं, (षडङ्गं जितवानिति । जि + क्तिप् ।)
विष्णुः । इति शब्दमाला ॥ षडङ्गजेतरि, त्रि ॥

षडधिशः, पुं, (षट्सु धर्माधिकाममोलेषु लोकत-
त्त्वार्थेषु अभिज्ञा यस्य ।) बुद्धः । इत्यमरः ॥

षडशीतिः, स्त्री, रविसंक्रान्तिविशेषः । सा तु
मिथुनकन्याधनुर्मीनराशिषु भवति । यथा,

भवित्यमात्यज्योतिषेषु ।

“गङ्गाकर्कटसंक्रान्ती हेतूद्गदक्षिणायने ।

विद्युवती तुलामेघे गोलमध्ये तथापराः ॥

धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।

वृषदृश्चक्रजम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अस्याः पुण्यकालः संक्रान्तिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

षडधिकाशीतिसंख्या । इत्यङ्गशास्त्रम् ॥ ज्योतिषी
इति भाषा ॥

षडान

षडशीतिचक्रं, स्त्री, (षडशीतिचक्रम् ।) मिथुन-
कन्याधनुर्मीनराशिखरवेः शुभाशुभफलज्ञानार्थं

नक्षत्राङ्गनराकारचक्रम् । यथा,—

“सुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् ।
क्रौञ्चे वायस्तथा वेदाः करे सद्येतरपि च ॥

द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा ।

द्वयचैव तथा गुह्ये षडशीत्यां स्वमे स्थिते ॥

सुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्ममणं हृदि ।

कान्ता स्याद्व्यनं वामे हस्ते स्यात् स्त्रीयमे
शृणाम् ॥

सम्मानं नेत्रयोश्चैव अपमानञ्च मस्तके ।

गुह्ये चैव भवेन्नृत्यः षडशीतिफलश्रुतिः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

षडृकं, स्त्री, योगविशेषः । स तु वरकनयोः

खस्तराश्वपेक्षया परस्परवृष्टाहमराशिसम्बन्धः ।

स च मित्रारिभेदेन द्विविधः । तच्च मित्रषड-
ृकं यथा । शीपतिरत्नमालायाम् ।

“मकरसमेतं मिथुनं कन्याकलसौ ऋगै-
मीनौ च ।

वृषभतुल्ये अलिमेवौ कर्कटधनुरी च मित्र-
विधौ ॥”

षडृकाविति शेषः ॥ ३ ॥ अरिषडृकमाह ।

“मकरः करिकुलरिपुना

कन्या मेघेन सह भक्षस्तुलया ।

कर्कटौ वृषधनुरी

वृश्चिकमिथुने चारिविधौ ॥

यदि कन्याश्चैव भर्मा भर्तुः षष्ठे च कन्यका ।

षडृकं विजानीयात् वल्लितं त्रिदशैरपि ॥” ३ ॥

षडृकादौ तारानियममाह । भीमपराक्रमः ।

“सौहृद्ये सुभयोर्दयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि वा
ताराषट् च सुमित्रमित्रजननक्षेमार्थसम्पदयदि ।

षट्काष्टे नव पञ्चके वयधने योगे च पुण्योषितोः
प्रोत्थायः सुखद्विपुलजनकः कार्थो विवाह-
स्तदा ॥”

गर्गः ।

“मरणं तारविरोधे यद्वरिपुभावे चिरेण ।

रोगादि नरनार्योः षट्काष्टे वैरं भवेदाशु ॥”

यावः ।

“मैत्रादियोगेऽपि षडृकादौ

तारा विपत्प्रत्यरिभेधनास्थाः ।

वर्ण्या विवाहे पुत्रवोद्धतो हि

प्रीतिः परा जन्मसु तारकास्तु ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३ ॥

मतान्तरं यथा,—

“सिंहेन मकरः श्लो कन्यया मेघ उत्तमः ।

तुलया सह मीनस्तु कुम्भेन सह कर्कटः ॥

धनुषा वृषभः श्लो मिथुनेन च वृश्चिकः ।

एतत् षडृकं प्रीत्ये भवत्येव न संशयः ॥”

इति गार्ग्ये ६१ अध्यायः ॥

षडाननः, पुं, (ज्ञातिकादीनां यस्यां स्तनपानार्थं षट्
आननानि यस्य ।) कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । २ । २११ । २० ।

षडान्ना

“क्षीयामि देवैर्नृपिभिश्च कुटं
भक्ष्या शुद्धं नामभिरपमेयम् ।

षडाननं शक्तिधरं सुवीरं

निबोध चैतानि कुतः प्रवीर ॥”)

तस्य कार्तिकेयनामकारणं यथा,—

“अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्वमे यथायत ।

तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठनः ॥

अपत्यं ज्ञातिकायाश्च कार्तिकेयस्ततः स्मृतः ॥”

इति मातृस्थे ५ अध्यायः ॥

(षट्सु वदनेषु, लो । यथा, रघुः । १४।२२।

“सर्व्वासु मातृव्यपि वत्सलत्वात्

स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।

षडाननापीतपथोधरासु

नेता चन्द्रनामिव ज्ञातिकासु ॥”)

षडान्नायाः, पुं, (षट् आन्नायाः ।) शिवस्य

षड्वक्त्रविनिर्गतषट्प्रकारतन्त्रशास्त्रम् । यथा,—
श्रीशिव उवाच ।

“अष्टेदानीं प्रवक्ष्यामि आन्नायकथनं पृथक् ।
पूर्वाङ्गाद्यो यदा मन्त्रस्तदा प्राचीदिशि स्थितः ॥

सदाशिवोऽहं भगवानाचारः परिकीर्तितः ।
एवं वेदक्षिणाङ्गाद्यो दक्षिणस्यां दिशि स्थितः ॥

एवं हि पश्चिमाङ्गायः पश्चिमायां दिशि स्थितः ।
एवमेवोत्तराङ्गाय उत्तरस्यां दिशि स्थितः ॥

मुखमूर्ध्वं देवि । यत् प्रोक्तं तव चमिधौ ।
ऊर्ध्वाङ्गायश्च कथितो देवानामपि दुर्लभः ॥

यदा चाधीमुखं देवि यत् प्रोक्तं गिरिजे प्रिये ।
अथ आन्नाय इत्युक्तः सर्वं सर्वं तुमध्यमे ॥

षडान्नायाश्च कथिताश्चोत्पत्तिक्रमनामतः ॥ ३ ॥
यस्मिन् यस्मिंश्च ये देवाः कथिताश्च वरानने ।

तान्देवाश्च प्रवक्ष्यामि साधकानां हिताय वै ॥
श्रीविद्यामिदमहिता तारा च त्रिपुरा तथा ।

सुवनेश्वरी चाम्रपूर्णा पूर्वाङ्गायै प्रकीर्तिताः ॥
वगलामुखी च वशिनी त्वरिता धनदा तथा ।

वशिनी बालभैरवीत्यर्थः ।

महिषघ्नी महालक्ष्मीर्दक्षिणाङ्गायकीर्तिताः ॥

महाखरस्ततो विद्या तथा वाग्वादिनी परा ।

प्रत्यङ्गिरा भवानी च पश्चिमाङ्गायकीर्तिताः ॥

कालिकाभिर्दक्षिता तारामिदं च संयुता ।

मातङ्गी भैरवी च्छिन्ना तथा धूमावती परा ।

उत्तराङ्गायकथिताः कलौ श्रीव्रजलप्रदाः ॥

सप्तमेदमहिताः कालिकायाः प्रकीर्तिताः ।

दक्षिणतश्चारी तासां दक्षिणाङ्गायकीर्तिता ॥

एकलता षडान्नायै महामोक्षप्रदायिनी ।

तत्परा परमा विद्या न विद्यान्तरगोपिता ॥

परप्रसादमन्त्रश्च ऊर्ध्वाङ्गायै प्रकीर्तितः ।

वागीश्वरादयो देवा अथ आन्नायकीर्तिताः ॥

ऊर्ध्वाङ्गाद्यो अथश्चैव केवलं मोक्षदो भवेत् ।

धर्माधिकाममोचार्थं आन्नायाश्च प्रकीर्तिताः ॥

यथोक्तविधिना भजे कृत्वा फलमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥

पूर्वाङ्गायादिष्वङ्गाणां विधानं श्रद्धा सुन्दरि ।

कृत्वा येनाशु लभते फलं यदुत्तमोत्तमम् ॥

षट्कर्मफलदा नृणां षडान्नायाः प्रकीर्तिताः ।

घङ्गः

उत्तराङ्गायो देवेष्टि तेषामाशु फलप्रदः ॥

इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥

तत्र आङ्गायभेदेनाचारभेद उक्तः । यथा,—

“पूर्वाङ्गायोदितं कर्मे पाशवं कथितं प्रिये ।

यदुक्तं दक्षिणाङ्गाये तदेव पाशवं स्मृतम् ॥

पश्चिमाङ्गाय कर्मे पशुवीरसमाश्रितम् ।

उत्तराङ्गाय कर्मे दिव्यवीराश्रितं प्रिये ॥

दिव्योऽपि वीरभावेन साधयेत् पितृकानने ।

वीरासनं विना दिव्यः पूजयेत् पितृकानने ।

ऊर्ध्वाङ्गायोदितं कर्मे दिव्यभावाश्रितं प्रिये ॥”

इति निवृत्तरतन्त्रे १ पटलः ॥

घङ्गणं, कौ, (यस्यान्वयानां समाहारः ।)

मिश्रितघटकटुद्वयम् । यथा,—

“पिप्पली मरिचं शुष्की त्रयमेतद्विमिश्रितम् ।

त्रिकटु त्रुषणं योषं कटुत्रिकमथोच्यते ।

गन्धिकानलपत्रैस्तु चतुः पञ्च घङ्गवणम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपि च ।

“पञ्चकोलं समरिचं घङ्गवणमुदाहृतम् ।

पञ्चकोलगुणं तत्तु कृत्स्नगुणं विधापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

घङ्गया, कौ, घङ्गविधगया । यथा,—

“गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।

गया गयासुरश्चैव घङ्गया सुतिदायिका ॥”

इति वायुपुराणे गयापद्धतिः ॥

घङ्गवं, त्रि, (घट गावो यत्र । समास अच् ।)

गांघटकयुक्तहृत्तादि । यथा,—

“अष्टागवं धर्मेष्टहलं घङ्गवं जीविकार्थिनाम् ।

चतुर्गवं वृषसानां द्विगवं ब्रह्मचातिनाम् ॥”

इत्याह्निकाचारतन्त्रम् ॥ * ॥

प्रत्ययविशेषः । (सतु । “प्रत्ययार्थस्य घटत्वे

घङ्गवच् ॥” ५ । २ । २६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या

भवति ।) यथा,—

“पशुभ्यो गोयुग्मं युग्मे परं घटत्वे तु घङ्गवम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा च महाभारते । ८ । ३८ । ६ ।

“अयं तस्मै वरं दद्यां सौवर्णं हस्तिघङ्गवम् ॥”)

यस्यां गवां समाहारः । इति दिगुसमासनिष्प-

न्नम् । तत्र, कौ ॥

घङ्गय्या, (घट् यस्या यस्याः सा ।) वच् ।

इति भावप्रकाशः ॥ श्वेतवचा । श्टी । महा-

करजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घङ्गय्य, कौ, (घट् य्ययो यस्य) पिप्पली-

मूलम् । इति वैद्यकम् ॥ घट् पञ्चैषि, पुं

भूम्नि ॥

घङ्गय्याका, कौ, (घङ्गय्या एव । स्वार्थे कन् ।

टापि अत इत्वम् ।) श्टी । इत्वमरः ॥

घङ्गय्यी, कौ, (घट् यस्या यस्याः । डौच् ।)

वच् । इति शब्दरत्नावली ॥

घङ्गः, पुं, (घङ्गः स्थानेभ्यः जायते इति ।

जन + डः ।) तन्मीकण्डोत्थितस्वरविशेषः ।

इत्वमरः ॥ अस्मिन्नुत्पत्तिर्वाचा,—

घङ्गु

“नासां कण्ठतुरक्षासु जिह्वां दन्ताश्च संश्रितः ।

घङ्गुः संजायते यस्मात् तस्मात् घङ्गु इति

स्मृतः ॥”

स च मधुरस्वरतुल्यस्वरः । यथा,—

“घङ्गुं रौति मयूरो हि गावो नर्हन्ति

चर्धभम् ।

अजा विरौति गान्धारं कौशो नर्हति मध्यमम् ॥”

इति भरतः ॥

(अस्मिन् चतस्रः श्रुतयो वसन्ति । यथा, सङ्गीत-

दर्पणे । ५३ ।

“तीव्रा कुमुदती मन्दा कण्ठोवत्सु घङ्गुजगाः ॥”)

तानसेनमते सप्तस्वराणां मध्ये प्रथमस्वरौघ्यम् ।

खरज् इति लोके ख्यातः । अस्योच्चारणस्थानं

कण्ठः । अयं विप्रवर्णः । अस्यार्चकं नाम ।

अर्थात् एकस्वरमिश्रितः । सर्वस्वरापेक्षया

क्षुद्रस्वरौघ्यम् । अस्य ताल एकः । अस्याष्टौ

भेदा भवन्ति । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

घङ्गुर्गु, कौ, (घट् प्रकारं दुर्गम् ।) घट् प्रकार-

कोट्टम् । तद्वयथा । धन्वदुर्गम् १ महीदुर्गम् २

गिरिदुर्गम् ३ मनुष्यदुर्गम् ४ नृदुर्गम् ५ वन-

दुर्गम् ६ । इति महाभारते राजधर्मः ॥

घङ्गु, य, (यच् + धाच् ।) घट् प्रकारम् । इति

आकरणम् ॥

घङ्गुविन्दुः, पुं, विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः । कीट-

भेदः । इति मेदिनी । शिरोरोगस्य पक्षिते-

विशेषः । यथा,—

“एरुखभूलं तगरं श्रुताह्ना

जीवन्तिका सेन्ववरात्रिके च ।

भृङ्गं विडङ्गं मधुघाटिका च

विम्बोषधं क्रान्तिलस्य तैलम् ॥

अजापयस्तेनविमिश्रितश्च

चतुर्गुणं भृङ्गरसे विपक्वम् ।

घङ्गुविन्द्वो नासिकयोः प्रदेयाः

सर्वाग्निहृन्तुः शिरसो विकारान् ॥

अुतांश्च केशान् पलितान् च दन्तान्

निर्वन्धं मूलान् सुदृढीकरोति ।

सुपर्णयुधप्रतिमश्च चक्षुः

कुर्वन्ति बाहोरधिकं बलम् ॥”

जीवन्तिकाश्च हरीतकीशाकविशेषः । इति

भावप्रकाशः ॥

घङ्गुजः, त्रि, (घट् मुजा यस्य ।) घङ्गुजस्तुतः ।

यथा,—

“भीमस्त्रिपादस्त्रिगिराः घङ्गुजो नवलोचनः ।

ममप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणे माध्वेश्वरचरित्रम् ॥

(यथा च महानिर्वाणतन्त्रे । ४ । १७ ।

“चतुर्भुजा त्वं द्विभुजा घङ्गुमुजाऽभुजा

तथा ।

त्वमेव विश्वरूपार्थं नानाशब्दार्थधारिणो ॥”)

चेतनदेवे, पुं । स तु पुरयोत्तमसेने घङ्गुजो

भूत्वा श्रीजगन्नाथदेवशरीरे जीनोऽभूत् । इति

लोकप्रसिद्धिः ॥

घङ्गु

घङ्गुभा, कौ, (घट् मुजा इव रेखा यस्याम् ।)

फललताविशेषः । खरमुजा इति भाषा । (अस्मि-

न्मर्थे कौबलिङ्गेऽपि दृश्यते ।) तत्पर्यायः । मधु-

फला २ घङ्गुरेखा ३ हृत्ककटी ४ तिल्ला ५

तिल्लफला ६ मधुपाका ७ हृत्तेज्वातः ८

घङ्गुखा ९ । अस्या फलगुणाः ।

“तिल्लं बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदन्वच पाके

निष्पद्यते तदन्वचसमं तर्पणं पुष्टिदायि ।

वृष्यं दाह्यमविश्रमनं मूत्रशुद्धं विधत्ते

पित्तोन्मादापहरकफदं घङ्गुजं वीर्यकारि ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

चण्डिका । यथा । पूर्वदले चण्डिका पीन-

वत्तःस्थलरुद्धा अयिप्रभां घङ्गुजां दक्षिणे

गदाभयवज्रधरां वामे शक्तिमूलपरशुधरां देवी-

मिति ॥ * रुद्रचण्डा । यथा । दक्षिणदले रुद्र-

चण्डां लङ्घवर्णां दिव्याभरणभूषितां प्रसन्नवदनां

घङ्गुजां दक्षिणे वज्रमूलपरशुधरां वामे पाशा-

कुशकेशधरां देवीमिति ॥ * चण्डवती । यथा ।

वायुदले चण्डवतीं धूम्रवर्णां प्रसन्नवदनां सर्वा-

लङ्कारभूषितां घङ्गुजां दक्षिणे अङ्कुशपाशाच-

खत्रधरां वामे दण्डमूलजम्बुधरां देवीमिति ॥

इति दृष्टान्तिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥

घङ्गुरसः, पुं, (घट् प्रकारो रसः ।) मधुरादि-

घट् प्रकाररसः । यथा,—

“मधुरो लवणक्षितः कषाथोऽन्वः कटुस्तथा ।

सन्तीति रसनीयत्वाद्भावे घङ्गुमी रसाः ॥”

एषां नामलक्षणौ ।

“मधुरं गौल्यमिवाङ्कुरिणादौ स च लज्जते ।

लवणस्तु पटुः प्रोक्तः सेन्ववादौ स दृश्यते ।

तिल्लस्तु पिप्पुमर्दादौ यत्तमासाद्यते रसः ।

कषायस्तुवरक्षतः स च पूगीफलादिषु ।

कटुस्तु चारुषंभः स्यान्मरीचादौ स चेत्त्यते ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

एषां गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥

घङ्गुराजं, कौ, (यस्यां राज्ञीणां समाहारः ।)

घङ्गुः । यथा,—

“सद्यःश्रीचं भवेद्विहगु तथा चोक्तं चतुर्विधम् ।

गर्भसावे च वेदोक्तं पूर्वकाले त्वचेतसः ॥

ब्राह्मणानामहोरात्रं चन्द्रियाणां दिनचयम् ।

घङ्गुराजश्चैव वैश्यानां मूद्राणां ह्यदृष्टा-

ङ्गिकम् ॥”

इति वामने १४ अध्यायः ॥

घङ्गुरेखा, कौ, (घट् रेखा यत्र ।) घङ्गुमुजा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ घङ्गुराजौ च ॥

घङ्गुलवणं, कौ, (घट् गुणितं लवणम् ।) नृज्जो-

पेतं पञ्चलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घङ्गुवक्रः, पुं, (घट् वक्राख यस्य ।) कार्तिकेयः ।

यथा,—

“यतस्ततो विशाखोऽसौ खातो लोकेषु घङ्गुवक्रः ।

कण्ठो विशाखः घङ्गुवक्रः कार्तिकेयश्च

विश्रुतः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १३४ अध्यायः ॥

षष्ठः

षष्ठं विधं, त्रि, (षट् विधाः प्रकारा यथा ।)
 षट् प्रकारम् । यथा,—
 “संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
 अतिदेशोऽधिकारश्च षष्ठं विधं कथयन्त्यम् ॥”
 इति सुप्रबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 अपि च ।
 “तत्र चित्तिर्गन्तुर्गुणान्तरपवती मता ।
 षष्ठं विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 षष्ठः, पुं, (षष्ठ दाने + “जमन्तात् ङः ।” उणा०
 १।१११ इति ङः । बहुलवचनात् सत्त्वाभावः ।)
 वृषभः । षाड् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 गोपतिः २ षट्परः ३ । इत्यमरः ॥ षष्ठः ४
 श्रावः ५ श्रावः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 जीवम् । इति जटाधरामरटीके ॥ समूहः ।
 इति उड्डाः ॥ (यथा, हरिवंशे । ३३ । ३२ ।
 “नता निचलमूर्द्धानो बभूवुस्ते महीरगाः ।
 सायाङ्गे कदलोषण्डे कम्पितास्तस्य वायुना ॥”)
 षष्ठः, पुं, स्त्री, (षष्ठ दाने + ङः ।) अजादिकदम्बम् ।
 पञ्चकुसुदादिसमूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
 ११ । १५ ।
 “कजरवसुपगीते षट् पदौघेन धत्तः
 कुसुदकमलयङ्गे तुल्यरूपामवस्थाम् ॥”
 चिदम् । यथा, भागवते । ४ । १६ । २४ ।
 “यानि रूपाणि जगदे इन्द्रो हयजिह्वीर्यया ।
 तानि प्रापस्य षष्ठानि लिङ्गं षष्ठमिहोच्यते ॥”)
 षष्ठाली, स्त्री, तैलमानम् । कृटाक् इति भाषा ।
 सरसी । (षष्ठं न वृषभवत् काटुकपुरुषेण अलति
 पर्याप्तोनीति । अल + अच् । गौरादित्वात्
 ङीष् ।) कासुकली । इति मेदिनी । सुद्रा-
 कृतमेदिन्यां दन्त्यसकारादौ लिखिता ॥
 षष्ठः, पुं, (श्राव्यति शिवाभावात् । श्रम +
 “श्रमेट् ।” उणा० १ । १०१ । इति टप्रत्ययेन
 साधुः ।) नपुंसकः । इति राजनिर्घण्टः । हेम-
 चन्द्रश्च । स च चतुर्दशविधः विंशतिविधश्च ।
 यथा नारदः ।
 “परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे निजेरेवाङ्गलक्षणेः ।
 चतुर्दशविधः श्राव्यं षष्ठो दृष्टो मनीषिभिः ॥
 चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः
 क्रमात् ।
 निसर्गषष्ठो बह्वक्ष पञ्चषष्ठस्तथैव च ।
 प्रतिप्रापाद्गुरो रोगात् देवक्रोधात्तथैव च ।
 ईर्ष्यावृत्तश्च सैव वातरेता सुखेभगः ॥
 आक्षिप्तमोचबोजौ च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥”
 १४ ॥
 कामतन्त्रे तु ।
 “निसर्गषष्ठो बहुष पञ्चषष्ठश्च कीलकः ।
 श्रापादिषष्ठस्तस्य ईर्षकः सैवकस्तथा ॥
 आक्षिप्तमोचबोजौ च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ।
 सुखेभगो वातरेताः कुम्भीकः पञ्चनटकौ ।
 आक्षेपश्च सुगन्धी च षष्ठः स्त्रीवानि विंशतिः ॥”
 २० ॥

षष्ठाङ्गी

तेषां लक्षणानि यथा,—
 “अजादिरहितोत्पन्नो निसर्गषष्ठ उच्यते । १ ।
 गलिताच्छो भवेद्दृढः २ पञ्चान्तरितशक्तिमान् ॥
 पञ्चषष्ठः ३ कीलकस्तु यः क्षेयादात्मनः स्त्रियम् ।
 परेण सह संयोज्य पञ्चात्तामेव सेवते ४ ॥
 श्रापादिषष्ठो गुर्व्यादिश्रापादेवाप्रहर्षणः । ५ ।
 सदा स्तम्भितरेतास्तु रतिस्तस्यः ६ स ईर्षकः ॥
 दृष्टा अवायमन्येषां अवाये यः प्रवर्तते । ७ ।
 बहुष्वोसैवनाज्जातविरसः सैवकः स्मृतः ८ ॥
 प्रत्यक्प्रवृत्तवोर्यां यो विसर्गसमये भवेत् ।
 आक्षिप्तमोचः स ज्ञेयो ऽ मोचबोजस्तु स
 स्मृतः ॥
 धृष्टस्त्रीसन्निधानादेर्यो भवेत् पतितध्वजः । १० ।
 अत्र शालीनलक्षणं पतितम् ॥ ११ ॥
 परस्यामेव यस्यास्ति पुंस्त्वं सोऽन्यापतिस्मृतः । १२
 वक्तु एव तु यः कुर्यान्मोचुनं स सुखेभगः ॥ १३ ॥
 वातरेता विसर्गे यो वातं लिङ्गेन सुचति । १४ ।
 कुम्भीकः स तु वो नाथ्याः पायादेव प्रवर्तते ॥
 १५ ॥
 अविकारिध्वजः पण्डो १६ नष्टो रोगादशुक्रकः ।
 १७ ।
 शुक्रप्राग्यध्वजोऽस्त्रायौ आसेवः १८ सुगन्धिकः ॥
 यो योनिसेषसोर्गन्धमात्राय लभते बलम् । १९ ।
 षष्ठः स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्मा कृत्रिमलि-
 ङ्गकः ॥ २० ॥
 इति वाचस्पतिविरचितस्मृतिरत्नावल्यामुड्डाह-
 रचस्यविकाशः ॥ तद्दर्शनस्यार्थनयोः प्रायश्चित्तं
 यथा,—
 “नालपेज्जनविद्विहान् भीरुह्रीनां तथा स्त्रियम् ।
 देवतापितृसञ्ज्ञास्तस्य वृत्तसञ्चारिण्येकैः ॥
 ज्ञत्वा तु स्पर्शनालापं शुद्धेताकोवलोकनात् ।
 अवलोक्य तथोदक्यामन्धर्षणं पतितं श्रवम् ॥
 विधर्मिस्तुतिकाषष्ठो विवक्ष्यान्तावसायिनः ।
 नृतनिर्यातकांश्चैव परदाररताश्च ये ॥
 एतदेव हि कर्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ।
 अभोष्यस्तुतिकाषष्ठमाज्ज्वालाखं कुक्कुटान् ॥
 पतितापविद्धिचाञ्चालनृतहारोश्च धर्मेष्वित् ।
 संसृष्टं मुच्यते ज्ञानादुदक्याग्रामशूकरौ ॥”
 इति मार्कण्डेय सदाचाराध्यायः ॥
 षष्ठाङ्गीचक्रं, स्त्री, (षष्ठं विधं षष्ठाङ्गीचक्रम् ।)
 नराणां जन्मादिषष्ठं चतुर्घटितचक्रविशेषः ।
 यथा,—
 “जन्मादां कर्म ततोऽपि दृश्यं सांज्ञातिकं
 धोदृषभम् ।
 वसुदायमष्टादशं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
 आद्यास्तु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षष्ठः
 स्यात् ॥” ॥
 तेषां फलम् ।
 “ईहादेष्टार्थं ज्ञानिः स्यान्मर्त्य उपापति ।
 कर्मैर्षं कर्मणां ज्ञानिः प्रीडा मनसि मानसे ।
 मर्त्यदविषयवन्मूनां ज्ञानिः सांज्ञातिके तथा ।
 अन्तरे वासुदायिके मित्रभक्त्यार्थसङ्घः ॥

षर्ज

वेनाशिके विनाशः स्यादेष्टमित्रसम्यदाम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 षष्ठास्यः, त्रि, (षष्ठासे भवः । षष्ठास + “षष्ठा-
 सान् ययञ्च ।” ५।१।८ इति यत् ।) षाष्ठास्यः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 षष्ठमुखः, पुं, (षट् मुखानि यस्य ।) कार्तिकेयः ।
 इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १।२३१ ।
 १६ ।
 “त्वं क्रौञ्चसे षष्ठमुखः कुक्कुटेन
 यथेष्टनानाविधकामरूपी ॥”)
 षट् संखकवदने, स्त्री । तद्वति, त्रि ॥
 षष्ठुखा, स्त्री, (षट् मुखानि रेखा यस्याम् ।)
 षष्ठुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 षष्ठं, स्त्री, (षष्ठ भावः । ष + लृ ।) मूर्द्धन्यवका-
 रस्य भावः । यथा । एत्वयि । इति सुप्रबोध-
 याकरणम् ॥
 षट्, ङ ज औ श विधादे । शरये । गतौ । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर०-सक०-विधादे
 अक०-अनिट् ।) ङ, असादत् । ज, सादः सदः ।
 औ, असात्सीत् । श, सीदती सीदन्ती । विधाद
 आङ्गलीभावः । सीदति राधा रासयञ्च । शरणं
 हिंसा । इति दुर्गादासः ।
 षट्, क गतौ । आङ्पूर्वाभ्यम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) मूर्द्धन्यादिः । क,
 आसादयति । इति दुर्गादासः ॥
 षन, सम्भक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
 सक०-सेट् ।) सम्भक्तिः सेवनम् । सनति गुरुं
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 षन, द ज उ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-
 उभ० सक०-सेट् । क्षुभेड् ।) द ज, सनोति
 सनुते । उ, सनित्वा सत्वा । इति दुर्गादासः ॥
 षनृच, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
 सक०-सेट् ।) सञ्चति । इति दुर्गादासः ॥
 षनृज, औ णि सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) औ, असाङ्गीत् । णि,
 सक्तोऽस्ति । सजति वपुषि वासः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 षप, सम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-
 सेट् ।) सपति । असीवपत् । सम्मः सम्मन्थः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 षम, वैक्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) वैक्षयं विह्वलीभावः ।
 “समन्ति यद्वियोगेन सीमन्तिन्यः सरासुराः ॥”
 इति दुर्गादासः ॥
 यम, तु क वैक्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
 चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) सिधमसिधति । इति
 दुर्गादासः ॥
 यम, सर्पये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) समति । इति दुर्गादासः ॥
 यर्ज, अर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) सिधर्जयिषति । यर्जति ध्वं
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥

षट्सं

वर्षं, संप्रये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) सर्व्वेति । इति दुर्गादासः ॥

वर्षपी, ष्टी, पक्षविशेषः । यथा,—

“हापुष्पिका खल्लनिका वर्षपी खल्लनाल्लतौ ।”

इति शब्दरत्नावली,

घल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) सलति । सिधालयिषति । इति दुर्गादासः ॥

षट्, ष्टी, (षट्, दशतः परिमाणमस्य । “पङ्क्ति-विंशतिविंशदिति ।” ५ । १ । ५६ । इति निपा-तनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । षाट् इति भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १७७ ।

“वीक्ष्यान्वो नवतेः कायः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु ।

पापरोगी सप्तस्य द्वातुर्नाशयते फलम् ॥”)

षटिकाः, पुं, (षटिराज्ञेय पच्यन्ते इति । “षटिकाः षटिराज्ञेय पच्यन्ते ।” ५ । १ । ६० । इति कन्-प्रत्ययेन निपातितः ।) धान्यविशेषः । षटि-राज्ञेय पच्यते षाटिया इति खामिसुभूतौ । इत्यमरभरतौ । तत्पठ्यायः । षटिशलिः २ षटिलः ३ खिगधतलुलः ४ षटिवासरणः ५ । अस्या गुणाः ।

“गौरी नीलः षटिकोऽयं दिधा स्या-

दाद्यो रुच्यः प्रीतलो दोषहारी ।

बल्यः पथो दीपनो वीर्य्यवर्द्धि

इति तस्मात् किञ्चिदूनी द्वितीयः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

षटिसंख्याक्रीते, जि ।

षटिका, ष्टी, (षटिक + ष्टिया टाप् ।) षटिक-धान्यम् । यथा,—

“हेमन्तिकं सितामित्रं धान्यं सुज्ञास्तिला यवाः । कलायककुन्नीवारा बासूकं हिलमोचिका ।

षटिका कालशाकश्च मूलकं केसुकैतरत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे हविष्याप्रकरणीयसूति-वचनम् । किञ्च । शरदि षटिकाभिः पाल्वां नित्यमिति वाचस्पतिमिश्राः ।

षटिकम्, जि, (षटिकानां भवनं षेचम् । षटिक + “यवयवकषटिकात् यत् ।” ५ । २ । ३ । इति यत् ।) षटिकधान्योपयुक्तश्चेति । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ।

षटितमः, जि, (षटि + “षट्यादेशासंख्यादेः ।” ५ । २ । ५८ । इति तमट् ।) षष्टेः पूरणः । इति सुश्रवोपध्याकरणम् ॥

षटिधा, य, षटिप्रकारम् । षटिशब्दात् घाच्-प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

षटिमतः, पुं, (षट्या वर्षमंतः ।) हस्ती । षटि-वर्षपर्यन्तं वयःपूर्वार्द्धस्थिता षटिमतः । इति वारसताभिधानं शब्दमाला च ॥

षटिलता, ष्टी, अमरमारौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

षटिसंख्याराः, पुं, (षटिशुखिताः संख्याराः ।) प्रभवादिषटिसंख्यकवर्धम् । यथा,—

१६१

षट्सं

अथ षट्संवत्सरगणना ।

“शाकं कालः पृथगाकालितः २२

शशाङ्कनन्दाश्वयुगेः ४०६१ समेतः ।

शरादिवस्विन्द-१८७५ कृतः सलब्धः

षट्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽह्नाः ॥

वर्षवर्ष्णन्तु यच्छेषं सूर्यैः संपूर्य्य खोमिभिः ६० ।

कृतयुनक्रमतः खामिद्वितीये मासकादयः ॥”

अस्यार्थः । शाकं कालः शकराजान्दकालः

पृथक् द्विष्टः तत्रैव आकालितः २२ द्वाविंशत्या

पूरितः शशाङ्कनन्दाश्वयुगैरेकनवत्यधिकशत-

हयाधिकशतः सहस्रेः समेतोऽह्नाः । शरादिव-

स्विन्दकृतः पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्संख्यं

हर्षं शक्नोति तावता कृतः कर्त्तव्यः । सलब्धः

पूर्वशकाब्दः शरेत्यादिना लब्धसंख्यया युगः

कायः षट्यामशेषे पञ्चादयोऽह्नाः पूर्ववत् षट्या

कृते लब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः । एकावशेषे

प्रभवः द्वादशवशिष्टे विभवादः । वर्षवर्ष्णन्तु

यच्छेषं वर्षातिरिक्तं शरादिवस्विन्दकृता-

वशिष्टं तत् सूर्यैर्द्विदशभिः संपूर्य्य खो-

मिभिः षट्या कृते युनक्रमत इत्यनेन षटि-

कृतावशिष्टाः अद्या दृष्टाः षटिकृतलब्धांशके

खामिद्वितीये विंशता कृते अवशिष्टा अंशका

लब्धा मासाः स्युरिति ॥ ॥ प्रभवादिवशिष्टवर्षा-

ण्युपक्रम्य ।

“आद्या तु विंशतिर्जांश्च द्वितीया वैष्णवी

सूता ।

तृतीया रुद्रदेवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥”

भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“षट्याब्दं कथयाम्यत्र क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये ।

संवत्सरफलं सुखं प्रभवामौ वरानने ॥

बहुतोयास्तथा मेघाः सर्व्वशस्या च मेदिनी ।

बहुक्षीरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्जिताः ।

प्रशान्ताः पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्त्तिताः ॥१॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं सर्व्वं व्याधिविवर्जिताः ।

प्रशान्ता मानवाः सर्व्वे बहुशस्या वसुन्धरा ।

हृष्टासुष्टा जनाः सर्व्वे विभवे च वरानने ॥२॥

रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाणिज्यजराः ।

सर्व्वे एव प्रणश्यन्ति शुक्रे वर्षे वरानने ॥३॥

उन्नतश्च जगत् सर्व्वं धनधान्यसमाकुलम् ।

नित्योत्खः प्रजादृष्टिः प्रमोदे जायते प्रिये ॥४॥

नीरोगाश्च निरावाधा मानवा विगतद्विधाः ।

बहुक्षीरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने ॥५॥

निरातङ्गं जगत् सर्व्वं धनयौवनगर्व्वितम् ।

अङ्गिरसि प्रजाः सर्व्वा नित्योत्साहा वरानने ॥

६॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं वर्षाकालं सुप्रोभनम् ।

शश्वदृष्टिं विजानीयात् श्रीमुखे सुरवन्दिते ॥७॥

बहुक्षीरास्तथा गावो धान्यश्च वनवत्तरम् ।

जायन्ते सर्व्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने ॥८॥

महार्घं जायते सर्व्वं द्रुततेजससादकम् ।

प्रजानाश्च भवेद्देवद्विभूतिं संवत्सरे शुभे ॥९॥

षट्सं

निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानां मध्या धातरि कीर्त्तिता ।

इक्षुनीरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने ॥१०॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महार्घता ।

लवणं मधु गन्धश्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥११॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः

प्रिये ।

तस्करोपहतं विषं बहुधान्ये वरानने ॥१२॥

राक्षभङ्गश्च दुर्भिर्चं तस्करेक्षोपपीडनम् ।

जानीयाद्विषहं घोरं प्रमाथिनि वरानने ॥१३॥

जायन्ते सर्व्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।

लवणं मधु गन्धश्च महार्घं विक्रमे प्रिये ॥१४॥

कोदवाः शालिसुज्ञाश्च शक्तमाणास्तथैव च ।

महार्घं जायते सर्व्वं द्रुते च सुरवन्दिते ॥१५॥

चणका सुज्ञमाणाश्च अन्यश्च विद्वन् प्रिये ॥

महार्घं जायते सर्व्वं निचभानौ वरानने ॥१६॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं विषश्च निरुपद्रवम् ।

यवहारो भवेत् श्रेयान् स्वर्भानौ देवपूजिते ॥१७॥

अतिदृष्टश्च जायेत धान्यस्थाय प्रपीडनम् ।

शस्यं भवति सामान्यं दारुणं देववन्दिते ॥१८॥

बहुशस्यानि जायन्ते सर्व्वदेशे सुलोचने ।

सौराष्ट्रे नाटदेशे च पार्थिवे नाच संशयः ॥१९॥

दुर्भिर्चं जायते घोरं सर्व्वोपद्रवसंयुतम् ।

अनादृष्टिः समाग्याता यथे संवत्सरे प्रिये ॥२०॥

उदातो वर्षे मेघो जलं नैवोपयच्छति ।

महार्घं सर्व्वजिह्वैर् सर्व्वमेव वरानने ॥२१॥

कोदवाः शालिसुज्ञाश्च कल्लमाणास्तथैव च ।

सुलभं जायते सुखं जगदे सर्व्वधारिणि ॥२२॥

अनभिप्रवला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

जायते मानुषे कलं विरोधिनि न संशयः ॥२३॥

सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते आधिः शोकश्च जायते ।

शिरोवक्षोऽक्षिरोगाश्च पापाद्वि वृक्षते

जनाः ॥२४॥

उपहतं जगत् सर्व्वं तस्करैर्मूषिकैः खगैः ।

पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गः श्वरे प्रिये ॥२५॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं शस्यं भवति प्रोभनम् ।

बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दन् नन्दने प्रिये ॥२६॥

अल्पतोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खलमखले ।

नश्यन्ति सर्व्वशस्यानि विजये नाच संशयः ॥२७॥

क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः ।

पीडितास्ते वरारोहे जये सर्व्वे न संशयः ॥२८॥

सरोगश्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् ।

अभिभूतं जगत् सर्व्वं मन्त्रये सुरवन्दिते ॥२९॥

तुषधान्यनयो देवि सर्व्वशस्यमहार्घता ।

यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मूर्खे दुर्मूर्खाः प्रजाः ॥३०॥

पीड्यन्ते सर्व्वशस्यानि देशे देशे शुचिस्मृति ।

क्षेमलमे प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नाच संशयः ॥३१॥

तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।

अर्घो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत् ॥३२॥

विषमस्यं जगत् सर्व्वं विरोधे भवसंभवम् ।

विकारी सर्व्वतोऽपायो मम वाक्कल नायथा ॥३३॥

क्षत्रिजैर्भवति पर्जन्यो देशे संक्षिप्तमखलः ।

दुर्भिर्चं सर्व्वरीवर्षे यवहारो विपण्यः ॥३४॥

दुर्भिक्षं जायते सर्वे मेदिनीं दुष्यति प्रिये ।
 जवे प्रवन्ति तोयानि मानवा दुःखिता भुवि ॥१५॥
 सुवर्गकण्ठधान्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् ।
 ब्राह्मणा बणिजस्तथाः सुभिन्नं शुभजनं प्रिये ॥१६॥
 सुभिन्नं चैवमारोग्यं तृप्ता गोब्रह्मणाः प्रिये ।
 सुस्थिताः शोभने वर्गे प्रजाः सर्वे सुलोचने ॥१७॥
 विधमस्य जगत् सर्वं व्याकुलं समुदाहृतम् ।
 जनानां जायते भद्रे क्रोधे क्रोधः परस्परम् ॥१८॥
 सर्वत्र जायते चैव सर्वशस्यमहार्घता ।
 विश्वावसौ वरारोहे कार्पासस्य महार्घता ॥१९॥
 पाथिवैर्नृपसैवैष समस्तैः खण्डमण्डले ।
 प्रपीड्यन्ते जनाः सर्वे भयभीताः पराभवे ॥२०॥
 तृणधान्यानि पीष्यन्ते ग्रीष्मे वर्धते वासवः ।
 ब्रह्मे पीडिताः सर्वे प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥२१॥
 जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिन्नं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा कालिके च शुभं वदेत् ॥२२॥
 सुभिन्नं चैवमारोग्यं सुखं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम् ॥२३॥
 तोयपूर्णो भवेन्मेघो वर्धते च दिने दिने ।
 निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥२४॥
 वासवो वर्धते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।
 अहिच्छत्रे कान्यकुब्जे विरोधि ऋषिनाशस्त ॥२५॥
 अभिभूतं जगत् सर्वं क्षैप्रैश्चैव विधेः प्रिये ।
 मारुतेः फलदाहेश्च परिवारिणि शोभने ॥२६॥
 निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सुभिन्नं भवति प्रिये ।
 प्रमाथिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥२७॥
 निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यामहार्घता ।
 हृतं तैलसमं याति आनन्दं नन्दति प्रजा ॥२८॥
 कोद्रवाः शालिसुत्राश्च पीष्यन्ते वरवर्णिनि ।
 सर्वैर्विधानि धान्यानि राक्षसे निहुराः
 प्रजाः ॥ २९ ॥
 दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अनले च समाख्यातं नात्र कार्या विचारणा ॥३०॥
 देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पिङ्गले चारुपद्माक्षि दुर्भिक्षं नर्मदातटे ॥३१॥
 गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्तकाः ।
 वासवो वर्धते देवि शस्यं च नहि जायते ।
 तिलवर्षपमासादिकार्पासानां महार्घता ।
 गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यतान्द्राद्यशेषतः ॥
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ।
 तेन धान्येन लोकौघं निस्तरेष्यति दुर्दिनम् ।
 पार्थिवा मोघका दीनाः कालयुक्ते प्रपीडिताः ॥३२॥
 तोयपूर्णाः स्तृता मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।
 निहुराः पार्थिवा देवि सिद्धार्थे च वरानने ॥३३॥
 अल्पतोया घनाश्चैव कीटकाः प्रबलाः स्तृताः ।
 विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रं संवत्सरे प्रिये ॥३४॥
 दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते ।
 भद्रे मध्यमा दृष्टिर्दुर्भिक्षं समुपस्थितम् ॥३५॥
 दुर्भिक्षं जायते लोकाः सर्वे ब्रविणवर्जिताः ।
 प्राणिनां जायते रज्ज्वो दुग्धो वरवर्णिनि ॥३६॥
 महिषीगोहिरण्यादिनाम्नकांश्चाप्यशेषतः ।
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ॥

रक्ते संवत्सरे देवि क्रूरदुर्भिक्षं राधिपः ।
 मानवाः क्रूरपैशाच संग्रामे कथितं भवेत् ॥३७॥
 दुर्भिक्षं मरणं घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 पापरीगो भवेद्देवि रक्ताण्ये मरवन्दिनि ॥३८॥
 रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधो बहुचक्रुलम् ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥३९॥
 मेदिनी जमते देवि सर्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं चये संक्षीयते प्रजा ॥
 सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
 दुर्भिक्षं जायते घोरं चये संवत्सरे प्रिये ॥
 कौस्तुभेनैव दद्याच्च यस्मान्मर्मादातम् ।
 विन्ध्यायां सैन्धवेषां विनश्यति न संशयः ॥
 सिन्धुर्लं मध्यदेशश्च कालङ्गरं तथैव च ।
 चये चयन्ति सर्वे नान्यथा वरवर्णिनि ॥४०॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

षष्ठिहायनः, पुं, (षष्ठिहायना आयुःकालो यस्य ।)
 गजः । धान्यविशेषः । इति मेदिनी राज-
 निर्घण्टश्च । षष्ठिसंख्यकवत्सरः । तत्संख्यवयो-
 युते, त्रि । (यथा, महाभारते ॥११५४॥१४॥
 “वभञ्जतुस्तदा वृक्षाज्जलाश्चाकषतुस्तदा ।
 मत्ताविव च संरज्ज्वी वारुणौ षष्ठिहायनौ ॥”)
 षष्ठः, त्रि. (षष्ठ + “तस्य पूरणे ङट्” ५ । २ ।
 ४८ । ङट् । “ङट्कतिनिपयचतुरां युक्” ५ ।
 २ । ५१ । इति युक् ।) षष्ठां पूरणः । इति
 मेदिनी । (यथा, रघुः । १७ । ७८ ।
 “पञ्चमं लोकपालानाम्पुः साधर्मयोगतः ।
 भूतानां महतां षष्ठमष्टं कुलभूतानम् ॥”)
 षष्ठकः, त्रि. षष्ठः । षष्ठशब्दात् स्वाच् कन्प्रत्ययेन
 निष्पन्नः । (षष्ठी भागः । “मानपञ्चज्योः कन्-
 लुको च” ५ । ३ । ५१ । इति कन् । “षष्ठको
 भागो मानश्चैव वि” इति काशिका ।)
 षष्ठालुकालकं, स्त्री, द्वित्राङ्गानन्तरमुक्तम् । यथा,
 “ह्यन्तरे चान्तरे सुक्तमाहुः षष्ठालुकालकम् ।”
 इति त्रिकाण्शेषः ॥
 षष्ठिका, स्त्री. (षष्ठी + स्त्री कन् ।) यथा ।
 चासुखेयश्च षष्ठिकेयश्च । इति दुर्गातुसवीय-
 वलिदानप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 षष्ठी, स्त्री, (षष्ठ + ङीप् ।) काव्यायनी । इति
 मेदिनी । षोडशमात्रकान्तर्गतमात्रकाविशेषः ।
 सा प्रकृतेः षष्ठीकला स्कन्दभाष्या च । तस्याः
 स्वरूपादर्थथा,—
 “प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ।
 मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्तिता ॥
 शिशूनां प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी ।
 तपस्विनी त्रिगुणभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी ॥
 षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्तिता ।
 पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्री त्रिजगतां सती ॥
 सुन्दरी युवती रम्या सन्ततं भर्तुरन्तिके ।
 स्थाने शिशूनां परमा वङ्गरूपा च योगिनी ॥
 पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम् ।
 पूजा च स्रुतिकामारे परा षष्ठदिने शिशोः ॥
 एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी ॥

शश्वन्निमित्ता चेवा नित्या काम्याहुतिः परा ॥
 मातृरूपा दयारूपा शश्वन्निमित्ता ॥
 जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां सप्तगोचरे ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलेखे १ अध्यायः ॥ ७ ॥
 अपि च ।

श्रीनारायण उवाच ।

“षष्ठीं प्रकृत्यैव च सा च षष्ठी प्रकीर्तिता ।
 तस्याः पूजाविधौ ब्रह्मन् इतिहासमिमं श्रुणु ॥
 राजा प्रियव्रतश्चासीत् स्वायम्भुवमनोः सुतः ।
 योगीन्द्रा न वदन्त्यां तपस्यासु रतः सदा ॥
 ब्रह्माज्ञया च यत्नेन जलदादौ बभूव सः ।
 सुचिरं जलदाश्च न लेभे तनयं ततः ॥
 पुत्रेष्टियज्ञं तस्यापि कारयामास कश्यपः ।
 मानिन्त्ये तस्य कान्ताये सुनिर्घञ्जचरं ददौ ॥
 सुक्तां चरुच तस्याश्च सद्यो गर्भो बभूव ह ।
 दधार तच्च सा देवी देवं द्वादशवत्सरम् ॥
 ततः सुधाव सा ब्रह्मन् कुमारं कनकप्रभम् ।
 सर्वव्याधयस्यन्तं मृतसुतानलोचनम् ॥
 ब्रह्माज्ञानं यद्यौ राजा गृहीत्वा बालकं सुने ।
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र विमानश्च ददर्श ह ।
 ददर्श तत्र देवोऽपि कमनीयां मनोहराम् ।
 दृष्ट्वा तां पुरतो राजा तुष्टाव परमादरम् ॥
 पप्रच्छ राजा तां दृष्ट्वा ग्रीष्मस्यैवमप्रभाम् ।
 तेजसा ज्वलितां कान्तां शान्तां स्कन्दस्य नारद ॥
 प्रियव्रत उवाच ।
 का त्वं सुशोभने कस्य कान्ते कान्तावि सुव्रते ।
 कस्य कन्या वरारोहा धन्या मान्या च धीयि-
 ताम् ॥

देवसेनोवाच ।

ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेनाहमीश्वरी ।
 दृष्ट्वा मां मनसा धाता ददौ स्कन्दाय भूमिप ॥
 मातृकासु च विख्याता स्कन्दभाष्या च सुव्रता ।
 विश्वे षष्ठीति विख्याता षष्ठांशा प्रकृत्यैवतः ॥
 इत्येवमुक्ता सा देवी गृहीत्वा बालकं सुने ।
 महाज्ञानेन तपसा जीवयामास लीलया ॥
 गृहीत्वा बालकं देवी गगनं गन्तुमुद्यता ।
 पुनस्तुष्टाव तां राजा शुष्ककण्ठोऽज्जनाशुक् ॥
 वृषस्तोत्रेण सा देवी परितुष्टा बभूव ह ।
 उवाच तं वृषं ब्रह्मन् ! वेदोक्तं कर्मेनिर्म्मतम् ॥
 देवसेनोवाच ।

त्रिषु लोकेषु राजा त्वं स्वायम्भुवमनोः सुतः ।
 मम पूजाश्च सर्वत्र कारयिष्या स्वयं क्रु ॥
 तदा दास्यामि पुत्रान्ते कुलपद्ममनोहरम् ।
 इत्येवमुक्ता सा देवी तस्मै तद्बालकं ददौ ॥
 राजा चकार स्वीकारं तत्पूजार्थं च सुव्रतः ।
 जगाम देवी स्वर्गं दत्त्वा तस्मै शुभं वरम् ॥
 आजगाम महाराजः स्वयं हृष्टमानसः ।
 देवीं तां पूजयामास ब्राह्मणैश्च धनं ददौ ॥
 राजा च प्रतिमासेषु श्रद्धावश्यां सद्योत्सवम् ।
 षष्ठांशे यत्नेन कारयामास सर्वतः ॥
 बालानां स्रुतिकामारे षष्ठांशे यत्नपूर्वकम् ।
 तत्पूजां कारयामास चैव शश्वतिवासरे ॥

वातानां शुभकार्यं च शुभाग्रप्रशस्तिं तथा ।
 नन्देन बहुयामास स्वयमेव चकार ह ।
 ध्यानं पूजाविधानं च स्तोत्रं मत्तो निशामय ।
 यत् श्रुतं धर्मवर्त्तने कौटुम्भीकं सुव्रत ।
 शालग्रामे घटे वाथ घटस्त्रोत्रं वा सुने ।
 भित्तौ पुतलिकां कृत्वा पूजयेद्वा विचक्षणः ॥
 घटांशं प्रकृतेः शुद्धां सुप्रतिष्ठां सुप्रभाम् ।
 सुपुत्रदायं शुभदां दयारूपां जगत्प्रदम् ॥
 चेतर्चन्यकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ।
 पवित्ररूपां परमां देवसेनामहं भजे ॥
 इति ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा विचक्षणः ।
 पुनर्धात्वा च मूलेन पूजयेत् सुव्रतां सतीम् ॥
 पादाध्यायमग्नौ च गन्धधूपप्रदीपकैः ।
 नैवेद्यैर्विविधैश्चापि फलेन शोभनेन च ॥
 मूलेर्गौ ह्रीं वक्ष्ये देवे स्नाहेति विधिपूर्वकम् ।
 अष्टाक्षरं महामन्त्रं यथाशक्ति जपेन्नरः ॥
 ततः स्तुत्वा च प्रब्रमेद्वक्तियुक्तः समाहितः ।
 स्तोत्रं च सामवेदीकं वरपुत्रफलप्रदम् ॥
 अष्टाक्षरं महामन्त्रं लक्ष्म्या यो जपेन्नरः ।
 स पुत्रं लभते नृनमिषाह कमलोद्भवः ॥ १ ॥
 स्तोत्रं श्रद्धां सुनिश्चयेन सर्वकामशुभावहम् ।
 आद्याप्रदं सर्वेषां गूढं वेदेन गारद ॥
 प्रियव्रत उवाच ।
 नमो देवे महादेवे सिद्धे शान्त्यै नमो नमः ।
 शुभायै देवसेनायै वक्ष्ये देवे नमो नमः ॥
 वरदायै पुत्रदायै धनदायै नमो नमः ।
 सुखदायै मोक्षदायै वक्ष्ये देवे नमो नमः ॥
 शक्तिवर्द्धाशरूपायै सिद्धायै च नमो नमः ।
 मायायै सिद्धयोगिन्यै वक्ष्ये देवे नमो नमः ॥
 सारायै सारदायै च पारायै सर्वकारिण्यै ।
 वाताधिपतायै च वक्ष्ये देवे नमो नमः ॥
 कल्याणदायै कल्याण्यै फलदायै च कर्मणाम् ॥
 प्रब्रह्मण्यै च भक्तानां वक्ष्ये देवे नमो नमः ॥
 पूज्यायै स्कन्दकान्त्यायै सर्वेषां सर्वकर्मसु ।
 देवरक्षणकारिण्यै वक्ष्ये देवे नमो नमः ॥
 शुद्धसत्त्वस्वरूपायै बन्दितायै कृष्णायै सदा ।
 हिंसाक्रोधवर्जितायै वक्ष्ये देवे नमो नमः ॥
 धनं देहि प्रियां देहि पुत्रं देहि सुरेश्वरि ।
 धर्मं देहि यशो देहि वक्ष्ये देवे नमो नमः ॥
 देहि भूमिं प्रजां देहि विद्यां देहि सुपूजिते ।
 कल्याणं च जयं देहि वक्ष्ये देवे नमो नमः ॥
 इति देवीं च संस्तुय लेभे पुत्रं प्रियव्रतः ।
 यशस्विनश्च राजेन वक्ष्ये देवीं प्रसादतः ॥
 वक्ष्ये स्तोत्रमिदं ब्रह्मन् यः श्रद्धोति च वत्सरम् ।
 अपुत्रो लभते पुत्रं वरं सुविरजोविनम् ॥
 वर्षमेकं वा भक्ता संस्तुतेदं श्रद्धोति च ।
 सर्वपापविनिर्मुक्ता महाबन्धा प्रक्षयते ॥
 मोदं पुत्रं गुणैर्न विद्यावन्तं यशस्विनम् ।
 शुचिं चिरायुशान्तमेव वक्ष्ये देवीं प्रसादतः ॥
 काकवन्धा च या नारी नृतापणा च या भवेत् ।
 वर्षं शुक्ला लभेत् पुत्रं वक्ष्ये देवीं प्रसादतः ॥
 रोगमुक्ते च नाथं च पिता मरता श्रद्धोति च ॥

मासं सुच्यते वातः वक्ष्ये देवीं प्रसादतः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकर्त्तुः १० अध्यायः ॥ १ ॥
 चन्द्रस्य वक्ष्ये कलाक्रियात्पतिविशेषः । स तु
 शुक्लवर्णपद्ममेदेन द्विविधः । तत्र चन्द्रस्य
 वक्ष्ये शुक्लवर्णकलाक्रियात्पतिः शुक्लपक्षीयः । तस्य
 हासाशुक्लवर्णकलाक्रियात्पतिः लब्धपक्षीयः ॥ १ ॥
 वैशाखादिषु तस्या विशेषनामानि यथा,—
 “प्रकृता हादृष्टे मासि सम्पूज्यापत्यवृद्धये ।
 सुते जाते तथा वक्ष्ये वक्ष्ये हादृष्टपक्षी ॥
 वैशाखे चान्दनी वक्ष्ये ज्येष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
 व्याघ्रि कादमी ज्येष्ठा आवर्षे लुण्ठनी तथा ॥
 भाद्रे चपेटौ विख्याता दुर्गाश्चाश्वयुजे तथा ।
 गार्गाश्चा कार्तिके मासि मार्गे मूलकक्षपिणी ॥
 पौषे मास्यमरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
 गोकुपिणी फाल्गुने च चैत्रे शोका प्रकीर्तिता ॥”
 इति स्कन्दपुराणम् ॥
 तत्कथादि यथा,—
 अथ वक्ष्ये सा सप्तमीयुता गार्गा युग्मात् ।
 राजमार्गं च ॥
 “ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे वक्ष्ये चारण्यसंज्ञिता ।
 यजनेककरास्तस्यामटन्ति विपिने स्थिताः ॥
 तां विन्धवाविनीं स्कन्दवक्ष्ये माराधयन्ति च ।
 कन्दमूलपलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभाम् ॥”
 कन्दं कुर्यादिति । मूलं तद्विरतम् । भविष्ये ।
 “येन मार्गशिरे मासि वक्ष्ये भरतसत्तम ।
 पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुह्यप्रिया ॥”
 देवीपुराणे चैत्रमधिकृतम् ।
 “वक्ष्ये स्कन्दस्य कर्मणा पूजा सर्वोपचारिका ।
 इहेव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥”
 इत्येव स्कन्दवक्ष्ये पञ्चमीयुतेषोपस्था ।
 “कल्याणमी स्कन्दवक्ष्ये शिवराजिचतुर्दशी ।
 एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिस्रस्तैः पारणं भवेत् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तेवचनम् ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “अष्टमी च तथा वक्ष्ये नवमी च चतुर्दशीम् ।
 शिरोऽभ्यङ्गं न कुर्वीत पञ्चम्यां तथैव च ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ १ ॥
 सा च कार्तिकेयाभिधिकतिथिः । यथा,—
 “सर्वं स्कन्दो महादेवः सर्वपापप्रणाशनः ।
 तस्य वक्ष्ये तिथिं प्रादादभिवेके पितामहः ॥
 अस्यां फलाश्रयो यस्तु यजेन्नियतमानवः ।
 अपुत्रोऽपि लभेत् पुत्रान् अधनोऽपि लभेत् धनम् ।
 यं यमिच्छेत् मनसा तं तं लभति मानवः ॥
 यच्छेत् पठति स्तोत्रं कार्तिकेयस्य मानवः ।
 तस्य गेहे कुमारानां सौमारीयं भवेद्भुवनम् ॥”
 इति वाराहे स्कन्दोत्पत्तिनामाध्यायः ॥ १ ॥
 तत्र जातफलम् ।
 “विद्वान् वरिष्ठचतुरः सुकीर्तिः
 प्रलव्वाहृङ्गणकीर्णगात्रः ।
 सत्प्रतिष्ठो धनपुत्रयुक्तः
 वक्ष्ये प्रकृतो मनुजचिरायुः ॥”
 इति कौडीप्रदीपः ॥ १ ॥

तत्र यात्राकरवदो यथा,—
 “पञ्चम्यामीशितार्थः स्नात् वक्ष्ये वाघिपुत्रो
 भवेत् ॥
 सप्तम्यामर्चलाभः स्नात्स्नानमस्नपीडनम् ।
 वक्ष्ये मीढादृष्टीं न गच्छेत्तदिनसृष्टि ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 वक्ष्ये, लु र स्वापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) मूर्धन्यादिः । लु, सक्ति । र,
 वैदिकः । स्वापः श्रयणम् । इति दुर्गादासः ॥
 वसुज, सपंथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
 सक०-सेट् ।) दन्त्यसोपधः । किपि संयोगादि-
 कोपे सक् । सञ्जति । वचोऽपि परवाचरं न च
 पदेभ्य संसञ्जते । इति प्राक्कनले गणकतान्त्रिक-
 त्वात् । इति दुर्गादासः ॥
 वक्ष्ये, र लु र स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) मूर्धन्यादिः दन्त्यसोपधः । र,
 संसञ्जते । नमध्यपाठेऽपि नस्योपधत्वाभावादेव
 लोपाभावे इदमुक्त्यो वेदेनूच्यारभ्येदार्थः । लु,
 सक्ति । र, वैदिकः । इति दुर्गादासः ॥
 वक्ष्ये, च ड शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
 आल०-सक०-सेट् ।) इहापि शक्तिः चमा ।
 च, साहः सहः । ड, अन्यायं सहते नाशौ ।
 इति हज्जायुधः । इति दुर्गादासः ॥
 वक्ष्ये, य कि शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
 पुरा०-आ०-च-पर०-सक०-सेट् ।) शक्तिरिह
 देवादिकस्य शक्तघातो रूपं तेन चमा इत्यर्थः ।
 य, सहाति दुःखं लोकः सहति इत्यर्थः । कि,
 साहयति । च एवायं नागः सहति कलमेभ्यः
 परिभवम् । इति दुर्गादासः ॥
 वक्ष्ये, पुं, चमावान् । यक्षः । मयूरः । इति
 संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
 वाट्, च, समोदनम् । इति केचित् ॥
 वाङ्मवः, पुं, गानम् । रघः । इति मेदिनी । रागस्य
 जातिविशेषः । स च वट्खरमिजितराग-
 रागिण्यौ । यथा,—
 “मौडवः पञ्चभिः प्रोक्तः खरैः वक्ष्ये
 वाङ्मवः ।
 सम्पूर्वः सप्तभिर्ज्ञेय एवं रागसिद्धा मतः ॥”
 इति सङ्गीतदर्पणम् ॥
 वाङ्गुण्यं, स्त्री । (वङ्गुणा एव । “चातुर्वर्ण्या-
 दीनां स्त्री” ५ । १ । १२४ । इत्यस्य वार्त्ति-
 कोक्ता यज् ।) राज्ञां राग्यरचने उपायाः
 वट् । यथा । सन्धानासनं सन्धिं लब्ध्वा अव-
 स्थानम् १ । यात्रासन्धानं शुद्धार्थयानम् २ ।
 विद्युत्सासनं वैरं लब्ध्वावस्थानम् ३ । यात्रां
 संपरियन्त्यासनं शोभयप्रदर्शनाय यानं प्रदर्श-
 नस्थाने अवस्थानम् ४ । देवीभावः उभयत्र
 सन्धीकरणम् ५ । अन्येषां संश्रयः दुर्गादेर्माहा-
 राजस्य वा आश्रयः ६ । इति महाभारते
 राजधर्मः ॥ (यथा, माघि । २ । ६३ ।
 “वाङ्गुण्यतुपयुक्तीत शस्त्रपेक्षं रसायनम् ।
 मयन्त्यस्यैवमज्ञानि स्नात्वा न वक्ष्यन्ति च ॥”)

वाल्मीकः, पुं, (वर्णा मादृशमपत्यमिति ।
“मातुर्वर्ण्यं ब्रह्मपूजायाः ।” ४।१।११५ ।
इति अयं । उकारश्चात्मादेशः ।) कार्तिकेयः ।
इत्यमरः ॥

वाल्मीकः, त्रि, वल्मीकविधायकशब्दात्वा-
त्त्वानम् । तत्र भवः । यथा । वल्मीकविधाय-
कं शब्दं वाल्मीकं तस्य वात्स्यानन्तत्र भवो
वा वाल्मीकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वाध, औ न य सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वा०-दिवा०-च-पर०-अक०-अनिट् ।) औ,
प्रिवात्सति । न, साधोति । य, साध्यति ।
सिद्धिर्निष्पत्तिः । इति दुर्गादासः ॥

वाल्मीक, क सामयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, सान्त्वयति शोकार्तं
दयालुः । सिद्धान्तयिषति । इति दुर्गादासः ॥

वाङ्, त्रि, वङ् । वङ्गश्चात् स्वार्थे ञ्(अञ्)प्रत्य-
येन निष्पत्तिः ॥ (पुं, वङ्गो भागः । “वङ्गादमाभ्यां
न च ।” ५।३।५० । इति नः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

वि, ग न न वन्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
स्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) नृहन्त्यादिः ।
ग न, सिवाति सिनीते । न, सिनीति सिद्धते ।
इति दुर्गादासः ॥

विच, प प्र न औ चरये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) प प्र न,
सिचति सिचते । औ, सेत्ता । सिचिचुरवनि-
भन्ववहाः । इति भारविः । इति दुर्गादासः ॥

विट, अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) नृहन्त्यादिः । सेटति खलं लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

विङ्गः, पुं, (विट् अनादरे + बाहुलकात् अतो-
ऽपि गन् सत्वाभावश्च । इत्युणादिकीयां
उज्जुलः । १।१२३ ।) कासुकः । लोका इति
भाषा । तत्पर्यायः । विदग्धः २ बागरः ३
भविनः ४ छिदुरः ५ विटः ६ अलीकः ७ पट-
प्रक्षः ८ कामकैलः ९ विदूषकः १० । इति
भूरिप्रयोगः ॥ पीठकैलः ११ पीठमहः १२ ।
इति चक्राक्षप्रशः ॥ पञ्चविकः १३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माधे । ५।३५ ।

“पञ्चानमाशु विनष्टौहि पुरः स्तौ ते
पञ्चान् प्रतिहिरदकुम्भविशङ्किवेताः ।
स्तमेरमः परिणिनंसुरसावुपैति
पिङ्गैरगद्यत ससम्भ्रममेव काचित् ॥”)

विध, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सेधति । निष्ठायां सिधतिः ।
इति दुर्गादासः ॥

विध, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सेधति । उ,
सेधित्वा सिद्धा । ङा वेत्तात्वेन उन्नीति इमो
निधेये सिद्धः । इति दुर्गादासः ॥

विध, उ य औ सिद्धौ । इति दुर्गादासः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-अनिट् । ङा वेत् ।) उ,

सेधित्वा सिद्धा । य, सिध्यति । औ, असेत्-
सीत् । अस्मात् पुषादित्वास्त्रिंशं ङ इत्यन्ते ।
सिद्धिर्निष्पत्तिः । सिध्यति घटो निष्पन्नः स्यात्
इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

विध, ऊ शिवे । शास्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-शिवे अक०-अनुशासने सक०-
वेट् ।) नृहन्त्यादिः । ऊ, असेधोत् असेत्-
सीत् । शिवं मङ्गलम् । तदाकर्म्मकः । सिद्धौ
वर्णसमाप्ताय इति कातन्त्रस्यायस्कचम् । शास्त्र-
मनुशासनम् । सेधति शिष्यं गुरुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

विनुम, उ हिंसने । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-दीप्तौ अक०-सेट् । ङा वेत् ।)
उ, सिधित्वा सिद्धा । इति दुर्गादासः ॥

विज, श उज्ज्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उज्ज्व उज्ज्वलप्रशेषापह-
रणम् । श, विलति धान्यं दीनः । सेजिता ।
इति दुर्गादासः ॥

विव, य उ तनुततौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् । ङा वेत् ।) तनु-
ततितानुभियंनम् । य, सीधति वक्षं
सौचिकः । उ, सेवित्वा स्यूता । इति दुर्गा-
दासः ॥

वु, मतौ । ऐश्वर्यप्रसवयोश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) सवति । इति
दुर्गादासः ॥

वु, न मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-
सक०-अनिट् ।) न, सुधाव सुधवे । इति
दुर्गादासः ॥

उ, न न सन्वास्त्रेदपीडमन्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वा०-उभ०-सक०-अक०-अनिट् ।) नृहन्-
त्यादिः । न न, सुनोति सुधवे । सन्वा सन्वा-
नम् । स्त्रेद इह ज्ञानं मङ्गलज्ञानं वा । तथा च
ह न अभिषवे इति प्राचः । अभिषवः पीडनं
मन्यनं वेति त्रिलोचनादयः । ज्ञानचेति
दुर्गाः । सन्वानं मङ्गलज्ञानं वेति धातुप्रदीपः ।
इति दुर्गादासः ॥

उ, न ऐश्वर्यप्रसवयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) न,
सीति । इति दुर्गादासः ॥

वुः, पुं, गर्भविमोचनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥
मुहु, क तौक्ते । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी टह-
यान्तः । क, सुहृयति । इत्यादिप्रत्ययमिति
भीमः । तौक्कमस्वरोभावः । इति दुर्गा-
दासः ॥

वुनुम, दीपनहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-दीपने अक०-हिंसायां सक०-सेट् ।)
नृहन्त्यादिः । पञ्चमस्वरी । सुम्भति सुधुम्भ ।
इति दुर्गादासः ॥

वुर, प्र भेष्ययोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) नृहन्त्यादिः । प्र, सुरति

सोरिता सुबोर । भा दीप्तिः । ऐश्वर्यमेवम् ।
इति दुर्गादासः ॥

वुह, ङ य हृपि । शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) शक्तिः चमा ।
ङ, असुहृत् । य, सुस्यति दुःखं सुनिः सहत
इत्यर्थः । सुधोह । इति दुर्गादासः ॥

वू, उ न छतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) नृहन्त्यादिः । उ न,
छते । इति दुर्गादासः ॥

वू, य उ औ छतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) य उ, छयते । औ,
छनः । छतिर्गर्भविमोचनम् । छते पुत्रं नारी ।
अन्यत्रापि धर्म्मोर्ध्वं प्रसूयते । इति दुर्गादासः ॥

वू, प्र छेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) नृहन्त्यादिः । प्र, सुवति ।
इति दुर्गादासः ॥

वूः, औ, गर्भविमोचनम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
कोषः ॥

वूद, चयने । इति प्राचः । (भा०-पर०-सक०-
सेट् ।) चयनमवधारणं हिंसोपलक्ष्यमिति-
रमानायेन आख्यातम् । इति दुर्गादासः ॥

वूद, क आश्रुतिहृत्तोः । निरासे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) आश्रुति-
रङ्गीकारः । क, छदयति धर्मं विप्राय दातुं
दाता । रमानायस्तु आश्रयश्च इति इत्येकाक्षर-
पठित्वा छदयति मदिरा भाङ्गात् चरति
इत्यर्थे इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

वूद, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) वृहत्सरी । उ, छदते ।
निरासी निःक्षेपः । इति दुर्गादासः ॥

वूर, उ य ई क्षन्ते । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-सक०-अक०-हिंसे सक०-
सेट् । निष्ठायां अनिट् ।) उ य, छयते । ई,
छयः । कैश्चिद्यं न मन्यते । क्षम्भो जङ्गी-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

वूर्ध, नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रंफयुक्तः । वृहत्सरी । छर्चति
दुष्टं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

वूर्ध, ईर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) नृहन्त्यादिः । वृहत्सरो-
ऽयमित्येकं । इति दुर्गादासः ॥

वूष, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वृहत्सरी नृहन्त्यादिः । सुवति ।
इति दुर्गादासः ॥

वेक, ङ उ सप्रेण । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) नृहन्त्यादिः । अस्य
वोपदेशविधौ वक्ष्यतेऽपीह पाठः कश्चिदिदु-
रोधात् । ङ, अविधेयत् । उ, वेकते । इति
दुर्गादासः ॥

वेन, ङ चालगद्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) नृहन्त्यादिः । ङ, अवि-
धेयत् । इति दुर्गादासः ॥

षोडश

देव, ऋ ऋ सेवते । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-उ०-आत्म० च-सक०-सेट् ।) ऋ, अचि-धेवत् । ऋ, सेवति सेवते । ऋ, सेवते । सेवन-माराधनसुपभोग आश्रयणश्च । विष्णुं सेवते सुखं सेवते तीर्थं सेवते साधुः । अन्ये त्वस्मान् परस्मैपदमन्यमानाः नीचं सन्दृढमपि सेवन्ति नीच एव । स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपतिं सेवन्ति किं मानिन इत्यादौ गणकृतानित्यत्व-माहुः । इति दुर्गादासः ।

षे, षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ष्डन्त्यादिः । सायति । इति दुर्गादासः ।

षो, य नाशि । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ष्डन्त्यादिः । नाश इह नष्टीकरणम् । य, स्यति यमो जन्तुः । इति दुर्गादासः ।

षोडश, [न] पुं (षट् दन्ता अस्त्व । "षोडशरा-दीनि यथोपदिष्टम् ।" ६ । ३ । १०६ । इति षष उलं दृढदृशधासुतरपदादेष्टुल्यश्च ।) षड्-दन्तयुक्तवृषः । इति हेमचन्द्रः ।

षोडश, [न] त्रि, (षट् च दृश च । "षोडशरा-दीनि यथोपदिष्टम् ।" ६ । ३ । १०६ । इति साधुः ।) संख्याविशेषः । षडधिका दृश । षोड इति भाषा । तद्वाचकौ इन्द्रकलामाहका-शब्दौ । इति कविकल्पलता । नित्यवहुवचना-न्तोऽयम् । (यथा, मनुः । ११ । २४६ ।

"सजाहतिप्रणवकाः प्रख्यायामास्तु षोडश ।

अपि भूगृहणं मासान् पुनस्त्यहरहःकृताः ।")

षोडशः, त्रि, षोडशानां पूरणः । षोडशानुशब्दात् षट्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, भागवते । २ । ६ । ६ ।

"सर्पेषु यत् षोडशमेकविंशं

निष्कञ्चनानां वृष यत्नं विदुः ।")

षोडशकलाः, ऋ, (षोडशसंख्यानविताः कलाः ।) चन्द्रमण्डलस्य षडधिकादृशभागाः । तासां नामानि यथा । तत्तच्चन्द्रस्य अन्तर्दिशोऽष्ट-कलाः पूर्ववत् प्रागप्रतिष्ठां कृत्वा पूजयेत् । अं अन्तर्दिशे नमः १ । आं मानदाये २ । इं पूषाये ३ । ईं तुष्टे ४ । उं पुष्टे ५ । ऊं रत्ये ६ । ऋं धृत्ये ७ । ॠं शशिन्ये ८ । लृं चन्द्रिकाये ९ । ॡं कान्ते १० । एं ज्योत-स्त्राये ११ । ऐं श्रिये १२ । औं प्रीत्ये १३ । औं अङ्गदाये १४ । अं पूर्णाये १५ । अः पूर्णा-न्तयाये १६ । नमः सर्व्वे । शक्तश्चेत् प्रत्येक-माहात्म्यं गन्धादिभिः पूजयेत् । इति तत्त्वसारः ।

षोडशदानं, ऋ, (षोडशप्रकारं दानम् ।) आह्लादी षोडशप्रकारदेयद्रव्यम् । तत्कममाहुः साम्यदायिकाः ।

"भून्वासनं जलं वस्त्रं प्रदीपोऽन्नं ततः परम् ।
ताम्बूलञ्चमगन्धाश्च माल्यं फलमतः परम् ॥
शय्या च पादुका गावः काञ्चनं रत्नं तथा ।
दावमेतत् षोडशकं प्रेतमुद्दिश्य दीयते ॥"

१८५

षोडश

तत् षोडशषोडशकैरेको दानसागरो भवति ॥
तत्र भूमेः पूजायां दानवाक्ये च प्रियदत्तति
विशेषणम् । भूमेर्देवता विष्णुः षष्टिर्षषसह-
स्रावच्छिन्नसर्गावासः फलम् । प्रतिग्रहे तद्भूमेः
प्रदक्षिणीकरणम् । तद्भूमेरसन्निधाने तासुद्दिश्य
प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥ आसनस्य उत्तानाङ्गिरसो
देवता राज्यस्थानानुत्तमसर्गाप्राप्तिः फलम् ।
तत्र विशेषानुपदेशात् करमध्यात्मकायेन
तीर्थेन प्रतिग्रहः । एवमन्यत्रापि आमेयं कर-
तलम् ॥ २ ॥ जलस्य वरयो देवता हस्तिप्राप्तिः
फलम् ॥ ३ ॥ वस्त्रस्य दृढस्यतिर्देवता चन्द्र-
सालोक्यप्राप्तिः फलम् । प्रतिग्रहे दशान्त्यह-
परिधाने ॥ ४ ॥ दीपस्य अग्निर्देवता उत्तमचक्षुः-
प्राप्तिः फलम् ॥ ५ ॥ अन्नस्य प्रजापतिर्देवता
अन्नयसुखप्राप्तिः फलम् । प्रतिग्रहे सुदृग्यह-
णम् ॥ ६ ॥ ताम्बूलस्य वनस्यतिर्देवता मेधा-
विलसुभगत्वप्राप्त्यर्थं नीयत्वप्राप्तिः फलम् ॥ ७ ॥
हस्तस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता सञ्ज्ञयाधिविनि-
र्मुक्तत्वश्रीमत्त्वबहुपुत्रत्वप्राप्तिः फलम् । प्रति-
ग्रहे दक्षधारणम् ॥ ८ ॥ गन्धस्य गन्धर्वो देवता
ब्रह्मपदप्रयाणं फलम् ॥ ९ ॥ माल्यस्य वनस्यति-
र्देवता अत्यन्तसुखित्वभवनं फलम् ॥ १० ॥ फलस्य
वनस्यतिर्देवता सुदा युक्तत्वं फलम् ॥ ११ ॥
शय्यायाः उत्तानाङ्गिरसो देवता अत्यन्तसुखित्व-
भवनं फलम् । प्रतिग्रहे आरोहणम् ॥ १२ ॥
पादुकायुगलस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता सञ्ज्ञ-
लोकसुखगमनं फलम् । प्रतिग्रहे आरोह-
णम् ॥ १३ ॥ धनो रत्नो देवता स्वर्गलोकप्राप्तिः
फलम् । तत्र धेनुं प्राङ्मुखीमात्मसमीप-
माणीय ।

"ॐ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेभ्य-
स्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

ॐ देवस्था या च रत्नामी शङ्करस्य न या
प्रिया ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

ॐ विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीर्वा लक्ष्मीर्धनस्य
च ।

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदास्तु मे ॥

ॐ चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभा-
वसोः ।

चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपास्तु सा श्रिये ॥

ॐ स्वधा त्वं पितृसंवानां स्वाहा यज्ञसुजां
यतः ।

सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥

ॐ सर्वदेवमयीं देवीं सर्ववेदमयीन्तथा ।

सर्वलोकनिमिताय सर्वलोकमपि स्थिराम् ।

प्रयच्छामि महाभागामन्त्रयाय सुखाय च ॥"

इत्युच्चार्य उन्मुख्येत् । प्रतिग्रहे पुष्कधार-
णम् ॥ १४ ॥ हिरण्यस्याग्निर्देवता दीर्घायुः

प्राप्तिः फलम् ॥ १५ ॥ रजतस्य चन्द्रमा देवता

उत्तमरूपप्राप्तिः फलम् ॥ १६ ॥ इति शुद्धि-

षोडशां

तत्त्वम् ॥ * ॥ गयापट्टयुक्तषोडशदानं यथा,
"स्वर्गं रौप्यं तथा ताम्रं कांस्यं गावो गजाः ।
हयाः ।

यहं भूमिर्दृष्टो वस्त्रं शय्या चैवसुपानहौ ।
दास्यन्नं पितृयज्ञेषु दानं षोडशकं मतम् ॥"

इति वायुपुराणे गद्यमाहात्म्यम् ॥

षोडशभूजा, ऋ, (षोडश भूजा यस्याः ।) षोड-
शहस्तयुक्ता दुर्गा । यथा,—

"यदा तु षोडशभुजां महामायां प्रपूजयेत् ।

दुर्गान्तर्गण मन्त्रेण विशेषं तत्र वै शृणु ॥

कन्यायां कृष्णपञ्चस्य एकादश्यासुपोषितः ।

द्वादश्यामेकभक्तस्तु नक्तं कुर्यात् परेऽहनि ॥

चतुर्दश्यां महामायां बोधयित्वा विधानतः ।

गीतवादित्रनिर्घण्टिनां नानैवैवदेवैः ॥

अयाचितं बुधः कुर्यात् उपवासं परेऽहनि ।

एवमेव व्रतं कुर्यात् यावद्देवमी भवेत् ॥

ज्येष्ठायास्तु समभ्यर्च्य भस्मेन प्रतिपूजयेत् ।

उत्तरेणाक्षैर्न कृत्वा अत्रयान्ते विसर्जयेत् ॥"

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ।

षोडशमाहकाः, ऋ, (षोडशसंख्याकाः माहकाः ।)

षोडशसंख्यकदेवीविशेषः । यथा । गौर्वादि-

षोडशमाहकाभ्यो नमः । इति दुर्गातुलस-
पद्धतिः । तासां नामानि यथा, आहतत्वे ।

"गौरी पद्मा शशी मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।

शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आदौ विनायकः पूज्यः अन्ते च कुलदेवता ।"

षोडशल्लिकक्रतुः, पुं, (षोडश ऋत्विजो यच्च ।

तादृशः क्रतुः ।) षोडशपुरोहितसाध्ययाग-

विशेषः । स तु ज्योतिषोमयागः । द्वादशाह-

साध्यसन्नयागश्च । यथा । ज्योतिषोमे द्वादश-

शतगोदक्षिणाविभागः षोडशल्लिजां तद्विल्लो-

भूते सचात्मके द्वादशाहसाध्ये शतनाहिनो

दीक्षयन्तीत्यादिदृष्टेन निर्णीयते । तत्र विभागं

ममुरप्याह ।

"सर्वेषामर्हिनो सुस्थास्तर्हिनार्हिनोऽपरे ।

तर्तोविनस्तर्तोयां प्राश्नुर्थाश्चैकपादिनः ॥"

दक्षिणा गोशतविभागाय औत्तकात्थायनोऽपि ।

अथ द्वादश द्वादश आद्येभ्यः षट् षट् द्वितीयेभ्य-

श्चतस्रश्चतस्रस्ततोभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरैर्भ्यः ।

इत्यथ षोडशल्लिजां चतुरश्चतुरः कृत्वा चत्वारो

वर्गाः । इति मज्जिमासतत्त्वम् ॥ * ॥ एषां

ऋत्विजां नामानि यथा । अक्षा १ ब्राह्म-

णाऋक्षी २ व्याधीधः ३ पोता ४ । एते सार्व-

वेदीयाः । होता ५ मैत्रावरुणः ६ अश्विवाक् ७

प्रावस्तोता ८ । एते श्रद्धेदिनः । अध्वर्युः ९

प्रतिप्रस्थाता १० नेत्रा ११ उन्वेता १२ । एते

याजुषाः । उज्जाता १३ प्रतोता १४ प्रतिहस्ता

१५ सुप्रपणयः १६ । एते सामगाः । इति महा-

भारते मोक्षधर्मः १०५ अध्याये नीलकण्ठटीका ।

षोडशांशुः, पुं, (षोडश अंशवो यस्य ।) शुक्रः ।

इति शब्दमासा । षोडशकिरणयुक्ते, चि ॥

श्रीकृष्ण

श्रीकृष्णः, पुं, (श्रीकृष्ण इत्यादि अङ्गानि यत्) ।

श्रीकृष्णप्रकारस्तुमन्त्रिकमिच्छितधूपः । यथा,—

“गुणगुणं सरसं दातुं पञ्च मलयसम्भवम् ।

श्रीवैरमगुणं कुलं गुणं चण्डरसं चनम् ।

शरीरकीं नखीं नाचां जटामांशोच शैलजम् ।

श्रीकृष्णं विदुषुं देवे पेयं च कर्मेति ॥”

इति तन्त्रसारः ।

श्रीकृष्णवयवयुक्ते, वि ।

श्रीकृष्णः, पुं, (श्रीकृष्ण अङ्गयो यत्) । कर्कटः ।

इति हेमचन्द्रः । श्रीकृष्णचरणयुक्ते, वि ।

श्रीकृष्णः, स्त्री, (श्रीकृष्ण अङ्गादि रव इत्यानि

यत्) । श्रीकृष्णदण्डपद्मम् । यथा, तन्त्रे ।

“आधारे निष्ठनाभौ हृदयसरसिने ताशुनने

कलाटे

इ पञ्चे श्रीकृष्णारे दिग्दण्डदण्डे दादण्डार्धे

चतुष्के ।

वासान्ते वादिकान्ते च-प-क-ठ-सहिते कण्ठ-

देशे स्वराणां

हृद्यो कोदकमध्ये सकलदण्डगतं वयोरूपं

नमामि ॥”

जलाशयोत्सर्गोपवेदिकोपरिकर्तव्यचक्रम् । यथा,

मत्स्यपुराणे ।

“रजसा मन्त्रं कुर्व्यान् पञ्चवर्गेन तत्त्ववित् ।

श्रीकृष्णं भवेत्तत्तं पद्मार्धं चतुर्मुखम् ।

चतुरस्रं परितो वृत्तं मध्ये गुणोत्तरम् ।

वेद्याचोपरि तत् कला यज्ञाकोकपतीक्षया ।

विश्वसिन्धुतः सन्तान् प्रतिदत्तुं विचक्षणः ॥”

इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ।

श्रीकृष्णः, [घ] पुं, (श्रीकृष्ण अङ्गो वि यत्) ।

शुक्लपञ्चः । इति भूरिप्रयोगः । श्रीकृष्णशिक्षा-

युक्ते, वि ।

श्रीकृष्णवर्णः, पुं, (श्रीकृष्ण आवर्णो यत्) । शङ्खः ।

इति हेमचन्द्रः । श्रीकृष्णवर्णयुक्ते, वि ।

श्रीकृष्णकान्तः, स्त्री, पञ्चपरिभाषम् । इति वैद्यक-

परिभाषा ।

श्रीकृष्णः, [न] पुं, यज्ञप्राप्तविशेषः । यथा अति-

रात्रौ श्रीकृष्णं यज्ञाति नातिरात्रौ श्रीकृष्णं

यज्ञातीति । श्रीकृष्णो सद्योमकपात्रविशेषः ।

इति मन्त्रमासतत्त्वम् ।

श्रीकृष्णः, स्त्री, दादण्डमहाविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः ।

यथा,—

“कालौ तारा महाविद्या श्रीकृष्णो भुवनेश्वरी ।

भैरवी हितमस्ता च विद्या धूमावती तथा ।

वमला विहविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।

यता वृष महाविद्याः विहविद्याः प्रकीर्तिताः ॥”

तत्र पारिभाषिकी श्रीकृष्णमाह ज्ञानार्थवे ।

“चन्मन्त्रं वादयान्त्रं शक्रादिसहितं पृथक् ।

वामाक्षिविष्णुनादाङ्गं विष्णुमाहकलात्मकम् ।

विद्यासौ धोमवेदेवि वाचात् ज्ञानयत्नरूपिणी ।

चिह्नटाः सकला भेदाः पञ्चकूटा भवन्ति हि ।

वेद्यवी वसुहूटा स्यात् वटकूटा शाङ्करी

भवेत् ॥”

१८६

श्रीकृष्ण

अस्यार्थः चन्मन्त्रं इत्यारः । वादयान्त्रं

प्रकारः । शक्रादौ रेवः । वामाक्षि रेवः ।

विद्यासौ पूर्वोक्तदादण्डविद्यासौ ।

“वेदादिमहिता देवि शिवशक्तिमयी सदा ।

तदा भेदास्तु सकलाः वटकूटा परमेश्वरी ।

वेद्यवी वसुहूटा स्यात् वटकूटा च शाङ्करी ॥”

अस्यार्थः । शिवशक्तिमयी पूर्वोक्ता श्रीकृष्ण-
वती । वेदादिः प्रभवः । महिता आदौ

भूतिता ॥ ॥ अथ महाश्रीकृष्णो ।

“आद्यश्रीकृष्णं भजे विपरीतक्रमेण हि ।

विलिख्य परमेशानि ततोऽन्यानि वसुहरेत् ॥

अनन्तमुखी वरारोचे कुमारो विपुलेश्वरी ।

एभिस्तु पञ्चसंख्याकैर्वर्णैः संपुटितां यजेत् ॥

वटकूटा परमेशानि विद्येयं श्रीकृष्णाक्षरी ।

चिह्नटाः सकला भजे श्रीकृष्णाया भवन्ति हि ।

वेद्यवेकोनविंशत्यां शैवी सप्तदशाक्षरी ॥”

अस्यार्थः । आद्यश्रीकृष्णं मयारमात्मकम् ।

विपरीतक्रमः आदौ रमा पञ्चाक्षया ।

अनन्तमुखी स्थितं कामवीजं सुखे आदौ यस्याः

कुमार्याः । एभिः पञ्चसंख्याकैर्वर्णैः वटकूटां

वसुहूटां वसुहूटां वा संपुटितां संपुटवत्

कृतां तेनानुलोमविनोमतः संपुटितामित्यर्थः ।

योगिनोतन्त्रे ।

“श्रीबीजमायाक्षरयोनिशक्ति-

क्षारश्च माया कमलाय विद्या ।

श्रद्धादेवीजैश्च विनोमतोऽस्या

श्रीश्रीकृष्णाय च शिवमार्गदा ॥”

तथा च उक्त्यामये ।

“श्रीमया मदनो वाणी परा तारं शिवप्रिया ।

हरिप्रिया चिह्नटा सा परा वाणी मनोभवः ।

माता ज्योतिर्वेद्याविद्या श्रीबीजं श्रीकृष्णो परा ॥”

अथ श्रीबीजवी श्रीकृष्णो । उक्त्यामये ।

“श्रीबीजमाये संलिख्य तथैव च कुमारिकाम् ।

श्रीबीजमाये कामश्च वाङ्मया कमला तथा ।

परां कामश्च वाङ्मयीं माया श्रीबीजमेव च ।

बीजावली श्रीकृष्णं सन्ततं गुपीता ॥

राज्यं देवं शिरो देवं न देया श्रीकृष्णाक्षरी ॥”

तन्त्रान्तरे ।

“आद्या कुक्कुटिनी शक्तिः शक्तिराद्या ततः परा ।

निवेशयेत्तथोन्मये देवि गोविन्दवक्त्रमायम् ।

ततस्तु मन्त्रं बीजं श्रीबीजं तदनन्तरम् ।

सुखेखा रमयोन्मये देवदत्तं विनिःक्षेप्य ॥

ततो जीपां न्यसेदेवि चिह्नटामथवा पराम् ।

आद्यानि पञ्च बीजानि पञ्चाक्षिण्य सुन्दरि ।

श्रीकृष्णं सुगोप्या हि स्नेहादेवि प्रकाशिता ।

अस्या माहात्म्यमतुलं जिह्वाकोटिशतैरपि ।

वक्तुं न शक्नते देवि किं पुनः पञ्चभिर्मुखैः ॥

अपि प्रवर्तमं देवं सुतदारधनादिकम् ।

राज्यं देवं शिरो देवं न देया श्रीकृष्णाक्षरी ॥”

तन्त्रान्तरे ।

“विन्दुरदण्डा वापि कुक्कुटेन विधेयते ।

जिह्वा दर्शयेद्भूमौ न च हर्षे प्रकाशयेत् ॥

श्रीकृष्ण

ततः स्नातविशुद्धार्थं कचमेकं जपेद्गुहः ॥”

श्रीकृष्णोमाह । विह्वयामये ।

“कामो माया रमा वाजा चिह्नटा स्त्री भगा-

कुष्णौ ।

काली कामकला कूर्चं सन्मार्गौ प्रभवः प्रिये ॥

श्रीमहाश्रीकृष्णाय या स्वाहा भुवनत्रये ।

ज्ञानेन न्ययुहा विद्या सन्मार्गायेनैर्मस्तुता ॥

सप्तलक्षमहाविद्यास्त्रिणादौ कथिताः प्रिये ।

सारात्सारतरा भूता या या विद्याः सुगीपिताः ॥

बहुना किमिहोक्तेन तासां स्वाहा तु श्रीकृष्णो ।

प्रकाशिता महादेवी या पृष्टा ते पुनः पुनः ॥”

शक्तकामराज्यं श्रीक्रमे ।

“मायाबीजं तथा भिद्यती कामं शक्तं वियत्

क्रमात् ॥

जातवेदो न्यगाङ्गेन लाङ्कितं परमेश्वरी ।

एतद्भागभवकूटं पूज्यं वत् कामराजकम् ।

तथैव शक्तिबीजं सुन्दर्यैवा प्रकीर्तिता ॥”

अत्रापि पूर्ववद्बीजसंयोगः । माया ईकारः ।

भिद्यती एकारः । पुनः शाक्तमाह ।

“एतद्भागं ततो माया ब्रह्मा शक्तौ हरोऽभिनवा ।

वामनेत्रेण संयुक्तौ नादविन्दुविभूषितः ।

एतद्भागभवकूटं पूज्यं वत् कामशक्तिकम् ॥”

भग एकारः । अत्रापि पूर्ववद्बीजसंयोगः । अत्र

विशेषः ।

“ब्रह्मबीजं यदा दद्यात् चिह्नटे वृष वरानने ।

प्रथमा सुन्दरी देवी द्वितीया अक्षसुन्दरी ।

शक्तिकूटे महेशानि अनन्तसुन्दरी मता ।

एषा तु सुन्दरी विद्या मतभेदेन दर्शिता ॥

चिह्नटान्ते ईशबीजं विन्दुसर्गेविभूषितम् ।

एषा श्रीप्राञ्चसंयुक्ता दारिद्र्यदुःखभोचिनी ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ १८६ ॥

जनविंशतिपिङ्गदानक्रिया । यथा,—

प्रेतश्लोक्तरीत्या दादण्डपिङ्गान् श्रीकृष्णो-

पिङ्गान् दद्यात् । इति तीर्थयात्राप्रयोगतत्त्वम् ।

तद्विधानं यथा,—

“अमावस्यां कन्यार्के तीर्थप्राप्तौ तथा वृष ।

जला आहं विधानेन दद्यात् श्रीकृष्णपिङ्गकम् ॥”

वायुपुराणीयस्तत्रयोगो यथा । जनविंशति-

दादण्डमानपिङ्गानानि यथादक्षिणं भाग-

चतुष्टयेन जलानि तत्र दक्षिणायान् कुशान्

आक्षीये ।

“अक्षतुकुले नृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सन्मार्गं दर्भपृष्ठे तिकोदके ॥

मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सन्मार्गं दर्भपृष्ठे तिकोदके ॥

बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सन्मार्गं दर्भपृष्ठे तिकोदके ॥”

इत्येतैस्तिकोदकेरावाह्यम् ।

“आत्रक्षक्षक्षपम्येकं देवविपिङ्गमानवाः ।

हृदयं पितरः सर्वे माहमातामहादयः ॥

अतीतकलकोटीनां सप्तद्वीपविवासिनाम् ।

आम्रक्षक्षक्षपम्येकं देवविपिङ्गमानवाः ॥”

दम, वैज्ञेयः । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वैज्ञेयः विज्ञानीभावः । समति ।
अतिष्ठमत् । इति दुर्गादासः ॥
दम, त् क वैज्ञेयः । इति कविकल्पदुमः ॥ (अदन्त
पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) मृह्णन्वादिः । गोप-
दंष्ट्रपाठो भ्राष्ट्रादीति दन्त्यत्वे क्तसकारादि-
त्वात् घत्वार्थः । तिष्ठमधिषति । एवं सर्वत्र ।
इति दुर्गादासः ॥
द्विष, न ड आस्कदि । इति कविकल्पदुमः ॥
(खा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) आस्कन् आस्क-
न्दनम् । अभियोग इति भट्टमल्लः । न ड,
स्तिष्ठते नदीं प्राप्यः । तिष्ठे । इति दुर्गा-
दासः ॥
द्विष, ऋ ड च्युति । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अतिष्ठेत् । ड,
क्षेपते तिष्ठे । च्युति चरणे । इति दुर्गा-
दासः ॥
द्विष, य जेदे । इति कविकल्पदुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) य, स्तिष्ठति तिष्ठे । जेदः
आर्द्रभावः । इति दुर्गादासः ॥
द्वीम, य जेदे । इति कविकल्पदुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) य, द्वीप्यति तिष्ठे । जेदः
आर्द्रभावः । इति दुर्गादासः ॥
दु, न ल स्तुतौ । इति कविकल्पदुमः ॥ (अदा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) मृह्णन्वादिः । न ल,
स्तौति स्तवीति स्तुते । इति दुर्गादासः ॥
दुच, ड प्रसादे । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) मृह्णन्वादिस्तमध्यः ।
प्रसादः प्रसन्नीभावः । ड, स्तोचते जनं तोष्टु-
च्यते । यस्याधो मृह्णन्वादि इति केचित् । स्तोचते
सोक्त्यते । इति दुर्गादासः ॥
दुभ, उ ड स्तम्भे । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) उ, स्तोभित्वा स्तुब्धः । ड,
स्तोभते तुष्टोभयि-
मति । स्तम्भो जडोभावः तत्करणञ्च । स्तम्भौ
स्युगाजडोभावावित्यमरोक्तेः । श्रौतेनावस्तम्भो
जडोक्त इत्यर्थः । इति कमरीश्वरोक्तेश्च ।
“शास्त्रेण स्तोभते भूयो लघुप्रकृतिको नरः”
इति हलायुधः ।
स्तोभते वृषं श्रौतो वायुः । इति चतुर्भुजः ।
स्तम्भ इह क्रियानिरोधः । इति भीमः । दोष-
वृद्धिरिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥
दुप, क उच्छाये । इति कविकल्पदुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) यष्टस्वरी । उच्छायो
राशिकरणम् । क, स्तूपयति घान् लघकः ।
तुष्टपधिषति । इति दुर्गादासः ॥
दुप, य इर् उच्छाये । इति कविकल्पदुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) यष्टस्वरी । य,
स्तप्यति । इर्, अस्तूपत् अस्तूपीत् । पुषादित्वा-
मित्रं ड इत्यर्थः । अतुष्टपत् । इति दुर्गादासः ॥
दृ, गमने । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सप्तमस्वरशुक्तः तमध्यः । स्तृचति ।
नरः पृष्ठ्यते । इति दुर्गादासः ॥

दृह, ज प्र वधि । इति कविकल्पदुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-वेट् ।) मृह्णन्वादिः तमध्यः । ज,
अस्तृहीत् । अस्तृचत् । प्र, स्तृहीतो स्तृचन्ती ।
तिष्ठह्यिषति । इति दुर्गादासः ॥
दृह, ज प्र वधि । इति कविकल्पदुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-वेट् ।) मृह्णन्वादिः तमध्यः । अष्ट-
मस्वरी । ज, अस्तृहीत् अस्तृचत् । प्र, स्तृहीतो
स्तृचन्ती । तिष्ठह्यिषति । इति दुर्गादासः ॥
द्रेप, ऋ ड च्युति । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अतिष्ठेत् । ड,
क्षेपते तिष्ठे । च्युति चरणे । इति दुर्गा-
दासः ॥
दृमः, पुं, चक्रः । दीप्तिः । इति केचित् ।
द्रे, संवृत्तौ । अर्धौ । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) अर्धः स्याद्युक्तदन्त्य-
वर्गाद्यमध्यः घयोगात् टः । तेन तदौ । तद्या-
सति । ताद्यायते । संवृत्तिः सन्वृहः । द्यायति
लोकः एकत्र सन्वृहयति शब्दायते वा इत्यर्थः ।
दन्त्यविधौ टौष्ण्यकाष्ठिवो वर्जनात्त दन्त्यः । इति
दुर्गादासः ॥
दृग, म ए संवृत्तौ । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मृह्णन्वादिस्तमध्यः घयोगात्
टः । म, तिष्ठगधिषति । ए, अस्तृगीत् । दन्त्य-
वर्गप्रथममध्यः इति केचित् । तिष्ठगधिषति
अतिष्ठगत् । इति दुर्गादासः ॥
दृल, न स्थितौ । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ज, स्थालः स्थलः । स्थलति
लोकस्तिष्ठतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
दृा, नि स्थाने । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) नि, स्थितोऽस्ति । स्थानं
गतिनिवृत्तिः । तिष्ठति साधुधर्मे । पृष्ठतस्तिष्ठ-
मान इति वीरचरिते प्रकाशार्थं आत्मनेपद-
विधानात् शानः । अथवा ताच्छीक्य शतुः
शानः । इति दुर्गादासः ॥
दृव, उ निरासे । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उ, उवित्वा
सुत्वा । अस्य नेम् उवित्वा इत्यादिना इमो
निषेधे निष्ठायां ह्रूत इति भेदः । निरास इह
प्रकार इति भट्टमल्लः । सुखेन श्लेषादेर्लभन-
मिति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
दृव, य निरासे । इति कविकल्पदुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य, उवयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
द्वीव, निरासे । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) द्वीवति । यं द्विस्त्रिं मला
द्विद्वलमाचमोऽपीति दीर्घिणं विद्वामः स
एवायं द्वीवयति इत्यादिवाधनाय दीर्घो
पच्यते । तेन द्विस्त्रिं यद्वयेनास्मिन् एहीति
भ्राष्ट्रादि ऋः क इत्यादिना मृह्णन्वादिस्तमध्य-
न स्यात् एवं द्विविधायाः खेरित्यादिना खेष्ट-
कारण्य तकारे तिष्ठौव तिष्ठौव इत्यपि स्यात् ।
यत्तु सव्यप्यस्तिन्नटि द्वीवनमिति निपातनं

तदस्य सर्वसम्मतत्वाभावात् । निरास इह पुन-
कार इति भट्टमल्लः । सुखेन श्लेषादेर्लभन-
मिति केचित् । द्वीवयन् लोकः । द्वीवामि
शुष्केक्षुलताश्लिकल्पम् । इति दुर्गादासः ॥
द्वीव, य छ उ मि निवासे । इति कविकल्पदुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) द्वीवत् । मृह्ण-
न्वादिर्दन्त्यनकारयुक्तः । य, अस्त्विति । छ,
अस्त्वत् । उ, अस्तिता कुत्वा । मि, अस्त्वयति ।
आसयति । इति दुर्गादासः ॥
द्वीव, ल श्रोत्रे । इति कविकल्पदुमः ॥ (अदा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) मृह्णन्वादिस्तमध्यः ।
दन्त्यादिस्तमिति कश्चित् । ल, क्षाति गङ्गायां
धीरः । अनुपसर्गस्य औ ज्वलज्जलेत्यादिना
इत्यो वा अपयति आपयति । औपसर्गस्य तु
प्रकापयति । इति दुर्गादासः ॥
द्वीव, ज य छ मि प्रीतौ । इति कविकल्पदुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-वेट् ।) ज, क्षोद्विष्यति
क्षोद्यति । य, क्षिप्र्यति वन्धुः । छ, अजि-
हत् । मि, क्षिप्रः क्षीप्रोऽस्ति । इति दुर्गा-
दासः ॥
द्वीव, क क्षेपने । इति कविकल्पदुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क्षेपनं क्षिप्रोभावः । क,
क्षेपयति वर्तिका तेनेन । इति दुर्गादासः ॥
द्वीव, न ल स्तुतौ । इति कविकल्पदुमः ॥ (अदा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) न ल, स्तौति स्तवीति
स्तुते । इति दुर्गादासः ॥
द्वीव, ड सेचने । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) स्तोचते सुष्ठुपे । इति
दुर्गादासः ॥
द्वीव, य भवे । इति कविकल्पदुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यनकारयुक्तः । य,
क्षुभ्यति सुष्ठुपे । इति दुर्गादासः ॥
द्वीव, य ज छ उद्गारे । इति कविकल्पदुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) दन्त्यनकारयुक्तः ।
उद्गारो बालिः । य, क्षुब्धयन् लोकः । ज,
क्षोद्विष्यति क्षोद्यति । छ, अस्तृहत् । इति
दुर्गादासः ॥
द्वीव, वेष्टे । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-
अनिट् ।) प्रकृत्या दन्त्यवर्गशेषोपधः । क्षायति
वृषं कता । अनुपसर्गस्य औ ज्वलज्जलेत्यादिना
इत्यो वा । अपयति आपयति । औपसर्गस्य
तु प्रकापयति । इति दुर्गादासः ॥
द्वीव, ड क्षिते । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-अनिट् ।) क्षितमीषद्वाक्यम् ।
ड, क्षयते वधूः । विस्त्रापयते । इति दुर्गा-
दासः ॥
द्वीव, ड सर्पणे । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तादिः कोपधः ।
ड, अकते विष्णुक्वधते घान्यकृति । दन्त्य-
विधावस्य वर्जनात्त दन्त्यः । चक्रोदयस्तु इमं
पञ्चमस्वरिणं मला मुक्तते मुक्त्विति योऽप्युक्तं
इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

अद्, क खादे। खेदे। इति कविकल्पद्रुमः ।
(भ्रा०-पर०-अक०-सेट् ।) खादो रसो-
पादानम् । क, खादयति चौरं लोकः । इति
दुर्गादासः ।

अद्, ड प्रीतिनिहोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भ्रा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) प्रीतिः प्रीती-
करणम् । लिट् रसोपादानम् । ड, अपां हि
हृत्प्राय न वारिधारा खादुः सुगन्धिः खदते
तुषारां । इति श्रीहर्षः । इति दुर्गादासः ।

अनून्, औ नि उ आलिङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भ्रा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) वकारयुक्तादिः ।
आलिङ्ग आलिङ्गनम् । औ, खड्गता । नि,
खक्तोक्तिः । ड, खजते युवतीं युवा । परि-
अजति पाञ्चाली मध्यमं पाञ्चुनन्दनमिति गण-
लतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ।

अप, औ च लु नि शये । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदा०-पर०-अक०-अनिट् ।) वकारयुक्त-
महन्त्यादिः । औ, अस्त्रास्तीत् । च लु, खपिति ।
नि, सुमोक्तिः । शयः शयनम् । इति दुर्गादासः ।

अर्ष, क गत्याम् । तङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-पर०-अक०-तङ्के अक०-सेट् ।) वकार-
युक्तमहन्त्यादिः । तङ्को इः खेन जीवन्तम् । क,
खर्षयति जनो गच्छति दुःखेन जीवति वेत्यर्थः ।
असिखर्षत् । इति दुर्गादासः ।

अिद्, ल औ य आ नि खिदि । इति कविकल्प-
द्रुमः । (दिवा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ल,
अखिदत् । औ, खेता । य, खिद्यति । आ,
खेदितं खिन्नं तेन । नि, खिमोक्तिः । खिदीति
मोहखेहमोक्षेति विोपदेवः । गात्रप्रचरणं
इति प्राञ्चः । न च खिद्यति तस्याङ्गमिति
हजायुधः । इति दुर्गादासः ।

अिद्, नि आ ड ल मोहखेहमोक्षेषु । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (भ्रा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) नि,
खिमोक्तिः । आ, खेदितं खिन्नं तेन । ड, खेदते
तिनः तैलं सुचति इत्यर्थः । ल, अखिदत् ।
कैहः खिम्भीभावः । इति दुर्गादासः ।

स, दन्तवसकारः । स तु यज्जनहान्निश्वसः । अख्यो-
चारगस्थानं दन्तः । इति आकरणम् । (तथाच
प्रिचायाम् । १७ ।

“स्युर्मूर्धन्या ऋटुरा दन्त्या लतुलसाः स्मृताः ॥”
तत्संस्वरं यथा,—

“तकारं श्रद्धा चार्वाङ्गि शक्तिवीजं परात्परम् ।
कोटिविद्युज्जताकारं कुण्डलीचयस तम् ॥

पञ्चदेवमयं देवि पञ्चप्राणात्मकं ।
रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिविधसहितं ।”

इति कामधेः तम् ॥ * ॥

अस्य वेद्यप्रकारो यथा,—

“कुचिता वामतो दक्षमता च गीततिलधः ।

पुनरुद्भूता तासु वक्ष्यन्मन्दिवाकराः ।
मात्रा भवानी विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
अस्य ध्यानादि ।

“शुक्लाम्बरी शुक्लवर्णा द्विभुजा रक्तलोचनाम् ।
श्वेतचन्दनलिपार्ङ्गी सुक्ताहारोपशोभिताम् ॥
गन्धर्वगोपमानाच्च सदानन्दमयीं पराम् ।
अष्टसिद्धिप्रदां नितीं भक्तादन्धविवर्द्धनीम् ॥
एवं ध्यात्वा सकारणं तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं आत्मादित्यसंयुतम् ।
प्रणम्य सततं देवि हृदि भावय सुन्दरि ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तत्पर्यायः ।

‘सो हंसः सुयशा विष्णुर्भगवोऽष्टचक्रसंश्रकः ।
जगद्भूतं शक्तिनामा सोऽहं वेश्वती भृगुः ॥
प्रहृतिरीश्वरः शुद्धः प्रभा श्वेता कुलोष्मलः ।
दक्षपादोऽनन्तं ब्राह्मी परमात्मा परोऽक्षरः ॥
सुरूपा च गुणेशो गौः कलकण्ठो ढकोदरी ।
प्राणाद्याश्च पुरादेवी लक्ष्मीः सोमो हिरण्यपूः ।
दुर्गातारिणि सम्मोहाङ्गीवो र्मर्मनोहरः ॥”

इति तन्त्रम् ॥

सं, [म] स, शोभनार्थः । समार्थः । सङ्गतार्थः ।
प्रलक्षार्थः । इति मेदिनी । उपसर्गविशेषः ।
अस्यार्थाः यथा । सम् प्रकर्षाक्षेपनेरन्तर्यो-
चिन्त्याभिसुख्येयु । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गा-
दासः ।

सः, पुं, ईश्वरः । सर्पः । इति शब्दरत्नावली ।
पत्नी । इत्येकाक्षरकोषः । विष्णुः । यथा । सः
स्याद्विष्णो हरे सर्पे । इति भरतेकार्थसंग्रहः ॥
पूर्वोक्तपरामर्शकः । स इति भाषा । तच्छब्दस्य
प्रथमेकवचननियमः । यथा, भट्टः । १ । २ ।

“सोऽधोष्ट वेदांश्चिदशानयद्य

पितृनपारीत् सममस्तं बन्धुम् ॥”

समासपूर्वपदस्य सङ्गार्थः । यथा । समाहृतः ।
कृत्स्नं समानार्थश्च । यथा । सत्पुः । इति
आकरणम् ॥

संघाहौ, [न] पुं, (संघाहतीति । सं + गृह् +
अहिः ।) कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धारके, नि । (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“दीपनं लघु संघाहि स्वासकाशासपितृनुत् ॥
संग्रहकारके च । यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । ४ । १० ।

“प्रख्यातवृक्षमक्रूरं लोकसंघाहियं शुचिम् ।
कुर्वीतात्महिताकाङ्क्षी परिवारं महीपतिः ॥”

संज्ञं, स्त्री, पीतकाष्ठम् । यथा,—

“जायकं भाद्रुकं संज्ञं प्रचेनं प्राविरः पुमान् ।
काजीयकश्च कानाशुसायंश्चाय समर्थकम् ॥”

जायकादिसप्त पीतकाष्ठे । इति शब्दचन्द्रिका ॥

संज्ञः, त्रि, (संज्ञकप्रकारेण जानाति यः । सं +
ज्ञा + कः ।) लक्षणाशुक्तः । यथा,—

“प्रभुः प्रगतजानुः स्यात् प्रज्ञोऽत्रेव च दृश्यते ।
संज्ञुः संज्ञतजानुश्च भवेत् संज्ञोऽपि तत्र हि ॥”

इति साहचर्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

संज्ञपनं, स्त्री, (सं + ज्ञा + णिच् + क्यट् ।) मार-
णम् । इत्यमरः । (यथा, भागवते । १४ । २२ ।

“दृष्ट्वा संज्ञपनं योगं पश्यन् स पतिर्मत्वि ।

यजमानपशोः कस्य कायात्तेनाहरश्चरः ॥”)
विज्ञापनश्च ॥

संज्ञप्रिः, स्त्री, (सं + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।) मार-
णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विज्ञापनश्च ॥

संज्ञा, स्त्री, (सं + ज्ञा + भावे अङ् ।) चेतना ।
(यथा, कुमारः । ६ । ४४ ।

“रतिरेदसस्तुपत्ता निद्रा संज्ञाविषयेयः ॥”)

बुद्धिः । (ज्ञानम् । यथा, भागवते । १३ । ३१ । ३२ ।

“गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परीक्षन् भगवान् स्मराट् ।
ध्यायन् धिया सुरैर्युक्तः शम्भे नालभतात्मनः ॥”

तथाच गीतायाम् । १ । ७ ।

“नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् प्रवीमि ते ॥”)

नाम । आख्या । (यथा, मनुः । ८ । १३२ ।

“शोकमयवह्नारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
तामस्तुष्टुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥”)

हस्तादेरर्थवचना । हस्तभूलोचनादिभिः प्रयो-
जनस्य ज्ञापना । इत्यमरभरतौ । (यथा,
कुमारः । ६ । ४१ ।

“सुखापितेकाङ्गुलिसंज्ञयेव

मा चापलायेति गगान् यनेषीत् ॥”)

गायत्री । सूर्यपत्नी । इति मेदिनी । (यथा,
मार्कण्डेये । ६७ । १ ।

“मार्कण्डस्य रवेर्भायां तनया विश्वकर्मणः ।

संज्ञा नाम महाभाग तस्यां भातुरजीजनत् ॥”
अस्या विशेषविवरणानु तच्चेवाध्याये इष्ट-
यम् ॥

संज्ञासुतः, पुं, (संज्ञायाः सुतः ।) शनिः । इति
केचित् ॥

संज्ञुः, त्रि, (संज्ञते संलये जानुनी यस्य । “प्रसंभ्यां
जानुनीकुः ॥” ५ । ४ । १०६ । इति कुः ।)

संज्ञतजानुक्तः । इत्यमरः ॥

संज्वरः, पुं, (संज्वरयतीति । सं + ज्वर + णिच् +
अच् ।) अग्निजातपः । इत्यमरः । (यथा,
कथासरित्सागरे । ५५ । ६३ ।

“कदलीपत्रपवनेर्वीज्यमाना सखीजनैः ।
पाण्डुनामामभियक्तसरसंज्वरलक्ष्म्याम् ॥”)

संयः, पुं, कङ्कालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

संयत्, पुं, स्त्री, (संयम्यतेऽनेति । सं + यम् +
क्तिप् । “गमादीनाम् ॥” ६ । ४ । ४० । इत्यस्य
वार्तिकोक्ता मलोपः । तुक् ।) युद्धम् । इत्य-
मरभरतौ । (यथा, रघुः । ७ । ३६ ।

“उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः

वाङ्मूलतः स्यन्दनवृक्षकैः ॥”)

संयतः, त्रि, (सं + यम् + क्तः ।) बद्धः । इत्यमरः ॥

(यथा, रामायणे । १ । १० । २५ ।
“मायामिव परिभ्रष्टा हरिणीमिव संयताम् ॥”)

लतसंयमः । यथा ब्रह्मपुराणम् ।

“सो यः कश्चित्प्रीयमानो गच्छेत्

सुसंयतः स च पूर्वं गृहे खे ।

संयमः

कतोपवासः शुचिरप्रमतः

संपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गच्छेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

संयमः, पुं, वाग्यतः। जनुसम्बन्धः। इति
संयमसारोणादित्यतिः ॥

संयमः, पुं, (संयच्छतीति। सं + यम् + “छित्त्वर-
च्छत्वेति।” उणा० १।१। इति छित्त्वरप्रत्य-
येन साधु।) श्रुपः। इत्युणादिकोषः ॥

संयमा, [न] नि, संयमनकर्ता। नियमा।
संपूजयेदमघातोक्तप्रत्ययेन नियमः ॥ (यथा,
महाभारते। १। ६२। ४८।)

“तं विचक्षणमपोवाह संयमा रथवाजिनाम्।
उपदेशमनुसृत्य रथमागो महारथम् ॥”)

संयमः, पुं, (सं + यम् + “यमः सप्तपत्तिविषु च।”
१। १। ६२। इति अप्।) त्रताद्वज्रपूर्वदिव-
कर्मकाचारः। तत्त्वार्थः। विरामः २ विरामः

१ यामः ४ यमः ५ संयमः ६। इत्यमरः ॥
संयमनम् ७ नियमः ८। इति धरणिः ॥ तद्-

विधानं यथा। अथ दशमीनियमाः। छरि-
कर्मोपे।

“कांक्षं मां मरुत्तं चक्रं कोरदूषकम्।
शाकं मधु पराजितं त्वेदुपवसन् स्थियम् ॥”

अपोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात् सामी-
प्यात् पूर्वापरदिनयोगेऽहम् ॥ स्मृतिः।

“शाकं मां मरुत्तं पुनर्भोजनमेधुने।
दुतमत्तमपानञ्च दृष्ट्वा वेद्यवस्यजेत् ॥

कांक्षं मां सुरां चौरां लोभं वितथभावणम्।
आयामञ्च जबायञ्च दिवास्त्रं तथाञ्जनम् ॥

तिलपिष्टं मरुत्तं दृष्ट्वा वर्जयेत् पुमान्।
दृष्ट्वामेकमत्तञ्च कुर्वीत नियतेन्द्रियः ॥

आचम्य हन्तकाष्ठञ्च खादेत् तदनन्तरम्।
पूर्वं चरिदिनालोकाः सवर्धं चैकभोजनम् ॥

अवनीष्टदृष्ट्याः स्त्रियाः सङ्गविचर्जिताः।
सिक्थं देवदेवेशं पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥

सकलभोजनवस्तुता द्वादशाञ्च भविष्य ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ ॥

आहुपूर्वदिनकर्तव्यनियमो यथा। देवलः।
“चः कर्तास्तीति निश्चित्य दाता विप्राभिमन्त्र-

येत् ॥
विरामिषं चक्षुः भुक्ता सर्वसुप्तजने यदे।
असम्भवे परेद्युत्वा ब्राह्मणास्त्रिमन्त्रयेत् ॥”

वराहपुराणम्।
“वज्रश्रीचादि कर्मयं चः कर्तास्तीति जानता।
आग्नीपलेपनञ्चैव कृत्वा विप्राभिमन्त्रयेत् ॥

हन्तकाष्ठञ्च विच्छेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥”
विच्छेत् आहुतीयज्ञास्त्रिभ्यो दद्यात् ॥ मार्क-

ण्ड्यपुराणम्।
“निमग्नयेच पूर्वेषुः पूर्वोक्तान् द्विजसत्तमान्।
अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योविनृप्रसङ्गनम् ॥”

यमः।
“प्रापयेत् प्रवीणान् भुक्तान् शयितान् द्विजान्।
संयासावनिर्मलैः कामकोषविचर्जितैः ॥

संयमः

भवितव्यं भवद्भिच नोभूते आहकर्मणि।

इति च आहु चालभ्य त्वं मयाच निमन्त्रितः।
एवं निमन्त्रा नियमान् आवयेत् पेटिकान् दुधः ॥”

तन्निग्रममाह।
“अस्तीधनेः शौचपरैः सततं जज्ञचारिभिः।
भवितव्यं भवद्भिच मया च आहकर्मणि ॥”

इति आहकर्मणम् ॥ ॥
तीर्थयात्रापूर्वदिनकर्तव्यनियममाह। ब्रह्म-

पुराणम्।
“यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्वं यदे स्ने।

कतोपवासः शुचिरप्रमतः
संपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गच्छेत् ॥

देवान् पितॄन् ब्राह्मणाञ्चैव साधून्
धौमान् प्रौढयन् वित्तश्रद्धा प्रयत्नात्।

प्रत्यागतवापि पुनस्तथैव
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ॥”

एवं प्रकुर्वन्तस्तस्य तीर्थार्थदुक्तं फलं तत्
स्यान्नात्र सन्देह एव। सुसंयतः पूर्वदिने

कृतैकभक्तादिनियमस्तदुत्तरदिने कतोपवास
इत्यादि। उपवासदिने सुखनमपि।

“प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृविद्योगतः।
कचानां वपनं कायं तथा न विक्रयो भवेत् ॥”

इति विष्णुपुराणात्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ॥
प्रायश्चित्तपूर्वोक्तं यथा। श्रुतलिखितौ।

“वाप्य केशशस्त्रान् पूर्वैः कृतं प्राप्य बहिर्निशि।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(बन्धनम्। यथा, साहित्यदर्पणे। १। १५५।

“कापि कुन्तलसंज्ञानसंयमस्य परेशनः।
बाहुकुलं कनी नाभिपङ्कजं दृश्येत् स्मृतम् ॥”

संकोचः। यथा, मार्कण्डेये। ७७। ४।
“मवि दृष्टे सदा यस्मात् कुर्वते नेचसंयमम्।
तस्मान्निश्चिते नृपे प्रजासंयमनं यमम् ॥”)

संयमकः, नि, (संयच्छतीति। सं + यम् + क्तुः।)
नियमा। यथा,—

“स एव धाता सर्वस्य तन्निर्योगकरा वयम्।
यमसंयमने त्वक्तः सोऽस्मत्संयमको हरिः ॥”

इति बह्विपुराणे नारसिंहप्रादुर्भावाध्यायः।
संयमो च ॥

संयमनं, कौ, (सं + यम् + क्तुः।) बन्धनम्।
(यथा, साहित्यदर्पणे। ६। २१८।

“यथावा वेण्यां द्वीपदीकेशसंयमनचेतुर्भौमसेन-
क्रोधापचितो युधिष्ठिरौत्साहः ॥”) व्रतम्।

इति मेदिनी ॥ चतुःशालम्। इति सङ्गवन-
शब्दटीकायां भरतः ॥ (यमयहम्। यथा,

महाभारते। १। १६१। ६।
“एतत् संयमनं पुण्यमतीवाहुतदर्शनम्।
प्रेतराजस्य भवन्कृष्णा परमया युतम् ॥”

प्राचनम्। दमनम्। यथा, भागवते १०। १६। ६।
“तं चक्रेगविषवीधमवैश्व तैव
दुष्टां नदीञ्च कलसंयमनावतारः ॥” ॥

संयुक्

संयच्छतीति। सं + यम् + क्तुः। नियन्तरि-
त्रि। यथा, मार्कण्डेये। ७७। ४।

“तस्मान्निश्चिते नृपे प्रजासंयमनं यमम् ॥”)
संयमनो, कौ, (संयच्छतेऽस्यामिति। सं + यम् +

अधिकरणे क्तुः।) यमपुरी। इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते। १०। १५। ४२।

“ततः संयमनीं नाम यमस्य दयितां गुरीम्।
गत्वा जगद्भनः शङ्खं प्रदधौ सहलायुधः ॥”)

संयमितः, नि, जातसंयमः। संयमशब्दात् एतो-
ऽस्य जाते इत्यनेन इतप्रत्ययेन-नियमः ॥

संयमो, [न] पुं, (संयमोऽस्यास्तीति। संयम +
इतिः।) सुनिः। इति धरणिः ॥ नियुहीते-

न्रिये, नि, यथा,—
“या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमो।
यस्यां जायति भूतानि सा निशा पश्यते तु मे ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥
संयाना, कौ, द्वीपान्तरगमनम्। संपूर्णं याति-

द्वीपान्तरगमनवृत्तिस्तत्तस्यासुचिति चः स्त्रिया-
माप् संयाना। द्वीपान्तरगमनं सन्ध्यायाच्चा

संयाना वा। इति सांयानिकशब्दटीकायां
भरतः ॥

संयानं, कौ, सन्ध्यागमनम्। संपूर्णयात्रातोरनट-
(क्तुः) प्रत्ययेन नियमम् ॥ (यथा, महा-

भारते। १। १६। ५।
“स त्वं चालतस्तुष्टाय त्वत्संज्ञो यदृच्छया।
पश्य मे ह्यसंयाने शिष्यां केशवनन्दन ॥”

प्रेतनिर्धारः। यथा, रामायणे। १। ७६। २।
“अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महारथः।
प्राप्तकाशं नरपतेः कुर्व संयानस्तुतमम् ॥”)

संयामः, पुं, (सं + यम् + “यमः सप्तपत्तिविषु च।”
१। १। ६२। इति पचे ञ्।) संयमः। इत्य-

मरः ॥
संयावः, पुं, (सं + यु + “समि युद्धदुः।” १। १।
२३। इति ञ्।) इतचौरादिपक्षगोभूमः।

यथा,—
“संयावस्तु इतचौरगुहगोभूमपाकजः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥
पिष्टकविशेषः। पिराकौ इति भाषा। यथा,—

“पर्यन्तः सान्ध्यासमिता निर्मिता इतभर्जिताः।
कुट्टितास्त्रालिताः शुद्धाः शर्कराभिस्त्रिभर्जिताः ॥

तदूर्ध्वं प्रक्षिपेदेनां लवङ्गमरिचानि च।
नालिकैर्लं सकर्पूरं वारवीजान्यनकशः ॥

इतक्तसमितापुष्टरोटिका रचिता ततः।
तस्यां तत्पुरजातस्य कुम्भाज्जुदां दृष्टां सुधीः ॥

सर्पिर्वि प्रचुरे तान् सुपथेभिर्गुणैः जनः।
प्रकारज्ञैः प्रकारोऽयं संयाव इति कीर्तितः ॥

मण्डकोऽपि समो ज्ञेयः संयावोऽपि गुणैर्जने ॥”
इति भाष्यप्रकाशः ॥

संयुक्, [न] नि, (सं + युक् + क्तुः।) युग्म-
वान्। यथा,—

“समन्वो गुहवान् संयुक् मित्रयुद्धमित्रवत्सकः ॥”
इति चिकित्सकः ॥

संयोग

(यथा, महाभारते । २ । १६ । २२ ।

“आचार्यन्त्वित्तुस्यैव संयुज्जस्य युधिष्ठिर ।

ज्ञातकश्च प्रियं प्राहुः यद्वर्षाहान् नृपं तथा ॥”) संयुक्तश्च ।

संयुक्तः, त्रि, (सं + युज् + क्तः ।) संयोगाश्रयः । यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ।

“कृत्वा दलानि संयुक्तां नालामेव प्रवेष्टिनीम् ॥”

संयोगः, पुं, (“युजिर योगे + घञ् । उक्थादिषु युगशब्दस्य पाठान् निपातनादयुगत्वम् । ‘विशेषोऽसौ निपातनमिष्यते कालविशेषे रथाद्युपकरणे च ।’ इति वृत्तिः । सङ्गता रथयुगा यस्मिन् वा ।” इति निरुक्तटीकायां देवगज-यज्वा । २ । १७ । २६ ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । २०५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । १७ । ५ ।

“अनयस्यानुपायस्य संयुगे परमः क्षयः ।

संशयो जायते साम्यात् जयश्च न भवेत् द्वयोः ॥”) संयोगश्च ।

संयुतः, त्रि, संयुक्तः । यथा,—

“चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु ।
देव कर्मणि पत्रे च शुक्लपक्षे तथासिते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

संयोगः, पुं, (सं + युज् + घञ् ।) मेलनम् । न्याय-मते गुणपदार्थः । स च सम्बन्धविशेषः । अप्राप्तवस्तुद्वयस्य प्राप्तिः । स च त्रिविधो यथा । एककर्मजन्यः । यथा पर्वते पत्तिसंयोगः ॥ १ ॥ उभयकर्मजन्यः । यथा मेघद्वयसंयोगः ॥ २ ॥ संयोगजन्यसंयोगः । यथा कपालतरुसंयोग-जन्यतरुकुम्भसंयोगः ॥ ३ ॥ कर्मजन्यसंयोगोऽपि द्विविधः । अभिवातः । तस्मात् शब्दो जायते ॥ १ ॥ नोदनः । तस्मात् शब्दो न जायते ॥ २ ॥ अत्र प्रमाणम् ।

“अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ।
कीर्तितस्त्रिविधत्वेन आद्योऽन्यतरकर्मजः ।
तथोभयोः कर्मजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः ।
आदिमः श्वेनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ।
मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।
कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तत्कुम्भयोः ।
द्वितीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।
अभिवातो नोदनश्च शब्दहेतुरिहादिमः ।
शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ ३ ॥

उदयात् पूर्वं दशम्याः शेषः । यथा,—

“उदयात् प्राक् दशम्यास्तु शेषः संयोग इष्यते ।
उपरिष्ठात् प्रवेशस्तु तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

सम्बन्धमात्रम् । इति संयोगपृथक्त्वन्यायार्थ-दर्शनात् ।

संयोगपृथक्त्वं, स्त्री, (संयोगेन फलसम्बन्धभेदेन पृथक्त्वं नानाविधत्वं यच्च ।) न्यायविशेषः । यथा । एकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैक्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः । मेव

२०१

संयोज

संयोगपृथक्त्वन्यायात् । स च न्यायचतुर्थाध्याये उक्तः । यथा । खादिरं पशुं बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत इति श्रूयते । अत्र संशयः । किं काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि स्यादुत नेति । तत्र फलार्थत्वेनानित्यतया नित्य-प्रयोगाङ्गता न युक्ता । यत्तु नित्येऽपि खादि-रत्वश्रवणं तत् काम्यस्यैव पशुबन्धनाय युपा-श्रयज्ञापनार्थं व्यतो न नित्ये खादिरता इति प्राप्तेराह्वानाय चतुर्थाध्यायसूत्रम् । एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रं पृथक्त्वं भेदः । एकस्य खादिरस्य क्लृप्तत्वपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वाक्यद्वयेन च क्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगमात् नित्यानित्यसंयोगविरोधः । न चाश्रयज्ञानार्थं नित्यत्वाच्च सन्निधानादेवाश्रयज्ञाभात् । अत उभयार्था खादिरतेति । एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य इत्यादावुभयार्थत्वे । दधित्वस्य द्वैधाश्रयणात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

संयोगविरुद्धं, स्त्री, (संयोगेन विरुद्धम् ।) पर-स्परसंयोगेन रोगजनकत्वात्पदार्थम् । यथा,—
“शाकान्मपन्नपिण्याककुलत्पलवणामिधेः ।
करीरदधिमामैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते ॥
प्रागहारो तु हारीतो हरिद्रालवणैः श्वेतः ।
रुरोक्तैश्चैतन्यैश्चैष्टं विषं मायूरमाभिषम् ॥
वराहवमया भृष्टा वलाका तु हरत्यसूनु ।
संयुक्ता सैव वारुण्या कुल्माषैश्च विरुध्यते ॥
अविं कुसुमशक्नेन मत्स्यैर्लेः कर्णा त्यजेत् ।
मामैरिक्तुविकारांश्च काञ्जिकैस्तिलशङ्कुलीम् ॥
कपोतः सार्षपे भृष्टो घृतं कांस्ये दशाह्वगम् ।
विषं घृतसमं क्षौद्रं मधुना गगनाम्बु च ॥
मूलकं माषकूपेन मधुना च न भजयेत् ।
एकत्र सर्वमांसानि विरुद्धानि परस्परम् ॥

रात्रान्यवोसर्पदकोदराणां
विस्फोटिकोन्मादभगन्दराणाम् ।
मूर्च्छामदाधानगलग्रहाणां
पाण्ड्यामयस्यामविषस्य चैव ।
किलासकृष्टग्रहणीगदानां
श्रोथातिसारज्वरपीनसानाम् ।
सन्तानदोषस्य तथैव गृह्यो-
र्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥

विरुद्धाहारजान् रोगान् विनिहन्ति विरेचनम् ।
वमनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम् ॥”

इति संयोगविरुद्धम् । इति राजवल्लभः ॥

संयोगितः, त्रि, जातसंयोगः । संयोग शब्दादित-प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति संयोजितशब्दटीकायां भरतः ॥

संयोगी, [न] त्रि, (संयोगोऽस्यास्तीति । संयोग + इतिः ।) संयोगविशेषः । यथा,—

“अये वृष्टः कपिसंयोगी न मूले ।” इति
सिद्धान्तलक्षणजागदीश्वरी ।

संयोजनं, स्त्री, (सं + युज् + क्तुः ।) मैथुनम् । इति हारापक्षी । संयोगश्च ।

संलापः

संयोजितः, त्रि, (सं + युज् + क्तुः + क्तः ।) पदार्थः पदार्थान्तरेण संयुक्तीकृतः । तत्पण्यायः । उपाहितः २ । इत्यमरः ॥ संयोगितः ३ । इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ५ । २६ । ३ । “यथा मेधीक्ष्म व्याक्रमणपञ्चवः संयोजिताः त्रिभिः सवनेर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्ति ॥”) संरम्भः, पुं, (सं + रम्भ + घञ् । तुम् ।) क्रोधः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मनुः । ४ । १६६ । “ताडयित्वा तृणनापि संरम्भात् मतिपूर्वकम् । एकविंशतिमाज्जातीः पापयोनिषु जायते ॥”) आटोपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सम्भ्रमः । यथा, भागवते । ८ । ६ । २४ । “न संरम्भेण सिद्धान्ति सञ्चार्याः सान्त्वयन् यथा ॥”

वेगः । यथा, तत्रैव । ८ । ११ । ४५ ।

“संयस्य मन्त्रसंरम्भं मानयन्तो मुनेश्चनः ।

उपगीयमानानुचरैर्युः सर्वं त्रिविधम् ॥”)

उत्साहः । यथा,—

“काव्यारम्भेषु संरम्भः स्थिय उत्साह इष्यते ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

संरावः, पुं, (सं + रा ल ध्वनौ + “उपसर्गे णवः ।” ३ । ३ । २२ । इति घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३४२ । “ततस्तस्य सरित्पाते सुक्तसंरावमयतः ।

ऊर्ध्वबाहुर्महद्भूतं प्रादुरासीत् महौजसः ॥”) संरावी, [न] त्रि, प्रशस्तशब्दविशेषः । संराव-शब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

संरुद्धः, त्रि, (सं + रुद्ध + क्तः ।) प्रौढः । अङ्कुरितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २२८ । २ । “तस्यो मनसि संरुद्धं करिष्यामस्तथा च तत् ॥”) संरोधः, पुं, (सं + रुध् + घञ् ।) रोधनम् । (यथा, भागवते । १० । ७३ । २ ।

“स्तुतनामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्षिताः ।

ददुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥”) ज्ञेयः । इति मेदिनी ॥

संलसः, त्रि, संयुक्तः । संपूर्वजगदातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२३ । १११ । “स चाञ्जिवेलया नीत्वा विधिमथैव रोधसि ।

क्षिप्रस्तद्धीपसंलग्नो महामत्स्योऽवसन्नवान् ॥”) संलयः, पुं, (सं + ली + अच् ।) निद्रा । इति जैमिन्निः ॥ प्रलयश्च ॥

संलापः, पुं, (सं + लप + घञ् ।) परस्परभाषणम् । इत्यमरः ॥ अन्योन्यं प्रीतिभाषणं संलापः । उक्तिप्रत्युक्तिभावेन विरोधरहित-मन्योन्यभाषणं संलापः । इति परेऽपि । रहसि भाषणं संलापः । इति कौमुदी । मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि । इति वक्ष्यति । समन्तात्प्रणं संलापः प्रियादिकथा घञ् । यस्मात्संलापः स तु केनापि क्रियते । इदं परस्परभाषणमेवेति भेदः । इति भरतः ॥ “उक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यं संलाप इति कीर्तयते ।” इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

संवरः

संवत्, व, वत्सरः । इत्यमरः । अधुना विक्र-
मादित्यराजवत्सरः संवत् इति ख्यातः ॥ (स्त्री,
भूमिविशेषः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
११ । १२ ।

“वरिष्ठामनु संवत्सम् ।”

“वन सम्भक्तौ संवत्सरे सव्यगभ्यते नृहरणाद्ये
संयते इति संवत् संपूर्णस्य वनतेः कियेन रूपम् ।
नृत्वननयोग्या भूमिः संवत् । साच पाषाणाद्य-
भावेनातिप्रशस्तत्वाद्भिरुच्यते ।” इति तद-
भाष्यम् ॥ संग्रामः । इति निघण्टुः ॥ २ । १७ ॥

संवत्सरः, पुं, (संवसन्ति ऋतवो यच्च । सं + वस
निवासि + “संपूर्णानि चित्” उणा० ३ । ७२ ।
इति त्वसरन् ।) वत्सरः । इत्यमरः ॥ “संवसन्ति
ऋतवो अत्र संवत्सरः । वस औ निवासे
नास्तीति सरः सस्य तः । संवदति भावान्
इति वदो रूपं वा ।” इति भरतः ॥ पञ्चविध-
वत्सरान्तर्गतप्रथमवत्सरः । यथा,—

“शूकान्दात् पञ्चभिः शेषान् समाद्यादियु वत्-
सराः ।

संपरीदानुपूर्व्याश्च तथोदापूर्वका मताः ॥”

संवत्सरादिफलं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“संवत्सरे तथा दानं तिलस्य च महाफलम् ।

परिपूर्व्यं तथा दानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥

इदापूर्व्यं वस्त्राणां धान्यानाश्चानुपूर्व्यं के ।

उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महाफलम् ॥

ज्यातिर्हिदस्त्रिज्यमध्यात् प्रभवादेश्च सम्भवम् ।

ऊचुस्तद्वत् समाद्यादिवर्षाणामपि सम्भवम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

संवदनं, स्त्री, (सं + वद + क्यट् ।) आलोचनम् ।
वशीकरणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २३२ । ५७ ।

“एतज्जानान्यहं कर्तुं भर्तुः संवदनं महत् ।
असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्व्यान् कामये ॥”

संवादः । इति हेमचन्द्रः ॥

संवदना, स्त्री, संवदनम् । वशक्रिया । यथा ।
मणिमन्त्राधेयश्रीकरणं संवदनम् । संपूर्णं
वदित्वश्रीकरणे भावेऽनट् । संवदना चेति
केचित् । करणेऽनट् वश क्रियासाधने मणि-
मन्त्रादावपि । अथश्रियः संवदनं यतस्तदिति
रघुः । संवलनमिति पाठान्तरम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

संवदनं, स्त्री, (सं + वन + क्यट् ।) संवदनम् ।
इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरः । ३४ । १६६ ।

“हृदयानुप्रदेशो हि प्रभोः संवननं महत् ॥”

संवर्गं, स्त्री, (सं + वृ + “यङ्ङुटनिष्ठागमश्च” ।
३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) जलम् । बौद्धग्रन्-
थेषु । इति केचित् ॥ रभसे मकारमध्य-
पाठः । तत्र सम्भ्रमातीतप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

संवरः, पुं, द्वैत्यविशेषः । मत्स्यविशेषः । हरिण-
विशेषः । इति केचित् ॥ रभसकोषे संवर इति
पाठः ॥ (ज्ञचित् शम्बर इति च दृश्यते ।)

संवर्गः, पुं, (सं + वृ + क्यट् ।) प्रलयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १५ । ७६ ।

“दृष्ट्विद दिशो दिग्भिः संवर्गाभिरिवो-
त्थितः ॥”)

सुनिविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । १३० । ११ ।

“ऋत्विक् तस्य तु संवर्तो बभूवाङ्गिरसः सुतः ।
भ्राता दृष्टस्यतेर्विप्र महात्मा तपसा निधिः ॥”

अयं हि धर्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः ॥)

कर्तृफलवृत्तः । इति मेदिनी ॥ मेघः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १२० । ६० ।

“शुश्रुवे सुमहान् शब्दः संवर्गनिनदो यथा ॥”)

मेघनायकविशेषः । तस्य विवरणं यथा,—

“त्रियुते श्राकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।

आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं दोणमसुदम् ॥

आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहुदकः ।

पुष्करो दुष्करजलो दोणः शस्यप्रपूरकः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

संपूर्णकालः सवकारादित्तघातोः सप्तप्रत्ययेन
नियन्त्रत्वादनुस्वारमध्यः । मकारमध्योऽप्य-
यम् ॥

संवर्गकः, पुं, (संवर्गयतीति । सं + वृ + क्यट् +
क्यल् ।) वलदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ वल-
देवस्य लाङ्गलम् । वङ्गवानजः । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १२ । ४ । ६ ।

“ततः संवर्गको वङ्गः सङ्गुर्गुणसुखोत्थितः ।

दृष्ट्वनिलवेगोत्थः शून्यान् भूविवरानय ॥”)

संवर्गकी, [न] पुं, (संवर्गकीऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) वलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संवर्गः, स्त्री, (सव्यकप्रकारेण वर्णते इति ।
सं + वृ + “ङुपिषिरुहीति” । उणा० ४ ।

११८ । इति इन् ।) संवर्गिका । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

संवर्गिका, स्त्री, पद्मस्य केशरसमीपस्थदलम् ।
इत्यमरः ॥ पद्मादीनां जटिकाकारे नवपत्रे

इत्यन्ये । सव्यक् वर्णते वर्णते इति संवर्गिका

शब्दः । संवर्गयति वेद्यतीति वा नास्तीति इप्र-
त्यये संवर्त्तरपि । संवर्त्तिनवपत्रिकेति वोपा-

लिनः । पाच्छोणादीति ईपि संवर्त्तो च अतः

स्वार्थे के संवर्गिका । सामान्यनूतनपत्रेऽपि

संवर्त्तिकेति हङ्गुचन्द्रः । दलमात्रे च संवर्त्ति-

केति मधुः । कुञ्जाणां समकोचयद्दृष्टान्तान्य-

म्भोजसंवर्त्तिकेति सुरारिः । इति भरतः ॥

संवर्गकः, त्रि, (संवर्गयतीति । सं + वृ + क्यट् +
क्यल् ।) संवर्गनकारी । इति हेमचन्द्रः ॥

संवर्गनं, स्त्री, (सं + वृ + क्यट् ।) सव्यग-
दृष्टिः । सन्द्रीपनम् । संपूर्णवृद्धधातोर्नटप्रत्ययेन

निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । १०१ ।

“पुरुषः स विभुः कर्त्ता सर्वभूतपितामहः ।

धर्मे संवर्गनार्थं प्रयच्छेत्स्वकदृष्टिषु ॥”

क्रीडनम् । यथा, रामायणे । २ । १११ । १० ।

“नित्यं प्रियवादेन तथा संवर्गनेन च ॥”

“संवर्गनं क्रीडनम् ।” इति तट्टीका ॥)

संवाहः

संवर्द्धितः, त्रि, (सं + वृ + क्यट् + क्तः ।)
सव्यगदृष्टिविशिष्टः । यथा,—

“अथ प्रभावोपनतैः कुमारं

कल्पद्रोमोत्प्रेरणीयं पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः

संवर्द्धितोरखलतारहारः ॥”

इति रघौ ५ अर्गः ॥

संवर्लितः, त्रि, (सं + वल + क्तः ।) मिश्रितः ।
एकत्रीकृतः । यथा । प्रकृतग्रन्थस्य स्वरसंवर्लित-

स्यैव पाठस्य घर्त्तुनूचितत्वाद्गोपित्वेवधारणं
युक्तम् । इति पञ्चतानागदीशी टीका ॥

अन्यच्च ।

“प्रतीयमानः प्रत्येकं प्रथमं हेतुवृत्तते ।

ततः संवर्लितः सर्वो विभवादिः सचेतसाम् ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

संवसथः, पुं, (संवसथ्यतेति । सं + वस + “उपसर्गे
वसेः” । उणा० ३ । ११४ । इति अथः ।)

ग्रामः । इत्यमरः ॥

संवहः, पुं, (संवहतीति । सं + वह + क्यट् ।)
सप्तवायुन्तर्गतप्रशस्तवायुः । स तु उदहवायो-

रुपरिष्ठः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ३२८ । ४२ ।

“चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमर्दनः ।

येन वेगवता रुग्णा रुक्षेणारुजता नगान् ॥

वायुना सहिता मेघास्ते भवन्ति बलाहकाः ।

दारुणोत्पातसञ्चारो नभसः स्रगयितुमान् ॥”)

संवाटिका, स्त्री, शृङ्गाटकः । इति जटा-
धरः ॥

संवादः, पुं, (सं + वद + क्यट् ।) सन्देशवाक्यम् ।
समाचार इति यावत् । तत्पर्यायः । वाचिकभू-२

सन्देशः ३ । इति जटाधरः ॥ सन्देशवाक् ४ ।

इत्यमरः ॥ वाचिकं तद्वेद्यञ्च दूतत्वेनाभि-
शंसनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (मिथः-

सम्भाषणम् । यथा, गीतायाम् । १८ । ७० ।

“अध्येयते च य इमं धर्मं संवादेमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्थामिति मे मतिः ॥”)

संवासः, पुं, (संवसन्त्यतेति । सं + वस् + क्यट् ।)
गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । ६५ । १३ ।

“भयदो जनसंवासात्

नदि भाषान्यपनयेत् काकः ॥”)

पुरवासिनीं विहारार्थं पुरमध्ये बहिर्ज्ञा
अनावृतस्थानम् । तत्पर्यायः । सन्निवेशः २

सन्निकर्षणम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ४६ । ४ ।

“शृण्वन् वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवास-

वासिनाम् ।

राजानं धिक् दृश्यं कामस्य वशमास्थितम् ॥”

एकत्रावस्थानम् । यथा, मनुः । ८ । ३७३ ।

“ब्राह्मया सह संवासे चाष्टाष्टा तावदेव तु ॥”)

संवाहः, पुं, (संवाहयतीति । सं + वह + क्यट् +
क्यल् ।) अङ्गविमर्दकः । इति जटाधरः ॥

तत्प्रायः। संश्रयिकः २। इत्यमरः ॥ हे संश्रय-
विषये स्थाण्णादौ। संश्रयमापन्नः संश्रयिकः
गिणः। संश्रयमापन्नं मानसं यस्य स्थाण्णादौ
न तथा। संश्रयमापन्नं मानसं यस्य स
तथेति षष्ठान्यपदार्थत्वे संश्रयितरि पुरुषा
नाव्येतच्छब्दद्वयप्रवृत्तिः स्यात्। इति भरतः ॥
संश्रयात्, चि, संश्रयिता। इति हेमचन्द्रः ॥
संश्रयिता, [च] चि, (सं + श्रि + लृट्)।
संश्रयकर्ता। इति हेमचन्द्रः ॥
संश्रयणं, क्री, (सं + श्रु + ल्युट्)। रणारम्भः।
इति शब्दमाला ॥ (संरक्षणम्। यथा,
कामन्दकीये ॥ ६। ४।
“लोकानुग्रहमन्विच्छन् शरीरमनुपालयेत्।
राज्ञः संश्रयणं धाम शरीरं धर्मसाधनम् ॥”)
संश्रितं, चि, (सं + श्रि + क्तः)। सम्यक्सम्पा-
दितम्। व्रतविषयकयत्नवान्। यथा। संश्रितं
व्रतम्। सम्यक् सम्पादितमित्यर्थः। संश्रितो
ब्राह्मणः। व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः। इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
संश्रुतिः, क्री, (सं + श्रु + क्तृन्)। सम्यक्
शोधनम्। शरीरमार्जनम्। यथा,—
“मम्मार्जनं संश्रुतिः संशोधनविशोधने ॥”
इति रत्नमाला ॥
संश्रुक्तं, चि, आनपादिना संशोधितवस्तु।
संपूर्वशुषधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
संशोधनं, क्री, (सं + श्रु + ल्युट्)। संश्रुतिः।
इति रत्नमाला ॥
संशोधितं, चि, (सं + श्रु + क्तः)। शुद्धीकृत-
वस्तु। यथा,—
“ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्गताश्रदोषाणाम्।
संशोधिताश्रयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥”
इति मधुमती ॥
संश्रुतं, क्री, (सं + श्रु + क्तः)। मायामिति। सं +
चि + “सं + श्रु + क्तः” उणा० २। ८५।
इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधु। कुष्ठकः।
इत्युणादिकोषः ॥
संश्रानः, चि, (सं + श्रि + क्तः)। श्रितेन सङ्कु-
चनः। इति सुश्वेदप्रयाकरणम् ॥
संश्रयः, पुं, (सं + श्रि + क्तः)। आश्रयः। यथा,
“स्तुता सुरैः पूर्वमभीष्टसंश्रया-
तथा सुरेण दिनेषु संविता।
करोतु सा नः शुभहेतुरीश्वरी
शुभाभि भद्राण्यभिहन्तु चापदः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
(आश्रयस्थानम्। यथा, रामायणे ॥ २। ४१। ६।
“अहो निश्चिन्तनो राजा जीवन्लोकस्य संश्रयम्।
धर्मे सद्यः रामं वनवासं प्रवृत्तसि ॥”)
संश्रवः, पुं, (सं + श्रु + क्तः)। अङ्गीकारः।
इत्यमरः ॥ (सम्यक्-श्रवणम्। यथा, महा-
भारते ॥ १५। ३। ६।
“अथ भीमः सुहृन्मित्रं वाङ्मयं तदाकरोत्।
संश्रवं हतराक्षस्य गान्धार्वाणाप्यमर्षणः ॥”)

संश्रितः, चि, (सं + श्रि + क्तः)। आश्रितः। यथा,
“न प्राचीमग्रतः शुम्भोर्गोदीर्घी शक्तिसंश्रि-
ताम्।
न प्रतीची यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
संश्रुतः, चि, (सं + श्रु + क्तः)। अङ्गीकृतः।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे ॥ ३। १०। ३६।
“मया चैतद्वचः श्रुत्वा कारुण्येन परिपालनम्।
ऋषीणां दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे ॥”)
संश्रितः, चि, आश्रितः। मिलितः। संपूर्व-
श्रवणातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
संश्रिपः, पुं, (सं + श्रि + क्तः)। आलिङ्गनम्।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ॥ १२। १३३। १७।
“संश्रिपश्च परस्त्रीभिर्दस्युरेतां वज्रयेत् ॥”)
मेलनम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये ॥ ३७। १५।
“अनन्तरैश्च संश्रिपमभ्येत्य तदनन्तरम्।
तेषामन्यतमेभ्यः समाक्रम्यानयद्विशम् ॥”)
संश्रुतं, क्री, (सं + श्रि + क्तः)। निपा-
तनात् सिद्धम्। “संपूर्वात् श्रयतेः संश्रुति-
सुभूतित्त्वं” इत्युणादिटीकायां उज्ज्वल-
दत्तः ॥ २। ८५। माया। यथा,—
“संश्रुतं कुष्ठके ज्ञेयं संश्रुतं तत्रैव ते समे ॥”
इत्युणादिकोषः ॥
संश्रुतः, चि, (सं + श्रु + क्तः)। संश्रयः।
अश्रयहितः। इत्यमरः ॥
संश्रुतिः, क्री, संश्रुतता। संपूर्वश्रुतधातो-
भावे क्तप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
संश्रुतं, क्री, (सं + श्रि + क्तः)। सभा। इत्यमरः ॥
(यथा, रघुः ॥ १६। २४।
“तद्वद्वत् संसिद्धं रात्रित्तं
प्रातर्द्विजेभ्यो वृषतिः शशंस ॥”)
संश्रयणं, क्री, (सं + श्रु + क्तः)। प्राणि-
जन्म। अश्रयस्थानमनम्। षष्ठ्यापथः।
इत्यमरः ॥ रणारम्भः। इति मेदिनी ॥ गमनम्।
इति शब्दरत्नावली ॥ (संश्रयः। यथा,
भागवते ॥ १०। ४०। २८।
“पुंसो भवेद्यर्हं संश्रयणापवर्ग-
स्तथ्यजनाभ सदुपासयामतिः स्यात् ॥”)
संसर्गः, पुं, (सं + श्रु + क्तः)। सम्बन्धः।
स च समवायादिः। इति न्यायशास्त्रम् ॥ * ॥
पापिष्ठान्यजादिसंसर्गप्रायश्चित्तम्। यथा,—
“क्षेयादिना पतिता इत्युपक्रम्य उक्तम्। अचा-
जानतो वत्सरेण पातितम्।
‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्।
याजनाध्यापनादयौ नादेकश्रय्यासनाश्रनात् ॥’
इति हारीतवचनात्।
जानतो वत्सराह्णेनेति। तदसंसृष्टदोषाभाव
एव। [कश्चित् ।
‘वात्सरोऽपि पृथग्भूत्वा तत् पार्थं नाश्रयात्
इति देवजवचनात् ॥ * ॥
‘ब्रह्मस्य भुङ्क्ते पक्वान् कृष्णान् तस्य निर्दिशेत्।

शुक्लान्नभोजनः पादमित्याह भगवान् मनुः ॥
तस्याविज्ञानचक्षालसहितैकवैषम्यसङ्करौ कर-
णरूपमूलपाककर्तुः द्वितीयसंसर्गः। तथा
चापक्रमः।
‘अन्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वैश्वसि।
स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्वाणस्य विशोधनम् ॥
चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशोधनम्।
प्राजापत्यस्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे ॥
यैस्तत्र मुक्तं पक्वान् कृष्णं तेषां विनिर्दिशेत्।
तेषामपि च यैर्मुक्तं तेषामहं विधीयते।
तेषामपि च यैर्मुक्तं कृष्णपादो विधीयते ॥’
अत्र द्वितीयसंसर्ग एव प्रायश्चित्तदर्शनात्
चतुर्थसंसर्गो दोषो नास्ति। प्रायश्चित्तविवेको-
ऽप्येवम् ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ अथ
संसर्गनिरूपणम्। तत्र महापातकिसंसर्गस्य
पापहेतुत्वमाह मनुः।
“ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुर्वङ्गनागमः।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥”
प्रायश्चित्तमपि मनुना दर्शितम्।
“एषां पापकृतानामुक्तं चतुर्णामपि निष्कृतिः।
पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः श्रुतं निष्कृतीः ॥
यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥
प्रायश्चित्तीयनां प्राय देवान् पापकृतेन वा।
न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तं कृते द्विजः ॥”
पापिष्ठसंसर्गो पातको भवति इति कल्पश्रुतिः ॥
विष्णुः। यद्य येन पापात्मना सह संसृजेत् स
तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्यात्। गोतमोऽप्याह।
ब्रह्महत्यापगुरुतत्पगपिष्ठमाद्यो निसम्बन्धाग-
स्तेनाभक्ष्यभक्षकनास्तिकनिन्दकनिन्दितकर्मा-
त्यागिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः
पातकसं प्रयोजकाश्च तेषां समाचरन्।
निषिद्धपतितसंसर्गात् पतनीति श्रुतिः कल्पया ॥
के ते संसर्गप्रकारा इत्यत्राह बृहस्पतिः।
“एकश्रय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्मिश्रणम्।
याजनाध्यापनं योनिस्रया च सहभोजनम्।
नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमेः सह ॥”
ह्यागलेयः।
“आलापात् पात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सह-
भोजनात्।
सहश्रय्यासनाध्यायात् पार्थं संक्रमते वृणाम् ॥”
यमः।
“दुष्कृतं हि मनुष्याणाममममश्रित्य तिष्ठति।
यो यस्यान्नमिहान्नाति स तस्यान्नाति किञ्चि-
यम् ॥”
देवः।
“पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः।
मिश्रितस्तेन सोऽन्नान् स्वयं पतितो भवेत् ॥
याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम्।
हत्वा सद्यः पतितेन पतितेन न संश्रयः ॥”
यासः।
“ब्रह्महत्या मद्यपः स्त्रीनो गुरुतत्पग एव च।

संसारः

महापातकिनस्ते यस्मै तैः सह संवसेत् ।
 संवसरन् पतितेः संसर्गं कुरुते तु यः ।
 यान्प्रयासनेर्नित्यं जानन् स पतितो भवेत् ॥”
 ननु द्वितीयतृतीयसंसर्गिणि प्रमाणं नास्ति
 अतएव दृष्टान्तातपः ।
 “अशुचिं संसर्गोदयस्तु एक एव स दृश्यते ।
 तत्सृष्ट्यान्वो न दृश्यते सर्वत्रैक्यं विधिः ॥”
 तथा ।
 “संहतानान् पात्राणां यद्वेकसंपद्यते ।
 तस्य तत् शोधनं प्रोक्तं न तु तत्सृष्टिनामपि ॥”
 उच्यते । यस्मै येन पापात्मनेति यो येन संपिबे-
 दिति संसर्गो येन संसर्गमिति विष्णुवाक्य-
 जावालवचनैः सामान्येन पापिष्ठसंसर्गो पापी
 भवति इति प्रतिपादनात् संसर्गपापिष्ठस्यापि
 संसर्गो पापयुक्तो भवतीति एभिरेव प्रति-
 पादितम् ॥ * : पतितोत्पन्नानां शुद्धिभिक्षतां
 पतितानां प्रायश्चित्तस्य तृतीयो भागस्तथा-
 श्रितं द्वयम् । स्त्री च पतितोत्पन्ना तृतीय-
 भागस्य तृतीयभागं कुर्यात् । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥
 संसर्गभावः, पुं, (संसर्गेण सम्बन्धेन अवच्छिन्नो-
 2भावः ।) सम्बन्धरहितत्वम् । न्यायमते अभाव-
 पदार्थविशेषः । स तु भेदभिन्नाभावः । स च
 त्रिविधः । प्रागभावः १ ध्वंसः २ अत्यन्ता-
 भावः ३ । यथा,—
 “अभावस्तु द्विधा संसर्गाभ्यामाभावभेदतः ।
 प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥
 एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गभाव इत्येते ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥ * :
 भेदत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 भावत्वम् । विनाशभावत्वं प्रागभावत्वम् १
 जन्माभावत्वं ध्वंसत्वम् २ नित्यसंसर्गाभावत्व-
 मत्यन्ताभावत्वम् ३ । इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
 संसर्गो, [न] (संसर्गोऽस्यास्तीति । इतिः ।
 यद्वा, सं + हज् + “सृष्ट्यानुसृष्टेति ।” १ । २ ।
 १४२ । इति चिह्नम् ।) संसर्गविशेषः । यथा ।
 विभागानन्तरं मैत्र्यात् पितृभ्रातृपितृभ्रातृ-
 पुत्राणां यथायथं एकत्रावस्थानं संसर्गः तद्-
 युक्तः संसर्गो । एवम्भूतस्य संसर्गिणो नृतस्य
 धनं तज्जातस्यापत्यस्य तदपत्याभावे संसर्गो
 स्वयं गृह्णीयात् । इति दायतत्वम् ॥
 संसर्पः, पुं, सम्यक्प्रकारेण गमनम् । सर्पादि-
 गमनवद्गमनम् । संपूर्णरूपघातोर्वन्प्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥
 संसर्पः, [न] त्रि, संसर्पशब्दादिनृप्रत्ययेन संपूर्ण क-
 ष्टपधातोर्णिनृप्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ संसर्प-
 विविधः । सम्यग्गमनशीलः ॥ (यथा, रघुः ।
 ७ । २६ ।
 “कपोलसंसर्पशिखः स तस्याः
 सुहृत्कणोत्पलतां प्रपेदे ॥”)
 संसारः, पुं, (संसरत्यस्मादिति । सं + हज् गतौ +
 ञन् ।) मिथ्याज्ञानजन्यवासना । इति ज्ञेया-

२०५

संसार

यिकाः । यथा । संसारश्च मिथ्याधीप्रभवो
 वासना । इति प्रामाण्यवाद्गदाधरी टीप्पनी ।
 स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरपरिग्रहः । इति कलाप-
 टीकायां गोपीनाथः । संसरणम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ तत्पर्यायः । दुःखलोकः २ भवः ३
 कष्टकारकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपि च ।
 “अस्माद्विजायते विश्वमन्त्रेव प्रविलीयते ।
 अमायो मायया बद्धः करोति विविधास्तनः ॥
 न चाप्ययं संसरति न च संसारयेन प्रभुः ।
 नायं पृथ्वी न सतिलं न तेजः पवनो न तत् ॥
 न प्राणो न मनो व्यक्तं न शब्दः स्पर्श एव
 च ।
 न रूपरसगन्धाश्च नाहं कर्ता न वागपि ॥
 न पाणिपादौ नो पायुर्न चोपस्थो द्विजोत्तमः ।
 न कर्ता न च भोक्ता वा न च प्रकृतिपूरुषौ ॥
 न माया नैव च प्राणश्चेतनं परमार्थतः ।
 अहं कर्ता सुखी दुःखी लज्जः स्थलेति या मतिः ॥
 सा चाहङ्कारकर्तृत्वादात्मन्यारोप्यते जनैः ।
 वदन्ति वेदविद्वंसः सात्त्विकं प्रकृतेः परम् ॥
 भोक्तारमन्तरं शुद्धं सर्वत्र समवस्थितम् ।
 तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः सर्वदेहिनाम् ॥”
 इति कौर्म्ये ईश्वरगीतात् २ अध्यायः ॥
 किञ्च ।
 “पितृमातृसुहृद्भ्रातृकलत्रादिकृतेन च ।
 हृष्टोऽसत्तथा दैन्यमश्रुपूर्णाशनो गतः ॥
 एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रमता तात सङ्कटे ।
 ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसंप्राप्तिकारकम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादानामा-
 ध्यायः ॥
 संसारगुरुः, पुं, (संसारस्य गुरुः ।) कामदेवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जगद्गुरुश्च ॥
 संसारमार्गः, पुं, (संसारस्य मार्गः ।) धोनिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 संसारमोक्षणं, त्रि, (संसारस्य मोक्षणं यस्मात् ।)
 भवतारकम् । यथा,—
 “एवमेतन्महाशास्त्रं देवि । संसारमोक्षणम् ।
 मम भक्त्यवस्थायै प्रयुक्तं परमं मया ॥”
 इति वाराहे सुतस्वामिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥ *
 (संसारस्य मोक्षणम् ।) भवमोक्षणे, स्त्री ।
 तदुपाया यथा,—
 बलिदवाच ।
 “संसारार्कवमयानां नराणामन्यचेतसाम् ।
 वरणे यो भवेत् पोतस्तस्मै यास्यातुमर्हसि ॥
 प्रजाद उवाच ।
 ये शस्त्रचक्राक्षकरं तु शार्ङ्गिणं
 खगेन्द्रकेतुं वरदं श्रियः पतिम् ।
 समाश्रयन्ते भवभीतिनाशनं
 संसारगर्ते न पतन्ति ते पुनः ॥
 वैकुण्ठं खलु परशुं भवबन्धसमुच्छिदम् ।
 प्रणिपत्य महात्मानं संसारे न पुनर्भवेत् ॥
 आयेत् दामोदरं यस्तु भक्तिमन्तोऽर्चयेत् वा ।
 न स संसारगर्तेऽस्मिन् मज्जते दानवेष्वरः ॥

संष्टः

ये मानवा विगतरागपराधरक्षा
 नाशयन् मुरगुरं सततं स्मरन्ति ।
 ते धीतपाङ्कुरपटा इव राजहंसाः
 संसारसागरजलस्य तरन्ति पारम् ॥”
 इति वामने ६० अध्यायः ॥
 संसारी, [न] पुं, (संसारोऽस्यस्यति । इतिः ।)
 संसारविश्रिष्टप्राणो । इति हज्जायुधः ॥ शरीरीः ।
 यथा । संसारिणामिति संसारित्वं शरीरित्वम् ।
 शरीरित्वस्य भोगावच्छेदकत्वं न तु चेष्टावत्त्वम् ।
 अत ईश्वरपरिग्रहीतरामकृष्णादिशरीरयुद्दासः
 मिथ्याज्ञानजन्यवासनाया अदृष्टस्य वा न
 संसारपदेन विवक्षासम्भवः । इति बौद्धाधि-
 कारस्य गादाधरी टीप्पनी ॥
 संसिद्धिः, स्त्री, (सं + सिध् + क्तिन् ।) प्रकृतिः ।
 स्वभावः । इत्यमरः ॥ सम्यक्सिद्धिः । भद्रोपा ।
 इति मेदिनी ॥ परमा सिद्धिः । मोक्षः । यथा,
 “मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
 नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायां ८ अध्याये १५ श्लोकः ॥
 (फलम् । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १ ।
 २ । १६ ।
 “अतः पुंभिर्हि जग्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः ।
 खनुष्ठितस्य धर्मेस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् ॥”)
 संष्टतिः, स्त्री, (सं + हज् + क्तिन् ।) संसारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ ।
 १ । १४ ।
 “आपन्नः संष्टतिं घोरीं यन्नाम विवशो यगन् ।
 तनः सद्यो विसृज्येत यद्विभेति स्वयं भयम् ॥”)
 प्रवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 संष्टः, त्रि, (सं + हज् + क्तः ।) संसर्गः ।
 वमनादिना संप्लुष्टः । इति मेदिनीकरहेम-
 चन्द्रौ ॥ विभागानन्तरं मैत्र्यात् पितृभ्रातृ-
 पितृभ्रातृपुत्राणां यथायथं एकत्रावस्थानं
 संसर्गस्तद्व्युक्तः । अथ संष्टधनविभागः ।
 एकपितृजातयोरपि सोदरविभाज्यधर्मोत्तदेय-
 षट्पुरुषपितृभ्रातृत्वेन सोदरस्यैव धनाधिकारो
 न तु पित्रादित्रयमात्रपितृभ्रातृत्वमात्रेण ।
 कश्चित् संष्टत्वेन विभाज्यस्याप्यसंष्टसोदरेण
 सह तुल्याधिकारिता सोदरस्य संष्टत्वे स
 एव गृह्णीयात् संष्टापि विभाज्य इति ।
 तथा च याज्ञवल्क्यः ।
 “संष्टिनस्तु संष्टो सोदरस्य तु सोदरः ।
 दद्यात् सोदरेऽंशं जातस्य च नृतस्य च ॥
 अन्योऽप्यस्तु संष्टो नाप्योऽर्थो धनं हरेत् ।
 असंष्टापि चादद्यात् संष्टो नाप्यमात्रजः ॥”
 संष्टिनमाह दृष्ट्यातिः ।
 “विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र
 संस्थितः ।
 पितृश्रेणाथवा प्रीत्या स तु संष्ट उच्यते ॥”
 तेन विभागानन्तरं मैत्र्यात् पितृभ्रातृपितृभ्रा-
 तृपुत्राणां यथायथं एकत्रावस्थानं संसर्गः
 तद्व्युक्तः संसर्गो । एवम्भूतस्य संसर्गिणो नृतस्य

संस्थो

धनं तज्ज्ञातस्यापत्यस्य तदपत्याभावे संसर्गो
स्वयं गृह्णीयात् । एवं सोदरस्य तु सोदरः ॥३॥
ततश्च संस्थितस्तु संस्थोऽतिवचनं तुल्यरूप-
सम्बन्धिसंसर्गकृतविशेषप्रतिपत्त्यर्थं तेन सोद-
राणां सापत्न्यानां भ्रातृपुत्राणां पित्र्याणां
तुल्यानां सद्भावे संसर्गो गृह्णीयात् वाक्याद-
विशेषश्रुतेः । पूर्ववचने सर्वेषामेव प्रकृतत्वात्
सर्वेषु चाक्षेपासम्भवात् । अतो न भ्रातृमात्र-
विषयमिदं वचनमिति जीमूतवाहनः ॥ सोदरे
त्वसंस्थितिं संस्थित्यसोदरे च सति कतर-
स्तावत् गृह्णीयात् । एवं सोदरासोदरयोः संस्थ-
योः सद्भावे कतर इत्यत्र प्रथमत आह
अन्योऽन्यस्त्विति । अन्योऽन्यः पुनः संस्थो
सन् गृह्णीयात् नान्योऽन्यमात्रः किन्तु असं-
स्थोऽपि पूर्ववचनस्यसोदरपदानुपपन्नात् प्रायः
सोदरश्च गृह्णीयात् । तेन एकत्र विषये
पूर्ववचनोक्तसंस्थित्वसोदरत्वयोरेकशस्तुल्यात्वा-
दुभयोर्विभक्त्य गृह्यम् । तदुभयसत्त्वं च असो-
दरस्यसंस्थितिनोऽतुल्यरूपत्वात् नति । द्वितीये
आह संस्थो नान्यमात्रज इति । सोदरे
संस्थितिं सति अन्यमात्रजः संस्थोऽपि न
गृह्णीयात् । अर्थात्तत्र संस्थो सोदर एव
गृह्णीयात् । संस्थित्वाविशेषेऽपि सोदरत्वेन तस्य
बलवत्त्वात् । दायभागकारास्तु अन्योऽन्यस्तु
संस्थो सन् सद्यपि सोदरेऽसंस्थितिं धनं
हरेत् नान्योऽन्यः संस्थोऽपि गृह्णीयादिति
पूर्वार्हस्यार्थः । तत्र किं सोदरस्तदानीं न
गृह्णीयादेवत्यपेक्षायास्तत्तदानीं न संस्थोऽपि
चादद्यात् सोदर इत्यनुषङ्ग्यते न संस्थोऽन्य-
मात्रजः केषलः । किन्तु उभाभ्यामेव विभक्त्य
गृहीतव्यमित्याहुः । मितराजरादयोऽप्येवम् ।
याज्ञवल्करादीपकलिकायां मूलपाणिमहामर्हो-
पाध्यायास्तु । अन्याऽन्यस्तु संस्थो नान्योऽन्यो
धनं हरेत् । असंस्थोऽपि सोदर एव गृह्णीयात्
न तु संस्थः सापत्न्यो भ्राता । संस्थ इति
गर्भसंस्थः सोदर इति केचित् । नान्योऽन्यो
धनं हरेत् इति पाठे अन्योऽन्यः सन् धनं न
गृह्णीयात् इति याख्या असंस्थसोदरस्याधि-
कारार्थमिदं वचनमती न पुनर्वाक्तिरित्याहुः ।
रत्नाकरप्रभृतयस्तु कल्पतरौ नान्योऽन्यधनं हरे-
दिति पाठो दृश्यते स मूलभूतयाज्ञवल्करमिता-
चरापरिजातहलायुधप्रत्ययु नान्योऽन्यो धनं
हरेदिति पाठदर्शनात् तदनुसारयाख्यादर्श-
नाच्च लिपिकरप्रमाद इत्याहुः । इति दाय-
तत्वम् ॥

संस्थत्वं, स्त्री, (संस्थ + त्व ।) संस्थस्य भावः ।
यथा । तेन एकत्र विषये पूर्ववचनोक्तसंस्थित्व-
सोदरत्वयोरेकशस्तुल्यात्वादुभयोर्विभक्त्य गृह-
्यम् । इति दायतत्वम् ॥

संस्थो, [न] पुं, (संस्थं संस्थत्वमस्यास्तीति ।
इति ।) संस्थत्वविशिष्टः । यथा, याज्ञ-
वल्करः ।

२०६

संस्कारः

“संस्थितस्तु संस्थो सोदरस्य तु सोदरः ।
दद्यात्सापत्न्येऽर्थं जातस्य च न्यतस्य च ॥
अन्योऽन्यस्तु संस्थो नान्योऽन्यो धनं हरेत् ।
असंस्थोऽपि चादद्यात् संस्थो नान्यमात्रजः ॥”
इति दायतत्वम् ॥

संस्कारः, पुं, (सं + कृ + घञ् ।) प्रतियन्तः ।
अनुभवः । मानसकर्म । इति मेदिनी ॥ न्याय-
मते गुणविशेषः । स च त्रिविधः । वेगाख्य-
संस्कारः १ अयं मूर्तेपदार्थस्यार्थो । कचिद्देग-
जन्यः कचित्तत्त्वजन्यश्च । स्थितिस्थापक-
संस्कारः २ अयं पृथिवीगुणः केषाञ्चित्ते पृथि-
यादिचतुःपदार्थगुणः । अयं अतीन्द्रियः
स्पन्दनकारणश्च । भावनाख्यसंस्कारः ३ अयं
व्यात्मनः अतीन्द्रियगुणः । उपेक्षानात्मक-
निश्चयजन्यः । अयं स्मरणप्रत्यभिज्ञयोः कार-
णश्च ॥ * ॥ अस्य प्रमाणम् ।

“संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने ।
मूर्तेमात्रे तु वेगः स्यात् कर्मणो वेगजः कचित् ॥
स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचित्तुर्विपि ।
अतीन्द्रियः स विज्ञेयः कचित् स्यान्नेऽपि
कारणम् ॥

भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ।
उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥
स्मरणं प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

शुद्धिः अदृष्टविशेषजनककर्म । यथा । यद्यपि-
स्थापनान्तरं कर्मकाले वृष्ट्यादिशुद्ध्या संस्कृ-
तामिरन्यजानीयते तदा पुनर्भूः संस्कारः
कर्तव्यः । ससृष्ट उपलिप्य उल्लिख्य उद्धृत्य
अभ्युच्येत यथ संस्कारोऽनुगतोऽसौ भूयः ।
इति गृह्यान्तरात् । इति संस्कारतत्वम् ॥ * ॥

दशविधसंस्कारा यथा । विवाहः १ गर्भा-
धानम् २ पुसवनम् ३ भीमन्तोन्नयनम् ४
जातकर्म ५ नामकरणम् ६ अन्नप्राशनम् ७
चूडाकरणम् ८ उपनयनम् ९ समावर्तनम् १० ।
यथा हारीतः । गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं
सन्ध्यानि पुसवनात् पुंसिकरोति फलस्थापनात्
मातापित्रजं पाप्मानमपोहति रेतोरक्तगर्भो-
पघातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति
नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडा-
करणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चमं एतैरष्टाभिः
संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवतीति । स्नान-
मत्र समावर्तनरूपमिति कल्पतरुः । इति
संस्कारतत्वम् ॥ * ॥ याज्ञवल्करः ।

“गर्भाधानवृत्तौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
धृष्टेऽथमे वा भीमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥
अथ्यकादेशं नाम चतुर्थं मासि निष्क्रमः ।
धृष्टेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥
एवमेतः श्रमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥”

इति मलमासतत्वम् ॥ * ॥

संस्कृतानामधिकारमाह याज्ञवल्करः ।
“असंस्कृतास्तु संस्कारा आहूयः पूर्वसंस्कृतैः ।

संस्कृतः

भगिन्यश्च निजादंशाद्वर्त्ताशक्तु तुरीयकम् ॥”
असंस्कृता भ्रातरो भगिन्यश्च पूर्वसंस्कृतैरुप-
नीतेः । अन्यथा मन्त्रपाठानधिकारापत्तेः इत्यु-
ह्यतत्वम् ॥ एषो विवरणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ।
गरुडपुराणोक्तसंस्कारास्तत्रैव ६३ । ६४ । ६५
अध्यायेषु द्रष्टव्याः ॥ * ॥

अथ जीर्णदेवगृहादिसंस्कारफलम् ।
“अथ तैर्जीर्णसंस्कारविधिः पुण्यो मष्टातुने !
देवतादिषु कर्मणो महाभोगफलेप्सुभिः ॥
मृत्नादृष्टगुणं पुण्यं जीर्णसंस्कारतो भवेत् ।
तस्मादनाथजीर्णेषु कार्यं संस्करणं मुने ! ।
स्वकीयं परकीयं वा यथाविभवविस्तरे ॥
स्वतो वा परतो वाद्य यस्तु संस्करते सुरान् ।
स यावच्चन्द्रसूर्यौ गौस्तावत्कालं सुखी
भवेत् ॥

लोकेषु तेषु देवानां विरजस्केतुं हृष्टधीः ।
यथा गोमधयज्ञेषु पशुरोमसमाः समाः ॥
वसते दिवि हृष्टात्मा जीर्णसंस्कारकारकः ।
अनाथा वा सनाथा वा पूजनीयाः सदा सुराः ॥”

इति देवपुराणे पूजाविधिनामाध्यायः ॥

संस्कारजः, त्रि, संस्कारेण जातः । संस्कार-
शब्दपूर्वकजनघातोर्द्धप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥
संस्कारवर्जितः, पुं, (संस्कारेण वर्जितः ।) उप-
नयनसंस्कारहीनः । तत्पर्यायः । ब्राह्मः २ ।
इति हेमचन्द्रः । दशसंस्कारहीने, त्रि ॥

संस्कारहीनः, पुं, (संस्कारेण हीनः ।) ब्राह्मः ।
इत्यमरः ॥ संस्कारहीनत्वकालमाह । यमः ।
“प्रतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पश्य च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ।
प्रायश्चित्तं भवेद्देवा प्रोवाच वदता वरः ॥”
तथा मार्कण्डेयः ।

“विप्रस्य षोडशवर्षात् राज्ञो द्वाविंशतिः

परम् ।

वैश्यस्याष्टाधिकादष्टात् सावित्रीपतनं भवेत् ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“षोडशान्दा हि विप्रस्य राजन्यस्य द्वि-
विंशतिः ।

विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता ॥
सावित्री नातिरिच्यत अत ऊर्द्धं निवर्तते ॥”

इति मलमासतत्वम् ॥

संस्कृतं, स्त्री, (सं + कृ + क्तः ।) लक्षणोपेतम् ।
इति मेदिनी ॥ पाणिन्यादिकृतयाकरणसूत्रेण
उपेत उपगतो लक्षणोपेतः साधुशब्दः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ स तु देववाणी । यथा,

“गीर्वाणवाणीवदनं सुकुन्द-

संकीर्तनश्चेत्युभयं हि लोके ।

सुदुर्लभं तच्च न सुगमोधा-

न्न लभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥”

इति सुगमोद्ययाकरणप्रशंसाश्लोकः ॥

संस्कृतः, त्रि, (सं + कृ + क्तः ।) लक्षितः । इत्य-
मरः । करणेन निर्दिष्टः लक्षितो घटादिः ।
इति भरतः ॥ प्रकः । स्वतो गुणान्तराधानम् ।

संख्यः

इत्यमरटीकायां स्वामी । शब्दः । भूविनः ।
इति मेदिनी । प्रोक्षितः । इति जटाधरः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । २ । ११ ।
“पुराणसुतमं पुण्यं श्रीमद्भागवताभिधम् ।
अष्टादशसहस्राणि श्लोकास्तत्र तु संस्कृताः ॥”)
संस्क्रया, स्त्री, (सं + कृ + “कृञः प्रच् ।” ३ ।
३ । १०० । इति प्रः ।) श्रवदाहादिक्रिया ।
इति त्रिकाण्शेषः । संस्कारश्च ।
संस्तरः, पुं, (सं + स्तृ + अच् ।) श्रया । यज्ञः । इति हेमचन्द्रः ।
पञ्चशदिरचितश्रया । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, रघुः । ८ । ५७ ।
“नवपञ्चवसंस्तरैरपि ते
ऋदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
नदिदं विषद्विष्यते कथं
वद वासोऽरु चित्ताधिरौहणम् ॥”)
संस्त्वः, पुं, (सं + स्तु + अच् ।) परिचयः ।
इत्यमरः । (यथा, किराते । ४ । २५ ।
“विज्ञाय वाक्कासुदिते मदात्यया-
दरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिनः ।
श्रुतिः श्रयत्युक्तदहंसनिःस्वर्गं
गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्त्वः ॥”)
सम्यक्स्तुतिश्च । (यथा, भागवते । १२ । १३ । ४१ ।
“इति मे क्लृप्तसन्देहा सुनयः सकादयः ।
सभाजयित्वा परया भक्त्या युगत संस्तवैः ॥”)
संस्तवानः, त्रि, (संस्तवोतीति । सं + स्तु +
“सन्धानच् स्तुवः ।” उणा० २ । ८६ । इति
आनच् ।) सङ्कता । इत्युणादिकोषः । वाग्मी ।
उद्गाता । हर्षः । इति संप्रसारोणादित्तिः ।
संस्तवः, पुं, (समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे क्लृप्तोऽगो
इति । सम + स्तु + “यञि समि स्तुवः ।” ३ ।
३ । ३१ । इति घञ् ।) क्रतुषु दिजन्मनां
स्तुतिभूमिः । इत्यमरः । यज्ञेषु स्तुतिकारिणां
ब्राह्मणानां अवस्थानभूमिः संस्तव उच्यते ।
क्रतुषु यज्ञविषयेषु द्विजानां या स्तुतिभूमिः
स्थानं स संस्तव इत्यन्वयः । समेत्य स्तुयते
क्लृप्तोऽगौ इति संस्तवः घञ् । इति भरतः ।
संस्तुतः, त्रि, (सं + स्तु + क्तः ।) सम्यक्प्रकारेण
स्तुतिप्राप्तः । सम्यक्स्तवविषयीभूतः । यथा,—
“भूयश्च शतवार्षिक्यामनाट्ट्यामनम्भसि ।
सुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिका ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ।
संस्थायः, पुं, (सं + स्थे + घञ् । आतो युक् ।)
संघातः । सन्निवेशः । इत्यमरः । संस्थानम् ।
विक्षुतिः । इति मेदिनी । गृहम् । इति हेम-
चन्द्रः ।
संस्था, पुं, (संतिष्ठते स्वपरराष्ट्रेषु इति । सं +
स्था + क्तः ।) चरः । इति मेदिनी । निज-
राष्ट्रकः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, कामन्द-
कीये । १२ । ३६ ।
“संस्थाः सुखारसंस्थिते दत्तदायाः शुभा-
शयाः ॥”)

२०७

संस्थाप

संस्था, त्रि, (संतिष्ठते इति । सं + स्था + क्तः ।)
अवस्थितः । इति मेदिनी । (यथा, हरिवंशे
भविष्यपञ्चमि । ८ । ६६ ।
“यदा मे मरणं भूयान तदा मा भूत् स्मृतिभ्रमः ।
दिने दिने त्वगं चित्तं त्वयि संस्थां भवत्विति ॥”)
न्यतः । इति शब्दरत्नावली ।
संस्था, स्त्री, (संतिष्ठतेऽनयेति । सं + स्था +
अङ् ।) व्याप्यपद्यस्थितिः । इत्यमरः । सन्ति-
ष्ठतेऽनया सम्यगवस्थानं वा संस्था । इति
भरतः । अस्याः प्रयोगोऽमर्यादाशब्दे दृश्यः ।
(यथा, उपदेशप्रश्नके । ६० ।
“अपि शक्तः परिहर्तुं यथातिशयं हरिर्हते
कंसे ।
राजासनं न भजे पुरातनी पालयेत् संस्थाम् ॥”
प्रतिज्ञा । यथा, रघुः । १२ । ३८ ।
“तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः
पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।
स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं
पीडितो दुहितृशुक्लसंस्थया ॥”)
स्थितिः । सादृश्यम् । नाशः । इति मेदिनी ।
अवस्था । (यथा, मनुः । १ । ८२ ।
“सर्वेष्वान्तु स नामानि कर्माणि च पृथक्
पृथक् ।
वेदशब्देभ्य यवादौ पृथक् संस्थाञ् निर्गमे ॥”)
यक्तिः । क्रतुभेदः । (यथा, भागवते । १० ।
२३ । ८ ।
“दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याञ्च
सत्तमाः ।
अन्यत्र दीक्षितस्यापि नाममयम् हि दुष्यति ॥”)
समाप्तिः । इति हेमचन्द्रः । प्रलयचतुष्टयम् ।
यथा,—
“नेमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको
लयः ।
संस्थिति कविभिः प्रोक्तस्तुर्धास्य स्वभावतः ॥”
इति पुराणम् ।
संस्थानं, स्त्री, (सं + स्था + ल्युट् ।) सन्निवेशः ।
(यथा, मनुः । ८ । ३७१ ।
“भर्तारं लङ्घयेत् या तु स्त्रीज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्वाजा संस्थाने बहुषांस्थिते ॥”)
चतुष्टयः । इत्यमरः । आकृतिः । न्यतः ।
इति मेदिनी । चिह्नम् । इत्यञ्जयपालः । सम्यक्-
स्थितिश्च । (यवस्था । यथा, भागवते । ३ ।
६ । २७ ।
“लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनं परिखिद्यतः ।
तामाह्वागाधया वाचा कश्मलं प्रमयतिव ॥”)
संस्थापनं, स्त्री, (सं + स्था + णिच् + ल्युट् ।)
सम्यक्स्थितिप्रापणम् । स्थिरीकरणम् । यथा,
“परिचायाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतम् ।
धर्मसंस्थापनायार्थं संभवामि युगे युगे ॥”
इति भगवद्गीतायाम् ३ अध्यायः ।
“साधुरक्षणेन दृष्टवधेन च धर्मं स्थिरीकर्तुम् ।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

संहत

संस्थितः, त्रि, (सं + स्था + क्तः ।) न्यतः । इत्य-
मरः । (यथा, मनुः । ६ । १६० ।
“संस्थितानपत्यस्य सगोत्रात् पुत्रमाहरेत् ।
यत्र यदकथजातं स्यात् तत्तस्मिन् प्रतिपाद-
येत् ॥”)
सम्यक्स्थितिर्विशिष्टश्च । (यथा, कौर्मि । १ । २१ ।
“इदम् पञ्चदशमं पुराणं कौर्मिसूक्तमम् ।
चतुर्दशसंस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ॥”)
संस्थितिः, स्त्री, (सं + स्था + क्तिन् ।) संस्था-
नम् । (यथा, मनुः । ६ । ६० ।
“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थि-
तिम् ।
तथेवाश्रमिनः सर्वे गृहस्थ्यान्ति संस्थितिम् ॥”)
न्यतः । गृहम् । इति कैचित् ।
संस्पर्शः, पुं, (सं + स्पृश् + घञ् ।) सम्यक्-
स्पर्शः । स तु त्वगिन्द्रियग्राह्यगुणविशेषः । यथा,
क्वागलेयः ।
“आलापात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासान् सङ्-
भोजनान् ।
सङ्ग्राह्यासनाध्यायान् पापं संक्रमते कृणाम् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ।
संस्पर्शः, स्त्री, (संस्पृश्यतेऽसौ इति । सं + स्पृश्
+ कर्म्मणि घञ् । टाप् ।) जनोनामगन्ध-
द्रवम् । इत्यमरः ।
संस्फालः, पुं, (सम्यक् स्फालः स्फुरणं यस्य ।)
मेघः । इति त्रिकाण्शेषः ।
संस्पृष्टः, त्रि, (संस्पृष्टोतीति । सं + स्पृष्ट + इगुप्
धिति क्तः ।) विकसितः । इति शब्दरत्नावली ।
संस्फोटः, पुं, (सं + स्फुट् अनादरे + अधिकरणे
घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
संस्फोटः, पुं, (संस्फोटोऽन्यतः । सं + स्फुट् भर्त्तने
+ घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरः ।
संस्मरणं, स्त्री, (सं + स्मृ + ल्युट् ।) संस्मृतिः ।
संस्कारजन्यज्ञानम् । यथा, योगियाज्ञवल्करः ।
“ध्यायन्नारायणं नित्यं ज्ञानादियु च कर्मेत् ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण ज्ञायादपस्त पुनः पुनः ।
गायत्री वैष्णवी स्त्रीषा विष्णोः संस्मरणाय वै ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
संस्मृतिः, स्त्री, संस्मरणम् । संपूर्वस्मृधानोः
क्तिन्प्रत्ययेन नियन्त्रा । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ५५ । २०६ ।
“तच्छ्रुत्वा संस्मृतिं सञ्जा स राजा प्रत्युवाच
तम् ॥”)
संहतः, त्रि, (सं + हत + क्तः ।) ढङ्सन्धिः ।
इत्यमरः । मिलितः । ढङ् । इति मेदिनीकर-
हेमचन्द्रौ । सम्यक्प्रकारेण हतश्च ।
संहतजानुः, त्रि, (संहते जानुनी यस्य ।)
सङ्गजानुकः । यथा,—
“प्रभुः प्रगतजानुः स्यात् प्रसोऽत्रैव च दृश्यते ।
संज्ञः संहतजानुश्च भवेत् संज्ञोऽपि तत्र हि ।
जानुस्तुर्जानुः स्यादूर्ध्वोऽप्यूर्ध्वजानुकः ॥”
इति भरतधृक्साहसङ्गः ।

संहतजानुकः, चि, (संहतजानुरेव। स्वार्थे कन्।)
लज्जजानुकः। तत्पर्यायः। संसुः २। इत्य-
मरः॥ संहतजानुः ३ संसुः ४। इति तट्टी-
कायां भरतः॥

संहतलः, पुं, (संहतं परस्परयोर्मेलनं लातीति।
ला + कः।) मिलितपाणिद्वयम्। इत्यमरः॥
द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ संहतौ मिलितौ संह-
तल उच्यते। प्रतलद्वयं मिलितं संहतलः
स्यादित्यर्थः। संहतं लाति संहतलः हन-
जनादिति डः। निर्विमर्गपाठे द्वौ वामदक्षिणौ
पाणौ संहतौ मिलितौ चेत् तदा संहतल-
प्रतलायुच्यते। अस्मिन्नर्थे प्रतलोऽयं चपेटे संह-
तले च वर्तमानत्वात् नानार्थः। इति भरतः॥

संहतिः, स्त्री, (सं + हन + क्तिन्।) सम्बन्धः।
इत्यमरः॥ (यथा, हितोपदेशे।

“अल्पानामपि वस्तुनां संहतिः कार्यमाधिका।
तृणैर्गन्तव्यमापन्नेर्विध्वंस्ते मत्तदन्तितः॥”)

संहननं, स्त्री, (संहन्यते इति। सं + हन +
न्यट्।) शरीरम्। इत्यमरः॥ (यथा, भाग-
वते। ५। २। २१।

“आमोक्षसुतास्ते मातुरन्यहादौतपत्तिकेनेव
संहननवलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्य-
नानामि यथाविभागं जम्बूदीपवर्षाणि वुभुजुः॥”)
सम्यग्घातनञ्च॥ (कठिने, चि। यथा, भाग-
वते। ५। ६। १०।

“श्रीतोष्णवातवर्षेषु त्वं हवानाश्रिताः पीनः
संहननाङ्गः * * * विचचार॥” “सहन्यन्ते
निविडौभवन्ति अङ्गानि यस्य। कठिनावयव
इत्यर्थः॥” इति तट्टीकायां स्वामी॥

संहाराख्यः, पुं, (संहार इति आख्या यस्य।)
पावकनामाभिः। इति मत्स्यपुराणम्॥

संहर्षः, पुं, (सं + हृष + घञ्।) प्रमोदः।
स्यङी। (यथा, महाभारते। ३। २१८। २४।
“संहर्षाद्धारयन् क्रोधं धन्वी सखी रथ स्थितः।
समरे नाशयेत् शूचनमोघो नाम पावकः॥”)
वायुः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (लोमहर्षः।
यथा, सुश्रुते। ६। ६।

“दाहसंहर्षताम्रत्वशोकनिस्तोदगौरवेः॥”)

संहवनं, स्त्री, सम्यक्प्रकारेणाहुतिः। संपूर्व-
हृधातोर्भावेऽनट्(लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

संहारः, पुं, (संहियतेऽनेनेति। सं + हृ + “अध्याय-
न्यायेति॥” ३। ३। १२२। इति घञन्तः साधुः।)
नरकविशेषः। इत्यमरः॥ प्रलयः। इति हेम-
चन्द्रः॥ (यथा, मनुः। १। ८०।

“मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च।
क्रौञ्चमिवेतत् कुर्वते परमेष्ठो पुनः पुनः॥”)

संक्षेपः। इति जटाधरः॥ संहरणञ्च॥ (यथा,
रघुः। ५। ५७।

“संमोहनं नाम सखे! ममाख्यं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्॥”)

संहारसुद्धा, स्त्री, (संहारस्य सुद्धा।) विस-
र्जनसुद्धा। यथा, राववभट्टकृतम्॥

“अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वास्थं दक्षहस्तकम्।
निमाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संयुक्तं परिवर्तयेत्।
प्रोक्ता संहारमुद्रयेमर्पणे तु प्रशस्यते॥”

अर्पणे आत्मनोति श्रेष्ठः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
भैरवविशेषः। यथा,—

“अमिताङ्गो नमश्चक्रः क्रोध उन्मत्त एव च।
कपालौ भोगगन्धैव संहाराश्चाष्ट भैरवाः॥”

इति तन्त्रम्॥

संहितः, चि, मिलितः। संपूर्वधाधातोः क्तप्रत्य-
येन निष्पन्नः॥

संहितपुष्पिका, स्त्री, (संहितानि मिलितानि
पुष्पाणि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) मिश्रया।
इति राजनिर्घण्टः॥

संहिता, स्त्री, (सम्यक् धीयते स्मेति। धा +
कर्मणि क्तः। यदा, सम्यक् हितं प्रतिपाद्यं
यस्याः।) मन्वादिप्रगीतधर्मशास्त्रम्। तत्प-
र्यायः। स्मृतिः २ धर्मसंहिता ३ श्रुति-
चीविका ४। इति शब्दरत्नावली। संहिता-
विशेषा यथा,—

“एवं पुराणसंख्यानं चतुर्लक्षसुदाहृतम्।

अष्टादशपुराणानामेवमेव विद्वन्महाः।

एवमप्यपुराणानामष्टादश प्रकीर्तिताः॥

इतिहासो भारतश्च वाल्मीकिं काव्यमेव च।

पञ्चकं पञ्चरात्राणां लक्षणमाह्वात्ममुत्तमम्॥

वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम्।

परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम्।

पञ्चस्यः संहितानाञ्च लक्षणभक्तिसमन्विताः।

ब्रह्मगण्य शिवस्यापि प्रज्ञादस्य तथैव च।

गौतमस्य कुमारस्य संहिताः परिकीर्तिताः॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनक्षत्रखण्डे १३२ अध्यायः॥

अपि च।

“इदं पञ्चदशमं पुराणं कौर्मसुत्तमम्।

चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः॥

ब्राह्मी भागवती श्रौतौ वैष्णवी च प्रकीर्तिता।

चतस्रः संहिताः पुण्या धर्मकामार्थमोक्षदाः॥

इयन्तु संहिता ब्राह्मी चतुर्वेदैः समन्विता।

भवन्ति षट्सहस्राणि लोकानामत्र संख्या॥”

इति कौर्म १ अध्यायः॥

तत्र स्कन्दपुराणोक्तषट्संहिता यथा,—

“स्कन्दमद्याभिवक्ष्यामि पुराणं श्रुतिसम्मितम्।

षड्विधं संहिताभेदैः पञ्चाशत्संख्यमख्यतम्॥

आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूनसंहिता।

तृतीया शाङ्करी विप्राश्चतुर्थी वैष्णवी मता॥

तत्परा संहिता ब्राह्मी सौरान्त्या संहिता मता।

ग्रन्थतः पञ्चपञ्चाशत्सहस्रेणोपलक्षिता॥

आद्या तु संहिता विप्रा द्वितीया षट्सहस्रिका।

तृतीया ग्रन्थतस्त्रिंशत् सहस्रेणोपलक्षिता।

तुरीया संहिता पञ्चसहस्रेणोपलक्षिता।

ततोऽन्त्या त्रिसहस्रेण ग्रन्थेनैव विनिर्मिता।

अन्त्या सहस्रतः खडा ग्रन्थतः पण्डितोत्तमाः॥”

इति स्कन्दपुराणे सुतसंहितायां शिवमाहात्म्य-
खण्डे १ अध्यायः॥

संकृतिः, स्त्री, (सं + कृ + क्तिन्।) बहुभिः
कृताङ्गानम्। इत्यमरः॥

संकृतः, चि, (सं + कृ + क्तः।) कृतसंहारः। यथा,
“अहं विभूत्या बहुभिरिह रूपैर्यदा स्थिता।
तत् संकृतं मयेकैव तिष्ठाम्याजौ स्थिरो भव॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

संकृतिः, स्त्री, (सं + कृ + क्तिन्।) संहारः।
यथा,—

“विष्टौ दृष्टिरूपा त्वं स्थिति रूपा च पालने।
तथा संकृतिरूपान्ते जगतीऽस्य जगन्मये॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

संक्षयः, पुं, (सं + क्षि + अच्।) नाशः। यथा,—
“रिपवः संक्षयं यान्ति कल्याणं चोपपद्यते।

नन्दते च कुलं पुनर्माहात्म्यं मम श्रवणतम्॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

प्रलयः। इति शब्दरत्नावली॥

संक्षिप्तः, चि, (सं + क्षिप् + क्तः।) कृतसंक्षेपः।
संक्षेपविशिष्टः। यथा,—

“समाहृत्यामृतमणिं संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतेः।
सम्यगुत्तुष्यते वर्गेर्नामलिङ्गाशुभासनम्॥”

इत्यमरः॥

संक्षिप्तैः अल्पेनैव बहुर्थप्रतिपादकतयाभि-
हितैः। इति तट्टीकायां भरतः॥

संक्षेपः, पुं, (सं + क्षिप् + घञ्।) स्त्रोकेन भूयसो-
ऽभिधानम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ पुष्पक
इति खलप इति च ख्यातः॥

संक्षुब्धः, चि, (सं + क्षुभ + क्तः।) सञ्चलनविशिष्टः।
इति क्षुभधात्वर्थदर्शनात्। आकुलः। यथा,—

“दृष्ट्वा समस्तं संक्षुब्धं जेतोऽक्यममरायः।

सन्नद्धाखिलसैन्यास्ते ससुतस्युद्धाशुधाः॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

संक्षेपणं, स्त्री, (सं + क्षिप् + क्तुट्।) विस्ती-
र्णनां संक्षेपः। प्रपञ्चकरणवैपरीत्यम्। इति
भरतः॥ तत्पर्यायः। समसनम् २। इत्यमरः॥
संहारः ३ समाहारः ४ संग्रहः ५ समासः ६।
इति जटाधरः॥

संक्षोभः, पुं, (सं + क्षुभ + घञ्।) चाञ्चल्यम्।
सञ्चलनम्। यथा। “संक्षोभमचरयुषामपि
चित्ततन्वीः॥” इति श्रीभागवतम्॥

सकः, पुं, } पूर्वोक्तपरामर्शकः। से इति भाषा।
सका, स्त्री, } तच्छब्दस्य टेः पूर्वं अकि परच
आप्प्रत्यये च कृते प्रथमेकवचननिष्पन्नं पद-
द्वयम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १६१। ११।

“इयत्तिका शकुन्तिका सका जघास ते विषम्॥”)

सकटः, पुं, (कटेन अशुचिना श्वादिना सह
वर्तमानः।) शाखोटवृक्षः। इति भूरिप्रयोगः॥

सकटाग्रं, स्त्री, (कटशब्देनाग्रौचं लक्ष्यते तत्-
सहचरितमग्रं सकटाग्रम्। इति मिताचरा।)
अशुद्धाग्रम्। इति केचित्॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्यः। ३। १५।

“आचार्यपितृपाध्यायानिर्द्धृत्यापि त्रीं त्रीं।
सकटाग्रं न चात्रोयातु न च तेः सह संवसेत्॥”)

सकाशः

सकष्टकः, पुं, (कष्टकेन सह वर्तमानः।) श्रौतः। इति शब्दचन्द्रिका। करञ्जविशेषः। इति रत्नमाला। नाटाकरञ्ज इति भाषा। कष्टकयुक्तं, त्रि। यथा,—
 “शीतलोष्णसमायुक्तसकष्टकदलान्वित।
 हरपापमपामागं भ्रात्र्यमायः पुनः पुनः॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
 (लोभाश्रिते च त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। २५। २२०।
 “स तं साहसिकस्यभीतेरिव सकष्टकैः।
 अङ्गैः प्रणतमालिङ्गास्तु दे भूपतिश्चिरम्॥”)
 सकरः, त्रि, हस्तयुक्तः। राजस्वविशेषः। शुद्धयुक्तः। किरणविशेषः। करेण सह वर्तते योऽसौ। इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः॥
 सकरुणः, त्रि, (करुणया सह वर्तमानः।) करुणायुक्तः। सद्यः। यथा,—
 “भवानि त्वं दासे मयि वितरं दष्टिं सकरुणामिति स्तोतुं वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति यः।
 तदेव त्वं तस्मै दिशसि निजसायुष्यपदवीं
 सुकुम्भब्रह्मन्स्मृतसुकुटनीराजितपदाम्॥”
 इत्यानन्दलहरी॥
 सकर्णः, त्रि, (कर्णाभ्यां सह वर्तमानः।) अवगणनीयः। तत्पर्यायः। श्रुतितत्परः॥ इति जटाधरः॥ कर्णयुक्तश्च॥
 सकर्मकः, पुं, (कर्मणा सह वर्तमानः। कर्त्तुः।) कर्मयुक्तधातुः। कर्मान्वयिक्रियार्थकः। यथा। कश्चित् सकर्मकाद्वातोर्भावेऽपि क्रियायाप्रतिरक्तिः। यथा। कां दिशं गन्तव्यम्। इति सुगन्धोद्योतीकायां दुर्गादासः॥ (कर्मयुक्तं, त्रि। यथा, भागवते। ५। २०। ३२।
 “तद्वत्पुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मेणाराधयन्ति॥” “सकर्मकेण ब्रह्मसालो-
 क्यादिसाधनेन॥” इति तट्टीका॥)
 सकलं, त्रि, (कलया सह वर्तमानम्।) सत्तदायः। तत्पर्यायः। समम् २ सर्वम् ३ विषम् ४ अशेषम् ५ सत्तुल्यम् ६ समस्तम् ७ निखिलम् ८ अखिलम् ९ निःशेषम् १० समग्रम् ११ पूर्णम् १२ अखण्डम् १३ अखण्डकम् १४। इत्यमरः॥ अनलम् १५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भागवते। ४। २०। ४४।
 “हार्भिः प्रविश्य सुभृष्टं प्राह्वयन् सकलां पुरीम्॥”
 कला प्रकृतित्तया सह वर्तते इति। सगुणम्। यथा, महाभारते। १३। १६। ८।
 “निष्कलं सकलं ब्रह्म निर्गुणं गुणगोचरम्॥”)
 सकामः, त्रि, (कामेन सह वर्तमान इति।) कामनाविशिष्टः। यथा,—
 “अकामो वा सकामो वा यच्च जापि बहिर्जले।
 इह चासुखं दुःखानि माधव्याथी न पश्यति॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
 सकाशः, पुं, (काशः प्रकाशस्तेन सह वर्तते इति।) समीपः। यथा,—

सकृत्प

“देवि देवेश्वरः शुभ्रलोके परमेश्वरः।
 दूतोऽहं प्रेषितस्तेन त्वत्सकाशमिहागतः॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥
 काशयुक्तं, त्रि॥
 सकृत्पक्षः, पुं, साकृत्पक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
 सकुलः, पुं, (कुलेन सह वर्तते इति।) शकुलमयः। इति शब्दरत्नावली॥
 सकुलः, त्रि, (समाने कुले भवः। यत्।) समोजः। यथा,—
 “जारी लज्जः समोजास्तु स्वजनजातिवाम्बवाः।
 भक्त्यन्वदायादस्वसमानोदका अपि॥”
 इति जटाधरः॥ *॥
 स्वावधूतनाटमावधिदशमपुरुषपर्यन्तपुरुषत्रयम्। तेषां दशमपुरुषपर्यन्तसन्ततिः। स्वावधूतनाटमावधिदशमपुरुषपर्यन्तसन्ततिश्च॥ तेषामग्रौचं यथा, दृष्टव्यः।
 “दशाहेन सपिण्डास्तु शुभ्रान्ति प्रेतस्तनके।
 त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुभ्रान्ति गोजजाः॥”
 इति शुद्धितत्त्वम्॥ *॥
 दायाधिकारिसकुल्यास्तु पञ्चमपुरुषावधयः। यथा। बौधायनः। प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्यभ्रातरः सवर्गायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डान् आचक्षते। विभक्तदायादान् सकुल्यान् आचक्षते सत्तुल्येषु तन्नामो ह्यर्थो भवतीति। इति दायतत्त्वं शुद्धितत्त्वम्॥ *॥ तस्य कन्यादानाधिकारित्वं यथा। विष्णुः। पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति कन्याप्रदः पूर्वनाथे प्रकृतिस्यः परः परः। नारदश्च।
 “पिता दत्तात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः।
 मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा॥
 माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते।
 तस्यामप्रकृतिस्यायां कन्यां ददुः स्वजातयः॥”
 इत्युद्वाहृतत्त्वम्॥
 सकुली, स्त्री, मत्स्यविशेषः। अस्या गुणादि-
 क्षालयशकारादिशकुलशब्दे द्रव्यः॥
 सकृत्, अ, (एक + “एकस्य सकृत्॥” ५। ४। १६।
 इति सुच् सकृदादेशश्च। संयोगान्तस्येति सुचो लोपः।) एकवारम्। (यथा,—
 “सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते।
 सकृदाह ददानीति त्रीयेत्यानि सकृत् सकृत्॥”
 इति महाभारतम्॥)
 सह। इत्यमरः॥ विष्ठा। इति तट्टीका॥
 (अस्मिन्नेह तालयशकारस्य प्रयोगः प्रायशो दृश्यते॥)
 सकृत्पक्षः, पुं, (सकृत् प्रजा यस्य।) काकः। इत्यमरः॥ जातेकमात्रापक्षे, त्रि॥
 सकृत्पक्षा, स्त्री, (सकृत् पक्षानि यस्याः।) कक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

सखा

सकृत्पक्षः, पुं, (सकृत् गर्भो यस्य।) खेसरः। इति राजनिर्घण्टः॥ एकमात्रगर्भिण्यां, स्त्री॥
 सकृद्वीरः, पुं, (सकृत् वीर इव।) एकवीरवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥
 सक्तः, त्रि, (सक्त + क्तः।) अविरतः। इति हेमचन्द्रः॥ व्यासक्तः॥ (यथा, रामायणे। ६। ४। ११८।
 “अन्योन्यैराहताः सक्ता सम्बन्धुर्भूमिनिःस्वनाः।
 जर्मयः सित्सुराजस्य महाभये इवाहवे॥”)
 सक्तिः, स्त्री, सङ्गः। सङ्गघातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्ना॥ (यथा, किराते। ५। ४६।
 “सक्तिं जवादपनयत्यनिले क्षतानां
 वेरोचनेर्हिगुणिताः सहसा मथुरैः।
 रोधोभुवां सुहुरसुचि हरणस्योर्ना
 भासस्तड्ढिलसितानि विडम्बयन्ति॥”)
 सक्तुः, पुं, (सक्त्यते सिध्यते इति। सच सेचने + “सितनिगमिमसिचितीति॥” उणा० १। ७०।
 इति तुन्।) भ्रष्टयवादिचूर्णः। छातु इति भाषा। यथा,—
 “भ्रष्टा यवाः पुनर्धाना धानाचूर्णान् सक्तवः॥”
 इति हेमचन्द्रः॥
 अस्य गुणादिः तालवादिशक्तुशब्दे द्रव्यः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४। १२२।
 “एकः शरावः सक्तुर्नामकः प्रत्यक्षमम्भः।
 शकटालस्य तन्नामः सपुत्रस्य गृध्रीयत॥”
 अर्द्धचूदित्वात् क्लीबलिङ्गोऽपि दृश्यते॥ प्रायशो-
 २यं शब्दः बहुवचने प्रयुज्यते॥)
 सक्तुकः, पुं, (सक्तुरिव। कन्।) विषमेष्टः। इति हेमचन्द्रः॥ स्वार्थे के सक्तुश्च॥
 सक्तुफला, स्त्री, (सक्तव इव फलानि यस्याः। अनादित्वान् टाप्।) शमीवृत्तः। इत्यमरः॥
 सक्तुफली, स्त्री, (सक्तव इव फलानि यस्याः। डीष्।) शमीवृत्तः। इति शब्दरत्नावली॥
 सकृत्, [त्] स्त्री, (सक्त्यते इति। सक्तु सङ्गे + “अस्मिन्निभ्यां क्थिन्।” उणा० ३। १५४।
 क्थिन्।) ऊरुः। इत्यमरः॥ (यथा, मार्कण्डेये। १८। ४६।
 “वृणां पदे स्थिता लक्ष्मीर्निलये संप्रयच्छति।
 सकृत्सुखं संस्थिता वक्त्रं तथा नानाविधं वसु॥”)
 शकटावयवविशेषः। इत्युणादिकोषः॥
 सक्षमः, त्रि, क्षमताविशेषः। क्षमाविशेषः। क्षमेण क्षमया वा सह वर्तमानः। इति बहुव्रीहिनियमः॥
 सक्षारः, त्रि, लवणयुक्तः। क्षारेण सह वर्तमानः। इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४५।
 “वातश्लेष्महरं वायं सक्षारं कटुपित्तलम्॥”)
 सखा, [ह] पुं, (समानः ख्यायते इति। समान + ख्या + “समाने ख्यः सखोदात्तः।” उणा० ४। १२६। इति इच्। टिलोपयलोपी समानस्य सभावश्च।) सौहार्दयुक्तः। समानः ख्यायते जनैः नास्तीति हिः मनीषादित्वात्

सगरः

स्थातेर्यलीपः समानस्य सभावश्च सख्यङ्गा-
मिति सङ्गा । इत्यमरटीकायां भरतः । तत्प-
र्यायः । आक्रन्दः २ मित्रम् ३ सुहृत् ४ । इति
जटाधरः । वयस्यः ५ सवयाः ६ क्षिप्रः ७
सहचरः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे ।
२ । ३६ ।

“सखा गरीयान् शत्रून् लज्जिमस्तौ हि कार्यतः ।
स्थाताममित्रौ मित्रे च सहजप्राप्ततावपि ॥”
सहायः । इति मेदिनी । तत्पत्नीगमने दोषो
यथा,—

“गुरुतत्पत्न्यं कुर्व्यात् रेतः सिद्धा स्वयोनियु ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारोऽन्त्यजासु च ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

सखिता, स्त्री, (सख्युर्भावः । सखि + तल् ।)
सख्यम् । यथा,—

“भीमसि बहुसेवितासि सुहृदस्तर्काः समस्ताः
स्य मे
वेदान्ताः परमात्मबोधगुरवो यूयं मयोपासिताः ।
जाता आकरणाणि बालसखिता युष्माभिरभ्यर्थये
प्राप्नोऽयं समयो मनुक्त्वित्तौ साहाय्यमाल-

ब्जताम् ॥”

इति मनुटीकायां कुल्लुकभट्टः ।

सखित्वं, स्त्री, (सख्युर्भावः । सखि + तल् ।) सख्यम् ।
(यथा, महाभारते । १ । १३७ । १५ ।

“कृतं सर्वेण मेऽन्येन सखित्वम् त्वया वृत्ते ।
इन्द्रयुद्धं पार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥”

सखी, स्त्री, (“सख्यश्चोति भाषायाम् ॥” ४ ।
१ । ६२ । इति डीम् ।) सहचरी । तत्पर्यायः ।

आलिः २ वयस्या ३ । इत्यमरः । सखीषी ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ३ । १ ।

“अप्येष्टितं भर्तृरुपस्थितोदयं
सखीजनोद्गीचणकोसुदीमुखम् ।

निदानमिच्छाकुलस्य सन्ततेः
सुदक्षिणा दीर्घदलचणं दधौ ॥”

सख्यं, स्त्री, (सख्युर्भावः कर्म्म वा । सखि + यत् ।)
मित्रता । तत्पर्यायः । सौहृदम् २ सौहार्दम् ३

मात्रपरीनम् ४ मैत्रम् ५ जर्ण्यम् ६ सङ्गतम् ७ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ५७ ।

“वधनिर्धूतशपस्य कवन्धस्योपदेशतः ।
सुहृन् सख्यं रामस्य समानयसने हरौ ॥”

सग, म ए संवृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, सिसगविषति । ए,

असगोत् । इति दुर्गादासः ।

सगन्धः, पुं, (गन्धेन सह वर्तमान इति ।) ज्ञातिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धयुक्ते, त्रि ॥ (यथा,

टहस्यं हतायाम् । ४३ । ३६ ।
“हिरदमदमहीसरोजनाजे-

हृतमधुना च हृताशने सगन्धे ॥”

सगरः, पुं, (गरेण सह वर्तमानः ।) अर्द्धहृदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सख्यवश्यायराजविशेषः । स तु

अथोष्वाधिपतिवाहुराजपुत्रः । तस्योत्पत्त्यादि
यथा,—

सगरः

“सख्यवशे महाराजो बाहुनाम महानभूत् ।
तस्य राज्यं कृतं सर्वं हेहयैस्तानजङ्गके ॥
काम्बोजाः पट्टवाचेव पारदा यवनाः शकाः ।
एते पञ्चगणा तप्तान् हेहयार्थे पराक्रमन् ॥
क्षत्रराज्यः स वै विप्र तदा बाहुर्जनं ययौ ।
पत्नी तु यादवी तस्य गुर्विश्यामीत् पतिव्रता ॥
तत्पत्नी पूर्वमेव तस्या गर्भजिघांसया ।
भोजनेन सह प्रादात् गरं धम्मानवेक्षया ॥
यादवास्तु तपोयोगान् गर्भो नैव ममार ह ।
न ममार च सा राज्ञी देवानामनुकम्पया ॥
प्रति मातुययौ साध्वी सिधेवै तं वने सदा ।
स राजा विपिनं तस्मिन् प्राणास्तृणान् योग-

वान् ॥

सा तु भर्तृवृत्तिं कृत्वा वने तामधरोहत् ।
और्वंस्तां भागवत्तात कारुण्यात् समवारयत् ॥

तस्याश्रमे च सा गर्भं सुषुवे ज्वलनप्रभम् ।
अजायत महाबाहुर्गरेणैव सह द्विज ॥

सगरी नाम तेनाभूत् बालकोऽतिमनोहरः ।
और्वंस्तु जातकर्मोदि तस्य कृत्वा महात्मनः ॥

अध्याय वेदानखिलान् शस्त्राणि प्रत्यपादयत् ।
आमेयन् महाघोरममरेरपि दुःसहम् ॥

स तेनास्त्रबलेनासौ बलेन च समन्वितः ।
हेहयैस्तानजङ्गान् जग्मि रघुः पशूनि च ॥

जनयामास लोकेऽस्मिन् कौर्त्तिं कौर्त्तिमतावरः ।
ततः शकान् मयवगान् काम्बोजान् पारदा-

स्तथा ।

पट्टवांचापि निःशेषान् कर्त्तुं यवसितो वृषः ॥
ते हन्यमाना वीरेण सगरं महौजसा ।

वशिष्ठं शरणं जग्मुः सख्यवशपुरोहितम् ॥
वशिष्ठः शरणापन्नान् समये स्थाप्य तानृषिः ।

सगरं वारयामास तेभ्यो दत्त्वाभयं तदा ॥
सगरस्तौ प्रतिज्ञान् निश्चय्य सुमहाबलः ।

धर्म्मं जघान तेषां च वेशानन्याश्चकार ह ॥
अर्द्धं शिरः शकानान् सुहृदयामास भूपतिः ।

यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानामपि द्विज ॥
पारदान् सुतकेशास्तु पट्टवान् शस्त्रधारिणः ।

निस्वाध्यायवष्टकारान् सर्वानेव चकार ह ॥
कोलिसर्पा माहिषका दार्वाक्षीणाः सकेरवाः ।

खसास्तुषाराक्षीणाश्च मद्राः किष्किन्धका-
स्तथा ।

कोलजाश्च तथा बन्धाः शान्वाः कोङ्कणका-
स्तथा ।

सर्वे ते क्षत्रियास्तात धर्म्मास्तेषां निराकृताः ॥
पुरोहितस्य वाक्येन कृता विप्रतवशिभः ।

वशं कृत्वा स राजन्यान् खराज्यमन्वशात ॥
इति पाद्मे सर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“रोहिताक्ष वृको जातो वृकाद्बाहुरजायत ॥

सगरस्तस्य पुत्रोऽभूत् राजा परमधार्मिकः ॥
हे भार्ये सागरस्यापि प्रभा भाहुमतौ तथा ।

ताभ्यामाराधितः पूर्वमौर्वोऽभिः पुत्रकाण्यया ॥
और्वंस्तु वृक्षयोः प्रादात् यथेष्टं वस्तुतमम् ।

सध

एका वृष्टिसहस्राणि सुतमेकं तथा परा ॥
गृह्णातु वंशकर्तारं प्रभा गृह्णाद्बहूस्तथा ।

एकं भाहुमतौ पुत्रमगृह्णादसमञ्जसम् ॥
ततः वृष्टिसहस्राणि सुषुवे यादवी प्रभा ।

खनन्तः पृथिवीं दग्धा विष्णुना येऽश्वमागंघे ॥
असमञ्जसस्तु तनयः अंशुमान् नाम विप्रतः ।

तस्य पुत्रो दिलीपस्तु दिलीपात्तु भगीरथः ॥
येन भागीरथो गङ्गा तपः कृत्वावतारिता ।

भगीरथस्य तनयो नाभाग इति विप्रतः ॥
इति मातृस्ये १२ अध्यायः ॥

सगर्भः, पुं, (समानो गर्भो यस्य । समानस्य सः ।)
सहोदरः । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि, अभ्य-

न्तरितस्त्वप्यपञ्चादियुक्तः । यथा,—
“दभान् सगर्भानादाय नव सप्त च पञ्च वा ।

साग्रान् समूलानां पृच्छन्तान् द्विषो दक्षिण-
पाणिना ।

अन्वारब्धेन सखेन तर्पयेत् वज्रविनायकान् ॥”
इति काशीखण्डे सदाचारो नाम ३५ अध्यायः ॥

(गर्भविशिष्टे च त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।
२० । ८४ ।

“अनलोऽपि सगर्भोऽभूत् तेन वीर्येण धूर्जटे ॥”
सगर्भा, स्त्री, (गर्भेण सह वर्तमाना ।) गर्भवती ।

यथा,—
“केचिद्ब्रह्मनाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।

सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्या दाल्भ्याश्रमं ययौ ॥”
इति पाद्मे वृष्टिखण्डे १ अध्यायः ॥

सहोदरा । इति सगर्भशब्ददर्शनात् ॥
सगर्भः, पुं, (समानं गर्भं भवः । “सगर्भस्यूच-

सनुतातु यन् ॥” ४ । ४ । ११४ । इति यम् ।)
सहोदरः । इत्यमरः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहि-

तायाम् । ४ । २० ।
“अनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता

सगर्भोऽनु सखा सयुथः ॥”
सगोचं, स्त्री, (समानं गोचमिति । समानस्य सः ।)

कुलम् । यथा,—
“कुलं गोचं सगोचश्च तुल्यगोचं निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥
सगोचः, पुं, (समानं गोचमस्य । “प्योतिर्जन-

पदरात्रीति ॥” ६ । ३५ । इति समानस्य सः ।)
ज्ञातिः । यथा,—

“सगोचवान्त्वज्ञातिबन्धुस्त्वखजनाः समाः ॥”
इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । ६ । १६० ।
“संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात् पुत्रमाहरेत् ॥”

सग्धिः, स्त्री, सहभोजनम् । इत्यमरः ॥ समाना
सह वा जग्धिः सग्धिः । अदः क्तः जग्धादौ

इति जग्धि जग्धिः निपातनात् सग्धिरादेशः ।
सग्धिरपि कृन्सीति परे । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥
सघ, न हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खा०-

पर०-सक०-सेट् ।) न, सन्नोति । अधीसघत् ।
इति दुर्गादासः ॥

सङ्करः

सङ्कटः. नि, (सम् + "संप्रोदक्ष कटप्." ५।२।
२६। इति कटप्.) संवाधः। इत्यमरः॥ हे
अव्यावकाशे वर्तते। सव्यक् कटति आह-
णीति सङ्कटं अल्। सव्यगन्धो वाधन्तेऽत्र
संवाधः घञ्। वाच्यलिङ्गता च। संवाधं
हृदपि तद्वभूव वर्त इति माघः। इति
भरतः॥ देखे, क्ली। यथा,—
“सन्वाधासु घोरासु वेदनाभ्यर्दिताऽपि वा।
स्मरन्मेतत्परितं नरो मुच्यते सङ्कटात्॥”
सङ्कटं दुःखमुत्तराहंसतरान्वय। इति देवी-
माहात्म्यास्य टीकायां नागोभीभट्टः॥
सङ्कटा, क्ली, (सव्यक् कटति आहणीति ५।
सम् + कट् + अच्। टाप्।) देवीविशेषः। सा
च वाराणस्यां प्रसिद्धा। योगिनीविशेषः। यथा,
“मङ्गला पिङ्गला धन्या भामरी भद्रिका तथा।
उल्का सिंहः सङ्कटा च योगिन्योऽष्टौ प्रकी-
र्तिताः॥”
इति ज्योतिषम्॥
सङ्कटाक्षः, पुं, (संकटं अक्षतीति। अक्ष यामौ +
अण्।) ध्वष्टः। इति, विश्वः॥
सङ्कथनं, क्ली, (सव्यक् कथनम्।) सव्यग्भाष-
णम्। यथा,—
“उपवासफलं नश्येत् दिवास्वप्नाभ्युपेयान्।
आगां संप्रेक्षणात् स्यात्ताभिः सङ्कथनादपि॥”
इत्येकादशोत्तमम्॥
सङ्कथा, क्ली, (सव्यक् कथा।) परस्परभाषणम्।
यथा,—
“उल्लापः काकुवागन्धीनोक्तिः संलापसङ्कथे॥”
इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, भागवते। १०।२२।१७।
“पृथा भाट्टन् स्वसृष्ट्या तत्पुत्रान् पितरा-
वपि।
भाट्टपत्नीसंजुह्व्य जहौ संकथया शुचः॥”)
सव्यक्कथनम्॥
सङ्करः, पुं, (सङ्कीर्यते इति। सं + कृ विष्टेप +
अप्।) सम्मार्जन्या चिम्रधूत्यादिः। तत्प-
र्यायः। अवकरः२। इत्यमरः॥ सङ्कारः३।
इति शब्दरत्नावली॥ अस्मिन्कटकारः। इति
मेदिनीहारावली॥ मिश्रितत्वम्। यथा,—
“भेदाख्यानय न हन्दी नैकशेषो न सङ्करः॥”
इत्यमरः॥
परस्परालम्बनाभावसमानाधिकरणयोरेकाधि-
करणम्। यथा। स्मृतत्वं मनसि वर्तते भूतत्वं
नास्ति आकाशे भूतत्वं वर्तते स्मृतत्वं नास्ति।
एथिया भूतत्वं वर्तते स्मृतत्वस्यास्तीति जाति-
साङ्ग्यम्। तथा चोक्तम्।
“यत्तरेभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसंयहः॥”
इति सिद्धान्तसुक्तावली॥ *॥
वर्णसङ्करजातिः। यथा,—
याज्ञवल्क्य उवाच।
“वर्णसङ्करजात्यादि यद्व्यादिभिर्धर्मैः पदम्।

विप्राभर्तृवसिक्तो हि चक्षुर्याय विप्रः

स्थियाम्॥

जानोऽन्वष्टस्तु शूद्रायां निषादः पार्श्वतोऽपि वा।
माहिष्योऽपि प्रजायेत विट्शूद्राङ्गनयोर्दृष्टम्॥
वैश्या शूद्राश्च राजन्या माहिष्योऽपि सुतौ
सुतौ॥

शूद्रायां करणो वैश्यात् विहान् एष विधिः

सुतः॥

जाह्नव्या चक्षुर्यात् सुतो वैश्यादेदेहकस्तथा।
शूद्राणां तस्तु चाखालः सर्वधर्मबहिष्कृतः॥
चक्षुर्या मागधं वैश्यात् शूद्रात् चक्षुरामेव च।
शूद्रादायोगवैश्या जनयामास वै सुतम्॥
माहिष्येण करणान्तरं रथकारः प्रजायते।
असंतुताश्च विज्ञेयाः प्रातिजोमानुलोमजाः॥
जात्युत्कर्षाद्विज्ञेयः सप्रमे पञ्चमेऽपि वा।
अत्यये कर्मणां साम्ये पूर्ववचोत्तरावरम्॥”

इति गारुड ६६ अध्यायः॥

सङ्करी, क्ली, (सं + कृ + अप्। गौरादित्वात्
रीष्।) नवदूषितकन्या। इति मेदिनी॥

सङ्करीकरणं, क्ली, (असङ्करः सङ्करः क्रियतेऽने-
नेति। सङ्कर + ल + ल्युट्। अभूततद्भावे च्।)।
नवविधपापात्तर्गतपापविशेषः। यथा, विष्णुः।
अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाभ्यं रिपुत्रयं
भवति। परिग्रहप्रमङ्गलं विशिष्टादृष्टाश्रमिणः।
तैनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपात-
कोपपातकेषु वर्तते। जातिभंशकरेषु सङ्करी-
करणेऽप्याचीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णकेषु।
तद्वया,—

“खराचोद्वृत्तगोभानामजाविकवधस्तथा।

सङ्करीकरणं ज्ञेयं मौनाहिमहिषस्य च॥”

तस्य प्रायश्चित्तं यथा,—

“सङ्करापाचलत्यासु मांसं शोधनमैन्दवम्।

मलिनोकरणीयेषु तप्तः स्यादथावकस्त्राहः॥”

तथा विष्णुः।

“ग्राम्यारण्याणां पशूनां हिंसा सङ्कीर्णोकर-
णम्॥

सङ्करीकरणं कृत्वा मांसमग्नानि यावकम्।

लज्जातिजलच्छमयवा प्रायश्चित्तस्तु कारयेत्॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

सङ्कर्षणं, क्ली, आकर्षणम्। सव्यक्प्रकारेण कर्ष-
णम्। संपूर्वकषधातोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

(यथा, भागवते। १०।२।१३।

“गर्भसंकर्षणात् तं वै प्राहुः सङ्कर्षणं सुवि॥”

एकीकरणम्। इति खामो। यथा, भागवते।
५।२५।१।

“तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तरे आस्ते
या वै कला भगवन्तमसी समाख्याता अगन्त
इति सात्वतीया द्रष्टव्ययोः सङ्कर्षणं अह-
मित्यभिमानलक्ष्यं यं सङ्कर्षणं इत्याचक्षते॥”

सङ्कर्षणः, पुं, (सव्यक् कर्षतीति। सं + लृप् + ल्युट्।)

वक्त्रेवः। इत्यमरः॥ (अस्य नामनिवृत्ति-

र्था, हरिर्षे। ५६।६।

सङ्कल्पः

“कर्षणेनास्य गर्भस्य स्वगर्भाभावितस्य वै।

सङ्कर्षणो नाम शुभं तव पुत्रो भविष्यति॥”

तथा च भागवते। १०।२।१३।

“गर्भसंकर्षणात् तं वै प्राहुः सङ्कर्षणं सुवि॥”

सङ्कलः, पुं, सङ्कलनम्। योगः। संपूर्वकलघातो-
र्भावे अलप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

सङ्कलनं, क्ली, (सं + कल + ल्युट्।) एकचोकर-
णम्। योजनम्। इति लोलावती॥ ठिक
देवोया इति भाषा॥

सङ्कलितः, त्रि, (सं + कल + क्तः।) लेखादिना
संयुतः। तत्पर्यायः। संगणः२। इत्यमर-
भरतौ॥ योजिताङ्गम्। ठिक देवोया अंक
इति भाषा। यथा। अथ सङ्कलितव्यकलितयोः
करणसूत्रम्। इति लोलावती॥ पुञ्जीकृत-
ध्यायादि। इति केचित्॥

सङ्कल्पः, पुं, (सं + लृप् + भावे घञ्। गुणं कृते
रस्य लः।) कर्मणो मानसम्। इत्यमरः॥

“सङ्कल्प उक्तो हारातेन। यथा। मनसा सङ्कल्प-
यति वाचा अभिलपति कर्मणा चोपपादयति।
इति। भविष्यपुराणवचनेन च।

“सङ्कल्पेन विना राजन् यात्किञ्चित् कुरुते नरः।
फलचात्पात्तकं तस्य धर्मस्याहं चो भवेत्॥”
इति। ब्रह्मपुराणेनापि।

“आशास्य च शुभं कार्यमुद्दिश्य च मनोगतम्।
इत्यगस्त्यपूजनं उक्तम्। मनागतं शुभं फलं
आशास्य मनसा सङ्कल्प्य उद्दिश्य वाचा अभि-
लप्य कार्यं कर्मणा उपपादयम्। भविष्ये।

“शुक्तिशृङ्गाश्च हस्ते च कांस्यरुप्यादिभिस्तथा।
सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो न्यस्येन कदाचन॥

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम्।

दर्भत्रयं सागमूलं फलपुष्पतिलान्वितम्॥

जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः।

साधारण्यं चोत्तरास्य शेषान्यां निक्षिपेज्जलम्॥”

अत्र केवलहस्तनिधेयस्तु पात्रान्तरसङ्काव-
विधयः। शृङ्गादिषाहं चोत्तरास्य एकीकृतपरो वा।

“गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुद्दिङ्मुखः।

उपवासस्तु गृहीयाद् यदा वार्यं धारयेत्॥”

इति वराहपुराणदर्शनात्॥ इति (तथादि-
तत्त्वम्॥ *॥ सङ्कल्पश्च भावे भवेत्तत् कर्त्तव्य-
मेव निधेये तु मयेतस कर्त्तव्यमिति ज्ञानविशेषः।

जतादीनां सङ्कल्पसम्भवत्वं यथा,—
“सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः।
जता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः॥”

इत्येकादशोत्तमम्॥

तद्वाक्यरचना यथा,—
“श्रीपदं पूर्वसुखाय ततो विष्णुपदं वदेत्।

ॐ तत् सद्ब्रह्मार्थं नाम गोत्रं ततो यदेत्।

तत इष्टप्रीतिकामो मूलबीजं समुब्रजेत्।

ततोऽस्याश्च वरारोहे गङ्गाज्ञानमहं ततः।

कार्त्तु इति सङ्कल्प्य शिरःज्ञानं समाचरेत्॥

निः स्नात्वा च चलापाङ्गि। इति वाक्यं सुरा-
चिन्ते।।

सङ्कसु

अदेव्यादस्य चाञ्चि ! रहस्यं प्रवदामि ते ।”
इति कामधेनुतन्त्रे ३२ पटलः ॥ ॥

अपि च । अथ सङ्कल्पविधानम् ।
“असङ्कल्पितमर्थो यज्यनाधिकमथापि वा ।
न सन्त्यक्तफलभागभूयात्तस्मान्नियममाचरेत् ।
तान्त्रपात्रं सङ्कल्पे सति जलपूरितम् ।
सङ्कल्पश्च फलेदेव ! गृहीत्वाचम्य कल्पतः ॥
अभ्यर्च्य च शिरःपद्मे श्रीगुरुं करुणामयम् ।
यत्नेनैवद्वन्द्वो वापि देवेन्द्रवन्दनोऽपि वा ॥
मासं पञ्च तिथिष्वेव देवपञ्चादिकल्पथा ।
न्यायान्तकालश्च तथा गोत्रं नाम च कामिनाम् ।
क्रियाङ्गं करिष्येऽन्तमेवं समुत्तरेण पथः ॥”
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमखण्डः २ पटलः ॥ ॥
अन्यथा । शिवपूजायां मानससङ्कल्पो यथा,—
“तत्तत् परमेशानि । कृत्वा सङ्कल्पमानसम् ।
यथापूर्वं महादेवि । ब्रह्माण्डस्थितिमानसः ॥
तथा भवतु सर्वाङ्गं इति सङ्कल्प्य मानसः ।
न गोत्रं मम देवेशि ! न नाम परमेश्वरि ॥
न माता परमेशानि न पिता मम कामिनि ।
तस्मिन् काले महेशानि मम सर्वं न हि प्रिये ॥
न वारं न तिथिं देवि तस्मिन् काले शुचिस्मिते ।
न काष्ठा न कला देवि तस्मिन् काले वरानने ॥
न दिवा परमेशानि न रात्रिं परमेश्वरि ।
अतएव महेशानि सङ्कल्पं मानसं स्मृतम् ॥
मानसं यदि आयाति तदा स्थानेन किं प्रिये ।
सङ्कल्पं मानसं देवि चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥
स्थूलं हि परमेशानि सङ्कल्पं अर्थसुच्यते ॥
सङ्कल्पेन विना देवि यत् किञ्चित् ज्ञतवान् सुधीः ।
तदुक्तं परमेशानि तत् सर्वं मानसं परम् ॥
यदुक्तं परमेशानि मुनिना चतुर्बुद्धिना ।
तत् सर्वं परमेशानि अर्थं भवति पार्श्वेति ।
इति सङ्कल्पमाचर्य जीवन्वासं समाचरेत् ॥”

इति लिङ्गाचनतन्त्रे ५ पटलः ॥

सङ्कल्पजन्मा, [न] पुं, (सङ्कल्पात् जन्म यस्य ।)
कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-
सहितसागरे । ४६ । २३८ ।

“दग्धोऽपि कामः सङ्कल्पजन्मा शर्वेण
निर्मितः ॥”)

सङ्कल्पभवः, पुं, (सङ्कल्पात् भव उत्पत्तिर्यस्य ।)
कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अभिलाष-
सम्भूतमात्रे, त्रि । यथा, महाभारते । १३ ।
४१ । ८ ।

“तदर्थमागतं विद्धि देवेन्द्रं मां शुचिस्मिते ।
क्षिप्रमानमनङ्गेन त्वत्सङ्कल्पभवेन च ॥”)

सङ्कल्पयोगिः, पुं, (सङ्कल्पात् योगिनिर्यस्य ।) काम-
देवः । इति हेमचन्द्रः ॥

सङ्कसुकः, त्रि, (सन्त्यक् कसति इतस्ततो गच्छ-
तीति । सम् + कस गतो + “समि कसेदकन् ।”
उणा० २ । २६ । इति उकन् ।) अस्थिरः ।
इत्यमरः । दुर्बलः । इत्युणादिकोषः । मन्दः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुयादिहृतिः । संकीर्णः ।
अपवादशेषः । इति संचिप्रसारोणादिहृतिः ॥

२१२

सङ्कीर्त

(यथा, महाभारते । १० । १६३ । १३ ।
“लोष्टमर्हो दण्डस्तेदी नखखादी तु यो नरः ।
निबोष्णः सङ्कसुको नेहायुर्विन्दते मद्यत् ॥”)
सङ्कारः, पुं, (संकीर्णते इति । सं + कृ विक्षेपे +
घञ् ।) सम्मार्जन्या चिप्रधृत्वादिः । इति
शब्दरत्नावली । अयिचटत्कारः । इति
मेदिनी ।

सङ्कारी, स्त्री, नवदूषितकन्या । इति मेदिनी ॥
सङ्काशः, त्रि, (सन्त्यक् काशते प्रकाशते इति ।
काश + पचाद्यच् ।) सङ्काशः । (यथा, महा-
भारते । १ । १२३ । ३ ।
“आजगाम ततो देवो धर्म्मो मन्त्रबलान् ततः ।
विमाने सूर्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता ॥”)
अन्तिकः । इति विश्वः ॥

सङ्किलः, पुं, दृढगोल्का । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सङ्कीर्णः, त्रि, (सं + कृ + क्तः ।) जनादिभिर्निर्-
वकाशः । इति धरतः ॥ नानाजातिर्मिलितम् ।
इति भातुदीक्षितः । तत्पर्यायः । सङ्कुलम् २
आकीर्णम् ३ । इत्यमरः ॥ निश्चितम् ४ । इति
नानार्थे अमरः ॥ आप्तम् ५ समाकीर्णम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १ ।
१३४ । २६ ।

“द्रोणः सङ्कीर्णयुद्धे च शिष्टयामास वीर्यवान् ॥”)
सङ्कटः । इत्यजयः ॥ परस्परविजातीयः । यथा,
“विश्वेभ्यस्तेः संकीर्णैर्नानार्थैर्यथैरपि ॥”

इत्यमरश्लोकटीकायां भरतः ॥

अशुद्धः । इति नानार्थे अमरः ॥

सङ्कीर्णः, पुं, (सं + कृ + क्तः ।) अम्बलकरणादि-
चाण्डालपयन्तमिश्रजातिः । इत्यमरः ॥ मिश्रित-
रागः । इति संगीतशास्त्रम् ॥

सङ्कीर्तनं, स्त्री, (सं + कीर्त्त + क्तुट् ।) समक्-
प्रकारेण देवतानामोच्चारणम् । गुणादि-
कथनम् । यथा,—

“कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्धदम् ।
यज्ञैः सङ्कीर्तनप्रार्थयैर्जन्ति हि सुमेधसः ॥”

इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

“रुचतां यावत्सयति । त्विषा कान्त्या कृष्णं
इन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलम् । यद्वा त्विषा कृष्णं
कृष्णावतारं अनेन कलौ कृष्णावतारस्य प्राधान्यं
दर्शयति । अङ्गानि हृदयादीनि । उपाङ्गानि
कौस्तुभादीनि । अस्त्राणि सुदर्शनादीनि ।
पार्श्वदाः सुगन्दादयः । तत्सहितं यज्ञैरर्च्यैः ।
सङ्कीर्तनं नामोच्चारणं स्तुतिश्च तत्प्रधानैः ।
सुमेधसो विवेकिनः ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ ॥ तन्माहात्म्यं यथा,—

“सङ्कीर्तनध्वनिं श्रुत्वा ये च वृत्तानि मानवाः ।
तेषां पादरजःस्पर्शात् सदाः पूता वसुन्धरा ॥”

इति बृहन्नारदीयपुराणम् ॥

अपि च ।

“नामसङ्कीर्तनं यच्च कृष्णस्य परमात्मनः ।
स्थानं तत्तु पवित्रं स्यान्नृताणां तत्तु सुत्तिदम् ॥”

इति पद्मपुराणम् ॥ ॥

सङ्कुल

प्रथमसङ्कीर्तनारम्भप्रमाणं यथा । पुष्करतीर्थे
नारदं प्रति ब्रह्मवाक्यम् ।

“श्रीकृष्णरससङ्गीतं वीणाध्वनिसमन्वितम् ।
कुरु वत्साधुनाचैव श्रद्धयन्तु मुनयः सुराः ॥
गोपीनां वल्गुहरणं परं रासमञ्जरीत्वम् ।
ताभिः साहं जलक्रीडां हरेरुत्कीर्णं कुरु ॥
कृष्णसङ्कीर्तनं तूर्णं पुनरिति श्रुतिमाचतः ।
श्रोतारश्च प्रवक्तारं पुरुषैः सप्तभिः सह ॥
यज्ञैव प्रभवेद्वत्स ! तन्नामगुणकीर्तनम् ।
तच्च सर्वाणि तीर्थानि पुण्यानि मङ्गलानि च ॥
तत्कीर्तनध्वनिं श्रुत्वा सर्वाणि पातकानि च ।
दूरादेव पलायन्ते वेतनेयमिवोरगाः ॥
तद्दिनं सफलं धन्यं यशस्यं सर्वमङ्गलम् ।
श्रीकृष्णकीर्तनं यच्च तत्र वै नायुषोऽययः ॥
कृष्णसंकीर्तनस्थाने ये च वृत्तानि वैष्णवाः ।
तेषां पादरजःस्पर्शात् सदाः पूता वसुन्धरा ॥
उत्कीर्णं भवेद्यच्च कृष्णस्य परमात्मनः ।
स्थानं तच्च भवेत्तीर्थं नृताणां तच्च सुत्तिदम् ॥
नात्र पापानि तिष्ठन्ति पुण्यानि सुखिराणि ॥

तपस्विनाश्च व्रतिनां व्रतानां तपसां स्थलम् ॥
वर्त्तन्ते पापिनां देहे पापानि त्रिविधानि च ।
महापापोपपापातिपापान्येव स्मृतानि च ॥
कृष्णसंकीर्तनाङ्गानात्तन्मन्त्रग्रहणादहो ।
सुच्यन्ते पातकेस्तेषु पापिनास्त्रिविधा जनाः ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानादृतसारे प्रथमेक-
रात्रे मञ्जुवारात्मो नाम १० अध्यायः ॥

सङ्कीर्तितः, त्रि, (सं + कीर्त्त + क्तः ।) सन्त्यगु-
चरितः । संस्तुतः । यथा,—

“अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तममङ्गीकृतम् यत् ।
संकीर्तितमघं पुंसो दहेद्देहो यथानलः ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २ अध्यायः ॥

सङ्कुचितं, स्त्री, (सं + कुच् + क्तः ।) संकोच-
युक्तम् । अप्रफुल्लम् । तत्पर्यायः । निद्रायाम् २
मीलितम् २ सुद्रितम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
सुप्तम् ५ मिलितम् ६ नतम् ७ निकुञ्चितम् ८ ।
सनिद्रम् ९ अलसम् १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६५४ ।

“सङ्कुचितार्ङ्गोऽङ्गुष्ठांशुर्का मनोमात्रविस्फुर-
न्मद्वाम् ।

दयिता भजामि सुधामिव तुङ्गिण इव प्रसा-
देन ॥”)

सङ्कुलं, स्त्री, (सङ्कुलतीति । सं + कुल संख्याने +
इगुपधेति कः ।) युद्धम् । इत्यजयः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ६१ । ६५ ।

“ततो बलेन महता गजानीकेन चाप्यथ ।
उभयोरन्तरं ताभ्यां सङ्कुलं समपटत ॥”)

परस्परपराहतवाक्यम् । तत्पर्यायः । क्लिष्टम् २ ।
इत्यमरः ॥ “हे पूर्वापरविकल्हे वाक्ये । यथा,—

‘यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता मम ।
माता च मम बन्धा स्यात् क्षराभोऽनुपमो

भवाम् ।’

सङ्केतः

कुलजनवसुसंहयोः संपूर्णः सङ्कुलत्वात् कः ।
 सङ्केतैः क्तः सङ्केतम् । परस्परं पराहतं
 विरुद्धं परस्परपराहतम् । तत्र सरस्वती-
 कलाभरणी तु सङ्केतलक्षणं यथा,—
 ‘दूरे यस्यार्थसंविताः सङ्केतं नेष्टं हि तत्
 सताम् ।’

यथा,—

‘विजितात्मभवद्वेषिगुरुपादहतो जनः ।
 हिमापहामित्रधरेयां योमाभिनन्दति ।’
 अस्यार्थः । विना गुरुदेन जित इन्द्रस्तस्यात्म-
 भवोऽल्लङ्घ्यस्तस्य द्रवी कर्णः तस्य गुरुः पिता
 स्यात् ; तस्य पादौ रश्मिभिर्हतौ जनो लोक-
 योम आकाशमभिनन्दति । कीदृशं हिमापहो-
 रश्मिस्तस्यामित्रं जलं तद्धारयन्ति ये तैर्मित्रैर्या-
 त्रम् ।” इति तट्टीकायां भरतः । (सङ्कीर्णता ।
 यथा, महाभारते । ३ । १४२ । ३८ ।

“एतस्मिन् सङ्कुले तात वर्तमाने भयङ्करे ।

अतिभारान् वसुमतीं योजनानां शतं गता ॥”,
 सङ्कुलं, त्रि, (सं + कुल संस्थाने + क्तः ।) जना-
 दिभिर्निरवकाशम् । तत्पर्यायः । सङ्कीर्णम् २ ।
 आकीर्णम् ३ । इत्यमरः ॥ कलिलम् ४ गह-
 नम् ५ । इति केचित् । सङ्कीर्ण्यते स्म जना-
 दिभिर्निरन्तरं व्याप्यते स्म सङ्कीर्णं क्षणं विच्छेपे
 क्तः । संकुलजि सङ्कुलं कुल ज वसुसंहयोः
 संपूर्णसङ्कुलत्वात् कः । संकुलं दन्त्यादि । शकि-
 धातोश्चैव शङ्कुलं तालयादीति स्वाभी । आकीर्णं
 सङ्कीर्णवत् । इति भरतः । (यथा, महाभारते ।
 १ । ११३ । २६ ।

“ततः सेनासुपादाय पाङ्कुरानाविधध्वजाम् ।
 प्रभूतदृष्ट्यन्वयतां पदातिरथसङ्कुलाम् ॥”

सङ्केतः, पुं, सङ्केत्यते उच्यते २ च । (सं + कित +
 घञ् ।) स्वाभिप्रायश्रक्तचैष्टाविशेषः । तत्प-
 र्यायः । प्रज्ञप्तिः २ परिभाषा ३ शैली ४ समयः
 ५ आकारः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उदा-
 हरणं यथा,—

“सङ्केतप्रियशङ्कया निजपतिं प्रावोचदध्वजम् ।”
 इति रससंग्रहः ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे ।

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
 हसन्नेवापिताज्जतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥”)
 न्यायमते यथा । सङ्केतो लक्षणा चार्थे पद-
 वृत्तिः । वृत्त्या पदप्रतिपादोऽर्थ एव पदार्थं
 इत्यभिधीयते । इदं पदमिममर्थं बोधयत्विति
 आसाङ्ग्यत्वादयमर्थो बोध्य इति चेच्छा
 सङ्केतरूपा वृत्तिः । तत्रापुनिकसङ्केतः परि-
 भाषा । तथा अर्थबोधकं पदं पारिभाषिकम् ।
 यथा शास्त्रकारादिसङ्केतितनदीवृद्धादिपदम् ।
 ईश्वरसङ्केतः शक्तिः । तथा अर्थबोधकं पदं
 वाचकम् । यथा गोत्यादिविशिष्टबोधकगवादि-
 पदम् । तद्वोध्योऽर्थो गवादिर्वाच्यः स एव
 सङ्ख्यायै द्रव्यते । इति शक्तिवादे गादाधरी
 ङीका ।

सङ्क्रमः

सङ्क्रान्तिकेतनं, क्री, (सङ्क्रान्तस्य निकेतनम् ।) पिय-
 मेलनार्थावधारितग्रहम् । यथा,—
 “सङ्क्रान्तिकेतने प्रियमनवलोच्य समकुलवृद्धया
 विप्रलम्भा ।

‘सङ्क्रान्तिकेतनग्रहमेव निरीत्य गूढ-
 मेयोदृशो निवृत्तनिःश्वसिताधरायाः ।
 अर्द्धाक्षरं वचनमर्द्धवकाशं नेत्रं
 ताम्बूलमर्द्धकवलीकृतमेव तस्यौ ।’
 सङ्क्रान्तस्थलं प्रति भर्तृरनागमनकारणं चिन्तयति
 या सोत्कण्ठिता ।” इति रसमञ्जरी ॥

सङ्कोचं, क्री, (सङ्कुचतीति । सं + कुच् + अच् ।)
 कुकुमम् । इत्यमरः ॥

सङ्कोचः, पुं, (संकुचतीति । सं + कुच् + अच् ।)
 मत्स्यभेदः । (सं + कुच् + भावे घञ् ।) बन्धः ।
 इति मेदिनी । (यथा, कथासरित्सागरे । ६० ।
 ६५ ।

“निनाय च निशामिन्द्रविषमाम्बिनीव ताम् ।
 बहुमोहालिपटले हृदि सङ्कोचमेव सा ॥”)
 बहुविषयक-वाक्यार्थादेरल्पविषय-स्थापनम् ।
 यथा, सामान्यशब्दादर्थस्य विशेषनिष्ठत्वं सङ्कोचः ।
 इति आह्विवेकः । रोधः । जङ्गीभाव इत्यर्थः ।
 यथा,—

“यस्मिन् प्रसूदिते राशि तमः सङ्कोचति
 क्षितौ ॥”

इति कविकल्पदमटीकायां दुर्गादासः ॥
 सङ्कोचनी, स्त्री, (सङ्कुचतीति । सं + कुच् + ल्युट् ।)
 लङ्गालुलता । इति रत्नमाला ॥

सङ्कोचपिशुनं, क्री, (सङ्कोचेन पिशुनम् ।)
 कुकुमम् । इति भावप्रकाशः ॥

सङ्क्रन्दः, पुं, (सङ्क्रन्दयति असुरानिति । सं +
 क्रन्द + णिच् + ल्युट् ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
 (भौत्यस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 १०० । ३२ ।

“स्त्रीमाणी च प्रतीरश्च विष्णुः सङ्क्रन्दस्तथा ।
 तेजस्वी सुवलखेव भौत्यस्यैतं मनो सुताः ॥”
 सं + क्रन्द + भावे ल्युट् ।) रोदने, क्री । (यथा,
 महाभारते । ११ । २३ । ४ ।

“दिष्टा नैनं महाराज दातुं भरतचयम् ।
 कुत सङ्क्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥”
 सङ्क्रन्दयति शत्रून्ति । शत्रुतापके, त्रि ।
 यथा, महाभारते । ४ । ५ । २६ ।

“तस्य मौर्वीमपाकर्षत् मूरः सङ्क्रन्दनो
 युधि ।

कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः ॥”)
 सङ्क्रमः, पुं, क्री, दुर्गसंचरः । संको इति भाषा ।
 इत्यमरः ॥ संक्रामति अनेन संक्रम्यते असौ वा
 संक्रमः । घञ् । दुर्गं सेत्वादि संचरत्यनेन
 दुर्गसंचरः करणे अच् । संचरो निर्गमोऽल्ल-
 पथः । इति रत्नकोषः । इति भरतः ॥ (यथा,
 मनुः । ६ । २८५ ।

“सङ्क्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाश्च भेदकः ।
 प्रतिकुर्याच्च तद्सर्वं पञ्च दद्यात् प्रतापि च ॥”)

सङ्क्रान्तिः

सङ्क्रमः, पुं, (सं + क्रम + घञ् ।) क्रमणम् ।
 सन्वयाश्रितसंचारवस्तु । इति धरणिः ॥ (यथा,
 भागवते । ४ । १२ । ४८ ।

“दिनचये यतोपाते सङ्क्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ॥”)

रविसंक्रमकालो यथा,—

“त्रुटेः सङ्क्रमभागो यः सः कालो रविसङ्-
 क्रमः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सङ्क्रमणं, क्री, (सं + क्रम + ल्युट् ।) गमनम् ।
 सूर्यस्य राश्यान्तरप्रवेशः । यथा । कालकौस्तुभं
 जावालिः ।

“पूर्णे चैदृक्कात्रे तु रविसङ्क्रमणं भवेत् ।

प्राहुर्दिग्द्वयं पुण्यं त्वक्का मकरकर्कटौ ॥”

देवीपुराणि ।

“रविसङ्क्रमणे पुण्ये न स्नायात् यस्तु मानवः ।
 सप्तजन्म भवेत् कुली दरिद्रोऽपि जायते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(प्रापणम् । यथा, हरिवंशे । ३२ । १६ ।

“अत्रैवोदाहरन्तोऽमं भरद्वाजस्य धीमतः ।

धर्मसङ्क्रमणश्चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥”)

सङ्क्रान्तिः, त्रि, (संक्रान्तिरस्यास्तीति । अच् ।)

संक्रान्तिविशेषः । यथा,—

“असङ्क्रान्तमासोऽधमासः स्फुटः स्यात्
 द्विसंक्रान्तमासः चयास्थः कदाचित् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

(सं + क्रम + क्तः ।) प्राप्तः । गतः । क्रमागत-
 घनादि । यथा । स्त्रीसङ्क्रान्तधनस्य स्त्रीधनत्वा-
 भावात् अधिकारविशेषस्यात्र वचनादप्राप्त्या-
 काङ्क्षया कल्पने सादृश्यात् स्त्रीसङ्क्रान्तधन-
 मात्रस्य पूर्वस्वामिदायादरूपोऽधिकारो कल्प-
 नीय एतदर्थं पत्नीपदस्य स्त्रीलक्षकत्वमिति
 भावः । इति दायभागटीकायां श्रीलङ्घतर्का-
 लङ्कारः ॥

सङ्क्रान्तिः, स्त्री, (सं + क्रम + क्तिन् ।) राश्या-
 न्तरसंयोगानुकूलयापारः । यथा,—

“नाङ्गोत्तत्रदिवसे रविर्भौमशनेश्चराः ।

सङ्क्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्षेत्रोऽभिजायते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रविसंक्रान्तिर्यथा । भविष्यमातृस्य ष्योतिर्वेषु ।

“नृगकर्कटसंक्रान्ती दे तूदग्दक्षिणायने ।

विधुवती तुलामेवे गोममध्ये तथापराः ॥”

नृगो मकरः । गोलो राशिचक्रम् ।

“धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षड्श्रोतयः ।

वृषद्विषकसिंहेषु कुम्भे विष्णुपदी स्मृता ॥”

देवीपुराणम् ।

“यावद्विश्वकला मुक्तास्तत् पुण्यं चोत्तरायणे ।

निरंशं भास्करे दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने ॥

अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णे दिवा पुण्यमनागतम् ।

अर्द्धरात्रे यतोऽपि तु विज्ञेयं चापरेऽहनि ॥

संपूर्णं चार्द्धरात्रे च उदयेऽस्तमयेऽपि वा ।

मानाहं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरोदये ॥

सम्पूर्णं तुभयोर्जयमतिरेके परेऽहनि ।

सङ्क्रान्तिः

षडशीतिस्तुतेतीते तृते च विषुवदये ।
भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ।
आदौ पुण्यं विजानीयात् यद्यभिज्ञा तिथि-
भवेत् ॥”

विंशकला विंशतिनमी कला संक्रान्तिकलाहं
यावद्व्यति तावत् पुण्यम् । निरंशेऽंशशून्ये
संक्रान्तिकाले हि भास्करोऽंशरहितो भवति
तस्मिन् दृष्टे दिवसि यावत् । दिनश्च दिनकर-
करसंस्कृतास्त्रिंशत्पञ्चिका इति ज्योतिर्विदः ।
तदन्तं तत्समाप्तिं यावत् तावत् पुण्यम् । तथा
च दृष्टव्यं । चिंशत्कर्कटके नाथो मकरे
विंशतिः स्मृताः । नाडी दृष्टः ।

“उत्पलादिपलं षष्ट्या विपलात् पलं नयेत् ।
पलात् षष्ट्या नयेन्नाडीं तत्षष्ट्या तु रवेर्दिनम् ॥”
इति सिद्धान्तसन्दर्भः ।

ततश्च देवीपुराणदृष्टदृष्टयोरेकवाक्यतया
कलानाडीः पंथायताः ॥ रात्रिसंक्रमणे
त्वाह अर्द्धरात्रे त्विति । असम्यग् कलान्यूनाहं-
रात्रे ।

“कलान्यूनाहंरात्रे तु यदि संक्रमणं भवेत् ।
तदहः पुण्यमिच्छन्ति मार्गमालवगोतमाः ॥”
इति ज्योतिष्तामणिवर्धन्यधृतमार्गवचनात् ।
कालकौस्तुभाच्च गालवैद्यश्च चारीत इति पाठः ।
ततश्च कलान्यूनाहंरात्राभ्यन्तरे द्वादशस्त्रेव
संक्रान्तिषु अनागतं नागतं संक्रमणेन यत्र
दिवा तदेव पुण्यं पुण्यजनकम् । तत्तु पूर्वदिनं
तदेव संक्रान्तिनागतत्वसम्भवात् । तेन संक्र-
मणकालादन्वागेव दिवापराहं चानादिकं
कर्त्तव्यमित्यर्थः । अर्द्धरात्रे यतीते कालाधिकार्द्ध-
रात्रे यतीते । संपूर्णे अर्द्धरात्रे रात्रिमध्य-
कलयोः । कलान्यूनाहंरात्रे त्विति वचना-
नन्तरं भुजबलभीमे ।

“अर्द्धरात्रे कलाधिक्यं यदा संक्रमते रविः ।
तदोत्तरदिनं यावत् ज्ञानदानजपादिषु ॥
अर्द्धरात्रे तु संपूर्णे यदा संक्रमते रविः ।
प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं त्वक्का मकरकर्कटी ॥”
इति वचनाभ्यां तथा प्रतीतिः । कालविवेके
कालकौस्तुभाच्च शातातपजावालो ।
“पूर्णे चेद्वर्द्धरात्रे तु रविसंक्रमणं भवेत् ।
प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं त्वक्का मकरकर्कटी ॥”
एतथोर्थवस्थां आह कालमाधधीये भविष्यो-
त्तरीयम् ।

“मिथुनात् कर्कसंक्रान्तियदि स्यादंशुमालिनः ।
प्रदोषे वा निशीथे वा कुय्यादहनि पूर्वतः ॥
कार्त्तिकस्य परित्यज्य भयं संक्रमते रविः ।
प्रभाते वाहंरात्रे वा ज्ञानं कुय्यति परेऽहनि ॥”
ततश्च रात्रिमध्यदृष्टद्वयात्मकार्द्धरात्रसंक्रान्ता-
द्वयेऽस्तमयेऽपि वा इत्यनेन उदयोपक्रममस्त-
मयान्तश्च मानार्द्धं पुण्यम् । एवमभयदिने
पुण्यकाले पूर्वदिनाकरण एव परदिने ।

“चः काथंमद कर्त्तव्यं पूर्वज्ञे चापराहि-
कम् ।

सङ्क्रान्तिः

न हि प्रतीयते न्यतः क्षतमस्य न वा क्षतम् ॥”

इति लिङ्गपुराणात् मोक्षधर्माच्च ।
तत्रापि दक्षिणायने पूर्वदिनार्द्धमात्रमिति
विशेषः । उत्तरायणे परदिनार्द्धमात्रमिति
विशेषः । मानार्द्धमिति भास्करे भास्करोप-
लक्षिते कालेऽद्वयि यावत् तस्मिन् संक्रमणे-
ऽपि मानार्द्धं पुण्यम् । एतच्च विषुवषडशीति-
विषयम् । अयनकालयोः पूर्वसुक्तत्वात् विष्णु-
पद्याच्चोभयतः षोडशकलानां पञ्चदशपञ्च-
कानां वा पुण्यत्वस्य शातातपादिवचनेन वक्ष्य-
माणत्वात् । तेन दिवासंक्रमण एवायनादित्येन
पुण्यकाले विशेषः । रात्रिसंक्रमणे तु अर्द्ध-
रात्रीयमकरकर्कटसंक्रमणव्यतिरिक्तं सर्वेषां
तुल्यमिति । अपूर्णे शब्दोदके कलान्यूनाहंरात्रे
इत्यत्रापि मानार्द्धमित्यनुषण्यते । दिवापुण्य-
मिति यत् प्रागुक्तं अत्र तदेव मानार्द्धत्वेन विप्रे-
क्षितमित्युपन्यतः । एवमुदयास्तमये यन्मा-
नार्द्धं पुण्यं तत् किमेकदिने दिनयोर्नैति तत्राह
संपूर्णे तूभयोरिति उभयोः पूर्वापरदिनयो-
र्मनार्द्धं पुण्यं तेन पूर्वदिनस्यास्तमयपथ्यन्तं
परदिनस्य उदयमारभ्य मानार्द्धं पुण्यमित्यर्थः ।
अतिरिक्ते अर्द्धरात्रात् परतः संक्रमणे परेऽहनि
मानार्द्धं पुण्यमित्यनुषण्यते । मानार्द्धं प्रहर-
द्वयम् ।

“अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।
ऊर्द्धं संक्रमणे भागोऽन्यथात् प्रहरद्वयम् ।
पूर्वार्द्धरात्रसंक्रान्तौ हे दिनार्द्धं तु पुण्यदे ॥”
इति संवत्सरप्रदीपगङ्गावाक्यावलोकितवशिष्ट-
सौरधर्मवचने कवाक्यत्वात् ।

“अर्द्धरात्रादधस्तैव दिनार्द्धस्योपरि क्रिया ।
ऊर्द्धं संक्रमणे भागोऽन्यथात् प्रहरद्वयम् ॥”
इति भोजराजज्योतिष्तामणधृतकवाक्यत्वाच्च ।
अधः पूर्वं ऊर्द्धं परतः । क्रिया ज्ञानादिका ।
एवञ्च मार्गवचनात्तद्वद्वरिति यामहयपरम् ।
अन्यथा मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेः । एवञ्च
षडशीतिस्तुतेतीते इत्यादि दिवासंक्रमणविष-
यम् । तेन दिवा षडशीतिसंक्रमणे भूते भविष्य-
न्मानार्द्धं पुण्यं एवं विषुवदयेऽपि । दिवोत्तरा-
यणेऽपि भविष्यदिश्रुतिदृष्टान्तः पुण्यत्वम् ।
अत्रोत्तरायणस्य पृथगभिधानात् अयन इति
पदं दक्षिणायनपरं गोवलीवर्हत्यायात् । तेन
दिवा दक्षिणायने भविष्यति भूतजिंशदृष्टान्तं
पुण्यत्वम् । एवञ्च षडशीत्यादिज्योतिष्काश्रमलभ-
मानम् ।

“अर्द्धात् षोडश विज्या नाडीः पञ्चाश
षोडश ।
कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तेऽहनिः परिकीर्तितः ॥”
इति शातातपीयम् ।

“अतीतानागतो भोगो नाडीः पञ्चदश स्मृताः ।
इति देवीपुराणायञ्च वचनं दिवा विष्णुपदोविष-
यम् । अतएव जावालिदृष्टदृष्टौ ।
“पुण्यार्था विष्णुपद्याश्च प्राक् पञ्चादपि षोडश ।”

सङ्क्रान्तिः

अर्द्धरात्रे विशेषमाह आदाविद्यादि । अर्द्धरात्र-
संक्रान्तावादौ पूर्वदिने एव मानार्द्धं पुण्यम् ।
यद्यभिज्ञा संक्रान्तिकाले पूर्वदिने च एकैव
तिथिर्भवेत् तेन मध्यरात्रे संक्रमणे यदुभयदिन-
मानार्द्धं पुण्यसुक्तं तद्विज्यतिविषयम् । अतीते
पुनरर्द्धरात्रे पूर्वदिनाद्वा तिथ्यभेदेऽपि परदिनस्यैव
पूर्वार्द्धं पुण्यमिति तात्पर्यार्थः । एवञ्च रात्रि-
संक्रान्तौ दिन एव पुण्यत्वाभिधानात् ।

“राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहाद्ययदृष्टिषु ।
ज्ञानदानादिकं कुर्यान्निशि कांक्ष्यतेषु च ॥”
इति देवलेन दिनसंक्रमणस्य रात्रिप्रविष्टपुण्य-
कालांशे संक्रान्तिनिमित्तेन ज्ञानदानादि विधी-
यते इति ॥ यत् ।

“मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव महोदरी ।
राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा वृष ॥
मन्दा भुवेषु विज्ञेया न्हरी मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वाङ्गी विजानीयादग्रे घोरा प्रकीर्तिता ॥
चरे महोदरी श्रेया क्रूरैर्नृपैश्च राक्षसी ।
मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्क्षु संक्रमे ॥”
इत्येतेर्द्वादशस्त्रेव संक्रान्तिषु भुवादिनचच-
योगान्मन्दादिरूपतया सप्तधाभिज्ञासु ।

“त्रि चतुः पञ्च सप्ताष्ट नव द्वादश एव च ।
क्रमेण घटिका ह्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थिकम् ॥”
इति देवीपुराण एव त्रिचतुराद्विघटिकानां
पुण्यत्वसुक्तं तद्विवारात्रोक्ततत्कालोपदेशात्
अवकाशमलभमानं सन्धाह्वयसंक्रान्तिविषयमिति
समयप्रकाशः ॥ भुवादिगणस्तु दीपिकायाम् ।
“उग्रः पूर्वमवान्तकाः भुवगगन्धोऽग्निराणि
स्वभू-

ज्वातादित्यहरिचयं चरगणः पुष्यान्विहृक्ता
लघुः ।
त्रिचामित्रगन्धान्धं न्हदुगणकीर्णोऽह-
रद्वेन्द्रयुक्
मिश्रोऽग्निः सविशाखभः शुभफलाः सर्वे खल्वत्य
गणाः ॥”

अन्तको भरणी । स्वभू रोहिणी । वातादित्य-
हरिचयं स्वाती पुनर्वसुः श्रवणा धनिष्ठा
श्रतभिषा । मित्रगन्धान्धं अनुराधाश्रवणाश्रि-
रेवत्यः । अहिरद्वेन्द्रयुक् अश्लेषा आर्द्रा
ज्येष्ठा मूला । अग्निः कृत्तिका । कल्पतरुस्तु ।
क्रमेण यथासंख्येन एता घटिकास्तत्पुण्यं तस्य
संक्रमणस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पारमार्थिकं
सुखम् ।

“त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः ।
इत्युक्तस्यसङ्क्रमकालीनानुष्ठानजन्यपुण्यसम-
पुण्यहेतव इत्याह । त्रुटिस्तु ।
“लघुचरचतुर्भागस्तुटिरित्यभिधीयते ।
त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्ता निमेषस्तु लवद्वयम् ॥”
इति स्मृत्युक्ता ॥

एतदेव मतं युक्तम् । अतएव देवलेन ।
“या याः सन्निहिता नाडीः सन्निहिताः पुण्यतमाः
स्मृताः ।”

सङ्क्रान्तिः

इत्युक्तम् । एवमेता चटिकाः पुण्यतमाः
मानाह्नादिकानि पुण्यमात्रमिति तस्मान्मन्त्रेणादि
न सन्धासंक्रान्तिविषयकमिति । सन्धासंक्रान्ति-
विषयत्वे पारमार्थिकमित्यनुपपत्तेः । पुण्य-
मित्यनेनैव सिद्धेः । पारमार्थिकमित्यत्र कल्प-
नसन्धास्यानानवर्णकानां रविसंक्रम इति
पाठोत्पन्नः सत्यमेव । समयप्रकाशकतापि
तथा पठितत्वात् । जीमूतवाहनोऽपि काल-
विवेके ।
“अङ्घ्रि संक्रमणे पुण्यमहः कृतं प्रकीर्तितम् ।
रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनाहं ज्ञानदानयोः ॥”
इति बृहद्भिरुद्गादिबचनपर्यालोचनया दिवा-
संक्रान्तौ दिनमात्रं पुण्यं पुण्यतरास्तु विशेष-
विहिता नाद्यः इत्याह । अतएव तद्गुणजा-
बालिहृत्सतिश्रुतातपवचनमपि सङ्गच्छते ।
यथा,—
“वर्तमाने तुलामेवे नाद्यस्तुभयतो दश ॥”
कालमाधवीयेऽपि । अङ्घ्रिभिमिधाय प्राशस्थ-
नारतम्यमुक्तम् । एवञ्च दिवासंक्रान्तौ कृतं
दिनं पुण्यं षड्शीतिसुखेऽतीते इति वचनं
पुण्यतरपरम् ॥ * ॥ ननु देवीपुराणे दिवा-
रात्रौः संक्रमणे विशिष्यकालाभिधानात्
सन्धासंक्रान्तेः कः काल इति चेत् ।
“त्रिंशत्सूक्तं कथितमहोरात्रन्तु यन्मया ॥”
इति विष्णुपुराणेन सन्ध्योः पृथगनुपादानात्
दिवारात्रिसम्बन्धित्वान्मूर्त्तार्हणं तथोरन्तर्भावः ।
तथा च दत्तः ।
“अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।
मा तु सन्धा समाख्याता सुनिमित्तत्वदर्शिभिः ॥”
योगियात्रवल्काः ।
“द्वासदृढौ च सततं दिनरात्रौर्यथाक्रमम् ।
सन्धा सुहृन्माख्याता द्वांसं दृढौ समा-
सृता ॥”
बराहः ।
“अर्द्धास्तमयात् सन्धा अक्षीभूता न तारका
यावत् ।
तजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत् ॥”
अतएव केनापि सुनिता नानादेशीयसंयह-
कारेण च सन्धासंक्रान्तित्वेन विशेषो नाभि-
हितः ॥ * ॥ * ॥ तदयं संक्षेपः । दिनसंक्र-
मणे कृतं दिनं पुण्यम् । षड्शीतिसुखेऽतीते
इत्याद्युक्तं पुण्यतरं । मन्दा मन्दाकिन्यादि-
रूपेण त्रिचतुरादिचटिकाः पुण्यतमाः ।
दिनश्रुतौत्तरायणादिविहितविंशतिदण्डादीनां
रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वम् । रात्रिसंक्र-
मणे तु कलान्यूनप्रथमार्द्धरात्रगते तद्विषयी-
शेषयामहयं पुण्यम् । कलाहयात्मकमध्यरात्र-
गते तद्विषयीतिथेरभेदे तद्विषयीशेषयामहयं
पुण्यम् । भेदे तु तद्विषयीशेषयामहयं पर-
द्विषयीयाद्ययामहयं पुण्यम् । उभयदिने
पुण्यकालेऽपि पूर्वदिनाकरण एव परदिने
सिद्धितं कार्यम् । तिथिभेदाभेदयोर्ह्येव

२१५

सङ्क्रान्तिः

यने तद्विषयीशेषयामहयं उत्तरायणे तु पर-
द्विषयीयाद्ययामहयं पुण्यमिति । मध्यरात्रीय-
कलोत्तरशेषार्द्धरात्रसंक्रमणमात्रे तु परदिनाद्य-
यामहयं पुण्यमिति । सन्धासंक्रमणे तु दिन-
दण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्यवस्थेति ॥ * ॥ * ॥
अक्षपुराणे ।
“शुक्रपक्षस्य सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।
महाजया तदा प्रोक्ता सप्तमी भास्करप्रिया ॥
ज्ञानं दानं तपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् ।
सर्वं कीटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महौजसा ॥”
अत्र ।
“मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ॥”
इत्यनेन प्राप्तित्युल्लेखे तद्विशेषणत्वेन महा-
जया इत्युल्लेखम् । संज्ञाविधेरेतदेव प्रयोजनं
यत्तया निर्देश इत्युक्तत्वात् । एवञ्च संक्रान्ति-
विशेषस्य निमित्तत्वेन प्राप्ता विद्युवाद्यु-
ल्लेखोऽपि ॥ * ॥ स्कान्दे ।
“एकान्तो मया प्रोक्ताः कालाः संक्रान्ति-
संज्ञकाः ।
नेतेषु विद्यतेऽनित्यं यतश्चाक्षयसंज्ञिताः ।
अमृत्ययापि यद्दत्तं कुपात्रेभ्योऽपि मानवैः ।
अकालेऽपि हि तन् सर्वं सत्यमच्युतं ब्रजेत् ॥”
मात्स्ये ।
“अयने कीटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।
षड्शीतिसहस्रन्तु षड्शीत्यामुदाहृतम् ॥
शतमिन्द्रश्च पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये ।
विषुवे शतसाहस्रमा का-मा-वैष्णवस्तकम् ॥”
आ-का-मा-वैषु आषाढीकार्तकीमाघी-
वैशाखीपूर्णिमास्तु । देवीपुराणे ।
“रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायादयस्तु मानवः ।
सप्तजन्मस्यैव रोगी नहन्त्येषोपजायते ॥” * ॥
दीपिकायाम् ।
“नाडीनक्षत्रदिवसे रविभौमशनेश्वराः ।
संक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्षेप्तोऽभिजायते ॥
गोमूत्रसर्षपैः स्नानं सर्वविधिजेन च ।
विशुद्धं काचनं दद्यान्नाडीदोषोपशान्तये ॥”
नाडीनक्षत्राणि चाद्यदशषोडशाष्टादशत्रयो-
विंशतिपञ्चविंशतयः । रत्नमातायाम् ।
“तारावलादिन्दुरथेन्द्रोऽर्ध्या-
ह्वाकरः संक्रममाण उक्तः ।
ग्रहाश्च सर्वे सवितुर्वलेन
महौसुताद्याः क्रमशः प्रशस्ताः ॥” * ॥
संवत्सरपदीपे ।
“धूसूरबीजसलिलैः स्नायात् संक्रान्तिशान्तये ।
तथा सर्वविधैर्भिक्षु विष्णुमन्त्राञ्च संजपेत् ॥
यदाङ्घ्रि मेघसंक्रान्तिस्तुलासंक्रमणं निशि ।
तदा प्रजा विवर्हन्ते धनधान्यसम्प्लुभिः ॥
कुलार्कशनिवारेण महासंक्रमणं यदा ।
तदा भवेत् प्रजानांशो दुर्भिक्षादिभयं महत् ॥”
षट्त्रिंशत्तन्निगमौ ।
“संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च द्वादश्यां आहवासरैः
वर्षं न पीडयेत्तत्र न च चारेण बीजयेत् ॥

सङ्क्रान्तिः

संक्रान्त्याश्च चयोदश्यां पञ्चान्ते नवमीदिने ।
सप्तम्यां रविवारे च ज्ञानमामलकैश्चजेत् ॥”
शातातपः ।
“रविवारं रक्तसंक्रान्त्या षष्ठां वै सप्तमीतिथौ ।
आरोग्यकामस्तु नरो निम्नपत्रं न भक्षयेत् ॥” * ॥
कृत्यचिन्तामणौ गुणिसर्वस्वै च ।
“चेन्ने मासि च सप्तम्यो घण्टाकर्णो घण्टात्मकः ।
आरोग्याय सुहृन्मूलं संक्रान्त्या तत्र कारयेत् ॥”
पूजामन्त्रः ।
“घण्टाकर्णं महावीर सर्वथाधिविनाशन ।
विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल ॥”
शिवपुराणे ।
“घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीव-
वल्लभः ॥” * ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।
“मसूरं निम्नपत्रञ्च योऽति मेघगते रवौ ।
अपि रोषान्वितस्तस्य तण्डकः किं करिष्यति ॥”
संवत्सरपदीपे तूत्तरार्द्धे ।
“मेघस्य च विधौ तस्य नाख्यङ्गे विषजं भयम् ॥”
स्तुतिः ।
“मेषादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”
वारिदानमन्त्रः ।
“एष धर्मघटो दत्तो अक्षविष्णुशिवार्ककः ।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥
वैशाखे यो घटं पूर्णं सभोध्यं वै हविर्जन ।
दद्यात्सुक्ता राजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥”
पूर्णं जलेनति शेषः । महायन्त्रे ।
“यो ददाति हि मेषादौ शक्तनखघटान्वितान् ।
पितृनुदृश्य विप्रैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
विप्रैः पादके कृचं पितृभ्यो विषुवे शुभम् ॥”
पितृभ्यः पितृनुदृश्य इत्यर्थः । अत्र विषुवस्य
पुण्यविशेषजनकत्वेन विवक्षितत्वात् मेषादाविति
विषुवसंक्रान्तिपुण्यकालपरम् । अन्यथा कालह-
यकल्पनापत्तेः ॥ * ॥ कर्म्मोपदेशिन्यां आसः ।
“संक्रान्त्यां पलयोर्नते द्वादश्यां आहवासरे ।
सायंसन्धा न कुर्वीत कृतं च पितृहा भवेत् ॥”
देवीपुराणे ।
“अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः ।
सामिधन्नु भवेत्तत्र ग्रहाणां संक्रमे रवेः ॥
पुण्यपापविभागेन फलं देवी प्रयच्छति ॥”
भोगः पुण्यपापजननयोग्यकालः । पुण्यपाप-
विवचने विश्वामित्रः ।
“यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिभिः ।
स धर्मा यं विगर्हन्ति तमधर्म्मं प्रचक्षते ॥”
आगमवेदिभिः क्रियमाणमिति सम्बन्धः ।
तान्निकास्तु ।
“विहितक्रियया साधो धर्म्मः पुंसो गुणो मतः ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म्म उच्यते ॥”
अजैकस्मिन्नेव काले पुण्यपापफलदानदर्शनात्
संक्रमणपुण्यकाल एव स्नानादिवर्त्तनादित्यागः ।
एवमेव गुरुचरणाः । एकादशीप्रकरणीक-
संक्रान्त्यपवासास्य तत्त्वेन भावरूपत्वात् भाव-

सङ्क्रान्ति

वृत्तित्वाद्भोभयथापि तत्र पूज्ये विधिवृत्तिरित्य-
नेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्रकसंयता अष्टसु प-
वासवन् । एकादशीतस्त्वे एतद्वृद्धा विवृष्टम् ।
एवञ्च रात्रिप्रागर्हसंक्रान्तौ दिवाशिशार्द्धमात्रस्य
तत्रपुण्यकालत्वाद्वात्रिसुहृत्तार्द्धं सायं सन्धो-
पासनं कार्यमेव । * । अक्षपुराणे ।
“नित्यं हयोरयनयोर्नित्यं विपुवर्तोर्ययोः ।
चन्द्रार्कयोर्हययोर्नित्यं पातेषु पञ्चसु ।
अहोरात्रोषितः स्नानं आर्द्रं दानं तथा जपम् ।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत् ।”
अहोरात्रोषितः पूर्वदिने कृतोपवासः । एतत्-
परमेव ।
“अर्हरात्रे अतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत् ।
पूर्वे व्रतादिकं कुर्यात् परितुः स्नानदानयोः ॥”
इति भौमपराक्रमीयम् ।
स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्देशात् परदिव-
सीयस्नानदानादिनिमित्तकं पूर्वदिने उपवास-
संयमरूपं व्रतादिकं कुर्यादित्यर्थः । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * । अथ रविसंक्रान्तिगणनम् ।
“नवाष्टकश्रद्धायेन शकाब्दाङ्केन पूरिताः ।
भूषाणचन्द्रावकाशौ कुराभौ वेदयुग्मके ॥”
१ । १५ । ३१ । ३२ । २४ ॥
अङ्का अष्टपलादेस्तु षष्ठा लब्धाङ्कमिश्रिताः ।
दृक्ता ख्यामी हथेषू च ३०५७ पलाङ्कित्वा
ततः पुनः ॥
समावशिष्टा वाराः स्युस्ततो दृष्टादिकाः परे ।
मेघसंक्रमणे भानोः सिद्धान्तस्फुटसम्भवाः ॥
सुजौ षड्विंश रामाशौ २५६।३३ कालो
जातिर्गजावनी । ६।२२।२८
रामचन्द्रोऽभियुग्मश्च ३।१०३ तर्काङ्क दृष्ट-
नवाष्टगौ ६।२६।५६ ॥
हावद्वृष्टवेदाणा २।०६।५४ अश्विर्वाणशरी
सुराः । १०५५।२३ ।
षष्ठागवेदौ श्रुत्येव ६।४८।१० एकं शैलभुवौ
शराः ॥ ११२०५ ॥
द्वौ षड्विंश तथा काला २।३६।६ अर्धौ रामाः
शरावनी । १३।३।५ ।
पञ्चाशोषू तथा रुद्रा ५ । ५३ । १२ मेघ-
संक्रमवारतः ।
अक्षैर्वीज्या उवादेस्तु वाराद्याः संक्रमे रवेः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सङ्क्रान्तिचक्रं, क्षी, (संक्रान्त्याश्चक्रम् ।) नराणां
शुभाशुभ-ज्ञानार्थनक्षत्राङ्कितनराकारचक्रम् ।
यथा,—
“मूर्द्धि सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् ।
त्रितयं हस्तपादेषु महाविपुवभक्रमात् ॥
मस्तकं भूपतेः सोमं वदने पटुता स्वमे ।
हृदये च घनाश्वतोऽर्थप्राप्तिर्हृदये करे ॥
नामकरे महद्दुःखं मुखं पादे च दक्षिणे ।
भ्रमणं वामपादे च कथितं विपुवत्फलम् ॥”
इति महाविपुवचक्रम् ॥ * ॥
“षड्मूर्द्धि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा ।

२१६

सङ्ख्या

त्रितयं करपादेषु पयोविपुवभक्रमात् ॥
मानं मूर्द्धि मुखे चैवं हृदये सुखसम्भवः ।
रोः पदोदययोर्भोगस्वास्थ्य वामयोः स्वमे ॥”
इति जलविपुवचक्रफलम् ॥ * ॥
“श्रीर्णि पञ्च मुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् ।
हृदि पञ्च शशी नामौ गुदे च पादयो रसाः ।
उत्तरायणभाजं ज्ञेयं स्वनक्षत्रस्थितेः फलम् ॥
श्रीर्णिर्धलाभो वदने सुखानि
दत्ते करेऽङ्गौ हृदये च सौख्यम् ।
नामौ शुभं वामकरेऽर्थनाशौ
गुह्ये भयं वामपादे प्रवासः ॥”
इत्युत्तरायणचक्रफलम् ॥ * ॥
“श्रीर्णि त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः ।
अष्टौ पादद्वयेऽप्यष्टौ दक्षिणायनभक्रमात् ॥
श्रीर्णि मानं मुखे विद्या हृदये वित्तमस्ययः ।
प्रवासः स्यात् करे वामे भिन्नालाभश्च दक्षिणे ।
निष्फलं वामपादे च किञ्चित् लाभश्च दक्षिणे ॥”
इति दक्षिणायनचक्रफलम् ॥ * ॥
“ऋक्षे संक्रमणं यत्र विष्णुपदां मुखे च तत् ।
चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये ॥
चत्वारि वामबाहौ च हृदये पञ्च निर्दिष्टात् ।
अक्षयोर्द्वयं द्वयं धोष्यं मूर्द्धि द्वौ चैककं
गुदे ॥
रोगो भोगस्तथा यागं बन्धनं लाभ एव च ।
ऐश्वर्यं राजपूजा च अपस्तुतिरिति क्रमात् ॥”
इति विष्णुपदोचक्रफलम् ॥ * ॥
“मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् ।
क्रौडं वागस्तथा वेदाः करे सत्यतरेऽपि च ॥
द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा ।
द्वयश्चैव तथा गृह्ये षड्शीत्यां स्वमे स्थिते ॥
मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि ।
कान्ता स्याद्वन्धनं वामे हस्ते स्यात् स्त्रीयमे
शुणाम् ॥
सम्मानं नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके ।
गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षड्शीतिफलश्रुतिः ॥”
इति षड्शीतिचक्रफलम् ॥ * ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सङ्क्रामः, पुं, (सं + क्रम + घञ् ।) दुर्गसञ्चरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
सङ्क्रोदः, पुं, (सं + क्रोद् + घञ् ।) आद्रोभावः ।
(यथा, हरिवंशे । ५३ । ४२ ।
“अनया सह जाह्नवा मोदमानो ममाज्ञया ।
इमं सलिलसंक्रोदं विस्मरिष्यसि सागर । ”)
सङ्क्र, क्षी, (सम्यक् ख्यायतेऽचेति । सं + ख्या +
वाङ्लकात् कः ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
गीतायाम् । १ । ४६ ।
“एवमुक्त्वाङ्गुनः संखे रथोपस्थ उपाविशत् ॥”)
सङ्क्रये, त्रि ॥
सङ्क्राता, क्षी, सङ्क्रात्वम् । सङ्क्रयता । सङ्क्र-
शब्दात् भावे तत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सङ्क्रा, क्षी, (संख्यायतेऽनयेति । सं + ख्या +
अङ् । टाप् ।) बुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सङ्ख्या

विचारणा । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
२ । ५७ । ७ ।
“यो वेत्ति संख्यां निवृत्तौ विधिक्ष-
ञ्छेष्टास्त्रिभुः कितवोऽप्यजासु ।
महामतिर्यस्य जानाति तूतं
स वै सर्वं सद्यते प्रक्रियासु ॥”)
एकत्वादितः । इति मेदिनी ॥ सङ्क्रये, त्रि ।
यथा,—
“विपणो विक्रयः सङ्क्राः सङ्क्रये ह्यादश त्रिषु ।
विंशत्याद्याः सदेकले सख्याः सङ्क्रयसङ्क्रयाः ॥
सङ्क्रार्थं द्विचतुर्वे स्तस्मात्तु चानवतः स्थियः ।
पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥”
इति चामरः ॥
“आदश दशश्रुतिपञ्चमे अष्टादश यावत् एका-
दिकाः संख्याशब्दाः संख्येये द्रष्टे वर्तन्ते । त्रिषु
लिङ्गेषु तेन संख्यासंख्येययोः समानाधिकरण्येन
वृत्तिः । यथा एका श्राटी एकः पटः एकं
कुण्डम् । द्वि शब्दो अवधारणे संख्येय एव न तु
संख्यायामित्यर्थः । तेन घटा दश इति साधुने
घटानां दशेति । किन्तु द्वैकयोर्द्विवचनेक-
वचने इति सूत्रे द्वैकयोरिति निर्देशात् संख्या-
मात्रेऽपि सम्भव इति भाष्यम् । घटानां
पञ्च इत्यपि स्यादिति सुभूतिः । ‘वाताकुशे
गुणसप्तयुक्ता’ इति वैद्यकम् । आङ्गशब्देन
दशशब्दस्याययोभावः । दशशब्दस्य त्रिलि-
ङ्गत्वात् नपुंसकत्वपक्षे क्लीवादेति पक्षे अः तेन
आदश आदशेति पाठः । विंशः । अष्टादश-
परा विंशत्याद्याः सख्या एव संख्याः संख्यायां
संख्येये च नित्यमेकवचनान्ता भवन्ति यथा
विंशतिर्गावः गवां विंशतिः । संख्या । दृष्ट
संख्या संख्यान्तरं अन्यथा पूर्वज्ज विरोधः
स्यात् संख्या अर्थः अभिधेयो यस्य स संख्यार्थः
तत्र संख्यार्थे विंशत्यादौ संख्यायां संख्येये च
सामानाधिकरण्यात् द्विवचनबहुवचने भवतः
यथा द्वे विंशती गावः गवां वा तिस्रो विंश-
तयो गावः गवां वा एवं द्वे शते दश शतानी-
त्यादि । अयमभिप्रायः सदा विंशत्यादीनाम-
नाश्रुतिरेकेव विंशतिरेकमेव शतमित्येवं स्यात्
तदा पूर्वज्ज एकवचनान्तैव यथोक्तं विंशति-
र्गावः गवां विंशतिरिति । यदा विंशत्यादे-
राश्रुतिविंशतिद्वयं शतद्वयमित्येवं स्यात् तदा
अनेन द्विवचनबहुवचनान्तता स्यात् यथोक्तं
द्वे विंशती तिस्रो विंशतयः । अतएव परं
परिभाषन्ति । विंशत्यादेरनाश्रुतौ बहुवच-
नेकवचनं इति । एकशेषात् द्वे विंशती तिस्रो
विंशतयः इत्यन्येऽपि । स्वमतेऽपि च्यादयः
संख्याशब्दा ल्लान्ता इत्युक्तेः टेलीप इति सूत्रे
विंशतेस्तुल्यत्वाविति द्विवचनमेव एकवचना-
न्तताज्ञापकात् कद्वानि इत्यनेन चाश्रुतौ
द्विवचनसम्भवाच्चायमर्थोऽवगम्यः । तासु
संख्यासु विंशत्याद्या नवत्यन्ताः क्लीलिङ्गाः
भिन्नलिङ्गेनापि सामानाधिकरण्ये स्थिय एव

सङ्गानं

यथा विंशत्या पुरैः विंशतिः कुलानीति
विंशतिः श्रुतिरष्टाविंशतिर्वाच्यं एवं चिंशत्
श्रुतिरष्टाविंशद्व्यावत् एवं चत्वारिंशदादौ ।
पङ्क्तिर्दशशृङ्गा तामारभ्य पराहान्तं दश-
गुणीतरं दशगुणाधिकं क्रमात् शतसहस्रादि
भवति । क्रमादिति पदोपादानाद्यमर्थः एकं
दशगुणितं पङ्क्तिरुच्यते । दशपङ्क्तयः शतम् ।
दशशृङ्गानि सहस्रम् । एवं दशगुणितं सहस्र-
मयम् । एवं लज्जनिद्युतादि ज्ञेयम् । तथा च ।
प्रज्ञाणपुराणम् ।

‘एकं दश शतञ्चैव सहस्रमयम् तथा ।
लज्ज निद्युतञ्चैव कोटिरन्वदमेव च ॥
वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शृङ्गपद्मौ च सागरः ।
अन्त्यं मध्यं पराहंश्च दशद्विंशतौ यथाक्रमम् ॥’
शतं तालव्यशकारम् । सहस्रं द्विदन्त्यसका-
रम् । इति भरतः ॥ * ॥ न्यायमते अस्या
गगनव्यवहारे कारणत्वम् । एकत्वं निख-
वस्तुनि नित्यम् । अन्यत्र अनित्यम् । द्वित्वादि
पराहं पश्यन्तं अपेक्षाबुद्धिर्जायते । एवं अपेक्षा-
बुद्धिनाशे तेषां नाशः । पर्याप्तसम्बन्धेन अने-
काश्रये तिष्ठन्ति । यथा,—
“गगनव्यवहारे तु हेतुः संख्या विधीयते ।
नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येषु नित्यमिच्छते ॥
द्वित्वादयः पराहान्ता अपेक्षाबुद्धिना मताः ।
अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ॥
अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः ।
अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षा बुद्धिरुच्यते ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

अपि च ।

श्रीभैरव उवाच ।

“पराहंसंख्यां भगवन् ! समाचक्ष्व यथा तु सः ।
द्विगुणीकृतया ज्ञेयः प्राकृतः प्रतिसङ्खरः ॥

श्रीपराशर उवाच ।

स्थानात् स्थानं दशगुणमेकस्मादगुण्यते द्विज ।
ततोऽष्टादशमे भागे पराहंसमधीयते ॥
पराहंसद्वितयं यत् प्राकृतः प्रलयो द्विज ।
तदायुक्तेऽखिलं यत्तं सहेतौ लयमेति वै ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ३ अध्यायः ॥

सङ्गानं, चि, (सं + स्था + क्तः ।) कृतसङ्गम् ।
तत्पर्यायः । गणितम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १४ । ३५ ।

“रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः ।
तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः ॥”

सङ्गानं, क्ली, (सं + स्था + लुट् ।) सङ्गा ।
संपूर्णसंख्यातोरनन्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
मनुः । ८ । ४०० ।

“मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥”
प्रकाशः । यथा, भागवते । ५ । १७ । १७ ।

“ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्या-
नायानन्तायायक्ताय नम इति ॥”

“सर्वेषां गुणानां संख्यानं प्रकाशो यस्मात् ॥”
इति तच्च श्रीधरस्वामी ॥

सङ्गावान्, पुं, (संख्या बुद्धिरुच्यते । मतुप् ।
मस्य वः ।) पङ्क्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा,
काशीखण्डे । ८२ । ८ ।

“रणाङ्गणे कृतान्ताभः सङ्गावांश्च सदोजिरे ॥”

सङ्गायुक्ते, चि, इति मेदिनी ॥

सङ्गायं, चि, (संख्यातुं योग्यमिति । सं + स्था +
यत् ।) सङ्गायोग्यम् । तत्पर्यायः । गण्यम् २
गणनीयम् ३ । इति जटाधरः ॥ गण्यम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ४ ।
२५५ ।

“एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्गायस्तस्य नैव
यत् ॥”

सङ्गः, पुं, (सङ्ग सङ्गे + घञ् ।) मेलनम् । तत्प-
र्यायः । मेलकः २ सङ्गमः ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । २० । ६७ ।

“अम्बिका च यदा ज्ञाता नारी कृतुमती तदा ।
सङ्गं प्राप्य मुनेः पुत्रमसृतात्वं महाबलम् ॥”
रागः । यथा । “रागसङ्गौ तु गृध्रता ॥” इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारः । १ । २७ ।

“अनन्तपुण्यस्य मधोर्हि चूते
द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥” * ॥

सङ्गदोषो यथा,—

“स मे समाधिर्जलवासमित्र-
मत्यस्य सङ्गान सहसैव नष्टः ।

परिग्रहः सङ्गतो ममायं

परिग्रहोऽस्याश्च महाविविक्ताः ॥”

इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

“अष्टोऽस्य दारसंयोगः कथं तस्मैरेतसः ।

ड्यूा तयोश्च शृङ्गारं मुनिः कामी बभूव ह ।

जितेन्द्रियेऽसतो सङ्गात् दोषः सांसर्गिको

भवेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ॥

अपि च ।

“असतो सङ्गदोषेण को न याति पराभवम् ।

चिदश्रेष्ठेन्द्रियो वद्विर्भस्मना सहितो यथा ॥”

इति चाणक्यम् ॥

किञ्च ।

“यत्र यत्र स्थितो जीवन्तमोयोगेन लज्जते ।

उपहासाय किं न स्यादसत्सङ्गो मनीषिणाम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सङ्गिका, क्ली, अप्रतिरूपकथा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सङ्गतं, क्ली, (सं + गम् + क्तः ।) सौहार्मम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ३६ ।

“यतः सती सप्ततगात्रि । सङ्गतं

मनीषिभिः साप्रेपदीनमुच्यते ॥”

युक्तियुक्तवाक्यम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

हृदयङ्गमम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १८ । (मौय्य-
वंशीयवृत्तिविशेषे, पुं । यथा, भागवते । १२ ।

१ । १३ ।

“सुयशा भविष्य तस्य सङ्गतः सुयशःसुतः ॥”

सङ्गरः

सङ्गतिः, क्ली, (सं + गम् + क्तिन् ।) सङ्गमः ।
ज्ञानम् । इति मेदिनी ॥ न्यायमते । आनन्त-
र्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो
सङ्गतिः । भा च षोढा । प्रसङ्गः १ । सङ्गतिश्च
सति उपोद्घातादिभिः । यथा सामान्यलक्ष-
णायां प्रसङ्गसङ्गतिः । उपोद्घातः २ । निर्दि-
ष्टोपपादकत्वम् । यथा परामर्शप्रवक्तृज्ञाने च
उपोद्घातसङ्गतिः । हेतुता ३ । यथा । प्रत्यक्ष-
प्रमाणं हेतुतासङ्गतिः । अवसरः ४ । अनन्तर-
वक्तृत्वम् । यथा । उपमाने अवसरसङ्गतिः ।
निर्वाहकम् ५ । कारणतानिर्वाहकं कार्यत्वम् ।
यथा । अनुमाने कार्यतासङ्गतिः । एककार्य-
त्वम् ६ । एककार्यकारित्वम् । यथा हेत्वाभासे
एककार्यकारित्वसङ्गतिः । इति अनुमितिग्रन्थे
जगदीशतर्कालङ्कारः ॥ (मेलनम् । यथा, मोह-
सङ्गरे । ६ ।

“जगमिह सञ्जनसङ्गतिरेका

भवति भवार्णवतरणे नौका ॥”

युक्तिः । यथा,—

“त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः ।

सङ्गत्या नापराप्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥”

इति रामायणे । २ । ७६ । ३ ॥

सङ्गमः, पुं, क्ली, (सं + गम् + “यहृवृद्धनिश्चि-
गमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) सङ्गः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न

सङ्गमस्तस्याः ।

सङ्गमे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं

विरहे ॥”

नद्यादिमेलकः । इति पुनर्पुंसकलिङ्गसंयह-
टोकायां भरतः ॥ क्लीपुंसोऽभिधुनीभावः । स
त्रिविधः । प्रथमः १ । मध्यमः २ । उत्तमः ३ ।

यथा,—

“त्रिविधं तन्मसाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।

अदेशकालभाषाभिनिर्जने च परीक्षयाः ।

कटाक्षालेखनं ह्रास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥१॥

प्ररणं गन्धमात्यानां धूपभूषणवाससाम् ।

प्रलोभनश्चाप्रपानेर्म्मध्यमं माहसं स्मृतम् ॥२॥

सहासनं विविक्तपु परस्परसमाश्रयः ।

केशाकेशिग्रहश्चैव सस्यक्संयहणं स्मृतम् ॥३॥

इति भित्ताभराष्टतयाश्वचनम् ॥

सङ्गरं, क्ली, (संगीर्यते इति । सं + गृ + अप् ।)

शमीवृक्षफलम् । इति मेदिनी ॥

सङ्गरः, पु, (संगृह्णन्ति शब्दायन्ते वीरा यत्र ।

सं + गृ शब्दे + अप् ।) युद्धम् । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३१ । ६३ ।

“सङ्गटे हि परीक्ष्यन्ते प्राज्ञाः शूराश्च सङ्गरे ॥”

आपत् । अङ्गीकारः । (यथा, रघुः । ५ । २६ ।

“तथेति तस्या वितथं प्रतीतः

प्रत्ययश्चैतु सङ्गरमयज्ज्वा ॥”

संविद् । इत्यमरः ॥ क्रियाकारः । विषम् । इति

मेदिनी ॥

सङ्गीतं

सङ्गवः, पुं, (सङ्गताः गावो रोहणार्थं यत्र । निपातनात् साधुः ।) प्रातःकालात् परं सङ्गर्त-
त्रयम् । यथा,—

“प्रातःकालो मृच्छन्तीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्निसङ्गर्तः स्यादपराह्णतः परम् ।
सायाह्निसङ्गर्तः स्याच्छाह्णं तत्र न कारयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ५ । ७६ । ३ ।

“उतायातं सङ्गवे प्रातरङ्गो
मध्यन्दिन उदिता सृग्मस्य ॥”

“अङ्गो द्वेधा त्रेधा पञ्चदशैति समाना विभागाः
सन्ति इह पञ्चधा विभाग आतः उतापिचायातं
आगच्छतं कदा सङ्गवे सङ्गवकाले । सङ्गच्छन्ते
गावो रोहणभूमिं यस्मिन् काले स सङ्गवः ।
रात्रपरकाले हि गावो वने हिमलणानि
भनयित्वा पुनर्दोहाय सङ्गवे प्रतिनिवर्तन्ते ॥”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

सङ्गी, [नृ] चि, (सङ्गीतस्यास्तीति । इतिः)
सङ्गविशष्टः । यथा,—

“आन्वृत्यो नैव मनोरथाना-
मन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मया ॥

मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं
न जायते वै परमार्थसङ्गि ॥”

इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २ अध्यायः ॥

सङ्गीतं, स्त्री, (सं + गे + क्तः ।) प्रेक्षणार्थं नृत्य-
गीतवाद्यम् । यथा, हेमचन्द्रः ।

“गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाचं तौत्रिकञ्च तत् ।

सङ्गीतं प्रेक्षणार्थं तस्मिन् प्राप्नोति नाच-
धर्मिका ॥”

नृत्यगीतवाद्यस्य शास्त्रम् । तत्तु सोमेश्वरभरत-
हनुमत्कल्लिनाथमतभेदात् चतुर्विधम् । अधुना
हनुमन्मतं प्रचलितम् । तस्य अध्यायाः सप्त ।
स्वराध्यायः १ रागाध्यायः २ तालाध्यायः ३
नृत्ताध्यायः ४ भावाध्यायः ५ कोकाध्यायः ६
हस्ताध्यायश्च ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥

सङ्गीतावसाने ताम्बूलदानप्रमाणं यथा,—

“ता वासुदेवोऽप्यनुरक्तचित्तः

संनृत्य गीताभिनयेरुदारैः ।

नरेन्द्रसुनो परितोषितेन

ताम्बूलयोगेन वरासुरोभिः ॥

तदागताभिर्नृवराज्जनास्तु

लण्डेऽथ मातमयास्तथैव ।

फलानि गन्धोत्तमवन्ति वीरा-

म्बालिखगान्धर्वमथाहुतश्च ॥

लण्डेऽप्यथा च त्रिदिवामृतैव

अनुराधार्थं भूवि मातृगणाम् ।

स्थितश्च रम्यं हरितेजसेव

प्रयोजयामास स रौक्मिणीयः ।

ह्यालिखगान्धर्वसुदारबुद्धि-

स्तैव ताम्बूलमथ प्रयुक्तम् ॥”

इति हरिवंशे भावुमतोहरणे जलकीडायाम्
१४८ अध्यायः ।

सङ्गव

सङ्गीतिः, स्त्री, (सं + गे + “स्यागापापचो भावे ।”

३ । ३ । ६५ । इति क्तिन् ।) आलापः । इति
हलायुधः ॥ सङ्गीतश्च ॥

सङ्गीर्णं, चि, (सं + गृ + क्तः ।) अङ्गीकृतम् ।
इत्यमरः ॥

सङ्गुपः, पुं, (सं + गुप + क्तः ।) बुद्धभेदः । इति
हेमचन्द्रः ॥ सङ्गीपनाशये, चि ॥

सङ्गुपः, चि, (सं + गुह + क्तः ।) लेखादिना
संयुतः । इति भरतः ॥ रेखादिना प्रङ्गीकृत-
धान्यादिः । इति नीलकण्ठः ॥ तत्पर्यायः ।
सङ्गलितः २ । इत्यमरः ॥

सङ्गीपनं, स्त्री, (सं + गुप + क्तुट् ।) सम्यक्प्रका-
रेण गोपनम् । संपूर्णगुपधातोर्नटप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

सङ्गृहः, पुं, (सं + ग्रह + क्तुप् ।) समाहृतः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १७ । ६० ।

“कोपेनाश्रयणीयत्वमिति तत्पार्थसंग्रहः ।

अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्दते ॥”)

“संक्षेपेण गृह्यन्ते नानास्थाने विप्रकीर्णा अर्था
बुध्यन्तेऽनेन संग्रहः । संपूर्णात् ग्रह आदाने-
न ॥

‘विस्तरणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः ।

निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः ॥’

इति ॥

इतस्तत आलस्य एकत्र निवस्यनं संग्रहः । इति
कल्पतरुप्रभृतयः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नानाग्रन्थस्या अर्थाः संगृह्यन्ते एकस्थानस्थाः
क्रियन्ते इति संग्रहो ग्रन्थविशेषः । इति
आह्नविवेकटीकायां श्रीकृष्णनर्कालङ्कारः ॥ * ॥

(यथा, हरिवंशे । ८६ । ७ ।

“चतुष्पादं धनुर्वेदं शास्त्रायामं ससङ्गृहम् ।

अचिरमेव कालेन गुरुस्तावभ्युपगच्छत ॥”)

ग्रहण । उक्तुङ्गः । ग्रहणम् । (यथा, रघुः । ११ । ६६ ।

“नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामधुजः आह्वे स्वधामसंग्रहतत्पराः ॥”)

संक्षेपः । इति मेदिनी । मुष्टिः । इति विश्वः ॥

स्वीकारः । सङ्गोदयोगः । इति नानार्थरत्न-
माला ॥

गृहणी, स्त्री, (सञ्चिता ग्रहणी ।) ग्रहणी-
रोगः । तस्य निदानादि ग्रहणोपशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सासाह ।

“ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।

लङ्घनेदोपनीयेष्व मन्दातोसारभेषजैः ॥

दोषं सामं निरामश्च विद्यादजातिसारवत् ।

अतिसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥

पेयादि पटु लघ्नं पक्वकोलादिभिर्युतम् ।

दोषनानि च तक्रश्च ग्रहण्यां योजयेद्भयक् ॥

कपित्थविस्वचाङ्गुरीतक्रदाहिममाधिता ।

यवागः पाचयन्तामं सङ्गत् संवर्षयत्यपि ॥”

संवर्षयति घनिकरोति ॥ * ॥ औषधान्याह ।

“जातीफलजवङ्गलापञ्चत्वङ्गनागकेशरैः ।

कर्पूरं चन्दनलिखलकृष्णीरतगरामसैः ॥

सङ्गव

तालीसपिण्णीपयास्यलजीरकचिचकैः ।

शुष्कीविङ्गमरिचैः समभागैर्विचूर्णितैः ॥

यावन्त्येनानि सर्वाणि दद्याद्गङ्गाश्च तावतीम् ।

सर्वचूर्णसमानांशा प्रदेया मुभयकर्करा ॥

कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुनाप्लावितं जनः ।

नाशयेद्यहणीं कासं चयं चासमरोचकम् ॥”

इति जातौफलादिचूर्णम् ॥ * ॥

“चित्रकं पिण्णीमूलं चारौ लवणपञ्चकम् ।

योषं हिङ्गलमोदाश्च चयं चैकत्र चूर्णयेत् ॥

वटिका मातुलुङ्गस्य रसेर्वा दाहिस्य वा ।

कृता विपाचयन्तामं प्रदीपयति चानलम् ॥”

चारौ सर्जिकायवचारौ । लवणपञ्चकमिति ।

सैन्धवं रचकं चैव विङ्गं चासुद्रिकं गडुमिति ।

योषं शुष्कीपिण्णीमरिचानि । अणमोदाश्च

यवानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । चित्र-
कादिवटिका ॥ * ॥

“श्रीफलशलादुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
सगुडः ।

ग्रहणीगदमल्यं तक्रमुजा शीतलो जयति ॥”
श्रीफलशलादुः विस्वस्यामं फलम् । गुडस्यात्र

भागद्वयम् । विस्वकल्कः ॥ * ॥

“चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिफलं लवणत्रयम् ।

वाताकोः कुडवचाकेमलाहिले तथानलात् ॥

दग्धद्वेण वाताकीर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।

सुतासुक्तं पचत्याशु नाशयेद्यहणीगदम् ।

कासं चासं तथाशीसि विस्वचैश्च हृदामयम् ॥”

इति वाताङ्गुटिका ॥ * ॥

“सुस्तकातिविषाविस्वकौटनं स्रग्मचूर्णितम् ।

मधुना च समालीटं ग्रहणीं सर्वजान्त्यजेत् ॥”

कौटनं इन्द्रयवः । सुस्तादिचूर्णम् ॥ * ॥

“श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपको ग्रहणीगदः ।

गुडेनाधिकसर्वेन भक्तितेनाशु नश्यति ॥”

सर्वः राल इति लोके । सर्वरसचूर्णम् ॥ * ॥

“विस्वाब्दशक्यवदालकमोक्षसिद्ध-

माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।

सोऽतिप्रवृद्धचिरं ग्रहणीविकारं

सामं सप्रोणितमसाध्यमपि क्षिणीति ॥”

मोक्षो मोक्षरसः । क्षिणीति क्षिणः ।

“प्रस्यचये तामलकीरसस्य

शुद्धस्य दत्वाहृतुला गुडस्य ।

चूर्णीकृतैर्यन्त्रितजीरकचय-

योषिभल्लण्डाहवुषाजमोदैः ॥

विङ्गसिन्धुत्रिफलायवानो-

पाटानिधान्येष्व पलप्रमाणैः ।

दत्त्वा त्रिदृक्चूर्णपलानि चाष्टा-

वष्टौ च तैलेस्य पचेद्यथावत् ॥

तं भजयेद्यफलप्रमाणं

यथेष्टचेष्टस्त्रिगुणित्युक्तम् ।

अनेन सर्वा ग्रहणीविकाराः

सन्धासकासस्वरभेदशोधाः ॥

प्राप्त्यन्ति चार्थं चिरमन्तरादे-

हृतस्य पुंसस्य च दृढिहेतुः ।

सङ्ग्राम

स्त्रीलान् वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥
तेनै मनाक् चित्रं भृष्टा चिसुगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धिं निधेयमत्रैव गुडं कल्याणपूर्वके ॥
इति कल्याणकगुडः ॥ * ॥
“पिप्पली पिप्पलीमूलं चयकं गजपिप्पली ।
धान्यमश्च विडङ्गानि यवानि मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
नेत्रवं रौमकं चापि सासुत्रं रुचकं विडम् ॥
आरग्वधश्च त्वक् पत्रं रुष्मिलो चोपकुञ्चिका ।
मुख्ये प्रकयवाश्चैव प्रत्येकं कथं समिता ॥
म्हदौकायाः पलायश्च चत्वारि कथितानि हि ।
त्रितयायाः पलायश्चैव गुडस्याहृतुला तथा ॥
तिलतेन पलायश्चैव चामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्यत्रयमिदं सर्वं शनैश्चैव पिना पचेत् ॥
उडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथाफलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहंश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं च वृद्धिचक्षुषम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्वान् कुप्यात् कान्तिं मतिं
स्वरम् ।
पिप्पुपाठान्वयाहन्ति रक्तपित्तश्च चिद्वहम् ॥
धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयो च यः ।
तभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुडः ॥
इति महाकल्याणकगुडः ॥ * ॥
“कुशाखानां सुपकानां शिवाणां लिङ्गचलत्तानाम् ।
सर्पः प्रस्ये पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाभाजिसेवम् ॥
शुकैकस्य पलं चैकं त्रितयोऽष्टपलानि च ॥
तेनैव च पलायश्चैव गुडान् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्यत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुर्वीत न्युना वद्धिना भिषक् ।
यावत् द्रव्यैर्प्रलेपः स्यात् तदेनमवतारयेत् ॥
औडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथाफलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ॥
ज्वरमानाहङ्गदोगुल्फोदरविच्छिकाः ।
कामला पाण्डुरोगश्च प्रमेहंश्चैव विंशतिम् ॥
वातशोणितवोसपदद्वपचक्षुलीमकान् ।
वातपित्तकफान् सर्वान् दुष्टान् शुद्धान् समाचरेत् ॥
आश्विनीया वयःक्षीणा स्त्रीषु क्षीणाश्च येनराः ।
तभ्यो हितो गुडोऽयं स्यात् वन्ध्यानामपि पुनरः ।
वृद्धो बल्यो वृद्धश्च वयसः स्थापनः परः ॥
इति कुशाखकल्याणगुडः ॥ * ॥
अतीवाराधिकारलिखितं विष्णुं तैलञ्चात्र
हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥
सङ्ग्राम, ड अ तु क गुडः । इति कविकण्ठदुमः ॥
(अदन्त पुरा०-आत्म०-उभ०-च-अक०-सेट् ।)

२१८

सङ्कटः

अमसंग्रामत् । ड, संग्रामयते । अ, संग्रामयति
संग्रामयते । जितैवोभयपदसिद्धौ डित्करणं
अफलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदार्थम् । एवं सर्वत्र ।
किन्तु अयमात्मनेपदीति प्राच्यः कदाचित्
परस्मैपदार्थो अकारः । इति दुर्गादासः ॥
सङ्ग्रामः, पुं, (सङ्ग्राम + शिच् + भावे घञ् ।)
युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ८७ ।
“न निवर्तेत संग्रामात् चात्तं धर्ममनुस्मरन् ॥”)
सङ्ग्रामपट्टः, पुं, (सङ्ग्रामस्य पट्टः ।) रण-
वाद्यम् । यथा, त्रिकाण्डशेषः ।
“रणतूर्यन्तु संग्रामपट्टोऽभयडिङ्गिमः ।”
सङ्ग्रहः, पुं, (संग्रहणमिति । सं + ग्रह + “समि
सृष्टौ ।” ३ । ३ । ३६ । इति घञ् ।) फलकस्य
सृष्टिः । फलकग्रहणस्यानमिति यावत् । सृष्टि-
व्यनक्रिया । तत्पण्यायः । सृष्टिवन्त् । २ । ३ ।
सृष्टिव्यनक्रियायाम् । सृष्ट्यन्तोऽङ्गुलिबन्ध्यामो
सृष्टिवन्त् । सृष्टिना बन्धो हृद्यग्रहणं संग्राह
इत्यपरे । सृष्टामेव संग्रह इत्यन्ते । सृष्टिः
स्त्रियाश्च संग्रह इति वोपालितः । संपूर्वग्रहे-
र्घञ् संग्राहः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । १५४ । २० ।
“सुसंग्राहाः सुसम्पन्नाः हेमभाण्डपरिच्छदाः ।”
“पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्ममालिनः ॥”)
सङ्ग्राही, [न] पुं, (संग्रह्णाति मलमिति । सं + ग्रह
+ शिनिः ।) कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मलसन्धारके, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
“दीपनं लघु संग्राहि श्वासकाशासपित्तनुत् ॥”
संग्राहके, त्रि । यथा, कामन्दकीये । ४ । १० ।
“प्रस्थातव्यं शमकरं लोकसंग्राहिणं शुचिम् ।
कुर्वीतात्महितकाङ्क्षी परिवारं महीपतिः ॥”)
सङ्गः, पुं, (सं + हन + “संघोऽघौ गणप्रशंसयोः ।”
३ । ३ । ८६ । इति अण् । टिलोपो चल्च निपा-
त्यते ।) सम्बन्धः । इत्यमरः ॥ सजातीयानां
विजातीयानाश्च जन्तूनां वृन्दे सङ्गसार्थो
स्याताम् । यथा भिक्तुमङ्कः बणिक्सारथः । सङ्घ-
न्यते परिच्छिद्यतेऽनेनेति सङ्गः । संपूर्वज्ञं हन-
घातोर्नास्तीति डः निपातनात् हस्य चः । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२० । १ ।
“तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वसैमानः स वीर्यवान् ।
सिद्धचारणसङ्गानां बभूव प्रियदर्शनः ॥”)
सङ्गचारि, [न] पुं, (सङ्गेन चरतीति । चर +
शिनिः ।) मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ बहुभिः
सङ्गगामिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
११ । १६ ।
“ततस्तद्गुडमल्यग्रमभवत् सङ्गचारिणाम् ॥”)
सङ्गजीवी, [न] पुं, (सङ्गेन जीवतीति । जीव +
शिनिः ।) ज्ञातीनः । इति हेमचन्द्रः ॥
सङ्कटः, पुं, (सं + घट + घञ् ।) अन्योन्यविमर्दनम् ।
यथा,—
“नेवान्यत्र मदान्वसिन्धुरघटासङ्कटघटाश्चतु-
कारक्षतसमस्तवैरविनाशालभ्यस्तुतिर्भूतपतिः ॥”
इति बाह्यीकित्तगङ्गायकस्तोत्रम् ॥

सङ्घातः

गठनम् । यथा,—
“महाहरणसङ्घट्टप्रतिष्ठाज्ञानमेव च ।
स्रपनं पूजनश्चैव विसर्जनमतः परम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
चक्रविशेषश्च ॥
सङ्घट्टचक्रं, स्त्री, (संघट्ट एव चक्रम् ।) युद्धविधा-
रार्थनचक्राङ्कितचक्रविशेषः । यथा,—
“अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सप्तविंशतितारकैः ।
त्रिकोणं नवभिर्लक्षैः कर्त्तव्यं स्तिग्धगालतिः ॥
अश्विनीरेवतीवेधो अश्विनीच्येष्टयोस्तथा ।
मघापुण्योः सर्पपित्रीरश्मिभूतयोस्तथा ॥
ज्येष्ठाश्लेषकयोर्वेधो भवेत् सङ्घट्टचक्रके ।
एवं सङ्घट्टचक्रं च काव्या ऋतुगता गृहाः ॥
भूपनामर्चसङ्घट्टे युद्धं भवति नाग्यथा ।
निर्लक्ष्ये सौम्यवेधे च युद्धं नास्ति रणेऽप्ययोः ॥
क्रूरवेधे भवेद्युद्धं तत्काले घोरदाकणम् ।
युद्धाकाङ्क्षो भवद्वाजा यस्य भ्रं क्रूरवेधितम् ॥
युद्धवेधो भवेत् सौम्येर्भे च वेधविवर्जितः ।
सौम्यक्रूरविभागेन मित्रामित्रक्रमेण च ।
वक्रातिचारगत्या च युद्धमवाप्ति नास्ति च ॥”
इति स्वरोदये सङ्घट्टकालानलचक्रम् ॥
सङ्घट्टनं, स्त्री, (सं + घट्ट + क्यट् । क्यट्
युच् ।) मेलनम् । गठनम् । घटना । इति
केचित् ॥ (यथा, माह्वित्यदर्पणे । ६ । ६२४ ।
“पदसंघट्टना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।
उपकर्त्ता रसादीनां सा पुनः स्यात्तत्सिद्धा ॥”)
सङ्घट्टा, स्त्री, (संघट्टते इति । सं + घट्ट + अच् +
टाप् ।) लता । इति शब्दचन्द्रिका ।
सङ्घतलः, पुं, (सङ्घे संघृते तले यच्च ।) मिलित-
प्रतलद्वयम् । इत्यमरः ॥ योड् हात इति भाषा ॥
सङ्घपूर्यो, स्त्री, (संघानि पुण्याणि यस्याः ।)
घातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सङ्घर्षः, पुं, (सं + घृष + घञ् ।) सङ्घर्षम् ।
(यथा, महाभारते । १ । १८ । २३ ।
“तेषां सङ्घर्षज्जामिरक्षिभिः प्रज्वलन् सुहृः ।
विदुर्हिरिव नीलाबभ्रमावगोतु मन्दरं गिरिम् ॥”)
सङ्घा, (यथा, महाभारते । १ । ७६ । ५ ।
“सुराणामसुराणाश्च समजायत वै मिथः ।
ऐश्वर्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥”)
संसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
सङ्घाटिका, स्त्री, (संघाटयतीति । सं + घट +
शिच् + श्वल् । टापि अत इत्वम् ।) युग्मम् ।
कुट्टनी । जलकण्टकम् । इति मेदिनी ॥ प्राणम् ।
इति विश्वः ॥
सङ्घातः, पुं, (सं + हन + घञ् ।) सम्बन्धः ।
(यथा, कुमारः । ५ । ५५ ।
“न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥”)
नरकभेदः । इत्यमरः ॥ हननम् । इति मेदिनी ।
(निविडसंयोगः । यथा, कुमारः । २ । ११ ।
“दवः सङ्घातकटिनः स्थूलः रुष्मो लघुर्गुरुः ।
अक्तो अक्षतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥”)

सञ्चारी

सञ्चलनं, स्त्री, कर्म्यम् । संपूर्णचलनात्तरण-
(कृत्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, मार्कण्डेये ।
६ । १८ ।

“केचिद्गिरिनिपातेन केचिदम्बोधिवारिणा ।
केचित् मञ्चीसञ्चलनात् प्रययुः प्राणिनः क्षयम् ।”
सञ्चानः, पुं, श्येनपक्षी । इति केचित् । शिक्रे
इति भाषा ।

सञ्चायः, पुं, (सञ्चीयतेऽस्मिन् सोम इति । सं +
चि + “क्रतौ कुलपायसञ्चायौ ।” १ । १ । ३० ।
इति श्यदायादेशौ निपात्येते ।) यज्ञविशेषः ।
इति मुग्धबोध्याकरणम् ।

सञ्चारः, पुं, (सं + चर + घञ् ।) दुर्गसञ्चारः
इत्यमरटीका । गमनम् । यथा । सञ्चारो रति-
मन्दिरावधि इत्यादि काव्यप्रकाशः । (यथा,
रघुः । २ । १५ ।

“सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
क्षत्वा दिगन्ते निलयाय गन्तुं
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्ना
प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ।”)

गङ्गादे राश्रयन्तरसंक्रमणश्च । (यथा, याज्ञ-
वल्क्यः । ३ । १७२ ।

“तारानक्षत्रसञ्चारेणांगरेः स्वप्नैरेपि ।”
सञ्चरत्यस्मिन्निति । अधिकरणे घञ् । देशः ।
इति रामायणटीका । यथा, रामायणे । २ ।
११६ । १८ ।

“तावत्पुस्तं वनचरास्तापसा धर्मेचचारिणः ।
वनस्य तस्य सञ्चारं राक्षसेः समभिद्रुतम् ।”
सञ्चारजीवी, [नृ] त्रि, (सञ्चारेण जीव-
तीति । जीव + णिनिः ।) श्रृणोपपन्नः । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

सञ्चारिका, स्त्री, (सञ्चारयति नायकयोर्वाचार्-
मिति । सं + चर + णिच् + क्तृन् ।) दूती ।
इत्यमरः । युगलम् । कुट्टनी । ब्राह्मम् । इति
मेदिनी ।

सञ्चारौ, [नृ] पुं, (सञ्चरतीति । सं + चर +
णिनिः ।) धूपः । इति त्रिकाण्डशेषः । वायुः ।
इति शब्दचन्द्रिका । भावविशेषः । यथा,—
“स्याधिसात्विकसञ्चारिप्रभेदेः स्यादिति पुनः ।”
इति हेमचन्द्रः ।

अन्यत्र ।

“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया इति ।
उद्बुद्धमात्रस्याथो च भाव इत्यभिधीयते ।”
अपि च ।

“नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः ।
तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः स्याधिसञ्चारि-
सात्विकाः ।”

वाल्मीक्यसञ्चारिणो यथा,—

“सञ्चारिणोऽनष्टशङ्काहर्षगन्धादयो मताः ।”
वीररससञ्चारिणस्तु । “धृतिमतिगमैस्तु तत्क-
रोमावाः ।” इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ।
(गतिशीले, त्रि । यथा, गीतगोविन्दे । ६ ।
११ ।

सञ्ज्ञाभिः

“अङ्गेष्वभरणं करोति बहुशः पञ्चेऽपि
सञ्चारिणि
प्राप्तं त्वं परिशङ्कते वित्तशुते शय्यां चिरं
ध्यायति ।”)

सञ्चारिणी, स्त्री, (सञ्चरतीति । सं + चर +
णिनिः । डीप् ।) हंसपदौ । इति राज-
निर्घण्टः । (गतिशीला । यथा, कुमारः । १ । ५४ ।

“पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्ना
सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ।”)

सञ्चाली, स्त्री, गुह्या । यथा,—

“सञ्चाली प्रोच्यते गुह्या सा तिस्रो रूपकं
भवेत् ।”

इति युक्तिकल्पतरुः ।

सञ्चिज्ञा, स्त्री, (सम्यक् चिन्तनस्थामिति ।) मृषी-
कर्णौ । इति शब्दरत्नावली ।

सञ्चये, त्रि, सञ्चयनीयम् । सञ्चयम् । संपूर्णक-
चिन्तनातोः कर्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

सञ्जः, पुं, (सम्यक् ज्ञायते इति । सं + जन + डः ।
सम्यक् जयतीति । जि + अन्वेषणीति वा डः ।)
ब्रह्मा । शिवः । इति मेदिनी ।

सञ्जवनं, स्त्री, (सञ्जवन्ति संमिलन्यन्तेति । सं +
जु गतौ + अधिकरणे लुट् ।) अन्योन्वाभिसुख-
गृहचतुष्टयम् । तत्पर्यायः । चतुःशालम् २ ।
इत्यमरः । संयमनम् ३ चतुःशाली ४ । इति
भरतः । सञ्जीवनम् ५ शाला ६ निलयः ७
चतुःशालकम् ८ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
हरिवंशे । १५५ । ५६ ।

“तस्मिन् सुविहिताः सर्वे रुक्मदण्डाः पताकिनः ।
सदने वासुदेवस्य मार्गसञ्जवनध्वजाः ।”)

सञ्जा, स्त्री, क्षागी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
सञ्जीवनं, स्त्री, (सञ्जीयतेऽस्मिन्निति । सं + जीव +
अधिकरणे लुट् ।) सञ्जवनम् । इति शब्द-
रत्नावली । (सं + जीव + भावे लुट् ।)
सम्यक्प्रकारेण प्राणधारणश्च । (यथा, मुकुन्द-
मालायाम् । ३० ।

“यामोहोद्बलनौषधं सुनिमनोऽतिप्रहृष्टनौषधं
देवानर्थकरौषधं चिन्तनं सञ्जीवननौषधम् ।
भक्तार्तिप्रशमनौषधं भवभयप्रक्षंसि हृद्यौषधं
श्रेयः प्राप्तिकरौषधं पिब मनः शीलुण्णनाभौ-
षधम् ।”

नरकविशेषः । यथा, मनुः । ४ । ८६ ।

“नरकं कालसूत्रं महाभारतमेव च ।

सञ्जीवनं महावीर्यं तपनं सम्युतापनम् ।”

स्त्री, विद्याविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
७६ । ३३ ।

“ततः सञ्जीवनीं विद्यां प्रयुज्य कथमाकलयत् ।”)

सञ्ज्ञं, स्त्री, संज्ञम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

सञ्ज्ञः, त्रि, संज्ञः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

सञ्ज्ञपनं, स्त्री, (सं + ज्ञा + णिच् + क्तृन् ।)
संज्ञपनम् । इत्यमरः ।

सञ्ज्ञाभिः, स्त्री, (सं + ज्ञा + णिच् + क्तृन् ।)
संज्ञाभिः । इति हेमचन्द्रः ।

सञ्ज्ञः

सञ्ज्ञा, स्त्री, (सं + ज्ञा + ञङ् ।) संज्ञा । इति
मेदिनी ।

सञ्ज्ञुः, त्रि, (संहते जानुनी यस्य । “प्रसञ्ज्ञो
जानुनोर्जुः ।” ५ । ४ । १०६ । इति जुः ।)
संज्ञुः । इत्यमरः ।

सञ्ज्वरः, पुं, (सम्यक् ज्वरः ।) संज्वरः । इत्य-
मरः ।

सटं, स्त्री, (सटतीति । सट अवयवे + ञच् ।)
जटा । यथा,—

“जटा जटिर्जटौ जटौ जुटकस्तु सटं सटा ।
कौटीरं जटकं हस्तं शिखायां व्रतिनामपि ।”

इति शब्दरत्नावली ।

सटा, स्त्री, (सट अवयवे + ञच् ।) जटा ।
केशरः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः ।
६ । ६० ।

“तं बाहनादवनतोत्तरकायमीधत्

विध्यन्तसुहृत्सटाः प्रतिहन्तुमीधुः ।”)

शिखा । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग-
वते । ४ । ५ । २ ।

“क्रुद्धः सुदृष्टौष्ठपुटः स धूर्जटि-

र्जटौ तद्विलङ्घितोऽपरोचिषम् ।”)

सटाङ्कः, पुं, (सटा अङ्कचिह्नं यस्य ।) सिंहः ।
इति शब्दरत्नावली ।

सटिः, स्त्री, (सटतीति । सट अवयवे + इन् ।)
शटौ । इति शब्दरत्नावली ।

सटिका, स्त्री, गन्धपत्रा । सटौ । इति राज-
निर्घण्टः ।

सटौ, स्त्री, (सटि + वा डीप् ।) गन्धद्रव्यविशेषः ।
वन आदा इति अन्वहरदा इति च भाषा ।

आवेहलदौ इति कोङ्कणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः ।

शटौ २ गन्धशटौ ३ सुगन्धा ४ सटिः ५

शटिः ६ गन्धमूला ७ गन्धमूलौ ८ पलाशः ९

कर्जूरः १० षड्गन्धिका ११ कर्जूरः १२

गन्धोलिः १३ गन्धमूलकः १४ । इति शब्दरत्ना-
वली । शटौ १५ षड्गन्धा १६ अन्वनिशा १७

बधूः १८ गन्धारी १९ सटिका २० पला-

शिका २१ समुद्रा २२ तृण्यो २३ दून्धा २४

गन्धा २५ पृथुपलाशिका २६ सौन्ध्या २७

हिमोद्भवा २८ गन्धबधूः २९ । अस्या गुणाः ।

सुतिक्तत्वम् । अन्तरमत्वम् । लघुत्वम् । उष्ण-

त्वम् । रुचिप्रदत्वम् । ज्वरकफासककृत्रवदोष-

वक्रामयनाशित्वम् । ज्वरत्वश्च । इति राज-

निर्घण्टः ।

सडा, स्त्री, पक्षिभेदः । वाद्यम् । इति संक्षिप्त-
म.रोणादिश्रुतिः ।

सट, क षटार्थः । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-
पर०-सक०-सेट ।) इत्यादिः । क, साठयति

षटार्थं गत्यसंस्कृतसंस्कृतेषु । इति दुर्गादासः ।

सटौ, स्त्री, शटौ । इति राजनिर्घण्टः ।

सञ्ज्ञपनं, स्त्री, (सञ्ज्ञस्य सूत्रम् ।) शञ्ज्ञपनम् ।

इत्यमरटीकायां रायसुजटः ।

सञ्ज्ञः, पुं, सञ्ज्ञः । इत्यमरटीका ।

सखिशः, पुं, सन्धः। सौडाश इति भाषा।
यथा,—

“पायसं जषराच्छागं देवान्नामि च यानि वै।
भक्तानि यैरसंस्कृत्य तेषामन्नाणि पापिनाम् ॥
निपातितानां भूयस्ते उद्धृताणि निरीक्षताम्।
सखिशैरपञ्चयन्ते नरैर्यस्यैर्मुखात्ततः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे १४ अध्यायः ॥

सखीनं, स्त्री, खगगतिक्रिया। इत्यमरः ॥ खगानां
पक्षिणां गतौ स्थानान्तरसंचारे एताः क्रियाः
आपाराः। कास्ता इत्याह प्रथमखीनं उज्जय-
नाय क्रमवन्तः। ऊर्ध्वं खीनं उज्जय-
नाय संगतं खीनं सखीनं उच्चारौ पतनमिति।
एथक् एथक् पक्षिगतिक्रियासु प्रखीनं मङ्गल-
गमनमित्यर्थे। ओ खी उ य गतौ खी उ च
नभोगतौ भावे क्तः सुखाद्योदिति नत्वम्।
इति भरतः ॥

सततं, स्त्री, (सन्तत्यते स्मेति। सं + तन + क्तः।
समी वा हिततयोरिति पक्षे मलोपः।) निर-
न्तरक्रिया। तदिति, त्रि। इत्यमरः ॥ तत्पथ्यायः
अनवरतशब्दे निरन्तरशब्दे च द्रष्टव्यः। अपि च।
“सतते त्वनवरतानारताश्चान्तसन्तनम्।
प्रसक्तासक्तनिर्वाणसान्नाहविरतानिशम् ॥”

इति जटाधरः ॥

(यथा, मनुः। ४। २२।

“एतान्के महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुहुति ॥”)

सतत्त्वं, स्त्री, स्वभावः। इति हेमचन्द्रः। ६। १३ ॥
सतर्कः, त्रि, तर्केण सह वक्तमानः। सावधानः।
इति लोकप्रसिद्धिः ॥

सतानन्दः, पुं, गौतमसुनिपुत्रः। स च जनकराज-
पुरोहितः। इति शब्दरत्नावली ॥

सतिः, स्त्री, (सनु दाने + क्तिच्। “सनः क्तिचि
लोपश्चास्यानन्तरस्याम् ॥” ६। ४। ४५। इति
नलोपः।) दानम्। अवसानम्। इति साति-
शब्दटीकायां भरतः।

सती, स्त्री, (अस्तीति। अस् + शब्द। उगित्वात्
डोप्।) दुर्गा। साध्वी। इति मेदिनी ॥
(यथा, कुमारः। १। २१।

“सती सती योगविष्टदृष्टा

तां जन्मने शीलवधूं प्रपदे ॥”)

मौराष्ट्रस्तिका। इति हेमचन्द्रः ॥ दानम्।
अवसानम्। इति नानार्थसातिशब्दटीकायां
भरतः ॥ * ॥ स्थानविशेषे सत्यशोचरशत-
नामानि यथा,—

देशुवाच।

“मन्त्रगा सर्वभूतेषु द्रष्टया सर्वतो मुखि।
सप्तलोकेषु यत्किञ्चिद्दत्तं न मया विना ॥
तथापि येषु स्थानेषु द्रष्टयाः सिद्धिर्भोपसुभिः।
कर्त्तव्या भूतिकामेभ्यः ता वक्ष्यामि प्रयत्नतः ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी।
प्रयागे कलिता देवी कासुका गन्धमादने ॥
मानसे कुसुदा नाम विश्वकाया तथेश्वरी।

गोमती गोमती नाम मन्दरे कामचारिणी ॥
महोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे।
कान्यकुब्जे तथा गौरी रम्भा मलयपर्वते ॥
एकान्तके कौर्मिमती विश्वा विश्वेश्वरे विदुः।
पुष्करे पुरुषूतेति केदारे भागंदायिनी ॥
गन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका।
स्थानेश्वरे भवानी तु विश्वके विश्वपञ्चिका ॥
श्रीशैले माधवी नाम भद्रा भद्रेश्वरे तथा।
जया वराहशैले तु कमला कमलालये ॥
रुद्रकोट्यान्तु रुद्राणी काली कालझरे तथा।
महालिङ्गे तु कपिला साकोटे कमलेश्वरी ॥”
अत्र कपिलाम्बरा इति च पाठः।

“शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जनप्रिया।
मायापूयां कुमारी तु सन्ताने ललिता तथा ॥
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्यक्षे महीपला।
गयायां मङ्गला नाम विमला पुरुषोत्तमे ॥
विप्राशायामघोराक्षी पाटला पुष्कर्वर्द्धने।
नारायणी सुपार्श्वे तु चिक्कटे रुद्रसुन्दरी ॥
विपुले विपुला नाम कल्याणी मलयाक्षणे।
कौटवी कौटोतीर्थेषु सुगन्धा माधवे वने ॥
गोदाश्रमे त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रत्निप्रिया।
शिवकुण्डे शिवानन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥
रुक्मिणी दारवत्यान्तु राधा रुन्दावने वने।
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ॥
चित्रकूटे तथा सोता विश्वे विश्व्याधिवासिनी।
सह्यद्वारे करीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां गङ्गावती ॥
करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ॥
अरोगा वेदनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥
अभयेकृष्णतीर्थे तु अमृता विश्वकन्दरे ॥”
उष्णतीर्थे च अश्वतीर्थेति च पाठः।
“माख्ये माखवी नाम स्वाहा माहेश्वरे
पुरे।

हृगलाखे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके ॥
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभाषे पुष्करावती ॥
देवमाता सरस्वती पारा पारातटे मता ॥
महालये महाभागा पयोण्यां पिङ्गलेश्वरी ॥
सिंहिका कृतशीचे तु कार्तिकेये तु शङ्करौ ॥
उत्पलावर्षके लीला सुभद्रा शोणसङ्गमे।
महासिंहवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे ॥
जालन्धरे विश्वसुखी तारा किष्किन्धपर्वते।
देवदारवने पृष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले ॥
भैमादेवी हिमाद्रौ च तुष्टिर्वक्त्रेश्वरे तथा।
कपालभोचने शुद्धिर्माया कायावरोहणी ॥
शङ्कोद्धाने ध्वनिर्नाम धृतिः पिण्डारके तथा।
काला तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवचारिणी ॥
वैष्णवायाममृता नाम वदन्ती वर्षाक्षी तथा।
ओषधी शोचरकुर्वी कुशङ्गीपे कुशोदका।
मन्मथा हेमकूटे तु कुसुदे सत्यवादिनी ॥* ॥
अश्वत्ये वन्दनीया तु निधिवेश्वरालये।
गायत्री वेदवन्दने पार्वती शिवसन्निधौ ॥
देवलोके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्त्येषु सरस्वती।

सूर्यविम्बे प्रभा नाम साङ्गुणा वैष्णवी तथा ॥
अरन्धती सतीनाम् रामासु च तिलोत्तमा।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वेश्वरीरिणाम् ॥
एतदुद्देशतः प्रोक्तं नामाष्टशतसुतमम्।
अशोचरश्च तीर्थानां शतमेतद्दाहृतम्।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
एषु तीर्थेषु यः कृत्वा स्नानं पश्यति मानवः।
सर्वपापविनिर्मुक्तः कल्पं शिवपुरे वसेत् ॥
यस्तु मत्परमः कालं करोत्येतेषु मानवः।
स भित्त्वा ब्रह्मसदनं पद्मस्थितिं शाङ्करम् ॥
नामाष्टशतकं यस्तु आवयेच्छिवसन्निधौ।
हृतीयायामयाह्व्या बहुपुत्रो भवेन्नरः ॥
गोदाने आह्वकाले वा अह्वयहनि वा पुनः।
देवाश्चैवविधौ विद्वान् पठन् ब्रह्माधिगच्छति ॥
एवं वदन्ती सा तत्र ददाह्वानामात्मना।
स्वायम्भुवंऽपि काले च दत्तप्रचेतसोऽभवत् ॥
पार्वती चाभवद्देवी शिवदेहाङ्गधारिणी।
मेनागर्भसमुत्पन्ना भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥
अरन्धती अपन्नेतत्तदामा योगसुतमम्।
पुष्करवाच राजर्षिर्लोकेशु जयतामगात् ॥
ययानिः पुत्रलाभन्तु धनलाभन्तु भार्गवः।
तथान्ये देवदेव्याश्च ब्राह्मणाः क्षत्रियक्षत्रया ॥
वैश्याः शूद्राश्च बहवः सिद्धिर्भूयैर्येष्यताम् ॥
यत्रैतस्त्रिखितं तिष्ठेत् पूज्यते देवसन्निधौ।
न तत्र शोकादीर्गमं कदाचिदपि जायते ॥”
इति मत्स्यपुराणे १३ अध्यायः ॥* ॥

सावित्री। यथा,—

यम उवाच।

“सावित्रीवरदानेन त्वं सावित्रीकला सती।
प्राप्ता पुरा भूयता च तपसा तनुसमा शुभे ॥
यथा श्रीः श्रीपतेः क्रोडे भवानीव भवोरसि।
सौभाग्या सुप्रिया त्वच्च भव सत्यवति पिये ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकतिखण्डे २४ अध्यायः ॥* ॥
विद्यमाना। (यथा,—

“तथा समस्तं दहता मनोभवं

पिनाकिना भयमनोरथा सती।

निनिन्दरूपं हृदयं पाञ्चती

प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥”

इति कुमारसम्भवे। ५। १ ॥)

सतीनः, पुं, वंशः। इति शब्दमाला ॥ सतीलकः।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६।

“हरेणवः सतीनाश्च विज्ञेया बहुवर्षसः ॥” * ॥

स्त्री, जलम्। इति निघण्टुः। १। १२ ॥)

सतीनकः, पुं (सतीन एव। स्वार्थे कन्।) सती-
लकः। इत्यमरटीका ॥

सतीर्थः, पुं, (समानस्तीर्थे गुर्बन्त्य। समानस्य
सः।) परस्परैकगुरुश्रिष्ठः। इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सतीर्थः, पुं, (समाने तीर्थे वासोति। “समान-
तीर्थे वासी ॥” ४। ४। १०७। इति यत्। “तीर्थे
ये ॥” ६। ३। ८७। इति समानस्य सः।)
परस्परैकगुरुश्रिष्ठः। इत्यमरः ॥ एकोऽभिमतो

गुरुर्धेयां तीर्थान् सतीर्थाः । समाने तीर्थे
गुरौ वसन्ति सतीर्थाः । उधेकादिति यः ।
ज्योतिर्जनपदेत्यादिना सः । तीर्थं विद्युज्जले
गुरौ इति वचते । इति भरतः ॥ अपि च ।
“स्यात् सतीर्थः सतीर्थ्याऽपि तथैकगुरुविरुध्यपि ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

सतीलः, पुं, वंशः । इति हारावली ॥ वायुः ।
इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ॥ (“तीलेन तीलवत्
लघुवर्णचिह्नेन सह वर्तते इति । निपातनादि-
कारस्य दीर्घः ।” इति भरतः ॥) कलायः । यथा,
“कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वर्तलो मतः ।”

इति भरतधृतशब्दः ॥

सतीलकः, पुं, (सतील एव । स्वार्थे कन्) कलायः ।
यथा,—

“कलायस्तु सतीलकः हरेश्चखण्डिकौ चास्मिन् ।”

इत्यमरः ॥

“चत्वारि कलायः । मटर इति ख्याते । कलाय-
शब्दो विशेषे सामान्ये च अतएव माधुकलाय
इत्यादिप्रयोगः । कथं भुज्यते कलायः । कड
भक्ष्ये नास्तीति आद्यः । मनीषादिवात् उच्य-
ते । तिलेन तिलवत् लघुवर्णचिह्नेन सह वर्तते
सतीलः निपातनादिकारस्य दीर्घः स्वार्थे के
सतीलकः इत्यादिः । इत्येतं भक्ष्यार्थं हरति
मनो वा हरेश्चः । नास्तीति एषः । खण्डिते
विद्यते खण्डिकः पूर्वेण इकः ।

‘कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वर्तलो मतः ।

हरेश्चः कण्टका ज्ञेया—”

इति तु व्याङ्गिः । इति भरतः ॥

सतीला, स्त्री, कलायविशेषः । तच्छेदा इति
भाषा । यथा । सतीला निष्किका तिगृहीति
शब्दचन्द्रिका ॥

सतुषं, स्त्री, (तुषेण सह वर्तमानम् ।) तुषयुक्त-
शस्यम् । धान्यम् । यथा,—

“शस्यं चैवगतं प्राहुः सतुषं धान्यसुच्यते ।

आमं वितुषमिद्युक्तं स्त्रिममसुदाहृतम् ।”

इति आहृततत्त्वम् ॥

सहट, [वृ] त्रि, (वृषा सह वर्तमानः ।)

लघ्वायुक्तः । तत्पर्यायः । लघितः २ तर्धितः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सतेरः, पुं, तुषः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥

सत्, स्त्री, (अस्तीति । अस + शट् ।) ब्रह्म ।
यथा । भगवद्गीतायाम् ।

“ओम् तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणश्चिद्विधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥”

ओम् तत् सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो जगदी-
श्वरस्य निर्देशोऽभिधानं ब्रह्मविद्विचिन्तितम् ।

तत्र तावदोमिति ब्रह्मत्यादि श्रुतिप्रसिद्धोमिति
ब्रह्मणो नाम । पातञ्जलिरप्याह अस्यैव वाचकः

प्रथमः । अस्य ब्रह्मणः । ओम्कारो भगवान्
विष्णुरित्यादि तु वाच्यवाचकयोरभेदेन । तथा

च । जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धत्वादविदुषां परोक्ष-
त्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम । एवं पर-

मार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिः सच्छब्दोऽपि ।
अतस्तेन त्रिविधनिर्देशेन । यद्वा यस्यायं त्रिविधो

निर्देशस्तत्र परमात्मना ब्राह्मणादयो निर्मिताः ॥
वेदिके कर्मणि तेषां प्रथमतो निर्देशो यथा,—

“तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रिया ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥”

यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादोमित्युदाहृत्य
उच्चार्य कृता वेदादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः

क्रियाः सततमङ्गवेक्येऽपि प्रवर्तन्ते प्रकर्षेण
वर्तन्ते सगुणा भवन्तीति भगवान् शङ्कराचार्य-

चरणाः ॥

“तदित्यनभिसन्धाय यज्ञदानतपःक्रिया ।

दानक्रियाश्च त्रिविधाः क्रियन्ते मोक्षकारिभिः ॥”

तदिति ब्रह्मणोऽभिधानमुदाहृत्य इत्यनुवङ्गः ।
अनभिसन्धाय कर्मणः फलमिति शेषः । तस्मात्

फलाभिसन्धानं विना सुसुचुणा कर्म कर्तव्य-
मित्यपि बोध्यम् ।

“सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥”

यतो विद्यमानजन्मनि उत्तुङ्गगणिते च सदित्य-
त्येतत् प्रयुज्यते । अतो यज्ञादौ कर्मणि प्रथ-

मतः सच्छब्दः प्रयुज्यते । इत्याकादशीतत्त्वम् ॥

सत्, त्रि, (अस्तीति । अस + शट् ।) सत्यम् ।

साधुः । (यथा, सुगन्धो धे ।

“रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य स सन् ॥”)

विद्यमानम् । (यथा, हितोपदेशे ।

“दुर्जनः परिहरन्त्या विद्यायां कृत्वा नोऽपि सन् ।

मणिना भूषितः सपः किमसौ न भयङ्करः ॥”)

प्रशस्तम् । अव्यर्जितम् । इत्यमरः ॥ धौरः ।

इति मेदिनी ॥

सत्कदम्बः, पुं, (सन् कदम्बः ।) केलिकदम्बः ।

यथा,—

“केलिकदम्बः सत्कदम्बो ब्रजभूः प्रिणुपालकः ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्कर्ता, [ऋ] पुं, (सत्कर्ता ।) विष्णुः ।

यथा । सत्कर्ता सत्कृतः साधुरिति तस्य

सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

सत्कर्म, [नृ] स्त्री, (सन् प्रशस्तं कर्म ।) वेद-

विहितक्रिया । यथा । विष्णुपुराणे ।

“सत्कर्मयोग्यो न जनो नैवापः शौचकारणम् ।

यस्मिन्नुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सत्काश्वनारः, पुं, (सन् काश्वनारः ।) रक्त-

काश्वनः । यथा,—

“कोविदारं चमरिकः कुहलो युगपत्रकः ।

सत्काश्वनारः कामालुर्हयवाहनश्चक्रः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्काण्डः, पुं, चित्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्कारः, पुं, (सत्करणमिति । सत् + कृ + घञ् ।)

पूजा । यथा । एवम्भूताः सभासदः सभायां

यथा सीदन्ति उपविशन्ति तथा दानमानसत्-

कारे रक्षा कर्तव्याः । इति अवधारतत्त्वम् ॥

(यथा, कुमारः । ६ । ५२ ।

“विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।

स तेराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्म्मभिः ॥”

उत्सवविशेषः । यथा, मनुः । ३ । ५६ ।

“तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाश्रयैः ।

भूतिकामेनैरैर्निर्वातं सत्कारं भूतसंवेद्य च ॥”

“सत्कारेषु कौमुद्यादिषु उत्सवेषु उपनयना

दियु ।” इति तट्टीकायां कुल्लकः ॥

श्रवदाद्यादिक्रिया । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

सत्कुलीनः, पुं, (सत्कुले जातः । सत्कुल + खः ।

सन् प्रशस्तः कुलीन इति वा ।) सत्कुलोद्भवः ।

यथा,—

“सत्कुलीनाय श्रान्ताय ऋजवे दम्भवर्जिते ।

दद्यात् स्त्रीवमिदं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इति विश्वसारतन्त्रे वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥

सत्कृतः, त्रि, (सत् + कृ + क्तः ।) पूजितः । कृत-

सत्कारः । यथा,—

“तस्यै कश्चित् स कालश्च मुनिना तेन सत्-

कृतः ।”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(महादेवे, पुं । इति महाभारतम् । १२ ।

१७ । ११३ ॥)

सत्कृतिः, स्त्री, (सत् + कृ + क्तिन् ।) सत्कारः ।

सत्क्रियाशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा, भागवते ।

१० । १५ । ४३ ।

“तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेकं गोष्ठं

सर्वोद्बुद्धासविनयं यदपाङ्गमोक्षम् ॥”

पुं, विष्णुः । इति महाभारतम् । १२ । ४६ । ८८ ॥

सत्क्रिया, स्त्री, (सती क्रिया ।) श्रवदाद्यादि-

क्रिया । तत्पर्यायः । संस्क्रिया २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ संस्कारः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १ । ४४ । ५ ।

“ततो वृषे तत्सकतं जमा हतं

प्रयुज्य सर्जाः परलोकसत्क्रियाः ।

शुचिर्हिजो राजपुरोहितस्तदा

तथैव ते तस्य वृषस्य मन्त्रिणः ॥”

परिष्कारः । यथा, रघुः । ११ । ३ ।

“यावदादिश्रुति पार्थिवस्तथो-

निर्गमाय पुरमागंसत्क्रियाम् ।

तावदाशुविदधे मरुतमखैः

सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनेः ॥”

सम्मानम् । २० । मनुः ।

“घटेऽपवा, तत्तमध्यस्थो यवमं गवाम् ।

प्रदद्यादप्यन्तं गोभिः सत्कृतस्य हि, सत्क्रिया ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सतमः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन सन् । सत् +

तमप् ।) अतिशोभनः । इत्यमरः ॥ पूज्यतमः ।

साधोयान् । उत्तमः । इति मेदिनी । (यथा,

देवीभागवते । ११ । १६ । ३ ।

“तद्भेदानपि वक्ष्यामि शृणु देवर्षिसतमः ॥”

सत्ता, स्त्री, जातिविशेषः । इति भाषापरिच्छेदः ॥

(सती भावः । सत् + तण् ।) विद्यमानता ।

यथा । यद्यपि पापस्य कार्यान्वितत्वेन सत्-
सत्तायामप्रामाण्यं प्रतिभाति । इति प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ॥ साधुता । सतो भाव इत्यर्थे
सच्छब्दात् तत्प्रत्ययेन निव्यञ्जा ॥

सत्त्वं, स्त्री, (सत्तः साधुन् जायते इति । ज्ञे + कः ।
यदा, सीदन्ति सत्त्वना यत्र । सद् गतौ +
“गृध्रवीपचित्तोति ।” उणा० ४ । १६६ । इति
त्रः ।) यत्रः । (यथा, मनुः । ८ । ३०३ ।
“अभयस्य हि यो दाता संपूज्यः सततं वृषः ।
सत्त्वं हि वर्हते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥”)
महादानम् । आच्छादनम् । अरण्यम् । (यथा,
किराते । १३ । ६ ।

“अयमेव ऋग्यसत्तकामः

प्रहरिष्यन् मयि मायया समस्ये ।

पृथुभिर्भ्रजिनीरवेवकार्षीत्

चकितोद्भ्रान्तमृगाणि काननानि ॥”)

केनचम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । ३६ । ३८ ।

“मन्त्रेण नूनं कर्म हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ।

उत्तरः सारथिं कृत्वा निष्ठातो नगरान्

बहिः ॥”)

धनम् । गृहम् । दानम् । सरोवरम् । इत्यने-
कार्यकोषः । यागविशेषः । यथा,—

“नेमिषेऽनिमिषस्ते ज्ञेयः श्रौतकादयः ।

सत्त्वं स्वर्गाय लोकाय सत्त्वसममासत ॥

कलिमागतमाज्ञाय ज्ञेयस्मिन् वैष्णवे वयम् ।

आसीना दीर्घमन्त्रेण कथायां सत्त्वना हरेः ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥ * ॥

दादशाहसाधसत्त्वं यथा । ज्योतिष्टोमे द्वादश-
गोशतदक्षिणाविभागः षोडशत्वंजां तद्विहन्ती-
भूते सत्तात्मके द्वादशाहसाधे श्रुतेनाहुनो
दौत्ययन्तोऽद्यादिदर्शनेन निर्णयिते । तच्च सावज-
मानेन कर्तव्यम् । यथा,—

“सत्तायुपास्यान्यथ सावनेन

लौक्यश्च यत् स्यादावहारकर्म ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

सदक्षिणं सततं सत्त्वानम् । तस्मिन्दक्षिणादि-
निवेधो यथा, नम् । इति

“नालपेज्जनविद्विष्टदत्ताहीना तथा स्थियम् ।

देवतापिष्टसच्छास्त्रयज्ञसत्तादिनिन्दकैः ।

कृत्वा तु अर्शनालापं शुद्धताकां वलीकनात् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे १० अध्यायः ॥

सत्त्वं सदक्षिणं सततामदत्तं । तत्तुल्यम् ।

सत्त्वं, [म्], अ, सद् । इति शब्द-
धरश्च ॥

सत्त्वशाला, स्त्री, (सत्त्वस्य शाला ।) असादिदान-
गृहम् । तत्पर्यायः । प्रतिश्रयः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २१ ।
७४ ।

“ततः सा सत्त्वशालान्तः प्रविशेष्ट बन्धिकुसुता ।
अन्वगात् राजपुत्रोऽपि स तं गुप्तमवेक्षितुम् ॥”)

सत्ता, अ, सद् । इत्यमरः ॥

सत्ताजित्, पुं, राजविशेषः । स तु श्रीकृष्णस्य
अशुरः । परे भक्ताटनगरे अग्निध्वजराजो
बभूव । इति कल्किपुराणे २७ अध्यायः ॥

सत्तिः, पुं, मेघः । हस्ती । जयश्रीले, त्रि । इत्यु-
णादिकोषः ॥

सत्तिजातकं, स्त्री, (सत्साधु विजातकं तुल्यत्वगोणा-
पन्नादिकं यत्र) अङ्गनविशेषः । यथा,—

“मांसं बहुघृते भृष्टं सिद्धा चोष्णामुना

सुहुः ।

जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ।

तदेव घृततक्राटां प्रदिग्धं सत्तिजातकम् ॥”

इति शब्दचम्पिका ॥

सत्ती, [न्] पुं, (सत्त्वमस्यस्येति । इतिः ।)

गृहपतिः । इत्यमरः ॥ हे गृहस्थे । सत्त्वं सदा

दानं विद्यतेऽस्य सत्ती इन् । सदेष्टुं सत्त्वं

द्वितकारम् । सत्त्वमाच्छादने यज्ञे सदा दाने च

केतवे । इति विश्वः । गृहस्थ पतिर्गृहपतिः ।

इति भरतः ॥ नित्यप्रवृत्तान्नदानः । यथा विष्णुः ।

नाश्रीचं राक्ष्सां राजकर्मणि न त्रिभिर्नां व्रते न

सत्तिष्ठां सत्त्वं न कात्स्न्यां स्वकर्मणि न राजाज्ञा-

कारिणां तद्विद्या न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः

पूर्वसंवृतयोः । इति । सत्तिष्ठां नित्यप्रवृत्तान्न-

दानानां सत्त्वभ्रदाने । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

(यज्ञान्विते, त्रि । यथा, महाभारते । १४ । ७१ ।

“सत्त्वमेतद्भवानाह स मां जानाति सत्तिष्ठां ।

कथयस्व तदेतस्मै क नु सम्पत्तिं नारदः ॥”)

सत्त्वं, स्त्री, (सतो भावः । सत् + त्व ।) प्रकृते-

र्गुणविशेषः । अत्र सत्त्वं प्रकाशकज्ञानं सुख-

हेतुः । सतो भावः सत्त्वम् । त्वतो भावे इति त्वं

निपातनात्तलोप इति केचित् । सत्त्वं द्वितकार-

मिति बहवः । इत्यमरभरतौ ॥ * ॥ (यथा,

मनुः । १२ । २४ ।

“सत्त्वं रजस्तमश्चैव चीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।

यैर्याप्तिमान् स्थितो भावान् महान् स्वान-

शेषतः ॥”)

महाभारतमते सुखजनकगुणः । तस्य धर्माः ।

प्रसादः १ धर्मः २ प्रीतिः ३ अस्वदेहः ४

धृतिः ५ सृष्टिः ६ इति मोक्षधर्माः ॥ द्रव्यम् ।

अस्तुः । (यथा, रामायणे । २ । ६० । १ ।

“ततो भूतोपलब्धेव वैपमाना पुनः पुनः ।

धरण्यां गतसत्त्वेव कौशल्या सुतमब्रवीत् ॥”)

यवसायः । इत्यमरः । पिशाचादिः । (यथा,

रामायणे । २ । ६३ । १० ।

“अद्य बूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भावते ।

न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति ॥”)

वज्रम् । (यथा, रघुः । ४ । ७२ ।

“शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम् ।

गुहाश्रयानां सिंहानां परितृप्तावली-

कितम् ॥”)

खभावः । (यथा, किराते । १२ । ६६ ।

“सत्त्वविहितमतुल्यभुजयो-

बलमप्य पश्यत नृपैश्चिकुप्यतः ॥”)

आत्मा । चित्तम् । इति मेदिनी ॥ रसः । आयुः ।
इति धरणिः ॥ कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

धनम् । आत्मता । इति शब्दरत्नावली ॥

सत्त्वः, पुं, स्त्री, (सत्त्वमस्यस्येति । अर्शणादि-
त्वादच् ।) जन्तुः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
२ । ८ ।

“रक्षापदेशाङ्गनिहोमधीनः

वन्वान् विनेष्यस्तिव दुष्टसत्त्वान् ॥”)

सत्त्वता, स्त्री, सत्त्वस्य भावः । सत्त्वशब्दात् भावे
तत्प्रत्ययानन्तरं आप्रत्ययेन निव्यञ्जा ॥

सत्त्वसम्पन्नः, त्रि, (सत्त्वं सम्पन्नः ।) सत्त्वप्राप्तः ।

इति लोकप्रसिद्धिः ॥

सत्त्वस्थः, त्रि, (सत्त्वे तिष्ठतीति । स्था + कः ।)

सत्त्ववृत्तिशाली । सत्त्वप्रधानः । यथा,—

“ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”

इति भगवद्गीतायाम् । १४ । १८ ॥

सत्त्वत्वं, स्त्री, (सत्त्व पत्रं यस्य ।) पद्मस्य नवदलम् ।

इति शब्दचम्पिका ॥

सत्त्वपथः, पुं, (सन् पन्थाः । टप् ।) प्रशस्तपथः ।

तत्पर्यायः । अतिपन्थाः २ सुपन्थाः ३ अर्चि-

ताल्वा ४ । इत्यमरः । सुपथः ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । १२ । ५० ।

“ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात् सन्प्रथेऽनृतम् ।

कृपानोर्हीननाथस्य देवास्तस्यासु यजते ॥”)

सत्त्वपशुः, पुं, (सन् पशुः ।) यज्ञीयपशुः । इति

केचित् । श्रीभनपशुश्च ॥

सत्त्वपुत्रः, पुं, (सन् पुत्रः ।) उत्तमसन्तानः ।

वेदादिविहितपित्रादिकार्यकर्ता । यथा,—

“पुत्राच्चो नरकाद्यस्मात्तायते पितरं सुतः ।

सुखमन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतैत सः ॥”

इति बृहस्पत्युक्तनरकनिस्ताराय ऋगमस्मिन्

समस्यति अन्ततत्त्वश्च विन्दति । पिता पुत्रस्य

जातस्य पश्येच्च जीवतो सुखम् । इति वशि-

ष्ठोक्तार्णपनयनाय च यत् पश्येदिति नियम-

विधानं तदङ्गतपुत्रकार्यपुत्रपरम् । सत्त्वपुत्रस्तु

सुखदर्शनं विनापि नरकनिस्तारकः । तथा च

विष्णुपुराणम् ।

“सत्त्वपुत्रेण तु जातेन वेगोऽपि त्रिदिवं ययौ ।

पुत्राच्चो नरकात्तातः स तेन सुमहात्मना ॥”

अक्षपुराणेऽपि ।

“सत्त्वपुत्रेण भो विप्राः सत्त्वपुत्रेण महात्मना ।

जातः स पुरुषव्याघ्रः पुत्राच्चो नरकात्तदा ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सत्त्वपुरुषः, पुं, (सन् पुरुषः ।) पूज्यमानपुरुषः ।

इति सन्धिप्रसारसमासपादः (यथा, रामा-

यणे । २ । ४८ । ८ ।

“एकः सत्त्वपुरुषो लोके लक्ष्यः सह सौतया ।

योऽशुगच्छति काङ्क्षतुल्यं रामं परिचरन् वने ॥”)

सत्त्वप्रतिग्रहः, पुं, सद्ग्राः साधुभ्यः प्रतिग्रहो दान-

ग्रहणम् । साधुजनदत्तग्रहणग्रहणम् । यथा,—

“सत्त्ववितागमा धर्मेणा दायो लाभः क्रयो जयः ॥

सत्यं

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिपक्ष एव च ॥”

इति मानवे १० अध्यायः ॥

सत्प्रतिपक्षः, पुं, (सत् प्रतिपक्षः ।) तुल्यवृत्तिः ।
प्रतियोगी । न्यायमते । साध्याभावव्याप्यवत्
पक्षः । यथा । इदो वृद्धिमान् धूमादित्यादौ
वृद्धाभावव्याप्यवद्वादः । इति सत्प्रतिपक्ष-
ग्रन्थः ॥ रत्नचन्द्र यथा । साध्यविरोधोपस्थापन
समर्थसमानवलोपस्थापना प्रतिबद्धकार्यलिङ्गत्वं
तत्त्वं बलञ्च व्याप्तिपक्षधर्मेतो विरोधिवोधकान्य-
गमकतौपयिकरूपसम्यक्तिसमत्तया ज्ञायमानेन
प्रतिबद्धकार्यत्वं वा तत्त्वम् । इति गङ्गेशो-
पाध्यायकृतचिन्तामणिः ॥

सत्फलः, पुं, (सत् फलं यस्य ।) दाडिमवृक्षः ।

इति शब्दचिन्ताका । शोभनफलवृक्षश्च ॥

सत्यं, स्त्री, (सते हितम् । सत् + यत् ।) कृतयुगम् ।

श्रपयः । यथार्थम् । (यथा, रघुः १२।७५।

“कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ
शुभम् ।

प्राङ्गुला सत्यमस्यान्तं जीवितास्तीति
लज्जिता ॥”)

तदिति, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्यः । ३ । १४६ ।

“महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि ॥”)

मिडान्तः । इति शब्दरत्नावली ॥३॥ यथार्थस्य

पर्यायः । तथ्यम् २ ऋतम् ३ सत्यम् ४ । इत्य-

मरः ॥ अविचयम् ५ भूतम् ६ । इति जटा-
धरः ॥ तल्लक्षणम् । यथा,—

“यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुखप्रदम् ।

तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्ययम् ॥”

इति पाप्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥३॥

तदाकारा यथा,—

“सत्यञ्च समता चैव दमश्चैव न संशयः ।

अमात्यं च मा चैव ह्रीतिस्तिष्ठानस्यता ॥

ज्यागो ध्यानमथार्थत्वं धृतिश्च सततं दया ।

अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्त्रयोदश ॥”

इति महाभारते राजधर्मः ॥३॥

तस्यापालने दोषो यथा,—

“ज्ञात्वा श्रपयस्वरूपञ्च सत्यं हन्ति न पालयेत् ।

स लतप्रः कालसूत्रे वसेद्देवचतुर्युगम् ॥

सप्रजन्तसु काकश्च सप्रजन्तसु पक्षकः ।

ततः शूद्रो महाबाधी जन्मसप्त ततः पुत्रिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४८ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

“सत्येन लोकं जयति सत्यन्तु परमं तपः ।

यथाभूतप्रसादन्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥”

इति कौर्मो उपविभागे १४ अध्यायः ॥३॥

तस्य प्रशंसा यथा,—

“सत्यमायास्यति हरिः सत्यं निष्कपटं वद ।

वद तत् स्वभयं त्वत्ता सत्यं ब्रूहि सुसंसदि ॥

वरं कूपशताद्वापो वरं वापोशतात् क्रतुः ।

वरं क्रतुशतात् पुत्रः सत्यं पुण्यशतात् किल ॥

नहि सत्यात् परो धर्म्मो नाश्रुतात् पातकं परम् ।

२२५

सत्यं

नहि मातुः परो धर्म्मो न गुरुर्मन्त्रदात् परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डे ६५ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

“तस्मात् सत्यं परं ब्रह्म सत्यमेव परं तपः ।

सत्यमेव परो यज्ञः सत्यमेव परं युतम् ॥

सत्यं वेदेषु जागर्त्ति सत्यञ्च परमं पदम् ।

कीर्त्तिर्यज्ञश्च पुण्यञ्च पित्रदेवविपूजनम् ॥

आद्यो विधिश्च विद्या च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।

सत्यं यज्ञस्तथा वेदा मन्त्रा देवाः सरस्वती ॥

व्रतचर्या तथा सत्यं ओङ्कारः सत्यमेव च ।

सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ॥

सत्येनापिर्देहेन्द्रियं स्वर्गं सत्येन गच्छति ।

सत्येन चापः क्षिपति पर्जन्यो धरणीतले ॥

परेण सर्वदेवानां सर्वतीर्थावगाहनम् ।

सत्यस्य वचनालोके सर्वमाप्रोक्तसंशयम् ॥

अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राह्नि सत्यमेव विशिष्यते ॥

सत्येन देवाः प्रीयन्ते पितरः ऋषयस्तथा ।

मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सत्यान् सिद्धिमितो
गताः ॥

अग्राधे विपुले शुद्धे सत्यतीर्थे शुचिहृदे ।

ज्ञातयं मनसा युक्तेः स्नानं तत् परमं स्मृतम् ॥

आत्मार्यं वा परार्थं वा पुत्रार्थं वापि मानवाः ।

अनृतं ये न भाषन्ते ते बुधाः स्वर्गगामिनः ॥

तस्मात् सत्यकृतं पञ्च तदनन्तफलं भवेत् ॥”

इति वृद्धिपुराणे दानावस्थानिर्णयनाभाध्यायः ॥
अपि च ।

“तद्भागवतदानेन यत् पुण्यं लभते नरः ।

ततोऽधिकञ्च लभते वापीदानेन निश्चितम् ॥

दशवापीदानेन यत् फलं लभते नरः ।

ततोऽधिकञ्च लभते पुण्यं कन्याप्रदानतः ॥

दशकन्याप्रदानेन यत् फलं लभते नरः ।

ततोऽधिकञ्च लभते यज्ञेन नराधिपः ॥

श्रतयज्ञेन लभते यत् पुण्यं पुण्यलक्षणः ।

ततोऽधिकञ्च लभते पुत्रास्य श्रुतेन च ॥

दर्शने श्रतपुत्राणां यत् पुण्यं लभते नरः ।

तत् पुण्यं लभते नूनं पुण्यवान् सत्यपालनान् ॥

नहि सत्यात् परो धर्म्मो नाश्रुतात् पातकं नरः ।

नहि गङ्गासमं तीर्थं न देवः केशवात् परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥३॥

अन्यच्च ।

“सत्यमूलं जगत् सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।

सिद्धं लभन्ते सत्येन ऋषयो वेदपारगाः ॥

सत्येन दीयते कन्या सत्यं जल्पन्ति ब्राह्मणाः ।

सत्यं वदन्ति राजानः सत्येन वसुधा धृता ॥

सत्येन गन्त्यते स्वर्गं मोक्षं सत्येन प्राप्यते ।

सूर्यस्तपति सत्येन सोमः सत्येन राजते ॥

यमः सत्येन हरति सत्येनेन्द्रो विराजते ।

वरुणश्च कुबेरश्च तौ च सत्ये प्रतिष्ठितौ ॥

तत् सत्यं मम नश्यति तदाहं नागमे पुनः ॥”

इति वाराहे मथुरामाहात्म्ये अश्वकतीर्थ-
प्रभाववर्णनमाध्यायः ॥३॥ अन्यच्च ।

सत्यः

“सत्यं सन्तोष आस्तिक्यं तथा चैक्ययनिग्रहः ।

देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥

सत्यं भूतहितं वाक्यमस्तेयं स्वागतस्यरम् ।

नियमाः पञ्च सत्याद्या ब्राह्ममाभ्यन्तरं द्विधा ॥”

इति गारुडें ४६ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

“येऽर्था धर्म्मेण ते सत्या येऽधर्म्मेण गतश्रियः ।

सत्यशौचं मनःशौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥

सर्वभूतदया शौचं जलशौचञ्च पञ्चमम् ।

यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य सर्गो न दुर्लभः ॥

सत्यं हि वचनं यस्य सोऽश्वमेधादिप्रियते ॥”

इति गारुडें ११३ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

“न सा सभा यत्र न सन्ति बृहदा

बृहदा न ते ये न वदन्ति धर्म्मम् ।

नासौ धर्म्मो यत्र नो सत्यमस्ति

नो तत् सत्यं यच्छेनेनानुविह्वम् ॥

ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।

शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यसुतमम् ॥”

इति गारुडें ११५ अध्यायः ॥३॥

ब्रह्म । यथा । यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञान-

मयं तपः सर्वस्य वशी सर्वस्यज्ञानः यः

पृथिव्यां तिस्रन् पृथिव्या अन्तरः सोऽकामयत

बहुस्यां स ईक्षत तत्तत्रोऽष्टजत् सत्यं ज्ञान-

मनन्तं ब्रह्म इत्याद्याः । इति श्रीभागवतदशम-

स्कन्धीय ८७ अध्यायौयत्ततीयश्चोक्तटीकायां

श्रीधरस्वामी ॥३॥ अपि च ।

“अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ।

विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्त्वमसि केवलम् ॥

तित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमदयम् ।

योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्डतः ।

इति ध्यायन् विमुच्येत ब्रह्मणो भवबन्धनात् ॥”

इति गारुडें ४६ अध्यायः ॥

तद्देहिकपर्यायः । वट् १ अन् २ सत्रा ३

अह्ना ४ इत्या ५ ऋतम् ६ । इति वट् सत्य-

नामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १० ॥

सत्यं, [म] य, प्रश्नः । स्त्रीकारः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

सत्यः, पुं, (सते हितः । सत् + यत् ।) श्रीरामः ।

यथा,—

“कौशल्यानन्दनः श्रीशः सत्यो दशसुखान्तकः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

विष्णुः । यथा,—

“अतमेऽप्यन्तरे विष्णुः सत्येः सह स्वधीतमेः ।

सत्यायामभवत् सत्यः सत्यरूपो जनार्दनः ॥”

इति कौर्मो ४८ अध्यायः ॥३॥

अन्यच्च ।

“सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं

सत्तस्य योनिं निहितञ्च सत्ये ।

सत्तस्य सत्यन्तमत्यनेन

सत्यात्मकं त्वं शरणं प्रपन्नाः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः ॥३॥

सत्यज्ञा

“प्रतिश्रुतं सत्यं कृतमिति कृष्टाः प्रथमं सत्यत्वेन
सुवृत्तिं सत्यव्रतमिति । सत्यं व्रतं सङ्कल्पो यस्य ।
सत्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिन् तम् ।
निसत्यं त्रिष्वपि कालेषु दृष्टेः पूर्वं प्रलयानन्तरं
स्थितिसमये च सत्यं अथभिचारेण वर्तमानम् ।
तत्र एवाहुः । सत्तास्य योनिमिति । सच्छब्देन
पृथिव्यपतेर्नामि । त्वष्ट्रेण वायुकाशौ । एवं
सत्यं त्वस्य सत्ता भूतपञ्चकम् । तं सत्तामित्या-
चक्षते इति श्रुतेः । तस्य योनिं कारणं अनेन
दृष्टेः पूर्वं वर्तमानतोक्ता । तथा सत्ता तस्मि-
न्नेव निहितं अन्तर्यामितया स्थितं अनेन स्थिति-
समये च सत्यत्वमुक्तम् । तथा सत्तास्य सत्यं
तस्यैव सत्तास्य सत्यं पारमार्थिकं नाप्येव
अवशिष्टमात्रं रूपं अनेन प्रत्येकव्यवधिनेन
सत्यत्वं दर्शितं एवं त्रिसत्यत्वसुपपादितम् । तथा
ऋतसत्यनेचम् । ऋतञ्च कुरुता वाणी सत्यञ्च
ममदर्शनम् । तथा भगवता आख्यायमानत्वान्
सत्यञ्च ममदर्शनमिति ऋतञ्च कुरुता वाणी
कविभिः परिकीर्तिता ॥ इति तथोक्तं नयन-
साधनं नेतारं प्रवर्तकमिति यावत् । एवं सर्व-
प्रकारेण सत्यात्मकं तां वयं श्रवणं प्रपन्ना
इत्यर्थः ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥ ॥ अथत्यवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ नान्दीमुखब्राह्मदेवः । यथा,
“इष्टिआहुं क्रतुर्देवः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।
नेमितिके कालकामौ कास्ये च धुरिलोचनौ ॥”
इति आहुतत्त्वम् ॥ ॥

(सुनिविशेषः । यथा, महाभारते ॥ २१११० ।
“असितो देवतः सत्यः सप्तमाली महाशिराः ॥”
देवगणविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ॥ ७११—२१ ।
“मन्वन्तरे ऋतोर्येऽस्मिन् उत्तमस्य प्रजापतेः ।
देवानिन्द्रावृषोन् भूपान् निबोध गदतो भम ॥
स्वधामानस्यथा देवा यथानामालुकारिणः ।
सत्याख्यश्च द्वितीयोऽन्यच्छिदशानां तथा
गणः ॥”)

तपोलोकार्द्रलोकोः । इति विश्वः ॥ अस्य विव-
रणं सत्यलोकशब्दे दृश्यम् ॥

सत्यकं, क्ली, सत्यकारः । इति कैचित् ॥ (सत्यमेव ।
स्वार्थं कर्त्तुं ।) सत्यम् । तद्वृत्ते, त्रि ॥ (त्रि-
वर्ण्यविशेषे, पुं । यथा, भागवते ॥ ६।२१।३३ ।
“अनमित्रसुतो योऽन्यः शिनिस्तस्य च सत्यकः ॥”)

सत्यकारः, पुं, (सत्यस्य कार इति । कृ + कृन् ।
“कारं सत्यागदस्य ॥” ३ । ३ । ७० । इति
सुम् ।) अवश्यं मयेतत् क्रतयमिति सत्या-
करणम् । तत्पण्यायः । सत्यापनम् २ सत्या-
कृतिः ३ । इत्यमरः ॥ सत्यापना ४ । इति
वोपाहितः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ॥ ६।७१ ।
“लेभिरे निधनस्तस्मात् सत्यकारान् पदातयः ॥”)
सत्यकारकृतः, त्रि, (सत्यकारेण कृतः ।) अवश्यं
मयेतत् क्रतयमिति सत्यं कृत्वा यद्वयम् ।
वायना इति भाषा । इति मिताक्षरा ।
(यथा, याज्ञवल्क्यः ॥ २ । ६१ ।
“सत्यकारकृतं द्रव्यं दिशुषं प्रतिपादयेत् ॥”)

सत्यना

सत्यतपाः, [सु] पुं, (सत्यं तपो यस्य ।) सुनि-
विशेषः । स तु पुरा व्याध आसीत् ततस्तपः
कृत्वा दुर्वाससो वरेण वेदादिष्वंशाच्छात्रां
भूत्वा एतन्नामा बभूव । यथा,—
“तमसि श्रेष्ठं व्याधन् क्षुधादुर्बलतां गतम् ।
उवाच वेदाः साङ्गास्ते सरहस्यपदक्रमाः ।
ब्रह्मविद्यापुराणानि प्रत्यक्षाणि भवन्त्यु ते ॥
एवं प्रादाद्वरं तस्य दुर्वासा नाम चाकरोत् ।
भवान् सत्यतपा नाम ऋषिराद्यो भविष्यसि ॥”
इति वाराहे सत्यतपउपाख्याननामाध्यायः ॥

सत्यधृतिः, पुं, (सत्या धृतिः ।) ऋषिविशेषः ।
यथा,—

“सरहस्तस्तु दायदमहज्जा संप्रसूयते ।
श्रान्तानन्दं ऋषिश्रेष्ठं तस्यापि सुमहातपाः ।
तस्य सत्यधृतिर्नाम सुनिर्वेदस्य पारगः ॥”

इति मात्स्ये ४८ अध्यायः ॥

(सत्यश्रीले, त्रि । यथा, रामायणे ॥ २।२२।६ ।

“रामस्तथा सत्यधृतिः सतां धर्मेमनुसरन् ।
नाजहात् पितुरादेशं शशी च्योक्तामि-
वोदितः ॥”)

सत्यनारायणः, पुं, (सत्यो नारायणः ।) देवता-
विशेषः । सत्यपीर इति भाषा । तस्य व्रतकथा
यथा,—

“एकदा मुनयः सर्वे सर्वलोकहिते रताः ।
सुरस्यै नैमिशारण्ये गोक्षीचक्रुर्मनोरमाम् ॥
तत्रान्तरे महातेजा आसशिष्यो महायशसाः ।
सूतः शिष्यगणैर्वृत्तः समायातो हरिं स्मरन् ॥
तमायान्तं समालोक्य सूतं शास्त्रार्थपारगम् ।
नेमुः सर्वे ससुत्याय श्रौतकाव्यास्तपोधनाः ॥
सोऽपितान् सहसा भक्त्वा सुनीत् परमवैष्णवान् ।
ननाम दण्डवद्भूमौ सर्वधर्मेविदावरः ॥
वरामने महाबुद्धिस्तैर्देवैस्तु निपुणैर्वै ।
उवास स सभामध्ये सर्वैः शिष्यगणैर्वृतः ॥
तत्रोपविष्टं तं सूतं श्रौतको सुनिसत्तमः ।
वङ्गाङ्गलिर्मिमां वाचमुवाच विनयान्वितः ॥
श्रौतक उवाच ।

महर्षे सूत सर्वज्ञ कलिकाले समागते ।
केनोपायेन भगवन् हरिर्भक्तिर्भवेन्नृणाम् ॥
कलौ सर्वे भविष्यन्ति पापकर्मपरायणाः ।
वेदविद्याविहीनाश्च तेनां श्रेयः कथं भवेत् ॥
कलावन्नगतप्राणा लोकाः स्वत्यायुषस्तथा ।
निधनाश्च भविष्यन्ति नानापीडाप्रपीडिताः ॥
प्रयाससाध्यं मुक्तं शास्त्रेषु श्रूयते हि ज्ञानं ।
तस्मात् केऽपि करिष्यन्ति कलौ न मुक्तं जनाः ॥
मुक्तये विनयेषु प्रवृत्ते पापकर्मणि ।
सर्वप्रायः प्रलयं सर्वं गमिष्यन्ति दुराश्रयाः ॥
स्वल्पश्रमेरेत्यवित्तेरेत्यकाले च मत्तम ।
यथा भवेन्महापुण्यं तथा कथय सूत नः ॥
यस्योपदेशतः पुण्यं पापं वा कुरुते जनः ।
स तद्भागी भवेत्सर्वज्ञ इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥
पुण्योपदेशो सदयः केतवैश्च विवर्जितः ।
पापायनविरोधी च चत्वारः केशवोपमाः ॥

सत्यना

ज्ञानं संप्राप्य संसारे यः परेभ्यो न यच्छति ।
ज्ञानरूपी हरिस्तस्मै प्रसन्न एव नेच्छते ॥
ज्ञानरत्नेश्च रत्नेश्च परसक्तोऽवतमरः ।
स श्रेयः सुकृतिर्जनं नररूपधरो हरिः ॥
व्रतेन तपसा किंवा प्राप्यते वाञ्छितं फलम् ।
सर्वं तत् श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामते ॥
त्वमेव सुनिष्ठाईल वेदवेदाङ्गपारगः ।
त्वद्वत् नहि वक्तव्यो यतस्त्वं व्यासश्रावितः ॥

सूत उवाच ।

धन्योऽसि त्वं सुनिश्चिच्छ त्वमेव वैष्णवाग्रणीः ।
यतः समस्तलोकानां हितं वाञ्छसि सर्वदा ।
श्रेष्ठं श्रौतकं वक्ष्यामि यत् त्वया श्रोतुमिच्छते ॥
नारदेनेवमुक्तः सन् भगवान् कमलापतिः ।
सुरर्वथे यथेवाह तत् श्रेष्ठं च समाहितः ॥ ॥
एकदा नारदो योगी परानुग्रहकाङ्क्षया ।
पथेऽटन् विविधान् लोकान् मर्त्यालोकसुपामम् ॥
तत्र दृष्ट्वा जनाः सर्वे नानादुःखसमन्विताः ।
नानायोगिनससुतपन्नाः क्लिष्टान्ते पापकर्मभिः ॥
केनोपायेन चेतया दुःखनाशो भवेद्भुवम् ।
इति सच्चिन्मय मनसा विष्णुलोकं गतस्तदा ॥
तत्र नारायणं देवं शुक्लवर्णं चतुर्भुजम् ।
शुक्लचक्रधरं देवं वनमालाविभूषितम् ॥
दृष्ट्वा तं देवदेवं स्तोतुं ससुप्रचक्रमे ॥

नारद उवाच ।

नमस्ते वाङ्मनोऽतीतरूपायानन्तशक्तये ।
आदिमध्यान्तहीनाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥
सर्वेषामादिभूताय भक्तानामाम्तिनाशिने ।
श्रुत्वा स्तोत्रं ततो विष्णुर्नारदं प्रत्यभाषत ॥
श्रीभगवानुवाच ।

किमर्थमागतोऽसि त्वं किन्ते मनसि वर्णते ।
कथयस्व महाभाग तत् सर्वं कथयामि ते ॥
नारद उवाच ।

मर्त्यालोकं जनाः सर्वे नानाशोकसमन्विताः ।
नानायोगिनससुतपन्नाः पथन्ते पापकर्मणा ॥
तत् कथं शमयेन्नाथ जन्मपायेन तद्वद ।
श्रोतुमिच्छामि तत् सर्वं कृपास्ति यदि ते मयि ॥
श्रीभगवानुवाच ।

माधु पृष्टं त्वया वत्स । लोकानुग्रहकाव्यया ।
यत् कृत्वा सुच्यते मोहान् तत् श्रेष्ठं वेदामि ते ॥
व्रतमस्ति महापुण्यं सर्वं च सुवि दुर्लभम् ।
तव ज्ञेयान्वया विप्र प्रकाशाक्रियतं धुना ॥ ॥
सत्यनारायणस्यैतद् व्रतं सत्यस्वधानतः ।
कृत्वा सदाः सुखं मुक्ता परच मोक्षमालभेत् ॥
तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्यं नारदः पुनरब्रवीत् ॥
किं फलं किं विधानञ्च कृतं केनेति वा व्रतम् ।
तत् सर्वं विस्तराद्ब्रूहि कदा काये हि तद-
व्रतम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

दुःखशोकादिशमनं धनधाव्यविवर्धनम् ।
मौभाग्यसन्तिकरं सर्वज्ञ विजयप्रदम् ॥
यस्मिन् कस्मिन् दिने मर्त्यां भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
सत्यनारायणं देवं यजेत्तुष्टो निशासुखे ॥

सत्यना

नान्यवैवाश्रये चैव सहितो धर्मतत्परः ।
 नैवेद्यं भक्तितो दद्यात् सपादं भक्ष्यसुत्तमम् ॥
 रत्नाफलं दत्तं नीरं गोधूमस्य च चूर्णकम् ।
 अभावे शालिचूर्णं वा शर्करां वा शुद्धं तथा ॥
 सपादसन्धेभक्ष्याणि एकौल्य निवेद्येत् ।
 विप्राय दक्षिणां दद्यात् कथां श्रुत्वा जनः सद्यः ॥
 ततश्च बभूविः सार्द्धं विप्रैः प्रतिपादयन् ।
 प्रसादं भक्षयेत् भक्ता नृत्तगीतादिकं चरेत् ॥
 ततः श्रुत्वा गृहं गच्छेत् सत्यनारायणं स्मरन् ।
 एवं कृते मनुष्याणां वाङ्मोक्षमिदं वदन् ॥
 विशेषतः कलियुगे नान्योपायोऽस्ति भूतले ।
 कथामस्य प्रवक्ष्यामि कृतकृत्यो भवेत् त्रिनः ॥*॥
 कश्चित् काशीपुरं गामे आसीद्विप्रश्च निहृत् ।
 क्षुधातृणकुलो भूत्वा सततं भ्रमते महीम् ॥
 दुःखितं ब्राह्मणं दृष्ट्वा भगवान् ब्राह्मणप्रियः ।
 दृढब्राह्मणरूपः सन् पप्रच्छ द्विजमादरात् ॥
 किमर्थं भ्रमसे विप्र ! महीं कृत्स्नाश्च दुःखितः ।
 तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयतां यदि शक्ते ॥

विप्र उवाच ।

ब्राह्मणोऽतिदरिद्रोऽहं भिक्षार्थं भ्रमते महीम् ।
 उपायं यदि जानामि कथयतां कथय प्रभो ॥
 दृढ उवाच ।
 सत्यनारायणो देवो वाञ्छितार्थफलप्रदः ।
 तस्य त्वं द्विजशार्दूल कुरुष्व व्रतसुत्तमम् ॥
 यत् कृत्वा सर्वदुःखिभ्यो मुक्तो भवति मानवः ॥
 विधानञ्च व्रतस्यास्य विप्रामाष्य यत्नतः ।
 सत्यनारायणो दृढस्तत्रैवान्तरर्थायत ॥
 ततः प्रातः करिष्यामि व्रतं मनसि चिन्तितम् ।
 इति सच्चिन्त्य विप्रोऽसौ रात्रौ निद्रां न चाल-
 भत् ॥

ततः प्रातः समुत्थाय सत्यनारायणव्रतम् ।
 करिष्येऽहं सङ्कल्प्य भिक्षार्थमगमद्भुजः ॥
 तस्मिन्नेव दिने विप्रः प्रचुरं प्राप्नवान् धनम् ।
 तनेव बभूविः सार्द्धं सत्यस्य व्रतमाचरन् ॥
 सर्वदुःखविनिर्मुक्तः सर्वसम्पत्समन्वितः ।
 बभूव स द्विजश्रेष्ठो व्रतस्यास्य प्रभावतः ।
 ततः प्रभृति कालञ्च मासि मासि व्रतं कृतम् ॥

सूत उवाच ।

एवं नारायणस्यैवं व्रतं कृत्वा द्विजोत्तमः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो दुर्लभं मोक्षमाप्नुवान् ॥
 व्रतञ्च तदुपया विप्रः पृथिव्यां सच्चरिष्यति ।
 तदेतत् सर्वदुःखं हि नराणाञ्च विनश्यति ॥
 एवं नारायणोक्तं नारायणं महात्मनः ।
 मयापि कथितं विप्र किमन्यत् कथयामि ते ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-
 विप्रसंवादे नाम १ अध्यायः ॥*

शौनक उवाच ।

“तस्माद्विप्र व्रतं केन पृथिव्यां चरितं मुने ।
 तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि श्रद्धासाकं प्रजायते ॥
 सूत उवाच ।

शृणुष्व सुनयः सर्वे तस्मादुपेन कृतं सुवि ।
 एकदा स द्विजवरो यथाविभवविस्तरैः ॥

सत्यना

बभूविः स्वजनैः सार्द्धं व्रतं कर्तुं समुद्यतः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु काष्ठकृतः समागतः ।
 बहिः काष्ठञ्च संस्थाप्य विप्रस्य मन्दिरं ययौ ॥
 तृणया पीडितात्मा स विप्रं दृष्ट्वा तथाविधम् ।
 प्रणिपत्य द्विजश्रेष्ठं किमिदं क्रियते त्वया ।
 कृतं किं फलमाप्नोति विस्तराद्भवे मे प्रभो ॥
 विप्र उवाच ।

सत्यनारायणस्यैवं व्रतं सर्वैश्चित्तप्रदम् ।
 दुःखशोकादिप्रमनं सर्वत्र विजयप्रदम् ॥
 धनादिसन्ततिकरं सर्वधार्मीषितप्रदम् ।
 यस्य प्रसादान्न सर्वं धनधान्यादिकं महत् ॥
 ततस्तु स व्रतं ज्ञात्वा काष्ठकर्त्तातिहर्षितः ।
 पपौ जलं प्रसादञ्च मुक्ता तमगरं ययौ ॥
 सत्यनारायणं देवं चिन्तयन् स्थिरमानसः ।
 काष्ठं विक्रीय नगरे प्राप्यातं चायं यत्नम् ।
 तनेव सत्यदेवस्य व्रतमयं करोम्यहम् ॥
 इति सच्चिन्त्य मनसा काष्ठं कृत्वा तु मस्तके ।
 जगाम नगरे रम्ये धनिनां यत्र संस्थितः ।
 तद्दिने काष्ठस्यैव दिगुणं प्राप्नवानसौ ॥
 ततः प्रसन्नहृदयः सुपक्वकदलीफलम् ।
 शर्कराञ्च दत्तं दुग्धं गोधूमस्य च चूर्णकम् ॥
 प्रत्येकान्तु सपादञ्च गृहीत्वा गृहमाययौ ।
 ततो बभूवुः समाहूय चकार विधिना व्रतम् ॥
 तद्व्रतस्य प्रसादेन धनपुत्रान्वितोऽभवत् ।
 इह लोके सुखं मुक्ता चान्तं सत्यपुरं ययौ ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-
 कथायां विप्रकाष्ठकृतमुखादौ नाम २ अध्यायः ॥
 सूत उवाच ।

“पुनरन्यत् प्रवक्ष्यामि शृणुष्व सुनिश्चितमाः ।
 आसीदुल्लासुखो नाम वृषतिर्बलिनः वरः ॥
 जितेन्द्रियः सत्यवादी ययौ देवालयं प्रति ।
 दिने दिने धनं दत्त्वा द्विजान् सन्तोषयेत् सुधीः ॥
 भार्या तस्य प्रसुम्भा च सरोजवदना सती ।
 सस्मितास्या शरदिन्दुं सकटाक्षं च विभ्रती ॥
 काष्ठोश्च विभ्रती श्यामा मालतीमाल्यभूषिता ।
 भद्रशीला व्रतं सत्यं सिन्धुतीरेऽकरोन्मुने ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र साधुः कोऽपि समागतः ।
 बाणिव्यार्थं बहुधने रत्नाद्यैः परिपूरितः ॥
 नावं संस्थाप्य ततोरे जगाम तत्तटं प्रति ।
 दृष्ट्वा तत्र व्रतं सत्यं पप्रच्छ विनयान्वितः ॥
 साधुरुवाच ।

किमिदं कुरुष्व राजन् भक्तियुक्तेन चेतसा ।
 प्रकाशं कुरु तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि सम्पत्ति ॥
 राजोवाच ।

पूजनं क्रियते साधो विष्णोरतुल्यतेजसः ।
 व्रतञ्च स्वजनैः सार्द्धं पुत्रादिप्राप्तये मया ॥
 प्रत्युवाच ततो नत्वा राजानं मधुरं वचः ।
 सत्यं कथय मे राजन् व्रतमेतत् करोम्यहम् ॥
 ममापि सन्ततिर्नास्ति सत्यमेतत् सुव्रतम् ।
 ततो निवृत्य बाणिव्यात् सानन्दं गृहमागतः ॥
 भार्यायै कथितं सर्वं व्रतञ्च सन्ततिप्रदम् ।
 नदा व्रतं करिष्यामि यदा मे सन्ततिर्भवत् ॥

सत्यना

यत्किञ्चिद्विसे तस्य भार्या लीलावती सती ।
 गर्भयुक्तानन्दचित्ताभवहर्षपरायणा ॥
 पूर्णं गर्भं सती जाता बालिका चातिनिर्मला ।
 दिने दिने वर्द्धमाना शुक्लपते यथा शशो ॥
 ततो बणिक् सुतायाञ्च जातकर्मादिकश्चरन् ।
 नाम्ना कलावती चिति तन्नामकरणं कृतम् ॥
 सती लीलावती प्राह स्वामिनं मधुरं वचः ।
 न करोषि किमर्थं वा पुरा यच्च प्रतिश्रुतम् ॥
 विवाहसमयेऽप्यस्याः करिष्यामि व्रतं प्रिये ।
 इति भार्या समाश्रास्य जगाम नगरं प्रति ॥
 ततः कलावती कन्या वर्द्धता पितृवेषमन ।
 दृष्ट्वा कन्यां ततः साधुनगरे बभूविः सद्यः ।
 मन्त्रयित्वा दूतं दूतं प्रेरयित्वा स धर्मवित् ।
 विवाहार्थञ्च कन्याया वरं श्रेष्ठं विचारन् ॥
 तेनाज्ञपञ्च दूतोऽसौ काञ्चनं नगरं ययौ ।
 तस्मादेकं बणिक्पुत्रं समादायागतो हि सः ॥
 दृष्ट्वा तं सुन्दरं बालं बणिक्पुत्रं गुणान्वितम् ।
 चातिभिर्बभूविः सार्द्धं परितुष्टेन चेतसा ॥
 दत्तवान् साधुराज्यं कन्यां विधिविधानतः ।
 ततो भाग्यवशात्तत्र विस्मृतं व्रतसुत्तमम् ॥
 विवाहसमयेऽप्यस्यास्तेन रुष्टोऽभवद्भुजः ॥
 ततः कालेन कियता निजधर्मविशारदः ।
 बाणिव्यार्थं गतः शीघ्रं गामात्रा सहितो

बणिक् ॥

रत्नसारपुरे रम्ये गत्वा सिन्धुसमीपतः ।
 बाणिव्यं कुरुते साधुर्जामात्रा शौमता सद्यः ॥
 पुरां निर्माय नगरे चन्द्रकेतोनुपस्य च ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु सत्यनारायणः प्रभुः ।
 भ्रष्टप्रतिज्ञमालोक्य श्रापं तस्मै प्रदत्तवान् ।
 अष्टप्रभृति कालञ्च महादुःखं भविष्यति ॥
 तस्मिन्नेव दिने राज्ञो धनमादाय तत्करः ।
 तनेव वर्त्मना यातः पृष्ठदेशं विलोकयन् ॥
 तत्पञ्चाङ्गावकान् दूतान् दृष्ट्वा भीतन चेतसा ।
 धनं संस्थाप्य तत्रैव गतः शीघ्रमलङ्कितः ॥
 ततो दूताः समायाता यत्रास्ति सज्जभो बणिक् ।
 दृष्ट्वा वृषधनं तत्र बद्धा दूता बणिक्सुतो ॥
 हर्षयुक्ता घ्रावमाना जघनृपसमीपतः ।
 तत्करो द्वौ समानीतौ विलाख्याज्ञापय प्रभो ॥
 ते वृषाज्ञां समादाय दण्डं बद्धा तु तावुभौ ।
 स्थापितौ द्वौ महादुर्गे कारागारेऽविचारयन् ॥
 सूत उवाच ।

भायया सत्यदेवस्य न मुतश्च तयोर्वचः ।
 ततस्मयोर्धनं यत्र गृहीतं चन्द्रकेतुना ॥
 तच्छापाच्च तयोर्गर्हे भार्या च दुःखिताभवत् ।
 चोरेणापद्रुतं सर्वं गृहे यच्च स्थितं धनम् ॥
 आधियाधिसमायुक्ता क्षुत्पिपासान्वितौऽपि ।
 अन्नचित्तापरा भूत्वा भ्रमते च गृहे गृहे ।
 ततः कलावती कन्या बन्धाम प्रतिवासरे ॥
 एवमिदं दिवसे राज्ञौ क्षुधापौ द्विजमन्दिरम् ।
 गत्वापश्यद्व्रतं तत्र सत्यनारायणस्य सा ॥
 उपविश्य कथां श्रुत्वा वरं प्रार्थयती मुदा ।
 प्रसादमवश्यं कृत्वा ययौ राज्ञौ गृहं प्रति ॥

सत्यना

ततो लीलावती कन्या भर्तृसयामास तांभ्यम् ।
 पूत्रि ! राज्ञी स्थिता कुत्र किन्ति मनसि वर्तते ॥
 द्विजालये व्रतं मातङ्गं वाञ्छितसिद्धिदम् ।
 तत् श्रुत्वा कन्यकावाक्यं व्रतं कर्तुं समुद्यता ।
 समुता सा बणिग्भाष्या सत्यनारायणस्य च ॥
 व्रतं चक्रे च वे साध्वी बन्धुभिः स्वजनैः सह ।
 भर्तृजामातरौ क्षिप्रमागच्छेतां ममाश्रमम् ॥
 इति देवं वरं याचे सत्यदेवं पुनः पुनः ।
 अपराधान् भर्तृर्क्षी जामातुः क्षणमर्हसि ॥
 व्रतेन तस्यास्तुष्टोऽसौ सत्यनारायणः प्रभुः ।
 दर्शयामास स्वप्नं हि चन्द्रकेतुं वृषोत्तमम् ॥
 वन्दिनौ मोक्षय प्रातर्विजयो वृषसत्तम ! ।
 देयं धनञ्च तत् सर्वं विधिना दिगुणीकृतम् ॥
 नो चेत् त्वां नाशयिष्यामि सराण्यधनपुत्रकम् ।
 एवमाभाष्य राजानं ध्यानगन्धोऽभवत् प्रभुः ॥
 ततः प्रभातसमये राजा च स्वजनैः सह ।
 उपविश्य मभामध्ये प्राह दूतजनं प्रति ।
 बडौ महाजनौ शीघ्रं मोक्षयध्वं बणिक्सुतौ ॥
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा मोक्षयित्वा महाजनौ ।
 समानेय वृषस्याग्ने प्रोपुञ्च विनयान्विताः ॥
 आनिमौ द्वौ बणिक्पुत्रौ सुक्तौ निगड्बन्धनात् ॥
 ततो महाजनौ गत्वा चन्द्रकेतुं वृषोत्तमम् ।
 स्तुत्वा च पूर्ववृत्तान्तं विस्मयाद्भयविह्वलौ ॥
 राजा बणिक्सुतौ वीक्ष्य प्रोवाच सादरं वचः ।
 देवान् प्राप्तं महत् कष्टमिदानीं नास्ति ते भयम् ॥
 ददामीमेव सुक्तस्वं चुरकस्मादिकचर ॥
 ततो वृषवरः श्रौमान् स्वर्णैरत्रविभूषणैः ।
 अलङ्कृत्य बणिक्पुत्रौ वचसाप्रीययद्गुणम् ॥
 पुरा गीतञ्च यद्दत्तं दिगुणीकृतं दत्तवान् ॥
 प्रोवाच तौ ततो राजा गच्छ साधो निजा-
 श्रमम् ।
 राजानं प्रणिपत्याह गन्तव्यं त्वत्प्रसादतः ॥
 यात्रां कृत्वा ततः साधुर्भोजनार्थं पूजिकाम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सहर्षो नगरं ययौ ॥
 कियदूरे गते साधो सत्यनारायणः प्रभुः ।
 जिज्ञासां कृतवान् साधो किमस्ति तरणौ तव ॥
 ततो महाजनो मत्तो हेलया च प्रहस्य च ।
 कथं पृच्छसि भो दक्षिन् ! सुदी किं लब्धु-
 मिच्छसि ॥
 लतापत्रादिकञ्च वक्तते तरणौ मम ।
 अनुरञ्च वचः श्रुत्वा सर्वं भवतु ते वचः ॥
 एवमुक्त्वा गतः शीघ्रं दक्षौ तस्य समीपतः ।
 कियदूरे ततो गत्वा स्थितः मित्सुसमीपतः ॥
 गते दक्षिणि साधुञ्च कृतनिव्यक्रयस्तदा ।
 उत्थितस्तरणौ दृष्ट्वा विस्मयं परमं ययौ ॥
 लतापत्रादिकं दृष्ट्वा मूर्च्छितो न्यपतद्भुवि ।
 लब्धसंशो बणिक्पुत्रस्तत्स्थितापरोऽभवत् ॥
 अमुरं दुहितुः कान्तो वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥
 जामातोवाच ।
 किमर्थं कुरुते शोकं शापादेतञ्च दक्षिणः ।
 शक्यते तेन सर्वं हि कर्तुं हर्तुं न संशयः ॥
 ततस्तच्छरणं यामो वाञ्छितार्थं भविष्यति ।

सत्यना

जामातुश्च वचः श्रुत्वा तत्सकार्षं गतस्तदा ॥
 दृष्ट्वा च दक्षिणं भक्त्वा गत्वा प्रोवाच सादरम् ।
 चमस्व चापराधं मे यदुक्तं तव सन्निधौ ॥
 मया दुरात्मना देव सुम्भोऽहं तव मायया ।
 यदुक्तं तदयो नाथ दुष्टं मे क्षणमर्हसि ॥
 यतः परकृताः सर्वे जमासारा हि साधवः ।
 पुनः पुनस्ततो गत्वा रुरोद शोकविह्वलः ॥
 तसुवाच ततो दक्षौ विजयन्तं विलोक्य च ।
 मा रुरोदः शृणु मे वाक्यं मम पूजापराङ्मुखः ।
 मामवज्ञाय दुर्मुहे ! लब्धं दुःखं सहुर्मुहुः ।
 तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्यं स्तुतिं कर्तुं समुद्यतः ॥
 साधुववाच ।
 त्वत्मायाभोहिताः सर्वे ब्रह्माद्यास्त्रिदिवौकसः ।
 न जानन्ति गुणं रूपं तवाचर्यमिदं प्रभो ॥
 स्तुष्टोऽहं त्वां कथं जाने भोहितस्तव मायया ।
 प्रसीद पूजयिष्यामि यथाविभवविस्तरेः ॥
 पुत्रं वित्तञ्च मन्त्रितं पाहि मां शरणागतम् ॥
 श्रुत्वा भक्तियुतं वाक्यं परितुष्टो जनार्दनः ।
 वरञ्च वाञ्छितं दत्त्वा तन्नेवान्तरधीयत ॥
 ततोऽसौ नावमारुह्य दृष्ट्वा रत्नादिपुरिताम् ।
 क्षपया सत्यदेवस्य यत् फलं वाञ्छितं मम ॥
 दत्त्वा स्वजनैः सार्द्धं पूजां कृत्वा यथाविधि ।
 हर्षेण महता साधुः प्रयाणं चाकरोत् द्विजः ॥
 नावं संयोज्य वेगेन स्वदेशमगमस्तदा ॥
 ततो जामातरं प्राह पश्य वत्स पुरीं मम ।
 दूतञ्च प्रेरयामास निजवित्तस्य रत्नकम् ॥
 ततोऽसौ नगरं गत्वा साधुभाष्यां विलोक्य च ।
 उवाच वाञ्छितं वाक्यं गत्वा बह्वाङ्गलिकदा ॥
 निकटे नगरस्थेव जामात्रा सहितौ बणिक् ।
 आगतौ बन्धुवर्गैश्च धनेभ्यो विधेक्षता ॥
 श्रुत्वा दूतसुखादाक्यं महाहर्षयुता सती ।
 सत्यपूजां ततः कृत्वा प्रोवाच तशुजां प्रति ।
 ब्रजामि श्रीब्रजमागच्छ साधुसन्दर्शनाय च ॥
 इति माष्टवचः श्रुत्वा व्रतं कृत्वा समाप्य च ।
 प्रसादं संपरित्यज्य गता सा च पतिं प्रति ॥
 तेन रुष्टः सत्यदेवो भर्तारं तरणीकृता ।
 संक्षुब्ध च धनैः सार्द्धं जले तस्मिन् समर्पयत् ॥
 ततः कलावतीकन्या बालोक्य बणिजं पतिम् ।
 शोकेन महता तत्र रुदन्ती चापतद्भुवि ॥
 दृष्ट्वा तथाविधां कन्यां न दृष्ट्वा तत्पतिं तरौम् ।
 भीतेन महता साधुः किमाचर्यमिदं महत् ॥
 विचिन्त्यमानास्ते सर्वे बभूवुस्तस्मिन्वाहकाः ॥
 ततो लीलावती साध्वी दृष्ट्वा तद्विह्वला सती ।
 विजलापातिदुःखेन भर्तारञ्चेदमब्रवीत् ॥
 इदानीं नौकया सार्द्धं मद्भ्रष्टोऽभूदलक्षितम् ।
 न जाने केन देवेन हेलया वापहारितम् ॥
 सत्यदेवस्य माहात्म्यं किं ज्ञातुं नहि शक्यते ।
 दत्त्वा विजलापाय तत्रस्था स्वजनैः सह ॥
 ततो लीलावती कन्या क्रोडे कृत्वा रुरोद च ।
 ततः कलावतीकन्या नष्टे स्वामिनि दुःखिता ।
 यहीत्वा पादुकां तस्य अशुगन्धुं मनो दधे ॥
 कन्यायाश्चरितं दृष्ट्वा सभाष्यः सुजनो बणिक् ।

सत्यना

अतिशोकेन सन्तप्तचित्तयामास धर्मेवित् ॥
 क्षतो हि सत्यदेवेन जामाता सत्यमायया ।
 सत्यपूजां करिष्यामि यथाविभवविस्तरेः ॥
 इति सन्त्यान् समाकृत्य कथितञ्च मनोरथम् ।
 गत्वा च दृष्ट्वा वङ्गमौ सत्यदेवं पुनः पुनः ॥
 ततस्तुष्टः सत्यदेवो गगनाद्विजिह्वं प्रति ।
 जगाद वचनञ्चेदं नैवेद्यमवमन्य च ।
 आगता स्वामिनं द्रष्टुमतोऽहं श्योऽभवत् प्रभुः ॥
 गृहं गत्वा प्रसादञ्च सुक्ता चायाति सा पुनः ।
 लब्धभर्तृसुखा साधो भविष्यति न संशयः ॥
 ततश्च प्राणदं वाक्यं श्रुत्वा गगनगण्डलात् ।
 क्षिप्रं तदा गृहं गत्वा प्रसादं प्रतिपुण्य च ॥
 अपश्यत् पुनरागत्य पतिं नावं जनैः सह ।
 ततः कलावती तुष्टा जगाद पितरं प्रति ॥
 एहि तात गृहं याहि विलम्बं कुरुष्वे कथम् ।
 तत् श्रुत्वा कन्यकावाक्यं सन्तुष्टोऽभूद्विजिह्वतः ॥
 पूजनं सत्यदेवस्य कृत्वा विधिविधानतः ।
 धनेर्बन्धुगणेः सार्द्धं जगाम निजमन्दिरम् ॥
 पौर्णमास्याञ्च संक्रान्त्यां पूजां कृत्वा यथाविधि ।
 इह लोके सुखं सुक्ता चान्ते सद्यपुरं ययौ ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे श्रीसत्यनारायण-
 कथायां बणिक्साधुमोक्षवर्णनो नाम ३
 अध्यायः ॥ ॥
 सूत उवाच ।
 “अथ चान्यत् प्रवक्ष्यामि शृणुष्व सुनिसत्तमाः ।
 आसीदंशध्वजो राजा प्रजापालनतत्परः ॥
 प्रसादं सत्यदेवस्य दत्त्वा दुःखमवाप सः ।
 एकदा स वनं गत्वा हत्वा च विविधान् नृगान् ॥
 आगत्य वटस्तले च दृष्ट्वा सत्यस्य पूजनम् ।
 गोपाः कुञ्चन्ति सन्तुष्टा भक्तियुक्ताः सवान्धवाः ॥
 राजा दृष्ट्वा तु दर्पेण नागतो न ननाम सः ।
 ततो गोपगणाः सर्वे प्रसादं वृषसन्निधौ ॥
 संस्थाप्य पुनरागत्य सुक्ता सर्वे यथेष्टितम् ।
 ततः प्रसादं संक्षुब्ध राजा दुःखमवाप सः ॥
 तस्य पुत्रशतं नष्टं धनधान्यादिकञ्च यत् ।
 सत्यदेवेन तत् सर्वं नाशितं मम निश्चितम् ॥
 अतस्तत्रैव गच्छामि यत्र देवस्य पूजनम् ।
 मनसंति विनिश्चित्य ययौ गोपालसन्निधौ ॥
 ततोऽसौ सत्यदेवस्य पूजां गोपगणैः सह ।
 भक्तिश्रद्धान्वितो भूत्वा चकार विधिवन्मृपः ॥
 सत्यदेवप्रसादेन धनपुत्रान्वितोऽभवत् ।
 इह लोके सुखं सुक्ता चान्ते विष्णुपुरं ययौ ॥
 य इदं कुरुते सत्यव्रतं परमदुर्लभम् ।
 शृणोति च कथां पुण्यां भक्तिसुक्तिफलप्रदाम् ॥
 धनधान्यादिकं तस्य भवेत् सत्यप्रसादतः ।
 दरिद्रो लभते वित्तं बन्धो सुच्येत बन्धनात् ॥
 भीतो भयात् प्रसुच्येत सत्यमेतन्न संशयः ।
 ईक्षितञ्च फलं सुक्ता चान्ते सद्यपुरं व्रजेत् ॥
 इति वः कथितं विद्याः सत्यनारायणव्रतम् ।
 यत् कृत्वा सर्वदुःखेभ्यो सुक्तो भवति मानवः ॥
 विश्रुतः कलियुगे सत्यपूजाकथाफलम् ।
 सत्यनारायणं केचित् सत्यदेवं तथापरे ॥

सत्यना

नानारूपधरो भूत्वा सर्वेषामीक्षितप्रदः ।
भविष्यति कलौ सत्यव्रतरूपो मनात्मनः ॥
य इदं पठते नित्यं शृणोति सुनिश्चयमाः ।
तस्य नश्यन्ति पापानि सत्यदेवप्रसादतः ॥”
इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायणकथा-
नाम ४ अध्यायः ॥ ॥ इति श्रीमत्सत्यनारायण-
व्रतकथा समाप्ता ॥ कश्चित् पुस्तके अध्यायनाम
नास्ति । कश्चित् भविष्यपुराणे इति कृत्वा
एतत्कथां लिखितः ॥ ॥ अथ सत्यनारायण-
पूजापद्धतिः । आदौ स्वस्तिवाचनपूर्वकं सकृत्
कुर्वन् । अद्यत्वादौ असुकृतिभ्यो राज्ञौ
असुकृतीभ्यः श्रीअसुकदेवशर्मा असु-
कामः गणेशादिदेवतापूजापूर्वकं श्रीसत्यनारायणपूजन-
कथाश्रवणमहं करिष्ये । ततः स्तुतं पठेत् ।
तत आसनशुद्धादिकं कृत्वा गणेशादिदेवता-
नवग्रहदिकपालान् पूजयेत् । लक्ष्मीसरस्वत्यादि-
पुरुषानादिपुरुषश्रीरामलक्ष्मणपूजां कृत्वा यव-
तिलैः सत्यनारायणमावाहयेत् । प्रणव्याहुतीः
सप्तसार्धं भगवन् सत्यनारायण इहागच्छ
इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ मम पूजां गृह्णाण
इत्यादिना आवाह्यं पुष्पं गृहीत्वा ध्यायेत् ।
“ध्यायेत् सत्यं गुणातीतं गुणत्रयसमन्वितम् ।
लोकनाथं त्रिलोकेशं पीताम्बरधरं हरिम् ॥
इन्द्रीवरदण्डधामं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
नारायणं चतुर्भुजं श्रीवत्सपदभूषितम् ।
गोविन्दं गोकुलानन्दं जगतः पितरं गुरुम् ॥”
इति ध्यात्वा एतत् पादं सत्यनारायणाय नमः ।
अर्घ्यमन्तु ।
“यत्कालं कालं रूपं त्वदीकपतये नमः ।
मया निवेदितो भक्त्या अर्घ्योऽयं प्रतिगृह्य-
ताम् ॥”
एषोऽर्थः श्रीसत्यनारायणाय नमः । पुष्पा-
ञ्जलिं गृहीत्वा ।
“नमस्ते विश्वरूपाय शङ्खचक्रधराय च ।
पद्मनाभाय देवाय हृषीकपतये नमः ।
नमोऽनन्तस्वरूपाय त्रिगुणात्मविभासिने ॥”
नेदं गृहीत्वा ।
“त्वदीयं वस्तु गोविन्द त्वय्येव समर्पितम् ।
गृह्णाण सुमुखो भूत्वा प्रसीद पुरुषोत्तम ॥”
ततः अञ्जलिं बद्धा पठेत् ।
“अच्युतं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं देवसूदनम् ।
हृषीकेशं जगन्नाथं वागीशं वरदायकम् ॥
गुणत्रयं गुणातीतं गोविन्दं गरुडध्वजम् ।
जनार्दनं जनानन्दं जानकीवल्लभं जयम् ॥
प्रणमामि सदा सत्यनारायणमतः परम् ।
दुर्गमे विधमे घोरे शत्रुभिः परिपीडितम् ॥
विविधपितृषु दुष्टेषु तथाप्येवमपि यक्षयम् ।
नामान्येतानि सकृत्तत्र ईक्षितं फलमाप्नुयात् ॥
सत्यनारायणं देवं वन्देऽहं कामदं शुभम् ।
लीलया च ततं विश्वं येन तस्मै नमो नमः ॥”
ततो दक्षिणान्दक्षान् । अष्टदिश्वधारणं
कुर्वन् । इति सत्यनारायणपूजापद्धतिः ॥

सत्ययु

सत्यपुरं, स्त्री, (सत्यं पुरम् ।) विष्णुलोकः । यथा,
“ईक्षितं फलं भुक्त्वा चान्ते सत्यपुरं वसेत् ।
इति वः कथितं विप्राः सत्यनारायणव्रतम् ॥”
इति स्कन्दपुराणीयसत्यनारायणव्रतकथा ॥
सत्यफलः, पुं, (सत्यं फलं यस्य ।) विस्ववृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सत्यभामा, स्त्री, कृष्णपत्नीभेदः । इति शब्दरत्ना-
वली । मा च श्रीकृष्णस्याष्टमहिष्यन्तगत-
महिषीविशेषः । यथा,—
“अष्टौ महिष्यस्ताः सर्वा रक्तिशयादा महा-
त्मनः ।
रक्तिणी सत्यभामा च कालिन्दी च शुचि-
क्षिता ॥
मित्रविन्दा आम्बवती नामिनी सुलक्षणा ।
सुशीला नाम तन्वङ्गी महिष्याष्टमाः
सृताः ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥
सत्यभारतः, पुं, (सत्यं भारतं यस्य ।) वेदशासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सत्ययुगं, स्त्री, (सत्यं युगम् ।) चतुर्थयुगानां प्रथम-
युगम् । यथा,—
“कृतं सत्ययुगं त्रेतायाथैवापरयज्ञयौ ।
कलिर्भक्तकः कर्मयुगं पापान् पातकम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ॥
तस्य कृतनामकारणं यथा,—
“तदुपाधकृतः कालो ब्रह्मणे जन्मन्तुः कृतः ।
शतसंवत्सरं ब्रह्मा लयं प्राप्नोति हि त्वयि ॥
लयास्तं तन्नामिभ्यादुत्थितः सृजति प्रभुः ।
ततः कृतयुगान्तं कालं महम्मैपालकम् ॥
कृतकृत्वाः प्रजा यत्र तन्नाम्ना मां कृतं विदुः ॥”
इति कल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥ ॥
तदुष्मा यथा,—
“धम्मेष्वुत्पादभवत् कृते पूर्णं जगत्तथम् ।
देवा यथोक्तफलदास्त्रान्ति भुवि सन्तः ॥
सञ्चरन्त्या वसुमती हृष्टपुष्टनाम्ना ।
प्राक्कृत्वाऽवृत्तेर्हर्षा व्याधियाधिविर्जिता ॥
विप्रा वेदविदः सुमङ्गलयुता नाथेस्तु चरन्त्यवन्तेः
पूजाद्योमपराः पतिव्रतधरा यागोद्यताः
क्षत्रियाः ।
वैश्या वस्तुधर्मतो विनिमयेः श्रीविष्णुपूजा-
पराः
शूद्रास्तु द्विजसेवनादृक्कथालापाः सपत्न्या-
पराः ॥”
इति कल्किपुराणे २८ अध्यायः ॥ ॥
तदयुगमानं यथा,—
“चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृत्वादिषु यथाक्रमम् ।
संख्यातानि सप्तसार्धं द्विगुणानि शतानि च ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ४ अध्याये २ श्लो-
कायां श्रीधरस्वामी । तस्याप्युक्त्यादियथा ।
वैशाखशुक्लपक्षे तृतीयायां रविवारे सत्य-
युगोत्पत्तिः । तत्राप्यतारचतुर्थ्यं मङ्गलकर्म-
वराहवृश्चिः । पूर्णं पुण्यम् । मार्गं नास्ति ।

सत्यव

कृतचित्रं तीर्थम् । यथाशौ ब्राह्मणः । मञ्जा-
गताः प्राणाः । इच्छान्तुः । एकविंशति-
हस्तपरिमितो मानवेदेहः । लक्षवर्षं परमायुः ।
सुवर्णनिर्मितभोजनपात्रम् । सत्ययुगाब्दाः
१७००००० । सत्ययुगस्य राजा बलिः वेणुः
मान्वाता पुरोरवा धुन्वमारिकः कार्त्तवीर्यः
एते षट् चक्रवर्त्तनः ॥ सत्ययुगस्य लक्षणम् ।
“सत्यधर्मरतो नित्यं तीर्थानाञ्च सदाश्रयम् ।
नन्दन्ति देवताः सर्वाः सत्ये सत्यपरा नराः ॥”
तत्र तारकब्रह्मनाम यथा,—
“नारायणपरा वेदा नारायणपराः नराः ।
नारायणपरा मुक्तिर्नारायणपरा गतिः ॥”
इति सुद्राक्षितपञ्जिकातः मङ्गलौतम् ॥
सत्ययुगाद्या, स्त्री, (सत्ययुगस्य आद्या तिथि-
रित्यर्थः ।) कृतयुगारम्भकतिथिः । मा तु
वैशाखशुक्लतृतीया । तदिवरं युगाद्याशब्दे
इत्यम् ॥
सत्ययौवनः, पुं, (सत्यमेव यौवनमिव यस्य ।)
विद्याधरः । इति अष्टाधरः ॥
सत्यरतः, पुं, (सत्ये रतः ।) सत्यव्रतराजपुत्रः ।
यथा,—
“त्रिधन्वनः सुतो जातस्त्वय्यारुण इति स्मृतः ।
तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात् सत्यरतः स्मृतः ॥
तस्य पुत्रो हरिश्चन्द्रो हरिश्चन्द्राचारोद्धितः ॥”
इति मातृये १२ अध्यायः ॥
सत्यलोकः, पुं, (सत्यो लोकः ।) सप्तलोकान्तर्गत-
लोकविशेषः । यथा,—
“षड्गुणेन तपोलोकान् सत्यलोको विराजते ।
अपुनर्मरिका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ७ अध्यायः ॥
जनलोकापेक्षयेव षड्गुणेन द्वादशकोट्युच्छ्रा-
येण तपोलोकानन्तरं सत्यलोकः । न तु तपो-
लोकान षड्गुणेनैव मन्तव्यम् । तथा सत्यश-
चत्वारिंशत्कोट्युच्छ्रायेणैव ब्रह्माण्डं तस्याव-
काशाभावात् । सत्याखण्डोलयोरन्तःकोणः स्युः
पञ्चविंशतिरिति श्रुतिः । सत्यलोक एव कक्षा
भेदेन ब्रह्मक्षेत्रात् परं वैश्वल्लोकादि क्षेत्रम् ।
एवञ्च भूतलादूहं पञ्चदशल्लोचनरास्त्रयोविं-
शतिः कोणो भवति । सत्यलोकादूहं पञ्च-
दशल्लोचनकोटिद्वयादङ्कटाः इति ज्ञेयम् ।
अपुनर्मरिकाः पुनर्मृत्युशून्याः । इति तट्टीका ॥
सत्यवचाः, [म] पुं, (सत्यं वचो यस्य ।) ऋषिः ।
इत्यमरः ॥ सत्यवादिनि, त्रि ॥
सत्यवती, स्त्री, (सत्यमस्यस्येति । सत्य + मतुप् ।
मस्य वः । डीप् ।) यासमाता । तत्पत्न्यायः ।
काली २ योजनगन्धा ३ गन्धकाली ४ भण्डि-
दरी ५ यासमाता ६ सत्या ७ चित्राङ्गदपक्षः ८
विचित्रवीर्येष्टः ९ कक्षा १० दास्यो ११ दास-
नन्दिनी १२ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
भागवते । १ । ३ । २१ ।
“ततः सप्तदशे जातः सत्यवती पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः प्राखा दृष्ट्वा पुंसोऽष्टमेधसः ॥”)

सत्यव

नारदपत्नी । (यथा, महाभारते । ५।११७।१५।
“दमयन्त्यां नलश्चैव सत्यवत्याश्च नारदः ॥”)
ऋचीकसुनिपत्नी । इति मेदिनी । (यथा, हरि-
वंशे । २७।१८ ।

“गाधिः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती
शुभा ।

तां गाधिः कायपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः ॥”
सत्यवतिष्ठे, त्रि । (यथा, भागवते । ७।२१।४६।

“पुत्रेन जयते लोकानिति सत्यवती श्रुतिः ।
ब्रह्मदण्डहतः पापो यदेगोऽत्यतरत्तमः ॥”
ऋचीकपत्न्याः प्रमाणात्तरं यथा,—

“ब्रह्मपुत्रो भृगुर्नाम ऋचीकस्तत्सुतोऽभवत् ।
स भार्यायै चरन् भूमौ कान्यकुलं गतः पुरा ॥
ददर्श चारण्यगतं जङ्घोऽंशसमुद्भवम् ।
कुशिकस्य सुतं गाधिं तपस्यं वृषसत्तमम् ॥
अरण्यस्थस्य तस्यापु पुत्रकामस्य भूभृतः ।
स भार्यास्य सुता जज्ञे देवकन्यासमा गुणैः ॥
ऋचीको भृगुपुत्रस्तां भार्यायै समयाचत ।
गाधिं वृषतिशार्दूलं स चोवाच वृषो मुनिम् ॥
एकतः श्यामकण्ठानामन्धानां चन्द्रवर्चसाम् ।
सहस्रमेकं यो दद्यात्तस्मै पुत्रो प्रतीयते ॥

ऋचीक उवाच ।

दास्याम्यन्महसस्तु तव राजंस्तथाविधम् ।
कश्चित्कालं प्रतीक्षस्व यावत्तदहमानये ॥
गङ्गाजलादुत्थितस्तु दत्तं सम्यक् प्रचेतसा ।
आदायान्सहस्रं स मुनिर्गाधिमयाभ्ययान् ॥
तानन्वान् गाधिरादाय पुत्रौ सत्यवतीं स्वकाम् ।
ऋचीकाय ददौ लक्ष्यो केशवायेव सागरः ॥
ऋचीको गाधितनयां लब्ध्वा भार्यामनिन्दिताम् ।
सुदितः स तथा रेमे यथाकामं स्वमाश्रमे ॥
कृतदारं सुतं श्रुत्वा द्रष्टुं पुत्रं स्वकं भृगुः ।
अथाजगाम मतिमान् क्षुषां दृष्ट्वा ननन्द च ॥
दृष्ट्वा तं समासीनं भृगुं देवगणाञ्चितम् ।
पूजयित्वा समासीनं तस्तुतस्तौ कृताङ्गभौ ॥
ततो भृगुः क्षुषां स्वीयां सुप्रीत इदमब्रवीत् ।
वरं वृणोष्व दास्यामि वाञ्छितं वरवर्णिनि ।
अदेयं दुष्करं वापि यच्च ते वर्तते स्पृष्टम् ॥
ततः सत्यवती पुत्रं तप-आन्वायपारगम् ।
मातुश्च वीरमतुलं पुत्रं वरमयाचत ॥
स चैवभस्त्रियुक्तेव भूत्वा ध्यानपरस्तदा ।
विश्रमावर्ता मनसा यत्नात् श्वासं ससर्ज सः ॥
तस्य निःश्वासवातात् निःसृतं वै चरुद्वयम् ।
तस्यै तत् द्वितयं दत्त्वा भृगुस्तामिदमब्रवीत् ॥
चरुद्वयं गृह्णाण त्वं क्षुधे सत्यवति स्वयम् ।
ज्वाला ऋतौ ऋतौ माता तदा त्वच्च करि-

जयः ॥

आलिङ्ग्यान्त्यवृत्तं ते माता पुंसवनाय वै ।
चरुमारक्तकं चेमं सा भोक्षति सुतस्ततः ॥
त्वच्छोडुस्वरद्वयस्तु समालिङ्ग्य सितं चरुम् ।
भक्तस्तेन पुत्रस्ते भविष्यति सनातनः ॥
एवमुक्त्वा भृगुर्वातो यथेष्टं सापि संसुदम् ।
आवाप मात्रा सहिता भर्त्रा पित्रा च भाविनी ॥

सत्यवा

अथ ज्ञानदिनेऽसत्यमालिङ्ग्यारक्तकं चरुम् ।
अद्यात् सत्यवती तस्या माता फलं सितं
चरुम् ॥ ॥

परिवर्त्तन्तं ज्वाला दिव्यज्ञानो भृगुर्मुनिः ।
अथागत्य क्षुषां तान् वचनश्चेदमब्रवीत् ॥
विपर्ययस्त्वया भर्त्रे वृत्तानिङ्गनकर्म्मणि ।
तथा चरुप्राशने च तच्चेदन्ते भविष्यति ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियाचारस्तव पुत्रो भविष्यति ।
क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्ते भविता सुतः ॥
इत्थं क्वा भृगुणा साञ्जी तदा सत्यवती भृगुम् ।
पुनः प्रसादयामास पौत्रो मेऽस्त्विति ताडयः ।
एवमस्त्विति प्रोक्त्वा स तच्चेवान्महद्भ्ये भृगुः ॥
अथ काले सुतं दीप्तं जमदग्निश्च गाधिया ।
सुपुत्रे जननी तस्या विश्वामित्रं तपोधनम् ॥
जमदग्नित्तो वेदान् चतुरः प्राप मा चिरम् ॥
प्रादुरासहस्रजुर्देदः स्वयं तस्मिन् महात्मनि ॥
विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानि पितृचिरात् ।
धनुर्जैदं तथा कृतं विप्रश्चाभूत्तपोधनः ॥
जान्त्वत्यमानस्तेजसी जमदग्निं हातपाः ।
वेदैस्तपोभिः स सुगौनवक्रामश्च स्वयंवत् ॥
इति श्रीकालिकापुराणे जामदग्नौपाख्याने ८४
अध्यायः ॥

सत्यवतीसुतः, पुं, (सत्यवत्याः सुतः ।) आसः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१।१५७।१२ ।

“एवं स तान् समाश्रास्य आसः सत्यवतीसुतः ।
एकचक्रामभिगतः कुलीमाश्रासयन् प्रभुः ॥”
जमदग्निः । इति पुराणम् ॥)

सत्यवाक्, [च] पुं, (सत्या वाक् यस्य ।) ऋषिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कश्यपपत्न्या मुनेः पुत्र-
विशेषः । यथा, महाभारते । १।६५।४३ ।
“सत्यवागर्कपणश्च प्रयुक्तश्चापि विश्रुतः ॥”)
काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सावर्णमनु-
पुत्रविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८०।११ ।
“विराजाश्चास्वीरश्च निर्मोहः सत्यवाक् कृतिः ।
विष्णुाद्याश्चैव तनयाः सावर्णस्य मनोर्नृपाः ॥”)
सत्यवादिनि, त्रि । (यथा, रामायणे । २ ।
२६।११ ।

“कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाग् भवतु द्विजः ॥”
सत्यवादी, [न] त्रि, (सत्यं वदतीति । वद् +
णिनिः ।) यथार्थवक्ता । तत्पर्यायः । सत्योद-
२ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महानिर्वाण-
तन्त्रे । ३।६६ ।

“अस्मिन् धर्मे महेशि ! स्यात् सत्यवादी जिते-
न्द्रियः ।
परोपकारनिरतो निर्विकारः सदाश्रयः ॥”)

सत्यवान्, [न] पुं, (सत्यमव्यस्येति । सत्य +
मत्पु । मस्य वः ।) राजविशेषः । स तु मावित्री-
पतिः । इति मेदिनी ॥ (अस्य नामनिर्दिष्टि-
र्यथा, महाभारते । ३।२६३।१२ ।

“सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत् सत्यवानिति ॥”

सत्यस

अस्य विशेषवृत्तान्तस्तु तत्रैव २६२ अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्यः ॥ ॥ चाक्षुषमनुपुत्रविशेषः ।
यथा, भागवते । ७।१३।१६ ।

“स चक्षुः सुतमाकुल्यो पत्न्यां मनुमवाप ह ।
मनोरुहत मर्हिषी विरजातपुला सुतान् ।
पुत्रं कृतस्त्वन्तं दुर्गं सत्यवन्तं न्तं व्रतम् ॥”
सत्यवति, त्रि । (यथा, महाभारते । १३ ।
७५।३४ ।

“सत्यवन्तः स्वर्गलोके मोदन्ते भरतवर्षम् ॥”
सत्यवृत्तः, त्रि, (सत्ये वृत्तं यस्य ।) सत्यवादी ।
इति केचित् ॥ (सच्चरित्रे, लो । यथा, महा-
भारते । १३।७३।११ ।

“यावज्जीवं सत्यवृत्तं रतश्च
दानं रतो यः क्षमौ चापराधे ॥”)

सत्यवतः, पुं, (सत्यमेव व्रतं यस्य ।) जैतायुगे
स्वयं वंशीयपञ्चविंशराजः । यथा,—

“विधन्वनः सुतो जातक्यारुण इति स्मृतः ।
तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात् सत्यरतः स्मृतः ॥”
इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥

स च त्रिशङ्कुराजः । यथा,—

“विधन्वनक्यारुणकन्यावत्यात् सत्यवतः । योऽसौ
त्रिशङ्कुसंज्ञामवाप चाखालतातुपगतश्च ।
दादशवाक्विश्वामनरादृष्टां विश्वामित्रस्य कलचा-
पत्यपोषणार्थं चाखालपरिग्रहपरिहरणार्थश्च
जाद्वीतोरे न्ययोधे नृगमासमनुदिनं बबन्ध ।
परितुष्टेन च विश्वामित्रेण मशरीरः स्वर्गं
आरोपितः । त्रिशङ्कोर्हृदिरश्मः ॥” इति विष्णु-
पुराणे ४ अंशे ३ अध्यायः ॥ (धृतराष्ट्रस्य
पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १।६३।११७ ।

“जयः सत्यव्रतश्चैव पुत्रमित्रश्च भारत ॥”
महादेवः । इति महाभारतम् । १३।१७।१५० ॥
सत्यरूपव्रते, लो । यथा, रामायणे । २।२६।६७ ॥
“सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्तिनी ।
भरतस्य रता धर्म्मं सत्यव्रतपरायणा ॥”
सत्यव्रतविशिष्टे, त्रि । यथा, हरिवंशे । ३१।५८ ॥
“एतेऽहि वंशजाः सर्वे राजानः कीर्तिता
मया ।

सत्यव्रता महात्मानः प्रजावन्तो महारथाः ॥”
सत्यसङ्काशः, त्रि, (सत्यस्य सङ्काशः सङ्काशः ।)
सत्यसन्निभः । इति केचित् ॥

सत्यसङ्करः, पुं, (सत्यः सङ्करः प्रतिज्ञा युक्तं वा
यस्य ।) कुबेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अन्याय-
रहितयुद्धश्च ॥ (ऋषिविशेषः । इति महा-
भारतम् । २।७।१५ ॥)

सत्यसन्धः, पुं, (सत्ये सन्धा अभिसन्धिर्यस्य ।)
रामानुजभरतः । जनमेजयः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ ।
१४६।६७ ॥ धृतराष्ट्रपुत्रः । इति च महा-
भारतम् । १।११७।८ ॥) सत्यप्रतिज्ञे, त्रि ॥
यथा,—

“राजेन्द्रं सत्यसन्धं दृश्यतनयं श्यामलं शान्त-
स्वर्णिं

सर्व

वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिजकं राघवं राव-
यारिम् ॥”

इति महाकाण्डके १ अङ्कः ।

सत्यसत्या, स्त्री, (सत्ये सत्याभिसन्धिर्यस्याः ।)
द्वौपदी । इति शब्दरत्नावली ॥

सत्या, स्त्री, (सत्यमस्यस्या इति । सत्य + अच् ।
टाप् ।) सीता । सा च रामपत्नी । सत्यवती ।
सु तु आसमाता । इति शब्दरत्नावली ॥
दुर्गा । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ (सत्य-
भामा । सी च कृष्णपत्नी । यथा, भागवते ।
१ । १४ । ३७ ।

“यतपादशुश्रूषणसुखकर्मणा

सत्यादयो द्रष्ट-सहस्योदितः ।

निर्विण्णं संख्यं त्रिदशांस्तदाश्रितो

हरति वक्ष्यायुधवल्गुभोषितः ॥”

तथा च महाभारते । ३ । २३४ । २ ।

“आचरन् रथं सत्यामाह्वयामास कैपवः ॥”

शत्रुपत्नी । यथा, महाभारते । ३ । २१८ । ४ ।

“शत्रोरप्रतिमा भाव्या सत्या सत्याय धर्मजा ।
अपिस्तस्य सुतो दीप्तस्तसः कन्याश्च सुततः ॥”

सत्याकृतिः, स्त्री, (सत्यस्य अकृतिः करणम् ।

“सत्यादशपथे ॥” ५ । ४ । ६६ । इति षाप् ।)

अवश्यं मयेतत् कृतयमिति सत्यकरणम् । तत्-
पर्यायः । सत्यकारः २ सत्यापनम् ३ । इत्य-
मरः ॥

सत्याभिः, पुं, (सत्यस्य अभिः ।) अगस्त्यमुनिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सत्यावृत्तं, स्त्री, बाण्यम् । इत्यमरः ॥ किञ्चित्
सत्यं किञ्चिदसत्यं सत्यसहितमवृत्तं वा यत्र ।
इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ६ ।

“सत्यावृत्तश्च बाण्यं तेन चेवापि जीयते ।

सेवा श्रुतिराख्याता तस्मात्तां परिवर्णयेत् ॥”

सत्यवृत्तश्चेति इन्द्रे कृते द्विवचनप्रयोगः

स्यात् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ७७ ।

“इष्टा रूपं आकरोत् सत्यावृत्ते प्रजापतिः ॥”

सत्यापनं, स्त्री, (सत्यस्य करणम् । सत्य + “सत्याप-
प्राप्तेति ॥” ३ । १ । २२ । इति णिच् आपुक्च
ततो लुट् ।) सत्याकृतिः । इत्यमरः ॥

सत्यापना, स्त्री, (सत्यस्य करणम् । सत्य +
“सत्यापप्राप्तेति ॥” ३ । १ । २५ । इति णिच्
आपुक्च ततो युष् ।) सत्याकृतिः । इत्यमर-
टीकायां वोपाहितः ॥

सत्योद्यः, त्रि, (सत्यस्य वदनम् । वट् + क्यप् ।)
सत्यवादी । इति शब्दमाणा ॥

सज, त् ड क सञ्ज्ये । सन्ततौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अदन्त-पुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।)

दन्त्यवर्गाद्यमध्यः । सन्ततिर्निर्वाहक्रियेति भट्ट-
मल्लः । ड, सञ्जयते । सजापयते प्रतिज्ञा साधुः ।

सन्ततिर्विस्तारणमिति गोविन्दभट्टः । इति
दुर्गादासः ॥

सजं, स्त्री, (सजाते संतन्यते इति । सज + वञ् ।)
यज्ञविशेषः । यथा,—

२३१

सदः

“नेमिषेऽनिमिषसेजे ऋषयः शौनकादयः ।

सजं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥

कलिमागतमाज्ञाय जेजेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् ।

आसीना दीर्घसन्नेन कथायां सचया हरेः ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥

सजाजित्, पुं, (सवेण आजयति लोकानिति ।

आ + जि + क्तिप् ।) राजविशेषः । स च

श्रीकृष्णश्चगुरः । सत्यभामापिता । परे शशि-

ध्वजराजश्च बभूव । इति कल्किपुराणे २७

अध्यायः ॥ (त्रि, सन्ततजयशैलः । यथा,

ऋग्वेदे । २ । २१ । १ ।

“सजाजिते वृजित उर्वराजिते ॥”

“सजाजिते सजा सन्ततं जयशैलाय ॥” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥)

सजिजातकं, स्त्री, (त्रिजातकेन सह वर्तमानम् ।)

मांसव्यञ्जनविशेषः । यथा,—

“मांसं बहुधृतं भृष्टं मित्रा चोष्णाभुना सुहृः ।

जीरकादयः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ।

तदेव दृढतक्राण्डं प्रदिग्धं सजिजातकम् ॥

इति शब्दचन्द्रिका ॥”

सत्वरं, स्त्री, सह त्वरया वर्तते इति । श्रीभूमः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ३६ । १४ ।

“राजा सत्वरमाहूय आप्तं वित्तसञ्चये ।

उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचिः ॥”

तद्वति, त्रि । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ।

६ । ६४ ।

“विंशद्वर्षा वहेत् कन्यां हृदां द्वादशवार्षिकीम् ।

त्र्यष्टवर्षाष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥”

सत्सारः, पुं, (सन् सारो यस्य ।) वृत्तिविशेषः ।

चित्रकरः । कविः । इति केचित् ॥ उत्तमसार-

युक्ते, त्रि ॥

सद्युत्कारं, स्त्री, अत्युत्तमम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शुत्कारेण सह वर्तमानश्च ॥

सदंशकः, पुं, (दंशकेन सह वर्तमानः ।) कर्कटः ।

इति राजनिघण्टुः ॥ दंशयुक्ते, त्रि ॥

सदंशवदनः, पुं, (सदंशं दंशाकारसहितं वदनं

यस्य ।) कङ्कपक्षी । इति राजनिघण्टुः ॥

सदञ्जनं, स्त्री, (सन् अञ्जनम् ।) कुसुमाञ्जनम् ।

यथा,—

“रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

सदञ्जनश्चास्तुत्यं मालिकं धातुमालिकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सदनं, स्त्री, (सीदन्त्यनेति । सद + अधिकरणे

लुट् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामा-

यणे । ७ । ६४ । ३६ ।

“तिष्ठ मा मागमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ।

श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समे-

धितः ॥”

जलम् । इति मेदिनी ॥

सदः, [स्] स्त्री, स्त्री, (सीदन्त्यस्यामिति । सद +

“सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥” उणा० ४ । १८८ । इति

असुन् ।) सभा । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

सदाचा

“विपदि धैर्यमयाभ्युदये क्षमा

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचौ यमनं श्रुतौ

प्रजतिस्त्रिभुवन् हि महात्मनाम् ॥”

सदास्यः, पुं, (सदसि साधुः । सदस् + यत् ।)

विधिदर्शी । इत्यमरः ॥ न्यातिरिक्ततां विप-

र्यासञ्च परिहर्तुं विधिं वेदोक्तयज्ञक्रियाकलापं

द्रष्टुं शीलं येषां ते सदस्याः । सदसि साधवः

कारका इति विकारसंघेयादिना यः । इति

भरतः ॥ तस्य नामान्तरं प्रश्वक्ता । यथा,—

“एकः कर्मेनियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तत्प्रधारकः ।

तृतीयः प्रश्नकं ब्रूयात्ततः कर्म समाचरेत् ॥”

कर्मेनियुक्तः आचार्यः स च ब्रह्माङ्गके होम-

कर्मेणि ब्रह्मा । स्वयं होमाकरणे होतापि ।

स्वयं प्रधानकर्माकरणे प्रतिनिधिरपि । तत्प्र-

धारकः पुस्तकधारकः । प्रश्वक्ता सदस्यः ।

इति संस्कारतत्त्वम् ॥ * सभ्यः । यथा । सभ्याः

सदस्याः पार्वत्याः सभास्ताराः सभासदः ।

सामाजिका इत्यादि हेमचन्द्रः ॥

सदा, य, सर्वकालः । सर्वदा । इत्यमरः ॥ यथा,

“परोपकारनियतः सदा भव महाजन ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥

सदागतिः, पुं, (सदा सर्वदा गतिर्यस्य ।) वायुः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७० । १ ।

“एवमुक्तस्तथा शक्रः सन्दिदेश सदागतिम् ।

प्रातिष्ठत तदा काळे मेनका वायुना सह ॥”

सूर्यः । निष्वाणम् । सदीश्वरः । इति मेदिनी ॥

(सर्वदा गमनशीले, त्रि । यथा, महाभारते ।

३ । १३३ । २५ ।

“चतुर्विंशतिपञ्चत्वं यस्याभि द्वादशप्रधि ।

तत्तत्पठिष्यतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥”

सदाचारः, पुं, (सतां साधूनामाचारः ।) साधू-

नामाचरणम् । तल्लक्षणं यथा,—

“सरस्वतीदण्डद्वयोर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तदेवनिर्मितं देशं प्रस्थावर्चं प्रचक्षते ॥

तस्मिन् देशे य आचारः पारम्ययक्रमगमः ।

वर्णानां सान्तरालानां सदाचारः स उच्यते ॥”

इति मनुः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

अथैव उवाच ।

“सदाचारेषु राजेन्द्र विशेषान् शृणु संप्रति ।

यानवश्यं नृपः कुर्यात्तात्ततः सकलान् शृणु ॥

साधवः शौण्डीषाश्च सच्छब्दः साधुवाचकः ।

तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते ॥

आगमेषु पुराणेषु संहितासु यथोक्तान् ।

सप्तद्विष्टसदाचारान्स्तान् यस्मीयाद्गृह्यथवत् ॥

ऋषीन् यजेद्देवातेर्देवान् होमेस्तु प्रजयेत् ।

आहुः पितृन् यजेद्भैरवैर्भूतान् बलिभिक्षया ॥

मेघं प्रसाधनं ज्ञानं दत्तधावनमञ्जनम् ।

सर्वं गृह्यथवत् कुर्यात् निषेकाद्यं विधिं तथा ॥

यटकर्मैस्तु नियुज्येत राजा विप्रान् समन्ततः ।

तथैव क्षत्रियादीनि स्त्री स्त्री कर्मणि योजयेत् ॥

सदाचा

यः स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं समाचरेत् ।
तं शतेन वृषो दण्डः पुनस्तस्मिन्नियोजयेत् ॥
सांवत्सरेषु कृतेषु विशेषीतान् समाचरेत् ।
अवश्यं पार्थिवो राजान् विशेषांस्तु शृणुष्व मे ॥
शरत्काले महाष्टम्यां दुर्गायाः परिपूजनम् ।
नीराजनं दशम्यान्तु कुर्याद् बलवृद्धये ॥
पौषे मासि तृतीयायां कुर्यात् पुण्याभितेजनम् ।
पूजयित्वा श्रियं देवो श्रीपञ्चम्यः वृषश्चरेत् ॥
श्रीयज्ञं धनधान्यस्य वृद्धये वृषसत्तमः ।
ज्येष्ठे दशहरायान्तु विष्णोरिष्टिं समाचरेत् ॥
रवौ हरिश्चैव द्वादश्यां शक्रपूजां समाचरेत् ।
विशेषीतान्स्तु वृषतिः कुर्यात् सर्वं बहुययैः ।
शमिः कृतेर्बलं राज्यं कोषद्यापि विवर्द्धते ॥
अकृत्येषु यज्ञेषु दुर्मितं मरकं तथा ।
जायते च वृषस्तस्मादेष्टु यज्ञं समाचरेत् ॥
शरत्काले महाष्टम्यां दुर्गायाः पूजने विधिः ।
पुरा प्रोक्तस्तु विधिना तेन कार्यस्तु पूजनम् ॥”
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“सदाचारे विशेषोऽयं कथितस्तव पार्थिव ।
निषेधेषु विशेषांस्तु शृणु येन श्रियेयते ॥
असंपूज्य तथा विष्णुं शिवामर्षिं पुरन्दरम् ।
अदत्त्वा च तथा दानं न भुञ्जीयान्नृपः कश्चित् ॥
हावधेदग्निधीनस्तु नित्यमेव पुरोहितैः ।
अहत्वा चाग्निहोत्रस्तु सुज्जमरकमाप्नुयात् ॥
नारत्तिते गृहे राजा रत्नहिं परिर्वर्जिते ।
स्वपत्तया स्त्रिया सार्द्धं न कदाचन संविशेत् ॥
भुक्त्वा श्रीफलं नाद्यात्तथा धात्रीफलं वृषः ।
वृद्धिपथकरा एता माष आसवन्तिकाः ॥
निम्बाटस्तु वृषाश्च वृद्धिद्विकरा न ताः ।
वृद्धिद्विकरास्त्रिंशं त्वेन्द्राजा च भोजनं ॥
भाजयेदन्तर्गं वृद्धिद्विकरेतुं वृषोत्तमः ।
न पथ्यायविहीनस्तु प्रारोहेदासनं वृषः ॥
न यानं न गजानश्चमारोहेद्दीप्य ज्ञाज्ञयम् ।
नेकस्तु विचरेद्वाजा कदाचिदपि निर्जनं ॥
मदहेतुं न भुञ्जीयात् कदाचिदपि भोजने ।
कदापि नोपसेवेत ह्यष्टम्यां मांसमेष्टने ॥
अमास्त्रानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवत्पितृको भूपः कुर्यात् जलाधमाप्नुयात् ॥
न जैवजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिविचयेत् ।
पितृणां श्राद्धयेन्नित्यमौरसे तनये सति ॥
औरसः क्षत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गणोत्पत्तोऽपविडश्च भागार्हास्तनया इमे ॥
कानीनश्च सङ्घोष्ठश्च कौतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च पोष्यश्च षड्भिः पुत्रपांशुलाः ॥
अभावे पूर्वपूर्व्यां परान् समभिवचयेत् ।
पौनर्भवं स्वयंदत्तं दास्यं राज्यं न योजयेत् ।
दत्ताद्याश्चऽपि तनया निजगोत्रेण संस्थिताः ।
आयान्ति पुत्रतां सव्यगन्धर्वाजसतुङ्गवाः ॥
पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संकृतः पृथिवीपते ।
आचङ्कान्तं न पुत्रः सः पुत्रतां याति चान्यतः ॥
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।

२३२

सदाचा

दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
ऊर्ध्वं पश्चमाहर्धाहताद्याश्च सुता वृष ।
गृहीत्वा पञ्चवर्षायं पुच्छेष्टिं प्रथमं चरेत् ॥
पौनर्भवस्तु तनयं जातमात्रं समानयेत् ।
जत्वा पौनर्भवं स्त्रीमं जातमात्रस्य तस्य वै ॥
सर्वास्तु कुर्यात् संस्कारान् जातकर्मादिकान्नरः ।
कृतं पुनर्भवस्तोमे सुतः पौनर्भवस्तथा ॥
एकोद्दिष्टं पितुः कुर्यात् आहं पाव्यणादिकम् ।
क्रीताद्या वनिना स्त्र्योः सा दासीति निगद्यते ॥
तस्यां धो जायते पुत्रो दासः पुत्रस्तु स स्त्रुतः ।
न राज्ञो राज्यभाक् स स्याद्विपुलानपि आह्वकत् ।
अधमः सर्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात् परिवर्जयेत् ॥
पुराणधर्मशास्त्राणि संहिताश्च सुनीरिताम् ।
नाध्यापयेन्नृपः श्रद्धेर्विहितान्यत् यदृच्छया ॥
यस्य राज्यं सदा श्रद्धाः पुराणं संहितां तथा ।
पठन्ति स्यान्महोनाशी राजा राजेण सान्वयः ।
मोहादा कामतः शूद्रः पुराणं संहितां
सृष्टिम् ।
पठन्नरकमाप्नोति पितृभिः सह पापकृत् ॥
शूद्रोऽपि विहितं यच्च यच्च मन्त्र उदाहृतः ।
तद्वयं विप्रवदनादग्राह्यं शूद्रेः सदेव हि ॥
न योजयेन्नृपः शूद्रं अवधारस्य दर्शने ।
नियोज्य तच्च तं भूपः तामिमे तेन पच्यते ।
हीनायुश्च भवेन्नोको राजा चापि सद्धान्वयः ॥
कार्यं शङ्कमन्थपुत्रं वानभिस्रमजितेन्द्रियम् ।
न ह्रस्वं व्याधितं वापि वृषः कुर्यात् पुरोहितम् ॥
क्षपणस्य धनं राजा न गृह्णीयात् कदाचन ।
न दिजानां तथा दद्यान्नानि विपुलान्यपि ॥
नारोहेत् कासुकोन्मत्तं गर्जं राजा कदाचन ।
आरुह्य कासुकं तस्तु परचेष्ट विधीदति ॥
अनायुष्यं न कुर्यात् कर्म भूपः कदाचन ।
सततं आयुषो वृद्धे यतैत सकलेर्बलेः ॥
न क्रूरवारं नाष्टम्यां न षष्ठां वृषसत्तमः ।
अज्जनान्यज्जने कुर्यात्ताम्रलस्यापि भोजनम् ॥
अतिस्त्रुयं तथा पूर्णं ग्रहणं चन्द्रस्येयोः ।
नालोकयेत् स्वयं राजा रत्नं स्वयं तथैव च ॥
उत्पातं जायते यत्तु दिव्यं भौमश्च नाभसम् ।
नेचेत यत्रानृपतिर्दृष्ट्वा नाद्यात् घ्राष्टं पुनः ॥
सर्वदा मङ्गलं रत्नं धारयेत् सह दूर्वया ।
अवच्छाच्छादितं गात्रं न विप्रेभ्यः प्रदर्शयेत् ॥
न तोये स्वं सुखं पश्येन्नाद्यान्मांसानि पर्वसु ।
नारोहेत् खरं चोर्ध्वं न वामोमपि गुर्विणीम् ॥
एकं नययुतो राजा चतुरङ्गं विवर्द्धयेत् ।
आत्मानं सततं रक्षन् सदा वीर्यं विवर्द्धयेत् ॥
बीजक्षयकरं नित्यं मर्त्यं भोज्यश्च पानकम् ।
वर्जयेत् चारुशकाद्यानलम् बहुतिक्तकम् ॥
कास्यराजतरङ्गस्यं तोयं पानेऽप्यवर्द्धनम् ।
स्त्रुवृद्धिकरं बीजक्षयकारि विवर्जयेत् ॥
ताम्रायः स्रग्सीसानां पाचस्यं फलचर्मणोः ।
शुक्रवृद्धिकरं तोयं तदुपाधीत यत्नतः ॥
सर्वस्त्रुयेषु जलेषु सदाचारं व्रजनुष्ठितः ।
संज्ञे विविधान् भोगानेकं स्थानं व्रजेत् परे ॥

सदाचा

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

एवमौचस्तु सगरं शशास सुनिपुङ्गवः ।
शास्त्राणि चैव सर्वाणि सदाचारान् सगुह्य-
कान् ।
बहुशः कथयामास सगराय महात्मने ॥
तस्मास्ति यत् पुरोर्विण कथितं सगराय न ।
राजनीतिः सतां नीतिर्यश्चाप्यश्चासम्भवम् ॥
संहितासु पुराणेषु यथागमपथे स्थितम् ।
सर्वं शुश्राव सगरो सुखादीन्वेष्ट धीमतः ॥
तेषां कथितं किञ्चिदुद्धृत्य द्विजसत्तमाः ।
विष्णुधर्मोत्तरे पूर्वं मया रक्षसि भारते ॥
राजनीतिं सदाचारं वेदवेदाङ्गसङ्गतम् ।
रक्षस्यं सततं विष्णोर्वीर्यं द्विजसत्तमाः ॥
यच्चानुदितमन्यत्र गदितं वा ससंश्रयम् ।
संश्रयच्छेदनं तेषु युष्मभ्यं कथितं त्विदम् ॥
अगुक्तं संश्रयच्छेदि पुराणं कालिकाङ्गयम् ।
योऽभ्यसेत् सततं विप्रः स वेदानां फलं लभेत् ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ८६ अध्याये राजनीति-
सदाचारादिकं समाप्तम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।

कथय ऊचुः ।

“सदाचारो निगदितस्तव योऽस्माभिरादरान् ।
लक्षणं तस्य वक्ष्यामस्तच्छृणुष्व निशाचर ॥
गृहस्थेन सदा कार्यमाचारपरिपालनम् ।
न ह्याचारविहीनस्य भद्रमत्र परच च ॥
यज्ञदानतपांसोऽहं पुरुषस्य न भूतये ।
भवन्ति यः समुल्लङ्घ्य सदाचारं प्रवर्तते ॥
दुराचारो हि पुरुषो नेह नासृज नन्दति ।
कार्या यत्रः सदाचारं व्याचारो ह्यत्यलक्षयम् ॥
तस्य स्वरूपं वक्ष्यामः सदाचारस्य राक्षस ।
शृणुष्वेकमनास्त्वच्च यदि श्रेयो हि वाञ्छसि ॥
धर्माऽस्य मूलं धनमस्य शाखा
पुण्यश्च कामः फलमस्य भोगः ।
असौ सदाचारततः सुकेशिन्
संसेवितो येन स पुण्यभोक्ता ॥
ब्राह्मणं सुहृत् प्रथमे विबुधे-
दनुस्मरेद्देववरं महर्षीन् ।
प्राभातिकं मङ्गलमेव वाक्यं
यदुक्तवान् देवपतिस्त्रिनेत्रः ॥

सुकेशी उवाच ।

किं तदुक्तं सुप्रभातं शङ्करेण महात्मना ।
प्रभाते यत् पठन् मर्त्यः सुच्यते पापबन्धनात् ॥

कथय ऊचुः ।

श्रूयतां राक्षसश्रेष्ठ सुप्रभातं हरोदितम् ।
श्रुत्वा स्मृत्वा पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ब्रह्मा सरारिस्त्रिपुराणाकारो
भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुः सयुक्रः सह भास्वजेन
कुर्वन् सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
भृगुर्विश्वः क्रतुरङ्गिराश्च
मनुः पुण्ड्रः पुनहः सगोतमः ।
रेवो मरीचिश्चावनी रिसुश्च
कुर्वन् सर्वं मम सुप्रभातम् ॥

सदाचा

सन्तकुमारः सनकः सनन्दनः
सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलौ च ।
सप्त सखाः सप्त रसातलाच्च
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः
सख्यंवायुर्वर्णितश्च तेजः ।
नभः सप्रसन्नं महता सहैव
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च
सप्तर्षयो ह्यीपवराश्च सप्त ।
भूरादि जत्वा सुवनानि सप्त
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
इत्यं प्रभाते परमं पवित्रं
यः संस्मरेद्वा प्रदुग्धयाच भक्त्या ।
दुःस्वप्ननाशो ननु सुप्रभाते
भवेच्च सत्तं भगवत्पदादात् ॥
ततः ससुत्याय विचिन्तयेच्च
धर्मं तथार्थं विहाय श्रय्याम् ।
उत्थाय पश्चाद्विरितुर्दौर्घ्यं
गच्छेत्तदोत्सर्गविधिं हि कर्तुम् ॥
न देवगोब्राह्मणवर्द्धिमार्गं
न राजमार्गं न चतुष्पथं च ।
कुर्व्याद्यथोत्सर्गमपौह गोष्ठे
प्रच्छाद्य शीघ्रं सुखनासिकश्च ॥
ततश्च शौचार्थं सुपादरेभ्यः
गुदे चयं पाणितले च सप्त ।
तथोभयोः पञ्च चतुस्तथैकां
लिङ्गे तथैकां नृदमाहरेच्च ॥
नान्तर्जलाद्राक्षसम्भ्रमिकस्थला-
न्न चावशिष्टा सद्नादिभ्यः ।
वल्मीकश्चैव हि शौचनाय
यास्या सराचारविदा नरेण ॥
उदङ्मुखः चाख्य पदौ भुविस्थः
समाचमेदङ्गिरफेनिनाभिः ।
आचम्य च त्रिः परित्यज्य च द्वि-
स्ततः सृष्टेचात्मशिरः करेण ॥
सन्ध्यां स निर्वर्ण्य ततः क्रमेण
केशांश्च संशोध्य च दन्तधावनम् ।
जत्वा तथा दर्पणदर्शनं च
जत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकश्च ॥
संपूज्य तोयनं पितृन् सदेवान्
होमश्च जत्वात्मनं शुभानाम् ।
जत्वा वह्निर्गमय प्रशस्तं
दूर्वां दधि सर्पिरयोदकुम्भम् ॥
धनुं सवत्स्रां वषभं सुवर्णं
नृहोमयं खलिकमक्षतानि ।
लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च
न्येतानि पुष्पाण्यथ शोभनानि ॥
हुताशनं चन्दनमर्कविष्णु-
मन्त्र्यवृक्षश्च समालमेत ।
ततस्तु कुर्व्यान्नजनातिधर्मं
देशादुत्थितं कुलधर्ममग्रम् ॥

२३३

सदाचा

स्वगोचधर्मं न हि सन्त्यजेत्
तेनापि सिद्धिं ससुपाचरेत् ।
नासत्प्रलापं न च सत्यहीनं
न निदुरं नागमशास्त्रहीनम् ॥
वाक्यं वदेत् साधुजनेन न
निन्द्यो भवेन्नैव च धर्मभेदी ।
सङ्गं न चासत्सु जनेषु कुर्व्यात्
सन्ध्यासु भस्मं सुरतं दिवा च ।
सन्ध्यासु योनीषु परावलासु
रजस्वलास्त्रिव जलेषु धीरः ॥
वृथाटनं वृथादानं वृथा च पशुमारणम् ।
न कर्मणं गृहस्थेन वृथा दारपरिग्रहम् ॥
वृथाटनान्नित्यहानिर्नृथादानाङ्गनक्षयः ।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति घातनाम्नरकं महत् ॥
मन्त्राद्यानिरश्वाद्या वर्णमङ्कुरतो भयम् ।
भेतश्च भवेन्नोक्तं वृथादारपरिग्रहात् ॥
परस्व परदारं च न काव्या बुद्धिरुत्तमैः ।
परस्वं नरकायैव परदाराश्च नृत्वैव ॥
नेत्तेत् परस्त्रियं नमो न सम्भाषेच्च तत्करान् ।
उदक्या दर्शनं स्पर्शं सम्भाषाश्च विवर्जयेत् ॥
नैकामने तथा स्त्रियं सुन्दर्या परजायया ।
तथैव स्यान्न मातुश्च तथैव दुहितुस्तपि ॥
न भार्या वीक्ष्यते नमा पुरुषेण कदाचन ।
न च स्त्रायीत वै नमो न श्रयीत कदाचन ॥
दिवासस्योऽपि न तथा परिभ्रमणमिच्छते ।
भिन्नासनं भाजनादीन् दूरतः परिवर्जयेत् ॥
नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेत्
चौरश्च रिक्तासु जयासु माघम् ।
पूर्णासु योषितु परिवर्जनौया
भद्रासु सन्ध्याणि समालमेत् ॥
नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्ते
चौरश्च शुक्रं रविजे च माघम् ।
बुधेषु योषिन्न समाचरेत्
शुभेषु सन्ध्याणि सदैव कुर्व्यात् ॥
चित्रासु हस्ते श्रवणेषु तेलं
चौरं विशाखास्त्रभिजित्सु वर्ज्याम् ।
ज्येष्ठे नृगे भाद्रपदासु भांसं
योषिन्सालात्तिकयोत्तरासु ॥
सदैव वर्ण्यं श्रयन्ते नृदक्षिण-
स्तथा प्रतीच्यां रजनीचरेण ।
शुक्लीत नैवेद्यं च दक्षिणासुखो
न च प्रतीचीमभिभोजनीयम् ॥
द्वालयं चैतत्तरं चतुष्पथं
विद्याधिकक्षापि शुभं प्रदक्षिणम् ।
कुर्व्यान्न वामं गमने च धोमान्
द्विजान् नृमान् गाश्च निशाचरेण ॥
मात्स्यानुलेपं वधनानि यज्ञतो
नान्यैर्धृतान्येव हि धारयेत् ।
स्त्रायार्च्छरः स्नानतया च नित्यं
निष्कारणं चैव विना निशासु ॥
ग्रहोपरिगि खजनाभिघाते
तुष्टा च जन्मद्वयं प्रशङ्के ॥

सदाचा

नाभ्यङ्गितं कायमुपसृष्टेश्च
स्नातो न केशान् विधुनीत चापि ॥
गात्राणि चैवाभ्यरपाणिना च
स्नातोऽवष्टव्याङ्गजनीचरेण ।
वसेच्च देशेषु सुराजकेषु
सुसंहितस्त्रीयजनेषु नित्यम् ॥
अक्रोधना न्यायपरा अमत्सराः
क्षयोधला ह्यौषधजानयश्च ।
न तेषु देशेषु वसेच्च नृतिमान्
यस्मिन्नपि दण्डरचित्वशक्तः ।
जनोऽपि नित्योत्सववद्भूयैः
सदा जिगीषुश्च निशाचरेण ॥
नृधय ऊचुः ।
यन्न भोज्यं महाबाहो सदा धर्मस्थितैर्नरैः ।
यज्ञोप्यश्च ससुहृदं कथयिष्यामहे वयम् ॥
तथ्यमन्नं पर्युषितं स्नेहात्तं चिरमंभृतम् ।
अस्नेहा मोहयः शस्त्रा विकाराः पायसा-
स्तथा ॥
शशकः शलको गोधा तथा खड्गो च कच्छपः ।
तद्वद्विदलकादीनि भोज्यानि मसुरजवीत् ॥
मणिवस्त्रप्रवालानां तद्वन्मुक्ताफलस्य च ।
शैलदारुमयाणां च त्वग्मुक्तौषधस्य च ॥
शकधान्याजिनानां च संघतानां च वाससाम् ।
वल्कलानामशेषाणामम्बुना शुद्धिरिष्यते ॥
सस्नेहानामधोर्णान तिलकल्कनं चाविकम् ।
कार्पासिकानां वस्त्राणां शुद्धिः स्यात् सद्य
भक्षणा ॥
नागदन्तास्त्रिषडङ्गाणां तच्चणाकुडिरिष्यते ।
पुनःपार्केन भाङ्गानां नृगयानाश्च शुद्धता ॥
शुद्धं भैक्ष्यं कारुहस्तः परमं योषिन्मुखं तथा ।
रथ्यागतमविज्ञानं दामवर्गणं यत् कृतम् ॥
वाक्यपूतं चिरानोतमनंकान्तरितं लघु ।
चेष्टितं बालवृद्धानां बालस्य तु सुखं शुचि ॥
स्नेच्छानामपि गोशाला स्नानन्ययसुता स्थियः ।
वाग्विप्रयो दिजेन्द्राणां पाठे वाग्विप्रविवः ॥
भूमिर्वाग्म्यते खातदाहृगोक्रमसंचनेः ।
लेपादुल्लेखनात् सेकात् वस्त्रसम्भार्यवाष्पलात् ॥
केशकोटावपमोक्षे गोघ्राते मच्चिकान्विते ।
नृह्यारिभक्षचारानि प्रक्षेपयानि शुद्धयः ॥
उदुम्बराणां चान्तेन चारैण चतुसीसयोः ।
कांस्यानां भक्षणा शुद्धिस्तोयाकुडिर्नृवस्य च ॥
अमेध्याक्तस्य नृतोयेर्गन्धापहरणेन च ।
अन्येषामपि तद्वत् शुद्धिर्गन्धावहारतः ॥
मातुः प्रसवने वत्सः शकुनिः फलपातने ।
गर्हभो भारहारित्वे न्वा नृगग्रहणं शुचिः ॥
रथ्याकर्हमतीथानि गावः पांथ तृणानि च ।
मारुतनैव शुध्यन्ति पक्षेष्टकृत्तानि च ॥
प्रदत्तं श्रोणाङ्गकस्यान्नममेष्याभिन्नतं भवेत् ।
अग्रसुहृदस्य सन्धयः प्रोक्ष्य प्रोक्ष्यं स्मृतम् ॥
उपवासं चिरात्तं वा दूषितान्नस्य भोजने ।
अघ्राते ज्ञातपूर्वे च नैव शुद्धिर्बिधीयते ॥
उदक्याश्च तु नमोश्च स्तुतिभान्तावशाधिगः ।

सदाचा

सदाचा जायत शीघ्रार्थं नयेव नृत्यहारिणः ।
सर्वेहमस्य संस्पृश्य सवासः ज्ञानमाचरेत् ।
आलभ्येव तु निःसृज्य गामालभ्याकर्मोद्य च ॥
न लङ्घयेत् नरं लघावर्तानं दुःखलं तथा ।
यद्वाहुच्छिद्यवितमत्रपादाङ्गांश्च लिपेद्विहः ॥
पञ्चपिण्डाननुष्ठुत्य न ज्ञायात् परवारिणि ।
ज्ञायीत देवतातेषु सरोजदसरित्सु च ॥
नोद्यानादौ विकालेषु प्राज्ञस्तिष्ठेत् कदाचन ।
नालपिण्डविहङ्गं वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥
देवतापितृसंस्कार्यज्ञसत्त्वादिनिन्दकेः ।
लला तु स्यर्शनालापं मुध्यतेऽकावलीकनात् ॥
अभोण्याः स्तिकावण्डमाज्जाराखुन्धकुक्कुटाः ।
पतितपविह्वनस्याश्च चाखालाश्चाधमाश्च ये ॥

सुकेशी उवाच ।

भवद्भिः कौन्तिताभोण्या य एते स्तिकादयः ।
अभोषां श्रुतमिच्छामि तत्त्वतो लज्जयानि च ॥
श्रव्य ऊचुः ।
ब्राह्मणी ब्राह्मणश्चैव यावच्छेषत्वमागतौ ।
तावुभौ स्तिकाद्यौ तयोरेतं विगर्हितम् ॥
न जुहोत्युचिते काले न ज्ञाति च ददाति च ।
पितृदेवार्चनाङ्गीतः स वण्डः परिगीयते ॥
दम्भायं जपते यस्य तप्यते यजते तथा ।
न परचार्यसुदुक्तो मार्जारः परिकीर्तितः ॥
विभवे सति नैवान्ति न ददाति जुहोति च ।
तमाहुराखुं तस्याभं भुक्ता लच्छुण्णं शुध्यति ॥
समागतानां यः सभ्यः पक्षपातं समाश्रयेत् ।
तमाहुः कुक्कुटं देवास्तस्याप्यभं विगर्हितम् ॥
स्वधर्मं यः समुत्सृज्य परधर्मं समाचरेत् ।
अनापदि स विद्विहः पतितः परिकीर्तितः ॥
वेदव्यागी पितृव्यागी गुरुवद्भुक्तकक्षया ।
गोब्राह्मणस्त्रीवधहृदपविह्वः स उच्यते ॥
येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम् ।
ते नयाः कौन्तिताः सङ्गिस्तेषामभं विगर्हितम् ॥
आशार्जनामदाता च दातुश्च प्रतिषेधकः ।
शूरणागतं यस्त्यजति स चाखालाधर्मो नरः ॥
यो बान्धवैः परित्यक्तः साधुभिर्ब्राह्मणैरपि ।
कुण्डाशी यस्य तस्याभं भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥
यो नित्यकर्मणो ज्ञानं कुर्वन्नेमितिकस्य च ।
भुक्ताभं तस्य शुध्यति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥
नित्यस्य कर्मणो ज्ञानिः केवलं नृत्यजन्मसु ।
न तु नैमित्तिकोच्छेदः कर्तव्यो हि कथञ्चन ॥
जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं सचेलस्य विधीयते ।
नृते च सर्व्वत्रस्थानामित्याह भगवान् भृगुः ॥
प्रेताय सज्जलं देयं बह्विद्भ्यां तु गोत्रजेः ।
प्रथमेऽङ्गि चतुर्थे वा सप्तमे वास्त्रियसचयम् ॥
ऊर्ध्वं सचयनात्सप्तमङ्गस्यार्थं विधीयते ।
सोदकेस्तु क्रिया कार्या अशुद्धेस्तु सपिण्डकैः ॥
विशोद्धत्यनश्रयान्मुवन्निपातनृतेषु च ।
तथा गृहीतसव्यासं देशान्तरनृते तथा ॥
सदाः शौचं भवेद्विद्वन् तच्चाप्युक्तं चतुर्विधम् ।
गर्भसावे तदेवोक्तं पूयकाण्ये न वै चरेत् ॥
ब्राह्मणानामहोरात्रं चतुर्याणां दिनत्रयम् ।

सदाचा

वह्मरात्रं चैव वैश्यस्य भूमाणां द्वादशाङ्गिकम् ॥
दशदादशमासाङ्गं माससंख्यादिनैश्च तेः ।
ज्ञात्वा कर्मक्रियाः कुर्याः सर्व्वे वर्णा यथाक्रमम् ॥
प्रेतसुहृदस्य कर्मव्यमेकोद्विहं विधानतः ।
सपिण्डीकरणं कार्यं प्रेतस्य वत्सरान्तरेः ॥
ततः पितृत्वमापन्ने दर्शपौर्णमादिभिः शुभैः ।
प्रीणनन्तश्च कर्तव्यं यथाश्रुतिनिर्दिष्टम् ॥
पितृर्धनं समुहृदस्य भूमिकोणादिकञ्च यत् ।
कुर्व्याद्वेयनास्य सुप्रीता पितरो यान्ति राक्षस ॥
यद्यद्विद्वत्तमं किञ्चित् यच्चास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाच्ययमिच्छता ॥
अध्येतया त्रयीं नित्यं भाग्यञ्च विद्वता सदा ।
धर्मतो धनमाह्वयं यद्यश्चापि शक्तितः ॥
आचारं कुर्वतो नात्मा कुगुणमेति राक्षस ।
तत् कर्मव्यमशङ्कितं यत्र गोप्यं महजने ॥
एवमाचरतो लोके पुरुषस्य गृहे सतः ।
धर्मार्थकामसंप्राप्तिः परचेह च शोभना ॥
एव तद्देशतः प्रोक्तो गृहस्थाश्रम उत्तमः ॥ ॥
वानप्रस्थाश्रमं धर्मे ते वक्ष्यामोऽवधायताम् ।
अपत्यसन्ततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य चायतिम् ॥
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणम् ॥
तत्रारण्योपभोगेन तपोभिश्चात्मकर्मणम् ।
भूमौ शय्या ब्रह्मचर्यं पितृदेवातिथिक्रिया ॥
होमस्त्रिसवनज्ञानं जटावल्कलधारणम् ।
वन्यस्त्रेहनिषेवित्वं वानप्रस्थविधिस्त्वयम् ॥ ॥
सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्यममानिता ।
जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसते चिरम् ॥
अनारम्भस्तथाहारे भित्ता विप्रैः ह्यनिन्दिते ।
आत्मज्ञानं विवेकञ्च तथा त्यागावबोधनम् ॥
चतुर्थे चाश्रमे धर्मा ह्यस्माभिस्तं प्रकौन्तिताः ॥
वर्गधर्माणि चान्यानि निशामय निशाचर ॥
गार्हस्थ्यां ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः ।
क्षत्रियस्यापि गदिता य आचारो द्विजस्य हि ॥
वैखानसत्वं गार्हस्थ्यामाश्रमद्वितयं विशः ।
गार्हस्थसुतमं त्वेकं शूद्रस्य चण्डाचर ॥
स्नानि वर्णाश्रमोक्तानि धर्माणीह न ह्यपयेत् ।
यो ह्यपयति तस्यासौ परिकुप्यति भास्करः ॥
कुपितः कुलनाशाय देहरोगविट्पृथ्वे ।
वर्णाशु पतते तस्य नरस्य चण्डाचर ॥
तस्मात् स्वधर्मं न हि संत्यजेत
न ह्यपयेत्तथापि तथ्यात्मवंशम् ।
यः संत्यजेत्तथापि निजं हि धर्मं
तस्मै प्रकुप्यति दिवाकरश्च ॥
पुलस्त्य उवाच ।
इत्येवमुक्तो मुनिभिः सुकेशी
प्रणम्य तान् ब्रह्मवृत्तीन्वर्त्तमानः ।
जगाम चोत्पत्य पुरं स्वकीयं
सुहृन्महर्षिर्भगवत्कमाखः ॥
इति श्रीवामनपुराणे १४ अध्यायः ॥ ॥
अन्यत् पात्रे स्वर्गखण्डे २८ । २० । २१ अध्या-
येषु विष्णुपात्रे ३ अंशे १९ अध्याये मार्कण्डेय-
पुराणे सदाचारनामकाध्याये चाजोक्तनीयम् ॥

सदानी

(सन साधुराचारो यस्य । सदाचरणग्रीवे,
त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ७ ।
“कात्यायनो जगादेनसुपविष्टः लज्जान्तरे ।
सदाचारो भवानेव कथमेतां गतिं गतः ॥ ”)
सदाचारवान्, [न] चि, सदाचारविशिष्टः । सदा-
चारी । सदाचारशब्दादख्यर्थे वतुप्रत्यय-
निष्पन्नः ॥ (यथा, भगुः । ४ । १५८ ।
“सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान् नरः ।
अह्मानीऽनस्यश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ ”)
सदानः, पुं, (सदा भवः । सदा + “सायं चर-
मिति । ” ४ । ३ । २३ । इति व्यञ्जनौ तुट्
च ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः । नित्ये, चि ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । ६५ ।
“सायन्तनो तिथिप्रणयः पङ्कजानीं दिवातनीम् ।
कान्तिं कान्त्या सदान्या ह्येयनीं शुचि-
क्षिता ॥ ”)
सदातोया, स्त्री, (सदा तोयं यत्र ।) एतापनी ।
इति शब्दचन्द्रिका । करतोया । इति सदा-
नीराशब्ददर्शनात् ॥
सदादानः, पुं, (सदा दानं मद्वलं यस्य ।) ऐरा-
वतः । गणेशः । मत्तहस्ती । इति मेदिनी ।
नित्यदाने, स्त्री ॥
सदानन्दः, पुं, (सदा आनन्दो यस्य ।) शिवः ।
यथा,—
“सदाशिवः सदाकर्मा सदाहर्मा सदागतिः ।
सदानन्दः सदावर्मा सदासङ्गविवर्जितः ॥ ”
इति श्रीशिवयामले पाञ्चतन्त्रसंवादे शिव-
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ सतताज्ञादयुक्ते, चि । यथा,
“ममानन्दे सदानन्दः सदानन्दो भविष्यति ।
ममानन्दे निरानन्दो निरानन्दो भविष्यति ॥ ”
इति पुराणे भगवतोवाक्यम् ॥
सदानर्तः, पुं, (सदा नृत्यतीति । नृत् + अच् ।)
खल्लनपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका । सर्व्वदाशु-
कारकं, चि ॥
सदानोरवहा, स्त्री, (वृहतीति । वृह + अच् । सदा
सर्व्वदा नीरस्य वहा ।) करतोया नदी । इति
शब्दरत्नावली ॥
सदानीरा, स्त्री, (सदा नीरं यस्याः ।) करतोया
नदी । इत्यमरः ॥ गार्गीविवाहसमये शहर-
करगजितसम्पदानतोयप्रभवत्वात् करस्य तोयं
विद्यते अत्रेति करतोया अर्थ आदित्यादः ।
आवर्ण एतद्वर्णं सर्व्वा नदी रजस्वला इत्यनु
न रजस्वला । अतएव सदा सर्व्वदा नीरमस्या
इति सदानीरा । तथा च स्मृतिः ।
“अथादौ कर्कटे देवो चण्डं गङ्गा रजस्वला ।
सर्व्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाश्चुवाहिनी ॥ ”
इति भरतः ॥
(यथा, महाभारते । २ । २० । २७ ।
“गण्डकीञ्च सदानीरां शर्करावर्णमेव च ।
एकपञ्चतके नद्यः क्रमेणैवाव्रजन्तु ते ॥ ”
निरन्तरजलपूर्णे अश्रुजलपूर्णे च चि । यथा,
आर्यावप्रश्ननाम् । २८४ ।

सदृशः

“चिरपथिकद्राघिममिलदलकलताशै-

बलावलमयिता ।

करतोयेव नगास्या दृष्टिरिदानीं सदानोरा ॥”)

सदापुष्पः, पुं, (सदा पुष्पं यस्य ।) नारिकेलवृक्षः ।

इति शब्दमाला ॥ सर्वदाकुसुमयुक्ते, त्रि ॥

(यथा, महाभारते । १५ । ३५ । २०-२२ ।

“अथत्तमीजप्रभवो बुद्धिस्त्वमयो महान् ।

महामहामारविटप इन्द्रियाङ्गुरकोटरः ॥

महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।

सदापर्णः सदापुष्पः सदाशुभफलोदयः ॥

आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ।

एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमः ॥”)

हिंसा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनो ॥”)

सदापुष्पी, स्त्री, (सदा पुष्पं यस्याः ।) डीम् ।

रत्नाकर्षणः । इति रत्नमाला ॥

सदाप्रखनः, पुं, (सदा प्रखनं यस्य ।) रोहितकः ।

अर्कः । कुन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सदाफलः, पुं, (सदा फलमस्य ।) स्तब्धफलः ।

नारिकेलः । उडुमरः । इति मेदिनी ॥ विख्यः ।

इति जटाधरः ॥

सदाफलः, स्त्री, (सदा फलं यस्याः ।) त्रिसन्धि-

पुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्त्ताकुविशेषः ।

सला वेगुन इति कुली वेगुन इति दंकी वेगुन

इति च भाषा । अस्या गुणाः ।

“सदाफलः त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ।

कण्ठकण्ठहरी चैव वार्त्ताकीगुणवन्तरा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

सदाभद्रा, स्त्री, (सदा भद्रमस्याः ।) गम्भारीवृक्षः ।

इति रत्नमाला ॥

सदायोगी, [नृ] पुं, (सदा सर्वस्मिन् काले योगी ।)

विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हरिशयने मधु-

मांसवर्णनफलभागो । यथा,—

“सदासुनिः सदायोगी मधुमांसस्य वर्जनात् ।

निराधिर्नोरुगोज्ञो विष्णुभक्तश्च जायते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सदृक्, [श्र] त्रि, (समान इव दृश्यतेऽसौ ।

समान + दृश् + “समानान्यथोक्तेति वक्तव्यम् ॥”

३ । २ । ६० । इत्यस्य वार्त्ताकीत्या किन् । “दृक्-

दृश्यतुषु ॥” ६ । ३ । ८६ । इति समानस्य

सः ।) तुल्यम् । इत्यमरः । (यथा, कथा-

सरित्सागरे । ३६ । ८८ ।

“न त्वया सदृशोऽस्ति जेलोक्तेऽपि धनुर्धरः ॥”)

सदृशः, त्रि, (समान इव दृश्यते इति । समान +

दृश् + क्त्वा । समानस्य सादृशः ।) सदृशः ।

इत्यमरः । (यथा, भागवते । ३ । १ । २६ ।

“कश्चिद्धरेः सौम्य सुतः सदृश्च

आस्तिः श्रेयो रथिनां साधु साम्नः ॥”)

सदृशः, त्रि, (समान इव दृश्यतेऽसौ । समान +

दृश् + क्त्वा । “दृक्दृश्यतुषु ॥” ६ । ३ । ८६ ।

इति समानस्य सः ।) समः । इत्यमरः ।

(यथा, रघुः । १ । १५ ।

“आकारसदृशप्रभः प्रभया सदृशप्रभः ।

सदृशः

सदृशः

आगमेः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥”)

उचितः । इति मेदिनी ॥

सदृशस्यन्दनं, स्त्री, निघण्टुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सदृशः, त्रि, (देशेन सदृशं वर्तमानः ।) निकटः ।

इत्यमरः ॥ देशान्वितः । यथा,—

“सदृशसदृशौ निकटे देशे देशान्वितौ क्रमात् ॥”

इति धरणिः ॥

सदृशः, त्रि, (सन् भूतः ।) सत्यम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे । १४८ । ४४ ।

“तद्भवद्भिर्गुणा वाच्याः प्रदुज्जस्य मञ्जुतनः ।

सदृशताः कुलरूपस्य शीलस्य वयसस्तथा ॥”)

सदृश, [नृ] स्त्री, (सौदन्त्येति । सदृ + भनित् ।)

यदृम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ३ । १६ ।

“न केवलं सदृशानि मागधौपतेः

पथि यजुष्मन्त दिवौकसामपि ॥”)

“विश्रीयन्ते शिलादिषु पातान् विश्रीयन्तेऽनेन

कुषादय इति वा । गच्छति वागच्छति निजं

गम्यते वा प्रागिति । अवसादयति पिपासा-

युक्तं वा । सदृश्च विशरणगत्यवसादनेषु +

भनित् ॥” इति निघण्टुटीका । १ । १२ । ६६ ।)

जलम् । इति मेदिनी ॥ (सादृश्ये अवसादयते

प्राणिनो यजेति । न्यामः । इति निघण्टुः ।

२ । १७ ।)

सदृशः, [स्] य, (समानेऽस्ति इति । “सदृशः

परतुपरार्थम इति ॥” ५ । ३ । २२ । इति

दाप्रत्ययः समानस्य सभावश्च निपात्यते ।)

तत्त्वचगम् । तत्त्वचगम् । सपदि २ । इत्यमरः ॥

हे तत्त्वचगे तत्त्वचगम् । समानेऽस्ति सदृशः कुतः क

कुह इत्यादिना निपातः । सदृशः प्रतति मांसिन

इति सपदि मुकुलितार्थम् । इयं दन्त्यादि ।

इति भरतः ॥

सदृशतं, स्त्री, (सदृशतत्त्वचगत् कृतम् ।) नाम ।

इति त्रिकाण्डशेषः । तत्त्वचगकृते, त्रि ॥

सदृशप्राणकरः, त्रि, (सदृशतत्त्वचगत् प्राणस्य

बलस्य करः ।) तत्त्वचगत् बलकारकद्वयादिः ।

यथा, चाणक्ये ।

“सदृशमांसं नवाक्षश्च बाला स्त्री चौरभोजनम् ।

एतस्मिन्प्राणकरस्य सदृशप्राणकराणि षट् ॥”

सदृशप्राणहरः, त्रि, (सदृशः प्राणस्य बलस्य हरः ।)

तत्त्वचगत् बलायुषोर्नाशकद्वयादि । यथा,—

“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालाकस्तृणं दधि ।

प्रभाते मेषुन निद्रासदृशप्राणहराणि षट् ॥”

इति चाणक्यम् ॥

सदृशशुद्धिः, स्त्री, (सदृशतत्त्वचगत् शुद्धिः ।) सदृशः-

शौचम् । यथा,—

“देशान्तरवृत्ते बाले सदृशशुद्धिर्यतौ ऋते ॥”

इति गारुडे १०७ अध्यायः ॥

सदृशशोथा, स्त्री, (सदृशशोथो यस्याः ।) कपि-

कच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सदृशशीचं, स्त्री, (सदृश एव शौचं शुद्धिः ।) तत्त्व-

चगच्छुद्धिः । यथा,—

“शिल्पिनः कारवो वेद्या दासीदासाश्च भृत्याः ।

सदृशः

अभिमानं शोचियो राजा सदृशशौचाः प्रकी-

र्त्तताः ॥”

इति गारुडे १०७ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“कारवः शिल्पिनो वेद्या दासीदासास्तथैव च ।

दातारो नियमो चैव ब्रह्मविद्वज्जचारिणौ ।

सन्निधौ ब्रतिनस्तावन सदृशशौचा उदाहृताः ।

राजा चैवाभिहितश्च प्रातः सन्निधौ एव च ॥

यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च ।

सदृशशौचं समाख्यातं दमिन्ने वायुपदेन ॥

डिम्बाहवहतानाश्च विद्युता पथिवेर्द्विजैः ।

सदृशशौचं समाख्यातं सजातिमरणे तथा ॥

अन्यौ मरुप्रपतने वीरावस्थायानाश्रमे ।

ब्राह्मणार्थे च संन्यस्ते सदृशशौचं विधीयते ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे २२ अध्यायः ॥ * ॥

अपरश्च । अथ सदृशशौचम् । तत्र विष्णुः ।

नाशौचं राज्ञः राजकर्मणि न ब्रतिनां ब्रते न

सन्निधौ सन्ने न काष्ठानां स्वकर्मणि न

राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया न देवप्रतिष्ठा-

विवाहयोः पूर्वसंस्तयोः इति । सन्निधौ निय-

प्रवृत्तान्नदानानां सन्ने अन्नदाने । कारवः

रूपकाराद्याः । आदिपुराणे ।

“रूपकारेण यत् कर्म करणीयं नरेष्विह ।

तदर्थो नैव शक्नोति तस्माच्छुद्धः स रूपकृत् ॥”

कूर्मपुराणे ।

“कारवः शिल्पिनो वेद्या दासा दास्यस्तथैव च ।

दातारो नियमो चैव ब्रह्मविद्वज्जचारिणौ ।

सन्निधौ ब्रतिनस्तावन सदृशशौचा उदाहृताः ॥”

आदिपुराणे ।

“शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत् साधयन्त्युत ।

तत् कर्म नाभ्यो जानाति तस्मात् शुद्धः

स्वकर्मणि ॥

दासा दास्यश्च यत् कर्म कुर्वन्त्यपि च लोभया ।

तदर्थो न क्षमः कर्तुं तेन ते शुचयः स्मृताः ॥”

चित्रकाराद्यरूपाः शिल्पिनः । आद्यशब्दाच्चित्र-

निर्माणकाद्याः । शान्तातपः ।

“मृत्युकर्मकराः गृहा दासा दास्यस्तथैव च ।

ज्ञानं शरीरसंस्कारं गृहकर्मण्यदृष्टिताः ॥”

स्मृतिः ।

“सदृशशौचो गर्भदासो भक्तिः सदृशशौ-

चक्रुः ॥”

वेद्या अपि चिकित्सायामेव । तथा च स्मृतिः ।

“चिकित्सको यत् कुरुते तदर्थं न शक्यते ।

तस्मात् चिकित्सकः सर्वं शुद्धो भवति नियतः ॥”

दातार आवश्यकप्रत्यहं गोभूमिहरण्यादि-

दाने प्रवृत्ताः । तेषां तद्दान एव । प्रत्यहं

दानश्च । दातव्यं प्रत्यहं पाने इति याज्ञ-

वल्क्यात् । कादाचित्कदानकारिणाम् दाने

प्रक्रान्ते अशौचं नास्ति तावत् यावत् कर्म

कुर्वन्ति इति । हारलतायेवम् । पूर्वसङ्कल्पित-

द्वयदानेऽपि नाशौचम् । यथा च मिता-

चरायाम् ।

सद्यःशौ

“पूर्वसङ्कलितं त्रयं दीयमानं न दुष्यति ॥”

इति ॥

आदिपुराणी ।

“निवृत्ते लक्ष्म्योमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहूकर्मणि ।

निमन्त्रणाहि विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ।

देहे पितृषु तिष्ठन्तु नाशौचं विद्यते कश्चित् ॥”

पाजापत्यादिक्लेशे समाम्ने होमयागजपेषु

समाप्तेषु सम्पूर्णार्थमवश्यं मया ब्राह्मणा

भोजयितव्या इति गृहीतनियमो यस्तस्या-

शौचेऽन्यकुलजातानामपि सुज्ञानानां दोषा-

भावः । कस्यचिद्दाहभोक्तोरित्यर्थः । एवं प्रारब्ध-

आदिपि कश्चिदित्यनेन दाहभोक्तोरशौचाभावः ।

तथा च विष्णुः ।

“व्रतयज्ञविवाहेषु आह्वे होमेऽर्चने जपे ।

आरब्धे स्तनकं न स्यादनारब्धे तु स्तनकम् ॥”

इति ॥

पराशरः ।

“दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च ।

तपोदानप्रसक्त्यु नाशौचं न्यस्तस्तनके ॥”

यजमानानां होमयागाङ्गदीक्षणीयेष्टौ कृतायां

दीक्षितत्वं भवति तेन दीक्षणीयेष्टुत्तरकालं

यजमानस्य यत् कर्म तत्राशौचं नास्ति ।

अभिषिक्त्यु चक्षित्यनृपतिषु । तीर्थं गङ्गादि ।

गुरुरिति कश्चित् ॥ कालमाधवीय कूर्मपुरा-

णम् ।

“काव्योपवासं प्रक्रान्ते अन्तरा न्यस्तस्तनके ।

तत्र काव्यव्रतं कुर्यात् दानार्चनविवर्जितम् ॥”

तत्र दानार्चनं स्वयं वक्ष्येत् अन्यद्वारा तु कार-

येत् । तथा च मत्स्यपुराणम् ।

“गर्भिणी स्तनिका नक्तं कुमारौ च रजस्वला ।

यदाशुद्धा तदानीं कारयन् क्रियते सदा ॥”

उपवासाचरणं गर्भादिपीडासम्भावनायां नक्तं

भोजनं कुर्यात् ।

“उपवासेष्वशक्तस्य तदेव फलमिच्छतः ।

अनभ्यासेन रोगाणां किमिदं व्रतमुच्यताम् ॥”

इति नारदप्रश्नान्तरम् ।

“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ॥”

इति मत्स्यपुराण एवेश्वरप्रतिवचनात् ।

स्वयमशुद्धा शुद्धद्वारा पूजादिकं कारयेत् ।

कायिकसुपवासदि सदा शुद्धशुद्धिकाले स्वयं

क्रियते । स्मृतिपरिभाषायामप्येवम् । विष्णुः ।

“बहुकालिकमङ्गल्यो गृहीतस्य पुरा यदि ।

स्तनके स्तनके चैव व्रतं तत्रैव दुष्यति ॥”

एतत्काव्यव्रतपरम् । नित्यान्वारब्धानामना-

रब्धानामविशेषेण कर्षयता । नाशौचमित्यनु-

वृत्तौ ब्रह्मपुराणम् ।

“नैष्ठिकस्याथवाव्यस्य भिन्नार्थं प्रस्थितस्य च ॥”

नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिविशेषस्य । अव्यस्य चतुर्थी-

अभिषङ्गः । अशौचमिच्छायाद्वहेण दोषाभावः ।

इति हारलताप्रभृतयः । कौर्मि ।

सद्योजा

“सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्मिच्छे चाप्युपपन्नवे ।

डिम्बाहवहनागाश्च विद्युता पाथिवैर्हिजेः ।

सद्यःशौचं समाख्यातं शापादिमरणे तथा ॥”

उपपन्ने राजविपन्ने । औपसर्गिकात्यन्तमरक-

पीडने च सद्यःशौचमुक्तम् । तथा च पराशरः ।

“उपसर्गमृते चैव सद्यःशौचं विधीयते ॥”

अथएव ।

“आपद्यपि च कथायां सद्यःशौचं विधीयते ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचने अग्निरुद्धभट्टमूलपाणि-

प्रभृतिभिरौपसर्गिकात्यन्तमरकपीडयां सद्यः-

शौचं विधीयते इत्युक्तम् । उपसर्गश्च त्रिवि-

धोत्पातः । तथा च गर्गसंहिताबाह्यसूत्रयोः ।

“अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिव्याद्वाप्य-

धर्मेतः ।

नरापचाराभियतसुपसर्गः प्रवर्तते ॥

अतोऽपचाराभियतमपवर्जन्ति देवताः ।

ताः स्तुजन्त्यङ्गानां वाह्यनाभसभूमिजान् ॥

त एव त्रिविधा लोके उत्पन्ना देवनिर्मिताः ।

विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भावयन्ति च ॥”

यद्यप्युपसर्गः भूतो रोगभेदोपपन्नवयोरपीति

विश्वकोषादुपसर्गस्योभयवाचकत्वं तथाप्यत्र

सुनिप्रयुक्तत्वेनान्तरङ्गत्वात् त्रिविधोत्पातात्म-

कोपसर्गो गृह्यते न तु रोगविशेषात्मक इति ।

एतेनोपपन्नस्तीति सुत्पत्त्या देहाभ्यन्तर एव

यावदनेन तावत्कालमरण एव सद्यःशौचं बहि-

र्भावे व्रणपरम्परया मरणे सति स्वजातुक्ता-

शौचमेवेति च ग्रहमिति दर्शनस्मृतिसारप्रदीपा

इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । द्विजैर्ब्राह्मणैः ।

शापादौत्यादिशब्देनाभिचारमृतस्य गृह्यणम् ।

ब्रह्मकूर्मपुराणाभ्यां यद्ब्राह्मणहतस्याशौचा-

भाव उक्तः स बुद्धिपूर्वकहनने बोद्धव्यः । प्रमाद-

हते त्वशौचादस्यैव अन्यथा मरीचिवचनं

निर्विषयं स्यात् । यथा,—

“विश्वशस्त्रापदाहितिर्यगब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषाम् विगर्हिता ॥”

विषादिशास्त्रार्थात् ब्राह्मणहतघातोऽस्या-

स्तीति प्रतीयते । यज्ञाच्च ये च वै ब्राह्मणेर्हता

इति ब्रह्मपुराणीयं साधकत्वेनोपपन्नं आह-

विवेके तच्चिन्त्यम् ।

“महापातकियो ये च पतितास्ते उदाहृताः ।”

इत्युत्तरार्द्धेन पातित्यभिधाय तेषां आह-

निषेधात् । आवालः ।

“दुर्मिच्छे राष्ट्रमस्याते शस्त्रगोब्रह्मघातिने ।

पतितेऽनशनप्रेते विदेशस्थे शिशौ न च ॥”

नाशौचमित्यर्थः । इति शुद्धितत्वम् ॥

सद्यस्कः, त्रि, (सद्यः कायतीति । के + कः ।)

नूतनम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, सुश्रुते ।

१ । ४५ ।

“नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुर-

मितम् ॥”)

सद्योजातः, पुं, (सद्यस्तज्जानात् जातः ।) वत्सः ।

इति शब्दचन्द्रिका । शिवः । यथा,—

सधर्मा

“भक्तैर्नागाविधेर्युक्तं ब्राह्मणाय निवेद्येत् ।

प्रीयतां देवदेवोऽत्र सद्योजातः पिनाकधृक् ॥”

इति मातस्य शिवचतुर्दशीव्रते ७६ अध्यायः ।

सद्योजाताय नमः । इति शिवरात्रिव्रते शिव-

ज्ञानमन्त्रः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्तत्तत्तत्त-

पन्ने, त्रि ॥

सद्योभावी, [न] पुं, (सद्यो भवतीति । भू +

णिनिः ।) तर्ककः । सद्योजातवत्सः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

सद्यः, त्रि, (सीदति गच्छतीति । सद्य गतौ +

“दाघट्सिद्धसदो वः ।” १ । २ । १५६ । इति

वः ।) गमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

सहस्रः, पुं, ग्रामः । सच्छब्दपूर्वकवसधातोरथच्-

प्रत्ययेन नियमः । इति कैचित् ॥ किन्तु संपूर्ण-

वसधातोरथप्रत्यये संवसथ इति सिद्धान्तकौ-

मुद्यां निष्पादितम् ॥

सदृत्तं, स्त्री, (सत् वृत्तम् ।) साधुस्वभावः । सच्च-

रितम् । इति जटाधरः । (यथा, कथं-

सरित्सागरे । ५१ । २२७ ।

“सच नरवाहनदत्तः सहस्रमनोरमामुदरगुणाम् ।

प्राप्यालङ्कारवतीं वागीमिव सुकविरास्त

तद्रसिकः ॥”)

तद्वृत्ते, त्रि । यथा,—

“नासमञ्जसशीलेस्तु सहासीत कदाचन ।

सदृत्तसन्निकर्षो हि क्षणाहंमपि शस्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सदृत्तभाक्, [ज्] त्रि, (सदृत्तं भजतीति

भज् + क्तिप् ।) सदृत्तविशिष्टः । यथा, सारा-

वल्याम् ।

“पण्याशिनां शीलवतां नराणां

सदृत्तभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।

एवंविधानामिदमायुश्च

चिन्त्यं सदा दृढसुनिप्रवादः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

सधर्मेचारिणी, स्त्री, (सधर्मं चरतीति । चर +

णिनिः । “वोपसर्जनस्य ।” ६ । १ । ८२ । इति

सहस्रसः ।) भार्या । यथा,—

“सधर्मेचारिणी पत्नी जाया च गृहिणी गृहा ॥”

इति हलायुधः ।

(यथा, महाभारते । १३ । १४० । ४८ ।

“एतस्मै संश्रयं सर्वं वक्तुमर्हसि वै प्रभो ।

सधर्मेचारिणी चाहं भक्ता चेति वृषध्वज ॥”)

सधर्मा, [न्] त्रि, (समानो धर्मो यस्य । “धर्मा-

दनिच् केवलात् ।” ५ । ४ । १२४ । इति

अनिच् ।) सदृशः । यथा,—

“तुल्यः समानः सदृचः सत्पुणः सदृशः समः ।

साधारणसधर्मागौ सर्वार्थः सन्निभः सदृक् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

समानधर्मेयुक्तश्च । (यथा, मनुः । १० । ४१ ।

“सजातिजानन्तरजाः षट्सुता द्विजधर्मिनः ।

मृदायानु सधर्मायः सर्वेऽपध्वंजसाः

क्षताः ॥”)

सनः

सधर्मिणी, स्त्री, (सह धर्मोऽस्या अस्तीति ।
“धर्मशीलवर्णास्ताश्च ।” ५ । २ । १३२ । इति
इति । “वोपसर्जनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति
सहस्य सः ।) भार्या । यथा,—
“सुवासिनी वधूटी स्याच्चिराय सधर्मिणी ।
पत्नी सहचरी पाणिशुद्धीती गृहिणी गृहा ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

सधर्मो, [न] त्रि, (सह धर्मोऽस्त्यस्येति ।
“धर्मशीलवर्णास्ताश्च ।” ५ । २ । १३२ । इति
इति । “वोपसर्जनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति
सहस्य सः ।) समानधर्माचारी । यथा,—
“पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽय स-
न्नाम् ॥”

इत्यमरः ॥

सधवा, स्त्री, (धवेन भर्ता सह वर्तमाना ।)
जीवत्यतिका । तत्पठ्यायः । सभर्तृका २ पति-
वर्त्री ३ सनाथा ४ । इति जटाधरः ॥ अस्या
धर्मा यथा,—

“भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ।
तद्वत्सनाच्च कल्याणः प्रजानाञ्चानुपोषणम् ॥
दःशौलो दुर्भगो ब्रह्मो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।
पतिः स्त्रीभिर्न हतयो लोकेऽप्युभिरपातको ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

सधिः, पुं, अस्मिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सधिः, [सु] पुं, (सहते इति । सह + “सहेर्धश्च ।”

उणा० २ । ११४ । इति इस्त्वं धृष्टान्तादेशः ।)

वृषभः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

सधौची, स्त्री, (सह अश्नति या सा । अश्च +
ऋत्विगादिना क्तिन् । सहस्य सधिः । अश्नते-
च्छोपसंस्थानं इति डोप् । अश्च इत्यकारलोपः ।
चाविति दीर्घः ।) सखी । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भट्टिः । ६ । ७ ।

“नीतां सौमित्रिणा त्यक्तां सधौचीं वक्षुमेकिकाम् ।
विज्ञायामस्तं काकुतस्थः च ये क्षेमं सुदर्लभम् ॥”)

सध्राड्, [च्] त्रि, (सह अश्नतीति । अश्च गतौ +

ऋत्विगादिना क्तिन् । सहस्य सधिः ।) सहचरः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । ४७ ।

“सध्राड् निधम्य यतयो यमकर्त्तृहेतिं

जह्युः स्वराडिव निपानखनिचमिन्द्रः ॥”

सम्यक् । यथा, तत्रैव । ४ । २७ । १ ।

“इत्थं पुरश्चनं सध्र्यवशमानोय विभ्रमेः ।

पुरश्चनी महाराज रेमे रमयती पतिम् ॥”)

सन्, पुं, आकरणीयप्रत्ययविशेषः । तत्सूत्रादि
यथा । सन्निष्ठायां । धाः परः सन् स्यादि-
च्छायाम् । अस्तुमिच्छति निप्रत्यति । इति
सुगन्धोपध्याकरणे सनन्तपादः ॥ * ॥ प्रथमैक-
वचनान्तपुल्लिङ्गसच्छब्दस्फोटोऽप्येवम् । तदुदा-
हरणम् । यथा,—

“रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन् ॥”

इति तत्रैव कारकपादः ॥

सनः, पुं स्त्री, हस्तिकर्णास्थालः । यथा । कर्णा-
स्थाले सनः सनी । इति शब्दरत्नावली ॥

सनत्कु

सनः, पुं, घटापाटलिपृष्ठः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(सनत्कुमारः । सनकः । सनन्दनः । सनातनः ।

दाने, स्त्री । अखण्डिते, त्रि ॥ यथा, भागवते ।

२ । ७ । ५ ।

“तप्तं तपो विविधलोकमिर प्रया म

आदौ सनात् स्वतपनः स चतुःसनोऽभूत् ॥”

“स हरिः चतुःसनोऽभूत् । सनत्कुमारः सनकः

सनन्दनः सनातन इति चत्वारः सनप्रब्दा

नाम्नि यस्य सः । कथम्भूतात् स्वतपसः सनात्

अखण्डितात् यदा स्वतपसः सनात् दानात् सम-

पणादित्यर्थः सन् दाने ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-

स्वामी ॥)

सनकः, पुं, विष्णुपारिषद्भेदः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स तु ब्रह्मणश्चतुष्टयान्तर्गतपुत्रविशेषः ।

यथा,—

“दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं नात्मानं ब्रह्ममन्यत ।

भगवद्भानुपतेन मनसात्यांस्ततोऽसृजत् ॥

सनकश्च सनन्दश्च सनातनमथात्मभूः ।

सनत्कुमारश्च सुनीनु निष्क्रियानृहृतसः ॥

तान् वभाषे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजत पुत्रकाः ।

तत्रैच्छन्मोक्षधर्मेणां वासुदेवपरायणाः ॥”

इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥

तस्य वासस्थानं जनलोकः । इति काशीखण्डम् ॥

सनत्, पुं, ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषशब्दरत्ना-
वली ॥

सनत्, य, सञ्ज्ञा । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

सनत्कुमारः, पुं, (सनतो ब्रह्मणः कुमारः ।)

ब्रह्मणः पुत्रः । तत्पठ्यायः । वैधानः २ । इत्य-

मरः ॥ वैधानिकः ३ । इति भरतः ॥ धाट-

पुत्रः ४ वैधायः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्नामयुत्पत्तिर्यथा । सनत् ब्रह्मा तस्य कुमारः

सनत्कुमारः । सन्निवृत्तकुमारस्तेन सनत्कुमारो

वापीति स्वाभिमतम् । इति भरतः ॥ तन्नाम-

कारणम् । यथा,—

“यथोत्पन्नस्तथैवाहं कुमार इति विहि माम् ।

तस्मात् सनत्कुमारेति नामैतस्मै प्रतिष्ठितम् ॥”

इति महाभारते हरिवंशः ॥ * ॥

स च धर्मस्योरसेन अहिंसायां जातः पश्चात्

ब्रह्मणो दत्तपुत्रः । अयं साध्यगणः । यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“कोऽयं सनत्कुमारेति यस्मोक्तं ब्रह्मणा स्वयम् ।

तवापि तेन गदितं वद मामनुपूर्व्यतः ॥

पूलस्त्य उवाच ।

धर्मस्य भार्या हिंसाया तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।

सम्प्राप्तं मुनिशार्दूलयोगशालाविचारकम् ॥

ज्यैष्ठ्यः सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः ॥

तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥

सांख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरम् ।

दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥

ज्ञानयोगं न ते ददुर्वायांस्तपि कनीयसाम् ।

ज्ञानमादां महायोगं कपिलादिनं चावदत् ॥

सनत्कुमारश्चाभ्येत्य ब्रह्मणं कमलोद्भवम् ।

सनन्दः

अष्टद्वयोगविज्ञानं तमुवाच प्रजपतिः ॥

कथयिष्यामि ते सांख्यं यदि पुच्छेति मे वचः ।

श्रद्धोषि कुरुष्वे तच्च ज्ञानं सांख्यं श्रुतं भव ॥

पितामहवचः श्रुत्वा साध्यः प्राह तपोधन ।

सहं हि तव पत्न्योऽहं देव योगं वदस्व माम् ॥

तमुवाच महायोगी त्वन्मातापितरौ यदि ।

दास्येते च तवः सन्नुदायादौ मेऽसि पुत्रकः ॥

सनत्कुमारः प्रोवाच दायादपरिकल्पना ।

येषां हि भवता प्रोक्ता तान् मे यास्यातुमर्हसि ॥

तदुक्तं साध्यमुख्येन वाक्यं श्रुत्वा पितामहः ।

प्राह प्रहस्य भगवान् शृणु वक्षति नारद ॥”

इति वामने ५७ । ५८ अध्यायो ॥

स च पञ्चहायनवयस्कः चण्डादिभस्करावेद-
संस्थाविहीनश्च । यथा,—

“तच्छ्रुत्वा सृष्ट्या राजा रत्नभरणभूषिताम् ।

गृह्णीत्वा कन्यकां रम्यां नारदाय ददौ मुदा ॥

गृह्णीत्वा च सभार्यं तं पुत्रं धाता मुदान्वितः ।

प्रययौ ब्रह्मलोकश्च देवैर्नैर्भुनिभिः सह ॥

तत्राजगाम नमश्च प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ।

सनत्कुमारो भगवान् साक्षाच्च बालको यथा ॥

सृष्टेः पूर्वञ्च त्रयसा यथेवं पञ्चहायनः ।

अचङ्डीशुपधीतश्च वेदसंस्थाविहीनकः ॥

कृष्णति मन्त्रं जपति यस्य नारायणो गुरुः ।

अनन्तकालकल्पश्च भ्रातृभिश्च त्रिभिः सह ॥

वेणुवानामयगोशो ज्ञानिनाश्च गुरोर्गुरुः ।

आरादुष्ट्वा नारदस्तं भ्रातरश्च सतां वरम् ॥

सहसा शिरसा भूमौ दण्डवत् प्रणमाम तम् ।

उवाच नारदं बालः प्रहस्य परमाथकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यम्बखण्डे १२६ अध्यायः ॥

जिनमते दादशसाज्यभौमान्तर्गतसांख्यभौमभेदः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

सनन्दः, पुं, ब्रह्मणः पुत्रचतुष्टयान्तर्गतपुत्रविशेषः ।

स तु जनलोकावामी । इति काशीखण्डम् ॥

स एव दिव्यमनुष्यः । अस्य तपणं निवर्तिना

प्रत्यक्षमुखेन प्राजापत्यतीर्थेन सामगेन कर्त्तव्यम् ।

तदितरेण उदङ्मुखेन कर्त्तव्यम् । यथा दत्तः ।

“प्रादेशमात्रसुहृत् सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।

उदङ्मुखोऽस्ति पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥

अग्रेस्तु तपयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितृस्तु कुशमलान्ने विधिः कौशी यथाक्रमम् ॥

क्षतौपवीतो देवभ्यो निवर्ती च भवेत्ततः ।

मनुष्यांस्तपयेद्दक्षिणं ऋषिपुत्रावृषींस्तथा ॥

सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

सर्वे तं तन्निभायास्तु महत्तन्नाम्नुना सदा ॥”

अनन्ताञ्जलिद्वयम् । यथा,—

“एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु मनकादयः ।

अहन्ति पितरस्तौ स्त्रीन् स्त्रियस्तैकैकमञ्ज-

लिम् ॥”

परिशिष्टप्रकाशयुतं सामवेदीयषट्त्रिंशद्-

ब्राह्मणम् । मनुष्याणामेषा दिक् या प्रती-

चीति । तथा च ज्योतिष्टोत्रे श्रूयते । प्राचीं

देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः
उदीचीमसुराः अपरेषासुदीचीं मनुष्याः ।
विष्णुपुराणे ।

“प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यास्तर्पयेत् पृथक् ।”
इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

सनपणी, स्त्री, (सनस्य पणमिव पणमस्याः ।
पाककर्णति डीप् ।) असनपणी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सनसूत्रं, स्त्री, (सनस्य सूत्रम् ।) पवित्रकम् । हे
श्रृणसूत्रजाले । श्रृणस्य सूत्रं श्रृणसूत्रं श्रृणति
इहाति सूत्रं श्रृणः । श्रृण अस्मि दाने अन् श्रृण-
स्तालयादिर्हृन्त्यगान्तः । इति बहवः । सनो
दन्त्यसादिर्हृन्त्यगान्तः । इति केचित् । तस्मिन्
सन दु च दाने इत्यस्य रूपम् । सनो दन्त्य-
सादिर्हृन्त्यगान्त इत्यपरे । सन किञ्च मणि
काकण कोय काणा इति हृन्त्यगान्ते विदा-
भरणः ।

“कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्हृत्तं त्रित् ।
सनसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौचित्यम् ॥”
इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

सना, य, नित्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
३ । ५४ । ६ ।

“सना पुराणमध्ये स्यारात् ॥”)

सनात्, य, नित्यम् । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥
(चिरात् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २० । ६ ।

“सनादेव सहस्रे जात उग्रः ॥”

“सनादेव चिरादेव जात उग्रः ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥) विष्णुः । इति तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रम् ॥

सनातनः, पुं, (सना भवः । “सायश्चिरं प्राप्ते
प्रगे इति ॥” ४ । ३ । २३ । इति व्युत्पत्तौ तुट्
च ।) विष्णुः । शिवः । ब्रह्मा । पितृणां मतिथिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ इत्यमनुष्यः । अस्य प्रमाणं
सनन्दशब्दे द्रष्टव्यम् । स च ब्रह्मणः पुत्रः ।
यथा,—

“सनत्कुमारी धर्मश्च सनकश्च सनातनः ।

सनत्स्वापि सूर्यश्च येन्ये वा ब्रह्मणः सुताः ॥
विचक्षणान् यदक्तुं के वाच्ये जडबुद्धयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रल्लितखण्डे ३१ अध्यायः ॥

स तु जगत्लोकवासी । इति काशीखण्डम् ॥

वह्निपुराणमते तु तपोलोकस्य इति भेदः ।
वैष्णवराजः । इति मत्स्यपुराणम् ॥

सनातनः, त्रि, (सना भवः । सायश्चिरमिति व्युत्पत्तौ
तुट् च ।) नित्यम् । इत्यमरः ॥ सुनिश्चलः ।
इति विश्वः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ६८ ।

“यस्योऽनुपस्कृतः प्रोक्तो यो धर्मः सनातनः ।

अस्माद्धर्मात् अवैत चत्विधो ननु रणे
रिपुन् ॥”)

सनातनतमः, पुं, (अयमेवामतिशयेन सनातनः ।
तमम् ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४६ । १०६ ॥

सनातनी, स्त्री, (सनातन+टित्वात् डीप् ।)
दुर्गा । लक्ष्मीः । सरस्वती । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“सर्वकाले सना प्रोक्ता विद्यमाने तनीति च ।

सर्वत्र सर्वकालेषु विद्यमाना सनातनी ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रल्लितखण्डे ५४ अध्यायः ॥
अपि च ।

“निर्गुणस्य च नित्यस्य वाचकश्च सनातनः ।

सदा नित्या निर्गुणा या कीर्तिता सा सना-
तनी ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्षणखण्डे २७ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।

“स्थितिं करोति भूतानां मेव काले सनातनी ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

सनाथा, स्त्री, (नाथेन सह वर्णमाना ।) जीवद्-
भर्तृका । इति जटाधरः ॥ (प्रभुविशिष्टे, त्रि ।
यथा, भागवते । १ । ११ । ८ ।

“अहो सनाथा भवता स्म यदयं

त्रैपिठपानामपि दूरदर्शनम् ।

प्रेमस्मितस्मिन्धनिरौच्यगाननं

पश्येत् रूपं तव सर्वसौभागम् ॥”)

सनाभिः, पुं, (समानो नाभिर्गोचमस्य । “ज्योति-
र्जनपदेति ॥” ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य
सः ।) सपिण्डः । ज्ञातिः । इत्यमरमेदिनीकौ ॥

(यथा, मनुः । ५ । ७२ ।

“यथोक्तैव कस्येन शुश्रूषति तु सनाभयः ॥”)

सनाभिः, त्रि, (समानो नाभिर्यस्येति । समानस्य
सः ।) तुल्यः । इति मेदिनी ॥ क्लृप्त्युक्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सनामकः, पुं, शोभाञ्जनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(समानं नाम यस्य ।) समाननामयुक्ते, त्रि ॥
(यथा, हरिवंशे । ३१ । १४ ।

“स तासु जनयामास पुत्रिकासु सनामकान् ।
दश पुत्रान् महात्मासौ तपस्युरेतान् सदा ॥”)

सनिः, पुं, (सन+“खनिकष्यञ्जीति ॥” उणा०
४ । १३६ । इति इः ।) पूजा । दानम् । इति
मिहान्नकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१ । १०० । १३ ।

“तं सचन्ते सनयन्तं धनानि ॥”

“सनयो धनस्य दानानि सचन्ते सेवन्ते ॥” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥)

सनिः, पुं, स्त्री, (“सन+“खनिकष्यञ्जीति ॥” उणा०
४ । १३६ । इति इः ।) अधीयणा । इत्यमरः ॥

गर्वादेः सत्कारपूर्वकं क्रियार्थं नियोजनम् ।
तच्च हे गुरो अस्माकं कर्म कुर्वित्यादिरूपम् ।

सायते दीयते पुण्यादिकमत्र सनिः सन दु च
दाने नाञ्जीति इः पाञ्चोणादीति इपि सनी
च । अन्वेषणादिवदधीयणा । इति भरतः ॥

दिक् । इति शब्दमाला ॥

सनितः, त्रि, प्रतिपन्नः । इति हेमचन्द्रः ॥

सनिष्ठीवं, स्त्री, (निष्ठीवेन सह वर्णमानम् ।)
सनिष्ठेवम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सनिष्ठेवं, स्त्री, सम्बन्धतम् । इत्यमरः ॥ निष्ठेवो
सुखवारिबिन्दुः तेन सह वर्णते इति सनिष्ठेवं
निपूर्वलिङ्गेष्वेष् गुणः सनिष्ठीवमिति कचित्
पाठो लिपिक्रममादादिति सुकटः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

सनी, स्त्री, (सन+इः । वा डीप् ।) सनिः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हस्तिकर्णाफालः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सनीडः, त्रि, (नीडेन वासस्थानेन सह वर्णमानः ।)
निकटः । इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । ३१ ।

“सम्यग्य तत्सनीडेऽसौ तं वृत्तान्तमशिश्रवत् ॥”)
नीड्युक्तश्च ॥

सन्तः, पु, संवृतलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सच्छ-
न्दस्य प्रथमा बहुवचनान्तरूपश्च ॥ (यथा,
रघुः । १ । १० ।

“तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्वृत्तिहेतवः ।
हेतवः संलस्यते ह्यसौ विशुद्धिः श्यामिकापि
वा ॥”)

सन्ततं, स्त्री, (सम्+तन+क्तः । समो वा हित-
ततयोः इति पक्षे मलोपाभावः ।) सततम् ।
तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥

सन्तताभ्यासः, पुं, (सन्ततं यथा तथा अभ्यासः ।)
निरन्तराभ्यासः । यथा । स्वाध्यायः सन्तता-
भ्यासः । इति भूरिप्रयोगः ॥

सन्ततिः, स्त्री, (सम्+तन+क्तिन् ।) गोत्रम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६६ ।

“सन्ततिः शुद्धवंश्या हि परचेष्टश्च शर्मणे ॥”)
पंक्तिः । (यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ५१ ।

“तत् श्रुत्वा नेत्रयुगलान् सरागादश्रुसन्ततिम् ।
हृदयाद्दीरताद्यापि समं कथा सुमोच सा ॥”)

विस्तारः । (यथा, भागवते । १ । ४ । १६ ।
“अदघात् यज्ञसन्तत्ये वेदमेकं चतुर्विधम् ॥”)

परस्परभवः । पुत्रः । कन्या । इति विश्वः ॥
(यथा, स्मृतिः ।

“सन्तत्या पितृव्रणान् शोधयित्वा परिव्रजेत् ॥”)

सन्तमः, त्रि, (सम्+तप्+क्तः ।) अध्वगमना-
दिना आन्तः । तत्पर्यायः । सन्तापितः २
धूपितः ३ धूपायितः ४ दूनः ५ । इत्यमरः ॥

तमः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अमिजताप-
युक्तः । यथा,—

“आदिचदादीमल्लशालुकस्यं
सिंहासनं तस्य सपादपीठम् ।

सन्तप्रचामीकरवल्लुगवज्रं
विभागविन्यस्तमहाधरत्नम् ॥”

इति भट्टिकाव्ये ३ सर्गः ॥

सन्तमसं, स्त्री, (समन्तात् तमः । “अवसमन्वभ्य-
स्तमसः ॥” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) विश्वक-
तमः । व्यापकान्वकारः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माधे । ६ । २२ ।

“अवधाय कार्यगुरुतामभव-
त्त भयाय सान्द्रतमसन्तमसम् ॥”)

मोहः । यथा,—

सन्तानि

“ममापि किं नो दयसे दयाधन
त्वदङ्गुलमर्गं यदि वेत्य मे मनः ।
निमज्जयन् सन्तमसे पराश्रयं
विधिक्षु वाच्यः क तवागसः कथा ॥”
इति नैषधे ६ सर्गः ॥

सन्तर्पणं, स्त्री, (सन्तर्पयति इन्द्रियाणीति । सं +
तृप् + लृच् + ल्युट् ।) दास्यादादिमखर्णरी-
कक्षणीशर्कराणाञ्चूर्णमध्यान्वर्ममिलितम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ तृप्प्रकारके, त्रि । यथा,
“पुण्यो महाशक्तसम्पन्नः
सन्तर्पणो नाकसर्पं वरेण्यः ।
जन्वाल लोकस्थितये स राजा
यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः ॥”
इति भट्टिकाव्ये १ सर्गः ॥

सन्तानः, पुं, (सन्तनोति विस्तारयति पञ्चपुण्यादी-
निति । सम् + तन विस्तारे + “तनोतिरुप-
संस्थानम्” ३ । १ । १४० । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या णः ।) कल्पपृष्ठः । (संतन्यते इति ।
तन + घञ् ।) वंशः । इत्यमरः ॥ विस्तारः ।
(यथा, महाभारते । १ । १०३ । १० ।
“तयोन्नतपादपापयं सन्तानाय कुलस्य नः ।
मत्तियोगान् महाबाहो धर्मं कर्तुमिहाहंमि ॥”)
अपत्यम् । इति मेदिनी । (यथा, मनुः । ६ । १५६ ।
“देवराज्ञा मपिच्छाज्ञा स्त्रिया सम्यक् नियुक्त्या ।
प्रक्षेप्तिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिणये ॥”)
तद्भेदिकपर्यायः । तुक् १ लोकम् २ तनयः ३
लोक ४ तन्म ५ श्रेष्ठः ६ अग्रः ७ गयः ८ जाः
९ अपत्यम् १० यहुः ११ स्रुः १२ नपान् १३
प्रजा १४ बीजम् १५ । इति पञ्चदशापत्य-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । २ । २ ॥ (अस्त्र-
विशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते । ५ । ६६ । ४० ।
“सन्तानं नर्त्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ।
एतैर्विद्धाः सञ्च एव मरणं यान्ति मानवाः ॥”)

सन्तानिका, स्त्री, (सन्तानो विस्तारोऽस्यस्या
इति । सन्तान + क्तन् ।) चौरसरः । मकैट-
जालकः । कुरिकाफलम् । फेनः । इति हारा-
वली ॥ आद्यस्य गुणाः ।

“सन्तानिका गुरुः श्रौता दृष्ट्या पितास्रवातजित्वा”
इति राजनिघण्टुः ॥

मिष्टान्नविशेषः । सरभाजा इति भाषा । तत्-
करणप्रकारो यथा । दुग्धं शरावचतुष्टयं प्रक्ष-
राहंशरावपरिमिता हृतं शरावपादैक्यं गृहीत्वा
तद्दुग्धे आवर्त्तनेन घनीभूतं उष्णे स्थितेऽभ्यान्-
द्वयेन मधनेन बहुतरफेनो भविष्यति । तत्तुफेन-
महितदुग्धस्य तत्राङ्गारोपरिच्छयात् सरो
जायते । तं सरमख्येण चतुष्कोणाकृतिं निर्माय
हृतेन भट्टा एकतारबहुशर्करारसे मयं कुंयात् ।
किन्तु तत्राधिककथं न रक्षेत् । इति पाक-
राजेश्वरः ॥ (जालकरज्जुः । यथा, सुश्रुते । १ । २८ ।
“अत ऊर्ध्वं वणवन्धनत्रयाण्युपदेक्ष्यामः । तद्-
यथा लौमकायांसः * * * विद्वरज्जुतूलफल-
सन्तानिका लौहानीति ॥”)

सन्तापः, पुं, (सं + तप + घञ् ।) अयिज-
तापः । तत्पर्यायः । संस्वरः २ । इत्यमरः ॥
तापः ३ प्रोषः ४ उष्णः ५ । इति राजनिघण्टुः ॥
सम्यक् तापनञ्च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१५ । ७५ ।

“जम्बना खरसन्तापपीडां गाढमवाप सः ॥”

दुःखम् । यथा, भागवते । ६ । १४ । ४१ ।

“दासीनां कोऽनु सन्तापः स्वामिनः परि-
चर्याया ।

अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दासीव दुर्भगाः ॥”

सन्तापनः, पुं, (सन्तापयतीति । सं + तप +
णिच् + ल्युट् ।) कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गत-
बाणविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सम्यक्-
तापकारके, त्रि । (यथा, भागवते । ७ । १० । २६ ।
“दिष्टा ते निहतः पापो लोकसन्तापनो-
त्तरः ॥”)

सन्तापितः, त्रि, (सं + तप + णिच् + क्तः ।)
अध्यादिना श्रान्तः । इत्यमरभरतौ ॥ अस्य
पर्यायः सन्तप्यशब्दे द्रष्टव्यः ॥

सन्तिः, स्त्री, (मनु दाने + क्तिच् । “मनः क्तिचि
लोपश्चास्यान्तरस्याम्” ६ । ४ । ४५ । इति
नलोपाभावः ।) दानम् । अवसानम् । इत्य-
मरे सातिशब्दटीकायां नीलकण्ठः ॥ सतिश्च
सातिश्च सतिसाती । सनोतेराश्रयि तिगन्तस्य
एतौ निपातौ । पक्षे सनुतात इति वाक्ये
तिक्रिते हवचतेरिति इमनिषेधे वनतनेत्यत्र
तिक्रिवर्जनात् नलोपाभावे सन्तिः । इति
सुम्भबोधटीकायां दुर्गादामः ॥ सन्तिशब्दो
निर्विसर्गश्चेत् असलभावे इत्यस्मात् अन्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—

“सन्ति रम्या जनपदा वज्रमाः परितः कुरुन् ।”

इति महाभारते विराटपर्व ॥

सनुष्टः, त्रि, (सं + तुष्ट + क्तः ।) सन्तोषयुक्तः ।
यथा,—

“गच्छधर्ममराः सर्वे यदात्वासीं समालयम् ।

सनुष्टा वरमस्माकं दत्त्वाहानीं सुप्रजिताः ॥”

इति कृष्णयोगोत्तमसर्गोत्तरम् ॥

सन्तोषः, पुं, (सं + तुष्ट + घञ् ।) सनुष्टिः । तत्-
पर्यायः । धृतिः २ स्वास्याम् ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“सन्तोषान्ततल्लभानां यत् सुखं शान्तचित्तसाम् ।
कृतस्तद्वनलुब्धानामितश्चेत्तच्च यावताम् ॥”)

सन्देशः, पुं, (सन्देशतीति । सं + दनुश् + अच् ।)
कङ्कसुखः । इति हेमचन्द्रः ॥ सौदासी इति
भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १४ । ६३ ।

“निपातितानां भूदृष्टे उद्वहानि निरीक्षताम् ।
सन्देशः पश्य लयन्ते नरेयास्तेर्मुखात्ततः ॥”

वेदशास्त्रोक्तयन्त्रविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ७ ।
“तत्र मनःशरीरावाधकाराणि शल्यानि तेषा-
माहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रकाराणि ।

तद्यथा । स्तक्तिकयन्त्राणि । सन्देशयन्त्राणि ।
* * * इति सन्देशयन्त्रे * * * सनियहोऽनियञ्च

सन्दिग्धा

सन्देशौ बोद्धव्याङ्गौ भवतस्त्वमांसधिराकायु-
गतशक्नोद्धरणार्थसुपदिश्यते ॥”)

सन्देशिका, स्त्री, (सन्देशतीति । सं + दंश् +
ङ्गल् । टापि अत इत्वम् ।) सुपुटी । सौदासी
इति चमुटा इति च भाषा । लौहयन्त्रविशेषः ॥
कातारि इति भाषा । इति मेदिनी ॥

सन्देशः, पुं, (सं + दभ गत्यने + घञ् ।) रचना ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
७०० ।

“कविसमरसिंहनादः खरातुवादः सुधैक-
संवादः ।

विहङ्गोदकन्दः सन्देशोऽयं मया दृष्टः ॥”)

प्रवक्ष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गत्यनम् ।
यथा,—

“सन्देशो रचना गुम्फः श्रयनं गत्यनं समाः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“गुणार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता तथा ।
नानार्थवत्त्वं वेदात्वं सन्देशः कथ्यते बुधैः ॥”

इति रूपसनातनगोस्वामिकृतश्रीभागवतीयषट्-
सन्देशस्य प्रथमसन्देशकारिका ॥

सन्देशनं, स्त्री, (सं + दश् + क्युट् ।) सम्यक्-
प्रकारेण दर्शनम् । यथा,—

“सन्देशनार्थमस्माया नदीपुलिनसंस्थिताः ।

स च वैश्वस्तपस्तेपे देवोक्तं परं जपम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

(सं + दश् + णिच् + क्युट् ।) कारितदर्शनम् ।
यथा, महाभारते । १ । २ । १०० ।

“अस्य सन्देशनारम्भो धर्मराजस्य सन्निधौ ॥”

सन्धानं, स्त्री, (सं + दा + क्युट् ।) दाम । इत्य-
मरः ॥ सम्यग्दानञ्च ॥

सन्धानः, पुं, गजस्यास्त्रीवतीरधोभागः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सन्धानिका, स्त्री, अरिखदिरः । इति राज-
निघण्टुः ॥

सन्धानितः, त्रि, (सन्धानं जातमस्येति । सन्धान +
इतच् ।) बद्धः । इत्यमरः ॥

सन्धानिनी, स्त्री, गोघृहम् । इति हेमचन्द्रः ॥
गोयालि इति भाषा ॥

सन्दावः, पुं, (सं + दु + “समि युद्धद्वः” ३ ।
३ । २३ । इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः ॥

सन्दाहः, पुं, (सं + दह + घञ् ।) सुखताण्डोलः
दाहः । इति राजनिघण्टुः ॥

सन्दिग्धः, त्रि, (सं + दिह + क्तः ।) सन्देहयुक्तः ।
यथा,—

“न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पञ्चत्वमिति
पञ्चताम्रलम् ॥”

सन्दिग्धमतिः, त्रि, सन्देहविषयीभूतबुद्धियुक्तः ।
सन्दिग्धा मतिर्यस्य इति बहुव्रीहिसमास-

निष्पन्नः ॥

सन्दिग्धार्थः, पुं, (सन्दिग्धोऽर्थः ।) सन्देहविषयी-
भूतार्थः । (सन्दिग्धोऽर्थो यस्य ।) तद्विशिष्टे, त्रि ॥

सन्धानं

सन्धितः, चि, (सं + हो अवखणने + क्तः ।) बहुः ।
 इत्यमरः ॥
 सन्धितः, स्त्री, (सं + दिश + क्तः ।) वार्ता । इति
 शब्दरत्नावली ॥ कथिते, चि ॥
 सन्धितार्थः, पुं, (सन्धितोऽर्थो यस्य ।) सन्देश-
 हरः । इति केचित् ॥
 सन्धितानः, चि, (सं + दिह + शानच् ।) सन्धिगः ।
 यथा, जटाधरः ।
 “सन्धितानः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ॥”
 मन्दो, स्त्री, खट्वा । यथा । निधत्ता खट्विका
 मन्दी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मन्दोऽयः, पुं, मयूरशिखावृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 मन्देशः, पुं, (सं + दिश + घञ् ।) संवादः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मेघदूतः । ७ ।
 “मन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविह्वलितस्य
 गन्तव्या ते वसतिरलकानामयत्तिश्चराणाम् ॥”)
 स्वनामख्यातमिष्टान्नविशेषश्च ॥
 सन्देशवाक्, [च्] स्त्री, (सन्देश एव वाक् ।)
 संवादः । तत्पर्यायः । वाचिकम् २ । इत्यमरः ॥
 सन्देशहरः, पुं, (हरतीति । हृ + अच् । सन्देश-
 स्य हरः ।) दूतः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 रघुः । ३ । ६६ ।
 “तत्रैव सन्देशहरात् विश्रापतिः
 श्रुणोति लोकेषु । तथा विधीयताम् ॥”)
 सन्देशहारकः, पुं, (सन्देशं संवादं हरतीति ।
 हृ + क्तञ् ।) दूतः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सन्देशः, पुं, (सं + दिह + घञ् ।) एकधर्मिक-
 विरुद्धभावाभावप्रकारकज्ञानम् । इति सिद्धान्त-
 सुक्तावली ॥ तत्पर्यायः । विचिकित्सा २
 संशयः ३ द्वापरः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ५७ । ११ ।
 “तान् समीक्ष्य ततः सन्धानं निर्विशेषाकृतौ न
 स्थितान् ।
 सन्देशाद्य वेदमो नाभ्यनानाज्ञानं नृपम् ॥”)
 सन्देशः, पुं, (सं + दुह + घञ् ।) सन्धः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५८६ ।
 “स्तनगतनखलेखान्मो तव घर्मेविन्द-
 सन्देशः ।
 आभाति पट्टकं प्रविशन्निव मौक्तिक-
 प्रसरः ॥”)
 सन्धावः, पुं, (सं + इ + “समि युद्धदुवः ।” ३ । ३ ।
 २३ । इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः ॥
 सन्धा, स्त्री, (सं + धा + अङ् ।) स्थितिः । प्रतिज्ञा ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १४ । ५२ ।
 “गङ्गां निषादाहृतनीविशेष-
 स्तार सन्धामिव सत्यसन्धः ॥”)
 सन्धानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धा ।
 यथा । सन्धा द्विजमैत्री पितृप्रसूः । इति भरत-
 धृतवाचस्पतिः ॥
 सन्धानं, स्त्री, (सन्धीयते यदिति । सं + धा + लुट् ।)
 मद्यसर्णीकरणम् । इति नयनानन्दः ॥ तत्-

२४०

सन्धिः

पर्यायः । अभिषवः २ । इत्यमरः ॥ सन्धानी ३
 सन्धिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धीयते
 सन्धानं वंशाङ्कुरफलादीन् बहुकालं सन्धाय
 यत् क्रियते । इति भरतः ॥ सङ्कटनम् । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः । ५ । २७ ।
 “मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
 प्रवेपमानाधरपञ्चशोभिना ।
 तुषारवृष्टिस्तपद्मसम्पदां
 सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥”)
 काञ्जिकम् । इति हज्जायुधः ॥ मदिरा । अव-
 दंशः । सौराष्ट्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धनुषि बाणयोजनम् । यथा,—
 “तदाशु कृतसन्धानं प्रतिसंहर प्रायकम् ।
 आर्षन्नागाय वः शस्त्रं न प्रहर्षुमनागसि ॥”
 इत्यभिज्ञानशकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥
 अन्वेष्टनम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (सन्धिः ।
 यथा, महाभारते । ५ । १० । ३३ ।
 “एवं कृते तु सन्धाने हतः प्रसूतिर्भवत् ।
 यतः समभवत्तपि शक्रो हर्षसमन्वितः ॥”)
 सन्धधातीति । सं + धा + लुट् । धारके, चि ।
 यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
 “मधु तु मधुरं कषायानुरसं ॥ हृद्यं सन्धानं
 शोधनं रोपणमिति ॥”)
 सन्धानिका, स्त्री, (सन्धानमख्यस्या इति । सन्धान
 + ठन् ।) खाद्यद्रव्यविशेषः । आचार इति
 भाषा । तत्कारणप्रकारेण यथा । अपक्रान्त-
 फलानि विंशतिः राजिका शरावषोऽश्लेकभाग-
 मिता मरिचं तोलकद्वयं जवणं घट्टोलकं
 मेथिकादितोलकं जीरकं तोलकद्वयं हरिद्रा-
 तोलकं नागरस्तुक्तमेकतोलकं ज्वणजीरकं
 तोलकं गृहीत्वा आम्रभिन्नं सकलद्रव्यं चूर्ण-
 यित्वा एकत्रीकृत्यात् । आम्रान्ते दीर्घं द्विखण्डं
 चतुष्टयखण्डं वा कृत्वा अर्धौ दूरीकृत्य तदभ्यन्तरे
 पूर्वाक्तपूर्णं पूरयित्वा शलाकया विद्वाखण्डा-
 न्नवत् कुण्यात् । ततस्तेन निमज्जयेत् । इति
 पाकराजेश्वरः ॥
 सन्धानितः, चि, सन्धानविशेषः । सङ्कटितः ।
 सन्धानशब्दादितत्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सन्धानिनी, स्त्री, गोयुद्धम् । इति केचित् ॥
 सन्धानी, स्त्री, (सन्धीयते यस्यामिति । सं + धा +
 लुट् । डीप् ।) कुण्याशला । इति हेमचन्द्रः ॥
 सन्धानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 सन्धिः, पुं, (सन्धानमिति । सं + धा + क्तिः ।)
 राजादीनां षड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । स तु
 खर्गादिदानेन बन्धुभिः प्रीत्यनुपादनात् मित्री-
 करणम् । मेघ इति ऐक्य इति च भाषा ।
 तद्विवरणं यथा,—
 “पनवद्भो भवेत् सन्धिः खयं हीनस्तमाचरेत् ।
 मर्यादोलङ्घनं नास्ति यदि शत्रोरिति स्थितिः ॥
 मर्यादोलङ्घनं यत्र शत्रौ संशयितं भवेत् ।
 न तं संशयितं कुर्वाद्युवाच वृद्धातिः ॥
 बलवद्विग्रहीतः सन् नृपोऽन्यप्रतिशयः ।

सन्धिः

आपन्नः सन्धिभावेन विदध्यात् कालयाप-
 नाम् ॥
 ये च देवेनोपहृता राष्ट्रं येवाश्च दुर्गतम् ।
 बहुवो रिपवो येषां तेषां सन्धिर्विधीयते ॥
 दुर्मेनो भिन्नमन्त्रं नीचधर्मेरतश्च यः ।
 एतैः सन्धिं न कुर्वीत विशेषात् पूर्वपीडितैः ।
 सन्धिं हि तादृशैः कुर्वन् प्राणैरपि हि क्षीयते ॥”
 इति भोजराजकृतशुक्तिकण्ठतः ॥ * ॥
 षोडशविधसन्धिर्यथा,—
 “बलीयसाभियुक्तस्तु शृपो नाभ्यप्रतिक्रियः ।
 आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत् कुल्वाणः कालयापनम् ॥
 कपाल १ उपहारश्च २ सन्धानः ३ सङ्गत-४
 स्तथा ।
 उपन्यासः ५ प्रतीकारः ६ संयोगः ७ पुरुषा-
 न्तरः ८ ॥
 अदृष्टनर ९ आदिष्ट १० आत्मादिष्ट ११
 उपग्रहः १२ ।
 परिक्रय- १३ स्तथोच्छिन्न- १४ स्तथा च
 परभूषणः १५ ॥
 स्क्रन्धोपनेयः १६ सन्धिश्च षोडशैते प्रकीर्तिताः ।
 इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः ॥”
 तेषां लक्षणानि । यथा,—
 “कपालसन्धिविज्ञेयः केवलं समसन्धितः । १ ।
 सम्युद्धानाङ्गवति य उपहारः स उच्यते ॥ २ ॥
 सन्धानसन्धिविज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ॥ ३ ॥
 सङ्गस्तु सङ्गतः सन्धिमैत्रीपूर्ण उदाहृतः ॥
 यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनम् ।
 सम्यक्तौ वा विपक्षौ वा कारणेभ्यो न भिद्यते ॥
 सङ्गतः सन्धिरेवायं प्रकृतत्वात् सुवर्णवत् ।
 तथान्यैः सन्धिकुशलैः काश्चनः स उदाहृतः ॥ ४ ॥
 द्रव्यात्मा कार्यविहितस्तु सप्तदिश्य क्रियते यः ।
 स उपन्यासकुशलेरुपन्यास उदाहृतः ॥ ५ ॥
 मयास्थोपहतं पूर्वं ममाप्येष करिष्यति ।
 इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते ॥”
 अन्यश्च ।
 “उपकारं करोम्यस्य ममाप्येत करिष्यति ।
 अयच्चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥ ६ ॥
 एकार्थो सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्र हि गच्छति ।
 समं हि तत्प्रमाणेन स च संयोग उच्यते ॥ ७ ॥
 आवयोर्धनसुखैस्तु मदर्थः साध्यतामिति ।
 यस्मिन् पणस्तु क्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः ॥ ८ ॥
 त्वयेकेन मदीयोऽर्थः संप्रसाध्यस्वसाविति ।
 यत्र शत्रुः पणं कुर्वात् सोऽदृष्टपुरुषः स्मृतः ॥ ९ ॥
 यत्र भूयस्कदेशेन पणेन रिपुवर्जितः ।
 सन्धीयते सन्धिविज्ञेः स आदिष्ट उदाहृतः ॥ १० ॥
 स्वसन्धेन तु सन्धानमात्मादिष्ट उदाहृतः ॥ ११ ॥
 क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः ॥ १२ ॥
 कोषांशनाशकाधिग सर्वलोधिग वा पुनः ।
 शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृतः ॥ १३ ॥
 भुवां सारवतीनाम् दानादुच्छिन्न उच्यते ॥ १४ ॥
 भूयुत्पन्नदानेन सर्वेण परभूषणः ॥ १५ ॥
 प्रतिच्छिन्नं पक्षं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते ।

सन्धिः

स्वस्वोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविच-

यथाः ॥ १६ ॥

परस्परपकारस्तु मैत्रीसम्बन्धकम्पथा ।

उपहारश्च विशेषाश्चत्वारश्चैव सन्धयः ॥”

इति विष्णुस्मृत्यनुसंहितोपदेशे सन्धिर्नाम चतुर्थ-

कथासंग्रहः ॥ संयोगः । तत्पर्यायः । श्लेषः २ ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मनुः । ८ । २४८ ।

“तुङ्गागान्धुपानानि वायुः प्रसवणानि च ।

सोमासन्धियु कार्याणि देवतायतनानि च ॥”)

सुरङ्गा । भगम् । सङ्कटम् । रूपकाणां

सुखाद्यङ्गम् । सावकाशः । इति मेदिनी ॥ भद्रः ।

इति विश्वः ॥ (साधनम् । यथा, रघुः १६।१६ ।

“तस्य सावरणदृष्टसन्धयः

कान्धवस्तु नरेषु सङ्गिनः ।

वृक्षभाभिरुपहृत्य चक्रिरे

साभिमुक्तविषयाः समागमाः ॥”)

आकरणमते वर्णद्वयस्य मेलनम् । (यथा,

कथासरित्सागरे । ६ । ११३—११७ ।

“अथैका तस्य महिषी राज्ञः सनभरालसा ।

शिरौषसुकुमारार्ज्जुनी क्रीडन्ती क्षममभ्यगात् ॥

मा जलेरभिविचलन् राजानमसह्य सती ।

अत्रवीष्णोदकैर्देव परिताडय मामिति ॥

तच्छ्रुत्वा मोदकान् राजा हतमागययन् बहून् ।

ततो विहस्य सा राज्ञी पुनरेवमभाषत ॥

राजन्नवसरः कोऽत्र मोदकानां जलान्तरे ।

उदकेः (सिन्धु मा त्वं मामित्युक्तं हि मया तव ॥

सन्धिमात्रं न जातासि माशब्दोदकशब्दयोः ।

न च प्रकरणं वेत्ति नृखलं कथमोदकः ॥”)

तस्य लज्जादिर्द्वयं । अङ्गमात्रोच्चारणकालेना-

यवहितयोर्व्यर्थोद्गततरोच्चारणं सन्धिः । अत

एव श्लोकार्धयोर्मन्त्रार्धयोर्वा न सन्धिः । तत्र

अङ्गमात्रोच्चारण-कालव्यवधानस्योचितत्वादिति

प्राञ्चः । स्वमतं तु सन्ध्यायसूत्रविहितकार्यं

सन्धिरिति सन्धिलक्षणम् । तेन पिपत्तादि-

शब्दानां संयोगान्तुपि लुपि न सन्ध्याविधौ

इति निषेधेऽपि सन्धिरुह्यान् सन्धिलुप्येव न

सन्धिरिति नियमात् भूपभसोरित्यनेन चपणवौ

पिपक् पिपक् इति । भिन्नपदे तु सन्धिर्निभाष-

येति बोध्यम् । तथा च ।

“सन्धिरूपदे निधौ निधौ घातुपसर्गयोः ।

स्वेषु च भवन्तिः सेवान्धश्च विभावया ॥”

इति प्राञ्चः ।

एकपदे इति स्वभावादेकपदे समासेऽपि ।

यथादानं भवेत् नदौ इत्यादि । समासे सुरारिः

क्षुधिकेशः चाम्बकः गवोश्च इत्यादि । धातू-

पसर्गयोस्तु अधीते उपेत्य इत्यादि । अन्यत्र

अन्ध अन्धः अन्धः इह इहः इहेहः

इत्यादि । धातूपसर्गयोः समासस्य नित्यत्वादेक-

पदस्य ह्यनेनैवैकसङ्गी तयोः पुनरुपादानं अनित्य-

समासे कदाचिदेकपदेऽपि सन्धिर्विभाव्यते इति

ज्ञापनायम् । तेन उच्चारितरुचिरशब्दां चान-

नावां चतुर्णां इत्यादि सिद्धिः । इति सुध-

सन्धिपू

बोधशाकरगटीकार्या दुर्गादासः ॥ ॥ सन्धि-

पूरसन्धिसंज्ञयेण भवति । गात्रसन्धिः सप्त-

मासेर्भवति । इति सुखबोधः । युगसन्धिर्युग-

शब्दे देहसन्धिर्युगशब्दे च द्रष्टव्यः ॥

सन्धिका, स्त्री, (सन्धा एव । स्वार्थे कन् ।) मत्त-

मन्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सन्धिचौरः, पुं, (सन्धिक्षत्तं सुरङ्गाकारी चौरः ।

सन्धिना चौर इति वा ।) चौरविशेषः ।

सिंधाल चौर इति भाषा । यथा । सन्धिचौरस्तु

हारकः । इति शब्दमाला ॥

सन्धिजं, स्त्री, (सन्धेर्जायते यदिति । जन + डः ।)

आसवादि । यथा, काशीखण्डे ।

“कार्तिके वर्णयेत्तलं कार्तिके वर्णयेन्मधु ।

कार्तिके वर्णयेत् कांक्षं कार्तिके मासि सन्धि-

जम् ॥”

सन्धिजमासवादि । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(सन्धिसप्तपञ्चे, त्रि । यथा, सुश्रुते । ६ । २ ।

“पक्कः श्लोफः सन्धिजः संस्रवेद्यः

साकं पूयं पूति पूयालसः सः ॥”)

सन्धिजीवकः, त्रि, (सन्धिना अभिसन्धिना जीव-

तोति । जीव + ण्वल् ।) कुश्रुत्वा विभवान्वेषी ।

तत्पर्यायः । पाषाणकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सन्धितः, त्रि, (सन्धा जातास्येति । सन्धा +

इतच् ।) सन्धियुक्तः । मिलितः । यथा,—

“अस्मद्वराहिवपुः सन्धितः सन्धिमानसौ ।

आयत्वादाय्यराजाख्यः ख्यातो सुवि भवि-

त्यति ॥”

इति राजतरङ्गिण्याम् २ तरङ्गः ॥

आसवादि । यथा,—

“कार्तिके वर्णयेत् कांक्षं कार्तिके शुक्लसन्धि-

तम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥

शुक्लं काङ्गिकादिपुष्पमित्यत्र सन्धितश्च वर्ण-

येत् । इति तट्टीका ।

सन्धिनी, स्त्री, (सन्धास्यस्त्वा इति । इतिः ।

डीप् ।) दृढमेणाक्रान्ता गौः । इत्यमरः ॥ या

जतुमती दृढमेण आक्रान्ता निष्पादितमेयुना

सा सन्धिनी । गर्भेऽसन्धानं सन्धा सा विद्यते

अस्याः सन्धिनी इन् । इति भरतः ॥ अकाल-

दुग्धा गौः । इति मेदिनी शब्दरत्नावली च ॥

(यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । १७० ।

“सन्धिनर्हिर्द्रावत्सागोपयः परिवर्णयेत् ॥”)

सन्धिपूजा, स्त्री, (सन्धौ अष्टमौनवमीसन्धिचण्डे

पूजा ।) शारदीयमहापूजान्तर्गततृतीया पूजा ।

यथा कालिकापुराणवचनान्तरम् ।

“अष्टमौनवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते ।

तत्र पूज्या त्वहं पुत्र योगिनीगणसंयुता ॥”

ज्योतिषे ।

“अष्टम्यां सन्धियोगे सकलपरिजनैः पूजयेत्

सत्सभावेः ॥”

सप्तमीपूजावत्सहाष्टम्यादितत्त्वमपि षष्टिदृष्टा-

त्मिकायास्मिन्न न तु परदिवसीयस्त्वतिथौ किन्तु

सन्धा

पूर्वोक्तसन्धयुरोधातिशयाविव स्वरूपतिथ्यावपि

सन्धिपूजा । एवञ्च पूर्णाष्टम्यां महाष्टमीपूजा

तत्परदिने अष्टमौनवम्योः सन्धिपूजा तत्परदिने

महानवमीपूजा प्रागुक्तान्तर्गतशर-पुराणा-

नुक्तोदयगामित्यनुरोधात् । तत्परदिने

दशम्यां विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिकदिनलाभात् ।

अथत् दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सन्धिवन्धः, पुं, (सन्धिं बध्नातीति । बन्ध + ण्वल् ।)

भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सन्धिवन्धनं, स्त्री, (सन्धेर्वन्धनं यस्मात् ।) शिरा ।

इति केचित् ॥

सन्धिमतिः, पुं, काश्मीरदेशीयजयन्त्रराजमन्त्री ।

स च परे राजा बभूव । यथा,—

“सुतो महोमहेन्द्रस्य जयन्त्रस्य भूपतिः ।

य्मासाजानुसुतो राजा बुभोजाय प्रमुपयः ॥

तस्याभूदङ्गुलीदन्तभवभक्तिविभूषितः ।

राज्ञः सन्धिमतिर्नाम मन्त्री मतिमतावरः ॥

अस्मद्वराहिवपुः सन्धितः सन्धिमानसौ ।

आयत्वादाय्यराजाख्यः ख्यातो सुवि भवि-

त्यति ॥”

इति राजतरङ्गिण्याम् २ तरङ्गः ॥

सन्धिरन्ध्रका, स्त्री, (सन्धिरन्ध्रेण कायतोति ।

के + कः । टाप् ।) सुरङ्गा । इति केचित् ॥

सन्धिला, स्त्री, (सन्धिं लातीति । ला + कः ।)

सुरङ्गा । नदी । मदिरा । इति मेदिनी ॥

सन्धिवेला, स्त्री, (सन्धिरूपा वेला ।) काल-

विशेषः । स तु अहोरात्रादमेकनकालरूपः ।

यथा । आसः ।

“उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया द्विसस्य च ।

तामेव सन्धां तस्मात् प्रवदन्ति मनोविद्यः ॥”

इत्याहुः कृतत्वम् ॥

सन्धिहारकः, पुं, (सन्धिना हरतीति । हृ +

ण्वल् ।) सन्धिचौरः । यथा,—

“वन्धिचौरो माचलः ख्यातु कुम्भिलः सन्धि-

हारकः ।”

इति हारावली ॥

सन्धा, स्त्री, (सं सन्धक् ध्यायत्वास्मिति । सं +

धे चित्तने + “आतश्चोपसर्गो ॥” इत्यङ् । यद्वा,

सन्धधातीति । सं + धा + “अच्चादयश्च ।”

उणा० ४ । १११ । इति चकप्रत्ययेन निपा-

तितः ।) कालविशेषः । स तु दिवारात्रि-

सम्बन्धद्वयरूपः । तत्पर्यायः । पितृप्रष्टः २ ।

इत्यमरः ॥ सन्धा ३ द्विजमैत्री ४ । इति भरत-

धनवाचस्पतिः । सायम् ५ दिनान्तम् ६

निशादि ७ दिवसाद्ययम् ८ । इति राज-

निर्घण्टः ६ सायान् ६ विकालः १० ब्रह्म-

भूतिः ११ सायः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥

सा च कालस्य भाष्या । यथा,—

“कालस्य तिस्रो भाष्याश्च सन्धारात्रिदिनानि च ।

याभिर्विना विधात्रा च संख्यां कर्तुं न शक्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंज्ञे १ अध्यायः ॥ ॥

रात्रेरात्रन्तद्वयचतुष्टयात्मककालः । यथा,—

सन्ध्या

“त्रियामी रजनीं प्राहुस्तथाऽन्यत्तुल्यम् ।
नाडीनां तदुभे सन्धे दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तत्प्रायश्चित्तं यथा,—

“समुद्रे हिमवतपार्श्वे नद्यामस्याश्च दर्शते ।
रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

त्रिमस्यकालीनोपासना । तत्कालोपास्या
देवता । यथा । अथ सन्ध्योपासनम् । तत्र
हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।
अनहः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः

सूतः ॥”

अतः प्रातःस्नानान्तरम् । तथा,—

“एतत् सन्ध्यायं प्रोक्तं ब्राह्मणं यद्विहितम् ।
यस्य नाख्यादरस्तत्र न ब्राह्मण उच्यते ॥”

श्रातातपः ।

“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्व-
वादिना ।

आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ।

तृतीयो बहुयाण्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।

पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ।

अनागतान्तु यः पूर्वां सादित्वाश्चैव पश्चिमां ।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः

सूतः ॥”

राजभृतो राजसेवकः । ग्रामादिभृतो भर्-
त्ता । ग्रामलक्षणमाह मार्कण्डेयपुराणम् ।

“तथा शूद्रजनप्रायाः सुसहस्रकवीवलाः ।

क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसन्तिग्रामसंज्ञिका ॥”

अत्र सन्ध्यायस्य निवृत्त्याभिधानम् ।

“सर्वकालसुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेभ्यः ।
अन्यत्र स्तनकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥”

इति विष्णुपुराणीये सन्ध्याया इत्येकवचनान्त-
पाठो धर्मकोषोक्ता युक्तः । एवमेव नखवर्द्ध-
मानः । सर्वकालं प्रातर्मेध्याह्नयोरुपस्थान-
काले । अन्यथा तदुपादानं व्यर्थं स्यात् । विभ्रम-
श्चित्तवर्त्तिपः । तेन चतुर्धावपि सन्ध्यामाच-
रन्ति । अतएव याज्ञवल्क्यः ।

“सन्ध्यावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतुपरः ।

ब्राह्मणस्याच न हीयत अन्यजन्मगतोऽपि सन् ॥”

सन्ध्यावस्थोऽपि नित्यं सेवकादिकर्मरताऽपि ।

यद्योचितशौचेऽप्यशक्तोऽपि इति रत्नाकरः ॥

अस्याद्यवस्थापन्नोऽपीति युक्तम् ॥ * ॥ सन्ध्या-

यस्यसाधारणलक्षणमाह योगियाज्ञवल्क्यः ।

“त्रयाणां चैव वेदानां ब्रह्मादीनां समागमः ।

सन्धिः सर्वसुराणाञ्च तेन सन्ध्या प्रकीर्तिता ॥”

सन्ध्याद्वयकालस्तु अहोरात्रसम्बन्धिसुहृत्ता-
त्मकः । तथा च दत्तः ।

“अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्त्तितः ।

सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्व-

वादिभिः ॥”

सूर्यनक्षत्रवर्त्तितः । अर्द्धास्तमिसाहोदितसूर्य-

सन्ध्या

मखलप्रकटतेजोमन्त्रवर्त्तितः । तथा च
वराहः ।

“अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या अक्षीभूता न तारका
यावत् ।

तेजःपरिहानिरुक्ता भानोरर्द्धोदयं यावत् ॥”

अथ आद्यलक्षणा उक्ता । परिमाणमाह दत्तः ।

“रात्र्यान्तकाले नाडी द्वे सन्ध्यादिः काल
उच्यते ।

दर्शनादरविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः सूतः ॥”

नाडीद्वयः । योगी याज्ञवल्क्यः ।

“ह्रासवृद्धौ च सततं दिनरात्रोर्यथाक्रमम् ।

सन्ध्या सुहृत्तमाख्याता ह्रासे वृद्धौ समासूता ॥”

अत्रोपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह आसः ।

“उपास्ते सन्धवेलायां निशया दिवसस्य च ।

तामेव सन्ध्यां तस्मात् प्रवदन्ति मनोविधयः ॥”

उपास्ते यज्ञस्यमाणप्राणायामादिक्रिययेति
यावत् ॥ * ॥ तत्काले उपास्या अपि देवता

सन्ध्या । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“मन्त्रो सन्ध्यामुपासीत नास्ते नोद्गते रवौ ॥”

उपासनोपक्रममाह संवर्तः ।

“प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रासुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यां अर्द्धास्तमितभास्कर-
राम् ॥”

सनक्षत्रामित्यनेन तदयुक्तकाले उपक्रम्य प्रातः-
सन्ध्यामुपासीत । एवमेवार्द्धास्तमितभास्करा-
र्यां पश्चिमां सादित्यामित्यनेन तदयुक्तकाले
उपक्रम्य उपासीतेत्यर्थः ॥ * ॥ मध्याह्नसन्ध्याया
अष्टमसुहृत्तं कालमाह सूतः ॥

“पूर्वापरं तथा सन्ध्यं सनक्षत्रं प्रकीर्तिते ।

समसूर्योऽपि मध्याह्ने सुहृत्तं वसन्मोपरि ॥”

सांख्यानयुक्तम् । अरण्ये समित्प्राणिः सन्ध्या-
मुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तरापरामिसुखो-
न्वयमदिशमानचक्षुर्दर्शनात् । अतिक्रान्तायां
महायाह्नतीः सावित्री स्वस्वयनादि जप्ता एवं
प्रातः प्राहुस्तुल्यस्तुल्यं ग्रामलक्षणदर्शनादिति ।
उत्तरापरामिसुखो वायुकोणामिसुखः । कोणं
वितृणोति अन्यथमदिशमिति । उभयदिगश्च-
भागमिति यावत् । आसः ।

“गायत्री नाम पूर्वाह्ने सावित्री मध्यमे दिने ।

सरस्वती च सायाह्ने सेव सन्ध्या त्रिषु सूता ॥

प्रतिग्रहाम् दोषाच्च पातकादुपपातकात् ।

गायत्री प्रीत्यते तस्मात् गायन्तं चायते यतः ॥

मण्डित्योतनात् सेव सावित्री परिकीर्तिता ।

जगतः प्रसवित्रीत्वात् वाग्यरूपत्वात् सरस्वती ॥”

तेतिरीयब्राह्मणम् । उद्यन्तमस्तं यान्तं आदित्य-
मभिधायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं

भद्रमनुते । असावादित्यो ब्रह्मा इति ब्रह्मैव
सन् ब्रह्माभ्यति य एवं वेदेत्ययमर्थः । वक्ष्यमाण-

प्रकारेण प्राणायामादिकं कुर्वन् यथोक्तनाम-
रूपोपेतं सन्ध्याशब्दस्य वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति

ध्यायन् ऐहिकमासुखिकञ्च सकलभद्रमनुते ।
य एवमुक्तध्यानेन शुद्धान्तःकरणो ब्रह्मसाक्षात्

सन्ध्या

कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन् प्रज्ञावान् निर्-
जीवित्वं प्राप्नो यथोक्तध्यानेनाज्ञानोपशमे ब्रह्मैव
प्राप्नोति । इति पराशरभाष्ये माधवाचार्यः ॥

अतएव आसः ।

“न भिन्ना प्रतिपद्यते गायत्री ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीतिुपासीत विधिना येन केन-

चित् ॥” * ॥

गायत्रीस्यभर्गपदप्रतिपाद्य ईश्वरः । अहं जीव-
रूपोऽस्मि भवामि इति । अजहन्स्वार्थलक्ष-
णया जीवेश्वरयोरहंकारप्रतिफलितत्वोपाधि-
रहितेन चिद्रूपेणैव । घटाकाशशुद्धाकाशयो-
रुपाधिरित्यवगमात् । ऐक्यमिव भावयन् उपा-
सीत । याज्ञवल्क्योऽपि ।

“या सन्ध्या सा तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रति-
ष्ठिता ।

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ॥” * ॥

उपासनायाः फलमाह स एव ।

“गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम् ।

निःस्त्रतं कर्मसंयुक्तं पुनस्तासां तदौषधम् ॥

एवं स हि शरीरस्थः सर्पिवन् परमेश्वरः ।

विना चोपासनादेव न करोति हितं नृषु ॥

प्रणववाङ्मतिभ्याश्च गायत्र्या जितयेन च ।

उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यच्च प्रतिष्ठितः ॥”

चितयेन प्रणवादिचितयेन ब्रह्मप्रतिपादको-
च्चारितेन तदर्थवर्गमेव उपास्यं प्रसादनीयम् ।
तदाह स एव ।

“वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः सूतः ।

वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति ॥

भूर्भुवः स्वस्तथा पूर्वं स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

यादृता ज्ञानदेहेन तस्मात् यादृतायः सूताः ॥”

ज्ञानदेहेन तत्त्वज्ञानस्य चिद्रूपेश्वरस्य देहेन
शरीररूपेण यादृता उक्ताः । तेन तद्वाच्यो-
ऽपीश्वरः । कूर्मपुराणम् ।

“प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

सत्त्वं रजस्तमस्त्रिषुः क्रमाद्व्यावृत्तयः सूताः ॥”

एतद्वेगापि भावनीयाः । इत्याह्निकाचार-
तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।

“दिनान्तसन्ध्यां सूर्येण पूर्वान्तरैर्युतां बुधः ।

उपतिष्ठन् यथान्तर्यं सन्ध्याचक्षुः पार्थिव ॥

सर्वकालसुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेभ्यः ।

अन्यत्र स्तनकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥

सूर्येणाभ्युदितो यस्तु त्यक्तः सूर्येण यः स्वपन् ।

अन्यत्रातुरभावाच्च प्रायश्चित्तोयते नरः ॥

तस्मादनुदितं सूर्यं ससुत्याय महीपते ।

उपतिष्ठन्नरः सन्ध्यां ससुत्याश्च दिनान्तजाम् ॥

उपतिष्ठन्ति वै सन्ध्यां येन पूर्वां न पश्चिमां ।

ब्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिसं नरकं नृप ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥ * ॥

दीक्षितविशेषस्य सन्ध्याविशेषा यथा,—

भूमिबवाच ।

“देवदेव कथं सन्ध्यां दीक्षितः कुरुते वद ।

केन मन्त्रेण वा भक्त्याव कर्मपरायणः ॥

सन्ध्या

वराह उवाच ।

शृणु माधवि बन्धनं सन्ध्यामन्त्रमनुत्तमम् ।
यथा वदन्ति वै सूर्य्यं सन्ध्यां पूर्वं चिरां तथा ॥
जलाज्जलिं गृहीत्वा च मम भक्त्या अवस्थितः ।
सुहृत्तं ध्यानमास्थाय इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥
मन्त्रः । भवोद्भवमादिं यत्कर्मद्वयमादित्यं सर्वं
देवाऽऽपस्वदेवतास्तथा कृणो यथासीत् ध्यान-
योगस्थिता ते सन्ध्या संज्ञा वासुदेवं नमन्ति
वयं देवमादि यत्कर्मणं कृत्वा चात्मानं देवमंशा
तथापि संसरार्यं कर्मे तत्कारणमेव सन्ध्या
संज्ञा वासुदेवं नमो नमः ।
अननेव तु मन्त्रेण सन्ध्यां कुर्यात्तु दीप्तिः ॥”
इति वाराहे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
सन्ध्याप्रशंसा यथा,—

सुनय ऊचुः ।

“कथं सुने दिवं याति ब्राह्मणो दग्धकिल्बिषः ।
अनग्निको हि मे ब्रूहि यदुक्तं बह्विना पुरा ॥

सूत उवाच ।

सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपास्तेऽस्मन्नमानसः ।
जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥
तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूजकिल्बिषः ।
न सीदन् प्रतिगृह्णातोऽपि पृथ्वीं समागराम् ॥
ये चान्ये दारुणाः केचित् यज्ञाः सूर्यादयो
दिवि ।

ते चास्य सौम्यतां यान्ति शिवाः शिवतरास्तथा ॥
यत्र तत्र गतं चेन्न दारुणाः पिशिताशनाः ।
घोररूपा महाकायाः प्रभवन्ति न राक्षसाः ॥”
इति बह्विपुराणे आन्ध्रमेधिकनमाध्यायः ॥ २४ ॥
अपि च ।

“नित्यं नित्यं त्रिसन्ध्यां करिष्यसि दिने दिने ।
मध्याह्ने चापि सायाह्ने प्रातरेव शुचिः सदा ॥
सन्ध्याहोत्रोऽशुचिर्नैव मनर्हः सर्वकर्मसु ।
यद्वा कुरुते कर्म न तस्य फलभागं भवेत् ॥
नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमां ॥
स भूतवह्निः कार्यः सर्वेस्मात् द्विजकर्मणः ॥
यावज्जीवनपर्यन्तं यस्मिन्सन्ध्यां करोति च ।
स च सूर्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा ॥
तत्पादपद्मरजसा सद्यः पूता वसुधरा ।
जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः ॥
तीर्थानि च पवित्राणि तस्य संस्पर्शमात्रतः ।
ततः पापानि यान्येव वै न तेयादिवीरगाः ॥
न गृह्णन्ति सुरास्तेषां पितरः पित्रुतर्पणम् ।
स्वेच्छया च द्विजातिश्च त्रिसन्ध्यां हितस्य च ॥
विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्ध्यां हितो दिनः ।
एकादशीविहीनश्च विषहोत्रो यथोरगः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥
अन्यत् कौर्म १७ अध्याये गारुडे २१।२२०
अध्याययोर्दृश्यम् ॥ २४ ॥ जननमरणाश्रयौ तन्नि-
विधौ यथा,—

“सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञं नैतिकं स्मृतिकर्म च ।
तन्मयी ह्यप्येतेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥”
इति शुद्धितन्त्रम् ॥ २४ ॥

सन्ध्याच

सायंसन्ध्यानिर्गुहकाला यथा । कर्मोपदेशिन्यां
यासः ।

“संक्रान्त्या पक्षयोरन्ते द्वादशी आहुवासरे ।
सायंसन्ध्यां न कुर्वीत कृते च पिष्टहा भवेत् ॥”

इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥ २४ ॥

तत्काले श्रयणादिनिविधौ यथा,—

“स्वप्नमध्ययनं स्नानसुहृत् भोजनं गतिः ।
उभयोः सन्ध्योर्नित्यं मध्याह्ने चैव वर्णयेत् ॥”

इति कौर्म १५ अध्यायः ॥

नदीविशेषः । युगसन्धिः । इति मेदिनी ॥

चिन्ता । संश्रवः । सौमा । सन्धानम् । कुसुम-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सन्ध्यांशः, पुं, (सन्ध्याया अंशः ।) युगसन्धिः ।
यथा,—

“चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणाम् कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥

इतरेषु समन्त्येषु समन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥”
इति मानवे । १ । ६६-७० ॥

चत्वार्याहुरिति । चत्वारि वर्षसहस्राणि कृत-
युगं कालं मन्वादयो वदन्ति तस्य तावद्वर्ष-
शतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवति युगस्य पूर्वा

सन्ध्या उत्तरश्च सन्ध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।
“तत्प्रमाणैः श्रुतैः सन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते ।

सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि यः ॥
सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम ।

युगाश्चः स तु विज्ञेयः कृतचेतादिर्मन्त्रकः ॥”
वर्षसंख्या चैवं दिश्यमानेन तस्यैवानन्तरप्रकृत-
त्वान् ।

“द्विषेर्धर्मसहस्रेषु कृतचेतादिर्मन्त्रितम् ।
चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥”

इति विष्णुपुराणवचनाच्च ।

इतरेष्विति अन्येषु चेतादापरकलियुगेषु सन्ध्या-
सन्ध्यांशसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि

च भवन्ति । तेनैवं सम्यग् । चोणि वर्षसह-
स्राणि चेतायुगं तस्य चोणि वर्षशतानि सन्ध्या

सन्ध्यांशश्च । एवं हि वर्षसहस्रे ह्यपरः तस्य हि
वर्षशते सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रं

कलिः । तस्यैकवर्षशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । इति
कुल्लुकभट्टः ॥

सन्ध्याचलः, पुं, (सन्ध्याया अचलः ।) पर्वत-
विशेषः । यथा,—

“आराधनोपदेशाय कापीतस्य वचः स्मरन् ।
जम्भतुर्दक्षिणां काष्ठां यत्र सन्ध्याचलः स्थितः ॥

कान्ता नाम नदी तत्र वशिष्ठेनावतारिता ।
तस्याक्षीरं महाशैले स्निग्धं स्थाया लता तदा ॥

सन्ध्यां वशिष्ठः कृतवान् तत्र यस्माद्विधेः सुतः ।
अतः सन्ध्याचलं नाम तस्य गायन्ति देवताः ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ २४ ॥
अपि च ।

“शोभकास्त्रास्त्रहशैलादेशान्यां पर्वतोत्तमः ।
सुहृः सन्ध्याचला नाम वशिष्ठो यत्र श्रमवान् ॥

सन्नतिः

निमेर्नाम्ना तु राजर्षेः प्रापाद्ब्रह्मसुतः पुरा ।
वशिष्ठो ह्यशरीरोऽभूत्तच्छायाच निमित्ततया ॥

ततो ब्रह्मोपदेशेन निर्मले कामरूपके ।

सन्ध्याचले तपस्तेषु तस्य विष्णुरभूत्तदा ॥

प्रत्यक्षस्तस्य देवस्य वरदानास्त्रासुनिः ।

अन्धतान्यवतामर्थं कुण्डं कृत्वा गिरेस्तटे ॥

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च शरीरं प्राप पूरितम् ।

तस्मादन्धतकुण्डात् सन्ध्या नाम नदीवरा ।

निःसृता तत्र चाभूत्त निरायुरगदो भवेत् ॥”

इति च कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥

सन्ध्यानाटी, [न] पुं, (सन्ध्यायां नटतीति ।
नट + इनिः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली-
त्रिकाण्डशेषौ ॥

सन्ध्यापुष्पी, स्त्री, (सन्ध्यायां पुष्पं यस्याः । डीष् ।)
जाती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सन्ध्याबलः, पुं, (सन्ध्यायां बलं यस्य ।) राक्षसः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सन्ध्याबलिः, पुं, शिवालये स्थितस्तत्काष्ठादिनिर्मित-
वृषः । यथा,—

“ये शिवायतनोत्सृष्टास्ते सन्ध्याबलयो वृषाः ।
इति हारावली ॥

सन्ध्याभ्रं, स्त्री, (सन्ध्याया अभ्रमिव तद्वर्णत्वात् ।)
सुवर्णगौरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सन्ध्या-
कालीनमेव । यथा, रघुः । १२ । २८ ।

“सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्द्रोऽरिच यज्ञः ॥”)

सन्ध्यारागं, स्त्री, (सन्ध्याया राग इव रागो यस्य ।)
सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ६६२ ।

“प्राचीरान्तरितयं प्रियस्य वदनेऽधरं सम-
पयति ।

प्राग्गिरिपिहिता रात्रिः सन्ध्यारागं दिन-
स्थेव ॥”)

सन्ध्यारामः, पुं, (सन्ध्यायां रामो रमणं यस्य ।)
ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥

सन्नः, पुं, (सद् + क्तः ।) पिपालवृत्तः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अवसन्ते, वि ॥ (यथा,
रामायणे । ६ । ११३ । ८७ ।

“कश्मलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरसि ॥”)

सन्नकः, पुं, (सोदति स्मेति । सद् + क्तः । ततः
स्वार्थे कन् ।) खन्धः । इति सन्नकद्वयशब्द-
टीकायां भरतः ॥

सन्नकद्वयः, पुं, पिपालवृत्तः । इत्यमरः ॥ सन्नकः
खन्धोऽस्येति सन्नकद्वय इति खामो ।

सन्नको दुष्तेति हे नामनी इति सोमनन्दो ।
इति भरतः ॥

सन्नतिः, स्त्री, (सं + नम + क्तिन् ।) प्रणतिः ।
(यथा, भागवते । १० । ७० । २४ ।

“ये च दिवि जये तस्य सन्नतिं न ययुर्नृपाः ।
प्रसह्य ब्रह्मास्तेनासन्नयुते हे गिरिवज्र ॥”)

ध्वनिः । इति मेदिनी ॥ नन्ता । यथा, हरि-
वंशे ।

सन्निक

“यत्र ह्रीः श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सन्नतिः ।
सन्नतिर्हीस्तथा श्रीश्च निधं लण्ये महात्मनि ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(तथा च रामायणे । ५ । ६४ । २० ।

“तव चेदं समदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् ।
सन्नतिर्हि तवास्थाति भविष्यत्कृतभोग्यताम् ॥”
सन्नहः, त्रि, (सं + नह + क्तः ।) वसितः ।
कृतसन्नाहः । (यथा, भागवते । ७ । १० । ६६ ।
“मन्नहो रथमास्याय शरं धनुर्मुपाददे ॥”
आहः । अहविन्यासयुक्तः । इति मेदिनी ।
आतनायो । वधीयतः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥ मन्नादिर्भयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥
(आहः । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले १ अङ्के ।
“कसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नहम् ॥”
सन्नातः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, रघुः । ११ । ७१
“पुराणपत्रापगमादनन्तरं
लतेव सन्नहमनोऽपल्लवा ॥”)

सन्नयः, पुं, (सं + नी + अच् ।) समूहः । (यथा,
महाभारते । १ । १६० । ६ ।

“अस्मिन् राजसमावाये देवानामिव सन्नये ।
किमयं सदृशं कश्चित् नृपतिं नैव दृष्टवान् ॥”
एतस्यायिबलः । इत्यमरमेदिनीकरौ ।
सन्नाहः, पुं, (सं + नह + क्तः ।) सन्नहः । (यथा,
महाभारते । १ । १६० । ६ ।
“अस्मिन् राजसमावाये देवानामिव सन्नये ।
किमयं सदृशं कश्चित् नृपतिं नैव दृष्टवान् ॥”
एतस्यायिबलः । इत्यमरमेदिनीकरौ ।

सन्नाहः, पुं, (सं + नह + क्तः ।) सन्नहः । (यथा,
महाभारते । १ । १६० । ६ ।
“अस्मिन् राजसमावाये देवानामिव सन्नये ।
किमयं सदृशं कश्चित् नृपतिं नैव दृष्टवान् ॥”
एतस्यायिबलः । इत्यमरमेदिनीकरौ ।

“एतत् काचनमन्नाहान् रथेऽन्वययोजयन् ॥”
उद्योगः । इति रामानुजः ॥ यथा, रामा-
यणे । ६ । ७५ । ४० ।
“ततो रामशरान् दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च ।
सन्नाहो रान्तसेन्नाणां तुमुलः समपद्यत ॥”
सन्नाहः, पुं, (सं + नह + क्तः ।) सन्नहः । (यथा,
महाभारते । १ । १६० । ६ ।

“राजवाह्यस्तुपवाह्यः सन्नाहः समरोचितः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

सन्निकर्षः, पुं, (सं + नि + कृ + घञ् ।) सान्नि-
ध्यम् । तत्पर्यायः । पार्श्वम् २ समीपम् ३ सवि-
धम् ४ समीपाभ्यासम् ५ सवेशः ६ अलिकः ७
सदेशम् ८ आभ्यगम् ९ समीडम् १० सन्नि-
धानम् ११ उपान्तम् १२ निकटम् १३ उप-
कण्ठम् १४ सन्निलम् १५ समर्थादम् १६
अभ्यगम् १७ आसन्नः १८ सन्नधिः १९ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । १ । ७४ ।

“स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुमिच्छन्
अन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः ॥”)

न्यायमते विषयेन्द्रियसम्बन्धः । स च ज्ञानस्य
कारणम् । स तु द्विविधः । लौकिकसन्निकर्षः
अलौकिकसन्निकर्षश्च । लौकिकसन्निकर्षश्च षड्-
विधः । इन्द्रियसंयोगः १ इन्द्रियसंयुक्तसमवायः
२ इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः ३ ओच्चादि-

सन्नधिः

समवायः ४ ओच्चादिसमवेतसमवायः ५ तदादि-
विशेषणता ६ । अलौकिकसन्निकर्षस्तु त्रिविधः ।
सामान्यलक्षणा १ ज्ञानलक्षणा २ योगजः ३ ।
यथा,—

“महत्त्वं षड्विधं हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ।
विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ॥
द्रव्यद्वयसु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ।
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ॥
तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ।
तद्वत्तानां समवेतसमवायेन तद्गृह्यः ॥
विशेषणतया तद्वद्भावानां ग्रहो भवेत् ।
यदि स्यादुपलब्धतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ॥
प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ।
अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः ॥
सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजस्तथा ।
आसन्निराश्रयाणामु सामान्यज्ञानमिष्यते ॥
तद्विन्द्रियजन्यतद्गम्यबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ।
विषयो यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥
योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्त्युद्भूतमेततः ।
युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहजतोऽपरः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

सन्निकर्षणं, स्त्री, (सं + नि + कृ + ल्युट् ।) सन्न-
धानम् । तत्पर्यायः । सन्नधिः २ । इति सङ्कोच-
वर्गे अमरः ॥ सन्नधम् ३ । इति भरतः ॥
(सम्बन्धः । यथा, भागवते । ११ । २८ । १२ ।
“यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् ।
संसारः फलवांस्तत्तदपार्थाऽप्यविवेकिनः ॥”)

सन्निकृष्टः, त्रि, (सं + नि + कृ + क्तः ।) सन्न-
कर्षविशिष्टः । निकटः । इति विशेष्यनिवर्ग-
वर्गे अमरः ॥ अन्य पर्यायः समीपशब्दे दृश्यः ॥

सन्नधं, स्त्री, (सं + नि + धा + कः ।) सन्नधानम् ।
इति भरतधृतवोपालितः ॥

सन्नधानं, स्त्री, (सं + नि + धा + ल्युट् ।) निक-
टम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । २१ । ५३ ।

“श्रेयो सुहृत्तं तव सन्नधानं
ममेव लक्षादपि जीवन्तीकात् ॥” ॥

सन्नधिर्दोषयुतैस्सन्निति । आश्रयः । यथा,—

“आरम्भः संशयानामविनयभवनं पतनं साह-
सानां
दोषाणां सन्नधानं कपटशतमयं जैत्रमप्रत्यया-
नाम् ।

दुःखान्यं यन्महद्भिः सुरनरवृषभैः सर्वमाया-
करणं

स्त्रीरूपं केन लोके विषममृतमयं धर्मनाशाय
दृष्टम् ॥”

इति शान्तिशतकम् ॥

(अवस्थानम् । यथा, माकण्डेये । ६७ । ३५ ।

“यस्मिन् गेहे च लिखितमेतत् तिष्ठति नित्यदा ।
सन्नधानं लते आह्वे तत्रास्माकं भविष्यति ॥”)

सन्नधिः, स्त्री, (सं + नि + धा + कः ।) सन्न-
कर्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १६४ ।

सन्निपा

“हीनान्नवस्तुवेषः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ॥”
इन्द्रियगोचरः । इति मेदिनी ॥ (अवस्थानम् ।
यथा, जलशुद्धिप्रकरणे ।

“गङ्गे च यस्तुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥”)

सन्निपतितः, त्रि, एकचौकृतः । मिश्रितः । संनि-
पूर्वकपतधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सन्निपातः, पुं, (सम्बन्ध निपातो पतनं यच् ।)
तालभेदः । यथा,—

“एक एव गुरुर्यत्र सन्निपातः स उच्यते ।”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(सम्बन्ध निपातो यस्मात् ।) विकारोत्पादक-
मिलितदोषत्रयम् । अस्य त्रयोदश नामलक्ष-
णानि यथा,—

“श्रीगङ्गास्तान्त्रिकश्चैवमसाध्यश्चित्तविभ्रमः ।
कष्टसाध्यः कष्टकुलः कर्णिको जिह्मगस्तथा ॥
कष्टात् कष्टतमो ज्ञेयो रुग्दाढो हन्ति मान-
वम् ।

अन्तको भयनेत्रश्च रक्तशीवी निपातकः ॥
श्रीताङ्गश्च प्रलापश्च अभिन्यासोऽतिमारकः ।
ज्ञातथाः सर्वदा वैदेः सन्निपाताख्योदृशः ॥” ॥
माण्डवीये ।

“श्रीगङ्गास्तान्त्रिकश्चित्तविभ्रमः कष्टकुलकः ।
कर्णिको जिह्मगश्चैव कथाह्वानकस्तथा ॥
भयनेत्रो विलापश्च प्रलापः श्रीतलाङ्गकः ।
अभिन्यासश्चेति विद्यात् सन्निपाताख्योदृशः ॥” ॥
सदास्यं श्रेष्ठ्या पूर्णं शूलं कासीऽतिवेदना ।
शोयश्च लक्षणाभ्यं श्रीगङ्गे सात्रिपातिके ॥१॥
अतितन्त्रा च्वरः आसकासकापोऽतिसारकः ।
स्थूलकण्डः सिता श्यामा जिह्वा कण्ठे च
कुशति ॥

शुतिरूप्या चेति विद्यात् तान्त्रिके सात्रि-
पातिके ॥२॥

मदो मोहो भ्रमस्तापो हास्यश्रीतप्रलापनम् ॥
निधं वैकल्पिता पोडा विकटाच्च निरीक्ष्यम् ।
लक्षणेः सन्निपातोऽयं ज्ञातव्यश्चित्तविभ्रमः ॥३॥
कष्टयहो च्वरो मूर्च्छा हाहः कम्पविलापनम् ।
मोहस्तापः शिरोऽर्त्तश्च वातार्त्तः प्रलथं मतः ॥
कष्टकुलं सन्निपातं कष्टसाध्यं विनिर्दिशत् ॥४॥
च्वरः कर्णान्तशोयश्च आसः कम्पः प्रलापनः ॥
खेदः कष्टयहस्तापस्तृणोहो भयमेव च ।
कर्णिकं सन्निपाते च लक्षणाभि भवन्ति हि ॥५॥
सङ्कटा कठिना जिह्वा कासः आसोऽति-
विह्वलः ।

मूर्को वधिरता तापो वलहानिश्च लक्ष्यम् ॥
जिह्मगः सन्निपातोऽयं कष्टात् कष्टतरः परः ॥६॥
मोहस्तापः प्रलापश्च यथा कण्ठे भ्रमः श्रमः ॥
वेदना च दृषा जायते आसश्च लक्षणेऽस्मिन् ॥
कष्टात् कष्टतरो ज्ञेयः कथाहः सात्रिपातिकः ॥७॥
दाहो मोहः शिरःकम्पो हिक्का आसाङ्ग-
महंनम् ।
सन्नापचान्तको ज्ञेयः सन्निपातोऽतिमारकः ॥ ८

सन्निपा

अथर्व लोचने मुखे स्थितिः स्थूला ज्वरोऽधिकः ।
मांशः प्रलापनं कस्यो भ्रमो निद्रा च लक्षणैः ।
ज्ञातयो भुक्तेष्वोऽयं सन्निपातः चर्यकरः ॥६॥
रक्तनिष्ठिवनं मूर्च्छां ज्वरो मोहस्तथा भ्रमः ।
वान्निष्ठिकातिसारश्च संज्ञानाशो हृदि यथा ॥
मण्डलं श्यावरक्तश्च देहेषु लक्षणैरभिः ।
ज्ञातयः सन्निपातोऽयं रक्तनीवी निपातकः ॥१०॥
प्रलापनापकर्णाभिः प्रज्ञानाशोऽतिपापवान् ।
अयः प्रलापकश्चिह्नैः सन्निपातोऽतिमारकः ॥११॥
शरीरं हिमवत् शीतमतिसारश्च कम्पनम् ।
कर्णनादो हस्ततापो हिक्का श्वासः क्रमो-

रम् ।

संज्ञाज्ञातलो हन्ति शीताङ्गः सन्निपातकः ॥
१२ ॥

त्रिदोषश्च मुखं शुष्कं निद्रावैकल्यकटवाक् ।
निश्चितमतिशयो मन्दाग्निर्वलहीनता ॥
न्यतुल्यमभिन्वामं सन्निपातश्च लक्षयेत् ॥ १३ ॥
इति चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥

यं दृष्ट्वा यस्य सम्भवः स तस्य सन्निपातः । सन्नि-
पातविधिरनिमित्तं तद्विधाताय । इति कलाप-
याकरणे ४ वृत्तौ २ प्रकरणम् ॥ समूहः ।
यथा,—
“धमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः
सन्देशार्थाः क पटुकरणेः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौलुब्धादपरिगमयन् गृह्यकृत् ययाने
कामार्ता हि प्रकृतिक्रमणाश्चिन्तयन्तं ययुः ॥”
इति मेघदूतम् ॥

सम्यक्प्रकारेण पतनं मरणञ्च ॥

सन्निपातज्वरः, पुं, (सम्यक् निपातो नाशो यस्मात्
तादृशो ज्वरः ।) त्रिदोषज्वरः । स तु अष्ट-
प्रकारज्वरान्तर्गतज्वरविशेषः । अष्टत्वं विट्-
गोतिः । वातिकः पित्तिकः श्लेष्मिकश्चेति त्रयः ।
द्वन्द्वश्च त्रयः । वातपित्तिकः वातश्लेष्मिकः
पित्तश्लेष्मिकश्चेति । संघातनः सन्निपातिक एकः ।
“इत्युल्लेखोऽल्लेखः षट् स्थूलोऽनमध्यादिकेषु षट् ।
समेक्षेको विकारोऽस्ति सन्निपाताद्विधोऽष्ट ॥”

इति चरकेण त्रयोदश सन्निपाता उक्ताः ॥
ते यथा । वातोऽल्लेखः १ पित्तोऽल्लेखः २ कफो-
ल्लेखः ३ वातपित्तोऽल्लेखः ४ वातश्लेष्मोऽल्लेखः ५
पित्तश्लेष्मोऽल्लेखः ६ एवं षट् । अधिकवातो
मध्यपित्तो हीनकफः १ अधिकवातो मध्यकफो
हीनपित्तः २ अधिकपित्तो मध्यवातो हीन-
कफः ३ अधिकपित्तो मध्यमकफो हीनवातः ४
अधिककफो मध्यवातो हीनपित्तः ५ अधिक-
कफो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति ६ षट् । अल्लेख
एकः १ । एवं त्रयोदश । अत्र तु त्रिदोषज-
त्वेन साम्यात् सान्निपातिक एक एव गणितः ।
आगन्तुजोऽपि एक एव । अत्र आगन्तुज-
शब्देन अभिधातादयो हेतव उच्यन्ते । कुत्र-
चिद्वाधयः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । इति
ज्वराधिकारे भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथ सन्नि-
पातज्वराधिकारमाह । तत्र सन्निपातज्वरस्य

सन्निपा

विप्रलङ्घनसन्निपातकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्ति-
माह ।

“त्रिदोषजनकैश्चातपित्तश्लेष्माभ्योऽङ्गैः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाय रमगा ज्वरकारिणः ॥”
पूर्वस्वरूपमाह ।
“प्रायुपाणि त्रिदोषाणां स्थूलिदोषज्वरे
वृणाम् ॥”

सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह ।
“तृणं दाहः तृणं शीतमस्य सन्निपातोरुजा ।
सासावे कलुषे रक्ते निर्भये चापि लोचने ॥
सम्पन्नो स रजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।
तन्ना मोहः प्रलापश्च कासश्चासोऽरुचिर्भ्रमः ॥
परिदग्धा खरस्यर्शा जिह्वा सस्ताङ्गता परा ।
छोवनं रक्तपित्तस्य कर्णेनोन्मिश्रितस्य च ॥
शिरसो लोटनं तृणा निद्रानाशो हृदि यथा ।
स्निग्धपुटीयाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥
लघुत्वं नातिगात्राणां प्रतनं कण्ठकूलनम् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।
चिरान्तापाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराक्षतिः ॥”
लोचने सासावे साशुणौ । कलुषेऽस्वच्छे ।
निर्भये निर्गते कूटिले च । कण्ठः शूकैरि-
वावृतः । जिह्वा परिदग्धा परि-
दग्धेव ज्ञायते । अथवा परिदग्धेव जिह्वा
दृश्यते । सस्ताङ्गता शिथिलगात्रता । परा
अतिश्रयिता । छोवनमित्यादि कफसंयुक्तस्य
रक्तस्य पित्तस्य च छोवनम् । शिरसो लोटन-
मितस्ततः शिरश्चालनम् । लघुत्वं नातिगात्राणां
गात्राणामतिश्रयितं काशं न व्याधिप्रवृत्तम् ।
प्रतनं निरन्तरम् । कोठः वरटीदृशस्थानः
कोठ इत्यभिधीयते । श्यावः कपिशो वर्णः ।
मूकत्वमवचनत्वमल्पवचनत्वं वा । स्रोतसा
कर्णनासादीनाम् ॥ * ॥ ननु वातादयः पर-
स्परविप्रलङ्घनगुणास्तेषां सम्भूयैककार्यारम्भकत्वं
नोपपद्यते परस्परपघातात् । दृष्टमसलिलयोरिव ।
तत् कथं वातपित्तकफा मिलित्वा विकारोत्-
पादकाः । अत्र समाधानमुक्तं दृढबलेन ।
“विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्नानि परस्परम् ।
दोषाः सहजसाम्यात्वाद्भिन्नं घोरमहीनिव ॥”
गदाधरस्तु हेत्वन्तरमुक्तवान् ।
“देवाद्दोषस्वभावाद्वा दोषाणां सान्निपातिके ।
विरुद्धे च गुणैः कश्चिन्नोपघातः परस्परम् ॥” इति
ननु भिन्नचयप्रकोपकालानां वातपित्तकफानां
युगपदुत्थानाभावात् कथं सम्भूय सन्निपात-
ज्वरारम्भकत्वमुपपद्यते । उच्यते । त्रिदो-
षजनकनिदानबलेन युगपदेषां प्रकोपादिति
सिद्धान्तः ॥ * ॥ अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य
त्रयोदश विशेषानाह ।
“एकोल्लेखश्च यस्ते स्थूलोऽल्लेखश्च तथेति षट् ।
अल्लेखश्च भवेदेको विशेषः स तु सप्तमः ॥
प्रलङ्घनमध्यहीनेषु वातपित्तकफेषु षट् ।
सन्निपातज्वरस्यैवं स्थूलिश्लेष्माद्योऽष्ट ॥”

सन्निपा

तत्र प्रलङ्घनातो मध्यपित्तो हीनकफः १ मध्य-
वातः प्रलङ्घपित्तो हीनकफः २ हीनवातः
प्रलङ्घपित्तो मध्यकफः ३ प्रलङ्घनातो हीनपित्तो
मध्यकफः ४ मध्यवातो हीनपित्तः प्रलङ्घकफः ५
हीनवातो मध्यपित्तः प्रलङ्घकफश्चेति षट् ६ ।
तेषां नामानि क्रमादाह ।

“विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो वभ्रुसंज्ञकः ।
श्रीविकारी तथा भङ्गः सप्तमः कूटपाकलः ॥
सम्प्लोचकः पाकलश्च याम्यः क्रकच इत्यपि ।
तद्वत् कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिधः ॥”
तन्नाम्नरे विस्फारक इत्यत्र विस्फुरक इति
पाठः । वभ्रुस्थाने विभुरिति पाठः । कुत्रापि
विह्व इत्यपि पाठः । भङ्ग इत्यत्र फलगुरिति
पाठः । याम्य इत्यत्र संग्राम इति पाठः ।
कर्कटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठः ॥ * ॥ तत्र
वातोऽल्लेखस्य लक्षणमाह ।

“श्वासः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोह-
वपथुः ।

पार्श्वस्य वेदना जुम्भा कषायत्वं मुखस्य च ॥
वातोऽल्लेखस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
एष विस्फारको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥” १
अथ पित्तोऽल्लेखस्य लक्षणमाह ।
“अतीसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च ।
गात्रे च विन्धो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते ।
पित्तोऽल्लेखस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
भिद्यग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकी-
र्तितः ॥” २ ॥ * ॥

अथ कफोऽल्लेखस्य लक्षणमाह ।

“जडता गद्गदा वागी रात्रौ निद्रा भवत्यपि ।
प्रसक्त्ये नयने चैव मुखमाधुन्यमेव च ॥
कफोऽल्लेखस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
सुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः ॥” ३ ॥
अथ वातपित्तोऽल्लेखस्य लक्षणमाह ।
“वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
तस्य ज्वरो मदस्तृणा मुखशीघ्रप्रमीलकाः ।
आध्मानाकचित्काश्च कासश्चामभ्रमश्चमाः ।
सुनिभिर्वभ्रुनामायं सन्निपात उदाहृतः ॥” ४ ॥ * ॥
अथ वातश्लेष्मोऽल्लेखस्य लक्षणमाह ।

“वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत्तृणा पार्श्वनिग्रहः ॥
शूलमस्त्रिदोषमानस्य हिक्का श्वासश्च जायते ।
असाध्यः सन्निपातोऽयं श्रीविकारीति कथ्यते ।
न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ॥” ५ ॥
अथ पित्तश्लेष्मोऽल्लेखस्य लक्षणमाह ।

“पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
अन्नाहो बहिः शीतं तस्य तृणा प्रवर्द्धते ॥
तुद्यते दन्तिनं पार्श्वसुरः शीघ्रमंगलग्रहाः ।
छोवति श्लेष्मपित्तश्च लङ्घान कण्ठश्च दृश्यते ॥
विह्वभेदः श्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्तमीलकाः ।
ज्वरिभिर्भङ्गनामायं सन्निपात उदाहृतः ॥” ६ ॥
अथ वातपित्तश्लेष्मोऽल्लेखस्य लक्षणमाह ।
“सर्वदोषोऽल्लेखे यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।

सन्निपा

त्रयाणामपि दोषाणां तस्य रूपानि लक्षयेत् ॥
 याप्रियो दारुणश्चैव वक्ष्यन्त्यामिसत्रिभः ।
 केवलोच्छ्वासपरमस्त्राप्तस्तब्धलोचनः ॥
 त्रिरात्रोपरमे तस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।
 तदवस्थान् तं दृष्ट्वा मृदो व्याहरते जनः ॥
 धर्षितो रानमेव नमवेलायां चरन्ति ये ।
 अन्धया भवते केचित् यन्निगया वक्ष्यन्तमेः ॥
 पिशाचैर्गन्धर्वाश्चैव तथा योर्मस्तके हतम् ।
 कुलदेवार्चनाहीनं धर्षितं कुलदेवतेः ॥
 नक्षत्रपीडामपरे गरकर्मैति चापरे ।
 सन्निपातमिमं प्राहुर्भयजः कूटपाकलम् ॥ ७ ॥
 अथ प्रवृद्धमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातलक्ष-
 णाणां लक्षणान्याह ।
 “प्रवृद्धमध्यहीनेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
 प्रलापायामसम्मोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।
 एकपक्षाभिघातश्च तत्राप्येतद्दिशेषतः ॥
 एष सम्मोहको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥”
 रोगास्त एवोक्ता उक्ता एव ते रोगाः यथा-
 वपथुनिद्रानाशविष्टस्मादथो वातजाः । दाह-
 लण्णोष्णता स्वेदादयः पित्तजाः । गौरवाग्नि-
 मान्द्योत्कामिका सुखप्रसेकादयः कफजाः ।
 तत्रापि प्रलापादयः पक्षाघातान्ता विशेषाद्-
 भवन्ति ॥ ८ ॥ ननु वातः प्रवृद्धः सन् ज्वरं
 करिष्यति पित्तम् मध्यं सममिति यावत् तत्
 कथं ज्वरं करिष्यति । यत् आह ।
 “घातवस्तन्मला दोषा नाशयन्त्यसमास्तनुम् ।
 ममाः सुखाय विज्ञेया बलाधोपचराय च ॥”
 इति ।

उच्यते । अत्र पित्तं मध्यमपि अप्रकृतमेव यतो-
 २ प्रकृतयोर्वतिष्ठे गमोरपेक्षया मध्यं तेन मध्यं
 मध्यकृपितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ननु कफः क्षीणः स कथं
 ज्वरं करिष्यति हीनशक्तिकत्वात् । उच्यते ।
 दोषाः क्षीणा अपि आधोन् कुर्वन्त्येव । यत्
 आह ।

“वातजयेत्यनेष्वं मन्दाक्त्वं विमंजता ।
 पित्तजयेदधिकश्लेष्मा वद्धिर्मन्दः प्रभालयः ॥
 श्रियिजाः सन्धयो मूर्च्छा रौक्ष्यं दाहो कफ-
 लयः ॥”

इत्याशङ्का सिद्धान्तस्यापरत्रापि ॥ ९ ॥

“मध्यप्रवृद्धहीनेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
 मोहप्रलापमूर्च्छाः स्थुम्भान्मूर्च्छाः शरीरघ्नः ।
 कासः श्वासो भ्रमस्तन्ना संज्ञानाशो हृदिग्रहः ॥
 वेभ्यो रक्तं विस्त्रजति तन्ना स्यात् सञ्चनेत्रता ।
 तत्राप्येते विशेषाः स्थुम्भतुरजाक् त्रिधासरात् ।
 भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकला-
 भिः ॥ ६ ॥

हीनप्रवृद्धमध्यस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
 हृदयं दह्यते चास्य यक्तुमौ दान्तपुष्पफुसाः ।
 पथ्यन्ते त्वथैकदाधः पूयशीणितविगमः ॥

सन्निपा

शीर्गदन्तश्च मृदुश्च तत्राप्येतद्दिशेषतः ।
 भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यनामा प्रकी-
 र्त्तितः ॥ १० ॥ * ॥
 अथ प्रवृद्धवातमध्यपित्तहीनकस्य सन्निपातस्य
 लक्षणमाह ।
 “प्रवृद्धमध्यहीनेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
 प्रलापायामसम्मोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।
 मन्दास्तम्भेन मृदुश्च तत्राप्येतद्दिशेषतः ॥
 उक्तः क्रकचनामायं सन्निपातो भिन्-
 न्वरेः ॥ ११ ॥ * ॥
 मन्दाहीनप्रवृद्धस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
 अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र न च वक्तुं स शक्यते ।
 रक्तमान्तकैनेव लक्ष्यते सुखमखलम् ॥
 यत्नेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयात् प्रसिष्यते ।
 इषुण्णैवाहृतं पाथं तुयन्ते खन्यते हृदि ॥
 प्रमीलकश्चासङ्किता वर्द्धते तु दिनं दिनम् ।
 जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गलः शूकरिवावृतः ॥
 विसर्गं नाभिजानाति कूलेष्वापि कपीतवत् ।
 अतीवक्षिण्णा पूर्णः शुष्कवक्त्रोऽन्तर्गतः ॥
 तन्नानिद्रातियोगार्तो हतवागिहृतद्युतिः ।
 न चातिलभते ग्लानिं विपरीतानि चैव हति ॥
 आयस्यते च बहुभ्यो रक्तं जीवति चात्पशुः ।
 एष कर्कटको नाम्ना सन्निपातः सुदा-
 रुणः ॥ १२ ॥ * ॥
 हीनमध्यप्रवृद्धस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
 अल्पं शूलं कटीतोदो मध्यो दाहो रुजा भ्रमः ।
 भ्रमं क्षमः शिरो वक्त्रमन्वा हृदयवायुजः ॥
 प्रमीलकः श्वासङ्किताकासजाव्यविसंज्ञताः ।
 प्रथमोत्पन्नमेतस्य माधयन्ति कदाचन ॥
 एतस्मिन् सन्निपत्ते तु कर्णमूले सुदारुणा ।
 पिडुका जायते जन्तोर्नयया कृच्छ्रेण जीवति ॥
 स वेदारिकसंज्ञोऽयं सन्निपातः सुदारुणः ।
 त्रिरात्रोपरमे तस्य अर्धमौषधकल्पनम् ॥ १३ ॥
 अथ तन्नान्तरे । वातोत्पन्नादीनां सन्निपात
 ज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां शीताङ्गादीनां
 त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह ।
 “शीताङ्गस्त्रिमलोद्भवज्वरगण्ये तन्मो प्रलापी ततो
 रक्तजीवयिता च तत्र गणितः सम्भयनेत्रक्षया ।
 सांभिन्यासकजिह्वकश्च कथितः प्राक्सन्धिगो-
 र्थान्तको
 रुग्दाहः सहचित्तविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ड-
 यद्वौ ॥”
 तन्मो तन्दिः । प्रलापी प्रलापकः । रक्तजीव-
 यिता रक्तजीवो । सम्भयनेत्रो भ्रमनेत्रः । अभि-
 न्यासकः अभिन्यासः । कर्णकण्डयद्वौ कर्णग्रहः
 कर्णकः । कण्डयग्रहः कण्डकुजकः ॥ १४ ॥
 अथ तेषां प्रत्येकलक्षणानि ।
 “हिमशिशिरशरीरैः सन्निपातज्वरौ यः
 असनकसनहिक्का मोहकम्पप्रलापैः ।

सन्निपा

क्षमबहुकफतान्ताहृदयव्यङ्गपीडा-
 स्वरविकृतिभिरानैः शीतगात्रः स उक्तः ॥ १५ ॥
 तन्नातोव तत्तृषातिसरयं श्वासोऽधिकः
 कासरक
 मन्तप्रातिसर्गले श्वययुना सार्द्धं कण्डः कफः ।
 सुध्यामा रसना क्षमः श्वययुर्मान्द्यश्च दाह-
 स्तथा
 यत्र स्यात् स हि तन्दिः को निगद्यते दोष-
 त्रयोत्यो ज्वरः ॥ १६ ॥
 यत्र ज्वरे निखिलदोषनितास्त दोष-
 जाते प्रलापबहुला सहस्रोत्थिताश्च ।
 कम्पयथापतनदाहविसंज्ञताः स्थु-
 म्भान्ना प्रलापक इति प्रथितः पृथिव्याम् ॥ १७ ॥
 निजोवो रुधिरस्य रक्तसदृशं कृष्णं तनौ मण्डलं
 लोहितं नयने लषाक्षिभिमन्वासातिसारभ्रमाः ।
 व्यञ्जानश्च विसंज्ञता च तपनं हिक्काङ्गपीडा भ्रमं
 रक्तहीविनि सन्निपातजनिते लिङ्गं ज्वरे
 जायते ॥ १८ ॥
 भ्रमं नयनरक्तताश्चसनकासतन्नाभ्रमाः
 प्रलापमद्वेषयुश्वगहानिमोहास्तथा ।
 अहो निखिलदोषो भवति यत्र लिङ्गं ज्वरे
 पुरातनचिकित्सकेः स इह भ्रमनेत्रो
 मतः ॥ १९ ॥
 दोषास्तीव्रतरा भवन्ति बलिनः सर्वेऽपि यत्र
 ज्वरे
 मोहोऽतोव विज्ञेयता विकलता श्वासो भ्रमं
 मृकता ।
 दाहश्चिक्कमाननश्च दहनो मन्दो बलस्य
 क्षयः
 सोऽभिन्यास इति प्रकीर्तित इह प्राज्ञै-
 भिषग्भिः पुरा ॥ २० ॥
 त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र जिह्वा भ्रमं
 तृता कठिनकण्टकोस्तदु मृकता मृदुता ।
 श्रुतिचित्तबलक्षतो असनकाससन्तप्रयः
 पुरातनभिषग्वरास्त्रिभिः जिह्वकं चक्षते ॥ २१ ॥
 अथातिशयिता भवेत्क्षुधयुसंयुता सन्धिषु
 प्रभूतकफता सुखे विगतनिद्रता कासरक ।
 समस्तमिति कोलितं भवति लक्ष्यं यत्र ज्वरं
 त्रिदोषजनिते बुधेः स हि निगद्यते सन्धिगः ॥ २२ ॥
 यस्मिन् लक्षणमेतदस्ति सकले दोषे रदोते ज्वर-
 २ जसं मृद्वं विधूयनं सकसनं सन्वाङ्गपीडाधिका ।
 हिक्काश्वासमदाहमोहसाहता दंष्ट्रतिसन्तप्रता
 वैकल्यश्च त्रयावचांस सुनिभिः सङ्कीर्तितः
 मोऽन्तकः ॥ २३ ॥
 दाहोऽधिको भवति यत्र लषा च तीव्रा
 श्वासप्रलापविरक्तिभ्रममोहपीडाः ।
 मन्वा हनुश्वयनकण्डरुजा श्रमाश्च
 रुग्दाहसंज्ञ उदितस्त्रिभ्रमो ज्वरोऽयम् ॥ २४ ॥
 गायति वृत्तिरिहसति प्रसपति विकृतं निरो-
 यते सुखम् ।
 दाहयथाभयात्तौ दोषत्रयचित्तविभ्रमो ज्वर-
 स्यात् ॥ २५ ॥

सन्निपा

निःशेषदोषजनितज्वरशेषजन्मा
स्यान् कर्णभूलविषये श्वयथुर्था च ।

कण्ठग्रहो वक्षिरताश्वसनप्रलाप-
प्रस्निग्धोद्दहनानि च कर्णकार्थे ॥ १० ॥

कण्ठः शूकशतावकद्वयद्विधासः प्रलापोऽरुचि-
२०. दीहो दहज्जा लघापि च हनुस्तम्भः शिरो-
२१. स्तिथः ।

मोक्षो वपथुना सहेति सकलं लिङ्गं त्रिदोषज्वरे
यत्र स्यात् स हि कण्ठकृज उदितः प्राज्ञे-
२२. शिकितमावृधेः ॥ १२ ॥ * ॥

मन्विगस्तिषु साध्यः स्यात्तन्निद्रकश्चित्तविभ्रमः ।
कर्णको जिह्वकः कण्ठकृजः पश्चापि वक्ताः ॥
रुग्दाहस्त्वतिकष्टेन संसाध्यस्तिषु भाषितः ।
रक्तशोषी मृगनेत्रः शीतगात्रः प्रलापकः ।
अभिन्यासोऽन्तकश्चेत् यदुसाध्याः प्रकी-
२३. तिताः ॥ * ॥

अथ तन्त्रान्तरे । वातोत्पन्नादीनां सन्निपात-
ज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां कुम्भीपातादीनि
त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह ।

“कुम्भीपाकः प्रोक्तेनावः प्रलापो
ज्वरदीहो दहज्जातोऽन्तकश्च ।

एणीदाहश्चाथ हारिदसंज्ञो
भेदा एते सन्निपातज्वरस्य ॥

अजघोषभूतहासौ यन्नापीडुश्च संन्यासः ।
मंशोषो च विशिषास्तस्यैवाक्तास्त्योदश च ॥”
अथेवं लक्षणानि ।

“घोनाविवरभरद्वहुशोणसितनीललोहितं
सार्जि ।

विषुदन् मस्तकमभितः कुम्भीपाकेन पीडितं
विद्यात् ॥

उत्क्षिप्य यः स्वमङ्गं लिप्यथस्तान्निपात-
सुक्ष्मसिति ।

तं प्रोक्तेनावजुष्टं विषिचकष्टं विजानीयात् ॥
स्निग्धमाङ्गपीडा कम्पो दधुवर्मी यथा कण्ठे ।
गात्रश्च गुब्बतीदं प्रलापिजुष्टस्य जायते
लिङ्गम् ॥

अन्तर्दीहः शैत्यं बहिश्च यस्या विशेषतः श्वासः ।
अङ्गमिव दग्धकल्पं सोऽन्तर्दीहादितः कथितः ॥
नक्तं दिवा न निद्रासुषेपि गृह्णाति गृध्नीर्भ्रमसः ।
उत्थाय दहपाते भ्रमातुरः सर्वतो भ्रमति ॥”
नभसो गृह्णाति आकाशात् किञ्चिद्गृह्णीतुं
करौ प्रसारयति इत्यर्थः ।

“संपूर्णतः शरीरं गन्धिभरभितस्तथोदरं
भरता ।

श्यासातुरस्य सततं विचेतनस्यान्तकान्तस्य ॥
परिधावतोव गात्रे रुक्पात्रे सुजगपतग-
२४. हरिगगगः ।

वैपद्यमतः सदाहस्येणीदाहज्वराण्यस्य ॥”
रुक्पात्रे पीडाभाजनं । गात्रस्य विशेषणमेतत् ।

“यस्यातिपीतमङ्गनयनं सुतरामलं ततोऽप्य-
२५. धिकम् ।

दाहोऽतिशीतता बहिरस्य स हारिदको ज्ञेयः ॥

सन्निपा

छगलकशरीरगन्धः स्कन्धरजावातिरुडगल-
रन्ध्रः ।

अजघोषमन्निपातादातान्त्राक्तः पुमान् भवति ॥
शब्दादीनधिगच्छति न स्वान्विषयान् यदो-
२६. न्द्रियग्रामः ।

हमति पलपति परुषं स ज्ञेयो भूतहासारः ॥
येन मुहुर्ज्वरवगाद्यन्तरेवावपीडयति गात्रम् ।
रक्तं पीनश्च वमेन यन्नापीडुः स विज्ञेयः ॥
अतिमरति वमति कूजति गात्राग्न्यभितश्चिरं
२७. नरः सन्निपाति ।

स न्यासमन्निपाते प्रलपति सुप्तात्तिमखलो
भवति ॥
मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलोऽबलो मलोत्-
२८. मगति ।

मंशोषिणि मितपिडकामखलयुक्तो ज्वरे भवति ॥
नारायण एव भिषगभेषजमेतेषु जाह्नवीनीरम् ।
नेत्रज्वरहेतुरेको नित्यं गृह्यज्ञयोऽध्येयः ॥ * ॥

अथासाध्यसन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह ।
“सन्निपातज्वरस्यान्ति कर्णमूले सुदारुणः ।
२९. शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रसूयते ॥”

सुदारुणः मारकत्वात् यतस्तेन शोधेन कश्चि-
देव प्रसूयते । कोऽपि जीवितं त्यजति इत्यर्थः ।
“सन्निपातज्वरान् कश्चानसाध्यानपरे जगुः ।
३०. दोषे विवर्द्धे नष्टोऽसौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।

सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥”
दोषे पित्तकफे । विवर्द्धे अपके सर्वसम्पूर्ण-
लक्षणः सञ्जायते दाहशोनादीनि सम्पूर्णानि
अन्यनानि प्रोद्गानीतं यावत् लक्षणानि यस्य
सः । ततोऽन्यथा दोषे पके अयो दीप्ति स्वल्प-
लक्षणकः कष्टसाध्य इत्यर्थः ॥ * ॥ * ॥

अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।
“सन्निपातार्णवे ममं योऽभ्युद्वरति मानवम् ।
३१. कस्तेन न हतो धम्मः काश्च पूजां न मोहति ॥

मृदुना सह यादृशं सन्निपातं चिकित्सता ।
यश्च तत्र भवेज्जता स ज्ञेयः मयसङ्कुले ॥
३२. श्लेष्मिन्गृहमेवाहो कुर्याद्वाधो त्रिदोषजे ।

निरस्ते श्लेष्मिणि ह्यस्य सोऽन्तःसङ्घाटितेषु च ।
लाघवं जायते सद्यस्त्रुणा चेत्योपशम्यति ॥ * ॥
भेदोऽप्याह ।

“सन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्यादामकफापहम् ।
३३. पश्चात् श्लेष्मिणि संज्ञीणि शमयेत् पित्तमारुतो ॥”
इति ॥ * ॥

ननु तन्त्रान्तरे प्रथमं पित्तस्य प्रतिक्रिया प्रोक्ता ।
यथा,—
“शमयेत् पित्तमेवाहो ज्वरं समवाधियु ।
३४. दुर्निवारतरं तद्धि ज्वरार्त्तं विप्रशयतः ॥” इति ।

अन्यत्रापि ।
“समवाधे त्रिदोषाणां पूर्वं पित्तमुपाचरेत् ।
३५. ज्वरे चैवातिशयं च सञ्चान्धं च मारुतः ॥”
इति ॥

तथान्यत्र प्रथमं वायोः प्रतिक्रिया प्रोक्ता ।
यथा,—

सन्निपा

“वातस्यानुजयेत् पित्तं पित्तस्यानुजयेन कफम् ।”
इति ॥ * ॥

तत्र अत्रस्यामाह तन्त्रान्तरे ।
“ज्वरे त्रिदोषजं सामं प्रमथेत् प्रथमं कफम् ।
जीर्ण्यतामे जयेत् पित्तं निरामे त्वनिलं जयेत् ॥”
इति । प्रथममिति स्थानत्रयेऽपि सम्प्रधाने ।
अन्ये त्विति समादधते ।
“त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं तं यः स्याद्विलक्ष्णः ।”
इति ।

तथा च ।
“संसर्गं यो गरीयान् स्यादुपक्रुष्यः स वै भवेत् ।
शोषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥” इति ॥
संसर्गं दोषद्वयसंसर्गं । गरीयान् बलवत्स्वरः ।
“अंशान् यत्र दोषाणां विवेक्तुं नेत्रं शक्नुयात् ।
क्रियां साधारणीं तत्र विदधीत चिकित्सकः ॥
लङ्घनं बालुकास्त्रो नस्यं निष्ठोर्वनं तथा ।
अवलेहोऽङ्गनश्चैव प्राक् प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥”
ज्वर इति शेषः ॥ * ॥ ननु ।

“क्रियायास्तु गुणालम्बे क्रियामन्वां प्रयोगयेत् ।
पूर्वस्थां शान्तवर्गायां न क्रियासङ्करो हितः ॥”
इति वचनेन क्रियासङ्करस्य निषिद्धत्वात् कथ-
मत्र नस्यनिष्ठोर्वनावलेहाङ्गनानि युगपाहधी-
यन्ते इत्याशङ्क्यामाह ।

“क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियामाकुर्यमिष्यते ।
भिन्नरूपतयेतास्तु नहि कुर्वन्त दूषणम् ॥ * ॥
तत्र लङ्घनस्य अवधिमाह ।

“चिरात् पश्चरात् वा दशरात्रमथापि वा ।
लङ्घनं सन्निपातयु कुर्याद्दारीर्यदर्शनात् ॥”
लङ्घने चिरात्तदविकल्प उल्लङ्घनात्तदपेक्षया
दोषाणां शीघ्रमध्यमन्दशक्तिकत्वात् आधिस्वभा-
वाच्च । आरोग्यदर्शनात् इति यावदरोगता-
दर्शनं स्यात्तावदा लङ्घनं कुर्यात् । यतः
चिरात्तदवधेरनयतत्वं सूचितम् । अतएव
सुश्रुतः प्राह ।

“सप्रमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
पुनर्धोरतरौ भूत्वा प्रथमं यान्ति हन्ति वा ॥”
धोरतर इति धोरः स्वभावादिव तदा चारतरौ
भूत्विति ॥ * ॥ हननप्रशमनयोः कारणमाह ।
“पित्तकफानिलवृद्धा दशदिवसदादशाहसप्ता-
३६. शान्ति ।

हन्ति विषुष्यत्यथवा त्रिदोषजो धातुमलपा-
३७. कान् ॥”

त्रिदोषजो ज्वर इति शेषः । धातुमलपाकात्
धातुपाकाहन्ति मलपाकादुसु सतीत्यर्थः ।
धातुमलपाके प्राक्तनकर्मैव हेतुः । तत्र यावत्
जीवनसंबद्धकं कस्मोऽसौ तदा मलपाकोऽन्यथा
धातुपाकः । स च रसादिशुक्रान्तधातूनां पाको
बुद्धयः ॥ * ॥ तत्र धातुपाकस्य लक्षणमाह ।

“निदानाणां हृदि स्तम्भो विष्टम्भो ग. र. वा-
३८. रुचो ।

अरतिर्बलहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम् ॥”
विष्टम्भ उदरस्य । गौरयं गात्राणाम् । अन्यच्च ।

सन्निपा

“संवाध्यमानो हृदि नाभिदेशे
गात्रेषु वा पाकरजायतेषु ।
पीडाज्वरात्तौक्कुलिभिश्च गच्छेत्
स धातुपाकी कथितो भिषग्भिः ॥”

अपरश्च ।

“नामेच्छं हृदोऽधस्तात् पीडाते अथवा यदि ।
धातोः पाकं विनागीयादन्यथा तु मलस्य च ॥”
मलपाकलक्षणमाह ।

“दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः ।

इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं मलानां पाकलक्षणम् ॥”

दोषप्रकृतिवैकृत्यं दोषा वातादयस्तेषां प्रकृति-
वैपथ्यदाहगौरवादिकरणं तस्य वैकृत्यं वैप-
रीत्यम् । वैमल्यं मलराहित्यम् । मलानां
दोषाणाम् । अन्यश्च ।

“शुश्रूक्षोऽन्यपञ्चकस्य पटुता वहेत्यत्र क्रमात्
लघ्नादिप्रश्नो ज्वरस्य मृदुता तं दोषपाकं
वदेत् ।

हृन्नाभ्योरतिवेदनातिसरणं तीव्रो ज्वरस्तृणद-
न्वासाधिक्यमरौचको रतिरिति स्याद्वातु-
पाकाकृतिः ॥”

आमस्याधिक्येन सप्तमद्विषादवध्यतिक्रमे पर-
मावधिमाह । हारीतः ।

“सप्तमी दिगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा ।

यथा त्रिदोषमय्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥”

नवम्येकादशी चागमनदिवसं संविहाय बोद्धव्या
तेनागमनदिवसं नीत्वा दशमी द्वादशी च अत्र
रात्रिरित्यध्याह्नयते ।

“सन्निपातज्वरो पूर्वं मध्यग्लङ्घनमाचरेत् ।

इदं शीतं पिबेदन्मः समये भेषजं भजेत् ॥

सन्निपातेन लघ्वन्मं पार्श्वरक्तं तालुशोषितम् ।

यः पाययेन्नलं शीतं स मृदुर्नरविग्रहः ॥”

शीतं अक्रयितम् । इदं तु शीतं विहितमेव
इति लङ्घनम् ॥ * * * अथ वालुकास्त्रेदः ।

“वातश्लेष्मलते स्वेदात् कारयेद्दन्निर्मितात् ।

जिग्धः स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान् ॥

खर्परश्मटपटस्थितकाञ्जिकसंक्षिप्तवातुकास्त्रेदः ।

श्रमयति वातकफामयमस्तकमूलाङ्गभङ्गादीन् ॥

ओतमामाद्रवं कृत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।

हत्वा वातकफसम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥”

इति वालुकास्त्रेदः ॥ * * *

अथ नस्यम् ।

“मैत्र्यं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च ।

वस्तुमूत्रेण संपिष्टं नस्यं तन्नानिवारणम् ॥”

श्वेतमरिचं शिशुबीजम् । मैत्रवादिनस्यम् ॥

“भद्रकसारसिन्धुत्वचशोधककणाः समाः ।

अक्ष्णं पिष्ट्वाभसा नस्यं दद्यात् संज्ञाप्रबोध-
नम् ॥”

इति भद्रकसारदिनस्यम् ॥

“मातुलुङ्गाङ्कुरसं कोणं त्रिलवणान्वितम् ।

अन्यथा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥

तेन प्रभिद्यते स्नेहा प्रभिन्नश्च प्रसिच्यते ।

शिरोहृदयकण्ठास्थपार्श्वरक्तं चोपशान्ति ॥

२४८

सन्निपा

मोहामयेन सुप्तं बोधयितुं यादृशः शक्तः ।
कल्पतरुनामधेयो रसो न तादृक् परं

किञ्चित् ॥”

इति नस्यम् ॥ * * *

अथ निष्ठीवनम् ।

“जिह्वातालुगलक्लोम मरुतुपित्तेन चोष्कृतः ।

नदा स चारयेच्छोभं जिह्वायाः खरतां तथा ॥

स्पृष्टनश्च तदा जिह्वां लेपयेन्मधूपिष्टया ।

द्राक्षया साध्यपातेन जिह्वा स्यात् सरसा

मृदुः ॥

आद्रकस्य रसोपेतं मैत्र्यं कटकचयम् ।

आकण्ठाहारायेदास्ये निष्ठीवेच पुनः पुनः ॥

तेनास्य हृदयक्लोममन्यापार्श्वशिरोगलात् ।

नीलोऽप्याकण्ठ्यते स्नेहा लाघवं चास्य जायते ॥

पञ्चभेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्राश्वासगलामयाः ।

सुखान्तिगौरवं जाड्यासुप्तकेशोपशान्ति ॥

सक्तं द्विस्त्रिस्तुः कुर्याद्दृष्ट्वा दोषबलावलम् ।

एतद्वि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम् ॥”

इति कवलग्रहः ॥ * * *

अथावलेहः ।

“कटफलं पौष्करं शङ्खी व्योषं यासश्च कारवी ।

अक्ष्णचूर्णोक्तं चैतन् मधुना सह लेहयेत् ॥

यथावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारणम् ।

हिक्कां श्वासश्च कामश्च कण्ठरोगश्च नाशयेत् ।

एतद्योष्यं कफोद्रेकं चूर्णमार्द्रकजै रसेः ॥”

तन्नाम्नरे च उक्तम् ।

“अष्टाङ्गं मधुना लिह्याद्द्राद्रकस्य रसेन वा ।

संमोहं दारुणं हन्यात्सन्नाकाससमन्वितम् ॥”

इति ।

“सर्वेषु सन्निपातेषु न चौद्रमवधारयेत् ।

शीतोपचारि चौद्रं स्याच्छीतश्चात्र विरुध्यते ॥”

अयमभिप्रायः । सन्निपातज्वरेषु स्नेहानिय-
हार्थं सर्वदा स्वेदो हित उक्तः । अत्राग्नि-
सम्बन्धाद्देहस्योष्णता निष्ठेदेव । उष्णेन मधुना

विरोधः । उक्तश्च सुश्रुतेन ।

“उष्णेन्द्रिद्यतं सर्वं विषान्वयतया मधु ।

उष्णार्तसुयोदण्यश्च तन्निहन्ति यथा विषम् ॥”

इति ॥

शीतोपचारि चौद्रमिति । शीतोपचारोऽस्या-

स्तीति शीतोपचारि । शीतश्चात्र सन्निपाते

विरुध्यते । अयमवलेहः प्रायेणोर्ध्वज्वरोग-

हरत्वात् सायसुपयुज्यते । यत उक्तं चरकेण ।

“जर्ज्वज्वरगदग्नी या सा सायमवलेहिका ।

अधोरोगहरी या सा भोजनात् प्राक् प्रयु-

ज्यते ॥”

पौष्करं पुष्करमूलं तद्वलाभे कुष्ठं देयम् ।

शङ्खी कर्कटशङ्खी । व्योषं शुक्लीपिप्पलीमरि-

चानि । यासो यवासः । केचिद्व्यासस्थाने

यवानां प्रसिपन्ति । कारवी मगरेणा इति

लोके । अष्टाङ्गावलेहिका ॥ * * *

“स्निग्धमाम्लकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह भेजयेत् ।

विश्वभेषजं युक्तं मधुना सह लेहयेत् ।

सन्निपा

तेनाशु शान्तिश्चासः कासो मूर्च्छाश्च-
स्तथा ॥”

इत्यवलेहः ॥ * * *

अथाञ्जनम् ।

“शिरोधवीजगोमूत्रचक्षुषामरिचसैन्धवेः ।

अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोन्निशावचेः ॥”

इति शिरोधवीजाञ्जनम् ॥ * * *

“अधोरजः श्वेतलोभमञ्जनं मरिचं तथा ।

गोपितेन समायुक्तं तन्नाशान्नसुप्तमम् ॥”

गोपितं गोरोचना । लौहचूर्णाञ्जनम् ॥ * * *

“अञ्जनं सन्ध्यागारब्धं मधुसिन्धुश्लोषणैः ।

प्रमोहदोहो भवति भाषितं भिषजां वरैः ॥”

शिला मनःशिला । उषणं मरिचम् । इत्य-

ञ्जनम् ॥ * * * अथ कायः ।

“सूतं विषश्च मरिचं तुल्यकं नवसादरम् ।

चूर्णितं स्वरसैर्मदां धूपं पत्ररसोनयोः ॥

सन्निपातकृते मोहे मूर्च्छां लिम्पेत् पदोपरि ।

अस्थिरथास्त्रनेनेव लेपं कुर्यात् पदोपरि ॥”

पदं पीड्य इति लोके ।

“विस्त्रयोनाकगम्भारीपाटलागणिकारिकाः ।

पाचनं वातकफघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥

शालपर्णी पृश्निपर्णी हृहमी कण्टकारिका ।

गोक्षुरो वातपित्तघ्नं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥

उभयं दृग्मूलं तन् पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

सन्निपातज्वरं हन्ति क्षुत्कण्ठग्रहनाशनम् ॥

तन्नावातकफातङ्कश्वासपार्श्वान्तिकासनुत् ।

महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि

च ।

तेषाम्बु वल्कलं ग्राह्यं हृस्वमूलानि क्षुत्क्षयः ॥”

अत्र विस्त्रादीनां पञ्चानां मूलस्य वल्कलं

ग्राह्यम् । दृग्मूलकायः ॥ * * *

“दृग्मूलकीकायास्तु स पौष्करकणान्वितः ।

सन्निपातज्वरं देयः श्वासकाससमन्वितः ॥”

इति द्वादशाङ्गकायः ॥ * * *

“चिरज्वरे वातकफोत्पन्ने वा

त्रिदोषे वा दृग्मूलमिष्यः ।

किराततिक्तादिगणः प्रयोष्यः

शुद्धार्थिने वा त्रिदोषा विमिश्रः ॥”

किराततिक्तादिर्यथा,—

“किराततिक्तको सुप्तं गुडूची विश्वभेषजम् ।

किरातादिगणो ह्येष चातुर्भेदकमित्यपि ॥”

इति चतुर्दशाङ्गकायः ॥ * * *

“दृग्मूलो शटी शङ्खी पौष्करं सदुरालभम् ।

भागौ कुटनबीजश्च पटोलं कटुरोहिणी ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृदयहृत्पार्श्वान्तिश्वासहृत्कायमीहरः ॥”

इत्यष्टादशाङ्गकायः ॥ * * *

“भूनिम्बदासदृग्मूलमहौषधाब्द-

तिक्तं त्रिदोषघ्नं केभकणाकंवायः ।

तन्नाप्रलापकसनासचिदाहमोह-

श्वासत्रिदोषघ्नितज्वरनाशनः स्यात् ॥”

इति द्वितीयोऽष्टादशाङ्गकायः ॥

सन्निपा

एतच्छेव गुण उत्तो वक्ष्येनेन ।
“अष्टादशाङ्गमित्येव न्यस्तकल्पं चरं जयेत् ॥”
इति ॥ ॥

अथ सन्निपातचरं रसाः ।
“विषं चिकटुकं गन्धं टङ्गुलं न्यस्तशुक्लकम् ।
धुस्तुरस्य च बीजानि हिङ्गुलं नवमं स्फुटम् ॥
एतानि समभागानि दिनेकं विजयाद्वैः ।
मह्येष्टकाकारा कर्णेषा वटिकाय सा ।
भक्त्योया तु पातयो रविमूलकवायकः ।
न्यस्तसंजीवनीनाम्ना सन्निपातचरान्मज्जतु ॥”
इति न्यस्तसंजीवनी वटिका ॥ ॥

सन्निपातचरं रसप्रदीपे ।
“शुद्धसुतसमं गन्धं सुतांशं न्यस्तान्नकम् ।
त्रिभिस्तुल्येर्गवां चोरेर्मह्येष्टातपे खरे ।
मह्येष्टिनमेकस्तु निर्गन्धीप्रयुज्यद्वैः ।
विधाय गोलं तं गोलमन्मन्त्रागतं पचेत् ॥
त्रियामान् बालुकायन्त्रे ततः खल्वे विचुर्ययेत् ।
अष्टमांशं विषं तत्र क्षिपेत्तेनापि मह्येष्ट ॥
त्रिनेत्राख्यो रसो ह्येष त्रियो गुञ्जाहयोन्मितः ।
पञ्चकोलकवायेण ह्यागोदुग्धेन वा सज्ज ॥
रसेनानेन भुक्तेन सन्निपातचरं महान् ।
संक्षयं व्रजति क्षिप्रं कर्णयो नात्र संशयः ॥”
इति त्रिनेत्रो रसः ॥ ॥

सन्निपातचरं रसप्रदीपे ।
“भक्ष धोदृशनिष्कं स्यादशरग्योपलसम्भवम् ।
मरिचं निष्कमात्रं विषं निष्कं विचुर्ययेत् ॥
रसो भक्षश्चो नात्रा सन्निपातचरान्मज्जतु ।
एकगुञ्जामितो भक्ष्य आद्रकस्य द्वयं हि ॥”
इति भक्षश्चो रसः ॥ ॥

सन्निपातचरं रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
“दो कर्षं सुतकादुप्राप्तौ गन्धकादौ तथैव च ।
यन्नतस्तुभ्यं मयं दिनं हंसपदीरसेः ॥
कल्कस्य वटिकां लब्ध्वा निःक्षिपेत् काचभाजने ।
कर्षकमन्त्रं तत्र क्षिप्या वत्तं निर्दोषयेत् ॥
क्षुपिकायाः परौ भागौ बालुकाभिश्च पूरयेत् ।
सार्द्धं यावद्दोरात्रं तावत्तत्र पचेद्रसम् ॥
दोपमाचोऽनलो देयः साङ्गशीतं तत्तुहरेत् ।
तोलाह्वमन्त्रं तत्र क्षिपेत्तावत्तथोषणम् ॥
भक्षितो रक्तिकामाचो रसस्त्वपि कुमारकः ।
सन्निपातचरं ह्यन्धाह्वानं मन्दायितामपि ॥
मूलं संयज्यो गुल्लं चयं पाकुगदं तथा ।
न्यावकासादिकान् सर्वान् गद्गान् विना-
शयेत् ॥”

इति अयिकुमारो रसः ॥ ॥
सन्निपातचरं रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
“गन्धेशटङ्गमरिचं विषं धर्तुं रजेद्वैः ।
दिनसमं हितं शुक्लं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् ॥
आद्रकस्य द्वयेष्ट दातयो रक्तिकामितः ।
सन्निपातचरं चोरे नाशयेन्नात्र संशयः ॥”
इष्टः पारदः । टङ्गः टङ्गुलः । पञ्चवक्त्रो रसः ॥
सन्निपातचरं रसेन्द्रचिन्तामणौ । अथ शीत-
चरं रसाः ।

सन्निपा

“सुतकं गन्धकश्चैव हरितालं मनःशिलाम् ।
एकनिष्कं द्विनिष्कं चतुर्निष्कं तथैव च ॥
पञ्चनिष्करसेः कारवेल्गाः कल्कं प्रकल्पयेत् ।
ताम्रपत्राणि तुल्यानि तेन कल्केन लेपयेत् ॥
सरावसंपुटे तानि जला तेषां स्यात् ॥ यथैव ॥
दद्यात्तां पिष्टिकां पञ्चात् पुटपाकेन पाचयेत् ॥
ततः संचुर्ययेदेव रसः चोद्रेण भक्षितः ।
यवेकमात्रया हन्ति चोरे शीतचरं ध्रुवम् ॥”
पाराटङ्गः १ गन्धकटङ्गः २ हरितालटङ्गः ४
मनःशिलाटङ्गः ५ ताम्रपत्रटङ्गः १२ । इति
शीतचरारिरसः ॥ ॥ रसप्रदीपे ।
“पारदं गन्धकं तुल्यं दरदश्च विषं समम् ।
विषादष्टगुणं योज्यं मरिचं विषमेषजम् ॥
अथगन्धा तु विजया काममहं कटिजकः ।
चतुर्गुणं रसेरेतत्तु यत्नेन मह्येष्ट ॥
तुलस्यास्तु दलेः सार्द्धं भक्षितो रक्तिकामितः ।
हन्ति शीतचरं चोरे नात्राशं शीतकेशरी ॥”
इति शीतकेशरीरसः ॥ ॥

रसप्रदीपे ।
“तालकं शुक्तिकाचर्णं तुल्यं तत्रोभयोपरि ।
नवमांशश्च तुल्यं स्यात् मह्येष्ट कल्पकाद्वैः ॥
तत्तु संशुष्कसुपनेर्वर्धयेत्तु पुटे पचेत् ।
शीतं तत्तु संयदेहं गुञ्जामात्रं शितायुतम् ॥
प्रभाते भक्षयेत्तन् याति शीतचरचयम् ।
वान्तिर्भवति कस्यापि कस्यापि न भवत्यपि ॥”
इति शीतभञ्जो ॥ ॥

“रसकं पारदं तुल्यं तालकं गन्धकटङ्गम् ।
सर्वमेतत् समं चूर्णं कारवेल्गीरसेऽनम् ॥
मह्येष्टेन शुद्धस्य रसकादिसमस्य तु ।
ताम्रस्य भाजनस्यान्तर्लम्पेदह्वाङ्गुलीन्मितम् ॥
तत् पचेद्बालुकायन्त्रे यथा यावत् स्फुटन्ति हि ।
शीतलं तद्धि यक्ष्णीयात्ताम्रपात्रोदराद्रिषक् ॥
शीतभञ्जो रसो माषमाचो मरिचसंयुतः ।
भक्षितः पर्यखल्वेन नाशयेद्द्विषमचरान् ॥”
इति शीतभञ्जो रसः ॥ ॥

शीतचरारिविषमचरेषु रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
“तालको दरदोदूतपारदो गन्धकः शिला ।
क्रमाङ्गागार्हर्हितं कारवेल्गाम्भुमहितम् ॥
अनेनास्य प्रमाणेन ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् ।
अधोमुखीं हृदि भाक्ते तात्त्रिध्याय पूरयेत् ॥
चुञ्जां बालुकया घसमयिं प्रज्वालयेद्दृढम् ।
शीतं संचुर्य माषोऽस्य नागवल्लीदले स्थितः ॥
भक्षितो मरिचेः सार्द्धं समस्तान् विषमचरान् ।
शीतदाहादिकान् हन्ति पथं शाल्यौदनं
पथः ॥”
इति शीतभञ्जो रसः ॥ ॥

रसरत्नप्रदीपे ।
“रसं गन्धं विषश्चैव समं शुद्धं च टङ्गुलम् ।
मह्येष्टं खल्लमध्ये तु यावत् कण्ठसन्निभम् ॥
नकुलस्य मुखे क्षिप्या नृदा संवेष्टयेद्दृढम् ।
स्यापयेत् न्यग्रये पात्रे अधोऽर्द्धजवर्णं न्यसेत् ॥
मुखे भाक्ते संनिश्च चतुर्गुणं हृदिपिना ।

सन्निपा

खाङ्गशीतं वसुधृत्त लब्ध्वा खल्लेषु कण्ठलीम् ।
गुञ्जाह्वप्रमाणेन न्यस्तकल्पाणि योजयेत् ।
वामभागे चरं हन्ति तत्तुल्यात् कौतुकं महत् ।
योजयेद्दक्षिणे भागे आरोग्यं निश्चितं भवेत् ॥”
इत्यर्द्धनारीनाटेचरो रसः ॥ ॥

शीतचरारिविषमचरेषु रसरत्नप्रदीपे ।
“कटफलं त्रिफलादाकचन्दनं सपक्वकम् ।
कटुकापद्मकोशीरं विपचित् कर्षकं जले ॥
त्रिदोषदाहलब्ध्यां पात्रमात्रेयपूजितम् ।
दीर्घकालजरालानामेतत् स्यादन्तपोपमम् ॥”
कर्षं कटफलातुशीरान्नानां ससुतानां जले
प्रस्थमिते विपचित् अर्द्धश्रेष्ठम् । कटफलादिपात्रं
लब्ध्वायां दाहे च ।
“सन्निपाते तु दाहार्तं यः सिद्धेच्छीतवारिणा ।
आतुरः स कथं जीवेद्विषया स कथं भवेत् ॥”
एष सन्निपातिनो दाहे शीताम्बुसंनिधौ रग्-
दाहान्यत्र तत्र व्याध्याद्यवगाहनस्योक्तत्वात् ॥”
अथाप्तमाह ।

“दुःखार्थोचुरस्तुदासिद्धमाहारमर्पयेत् ।
दोषशान्तिबलामार्थं त्रिदोषचरिणे भिषक् ॥”
दुःखार्थो यवासः । व्याहारस्तुचितमन्त्रम् ।
“लाजशक्तं समशीयात् सेवयेन समन्वितान् ।
ते चेच्छीयन्त्यविनेन चरौ जीवेत्तदा ध्रुवम् ॥”
इति केचित् ॥

“रक्तपित्ते हितत्वेन लब्ध्वादाहचरेषु च ।
लाजानां शक्तवः शीता न च तेऽत्र हित्वा
मताः ॥

पाचनो दीपनः शोथो लाजमण्यो यतः स्फुटः ।
दृग्मन्त्रादिसिद्धः सन्निपातचरं हितः ॥
सन्निपातचरौ यस्तु कम्पते प्रलपत्यपि ।
किञ्चिदेव न जानाति चिकित्सा तस्य कथ्यते ॥
अभ्यज्जयेत् पुराणेन सर्पिषा पूर्वमेव तम् ।
बलारात्रागुडूच्यादौक्षेलेषु परिषेचयेत् ॥
वर्णको वर्णका लावो वर्णकक्षितिरः शृङ्गः ।
कुलिङ्गश्च रसेनैवा तर्पयेत् यथानलम् ॥”
वर्णकः घटेर इति लोके । वर्णका घटेर इति
लोके । वार्ताको वातघटक इति निर्वहः ॥
वगेरा इति लोके । कुलिङ्गो गरगदौ इति
लोके ।

“सन्निपाते क्षुधार्तं यो भोजयेत् पिष्टितौदनम् ।
स कथं भिषगाख्यान्तु जभते यशुजाधमः ॥”
अथ वातोत्पन्नसन्निपातचरस्य चिकित्सा ।
“पञ्चमूलकवायन्तु दद्यान् वातोत्तरे चरं ।
अशोणं वा सुखीयं वा दद्याद् दोषबलाबलम् ॥”
पञ्चमूलो महती प्रथमं प्राप्तायाख्यागे वचना-
भावान् ॥ ॥ अथ पित्तोत्पन्नसन्निपातचरस्य
चिकित्सा ।

“पक्वकाणि त्रिफला देवदारु च कटफलम् ।
चन्दनं पद्मकं चैव तथा कटुकरोहिणी ॥
एत्रिपण्यै श्रुतं त्वेभिर्वातं शीतलं जलम् ।
पित्तोत्तरे दृग्मात्रेण सन्निपाते चिकित्सितम् ॥”
इति पक्वकादिनाथः ॥ ॥

सन्निपा

“किराततिलकं सुप्तं गुडूची विन्धमेवजम् ।
पाठोदीचं न्यबालच श्रुतं पिताधिके पिबेत् ॥”

इति किरातादिसप्तकम् ॥ १ ॥

अथ कपोलसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।

“हृत्तयो पौष्करं भागौ शटी शङ्खी दुरा-
लभा ।

वत्सकस्य तु बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ।

हृत्तयादिगन्धः शूलः सन्निपाते कपोतरे ।

आसादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेऽपि ॥”

इति हृत्तयादिक्वाथः ॥ २ ॥

अथ वातपित्तोत्पन्नसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।

“वातपित्तहरं रुच्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ।

तत्काथो मधुना हन्ति वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥”

इति लघुपञ्चमूलम् ॥ ३ ॥

अथ वातश्लेष्मोत्पन्नसन्निपातज्वरचिकित्सा ।

“किराततिलकं सुप्तं गुडूची विन्धमेवजम् ।

चातुर्भद्रकमित्याहुन्वातश्लेष्मोत्पन्ने ज्वरे ॥”

इति चातुर्भद्रकक्वाथः ॥ ४ ॥

अथ पित्तश्लेष्मोत्पन्नसन्निपातज्वरचिकित्सा ।

“पपेटः कटफलं कुष्ठसुशीरं चन्दनं जलम् ।

नागरं सुप्तकं शङ्खी पिप्पलीषां श्रुतं हितम् ।

हृत्तयादाहामिमांसेषु पित्तश्लेष्मोत्पन्ने ज्वरे ॥”

इति पपेटादिक्वाथः ॥ ५ ॥

अथ वातपित्तश्लेष्मोत्पन्नसन्निपातज्वरचिकित्सा ।

“नागरं धान्यकं भागौ पद्मकं रक्तचन्दनम् ।

पटोलं पिचुमर्दश्च जिपला मधुकं बला ।

शर्करा कटुका सुप्ता गजाङ्गा आधिघातकः ।

किराततिलकमन्ता दशमूली निदिग्धिका ।

योगराजो निहन्त्येव सन्निपातत्रिकोत्पन्नम् ।

सन्निपातसत्तुत्यानं न्युमप्यागतं जयेत् ॥”

गजाङ्गा गजपिप्पली । आधिघातकः आरन्ध्रः ।

निदिग्धिका हेगुयार्थं पृथक् पठिता । इति

योगराजक्वाथः ॥ ६ ॥ अथ प्रवृद्धमध्यहीनवा-

तादिजनितसन्निपातज्वराणां यस्यां तन्मेव

चिकित्सामाह ।

“प्रवृद्धं कर्षयेद्दोषं चोष्णं संवर्हयेद्भिषक् ।

चिकित्सेयं विधातया दोषयोन्वृद्धहीनयोः ॥”

अस्यायमर्थः । प्रवृद्धं दोषं कर्षयेत् तत्तुल्य-

हेतुभिरौषधानविहारैः क्षणीकृत्य समीकृत्यात् ।

चोष्णं दोषं संवर्हयेत् । तद्वृद्धिहेतुभिरौषधान-

विहारैर्वर्हयित्वा समीकृत्यादित्यर्थः ।

“प्रवृद्धे समिते दोषे मध्यमः स्वयमेव हि ।

शान्तिं याति समं नीते त्वशुबन्धेऽशुबन्धवत् ॥”

अस्यायमर्थः । वर्षासु वायुरशुबन्धः श्लेष्मः ।

प्रधानमिति यावत् । पित्तश्लेष्माणावशुबन्धौ

वायोरशुबन्धौ शरदि पित्तमशुबन्धं कपोलशु-

बन्धः । वसन्ते कपोलशुबन्धो वातपित्तं अशुबन्धौ

तत्र यथाशुबन्धे प्रश्नं नीतेऽशुबन्धः स्वयमेव

शान्तिं याति । तथा प्रवृद्धे दोषे शमिते द्वाव-

यित्वा समीकृते मध्यमे दोषो हि निश्चयेन

स्वयमेव शान्तिं याति प्रकृतौ भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ श्रीताङ्गादीनां सन्निपातज्वराणां त्रयो-

सन्निपा

सन्निपा

दशानां विविधा चिकित्सा । तत्र श्रीताङ्गस्य
चिकित्सामाह ।

“भास्वनमूलं जीरकं योवभागी-

यात्रीशुष्कीपुष्करं गोलकेन ।

विहं सद्यः श्रीतगाचातिमोह-

न्यासश्चोद्रेककासाग्निहन्ति ॥”

भास्वनमूलं अर्कमूलम् ।

“कक्षौटिकाकन्दरवः कुलत्थ-

लव्यावचाकटफलज्वरहारेः ।

किराततिलकमूलकटुलाघु-

पथ्याभिरुहर्तनमत्र शूलम् ॥”

कक्षौटिकाकन्दरवः खल्वामूलरवः ।

“रसविषमरिचमहेषप्रियपलभस्मैकभूचतुर्व-

सुभिः ।

भागैर्मितसुहृन्नमिदममितस्त्रेदशैव हरम् ॥” ॥ ८ ॥

अथ तन्त्रिकस्य चिकित्सा ।

“सुदान्तानागरपौष्कराणि

श्रुताणि पीतानि शिवायुतानि ।

मुष्कीकयागस्तिरयोवगानि

नस्येन तन्नाविजयोत्पन्नानि ॥

मरिचकचपचपचा वचा रुक्

क्षमिहरनागरशर्करादीमवाण्यः ।

हृग्वकजलकल्किता नितान्तं

नवि निहिता ननु तन्त्रिकं जयन्ति ॥”

कचः वावकः । पचपचा दावहरिद्रा । रुक्-

कुष्ठम् । क्षमिहरो विडङ्गः । शर्करा हरिद्रा ।

गवाक्षो रन्ध्रवाङ्गो । नवि नासिकायाम् ।

“तुरङ्गलालाजवयोतमेन्द्रः

मनःशिलामागधिकाभूनि ।

नियोजितान्यपि निश्चितं द्राक्

तन्त्रां सन्निदां विनिवारयन्ति ॥”

लवणोत्तमं सैन्धवम् । रन्ध्रः कर्पूरः । निदा

अतिनिद्रा ॥ ९ ॥ अथ प्रलापकस्य चिकित्सा ।

“सतगरवरतिलको रेवताम्बोदतिलका-

नलदतुरगगन्धामारतोहारहृदाः ।

मलयजदशमूलैश्चकपुष्पौसपकाः

प्रलपनमपहन्तुः पानतो नातिदूरात् ॥”

वरतिलकोऽथ पपटो न तु मन्त्रानिबन्धस्त्या-

न्तराशुरोघात् । नलदं लाम्बकम् । तदलाभा-

दुशीरं याज्यम् । भारती ब्राह्मी । वरन्मौ

इति लोके । हारहृदा ब्राह्मा ।

“सास्वनैरङ्गनैर्मेघैस्तीक्ष्णैस्तिमितसेवनेः ।

सन्धतो विलतं चित्तमस्य प्रकृतिमानयेत् ॥” ॥ १० ॥

अथ रक्तहीनचिकित्सा ।

“रौहिषधन्वयवासकवास

पपेटगन्धताकटुकाभिः ।

शर्करया सममेव कवायः

चतुर्लङ्घीविन उदित उपायः ॥”

रौहिषं सुगन्धद्रव्यविशेषः । रौहित इति

लोके । गन्धता प्रियङ्गुः ।

“पद्मकचन्दनपपेटतुल्ला-

जातिवराखचन्दनवारि ।

सन्निपा

जीतकनिम्बयुतं परिपक्व

वारि भवेद्दृष्टं शोषितहारि ॥”

जीतकं यष्टीमधुकम् । इह रक्तहीनिनि ।

“मधुकमधूकपल्लवपाय-

चन्दनपल्लवदाहसनायः ।

श्रीपर्णीफलश्रीतकवायः

सशित इह स्यादसजयाय ॥”

पल्लवं पचकम् । पायः बालः । सनायः सप-

धानः । श्रीपर्णी गम्भारी ॥ ११ ॥ अथ क्षुब्ध-

नेत्रस्य चिकित्सा ।

“तुरङ्गगन्धालवणोयगन्धा-

मधूकचारोषकमागधीभिः ।

वस्त्राभ्युष्णीलसुनाम्बिताभि-

नैस्यं त्वसम्भुषणं करोति ॥” ॥ १२ ॥

अथाभिन्वायस्य चिकित्सा ।

“शङ्खीभार्ग्यभयाणाजीकभाभूनिष्पपेटैः ।

देवदाहवाचाकुष्ठयासकटफलनागरेः ।

सुप्तधान्याकित्तिक्रयवपाठाहरेशुभिः ।

हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचिकैः ॥

विश्लारवधारिष्टशटीवाङ्गचिकफलेः ।

विडङ्गरजनीदाम्नीयवानोदयसंयुतेः ॥

समीश्रेज्वहितः काथो हिङ्गुर्जरकसान्वितः ।

अभिन्वायज्वरं चोरं हन्ति तन्त्राच्च तत्तुचयात् ॥

प्रमोहं कर्णमूलञ्च सन्निपातांशयोदृष्ट ।

हिक्कां न्यासञ्च कासञ्च तथा सन्धानुपद्रवान् ॥”

इति शङ्खादिक्वाथः ॥ १३ ॥

अथ जिह्वकस्य चिकित्सा ।

“किराततिलकजुलजलकलिङ्ग-

कचूरजव्याकटुतेजयुक्तः ।

अम्लदवः संश्रमयेद्रसदा

दोषास्तुतो दाशरथ्येयाश्चिम् ॥”

आकुलजत् अकरकरहा इति लोके । कलिङ्गं

कुलिङ्ग इति लोके । अम्लदवः बीजपूरादि-

रसः । इति किरातादिकवचनः ॥ १४ ॥

“शालूरपणीं मालूरम्लामयमधुपुता ।

शम्बूकपुष्पी संहिता सेवा वाचां विशुद्धये ॥”

शालूरपणीं ब्राह्मी । मालूरमूलं विस्वमूलम् ।

आमयः कुष्ठम् । शम्बूकपुष्पी शङ्खपुष्पी । शालूर-

पण्यादिरवलेहः ॥ १५ ॥

“सुदा नागरपुष्करान्ततन्ता ब्राह्मी वचा

सुव्रता

भागौ वाचकया सतीयसुरवा काथो जये-

ज्जिह्वकम् ।

विन्वावर्मेविभावरीयुगवरावत्सादनीवारिद-

यात्रोनिष्पटोलपुष्करजटावग्दाहभिन्वा

जतः ॥”

पुष्करं पुष्करमूलम् । तथा चामरविहः ।

‘मूले पुष्करकाक्षीरपद्मपत्राणि पौष्करे ।’

सुव्रता गन्धपलाशी काक्षीरे प्रसिद्धा । सुरवा

तुलसी । विन्वादिर्योगान्तरम् । वन्मे पर्यटः ।

विभावरीयुगं हरिद्रा दाहहरिद्रा च । वरा

विपला । वस्त्रादनी गुडूची । ब्राह्मी कण्ट-

सन्निपा

कारिका। सकृदुक्तम् ॥ १॥ अथ सन्निपास-
चिकित्सा।

“श्रीशिरस्तम्भमाः स्थाविरदावराजाः समाः
सनागरसुधान्विताः पितृश्रुतावरीर्ययुताः।
वृद्धवृद्धनपाशिताः सह पुरेण सन्निपास-
व्यापहृतये वृथा शिशिरसेवनं मा कथाः ॥”
उत्तमा चिफला। स्थाविरदाव विधारा इति
लोके। सुधा गुडची। पुरो गुग्गुलुः।
“वैष्ठाकवचकच्छुरासहचरावताभक्षुरा-
सुराक्षवनागुरातवदावराजापुराः।
वृथातवगभीरभिः सह भवन्ति सन्निपास-
व्यापहृतमिदमभ्यस्यपञ्चातद्वहः ॥”
कवचः पर्पटकः। कच्छुरा यवासः। भक्षुर
अतिविषा। सुराक्षं देवदारु। अतवगदारु
वृद्धदारु। पुरो गुग्गुलुः। वृथा वृद्धहन्ती
यरक्षवत् पञ्चविटपा तद्वामे दन्ती च ग्राह्या
समानगुणत्वात्। तवण यरक्षः। भीरुः श्रुता-
वरो।

“सुरदाव श्रुती सुधानता
सुवहा शुक्लियुता श्रुता जले।
सपुराः श्रमयन्ति सेविताः
सततं सन्निगतं सदागतिम् ॥”

सुवहा राजा।
“सुखैरखप्राणदावागदार-
च्छिन्नाराजाभीरकचूरतिक्ता।
वासा विन्धा पञ्चमूलोयुगाट्या
हन्त्यान्त्यास्तम्भसन्निपासार्ताः ॥”
प्राणदा हरितकी। वाणः नीलपुष्पसहचरः।
तिक्ता कटुका ॥ १॥ अथान्तकै विधिः।

“रहापहाय व्रतसुखचारि
ज्वरारिपूयादिगदापहारि।
ज्वरच्छिदं जीवितदक्ष निधं
वृत्तुल्लयं चेतसि चित्तयस्य ॥”

रह अन्तकै। व्रतं लङ्घनादिनियमम्।
“कपूर्वप्रकरावदातवपुत्रं सद्योगसुभ्राजुत्रं
श्रमज्जलजनेषु भावुकुत्रुवं भावस्तुरचक्षुषम्।
संपूर्णावृत्तकुम्भसम्भक्तकं शुभाचमालाधरं
पिङ्गोत्तुङ्गजटाकलापवचिरं चन्द्रार्द्धमौलिं
सुहृ ॥

भिवगभिरिति निर्गीतं सन्निपातेनकाभिधि।
भवजं जाङ्गवीगौरं वेदी ! मोविन्द एव हि ॥”
अथ रगदाहस्य चिकित्सा।

“उशीरचन्दोदोद्यन्तामलकपण्डितैः।
श्रुतं शीतं जलं दद्याद्वाहलङ्कज्वरशान्तये ॥”
इति वङ्गपानम् ॥ १॥

“सशितो निशि पर्येषितः प्रातर्धान्याकतकुल-
कायः।

पीतः श्रमयन्तिचिरान्तर्हीहं ज्वरं पेतम् ॥”
धान्याकतकुलाः कण्ठिधान्याकानि। इति
धान्याकनायः ॥ १॥

“पथ्या तैलवृत्तौत्रैर्निहन् दाहज्वरापहाम्।
काषाण्डपित्तवीर्यपञ्चासाम् हन्ति वमीमपि ॥”

सन्निपा

तैलवृत्तौत्रैरिहन् न ससुचयः क्षेपेन केवलेन
मधुनापि लिङ्गात्। इति पथ्यावलेहः ॥ १॥

“प्रशमयति दाहमचिरात् दधियुक्कर्कशपुष्पवे-
र्लेपः।

लेपो हिमकरमलयजनिम्बलेस्तक्रपिष्टेभ्यः ॥”
हिमकरः कपूरः। तथा च भनधारचक्रसंज्ञ
इत्यमरः ॥

“उत्तानसुप्रस्य गभीरताम्-
कास्यादिपात्रे निहिते च नाभौ।
श्रीताम्बुधारा बहला पतन्ती
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरश्च ॥
श्रीताम्बसा तु श्रुतश्च विलोडितेन
गन्धेन चन्दनयुतेन हृतेन दिग्वा।
दाहज्वरी सकमलोत्पलमालाधारी
चिप्रं विशेषेण सन्निपासोद्धमन्यकालम् ॥
काङ्गिकाद्रपटेनावगुच्छनं दाहनाशनम्।
अथ गीतकनसिद्धश्रीतलीकृतवाससा ॥”
अथात्रमाह।

“दाहावमर्दितं चामं निरमं दृष्टायान्वितम्।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेज्जातपण्यम् ॥”
जातपण्यं जाजशक्तुभिर्जपतपण्यम्।

“वायुः कमलहासिन्यो जलयन्त्यहः शुभाः।
नार्यश्चन्दनदिग्वाश्री दाहदेव्यहरा मताः ॥
सुक्तावलीचन्दनश्रीतलानां
सुगन्धपुष्पाभरभूषितानाम्।
नितम्बिनौनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनायाशु हरन्ति दाहम् ॥

प्रकादं चास्य विशाय ताः स्त्रीरपगन्धेन पुनः।
हितश्च भोजयेदमं येनाप्नोति सुखं मयत् ॥”
प्रकादं कामकृतं हयम् ॥ १॥ अथ चित्त-
भ्रमस्य चिकित्सा।

“कषायगोपालवणोत्तमानि
करज्ज्वरीजं चण्डामलानि।
पथ्याचक्षिहार्थकहिङ्गुशब्दी-
युतानि वस्तान्विमिश्रितानि ॥
पिष्टा गुटीयं नयने विधेया
प्रचेतनेति प्रथितान्वितार्था।
चित्तभ्रमाप्रसूतिभूतदोष-
शिरोऽचिरोगभ्रमनाशहेतुः ॥”

वस्तान् कृष्णाम्बुम्।
“कुम्भोद्भवतरोरम्भोगुडविन्धाकणान्वितम्।
निहितं नसि नूनं स्थातु चित्तभ्रमविनाशनम् ॥”

कुम्भोद्भवतरोरम्भः अगस्त्यवृत्तकल्करसः।
“सुरामूर्द्धजमेधाकामधूकमलयोद्भवेः।

मरुतसमधूमिश्रेः पुरपाणिजपांशुभिः।
लोहलामज्जकेलाभिर्धूपश्चित्तभ्रमापहः।
गहदोषहरः शीदः सीमाग्यकर उत्तमः ॥”

सुरा यन्त्राङ्गी। मूर्द्धजो बाला। मरुतसः
देवदारुः। पुरः गुग्गुलुः। पाणिजः नखः।
पांशुः पर्पटकः। लोहं अगुडः। लामज्जकं
उशीरवत् पीतवृद्धिगन्धविशेषः। तद्वामे
उशीरं याञ्जम्।

सन्निपा

“वृद्धीकामरदासमस्यशकलासुक्तामलकोऽवृत्ता
पथ्यारेवतरामसेनकरजोराजीफलैः संयुताः।

हनुष्यितरजोऽप्य दहैरदना द्राक्षा पटोली
पथः

पथ्या पर्पटराजवृत्तकटुकाशम्बकपुष्पः श्रुताः ॥”
वृद्धीका द्राक्षा। मस्यशकला कटुका। आरे-
वतः आरखधः। रामसेनकः किराततिक्तकः।
रणः पर्पटकः। राजीफलः पटोलः। अथ
योगान्तरमाह। दहैरदना मच्छकपर्णी।
सा च चार्था द्राक्षी मञ्जिष्ठा श्लोकश्च।
तथाप्यत्र द्राक्षी ग्राह्या। यत उत्तं गुणग्रन्थे।
द्राक्षी मतिप्रदा मेधा ज्वरहन्ती रसायनीति।
द्राक्षी वरम्भी इति लोके। पथः बालकं राज-
वृत्त आरखधः। शम्बकपुष्पी शक्रपुष्पी ॥ १॥
अथ कर्णकस्य चिकित्सा।

“प्रलेपः समस्तं नयत्यल्पमेकः
समुद्रितश्लोथश्च रक्तावसेकः।
विपक्षश्च श्रवणक्रिया पूयणित सा
ब्रणत्वं गतश्च द्रुतं तक्षिकित्सा ॥”

अयमर्थः। अल्पं तं कर्णकं एकः प्रलेपः अल्पं
नाशं नयति। तक्षिकित्सा ब्रणचिकित्सा।

“निश्राविशालामयमाणिमन्य-
दावीकुदीमूलकतः प्रलेपः।
प्रभाकरचौरयुतप्रभावाद्-
चक्षः समस्तोऽप्यथ कर्णकप्रः ॥”

कुलस्यः कटफलं शुष्कौ कारवी च समीशकैः।
सुखोष्णैर्लेपनं कार्यं कर्णमूले सुहृन्मुहुः ॥
गैरिकं कठिनीशुष्कौकटफलेः सवत्तेः समैः।
उख्यैः काङ्गिकसपिष्टैः प्रलेपः कर्णमूलशुत् ॥
शिशुराजिकयोः पिष्ट्वा कर्णमूलं प्रलेपयेत्।
कर्णमूलभवः श्लोथस्तेन लेपेन शाम्यति ॥
अशिशिरजलपरिहृदितं मरिचकणाजीर-
सिन्धुजं त्वरितम् ॥

नस्यविधिसेवितं ननु कर्णकवक् नाशकदृ-
ग्दितम् ॥

भार्गो जयापौष्करकण्टकारी-
कटुत्रिकोपाघनकुक्कुलीभिः।
कुलीरश्दङ्गीकटुकारवाभिः
लतः कषायः किल कर्णकप्रः ॥

भार्गो वभनेटी इति लोके। तद्वामे कण्ट-
कारीमूलं याञ्जम्। जया गण्डियार इति
लोके। पौष्करं पुष्करमूलम्। उग्रा वचा।
कुक्कुली गुडूची। कुलीरश्दङ्गी कर्कटश्दङ्गी।
रसः राजा।

“दशमूलमस्यशकलाचपला-
चिफलामहौषधिकिरातयुतम्।
मरिचं परिकथितमाशु बला-
दपहन्ति कर्णरजः सकला ॥”

चपला पिप्पली ॥ १॥ अथ कण्डकुजस्य
चिकित्सा।

“पल्लविकानूययसुक्तकहि-
कलिङ्गविहाननशर्कराभिः ॥

सन्निवे

कायः लतः क्लान्ति कण्डकुञ्जं
कण्ठीरवः कुञ्जरमाषु यद्वत् ।”
विज्ञाननो वासकः । शब्दरो हरिद्रा ।
“किरातकटुकाकलाकुटजकटुकारोश्टी-
कलिङ्गकलिमाभयाकटुककटुफलाभ्योधरेः ।
विषामलकपुष्करानलकुलीरशङ्खीदृषे-
न्महौषधसखैरयं जयति कण्डकुञ्जं गयः ।”
श्टी कक्षुरः । कलिङ्गः विभीतकः । कलिमं
देवदारुः । कटुकं मरिचम् । विषा अतिविषा ।
पुष्करं पुष्करम् । दृषः वासकः । दृषा-
दिभिः किंविशिष्टैः महौषधसखैः महौ-
षधस्य सखिभिः । तेन एतैः सहितेन महौ-
षधेन इत्यर्थः । * । अथोक्त्वावातादिप्रवृद्ध-
मध्यक्षीगवातादिहेतुकानां कुम्भीपाकादिसन्नि-
पातज्वराणां त्रयोदशानां चिकित्साभिधीयते ।
सा च तुल्यहेतुकानां विस्फुरकादीनां त्रयो-
दशानामिव विधातव्या । इति सन्निपातज्वरा-
धिकारः । इति भावप्रकाशः ।
सन्निपातज्वरः, पुं, (सन्निपातं जुहतीति । जुद् +
क्लिप् ।) नेपालजन्मः । इति राजनिर्घण्टः ।
सन्निवृद्धः, चि, सम्यग्व्यवस्थयुक्तः । संनिपूर्वबन्ध-
धातोः कर्मेणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
सन्निवन्धनं, स्त्री, सम्यङ्निश्चिनबन्धनम् । सम्यग्-
विवन्धनम् । संनिपूर्वकबन्धधातोरनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ।
सन्निभः, चि, (सम्यक् निभातीति । सं + नि +
भा + कः ।) सहप्रः । इति जटाधरः । (यथा,
भागवते । ३ । १३ । २२ ।
“भगवान् यज्ञपुत्रो जगन्नागैश्चसन्निभः ।”)
सन्निवृद्धगुहः, पुं, (संनिवृद्धं गुहं यस्मात् ।) गुह्य-
हारोद्भवोऽविशेषः । इति भावप्रकाशः ।
(यथा, सुश्रुते । ४ । २० । ४३ ।
“संनिवृद्धगुहं रोगं वल्लोकं वङ्गरोहिणीम् ।
प्रत्याख्याय यथायोगं चिकित्सितमथाचरेत् ।”)
तन्निदानादि क्षुद्ररोगशब्दे द्रव्यम् ।
सन्निवृद्धः, चि, (सं + नि + विष् + क्तः ।) उप-
विष्टः । यथा,—
“ध्यैः सदा सविष्टमखलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निवृष्टः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरौटी
हारी हरिश्चन्द्रवपुर्धृतशङ्खचक्रः ।”
इत्यादिवृद्धम् ।
निकटः । इति केचित् ।
सन्निवृत्तः, स्त्री, (सं + नि + वृ + क्तः ।) सम्यङ्-
निवर्तनम् । (यथा, रघुः । १० । २७ ।
“गतिक्वं वीतरागाशमभूयः सन्निवृत्तये ।”)
सन्निवेशः, पुं, (संनिवेशने अन्वेति । सं + नि +
विष् + क्तः ।) पत्न्यादिषु दिगादिपरिच्छिन्न-
प्रदेशः । पूर्वदिगाद्यवच्छिन्नम् । इति
कलिङ्गः । पुरादेव्हिन्दिहरणभूमिः । इति
आम्नाहः । तत्पर्यायः । निकर्षणम् २ । इत्य-
मरभरती । किञ्च ।

सन्ध्यास्तः

“नगरादिबहिः खैरविहारपावभूमिषु ।
तत्र ह्ययं निगदितं सन्निवेशो निकर्षणम् ।”
इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, रघुः । १४ । ७६ ।
“अमृततीरां सुनिवसनिवेशै-
स्तमोऽपहर्तुं तमसां वगाह्य ।”
संस्थानम् । यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।
“उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
प्रपुष्कराजीवमिवाहमथे ।”)
सन्निहितं, चि, (सं + नि + धा + क्तः ।) निकट-
स्थितम् । यथा, ब्रह्मपुराणि ।
“वृष्ट्यादौ जलपदे तु भूमौ सन्निहिता भवेत् ।
यावत् पुण्यममावास्या दिनानि दृष्ट पञ्च च ।”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
(अथिविशेषः, पुं, यथा, महाभारते । ३ ।
२२० । १६ ।
“प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्जयति देहिनाम् ।
तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ।”)
सन्ध्यास्तः, चि, (सं + नि + अस् + क्तः ।) सम्यङ्-
न्यासीकृतः । समर्पितः । यथा,—
“योगसंयुक्तकर्माणां ज्ञानसंक्षिप्तसंश्रयम् ।
आत्मवर्त्तनं न कर्माणि निवर्त्तन्ति धनज्ञयम् ।”
इति भगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ।
सन्ध्यास्तः, पुं, (सं + नि + अस् + क्तः ।) जटा-
मांसी । इति शब्दचन्द्रिका । काम्यकर्म्मणां
न्यासः । यथा,—
“काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्ध्यास्तं कवयो विदुः ।
सर्वकर्म्मफलदायं प्राहुस्तथा विचक्षणैः ।”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ।
अपि च ।
“सन्ध्यास्तः कर्म्मणां न्यासः कृतानामकृतेः सह ।
कुशलाकुशलाभ्यान् प्रज्ञायं न्यास उच्यते ।”
इति मातृ १०० अध्यायः । * ।
चतुर्थांशमः । तदाश्रमधर्मा यथा,—
“सर्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्यसमन्वितः ।
जितैश्वर्यलभावासे नैकस्मिन् वसतिश्चरम् ।
अनारम्भस्तथाहारं भिक्षां विप्रेभ्यश्चिन्तते ।
आत्मज्ञानविवेकश्च तथा आत्मावसाधनम् ।
चतुर्थं चाश्रमे धर्म्मो ह्यस्माभिस्तु प्रकीर्तितः ।”
इति वामने १४ अध्यायः । * ।
तदाश्रमकालादि यथा,—
“एवं वनाश्रमे स्थित्वा तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषो भागं सन्ध्यासेन नयेत् क्रमात् ।
अयोनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रजनिषो भवेत् ।
योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ।
यदा मनसि सम्पन्नं वैदृष्यं सर्ववस्तुषु ।
तदा सन्ध्यासमिच्छेत् पतितः स्याद्विषयेषु ।
प्राजापत्याक्रियेष्टिमासेयीमथवा पुनः ।
दान्तः पक्कवायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत् ।”
इति कौर्म्मे उपविभागे २७ अध्यायः । * ।
कलौ चन्द्रियवैश्रयोः सन्ध्यासनिषेधो यथा,—
“अन्धमेधं गवाक्षमं सन्ध्यासं पश्येदहम् ।

सन्ध्यासी

देवरेव सुतीतपतिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ।”
इति कलौ सन्ध्यासनिषेधकं पुराणवैश्रयोविश-
यकम् । इति मज्झिमासत्तम् । सन्ध्यासप्रति-
षेधकं कलौ चन्द्रविशोभवेत् । इति मज्झिमास-
त्तप्रतिज्ञायां श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यः । * ।
चैत्रमासं सन्ध्यासकरणप्रमाणं यथा,—
“चैत्रे शिवोत्सवं कुर्वात् वृत्तगीतमहोत्सवे ।
आयात् त्रिसन्ध्यां रात्रौ च हविष्याशीं जिते-
न्द्रियः ।
शिवस्वरूपतां याति शिवप्रोतिकरः परः ।
चन्द्रियादिषु यो मर्त्यो देहं संपीड्य भक्तितः ।
अन्धमेधफलं तस्य जायते च पदे पदे ।
सर्वकर्म्मपरित्यागो शिवोत्सवपरायणः ।
भक्तेर्जागरणं कुर्वादासौ वृत्तकुतूहलैः ।
नानाविधैर्मेधावाद्यैर्ब्रह्मैश्च विविधैरपि ।
नानाविश्वधरेर्ब्रह्मैः प्रीयते शङ्करप्रभुः ।
किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीलजोहिते ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तोषणीयो महेश्वरः ।
शक्तवाच्यं शक्ततोयं वर्जयेत् शिवसन्निधौ ।
यामादहिरिमं शम्भोऽनुसवं कारयेन्मुदा ।
उपोष्य हुत्वा संक्रान्त्यां त्रतमेतत् समापयेत् ।”
इति बृहद्ब्रह्मपुराणे उत्तरखण्डे ८ अध्यायः ।
सन्ध्यासी, [न] पुं, (सन्ध्यासीऽस्यासीति । इतिः)
सन्ध्यासाश्रमविशिष्टः । चतुर्थांशमी । तत्पर्यायः ।
पाराशरी २ मन्त्ररी ३ परित्राट् ४ कर्म्मन्दी ५
अमणः ६ भिक्षुः ७ । इति जटाधरः । तस्य
जलपादि यथा । सर्वं यथादिकं त्यक्त्वा सुखित-
सुखी गेरिकौपीनाच्छादनं द्रव्यं कमण्डलुश्च
विभक्तं भिक्षावृत्तिनिर्जने तीर्थे वा स्थित्वा
केवलमीश्वराराधनं करोति यः स सन्ध्यासी ।
स तु चतुर्भिः । कुटीचरः १ बहूदकः २
हंसः ३ परमहंसः ४ । तस्य धर्म्मा यथा,—
“सदमे वा कदमे वा लोके वा काचने तथा ।
समबुद्धिर्यस्य शान्तश्च स सन्ध्यासीति कीर्तितः ।
द्रव्यं कमण्डलुश्च रक्तवस्त्रमात्रश्च धारयेत् ।
निधं प्रवासी नैकश्च स सन्ध्यासीति कीर्तितः ।
शुद्धाचारद्विजानश्च भुङ्क्ते लोभादिवर्जितः ।
किन्तु किञ्चन याचेत स सन्ध्यासीति कीर्तितः ।
न यापारी नाश्रमी च सर्वकर्म्मविवर्जितः ।
ध्यायेन्नारायणं शान्तश्च स सन्ध्यासीति कीर्तितः ।
शान्तोऽनी ब्रह्मचारी सन्ध्यासाकापवर्जितः ।
सर्वं ब्रह्ममयं पश्येत् स सन्ध्यासीति कीर्तितः ।
सर्वत्र समबुद्धिश्च हिंसामायाविवर्जितः ।
क्रोधाद्विह्वलरहितः स सन्ध्यासीति कीर्तितः ।
अयाचितोपस्थितश्च मिष्टामिष्टश्च भुङ्क्तवान् ।
न याचेत भक्षणाधीं स सन्ध्यासीति कीर्तितः ।
न च पश्येत् सुखं स्त्रीणां न तद्वेत्तसमीपतः ।
हारवीमपि योवाच न सृष्टेद् यः स भिक्षुकः ।
अयं सन्ध्यासिनां धर्म्म इत्याह कमलोद्भवः ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रक्षतिखण्डे ३३ अध्यायः । * ।
अपि च ।
“सर्वस्याधो हरौ भूप धर्म्मेः सन्ध्यासिनां प्रवृत्तम् ।

सन्ध्यासी

रक्तवासा दक्षिणे विभक्तिं नृत्तमखलुम् ।
सर्वत्र समदर्शो च सरेन्द्रारायणं सदा ।
करोति भ्रमणं नित्यं गेहे गेहे न तिष्ठति ।
विश्रामस्तत्र कस्मैचित् न ददाति च देवतम् ।
करोति नाश्रमं भिक्षुः करोति नान्यवासनाम् ॥
करोति नान्यसङ्गस्य निष्मृष्टः सङ्गवर्जितः ।
न स्वादु भुङ्क्ते देवाश्च स्त्रीसुखं न हि पश्यति ॥
न स्वाङ्कितं भक्ष्यवस्तु याचते गृह्णन् व्रतौ ।
इति सन्ध्यासिनी धर्ममिताह कमलोद्भवः ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।
“तपसा कर्षितोऽथर्व यस्तु ध्यानपरं न वेत् ।
सन्ध्यासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमावृत्तचूर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्तते भिक्षुः प्रोष्यते पारमेष्ठिकः ॥
यस्मात्परतिरेव स्यान्निवृत्तमो महासुनिः ।
सन्ध्या च दमसम्पन्नः स योगी भिक्षुवर्तते ॥
भैक्ष्यं श्रुतश्च मौनित्वं तपो ध्यानं विश्रमणः ।
सन्ध्या च ज्ञानपैरायं धर्म्मार्थं भिक्षुके मतः ॥
ज्ञानसन्ध्यासिनः केचित् वेदसन्ध्यासिनोऽपरे ।
कर्मसन्ध्यासिनः केचित् त्रिविधः पारमेष्ठिकः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च ।

तृतीयोऽन्ध्याश्रमी प्रोक्तो योगमूर्त्तिसमाश्रितः ॥
प्रथमा भावना पूर्वे मांसे त्वचरभावना ।
तृतीये चान्तामा प्रोक्ता भावना पारमेष्ठरी ॥
यतीनां यतचित्तानां न्यासिनाम्भुर्दुरतसाम् ।
आनन्दं ब्रह्म तत् स्थानं यस्मात्प्रावर्तते सुनिः ॥
योगिनाममृतं स्थानं योगमाख्यं परमत्तरम् ।
आनन्दमेष्टरं यस्मात्प्रोक्तो नावर्तते नरः ॥”
इति गारुड ४६ अध्यायः ॥

अपरश्च ।
“ज्ञानसन्ध्यासिनः केचिदेदसन्ध्यासिनोऽपरे ।
कर्मसन्ध्यासिनस्त्वन्व त्रिविधाः परिकीर्त्तिताः ॥
यः सन्नसङ्गाभर्म्मोक्तो निहृदश्चापि निर्भयः ।
प्रोष्यते ज्ञानसन्ध्यासी स्वात्मन्येव यवास्थितः ॥
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं निराश्रीर्निर्व्यग्रिहः ।
प्रोष्यते वेदसन्ध्यासी सुसुचूर्जितेन्द्रियः ॥
यस्त्वस्त्रीनात्मसात् कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो द्विजः ।
ज्ञेयः स कर्मसन्ध्यासी महायज्ञपरायणः ॥
अथाणामपि चेतसा ज्ञानी त्वभ्यधिको मतः ।
न तस्य विश्वं कर्म न लिङ्गाद्या विपश्चितः ॥
निर्ममो निर्भयः शान्तो निहृदः पणभोजनः ।
जीर्णकौपीनवासाः स्यान्नयो वा ध्यानतत्परः ॥
ब्रह्मचारी भिताहारी यामात्रासं समाहरेत् ।
अथात्तरतिराशीत निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनेव सन्ध्यायेन सर्गार्थं विचरेदिह ॥”
सर्गार्थमित्यत्र सुखार्थमिति च पठः ।
“नाभिनन्दत मरणं नाभिनन्दत जीवितम् ॥
कालमेव प्रतीक्षत निदेशं भृतको यथा ।
नाथीतथं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ॥
एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

२५३

सन्ध्यासी

एकवासोऽथवा विद्वान् कौपीनाच्छादनोऽथवा ॥
सुखः शिखी वाय भवेत् त्रिदक्षी निष्परि-
ग्रहः ।
काषायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः ॥
यामास्ते वृत्तमूले वा वासं देवालयेऽपि वा ।
समः शत्रौ तथा मित्रे तथा मानापमानयोः ।
भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकात्मादी भवेत् कचित् ॥
यस्तु मोहेन चान्यस्मादेकात्मादी भवेद्यदि ।
न तस्य निष्कृतिः काचिद्वर्म्मशस्त्रेषु कथ्यते ॥
रागद्वेषविसृक्तात्मममज्ञोऽशमकाचनः ।
प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मौनी स्यात् सर्वनिष्कृष्टः ॥
दृष्टिपूर्तं न्यसेत् पादं वस्त्रपूर्तं जलं पिबेत् ॥
सत्यपूर्तां वदद्वागी मनःपूर्तं समाचरेत् ॥
नैकत्र निवसेद्देशे वर्षाभ्योऽन्यत्र भिक्षुकः ।
स्नानशौचरतो नित्यं कमण्डलुकरः शुचिः ॥
ब्रह्मयज्ञरतो नित्यं वनवासरतो भवेत् ।
मोक्षशास्त्रेषु निरतो ब्रह्मसूत्री जितेन्द्रियः ॥
दम्माष्टङ्कारनिर्मक्तो निन्द्यापैशुन्यवर्जितः ।
आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिस्मान्महाप्रयात् ॥
अभ्यसेत् सततं वेदं प्रणवाख्यं सनातनम् ।
स्नात्वाचम्य विधानेन शुचिर्देवालययादिषु ॥
यज्ञोपवीती शान्तात्मा कुशपाणिः समाहितः ।
धौतकाषायवसनो भस्मकृन्नतगुरुहः ॥
अधियज्ञं ब्रह्म जपेद्वाधैरैविकमेव च ।
आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभित्तश्च यत् ॥
पुच्छेय वाय निवसन् ब्रह्मचारी यतिस्मिन् ।
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं स याति परमां गतिम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं तपः परम् ।
तमा दया च सन्तोषो व्रतान्यस्य विशेषतः ॥
वेदान्तज्ञाननिष्ठो वा पश्यज्ज्ञानं समाहितः ।
कुर्व्यादहरहः स्नात्वा भैक्षान्नैव तेन हि ॥
होममन्त्रान् जपेन्नित्यं काले काले समाहितः ।
स्वाध्यायं चान्वहं कुर्व्यात् सावित्रीं सन्ध्यायो-
ज्येत् ॥

ध्यायेत सततं देवमेकान्ते परमेश्वरम् ।
एकान्तं वर्जयेन्नित्यं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
एकवासा दिवःसा वा शिखी यज्ञोपवीतवान् ।
कमण्डलुकरो विद्वान्निदक्षी याति तत्पदम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे २७ अध्यायः ॥
आस उवाच ।

“एतत्तत्त्वमनिहानां यतीनां नियतात्मनाम् ।
भैक्षेण वर्तन् प्रोक्तं फलमूलैरथापि वा ॥
एककालं चरेद्देशं न प्रसज्येत विस्तरे ।
नैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्चिषयेष्वपि सज्जति ॥
सप्तगारं चरेद्देशं नैव पुनश्चरेत् ।
प्रचाल्य पात्रं सुञ्जीयादद्भिः प्रचालयेत्तु तत् ॥
अथवा न्यदुपादाय पात्रं सुञ्जीत नित्यशः ।
सुद्धा च सन्ध्यायेत् पात्रं यात्रामात्रमलोलुपः ॥
विधूमे सन्नसुषले अङ्गारे सुक्तवज्जने ।
वृत्ते श्रावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
गोदीहमात्रं तिष्ठेत् कालं भिक्षुरधोमुखः ।
भिक्षुशुद्धा सकृत्पुण्यीमश्रीयाद्वाग्यतः शुचिः ॥

सन्ध्यासं

प्रचाल्य पाणिपादौ च समाचम्य यथाविधि ।
आदित्ये दर्शयित्वात्तं सुञ्जीत प्राङ्मुखोऽथरः ॥
हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्यासानष्टौ समाहितः ।
आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायेत् परमेश्वरम् ॥
अलातुं दारुपात्रश्च न्यस्येयं वेणवं तथा ।
चत्वारि यतिपात्राणि मथुराह प्रजापतिः ॥
प्रदीपे पररात्रि च मथुरात्रे तदेव च ।
सन्ध्यास्वह्निं विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम् ॥
कृत्वा हृत्पद्मनिलये विश्वाख्यं विश्वसम्भवम् ।
आत्मानं सर्वभूतानां परत्वात्तममः स्थितम् ॥
सर्वस्याधारमयत्तमानन्दं ज्योतिरशयम् ।
प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहनं परम् ॥
तदन्तः सर्वभावानामीश्वरं प्रक्षरूपिणम् ।
ध्यायेदनादिमद्वैतमानन्दादिगुणालयम् ॥
महान्तं परमं ब्रह्म पुरुषं सत्यमशयम् ।
मिततराक्षणाकारं महेशं विश्वरूपिणम् ॥
ओङ्कारान्तोऽथवात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ।
आकाशे देवभोशानं ध्यायेत्ताकाशमशयम् ॥
कारणं सर्वभूतानामानन्देकमशयम् ।
पुराणं पुरुषं शम्भुं ध्यायन्मथेन बन्धनात् ॥
यदा गुहायां प्रकृतो जगत्सम्मोहनालयः ।
वित्तित्य परमं योगं सर्वभूतेककारणम् ॥
जीवनं सर्वभूतानां यत्र लोकः प्रसीयते ।
आनन्दं ब्रह्मणः सृष्ट्या यत् पश्यन्ति सुसुखवः ॥
तन्मध्य निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
अनन्तं सत्यमीशानं वित्तित्यासीत संयतः ॥
गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं यतीनामेतदीरितम् ।
योऽनुतिष्ठत सततं सोऽनुत योगमीश्वरम् ॥
तस्मात् ध्यानरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः ॥
ज्ञानं समभ्यसेद्ब्राह्मणं सुखेन भवत्वन्नात् ॥
यद्वा पृथक्त्वमात्मानं सर्वस्मादेव केवलम् ।
आनन्दमन्तरं ज्ञानं ध्यायेत्त च पुनः परम् ॥
यस्माद्भवन्ति भूतानि यद्वा नैव जायते ।
स तस्मादीश्वरो देवः परस्तादयोऽधि तिष्ठति ॥
यदन्तरं तद्गगनं शाश्वतं शिवमशयम् ।
यमाहुस्तत्परो यस्तु स देवः स्यान्महेश्वरः ।
व्रतानि यानि भिक्षुणी तथेवोपव्रतानि च ।
एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
उपेत्य च स्थियं कामात् प्रायश्चित्तं समाहितः ।
प्राणायामसमायुक्तं कुर्व्यात् सान्त्वनं शुचिः ॥
तत्तत्तरेत नियमान् कृतस्नानं संयतमानसः ।
पुनराश्रममागत्य चरेद्भिक्षुरतन्त्रितः ॥
न नर्मेयुक्तमवृत्तं हिनस्तीति मनोषिणः ।
तथापि न च कर्तव्यः प्रसङ्गो ह्येष दारुणः ॥
एकरात्रोपवासश्च प्राणायामशतं तथा ।
उक्तावृत्तं प्रकर्त्तव्यं यतिना धर्म्मनिपुणना ॥
परमापदगतेनापि न कार्यं स्तेयमन्यतः ।
स्तेयादभ्यधिकः कश्चित् नास्यधर्म्म इति स्मृतिः ॥
हिंसा चैषा परा लज्जा या चात्मज्ञाननाशिका ।
यदेतद्वाङ्मणं नाम प्राणास्तं तु बहिश्चराः ॥
स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनम् ॥
एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिक्षुश्चो ब्रह्मचुनः ।

सन्ध्यासी

भूयो निर्वेदमापन्नसरेचान्द्रायणं व्रतम् ।
विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः ।
भूयो निर्वेदमापन्नसरेद्विचरतन्त्रिनः ।
अकस्मादपि हिंसास्तु यदि भिक्षुः समाचरेत् ।
कुर्यात् कच्छातिक्कच्छु चान्द्रायणमथापि वा ।
स्कन्दे हिन्दियदौर्बल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि ।
तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ।
दिवा स्वप्ने चिरात् स्नानं प्राणायामप्रतं तथा ।
शक्राग्ने मधुमांसं च नवश्राद्धे तथैव च ।
प्रत्यक्षलवणं शोक्तं प्राजापत्यं विशेषधनम् ।
ध्याननिष्ठस्तु सततं गच्छते सर्वपातकम् ।
तस्मान्महेश्वरं ध्यात्वा तस्य ध्यानरतो भवेत् ।
यद्ब्रह्म परमं ज्योतिः प्रतिष्ठाप्यमन्त्रयम् ।
योऽन्तरात्मा परं ब्रह्म स विज्ञेयो महेश्वरः ।
एष देवो महादेवः केवलं परमेश्वरः ।
तदेवाच्यमहेतं तदादित्यान्तरं परम् ।
यस्मात् महोयते देवः स्वधाम्नि ज्ञानसंज्ञिते ।
न्यात्ययोगाङ्गये तत्त्वे महादेवस्ततः स्मृतः ।
नाम्यं देवं महादेवाद्वातिरिक्तं प्रपश्यति ।
तमेवात्मानमन्वति यः स याति परं पदम् ।
गम्यन्ते ये स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात् ।
न ते पश्यन्ति तं देवं दृष्ट्वा तेषां परिश्रमः ।
एकमेव परं ब्रह्म विज्ञेयं तत्त्वमस्ययम् ।
स देवस्तु महादेवो नैतद्विज्ञाय वध्यत ।
तस्माद्यज्ञेन नियतं यतिः संयतमानसः ।
ज्ञानयोगरतः शान्तो महादेवपरायणः ।
एष वः कथितो विप्रा यतोनामाश्रमः शुभः ।
पितामहेन प्रभुणा सुनीनां पूर्वमोरितः ।
न पुत्रशिष्ययोगिभ्यो दद्यादिदमनुत्तमम् ।
ज्ञानं स्वयम्भुवा प्रोक्तं यतिधम्माश्रमं शिवम् ।
इति यातनियमानामेतदुक्तं विधानं
प्रभुपतिपरितोषे यद्भवदेकहेतुः ।
न भवति पुनरेषासुद्वयो वा विनाशः
प्रतिष्ठितमनसा ये नित्यमेवाचरन्ति ॥”
इति कौर्मो उपविभागे यतिधर्म्मो नाम २८
अध्यायः ॥ * ॥ युगभेदे सन्ध्याधिनो नामानि
उपाधयश्च यथा । आदावेदान्ताचार्यो ब्रह्मा ।
द्वितीयाचार्यो विष्णुः । तृतीयाचार्यो रुद्रः ।
चतुर्थाचार्यो वशिष्ठः । पञ्चमाचार्यः शक्तिः ।
यज्ञाचार्यः पराशरः । सप्तमाचार्यो व्यासः ।
अष्टमाचार्यः शुकः । नवमाचार्यो गोडः ।
दशमाचार्यो गोविन्दः । एकादशः श्रीशङ्करा-
चार्यः । सत्ययुगमध्ये आचार्यत्रयं ब्रह्मविष्णु-
रुद्राः । त्रैतायुगे आचार्यत्रयं वशिष्ठशक्ति-
पराशराः । द्वापरं आचार्यद्वयं व्यासशुकौ ।
कलियुगे आचार्यत्रयं गोडगोविन्दशङ्करा-
चार्याः । शङ्कराचार्यस्य चत्वारः शिष्याः
स्वरूपाचार्यः पद्माचार्यः चोटकाचार्यः पृथ्वी-
धराचार्यः इति ॥ * ॥ अथ दश नामानि ।
स्वरूपाचार्यस्य शिष्यः तीर्थ आश्रमश्च । पद्मा-
चार्यस्य शिष्यद्वयं वनः अरण्यश्च । चोटका-
चार्यस्य शिष्यत्रयं गिरिपर्वतसागरा इति ।

२५४

सन्ध्यासी

पृथ्वीपराचार्यस्य शिष्यत्रयम् । सरस्वती भारती
पुरी चेति । इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितं सप्तम-
स्तवम् ॥ * ॥ अपि च ।
“तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः ।
सरस्वती भारती च पुरीति दश कौर्मिताः ॥”
तेषां लक्षणानि यथा,—
“त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थं तत्त्वमस्याहिलक्षणे ।
स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते ॥१॥
आश्रमग्रहणे प्रौढ आशापाशविवर्जितः ।
यातायातविनिर्मुक्त एतदाश्रमलक्षणम् ॥ २ ॥
सुरस्ये निभरे देशे वने वासं करोति यः ।
आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥३॥
अरण्ये संस्थितो नित्यमानन्दनन्दने वने ।
त्यक्त्वा सर्वमिदं विश्रामानन्दलक्षणं किल ॥ ४ ॥
वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः ।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥ ५ ॥
वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो धो ध्यानधारणात् ।
सारात् सारं विजानाति पर्वतः परि-
कौर्मितः ॥ ६ ॥
वसेत् सागरगम्भीरो वनरत्नपरिग्रहः ।
मध्यादाश्च न लङ्घेत सागरः परिकौर्मितः ॥ ७ ॥
स्वरत्नानवशो नित्यं स्वरवादी कवीश्वरः ।
संसारसागरे साराभिज्ञो यो हि सरस्वती ॥ ८ ॥
विद्याभारं सम्पूर्णः सर्वभारं परित्यजेत् ।
दुःखभारं न जानाति भारती परिकौर्मितः ॥ ९ ॥
ज्ञानतत्त्वेन संपूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः ।
पदमश्नरतो नित्यं पुरीनामा स उच्यते ॥ १० ॥
इति दृष्ट्वा शङ्करविजये विद्यारण्यस्त्वामिधृतम् ॥
श्रीसदाशिव उवाच ।
“अवधूताश्रमो देवि कलो सन्ध्यास उच्यते ।
विधिना येन कर्मणं तत् सर्वं श्रद्धा साम्प्रतम् ॥
ब्रह्मज्ञानं समुत्पन्नं विरते स्वर्गकर्मणि ।
अध्यात्मविद्यानिपुणः सन्ध्यासाश्रममाचरेत् ॥
विज्ञाय दृष्ट्वा पितरौ शिशुं भाषां पतिव्रताम् ।
त्यक्त्वा समर्थान् बन्धून् च प्रव्रजन्नाको भवेत् ॥
सम्पद्य गृहकर्मणि परितोऽप्यगमानपि ।
निर्मेभो निलयाङ्गस्तेष्विहामो विजितेन्द्रियः ॥
आकूय स्वजनान् बन्धून् ग्रामस्थान् प्रति-
वासिनः ।
प्रीत्यानुमतिमन्विच्छेद्गृहाङ्गिमियुनरः ॥
तेषामनुज्ञामादाय प्रणम्य परदेवताम् ।
ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य निरपेक्षो गृहादियात् ॥
सुक्तः संसारपाशैः परमानन्दवृद्धितः ।
कुलावधूतं ब्रह्मज्ञं गत्वा संप्रार्थयेद्दिहम् ॥
गृहाश्रमे परं ब्रह्मन् ममेतद्विगतं वयः ।
प्रसादं कुरु मे नाथ सन्ध्यासग्रहणं प्रति ॥
निरुत्तगृहकर्मणं विचार्य विधिवद्गुरुः ।
शान्तं विवेकिनं वीक्ष्य द्वितीयाश्रममादिशेत् ॥
ततः शिष्यः कृतस्नानो यतात्मा विहितान्दिकः ।
ऋणत्रयविसृज्य देवर्षींश्चाचरेत् पितृन् ॥
देवा ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्च स्वर्ग्यैः सह ।
ऋषयः सन्नाद्याश्चाचार्यो देवर्षयश्च ॥

सन्ध्यासी

अथ ये पितरः पूज्या वक्ष्यामि श्रद्धा तानपि ।
पिता पितामहश्चैव प्रपितामह एव च ॥
माता पितामही देवि तथैव प्रपितामही ।
मातामहादयोऽप्येवं मातामह्यादयोऽपि च ॥
प्राच्यान्धौनं यजहेवान् दक्षिणस्यां पितृन्
यजेत् ॥
मातामहान् प्रतीच्यान् पूजयेद्यासकर्मणा ॥
पूर्वादिक्रमतो दद्यादासनानां द्वयं द्वयम् +
देवादीन् क्रमतस्तत्रावाह्य पूजां समाचरेत् ॥
समर्च्य विधिवत्तैः पिण्डान् दद्यात् पृथक्
पृथक् ।
पिण्डप्रदानविधिना दत्त्वा पिण्डं यथाक्रमम् ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् पिण्डदेवताः ।
हृष्यन् पितरौ देवा देवर्षिमाहकागणाः ॥
गुणातीतपदे यूयमनुगोक्तुताचिरात् ॥
आनुग्रहमर्थयित्वा तु प्रणम्य च पुनः पुनः ।
ऋणत्रयविनिर्मुक्तमात्मश्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥
पिता त्यामेव सर्वेषां तत्पिता प्रपितामहः ।
आत्मत्यात्मारपणायां कुर्यादात्मक्रियां सुधोः ॥
उत्तराभिमुखो भूत्वा पूर्ववत् कल्पितासने ।
आवाह्यात्मपितृन् देवि दद्यात् पिण्डं समर्चयेत् ॥
प्रागयान् दक्षिणार्थांश्च पश्चिमायान् यथा-
क्रमात् ।
पिण्डार्थमाहरेद्द्वर्भानुदगग्रान् स्वकर्मणि ॥
समाप्य श्राद्धकर्मणि गुरुदक्षितवर्त्मना ।
सुसुक्ष्मचित्तशुद्धार्थमिमं मन्त्रं शतं जपेत् ॥
ह्रौं चाम्बकं यजामहे सुगन्धं पुष्टिवर्धनम् ।
उज्ज्वलकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षोय मा मृतात् ॥
उपासनानुसारं विद्यामण्डलपूर्वकम् ।
संस्थाप्य कलसं तत्र गुरुः पूजां समारभेत् ॥
ततस्तु परमब्रह्म ध्यात्वा शास्त्रवत्सना ।
विधाय पूजां ब्रह्मज्ञो ब्रह्मस्थापनमाचरेत् ॥
प्रागुक्तसंस्कृतं वद्वौ सङ्कल्पोक्ताहुतिं गुरुः ।
दत्त्वा शिष्ये समाहूय साकल्यं हविष्यन्तु तम् ॥
आदौ याहुतिभिर्हुत्वा प्राक्क्षोभं प्रकल्पयेत् ।
प्राणोऽपानः समानश्चोदानयानौ च वायवः ॥
तत्र होमं ततः कुर्याद्द्वैहामध्यत्वसुक्तये ।
पृथिवी सलिलं वह्निर्वायुराकाशमेव च ॥
गन्धो रसश्च रूपश्च स्पर्शः शब्दो यथाक्रमात् ।
ततो वाक्पाणिपादाश्च पायूपस्थौ ततः परम् ॥
श्रोत्रं त्वक् नयनं जिह्वाग्रागुह्योन्मियाणि च ।
एतानि मे पदानि च शुश्रून्ति पदसुचरेत् ॥
ह्रौं ज्योतिरहं विरजा विप्रा भूयांसं हित
इत्यपि ।
चतुर्विंशतितत्त्वानि कर्माणि वैदिकानि च ।
हुत्वाग्नौ निजिह्यो देहं स्तनवचिन्तयेत्ततः ॥
विभाज्य स्तवत् कायं रहितं सर्वकर्मणा ।
स्मरन् तत् परमं ब्रह्म यश्चक्षुः ससुहरेत् ॥
ये जीर्णं हुं इति मन्त्रेण स्तन्यादुचायं तत्त्ववित् ।
यश्चक्षुः करे हृत्वा पठित्वा याहुतित्रयम् ।
वह्निजायां ससुचायं हृतात्कर्मणो चिपेत् ॥
हुत्वेवमुपवीतश्च कामवीजं ससुचरेत् ॥

क्रिया शिखां करे कृत्वा हृतमध्ये नियोजयेत् ॥
 अक्षपुत्रि शिखे त्वं हि बाणीरूपा मनातनो ।
 दीयते पावके स्थानं गच्छ देवि नमोऽस्तु ते ॥
 कामं मायां कूर्चमन्त्रं वह्निजायामुदीरयेत् ।
 शिखामाश्रित्य पितरो देवो देवव्यस्तथा ।
 तत्राग्याश्रमकर्माणि निवसन्ति शिखोपरि ॥
 ततः सन्तप्य ताः सर्व्वा देवर्षिपुत्रदेवताः ।
 शिखास्त्वपरिवागात् देही अक्षमयो भवेत् ॥
 अक्षस्त्वशिखायागात् सत्यासः स्याद्विजम्बनाम् ।
 पूजागामिनरंषाश्च शिखां हृत्वेव संस्कृया ॥
 ततो मुक्तशिखास्त्रयः प्रगमेद्वृद्धवदगुरुम् ।
 तद्व्याप्य तं शिष्यं दत्तकर्णे वदेद्विदम् ॥
 त्वमसि महाप्राज्ञ हंसः सोऽहं विभावय ।
 नमो नमो निरहङ्कारः स्वभावेन सुखं चर ॥
 ततो घटश्च वज्रश्च विष्टव्यं ब्रह्मतत्त्ववित् ।
 प्राक्संस्कारं तं मत्वा प्रणमेच्छिरसा गुरुम् ॥
 नमस्तुभ्यं नमो मह्यं तुभ्यं मह्यं नमो नमः ।
 त्वमेव त्वद्वदेव विश्वरूपं नमोऽस्तु ते ॥
 ब्रह्ममन्त्रोपासकानां तत्त्वज्ञानां जितात्मनाम् ।
 स्वमन्त्रेण शिखाच्छेदान् सत्यासग्रहणं भवेत् ॥
 ब्रह्मज्ञानवशुद्धानां किं यज्ञैः श्राद्धपूजनेः ।
 स्वेच्छाचारपराणां प्रत्यवायो न विद्यते ॥
 ततो निर्दण्डरूपोऽसौ निष्कामः स्थिरमानसः ।
 निर्ममो विद्वरेत् शिष्यः साक्षाद्ब्रह्ममयो भुवि ॥
 मुक्तो विधिनिषेधाभ्यां निर्योगक्षेम आत्मवित् ।
 सुखदुःखसमो धीरो जितात्मा विगतस्यहः ॥
 स्थिरात्मा प्राग्दुःखोऽपि सुखे प्राग्दुःखेऽपि निष्कृष्टः ।
 सदानन्दः शुचिः शान्तो निरपेक्षो निराकुलः ॥
 नोद्वेजकः स्याज्जीवानां सदा प्राणिहिते रतः ।
 विगतमर्षभीर्दीप्तो निःसङ्कल्पो निरुदमः ॥
 शोकद्वेषविमुक्तः स्याच्छ्रेष्ठो मित्रे समो भवेत् ।
 शीतवातातपसहः समो मानापमानयोः ॥
 ममः शुभाशुभं तुष्टो यदृच्छालाभवस्तुना ।
 निष्क्रेगुगयो निष्क्रिक्तो निर्लोभः स्यात्तत्त्वस्यथी ॥
 यथासत्त्वतुपाश्रित्य नृषां विश्वं प्रतिष्ठते ।
 आत्माश्रितस्तथा देहो जानन्नैव सुखो भवेत् ॥
 इन्द्रियाण्येव कुर्वन्ति स्वं स्वं कर्म पृथक् पृथक् ।
 आत्मा साक्षी विनिर्लिप्तो ज्ञात्वेवं मोक्षभाग-
 भवेत् ॥
 धातुप्रतिग्रहं निन्दामग्नं क्रीडनं स्त्रिया ।
 रेतस्यागमस्यथाश्च सत्यामी परिवर्जयेत् ॥
 सर्वत्र समदृष्टिः स्यात् कौटे देवे तथा नरे ।
 सर्वं ब्रह्मेति जानीयात् परित्राट् सर्वकर्मसु ।
 विप्राश्च शूद्राश्च वा यस्मात्तस्मात् समागतम् ॥
 दर्शं कालं तथा चाक्षमश्रीयाद्विचारयन् ।
 अध्यात्मशास्त्राध्ययनेः सदा तत्त्वविचारणेः ॥
 अवधूतो नयेत् कालं स्वेच्छाचारपरायणः ।
 सत्यासिनां नृपतं काथं दाहयेत् कदाचन ॥
 संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्निखनेडापसु मण्येत् ।
 अप्राप्तयोगमर्त्तानां सदा कामाभिलाषिणाम् ॥
 प्रभावाज्जायते देवि प्रवृत्तिः कर्मसंक्रान्ते ।
 अत्रापि ते साशुरक्षा ध्यानाच्चैजपसाधने ॥

श्रेयस्तदेव जानन्नस्तत्रैव दृढनिश्चयाः ।
 अतः कर्मेविधानानि प्रोक्तानि चित्तशुद्धये ॥
 नामरूपं बहुविधं तदर्थं कल्पितं मया ।
 ब्रह्मज्ञानं विना देवि कर्मसंन्यसनं विना ॥
 कुर्वन् कल्पशतं कर्म न भवेत्कृत्तिभाजनः ।
 कुलावधूतस्तत्त्वज्ञो जीवन्मुक्तो नराकृतिः ॥
 साक्षात्पारायणं मत्वा गृहस्थस्तं प्रपूजयेत् ।
 यतर्हर्षानमात्रेण विमुक्तः सर्वपातकान् ।
 तीर्थव्रततपोदानसंयज्ञफलं लभेत् ॥
 इत्यवधूताश्रमः । इति महानिर्वाणतले अष्ट-
 मोज्ञानः ॥
 उप, समन्वये । (भा०-पर०-सक०-सं० ।) असीम-
 पत् । इति दुर्गादासः ॥ कविकल्पद्रुमे सर्व-
 न्यादिरयम् ॥
 सपत्नीकरणं, स्त्री, (सपत्न + क + क् + लुट् । “सपत्न-
 निष्पत्तादतिशयने ।” ५।४।६१ । इति ङाच् ।)
 अत्यन्तपीडनम् । इति हज्जायुधः ॥
 सपत्नीकृतः, पुं, (सपत्न + क + क्तः । ङाच् ।)
 ज्ञानव्यापारः । अत्यन्तपीडिते, त्रि । इति
 केचित् ॥
 सपत्नीकृतिः, स्त्री, (सपत्न + क + क्तिन् । ङाच् ।)
 अत्यन्तपीडनम् । तत्पत्न्यायः । निष्पत्ताकृतिः
 ० । इति हेमचन्द्रः ॥
 सपत्नः, पुं, (सह पतति एकार्थे इति । पत + नः ।
 सहस्य सः ।) प्राञ्चः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । १।२४।५ ।
 “संरजं तात मन्त्रश्च रुपत्राश्च ममोद्धर ।
 निपुणेनाभ्युपायं यद्व्रवीमि तथा कुरु ॥”)
 सपत्नारिः, पुं, (सपत्नस्य प्राञ्चोरारिश्च दुर्गप्रभव-
 त्वात् ।) वंशविशेषः । वेयुड् वंश इति भाषा ।
 यथा,—
 “ब्रह्मयष्टिः सपत्नारिश्चैव सन्ततिराशुपः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सपत्नी, स्त्री, (समानः एकः पतिर्यस्याः । “नित्यं
 सपत्न्यादियु ।” ४।१।३५ । इति डीप ।
 पत्युर्नकारादेशः समानस्य सभावोऽपि निपा-
 त्यते ।) समानपतिः । सतीति भाषा ।
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।
 “या नीयते सपत्न्या प्रविश्य या वर्जिता
 भुजङ्गिनी ।
 यमुनाया इव तस्याः सखि मलिनं जीवनं मये ॥”)
 यथा च । दौहित्राभावे सपत्नीपुत्रः । तस्य
 पुत्रत्वसंरक्षणात् । यथा मनुः ।
 “सर्वासां मेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।
 सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्म्मसुः ॥”
 एकपत्नीनामिति एकः पतिर्यस्यामिति ।
 अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वादिदेशात् तत्सखि-
 २पि स्त्रीणां सपिण्डनं मेथिलैकतम् । तत्र ।
 “पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डोत्तरणं स्त्रियाः ।
 पुत्रस्य पुनस्तस्यैव भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये ॥”
 इति लघुहारादौतवर्गने एवकारेणातिदिष्टपुत्र-
 निवेधान् । इति शुद्धितत्वम् ॥

सपदि, य, (संपद्यते इति । पद गतौ + इत् । एधो-
 दरादित्वात् मलोपः ।) इतम् । तत्तत्तत्तः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ३।७६ ।
 “सपदि मुकुलिताक्षौ रुद्रसंरम्भभीत्या
 इहितरभुक्कस्यामदिरादाय दोर्भ्याम् ।
 सुरगण इव विभ्रन् पद्भिर्नी दन्तलयां
 प्रतिपथगतिरामीन् वेगदीर्घाक्षताङ्गः ॥”)
 सपत्न्या, स्त्री, (सपत्न पूजायाम् + “कण्ठादिभ्यो
 यक् ।” ३।१।२७ । इति यक् । “अ प्रत्ययात् ।”
 ३।३।१०२ । इति अः । ततश्चाप् ।) पूजा ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १।१४ ।
 “तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपुरुषः
 सपत्न्या साधु स पत्युपपूजन् ॥”)
 सपादः, त्रि, पादेन सह वसमानः । स तु चरण-
 युक्तश्चतुर्थभागसहितश्च । यथा,—
 “सपादपलमानेन वेला जुह्यति निश्चितम् ।
 इति सत्कृत्यसुक्तावली ॥
 सपादपीठं, त्रि, (सपादं पादसहितं पीठं यत्र ।)
 पादपीठयुक्तसिंहासनादि । यथा,—
 “आदिपदादीपत्रशादुक्तं
 सिंहासनं तस्य सपादपीठम् ।
 सन्तप्रचामीकरवल्गुवक्षं
 विभागविन्यस्तमहाधिरत्नम् ॥”
 इति भट्टौ ३ सर्गः ॥
 सपिण्डः, पुं, (समानः पिण्डो मूलपुरुषो नवापी
 वा यस्य । समानस्य सः ।) सप्तपुरुषान्त-
 गतज्ञातिः । तत्पत्न्यायः । मनाभिः २ । इत्य-
 मरः ॥ स च अश्वौचविवाहदायभेदात् त्रिविधः ।
 तत्राश्वौचसपिण्डस्य लक्षणं यथा । सप्तपु-
 रषान्तगतत्वे सति गोत्रेण सति दातृत्वमोक्त-
 त्वान्यतरसम्बन्धेन पिण्डलेपान्यतरवत्त्वम् । दत्त-
 कन्यानाम् भर्तृसापिण्डेन सापिण्डम् । अद-
 त्तानां पित्रवधित्रिपुरुषसापिण्डम् । विवाह-
 सपिण्डास्तु । पित्रपितृवन्धुपत्न्या सप्तसपु-
 रषावधयः । मातामहमातृवन्धुपत्न्या पञ्चमपु-
 रषावधयः । यथा,—
 “पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातुः पित्रतः क्रमात् ।
 सपिण्डता निवर्तते सर्ववर्णज्यं विधिः ॥”
 इत्युदाहृतस्वधृतनारदवचनम् ॥
 दायसपिण्डास्तु । त्रिपुरुषावधयः । ते च पित्र-
 पितामहप्रपितामहाः तेषां पुत्रपौत्रप्रपौत्र-
 दौहित्राः । मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमाता-
 महाः । तत्पुत्रपौत्रप्रपौत्राश्च । इति दाय-
 भागः ॥ * ॥ अथ सपिण्डादिविचारः । मत्स्य-
 पुराणम् ।
 “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं सापत्नीकम् ॥”
 नन्वेवं भ्रात्रादिभिः सह पिण्डस्तेषामोक्तत्वा-
 सम्भवात् कथं सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते । तेषा-
 मपि पिण्डलेपयोः सम्बन्धोऽस्ति । तथा च
 बौधायनः । प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं
 सोदर्यभ्रातरः । सर्वायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो

सपिण्डः

वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सन्सङ्गजेयु तन्नामी स्तुर्थो भवति इति । अस्त्यर्थः । पित्रादिपिण्डजेषु सपिण्डेन भोक्तृत्वात् । पुत्रादिभिस्त्रिभिस्तपिण्डदानात् । यस्य जीवन् यस्य पिण्डदाता स नृत्तः सन् सपिण्डेन तपिण्ड-भोक्ता एवं सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता नृत्तः सन् तपिण्डभोक्ता-परेषां जीवन् पिण्डसम्पदानभूत आसीत् नृत्तश्च तेः सह दौहित्रादिदयपिण्डभोक्ता । अतो येषामयं पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्ते-ऽविभक्तं पिण्डरूपं दायं अग्रणीति अविभक्त-दायादाः सपिण्डा इति । इदञ्च सपिण्डत्वं सकुलत्वञ्च दायग्रहणार्थम् । अग्रौचाद्यर्थेन पिण्डलेपधुजाभिपि । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पि-त्राद्याः पिण्डभागिनः ॥ इति प्रागुक्तमस्यपुरा-णात् वक्ष्यमाणकूर्मपुराणश्रुतिरिति वचनाच्च । पिण्डे यथा परस्परं भोक्तृत्वं तथा लेपे तुल्य-न्यायान् । हारलतायां कूर्मपुराणम् । “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः सापिण्डाः साप्रपौरुषम् ॥” लेपभागिभ्यस्तु यावज्जन्मनाम्नोरवेदनं याव-दसुकनाम्नोऽस्मात् पूर्वपुरुषादयं जातः इति विशेषः । अयमस्तु कुले जात इति सामा-न्यतो वा स्मर्यते तावत् समानोदकत्वमिति हारलता ॥ अत्र परवचनेनैव सापिण्डसिद्धौ पूर्ववचनपूर्वाहं जीवत्पिण्डकत्वादिना अधिक-पुरुषेषु पिण्डलेपसम्बन्धेऽपि सपिण्डतानिष्ठ-ज्ञापनाय । सम्बन्धेऽपि याचरोऽपि तथा । यथा आह्विविकेऽपि पार्वण्यश्राद्धान्तरं नित्यश्राद्धे विकल्प उक्तः । मार्कण्डेयपुराणम् । “नित्यक्रियां पिण्डान् केचिद्विच्छन्ति सत्तमाः । न पिण्डां तथैवायं श्रेयं पूर्ववदाचरेत् ॥” अत्र पूर्वार्हं पिण्डां प्राप्नोति न पिण्डानमित्यत्र पुनः पिण्डां ग्रहणं सनकादीनामप्रोक्तसर्गा-भ्यनुष्ठानार्थं इति फलान्तरसुक्तम् । हरिशम्भ-णापि अन्यायं पुनर्वचनमिति लिखितम् । अथ यः खलु पिण्डान् दत्त्वेव नृत्तः परतश्चाप्राप्त-पिण्डभावः स कथं सपिण्डः एकपिण्डदातृत्व-भोक्तृत्वसंगसम्बन्धाभावादिति चेत् तदयोग्य-तयेति ब्रूमः । योग्यताप्रयोजकञ्च सामान्य-श्राद्धविषयत्वम् । ततश्च अत्यतिदृढप्रपिता-महावधिकाधस्तनानां पक्षां पुंसां प्रत्येकपिण्डया सप्तानामेकगोत्राणां स्वाधिपरतनानां सप्ता-नाञ्च सापिण्डां पिण्डलेपयोदात्तत्वभोक्तृत्वसम्ब-न्धादिति । स्त्रीणाम् भर्तृसापिण्डेन सापि-ण्डम् । प्रप्तानां भर्तृसापिण्डमिति वचनात् । नन्वेवं कन्यायाः कथं सपिण्डतेति चेत् आदि-पुराणवचनात् नैपुरुषं सापिण्डम् । यथा,— “सपिण्डता तु कन्यानां सर्वार्थानां त्रिपौरुषी ।

२५६

सपिण्डः

अत्र कन्यानामनुष्ठानम् । अप्रप्तानां त्रिपौ-रुषमिति वशिष्ठवचनात् । तेन आत्मपञ्चमे लङ्प्रपितामहे सापिण्डं निवर्तते इति प्रति-पादितम् । अतएव कन्यायाः प्रपितामहभावा-त्तत्सन्ततिभिश्च सह सापिण्डाभावात् कन्या-भरणजननयोक्तेषां सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्तमेवाशौचमिति । एवं तेषा-मपि जननमरणयोः कन्यानामिति शूलपाणि-महामहोपाध्यायः ॥ यत्तु कूर्मपुराणम् । “अप्रप्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्डं साप्र-पौरुषम् । प्रप्तानां भर्तृसापिण्डं प्राह देवः पितामहः ॥” इति रत्नाकरधृतं तद्विवाहे पिण्डपक्षविषयम् । यथा, विष्णुपुराणम् । “सप्तमीं पिण्डपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् । उद्धृतं द्विजो भार्यां न्यायेन विधिना नृप ॥” सप्तमीं पञ्चमीं हित्वा इति शेषः । भर्तृसापिण्ड-मित्यत्र साप्रपौरुषमित्यनुषङ्गते । तेन भर्तृ-समानसापिण्डमित्यर्थः । श्रुतिरिति । “सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्रपौरुषी । पिण्डोदकदानञ्च शौचाशौचं तदनुगम् ॥” गोत्रतः गोत्रेण तेन मातामहकुले कदाचित् षट्पुरुषपर्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता । तान् सप्तपुरुषान् आ समन्तात्कारेण पिण्डा-दिकमनुगच्छतीति तदनुगम् । एतेन रूपि-ण्डता एकशरीरावयवान्वयेन भवति । तथा हि । पितुः शरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एवं पितामहादिभिरपि पिण्डदारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरा-वयवान्वयेन मात्रादिभिरपि । एवं पत्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतया सापिण्डम् । तथा च गर्भोऽन्यथा । एतत् षट्कोषिकं शरीरं त्रीणि पिण्डतः त्रीणि मातृतः अस्थि-स्नायुमज्जानः पिण्डतः त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतश्चेति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् । निष्ठाप्य पिण्डान्वये तु सापिण्डं भातृपिण्ड-आदिसापिण्डं न स्यात् । अतिप्रसङ्गस्तु सप्तान्य-तमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरसनीयः । यदेवं मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशा-द्याशौचं प्राप्नोति स्यादतत् यदि मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकं इत्यादिविशेष-वचनं न स्यात् । यत्र तु विशेषवचनं नास्ति तत्र दशाहमिति मिताक्षरारम्भाकरादिमत-पास्तम् । लेपभाज इत्यादिवाचनिकेऽर्थे सापिण्डे एकशरीरावयवान्वयरूप-स्वकपोलरिति तार्थान-वकाशात् । निष्ठाप्य पिण्डसम्बन्धेन भ्रात्रादीनां सापिण्डस्य मत्स्यपुराणवैधायनाभ्यां पूर्वसुक्त-त्वात् । कामधेनुहारलताकल्पतरुपारिजात-कारादिभक्तयेव यास्यातत्वाच्च । रेतः शोणित-परिणामरूपत्वादप्यशरीरस्य भवतु वा तथा । पत्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतायाः प्रत्यक्षावधितत्वात् कथं सापिण्डं प्रमातामहा-

सपिण्डः

दीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्डत्वेन दशा-द्याशौचप्रसङ्गात् मातामहादौ सापिण्डस्य लोकविरुद्धत्वाच्च । भवतु वा तथा शरीरद्वारा सापिण्डं तथापि वचनात् यथा सप्तान्तर्गतत्वं तत्त्वं तथा गोत्रतः साप्रपौरुषीति वचनात् गोत्रेणमपि प्रागुक्तवचनात् । कन्यायाश्च शौ-रुषं सापिण्डं ऊढायाश्च कर्तृसापिण्डेन सापिण्डमिति चेत् तदेतन्मतेऽपि अवस्थायी न चतिरिति । अतएव सुमन्तुवचनाभिहितं यद्-शमपुरुषपर्यन्तमशौचं तत् सप्तमपुरुषाभ्यन्तरा-शौचाभ्यन्तं त्रिरात्रम् । यथा ब्राह्मणानामेक-पिण्डस्वधानामादशमात् धर्म्मविच्छिन्तिर्भवति आसप्तमात् ऋकथविच्छिन्तिर्भवति आहर्त्तीयात् स्वधाविच्छिन्तिर्भवति अन्यथा पिण्डाशौचक्रिया दुर्क्तेदात् ब्रह्महृत्यो भवतीति । अस्त्यर्थः । एका समाना पिण्डस्वधा येषां तं तथा । यथा एकोऽदृष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते इत्य-चानुशब्देनानुशब्दयुक्तो भल्लो लक्ष्यते अनुयुक्त-मन्त्रस्तु ये चात्र त्वामनु याँश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति तथा पिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्धि-स्वधाशब्दयुक्तमन्त्रकरणकदयजनं लक्षितम् । तथा च । ऊर्जं बहन्तो रम्यं घृतं प्रयः कोलालं परिश्रुतं स्वधाकर्षयत मे पितृन् इत्यनेन पिण्डान् निश्चिदित्युक्तम् । ततश्च एकोऽपिण्डस्वधानां समा-नोदकानामित्यर्थः । अतएव भगुः । “जन्मन्योदकानान् त्रिरात्रात् शुद्धिरित्येते ।” विष्णुपुराणम् । “मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा ।” मातृपक्षस्य मातामहपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धाः सपिण्डाः जलेन सम्बद्धाः समानोदका इति श्राद्धविवेकेऽपि व्याख्यातम् । “असम्बन्धा भवेद्या तु पिण्डेनैवोदकेन वा ॥” इति विवाहेऽप्युक्तम् । अत्र पुत्रिकायाः पार्वणे पिण्डोदकयोः सम्बन्धात् कन्यामात्रेऽपि तदयोग्य-तायाः सत्त्वात् कन्या पिण्डोदकसम्बन्धोच्यते । एतदनुसारादपि तस्याः सपिण्डता बोद्धव्या तस्मादेकपिण्डस्वधानामित्यनेन समानोदकभावः समाख्यातः । न तु दशमपुरुषपर्यन्तं पित्रादि-जीवनादिना पिण्डसम्बन्धेऽपि सापिण्डं विहितं प्रागुक्तयुक्तैः स्वधेत्यस्य तदनुपयुक्तत्वेन वैयर्थ्या-पत्तः । अप्रत्यक्षनाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे सप्तमपुरुषपर्यन्तम् । नृत्तपिण्डकस्य स्वधोप-लक्षितश्राद्धाधिकारः पुरुषत्रयपर्यन्तमिति । अत्र स्वधाशब्दो मन्त्रपरः पिण्डभक्ष्योऽपि । तथा च गुणविष्णुधृता श्रुतिः । स्वधा वै पितृ-णामन्नमिति । दशमपुरुषानन्तरं समानोदक-त्वेऽपि न त्रिरात्रं किन्तु पक्षिण्यादि । तथा हि । उदकक्रियामधिकृत्य पारस्करः । सर्वे ज्ञातयो भावयन्ति । आसप्तमादशमाहा समानयामवासेन यावत् सम्बन्धमनुसरेशुब्धा इति । भावयन्ति निष्ठादयन्ति । अत्र यावत् सम्बन्धमनुसरेशुदरेककुलजाता वयमिति स्मर्यं

सपिण्डी

भवतीत्यनेनैव सर्वेवास्तुदकदाने प्राप्तिर्यदासप्त-
माहशमाद्वैतुक्तं तत् सन्निकर्षतारतम्येना-
शौचभेदेऽप्युदककर्मसमानार्थमिति । अशौच-
भेदस्तु सप्तमपुरुषपर्यन्तं सपिण्डत्वाद्वाहः ।
ततश्च दशमपुरुषपर्यन्तं ब्राह्मः । तथा च विष्णु-
हृदयनी ।

“दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति न्यस्तकृते ।

त्रैरात्रेण सकृन्वास्तु ज्ञात्वा शुद्ध्यन्ति

गोत्रजाः ॥”

ततश्चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी । ततश्च जन्म-
नामस्तुतिपर्यन्तमेकाहः । तथा च मिताक्षरा-
विवादचिन्तामणयोर्वृहस्पतिः ।

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तनाच्चतुर्दशात् ॥

जन्मनामस्तुतिरेकं तत्परं गोत्रसुच्यते ॥”

अत्र समानोदकत्वे द्विविधे । पूर्वञ्च गोत्रमः
पक्षिणीमसपिण्डे इति । परञ्च हारीतः ।

“मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहसपिण्डके ॥”

अत्रैव गोत्रजानामहः स्तुतमिति जावाल-
वचनम् । ततः परं सर्वथा समानोदकतानि-
रुक्तेः ज्ञानमात्रमिति । ज्ञात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजा

इति वृहस्पत्युक्तत्वादिति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सपिण्डीकरणं, कौ, (सपिण्ड + क + क्युट्) । अभूत-
तद्भावे चित् । पूर्णसंवत्सरक्रियमाणपात्र्येको-
द्वितिकर्मण्यताकश्चाहम् । यत्र प्रेतपिण्डस्य

पिण्डपिण्डेन सह मिश्रीकरणम् । यथा,—

“सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णे संवत्सरे पुनः ।

कुर्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥

प्रेतार्थं पिण्डपात्रेषु पात्रमासेचयेत्ततः ।

ये समाना इति दाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ॥

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं विधीयते ।

पिण्डनावाहयेद्यत्र पृथक् पिण्डश्च निर्दिशेत् ॥

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां स्यात् पृथक्

क्रिया ।

यस्तु कुर्यात् पृथक् पिण्डं पिण्डहा सोऽपि

जायते ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे २२ अध्यायः ॥*

अथ च ।

“ततः संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं भवेत् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्श्वेणमुत्पद्यते ॥

वृद्धिपूर्वेषु योग्येषु यज्ञस्थानेषु भवेत्ततः ।

सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् ॥

पिण्डेनवाशयेत्तत्र पृथक् प्रेतं विनिर्दिशेत् ।

गन्धोदकतिलैरुक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पिण्डपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

तदन्तु सकृन्वा चतुरः पिण्डान् पिण्डप्रदस्तदा ।

ये समाना इति दाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा ॥

चतुर्थस्य पुनः कार्यं न कदाचित् यतो भवेत् ।

ततः पिण्डत्वमापन्नः स चतुर्थस्तदा पुमान् ॥

अपिण्डात्तादिसमन्तु प्राप्नोत्यन्तस्तत्तमम् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्मै तस्मान्न दीयते ॥”

इति मात्स्ये १८ अध्यायः ॥

२५७

सपिण्डी

अपरश्च । अथ सपिण्डीकरणम् । तत्र गोभिलः ।
पूर्णे संवत्सरे चत्वारिंशे त्रिपक्षे यदहर्वा वृद्धि-
रापद्येत तदहर्वात्वायुदकपात्राणि सतिल-
गन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पिण्डानामेकं
प्रेतस्य प्रेतपात्रं पिण्डपात्रेष्वसिञ्चति । ये
समानाः समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकः
स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ।

“ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।

तेषां श्रीर्भयि कल्पतामस्मिन् लोके श्रुतं समाः ॥”

इति ॥

एतेनैव पिण्डो व्याख्यात इति । पूर्णे संवत्सरे
इति सुखकल्पः । तदशक्तौ नवमो मासः ।

संवत्सरान्ति विसर्जनं नवममासस्यमित्येके । इति

पैठौगसिचचनात् । तदशक्तौ षष्ठो मासः ।

तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्षः तत्राप्यशक्तौ अशौचाप-

गमे प्रथममासस्य द्वादशभिर्दिनेर्द्वादशमासि-

कानि श्राद्धानि निर्वर्त्य त्रयोदशाहः सपिण्डी-

करणकालः । शूद्रस्य द्वादशाहो न तु त्रयो-

दशाह एव मासिकार्थवत् द्वादशाहश्राद्धं कृत्वा

त्रयोदशेऽह्नि वा तत् कुर्यान्मन्त्रवर्ज्यं हि

शूद्राणां द्वादशेऽह्नीति विष्णुवचनात् । मासि-

कार्थवदिति मासिकार्थो मासि मासि क्रिय-

माणश्राद्धप्रयोजनं प्रेताप्यायनादितदुक्तं द्वाद-

शाहक्रियमाणश्राद्धमित्यर्थः ॥*॥ यत्र त्रिका-

दशमासाभ्यन्तरेऽधिमासपातः तत्र त्रयोदशसु

दिनेषु त्रयोदश मासिकानि कृत्वा चतुर्दशेऽह्नि

सपिण्डनं कार्यमिति । संवत्सराभ्यन्तरे यदाधि-

मासो भवति तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेत् ।

इति विष्णुवाक्यात् । शूद्रस्य त्रयोदशदिनेषु

त्रयोदशमासिकानि त्रयोदशेऽह्नि सपिण्डनं

दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । एवञ्च श्राद्धवृद्धिमात्रं

न दिनवृद्धिरिति मिश्रोक्तं ज्ञेयम् । तदुतविष्णु-

सूत्रे दिनमेकं वर्द्धयेदिति श्रुतेः । श्राद्धाधिक्य-

माह सत्यव्रतः ।

“संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः ।

तदा त्रयोदशे श्राद्धं कार्यमन्तदधिकं भवेत् ॥”

तत्राप्यशक्तौ प्रथममासस्येकाह एव द्वादश-

मासिकसहितसपिण्डीकरणकालः ।

“सुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्नातुं प्रतः ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशाथवा ॥”

इति मरौचिवचनात् । अपर्याप्तौ अशक्तौ

ऋतुर्मासद्वयम् । अत्र कल्पे षड्मासिकदिने

पञ्चममासिकं कृत्वा प्रथममासमासिकं कृत्वा

षड्मासिकं कार्यं तदाद्यतुर्कार्थमायात् । न तु

तत्पूर्वं साक्षात्मासिकं युतक्रमापत्तिर्न च पञ्चम-

मासिकमपि पूर्वदिने न्यततिष्ठभावात् एवमेव

वाच्यसतिमिश्रः ॥*॥ अपकर्षनिमित्तमाह

श्राद्धः ।

“आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः

चयात् ॥

अथितेषु शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥”

एतच्च द्वादशाहपदं श्रावाशौचान्तद्वतीयदिन-

सपिण्डी

मात्रपरमिति प्राचीनमैथिलाः अजहन्स्वार्थ-
लचकया स्वजातुक्ताशौचान्तद्वतीयदिनमात्रो-
पलक्षकं इति श्राद्धप्रदीपश्राद्धचिन्तामणी ।
तद्वयमप्युक्तम् । द्वादशाहेन वा कुर्यात् इति
मरौचिवचनाद्वादशाहश्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि
वा कुर्यात् इति विष्णुवचनाभ्यामेकवाक्यतया
द्वादशाहमित्यस्य द्वादशदिनपरत्वात् । कुल-

धर्माणामिति कुलधर्मज्योतिरागमादिसिद्धा-

नन्तरभाविनाशपरचक्रभयोत्पत्तौऽहोदशगम-

नादिभिर्निमित्तेः अशौचापगमे द्वादशदिना-

योदशश्राद्धापकर्षकाल इति शूलपाण्युपाध्याय-

व्याख्यानात् । मरौचिनेव एकाहे द्वादशाथवेति

सामान्यत एव एकाहविधानाच्च । अतएव

एकाहापेक्षया प्राशस्याभिधानमपि सङ्गच्छते

अतएव प्रथममासस्य एकाह एव द्वादश-

मासिकसहितसपिण्डीकरणकालः इति श्राद्ध-

विवेकः । अत्र यानि एकाहकर्षणतया द्वादश-

मासिकश्राद्धान्युक्तानि तानि शूद्रेणापि आद्य-

मासिकदिन एव कार्याणि । न त्वादमासिकं

कृत्वा तत्परदिने एकादशमासिकानीति ज्ञेयम् ।

एवञ्च तेषामपकर्षं तन्मध्यतदन्तकालकर्षणतया

यावत्मासिकद्वयसपिण्डीकरणपकर्षः सिध्यतीति

सुधीभिर्विभाव्यम् ॥*॥ यदहर्वा वृद्धिरिति

वृद्धिराश्राद्धमानं पुंसवनादि । आपद्येत

आभद्रा भवति तद्दिने सपिण्डीकरणम् । तथा

हि प्रागावर्षेनादहः कालं विद्यात् । इति

गोभिलसूत्रेण पुंसवनादिस्वरूपवृद्ध्यामदयाभ्यन्तरे

विधानात् सपिण्डीकरणस्य चापराद्धिं विधाना-

त्तथोः कालयोरवाधाय वृद्धिपूर्वदिने अप-

कर्षः ॥*॥ ननु सपिण्डीकरणस्यापराद्धिकल्पे

किं प्रमाणमिति चेत् अपराद्धिं तु पेलक-

मितुत्सर्गवचनम् ।

“किञ्च यदाप्यदन्तकः पूषा पेशमति सदा

चरम् ।

अमीन्नेश्वरसामान्यात्तत्तुलोचनं विधीयते ॥”

इति ह्युद्योगपरिशिष्टधर्मे यथा बहूनामनु-

रोधान्तुलचकनेकानुरोधान् पेशचरः । विरह-

धर्मेसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम् । इति

जैमिनिसूत्रात् । तदहर्वापि बहुदेवताक-

पार्वणानुरोधादेकोद्विजकालवाध इति । एवञ्च

संवत्सरं अधिलभ्य ।

“सपिण्डीकरणं तस्मिन् काले राजेभ्यः तत् प्रदद्युः ।

एकोद्विजविधानेन कार्यं तदपि पार्थिव ॥”

इति विष्णुपुराणीयमेकोद्विजशेषे तदतिकर्मण-

तापरं न तु तत्कालपरम् । तथा च परिशिष्ट-

प्रकाशस्तम् ।

“श्राद्धद्वयमुपकृत्य कुर्वीत सहपिण्डताम् ।

तथोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्विजमथापरम् ॥”

इति ॥*॥

एवञ्च शुद्धितत्त्वलिखित-स्यमन्त्रोपाख्यानवत्

वृद्धिं निश्चित्य कृतं सपिण्डीकरणं तदान

विज्ञेन वृद्धभावेऽपि वृद्धगर्भकाजान्तरं पूर्व-

सपिण्डी

संवत्सरं वा प्राप्य पित्र्यप्राप्तं इति न सपिण्डान्तरम् । अथ च; कर्माक्षीति निश्चित्य दाता विप्रानिमग्नयेत् । इतिवन्निश्चित्येति उत्-
कटकोटिकसम्भावनीयलक्षणम् । भविष्यतिभि-
तस्य कर्मणः प्रवृत्त्यात् । एवञ्च उद्दि-
ष्टाहं यदर्थं ज्ञातं तत् कर्म चेत् विप्रान्तिद्विने न
क्रियते तदा दिनान्तरे तत्कर्मणि क्रियमाणे
तदङ्गत्वात् पुनर्वृत्तिश्चाहं कर्मण्यमेव ।
“प्रधानस्याक्रिया यच्च साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायानु नावृत्तिर्न च तत् क्रिया ॥”
इति ह्युद्दिष्टपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् ॥
हेमाद्रिधृतम् ।
“पूर्वं संवत्सरे आहं षोडशं परिकीर्तितम् ।
तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाव्यक्तमिष्यते ॥”
अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणस्याहोभय-
निष्वाहः । तथापि सपिण्डनादप्युभयनिष्वा-
हान् पूर्णसंवत्सरं आन्दिकान्तरं कार्यम् ।
एवञ्च पञ्चदशश्राद्धे ज्ञातेऽप्युभयम् ॥ * ॥ उदक-
पात्राणि इति अर्थानुसङ्गकयुक्तपात्राणि । अत्र
त्राणि पितृणामेकं प्रेतस्थितं पाठक्रमदर्श-
नात् सर्वत्र ह्युद्दिष्टाणां यजुर्वेदिनाञ्च गृह्यानु-
रोधात् सपिण्डीकरणे प्रेतकर्मकरणं पित्र्यकर्म-
पूर्वकम् । तयोः पार्वण्यवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथा-
परम् । इति पूर्वलिखितवचने श्राद्धक्रमदर्श-
नात् । देवज्ञापितृकृत्ययोर्मध्ये प्रेतस्थितेन यव-
धानस्यायुक्तत्वाच्च । एतेन अथ सपिण्डीकरणं
संवत्सरमेकं पिण्डसुद्दिष्टं संवत्सरान्तं चत्वार्यु-
दकपात्राणि प्रयुज्यते तत्रैकं प्रेतस्थं त्राणि
इतरेभ्यः । इत्याश्रयायनदर्शनात् सर्वश्राखिनां
सपिण्डीकरणे प्रेतादित्वं मैथिलीकृतं निरस्तम् ।
एतदवचनस्य तच्छ्राखिमात्रपरत्वात् । किन्त्वर्थ-
दानभावे पाठक्रमाच्छ्राद्धक्रमस्य वलवत्त्वात्
ब्रह्मपुराणे प्रेताध्यदानानन्तरं ततः पितामहा-
दिभ्यः इति श्राद्धक्रमस्यावाधायार्थपात्रेषु
गन्धपुष्पदानपथ्यन्तं पित्र्यपूर्वकता उत्सर्गं तु
प्रेतपूर्वकतेति । तथा ब्रह्मपुराणम् ।
“चतुर्थं श्राद्धपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥
सम्माज्जित्वा पृथिवीं ये समाना इति स्मरन् ।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रं च पृथक् पृथक् ।
ये समाना इति हाभ्यां तज्जलम् समर्पयेत् ॥
अर्थं तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्ववत् ।
तथ्यश्राद्धं निवेदेव पश्चाच्च स्वयमाचमेत् ॥”
एकं प्रेतपात्रं वामेन अनन्तरं दक्षिणेन गृहीत्वा
इति सम्बन्धः । ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठन्
प्रेतपात्रस्य उत्सृष्टजलं कुशरेखात्रयेण चतुर्धा
विभज्य भागमेकं प्रेतब्राह्मणहस्ते क्षिपेत्
इत्यात् । उत्सृष्टजलपिण्डयोर्ज्वलभागे मन्त्रस्य
करणत्वं यत्तमाह श्रातातपः ।
“निरुद्धं चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।
ये समाना इति हाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा ।

२५८

सपिण्डी

एत एव विधिः पूर्वमर्थपात्रचतुष्टये ॥”
ततस्तदनन्तरं तन्मन्त्रैः पितामहादिभिर्देन त्रिरा-
वृत्तेर्या दद्यात् इति मन्त्रैश्चकारात् पितामहा-
द्युत्सर्गवाक्यैरर्घ्यसुत्सृष्ट्य ये समाना इति
हाभ्यां मन्त्राभ्यामर्घ्यं पुष्पोदकं तज्जलं प्रेत-
पात्रस्थजलं तेनैव विधिना प्रत्येकेन पूर्ववत्
चतुर्भागरूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् । तैभ्यः
पितामहादिभ्यश्चिन्त्यस्तन्मन्त्रितपुष्पतिलोदक-
रूपमर्थं निवेद्य तत्तदब्राह्मणहस्ते प्रक्षिप्य
पश्चादाचमेदित्यर्थः । तेन प्रेतब्राह्मणहस्ते
उत्सृष्ट्य दत्तस्यैवार्घ्यजलस्य तदवशिष्टजलस्य
भागत्रयं पितामहाद्युत्सृष्टार्घ्यजलेषु मिश्रो
कर्मायमिति प्रतीयते । अतएव दत्तस्यैव प्रेत-
पिण्डस्य मिश्रीभाव इति आहृषिकः ॥ * ॥
यच्च न पात्रं देवं भोजयेत् प्रागेव देवे अर्घ्यं
मन्त्राद्यच्च दत्त्वा गन्धमात्यैः पात्रमर्षयित्वा
हुतशेषं पित्र्यः पात्रेषु दद्यात् इत्याश्रयायन-
वचने पित्र्यपात्रे देवं न मिश्रयेदिति कल्पतरु-
याख्यातुरोधेन मैथिलीकृतं सर्वश्राखिनान्तथा-
चरणम् । तन्न युक्तम् । आश्रयायनेन काण्डाहु-
शयस्योक्तत्वात् वक्षुचानामेव तथा युक्तत्वात् ।
न सामगयजुर्वेदिनोः । तयोः पदार्थानुशय-
स्योक्तत्वात् । अथ सामयजुर्वेदिनोः आहृष्टत्रे
समन्वये मन्त्रदर्शनात्तत्रैव मन्त्रान्वयः पित्र्य-
दयितादायुक्तः । वस्तुनस्तु पौराणिकत्वात् देव-
ताभ्य इत्यस्य पाठवत् साधारणस्मृतिकार-
श्रातातपोक्तत्वाच्च विभागेऽपि मन्त्रान्वयो युक्तः ।
अतएव मैथिलैरपि तथा लिखितमिति ॥ * ॥
एवञ्च पार्वण्ये प्रागुक्तवचनेन श्रेष्ठद्वयेन पिण्ड-
दानविधानात् तद्विज्ञतावपि सपिण्डीकरणे
तन्नि्यमात् यद्यपि शेषाभावे पिण्डनिवृत्ति-
रायाति तथापि ।
“यथोक्तवस्त्वसंप्राप्तौ यासुं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥”
इति ह्युद्दिष्टपरिशिष्टवचनात् सुस्थभावे प्रति-
निधिः श्राद्धार्थ इति न्यायाच्च मध्याह्नभावे
गुडादिग्रहणवत् दद्यान्तरेणापि पिण्डदानम् ।
श्रेष्ठद्वयनियमस्तु तत्सम्भवे दद्यान्तरत्यागाय ।
अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् । सह-
पिण्डक्रियायां इति मन्त्रैः प्रेतपिण्डस्य सह
मिश्रीकरणं यजेति सपिण्डीकरणसमाख्या-
विह्वार्यं सुतरां तत्र तथाचरणम् । प्रतिपत्ति-
रूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः ।
पशुयागे लोहितं निरस्यति सकृन्निरस्यति
इत्यादायुक्ता । अतएव यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्ति-
यागेऽपि यज्ञो यच्च वसति इति यज्ञवास्तुसमा-
ख्यातुरोधिनास्तुतुकुशविनाशेऽपि कुशान्तरप्रति-
निधिर्भेदनायार्थः गोभिलभाष्ये उक्तः । प्राक्
खिद्युक्त आवापः इति गोभिलवृत्तस्य
याख्यानेऽपि आ उच्यते इत्यावापः प्रधानहोमः
स तु खिद्युक्तहोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः ।
एवञ्च सुखहोमे जज्ञते यदि चरुर्गो दुष्टो वा

सपिण्डी

भवति तदाहः पात्रः सुखे जज्ञे सैन्नाशुदुष्टो
स्याती तदाह्येनैव खिद्युक्तहोम इति श्रवणा ।
एतेन श्रेष्ठपात्रे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पति-
मिश्रोक्तं हेयम् ॥ * ॥ एतेन पिण्ड इति ।
एतेनार्घ्यदानविधानेन । पिण्डः पिण्डमिश्र-
प्रकारो व्याख्यातः । तथा च ब्रह्मपुराणम् ॥
“अथ तेनैव विधिना दर्भसुखेऽवनेजनम् ।
पितुर्दत्त्वा तु पिण्डम् दद्याद्भक्त्या तु पूर्ववत् ॥
दत्त्वा पिण्डान् पित्र्यस्तु पश्चात् प्रेताय पार्श्वतः ।
तन्तु पिण्डं त्रिधा जत्वा आशुपूर्वगा च सप्त-
तम् ॥
निदध्यात्त्रिषु पिण्डेषु एवं संसर्जने विधिः ॥”
पित्र्यः पित्र्यपितामहादिभ्यः पिण्डान् दत्त्वा
पश्चात् प्रेताय पार्श्वतः पूर्वदेशे पिण्डं दद्यादि-
त्यर्थः । तं प्रेताय दत्तपिण्डम् । आशुपूर्वगा
पितामहादिक्रमेण । संसर्जने प्रेतपिण्डमिश्रणे ।
भविष्यपुराणम् ।
“गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुण्यात् पात्रचतुष्टयम् ।
अध्याथ पित्र्यपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥”
ये समाना इति दाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डम् ।
निधेन तुल्यं श्रेष्ठं स्यादेकोद्दिष्टं स्थिता अपि ॥”
निधेनावश्रुकेन ततश्च पार्वण्ये पार्वण्येन
एकोद्दिष्टाणि एकोद्दिष्टेन श्रेष्ठं अङ्गजानां
तुल्यम् । एकोद्दिष्टमिति एकोद्दिष्टं तदर्थ-
माहृत्वात् सपिण्डीकरणस्यैव भयपरम् । एतत्
सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्थिता अपि । इति
याज्ञवल्क्यवचनेनैव कवाक्यत्वात् । तेन आहुतेषु
मध्ये एतच्छ्राद्धद्वयं स्थिताः कर्मणं न त्वाभ्यु-
दधिकआहृदि । अथ वा कर्मैरि ज्ञेय इति
कर्मैरि षडोति कर्तुंलनियमः । उद्दिष्टाहृदो
क्लीणां भोजनदर्शनात् भोक्तृलनियमः ॥ * ॥
पितरि पूज्यं ज्ञेयं तदर्थमभ्यन्तरे पितामहे
प्रपितामहे च ज्ञेयं यथा कर्मणं तथाह ह्युद्दिष्ट-
परिशिष्टे कात्यायनः ।
“पितुः सपिण्डतां जत्वा कुण्यान्मासानुमासिकम् ।
असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रपौत्रकेः ।
पितरं तत्र संस्क्रुयादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥
पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापजलापि वा ।
पितामहेन पितरं संस्क्रुयादिति निश्चयः ॥”
पितुः सपिण्डतां जत्वा प्रेतीभूतयोरपि पिता-
महप्रपितामहयोः सतोः प्रतिमासविहितं
पार्वण्यं पित्र्यद्वयप्रपितामहातिद्वयप्रपिता-
महानां कर्मणं न तु तयोः सपिण्डीकरणापेक्षा
कार्या ॥ * ॥ ननु सपिण्डनेनासंस्कृताभ्यां
पितामहप्रपितामहाभ्यां सह पितुः कथं
सपिण्डनाख्यसंस्कारस्तस्मात् तदर्थं तयोः
सपिण्डीकरणमपकर्षणीयं पितुरेव वा सपिण्डन-
सुत्कर्षणीयमित्यत आह असंस्कृताविति । उत्-
कर्षापकर्षौ न कार्यावित्यनेन वचनेनोक्तम् ।
कथमसंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत्र आह पापि-
ष्ठमपीति । पापिष्ठमजतसपिण्डीकरणं शुद्धेन
जतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापजलात् वा

अहत्तसपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्यादिति
प्राञ्जलियः। अतो वचनवलाददोषः इति
तात्पर्यम्। अत्र तु प्रेतीभूतपितामहेन पितुः
सपिण्डने पितामहस्येकोद्दिष्टमेव।

“असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्॥”

इति प्राशस्त्यजापलवचनात्। एवमन्यत्रापि
बोध्यम्। उहप्रपितामहस्य प्रेतत्वे तेन सह न
कार्यमिति तात्पर्यम्॥३॥ अत्र मातुः सपिण्डने
अशुरार्यश्चमुरयोः पिण्डी कुशेराच्छादौ।
यथा च गार्ग्यः।

“पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः।
सा मता हि नृते कथं कुशेरन्तरयन् पितृन्॥”
अशुरस्याप्रतो यस्माच्छिरःप्रच्छादनक्रिया।
पुनर्देहेण सा कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः॥”
अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरयमिति लिङ्गव्यत्ययेन
पुंस्त्वमिति हज्जायुधः। परवचनं गोभिलआहु-
तञ्चभाष्यज्ञतापि लिखितम्। अतएव प्रव्रजिते
पतिते वा पितरि नृते न पितामहादिभिर्मातुः
सपिण्डीकरणं किन्तु पितामहादिभिरेव।

“स्त्रेण भवे सहेवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः।
एकत्वं सा मता यस्माच्च समन्ताद्भुतिव्रतेः।
तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामहा सहेव तु॥”
इत्यत्र तस्मिन् सतीति आह्वानर्हभर्त्तृपल्ल-
यम्। अतएव।

“तस्याश्चैव तु जीवन्त्या तस्याः अश्रुति
(नक्षयः)॥”

इति लघुहारीतेन अश्रुजीवने तस्याः अश्रु-
क्षुत्तं न तु अश्रुरन्तेतिकचिदप्युक्तम्॥३॥ एवं
पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणेऽपि साम-
मेन ये चात्र त्वामशु यांच त्वमशु तस्मै ते स्वधा
इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधात्। अत-
एव आभ्युदयिके मातृपक्षे श्रीदत्तादिभिर्मान्ता-
न्तरं लिखितं न तु ये यात्र त्वामिति। वस्तु-
तस्तु आभ्युदयिके हृन्दोगानां मातृपक्ष एव
नास्तीति वक्ष्यते। एवञ्च।

“अर्घ्यार्थं पित्रात्रेण प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्।
ये समाना इति दाभ्यां श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत्॥”
एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि।
इति याज्ञवल्कीन पार्वण्येकोद्दिष्टविलनीभूत-
पुंसपिण्डनातिदेशात् तद्विलनीभूतस्त्रीसपिण्डने-
ऽपि ये समाना इति मन्त्रद्वयस्य पार्वण्योक्तस्य
ये चात्र त्वामिति मन्त्रस्य च लिङ्गार्थासम-
वेतत्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्य समवेतार्थत्वात् पाठः।

“ततश्च मातामहानामप्येवं आहुं कुर्याद्विच-
क्षणः।

मन्त्रोद्देन यथान्यायं श्रेष्ठाणां मन्त्रवर्जितम्॥”
इत्यनेन यच्छ्रेष्ठाणां मन्त्रवर्जनमित्युक्तं तत्
शुश्रूणां पितरः शुश्रूणां पितामहाः इत्यादि
प्रकृत्यर्थयोग्यमन्त्रवर्जनपरमिति प्राशस्त्यम्।
मार्कण्डेयपुराणम्।

“सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्त्तृणाममन्त्रकम्।
सदभावे च वृषतिः कारयेत् सङ्कटमवत्॥

स्त्रीणामप्येवमेवेतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम्।

नृताहनि यथान्यायं नृणां यद्विद्वोद्दिष्टम्॥”
स्त्रियोऽत्र असवर्गोऽपि अपरिणीता वेति
आहुविवेकः। सवर्गोऽप्यायाः पुत्रपौत्रप्रपौत्रा-
भाव एव विधानात्। तथा श्रद्धः।

“पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया।
तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सद्योदरः॥”

स्त्रीणामिति तु सम्प्रदानपरम्। स्त्रीकर्तृक-
त्वस्य पूर्वाह्णं एवोक्तत्वात्। एकमेवामन्त्रकमि-
त्यर्थः। इति आहुविवेकः॥ अत्र स्त्रिय इत्य-
स्यासवर्गोऽपि अपरिणीतापरत्वस्याप्युक्तत्वात्
स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तत्सम्प्रदानकश्चाहु
एवावगम्यते। न तु स्त्रीसम्प्रदानकमात्रे।
कल्पतरौ तु स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन सम्-
न्धेन पित्र्यत्वादिना पुरुषाणामेकादशाहदि-
आहुं तादृशेन सम्बन्धेनैव स्त्रीणामेतत् कर्त्तव्य-
मिति। एतदुक्त्याह स्त्रीसम्प्रदानकश्चाहु
सुतरां मन्त्राः पाठ्याः। याज्ञवल्कीनापि
समन्त्रकमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणञ्चोक्त्वा एतत्
सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीत्यनेन
स्त्रिया अपि तथैवोक्तम्।

“मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा सद्योदितम्।
यथोक्तं नैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत सुतः॥”
इति हृन्दोगपरिशिष्टेनापि यथोक्तं नैव कल्पेन
इत्यनेन मन्त्रादिकसम्बन्धमिति दृष्टं यवहारोऽपि
तथेति। अमन्त्रकं स्त्रीकर्तृकमन्त्रपाठरहितम्।
अमन्त्रा हि स्त्रियो मताः। इति बौधायनेन
समान्यतोऽभिधानात्। न तु ब्राह्मणकर्तृक-
मन्त्रपाठरहितम्। तथा च वराहपुराणम्।

“अयमेव विधिः प्रोक्तः श्रद्धाणां मन्त्रवर्जितः।
अमन्त्रस्य तु श्रद्धस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते॥”

अत्रामन्त्रस्येति विशेषणस्य यावदमन्त्रथाप्रार्थ-
त्वेन परिभाषास्तपलात्र प्रेतआहुमात्रविषयः।
न वा श्रद्धकर्तृकश्चाहुमात्रविषयः। किन्तु स्त्री-
कर्तृकश्चाहुमप्यस्य विषयः। यत्तं ब्राह्मे।

“स्त्रीभिश्चावरवर्णैश्च आहुं विप्राशुशासनात्।
मन्त्रवद्विधिपूर्वम् तु वद्विपाकविवर्जितम्॥”

विप्राशुशासनात् विप्रपाठनात्। मन्त्रवन्मन्त्र-
युक्तम्। वद्विपाकविवर्जितमित्यसवर्गस्त्रीकर्तृक-
आहुपरम्। पतिकर्तृकञ्चेऽपि पत्न्याः पाकाधि-
कारदर्शनात्। तथा हृन्दोगपरिशिष्टम्।
श्राकश्च फालगुनाटम्यां स्वयं पत्न्यथवा पचेत्।
पत्नीत्वञ्च सवर्गोऽप्यायाः। ज्येष्ठा पत्नीति वच-
नात्। ज्येष्ठाभाह मनुः।

“यदि स्वाश्च पराश्चैव देवः योषितो द्विजाः।
तासां वर्णक्रमेणैव ज्येष्ठं पूजा च वक्ष्ये च॥”
कुवेरोपाध्यायधृतम्।

“असंस्कृतप्रभेतानां पिता न आहुमाचरेत्।
यदि स्त्रीहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं धिना॥”
असंस्कृतप्रभेतानाम् अशुपनीतनृतानाम्।
लघुहारीतः।

“पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः।

पुरुषस्य पुनस्तन्ये आहपुत्राद्योऽपि ये॥”

आदिशब्दप्राज्ञानाह स एव।

“भाता वा आहपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव
वा।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः॥”

भाता वा इति वाशब्दात् आत्रपेक्षया प्रधान-
त्वेन पूर्वाधिकारिणां दौहित्रान्तानां ससुचयः।
अतएव सपिण्डत्वेनैव आहृततत्पुत्रयोरधिकार-
सिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम्॥३॥
“महागुरौ प्रेतीभूते दृष्टिकर्म्म न युज्यते॥”

इति मूलपाणिनिखितवचनेन।

“प्रमीनौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्।
नापि देवं न वा पितृं यावत् पूर्णा न वत्सरः॥”
इति देवीपुराणवचनेन च प्रेतीभूतमातापित्र-
कस्य पितुः प्रेतीभूतमातापित्रकस्य संस्कार्यस्य
प्रेतीभूतमातापित्रकायाः अनृपायाः कन्यायाश्च
वैदिककर्म्मकर्तृत्वकर्मत्वानर्हत्वेन तत्परीहाराय
यदहन्वा दृष्टिरापद्येत इत्यनेन पूर्वदिने सपि-
ण्डनं कृत्वा पित्रादिः परदिने अभ्युदयं नाम-
करणादिकं कुर्यात्। ऊढायास्तु पतिरेको
गुरुः स्त्रीणाम्। इति वचनोक्तैकपदेन पत्नरैव
महागुरुत्वाभिधानात् तत्प्रेतत्वमात्रे तस्याः
कर्म्मन्धिकारः। एवञ्च पित्रमात्रोन्मेषागुरुत्व-
यावत्तत्तयोन्मरणे ऊढाया न कर्म्मन्धिकारः।
अत्राभ्युदयसपिण्डनयोरानन्तर्यमात्रं ज्ञाप्य-
यार्थः न त्वेककर्तृत्वमपि। अन्यथा सपिण्ड-
नाधिकारिण्याः पत्न्याः स्वस्य अभ्युदयाधि-
कारिणो भ्रातुः सपिण्डनाधिकारापत्तेः।
यथा,—

“नानिष्टा तु पित्रं आहुः कर्म्म वैदिक-
मारभेत्॥”

इति शातातपवचने पित्रकर्तृकदृष्टिआहु-
नन्तरमेव पुत्रेण विवाहः क्रियते। न तु पुत्रेण
आहुनन्तरं क्रियते॥३॥ अत्र पुरुषस्य पुनस्तन्ये
इत्यनेन पुत्रवत् शिष्यान्तस्य सपिण्डने सामान्य-
तोऽधिकारप्रतिपादनात् अभ्युदयं विनापि
पुरुषस्य सपिण्डनं प्रतीयते।

“मह पिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः॥”

इति तु सपिण्डीकरणात् पूर्वमभ्युदयाभावाच्च न
त्वभ्युदयसत्त्वं एव सपिण्डीकरणार्थमिति॥३॥
यत्तु।

“यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराण्यपि।

एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः॥”

इति हृन्दोगपरिशिष्टेयं सपिण्डीकरणेतरपञ्च-
दशआहुविधायकं तच्छिष्यपर्यन्ताभावे पुरुषस्य
बोध्यम्। एतराणि एकोद्दिष्टविधानेनैव यानि
प्राप्तानि प्रत्याब्धिकश्चाहानि ताथैव दातव्यं
दातव्यानि इत्यर्थः। अपुत्रायाश्चेति चकारो-
ऽनुक्तसमुच्चारकः पतिरहितया इति ससु-
चिनोति।

“अपुत्रायां नृतायामु पतिः कुर्यात् सपिण्ड-
ताम्।

सपिण्डी

इति पेटोनसिवचने कवाव्यत्वात् । अत्र ह्युद्गो-
परिग्रहे अपुत्रायाः पञ्चदशश्राद्धविधानात् ।
“सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विदते ।”
इति मार्कण्डेयपुराणाच्च बालकपुत्रसत्त्वे सपिण्डी-
करणं अन्येनापि कर्तव्यमिति प्रतीयते । एवं
पतिः कुर्यादित्यत्राति पतिसत्त्वमात्रं विवर्जि-
तम् । तेन ऊढया दुष्टिना सपिण्डनं कार्यम् ॥३॥
अत्र ।
“सर्वासांमेकपत्नीनामेका चैव पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण ग्राह्य पुत्रवतीर्भूतः ॥”
इति मनुवचने सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात्
तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तम् ।
तत्र । प्रागुक्तलघुहारीतवचने पुत्रेणैवेत्येव-
कारेणातिदेशपुत्रनिषेधात् । अतएव तदुत्त-
रार्द्धे भ्रातृपुत्रोपादानं सङ्गच्छते । अन्यथा
भ्रातृपुत्रसत्त्वे ।
“यद्विक्रान्ता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः ।
एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणी मताः ॥”
इति बृहस्पतिवचनेन पुत्रत्वातिदेशात् भ्रातृ-
पुत्रस्य पितृश्राद्धाधिकारे प्राप्ते भ्रातृपुत्रो-
पादानं अर्थं स्यात् । पुत्रातिदेशफलस्य तत्सत्त्वे
पुत्रान्तराकरणं पुत्रामनरकचाणश्च ॥३॥ लघु-
हारीतः ।
“सपिण्डीकरणान्तां यानि श्राद्धानि षोडश ।
पृथङ्नेव सुताः कुर्युः पृथग्दद्या अपि कश्चित् ।
प्रेतसंस्कारकर्मणि यानि श्राद्धानि षोडश ।
यथाकालस्य कार्याणि नान्यथा सुच्यते ततः ॥”
पृथग्दद्या अपि विभक्तधना अपि पृथक् न
कुर्युः सुतरामपृथग्धनाः पृथक् न कुर्युः कित्त्व-
पृथक् कुर्युः । अत्र विशेषयति मरीचिः ।
“नृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः ।
बहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकचवासिनः ॥
सर्वेषाम्भुतं मतं कृत्वा श्रेष्ठेनैव तु यत् कृतम् ।
द्रव्यं चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥”
पुत्रेणैवविशेषात् सर्वेषामधिकारे प्राप्ते श्रेष्ठस्य
साक्षात् कर्तव्यतामाह बहव इति । श्रेष्ठेनापि
सर्वेषां भ्रातृणां मत्करणेनैव करणं भवतु इति
भतं ज्ञानं ज्ञात्वाविभक्तत्वेन द्रव्यसंज्ञेयं च
कृतं कर्म सर्वैरेव कृतमेव भवेत् । तदानीं
द्रव्यसंज्ञेयं च तस्मात् द्रव्यं प्राप्तमिति ज्ञात्वा
कर्तव्यम् । यदि तेन तत्र परिगृह्यते तदा स
ज्ज्या भवति प्रत्यवायी च भवति । न तु तेन
श्राद्धान्तरं कर्तव्यमिति श्राद्धविवेकोक्तं युक्तम् ।
पृथङ्नेव सुताः कुर्युः इत्यनेन पृथक्करणस्य
पर्युदस्तत्वेनानधिकारात् । यथाकालमिति अ-
शौचान्नद्वितीयदिनदादशमासव्यतिथ्येकाह-
न्यमश्राद्धासहितयसंस्कारेण । न च विधानसाम-
न्यदेव तत्कालप्राप्तेरनर्थकमिदमिति वाच्यम् ।
तत्कालानां दादशाहपेक्षया प्राधान्यबोध-
नार्थत्वात् ॥३॥ अत्र ।
“आनन्त्यात् कुलधर्माणां ह्युच्चाद्युधः
यथात् ।

अस्मिन्नेव शरीरस्य दादशाहः प्रशस्यते ॥”
इति यावद्वचनोक्तप्रशस्यत इत्यनेन कुलाचार-
व्योतिःश्राद्धादिश्रातभटितिमरणश्राद्धोपपन्ना-
दिस्मिन्नेव देशादिगमनानुसारादेव सपिण्डीकर-
णापकर्षं दादशाहपेक्षया प्रागुक्तनवममासादि-
गौणकालपरिग्रहः । अथवा यथाकालमित्या-
देर्यदृष्टत्वा बृहिरापद्यते इत्यनेनावश्यकनाम-
करणादिश्राद्धमेवापकर्षं न त्वनावश्यक इत्या-
पूर्तादर्थोपकर्षः कार्य इति तात्पर्यम् । अतएव
लघुहारीतेन । तथैव काव्यं यत् कर्म वत्सरात्
प्रथमादृते इत्यनेन काव्यस्यापकर्षनिमित्तता
नास्तीत्युक्तम् । यदि त्वावश्यकवृद्धिनिमित्ताप-
कर्षः कृतस्तदा इत्यापूर्तादिकाव्यं वत्सराभ्य-
न्तरेऽपि कर्तव्यमिति । श्राद्धविवेकोऽप्येवम् ।
यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डीकरणस्यैवाप-
कर्षः प्रागुक्तस्तथापि सपिण्डीकरणापकर्षं तत्-
पूर्वकर्तव्यश्राद्धानामपि तदादिनदन्तन्यायादप-
कर्षः ।
“सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ॥”
इति श्रातातपवचने प्रेतक्रियायाः सपिण्डीकर-
णान्तत्वं प्रतीयते ॥३॥ अत्र वृद्धिनिमित्तं विना
सपिण्डनापकर्षं कृते पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य
प्रेतत्वपरीहारमाह विनाधर्म्मोत्तरम् ।
“कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
वृद्धिनिमित्तकसपिण्डीकरणापकर्षं कृते तत्-
त्वादेव प्रेतत्वपरीहारः । तदर्थं एवापकर्षात् ।
एवञ्चान्यनिमित्तकापकर्षं वृद्धिकालं प्राप्य प्रेतत्व-
परीहारः । तत्कालस्य पूर्णसंवत्सरकालतुल्या-
त्वात् ।
“अर्वाक् संवत्सरादृष्टह्यौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषाम् पृथक्क्रिया ॥”
इति श्रातातपवचनान् । इति श्राद्धतत्त्वम् ।
सपीतकः, पुं, राजकीषातकी । इति राज-
निर्घण्टः ।
सपीतिः, स्त्री, (पा पाने + क्तिन् । “सुमास्या-
गेति ।” १ । ४ । १६ । इति ईलम् । सह एकच
पीतिः पानम् । सहस्य सः ।) आत्मीयजन-
सहमित्तैककालपानम् । तत्पण्यायः । तुल्य
पानम् २ । इत्यमरः । सहपीतिः ३ । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । १८ । ६ ।
“सग्धिं मे सपीतिं मे हविषं मे ॥ ३ ॥
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥”)
सपीतिका, स्त्री, हस्तिघोषा । इति राजनिर्घण्टः ।
सप्त, [न] त्रि, (सप्त समवाये + कनिन् । तुट् च ।
इत्यञ्जुलः । १ । १५६ ।) संख्याविशेषः । सात
इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । तदाचकानि
यथा । पातालम् १ भुवनम् २ सुनिः ३ द्वीपः ४
स्येयः ५ वारः ६ सप्तदः ७ खरः ८ राज्या-
ङ्गम् ९ ब्रीहिः १० बृहिशिखा ११ पर्वतः १२ ।
इति कविकल्पलता । सप्तसंख्याविशेषः । यथा,

सप्तजि

“सप्त सप्त विनिखित् प्ररेखिका-
स्तियगूर्हमय हस्तिकादिकम् ।
लेखयेदभिजिता समन्वितं
चैकरेखगखगेन विध्यते ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वे दीपिका ॥

अपि च ।

“क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ।
मूर्च्छनेत्युच्यते ग्रामत्रये ताः सप्त सप्त च ॥”

इति संगीतदर्पणम् ॥

सप्तकः, त्रि, (सप्तन् + कन् ।) सप्तानां पूरणः ।

यथा,—

“योऽके सप्तके मेषतुले युग्मद्वयौ तथा ।

सिंहचटौ सदा वर्ज्यौ नृतिं तत्रात्रवीक्ष्वः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

सप्तसंख्याविशेषः । यथा,—

“यद्य जाय द्रिद्रा च चक्राह शास्त्रिरेव च ।

दीधी वेवी च विस्त्रियो यथादिः सप्तको गणः ॥”

इति सुम्बोधटौकायां दुर्गादासः ॥

सप्तसंख्या । सप्त एव सप्तकः स्वार्थे कप्रत्ययः ॥

सप्तकौ, स्त्री, (सप्तभिः स्वरैरेव कायति शब्दायते

इति । के + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) काश्ची ।

इत्यमरः ॥

सप्तगोदावरं, स्त्री, सप्तानां गोदावरीणां समा-

हारः । इति सुम्बोधटौकाकरणम् ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ८५ । ४४

“सप्तगोदावरं ज्ञात्वा नियतो नियताशनः ।

महत् पुण्यमवाप्नोति देवलोकाश्च गच्छति ॥”)

सप्तच्छदः, पुं, (सप्त सप्त छदा यस्य ।) वृक्षविशेषः ॥

छातिम् इति भाषा । (यथा, रघुः । ५ । ४८ ।

“सप्तच्छदचौरकटुप्रवाह-

मसह्यमात्राय मदं तदीयम् ।

विलङ्घिताधोरणतीव्रयन्त्राः

सनागजन्त्रा विमुखा बभूवुः ॥”)

तत्पण्यायः । गुच्छपुष्पः २ युग्मपण्यः ३ मणि-

च्छदः ४ वृक्षत्वक् ५ बहुपण्यः ६ शास्त्रलि-

पत्रकः ७ मदगन्धः ८ गन्धिपण्यः ९ । अस्य

गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विरोधघ्नत्वम् ।

दीपनत्वम् । मदगन्धित्वम् । वणरक्तामयकृमि-

नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यत् सप्त-

पण्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सप्तजिह्वः, पुं, (सप्त जिह्वा काष्ठादयो आहुति-

यसनार्था यस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम् । ७४ । १६ ।

“सुलतस्तथाङ्गना गतास्तन्

अवगूह्य प्रविशन्ति सप्तजिह्वम् ॥”)

तस्य सप्तजिह्वानां नामानि यथा,—

“कालो करालो च मनोजवा च

सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा ।

उया प्रदीपा च लपोटयोनिः

समेव कीलाः कथिताश्च जिह्वाः ॥”

टौकासर्व्वे तु उयाप्रदीपयोः स्थाने स्फुलि-

ङ्गिणी विचित्रदास्तीति नामद्वयम् । इत्यमर-

सप्तद

टीकाचारसुन्दरी । कर्मविधिषु तासां नामान्तराणि यथा । हिरण्या १ कनका २ रक्ता ३ लवणा ४ सुप्रभा ५ बहुरूपा ६ अतिरक्ता ७ यथाः सात्विको यागकर्मणि । काव्यकर्मणि तु । पद्मरागा १ सुवर्णा २ भद्रलोहिता ३ लोहिता ४ चिता ५ धूमिनी ६ करालिका ७ यथाः रजस्त्यः । क्रूरकर्मणि तु । विश्वकर्माः १ मूलिङ्गिनी २ धन्ववर्णा ३ मनोजवा ४ लोहिता ५ कराला ६ काली ७ यथाः क्षामस्त्यः ॥ * ॥ एतामामघिष्ठाष्टदेवता यथा,— “अमर्त्यपिष्टगन्धर्व्यननागपिशाचकाः । राजसः सप्तजिह्वानामीरिता अधिदेवताः ॥” एतासां वर्णदिङ्मयी यथा । गणेशविमर्षिण्याम् । “हिरण्या तमहेमाभा मूलपाणेर्दिशि स्थिता । वैदूर्यवर्णा कनका प्राच्यां दिशि समाश्रिता ॥ तद्वर्णादिवस्त्राणां रक्ता जिह्वायि संस्थिता । लवणा नीलाभसङ्काशा नेत्रेभ्यो दिशि संस्थिता । सुप्रभा पद्मरागाभा वायव्यां दिशि संस्थिता । अतिरक्ता जवाभासा वायव्यां दिशि संस्थिता । बहुरूपा यथा ख्याता दक्षिणोत्तरसंस्थिता ॥” इति तन्त्रसारः । सप्तज्वालाः, पुं, (सप्त ज्वाला यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । सप्ततनुः, पुं, (सप्तभिर्भूरादिभिर्महायाज्ञानिभिरभि-जिह्वाभिर्वा तन्यते इति । तत्र विस्तारे + “सितनिगमोति । ” उणा० १ । ७० । इति तु । सप्त तन्त्रवः संस्था यस्येति वा । यज्ञः । इत्य-मरः । (यथा, माथे । १४ । ६ । “सप्ततनुमधिगन्तुमिच्छतः कुर्वन्पुण्यमनुजया मम । मृततामुपगते खलु त्वयि प्रापि धर्मेमयवृत्तता मया ॥”) सप्ततिः, स्त्री, (सप्त दशतः परिमाणमस्य । “पंक्ति-विंशतिविंशति । ” ५ । १ । ५६ । इति निपा-तनात् बाधुः ।) सङ्गाविशेषः । सत्तोर इति भाषा । यथा,— “नवतिर्योजनानाञ्च सङ्गानाञ्च सप्ततिः । यावद्वटिकमात्रेण तावज्जति भास्करः ॥” इत्यादित्युद्धयम् । सप्ततितमः, त्रि, (सप्तति + “तस्य पूरणं उट् । ” ५ । १४८ । इति उट् । “वट्यादेः सासंख्यादेः । ” ५ । २ । ५८ । इति उट्त्तमङागमः ।) सप्ततः पूरणः । सप्ततिशब्दान् पूरणार्थे मयट्प्रत्यय-निष्पन्नः । इति सुग्वीधयाकरणम् । सप्तदश, [न] त्रि, (सप्ताधिका दश ।) सङ्गा-विशेषः । सत्तरी इति भाषा । तत्संख्या-विशुद्धः । यथा । एष वै सप्तदश प्रजापति-र्जो यज्ञे आवायतः । इति मज्झिमासत्तम् । बहुवचनान्तोऽयम् । सप्तदशः, त्रि, (सप्तदश + “तस्य पूरणं उट् । ” ५ । १४८ । इति उट् ।) सप्तदशानां पूरणः । यथा,

सप्त

सप्तना

“ततः सप्तदश जातः सप्तवर्णा पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधकः ॥” इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥ सप्तद्विधतिः, पुं, (सप्त द्विधितयो यस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सप्तद्विपपतिः, पुं, (सप्तानां द्विपानां पतिः ।) सप्तद्विपानामधिपतिः । यथा,— “न मृत्युमाहादेयानः सभायैकहिंसयुतः । सप्तद्विपपतिर्जनः स्रव्यायुतसमप्रभः ॥” इति तिथ्यादितत्त्वधृतमत्स्यपुराणम् । सप्तद्विपा, स्त्री, (सप्त द्विपा यस्यम् ।) पृथिवी । यथा, “मनोः स्वायम्भवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्समाः । यैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्विपा सप्ततना । सप्तसुद्रा करवती प्रतिवर्षं निवेष्टिता ॥” इति मार्कण्डेयपुराणम् । तेषां नामादि द्विपशब्दे इत्यम् । सप्तधा, य, (सप्तन + धाच् ।) सप्तप्रकारम् । यथा, “सप्तवारानुपोष्येव सप्तधा संयतेन्द्रियः । सप्तजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् । सप्तधातवः, पुं, (सप्तगुणित्वा धातवः ।) शरीरस्थ-सप्तसंख्यकधातवः । तद्वयथा,— “रसास्मांसमेदोऽस्थिमज्जनः शुक्रसंयुताः । शरीरस्थैर्यदा सत्यक् विज्ञेयाः सप्तधातवः ॥” इति राजनिर्घण्टः । सप्तनाडीचक्रं, स्त्री, (सप्तनाडीनां चक्रम् ।) दृष्टि-ज्ञानार्थं यद्गन्तव्यं तद्विज्ञानसप्तनाडिकमपांकार-चक्रम् । यथा । अथ सप्तनाडीचक्रम् । “अध्यातः संप्रवक्ष्यामि यच्चक्रं सप्तनाडिकम् । येन विज्ञानमात्रेण दृष्टं जानन्ति साधकाः ॥ कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि साभिजिह्वे क्रमेण च । सप्तनाडीष्वधस्तत्र कर्त्तव्यः पञ्चमाङ्गतिः ॥ ताराचतुष्कवेधेन नाडिकेका प्रजायते । तासां नामान्यहं वक्ष्ये तथा चैव फलानि च ॥ कृत्तिका च ३ विशाखा च १६ मैत्राणा १७ भरणी २ तथा । ऊर्ध्वाद्या शनिनाडी स्याच्चक्रनाडिभिधा मता ॥ रोहिणी ४ क्षाती १५ अश्लेषा-२८ चिन्तित्तिया नाडिका मता । आदित्यप्रभवा नाडी वायुनाडी तथैव च ॥ सौम्यम् ५ चित्रा १४ तथा मूलम् १६ पौष्ण-र्क्षम् २७ चतुर्थेकम् । तृतीयाङ्गारका नाडी दहनाख्या च सप्तता ॥ रौद्रम् ६ ज्येष्ठम् १२ तथा पूर्वभाद्रा ०० भाद्रपदोत्तरा २६ । चतुर्थी जीवना नाडी सौम्यनाडी प्रकीर्तिता ॥ पुनर्वसु- ७ तारफलगुह्य- १२ ताराषाढ- २१ तारकाः । पूर्वभाद्रा च २५ शुक्राख्या पञ्चमी नीर-नाडिका ॥ पुनर्वसु- ८ पल्लवगुनी पूर्वा ११ अभिजित् ० पूततारकाः २७ ।

सप्तना

षड्नी नाडी च विज्ञेया बुधाख्या जलनाडिका ॥ अश्लेषार्क्षम् ८ मघा १० विष्णु- २२ धनिष्ठा २३ तथैव च । अष्टनाख्या हि सा चान्नी सप्तमी चन्द्रनाडिका ॥ मध्यनाडीस्थिता सौम्या नाडी तस्याप्यष्टतः । सौम्ययाम्यगतं ज्ञेयं नाडिकानां त्रिकं त्रिकम् ॥ क्रूरा याम्यगता ज्ञेया सौम्या सौम्यदिशि स्थिता । मध्यनाडी च मध्यस्था यद्गुरुपक्षप्रदाः ॥ एकनाडीगता ह्याद्या यहाः क्रूराः शुभा यदि । ततो नाडीफलं वाच्यं शुभं वा यदि वापुष्पम् । यहाः कुर्यैर्महावातं गन्धाश्चाख्यानाडिकाः ॥ वायुनाडीगता वायुं दहनाद्याभिदाहकाः ॥ सौम्यनाडीगता मध्या नीरस्या मेघवाहकाः । जलायां दृष्टिदश्चक्रचन्द्रनाडीगतास्तथा ॥ एकोऽपि तत्र फलं दत्ते स्वनाडीसंस्थितो यहाः ॥ भूसुतः सर्वनाडीषु दत्ते नाडीसमं फलम् । प्राश्टकाले तु संप्रप्ते रौद्रचक्रगते रवौ । नाडीवेधसमायोगे जलयोगो वदास्यहम् । यत्र नाडीस्थितश्चक्रस्तत्र स्युः खिचरा यदि । क्रूराः सौम्या विमिश्राश्च तद्दिने दृष्टिरुत्तमा ॥ एकचक्रसमायोगे जायते यदि खिचरेः । तत्काले च महादृष्टिर्वावदस्याग्रके शशी । केवलेः सौम्येः पापेर्त्वा यद्द्वैज्जिह्वो यहा शशी । तदा तु तुच्छपानीयं दुर्द्विगन्धं भवेदुधुवम् । यस्य यदस्य नाडीस्थश्चक्रमास्तद्वयदेव च । दृष्टो युक्तः करोत्यम्भो यदि लीलो न जायते । स्थितौ सितानि सौम्ये सौम्ये सौम्ये नृपुंसकौ । पुरुषाः पुरुषेभ्यः स्त्रीषु तु बुधकारकौ ॥ स्त्रीपुरुषसमायोगे दृष्टिस्तु प्रबला भवेत् । प्रोयूषनाडीगश्चक्रस्तत्र खेटाः शुभाशुभाः ॥ द्विचतुःपञ्च पानीयं दिनान्येकत्रिसप्तकम् । एवं जलाख्यानाडीस्थे चक्रमिष्ययहास्थिते । दिनार्द्धं दिवसं पञ्च दिनानि जायते जलम् । नीरनाडीस्थिते चक्रे अचक्षुः पूर्ववद्वयदेः । यामे द्वादिकं त्रीणि दिनानि जायते जलम् । अष्टनादि त्रिनाडीषु यदि स्युः सर्वेखिचराः । तत्र दृष्टिः क्रमाज्ज्ञेया धृत्वर्करवासरान् । सौम्यनाडीगताः सर्वे दृष्टिदास्ते दिनचयम् । शेषा नाडी महाराज दृष्टदृष्टिप्रदा यहाः । निर्जला जलदा नाडी भवेद्वययोगे शुभाधिकः । क्रूराधिकसमायोगे जलदाद्यापि निर्जलाः । याम्यनाडीगताः क्रूरा अनादृष्टप्रसक्तकाः । शुभयुक्ता जलाश्रयाश्चातिदृष्टिः शुभा यहाः । एकनाडीसमायुक्तौ चन्द्रमोघरकीसुतौ । यदि तत्र भवेज्जोवस्तदा वारिमयी मही । बुधशुक्रौ यदेकत्र गुरुणा च समन्वितौ । चक्रयोगे तदा काले जायते दृष्टिरुत्तमा । जलयोगगता स्थातां यदा चक्रसितौ यहा । क्रूरदृष्टौ युतौ वापि तदा मेघोऽल्पदृष्टिः । उदयास्तगते मार्गे वक्रयुक्ते च संक्रमौ । जलनाडीगतास्तु महादृष्टिप्रदा यहाः ॥ इति श्रीरुद्रस्य सप्तनाडीचक्रम् ॥

सप्तमामा, स्त्री, (सप्त नामानि यस्याः । “डाबुभा-
भ्यामन्यतरस्याम् ।” ४।२।१४। इति ङाप् ।)

आदित्यमक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।

सप्तपत्नीः, पुं, (सप्त सप्त पत्नीणि यस्य ।) सुहृ-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।

सप्तपदी, स्त्री, सप्तानां पदानां समाहारः ।

(“ङिगोः ।” ४।२।२१। इति ङीप् ।) इति

आकरणम् । विवाहाङ्गसप्तपदीगमनं यथा ।

नतो जामाता प्रागुदीचीं गत्वा बधूँ सप्तभि-

न्मन्त्रैः सप्तमखलिकासु सप्तपदानि नयेत् ।

बधूँ दक्षिणपादं नीत्वा पश्चाद्दामपादं मण्ड-

लिकां नयेत् जामाता च बधूँ ब्रूयात् । वामेन

पादेन दक्षिणं पादमाक्रामयेत् । सप्तानां

मन्त्राणां व्याहृत्यः साधारणाः । प्रजापति-

र्कविरेकपाद्विराट् छन्दो विष्णुर्देवता पादा-

क्रामणे विनियोगः । ॐ एकमिषे विष्णुस्त्वा

नयतु । ३ ऊर्णं विष्णुस्त्वा नयतु । त्रीणि व्रताय

विष्णुस्त्वा नयतु । चत्वारि मायो भवाय विष्णुस्त्वा

नयतु । पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु । षड्-

शायस्योवाय विष्णुस्त्वा नयतु । सप्तमभ्यां

होत्राभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु । ततः सप्तमं पदं

गतां बधूँ पतिराश्रिते । प्रजापतिर्कर्मिन्मा-

मकीर्णं कृष्टः कन्या देवता पादाक्रामणा-

नन्तरमाश्रानने विनियोगः । सखा सप्तपदी भव

सख्यन्ते गमेयं सख्यन्ते मा योषा सख्यन्ते

मायोष्ठाः । इति सप्तपदीगमनम् । इति भव-

देवभट्टः ।

सप्तपर्णः, स्त्री, (सप्तानां प्राजादोर्णां पर्णमिव यत्र ।)

मिश्राङ्गविशेषः । यथा,—

“द्राक्षादाडिमखर्जरजितान्नं सप्तर्करम् ।

लाजचूर्णं समध्वान्यं सप्तपर्णमुदाहृतम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ।

सप्तपर्णः, पुं, (सप्त सप्त पर्णानि यस्य ।) वृक्ष-

विशेषः । क्वातिम् इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।

४।२३।

“प्रसवेः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।

अख्ययेव तन्नागाः सप्तयेव प्रसुसुः ॥”)

तत्पर्यायः । विशालत्वक् २ शारदी ३ विषम-

च्छदः ४ । इतमरः ५ शारदः ५ देवदण्डः ६

दानगन्धिः ७ शिरोरक्षा ८ यक्षनाशः ९ श्रुति-

पर्णः १० महाशी ११ यक्षनाशः १२ । इति

शब्दरत्नावली । गुह्यपुष्पः १३ शक्तिपर्णः १४

सुपर्णकः १५ । इति जटाधरः । दृढत्वक् १६ ।

इति रत्नमाला । अस्य गुणाः ।

“सप्तपर्णो व्रणश्लेष्मातकुष्ठसज्जनृजितः ।

दीपनः श्वासगुल्मघ्नः क्षिण्णोष्णसुवरः स्मृतः ॥”

अन्यत्र सप्तच्छदशब्दे दृश्यम् ।

सप्तपर्णी, स्त्री, (सप्त सप्त पर्णान्यस्याः । ङीष् ।)

लज्जालुलता । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ।

सप्तपातालं, स्त्री, (सप्तानां पातालानां समा-

हारः ।) सप्तसंस्थाधोभुवनम् । यथा,—

“आदित्यरश्मितो देवो रुद्ररूपौ जनादनः ।

निःस्त्र्यं प्रथमं यातः पातालतलमन्ततः ॥

सप्तपातालसंस्थास्तु नागगन्धर्वराक्षसान् ।

देवानृषींश्च शेषांश्च जघान वरश्चलधृक् ॥”

इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ।

तन्नामानि यथाह भरतः ।

“अतलं विनलक्षेव नितलञ्च गभस्तिमत् ।

महास्थं सुतलश्चायं पातालं सप्तमं विदुः ॥”

सप्तपुत्रस्तु, स्त्री (सप्त पुत्रान् सृते इति । सृ +

क्रिप् ।) सप्तपुत्रपुत्रता । तत्पर्यायः । सुत-

वस्करा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

सप्तभद्रः, पुं, (सप्तसु स्थानेषु भद्रमस्य ।) शिरीष-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सप्तमः, चि, (सप्तन् + “तस्य पूरणे ङट् ।” ५ ।

० । ४८ । इति ङट् । “नान्तादसंख्यादेर्मट् ।”

५ । २ । ४६ । इति ङटो मङ्गागमः ।) सप्तानां

पूरणः । सातद इत्यादि भाषा । यथा,—

“लेपभाजश्चतुर्थायाः पित्राद्याः पिङ्गभाजिनः ।

पिङ्गदः सप्तमस्तथा सापिङ्गं सामपौरुषम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सप्तमी, स्त्री, (सप्तम + टिप्तात् ङीप् ।) तिथि-

विशेषः । चन्द्रस्य सप्तमकलाक्रिया । तत्र शुक्ल-

पक्षे अष्टतृतीयावच्छिन्नसप्तमकलाक्रिया । कृष्ण-

पक्षे तु अष्टतृतीयावच्छिन्नसप्तमकलाक्रियेति

विशेषः । पञ्जिकायां तस्या अङ्कः शुक्लपक्षे ७

कृष्णपक्षे २२ ॥ तत्र जातफलम् ।

“कन्याप्रजो वैरिकुलेभिसिंहो

विशालनेत्रः प्रथितप्रभावः ।

देवहिजाक्षरसिंहो माहात्म्य

आत् सप्तमीक्षः पिङ्गवित्तवर्ता ॥”

इति बोधोपदीपः ॥

अथ सप्तमी । सा च षष्ठीयुता यास्या युष्मात् ।

पैठीयसिधचनञ्च । यथा,—

“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपत्तवमो चैव कर्त्तव्या सांमुखी तिथिः ॥”

सांमुख्यसुक्तं स्कान्दे ।

“सांमुख्यं नाम सायाङ्ग्यापिनौ दृश्यते यदा ।”

अतएव परदिने त्रिसंस्थकालाद्यापिष्वे षष्ठी-

युक्तसप्तम्यात्पवासमाह भविष्यपुराणम् ।

“षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।

पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुर्दोषवन् ॥”

यथा उपोषणे तथा कर्म्मन्तरे । तथा ।

“षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या सर्वदा तिथिः ॥

षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ॥”

इति स्कन्दपुराणान् ॥ तथा ।

“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारी यदा भवेत् ।

सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥”

भविष्ये ।

“शालितकुलप्रस्थस्य कन्यादत्तं सुमंस्कृतम् ।

सूर्याय चरकं दत्त्वा सप्तम्याश्च विशेषतः ॥

यावन्तस्तकुलास्तस्मिन्ने वेत्ति परिसंस्थया ।

तावद्धर्मसहस्राणि सूर्यलोके महोयते ॥”

गोपथब्राह्मणम् ।

“हार्त्विशतृपलिकं प्रस्थसुक्तं स्वयमथर्वणा ॥”

ज्योतिषे ।

“पलस्तु लौकिकेर्मानेः सादरतिङ्गिमाधकम् ।

तोलकत्रितयं त्रयं ज्योतिषैः स्मृतिसम्मतम् ॥”

तेन चतूरत्तिकाधिकमाधपञ्चकाधिकवृद्धिका-

शततोलकमिताः प्रस्थतकुलाः । इति । एवं-

चैतस्म्यनाधिकयोः फलतारतम्यं बोध्यम् । एवं

देवतान्तरंरपि तत्तत्तोलकमहितत्वफलेन कल्प-

यितुं युक्तम् । अतएव शिवेऽप्येवं वक्ष्यते ॥

वराहपुराणे ।

“अथापरं महाराज व्रतमारोग्यसंज्ञिकम् ।

कथयामि परं पुण्यं सर्वप्रापप्रणाशनम् ॥

तस्यैव माघमासस्य सप्तम्यां सप्तप्राधितः ।

पूजयद्वास्करं देवं विष्णुरूपं सनातनम् ॥

आदित्य भास्कर एव भानो सूर्यं दिवाकरम् ।

प्रभाकरेति संपूज्यो देवः सर्वैर्देवै रविः ॥

षष्ठ्या चैकजताहारः सप्तम्यां सप्तप्राधितः ।

अष्टम्याश्चैव सृज्जौत एव सूर्यविधिः स्मृतः ॥

अनेन वस्तरं पूर्णं विधाना पीठे चैव नमः ॥

संज्ञा

भक्तमासेतत्कर्तव्यं वाङ् वशिष्ठलिङ्गपुरा-
णम् ।

इति वक्ष्यते । अक्षयैर्वर्षवचने घटिका दक्ष-
रूपा परवचने नाकीर्वाणायन्तचतुष्टयमित्येक-

यद्दृश्यं स्मृतं यापि मया वसतु जगत् ।

सप्तार्चिः

सप्तसागरः, पुं, (सप्त सागरा इव कुण्डानि सप्त ।)
महादानविशेषः । यथा,—

मन्त्र उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानसमुत्तमम् ।
सप्तसागरकं नाम सर्वपापविनाशनम् ॥

पुण्यं दिनमथासाय कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
तुलापुष्पवत् कुर्यात् लोकेशावाहनं बुधः ॥

श्रुत्वा त्वं पदसंभार भूषणाच्छादकादिकम् ।
कारयेत् सप्त कुण्डानि कनकानि विचक्षणः ॥

प्रादेशमात्राणि तथारत्नमात्राणि वा पुनः ।
कुर्यात् सप्तपलादूर्ध्वमासहस्राच्च शक्तिः ॥

संख्याध्यानि च सर्वाणि कृत्वा जिनतिक्षोपरि ।
प्रथमं पूरयेत् कुण्डं लवणेन विचक्षणः ॥

द्वितीयं पयसा तद्वत् तृतीयं सर्पिषा पुनः ।
चतुर्थं गुडैर्नैव दध्ना पञ्चममेव च ॥

षष्ठं शर्करया तद्वत् सप्तमं तीर्थवारिणा ।
स्याप्येकवर्णस्य तु ब्रह्माणं काञ्चनं शुभम् ॥

केशवं क्षीरमध्ये तु हृतमध्ये महेश्वरम् ।
भास्करं गुडमध्ये तु दधिमध्ये सुराधिपम् ॥

शर्करायां न्यसेत् लक्ष्मीं जलमध्ये तु पार्वतीम् ।
सर्वेषु सर्वरत्नानि धान्यानि च समस्ततः ॥

तुलापुरुषवत् शेषमत्रापि परिकल्पयेत् ।
ततो वारुणहोमान्ते स्नापितो वेदपुङ्गवः ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानिमानुदीरयेत् ॥
नमो वः सर्वसिन्धूनां प्राधारिभ्यः सनातनाः ।

जन्तूनां प्राणदेभ्यश्च ममुद्रेभ्यो नमो नमः ॥
क्षीरोदकाच्च दधिमाधवावणेक्षु-

साराश्रुतेन भुवनत्रयजीवसंघान् ।
आनन्दयन्ति वसुभिश्च यतो भवन्त-

स्तस्मान्ममाप्यघविघातमलं विदध्वम् ॥
यस्मात् समस्तभुवनेषु भवन्त एव

तीर्थमरासुरसुवन्द्यमणिप्रदानम् ।
पापक्षयाद्वरविलोपनभूषणाय

लोकस्य विभ्रति तदस्तु ममापि लक्ष्मीः ॥
इति ददाति रसाम्बरसंयुतान्

शुचिरविस्मयवानिह सागरान् ।
अमलकाञ्चननवरत्नमयानसौ

पदमुपैति हरिश्चरमावृतः ॥
सकलपापविघातविराजितं

पिष्टपितामहपुत्तकलत्रकम् ।
नरकलोकसमाकुलमप्यलं

भूतिरिति नेतुमसौ शिवमन्दिरम् ॥
इति मन्त्रपुराणे महादानानुकीर्तने सप्तसा-

गरप्रादानिको नाम २६१ अध्यायः ॥
सप्तसूः, स्त्री, (सप्त सूते इति । सू + क्षिप् ।) सप्त-

पुच्छप्रसृता । तत्पर्यायः । सुतवस्करा २ । इति
शब्दरत्नावली ॥

सप्तशुक्लः, पुं, (सप्तभिरंशभिः शुक्ल इव
श्रेष्ठत्वात् ।) शनिग्रहः । इति जटाधरः ॥

सप्तार्चिः, [स] पुं, (सप्त अर्चांसि यस्य ।)
अग्निः । (यथा, रघुः १० । २१ ।

“सप्तसाग्रीपगीतं त्वां सप्तार्चवज्रसंश्रयम् ।
V. 67.

२६५

सबलः

सप्तार्चिर्मुंशमाचक्षुः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥”
चित्तकवचः । इत्यमरः ॥ शनिग्रहः । इति

हेमचन्द्रः ॥ कूरचक्षुषि, त्रि । इति मेदिनी ॥
अग्नेः सप्तानामर्चिषां नामानि सप्तजिह्वशब्दे

द्रष्टव्यानि ॥
सप्तार्चः, पुं, (सप्त अर्चा यस्य ।) सूर्यः । अर्क-

वचः । इत्यमरः ॥ (कचित् वाच्यलिङ्गेऽपि
दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४५ । ८ ।

“आ सूर्यो यातु सप्तार्चः चेवं यदस्त्रोर्विया-
दीर्घयाये ॥”

“सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः सप्तार्चः सर्पण-
स्त्रभावाशोपेतः सप्तसंख्याकाशो वा आयातु

अस्त्रदभिमुखमागच्छतु ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

सप्तार्चवाहनः, पुं, (सप्त अर्चा वाहनान्यस्य ।)
सूर्यः । यथा,—

“लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्ता हर्ता तमि-
सहा ।

तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्तार्चवाहनः ॥”
इति शास्त्रपुराणे सूर्यस्तोत्रम् ॥

सप्तिः, पुं, (“षप समवाये । ‘सपिनसिर्वसि-
पदिभ्यस्तिप’ इति श्रौभोजदेवः । सपति सङ्गाः

मेपु सहसामेवेति । गतिकर्मणो वा सप्तिः ।
समतेः स्पर्शार्थात् इति माधवः । सृपि गतौ ।

अस्माद्वा तिप्रत्यये गुणे च रेफलोपो बाहुल-
कात् सर्पति सप्तिः ।” इति निघण्टुटीकायां

देवराजयज्वा । १ । १४ । ५ ।) अश्वः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४ । १४ ।

“अर्वाञ्च त्वा सप्तयोऽध्वरय्यो वज्रन्तु मवने-
दुप ॥”)

सफरः, पुं, मत्स्यविशेषः । पुटी इति भाषा ॥
शयाना स्फुरति पार्श्वेन गच्छतीति शफरी

मनोषादिः नदादित्वादीप् । शोणिशफरी-
शय्याशकटशिलाशरणशतपथ इत्युत्पत्तेर्भावात्

तालव्यादिः । दन्त्यादिरपीति केचित् । शफ-
रश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सफरी, स्त्री, (सफर + डीष् ।) मत्स्यविशेषः ।
इति भरतः ॥ पुंटी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

शफरी २ प्रोष्ठो ३ । इत्यमरः ॥ शफरः ४
श्वेतकोलः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—

“अगाधजलसञ्चारी रोहितोऽपि स्थिरायते ।
गण्डूषजलमात्रेण सफरी फर्फरायते ॥”

इत्युद्धटः ॥)
सफलं, त्रि, (फलेन सह वर्तमानम् ।) फल-

विशिष्टम् । तत्पर्यायः । अमोघम् २ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ३७ ।

“सफलं मे भवेज्जन्म यदि मां नावमन्यसे ॥”
सयस्यम् । यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १२ ।

“अपश्यदाश्रमपदं सफलस्त्रिभुपादपम् ॥”
सबलः, त्रि, (बलेन सह वर्तमानः ।) सैन्ययुक्तः ।

सामर्थ्यवान् । यथा,—
“सबले च गृहे पापे दिनमात्रं प्रचक्षते ।

सभा

मध्ये बसे तथा मासं वर्षं विद्यान्वावले ॥”
इति पञ्चस्वराः ॥

सबलिः, पुं, विकालः । इति हेमचन्द्रः ॥
सबाधः, त्रि, पीडायुक्तः । निषेधयुक्तः । बाधया

बाधेन च सह वर्तमानो यः इति बहुव्रीहि-
समासनिष्पन्नः ॥

सब्रह्मचारी, [न] पुं, (ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं
यद्व्रतं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी

समानो ब्रह्मचारी । यद्वा, समाने ब्रह्मणि
चरतीति । णिनिः । “चरणे ब्रह्मचारिणि ।”

६ । ३ । ८६ । इति समानस्य सः ।) परस्परैक-
ब्रह्मव्रताचारः । इत्यमरः ॥ एकस्माद्गुरो-

ब्रह्मणे वेदाय अर्थात् वेदाध्ययनाय व्रतं अभि-
ब्रह्मचर्याख्यं आचरन्ति ये तेऽन्योन्यं सब्रह्म-

चारिण उच्यन्ते । उपचारात् ब्रह्माध्ययनार्थं
व्रतमपि ब्रह्म । समानं ब्रह्म चरन्तीति शब्दादि-

त्वाण्यनि ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य
सभावे सब्रह्मचारिणः । एकब्रह्मव्रताचारा

इत्यत्र एकस्माद्ब्रह्मणे ब्रह्माध्येतुं व्रतमा-
चरन्तीति तुमर्थं चतुर्थ्या विगृह्यतीति परे ।

सब्रह्मचारी भिन्नगुरुस्थि इति हारलतेति
नयनानन्दः । इति भरतः ॥

सभर्तृका, स्त्री, (भर्ता सह वर्तमाना । सहस्य
सः ।) विद्यमानपतिका । तत्पर्यायः । पति-

वन्त्री २ । इत्यमरः ॥ सधवा ३ सनाथा ४ ।
इति जटाधरः ॥

सभा, स्त्री, (सह भान्ति शोभन्ते यतेति । भा
दीप्ती + भिदादित्वात्प्रधिकरणे ञङ् । सहस्य

सः ।) सह भान्ति अत्र । मजलिम् इति पार-
सीकभाषा । पञ्चायित इति हिन्दीभाषा ।

मिटि इति इङ्गरेजी भाषा । तत्पर्यायः ।
समज्या २ परिषत् ३ गोष्ठो ४ समितिः ५

संसत् ६ आस्थानी ७ आस्थानम् ८ सदः ९
समाजः १० । इत्यमरः ॥ पर्यत् १२ इति जटा-

धरः ॥ तल्लक्षणादि यथा । मनुः ।
“यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदक्षयः ।

राज्ञः प्रतिक्रतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां
विदुः ॥” ॥

विद्वत्संज्ञतावपि सभापर्यायपरिषच्छब्दमाह
स एव ।

“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की निरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिषत् स्याद्दशावराः ॥”

त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः । हेतुकः सदयुक्ति-
व्यवहारी । अतएवामरसिंहः । सभा सदसि

सभ्ये च । अत्र भा दीप्तिः प्रकाशो ज्ञानमिति
यावत् । तथा सह साक्षात्परम्परया वा वर्तते

इति सभा ॥ कात्यायनः ।
“कुलशीलवयोवृत्तचित्तवद्भिरधिष्ठितम् ।

बणिग्भिः स्यात् कतिपयैः कुलहृद्भिरधिष्-
तम् ॥”

सद इति शेषः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ ॥
सामाजिकः । अतम् । गृहम् । इति मेदिनी ॥

सभास

समूहः । इति हेमचन्द्रः ॥२॥ सभायां एकाकि-
ममननिवेधो यथा,—
“नैकचरत् सभां विप्रः समवायश्च वर्ज-
यत् ॥”

इति कौर्मो उपविभागे १५ अध्यायः ॥
सभाज, त् क सेवने । प्रीती । दर्शने । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तपुरा०-पर०-सक०-
सैट् ।) अससभाजत् । इति दुर्गादासः ॥
सभाजनं, क्लीः । (सभाज त् क सेवने प्रीती +
लुट् ।) गमनागमनादिसमये सुहृदादेः आ-
लिङ्गनारोहप्रसङ्गागतादिनानन्दोत्पादनम् ।
तत्पर्यायः । आनन्दनम् २ आप्रच्छनम् ३ ।
इत्यमरः ॥ टु नदि संहति सभाज त् क
सेवनप्रीतिदर्शने प्रच्छौ श शीषे अनट् ।
नन्दतिः । पृच्छतिबाहुपूर्वालिङ्गनादाविति
सुभूतिः । गमनसमये सुहृदमालिङ्ग गमना-
नुज्ञापणम् । आगतस्य वा स्वागतारोह्यादि-
पृच्छा आनन्दनमिति रमानायः । इति भरतः ॥
(यथा, रघुः । १३ । ४३ ।

“सभाजने मे भुजमूर्द्धबाहुः
सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥”
सभाजयतीति । सभाज त् क प्रीती + लुट् ।
प्रीतिदायके, चि । यथा, महाभारते । ४।१३।१०
प्रभूतनागाश्वरथं सभाजनं
समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् ।
मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं
गृहं महत् शोभयतामियं मम ॥”)

सभापतिः, पुं, (सभायाः पतिः ।) समाजाधि-
पतिः । (यथा, भागवते । ६।१७।७।
“जटाधरस्त्रीव्रतपा ब्रह्मवादी सभापतिः ।
अङ्गीकृत्य स्त्रियश्चास्ते गतस्त्रीः प्राक्तनो यथा ॥”)
यूतगृहस्वामी । इति केचित् ॥

सभासत् । पुं, (सभा + सद् + क्तिप् ।) सभायां
सभासद् । सौदति उपविशति यः । तत्पर्यायः ।
सभास्तारः २ सभ्यः ३ सामाजिकः ४ । इत्य-
मरः ॥ परिषदः ५ पर्यङ्कः ६ परिषदः ७
पार्षदः ८ परिषभ्यः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
तत्पर्यायः । यथा । कात्यायनः ।
“सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्माधिकारं वचः ।
श्रूयति यदि नो राजा स्यात् सभ्यस्तदावृणः ॥”
सभ्यः सभायां साधुः । तत्पर्यायः । याज्ञ-
वल्करः ।

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्य्याः शत्रौ मित्रे च ये
समाः ॥”
श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मशास्त्रज्ञाः । कुलीनाः
सङ्गरादि-दोषशून्यमातापितृवंशपरम्पराकाः ।
एवम्भूताः सभासदः सभायां यथा सौदन्ति
तथा दानमानसत्कारे राज्ञा कर्तव्याः । इति
व्यवहारतत्त्वम् ॥२॥ अन्यच्च ।

“समः शत्रौ च मित्रे च धर्माधिकारविशारदः ।
विप्रमुखाः कुलीनश्च धर्माधिकारणे भवेत् ॥

सम्

सम्

कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुखाः सभासदः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १८८ अध्यायः ॥
हृदयतिस्तु सप्त पञ्च त्रयो वा सभासदो
भवन्तीत्याह ।

“लोकवेदप्रधर्मज्ञाः सप्त पञ्च च योऽपि वा ।
यत्रोपाविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसङ्घी सभा ॥”
किञ्च ।

“सप्राङ्गिकाः सामात्यः सन्नाह्यणपुरोहितः ।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ॥”
तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता
इति भेदः । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थ-
कथनेऽपि यदि राजान्यथा करोति तदासौ
निवारणीयोऽन्यथा दोषः । उक्तञ्च कात्यायनेन ।
“अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः
तेऽपि तद्वाग्निस्तस्माद्रोधनीयः स तेनृपः ॥”
इति मिताचरा ॥

सभास्तारः, पुं, (सभां स्तृणातीति । स्तृञ्भाष्ठा-
दने + “कर्मण्यष्” ३।२।१ । इत्यण् ।) सभा-
सद् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २।४८।२।
“के च तत्र सभास्तारा राजानो ब्रह्मविष्म ॥”)
सभिकः, पुं (सभा यूतसभा आश्रयत्वेनास्त्वस्येति
सभा + त्रौष्ठादित्वात् ठञ् ।) यूतकारकः ।
इत्यमरः ॥ हे सङ्घियार इति ख्याते । सभा
यूतमस्याश्रयत्वेनास्ति सभिकः विकारसंघेति
णिष्कः । सभा यूतं सभा गृहमिति रुद्रः ।
यूतं कारयति यूतकारकः वण्णत्वात् स्वार्थे
कः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

“दुरोदरश्च निर्यन्त्ययूतकारकलम्बकाः ।
सभिकः प्रतिभूयति—” ॥”
इति जटाधरः ॥

(यथा, याज्ञवल्करः । २ । २०२ ।
“गृहे श्रितिकृद्गृहेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।
गृह्योयात् धूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥”)
सभौकः, पुं, यूतकारकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सभोचितः, पुं, (सभायामुचितः ।) पण्डितः ।
इति धनञ्जयः ॥ सभायोग्ये, त्रि ॥
सभ्यः, पुं, (सभायां साधुः । सभा + “सभाया यः”
४।४ । १०५ । इति यः ।) साधुः । सभासद् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १० ।
“सोऽस्य कार्याणि संपश्येत् सभ्यैरेव त्रिभि-
रुतः ॥”
अस्मिन्नर्थे वाचलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रघुः ।
१ । ५५ ।

“तस्मै सभ्याः सभाध्याय गोप्ते गुप्ततमेन्द्रियाः
अर्हणामर्हते चक्रमुनयो नयचक्षुषे ॥”
सभिकः । इति जटाधरः ॥
सभ्यः, त्रि, (सभा + यः ।) प्रत्ययितः । इति
जटाधरः ॥ सभासम्बन्धी च ॥

सम्, व्य, समार्थः । प्रकटार्थः । शोभनः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ समुच्चयः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अतुर्थोपसर्गः । इति व्याकरणम् ॥
अस्वार्थविशेषाः संग्रहे द्रष्टव्याः ॥

समयः

समः, चि, (समतोति । सम वेत्तव्ये + पचाद्यच्)।
सर्वम् । (अस्मिन्नर्थे सर्वनामसंज्ञा भवति ।
यथा, मुग्धबोधे ।
“नमः समस्मात् पूर्वका अन्तरका अभि-
साम् ॥”)

समानम् । इत्यमरः ॥ (अस्मिन्नर्थे सर्वनाम-
संज्ञा न भवति । यथा, मुग्धबोधे ।
“समायेषु परायेषां सुक्तयेऽर्थान्तराय च ॥”
साधुः । इति मेदिनी ॥

समः, पुं, (सम वेत्तव्ये + पचाद्यच्) । राशि-
विशेषाणां संज्ञाविशेषः । ते तु राशयः हव-
कर्कटकन्याहस्तिकमकरमीनाः । यथा,—

“क्रोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
श्रीजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्त्रिरहात्मकनामधेया
मेषादयोऽसौ क्रमश्चः प्रदिष्टाः ॥”
इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥ * ॥

मानस्य प्रकारविशेषः । स तु यदा गीतवाच्यो-
स्तालः गायकस्य हस्तपादादिष्वलनश्च एकदा
समभावेन पतति तदा भवति । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ * ॥ वर्गमूलानयनार्थं अङ्कोपरि-
दत्त ऋजुरेखाविशेषः । यथा,—
“त्यक्तान्यादिषमात् कतिं द्विगुणयेन्मूलं समे
तत्तत् ।
त्यक्ता सव्यकतिं तदाद्यविषमालम्ब्यं द्विगुणं
न्यसेत् ॥”
इत्यादि लीलावली ॥

समकन्या, स्त्री, (समा विवाहतुल्या कन्या ।)
विवाहोपयुक्ता । इति धनञ्जयः ॥ सट्टय-
कुमारी च ॥

समकोलः, पुं, (समः कोलो यस्य) सर्पः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

समकः, त्रि, गमनकर्त्ता । संपूर्वकान्धधातोः
कप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
समज्ञं, त्रि, अन्वयोः समीपम् । संपूर्वाक्षिशब्दात्
अप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकर-
णम् ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १ ।
“तथा समञ्चं दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्ष्वतो
प्रियेषु सीभाम्यफला हि चारुता ॥”)

समगन्धकः, पुं, (समास्तुल्या गन्धा गन्धद्रव्याश्च
यत्र । कप् ।) कृत्रिमधूपः । यथा,—
“हृक्धूपे भक्तकरो गिरिः स्यात् समगन्धकः ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

समगन्धिक, क्ली, (समस्तुल्यो गन्धोऽस्त्वनेति ।
ठञ् ।) उग्रोरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुल्य-
गन्धयुक्ते, त्रि ॥

समग्रः, त्रि, (समं समकालमेव गृह्णातीति ।
गृह् + डः ।) सकलम् (यथा, रामायणे ।
२ । ५२ । ८४ ।
“चतुर्दश हि वर्षाणि समग्रान्युच्य कानि ।

समज

आत्मा सह मया चेव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥” समदर्शी, [न] त्रि, (समं पश्यतीति । दृश + शिनिः ।) सर्वभूतेषु तुल्यदर्शनशीलः । यथा,—
“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
गुनि चैव शपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥
समदृष्टिः, स्त्री, (समा दृष्टिः ।) सर्वत्र तुल्य-
दर्शनम् । यथा,—
“दुःखे सुखे च विप्रेन्द्र या दृष्टिर्वर्तते सदा ।
तथा शनौ च मित्रं च समदृष्टिश्च सा स्मृता ।”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
(समा दृष्टियस्य ।) समदर्शिन, त्रि ॥
समधिकः, त्रि, (सम्यक् अधिकः ।) अधिकः ।
तत्पर्यायः । अतिरिक्तः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । १८ । ५३ ।
“प्रतिक्षतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः ।
अधिविविदुरमात्यैराहतास्तस्य युनः
प्रथमपरोष्ठहोते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥”)
समन्तः, पुं, सीमा । सम्यक्प्रकारेण अन्तः इति
तत्पुरुषसमासनिष्पन्नः ॥
समन्ततः, [स] व्य, चतुर्दिगभिधायः । तत्प-
र्यायः । परितः २ सर्वतः ३ विश्वक् ४ । इत्य-
मरः ॥ समन्तात् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
यथा, रामायणे । २ । ५७ । ३४ ।
“स्त्रियश्च सर्वा रुद्रः समन्ततः
पुरं तदासोत् पुनरेव सह लम् ॥”)
समन्तदग्धा, स्त्री, (समन्तात् दुग्धं चोरमस्याः) ।
क्षुद्रावली । इत्यमरः ॥
समन्तपञ्चकं, स्त्री, (समन्तात् पञ्चकं ऋदपञ्चकं
यत्र ।) कुरुक्षेत्रम् । तत्र कुरुपाण्डवयोर्युद्ध-
स्थानम् । तत्र पुरा परशुरामः क्षत्रियरुधिरण
पञ्चक्रदानं चकार । यथा,—
“त्रिःसप्तशतैः पृथिवीं कृत्वा निक्षत्रियां प्रभुः ।
समन्तपञ्चकं पञ्च कृतवान् रुधिरं दान् ॥
स तेषु तर्पयामास पितॄन् भृगुकुलादहः ।
साक्षात् ददर्श पितरं स च रामं न्यवारयत् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२४ अध्यायः ॥*॥
अन्यथ ।
“त्रिःसप्तशतैः पृथिवीं कृत्वा निक्षत्रियां प्रभुः ।
समन्तपञ्चकं चक्रं शोणतोदान् ऋदान् नव ॥”
इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥*॥
तस्य माहात्म्यं सीमा च यथा,—
“पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरीक्षे च पुष्करम् ।
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥”
इतिारभ्य,—
“तरन्तुकारन्तुकयोर्दन्तरं
रामक्रदानाच्च मचक्रकस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरर्षेदिरुच्यते ॥”
इति महाभारतीयवनपर्वणि ८२ अध्यायः ॥
समन्तभद्रः, पुं, (समन्तात् भद्रमस्य ।) बुधः ।
इत्यमरः ॥

२६७

समन्त

समन्त

समन्तभुक्, [ज] पुं, (समन्तात् भुङ्क्ते इति भुज्
+ क्तिप् ।) अग्निः । इति चिकान्दशेषः ॥
समन्तात् व्य, समन्ततः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, ऋतुसंहारे । १ । २२ ।
“दिनकरपरितापात् क्षीणतोयाः समन्तात्
विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥”)
समन्तः, पुं, (मन्युना क्रतुना क्रोधेन वा सह वर्त-
मानः ।) शिवः । इति केचित् ॥ क्रोधयुक्तश्च ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २६८ । ४ ।
“बुद्धिं समाख्याय च मे समन्तः-
बहुयते प्राणपतिः शरीरे ॥”)
समन्वितः, त्रि, (सम् + अनु + इप् + क्तः ।)
संयुक्तः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“विष्णुमहद्वृतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥”
समपदं, स्त्री, (समे पदे यत्र ।) धन्विनां पादयो-
स्तुल्यरूपतया धारणम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
समपदः, पुं, (समे पदे चरणे यत्र ।) रतिवन्ध-
विशेषः । यथा,—
“योपित्पादौ हृदि स्थाप्य कराभ्यां षोडशैत्
स्तनौ ।
यथेष्टं ताडयेद्योनिं बन्धः समपदः स्मृतः ॥”
इति रतिमञ्जरी स्मरदोषिका च ॥
समपादं, स्त्री, (समौ पादौ यत्र ।) धन्विनां
पादयोस्तुल्यरूपतया धारणम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥
समभिव्याहारः, पुं, (सम् + अभि + वि + आ +
ङ् + घञ् ।) सहितः । घटमानय इत्यत्र भवति
चाव्यवहितपूर्ववर्तितालक्षणसमभिव्याहारस-
म्बन्धेन घटपदनिष्ठस्यानुस्वारपदस्य व्यतिरेक-
प्रयुक्तो घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्याभाव
इति तादृशान्वयबोधे घटपदस्यानुस्वारपदवत्त्व-
माकाङ्क्षा एवं विनिगमनाविरहादव्यवहितो-
त्तरवर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन अनुस्वार-
पदनिष्ठस्य घटपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत्
कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्याभावइत्यनुस्वारपदस्य
घटपदवत्त्वमपि तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा ।
इति आकाङ्क्षाग्रन्थं मथुरानाथः ॥
समभिव्याहृतः, पुं, (सम् + अभि + वि + आ +
ङ् + क्तः ।) सहोच्चरितः सहितः । यथा
निमित्तानां उत्पत्तिविधिसमभिव्याहृतनियता-
नाम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
समभिहारः, पुं, (सम् + अभि + ङ् + घञ् ।)
पौनःपुन्यम् । भृगार्थः । इति मेदिनी ॥
समभूमिः, स्त्री, (समा भूमिः ।) समानस्थानम् ।
तत्पर्यायः । आजिः २ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रामायणे २ । ५६ । ११ ।
“समभूमितले रम्यं द्रुमैर्वृक्षभिरावृते ।
पुष्पैरं स्यामहे तात चित्रकूटस्य कामने ॥”)
समम्, व्य, सहितम् । यथा । साङ्गन्तु साकं सङ्गं
समं सह । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । ११९ ।

समयः

“विद्ययेव समं कामं मर्त्यं ब्रह्मवादिना ।
आपद्यपि हि घोरायां नत्वेनामरिणे वपेत् ॥”
समयः, पुं, (सम्बन्धेतीति । सम् + इण् गतौ +
पचाद्यच् ।) कालः । (यथा, उत्तरचरिते १७६)
“समयः समवर्तत इवैव यत्न मां
समनन्दयत् सुमुखि ! गीतमार्पितः ।
अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-
स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥”)
प्रपञ्चः । आचारः । (यथा, महाभारते ।
१३।८०।५० ।
“ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति युधिष्ठिर ! ।
निश्चिताः सर्वधर्मप्राप्तान् देवान् ब्राह्मणान्
विदुः ॥”)
सिद्धान्तः । संवत् । इत्यमरः ॥ क्रियाकारः ।
निर्देशः । भाषा । (यथा, महाभारते ५ ।
३३ । ११६ ।
“देशाचारान् समयान् जातिधर्मान्
बभूवते यः सः परावरजः ॥”)
सङ्केतः । इति मेदिनी । (व्यवहारः । यथा,
मनुः । १० । ५३ ।
“न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन् ॥”)
सम्पत् । नियमः । (यथा, भागवते १३।२।१८ ।
“अतो भजिष्ये समयेन सार्धं
यावत्तेजो विभ्रयादात्मनो मे ॥”)
अवसरः । इति हेमचन्द्रः ॥३॥ कालप्रशंसा ।
यथा,—
परशुराम उवाच ।
“राजेन्द्रोत्तिष्ठ समरं कुरु माह्वसपूर्वकम् ।
कालभेदे जयो नृणां कालभेदे पराजयः ॥
काले सिंहः शृगालश्च शृगालः सिंहमेव च ।
काले व्याघ्रं नरो हन्ति गजेन्द्रं हरिणस्तथा ॥
महिषं मक्षिका काले गृह्णन्त्ययोरगः ।
किङ्करः स्तौति राजेन्द्रं काले राजा च किङ्करम् ॥
इन्द्राय मनवः काले काले राजा मरिष्यति ।
तिरोहिता च प्रकृतिः काले श्रीकृष्णविग्रहे ॥
मरिष्यन्ति सुराः सर्वे त्रिलोकस्थाश्चराचराः
सर्वे काले लयं यान्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥
कालस्य कालः श्रीकृष्णः सष्टुः सष्टा यथेच्छया
संहर्ता चैव संहर्तुः पातुः पाता परात्परः ॥
महास्थूलात् स्थूलतमः सूक्ष्मात् सूक्ष्मतमः कृशः
पराणुः परमः कालः कालश्च कालभेदकः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४० अध्यायः ॥३॥
अपि च ।
“कालः करोति संसर्गं बन्धुनां बन्धुभिः समम् ।
कालः करोति विच्छेदं विरोधं प्रीतिमेव च ॥
कालः सृष्टिञ्च कुरुते कालश्च परिपालनम् ।
कालः करोति सानन्दं कालः संहर्ते प्रजाः ॥
सुखं दुःखं भयं शोकं जरां मृत्युञ्च जन्म च ।
सर्वं कर्मानुरोधेन कालः पव करोति च ।
सर्वं कालकृतं तात विप्रयं न ब्रज ब्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८० अध्यायः ॥

२६८

समयः

अथ कालनिरूपणम् ।
“आनन्दनन्दनस्यैव परिपूर्णतमस्य च ।
शृणु कालगतिं वक्ष्ये मदीयज्ञानगोचराम् ॥
नराणाञ्च पितृणाञ्च सुराणाञ्चापि ब्रह्मणः ।
नागानां राक्षसादीनां तत्परिषाञ्च पुस्तकम् ॥
कथयामि निगूढार्थं सावधानं निशामय ।
सर्वस्माच्च परः स्थूलः सर्वाधारो महान्
विराट् ॥
यस्य क्षीमसु विश्वानि चासंख्यानि च तानि च
सर्वस्माच्च परं सूक्ष्मं परमाणुं निशामय ॥
कालारम्भात्कं सर्वस्यानङ्गं परमीक्षितम् ।
परमः सद्दिशेषाणामनेकोऽयुतशस्तथा ॥
परमाणुः स विज्ञेयो गृणामेकैवभ्रमी यथा ।
परमाणुद्वयेनाणुस्ररेणुस्तु ते द्वयः ॥
द्वसरेणुद्विकेनापि त्रुटिरुक्ता मनोविभिः ।
वेधस्तुटिशतेनैव त्रिविधेन लवस्तथा ॥
त्रिलवेन निमेषश्च त्रिनिमेषेण च क्षणः ।
काष्ठा पञ्चक्षणेनैव लघुश्च दशकाष्ठया ॥
लघुपञ्चदशे दण्डस्तत्प्रमाणं निशामय ।
द्वादशार्धपलोन्मा च चतुर्भिस्तुरङ्गुलैः ॥
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रच्छजलमूतम् ।
दण्डद्वये च मुहूर्तः षष्टिदण्डात्मिका तिथिः ॥
तदष्टभागः प्रहरः प्रमाणश्च निरूपणम् ।
चतुर्भिः प्रहरे रात्रिस्तुर्भिर्दिनमेव च ॥
तिथिपञ्चदशेनैव पक्षमानं प्रकीर्तितम् ।
पक्षद्वयेन मासः स्यात् शुक्लकृष्णभिधेन च ॥
ऋतुर्मासद्वयेनैव तत्षट्केनैव वत्सरः ।
वसन्तग्रीष्मवर्षाश्च शरद्वत्सन्तशीतकम् ॥
वर्षाः पञ्चविधा ज्ञेयाः कालविज्ञिर्निरूपिताः ।
संवत्सरः प्रवत्सरश्च इलावत्सर एव च ॥
अनुवत्सरो वत्सरोऽयमिति कालविदो विदुः ।
अष्टो द्विषट्कमासेश्च तन्नाम शृणु चोद्धवा ॥३॥
वैशाखो ज्येष्ठ आषाढः श्रावणो भाद्र एव च ।
आश्विनः कार्तिको मार्गः पौषो माघस्तु
फाल्गुनः ॥
चैत्रस्तु चरमो ज्ञेयो वर्षशेषो निरूपितः ।
वसन्तश्चैत्रवैशाखौ मासौ युग्मेन कीर्तितः ॥
ज्येष्ठाषाढद्वयेनैव ग्रीष्मस्तु परकीर्तितः ।
वर्षा श्रावणभाद्रेण आश्विने कार्तिके शरत् ॥
मार्गं पौषे च हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुने ।
अश्विस्तु चायने हे चैत्रोत्तरे दक्षिणायने ॥
माघादिषट्कं नियतं उत्तरायणमीप्सितम् ।
श्रावणादिमासषट्कं दक्षिणायनमेव च ॥
माघादाषाढपर्यन्तं दिनवृद्धिं क्रमेण वै ।
नक्तं वृद्धं श्रावणाच्च पौषपर्यन्तमेव च ॥३॥
प्रतिपदः पूर्णिमान्तः शुक्लः पक्षः प्रकीर्तितः ।
पूर्णिमायाः प्रतिपदः अमावास्यान्त एव च ॥
कृष्णपक्षस्तु विज्ञेयो वेदविज्ञिर्निरूपितः ।
द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा ॥
षष्ठी च सप्तमी चैव षष्टी नवमी तथा ।
दशम्येकादशी चापि द्वादशी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी कुर्वाणवर्दिनस्तु गणनं स्मृतम् ॥३॥

समयः

अश्विनी भरणी चापि कृत्तिका रोहिणी तथा ।
मृगशिरास्तथाार्द्रा च मघादे इ पुनर्वसुः ॥
पुष्याश्लेषा मघा चैव पूर्वा चोत्तरफल्गुनी ।
इस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुरा-
धिका ॥
ज्येष्ठा मूला तथा ज्ञेया पूर्वाषाढोत्तरा तथा-
श्रवणाप्यभिजिच्चैव धनिष्ठा च प्रकीर्तिता ॥
ततः शतभिषा ज्ञेया पूर्वभाद्रपदस्तथा ।
तथोत्तरस्तु विज्ञेयो रेवती चरमा कृता ।
अष्टाविंशच्च नक्षत्रं कलत्रं शशिशोच्यम् ।
क्रमेण ताभिः सादृशं चन्द्रस्तुति नित्यशः ॥
सप्तविंशतिनक्षत्रं कलत्रञ्च श्रुती स्मृतम् ।
अभिजिच्छ्रवणाच्छाया तेनाष्टाविंशतिः स्मृता
एकदा च मघी चन्द्रो रोहिण्या रामया सह ।
रेवे दिवानिशं दृष्ट्वा श्रवणा च शुक्रोप सा ॥
ज्ञायां दत्त्वा च चन्द्राय ययौ तातान्तिकं
भिया ।
ततः पितरमाणीय सा प्रचक्रे विभागकम् ॥
बभूव तेन नक्षत्रमभिजिज्ञामकं पुरा ।
एतत् श्रुतं कृष्णमुखाच्छतमृक्के च पश्यते ।
नक्षत्रं कथितं वक्ष्ये तिथ्यां भ्रमति नित्यशः ॥३॥
योगश्च करणश्चैव मद्वक्त्रेण निशामय ।
विष्कम्भः प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनस्तथा
अतिगण्डः सुकर्मो च धृतिः शूलस्तथैव च ।
गण्डो वृषिध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥
वज्रश्चासृग्यतीपातो वरीयान् परिधः शिवः ।
सिद्धः साध्यः शुभः शुक्रो ब्रह्मन्धो वैधृतिस्तथा
कीर्तितस्तु योगगणः करणं श्रूयतामिति ।
ववश्च बालवश्चैव कीलवस्तैतिलस्तथा ॥
गरश्च बणिजश्चापि विष्टिश्च शकुनिस्तथा ।
चतुष्पाञ्चापि नागश्च किन्तुश्च इति कीर्तनम् ॥
नराणाञ्चापि मामेन पितृणाञ्च दिवानिशम् ।
शुक्ले तेषां दिनश्चापि कृष्णे नक्तं प्रकीर्तितम् ॥
वत्सरेण नराणाम् सुराणाञ्च दिवानिशम् ।
दिनन्तेषामुत्तरेण नक्तञ्च दक्षिणायणे ॥
मन्वन्तरान्तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।
मनोरायुःपरिमितं शक्रस्यायुः प्रकीर्तितम् ॥
पञ्चविंशत्सहस्रञ्च तथा पञ्चशतं परम् ।
तत्र सूर्यगतिर्नास्ति शक्रपातानुसारतः ॥
युगानां षष्टिमधिकं नराणाञ्च प्रकीर्तितम् ।
कालेनैतेन शक्रस्य पतनञ्च मनोस्तथा ॥३॥
चतुर्दशेन्द्रावच्छिन्नकालेन ब्रह्मणो दिनम् ।
एतेनैव च तदयुक्तसुतं धातुर्दिवानिशम् ॥
एवन्तेषां निपतनं बोद्धव्यं तद्विवानिशम् ।
तत्र सूर्यगतिर्नास्ति शक्रपातानुसारतः ॥
दिवानिशञ्च जानन्ति ब्रह्मलोकनिवासिनः ।
दण्डद्वयं लवपलं शक्रपातेन तत्पलम् ॥
एवं त्रिंशद्दिनेनैव धातुर्मासः प्रकीर्तितः ।
अष्टो द्वादशभिर्मासेरेवन्तस्य शतायुषः ॥
ब्रह्मणः पतनेनैव निमेषः श्रीहरेरपि ॥३॥
धातुः पातानुसारेण वैकुण्ठेन दिवानिशम् ।
तत्र सूर्यगतिर्नास्ति चैव मनोकोकतः स्मृतम् ॥

समर्थः

बहुवृत्तशक्तिः सर्वे तेन जानन्त्यहर्निशम् ॥
चन्द्रस्यापि ग्रहाणाञ्च गतिर्नास्तीति तच्च वै ।
चक्रं नैव भ्रमत्येव राशीनामिच्छया हरिः ॥
दिनश्च तेजसा दीप्तं कृष्णस्य परमात्मनः ।
नक्तं तेजोविहीनस्य हरौ च मन्दिरं गते ॥
एवं कालगतिस्तत्र विष्णुलोकेऽस्ति सन्ततम् ।
कालस्वरूपो भगवान् परमात्मा निराकृतिः ॥
चन्द्रस्यैव गतिर्नास्ति पातालेषु च समस्त ।
तद्वाचिनश्च जानन्ति सङ्गे तेन दिवानिशम् ॥
दिने च मूर्ध्नि नागानां मणिवर्जलि नित्यशः
सन्ध्यायां दौमिहीनस्य रात्रिश्च तमसाहता ॥
कालं तन्महीप्रमाणेन जानन्ति तन्निवाकिनः ।
यथा भुवि तथा तच्च परिमाणं प्रकीर्तितम् ॥
कृतं त्रेता हापरश्च कलियुगेति चतुर्युगम् ।
दिव्येर्द्वादशसाहस्रैर्वर्षैश्चापि सम्प्रितम् ॥
अष्टौ शतान्यप्यधिकं सहस्राणां चतुष्टयम् ।
दिव्यैर्वर्षैः कृतयुगं कालविज्ञिर्निरूपितम् ॥
अष्टाविंशत्सहस्राण्यप्यधिकं परिमाणकम् ।
लक्षाणाञ्च समदश नृमाणं परिकीर्तितम् ॥
अधिकं षट्शतान्येव सहस्राणां त्रयं तथा ।
दिव्यैर्वर्षैश्च त्रेतेति वत्स कालविदो विदुः ॥
षण्णवतिसहस्राणि लक्षैर्द्वादशभिः सह ।
नृणां वर्षैश्च त्रेतेति कालविज्ञिः प्रकीर्तितः ॥
चतुष्टयं शतानाञ्चाप्यधिकं द्विसहस्रकम् ।
वर्षं दिव्यं हापरश्च कालज्ञैः परिकीर्तितम् ॥
चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षैरष्टभिरिव च ।
नृणां वर्षैर्द्वापरश्च कालज्ञैः परिकीर्तितम् ॥
अधिकं द्विशतञ्चैव दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
एवं मितं कलियुगं वत्स प्राज्ञैः प्रकीर्तितम् ॥
हात्रिंशच्च सहस्रञ्च चतुर्लक्षं नृमाणकम् ।
वर्षं चेति कलियुगं चकार कालकोविदः ॥
लक्षैश्चत्वारिंशद्भिः सह विंशत्सहस्रकैः ।
नृमाणवर्षैः कालज्ञैर्व्यक्तमेव चतुर्युगम् ॥
ति ते कथितं वत्स कालसंख्यानिरूपणम् ।
यथानुत्तं यथाज्ञानं गच्छ वत्स हरिः पुरम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे राधोद्भवसं-
वादे कालनिरूपणम् ८६ अध्यायः ॥॥॥ अपि च ।
मार्कण्डेय उवाच ।
“निमेषो नाम कालाङ्गो नेत्रोन्मेषविलक्षितः ।
तेरष्टादशभिः काष्ठा काष्ठानां त्रिंशता कला ॥
कलाभिस्तावतीभिस्तु क्षणाख्यः परिकीर्तितः ।
क्षणैर्द्वादशभिः प्रोक्तो मुहूर्तस्तैस्तु त्रिंशता ॥
मानुष्यः स्यादहोरात्रः पक्षस्तु दश पञ्च च ।
पक्षाभ्यां मानुषो मासः पितृणां तदहर्निशम् ॥
मासैर्द्वादशभिर्वर्षा देवानां तदहर्निशम् ।
क्षणापञ्चः पितृणास्तु कर्मार्थं दिवसो मतः ॥
स्वप्नार्थं शुकपञ्चस्तु रजनौ परिकीर्तितौ ।
देवानास्तु दिनं प्रोक्तं षण्मासा उत्तरायणम् ॥
रात्रिः स्वप्नाय देवानां षण्मासा दक्षिणायनम्
हाभ्यां हाभ्यास्तु मासाभ्यामर्कजाभ्यामृतः ॥
चतुर्भिश्चायनं प्रोक्तं त्रिभिस्तस्मानुषं मतम् ।

२६८-

समर्थः

चतुर्भिर्वत्सरः षड्भिस्तुल्यं नृणु पृथक्
पृथक् ॥ * ॥
चेत्तादियुगलैः संज्ञा तेस्तैः षड्भिर्दिनोत्तमाः ।
वसन्तश्चैत्रवेशाखी यीशो ज्येष्ठः श्रुचिस्तथा ॥
प्राहट् नभोनभस्यौ तु शरत् स्वादिशकार्तिकौ ।
सहःषोषौ च हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुनी ॥
षड्भिर्नृणुः प्रोक्ताः यज्ञादौ विहिताः पृथक्
नृणां मानेन दशभिर्लक्षैः सप्तभिरुत्तरैः ॥
साष्टाविंशतिसाहस्रैर्म्यानं कृतयुगस्य च ।
सन्ध्या चतुःशतानीह वर्षानामन्तरालतः ॥
सन्ध्यांशस्तावता प्रोक्तस्तदन्तर्गत ईप्सितः ।
चेता द्वादशभिर्लक्षैर्म्यानैर्वत्सरैर्भवेत् ॥
षण्णवत्या सहस्रैश्च सन्ध्या च स्यात् शतचयम् ।
शतत्रयन्तु सन्ध्यांशस्तदन्तः परिकीर्तितः ॥
चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षाख्यौ प्रमाणतः ।
भवेद्युगं हापराख्यं तेषु सन्ध्या शतचयम् ॥
शतचयन्तु सन्ध्यांशस्तदन्तर्गत इत्यने ।
हात्रिंशत्तु सहस्राणि चतुर्लक्षाणि वै कलेः ।
संवत्सरैर्भवेन्मानं सन्ध्यां प्रोच्यते शतम् ॥
वत्सरानामेकशतं सन्ध्यांशस्तदन्तरे ।
एवं कृतश्च त्रेता च हापरश्च तथा कलिः ॥
मानुषेण प्रमाणेन भवेद्युगचतुष्टयम् ।
त्रिचत्वारिंशता लक्षैर्म्यानं चतुर्युगं भवेत् ॥
सहस्रैरपि विंशत्या सन्ध्यासन्ध्यांशसंयुतम् ।
दैवं दिनं वत्सरेण मानुषेण सरात्रकम् ॥
एवं क्रमं गणित्वा तु मानुषीयैश्चतुर्युगम् ।
दैवं द्वादशसाहस्रं वत्सराणां प्रकीर्तितम् ॥
दैवैर्द्वादशसाहस्रैर्व्यंत्सरैर्दैविकं युगम् ।
तद्वच्चतुर्युगं नृणां सन्ध्यासन्ध्यांशसंयुतम् ॥
देवानास्तु कृतं त्रेता हापरादिव्यवस्थया ।
न युगव्यवहारोऽस्ति न च धर्मादिभिरत्रा ॥
किन्तु चातुर्युगं नारं भवेद्युगं सदा ।
दैवैरेव च समत्या युगेर्धर्मवन्तरं भवेत् ॥
दैवे युगसहस्रे हे ब्रह्मणः स्यादहर्निशम् ।
चतुर्युगसहस्रे हे नृणां मानेन तद्ववेत् ॥
एकास्मिन् ब्राह्मणदिवसे मनवः स्युश्चतुर्दश ।
एवं ब्राह्मणे मानेन दिवसैस्तु त्रिभिः शतैः ॥
सषष्टिभिर्वत्सरः स्याद्ब्राह्मणो वर्षो नृणां यथा
ब्राह्मणः पञ्चशता वर्षैः परार्द्धः परिकीर्तितः ॥
तदीश्वरस्य दिवसं तावती रात्रिरिष्यते ।
शतेन ब्रह्मणो वर्षैः कालः स्यात् द्विपरार्द्धकः ॥
परार्द्धहितयुतीति ब्रह्मणः प्रलयो भवेत् ।
प्रलीने ब्रह्मणि परे जगतां प्राकृतो लयः ॥
समस्तजगदाधरमव्ययं यत् परात्परम् ।
तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य दिवारात्रश्च तद्ववेत् ।
तत्परं नाम तस्यार्द्धं परार्द्धमभिधीयते ॥
इति श्रीकालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥॥॥
किञ्च ।
“अक्षिपक्षपरिज्ञेयो निमेषः परिकीर्तितः ।
द्वौ निमेषौ चतुर्नाम द्वौ चतुर्लक्षौ लवः स्मृतः ॥
द्विलवः चण्ड इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश
क्षणाः ।

समर्थः

दश काष्ठाः किला नाम तत्संख्या स्याच्च
चाटिका ॥
घटिके हे मुहूर्तः स्यात्तैस्त्रिंशत्या दिवानिशम्
चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते ॥
सूर्योदयादिविज्ञेयो मुहूर्तानां क्रमः सदा ।
पश्चिमादहोरात्रादिहोराणां विद्यते क्रमः ॥”
इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥॥॥
अपरं नृसिंहपुराणे २ अध्याये कीर्त्तयिष्यामि
च द्रष्टव्यम् ॥
समयकारः, पुं, (समयस्य कारः करणम्) सङ्केतः
यथा,—
“प्रज्ञातिः परिभाषा शैली सङ्केतसमयकाराणां”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
समया, व्य, (समयनमिति । सम् + इण गतौ +
“भाः समिण्णिकपिभ्याम् ।” उवा० ४।१७४।
इति आप्रत्ययः ।) निकटः । अथ पर्यायः ।
निकषा २ हिरक् ३ । इत्यमरः ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । ६ । ७३ ।
“कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं
समयावनौ घनमदभ्रमराणि ।
गगनश्च गोतनिनदस्य गिरोच्चैः
समया वनीघनभ्रमराणि ॥”)
मध्यः । इति चामरः । ३ । ३ । २५१ ॥
“समया निकटे मध्ये मध्ये च निकषान्तिके”
हिरण्यार्थे विनाशं च—”
इति रुद्रः ॥
हिरण्यगुणश्च सामीप्ये । इत्यमरमाला ॥ काल-
विज्ञापनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
समरः, पुं, क्लौ, (सम्यक् चरणं प्रापणमिति
सं + ऋगती + अप । यद्वा, सम्यक् ऋच्छत्य-
त्रेति । “मन्दरकन्दरयोकरिति ।” बाहुलकात्
अरप्रत्ययेन साधुः । इत्युज्ज्वलः । ३ । १३१ ।)
युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १२ । ८२ ।
“इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्नारकोटिषु ।
रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥”)
समरभः, पुं, (समरवत् भातीति । भा + कः ।)
रतिबन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“स्वजङ्गादयसंयुक्तं कृत्वा योषित्पदद्वयम् ।
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः समरभः स्मृतः ॥
इति रतिमञ्जरी ॥
समरूप्यः, त्रि, (समादागत इति । सम + “हेतु-
मनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।” ४ । ३ । ८२ ।
इति रूप्यः ।) समस्य साधोर्भूतपूर्वो गवादिः ।
समशब्दात् रूप्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
समर्थः, त्रि, (समर्थयते इति । सं + अर्थ + पचा-
द्यच् ।) शक्तिष्ठः । (यथा, तिथितत्त्वे ।
“ये समर्था जगत्सिद्धिं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणः
तेऽपि कालेन कीयन्ते कालो हि बलवन्तरः ॥”)
सम्बन्धार्थः । इति । इत्यमरः ॥ (यथा, महा
भारते । १३ । ५ । २६ ।
“नार्हसि मां सहस्राक्षं द्रुमं त्वाजयितुं चिरान्तं
समर्थं सुपजीव्यं त्वज्यं कथमद्य वै ॥”)

समष्टिः

समष्टिः

समाग

प्राक्ख स्त्रीकादेशदीयत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानानां भागानां स्वकृतेन परकृतेन वा भागान्तरैश्च समसर्गं संघटनं समस्येति माधवी ॥ स्त्रीकस्य पादेनैकेन द्वाभ्यां चिभिर्वा पूर्यम् । यथा,— “सम्पूर्वाः किं तवाद्यापि चित्रकानननामरेः । स्मर नारायणं येन त्रेतायां रावणो हतः ॥” इत्यादिस्त्रीकादौ पादे पूर्यरूपेणायमित्येके । इति रायसुकुटः । तत्पर्यायः । समासार्था २ । इत्यमरः ॥ समस्यार्था ३ समासार्था ४ । इति भरतः ॥

समस्यार्था, स्त्री, (समस्या अर्थो यस्याः ।) समस्या । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

समस्या, स्त्री, यशः । इति शब्दरत्नावली ॥

समा, स्त्री, (सम वैज्ञव्ये + पचाद्यच् । ततष्ठाप् ।) वत्सरः । इत्यमरः ॥ समति विकसयति भावान् समा सम एव वैज्ञव्ये पचादित्वाद् चाप् । समा नित्यबहुवचनान्ताः स्त्रियामिति वामनादयः । समां समां विज्ञायते इत्येकत्वेऽपि दृश्यते इति स्वामी । अतएव समा इति बहुवचनेन कश्चित् पाठः । समेति कश्चिदेकवचनेन । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे ॥ १२।१५। “मा निषादं प्रतिष्ठां त्वमगमः प्राप्स्यतीः समाः यत् कौशमिधुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥” समांशहारौ, [न] चि, (समांशं हरतीति । ह + चिनिः ।) समभागार्हः । यथा, दायतत्त्वं । “समांशहारिणी माता पुत्राणां स्यात् मृते पतौ ॥” समांशिकः, त्रि, (समांशोऽस्यस्येति । ठन् ।) समभागार्हः यथा,—

“यदि कुर्व्यात् समानांशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः । न दर्शं स्त्रीधनं यासां दत्ते त्वहं प्रकीर्तितम् ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

समांशो, [न] त्रि, (समांशोऽस्यस्येति । इनिः ।) तुल्यभागविशिष्टः । समानभागौ । यथा,—

“अष्टे” वा अष्टभागिन सख्ये वा स्युः समांशिनः । इति दायतत्त्वम् ॥

समांसमीना, स्त्री, (समां समां विज्ञायते इति । “समां समां विज्ञायते” ५।२।१२। इति खः ।) प्रतिवर्षप्रसूतगवौ । इत्यमरः ॥

समाकर्षी, [न] पुं, (समाकर्षेति चित्तमिति । सम् + आ + कृष् + णिनिः ।) अतिदूरगामि-मन्त्रः । तत्पर्यायः । निर्हारी २ । इत्यमरः ॥

दृष्टाजनकगन्धयुक्ते भण्णादिद्रव्ये दयमेतदिति साङ्गः ॥ तत्र, त्रि ॥

समाख्या, स्त्री, (समाख्यायतेऽनयेति । सम् + आ + ख्या + णङ् ।) कीर्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ संज्ञा । यथा,—

“सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्धार्थं सुतरां तत्र तत्राचरणम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

समागतः, त्रि, (सम् + आ + गम क्तः ।) सम्यगा-गमनविशिष्टः । आगमनाश्रयः । यथा,—

समाधा

“कैर्मया सद्योदध्यमस्मिन् रक्षसमुद्यमे । योऽस्मामानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥” इति भगवद्गीतायाम् । १।२२ ॥

समागतिः, स्त्री, समागमनम् । समाङ्पूर्वमम-धातोः क्तिप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

समागमः, पुं, (सं + आ + गम + णञ् ।) सम्यगा-गमनम् । सम्प्रतिः । यथा,—

“रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजन-शक्तिता । दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यमन्यदः । आह्वयमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ॥” इति आहतस्वष्टमस्त्रपुराणवचनम् ॥

समाघातः, पुं, (समाह्वयतेऽत्रेति । सं + आ + ह्व + णञ् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६।४२१ । “सम्प्रेटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः”) वधः । इति मेदिनी ॥

समाचारः, पुं, (सम् + आ + चर + णञ् ।) सम्यगाचरणम् । यथा,—

“पुण्यस्त्रीणां समाचारं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।” इति मात्स्ये ६६ अध्यायः ॥

संवादः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

समाजः, पुं, (संवीयतेऽत्रेति । सं + यज + णञ् । “यजिष्यं चणपोः” ३।४।५६। इति वीभावो न । “यजिष्योश्च” ७।२।६० । इति कुल्लनिषेधः ।) पशुभिन्नानां संघः । इत्यमरः ॥

सभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । १०।४४।८ । “धर्मव्यतिक्रमोऽस्य समाजस्य भुवं भवेत् । यत्राधर्माः समुत्तिष्ठन्त्येवं तत्र कश्चित् ॥”) हस्ती । इति अनेकार्थकोषः ॥

समाज्ञा, स्त्री, (समाज्ञायते इति । सम् + आ + ज्ञा + “आतयोपसर्गं” इत्यङ् । टाप् ।) समज्ञा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

समादानं, स्त्री, सम् + आ + दा + ण्यट् ।) समी-चौनयज्ञम् । सम्यग्यज्ञम् । (यथा, महा-भारते । १३।८४।३५ । “सर्वं पापसमादानं नृशंसं, चानृते च यत् । तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्तं हरति पुष्करम् ॥”) शौगताङ्किकम् । बौद्धानां नित्यकर्म । इति मेदिनी ॥

समाधाः, पुं, निर्यतिः । विरोधभञ्जनम् । इति लोकप्रसिद्धम् । समाधानम् । समाङ्पूर्वमम-धातोर्विच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समाधानं, स्त्री, (सम् + आ + धा + ण्यट् ।) ब्रह्मणि मनःस्थितिकरणम् । चित्तैकाग्र्यम् । तत्-पर्यायः । अवधानम् । प्रणिधानम् ३ समाधिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ निगृहीतस्य मनसः श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधिः समा-धानम् । इति वेदान्तसारः ॥ इजानीं समा-धानं लक्षयति । निगृहीतस्येति । शब्दादि-

समाधिः

विषयेभ्यो निगृहीतस्यान्तःकरणस्य श्रवणादौ तदनुगुणेषु तदुपकारकेषु अमानित्वादिसाधन-विषयेषु समाधिनैरन्तर्येण तच्चिन्तनं समा-धानमित्यर्थः । इति तट्टीकासुबोधनी ॥ (यथा, भागवते । ३।२८।६ । “स्वधिष्णयानामिकदेशे मनसा प्राक्धारणा । वैकुण्ठलीलाभिधानं समाधानं तथात्मनः ॥”) पूर्वपक्षस्योत्तरम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (नाट-काङ्कविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६।३६८ । “उपवेशः परिकरः परिस्थासो विकीर्णनम् । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषणा । उद्देशः करणं भेद एतान्द्वयानि वे सुखे ॥” तद्वक्षणादिकं यथा, तत्रैव । ६।३४५ । “बीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते । यथा, वेषीमंहारे । नेपथ्ये भो भो विराट्पदप्रभृतयः ! श्रूयताम् । ‘यत् सत्त्वत्रतभङ्गभोरुमनसा यत्नेन मन्दोक्तं यद्विष्णुमपौहितं श्रमवता शान्तिं कुसल्ये-च्छता । तद्व्यूतारणिसम्भृतं मृपसुताकेशाम्बराकषेः क्रोधज्योतिरिदं महत् कुसले योधिष्ठिरं जूयते ॥’ अत्र ‘सुखा भवन्ति मयि जीवतीति’ आदि-बीजस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहित-त्वात् समाधानम् ॥” ॥)

समाधिः, पुं, (समाधीयतेऽस्मिन् मनो जनैरिति । सम् + आ + धा + “उपसर्गं धोः किः” इति किः ।) समर्थनम् । नोवाकः । नियमः । इत्य-मरः ॥ (यथा, कुमारि । ५।६ । “अथाचतारस्थनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥”) समर्थनं अशक्यं अध्ववसायः दुर्घटस्य घटनत्वं वा । नोवाको वचनाभावः । इति स्वामी ॥ धान्यादिषु मूल्योत्कर्षपूर्वको जनादरः । इति सुभूतिः ॥ नियमः अङ्गोकारः । एते समा-धयः । समाधीयतेऽस्मिन् मनो जनैरिति किः । इति भरतः ॥ ध्यानम् । काव्यगुणविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अथोलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । १०।७४० । “समाधिः सुकरं कार्यं देवाहस्वन्तरागमात् ॥” यथा,—

“मानमस्या निराकर्तुः पादयोर्मं पतिष्यतः । उपकाराय दिष्टेऽदसुदोषं घनगर्जितम् ॥” समाधीयतेऽनेनेति करणे किः । कारण-सामग्री । (यथा, रघुः । १।२८ । “तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना । तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥”) इन्द्रियनिरोधनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ समाधिलक्षणं यथा, गारुड ४४ अध्याये । “नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमयम् । तुरीयमक्षरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम् । अहं ब्रह्मैत्यवस्थानं समाधिरिति गोयते ॥”

समाधिः

अपि च तत्रैव २४० अध्याये ।
 “हादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
 तृष्टे तु संयतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
 ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तज्जयतां गतः ।
 पश्यति ह तद्विदितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥”
 अन्यत्र विष्णुपुराणे । ६ । ७ । ८० ।
 तस्यैव कल्पनाद्यौनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
 मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥”
 अपरत्र ।
 “इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः ।
 क्लृप्तः श्रौतस्तथा यस्य समाधिरिति कथ्यते ॥”
 इति योगवाशिष्ठे उपशमप्रकरणम् ॥
 योगाङ्गविशेषः । यथा । समाधिस्तु द्विविधः ।
 सविकल्पको निर्विकल्पक इति । तत्र सविकल्पको
 नाम ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयानपेक्षया द्वितीय-
 वस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तैरवस्था-
 नम् । तदा मृत्तमयगजादिभागेऽपि मृद्भाणवत्
 हेतुभागेऽप्येवं तं वस्तु भासते । तदुक्तमभियुक्तैः
 “दृशि स्वरूपं गगनोपमं परं
 सकृदविभातं त्वजमेकमव्ययम् ।
 अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं
 तदेव चाहं सततं विमुक्तम् ॥
 दृशिस्तु शुभोऽहमविक्रियात्मको
 न मेऽस्ति बहो न च मे विमोक्षः ॥”
 इत्यादि ॥*॥

निर्विकल्पकस्तु । ज्ञातृज्ञानादिभेदलयापेक्षया
 द्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धिवृत्त-
 रतितरामेकोभावेनावस्थानम् । तदा तु जला-
 काराकारितलवणानवभासेन जलमात्रावभास-
 वद्वितीयवस्तुकाराकारितचित्तवृत्त्यनवभास-
 नाद्वितीयवस्तुमात्रमेवावभासते । ततश्चास्य
 सुषुप्तेऽहमेतदशङ्का न भवति उभयत्र ह्यवभागे
 समानेऽपि तल्लभावास्तद्भावमात्रेणानयोर्भेदोप-
 पत्तेः ॥ अस्याङ्गानि । ‘यमनियमासनप्राणायाम-
 प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः । तत्र अहिंसा-
 सत्यास्तो यत्र ब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः । १। शौच-
 सन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः २
 करचरणादिसंस्थानविशेषलक्षणानि पञ्चस्वस्त-
 कादीनि आसनानि । ३। रेचकपूरककुम्भक-
 लक्षणाः प्राणनिग्रहोपायाः प्राणायामाः । ४।
 इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहारणं प्रत्या-
 हारः । ५। अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियधारणं
 धारणा । ६। तत्राद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य
 विच्छिद्य अन्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहो ध्यानम् । ७
 समाधिस्तु उक्तः सविकल्पक एव । ८। एव-
 मस्याङ्गानां निर्विकल्पकस्य लयविशेषकषाय-
 रसास्वादलक्षणस्वतारा विप्राः सम्भवन्ति ।
 लयस्त्वावत् अखण्डवस्वनवलम्बनेन चित्तवृत्ते-
 र्निर्वा । १०। अखण्डवस्वनवलम्बनेन चित्तवृत्ते-
 रन्यावलम्बनं विक्षेपः । १२। लयविशेषाभावेऽपि
 चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्वभावभावात्
 अखण्डवस्वनवलम्बनं कषायः । १३। अखण्ड-

२७२ समानो

वस्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पानन्दा-
 स्वादनं रसास्वादः । समाधारश्च समये सवि-
 कल्पानन्दास्वादनं वा । ४। अनेन विघ्नवृत्त-
 एयेन रचितं चित्तं निर्व्यातदीपवदचलं सद-
 खण्डचेतन्यमात्रमवतिष्ठते यदा तदा निर्व्य-
 कल्पकः समाधिरित्युच्यते ॥*॥ तदुक्तम् ।
 “लये सम्बोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः ।
 सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् ॥
 नास्वादयेद्द्रव्यं तत्र निःसङ्गः प्रपञ्चा भवेत् ॥”
 इत्यादि । यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते
 इत्यादि च । इति श्रीसदानन्दयोगीन्द्रविरचित-
 वेदान्तसारः ॥ (स्वानामस्थानवैश्वविशेषः । अयं
 हि महामायाभारश्च परं ज्ञानमलभत् । अथ
 विशेषवृत्तान्तस्तु देवोमाहात्म्यतो द्रष्टव्यः ॥)
 समाधिस्थः, त्रि, (समाधौ तिष्ठतीति । स्था +
 कः । समाधियुक्तः । यथा,—
 “मनः संकल्परहितमिन्द्रियार्थानचिन्तयन् ।
 यस्य ब्रह्मणि संलीनं समाधिस्थः स कीर्तितः ॥
 ध्यायतः परमात्मानमात्मस्थं यस्य योगिनः ।
 मनस्तज्जयतां याति समाधिस्थः स कीर्तितः ॥”
 इति गारुडं गीतासारे २४० अध्यायः ॥
 समानं, चि, (समानोति सम्यक्प्रकारेण प्राणि-
 तीति । सम् + आ + अन् + क्त्यः । यद्वा, समानं
 मानमस्य । समानस्य च्छन्दसीति सः ।) सत् ।
 समम् । यथा, रघुः । २ । ७४ ।
 “भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे
 भूयः स भूमेधुरमाससज्ज ॥”
 एकम् । इति मेदिनी । (यथा, मनुः । १८। ४० ।
 “नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने ।
 समानशयने चैव न शयीत तथा सज्ज ॥” *॥
 मानेन सह वर्त्तमानमिति विग्रहे गर्वसहि-
 तश्च । यथा, भागवते । १ । १६ । ३६ ।
 “स्वैर्यं समानमहरत् मधुमानिनोनां
 रोमोत्तमो मम यदङ्घ्रिविडङ्घ्रितायाः ॥”
 समानः, पुं, (समन्तादनित्यनेनेति । सम् + अन् +
 क्त्यः ।) शरीरस्थवायुविशेषः । स तु नाभि-
 संस्थितः । इत्यमरभरती ॥ (यथा,—
 “हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभि-
 संस्थितः ॥”
 वर्णभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु एकस्थानो-
 सार्थवर्णः । यथा । साम्यत्वे कस्थानत्वम् । इति
 मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 समानकालीनः, त्रि, (समानकाले भवः । समान
 काल + क्त्यः ।) तुल्यकालोत्पत्तिकः । यथा ।
 गोपु दुग्धमानासु भागतः दुग्धास्वागत इत्यादौ
 समानकालीनत्वं भाषते । तत्र गोविषयकवर्त्त-
 मानदोहनकालीनगमनानुकूलकृतिमान् । एवं
 गोविषयकातीतदोहनसमानकालीनातीतगम-
 नानुकूलकृतिमानिति बोधः । इति सार-
 मञ्जरी ॥
 समानोदकः, पुं, (समानं एकं तर्पणकाले देय-
 मुदकं यस्य ।) एकोदकः । स तु ज्ञाति-

समाप

विशेषः । तर्पणे समानं एकमुदकमस्य । यथा,
 “जारी नङ्गः सगोचस्तु खजनज्ञातिवाञ्छवाः ।
 सकुल्यबन्धुदायादस्वसमानोदका अपि ॥”
 इति जटाधरः ॥
 स तु चतुर्दशपुरुषपर्याप्तः जन्मानामस्मृति-
 पर्यन्तश्च । तत्र आद्यस्यैकादशपुरुषावधि-
 चतुर्दशपुरुषपर्यन्तस्याशीचं पक्षिणी द्वितीय-
 स्यैकाहः । यथा । उदकक्रियामधिलक्ष्य पार-
 स्करः । सर्वं ज्ञातयो भावयन्ति । आसत्-
 मादृशमाहा समानग्रामवासेन यावत् सम्बन्ध-
 मनुस्मरियुष्मा इति भावयन्ति निष्पादयन्ति
 अत्र यावत् सम्बन्धमनुस्मरयुरेककुलजाता वय-
 मिति स्मरणं भवतीत्यनेनैव सर्वेषामुदकदाने
 प्राप्ते यदासमादृशमादुक्तं तत्सन्निकर्षतार-
 तम्येनाशीचभेदेऽप्युदककर्म समानार्थमिति ।
 अशीचभेदस्तु सप्तमपुरुषपर्यन्तं सपिण्डत्वाद्-
 शाहः । ततश्च दशमपुरुषपर्यन्तं द्वादशः ।
 तथा च विष्णुहृदयती ।
 “दशाहं सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके ।
 त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु ज्ञात्वा शुध्यन्ति
 गोत्रजाः ॥”
 ततश्चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी ततश्च जन्माना-
 मस्मृतिपर्यन्तमेकाहः । तथा च मिताक्षरा-
 विवादचित्तामण्योर्वृहत्तम् ।
 “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
 समानोदकभावस्तु निवर्तताचतुर्दशात् ॥
 जन्मानामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥”
 अत्र समानोदकत्वे द्विविधे पूर्वच गोत्रमः
 पक्षिणीमसपिण्डे । परत्र हारीतः । मातामहे
 त्रिरात्रं स्यादेकाहस्वसपिण्डके इति । अथैव
 गोत्रजानामहः स्मृतमिति जावालवचनम्
 ततः परं सर्वं या समानोदकतानिष्ठतेः सान-
 मात्रमिति ज्ञात्वा शुध्यन्ति गोत्रजा इति हृद-
 स्यलुक्तत्वादिति । इति श्रुतत्वम् ॥
 समानोदर्थः, पुं, (समाने उदरे शयितः । “समा-
 नोदरे शयितं षो चोदातः ।” ४। ४। १०८ ।
 इति यत् । “विभाषोदरे ।” ६। १। ८८ । इति
 पक्षे सादेशो न ।) सहोदरः । इत्यमरः ।
 (यथा, भट्टिः । ७ । ८६ ।
 “समानोदर्थमस्माकं जटायुश्च सुधादरात् ॥”)
 समापः, पुं, (समा आपो यस्मिन् । ऋक्पूरित्यः ।
 “समाप ईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।” ६। ३। ८७ ।
 इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ईत्वप्रतिषेधः ।) देवयज-
 नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 समापकः, त्रि, समापनकर्त्ता । समापयति यः
 संपूर्णापघातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—
 “आख्यातास्तुवाद्यस्तोषाश्च प्रधानत्वं वाक्य-
 समापकत्वात् ॥” इति दुर्गादासः ॥
 समापनः, क्ली, (सम + आप् + क्त्युट्) परिच्छेदः ।
 समाप्तिः । (यथा, मनुः । ५ । ८८ ।
 “आदिष्टो नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।
 समाप्ते नूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥”)

समाल

समाव

समाव

वधः । इति मेदिनी ॥ समाधानम् । इति विश्वः ॥ लब्धम् । इति धरणिः ॥

समापकं, त्रि, (सम् + आप् + क्तः ।) समाप्तः । प्राप्तः । क्लृप्तः । वधः । इति विश्वः ॥

समापका, स्त्री, (समापयतीति । सम् + आप् + क्तः ।) टाप् अत इत्वम् । वाक्यसमापक-क्रिया । तत्र तिबादयो भवन्ति । यथा ।

देवदत्तो गच्छति । कश्चित् ज्ञानादिपदेनापि वाक्यसमाप्तिः । यथा । नाम्ना दृष्टः शिवो जनेः । कश्चित् तस्यान्तक्रियाया अपि वाक्य-समापकत्वम् । यथा । मया कां दिशं गन्तव्यम् ।

कार्दन्तिकौ क्रिया असमापिका । तत्र शत्रा-दयो भवन्ति । यथा । गच्छन् भुङ्क्ते । भुक्ता व्रजति । इति व्याकरणटीका ॥

समापितं, त्रि, (सम् + आप् + णिच् + क्तः ।) कृतसमापनम् । यथा,—

“भारवं मलमासात् प्राक् यत् कर्म न समापितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत् समाप्यं न संशयः” इति मलमासतत्त्वम् ॥

समाप्तः, चि, (सम् + आप् + क्तः ।) समापन-प्राप्तः । समाप्तिविशिष्टः । यथा,—

“समाप्ते यदि जानोयाऽन्यैतदन्यथाकृतम् । यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

समाप्ता, पुं, (समाप्ताय अलतीति । अल + अच् ।) पतिः । इति संचितसाराणादिहृत्तिः ॥

समाप्तिः, स्त्री, (सम् + आप् + क्तिन् ।) अव-सानम् । (यथा, कुमारः । ३ । २७ ।

“सद्यः प्रबालोद्गमचारपत्रे नीते समाप्तिं नवचूतबाणे । निवेशयामास मधुहि रेफान् नामाक्षराण्यैव मनोभवस्य ॥”)

समर्थनम् । इति मेदिनी ॥ परिप्राप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

समाप्तार्था, स्त्री, (समाप्ता अर्थो यस्याः ।) समस्या । इति समाप्तार्थाशब्दटीकायां भरतः ॥

समाप्यं, त्रि, (सम् + आप् + क्तः ।) समा-पनीयम् । समापितव्यम् । अस्य प्रमाणं समा-पितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

समायोगः, पुं, (सम् + आप् + युज् + घञ् ।) संयोगः । (यथा, मनुः । ८ । ३३ ।

“चेतभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।

चेतबीजसमायोगात् सन्धवः सर्वदेहिनाम् ॥”) समवायः । प्रयोजनम् । इति मेदिनी ॥

समालम्बी [न] पुं, (समालम्बते इति । सम् + आ + लम्ब + णिनिः ।) भूटणम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

समालम्बः, पुं, (सम् + आ + लम्ब + घञ् ।) “उप-सर्गात् सलज्जोः ।” ७ । १ । ६७ । इति तुम् ।

कुङ्कुमादिविलेपनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-भारते । १३ । १३१ । ८ ।

“गोरोचनासमालम्बो वचाहस्तश्च यो भवेत् । घृताक्षतश्च यो दद्यात् मस्तके तत्परायणः ।

ये च मांसं न खादन्ति तान् शक्नुम हिंसि-तुम् ॥”

मारणम् । यथा, महाभारते । १३ । ३४ । २८ । “यथा पशुसमालम्बं नैव कुर्यान्न कारयेत् ॥”) समालम्बनं, स्त्री, (सम् + आ + लम्ब + क्युट् ।)

कुङ्कुमादिविलेपनम् । तत्पर्यायः । विच्छिन्तिः कवायः ३ । इति चिकित्साशेषः ॥ समालम्बः ४ विलेपनम् ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २६ । २८ ।

“समालम्बनमादाय गोरोचनमनःशिलाम् । आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्याश्च षोडश ॥”) सम्यङ्मारणम् । सम्यक्साधनम् । यथा । अत ऊर्ध्वमसमालम्बनमादशरात्रादिति गोभिल-सूत्रम् ॥

समाली, स्त्री, कुसुमाकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समावर्त्तनं, स्त्री, (सम् + आप् + क्तः + क्युट् ।)

वेदाध्ययनान्तरं गार्हपत्यधिकारप्रयोजकं कर्म । यथा । “अथ समावर्त्तनम् । ज्योतिषे । ‘भौमभानुजयोर्वारि नक्षत्रे च व्रतोदिते ।

ताराचन्द्रविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते ॥’ गोभिलः । अथाग्नवन् । अथ व्रतानन्तर-माग्नवन् ज्ञानं कुर्यादिति शेषः । उत्तरतः

पुरस्तादाचार्यकुलस्य परिव्रतं भवति । आचार्यगृहादुत्तरस्यां पूर्वस्थां वा स्नानार्थ-मावृतं ज्ञानं कुर्यात् । अत्र प्राग्येषु दर्भेषु उदगाचार्य उपविशति तत्रावृते उदक् उदङ्मुखः प्राक् ब्रह्मचार्युदग्येषु दर्भेषु । प्राक् प्राङ्मुख उपविशतीत्यन्वयः । सर्वोपधि-विफाण्डाभिरङ्गिर्गन्धवतीभिः शीतोष्णाभिरा-चार्योऽभिषिञ्चेत् । सर्वोपधयश्च ।

“व्रीहयः शालयो मुहा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः यवाद्यौषधयः सप्त विपदो ज्ञान्ति धारिताः ॥” इति छन्दोगपरिशिष्टोक्ताः । सङ्ग या आपो विफाण्डा विपका उष्णोक्ताः स्नाताः सर्वो-पधिविफाण्डास्ताभिर्गन्धवतीभिः सन्धनादि-गन्ध-द्रव्ययुक्ताभिः शीतोष्णाभिः शीतोदकमिश्र-ताभिरिति भट्टभाष्यम् ॥ स्वयमिव तु मन्त्रवर्णो भवति । इवशब्द एवार्थः । स्वयमेव ब्रह्मचारौ आत्मानमभिषिञ्चेत् । आचार्यकर्तृकाभिषेकस्तु परमतो यतो मन्त्रवर्णो भवन्ति । मन्त्रवर्णः अभिषेकमन्त्रलिङ्गं तच्च तेनाहं मामभिषिञ्चामि इति तेन मामभिषिञ्चितमिति च । तद्विधि-माह । येऽपस्वन्तरज्जयः प्रविष्टा इत्यपामञ्जलि-मवसिञ्चति । येऽपस्वन्तरज्जय इति मन्त्रेण-कावामपामञ्जलिं ब्रह्मचारी अवसिञ्चति । क भूमौ कृतः अवसिञ्चति वचनात् । तन्मन्त्रस्या-भिहितान् सज्जामीति यदपामिति मन्त्रस्याभि-हितान् सज्जामि इति मन्त्रलिङ्गद्वयाच्च सर्वो-

धारत्वेन प्राप्तायां भूमौ त्यजति । यदपामं शीरं यदपामं क्रूरं यदपामशान्तमिति च । अपाम-ञ्जलिमवसिञ्चतीति वर्त्तते चकारात् । यो रोचन-स्तमिह गृह्णामीत्यात्मानमभिषिञ्चति । प्रज-तानामपामञ्जलिना यो रोचन इति मन्त्रेण ब्रह्मचारी आत्मानमभिषिञ्चति । भोम् यशसि तेजते इति च । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । येन स्त्रियमल्लस्यतमिति च । आत्मानमभिषिञ्च-तीति वर्त्तते । तूष्णीं चतुर्थम् । आत्मानमभिषिञ्च-तीति वर्त्तते । अभिषेकः शिरसि कर्त्तव्यः शिरः प्रधानमङ्गानामिति वचनात् । उपोत्याया-दित्यमुपतिष्ठेत् उच्यन् भ्राजभृष्टभिरित्येतत्-प्रभृतिमन्त्रेण । आचार्यमभीषादुत्याय उच्य-न्वित्येतत्प्रभृतिमन्त्रेण मा हिंसीरित्यन्तमन्त्रेणा-दित्यमुपतिष्ठेत् उपान्मन्त्रेण चेत्यात्मनेपदम् । मेखलामवमुञ्चते उदुत्तमं वरुणमिति । अव-मुञ्चते अधस्तादवतारयति अवशब्दो अधस्ता-दर्थः । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्ता कैश-श्मशुरोमनखानि वापयतीति शिखावर्जम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्ता नापितेन मुण्डयौत । अत्र शिखावर्जमिति वचनात् प्राक् सशिखं वपनमिति दर्शयति । उक्तञ्च । सशिखं वपनं कार्यमास्त्रानात् ब्रह्मचारिणा इति । स्नात्वा अलङ्कृत्याहते वासमी परिधाय सजमावधौत श्रीरसि मयि रमस्विति । अलङ्कृत्य कुण्डलादिनात्मानं योजयित्वा आहते ।

“ईषहीतं नवं शुभ्रं सट्णं यत्र धारितम् । आहृतं तद्विजानोयात् सर्वं कर्मसु पावनम् ॥”

इति वशिष्ठोक्तलक्षणम् ।

ईषत् सूक्ष्मम् । न धारितं न परिधानादि कृतम् । सजं ग्रथितपुष्पं आवधौत शिरसीति शेषः । श्रीरमीति मन्त्रेण । नेतौ स्थो नयतं मामित्यु-पानहौ । आवधौतेत्यनुवर्त्तते । उपानहौ चर्म-पादुके योज्यत्वात् पादयोः । गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण वेणवं दण्डं गृह्णाति । वेणवं वंशप्रभवं गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण । आचार्यं सपरिषत्क-मभ्येत्याचार्यपरिषदमौचते । यच्चमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासमिति । सपरिषत्कं शिखादि-सभासहितं अभ्येत्याभिसुखेन गत्वा आचार्यं परिषद्वेचते यच्चमिति मन्त्रेण । उपोपविश्य मुख्यान् प्राणान् संसृजन् ओष्ठापिधाना नकु-लौति उपाचार्यसमीपे मुख्यान् प्राणान् मुख-प्रभवान् वायून् संसृजन् स्नातकः । ओष्ठापि-धानमिति मन्त्रं जपेत् । अचैनमाचार्योऽहं-थेत् । अत्रावसरे एनं स्नातकं विवाहोक्तवरा-हणविधिनाहंथेत् । तदशक्तौ गन्धपुष्पाभ्याम् । गोयुक्तं रथमुपक्रम्य पञ्चषी कूर्वरवाक् राभि-मृषेत् । वनस्पतिविडुङ्को हि भूया इति । पञ्चषी चक्रे । कूर्वरं रथिकस्थानम् । वाक्कूर्-रथरेखेत्यर्थः । वनस्पतीति मन्त्रेणाभिमृषेत् सूशेत् । आस्ता ते जयतु जेतानोत्सातिष्ठति । रथमाह्वय आस्ता ते जयतु जेतानीति वन-

समावे

अते इत्यादिमन्त्रस्य चतुर्थपादेनातिष्ठति । उप-
विशति प्राप्त्वा उद्गवाभिप्रयाय प्रदक्षिण-
माहत्वा उपयाति । तेन रथेन प्राङ्मुखो वा
प्रयाय प्रकर्षेण गत्वा उपयाति आचार्य-
समीपमागच्छति उपयातायार्घ्यमिति कोह-
नीयाः । उपयातायार्घ्यसमीपमागतायार्घ्यं
देयमिति कोहनीया आचार्या आहुः । रथा-
भावेऽपि मन्त्रपाठाचारः । चरकारणे तण्डुला-
नाववघातादिवत् । अस्य कर्मणः समावर्तन-
संज्ञापि ।

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावर्त्तौ यथाविधि ।
उद्गृहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्ष्णान्विताम् ॥”

इति मनक्तोः ॥

अष्टं शौनकाकारियाम् । कुर्वीत स्वयमेवेतत्
समावर्त्तनसंज्ञकम् ॥” इति संस्कारतत्त्वम् ॥
समावायः, पुं, समूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा, भागवते । २ । ८ । १३ ।

“यस्मिन् कर्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते ।
गुणानां गुणिनां चैव परिणाममभीष्टताम् ॥”
समाहृतः, चि, (सम् + आ + हृ + क्तः ।) सम्यक्
प्रकारेण आहृतः । यथा,—

“जय त्वं कालि सर्वेशे सर्वभूतसमाहृते ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं भुङ्क्षु नमोऽस्तुते ॥”

इति दुर्गाष्टाप्रयोगतत्त्वम् ॥

समाहृतः, पुं, (सम् + आ + हृ + क्तः ।) वेदः
ध्ययननिवृत्तः । तत्पर्यायः । लक्ष्मणानुज्ञः २ ।
इत्यमरः ॥ साङ्गवेदाध्ययनानन्तरं त्वमिदानीं
गृहस्थो भव । इति गार्हस्थ्याय प्राप्तानुमतिः
समाहृत उच्यते । समावर्त्तते अध्ययनाद्विवर्त्तते
इति समाङ्पूर्वात्तृतेः कर्त्तरि क्ते समाहृतः ।
इति भरतः ॥

“अतः परं समाहृतः कुर्याद्धारपरिग्रहम् ॥”

इति उद्गाहृतत्वम् ॥*

तस्य सर्वांगीचे मुण्डनं यथा अशीवाधिकारि-
प्रापस्तम्बः । अनुभाविनाश्च परिवापनमिति ।
अनुभाविनां स्वाशीचमनुभवतां समाहृतानां
सर्वांगीचे मुण्डनम् । यत् पुनरापस्तम्बः । न
समाहृता वपेयुरन्यत्र वीहारादित्येकं । वीहा-
रात् दर्शयौर्मासाङ्ग्यागविशिषादन्यत्र समा-
हृता गृहस्था न वपेयुः । इत्येकेषां मतम् । तत्
काम्यपरम् । इति गृहितत्वम् ॥

समाहृतकः, पुं, (समाहृत एव । स्वार्थे कन् ।)

समाहृतः । इति शब्दरत्नावली ॥

समावेशः, पुं, (सम् + आ + विश + घञ् ।)
एकत्र सहावस्थानम् । यथा । अर्थसाधनत्वं
बलवदनितानुबन्धीष्टसाधनत्वम् । अनर्थसाध-
नत्वं बलवदनितसाधनत्वम् । न चानयोरेकत्र
समावेशः । इति तिथ्यादितत्त्वे वैधर्म्यसा-
विचारः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
१ । ६ ।

“परस्परसमावेशात् जगतः पादनि स्थितौ ।
तयोस्तत्र यथावत्तं कैलासे पर्वतोत्तमे ॥”)

समासः

समावेशितः, त्रि, सहावस्थितः । प्रविष्टः । समा-
वेशप्राप्तः । समावेश-शब्दादितत्त्वयेन निष्पन्नः ॥
समाश्रयः, पुं, (सम् + आ + श्रि + घञ् ।) सम्य-
गाश्रयः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।

“तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं
शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयो-
रपरित्यागमयाचतात्मनः ॥”

सम्यगाधारः । सहायः । समाङ्पूर्वकश्चिधातो-
रलप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समाश्रितः, चि, (सम् + आ + श्रि + क्तः ।) सम्यक्-
प्रकारेणाश्रितः । यथा,—

“रवेः कवेः किं समरस्य सारः
लक्षेभ्यं किं किमदन्ति भृङ्गाः ।
सदा भयस्याप्यभयश्च केषां
भागीरथीतीरसमाश्रितानाम् ॥”

इत्यमल्लोपिका ॥

समासः, पुं, (सम् + अस् + घञ् ।) संक्षेपः ।
(यथा, मनुः । ७ । २०२ ।

“सर्वेषाम्बु विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम्
स्थापयेत् तत्र तदंशं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥”
समर्थनम् । इति मेदिनी ॥ समाहारः । इति
हलायुधः ॥ एकपद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ सम-
सं पदयोः पदानां वा एकपदोत्पत्तिः समासः ।
इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ स च षड्विधः ।
इन्द्रः १ बहुव्रीहिः २ कर्मधारयः ३ तत्पुरुषः
४ द्विगुः ५ अव्ययीभावः ६ । तेषां लक्षणं
यथा । भिन्नान्येकार्थद्वयादिसंख्याव्यादीनां च-
ङ्-य-घ-ग-वाः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥*
अपि च ।

“नाम्नां समासो युक्तार्थस्तत्स्या लोप्या विभ-
क्तयः ॥”

इति वैयाकरणाः ॥ तस्य सामान्यलक्षणं यथा ।
अभिधानान्वितलोपाभाववदन्य-मध्यवर्त्तिविभ-
क्तिशून्यनाम-समुदायत्वं समासत्वम् । तत्र कर्म-
धारयद्विगु-तत्पुरुष-बहुव्रीहि-इन्द्राव्ययीभावाः
षट्सामसा भवन्ति । तत्र कर्मधारयत्वं समास-
नियतलक्षणाशून्यासंज्ञास्यसंख्यावाचक-पूर्वपद-
कान्यमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यतुल्याधिकरणपदस-
मुदायत्वम् । यथा नीलोत्पलमित्यादि ॥१॥

तत्र द्विगुत्वम् । समासाधीनलक्षणाशून्यमध्य-
पदवर्त्तिविभक्ति-शून्यासंज्ञास्यसंख्यावाचक-पूर्व-
पदक-तुल्याधिकरणनामसमुदायत्वम् । स च
तद्विधार्थं विषयोभूते तद्विधार्थेऽभिधेये उत्तर-
पदे वा समाहारे वाभिधेये भवति । उत्तर-
पदं पारिभाषिकंयत्पदद्वयतिसमासान्तवर्त्ति-
द्विगुत्वपदं तत् पदम् । तेन च पञ्चगवो-
धनानीत्येवासमस्तप्रयोगो न तु पञ्चगवानि
धनानि इति । तद्विधार्थं विषयोभूते यथा पञ्च-
गवैरुप्यः पञ्चमाश्रायः पञ्चनापतिः ईना-
विकमित्यादि । तद्विधार्थेऽभिधेये यथा पञ्च-
कपालः षोडशः । समासस्य संस्कृतोऽर्थः, संस्कार-

समासः

प्रयोज्यतासम्बन्धेन पञ्चकपालस्यान्वयो व्युत्पत्ति-
वैचित्र्यात् तथा च पञ्चकपालप्रयोज्यसंस्कारा-
श्रयाभिन्न षोडशः । तद्विधार्थस्य समासेनाभि-
धानात् न तद्विधार्थप्रत्ययाः समाहारेऽभिधेये यथा
पञ्चगवं चतुश्रयं द्विपात्रं त्रिभुवनं चतुर्युगमित्या-
दयः । उत्तरपदे यथा । पञ्चनवधनः इत्यादि ॥२॥
तत्पुरुषत्वम् । समासाधीनलक्षणविकविशेष-
णपदकमध्यवर्त्तिविभक्ति-शून्यनामसमुदायत्वम् ।
यथा । राजपुरुषः । कष्टाश्रितः । पुरुषोत्तमः ।
इत्यादि ॥ ३ ॥

समासप्रयुक्तलक्षणानियतोत्तरपदकसमासत्वं
बहुव्रीहित्वम् । समासाधीनलक्षणविकविशेष-
वाचकपदकमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यनामसमुदा-
यत्वं वा सम्बन्धिलक्षणविकत्वव्याप्योत्तरपदक-
त्वं वा बहुव्रीहित्वम् । बहुव्रीहिश्च द्विविधः ।
समानाधिकरणो व्यधिकरणश्च । यथा द्विचक्रः ।
गृहधान्यकक्षेत्रः । आरुद्रवर्गिरा हस्तः ।
इत्यादि ॥ ४ ॥

स्वघटकोभूतप्रत्येकपदार्थान्वितार्थसोत्तरविभ-
क्तिमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यनामसमुदायत्वं इन्द्र-
त्वम् । यथा धवस्वदिरपलासांश्चिन्धि । इति ।
द्विविधो इन्द्रः । इतरंतरयोगः समाहारश्च । यत्र
समाहारस्यावयवार्थः प्रधानं तत्रेतरंतरयोगः
द्विवचनेऽपि तत्रैव । यथा । देवदत्तयज्ञदत्तौ ।
धवस्वदिरपलासाः । इति यत्र संहतिप्राधान्यं
तत्र समाहारस्तत्रैव कवचनं नपुंसकलिङ्गता च ।
यथा वाग्दृशदं हस्यम् । इत्यादि ॥ ५ ॥

समासप्रयुक्तलक्षणशून्यावयवपूर्वपदकमध्य-
वर्त्तिविभक्तिशून्य-तत्पुरुषान्यनाम-समुदायत्वं
अव्ययीभावत्वम् । यथा । उपकुम्भं अघटं निर्म-
क्तं अधिक्षि इत्यादि ॥ ६ ॥ इति समास-
वादः ॥* अन्यच्च । यौगिकेषु समासं लक्षयति ।

“यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्वादिनिजार्थकं ।
यादृशार्थस्य धौहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥”
यादृशमहावाक्योत्तरः त्वत्तादिः स्वार्थस्य यादृ-
शार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं
तद्वाक्यं तथाविधार्थं समासः । विभजते ।

“स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः ।
यस्योपपदसंज्ञोऽन्यस्तोनासौ सप्तधा मतः ॥
पूर्वमध्यान्वसर्वाण्यपदप्राधान्यतः पुनः ।
प्राच्यैः पञ्चविधः प्राक्तः समासोवा भटादिभिः ॥”
तेषु कर्मधारयं लक्षयति ।

“क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थोऽन्यार्थबोधकम् ।
तादात्म्येन भवेदेष समासः कर्मधारयः ॥”
क्रमिकं यन्नामद्वयंतयोरेकस्य नाम्नोऽर्थेऽभिधेयि
तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्य अन्यवबोधः प्रति
समर्थे तादृशनामद्वयं कर्मधारयः । यथा-
नीलोत्पलम् ॥ १ ॥ द्विगुं लक्षयति ।

“संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम् ।
अभेदेनैव यत् स्वार्थं स द्विगुस्त्रिविधो मतः ॥
संख्यावच्छिन्नशक्त-यत्-पदोत्तरत्वविशिष्टयन्नाम
स्वार्थधर्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वय-

समासः

बोधं प्रति समर्थं तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदन्वयार्थोभिव्यक्त्यर्थं द्विगुह्यते । तच्च तद्वितीयार्थद्विगुह्यते ।

“तद्वितीयार्थान्वितस्वार्थस्तद्वितीयार्थद्विगुह्यतः । तद्वितीयार्थं लाघणिकस्वार्थनाम त्वसर्व्वगः ॥ यो द्विगुः स उत्तरतद्वितीयार्थान्वितस्वार्थकः ॥” उत्तरपदद्विगुं लक्षयति ।

“स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगः । यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्तः स उत्तरपदद्विगुः ॥”

यो द्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्तर्गतः स उत्तरपदद्विगुः । यथा पञ्चगवधनः । समाहारद्विगुं लक्षयति ।

“स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकः स्वार्थशब्दकः । उक्ताभ्यामिदं किं वा समाहारद्विगुर्द्विगुः ॥”

स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदौघान्वयशब्दः स द्विगुः समाहारद्विगुः । यथा पञ्चपुल्लीत्यादि ॥ २ ॥ तत्पुरुषं लक्षयति ।

“यदौघेन सुवर्धेन युतयदौघनक्षमः । यः समासस्तस्य तच्च स तत्पुरुष उच्यते ॥”

यदर्थगतं सुवर्धेन विग्रहस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः समासः स्वरूपयोग्यः स तदर्थस्य तदर्थं तत्पुरुषः । न तु यन्नामोत्तरं यन्नाम

यदर्थगतसुवर्धावच्छिन्नस्य यत् स्वार्थस्य बोधकं तदुत्तरतन्नामैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः । पूर्वकायोऽर्हपिपुल्लोत्पादावस्थाः । विभजते ।

“द्वितीयादिसुवर्धस्य भेदादेव च षड्विधः । क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः ॥” ३ ॥

अव्ययीभावं लक्षयति ।

“उत्तरार्थान्वितस्वार्थव्ययपूर्वस्तु यो भवेत् । समासः सोऽव्ययीभावः स्त्रीपुंलिङ्गविवर्जितः ॥”

यः समासः सोऽन्तरपदोपस्थाप्येन यदर्थनान्वितस्य यदर्थस्य बोधकाव्ययपूर्वभागकः स तद्विग्रहस्य तदर्थस्य बोधने अव्ययीभावः । यथा निर्मलिकं उपकुम्भमित्यादि ।

“अमादेशं विना श्रूयमाणपठो न बोधिका । स्वार्थं यदर्थस्य यदा सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥”

अमादेशं विना श्रूयमाणपठो स्वार्थं यत् समासार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यसमर्थं स एव वाच्ययीभावः श्रूयमाणैव पठो स्वार्थं समासान्तरार्थस्यान्वयबोधनेऽसमर्थं न तु लुप्तपि ॥ ४ ॥

बहुव्रीहिं लक्षयति ।

“बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः । निरुद्धया लक्षणया स्वांशप्रापकशब्दान् ॥”

स्वांशस्य निरुद्धलक्षणया प्रापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य समन्वितप्रकारेणाव्ययबोधं प्रति समर्थः समासः स्वगर्भतादृशार्थसम्बन्धबोधने बहुव्रीहिः ।

“अस्यैकं प्रथमान्तं सत् सुबन्तैरितरैः सह । यदा भेदसुबन्तेन साकाङ्क्षं नाम विग्रहः ॥”

अस्य बहुव्रीहौर्घटकमेकं नाम प्रथमान्तं सत् सुबन्तैरितरनामभिः सह भेदार्थकसुबन्तयण्य-

समास

ब्देन साकाङ्क्षं विग्रहः कथ्यते । बहुव्रीहिं विभजते ।

“तदतदगुणसंविज्ञानौ द्वौ भेदौ तदादिमः । विग्रहस्य विशेष्यो यस्तद्विशेष्यकबोधकत् ॥”

तच्च विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याख्यो योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोधकत् बहुव्रीहिसंयोरामिदमः तदगुणसंविज्ञानः । तस्य स्वार्थगुणो-

भूतस्य सम्यग्विशेष्यविधया विज्ञानं यन्निश्चिति व्युत्पत्त्या स्वार्थान्वयः संज्ञात्वात् तद्विग्रहा-

तदगुणसंविज्ञानचरम इत्यर्थादवगम्यते । प्राचां मतेन तदगुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसम्यग्या-

निर्व्वक्ति ।

“यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने । अनुकूलो बहुव्रीहिः स तयोरथवादिमः ॥”

यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटक-स्वाप्यर्थस्यान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तद-

गुणतदगुणयोरामिदमः । लब्धकर्णमानयहार-प्रौवं पश्य इत्यादि । पुनर्विभजते ।

“स्वान्तर्निविष्टद्विगुणादिनामभिर्विग्रहात् पुनः बहुव्रीहिर्बहुविधो द्विपदत्रिपदादिकः ॥”

द्वित्रिचतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रह-वशात् द्विपदत्रिपदचतुष्पदादिको बहुव्रीहि-

र्न्वोध्यः ॥ ५ ॥ इहं लक्षयति ।

“यदयदर्थकयन्नामव्यूहो यदयत्प्रकारके । बोधे समर्थः स इहः समासस्तावदर्थकः ॥”

यदयदर्थपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तो-मस्य निश्चयस्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादृशनामनिवह एव तावदर्थको

इहममासः । इहं विभजते ।

“द्वौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ समाहारेतरतरौ । एकान्वयवचनाकाङ्क्षा हानोपादानतश्च तौ ॥”

अस्य इहस्य द्वौ भेदौ समाहार इतरतरश्च शास्त्रमिदौ । तत्रैकवचनान्वयसुवाकाङ्क्षाविहीनः

समाहारः । तथाविधसुवाकाङ्क्षेतरतरः । यथा । पाणिपादं हस्त्यश्वं धवसदिरौ ।

इत्यादि ॥ ६ ॥ उपपदसमासं लक्षयति ।

“यदुत्तरपदं नामानुत्तरं यदबोधकम् । धातुकजसुपपदसमासः स तदन्तकः ॥”

धातुकजानिष्यन् यस्योत्तरपदं शब्दानुत्तरं स यादृशार्थस्य बोधं प्रत्यसमर्थं तादृशार्थं तादृ-

शार्थकान्वयपदकः समास उपपदसंज्ञकः । कुम्भ-कारः क्षीरपायोत्यादि । विभजते ।

“कारकैकोपपदकः षड्विधोऽयमिति भ्रमः । कर्मैकत्राद्युपपदभेदात् बहुविधस्त्वसौ ॥” ७ ॥

इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

समासज्ञः, द्वि, (सम् + आ + सञ्ज + क्तः ।) संयुक्तः । यथा, कर्पूराख्यस्तोत्रे ।

“त्रिपञ्चारे पाठे श्वशिवहृदि स्मरदनां महाकालेनोच्चैर्भदनरसलावण्यनिरताम् ।

समासतो नक्तं स्वयमपि रतानन्दनिरतो जनो यो ध्यायिस्वामिं जननि स स्यात् स्मर-हरः ॥”

समास

समासजनं, क्ली, (सं + आ + सञ्ज + क्तः ।) समासज्ञः । मिलनम् । संयोगः । समाङ्-

पूर्वकसन्जधातोर्नट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

समासज्ञः, त्रि, निकटस्थम् । समाङ्पूर्वसदधातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, रघुः । १०।३५ ।

“अथ वेलासमासज्ञशैलरन्ध्रानुनादिना । स्वरिणोवाच भगवान् परिभूतार्णवध्वनिः ॥”)

समासवान्, [त्] पुं, (समासः संक्षेपोऽस्यस्येति । समास + मतुप् । मत्स्य वः ।) तुल्यवचः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ समासविशिष्टे, त्रि ॥

समासादितः, त्रि, (सम् + आ + सद् + णिच् + क्तः ।) आहृतः । प्राप्तः । समाङ्पूर्वजान्त-

सदधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समासाद्य, त्रि, (सम् + आ + सद् + ण्यत् ।) प्राप्यम् । इत्यमरः ॥ अनुस्वारशून्यश्चेत् प्रास्य-

नन्तरबोधकक्रिया ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १६ । १६ ।

“अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोऽभिहृष्टितम् त्वया हृत्रो हतः पूर्वं देवराज ! जगत्पते ॥”

समासार्था, स्त्री, (समासेन संक्षेपेण अर्थो यस्याः ।) समस्या । श्लोकस्य पादेनैकेन द्वाभ्यां

त्रिभिर्व्या पूरणम् । इत्यमरभरतौ ॥

समाहारणं, क्ली, (सं + आ + ह + क्तः ।) समा-

हारः । समाङ्पूर्वकज्जधातोर्नट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

समाहारः, पुं, (सं + आ + ह + घञ् ।) समु-

च्चयः । इत्यमरः ॥ बहूनां भिन्नानां बाह्या-

व्यापारेण बुद्ध्या वा पञ्चमूलौ त्रिभुवनवत्

राशोकरणम् । इति भरतः ॥ संक्षेपः । यथा,

“समासस्तु समाहारः संक्षेपः संश्लोऽपि च । इति हेमचन्द्रः ॥

समाहारइहसमाहारद्विगुसमासयोर्व्यवस्थं समासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

समाहितः, त्रि, (सम् + आ + धा + क्तः ।) समा-

धिष्ठः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ६६ ।

“स्नात्वा प्रातःक्रियां कृत्वा पुनरास्ते समा-

हितः ॥”)

उक्तसिद्धान्तः । आहितः । निर्विषादोक्तः ।

प्रतिज्ञातः । इति मेदिनी ॥ निष्पन्नः । इति

धरणिः ॥ श्रुचौ, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

समाहृतः, त्रि, सम्यक्प्रकारेण आहरणोक्तः ।

संगृहीतः । एकचोक्तः । संक्षेपेण प्रति-

पादितः । समाङ्पूर्वकज्जधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समाहृतिः, स्त्री, (सम् + आ + ह + क्तिन् ।) संग्रहः । इत्यमरः ॥ एककर्तृकाणामनेककर्तृ-

काणां वा एकाभिप्रायाणां वाक्यानां समा-

हरणं समाहृतिः । समाहृत्यते संक्षेपेण प्रति-

पद्यते अनया समाहृतिः । अपूर्वात् षाङ्पूर्-

व्यात् ह्रञ्च हरेण इत्यस्मात् क्तः । इति भरतः ॥

समाहृत्यः, पुं, (समाहृत्यतेऽनेति । सम् + आ + ह्र + पुंसोति च ।) बाहुलकात् नात्वम् ।)

समित्

सूतम् । आह्वानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पशुपत्सूतम् । सङ्करम् । इति मेदिनी ॥ ॥
तस्य निबिडत्वं यथा,—

सूतं समाह्वयन्नेव राजा राष्ट्रास्त्रिवारयेत् ।
राज्यान्तकरणावेतो हो दोषो द्रुथिवीक्षिताम् ॥
प्रकाशमेतत् तत्कथं यदेवनसमाह्वयी ।
तयोर्निर्णयं प्रतीचते नृपतिर्यज्ञवान् भवेत् ॥
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तन्नोके सूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥
सूतं समाह्वयन्नेव यः कुर्यात् कारयेत् वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्राजा मुद्रांश्च द्विज-
लिङ्गिनः ॥

इति मानवे । ८ । २२१—२२४ ॥

समाह्वा, स्त्री, (सम्यक् आह्वा यस्याः ।) गो-
विज्ञातृत्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ समाह्वा च ॥
समिकं, स्त्री, शैलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वङ्ग-
इति भाषा ॥

समित्, स्त्री, (समीयतेऽनेति । सम् + इण् +
क्विप् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । २२ । २३ ।

“पाण्डव राजा समितौ नृकल्पो
युधि प्रवोरैर्बहुभिः समेतः ॥”

समित्, [ध] स्त्री, (समीध्यतेऽनेयेति । इन्ध +
क्विप्) अग्निसन्दीपनार्थदणकाद्यादिः । तत्-
पय्यायः । इन्धनम् २ एधम् ३ इधम् ४ एधः
५ । इत्यमरः ॥ समिन्धनम् ६ । एतस्मिन्
सुखे किलिञ्चम् । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
समीयसमिञ्चकणं मत्स्यपुराणे ।

“प्रादेशमात्राः शशिष्वाः सवस्काश्च पला-
सिनीः ।

समिधः कल्पयेत् प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा ॥”
लक्षणास्तरं यथा, छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“नाङ्गुष्ठादधिका न्यूना समित् स्थूलतया क्वचित्
न निर्मूलत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशात् नाधिका नोना न तथा स्याद्विशा-
खिका ।

न सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ॥”
इति संस्कारतत्त्वम् ॥ * ॥

तस्य निबिडलक्षणं यथा,—

“विशीर्णा विदला क्रस्ता वक्राः स्थूला द्विधा-
कृताः ।

कृमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ॥”
अथ दोषो यथा,—

“विशीर्णायुःक्षयं कुर्याद्विदला पुच्छनाशिनी ।
क्रस्ता नाशयते पत्नीं वक्रा बन्धुविनाशिनी ॥
कृमिदष्टा रोगकरी विषपकरणी द्विधा ।
पशून् मारयते दीर्घा स्थूला चार्थविनाशिनी ॥”
इति तन्त्रम् ॥ * ॥

नववह्वाणां समिधो यथा,—

“अर्कः पलाशः खदिरस्वपामार्गोऽथ पिप्पलः
उकुम्भरः शमी दूर्वाः कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥”
इति संस्कारतत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

२७६

समित्

समिता, स्त्री, (सम्यक्प्रकारेण इता प्राप्ता ।)
गोधूमचूर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मयदा इति
भाषा ॥ तस्या लक्षणं यथा,—

“गोधूमा धवला धीताः कुटिताः शोचितास्ततः
प्रक्षिप्ताः सा विनिष्पिष्टाश्चक्षिताः समिता
कृता ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

समितिः, स्त्री, (संयन्त्यस्यामिति । सं + इण् +
क्तिन् ।) सभा । यथा, महाभारते । १ । १ । २४ ।
“प्रभाते राजसमितौ सञ्चयो यत्र वा विभोः ।
एकधात्मा वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च ॥”

युद्धम् । (यथा, भागवते । २ । ७ । ३४ ।

“ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः
काञ्चोजमत्स्यकुलसृष्टयकैकयाद्याः ॥”

सङ्गः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ साम्यम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (सन्निपातः । इति श्रीधरस्वामी ॥
यथा, भागवते । ११ । २५ । ८ ।

“प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान् यर्हि ण्टहाशमे ।
स्वधर्मं चानुतिष्ठेत् गुणानां समितिर्हि सा ॥”

समिधः, पुं, (समेतीति । सम् + इण् + “समीयः”
उणा० २ । ११ । इति यक् ।) अग्निः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ युद्धम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

सुणादिहृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २० । ८ ।
“शिक्षानरः समिधेषु प्रह्वान्
वह्नो राशिमभिनेतासि भूरिम् ॥”

अस्मिन्नर्थे क्वचित् स्त्रीवैपि दृश्यते । यथा,
तत्रैव । १ । ५५ । ५ ।
“स इन्धहानि समिधानि मज्जना
कृणोति युध्म भोजसा जनेभ्यः ॥”

आहुतिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
समिद्, [ध] स्त्री, (समिध्यतेऽनेयेति । सं + इन्ध +
क्विप् ।) समित् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।

२ । १७६ ।
“नित्यः स्नात्वा शुचिः कुर्यात् देवर्षिपितृ-
तर्पणम् ।

देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च ॥”

समिहः, पुं, (सं + इन्ध + क्तः ।) प्रदीप्तः । यथा,
कात्यायनः ।

“योऽनर्घिपि कुहोत्यग्नी व्यङ्गारिणि च मानवः
मन्दान्गिरामयावो च दरिद्रश्च स जायते ।

तस्मात् समिहे होतव्यं नासमिहे कदाचन ॥”
इति संस्कारतत्त्वम् ॥

समिधः, पुं, (समिध्यते इति । सं + इन्ध + क्तः)
अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । २४ । ६ ।

अयन्तु मामात्मभवस्त्वादर्थनमावृतः ।
विलापदुःखसमिधो वदितान्मुहुताहुतिः ॥”

समिन्धनं, स्त्री, (समिध्यतेऽनेनेति । सं + इन्ध +
ल्युट् ।) समित् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
भट्टिः । २ । २८ ।

“तपोमहर्द्धिर्भवतां शरान्निः
संधुष्यतां नोऽरिसमिन्धनेषु ॥”

समीपः

समीरः, पुं, बायुः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७२ ॥
समीकं, स्त्री, (सम् + समीकादयच्चेति ईकः ।)
युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ३ ।
“तमिहरो विज्ञयन्ते समीके
रिरिकासस्तम्बः क्षवतत्राम ॥”)

समीकृतं, त्रि, एकीकृतम् । समानीकृतम् । क्षत्र-
धातो परे समशब्दात् चिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

समीक्षं, स्त्री, (सम्यगीक्यतेऽनेनेति । सम् + ईक्ष् +
घञ् ।) साक्षात्प्राप्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सम्यग्दर्शनम् ॥
समीक्षकं, स्त्री, सम्यक्प्रकारेण दर्शनम् । “प्रक्ष-
णम् । संपूर्णसंघातोर्नट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥ (प्रकाशके त्रि । यथा, भागवते । ८ । २४ । ५ ।

“त्वमर्कदृक् सर्वदृशां समीक्षणी
हृतो गुरुर्न स्वर्गतिं बुभुक्षताम् ॥”)

समीक्षा, स्त्री, (सम् + ईक्ष् + गुरोश्चेत्यः । टाप्)
तत्त्वम् । बुद्धिः । निभालनम् । इति मेदिनी ॥

मीमांसाशास्त्रम् । यत्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (आत्मविद्या । इति स्वामी ॥ यथा,
भागवते । ११ । २८ । ३४ ।

“एवं समीक्षा निपुणा सती मे
हृन्वात् तमिन्द्रं पुरुषस्य वदः ॥”

सम्यग्दर्शनम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । १० ।
“आयुर्वतो मामनुरागहास-
समीक्षया विश्वमयम् वाच ॥”)

समीचः, पुं, (संयन्ति नद्यो यस्मिन् । सं +
इण् + “समीयः” ।) उणा० ४ । ८२ । इति
चट् । दीर्घश्च ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥

समीचकः, पुं, मैथुनम् । इति केचित् ॥
समीची, स्त्री, (संयातीति । सं + इण् + चट् ।
ङीप् ।) मृगी । इत्युणादिकोषः ॥ वन्दना ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समीचीनः, स्त्री, (सम्यगेव । सम्यक् + “विभाषा-
चरदिक् स्त्रियाम् ।” ५ । ४ । ८ । इति खः ।)
यथार्थम् । तत्पर्यायः । सत्यम् २ सम्यक् ३
ऋतम् ४ तथ्यम् ५ यथातथ्यम् ६ यथास्थितम् ७
सङ्गतम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ तद्वति, त्रि ॥
(यथा, भागवते । २ । ४ । ५ ।

“समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्वज्ञस्य तवानघ ।
तमो विशीर्यते मज्जं हरिः कथयतः कथाम् ॥”)

समीदः, पुं, गोधूमचूर्णम् । इति केचित् ॥
समीनः, त्रि, (समांमधीष्टो भूतो भूतो भावो वा ।
समा + “समायाः खः ।” ५ । १ । ८५ । इति
खः ।) वस्तरसम्बन्धी । समाशब्दात् चीन-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समीनिका, स्त्री, प्रतिवर्षप्रसूता गौः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

समीपः, त्रि, (सङ्गता आपो यत्र । “ऋक्
पूरभ्यः पथामानच्चे ।” ५ । ४ । ७४ । इति चः ।
“ह्यन्तर्गुणसर्गेभ्योऽप ईत् ।” ६ । ३ । ८७ ।
इति ईत् ।) निष्कटः । इत्यमरः ॥ (स्त्रीवैशि-
ष्ट्येति । यथा, मनुः । २ । १०४ ।

समुच्च

“अपि समीपे नियतो नैत्यिकं विधिमाख्यतः ।
सावित्रीमप्यधीयत गत्वारण्यं समाहितः ॥”
समीपता, स्त्री, नैकत्वम् । समीपत्वम् । समीप्यम् ।
समीपशब्दात् तत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

समीयः, चि, (सम् + “गङ्गादिभ्यश्च” ४।२।
१३८। इति छः ।) सम्प्रत्ययेन निष्पन्नः । तुल्यका-
रणम् । समशब्दात् णीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
समीरः, पुं, (सम्यगीर्त्तं गच्छतीति । सं + ईर
गतौ + कः ।) वायुः । इत्यमरः । १।१।६५ ॥
(यथा, मावे । ४।५४।

“समीरशिथिरः शिरःसु वसतां
सतां जवनिना निकामसुखिनाम् ॥”
शमीरहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
समीरः, पुं, (समीरयतीति । सम् + ईर + क्तः ।)
वायुः । (यथा, कुमारः । १।८।

“यः पूरयन् कीचकरभुभागान्
दरीमुख्येन समीरणेन ।
उद्गास्यतामिच्छति किञ्चराणां
तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥”
मन्वकः । इत्यमरः । २।४।७।८। पथिकः । इति
मेदिनी ॥ (स्त्री, सं + ईर + क्तः । प्रेरणम् ।
यथा, महाभारते । ८।८४।२३।

“शराभिघाताच्च रक्षा च राजन्
स्वया च भासास्त्रसमीरणाय ॥”
प्रेरके, त्रि । यथा, हरिवंशे । १०२।२२।
“सोऽपि बत पाण्डुराभाभस्तत्कालं प्रातिभिर्वृतः
वनान्तरगतो रामः पानं मदसमीरणम् ॥”

समुच्चः, त्रि, (सुखेन सह वर्त्तमानः ।) वाग्मी ।
वावदूकः । इति हेमचन्द्रः ॥

समुचितः, त्रि, सम्यगुचितः । उपयुक्तः । यथा,—
“बदामस्ते किंवा जगनि वयमुच्चैर्जडधियो
न धाता नापीयो हरिरपि न ते वेत्ति परमम्
तथापि त्वङ्गतिर्मुञ्चयति चास्माकमसिते
तदेतत् क्षन्तव्यं न खलु पशुरोषः समुचितः ॥”
इति तन्त्रसारधृतश्यामास्तोत्रम् ॥

समुच्चयः, पुं, (सं + उत् + चि + अच् ।) समा-
हारः । इत्यमरः । ३।२।१६ ॥ यथा,—
“राशौ ह्योर्बङ्गनाञ्च समाहारः समुच्चयः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, कुमारः । १।४८।
“सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वरूपा प्रयन्ता-
देकस्य सौन्दर्यदृष्टयेव ॥”)

समुच्छेदः, पुं, विनाशः । संपूर्वोत्पूर्वच्छेदधातो-
र्जञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, किरातो । १।१४८।
“यंश्लक्ष्मीमनुष्ठुत्य समुच्छेदेन विविधाम् ।
निष्कायमपि सन्त्येऽहमन्तरायं जयन्धियः ॥”)
समुच्छयः, पुं, (सं + उत् + चि + अच् ।) विरोधः ।
उत्सिधः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ८।२०।

“कनधूपसमुच्छयशोभिनी
वितमसा तमसासरयुताः ॥”)

२७७

समुत्स

समुच्छायः, पुं, समुच्छयः । समुत्पूर्वविधातो-
र्जञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समुच्छितः, त्रि, उच्चः । समुत्पूर्वविधातो-
र्ज्ञप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समुच्छ्रितः, त्रि, (सम् + उच्छ्र उच्छ्रगं + क्तः ।)
त्यक्तः । इत्यमरः । ३।१।१०७ ॥

समुत्क्रमः, पुं, ऊर्ध्वगमनम् । समुत्पूर्वक्रमधातो-
रत्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समुत्क्रोशः, पुं, (समुत्क्रोशतीति । सं + उत् +
क्रुश + अच् ।) कुरुरपञ्ची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (भावे घञ् ।) उच्चैःशब्दश्च ॥

समुत्थः, चि, (समुत्तिष्ठतीति । सं + उत् +
स्था + कः ।) समुद्रवः । समुत्थितः । समुत्-
पूर्वस्थाधातोर्जञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
मनुः । ७।४५।

“दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”)

समुत्थानं, स्त्री, (सम् + उत् + स्था + क्तः ।)
समुदयोगः । (यथा, महाभारते । ३।३२।७।
“सर्वे हि स्त्रे समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
अपि धाता विधाता च यथायमुदके वक्ताः ॥”)
व्याधौनां निर्णयः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मनुः । ८।२८७।

“अङ्गावपीडनायाञ्च त्रणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वं दण्डमथापि वा ॥”)
ऊर्ध्वगमनम् । सम्यक्प्रकारेण उत्थानम् । उत्तो-
लनम् । यथा,—

“इन्द्रध्वजसमुत्थानं प्रमादाच्च कृतं यदि ।
तदा द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्यं नान्तरा पुनः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

समुत्थितः, पुं, (सम् + उत् + स्था + क्तः ।) सम्य-
गुत्थितः । यथा,—

“समुत्थितस्त्वं श्रवणाद्यपादे
गृह्णाण पूर्णा भगवन्मस्ये ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे शक्रोत्थानपुञ्जामन्त्रः ॥
समुत्पन्नः, त्रि, (सम् + उत् + पद + क्तः ।) समु-
द्भूतः । यथा,—

“पुस्तकस्या च या विद्या परहस्तगतं धनम् ।
कार्येकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम् ॥”
इति चाणक्यम् ॥

समुत्पिञ्जः, त्रि, (सम् + उत् + पिजि हिंसायाम्
+ अच् ।) अत्यन्तव्याकुलः । यथा,—

“उत्पिञ्जलसमुत्पिञ्जपिञ्जका भृशमाकुले ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

समुत्पिञ्जः, पुं, (सम् + उत् + पिञ्ज + पचाद्यच् ।
भृशमाकुलसंन्यम् । इत्यमरः । २।८।८८ ॥

समुत्प्लुक्तः, त्रि, (सम्यगुत्प्लुक्तः ।) सम्यगुत्प्लुतः ।
इति हेमचन्द्रः उत्प्लुक्तशब्दार्थदर्शनात् ॥ सम्य-
गुत्प्लुतार्थोदयुक्तः । इत्यमरे उत्प्लुक्तशब्दार्थ-
दर्शनात् ॥ (यथा, रघुः । १।३३।
“तस्यामात्मानुरूपायामात्मजसमुत्प्लुक्तः ।
विलम्बितकालैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥”)

समुद्ग

समुद्गतं, त्रि, (समुदगते क्तेति । सम् + उत् +
गन् + क्तः ।) उद्भूतम् । कृपादेवद्भूत-
जलादि । इत्यमरः । ३।१।८० ॥

समुद्भूतः, त्रि, (सम् + उत् + भू + क्तः ।) समुत्-
पन्नः । यथा, देवीमाहात्म्ये ।

“साम्रवीक्षान् सुरान् सुभ्रू भवद्विस्तृतयेऽपि का
शरीरकोषतस्याः समुद्भूताम्रवीक्षित्वा ॥”

समुदयः, स्त्री, (सम् + उत् + इष् + अच् ।)
लग्नम् । यथा,—

“सामर्थ्यं तनु कल्पते समुदये वित्तं कुटुम्बं ततो
विक्रान्तिं सहजं तृतीयभवने योधश्च सच्चि-
न्तयेत् ॥”

इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
वृषाडीचक्रान्तर्गतचतुर्थनाडी । सा तु जञ्-
नश्चावधिकाष्टादशनचक्ररूपा । तत्पर्यायः ।

सामुदायिकम् २ । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“जञ्चक्रं कर्म ततो दशमं सांघातिकं
षोडशभम् ।

समुदयमष्टादशमे विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
सन्तप्तं सामुदायिकं मित्रभूत्यर्थसंज्ञयः ॥”

समुदयः, पुं, (सम् + उत् + इष् + अच् ।) समूहः ।
इत्यमरः । २।५।४० ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १०।१८६।

“तमुपाजगमतुस्तौ च सेनासमुदयान्वितौ ।
तं विज्ञायैव संबन्धं मुदा दृष्ट्वैव तस्यौ ॥”

युद्धम् । (यथा, महाभारते । ६।११३।४४।
“द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे ।
महासमुदयं चक्रं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥”)

समुद्गमः । इति मेदिनी ॥ दिवसः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

समुदागमः, पुं, (सम् + उत् + आ + गम + अच् ।
समन्ताज्ज्ञानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुदाचारः, पुं, (सम् + उत् + आ + चर +
अच् ।) आशयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुदायः, पुं, (सम् + उत् + अय + अच् ।)
समूहः । युद्धम् । इत्यमरः । २।५।४० ॥

२।८।१०६ ॥ पृष्ठस्थायिबलम् । इत्यजयः ॥
समुच्छयः । इति मेदिनी ॥

समुदितः, त्रि, सम्यक्प्रकारेण कथितः । संपूर्व-
वदधातोः ऋप्रत्ययेन निष्पन्नः । उदयं प्राप्तः ।

समुद्भूतः । संपूर्वोत्पूर्वन्धातोः ऋप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

समुद्गः, पुं, (समुद्गच्छतीति । सम् + उत् + गम् +
अन्त्येष्वपीति डः ।) सम्युत्कः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २।८१।७५।

“शृङ्गाश्चन्दनकल्पाञ्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥”
मुद्गं न सह वर्त्तमानः ।) मुद्गसहितश्च ॥

समुद्गकः, पुं, (समुद्ग एव । स्वार्थे कन् ।) सम्युत्कः ।
इत्यमरः । २।६।१३८ ॥ सौपुष्ठा इति स्थाने ।

समुद्गच्छतीति जनजनाहमादेरिति डे समुद्गः
ततः स्वार्थे कः । सम्युत्ति द्रव्यैः संज्ञिष्टो भवति
सम्युत्कः पुट् शि शेषे इजुङ्त्वात् कः ततः

समुद्रः

स्वार्थं कः । इति भरतः ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । ३८ । ४७ ।

“भिन्नुः प्रपञ्चबुद्ध्याख्यः समुद्रकमुपानयत् ॥”
चन्द्रोविशेषश्च ॥

समुद्रमः, पुं, ऊर्ध्वगतिः । उत्पत्तिः । संपूर्वोत्-
पुर्वगमधातोः अल प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । १११ । ८८ ।

“सुहृतामग्निहोत्राणि धूमराजिसमुद्रमैः ।
प्रदर्शयदिवारोहमार्गं दिवि तपस्विनाम् ॥”
समुद्रोत्तं, त्रि, उच्चर्गीतम् । समुत्पूर्वगमधातो-
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

समुद्रोर्णः, त्रि, वमितः । उत्तोलितः । कथितः ।
समुत्पूर्वगमधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
समुद्रतः, त्रि, (सम् + उत् + ह + क्तः ।) अवि-
नीतः । इत्यमरः । ३।१।२ ॥ समुद्रोर्णः । इति
हेमचन्द्रः ॥

समुद्ररणं, स्त्री, (सम् + उत् + ह + क्तृ ।)
वान्तान्नम् । उन्नयः । इत्यमरः ॥ वान्ताय उदो-
र्णार्थः उन्नयः कृपादेर्जलाद्युत्तोलनं वृक्षा-
द्युन्नूलनं वा अनयोः समुद्ररणम् । समुद्रियते
उत्तोल्यते यत् समुद्ररणं कर्मण्यनट् । भुक्तोज्-
झितोन्नूलितयोः स्यादुद्हरणमुन्नयः । इति
रभसः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३२७ । १८ ।

“सोऽमृत्युमाणास्तदाक्यं समुद्ररणनिश्चितः ।
अथाह तां तदा शक्तिं न चेनां स व्यकम्पयत् ॥”
समुद्रुतं, त्रि, (सम् + उत् + ह + क्तः ।) समुत्-
कोर्णम् । अपनोतम् । इति मेदिनी ॥ सम्यक्-
प्रकारेण उद्धृतम् । उत्थापितम् । यथा,—

“जलौघमग्ना सचराचरा धरा
विषाणकोष्ठाखिलविश्वमूर्त्तिना ।
समुद्रता येन वराहरूपिणा
स मे स्वयम्भुर्भगवान् प्रसीदतु ॥”

इति पाण्डवगीता ॥

समुद्रः, पुं, जलसमूहस्थानम् । तस्य व्युत्पत्ति-
र्यथा । “चन्द्रोदयात् प्रापः सम्यगुन्मन्ति क्षिप्यन्ति
अद । चन्द्रोदयात् समुन्मन्ति वा समुद्रः ।
उन्मधी क्लेदे नास्तीति रक् हमुङ्नलोप इति
मलोपः ।

“अपां चैव समुन्नेन स समुद्र इति स्मृतः ।’

इति वायुपुराणम् ॥

सुद्रा मर्यादा तथा सह वर्त्तते इति वा समुद्रः
सम्यगुद्गतो रोग्निरत्र इति । सुदं राति ददा-
तीति डे । सुद्राणि रद्रादीनि तैः सह वर्त्तते
इति वा ।” इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अश्विः २
अक्षपारः ३ पारावारः ४ सारितपतिः ५ उद-
न्वान् ६ उदधिः ७ सिन्धुः ८ सरस्वान् ९
सागरः १० अर्णवः ११ रत्नाकरः १२ जल-
निधिः १३ यादः पतिः १४ अपांपतिः १५ । इत्य-
मरः । १।७।१ ॥ महाकच्छः १६ नदीकान्तः १७
तरोयः १८ द्वीपवान् १९ जलेन्द्रः २० मन्थिरः
२१ क्षीपीप्राचीरम् २२ मकरालयः २३ ।

२७८

समुद्रः

इति जटाधरः ॥ सरिताम्यतिः २४ जलधिः २५
नौरनिधिः २६ नौरधिः २७ अश्वधिः २८
पाथोनिधिः २९ पाथोधिः ३० यादसाम्यतिः
३१ नदीनः ३२ इन्द्रजनकः ३३ तिमिकोषः ३४
वारांनिधिः ३५ वारिनिधिः ३६ वार्धिः ३७
वारिधिः ३८ तोयनिधिः ३९ कीलालधिः ४०
धरणीपूरः ४१ क्षीराश्विः ४२ धरणिप्रवः ४३
वाहः ४४ कचङ्गलः ४५ पेहः ४६ मितद्रुः ४७
वाह्निनीपतिः ४८ गङ्गाधरः ४९ दारदः ५०
तिमिः ५१ प्राणभास्वान् ५२ ऊर्ध्वमाली ५३
महाशयः ५४ अश्वोनिधिः ५५ अश्वोधिः ५६
तरिषः ५७ कूलङ्गवः ५८ तारिषः ५९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ वारिराशिः ६० शैलशि-
रम् ६१ पराकुवः ६२ तरन्तः ६३ महोप्राची-
रम् ६४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पयोधिः ६५
सरिचायः ६६ अश्वोराशिः ६७ धुनीनायः ६८
नित्यः ६९ कन्धिः ७० अपानायः ७१ । अस्य
जलगुणाः । विस्त्वम् । लवणरत्नामयप्रद-
त्वम् । उष्णत्वम् । वैषण्ण्यजनकत्वम् । विशे-
षाहाहार्त्तिपित्तकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“सामुद्रमुदकं चारं सर्वं दोषप्रकोपणम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

सुद्रायुक्ते, त्रि ॥ * ॥ स च समुद्रो ब्रह्मणो
मेदाज्जातः । यथा,—

“इदि कामो भुवोः क्रोधी लोभसाधरदच्छ-
दात् ।

आस्याहाक् सिन्धवो मेदात् निर्दतिः पायो-
रघाश्रयः ॥”

इति श्रीभागवते । ३ । १२ । १३ ॥

कल्पभेदे श्रीकृष्णोत्तरेण विरजामर्भजातः । यथा,
“श्रीकृष्णो विरजां दृष्ट्वा सरिद्रुपां प्रियां सताम्
उच्चैः करोद विरजातीरे नौरमनोहरे ॥

जलादुत्थाय चागच्छ निधाय तनु नूतनम् ।
आजगाम हरैरथ साक्षाद्राधेव सुन्दरी ॥

ताञ्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेम्णोद्देकां जगत्पतिः ।
चकारालिङ्गनं तूर्णं चुचुम्ब च मुहुर्मुहुः ॥

नानाप्रकारशृङ्गारं विपरीतादिकं प्रभुः ।
रहसि प्रेयसीं प्राप्य चकार च पुनः पुनः ॥

विरजा सा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्यममोघकम् ।
सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती ।

तस्यौ तत्र सुखासीना साङ्गं पुत्रैश्च सप्तभिः ॥
एकदा हरिणा सार्धं हृन्दारण्ये सुनिर्जने ।

विजहार पुनः साध्वी शृङ्गारासक्तमानसा ॥
एतस्मिन्नस्तरे तत्र मातुः क्रोडं जगाम ह ।

कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भ्रातृभिः पीडितो भिया ॥
भोतं स्वतनयं दृष्ट्वा तस्याज तां कृपानिधिः ।

क्रोडं चकार बालं सा कृष्णो राधागृहं ययौ ।
प्रबोध्य बालं सा साध्वी न ददर्शान्तिकं प्रियम् ॥

विललाप भृशं तत्र शृङ्गारादसमानसा ॥
शशाप स्वसुतं कोपात् लवणोदो भविष्यति ।

कदापि ते जलं केन न खादिष्यन्ति जीविनः ॥

समुद्रः

शशाप सर्वान् बालांश्च यास्तु मूढा महीतलम् ।
गच्छध्वञ्च मर्हो मूढा जम्बूद्वीपं मनोहरम् ॥

स्थितिनैकञ्च युष्माकं भविष्यति पृथक् पृथक् ।
द्वीपे द्वीपे स्थितिं कृत्वा तिष्ठन्तु सुखिनः सुताः

द्वीपस्थाभिर्नदीभिश्च सह क्रीडन्तु निर्जने ॥
कनिष्ठो मातृशपाञ्च लवणोदो बभूव ह ।

कनिष्ठः कथयामास मातृशपञ्च बालकान् ॥
आजग्मुर्दुःखिताः सर्वे मातृस्थानञ्च बालकाः ।

श्रुत्वा विवरणं सर्वं प्रजग्मुर्धरणीतलम् ॥
प्रणम्य मातुश्चरणं भक्तिसन्नात्मकन्धराः ।

सप्तद्वीपे समुद्राश्च सप्त तस्यैर्विभागशः ॥
कनिष्ठाह्वयपथ्येन्तं द्विगुणं द्विगुणं मुने ।।

लवणेषुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलार्णवाः ॥
एतेषाञ्च जलं पृथ्वां शस्यार्थञ्च भविष्यति ।

व्याताः समुद्राः सप्तैव सप्तद्वीपा वसुन्धराम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३ अध्यायः ॥

तस्य क्वासहस्रकारणं यथा,—
“अपां चैव समुद्रे कात् समुद्र इति संक्षिप्तः ।

उदयतीन्द्रौ पूर्वं तु समुद्रः पूर्यते सदा ॥
प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्ममिनेन वै ।

आपूर्यमाणो ह्युदधिरालनैवाभिपूर्यते ॥
ततो वै क्षीयमाणस्य स्वात्मन्येव क्षपां क्षयः ।

उद्दीप्यतेऽग्निसंयोगात् उल्कास्त्रापो यथा
क्षयम् ॥

तथा स्वतः समुद्रोऽपि वर्धते शशिनोदये ।
अन्यनानतिरिक्तास्ता वर्षन्त्यापो ऋस्मिन् च ॥

उदयास्तमर्यष्विन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
क्षयो हृदय उदधेः सोमहृदययो यथा ॥

दशोत्तराणि पञ्चाक्षरकुलानां शतानि च ।
अपां दृढिः क्षयो दृष्टः समुद्राणाम् पुर्व्वसु ॥”

इति मातृ १०० अध्यायः ॥

अन्यत् विष्णुपुराणे २।४ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥
समुद्रे वर्णनौयानि यथा,—

“अश्वौ द्वीपाद्विरजोर्ध्वीपोतयादोजलप्रवाः ।
विष्णुकुल्यागमसन्द्राद्विरीर्वाङ्गपूरणम् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥*॥
कली द्विजानां समुद्रयात्रादिनिषेधो यथा,

उदाहृतस्वधृतहृत्कारदीयवचनम् ।
“समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।

द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपकं पशोर्वधः ।

मांसादनं तथा आह्वे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्हीनं वरस्य च ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्रमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमिधश्च तथा मखम् ।

इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥”
(केपाश्चिमते कलावपि समुद्रयात्रास्वीकारे

न दोषः ॥) क्षीरोदसमुद्रस्य मन्थनवृत्तान्तो
यथा, भागवते । ८ । ७ । १—१० ।

“कृतस्थानविभागास्तै एव कश्यपनन्दनाः ।
ममन्युः परमं यत्ता अमृतार्थं पयोनिधिम् ॥

मथ्यमानेऽर्णवे सोऽद्विरनाधारो ह्यपोऽविद्यत् ।

समुद्रः

प्रीयमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात् पाण्डुनन्दन ॥
 ते सुनिर्व्विजमनसः परिज्ञानमुच्छ्रियः ।
 आसन् सुपौरुषे नष्टे देवेनातिबलीयसा ॥
 विलोक्य विघ्ने शविधिं तदेष्वरो
 दुरन्तबीर्य्योऽवितथाभिसन्धिः ।
 कत्या वपुः काष्णपमङ्गलं महत्
 प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥
 तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः
 समुद्यता निम्नयितुं सुरासुराः ।
 दधार पृष्ठेन स लक्ष्योजन-
 प्रक्षारिणा हीप इवापरो महान् ॥
 सुरासुरेभ्यः भुजवीर्य्यवैपितं
 परिभ्रमन्तं गिरिमङ्गलं पृष्ठतः ।
 विभ्रतदावर्तनमादिकच्छपो
 मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः ॥”
 तथा तत्रैव । ८ । ७ । १८—१९ ।
 “निर्गम्यमानादुदधेरभूद्विषं
 महोत्सवं हालाहलाङ्गमयतः ।
 संभ्रान्तमौनोन्मत्तकरादिकच्छपात्
 तिमिद्विपयाहतिमिहिलाकुलात् ॥
 तदुग्रवेगं दिशि दिक्षुपथ्यधो
 विसर्पदुत्पन्नपदसङ्घमप्रति ।
 भीताः प्रजा दुदुवुरङ्ग सेखरा
 अरक्षमाणाः शरणं सदाशिवम् ॥”
 तथाच तत्रैव । ८ । ७ । ३६—४३ ।
 “तद्वीक्ष्य व्यसनं तासां कृपया भृशपीडितः ।
 सर्वदेवसुहृदेव इदमाह सतीं प्रियाम् ॥
 अहो वत भवान्येतत् प्रजानां पश्य वैश्वम् ।
 क्षीरोदमयनोद्भूतात् कालकूटादुपस्थितम् ॥
 आसां प्राणपरीप्लूनां विधेयमभयं हि मे ।
 एतावान् हि प्रभोरर्थो यद्गहनपरिपालनम् ॥
 प्राणैश्च प्राणिनः पान्तिः साधवः क्षणभङ्गुरैः ।
 बह्वेरेषु भूतेषु मोहितेष्वान्तमायया ॥
 पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः ।
 प्राप्ते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः ॥
 तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ।
 एवमात्मन्ना भगवान् भवानो विश्वभावनः ॥
 तद्विषं जम्बुमारुहे प्रभावज्ञानमोदत ।
 ततः करतलोज्ज्वला व्यापि हालाहलं विषम् ॥
 अभक्ष्यन्महादेवः कृपया भूतभावनः ।
 तस्यापि दर्शयामास स्ववैद्यं जलकल्लवः ॥
 यक्षकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ॥”
 तथा तत्रैव । ८ । ८ । १—९ ।
 “पौते गरे उषाङ्गण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ।
 ममन्युस्तरसा सिन्धुं हविर्जानी ततोऽभवत् ॥
 तामग्निहोत्रोत्पत्त्या जगद्भुङ्क्षवादिनः ।
 यज्ञस्य देवयानस्य मेध्याय हविषे नृप ॥
 तत उच्चैः श्रवा नाम हयोभूच्छन्द्रपाण्डरः ।
 तस्मिन् बलिः सृष्टाश्चक्रे नेन्द्र ईश्वरशिवया ॥
 ततो ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्गतः ।
 दन्तेशतुभिः खेताद्देहन् हिमवतो महौम् ॥
 ऐरावतादयस्त्वष्टी दिग्गजा अभवन्स्ततः ।

समुद्रः

अभ्रमुपभृतयोऽष्टौ च करिष्यस्वभवद्वृष ॥
 कोसुभाख्यमभूद्वृषं पद्मरागं महोदधेः ।
 तस्मिन् मणौ सृष्टाश्चक्रे वक्षोऽलङ्कुरणे हरिः ॥
 ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
 पुरयत्यर्थिनो योऽर्थः शशङ्गं वि यथा भवान् ॥
 ततश्चाप्सरसो जाता निष्ककण्ठाः सुवामसः ।
 रमण्यः सर्गिणां बलगुगतिलोलावलोकनैः ॥
 ततश्चाविरभूत् साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा ।
 रक्षयन्ती दिशः कान्ध्या विद्युत्सौदामनी यथा
 तस्यां चक्रः सृष्टां सर्वं समुरासुरमानवाः ।
 रूपौदार्य्यवयोवर्णमहिमाक्षितचेतसः ॥”
 तथा तत्रैव । ८ । ८ । २५ ।
 “तस्याः त्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या
 वक्षोनिवासमकरोत् परमं विभूतेः ।
 श्रीः स्वाः प्रजाः सकल्येन निरोक्षणेन
 यत्र स्थितेभ्यत साधिपतींस्त्रिलोकान् ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । ३०—३६ ।
 “अथासौदवारुणी देवी कन्या कमललोचना ।
 असुरा जगद्भुङ्क्षां वै हरिरेतुमतेन ते ॥
 अथोदधेर्मथ्यमानात् काश्यपैरमृताग्निभिः ।
 उदतिष्ठन्महाराज पुरुषः परमाद्भुतः ॥
 दीर्घपौवरदोर्दण्डः कम्बुग्रीवोऽङ्गुल्यक्षः ।
 श्यामलस्तरुणः सङ्गी सखाभरणभूषितः ॥
 पौतवासा महोरस्कः सुसृष्टमणिकुण्डलः ।
 स्निग्धकुञ्चितकेशान्तसुभगः सिंहविक्रमः ॥
 अमृतापूर्णकलसं विभ्रद्वलयभूषितः ।
 स वै भगवतः साक्षाद्दृष्टोऽंशंशसम्भवः ॥
 धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्व्वेददृष्टीज्यभाक् ।
 तमालोक्यासुराः सर्वं कलसं चामृताभृतम् ॥
 लिप्तन्तः सर्ववस्तूनि कलसं तरसाहरन् ।
 नीयमानेऽसुरेस्तास्मिन् कलसेऽमृतभाजने ।
 विषस्मानसा देवा हरिं शरणमाययुः ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । ४१ ।
 “एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः सर्वोपायविदोऽस्त्रः ।
 योषिद्रूपमनिर्दृश्यं दधार परमाद्भुतम् ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । ४२ ।
 “ततो गृहोत्वामृतभाजनं हरि-
 र्वभाष ईषत्स्मितशोभया गिरा ।
 यद्यभ्युपेतः क्व च साध्वसाधु वा
 कृतं मया वो विभजे सुधामिमाम् ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । २० ।
 “कल्पयित्वा पृथक्पङ्क्तौऽभयेषां जगत्पतिः ।
 तांशोपवेशयामास स्वेषु स्वेषु च पङ्क्तौषु ॥
 देत्यान् गृह्णोतकलसो वक्ष्यन्नुपसञ्चरेः ।
 दूरस्थान् पाययामास जराश्लुङ्गरां सुधाम् ॥”
 तत्रैव । ८ । ८ । २४ ।
 “देवलङ्गप्रतिच्छेदः स्वर्भानुर्देवसंघदि ।
 प्रविष्टः साममपिबञ्चन्द्राकार्भ्याश्च सञ्चितः ॥
 चक्रणे चुरधारणं जहार पिबतः शिरः ।
 हरिस्तस्य कबन्धस्तु सुधया प्राविताऽपतत् ॥
 शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचोऽकृपत् ।
 यस्तु पर्व्वणि चन्द्राकारविधावति वरधोः ॥

समुद्र

पौतवायेऽमृते देवैर्भगवान् लोकभावनः ।
 पश्यतामसुरेन्द्राणां स्वरूपं जगद्दे हरिः ॥”
 पाप्मे उत्तरखण्डे ६८ अध्यायेऽप्येवम् ॥ (अन्त-
 रिचम् । इति निघण्टुः । १ । ३ । अस्य व्युत्-
 पत्तिर्यथा तदोकायाम् । “समुद्रं वन्ति सङ्गता
 जङ्घं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मादापो रश्मिभिराक्ष-
 माणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-पूर्वात् द्रवते
 गत्यर्थात् अन्येष्वपि दृश्यते इति अपादाने
 उ-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम् । यद्वा, सङ्गता
 अभिद्रवन्त्येनमापो भीमरसलक्षणा वायुना
 प्रेर्यमानाः आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले
 रश्मिभिः प्रवर्तमानाः । अत उदित्येष उप-
 सर्गाऽभीत्यर्थं वर्तन्ते । कर्माणि उ-प्रत्यय इति
 विशेषः । सम्पादन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्ष-
 चारीणोति वा । सम्पूर्वात् मुद हर्षं इत्यस्मात्
 स्फायितश्चिवश्चि इत्यादिना अधिकरणे रक्-
 प्रत्यये समो म-लोपे च रूपम् । यद्वा, सम्
 इत्येकोभावे उदकात् उच्छेदः रो मत्वर्थीयः ।
 एकौभूतमुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्त्रिति उदक-
 शब्दस्योद्भावश्चादिसः । यद्वा सम्पूर्वात् उन्दो
 क्तेदने इत्यस्मात् स्फायितश्चिवश्चि इत्यादिना
 कर्त्तरि रक्-प्रत्यये कित्त्वानलोपे च समुद्रः ॥”
 इति देवराजकृतनिर्व्वचनम् ॥
 समुद्रकफः, पुं, (समुद्रस्य कफ इव ।) समुद्रफेनः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 समुद्रकान्ता, स्त्री, (समुद्रस्य कान्ता ।) नदी ।
 इति हलायुधः ॥ पृक्षा । इति राजनिघण्टुः ॥
 समुद्रगा, स्त्री, (समुद्रं गच्छतीति ।) गम + डः ।
 नदी । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा । यथा,—
 “यद्यदयं यावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
 तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कन्दोगपरिशिष्टवचनम् ॥
 यथा च महाभारते । ३ । १०८ । १० ।
 “सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन् समुद्रगा ।
 फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥”
 समुद्रगामिनि, त्रि ॥
 समुद्रगृहं, स्त्री, (समुद्र इव जलयुक्तं गृहम् ।)
 जलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 समुद्रचलुकः, पुं, (समुद्रशुलुक इव अनायासेन
 पेयत्वात् यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 समुद्रदयिता, स्त्री, (समुद्रस्य दयिता ।) नदी ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 समुद्रनवनीतं, स्त्री, (समुद्रस्य क्षीरोदस्य नव-
 नीतमिव ।) अमृतम् । चन्द्रः । इति
 मेदिनी ॥
 समुद्रफलं, स्त्री, (समुद्रस्य फलमिव ।) अम्बि-
 फलम् । शीघ्रविशेषः । यथा,—
 “समुद्रनाम प्रथमं पथात् फलमुदाहरत् ।
 समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः ॥
 फलं समुद्रस्य कटुणाकारि
 वातापहं भूतनिरोधकारि ।

समुद्र

त्रिदोषदावानलदोषहारि
कफामयभ्रान्तिविरोधकारि ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रफेनः, पुं, (समुद्रस्य फेनः ।) खनामख्यात-
द्रव्यम् । तत्पर्यायः । फेनः २ अन्विकफः ३
अर्धवज्रमलः ४ । इति रत्नमाला ॥ छिन्डीरः ५।
इत्यमरः । २।८।१०५॥ समुद्रकफः ६ जलहासः
७ फेनकः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समुद्रफेनम्
८ फेनम् १० वार्षिकेनम् ११ पयोधिजम् १२
सुफेनम् १३ अन्विच्छिन्डीरम् १४ समुद्रम् १५।
अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । कषायत्वम् ।
नेत्ररोगकफकण्ठामयाक्षिकर्शरोगनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“समुद्रफेनश्चक्षुषो लेखनः शीतलश्च सः ।
कषायो विषपित्तघ्नः कर्णरुक्कफघ्नश्च ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

समुद्रमेखला, स्त्री, (समुद्रः मेखलेव यस्याः ।)
पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रयात्रा, स्त्री (समुद्रे यात्रा गमनम् ।)
समुद्रगमनम् । (यथा, हरिवंशे । १४५ । ४।

“ह्यारवत्यां निवसतो विष्णोरतुलतेजसः ।
समुद्रयात्रा सम्प्राप्ता तीर्थं पिण्डारके नृप ॥”)
कलियुगे तत्रिपेधो यथा,—

“समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
इत्युपक्रमः ।

“इमान् धर्मान् कलियुगे वर्णानाहुर्मनी-
षिणः ॥”

इत्युदाहृतत्वे उक्तवान् ॥

समुद्रयानं, स्त्री, (समुद्रस्य यानम् ।) पोतम् ।
जाहाज इति भाषा । यथा—

“पुनस्तत्रैव गमने बणिग्भावे मतिर्गता ।
समुद्रयाने रत्नानि महामौल्यानि साधुभिः ।
रत्नपारीक्षकैः सार्जमानयिष्ये बह्वनि च ॥
एवं निश्चित्य मनसा महासार्धपुरःसरः ।
समुद्रयायिभिलोकैः संविदं सूच्य निर्गतः ॥”
इत्युपक्रमः ।

“शुकेन सह संप्राप्तो महान्तं लवणार्णवम् ।
पोतारुद्रास्ततः सर्वे पोतवाहैरुपोषिताः ॥”

इति वाराहं गोकर्णमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
(समुद्रगमनम् । यथा, मनुः । ८ । १५० ।

“समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।
स्थापयन्ति तु यां त्रिंसा तत्राधिगमं प्रति ॥”

समुद्रयायी, [न] त्रि, (समुद्रे गच्छतीति । गम +
णिनिः ।) समुद्रगामी । यथा, वाराहं ।

“समुद्रयायिभिलोकैः संविदं सूच्य निर्गतः ॥”
(अस्य निन्दा यथा, मनो । ३ । १५८ ।

“आगारदाहो गरदः कुण्डाग्री सोमविक्रयी।
समुद्रयायो वन्द्यो च तैलकः कूटकारकः ॥

* * *

एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्त्यान् हिजा-
धमान् ।

हिजातिप्रवरो विद्वानुभयत विवर्जयेत् ॥”)

समुद्र

समुद्ररमणा, स्त्री, (समुद्रो रमण इव यस्याः ।)
पृथ्वी । इति हलायुधः ॥ (कश्चित् समुद्र-
रसना इति पाठो दृश्यते ॥)

समुद्रलवणं, स्त्री, (समुद्रजातं लवणम् ।) समुद्र-
जलजातलवणम् । करकच् लवण इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सासुद्रकम् २ सासुद्रम् ३ शिवम् ४
वशिरम् ५ सारोत्यम् ६ अचीवम् ७ लवणा-
ब्धिजम् ८ अस्य गुणाः । सत्वम् । द्रव्यत्वम् ।
पलिताक्षपित्तदत्वम् । विदाहित्वम् । कफवात-
घ्नत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च, भावप्रकाशे ।

“सामुद्रं यत्तु लवणमचीवं वशिरश्च तत् ।
सामुद्रं मधुरं पाके सतिक्तं मधुरं गुरु ॥
नात्युष्णं दीपनं भेदि अक्षारमविदाहि च ।
श्लेष्मलं वातनुत्तिक्तमरुचं नातिशीतलम् ॥”

समुद्रवर्जः, पुं, (समुद्रस्य वर्जः ।) बाड़वानलः ।
इति हलायुधः ॥

समुद्रविजयः, पुं, वृत्ताहृत्यता । इति हेमचन्द्रः ॥
समुद्रसुभगा, स्त्री, (समुद्रस्य सुभगा ।) गङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रा, स्त्री, सटी । (सम्यगुदगतो रोगनि-
र्यस्याः ।) शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रान्तं, स्त्री, (समुद्रस्य अन्त उत्पत्तिस्थानत्वे-
नाख्यस्येति । अच् ।) जातीफलम् । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ (समुद्रस्य अन्तम् ।) समुद्र-
तीरम् ॥ (समुद्रः अन्तो यस्येति । समुद्रान्त-
विशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते । १०।४०।३३।

“एतदन्तः समाख्यायो योगः सांख्यं मनोषि-
क्षाम् ।

त्यागस्तपो दमः सत्यं समुद्रान्ता इवापगाः ॥”)
समुद्रान्ता, स्त्री, (समुद्रस्य, अन्तः उत्पत्तिस्थान-
त्वेनाख्यस्या इति । अच् । टाप ।) दुरालभा ।

इत्यमरः । २।४।८२॥ कार्पासी । पृक्का । इति
मेदिनी ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्राम्बरा, स्त्री, (समुद्रः अम्बरमिव यस्याः ।)
पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रारः, पुं, (समुद्रं गच्छतीति । ऋ + उण्)।
कुशीरः । सेतुबन्धः । तिमिङ्गलमत्स्यः । इति
मेदिनी ॥

समुद्रियः, त्रि, (समुद्रे भव इति । समुद्र +
“समुद्राभ्रादृचः ।” ४।४।११८। इति चः ।)

समुद्रभवः । समुद्रसम्बन्धी । (यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । ११ । ४६ ।

“हवाग्निं हृषणं भरन्नपां गुभं समुद्रियम् ॥”)
समुद्रोयः, त्रि, समुद्रसम्बन्धी । समुद्रशब्दात् णीय-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समुन्द्रनं, स्त्री, (सम् + उन् + ल्युट्)। प्राद्रीभावः ।
तत्पर्यायः । तैमः २ स्तोमः ३ इत्यमरः ॥ ३।२।२८॥

समुन्नं, त्रि, (सम् + उन् + ल्युट्)। आर्द्रम् । इत्य-
मरः । ३।१।१०५॥

समुन्नतः, त्रि, (सम् + उन् + ल्युट्)। आर्द्रम् । इत्य-
मरः । ३।१।१०५॥

समुन्नतः, त्रि, (सम् + उन् + ल्युट्)। आर्द्रम् । इत्य-
मरः । ३।१।१०५॥

समुन्नतः, त्रि, (सम् + उन् + ल्युट्)। आर्द्रम् । इत्य-
मरः । ३।१।१०५॥

समुन्नतः, त्रि, (सम् + उन् + ल्युट्)। आर्द्रम् । इत्य-
मरः । ३।१।१०५॥

समूहः

समुन्नतिः, स्त्री, (सम् + उन् + ल्युट् + क्तिन् ।)
उच्छ्रायः । उत्सेधः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कुमारः । ६ । ६६ ।

“उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।
मनसः शिखराणाञ्च सदृशी ते समुन्नतिः ॥”)

समुन्नतः, त्रि, (सम् + उन् + ल्युट् + क्तिन्)। पण्डित-
ग्रन्थः । गर्वितः । इत्यमरः । ३।१।१०५॥ प्रभुः ।
इत्यजयः ॥ समुन्नतः । इति मेदिनी ॥ अर्धवहः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

समुपजोषं, [म्] व्य, (सम् + उप + जुष + अच्)।
आनन्दः । इत्यमरटीकायां रामानुजः । ३ ।
४ । १० ॥ तालव्यशकारादि च ॥

समुपेयिवान्, [स] त्रि, गमनकर्त्ता । गमन-
विशिष्टः । समुपपूर्वधातोः कसुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समुत्तसत्, त्रि, सम्यगुक्तसयुक्तम् । समुत्तपूर्वस-
धातोः शतप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

समुत्तिखन्, [त्] त्रि, (सम् + उन् + लिख +
शत ।) पादादिना भूमिखननकर्त्ता । यथा,—

तुषारसंघातशिलाः क्षुराद्यैः
समुत्तिखन् दर्पफलः ककुद्धान् ।

दृष्टः कथञ्चिद्गवयैर्विविधै-
रसोर्दसंहध्वनिरुक्ताद ॥”

इति कुमारसम्भवे । १ । ५६ ॥

समूढः, त्रि, (सम् + वृद्ध + क्तः ।) पुञ्जितः ।
(यथा, माघे । १ । ४ ।

“नवानधोऽधो हृहतः पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ॥”)

भुजः । सद्योजातः । अनुपमृतः ।। इति
मेदिनी ॥ दमितः । विवाहितः । इति धरणिः ॥

शोधितः । इति जटाधरः ॥ मूढेन सह-
नश्च ॥

समूरः, पुं, मृगभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

समूरः, पुं, मृगविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ८॥

समूलं, त्रि, मूलेन सह वर्त्तमानम् । मूलसहि-
तम् । यथा,—

“अधर्म्मं धेधते राजंस्ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥”

इति महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्म्मं
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवक्ष्यम् ॥

समूहः, पुं, (समूहते इति । सम् + ऊह + घञ्)।
अनेकः । तत्पर्यायः । निवहः २ व्यूहः ३

सन्दोहः ४ विसरः ५ व्रजः ६ स्तोमः ७ ओषः
८ निकरः ९ व्रातः १० वारः ११ संघातः १२

सञ्चयः १३ समुदायः १४ समुदयः १५ सम-
वायः १६ चयः १७ गणः १८ संहतिः १९

हन्धम् २० निकुरम्बम् २१ कदम्बकम् २२ ।
इत्यमरः ॥ २।५।३८-४० ॥ पूगः २३ सञ्चयः २४

स्कन्धः २५ निचयः २६ जालम् २७ अग्रम् २८
पटलम् २९ काण्डम् ३० मण्डलम् ३१ चक्रम्

३२ । इति जटाधरः ॥ विस्तरः ३३ उत्-
कारः ३४ समुच्चयः ३५ आकारः ३६ प्रकारः

३७ संघः ३८ प्रचयः ३९ जातम् ४० । इति

सम्पत्

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २२१ ।
“एवं दण्डविधिं कुर्याद्वाग्निकः पृथिवीपतिः ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयस्यभिचारिणाम् ॥”)
समूहः, स्त्री, (समूहतेऽनयेति । सम् + ऊह + क्त्वा ।
स्त्रियां ङीप् ।) सम्पाज्जी । इति
हेमचन्द्रः ॥
समूहः, पुं, (समूहते इति । सम् + ऊह + क्त ।)
यज्ञाग्निः । तत्पर्यायः । परिचायः २ उप-
प्रायः ३ । इत्यमरः । २।७।२० ॥ सम्पूजयोष्ये,
त्रि । निर्विसर्गबेदान्तार्थः । यथा,—
“प्रागुदकप्रपन्नं देशं समं वा परिसमूहम् ॥”
इति गोभिलसूत्रम् ॥
समूहः, त्रि, (सम् + ऊह + क्त ।) समूह-
बुक्तः । तत्पर्यायः । अधिकर्षः २ । इत्यमरः ।
३।१।११ ॥ पथिसम्पत्तिशाली ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २।१४ । २७ ॥
“सङ्गृह्यमनुजोपेतां समूहविपणापणाम् ॥”
नागविशेषे, पुं । इति महाभारतम् । १ ।
५७ । १७ ॥
समूहः, स्त्री, (सम् + ऊह + क्त ।) सम्यग्-
हृदिः । अतिशयसम्पत्तिः । तत्पर्यायः । एधा
२ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ विधा ३ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । १३ ।
“चरणयोर्नखरागसमूहभि-
र्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्यूतम् ॥”)
समेतः, त्रि, (सम् + आ + इष् + क्तः ।) सम्यक्
प्राप्तः । संयुक्तः यथा,—
“नामसमेतं कृतसङ्केतं वादयते मृदु वेषम् ।
बहु मनुते तनुते तनुसङ्गतपवनचलितमपि
रेणुम् ॥”
इति श्रोजयदेवः ॥
समेधितः, त्रि, सम्यग्वर्धितः । संपूर्वधधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
समादकं, स्त्री, (समं उदकं यत् ।) मथिताङ्गीम्बु-
दधि । अर्द्धजलयुक्तघोलम् इति हेमचन्द्रः ॥
तत्पर्यायः । उदञ्जित् २ । इत्यमरः । २ । ७ ।
१३८ ।
सम्पः, पुं, पतनम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
सम्पत्तिः, स्त्री, (सं + पद + क्त ।) विभवोत्-
कर्षः । तत्पर्यायः । श्रीः २ लक्ष्मीः ३ सम्पदः ४
इत्यमरः । २।८।८२ ॥ ऋद्धिः ५ । इति जटाधरः ॥
भूतिः ६ । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २४ । १६१ ।
“तदैव च ददौ तस्मै सुतां क्लेशविवर्हिताम् ।
निजां शिवाय सम्पत्तिमिव मूढत्वहारिताम् ॥”)
सम्पत्, [द] स्त्री, (सं + पद + क्त ।) सम्पत्तिः ।
इत्यमरः । २।८।८१ ॥ (यथा, रघुः । १ । ३४ ।
“त्वयैव चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोगिना ।
सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥”)
गुणोत्कर्षः । (यथा, किराते । ५ । २४ ।
“गुणसम्पदा समधिगम्य परं
महिमानमच महति जगताम् ।

सम्पातः

नयशालिनि त्रिय इवाधिपतौ
विरमन्ति न ज्ञातुमौषधयः ॥”)
हारमेदः । इति मेदिनी ॥
सम्पदं, स्त्री, (समाक् पदं यत् ।) समं पदयुग्मम्
इति शब्दमाला ॥
सम्पदः, पुं, (सं + पद + घञ् ।) इति पुष्पो-
त्तमदेवः । इत्युच्चादिटीकायामुज्ज्वलदत्तः ।
राजा इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सम्पदः, त्रि, (सं + पद + क्तः ।) साधितः ।
(यथा, पञ्चदशो । ८ । ८१ ।
लौकिकं वचनं मायं सम्पदं त्वत्पदादतः ॥”)
सम्पत्तिबुक्तः । इति मेदिनी ॥
सम्परायः, पुं, (समाक् परे काले ईयते इति ।
इच् + घञ् ।) आपत् । युद्धम् । उत्तरकालः ।
इत्यमरः । ३ । ३ । १५० ॥
सम्परायकं, स्त्री, युद्धम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२ । ८ । १०४ ॥
सम्परायिकं, स्त्री, युद्धम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
२ । ८ । १०४ ॥
सम्पर्कः, पुं, (सम् + पृच् + घञ् ।) मेलकः ।
रतिः । इति मेदिनी ॥ संसर्गः । यथा,—
“सम्पर्कादृष्यते विप्रो जनने मरणेऽपि वा ।
सम्पर्कविनिवर्त्तानां न प्रेतं नैव सूतकम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
सम्पर्की, [न्] त्रि, (सं + पृचो सम्पर्के + “संपृ-
चेति । ३।२।१४२ । इति घिनुण् ।) सम्पर्क-
विशेषः । सम्पर्कशब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।
इति कैचित् ॥
सम्पर्कीयः, त्रि, सम्पर्कदृक् । सम्बन्धीयः ।
सम्पर्कशब्दात् ण्योयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सम्पा, स्त्री, (संपततीति । सं + पत + डः । टाप्)
विद्युत् । यथाह कश्चित् ।
“रागाभ्याममसौ विसारिविरहज्वालातिष्ठैः
स्मरा-
विष्टा भूतगणात् पथोऽतिविषमादभष्टा बधूः
सत्पथात् ।
पङ्कादेन मदेन पङ्किलतनुः सम्पाति सम्पाततः
सम्पाभानुभुजङ्गस्य विजहौ यान्तो भुजङ्गा-
वयम् ॥”
सम्पाकः, पुं, (समाक् पाको यस्य ।) आरग्वध-
पृष्ठः । इत्यमरः । २।४।२३ ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे ६१ अध्याये ।
“सम्पाकश्रेयसीसप्तपण्यपामार्गपीलुभिः ॥”)
समाक्पाकश्च ॥
सम्पाकः, त्रि, (समाक् पाको यस्य ।) तर्ककः ।
पृष्ठः । इति मेदिनी ॥ अल्पः । लम्पटः । इति
धरणिः ॥
सम्पाटः, पुं, तर्कः । इति शब्दमाला ॥
सम्पातः, पुं, (सम् + पत + घञ् ।) पतनम् ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, गोतायाम् । १ ।
२० ।
“प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुश्चमरा पा ऋक् ।

सम्पुटः

इशीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ! ॥”)
पक्षिणां गतिविशेषः । इति जटाधरः ॥
सम्पातिः, पुं, अक्षयपुत्रः । स च जटायुषोऽप्यजो
भ्राता । यथा, रामायणे । ४ । ५६ । २ ।
“सम्पातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहङ्गमः ॥
भ्राता जटायुषः श्रीमान् विख्यातबलपीरुषः ॥”
(यथा च तत्रैव गङ्गवाक्ये । ३ । १४ । ३२ ।
“हौ पुत्री विनतायास्तु गङ्गोऽनूय एव च ।
तस्माज्जातोऽहमस्मिन्नात् सम्पातिश्च ममाग्रजः ॥”
यथा च महाभारते । १ । ६६ । ७० ।
“अक्षयस्य भार्या ग्रेनी तु वीर्यवन्ती महा-
बली ।
सम्पातिं जनयामास वीर्यवन्तं जटायुषम् ॥”
तथा तत्रैव । ३ । २७८ । १ ।
“सखा दशरथस्यासौ तु जटायुरनुत्तमजः ।
गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः ॥”
अस्य पञ्चदहन-विवरणम् । यथा, रामायणे ॥
४ । ८ । ४—७ ।
“पुरा हतवधे हस्ते स चाक्षुश्च जयैषिणी ।
आदित्यमुपयाती खे ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥
आहत्याकाशमार्गेण जवेन स्वर्गतो भृशम् ।
मध्यं प्राप्ते तु सूर्यं तु जटायुरवसौदति ॥
तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरर्दितम् ।
पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात् परमविक्रवम् ॥
निर्दग्धपक्षः पतितो विभ्येऽहं वानरार्षभाः ।
अहमस्मिन् वसन् भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षयं ।
जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा सम्पातिना तदा ॥”)
सम्पातिकः, पुं, (सम्पातिरेव । स्वार्थं कन् ।)
गङ्गज्येष्ठपुत्रः । इति शब्दमाला (अक्षयस्य
ज्येष्ठपुत्रः । इति पुराणम् ॥)
सम्पादकः, पुं, (सम्पादयतीति । सं + पद + णिच्
+ क्तुल् ।) निष्पादकः सम्पन्नकर्ता ॥
सम्पादनं, स्त्री, निष्पादनम् । संपूर्वकजन्त-
पदधातोरनट्- (ल्यट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । १५ । १४८ ।
“संभाव्य सिद्धयदयमात्मचिकीर्षितस्य
सम्पादनाय सुतरां जगद्गुः प्रयत्नम् ॥”)
सम्पादितः, त्रि, निष्पादितः । संपूर्वजन्त-
पदधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सम्पौडनं, स्त्री, समाक्प्रकारेण व्ययनम् । सं-
पूर्वपीडधातोरनट्- (ल्यट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सम्पौतिः, स्त्री, समाक्पानम् । संपूर्वपाधातोः
क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सम्पुटः, पुं, (सं + पुट् + कः ।) कुरुवकः ।
इत्यजयः ॥ पेटा । इति हेमचन्द्रः ॥ एकजा-
तीयोभयमध्यवर्त्ती । यथा, तन्त्रसारः ।
“सकामः संपुटो ज्यो निष्कामः संपुटं विना ॥”
तथा च तत्रैव ।
“केवलां मादकां कृत्वा मादको तारसंपुटा ।
मादकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः ॥”
रतिबन्धविशेषः । तन्त्रचर्चं यथा,—
“संप्रसार्योभयोः पादौ शय्यागतकपोलकः ।

सम्प्रति

भगलिङ्गस्य संयोगात् रमते संपुटो हि सः ॥
इति रतिमञ्जरौ ॥
सम्पुटः, पुं, (सम्पुटते इति । सं + पुट + क्तुन ।) आधारविशेषः । संपुडा इति ख्यातः ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः समुद्रकः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३८ ॥ समुद्रः २ सम्पुटः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
सम्पूर्णः, त्रि, (सं + पू + क्तः ।) सम्पन्नम् । परि-
पूर्णम् । साङ्गम् । यथा,—
“गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णं त्वहं स्त्रिये ।
तस्मै भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनाहं न ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सम्पूर्णः, पुं, (सं + पू + क्तः ।) रागस्य जाति-
विशेषः । स तु सप्तस्वरमिश्रितरागिण्यः । यथा,
“चोडनः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिस्तु
षाडवः ।
सम्पूर्णः सप्तभिः प्रोक्तो रागजातिस्त्रिधा मता ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
अपि च । सम्पूर्णस्वराः सा ऋ ग म प ध नि ।
सम्पूर्णरागाः सप्तभिः स्वरैर्यथा । नाट-
वसन्तः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
सम्पूर्णः, स्त्री, (सम्पूर्ण + टाप् ।) एकादशी-
विशेषः । सा तु पूर्वाह्णोदयव्यापिनौ सती
षष्टिदण्डात्मिका । यथा,—
“आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुखार्चयान्विता ।
सैकादशी हि संपूर्णा विद्यायाः परिकीर्तिता ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सम्पृक्तः, त्रि, (सं + पृच् + क्तः ।) मिश्रितः ।
तत्पर्यायः । करम्बः २ कवरः ३ मिश्रः ४ खचितः
५ इति हेमचन्द्रः ॥
सम्प्रति, अ, (सम् च प्रति च इयोः समाहारः ।)
अस्मिन् काले । तत्पर्यायः । एतर्हि २ इदानीं
३ अधुना ४ साम्प्रतम् ५ । इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥
(यथा, भागवते । ७ । १ । १७ ।
“सम्प्रत्यमर्षी गोविन्दे दन्तवक्रश्च दुर्मतिः ॥”)
सम्प्रति, पुं, अतीतकालीयाङ्गदः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
सम्प्रतिपत्तिः, स्त्री, (सं + प्रति + पट् + क्तुन ।)
उत्तरविशेषः । यथा,—
“मिथ्यासम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।
प्राङ् न्यायाद्योत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्र-
वेदिभिः ॥
श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिपद्यते ।
सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्विद्दाहता ॥”
अभियुज्यते अभियोगः । प्रतिपद्यते अङ्गी-
करोति । तं साध्यार्थम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
(सौमनस्यम् । यथा, माघे । १८ । ३८ ।
“न तस्थौ भर्तृनः प्रासमानसम्प्रतिपत्तिषु ।
रणैकसर्गेषु भयं मानसं प्रति पत्तिषु ॥”)
सम्प्रतिरोधकं, त्रि, (समग्रं प्रकारेण प्रतिरुण-
हति । सं + प्रति + रुध् + क्तुन ।) प्रतिबन्धकम् ।
सम्प्रतिपूर्वकं धातोर्नञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सम्प्रदा

सम्प्रतीतिः, स्त्री, सम्प्रकृत्यातिः । सम्प्रज्ञानम् ।
सम्प्रतिपूर्वकं धातोः क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सम्प्रदाता, [क्त्] चि, (सं + प्र + दा + क्तु ।)
सम्प्रदानकर्ता । यथा, श्रुतिरस्ते कात्यायन-
वचनम् ।
“त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।
चतुर्थं सम्प्रदातेषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥”
सम्प्रदानं, स्त्री, (सं + प्र + दा + क्तु ।) सम्प्र-
कृपकारेण दानम् । षट्कारकान्तर्गतकारक-
विशेषः । स च दत्तसासुयाक्रोधैर्वाचिद्रोह-
स्याङ्गान्नायस्यविशेषाधोक्षप्रतिश्रुत्यनुगृह्यार्थ-
यानां विषयः । तच्च चतुर्थी विभक्तिः स्यात् ।
मुख्यसम्प्रदानस्तु प्रकष्टं दानं यो लभते सः ।
तथा चोक्तम् ।
“सम्प्रदानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया ।
दीयमानेन संयोगात् स्वाभित्वं लभते यदि ॥”
इति सुबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादासः ॥
अपि च ।
“गत्यादिभिन्ने धातये चतुर्थी विग्रहस्यया ।
यः स्वार्थी बोधनीयस्तत् संप्रदानत्वमौरितम् ॥”
गत्यादिभिन्ने यद्वातूपस्थाप्य यादृशार्थं विग्रहस्य-
चतुर्थी यः स्वार्थी बोधयितुं शक्यते स तद्वा-
तूपस्थाप्य तादृशक्रियायां संप्रदानत्वमुच्यते ।
ब्राह्मणाय दानं धनस्य इत्यादौ ददातिः स्वत्व-
जनकस्यागोऽर्थः तन्निविष्टे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः
प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थी बोध्यते इति
तदेव तत्र संप्रदानत्वं ब्राह्मणादिप्रतियोगिकं
यद्भवति स्वत्वं तज्जनकस्याग इत्येवं तत्र प्रत्य-
यात् धात्वर्थतावच्छेदकौभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया
धनादेर्दानकर्मत्वात् । न चैवं पशुकामनया
यागकरणदशायां चैत्रः स्वात्मने पशुददातीत्यपि
प्रयोगापत्तिः तादृशयागस्य चैत्रोयं यत् पशु-
निष्टं स्वत्वं तज्जनकस्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्व-
ध्वंसजनकक्रियापर्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्व-
ध्वंसेऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे
पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वंसस्य जनकत्वविरहादेत-
द्वाक्यस्याप्रमाणात्वात् । यामास्य गत इत्यादौ
विग्रहस्यचतुर्थी धात्वर्थं बोध्यमपि कर्मत्वं न
गत्यादिभिन्ने । वृत्ताय सेचक इत्यादौ गत्यादि-
भिन्ने चतुर्थी बोधनीयोऽपि संवर्धयितुमित्यादि
तुमर्थी न विग्रहस्येति न तत्र प्रसङ्गः ।
संप्रदानशब्दस्तु स्वाश्रयगोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य
प्रतियोगिन्येव शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वं संप्र-
दानमित्यादिको न प्रयोगः । न च दानस्य
स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः ।
“सप्त वित्तागमा धर्मरा दायो लाभः क्रयो
जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्तविग्रह एव च ॥”
इत्यादि मन्वादिवचनेस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रति-
पादनादिति वाच्यम् । ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि
गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादि सार्वजनीन-
प्रतिरेव तत्र प्रमाणात्वात् प्रदानं स्वाभ्य-

सम्प्रदा

कारणमिति वचनाच्च तत्तत्पदं विदेशकं पाच-
सुदृश्यं तत्तत्तदने स्त्रीकारमन्तरैरेव पात्रस्य
मरचस्त्वले पिण्डदायत्वेन तत्तत्तं पुत्रादिभिविभज्य
गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तत्तत्त-
स्वारस्यजुगादेरिषोपादाने यथेष्टनियोगे च
प्रत्यवायो न स्यात् नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धे-
र्दत्तवस्तुनि स्त्रीकारो व्यर्थ इति चेन्न लब्धा
चाष्टगुणं फलमित्यादि कृतेः प्रतिगृहितद्रव्य-
दानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफल-
सम्प्रसार्यमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् याजना-
ध्यापनप्रतिग्रहेऽपि धनमजंयदित्यादिभ्युत्था
प्रागुक्तस्त्वत्वा च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्व-
बोधनाच्च । स्वत्वजनकस्यापारस्वैवार्जनपदार्थ-
त्वात् । दासाय भक्षं ददाति श्रुतकाय वेतनं
ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकस्यागं प्रतिपादयन्
ददातिर्मुख्य एव पुष्पजनकस्तु न तादृशं
दानमवैधत्वात् । यस्तु स्त्रीकारजन्यस्य स्वत्वस्य
जनकस्यागो दानं मनसा पात्रसुदृश्यं धनत्या-
गस्तु न दानं किन्तुत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं
प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात् उपेक्षा तु
स्वत्वध्वंसमात्रजनकस्यागो न तु तच्च स्वत्व-
जनकस्यान्तर्भाव इति मैथिलैकतं तत्र युक्तं
साधवेन स्वत्वजनकस्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात् ।
तिलानस्य प्रतिपद्यति तुरगमस्यै विक्रीणीते
इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वकं दानमेव प्रति-
दानम् । मूल्यग्रहणपूर्वकं दानमेव विक्रय इति
तत्रापि मुख्यमेव संप्रदानत्वं चतुर्थी बोध्यते ।
तिलादिकञ्च न मूल्यं पणपुराणादेरेव शास्त्रे
तथात्वोपदेशात् । षट्शतं दत्तस्यैव च
स्त्रीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रतिदत्तस्य
विक्रीतस्य वा तिलतुरगादेः स्त्रीकारो न
दोषावहः । मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र
चतुर्थी धात्वर्थान्वितं आधेयत्वं धातुना च
भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिङा तु प्रकाशत
इत्यादाविव विषयत्वलक्षणं कर्तृत्वं तथा च
मैत्रनिष्ठायाः भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छाया विषयता-
वान् मोदकः इत्याकारकस्तत्र बोधः । गुरवे
गां धारयते इत्यत्र वृद्धा गृहावस्थितिः द्विती-
यया तदन्वितं कर्तृत्वं चतुर्थी च तन्निविष्ट-
गृहान्वितं सम्बन्धित्वमुपस्थाप्यते तेन गोकर्तृ-
काया गुरुस्त्वन्निगृहावस्थितेरनुकूलव्यापार-
वान् इत्याकारकस्तत्र बोधः । धातूत्तरणिचा
व्यापारबोधनादिति कालापाः । पाणिनीयास्तु
धारयितुमर्थे इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं
धारयते इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्या-
दावपि ऋणग्रहणं धारणं दत्तत्वञ्च चतुर्थार्थः
तथा च गुरुदत्ता गां ऋणत्वेन गृह्णाति इत्या-
कारस्तत्र वाक्यार्थः पश्चात् शोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य
गृह्णाति च द्रव्यगृहणमित्याहुः । पुत्राय राध्यन्ति
पुत्रायैव इत्यादौ दैवनिर्गुणं धात्वर्थः तन्नि-
विष्टे च दैवे सुवर्धस्य सम्बन्धस्यान्वयत्वेन पुत्रस्य
दैवं निरूपयति इत्येवं तत्र बोधः । गुरवे गां

सम्प्रदाय

प्रतिष्ठाप्योति चानुषोदि इत्यादी देयत्वे नाभ्य-
पगमः नृचोत्तरार्धस्तत्र गोविंशित्वेन तदेका-
देशे च दाने गुरोर्हृदयत्वे नाभ्यपगमः गुरु-
हृदयत्वेन कर्मत्वेन गामभ्यपगमश्चेतीत्येवं तत्र
बोधः । होत्रे प्रतिष्ठाप्योतीत्यादौ वर्णानुस-
र्यापारसत्त्वं प्रोक्षाह्नं यथातेर्यस्तदेका-
देशे च हवर्णं होत्रादेरन्यः तेन होत्रनिष्ठ-
हर्णानुसर्त्यापारवान् इत्याकारकस्तत्र बोधः ।
पुत्राय कुप्यतीत्यादौ धात्वर्थं उत्कटहवस्तत्र
विषयित्वसत्त्वं संप्रदानत्वं चतुर्थी बोध्यते तेन
चैत्रविषयकोत्कटहववान् इत्याकारकस्तत्र
बोधः । पुत्रे कोपो न युज्यते इत्यत्र कृदन्तस्य
कोपपदस्यैवार्थं पुत्र इत्यस्यान्यथो न तु धात्वर्थो
पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थज्ञाती सुक्त
पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्र उहृदयत्वमेव चतु-
र्थः कथमन्यथा पटेश्चया तन्तुनिर्माण-
दशायां पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोग इत्यपि
वदन्ति । मिताय दृष्टति इत्यत्र द्विष्टाचरणं
द्रोहस्तेन मितस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थः । शिष्याय
ईर्यति इत्यत्र अनिष्टानुपेक्षणसीर्षा तथा च
शिष्यानिष्टं नोपेक्षत इत्यर्थः । पुत्रायामसूयति
इत्यत्रास्या गुणहवस्तेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टि
इत्याकारस्तत्र बोधः । मितं दृष्टति शिष्य-
मीर्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् दृष्टादि-
कर्मणः संप्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युच्यते ।
कोपपूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रोहादिधातुवाच्यत्वे तत्-
कर्मणः संप्रदानत्वं द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे
तु कर्मत्वमेवेति पुनः कौमाराः । सोपसर्गयोस्तु
क्रुधद्रुहोः कर्मणः कर्मत्वैव न तु संप्रदानता
अतएव शिष्यस्याभिक्रीडा मितस्याभिद्रोहे-
त्यादौ कृदयोर्गो कर्मणि षष्ठ्यैव प्रमाणम् ।
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

सम्प्रदायः, पुं, (सं + प्र + दा + घञ्) । “आतो
युक् चिण्ज्ञतोः” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।
गुरुपरम्परागतसदुपदेशः । शिष्टपरम्परा-
वतीर्णोपदेशः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
आज्ञायः २ । इत्यमरः । १ । २ । ७ ॥ (यथा, मावे ।
१४ । ७८ ।

“सम्प्रदायविगमादुपेयुषी-
रेष नाशमविनाशिविग्रहः ।
स्मर्तुमप्रतिष्ठतस्मृतिः श्रुती-
ईत इत्यभवद्विगोत्रजः ॥”
गुरुपरम्परागतसदुपदेश्यक्तिसमूहः । यथा,
“सम्प्रदायानुरोधेन पौर्वापर्यानुसारतः ।
श्रीभागवतभाषार्थदीपिकेयं प्रतन्यते ॥”
इति श्रीधरस्वामी ॥
तद्देदा यथा, श्रीपद्मपुराणे ।
“श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च ।
श्रीलमध्यः पद्मनाभो नृहरिर्मधवस्तथा ॥
अक्षोभो जयतीर्थश्च ज्ञानसिन्धुर्महानिधिः ।
विद्यानिधिश्च राजेन्द्रो जयधर्ममुनिस्तथा ॥
पुरुषोत्तमो ब्रह्मण्यो व्यासतीर्थमुनिस्तथा ।

सम्प्रदाय

श्रीमन्नक्षीपतिः श्रीमान्नाभवेन्द्रपुरिस्ताथा ॥
संप्रदायविहीना ये मन्त्रास्तो निष्कला मताः ।
अतः कलौ भविष्यन्ति सत्त्वारः संप्रदायिनः ।
श्रीमाध्विरुद्रसनका वैष्णवाः क्षितिपावनाः ॥”
तन्मोक्षवैष्णवसंप्रदाया यथा,—
श्रीशिव उवाच ।
“वैष्णवः सामवेदादौ श्रीराधावल्लभी तथा ।
गोकुलेशो महेशानि । तथा हृन्दावनो भवेत् ॥
पाञ्चरात्रः पञ्चमः स्यात् षष्ठः श्रीबोरवैष्णवः ।
रामानन्दो हविष्याशो निष्कार्कश्च महेश्वरि ॥
ततो भागवतो देवि दश मेदाः प्रकीर्त्तिताः ।
शिखी सुखी जटो चैव द्विचिदण्डी क्रमेण च ॥
एकदण्डी महेशानि वीरशक्त्यैव च ।
सप्त पाञ्चपताः प्रोक्ता दशधा वैष्णवा मताः ॥
एतेषां वासनं देवि ! शृणु यत्नेन शाश्वति ।
वैवेष्टि सर्वं संस्थाप्य यस्मिष्ठति स वैष्णवः ॥
वैष्णवसादिदत्ताद्योर्भूषितः स्मार्त्तवैष्णवः ।
श्रीराधावल्लभं देवि शृणु यत्नेन शाश्वति ॥
वैष्णवाचारनिरतो विष्णुतत्त्वैकपरायणः ।
अनन्यचेताः शान्तात्मा विष्णुचिन्तापरायणः ॥
श्रीराधावल्लभी देवि गोकुलेशं शृणु प्रिये ।
नानाभूषणसम्पन्नो नानासुगन्धिभूषितः ॥
गवां कुलं प्रीणयिता केलिकृष्णस्वरूपधृक् ।
शरीरमर्थं प्राणांश्च तन्निवेदनकारकम् ॥
अन्तःशक्तिपरो देवि वह्निर्वैष्णवरूपधृक् ।
गन्धर्वचारनिरतो लतावेष्टनतत्परः ॥
संप्रदायो गोकुलेशः सर्वसिद्धिकरो भुवि ।
हृन्दावनाथं देवेशि शृणु यत्नेन सांप्रतम् ॥
विगताग्रः प्रसन्नात्मा विष्णुभक्तिपरायणः ।
कामिनोमङ्गलपलो वनक्रीडाविनोदधृक् ॥
सौगन्धभूषिततनुः स्त्रीध्यानैकपरायणः ।
विष्णुसारूप्यतत्त्वज्ञः प्रोक्तो हृन्दावनो शिवे ॥
पाञ्चरात्रो महेशानि तथैव वीरवैष्णवः ।
पूर्वमेव महेशानि कीर्त्तितः परमेश्वरि ॥
रा शक्तिरिति विख्याता स शिवः परिकीर्त्तितः ।
तदानन्दो शान्तचित्ती प्रसन्नात्मा विचारधृक् ॥
सर्वत्र समरूपश्च रामानन्दो प्रकीर्त्तितः ।
हविष्याशं महेशानि यथावदवधारय ।
पापसंहरणाशक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ॥
यमादिनियमैयुक्तो भक्ताचारपरायणः ।
स्वोपयोगफलाग्राहो परकार्यपरायणः ॥
हविष्याशो महेशानि शिवशक्तिसवरूपधृक् ।
निष्कार्काख्यं संप्रदायं शृणु यत्नेन सांप्रतम् ॥
निष्कार्कानक्रमासक्तः स्वतन्त्रैकपरायणः ।
बाह्यपूजादिनिरतो नान्यभक्तः प्रसन्नधीः ॥
आर्थपचान्वितः स्वच्छः स्वच्छन्दाचारतत्परः ।
स्वतन्त्रः स्मार्त्तविद्देवो निष्कार्को भगवान् हरिः ॥
यथा भागवतं देवि कथ्यते शृणु सांप्रतम् ॥
विष्णुभक्तैकानिपुणो विजातात्मा प्रसन्नधीः ।
स्मार्त्तगर्वान्वितो देवि तदन्धाचारतत्परः ॥
आर्थपचान्वितो देवि तथा स्वरूपवैशधृक् ।
शैवहो तस्य सङ्गात् पुनः ज्ञानपरायणः ।

सम्प्रदाय

केवलं विष्णुतत्त्वज्ञः प्रोक्तो भागवतः शिवे ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे १ खण्डे ८ पटलः ॥
सम्प्रधारणा, स्त्री, (सं + प्र + धृ + णिच् +
युच् । टाप् ।) उचितानुचितनिश्चयः । तत्-
पर्यायः । समर्थनम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । २५ ॥
सम्प्रपदं, स्त्री, (सं + प्र + पद गतौ + कः ।)
भ्रमणम् । पर्यटनम् । इति केचित् ॥ (यथा,
याज्ञवल्क्यः । ३ । ५२ ।
“स्वध्याद् भूमौ शुचीं रात्रौ दिवासंप्रपदेनयेत्
स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥”)
सम्प्रयोगः, पुं, (सं + प्र + युज + घञ् ।) निधु-
वनम् । रतम् । अन्वितिः । सम्बन्धः । (यथा,
रघुः । ५ । ५४ ।
“उष्णत्वमन्त्रातपसंप्रयोगात्
शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य ॥”)
कर्मणम् । वशीकरणादिकर्म । इति मेदिनी-
करहेमचन्द्रौ ॥ अर्थिते, वि । इत्यजयः ॥
सम्प्रयोगी, पुं, (संप्रयोगोऽस्यास्तीति । इति ।
कलाकैलिः । कामुकः । संप्रयोजकः । इति
मेदिनी ॥
सम्प्रसारणं, स्त्री, (सं + प्र + सृ + णिच् + ल्यट् ।)
व्याकरणस्य संज्ञाविशेषः । यथा । इग्यणः
संप्रसारणम् । यणस्याने प्रयुज्यमानो य इक्
स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् । इति सिद्धान्तकौ-
मुदी ॥
सम्प्रहारः, पुं, (सम्यक् प्रकारेण प्रहृयति, त्वेति
सं + प्र + हृ + घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ ।
८ । १०५ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ५२ ।
“व्यङ्ग्यो गदाव्यायतसंप्रहारो
भग्नयुधौ बाहुविमहं निष्ठौ ॥”)
गमनम् । इति मेदिनी ॥ हननम् । इति
धरणिः ॥
सम्प्राप्तः, त्रि, (सं + प्र + आप् + क्तः ।) सम्यक्-
प्रकारेण प्राप्तः । यथा । स्कन्दपुराणम् ।
“संप्राप्तं मकरादित्ये पुण्यं पुण्यप्रदे सदा ।
कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्वन्नरूपो नरोत्तमैः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सम्प्राप्तिः, स्त्री, (सं + प्र + आप् + क्तिन् ।)
सम्यक् प्रापणम् । यथा,—
“आत्मनोपदसंप्राप्तो परस्मै कुतश्चिद्वेत् ॥”
इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥
सम्प्रेषः, पुं, (सं + प्र + ष + घञ् ।) नियोगः ।
विधिः । इति हेमचन्द्रः ॥
सम्प्रालः, पुं, (सम्यक् फालो गमनं यस्य ।) मेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
सम्प्रज्ञः, त्रि, (सं + प्र + ज्ञ + क्तः ।) “उत्फुल्लसंफु-
ल्लयोरिति वक्तव्यम् ।” ८ । २ । ५५ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या निपातितः । विकसितः । प्रफुल्लः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
सम्प्र, सर्पणे । इति कविकल्हट्टम् ॥ (भा० पर०
सङ्ग० सेट् ।) दन्त्यादिः । ओष्ठवर्गशिषोपधः ।
सम्प्रति । सिसम्प्रियति । इति दुर्गादासः ॥

सम्बन्धः

सम्बन्धः क. सम्बन्धः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) श्रीछावर्गशेषोपधः । क, सम्बन्धयति धनं लोकः संबन्धातीत्यर्थः । तालव्यादिरयमिति धातुप्रदीपः । मूर्धन्यादिरित्यप्येके । इति दुर्गादासः ।

सम्बन्धः क्ली, (सम्बन्धति संपत्तीति । सम्बन्ध + कच् ।) जलम् । इति जटाधरः ॥ वारह्यकधर्मम् । इति सम्बाकतशब्ददर्शनात् ॥

सम्बन्धः, त्रि, (सं + बन्ध + क्तः ।) सम्बन्धयुक्तः । यथा सुमन्तुः । मातृपितृसम्बन्धा चासत्तमाद-विवाहाः कन्या भवन्ति । इत्युदाहरतत्त्वम् । (यथा च भागवते । २ । ८ । १ ।

“आत्ममायानृते राजन् परस्थानुभवात्मनः । न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नदृष्टिवाञ्छसा ॥” बन्धनविशिष्टः । (यथा, रामायणे । ५ । ५६ । २७ । “दन्तीष्ठपुटमंबहं वल्लं सापि तदाकरोत् ॥”)

सम्बन्धः, पुं, (सम्बन्धते इति । सं + बन्ध + कच् ।) सम्बन्धः । न्यायः । इत्यजयः ॥ (सम्यक् इति मङ्गिनाथः ॥ यथा, रघुः । २ । ५८ ।

“सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहु-

वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्विनास्ते ॥”)

संसर्गः । यथा । एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गः संसर्गमर्यादया भासते स च प्रतियोग्यन्ययोग्या-धाराधेयविषयविषयिभावादिः । इतिप्रथमव्युत्पत्तिवादीयगादाधरी ॥ सम्पर्कः । स च त्रिविधः । विद्याजः १ योनिजः २ प्रीतिजः ३ । तद्विवरणं यथा—

“सम्बन्धो येषु येषां यः सर्वजातिषु सर्वतः । तं त्वां ब्रवामि वेदोक्तं ब्रह्मणा कथितं पुरा ॥ पिता तातस्तु जनको जन्मदातरि वर्तते । अस्मा माता च जननी गर्भधात्र्यां प्रसूरिति ॥ पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः । अत्र ऊर्ध्वं ज्ञातयश्च सगोत्राः परिकीर्त्तिताः ॥ मातामहः पिता मातुः प्रमातामह एव च । मातामहस्य जनकस्तत्पिता वृद्धपूर्वकः ॥ पितामही पितृभ्राता तत्पुत्रः प्रपितामही । मातामही मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता ॥ प्रमातामहीति विख्याता प्रमातामहकामिनी वृद्धप्रमातामही ज्ञेया तत्पितुः कामिनी तथा पितृभ्राता पितृव्यः स्यात्मातृभ्राता तु मातृलः पितुः स्वसा पितृभग्नौ मातृभग्नौ च मासुरौ ॥ स्नुषा तनयः पुत्रो दायादश्चात्मजस्तथा । अनभाक् वीर्यजयैव पुंसि अन्ये च वर्तते ॥ जन्यायां दुहिता कन्या चात्मजा परिकीर्त्तिता पुत्रपत्नी बहुर्ज्ञेया जामाता दुहितुः पतिः ॥ पतिः प्रियश्च भर्ता च स्वामी कान्तं च वसन्त । पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभग्नौ च श्यालिका टवरः स्वामिनो भ्राता ननन्दा स्वामिनः स्वसा श्वशुरः स्वामिनस्त्यातः स्वयुथ स्वामिनः प्रसूः ॥ भार्या जाया प्रिया कान्ता स्त्री च पत्न्याश्च वर्तन्ते ।

पत्नीमातास्तथा श्वशुरस्तत्पिता श्वशुरः स्मृतः ॥

सम्बन्धः

सगर्भः सोदरी भ्राता सगर्भा भगिनी स्मृता । भग्नौपुत्रो भागिन्यो भ्रातृपुत्रश्च भ्रातृजः ॥ श्यालस्तु भगिनौकान्तो भगिनौपतिरिव च । श्यालीपतिस्तु भ्राता च श्वशुरैकत्वहेतुना । श्वशुरस्तु पिता ज्ञेयो जन्मदातुः समो मुने ॥ जन्मदाता भयदाता पत्नीतातस्तथैव च । विद्यादाता जन्मदाता पञ्च ते पितरो नृणाम् ॥ जन्मदातुश्च या पत्नी भगिनी गुरुकामिनी । माता च तत्पुत्रपत्नी च कन्यापुत्रप्रिया तथा ॥ मातृभ्राता पितृभ्राता श्वशूः पित्रोः स्वसा स्मृता ।

पितृव्याणी मातृलानी मातरश्च चतुर्दश ॥ पौत्रस्तु पुत्रपुत्रे च प्रपौत्रस्तत्सुतोऽपि च । तत्पुत्राद्याश्च ये वंशः कुलजाताश्च कीर्त्तिताः ॥ कन्यापुत्रश्च दौहित्रस्तत्पुत्राद्याश्च बान्धवाः । भागिन्यसुताद्याश्च पुरुषा बान्धवाः स्मृताः ॥ भ्रातृपुत्रश्च पुत्राद्यास्ते पुनर्ज्ञातयः स्मृताः ॥ गुरुपुत्रस्तथा भ्राता पोष्यः परमबान्धवः । गुरुकन्या च भगिनी पोष्या मातृसमा मुने ॥ पुत्रस्य च गुरुभ्राता पोष्यः सुस्निग्धबान्धवः । पुत्रस्य श्वशुरभ्राता बन्धुर्वेवाहिकः स्मृतः ॥ कन्यायाश्च श्वशुरे तत्सम्बन्धः परिकीर्त्तितः । गुरुश्च कन्यायाश्च पुरुषा बान्धवा स्मृताः ॥ पुरुषा बान्धवा स्मृता इत्यत्र भ्राता सुस्निग्ध-बान्धवा इत्यपि क्वचित् पाठः ।

“गुरुः श्वशुरभ्रातृणां गुरुतुल्यश्च पूजितः । बन्धुता येन साङ्गश्च तस्मिन् परिकीर्त्तितम् ॥ मित्रं सुखप्रदं ज्ञेयं दुःखदो रिपुरुच्यते । बान्धवो दुःखदो देवात् निःसम्बन्धो सुखप्रदः ॥ सम्बन्धस्त्रिविधः पुंसां विप्रश्च । जगतीतले । विद्याजो योनिजश्चैव प्रीतिजश्च प्रकीर्त्तितः ॥ मित्रन्तु प्रीतिजं ज्ञेयं स सम्बन्धः सुदुर्लभः । मित्रमाता मित्रभार्या मातृतुल्या न रक्षयः ॥ मित्रभ्राता मित्रपिता भ्रातृपितृसमो नृणाम् चतुर्थं नाम सम्बन्धमित्याहुः कमलोद्भवः ॥ जारश्चोपरतिबन्धुर्दृष्टांभोगकर्त्तरि । उपपन्नानं नवङ्गी च प्रेयसो चित्तहारिणी ॥ स्वामितुल्यश्च जारश्च नवङ्गी गृहिणीसमा । सम्बन्धो देशभेदे च सर्वदेशे विगर्हितः ॥ अवैदिको निन्दितस्तु विज्ञामित्रेण निम्नितः । दुस्त्वान्यस्तु महद्भिश्च देशभेदे च सञ्चरेत् ॥ प्रकीर्त्तिजनकः पुंसां योषिताश्च विशेषतः । तर्जोयसां न दोषाय विद्यमानो युगे युगे ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे सम्बन्धजातिनिर्णयो नाम १० अध्यायः ॥*॥ कूर्मपुराणे ।

“एकंदकानां मरणे स्मृतं चेतदेव हि । पत्नीं योनिस्सम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ॥ योनिस्सम्बन्धे मातृस्वस्रौयभागौनेधेषु ॥ अपि च “असम्बन्धिनो हि जानु दहित्वा वहित्वा सद्यः शीघ्रं सम्बन्धे तु त्रिरात्रम् ॥ इति श्रुतितत्त्वम् ॥ शब्दव्याकरणयोर्युत्पाद्यव्युत्पादकभावः सम्बन्धः ग्रन्थादौ तस्य वक्तव्यता यथा,—

सम्बोधः

“सिद्धान्तं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । चन्दादौ तेन कर्त्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥” सप्रयोजन इत्यत्र कश्चित् पुस्तके साभिधेयिक इति पाठः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ सम्बन्धः, चि, (सम्बन्धते इति । सं + बन्ध + कच् ।) शक्तः । हितः । इत्यजयः ॥

सम्बन्धी, [न] चि, सम्बन्धोऽस्यास्तीति । इतिः ॥ सम्बन्धविशिष्टः । तत्पर्यायः । गुणवान् २ संयुक् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ८ । ६५ । “नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहायान वैरिणः । न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः ॥” पुं, मातृपत्नीयः । श्वशुरादिः । जामाता । श्यालकादिः । यथा, मनुः । २ । १३२ । “विप्रोऽथ तूपसंयाज्ञा ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥” “ज्ञातयः पितृपत्न्याः पितृव्यादयः । सम्बन्धिनो मातृपत्न्याः श्वशुरादयश्च तेषां ज्येष्ठानां या स्त्रियः ।” इति कुल्लुकभट्टः ॥*॥ तथाच मनुः । ४ । १७८ ।

“बालवृद्धातुरैर्वैर्ज्ञातिसम्बन्धिबान्धवैः ॥” “ज्ञातयः पितृपत्न्याः । सम्बन्धिनो जामातृश्यालकादयः ।” इति तट्टोकायां कुल्लुकः ॥*॥ वैवाहिकः । यथा, उत्तरचरिते । ४ अङ्के । “स सम्बन्धो द्वाध्यः प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयं स चानन्दः साक्षादपिच निखिलं जीवितपदम् ॥” मित्रम् । इति मङ्गिनाथः ॥ यथा, रघुः । २ । ५८ । तद्गुणानामनुग नार्हसि त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥”

सम्बाकृतं, त्रि, (सम्बन्धं कृतम् । डाच् ।) वारह्य-कृतचेतम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८ ॥ तालव्य-शादि च ॥

सम्बाधः, पुं, (सम्बन्धं बाधा यत्न ।) सङ्कटः । (यथा, माघः । ८ । २ ।

“समस्तैर्विपुलतया मिथो नितम्बैः सम्बाधं हृदपि तद्वभूव वर्त्म ॥”) भगम् । इति मेदिनी ॥ भयम् । (यथा, महा-भारते । ४ । ३८ । ७ ।

“व्यायामसहमत्यर्थं त्वत्पराजसमं महत् । सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसम्बाधकारकम् ॥” नरकवर्त्म । इति शब्दरत्नावली ॥

सम्बाधनं, क्ली, (सम्बन्धं बाधनं यत्न ।) मद-नस्य हारम् । शूलानम् । हारपासः । इति मेदिनी ॥

सम्बुधः, पुं, (सं + बुध + क्तः ।) बुद्धावतारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सम्यग्बोधान्धये, चि ॥ सम्बुद्धिः, स्त्री, (सं + बुध + क्तृन् ।) सम्बोधनम् । यथा । स्वार्थसम्बुद्ध्यान्तर्धे प्रौ । इति मूर्धबोध-व्याकरणम् ॥

सम्बोधः, पुं, (सं + बुध + कच् ।) बोधनम् । (यथा, महाभारते । ३ । २१२ । ८५ ।

“ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्ता । दयासर्वं सुखैषित्वमार्जवं समचित्तता ॥” ज्ञेयः । इति मेदिनी ॥ नाशः । इत्यजयपाठः ॥

सम्भाव

सम्बोधनं, स्त्री, (सं + बुध + क् + ट्) अन्त्य-
व्यासक्तस्य कार्यान्तरे नियोजनार्थमाभिमुख-
विधानम् । यथा हे विष्णो । इति व्याकरणम् ॥
हे वृक्ष हे लते हे फल इत्यादावचेतने तूप-
चारः । इति दुर्गादासः ॥ तत्पर्यायः । आ-
मन्त्रणम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सम्बुद्धिः ३ । इति
सुम्बोधः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ॥ ५१३ ।
“सम्बोधनोक्तिप्रत्यक्षी कुर्यादाकाशभाषितैः ॥”
सम्बली, स्त्री, कुङ्कुमी । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥
“हे परपुरुषेण सह परमारी योजयन्त्यां कुङ्कुमी
इति ख्यातायाम् । कुङ्कुयति क्षिणति स्त्रीपुरुष-
वेमत्वं कुङ्कुमी नन्द्यादिः । शं कल्याणं भवति
निरूपयति शम्भुस्त्री भवति निरूपणे पचा-
दित्वादनन्दादित्वादीप शम्भुस्त्री तालव्यादिः
सम्यक् भवति शम्भुस्त्री दन्त्यादिरित्यन्ये ॥” इति
भरतः ॥

सम्भवः, पुं, (सं + भू + क् + ट्) हेतुः । उत्पत्तिः ।
(यथा, चार्यासप्तशत्याम् । ४५८ ।
“महता प्रियेण निर्मितमप्रियमपि सुभग ।

सञ्जातां याति ।
सुतसम्भवेन यौवनविनाशनं न खलु खेदाय ॥”)
मेलकः । आधेयस्य आधारानतिरिक्तत्वम् ।
इति मेदिनी ॥ सञ्ज्ञेतः । अपायः । इत्यजयः ॥
वत्तमानकल्पायाङ्गदः । इति हेमचन्द्रः ॥
सम्भवः, पुं, (सं + भू + यत्) कपित्थः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ सम्भवनीये, वि ॥
सम्भारः, पुं, (सं + भू + क् + ट्) सम्भूतिः ।
समूहः । इति मेदिनी ॥ सर्वपूर्णत्वम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यज्ञादिकार्यापकरणद्रव्यम् ।
यथा, देवोभागवते । १ । १८ । २३ ।
“कृत्वा तस्य मखं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै ।
तावत् कुर्वन् राजेन्द्र सम्भारन्तु शनैः शनैः ॥”
तथा तत्रैव । २ । ८ । ४ ।
“विवाहार्थं सम्भारं रचयामासत्सर्वं ॥”
संग्रहः । इति मज्झिमायः ॥ यथा, कुमारः ।
२ । ३६ ।
“पर्यायसीवामुत्सृज्य पुण्यसम्भारतत्पराः ।
उद्यानपालसामान्यसूतवस्तुमुपासते ॥”)

सम्भावनं, स्त्री, (सम्भावयत्यनेनेति । सं + भू +
विच् + क् + ट्) पलङ्कारविशेषः । यथा,—
“सम्भावनं यदीदं स्वादित्यहोऽन्यस्य सिद्धये ।
यदि शेषो भवेद्भक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥

सम्भावनं क्रियासु योग्यताध्ववसायः । इति
सुम्बोधव्याकरणम् ॥ (सम्भावके, त्रि । यथा,
भागवते । ४ । १९ । २६ ।

“पुमान् योषिदुत स्त्रीव आत्मसम्भावनोऽधमः ।
भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां तद्वधोऽवधः ॥”)
सम्भावना, स्त्री, (सं + भू + विच् + युच् । टाप्) ।
उत्कटकोटिकसंग्रहः । संपूर्वकात् भू क श्रु-
चित्तयोरित्यस्मात् । औपनिषद्भिरित्यनेनान-
प्रत्ययनिष्पत्त्या । यथा, “एवं कोऽयं श्रीलक्ष्म-
नः ॥”

सम्भूय

सम्भूय

रूपं सम्भावनात्वमपि विषयताविशेषः । इति
ध्येयम् ॥” इति सप्रतिपक्षचिन्तामणिदीधिति-
गादाधरी ॥ धूमदर्शनानन्तरं वज्रादिव्यवहा-
रसु सम्भावनामात्रादितिकुसुमाञ्जलिटीकायां
हरिदासः । पौराणिकासु सम्भवनामकं प्रमा-
णान्तरं मन्यन्ते तत्प्रमाणजन्ता प्रमितिः
सम्भावना इति वदन्ति । तन्मतम् न चतुष्टय-
मैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् इति
सूत्रेणोपन्यस्य शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनु-
मानेऽर्थापत्ति-सम्भवाभावानामनर्थान्तरभावा-
च्चाप्रतिषेध इति सूत्रेण भगवदक्षपादपादे-
निराकृतम् । निश्चित्येति उत्कटकोटिकसम्भा-
वनोपलक्षणं इति तिथ्यादितत्त्वे आर्त्तभङ्गा-
चार्ये लिखनन्तु सम्भावनाशब्दस्य संग्रहमात्र-
परतया सङ्गमनीयम् । इति नानाग्रन्थेभ्यः
संगृहीतम् ॥

सम्भावितः, त्रि, (सं + भू + विच् + क्तः) सम्भा-
वनाविशिष्टः । सम्भवनयोग्यः । बहुमतः ।
यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ३४ ।
“अकीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्य-
याम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्भरणादतिरिच्यते ॥”
“सम्भावितस्य बहुमतस्य ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

सम्भाषणं, स्त्री, (सं + भाष + क् + ट्) कथनम् ।
आलापनम् । यथा,—

“कृते सम्भाषणादेव चेतायां स्पर्शनेन तु ।
ह्यपरं त्वर्थमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥”
इत्युदाहरतत्त्वम् ॥

सम्भाषा, स्त्री, (सं + भाष + क् + ट्) टाप् ।
सम्भाषणम् ॥

सम्भ्रमः, वि, (सं + भ्रि + क्तः) । सम्यग्भेद-
विशिष्टः । यथा,—

“सम्भ्रमकांस्त्वहोषो निरेति वदनादयम् ।
कास इत्युच्यते लोके तालव्यान्तो न कीर्त्तितः ॥”
इति प्राचीनकारिका ॥

सम्भूः, त्रि, (सं + भू + “विप्रसंभो दुसंज्ञायाम्”
३ । २ । १८० । इति दुः) । सम्भवति यः ।
इति सुम्बोधव्याकरणम् ॥

सम्भूतः, त्रि, (सं + भू + क्तः) । उत्पन्नः । यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ८४ । ३४ ।

“इत्ये तत् कथितं भूप सम्भूता सा यथा पुरा ।
देवी देवशरीरेभ्यो जगत्प्रयत्नैर्निषिञ्चो ॥”

सम्भूतविजयः, पुं, (सम्भूतो विजयो यस्य) श्रुत-
केवलिसंज्ञकवीर्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सम्भूयसमुत्थानं, स्त्री, (सम्भूय मिलित्वा समुत्थानं
कर्मकरणं यत्) । मिलित्वैकमत्या बणिजां
कर्मकरणम् । तत्तु विवादपदविशेषः । यथा,
सम्भूयसमुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभि-
दधाति ।

“समवायेन बणिजां साभार्थं कर्म कुर्वताम् ।
साभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा ज्ञतौ ॥”

सम्भूय

सर्वं वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवंरूपा
सम्प्रतिपत्तिः समवायस्तेन ये बणिज्जटनर्त्तक-
प्रभृतयो साभलिपसवो भूत्वा प्रातिस्विकं कर्म
कुर्वन्ते तेषां साभालाभावपक्षयो यथाद्रव्यं येन
यावन्ननं पण्यपण्यव्ययं दत्तं तदनुसारेणाव-
सेयी । यदा । प्रधानगुणभावपर्यालोचनयास्य
भागव्ययमस्यैको भाग इत्येवंरूपया संविदा सम-
येन यथा संप्रतिपत्तौ तथा वेदितव्या । किञ्च ।
“प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादात् यच्च नाशितम् ।
स तद्व्याहृष्टवाच रक्षितादुदगमांशभाक् ॥”
तेषां सम्भूय प्रचरतां मध्ये पण्यमिदमित्यं न
व्यवहृत्य व्यमिति प्रतिषिद्धमाचरता यन्नाशितं
चनादिष्टमननुज्ञातं वा कुर्वाणेन तथा प्रमा-
दात् प्रज्ञाहीनतया वा येन यन्नाशितं स तन्-
पण्यं बणिग्भ्यो दद्यात् । यः पुनस्तेषां मध्ये
चौरराजादिजनितात् व्यसनात् पण्यं पालयति
स तस्माद्रक्षितात् पण्यात् दशममंशं लभते ।
“अर्धप्रक्षेपणादिंशं भागं शुल्कं नृपो हरत् ।
व्यासिद्धं राजयोग्यं विक्रीतं राजगामितम् ॥”
इह यतः पण्यस्येयमृत्वं इत्यर्घ्यस्य प्रक्षेपणात्
राजनिरूपणाहेतोरसौ मूल्याद्विश्रितममंशं
शुल्कार्थं गृह्णीयात् । यत् पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न
विक्रीतमितिराज्जा प्रतिषिद्धम् । यच्च राजयोग्यं
माणिक्याद्यप्रतिषिद्धमपितद्वाप्ते चनिवेद्य साभ-
लोभेन विक्रीतश्चेद्वाजगामिमूल्यदाननिरपेक्षं
तत् सर्वं पण्यं राजापहरेदित्यर्थः ।

“मिथ्या वदन् परीमाणं शुल्कस्यानादपामरत्
दाप्यस्त्वष्टगुणं पञ्च सव्याजक्रयविक्रयो ॥”
यः पुनर्वणिक्शुल्कवच्चनार्थं परीमाणं निष्कृते
शुल्कपण्यस्यानादापसरति यस्यास्येदमस्य
वेत्येवंविदादास्यदीभूतपण्यंकीर्णाति विक्रीणीते
वा ते सर्वे पण्याष्टगुणं दण्णीयाः । अपि च ।

“तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान्दश
ब्राह्मणप्रातिवेद्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥”

शुल्कं हि द्विविधं स्थलजं जलजञ्च । तच्च स्थल-
जमर्धप्रक्षेपणादिंशं भागं शुल्कं नृपो हरे-
दित्युक्तम् । जलजन्तु मानवेऽभिहितम् ।

“पणं यानं तरे दाप्यं पुरुषोऽर्धपणन्तरे ।
पादं पशुश्च योषिश्च पादाहं रित्तकः पुमान् ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि ताव्यं दाप्यानि सारतः
रित्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमांसञ्चापरिच्छदाः ॥”
शुल्कपयेऽप्ययमपरो विशेषः ।

“न भिन्नकार्षापणमस्ति शुल्कं
न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते ।

न भेषजसन्धे न हृतावशेषे
न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥” इति ।

तीर्थतःनेनेति तरो नावादिस्तज्जन्त्यशुल्केऽधि-
स्ततस्तारिकः स यदा स्थलोद्भवं शुल्कं गृह्णाति
तदा दशपणान् दण्णीयः । वेशो वेशम प्रति-
वेश इतिस्ववेशमाभिमुखं स्ववेशमपार्श्वस्थं चोच्यते
तच्च भवाः प्रतिवेशाः । ब्राह्मणश्च ते प्राति-
वेशश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्यास्तेषां श्रुतवृत्तसम्प-

सम्भोगः

ज्ञानां आद्यादिषु विभवे सत्यनिमग्नये एतदेव
दशपणात्मकं दण्डनं वेदितव्यम् ॥ * ॥ देशा-
न्तरसूतबणिग्रिक्यं प्रत्याह ।

“देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दाय्यादबाधवाः ।
ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तेर्विना मृपः ॥”
यदा सम्भूयकारिणां मध्ये यः कश्चिद्देशान्तरं
गतो मृतस्तदा तदीयमंशं दाय्यादः पुत्राद्यपत्य-
वर्गः बाधवाः मातृपत्नीयाः मातुलाद्याः
ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सपिण्डा वा चा-
गताः सम्भूयव्यवहारिणो ये देशान्तरादाग-
तास्ते वा गृह्णीयुस्तैर्विना दाय्याद्यभावे राजा
गृह्णीयात् । वाशब्देन च दाय्यादीनां वैकल्पिकं
अधिकारं दर्शयति । पौष्पोपस्थितियमस्तु पत्नी
दुहितर इत्यादि प्रतिपादित एवात्रापि
विज्ञेयः । शिष्यसन्नह्यचारित्राङ्गणनिषेधबणिक्-
प्राप्तिश्च वचनप्रयोजनम् । बणिजामपि मध्ये
यः पिण्डदानार्णदानादिसमर्थः स गृह्णीयात् ।
सामर्थ्याविशेषे पुनः सर्वं बणिजः संसृष्टिनो
विभज्य गृह्णीयुस्तेषामभावे दशवर्षं दाय्याद्या-
गमनं प्रतीक्ष्यानागतेषु स्वयमेव राजा गृह्णी-
यात् तदिदं नारदेन स्पष्टमुक्तम् ।

“एकस्य चेत् स्यात् मरणं दाय्यादोऽस्य तदा प्रुयात्
अन्यो वासति दाय्यादे शक्तश्चेत् सर्व एव तं ॥
तदभावे तु गुप्तं तत् कारयेद्दशवत्सरात् ।
अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ॥
राजा तदात्मसात् कुर्वात् एवं धर्मा न हीयते ॥”
किञ्च ।

“जिह्वां त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।”
जिह्वो वञ्चकः तं निर्लाभं निर्गतलाभं लाभमा-
च्छिद्य त्यजेयुः बहिष्कुर्युः । यस्य सम्भूयकारिणां
मध्ये भाण्डप्रत्यवेक्षणादिकं कर्तुमसमर्थोऽसाव-
न्येन स्वं कर्म भाण्डभारवाहनं तदायव्ययपरी-
क्षणादिकं कारयेत् । इति मिताचरा ॥

सम्भृतः, त्रि, (सं + भृ + क्त) । सम्यक्पुष्टः । सम्यग्
भृतः । सम्यक्प्रकारेण धृतः ।

सम्भृतिः, स्त्री, (सं + भृ + क्त) । सम्यक्पोषणम्
सम्यग्भरणम् । सम्यग्धारणम् । (सभारः ।
यथा, कथासरित्सागरे । १०३ । १७१ ।

“अन्यं युगणकैः सूनोर्लम्बाहे निश्चितं मृपः ।
चकारामरदत्तोऽत्र तद्विवाहाय सम्भृतिम् ॥”

सम्भेदः, पुं, (सं + भिद् + घञ्) । सिन्धुनद्योः
सङ्गमः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ । (यथा,
मनुः । ८ । ३५६ ।

“परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽस्थे वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि सम्भेदे स संश्रयमाप्नुयात् ॥”
स्कटनम् । (यथा, सुश्रुते । २ । ५ ।

“कौण्ड्यं गतिस्तयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ॥”
मेलनम् । इति मेदिनी ॥

सम्भोगः, पुं, (सं + भुज् + घञ्) । भोगः । (यथा,
मनुः । ८ । २०० ।

“सम्भोगो ह्यश्नते यत्र न ह्यश्नेतागमः कश्चित् ।
आगमः कारणं तदन सम्भोग इति स्थितिः ॥”

सम्मानः

सुरतम् । (यथा, महाभारते । ४ । १३ । २८ ।
“रत्युन्मादसमारम्भाः साक्षात्कारकारा मम ।

प्राप्तप्रदानसम्भोगात् मासुर्हर्षं त्वमर्हसि ॥”)
जिनशासनम् । इति मेदिनी ॥ हर्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ केलिनागरः । इति जटाधरः ॥

शृङ्गारभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“दर्शनस्यर्शनादीनि निषेधेते विलासिनौ ।
यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगः समुदाहृतः ॥”

सम्भोगी, [न] पुं, (सम्भोगोऽस्यास्तीति । इनिः) ।
केलिनागरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ सम्भोग-
विशिष्टे, त्रि ॥

सम्भ्रमः, पुं, (सं + भ्रम + घञ्) । भयादिजनित-
त्वरः । (यथा, रघुः । ११ । २५ ।

“वोष्य वेदिमय रत्नबिन्दुभि-
र्बन्धुजैवपृथभिः प्रदूषिताम् ।

संभ्रमोऽभवदपोदकमीमांसां
ऋत्विजां च्युतविकङ्कतसुचाम् ॥”)

तत्पर्यायः । संवेगः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ३४ ।
प्रावेगः ३ । इति तट्टीका ॥ प्रवेगः ४ त्वरा ५

त्वरिः ६ । इति वाचस्पतिः ॥ भयम् । (यथा,
रामायणे । ४ । २ । १४ ।

“सम्भ्रमस्तान्प्रयतामिष सर्वैर्वालिकते महान् ॥”
आदरः । इति मेदिनी ॥ महाभ्रमः । सूत्रम् ।

इत्यजयपालः ॥
सम्प्रतिः, स्त्री, (सं + मन + क्त) । अभिलाषः ।

अनुज्ञा । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते ।
१० । ३६ ।

कथमिव तव सम्प्रतिर्भवित्वो
समस्तुभिर्मुनिनावधीरितस्य ॥”)

प्राप्तज्ञानम् । इत्यजयपालः ॥
सम्प्रदः, पुं, (सम् + मद् + “प्रमदसंमदौ हर्षे”

३ । ३ । ६८ । इति अष्ट) । हर्षः । (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६७ ।

“मदसम्प्रदपीडार्थैर्वैलस्यं गदगदं विदुः ॥”
मत्स्यविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २ । १८ ।

“बह्वृचस्य सौभरिर्नाम महर्षिरस्तर्ज्जुले हाद-
शाब्दं कालमुवाच । तत्र चान्तर्ज्जुले मत्स्यः

सम्प्रदो नामातिबहुप्रजोऽतिप्रमाणो मीनाधि-
पतिरासीत् ॥” तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥

सम्प्रहः, पुं, (संमृज्यतेऽत्रेति । सं + मृद् + घञ्) ।
युद्धम् । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते ।

५ । १६८ । १० ।
“जवे प्रहारे संमर्हं सर्व एवातिमानुषाः ।

सर्वैर्जिता महीपाला दिग्जये भरतधर्म ॥” ॥
परस्परविमर्हः । यथा, रघुः । १५ । १०१ ।

“यज्ञोपतत्रकल्योऽभूत् संमर्हस्तत्र मज्जताम् ।
अतस्तदाख्यया तीर्थं प्रावन् भुवि पप्रथे ॥”)

सम्प्रादः, पुं, (सं + मद् + घञ्) । सम्यक्प्रकारेण
मत्तता ॥

सम्मानः, पुं, (सम् + मन + घञ्) । समादरः ।
यथा, तिथ्यादितर्ह्ये ।

सम्मुखी

“जन्मार्चयुक्तां यदि जन्ममासे
यस्य भ्रुवं जन्मतिथिर्भवेच्च ।

भवन्ति तद्वत्सरमेव याव-
कैश्चन्यसम्मानसुखानि तस्य ॥”

सम्मानितः, त्रि, (सम्मानोऽस्य जातः । सम्मान +
इतच्) । समादृतः । गौरवितः । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । ८२ । ७० ।

“अन्यं रपि सुरैर्देवी भूषणैरायुधैस्तथा ।
सम्मानिता ननादोषेः सादृष्टासं मुहुर्मुहुः ॥”

सम्प्राज्जकः, पुं, (सम्प्राज्जयतीति । सं + मृज् +
खल्) । सम्प्राज्जनी । इति शब्दरत्नावली ॥
सम्यङ्मार्जनकर्तृरि, त्रि ॥

सम्प्राज्जनं, क्तो, (सं + मृज् + क्युट्) । संशोधनम्
यथा, रत्नमालायाम् ।

“सम्प्राजनश्च संशुद्धिः संशोधनविशोधने ॥”
सम्प्राज्जनी, स्त्री, (संमृज्यतेऽनयेति । सं + मृज् +

क्युट् । ङीप्) । धूस्यादिमार्जनसाधनी ।
कोऽस्ता इति भौटा इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । शोधनी २ । इत्यमरः । २ । २ । १८ ।
ऊहनी ३ समूहनी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

बहुकरी ५ वहनौ ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
सम्प्रितः, त्रि, (सं + मा + क्तः) । समानपरि-

माणः । सट्टयः । इति जटाधरः ॥
सम्प्रित्यः, त्रि, (सम्यक् प्रकारेण मिश्रयतीति ।

मिश्र मिश्रणे + अच्) । संयुक्तः । मिश्रितः ।
यथा, तिथ्यादितर्ह्ये ।

“सम्प्रित्या या चतुर्हस्या अमावस्या भवेत्
क्षचित् ।

खर्वितां तां विदुः केचिदुपेक्षमिति चापरे ॥”
सम्मुखः, त्रि, (सम्यक् मुखं यस्य) । अभिमुखा-

गतः । तत्पर्यायः । भग्नपुष्टः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२७ । १३८ ।

“तस्यां विक्रमसंज्ञाख्यो भूव्यावर्धय्याख्याया ।
राजा वैरिभृगा यस्य नैवासन् सम्मुखाः

क्षचित् ॥”
अभिमुखे, क्तो । समुख इति भाषा ॥ यथा,

कथासरित्सागरे । ४ । ७० ।
“नाशकत् सम्मुखे स्थातुं कष्टो ह्यविनयक्रमा”

तथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १५४ ।
“दृष्टा दर्शयति द्रोडां सम्मुखं नैव पश्यति ॥”

सर्वं सुखमिति निपातनात् अस्तलोपे सम्मुख-
मिति सिद्धम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥

समस्तमुखे च क्तो । इति काशिका । ५ । २ । ६ ॥
सम्मुखी, [न] पुं, (सम्मुखमस्यास्तीति । इनिः) ।

दर्पणम् । इति केचित् ॥
सम्मुखोनः, त्रि (सर्वस्य मुखस्य दर्शनः ।

सम्मुख + “यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ।”
५ । २ । ६ । इति खः) । अभिमुखः । इति

हेमचन्द्रः । १ । ७३ । (यथा, रघुः । १५ । १७ ।
“अपशूले तमासाद्य कवणं लक्षणानुजः ।

सरोध सम्मुखीनो हि जयो रभ्रप्रहारि-
षाम् ॥”)

सम्पाट्, त्रि, (सं+सुह+क्तः।) सम्यङ्मोह-
युक्तः। सुम्भः। यथा, श्रुतितत्त्वे।
“मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारि सारमार्गणम्।
यः करोति स सम्पाटो जलवुह दसन्निभे॥”
सम्पाट्, पुं, (सम्यक्प्रकारेण मूर्च्छति व्याप्नो-
तीति। मूर्च्छ व्याप्ती+अच्। तथाविधः सन्
जायते इति जन+ङः।) लृणादिः। इति
हेमचन्द्रः॥
सम्पाट्, स्त्री, (सं+मूर्च्छ व्याप्ती मोहे च+
ल्युट्।) सम्पातो व्याप्तिः। तत्पर्यायः। अभि-
व्याप्तिः२। इत्यमरः। १। २। ६॥ उच्छ्रायः।
मोहः। इति मेदिनी॥
सम्पाट्, पुं, (संमूर्च्छनादुद्भवतीति।
उत्+भृ+अच्।) मत्स्यादिः। इति हेम-
चन्द्रः॥
सम्पाट्, त्रि, (सं+सृज+क्तः।) संशोधितः।
इत्यमरः। २। ८। ४६॥ इमे मलिकाद्यपनय-
नेन शोधिते व्यञ्जनादौ। इति भरतः॥
सम्पाट्, पुं, (सं+सुह+अच्।) प्रीतिः। हर्षः।
इति शब्दरत्नावली॥
सम्यक्, व्य, समुदयः। इति केचित्॥ यथा,—
“सम्यक् संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा।
निष्कामेण सदा पार्थ काम्यं कामान्वितेन च॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
सम्यक्, [च] त्रि, (सं+अच्+कृत्विगादिना
क्तिन्। “समः समि।” ६। ३। ८३। इति
सम्यादेशः।) सत्यवचनम्। अर्थेन सह सम-
ञ्चति सङ्गच्छते। इत्यमरभरती॥ मनोज्ञः।
सङ्गतः। इति मेदिनी॥ (यथा, ऋग्वेदे। २। ३। ६।
“तन्तुं ततं संवयन्ती समीची
यज्ञस्य पेशः सुदुषे पयस्वती॥”)
सम्पाट्, [ज] पुं, (सम्यक् राजते इति। सं+
राज+क्तिप्। “मो राजि समः कौ।” ८।
२। २५। इति समो मकारस्य मादेशस्तेन
नानुस्वारः।) येन राजसूयेन इष्टम्। यो
मण्डलस्येश्वरः। आश्रया राज्ञः शास्ति यः।
इत्यमरः॥ राजसूयसंक्रवर्त्तिसाध्यो याग-
विशेषः। तेन येन इष्टं यागः कृतः। यो मण्ड-
लस्य द्वादशराजमण्डलस्य ईश्वरः। यश्च राज्ञो
नृपान् आश्रया शास्ति भृत्यवष्टापापारेषु नियो-
जयति स सम्पाटुच्यते। केचित्तु समुच्चयेन
चीष्येतान्याहुः। राजसूययाजो यः स सम्पाट्
चतुरभिषीमावच्छिन्नाया भूमिर्न ईश्वरः
सोऽपि। यश्च कियत्परिमाणाया भूमेः पती-
नाश्रया शास्ति सोऽपि। इह परत्र च सम्यक्
राजते इति [क्तिप् सम्पाट् दान्ते म इत्यत्र
सम्पाट् वर्जनाकानुस्वारः। इति भरतः॥ (यथा,
रघुः। २। ५।

“आस्तादयज्ञिः कवलेस्तृणानां
कण्डूयनेर्देगनिवारणैश्च।
अव्याहृतैः स्तैरगतैः स तस्याः
सम्पाट् समाराधनतत्परोऽभूत्॥”)

सयोनिः, पुं, (योनिभिः सह वर्त्तमानः।) इन्द्रः।
इति केचित्॥ योन्या सह वर्त्तमाने समानोत्-
पत्तिस्थानके च, चि॥ (यथा ऋग्वेदे। १। १। ६।
“सना अत्र युवतयः सयोनी-
रेकं गर्भं दधिरे सप्तवाणीः॥”
“समानमन्तरिक्षं योनिस्थानं यासां ताः।”
इति तन्नाथे सायणः॥)
सरं, स्त्री, (सरतीति। सृ+अच्।) सरोवरः।
इति शब्दरत्नावली॥ जलम्॥ इति जटाधरः॥
सरः, पुं, (सृ गतौ+प्रचाद्यच्।) दध्ययम्।
तत्पर्यायः।
“सरस दध्युत्तरगं दधिस्त्रे हस्तु कटुरम्॥”
इति रत्नमाला॥
गतिः। इति मेदिनी॥ बाणः। लवणः। इति
हेमचन्द्रः॥ निभरे, पुं, स्त्री। इति भरत-
हिरूपकोषः॥
सरः, त्रि, (सृ+अच्।) सारकः। भेदकः।
यथा, राजवल्लभः।
“पिपली मधुरा हृष्या कटुका दीपनी सरा॥”
गमनकर्त्तरि, त्रि॥
सरः, [स्] स्त्री, (सरतीति। सृ+“सर्वधातुभ्यो-
ऽसुन्।” उणा० ४। १८८। इति असुन्।)
सरोवरः। इत्यमरः। १। १०। २६॥ (यथा,
महाभारते। १। १५६। २४।
“तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुममानुषु।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च॥”)
अस्य विवरणं तडागपद्माकरशब्दयोर्द्रष्टव्यम्॥
अस्य जलगुणाः। यथा, राजवल्लभः।
“सारसं लघु लृणाघ्नं बल्यं स्वादु कषायवत्॥”
नीरम्। यथा। सरो नीरे तडागे च। इति
रुद्रः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
सरःकाकः, पुं, (सरसः काकः।) हंसः। इति
शब्दरत्नावली॥
सरःकाकी, स्त्री, (सरसः काकी।) हंसी। इति
शब्दरत्नावली॥
सरकं, स्त्री, (सरमेव। स्वार्थे कन्।) सरोवरः।
इति शब्दरत्नावली॥ आकाशम्। इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥
सरकः, पुं, स्त्री, (सरतीति। सृ+वुन्।) ग्रीधु-
पात्रम्। ग्रीधुपानम्। इक्षुग्रीधु। अच्छि-
न्नाध्वगपङ्क्तिः। इति मेदिनी॥ मद्यपरिवेश-
नम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, कथा-
सरितागरे। ५४। १८८।
“प्रासायां निशि पप्रच्छ निजं परिजनञ्च सः।
किमय रात्रिपथ्यासमस्ति नः सरकं न वा॥”)
सरकः, त्रि, (सृष्ट, सरतीति। सृ+“प्रसृज्यः
समभिहारे वुन्।” ३। १। २४८। इति वुन्।)
गतिशीलः। इति शब्दरत्नावली॥
सरघा, स्त्री, (सरं मधुविशेषं हस्तीति। हन+
ङः। निपातनात् साधुः।) मधुमक्षिका।
इत्यमरः। २। ५। २६॥ (यथा, रघुः। ४।
६१।

“भक्षापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम्।
तस्तार सरघाव्याप्तैः सचीद्रपटलैरिव॥”)
सरङ्गः, पुं, (सरतीति। सृ+अङ्गच्।) चतुष्पात्।
पक्षी। इति संचितसारोणादिवृत्तिः॥
सरजं, स्त्री, (सरात् जायते इति। जन+ङः।)
नवनीतम्। ह्रियङ्गवीनम्। इति हारावली॥
(मलिनम्। यथा, भागवते। १। २३। २३।
“सा तद्गन्तुः समादाय वचः कुवलयेष्वप्या।
सरजं विभ्रतो वामो वेणीभूतान् स्ममूर्द्धजान्॥”
सरजाः, [स्] स्त्री, (रजसा सह वर्त्तमाना।)
ऋतुमती स्त्री। तत्पर्यायः। मलिहा २।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (पङ्कजे, स्त्री। इति
काशिका। ५। ४। ७७॥)
सरट्, पुं, सरतीति। सृ गतौ+“सर्त्तरटिः।”
उणा० १। १३३। इति षटिः।) वायुः।
मेघः। इत्युणादिकोषः॥ मधुमक्षिका। इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ ककलासः।
इत्यमरटीका॥
सरटः, पुं, (सरतीति। सृ गतौ+शकादित्वादटन्।
ककलासः। इत्यमरः। २। ५। १२॥ गिरगिट्
इति ककलास इति च भाषा॥ तत्पतनादि-
फलं यथा,—
“वल्लभाः प्रपाते च फलं सरटस्य प्ररोहणि।
शोषं राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैवैवमेव च॥
कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नवयोर्वसुदर्शनम्।
नासिकायाश्च सौगन्ध्यं वक्त्रं मिष्टान्नभोजनम्॥
कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत्।
धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनवृद्धयः॥
स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविह्वनम्।
पृष्ठे नित्यं महीलाभः पार्श्वयोर्बभ्रुदर्शनम्॥
कटिहृये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः।
जङ्घे चार्थक्षयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत्॥
ऊर्ध्वे वाहनावाप्तिर्निजङ्गुऽर्थसंचयः।
वामदक्षिणयोः पादोर्भ्रमणं नियतं भवेत्॥
वल्लभाः प्ररोहणि चैव पतने सरटस्य च।
व्यत्यासाच्च फलं चैव तददेवं प्रजायते॥
वल्लभाः प्ररोहणं रात्रौ सरटस्य प्रपातनम्।
निधनार्थाय भवति व्याधिपोडाविपर्ययो॥
पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते।
पतने फलमुत्कृष्टं रोहणस्य फलं भवेत्॥
आरोहणस्योद्भवत् प्रधावत्कृ च पातनम्।
भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते भ्रुवम्॥
सृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेत् जलमाविशेत्।
पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्व्यादकावलीकनम्॥
वल्लीरूपं सुवर्णस्य रत्नवस्त्रेण वेष्टयेत्।
पूजयेत् गन्धपुष्पाद्यैस्तदर्थं पूर्णकुम्भकं॥
पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चाभूतं सपञ्चवम्।
पञ्चवस्त्रकषायञ्च निःक्षिप्यावाहयत्ततः॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा क्रमात्।
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिः खादिरैः शुभैः॥
तिलैर्व्याहृतिभिर्भोममष्टोत्तरसप्तसकम्॥”
वल्ली गृहगोधिका। मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्रासकमन्तः

सरमा

इति विद्याकरः इति ज्योतिस्तस्मै ॥ (वातः । इत्युणादिटीकायामुज्ज्वलदत्तः । ४ । १०५ ॥)
 सरटिः, पुं, सरतीति + सृ + षटिन् । वायुः । मेघः । इत्युणादिकोषः ॥
 सरट्, पुं, (सृ + षट्) ककलासः । इत्युणादिकोषः ॥
 सरणं, स्त्री, (सरतीति । सृ गतौ + “लुचङ्कम्य-दन्त्यस्यसृष्टधीति” ॥ ३१२ । १५० । इति युच्) लोहमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (सृ + षट्) । गमनम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । २३१ । ५। “अजातपक्षाच्च सुता न शक्ताः सरणे मम ॥”) सरसा, स्त्री, (सरतीति + सृ + युच्) प्रसारणी । इत्यमरः । २ । ४ । १५२ ॥ गन्धभादालि इति भाषा ॥ त्रिहता । इति शब्दमाला ॥ तेउड़ी इति भाषा ॥ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥
 सरणिः, स्त्री, (सरन्त्यनयेति । सृ गतौ + “चर्त्ति-सृष्टधमीति” ॥ उणा० २ । १०३ । इति ञनिः ।) पङ्क्तिः । पन्थाः । इति मेदिनी ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०१ । “सरलां सरणिं त्यक्त्वा जीवितस्पृहया समम् । गुहा तेन ततः साम्प्रतमीभीमा व्यगाह्यत ॥”) प्रसारणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 सरणी, स्त्री, (सरणि + वा डीष्) । पङ्क्तिः । पन्थाः । इति मेदिनी ॥ प्रसारणी । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १५ ॥
 सरण्डः, पुं, (सरतीति । सृ + “अण्डन् कसृभृ-ज्जङ्” ॥ उणा० १ । १२८ । इति अण्डन् ।) धूर्तः । सरटः । भूषणभेदः । इति मेदिनी ॥ कामुकः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
 सरण्यं, त्रि, (सरण + ञ्यज् । गम्यम् । गन्तव्यम् । मरणशब्दात् ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 सरण्युः, पुं, (सरतीति । सृ गतौ + “स्युवचि-भ्योऽन्युजागजङ्कुचः” ॥ उणा० ३ । ८१ । इति अण्यच् । मेघः । वायुः । जलम् । इति शब्द-रत्नावली ॥ वसन्तः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥
 सरत्, स्त्री, (सृ + शट्) । सूत्रम् । इति शब्द-माला ॥ (गन्तरि, त्रि, ॥)
 सरत्तिः, पुं स्त्री, रत्तिः । इति केचित् ॥
 सरहान्, [त्] पुं, गीतममुनिः । गीतममुनिपुत्रः । इति पुराणम् ॥ तालव्यशादिश्च ॥
 सरपत्रिका, स्त्री, (सरपत्रं जलस्यपत्रमस्यस्या इति । ठन् । टापि अत इत्वम् ।) पद्मम् । पद्मपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 सरमा, स्त्री, (रमया गोभया सह वर्त्तमाना ।) राक्षसीभेदः । सा च विभीषणपत्नी । (इयं लङ्कावाससमये सीतायाः प्रणयिनो आसीत् । यतश्चास्मास्तु रामायणे लङ्काकाण्डे । ३३ । ३४ । अध्याययोर्द्रष्टव्यः ॥) कुङ्कुरी । देवशुनी । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३ । ११ । “जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं सभ्रान्तो विषण्णः आसीत् ।”) कश्यपपत्नी-विशेषः । तदपत्न्यानि भ्रमरादयः । यथा,—

सरल

“गोलाङ्गुलचकोरश्च चेत्यापत्यं तथैव च । अपत्यं सरमायाश्च गणो वै भयरादयः ॥”
 इति वज्रपुराणे काश्यपीयनामाध्यायः ॥
 सरयुः, पुं, (सरतीति । सृ गतौ + “सर्त्तैरयुः” ॥ उणा० ३ । २२ । इति अयुः ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सरयुः, स्त्री, (सरतीति । सृ गतौ + “सर्त्तै-सरयुः” ॥ रयुः ।) उणा० ३ । २२ । इति अयुः । “सर्त्तैरयुः” इति केचित् ।) नदीविशेषः । इत्युणादिकोषः । अस्या जलगुणाः । “सरयूसलिलं स्नातु बलपुष्टिप्रदायकम् ।” इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
 “एवं विवाह विधिवत् सौवर्णे मानसाचले । अरन्त्यती वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह ॥ तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे । ततोयं सप्तधा भूत्वा मानसाचलकन्दरात् ॥ हेमाद्रेः कन्दरे सानी सरस्याश्च पृथक् पृथक् । यतोयं सङ्गतं कुर्याद्दसा वडवसन्निधौ । तेनाभूत् सरयुर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा ॥” इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥
 सरलः, पुं, (सरतीति । सृ + “हृषादिभ्यश्चित्” ॥ उणा० १ । १०८ । इति कलच् । बाहुलकात् गुणः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।) हृद्यविशेषः । (यथा, कुमारः । १ । ८ । “कपोलकण्ठः करिभिर्विनेतुं विघटितामां सरलद्रुमाश्चाम् । यत्र सुतचौरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥”) तत्पर्यायः । पीतद्रुः २ पूतिकाष्ठम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥ धूपहृद्यकः ४ । इति शब्द-रत्नावली ॥ पीतदारुः ५ भद्रदारुः ६ मनोज्ञः ७ । इति रत्नमाला ॥ पीतः ८ क्षिब्धदारुसंज्ञः ९ । क्षिब्धः १० मरिचपत्रकः ११ पीतहृद्यः १२ सुरभिदारुः १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातत्वगदोषशोफ-कण्डूतित्रणनाशित्वम् । कोष्ठश्लेष्मिदाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च भावप्रकाशे । “सरलः पीतहृद्यः स्यात् तथा सुरभिदारुकः । सरलो मधुकक्षितः कटुपाकरसो लघुः । क्षिब्धोष्णः कर्णकण्ठाक्षिरोगरक्षोकरः स्मृतः । कफानिलस्त्रदयूककामलाक्षित्रपापहः ॥” बृहः । अग्निः । इति धरणिः ॥
 सरलः, त्रि, (सृ + कलच् । बाहुलकात् गुणः ।) उदारः । अवक्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । “आदिश्यानाययामास गणकान् सरलाश्रयः ॥”) सरलद्रवः, पुं, (सरलस्य द्रवः) । सरलहृत्तरसः । टारपीन इति भाषा । तत्पर्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३ हृत्कधूपः ४ श्रीवेष्टः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥ तैलपथी ६ श्रीपिष्टः ७ । इति जटाधरः ॥ श्रीवेशः ८ यासः ९ यवासः १०

सरस्व

सृताश्रयः ११ दध्याश्रयः १२ श्रीराश्रयः १३ अवक्रः १४ श्रीरश्रीः १५ वायसः १६ इति शब्द-रत्नावली ॥ अस्य गुणाः श्रीवेष्टशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 सरसा, स्त्री, (सरस + टाप्) । त्रिपुटा । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ नदीभेदः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 सरसाङ्गः, पुं, (सरसः पीतद्वुरङ्गमस्य) श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सरस्यं, स्त्री, (सरं रागं व्ययतीति । व्य + ङः ।) लक्षम् । इत्यमरटीका ॥ तालव्यशादिश्च ॥
 सरसं, स्त्री, (रसेन जलेन सह वर्त्तमानम्) । सरोवरः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसयुक्ते, च यथा,—
 “कविता कोमलवनिता आयाता सुखदायिका बलादानीयमाना सा सरसा विरसा भवेत् ॥” इत्युज्ज्वलः ॥
 सरसम्पूतं, स्त्री, चिकण्टहृद्यः । तैकांटासिज् इति भाषा ॥ यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् । “त्रिकण्टः पद्मगुप्तश्च पेयणः सरसम्पूतम् ॥”
 सरसा, स्त्री, (रसेन सह वर्त्तमाना) । श्वेत-त्रिहता । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 सरसिजं, स्त्री, (सरसि जायते इति । जन + ङः । सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के । “सरसिजमनुविहं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति । इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाक्षतीनाम् ॥” सरोवरजाते, त्रि, । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । “अधस्तादगुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः ।”
 सरसी, स्त्री, (सृ + असृन् । गौरादित्वात् डीष्) । सरोवरः । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ (यथा, रघुः । १ । ४३ । “सरसीश्वरविन्दानां वीधिविचोभश्रीतलम् । आमोदसुपजिघ्रन्तो स्निग्धासानुकारिणम् ॥”)
 सरसीकः, पुं, (सरस्यां कायति शब्दायते इति । कै + कः ।) सारसपक्षी । इति शब्दरत्ना-वली ॥
 सरसीरुहं, स्त्री, (सरस्यां रोहतीति । रुह + कः ।) पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ८ । २ । “तामनुसर सरसीरुहलोचन या तव हरति विषादम् ॥”)
 सरस्वती, स्त्री, (सरो नीरं तद्वत् रसो वास्यस्या इति सरस् + मतुप् । मस्य वः । तस्ती मत्वर्थ इति भत्वात् पदकार्यम्) । नदी । (यथा, महाभारते । १ । २१४ । ३ । “ते तथा तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पद्मभिः । बभूव परमप्रोता नागेरिव सरस्वती ॥”)
 वाणी । यथा, रघुः । १५ । ४६ । “उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥”
 श्रीरत्नम् । गीः । नदीभेदः । मनुपक्षी । इति

सरस्व

मेदिनी ॥ ज्योतिष्मती । ब्राह्मी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सोमलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दुर्गा ।
यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“स्वराः स्वरणशीलत्वात् गीयाख्याः सम-

कोत्तिताः ।

अतिप्रापणदाने वा तेन देवो सरस्वती ॥”
“वाग्देवता । तत्पर्यायः । ब्राह्मी २ भारती ३
भाषा ४ गीः ५ वाक् ६ बाणी ७ । इत्यमरः ॥
इरा ८ सारदा ९ गिरा १० गिरादेवी ११
गोईवी १२ ईश्वरी १३ वाचा १४ वचसा-
मीशा १५ वागदेवी १६ वर्णमातृका १७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गीः १८ श्रीः १९ । इति
जटाधरः ॥ वाक्शेखरी २० अमृतसन्ध्येश्वरी २१
सायंसम्भवादेवता २२ । इति कविकल्पलता ॥ *
तस्या उत्पत्त्यादि यथा, ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे
३ । ५२—६३ ।

सीतिरुवाच ।

“आविर्बभूव कल्यैका धर्मस्य वामपार्श्वतः ।
मुक्तिर्मन्त्रिमतो साक्षात् द्वितीया कमलालया ॥
आविर्बभूव तत्पदान्मुखतः परमात्मनः ।
एका देवी शुक्लवर्णा वीणापुस्तकधारिणी ॥
कोटिपूर्णन्दुशोभाया शरत्पङ्कजलोचना ।
वर्जिशुभांशुकाधाना रत्नाभरणभूषिता ॥
सस्मिता सुदती वामा सुन्दरीणाञ्च सुन्दरी ।
श्रेष्ठा श्रुतीनां शास्त्राणां विदुषां जननी परा ॥
वाग्धिष्ठातृदेवी सा कवीनामिष्टदेवता ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपा च शान्तरूपा सरस्वती ॥
गोविन्दपुरतः स्थित्वा जगौ प्रथमतः सुखम् ।
तन्नामगुणकीर्तिञ्च वीणया सा ननर्त्त च ॥
कृतानि यानि कर्माणि कल्पे कल्पे युगे युगे ।
तानि सर्वाणि हरिणा तुष्टाय संपुटान्जलिः ॥

सरस्वतुवाच ।

रासमण्डलमध्यस्थं रासोत्तमसममुत्सुकम् ।
रत्नसिंहासनस्थञ्च रत्नभूषणभूषितम् ॥
रासेश्वरं रासकरं वरं रासेश्वरीश्वरम् ।
रासाधिष्ठातृदेवञ्च वन्दे रासविनोदिनम् ॥
रासायासपरिजान्तं रासे राजविहारिणम् ।
रासोत्सुकानां गोपीनां कान्तं शान्तं मनो-

हरम् ॥

प्रणम्य तं यामोतुरङ्गा प्रहृष्टवदना सती ।
उवास सा सकामा च रत्नसिंहासने वरे ॥
इति बाणीकृतं स्तोत्रं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
बुद्धिमान् सोऽपि विद्यावान् लक्ष्मीवान् पुत्र-

वान् सदा ॥”

अपि च तत्रैव गणेशखण्डे । ४० । ६१—६७ ।
“सा च शक्तिः सृष्टिकाले पञ्चधा चेश्वरेच्छया
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठात्री या देवी कृष्णस्य परमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्तिता ॥
ऐश्वर्याधिष्ठातृदेवी सर्वसङ्कलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्तिता ॥

२८६

सरस्व

विद्याधिष्ठात्री या देवी परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्तिता ॥
बुद्ध्याधिष्ठात्री या देवी सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्वज्ञानात्मिका सर्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
वाग्धिष्ठात्री या देवी शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
ततः सृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ॥” * ॥
तस्याः पूजादिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“आदौ सरस्वतीपूजा श्रीकृष्णेन विनिर्मिता ।
यत्प्रसादाद्भूतिश्रेष्ठं मुखं भवति पण्डितः ॥
आविर्भूता यदा देवी वक्त्रतः कृष्णयोषितः ।
इयेष कृष्णं कामेन कामुको कामरूपिणी ॥
स च विज्ञाय तद्भावं सर्वज्ञः सर्वमातरम् ।
तामुवाच हितं सत्यं परिणामसुखावहम् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

भज नारायणं साध्वी मदंशं तं चतुर्भुजम् ।
युवानं सुन्दरं सर्वगुणयुक्तञ्च मत्कमम् ॥
कामघ्नं कामिनीनाञ्च तासाञ्च कामपूरकम् ।
कोटिकन्दर्पलावण्यलीलान्यकृतमौखरम् ॥
कान्ते कान्तञ्च मां कृत्वा यदि स्थातुमिच्छेत्सि
त्वत्तो बलवती राधा न ते भद्रं भविष्यति ॥
यो यस्मात् बलवान् बाणि ततोऽन्यं रक्षितुं

क्षमः ।

कथं परान् साधयति यदि स्वयमनीश्वरः ॥
सर्वज्ञः सर्वशास्त्राहं राधां वाधितुमक्षमः ।
तेजसा मत्कमा सा च रूपेण च गुणेन च ॥
प्राणाधिष्ठात्री देवी सा प्राणांश्चक्षुः कः क्षमः
प्राणतोऽपि प्रियः कुत्र केषां वास्ति च कश्चन ॥
त्वं भद्रे गच्छ वैकुण्ठं तव भद्रं भविष्यति ।
पतिं तमीश्वरं कृत्वा मोदस्व सुचिरं सुखम् ॥
लोभमोहकामकोपमानहंसाविवर्जिता ।
तेजसा तत्कमा लक्ष्मी रूपेण च गुणेन च ॥
तया साहं तव प्रीत्या शश्वत्कालं प्रयास्यति ।
गीरवं महाराजसुखं करिष्यति पतिर्हयोः ॥
प्रतिविशेषु ते पूजां महतीं ते सुदान्विताः ।
माघस्य शुक्लपञ्चम्यां विद्यारम्भे च सुन्दरि ॥
मानवा मनवो देवा मुनीन्द्राश्च मुमुक्षवः ।
सन्तश्च योगिनः सिद्धा नागगन्धर्वराक्षसाः ॥
महरेण करिष्यन्ति कल्पे कल्पे लयावधि ।
भक्तियुक्ताश्च दत्त्वा चैवोपचाराणि षोडश ।
काण्वशास्त्रोक्तविधिना ध्यानेन स्तवनेन च ॥
जितेन्द्रियाः संयताश्च घटे च पुस्तकेऽपि च ।
कृत्वा सुवर्णगुटिकां गन्धचन्दनचर्चिताम् ॥
कवचं ते ग्रहीष्यन्ति कण्ठे वा दक्षिणे भुजे ।
पठिष्यन्ति च विद्वांसः पूजाकाले च पूजिते ॥
इतुरङ्गा पूजयामास तां देवीं सर्वपूजितः ।
ततस्तत्पूजनञ्चक्रुर्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
अनन्तश्चापि धर्मज्ञ मुनीन्द्राः सनकादयः ।
सर्वं देवाश्च मनवो नृपाश्च मानवादयः ।
बभूव पूजिता नित्या सर्वलोकैः सरस्वती ॥

सरस्व

नारद उवाच ।

पूजाविधानं स्तवनं ध्यानं कवचमीक्षितम् ।
पूजोपयुक्तमैवेद्यं पुष्पञ्च चन्दनादिकम् ॥
वद वेदविदां श्रेष्ठ श्रोतुं कौतुहलं मम ।
वर्धते साम्प्रतं शशत् किमिदं श्रुतिसुन्दरम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।

शृणु नादद वक्ष्यामि काण्वशास्त्रोक्तपद्धतिम् ।
जगन्मातुः सरस्वत्याः पूजां विधिसमन्विताम् ॥
माघस्य शुक्लपञ्चम्यां विद्यारम्भदिनेऽपि च ।
पूर्वोऽङ्गि संयमं कृत्वा तद्वाङ्गि संयतः शुचिः ॥
स्नात्वा नित्यक्रियां कृत्वा घटं संस्थाप्य भक्तितः
संपूज्य देवघटकञ्च नैवेद्यादिभिरेव च ॥
गणेशञ्च दिनेशञ्च वङ्गिं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
संपूज्य संयतो गृही ततोऽभीष्टं प्रपूजयेत् ॥
ध्यानेन वक्ष्यमाणेन ध्यात्वावाङ्ग घटे बुधः ।
ध्यात्वा पुनः षोडशोपचारैः पूजयेद्ब्रह्मते ॥
पूजोपयुक्तं नैवेद्यं यद्युद्यद्दे निरूपितम् ।
वक्ष्यामि साम्प्रतं किञ्चित् यथाधीतं यथा-

गमम् ॥

नवनीतं दधि क्षीरं लाजश्च तिललड्डुकम् ।
इक्षुमिच्छरसं शुक्लवर्णपङ्कगुडं मधु ॥
स्वस्तिकं शर्करा शुक्लधान्यस्याक्षतमक्षतम् ।
अस्त्रिजशुक्लधान्यस्य पृथक् शुक्लमोदकम् ॥
घृतमेन्धवसंस्कारैर्हविष्यान्नाञ्च व्यञ्जनैः ।
यवगोधूमचूर्णानां पिष्टकं घृतसंस्कृतम् ॥
पिष्टकं स्वस्तिकस्यापि पक्कराफलस्य च ।
परमान्नञ्च सघृतं पिष्टान्नञ्च सुधोपमम् ॥
नारिकेलं तदुदकं केशरं मूलमार्द्रकम् ।
पक्कराफलं चारु श्रीफलं वदरं फलम् ॥
कालदेशोद्भवं पक्कफलं शुक्लं सुसंस्कृतम् ॥
सुगन्धं शुक्लपुष्पञ्च सुगन्धं शुक्लचन्दनम् ।
नवीनशुक्लवस्त्रञ्च शङ्खञ्च सुन्दरं मुने ।
माख्यञ्च शुक्लपुष्पाणि शुक्लहारञ्च भूषणम् ॥
यदृष्टञ्च श्रुती ध्यानं प्रशस्यं श्रुतिसुन्दरम् ॥
तन्निबोध महाभाग भयभङ्गनकारणम् ॥
सरस्वतीं शुक्लवर्णां सस्मितां सुमनोहराम् ।
कोटीचन्द्रप्रभामुष्टपुष्टश्रीयुक्तविग्रहाम् ॥
बर्जिशुभांशुकाधानां सस्मितां सुमनोहराम् ॥
रत्नसारैर्निर्मीणवरभूषणभूषिताम् ।
सुपूजितां सुरगणैर्ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥
वन्दे भक्त्या च वन्द्यां तां मुनीन्द्रमनुमानवैः ।
एवं ध्यात्वा च मूलेन सर्वं दत्त्वा विचक्षणः ॥
मस्तूय कवचं धृत्वा प्रणमैर्हण्डवद्भुवि ।
येषां येषामिष्टदेवी तेषां नित्या क्रिया मुने ॥
विद्यारम्भे च वर्षान्ते सर्वेषां पञ्चमीदिने ।
सर्वोपयुक्तो मूलस्य वैदिकाष्टाक्षरं परम् ॥
येषां येनोपदेशो वा तेषां समूल एव च ।
सरस्वतीचतुर्थस्तो वङ्गजायान्त एव च ॥
लक्ष्मीर्मायादिकश्चैव मन्त्रोऽयं कल्पपादपः ।
पुरा नारायणश्च मं वाल्मीकाय कृपाविधिः ॥
प्रददौ जाङ्गवीतोरं पुण्यक्षेत्रं च भारते ।
भृगुर्देवी च शुक्राय पुष्करं सूर्यपर्वणि ॥

सरस्व

चन्द्रपर्वणि मारीचो ददौ वाक्पतये मुदा ।
भृगवे च ददौ तुष्टो ब्रह्मा वदिरिकाश्रमे ॥
आस्तोकाय जरत्कारददौ चीरोदसन्धिषी ।
विभाण्डको ददौ मेरौ ऋष्यशृङ्गाय धीमते ॥
शिवः कणादमुनये गीतमाय ददौ मुदा ।
सूर्यस्य याज्ञवल्क्याय तथाकात्यायनाय च ॥
शेषः पाणिनये चैव भरद्वाजाय धीमते ।
ददौ शाकटायनाय सुतले बलिसंसदि ॥
चतुर्लक्षजपेनैव मन्त्रः सिद्धो भवेन्नृणाम् ।
यदि स्यात् सिद्धमन्त्रोऽपि हृदयस्थितिसमो भवेत् ।
कवचं शृणु विप्रेन्द्र यद्दत्तं विधिना पुरा ।
विश्वत्रेष्ठं विश्वजयं भृगवे गन्धमादने ॥

भृगुवाच ।

ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठं ब्रह्मज्ञानविशारद ।
सर्वं च सर्वजनक सर्वं च सर्वपूजित ॥
सरस्वत्याश्च कवचं ब्रूहि विश्वजयं प्रभो ।
अयातयाममन्त्राणां समूहसंयुतं परम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु वक्ष्ये प्रवक्ष्यामि कवचं सर्वकामदम् ।
श्रुतिसारं श्रुतिसुखं श्रुत्युक्तं श्रुतिपूजितम् ॥
उक्तं कृष्णेन गोकुले मद्वां हृन्दावने वने ।
रासेश्वरेण विभुना रासे च रासमण्डले ॥
अतीवगोपनीयश्च कल्पवृक्षपरं वरम् ।
अश्रुताद्भुतमन्त्राणां समूहश्च समन्वितम् ॥
यद्भुत्वा पठनाद्ब्रह्मन् बुद्धिमांश्च हृदयस्थितः ।
यद्भुत्वा भगवान् श्रुतः सर्वदैत्येषु पूजितः ॥
यठनाद्वारणाद्वाग्मी कवीन्द्रो वाल्मीकी मुनिः ।
सायम्भो वो मनुष्ये व यद्भुत्वा सर्वपूजितः ॥
कणादो गोतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः ।
अथश्चकार यद्भुत्वा दक्षः कात्यायनः स्वयम् ॥
भृत्वा वेदविभागश्च पुराणान्यखिलानि च ।
चकार लीलामात्रेण कृष्णहं पायनः स्वयम् ॥
शातातपश्च संवर्त्ता वशिष्ठश्च पराशरः ।
यद्भुत्वा पठनादग्र्यं याज्ञवल्क्यश्चकार सः ॥
ऋष्यशृङ्गो भरद्वाजश्चास्तोको देवलस्तथा ।
जैगीषश्चो याजलिश्च यद्भुत्वा सर्वपूजितः ॥
कवचस्यास्य विप्रेन्द्र ऋषिरेव प्रजापतिः ।
स्वयं हृन्दिषु हृदती देवो रासेश्वर प्रभुः ॥
सर्वं तत्त्वपरिज्ञानसर्वार्थसाधनेषु च ।
कवितासु च सर्वसु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥
श्रीं श्रीं सरस्वत्यै स्वाहा शिरो मेपातु सर्वतः ।
श्रीं वाग्देवतायै स्वाहा भालं मे सर्वदावतु ॥
ॐ सरस्वत्यै स्वाहेति श्रोत्रं पातु निरन्तरम् ।
ॐ श्रीं श्रीं भारत्यै स्वाहा नेत्रयुग्मं सदावतु ॥
ॐ श्रीं श्रीं वाग्वादित्यै स्वाहा नासां मे सर्वतोऽवतु ॥
ॐ श्रीं श्रीं विद्याधिष्ठातृदेव्यै स्वाहा चोष्ठं सदावतु ॥
ॐ श्रीं श्रीं ब्राह्मण्यै स्वाहेति दन्तपङ्क्तिं सदावतु ॥
ऐमित्येकाक्षरं मन्त्रो मम कण्ठं सदावतु ।
ॐ श्रीं श्रीं पातु मे ग्रीवां स्कन्धं मे श्रीं सदावतु ॥
ॐ वाग्धिष्ठातृदेव्यै स्वाहा सर्वं सदावतु ॥

सरस्व

ॐ सर्वकण्ठवासिन्यै स्वाहा प्राच्यां सदावतु ।
ॐ सर्वजिह्वावासिन्यै स्वाहाग्निदिशि रक्षतु ॥
ॐ एं श्रीं श्रीं श्रीं सरस्वत्यै वृधजनन्यै स्वाहा ।
सततं मन्त्रराजोऽयं दक्षिणे मां सदावतु ॥
ॐ श्रीं श्रीं चक्षरो मन्त्रो नेत्रेभ्यो मां सदावतु ॥
ॐ एं कविजिह्वावासिन्यै स्वाहा मां वारुणेऽवतु ॥

सदम्बिकायै स्वाहा च वायव्ये मां सदावतु ।
ॐ गद्यपद्यवासिन्यै स्वाहा मामुत्तरेऽवतु ॥
ॐ सर्वशास्त्रवासिन्यै स्वाहाशान्ये सदावतु ।
ॐ श्रीं सर्वपूजितायै स्वाहा चोर्ध्वं सदावतु ॥
ॐ श्रीं पुस्तकवासिन्यै स्वाहाधो मां सदावतु ॥
ॐ ग्रन्थबीजस्वरूपायै स्वाहा मां सर्वतोऽवतु ॥
इति ते कथितं विप्र सर्वमन्त्रोच्चविग्रहम् ।
इदं विश्वजयं नाम कवचं ब्रह्मरूपिणम् ॥
पुरा श्रुतं धर्मवक्त्रात् पर्यन्ते गन्धमादने ।
तव स्नेहान्मयाख्यातं प्रवक्ष्यामि न कश्चित् ॥
गुरुमभ्यर्च्य विधिवत् वस्त्रालङ्कारचन्दनैः ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ कवचं धारयेत् सुधीः ॥
पञ्चलक्षजपेनैव सिद्ध्यति कवचं भवेत् ।
यदि स्यात् सिद्धकवचो हृदयस्थितिसमो भवेत् ॥
महावाग्मी कवीन्द्रश्च त्रैलोक्यविजयी भवेत् ।
शक्नोति सर्वं जेतुश्च कवचस्य प्रसादतः ॥
इदं च काव्यशास्त्रोक्तं कवचं कथितं मुने ।
स्तोत्रं पूजाविधानञ्च ध्यानञ्च वन्दनं तथा ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे सरस्वतीकवचम् ।
४ । ५८—८१ * ॥

श्रीनारायण उवाच ।

“वाग्देवतायाः स्तवनं श्रूयतां सर्वकामदम् ।
महामुनिर्याज्ञवल्क्यो येन तुष्टाव तां पुरा ॥
गुरुशापाच्च स मुनिर्हृतविद्यो बभूव ह ।
तदा जगाम दुःखार्तां रविस्थानञ्च पुण्यदम् ॥
स प्राप तपसा सूर्यं लोलाकं दृष्टिगोचरे ।
तुष्टाव सूर्यं शोकेन करोद च मुहुर्मुहुः ॥
सूर्यस्तं पाटयामास वेदवेदाङ्गमोक्षरः ।
उवाच स्तुहि वाग्देवीं भक्त्या च स्मृतिहेतवे ।
तमितुरङ्गा दीननाथोऽप्यन्तर्धानं चकार सः ।
मुनिः स्नात्वा च तुष्टाव भक्तिनम्रात्मकन्धरः ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

कृपां कुरु जगन्मातमीमेव हततेजसम् ।
गुरुशापात् नष्टस्मृतिं विद्याहीनञ्च दुःखितम् ॥
ज्ञानं देहि स्मृतिं देहि विद्यां विद्याधिदैवते ।
प्रतिष्ठां कवितां देहि शक्तिं शिष्यप्रबोधिकाम् ॥
ग्रन्थकर्तृत्वशक्तिञ्च सच्छिष्यं सुप्रतिष्ठितम् ।
प्रतिभां सत्सभायाश्च विचारक्षमतां शभाम् ॥
लुप्तं सर्वं देवदोषात् दूरीभूतं पुनः पुनः ।
यथाङ्कुरं भस्मनि च करोति देवता पुनः ॥
ब्रह्मस्वरूपा परमा ज्योतीरूपा सनातनी ।
सर्वविद्याधिदेवी या तस्यै बाण्यै नमो नमः ॥
यया विना जगत् सर्वं शस्त्रज्जीवन्मृतं परम् ।
ज्ञानाधिदेवी या तस्यै सरस्वत्यै नमो नमः ॥
यया विना जगत् सर्वं मूकमुन्मत्तवत् सदा ।

सरस्व

वाग्धिष्ठातृदेवी या तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
हिमचन्दनकुन्देन्दुकुमुदाभोजसन्निभा ।
वर्णाधिदेवी या तस्यै चाक्षरायै नमो नमः ॥
विसर्गबिन्दुमात्रासु यदधिष्ठानमेव च ।
तदधिष्ठातृदेवी या तस्यै बाण्यै नमो नमः ॥
यया विनात्र संख्यावान् संख्यां कर्तुं न शक्यते
कालसंख्यास्वरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः ॥
व्याख्यास्वरूपा या देवी व्याख्याधिष्ठातृ-
देवता ।
भ्रमसिद्धान्तरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः ॥
स्मृतिशक्तिर्ज्ञानशक्तिर्बुद्धिशक्तिस्वरूपिणी ।
प्रतिभाकल्पनाशक्त्या च तस्यै नमो नमः ॥
सन्तकुमारो ब्रह्माणं ज्ञानं पप्रच्छ यत्र वै ।
बभूव जडवत् सोऽपि सिद्धान्तं कर्तुमक्षमः ॥
तदाजगाम भगवानात्मा श्रीकृष्ण ईश्वरः ।
उवाच सततं स्तौहि बाणीमिति पजापते ॥
स च तुष्टाव त्वां ब्रह्मा चाक्षरायै परमात्मनः ।
चकार त्वत्प्रसादेन तदा सिद्धान्तमुत्तमम् ॥
यदाप्यनन्तं पप्रच्छ ज्ञानमेकं वसुन्धरा ।
बभूव मूकवत् सोऽपि सिद्धान्तं कर्तुमक्षमः ॥
तदा त्वां स च तुष्टाव संतस्तः कश्यपाक्षया ।
ततश्चकार सिद्धान्तं निर्मलं भ्रमभञ्जनम् ॥
व्यासः पुराणसूत्रञ्च पप्रच्छ वात्सिकं यदा ।
मीनोभूतः स सस्मार त्वामेव जगदम्बिकाम् ॥
नदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वेषेण सुनीश्वरः ।
संप्राप निर्मलं ज्ञानं भ्रमाभ्यध्वंसदीपकम् ॥
पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः कृष्णकलोद्भवः ।
त्वां सिपेवे च दध्यौ च शतवर्षञ्च पुष्करे ॥
तदा त्वत्तो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।
तदा वेदविभागश्च पुराणञ्च चकार सः ॥
तदा महेन्द्रः पप्रच्छ तत्त्वज्ञानं शिवाशिवम् ।
क्षणं त्वामेव संचिन्त्य तस्मै ज्ञानं ददौ विभुः ॥
पप्रच्छ शब्दशास्त्रञ्च महेन्द्रश्च हृदयस्थितम् ।
दिव्यवर्षसहस्रञ्च स त्वां दध्यौ च पुष्करे ॥
तदा त्वत्तो वरं प्राप्य दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
उवाच शब्दशास्त्रञ्च तदर्थञ्च सुरेश्वरम् ॥
अध्यापिताश्च ये शिष्या यैरधीतं सुनीश्वरः ।
ते च त्वां परिसंचिन्त्य प्रवर्त्तन्ते सुरेश्वरि ॥
त्वं संस्तुता पूजिता च सुनीन्द्रमनुमानवैः ।
दैत्येन्द्रश्च सुरैश्चापि ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥
जङ्गीभूतः सहस्राक्षः पञ्चवक्त्रश्चतुर्मुखः ।
यां स्तोतुं किमहं स्तौमि त्वामेकाक्षेन मानवः ॥
इतुरङ्गा याज्ञवल्क्यश्च भक्तिनम्रात्मकन्धरः ।
प्रणनाम निराहारो करोद च मुहुर्मुहुः ॥
तदा ज्योतिःस्वरूपा सा तेनादृष्टाप्युवाच तम्
सुकवीन्द्रो भवेत्तुरङ्गा वैकुण्ठञ्च जगाम ह ॥
याज्ञवल्क्यकृतं बाणीस्तोत्रं यः संयतः पठेत् ।
सुकवीन्द्रो महावाग्मी हृदयस्थितिसमो भवेत् ॥
महामूर्खश्च दुर्मेधा वर्षमेकं यदा जपेत् ।
स पण्डितश्च मेधावी सुकविश्च भवेद्भुवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे सरस्वतुरा-
ख्यानम् । ५ । १—३५ * ॥

सरस्व

२६१

सरस्व

सरस्व

अपि च । “संवत्सरप्रदीपे ।
‘पञ्चम्यां भूयैकस्मीं पुष्पधूपान्नवारिभिः ।
मस्याधारं लेखनीं च पूजयेत् लिखेत्ततः ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या त्रियः प्रिया
तस्याः पूर्वार्द्ध एवेह कार्यः सारस्वतीकृतः ॥’
सारस्वत इत्युपादानात् त्रियः सरस्वत्याः ।
तथा च व्याङ्गिः ।
‘लेखनीसरस्वतीधीचिर्वर्गसम्पद्भिभूतिशोभासु ।
उपकरणवेगनाविधासु च त्रीरिति प्रथिता ॥’
तथा चोक्तं गां दद्यादित्यादी नानार्थशब्दस्यापि
प्रसिद्धार्थत्वेन व्यवहारः विपरीतार्थशब्दक-
वाक्यशेषसत्वे तु अप्रसिद्धार्थत्वेन च व्यवह्रियते
सर्वदा नानार्थानां व्यवहारस्तु श्लेषकाव्यादा-
विति ।
‘तरुणशकलमिन्दोर्विभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निपन्ना सितान्ते ।
निजकरकमलोदयके खनीपुस्तकय्योः
सकलविभवसिद्धौ पातु वाग्देवता नः ॥’
इति शारदोक्तं ध्यायेत् ॥
पाद्यादिभिः पूजयित्वा ।
‘भद्रकाक्ष्ये नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा ॥’
इति ब्रह्मपुराणीयेन त्रिः पूजयेत् ॥
मत्स्यसूक्ते ।
‘बभ्रुजीवश्च द्रोणश्च सरस्वत्यै न दापयेत् ॥’
सरस्वतीं संपूज्य ।
‘यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्यगीतादिकश्च यत्
न विज्ञेन त्वया देवि तथा मे मन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्ध्या धरा पुष्टिर्गौरौ तुष्टिः प्रभा धृतिः
एताभिः पाङ्क्ति तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ॥’
इति मत्स्यपुराणीयेः प्रार्थयेत् ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अथ सरस्वती-
मन्त्रादि ।
“अद्रिर्वरुणसंरुद्धो दवाग्वादिनिष्ठइयम् ।
सरस्वत्या दशाणीऽयं वागेश्वर्यफलप्रदः ॥”
मन्त्रो यथा । वद वद वाग्वादिनि वज्रिव-
क्षमेति दशाक्षरः । तथा निबन्धे ।
‘भुवनेश्वरीसंपुटोऽयं महासारस्वतप्रदः ॥’ * ॥
अस्य यन्त्रम् ।
“व्योमेन्दो रसनार्णकर्णिकमचां हन्तैः स्फुरत्-
केशरं
पञ्चान्तर्गतपञ्चवर्गयशला वर्णादिवर्ग क्रमात् ।
आसास्त्रिपु लाम्तलाङ्गलियुजा क्षीणी-
पुरेणावृतं
यन्त्रं कल्पितमत्र पूजयतु तां वर्णात्मिकां
देवताम् ॥”
गीतमीथे ।
“कर्णिकायां प्रेतबीजं विधिना विलिखेत् गुरुः
ततः षोडशकेशरेषु विलिखेत् षोडश स्वरान् ॥
तथाष्टदशमध्ये च वर्गाष्टकं यथाविधि ।

कादिमान्ताः पञ्च पञ्च वर्गाः सुमार्ढकोर्दिताः ॥
यादिवान्ताः शादिहान्ता लक्ष्मीं प्रवि-
न्यसेत् ।
चतुरस्रं चतुर्द्वारं दिक्षु वं ठं विदिक्षु च ॥” * ॥
अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं
कर्म विधाय केशरेषु मध्ये च पीठशक्तीन् न्यसेत्
यथा, ‘ॐ मेधायै नमः । ॐ प्रज्ञायै नमः ।
ॐ प्रभायै नमः । ॐ विद्यायै नमः । ॐ धियै
नमः । ॐ धृत्यै नमः । ॐ स्मृत्यै नमः । ॐ
बुद्धयै नमः । ॐ विद्येश्वर्यै नमः । मध्ये तदु-
परि ॐ पद्मासनाय नमः । प्रणवादिनमोऽ-
न्तेन पूजयेत् । तथा च शारदातिलके ।
“आधाशक्तिमारभ्य पीठशक्त्यन्तमर्चयेत् ।
मेधाप्रज्ञाप्रभाविद्याधीधृतिस्मृतिबुद्धयः ॥
विद्येश्वरी च सम्प्रोक्ता ताराद्या नव शक्तयः ।
वर्णाजेनासनं दद्यात् सूक्तिं मूलेन कल्पयेत् ॥”
ततः ऋष्यादिन्यासः । तदयथा । शिरसि ॐ
कण्ठे ऋषये नमः । मायापुष्टितये ॐ बृहस्प-
तये ऋषये नमः । मुखे विराट्कृत्ये नमः ।
हृदि वागीश्वर्यं देवतायै नमः ॥ * ॥ अत्र
मन्त्रन्यासः । शिरसि वं नमः । अयणयोर्दे नमः
वं नमः । चक्षुषोर्दे नमः । वां नमः । नाभि-
कयोर्वीं नमः । दिं नमः । वदने निं नमः ।
लिङ्गे स्वां नमः । गुह्ये हां नमः ॥ * ॥
ततो मातृकायाः कराङ्गन्यासी कृत्वा ध्यायेत् ।
तथा च निबन्धे ।
“शिरःश्रवणदृष्टनासावदनाभ्युदंष्ट्रिमान् ।
न्यस्य वर्णान् पङ्क्तानि मातृकोक्तानि कल्प-
येत् ॥”
ततो ध्यानम् ।
“तरुणशकलमिन्दोर्विभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निपन्ना सितान्ते ।
निजकरकमलोदयके खनीपुस्तकय्योः
सकलविभवसिद्धौ पातु वग्देवता नः ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात्
ततः पीठपूजां कृत्वा केशरेषु मध्ये दिक्षु च
मेधादिपीठमन्त्रान्तं संपूज्य पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
पञ्चपुण्याञ्जलिदानपथ्यन्तं कर्म विधाय भाव-
रणपूजां कुर्यात् । अग्निकोणे अं कं खं गं घं
ङं आं हृदयाय नमः । एवं नैऋते इं चं छं जं
झं ञं ईं शिरसे स्वाहा । वायुकोणे उं टं ठं
डं ढं णं जं शिखायै वषट् । ईशाने एं तं थं
दं धं नं एं कवचाय हुं । मध्ये आं पं फं बं
भं मं षौं नैऋत्याय वौषट् । दिक्षु अं यं रं लं
वं शं षं सं हं लं चं अः करतलपृष्ठाभ्यां
अस्त्राय फट् । ततः पक्षेषु पूर्वदिषु ॐ योगायै
नमः । ॐ सत्यायै नमः । ॐ विमलायै नमः ।
ॐ ज्ञानायै नमः । ॐ बुद्धयै नमः । ॐ स्मृत्यै
नमः । ॐ मेधायै नमः । ॐ प्रज्ञायै नमः ।
दलायैषु । ब्राह्माद्या मातरः पूज्याः प्रणवादि-
नमोऽस्तिकाः । तद्वहिरिन्द्रादीन् षष्ठादींश्च
पूजयेत् । ततो धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समा-

पयेत् ॥ * ॥ अस्य पूरश्चरणं दशलक्षजपः ।
तथा च ।
“दशलक्षं जपेन्नम्रं दशांशं जुहुयात्ततः ।
पुण्डरीकैः पयोऽभ्यक्तैः स्तिलैस्त्रिमधुरान्वितैः ॥”
इति * ॥
मन्त्रान्तरम् ।
“हृदयान्ते भगवति वदशब्दयुगं ततः ।
वाग्देविवक्त्रिजायान्तं वाग्भवाद्यं समुच्चरेत् ॥”
अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं
कर्म विधाय केशरेषु मध्ये च पूर्वोक्तमेधादि-
पीठशक्तीः पीठमनुच न्यसेत् । ततः पूर्वोक्त-
ऋष्यादिन्यासं कृत्वा कराङ्गन्यासी कुर्यात् । तद-
यथा । ऐं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । नमस्तर्जनीभ्यां
स्वाहा । भगवति मध्यमाभ्यां वषट् । वद वट
अनामिकाभ्यां हुं । वाग्देवि कनिष्ठाभ्यां
वौषट् । स्वाहा करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं
हृदयादिषु । तथा च निबन्धे ।
“मनोः पङ्क्तिः पदैः कुर्यात् जातियुक्तं पङ्-
क्तिकम् ॥” * ॥
ततो ध्यानम् ।
“शुभ्रां स्वच्छविलेपमाख्यवसनां शीतांशुखण्डो
ज्वला
व्याख्यामजगुणं सुधाव्यकलसं विद्याञ्च हस्ता-
स्पर्शैः ।
विभ्राणां कमलासनां कुचनतां वाग्देवतां
संस्मितां
वन्दे वाग्बिभवप्रदां त्रिनयनां सौभाग्यसम्पत्
करीम् ॥”
एवं ध्यात्वा मातमेः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात्
ततः पूर्वोक्तक्रमेण पूजयेत् । किन्त्वङ्गमन्त्रे
विशेषः । अस्य पूरश्चरणमष्टलक्षजपः । तथा चः
“हविष्याशी जपेन्नम्रं वसुलक्षमनन्यधीः ।
दशांशं जुहुयादन्ते तिलैराज्यपरिभूतैः ॥
तारो मायाधरो बिन्दुः शक्तिस्तारः सरस्वती ।
डेऽन्तो नमोऽन्तको मन्त्रः प्रोक्त एकादशा-
क्षरः ॥” * ॥
अस्याः पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिपूर्वोक्त-
पीठमन्त्रान्तं विन्यस्य पूर्वोक्तं ऋष्यादिन्यासं
कुर्यात् । ततो मन्त्रन्यासः । ॐ नमो ब्रह्म-
रन्ध्रे । ॐ नमो भूमध्ये । ऐं नमः ॐ नम-
श्चक्षुषोः । ॐ नमः सं नमः कर्णयोः । र नमः
स्वां नमो नासिकयोः । त्यं नमो मुखे । मं नमो
लिङ्गे । मं नमो गुह्ये । ततः कराङ्गन्यासी ।
ऐं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ऐं तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
इत्यादि । एवं हृदयादिषु । तथा च निबन्धे ।
“मन्त्रवर्णान् न्यसेन्नम्रं वाग्भवेनाङ्गकल्पनाम्”
इत्यादि ॥ * ॥
ततो ध्यानम् ।
“बाणी पूर्णनिशाकरोज्ज्वलमुखी कर्पूरकुन्द-
प्रभा-
चन्द्रार्धाङ्गितमस्तकां निजकरैः संविभ्रतोः
मादरात् ।

सरस्व

वीणामङ्गलं सुधाव्यकलमं विद्याञ्च तृप्तिस्ती
टिब्यैराभरणैर्विभूषिततत् हंसाधिरुदां भजे॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात्
ततः पीठपूजां विधाय केशरेषु मध्ये च पूर्वाङ्ग-
पीठशक्तीः पीठमनुच यजेत् । ततः पुनर्ध्यात्वा-
आवाहनादि पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं कर्म
समाप्य आवरणपूजां कुर्यात् । देव्या दक्षिणे
ॐ संस्तुतायै वाङ्मयै नमः । वामे ॐ प्राक्-
ताय वाङ्मयै नमः । ततः केशरेषु अग्नि-
कोणे ऐं हृदयाय नमः । नैऋते ऐं शिरसे
न्वाहा । वायव्ये ऐं शिखायै वषट् । ईशाने
ऐं कवचाय हुं । मध्ये ऐं नेत्रत्रयाय वीषट् ।
दिक्षु ऐं अस्त्राय फट् । ततः पूर्वादिपत्रेषु ॐ
प्रज्ञायै नमः एवं मेधायै श्रुत्यै शक्त्यै स्मृत्यै
वागीश्वर्यै मृत्यै स्वस्ती । ततः पत्रार्थेषु
ब्राह्मणाद्याः पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।
“देव्या दक्षिणतः पूज्या संहता वाङ्मयौ शुभा
प्राक्ता वाङ्मयौ पूज्या वामतः सर्वदा शुभा॥
इष्टा पूर्ववदङ्गानि प्रज्ञायाः पूजयेत् पुनः ।
प्रज्ञा मेधा श्रुतिः शक्तिः स्मृतिर्वीगीश्वरी

मतिः ।

स्वस्तिश्चेति समाख्याता ब्राह्मणाद्यास्तदनन्त-
रम् ॥”

तद्वहिरिन्द्रादीन् वज्रादीश्च पूजयेत् । ततो
धूपादिविसर्जनात् कर्म समापयेत् । अस्य
पुरश्चरणं द्वादशलक्षजपः । तथा च ।

“जपेत् द्वादशलक्षानि तत्सहस्रं सिताम्बुजैः ।
नागचर्मकपुष्पैर्वा जुहुयात् साधकोत्तमः॥” *॥
मन्त्रान्तरम् शारदायाम् ।

“वाचस्पतेऽमृतं भूयः प्रवप्सुरिति कीर्तयेत् ।
वागाद्यो मनुराख्यातो रुद्रसंख्याचरोऽपरः ॥”
अस्य पूजादिकं पूर्ववत् । कराङ्गन्यासस्तु ऐं
अङ्गठाभ्यां नमः । वाचस्पते तर्जनीभ्यां
स्वाहा । अमृते मध्यमाभ्यां वषट् । प्रुव
अनामिकाभ्यां हुं । म्रुः कनिष्ठाभ्यां फट् ।
एवं हृदयादिषु । तथा च निबन्धे ।

“कुथ्यादङ्गानि विधिवत् वागाद्यैः पञ्चभिः पदैः॥
ध्यानन्तु ।

“श्रामोना कमले करैर्जपवटीं पद्महयं पुस्तकं
विभ्राणा तरुणन्दुवहमुकुटा मुक्तोन्दुकुन्दप्रभा ।
भालोन्मीलितलोचना कुचभराक्रान्ताभव-

इत्ये

भूयाद्वागधिदेवता मुनिगणैरासेव्यमाना-
निशम् ॥”

एवं ध्यात्वा पूर्ववत् पूजादिकं कुर्यात् । अस्य
पुरश्चरणमेकादशलक्षजपः । तथा च ।

“रुद्रलक्षं जपेन्मन्त्रं दशांगं जुहुयाद्दृष्टेः॥” *॥
मन्त्रान्तरं शारदायाम् ।

“तीर्थस्थं शयनं विष्णोः सक्रेवलचतुर्मुखम् ।
अर्धशिन्दुयुतो वज्रिबिन्दुमत्याम्बुमान् भृगुः ।
उक्ताः त्रैणि बीजानि सङ्गिः सारस्वता-

र्यिनाम् ॥

२६२

सरस्व

तीर्थं वकारः विष्णोः शयनमाकारः केवलेन
आकाररहितेन ककारेण सहितः तेन वागिति
सिद्धं वाग्भवमित्यर्थः । केचित्तु लक्षितलक्षणा-
भयादेवं वदन्ति आकारयुक्तो वकारः के-
मस्तके वलते केवलोऽनुस्वारः तद्युक्तेन कका-
रेण सह वर्तते तेन ज्ञामिति । तत्र । निरुद-
लक्षणायाः । शक्तितुल्यत्वात् । वाक् वाग्भव-
इति पर्यायः । वस्तुतस्तु ऐं रं स्वीम् ।
द्वादशलक्षमुह्यत् बिन्दुनादविभूषितम् ।
बिन्दुनादसमायुक्तं वज्रबीजं समुद्धरेत् ॥
षष्ठस्वरसमायुक्तं द्वितीयं बीजमुद्धरेत् ।
चन्द्रबीजं समुह्यत् वरुणं योजयेत्ततः ।
त्रयोदशलक्षारूढं बिन्दुनादविभूषितम् ॥”
इति विश्वसारवचनात् वाग्भवबीजमेव । अस्य
पूजादिकं पूर्ववत् । कराङ्गन्यासस्तु हिरण्य-
स्त्रिभिर्विजैर्विधायः । तथा च निबन्धे ।
“अङ्गानि कल्पयेन्मन्त्रो हिरण्यैर्जातिसंयुतैः॥”
ध्यानन्तु ।

“मुक्ताहारावदातां शिरसि शशिकलालङ्कतां
बाहुभिः स्वे-
र्याख्यां वर्णाक्षमालां मणिमयकलसं पुस्तक-
सोहृन्तीम् ।

आपीनोत्तुङ्गवचोरुहभरविलसन्मध्यदेशा-
मधीशां
वाचामीडे चिराय त्रिभुवनमितां पुण्डरीके
निषण्णाम् ॥”

एवं ध्यात्वा पूर्ववत् पूजादिकं कुर्यात् । अस्य
पुरश्चरणं त्रिलक्षजपः । तथा च
“त्रिलक्षं प्रजपेन्मन्त्रं जुहुयात्तद्दशांशतः ।
पायसैराज्यसंसिक्तैः संस्तुते हव्यवाहने ॥” *॥

अथ पारिजातसरस्वतीमन्त्राः । मन्त्रदेवप्रका-
शिकायम् । स च प्रणवद्वन्द्वेन संपुटित-
हकारसकारोकारविन्दुयुक्तः सरस्वती उऽन्ता
नतिथः । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिपीठमन्त्रं
विन्यस्य ऋथादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि कण्ठ-
ऋषये नमः । मुखे तृष्णपृच्छसे नमः । हृदि
पारिजातसरस्वत्यै देवतायै नमः । ततो मातृ-
कोक्तकराङ्गन्यासो कुर्यात् । मूर्तिं भूमध्यनेत्र-
कर्णनासापुटद्वयजिह्वालङ्गिपायुषु एकादशा-
क्षरन्यासः । ततो ह्मां अङ्गठाभ्यां नम इत्या-
दिना कराङ्गन्यासो कुर्यात् । अन्यत् सर्वं पूर्व-
वत् । दक्षिणामूर्तिं संहितायान्तु ।

“सम्पदाया भैरव्या वाग्भवं बीजमालिखेत्
तारिणं परया देवि संपुटीकृत्य मन्त्रवित् ।
सरस्वत्यै हृदन्तोऽयं रुद्रार्णो मनुरोरितः ॥”
तथाच प्रपञ्चमार ।

“आद्यन्तप्रणवगतिमध्यमंस्था
वाक् भूयो भवति च सरस्वती उऽन्ता ।
नत्यन्तो मनुरयमीशमंथवर्णः
संप्रोक्तो भजमानः पारिजातः ॥

दक्षिणामूर्तिर्नैऋतिः प्रोक्तो गायत्री ऋन्
ईरितम् ।

सरस्व

पारिजातेश्वरी बाणी देवता परिकीर्तिता ॥
तृतीयश्च द्वितीयश्च बीजशक्ती च तारकम् ।
कीलकं परमेशानि महासारस्वतप्रदम् ॥
षड्दीर्घस्वरसंभक्तबीजोनाङ्गानि विन्यसेत्॥”
ततो ध्यानम् ।

“हंसारूढा हरहसितहारैन्दुकुन्दावदाता
बाणी मन्दस्मिततरमुखो मौलिबहेन्दुरेखा ।
विद्यावीणाचतुस्रयवटाचक्षजा दौसहस्ता
शुभ्राजस्या भवदभिमताप्रसये भारती स्यात्॥”
अस्य पूजादिकं पूर्वाङ्गैकादशाक्षरीवत् । पुर-
श्चरणस्तु द्वादशलक्षजपः । सितपद्मैर्नागचर्मकैर्वा
जुहुयाद्द्वादशलक्षसहस्रमिति । इति तन्त्रसारः ॥ *॥
नदीविशेषस्य पर्यायः । ब्रह्मसमुद्रवा २ वाक्-
प्रदा ३ ब्रह्मसुता ४ भारती ५ वेदाप्रणीः ६
पयोणिजाता ७ बाणी ८ विशाला ९ कुटिला
१० । तज्जलगुणाः । स्वादुत्वम् । पूतत्वम् । सव्व-
रजापहत्वम् । रम्यत्वम् । दोषनत्वम् । पथ्यत्वम् ।
देहकान्तिकरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ *॥ सा तु देशभेदे सप्तनाम्नी यथा ।
पुष्करे पितामहयज्ञे आहता सुप्रभा १ नैमि-
पारण्ये सतयज्ञिभिर्नैऋतिभिर्भारता काञ्चनाक्षी
२ गयदेशे गयराजयज्ञे आहता विशाला ३
उत्तरकोशलायां श्रीहालकमुनियज्ञे समा-
हता मनोरमा ४ ऋषभदीपे कुरुक्षेत्रे कुरुराज-
यज्ञे समाहता ओषधवती ५ गङ्गाहारे दक्ष-
प्रजापतियज्ञे समाहता सुरेणुः ६ हिमालय-
पर्वते ब्रह्मणः पुनर्यज्ञे समाहता विमलादा ७
तत्र सप्तसरस्वत्यः समागताः । अतएव तत्
तीर्थं सप्तसारस्वतनाम्ना ख्यातम् । इति महा-
भारते शल्यपर्व ॥ *॥

तस्या उत्पत्तिर्ब्रह्मपक्षीत्वकारणञ्च यथा,—
नारायण उवाच ।

“सरस्वती सा वैकुण्ठे स्वयं नारायणान्तिके ।
गङ्गाशपेन कलया कलहाङ्गारते सरित् ॥
पुण्यदा पुण्यजननी पुण्यतीर्थस्वरूपिणी ।
पुण्यवज्रिनिषेध्या च स्थितिः पुण्यवतां मुने ॥
तपस्विनां तपोरूपा तपस्याकररूपिणी ।
कृतपापेक्षदाहाय ज्वलदग्निस्वरूपिणी ॥
ज्ञाने सरस्वतीतीर्थे मग्नं यैर्मानवैर्भवि ।
तेषां स्थितिश्च वैकुण्ठे सुचिरं हरिसंसदि ॥
भारते कृतपापी च स्नात्वा तत्रावलीलया ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोके वसेच्चिरम् ।
चातुर्मास्यां पापमास्यामक्षयायां दिनक्षये ।
व्यतीपाते च ग्रहणेऽन्यस्मिन् पुण्यदिनेऽपि च ॥
आनुषङ्गेण यः स्नाति हेलया श्रद्धयापि वा ।
सारूप्यं लभते नूनं वैकुण्ठे स हररपि ॥
सरस्वतीमनं तत्र मासमेकञ्च यो जपेत् ।
महामूर्खः कवीन्द्रश्च स भवेन्नाच संशयः ॥
नित्यं सरस्वतीतीर्थे यः स्नाति मुण्डयेन्नरः ।
न गर्भवासं कुरुते पुनरेव स मानवः ॥
इत्येवं कथितं किञ्चित् भारतीगुणकीर्तनम् ।
सुखदं पुण्यदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥ *॥

सरस्व

नारद उवाच ।

कथं सरस्वती देवी गङ्गाशापेन भारते ।
कलया कलहेनैव बभूव पुण्डरीकं सरित् ॥

नारायण उवाच ।

शृणु नारद वक्ष्यामि कथामेतां पुरातनीम् ।
यस्याः श्रवणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
लक्ष्मीः सरस्वती गङ्गा तिस्रो भार्या हरिरपि ।
प्रेम्णा समास्तास्तिष्ठन्ति सन्ततं हरिसन्निधौ ॥
चकार सेकदा गङ्गा विष्णोर्मुच्यनिरीक्षणम् ॥
संस्थिता च सकामा च सकटाक्षं पुनः पुनः ।
विभुर्जहास तद्वक्त्रं निरीक्ष्य च क्षणं मुदा ।
क्षमां चकार तद्दृष्ट्वा लक्ष्मीर्नैव सरस्वती ॥
बोधयामास तां पद्मा सत्स्वरूपा च संस्थिता ।
क्रोधाविष्टा च सा बाणी न च शान्ता बभूव ह ॥
उवाच गङ्गा भर्तारं रक्तास्त्रा रक्तलोचना ।
कम्पिता कोपवेगेन शङ्कतप्रस्फुरिताधरा ॥

सरस्वत्युवाच ।

सर्वत्र समता बुद्धिः सङ्कर्तुः कामिनीं प्रति ।
धर्मिष्ठस्य वरिष्ठस्य विपरीता खलस्य च ॥
ज्ञातं सौभाग्यमधिकं गङ्गायां ते गदाधर ।
कमलायाश्च तत्पुत्रं न च किञ्चिन्मयि प्रभो ॥
गङ्गायाः पद्मया साहं प्रीतिश्चास्ति सुसम्पत्ता ।
क्षमां चकार तेनेदं विपरीतं हरिप्रिया ॥
किं जीवनेन मेऽत्रैव दुर्भगायाश्च साम्प्रतम् ।
निष्फलं जीवनं तस्या या पत्युः प्रेमवञ्चिता ॥
त्वं सर्वेशं सत्स्वरूपं ये वदन्ति मनोविषः ।
ते च मूर्खा न वेदन्ता न जानन्ति मतिं तव ॥
सरस्वतीवचः श्रुत्वा दृष्ट्वा तां कोपसंयुताम् ।
मनसा स समालोच्य प्रजगाम बहिःसभाम् ॥
गते नारायणे गङ्गामुवाच निर्भयं रूपा ।
वागधिष्ठातृदेवी सा वाक्शं श्रवणदुष्करम् ॥
हे निर्लज्जे हे सकामे स्वामिगर्वं करोषि किम्
अधिकं स्वामिसौभाग्यं विज्ञापयितुमिच्छसि ॥
मानचूर्णं करिष्यामि तवाद्य हरिसन्निधौ ।
किं करिष्यति ते कान्तो ममैव कान्तवत्सलम् ॥
इत्येवमुक्त्वा गङ्गायाः केशं यक्षीतुमुद्यता ।
वारयामास तां पद्मा मध्यदेशे स्थिता सती ॥
शशाप बाणी तां पद्मां महाकोपवती सती ।
वृक्षरूपा सरिद्रूपा भविष्यति न संशयः ॥
अत्युन्नताश्च तां दृष्ट्वा कोपप्रस्फुरिताधरा ।
उवाच गङ्गा तां देवीं पद्माश्च रक्तलोचना ॥

गङ्गोवाच ।

त्वमुत्सृज मङ्गोशाश्च पद्मे किं मे करिष्यति ।
वाग्दृष्ट्वा वागधिष्ठात्री देवीयं कलहप्रिया ॥
इत्येवमुक्त्वा सा देवी बाणं शपां ददाविति ।
सरित्स्वरूपा भवतु सा या त्वाश्च शशाप ह ॥
अधोमत्यं सा प्रयातु सन्ति यत्रैव पापिनः ।
कलौ तेषां पापांश्च लभिष्यति न संशयः ॥
इत्येवं वचनं श्रुत्वा तां शशाप सरस्वती ।
त्वमेव यास्यसि महीं पापिपापं लभिष्यसि ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र भगवानाजगाम ह ।
चतुर्भुजस्तुर्भिश्च पापं दैव चतुर्भुजैः ॥

V.

74

२८३

सरस्व

सरस्वतीं करे धृत्वा वासयामास वक्षसि ।
बोधयामास सर्वज्ञः सर्वज्ञानं पुरातनम् ॥

श्रीनारायण उवाच ।

लक्ष्मि त्वं कलया गच्छ धर्मध्वजशृङ्गं शुभे ।
अयोनिमश्रवा योनौ तस्य कन्या भविष्यति ॥
तत्रैव देवदोषेण वृक्षत्वञ्च लभिष्यसि ।
मदंशस्यासुरस्यैव शङ्खचूडस्य कामिनी ॥
भूत्वा पद्माश्च मत्पद्मो भविष्यति न संशयः ।
त्रैलोक्यपावनी नाम्ना तुलसीति च भारते ॥
कलया च सरिद्रूपा शोभं गच्छ वरानने ।
भारते भारतीशापात् नाम्ना पद्मावती भव ॥
गङ्गे यास्यसि पद्मास्त्वमंशेन विष्णुपावनी ।
भारतं भारतीशापात् पापदाहाय पापिनाम् ॥
भगोरथस्य तपसा तेन नीता सुदुष्करात् ।
नाम्ना भागीरथी पूता भविष्यति महीतले ॥
मदंशस्य समुद्रस्य जाया भव ममाश्रया ।
मत्कलांशस्य तस्यैव शान्तनोश्च सुरेश्वरि ॥१॥
गङ्गाशापेन कलया भारतं गच्छ भारति ।
कलहस्य फलं मुदुच्छ संपत्नीभ्यां महाचरते ॥
स्वयञ्च ब्रह्मसदनं ब्रह्मणः कामिनी भव ।
गङ्गा यातु शिवस्थानमत्र पद्मं च तिष्ठतु ॥
शान्ता च क्रोधरहिता मङ्गला सत्स्वरूपिणी ।
महासाध्वी महाभागा सुशीला धर्मचारिणी ॥
यदंशकलया सर्वा धर्मिष्ठाश्च पतिव्रताः ।
शान्तरूपाः सुशीलाश्च प्रतिविम्बेषु योषिताः ॥
तिस्रो भार्यास्त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च

बाण्यवाः ।

ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः ॥
गच्छ गङ्गे शिवस्थानं ब्रह्मस्थानं सरस्वती ।
अत्र तिष्ठतु मङ्गेहे सुशीला कमलालया ॥
इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम च नारद ।
अत्युच्चैः रुद्रदुर्द्वयः समालिख्य परस्परम् ॥
ताश्च सर्वाः समालोच्य क्रमेणोचुः सदीश्वरम् ।
कम्पिताः सानुनेचाश्च शोकेन च भयेन च ॥

सरस्वत्युवाच ।

विदायं देहि मे नाथ दुष्टाया जन्मशोधनम् ।
सत्स्वामिना परित्यक्ता कुतो जीवन्ति काः स्त्रियः ॥
देहत्यागं करिष्यामि योगेन भारते ध्रुवम् ।
अत्युच्छिन्नो निपतनं प्राप्तमर्हति निश्चितम् ॥
गङ्गोवाच ।

अहं केनापराधेन त्वया त्यक्ता जगत्पते ।
देहत्यागं करिष्यामि निर्दोषाया वधं लभ ॥
निर्दोषां कामिनीं त्याग करोति यो जनो भवे
स याति नरकं कल्पं किं ते सर्वेश्वरस्य वा ॥

महालक्ष्मोवाच ।

नाथ सत्स्वरूपस्त्वं कोपः कथमहो तव ।
प्रसादं कुरु भार्ये हं सदीशस्य चमा वरम् ॥
भारतं भारतीशापात् यास्यामि कलया विभो
कतिकाल स्थितिस्थश्च कदा द्रक्ष्यामि ते पदम् ।
दास्यन्ति पापिनः पापं मङ्गलं जानावगाहनात्
केन तेन विमुक्ताहमागमिष्यामि त्वत्पदम् ।

सरित्

कलया तुलसीरूपा धर्मध्वजसुता सती ।
भूत्वा कदा लभिष्यामि त्वत्पादाब्जं जमदग्निम् ॥
वृक्षरूपा भविष्यामि त्वदधिष्ठातृदेवता ।
मामुहरिष्यसि कदा तन्मे ब्रूहि कृपानिधे ॥
गङ्गा सरस्वतीशापात् यदि यास्यति भारतम् ।
सा केन मुक्ता पापाश्च कदा त्वां वा लभि-

ष्यति ॥

गङ्गाशापेन सा बाणी यदि यास्यति भारतम् ।
कदा शापादिनिर्ममं लभिष्यति पदं तव ॥
तां बाणीं ब्रह्मसदनं गङ्गां वा शिवमन्दिरम् ।
गन्तुं वदसि हे नाथ तत् क्षमस्व च ते वचः ॥
इत्युक्त्वा कमला कान्तपदं धृत्वा नमाम च ।
स्वकेशैर्वेष्टनं कृत्वा करोद च पुनः पुनः ॥
उवाच पद्मनाभस्तं पद्मां कृत्वा स्ववक्षसि ।
ईषदास्यप्रसन्नास्यो भक्तानुग्रहकारः ॥

श्रीनारायण उवाच ।

त्वहाक्यमाचरिष्यामि स्ववाक्यञ्च सुरेश्वरि ।
शमताश्च करिष्यामि शृणु तत्क्षममेव च ॥
भारतो यातु कलया सरिद्रूपा च भारतम् ।
अर्द्धांशा ब्रह्मसदनं स्वयं तिष्ठतु मदृष्टे ॥
भगोरथेन नीता सा गङ्गा यास्यति भारतम् ।
पूतं कर्तुं त्विभुवनं स्वयं तिष्ठतु मदृष्टे ॥
तत्रैव चन्द्रमौलेश मौलिं प्राप्स्यति दुर्लभम् ।
ततः स्वभावतः पूताप्यतिपूता भविष्यति ॥
कलांशांशेन त्वं गच्छ भारतं कमले भव ।
पद्मावती सरिद्रूपा तुलसी वृक्षरूपिणी ॥
कलेः पञ्चसहस्रं च गते वर्षे च मोक्षणम् ।
युष्माकं सरिताश्चैव मदृष्टदृष्टागमिष्यति ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ॥१॥—८८॥

सरस्वान्, [त्] पुं, (सरो नीरमस्यस्येति
मतुप् । तसौ मत्वर्थे इति भत्वात् पदकार्थम्) ।
समुद्रः । इत्यमरः । १।११-११ नदः । रसिके,
त्रि । इति मेदिनी ॥

सरा, स्त्री, (सरति गच्छतीति । सृ + अच् ।
टाप् ।) निर्भरः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सरावः, पुं, (सरात् सरणात् अवतीति । अच्
रक्षणे + अच् । सरावः । इति भरतद्वि-
रूपकोषः ॥

सरिः, पुं, स्त्री, (सरतीति । सृ + इन् ।) निर्भरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सरिका, स्त्री, हिङ्गुपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गमनकर्त्री च ॥

सरित्, स्त्री, (सरतीति । सृ गती + “हृष्टरुहि-
युधिभ्यः इति ।” उणा० १ । ८८ । इति इति) ।
नदी । इत्यमरः । १।१०। २८ ॥ (यथा,
देवीमाहात्म्ये ।

“सरितो मार्गवाहिन्दस्तथासंस्तव पातिते ॥”)

सूत्रम् । इति शब्दमाला ॥ दुर्गा । यथा,—

“क्रिया कारणरूपत्वात् सरणाश्च सरिन्मता ।
सङ्गमाहमभाङ्गा लोके देवी विभाभ्यत ॥”

इति देवोपुराणे ४५ अध्यायः ॥

सरित्पतिः, पुं. (सरितां पतिः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः । १।१०।१॥ (यज्ञा, भागवते । ५।१७।७।
“एवं मात्स्यवच्छिखरान्निष्यतन्तो तत उपरत-
वेगाः केतुमालमभि वञ्चः प्रतीष्टां दिशि सरि-
त्पतिं प्रविशति ॥”)

सरः, जि, (सृ + उन् ।) सृज्मः । इति भूरि
प्रयोगः ॥

सरः ८ सरम् १० सरकम् ११ । इति शब्द

६- वैष्णवास्तय एवैते देवसर्गश्च सत्तम ॥.

सर्जनि

वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कीमारस्तुभयात्मकः ।
देवसर्गश्चाष्टविधो विवृष्टः पितरीऽसुराः ॥
गन्धर्व्याश्चरसः सिद्धा यक्षरक्षाश्च चारणाः ।
भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याधाः किन्नरादयः ॥
दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृजकताः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशं मन्वन्तराणि च ॥
एवं रजःपुतः स्रष्टा कल्पादिष्वालम्भुरैरिः ।
सृजत्यसोचसंकल्पं प्राप्नोति वात्मानमात्मना ॥”
इति च श्रीभागवते । ३ । १० । १४-२६ ॥
(विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४१ । ३० ॥
शिवः । इति च तत्रैव । १३ । १७ । १४८ ॥)
सर्गबन्धः पुं, (सर्गैरध्यायेवंन्धो. यस्य ।) महा-
काव्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ तत्तत्क्षणं यथा,—
“सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
प्राचीनमपि कुर्या वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुक्तम् ॥
इतिहासकथोद्भूतमितरहा तदाश्रयम् ।
चतुर्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम् ॥
नगरार्णवशैलुत्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।
उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥
विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।
मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयरपि ॥
अलङ्कृतमसन्निभं रसभावनिरन्तरम् ।
सर्गेरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तेरुपेतं लोकरञ्जनम् ।
काव्यं कल्पान्तरस्यायि जायते सदलङ्कृतिम् ॥”
इति दण्डी ॥
सर्ज्ज, अर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सिसर्ज्जयिषति । सर्ज्जति
धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
सर्ज्ज, पुं, सृजति निर्यासादीनि । सृज +
अच् । शालहन्तः । इत्यमरः । ३ । ४ । ४४ ॥
सर्ज्जरसः । इति भरतः ॥ पीतशालः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । २ । १७ ।
“कदम्बसर्ज्जार्ज्जुनमीपकेतकी-
र्विकम्पयंस्तत्कुसुमाधिवासितः ।
सशोकरान्धोधरसङ्गशैतलः,
समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥”)
सर्ज्जकः, पुं, (सर्ज्ज एव । स्वार्थे कन् ।) पीत-
शालः । इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥ (यथा,
भावप्रकाशे । १ । १ ।
“सर्ज्जकोऽजककर्णः स्यात् शालो मरिच-
पत्रकः ॥”)
शालः । इति जटाधरः ॥
सर्ज्जगन्धा, स्त्री, (सर्ज्जस्येव गन्धो यस्याः ।)
राक्षा । इति रत्नमाला ॥
सर्ज्जनं, स्त्री, (सृज + ल्युट् ।) सेन्यपञ्चाङ्गागः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ विसर्जनम् । सृष्टिः ।
इति सृजधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, सर्वदर्शन-
संग्रहे अक्षपाददर्शने ।
“तस्मादौत्तरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते ॥”)
सर्ज्जनिर्यासकः, पुं, (सर्ज्जस्य निर्यासः । स्वार्थे
कन् ।) रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

२६५

सर्ज्जः

सर्ज्जमणिः, पुं, (सर्ज्जस्य मणिरिव ।) धूनकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सर्ज्जरसः, पुं, (सर्ज्जस्य रसः ।) शालहन्तनिर्यासः ।
धूना इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ ।
१४५ । ८ ।
“अथसर्ज्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित्
प्राप्नोति यान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय ॥”)
तत्पर्यायः । यक्षधूपः २ अरालः ३ सर्वरसः ४
बहुवृक्षः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ रालः ६
वज्रवृक्षः ७ । इति भरतधृतभरतः ॥ शालजः
८ शालनिर्यासः ९ सर्ज्जः १० धूनकः ११ शाल-
सारः १२ । इति रत्नमाला ॥ विरूपः १३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शालवेष्टः १४ अग्नि-
वृक्षः १५ सर्ज्जमणिः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥
राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणौ रालशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
सर्ज्जिः, स्त्री, (सर्ज्ज अर्ज्जने + इन् ।) सर्ज्जिका-
चारः । इति रत्नमाला ॥
सर्ज्जिका, स्त्री, (सर्ज्जिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।
सर्ज्जिकाचारः । इति जटाधरः ॥ (नदी-
विशेषः । इति भरतः ॥)
सर्ज्जिकाचारः, पुं, (सर्ज्जिका एव चारः ।)
यथा, सर्ज्जिकाया नद्याः चारः । इति भरतः ॥
साक्षिचार इति साजिमाटि इति च भाषा ॥
तत्पर्यायः । कापोतः २ सुखवर्षकः ३ सौव-
र्चलम् ४ रचकम् ५ । इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ॥
सृजिकाचारः ६ सर्ज्जिका ७ चारः ८ । इति
तटीका । खर्ज्जिका ९ खर्ज्जिका १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ सुखवर्षकः ११ । इति जटा-
धरः ॥ सर्ज्जिचारः १२ सर्ज्जिकः १३ सर्ज्जि १४
सुखोर्ज्जिकः १५ सुवर्षिकः १६ सुवर्षी १७
सुखवर्षी १८ । अस्य गुणाः । पटुत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघातोदरार्तिनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“पाक्वचारो यवचारो यावशूको यवायजः ।
सर्ज्जिकोऽपि स्मृतः चारः कापोतः सुखवर्षकः ॥
कथितः सर्ज्जिकामेदो विशेषश्चैः सुवर्षिका ।
यवचारो लघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मो वज्रदोषनः ॥
निहन्ति शूलं वातामसं श्वाश्वसगलामयान् ।
पाण्डुरोगीहृत्पौगुलानाहृद्गोष्ठदामयान् ॥
सर्ज्जिकाव्यगुणा तस्माद्विशेषादगुलशूलहृत् ।
सुवर्षिका सर्ज्जिकावद्वाव्या गुणतो जनैः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सर्ज्जिचारः, पुं, (सर्ज्जिरेव चारः ।) सर्ज्जिका-
चारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्ज्जि, स्त्री, (सर्ज्जि + वा डीप् ।) सर्ज्जिकाचारः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
सर्ज्जः, पुं, (सर्ज्जति उपाज्जयतीति । सर्ज्ज अर्ज्जने
+ अच् ।) बणिक् । इति मेदिन्यादि । कोषी ॥
सर्ज्जः, स्त्री, (सर्ज्जतीति ।) सर्ज्ज + “अपिचमि-
तनिधनौति ।” उणा० १ । ८२ । इति ऊः ।
विद्युत् । इति मेदिनी ॥ अभिसारः । चारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सर्पः

सर्पः, पुं, (सर्ज्जस्येदमिति । यत् ।) सर्जरसः ।
इति रत्नमाला ॥ अर्ज्जनीये, त्रि ॥
सर्पः, पुं, (सृप्यते इति । सृप + अच् ।) नाग-
केशरः । इति रत्नमाला ॥ (सृप + भावे अच् ।)
गमनम् । इति सृपधात्वर्थदर्शनात् । (सर्पति
इतस्ततो गच्छतीति । सृप + अच् ।) श्मश्रु-
धारी स्नेहजतिविशेषः । पुरा अयं क्षत्रिय
प्रासीत् । सगरराजेन अस्य वेदयागादौ अन-
धिकारित्वं कृत्वा वेशान्यत्वं धर्मेनाश्रयं चकार
यथा, महाभारते हरिवंशे २४ अध्याये ।
“सगरः स्वां प्रतिष्ठान्तु गुरोर्वाक्यं निशम्य च ।
धर्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह ॥
अहं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत् ।
यवनानां शिरः सर्वं काश्चोजानां तथैव च ॥
पारदान् मुक्तकेशांस्तु पञ्चवान् श्मश्रुधारिणः ।
निःस्वाध्यायवपटकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥
शका यवनकाश्चोजाः पारदाः पञ्चवास्तथा ।
कोलिसर्पा माहिषका दाव्याखोलाः सकेरलाः ॥
सर्वं ते क्षत्रियास्तात धर्मस्तेषां निराकृतः ।
वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना ॥”
हिंसजन्तुविशेषः । साप इति भाषा । तत्-
पर्यायः । पृदाकुः २ भुजगः ३ भुजङ्गः ४
अहिः ५ भुजङ्गमः ६ आगौविषः ७ विषधरः
८ चक्री ९ व्यालः १० सरीसृपः ११ कुण्डलो
१२ गूढपात् १३ चक्षुःश्रवाः १४ काकोदरः १५
फनो १६ दर्वीकरः १७ दीर्घपृष्ठः १८ दन्द-
शूकः १९ विलेयः २० उरगः २१ पन्नगः २२
भोगो २३ जिह्वागः २४ पवनाशनः २५ । इत्य-
मरः । १ । ८ । ३ ॥ विलेयः २६ कुम्भीनसः
२७ हिरसनः २८ मेकभुक् २९ श्वसनीत्सुकः
३० फणाधरः ३१ फणधरः ३२ फणावान् ३३
फणवान् ३४ फणाकरः ३५ फणकरः ३६ सम-
कोलः ३७ व्याडः ३८ दंष्ट्रो ३९ विषास्यः ४०
गोकर्णः ४१ उरङ्गमः ४२ गूढपादः ४३ विल-
वासी ४४ दर्विभृत् ४५ हरिः ४६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रचलाकी ४७ हिजिहः ४८ जल-
रुण्डः ४९ कञ्चुको ५० चिकुरः ५१ भुजः ५२ ।
इति जटाधरः ॥ अस्योत्पत्तिव्युत्पत्तौ यथा,
“अप्रियेणास्य तान् दृष्ट्वा केशाः शीथ्यन्त विधमः ।
हीनाः स्वशिरसो भूयः समरोहन् ततः शिरः ।
सर्पणात्तेऽभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः ॥”
इति ब्रह्मपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥ ५ ॥
सर्पाणामुत्पत्तिव्युत्पत्तौ यथा,—
सुमन्तुववाच ।
“पञ्चमो दयिता राजन् नागानां नन्दिर्वर्धनो ।
पञ्चम्यां किल नागानां भवतीत्युत्सवो महान् ॥
वासुकिस्तच्चकचैव कालीयो माणभद्रकः ।
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयो ॥
एते प्रयच्छन्त्यभयं प्राणिनां प्राणजोविनाम् ।
पञ्चम्यां ज्ञापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः ॥
तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणदक्षिणम् ।
मता नागा यदा माता दह्यमाना दिवा निशम् ।

सर्पः

निर्व्यासयन्ति क्षपणैर्गवां क्षीरेण मिश्रितैः ।
ये स्नापयन्ति वै नागान् भक्त्या अक्षयसमन्विताः ॥
शतानीक उवाच ।
माता शशाः कथं नागाः कारणं संवदस्व वै ।
कथं वानन्दकारणं कस्य वा संप्रसादजम् ॥
सुमन्तु उवाच ।
उच्चैः श्रवा अश्वरत्नं श्वेतो जातोऽश्वतोऽश्वः ।
तं दृष्ट्वा चात्रवीत् कद्रुर्नागानां जननी स्वसा ॥
अश्वरत्नमिदं श्वेतं संपश्येऽमृतसम्भवम् ।
क्षणं पश्यसे बालान् स वै श्वेतः सुता ह्येयः ॥
विनतोवाच ।
सर्वश्वेतो ह्यवरो नास्य क्षण्यो न लोहितः ।
कथं त्वं पश्यसे क्षण्यं विनतोवाच तां स्वसा ॥
कद्रु उवाच ।
पश्येऽहमेकनयना क्षण्यबालसमन्वितम् ।
दिनेन त्वन्मु विनते न पश्यसि पणं कुरु ॥
विनतोवाच ।
अहं दासी भवितुं ते क्षण्यं केशे प्रदर्शिते ।
न चेद्दृशेनतो कद्रुर्मम दासी भविष्यति ॥
एवं तेऽविनयं कृत्वा गते क्रोधसमन्विते ।
विनतास्वमा च शयने कद्रुर्जिह्ममचिन्तयत् ॥
आहूय पुत्रान् प्रोवाच बाला भूत्वा हयातने ।
तिष्ठध्वं विपणे जेष्ये विनतां जयगृहिणीम् ॥
प्रोचुस्तां जिह्मबुद्धिस्तौ नामा मातां विगृह्य तु
अधश्मेतन्मातोऽतो न करिष्याम ते वचः ॥
तान् शयाप रुषा कद्रुः पावको वः प्रधक्षति ।
गते बहुतिथे काले पाण्डवो जनमेजयः ॥
सर्पसत्वं स कर्त्ता वै भुवि अन्धैः सुदुष्करम् ।
तस्मिन् सत्वे स तिम्रांशुः पावको वः प्रधक्षति ॥
एवं शशा रुषा कद्रुः प्रोक्तवाक्यैव किञ्चन ।
माता शमास्तथा नागाः कर्त्तव्यं नान्वपद्यत ॥
वासुकिं दुःश्रितं ज्ञात्वा ब्रह्मा प्रोवाच सान्त्वयन्
मा शुचो वासुकिं त्यर्थं शृणु महचनं परम् ॥
पराशरकुले जातो जरत्कारुरिति द्विजः ।
भविष्यति महातेजास्तस्मिन् काले तपोनिधिः
भगिनीञ्च जरत्कारुं तस्य त्वं प्रति दास्यति ।
भविता तस्य पुत्रोऽसौ आस्तीक इति विद्युतः ॥
स तत् सत्वं प्रहृष्टं वै नागानां भयदं महत् ।
निपेक्षिष्यति स मुनिर्वाग्भिरग्रगण्यभिस्तोष्यति ॥
तदिमां भगिनीं राजन् तस्य त्वं प्रतिदास्यति ।
जरत्कन्यां जरत्कारुः प्रदद्यादविचारयन् ॥
यदासौ प्रार्थतेऽरुण्यं यत्किञ्चिद्विवदिष्यति ।
तत् कर्त्तव्यमशङ्कं न यदीच्छेः श्रेयसात्मनः ॥
पितामहवचः श्रुत्वा वासुकिः प्रणिपत्य च ।
तथाकरोदयथा चोक्तं यत्नश्च परमास्थितः ॥
तच्छ्रुत्वा प्रव्रगाः सर्वे प्रहृष्टात्फललोचनाः ।
पुनर्जातमिवात्मानं मेनिरं भुजगोत्तमाः ॥
तच्च मन्त्रं महाबाहो तव पिता प्रवर्तितम् ।
ऋत्विग्भिः सहितैर्नैव सर्वं लोकेषु दुष्करम् ॥
प्रोक्तञ्च विष्णुना पूर्वं धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
अवश्यं तस्य भविता नागानां भयकारकम् ॥
तस्मात् कालान्तराद्वाजन् सायं वर्षशते गते ।

२६६
सर्पः

तत् सत्वं भविता घोवं नागानां भयकारकम् ॥
यास्यन्धधर्ममरितां दम्भशुका विषेऽस्वणाः ।
कोटिसंख्या महाराज निपतिष्यन्त्यहर्निशम् ॥
प्राप्नुवे तु निमग्नानां घोरे रोद्राग्निसागरे ।
आस्तीकस्तत्र भविता तेषां नीर्वह्निसागरे ॥
श्रुत्वा स चाग्निं राजानमृत्विजस्तदनन्तरम् ।
निवर्त्तयिष्यति तदयामं नागानां भोजनं परम् ॥
पञ्चस्यां तच्च भविता ब्रह्मा प्रोवाच लोहितान् ॥
तस्मादियं महाबाहो पञ्चमी दयिता सदा ।
नागानामानन्दकरी दत्ता वै ब्रह्मणा पुरा ॥
कृत्वा तु भोजनं पूर्वं ब्राह्मणानाम् कामतः ।
विद्वज्य नागाः प्रीयन्तां ये केचित् पृथिवीतले ॥
ये च हेलिमरीचिस्त्रायेऽन्तरीक्षे दिवि स्थिताः ॥
ये नदीषु महानागा ये सरस्वतिगामिनः ।
ये च वापोतङ्गागेषु तेषु सर्वेषु वै नमः ॥
नागान् विप्रांश्च संपूज्य विद्वज्य च यथार्थतः ।
ततः पश्चात् भुञ्जीयात् सह भृत्यैर्नराधिपः ॥
प्रथमं मधुरमग्नीयात् द्वितीयं भुज्य कामतः ।
एवं नियमयुक्तस्य यत् फलं तन्निबोध मे ॥
मृतो नागपुरं याति पूज्यमानोऽम्बरोगणैः ।
विमानवरमारुढो रमते कालमोषितम् ॥
इह चागत्य राजासौ अयुतानां वरो भवेत् ।
सर्व्वरत्नसमृद्धः स्यात् वाङ्मनाञ्च ज्ञायते ॥
पञ्चजन्यस्यो राजा ह्यपरे ह्यपरे भवेत् ।
आधिव्याधिविनिर्मुक्तः पत्नीपुत्रसहायवान् ।
तस्मात् पूज्याश्रमाणाञ्च दृष्टपायसगुगुलैः ॥*॥
शतानीक उवाच ।
दशन्ति यं नरं विप्र नागाः क्रोधसमन्विताः ।
भवेत् किं तस्य दष्टस्य विस्तरात् प्रव्रवीहि मे ॥
सुमन्तु उवाच ।
दंष्ट्रा शुक्ला च कृष्णा च रक्ता पीता च दक्षिणा
समासेन तु वक्ष्यामि यथा वै वर्णतः स्मृताः ॥
शुक्ला तु ब्राह्मणो ज्ञेया रक्ता तु क्षत्रिया स्मृता
वैश्या तु पीतिका ज्ञेया कृष्णा शूद्रा तु कथ्यते ॥*॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि दंष्ट्राणां विषलक्षणम् ।
दंष्ट्राणाम् विषं नास्ति नित्यमेव भुजङ्गमे ॥
दक्षिणं नेत्रमासाद्य विषं सर्पस्य तिष्ठति ।
संक्रुद्धस्यैव सर्पस्य विषं गच्छति मस्तके ॥
मस्तकादमनो याति ततो नाडीषु तिष्ठति ।
नाडीभ्यां गच्छते दंष्ट्रे विषं तच्च प्रवर्त्तते ॥
तत् सर्व्वं कथयिष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ।
अष्टभिः कारणैः सर्पो दशते नाञ्च संशयः ॥*॥
आक्रान्तो दशते पूर्वं द्वितीयं पूर्व्ववरिणम् ।
तृतीयं दशते भौतश्चतुर्थं मददर्पितः ॥
पञ्चमस्तु क्षुधाविष्टः षष्ठश्चेह विषोत्खणः ।
सप्तमं पुच्छरक्षार्थं अष्टमं कालचोदितम् ॥
यस्तु सर्पो दशित्वा तु उदरं परिवर्त्तयेत् ।
बलभुग्नाकृतिदंष्ट्रा आक्रान्तं तं विनिर्दिशेत् ॥
यस्य सर्पेण दष्टस्य गम्भीरं दृश्यते व्रणम् ।
वेरदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
एकदंष्ट्रा पदे यस्य अच्युतं न च क्षुपितम् ।
भौतदष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः ॥

सर्पः

यस्य सर्पेण दष्टस्य रेखा दन्तस्य जायते ।
मददष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
हे च दंष्ट्रे पदे यस्य दृश्यते च महाक्षतम् ।
क्षुधाविष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः ॥
हे दंष्ट्रे यस्य दृश्यते कचिदुधिरसंकुले ।
विषोत्खणं विजानीयाद्दृश्यन् नात्र संशयः ।
अपत्यरक्षणार्थाय जानीयात्तच्च संशयः ॥
यस्तु काकपदाकारं चिभिर्दन्तैर्विच्छिद्रितम् ।
महानाग इति प्रोक्तः कालदष्टं विनिर्दिशेत् ॥*॥
त्रिविधं दष्टजातं लक्षणं समुदाहृतम् ।
दष्टं दष्टा तु पीतञ्च दष्टोक्तं तथैव च ॥
यस्तु सर्पो दशित्वा तु पिबते तु विषक्षयः ।
दष्टा तु पीतं विषयं कश्यपस्य वचो यथा ॥
विषभागी तु सर्पस्य त्रिभागस्तत्र संक्रमेत् ।
उदरं दशयेद्यस्तु उद्धृतं तं विनिर्दिशेत् ॥
छर्दितं विषवेगेन निर्व्विषः पशुगो भवेत् ।
अमाध्यमपि विषे यश्चतुर्दंष्ट्राभिषोडितः ॥
योवाभङ्गो भवेत् किञ्चित् सन्दष्टो विषयोगतः ।
आर्द्राशेषामत्राभरणोक्तिकासु विशेषतः ॥
विशाखा त्रिषु पूर्व्वान्सु मूलास्त्रातिशतात्मके ।
सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतश्च येऽस्तथा ॥
शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च ।
न जीवन्ति नरा दष्टा मचने तिथिसंयुते ।
हतो दंशस्ततः शुद्धव्यन्तरः परिकीर्त्तितः ॥”
इति भद्रिह्यपुराणे शतसाहसार्हसंहितायां
पञ्चमीकल्पे ॥*॥
कश्यप उवाच ।
“ततः परं प्रवक्ष्यामि कालदष्टस्य लक्षणम् ।
शृणु गौतम तत्त्वेन यादृशो भवते नरः ॥
जिह्वाभङ्गो हृदि शूलं चक्षुर्भ्याञ्च न पश्यति ।
दंशश्च दग्धसङ्काशं पक्षजम्फलपमम् ॥
वैवर्ण्यं चैव दन्तानां श्यामो भवति वर्णतः ।
सर्व्वेष्वङ्गेषु शैथिल्यं पुरीषस्य च भेदनम् ॥
भग्नस्कन्धकटीश्रीव ऊर्ध्वदृष्टिरधीमुखः ।
दृष्ट्वाते वेपते चैव स्वपते च मुहुर्मुहुः ॥
शस्त्रेण ह्रियमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते ।
दण्डेन ताद्यमानस्य दण्डराजो न जायते ॥
दंशे काकपदे सुनीलमसक्तजम्फलभावं घनं
उच्छूनं रुधिराङ्गसकबहुलं कृष्णाक्षरोधो
भवेत् ।
हिक्काश्वासगलग्रहश्च सुमहान् या दुस्वचा
दृश्यते
संख्यानं प्रवदन्ति शास्त्रानपुनास्तत् कालदष्टं
विदुः ॥
दंशे यस्याथ शोथः प्रवर्त्तितवर्त्तितं मण्डलं वा
सुनीलं
प्रखेदो गात्रभेदः स्रवति च रुधिरं सानुनासञ्च
जल्पेत् ।
दन्तोष्ठाभ्यां वियोगो भ्रमति च हृदयं सञ्चि
रोधश्च तीव्रो
दिव्यानामेष दंशश्चलविपुलमयो विद्धि तं
कालदष्टम् ।

सर्पः

२८७

सर्पः

सर्पः

दन्तेहं नान् स्थिति बहुशो दृष्टिरायासखिना
स्थलो दंष्ट्रः सवति रुधिरं केकरं चक्षुरेकम् ।
प्रत्यादिष्टः स्वसिति सततं सानुनासश्च भावेत्
यद्यदृष्टे सकलगदितं कालदष्टं तमाहुः ॥
वेपते वेदना तीव्रा रक्तनेत्रश्च जायते ।
ग्रीवाभङ्गश्च लालाभिः कालदष्टं विनिर्दिशेत् ॥
उर्मिणे सन्निधि वापि आलस्य्यायां न पश्यति ।
मन्दरश्मिं तथा दीपं तेजोहीनं दिवाकरम् ॥
वेपते वेदनातस्तु रक्तनेत्रश्च जायते ।
स याति निधनं जन्तुः कालदष्टं विनिर्दिशेत् ॥
अष्टम्याश्च नवम्याश्च कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।
नागपञ्चमीदष्टानां जीवितस्य च संशयः ।
आर्द्राश्लेषामघाभरणीकृतिकासु विशेषतः ।
विशाखा त्रिषु पूर्व्यासु मूलास्वातिशतात्मके ॥
संपदष्टा न जीवन्ति विषं पीतश्च यैस्तथा ।
शुन्यागारे श्मशाने च शुष्कहृत्ते तथैव च ।
न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते ॥
अष्टोत्तरं मर्त्यशतं प्राणिनां ममुदाहृतम् ।
तेषां मध्ये तु मर्त्याणि दश हे चापि कौर्त्तिते ॥
शङ्के नत्रे भ्रुवोर्मध्ये वस्तिभ्यां वृषणान्तरे ।
कचे स्कन्धे हृदि मध्ये तालुके चिबुके गुदे ॥
एषु द्वादशमर्त्येषु दष्टः शस्त्रेण वा हतः ।
न जीवन्ति नरा लोके कालदष्टं विनिर्दिशेत् ॥
अ-क-च-ट-त-प-म-य-शान् वदन्ति प्रोक्ता न
जीवन्ति हतस्य गतम् ।
ब्रूवात् यदि खलति गिरा तस्य संप्राप्तकालः ।
भवति च यदि दूत उत्तमस्याधमो वा
यदि भवति च दूत उत्तमो वाधमस्य ॥
आदौ दष्टस्य नाम यदि वदति क्वचिद्वृत्ति
तस्याथ पश्चात्
वर्णान्तं वर्णभेदो यदि भवति समः प्राप्तकालस्य
दूतः ॥
दूतो वा दण्डहस्तो भवति च युगलं पाश-
हस्तस्तथा वा
रक्तं वस्त्रश्च कृष्णं अथ शिरसि गतं एक-
वस्त्रश्च दूतः ।
तैलाभ्यक्तश्च तद्वत् यदि त्वरितगतिर्मुक्तकेशश्च
याति
यः कुर्यात् घोरशब्दं करचरणयुगैः प्राप्त-
कालस्य दूतः ॥
नागोदयं प्रवक्ष्यामि ईशानेन तु भाषितम् ।
ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा यद्वा नागास्त्वनैकशः ॥
अनन्तं भास्करं विद्यात् सोमं विद्यात् वासुकिम्
तत्तत्तं भूमिपुत्रस्तु कर्कोटश्च बुधं विदुः ॥
पद्मं हृदयति विद्यान्महापद्मश्च भागवम् ।
कुलिकः शङ्खपालश्च हावेती तु शनैश्चरः ॥
पूर्वपादः शङ्खपालो द्वितीयः कुलिकोऽस्य च ।
नेत्रभागे यमौ दिष्टौ दिनरात्रौ तथैव च ॥
शुक्रसोमौ च मध्यार्द्धे उदये तु क्षमासुतम् ।
प्राणः प्रागष्टमे भागे दिवासम्याविहोच्यते ॥
यद्वाच भुङ्क्षते राजन् पथि मृत्युं व्रजत्यधः ।
अधो गत्वा भवेत् सर्पं निर्विघ्नो नात्र संशयः ॥

V.

75.

शतानीक उवाच ।

नागदष्टः पिता यस्य भ्राता वा दुष्टितापि वा
माता पुत्रोऽथवा भार्या किं कर्त्तव्यं वदस्व वै ॥
मोक्षाय तस्य विप्रेन्द्र दानं व्रतसुपोषितम् ।
ब्रूहि मे द्विजशार्ङ्गल येन तद्दे करोम्यहम् ॥
सुमन्तुर्वाच ।

उपोष्या पञ्चमी राजन् नागानां पुष्टिर्वर्धनी ।
शुभं कमेकं राजेन्द्र विधानं शृणु भारत ॥
मासि भाद्रपदे या तु शुक्लपक्षे महीपते ।
सा तु पुण्या महाप्रोक्ता ग्राह्यापि च महीपते ॥
त्रेया द्वादश संवत्से पञ्चम्यां भरतर्षभ ।
चतुर्थ्यामिह भक्तान्तु तस्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम् ॥
भूरिचन्द्रमयं नागमयवा कलघौतकम् ।
कृत्वा दारुमयं वापि अथवा मृत्तमयं नृप ॥
पञ्चम्यामर्चयेद्भक्त्या नागं पञ्चम्यं नृप ।
करवीरैः शतपदैर्जातिपुष्पैश्च सुव्रत ॥
तथा गन्धप्रधूपैश्च पूज्यं पञ्चम्यसुतम् ।
ब्राह्मणं भोजयेत् पश्चात् दृतपायसमोदकः ॥
अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं नागं वाश्वतरं नृप ॥
धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालियं तत्तत्तं तथा ।
पिङ्गलश्च तथा नागं मामि मासि च कौर्त्तितम् ॥
संवत्सान्ते पारणं स्यान्महाब्राह्मणभोजनम् ।
इतिहासविदे नागं गैरिकेण कृतं नृप ॥
तथाज्जी प्रदातव्या वाचकस्य महीपते ।
एष पारणके वापि विधिः प्रोक्तो बुधैर्नृप ॥
तव पित्रा कृतश्चैव पितुर्मोक्षाय भारत ।
शुभात्मिकेयं वैधौ च पञ्चमी भरतर्षभ ॥
सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं दत्त्वा तथा च गाम् ।
व्यासस्य कुरुशार्ङ्गल पितुराश्रममाप्नुयात् ॥
तव पित्रा कृतत्वं पञ्चम्योपासनं नृप ।
उत्सृज्य नागतां वीर तव पूर्वपितामहः ॥
पुण्यं तरसदो गत्वा तथा पुण्यसदो नृप ।
सुनासौरसदो गत्वा तथा भङ्गसदो गतः ॥
भूपसदस्ततो गत्वा कञ्जकस्य सदो गतः ।
अन्येऽपि ये करिष्यन्ति इदं व्रतमनुत्तमम् ।
दष्टकात् मोक्षते तेषां शुभं स्थानमवाप्स्यति ॥
यद्येदं शृणुयान्त्रियं नरः श्रद्धासमन्वितः ।
कुले तस्य न नागोभ्यो भयं भवति कुत्रचित् ॥
इति भविष्यपुराणे पञ्चमीकल्पे ॥

शतानीक उवाच ।

“सर्पाणां कति रूपाणि के वर्णाः किञ्च लक्षणम्
का जातिस्तु भवेत्तेषां केषु योनिः कुलेषु वा ॥
सुमन्तुर्वाच ।

अत्र ते वचमि संवादं कश्यपस्य मदात्मनः ।
यथासीदुगतमेनेह शृणु पूर्वं हिमाचले ॥
इतामिहोचमासोऽनं कश्यपस्तु हिमाचले ।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या गौतमो वाक्यमब्रवीत् ॥
सर्पाणां कति रूपाणि किञ्चिद् किञ्च लक्षणम्
जातिं कुलं तथा वर्णान् ब्रूहि सर्वं प्रजापते ।
कथं वा जायते सर्पः कथं सुखेद्विषं प्रभो ।
विपवेगाः कति प्रोक्ताः कथ्येव विषनाडिकाः ॥

दंष्ट्राः कतिविधाः प्रोक्ताः किं प्रमाणं विषागमे
कदा तु मृच्छते गर्भं कथं वेह प्रसूयते ॥
कौटुशी स्त्री पुमांश्चैव कौटुशश्च नपुंसकम् ।
किं नाम दशनं चैव एतत् कथय सुव्रत ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कश्यपः प्रत्यभाषत ।
शृणु गौतम तत्त्वेन सर्पाणामिह लक्षणम् ॥
मास्याषाढे तथा ज्येष्ठे प्रमाद्यन्ति भुजङ्गमाः ।
ततो नागो नागिनी च मैथुनं संप्रपद्यते ॥
चतुरो वार्षिकान् मामान् नागो गर्भमधारयत्
ततः कार्त्तिकमासे तु अण्डकानि प्रसूयते ॥
अण्डकानान्तु विज्ञेयं हे शते हे च विंशती ।
तान्येव भक्षयेत् सा तु भागैकं घृणया त्यजेत् ॥
सुवर्णाकर्षणनिभात पुमान् मंजयतेऽण्डकात्
तानेव खादते सर्पे अहोरात्राणि विंशतिम् ॥
अर्कोदकसुवर्णाभात् दीर्घराजीवसन्निभात् ।
तस्मादुत्पाद्यते स्त्री वै अण्डाद्ब्राह्मण-

सत्तम ॥

श्रीरघुपुत्रवर्णाभादण्डकात् स्यान्नपुंसकम् ।
ततो भिनन्ति चाण्डानि पश्मासेन तु गौतम ॥
ततस्ते प्रीतिसंबन्धात् स्नेहं बध्नन्ति बालकाः ।
ततोऽसौ समरात्रेण कृष्णो भवति यज्ञतः ॥
आयुःप्रमाणं सर्पाणां गतं विंशोत्तरं स्मृतम् ।
मृत्युश्चाष्टविधो ज्ञेयः शृणुस्वाह यथाक्रमम् ॥
मयूरात् मानुषाहापि चकोराहोखुराक्षया ।
विडालान्कुलाश्वे वराहहृदयिकाक्षया ॥
एतेषां यदि मृच्छेत जीविद्विंशोत्तरं शतम् ।
सप्ताहे तु ततः पूर्णे दंष्ट्राणान्तु विरोहणम् ॥
विषस्यागमनं तत्र विज्ञेयं पुनः पुनः ।
एवं ज्ञात्वा तु तत्त्वेन विषकर्म समारभेत् ॥
एकविंशतिरात्रेण विषं दंष्ट्रासु जायते ।
नागीपार्श्वसमावर्त्ती बालसर्पस्तु उच्यते ॥
पञ्चविंशतिरात्रस्तु सद्यः प्राणहरो भवेत् ।
पश्मासाजातमात्रस्तु कञ्चुकं वै प्रसूयति ॥
पादानाञ्चापि विज्ञेया हे शते हे च विंशती ।
गोलोमसदृशाः पादाः प्रविशन्ति क्रमन्ति च ॥
सन्धीनां चास्य विज्ञेयं हे शते विंशती तथा ।
पांशुल्यश्चापि विज्ञेया हे शते विंशतिस्तथा ॥
अकालजाता ये सर्पा निर्विघ्नास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चसप्ततिवर्षाणि आयुस्तेषां प्रकीर्त्तितम् ॥
रक्तपौतशुक्रदन्ता आनीला मन्दवेगिनः ।
एते चाण्डायुषो ज्ञेया अल्पाहाराश्च भीरवः ॥
एकच्छास्य भवेद्व्रतं हे जिह्वे च प्रकीर्त्तित ।
प्रथमा ब्रह्मदैवत्या द्वितीया विष्णुदैवता ॥
तृतीया रुद्रदैवत्या चतुर्थी यमदैवता ।
हीना प्रमाणतः सा तु वामनेत्रं समाश्रिता ॥
नास्यां मन्त्राः प्रयोक्तव्या नौषधं नैव भेषजम् ।
वेद्यः पराशुखो याति मृत्युस्तस्या विलेखनात् ॥
चिकित्सा न बुधैः कार्या तदन्तं तस्य जीवितम्
मकरि मासिकी विद्यात् करालीश्च हिमा-
सिकीम् ।
काशरात्री भवेत् चीणि चतुरो यमदृतिका ॥
मकरोशस्त्रकं विद्यात् कराली काकपादिका ।

सर्पः

ठकाराकृतिः कालरात्री याम्या कृपाकृतिः

श्रुता ॥

मकरी वातुला ज्ञेया कराली पैत्तिकी श्रुता ।
कफाक्षिका कालरात्री यमदूती सान्निपातिकी
शुक्रा तु मकरी ज्ञेया कराली रक्तसन्निभा ।
कालरात्री भवेत् पीता कृष्णा च यमदूतिका ॥”
इति भविष्यपुराणे पञ्चमीकल्पे ॥ * ॥

कश्यप उवाच ।

“सविषा दंष्ट्रयोर्मध्ये यमदूती तु चेद्भवेत् ।
न चिकित्सा बुधैः कार्या तं गतायुं विनि-
र्द्दिशेत् ॥

प्रहरार्धं दिवारात्री एकेकं भुञ्जते षड्भिः ।
एकस्य च समानस्य द्वितीयं षोडशं तथा ॥
नागोदये ययुर्दष्टो हतो विहो विदारितः ।
कालदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
यस्मात् पतते बिन्दुर्बालाग्रसलिलोद्धृतम् ।
तस्मात् सवतं दंष्ट्राविषं सर्पस्य दारुणम् ॥
ज्वालाग्रते तु संपूर्णे देहे संक्रमते विषम् ।
यावत् संक्रामयेद्वाहं कुञ्चितं वा प्रसारयेत् ॥
अनेन क्षणमात्रेण विषं गच्छति मस्तके ।
वेधते विषवेगस्तु शतशोऽथ सहस्रशः ॥
वर्द्धते रक्तमासाद्य ततो वाते शिखो यथा ।
तैलबिन्दुज्जलं प्राप्य यथा वेगेन वर्द्धते ॥
गिखण्डो आश्रयं प्राप्य मारुतेन समीरितः ।
ततस्तः प्राशतं प्राप्य त्वचास्थानं विचेष्टितम् ॥
त्वचासु द्विगुणं विद्याच्छीनितेषु चतुर्गुणम् ।
पित्तं तु त्रिगुणं याति श्लेष्मं वे षोडशं भवेत् ॥
वायो त्रिगुणश्चैव मज्जे षष्टिगुणं तथा ।
प्राणं चैत्राणवोभूते सर्वस्रोतात्रिरोधयेत् ॥
स्रोतेन रुध्यमानेन याति साध्यमसाध्यताम् ।
ततोऽसौ म्रियते जन्तुर्निश्वासीच्छासवर्जितः ॥
निष्क्रान्ते तु ततो जीवे भूते पञ्चत्वमागते ।
तानि भूतानि गच्छन्ति यस्य यस्य यथालयम् ॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
इत्येवमेव संघातः शरीरमभिधायते ॥
पृथिवी पृथिवीं याति आपस्तोषेषु लीयते ।
तेजो गच्छति चादित्यं मारुतो मारुतं तज्जेत ॥
आकाशश्चैव आकाशे सह तेनैव गच्छति ।
स्थानं ते प्रपद्यन्ते परस्परविराजिताः ॥
न जीवेदागतः कश्चिद्विज्जानि सुव्रत ।
विषाग्रं न उपेक्षते त्वरितं तु चिकित्सेयेत् ॥*॥
एकमस्ति विषं लोके द्वितीयश्चोपपद्यते ।
यथा चलविषश्चैव स्थावरन्तु तथैव च ॥
प्रथमे विषवेगे तु रोमहर्षं प्रजायते ।
द्वितीये विषवेगे तु स्वं दां गात्रं पु जायते ॥
तृतीये विषवेगे तु कम्पो गात्रं पु जायते ।
चतुर्थं विषवेगे तु श्रोतान्तरनिरोधकत् ॥
पञ्चमे विषवेगे तु हिक्का गात्रेषु जायते ।
षष्ठे तु विषवेगे तु शोवाभङ्गस्तु जायते ॥
सप्तमे विषवेगे तु प्राणभ्यो विप्रमुच्यते ।
सप्तधातुवहा ह्येते वेनतयेन भाषिताः ॥*॥
त्वचास्थाने विषे प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु ।

सर्पः

पङ्कानि तिमिरायन्ति यतन्तो च मुहुर्मुहुः ॥
एतानि यस्य चिह्नानि तस्य त्वचगतं विषम् ।
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अर्कमूलमपामार्गप्रियङ्गु तगरं तथा ॥
एतदाक्षोद्य दातव्यं ततः सम्पद्यते सुखम् ॥
ततस्तस्मिन् कृते विप्रा न निवर्त्तते चेद्विषम् ।
त्वचास्थानं ततो भिस्वा रक्तस्थानं प्रधावति ॥*॥
विषे च रक्तसंप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु ।
दह्यते मुञ्चते चैव गीतलं बहु मन्यते ॥
एतानि यस्य रूपाणि तस्य रक्तं विषं गतम् ।
तत्रागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
उशीरं चन्दनं कुष्ठमुत्पलं तगरं तथा ।
महाकालस्य मूलानि सिन्धुवारस्यस्य च ॥
हिङ्गुश्च मरिचश्चैव पूर्ववेगे तु दापयेत् ।
हृत्तौ हृदिकाली च इन्द्रवारुणमूलकम् ॥
सर्पगन्धा हृतं चैव द्वितीये परिकीर्तितम् ।
सिन्धुवारं तथा हिङ्गु तृतीये कारयेदबुधः ॥
नखं पानञ्च कुर्वीत अक्षतं लेपनं तथा ।
एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् ॥ * ॥
रक्तस्थानं ततो गत्वा पित्तस्थानं प्रधावति ।
पित्तस्थानगते विप्र विषे रूपाणि मे शृणु ॥
उत्तिष्ठते निपतते दह्यते मुञ्चते तथा ।
गात्रतः पीतता स्याद् दिग्गः पश्यति पीतिकाः ॥
ध्वलाश्च भवेन्मुष्णो न चालानं विजानते ।
विषक्रियां तस्य कुर्यात् यथा सम्पद्यते सुखम् ॥

पिप्पलं मधुकं चैव मधुषण्डहृतं तथा ।
मधुसारमलावुष जातिशकरवालुकाम् ॥
इन्द्रवारुणमूलञ्च गवां मूत्रेण पेययेत् ।
नखं तस्य प्रयुञ्जीत पानमालेपमाज्जनम् ॥
एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् ।
पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानञ्च गच्छति ॥*॥
श्लेष्मस्थाने ततः प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु ।
गात्राणि तस्य रुध्यन्ते निश्वासाश्च न जायते ॥
लाला च सवतं तस्य कण्ठे घुरघुरायते ।
एतानि यस्य रूपाणि तस्य श्लेष्मगतं विषम् ॥
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
त्रिकटुकञ्च कोशातकी लोभ्रमधुसारकम् ॥
एतेषां सप्तभागानि गवां मूत्रेण पेययेत् ।
नखं पानञ्च कुर्वीत अक्षतं लेपनं तथा ॥
एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् ।
श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य वायुस्थानञ्च गच्छति ॥*॥
तत्र रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगते विषे ।
आधायते च जठरं यत्रवांश्च न पश्यति ॥
इदं कुरुते रूपं दृष्टिभङ्गञ्च जायते ।
एतानि यस्य रूपाणि तस्य वायुगतं विषम् ॥
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
शोणमूलं पिपालञ्च रक्ता च गजपिप्पला ॥
भार्गी वचा पिप्पलिदेवदारु-
मधुकसारं सह सिन्धुवारम् ।
हिङ्गुश्च पिष्ट्वा गुडिकाञ्च कुर्यात्-
इत्याञ्च तस्याक्षतलेपनादौ ॥

सर्पः

एषोऽगदः सर्वविषाणि हन्यात्
अथभूवा देववरेण सृष्टः ॥

अक्षतश्चैव नखश्च क्षिप्रं दद्याद्विषान्विते ।
वायुस्थानं ततो मुक्ता मज्जस्थानं प्रधावति ॥*॥
विषे मज्जगते विप्र तस्य रूपाणि मे शृणु ।
दृष्टिश्च होयते तस्य भृशमङ्गानि मुञ्चति ॥
एतानि यस्य रूपाणि तस्य मज्जगतं विषम् ॥
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
हृतं मधु मर्कराञ्च उशीरं चन्दनं तथा ।
एतदाक्षोद्य दातव्यं पानं तस्य च सुव्रत ॥
ततः प्रपश्यते दुःखं ततः सम्पद्यते सुखम् ।
अथ तस्मिन् कृते योगे विषं तस्य निवर्त्तते ॥*॥
मज्जस्थानं ततो गत्वा मर्मस्थानं प्रधावति ।
विषे तु मर्मसंप्राप्ते शृणु रूपं यथा भवेत् ॥
निश्चेष्टः पतते भूमौ कर्णाभ्यां वधिरो भवेत् ।
करिषा सिध्यमानस्य रोमहर्षो न जायते ॥
दण्डेन हन्यमानस्य दण्डराजो न जायते ।
शस्त्रेण ह्रियमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते ॥
केशेषु सुखमानेषु नैव क्लेशप्रवेदनं ।
यस्य कर्षो च पार्श्वो च हनू पादौ च सम्भयः ॥
शिथिलानि भवन्तीह स गतासुरिति श्रुतिः ।
एतानि यस्य रूपाणि विषरीतानि गीतम् ॥
मृतन्तु तं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ।
वैद्यास्तस्य न पश्यन्ति ये पश्यन्ति कुशिततः ॥
विषच्छणास्तु वश्यन्ति मन्त्रौषधिसमन्विताः ।
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि ख्यं रुद्रेण भाषितम् ॥
मयूरपित्तं माज्जारपित्तं नकुलपित्तकम् ।
सत्यमाहिषपित्तञ्च धानाक्षीमूलमेव च ॥
कुङ्कुमं भार्गवं कुष्ठं काञ्चरी च त्वचं तथा ।
उत्तलञ्च च किञ्चल्कं पद्मस्य कुमुदस्य च ॥
एतानि सप्तभागानि गोमूत्रेण तु शोषयेत् ।
एषोऽगदो यस्य हस्ते दष्टेन म्रियते न वै ।
कालाहिनापि दष्टोऽपि क्षिप्रं भवति निर्द्विषः ॥
क्षिप्रमेव प्रदातव्यं मृतसन्धीवनौषधम् ।
अक्षतश्चैव नखश्च क्षिप्रं दद्यात् विषच्छणः ॥”
इति भविष्यपुराणे ब्रह्मपर्वणि पञ्चमीधातु-
गतविषक्रिया ॥*॥

गीतम् उवाच ।

“कीदृशं एतदाख्याहि सर्वं दष्टस्य लक्षणम् ॥
कश्यप उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि नागानां रूपलक्षणम् ।
सर्पदष्टस्य च तथा समासाहिजपुङ्गव ! ॥
अथ सर्पेण दष्टस्य ऊर्ध्वो दृष्टिः प्रजायते ।
सर्पा दष्टस्य च तथा अधोदृष्टिः प्रजायते ॥
नपुंसकेन दष्टस्य अङ्गमर्हः प्रजायते ।
रुषा दष्टस्य वा साम्या दृष्टिर्द्विजवरोत्तम ॥
कुमारिणापि दष्टस्य दक्षिणा एव जायते ।
गुर्विस्था वाय दष्टस्य तथा स्वेदश्च जायते ।
रामाश्च स्तिकायाश्च वेपथुश्चापि जायते ।
पद्मगौ प्रभवेद्वाची दिवा सर्पो विषाधिकः ॥
नपुंसकस्तु सन्ध्यायां कश्यपेन तु भाषितम् ।
अन्धकारे तु दृष्टानामुदके गह्वरे वने ॥

सर्पः

सुप्तस्य वै प्रमत्तस्य पदे सर्पः न दृश्यते ।
दृष्टरूपाण्यजानन् वै कथं वेदाधिकित्सति ॥
चतुर्विधा रश्मिः प्रोक्ताः पञ्चगान् मन्त्रात्मना ।
दर्शिकरा मण्डलिनो राजिला व्यन्तरास्तथा ॥
दर्शिकरा वातविषा मण्डलाः पैत्तिकाः स्मृताः ।
शेषला राजिला ज्ञेया व्यन्तराः सान्निपातिकाः ।
रक्तं परीक्षयेद्वाङ्गं सर्पाणां पृथक् पृथक् ।
कृष्णं दर्शिकराणां जायते वातमुख्यम् ॥
रक्तं घनञ्च बहुशः शोणितं मण्डलीकृतम् ।
पिच्छिलं राजिले स्खल्यं तद्व्यन्तरके तथा ॥
ज्ञेयाः सर्पास्तु चत्वारः पञ्चमो नोपलभ्यते ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव चतुर्थकः ॥
ब्राह्मणे मधुरं दद्यात् तित्तां दद्यात्तथोत्तरम् ।
वैश्ये कर्पफलं दद्यात् शूद्रे विफलमेव वा ॥
ब्राह्मणेन तु दृष्टस्य दाहो गात्रेषु जायते ।
मूर्च्छा च प्रवला स्याद् न ज्ञानमभिजायते ॥
श्यामवर्णं मुखञ्च स्यान्मनस्तन्मयं जायते ।
तस्य कुर्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अश्वगन्धामपामार्गं सिन्दुवारं सुरालयम् ।
एतत् सर्पः समायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत् ।
एतेनैवोपचारेण सुखो भवति मानवः ॥
क्षत्रियेण तु दृष्टस्य कम्पो गात्रेषु जायते ।
मूर्च्छा मोहस्तथा स्याद् न ज्ञानमभिजायते ॥
जायते वेदना तस्य ऊर्ध्वेन निरीक्षते ।
तस्य कुर्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुमथ वारुणीम् ।
एतत् सर्पः समायुक्तं पानं तस्य प्रदापयेत् ।
एतेनैवोपचारेण सुखो भवति मानवः ॥
वैश्ये नापि हि दृष्टस्य शृणु रूपाणि यानि तु ।
शेषप्रकोपी लाला च नवोदहति वेदना ॥
मूर्च्छा च प्रवला यस्य आत्मानं नाभिनन्दति ।
तस्य कुर्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अश्वगन्धं सगोमूत्रं गृहधूमं समुग्गुलम् ।
शिरोषार्कपलाशञ्च श्वेतां च गिरिकर्णिकाम् ॥
गोमूत्रेण समायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत् ।
एष वैश्येन दृष्टानामगदः परिकीर्तितः ॥
शूद्रेणापि हि दृष्टस्य शृणु तत्त्वेन मोतम ।
कुप्यते वेपथे चैव ज्वरः शीतञ्च जायते ॥
अङ्गानि चतुर्चुलायन्ते शूद्रदृष्टस्य लक्षणम् ।
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
पञ्च लोभकश्चैव क्षौद्रं पञ्चस्य केशरम् ।
मधु मधुकमारञ्च श्वेता च गिरिकर्णिका ॥
एतानि समभागानि पेषयेत् शीतवारिणा ।
पानं लेपाञ्चनं नस्यं सुखी भवति मानवः ॥
पूर्वाङ्गे चरते विप्रो मध्वाङ्गे क्षत्रियश्चरेत् ।
अपराङ्गे चरेद् वैश्यः शूद्रः सन्ध्याचरो भवेत् ॥
आहारश्चात्र पुण्याणि ब्राह्मणानां विदुर्मुधाः ।
मूषिकाः क्षत्रियाणाञ्च आहारो हिजसत्तमः ॥
वैश्या मण्डूकभक्ष्याश्च शूद्राः सर्वाश्चिन्तया ॥
अथतो दृश्यते विप्रः क्षत्रियो दक्षिणेन तु ।
वामपार्श्वे सदा वैश्यः पश्चाद् शूद्र आदशेत् ॥
मदकाशे तु संप्राप्ते पीयमाना महाविषाः ।

२८८

सर्पः

अवेलायां दृश्यते वे मेथुनात्ता भुजङ्गमाः ॥
पुष्पगन्धाः स्मृता विप्राः क्षत्रियाश्चन्द्रनावहाः ।
वैश्याश्च दृष्टगन्धा वै शूद्राः कूर्मस्य गन्धिनः ॥
वासं तेषां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
नदीकूपतडागेषु गिरिप्रसवणेषु च ॥
आरामेषु पवित्रेषु श्रुचिष्वायतनेषु च ॥
वसन्ति ब्राह्मणाः सर्पाः ग्रामहारे चतुर्विधे ॥
क्षत्रियो वसते निम्बं तोरणेषु पुरेषु च ।
गोशालास्त्रयशालासु पलाशेषु तटेषु च ॥
गोष्ठेषु पवि दृष्टेषु विप्र वैश्या वसन्ति च ।
अविविक्तेषु स्थानेषु निर्भरेषु वनेषु च ।
शून्यागारे श्वशाने च शूद्रा विप्र वसन्ति च ॥
श्वेताश्च क्षपिलाश्चैव ये सर्पास्त्वनलप्रभाः ।
सांख्यिका मनस्विनो विप्र ब्राह्मणास्तु दुर्ध्रुवाः ॥
रक्तवर्णसुवर्णाभप्रवालमणिसन्निभाः ।
सूर्यप्रभास्तथा विप्र क्षत्रियास्तु भुजङ्गमाः ॥
नानाविचित्रराजोभिरतसौवर्णसन्निभा ।
बाणपुष्पसुवर्णाभा वैश्यास्तु च भुजङ्गमाः ॥
काकोदरनिभाः केचित् ये च अश्वनसन्निभाः ।
काकवर्णाधुस्रवर्णास्तु शूद्राः परिकीर्तिताः ॥
यस्य सर्पेण दृष्टस्य दंशमङ्गलमन्तरम् ।
बालदृष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
यस्य सर्पेण दृष्टस्य दंशं हाङ्गलमन्तरम् ।
यौवनस्थेन दृष्टस्य एतद्वति लक्षणम् ॥
यस्य सर्पेण दृष्टस्य साहङ्गलमन्तरम् ।
हृददृष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
अनन्तः प्रेक्षते पूर्वं वामपार्श्वे तु वासुकिः ।
तच्चको दक्षिणे पार्श्वे कर्कोटः पृष्ठतस्तथा ॥
बलेन भ्रमते पद्मो महापद्मो निमज्जति ।
विमज्जंस्तिष्ठते चैव शङ्खपालो मुहुर्मुहुः ॥
सर्वेषां कुरुते रूपं कुलिकः पञ्चगोत्तमः ।
अनन्तस्य दिशा पूर्वा वासुकिस्तु इताशनः ॥
दक्षिणा तच्चकस्थोक्ता कर्कोटस्य तु नैर्ऋती ।
पश्चिमा पश्चिमाभस्य महापद्मस्य वायुजा ॥
उत्तरा शङ्खपालस्य वैशानी कुलिकस्य तु ।
अनन्तस्य भवेत् पश्चं वासुकिः स्यात्तथोत्पलम् ॥
स्वस्तिकं तच्चकस्थोक्तं कर्कोटस्य त्रिरंशुकम् ।
पश्चस्य तु भवेत् पश्चं शूलमश्वतरस्य तु ॥
शङ्खजातं भवेत् पश्चं कुलिकस्याहं चन्द्रकम् ।
अनन्तः कुलिको विप्रः क्षत्रियो शङ्खवासुको ॥
महापद्मस्तच्चकश्च वैश्यो विप्र प्रकीर्तितः ।
पश्चकर्कोटको शूद्रो सदा ज्ञेयो मनोविभिः ॥
अनन्तकुलिको शूद्रो धर्मतो ब्रह्मसम्भवो ।
वासुकिः शङ्खपालस्य रक्तो ज्ञानिसमुद्भवो ॥
तच्चकश्च महापद्मश्च शूद्रो पीतो बभूवतुः ।
पश्चकर्कोटको विप्रः सर्पो कृष्णो बभूवतुः ॥
इयं यानं त्वं कृत्वा राजानमथ पावकम् ।
धरणीमुत्पाद्य दृष्टान्तान् सन्धिकरान् विदुः ॥
पूर्णकुम्भः पताका च काञ्चनं मणयस्तथा ।
शरसो मालिका कम्बजोवज्रीवति सुव्रता ॥
एतेषां दर्शनं श्रेष्ठं कन्या च प्रातिसूतिका ।

सर्पः

चतुःपष्टिः समाख्याता भागिनो मत्तपन्नगाः ॥
अष्टश्यास्तेषु षड्विंशः अष्टत्रिंशः महीधराः ।
विंशस्तु कुलिताः प्रोक्ता सप्त मण्डलिनस्तथा ।
राजोवास्तु दश प्रोक्ता दक्षाः षोडश पञ्च च ॥
इन्दुभो दुन्दुभिश्चैव चैडभः श्रेष्ठवाहनः ॥
नागपुष्पसुवर्णाख्या निर्बिम्बा ये च पन्नगाः ।
एवमेवन्तु सर्पाणां शतद्विनवति स्मृतम् ॥
वराहकणं गजपिप्पल्लिञ्च
गान्धारिका पिप्पलदेवदारु ।
मधुकसारं सह सिन्धुवारं
हिङ्गुञ्च पिप्पला गुडिका च कार्या ॥
सुमन्तुरुवाच ।
इत्युक्तवान् पुरा वीर गौतमस्य प्रजापतिः ।
लक्षणं सर्वं नागानां रूपवर्णवैयस्यथा ॥
तस्मात् संपूजयेन्नागान् सदा भक्त्या समन्वितः ।
विशेषतस्तु पञ्चस्यां पयसा पायसनं च ॥
आवणे मांसं पञ्चस्यां शृङ्गपत्ते नराधप ।
हारस्योभयतो लेखा गोमयेन विषोत्पन्नाः ॥
पूजयेद्द्विधिवद्दीरं दधिदूर्वाक्षतैः कुशैः ।
गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
ये त्वस्यां पूजयन्तोऽनानागान् भक्तिपुरःसराः ।
न तेषां संपतो वीर भयं भवति कश्चित् ॥
इति भविष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥
सुमन्तुरुवाच ।
“तथा भाद्रपदे मांसं पञ्चस्यां श्रद्धयान्वितः ।
तथालिख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥
पूजयेद्दन्धपुष्पैश्च सर्पः पायसमुग्गुलैः ।
तस्य तुष्टिं समायाति पन्नगास्तुक्ष्णकादयः ॥
आसममात् कुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।
तस्मात् सर्वं प्रयत्नं न नागान् वै पूजयेद्बुधः ॥
इति भविष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥
सुमन्तुरुवाच ।
“तथा चाश्वयुजे मांसं पञ्चस्यां कुरुनन्दन ।
कृत्वा कुशमयानागान् इन्द्रान्या सह पूजयेत् ॥
दृष्टोदकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा विशाम्यते ।
गोधूमेः पयसा स्निग्धैर्मन्त्रैश्च विविधैस्तथा ॥
यस्त्वस्यां विधिवन्नागान् शर्चभक्त्या समन्वितः ।
पूजयेत् कुरुशार्ङ्गलं तस्य शिवादयो नृप ॥
नागाः प्रोक्ता भवन्तोऽश्वास्तिसाप्तोति मानवः ।
सुशान्तिनाकमासाद्य मोदते शाश्वतोः समाः ॥
इत्येतत् कथितं विप्र पञ्चमोऽध्यायः सुमन्तुम् ।
पन्नगान् चेत्येतं मन्त्रं सर्वं सर्पनिषेधकम् ॥
ॐ कुरु कुले नः फट् स्वाहा । इति भविष्य-
पुराणे शतसाहस्र्यां संहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥
अन्यथा ।
सूत उवाच ।
“प्राणेश्वरं गारुडञ्च शिवोक्तं प्रवदाम्यहम् ।
स्थानान्यादीं प्रवक्ष्यामि नद्यां दृष्टो न जीवति
चितावल्लीकशेलादीं कूपे च विवरं तरोः ।
दंशे रेखात्रयं यस्य प्राञ्चनं न जीवति ॥
षष्ठ्याञ्च कर्कोटे मेषे मूलाश्लेषामघादिषु ।
कक्षाश्रोणिगले सन्धौ शङ्खकर्णदरादिषु ॥

सर्पः

दण्डी शस्त्रधरो भिक्षुर्लम्बादिः कालदूतकः ।
वक्त्रे बाहौ च शीवायां पृष्ठे च नहि जीवति ॥
पूर्वं दिनपतिर्भुङ्क्ते श्राव्यामन्ततोऽपरे ।
शेषा ग्रहाः प्रतिदिनं षट्सङ्ख्यापरिवर्तनैः ॥
नागभोगकमो ज्यो रात्रौ वाणविवर्तनैः ।
शेषोऽर्कः फणिपञ्चदशको भोम ईरितः ॥
कर्कोटो ज्यो गुरुः पक्षो महापञ्च भागवः ।
शङ्खः शनैश्चरो राहुः कुलिकश्चाप्यो ग्रहाः ॥
रात्रौ दिवा सुरगुरोर्भोगे स्यादमरान्तकः ।
पङ्क्तोः कालो दिवा राहुः कुलिकेन सह

स्थितः ॥

यामार्हसन्धिसंख्यः स वेलां कालयतीहरेत् ।
वाणद्विपङ्कजवाजियुगभूरेकभागतः ॥
दिवा षड्वेदेनैवादिपञ्चविंशसंशकैः ।
पादाङ्गुष्ठे पादपृष्ठे गुल्फे जानुनि लिङ्गके ॥
नाभौ हृदि स्तनतटे कण्ठे नासापुटेऽप्ये ।
कर्णयोश्च भ्रुवोः शङ्खे मस्तके प्रतिपत्क्रमात् ॥
तिष्ठेच्चन्द्रश्च जीवेन पुंसो दक्षिणभागके ।
कायस्य वामभागे तु स्त्रिया वायुवहात् करात् ॥
अमवस्वकतो मोक्षो निवर्तत च महं नात् ।
आत्मनः परमं बीजं हंसाख्यं स्फाटिकामलम् ॥
ज्ञातव्यं विषपापन्नं बीजं तस्य चतुर्विधम् ।
बिन्दुपञ्चस्वरयुतमायुसुक्तं द्वितीयकम् ॥
षष्ठारुद्रं तृतीयं स्यात् सविसर्गं चतुर्विधम् ।
ॐ कुरु कुन्दे स्वाहा ॥
विद्यात्रैलोक्यरचार्यं गरुडेन धृता पुरा ।
वधेपमना च नागानां मुखेऽथ प्रणवं न्यसेत् ॥
गले कुरु न्यसेत् पश्चात् हृदि चेव विशेषतः ।
कुन्दे स्वा गुह्ययोः पादयुगे हान्यास ईरितः ।
गृहेऽपि लिखित्वा यत्र तन्नागाः सन्त्यजन्ति च ॥
महसमन्त्रजसन्तु सूत्रं कर्णं धृतं तथा ।
यदगृहे शर्करा जप्ता क्षिपा नागास्त्यजन्ति च ।
मस्तकस्य जप्याहं सिद्धिः प्राप्ता सुरामुरैः ॥
ॐ सुवर्णरेखे कुक्कुटविग्रहरूपिणि स्वाहा ॥
एवञ्चाष्टदले पद्मे दले वर्णयुगं लिखेत् ।
नामैतत् वारिधाराभिः स्नातो दष्टो विषं

त्यजेत् ॥

ॐ पक्षि स्वाहा ।

अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं करे न्यस्याथ देहके ।
के वक्त्रे हृदि लिङ्गे च पादयोर्गरुडो हि सः ॥
नाक्रामन्ति च तच्छायां स्वप्नेऽपि विषपन्नगाः ।
यस्तु लक्षं जपेन्नास्याः स दृष्टा नाशयेद्दिवम् ॥
ॐ क्रीं क्रीं क्रीं भिरुण्डायै नमः ॥
कर्णं जप्ता त्वयं विद्या दष्टकस्य विषं हरेत् ।
अ-पा न्यसेत् पादायं इ-उं गुल्फेऽथ जानुनि ॥
उ-ऊ ए-ऐ कटितटे ज्यो नाभौ विन्यसेत्

सुधीः ।

हृदि श्री वक्त्रदेशे च अङ्गुष्ठे अ-हंसमयताः ॥
हंसो विषादि च हरेत् जप्ता ध्यातोऽथ पूजितः ।
गरुडोऽहमिति ध्यात्वा कुर्याद्दिव्यहरां क्रियाम् ।
हं मन्त्र गात्रविन्यस्तं विषादिहरमीरितम् ।
न्यस्य हंसं वामकरे नासामुखनिरोधकम् ॥

३००
सर्पः

मन्त्रो हरेत् दष्टकस्य त्वष्टासादिगतं विषम् ।
स वायुना समाकृष्य दन्तानां गरलं हरेत् ।
तनौ न्यसेद्दष्टकेव नीलकण्ठादि संस्मरेत् ॥*॥
पीतं प्रत्यङ्गिरामूलं तण्डुलाद्विषिषापहम् ।
पुनर्नवाफलनीनां मूलं चक्रजमौहयम् ॥
मूलं शृङ्गाहृत्वास्तु कर्कोट्या गैरिकर्षिकम् ।
अङ्गिष्टं दृष्टतोपेतलेपोऽयं विषमहंनः ॥
विषमृद्धिं न द्रजेच्च उष्णं पिबति यो दृढतम् ।
पञ्चाङ्गस्तु शिरोपस्य मूलं गृह्णन्जन्तया ।
सर्व्याङ्गलेपतथापि पाणाद्वा विषहृत्तवेत् ॥
क्रीं गोमसादिविषहृत् ॥

हृत्तलाटविसर्गान्तं ध्यातं वय्यादिकहृत्तवेत् ।
न्यस्तं योनौ वसेत् कन्यां कुर्यान्मदजलाविलाम् ।
जप्ता सप्ताष्टसाहस्रं गरुत्मानिव सर्वगः ।
कविः स्यात् श्रुतिधारी स्याद्दशस्त्रीबायुरा-

प्रयात् ।

विषहृत् स्यात् कथा तद्वन्मुनिर्वा सम्यतो
ध्रुवम् ॥”

इति गारुडे प्राणेश्वरं गारुडं समाप्तं १८
अध्यायः ॥*॥*॥ अपरश्च ।

अग्निरवाच ।

“नागादयोऽथ तारादिदशस्त्रानानि मन्त्रं च ।
सूतकं दष्टचेष्टेति सप्तलक्षणमुच्यते ॥
शेषवासुकितच्छायाः कर्कोटोऽङ्गो महाभुजः ।
शङ्खपालश्च कुलिक इत्यष्टौ नागवर्षकाः ॥
दशाष्टपञ्चविंशत्युत्तमोऽन्विताः क्रमात् ।
विप्रो नृपो विप्रो शूद्रो ह्यौ नृपो कौर्त्तितौ ॥
तदन्वयाः पञ्चशतं तेभ्यो जाता ह्यसङ्ख्याकाः ।
फणिमण्डलिराजौलवातपितृकफालकाः ॥
व्यन्तरा दोषमिश्रास्तौ सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।
रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्तिकाङ्गु ग्रधारिणः ॥
गोमसा मन्दगा दोषा मण्डलैर्विविधैः स्मृताः ।
राजीलाक्षितिताः क्षिन्धास्तथ्यगूर्ध्वश्च

राजभिः ॥

व्यन्तरा मिश्रचिह्नाश्च भूवर्षाग्नेयवायवः ।
चतुर्विधास्ते षड्विंश भेदाः षोडश गोमसाः ॥
त्रयोदश च राजोला व्यन्तरा एकाविंशतिः ।
येऽनुक्तकाले जायन्ते सर्पास्ते व्यन्तराः स्मृताः ॥
आषाढादिचिमासैः स्याद्भौ मासचतुष्टयं ।
अण्डकानां शते ह्ये च चत्वारिंशत् प्रसूयते ।
सर्पा ग्रसन्ति सूतो तान् विनास्त्रीपुंनपुंसकान् ।
उन्मीलितेऽक्षि सप्ताहात् दृष्टो मासाङ्गवेदहिः ॥
द्वादशाहात् स्वबोधः स्याद्गन्ताः स्युः सूर्य-

दर्शनात् ।

हातिंशदिनविंशत्याश्चतसस्तेषु दंष्ट्रिकाः ॥
करालो मकरौ कालरात्रौ च यमदूतिकाः ।
एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः ॥
षण्मासाश्च श्वते कृत्तिं जौवेत् षष्टिसमाहयम् ।
नागाः सूर्यादिवारिणाः सप्त उक्ता दिवानिग्रि ॥
तेषां षट् प्रतिवारिषु कुलिकः सर्वसन्धिषु ।
गङ्गेन वा महाकीन सह तस्मोदयोऽथवा ॥
हयोर्व्या नाडिकामन्त्रमन्तरं कुलिकोदयः ।

सर्पः

दुष्टः सकालः सर्वत्र सर्वदंशे विनिर्द्दिशेत् ॥
क्रान्तिका भरणी स्वाती मूलं पूर्वाषाढाश्रिणी ।
विशाखाद्री मघाश्लेषा चित्रा श्रवणरोहिणी ॥
हस्ता मन्दकुजौ वारी पश्चमी चाष्टमीतिथिः ।
षष्ठी रिक्ता शिवा निव्या पश्चमी च चतुर्द्दशी ॥
सन्ध्याचतुष्टयं दुष्टं दग्धयोगाश्च राशयः ।
एकद्विवहवो दंशा दष्टविहस्य खण्डितम् ॥ . .
अदंशमवगुप्तं स्याद्दंशमेव चतुर्विधम् । .
त्रयो दंशकचता दंशा वेदना रुधिरौ नृणाम् ॥
नक्तं द्वैकाक्षिकूर्माभा दंशाश्च यमचोदिताः ॥
दाहो पिपौलिकास्पर्शा कण्ठशोषरुजान्वितः ।
सतोदो घ्न्यतो दंशः सविषो न्यस्तनिर्विषः ॥
देवालये गृह्यगृहे वस्त्रीकोद्यानकोटरे ।
रथ्या सन्ध्या श्मशाने च श्मशाने सिन्धुसङ्गमे ॥
ह्रीपे चतुष्पथे सौधे गृहेऽङ्गे पर्वताग्रतः ।
विलहारे जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुचके ॥
शिशुश्लेष्मातकाक्षेषु जम्बूद्वारेषु च ।
वटे च जोषं प्राकारे स्वास्थ्यलक्षजङ्गलि ॥
ताली शङ्खे गले मूर्द्धि चिबुके नाभिपादयोः ।
दंशोऽशुभः शुभो भूतः पुष्पहस्तः सुवाक् सुधीः ॥
लिङ्गवर्णसमानश्च शुक्रवस्त्रोऽमलः शुचिः ।
अपहारागतः शस्त्री प्रमादो भूततक्षणः ॥
विवर्णवासाः पाशादिहस्तो गरुदवर्णभाक् ।
शुष्ककाष्ठान्वितः खिन्नस्तिलाक्तकरांशुकः ॥
आर्द्रवासाः कृष्णरक्तपुष्पो हेमशिरोरुहः ।
कुचमूर्द्धि नखच्छेदो गुदस्पृक् पादलेखकः ॥
केशलुब्धो दण्डच्छेदो दृष्टा दूतास्तथैकलः ।
इडान्यावाहयहेधा यदि दूतस्य चात्मनः ॥
आभ्यां हस्त्यां पृष्ठयान्यान् विद्यात् स्त्रीपुंनपुं-

सकान् ।

दूतः सृशति यदगात् तं तस्मिन् दंशमुदाहरेत् ॥
दूताङ्गुचलनं दुष्टं सुखिभिर्निश्चला शुभा ।
जोषपार्श्वे शुभो दूतो दुष्टोऽन्यत्र समागतः ॥
जीवो गतागते दुष्टः शुभो दूतनिवेदने ।
दूतस्य वाक् प्रदुष्टा सा पूर्वामजार्हनिन्दिता ॥
विभक्तैस्तस्य वाक्यान्तौ विषनिर्विषकालता ।
पादौ स्वरैश्च कायौ च वर्गेर्भक्तलिपिर्हिधा ॥
स्वरजोवसुमान् वर्गी इति चेप्यथ मातृकाः ।
वाताग्नीन्द्रजलात्मानो वर्गेषु च चतुष्टयम् ॥
नपुंसकाः पञ्चमाः स्युः स्वराः शक्राण्युपयोग्यः ।
दुष्टौ दूतस्य वाक्पादौ वाताग्नी मध्यमो हरिः ॥
प्रशस्ता वारुणा वर्णा अतिदुष्टा नपुंसकाः ।
प्रस्थाने मङ्गलं वाक्यं गर्जितं मित्रहस्तिनोः ॥
प्रदक्षिणं फले त्वे चासस्य च हतं जितम् ।
शुभा गीतादिशब्दाः स्युरीदृशं स्यादसिधये ॥
अनर्थगीतायाक्रन्दो दक्षिणे विकृतं क्षुतम् ।
वेश्या विप्रो नृपः कन्या गौर्दन्ती मुरजध्वजौ ॥
क्षीराण्यदधिशङ्खाण्युच्छ्रितं मेरी फलं सुराः ।
तण्डुला हेमरूप्यश्च सिन्धोऽभिमुखा पमी ॥
सकाष्ठः सानलः कार्क्ष्मीलिनाम्बरभारभृत् ।
गलच्छटङ्को गोमायुर्ध्रोलूककपर्हिकाः ॥
तेषां कपालकापांसा निषेधो भस्मनष्टयः ।

सर्पः

विषवेगाच्च सम स्पर्धतोर्ध्वान्तरातिनः ॥
विषदंशो ललाटं यात्यतो नेत्रं ततो मुखम् ।
आस्त्राचरणनाभी द्वौ धातून् प्राप्नोति हि
क्रमात् ॥”

इत्याज्ये २८४ अध्यायि लक्षणानि ॥*

अग्निहोत्राय ।

“अग्निहोत्रायैर्धेदृष्टचिकित्सां प्रवदामि मे ।
ॐ नमो भगवते नीलकण्ठायैति ॥
जपनाद्विषहानिः स्नादौषधं जीवरक्षणम् ।
साध्यं सङ्गदसं पेयं द्विविधं विषमुच्यते ॥
जङ्गमं सर्पमुवादि शङ्कादि स्थावरं विषम् ।
शान्तस्तरास्वितो ब्रह्मा लोहितं तारकः शिवः ॥
विषते नाम मन्त्रोऽयं तार्कः शब्दमयः स्मृतः ।
ज्वल मज्जामते हृदयाय । गङ्गुविलासशिरसे ।
गङ्गुशिरसाय । गङ्गुविषमन्त्रे ३ प्रभेदेन ३ ।
वित्रास्य ३ विमर्हय ३ कवचाय । अप्रति-
हतशसभं वं ऋं फट् अस्त्राय । उग्ररूप-
धारक सर्वभयङ्कर भीषय ३ सर्वं दह ३
भस्मीकुर्व कुर्व स्वाहा नेत्राय ।
सप्तवर्णान्तमुग्माष्टदिग्दलस्तरकेशरात् ।
वर्णरत्नं बहिष्ठाभूतं कर्षिकं मातृकास्त्रजम् ।
कृत्वा हृदिस्थं तन्मन्त्रो वामहस्ततले स्मरेत् ॥
अङ्गुष्ठादौ न्यसेद्वर्णान् विषभेदोदिताः कक्षाः ।
पात्रं वज्रचतुष्कोणं पार्थिवं शक्रदेवतम् ॥
हस्ताभ्याम् पद्माभ्यां शुक्लं वरुणदेवतम् ।
त्रासं स्तम्भिकयुक्तं भेषजं वज्रदेवतम् ॥
हस्तबिन्दुहस्तं वायुदेवतं क्षणमानिलम् ।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीमध्ये पर्यास्तेषु स्ववेशमसु ॥
सवर्णनागवाहनवेष्टितेषु न्यसेत् क्रमात् ।
विषते चतुरो वर्णान् स्वमण्डलसमन्विषः ।
अरूपे वरतन्त्राचे आकाशे शिवदेवते ॥
कनिष्ठामध्यपर्यान्ते न्यसेत्स्वायम्बरम् ।
नागानामादिवर्णान् स्वमण्डलगताग्रसेत् ॥
भूतादिवर्णान् विन्ध्यस्व अङ्गुष्ठाद्यन्तर्पर्वसु ।
तन्मात्रादिगुणायर्णान्ङ्गुलीषु न्यसेदुबुधः ॥
स्पर्शनादेव तार्क्येण हस्तो हन्याद्विषहयम् ।
मण्डलादिषु तान् वर्णान् विषते करयोजितान् ॥
त्रैलोक्यङ्गुलिभिर्देहनाभिस्थानेषु पर्वसु ।
सजोक्तः सवर्णभमानाभि स्तुतिप्रभम् ॥
कुङ्कुमाद्वर्णमाकण्ठादाकेशान्तात् सितेतरम् ।
ब्रह्माण्डव्यापिनं तार्क्यं चन्द्राख्यं नागभूषणम् ॥
नीलायनासमात्मानं महापद्मं स्मरेदुबुधः ।
एवं तार्कार्क्यो वाक्कायः स्थावरास्त्रिणो विषे
स्वस्ति तार्क्यकरस्यान्तःस्थिताङ्गुष्ठविषापहा ।
तार्क्यहस्तं समुद्यम्य तत्पद्माङ्गुलिचालनात् ॥
कुर्वाद्द्विषस्व स्नादौषदुक्तमदौषया ।
आकाशादेशभूजोः पद्माङ्गाधिपतिर्भूतः ॥
संस्तभ्येति वीषतो भाषया स्तभ्येद्विषम् ।
व्यत्यस्तभूषया बीजो मन्त्रोऽयं बाधुसाधितः ॥
सङ्गवः प्रावयशः शब्दाद्यः सङ्करेद्विषम् ।
देहमुत्थापयेद्देहं सज्जमानोऽभिषेकतः ॥
स्वजसङ्गमिर्व्यादिनिस्सनवपरीन वा ।

३०१

सर्पः

संददात्येव संयुक्तो भूतेजोव्यत्यात् स्थितः ॥
भूवायुव्यत्यान्मनो विषं संक्रामयत्यसौ ।
अन्तस्त्रो निजवेशमस्य बीजाम्नीन्दुजलाम्बुभिः ।
एतत् कर्म नयेन्मन्त्रो गङ्गाङ्गतिविषयः ।
तार्क्यं वारणगीहस्वस्तर्जनाश्रयिद्विषम् ॥
जामुदण्डीन्दुमुदितं स्वधात्रीबीजलान्धितम् ।
ज्ञानपानात् सर्वविषजरारोगापहृत्युजित् ॥
पश्चि पश्चिमहापश्चि महापश्चि विवि स्वाहा ।
पश्चिपश्चि महापश्चि महापश्चि क्षीक्षी स्वाहा
हावेती पश्चिराङ्गमन्त्री विषप्रावभिमन्त्रणात् ।
पश्चिराजाय विषहं पश्चिदेवाय धीमहि तन्नो
गङ्गुः प्रचोदयात् ॥
वज्रस्त्री पार्श्वतत्पूर्वो दन्तस्त्रीको च दन्तिनो
सकलो लाङ्गलो चेति नीलकण्ठायमीरितः ॥
वज्रः कण्ठशिरसाखेतं न्यसेत् स्तम्भे सुसंस्कृतौ ।
हर हर हृदयाय नमः कपर्दिने च शिरसे
नीलकण्ठाय वैशिष्ट्याम् ॥
कालकूटविषभक्षणाय स्वाहायव्यं वर्णं च ।
कण्ठिनेत्रं कृत्तिवासं नेत्रैः प्रत्येकशस्त्रिभिः ।
पूर्वाद्यैराननेयुक्तं खेतपौ तारुणासितैः ॥
अभयं वरदक्षायं वासुकिश्च दधन्नजः ।
यन्मोपवीतपार्श्वान् गौरी रुद्रोऽस्य देवता ॥
पादजामुगुचानाभिहृतकण्ठाननमूर्धसु ।
मन्त्रणांशस्य करयोरङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीषु च ॥
तज्जन्त्यादितदन्तासु सर्वं मङ्गुष्ठयोर्न्यसेत् ।
ध्यात्वं वं सङ्करेत् क्षिप्रं ब्रह्मा मूलमुद्रया ॥
कनिष्ठा ज्येष्ठया बद्धा तिस्रोऽन्याः प्रकृतिर्जवः ।
विषनाशो वामहस्तमन्यस्मिन् दक्षिणं करम् ॥
नमो भगवते नीलकण्ठाय चिः । अमलकण्ठाय
चिः सर्वज्ञकण्ठाय चिः क्षिप्र ओम् स्वाहा ॥
नमो नीलकण्ठाय नैकसर्वविषापहाय । नमस्त
रुद्रमन्यव इति समार्जनाद्विषं विनश्यति ॥
न सन्देहः कर्णजाया उपनेत्रा विधानतः ।
यजेद्गुद्रविधानेन नीलघोवं मण्डेश्वरम् ।
विषव्याधिनिनाशः स्यात् कृत्वा रुद्र विधानतः ॥
इत्याज्ये मे महापुराणे दृष्टचिकित्सा नाम १८५
अध्यायः ॥ * * * यात्राकाले तस्य शुभा-
शुभसूचकत्वं यथा,—

“गोनासदर्वीकरराजिलाया
जाल्यैव सर्वं भयदा भुजङ्गाः ।
विशोक्ता सर्पं यदि निर्विकल्पया
निवृत्तविप्रस्य शुभं विचिन्त्यम् ॥
पाषाणसंस्तम्भितकण्ठकेषु
दृष्ट्वा पदं यान्ति विनष्टविघ्नाः ।
सर्वं च्या पञ्चनखाभिधेयः
प्रयाणकाले स तु वामभागे ।
दृष्टः शुभेः सिद्धिदुक्तताय-
स्तिष्ठे तु पथोर्ध्वं यदि राज्यलाभः ॥”

इति सर्पः । इति वसन्तराजप्राकुने १५ वर्गः ॥
सर्पकङ्कालिका, स्त्री, (सर्पकङ्कालो एव । स्त्रायं
कन् ।) वृक्षविशेषः । तस्यार्थः । तीक्ष्णा ५
विषदंष्ट्रा ३ विषापहा ४ । इति रत्नमाला ॥

सर्पः

महा ५ सर्पकङ्काली ६ विषनाशिनी ७ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
सर्पकङ्काली, स्त्री, (सर्पस्य कङ्कालमिवाङ्गं यस्याः ।
ङीष् ।) सर्पकङ्कालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्पगन्धा, स्त्री, (सर्पं गन्धयते हिनस्तीति । गन्ध
हिंसने + घण् । टाप् ।) वृक्षविशेषः । यथा,
“कृष्णाकी सर्पगन्धा च रसना च पलङ्कषा ॥”
इति जटाधरः ॥
सर्पघातिनी, स्त्री, (सर्पं हन्तीति । हन् + णिनि ।
ङीष् ।) सर्पकङ्कालीभेदः । यथा,—
“सर्पसहा सर्पनामा सर्पाङ्गी सर्पघातिनी ॥”
इति रत्नमाला ॥
सर्पदण्डः, पुं, (सर्पस्तृणमिव च्छेद्यो यस्य ।)
नकुलः । इति हेमचन्द्रः ॥
सर्पदंष्ट्रः, पुं, (सर्पस्य दंष्ट्रं व पुण्यमस्य ।) दन्ती-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्पदंष्ट्रा, स्त्री, (सर्पस्य दंष्ट्रे व ।) वृक्षिकाली ।
इति रत्नमाला ॥
सर्पदंष्ट्रिका, स्त्री, (सर्पदंष्ट्रा + स्त्रायं कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) अजमृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पदण्डा, स्त्री, (सर्पं दण्डयतीति । दण्ड + घण् ।
टाप् ।) सेंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पदण्डी, स्त्री, (सर्पं दण्डयतीति । दण्ड + घण् ।
ङीष् ।) गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पदन्तो, स्त्री, (सर्पस्य दन्त इव पुण्यमस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) नागदन्तो । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सर्पदमनी, स्त्री, (सर्पस्य दमनमस्याः । ङीष् ।)
वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पनामा, स्त्री, (सर्पस्य नाम नाम यस्याः ।)
सर्पकङ्कालीभेदः । इति रत्नमाला ॥
सर्पपुष्पी, स्त्री, (सर्पस्य दन्त इव पुण्यमस्याः ।
ङीष् ।) नागदन्तो । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पफणजः, पुं, (सर्पस्य फणात् जायते इति ।
जन + ङ ।) सर्पफणजातमणिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सर्पसुक, [ज]पुं, (सर्पं भुङ्क्ते इति । भुज + क्तिप् ।
मयूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्पभक्तके, त्रि, ॥
सर्पमाला, स्त्री, (सर्पस्य मालेव ।) सर्पकङ्काली-
भेदः । इति काचित् रत्नमाला ॥ सर्पनामा
इति साधुपाठः ॥
सर्पराजः, पुं, (सर्पाणां राजा समासे टच् ।)
वासुकिः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ (सर्पश्चेष्टे,
त्रि । यथा, हरिवंशे ६८ । १५ ।
“एष मोहं गतः क्षणो मग्नो वै कालिये ऋदे ।
भक्ष्यते सर्वराजेन तदागच्छत मारिचम् ॥”)
सर्पलता, स्त्री, (सर्प इव लता ।) नागवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पसत्रं, स्त्री, (सर्पनाशकं सत्रम् ।) सर्पनाशक-
यज्ञविशेषः । यथा, श्रीभागवते १२।६।१६-२८।
“जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तन्नकमभिततम् ।
यथा सुहाव संक्रुद्धः सर्पान् सत्रे सज्ज हिजैः ॥

सर्पारः

सर्पस्य समिहान्नी दहमानान् महीरगान् ।
दृष्टेन्द्रं भयसंविम्बस्तचकः शरपं ययौ ॥
अपश्यस्तचकः तत्र राजा पारोक्षितो द्विजान् ।
उवाच तचकः कस्मान्न दृष्टेतोरगाधमः ॥
तं गोपायति राजेन्द्र शक्रः शरणमागतम् ।
तेन संस्तुभितः सर्पस्तस्मात्तस्मै पतत्यसौ ॥
पारोक्षित इति श्रुत्वा प्राहृत्विज उदारधीः ।
महेन्द्रस्तचको विप्रा नाम्नी किमिति पात्यते ॥
तच्छ्रुत्वा शुश्रुर्विप्राः सहेन्द्रं तचकं मखे ।
तचकाय पतस्येह सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥
इति ब्रह्मोदिताक्षेपैः स्नानादिन्द्रः प्रचालितः ।
वभूव संभ्रान्तमतिः सविमानः सतचकः ॥
तं पतन्तं विमानेन सह तचकमम्बरात् ।
विशोषणाङ्गिरसः प्राह राजानं तं हृदयतिः ॥
नेष त्वया मनुष्येन्द्र वधमर्हति सर्पराट् ।
अनेन पीतममृतमथवा अजरामरः ॥
जोषितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वेनैव कर्मणा ।
राजंस्ततोऽन्यो नास्त्वस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ॥
सर्पचौरारिवङ्गास्वः क्षुत्तृड् व्याध्यादिभिर्नृप ।
पञ्चत्वमिच्छते जन्तुर्भुङ्क्त आराध्यकर्म तत् ॥
तस्मात् सन्नमिदं राजन् संस्थियेताभिचारिकम् ।
सर्पा अनागसो दग्धा जनेर्दृष्टं हि भुज्यते ॥
इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेर्मानयन् वचः ।
मंसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्पतिम् ॥
(जरत्कारुपुत्रस्यास्तोकस्य वचनादेव जनमेजयः
सर्पसत्रात् विररामेति पुराणान्तरमतम् ॥)
सर्पसत्रो, [न] पुं, (सर्पसत्रमस्यास्तोति। इनिः।)
जनमेजयराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पसहा, स्त्री, (सर्पं सहते इति। सह + अच्।)
सर्पकङ्कालोभेदः । इति रत्नमाला ॥
सर्पहा, [न] पुं, (सर्पं हन्तीति। हन् + क्तिप्।)
नकुलः । इति हेमचन्द्रः ॥
सर्पाक्षं, स्त्री, (सर्पस्य अक्षीव अक्षं यस्य। अच्।)
रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पाक्षो, स्त्री, (सर्पस्य अक्षीव पुण्यं यस्याः। अच्।)
डीप्।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्विशेषः । सहचरी इति गण्डिनी इति च
हिन्दि भाषा । तत्पर्यायः । गण्डाली २ नाडी-
कलापकः ३ । अस्य गुणः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिनाशित्वम् । हृत्वि-
न्दुरुसर्पाणां विपनाशित्वम् । व्रणरोपणत्वञ्च ।
इति भावप्रकाशः ॥
सर्पाख्याः, पुं, (सर्पस्य आख्या आख्या यस्य ।)
महिषकन्दभेदः । इति राजनिर्घण्टः । नाग-
केशरः । इति रत्नमाला ॥ सर्पनामके, त्रि ॥
सर्पाङ्गी, स्त्री, (सर्पस्य व अङ्गं यस्याः । डीप्।)
सर्पकङ्कालोभेदः । इति रत्नमाला ॥ सिंहलौ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पादनौ, स्त्री, (सर्पस्य तद्विषस्य अदनं भक्षणं
यस्यः । डीप्।) नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पारतिः, पुं, (सर्पस्य अरतिः।) गरुडः । इति
हेमचन्द्रः ॥

सर्वः

सर्पारिः, पुं, (सर्पस्य अरिः।) नकुलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ गरुडश्च । (यथा, हरिवंशे ।
६८ । ३७ ।
“तं दृष्ट्वा पञ्चमूर्धनं सर्पं सर्पारिकेतनः ।
अक्षुह एव भगवान् प्रत्युवाचोरगीश्वरम् ॥”)
सर्पावासं, स्त्री, (सर्पस्य आवासो यत्र ।) चन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सर्पस्थाने, पुं, (यथा,
हरिवंशे । ६८ । २५ ।
“यशोदामनुगच्छन्त्यः सर्पावासमिमं क्रुदम् ।
प्रविशामो न यास्यामो विना दामोदरं
ब्रजम् ॥”)
सर्पाशनः, पुं, (सर्पमशतीति। अश + ल्युः।)
मयूरः । इति हलायुधः ॥ गरुडश्च ॥
सर्पिः, [स्] स्त्री, (सर्पतीति। सृप् गती + “अर्चि-
युचिदुसपीति।” उणा० २ । १०८ । इति
इतिः।) छतम् । इत्यमरः । २ । ५२ ॥
(यथा, मनुः । ३ । २७४ ॥
“अपि नः स कुले जायात् यो वो दद्यात्
चयोदशम् ।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राकृष्टायै कुक्षरस्य च ॥”
उदकम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥)
सर्पिणी, स्त्री, (सर्पतीति। सृप् + णिनिः।)
डीप्।) सर्पभार्या । सापिनी इति भाषा ॥
यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“आशीराशी सर्पदंष्ट्रा तत्स्त्री सर्पो च
सर्पिणी ॥”
सृष्टुपमिदः । तत्पर्यायः । भुजगो २ भोगो २
कुण्डलो ४ पद्मगो ५ फणी ६ । तस्या गुणौ ।
विपन्नत्वम् । कुचवर्द्धनत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सर्पी, स्त्री, (सर्प + जातौ डीप्।) सर्पिणी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पी, [न] त्रि, गमनकर्त्ता । सृपधातोर्निष्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, किराते । ५।३५ ।
“स एष कलास उपान्तसर्पिणः
करोत्यकालेऽस्तमयं विवस्वतः ॥”)
सर्पीष्टं, स्त्री, (सर्पिणां सर्पभार्याणामिष्टम्।)
श्रीखण्डचन्दनम् । इति रत्नमाला ॥
सर्पीष्टं, स्त्री, (सर्पाणामिष्टम्।) श्रीखण्डचन्दनम् ।
इति जटाधरः ॥
सर्वं, संपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०
सक०-सेट्।) दन्धादिः । आष्टावर्गशेषोपधः ।
सर्वंति सिसर्वायपति । इति दुर्गादासः ॥
सर्वः, पुं, (सर्वं स्मिन् सर्वंतीति सर्वं गती + पचा-
यच्। यद्वा, सृ गती + “सर्वं निष्ट्वेति।”
उणा० १ । १५३ । इति वन्प्रत्ययेन साधुः।)
शिवः । इत्यमरः । १।१।३२ ॥ क्षितिमूर्तिरयम् ।
यथा, विसर्जनात् पूर्वं भविष्यपुराणोक्तं स्वभाव-
सिद्धाद्यैशान्यादिदिक्षु वामावर्त्तनं पूजनम् ।
यथा, सर्वाय क्षितिमूर्तये नम इत्यादि
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ विष्णुः । यथा,—
“असत्तत् सतत्सर्वं सर्वं प्रभवाम्यया ।

सर्वगः

सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात् सर्वमितं प्रचक्षते ॥
इति विष्णुपुराणम् ॥
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रेऽप्येवमेव ॥
सर्वः, त्रि, (सृ + वन्।) सम्पूर्णः । इत्यमरः ।
३।१।६४ ॥ अस्य पर्यायः सकलशब्दे
द्रष्टव्यः । प्रयोगो यथा,—
“सर्वैरन्नमयो मेहः सर्वार्थमयं नमः ।
सर्वतोर्यमयो गङ्गा सर्वदेवमयो हरिः ॥”
इति वक्रपुत्राणो देवाश्वरीषसंवादे २ अध्यायः ॥
सर्वं सहा, स्त्री, (सर्वं सहते इति। सह + “पूः-
सर्वयोदीरिसहोः।” ३ । २ । ४१ । इति ऋच्।
अकृष्टिषदिति मुम्।) पृथिवी । इत्यमरः । २।२।३५
(यथा आर्यासप्तशत्याम् । १३८ ।
“जदामुनातिवाहय पृष्ठे लम्नापि कालमच-
क्षापि ।
सर्वं सहे कठोरत्वचः किमङ्गेन कमठस्य ॥”
राष्ट्रि, पुं, । इति काशिका ॥ सर्वं क्लेशादि-
सहे, त्रि, । यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २० ।
“कामं सन्तु दृढं कठोरदयो रामोऽस्मि सर्व-
सहो
वैदेही तु कथं भविष्यति हृदा हृदा देवि
धीरा भव ॥”)
सर्वं कः, त्रि, सकलः । सर्वं शब्दस्य टेः पूर्वमकि-
तस्मात् स्त्रायं के च निष्पन्नः । इति मुग्धबाध-
व्याकरणम् ॥
सर्वकर्त्ता, [त्रि] पुं, (सर्वेषां कर्त्ता।) ब्रह्मा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सर्वकर्मणः, त्रि, (सर्वं कर्माणि व्याप्नोतीति।
सर्वं कर्म + “तत्सर्वार्थेः पथ्यङ्कर्मपत्रपाठं
व्याप्नोति।” ५ । २ । ७ । इति ऋच्।) सकल-
कर्मकर्त्ता । यथा, भट्टो ५ सर्ग ।
“संग्रामे सर्वं कर्मणो बाह्व यस्वीपजानुकौ ॥”
सर्वं के, व्य, सर्वत्र । सर्वं शब्दात् अक्षचप्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सर्वं केशो [न] पुं, (सर्वं केशोऽस्यास्तीति। सर्व-
केश + “सर्वादेश्च ति वक्तव्यम्।” ५ । २ । १३५।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनिः।) नटः । इति
शब्दरत्नावली ॥
सर्वचारः, पुं, (सर्वेषां चारः।) चारभेदः ।
सावान् इति भाषा । इति केचित् ॥ तत्पर्यायः ।
बहुचारः २ समूहचारकः ३ स्नातचारः ४
महाचारः ५ मलारिः ६ चारमेलकः ७ । अस्य
गुणाः । अतिचारत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । वस्ति-
शोधनत्वम् । उदावर्त्तकमिनाशित्वम् । मलवस्त्र-
विशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्वगं, स्त्री, (सर्वं गच्छतीति। गम + “अन्ता-
त्यन्ताध्वेति।” ३।२।४८ । इति डः।) जलम् ।
इति मेदिनी ॥
सर्वगः, पुं, (सर्वं गच्छतीति। गम + डः।)
शिवः । (यथा, महाभारते । १३।१७।१०४।
“प्रभावः सर्वगो वायुरर्थमा सविता रविः ॥”)
ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ आकाशः । इति शब्दः

सर्व्वज

माता ॥ (भोमस्य पुत्रः । यथा, महाभारते । १।८५।७७।

भोमोऽपि काश्यां बलधरां नामोपयेमि वीर्य-
शुक्लां तस्यां सर्व्वगं नामोत्पादयामास ॥”
सर्व्वगमिनि, त्रि ॥ (यथा, याज्ञवल्करे ।
३।१३०।

“ऋणैरन्वितस्यापि पूर्व्वज्ञानं कथञ्चन ।
वेत्ति सर्व्वगतां कक्षात् सर्व्वगोऽपि न वेद-
नाम् ॥”)

सर्व्वगन्धं, स्त्री, (सर्व्वं गन्धा यचेति ।) चतुर्जात-
कादि । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“चतुर्जातकककोलसवङ्गागुरुसिद्धकम् ।
सर्व्वगन्धमिदं चायं सुनिभिः परिकीर्तितम् ॥”
अन्वयः भावप्रकाशे ।

“चातुर्जातककपूर्व्वककोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितश्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥”
(पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
४८।४२॥

“रत्नानि सर्व्वगन्धाश्च विस्वेष सवितकृतम् ।
प्रशस्तान्नामनीषधो हिरण्यं मङ्गलानि च ॥”
सर्व्वगन्धविशिष्टे, चि । यथा, छान्दोग्योप-
निषदि । ३।१४।२।

“आकाशात्मा सर्व्वकर्मा सर्व्वकामः सर्व्वगन्धः
सर्व्वरसः सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥”)

सर्व्वगा, स्त्री, (सर्व्वं गच्छतीति । गम् + डः ।
टाप् ।) प्रियङ्गुवचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्व्वगन्धः, पुं, (सर्व्वं स्निग्धं गन्धिरिव यत्र ।)
पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्व्वगन्धिकां, स्त्री, (सर्व्वं गन्धिरिवात्र । कन् ।)
पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सर्व्वचर्मणाः, त्रि, (सर्व्वं चर्मणा कृतः । सर्व्व-
चर्मन् + “सर्व्वं चर्मणः कृतः खखजौ” ५।
२।५। इति खः ।) सकलचर्मनिर्मितः ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सर्व्वजनीनः, चि, (सर्व्वजनाय हितः । सर्व्वजन +
“सर्व्वजनात् ठञ् खख” ५।१२।८। इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या खः ।) सर्व्वजनसम्बन्धी । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

सर्व्वजया, स्त्री, (सर्व्वेषां जयो यस्याः ।) स्त्रीकर्त्त-
व्यमार्गशीर्षादिहादशमासनिष्पाद्यव्रतविशेषः ।
यथा । अथ सर्व्वजयाव्रतम् । सामान्योक्तं कृत्वा
अथ मार्गशीर्षे मासि असुकपक्षे असुकतिथौ
विष्णुपदौसंक्रान्तामारभ्य वर्षपर्यन्तं असुक-
गोत्रा श्रीअसुको हादशमासशाकादित्यागफल-
प्रातिपूर्व्वकपुत्रपौत्राद्यैश्वर्य्यप्राप्त्युत्तर-स्वर्गकामा
मनोरथकामा वा गणेशादिहरगौरीपूजात्मक-
सर्व्वजयाव्रतमहं करिष्ये । ततः सामान्योक्तं
नवग्रहपूजान्तं कृत्वा अङ्गन्यासं प्रणवेन कृत्वा
गौरीसहितहरं ध्यायेत् ।

“श्वेतवर्णं वृषारूढं व्यालयन्नीपवीतिनम् ।
विभूतिभूषिताङ्गञ्च व्याघ्रचर्मधरं शुभम् ॥
पञ्चवक्त्रं दशभुजं जटिलं चन्द्रचूडकम् ।

३०३

सर्व्वज

त्रिनेत्रं पार्ष्वतीयुक्तं प्रमथैश्च समन्वितम् ।
प्रसन्नवदनं देवं वरदं भक्तवत्सलम् ॥”

इति ध्यात्वा ॐ नमः शिवाय क्लीं दुर्गायै
नमः । इति मन्त्रेणार्घ्यं कृत्वा पुनर्ध्यात्वा ॐ
गौरीसहितहराय नमः । इत्यासनादिना पूज-
येत् । ततः पञ्चपुष्पाक्षलिदानं कृत्वा प्रणमेत् ।
“नमस्ते पार्ष्वतीनाथ । नमस्ते शशिश्चर ! ।
नमस्ते पार्ष्वतीदेव्ये चण्डिकायै नमो नमः ॥”
अथ कथा ।

लक्ष्मीरुवाच ।

“भगवन्तं सुखासीनं लक्ष्मीः पृच्छति केशवम् ।
केन व्रतेन देवेश स्त्रीणां सर्व्वमनोरथम् ॥
सौभाग्यमतुलञ्चापि पुत्रपौत्रविवर्धनम् ।
नानासुखसमायुक्तं लभ्यते वैष्णवं पदम् ॥
तद्व्रतं ब्रूहि मे देव ! क्रियते च यथा प्रभो ॥
श्रीभवानुवाच ।

अस्ति सर्व्वजया नाम व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण स्त्रीणां सर्व्वमनोरथम् ॥
लोकत्रयहिते युक्ता सिध्यतीह न संशयः ।
कुरु त्वं तद्व्रतं देवि ! प्रचारय महोत्तले ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

प्रसन्नो यदि देवेश विधानं मयि कथ्यताम् ।
सुखेन येन देवेश ! क्रियते व्रतमुत्तमम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।

सर्व्वजयाव्रतं वक्ष्ये शृणु पक्षे सुशोभनम् ।
नैव दृष्टं व्रतं देवि यथा सर्व्वजयाव्रतम् ॥
पुरुषाणां गयात्राहं स्त्रीणां सर्व्वजयाव्रतम् ।
पितृभारहृत्कं नाम मनोरथप्रदायकम् ॥
व्रतराजमिदं भद्रे नारीणां सुखदायकम् ।
मार्गशीर्षे त्यजेत् शाकं पीण्डरीकं फलं लभेत्
पौषे तु लवणं त्यक्त्वा गोसहस्रफलं स्मृतम् ।
माघे तैलं परित्यज्य त्रियं प्राप्नोति मानवी ॥
फाल्गुने च त्यजेत् पूगं भवेत् पतिव्रता सती ।
चैत्रे पुष्पं परित्यज्य सा याति परमां गतिम् ॥

भक्तं त्यक्त्वा वेशाखे याति चन्द्रपुरीं शुभाम् ।
ज्येष्ठे धाराजलं त्यक्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ।
आषाढे च दधि त्यक्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
श्रावणे वसनं त्यक्त्वा प्रजापतिपुरं व्रजेत् ।
भाद्रे तु व्यजनं त्यक्त्वा नारायणपुरं व्रजेत् ॥

आश्विने च घृतं त्यक्त्वा लावणमुत्तमं लभेत् ।
शय्याश्च कार्तिके त्यक्त्वा प्रयाति परमां गतिम्
मासान्ते चोपभुञ्जीत सर्व्वं दत्त्वा द्विजातये ।
शय्या देया व्रते पूर्णं दानानि विविधानि च ।
गौरीयै हरश्च संपूज्य शाकं भुञ्जीत पायसम् ॥
एवं या कुरुते नारी वर्षं यावत् समाप्यते ।
स्वर्गं वसति सा नित्यं पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता ॥
तत् कुरुष्व प्रयत्नेन येन सर्व्वजया भव ।
शचीव देवराजस्य रतीव मदनस्य च ।
तत्तद्वशी भवेत् भद्रे व्रतस्यास्य प्रसादतः ॥”

इति स्कन्दपुराणोक्ता सर्व्वजयाव्रतकथा समाप्ता ।
ततः स्तुत्वा प्रणम्य विरुज्येत् । वर्षान्ते प्रतिष्ठा-
कर्त्तव्या । द्रव्यदानेऽसुकमासासुकद्रव्यत्यागजन्मा

सर्व्वतो

मुक्तफलप्राप्तिकामा शिवदुर्गाप्रीतिकामा वा
ब्राह्मणायाहं ददे इति वदेत् । इति कृत्य-
चन्द्रिका ॥

सर्व्वजित्, पुं, (सर्व्वान् जयतीति । जि + क्तिप् ।)
कालचक्रस्य एकविंशवर्षः । इति कैचित् ॥
(त्वाष्ट्रे युगे षाड्यवत्सरः । यथा, बृहत्संहि-
तायाम् । ८।३७।

त्वाष्ट्रे युगे सर्व्वजिदाद्य उक्तः
संवत्सरोऽन्यः खलु सर्व्वधारी ॥”)

सकलजयकर्त्तरि, त्रि ॥

सर्व्वज्ञः, पुं, (सर्व्वं जानातीति । ज्ञा + कः ।)

शिवः । (यथा, महाभारते । १३।१७।३८ ।

“सुवर्णरेताः सर्व्वज्ञः सुबीजो बीजवाहनः ॥”

बृहः । इत्यमरः । १।१।३५। १।१।३३। (विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३।१४।८। ६१।

“सर्व्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥”)

सकलज्ञातरि, चि ॥ (यथा, रघुः । १०।२० ।

“सर्व्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्व्वयोनित्वमात्मभूः ॥”)

सर्व्वज्ञा, स्त्री, (सर्व्वं जानातीति । ज्ञा + कः ।

टाप् ।) दुर्गा । यथा, देवोपुराणे ४५ अध्याये ।

“उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादिद्विगुणा मता ।

सर्व्वज्ञा सर्व्ववेत्तत्वाच्छान्तिश्चान्तिश्च्यते ॥”

सर्व्वतः, व्य, चतुर्दिगभिर्व्याप्तिः । तत्पर्यायः ।

समन्ततः २ परितः ३ विश्वक ४ । इत्यमरः । ३।

४।१३॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३।२।५।

“ते सर्व्वगं सर्व्वतः प्राप्य धीरा

युक्तात्मानः सर्व्वमेवाविशन्ति ॥”

सर्व्व + तसिच् । सर्व्वः । यथा, मनुः । १।५।

“अप्रतर्कमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ॥”

“प्रसुप्तमिव सर्व्वतः प्रथमार्थं तसिः । स्वकार्या-
चममित्यर्थः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥ पञ्च-
म्यास्तसिच् । सर्व्वस्मात् । सर्व्वभ्यः । यथा,
मनुः । ४।२४७।

“सर्व्वतः प्रतिगृह्योयामध्वथाभयदक्षिणाम् ॥”

सप्तम्यास्तसिच् । सर्व्वस्मिन् । यथा, ऋतु-

संहारि । १।२३।

“भ्रमति गवययूथः सर्व्वतस्तोयमिच्छन्

शरभकुलमजिह्वा प्रोहरत्यस्य कूपात् ॥”)

सर्व्वतःशुभा, स्त्री, (सर्व्वतः शुभं यस्याः ।)

प्रियङ्गुवचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्व्वतन्त्रः, पुं, (सर्व्वं तन्त्रमस्येति ।) सकलतन्त्रा-

ध्यता । इति कैचित् ॥ (स्त्री, सर्व्वं तन्त्रमिति ।)

सकलशास्त्रज्ञ ॥

सर्व्वतापनः, पुं, (सर्व्वान् तापयतीति । तप +

णिच् + ल्युः ।) कामदेवः । इति कैचित् ॥

सर्व्वतापके, चि, ॥

सर्व्वतिज्ञा, स्त्री, (सर्व्वतस्तिज्ञा ।) काकमाचौ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्व्वतोभद्रः, स्त्री, पुं, (सर्व्वतो भद्रमस्मादिति ।)

ईश्वरगृहविशेषः । इत्यमरः । २।२।१० ॥ हारा-

लिन्हादिभेदभिन्नाव्यग्रहम् । तस्य लक्षणमुप-

न्यस्तं साङ्गन यथा,—

सर्वतो

स्वस्तिकं प्राङ्मुखं यत् स्यादलिन्दानुगतं भवेत्
तत्पार्श्वानुगतौ चान्यौ तत्पार्श्वानुगतोऽपरः ॥
अनिपिहलिन्दभेदं चतुर्दश यदुच्यते ॥
तद्वेत् सर्वतोभद्रं चतुरालिन्दोभितम् ॥
प्राक्पश्चिमानुगतौ च शेषावुदरविस्तृतौ ॥
यत्कालिन्दी रुचकस्तौ न चेत् स्यादुत्तरामुखम्
क्रमेणोपचीयमानं यत्कालिन्दद्वयं गृहे ॥
तद्वर्मानमिच्छावर्णं चेत् स्यादुत्तरामुखम् ॥
दक्षिणानुगतालिन्दद्वयं यत् पश्चिमानुखम् ॥
पूजनोत्तरोच्छायं नन्द्यावर्णं वदन्ति तत् ॥
उपस्थपरि यद्वर्णं तद्विच्छेदकसंज्ञकम् ॥
इति वचनेषु स्वस्तिकादीनां क्लौवत्वदर्शनात्
स्वस्तिकादीनां पुनर्पुंसकत्वं मन्यम् ॥ एवमादि
प्राप्तौ रुचकवर्णं मानौ पुंलिङ्गावपि यदुक्तम् ॥
“स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो रुचको वर्णमानकः ।
नन्द्यावर्त्ताद्येषां हारालिन्दादिभेदजाः ॥”
इति भरतः ॥*॥
लक्षणान्तरं यथा, भविष्योत्तरे ।
“मेषादिचन्द्रे जातस्य नृपतेः स्युरनुक्रमात् ।
द्वादशैव गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमप्रतः ॥
सुनन्दः सर्वतोभद्रो भव्यो नान्दीमुखस्तथा ।
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ॥
रङ्गः केलिर्ज्यो वीरो द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ॥”
तल्लक्षणं यथा,—
“हौ राजहस्तावायामे परिणाहे तथैव च ।
इत्ययं सर्वतोभद्रः शुक्रश्यासाधिदेवता ॥
दानवा रक्तकाशैव पूज्यास्तौ चात्र यन्नतः ।
चतुर्दशस्य हाराणि कृष्णचित्रावृत्तानि च ॥
पीठपद्मावृतौ शेषः सर्वानिष्टविनाशनः ।
अत्र स्थित्वा मङ्गोपालः सर्वान् शत्रून् निह-
न्ति ॥”
दीर्घं २१ प्रस्थ २० इति सर्वतोभद्रः । इति
युक्तिरुक्ततरुः ॥ (सर्वतो मङ्गलप्रदे, त्रि ।
यथा, भागवते । १० । ७१ । ११ ।

सर्वतो

“इत्यहवचो राजन् सर्वतोभद्रमष्टतम् ।
देवविर्यदुद्बहाव कृष्णश्च प्रत्यपूजयन् ॥”
सर्वतोभद्रं, क्लौ, (सर्वतो भद्रमस्येति) । उच्यते-
सर्वत्रप्रतिष्ठादौ पूजाधारमण्डलविशेषः । यथा,
शारदायाम् ।
“चतुरस्रे चतुःकोष्ठे कर्णसूत्रसमन्तिते ।
चतुर्थेऽपि च कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयम् ॥
मध्ये मध्ये यथा मन्त्रा भवेयुः पातयेत्तथा ।
पूर्वापरायते हे हे मन्त्रो यास्योत्तरायते ॥
पातयेत्तेषु मन्त्रेषु समं सूत्रचतुष्टयम् ।
पूर्ववत् कोणकोष्ठेषु कर्णसूत्राणि पातयेत् ।
तद्वर्त्ततेषु मन्त्रेषु दद्यात् सूत्रचतुष्टयम् ॥
ततः कोष्ठेषु मन्त्राः स्युस्तोत्रं सूत्राणि पातयेत्
यावत् शतद्वयं मन्त्रौ षट्पञ्चाशत् पदान्यपि ।
तावत्तमेव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥
षट्त्रिंशता पदेर्मध्ये लिखेत् पञ्चं सुलक्षणम् ।
वह्निःपङ्क्त्या भवेत् पीठं पङ्क्तियुग्मेन वीथिका
हारशोभोपशोभासान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत्
शास्त्रोक्तविधिना मन्त्रो ततः पञ्चं समालिखेत् ॥
पञ्चलेख्य संत्यज्य द्वादशांशं वह्निः सुधीः ।
तन्मध्यं विभजेत् द्वैतैस्त्रिभिः समविभागतः ॥
आयं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम्
द्वितीयं पञ्चपञ्चाणां सुतांशेन दलाक्षकम् ॥
बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानेन विधिना सुधीः ।
निधाय केशराशेषु परितोऽर्चनिशाकरान् ॥
लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत्
दलाप्राणाश्च यन्मानं तन्मानाद्वृत्तमालिखेत् ॥
तदन्तरालतन्मध्यसूत्रस्योभयतः सुधीः ।
आलिखेद्बाह्यवृत्तेन दलाप्राणि समन्ततः ॥
दलसूत्रेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत् ।
एतत् साधारणं प्रोक्तं पङ्क्तं तन्त्रवेदिभिः ॥
पदानि त्रीणि पादायं पीठकोणेषु मार्जयेत् ।
अवशिष्टैः पदेर्विहान् पीठगात्राणि कारयेत् ॥
पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत्पङ्क्त्यभेदतः ।

सर्वतोभद्रमण्डलस्य रूपं यथा ।

सर्वतो

दिग्द्वाराणि रचयेत् द्विचतुःकोष्ठकैस्तथा ॥
पदेस्त्रिभिर्येकेन शोभाः स्युर्द्वारपार्श्वयोः ।
उपशोभाः स्वरुकेन त्रिभिः कोष्ठै रनन्तरम् ॥
अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्याच्चतुष्टयम्
रचयेत् पञ्चभिर्वर्णैर्वीथिलं तन्मनोहरम् ॥
पीठं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम् ।
कुसुमचूर्णमङ्गलं कृष्णं दग्धपुलाकजम् ॥
विस्वादिपञ्चजं श्यामं इत्युक्तं वर्णपञ्चकम् ।
अङ्गुलीत्सुधविस्ताराः सोमारिखाः सिताः
शुभाः ॥
कर्णिकां पीतवर्णेन केशराख्यरूपेण च ।
शुक्लवर्णानि पत्राणि तत्सम्बन्धेन श्यामलेन च ॥
रजसा रक्षयेन्मन्त्रो यथा पीतेन कर्णिका ।
केशराः पीतरक्ताः स्वरुणानि दलान्यपि ॥
सन्धयः कृष्णवर्णाः स्युः सितेनाप्यसितेन वा ।
रचयेत् पीठगर्भाणि पादाः स्युरक्षयप्रभाः ॥
गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु चतुष्टयपि ।
आलिखेत् कल्पलतिका दलपुष्पफलाश्रिताः ॥
वर्णैर्नानाविधैश्चित्तैः सर्वदृष्टिमनोहराः ।
हाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ताः समीरिताः
उपशोभाः पीतवर्णाः कोणान्यसितभानि च ।
तिस्रो रिखा वह्निः कार्याः सितरक्ताभिताः
क्रमात् ॥
मण्डलं सर्वतोभद्रमेतत् साधारणं स्मृतम् ॥*॥
प्रकारान्तरं यथा,—
“चतुरस्रं भुवं भिन्ना दिग्भ्यो द्वादशधा सुधीः
पातयेत्तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम् ॥
चतुष्टवारिंशदायं पद्यात् षट्त्रिंशताम्बुजम् ।
कोष्ठैः प्रकल्पयेत् पीठं पङ्क्त्या नैवात्र वीथिका
हारशोभे यथा पूर्वमुपशोभा न दृश्यते ।
अवशिष्टैः पदैः कुर्यात् षड्भिः कोणानि
तन्त्रवित् ।
विदध्यात् पूर्ववत् शेषमेवं वा मण्डलं स्मृतम् ॥”
इति तन्त्रसारं १ परिच्छेदः ॥*॥

सर्वतो

नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं चक्रविशेषः । यथा,
“अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्यदीपनम् ।
विख्यातं सर्वतोभद्रं सद्यः प्रत्ययकारकम् ॥
ऊर्गगा दशं विन्यस्य तिर्यगे खास्तया दश ।
एकाशीतिपदं चक्रं जायते नात्र संशयः ॥
अकारादिस्वराः कोष्ठेष्वीशादौ विदिशि
क्रमात् ।
प्रदक्षिणक्रमजज्ञे या ज्योतिःशास्त्रविशारदः ॥
क्षतिकादौनि धिष्टानि पूर्वाशादि सिद्धेक्षतः
सप्त तप्त क्रमेणैव अष्टाविंशतिसंख्यया ॥
अ-व-क-इ-डाः पूर्वस्थां म-ट-प-र-ता
हरिति दक्षिणस्याम् ।
न य-भ-ज-खा वारुणां ग-श-द-च ला-खीत-
रस्यां स्युः ॥
अथस्त्रयो वृषाद्यास्तु पूर्वोदिक्रमतो बुधैः ।
राशयो द्वादश ख्याप्या मेघान्ता दक्षमार्गतः ॥
शेषेषु कोष्ठकेष्वेवं नन्दादितिथिपञ्चकम् ।
वाराणां सप्तकं लेख्यं भीमाद्यां तत्तथिक्रमात् ॥
इत्येवं सर्वतोभद्रप्रकारः कथितो मया ।
यस्मिन्नु ज्ञे स्थितः खेटस्ततो वेधत्रयं भवेत् ॥
यहदृष्टिवशेनात्र वामदक्षिणसंमुखे ।
भुक्तं भोग्यं तथाक्रान्तं विद्धं क्रूरग्रहेण भम् ॥
शुभाशुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः ।
वक्रगे दक्षिणा दृष्टिर्वामा दृष्टिश्च शीघ्रगे ॥
संमुखी मध्यचारे च ज्ञेया भौमादिपञ्चके ।
सूर्यमुक्ता यज्ञाः शीघ्रास्तथा चार्कं द्वितीयगे ॥
समास्तुतीयगे ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे ।
वक्राः स्युः पञ्चषष्ठेर्को त्वतिवक्रा नगाष्टगे ॥
नवमे दशमे भानौ जायते सज्जा गतिः ।
द्वादशेकादशे सूर्यो लभन्ते शीघ्रतां पुनः ॥
रविस्थित्यंशकत्रिंशवधेः संख्यात्र कल्पते ।
न तु राश्यान्तरस्पर्शात् द्वितीयादिकरूपणम् ॥
राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रगो चन्द्रभास्करौ ।
गतेरक्षस्वभावत्वादेयां दृष्टिचयं सदा ॥
क्रूरा वक्रा महाक्रूराः सौम्या वक्रा महाशुभाः
स्युः सज्जस्वभावस्थाः सौम्या क्रूराश्च शीघ्रगाः ॥
घ-ङ-छाः ष-ण-ठाश्चैव ध-फ-टाश्च भ-जा-
स्तथा ।
एतत् त्रिकं त्रिकं विद्धं विहैः क-प-भ-दैः
क्रमात् ॥
घ-ङ-छा रौद्रगे वेधे ष-ण-ठा अस्तगे ग्रहे ।
घ-फ-टाः पूर्वोपादायां य-भ-जा भाद्र उत्तरे ॥
रवौ शसौ खयौ चैव जयौ णनौ परस्परम् ।
एकेन हि द्वयं ज्ञेयं शुभाशुभग्रहव्यधे ॥
अवर्णादिस्वरद्वन्द्वं त्वेकवेधात् द्वयोर्व्यधः ।
युग्मवर्णात्मकं वेधे अनुस्वारविसर्गयोः ॥
आकारादियुग्मवर्णात्मकवेधवदनुस्वारविसर्गयोः
एकवेधादुभयवेध इत्यर्थः ।
“कोषस्थकृत्तयोर्मध्ये अन्त्यादिपादगे ग्रहे ।
अकारादिचतुष्केषु वेधः पूर्णतिथौ तथा ॥
एकादिक्रूरवेधेन फलं पुंसां प्रजायते ।
उह गश्च भयं हानिर्व्याधिर्भूत्यः क्रमेण च ॥

३०५ सर्वतो

नृषे भूमोऽक्षरे हानिः स्वरे व्याधिर्भयं तिथौ ।
राशौ विधे महाविघ्नः पञ्चविधो न जीवति ॥
एकवेधे भयं बुधे युग्मवेधे धनक्षयः ।
त्रिवेधे तु भवेद्भूतो मृत्युर्वेधचतुष्टये ॥
दिष्टिचये उदाहरणमाह ।
“भरस्वकारहृषभं नन्दां भद्रां तुलाश्च भम् ।
विशाखां हरिभं विध्यं द्रुमं आग्नेयसंस्थितः ॥
उदाहरणान्तरमाह ।
“वं युग्ममीस्वरं कन्यां रेफं स्वातीमुकारकम् ।
अश्विनीं रोहिणींस्वोऽभिजिज्ञमेवं परेष्वपि ॥
यथा दृष्टफलाः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः ।
क्रूरयुक्ताः पुनः सौम्यो ज्ञेयः क्रूरफलप्रदः ॥
अर्कवेधे मनस्तापो द्रव्यहानिश्च भूयते ।
रोगपीडाकरः सौरी राहुकेतू च विघ्नदौ ॥
अन्धे मित्रफलं पुंसां रतिलाभश्च भार्गवे ।
बुधवेधे भवेत् प्रज्ञा जीवः सर्वशुभप्रदः ॥
स्वच्छेत्तस्य बलं पूर्णं पादोनं मित्रमे ग्रहे ।
ग्रहैः समग्रहे प्रोक्तं पादं शत्रुग्रहे स्थिते ॥
इदञ्च सौम्यक्रूराणां बलं स्थानवशात् समम् ।
एतदेव फलं विद्धि सौम्यैः क्रूरैर्विपर्ययात् ॥
स्थानवेधसमायोगात् यत्संख्यं जायते बलम् ।
तत्संख्यं वेध्यवस्तूनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ॥
दृष्टिहीने पुनर्वेधे न स्यात् किञ्चित् शुभाशुभम्
ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूरा वक्राः शीघ्रोच्चनीचगाः
स्थानश्च वेध्यमित्येवं बलं ज्ञात्वा फलं वदेत् ।
वक्रग्रहे फलं द्वित्रं त्रिगुणं स्वोच्चसंस्थिते ॥
स्वभावजं फलं शीघ्रे नौचस्थोऽर्धफलो ग्रहः ।
तिथिराश्यांशनक्षत्रं विद्धं क्रूरग्रहेण यत् ॥
सर्वेषु शुभकार्येषु वर्जनीयत् प्रयत्नतः ।
न नन्दति विवाहे च यात्रायां न निवर्तते ॥
रोगान्न मुच्यते रोगी वेधवेलाक्ततोद्यमः ।
रोगकाले भवेद्देधः क्रूरखेचरसम्भवः ॥
वक्रगत्या भवेन्मृत्युः शीघ्रे जाप्यरुजान्वितः ।
वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गे खण्डिः प्रजायते ॥
कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै ॥
कविचौरयोडा ।
“यत्र पूर्वोदिकाष्टायां वृषराश्यादिगो रविः ।
सा दिगस्तमिता ज्ञेया शेषास्तिस्रः सदोदिताः
ईशानस्थाः स्वराः प्राच्यां ज्ञेया याम्या-
मयान्निगाः ।
नेर्कतस्याश्च वारुणां वायव्यां सौम्यगा मताः
नक्षत्राणि स्वरा वर्णा राशयस्तिथयो दिशः ॥
ते सर्वोऽस्तामिता ज्ञेया यत्र भानुस्त्रिमासिकः ॥
नक्षत्रेऽस्ते रुजा वर्षं हानिः शोकः स्वरेऽस्तगे
राशौ विघ्नस्तिथौ भीतिः पञ्चाक्षे मरणं भवेत्
यात्रा युधे विवादश्च द्वारं प्रासादश्चक्रयोः ।
न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं नरैः ॥
अस्ताशायां स्थितं यस्य नाभः प्रथममक्षरम् ।
स प्रार्त्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयो देवहतो नरः ॥
करी कोष्ठे तथा हन्ते चातुरङ्गमहाबले ।
वर्णाद्यास्तं गता योधा यदौच्छेदियं रणे ॥
नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टिर्वर्षं लाभः स्वरे सुखम् ।

सर्वतो

राशौ जयस्तिथौ तेजः पदातिः पञ्चकोदये ॥
प्रत्यकाले भवेद्दिवं यज्ञग्नं क्रूरखेचरैः ।
तदृष्टं शोभनं सौम्यैर्मित्रैर्मित्रफलं भवेत् ॥
ग्रहाविहन्तु यज्ञग्नं फलं लग्नस्वभावतः ।
ज्ञातव्यमीक्षितं केन्द्रे भाषितं यच्चरादिकम् ॥
शीर्षोदये सौम्यविलग्नवर्गे
लग्नेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् ।
अतोऽन्यथात्वे तु तदन्यथात्वं
मित्रं विमित्रैरधिकं बलादेरः ॥
केन्द्रोपगा नवमपञ्चमगाय सौम्याः
केन्द्राष्टवर्जमशुभास्त्ययष्टसंस्थाः ।
सर्वार्थसाधनकराः परिपृच्छतां स्तु-
रेभिर्विपर्ययगतैस्तु विपर्ययः स्यात् ॥
लग्नाधिनाथो यदि केन्द्रगः स्यात्
तन्निवृत्तमेतस्य च केन्द्रगं वा ।
अथ्याष्टकेन्द्रानपहाय पापा
अन्यत्र याता यदि तच्छुभं स्यात् ॥
आयो लग्नाधिपः कार्यलग्ने कार्याधिपो यदि
द्वितीयो लग्नपो लग्ने कार्यं कार्याधिपो यदि
लग्नपः कार्यपञ्चापि लग्ने यदि तृतीयकः ।
चतुर्थः कार्यपौ स्वातां यदि लग्नपकार्यपौ ॥
कार्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्रश्चेदधिकं मतम् ।
एवं दृष्टिवशाज्ज्ञेयं फलं तद्वत्तुष्टयम् ॥
पूर्णनाडीस्थितो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् ।
तत् सख्यं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं समीरणे ॥
आद्यौ शून्यगतः पृच्छेत्पश्चात् पूर्णं विषेदयदि
तदा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् वामं वामं न संशयः
श्वासप्रवेशकाले चेद्दूतो जल्पति वाञ्छितम् ।
तस्यार्थः सिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति सुन्दरम्
जडवामाग्रतो दूतो ज्ञेयो वामपथस्थितः ।
पृष्ठे दचे तथाधस्ताद्वक्ष्यादौ गतो मतः ॥
यात्रादानविवाहेषु वस्त्रालङ्कारभूषणे ।
शुभे कर्मणि सन्धौ च प्रवेशे वामगः शुभः ॥
कलहयुतयुधेषु ज्ञानभोजनमैथुने ।
व्यवहारे भये भङ्गे दक्षनाडी प्रशस्यते ॥
क्रूरैरुभयतो विद्या यस्याचरतिथिस्वराः ।
राशिधिष्ठश्च पञ्चापि तस्य मृत्युर्न संशयः ॥
मण्डलं नगरं ग्रामो दुर्गं देवालयं पुरम् ।
क्रूरैरुभयतो वेधे विनश्यन्ति न संशयः ॥
क्षतिकायां तथा पुण्ये रेवत्याश्च पुनर्वसौ ।
विहै सति क्रमाद्धेधो वर्णेषु ब्राह्मणादिषु ॥
तौलं भाण्डं रसो धान्यं गजाश्वादिचतुष्टयाः ।
सर्वं महार्घतां याति यावत् क्रूरव्यये स्थितम्
क्रूरवेधसमायोगे यस्योपग्रहसम्भवः ।
तस्य मृत्युर्न सन्देहो रोगाहाय रणादपि ॥
सूर्यभात् पञ्चमं धिष्टं ज्ञेयं विद्युन्मृखाभिधम्
शूलचाष्टमकं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् ॥
केतुरष्टादशं प्रोक्तमुक्ता स्यादेकविंशतम् ।
द्वाविंशतितमं कम्पं त्रयोविंशश्च वज्रकम् ॥
निर्घातश्च चतुर्विंशमुक्ता अष्टावुपग्रहाः ।
प्रस्थाने विघ्नदाः प्रोक्ताः सर्वकार्येषु सर्वदा ॥
इति सर्वतोभद्रचक्रम् । इति ज्योतिषशास्त्रम् ॥

सर्वतो

३०६
सर्वतो

सर्वच

सर्वतोभद्रवक्त्रस्य रूपं यथा ।

पूर्व

अ	इ	उ	ए	ओ	अ	इ	उ	ए	ओ
२	उ	अ	व	क	३	उ	अ	१०	
१	ल	ख	वृषः	मिथुनः	कर्कटः	ख	म	११	
२०	च	मेषः	घो	मन्दा	घो	सिंहः	ट	१२	
२६	द	मीनः	रिक्ता	पूर्णा	भद्रा	कन्धा	प	१३	
२५	श	कुम्भः	पः	जया	पं	तुला	र	१४	
२४	ग	ऐ	मकरः	धनुः	वृश्चिकः	ए	त	१५	
२३	ऋ	ॠ	ज	भ	य	न	ऋ	१६	
ई	२२	०	२१	२०	१८	१८	१७	१६	

उत्तर

दक्षिण

पश्चिम

सर्वतोभद्रः, पुं, सर्वतो (भद्रमस्येति) निम्ब-
वृक्षः । इत्यमरः । २।४।६२॥ व्युत्पत्तिः । इति
तद्दोका ॥ विष्णुरयः । इति शब्दरत्नावली ।
वंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चित्रकाव्यविशेषः ।
इति मेदिनी ॥

तदुदाहरणं यथा ।

स	का	र	ना	ना	र	का	स
का	य	सा	द	द	सा	य	का
र	सा	ह	वा	वा	ह	सा	र
ना	द	वा	द	द	वा	द	ना

इति सर्वतोभद्रः । इति माघे । १८ । २७ ॥
अस्यार्थः । “सकारेति । पुनः कीदृशी ।
‘कारो बधे निश्चये च बले यत्रे रतावपि ।’
इति विश्वः ॥

सकाराः सयत्राः सोऽन्नाहाः नाना नाना-
विधाश्च ये चाराः चरीणां समूहाः । भिन्नादि-
भ्योऽण् । तेषां कासा गतिभेदाः काया विग्र-
हाश्च तेषां सादं ददतीति साददाः नाश-
कारकाः सायका यस्यां सा तथोक्ता । रसेन
रागिणाहवो यस्याः सा रसाहवा रणरागिणी-
त्यर्थः । वाहसाराणां वाहयेष्ठानां ये नादा
हेषादिघोषास्तेषां वादं कलहं ददतीति वाद-
दानि । तैः सह कलहायमानानि वादनानि
वाद्यानि यस्यां सा वाहसारनादवाददवादना
तूर्यवादघोषेत्यर्थः । अतएव तेषां तुल्यतोक्ते-
रतिशयोक्तिः । सर्वतो भ्रमणात् सर्वतो-
भद्राव्यविवक्षितः । अत एव दण्डी ।
‘तदिदं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ।’ इति ।

उद्धारस्तु । चतुःकोष्ठे चतुरङ्गवन्धे पञ्चिचतुष्टये
पादचतुष्कं विलिख्यामन्तरं पङ्क्तिचतुष्टये-
ऽप्यधःक्रमेण पादचतुष्टयलेखने प्रथमासु चतसृषु
प्रथमपादः सर्वतो वाच्यते । एवं द्वितीयादिषु
द्वितीय इत्यादि । “इति तद्दोकायां मज्जिनायः ॥
(वटिकोषधविशेषः । यथा,—
“विशुद्धं गगनं आच्छादितं शुद्धगन्धकम् ।
तोलकं तोलकाङ्गं च द्विजलोत्तरसन्तया ॥
कपूर्वं केशरं मांसी तेजपत्रं लवङ्गकम् ।
जातोकोषफलक्षेत्रं सूक्ष्मैलाकरिपिपली ॥
कुष्ठं तालीशपत्रं धातकी चोचमुस्तकम् ।
हरीतकी मरिचच शुङ्गवेरविभोतकम् ।
पिपल्यामलकक्षेत्रं शाणभागं विचूर्णितम् ।
सर्वमैकोक्तं पिष्टा वटोदुर्ध्यादिगुञ्जिकाम् ॥
भक्षयेत् पर्णखण्डेन मधुना सितयापि वा ।
रोगं ज्ञात्वा नुपानञ्च प्रातः कुर्याद्विचक्षणः ॥
हन्ति मन्दानलान् सर्वानामदोषं विस्त्रुचिकाम्
पित्तश्लेष्मभवं रोगं वातश्लेष्मभवन्तथा ॥
पानाहं मूत्रकृच्छ्रं संप्रहृष्टहृणीं वमिम् ।
अस्त्रपित्तं शीतपित्तं रक्तपित्तं विशेषतः ।
चिरञ्चरं पित्तभवं धातुस्य विषमञ्जरम् ॥
कासं पञ्चविधं हन्ति कामलां पाण्डुमेव च ।
सर्वलोकहितार्थाय शिषेन भाषितः पुरा ।
सर्वतोभद्रनामायं रसः साक्षात्प्रेक्ष्यते ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ष्वराधिकारे ॥
“सूतं तपनगगनं कान्तलौहस्य चूर्णं
कल्वेकस्मिन् दृष्ट्वादि पिषितं शुङ्गवेरस्य वारा ।
शुक्लाद्रोगे यत्कतिगुदजे प्रोक्ति सर्वञ्चरेषु
शोथे पाण्डौ क्षमिक्तगदे सर्वतः कामलायाम्
कासे श्वासे प्रमिष्टजठरे सर्वदोषप्रभूते
स्थातो योगः सुरमणिजतः सर्वरोगैकहन्ता ॥”
इति च रसेन्द्रसारसंग्रहे प्रोक्ताधिकारे ॥)

सर्वतोभद्रा, स्त्री, (सर्वतो भद्रं मङ्गलमस्या
इति ।) गन्धारी । नटयोषित् । इति मेदिनी ॥
सर्वतोमुखः, स्त्री, (सर्वतो मुखमस्येति ।) जलमा
इत्यमरः । १।१०।४४॥ आकाशम् । इति मेदिनी ॥
(समस्ततोमुखविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । २११ । १२ ।
“एवं सर्वान् समादिश्व पूर्वतोरे महोदधेः ।
कूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखी ॥”
सर्वतोमुखः, पुं, (सर्वतः मुखमस्येति ।) शिवः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ३७ । ६६ ।
“सर्वकामवरश्चैव सर्वदः सर्वतोमुखः ॥”)
ब्रह्मा । (यथा, कुमारः । २ । ३ ।
“अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।
वागोशं वागभिरर्थाभिः प्रक्षिपन्तोपतस्थिरैः ॥”)
आत्मा । इति मेदिनी ॥ (विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४८ । १०० ।
“अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥”)
ब्राह्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वर्गः । इति
शब्दमात्रा ॥ अग्निः । यथा,—
“सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः
विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृताग्निप्रणयनमन्त्रः ॥
सर्वच, व्य, (सर्वस्मिन्निति । सर्व + ‘सप्रम्यास्तल्’
५ । ३ । १० । इति तल् ।) सर्वदिग्देशकाले ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३ । ६२ ।
“ततोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा
पदं हि सर्वत्र गुणेर्निधीयते ॥”)
सर्वचगः, पुं, (सर्वत्र गच्छतीति । गम + “उग्रक-
रणे सर्वत्रपत्रयोरुपसंख्यानम् ।” १।२।४८।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या उः ।) वायुः । सर्वत्र-
गामिनि, त्रि । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥
(यथा, गीतायाम् । ८ । ६ ।

“यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो मङ्गलं
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय॥”
सर्वत्रगामो, [न] पुं, (सर्वत्र गच्छतीति। गम +
णिनिः।) वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ सर्वदिग्-
देशकाले गमनकर्त्तरि, त्रि॥

सर्वथा, व्य, (सर्वेण प्रकारेण। सर्व + “प्रकार-
वचने थात्”। ५। ३। २३। इति थात्।) सर्वप्रकारम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा,
मनुः। २। १५।

“उदितेऽस्तुदिते चैव समयाधुषिते तथा।
सर्वथा वर्तते यत्र इतीयं वैदिकी श्रुतिः॥”
प्रतिष्ठा। भृगुम्। हेतुः। इति शब्दरत्नावली॥
सर्वदमनः, पुं, (सर्वान् दमयतीति। दम + क्तः।)
भरतराजः। स तु शकुन्तलापुत्रः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य नामनिवृत्तिर्यथा महा-
भारते। १। ७४। ५—७।

“षड्वर्ष एव दासः स कल्याणमपदं प्रति।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहान् मणिषान् गजां-
स्तथा॥

बबन्ध त्वे बलवानाश्रमस्य समीपतः।
पारोक्ष्यं दमयन्तं व क्रीडन् परिधावति॥
ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कल्याणमनिवासिनः।
अस्य सर्वदमनः सर्वान् हि दमयत्यसौ॥
स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत॥”॥
सर्वदमनकर्त्तरि, त्रि। इति व्याकरणम्॥
सर्वदर्शी, [न] पुं, (सर्वं पश्यतीति। दृश् +
णिनिः।) बुधः। इति शब्दरत्नावली॥ सकल-
दर्शनकर्त्तरि, त्रि॥ (यथा, रामायणे। २।
१०६। ६।

“सर्वत्रः सर्वदर्शी च बुद्धिमांसासि राघव॥”
सर्वदा, व्य, (सर्व + “सर्वकान्यकिञ्चित्तदः काले
दा”। ५। ३। १५। इति दा।) सर्वस्मिन्
काले इत्यमरः। १। ४। २२॥ (यथा, नरसिंह-
पुराणे। १२। ५६।

“तत्पादपद्मे देवेश भक्तिं मे देहि सर्वदा।
यदि तुष्टो ममाद्य त्वमन्यदेकं हणोम्यहम्॥”
सर्वदुःखक्षयः, पुं, (सर्वेषां दुःखानां क्षयो यत्र।)
मोक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ सकलपीडनाशश्च।
सर्वदिवमुखः, पुं, (सर्वेषां देवानां मुखं यत्र।)
अग्निः। इति जटाधरः॥

सर्वद्राह, [ञ] त्रि, सर्वस्य पूजकः। सर्वानश्नुति
इत्यर्थे क्लृप्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति व्याकरणम्॥
सर्वधारो, [न] पुं, (सर्वं धरतीति। धृ + णिनिः।)
कालचक्रस्य द्वाविंशवर्षः। इति केचित्॥
(यथा, बृहत्संहितायाम्। ८। २७।

“त्वाद्दे युगे सर्वजिदाद्य उक्तः
संवत्सरोऽन्यः खलु सर्वधारो।
तस्मात् विरोधी विज्ञतः स्वरश्च।
शब्दो द्वितीयोऽत्र भवाय शेषाः॥”॥

सर्वधारके, त्रि॥
सर्वधुरावहः, पुं, (सर्वां चासी धूयति। सर्व-
धुरा। ऋक्पूर्वित्। वहतीति। वह + ञच्।

सर्वधुराया वहः।) सकलभारवाहकः। रथ-
साङ्गलादीनां भारवाहकगवादिः। इत्यमरः॥
सर्वधुरीणः, पुं, (सर्वधुरां वहतीति। “खः सर्व-
धुरात्”। ४। ४। ७८। इति खः।) सकल-
भारवाहकः। रथसाङ्गलादीनां भारवाहक-
गवादिः। इत्यमरः। २। ८। ६६॥

सर्वन्दमः, पुं, (सर्वं दमयतीति। दम + ञच्।
द्वितीयायां ञलुक्।) भरतराजः। स तु शकु-
न्तलापुत्रः। इति हेमचन्द्रः॥

सर्वपा, स्त्री, (सर्वं पातीति। पा + क्तः। टाप्।)
बलिराजपत्नी। इति केचित्॥ सर्वरक्षण-
कर्त्तरि सर्वपानकर्त्तरि च त्रि॥
सर्वपूर्णत्वः, स्त्री, (सर्वद्रव्यैः पूर्णत्वम्।) सम्भारः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

सर्वप्रियः, त्रि, सर्वेषां जानानां प्रियः। सकलजन-
वृत्तमः॥ सर्वस्य शिवस्य प्रियः। सर्वः प्रियो
यस्येति वा। शिवभक्तः॥

सर्वभक्षा, स्त्री, (सर्वान् भक्षयतीति। भक्ष + ञच्।
ङागो। इति हेमचन्द्रः॥ सर्वभक्षणकर्त्तरि,
त्रि॥ (यथा, महाभारते। १। ६। १४।

“इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्यमानः।
सशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्वभक्षो भविष्यसि॥”
सर्वमङ्गला, स्त्री, (सर्वाणि मङ्गलानि अस्याः।)
दुर्गा। इत्यमरः॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“मङ्गलं मोक्षवचनं चाशब्दो दाढवाचकः।
सर्वाश्चोक्तान् या ददाति सा एव सर्वमङ्गला॥
इयं सम्पदि कल्याणे मङ्गलं परिकीर्त्तितम्।
तान् ददाति च या देवी सा एव सर्वमङ्गला॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः॥
अपि च।

“सर्वमङ्गलशब्दश्च सम्पूर्णार्थवाचकः।
आकारो दाढवचनस्तस्मात् सा सर्वमङ्गला॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे सर्वमङ्गला-
स्तोत्रं २० अध्यायः॥ अन्यच्च।

“सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च।
ददाति चेष्टितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

सर्वमयः, त्रि, सर्वात्मकः। सर्वशब्दात् मयट्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, माकण्डेये। ८८। ३३।
“आप्यायस्ते च ते यज्ञास्त्वदाधारा जुताशन।
अतः सर्वस्य योनिस्त्वं वङ्गे सर्वमयस्तथा॥”)

सर्वमूखः, स्त्री, (सर्वस्य मूखम्।) कपर्दकम्।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

सर्वमूषकः, पुं, (सर्वान् मुष्णातीति। मुष् + खलु।
पृषोदरादित्वात् साधुः।) कालः। इति हेम-
चन्द्रः॥

सर्वरसः, पुं, (सर्वा रसो यत्र।) सूरिः।
पण्डितः। इति शब्दरत्नावली॥ धूनकः। इत्य-
मरः॥ वाद्यभागम्। तत्तु बोणाभेदः। इति
मेदिनी॥ लवणरसः। इति हेमचन्द्रः॥ (मधु-
रादिरसः। यथा, भागवते। २। ६। १।

“वाचां वङ्गे रसे चोद्रे चन्दसां सप्त धातवः।

इत्यकव्यामृताक्षानां जिह्वासर्वरसस्य च॥”
सर्वरसविशिष्टः, त्रि। यथा, ह्यान्योऽग्योप-
निषदि। ३। १४। २।

“सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः इति॥”
सर्वरसोत्तमः, पुं, (सर्वरसेषु उत्तमः।) लवण-
रसः। इति हेमचन्द्रः॥

सर्वरात्रः, पुं, सर्वा रात्रिः। “अहःसर्वैक-
देशसंख्यातपुण्याश्च रात्रिः।” ५। ४। ८७।
इति ञच्।) समस्तरजनौ। इति सिद्धान्त-
कौमुदी॥

सर्वरी, स्त्री, सर्वरो। रात्रिः। इति वक्ष्यमाण-
शब्ददर्शनात्॥

सर्वरीकरः, पुं, (सर्वर्याः करः।) चन्द्रः। इति
धरणिः॥

सर्वर्तुपरिवर्तः, पुं, (सर्वर्तूनां परिवर्त्तयन्।)
वत्सरः। इति जटाधरः॥

सर्वर्तुफलः, स्त्री, (सर्वर्तुजातं फलम्।) सकलर्तु-
जातफलम्। यथा,—

“सर्वर्तुकुसुमाकीर्णं सर्वर्तुफलशोभिते।
स्थिरच्छायाद्रुमाकीर्णं सन्तानकवमावृते॥”

इति भविष्यपुराणे शिवरात्रिव्रतकथा॥
सर्वरक्षणकवचं, स्त्री, (सर्वरक्षणं सर्वरक्षाकरं
कवचम्।) कवचविशेषः। यथा,—

“शिशोः स्वस्थयनं चक्रस्तूर्णं ब्राह्मणपुङ्गवाः।
इत्तं दत्त्वा शिशोर्गार्ते पपाठ कवचं दिजः॥
वदामि तत्ते विप्रेन्द्र कवचं सर्वरक्षणम्।
तद्वत् मायया पूर्वं ब्रह्मणं नाभिपङ्कज॥

निद्रितं जगतां नाथे जले च जलशायिनि।
भीताय स्तुतिकर्त्तुं च मधुकैटभयोर्भयात्॥
योगनिद्रावाच।

दूरीभूतं कुरु भयं भयं किन्ते मयि स्थिते।
स्थितायां मयि च ब्रह्मन् सुखी तिष्ठ जगत्पते॥”
श्रीहरिः पातु ते वक्त्रं मस्तकं मधुसुदनः।

श्रीकृष्णश्चक्षुषौ पातु नामिकां राधिकापतिः॥
कर्णयुग्मश्च कण्ठश्च कपाल पातु माधवः।

कपोलं पातु गोविन्दः केशांश्च केशवः स्वयम्॥
अधरीष्ठं हृषीकेशो दन्तपङ्क्तिं गदायजः।

रासेश्वरश्च रसनां तालुकं वामनो विभुः॥
वक्त्रः पातु मुकुन्दस्ते जडं पातु दैत्यहा।

जनाईनः पातु नामिं पातु विष्णुश्च ते हनुम्॥
नितम्बयुग्मं गुह्यश्च पातु ते पुरुषोत्तमः।

जानुयुग्मं जानकीशः पातु ते सर्वदा विभुः॥
हस्तयुग्मं नृसिंहश्च पातु सर्वत्र सङ्कटे।

पादयुग्मं वराहश्च पातु ते कमलोद्भव॥
ऊर्ध्वं नारायणः पातु अधस्तात् कमलापतिः।

पातु पूर्वं च गोपालः पातु वङ्गी दशास्यहा॥
वनमालो पातु याम्यां वैकुण्ठः पातु नैऋते।

वारुणे वासुदेवश्च पातु ते जलजासनः॥
पातु ते सन्ततमजो वायव्यां विष्टरश्चवाः।

उत्तरे च सदा पातु सोऽनन्तोऽनन्तकः स्वयम्॥
ऐशान्यामीश्वरः पातु सर्वत्र पातु शत्रुजित्।

जले स्थले चान्तरीचे निद्रायां पातु माधवः॥”

सर्व्व

इत्येव कथितं ब्रह्मन् ! कवचं परमाद्भुतम् ।
 कृष्णेन कृपया दत्तं स्मृतेनैव पुरा मया ॥
 शुभेन सह संग्रामे निर्लेसे घोरदारुणे ।
 गगनस्थितो यः सद्यः प्राप्तमात्रेण शक्तितः ॥
 कवचस्य प्रसादेन धरण्यां पतितो मृतः ।
 पूर्वे वर्षगतं खे च कृत्वा युद्धं भयावहम् ॥
 मृते शुभे च गोविन्दः कृपालुगगने स्थितः ।
 मात्स्यश्च कवचं दत्त्वा गोलोकं स जगाम ह ॥
 कल्पान्तरस्य वृत्तान्तं कृपया कथितं मुने ।
 आभ्यां तव भयं नास्ति कवचस्य प्रभावतः ॥
 कोटिशः कोटिशो नष्टा मया दृष्टाश्च सर्व्वशः ।
 अहश्च हरिणा साहं कल्पे कल्पे स्थिरा सदा ॥
 इत्युक्त्वा कवचं दत्त्वा सान्त्वयन् चकार ह ।
 निःशङ्को नाभिकमले तस्थौ स कमलोद्भवः ॥३॥
 सुवर्णगटिकायान् कृत्वेदं कवचं परम् ।
 कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ बध्नीयात् यः सुधौः सदा ।
 विषाग्निजलशत्रुभ्यो भयं तस्य न विद्यते ।
 जले स्थले चान्तरीक्षे निद्रायां रक्ततौखरः ॥
 संग्रामे वज्रपाते च विपत्तौ प्राणसङ्कटे ।
 कवचस्मरणादेव सद्यो निःशङ्कतां व्रजेत् ॥
 बद्धेदं कवचं कण्ठे शङ्करस्त्रिपुरं पुरा ।
 जघान लीलामात्रेण दुरन्तमसुरेश्वरम् ॥
 बद्धेदं कवचं कालौ रक्तबीजं चखाद सा ।
 सहस्रशीर्षा धृत्वेदं विश्वं धत्ते तिलं यथा ॥
 आवां सनत्कुमारश्च धर्मः मातौ च कर्मणाम् ।
 कवचस्य प्रसादेन सर्व्वत्र जयिनो वयम् ॥
 न्यस्य नन्दशिरोः कण्ठे जगाम कवचं हिजः ।
 आत्मनः कवचं कण्ठे दधार च हरिः स्वयम् ॥
 प्रभावं कथितं सर्व्वं कवचस्य हरेस्तथा ।
 अनन्तस्याख्यं तस्यैव प्रभावमतुलं मुने ! ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२ अध्यायः ॥
 सर्व्वला, स्त्री, (सर्व्वं लातीति । ला + कः । टाप्) ।
 तामरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥
 सर्ज्जिलङ्गी [न] पुं, (सर्व्वेषां वर्णाश्रमाणां लिङ्गं
 चिह्नमस्यैवति । इति ।) पाषण्डः । इत्य-
 मरः ॥ इदं वेदविरुद्धाचारिषु सर्व्ववर्णचिह्नधारिषु
 बाधचपणकादिषु । पापं संवन्ति ददति
 पाषण्डाः मनोपादित्वात् साधुत्वं मूर्खन्यमध्यो-
 ऽयम् । सर्व्वेषां वर्णाश्रमाणां किञ्चित् किञ्चित्
 लिङ्गमस्यैव प्राप्ति । इन् । इति भरतः ॥
 सकलचिह्नधारिणि, त्रि ॥
 सर्व्वलौ, स्त्री, (सर्व्वं लातीति । ला + कः । गौरा-
 दित्वात् डाप् ।) तामरः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 सर्व्वलोहः, पुं, (सर्व्वं लोहो यस्य ।) लौहमय-
 बाणः । यथा,—
 “प्रक्षेपं डनः सर्व्वलोहो नाराच पपणख सः ।”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 सकलधातुश्च ॥
 सर्व्ववर्णिका, स्त्री, (सर्व्वं वर्णयतीति । वर्ण + गृह्ण-
 टाप् अत इत्वम् ।) गम्भीरीवृक्षः । इति
 जटाधरः ॥

३०८ सर्व्वस्व

सर्व्ववृक्षभा, स्त्री, (सर्व्वेषां वृक्षभा ।) असती
 नारी । इति धरणिः । इति केचित् ॥ सकल-
 प्रिये, त्रि ॥
 सर्व्ववित्, पुं, (सर्व्वं वेत्तीति । विद् + क्तिप् ।)
 परमेश्वरः । यथा,—
 “यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यं यस्य ज्ञानमयं तपः ।
 तस्मादेतत् ब्रह्मनाम रूपमनञ्च जायते ॥”
 इति सुखकोपनिषत् । १ । १ । ८ ।
 सर्व्वज्ञे, त्रि ॥)
 सर्व्ववेदः, पुं, (सर्व्ववेदानधीते इति । “क्रतूकथादि-
 सूचान्तात् ठक् ।” ४ । २ । ६० । इति ठक् ।
 “सर्व्ववेदेः सादेश लुग्वक्तव्यः ।” इति लुक् ।)
 सर्व्ववेदाध्येता ब्राह्मणः । इति केचित् ॥
 सर्व्वज्ञे, चि, ॥
 सर्व्ववेदाः, [म] पुं, (सर्व्वं धनं वेदयति निवेदयति
 ऋत्विगभ्य इति । विद् + णिच् + असृन् ।)
 सर्व्वस्वदक्षिणयागो येनेष्टः सः । इत्यमरः ॥
 सर्व्वस्वं दक्षिणा यत्र स सर्व्वस्वदक्षिणो विश्वजि-
 त्नामयागः स येनेष्टः सम्पादितः स सर्व्ववेदा
 उच्यते । सर्व्वं स्वं वेदयति लभयति ऋत्विजे
 इति सर्व्ववेदाः विद ल लामे जन्तात् त्रासु-
 सिति अम् । इति भरतः ॥
 सर्व्ववेशी, [न] पुं, (सर्व्वेषां वेशोऽस्यास्तीति ।
 इति ।) नटः । इति । हेमचन्द्रः ॥ सकलवेश-
 धारिणि, त्रि ॥
 सर्व्वशान्तिकृत, पुं, (सर्व्वशान्तिं करोतीति । कृ +
 क्तिप् ।) भरतराजः । स तु शकुन्तलापुत्रः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ सकलशमकारकं, त्रि ॥
 सर्व्वसङ्गतः, पुं, (सर्व्वं सङ्गतमस्येति ।) षष्ठिका-
 धान्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सकलसङ्गति-
 युक्ते, त्रि ॥
 सर्व्वसंसर्गलवनं, स्त्री, (सर्व्वसंसर्गेण जातं लव-
 णम् ।) औषरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्व्वसन्नहनार्थकः, पुं, (सर्व्वेषां सन्नहनस्य अर्थो
 यत् ।) चतुरङ्गसैन्यसन्नाहः । तत्पर्यायः ।
 सर्व्वभिसारः २ सर्व्वेषः ३ । इत्यमरः ॥ सर्व्व-
 मन्नहनं अर्थोऽभिधेयस्य । सर्व्वरभिस्रियते-
 ऽभिमुखं गम्यतेऽनेन सर्व्वभिसारः करणे घञ् ।
 सर्व्वेषां ओघो हृन्मन्न सर्व्वेषः । इति भरतः ॥
 सर्व्वसन्नाहः, पुं, (सर्व्वेषां सन्नाहो यत् ।) सर्व्वाला
 इति हलायुधः ॥ सर्व्वसन्नहनश्च ॥
 सर्व्वसहः, पुं, (सर्व्वं सहते इति । सह + अच्) ।
 गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥ सकलसहिष्णो,
 त्रि ॥ (यथा, भागवतं । ८ । ५ । ८ ।
 “स त्वं जगन्नाथखलप्रहाण्ये
 निरूपितः सर्व्वसहो गदाभृता ॥”)
 सर्व्वसिद्धिः, पुं, (सर्व्वेषां सिद्धिरस्मात् ।) औफलः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ सकलसाधनश्च ॥
 सर्व्वस्वः, स्त्री, (सर्व्वं स्वम् ।) समुदायधनम् यथा,
 “गुरवे दक्षिणां दद्यात् प्रत्यक्षां शिवत्कन ।
 सर्व्वस्वं वा तदहं वा तदहं वा तदाश्रया ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥

सर्व्वज्ञ

सर्व्वस्त्री, [न] पुं, वर्षसङ्करविशेषः । स तु
 गोपकन्यायां नापिताज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्ते
 ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ (सकलधनविशिष्टः,
 त्रि ॥
 सर्व्वज्ञितं, स्त्री, (सर्व्वस्मिन् जितम् ।) मरिचम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ सकलहितकारके, त्रि ॥
 सर्व्वज्ञः, स्त्री, (सर्व्वं अङ्गम् ।) सकलावयवः ।
 यथा,—
 “पादौ रक्षतु मे केतुः सर्व्वज्ञं मे नवग्रहाः ।
 आपादमस्तकश्चैव सर्व्वविघ्नविनाशकः ॥”
 इति उष्णीसातमे नवग्रहकवचम् ॥
 (पुं, महादेवः । इति महाभारतम् । १३ ।
 १७ । ३१ ॥)
 सर्व्वज्ञसुन्दररसः, पुं, (सर्व्वस्मिन् अङ्गे सुन्दरः ।
 स एव रसः ।) औषधविशेषः । यथा,—
 “रसगन्धकतुल्यांशो द्वौ भागौ टङ्गणस्य च ।
 मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खमवनीय समांशतः ॥
 हेमभस्मार्धभागश्च सर्व्वं खल्ले निधापयेत् ।
 निम्बद्रवस्य योगेन पिष्टिकां कारयेद्भिषक् ॥
 पश्चात् गजपुटं दद्यात् शीतलञ्च समुद्धरेत् ।
 हेमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णाहो द्रवदो मतः ॥
 एकीकृत्य समस्तानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 ततः पूजां प्रकुर्व्वीत भक्षयेत् दिवसे शुभे ॥
 सर्व्वज्ञसुन्दरो ह्येष रोगराजनिज्जन्तनः ।
 वातपित्तज्वरं घोरं सन्निपाते सुदारुणे ॥
 अर्शससु ग्रहणीरोगं मेहे गुल्मे भगन्दरे ।
 निहन्ति वातजानूगान् श्लैष्मिकांश्च विशेषतः ॥
 पिप्पलीमधुसंयुक्तं घृतयुक्तमथापि वा ।
 भक्षयेत् पर्णखण्डेन सितया चार्द्रकेण वा ॥
 गुडूचोसत्त्वसहितं प्रमेहे च विशेषतः ।
 रसरत्नाकरप्रोक्तः सिद्धयोगो रसोत्तमः ।
 राजिकादिङ्गुतलाङ्गं लवणाद्यं विवर्जयेत् ॥”
 सर्व्वज्ञसुन्दररसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥
 (यथा च ।
 “रसगन्धकयोः कर्षं ग्राह्यमकं सुशोभितम् ।
 ततः कज्जलिकां कृत्वा मृदुपाकेन साधयेत् ॥
 जातोफलं तथा कोषं लवङ्गारष्टपत्रकं ।
 मिन्धुवारदलञ्चैव पलावीजं तथैव च ॥
 एषाञ्च कर्षमात्रेण तोयनाथ विमर्दयेत् ।
 मुक्तागृहे पुनः स्थाप्यं पुटपाकेन साधयेत् ॥
 घनपङ्के बहिलिष्ठा पुटमध्ये निधापयेत् ।
 गुञ्जाष्टकप्रमाणेन प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
 एतत् प्रोक्तं कुमाराणां रक्षणाय महौषधम् ।
 ज्वरघ्नं दोषघ्नञ्चैव बलवर्णप्रसाधनम् ॥
 दुर्व्वारं ग्रहणीरोगं जयत्येव प्रवाहिकाम् ।
 सूतिकाश्च जयेदतद्रक्ताशी रक्तसम्भवम् ॥
 पिशाचा दानवा दैत्या बालानां विघ्नकारकाः
 यत्नौषधवरस्तुष्टौ तत्र सीमां न यान्ति ते ॥
 बालानां गदयुक्तानां स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ।
 महागन्धकमेतद्भिः सर्व्वव्याधिनिस्सदनम् ॥
 विना पाकेन सर्व्वज्ञसुन्दरोऽयं प्रकीर्तितः ॥”
 इति वैद्यकरसम्प्रसारसंग्रहेऽतिसाराधिकारि ॥)

सर्वायां

सर्वाङ्गीणः, त्रि, (सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति । "तत्-
सर्वादेः पञ्चकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ।" ५ ।
२ । ७ । इति खः ।) सर्वावयवसम्बन्धयुक्तः ।
सर्वावयवव्याप्तः । यथा, भट्टी । ४ । १० ।
"वसानस्तन्मकनिभि सर्वाङ्गीणे तत्त्वचौ ।
काण्ठोरः खाङ्गिकः शार्ङ्गी रचन् विप्रा-
स्तनुचवान् ॥"
सर्वाङ्गी, स्त्री, (सर्वस्य पत्नी । सर्व + "इन्द्रवरुण-
भवंसर्वेति ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष् । आनुगाग-
मश्च ।) दुर्गा । इत्यमरः । १ । १ । ३८ । अस्या व्युत्-
पत्तिर्यथा, नक्षत्रवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्याये ।
"सर्वाङ्गीं प्रापयति जन्मवृत्त्यजरादिभ्यम् ।
चराचरांश्च विमृश्यान् सर्वाङ्गी तेन कीर्तिता ॥"
सर्वानुकारिणी, स्त्री, (सर्वमनुकरोतीति । कृ +
णिनिः । ङीष् ।) शालपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्वानुभूतिः, स्त्री, (सर्वेषामनुभूतिर्यत्र ।) श्वेत-
निवृत्ता । इत्यमरः । १ । ४ । १०८ । (अस्याः पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।
"श्वेता चित्वा भङ्गी आचिह्वता त्रिपुटापि च
सर्वानुभूतिः सरला निशोत्रा रचनीति च ॥")
चतुर्विंशतिभूताईदन्तगताईद्रेदः । चतुर्विं-
शतिभावाईदन्तगताईद्रेदश्च । इति हेमचन्द्रः ॥
सर्वान्नभक्षकः, त्रि, (भक्षयतीति । भक्ष + क्त्वं ।
सर्वेषामन्नं सर्वान्नम् । तस्य भक्षकः ।) सक-
लान्नभोजी । तत्पर्यायः । उदरपिशाचः २
सर्वाङ्गीनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
सर्वान्नभोजी, [न] त्रि, सर्वेषां चतुर्णां वर्णानामे-
वात्रं भुङ्क्ते सर्वान्नभोजी । इति भरतः ॥ भुज
+ णिनिः ।) सर्वेषामन्नभक्षकः । इत्यमरः । ३ ।
१ । २२ ॥ सर्वप्रकारान्नभक्षकः । इति केचित् ॥
सर्वाङ्गीनः, त्रि, (सर्वाङ्गानि भक्षयतीति ।
सर्वाङ्ग + "अनुपदसर्वाङ्गायानयमिति ।" ५ ।
२ । ८ । इति खः ।) सर्वाङ्गभोजी । इत्यमरः ॥
सर्वाभिसन्धी, [न] पुं, (सर्वस्मिन् विषये अभि-
सन्धास्वस्येति । इनिः ।) वैङ्गलप्रतिकः ।
कृष्णतापसः । इति चिकान्दशेषः ॥ सकलाभि-
सन्धानविशिष्टे, चि ॥
सर्वाभिसारः, पुं, (सर्वेषामभिसारो यत्र ।)
चतुरङ्गसैन्यसन्नाहः । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥
अस्य पर्यायः सर्वसङ्घनशब्दे द्रष्टव्यः ॥
सर्वार्थसाधिका, स्त्री, (सर्वान् अर्थान् साधय-
तीति । साधि + क्त्वं । टाप् । अत इत्वम् ।)
दुर्गा । यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ।
सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरस्ये चरस्यके गौरी नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
सकलप्रयोजनसाधके, चि ॥
सर्वार्थानुसाधिनी, स्त्री, (सर्वानर्थाननुसाधय-
तीति । अनु + साधि + णिनिः । ङीष् ।) दुर्गा ।
यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"धर्मोदीनं चिन्तितान् यस्मात् सर्वलोकेषु
यच्छति ।
ततो देवी समाख्याता सा सर्वार्थानुसाधिनी ॥"

सर्वेषु

सर्वार्थसिद्धः, पुं, सर्वेषु अर्थेषु सिद्धः ।) बुधः ।
इत्यमरः । १ । १ । ११५ ॥ सकलप्रयोजनसिद्धि-
युक्ते, त्रि ॥
सर्वावसरः, पुं, (सर्वेषामवसरो यत्र ।) अर्ध-
रात्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सर्वाङ्गा, स्त्री, सर्वाणि अङ्गाणि यस्याः ।)
घोडशविद्यादेव्यन्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ सकलास्त्रयुक्ता च ॥
सर्वाङ्गः, पुं, (सर्वमङ्गः । "राजाङ्गः सङ्घिभ्यष्टच् ॥"
५ । ४ । ८२ । इति टच् । "अङ्गोङ्ग एतेभ्यः ।" ५ ।
४ । ८८ । इति अङ्गादेशः ।) सत्वश्च ।) समस्त-
दिनम् । इति व्याकरणम् ॥
सर्वार्थः, त्रि, (सर्वस्मै हितः । सर्व + "सर्वास्तस्य
वा वचनम् ।" ५ । १ । १० । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या पक्षे छः ।) सर्वसम्बन्धी । सर्वशब्दात्
णोयप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥
सर्वेश्वरः, पुं, (सर्वेषामेश्वरः ।) शिवः । इति
केचित् ॥ सार्वभौमश्च । (निखिलप्रभौ, त्रि ।
यथा, भागवते । ६ । ८ । ३३ ।
"केवलजगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर सखी-
नाथ इति ॥")
सर्वेषु, पुं, (सर्वेषामेषो यत्र ।) चतुरङ्गसैन्य-
सन्नाहः । इत्यमरः ॥ गुरुवेगः । इति मेदिनी ॥
सर्वेषुधः, पुं, (सर्वेषुधोपधयो यत्र ।) ओषधि-
वर्गविशेषः । यथा,—
"कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः ।
मुराचन्दनकर्पूरैः सुस्तः सर्वेषुधः स्मृतः ॥"
अत्र द्वितीयचन्दनपदं रक्तचन्दनपरम् ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कचित् स्तोलिकेऽपि दृश्यते ॥)
सर्वेषुधिगणः, पुं, (सर्वेषुधोनां गणः ।) मुराद्यो-
षधिसमूहः । यथा,—
"मुरा मांसो वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीहयम् ।
शटी चम्पकमुस्तश्च सर्वेषुधिगणः स्मृतः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अन्यश्च ।
"हरिद्रा चन्दनं दार्वीं मुस्तकं देवताङ्कम् ।
धन्याकं जीरकं मेथी धान्नीफलमुषौरकम् ॥
त्रिसुगन्धिः शटी गन्धमाद्री कर्पूरकं वचा ।
नखी मरुवकं कुष्ठं देवदारु विडङ्गकम् ॥
सरलं पद्मकाष्ठञ्च बालकं भद्रमुस्तकम् ।
ग्रन्थिकञ्च जटामासी पलाशः शैलजं शमी ॥
अर्कचर्चङ्गिकं दूर्वा मुरामांसौ च कुङ्कुमम् ।
अपामार्गं मधुरिका विकास खदिरः कुशा ॥
चातुर्जातकसख्योऽथोऽष्टवर्गो यज्ञदुम्बरः ।
नागेश्वरश्च कस्तूरी त्रिफला पक्केश्वरम् ॥
कङ्गोलं धातकीपुष्पं त्रिकटु रेणुकं यवः ।
तिलाः कुन्दुर ललुकं भार्गी गौरीचना वकः ॥
शुण्ठी पुष्पञ्च नहुनौ श्रीफलं वंशलोचना ।
इन्दीवरं बहुसुता वकुलं मालतीदलम् ॥
इन्द्रबौजं कीकनदं जयन्ती गजपिप्पली ।
श्लेतापराजितापुष्पं सर्वेषुधिगणः स्मृतः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०७ अध्यायः ॥

सर्वपः

सर्वपः, पुं, (सरतीति । स्र गतो + "सर्त्तरपः पुक्
च ।" उणा० ३ । १४१ । इति षपः पुगा-
गमश्च ।) शस्यविशेषः । सरिषा इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । तन्तुभः २ कदम्बकः ३ । इत्यमरः ।
२ । ८ । १७ ॥ सरिषपः ४ । इति भरतः ॥ तन्तुकः
५ । इति रमानाथः ॥ कटुञ्जः ६ । इति
जटाधरः ॥ शर्षपः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
राजश्वकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
ह्याम्बोऽप्योपनिषदि । ३ । १४ । ३ ।
"एष म आत्मान्तर्दयेऽणीयान् ब्रीह्यैर्वा
यवाद्या सर्वपाद्या ग्रामाक्राद्या इति ॥")
अस्य गुणाः । कफवातघ्नत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ॥
उष्णत्वम् । रक्तपित्तकारित्वम् । कटुत्वम् ।
क्षमिकुष्ठनाशित्वञ्च । सिद्धार्थश्चापि तद्गुणः ।
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपरञ्च ।
"भासुरी राजिका राजी रक्तिका रक्तसर्वपः ।
तीक्ष्णगन्धा मधुरिका श्वकः क्षतकः श्ववः ॥
भासुरी कटुतिक्तोष्णा वातघ्नीहार्तिशूलनुत् ।
दाहपित्तप्रदा हन्ति कफगुल्मक्षमिषणान् ॥ * ॥
सर्वपो राजश्वकः कृष्णा तीक्ष्णफला राजिका
राक्षी सा कृष्णा सर्वपाद्या विज्ञेया राजसर्व-
पाद्या च ॥
राजसर्वपकस्तिक्तः कटुणो वातशूलनुत् ।
पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठघ्नपापहः ॥"
इति कालियसरिषपः ॥ * ॥
"सर्वपस्त्वनघो गौरः सिद्धार्थो भूतनाशनः ।
कटुञ्जो ह्ये प्रहृष्टश्च कण्डूघ्नो राजिकाफलः ॥
तीक्ष्णकश्च दुराधर्षो रक्षोघ्नः कुष्ठनाशनः ।
सिद्धप्रयोजनः सिद्धः साधनः सितसर्वपः ॥
सिद्धार्थः कटुकोष्णश्च वातरक्तघ्नापहः ॥"
त्वग्दोषशमनो रुच्यो विषभूतघ्नपापहः ॥"
इति सर्वपः ॥ * ॥
तत्तैलगुणाः ।
"सर्वपतैलं तिक्तं कटुकं वातकफविकारघ्नम् ।
पित्तासदोषदं क्षमिकुष्ठघ्नं तिलजवश्चुष्यम् ॥"
तत्पत्रशाकगुणाः ।
"सार्षपं पत्रमत्युष्णं रक्तपित्तप्रकोपकम् ।
विदाह कटुकं स्वादु शुकङ्कत् रुचिदायकम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अन्यश्च ।
"सर्वपः कटुकश्च हस्तानुभञ्ज कदम्बकः ।
गौरस्तु सर्वपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते ॥
सर्वपस्तु रसे पाके कटुर्हृद्यः सतिक्तकः ।
तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्धनः ॥
रक्षोहरो जयित् कण्डू कुष्ठकोष्ठक्षमिषणान् ।
यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो
मतः ॥"
अथ राइ । कृष्णराइ ।
"राजो तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुब्धनिका
सुरी ।
श्ववः क्षुताभिजनकः क्षमिकः कृष्णसर्वपः ॥
राजिका कफवातघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तघ्ना

किञ्चिद्वाग्निदा कण्डूकुष्ठकोठकमीन् वरेत् ॥
अतितौष्ण्या विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका”
तत्तैलगुणाः ।

“दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु ।
लेखनं स्पर्शवीर्योष्णं तोषणं पित्तास्रदूषकम् ॥
कफमेदोऽनिलाशोघ्नं शिरःकर्षामयापहम् ।
कण्डूकोठकमिश्रितकुष्ठदुष्टव्रणप्रणुत् ॥
तद्वत् राजिकयोस्तैलं विशेषाभूतकण्डूकत् ॥
राजिकयोः कृष्ण राह । आरक्त राह ।
तयोः ॥ * ॥ तच्छाकगुणाः ।

“कटुकं सार्षपं शाकं बहुमूलमलं गुरुः ।
अक्षपाकं विदाहि स्यादुष्णं रुचं त्रिदोषकृत् ॥
सकारं लवणं तीक्ष्णं स्वादुशाकेषु निन्दितम् ।
तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नालं वातघ्नं अन्नपापहम् ।
कण्डूकृमिहरं दद्रुकुष्ठं रुचिकारकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥३॥

स्वावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ षड्लिख्या-
परिमाणम् । यथा,—

“जालान्तरगते भानी यच्चाण्डं श्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्लिख्या लिख्याषड्भिश्च सर्षपः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्षपतैलं, क्ली, (सर्षपोद्भवं तैलम् ।) सर्षपजात-
कृच्छ्रः । यथा,—

“सर्षपतैलं तिक्तं कटुकं वातकफविकारघ्नम् ।
पित्तास्रदोषदं कृमिकुष्ठघ्नं तिलजवच्चक्षुष्यम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्षपी, (क्ली, (स्र गती + अपः पुगागमश्च । ततो
ङाप् ।) खञ्जनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(पिङ्गाविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । ६ ।

“गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा तु सर्षपी ॥”)

सलं, क्ली, (सरतीति । स्र गती + अप् । रस्य
लः । सल गती + अप् वा ।) जलम् । इत्यमर-
टोकायां भरतः ॥

सलिलं, क्ली, (सलति गच्छतीति । सल गती +
“सलिकल्पनीति ।” उणा० १ । ५५ । इति
इलच् ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ तत्र
विष्मद्व्यागनिपेधो यथा, मनुः ।

“न सूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मिन न गोव्रजे ।
व फालकृष्णे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥
न जोर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
न समत्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥
न नदीतोरमासाय न च पर्वतमस्तके ।
वायुग्नविप्रानादित्यमपः पश्यन्त्येव च ।
न कदाचन कुर्वीत विष्मद्व्यस्य विसर्जनम् ॥”
इत्याह्नकतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“मूलश्लेष्मपुरीषाणि यैरुत्सृष्टानि वारिणि ।
“तं पात्यन्ते च विष्मन्ने दुर्गन्धे पूयपूरिते ॥”

इति वामनपुराणे कर्मविपाको नाम १२
अध्यायः ॥३॥ अथ सलिलपरीक्षा । पितामहः ।
“तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्या सनातनम्
मण्डलं पुण्यधूपाभ्यां कारयेत् सुविचक्षणः ॥

शरान् संपूजयेन्नृत्त्या वैषवश्च धनुस्तथा ॥”

तत्र प्रथमतो वरुणं पूजयेत् । यथा नारदः ।

“गन्धमायैः सुरभिभिर्मधुसौरहृतादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः ॥”

ततो धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसम-
न्वकप्रतिष्ठापचक्रशिरोनिवेशान्तं कर्म कुर्वीत् ।
कात्यायनः ।

“शरांस्वनायसापांस्तु प्रकुर्वीत विग्रहये ।

वेणुकाष्ठमयाश्च व क्षेता च सुदृढं क्षिपेत् ॥”
पितामहः ।

“क्षेता च क्षत्रियः कार्यः तद्दत्तिर्वाह्योऽथवा

अक्षरुद्वयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः ॥

इषुश्च प्रक्षिपेद्दीमान् माहते वाति वा भृशम् ।

विषमे भुप्रदेशे च वृक्षस्याणुसमाकुले ॥”

नारदः ।

“क्षरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं मतम् ।

मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेव त्रेयो धनुर्विधिः ॥”

अक्षुलीनां सप्ताधिकं शतं यस्य धनुषः परिमाणं

तत् सप्तशतं एवं षट्शतादिकम् । पिता-
महः ।

“मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत् शरत्रयम् ।

इत्यानाश्च शते सार्धं लब्धं कृत्वा विचक्षणः ॥

तेषाञ्च प्रेषितानाम् शरणां शास्त्रदेशनात् ।

मध्यमस्तु शरो षाष्टः पुरुषेण बलीयसा ॥

शरणां पतनं याद्यां सर्षपं परिवर्जयेत् ।

सर्षपं सर्षपं शरो याति दूराद्दूरतरं यतः ॥”

पतनं याद्यमिति शरपतनस्थानपर्यन्तं गच्छे-

दित्यर्थः । तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनस्थानकशर-

ग्रहणम् । ततश्च प्रथमतः पुरुषान्तरेण तत्स्थाने

शरं शानतेत्यर्थः । नारदः ।

“नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सरःसु च ।

ऋदेषु स्थिरतीथेषु कुर्वीत् पुंसां निमज्जनम् ॥”

नातिवेगासु स्थितिबिरोधिवेगशून्यासु । विष्णुः ।

पङ्कशैवालदुष्टप्राहमत्स्यजलौकादिवर्जिते तस्य

नाभिमात्रजले मग्नस्यारागद्वेषिणः पुरुषस्यान्य-

स्योरु गृह्णीत्वाभिमुखितान्त्रः प्रविशेत् । तत्-

समकालश्च नातिक्रूरश्च दुना धनुषा पुरुषोऽपरः

शरमोक्षं कुर्वीदिति । तस्य शोध्यस्येत्यर्थः ।

अन्यथा तस्येति व्यर्थं स्यात् ॥३॥ अन्यपुरुषस्य

स्तम्भधारणमाह स्मृतिः ।

“उदके प्राप्नुवन्तिष्ठे हर्म्यस्थूणां प्रगृह्य च ॥”

प्राङ् विवाककर्तृकजलाभिमुख्यमाह पिता-

महः ।

“तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम्

शुद्धेय कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा ।

अतस्त्वं दर्शयामासं शुभाशुभपरोक्षेण ॥” ॥३॥

शोध्यकर्तृकाभिमुख्यमाह याज्ञवल्करः ।

“सत्येन साभिरक्षस्व वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।

नाभिमातोदकस्य गृह्णीत्वोरु जलं विधेत् ॥”

मा मामभिशाप्य शपथं कारयित्वा कं जलं

विधेत् निमज्जत् । तोरणश्च निमज्जनसमीपे

समे स्थाने शोध्यकर्षप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ।

यथा, नारदः ।

“गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।

कुर्वीत कर्षमाचक्षु भूमिभागे समे शुची ॥”

शरमोक्षे विशेषमाह तुरारदहृत्सती ।

“शरप्रक्षेपणस्थानादयुवा जवसमन्वितः ।

गच्छेत् परमया शक्त्या यत्रासी मध्यमः शरः ॥

मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः ।

प्रत्यागच्छेत् तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरप्राप्तौ न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥

अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।

क्षानाहान्यत्र गमनादयस्मिन् पूर्वं निवेशयेत् ॥”

जविनी विशेषयति नारदः ।

“पञ्चाशतो धाकानां वी स्यातामधिकी जवे

तौ च तत्र नियोज्यौ शरानयनकर्मणि ॥”

एकाङ्गस्य दर्शनादिति कर्षाद्यभिप्रायेण ।

“शिरोमात्रम् दृश्यते न कर्षी नापि नासिके

अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥”

इति विशेषाभिधानात् ॥

कात्यायनः ।

“निमज्जोत्प्लवते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिना नरः

पुनस्तत्र निमज्जते दंशचिह्नविचारितः ॥”

जलान्तर्गतमत्स्यजलौकादिना दष्टः समुत्प्लवते

यदि तदा दष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः ॥३॥

पितामहः ।

“गन्तुं चापि च कर्तुं च समं गमनमज्जनम् ।

गच्छं तोरणमूलात् शरस्थानं जवी नरः ॥

तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय शाय-

कम् ।

गच्छे तोरणमूलान्तु यतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरप्राप्तौ न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् ततः शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥”

अत्र मज्जनसमकालं गमनाभिधानात् शर-

मोक्षसमकालं गमनं शूलपाण्युक्तमयुक्तम् ।

मज्जनसमकालक्षितं मध्यमं शरमादायेत्यपर-

मुक्तमपि प्रमाणशून्यम् । ततश्च त्रिषु शरेषु

सुक्तेषु एको वेगवान् मध्यमशरपतनस्थानं

गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति अन्यस्तु पुरुषो

वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति

एवं स्थितयोस्तृतीयायां करतान्तिकायां प्राङ्-

विवाकदत्तायां शोध्यो निमज्जति तत्समकाल-

मेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशर-

पतनस्थानं गच्छति शरप्राप्तौ च तस्मिन् प्राप्ते

द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न

पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वक्तुं कार्यः ॥३॥

तत्र प्रयोगः । उक्तलक्षणजलाश्रयनिकटे तथा

तोरणं विधाय उक्तदेशे लब्धं कृत्वा तोरण-

समीपे सशरं धनुः संपूज्य जलाशये वरुण-

मावाह्य पूजयित्वा तत्तोरं धर्मादौ देवान्

हवनान्तमिष्टा दक्षिणां कृत्वा शोध्यस्य शिरसि

प्रतिष्ठाप्य बह्वा प्राङ् विवाको जलमभि-

मन्त्रयेत् ।

सलीलः

“ॐ तोय त्वं प्राणिनां प्राणः स्फुरेद्यन्तु
निर्मितम् ।

शुद्धेय कारणं प्रोक्तं दृष्ट्याणां देहिनां तथा ।
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे ॥”

इति मन्त्रेण ॥

श्रीध्वस्तु ॐ सत्येन माभिरक्षस्व धरुणेत्यनेन
जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूषस्य श्रीध्वनाभिमाचो-
दकावस्थितस्य बलीयसः प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य
समीपं जलमध्ये गच्छेत् । ततः शरैः त्रिषु
सुक्तेषु मध्यमशरपतनस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा
जविन्धे कस्मिन् पुरुषे स्थिते अन्यस्मिन् तोरण-
मूले स्थिते प्राङ्मुखेन तालवये दत्ते श्रीध्वो
गृहीतस्थूषप्राङ्मुखपुरुषस्योरु गृहीत्वा निम-
ज्जति । तस्मिन्कालमेव तोरणमूलस्योऽपि
मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति । ततः शरग्राही
च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं प्राप्य जला-
न्तःस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः । कर्णाद्यङ्गं
विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः मज्जनस्थाना-
दन्यत्र गमनेऽप्यशुद्धः । दक्षिणादिकं दद्यात् ।
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

सलिलकुन्तलः, पुं, (सलिलस्य कुन्तल इव ।)
शेवालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सलिलजं, स्त्री, (सलिले जायते इति । जन + उ + णि)
पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जलजाते, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १२५ । २१ ।

“एष वृष्णिप्रवीरेण भ्राताः सलिलजो भृशम् ।
पृथिवीश्वान्तरोक्षश्च निनादयति शङ्कराट् ॥”

सलिलाशयः, पुं, (सलिलानामाशयः ।) जला-
शयः । तस्य वैकृत्ये दोषो यथा,—

गर्ग उवाच ।

“नगरादपसर्पन्ते समीपमुपयान्ति च ।

नद्यो ह्रदाः प्रसवणाः विरसाश्च भवन्ति ते ।

विवर्णं कलुषं तप्तं केनवज्जन्तुसङ्कुलम् ।

चीरं स्नेहं सुरां रत्नां वहन्ते चाकुलोदकाः ॥

पण्मासाभ्यन्तरे तत्र परचक्रभयं भवेत् ।

जलाशया मदन्ते वा प्रव्वलन्ति कथञ्चन ॥

विमुञ्चन्ति तथा ब्रह्मन् ज्वालाधूमरजांसि च ।

अस्त्राते वा जलोत्पत्तिः ससत्त्वा वा जलाशयाः ॥

संगीतशब्दा दृश्यन्ते जले मारभयं वदेत् ।

दिश्यमशोभयं सर्पिर्मधुना त्ववसिचनम् ।

जलस्थो वारुणा मन्त्रास्तैश्च होमो जले भवेत् ॥

मध्याह्नयुक्तं परमाक्रमम्

देयं द्विजानां द्विजभोजनार्थम् ।

गावश्च देयाः सितवस्त्रयुक्ता-

स्त्राथोदकुम्भाः सलिलाघशान्यै ॥”

इति मातङ्ग्ये २०८ अध्यायः ॥

सलिलेभ्यः, पुं, (सलिलं इभ्यं यस्य ।) वाङ्-
वानलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सलीलः, त्रि, लीलया सह वर्तमानः । लीला-
विशिष्टः । यथा,—

“सुरद्वूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते

असद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।

सुराङ्गनाभवनवीकरप्रपञ्चामर-

स्फुरत्समौरवीजितं सदाश्रुतं भजामि तम् ॥”

इति हृन्दोमञ्जरी ॥

सल्लकी, स्त्री, (सत्कृत्य लक्ष्यते स्वायते गजेरिति ।

सत् + लक + क्तुन् । गौरादित्यान् ङीप् ।) स्वना-

मख्यातहृत्तः । तत्पर्यायः । गजभञ्ज्या २ सुवहा

३ सुरभी ४ रसा ५ महेरणा ६ कुन्दुकौ ७

ह्लादिनी ८ । इत्यमरः । २।४।१२४ ॥ गजभञ्जा

८ सुरभिः १० सुरभीरसा ११ महेरणा १२

गल्लकी १३ सल्लकी १४ गल्लकी १५

ह्लादिनी १६ । इति तट्टीका ॥ गच्छते स्वायते

गजेः गल्लकी । गल क ऊ आघे चुरादिः जेर-

भावपक्षे नास्तीति लकट् । श्वाविद्वद्भेदौ

गल्लक्यौ गल्ला दासवितर्कयोरिति तासव्यादौ

रभसः । सलति गच्छति सलगती दन्त्यादिः

यकः भौवादिः निपातनात् लस्य द्वित्वम् ।

सत्कृत्य लक्ष्यते स्वायते गजेरिति वा सल्लकी

दन्त्यादिरित्यन्ये । सल्लकी चेत्येके । देशी-

प्रायेयम् । सल्लकी सल्लकी ह्रदेति रुद्रः ।

इति स्वामी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

संव(स्व)रं, स्त्री, (संव्रियते इति । सं + वृ + षप् ।)

संयमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बौद्धव्रतविशेषः ।

इति मेदिनी ॥ जलम् । इत्यमरः । १।१०।४ ॥

“सम्बति सम्बरम् । सम्ब सर्पणे पूर्व्वेण अर

सम्बरं दन्त्यादि । शम्ब गतावित्यस्मादरे ताल-

व्यादि च ।

‘लौवन्तु सम्बरं नीरबौद्धव्रतविशेषयोः ।

विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च ॥’

इति दन्त्यादौ रभसः ॥

‘शम्बरो हरिणे दैत्ये मत्स्ये च सलिले स्मृतः ॥’

इति तालव्यादावजयः । इति भरतः ॥

संव(स्व)रः, पुं, (संव्रणोति आह्वणोति जलमिति ।

सं + वृ + षप् ।) सेतुः । यथा । सेतौ पण्यालि-

संवराः । इति हेमचन्द्रः ॥ दैत्यविशेषः ।

हरिणविशेषः । मत्स्यविशेषः । शैलविशेषः ।

जिनविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु भाव्यहन् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

संवरणं, स्त्री, (सं + वृ + ष्यट् ।) आवरणम् ।

(यथा, महाभारते । १ । १४१ । ७१ ।

“मत्स्यसंवरणे यत्नः सदा कार्योऽनसूयता ॥”

इन्द्रियसंयमः । इति संवरादिशब्दटीकायां

भरतः ॥ (प्राकारः । यथा, रामायणे । २ ।

८८ । २४ ।

“शून्यसंवरणारक्षामयस्थितद्वयद्विपाम् ।

अनाहतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥”

“शून्यसंवरणारक्षां संवरणानां प्राकाराणामा-

समन्तात् रक्षया शून्याम् ॥” इति तट्टीका ॥ ॥

पुं, अजमोदपुत्रः । स च कुरोः पिता । इति

महाभारतम् । १ । ८५ । ३७ ॥

सवरारिः, पुं, (संवरस्य अरिः ।) कामदेवः । इत्य-

मरः । १।१।२३ ॥ “सवरस्य दैत्यविशेषस्य अरिः ।

‘लौवन्तु संवरं नीरबौद्धव्रतविशेषयोः ।

सवयाः

विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च ॥’

इति दन्त्यादौ रभसः । संवरणं संवरः भावेऽल् ।

इन्द्रियसंयमः संवरस्तस्यारिरिति वा । तदुक्तं

साहित्यकल्पतरुणा । रुद्रस्य सम्बरारिश्च पुष्प-

वतीनां कुसुमधन्वेति तदयं संवरारिरिह

तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च ॥ इति भरतः ॥

संवरी, स्त्री, गतावरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृषिकपर्णी । इत्यमरः । २।४। ८८ ॥ इन्दुर-

काणी इति ख्यातायां युलकुडी इति ख्याता-

यामिति केचित् । गं कल्याणं हृणोति शंवरी

पूर्व्ववदन् ईप् तालव्यशादिः दन्त्यसादिश्चेति

स्वामी । इति भरतः ॥

संवलं, स्त्री, (संव्रणोतीति । सं + वृ + षप् । रस्य

लः ।) जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

संवलः, पुं, स्त्री, पाथेयम् । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च ।

इत्यमरभरतौ ॥

सवं, स्त्री, (सूते रसानिति । सू + षप् ।) जलम् ।

इति जटाधरः ॥ पुष्परसः । इति केचित् ॥

सवः, पुं, (सूयते सोमोऽवेति । सू + षप् ।)

यज्ञः । इत्यमरः । २।७।११ ॥ (यथा, महा-

भारते । १ । ८४ । २५ ।

“राजसूयाश्वमेधाद्यैः सोऽयजन् बहुभिः सवैः ॥”

सन्तानः । इति मेदिनी ॥ सूर्यः । चन्द्रः । इति ;

केचित् ॥ (अग्नि, वि । यथा, वाजसनेयसंहि-

तायाम् । ८ । ३८ ।

“सविता त्वा सवानां सुवताम् ।”

“सविता सवानां प्रसवानामज्ञानामाधिपत्ये ह्ये

यजमान त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु ।” इति

तद्वाक्यम् ॥)

सवनं, स्त्री, (सु ज् अभिषवे + ष्यट् ।) यज्ञ-

स्नानम् । (यथा, किराते । १२ । १० ।

“प्रविशेय गामिव क्लृप्तस्य

नियमसवनाय गच्छतः ।

तस्य पदविनिमित्तो हिमवान्

गुरुतां नयन्ति हि गुणा न संहतिः ॥”

तत्पर्यायः । सूत्या २ अभिषवः ३ । इत्यमरः ।

२।७।४७ ॥ सोमसन्धानम् ४ । इति जटाधरः ॥

सोमपानम् । इति भरतः ॥ अश्वरम् । (यथा,

रघुः । ८ । ७५ ।

“अथ तं सवनाय दीक्षितः

प्रणिधानात् गुरुराश्वमस्थितः ।

अभिषङ्गजङ्घं विजज्ञिवान्

इति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥”

सोमनिर्दलनम् । इति मेदिनी ॥ प्रसवः । इति

केचित् ॥ (सु + युच् । चन्द्रे, पुं । इत्युणादिवृत्तौ

उज्ज्वलदत्तः । २।७४ ॥ वनेन सह वर्तमानमिति

विग्रहे वनविशिष्टे, वि । यथा, महाभारते ।

१ । १८ । ८ ।

“अथ पर्व्वतराजानं तमनन्तो महाबलः ।

उज्जहार बलाद्ब्रह्मन् सवनं सवनोक्तम् ॥”

सवयाः, [स] स्त्री, (समानं वयोऽस्याः । “ज्योति-

र्जनपदेति ।” ६।३।८५ । इति समानस्य सः ।)

सवित्रि

समवयस्का । तत्पर्यायः । शालिः २ वयस्या ३ सखी ४ सवचरी ५ । इति जटाधरः ॥
सवयाः, [स्] पुं, (समानं वयो यस्य ।) वयस्यः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ समानवयस्के, त्रि ॥
(यथा रघुः । ५ । ६५ ।

“सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
प्राबोधयन्नुपसि वाग्भिरुदारवाचः ॥”
सवरः, पुं, सलिलम् । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सवर्णः, त्रि, (समानो वर्णोऽस्य । “ज्योतिर्जन-
पदेति ।” ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य सः ।)
सदृशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ८ । ५१ ।

“प्रथितमौलिरसौ वनमालया
तरुपलायसवर्णतनुच्छदः ॥”
समानवर्णः । (यथा, महाभारते । ७ । २२ । ४३ ।
“इन्द्रागुहसवर्णस्तु कुन्तिभोजो हयोत्तमैः ।
आयात् सदृशैः पुरुजित् मातुलः सव्यसाचिनः ॥”)
तुल्यजातिः । यथा, मनुः ।
“पाणिचक्षुषसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।
असवर्णास्त्रयं त्रयो विधिरुहाङ्कर्मणि ॥”

इत्युद्वाहृतत्वम् ॥
एकस्यानोत्पन्नवर्णः । यथा । सवर्णनाकदीर्घः ।
इति संहितसारव्याकरणम् ॥
सवर्णा, स्त्री, (समानो वर्णो यस्याः ।) सूर्यपत्नी
छाया । इति शब्दरत्नावली ॥ (समानवर्णा
स्त्री । यथा, मनुः । ३ । ४ ।
“उद्भूतं द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणां-
ताम् ॥”)

सवहा, स्त्री, त्रिहता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सविकाशः, त्रि, विकशितः । प्रफुल्लः । विकासेन
सह वर्तमानः ॥

सविता, [क्व] पुं, (सूते लोकादीनि । सू +
हृच् ।) सूर्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३१ ॥ यथा,
कुमारः । ५ । २० ।

“विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा-
मन्यदृष्टिः सवितारमेक्षत ॥”

तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
“धोशब्दवाच्यो ब्रह्माणं प्रचोदयति सर्वदा ।
सृष्टार्थं भगवान् विष्णुः सविता स तु कीर्तितः ॥
सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्यते ।
यतस्तद्देवता देवो सावित्रीत्युच्यते ततः ॥”
इति वक्रपुराणे गायत्रीकल्पो नामाध्यायः ॥
अर्कहृषः । इति चामरः । २ । ४ । ८० ॥

सविहदेवतः, पुं, (सविता देवतं यस्य ।) हस्त-
नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सविहलः, त्रि, सविहसम्बन्धी । सविहशब्दात्
सप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सविचं, स्त्री, (सुयतेऽनेनेति । सू प्रसवे + “चत्ति-
लुधूखनसहचर इवः ।” ३ । २ । ८४ । इति
करणे इवः ।) प्रसवकरणम् । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥

सवित्रियः, त्रि, (सवितुरयमिति । सविह + चः ।)
सूर्यसम्बन्धीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

३१२

सश्मश्रुः

सवित्री, स्त्री, (सूते या । सू + हृच् ।) स्त्री ।
माता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । १ । २४ ।
“तया दुहित्वा सुतरां सवित्री
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ॥”)

गौः । इति केचित् ॥
सविधः, त्रि, (समाना विधास्येति ।) निकटम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ५३ । ३० ।
“अथ सविधमागत्य राज्ञस्तत्त्वोपविष्टवान्”)
समानप्रकारश्च ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३ । ८ ।
“आसां मुहूर्तं एकस्मिन् नानागारेषु योषिताम्
सविधं जगृहे पाथीनरूपः स्वमायया ॥”)

सविधायः, त्रि, (विधयेन सह वर्तमानः ।)
विधायोपनः । तत्पर्यायः । वीक्षापन्नः २ ।
इति हारावली ॥
सवेशः, त्रि, (वेशेन सह वर्तमानः ।) वेशान्वितः ।
इति धरणिः ॥ निकटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥

सव्यः, त्रि, (सू प्रेरणे + “माच्छासिसिन्धुयो यः”
उणा० ४ । १०८ । इति यः ।) वामः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८५ ॥ (यथा, मनुः । २ । ६३ ।
“उद्भूते दक्षिणे पाणानुपवौलुच्यते द्विजः ।
सव्ये प्राचीनं चावौतौ निवौतौ कण्ठसज्जने ॥”)
दक्षिणः । (यथा, अनर्घराघवे । ६ । ७० ।
“एकेन सव्यपाणिना विशिखसुतुषाय किमाह
रावणः । साधु रे मनुष्यदिग्ग साधु ।”
“सव्यपाणिना दक्षिणहस्तेन ।” इति तट्टीका ॥)

प्रतिकूलः । इति हेमचन्द्रः ॥
सव्यः, पुं, (सूते विश्वमिति । सू प्रसवे + “माच्छा-
सिसिन्धुयो यः” उणा० ४ । १०८ । इति यः ।)
विष्णुः । इति शब्दमाला ॥

सव्यसाची, [न्] पुं, (सव्येन वामेन हस्तेनापि
सचति सन्धधाति बाणमिति । सच सन्धाने +
चिनिः ।) अजुनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । ४ । १२ । १८ ।
“उभौ मे दक्षिणौ पाणौ गाण्डीवस्य विकर्षणे
तेन देवमनुष्यसु सव्यसाचीति मां विदुः ॥”)

सव्येष्ठः, पुं, (सव्ये तिष्ठतीति । स्था + कः ।
“स्थास्थिन्स्युणाम् ।” ८ । ३ । ८७ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या पत्वम् । हलदन्तादित्यलुक् ।)
सारथिः । इति हलायुधः ॥

सव्येष्ठा, [क्व] पुं, सव्ये तिष्ठतीति । स्था +
“सव्ये स्थान्दसि ।” उणा० २ । १०२ । इति
कन्दसि ऋः । स च ङित् । “स्थास्थिन्स्युणाम् ।”
८ । ३ । ८७ । इति पत्वम् । सप्तम्या अलुक् ।)
सारथिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥

सशस्या, स्त्री, (सव्येन सह वर्तमाना ।) नाग-
दन्ती । इति रत्नमाला ॥ शस्ययुक्तभूम्यादौ त्रि ॥
सशुकः, पुं, (शुकेन दयया सह वर्तमानः ।)
आस्तिकः । इति केचित् ॥

सश्मश्रुः, स्त्री, (श्मश्रुणा सह वर्तमाना ।) श्मश्रु-
युक्तस्त्री । तत्पर्यायः । नरमालिनी २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (श्मश्रुविशिष्टे, त्रि ॥)

सखेदा

सखत्वा, स्त्री, (सख्येन सह वर्तमाना ।) गर्भिणी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३ । ८ ।
नदीमिवान्तःसक्तिलां सरस्वतीं
“नृपः सखत्वां मन्त्रिणीममन्यत ॥”)

प्राणियुक्ते, त्रि । यथा, “मनुः । ४ । ४७ ।
‘न मूलं पथि कुर्वीत न भक्षानि न गोव्रजे ॥’
‘न सखत्वे तु गर्तेषु न गच्छन्नापि संस्तितः ॥’
सखत्वेषु प्राणिमत्सु ।” इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
ससभं, स्त्री, (सस नाशे + क्युट् ।) यन्त्रार्थपथ-
जननम् । इत्यमरटीका । २ । ७ । २६ ॥ तस्य
रूपान्तरं शमनं शसनञ्च ॥

सस्मितः, त्रि, (स्मितेन सह वर्तमानः ।) ईष-
दास्वतुक्तः । यथा,—
“सस्मिताननसरोजमङ्गले
रिङ्गमाचमन्ति लोमकुन्तलम् ।
रोचनोऽस्मितभासमस्तु मे
केशवं मनसि शेषवं वपुः ॥”

इत्यनुमितौ जगदीशः ॥
सस्यः, स्त्री, (सस स्वप्ने + “माच्छासिसिन्धुयो यः”
उणा० ४ । १०८ । इति यः ।) हृत्वादीनां
फलम् । यथा,—
“संसर्गं सौख्यं सस्यं सस्यं साक्षा च साध-
सम् ॥”

इत्युपविवेकात् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
धान्यम् । यथा, हेमचन्द्रः ।
“धान्यस्तु सस्यं सौख्यञ्च त्रीहस्तस्यकरिच तत् ॥”
शस्त्रम् । गुणः । इति विश्वः ॥ तस्य प्रशंसा यथा,
“जीर्णमन्नं प्रशंसौयात् भार्याय गतवीवनाम् ।
रथात् प्रत्यागतं शूरं सस्यञ्च गृहमागतम् ॥”

इति चाणक्यमतकम् ॥
अन्यत् शस्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सस्यकः, पुं, (सव्येन गुणेन परिजातः सस्यकः ।
सस्य + “सव्येन परिजातः ।” ५ । २ । ६८ ।
इति कन् ।) मणिमेदः । (यथा, बृहत्संहि-
तायाम् । ७ । २० ।

“हेमकान्तिरयवा शृङ्गवर्णः
सस्यकेन मणिना सहस्रो वा ॥”)
असिः । इति मेदिनी ॥
“सस्यको नासिकेरान्तः सस्याभमणिष्वन्योः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(शालिः । साधुः । इति काशिका ॥)
सस्यमारी, [न्] पुं, (सस्यं मारयतीति । सू +
णिच् + चिनिः ।) मन्त्रामूषकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सस्यनाशके, त्रि ॥

सस्यसंवरः, पुं, (सस्यैः संव्रियते इति । सं + हृ +
“ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति अण् ।)
सालहृषः । इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥

सस्यसंवरणः, पुं, (सस्यैः संवरणमस्येति ।) अश्व-
कर्णहृषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सखेदा, स्त्री, (खेदेन सह वर्तमाना ।) दूषिता
कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (घनैर्विशिष्टे,
त्रि ॥)

सहच

सह, व्य, सहितम् । तत्पर्यायः । साकम् २. सार्धम् ३ सत्रम् ४ समम् ५ । इत्यमरः । १।४।४ ॥
सहः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १०।६१ ।
“यत्र त्वेति परिध्वंसा जायन्ते वर्णादृषकाः ।
राष्ट्रिकः सह तद्वाङ्गं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥”)
साकल्यम् । विद्यमानम् । साहचर्यम् । योगपदम् ।
संहतिः । सम्बन्धः । इति मेदिनी ॥ सामर्थ्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सह, क्लो, (सहते इति । सह + अच् ।) पार्श्व-
लक्षणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सहः, पुं, (सहते इति । सह + पचाद्यच् ।)
अपह्वायणमासः । (यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । १४।२७ ।
“सहस्र सहस्रस्य हेमन्तिकावतू ॥” ॥
महादेवः । इति महाभारतम् । १३।१७ ।
१२६ ॥) क्षमे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १६।८।१० ।
“गदापरिघ्नशक्तीनां सहाः परिघबाहवः ।
त एरकाभिर्निहताः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥”)
सहः, पुं, क्लो, (सहते इति । सह + अच् ।)
बलम् । इति मेदिनी ॥
सहः, [स्] क्लो, (सहते इति । सह + “सर्व-
धातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४।१८८ । इति असुन् ।)
ज्योतिः । बलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । ८।७ ।
“सदयं वभुजे महाभुजः
सहसोऽहे गमियं व्रजेदिति ।
अविरोपनतां स मेदिनीं
नवपाणिग्रहणां बभूविव ॥”)
सहकारः, पुं, (सह युगपत् कारयति विक्षेपयति
मौगन्धमिति । क + णिच् + अच् ।) अति-
सीरभान्नः । इत्यमरः । २।४।३३ ॥ (यथा,
रघुः । ४।८ ।
“मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुण्योद्गम इव प्रजाः ॥”)
सहकारी, [न्] पुं, (सह करोतीति । क +
णिनिः ।) प्रत्ययः । यथा,—
“अथ हेतुरुपादानं प्रत्ययाः सहकारिणः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
न्यायमते तद्विभवे सति तज्जन्यजनकत्वं सह-
कारित्वम् ॥ (मिलित्वा करणशीले, त्रि ॥)
सहचरः, पुं, स्त्री, सह चरतीति । चर + अच् ।)
पौतभिरुदी । नौलभिरुदी । इति रत्नमाला ॥
(यथा, सुश्रुते । १।३८ ।
“वैततस्मिन्सहचरद्वयदर्भेष्टादनीति ॥”)
सहचरः, पुं, (सह चरतीति । चर + अच् ।)
भिरुदी । वयस्यः । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२४।१६२ ।
“ततः सहचरैः साकं तस्यैवाश्रित्ययद्बृहम् ॥”)
प्रतिबन्धकः । इति हेमचन्द्रः ॥ अशुचरे, त्रि ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः । २।६४ ।

३१३

सहण्ड

“सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्गु राक्षः
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुण्यधन्वा ॥”)
सहचरी, स्त्री, (सह चरति या । चर + अच् ।
पचादिषु चरतेष्टिकरणात् ङीष् ।) पौत-
भिरुदी । इत्यमरः । २।४।७५ ॥ सखी ।
इति जटाधरः ॥ पत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, रघुः । ८।५७ ।
“लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेम्ण स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।
आकर्णकष्टमपि कामितया स धन्यी
बाणं कृपासुदमनाः प्रतिषञ्जहार ॥”)
सहजः, पुं, (सह जायते इति । जन + ङः ।)
सहोदरः । इत्यमरः । २।६।३४ ॥ निमर्गः ।
सहोत्थे, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः ।
८।४३ ।
“विललाप स वाप्यगहदं
सज्जामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि माह्वं
भजते कैव कथा शरीरिषु ॥”)
जन्मलम्नात् हतौयस्थानम् । यथा,—
“सुतमदननवान्ये पूर्णदृष्टिः सुरारि-
र्युगलदशमराशौ दृष्टिपादद्वयार्धः ।
सहजरिपुचतुर्थेऽष्टमे चार्द्धदृष्टिः
स्थितिभवनमुपास्य नैव दृश्यं हि राहोः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सहजमित्रं, क्लो, (सहजं मित्रम् ।) स्वाभाविक-
सुहृत् । यथा,—
“अरिमित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः ।
क्रमशो मण्डलं चित्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥”
परिः शत्रुः । मित्रं सुहृत् । उभयविलक्षण
उदासीनः । ते च त्रयस्त्रिविधाः । सहजाः
कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति । सहजं मित्रं भागि-
नेयपैतृस्वस्रीयमादस्वसीयादिः । इति मिता-
चरायामाचाराध्याये १ अध्यायः ॥
सहजातः, त्रि, (सह जातः उत्पन्नः ।) सहो-
दरः । यमजः इति केचित् ॥ (सहोत्थे, त्रि ।
यथा, कथासरित्सागरे । ११३।२२ ।
“तारावलोकनामा च क्रमाद् द्विं जगाम सः ।
दानधर्मविवेकाद्यैः सहजातैर्गुणैः सह ॥”)
सहजारिः, पुं, (सहजः स्वाभाविकः अरिः ।)
स्वाभाविकशत्रुः । यथा । “सहजारिः सापन्न-
पितृव्यतत्पुत्रादिः ।” इति मिताचराया-
माचाराध्यायः ॥
सहजोदासीनः, पुं, (सहज उदासीनः ।) स्वाभा-
विकपरतरः । यथा । “सहजकृत्रिममित्रशत्रु-
लक्षणरहितौ सहजकृत्रिमोदासीनौ ।” इति
मिताचरायामाचाराध्यायः ॥
सहण्डुकं, क्लो, मांसव्यञ्जनविशेषः । यथा,—
“छागादेर्मांसमूर्धादेः कृष्टितं खण्डितं पुनः ।
शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत् सहण्डुकम् ।
सहण्डुकं गुणयन्ते शुद्धमांसगुणं कृतम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सहनः

सहदेवः, पुं, (पाण्डवविशेषः । इति मेदिनी ॥
स च पाण्डुराजस्य पञ्चमपुत्रः । माद्रीगर्भे
अश्विनीकुमाराभ्यां जातः ॥ जरासन्धसुतः ।
स युधिष्ठिरममकालीनो मगधेषु राजासीत् ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (हर्ष्यश्चनसुतः । यथा,
हरिवंशे । २८।३ ।
“हर्ष्यश्चनसुतो राजा सहदेवः प्रतापवान् ।
सहदेवस्य धर्म्यात्मा नदीन इति विस्तृतः ॥”
सोमदत्तपुत्रः । यथा, तत्रैव । ३२।८० ।
“सोमदत्तस्य दायदः सहदेवो महायशः ।
सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम पार्थिवः ॥
देवैः सह वर्त्तमाने, त्रि । यथा, भागवते ।
४।२।८ ।
“श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मे सहदेवाः महात्मनः ।
साधूनां ब्रवतो वृत्तं नाज्ञाताश्च मत्सरात् ॥”)
सहदेवा, स्त्री, (सह दीव्यतीति । दिव + अच् ।
टाप् ।) बला । दण्डोत्पलः । शारिर्वीषधिः ।
इति मेदिनी ॥ अर्हन्माता । इति हेमचन्द्रः ॥
(देवककन्यान्यतमा । सा तु वसुदेवपत्नी । यथा,
भागवते । ८।२४।२३ ।
“शान्तिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता ।
सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः ॥”)
सहदेवी, स्त्री, सर्पाक्षी । इति मेदिनी ॥ पौत-
दण्डोत्पला । इति रत्नमाला ॥ बलाप्रभेदः ।
तत्पर्यायः । महाबला २ ज्येष्ठबला ३ कट-
भरा ४ केशरुहा ५ केसरिका ६ सुगदनी ७
वर्षपुष्पा ८ केशवर्जिनी ९ पुरासिनी १० देव-
बला ११ सारिणी १२ पौतपुष्पी १३ देवार्हा
१४ गन्धवक्त्ररी १५ सुगा १६ सुगरसा १७ ।
अस्या गुणाः । हृद्गोवाताग्रः शोफहारित्वम् ।
शुक्रवृद्धिकारिम् । बल्यत्वम् । विषमञ्जर-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ सहदेव-
पत्नी च ॥
सहदेवीगणः, पुं, (सहदेवीनां गणः ।) प्रति-
ष्ठायां देवज्ञानार्थमोषधिसमूहः । यथा,—
“पञ्चगव्यैः स्नापयेच्च सहदेव्यादिभिस्ततः ।
सहदेवी बला चैव शतमूली शतावरी ॥
कुमारी च गुडुची च सिंहौ व्याघ्री तथैव च ।
य मोषधीति मन्त्रेण ज्ञानमोषधिमङ्गलेः ॥”
इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥
सहधर्मिणी, स्त्री, (सह धर्मीऽस्त्यस्या इति ।
इनिः । ङीप् ।) वेदविधानेनोदा । इत्यमरः ।
२।६।५ ॥
सहनं, क्लो, (सह + ल्युट्) क्षान्तिः । तत्पर्यायः ।
तितिचा २ क्षमा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ६।३८० ।
“कार्यसंग्रह आदानं तदाहृच्छादनं पुनः ।
कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यज्ञवेत् ॥”)
सहनः, त्रि, (सहते इति । सह + ल्युट् ।) सहन-
शीलः । इत्यमरः । ३।१।३१ ॥ तत्पर्यायः ।
सहिष्णुः २ क्षमिता ३ क्षमी ४ तितिक्षुः ५
क्षन्ता ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

सहम

सहनर्त्तनं, क्ली, (सह मिलित्वा नर्त्तनम् । एकं च मण्डलाकारनृत्यकरणम् । इति केचित् ॥
सहपांशुकिलः, पुं, (सह पांशुना रजसा किलति क्रोडतीति । किल क्रोडने + कः ।) वयस्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सहपानं, क्ली, (सह मिलित्वा पानम् ।) एकत्र मद्यभक्षणम् । तत्पर्यायः । सपीतिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ तुल्यपानम् ३ । इत्यमरः ॥ २।८।५५ ॥
सहपोतिः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
सहपूर्वाङ्गः, क्ली, (पूर्वाङ्गस्य सदृशम् । “अव्ययीभावे चाकाले । ६।३।८१ । इत्यत्र अकाले इति कथनात् न सादेशः ।) पूर्वाङ्गसदृशम् । इति मृगश्रोत्रध्याकरणे अव्ययीभावसमासः ॥
सहभावो, [न] त्रि, (सह भवतीति । भू + णिनिः ।) सहायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सहभोजनं, क्ली, (सह मिलित्वा भोजनम् ।) एकत्र भक्षणम् । तत्पर्यायः । सन्धिः २ ॥ इत्यमरः ॥ २।८।५५ ॥ (सहभोगकरणम् । यथा, महाभारते । १ । १८६ । २४ ।
एष नः समयो राजन् रत्नस्य सहभोजनम् । न च तं हातुमिच्छामः समयं राजसत्तमम् ॥”)
सहमरणं, क्ली, (सह पत्या मरणम् ।) मृतस्वामिसहितज्वलचित्तारोहण-पूर्वकमरणम् । यथा । “अथ सहानुगमनम् । अङ्गिराः । मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेषुताशनम् । सारुत्यतोसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥ तिस्रः कोव्योऽर्धकोटौ च यानि लोमानि मानवे । तावन्त्यद्वानि सा स्वर्गे भर्त्तारं यानुगच्छति ॥ व्यालघातो यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् । तद्वन्नर्त्तारमादाय तेनैव सह मोदते ॥ मातृकं पेटकञ्चैव यच्च कन्या प्रदीयते । पुनाति त्रिकुलं नारी भर्त्तारं यानुगच्छति ॥ तत्र सा भर्तृपरमा परा परमलालसा । क्रोडते पतिना साहं यावदिन्द्रायतुर्हम् ॥” भर्तृपरमा भर्ता परमो यस्याः सा तथा । परा परमलालसेत्यत्र स्तूयमानास्तरोगणैरिति व्यासिन पठितम् ।
‘ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः । तं वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम् ॥ साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते । नान्यो धर्मा हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिचित् । या नारीत्युपादानात् सहमरणाभावपक्षोऽपि सूचितः । नान्यो धर्म इति तु सहमरणस्तुल्यार्थम् । तथा च विष्णुः । मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं तद्वारोहणं वा इति । ब्रह्मचर्यमेधुनवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च । यथा प्रचेताः ।
‘ताम्बूलाभ्यञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥’ अभ्यञ्जनमायुर्वेदोक्तं पारिभाषिकम् । यथा,—
‘मूर्द्धं दत्तं यदा तलं भवेत् सर्वोऽङ्गसङ्गतम् । संताभिस्तर्पयिष्याद् अभ्यङ्गः स उदाहृतः ॥

३१४

सहम

तैलमस्यं यदाङ्गेषु न च स्वादाहुतर्पणम् । सा मार्षिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादो प्रकीर्त्तितः ॥
मृतिः ।
‘एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन । पथ्यङ्गशायिनौ नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥ गन्धद्रव्यस्य सन्धोगो नैव कार्यस्तथा पुनः । तर्पणं प्रत्यङ् कार्यं भर्तृस्तिलकुशोदकेः । तस्मिन्नुत्पत्तितुषापि नामगोषादिपूर्वकम् ॥’ एतत् तु तर्पणं पुनर्पौत्राद्यभावविषयमिति मदनपारिजातः ॥
‘वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् । ज्ञानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामघञ् मुहुः ॥ अत्र साध्वीत्वमाह ।
‘भार्तात्तिं मुदिता वृष्टे प्रेषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्नी साध्वी न या पतिव्रता ॥ हृन्दोगपरिशिष्टीयमिति कल्पतरुः ॥ साध्वी-प्रसादेन लोकधारणमप्याह ॥ मन्त्रपुराणम् ।
‘तस्मात् साध्याः स्त्रियः पूज्याः सततं देव-वज्जनेः । तासां राज्ञा प्रसादेन धार्यते च जगत्त्रयम् ॥’ महाभारते ।
‘अवमत्य च याः पूर्व्यं पतिं दुष्टेन चेतसा । वर्तन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥ भर्त्तनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः । कामात् क्रोधात् भयान्कोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः ॥’ अत्र ऐहिकब्रह्मपतेर्हानिविधात् जन्मान्तरीयतत्पापवत् एव सहमरणेनोद्धारः । ब्रह्मपुराणे ।
‘देशान्तरमृते पत्नी साध्वी तत्पादुकाह्वयम् । निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ॥ ऋग्वेदादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनौ । त्र्यहाशीचै निवृत्ते तु आहं प्राप्नोति शास्त्रवत् ॥’
ऋग्वेदादात् इमा नारीरविधवा इत्यादि-मन्त्रात् । एवञ्च अङ्गिरो ब्रह्मपुराणवचनपर्यालोचनया ब्राह्मण्यादिसकलभार्याणां स्मृत-भर्तृगतफलविशेषार्थिनौनां गभवती बालापत्या-दिव्यतिरिक्तानां सहमरणानुमरणयोरधिकार इति विवादकल्पतरुत्तराकरौ । तत्र ब्राह्मण्या-नुमरणाधिकारोऽसङ्गतस्तस्यास्तन्निषेधात् । तथा च मिताक्षरायां देवबोधकृतयाश्रवण-टोकायाञ्च गीतमः ।
‘पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति । इतरासान् नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥’ तस्माद्ब्राह्मण्याः सहमरणमेव इतरासान् उभयमिति । कल्पतरुत्तराकरशुद्धिचिन्ता-मण्यु पादुकाह्वयमिति दर्शनात् पादुकादिकमित्युपाठः किन्तु पादुकाह्वयमित्युपलक्षणम् । उग्रनसा विप्रेतरासां द्रव्यविशेषमनुपादाय पृथक्चित्तारोहणमात्रोक्तः । यद्योगनाः ।

सहम

‘पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति । अन्यासामेव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥’ मदनपारिजातोऽप्येवम् । शिष्टाचारोऽपि तथा । कल्पतरुत्तराकरे हस्तधारदीयम् ।
‘बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यष्टनृत्तवस्तथा । रजस्वला राजसुते । नारीहन्ति चितां शुभे ॥’ राजसुते इति सगरमातुः सम्बोधनम् । बृह-स्पतिः ।
‘बालसम्बन्धं न त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति । रजस्वला सृतिका च रजोर्ध्वं गर्भिणी ॥’ एवमन्यतश्च बालस्य संवर्धनं स्यात् तदा तस्या अप्यधिकारः । व्यासः ।
‘दिनेकगम्यदेशस्या साध्वी चेत् कृतनिर्णया । न दहेत् स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत् ॥’ भविष्यपुराणे ।
‘द्वितीयेऽङ्कि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः । तस्यानुमरणार्थीय स्नापयेदेकरात्रकम् ॥’ तस्य भर्तुः । तथा,—
‘एकां चितां समासाद्य भर्त्तारं यानुगच्छति । तद्भर्त्तर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियाश्चरेत् ॥’ एतच्च पिण्डदानपर्यन्तम् ।
‘यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डान्दद्यात् स एव हि । इति वायुपुराणे कवाकत्वात् ॥ ब्रह्मपुराणे ।
‘आवयेद्भर्तृजायान्त् स्वभर्तृकुलपामिसाम् । चितामारोपयन् प्राज्ञः प्रमृते धर्मसुत्तमम् ॥ इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो या याः सुशो-भनाः । सह भर्तृशरीरेण संविशन्तु विभावसुम् ॥’ एवं श्रुत्वा ततो नारी अहामक्तिरसमन्विता । पिण्डमेधेन यज्ञेन इष्टा स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ प्रमृते भर्त्तरोति शेषः । पिण्डमेधेन यज्ञेन चितारोहणरूपेण । पादुकाह्वयग्रहणपूर्वका-नुमरणेऽपि सह भर्तृशरीरेण इत्यनूहः प्रयोगः । देशान्तरमृते पत्यावित्यादिना शरीर-प्रतिनिधित्वेन तदीयद्रव्यविधानात् प्रतिनिधौ च यथाश्रुतमग्नपाठमाह कात्यायनः । शब्दे-ऽविप्रतिपत्तिः इत्येतत् विवृतमेकादशोतस्त्वे ॥ न च अग्निजलप्रविष्टानां भृगुसंश्रामदेशान्तर-मृतानां गर्भाणां जातदन्तानां मरणे त्रिरात्रेण शुद्धिः । इति काश्यपकचनात् सहमृताया अप्यग्निप्रवेशेन त्रिरात्राशौचं तत्रैव तस्याः पिण्डदानमिति वाच्यम् । प्रागुक्तब्रह्मपुराणे पृथक्चितिसमारोहणमात्रे त्र्यहाशीचविधा-नात् अन्यत्र भर्तृतुल्याशौचप्रतीतिः । सहमरणे काश्यपोक्तत्रिरात्राशौचाङ्गीकारेऽपि तस्या-शौचस्य ह्यत्रा पत्यशौचकालावधिस्थापित्वम् ॥ ‘भर्तृहंशाहं स्याताञ्चेत् पुनर्भरणजन्मनी । तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्हंशम् ॥’ इति मनूक्ताशौचसङ्करे पराशौचस्य पूर्वा-शौचकालावधिसंस्थायित्वप्रतीतिः । ततश्च यथा अशौचकालसङ्कोचे तन्मध्य एव सहस्रस्य पिण्ड-

सहस्र

दानं तथा शीघ्रकालहृत्वापि यावदशीघ्रं यथा-
क्रमं दश पिण्डा देया इति । अतएव जिक-
नीयान्येष्टविध्यनुमरणविवेकयोर्भासः ।
'संस्थितं पतिमालिङ्गं प्रविशेदया हुताशनम् ।
तस्याः पिण्डादिकं देयं क्रमशः पतिपिण्डवत् ॥'
विष्णुः ।

'अन्विता पिण्डदानन्तु यथा भर्तुर्हृदि दिने ।
तदन्वारोहिणी यस्मात्तस्मात् सा नात्मघातिनी'
अत्रानुः सद्धार्यः । पतिमालिङ्गं त्यजेन्नेकवाक्य-
त्वात् । स्वाभ्यशीचाभ्यन्तरे पृथक् चितामृताया-
स्त्राहेण पिण्डदानं स्वाभ्यशीचापगमे तु चाहम्
'अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिण्डास्त्राहेण तु ।
स्वाभ्यशीचव्यतीते तु तस्याः आहं विधीयते ॥'

इति जिकनष्टतपैठौनस्तिवचनात् ॥
अग्निपुराणस्य दमिति शूलपाणिः । अत्रानुः
पञ्चादर्थः । अतीते तु भर्तुर्शीघ्रे पादुकादयसु-
पादाय ज्वलदग्निप्रवेशे त्र्यहशौचव्यवस्थया
पिण्डदानं चतुर्थदिने आहं पूर्वोक्तब्रह्मपुराण-
वचनात् । तत्र तु भर्तुः संग्रामहृतत्वादिना
सद्यःशीघ्रं तत्र पृथक् चितामृताशीचस्य पूर्वोक्त-
ब्रह्मपुराणवचनात् विरात्रत्वेन बहुकालव्यापि-
त्वेनाघट्टिमतत्वात् तेनैव पूर्वोक्तोचस्य व्यपग-
मात् तत्र भर्तुरपि त्र्यहशौचपिण्डदानम् । तत्रा-
प्येकचित्तारोहिणे भर्तुर्शीचव्यपगमात् शुद्धिः ।
संस्थितं पतिमालिङ्गं इति अन्वितापिण्डदान
मिति पूर्वोक्तवचनाभ्यां अग्निप्रवेशे सुमन्तुना
सद्यःशीघ्रविधानाच्च । यथा भृग्वग्निजलसंग्राम
देशान्तरस्थसत्यास्यनशनशनमिहाध्वनिकानां
उदकक्रिया कार्या सद्यःशीघ्रं भवति इति ।
भृगुरुद्धदेशः । महाध्वनिकः पुण्यार्थं हिमा-
लयावधिकमहापथगमनेन सम्पादितमरणः ।
न चेतत् सद्यःशीघ्रं नित्यवेदाध्यापकं रग्निहोत्र-
भिश्च एकाहशौचभिश्च कर्त्तव्यमिति हार-
लतादत्तविषयत्वेन नैतद्विषयकमिति वाच्यम्
तस्मात्त्रविषयकत्वे प्रमाणाभावात् । सामान्य-
मुखप्रवृत्तयः वचनान्तरसंवादिताया चेत-
द्विषयकमिति । अन्यथा कश्यपोक्तविराचा-
शीचमपि अग्निजलसंग्रामप्रविष्टानां प्रमादा-
देव मरण इति हारलतादर्शनात् अनुमरण-
विषयकं न स्यात् तस्मात् काश्यपवचनं ब्रह्म-
पुराणसमानविषयकं इति । सुमन्तुवचनं संग्राम-
हृतभर्तुसहगमनविषयकमपीति ॥॥ एवञ्च
समाधिना त्यक्तदेहस्य मुक्तस्य धृतराष्ट्रस्य
पर्णोत्तज्जग्निना देहदाहकाले तत्पत्न्या
गाभ्याथ्या अग्निप्रवेशदर्शनादिदानीं काश्यादि-
मृतस्य मुक्तस्यापि पत्युस्तत्पत्न्याः सहमरणं
सङ्गच्छते । आभागवतं तदुक्तम् ।
'दक्षमानेऽग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी सहोदजे ।
बहिःस्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्षति ॥'
अनुवेक्षति अग्निप्रवेशनं करिष्यति इति
युधिष्ठिराय नारदस्य भविष्यत्कथनम् ।
'दयितं यान्यदेशस्थं मृतं शुल्का पतिव्रता ।

३१५

सहस्र

समारोहति शीघ्रान्नी तस्याः सिद्धिं निबोधत ॥
इति व्यासवचनादिना सहमरणानुमरणयो-
र्निर्वकाशनैमिस्तिककाम्यत्वेन मलमासादा-
वपि कर्त्तव्यता ।

'नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा
तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥'

इति दक्षवचनात् ॥ * ॥

तदयं प्रयोगः । पुत्रादिना स्वष्ट्योक्तविधिना
अग्नौ दत्ते ज्वलितायां भर्तुश्चितायां सहगन्ती
साध्वी ज्ञाता परिहितधीतवासोयुगा कुश-
हस्ता प्राङ्मुखी वा देवतोर्थनाचान्ता तिल-
जलकुशत्रयमादाय ॐ तत् सद्दिति ब्राह्मणै-
रुच्चारिते नारायणं संस्थान्यग्नौऽध्यामुके मासि
अमुके पक्षे अमुकतियो अमुकगोत्रा श्रीमतौ
अमुकोदेवी अहम्यतोसमाचारत्वपूर्वकस्वर्ग-
लोकमहोयमानत्वमानवाधिकरणकलोमसम-
संख्याव्यावच्छिन्नस्वर्गवासभर्तुमहितमोदमान-
त्वमाह-पितृ-स्वभुरकुलत्रयपूतत्व चतुर्दशेन्द्रा-
वच्छिन्नकालाधिकरणकाशुरोगणस्तूयमानत्व-
पनिर्वाहितक्रीडमानत्वब्रह्मपतिपूतत्वकामा
भर्तुज्वलचित्तारोहणमहं करिष्ये इति । अनु-
मरणे तु भर्तुज्वलचित्तारोहणमित्यत्र ज्वल-
चित्ताप्रवेशेन भर्तुनुमरणमिति सहस्रस्य अष्टौ
लोकपाला आदित्यचन्द्रानिलाग्न्याकाशभूमि-
जलहृदयावस्थितान्तर्यामिपुरुषयमदिनरात्रि-
सन्ध्याधर्मा यूयं साक्षिणो भवत ज्वलचित्तारोह-
णेन भर्तुशरीरानुगमनमहं करोमि इति । अनु-
मरणे तु भर्तुशरीरानुगमनमित्यत्र भर्तुनुमरण-
मित्युच्चार्य ज्वलचित्ताग्निं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य
'ॐ इमानारोहविधवाः सपत्नौ-
राक्ष्सेन सपिपां संविशन्तु ।
अनयवो अनमीवाः सुरत्रा
आरोहन्तु जनयोऽयानिमग्रे ॥'

इति ऋग्वेदोक्तमन्त्रे । १०।१८।७॥

'ॐ इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो या याः
सुशोभनाः ।
सह भर्तुशरीरेण संविशन्तु विभावसुम् ॥'
इति पौराणिके मन्त्रे च ब्राह्मणेन पाठिते नमो
नम इत्युच्चार्य ज्वलचित्तां समारोहेत् ॥॥

आपस्तम्बः ।
'चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहाच्चिलिता
भवेत् ।
प्राजापत्येन शुभं तु तस्मादि पापकर्मणः ॥'
पाश्चात्यनिर्णयामृतं स्मृतिः ।

'एकचित्तां समाकृष्टौ दम्पती निधनं गतौ ।
पृथक् आहं तयोः कुर्यादोदनन्तु पृथक् पृथक् ॥'
विद्याकरधृता स्मृतिः ।

'एकाहेन मृतानान्तु बहूनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेण अपणं कृत्वा पृथक् आहं प्रवर्त्तयेत् ॥'
यत्तु ।

'यदा नारो विप्रेदग्निं स्वेच्छया पतिना सह
अशीचमुदकं तस्याः सह भवेति निश्चितम् ।

सहस्रः

तिथ्यन्तरमृतायान्तु पृथक् आहं न विद्यते ॥
इति चतुर्भुजभट्टाचार्येष्टयमवचनाङ्गिकतिथि-
मृताया अपि पत्युर्मुर्ततिथौ आहमिति हरि-
दासतर्काचार्याः । तत्र अस्य वचनस्यामूलत्वात्
समूलत्वेऽपि आहपदं पिण्डपरम् । एकोहिष्टं
मृताहनीति यमवचनविरोधात् । इति शङ्खि-
तस्त्वम् ॥ * ॥ अन्यत् ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिस्वर्ग-
२८ अध्याये । मार्कण्डेयपुराणे दमचरिताध्याये
विष्णुपुराणे ५ अंशे ३८ अध्याये । कल्किपुराणे
३३ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥

सहायायी, [द्] चि, (सह यातीति । या +
णिनिः ।) मिलितगामी । यथा,—

"न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतान् ।
आवासे भोजने वापि न त्यजेत् सहयायिनम् ॥"
इति कूर्मपुराणे उपविभागे । १५।४८ ॥

सहसा, स्त्री, (सह रसो यस्याः ।) मुहूर्णम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सहरि, व्य, हरेः सदृशम् । इति मुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥ सूर्यं वृषे च, पुं । इति केचित् ॥

सहर्षः, पुं, (सह हर्षो यत्र ।) स्मर्दनम् । हर्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हर्षेण सह वर्त्तमानः ।)
हर्षयुक्ते, वि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।

२ । २३ ।

"एतच्छ्रुत्वा वचः शम्भोः सहर्षोऽहमिहा-
गतः ॥")

सहसा, व्य, हठात् । तत्पठ्यायः । अतर्कितः २ ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ अकस्मात् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ सहसा कर्मकरणनिर्णयो

यथा, किराताज्जुनीये । २ । ३० ।
"सहसा विदधौ न क्रिया-

मविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं
गुणतुल्याः स्वयमेव सम्पदः ॥"

हास्ययुक्ते, वि । यथा,—
"प्रियतमेन यथा सकृदा स्थितं
न सहसा सहसा परिरिभ्य तम् ।
अथयितुं क्षणमक्षमतां गता
न सहसा सहसा कृतवेपथुः ॥"

इति माघे । ६ । ५७ ॥

सहसादृष्टः, वि, हठात् दृष्टः । दत्तकपुत्रे, पुं ।
इति केचित् ॥

सहसानः, पुं, (सहते इति । सह + "ऋञ्जिह्वि-
मन्दिमहिभ्यः कित् ।" उणा० २ । ८३ । इति
असानच् ।) मयूरः । यज्ञः । क्षमायुक्ते, वि ।
इत्युणादिकोषः ॥ (शृङ्गानामभिवर्त्तिर, वि ।
इति सायणः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । १८८ । ८ ।

"मानस्य सूनुः सहसानं अग्नौ ॥")

सहस्यः, पुं (सहसि बले साधुः । तत्र साधुरिति
यत् ।) पौषमासः ॥ इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
(यथा, कुमारः । ५ । २६ ।

"निनाय सात्यन्तहिमोत्किराणिनाः
सहस्यरात्रौ रुदवासतत्पराः ॥")

सहस्र

सहस्रं स्त्री, (सहो बलमस्य किञ्चित् । सहस् + रः । "सहो बलनामसु व्याख्यातम् । रो मत्वर्थीयः । अस्यापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नि ।" इति निघण्टुटोकायां देवराजयज्वा । ३।१।) दशशतसंख्या । इति हेमचन्द्रः ॥ हजार इति पारस्यभाषा । (यथा, मनुः । ३। १७७। "पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥") तद्वाचकानि यथा । जाङ्गवीचक्रम् १ शेष-गोषम् २ पञ्चच्छदः ३ रविकरः ४ अर्जुन-बाणः ५ वेदशाखा ६ इन्द्रदृष्टिः ७ । इति कविकल्पलता ॥ (बहु । इति निघण्टुः । ३।१॥ यथा,—

"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सदस्रपात् ।" इति पुरुषसूक्तम् ॥

सहस्रकाण्डा, स्त्री, (सहस्रं काण्डानि यस्याः ।) अत्रेदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सहस्रकिरणः, पुं, (सहस्रं किरणानि यस्य ।) सूर्यः । इति हलायुधः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४२ । १३ ।

राशौ राशौ यस्मिन्

शिगिरमयूखः सहस्रकिरणो वा ॥")

सहस्रदंष्ट्रः, पुं, (सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ।) पाठोन-मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १८ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । "रोहितपाठीनपाटला-गाजीववर्मिगोमस्य-क्षणमत्स्य-वायुञ्जारमुरल-भहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः ॥")

सहस्रदंष्ट्री, [न] पुं, (सहस्रदंष्ट्राः सन्त्यस्येति । इतिः ।) वीदालमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

सहस्रदोः, [स] पुं, (सहस्रं दोषो बाहवो यस्य ।) कार्तवीर्यार्जुनः । इति जटाधरः ॥

सहस्रधाराः, पुं, (सहस्रं धारा यस्य ।) विष्णु-वक्त्रम् । इति केचित् ॥

सहस्रधारा, स्त्री, (सहस्रं बहवो धारा जल-प्रगता यत्र ।) देवतास्नानार्थसहस्रच्छिद्रयुक्त-पात्रगलितजलधारा । यथा,—

"सहस्रधारया देवीं स्नापयामि सुरेश्वरीम् ॥" इति दुर्गास्त्वपहतिः ॥

सहस्रनयनः, पुं, (सहस्रं नयनानि यस्य ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १०१।२२७।

"कियं सहस्रनयनप्रेक्षणीया किमस्यराः ।

वनश्रीरथवा पुण्यलगायकरपलवा ॥"

वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । २३ । १४ । २०४ ।

"किञ्चात्र बहुभिः स्तोत्रैर्हेतुवादैः पुरन्दर । भहस्रनयनं दृष्ट्वा त्वमेव सुरसत्तम ॥")

सहस्रनेत्रः, पुं, (सहस्रं नेत्राणि यस्य ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २३ ।

"क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणा-

मजसमाहृतसहस्रनेत्रः ।

शचास्थिरं पाण्डुकपोललम्बान्

मन्दारशून्यान् लकाञ्चकार ॥"

३१६

सहस्र

वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । १ । २१२ । २७ ।

"एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुत्रा । तथा सहस्रनेत्रस्य बभूव बलसूदनः ॥")

विष्णुः । इति श्रीभागवतम् ॥

सहस्रपत्रं, स्त्री, (सहस्राणि पत्राणि यस्य ।) पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४३ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ११ ।

"तासां मुखैरासवगन्धर्भै-

र्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः

सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥")

सहस्रपात्, [द] पुं, (सहस्रं पादा यस्य । संस्था-सुपूर्वस्थेति पादस्यान्तलोपः ।) विष्णुः । यथा,

"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥" इति पुरुषसूक्तम् ॥

(तथा च महाभारते । १३ । १४८ । ३७ ।

"सहस्रमूर्त्ता विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥"

महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३० ।

"हयैः ककुभो वक्त्रो शतजिह्वः सहस्रपात् ॥"

ऋषिविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । १० । ७ ।

"अहं पुरा बुरो ! नाम्ना ऋषिरासं सहस्रपात् ।

सोऽहं शापेन विप्रस्य भुजङ्गत्वमुपागतः ॥")

सहस्रपादः, पुं, (सहस्रं पादा यस्य ।) कारण-पक्षी । सूर्यः । विष्णुः । इति मेदिनी ॥

सहस्रबाहुः, पुं, (सहस्रं बाहवो यस्य ।) बाण-राजः । यथा,—

"बाणः पुनश्चतुर्ज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः ।

सहस्रबाहुर्ध्वान् ताण्डवे तोषयन्मृडम् ॥"

इति श्रीभागवते । १० । ६२ । २ ॥

(कार्तवीर्यार्जुनः । शिवः । यथा, महा-भारते । १३ । १७ । १३१ ।

"सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः शरण्यः सर्वलोककृत् ॥"

बहुबाहुविशिष्टः । यथा, भागवते । ४।५।३।

"ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृशन् दिवं

सहस्रबाहुर्धनरुक् त्रिसूर्यदृक् ॥")

सहस्रभुजः, पुं, (सहस्रं भुजा यस्य ।) विष्णुः । यथा,—

"पश्यन्त्यदोरूपमदभ्रचक्षुषा

सहस्रपादोरुभुजानमादभुतम् ।

सहस्रमूर्धं श्रवणाक्षिनासिकं

सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोत्तसत् ॥"

इति श्रीभागवते । १ । ३ । ४ ॥

कार्तवीर्यार्जुनः ॥ (बाणराजस्य ॥)

सहस्रभुजा, स्त्री, (सहस्रं भुजा यस्याः ।) महा-लक्ष्मीः । सा च महिषासुरमर्दिनी । यथा,—

"स्वतानाना नीलभुजा सुखेत्तस्तनमण्डला ।

रत्नमध्या रत्नदेहा नीलजङ्घोरुतालुका ॥

चित्रानुलेपना कान्ता सर्वसौभाग्यदायिनी ।

अटादशभुजा पुज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥

आयुधान्यत्र रक्षन्ति दक्षिणाधः करक्रमात् ।

अक्षमाला च सुपलं बाणासिक्तुलिशं गदाम् ॥"

सहस्र

चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खचक्रं च पाशकम् । शक्तिं दण्डं चर्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥

अक्षतभुजा त्वेभिरायुधैः परमेश्वरी । अर्त्तव्या स्तुतिक्वालादी महिषासुरमर्दिनी ॥

इत्येषा राजसी मूर्तिः सर्वदेवमयी मता ।

यां ध्यात्वा मानवो निर्व्वं लभते हितमात्मनः ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यपाठक्रमः ॥

सहस्रमूर्त्ता, [न] पुं, (सहस्रं मूर्त्तानो यस्य ।)

विष्णुः । अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

(तथा च महाभारते । १३ । १४८ । ३७ ।

"सहस्रमूर्त्ता विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥"

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३० ।

"सहस्रमूर्त्ता देवेन्द्रः सर्वदेवमयी गुरुः ॥")

सहस्रमूली, स्त्री, (सहस्रं मूलानि यस्याः ।) ऊष् ।

द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सहस्रमौलिः, पुं, (सहस्रं मौलयो यस्य ।) विष्णुः ।

अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अनन्त-

देवः । यथा, देवीभागवते । १ । २ । ७ ।

"विष्णुस्तु शेषशयने स्वपितीति काले

तन्नाभिपद्ममुकुले खलु तस्य जन्म ।

आधारतां किल गतोऽत्र सहस्रमौलिः

सख्योध्यतां स भगवान् हि कथं मुरारिः ॥")

सहस्ररश्मिः, पुं, (सहस्रं रश्मयो यस्य ।) सूर्यः ।

इति सहस्रकिरणशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, माघे ।

१ । ५३ ।

"अशक्रवन् सोढुमधीरलोचनः

सहस्ररश्मि रिव यस्य दर्शनम् ॥")

सहस्रवदनः, पुं, (सहस्रं वदनानि यस्य ।) विष्णुः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

सहस्रवीर्या, स्त्री, (सहस्रं वीर्याण्यस्याः ।)

दूर्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १५८ ॥ महाशता-

वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।

१ । १८ ।

"शतवीर्यां सहस्रवीर्यां सिद्धार्थाश्च शिरसा

धारयेत् ॥") ॥ प्रभूतवीर्यशालिनि, त्रि । यथा,

वाजसनेयर्महितायाम् । १३ । २६ ।

"सहस्रवीर्यासि सा मा जिव ॥")

सहस्रवेधं, स्त्री, (सहस्रं वेधा यस्य ।) चक्रम् ।

काञ्चिकविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सहस्रवेध, [न] स्त्री, (सहस्रं विधतीति । विध-

छिद्रिकरणे + णिनिः ।) छिद्रुः । इति मेदिनी-

राजनिर्घण्टौ ॥

सहस्रवेधो, [न] पुं, (सहस्रं वेधितुं शीलमस्य ।

विध छिद्रिकरणे + णिनिः) अश्वेतसः ।

इति मेदिनी ॥ कस्तुरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सहस्रवेधकर्त्तरि, त्रि ॥

सहस्रशिखरः, पुं, (सहस्रं शिखराणि यस्य ।)

विन्ध्यपर्वतः । इति केचित् ॥ (यथा, मार्कण्डे ।

५५ । १० ।

"सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारिपात्रः समृद्धवान् ॥"

सहस्रश्रवणः, पुं, (सहस्रं श्रवणानि यस्य ।)

विष्णुः । अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सहस्री

सहस्रहत्याम्, पुं, इन्द्रायः । इति केचित् ॥
 सहस्रास्त्री, (सहस्रं वीर्याणि सन्वस्यामिति ।
 अच् । टाप् ।) अश्वहा । इति भावप्रकाशः ॥
 सहस्रांशः, पुं, (सहस्रं अंशवो दस्य ।) सूर्यः ।
 इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा, मनुः । १ । ८ ।
 “तदण्डमभवत्सं सहस्रांशसमप्रभम् ।
 तस्मिन् अश्वं स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥”)
 सहस्राक्षः, पुं, (सहस्रमक्षीत्यस्येति । “बहुव्रीहौ
 सकथ्यस्वीः स्वाङ्गात् अच् ।” ५ । ४ । १ । १३ । इति
 अच् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४३ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । २५ । ८ ।
 “नमुचिन्नमस्तेऽस्तु सहस्राक्षं यथोपते । ॥”)
 विष्णुः । यथा,—
 “सहस्रगोर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।”
 इति पुरुषसूक्तम् ॥
 (पीठस्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ ।
 ३० । ६५ ।
 “उत्पलाक्षौ सहस्राक्षे हिरण्णाक्षे महो-
 त्पला ॥”)
 सहस्राननः, पुं, (सहस्रं आननानि यस्य ।)
 विष्णुः । अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे दृश्यम् ॥
 सहस्रानौकः, पुं, शतानौकराजपुत्रः । यथा,—
 “शतानौकोऽभवत् पूर्वं पुराकल्पे महोपतिः ।
 इन्द्राय सुवहन् यज्ञान् अहोपूतनं चेतसा ॥
 यज्ञे यज्ञे सहस्राणि गजाश्चरदन्तिनाम् ।
 ब्राह्मणेभ्योऽददद्राजन् श्यामानाश्च शतं शतम् ॥
 द्विजस्तुष्टौ ददौ पुत्रं कौषिको भुभूते तथा ।
 पत्न्यास्तस्य स जातोऽपि कालात् कालं व्यवहृत ॥
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धर्मज्ञो नियतव्रतः ।
 कान्ध्या चन्द्रमस्तुत्यः प्रतापात् सूर्यवत् प्रभुः ॥
 संमये धर्मराजोऽयं क्षमया पृथिवीसमः ।
 एतद्गुणवतो ज्ञात्वा सुतं राज्ञो द्विजातयः ।
 सहस्रानौकनामानं चक्रुस्तस्य सुहर्षिताः ॥”
 इति ब्रह्मपुराणे पापनाशनवृषदानाध्यायः ॥
 (तथा च भागवते । ८ । २२ । ३८—३९ ।
 “तस्य पुत्रः शतानौको याज्ञवल्क्यात् त्रयो-
 पठन् ।
 अश्वज्ञानं क्रियाज्ञानं शीनकात् परमेष्ठिति ॥
 सहस्रानौकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः ॥”)
 सहस्रारः, पुं, स्त्री, (सहस्रं आराणि कोणा यस्याः)
 शिरोऽवस्थिताधोमुखं सहस्रदलकमलम् । यथा,
 “सहस्रारं हिमनिभं सख्यवर्णविभूषितं ।
 अ-क-थादिविरेखात्म-ह-ल-क्ष-त्रयभूषितं ॥
 तन्मध्ये परविन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ।
 एवं समाहितमना ध्यायेद्यासोऽयमान्तरः ॥”
 इति तन्त्रसारोक्तान्तर्मातृकाध्यायः ॥
 (सहस्रं आराणि यस्येति । बहुचक्राङ्गविशिष्टे,
 त्रि । यथा, देवीभागवते । ६ । ५ । १८ ।
 “चक्रं समोच वेगेन सहस्रारं सुदर्शनम् ॥”)
 सहस्री, [नृ] पुं, (सहस्रं बलमस्त्वस्येति ।
 सहस्र + “तपःसहस्राभ्यां विनीनौ ।” ५ । २ ।
 १०२ । इति इनिः ।) सहस्रेण यो बली । तत्-

३१७

सहायः

पर्यायः । साहस्यः २ । इत्यमरः । २ । ८ ।
 ६२ ॥ हे साहस्य इति ख्याते । ये सहस्रेण
 सहस्रसंख्येन गजादिना बलिनः सैन्यवन्तः ते ।
 सहस्रं बलानि सन्वेष्टामिति अस्यर्थे विकार-
 संवेष्टादिना ण्यो नैकाजादिति इति च रूप-
 इयम् । इति भरतः ॥ (सहस्रविशिष्टे, त्रि ।
 यथा, मनुः । ८ । ३७६ ।
 “ब्राह्मणीं यद्यगुमाश्च गच्छेतां वैश्वपार्थिवौ ।
 वैश्यं पश्यन्तं क्षत्र्यात् क्षत्रियस्तु सहस्रिणम् ॥”
 तथाच भागवते । १ । ८ । ३० ।
 “तदोपमं ह्यस्य गिरः सहस्रिणी-
 विमुक्तसङ्गं मन आदिपुरुषे ॥”
 “सहस्रिणीः सहस्रार्थवतीः ।” इति तट्टीका ॥
 सहा, स्त्री, (सहते इति । सह + अच् । टाप् ।)
 छतकुमारी । मुद्रपर्णी । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ;
 २ । ४ । ११३ ॥ नखमेघजम् । दण्डोत्पला ।
 पृथिवी । इति मेदिनी ॥ यक्षकिण्टी । सर्प-
 कङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राक्षा । स्वर्ण-
 क्षीरो । पीतदण्डोत्पला । इति रत्नमाला ॥
 तरणोपयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सहा, [स] पुं, (सहते इति । सह + अच् ।)
 अग्रहायणमासः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।
 १२ । ११ । ४१ ॥
 “अथांशः कथ्यपस्तार्च्यं ऋतसेनस्तथोर्वशी ।
 विद्युच्छतुर्महाशङ्कः सहोमासं नयन्त्यमी ॥”)
 हेमन्तकालः । इति मेदिनी ॥
 सहाचरः, पुं, (सह आचरतीति । आ + चर +
 अच् ।) पीतकिण्टी । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
 सहाचरः सहचरः स च भिन्नपि कथ्यते ॥”
 इति भावप्रकाशः पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३७ ।
 “सहाचरवरीविश्रान्ताकाकणाशविदारिभिः ॥”
 यथाच ।
 “वासानिखपटोलकेतकीबलाकुष्माण्डकेन्द्रीवरी-
 वर्षाभुक्तजश्वगन्धसहिते हे पूतिगन्धामृते ॥
 मांसं नागबलासहाचरपुरैर्हिङ्गार्द्रके नित्यं
 ग्राह्यास्तत्क्षणमेव न द्विगुणिता ये चेत्तुजाता
 घनाः ॥”
 इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
 सहचरश्च ॥
 सहायः, पुं, (सह अयते इति । अय + अच् ।)
 अनुकूलः । तत्पर्यायः । अनुभवः २ अनुचरः ३
 अभिसरः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ७१ ॥ (यथा,
 मनुः । ६ । ४८ ।
 “अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
 आत्मनेव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥”)
 राज्ञां सहाया यथा, मातङ्ग्ये । २ । ५ । ७४ ।
 “सहताय तथा पुष्टाः सततं प्रतिमानिताः ।
 राज्ञा सहायाः कर्त्तव्याः पृथिवीं जेतु-
 मिच्छता ॥”

सहुरिः

सहायता, स्त्री, (सहाय + “आमजनबन्धुसहा-
 येभ्यस्तल् ।” ४ । २ । ४३ । इति तल् ।)
 सहायानां समूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ ॥
 (सहायस्य भावः कर्म वा । तल् ।) साहा-
 य्यश्च ॥ (यथा, रघुः । ८ । १८ ।
 “स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां
 मघवतः प्रतिपद्य महारथः ।
 स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं
 सुरबधुरवधूतभयाः शरैः ॥”)
 सहायत्वं, स्त्री, सहायता । सहायस्य भावः ।
 सहायशब्दाद्भावे त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ३० । ८७ ।
 “अङ्गीचक्रे सहायत्वं राजा तस्यारिमर्द्दने ॥”)
 सहारः, पुं, (सहते इति । सह + “तुषारादयश्च ।”
 उणा० ३ । १३८ । इत्यारन् ।) आश्वत्थः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ महाप्रलयः । इति जलामुधः ॥
 सहारोग्यः, त्रि, (आरोग्येण सह वर्त्तमानः ।)
 नोक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सहाईः, त्रि, हाईन सह वर्त्तमानः ॥ सप्रेमः ।
 स्नेहयुक्तः ॥
 सहितः, त्रि, (सं + धा + क्तः । “समो वा हित-
 ततयोः ।” ६ । १ । १४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
 मलोपः ।) सहशब्दात् इतच्प्रत्ययेन च निष्पन्नः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ समभिधायकः ।
 संयुक्तः । (मिलितः । यथा, मनुः । ८ । २१२ ।
 “सौदर्या विभजेत्सं समेत्य सहिताः समम् ।
 भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥”)
 संहितः । सम्यग्ज्ञितः । इति मुग्धबोधव्याक-
 रणम् ॥ हितेन सह वर्त्तमानश्च ॥
 सहिता, [ऋ] त्रि, (सहते इति । सह + ळच् ।
 “तोषसहेति ।” ७ । २ । ४८ । इति षष्ठे इट् ।)
 सहनशीलः । सोढा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 सहित्वं, स्त्री, (सहते अनेनेति । सह + “अर्त्ति-
 लूधूसूखनसहचर इवः ।” ३ । २ । १८४ । इति
 इवः ।) सहनकरणम् । इति व्याकरणम् ॥
 सहिष्णुः, त्रि, (सहते इति । सह + अलङ्कार-
 निराकृञिति ।) ३ । २ । ११६ । इति इष्णुच् ।
 सहनशीलः । तत्पर्यायः । सहनः २ क्षन्ता ३
 तितिक्षुः ४ क्षमिता ५ क्षमो ६ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, किराते । २ । ५० ।
 “अपरागसमीरणेरितः
 क्रमशीर्षाकुलमूलसन्ततिः ।
 सुकरस्तुक्वक्षहिष्णुना
 रिपुक्वलयितुं महानपि ॥”)
 सहिष्णुता, स्त्री, (सहिष्णोर्भावः । सहिष्णु +
 तल् ।) सहिष्णोर्भावः । तत्पर्यायः । तितिक्षा
 २ क्षमा ३ क्षान्तिः ४ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
 “अमलमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता ॥”)
 सहुरिः, पुं, (सहते इति । सह + “जसि सङ्घो-
 हरिन् ।” उणा० २ । ७३ । इति उरिन् ।)
 सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥

सहोदः

सहोदः, स्त्री, (सह सहने + उरिन् ।) पृथिवी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
सहोदयः, त्रि, (हृदयेन अन्तःकरणेन सह वर्तमानः ।) प्रशस्तमानः । इत्यमरटीकायां भरतः ३।१।३ ॥ (यथा, रामायणे । २।१३।२२ । “कुर्व साधुप्रदामं मे बाले सहोदया ह्यसि ॥”) सहोदयः, स्त्री, (हृदयेन सह वर्तमानम् ।) विचिकित्ता नाम् । यथा,—
“विचिकित्ता तु हृदये अन्ते यस्मिन् प्रजायते ।
सहोदयेन विज्ञेयं पुरीषन्तु स्वभावतः ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
सहोक्तिः, स्त्री, (सह उक्तिः ।) अलङ्कारविशेषः । यथा,—
“सहोक्तिः सहभावश्चेत् भासते जनरञ्जनः ।
दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥
(अस्य लक्षणोदाहरणानि यथा, साहित्यदर्पणे । १०।७०१ ।
“सहोक्त्यस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ।
सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तियंदा भवेत् ॥”
अतिशयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपूर्वापर्यवप्यर्थरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभित्तिका अन्यथा च । क्रमोदाहरणम् ।
“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः ॥”
अत्र रागपदे श्लेषः ।
“सह कुमुदकदम्बैः काममुक्तासयन्तः
सह घनतिमिरोर्वर्धेयमुत्सारयन्तः ।
सह सरमिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः
प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति ॥”
इदं मम । अत्रोक्तामादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया ।
“सममेव नराधिपेन सा
गुरुसम्प्रीहविलुप्तचेतना ।
अगमत्सह तैलविन्दुना
तनुदीपार्धिरिव क्षितेस्तलम् ॥”
इयञ्च मालयापि सम्भवति । तथोदाहृतं सह कुमुदकदम्बैरित्यादौ ।
“लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ ।”
इत्यादौ चातिशयोक्तिमूलत्वाभावात्त्रायमलङ्कारः ॥ ३॥)
सहोदजः, पुं, (उदजेन सह वर्तमानः ।) मुनीनां पण्यशाला । यथा,—
“मुनीनाञ्च चित्ताकुल्यां पण्योदजमहोदजौ ॥”
इति हारावलो ॥
सहोदः, पुं, (ऊढया सह वर्तमानः ।) द्वादशविधपुल्लान्तर्गतपुल्लविशेषः । इति जटाधरः ॥
“या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा
सती ।
वोढुः स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते ॥”
इति मानवे ८ अध्यायः ॥

३१८

सांख्यं

या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिणीयते स गर्भस्तस्यां जातः परिणेतुः पुत्रो भवति सहोद इति व्यपदिश्यते । इति कुल्लूकभट्टः ॥ (होदेन हृतद्रव्येण सह वर्तमाने, त्रि । यथा, मनुः । ८ । २७० ।
“न होदेन विना चौरं घातयेद्दार्मिको नृपः ।
सहोदं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ॥”) सहोदरः, पुं, (उदरेण सह वर्तते इति । सह समानं उदरं यस्येति वा ।) एकमाद्वगर्भजातभ्राता । तत्पर्यायः । सहजः २ सोदरः ३ भ्राता ४ सगर्भः ५ समानोदर्यः ६ सोदर्यः ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १८२ ।
“जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वं सहोदराः ।
भजेरन् मादृकं रिक्यं भगिन्यश्च सनाभयः ॥” सहोदरः, स्त्री, (सहसा तेजसा सह बलमतेति ।) दौरात्म्या । इति केचित् ॥
सहोदः, त्रि, (सहते सर्वमिति । सह + “किशोरादयश्च ॥” उणा० १ । ६६ । इति ओरन् ।) साधुः । इत्युणादिकोषः ॥
सह्यः, स्त्री, (सह्यते इति । सह + यत् ।) पारोग्यम् । साम्यम् । सुमधुरम् । इति शब्दरत्नावलो ॥ (प्रियम् । यथा, महाभारते । ३।२७७।१० ।
“तत्तत्सं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
किन्ते सह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् ॥”) सह्यः, पुं, पर्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५२ ।
“असह्यविक्रमः सह्यं दूरात् मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः सस्तांशुकमलङ्कयत् ॥”) स तु पुनाख्यदेशस्य उत्तरपश्चिमदिशि वर्तते ॥ सह्यः, त्रि, (सोढुं शक्यः । सह + “शक्तिमहोद्य ॥” ३।१।८८ । इति यत् ।) सोढव्यः । सहनीयः इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ५६ ।
“मह्यं भवतु ते तेजो भूतानां भूतभावन ! ॥”) सा, स्त्री, गौरी । लक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावलो ॥ पूर्वोक्तपरामर्शवर्षयोभूता । प्रसिद्धा । इति स्त्रोलिङ्गतच्छब्दस्य प्रथमैकवचननिष्पत्त्या । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
“सङ्गमविरहविकल्पं वरमिह विरहो न
सङ्गमस्तस्याः ।
सङ्गे सैव तथेका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥”) सांख्यं, स्त्री, (संख्या सम्यग्ज्ञानं सा अस्यचेति संख्या + अण् ।) सम्यक् ख्यायते प्रकाशयते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यक् ज्ञानं तस्यां प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यम् । इति श्रीभगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी । षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । कापिलम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
“पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविभ्रुतम् ।
प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ३ । १० ॥

सांख्यं

अपि च सांख्ये । ३ । २८ ।
“सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते ॥”
अथ सांख्येराख्यायते परिणामवादे परिपन्थिनि जागरूके कथंकारं विवर्तवाद आदरणीयो भवेदेष हि तेषामाद्योषः । संक्षेपेण हि सांख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः संभाव्यन्ते । कश्चिद्विज्ञतिरेव कश्चिद्विज्ञतिः प्रकृतिश्च । कश्चिदनुभव इति । तत्र केवला प्रकृतिः । प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः । नासावन्यस्य कस्यचिद्विज्ञतिः । प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थया अभिधानात् । तदुक्तम् । मूलप्रकृतिरविकृतिरिति । मूलज्ञासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः । महदादेः कार्यकलापस्यासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति अन्ववस्थापातात् । न च बीजादुपवदनवस्थादोषो न भवति इति वाच्यम् । प्रमाणाभावादिति भावः । प्रकृतयश्च महदङ्कारतन्मात्राणि । तदप्युक्तम् । महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः समेति । अस्यार्थः । प्रकृतयश्च ता विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महदादीनि तत्त्वानि । तत्रान्तःकरणादिपदेनयं महत्तत्त्वमङ्कारप्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमङ्कारतत्त्वं अभिमानापरनामधेयमहती विकृतिः । प्रकृतिश्च तदेवाङ्कारतत्त्वं तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानम् । तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानां कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानां मुभयात्मकस्य मनसश्च रजस्तमयश्च क्रियोत्पादनद्वारेण कारणमस्तीति न वैयर्थ्यम् । तदुक्तमीश्वरकण्ठेन ।
“अभिमानोऽङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते
सगः ।
एकादशकथं गण्यस्तन्मात्रा पञ्चकश्चैव ॥
सात्त्विकमेकादशकः प्रवर्तते वैकृतादङ्कारात्
भूतादिस्तन्मात्रः स तामसस्तो जसादुभयम् ॥
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि
वाक्पादपाणिपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥”
उभयात्मकमत्र मनःसङ्कल्पविकल्पात्मकमिन्द्रियश्चेति । विवृतश्च तत्त्वकौमुद्यामाचार्यवाचस्पतिभिः । किमबला विकृतयस्तु वियदादीनि पञ्चभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च । तदुक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणषोडशको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्चेह प्रकृतिर्यमभिमतं गोघटादीनां स्थूलत्वेन्द्रियप्राज्ञत्वयोः समानत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावः । तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः पूर्वपूर्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्च महाभूतानि

विद्यदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते । इन्द्रियसृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता । उक्तञ्च । प्रकृतेर्महान् ततोऽहङ्कारः तस्मादहङ्कारः षोडशकः तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानाति । अनुभवात्मकः पुरुषः । तदुक्तम् । न प्रकृतिर्न त्रिकृतिः पुरुष इति । पुरुषस्तु कूटस्थो निश्चः परिणामो न कस्यचित् । प्रकृतिर्नापि विजृतिः कस्यचिदित्यर्थः । एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणद्वयमभिमतम् । तदप्युक्तम् । दृष्टमनुमानमावचनं सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयमिष्टिः प्रमाणादौति । इह कार्यकारणभावे चतुर्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति । असतः सञ्जायत इति सौमताः सङ्गिरन्ते । नैयायिकादयः सतोऽसञ्जायते इति । वेदान्तिनः सतो विवर्तः कार्यजातं न वस्तु सदिति । सांख्याः पुनः सतः सञ्जायत इति । तदासतः सञ्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः । असतो निरुपाख्यस्य शशविषाणवत् कारणत्वानुपपत्तेः तुच्छातुच्छयोस्तादात्म्यानुपपत्तेः । नापि सतोऽसञ्जायते कारकव्यापारात् प्रागसतः शशविषाणवत् सता सम्बन्धलक्षणोत्पत्तेः । न हि नौलं निपुणतमेनापि पीतं कर्तुं पार्थ्यते । ननु सत्त्वा-सत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत्तद्वारु । असति धर्मिणि तदधर्म इति व्यपदेशानुपपत्त्या धर्मिणः सत्त्वापत्तेः । तस्मात् कारकव्यापारात् प्रागपि कार्यम् । सदेव सत्त्वाभिव्यक्तिरुपपद्यते । यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य दोहनेन सौरभेयीषु पयसः । असतः कारणे किमपि निदर्शनं दृश्यते । किञ्च कार्येण कारणं सम्बद्धं तज्जनकं असम्बद्धं वा प्रथमे कार्यस्य सत्त्वमायातं सतोरेव सम्बन्ध इति नियमात् । चरमे सत्त्वं कार्यजातं सर्वस्वाज्जायत असम्बद्धत्वाविशेषात् । तदाख्यायि सांख्याचार्यैः ।

“असत्त्वास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमच्छतो न व्यवस्थितिः ॥” अथैवमनुष्ठेयसम्बद्धमपि तदेव जनयति यत्तच्छक्तं शक्तिश्च कार्यदर्शनोवेयेति तत्र संगच्छते । तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र तैलस्यासत्त्वे सम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात् कार्यकारणयोरभेदाच्च । कार्यस्य सत्त्वं कारणात् पृथक् न भवति पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तदधर्मत्वान्न यदेवं न तदेवं यथा गौरश्वः । तदधर्मश्च पटः तस्मान्नार्थान्तरं तर्हि प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्यं कुर्विरिति चेन्न । संख्याभेदेनाविर्भूतपटभावानां प्रावरणार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः । यथा हि । कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति एवं कारणतत्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उल्लसन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्त्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पन्नः

सतां वा विनाशः । यद्योक्तं भगवद्गीतायाम् । नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । इति । ततश्च कार्यानुमानात्तत्त्वप्रधानमिति । तदुक्तम् असदकारणत्वादुपादानं ग्रहणात् सर्वसम्भवात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणाभावाच्च सत्कार्यमिति । नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्तः प्रपञ्चः बाधानुपपत्त्यात् । बाधितानारोप्ययोः चिज्जडयोः कलधीतरौप्यादिवत् सारूप्याभेदेनापि संभवाच्च । तस्मात् सुखदुःखमोहात्मकस्य तथाविधकारणमवधारणायम् । तथा च प्रयोगः । विमतं भावजातं सुखदुःखमोहात्मककारकं तदन्वितत्वात् यत् येनान्वीयते तत्तत्कारणकं यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकं तथा चेदं तस्मात्तथेति । तच्च जगत्कारणे ययं सुखात्मकता तत् सत्त्वम् । या दुःखात्मकता तद्रजः । या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणमिति । यथा हि प्रत्येकं भावात्तत्त्ववन्तोऽनुभूयन्तो यथा मैत्रदारिषु सत्यवती मैत्रस्य सुखमाविरस्ति तं प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भावात्तत्त्वप्रज्ञानां दुःखताः प्रति-रजोगुणप्रादुर्भावात् तामलभमानस्य चैवस्य मोहा भवति तं प्रति तमोगुणसङ्गावात् । एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखं करोति परैरपि क्षियमाणं दुःखाकरोति उदासीनस्योपेक्षाविषयत्वेनोपतिष्ठते उपेक्षाविषयत्वं नामोहः सुखवैचित्ते इत्यस्माद्वातोर्भोहशब्द-निपत्तेः उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात्तस्मात् सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुण-प्रधानकारणकमवगम्यते । तथा च खेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते ।

“अजामिकां लोहितशुक्लकृष्णां

वर्द्धां प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् ।

अजो ह्येको लुपमाणाऽनुशतं

जहात्येनां भुक्तभोगामजां न्यः ॥” इति ॥

अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रज्जकत्वप्रकाशकत्वावरकत्वसाधर्म्यात् रजःसत्त्वतमागुणत्वप्रतिपादनपराः । नन्वेतन् प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्यं न व्याप्रियते अतः कनचित् चेतनाधिष्ठात्रा भवितव्यम् । तथा च सञ्चोदयदर्शः । परमेश्वरः स्रोकृत्तव्यः स्यादिति चत् । तदसङ्गतो अचेतनस्य । यथा वत्सविहङ्गयमचेतनं सौरं प्रवर्तते । यथा च जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्तते । तथा च प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्तति । तदुक्तम् । वत्सविहङ्गयं सौरस्य यथा प्रवृत्तिरेतस्याः पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्येति । यस्तु परमेश्वरः कर्णया प्रवर्तक इति परमेश्वरास्तत्त्ववादिनां डिण्डिमः स प्रायेण गतः विकल्पानुपपत्तेः । स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्तते सृष्टात्तरकालं वा । आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुपपत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणे च्छानुपपत्तिः । इतीये परस्परान्यप्रसङ्गः ।

कर्णया सृष्टिः सृष्टा कारकमिति तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य सङ्गदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः । यथा । निर्व्यापारस्याप्यायस्कमन्निधानेन लोहितस्य व्यापारः । तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते । प्रकृतिपुरुषसम्बन्धस्य पङ्कजवत् परस्परापेक्षानिबन्धनः । प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते । पुरुषोऽपि भेदाग्रहाद्विच्छाया पत्रा तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः केवल्यमपेक्षते । तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनः । न च तदन्तरेण युक्तमिति केवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । यथा स्तुल कौचित् पङ्कज्यौ पथि सार्धेन गच्छन्तौ देवकृतादुपपन्नात् परित्यक्तसार्धं मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्रमन्तौ भयाकुलौ देववशात् संयोगमुपगच्छन्ताम् । तत्र चाभ्येन पङ्कः स्कन्धमारोपितः पङ्कदर्शितेन मार्गिण्यः समीहितं स्थानं प्राप्नोति पङ्कुरपि स्कन्धाधिरुद्धः तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुषनिबन्धनः सङ्गः पुरुषस्य दर्शनार्थं केवल्यार्थतया प्रधानस्य पङ्कजवत् उभयोरपि सम्बन्धस्तत्तुल्यसर्गः इति । ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यते इति चेदुच्यते यथा भर्ता दृष्टदोषा स्वेरिणो पुनर्भर्तारं नापेति यथा वा कृतप्रयोजना नत्तको नर्त्तने तथा प्रकृतिरपि यथाकं रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात् पुरुषस्य तथानन्दं प्रकाशय निवर्त्तते प्रकृतिरिति । तदर्थं निरोधरसांख्यशास्त्रप्रवर्त्तककपिलानुसारिणां मतमुपन्यस्तम् । इति साधवाचार्यकृतसर्वदर्शनसंग्रहं सांख्यदर्शनम् ॥ अस्य चत्वारः अध्यायाः । तत्र प्रकृतिपुरुषयोरुभयोः सृष्टिकर्तृत्वं अभ्यपङ्गन्यायेन स्थापितम् । तत्त्वानां संख्यानञ्च कृतम् । इति केचित् ॥

सांघातिकः, वि, (संघाते साधुः) संघात + “गुडादिभ्यश्च ॥” ४।४।१०३। इति ठञ् ।) सम्यक्कारेण जननकारकः । मारात्मकः ॥ जन्मनस्तत्तावधिकपोडशनचक्रम् । यथा,— “जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं पोडशमम् ॥”

तत्फलम् ।

“देहद्रविणवन्मुनां हानिः सांघातिके तथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सांघटिकं, स्त्री, (संघटौ प्रत्यये भवम्) । संघटि + ठञ् ।) सद्यःफलम् । इत्यमरः ॥ दृष्टिपरिकल्पनान्यायः । यथा । दौहित्रान्तस्वसन्तानाभावे पितुरधिकारवत् दौहित्रान्तपितृसन्तानाभावे पितामहाधिकारस्य सांघटिकन्यायसद्वत्वाच्च । यथा पितृभावे माता तथा पितामहाभावे पितामहोति सांघटिकन्यायेन पितामहाधिकारस्य सिद्धत्वाच्च । इति श्रीकृष्णार्तार्क-सङ्कारकृतकमसंग्रहः ॥

सांवत्सर

सांयात्रिकः, पुं, (संयात्रा ह्योपात्तरगमनम् । सा प्रयोजनमस्येति । संयात्रा + “तदस्य प्रयोजनम्” इति ठञ् ।) पोतवणिकः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥ हे वहितगामिनि वणिग्जने । संपूर्णां यातिर्होपात्तरगमनवृत्तिस्तत्स्वासु सिति तः स्त्रियामाप संयात्रा ह्योपात्तरगमनं तदस्य प्रयोजनमिति विकारसंघेति णिकः । सम्यक् यात्रा संयात्रा तथा व्यवहरतीति ठघे कादिति णिको वा । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५८ । १४ ।

“सिद्धिः सांयात्रिकाणाम्नु वेला त्वं सागरस्य च ॥”)

सांयुगीनः, त्रि, (संयुगे साधुः । संयुग + “प्रतिजनादिभ्यः खञ्” । ४ । ४ । ८८ । इति खञ् ।) युक्कुशलः । रणे साधुः । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ३० ।

“इत्यपास्तमखविप्रयोस्तयोः

सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।

ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं

वाग्यतस्य निरवर्त्तयन् क्रियाः ॥”)

साराविणं, क्ली, (सं + कल ध्वनौ + “अभिविधौ भावे इनुण्” । ३ । ३ । ४४ । इति इनुण् । “अणितुणः” । ५ । ४ । १५ । इति स्वार्थे अण् ।) हृदस्य सम्यक् शब्दः । इति मुखबोधव्याकरणम् ॥ संपूर्णं कल ध्वनौ भावे णिनि णित्वा-हृदौ साराविण इति स्थिते ततः स्वार्थे णे णिस्वे विराद्यच इति वृद्धौ ययोलोप इत्यकारलोपे साराविणं हृदस्य सम्यक् शब्दो व्यास इत्यर्थः । इति तट्टोकायां दुर्गादासः ॥ (यथा, अनर्घराघवे । ७ । ५७ ।

“यं दोमत्रपरिच्छदो युधि मुदोत्क्षिप्य प्रतो-च्छन्मुहुः

संने दशभिर्निजैरपि मुखैः साराविणं रावणः ॥”)

सांवत्सरः, पुं, (संवत्सरं तज्ज्ञानोपयोगि शास्त्रं वेत्ति अक्षौते वा । संवत्सर + अण् ।) गणकः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥ (यथा, बृहत्संहिता-याम् । २ । १० — ११ ।

“मुहुर्त्तं तिथिनक्षत्रमृतवसायने तथा ।

सर्वाण्येवाकुलानि स्युर्न स्यात् सांवत्सरो यदि । तस्माद्राज्ञाभिगन्तव्या विद्वान् सांवत्सरो-

ऽग्रणीः ।

जयं यशःत्रयं भोगान् त्रयं यय समभीष्टता ॥” अस्य लक्षणादिकं तत्रैव २ अध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ फले, पर्वणि च क्ली । इति पाणिनिः । ४ । ३ । १६ ॥ संवत्सरस्येदमिति । अण् ।) सवत्सरसम्बन्धिनः, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १४० । ३ ।

“स सांवत्सरदौक्षायां दौक्षितः पटपुरालयी । आवर्त्ताया शुभे तौरि सुनद्या मुनिमुष्टया ॥”)

सांवत्सरिकः, त्रि, (संवत्सर + “कालात् ठञ्” । ४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) संवत्सरे भवः । सव-

३२०

सांवत्सर

त्सरं व्याप्य भूतः । प्रतिवर्षकर्तव्यव्याहम् । यथा अथ सांवत्सरिकव्याहम् । तत्र गोभिलः । अत ऊर्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायाश्च दद्यात् यस्मिन् हनि प्रेतः स्यात् इति । अत ऊर्ध्वं सपिण्डी-करणान्तव्याहनिमित्तादायसंवत्सरादूर्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन् हनि मृतस्तस्मिन् हनि मृताय दद्यात् । व्याघ्रः । प्रतिवत्सवरक्षेव मेकोहिष्टं मृताहनि । एतेन सपिण्डीकरणाप-कर्षं आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे आहान्तरं कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्तं हेयम् । व्यक्तमाह हेमाद्रिधृतं वचनम् ।

“पूर्णे संवत्सरे आहं षोडशं परिकीर्त्तितम् ।

तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाद्भिकमिष्यते ॥”

अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणव्याह्रादयथोभयनि-र्व्याहस्तथापक्ष-सपिण्डीकरणव्याह्रादप्युभय-निर्व्याहो न पूर्णसंवत्सरे आहिकान्तरम् । एवं पञ्चदशव्याह्रादप्युभयम् । मत्स्यपुराणम् ।

“ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेत् आहमेकोहिष्टं मृताहनि ॥”

ततः प्रेतत्वपरीहारात् त्रिपिण्डं त्रैपुरुषम् ।

निरुपपदमृताहशब्दः मृतसम्बन्धमासपक्ष-तिथिविशेषपरः । उपपदात्तु क्वचित्तिथिविशेष-मात्रपरः । यथा मृताहे प्रतिमासं कुर्व्यादि-त्यादौ । शङ्कः ।

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कुर्व्यात् वर्जयित्वा मृताहनि ॥

अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वण्यो विधिः ॥”

त्रयं सम्प्रदानानां त्रयं कुर्व्यात् त्रिभ्यो दद्यात्

इत्यर्थः । मृताहपर्युदस्तत्रिदेवतस्वस्य प्रति

प्रसवमाह । अमावास्यामिति । प्रेतपक्षोऽत्र

पितृपक्षः अश्वयुक्कृष्णपक्ष इति यावत् । न

तु कृष्णपक्षमात्रं कृष्णपक्षसामान्यपरत्वे अमा-

वास्यापदव्यर्थोपपत्तेः ॥ * ॥ पितृपक्षं विशेष-

यति हेमाद्रिमाधवाचार्यधृतं नागरखण्डम् ।

“नभो वायनभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादयत्रैव तु पञ्चमः ॥”

अत्र आश्विमासद्वयोरन्यतरस्य मलमासत्वे

आषाढपक्षेऽथ सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् ।

अत्र मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमास-

भाद्रकृष्णपक्षमृतस्य । ततश्च तत्र मृतस्य वर्षा-

न्तरे अश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे न

पार्वण्यम् । किन्त्वे कोहिष्टमिति । अत्र पार्वण्यो

विधिः पार्वण्येति कर्त्तव्यताकोहिष्टविधिरिति

नव्यवर्द्धमानप्रभृतयः । तत्र पूर्ववचनोक्तत्रैपुरुषि-

कस्य मृताहे पर्युदस्तस्य पार्वण्यो विधिरित्य-

नेन प्रतिप्रवृत्ता । तस्मादत्र सदैवमेकोहिष्टं

न युक्तं किन्तु त्रैपुरुषिकं न तु षाट्पुरुषिकम् ।

“कर्षमन्वितं मुक्ता तथाच आहृषोडशम् ।

प्रत्याद्भिकश्च श्रेषु पिण्डाः स्युः षडिति

स्थितिः ॥”

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याद्भिकव्यति-

सांवत्सर

रेकेण षट्संख्यानियमात् ॥ * ॥ एवममा-वास्यादिमरचनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याद्भिकं पार्वण्यविधिनैव ।

“अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये तेषामपि च देयं स्यादेकोहिष्टं न पार्वण्यम् ॥”

इत्यापस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणो-पादानान् सपुत्राणां पार्वण्यभ्यनुष्ठानात् ।

एतच्च मातादित्त्रितयदेवतं कार्यम् । मातृ-

पितामहौ प्रपितामहौ च पूर्ववत् ब्राह्मणान्

भोजयित्वा इत्यष्टकायां तथा दर्शनान् । अव-

सानदिननिमित्तेन पार्वण्यविधिना छन्दोगेरपि

मातादित्रिकाणां आहं कर्त्तव्यम् । न योषिभ्यः

पृथग्दद्यादवसानादिनाहते । इति छन्दोगपरि-

शिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डी-

करणेऽपि । एतच्च मृताहपार्वण्यं मातापितृ-

रेव । तथा च हेमाद्रिधृतं कात्यायनवचनम् ।

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितृरेव हि पार्वण्यम् ।

पितृभ्यश्चाहमातृणामेकोहिष्टं सदैव तु ॥”

मातृपदं सप्तमीमातृपरम् । सप्तमीमात्रित्यत्र

मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।

ततश्च वाक्ये मातृसप्तमीति न प्रयोज्यं किन्तु

सप्तमीमातरित्यादिकम् ॥ * ॥ एवं साग्निर्कौरस-

क्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्वण्यं कर्त्तव्यम् ।

“शौरसक्षेत्रजौ पुत्री विधिना पार्वणेन तु ।

प्रत्यद्भितरे कुर्व्युरेकोहिष्टं सुता दश ॥”

इति जाबालवचनस्य ।

“यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् ।

पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥”

इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् ।

उग्रनाथ ।

“प्रत्यद्भं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः कुर्वीत वै द्विजः ।

एकोहिष्टं सदा कुर्व्यान्निरग्निः आहृदः सुतः ॥”

अत्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रेतव्याहस्य एकोहिष्टत्वा-

भिधानात् सांवत्सरिकव्याहे यदेकोहिष्टपदमुक्तं

तत् प्रेतव्याहधर्मव्याहृत्वार्थम् । ततश्च योग्य-

त्वादेकार्घ्यादिलाभः । न तु यथा प्रेतव्याहे

पितृशब्दस्थाने प्रेतपदोऽत्र तथा अत्रापीति

वाच्यं सांवत्सरिके प्रेतत्वाभावात्तथाविधानानु-

पपत्तेः । एवं प्रतिसांवत्सरिकव्याहे सम्बन्धार्थ-

पदं आशोःप्रार्थनं शेषभोजनञ्च कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

रजस्वलायां विशेषयति गीतमः ।

“अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराद्भिके ।

रजस्वला भवेत् सा तु कुर्व्यात् तत्पञ्चमे

दिने ॥”

कुर्व्याच्छ्राद्धमिति शेषः । यत्तु आहचिन्तामणौ

एकोहिष्टं त्रैवर्षिकेन सिद्धाकन कर्त्तव्यम् ।

“एकोहिष्टं कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।

अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥”

इति लघुहारीतवचनात् ॥

पाकपात्राभावः पाकसामग्रभावोपलक्षकः ।

तदापि नामव्याहं किन्तुपोषणमेव आहृत्त्वानीय-

मित्यर्थः । स्वयमित्यभिधानात् अपाटवादिनापि

सांवत्सर

नाम्यद्वारा कारयितव्यम् । अतएव उपवासेनैव
आह्वानोद्येन तदकरणप्रायश्चित्तेन वा कृत-
कृत्यया आह्वयिष्ये इत्यादिवचनादपि नैका-
दश्यामनुष्ठानमिति तन्न । पितृहमे रजातत्वे
नैकादश्यां तदनुष्ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा
षोडश्यायाधिकारिणः कदाचित्तथात्वे ।
“यस्येतानि न दीयन्ते प्रेतआह्वानि षोडश ।
पिशाचत्वं भवं तस्य दत्तैः आह्वयतेरपि ॥”
इति यमवचनेन षोडश्यायाभावे प्रेतत्वपरी-
हारो न स्यात् । तस्मादुपवासो न आह्वयः
किन्तु तदानीन्तनाकरणप्रायश्चित्तार्थः । यथा
स्वकालाकृतसंस्कारे प्रायश्चित्तं कृत्वा काला-
न्तरे तत्करणं तथावापि तद्दिने उपवासं
कृत्वा एकादश्यां आहं कर्त्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं
नाम्यद्वारा कार्यमित्यत्रापि गोत्रजेतरत्वेन
विशेषणीयम् ।

“न कदाचित् सगोत्राय आहं कार्यमगोत्रजैः ।”
इति प्रेतआह्वे ब्रह्मपुराणात् ।

अत्र हि नागोत्रजस्य साक्षात्कर्त्तृत्वं निषिध्यते
सगोत्रायैत्यसम्बन्धापत्तेः । तस्मात् सगोत्रजैर्हो-
भूतैः सगोत्राय आहं न कार्यमित्यर्थः । तथा
च पर्युदासपक्षे गोत्रजद्वारा कारयितव्यमिति
सुव्यक्तमेव । प्रसज्यपक्षे तु अगोत्रजविशेषण-
स्वरसात् गोत्रजलाभः । प्रतः आह्वयार्थमाहत्वात्
सांवत्सरिकमपि तथेति आह्वयविवेकः । कल्प-
तरुव्राकरयोस्तु स्वगोत्रायैति पठितं स्वमा-
त्मनो गोत्रं यस्य स स्वगोत्रः विद्यमानगोत्र
इत्यर्थः । यस्यै आहं कर्त्तव्यं तस्य स्वगोत्रजे
विद्यमानेऽन्यगोत्रजेन संघातान्तर्गतं रात्रौ
आहं न कारयितव्यमिति व्याख्यातम् । एतन्मते
ऽप्युद्दिष्टादीनामसगोत्रत्वेऽपि न निषेधः ।
वस्तुतस्तु तत्पाठेऽपि कर्मधारयापेक्षया बहु-
व्रीहैर्जघन्यत्वात् स्वमात्मनो यश्च तत् गोत्रश्चेति
तस्मै अन्यगोत्रजद्वारा आहं न कार्यमित्यर्थः ।
अतो लघुहारीतवचने स्वयं पदं स्वगोत्रपरम् ।
अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तागोत्रजपदवैयर्थ्यापत्तेः ॥
एवञ्च भविष्यपुराणप्रभासखण्डयोः ।

“मृताहनि पितृयस्तु न कुर्यात् आहमादरात् ।
मातृश्वे वरारोहे वस्तरान्ते मृताहनि ।
नाहन्तस्य महादेवि ! पूजां गृह्णामि नो हरिः ॥”
मरीचिः ।

“पण्डिता आनिनो मूर्खाः स्त्रियोऽथ ब्रह्म-
चारिणः ।

मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते ॥”
इत्याभ्यां कालमाधवीयष्टताभ्यां वचनाभ्यां
सांवत्सरिकआहस्य मृताहकर्त्तव्यत्वेनावश्यक-
त्वात् भविष्यमृताहं स्वयं कर्त्तव्यत्वसम्भावना-
रहितेन मृताह्वात् पूर्वकालेऽपि प्रतिनिधायित्वं ।
“प्रक्षिप्यान्नि स्त्रदारेषु परिकल्प्यात्विजं तथा ।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो ह्यैव न चिरं क्षिति ॥”
इति ह्यन्दीगपरिशिष्टोक्तसायंप्रातर्होमप्रति-
निधिवत् । एवं सति प्रतिनिध्यकरण एव एका-

३२१

साकुरु

दश्यां क्रियते ॥ * ॥ न च पाकस्याहत्वेन
प्रधानतिथिकर्त्तव्यतानियम इति वाच्यम् ।
“प्रतीपवासनियमे घटिकेका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृयै चापराहिकी ॥”
इति वचनेन मुख्यं मासलाभेऽपि कर्त्तव्यतोप-
देशात् तदानीं पाके तदसम्भवात् । एवमुदी-
त्याह्वयभोजनेऽपि न तन्नियमः । इति आह-
तत्त्वम् ॥ (गणके, पुं । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
२ । १२ ।

“नासांवत्सरिके दिशि वस्तुभूतिमिच्छता ।
चक्षुर्भूतो हि यत्नेष पापं तच्च न विद्यते ॥”
शांवादिकः, पुं, (सम्यक् वादाय प्रभवतीति ।
संवाद + ठञ् ।) नैयायिकः । यथा,—
“नैयायिकः साक्षपादः स्यात्सांवादिक आहितः ॥”
इति जटाधरः ॥

संवाददातरि, त्रि ॥
सांशयिकः, त्रि, (संशयमापन्नः । संशय +
“संशयमापन्नः ।” ५ । १ । ७३ । इति ठञ् ।)
संशययुक्तः । तत्पर्यायः । संशयापन्नमानसः २
इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ सन्दिहानः ३ । इति
जटाधरः ॥ इह संशयविषये स्यात्वादौ । संशय-
मापन्नः सांशयिकः शिवाः संशयमापन्नं मानसं
यत्र स्यात्वादौ स तथा । संशयमापन्नं मानसं
यस्य स तथेति षष्ठ्यन्तपदार्थत्वे संशयितरि
पुरुषादावप्ये तच्छब्दद्वयप्रवृत्तिः स्यादिति
भरतः ॥ (संशयविषयकः । यथा, मार्कण्डेय-
१० । ४५ ।

“तद्ब्रूहि त्वं महाभाग यत् ते सांशयिकं
हृदि ॥”)

सांस्थानिकः, त्रि, (संस्थाने व्यवहरतीति । संस्थान
+ “कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥” ४ ।
४ । ७२ । इति ठञ् ।) समानदेशीयः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ संस्थानयुक्तश्च ॥
सांसाविणं, क्ली, वृत्तस्य वृत्तं व्याप्य सम्यक् सावः ।
इति संचितसारोणादिवृत्तिः ॥

साकं, व्य, सहार्थम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४ । १३६ ।

“अहं जनन्या गुरुभिश्च साक-
मासाद्य लक्ष्मीमवसं चिराय ॥”)

साकल्यं, क्ली, (सकल + भावे ण्यञ्) । समुदायः ।
सकलस्य भावः । (यथा, मनुः । १२ । २५ ।

“यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥”)

साकारः, त्रि, (आकारेण सह वर्त्तमानः ।)
आकारविशिष्टः यथा,—

“साकारश्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
सर्वाधारश्च सर्वश्च स्वेच्छारूपं नमाम्यहम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३२ । ३१ ॥

साकुरण्डः, पुं, (सकुरण्ड एव । स्वार्थे ञ् ।)
वृत्तविशेषः । सकुरण्ड इति गुर्जरदेशीय-
भाषा । तत्पर्यायः । ग्रन्थिफलः २ विकटः ३

वक्षभूषणः ४ कुरण्डः ५ कर्बुरफलः ६ सकु-

साक्षी

खण्डः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । हचि-
कारित्वम् । दीपनत्वम् । मारकत्वम् । श्लेष्मवात-
नाशित्वम् । वस्त्ररञ्जनकत्वम् । लघुत्वञ्च । इति
राजनिघण्टुः ॥

साकेतं, क्ली, अयोध्यानगरम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघुः । ५ । ३१ ।

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ
हावप्यभूतामभिवन्द्यसत्त्वौ ॥”)

साक्षकः, पुं, (सक्तुषु साधुः । सक्तु + “गुडादिभ्य-
ठञ् ।” ४ । ४ । १०३ । इति ठञ् ।) यवः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (सक्तुनां समूहः ।
सक्तु + “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक ।” ४ । २ । ४७ ।
इति ठञ् ।) सक्तुसमुहे, क्ली । सक्तुसम्बन्धिनि-
त्रि ॥ (सक्तवे प्रभवतीति । “तस्मै प्रभवति
संतापादिभ्यः ।” ५ । १ । १०१ । इति ठञ् ।
सक्तुसमर्थं च त्रि ॥)

साक्षरं, त्रि, अक्षरयुक्तम् । अक्षरेण सह वर्त्त-
मानम् । इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नम् ॥

साक्षात्, व्य, प्रत्यक्षम् । (यथा, कुमारः । ६ । २२ ।
“साक्षात् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्वत्स्त्वं वयमञ्जसा
प्रसौद कथयात्मानं न धियां पथि वर्त्तसे ॥”)
तुल्यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २४ ॥

साक्षी, [न] त्रि, (अक्षेण दर्शनन्दिगुण सह
वर्त्तमानं तत् यत् साक्षं प्रत्यक्षज्ञानम् । तद-
स्यास्तौति । साक्ष + इनिः ।) वृत्तज्ञः । इति
हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्यायः । प्रत्यक्षदर्शनः २ । इति
शब्दमाला ॥ तस्य मिथ्याकथने अकथने च
दोषो यथा, महाभारते आदिपर्वाणि ।

“पृष्टो हि साक्षी यः साक्षं जानन्नन्यथा
वदेत् ।

स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथापरान् ॥
यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते ।
सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः ॥”
अपि च ।

“ब्रह्मसंस्थाप्यहारी च मिथ्यासाक्षप्रदापकः ।
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च हृषवाहकसूपकत् ॥

एते महापातकिनस्त्रिषु लोकेषु निन्दिताः ।
कालसूत्रे च नरके पतन्ति ब्रह्मणः शतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ४४ । ५० ; ५४ ॥
अपरश्च ।

“मिथ्यासाक्षं यो ददाति कामात् क्रोधात्तथा
भयात् ।

सभायां पाक्षिकं वक्ति स कृतघ्न इति स्मृतः ॥
मिथ्यासाक्षं पाक्षिकं वा भारते वक्ति यो नृप

तावदिन्द्रसहस्रश्च सर्पकुण्डे वसेद्भुवम् ॥
सन्ततं वेष्टितैः सर्पैर्भीतश्च भक्षितस्तथा ।

भुङ्क्ते च सर्पविण्मूत्रं यमदूतेन ताडितः ॥
ककलासो भवेत्तत्र भारते सप्तजन्मसु ।

सप्तजन्मसु मण्डूकः पितृभिः सप्तभिः सह ॥
ततो भवेच्च वृक्षश्च महारण्ये च शाक्यलिः ।

ततो भवेन्नरो मूकस्ततः शुद्रस्ततः शूचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४८ अध्यायः ॥*

सर्वशरीरेषु श्रीकृष्णस्य साक्षिरूपत्वं यथा,—
 “स्थूलात् स्थूलतरं प्राप्तमतिस्थूलमदर्शनम् ।
 स्थितं सर्वशरीरेषु साक्षिरूपमदृश्यकम् ।
 शरीरवन्तं सगुणमशरीरं गुणोत्करम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥८८४-८८५॥
 (पुं, विष्णुः । इति महाभारतम् ॥३१४८१५॥)
 साक्ष्यं, कौ, (साक्षिणो भावः कर्म वा ।
 साक्षिन् + षञ् । यद्वा, साक्षिणि भवम् ।
 साक्षिन् + “दिगादिभ्यो यत् ।” ४।३।५४।
 इति यत् ।) साक्षिकर्म । यथा । मनुः ।
 “समक्षदर्शनात् साक्ष्यं अवधार्यैव सिध्यति ।”
 एतत् प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।
 “अनुभावी च यः कश्चित् कुर्यात्साक्ष्यं विवा-
 दिनाम् ।”
 इति तद्वचनान्तरात् ॥
 अतएवाकृतमपि साक्ष्यमाह । मनुः ।
 “यत्नानिरुद्धो वीक्ष्यैतं शृणुयाद्वापि किञ्चन ।
 पृष्टस्तत्रापि तदनुयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥”
 अनिरुद्धस्तत्र साक्षित्वेनानियुक्तः । परम्परयापि
 अवगमाह विष्णुः ।
 “उद्दिष्टसाक्षिणि स्मृते देशान्तरगतेऽपि वा ।
 तदभिहितश्रोतारः प्रमाणं नात्र संशयः ॥”
 अस्योत्तरसंज्ञामाह नारदः ।
 “साक्षिणामपि यत् साक्ष्यं स्वपक्षं परिभाषताम्
 अवगात् आवगाद्वापि स साक्ष्युत्तमसंज्ञकः ॥”
 स्वपक्षसम्बन्धिसाक्ष्यं परिभाषतां साक्षिणां यः
 स्वयं शृणोति अर्थिना आव्यते वा स अवगात्
 आवगादुत्तरसाक्षीत्यर्थः । एवं योऽर्थिना गूढ-
 तथा प्रत्यर्थिवचनं आवितः स गूढसाक्षीत्याह
 स एव ।
 “अर्थिना स्वार्थसिद्धयर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
 यः आव्यते तदा गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥”
 तेनान्यतरवाद्यभिहितार्थ-विषयकदृष्टकारणजं
 विज्ञापनं साक्ष्यमिति स्थितम् । तत्र नारदः ।
 “तेषामपि न बालः स्यान्नैको न स्त्री न दुष्ट-
 क्षत् ।
 न बान्धवो न चारतिब्रूयस्ते कार्यमन्यथा ॥”
 कार्यं सदर्पि अन्यथा तद्विरुद्धत्वेन । एवञ्च
 यदि परमधार्मिकत्वेन बान्धवादीनामपि सत्य-
 वादित्वं निश्चयते तदा तेषां साक्षिणो भवितु-
 मर्हन्तीति । तेषां साक्ष्यविधायकं वक्ष्यमाण-
 मनुवचनमपि एतादृश्विषयम् ॥३॥ याज्ञवल्करः ।
 “अथवाः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रिया-
 रताः ।
 यथाजाति यथावर्णं सर्वं सर्वेषु वा स्मृताः ॥”
 त्रयोऽवरा निष्कृष्टा येषां ते त्रयवराः त्रिभ्यो
 अन्यना भवन्तीत्यर्थः । यथेति यो यज्जातीय-
 स्तस्य तज्जातीयः साक्षी । स्त्रीणां स्त्रियोऽन्य-
 ज्ञानामन्यजाः । यथावर्णं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः
 क्षत्रियादीनां क्षत्रियादयः । अभावे तु तत्त-
 र्द्धं विना सर्व एव ॥ ३ ॥ अथवा इत्यस्याप-
 दादमाह स एव ।

“उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मवित् ।
 उभयानुमतत्वं धर्मवित्त्वञ्च नियतं तन्मम् ।
 तदाह विष्णुः । अभिमतगुणसम्पन्नस्तुभयानु-
 मतस्त्वेकोऽपि इति । अतएव श्रोत्रियमध्येकं
 निषेधयति ब्रह्मसूतिः ।
 “नव सप्त पञ्च वा स्युस्तारस्तथ एव वा ।
 उभौ तु श्रोत्रियौ याज्ञी नैकं पृच्छेत् कदाचन ॥
 एको मिलितगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः । तदभावे
 उभयानुमतमात्रोऽपि ग्राह्यस्तदाह नारदः ।
 “उभयानुमतो यः स्याद्वयोर्विदमानयोः ।
 भवत्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात् स संसदि ॥”
 उभयानुमत एकोऽनुस्यूतादिना सर्वजनप्रसिद्ध-
 खेत्तदा साक्षित्वे संसदि बहुजनमन्विधौ
 प्रष्टव्यः । तथात्वे स्नेहवैरादिसत्त्वेऽप्यकीर्ति-
 भयात् सत्याभिधानसम्भवादित्याशयः । विचा-
 रस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात् । तदाह मनुः ।
 “एकोऽप्यनुस्यूतः साक्षी स्यात् बह्व्यः शृणोऽपि
 न स्त्रियः ।
 स्त्रीष्वेवैरस्त्रित्वात् दोषेयान्तेऽपि ये वृताः ॥”
 एकोऽनुस्यूतस्तु साक्षी स्यादिति कुक्कूकभट्टत-
 पाठः । एकोऽनुस्यूतस्तु न युक्तः । लुब्धाश्च द बहवो-
 ऽप्यसाक्षिणो भवितुमर्हन्तीति । एकपदस्य
 व्यर्थतापत्तेः । भवतु वा तत्पाठः तथाप्येक
 इत्यनुरोधात् तन्निषेधमुखेनानुस्यूतस्यैकस्यप्र-
 मत्तिसत्त्वे धर्मवित्त्वमन्तरिण साक्षित्वं बोध्यम् ।
 इत्यर्थतो न विरोधः । अतएव विश्वरूपप्रभृ-
 तीनां उभयानुमत एक एव साक्षीति व्याख्यानं
 धर्मविदिति नोक्तम् । दोषैः स्त्रियादिभिः । तथा
 च नारदः ।
 “स्तेनाः साहसिका धूर्ताः कितवा योधकाश्च
 ये ।
 असक्षिणस्तु ते दुष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥”
 कितवा द्यूतकराः ॥३॥ अथवादमाह उग्रनाः ।
 “दामोऽन्यो वधिरः कुष्ठो स्त्री बालः स्वविरादयः
 एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥”
 स्वविरो ग्लानेन्द्रियग्रामः । आदिशब्दात्
 कितवादयः । उभयानुमताभावे श्रुतिक्रियत्वादि
 गुणयुक्तस्यैको याज्ञः । तथा च व्यासः ।
 “श्रुतिक्रियस्य धर्मज्ञो योऽन्यत्राप्यनभूतवाक् ।
 प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः ॥”
 अनुभूतवाक् स्थानान्तरे सत्यत्वेनेति । भवदेव-
 भट्टोऽप्येवम् । कात्यायनः ।
 “अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि दापयेत् ।
 परिगमा प्रोहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते ॥
 संस्कृतं येन यत् पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् ।
 एक एव प्रमाणं स विवादे परिकीर्तितः ॥”
 संस्कृतं गठितम् । पण्यं कुण्डलादि । विष्णुः ।
 स्तेयसाहसवाग्दण्डपातक्यसंयमेषु साक्षिणो
 न परीक्षा इति । स्तेयपरदारगमनादिकार्याणां
 निश्चयेनैव क्रियमाणत्वात् देवादेव परं साक्षिणो
 भवन्तीति न परीक्षा इत्युक्तम् । तेषां वाक्यन्तु

मित्तादिभावादिनिरूपणेनैवोपपत्त्यनुपपत्तिभ्या-
 मालोचनीयं न तु वाक्यमात्रादिति व्यवहार-
 माह का ॥ अतएव कात्यायनः ।
 “अष्टादिषु परीक्षेत साक्षिणः स्थिरकर्म्मसु ।
 साहसात्ययिकेनैव परीक्षा कुचचित् स्मृता ॥”
 इति ॥३॥ श्रोत्रियादीनामसाक्ष्यमाह नारदः ।
 “श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।
 वचनात्तत्त्वसाक्षित्वं नात्र हेतुकदाहृतः ॥”
 वचनादिति श्रोत्रियत्वादिरूपाभिधानात् न च
 तत्रान्यो हेतुरित्यर्थः । तथा च स्तोत्रवेदिककर्म्म-
 कारणव्ययतया परकीयकार्यं विस्मरणसम्भवात्
 साक्षित्वरूपलघुकार्यनियोगे तच्छापभयेन व्यव-
 हारदृष्टारोऽपि तावत् पृच्छन्तीति तत्साक्ष्य-
 कारणानर्थक्याह न ते साक्षिणः कर्त्तव्याः । किन्त्य-
 कताः स्वयं साक्षिणो भवन्त्येव । उभौ तु श्रोत्रिभौ
 स्यातामिति स्मृतेः । ब्रह्मसाक्षित्वं ब्रह्मत्वादेव
 ग्लानेन्द्रियत्वादित्यर्थः ॥३॥ मनुः ।
 “स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा
 द्विजाः ।
 शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्यनामन्ययोनयः ॥
 अन्तर्वैश्वन्तर्ये वा शरीरस्यात्ययेऽपि च ।
 स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्वविरणे वा ।
 शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥३॥
 देवब्राह्मणसान्निध्यं साक्ष्यं पृच्छेद्विद्वान् ।
 उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वोक्ते वै श्रुचिः
 श्रुचीन् ॥
 ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।
 गोबीजकाश्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥”
 गोबीजकाश्चनपहारं यत् पापं तत्तत्तत्ताभि-
 धाने स्यादिति वैश्यम् । एतत् साक्ष्यान्वृताभि-
 धाने भवान् सर्वैः पातकैः सम्बध्यते इत्युक्ता
 शूद्रश्च पृच्छेत् ।
 “ब्रह्मज्ञा ये स्मृता लोके ये च स्त्रीबालघातिनः ।
 मित्रद्रुहः क्षतघ्नाश्च ते ते स्युर्बदन्तो मृषा ॥”
 इति मनुक्तं दूषणम् ॥ सत्फलञ्च ।
 “अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राह सत्यमेवातिरिच्यते ॥”
 इति मनुनारदोक्तं आवयेत् ॥३॥ याज्ञवल्करः ।
 “न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।
 स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥”
 कात्यायनः ।
 “अवीचिनरके वर्षं वसेयुः कूटसाक्षिणः ।”
 याज्ञवल्करः ।
 “सत्यां प्रतिज्ञां यस्मिन् साक्षिणः स जयी भवेत्
 अन्यथा वादिनो यस्य भ्रुवस्तस्य पराजयः ॥
 वर्षाणां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यान्वृतं वदेत् ।
 तत्पावनाय निर्वाप्यश्वरः सारस्वतो द्विजैः ॥”
 गौतमः । नानृतवचने दोषो जीवनश्चेत्तदधीनम्
 न तु पापीयसो जीवनम् । इति ।
 “इधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
 गुणिर्धे तु वचनं याज्ञां धे गुणवत्तराः ॥”
 तेषामिति शेषः ॥३॥ यत्तु ।

“साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादि-
नाम् ।

तथा मेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वेऽप्यसाक्षिणः ॥”
इति कात्यायनवचनं तत् त्रयाणां तुल्यरूपाणां
साक्षिणां मध्ये एकस्यान्यथावादे अपरस्य
तत्तुल्यस्य मन्त्रितपक्षतया तृतीयस्य किञ्चिद्वा-
दित्वे तत्र भेदात् परस्परविरुद्धार्थाभिधाने
भेदात् साक्षिभ्यो न निर्णयः इति परम् ॥*॥
बृहस्पतिः । साक्षिभ्यो कर्मनिष्ठानां ग्रहण-
माह । गुणिभ्यो क्रियावतामित्यनेन । तथा ।
“साक्षिणांऽर्थिसमुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु दोषयेत्
षट्पदं दूषयन् वादौ तस्मै दण्डमर्हति ॥” इति
तत्समं विवादसमम् । सभासदादिविदित-
साक्षिदूषणमेव ग्राह्यं न तु त्रयवरादिसाक्षिभिः
प्रतिपाद्यम् । अनवस्थापातात् । इत्याह नारदः ।
“सभासदां प्रसिद्धं यज्ञोक्तसिद्धमथापि वा ।
साक्षिणां दूषणं याज्ञमसाध्यं दोषवर्जनम् ॥
अन्यैश्च साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम्
अनवस्था भवेदोपस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥”
असाध्यं साधनानर्हम् । सिद्धत्वाद्दोषवर्जनात् ।
अनवस्थाविरहात् । तस्मात् प्रसिद्धदूषणमेव
याज्ञम् ॥*॥ दूषणमाह कात्यायनः ।
“बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूट-
कृत् ।

विब्रूयात् बान्धवः स्नेहात् वैरनिर्घातनादरिः ॥
यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाभूतो नैव दर्शितः ।
ब्रूयामिष्येति तथ्यं वा दण्डः सोऽपि नराधमः ॥”
कात्यायनः ।

“क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु
लेख्ये च सति वादेषु न दिव्यं न च साक्षिणः ॥
समत्वं साक्षिणां यच्च दिव्येस्तत्र विशेषयेत् ॥”
एतत् संशयानुच्छेदे बोध्यम् । याज्ञवल्करः ।
“निष्ठुते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।
दाप्यः सर्वावृणोषार्थान्न याज्ञस्वनिवेदितः ॥”
यो लिखितानेकं सुवर्णादिकं अपलपति स एक-
दर्थ्ये साक्षादिभिर्विभावितः सन् सर्वान्
दद्यात् । कात्यायनः ।

“यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।
सा याज्ञा न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम् ॥”
वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति । पूर्णापि
दैविकी समग्रविषयिकापि न याज्ञा । तेनेक-
देशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्तसा-
ध्यसिद्धिरिति ।

“साध्यांश्च निगदिते साक्षिभिः सफलं भवेत्
स्त्रीसङ्गं साहसे चौर्यं यत् साध्यं परिकल्पि-
तम् ॥”

इति कात्यायनवचनं तत्विषयप्रदर्शकम् । ऋण-
निक्षेपाद्यपक्रवेऽपि योज्यमिति ॥*॥ यत्तु ।

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संशोधयेन्नो ।
साक्षिभिस्तावदेवास्त्री लभते साधितं धनम् ॥”
तद्व्याख्यानमभिप्रेत्यादिविषयकम् । तथा हि ।
नानाविधपित्रर्णाद्यभियुक्तेनाजानता नाहं

जानामीति उत्तरवादिना साक्षादिभिर्यावहनं
प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यम् । एवमेव
विश्वरूपजीमूतवाहनप्रभृतयः ॥*॥ कात्यायनः ।
“अनुमानादरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु
अनिरुद्धा त्रिपुरव्यो भक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
अनुमानं प्रत्यासङ्गितम् । तदाह मनुः ।
“बाह्यैर्विभावयेत्किञ्चिन्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।
स्वरवर्णकृताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥”
स्वरो गदगदादिः । वर्णाऽस्वाभाविकः । इङ्गितं
स्वदेषपथरोमाश्चादि । आकारो विकृतः ।
चक्षुषा कातरेण । चेष्टितेन स्थानत्यागादिना ।
एषाश्चान्यथामिहेतुं निरूप्यत्वादेभ्यः साक्षी बल-
वान् इत्यर्थः । सुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञवल्करः ।
“देशाद्देशान्तरं याति सख्यौ परिलेदि च ।
ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वेवर्ष्यमिति च ॥
परिश्रुत्यत्खलहास्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥
स्वभावाद्भक्तिं गच्छन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।
अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्तितः ॥”
न परीक्षां वाचं प्रतिवचनेन पूजयति । तथोष्ठ
चक्षुष परकीयवोचनेन निर्भुजति कुटिलौ-
करोति यदा मनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावात्
पूर्वीक्षां यथायोग्यां विकृतिं गच्छेत्तदा स दुष्टो
इत्यर्थः । अतएव श्रोत्रमायणे ।

“आकारस्याद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निगू-
हितुम् ।
बलाच्च विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥”
आकारो देहधर्मः सुखाप्रसादवैवर्ण्यरूपः ॥
नारदः ।

“सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात्
संज्ञानन्वात्मनो लेख्यमजानंस्तत्तु लेखयेत् ॥”
सुदीर्घेणेति संस्कारोद्बोधकलिखनसत्त्वादयं
चिरेणापि साध्यं दातुं शक्नोति इत्यर्थः ॥*॥
लिपिपत्रं स्वहस्तेन लेखयेत् तदन्नं परहस्ते-
नेत्याह व्यासः ।

“अलिपिप्रो ऋणो यः स्यात् लेखयेत् स्वमतन्तु-
सः ।

साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपगः ॥”
बृहस्पतिः ।

“सूषितं घातितं यच्च सीमायाश्च समन्ततः ।
अकृतोऽपि भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः ॥”
अकृता अपि साक्षिणो भवन्तोत्याहुतुमीनु-
कात्यायनी

“अन्ये पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ।
ग्रामश्च प्राङ्निवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥
कार्येष्वन्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तोऽपि साक्षिणः ॥”
स्मृतिः ।

“दत्तादत्तौऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्गमे सति
विक्रोयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
युते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥

प्रक्रान्ते साहसे वापि पारुष्ये दण्डवाचिके ।
बलोद्भवेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ॥”
बृहस्पतिः

“लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य

दूषिताः ।

तस्य कार्यं न सिध्यति यावत्तच्च विशेषयेत् ॥”
तल्लेख्यसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥*॥ लेख्यशोधन-
माह । कात्यायनः ।

“सहस्रलेख्यमन्दे हे जीवतो वा मृतस्य च ।
तत् सहस्रकृतैरन्यैः पतैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥”
तथा ।

“समवेतैश्च यदृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च ।
विभिन्ने नैव कार्यं तु तद्वक्तव्यं इयक् पृथक् ॥
नापृष्टैरनियुक्तैर्वा समं मत्वं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साध्यं विवादस्थानमागतैः ॥
अनुद्दिग्मेन चित्ते न दृष्टं सम्यग्निदा तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् स्मृतं कार्यं साध्यं साक्षी तु तद-
दत् ॥”

नारदः ।

“यः परार्थोऽपहरति स्वां वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मार्थं किं न कुर्व्यात् स पापी नरकनिर्भयः ॥
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाग्विनिःसृता
यस्तु तांस्तोनयदाचं स सर्वस्तेयकृत्वरः ॥”
बौधायनः ।

“पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृते वदन् ।
सर्वं भुस्यन्तृते हन्ति साध्ये साक्षी मृषा वदन् ॥”
बृहस्पतिः ।

“यस्याशेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
सजयो स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात् ॥”
याज्ञवल्करः ।

“उक्तेऽपि साक्षिभिः साध्ये यदन्ये गुणवत्तराः
द्विगुणा वान्यथा ह्युः कूटाः स्युः पूर्व-
साक्षिणः ॥”

अन्यथा पूर्वविपरीतार्थप्रकारेण । कूटा अना-
देयवचनाः । तथा,—

“यः साध्यं आवितीऽन्येभ्यो निष्ठुते तमसाहतः
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणश्च विवासयेत् ॥”
त्वमन्येभ्यः साध्यं आवयेति वादिना प्रयुक्तो
यः आवितः कारितव्यात् पदसिद्धिः । एवम्भू-
तोऽपि सभायां निगदकाले साध्यं निष्ठुते
यस्तस्याष्टगुणी दण्डः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
(त्रि. दृश्यः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,
भागवते । ५ । ११ । ७ ।

“तावानयं व्यवहारः सदाविः)

लेख्यसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः ॥”

साख्येयः, त्रि. (सख्युरिदम् । सखि + “बुक्ख-
कटजिति ।” ४ । २ । ८० । इति ठञ् ।) सखि-
सम्बन्धो । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

साध्यं, स्त्री, (सख्युर्भावः कर्म वा । सखि +
अञ् ।) सख्यम् । इति धनञ्जयकौषः ॥

साङ्गलं

सागरः, पुं, (सगरस्य राज्ञोऽयमिति । सगर + ण् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥
सगरेणावतारितत्वात् तस्यायमिति णे सागरो दन्त्यादिः । क्षीरोदादिष्वप्युपमया सागरव्यप-
देशः इति भट्टाः । इति भरतः ॥ स तु सप्त-
विधः । यथा,—
“लवणः क्षीरसंज्ञश्च दृतीदो दधिसंज्ञकः ।
सुरोदेक्षुरसोदौ च स्वादूदः सप्तमो भवेत् ॥
क्षत्वारः सागरा ख्याताः पुष्करिण्यश्च ताः
स्मृताः ॥”
इत्याद्य वङ्गपुराणे गणमेदनामाध्यायः ॥ * ॥
(सगरस्यापत्यं पुमानिति । सगर + ण् ।
सगरपुत्रः । यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ७ ।
“वध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः संहिताः सर्वदेवतैः ॥”)
रुगविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दशपद्म-
संख्या । यथा,—
“विन्दः खर्व्वी निखर्व्वश्च शङ्खपद्मी च सागरः ॥”
इति ब्रह्माण्डपुराणम् ॥
(सागरस्येदमिति । सागरसम्बन्धिनि, त्रि ।
यथा, हरिवंशे । ५३ । ३८ ।
“आधत्स्व सरितां नाथ त्यक्त्वा मां सागरीं
तनुम् ॥”)
सागरगामिनी, स्त्री, (सागरं गच्छतीति । गम +
णिनिः । डीप् ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रघुः । ६ । ५२ ।
तृणं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः
सा व्यत्यगादन्धबधूभवित्री ।
महीधरं मार्गवशादुपेतं
स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥”)
सूक्ष्मला । इति राजनिर्घण्टः ॥
सागरनेमिः, स्त्री, (सागरः नेमिरिव यस्याः ।)
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः ॥
सागरमेखला, स्त्री, (सागरः मेखलेव यस्याः ।)
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि
दृश्यते । यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ६४ ।
“अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
प्रशशास महाराज ! यथैवास्य पितामहः ॥”)
सागरास्वरा, स्त्री, (सागरः अस्वरं वस्त्रमिव
यस्याः ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । ३ । ८ ।
“निधानगर्भानिव सागरास्वरां
शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तःमलिनां सरस्वतीं
तृणः सप्तत्वां महिषीममन्यत ॥”)
सागरालयः, पुं, (सागरः आलयो यस्य ।)
वरुणः । इति शब्दमाला ॥
सागरोत्थः, स्त्री, (सागरादुत्तिष्ठतीति । उत् + स्था
+ कः ।) समुद्रलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
साङ्गलं, त्रि, (सङ्गल + “सङ्गलादिभ्यश्च ।” ४ ।
२ । ७५ । इति ञञ् ।) सङ्गलेन निर्द्वत्तम् ।
सङ्गलनाज्जातम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

साङ्गयो

साङ्गतिः, पुं, मुनिविशेषः । स तु वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य
प्रवरः । यथा,—
“वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्गतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीषवर्मणे ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
साङ्गे पिकः, त्रि, (सङ्गे पाय हितः । सङ्गे प + ठञ् ।)
संक्षिप्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
मनुटीकायां कुल्लूकः । १२ । ३४ ।
“इदं वक्ष्यमाणं साङ्गे पिकं क्रमेण लक्षणं ज्ञात-
व्यम् ॥”) संचेपकारकः । संचेपशब्दात् णिक-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
साङ्गः, पुं, कपिलमुनिजतदर्शनशास्त्रविशेषः ।
तत्पर्यायः । कापिलः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
तथा च ।
“साङ्गं कपिलमुनिना प्रोक्तं
संसारविमुक्तिकारणं हि ।
यत्रैताः सप्ततिरार्या
भाष्यं चात गौडपादज्ञतम् ॥
एतत् पवित्रमग्रां
मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय
तेन च बहुधा कृतं तन्मम् ॥
शिष्यपरम्परयागतमौखरक्षणं न चैतदार्याभिः
संक्षिप्तमार्थमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥
सप्तत्वां किल येऽर्था-
स्तोऽर्थाः कृतज्ञस्य पठितमन्त्रस्य ।
आख्यायिका विरहिताः
परवादविवर्जिताश्चापि ॥”
इति साङ्गप्रवचनमाध्यायम् ॥
साङ्गयोगः, पुं, (साङ्गोक्तो योगः ।) ज्ञानयोगः ।
स च ब्रह्मविद्या । यथा,—
“हीतोये शोकसन्तप्तमज्जुनं ब्रह्मविद्याया ।
प्रतिबोध्य हरिश्चक्रे स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् ॥”
इति गीताटीकायां श्रीधरस्वामी । २ । ११ ॥
तद्योगो यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
“अशोचानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासून् नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥
न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥
देहिमोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय । शीतोष्णसुखदुःखदाः
आगमापायिनोऽनित्यास्तां तितिक्षस्व भारत ॥
यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ।
अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्मात् बुध्यस्व भारत ॥

साचिर्व्यं

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते ॥
न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यामाने शरीरे ॥
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ ! कं घातयति हन्ति कम्
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मार्कतः ॥
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लो दोऽशोच पव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥
अश्रयोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयममृतः ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो ! नैनं शोचितुमर्हसि ॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥”
इत्यादि श्रीभगवद्गोतायां साङ्गयोगे । २ ।
११—३० ॥ * ॥
साङ्गमः, पुं, (सङ्गम एव । स्वार्थे ञञ् ।) सङ्गमः ।
इत्यमरटीकायां भरतः । ३ । २ । १८ ॥
साङ्गामिकः, पुं, (संश्रामे साधुः । संश्राम +
“गुडादिभ्यश्चञ् ।” ४ । १०३ । इति
ठञ् ।) सेनापतिः । सङ्गामकुशले, चि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (सङ्गामसम्बन्धिनि च त्रि ।
यथा, महाभारते । १ । २ । २३२ ।
“ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा च यद्वितम् ।
साङ्गामिकं ततः सर्वं सज्जं चक्रुः परन्तपाः ॥”)
साङ्गुखी, स्त्री, (सङ्गुखाय हिता । सङ्गुख +
ञञ् । डीप् ।) सायाङ्गव्यापिनी तिथिः ।
यथा,—
“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमौ चैव कर्त्तवा साङ्गमुखी तिथिः ॥”
इति पैठोमसिवचनस्य तु ।
‘साङ्गमुख्यं नाम सायाङ्गव्यापिनी दृश्यते यदा ।
इति स्कन्दपुराणेन सायाङ्गव्यापितिथेः साङ्गुख्य-
विधानेन पूजादावनवकाशादुपवासपरत्वम् ।
सायाङ्गव्यापित्वमपि मुहूर्त्तान्यूनत्वेन ज्ञेयम् ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
साचिर्व्यः, (सच + इण् ।) तिर्थगर्भः । तत्पर्यायः ।
तिरः २ । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा,
किराते । १० । ५७ ।
“सविनयमपराभिमुख्यं साचि
स्मितसुभगेकालसत्कपोललक्ष्मोः ॥”)
साचिर्व्यः, स्त्री, (सचिव + ञञ् ।) सचिवस्य भावः ।
सचिवशब्दात् भावे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, रामायणे । ५ । ५ । १ ।

सातिः

“चन्द्रोऽपि साचिष्यमिवास्व कुर्व-
स्वारागचैर्मध्यगतो विराजन् ।
ज्योत्स्नावितानेन निपत्य लोका-
मुत्तिष्ठतेऽनेकसहस्ररश्मिः ॥”
साचिवाटिका, स्त्री, (साचि यथा तथा वटति
वेष्टयतीति । वट वेष्टने + वल् । टाप् । अत
इत्वम् । भवेत्पुनर्नवा । इति रत्नमाळा ॥
साचौकृतं, त्रि, (असाचि साचि कृतम् । अमृत-
तद्भावे चिः ।) वक्रौकृतम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, रघुः । ६ । १४ ।
“प्रासव्यमुत्कृष्टं यथावकाशं
निनाय साचौकृतचारुवक्रः ॥”)
साचनः, पुं, (अचनेन तद्वच्छरीरेण सह वर्त-
मानः ।) ककनासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अचनविशिष्टे, त्रि ॥)
साट, त् क प्रकाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) द्वितीय-
स्वरयुक्तसकारादिरयम् । अससाटत् । इति
दुर्गादासः ॥
सात्, स्त्री, (सात सुखे + क्तिप् ।) ब्रह्म । इति
केचित् ॥
सात, क सुखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) दन्त्यादिः । सातयः ।
सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥
सातं, स्त्री, (सात सुखे + अच् ।) सुखम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ दत्तम् । नष्टम् । षण-
धातोः षोधातोश्च त्रप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सातयः, त्रि, (सातयतीति । सात सुखे + अणुप-
सर्गात् सिम्पविन्देति । ” ३ । १ । १३८ । इति
शः ।) सुखजनकः । सात क सुखे इत्यस्मात्
औ शप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥
सातला, स्त्री, (सातं सर्पविषादिनाशं सातीति ।
ला + कः ।) चर्मकषा । इत्यमरः २।४।१४३॥
सुपविशेषः । स तु सेङ्गुडभेदः । तत्पर्यायः ।
सप्तला २ सारी ३ बिन्दुला ४ विमला ५
अमला ६ बहुफेना ७ चर्मकषा ८ फेना ९
दीप्ता १० विषाणिका ११ स्वर्णपुष्पी १२
पत्रचना १३ । अस्या गुणाः । कर्फपित्तत्वम् ।
लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । विसर्पविष-
निस्फोटव्रणशोफनाशित्वञ्च । इति राजनि-
र्घण्टः ॥
सातवाहनः, पुं, (सातः बाह्वनो यस्यः ।) शालि-
वाहनराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सातनाम-
केन गुणकेनोदत्वादस्य तथा नाम । यथा,
कथामरित्सागरे । ६ । १०७—१०८ ।
“इत्युक्तान्तरितं तस्मिन् सातनामनि गुणके ।
स राजा तं समादाय बालं प्रत्याययौ गृहम् ॥
सातेन यस्माद्दुष्टोभूतस्मात् सातवाहनम् ।
नाम्ना चकार कालेन राज्ये चैनं व्यवशयत् ॥”
सातिः, स्त्री, (सन + क्तिन् ।) “जनसनश्चानामिति
६।४।४२ । इति आत्वम् । यथा, सनु दाने +

३२५

सात्त्वतः

क्तिन् । “जति-यति-जति-सातीति । ” ३।१।८७।
इति इत्याभावो निपात्यते ।) अवसानम् ।
दानम् । तीव्रवेदना । इत्यमरभरती ॥ (संभज-
नम् । इति ऋग्भाष्ये सायणः ॥ यथा, ऋग्वेदे ।
१० । १४३ । ५ ।
“यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम् ॥”
सातिसारः, त्रि, (अतिसारेण सह वर्तमानः ।)
अतिसाररोगयुक्तः । तत्पर्यायः । अति-
सारकौ २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥
सातौलकः, पुं, (सतौलक एव । स्वार्थे अच् ।)
सतौलकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । २ ।
८ । १६ ॥
सात्त्व (त्व) ताः, पुं, (सात्त्वतस्यापत्वं पुमानिति ।
+ अच् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कृष्णः ।
यथा, महाभारते । १ । २९८ । १२ ।
“ततस्तत्र महाबाहुः शयानः शयने शुभे ।
आपगानां वनानाञ्च कथयास सात्त्वते ॥”
यादवमात्रे । यथा, तत्रैव । १ । २२२ । ३ ।
“अर्थसुखान् न वः पार्थी मन्यते सात्त्वतान्
सदा ।
स्वयंवरमनाष्ट्रं मन्यते चापि पाण्डवः ॥” * ॥
सत्त्वमेव सात्त्व तत् तनोतीति । तन + उः ।)
विष्णुः । इति चिकित्साशेषः ॥ (सच्छब्देन
सत्त्वसूक्तिर्भगवान् । स उपास्यतया विद्यते
ऽप्येति । मतुप । ततः स्वार्थे अच् ।) विष्णुः-
भक्तविशेषः । यथा,—
“सत्त्वं सत्त्वाग्र्यं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः समुदाहृतः ॥
विहाय काव्यकर्मदीनं भजेदेकाकिनं हरिम्
सत्त्वं सत्त्वगुणोपेतो भक्त्या तं सात्त्वतं विदुः ॥
मुकुन्दपादसेवायां तन्नामश्रवणेऽपि च ।
कौर्त्तने च रतो भक्तो नाम्नः स्यात् स्मरणे
हरिः ॥
वन्दनार्चनयोर्भक्तिरनिशं दास्यसख्ययोः ।
रतिरात्मार्पणे यस्य दृढानन्तस्य सात्त्वतः ॥”
इति पाश्चोत्तरखण्डे ८८ अध्यायः ॥ * ॥
यदुवंशीय सत्त्वतराजपुत्रः । यथा,—
“अनोस्तु पुरस्कृतोऽभूदंशस्तस्य तु रिक्-
यभाक् ।
अथांशोः सत्त्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् ॥
महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः ।
स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चनान्वितः ॥
शास्त्रं प्रवर्त्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रुतम् ।
तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्त्वतं नाम शोभनम् ॥
प्रवर्त्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ।
सात्त्वतस्तस्य पुत्रोऽभूत् सर्वशास्त्रविशारदः ॥
पुण्यश्लोको महाराजस्तेन चेतत् प्रकीर्तितम् ।
सात्त्वतः सत्त्वसम्पन्नः कौशल्यान् सुपुत्रे सुतात् ॥
अन्तकं वैमहं भोजं विष्णुं देवहिधं नृपम् ॥”
इति कौर्म्ये पूर्वभागे यदुवंशानुकीर्त्तने । २४ ।
३१—३६ ॥ (सङ्करजातिविशेषः यथा, मतुः ।
१० । २३ ।

सत्त्विकः

“वैश्यान् जायते त्रात्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।
कारुष्यं विजया च मेघः सात्त्वत एव च ॥”
सात्त्व(त्व)ताः पुं, भूम्नि, देशभेदः । यथा,—
“यदवस्तु दशाह्वीः स्युः सात्त्वताः कुकुराश्च ते”
इति चिकित्साशेषः ॥
सात्त्व(त्व)ती, स्त्री, नाटकवृत्तिविशेषः । यथा,—
“अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् संस्कृता-
दिकाः ।
भारती सात्त्वती कैशिक्यारभन्वी च वृत्तयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, अङ्कारतिलके । ३ । ४२—४३ ।
“हंसप्रधानाधिकसत्त्ववृत्ति-
स्वागोत्तरोदारवचोमनोऽप्रा ।
आचार्यसम्पत्सुभगा च या स्या-
त्सा सात्त्वती नाम मतात्र हृत्तिः ॥
नातिगूढार्थसम्पत्तिः अव्यशब्दमनोरमा ।
वीरि रौद्रेऽङ्गते शान्ते वृत्तिरेषा मता यथा ॥
लक्ष्म्यास्त्वं जनको निधिय पयसां निःशेष-
रत्नाकरी
मर्यादानिरतस्त्वमेव जलधे । कृतेऽत्र कोऽन्या-
दृश्यम् ।
किं त्वेकस्य गृहं गतस्य बड्वावक्रेः सदा दृष्याया
ल्लान्तस्योदरपूरणेऽपि न सहो यत्तन्मनाऽप्यध-
मम् ॥
स्फारितोत्कटकठोरतारका-
कौर्षवक्त्रिकणसंततिः क्रुधा ।
दुर्निमित्ततडिदाकुतिर्वभौ
दृष्टिरिष्टसमरांशुमालिनः ॥
अत्यद्भुतं नराधिप तव कीर्तिर्धवल्यम्यऽपि
जगन्ति ।
रत्नान् करोति सुहृदो मलिनयति च वैरि-
वदनानि ॥
निवृत्तविषयासङ्गमधुना सुचिराय मे ।
आत्मन्येव समाधानं मनः केवलमिच्छति ॥” * ॥
सात्त्वतस्यापत्वं स्त्री । सात्त्वत + अच् । डीप् ।)
शिशुपालमाता । इति केचित् ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ४५ । ६ ।
“एष नः शत्रुरत्यन्तं पार्थिवाः सात्त्वतीसुतः ।
सात्त्वतानां नृशंसात्मा न हितोऽनपकारि-
णाम् ॥”
सुभद्रा । यथा, महाभारते । १ । २२२ । ६६ ।
“स सात्त्वत्यामधिरयः सम्बभूव धनञ्जयात् ।
मखे निर्मथनेनैव शमीगर्भाद्भुताशनः ॥”
सात्त्विकः, पुं, (सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णो-
र्भूतः । सत्त्व + ठञ् ।) ब्रह्मा । (सात्त्वं सत्त्व-
गुणोऽस्यास्तीति । ठञ् । विष्णुः । इति महा-
भारतम् । १३ । १४८ । १०६ ॥) त्रिविध-
भावान्तर्गतभावविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावा-
स्तौ सात्त्विका इति विदुर्मुनिपुङ्गवास्तौ ॥
इति सर्वानन्दः ॥

सात्त्विकः

ते च यथा,—

“स्वेदः स्नातोऽथ रोमाश्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः
वैवर्णमन्त्र प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥”

प्रलयो मूर्च्छा । इति भरतः ॥

सात्त्विकः, त्रि, (सत्त्वेन निर्वृत्तः । तेन निर्वृत्त-

मिति ठञ् ।) सत्त्वगुणनिष्पादितः । इत्यमरः ।

१ । ७ । १६ ॥ सत्त्वं मनोगुण आशयो वा तेन

निष्पादितः सात्त्विकः स्वेदादिः । सत्त्वशब्दात्

ठवे कादिति णिकः । इति भरतः ॥॥ सत्त्व-

गुणयुक्तः । तद्विवरणं यथा, गीतायाम् । १७ । ११ ।

“अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥”

सात्त्विकतपो यथा, तत्रैव । १७ । १७ ।

“अहत्या परया तप्तं तपस्तप्तिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥”

सात्त्विकदानं यथा, तत्रैव । १७ । २० ।

“दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥”

सात्त्विकयोगो यथा, तत्रैव । १८ । ८ ।

“कार्थमिच्छेव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥”

सात्त्विकज्ञानं यथा, तत्रैव । १८ । २० ।

“सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तं तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥”

सात्त्विककर्म यथा, तत्रैव । १८ । २३ ।

“नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥”

सात्त्विकबुद्धिर्यथा, तत्रैव । १८ । ३० ।

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥”

सात्त्विको धृतिर्यथा, तत्रैव । १८ । ३५ ।

“धृत्या यया धारयते मनः प्राणैर्न्द्रियक्रियाः ।

योगिनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥”

सात्त्विकसुखं यथा, तत्रैव । १८ । ३७ ।

“यत्तदयं विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥”

सात्त्विकपुराणानि यथा,—

“विष्णुवं नारदोऽयं तथा भागवतं शुभम् ।

गार्ग्यश्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् ।

सात्त्विकानि पुराणानि विद्मो यानि शुभानि वै ॥”

सात्त्विकस्मृतयो यथा,—

“वाशिष्ठश्चैव हारोतं व्यासं पाराशरं तथा ।

भारद्वाजं काश्यपश्च सात्त्विका मुक्तिदाः शुभाः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥

सात्त्विकप्रियाहारा यथा,—

“अयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रौतिविवर्धनाः ।

२२६

सात्यव

रस्याः स्निग्धाः स्निग्धा ह्यथा आहाराः

सात्त्विकप्रियाः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । ८ ॥

सात्त्विककर्ता कर्तृशब्दे सात्त्विकाहार आहार-
शब्दे च द्रष्टव्यः ॥

सात्त्विकी, स्त्री, (सात्त्वं सत्त्वगुणोऽख्यस्या इति ।

सात्त्वं + ठन् । डीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ पूजाविशेषः । यथा,—

“शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगृयते ।

सात्त्विकी राजसो चैव तामसो चेति तत् त्रयम् ॥”

सात्त्विकी अपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिष्टैः ।

माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कौर्त्तितम् ।

पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्तथा ॥”

इति दुर्गातुसवतस्त्वम् ॥

सात्म्यं, त्रि, सुखजनकम् । आत्मनो हितं कर्म

आत्म्यं आत्म्येन सह वर्त्तमानं सात्म्यम् । इति

भेषज्यरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“सर्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहो-
च्यते ॥”

“सात्म्यं नाम तदयत् सातत्येनोपसिध्यमानमुप-

श्रिते । तत्र ये धृतक्षीरतेलमांसरससात्म्याः सर्व-

रससात्म्याश्च ते बलवन्तः क्लेशसङ्गाः क्षिर-

जीविनश्च भवन्ति । रूक्षानित्याः पुनरेक-

रससात्म्याश्च ये ते प्रायेणाल्पबलाश्चाक्लेश-

सङ्गाः अत्यायुषोऽल्पसाधनाश्च ॥” इति चरके

विमानस्थानेऽष्टमिध्याये ॥

“यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः ।

व्यायामजातमन्यद्वा तस्मात्सात्म्यमिति निर्दिशेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ॥

क्षी, देवत्वम् । यथा, भागवते । ६ । १८ । २०

“इन्द्रेण प्रापिताः सात्म्यं किं तत् साधु

कृतं हि तैः ॥”

मारूप्यम् । यथा, तत्रैव । ७ । १० । ४० ।

“नृपाद्यैवाद्यः सात्म्यं हरेस्तच्चिन्तया ययुः ॥”

सात्यकिः, पुं, सत्यकस्यापत्य पुमानिति । इज् ।)

वृष्णिवंशीयसत्यकपुत्रः । स तु श्रीकृष्णस्य

सारथिः । तत्पत्न्यायः । शैनेयः २ शिर्नर्नसा ३

युयुधानः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ योधः ५ ।

इति जटाधरः ॥ (अयं हि अर्जुनस्य शिष्य

आसीत् भारतयुद्धे युधिष्ठिरपक्षमाश्रित्य तुमुलं

युद्धं विधाय च हतःपि निखिलबले वासुदेवेन

पाण्डवैश्च सह जीवित आसीत् । तथाहि महा-

भारते अश्वत्थामवाक्ये । १० । ८ । ४७ ।

“सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्तयो वयम् ।

ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।

अश्वश्च कृतवर्मा च कृपः शारद्वतस्तथा ॥”

सात्यवतः, पुं, (सत्यवत्यां भवः । अण् ।) वेद-

व्यासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सात्यवतैः, पुं, (सत्यवत्या अपत्यं पुमान् सत्य-

वतो + ठक्) सत्यवतीसुतः । वेदव्यासः । इति

हस्तायुधः ॥

सादृश्यं

सादः, पुं, (सद + ञच् ।) विवादः । (यथा,
रघुः । ३ । २ ।

“शरीरसाद्रादसमयभूषणा

मुखेन सालक्ष्यत लोभपाण्डुना ॥”)

शरत्त्वम् । गतिः । (यथा, बृहत्संहितायाम् ।

४६ । ६० ।

“यानं वाहवियुक्तं यदि गच्छेत्तत्र प्रजेऽव वाहन-

युतम् ।

राष्ट्रभयं भवति तदा चक्राणां सादभङ्गे च ॥”)

सादनं, स्त्री, (सद + स्वार्थे णिच् + ण्यट् ।)

सदनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५४ । २८ ।

“अङ्गमेको नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥”)

सादनी, स्त्री, (साद्यन्ते रोगा अनया । सद +

णिच् + करणे ण्यट् । डीप् ।) कटुकी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

सादिः, पुं, (सद गतौ + “वसिष्पयजीति ।”

उणा० ४ । १२४ । इति इज् ।) सारथिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ योद्धा । इत्युणादिकोषः ॥

अवसन्नः । वायुः । इति संचितसारोणादि-

वृत्तिः ॥

सादितः, चि, (सद + णिच् + क्तः ।) विवादितः ।

(यथा, रघुः । ७ । ४४ ।

“यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतून्

तानेव सामर्षतया निजघ्नः ॥)

शरणप्रापितः । गमितः । इति अग्निसदधातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सादोः, [नृ]पुं, (सद गतौ + णिनिः ।) अश्वारूढः ।

इत्यमरः । १२ । ८ । ६० ॥ (यथा, रघुः । ७ । ४७ ।

“पूर्वं प्रहर्त्ता न जघान भूयः

प्रतिप्रहारान्नममश्वसादौ ॥”)

गजारोहः । रथारोहः । इति मेदिनी ॥

सादृश्यं, स्त्री, (सदृश्य भावः । सदृश + ञच् ।

सदृशत्वम् । तद्वत्त्वे सति तद्वत्तभूयोधर्मवत्त्वम् ।

यथा, चन्द्रभिरत्वं सति चन्द्रगताङ्गादकत्वादि-

मत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यम् । इति सिद्धान्तमुक्ता-

वली ॥॥ अथ सादृश्यानि । वेण्याः सर्पः १

भ्रमरश्रेणिः २ । केशपाशस्य चाक्षरः १ मयूर-

पुच्छः २ । धम्मिल्लस्य विधुन्तुदः १ अश्वकारः २ ।

सौमन्तस्य मेघः १ पत्न्याः २ दण्डः ३ । लला-

टस्य अष्टमोचन्द्रः १ फलकम् २ । कपोलस्य

चन्द्रः १ मुकुरस्थलम् २ । भ्रुवोः खड्गः १

धनुर्यष्टिः रेखा ३ पञ्चवः ४ वज्रः ५ । दृशोः

चकोरचक्षुः १ हरिणचक्षुः २ मदिरा ३

खञ्जनः ४ अक्षयम् ५ कुमुदम् ६ नीलपद्मम् ७

प्राष्ठोमत्स्यः ८ । कर्णस्य दोला १ पाशः २ ।

नासायाः वंशः १ केतकीपुष्पकण्टकः २ अश्वो-

मुखतूणोरः ३ चक्षुः ४ तिलपुष्पम् ५ दण्डः ६ ।

अधरस्य नवपल्लवम् १ विष्वफलम् २ प्रवालः ३ ।

दन्तानाम् मुक्ताश्रेणिः १ कुन्दपुष्पम् २ दाडिम-

बीजम् ३ होरकम् ४ । स्मितस्य ज्योत्स्ना १

पुष्पम् २ पीयूषम् ३ । श्लासस्य पद्मगन्धः १

सादृश्यं

३२७
सादृश्यं

साधकः

मुक्ताशीतलम् २ । जिह्वायाः जवापुष्पम् १
चक्षुःलवस्तु २ । बाष्पाः कोकिलशब्दः १
भ्रमरगुञ्जनम् २ सुधा ३ मधु ४ वीणावाद्यम् ५ ।
सुखस्य चन्द्रः १ पद्मम् २ दर्पणम् ३ । कण्ठस्य
शङ्खः १ । चित्तकस्य दर्पणवत्तम् १ । अक्षस्य
कुम्भः १ । बाष्पोः वक्त्रो १ शृणालम् २ तरङ्गः ३
शाखा ४ पाशः ५ । हस्तस्य शृणालादयः १ ।
अङ्गुल्याः पद्मवत् १ पद्मदलम् २ चम्पकपुष्पम् ३
जवदलम् ४ दीपः ५ । नखानां रत्नम् १ ताराः २
पुष्पम् ३ चन्द्रः ४ । स्तनयोः पद्मसुकुलम् १ घटः २
हस्तिकुम्भः ३ गिरिः ४ चक्रवाकः ५ विन्ध्य-
शृङ्गम् ६ । मध्यस्य वरटकमध्यम् १ सिंहाध्यम् २
वज्रमध्यम् ३ चीरद्वयम् ५ । लोमश्रेण्याः रेखा १
नीलकान्तमणिशिखा २ शैवालसता ३ धूम-
सता ४ हस्तिशृङ्गः ५ । नाभेः भावर्तः १ पद्मम् २
कूटः ३ विवरम् ४ कूपः ५ । त्रिवल्गाः तरङ्गः १
सोपानम् २ निश्रेणी ३ । जवनस्य पुलिनम् १
पीठः २ फलकम् ३ । नितम्बस्य स्थलम् १ पर्वतः २-
पृथिवी ३ स्थूलोपलम् ४ महद्वस्तु ५ । ऊर्ध्वः
कदलीकाण्डः १ करिकरः २ । जङ्घयोः स्तम्भः
१ । पादस्य पद्मम् १ नवपद्मवत् २ । गतेः हंस-
गमनम् १ हस्तिगमनम् २ शृङ्गनगमनम् ३ ॥
पुरुषस्त्रियोरीचित्रेण सादृश्यं वर्णनीयम् ।
पुरुषरूपे कोऽपि कुत्रचिद् विशेषो लिख्यते ।
स्कन्धस्य हृषस्कन्धः १ वज्रम् २ अश्वस्कन्धः ३ ।
बाष्पोः हृहृत्कर्पः १ हस्तिशृङ्गः २ स्तम्भः ३
भर्गलदण्डः । वज्रसः शिला १ कवाटम् २ ।
गतेः प्रमत्तानुद्गतिः १ । यशसः चन्द्रकुन्द-
युथिकाप्रभृतिशृङ्गवर्णपदार्थाः १ । प्रतापस्य
अग्निः १ बाहुवाग्निः २ रविः ३ रविकिर-
णादिः ४ जवापद्मप्रभृतिरत्नवर्णपदार्थाः ५ ।
पुण्यस्य संस्कारः १ गौः २ हृत्तबीजम् ३
अङ्कुरः ४ शृङ्गवर्णपदार्थाः ५ । सामर्थ्यस्य
महद्वस्तु १ सिंहाविक्रमादिः २ । नीतिः साध्वी
स्त्री १ प्रदीपज्वाला २ सतादिः ३ । आश्रया
वेदवाक्यम् १ गुरुपदेशः २ उत्कटेच्छादिः ३ ।
शासनस्य प्रारम्भकर्म १ स्थिरवस्तु २ ।
पापस्य कर्मम् १ कलङ्कः २ अकीर्तिः ३
कृष्णवर्णकेशमसीप्रभृतिवस्तुनि ४ अन्धकारः ५
अकीर्तिः मालिन्यम् १ कृष्णवर्णवस्तुनि २ अन्ध-
कारः ३ । कस्तूरिकायाः मेघः १ भ्रमरः २
नीलकान्तमणिः ३ कज्जलम् ४ सुगन्धिद्रव्यदाह-
जन्यधूमः ५ कृष्णवर्णपुष्पप्रभृतिः ६ स्थलविशेष-
कन्दर्पायशः ७ कामुकायशः ८ कामिन्ययशश्च ९
कज्जलस्य पूर्वोक्तमेवादीनि ९ । कर्पूरस्य चन्द्रः १
चन्द्रकिरणः २ कुन्दयुथिकादिपुष्पम् ३ हिण्डीर-
पिण्डः ४ विरहिगण्डप्रभृतिः ५ । मनोरथस्य
फलपुष्पादियुक्तवृक्षः १ कविबुद्धिरचना २ ।
आनन्दस्य सुधासमुद्रः १ ब्रह्मसाक्षात्कारादिः २ ।
कामिन्यवलोकनस्य नित्यसुखसाक्षात्कारः १
अमृततरसः २ पूर्णचन्द्रादिसाक्षात्कारः ३ अति-
प्रियतमवस्तुप्राप्तिः ४ ब्रह्मसाक्षात्कारः ५ ।

अमृतस्य कामिन्यधरादिः १ सत्काव्यम् २ ब्रह्म-
साक्षात्कारः ३ । विषस्य साध्वीस्त्रीविरहः १
पापम् २ मलिनवस्तु ३ दुःखद्वस्तु ४ प्रीत्याग्निः ५
श्रीतकालीनश्रीतोदकम् ६ व्यभिचारिणीभार्या ७ ।
विरहस्य अग्निः १ आधिः २ यातना ३ समुद्रः
४ तमवस्तु ५ दुःखद्वस्तु ६ । पुण्याथां
चन्द्रादिः १ कामिनौ २ कर्पूरम् ३ यशः ४ ।
चन्द्रस्य प्रमदासुखम् १ अतिशुभ्रवस्तु २ यशः-
पुष्पादिः ३ । सूर्यस्य शिवनेत्राग्निः १ जवा-
पुष्पम् २ वसन्तकालीनपलाशवृक्षः ३ काञ्चन-
वृक्षः ४ बाहुवाग्निः ५ । पद्मस्य पाटलपुष्पम् १
कामिनौसुखादिः २ रत्नवर्णद्रव्यम् । इन्द्री-
वरस्य नीलकान्तमणिः १ कस्तूरी २ कामिनौ
नेत्रम् ३ । कैरवस्य चन्द्रः १ कुन्दादिशृङ्ग-
वर्णवस्तु २ । रात्रः इन्द्रः १ कुबेरः २ चन्द्रः ३
सूर्यः ४ मात्स्यादभगीरथप्रभृतिप्रसिद्धचक्रवर्तिनः
५ । मेघस्य कृष्णः १ कालो ३ नीलपद्मसमूहः ३
भ्रमरश्रेणिः ४ इन्द्रीवरवनम् ५ दाढ्याङ्गिः ६
कृष्णवर्णवस्तु ७ । शरमेघस्य चन्द्रप्रभृतिशृङ्ग-
वर्णपदार्थाः १ । कन्दर्पस्य चन्द्रः १ पुरुषवाः २
अश्विनीकुमारः ३ नलः ४ । प्रदीपस्य चम्पक-
पुष्पम् १ प्रतापः २ शास्त्रम् ३ ऋषिः ४ । वायोः
श्रीमगपदार्थः १ । अश्वस्य वायुः १ हरिणः २
मनः ३ । हस्तिनः पर्वतः १ मेघः १ तमाल-
वृक्षः २ अन्धकारः ४ । सौधस्य कैलासः १
ऐरावतः २ उच्चैःश्रवाः ३ चन्द्रः ४ । शिवस्य
पूर्वोक्तानि ४ । श्रीकृष्णस्य सजलजलदः १ तमाल-
वृक्षः २ नीलमणिः ३ भ्रमरश्रेणिः ४ इन्द्रीवरम् ५
नीलपद्मम् ६ आकाशः ७ । श्रीरामस्य पूर्व-
कथिताः पदार्थाः ७ दूर्वादलम् ८ वृक्षपद्म-
वम् ९ । लक्ष्म्याः पार्वतो १ चन्द्रकान्तिः २
रतिः ३ सीता ४ द्रौपदी ५ पद्मकान्तिः ६ ।
सरस्वत्याः चन्द्रकला १ कैलासकान्तिः २ शृङ्ग-
वर्णपदार्थः ३ । विषणः समुद्रः १ पण्डित-
मनः २ नारायणोदरम् ३ ब्रह्माण्डम् ४ । मसु-
द्रस्य मेघादिकृष्णवर्णवस्तु १ विदूरभूमिः २
महाभारतम् ३ अप्सरारो ४ । पुरुषस्य स्वर्गः १
कैलासः २ मनोरमवृक्षवस्तु ३ । रथस्य पुष्प-
कम् १ वेङ्कण्डः २ पुरो ३ पीठः ४ पृथ्वी ५ ।
कामिनौसुखस्य चन्द्रः १ पद्मम् २ दर्पणः ३ ।
कामिन्याः तडित् १ तारा २ स्पर्णलता ३
स्पर्णवर्णां केतकी ४ । नायकस्य चन्द्रः १ कन्दपः
२ ऐलः ३ अश्विनीकुमारः ४ । सभायाः सूर्य-
मण्डलम् १ सुधर्मो २ गण्डकोपर्वतः ३ सुमेरुः ४
गङ्गा ५ । पण्डितस्य हृहृत्सतिः १ शृङ्गः २
ऋषिः ३ सरस्वती ४ । विरहिणः श्रीरामः १
श्रीशिवः २ अजः ३ दुःखिव्यक्तिः ४ उन्मत्त-
व्यक्तिः ५ चन्दनतः ६ शिवशिरश्चन्द्रः ७
बाहुवाग्निशुक्तसमुद्रः ८ बल्लोकाः ९ चन्द्रशेखर-
पर्वतः १० । दातुः कर्णः १ उधोनरः २ कल्प-
वृक्षः ३ कामधेनुः ४ रोहणः ५ समुद्रः ६ मेघः ७
बलिः ८ जैमिनिः ९ युधिष्ठिरः १० । वसन्त-

ऋतोः मलयवायुः १ मद्यम् २ उन्मादरोगः ३ ।
विरहिणं प्रति यमः १ अग्निः २ विषम् ३ सर्पः ४
श्रीशक्तोः अग्निः १ विरहः २ विरहिणी-
निश्वासः ३ सर्पनिश्वासः ४ । वर्षाऋतोः रात्रिः १
समुद्रः २ गगनम् ३ नारायणः ४ । शरदृतोः
काशपुष्पादिरूपचामरैरावतगजाः १ चन्द्रः २ ।
श्रीतऋतोः अप्सरारिव्यक्तिः १ राज्यशून्यराजा
२ । शिशिरऋतोः राजागमनकालः १ । १ ।
गुणिनः समुद्रः १ पर्वतः २ पृथिवी ३ मदनः ४
अश्विनी ५ । सचिवस्य हृहृत्सतिः १ । वाक्यस्य
कोकिलशब्दः १ भ्रमरगुञ्जनम् २ वीणा-
वाद्यम् ३ । इति कविकल्पलतायाम् ४ स्तवके
५ कुसुमम् ॥
साध, य न श्री सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-स्वा०-च-पर०-अक०-निष्पादने सक०-
अनिट् ।) य, साध्यति । न, साधोति । श्री,
सिधात्सति । सिद्धिर्निष्पत्तिः । साध्यति घटो
निष्पन्नः स्यादित्यर्थः । सिद्धिर्निष्पादनेति गो-
विन्दभट्टः । साधोति साध्यति घटं कुलालः
निष्पादयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
साधकः, पुं, (साध्यति निष्पादयति कार्यमिति ।
साध + कृत् ।) साधनकर्त्ता । निष्पादकः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“अतः परं प्रवक्ष्यामि साधकानाम् लक्षणम् ।
धर्मश्रीलास्तपोयुक्ताः सत्यवादिर्जितेन्द्रियाः ।
मात्सर्यं परित्यक्ताः सर्वमस्त्वहितं रताः ॥
कर्मश्रीलास्तथोत्साहा मत्तलोकेऽजुगुप्सकाः
परस्परसन्तुष्टानुकूलाः साधकस्य तु ।
ईदृशैः साधनं कुर्यात् सुसहायैः सहैव तु ॥”
इति देवोपुराणे नन्दोमाहात्म्यसमासाध्यायः ॥
अपि च ।
“चतुर्धा साधको ज्ञेयो मृदुर्मध्याधिमात्रकः ।
अधिमात्रतमः श्रेष्ठो भवाव्यो लङ्घनक्षमः ॥
मन्दोत्साही सुसमूढो व्याधिस्थो गुणदूषकः ।
लोभो पापमतिश्चैव ब्रह्मशो वनिताश्रयः ॥
चपलः कातरौ रोगी पराधीनोऽतिनिष्ठुरः ।
मन्दाचारो मन्दवीर्या ज्ञातव्यो मृदुना नरः ॥
हादशान्दं भवेत् मिद्विरेतस्य यत्रतः परम् ।
मन्त्रयोगाधिकारो स ज्ञातव्यो गुरुणा भ्रुवम् ॥१॥
समबुद्धिः समायुक्तः पुण्यकाङ्क्षो प्रियंवदः ।
मध्यस्थः सर्वकार्येषु सामान्यः स्यान्न संशयः ।
एतज्ज्ञात्वेव गुरुभिर्दीयते युक्तिर्लो लयः ॥२॥
स्थिरबुद्धिर्लये युक्तः स्वाधीनो वीर्यवानपि ।
महाशयो दयायुक्तः क्षमावान् वीर्यवानपि ॥
शूरो लयश्च श्रद्धावान् गुरुपादाभ्युपसृजकः ।
योगाभ्यासरतश्चैव ज्ञातव्यश्चाधिमात्रकः ॥
एतस्य सिद्धिः षड्वर्षेभ्यो वेदभ्यासयोगतः ।
एतस्मै दीयते धीरैर्हठयोगस्य साधकः ॥३॥
महावीर्यान्वितोऽसाही मनोज्ञः शीर्यवानपि
शास्त्रज्ञोऽभ्यासशौलथ निर्दमश्च निराकुलः ॥
नवयौवनसम्पन्नो मिताहारो जितेन्द्रियः ।
निर्भयश्च शक्तिर्दत्तो दाता सर्वजनश्रयः ॥

साधनं

अधिकारी स्त्रियो भीमान् यथेष्टावस्थितः
समी ।
सुशीलो धर्मचारी च गुप्तचेष्टः प्रियंवदः ॥
शास्त्रविज्ञाससम्पन्नो देवतागुरुपूजकः ।
जनसङ्गविरक्तश्च महाव्याधिविजितः ॥
अग्निमात्रतयोर्यस्य सर्वयोगस्य साधकः ।
त्रिभिः संवत्सरेः सिद्धिरित्यस्यास्य संशयः ।
सर्वयोगाधिकारी च नात्र कार्या विचारणा ॥४॥

इति शिवसंहिता ॥

साधका, स्त्री, दुर्गा । यथा,—

“साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाद्य ईश्वरी
स्वामित्वादानसिद्धित्वात् सिद्धीश्वर्या प्रकीर्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ देवीनिरुक्ताध्यायः ॥
साधनं, स्त्री, (साध + ण्यट्) करणकारक-
विशेषः । तत्र तृतीया स्यात् । इति व्याकर-
णम् ॥ साध्यते कर्म निष्पाद्यतेऽनेनेति साध-
नम् । इति दुर्गादासः ॥ (कारणम् । हेतुः ।
यथा, मनुः । ११ । २३८ ।

शोधधान्यगदो विद्या देवी च विविधा

स्थितिः ।

तपसेव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥”
भारणम् । (यथा, किराते । १४ । १७ ।

“अथो शरस्तेन मर्त्यमुज्जितः

फलञ्च तस्य प्रतिकायसाधनम् ।

अविद्यते तत्र मयात्मसात् कृतेः

कृतार्थता नन्वधिका चमूपतेः ॥”

ऋतसंस्कारः । अग्निदानम् । गतिः । गमनम् ।
द्रव्यम् । धनम् । अर्थदापनम् । अर्थस्य धन-
भूष्यादेर्दापनम् । निर्वर्त्तनम् । निष्पादनम् ।
(यथा, रघुः । ४ । १६ ।

“वार्षिकं सञ्चकारेन्द्रः धनुर्जैश्च रघुर्दधी ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥”
उपकरणम् । सामग्री । यथा युधोपकरणं
हस्त्यश्वादिः । (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । ३४ ।

“रस्यः प्रदोषसमयः स्फुटचन्द्रभासः

पुंस्कोकिलस्य विरुतं पवनः सुगन्धः ।

मत्तालियूथविरुतं निशि शीधुपानं

सर्वं हि साधनमिदं कुसुमायुधस्य ॥”

अनुव्रज्या । अनुगमनम् । इत्यमरभरती । ३ ।
३ । ११८ ॥ सैन्यम् । सिद्धौषधिः । उपायः ।

इति मेदिनी ॥ यथा,—

“तपोभिः प्राप्यतेऽभोष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः ।
दुर्भगत्वं ह्यथा लोको वदते सति साधने ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥

मेढ्रः । इति च मेदिनी ॥ मैत्रम् । उधः ।

सिद्धिः । इति धरणिः ॥ कारकः । प्रमाणम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ व्याप्यम् । यथा,—

“अनुमा त्वनुमानं स्यात् व्याप्यं लिङ्गञ्च

साधनम् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

३२८

साधार

मोहनम् । जवः । इत्यजयः ॥ साधना । साधा
इति भाषा । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“गशाप पार्श्वतो वृष्टा स्त्रीस्वभावाच्च चापलात्
सर्वेषां साधनेनैव चतुर्मर्हन्ति साधवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे । १२ । ५१ ॥

मन्त्रसिद्धिकरणम् । यथा,—

“मन्त्रं मांसञ्च मयञ्च मुद्रा मैथुनमेव च ।

दिव्यानाञ्चैव वीराणां साधनं भवसाधनम् ॥”

इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥

ब्रह्मज्ञानसाधनम् । नित्यानित्यवस्तुविवेकेहा-
सुतफलभोगविरागशमदमादिसम्पन्नुत्तुल्यम् ।
इति वेदान्तसारः ॥

साधना, स्त्री, (साध + णिच् + युच् + टाप् ।)

सिद्धिः । निष्पादना । इति साधधात्वर्थदर्श-
नात् ॥ आराधना । अन्तसाधधातोरनप्रत्यय-
निष्पन्ना ॥

साधन्तः, त्रि, (साध्यति भिच्चांमिति । साध +

“तृभूवज्विसिभासिधाधीति ॥” उणा० ३ । १२८ ।

इति भिच् । सच धित् ।) भिक्तुः । इत्युणादि-
कोषः ॥

साधयन्ती, स्त्री, (साधयतीति । साध + णिच् +

ग्रह । डोप् ।) उपासनाकर्त्री । यथा,—

“सखि मन्त्राणनायन्तु साधयन्ती निरन्तरम् ।
अतिश्रान्तासि सङ्गावस्त्रे हयोरियमौचितौ ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

साधारणः, त्रि, (साधारणं अवशिष्टेण कार्यादि-

भारधारणं तेन सह वर्त्तते इति ।) समानः ।

सदृशः । इत्यमरः । २ । १० । ३७ ॥ (यथा,

कुमारे । १ । ४२ ।

“कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य

मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननात् बभूव

साधारणो भूषणभूषणभावः ॥”

सामान्यम् । अनेकसम्बन्धे कवस्तु । इति

चामरः । ३ । १ । ८२ ॥ यथा,—

“साधारणं समानित्वं यत्किञ्चिद्वाङ्मनायुधम् ।

शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥”

इति दायभागः ॥

तपेदिकपर्यायः । स्त्रः १ पुत्रिः २ नाकः ३

गौः ४ विष्टप् ५ नभः ६ । इति षट् साधा-

रणनामानि । इति वेदनिर्घण्टौ । १ । ४ ॥

पुं, न्यायमते हेत्वाभासविशेषः । यथा,—

“अनेकान्तो विरुद्धस्याप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासस्तु पञ्चधा ॥

आद्यः साधारणस्तु स्वात् स्वादसाधारणो-

ऽपरः ।

तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत् ॥

यः सपक्षे विपक्षे च स तु साधारणो मतः ।

यस्तुभयस्याद्वाहृतः स त्वसाधारणो मतः ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

साधितः

(देशविशेषः । स्त्री, उदकविशेषश्च । यथा,—
“मित्रचिह्नन्तु यो देयः स हि साधारणः स्मृतः
तस्मिन् देशे यदुदकं तत् साधारणं स्मृतम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

“उभयगुणसमेतं नातिरुचं न क्षिण्वं

न च खरवहुलञ्च को हनं कण्टकाण्यम् ।

भवति च जलमस्यं नातिशीतं नचोष्णं,

समप्रकृतिसमेतं विद्धि साधारणञ्च ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

“जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनुपपन्नं कपोल्यञ्चम् ।

साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥”

इति वाभटे सुतस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

साधारणदेशः, पुं, (साधारणो देशः ।) जाङ्ग-

लान्पल्लवणसम्पन्नस्थानम् । तद्धारिगुणाः ।

वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वञ्च ।

इति राजवल्लभः ॥

साधारणधर्मः, पुं, (साधारणो धर्मः ।) चतुर्वर्त्त-

कर्त्तव्यकर्म । यथा, मानवे ८ अध्याये ।

“प्रजनार्थं स्त्रियः स्मृताः सन्तानार्थञ्च मानवाः

तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पञ्चा सहोदितः ॥”

अपि च ।

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियसंयमः ।

दमः समार्जवं दानं सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥”

इति गार्ग्ये । ८६ । ३० ॥

साधारणस्त्री, स्त्री, (साधारणा सामान्या अनेक-

सम्बन्धिनी स्त्री ।) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥

साधारणो, स्त्री, (साधारणस्तेयमिति । अण् ॥

स्त्रियां डोप् । कुञ्चिका । इति हेमचन्द्रः ॥

साधारण्यं, स्त्री, (साधारण्येदमिति । ण्यञ् ।)

कुञ्चिका । इति हेमचन्द्रः ॥ साधारणस्य

भावश्च ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।

“कीटानुविहरद्वासिधारण्येन काव्यता ।

दुष्टेऽपि मता यच्च रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥”

साधिका, स्त्री, (साधयतीति । साध + णिच् +

युल । टाप् । अत इत्वम् ।) सुपुतिः । इति

हेमचन्द्रः ॥ साधनकर्त्री । अधिकं सह वर्त्त-

माने, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । २४ ।

“स्वं स्वं कामं मनुर्भुङ्क्ते साधिकां लोकसप्तमिम् ॥”

यथा च तत्रैव । ५ । २१ । १० ।

“सार्द्धद्वादशलक्षानि साधिकानि शोपयाति ॥”

साधितः, त्रि, (साध + णिच् + क्तः ।) दापितः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥ हे धनादिकं दापिते

धुतो इति ख्यातं यस्यै दत्तं तत्रेति रमानाजः ।

दण्डिते इति विद्याविनोदः । शोधितद्रव्ये इति

नयनानन्दः । ददातेर्जन्तात् क्तः स्त्री श्रौ रीति

पन् दैपो रूपमिति नयनानन्दः । दायित इति

पाठ इति कलिङ्गपुङ्गवोक्तमी । तत्र हि दय क

ग्रहणे गतो वधे दाने इत्यस्मात् अजन्तात् क्तः ।

साधेज्जन्तात् क्ते साधितः । इति भरतः ॥

“दायितो दापितोऽपि स्वात् साधितः शोधि-

तोऽपि च ।”

इति शब्दरत्नावली ।

साधुः

साधुः, त्रि, (अयमिवामतिशयेन वाङ् । वाङ् + “अतिशयने तमविष्ठनौ” ५।३।५५। इति इष्टन् । “अन्तिकवाङ्गयोर्नदसाधौ” ५।३।६३। इति साधादेशः ।) अतिशय-वाङ् । दृढतमः । इत्यमरः । ३।१।११२ ॥ व्याख्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ अन्त्यार्थः । इति मेदिनी ॥ (यथा, छान्दोग्ये ४।८।३। “श्रुतं ह्येव मे भगवद्भ्यश्च आचार्याश्चैव विद्या विदिता साधितं प्रापतीति ॥”) साधोयान् [सु]त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वाङ् । इति । वाङ् + “अवचनविभज्योपपदे तरङ्गी-यसुनौ” ५।३।५७। इति ईयसुन् । “अन्तिकवाङ्गयोरिति” ५।३।६०। इति साधा-देशः ।) अतिशयवाङ् । अतिशयसाधुः । इत्य-मरः । ३।३।१३४ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे । “कटुकौषधीपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करो-पशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्करा-प्रवृत्तिः साधोयसौ न स्वादिति ॥”) साधुः, पुं, (साध्वति निष्पादयति धर्मादिकार्यं मिति । साध + “कृवापाञीति ।” उणा० १।१। इति उण् ।) उत्तमकुलोद्भवः । तत्पर्यायः ॥ महाकुलः २ कुलीनः ३ भार्यः ४ सभ्यः ५ सज्जनः ६ इत्यमरः । २।७।३ ॥ कुलजः ७ साधुजः ८ कुलकः ९ कुलिकः १० । इति शब्द-रत्नावली ॥ कुल्यः ११ कौलेयकः १२ इति भरतः ॥ जिनः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ॥ साधुलक्षणं यथा, — “यथालब्धोऽस्मिन्नुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः । हरिपादाग्रयो लोके विप्रः साधुरनिन्दकः ॥ १ ॥ निर्वरः सदयः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः । निरपेक्षो मुनिर्धर्मातरागः साधुरिहोच्यते ॥ २ ॥ लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखो । कृष्णाङ्गिः शरणः साधुः सद्भिः समदर्शनः ॥ ३ ॥ समचित्तो मुनिः पूतो गोविन्दचरणान्तराः । सर्वभूतदयः कार्णो विवेकी साधुरुत्तमः ॥ ४ ॥ कृष्णार्पितप्राणशरीरबुद्धिः शान्तेन्द्रियस्त्रीसुतसम्पदादिः । आसक्तचित्तः श्रवणादिभक्ति-यस्यैव साधुः सततं हरयः ॥ ५ ॥ कृष्णान्तराः कृष्णकथानुरक्तः कृष्णेष्टमन्त्रस्मृतिपूजनीयः । कृष्णानिशं ध्यानमनास्वनन्दो यो वै स साधुर्मुनिवर्त्यकार्णः ॥ ६ ॥ इति पाद्मोत्तरखण्डे ८८ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यत्र ।

“न प्रवृत्त्यति समाने नावमानेन कुप्यति । न क्रुद्धः पश्यन् ब्रूयादेतत् साधोस्तु लक्षणम् ॥” इति गारुडः । १११।४२ ॥ * ॥

तस्य स्वभावो यथा, —

“त्यक्तात्मसुखभोगेष्वाः सर्वसत्त्वसुखेष्वपि । भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥

३२८

साधुः

परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्वपि । नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ परार्थमुच्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वन्ते । तादृगप्यस्वधर्माणि जसदेस्तत् प्रपीयते ॥ एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् । दहन्तमकरोत् क्रोद्धे पावकं यदपां पतिः ॥ आत्मानं पोडयित्वापि साधुः सुखयते परम् । ह्यादयन्नाशितान् हृत्तोदुःखस्य सङ्गे स्वयम् ॥” इति वक्रिपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥ (तथा, महानिर्वाणतन्त्रे । १।२२। “देवायतनगा मर्त्या देवकल्या दृढव्रताः । सत्यधर्मपराः सर्वे साधवः सत्यवादिनः ॥”) तस्य प्रशंसा यथा, — यत्पूजायां भवेत् पूज्यो दृष्ट्या न यमदर्शनम् । पापसंघः स्पर्शनाच्च किमसौ साधुसङ्गमः ॥ साधूनां हृदयं धर्मो वक्षो वो नः सनातनाः । कर्मचयाणि कर्माणि यतः साधुर्हरिः स्वयम् ॥” इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥ * ॥ (एतदाचारस्तु चतुर्विधधर्मप्रमाणान्यतमः । यथा, मनुः । २।६। “वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरिव च ॥”) कलिशूद्रस्त्रीणां साधुत्वं तत्कारणञ्च यथा । “कलिः साध्वति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्वति योषितः । यज्ञाद् भगवान् साधुधन्याश्चेति पुनः पुनः ॥ तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामो न चेत् गुह्यं महासुनं इत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥ श्रूयतां भो मुनिगणा यदुक्तं साधु साध्वति । यत् कृते दशभिर्वर्षेस्त्रेतायां ज्ञानेन तत् ॥ हापरे तच्च मासेन चहोरात्रेण तत् कलौ । तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश फलं हिजाः ॥ प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्वति भाषितम् ध्यायन् कृते यजन् यज्ञं स्त्रेतायां हापरेऽर्चयन् ॥ यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्णं केशवम् । धर्मोत्कर्षमतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलौ ॥ स्वत्यायासेन धर्मसास्तेन तुष्टोऽस्माहं कलिः ॥ व्रतचर्यापरैर्गङ्गा वेदाः पूर्वं हिजातिभिः । ततस्तु धर्मसंप्राप्तेर्यष्टव्यं विधिवद्भजे ॥ वृथाकथा वृथाभोग्यं वृथेया च हिज्जनाम् । पतनाय तथा भाव्यं तैस्तु संयमिभिः सदा ॥ असम्यक्करणे दीपास्तृषां सर्वेषु वस्तुषु । भक्षयिष्यादिकं चैषां नेच्छाप्राप्तिकरं हिजाः ॥ पारतन्त्र्यं समस्तं तु तेषां कार्येषु वै यतः । जयन्ति ते निजान् लोकान् क्लेशेन महता हिजाः ॥

हिज्जशृण्वयैव पाकयन्नाधिकारवान् । निजं जयति वै लोकं शूद्रो धन्यतरस्ततः ॥ भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति पेयपियेषु वा यतः । नियमो मुनिशार्ङ्गनास्तो नासौ साध्वतीरितम् ॥ स्वधर्मस्याविरोधेन नरैर्लब्धं धनं सदा । प्रतिपाद्यच्च पात्रेषु यष्टव्यञ्च यथाविधि ॥

साध्यः

तस्यार्जने महान् क्लेशः पालने च हिज्जितमाः । तथा सद्भिर्नियोगाय विज्ञेयं गहनं नृणाम् ॥ एभिरन्यैस्तथा क्लेशैः पुरुषा हिजसत्तमाः । निजान् जयन्ति वै लोकान् प्राजापत्यादिकान् क्रमात् ॥ योषित्शृण्वणं भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा । कुर्वन्ती समवाप्नोति तस्माल्लोक्यं ततो हिजाः ॥ नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा । हतोयं व्याहृतं तेन मया साध्वति योषिताम् ॥” इति वक्रिपुराणे । ६।२।१२—२८ ॥ साधुः, त्रि, (साध्वति कार्यमिति । साध + उण्) वार्धुषिकः । चारुः । (यथा, महाभारते । १।१०७।८। “न किञ्चिद्वचनं राजसन्नवीत् साध्वसाधु वा ॥”) सज्जनः । इति मेदिनी ॥ साधुजः, त्रि, (साधौ सत्कुले जायते इति । जन + उः ।) उत्तमकुलोद्भवः । इति शब्द-रत्नावली ॥ साधुधीः, स्त्री, (साधुर्धीयस्याः ।) खन्त्रः । इति शारदालो । २०१॥ (साधुर्धीः ।) सुन्दरबुद्धिः । तदुक्तं, त्रि ॥ साधुपुण्यं, स्त्री, (साधु चारु पुण्यं यस्य ।) स्वल्प-पद्मम् । इति शब्दमाला ॥ उत्तमकुसुमञ्च ॥ साधुवाङ्, पुं, (साधुरुत्तमो वाङ् ।) विनीताग्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरवाहनय ॥ साधुवाङ्, [न्] पुं, (साधु उत्तमं वहतीति । वह + णिनिः ।) शोभनवहनशीलघोटकः । सुशिक्षिताग्रः । तत्पर्यायः । विनीतः २ । इत्यमरः । २।८।४४ ॥ सुष्ठुवाहनशीलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दरघोटकविशिष्टे, चि ॥ (साधुवहनशीले, चि । यथा, महा-भारते । ६।४६।३६। “तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो वहतः साधुवाहिनः । पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥”) साधुवृत्तः, पुं, (साधुर्वृत्तः ।) कदम्बतरुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वरुणवृत्तः । इति राज-निर्घण्टः ॥ शोभनतरुश्च ॥ साधुवृत्तिः, स्त्री, उत्तमजीविका । सद्भिवरणम् । सुन्दरवर्त्तनम् । साध्वी चासी वृत्तिश्चेति कर्म-धारयसमासनिष्पन्ना । साधोवृत्तिरिति षष्ठी-तदुपसमासनिष्पन्ना वा ॥ साधुतं, स्त्री, मयूरसमूहः । पक्ष्यवीथी । आत-पञ्चम् । इत्यजयपालः ॥ साध्यः, पुं, (साध्यमस्वस्येति । अर्थभादित्वादच्) गणदेवताविशेषः । इत्यमरः । १।१।१० ॥ स तु हादशसंख्यकः । यथा, भरतः । “साध्या हादशविख्याता ब्रह्मार्थैकादश स्मृताः ॥ तेषां नामानि यथा, — “मनो मन्ता तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्यवान् । विनिर्भयो नयश्चैव दंसो नारायणो हवः । प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्या हादश पीर्यकाः ॥” इति वक्रिपुराणे गणभेदानामाध्यायः ॥ * ॥

साध्यसि

देवः। विष्णुभादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतैकविंश-
योगः। इति मेदिनी ॥ तत्र जातफलम्।

“असाध्यसाध्यः किल साध्यजातः।

शूरोऽतिधीरो विजितारिपक्षः।

बुद्ध्या ह्युपायैः परिसाधितार्थः।

परं कृतार्थः सुतरां विनीतः ॥”

इति कोहोप्रदीपः ॥

साध्यः, त्रि, (साध + ण्यत्।) साधनीयः। इति
मेदिनी ॥ यथा,—

“ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम्।
जने वाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति ॥”

इति मिताक्षराष्टकात्यायनवचनम् ॥

साधनाङ्गीभिमतः। स तु पक्षः। यथा,—

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकसिद्धयः पक्षं पक्षविदो विदुः ॥”

साध्यं साधनाङ्गीभिमतं पक्षं विदुः। यद्यप्यत्र
साध्यं ज्ञाप्यं तद्विशिष्टधर्मी पक्ष इति भेद-

स्तथाप्यत्र वाक्यप्रत्याख्यानार्थविशेषविशि-

ष्टस्य पक्षतया धर्मिणोऽधर्मण्यपदैरेव साध्यत्वात्

साध्यपक्षयोरभेदाभिधानम्। इति व्यवहार-

तत्त्वम् ॥*॥ अनुमितिविधेयः। यथा। साध्यता-

वच्छेदकमिति अनुमितिविधेयतावच्छेदक-

मित्यर्थः। इति सिद्धान्तलक्षणजागदीशीटीका॥

मन्त्रविशेषः। यथा,—

“नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्।
चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम् ॥

पुनः कोष्ठगकोष्ठेषु सव्यतो नाम्न आदितः।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमाज्ज्ञेया मनी-

षिभिः ॥

सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपद्विभक्तः।
सुसिद्धो यद्विषयमात्रेण परिमूलं निरुन्तति ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

साध्यतावच्छेदकं, लो, (साध्यतामवच्छिनत्तीति।
अव + छिद + श्वल्।) अनुमितिविधेयांशे

भासमानो धर्मः। यथा साध्यतावच्छेदकमिति

अनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थः। तथा

चोक्त्यासिद्धानाहण्यंशे दण्डत्वप्रकारिकादण्ड-

त्ववत्त्वानित्येकानुमितिनं तु दण्डमान् इत्या-

कारा दण्डप्रकारिकापि तस्य व्यापकतावच्छे-

दकत्वेनाग्रहात् कारणवाधेन तदसम्भवादिति

भावः इति। सिद्धान्तलक्षणस्य जागदीशी

टीका ॥

साध्यसिद्धिपादः पुं, (साध्यस्य सिद्धिर्यत्र। तादृशः
पादः।) व्यवहारस्य चतुर्थपादः। स च निर्णय-
पादः। यथा। प्रत्ययिनोऽप्यतो लेख्यमिति
भाषापादः प्रथमः। श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्यु-
त्तरपादो द्वितीयः। ततोऽर्थो लेखयेत् सद्य इति
क्रियापादस्तृतीयः। तस्मिन्सिद्धिसिद्धिमाप्नोति
इति साध्यसिद्धिपादचतुर्थः। यथा,—
“भाषास्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः।
आचितचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥”
इति मिताक्षरा ॥

साध्यसं, लो, (साधूनस्यतीति। साधु + अस +
अक्।) भयम्। इत्यमरः। १। ७। २१ ॥

(यथा, भागवते। २। १। १५।

“अन्तकालेऽपि पुरुष आगते गतसाध्यसः।

क्षिप्यादसङ्गशस्त्रेण स्पृष्टं देहेऽनु ये च तम् ॥”

स्यति नाशयतीति। सो + “स्यतेधुक्” इति

असच् धुक् च। प्रतिभा। इत्युणादिटोकायां

उज्ज्वतः। ३। ११७ ॥ भाषिकाङ्गविशेषः।

इति साहित्यदर्पणम्। ६। ५५६ ॥)

साध्वी, स्त्री, (साधु + डीष्।) मेढा। इति राज-

निर्वण्टः ॥ पतिव्रता। इत्यमरः। २। ६। ६ ॥

तद्वचनमाह हारौतः।

“आर्त्तात्तं मुदिता हृष्टे प्रोषिता मलिना कृशा

मृते स्त्रियेन या पत्न्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥”

(“सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता” इत्यपि कचित्

पाठः ॥*॥) तद्वर्णा यथा। अङ्गिराः।

“साध्वीनामेव नारीणामग्निरपतनादृते।

नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हि-

चित् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

तद्वचनं यथा,—

“साध्वी स्त्री मातृतया च सर्वथा हित-

कारिणी।

असाध्वी वैरतुल्या च शत्रुत् सन्तापदायिका ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे। २। २५ ॥*॥

साध्वीस्त्रीणां पतिः प्रेम्णा शतपुत्राधिकः।

यथा,—

“शतपुत्राधिकः प्रेम्णा सतीनाश्च पतिर्नृप ॥

निरूपितो भगवता वेदेषु हरिणा स्वयम् ॥”

इति तत्रैव। ३४। ६२ ॥*॥

“कामिनीं कुलजातां च रक्ष्ये कामिनीं

सतीम्।

न पृच्छति कुले जात एवमेव श्रुतौ श्रुतम् ॥

श्रुतौ पुराणे यासां च चरित्रमनिरूपितम्।

तासु को विश्वसेत् प्राप्नोति अप्रज्ञाश्च दुराशयाम्

तासां को वा रिपुर्मितं प्रार्थयन्ती नवं नवम्

दृष्ट्वा सुवेगं पुरुषमिच्छन्ति हृदये सदा ॥

वाह्ये स्वात्मसतोत्वश्च प्रापयन्ती प्रयत्नतः।

मत्त्वप्रधानं यदुप तत् शुद्धश्च स्वभावतः।

तदुत्तमश्च विश्वेषु साध्वीरूपं प्रशंसितम् ॥

स्थानाभावात् क्षणभावात् मध्यवृत्तरभावतः

देहकृतेन रोगेण सत्संमर्गेण सुन्दरि ॥

बहुगोष्ठोत्तनेनैव रिपुराजभयेन च।

रजोरूपस्य साध्वीत्वमेतन्नेव प्रजायते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥*॥

अन्यच्च।

“सुते स्तनाम्बे यः स्त्री ह्यो याकाङ्क्षान्वेतिहोभितं

पतिस्ते हस्य साध्वीनां कलां नाहन्ति षोडशीम्

स्तनाम्बे स्तनदानान्तं मिष्टान्ने भोजनावधि।

कान्ते चित्तं सतीनाश्च स्त्रेण ज्ञाने च सन्ततम् ॥

नात्रे दृष्ट्वा जले दृष्ट्वा साध्वीनां स्वामिना

विना।

सानन्द

यथा जारे पुञ्चलीनां साध्वीनाम् तथा प्रिये ॥
शोकं निमग्नमन्येषां कालेन पानभोजनात्।

विपरीतं कात्तशोको वर्तते भक्षणादहो ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे। १७।

८७, ८८, ८९ ॥*॥ किञ्च।

“आकाशोऽसौ दिशः सर्वा यदि नश्यन्ति वायवः

तथापि साध्वीशपस्तु न नश्यति कदाचन ॥”

इति तत्रैव। ४२। ३४ ॥

सानन्दः, पुं, (सानन्देन सह वर्तते इति।)

षोडशभुवकान्तर्गतभुवकभेदः। यथा,—

“षष्टादशाक्षरैर्युक्तो यशोवर्धप्रदो भुवः।

कहस्कसंज्ञके ताले सानन्दो वीरके रसे ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

गुच्छकरञ्जः। इति राजनिर्वण्टः ॥ आङ्गाद-

युक्ते, त्रि। यथा,—

“रामं नमयति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन् ॥”

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सानन्दूरः, पुं, तीर्थविशेषः। यथा,—

धरण्युवाच।

“हारकातः परं श्रेष्ठं अस्ति गुह्यं परं क्वचित्

ततो महीवचः श्रुत्वा विष्णुः कमललोचनः।

वाराहकूपी भगवान् प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥

वराह उवाच।

सानन्दूरिति विख्यातं भूमे। गुह्यं परं मम।

उत्तरे तु समुद्रस्य मलयस्य च दक्षिणे।

तत्र तिष्ठामि वसुधे उदीचीदिशमाश्रितः ॥

प्रतिमा वै मदीयास्ति नात्युक्ता नातिनीचका।

आयसो तां वदन्त्येकं अन्ये तांस्त्रयस्यो तथा ॥

कांसी रीतिमयीमन्ये केचित् सोऽसकनिर्मिताम्

शिलामयीमित्यपरे महादृष्ट्यैरुपिणीम्।

तत्र स्थानानि मे भूमे कथ्यमानं मया शृणु ॥

मनुजा यत्र मृच्यन्ते गताः संसारसागरम्।

तत्राश्चर्यं प्रवक्ष्यामि सानन्दूरं यशस्विनि ॥

सौवर्णं दृश्यते पद्मं मध्याङ्गं तु दिवाकरे।

यत्र रामगृहं नाम मम गुह्यं यशस्विनि ॥

तत्रापि शृणु चाश्चर्यं यच्चापि परिवर्तते।

एवं तत्र लता वृक्षमुच्चस्थूलमहाद्रुमम्।

समुद्रमध्ये तिष्ठन्तं सोऽपि तत्र न पश्यति ॥*॥

अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि महाश्चर्यं शृणुष्व मे।

मम भक्तांश्च पश्यन्ति तिष्ठन्तो हि स्वकर्मणा ॥

बहुमन्यसहस्राणि कोट्यो ह्यर्बुदमेव च।

क्षिप्तः पिण्डश्च तन्मध्ये येन केन विकर्मिणा ॥

एकस्तत्र स्थूलमन्यो भूमिचक्रेण चाङ्कितः।

तावत् कश्चिन् दृष्ट्वाति यावत्तेन न भक्षितः ॥

तत्र रामसरं नाम तस्मिन् क्षेत्रे परं मम।

अगाधश्चाप्यपारश्च रक्तपद्मविभूषितम् ॥

तत्र स्नानम् कुर्वीत एकरात्रोपितो नरः।

बुधस्य भवनं गत्वा मोदते नात्र संशयः ॥

अथ प्राणान् प्रमुच्येत रम्ये रामसरे तथा।

बुधस्य भवनं त्यक्त्वा मम लोकश्च गच्छति ॥

तत्र रामसरे भूमे महाश्चर्यं शृणुष्व मे।

मनुजास्तत्र पश्यन्ति मम कर्मपरायणाः ॥

सानुमा

सत्सरः क्रोधविस्तारं बहुगुणकताकुलम् ।
मनोऽत्र रमणीयं जलजेद्यापि संवृतम् ॥
तत्र मूढाक्षिपद्मानि शीतयन्ति दिशो दश ।
एकान्तु दृश्यते श्वेतमेकं रक्तमयं तथा ॥
तत्र ब्रह्मसरं नाम गुह्यं चेने परं मम ।
उत्तरेण तु पार्श्वेन मम क्षेत्रस्य सुन्दरि ॥
तत्र कुण्डं महाभागे पर्वते च समान्वितम् ।
धारा यत्र पतन्त्यैव स्थूला मुषससन्निभा ॥
तत्र स्नानं कुर्वीत षष्ठकाक्षीपितो नरः ।
ब्रह्मलोकं समासाद्य मोदते नात्र संशयः ॥
अथ प्राणान् प्रमुञ्चेत तत्र ब्रह्मसरे मम ।
ब्रह्मणा समनुज्ञातो मम लोकश्च गच्छति ॥
तत्राश्चर्यं महाभागे रम्यं ब्रह्मसरे मृगु ।
मङ्गला यानि पश्यन्ति घोरं संसारमोक्षणम् ॥
चतुर्विंशतिहादश्यां सा धारा पृथुलेक्षणे ।
मध्याह्ने पतते भूमे यावत् सूर्यः स तिष्ठति ॥
परावृत्ते तु मध्याह्ने सा धारा न पतति ॥
एवं तत्र महाश्चर्यं पुण्यं ब्रह्मसरे मम ॥
इति वाराहे सानन्दूरमाहात्म्यामाध्यायः ॥
सानसिः पुं. (सन्त्यते दीयते दक्षिणाद्यर्थमिति ।
षण्ण दाने + "सानसिर्वर्णसौति ।" उणा० ४ ।
१०७ । इति असिप्रत्ययेन साधुः ।) सुवर्णः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (संभजनीये, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । १० । १४० । ४ ।
"पृथसि सानसिं क्रतुम् ॥"
"सानसिं संभजनीयं क्रतुं कर्म पृथसि
अस्माभिः संपर्चयसि फलेन वा संयोजयसि ॥"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
सानिका, स्त्री. (सनति सुखरमिति । षण्ण दाने +
गुल् । टापि अत इत्वम् ।) वंशी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सानुः पुं. स्त्री. (सन्त्यते सेव्यते मुनिप्रभृतिभिरिति
सन सेवायाम् + "टमनिजनीति ।" उणा० १ ।
३ । इति जुण् ।) पर्वतसमभूभागः । तत्पठ्यायः ।
खुः २ प्रस्थः १ । इत्यमरः । २ । ३५ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ३१ । २७ ।
"भवास्तु सह वेदेह्या गिरिसानुषु रंश्यते ।
अहं सर्वं करिष्यामि जायतः स्वपतयते ॥")
वनम् । वात्या । मार्गः । अश्वम् । कीविदः ।
इति मेदिनी ॥ अर्कः । पञ्चवः । इति जटाधरः ॥
सानुजः, स्त्री. (सानो जायते इति । जन् + डः ।)
प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सानुजः, पुं. (सानो पर्वतप्रस्थे जायते इति ।
जन + डः ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अनुजेन सह वत्तमानं सानुजाते च त्रि ॥
सानुमान्, [तु] पुं. (सानुर्विद्यतेऽप्येति । सानु +
मत्पु ।) पवतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । ८ । ६० ।
"न पृथग्जनवच्छुचो वशं
वशिनामुत्तम । गन्तुमर्हसि ।
दुमसानुमतां किमन्तरं
यदि वायौ हितयेऽपि ते चलाः ॥"

सान्व

वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रामायणे । २ ।
४८ । १० ।
"सापगाय महानपाः सानुमन्त्य पर्वताः ॥"
सानेयिका, स्त्री. (सानेयो + स्त्रायं कन् ।) वंशी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सानेयी, स्त्री. वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥
सान्तपनं, स्त्री. (सन्तपतीति । सम् + तप + ल्युट् ।
ततः स्त्रायं अण् ।) व्रतविशेषः । इत्यमरः । २ ।
७ । ५२ ॥ यथा,—
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कच्छं सान्तपनं स्मृतम् ॥"
इति मानवे ११ अध्यायः ॥
गोमूत्रमिति । गोमूत्रादि एकीकृत्य एकस्मिन्
हनि भक्षयेत् नान्यत् किञ्चिदद्यात् अपरदिने
चोपवासः । इत्येतत् सान्तपनं कच्छं स्मृतम् ।
यदा तु गोमूत्रादिषट् प्रत्येकं षड्दिनानुप-
भुज्यते सप्तमे दिने चोपवासः तदा महासान्त-
पनं भवति । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
"कुशोदकं गोक्षीरं दधि मूत्रं शङ्खदं घृतम्
जम्बू । परेऽङ्गुपवसेत् कच्छं सान्तपनश्चरन् ॥
पृथक्सान्तपनद्वयः षडङ्गः सौपवासिकः ।
सप्ताहेन तु कच्छोऽयं महासान्तपनं स्मृतम् ॥"
इति कुत्रुकभट्टः ॥
गारुडे १०५ अध्यायेऽप्येवम् ॥ (सन्तापकं,
त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५८ । ८ ।
"सान्तपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुलुष्टन ॥"
"सान्तपनाः शत्रूणां संतापका इ मरुतः ॥"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ सन्तपनस्य सूर्यस्येद-
मिति । अण् । सूर्यसम्बन्धिनि च त्रि । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १७ । ८५ ।
"स्वतवांश्च प्रधामी च सान्तपनश्च गृहमेधी च ॥"
'सान्तपनः सूर्यस्तत्सम्बन्धो सान्तपनः ।' इति
तद्भाष्यम् ॥)
सान्तरं, त्रि. विरलम् । इति जटाधरः ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । २२ । ३ ।
"यदि ताः स्युरेकरूपाः
शुभास्ततः सान्तरास्तु न शिवाय ॥")
अन्तरेण सह वर्त्तमानञ्च ॥ (सावकाशम् ।
यथा, महाभारते । ७ । ११ । १८ ।
"तस्य जिह्वमभिप्रायं ज्ञात्वा द्रोणोऽथ तत्त्व-
वित् ।
तं वरं सान्तरं तस्मै ददौ मंचित्य ब्रह्मान् ॥")
सान्व. क सामयोगि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पर०-सक०-सेट् ।) क, सान्वयति श्रोतार्तं
दयालुः । इति दुर्गादासः ॥
सान्व. त् क सान्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादि-
स्तम्भः वकारोपधः । सान्वनं प्रियकरणम् ।
सान्वयति सान्त्वापयति । इति दुर्गादासः ॥
सान्वं, स्त्री. (सान्व सान्वने + घञ् ।) अत्यर्थ-
मधुरम् । तन्तु कर्णमनःप्रोतिजनकं वाक्यम् ।
(यथा, महाभारते । ५ । १४० । २ ।

सान्दीप

"कानि सान्त्वानि गोविन्दः स्तुतपुञ्जे प्रयुक्त-
वान् ॥")
साम । तच्च प्रियवादार्थप्रदानसम्बन्धादिभिः
क्रोधोपशमनम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
माघे । २ । ५४ ।
"चतुर्थीपायसाधो तु रिपी सान्वमपक्रिया ।
स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽभसा परिषिञ्चति ॥"
दाक्षिण्यम् । इति मेदिनी ॥
सान्वनं, स्त्री. (सान्व + ल्युट् ।) सामोपायः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ प्रियकरणम् । इति सान्व-
धातुटीकायां दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभा-
रते । २ । ३८ । ६ ।
"नास्मे देयो ह्यनुनयो नायमर्हति सान्वनम् ।
लोकहृदतमे कृष्णे योऽहं नानाभिमान्यते ॥"
सान्वना, स्त्री. स्त्री. सान्व + युच् । टाप् । स्त्रीपक्षे
ल्युट् ।) सान्वनम् । प्रणयः । यथा । "प्रणयः
सान्वना न ना ।" इति जटाधरः ॥
सान्ववादः, त्रि. (सान्वस्य सामस्य वादः
कथनम् ।) सान्वनावाक्यम् । इति केचित् ॥
सान्दीपनिः, पुं. (सन्दीपनस्यापत्यमिति । सन्दी-
पन + इञ् ।) मुनिविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८८ । ३० ।
"विश्वामित्रः सतानन्दो जाजलिस्तैतिलस्तथा
सान्दीपनिश्च ब्रह्मांशो योगिनां ज्ञानिनां गुरुः ॥"
अपि च ।
"विदिताखिलविज्ञानी तत्त्वज्ञानमयावपि ।
शिष्याचार्यक्रमं वीरौ ख्यातयन्ती यदूत्तमी ॥
ततः सान्दीपनिं काश्यपवन्तिपुरवासिनम् ।
अस्त्रार्थं जग्मतुर्वीरौ बलदेवजनाहं नी ॥"
काश्यं काश्यां जातम् ।
"तस्य शिष्यत्वमभ्येत्य गुरुवृत्तिपरी हि ती ।
दर्शयाच्चक्रतुर्वीरावाचारमखिले जने ॥
सरहस्यं धनुर्वेदं ससंश्रद्धमधीयताम् ।
अहोरात्रैश्चतुःषष्टा तदद्भुतमभुङ्क्षिज ॥
सान्दीपनिरसंभाष्यं तयोः कर्मातिमानुषम् ।
विचिन्त्य तौ तदा मेने प्राप्तौ चन्द्रदिवाकरौ ॥
अल्लग्राममशेषञ्च प्रोक्तमात्रमवाप्य तौ ।
ऊचतुर्व्रियतां या ते दातव्या गुरुदक्षिणा ॥
सोऽप्यतोन्द्रियमालोक्य तयोः कर्म महामतिः
अयाचत स्तुत पुञ्जं प्रभाने लवणार्णवे ॥
अतोन्द्रियं अन्यत्रादृष्टपूर्वम् ।
"गृहीतास्त्रौ ततस्तौ तु सार्धपात्रो महोदधिः
उवाच न मया पुञ्जो हृतः सान्दीपनेरिति ॥
दैत्यः पञ्चजनो नाम शङ्करूपः स बालकम् ।
जघाह सोऽस्ति सलिले ममैवारिनिन्दनम् ॥
इत्युक्तोऽन्तर्जलं गत्वा हत्वा पञ्चजनञ्च तम् ।
कृष्णो जघाह तस्यास्थिप्रभवं शङ्खमुत्तमम् ॥
तं पाञ्चजन्यमापूर्य गत्वा यमपुरीं हरिः ।
बलदेवश्च बलवान् जित्वा बंधुस्वतं यमम् ॥
तं बालं यातनासंख्यं यथापूर्वशरीरिणम् ।
पिञ्जे प्रदत्तवान् कृष्णो बलश्च बलिवां वरः ॥"
इति विष्णुपुराणे । ५ । २१ । १८ । ३० ॥

सान्निध्यं

सान्द्रष्टिकं, क्ली, (सन्द्रष्टी प्रत्यक्षे भवम् सन्द्रष्टि + ठञ् ।) सन्ध्याःफलम् । इत्यमरः । २।८।२८ ॥
दृष्टपरिकल्पनान्यायः । यथा पितामहदीहि-
ताभावे प्रपितामहप्रपितामहयोः क्रमेणाधि-
कारः प्रपितामहपितृस्य धनिभोग्यत्वात्
पूर्वोक्तसांष्टिकन्यायसिद्धत्वाच्च । इति दाय-
कमनयश्च ॥

सान्द्रः, क्ली, (अदि बन्धने + बाहुलकात् रक् ।
अन्धश्च सङ्घर्षते इति ।) वनम् । इति मेदिनी ॥
सान्द्रः, चि, (अन्धश्च निविडबन्धनेन सङ्घर्षते
इति ।) वनः । इत्यमरः । ३।१।६६ ॥ (यथा,
माघे । ४।२८ ।

“उच्चैर्मेघारजतराजिविराजितासी
दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥”)

सुदुः । इति मेदिनी ॥ स्निग्धः । मनोज्ञः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सान्द्रपुण्यः, (सान्द्र + पुण्यमस्य ।) विभीतक-
हस्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सान्द्रस्निग्धः, त्रि, (सान्द्रः स्निग्धश्च ।) निविड-
स्निग्धः । तत्पर्यायः । मेदुरः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सान्धिकः, पुं, (सन्ध्या मध्यसञ्जीकरणं शिल्पमस्य
सन्ध्या + ठक् ।) शौण्डिकः । इति शब्दमाला ॥
(सन्धिं करोतीति । ठक् ।) सन्धिकर्ता च ॥
सान्धिवेलं, चि, (सन्धिवेला + “सन्धिवेलायुत-
नक्षत्रेभ्योऽण् ।” ४।३।१६ । इति अण् ।)
सन्धिवेलायां भवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सान्ध्याः, त्रि, (सन्ध्यायां भवः । सन्ध्या + सन्धिवेला-
दित्वात् अण् ।) सन्ध्यासम्बन्धीयः । (यथा,
रघुः । २।२३ ।

“गुरोः सदारस्य निपीड पादौ
समाप्य सान्ध्याञ्च विधिं दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
भेजे भुजोच्छ्वरिपुनिषण्णाम् ॥”

सान्ध्यकुसुमा, क्ली, सान्ध्यं सन्धिकालोद्भवं कुसुमं
यस्याः ।) त्रिसन्धिपुष्पहस्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सान्धनिकः, चि, (सन्धनं प्रयोजनमस्येति ।
सन्धन + तदस्य प्रयोजनमिति ठक् ।) सन्धा-
विशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सान्ध्यायं, क्ली, (सन्ध्यायं नौयते होमार्थमिति ।
सं + नौ + “पायसाकाय्येति ।” ३।१।२८ ।
इति ण्यत्पायादेशः समो दीर्घत्वञ्च निपात्यते
ह्रस्विः । इत्यमरः । ३।७।२७ ॥

सान्निध्यं, क्ली, (सन्निधिरिव । सन्निधि + “चातु-
र्वर्ण्यादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् ।” ५।१।
१२४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या स्वार्थे ञञ् ।)
निकटम् । यथा,—

“अर्चकस्य तपोयोगात् अर्चनस्यातिशयात् ।
आभिरूप्याश्च दिव्यानां देवः सान्निध्य-
च्छति ॥”

इति तिङ्गादितत्त्वम् ॥

इह

साफल्यं

सान्निपातिकः, त्रि, (सन्निपातस्य शमनं कोपनं
वा । “सन्निपाताच्च ।” ५।१।३८ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या स्वार्थे ञञ् ।) सन्निपातजरोगः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, कुमारः । २।४८ ।
“तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरं प्रतिहतक्रियाः ।
वीर्यवस्थौषधानीव विकारैः सान्निपातिके ॥”
तद्विवरणं सन्निपातशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

साध्यासिकः, पुं, (सन्ध्यासः प्रयोजनमस्येति ।
ठक् ।) सध्यासी । तत्पर्यायः । भिक्षुः २ यतिः ३
कर्मन्दी ४ रत्नवसनः ५ परिव्राजकः ६ तापसः
७ पाराशरौ ८ पारिकाष्ठी ९ मत्स्वरी १०
पारिरक्षकः ११ । इति हेमचन्द्रः ॥

सापन्नः, पुं, (सपत्न एव । स्वार्थे ञञ्) शत्रुः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः । २।८।१० ॥
(सपत्न्या अपत्यमिति । सपत्नी + ञञ् ।)
सपत्नीपुत्रः । यथा, बृहस्पतिः ।

“पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सहोदराः
जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

(सपत्न्या भावः । सपत्नी + ब्राह्मणादित्वात्
ञञ् ।) सपत्नीभावे, क्ली (यथा, माघे ।
८।१५ ।

“गित्याया निजवसतेर्निरासिरे य-
द्रागेण त्रियमरविन्दतः कराग्रे ।
व्यक्तव्यं नियतमनेन निन्युरस्याः
सापत्न्यं चित्सुतविधिषो महिष्यः ॥”)

सापिण्ड्यः, क्ली, (सपिण्डस्य भावः । सपिण्ड +
ञञ् ।) सपिण्डतां । सा तु पुंसां सप्तमपुरुष-
पर्यन्तं अनृदकन्यानां त्रिपुरुषपर्यन्तश्च स्वा-
यिनी । यथा,—

“लेपभाजसतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यः साप्तपौरुषम्
इति मत्स्यपुराणम् ॥

अप्रप्तानां त्रिपौरुषम् । इति वशिष्ठः ॥ अपि च
“पित्रादिषड्भिः सापिण्ड्यः तत्तत्कान्ततिसप्तकैः
गोत्रैकैः सति तत्तु स्यात् षड्भिः पुत्रादिभि-
स्तथा ।

अप्रप्तानान्तु कन्यानां चिभिः पित्रादिभिः
स्मृतम् ॥”
इति कारिका ॥

अन्यत् सपिण्ड्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सामपदीनं, क्ली, (सप्तभिः पदेरवाप्यते इति ।
“सामपदीनं सख्यम् ।” ५।२।२२ । इति
खञ् प्रत्ययेन साधुः ।) सख्यम् । इत्यमरः । २।
८।१२ ॥ (यथा, कुमारः । ५।३८ ।

“प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मां परं सम्प्रतिपन्नमहंसि ।
यतः सतां सन्नतगाधि । सङ्गतं
मनोविभिः सामपदीनमुच्यते ॥”)

सप्तपदसम्बन्धिनि, त्रि ॥
साफल्यं, क्ली, (सफलस्य भावः । सफल + ञञ् ।)
सफलता । (यथा, मुकुन्दमालायाम् । २८ ।

साम

“जिह्वे श्रीकृष्णमण्डं जप जप सततं जञ्-
साफल्यमन्त्रम् ॥”)

साह्वी, क्ली, द्वाव्याविशेषः । इति कैचित् ॥
साम, क साम्बे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-सक-सिट् ।) दन्त्यादिर्द्वितीयस्वरी । साम्बः
प्रियकरणम् । क, सामयति दीनं दानेन दाता ।
इति दुर्गादासः ॥

साम, त् क साम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा-पर-सक-सिट् ।) साम्बनं प्रिय-
करणम् । अससामत् दीनं दानेन दाता ।
इति दुर्गादासः ॥

साम, [न्] क्ली, (स्वति क्षिणति दुःखं गेय-
त्वात् स्वति दुःखयति दुरर्ध्वं यत्वादिति वा । सो
+ “सातिभ्यां मनिन्मनिषी” उणा० ४।१५२ ।
इति मनिन् ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । २।६।३ ॥
स्वति पापं साम यो य नाशे त्रासुसिति मन् ।
इति भरतः ॥ तत्तत्त्वणमाह जैमिनिः । गीतेषु
सामाख्या इति । गीयमानेषु मन्त्रेषु सामसंज्ञ-
त्यर्थः । इति तिङ्गादितत्त्वम् ॥ तत्तु चतुर्वेदान्त-
र्गततृतीयवेदः । तस्य सङ्गशाखा तस्योपनिषत्
छान्दोग्यादिः । विवरणान्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सामध्वनिग्रवणानन्तरं वेदपाठनिषेधस्तदधि-
ष्ठादिवेत्ताकथनश्च यथा,—

“सामध्वनाह्वयगुणौ नाधीयीत कदाचन ।
वेदस्याधीत्य बाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥
ऋग्वेदो देवदेवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
सामवेदः स्मृतः पित्रास्तस्मात्स्वाशुचिर्धनिः ॥”
इति मानवे । ४।१२३ ॥ * ॥

(वेदोऽयं गजोत्पत्तिकारणम् । तथा च रघुवंश-
टीकायां मन्त्रिनाष्टतृत्तपालकाव्ये । १६।३ ।
“सूर्यास्याण्डकपाले ह्ये समानीय प्रजापतिः ।
हस्ताभ्यां परिष्टद्वाय सप्तसामान्यगायत ।

गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्पेतुर्मतः प्रजाः ॥”)
शत्रुवशीकरथोपायविशेषः । इत्यमरः । २।८।२० ॥
प्रियवादार्थप्रदानसम्बन्धादिभिः क्रीडोपशमनं
साम । स्वति विरोधमिति योऽन्तकर्मणोत्थस्यत्
त्रासुसिति मन् । साम्ब साम त् क साम्बने
इत्यस्मात् नास्तीति अन् वा । साम दन्त्यादि ।
शमयति विरोधमिति शाम नान्तं तालव्यादि
इति कैचित् । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
मनुस्मृत्या च ।

“उपायांस्त्वं समाचक्षु सामपूर्वांश्चाह्वयते ।
लक्षणञ्च तथा तेषां प्रयोगञ्च सुरोत्तम ॥
मत्स्य उवाच ।

सामभेदस्तथा दानं दण्डश्च मनुजोत्तम ।
उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजासश्च पार्थिव ॥
प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्त्रे निगदतः शृणु ।
द्विविधं कथितं साम तथ्यश्चातथ्यमेव च ॥
तत्रापरातथ्यं साधूनां आक्रोशायेव जायते ।
तथ्यं साधुप्रियश्चैव सामसाध्या मरा मताः ॥
महाकुकीना ऋजवो धर्मेनिष्ठा जितेन्द्रियाः ।
मामसाध्या नरास्तथ्यं तेषु साम प्रयोजयेत् ॥

सामग्र्यं

तथ्यस्य साम कर्त्तव्यं कुक्कुलीलादिवर्त्तिना ।
तथा सदुपचाराणां कृतानाञ्चानुवर्णनम् ॥
अनयेव तथा युक्त्या कृतानाञ्चानुवर्णनम् ॥
एवं सान्त्वेन कर्त्तव्या वशगा धर्मतत्पराः ॥
साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा नृतिः
तथाप्येतदसाधनां प्रयुक्तं नोपकारकम् ।
अतिशान्तिकर्मित्वेव पुष्पं सामवादिनम् ।
असाधवोऽवजानन्ति तस्मात् तेषु विवर्जयेत् ॥
ये शुद्धवंशा नृजवः प्रतीता
धर्मं स्थिताः सत्यपरा विनीताः ।
ते साम साध्याः पुष्पाः प्रदिष्टा
मानोभता ये सततञ्च राजन् ॥”
इति मातृस्य राजधर्मो सामविधिः ॥२२२॥१-१०॥
(प्रियवाक्यादिना सान्त्वनम् । यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३१ ।
“सामपूर्वमुवाचासी तं चत्ता संस्थितं मुनिम् ।
गच्छतां यत्र ते कार्यं यथेष्टं हिजसत्तमः ॥”)
सामकं, स्त्री, (सममेव सामम् । अण् । ततः
स्वार्थे कन् ।) मूलशब्दम् । (यथा, मिता-
क्षरायाम् । २ । ६४ ।
“वृद्धिमात्रापाकरणार्थं नु बन्धकं सामकं दत्त्वा-
भ्रुयादृष्टौ समं मूलं सममेव सामकम् ॥”)
सामकः, पुं, (समतीति । सम अवैकल्ये +
खुल् ।) तर्कशाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(साम अधीते वेद वा । सामन् + “कमादिभ्यो
वुन्” ४।२६१ । इति वुन् । सामाभिज्ञे, त्रि ॥)
सामगः, पुं, (साम गायतीति । गे शब्दे + टक् ।
सामवेदो ब्राह्मणः । इति जटाधरः ॥ (विष्णुः ।
इति महाभारतम् । १३ । १४८ । ७५ ॥ * ॥
सामवेदज्ञे, त्रि । यथा, भागवते । १।४।२१ ।
“तत्त्ववेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥”)
सामगर्भः, पुं, (साम गर्भे यस्य ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥
सामगी, स्त्री, (साम गायतीति । गे + टक् ।
ङीप् ।) सामगब्राह्मणपत्नी । इति केचित् ॥
सामग्री, स्त्री, (समस्य भावः । अण् । अभि-
धानात् स्त्रीत्वम् । ङीप् । यलोपः) कारण-
समूहः । यथा,—
“सामग्री चेन्न फलविरहो व्याप्तिरेवेति तत्त्वम्”
इति पदाङ्कदूतः ॥
द्रव्यम् । यथा,—
“एकोद्दिष्टं कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।
अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥”
इति लघुहारीतवचनात् पाकपात्राभावः पाक-
सामग्र्यभावोपलक्षणम् । इति ब्राह्मणम् ॥
सामग्र्यं, स्त्री, (समस्य भावः । समर्थ + अण् ।)
समुदायत्वम् । (यथा, कुमारः । ३ । २८ ।
“वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्धतया स चेतः ।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विवर्जजः प्रवृत्तिः ॥”) ॥

सामर्थ्यं

सामजः, पुं, (सामो वेदभेदात् जायते इति ।
जन + डः ।) हस्ती । सामोत्ये, चि । इति
मेदिनी ॥ (उभयार्थे प्रमाणम् । यथा, माचे ।
१२ । ११ ।
“नानाविधाविष्कृतसामजस्वरः
सहस्रवर्त्ता चपलैर्दुरध्ययः ।
गान्धर्वभूयिष्ठतया समानतां
स सामवेदस्य दधौ बलोदधिः ॥”)
सामजस्व, स्त्री, (समजस्य भावः । समजस +
अण् ।) औचित्यम् ॥
सामनी, स्त्री, पशुबन्धनरज्जुः । इति दामशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी ॥
सामन्तः, पुं, (समन्तायाः संलग्नैकदेशाया भूमि-
रयमिति । समन्ता + तस्येदमिति अण् । सम-
न्तात् भवः । तत्र भव इति अण् वा ।) स्ववि-
षयानन्तरराजा । सम संलग्नोऽन्त एकदेशो
यस्याः सा समन्ता स्वविषयानन्तरा भूमिः तस्या
ईश्वरा इति ण्ये सामन्ताः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ५ । २८ ।
“सामन्तसम्भवनयेव धीरः
कौलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥”
सीमान्तरभवे, त्रि । यथा, मनुः । ८ । २५८ ।
“साध्यभावे तु चत्वारो यामाः सामन्तवासिनः
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥”
“ग्रामसामन्ताः सीमान्तरवासिनः प्रष्टव्याः ।”
इति मेधातिथिः ॥ “समन्तभवाः सामन्तास्त-
द्वासिनश्चत्वारो ग्रामवासिनः ।” इति तट्टी-
कायां कुङ्कुमः ॥)
सामन्यः, पुं, (सामसु साधुः । सामन् + “तत्र
साधुः ।” ४ । ४।८८८ इति यत् ।) सामसेद-
ब्राह्मणः । (यथा, भट्टिः । ४ । ८ ।
“नृग्यजुषमधौयानात् सामन्यांश्च समर्चयन् ।
बभुजे देवसात्कृत्वा शूल्यमुख्यं च होमवान् ।”
सामयिकः, त्रि, (समयः प्राप्तो, स्य । समय +
“समयस्तदस्य प्राप्तम् ।” ५।१।१०४। इति ठक् ।
समयोचितः । (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १८८ ।
“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।
सोऽपि यत्र न संरक्ष्यो धर्मा राजकृतस्य यः ॥”
सामयोनिः, पुं, (साम्नः योनिः कारणम् ।) ब्रह्मा
(साम वेदभेदः योनिः कारणं यस्य ।) हस्ती ।
सामोत्यवस्तुनि, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
रघुः । १६ । ३ ।
“चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां
दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।
सुरहिषानामिव सामयोनि-
भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥”)
सामर्थ्यं, स्त्री, (समर्थस्य भावः । समर्थ + अण् ।)
योग्यता । (यथा, रामायणे । २ । ४३ । २० ।
“न हि मे जीविते किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्पते
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं लक्ष्मणञ्च महाबलम् ॥”)
शक्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतायाम् ।
२ । १६ ।

सामान्यं

“अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥”)
सामवायिकः, पुं, (समवायान् समवेति । सम-
वाय + “समवायान् समवेति ।” ४ । ४ । ४३ ।
इति ठक् ।) मन्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ सम-
वायसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सामाजिकः, पुं, (समाजं समवतीति । समाज +
“समवायान् समवेति ।” ४ । ४ । ४३ । इति ठक् ।
यद्वा, समाजं रक्षतीति । “रक्षति ।” ४ । ४ ।
३३ । इति ठक् ।) सभ्यः । इत्यमरः । २ । ७ ।
१६ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २२८ ।
“सामाजिकैस्ततो ह्यस्य रसोऽयमनुभूयते ॥”)
समाजसम्बन्धिनि सभासम्बन्धिनि च त्रि ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । ३८ ।
“ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीता-
दिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्यर्थः ॥”)
सामान्यं, स्त्री, (समान एव । स्वार्थे अण् ।)
जातिः । यथा,—
“जातिर्जातञ्च सामान्यं व्यक्तित्वं पृथगात्मिका”
इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥
तद्विविधं यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।
द्रव्यादित्त्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥
परभिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरपि च
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥”
तद्वचनं यथा । नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् ।
अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्ति अतः
सत्यन्तं नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणा-
दीनामप्यस्ति अत उक्तं अनेकं नित्यत्वे सति
अनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्याप्यस्ति अतोवृत्ति-
सामान्यमुपेक्ष्य समवेतत्वमुक्तम् । एकव्यक्ति-
वृत्तिस्तु न जातिः । तथा चोक्तम् ।
“व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्गरोऽथानवस्थितिः ।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसंग्रहः ॥”
एकव्यक्तिकत्वात् आकाशत्वं न जातिः । तुल्य-
वृत्तिकत्वात् घटत्वं कलसत्वं न जातिद्वयम् ।
संकीर्णत्वात् भूतत्वं मूर्तत्वं न जातिः । अन-
वस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः । विशेषस्य
व्यावृत्तस्वभावस्य रूपहानिः स्वादतो विशेषत्वं
न जातिः । समवायसम्बन्धाभावात् समवायो
न जातिः । द्रव्यादित्त्रिकवृत्तिरिति परत्वं
अधिकदेशवृत्तित्वं अपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वम् ।
स जलजात्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः
परत्वम् । एतद्विधानाय द्रव्यादीति । तदपेक्षया
चान्यासां जातीनां अपरत्वम् । परभिन्ना सत्ता-
भिन्ना । व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वाद-
परपि च । पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वात्
अधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्यत्वस्य परत्वम् । सत्तापे-
क्षया अल्पदेशवृत्तित्वाद्द्रव्यत्वस्य अपरत्वम् ।
तथा च धर्मद्वयसमावेशात् उभयमविरुद्धम् ।
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ (साहस्यम् । समा-

साम्परा

तिलकं लाञ्छनं शीघ्रं यस्या वामकुचे भवेत् ॥
एकं पुत्रं प्रसूयादौ चन्ते च विधवा भवेत् ।
गृह्यस्य दक्षिणे भागे तिलकं यदि योषितः ॥
तदा क्षितिपतेः पत्नी सूते च क्षितिपं सुतम् ।
नासाग्रे मशकः शोणो महिष्या एव जायते ॥
क्षणः स एव भर्तृप्रायः पुंस्यस्या वा प्रकी-
र्तितः ।

नाभेरधस्तात् तिलकं मशको लाञ्छनं शुभम् ॥
मशकस्तिलकं चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रकृत् ॥
सुलक्षणापि दुःशौला कुलक्षणाग्रिमणिः ॥
कुलक्षणापि या साध्वी सर्वलक्षणभूस्तु सा ।
क्षणा कपिलकेशी च मिलितभ्रुकुटिस्तथा ।
गमनं सत्वरश्चैव त्यक्त्वा स्यात् सदा बुधैः ॥
यस्या गमनमात्रेण भूमौ कम्पः प्रजायते ।
बद्धाग्रिनीं प्रलोभाच्च तां नारीं परिवर्जयेत् ॥
विरला दशना यस्याः क्षणोष्ठी क्षणजिह्विका
भर्तारं प्रथमं हन्ति द्वितीयश्चैव विन्दति ॥
अङ्गुली विरला यस्याः सलोमा गात्रकर्कशा ।
भेका भेकस्तनौ क्षुद्रा दूरतः परिवर्जयेत् ॥
त्रौणि यस्याः प्रलम्बानि ललाटे उदरं भगम् ।
क्षौणि सा भक्ष्येनारी श्वशुरं देवरं पतिम् ॥
ललाटे श्वशुरं हन्यात् जठरे देवरं तथा ।
भगश्च हन्यात्कर्तारं महादोषास्तथा स्मृताः ॥
यस्या चतुष्कटे नाय्या वक्षश्च विस्तृतं भवेत् ।
उत्तरोष्ठे च लोमानि शीघ्रं सा भक्ष्येत्
पतिम् ॥

चरणानामिका यस्याः क्षितिं न स्पृशते यदि ।
द्वितीया वा तृतीया वा सा कन्या सुख-
वर्जिता ॥
नासाग्रे दृश्यते यस्याः तिलकं मशकोऽपि च ।
क्षणदस्ता क्षणजिह्वा दशाहेन पतिं हरेत् ॥
सूक्ष्मकेशा तु या कन्या गोरवर्णा च या भवेत्
अष्टौ जनयन्त पुत्रान् प्राप्नोति विपुलं सुखम् ॥
इति सामुद्रिके स्त्रीलक्षणं समाप्तम् ॥
(समुद्रसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, महाभारते।
५। ३५। ४४।

“सामुद्रिकं बाणिजकश्च चौरं
शलाकहतश्च चिकित्सकश्च ।
परिच्छ मितश्च कुशीलवश्च
नैतान् साध्ये त्वधौकुर्वीत सप्त ॥”)
सामुद्रिकः, त्रि. (समुद्रेण प्रोक्तं शास्त्रमधीते
वेत्तीति वा। ठञ्।) स्त्रीपंचचिह्नवेत्ता। इति
हारावली ॥ समुद्रसम्बन्धो च ॥ (यथा, महा-
भारते। १२। १६८। २।

“सामुद्रिकान् स बाणिजस्ततोऽपश्यत् स्थितान्
पथि ।

स तेन सह सार्धेन प्रययौ सागरं प्रति ॥”)
साम्नी, स्त्री, वैदिकच्छन्दोविशेषः । इति कैचत् ॥
साम्परायिकं, स्त्री, (संपरायाय विपदे प्रभव-
तीति। संपराय + “तस्मै” प्रभवति सन्तापा-
दिभ्यः। ५। १। १०१। इति ठञ्।) युद्धम् ।
इत्यमरः। २। ८। १०४ ॥ (सम्पराय उत्तर-

साम्यं

काले हितम् । सम्पराय + ठञ्।) पार-
लौकिके, चि। यथा,—
“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥”
इति मनुः। ११। ३०।
(सम्परायं युद्धमर्हतीति। तदर्थेतीति ठञ्।
युद्धार्थे, त्रि। यथा, रघुः। १७। ६२।
“पिचा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः साम्परायिकः
तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेशाच्च व्यग्रिष्यत ॥”)
साम्प्रातं, व्य. (सम् च प्रति च द्वयोः समाहारः।
ततः प्रज्ञाद्यण्।) युक्तम् । (यथा, कुमारः।
२। ५५।
“इतः स देव्यः प्राप्रश्नीर्नेत एवाहति क्षयम् ।
विषह्योऽपि संवर्धय क्षयं ह्येतुमसाम्प्रातम् ॥”)
इदानीम् । इत्यमरः। ३। ४। ११। २३ ॥
(यथा, ऋतुसंहारे। १। ७।

“समुद्रतस्ते दक्षिणाङ्गसम्बन्धो
विमुच्य वासांसि गुरुणि साम्प्रातम् ।
स्तनेषु तन्वं शुकमुन्नतस्तना
निवेशयन्ते प्रमदाः सयौवनाः ॥” ॥
सम्प्राति भवं साम्प्रातम् । अण् । इदानीन्तने,
त्रि। यथा, हरिवंशे। ६। १६।
“वैवस्वतेऽन्तरे चास्मिन् साम्प्राते समुपस्थिते ।
वैष्वात् प्रभृति राजेन्द्र सर्वस्येतस्य सम्भवः ॥”
तथाच तत्रैव। ७। ३७।
“मनोर्वैवस्वतस्यैते वर्तन्ते साम्प्रातेऽन्तरे ।
इच्छाकुप्रमुखाश्चैव दशपुत्रा महात्मनः ॥”
तथाच तत्रैव। ८। ४३।

“तस्य ते कौर्त्तियस्यामि मनोर्वैवस्वतस्य च ।
विसर्गं भरतश्चेष्ट साम्प्रातस्य महाद्युतेः ॥”)
साम्ब, क सम्बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पर०-सक०-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषोपधः ।
द्वितीयस्वरी । क, साम्बयति धनं लोकः संब-
धाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
साम्बरं, स्त्री, (सम्बरदेशे भवम् । अण् । गङ्-
लवणम् । यथा,—

“गङ्गादिलवणं शुभ्रं पुष्पीजं गङ्गदेजम् ।
गङ्गीयश्च महारम्भं साम्बरं सम्बरोद्भवम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
साम्बरी, स्त्री, (सम्बरं कृता । सम्बर + अण् +
ङोष्।) माया । यथा,—

“शाम्बरो साम्बरी माया मायाकृद्भिर्लुके नटे”
इति शब्दरत्नावली ॥

साम्बवी, स्त्री, रक्तलोभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
साम्नातुरः, पुं, (सम्नातुरपत्यं पुमान् । सम्नाट +
“मातुरात्संख्यासंभद्रपूर्वायाः” ४। १। ११५। इति
अण् । उकारश्च।) सतीतनयः । तत्पठ्यायः ।
भाद्रमातुरः २ । इति हेमचन्द्रः । ३। २२० ॥
साम्यं, स्त्री, (समस्य भावः। सम + अण्।)
समता । तुल्यत्वम् । यथा,—

“चाण्डालास्त्वस्त्रियो गत्वा भुक्ता च प्रति-
गृह्य च ।

सायंस

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्बन्तु गच्छति ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

साम्बन्तु कस्यानत्वम् । इति मुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥ (साम्बावस्थापके, त्रि। यथा, भाग-
वते। ८। ३। १२।

“नमः शान्ताय क्षोराय मूढाय गुणधर्मिणे ।
निर्विशेषाय साम्बाय नमो ज्ञानधनाय च ॥”
साम्बाण्यं, स्त्री, (सम्बाजो भावः। अण्।)
समस्तराण्यम् । (यथा, रघुः। ४। ५।

“छायामच्छललक्ष्णे तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्बाण्यदीक्षितम् ॥”
दशलक्षाधिपत्यम् । यथा,—

“लक्षाधिपत्यं राज्ञं स्वात् साम्बाण्यं दश-
लक्षके ।
यतश्चे महेशानि महासाम्बाण्यमुच्यते ॥”

इति वरदात्मके २ पटलः ॥
साम्बाणिकर्दमं, स्त्री, जवादिनामकगन्ध-
द्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

साम्बाणिजं, स्त्री, महापारिवतम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सायं, व्य. (स्यति समापयति दिनमिति। सो +
बाहुलकात् णम् । युगागमाच्च।) सायाङ्कः ।
इत्यमरः। ३। ४। १८। सन्या । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तथा,—

“दिनान्ते पुंसि सायः स्यात् सायाङ्के साय-
मव्ययम् ॥”
इति शब्दार्णवः ॥

(यथा, रघुः। १। ४८।
“सदुष्प्रापयशाः प्रापदायमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षमर्षिषीसखः ॥”)

सायंकालः, पुं, (सायं सायाङ्कः कालः।)
सायाङ्कः । सायंसन्ध्यासमयः । यथा, स्मृति-
सागरपुत्रमस्त्रासूक्तम् ।

“ज्येष्ठा वाप्यथवा षष्ठौ सायंकाले न चेद्भवेत् ॥
सायमेव तथापि स्याद्विषयाश्चाभिमन्त्रणम् ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सायंसन्ध्या, स्त्री, (सायं सायाङ्कं या सन्ध्या।)
सायंकालोपास्या देवता । सायंकालकर्त्तव्यो-
पासना । सायंसन्ध्यापासनाकालश्च । तत्प्रमाणं
सन्ध्याशब्दे द्रष्टव्यम् । पश्चिमा सन्ध्या । तस्या
उत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।
“नारायणः स्वयं सन्ध्यां पश्यन्प्रायापयति ।
ततः पुरोडाशमयः तच्छरीरमभूत् क्षणात् ॥
महासुनेर्गङ्गायज्ञे तस्मिन् विश्वोपकारिणि ।
नाग्निः क्रव्यादतां यातीत्येतदथ तथा कृतम् ॥
एवं कृत्वा जगन्नाथस्तत्रैवान्तरधीयत ।
सन्ध्याप्यगच्छद्यतेजे तत्र मेधातिथिर्मुनिः ॥
अथ विश्वोः प्रसादेन केनाप्यनुपलक्षिता ।
प्रविशेति तदा यज्ञं सन्ध्या मेधातिथिर्मेने ॥
वशिष्ठेन पुरा या तु वर्षीभूता तु सा सुता ।
उपदिष्टा तपश्चतुर्वचनात् परमेष्ठिनः ॥

सामुद्र

कदाचित् तुम्हिलो दुःखी कदाचित् चञ्चला
सती ॥
नेचके हेन सीभाग्यं दत्तस्ते हेन भोजनम् ।
हस्तस्ते हेन चैश्वर्यं पादस्ते हेन वाहनम् ॥
चक्रमकठिनी हस्तौ पादावध्वनि कोमलौ ।
यस्य पाणितली रक्ती तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥
दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्खललिङ्गेन निर्धनः ।
कृशलिङ्गेन सीभाग्यं कृशलिङ्गेन भूपतिः ॥
रेखाभिर्वहुभिर्दुःखं स्वल्पाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिः त्रियमाप्नोति कृष्णाभिः प्रेक्षतां व्रजेत् ॥
अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः ।
उन्नतं भोजनं तस्य शतं जीवति मानवः ॥
अङ्गुशं कुलिशं कृचं यस्य पाणितले भवेत् ।
तस्यैश्वर्यं विनिर्दिष्टं अशीत्यायुर्भवेद्भुवम् ॥
धनुर्धस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वायु तोरणम् ।
तस्यैश्वर्यं राज्यं च अशीत्यायुर्भवेद्भुवम् ॥
कनिष्ठातर्जनीं यावद्रेखा भवति चाक्षता ।
विंशत्यब्दाधिकशतं नरो जीवत्यनामयः ॥
कनिष्ठामध्यमां यावद्रेखा भवति चाक्षता ।
शताब्दं वायु वाशीतिं नरो जीवेन्न संशयः ॥
कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता ।
षष्टिं पञ्चाशदब्दं वा नरा जीवत्यसंशयम् ॥
रेखया भिद्यते रेखा स्वल्पायुश्च भवेन्नरः ।
कनिष्ठाधःस्थिता रेखाः संख्या यावतिकाः
स्मृताः ।
तावती पुरुषाणाम् नारी भवति निश्चितम् ॥
करमध्यगता रेखा ध्रुवा जर्ध्वभवेद् यदि ।
नृपो वा नृपतुल्यो वा ख्यातोऽर्थवान् भवेत् ॥
मन्त्रापुच्छप्रकीर्णं विद्यावित्तसमन्वितः ।
पितामहस्य वा किञ्चिदनश्च लभते ध्रुवम् ॥
मध्यमायां यदि यवा दृश्यन्तेत्यन्तशोभनाः ।
तदान्यसञ्चितं वित्तं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्याथ चक्रमङ्गुष्ठे यवः पूर्णश्च दृश्यते ।
तदा पितामहादोनामर्जितं धनमाप्नुयात् ॥
तर्जनीमथ चक्रञ्च मित्रद्वारा धनम्वेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
मध्यमायां स्थिते चक्रे देवद्वारा धनं लभेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
अनामिकायां भवेच्चक्रं सर्वद्वारा भवेन्नरः ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
कनिष्ठायां भवेच्चक्रं बाणिज्येन धनं भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
ललाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् ।
अशीत्यायुः समाप्नोति पञ्चरेखाः शतं समाः ॥
यस्योन्नतं ललाटश्च ताम्रवर्णश्च दृश्यते ।
रेखाहीनश्च कश्चन स चोन्नतो मही भवेत् ॥
यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासाधं लेदि सर्वदा ।
योगो भवति निर्वाणः पृथ्वीं भ्रमति सर्वदा ॥
दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते ।
परस्त्रीरमणो नित्यं परवित्तं न वित्तवान् ॥
कर्कशैः कठिनैर्लिङ्गैः प्रमाणाभिर्गतेः सदा ।
रमते च सदा दासो निर्धनो भवति ध्रुवम् ॥

३३५

सामुद्र

कृशलिङ्गेन सूक्ष्मेण रक्तवर्णेन भूपतिः ।
बहुस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् ।
अङ्गुशं कुलिशं वापि स राजा भवति ध्रुवम् ॥
कृशातिलोमशा ये स्यः केकराक्षाः कुचेलकाः ।
कातरं व्यालजिह्वाश्च ते दरिद्रा न संशयः ॥
कपिला मलिनाङ्गाश्च कृष्णाश्चैव बहुवल्गाः ।
कृशातिदीर्घा मनुजास्तो दरिद्रा न संशयः ॥
चिक्के श्मश्रून्त्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये ।
ते धूर्ता नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा ॥
सूचीमुखं भग्नपृष्ठाः कृष्णदन्ता कुचेलकाः ।
वक्रनासा वक्रनासास्तो नरा दुष्टमानसाः ॥
दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परोपकारिणश्चैव तऽपूर्वा मानवाः स्मृताः ॥
इति पुरुषलक्षणम् ॥ * ॥
अथ स्त्रीलक्षणम् ।
“यस्याः पादतले रेखा सा भवेत् क्षितिपाङ्गना
भवेदखण्डभोगा च या मध्याङ्गलिमङ्गता ॥
उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्तुलोऽतुलभोगदः ।
वक्रो कृशश्च चिविटः सुखसौभाग्यमञ्जकः ॥
दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा कृशाभिरतिनिर्धना ।
कृष्णाभिः स्याच्च कृष्णायुः भग्नाभिर्भग्नवर्तिनी ॥
चिविटाभिर्भेदासी विरलाभिर्दरिद्रिणी ।
परस्परं समारुद्धा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि ॥
हत्वा बह्वर्नपि पतीन् परप्रेषा तदा भवेत् ।
स्निग्धा समुन्नतास्तस्मा हत्ताः पादनखाः
शुभाः ॥
राज्ञीत्वसूचकं स्त्रीणां पादपृष्ठं समुन्नतम् ।
समपाणीं शुभा नारी पृथुपाणीं सुदुर्भगा ॥
कुलटोन्नतपाणीं स्यात् दीर्घपाणीं च दुःख-
भाक् ॥
रोमहीने समे स्निग्धे जङ्घे च क्रमवर्तुले ॥
सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहर ।
हत्तं पिशितसंलग्नं जानुयुग्मं प्रशस्यते ॥
निम्नांसं स्त्रैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विज्ञेयम् ।
विशिरेः करभाकारैरुदभिर्मण्डणैर्धनैः ।
सुहृते रोमरहितेभ्येयुर्भूवल्गभाः ॥
चतुर्भिरङ्गुलैः शस्ता कटिर्विंशतिमंयुतैः ।
समुन्नतनितम्बाव्या चतुरस्रा मृगीदृशाम् ॥
नितम्बविम्बो नारीणां उन्नतो मांसलः पृथुः ।
महाभोगाय संप्रोक्तः तदन्योऽशुभेणाय च ॥
गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभिः स्यात् सुखसम्पदे
वामावर्त्ता समुत्ताना व्यक्तप्रस्थी न शोभना ॥
उदरेणाभितुच्छेन विशिरेण मृदुत्वचा ।
योषित् भवति भोगाव्या नित्यमिष्टान्नसेविनी ॥
कुम्भाकारं दरिद्राया जठरञ्च मृदङ्गवत् ।
कुष्माण्डाभं यवाभञ्च दुष्पूरं जायते स्त्रियाः ॥
निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् ।
ऐश्वर्यं चाप्यवेधव्यं प्रियमेसा च सा भवेत् ।
घनी वृत्तौ दृढौ पीनौ समौ शस्ती पयोधरी ।
खलाधौ विरली सूक्ष्मौ वामोरुणां न शर्मदौ ॥
दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुच्छिणीवपक्षीमता ।

सामुद्र

वामीकतकुचा सृते कन्यां सौभाग्यसुन्दरीम् ॥
मूले खुली क्रमकृशावधौ तीक्ष्णी पयोधरी ।
सुखदौ बाण्यकाले तु पञ्चादत्यन्तदुःखदौ ॥
अभोजमुकुलाकारमङ्गुष्ठाङ्गुलिसम्पुष्टम् ।
हस्तद्वयं मृगाक्षीणां बहुभोगाय जायते ॥
मृदुमध्योन्नतं रक्तं तलं पाण्योररभ्युक्तम् ।
प्रशस्तं शस्त्ररेखाव्यमन्परिखं शुभप्रदम् ॥
विधवा बहुरेखेण विरेखेण दरिद्रिणी ।
भिन्नुकी सुशिराव्येन नारी करतलेन वै ॥
मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजा ।
पद्मेन भूपतेः पत्नी जनयेत् भूपतिं सुतम् ॥
चक्रवर्त्तिस्त्रियाः पाणौ नन्यावर्त्तप्रदक्षिणः ।
शङ्कातपत्रकमठा राजमातृत्वसूचकाः ॥
कृशोबलस्य पत्नी स्याच्छकटेन युगन वा ।
चामराङ्गुशकोदण्डैः राजपत्नी भवेद् भुवम् ॥
अङ्गुष्ठमूलाभिर्गत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् ।
यदि स्यात् पतिहन्त्री सा दूरतस्थां त्यजेत्
सुधोः ॥
त्रिशूलासिगदाशक्तिदुन्दुभ्याकृतिरेखया ।
नितम्बिनी कीर्त्तिमती करेण पृथिवीतले ॥
पाटलो वर्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यभूः ।
सीमन्तिनीनामधरो राज्ञां चैव प्रियो भवेत् ॥
श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्यात् वैधव्यकलहप्रदः ।
मृदुणो मत्तकाशिन्याद्योत्तरोष्ठः सुभोगदः ॥
पीताः श्यामाश्च दशनाः स्थूला दीर्घा द्विपङ्-
क्तयः ।
शक्त्याकाराश्च विरला दुःखदीर्घाव्यकारणम् ।
अधस्तादधिकैर्दन्तैर्मातरं भक्षयेत् स्फुटम् ॥
पतिहीना च विकटेः कुलटा विरलैर्भवेत् ।
समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ॥
स्थूलाया मध्यमन्त्रा च न प्रशस्ता समुन्नता ।
ललना लोचने शस्त्रे रक्तान्तं कृष्णतारकं ॥
गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपक्षिणी ।
उन्नताक्षी न दीर्घायुः वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् ॥
मेषाक्षी महिषाक्षी च केकराक्षी न शोभना ।
कामगृहीता नितरां गोपिङ्गाक्षी सुदुर्भगा ॥
पारावताक्षी दुःशोला रक्ताक्षी भर्तृघातिनी ।
कोटरानयना दुष्टा गजनेत्रा न शोभना ॥
पुंघनौ वामकाणाक्षौ वस्या दक्षिणकाणिका ।
मधुपिङ्गाक्षी रमणी धनधान्यमसृजिभाक् ।
प्रलम्बमालिकं यस्या देवरं हन्ति सा ध्रुवम् ॥
रोमशेन शिरालेन प्राशुना रोगिणी मता ॥
स्थूलमूर्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च वन्यकी ।
विशालेनापि शिरसा भवेद्दीर्घाव्यभाजनम् ॥
केशा अलिकुलच्छायाः स्निग्धाः सूक्ष्माः सुको-
मलाः ।
किञ्चिदाकुञ्चिताश्च कुटिलायातिशोभनाः ॥
भ्रूवोरन्तो ललाटे वा मशको राज्यसूचकः ।
वामे कपोले मशकः शोणे मिष्टान्नदः शुभः ॥
तिलकं लाञ्छनं वापि हृदि सौभाग्यकारणम् ।
यस्या दक्षिणवक्षोजे भवेत् तिलकलाञ्छनम् ॥
कन्याचतुष्टयं सृते सृते सा च सुतद्वयम् ।

तिलकं लाञ्छनं शीघ्रं यस्या वामकुचे भवेत् ॥
एकं पुष्पं प्रसूयादौ चन्ते च विधवा भवेत् ।
गुह्यस्य दक्षिणे भागे तिलकं यदि योषितः ॥
तदा क्षितिपतेः पत्नी सूते च क्षितिपं सुतम् ।
नासाग्रे मशकः शोणो महिष्या एव जायते ॥
कण्ठः स एव भर्तृघ्नाः पुंस्त्रिया वा प्रकी-

र्तितः ।

नाभेरधस्तात् तिलकं मशको लाञ्छनं शुभम् ॥
मशकस्तिलकं चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रकृत् ॥
सुलक्षणापि दुःशौला कुलक्षणशिरोमणिः ॥
कुलक्षणापि या साध्वी सर्वलक्षणभूस्तु सा ।
कण्ठा कपिलकेशी च मिलितभ्रुकुटिस्तथा ।
गमनं सत्वरश्चैव त्यक्तव्या स्यात् सदा बुधैः ॥
यस्या गमनमात्रेण भूमौ कम्पः प्रजायते ।
बह्वाशिनीं प्रलोभाच्च तां नारीं परिवर्जयेत् ॥
विरला दशना यस्याः कण्ठोष्ठी कण्ठजिह्विका
भर्तारं प्रथमं हन्ति द्वितीयश्चैव विन्दति ॥
अङ्गुली विरला यस्याः सलोमा गात्रकर्कशा ।
भेका भेकस्तनौ क्षुद्रा दूरतः परिवर्जयेत् ॥
त्रौणि यस्याः प्रलम्बानि ललाटे उदरं भगम् ।
त्रौणि सा भक्ष्यन्नारी खशुरं देवरं पतिम् ॥
ललाटे खशुरं हन्यात् जठरे देवरं तथा ।
भगश्च हन्याद्भर्तारं महादोषास्तयः स्मृताः ॥
यस्या अत्युत्कटं नार्या वक्षश्च विस्तृतं भवेत् ।
उत्तरोष्ठे च लोमानि शीघ्रं सा भक्षयेत्

पतिम् ॥

चरणानामिका यस्याः क्षितिं न स्पृशते यदि ।
द्वितीया वा तृतीया वा सा कन्या सुख-

वर्जिता ॥

नासाग्रे दृश्यते यस्याः तिलकं मशकोऽपि च ।
कण्ठदन्ता कण्ठजिह्वा दशाहेन पतिं हरेत् ॥
सूक्ष्मकेशा तु या कन्या गोरवर्णा च या भवेत्
अष्टौ जनयते पुत्रान् प्राप्नोति विपुलं सुखम् ॥

इति सामुद्रिके स्त्रीलक्षणं समाप्तम् ॥

(समुद्रसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
५ । ३५ । ४४ ।

“सामुद्रिकं वाणिजकञ्च चौरं

शलाकवृत्तिञ्च चिकित्सकञ्च ।

परिच मित्रञ्च कुशीलवञ्च

नैतान् साध्ये त्वधौकुर्वीत सप्त ॥”)

सामुद्रिकः, त्रि, (समुद्रेण प्रोक्तं शास्त्रमधीते
वेत्तोति वा । ठञ् ।) स्त्रीपंसचिह्नवेत्ता । इति
हारावली ॥ समुद्रसम्बन्धो च ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । १६८ । २ ।

“सामुद्रिकान् स वणिजस्ततोऽपश्यत् स्थितान्
पथि ।

स तेन सह सार्थेन प्रययौ सागरं प्रति ॥”)

साम्प्रो, स्त्री, वैदिकच्छन्दोविशेषः । इति कैचित् ॥
साम्परायिकं, स्त्री, (संपरायाय विपदे प्रभव-
तीति । संपराय + “तस्मै” प्रभवति सन्तापा-
दिभ्यः । ५ । १ । १०१ । इति ठञ् ।) युद्धम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (सम्पराय उत्तर-

काले हितम् । सम्पराय + ठञ् ।) पार-
लौकिके, त्रि । यथा,—

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥”

इति मनुः । ११ । ३० ।

(सम्परायं युद्धमर्हतीति । तदर्हतीति ठञ् ।
युद्धार्हे, त्रि । यथा, रघुः । १७ । ६२ ।

“पिचा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः साम्परायिकः
तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहाच्च व्यग्रिष्यत ॥”)
साम्प्रतं, व्य, (सम् च प्रति च द्वयोः समाहारः ।
ततः प्रज्ञायण ।) युक्तम् । (यथा, कुमारः ।
२ । ५५ ।

“इतः सदैव्यः प्राप्रशीर्नेत एवाहति क्षयम् ।
विषहन्तोऽपि संवर्द्धा स्वयं हेतुसाम्प्रतम् ॥”)
इदानीम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ । २३ ॥
(यथा, ऋतुसंहारे । १ । ७ ।

“समुद्रतस्त्रे दक्षिताङ्गसन्धयो

विमुच्य वासांसि गुरुणि साम्प्रतम् ।

स्तनेषु तन्वंशुकमुन्नतस्तना

निवेशयन्ते प्रमदाः सयौवनाः ॥” ॥

सम्प्रति भवं साम्प्रतम् । अण् । इदानीन्तने,
त्रि । यथा, हरिवंशे । ६ । १६ ।

“वैवस्वतेऽन्तरे चास्मिन् साम्प्रते समुपस्थिते ।
वैष्णवात् प्रभृति राजेन्द्र सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥”
तथाच तत्रैव । ७ । ३७ ।

“मनोर्वैवस्वतस्यैते वर्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ।

इच्छाकुप्रमुखाश्चैव दशपुत्रा महात्मनः ॥”

तथाच तत्रैव । ८ । ४३ ।

“तस्य ते कौर्त्तयिष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ।

विसर्गं भरतश्रेष्ठ साम्प्रतस्य महाद्युतेः ॥”)

साम्ब, क सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पर०-सक०-सेट् ।) षोडशवर्गशेषोपधः ।

द्वितीयस्वरौ । क, साम्बयति धनं लोकः संब-
धाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

साम्बरं, स्त्री, (सम्बरदेशे भवम् । अण् । गङ्-
लवणम् । यथा,—

“गङ्गादिलवणं शुभ्रं पृथ्वीजं गङ्गदेजम् ।

गङ्गीयञ्च महारम्भं साम्बरं सम्बरोद्भवम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

साम्बरी, स्त्री, (सम्बरेण कृता । सम्बर + अण् +
ङोष् ।) माया । यथा,—

“शाम्बरी साम्बरी माया मायाकुङ्किणके नटे”

इति शब्दरत्नावली ॥

साम्भवी, स्त्री, रक्तलोभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

साम्मातुरः, पुं, (सम्मातुरपत्यं पुमान् । सम्माट् +

“मातुरात्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ।” ४ । १ । ११५ इति
अण् । उकारश्च ।) सतोतनयः । तत्पठ्यायः ।

भाद्रमातुरः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२० ॥

साम्यं, स्त्री, (समस्य भावः । सम + अण् ।)

समता । तुल्यत्वम् । यथा,—

“चाण्डालान्धस्त्रियो गत्वा भुक्ता च प्रति-
गृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

साम्यन्त्वे कस्यानत्वम् । इति मुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥ (साम्यावस्थापत्ते, त्रि । यथा, भाग-
वते । ८ । ३ । १२ ।

“नमः शान्ताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे ।
निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानधनाय च ॥”

साम्राज्यं, स्त्री, (सम्राजो भावः । अण् ।)
समस्तराज्यम् । (यथा, रघुः । ४ । ५ ।

“ह्यायामण्डललक्षणे तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदौक्षितम् ॥”

दशलक्षाधिपत्यम् । यथा,—

“लक्षाधिपत्यं राज्यं स्वात् साम्राज्यं दश-
लक्षके ।

शतलक्षे महेशानि महासाम्राज्यमुच्यते ॥”

इति वरदात्मके २ पटलः ॥

साम्राणिकर्हमं, स्त्री, जवादिनामकगन्ध-
द्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

साम्राणिजं, स्त्री, महापारिवतम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सायं, व्य, (स्यति समापयति दिनमिति । सो +
बाहुलकात् णम् । युगागमाच्च ।) सायाङ्कः ।

इत्यमरः । ३ । ४ । १८ । सन्ध्या । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तथा,—

“दिनान्ते पुंसि सायः स्यात् सायाङ्के साय-
मव्ययम् ।”

इति शब्दार्णवः ॥

(यथा, रघुः । १ । ४८ ।

“सदुष्पापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥”)

सायंकालः, पुं, (सायं सायाङ्कः कालः ।)

सायाङ्कः । सायंसन्ध्यासमयः । यथा, स्मृति-
सागरधृतमत्स्यसूक्तम् ।

“ज्येष्ठा वाप्यथवा षष्ठौ सायंकाले न चेद्भवेत् ॥
सायमेव तथापि स्याद्विष्वक्षाभिमन्त्रणम् ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सायंसन्ध्या, स्त्री, (सायं सायाङ्के या सन्ध्या ।)

सायंकालोपास्या देवता । सायंकालकर्त्तव्यो-
पासना । सायंसन्ध्यापासनाकालश्च । तत्प्रमाणं

सन्ध्याशब्दे द्रष्टव्यम् । पश्चिमा सन्ध्या । तस्या
उत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“नारायणः स्वयं सन्ध्यां पश्यर्थाथाग्रपाणिना ।

ततः पुरोडाशमयं तच्छरीरमभूत् क्षणात् ॥

महामुनेर्महायज्ञे तस्मिन् विश्वोपकारिणि ।

नाग्निः क्रव्यादतां यातीत्येतदथ तथा कृतम् ॥

एवं कृत्वा जगन्नाथस्तत्रैवान्तरधीयत ।

सन्ध्याप्यगच्छद्यत्वेजे तत्र मेधातिथिमुनिः ॥

अथ विष्णोः प्रसादेन केनाप्यनुपलक्षिता ।

प्रविशेत् तदा यज्ञं सन्ध्या मेधातिथिर्मेनेः ॥

वशिष्ठेन पुरा या तु वर्षाभूता तु सा सुता ।

उपदिष्टा तपश्चर्तुं वचनात् परमेष्ठिनः ॥

सायाङ्गः

तमेव ज्ञत्वा मनसि तपश्चर्यापदेशकम् ।
पतित्वेन तदा सन्ध्या ब्राह्मणं ब्रह्मचारिणम् ॥
समिधेऽग्नौ महायज्ञे मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता ॥
तस्याः पुरोडाशमयं शरीरं तत्क्षणात्ततः ।
दग्धं पुरोडाशमयं व्यस्तारयदलक्षितम् ॥
वज्रस्तस्याः शरीरं तद्दग्धं सूर्यस्य मण्डले ।
शुद्धं प्रवेशयामास विष्णोरेवाज्ञया पुनः ॥
सूर्या हि धा विभज्याथ तत्शरीरं तदा रथे ।
स्वके संस्थापयामास प्रीतये पिबदेवयोः ॥
यदूर्ध्वभागं तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमः ।
प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रादिमध्यगा ॥
यच्छेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगा ।
सा सायमभवत् सन्ध्या पिबप्रीतिप्रदा सदा ॥
सूर्योदयाच्च प्रथमं यदा स्यादरुणोदयः ।
प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी ॥
अस्तं गते ततः सूर्यं शोणपद्मनिभा सदा ।
उदेति सायंसन्ध्या सा पितृणां मोदकारिणी ॥
इति श्रीकालिकापुराणे अरुन्धतीजन्मकथने
२२ अध्यायः ॥

सायंसन्ध्यादिवता, स्त्री, (सायंसन्ध्याया देवता ।)
सरस्वती । इति कविकल्पलता ॥

सायः, पुं, (स्यति समापयति दिनमिति । सो +
श्याङधेति णः । ततो युगागमः ।) दिनान्तः ।
इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ बाणः । इति मेदिनी ॥
सायोल्लवौ विकालके । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सा(श्रा)यकः, पुं, (स्यति क्षिणन्तीति । सो +
शुल् + युक् ।) बाणः । (यथा, रामायणे ।
२ । ३१ । १० ।
“अभेद्ये कवचे दिव्ये तूष्णी चाक्षयसायकौ ॥”)
खड्गः । इत्यमरः । ३ । ३ । २ ॥ (यथा, महा-
भारते । ४ । ४० । १४ ।
“कस्य पाञ्चनखे कोपे सायको हेमविग्रहः ।
प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः ॥”
पञ्चमसंख्या । यथा, साहित्यदर्पणे । ४ । २६४ ।
“सङ्करेण त्रिरूपेण संस्पृष्टा चैकरूपया ।
वेदस्त्राग्निशराः शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः ॥”)
सायकपुङ्खा, स्त्री, (सायकस्य पुङ्ख इव पुङ्खो
यस्याः ।) शरपुङ्खा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(सायकस्य पुङ्खे, पुं । यथा, रघुः । २ । ३१ ।
“सक्ताङ्गलिः सायकपुङ्ख एव
चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥”)
सायन्तनः, त्रि, (सायं भवः । सायम् + “सायं-
चिरं प्राङ्गं प्रागव्ययैभ्यश्च्युल्लौ तुट् च ।” ४ । ३ ।
२१ । इति च्युल् तुट् च ।) सायंकालभवः ।
यथा,—
“सन्ध्यां सायन्तनीं कुर्यात् षादश्यादिवपि
प्रिये ।
अकुर्वन्निरयं याति यतो नित्यागमक्रिया ॥”
इति बृहन्निलतन्त्रे प्रथमपटलः ॥
सायाङ्गः, पुं, (सायमङ्गः । “संख्याविसायेति ।”
६ । ३ । ११० । आपकात् समासः ।) पञ्चधा-

३३७

सारं

विभक्तदिनपञ्चमांशः । दिवसस्य शेषमूहर्त-
त्रयम् । यथा,—
“प्रातःकालो मूहर्तास्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्निस्त्रिमूहर्तं स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
सायाङ्गस्त्रिमूहर्तं स्यात् श्रावं तत्र न कारयेत्
राक्षसी नाम सा वेला गहिता सर्वकर्मासु ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तत्पर्यायः ।
“सायो दिनान्तः सायाङ्गो विकालः सायमेव च”
इति शब्दरत्नावली ॥

सायिका, स्त्री, क्रमस्थितिः । इति शब्दरत्नावली ॥
सायौ, [न] पुं, (सायति नाशयति गतिक्लेश-
मिति । सै चये + णिनिः ।) अश्वारोहः ।
इति केचित् ॥

सायुज्यं, लौ, (सयुजो सहयोगस्य भावः ।
ब्राह्मणादित्वात् यञ् ।) सहयोगः । एकत्वम् ।
तत् पञ्चधामुक्त्यन्तर्गतमुक्तिविशेषः । यथा,—
“सालोक्यसाष्टिसामोप्यमारूप्यैकत्वमपुनः ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । २८ । १३ ॥
“भक्तानां निष्कामतां कैमुतिकन्यायिनाह ।
सालोक्यं मया सह एकस्मिन् लोके वासम् ।
साष्टिं समानैश्वर्यम् । सामोप्यं निकटवर्ति-
त्वम् । सारूप्यं समानरूपताम् । एकत्वं
सायुज्यम् । उत अपि दीयमानमपि न गृह्णन्ति
कुतस्तत्कामना इत्यर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥
“एकत्वं भगवत्सायुज्यं ब्रह्मसायुज्यञ्च । अनयो-
स्तत्सलोत्कलेन तत्सेवनार्थत्वाभावात् ग्रह-
णावश्यकत्वमेवेति भावः ।” इति क्रमसन्दर्भः ॥
साये, व्य, दिनान्ते । सायंकाले । इति केचित् ॥
सार, त् क दीर्घस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) रेफोपधः ।
असमारत् । इति दुर्गादासः ॥

सारं, लौ, पुं, (सारं त् क दीर्घस्ये + अच् । स्र गतो
+ घञ् इति वा ।) जलम् । धनम् । (यथा,
रघुः । ४ । ७८ ।
“परस्परं विज्ञातस्तेषुपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमा-
द्रिणा ॥”)
न्यायम् । इति मेदिनी ॥ (सरात् जातम् ।
सर + अण् ।) नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । २६ ।
“चौरशेषश्च तन्मयं शीतं सारमुपाहरत् ॥”
अमृतम् । यथा, भागवते । ७ । ६ । २५ ।
“धर्मादयः किमगुणैश्च काङ्क्षितेन
सारं लुपतां चरणयोरुपगयातां नः ॥”)
लौहम् । इति भावप्रकाशः । विपिनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ ॥ सारवस्तुनि यथा,—
“सारं रसानान्तं द्रव्यं द्रव्यसारं द्रव्यं यत् ।
द्रव्यं सारं स्वर्गं स्वर्गात् सारं योषितः ॥
यतो राजन् प्रदेयाः स्युः स्त्रियः स्वर्गमभौ-
सतः ।

सारः

तथैवेह सुखं ताभिः सह राज्यं कृषीत्तमम् ॥”
इति वज्रपुराणे दासीदानाध्यायः ॥

अपि च ।
“असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्यां वासः सतां सङ्को गङ्गाभः शम्भु-
सेवनम् ॥”
इति कवितारत्राकरधृतपुराणवचनम् ॥

सारः, पुं, (स्र + “स्र स्थिरे ।” ३ । ३ । १७ । इति
घञ् ।) बलम् । (यथा, महाभारते । १ । १५५ ।
२३ ।
“तरस भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय ॥”)
स्थिरांशः । इत्यमरः । ३ । ३ । १७० ॥ (यथा,
रघुः । १० । १० ।
“प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं सन्ध्याविभ्रमदर्पणम् ।
कौस्तुभाख्यमपां सारं विभ्राणं हृदितो रसा ॥”)
मज्जा । इत्यमरः । २ । ४ । १२ ॥ वज्रचारम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुः । इति जटाधरः ॥
रोगः । इति धरणिः ॥ पाशकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ दध्यत्तरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ७३१ ।
“उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ॥”
यथा,—
“राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे
सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनासर्वस्वम् ॥”)
सारः, त्रि, (स्र + घञ् ।) अतिदृढः । इति
शब्दरत्नावली ॥ वरः । श्रेष्ठः । इत्यमरमेदिनी-
करौ ॥ यथा,—
“सर्वसारो यथा कृष्णो ज्ञानां पुण्यकं तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३ । ३० ॥
अपि च ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
“जगत् सर्वन्तु निःसारमनित्यं दुःखभाजनम् ।
उत्पद्यते क्षणादितत् क्षणादितत् विपद्यते ॥
यथैवोत्पद्यते साराग्निः सारं जगदञ्जसा ।
पुनस्तस्मिन्निर्लोयन्ते महाप्रलयसङ्गमे ॥
उत्पत्तिपलयाभ्यान्तु जगन्सारतां हरिः ।
शम्भवे दर्शयामास भावेन जगतां पतिः ॥
एकं शिवं शान्तमनन्तमच्युतं
परात्परं ज्ञानमयं विशेषम् ।
अद्वैतमव्ययमचिन्त्यरूपं
सारत्वेकं नास्ति सारं त्वदन्यत् ॥
यस्मादेतज्जायते विश्वमग्रं
यस्माज्जोनं स्यात् तत्पश्चात् स्थितञ्च ।
आकाशवन्मेषजालस्य धृत्या
यद्विश्वं वै ध्रियते तच्च सारम् ॥
अष्टाङ्गयोग्यं दाम्, मिच्छन्
योगौ युनक्त्यात्मरूपं सदैव ।
निवर्तते प्राप्य यन्नेह लोके
तच्च सारं सारमन्यत्र चास्ति ॥

सारङ्गः

सारो द्वितीयो धर्मस्तु यो नित्यप्राप्तये भवेत् ।
 यो वै निवर्त्तको नाम तत्रासारः प्रवर्त्तकः ॥
 सर्वं चरति लोकेऽस्मिन् धर्मो नैव च्युतो भवेत्
 स्वधर्मादयो न चलति स एवाचार उच्यते ॥
 एतद् कथितं सारं निःसारश्च यथा जगत् ।
 यथा स्वयं ददर्शांशु शम्भुर्ज्ञानेन स्वेऽन्तरे ॥
 एतद् दर्शयामास स विष्णुर्जगतां पतिः ।
 स्वयं जगद् मनसा ध्यामेनात्मनि शङ्करः ॥
 सारं तत्त्वं परमं निष्कलं य-
 मूर्त्या दौनं मूर्तिमान् धर्म एषः ।
 सारोऽन्योऽसौ सारहीनं तदन्यत्
 ज्ञात्वेवेष्टं याति नित्यं महाधीः ॥”
 इति श्रीकालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥
 सारकः, पुं, (सारयति मलमिति । सृ + णिच् +
 क्त्वा ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विरे-
 चके, त्रि । इति वैद्यकम् ॥
 सारखदिरः, पुं, (सारः अतिदृढः खदिरः ।)
 दुःखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सारगन्धः, पुं, (सारो गन्धो यस्य ।) चन्दनम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सारपाणी, [नृ] त्रि, (सारं गृह्णातीति ।
 यङ् + णिनिः) सारग्रहणकर्त्ता ॥
 सारघं, क्ली, (सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिः कृतमिति
 सरघा + घण् ।) मधु । इति जटाधरः ॥
 (यथा, भागवते । १० । १६ । ४३ ।
 “पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्ग-
 स्तापं जहृर्विरहजं ब्रजयोपितोऽङ्गि ॥”)
 सारङ्गः, पुं, (सरतीति । सृ गती + “सृष्टजो-
 र्हादिभ्यः” उणा० १ । १२१ । इति अङ्गच् ।
 हृदिभ्यः ।) चातकपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ६३ । १६ ।
 “उष्णमन्तर्हृदि सद्यः स्निग्धा ददृशिरं घनाः ।
 ततो जहृर्षिरे सर्वे भेकसारङ्गवर्हिणः ॥”)
 हरिणः । (यथा, भट्टिः । ३ । २६ ।
 “गोमायुसारङ्गगणाय सम्यक्
 नायासिषुर्भीममरासिषुच ॥”)
 मातङ्गजः । इति मेदिनी ॥ पक्षिभेदः । भृङ्गः ।
 इति विश्वः ॥ यथा,—
 “नानुहेष्टि कलिं सन्नाटं सारङ्गं इव सारभुक्
 कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥”
 इति श्रीभागवते । १ । १८ । ७ ॥
 “ननु अधर्महेतुं कलिं सर्वथा किं न हतवान्
 तत्राह नानुहेष्टीति । सारङ्गो भ्रमर इव सार-
 ग्राही । सारमाह यत् यस्मिन् कुशलानि
 पुण्यानि आशु संकल्पमात्रेण फलन्ति इतराणि
 पापानि आशु न सिध्यन्ति यतस्तानि कृतानि च
 सिध्यन्ति न तु संकल्पितमात्राणीति ॥” इति
 श्रीधरस्वामी ॥ ॥ कृतम् । राजहंसः । चित्र-
 मृगः । (यथा, महाभारते । ७ । २२ । २१ ।
 “आक्रीडन्तो वदन्ति स्म सारङ्गशवला हयाः ॥”)
 वाद्यभेदः । शंशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 नानावर्णः । मयूरः । कामदेवः । धनुः । केशः ।

सारथिः

स्वर्णम् । आभरणम् । पद्मम् । शङ्खः । चन्दनम् ।
 कर्पूरम् । पुष्पम् । कोकिलः । मेघः । पृथिवी ।
 रात्रिः । दीप्तिः । सिंहः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ ॥
 सारङ्गहरिणमांसगुणाः ।
 “सारङ्गं जाङ्गलं स्निग्धं मधुरं लघु हृद्यदम् ।”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सारङ्गः, त्रि, (सृ + अङ्गच् ।) शवलः । इत्य-
 मरः । ३ । ३ । २३ ॥ “शारङ्गयातके ख्यातः
 शवले हरिणेऽपि च । इति तालव्यादावजयः ।
 अतएव सारङ्गो दन्त्यादिस्तालव्यादिभ्यः ॥” इति
 भरतः ॥
 सारङ्गिकः, पुं, (सारङ्गं हन्तीति । सारङ्ग + “पक्षि-
 मत्स्यमृगान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।)
 व्याधः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 सारङ्गी, स्त्री, वाद्यविशेषः । इति केचित् ॥
 सारजं, क्ली, (सारात् जायते इति । जन + डः ।)
 नवनीतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सारणं, क्ली, (सारयतीति । सृ + णिच् + ल्युः ।)
 गन्धभेदः । इति धरणिः ॥
 सारणः, पुं, (सृ + णिच् + ल्युः ।) अतीसाररोगः ।
 रावणमन्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ भद्रवला । इति
 धरणिः ॥ आम्नातकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सारणिः, स्त्री, (सृ + णिच् + णिनिः । इत्युणादि-
 वृत्तौ उज्ज्वलः । २ । १०३ ।) सुद्रनदौ । प्रसार-
 णी । इत्युणादिकोषः ॥
 सारणिकः, त्रि, पथिकः । सरणिशब्दात् णिक-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 ८१ । ३६ ।
 “यदा सारणिकान् राजा पुत्रवत् परिरक्षति ।
 भिनत्ति च न मर्यादां स राज्ञो धर्मो उच्यते ॥”)
 सारणिकघ्नः, पुं, (सारणिकान् पथिकान् हन्तीति
 हन + टक् ।) दस्युः । इति केचित् ॥
 सारणी, स्त्री, (सारणि + वा डीष् ।) प्रसारणी ।
 स्वल्पनदी । इति मेदिनी ॥ (यथा, अनर्घ-
 राघवे । २ । २५ ।
 “आलवालवलयेषु भूरुहां
 मांसलास्तमितमन्तरान्तरा ।
 केरलोचिकुरभङ्गिभङ्गुरं
 सारणीषु पुनरस्वु दृश्यते ॥”)
 सारण्डः, पुं, सर्पाण्डः । इति जटाधरः ॥
 सारतरुः, पुं, (सारं जलं तत्प्रधानस्तारुः ।)
 कदलीवृक्षः । इति धनञ्जयः ॥
 सारथिः, पुं, (सरत्यश्वानिति । सृ + अन्तर्भावि-
 ष्यर्थः + “सर्त्तणिच्” उणा० ४ । ८८ । इति
 घथिन् ।) रथादिघोटकनियोगकर्त्ता । तत्-
 पर्यायः । नियन्ता २ प्राजिता ३ यन्ता ४
 सूतः ५ चत्ता ६ सव्येष्टा ७ दक्षिणस्थः ८ रथ-
 कुटुम्बो ९ इत्यमरः । २ । ८ । ५८-६० ॥ सार्दी १०
 सव्येष्टः ११ नियामकः १२ चातुरिकः १३ ।
 इति जटाधरः ॥ प्रवेता १४ रथनागरः १५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ सरथस्यापत्यं सारथिः
 बाह्याद्यत इति णिः । सङ्ग रथेन वत्तते योऽसौ

सारसं

सरथोऽङ्गः तं प्रेरयति ढधे कादिति णिर्वा ।
 सारयति अस्मान् इति अन्तात् सृ गतावि-
 त्यस्मात् नास्तीति अथिप्रत्ययो वा । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ तल्लक्षणं यथा, मातृस्ये ।
 २१५ । २०—२१ ।
 “निमित्तशकुनज्ञानो ह्ययश्चाविशारदः ।
 ह्यायुर्व्यदतस्त्वज्ञो भूरिभागविशेषवित् ॥
 स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषां प्रियंवदः ।
 शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः ॥”
 समुद्रः । इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 सारदा, स्त्री, (सारं ददातीति । दा + कः ।)
 सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्गा । यथा ।
 शरत्कालबोधनोयत्वेन शारदापदव्युत्पत्ते-
 स्तत्पदं तालव्यादि सारं ददातीति व्युत्पत्ति-
 स्तुकात्पनिकौ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सार-
 दातरि, त्रि ॥
 सारद्रुमः, पुं, (सारः अतिदृढः द्रुमः ।) खदिरः
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
 ४३ । ५८ ।
 “उत्थापयेत् लक्ष्यं सहस्रचक्षुषः
 सारद्रुमाभग्नकुमारिकान्वितम् ॥”)
 सारपादपः, पुं, (सारः अतिदृढः पादपः ।)
 धामनिष्ठः । इति रत्नमाला ॥
 सारभाण्डं, क्ली, (सारस्य भाण्डमिव ।) अक्षत्रिम-
 पात्रम् । यथा मृगनाभ्यादि ॥ (यथा, याज्ञ-
 वल्क्यः । २ । २५० ।
 “समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च क्वचिमम् ।
 आधानं विक्रयं वापि नयती दण्डकल्पना ॥”)
 सारमितिः, पुं, वेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सारं
 यथायं मौयते ज्ञायते अनेन सारमितिः ।
 सारोपपदात् माधातोर्नास्तीति तिः ॥
 सारमूर्षिका, स्त्री, (सारं मूर्षिकेव) देवदाली ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सारमेयः, पुं, (सरमाया अपत्यं पुमानिति । ठक् ।)
 कुङ्कुरः । इत्यमरः । २ । १० । ३१ ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । ८ । ७३ ।
 “अन्योन्यस्यावलुप्यन्ति सारमेया इवामिषम् ।
 राजानो भरतश्चेष्ट भोक्तुकामा वसुन्धराम् ॥”)
 सारमेयी, स्त्री, (सरमाया अपत्यं स्त्री । ठक् ।
 डीष् ।) कुङ्कुरी । इति शब्दरत्नावली ॥
 सारलोहं, क्ली, (सारं श्रेष्ठं लोहम् ।) लोह-
 सारः । इति भूरिप्रयोगः ॥ इष्पात इति भाषा ॥
 सारवः, त्रि, (सरयां भवः । अण् । “दाण्डि-
 नायनहास्तिनायनेति ।” ६ । ४ । १७४ । इति
 निपातनात् साधुः ।) सरयुनदीसमुत्पन्नः ।
 इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥
 सारवर्जितः, त्रि, स्थिरांशरहितः । असारवस्तु ।
 सारं वर्जित इति द्वितीयात्तत्पुरुषसमास-
 निष्पन्नः ॥
 सारसं, क्ली, (सरसि भवम् । सरस् + अण् ।)
 पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ स्त्रीकव्या-
 भरणम् । इति केचित् ॥

सारसी

सारसं, त्रि. (सरसि भवम् । सरस् + अच् ।)
सरोवरोद्भवजलादि । तज्जलगुणाः । तथा,—
“नद्याः शैलवराक्षाभ्यो यत्र संसृज्य तिष्ठति ।
तत् सरोजजलं क्वचं तदङ्गः सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं बल्यं दण्डाच्च मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं कृष्णं बहुमूलमलं सितम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“चारं घनं वातकफानुकारि
त्वग्दोषकृत् तत् कटु दौषणम् ।
प्रोक्तं विपाके भ्रमशोषकारि
स्यात् सारसं नो सुखकारि वारि ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

सारसः, पुं, चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

सारसः, पुं स्त्री. (सरसि भवः । अच् ।) स्वनाम-
ख्यातपक्षी । तत्पर्यायः । पुष्कराङ्गः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ गीतार्थः ३ नाङ्कः ४
लक्षणः ५ लक्षणः ६ सरसीकः ७ सरोत्सवः ८
इति शब्दरत्नावली ॥ रसिकः ९ कामी १० ।
तस्यांसगुणाः । मधुरत्वम् । अन्नत्वम् । कषाय-
त्वम् । महातिसारपित्तघ्नश्चर्माश्लेष्मश्लेष्म-
इति राजनिर्घण्टः ॥ * तस्य शकुनं यथा,—

“इष्टार्थसिद्धिः सकलासु दिक्षु
स्यात् सारसहन्विलोकनेन ।
श्रुत्वास्य पृष्ठे निनदं न गच्छेत्
सिध्यत्यभीष्टं गृह एव यस्मात् ॥
वामेन योषितकुललाभकारी
शब्दस्तथापि नृपतोऽर्थलब्धये ।
यः सारसाभ्यां युगपद्विरावः
कृतोऽचिरं क्रमतोऽपि वामः ।
स वेदितव्यः कथितार्थकारी
कौश्लहयस्याप्ययमेव वर्णः ॥”

इति वसन्तराजशकुने सारसवर्गः ॥

सारसनं, स्त्री. (सारं सनोति ददातीति । षण्
दाने + अच् ।) काक्षी । स्त्रीकव्याभरणम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ अयं पर्यायः काक्षी-
शब्दे द्रष्टव्यः ॥ कक्षुकदाकार्यं मध्यकायनिब-
धिकादि । तत्पर्यायः । अधिकाङ्गम् २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ इ कक्षुकदाकार्यं
मध्यकाये निबधे पट्टिकादौ । सकक्षुकाः सस-
काङ्गाः मध्ये दाकार्यं यद्वहन्ति तत् सारसनं
अधिकाङ्गश्चोच्यते । इति भरतः ॥ (यथा,
किराते । १८ । ३२ ॥

“तवोत्तरीयं करिचर्म साङ्गजं
ज्वलन्मनिः सारसनं महानहः ।
सगायपङ्क्तिः शवभक्ष चन्दनं
कला हिमाशेष समञ्चकासत ॥”)

सारसी, स्त्री. (सारस + जाती लौष ।) सारस-
पक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । १८ । १४ ।

“इसगददभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।

सारस्व इव रासन्धः प्रतिताः पश्य माधव ॥”)

सारस्व

सारस्वतः, पुं, सरस्वती देवतास्येति । अच् ।)
विविदण्डः । (सरस्वत्या अयमिति । तस्येद-
मित्यण् ।) देशविशेषः । स तु इतिनापुरस्य
उत्तरपश्चिमभागे प्रसिद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
यथा । कूर्माङ्गस्थदेशानाह ।

“मध्ये सारस्वता मत्स्यः शूरसेनाः समाधुराः
पाञ्चालशास्वमाण्डव्यकुक्षेचगजाङ्गयाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सारस्वतीनदीपुत्रमुनिविशेषः । सारस्वतदेशो-
द्भवब्राह्मणः । यथा,—

“सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलकोकलाः ।
पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्थोत्तरवासिनः ॥”

इति पुराणम् ॥

कल्पविशेषः ॥ यथा,—

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्कारामराः ।
तद्भूतान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते ॥”

इति मात्स्य ५० अध्यायः ॥

व्याकरणविशेषः । (नवमहापरब्रह्मस्य व्यासः ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।

“सारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा ॥”

वृत्तविशेषे, स्त्री । यथा,—

“समूलपत्रामादाय ब्रह्मो प्रचास्य वारिणा ।
उदूखले चोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् ॥

रसे चतुर्गुणे तस्मिन् वृत्तप्रस्यं विपाचयेत् ।
श्लोषधानि तु पेष्याणि तानीमानि प्रदापयेत् ॥

हरिद्रा मालती कुष्ठं त्रिवृती सहरोतकी ।
एतेषां पलिकान्भागान् शेषाणिकार्थिकाणि तु

पिप्पल्याश्च विडङ्गानि सेम्भवं शर्करा वचा ।
सर्वमेतत् समालोच्य शनैश्च हग्निना पचेत् ॥

एतत्प्राग्निमात्रेण वाग्निशुद्धिं जायते ।
सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरेः सह गीयते ॥

अर्द्धमासप्रयोगेण सोमराजीवपुर्णवेत् ।
मासमात्रप्रयोगेन श्रुतमात्रस्तु धारयेत् ॥

इत्यष्टादशकुष्ठानि अर्थांसि विधानि च ।
पञ्चगुल्मान् प्रमेहान् कासं पञ्चविधं जयेत् ॥

बन्ध्यानाञ्च व नारीणां नराणामस्यरेतसाम् ।
वृत्तं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे रसायनाधिकारे ॥
इदमेव ब्रह्मोष्टमित्याख्ययापि प्रसिद्धम् ॥*

त्रि, सरस्वतीसम्बन्धो । (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
२ । ८३ ।

“वर्णिनां हि वधो यत्र यत्र साख्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्व्याप्यशुक्रः सारस्वतां हिजैः ॥”)

सारस्वतदेशसम्बन्धो ॥ (सरस्वतीनदीसम्बन्धो ।
यथा, मेघदूते । ५१ ।

“कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना-
मन्तः शुद्धस्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥”)

सारस्वतकल्पः, पुं. (सारस्वतः कल्पः ।) सरस्व-
त्युपासनाप्रकरणम् । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“शृणु ब्रह्मन् परं गुह्यं कल्पं सारस्वतं मम ।
यस्य विज्ञानमात्रेण जात्यापहरणं भवेत् ॥

सारस्व

सर्वशास्त्रप्रकाशश्च सर्वज्ञो जायतेऽचिरात् ।
अभ्यासाच्च भवेदयस्य वाचसिना भवन्ति हि ॥
अवापुस्त्रिदशा व्यासं वागीशत्वं ब्रह्मस्यतिः ।
द्वैपायनोऽपि यां ज्ञात्वा वेदव्यासोऽभवन्मुनिः ॥

मन्त्रोद्धारं प्रवक्ष्यामि साङ्गावरणपूजनैः ।
अनन्तं विन्दुना युक्तं वाममण्डान्तभूषितम् ॥

अपेत् हादशलक्षन्तु मूकोऽपि वाक्पतिर्भवेत्
नाभौ शुभ्राविविन्द्य ध्यायेद्दशदलं सुधीः ॥

तन्मध्ये भावयेन्मन्त्रो मण्डलानां त्रयं चिरम् ।
रत्नसिंहासनं तत्र वर्णज्योत्स्नामयं पुनः ॥

तस्योपरि पुनर्ध्यायेद्देवीं वागीश्वरीं ततः ।
मुक्ताकान्तिनिभां देवीं ज्योत्स्नाजाल-

विकाशिनीम् ॥

मुक्ताहारयुतां शुभ्रां शशिखण्डविमण्डिताम् ।
बिभ्रतीं दक्षहस्ताभ्यां व्याख्यां वर्णस्य मासि-

काम् ॥

अमृतेन तथा पूर्णं घटं दिव्यं पुस्तकम् ।
दधतीं वामहस्ताभ्यां पीनस्तनभरास्त्रिताम् ॥

मध्ये क्षीणां तथा स्वच्छां नानारत्नविभूषिताम्
आत्माभेदेन ध्यात्वा ततः संपूजयेत् क्रमात् ॥

आद्येन दीर्घयुक्तेन कुर्यादङ्गानि हस्तयोः ।
हृदयादौ तथा कुर्याद्वाजिनाङ्गक्रिया पुनः ॥

भ्रुवोर्मध्ये तथा नाभौ गुह्ये च देशिकस्तथा ।
न्यसेद्वाजं पुनर्वस्त्रौ व्यापकं विन्यसेत्ततः ॥

पीठन्यासं ततो कुर्यात् देवताभावशुद्धये ।
मातृकायान्तु यत् प्रोक्तं पीठमध्यस्थं यत्नतः ॥

बर्णाब्जेनासनं दद्यात् मूर्तिं मूलेन कल्पयेत् ।
आवाह्यं पूजयेत्तस्यां देवीं वागीश्वरीं ततः ॥

अङ्गः प्रथमा वृत्तिः स्यात् द्वितीया शक्ति-
भिस्ततः ।

दलापेषु समभ्यर्च्य ब्रह्माण्याद्या यथाविधि ॥
लाकपाला बहिः पूज्यास्तोषामस्त्राणि तदङ्गिः ।

एवं सम्पूजयेन्मन्त्रा जपहोमरतस्तदा ॥
कवित्वं लभते वाग्मो लक्ष्मिर्दार्ढ्यवम् ।

प्रातजप्त्वा सहस्रान्तु पितृदेवार्हो वचान्विताम्
न विस्मरति मेधावो श्रुतान् वेदागमानपि ।

कण्ठमात्रादके स्थित्वा ध्यायेन्मातृण्डमण्डले ॥
ज्योतिःपुञ्जनिभां देवीं परिवारसमन्विताम् ।

वराभययुतां हस्ते मुद्रापुस्तकधारिणीम् ॥
जपन् सहस्रमाणेन प्रणामं विजितेन्द्रियः ।

भोमां सम्प्राप्य वाक्सिद्धिं कवौनामग्रणीर्भवेत्
अथ योगं प्रवक्ष्यामि जायनाशकरं परम् ।

रात्रिशेषे समुत्थाय शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
“उभविन चात्मानं गुरुं परिकल्पयेत् ।

तत्प्रभापटलव्याप्तं जगत् सर्वं विचिन्तयेत् ॥
मूलाधारं स्थितां देवीं कुण्डलीं परदेवताम् ।

सुप्तां प्रोत्थाप्य तां शक्त्या क्रमाच्चक्राणि भेदयेत्
ततः परशिवे नीत्वा सोधोश्च प्रापयेत्ततः ।

ऊर्ध्वं ग्रन्थिं विनिर्भयं जिह्वां दोषस्वरूपिणीम्
बीजरूपस्वरूपां तु प्रोक्तसन्तो परात्मिकाम् ।

शब्दब्रह्मस्वरूपां चित्तयुतां पुनः ॥
तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरं चिन्तयेत्ततः ॥

सारस्व

नित्यं सहस्रमाणेन जपेत् संबत्सरं यदि ।
ततः संजायते मन्त्री वाचस्पतिरिवापरः ॥
कन्दोऽलङ्कारतर्कादिनानाशास्त्रार्थविवेकः ।
कवित्वं ज्ञानशक्त्या तु पाण्डित्यमधिकं भवेत् ॥
अथापरं प्रवक्ष्यामि योगं भुवि सुदुर्लभम् ।
नाभिचक्रस्थितां सौम्यां रक्ताब्जारां विचि-
न्तयेत् ॥

श्रीमावहनितम्बाश्च रक्ताभरणभूषिताम् ।
पाशाङ्कुशधरां दिव्यां वराभययुतां पुनः ॥
दृष्ट्वा चास्मत्तवर्षिण्या पूरयन्तीं मनोरथान् ।
एवं ध्यात्वा जपेत्तत्र मनुजो विहितं ततः ॥
होमं कुर्यात् त्रिमध्यक्तं रक्तोत्पलयुतैर्हिजः ।
ततः सन्तर्पयेद्देवीं दुग्धयुक्तेन सर्पिणा ॥
पायसेन बलिं दद्यात् दधिपिष्टमधुपुतैः ।
एवं कृत्वा विधानस्तु साक्षाद्देव्यो भवेत् ॥
सिद्धार्थैस्त्रिमधुरोपेतैर्हुत्वा जगद्गणं नयेत् ।
पद्मदानेन महतीं प्राप्नुयात् त्रियमूर्जिताम् ॥
देवीं हृदयविद्याया नास्ति किञ्चित् सुदुर्लभम्
स्वभावेन सम्प्राप्तं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
एतत्तं कथितं दिव्यं विद्योत्पत्तेश्च कारणम् ।
विष्णुना दत्तमस्मभ्यं मया तुभ्यं हिजोत्तम ॥
सिद्धमन्त्री यदा मन्त्री वालिशस्यापि मूर्धनि ।
हस्तं दत्त्वा जपेत् सोऽपि सौधीं वाचमन-
गंलाम् ॥

इति स्वायम्भुवमावकातन्त्रे सारस्वतः पटलः ।
इति तन्त्रसारः ॥

सारस्वतव्रतः, पुं, (सारस्वतः सारस्वतीदेवताकः
व्रतः ।) सरस्वत्या व्रतविशेषः । यथा,—
मनुरुवाच ।

“मधुरा भारती केन व्रतेन मधुसूदन ।
तथैव जनसौभाग्यमतिविद्यासुकीशलम् ॥
अभेदस्यापि दम्पत्योस्तथा बन्धुधनेन च ।
आयुश्च विपुलं पुंसां तन्मे कथय माधव ॥
मत्स्य उवाच ।

सम्यक् पृष्टं त्वया राजन् शृणु सारस्वतं व्रतम्
यस्य सङ्कोर्त्तनादेव तुष्यतोह सरस्वती ॥
यो यज्ञतः पुमान् कुर्यादेतद् व्रतमनुत्तमम् ।
तद्वासरादौ संपूज्य विप्रानेतत् समारभेत् ॥
अथवादित्यवारेण ग्रहताराबलेन वा ।
पायसं भोजयेद्द्विद्वान् कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
शुक्लवस्त्राणि दत्त्वा च सहिरण्यानि शक्तितः ।
गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमाल्यानुलेपणैः ॥
यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत्
न विज्ञो न त्वया देवि तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरीतुष्टिः प्रभामतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ॥
एवं सम्पूज्य गायत्रीं वौणाक्षमाख्यधारिणीम् ।
शुक्लपुष्पाञ्जलिर्भक्त्या सकमण्डलपुष्पकम् ॥
मौनव्रतेन भुञ्जीत सायं प्रातश्च धर्मवित् ।
पञ्चम्यां प्रतिपद्य च पूजयेत् शब्दवासिनोम् ॥

सारिका

तथैव तण्डुलप्रथ्यं वृत्तपात्रेण संयुतम् ।
चौरं दद्याद्विरण्यञ्च गायत्रीं प्रीयतामिति ॥
सन्ध्यायाश्च तथा मौनमेतत् कुर्वन् समाचरेत् ।
नाम्नराभोजनं कुर्यात् यावन्मासास्त्रयोदश ॥
समाप्ते तु व्रते दद्यात् भोजनं शुक्लतण्डुलैः ।
सुवर्णं वस्त्रयुग्मञ्च गात्रं विप्राय शोभनाम् ।
देव्या वितानं घण्टाश्च सितनेत्रपटावृताम् ।
चन्दनं वस्त्रयुग्मञ्च दध्यङ्गे शिखरं पुनः ।
तथोपदेशारमपि भक्त्या सम्पूजयेद्गुरुम् ॥
वित्तशाल्येन रहितो वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
अनेन विधिना यस्तु कुर्यात् सारस्वतं व्रतम् ।
विद्यावानर्थयुक्तश्च व्यक्तकण्ठश्च जायते ॥
सरस्वत्याः प्रसादेन ब्रह्मलोके महीयते ।
नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी ।
ब्रह्मलोके वसेद्राजन् यावत् कल्पायुतत्रयम् ।
सारस्वतं व्रतं यस्तु शृणुयादथवा पठेत् ।
विद्याधरपुरे सोऽपि वसेदव्यायुतत्रयम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे । ६६ । १—२४ ॥

सारस्वताः, पुं भूक्ति, (सारस्वते भवाः । अण्)।

सारस्वतदेशजातमनुष्यः । यथा, हेमचन्द्रे ।

“काश्मीरास्तु माधुमताः सारस्वतास्तु विक-
र्णिकाः ॥”

सारस्वतोक्तवः, पुं, (सारस्वतः सरस्वतीसम्बन्धी
उक्तवः ।) सरस्वत्या उक्तवः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ अस्य प्रमाणादिकं सरस्वतीशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

सारा, स्त्री, (सारयतीति । सृ + णिच् + अच् ।
टाप् ।) कृष्णविवृता । इति शब्दरत्नावली ॥
दूर्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (सिद्ध्युद्भेदः ॥
शालता अनेन नाम्ना प्रसिद्धा ॥ यथा,—

“शालता सप्तला सारा विमला विदुला च सा
तथा निगदिता भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सारालः, पुं, (सारेण सरणेन अलति पर्याप्तो-
तीति । अल अच् ।) तिलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सारिः, पुं, स्त्री, (सरतीति । सृ + ण् ।)
पाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सारिका, स्त्री, (सरति गच्छतीति ॥ सृ + ण्वल्
टाप् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः । ३।५।८ ॥
शालिक इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ।
२।५३।२२ ।

“मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्षण ।

सारिका ।

यत्तस्याः श्रूयते वाक्यं शुक्रपादमरेईश ॥”)
तत्पर्यायः । पीतपादा २ गौराटी ३ गो-
किराटिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ शारिका ५
सारो ६ शारी ७ चित्रलोचना ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ मधुरालापा ९ पृती १० मेधा-
विनी ११ गौराष्टिका १२ गोकिराटी १३
गोरिका १४ कलहप्रिया १५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सार्थः

सारिणी, स्त्री, (सरतीति । सृ + णिनि । डीप्)।
सहदेवी । कार्पासी । दुरालभा । अपिल-
शिंशपा । प्रसारिणी । रक्तपुनर्धवा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सारिवा, स्त्री, लताविशेषः । अनन्तमूल इति
ख्याता । गोरिया साउ इति हिन्दी भाषा ।

सा तु जम्बुवत्पत्रा दुग्धगर्भा व्रततिर्भवति ।
तत्पर्यायः । शारदा २ गोपी ३ गोपकन्या ४
गोपवल्ली ५ प्रतानिका ६ लता ७ आस्कोता ८
काष्ठसारिवा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपा
१० उत्पलसारिवा ११ अनन्ता १२ शारिवा
१३ श्यामा १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । हृत्पथ्यम् ।
पित्तप्रणाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

कृष्णसारिवा । सा तु इन्द्रजम्बुवत्पत्रा सुगन्धा
कलघण्टेति प्रसिद्धा । करिया साउ इति
हिन्दी भाषा । श्यामालता इति वङ्गभाषा ।
तत्पर्यायः । कृष्णमूली २ कृष्णा ३ चन्दन-
सारिवा ४ भद्रा ५ चन्दनगोपा ६ चन्दना ७
कृष्णवल्ली ८ । अस्या गुणाः । त्रिदोषशमन-
त्वम् । तिक्तत्वम् । कटुरसत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सारिवाहो तु मधुरौ हिमौ भूतनिवृत्तनौ ।
कुष्ठकण्डुज्वरहरी देहदुर्गन्धिनाशनौ ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

किञ्च ।

“सारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।
अग्निमाद्यरुचिश्चासकासामविषनाशनम् ।
दोषत्रयाश्रयदरज्वरातिसारनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सारि, स्त्री, (सारि + वा डीप् ।) सारिका-
पक्षिणौ । पाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥
सप्तला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सप्तलाशब्दे-
ऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

सारोष्ट्रिकः, पुं, (सारोष्ट्रे देशे भवः । सारोष्ट्र +
ठञ् ।) विषभेदः । सारोष्ट्रो देशभेदस्तत्र भवः
सारोष्ट्रिकः ढघे कादिति णिकः दन्त्यादिः ।
सुराष्ट्रशब्दात् सौराष्ट्रिकः । इति स्वामी ।
इत्यमरभरती । १।८।१० ॥

सार्थः, पुं, (सरतीति । सृ + “सर्त्तर्णिञ्च” ॥ उणा०
२।५ । इति थन् । सच-णित् ।) जन्तुसंघः ।
इत्यमरः । २।६।४१ ॥ बणिक्समूहः । (यथा,
रघुः । १०।६४ ।

“वापीष्विव स्रवस्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।
सार्थाः स्वरं स्वकीयेषु चेत्तुर्वर्त्मस्ववाद्रुषु ॥”)
समूहमात्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ८६ । ४८ ।

“पश्चिमे शर्वरोभागे नोमृकोलूकपिङ्गलाः ।
सर्वे एव विपर्यस्ता ग्राह्याः सार्थेषु योषि-
ताम् ॥”) (

सार्थः, नि, अर्थेन सह वर्तमानः । अर्थयुक्तः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, वनपर्वणि ।

सार्धः

“सार्धः प्रसवतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषासितं दानं मित्रं मरिचतः ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
सार्धकः, त्रि, (सार्ध + कन् ।) अर्थेन सह वर्त-
मानः । यथा,—
“शब्दान्तरमपेक्षैव सार्धकः सार्धबोधकः ।
प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा ॥”
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
(सफलः । यथा, भागवते । १० । ४१ । ४५ ।
“प्राह नः सार्धकं जप्त्वा पावितं कुलं प्रभो ।
पितृदेवर्षयो मन्त्रं तृप्ता ज्ञागमनेन वा ॥”
सार्धवाहः, पुं, (सार्धं वहतीति । वह + अच् ।)
वहिक । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ॥ (यथा,
कलाविलासे । १ । ११ ।
“भुक्तोत्तरं सङ्गदयराज्ञानीसंस्कृतं कदा-
चित्तम् ।
अभ्येत् सार्धधाहो दत्तमहाहोपचारमणि-
कनकः ॥”)
सार्धं, त्रि, (पार्श्वे सह वर्तमानम् ।) पार्श्वम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥ पार्श्वं युक्ते, चि ।
“अङ्गुष्ठमात्रं स्त्रीत्वेन बाहुमात्रः प्रमाणतः ।
सार्धं स सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वचूडताङ्करोवचनम् ॥
सार्धं, व्य, सहितम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । २७ । २ ।
“सुशन्ता भ्रातृभिः सार्धं युधार्थी पृष्ठतोऽन्व-
यात् ॥”)
सार्धं, त्रि, अर्थेन सह वर्तमानम् । अर्थ युक्तम् ।
यथा,—
“मुनिभिर्हरिश्चन्द्रं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्त्रिणां सार्धं प्रहरया-
मानः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपि च ।
“गतेऽप्ये दितये सार्धं पक्षपक्षे दिनद्वये ।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिसासकः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
सार्पिणः, त्रि, (सर्पिणः अयं सर्पिणा संस्कृतो
वा । सर्पिण् + अच् ।) सर्पिःसम्बन्धो । सर्पिः-
संस्कृतवस्तु । सर्पिःशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सार्पिष्कः, त्रि, (सर्पिण् + “तेन संस्कृतम् ॥” इति
ठक् ।) सर्पिणा संस्कृतम् । यथा,—
“सार्पिष्कं दाधिकं सर्पिदधिभ्यां संस्कृतं
क्रमात् ।”
इति हेमचन्द्रः ॥
सार्धः, पुं, (सर्पो देवता यस्य । अच् ।) अश्वेवा-
नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।
१ । १८ । १५ ।
“पुण्ये जातस्तु भरतो मोनसन्ने प्रसवधीः ।
सार्धं जातो तु सौमित्रो कुलीरश्च दिते रवी
सर्पस्त्रायमिति ।) सर्पसम्बन्धिनि, त्रि ॥

३४१

सालः

सार्धः, पुं, (सर्वस्ये दितः । सर्व + “सर्वसर्व-
पुत्रवाभ्यां षठ्ठो ॥” ५ । १ । १० । इति च ।
वृहः । जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वसर्व-
न्धिनि, त्रि ॥
सार्धजनिकः, त्रि, (सर्वजनाय दितः । “सर्व-
जनात् ठञ् षष्ठः ॥” ५ । १ । १२ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्ता ठञ् ।) सकलजनदितः । सर्वजन-
शब्दात् णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सार्धजनोः, त्रि, (सर्वजनाय दितः । सर्वजन
+ खः ।) सार्धजनिकः । सर्वजनशब्दात्
ज्ञीनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सार्धभूमिः, पुं, (सर्वभूमौ विदितः । “तत्र विदितः
इति च ।” ५ । १ । ४३ । इत्यच् ।) उत्तरदिग्-
गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥ सर्वभूमोद्धारः ।
तत्पठ्यायः । चक्रवर्त्ती २ एकजम्बा ३ नृपा-
यन्त्रीः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ८३ । ८ ।
“भरतस्य च वीरस्य सार्धभूमिः पार्थिवः ।
भुवं प्राप्स्यति दुष्पापान् लोकांस्तीर्थपरि-
प्लुतः ॥”)
विदूरयपुत्रः । यथा,—
“परिचरितपत्न्योऽभूत् सुरयो नाम जाडवः ।
ततो विदूरयस्तस्मात् सार्धभूमिस्ततोऽभवत् ॥”
इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥
(पुरुषं शोयाहं याति नृपस्य पुत्रः । यथा, महा-
भारते । १ । ८५ । १५—१६ । “अहं यातिः
खलु क्षतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानुमती नाम ।
तस्यामस्य यज्ञे सार्धभूमिः । सार्धभूमिः खलु
जित्वा जह्वार कैकेयो सुनन्दं नाम तामुप-
येमे ॥” ॥) सकलभूमिसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सार्धलौकिकः, चि, (सर्वलोके विदितः । “लोक-
सर्वलोकात् ठञ् ।” ५ । १ । ४४ । इति ठञ् ।)
सर्वजनविदितः । यथा,—
“भवन्तं कार्तवीर्यो यो ज्ञीनसन्निभश्चीकरत् ।
जिगाय तस्य इन्दारं स रामः सार्धलौकिकः ॥”
इति भट्टिकाव्ये ५ सर्गः ॥
सार्धलौकिकः सर्वलोकविदितः । इति तट्टीका
सार्धवेद्यः, पुं, (सर्ववेदं वेत्तीति । सर्ववेद +
अच् ।) सकलवेदज्ञब्राह्मणः । सर्ववेदशब्दात्
णप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सार्धपः, चि, (सर्पपस्यायमिति । सर्पप + अच् ।)
सर्पपसम्बन्धो यशक्तैलादिः । यथा,—
“छतश्च सार्धपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अदुष्टं पक्षतैलञ्च ज्ञानाभ्यङ्गे नित्यशः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सालः, पुं, (शस्यते इति । शल गतो + अच् ।)
शालमत्स्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ वृक्ष-
मात्रम् । प्राकारः । इति मेदिनी ॥ रालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (सारोऽस्यत्वेति । अच् ।
रस्य लः ।) खनामख्यातवृक्षः । इत्यमरः । २ । २ ।
३ ॥ सलुया इति हिन्दी भाषा । तत्पठ्यायः ।
सर्जः २ सर्जरसः ३ कलः ४ कलसज्जोद्धवः ५

सालम्

वल्लीवृक्षः ६ चौरपर्वः ७ रालकार्यः ८ पुष्पका-
न्तरे रालः कार्येति शब्दद्वयम् । अलसर्जकः
८ वस्तुकार्यः १० कषायो ११ सलनः १२ गन्ध-
वृक्षकः १३ वंशः १४ रालनिर्यासः १५ दिव्य-
सारः १६ सुरेष्टकः १७ शूरः १८ अग्निवल्गवः
१९ यक्षधूपः २० सिद्धिकः २१ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । हिमत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । अतिसारपित्तासदोषकुष्ठकण्डूवि-
स्फोटवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“सालस्तु सर्जकार्याशककर्षकाः शस्यसम्भरः ।
अशकः कषायः स्याद्गन्धेदकफक्षिणीन् ॥
त्र्यविद्रधिवाधिर्ययोनिकर्षगदान् हरत् ॥”
अथ सालप्रमेदाः ।
“सर्जकोऽन्योऽजकर्षः स्वाच्छालो मरिचपत्रकः
अजकर्षः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति ।
कफपाण्डुशुतिगदान् मेघकुष्ठविषत्रयान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सालङ्गः, पुं, रागस्य प्रकारविशेषः । यो रागो
रागान्तरामिश्रितः सन् रागान्तराभासयुक्तः ।
इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
सालनः, पुं, (सालः कारणत्वेनास्त्वस्येति । पमादि-
त्वात् नः ।) सर्जरसः । इति रत्नमाला ॥
सालनिर्यासः, पुं, (सालस्य निर्यासः ।) सर्जरसः ।
इति रत्नमाला ॥
सालपर्णी, स्त्री, (सालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
डोष् ।) शालपर्णी । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥
शालपानि इति भाषा । यथा,—
“शालपर्णी सालपर्णी स्थिरा चांशुमती भुवा ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
“अभावे पृश्निपर्ण्याश्च शालपर्णी नियोजयेत् ॥”
इति वैद्यशास्त्रम् ॥
सालपुष्पः, स्त्री, सालस्येव पुष्पमस्य । खलपत्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सालभक्षिका, स्त्री, (सारं भनक्तीति । भनृज +
खल् ।) टापि अत इत्वम् । रस्य लः ।) पुस्त-
लिका । यथा,—
“पाञ्चालिका तु पाञ्चाली पुस्तिका साल-
भक्षिका ।”
इति जटाधरः ।
वेश्या । यथा,—
“वेश्या तु गणिका क्षुद्रा वारस्त्री सालभक्षिका”
इति च जटाधरः ॥
सालरसः, पुं, (सालस्य रसः ।) रालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सालवाहनः, पुं, (सालः तन्नामा यश्चो वाहनं
यस्य ।) शालिवाहनराजः । इति कैचित् ॥
(अस्य विवरणं सातवाहनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
सालवेष्टः, पुं, (सालस्य वेष्टः निर्यासः ।) धूमकः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
सालशृङ्गः, स्त्री, (सालस्य शृङ्गमिव ।) प्राची-
राशम् । इति कैचित् ॥

साला, क्ली, (सालः प्रकारोऽस्त्वस्मा इति । अण् । टाप् ।) गृहम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सालाकारी, क्ली, युक्ते पराजितनारी । इति
केचित् ॥

सालातुरीयः, पुं, पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
तालव्यशकारादिः साधुपाठः । यथा,—
“सालातुरीयशालङ्किदाक्षिपुत्राश्च पाणिनी ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

सालारं, क्ली, (सालां रातीति । रा + कः ।)
द्वयरक्षणार्थे भस्मिन्मूलकः । डाह्वा इति
भाषा । इति केचित् ॥

सालावकः, पुं, (सालाया वृक्ष इव ।) कुक्कुरः ।
गृहालः । तरुणः । इति केचित् ॥ तालव्यशका-
रादिशायम् ॥

सालूरः, पुं, मण्डूकः । इति शब्दरत्नावली ॥
तालव्यशकारादिश्च ॥

सालेयः, पुं, मधुरिका । इत्यमरटीका ॥ तालव्य-
शकारादिश्च ॥

साल्वः, पुं, विष्णुवध्वराजविशेषः । इति हेमचन्द्रः
स तु सोमदेशाधिपतिः । इति महाभारते
कर्णपर्व ॥ देशविशेषः । तद्देशस्थे, पुं भूम्नि ।
तद्देशस्थस्त्वन्निनि, त्रि ॥ तालव्यशकादिश्च ॥

साल्वहा, [न] पुं, (साल्वं हन्तीति । हन् +
ज्ञप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

साल्विकः, पुं, पक्षिविशेषः । सालिक इति भाषा
यथा,—

“श्वमजः सुद्रुचुडो गूयलक्ष्य साल्विकः ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सावकः, त्रि, शिशुः । इति केचित् ॥ तालव्य-
शकारादिः साधुपाठः ॥

सावधानः, त्रि, (सवधानेन सज्ज वर्तमानः ।)
सचेतनः । सतर्कः । यथा, आहतत्वे ।

“आगच्छन्तु मज्जाभाया विश्वदेवा वरप्रदाः ।
ये चात्र विहिताः आह्वे सावधाना भवन्तु ते ॥”

सावनं, क्ली, (सवनं सोमयज्ञज्ञानं तस्येदमित्यण्)
सवनसम्बन्धिदिनम् । यथा । सोमयागे सवन-
त्रयस्याहोरात्रसाध्यत्वात् तत्सम्बन्धि दिनं
सावनम् । इति माधवाचार्यः ॥ अपि च ।

ब्रह्मसिद्धान्ते । सावनं दण्डाः षष्टिरष्टः खलन-
स्वगुणांशाव्यास्तदेन भवेत् । इति मलमास-
तत्त्वम् ॥ (यथाच सूर्यसिद्धान्ते ।

“उदायादुदयं भानोः सावनं तत् प्रकीर्तितम् ।
सावनानि स्युरतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः ॥”)

सावनः, पुं, (सवनस्यायमिति । अण्) यज्ञ-
कर्मान्तः । यजमानः । वरुणः । इति मेदिनी ॥

दिवसविशेषः । यथा,—

“तिष्ठनेकेन दिवसयान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।
अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

मालमैदः । स च त्रिंशदहोरात्रालकः । यथा,
“त्रिंशता सौरदिवसेः सावनः परिकीर्तितः ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

अपि च । ब्रह्मसिद्धान्ते ।

“चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।
एकराशौ रविर्यावत् कालं मासः स भास्करः ।

सर्व्वर्णपरिवर्त्तय नाक्षत्र इति चोच्यते ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे च ।

“सन्निकर्षादयारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ।
चन्द्रार्कयोर्बुधेर्मासस्यान्त्र इत्यभिधीयते ।

सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्योदयाः स्मृताः ।
आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्तितः ।

सर्व्वर्णपरिवर्त्तय नाक्षत्र इति चोच्यते ॥” * ॥
सावनमासकलन्त्यकर्मोदि यथा,—

“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाद्व्याप्तया ।
मध्यमयज्ञभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तितः ॥

पितामहः ।
“आदित्ये पिबकृत्ये च मासस्यान्त्रमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥”

अत्र आदिपदेन सत्रभूतिवृद्धिप्रायश्चित्तायुर्ह्याया-
शीच-गर्भाधान-पुंसवन-सोमन्तोन्नयन-नामकर-

णाक्षप्राशन-निष्क्रमण-चूडादिग्रहणम् । तथा च
विष्णुधर्मोत्तरे ॥

“अध्यायनञ्च ग्रहचारकर्म
सौरेण मानेन सदाध्यवस्येत् ।

सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन
लौक्यञ्च यत् स्याद्वावहारकर्म ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

वर्षविशेषः । यथा,—

“सौरेणाव्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।
सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्यते ॥”

सौरसंवत्सरे दिनषट्काधिकः सावनः संवत्-
सरां भवतीति । इति मलमासतत्त्वम् ॥

सावरः, पुं, (सवराणामयमिति । अण् ।) लोभः ।
इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (यथा,
सुश्रुते । ४ । २२ ।

“शारिक्वोत्पलपट्याह्वासावरागुरुचन्दनैः ॥”)
पापम् । अपराधः । इति विश्वः ॥ (मृगविशेष-

मांसे, क्ली । तस्य गुणा यथा,—
“सावरं पललं सिन्धुं शीतलं गुरु च स्मृतम् ।
रसे पाके च मधुरं कफदं रक्तपित्तहृत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
तालव्यशकारादिरप्ययम् ॥

सावर्णः, पुं, (सवर्ण एव । स्वार्थे अण् । सवर्णायाः
कायाया अपत्यमिति अण् वा ।) अष्टममनुः ।

यथा,—
“कायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः
पूर्व्वजस्य सवर्णाऽसौ सावर्णस्तेन कथ्यते ॥”

इति देवीभागवतम् ॥

(तथाच हरिवंशे । ८ । १८ ।
“पूर्व्वजस्य मनोस्तात सट्शोऽयमिति प्रभुः ।
मनुरेवाभवत्तान्ता सावर्ण इति चोच्यते ॥”)

यथाच मातृस्ते । ८ । ३१—३३ ।
“सावर्णस्य प्रवक्ष्यामि मनोर्भावि तथान्तरम् ।
अष्टयामा शरदांश्च कौमिकी गालवस्तथा ॥

सतानन्दः कश्यपश्च रासश्च ऋषयः स्मृताः ।
धृतिर्व्वरीयान् यवसः सुवर्णो वृष्टिरिव च ॥

चरिण्युरीयः सुमतिः वसुः सुभुञ्च वीर्यवान् ।
भविष्या दशसावर्णा मनोः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥”

सावर्णलक्ष्यं, क्ली, (सावर्णस्य समानवर्णस्य पूर्व्वो-
क्तैरिति यावद् लक्ष्यं तस्मात् ।) चर्म । इति
शब्दरत्नावली ॥

सावर्णः, पुं, (सवर्णाया अपत्यमिति । इण् ।)
अष्टममनुः । स च सूर्यपुत्रः । यथा,—

“विवस्वतश्च हे जाये विवस्वकर्मसुते उभे ।
संज्ञा ह्याया च राजेन्द्र ये प्रागभिहिते तव ॥

तृतीयां वड्वामिके तासां संज्ञासुतास्तथः ।
यमो यमो आचदेव्महायायाश्च सुतान् मृशु ॥

सावर्णिस्तपती कन्या भार्या संवरणस्य या ।
शनैश्चरस्तृतीयोऽभूदक्षिणौ बड्वात्मजौ ॥

अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः ।
निर्भीकविरजस्कायाः सावर्णिस्तनया नृप ॥

तत्र देवाः सुतपसो विरजा अमृतप्रभाः ।
तेषां विरोचनसुतो वलिरिन्द्रो भविष्यति ॥

दत्त्वे मां याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम् ।
राहमिन्द्रपदं हित्वा ततः सिद्धिमवाप्स्यति ॥

योऽसौ भगवता बहः प्रीतेन सुतले पुनः ।
निवेशितोऽधिके स्वर्गादधुनास्ते स्वराडिव

गालवो दीप्तिमान्नामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा ।
ऋथ्यशृङ्गः पिनाम्नाकं भगवान् वादरायणः ॥

इमे सप्तर्षयस्तत्र भविष्यन्ति स्वयोगतः ॥
इदानीमासते राजन् स्वे स्वे आयममण्डले ।

देवगुह्यात् सरस्वत्यां सार्व्वभौम इति प्रभुः ।
स्थानं पुरन्दराड्वा वलये दास्यतीश्वरः ॥”

इति श्रीभागवते । ८ । १३ । ८—१७ ॥

(अस्य विशेषविवरणन्तु मार्कण्डे पुराणे देवो-
माहात्म्ये द्रष्टव्यम् ॥) गोत्रविशेषः । यथा ।

वात्स्यासावर्णिगोत्रयोरीव्यच्चवनभार्गवजामद-
ग्न्याग्रवल्गवराः । इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥

सावित्रं, क्ली, (सविता देवता अस्थेति । अण् ।)
यज्ञोपवीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । ३ । १० ।

“किं जन्मभिस्त्रिभिर्व्विह शीकसावित्रयाज्ञिकैः
कर्मभिर्वा ज्योमोक्तैः पुंसोऽपि विवृधायुसा ॥”

सावित्रः, पुं, (सविता देवता अस्थेति । अण् ।)
ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ शङ्करः । वसुः ।

इति मेदिनी ॥ (स्वार्थे अण् ।) सूर्यः । गर्भः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (सवितुरपत्यं पुमान् ।

अण् । कर्णः । यथा, महाभारते । १ । १३७ ।
८ ।

“सोऽत्रवीत् मेघगभीरस्वरं कदापि वरः ।
भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनम् ॥”

सूर्यवंशे, त्रि । यथा, उत्तरचरिते १ अङ्के ।
“यत् सावित्रेर्दीपितं भूमिपाले-

लोकत्रयेऽः साधु शुभं चरितम् ।
मत्सम्बन्धात् कम्मला किंवदन्ती

स्वाधेदस्मिन् हन्त धिक् मामधनम् ॥”

सावित्री

सवित्रस्यन्विनि च चि । यथा, मनुः । ४ ।
१५० ।

“सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वण्यं
नित्यम् ॥”

सावित्री, स्त्री, शास्त्रदेशीयसत्यवदराजपत्नी । सा
तु मद्रदेशीयाश्चपतिराजकन्या ॥ (अस्या विशेष-
विवरणं तु महाभारते वनपर्वणि २८२ अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्यम् ॥*) उमा । इति मेदिनी ॥
तन्नामकरणं यथा,—

“त्रिदशैरर्चिता देवी वेदयोगेषु पूजिता ।
भावशुद्धिरूपा तु सावित्री तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः ॥

अपि च ।
“सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्यते ।
यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः ।
वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रोच्यते बुधेः ॥”
इति वज्रपुराणे ब्राह्मणप्रशंसानामाध्यायः ॥
गायत्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ (उप-
नयनकर्म । यथा, मनुः । २ । ३८ ।

“आ षोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
आ द्वाविंशत् क्षत्रवत्योरा चतुर्विंशतेर्विंशः ॥”
“सावित्रीशब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनाख्यं
कर्म लभ्यते ॥” इति मेधातिथिः ॥) ब्रह्मपत्नी ।
सा तु सवितुः पृथ्वा पत्नी जाता । अस्या
उत्पत्तिनामास्तराणि यथा,—

“ततः संजपतस्तस्य भित्वा देहमकल्पयम् ।
स्त्रीरूपमर्हमकरोदहं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्यश्च गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ॥”

इति माण्डूकी । ३ । ३०—३२ ॥*॥

तस्या शतनामानि यथा,—

विष्णु उवाच ।

“सावित्री पुष्करे नाम तीर्थानां प्रवरे शुभे ।
वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी ।
प्रयागे ललिता देवी कामुका गन्धमादने ।
मानसे कुमुदा नाम विश्वकाया तथाश्वरे ॥
गोमते गोमती नाम मन्दारे कामचारिणी ।
मदोल्कटी चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ॥
कान्यकुब्जे तथा गौरी रश्मा मलयपर्वते ।
एकाग्रके कीर्त्तिमती विश्वा विश्वेश्वरे तथा ॥
जवा वराहशैले तु कमला कमलालये ।
रुद्रकोव्यान्तु रुद्राणी काली कालेश्वरे गिरी ॥
महालिङ्गे तु कपिला कर्कोटे मुकुटेश्वरी ।
शालग्रामे महादेवो शिवलिङ्गे जनप्रिया ॥
नौलांत्वला मायापुर्यां सन्दन्ती ललिते तथा ।
उत्पलाक्षी साहस्राक्षे हिरण्याक्षी महोत्पले ॥
गङ्गायां मङ्गला नाम विमला पुरुषोत्तमे ।
विशालायाममोघाक्षी पाण्डला पाण्डुपर्वते ॥
नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ।
विपुले विपुला नाम कल्याणी मलयचले ॥
कोटरी कोटरीतीर्थे सगन्धा गन्धमादने ।
कुम्भाक्षके विसन्धा तु गङ्गाक्षरे हरिप्रिया ॥

३४३

सावित्री

शिवचण्डे शुभा चण्डा नन्दिनी देविकातटे ।
रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा हन्दावने वने ॥
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ।
सीता बिम्बे तथा रौद्री कालिकां बिम्ब-
वासिनी ॥

सद्माद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां मृगावती ॥
करवीरे महालक्ष्मीरुमा देवी विनायके ।
अरोगे तु रोगहन्त्री महाकाले महेश्वरी ॥
अभयेत्युणातीर्थे तु अस्तुता बिम्बकन्दरे ।
माण्डव्ये माद्रवी देवी महागौरी महेश्वरी ॥
ऋषे च प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्डके ।
सोमेश्वरी वराहे तु प्रभासे पुष्करावती ॥

देवी माता सरस्वत्यां पारावारतटे स्थिता ।
महालये महापद्मा पयोण्यां पिङ्गलेश्वरी ।
सिंहिका कृतसीरे च कार्तिकेये तु शङ्करी ।
उत्पलावर्त्तके काला मुभद्रा सिन्धुसङ्गमे ॥
माता सिन्धुवने लक्ष्मीस्तरङ्गा भरताश्रमे ।
जालन्धरे विश्वमुखी तारका बिम्बपर्वते ॥
देवदारवने पुष्टिमंथा काश्मीरमण्डले ।
भोमा देवी हिमाद्रौ तु सेतुवर्त्तके श्वरे तथा ॥

कपालमोचने शुभा माता कायावरोहणे ।
शङ्खोदारे ध्वनिर्नाम धृतिः पिण्डारके वने ॥
काली तु चन्द्रभागायामचीदे सिद्धिदायिनी ।
नरनारायणे देवी वदव्यामुख्ये तथा ॥

ओषधोद्योत्तरकुले कुण्डलोपे कुण्डोदका ।
मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यशायिनी ॥
अश्वत्थवन्धनीका तु विविक्ते श्रमणालये ।
गायत्री वेदशालायां सावित्री ब्रह्मसन्निधौ ॥

सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वंशवती मता ।
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा ॥
व्रज ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वेश्वरीरिणाम् ।
एतदुद्देशतः प्रोक्तं नामाष्टशतमुत्तमम् ॥

अष्टोत्तरश्रु तीर्थानां शतमेतदुदाहृतम् ।
यो जपेत् शृणुयाच्चापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
एषु तीर्थेषु यत् कृत्वा स्नात्वा पश्येन्नरो हिः यः
सर्वपापविनिर्मुक्तः कल्पं ब्रह्मपुरे वसेत् ॥

नामाष्टशतकं यस्तु श्रावयेद्ब्रह्मसन्निधौ ।
पौर्णमास्याममावस्यां बहुपुत्रो भवेन्नरः ॥
गोदानं श्राद्धदानं च अहन्त्यहनि वा पुनः ।
देवाह्वनविधौ विद्वान् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे १७ अध्यायः ॥*॥

अपि च ।

नारद उवाच ।

“तुलस्यपाख्यानमिदं श्रुतमीश सुधीपमम् ।
तत्तु सावित्रपाख्यानं तन्म व्याख्यातुमर्हसि ॥
पुरा येन समुद्भूता सा श्रुता च श्रुतिप्रसूः ।
केन वा पूजिता देवी प्रथमे कैश्च वा परे ॥

नारायण उवाच ।

ब्रह्मणा वेदजननी पूजिता प्रथमे सुने ।
द्वितीये च वेदगणैस्तत्पञ्चाद्विदुषां गणैः ॥
तदा चाख्यपतिः पूर्वं पूजयामास भारते ।

साक्षा

तत्पञ्चात् पूजयामासर्वर्णास्तत्वार एव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । २१ । १—४ ॥
सावित्रीव्रतं, स्त्री, (सावित्र्या व्रतम् ।) ज्येष्ठ-
कृष्णचतुर्दश्यां स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तद्वि-
वरणं यथा, । पराशरः ।

“मेषे वा हषमे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत् ॥”
तां चतुर्दशीम् ।

“ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः ।
वटमूले सोपवासो न तां वेधयामाप्नुयुः ॥”
राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः ।

“ज्येष्ठे मासि चतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम् ।
अवेधय्य कुर्वन्ति स्त्रियः श्रद्धासमन्विताः ॥”
व्रतमात्रे तु अनन्तचतुर्दशीव्रतमाचरन्ति ।
दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

“गर्भिणी स्तिका नक्तं कुमारो च रजस्वला ।
यदाशुद्धा तदार्थं न कारयेत् क्रियते सदा ॥”
उपवासाः स्त्री नक्तं भोजनं कुर्यात् ।
“उपवासस्वयत्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ॥”

इति तद्व्रतवचनान्तरात् । अशुद्धा चेत् पूजां
कारयेत् । कार्याकञ्चोपवासार्थिकं सदा शुद्धया
अशुद्धया च स्वयं क्रियते । एवं स्मृतिपरि-
भाषायां वडमानोपाध्यायाः । नारदः ।

“दिवाभागं त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत् ।
तत्र पूज्या महासाध्वी देवी सत्यवता सह ॥”
दिवाभागं दण्डद्वयमात्रसंज्ञेऽपि अतएव प्रदीपे
व्रतमाचरन्ति । पूर्वार्हे तद्विधत्वेऽपि परार्हे
त्रिमस्यव्यापित्वं पराह एव त्रिसस्यव्यापनोति
वचनात् । यदा तु पूर्वोपरयोर्न तथाविधा ।

तदापि परार्हे एव । यथा । ज्योतिषे ।
“चतुर्दश्याममावस्या यदा भवति नारद ! ।
उपोष्य पूजनीया सा चतुर्दश्यां विधानतः ॥”

सा सावित्री । ततश्चाभावात्सायां सावित्रीव्रत-
विधानं शिवा घोरा तथा प्रेतैः वचनञ्चैतत्-
परम् । पराशरः ।

“सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि ।
ततश्चाविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत् सा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यत् वनपर्वतीयसावित्रीव्रतकथायां द्रष्टव्यम् ॥
सावित्रीसूत्रं, स्त्री, (सावित्रीदीक्षाकालिक-
सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥
साशयन्दकः, पुं, ज्येष्ठो । इति केचित् ॥

साशूकः, पुं, कव्यलः । इति हारावली । १५६ ॥
साशुधौः, स्त्री, श्वश्रूः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
साख्यताम्बा, स्त्री, (साख्य अख्यसहितं
तान्बाजं यज ।) कांस्यम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

साक्षा, स्त्री, (पस स्वप्ने + “राक्षामास्त्राक्षणा-
वीणाः” उणा० ३ । १५ । इति नप्रत्ययेन
साधुः । गलकञ्चलः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥
(यथा, माघे । ५ । ६२ ।

“रोमन्मन्थरचलदुर्गुत्सास्रमासा-
श्चक्रे निमोक्षदलसंक्षपमौक्षकेण ॥”)

साहसं

साहस्यं, क्ली, (सहचरस्य भावः कर्म वा । सहचर + कञ् ।) सहचरस्य भावः । (यथा, कुमारः ३।११।

“मधुच ते मन्त्रय । साहस्यार्था-
दसावनुक्तोऽपि सहाय एव
समीरणो नोदयिता भवेति
व्यादिश्यते केन दुतासनस्य ॥”)

सहगमनम् । सहचरशब्दात् ण्यप्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥ सहचारः । सामानाधिकरण्यात् ।
एकाधिकरणवृत्तित्वम् । यथा,—
“प्रायशो रूपभेदेन साहस्यार्थाच्च कुचचित् ।”

इत्यमरः ॥
(सहस्यार्थाचरणम् । इति मल्लिनाथः ॥ यथा,
रघुः १।१६।८०।

“तस्याः स्मृष्टे मनुजपतिना साहस्यार्थाय हस्ते
माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योऽष्टिः ॥”)
साहस्यः, त्रि, (साहयतीति । साहि + “मनुप-
सर्गात् सिन्धुविन्देति ।” ३।१।१३८। इति
शः ।) सहनकारयिता । इति व्याकरणम् ॥

साहसं, क्ली, (सहसा बलेन निर्वृत्तम् । सहस् +
“तेन निर्वृत्तम् ।” ४।२।६८। इति षण् ।)
दण्डः । इत्यमरः । २।८।२१ ॥ स च त्रिविधः ।
यथा, याज्ञवल्करः ।

“साशोतिपणसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः ।
तदूहं मध्यमः प्रोक्तस्तदहमधमः स्मृतः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
बलात्कारकृतकार्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
“वेगरोधात् चयाचैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यस्मा गदो हेतुस्तदुच्यते ॥”
इति माधवकरसंग्रहोत्तरनिबन्धे यस्माधि-
कारे ॥ “साहसादिति साहसो बलवद्विषयादि-
रूपः चोभहेतुत्वेन कारणत्वम् ॥” इति तट्टी-
कायां विजयरचितः ॥॥ दुष्कृतकर्म । अवि-
श्वस्यकृतिः । (यथा, महाभारते । १।४२।१।
“यथेतत् साहसं तात । यदि वा दुष्कृतं कृतम्
प्रियं वाप्यप्रियं वा न वागुक्ता न कृषा भवेत् ॥”)
हेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चाङ्गोपमनालोचन
करणम् । तत्तु चौख्यपरदारगमनादि । इति
मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥॥ साहसमाह
नारदः ।

मनुष्यमारणं स्तयं परदारभिमर्षणम् ।
पारथ्यममृतसंघं साहस पञ्चधा स्मृतम् ॥”
अत्र सद्य एवोत्तरदापनम् । यथा,—
साहसस्तेयपारथ्यगोऽभिशापात्यर्थे स्त्रियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेऽन्यथा स्मृतः ॥”
विवादयेत् सद्य एवोत्तरं दापयेत् । इति शूल-
पाणिः ॥ तत्र दासादयोऽपि साक्षिणो भवन्ति
यथा, उग्रना ।

“दासोऽन्यो वधिरः कुष्ठो स्त्रीबालस्यविरा-
दयः ।
एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

साहाय

(तदयुक्ते, त्रि । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३८।३०।

“न जाने इति यद्वृत्ते किमतः साहसं वचः ॥”)
साहसः, पुं, (सहसे बलाय दितः । सहस् +
षण् ।) अग्निविशेषः । यथा,—

“प्रायश्चित्ते विधुर्बैव पाकयज्ञे तु साहसः ।
लक्षहोमे च वज्रः स्थात् कोटिहोमे दुता-
शनः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

साहसाहः, पुं, (साहसः एव अहश्चिह्नं यस्य ।)
विक्रमादित्यराजः । इति जटाधरः ॥

साहसिकाः, त्रि, (सहसा बलेन वर्तते इति ।
सहस् + “भोजःसहोभसा वर्तते ।” ४।४।
२०। इति ठक् ।) मनुष्यमारकः । चौरः ।
पारदारिकः । परशवादी । चतुर्वादी । इति
साहसशब्दार्थदर्शनात् । एते असाक्षिणः ।
यथा नारदः ।

“स्तेनाः साहसिका धूर्ताः कितवा योधकाश्च
ये ।
असाक्षिणस्तु ते दुष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

(हठकारी । यथा । “केचित् साहसिका-
स्त्रिलोचनमिति पेटुः ।” इति कुमारटीकायां
मल्लिनाथः । ३।४४ ॥)

साहसं, क्ली, (सहसाणां समूहः । सहस +
“भिष्ठादिभ्योऽण् ।” ४।२।३८। इति षण् ।)
सहस्रसमूहः इत्यमरः । ३।२।४५ ॥ (यथा,
महाभारते । २।५८।१३।

“एतावन्ति च दासानां साहस्राण्युत सन्ति मे ॥”
सहस्रमेव । स्त्रायं षण् ।) सहस्रमात्रम् ।
यथा,—

“हरिस्ते साहसं कमलबलिमाधाय पदयो-
र्यंदकोने तस्मिन्निजमुदहरत्तत्रकमलम् ।
गतो भक्त्युद्रेकः परिणतिमसौ चक्रवपुषा
त्रायाणां रचायै त्रिपुरहर जागर्ति जगताम् ॥”
इति महिम्नस्तवः ॥

(सहस्रेण क्रीतमिति । “शतमानविंशतिक-
सहस्रवसनादण् ।” ५।१।२०। इति षण् ।)
सहस्रेण क्रीते, त्रि ॥ (सहस्रस्ये दमिति । षण् ।)
सहस्रसम्बन्धिनि च त्रि ॥ (यथा, विष्णुपादादि-
केषामन्तवर्णनस्तोत्रे । १४।

“साहसौ वापि संख्या प्रकटमभिहितो सर्व-
वेदेषु येषाम् ॥”)

साहसः, पुं, (सहस्रमस्यास्तीति । सहस्र + “षण्
च ।” ५।२।१०३। षण् ।) सहस्रसङ्ख्याक-
गजादिना बलौ । इत्यमरः । २।८।६२ ॥

(सहस्रविशिष्टे, त्रि । यथा, मनुः । ८।३८३।
“सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्तं तु ते व्रजन्
गृहायां चक्षियविशोः साहसो वै भवेद्दमः ॥”)

साहायकं, क्ली, (सहायस्य भावः कर्म वा ।
सहाम + “योपधात् गुरुपोत्तमात् वुञ् ।”
५।१।१२१। इत्यत्र सहायादिति वक्तव्यम् इत्युक्तेः

सिंहः

पाक्षिको वुञ् ।) साहाय्यम् । सहायस्य भावः
इत्यर्थे कश्चप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, रघुः ।
१०।५।

“स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।
जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥”)

साहाय्यं, क्ली, (सहायस्य भावः कर्म वा । सहाय
+ षणे ब्राह्मणादित्वात् षण् ।) सहायता ।
सहायशब्दात् ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
महाभारते । १।१५५।१८।

“साहाय्येऽस्मि स्मितः पार्थ ! पातयिष्यामि
राक्षसम् ॥”

साहित्यं, क्ली, क्ली, (सहित + कञ् ।) मिलनम् ।
सहितस्य भावः इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
परस्परसापेक्षाणां तुल्यरूपाणां युगपदेक-
क्रियान्वयित्वं साहित्यम् । इति आहविषेकः ॥

तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वम् । बुद्धिविशेषविशेषत्व
वा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिकी ॥ साहित्यं
एकक्रियान्वयित्वम् । तदयथा । ध्वजद्वि-
पलाशांश्चिन्ति इत्यत्र ध्वजद्विपलाशप्रति-

योगिकं यत् साहित्यं तन्निरूपितं यदवयव-
विभागरूपफलं तज्जनिका या ह्रिदिक्रिया
तदनुकूलकृतिमास्त्वम् । इति सारमञ्जरी ॥

मनुष्यकृतसौकम्यग्रन्थविशेषः । स तु भट्ट-रघु-
कुमारसम्भव-माध-भारवि-मेषदूत-विदग्धमुख-
मण्डनशान्तिशतकप्रभृतयः ॥

साह्यं, क्ली, (सहस्य भावः । सह + कञ् ।)
मिलनम् । सहितत्वम् । इति धरणिः ॥ (साहा-
य्यम् । यथा, महाभारते । ५।७।११।

“ततो दुर्योधनः क्षणमुवाच प्रहसन्निव ।
विषहेऽस्मिन् भवान् साह्यं मम दातुमिहा-
र्हति ॥”)

साह्यकत्, पुं, (साह्यं करोतीति । क + क्तिप् ।)
समभिव्याहारी ॥

साह्ययः, पुं, (साह्येन सह वर्तमानः ।) मेवादि-
प्राणिभूतम् । पशुयुग्मम् । यथा,—

“मेवादिप्राणिभूते स्थात् साह्ययश्च समाह्वयः ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

(नामयुक्ते, त्रि । यथा, भागवते । १।४।६।
“कथमासन्नितः पीरैः स प्राप्तः कुरुजाङ्गलम् ।
उत्तममूकजडवत् विचरन् गजसाह्वये ॥”)

सिंहः, पुं, (सिंहति तेजः पशुषु इति । सिंह +
“सिचैः सन्नायां हनुमौ कच ।” उषा० ५।
६२। इति कः । अन्त्यादेशो हकारः । गुम् च ।
पृषोदरादित्वात् अन्तविपर्यये हिनस्तीति

सिंह इत्यपि भवति ।) स्वनामख्यातपशुः ।
(यथाह कश्चित् ।

“सिंहो बलौ हिरदकुक्षरमांसभोजी
संवत्सरेण कुरुते रतिमैकवारम् ।

पारावतः खलु शिलाकणमात्रभोजी-
कामौ भवेदमुदिनं वद कोऽत्र हेतुः ॥”)

तत्पर्यायः । खरीन्द्रः २ पञ्चाक्षः ३ ह्येक्षः ४
केशरी ५ हरिः ६ । इत्यमरः । २।५।११ ॥

सिंहत

३४५

सिंहपु

सिंहवा

पारीन्द्रः ७ खेतपिङ्गलः ८ कण्ठीरवः ९ पञ्च-
शिक्षः १० शैलाटः ११ भौमविक्रमः १२
सटाङ्गः १३ मृगराटः १४ मृगराजः १५ मरुत्-
प्रवः १६ केशी १७ लग्नीकाः १८ करिदारकः १९
इति शब्दरत्नावली ॥ महावीरः २० खेतपिङ्गः २१
गजमोचनः २२ मृगारिः २३ इति जटाधरः २४
इभारिः २४ नखरायुधः २५ महानाटः २६
मृगपतिः २७ इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चमुखः २८
नखी २९ मानो ३० क्रव्यादः ३१ मृगाधिपः ३२
शूरः ३३ विक्रान्तः ३४ हिरदात्मकः ३५ बहु-
बलः ३६ दीप्तः ३७ बली ३८ विक्रमो ३९ दीप्त-
पिङ्गलः ४० तन्मांसगुणाः ॥ अर्धः प्रमेहजठरा-
मयजाष्टनाशित्वम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“सिंहव्याघ्रहका ऋक्षतरङ्गुहीपिनस्तथा ।
वभ्रजस्व कमार्जारा इत्याद्यान्तु गुहाशयाः ॥
गुहाशया वातहरा गुरुणां मधुराश्च ते ।
स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारि-
णाम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३॥
पदान्ते श्रेष्ठार्थवाचकः । इत्यमरः । ३।१।५८ ॥
(यथा, रामायणे । २।७३।७ ।
“क यास्यसि महाराज ! हिलेमं दुश्चितं
जनम् ।
हीनं पुरुषमिहेन रामेणाक्रिष्टकर्मणा ॥”)
अर्जता ध्वजः । इति हेमचन्द्रः ॥ रत्नशिखः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४।८ ।
“तुल्यालकटकाव्योषसिंहार्कहयमारकाः ॥”)
मेषादिद्वादशराश्यान्तर्गतपञ्चमराशिः । तत्-
पथ्यायः । लेयः २ । इति सत्कृत्यमुक्तावली ॥
तस्याधिष्ठात्री देवता सिंहः । स च मघा-
पूर्वफलगुनी-समुदायोत्तरफलगुनी-प्रथमपादेन
भवति । अग्निराशिः । पीतवर्णः । रुक्मः । एवं
धूम्रवर्णः । पित्तप्रकृतिः । पूर्वदिक्स्वामी ।
पर्वतचारी । क्षत्रियवर्णः । क्रूरः । महाशब्दः ।
अल्पसन्तानः । अल्पस्त्रीमङ्गलः । तत्र जात-
फलम् । क्रोधो । शीघ्रगतिः । हास्यवाणिः ।
अतिवक्ता । चञ्चलः । शीतलः । मत्स्यप्रियः ।
इति बृहज्जातकादयः ॥ * ॥ मेषादिद्वादश-
राश्यान्तर्गतपञ्चमलनम् । तत्र जातफलम् ।
“सिंहलग्ने समुद्भूतो भोगी शत्रुविमर्हिनः ।
स्वल्पोदरोऽल्पपुत्रश्च सोऽस्माही गजविक्रमः ॥”
इति कोष्ठोपदेयः ॥
सिंहकेलिः, पुं, (सिंहस्येव केलिर्यस्य ।) मञ्जु-
घोषः । जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिंहकेशरः, पुं, (सिंहस्येव केशरो यस्य ।)
वकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सिंहस्य जटा
च ॥
सिंहतलः, पुं, (सिंहस्येव तलमत्र । यद्वा, सिंह-
तलः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कताञ्जलिः ।
करहययोजनम् । इत्यमरटीकायां रामान्जमः ।
२।६।८५ ॥

सिंहतुण्डः, पुं, (सिंहस्य तुण्डमिव पुण्यमस्य ।)
सेहृण्डवचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—
“सेहृण्डः सिंहतुण्डः स्यात् वज्जी वज्रदुमोऽपि च
सुधासमन्तदुग्धा च क्षुक् स्त्रियां स्यात्
क्षुक्, ह्यो गुडा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सिंहस्य तुण्डमिव तुण्डमस्य । मत्स्यविशेषः ।
यथा, मनुः । ५।१६ ।
“पाठोनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यव्यक्ययोः ।
राजोवान् सिंहतुण्डांश्च सगल्कांश्चैव सर्वशः ॥”
सिंहमुखे, स्त्री ॥
सिंहहारः, स्त्री, (सिंहचिह्नितं हारमिति मध्य-
पदलोपिकर्मधारयः ।) प्रवेशहारम् । तत्-
पर्यायः । प्रवेशनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४३ । १७५ ।
“सिंहहारे युवा देवि दृष्टोऽस्माभिमहान्मती ।
सहितोऽपि यो धत्ते सौन्दर्येणाहितोऽयताम् ॥”)
सिंहध्वनिः, पुं, (सिंहस्य ध्वनिः ।) सिंहशब्दः ।
सिंहनादसदृशशब्दः । यथा,—
“तुषारसंवातशिलाः क्षुराद्यैः
समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्धान् ।
दृष्टः कथञ्चिद्वयैविविग्नै-
रसोऽसिंहध्वनिरुत्तनाद ॥”
इति कुमारसम्भवम् ॥
सिंहनादः, पुं, (सिंहस्येव नादः ।) योधानां
रणोत्साहजरवः । तत्पर्यायः । चेड्वा २ । इत्य-
मरः । २।८।१०७ ॥ गजयूथदशनात् तद्ग-
ङ्गाय यथा सिंहस्य नादस्तथा परबलभङ्गाय
स्वोत्साहविह्वल्ये च यो रावः सः । सिंहस्येव
नादः सिंहनादः । इति भरतः ॥ (यथा आर्या
समशत्याम् । ७०० ।
“कविसमरसिंहनादः स्वरानुनादः सुधैक-
संवादः ।
विह्वहिनीदकन्दः सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः ॥”
महादेवः । इति महाभारतम् । १३।१७ ।
११० ॥ * ॥ सिंहस्य नादः ।) सिंहशब्दश्च ॥
सिंहनादकः, पुं, (सिंह इव नदतीति नद +
कृल् ।) वृक्कारः । इति हारावली । १८४ ॥
सिङ्गा इति भाषा ॥
सिंहनादिका, स्त्री, सिंहमपि नादयतीति । नद
+ णिच् + कृल् । टापि अत इत्वम् ।) दुरा-
लभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सिंहपर्णी, स्त्री, सिंहस्य शिखोः पर्णमिव पर्ण-
मस्याः । डोष् ।) वासकः । इति जटाधरः ॥
सिंहपुच्छिका, स्त्री, (सिंहपुच्छी + स्वार्थे कन् ।)
चित्रपर्णिका । इति रत्नमाला ॥ चतुर्चाकुलिया
इति भाषा ॥
सिंहपुच्छी, स्त्री, (सिंहस्य पुच्छ इव पुण्यमस्याः ।
डोष् ।) चित्रपर्णिका । पृथ्वीपर्णी । इत्यमरः ।
२।४।८३ ॥ माषपर्णी । इति रत्न-
माला ॥

सिंहपुष्पी, स्त्री, (सिंहस्य पुच्छ इव पुण्यमस्याः ।
डोष् ।) पृथ्वीपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिंहमुखी, स्त्री, (सिंहस्य मुखमिव पुण्यमस्याः ।
डोष् ।) वासकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिंहयाना, स्त्री, (सिंहो यानं वाहनं यस्याः ।)
दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥
सिंहरथा, स्त्री, (सिंह एव रथो यस्याः ।) दुर्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ ।
१७ ।
“वराङ्गनां सिंहरथां बहुरूपां वषध्वजाम् ॥”)
सिंहलं, स्त्री, (सिंहलो देशः प्रभवत्वेनास्त्यस्येति ।
अच् ।) रङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ रीतिः ।
त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिंहलः, पुं, स्त्री, (सिंहं लाति प्राप्नोतीति ।
ला + कः ।) देशविशेषः । शिलोन इति
स्यातः । यथा,—
“दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः ।
चित्रकूटमहारण्यकाश्चोसिंहलकोङ्कणाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(अथञ्च जम्बुद्वीपस्य षट्प्रसिद्धद्वीपानामन्य-
तमः । यथा, भागवते । ५।१८ । २८—३० ।
“जम्बुद्वीपस्य च राजन् उपद्वीपानष्टौ हैक
उपदिशन्ति सागरात्मजैरश्वान् यण इमां महीं
परितो निखनङ्गिरुपकल्पितान् । तदयथा
स्वर्णप्रस्थयन्द्रगुल्ल आवतन्तो रमणको मन्द-
हरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्कितः ॥” * ॥
तद्देशवासिनि, पुं भूम्नि । यथा, महाभारते ।
१।१७६ । ३५ ।
“पौण्ड्रान् किरातान् यवनान् सिंहलान्
वर्जवान् खड्गान् ।
समर्ज फेनतः सा गीर्वांश्चान् बहुविधानपि ॥”)
सिंहलस्या, स्त्री, (सिंहले तिष्ठति या । स्या +
कः ।) सिंहलो । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहल-
देशवासिनी च ॥
सिंहलास्यानः, पुं, (सिंहल आस्यानं यस्य ।)
तालवृक्षसदृशवृक्षविशेषः । यथा,—
“प्रोत्फलः सिंहलास्यानश्छड़ी पिञ्जा छटापि
च ॥”
इति शब्दमाला ॥
सिंहलीलः, पुं, (सिंहस्य लीलेव मीला यत् ।)
रतिवन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“निङ्गोपरिस्थिता नारी भूमौ दत्त्वा पदद्वयम्
हृदये दत्तहस्ता च सिंहलीलः प्रकीर्तितः ॥
निङ्गोपरिस्थिता नारी कान्तोरुस्यपदद्वया ।
हृदये दत्तहस्ता च सिंहलीलोऽप्यसावपि ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
सिंहवाहिनी, स्त्री, सिंहरूपो वाहो वाहन-
मस्यस्या इति । इति । दुर्गा । यथा,—
“सिंहमारुह्य कल्यान्ते निहतो महिषो
यतः ।
महिषघ्नी ततो देवी कथ्यते सिंहवाहिनी ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

सिंहास

सिंहविक्रान्तः, पुं. (सिंह इव विक्रान्तः ।) अश्वः ।
इति हारावली १५२। शब्दमाला च ॥ सिंह-
तुल्यविक्रमविशिष्टे, त्रि ॥
सिंहविद्या, स्त्री, (सिंह इव विद्या विद्याता ।)
मासपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिंहसंहननः, चि, (सिंहस्येव संहननं अवयवो
यस्य ।) वराङ्गरूपोपेतः । इत्यमरः । ३।१।१२॥
प्रत्येकमवयवशुद्धा सुन्दरः । सिंहसंहननः स
स्वादयो हि सर्व्याङ्गसुन्दरः । इति कोषान्तरम् ॥
सिंहस्येव संहननं देहोऽस्य सिंहसंहननः ।
रुद्रिगण्डोऽयं यथाकथञ्चिद्व्ययः । इति भरतः ॥
(सिंहस्य संहननम् ।) सिंहनाशनं, स्त्री ॥
सिंहा, स्त्री, (सिंहतौति । सिंश्च + कः । अन्त्या-
देशो ङकारः । तुम् च । टाप् ।) नाडी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सिंहाङ्ग, स्त्री, लोहमलम् । इत्यमरटीका । २।
१।८८ ॥
सिंहानं, स्त्री, लोहमलम् । इत्यमरः । २।१।८८ ॥
तस्य रूपान्तराणि यथा । सिंहानम् २ सिंहानम्
३ सिंघानम् ४ । इति तट्टीका ॥ नासिकामलम्
सिक्को इति भाषा । तत्पर्यायः । सिंघाणकम् ।
२ सिंघाणम् ३ सिंघणम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कफः ५ स्नेहा ६ छेदः ७ । इति जटा-
धरः ॥
सिंहासनं, स्त्री, (सिंहचिह्नितमासनम् ।) स्वर्ण-
मयराजासनम् । इत्यमरः । २।८।३२ ॥ अथ
सिंहासनयुक्तिः ।
“राज्ञो वरासनं नाम ओसिंहासनमुच्यते ॥
शुभं मुहूर्तं शुभमासवर्षं
सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे ।
काले निरुत्पातनिरोतिभावे
सिंहासनावस्थाविधिं वदन्ति ॥
स्थिरराशिस्थिते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदिते ।
आसनारम्भमिच्छन्ति गृहहारभोऽपि येषु च ॥”
एतेन गृहहारभसिंहासनयोरारम्भः । तत्र क्रमः ।
“बाणवेदाग्निपक्षाणि सोपानानि युगैः क्रमात्
चत्वारिंशत्तथा त्रिंशत् विंशतिः षोडशैव च ॥
सिंहान्वितानि ज्ञेयानि चरणानि युगैः क्रमात्
पञ्चः षडो गजो हंसः सिंहो भृङ्गो मृगो हयः ॥
अष्टौ सिंहासनानीति नौतिशास्त्रविदो विदुः ।
आदित्यादिदशाजानां भूपतीनां यथाक्रमम् ॥
राज्ञः स्वहस्तैरष्टाभिरायामपरिणाहयोः ।
राजपात्रमिदं नाम सोपानं पुरुषोन्नतम् ॥
तदर्धमानं तन्मध्यं राजासनमुदाहृतम् ।
अर्धोन्नतमिदं रम्यं प्रोक्तं कलिमहीभुजाम् ।
दिगष्टर्ध्वस्त्रिंशोः स्याद्वज्रह्मादीनां यथा-
यथम् ॥”
अथाष्टानां लक्षणानि ।
“गम्भारीकाष्ठघटितः पद्ममालोपचित्रितः ।
पद्मरागचित्रितः शृङ्गः काञ्चनसंयुतः ॥
चरणाङ्गे पद्मकोष्ठात् पद्मरागविचित्रिताः ।
दिक्पटौ पुच्छिका राजद्वादशाङ्गलिसम्मिताः ॥

सिंहास

सिंहास

राजासनं चतस्रश्च एवं द्वादशपुच्छिकाः ।
रत्नैश्च नवभिः कार्यं निर्माणं चान्तरान्तरा ॥
रत्नवस्त्राहतं ह्येतत् पद्मसिंहासनं मतम् ।
अत्रोपित्वा नरपतिः प्रतापमतिविन्दति ॥१॥
भद्रेन्द्रकाष्ठघटितः शृङ्गमालोपशोभितः ।
शुद्धस्फटिकचित्राङ्गः शुद्धरूप्योपशोभितः ॥
चरणाङ्गे शृङ्गनाभिः पुच्छिकाः समविंशतिः ।
स्थाने स्थाने विधातव्याः शुद्धस्फटिकसंस्कृताः ।
शृङ्गपट्टाहतं ह्येतत् शृङ्गसिंहासनं मतम् ॥२॥
पद्मसोपघटितो मङ्गमालोपशोभितः ।
विद्रुमैरपि वैदूर्यैः काञ्चनेनापि शोभितः ॥
चरणाङ्गे गजशिरः पुच्छादेकैकपुच्छिकाः ।
माणिक्यरचिता रत्नवस्त्रादिकविभूषणम् ।
गजसिंहासनं नाम साम्राज्यफलदायकम् ॥३॥
शालकाष्ठेन घटितो हंसमालोपशोभितः ।
पुष्परङ्गैः काञ्चनेन कुङ्कुमैश्च चित्रितः ॥
चरणाङ्गे हंसरूपं पुच्छिकाश्चैकविंशतिः ।
गोमेदकोपघटितापीतवस्त्रविभूषणम् ।
हंससिंहासनं नाम सर्वानिष्टविनाशनम् ॥४॥
चन्द्रेनोपघटितः सिंहामालोपशोभितः ।
शुद्धहौरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चननिर्मितः ॥
चरणानां सिंहलेखः पुच्छिकाश्चैकविंशतिः ।
मुक्ताशुक्तिभिरन्यैश्च निर्मलैरेव भूषणम् ॥
शुद्धशृङ्गाहतं ह्येतत् सिंहसिंहासनं मतम् ।
अत्रोपित्वा नरपतिः कृतस्त्रां साधयति
चित्तिम् ॥५॥
भृङ्गमालोपसहितं शुद्धचम्पककल्पितम् ।
शृङ्गेभरकतैर्युक्तं पादाङ्गं पद्मकोष्ठाङ्कितम् ॥
द्वाविंशतिः पुच्छिकास्तु नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
भृङ्गसिंहासनं नाम शत्रुचयजयप्रदम् ॥६॥
निम्बकाष्ठेन घटितामृगमालोपशोभितम् ।
इन्द्रनीलैर्मङ्गहानीलैः काञ्चनेनापि चित्रितम् ॥
चरणानां मृगशिरश्चत्वारिंशश्च पुच्छिकाः ।
नीलवस्त्रादियुक्तान्तु मृगसिंहासनं मतम् ।
लक्ष्मीविजयसम्पत्तिर्नैरुज्यपदमुत्तमम् ॥७॥
केशरूपेणघटितं हयमालोपशोभितम् ।
समस्तवस्त्रभूषाश्च पुच्छिकाः पञ्चसप्ततिः ॥
चरणानां हयशिरश्चित्रवस्त्रादिभूषणम् ।
हयसिंहासनं नाम लक्ष्मीविजयवर्धनम् ॥८॥
इत्येतत् कथितं सारं मङ्गसिंहासनाष्टकम् ।
यथा भोजनं लिखितं यथा चान्यैश्च पण्डितैः ॥
एतस्यातिक्रमं दम्भादयः कुर्यात् प्रथिवोपतिः
अचिरादेव कुरुते तस्य मृत्युरतिक्रमम् ॥
परासनस्थो यो राजा यो राजा च निरासनः ।
स परैरुच्यते सिंहैरिव मत्तगजाधिपः ॥
स्वल्पममित्रासनमध्यस्थिति-
र्न दुश्चतोति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
चतुराजोक्तीडायां जयविशेषः । यथा, तिथ्यादि-
तत्त्वे ।
“अन्यद्वाजपदं राजा यदा वातो युधिष्ठिरः
तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥

सिंहास

राजा च नृपतिं इत्वा कुर्यात् सिंहासनं यदा
द्विगुणं वाहयितुं पञ्चमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
मित्रसिंहासनं पार्श्वं यदा रोहति भूपतिः ।
तदा सिंहासनं नाम सर्वं नयति तद्वलम् ॥
यदा सिंहासनं कर्तुं राजा ब्रह्मपदान्वितः ।
तदा घातेन भक्त्यर्थो वलेनापि सुरक्षितः ॥*॥
योगासनविशेषः । यथा, ब्रह्मपदीये ।
“गुल्फौ च द्वयस्याधः सौवन्धाः पार्श्वयोः-
क्षिपेत् ।
दक्षिणे सव्यगुल्फान्तु दक्षगुल्फान्तु सव्यके ॥
इत्थौ च जान्धोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः संप्रसार्य च
व्यासवक्त्रो निरोधेत नासाग्रं सुसमाहितः ॥
सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा ।
बन्धयत्यस्य सम्भानं कुरुते चासुनोत्तमम् ॥”
सिंहासनः, पुं. (सिंहस्य आसनं) उववेशनमिव
आसनं यत्र ।) षोडशरतिवन्धाकार्यतचतुर्दश-
बन्धः । तस्य लक्षणं यथा,—
“स्वजङ्घाद्वयबाह्व च कृत्वा बोधोदद्वयम् ।
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनी मतः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
सिंहासनचक्रं, स्त्री, (सिंहासनमिव चक्रम् ।)
सप्तविंशति-नक्षत्राङ्कित-नराकार-चक्र-द्रव्यम् ।
यथा,—
“अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहासनद्रव्यम् ।
सप्तविंशतिनक्षत्रैरेकैकश्च नवात्मकम् ॥
अश्विनोमघमूलाद्यं पञ्चनाडीविभेदतः ।
अश्विन्याद्युत्तरे मागे मघाद्यं पूर्वतः स्थितम् ॥
मूलाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतिद्रव्यम् ।
इतरेषु च राज्येषु नृपनामर्चतो वदेत् ॥
शुभाशुभमिदं सर्वं यत्र यस्य शनिः स्थितः ।
नाडिकापञ्चवेधेन एकैकस्यासनं भवेत् ॥
आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहासनं तथा ।
ग्रहैर्विधवशाज्ज्ञेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् ॥
ऋक्ष आधारगे राजा अभिषिक्तो य आसनं ।
पराधीनमतं राज्यं कुरुते नात्र संशयः ॥
आसनस्थेन ऋक्षेण नोति युक्तो भवेन्नृपः ।
प्रधानपुरुषो देवः प्रजाशान्तिकरो भवेत् ॥
पट्टं ऋक्षे यदा राजा उपविष्टो नृपासने ।
पूर्वराजस्थितेस्तुल्यचिरं पालयते महीम् ॥
सिंहरूपो भवेद्राजा सिंहर्क्षेणासने स्थितः ।
संयामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिमण्डलैः ॥
सिंहासनयते धिष्णो तेजस्वी भीषणाकृतिः ।
चलच्चित्तो मङ्गाक्रोधी प्रजापीडाकरो नृपः ॥
तत्कालेन्दुगते ऋक्षे क्रूरनिर्विधनाङ्किने ।
शुभावस्था शुभे लग्ने संस्थाप्यो नृप आसने ॥
ईदृशे च समायोगे उपविष्टो य आसने ।
उच्छाद्य शत्रुसंघातमेकच्छत्रं करोति ह्यः ॥
क्रूरयुद्धगतां नाडीमुपविष्टो य आसने ।
बन्धनं भूमिनाशश्च तथा मृत्युः प्रजायते ॥
आधार ऋक्षगः सौरिरनाहृतं करोति च ।
दुर्भिक्षं रौरवं तत्र प्रजापीडा च जायते ॥
आसने च यदा सौरियुद्धं भङ्गप्रदो भवेत् ॥

सिकता

अथवा आधिपौडा च मनोदुःखं प्रजायते ॥
पह चले यदा सोरिः पहराप्नो विनश्यति ।
प्रियो बाध कुमारी वा मन्त्रिबन्धुचयोऽपि वा ॥
सिंहं सिंहासने वापि यदा तिष्ठति सूर्यजः ।
तदा मृत्युर्न चन्द्रेण यदि शक्रसमो नृपः ॥
अगिराङ्कमाहेया यदा चन्द्रेण संयुताः ।
यस्यासनगता एते तस्य राज्ञो भयङ्कराः ॥
क्रूरयुक्तोऽथ वक्रस्तु क्रूरनाडीगतोऽपि वा ।
आसने चन्द्रयोगेन कालरूपी शनैश्चरः ॥
एवं शुभफलं दद्याद् वमन्तो न मंथयः ।
करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो गुरुः ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सिंहासः, पुं, (सिंहस्य आस्यमिव पुष्पमस्य ।)
वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥ सिंह-
तुल्यमुखे, त्रि ॥

सिंहिका, स्त्री, कश्यपपत्नी । राहुमाता । यथा,
“कश्यपस्य गृहिणी तु सिंहिका
राहुवास्तुतनयावजीजनत् ।
पूर्वजो हरिनिष्कृतकन्धरो
देवतं रवरजो निपातितः ॥”

इति वास्तुयागतत्त्वम् ॥

(पीठस्था देवीविशेषः । यथा, देवीभागवते ।
७ । ३० । ७५ ।

“सिंहिका कृतग्रौचे तु कान्तिके त्वतिग्राहरी ॥”
सिंहिकासूनुः, पुं, (सिंहिकायाः सूनुः पुत्रः ।
राहुः । इति शब्दरत्नावली । वास्तुपुरुषः ।
इति वास्तुयागतत्त्वम् ॥

सिंहौ, स्त्री, (सिंह + डीप् ।) सिंहपत्नी ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १०२ ।

“अयं स वर्द्धितोऽन्यासां सिंहोनां पयसा
मया ॥”

वार्ताकौ । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ कण्ट-
कारी । वासकः । इति मेदिनी ॥ बृहती ।
राहुमाता । इति विश्वः ॥ मुहूर्तार्थः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सिंहोलता, स्त्री, (सिंहाः लता ।) बृहती । इति
भावप्रकाशः ॥

सिक, सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०
सक०-सेट् ।) दन्त्यादिः । सिकता । इति
दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

सिकता, स्त्री (सिक सेचने + बाहुलकात् अतच् ।
सिकतिलः । वालुकायुक्तभूमिः । इति मेदिनी ॥
तं, १६८ ॥ वालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिकताः, स्त्री, भूमिः (सिक + अतच् ।) वालुका ।
इति मेदिनी । तं, १६८ ॥ अमरश्च । ३ । ३ । ७३ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ७६ । १६ ।

“सिकता वपन् सव्यसाधो राजानमनुगच्छति
असक्ताः सिकतास्तस्य यथा संप्रति भारत ।
असक्तं शरवर्षाणि तथा मांशयति शत्रुषु ॥”

सिकतामयं, स्त्री, (सिकतात्मकम् । मयट् ।)
वालुकामयतटम् । तत्पर्यायः । संकतम् २ ।
इत्यमरः । १ । १० । ८ ॥

सिङ्गाण

सिङ्गाणान्, [न्] त्रि, (सिकताः सन्त्येति ।
मतप् । मस्य वः ।) वालुकावृक्षदेशः । तत्-
पर्यायः । सिकता २ सिकतिलः ३ संकतः ४ ।
इत्यमरभरती । २ । १ । १११ ॥

सिकतिलः, चि, (सिकताः सन्त्येति । सिकता +
“देशे लुबिखचौ च ।” ५ । २ । १०५ । इति
इलच् ।) सिकतावान् । इत्यमरटीकायां
भरतः । २ । १ । १११ ॥

सिक्, [च] स्त्री, (सिच्यते इति । सिच् + क्तिप् ।)
वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जालम् । यथा,
भागवते । ६ । १२ । ८ ।

“लोकाः सपाला यस्येमे श्वसन्ति विवशा वशे ।
हिजा इव सिचावदाः स काल इह कारकम् ॥”

सिक्ताः, चि, (सिच् + क्तः ।) मेकाग्रयः कृत-
सेचनः । यथा, वायुपुराणे गद्यापहतौ ।

“आम्नाच सिक्ताः पितरश्च तसा
एका क्रिया हर्यकरो प्रसिद्धा ॥”

सिक्थं, स्त्री, (सिच्यत चरतोति । सिच्य चरणे +
“पातृतुदिवचौति ।” उणा० २ । ७ । इति
यक् ।) मधुच्छिष्टम् । इति मेदिनी ॥ मोम
इति भाषा ॥ (यथा,—

“तिक्तासिक्थनिशायष्टीनक्ताङ्गफलपत्रकैः ।
पटोलमालतोनिम्बपत्रैर्ब्रह्मं घृतं स्मृतम् ॥”

इति तिक्ताद्यष्टम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे ग्रन्थोपाधिकारः ॥
नोलो । इति हेमचन्द्रः ॥

सिक्थः, पुं, (सिच + यक् ।) भक्तपुलाकः ।
(सिटी इति भाषा ॥ यथा,—

“————पेया सिक्थसमन्विता ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे ज्वराधिकारः ॥

प्रासः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१०८ । ७७ ।

“भक्तसिक्थद्वयं प्राप्य पाकभाण्डादभक्ष्यम् ॥”
सिक्थकं, स्त्री, (सिक्थमेव । स्वार्थं कन् ।)

मधुच्छिष्टम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ (पुं,
भक्तपुलाकः । सिटी इति भाषा । यथा,—
“सिक्थकैरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता
यवागूकुसुमसिक्था स्याद्विलेपो विरलद्रवा ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे ज्वराधिकारः ॥
यथा च बृहत्संहितायाम् । २६ । ८ ।

“दन्तर्नागा गोहृयाद्याश्च लोन्ना
हेन्ना भूपाः सिक्थकेन हिजाद्याः ।
तद्देशा वषमासा दिशश्च
श्रेष्ठद्रव्यास्यात्मरूपस्थितानि ॥”

सिङ्गाः, पुं, स्फटिकः । इति कैचित् ॥

सिङ्गाणं, स्त्री, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सिङ्गो इति भाषा ॥

सिङ्गाणं, स्त्री, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, वाभटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये ।

“अजस्रं पिच्छिलं पोतं पक्कं सिङ्गाणकं चनम् ॥”
भाषा ॥

सितचि

सिङ्गिनी, स्त्री, नासिका । इति इलाबुधः ॥

सिचयः, पुं, (सिचं सिचनमिति प्राप्नोतीति ।
इन् + यच् ।) वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १ ।
“भूपाभोगिफणारत्नरोचिःसिचयचारवे ।
नमः प्रलोनमुक्ताय हरकल्पमञ्जीरवे ॥”)

जौर्णवस्त्रम् ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिचन्, [त्] त्रि, (सिच्यतीति । सिच् + शब् ।)

सेचनकर्ता ॥
सिचिता, स्त्री, (सिच्य + णिच् + क्तः । टाप् ।)

पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सिञ्जा, स्त्री, अलङ्कारध्वनिः । इति कैचित् ॥

तालव्यशकारादिः साधुपाठः ॥
सितं, स्त्री, (सितः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।)

रीप्यम् । मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥ (तत्तु शुक्लचन्द-
नम् । यथा,—

“सितं मलयजं ग्रीतं गोशोर्षसितचन्दनम् ॥”
इति गारुडं २०८ अध्याये ॥)

सितः, पुं, (सिनोतीति । सि बन्धने + “अस्मिष्ट-
सिभ्यः क्तः ।” उणा० १ । ८८ । इति क्तः ।)

शुक्लवर्णः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८० ॥ शुक्ला-
चार्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ शरः । इति

नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥
सितः, त्रि, (सितः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।)

शुक्लवर्णयुक्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । ७८ ॥ (यथा,
माघे । १ । २५ ।

सितं सितस्त्रा सुतरां मुनेर्वपु-
र्वसारिभिः सोधमिवाय लभयन् ॥” ॥

सो + क्तः ।) समासः । निवृद्धः । ज्ञातः । इति
विश्वः ॥

सितकण्टा, स्त्री, (सितः शुक्लः कण्टो यस्याः ।)
श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितकण्टारिका, स्त्री, श्वेतकण्टकारी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सितकण्ठः, पुं, (सितः कण्ठो यस्य ।) दाह्य-
पत्नी । इति शब्दरत्नावली । श्वेतकण्ठशुक्ली,
त्रि ॥

सितकरः, पुं, (सितः शुक्लः करो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रश्च ॥

सितकर्णी, स्त्री, (सितः कर्ण इव पुष्पमस्याः ।
डीप् ।) वासकः । इति राजनिर्घण्टः । (सित-
पर्णा इति कश्चित् पाठः ॥ गुणादयोऽस्या
वासकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

सितकुञ्जरः, पुं, (सितः कुञ्जरो यस्य ।) इन्द्रः ।
(सितः शुक्लः कुञ्जरः । इन्द्रश्च स्त्री । इति
कैचित् ॥

सितगुञ्जा, स्त्री, सिता गुञ्जा ।) श्वेतगुञ्जा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सितचिङ्गाः, पुं, (सितानि चिङ्गानि यत्र) वालुका-
गङ्गाः । इति हारावली ॥ वेलिया मत्स्य इति

भाषा ॥

सितपु

सितच्छतः, स्त्री, (सितं छतम् ।) राजच्छतम् ।
इति भुरिप्रयोगः ॥
सितच्छा, स्त्री, (सितं छतमिव पुष्पमस्याः ।)
शतपुष्पा । इत्यमरः । २ । ४।१५२॥ (विहृति-
रस्याः शतपुष्पाशब्द द्रष्टव्या ॥)
सितच्छितः, पुं, (सितच्छतं जातमस्येति ।
इतच् ।) श्वेतच्छतयुक्तः । यथा, नैषधे ।
१ । १ ।
“निपीय यस्य चितिरक्षिणः कथां
तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि ।
नलः सितच्छत्रितकौत्सिमण्डलः
स राशिरासोऽम्हसां महोज्ज्वलः ॥”
सितच्छदः, पुं, (सितो छदो पक्षी यस्य ।) हंसः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
सितच्छदा, स्त्री, (सितच्छदो यस्याः ।) श्वेत-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितदर्भः, पुं, (सितो दर्भः ।) श्वेतकुशः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सितदीधितिः, पुं, चन्द्रः । सिता शुक्ला दीधितिः
क्षिरणो यस्य इति बहुव्रीहिममासनिष्पन्नः ॥
सितदीप्यः, पुं, (सितं दीप्यं दीप्तिर्यस्य ।) श्वेत-
जोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितदूर्वा, स्त्री, (सिता दूर्वा ।) श्वेतदूर्वा ।
इति रत्नमाला ।
सितदुः, पुं, (सितः दुर्हं चो यस्य ।) मोरट-
विशेषः । इति रत्नमाला ॥ (सितो दुरिति ।)
शुक्लवर्णपुच्छश्च ॥
सितधातुः, पुं, (सित + शक्नो धातुः ।) कठिनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लवर्णधातुमात्रश्च ॥
सितपक्षः, पुं, (सितो पक्षी यस्य ।) हंसः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सितः पक्षः ।) शुक्लपक्षः ।
यथा, हृदयमंजितायाम् । ६० । २० ।
“उदगयने सितपक्षे
शिशिरगभस्ती च जीववर्गस्थे ॥”
सितपर्णी, स्त्री, (सितं पर्णमस्याः ।) डीप ।
अकपुष्पिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
सितपाटलिका, स्त्री, (सिता पाटलिका ।)
शुक्लपाटलावृक्षः । श्वेतपाटलि इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । सितकुम्भी २ फलेरुहा ३
सितामोघा ४ कुबेराक्षौ ५ श्वेताक्षा ६ काष्ठ-
पाटला ७ धवलपाटली ८ । अस्या गुणाः ।
तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वातदोष-
वर्माहिक्काकफयमशोफनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सितपुङ्गा, स्त्री, (सितः पुङ्गो यस्याः ।) श्वेतशर-
पुङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितपुष्पं, स्त्री, (सितं पुष्पमस्य ।) कैवर्त्ती-
मुखकम् । इति जटाधरः ॥ तालव्यशकारादि-
रपि पाठः ॥
सितपुष्पः, पुं, (सितं पुष्पमस्य ।) तगरुहश्च ।
इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतरोहितः । काशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसा

सितपुष्पा, स्त्री, (सितं पुष्पं यस्याः ।) मल्लिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सितपुष्पी, स्त्री, (सितं पुष्पं यस्याः ।) डीप ।
श्वेतापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“गवाक्षश्वसुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”
सितमरिचं, स्त्री, (सितं मरिचम् ।) श्वेतमरि-
चम् । तत्पर्यायः । सिताख्यम् २ सितवल्लीजम् ३
वालुकम् ४ बहुलम् ५ धवलम् ६ चन्द्रकम् ७ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूत-
दृष्टिरोगनाशित्वम् । अतृष्यत्वम् । युक्त्या रसा-
यनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितमाषः, पुं, (सितो माषः ।) राजमाषः ।
इति हारावली ॥
सितरञ्जनः, पुं, (सितं रञ्जयतीति । रञ्ज + ण्युः ।)
पोतवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥
सितरश्मिः, पुं, चन्द्रः । सितः शुक्लो रश्मिः
किरणो यस्य सः ॥
सितवर्षाभूः, पुं, (सितो वर्षाभूः ।) पुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सितशायका, स्त्री, (सिता शायका ।) श्वेतशर-
पुङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितशिखिकः, पुं, (सिता शिखिर्यस्य । कप् ।)
गोधूमः । इति हेमचन्द्रः ॥ शितिशिखिकोऽपि
पाठः ॥
सितशिवं, स्त्री, (सितं शुक्लं शिवं मङ्गलजनकञ्च ।)
सैन्धवलवणम् । तस्य रूपान्तराणि । शित-
शिवम् । सितसिवम् । शीतशिवम् । शीत-
सिवम् । इत्यमरटीका । २ । ८ । ४२ ॥
सितशिशपा, स्त्री, (सिता शिशपा ।) श्वेत-
शिशपावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितशूकः, पुं, (सितः शूको यस्य ।) यवः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यवशब्दस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
सितशूरणः, पुं, (सितः शूरणः ।) वनशूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सितसप्तिः, पुं, (सिता सप्तयो घोटका यस्य ।)
अर्जुनः । इति कैचित् ॥ (यथा, किराते । ११।१८
“स भवस्य भवस्यैकहेतोः
सितसप्तेषु विधास्यतोः सहार्थम् ।
रिपुराय पराभावाय मध्यं
प्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्धः ॥” * ॥
सितः सप्तिः ।) श्वेताश्वश्च ॥
सितसर्षपः, पुं, (सितः सर्षपः ।) गौरसर्षपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सितसारः, पुं, (सितः सारो निर्यासो यस्य ।)
शालिञ्चशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितसारकः, पुं, (सितसार एव । स्वार्थे कन् ।)
शालिञ्चशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“शालिञ्चः सितसारश्च पत्तुरो लोहमारकः ॥

सितापा

सितसिन्धी, स्त्री, (सिता सिन्धीव ।) श्वेतकण्ट-
कारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितसिन्धुः, स्त्री, (सिता शुक्लजला सिन्धुः) गङ्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सिता, स्त्री, (सित + टाप् ।) शर्करा । इत्यमरः ।
२ । ८ । ४३ ॥ अस्या गुणाः ।
“खण्डन्तु सिकतारूपं सुखेन शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तासदाह-
इत् ।
मूर्च्छाच्छर्दिष्वरान् इति सुशीता शुक्रका-
रिणी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महानिर्व्याणतम् ॥ ८ । ७८ ।
“ततो दुग्धं सितान्धेव दत्त्वा पाकविधानतः ।
सुपचेत् संस्कृते वङ्गौ सावधानेन सुव्रते ॥”)
मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्ट-
कारी । वालुची । विदारौ । श्वेतदूर्वा ।
चन्द्रिका । कुटुम्बिनी । मद्यम् । पिङ्गा । त्राय-
माणा । तेजसी । इति राजनिर्घण्टः । पर्वत-
जातापराजिता । इति रत्नमाला ॥
सितांशुः, पुं, (सिता अंशवो यस्य ।) चन्द्रः ।
(यथा, नैषधे । १ । १२ ।
“सितांशुवर्णैर्वयति स्म तद्गुणै-
र्महासिवेन सहस्रकरी बहुम् ।
दिगङ्गाज्जाभरणं रणाङ्गने
यशःपटं तद्वटचातुरीतुरी ॥”)
कर्पूरः । इति शुभ्रांशुशब्ददर्शनात् ॥
सितांशुतैलं, स्त्री, (सितांशुजातं कर्पूरसम्भवं
तैलम् ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिताखण्डः, पुं, (सितायाः खण्डो यत्र ।)
मधुजातशर्करा । तत्पर्यायः । खण्डकः २
सितजा ३ शर्करजा ४ माधवी ५ मधुशर्करा
६ माक्षीकशर्करा ७ । अस्य गुणाः । अति-
मधुरत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । कर्हि कुष्ठव्रणकफ-
श्वासहिक्कापित्तासदोषनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सितायः, पुं, (सितः अयो यस्य ।) कण्टकम् ।
इति हारावली ॥
सिताङ्कः, पुं, (सितः अङ्को यत्र ।) वालुका-
गडमत्स्यः । इति हारावली । १८० ॥ (सिताङ्क
इति पाठः साधुः ॥
सिताङ्कः, पुं, (सितमङ्गं यस्य ।) श्वेतरोहितः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वालुकागडमत्स्यः । इति
हारावली । १८० ॥)
सिताज्जी, स्त्री, श्वेतजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्याः श्वेतजीरकशब्दे ज्ञेयाः ॥)
सितादिः, पुं, (सितायाः आदिः कारणम् ।)
गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिताननः, पुं, (सितमाननं यस्य ।) गरुडः ।
इति कैचित् ॥ शुक्लमुखयुक्तो, त्रि ॥
सितापाङ्कः, पुं, (सितौ पपाङ्गी यस्य ।) मयूरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिताव

सितावः, स्त्री, (सितमञ्जम् ।) श्वेतकमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सरस्वतीध्याने ।
“कुवभरनमिताङ्गी सजिसखा सितावः ॥”)
सितामः, पुं, (सिता शलाभाभा यस्य ।) कर्पूरः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
सिताभा, स्त्री, (सिता आभा यस्याः ।) तन्नाम्ना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सिताभः, पुं, (सितं शुक्लमभति प्राप्नोतीति । अभ-
गतौ + भञ् ।) कर्पूरः । इत्यमरः ॥ २॥ १२० ॥
(यस्य पर्यायो यथा,—
“युं सि स्त्रीवे च कर्पूरः सिताभो हिमवासुकः
वनसारवन्द्यसंज्ञो हिमनामापि स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिताभ्रकः, स्त्री, (सितं शुभ्रमभति प्राप्नोतीति ।
अभ्र + क्तुल् ।) कर्पूरम् । इति रत्नमाला ॥
सिताम्बरः, पुं, (सितमम्बरं यस्य ।) श्वेतवस्त्र-
परिहितव्रतः । इति हलायुधः ॥ शुक्लवस्त्र-
परिधायिनि, त्रि ॥
सिताम्बोजः, स्त्री, (सितं अम्बोजम् ।) श्वेतपद्मम् ।
इत्यमरः ॥ १॥ ८॥ ४१ ॥
सिताम्बुजः, पुं, (सितमम्बुजं यतीति । अम्बु +
जुल् ।) श्वेततुलसी । श्वेताजवला इति हिन्दो-
भाषा । तत्पर्यायः । वैकुण्ठः २ वटपत्रः ३
कुठेरकः ४ जम्बीरः ५ गन्धवहलः ६ सुमुखः ७
कटुपत्रकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफवातनेत्रामयनाशित्वम् । रुच्यत्वम् ।
सुखप्रसवकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितालकः, पुं, (आलयति भूययतीति । अल +
णिच् + क्तुल् । सितः आलकः ।) श्वेतमन्दा-
रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितालता, स्त्री, (सिता लता ।) श्वेतदूर्वा ।
इति रत्नमाला ॥ (श्वेतदूर्वाशब्दस्या विषयो
ज्ञातव्यः ॥)
सितालिकटभी, स्त्री, श्वेतकिण्विहीहृषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सितावरः, पुं, (सितावृणोतीति । आ + वृ-
+ ञच् ।) शाकविशेषः । सुसुनी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सूच्याङ्गः २ सूचीपत्रकः ३ श्रीवा-
रकः ४ शिखीः ५ वभ्रः ६ खस्तिकः ७ सुनि-
षण्णकः ८ कुडुटः ९ कुकुटः १० सूचीदलः ११
श्वेतावरः १२ मेधाकृतः १३ शाङ्कः १४ । अस्य
गुणाः । संप्राप्तित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् ।
त्रिदोषनाशित्वम् । मेधाकृतिप्रदत्वम् । दाह-
ज्वरहारित्वम् । रसायनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ निद्राकारित्वम् । इति लोकाप्रसिद्धम् ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“चाङ्गेरीसदृशः पत्रे चतुर्दश इतीरितः ।
शाको जलान्ति देशे चतुष्पत्तीति चोच्यते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सितावरी, स्त्री, (सितावृणोतीति । आ + वृ-
+ ञच् । ङीष् ।) बाहुची । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सितोद्ग

सितासितः, पुं, (वर्णेन सितः वस्त्रं च असितः ।)
वस्त्रदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्लसहितमणिः ।
यथा । ज्योतिस्तत्त्वं ।
“सितासितौ चन्द्रमसौ न कश्चित्
बुधः शमी सीम्यसितौ रवीन्दू ।
रवीन्दुभीमा रवितस्त्वमित्रा
मित्रारिशेषश्च समः प्रदिष्टः ॥”
शुक्लसहितकण्ठश्च । (यथा, महाभारते । ७ ।
१३० । २८ ।
“ते ह्यथा वज्रयोभन्त मिश्रिता वातरंजसः ।
सितासिता महाराज यथा व्योम्नि वसाङ्काः ॥”
मिताङ्गयः, पुं, (सित आङ्गयो यस्य ।) श्वेत-
शिशुः । श्वेतरहितः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितिः, त्रि, शुक्लः । कण्ठः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥
सितिकण्ठः, पुं, (सितिः कण्ठः कण्ठो यस्य ।)
शितिकण्ठः । शिवः । इत्यमरटीकायां सिति-
शब्दस्य दन्त्यादित्वदर्शनात् ॥
सितिमा, [न] पुं, (सितस्य सितेर्मा भावः । इम-
निच् । शुक्लता । (यथा, माघे । १ । २५ ।
“सितं सितिञ्चा सुतरां मुनेर्वपु-
र्विसारिभिः सौधमिवाय लभ्ययन् ॥”)
कण्ठता । इति सितिशब्दादिमन्त्रप्रत्ययेन निष्पन्नः
सितिवारः, पुं, (सिति वृणोतीति । वृ + ञच्)
सुनिषण्णकः । इति भावप्रकाशः ॥
सितिवासाः, [स्] पुं, (सिति नौलं वासो यस्य ।)
वस्त्रदेवः । इति नीलाम्बरशब्ददर्शनात् ॥ (यथा,
माघे । १ । ६ ।
“पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जूनच्छविं
वसानमेनाजिनमञ्जुनद्युति ।
सुवर्णसूत्राकलिताधराभ्यां
विदुष्यन्तं सितिवाससस्तनुम् ॥”)
सितेक्षुः, पुं, (सितः इक्षुः ।) श्वेतक्षुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सितेतरः, पुं, (सितादितरः ।) श्यामशालिः ।
कुलत्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लेतरवर्णश्च ॥
(यथा, कुमारः । ३८ ।
“नीविमतिक्रम्य सितेतरस्य
तन्मेलनामध्यमेरिवाङ्घ्रिः ॥”
सितस्य इतरस्य इति विधेः । कण्ठशुक्लो ।
अथ द्विवचनप्रयोगः स्यात् । यथा, भागवते ।
१० । ४१ । ४१ ।
“नानालक्षणवेषाभ्यां कण्ठरामो विरजतुः ।
खलङ्गुतो बालगङ्गो पर्वणीव सितेतरौ ॥”)
सितेतरगतिः, पुं, (सितेतरा कण्ठा गतिरस्य ।)
अग्निः । इति हलायुधः ॥
सितोदरः, पुं, (सितमुदरं यस्य ।) कुबेरः । इति
हेमचन्द्रः ॥ शुक्लकुचियुक्तः, त्रि ॥ (सितमुदर-
मिति ।) शुक्लकुची, स्त्री ॥
सितोद्गवं, स्त्री, (सित उद्गवं यस्य ।) श्वेत-
चन्दनम् । इति केशित् ॥ (सिताया उद्गवं
यस्य ।) शर्कराजाने, त्रि ॥

सिद्धः

सितोपलः, स्त्री, (सितमुपलमिव ।) कठिनी । इति
चिकित्सकः ॥
सितोपलः, पुं, (सितः उपलः ।) स्फटिकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सितोपला, स्त्री, (सित उपल इव आकृतिर्यस्याः
स्त्रियो टाप् ।) शर्करा । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा,—
“सितासितोपला चैव मत्स्यच्छीशर्करा कृता”
इति गार्ह्ये २०८ अध्यायः ॥
अस्या गुणा यथा,—
“सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
सिद्धः, स्त्री, (सिद्ध + क्तः ।) सैन्धवलवचम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धः, पुं, (सिद्ध + क्तः) देवयोनियशेषः ।
इत्यमरः ॥ ११ । ११ ॥ स तु अणिमादिगुणो-
पेतो विस्त्वावसुप्रभृतिः । इति भरतः ॥ (यथा,
कुमारः । १ । ५ ।
“उद्वेजिता वृष्टिभिरान्ययन्ते
शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥”)
व्यासादिः । विस्क्वादिस्मविश्रुतियोगान्तर्गतै-
कविश्रुतियोगः । इति मेदिनी ॥ तत्र जातफलम् ।
“जितेन्द्रियः सर्वकलानिधानो
गौरोऽतिशूरो मधुरो विनीतः ।
सत्योपपन्नः कृतभूरिभोगो
यस्य प्रसूतो किल सिद्धयोगः ॥”
इति कौटिलीप्रदीपः ॥
व्यवहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ठ-
धुस्तुरः । गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धः, त्रि, (सिद्ध + क्तः ।) प्रसिद्धः । (यथा,
भागवते । १० । १८ । १६ ।
“एवं तौ लोकसिद्धाभिः कौण्डाभिश्च रतुर्वर्ज ॥”)
नित्यः । निष्पन्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ८८ । ८ ।
“सिद्धार्यः खलु सीमित्रियं चन्द्रविमलोपमम् ।
सुखं पश्यति रामस्य राजीवार्चं महाद्युतिम् ॥”)
सुक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६ ।
१२ । १८ ।
“अहो दानव मिहोऽसि यस्य ते मतिरौदृशी ॥”)
पक्वम् । यथा, सुमन्तुः ।
“पर्युमितं पुनः सिद्धमभोज्यमन्वयं शिरस्यो-
दकस्य ग्रात् ॥” इति आहतत्वम् ॥ मन्त्रसिद्धि-
विशेषः । यथा,—
अथ मन्त्रसिद्धेरुपायाः । गौतमीये ।
“अथ्यगनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
पुनस्त्येनैव कर्त्तव्यं ततः सिद्धो भवेद्भुवम् ॥
पुनरनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
पुनस्त्येनैव कर्त्तव्यं ततः सिद्धो न संशयः ॥
पुनः सोऽनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
उपायास्तत्र कर्त्तव्याः सप्त शङ्करभाषिताः ।
आमन्त्रं रोधनं वशं पीडनं पोषणं यथम् ।
दहनान्तं क्रमात् कुर्यात् ततः सिद्धो भवेन्ननु ॥

सिद्धकः

आमन्त्रं वायुबीजेन यथातुल्यमयोगतः ।
तन्मन्त्रं यन्त्रं चालित्य सिद्धकर्पूरकुङ्कुमैः ।
उशीरचन्दनाभ्यान्तु मन्त्रं संप्रथितं लिखेत् ।
शीराज्यमधुतोयानां मध्ये तद्विहितं भवेत् ॥
पूजनाञ्जपनाद्योमात् भ्रामितः सिद्धिदो भवेत्
भ्रामितो यदि न सिद्धः स्याद्दोधनं तस्य कारयेत्
सारस्वतेन बीजेन संपुटीकृत्य संजपेत् ।
एवं कृते भवेत् सिद्धो न चेदेतद्वशीकुर्व ॥
अलक्ष्मचन्दनं कुष्ठं हरिद्रा मादनं शिला ।
एतैस्तु मन्त्रमालिख्य भूर्जपत्रे सुगोभने ।
धार्म्यकण्ठे भवेत् सिद्धः पीडनं वास्य कारयेत् ॥
अधरोत्तरयोगेन पदानि परिजप्य वै ।
ध्यायेच्च देवतां तद्वत् अधरोत्तररूपिणीम् ॥
विद्यामादित्यदुग्धेन लिखित्वाक्रम्य चाङ्गुष्ठा
तथाभूतेन मन्त्रेण होमः कार्यो दिने दिने ॥
पीडितो लज्जयाविष्टः सिद्धः स्यादथ पीषयेत् ।
बाह्यायान्त्रितयं बीजं आद्यन्ते तस्य योजयेत् ॥
गोक्षोरमधुनालिख्य विद्यां पादौ विभावयेत् ।
पीषितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुर्वीत
शोषणम् ॥
हाभ्यान्तु वायुबीजाभ्यां मन्त्रं कुर्याद्विदभिर्णम्
एषा विद्या गले धार्या लिखित्वा वरभस्मना ॥
शोषितोऽपि न सिद्धः स्यात् दहनोयोज्ज्वल-
बीजतः ।
आग्नेयेन तु बीजेन मन्त्रस्यैकैकमन्त्रम् ॥
आद्यन्तमध ऊर्ध्वं योजयेद्वाङ्मन्त्रेण ।
ब्रह्महंसस्य तैलेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् ॥
कण्ठदेशे ततो मन्त्रः सिद्धः स्याच्छङ्खोदितम् ।
इत्येतत् कथितं सम्यक् केवलं तव भक्तितः ॥
एकेनेव कृतार्थः स्याद्वह्नुभिः किमु सुयते ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
सिद्धिविशिष्टः । स च चतुर्विंशद्विधः । यथा,—
“चतुर्विंशद्विधः सिद्धः सर्वकर्मोपकारकः ।
तमुपैति स्वयं सिद्धं भक्तस्तं नैव वाञ्छति ॥
इति चतुर्विंशद्विधं सिद्धं सर्वसाधनकारणम् ।
मन्त्रुखात् श्रूयतां नन्द सिद्धमन्त्रं गृह्णाण च ॥
अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाश्य महिमा तथा
ईशित्वं वशित्वं तथा कामावसायिता ॥
दूरव्यवहारेति परकायप्रवेशनम् ।
मनोवायित्वमेवेति सर्वज्ञत्वमभोषितम् ॥
वह्निस्तम्भं जलस्तम्भं चिरजीवित्वमेव वा ।
वायुस्तम्भं क्षुत्पिपासानिद्रास्तम्भनमेव च ॥
कायव्यवहारे वाक्सिद्धं सृतानयनमीषितम् ।
सृष्टीनां कारणश्चैव प्राणाकर्षणमेव च ॥
प्राणानाञ्च प्रदानञ्च लोभादीनाञ्च स्तम्भनम् ।
इन्द्रियाणां स्तम्भनञ्च वह्निस्तम्भनमेव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बखण्डे । ७८।२०-२२
सिद्धकः, पुं, (सिद्ध इव । इवार्थं कन् ।) सिन्धु-
वारः । शालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
सुन्दते । ५ । १ ।
“अथाक्षकर्णसंनपारिभद्रां
सपाटलाः सिद्धसोमको च ॥”)

सिद्धम

सिद्धकामेश्वरी, स्त्री, (सिद्धा कामेश्वरी ।) कामा-
ख्यायाः पञ्चमूर्त्तान्तर्गतप्रथममूर्त्तिः । तस्या
रूपं यथा, कालिकापुराणे ६१ अध्याये ।
“रविशशियुतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
मणिकनकविचित्रा लोलकर्णा त्रिनेत्रा ।
अभयवरदहस्ता साक्षस्तत्रप्रशस्ता
प्रणतसुरवरेणा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
अक्षयकमलसंस्था रत्नपद्मासनाख्या
नवतरुणशरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
श्ववह्निदि पृथुतुङ्गस्तनयुग्मा मनोघ्रा
शिशुरविसमवस्था सिद्धकामेश्वरी सा ॥
विपुजविभवदात्री स्मेरवक्त्रा सुकेशी
दलितकरकदन्ता सासिचन्द्रावनम्रा ।
मनसिजट्टमदिस्था योगिसुदालसन्तौ
पवनचलनगता संयुतस्थानभागा ॥”
सिद्धगङ्गा, स्त्री, (सिद्धा गङ्गा ।) कचित् सिद्धजना-
कीर्णं पश्य मन्दाकिनीं नदीम् । रामा० २ ।
८५।८। इत्युक्तेः सिद्धसेविता गङ्गा इति वा ।)
मन्दाकिनी । इति जटाधरः ॥
सिद्धजलं, स्त्री, (सिद्धं पक्वं जलं यत् ।) काष्ठी-
कम् । इति हारावली ॥ (सिद्धं जलमिति ।)
पक्ववारि च ॥
सिद्धदेवः, पुं, (सिद्धो देवः ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सिद्धधातुः, पुं, (सिद्धो धातुः ।) पारदः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
सिद्धपीठः, पुं, (सिद्धः पीठः ।) सिद्धस्थानम् ।
यथा—
“जातो लज्जवर्लियं होमो वा कोटिसंख्यकः ।
महाविद्याजपः कोटिः सिद्धपीठः प्रकीर्तितः ॥”
इति तन्त्रम् ॥
सिद्धपुरं, स्त्री, (सिद्धं पुरम् ।) भूगोलस्याधो-
देशविशेषः । यथा,—
“लङ्का कुमर्थे यमकोटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याव्ये बहुवानलञ्च ॥
कुहत्तपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
सिद्धपुष्पः, पुं, (सिद्धप्रियं यन्त्रसिद्धं वा पुष्पमस्य)
करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धप्रयोजनः, पुं, (सिद्धानां प्रयोजनं यत् ।)
गौरमर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धमन्त्रः, पुं, (सिद्धो मन्त्रः ।) सिद्धप्राप्तमन्त्रः ।
यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बखण्डे । ७८।२१ ;
२७—२८ ।
“इति चतुर्विंशद्विधं सिद्धं सर्वसाधनकारणम् ।
मन्त्रुखात् श्रूयतां नन्द सिद्धमन्त्रं गृह्णाण च ॥”
“धोम् सर्वेक्षराय सर्वविघ्नविनाशिने मधुसूद-
नाय स्वाहेत्येवं मन्त्रञ्च सर्वेषां कल्पपादपः ।
सामवेदे च कथितः सिद्धानां सर्वसिद्धिदः ॥

सिद्धा

अनेन योगिनः सिद्धा मुनिश्चाच्च सुराक्षया ॥
शतलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेत् सताम् ॥”
सिद्धमोदकः, पुं, (सिद्धान् मोदयतीति । मुद +
णिच् + क्तृल् ।) तवराजोद्भवखण्डः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धयोगिनी, स्त्री, (सिद्धा योगिनी ।) योगिनी-
विशेषः । इत्यपराजितास्त्रीचम् ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३७ । १६१ ।
“इत्युक्त्वैव गतायाञ्च तस्यां सा सिद्धयोगिनी ।
तत्पतीघातहेतोर्मांमवोचद्वन्मोचिनी ॥”)
सिद्धरसः, पुं, (सिद्धो रसः ।) पारदः । रससिद्धः ।
इत्यजयपालः ॥
सिद्धरसः, त्रि, (सिद्धो रसो यस्य ।) धातुप्रभृतिः ।
इति मेदिनी ॥
सिद्धविद्या, स्त्री, (सिद्धा विद्या ।) महाविद्या-
विशेषः । यथा,—
“काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी ह्रिन्मस्ता च विद्या ध्रुमावती तथा ॥
वग्लामुखी सिद्धविद्या मातङ्गी कमलात्मिका
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः”
इति तन्त्रसारः ॥
सिद्धसलिलं, स्त्री, (सिद्धं पक्वं सलिलं यत् ।)
काष्ठीकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिद्धसाधनं, स्त्री, (सिद्धस्य साधनम् ।) सिद्धस्य
वस्तुनः साधनम् । साध्यवत्त्वानिश्चयसत्त्वेऽप्यनु-
मानम् । यथा,—
“अतएव न स्वरूपासिद्धिः सिद्धसाधनं वा ।”
इति सिद्धान्तलक्षणे जगदीशः ॥
सिद्धसाधनः, पुं, (सिद्धानां साधनमस्मादिति ।)
गौरमर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धसाध्यः, पुं, (सिद्धात् साध्यः ।) मन्त्रविशेषः ।
यथा,—
“सिद्धमिहो यद्योक्तेन द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
सिद्धसुसिद्धोऽर्द्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
सिद्धसिद्धः, पुं, (सिद्धात् सिद्धः ।) मन्त्रविशेषः ।
यथा,—
“सिद्धसिद्धो यद्योक्तेन द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
सिद्धसुसिद्धोऽर्द्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
सिद्धसिन्धुः, स्त्री, (सिद्धसेविता सिन्धुः ।) गङ्गा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिद्धसुसिद्धः, पुं, (सिद्धात् सुसिद्धः ।) मन्त्र-
विशेषः । अस्य प्रमाणं सिद्धसाध्यशब्दे द्रष्टव्यम् ।
सिद्धसेनः, पुं, (सिद्धा सेना यस्य ।) कार्तिकेयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सिद्धसेवितः, पुं, (सिद्धैः सेवितः ।) वटुक-
भैरवः । इति तस्याष्टोत्तरशतनामस्तोत्रम् ॥
सिद्धजनोपासिते, त्रि ॥
सिद्धा, स्त्री, (सिद्ध + क्तृल् । टाप् ।) ऋद्धिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ योगिनीविशेषः । यथा, जटाध-
रदीपिकायाम् ।

सिद्धान्ती

“मङ्गला पिङ्गला भन्वा भ्रामरी भद्रिका तथा।
उक्ता सिद्धा सङ्गता च योगिन्योऽष्टौ प्रकी-

र्त्तिताः ॥”

सिद्धान्तः, पुं, (सिद्धः भक्तो यस्मात् ।) पूर्व-
पक्षं निरस्य सिद्धपक्षस्यापनम् । इति भरतः ॥
(यथा, मङ्गलभारते । १ । ७० । ४३ ।

“स्वापनाद्येपसिद्धान्तपरमार्थज्ञतां गतेः ॥”)

तत्पर्यायः । राक्षान्तः २ । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥

नवविधज्योतिर्भन्वाः । यथा । ब्रह्मसिद्धान्तः १

सूर्यसिद्धान्तः २ सोमसिद्धान्तः ३ बृहस्पति-

सिद्धान्तः ४ गर्गसिद्धान्तः ५ नारदसिद्धान्तः ६

पराशरसिद्धान्तः ७ पुलस्त्यसिद्धान्तः ८ वशिष्ठ-

सिद्धान्तः ९ तन्माधिकारणाभ्युपगमसंस्थितिः

सिद्धान्तः । स च चतुर्विधः । सर्वतन्माप्रति-

तन्माधिकारणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्

सर्वतन्माविरुद्धस्तन्माधिकृतोऽर्थः सर्वतन्मा-

सिद्धान्तः ॥ १ ॥ समानतन्मासिद्धः परतन्मासिद्धः

प्रतितन्मासिद्धान्तः ॥ २ ॥ यस्मिन्नावस्थाप्रकरणसिद्धिः

सोऽधिकारणसिद्धान्तः ॥ ३ ॥ अपरौचित्याभ्युप-

गमात् तद्विशेषपरोक्षमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ४ ॥

इति गीतमसूत्रम् ॥ (तथास्य विवृतिर्यथा, —

“अथ सिद्धान्तः । सिद्धान्तो नाम यः परोक्षकौ-

र्बद्विधं परोक्षं हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते

निर्णयः स सिद्धान्तः । स चोक्तचतुर्विधः । सर्व-

तन्मासिद्धान्तः, प्रतितन्मासिद्धान्तः, अधिकारण-

सिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्त इति ।

तत्र सर्वतन्मासिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि,

सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्धपायाः साध्यानामिति

प्रतितन्मासिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिंस्तन्मे तत्तत्

प्रसिद्धं यथान्यत्राष्टौ रसाः षडन्यत्र । पञ्चेन्द्रि-

याणि यथान्यत्र षडिन्द्रियाणि । वाताधिकृताः

सर्वविकारा यथान्यत्र वातादिकृता भूतकृताश्च

प्रसिद्धाः ।

अधिकारणसिद्धान्तो नाम यस्मिन्नाधिकारणे

संस्तुयमाने सिद्धान्त्यान्वयपि अधिकारणानि

भवन्ति । न मुक्तः कर्मोनुबन्धकं कुर्वते निष्प्र-

हत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः कर्मफलमोक्षपुरुष-

प्रत्यभावा भवन्ति ।

अभ्युपगमसिद्धान्तः । अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम

यमर्थमसिद्धमपरोक्षतमनुपदिष्टमहेतुकं वा

बादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः । तद्यथा द्रव्यं

न प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः । गुणाः प्रधाना

इति कृत्वा वक्ष्यामः । इत्यवमादिचतुर्विधः

सिद्धान्तः ।” इति चरके विमानस्थाने

८ अध्यायः ॥)

सिद्धान्ताचारः, पुं, (सिद्धोऽन्तो यस्य । तादृश

आचारः ।) तान्त्रिकाचारविशेषः । यथा, —

“आत्मानं देवतां मत्वा यज्जैवौच मानसैः ।

सदा शुद्धः सदा शान्तः सिद्धान्ताचार उच्यते ॥”

इत्याचारभेदतन्मम् ॥

सिद्धान्तो, [न] पुं, (सिद्धान्तोऽस्यास्तीति । इन्)

मीमांसकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

३५१

सिद्धिः

सिद्धापगा, स्त्री, सिद्धसेविता चापगा ।) गङ्गा ।

इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धायिका, स्त्री, चतुर्विंशतिबुद्धशासनदेव-

तान्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धारिः, पुं, मन्त्रविशेषः । एतत्प्रमाणं सिद्ध-

साध्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सिद्धार्थः, पुं, (सिद्धोऽर्थो यस्य ।) वृत्तार्थत्पिता ।

इति हेमचन्द्रः ॥ शाक्यसिद्धः । इति मेदिनी ॥

(सिद्धोऽर्थो यस्मात् ।) ज्ञेतसर्वपः । इत्यमरः ।

२ । ८ । १८ ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ५८ ।

“भ्रूवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः ।

सिद्धार्थास्तदध्यन्तु पूर्वापुष्पफलानि च ।

उपजङ्गः प्रयुज्जाना व्याकृत्वादाशयः सतीः ॥”)

अस्य पर्यायगुणाः गौरसर्वपशब्दे द्रष्टव्याः ॥

नटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रसिद्धार्थः ।

यथा, —

“सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रेतुं श्रोता प्रवर्तते ।

ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥”

इति व्याकरणटीका ॥

सिद्धार्था, स्त्री, (सिद्धोऽर्थो यस्याः ।) चतुर्थ-

जिनमाता । इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धिः, स्त्री, (सिद्ध + क्तिन् ।) दुर्गा । यथा, —

साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाद्य ईश्वरी ॥

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

ऋद्धिनामीषधम् । इत्यमरः । २ । ४ । ११२ ॥

योगविशेषः । निष्पत्तिः । यथा, मनुः । १२ । ८७ ।

“वेदाभ्यासश्च यन्नाथ जियमाश्च तपोमि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कश्चित् ॥”)

पादुका । भक्तर्द्धिः । वृद्धिः । इति मेदिनी ॥

मोक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः ।

१२ । ११ ।

“कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥”)

सम्पत्तिः । इति धरणिः ॥ बुद्धिः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ ॥ ॥ अष्टसिद्धिनामलक्षणानि यथा,

“अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरेव च ।

प्राकाशश्च तथैशित्वं वशित्वञ्च तथापरम् ॥

यत्र कामावसायित्वं गुणानेतान्येष्टरान् ।

प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परनिर्व्याः सूचकान् ॥

सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरोऽणोयान् शोभन्वाङ्गघिमा

गुणः ।

महिमाशेषपूज्यत्वात् प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य यत् ॥

प्राकाशमस्य व्यापित्वात् ईशित्वं चेष्टरो यतः ॥

वशित्वात् वशिता नाम योगिणः समसो गुणः ॥

यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं यत्र कामावसायिता ।

एश्वर्यं कारणैरभिर्यागिनः प्रोक्तमष्टधा ॥”

इति मार्कण्डेये दत्तात्रेयालकसंवादे योगवल्गु-

नामाध्यायः ॥ ४४ । (अष्टादशसिद्धिनामानि

यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । ६ । १८ — १८ ।

“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाशं महिमा

तथा ।

ईशित्वञ्च वशित्वञ्च सर्वकामावसायिता ॥

सर्वज्ञदूरद्वयणं परकायप्रवेशनम् ।

सिद्धिस्थानं

वाक्सिद्धिः कल्पवृक्षत्वं सद्यः संवर्तुमीयतां ।

अमरत्वञ्च सर्वार्थं सिद्धयोऽष्टादश स्मृताः ॥”)

भावनासिद्धिर्यथा, —

“तीर्थं कान्तोऽभ्युदये गुरो मन्त्रे भवौषधे ।

आस्था च यादृशो यासां सिद्धिस्तस्माच्च

तादृशी ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥

ज्ञानात् सिद्धिर्यथा, —

“तस्मात् त्वमपि भूपाल देहि न्यायार्जितं

धनम् ।

दानात् ज्ञानं ततः प्राप्य ज्ञानात् सिद्धिमवा-

प्स्यसि ॥”

इति वज्रपुराणे शिवरूपाख्याननामाध्यायः ॥

सिद्धिदः, पुं, (सिद्धिं ददातीति । दा + क्तः ।)

वटुकभैरवः । इति तस्य स्तोत्रम् ॥ सिद्धिदातरि,

त्रि । (यथा, देवीभागवते । ६ । २ । ५१ ।

“तं कुन्ती वचनं प्राह मम मन्त्रोऽस्ति कामदः

दत्तो दुर्व्याससा पूर्वं सिद्धिदः सर्वथा प्रभो ॥”)

यथा च ।

“मधुमासे तु मंत्राणि शुक्लपद्मे चतुर्हो ।

प्रोक्ता मदनभञ्जोति सिद्धिदा तु मञ्जोक्तवे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सिद्धियोगः, पुं, (सिद्धेर्योगो यच्च ।) तिथिवार-

घटितशुभयोगविशेषः । यथा, —

“गुरुं नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया

गुरो पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगः प्रकीर्त्तितः ॥

इति ज्योतिःसागरः ॥

सिद्धियोगिनी, स्त्री, (सिद्धिप्रिया योगिनी ।)

योगिनीभेदः । यथा, —

“प्रणवाद्याय या दिव्याः शूद्रादौ न ममीरिताः

अस्याश्चैव विशयो यत् योषिषेत् समुपासयेत् ॥

डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीभिः प्रजायते ।

पतिहोना पुत्रहोना यथा स्यात् सिद्धियोगिनी”

इति तन्त्रसारः ॥ ३ ॥

दक्षस्य पञ्चाशत् कन्याः । तथा, —

“सती ज्योतिः स्मृतिः स्वाहा ह्यनसूया स्वधा

तथा ।

प्रीतिः क्षमा च संभृतिः सन्नतिश्च प्रसन्न्यती ॥

कोर्त्तिलक्ष्मोष्टिर्मन्धा पुष्टिः यथा क्रिया सतिः

बुद्धिलज्जा वपुःशान्तिर्मुष्टिः सिद्धिस्तथा रतिः ॥

अरुन्धतो वसुधामो लम्बा भानुर्महन्धती ।

सङ्ख्या च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः

अदितिश्च दितिश्चैव दनुः कालादनायुषा ।

सिद्धिका सुरसा कद्रुर्विन्ता सुरभिः श्वमा ॥

क्रोधा इरा च प्राधा च दक्षकन्याः प्रकीर्त्तिताः

पञ्चाशत् सिद्धियोगिन्यः सर्वलोकस्य मातरः ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

सिद्धिली, स्त्री, (सिद्धिं लातीति । ला + क्तः ।

ङीप् ।) लुद्रपिपोलिका । इति कैचित् ॥

सिद्धिस्थानं, स्त्री, (सिद्धः स्थानम् ।) पुण्यस्थान-

विशेषः । यथा, —

“अतः परं प्रवक्ष्यामि सिद्धिस्थानानि यानि तु

सिद्धीचः

यच्चिकाराधिता देवी सिद्धिं भवति सिद्धिदा ॥
तुङ्गारं गतमङ्गलं त्रिकुटं पर्वतं तथा ।
विन्ध्या गङ्गा सरिदुयच देवातीरमयापि वा ॥
पयोधौ चसुराख्या तु चयवा मण्डलेक्षरे ।
शङ्करेश्वररामेशे भयवा भमरेक्षरे ॥
वेचवत्साक्षटे रम्ये हरिचन्द्रे तथा प्रिये ।
सरस्वतीतटे पुष्पे सुगन्धायतनेऽपि वा ।
स्थानेष्वेव जपं कुर्यात् नन्दाक्षे कृतमानसः ।
भैरवं शूलमेदश्च चण्डीयं त्रिपुरान्तकम् ॥
अष्टचक्रं चक्रोच्छासं कपासाचायनामकम् ।
अजाविकं खरोद्वाह्यं स्थानान्ये तानि वर्जयेत् ॥
इति देवीपुराणे कुण्डप्रवेशनामाध्यायः ॥
सिद्धेश्वरी, स्त्री, (सिद्धा ईश्वरी) देवीविशेषः ।
यथा,—
“सिद्धां सिद्धेश्वरीं सिद्धविद्याधरगणैर्युताम् ।
मन्त्रसिद्धिप्रदां योनिसिद्धिदां लिङ्गशोभिताम् ॥
इति सुष्कमाज्ञातन्त्रे ११ पटले महाविद्या-
स्तोत्रम् ॥ अपि च ।
“ऊर्ध्वे न बलभद्रेण गोपैः कंसजिघांसुभिः ।
सङ्कतकं कृतं तत्र मन्त्रनिश्चयकारकम् ॥
तदा सङ्कतकैः सा च सिद्धा देवी प्रतिष्ठिता ।
सिद्धिप्रदा भोगदा च तेन सिद्धेश्वरी स्मृता ।
सङ्कतकेश्वरीश्चैव दृष्ट्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥”
इति वाराह्ये मथुरापरिक्रमप्रादुर्भावनामा-
ध्यायः ॥
सिद्धीचः, पुं, (सिद्धानामोचः) गुरुक्रमविशेषः ।
यथा, तन्त्रे ।
“अथ तारागुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
ऊर्ध्वकेशोऽधोमकेशो नीलकण्ठो वृषभजः ॥
दिधीषाः सिद्धिदा वक्ष्ये सिद्धीचान् शृणु
यत्नतः ।
वशिष्ठः कूर्मनाथश्च मौननाथो महेश्वरः ॥
हरिनाथो मानवौघान् शृणु वक्ष्यामि तद्गु-
ह्यम् ।
तारावती भानुमती जयाविद्या महोदरी ॥
सुखानन्दः परानन्दः पारिजातः कुलेश्वरः ।
विरूपाक्षः फेरवी च काथितं तारिणीकुलम् ।
पानन्दनाथशब्दान्ता गुरवः सर्वसिद्धिदाः ।
स्त्रियोऽपि गुरुरूपाश्च अस्मान्ताः परि-
कीर्तिताः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
अन्यत्र ।
“ब्रह्मानन्दः पूर्णदेवसलचिन्मलाचलः ।
कुमारः क्रीधनश्चैव तथा च खरदोपनः ॥
माया मायावती चैव मानवोघान् शृणु प्रिये ।
वशिष्ठः कूर्मनाथश्च मौननाथो महेश्वरः ।
हरिनाथो मानवौघान् वक्ष्यामि सङ्गुह्यम् ॥”
इति शक्तिरत्नाकरतन्त्रम् ॥
तथा ।
“नारदः काश्यपः शम्भुर्भागवः कुलकीशिकः ।
एते पञ्च महादेव सिद्धीचाः परिकीर्तिताः ॥”
इति तन्त्रम् ॥

सिध्यः

सिध्यः, [न] स्त्री, (सिध + मन् । स च कित् ।)
किलासरोगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ (यथा,
सुन्तुते । २ । ५ ।
“सुद्रकुष्ठान्यपि स्त्रुसादृक् मङ्गाकुष्ठमेककुष्ठ-
चर्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिध्य विचर्षिका
किटिमं पामा रक्तसा चेति ॥”)
सिध्यः, स्त्री, (सिध + बाहुलकात् मङ् ।) किलास-
रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तमङ्गाकुष्ठान्तर्गत-
कुष्ठरोगविशेषः । तत्त्वचर्चं यथा,—
“अतः ताम्रं तनु च यद्रजो दृष्टं विमुञ्चति ।
प्रायश्चोदसि तत् सिध्यमसावकुसुमोपमम् ॥”
इति माधवकरः ॥
त्वष्टाव्रगता सिध्यपुष्पिका इति अस्त्रावुपुष्पवत्
अतः सिध्यं सिध्यपुष्पिका । महाकुष्ठन्तु सिध्यं
धातुप्रविष्टं सिध्यपुष्पिकेतरेण तस्योदितवर्षम्
एतेन सिध्यस्य द्वे विध्यं सूचितम् । इति विजय-
रचितादयः ॥
सिध्यपुष्पिका, स्त्री, (सिध्यस्य किलासस्य पुष्पं
विद्यते यस्याः । सिध्यपुष्प + ठन् ।) कुष्ठव्याधि-
भेदः । सा च त्वष्टाव्रगता अस्त्रावुपुष्पवत् अतः
इति रत्नविनिरुपटीकायां विजयरचितादयः ॥
सिध्यलः, त्रि, (सिध्यं अस्यास्तीति । सिध्य +
“सिध्नादिभ्यश्च” ५ । २ । ८७ । इति लप् ।)
किलासी । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ (यथा,
वाजसनेयसंज्ञितायाम् । ३० । १७ ।
“विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्यलं भूत्ये जागरण-
मभूत्ये इति ॥”)
सिध्यला, स्त्री, (सिध्यमस्या अस्तीति । लप् । टाप् ।)
मत्स्यविक्रान्तिः । इति मेदिनी ॥ (भौषधविशेषः ।
तदयथा,—
“त्वगादिहीनाः संशुद्धाः प्रत्ययाः शकुलादयः ।
अक्षयचूर्णकृतं तेषां ग्रीते पलशतत्रयम् ॥
यतेन कटुतैलेऽस्य व्योषरामठधान्यकैः ।
क्रिमिप्रदोषकनिशाचविकाराग्रिविकाद्रकैः ॥
जौरकहयहृक्षोरसुरसार्जकसिद्धकैः ।
दशमूलालगुमाभ्यां मार्कवैलवर्षैश्चभिः ॥
चूर्णितैः पलिकैः सार्धमारणालपरिश्रुतैः ॥
विन्यसेत् खेपपात्रे तु धान्यराशौ पुनन्यसेत् ।
सतरात्रात् समुद्धृत्य पानभक्ष्यभोजनैः ।
सिध्यलेयं प्रयोक्तव्या सामे वायौ विशेषतः ॥
भग्नकृन्नाश्च तृहताः काम्यनः पीठसर्पिणः ।
गृध्रसौमन्निसादश्च शूलगुल्फोदराणि च ।
वलीपलितखालित्यं हत्वास्त्रमलेन्द्रियाः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंज्ञके भामवाताधिकारे)
सिध्यवान्, [त] त्रि, (सिध्यमस्त्वस्येति । सिध्य +
पञ्जे-मत्तप् । मस्य वः ।) किलासरोगविशेषः
इति सिध्यशब्दादस्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सिध्या, स्त्री, किलासरोगः । इति हेमचन्द्रः ॥
सिध्यः, पुं, (सिध्यन्त्यस्मिन्नर्थे इति । सिध +
“पुञ्चसिध्यो नञ्चरे” ३ । १ । ११६ । इति
अपप्रत्ययेन निपातितः ।) पुञ्चनचक्रम् । इत्य-
मरः । १ । ३ । २२ ॥

सिन्दुवा

सिन्धः, पुं, साधुः । उच्यते । इत्युवादिक्कोषः ॥
सिन्धका, स्त्री, (सिन्ध + क्त्वाङ् कन् ।) अभिधानात्
स्त्रीत्वम् ।) उच्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ५ । ८५
सिधति रोगहन्तृत्वमिति सिन्धमा । सीध इति
स्थायो उच्यते । पिपु गत्वा नास्तीति रक् भतः
स्वार्थे कः संज्ञाविधेरनित्यत्वात् न इत् । इति
भरतः ॥
सिन्धकावर्णः, स्त्री, (सिन्धकायां वर्णमिति । अत्वम् ।)
देवोद्यानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिन्धः, स्त्री, (सिनोति वध्नाति आत्मानमिति । विञ्
बन्धने + “इञ् विञ्जीति” ।) उच्चा० ३ । २ ।
इति नक् ।) शरीरम् । इति संक्षितसारो-
णादिहसिः ॥ (अचम् । इति निचण्टः । १५ । ७ ॥
सिन्धः, पुं, (सिनोतीति । विञ् बन्धने + “इञ्
सिञ्जीति” ।) उच्चा० ३ । २ । इति नक् ।)
ग्रासः । इति मुन्धबोधव्याकरणम् ॥ काचः ।
इति केचित् ॥ शुक्लगुणविशिष्टे, त्रि ॥
सिनी, स्त्री, शुक्लगुणविशिष्टा । यथा । श्वेता सिता
सिनी श्येनी । इति व्याङ्गिः । इति सिनीवाली-
शब्दटीकायां भरतः ॥
सिनी(वा)वाली, स्त्री, (सिनी शुक्ता बाला चन्द्र-
कला अस्यामिति । यद्वा, सिन्या शुक्लया चन्द्र-
कलया वक्ष्यते मिश्रयते या । वल मिश्रणे +
घञ् । ततो ङीष् ।) दृष्टेन्दुकलामावास्या ।
इत्यमरः । १ । ४ । ८८ ॥ सा चतुर्दशीशुक्ता-
मावस्या । सिनी श्वेता बाला चन्द्रकलायां
सिनीवाली नदादित्वादीप् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १२ । ४८ ।
“पीर्षमास्यां सिनीवाल्यां दादस्यां श्रवणे-
ऽथवा ॥”)
दुर्गा । इति मेदिनी ॥
सिन्दुवा, पुं, सिन्दुवारवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६८
(तथास्य पञ्चायगुणाय ।
“सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः ॥
नीलपुष्पो तु निर्गुणो शिफालो सुवहा च सा ।
सिन्दुकः स्मृतिदस्तातः कषायः कटुको लघुः ॥
केश्यो नेत्रहृत्तो इति शूलशोषाममाह्वानम् ।
कमिकुष्ठारुचिस्त्रेण्वरालौलापि तद्विधा ।
सिन्दुवारदलं जन्तु-वातश्लेष्महरं लघु ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिन्दु(न्धु)वारः, पुं, सिन्धु गजमदं वारयति तिल-
त्वात् । उ + णच् । पाणिनी धस्य दः ।) उच्य-
विशेषः । निसिन्धा इति भाषा । इनसुर इति
च कश्चित् । तत्पर्यायः । सिन्दुकः २ इन्द्र-
सुरिसः ३ निर्गुणो ४ इन्द्राणिका ५ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६८ ॥ सिन्धुकः ६ सिन्धुवारकः ७ इन्द्राणी
८ पीलोमी ९ शक्राणी १० कासनाशिनौ ११ ।
इति रत्नकोषः ॥ श्वेतपुष्पः १२ सिन्दुवारकः
२३ खिरसाधनकः १४ अनन्तः १५ सिद्धकः
१६ अर्थसिद्धकः १७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । कफवातघ्नयकुष्ठकण्ठशूलना-
शित्वम् । कायसिद्धित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्दूर

अपि च ।

“सिन्धुकः स्मृतिदक्षिणः कषायः कटुको लघुः केयो नेत्रहृतिं हन्ति शूलशोषाममाहतान् ॥ कृमिकुष्टावचिरेष्वन्नान् नौलापि तद्विधा । सिन्धुवारदलं तत्तु वातज्ञेयश्चरं लघु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥३॥

“स्वन्दं वारयति सिन्धुवारः पञ्च निपातनात् जिः सत उच्च । सिन्धुकसिन्धुवारी दन्त्यसादी तवर्ग-
हृतीयवन्ताविति ब्रह्मः । केचित्तु सिन्धुं समुद्र-
मपि वारयति शोषयति तीक्ष्णरसत्वेन कफप्र-
त्वात् सिन्धुवारः सिन्धुकसिन्धुवारी तवर्गचतुर्थ-
वन्ताविस्वाहुः ।” इति भरतः ॥

सिन्दूरः, स्त्री, (स्वन्दते इति स्वन्दू उ चरचे + “स्वन्देः सम्प्रसारणञ्च ।” उणा० १।२८। इति ऊरन् । सम्प्रसारणञ्च ।) रक्तवर्णचूर्ण-
विशेषः । सिन्दूर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

नागसम्भवम् २ । इत्यमरः । २।८। १०५ ॥
नागरेणुः ३ रक्तम् ४ सोमन्तकम् ५ नागजम् ६
नागगर्भम् ७ शोणम् ८ वीररजः ९ गवेष-
भूषणम् १० सन्ध्यारागम् ११ शृङ्गारकम् १२
सौगायम् १३ चरणम् १४ मङ्गलम् १५ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
व्रणविरोधकत्वम् । कुष्ठसम्प्रमकण्डूतिविसर्पणम-
न्तत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥३॥ अपि च ।

“सिन्दूरं रक्तरेशुषं नागगर्भञ्च सीसजम् ।
सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्तम् ॥
संयोगजप्रभाविण तस्याप्यस्य गुणाः स्मृताः ।
सिन्दूरसुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् ।
भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोहणम् ॥” ॥

सिन्दूरस्य शोधनमाह ।

“दुग्धान्धयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः ।”
इति भावप्रकाशः ॥३॥

सिन्दूरदानमन्त्रो यथा,—

“सिन्दूरश्च वरं रस्यं भाले शोभाविवर्धनम् ।
पूरणं भूषणानाञ्च सिन्दूरं प्रतिष्ठयताम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥३॥
तस्य धारणात् पत्युरायुर्वृद्धिर्भवति । यथा,—
“हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
कार्पासकञ्च ताखूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥
केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम् ।
भर्तुरायुषमिच्छन्ती दूरयेन्न प्रतिव्रता ॥”

इति काशीखण्डे ४ अध्यायः ॥

सिन्दूरः, पुं, (स्वन्दते इति । ऊरन् ।) वृक्ष-
विशेषः । इति मेदिनी ॥

सिन्दूरकारणं, स्त्री, (सिन्दूरस्य कारणमिति ।)
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सिन्दूरतिलकः, पुं, (सिन्दूरस्यैव तिलको यस्य ।)
हस्ती । इति मेदिनी ॥

सिन्दूरतिलका, स्त्री, (सिन्दूरस्य तिलको यस्याः ।)
साधवा नारी । इति मेदिनी ॥

सिन्दूरपुष्पी, स्त्री, (सिन्दूरवत् रक्तवर्णं पुष्पं
यस्याः । पाककर्णेति ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेषः ।

३५३

सिन्धुक

तत्पर्यायः । सिन्दूरी १ वोरपुष्पी २ वृक्षपुष्पी ३
करण्डा ४ शोणपुष्पी ५ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । श्लेष्मावात-
शिरोऽर्तिभूतनाशित्वम् । चण्डीप्रियत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्दूरी, स्त्री, (सिन्दूरं तद्वर्णोऽस्या अस्तीति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) रोचनी । रक्त-
चेलिका । धातकी । इति मेदिनी ॥

सिन्धुः, पुं, (स्वन्दते इति । स्वन्दू प्रसवणे +
“स्वन्देः सम्प्रसारणञ्च ।” उणा० १।२२ ।
इति उः । धकारादेशः सम्प्रसारणञ्च ।)
समुद्रः । इत्यमरः । १।१०। ११ । यथा,
भागवते । ३।११। ३१ ।

तावन्निभुवनं सद्यः कल्पान्तो धितसिन्धवः ।
श्रावयन्त्युल्काटोपचण्डवातेरितोर्नयः ॥”
वमयुः । देशविशेषः । (यथा, रघुः । १५।
८७ ।

“युधाजितश्च सन्देहात् स देशं सिन्धुनामकम् ।
ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भूतप्रजः ॥”
नदविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रश्च इति
ख्यातः । (यथा, रघुः । ४। ६७ ।

“विनीताध्वजमास्तस्य सिन्धुर्गौरविचेष्टनेः ।
दुधवुर्वाजिनः स्तम्भान् लम्बकुङ्कुमकेशरान् ॥”
गजमदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुवारहञ्चः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेतटङ्गणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रागविशेषः । स च मालकौशराग-
पुञ्जः । यथा,—

“माधवः शोभनः सिन्धुर्गौरमेवाहुकुन्तलाः ।
कलिङ्गः सोमसंयुक्तः कौशिकस्य सुता इमे ॥”
इति सङ्गीतसिन्धुः ॥

सिन्धुः, स्त्री, (स्वन्दते इति । स्वन्द + उः । सम्प्र-
सारणम् । दस्य धञ् ।) नदी । इति मेदिनी ॥
(यथा, मुण्डकोपनिषदि । २। १। ८ ।

“अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे-
ऽस्मात् स्वन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।
अतश्च सर्वा भोषधयो रमस्य
येनेष भूतैस्त्रिषते ह्यन्तरात्मा ॥”
नदीविशेषः । तज्जलगुणाः । यथा,—

“शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः
सुशीतं लघु स्वादु सर्वाभयघ्नम् ।
जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्धुकः, पुं, (सिन्धु रेव । स्वार्थे कन् ।) सिन्धु-
वारहञ्चः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ५८ । ६ ।

“वैश्यानां जीवकखदिर-
सिन्धु कश्चन्दनाञ्च शुभफलदाः ॥”
सिन्धुकफः, पुं, (सिन्धोः कफ इव ।) समुद्रफेनः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुकरं, स्त्री, (सिन्धौ सिन्धु देशे कीर्यते इति
कृ + कर् ।) श्वेतटङ्गणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्धुवा

सिन्धुखेलः, पुं, (सिन्धौ तक्षमीपे खेलतीति ।
खेल + कः ।) सिन्धुदेशः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सिन्धुजं, स्त्री, (सिन्धोर्जायते इति । जन + उः ।)
सैन्धवसंज्ञकम् । इत्यमरः । २।८। ४२ ॥
(यथा, सुश्रुते । ४। ३७ ।

“वचापुष्करकुष्ठेलाभदनामरसिन्धुजैः ॥”
समुद्रजाते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३।
७१। १४ ।

“शब्दान् दशभिरावर्तेः सिन्धुजान् वातरंजसः ॥

सिन्धुजम्, [नृ]स्त्री, (सिन्धोर्जायते उत्पत्तिर्यस्य ।)
सैन्धवलवचम् । इति रत्नमाला ॥

सिन्धुजम्, [नृ] पुं, (सिन्धोः क्षीरसमुद्रात्
जन्म यस्य ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥

सिन्धुजा, स्त्री, (सिन्धोर्जायते इति । जन + उः ।)
लक्ष्मीः । इति जटाधरः ॥

सिन्धुजा, स्त्री, मालवरागभार्या । यथा,—
“धानुषी मालवी रामकिरी च सिन्धुजा तथा ॥
अश्ववारी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

सिन्धुनन्दनः, पुं, (सिन्धोः क्षीरोदस्य नन्दनः ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिन्धुनाथः, पुं, (सिन्धुनां नदीनां नाथः ।)
समुद्रः । इति केचित् ॥ (यथा, माघे । १४। ६८ ।

“मत्कुणाविव पुरा पविश्वी
सिन्धुनाथशयने निषेदुषः ।
गच्छतः स्म मधुकैटभो विभो-
यस्य नैद्रसुखविप्लवां क्षणम् ॥”
सिन्धुपुत्रः, पुं, (सिन्धोः पुत्रः ।) मर्कटेन्दुः । इति ।
शब्दचन्द्रिका ॥ चन्द्रश्च ॥

सिन्धुपुष्पः, पुं, (सिन्धौ पुष्पाति प्रकाशते इति ।
पुष्प फुलने + अच् ।) शङ्खः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सिन्धुमन्थजं, स्त्री, (सिन्धुमन्थात् जायते इति ।
जन + उः ।) सैन्धवलवचम् । इति रत्नमाला ॥

सिन्धुरः, पुं, (सिन्धुं मदं राति ददातीति । रा +
कः ।) हस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । १८८ ।
“गतिगच्छितवरयुवतिः करो कपोली करोतु
मदमलिनौ ।
सुखवन्धमात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मदं वक्षसि ॥”
सिन्धुरहोपो, [नृ] पुं, (सिन्धुरं हस्तिनं हृष्टीति ।
हृष्ट + णिनिः ।) सिंहः ॥

सिन्धुलवणं, स्त्री, (सिन्धुजान् लवणम् ।) सैन्ध-
वम् । इति रत्नमाला ॥

सिन्धुवारः, पुं, (सिन्धुमपि वृणोति गत्येति ॥
वृ + णञ् ।) हयोत्तमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(सिन्धुं मदजलमपि वारयति तिरस्करोति
तिक्तारसेन । वृ + णिच् + णञ् ।) सिन्धुवार-
हञ्चः । इत्यमरः । २। ४। ६८ ॥ यथा,—

“विशुन्धकः सिन्धुवारः सिन्धुकं सुरसोऽपि च ।
तथेन्द्रसुरसस्त्रिन्द्रसुरिसः सिन्धुवारितः ।

सिप्रा

निगुंलीन्द्राधिकेन्द्राणी सुरसा सिन्धुवारकः॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अथ गुणाः ।

“सिन्धुवारो विषलेभ्रत्रणकुष्ठचयापहः ।”

इति राजवल्लभः ॥

सिन्धुवारकः, पुं, (सिन्धुवार एव । स्वार्थे कन् ।)

सिन्धुवारहचः । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवारितः, पुं, (सिन्धुर्मंदजलं वारितो येन ।)

सिन्धुवारहचः । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवेषणः, पुं, गम्भारीहचः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सिन्धुशयनः, पुं, (सिन्धुः क्षीरोदः शयनं यस्य ।)
विष्णुः । क्षीरोदशायित्वात् ॥

सिन्धुसङ्गमः, पुं, (सिन्धूनां सङ्गमो यत्र ।) नदी-

नदसमुद्राणां परस्परमेलकः । तत्पर्यायः ।

सम्भेदः २ । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ सिन्धो-

नद्योः सङ्गमो मेलकः सम्भेदः । सम्भेदन्ति

मिलन्ति अस्मिन्निति सम्भेदः घञ् । सिन्धु-

शब्देन नदी नदः समुद्रयोश्च तेन नद्योर्नदयो-

र्नदीसमुद्रयोश्च मेलकः सम्भेदः । इति वैकुण्ठा-

दयः । इति भरतः ॥

सिन्धुङ्गलं, स्त्री, (सिन्धोर्ङ्गलो यस्य ।) मैथव-

लवणम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते ।

१ । ४४ ।

“विङ्गसारो मरिचं सदाह-

योगः स सिन्धुङ्गलमूत्रयुक्तः ॥”)

सिन्धुपलं, स्त्री, (सिन्धोः समुद्रस्य उपलमिव ।)

सैन्धवलवणम् । इति हारावली । ५५ ॥

सिप्रं, स्त्री, (सिच् + क्तिप् । सिचं चरणं रातोति ।

रा + कः । पृषोदरादित्वात् चस्य पः ।) सरो-

वरविशेषः । यथा, कालिकापुराणे ४१ अध्याये ।

“एतस्मिन्नन्तरे शम्भुः सिप्रं त्यक्त्वा तदा सरः ।

गङ्गावतारमगमत् हिमवत्प्रस्थमुत्तमम् ॥”

सिप्रः, पुं, (सिच् चरणे + क्तिप् । तं रातोति ।

रा + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चन्द्रः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निदाघसलिलम् । घर्भः ।

इति मेदिनी ॥

सिप्रा, स्त्री, (सिप्र + स्त्रियां टाप् ।) नदीभेदः ।

इति मेदिनी ॥ सा तु उज्जयिनोदेशसमीपे

वसति । (यथा, रघुः । ६ । ३५ ।

“अनेन यूना सह पार्थिवेन

रघोर ! कश्चित् मनसो रुचिस्तो ।

सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु

विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥”)

तस्या उत्पत्तिर्यथा कालिकापुराणे २३ अ-

ध्याये ।

“एवं विवाहं विधिवत् सौवर्णं मानसाचले ।

अहन्ती यशस्तु मोदमाप तया सह ॥

तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरं ।

विवाहावभृतायय शान्त्यर्थं च पुरा कृतम् ॥

ब्रह्मविष्णुमहदेवपाणिभिः समुदीरितम् ।

तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥

सिरा

सिरा

हेमाद्रेः कन्दरे सानी सरस्वाश्च पृथक् पृथक् ।

तत्तोयं पतितं सिप्रे देवभोष्ये सरोवरे ।

तेन सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता

चित्तिम् ॥”

सिप्रः, पुं, (सिच् बन्धने + “अविसिपिसिपिभ्यः

कित् ।” उणा० १ । १४३ । इति मन् । सच

क्रित् ।) समुदायः । सिप्रः सर्वः । इति सिद्धा-

न्तकौमुदी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ११५ । ४ ।

राज्ञी वासस्तनुते सिमस्मै ॥”)

सिम्बा, स्त्री, (यम वैक्लव्ये + उल्पादयश्चेति

साधुः ।) शमी । यथा,—

“शमी समी शिम्बिशिम्बसिम्बासिम्बिरपीथ्यते

इति हिरूपकोषः ॥

इ किमिडा इति ख्याते श्रुंठी इति ख्याते ।

शाम्यति हृदिरनया शमी शमभिर्ये शमे

नास्तीति इः पाच्छीणादीति ईपि शमी ताल-

व्यादिः शमेः पूर्व्वेण वे निपातनादकारस्य इत्वे

शिम्बापि तालव्यादिः । सिम्बा दन्त्यादिरिति

पुरुषोत्तमादयः । सिम्बिशब्दोऽप्यत्र शिम्बिरपि

तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । इति भरतः ॥

सिम्बिः, स्त्री, शिम्बा । इति हिरूपकोषः ॥

नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिम्बिजा, स्त्री, शमीधान्यम् । इति भावप्रकाशः ॥

तालव्यशकारादिरपि ॥

सिम्बी, स्त्री, (सिम्बि + पञ्चे ङीष् ।) निष्पावी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सिम्बा सिम्बी पुस्तसिम्बिस्तथा पुस्तकसिम्बिका

शिम्बिद्वयश्च मधुरं रसे पाके हिमं गुरु ।

बल्यं दाहकरं प्रोक्तं श्लेष्मलं वातपित्तजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सिरः, पुं, पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पिप्प-

लीमूलशब्दोऽस्य विषयो ज्ञेयः ॥)

सिरा, स्त्री, (सिनोतीति । सिच् बन्धने + रक् ।

इत्यणादौ उज्ज्वलः । २ । १३१ ।) नाडी । (यथा,

सुश्रुते । ३ । ७ ।

“व्याप्रवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः

प्रतानाः पद्मिनोकन्दाहिसादीनां यथा जलम् ॥”

यथा च ।

“ध्मानाहमन्यः स्रवणात् क्षोतांसि सरणात्

सिराः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥

तथा च ।

“सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीर-

माराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च

कुल्याभिरुपजिह्वतःपुण्ड्रतः चाकुञ्चनप्रसा-

रणादिभिर्विशिष्टैः । द्रुमपत्रसेवनौनामिव च

तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रस-

रन्त्युर्ध्वमधस्तिर्यक् च ॥ भवतश्चात्र ॥

यावत्सु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरेणां

नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥

नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणाङ्गाभिर्व्यापा-

यिता ।

*सिरा

सिराभिराहता नाभिस्रक्ताभिरिवारकैः ॥

तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो

दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश

रक्तवाहिन्यः । तासान् वातवाहिनीनां वात-

स्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत् एव

पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च कफ-

स्थाने रक्तवाहिन्यश्च यज्ञत्वीक्रोरेवमेतानि सप्त

सिराशतानि ।

तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थिपञ्च-

विंशतिः एतेनेतरसक्थिबाह्व च व्याख्यातौ ।

विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः

श्रोष्ठामष्टौ षडे पार्श्वयोः षट् षष्ठे तावत् एव

चोदरे दश वक्षसि । एकचत्वारिंशज्जलुण ऊर्ध्वे

तासां चतुर्दश श्रोत्रायां कर्णयोश्चतस्रः । नव

जिह्वायाम् । षट् नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः ॥

एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां

सिराणां व्याख्यातम् । एष एव तिभागः शेषा-

णामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश

कर्णयोर्दश । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एव-

मेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्या-

तानि । भवन्ति चात्र ।

क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्मणाम् ।

करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवन-

शरन् ॥

यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥

भ्राजिष्णुतामन्त्ररुचिमग्निदोषिमरोगताम् ।

संसर्पत् स्वाः सिराः पित्तं कुर्व्याच्चान्यान्

गुणानपि ॥

यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्त्रवहाः सिराः ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥

स्त्रेहमङ्गेषु सन्धोनां स्त्रेय्यं बलमुदीर्णताम् ।

करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः सिरा-

शरन् ॥

यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥

धातूनां पूरणं वर्णं स्पृशंश्चानमसंशयम् ।

स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्व्याच्चान्यान् गुणानपि

यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्त्रवहाः सिराः ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥

नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलन्तथा ।

श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्ववहा स्मृताः ॥

प्रदुष्टानां हि दोषाणा मुच्छिन्तानां प्रधावताम्

ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्ववहाः स्मृताः ॥

तत्कारुणा वातवहाः पूर्यन्ते वायुना सिराः ।

पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शोता गौर्ध्याः स्थिराः

कफात् ॥

असृग्बहास्तु रोहिण्यः सिरा नातुष्णशीतलाः

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विध्यद्व्याः सिरा

भिषक् ॥

वैकल्यं मरणश्चापि व्यधात्तासां ध्रुवं भवेत् ।

सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छास्त्रासु बुद्धिमान्

सौकीनः

वदन्निश्वस्य गतं कोष्ठे चतुःषष्टिं मूर्धनि ।
शाखासु कोष्ठे सिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु ॥
पञ्चाशज्जलपयोर्धमवेध्याः परिकीर्त्तिताः ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

अथ वाहिनौ । इति हेमन्तः ॥

सिद्धको, स्त्री, सज्जकोष्ठः । इत्यमरटीकायां
भरतः । २ । ४ । १२४ ॥

सिवरः, पुं, हस्तौ । इति जटाधरः ॥

सिवाधयिषा, स्त्री, (साधयितुमिच्छा । साध +
सन् + घः । स्त्रियां टाप् ।) साधनेच्छा । यथा,
भाषापरिच्छेदे । ७० ।

“सिवाधयिषया शून्या मिद्विद्यं न विद्यते ।
स पञ्चस्तत्र हस्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥”

सिद्धः, पुं, स, होष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सुहोशब्दस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)

सिद्धः, पुं, (सिद्धयति मनो यत्र । सिद्ध + घञ् ।
पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गन्धद्रव्यविशेषः ।

सिद्धा इति ख्यातः । तत्पर्यायः । तुरुष्कः २
पिण्डकः ३ यावन् ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥

सिद्धकः ५ पिण्डकः ६ कपिचक्षुः ७ तैलाक्षः
८ यावः ९ यावक्षः १० । इति शब्दरत्नावली ॥

सज्जकोष्ठः ११ पिण्डकः १२ तैलपर्वी १३ हक-
धूपः १४ कृत्स्नधूपः १५ । इति जटाधरः ॥

सिद्धकः, पुं, (सिद्ध एव । स्वार्थे कन् ।) सिद्धः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (शिलारसः । अस्य
पर्यायो यथा,—

“कपिनामा कपितैलं कृत्स्नं कपिलक्षलः ।
तुरुष्को मुक्तिसुक्तश्च पिण्डातः सिद्धको रसः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“सिद्धकस्तु तुरुष्कः स्याद्युतो यवनदेशजः ।
कपितैलश्च सङ्घातस्तथाच कपिनामकः ॥”

अस्य गुणा यथा,—

“सिद्धकः कटुकः खादुः स्निग्धोष्णः शुक-
कान्तिकृत् ।

हृष्यः कण्ठाः स्वेदकुष्ठज्वरदाहप्रहापहः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सिद्धको, स्त्री, सज्जको । इति शब्दरत्नावली ॥

सिद्धभूमिका, स्त्री, सज्जको । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सीक, ऋ ङ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
भा०-सक०-सेट् ।) ऋ, आसोकात् । ङ,
सेकते । इति दुर्गादासः ॥

सीक, कि आभृश । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) कि, सोकयति
सीकति । आभृश स्थश्च । प्रमाणं तालव्यादीं

दृश्यम् । इति दुर्गादासः ॥

सीकरः, पुं, शोकरः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
१ । ३ । ११ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।

“स नर्मदा रोधसि सौकराद्-
मंरुद्धिरानर्त्तितनक्तमाले ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा
क्लान्तं रजोधूसरकं तु सैन्यम् ॥”)

३५५

सौता

सौता, स्त्री, (सिनोतीति । सिञ्जन् बन्धे + बाहु-
लकात् क्तः ।) दीर्घश्च । इत्युणादी उज्ज्वलः । ३।

८० ।) साङ्गलपद्वतिः । इत्यमरः । २।८।१४॥

“हे साङ्गलरैखायां सिनोति खनति भूमिं सौता
पि न ग ज बन्धे नास्तीति तः निपातनाद्दीर्घः ।

सौता दस्यसादिः । श्रुते भुवि इति श्रौता
तालव्यशादिश्च ।” इति भरतः ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ६१ ।

“न वेष्टि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरसोत्तरमौक्षितामिमाम् ।

तपःक्षयामभ्यपपत्स्यते सखीं
हृषेव सौतां तदवयवहस्तताम् ॥”)

जनकराजमन्दिनौ । सा तु श्रीरामपत्नी । तत्-
पर्यायः । वैदेही २ मैथिली ३ जानकी ४

परमोसुता ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूमिसम्भवाद्
इति जटाधरः ॥ अस्या उत्पत्तिर्यथा, वाल्मी-

कीये रामायणे । ६६ । १३-१४ ।

“अथ मे कथतः चेत् साङ्गलादुत्थिता ततः ।
चेत् शोधयता लब्धा नाम्ना सौतेति विभ्रुता ॥

भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्तत ममालम्बा ।
वीर्यशक्तेति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥”

अपि च तट्टीकाधृतपद्मपुराणम् ।
“अथ लोकेश्वरौ लक्ष्मोज्जनकस्य पुरे स्वतः ।

शुभलेखे हलोत्खाते तारे चोत्तरफलगुणे ॥
अयानिजा पञ्चकरा बालाकं गतसन्निभा ।

सौतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी ॥
सौतामुखोद्भवात् सौता इत्यस्यै नाम चाकरीत्

ततोऽभूदौरसो तस्य उन्मिष्ठा नाम कन्यका ॥”
तज्जन्मव्रतादि गौतमं प्रति शिवेनोक्तं यथा,—

“वैशाखशुक्लपक्षे त्वष्ट्यां संयमनं कुरु ।
परंयुर्विकुरुष्वै तज्जानकीजन्मनो व्रतम् ॥

मन्तुष्टा जानकी तेन भविष्यति न संशयः ।
एतद् व्रतं ममाप्यस्ति कर्त्तव्यं श्रो द्विजोत्तमः ॥

माहात्म्यं तस्य गदितुं नास्ति मे निश्चलं मनः ।
अहं तद्रसलीनोऽस्मि शक्तस्तद्गदितुं न हि ॥

तस्मादिकं वदामि त्वां मार्कण्डेयान्मधुना ।
गत्वा मुनीन्द्रः सकलं मार्कण्डेयोऽनुपृच्छताम्

सर्वं निवेदितं तस्मै व्रतमाहात्म्यमुत्तमम् ।
विधानञ्च फलं तस्य स मुनिस्त्वां वदिष्यति ॥

मार्कण्डेयोपदिष्टेन विधिनाचर तद्व्रतम् ।
यथाशक्त्यपि कुर्वाणो व्रतस्वीकृतवमादरात् ॥

लक्ष्मसे सकलान् कामान्नात्र कार्या विचा-
रणा ॥”

इत्यादि गौतमप्रश्नानन्तरं श्रीमार्कण्डेय उवाच
“नैतायुगे उत्तराशां गते कमलिनोपती ।

सर्वर्त्तुनिकरश्चैव ऋतौ तु कुसुमाकरः ॥
मामि पुण्यतमे विप्र माधवे माधवप्रिये ।

नवम्यां शुक्लपक्षे च वामरे मङ्गले शुभे ॥
सार्धं ऋते च मध्याह्ने जानकी जनकालये ।

आविर्भूता स्वयं देवी योगेषु गतिरुत्तमा ॥
एतदुद्योगं कृतश्चैतद्भूतं प्रोक्तमनन्तकम् ॥

षष्ठ्यां यदि विद्वाः स्यात्सर्वमो माधवे सिते ।

सौता

कुर्यादेदं व्रतं तस्यां कृतस्तेष्वनता भवेत् ॥
मध्याह्नव्यापिनी प्राज्ञा व्रतेऽस्मिन्नवमौ तिथिः

दिनद्वयगतायाम् तस्यां कार्या परा नरैः ॥
एतेर्थांगेर्विनापि स्यात् तद्धिनं पापनाशनम् ।

व्रतानां नित्यमात्रातं कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥५॥
यस्तु नो कुरुते मोहात् जानकीजन्मसम्भवम् ।

व्रतं स पश्यते घोरे नरके नात्र संशयः ॥
तस्मिन्नहनि मूढात्मा भुक्ताप्यननु यो नरः ।

मुने स कमिसङ्घातं सपूयं खादति स्फुटम् ॥
न करोति हि यः श्रुत्वा व्रतानामुत्तमं व्रतम् ।

स महापातकी ज्ञेयः सर्वधर्मोर्विच्छिन्नः ॥६॥
कुरुते यो व्रतं सोऽपि पृथ्वीदानफलं लभेत् ।

महाषोडशदानानां यज्ञानां मुनिपुङ्गव ! ॥
प्राप्नोति सञ्चतीर्थानां प्राप्नुयात् सकलं फलम्

सर्वभूतदयां कृत्वा फलमाप्नोति यज्जनः ।
तत्राप्नोति व्रतादस्मात् नात्र कार्या विचारणा

षष्ठ्यां प्रातरुत्थाय कृत्वा श्रीचमत्तन्द्रितः ।
महानद्यां तडागे वा कूपे वाप्यन्तिकेऽपि वा ॥

स्नात्वा कुर्यान्नित्यकर्म प्रातःमन्यादिवन्दनम्
देवान् पितॄन् च संतप्यं हविष्याशो च संयतः ॥

एकमुक्त्वा ब्रह्मचारी स्याद्भूमिशायी च गौतमः ॥
नवम्यां प्रातरुत्थाय दान्तो भूत्वा समाहितः ॥

तीर्थादीं विधिवत् स्नात्वा कृतनित्यक्रियो नरः
कुर्वीत मण्डपं रम्यं षोडशस्तम्भमण्डितम् ॥

अष्टस्तम्भयुतं वापि चतुःस्तम्भमथापि वा ।
तोरणैः सहितं कुर्याद्व्रतानवरशोभितम् ॥

द्वारं धु शङ्खचक्रादिपताकाभिर्भजस्तथा ।
अलङ्कुर्यात् प्रतिस्तम्भं स्थापयत् कलमान्

शुभान् ॥
शुद्धतण्डुलराशीषं पूर्णपात्रैरलङ्कृतान् ।

मध्ये तु चत्वरं कुर्यात् चतुर्हस्तप्रमाणतः ॥
हस्तमात्रोच्छ्रितं रम्यं चतुरस्रं मूढा मुने ।

पलद्वयमितं कुर्यात् जानकीप्रतिमां शुभाम्
काञ्चनोमथवा शक्त्या कुर्यादिकपलोन्मिताम् ।

तदर्धेन तदर्धेन कुर्याच्छ्रुत्या चतुर्भुजाम् ॥
वित्तशाल्यमकुत्वेवं राजतोमपि कारयेत् ।

आङ्गुस्वरीं पञ्चनीं वा मृगमयीं वृक्षजामुत ॥
कुक्ष्य पटेऽथ वा लेख्या वर्णकैः प्रतिमां वराम् ।

लेख्यञ्च सूतिकागारं सञ्चतश्च पटावृतम् ॥
पर्यङ्कशयने सुप्ता तत्र राज्ञो महासतिः ।

तस्याः समीपतः सुप्ता मैथिली स्तनपायिनी ॥
जातकर्मकरो लेख्यो जनकश्च महोपतिः ।

शतानन्द पुरोधश्च लेखनोयः प्रव्रततः ॥
इत्यादि चारितं लेख्यं जानकीजन्मसम्भवम् ।

यथाशक्ति हलं कुर्यात् काञ्चनं किल गौतमः ॥
राजतं चैवममलं स्वर्णमिहासनं तथा ।

कुर्यात्ताम्रमयं कुम्भं पूर्णपात्राहतं मुखे ॥
तन्मध्ये पञ्चरत्नादि तीर्थान्मुनिर्जपेन्मनः ॥

आचार्यं शास्त्रकुशलं वेदाध्ययनक्रोपिदम् ।
हणुयाद्विमलाचारमवतंसङ्गदामनः ॥

अन्तरीयात्तरीयश्च पञ्चपात्रादिभिर्व्रतौ ।
श्रीफलदिभिरभ्यर्च्य गन्धमाख्यानुशोपनैः ॥

सीता

हृण्यार्थं विधानेन ततः षोडश ऋत्विजः ॥
विद्यावतः सदाचारानष्टौ वा भक्तिसंयुतः ।
मध्ये वेदी समालेख्या विचित्रैर्वर्णकेस्ततः ॥
पञ्चमष्टदलं तत्र स्थापयेत् कलसं ततः ।
रत्नसिंहासनं रम्यं संस्थाप्य विजितेन्द्रियः ॥
तत्राधवासनं कुर्यादग्न्युत्तारणपूर्वकम् ।
प्रतिमायां विधानेन देवीमावाहयेत्ततः ॥*॥
प्राणानायस्य मूलेन द्विरैकाग्र्ये च चेतसा ।
मूलमन्त्रस्य जनकं मुनिं विन्यस्य मूर्धनि ॥
सुखे हृन्मय गायत्री सीतादेवीं हृदि न्यसेत् ।
गामी तु विन्यसेद्ब्रह्मन् लक्ष्मीबीजं सविन्दुकम् ।
पादयोश्च नमः शन्यै ततो विन्यस्य मन्त्रवित् ।
श्रीं श्रीमित्यादिभिर्भोजैर्हविषदस्वरसंयुतैः ।
कृत्वा करपङ्क्त्यु न्यासं ध्यायेत्ततो व्रतौ ॥*॥
चतुर्भुजां सुवर्णाभां रामालोकनतत्पराम् ।
श्रीराघवाश्रितां सीतां चिन्तयेद्द्विद सर्वदा ॥
इति ध्यात्वा समुच्चार्य मूलमन्त्रं कृताञ्जलिः ।
सविन्दुकमलाबीजं पूर्वमुच्चार्य गीतम् ॥
सीताये इति पद्यात् नमश्च वदेत् किल ।
संपूज्य प्रतिमां रात्रौ कृत्वैवमधवासनम् ।
ब्रह्मचारी भूमिशायी तस्यां रात्रौ भवेद्भूतौ ॥
तस्यां नवम्यां विधिवत् कृत्वा शौचमर्तुः ।
नद्यादौ विमले स्नात्वा नित्यकर्म विधाय च ॥
ततस्तु प्रथमे यामे नित्यपूजाविधिं व्रतौ ।
कृत्वा द्वितीयप्रहरे गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
मध्याह्नसमये भक्त्या कुर्यादैकाग्रचेतसा ।
आसने उपविश्यादौ मूलं विन्यस्य पूर्ववत् ॥
चतुरस्रं षट्कोणं त्रिकोणं च पुरस्ततः ।
कृत्वा मण्डलमाधारं तत्र संपूज्य मन्त्रवित् ॥
मूलेन शङ्खं संस्थाप्य जलमासिन्धुं निर्मलम् ।
चिन्तयं तत्र संचिन्त्य तीर्थमद्भुतमुद्रया ॥
आकृत्य मूलमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितैः ।
जलैः संप्रोक्षयेद्द्विद्वान् सामर्थीं पूजनोचिताम् ॥
पात्राणि ताम्रहोमादिनिर्मितानि ततो मुने ।
पादार्चप्रदानार्थं च मधुपक्वाण्यमेव च ॥
तथैवाचमनीयार्थमेवमासादयेत् क्रमात् ।
एकस्मिन्मयवा पात्रे पाद्यादीनि प्रकल्पयेत् ॥
पात्राणीत्यं समासाद्य ततोऽग्निर्यागमाचरेत् ।
पुष्पाञ्जलिं समादाय ध्यायेत् प्रतिमागतम् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मान्याश्चयन्तीं चतुर्भुजः ।
महामतेस्तथा प्राप्नो जनकस्य महात्मनः ॥
हलचालनतः साक्षादाविर्भूतां स्वतः त्रियम् ।
सीतां देवीं हृदि ध्यात्वा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
पुष्पाञ्जलित्रयं देवो प्रतिमामूर्धनि क्षिपेत् ।
हिरण्यवर्णां मन्त्रेण देवीमावाहयेत्ततः ॥
आवाहनादिमुद्राणामष्टकं संप्रदर्शयेत् ।
तामावाहय इतुरक्तां मन्त्रां देव्यासने मुने ॥
अक्षपूर्णांमर्चदानं पाद्यं कासोऽस्त्रिमन्त्रतः ।
चन्द्रप्रभेति मन्त्रेण दद्यादाचमनीयकम् ॥
आदित्यवर्णं इतुरक्तां मन्त्रः पञ्चाश्रुते भवेत् ।
अप्यायस्वति मन्त्रेण पयसा ज्ञापयेत्ततः ॥
दक्षिणाव्रुस्ततो दक्षः हृतेन हृतवतुरतः ।

३५६

सीता

मधुना मधुवतिरिति वृषभ्या सितया मुने ॥
स्नादयवस्त्रमन्त्रेण ततस्तीर्थाभ्यां क्रमात् ।
उपेतु मामिति प्रोक्तः सीतायाः रूपेण मनुः ॥
स्वर्णसिंहासने रम्ये प्रतिमां स्थापयेद्भूतौ ।
वासोभिः क्षुत्पिपासेति पूजयेद्द्विमलौचनैः ॥
गन्धहारामिति भवेद्दानं गन्धादिकस्य तु ।
मनसः काममित्रादुन्मत्तमाभरणादिके ॥
मधुपर्कं ततो दद्यात् सीतादेव्यै विधानतः ।
कस्तूरीकुसुमोपेतैः कर्पूरागुहचन्दनैः ॥
प्रतिमां पूजयेद्ब्रह्मया यतः पुण्यैः स्वकाशिकैः ।
सुगन्धैः कर्हमेनेति मन्त्रेण किल गीतम् ॥
अर्चयेत्तुलसीपत्रैः कोमलैर्नक्षत्रीयुतैः ।
प्रतिमां मूलमन्त्रेण शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
ततः संपूजयेद्द्विद्वान् राजानं जनकं व्रतौ ॥
जनकपूजामन्त्रः ।
'देवी पद्माक्षया साक्षादवतीर्णा यदाक्षयि ।
मिथिलापतये तस्मै जनकाय नमो नमः ॥'
महामतिपूजामन्त्रः ।
"श्रीसीताजननी मातर्भद्रिणी जनकस्य च ।
पूजां गृह्णाण महत्तां महामति नमोऽस्तु ते ॥"
शतानन्दपूजनमन्त्रः ।
"निधानं सर्वविद्यानां विद्वत्कुलविभूषणः ।
जनकस्य पुरोधस्त्वयं शतानन्दाय ते नमः ॥"
हलपूजनमन्त्रः ।
"जीवयस्वखिलं विश्वं चालयन् वसुधातलम् ।
प्रादुर्भावयसे सीतां सौर तुभ्यं नमोऽस्तु वै ॥"*
सुभगापूजनमन्त्रः ।
"त्वयैवोत्पादितं सर्वं जगदेतच्चराचरम् ।
त्वमेवासि महामाया मुनीनामपि मोहिनी ॥
त्वयायत्ता इमे लोकाः श्रीसीतावक्त्रभा परा ।
वन्दनीयासि देवानां सुभगे त्वां नमाम्यहम् ॥*॥
ततोऽष्टदलमध्यस्त्रजयाद्या भक्तितः क्रमात् ।
संपूजयेद्द्विशृङ्गात्मा गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
बहिर्मुखलवर्त्तन्यः षोडशाद्यास्तु देवताः ।
अणिमाद्याभिधाः पूज्या वरिः सर्वा ऋचस्ततः ॥
संपूज्यावरणाख्येवं मुख्यदेव्यास्ततो व्रतौ ।
दशार्ङ्गगुणैर्दद्याद्दूषमापः स्तवविभिः ॥
दोषस्तु सान्धवर्त्तीभिराद्रिपुष्करिणामिति ।
नैवेद्यं हृतपक्वान्तेर्नानाव्यञ्जनसंयुतैः ॥
प्रदद्यात् पायसाद्यैरप्यार्द्रापः करिणामिति ।
रात्रौ च गुडलज्जुकान् महामन्त्रे निवेदयेत् ॥
ताम्बूलं च ततो दद्यात् कर्पूराद्यैः सुसंयुतम् ।
साङ्गतासिद्धये देया यथाशक्ति च दक्षिणा ॥
नोराजयेत्ततो देवीं प्रणमेत्तदनन्तरम् ।
तामाह्वय च मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिमथार्पयेत् ॥*॥
मूलेन जावयेत् विप्रैरष्टोत्तरसहस्रकम् ।
अष्टोत्तरगतं वापि पायसं शङ्खं रायुतम् ॥
आहुतीनां ततः पञ्चान्मुने कुर्यात् प्रदक्षिणाम् ।
पुनः पुष्पाञ्जलिं दद्यात् सीतामूर्धनि भक्तितः ॥
आदाय तुलसीपत्रं पुण्यं यत्किञ्चिदेव वा ।
सीताङ्घ्रिपङ्कजाङ्गुल्या तदाकारं विभावयन् ॥
इति मन्त्रशिरा भूत्वा रोपयेत्तत् क्षमूर्धनि ।

सीता

ततः सीतापदाभोजयथं संस्पृश्य मङ्गलम् ॥
कराञ्जलिपुटं कृत्वा प्रार्थयेद्भामवक्त्रभा ॥
भक्त्या परमया ब्रह्मन् ताभिः कोमलशक्तिभिः ।
दुरन्तसंसारसमुद्रमग्नं ॥
सीते शरणां शरणागतं त्वाम् ।
उद्धारयस्वाश्रु ज्ञतं भयेत-
इतं ततो देवि मयि प्रसीद ॥
संप्रार्थ्यं जानकीमिव दण्डवत् प्रणमेत् पुनः ।
पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा स्तुवीत परमेश्वरीम् ॥
नीलनीरजदलायतेक्षणं ।
कौशलेशुभजसावकम्बनाम् ।
सानुरागहरिमिवसीतौ ।
भावये मनसि रामवक्त्रभा ॥
मन्दहंसगतिगात्रं कृपाङ्गीं ।
कामकान्तिपरिभूतचन्द्रिकाम् ।
ताडकारिसङ्घम्रेमविमग्नां ।
भावये मनसि रामवक्त्रभा ॥
कुन्तलालककपोलमाननां ।
राहुवक्त्रगुहधाममद्युतम् ।
वाससा पिदधतीं ह्रियाकुलां ।
भावये मनसि रामवक्त्रभा ॥
कायवाक्त्रनसगीः पतिव्यधात् ।
स्वप्नजायतिषु राघवेस्वरः ।
शिवविरिञ्चिभिरङ्गुवन्दितां ।
भावये मनसि रामवक्त्रभा ॥
भक्तैकगम्यां प्रकृतेः पराञ्च ।
चित्ते भृशं लोकमस्त्रताञ्च ।
भूवायुवक्त्रिवननाकसंस्थितां ।
विभावये चेतसि रामवक्त्रभा ॥
इन्द्रश्चन्द्रधनदानुपालकैः ।
सहिमानगणमास्थितैर्हिवि ।
पुण्यवर्धमनुसंस्तुतशीलां ।
भावये मनसि रामवक्त्रभा ॥
ध्वजमानममरैश्च स्वरूपां ।
वामधामतनुनिर्जितहेमाम् ।
फुल्लनीरजविभावराजनां ।
भावये मनसि रामवक्त्रभा ॥
सञ्चयेद्द्वि विसदां विमानगै-
र्विस्मयाकुलमनोभिरौचित्यम् ।
तेजसापि दधतीं सदा दिशं ।
भावये मनसि रामवक्त्रभा ॥
एतदष्टकमनिष्टहानिहृद् ।
यः पठेदयं शृणोत्यहर्मुखे ।
अन्तरापरहिता तु मैथिलौ ।
तस्य भक्तिमतुलां प्रयच्छति ॥
स्तुत्येयं जानकीदेवीं गीतवाद्यादिभिर्व्रतौ ।
रात्रौ जागरणेः सर्वां तां रात्रिमपवाहयेत् ॥
ततः प्रातर्हंशम्याञ्च पूर्वोक्तविधिना द्विज ।
प्रतिमां पूजयित्वा वा चार्थं पूजयेत्ततः ॥
तस्मै सोपस्करां दद्यात् सवक्त्रां गां पयस्विनीम् ।
दक्षिणाञ्च यथाशक्ति ततः पूर्णाहुतिं चरेत् ॥
पूर्णाहुतिविधानेन कृत्वा च प्रतिमादिकम् ।

सीता

सीतायाः प्रीतये दद्यात् मण्डपादि विस्मय च ॥
सीताप्रीतिं वाचयित्वा ब्राह्मणाचार्यभाषितैः ।
अन्धेभ्योऽपि यथाशक्त्वा भूयसीं दक्षिणां ददेत् ॥
अतिविभ्योऽसदानश्च कर्त्तव्यं तद्दिने किल ।
सन्तोष्य सकलान् लोकान् कुटुम्बसहितो व्रती ॥
विधिना पारणं कुर्यात् भूमिशायी च मानवः ।
तस्योपरि सदा प्रीता सीता स्यान्नात्र संशयः ॥ *
यदुष्टं नित्यपूज्या स्यात् प्रतिमा तत्र गीतम् ।
तस्यामिवोक्तं कुर्याज्जानक्याः पूजनादिकम् ॥
जित्पूज्या न यस्य स्यात् सीतायाः प्रतिमा यदा
शालग्रामशिलायां स कुर्यात् सीतोक्तं बुधः ॥
लक्ष्मीनारायणी यस्मात्तस्यां संवसतः सदा ।
पूर्वोक्तविधिना सीतानवम्या उत्सवं हिज ॥
पूजां कुर्वीत वै तस्याः सर्वां पञ्चाशत्तादिभिः ।
तुष्येत तेन वै तस्मिन् जानकीरघुनन्दनौ ॥ *
इत्थं निमदितं सर्वं जानकीजन्मनो व्रतम् ।
कुर्वन्तीन्द्रादयः सर्वं व्रतमेतदनुत्तमम् ॥
गन्धर्वः किन्नरा यक्षा गुह्यकाः सिद्धचारणाः ।
नागाश्च मुनयश्चापि प्रकुर्वन्ति व्रतं हिज ॥
यः कुर्याद् व्रतमेतद् जानकीजन्मसम्भवम् ।
स लभेत् सकलं ब्रह्मन् पृथ्वीयात्ताफलं किल ॥
तथा षोडशदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ।
अश्वमेधादियज्ञानां तीर्थानामपि गौतम ॥
अत्युपतपसां चापि वेदोक्तायुश्च विन्दति ।
गीतमेतदं व्रतं तस्मादवश्यं कुरु भक्तितः ॥
नन्दं वल्लभं समर्थास्तो फणोन्मृचतुराननाः ।
कृताद् तोत्तमादन्माहोर्धायुः प्राप्तवानहम् ।
व्रतानां नित्यमास्मात् भक्तितं कुर्वतां सताम् ॥

सुत उवाच ।

मुनये गौतमायैत्यं जानकीजन्मसम्भवम् ।
व्रतञ्च व्रतमाहात्म्यं विधानं श्रुतिचोदितम् ।
जगाद सकलं व्यक्तं मार्कण्डेयो मुनीश्वरः ॥
इत्यादि श्रीभविष्यपुराणे श्रीसीतानवमीव्रत-
माहात्म्यं समाप्तम् ॥ * ॥ स्वर्गगङ्गा । इति
मिदिनी ॥ सा तु भद्राश्ववर्षगङ्गा । यथा, श्रीभाग-
वते ५ स्कन्धे । “सीता तु ब्रह्मसदनात् केशवा-
चलादिगिरिशिखरेभ्योऽर्धाऽधः प्रस्रवन्ती गन्ध-
मादनसूक्ष्मसु पतित्वास्तरणं भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां
दिशि चारुसमुद्रमभिप्रविशति ॥” अपि च ।
मार्कण्डेय उवाच ।

“यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरिः ।
तत्र जाता देवनदी सीताख्या वचनादिधैः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं सीतातोयैर्मनोहरैः ।
चन्द्रं पपुनं ह्यवाक्यात् सर्वं ते त्रिदिवौकसः ॥
तदा सीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च सायतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् वृद्धोद्धतसंज्ञकं ॥
तद्दिहृदं तदा तोयं तास्मिन् सरसि निर्मलम् ।
तद्दृश्यं स्वयं ब्रह्मा विष्टब्धं साधु तज्जलम् ॥
तद्दृशनाज्ज्ञात्वा तस्मादुत्थिता कनकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिवत् स्वयं ततः ।
भार्यायै सागरस्नान्मु जपाच्च ब्रह्मसंयते ॥”
इति काशिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

सौधः

लक्ष्मीः । उमा । शस्याधिदेवता । इति नानार्थ-
ध्वनिमन्त्रौ ॥ मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
गङ्गास्रोतः । यथा,—
“गङ्गायान्मु भद्रसोमा महाभद्राय पाटला ।
तस्याः स्रोतसि सीता च वङ्कुर्भद्रा च कौर्त्तिता
तद्देऽलकनन्दापि शारिणी त्वत्पनिम्नगा ॥”
इति शब्दमाला ॥
(नदीविशेषः । इति केचित् ॥ यथा, महा-
भारते । ३ । १८८ । १०० ।
“गाङ्गं शतद्रुं सीताञ्च यमुनामथ कौशिकीम् ।
* * * * *
एताश्चान्याश्च सरितः पृथिव्यां या नरोत्तमा ।
परिक्रामन् प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥”
सीतपतिः, पुं, (सीतायाः पतिः) श्रीरामचन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सीतायाः पतिः, पुं, (सीतायाः पतिः । अलुक्
समासः ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रामायणटीकाकृतो मङ्गला-
चरणे ।
“रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।
रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥”)
सीतोलकः, पुं, सीतोलकः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥
सीत्कारः, पुं, (सीत् + क + भावे घञ् ।) मनु-
ष्याणां गुणानुरागशब्दः । (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । २१६ ।
“गङ्गिण्या चिकुरश्चसमयसीत्कारमोलित-
दृशापि ।
बाला कपोलपुलकं विलोक्य निहतोऽस्मि
शिरसि पदा ॥”)
सीत्कृतं, क्ली, (सीत् + क + भावे क्तः ।) मनु-
ष्याणां गुणानुरागशब्दः । यथा,—
“शब्दो गुणानुरागात् प्रणादः सीत्कृतं
नृणाम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
सीत्, क्ली, (सीतया निहृत्तमिति । सीता + यत्)
धान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सीत्, त्रि, (सीतया समितम् । सीता + “नौ-
वयोधर्म”ति ।) ४ । ४ । ८१ । इति यत् ।)
छष्टचत्वादि । इत्यमरः । २ । ८ । ८ ॥
सौधं, क्ली, आलस्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
सोधुः, पुं, (सोधुः । पृषोदरादित्वात् शस्य सः ।)
मयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते । ५ । २४ । ६० ।
“अशोकं कुरुराजानं पादघातविकाशितम् ।
वकुलं सोधुसंकेन तथा कुरुवकं कुरु ॥”)
मयभेदः । इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥ यथा,—
“इक्षोः पक्षे रसः सिद्धः सोधुः पक्षरसश्च सः ।
आमंस्तैरेव यः सोधुः स च शीतरसः स्मृतः ॥
सोधुः पक्षरसः श्रेष्ठः स्वरान्निबलवणकृतः ।
वातपित्तकारा ह्यस्य स्नेहो रोषो हरेत् ॥
निबन्धभेदशोफार्थः शोफोदरकफामयान् ।

सीमन्ति

तस्यादत्यगुष्णः शीतरसः संलेखनः स्मृतः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा च ।
“सोधुः कषायाज्जलमाधुरी वा
सन्दीपनो भेदमलापहा च ।
आमातिसारानिलपित्तशूल-
श्लेष्माभयार्शोपहृणीगदघ्नः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्यायः ॥)
सोधुगन्धः, पुं, (सोधोरिव गन्धो यस्य ।) वकुलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सोधुपुष्पः, पुं, (सोधुवत् गन्धयुक्तं पुष्पं यस्य ।)
कदम्बः । वकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सोधुपुष्पी, स्त्री, (सोधुवत् गन्धयुक्तं पुष्पं यस्याः ।
ङीष् ।) धातकौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(धातकौशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
सोधुरसः, पुं, (सोधोरिव रसो यश्च ।) आम्ब-
हृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सोधुसंज्ञः, पुं, (सोधोः संज्ञा संज्ञा यस्य ।)
वकुलहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सोधं, क्ली, अपानम् । इति केचित् ॥
सोपः, पुं, तर्पणाद्ययंजलपात्रम् । कौषा इति
भाषा । यथा,—
“वस्तुतस्तु अत्रानुवृत्तस्य सोपासम्भवात् उद्भूत-
पदं हस्तादन्यं न सोपादिनोद्भूतपरम् । तेन
सोपादियुक्तकरतर्पणे तत्रैव जले तिलान्
मिश्रयेत् ।” इति गोपालन्यायपञ्चाननकृत-
विचारतिर्णयः ॥
सीमन्तः, पुं, (सीमोऽन्तः । शकन्नादित्वात्
साधुः ।) केशेषु बर्त्त । इति हेमचन्द्रः ॥
सिंति इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १ । ४४ । २
“अपश्यन्त तथा यान्तमाकाशि नागमुत्तमम् ।
सीमन्तमिव कुर्वाणं नभसः पञ्चवर्षं सम् ॥”)
सीमन्तोन्नयनसंस्कारः । यथा, याज्ञवल्क्यः ।
१ । ११ ।
“गर्भाधानमृतौ पुंसःसवनं स्यान्मनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥”
(प्रत्यङ्गविशेषः । यथा, सुश्रुते । ३ । ५ ।
“चतुर्दशैव सीमन्ताः । ते चास्थिसंघातवज्र-
नीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसंघाताः । ये क्षुत्ताः
संघातास्तु खल्वष्टादशैकेषाम् ॥”)
सीमन्तकं, क्ली, (सीमन्ते कायति शोभते इति ।
क + कः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सीमन्तकः, पुं, नरकावासः । यथा,—
“लक्ष पञ्चव नरकावासा सीमन्तकादयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
सीमन्तिनो, स्त्री, (सीमन्तोऽस्या अस्तीति ।
इतिः । ङीष् ।) नारी । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ३५ । २१ ।
“मास्व सीमन्तिनी काचित् जनयेत् पुत्रमी-
दृशम् ।
सीमन्ते । योऽहमस्माया दक्षि शोकमनन्त-
कम् ॥”)

सौमन्तो

सौमन्तोन्नयनं, स्त्री, (सौमन्तस्य उन्नयनं उन्नो-
जनं यच्च ।) संस्कारविशेषः । इति जटाधरः ॥
तद्विधानञ्च यथा,—

अथ सौमन्तोन्नयनम् ।

“यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने
प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिर्होमं कृत्वा पुं-
सनञ्च कृत्वा सौमन्तोन्नयनं कार्यम् । तथा च
नारदः ।

“येषामनु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तोषां पैतृकादेव तद्वनात् ॥
अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

क्रमात् भ्रातृणां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्यक्रमान्
भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषय एव । विवाहे तथा
दर्शनात् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।

देवतानां विपर्ययां जुहोतिषु कथं भवेत् ।
सर्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥
संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चैत् कथञ्चन ।
इत्वेतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः ॥
एतदित्यनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव
विहृतम् । उभयकरणं तन्मन्त्रैव मातृका-
पूजादि ।

“गणेशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेत् आहमादी न पृथगादिषु ॥”

इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥ * ॥

गोभिलः । अथ सौमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे
मासि षष्ठे ऽष्टमे वा । अथ पुंसवनानन्तरम् ।
सौमन्तः केशरचनाविशेषः । वाशब्देक्याञ्च चतु-
र्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः । किन्तु पूर्वपूर्व-
कालः प्रशस्तः । समर्थस्य चेपायांगात् इति
न्यायात् ततश्च नवममासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वेव
कर्त्तव्यम् । प्रथमगर्भ इत्युपादानात् । यदि
कथञ्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे गभनाशे पुन-
र्गर्भोत्पत्तौ अयं कालनियमो न किन्तु गर्भस्यन्दने
सौमन्तोन्नयनं यावन्न वालप्रसवः । इति शङ्क-
लिखितोक्तकालो ग्राह्यः । वृहद्राजमार्तण्डे ।
“या नार्यकृतसौमन्ता प्रसूते च कथञ्चन ।
अहं विधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति ॥”
षष्ठे मासेऽष्टमेऽष्टौ च कुजदिनकृतां नन्दभद्रे
तिथौ च

मेलेमूले सृगाङ्गे करपिष्टपवनेपौष्पविष्णुत्रियुग्म-
पुष्पाश्वादित्यरौद्रे युवतिहरिभसे वृषिके वाप-
लग्ने ।

अन्ते तारानुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च
सौमन्तकर्म ॥

शृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुंशस्य च ।
किञ्चिद्वदन्ति सौमन्तं तथा रिक्तं तरे तिथौ ॥

गोभिलः । प्रातः सशिरस्काभ्रतोदगघ्रेषु दर्भेषु
पश्चादग्नेः प्राच्युपविशति उक्तार्थमेतत् । पश्चात्
पतिरवस्थाप्य युगमन्तमौडम्बरं शलाटुपथ्यमाव-
ध्नाति अथमूर्ज्जावतो वृक्ष इति । अग्नेः पश्चात्
पतिः स्थित्वा । युगानि फलानि यस्मिन् शला-

द्वयम्

सौमा

टपथ्ये नीलस्तवके स युगमान् तं मतुवन्तम् ।
तथा च भट्टनारायणधृतं छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“शलाटु नीलमित्युक्तं यथ्यस्तवक उच्यते ।

कपुष्पिकाभितः केशा मूर्ध्नि पश्चात् कपुच्छलः
एतद्वचनं नारायणोपाध्यायेन धृतम् । उडु-
म्बरभ्रममौडम्बरम् । अथमूर्ज्जावतो वृक्ष इति
मन्त्रेण भार्यायाः कण्ठे बध्नाति ॥ * ॥ अथ

सौमन्तमूर्धः नयति भूरिति दर्भपिच्छलीभिरेव
प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ।
अथानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्री ददाति तं सौमन्तं

ललाटोर्ध्वं नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिच्छलो-
भिस्तिसृभिः । एकवारकरणाद्यावन्मन्त्रयनानि
तावतीभिरेव तिसृभिरित्यर्थः । प्रथमादिपदानि

तु व्याहृतीनां पिच्छलीनाञ्च पृथङ्नियोगार्थम्
पिच्छली पवित्रम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्
“अनन्तर्गर्भं साधं कौशं हृदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुतचित् ।
एतदेव हि पिच्छला लक्षणं समुदाहृतम् ॥”

गोभिलः । अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयश्च
वीरास्तरन्त्यनेन युद्धमिति वीरतरः शरः ॥
तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“श्लाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः ।
तिलतण्डुलसम्पाकः कृपरः सोऽभिधीयते ॥”

ततश्च शरेण येनादितेरिति मन्त्रेण सौमन्तमूर्धं
नयति इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते ॥ * ॥ अथ

पूर्वेन सूत्रचात्रेण वाकामहमित्येतयश्च । चात्रं
तर्कः । तेन सूत्रपूर्वेन वाकामहमिति मन्त्रेण
सौमन्तमूर्धं नयतीति शेषः । त्रिः श्वेतया

शलल्या यास्ते वाके सुमतय इति स्थानत्रितये
शुक्लेन शिजाजन्तुकण्ठकेन यास्ते इति मन्त्रेण
सौमन्तमूर्धं नयतीति शेषः । कृपरः स्थाली-

पाक उत्तरघृतस्तम्भवेत्येतत् । कृपर उक्तः ।
स्थालीपाकश्चः स उपरि दत्तघृतस्तं बध्वाः
प्रदर्शयेत् । स्थालीपाकपदं चरुस्थाल्यां कृष-

रस्य अर्पणार्थम् । मनुष्यार्थत्वात् द्विःप्रक्षालनम्
ततश्च यः कथिन्महानसे अर्पयित्वा स्थापयेत् ।
किम्पश्यसोत्युक्ता प्रजामिति वाचयेत् किं पश्य-

सोति पतिरुक्ता प्रजामित्यादि मन्त्रं गर्भिणीं
वाचयेत् । तं मा स्वयं भुञ्जीत । तमेवेत्तितं
कृषरम् । वीरसूर्जविस्मृज्जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो

मङ्गल्यादिभिर्वाग्भिर्गुपासीरन् । वीरान् विक्ता-
न्तान् पुत्रान् सूत इति वीरसूत्रं भवेति वाक्य-
शेषः प्रतिपदं स्यात् । जीवतो दीर्घायुषः

पुत्रान् सूत इति जीवसुः जीवतः पत्नी जीव-
पत्नी अविधवेत्यर्थः । एवं प्रकाराभिर्वाग्भि-
रनुनयेयुः । क्रमश्च महाव्याहृतिभिर्हुत्वा

मौडम्बरफलस्तवकं कण्ठे बध्ना प्रजामिति
वाचयेदित्यन्तं तन्मन्त्रं कृत्वा व्याहृतिभिर्होमादि-
तन्त्रं समापयेत् ततो ब्राह्मण्य उपसीरन् ।
इति संस्कारतत्त्वम् ॥

सौमा, [न] स्त्री, (सौमते इति । सि + “नामन्-
सौमा,) सौमन्त्योमिति । उणा० ४।१५०।

सौमावि

इति मनिप्रत्ययेन साधुः । “डावभाभ्याम-
न्यतरस्याम् ।” ४।१।१३। इति पाणिनीको डाप्)।
ग्रामादीनामवधारितान्तभागः । सौमाना इति
भाषा । तत्पर्यायः । मर्यादा २ अवधिः ३
आघाटः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । २५३—२५४ ।

“यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सौमावादविनिर्णयः ॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समक्षं सौमि साक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सौमलिङ्गानितयोश्चैव विवादिनीः ॥”
स्थितिः । (यथा, माघे । ३ । ५७ ।

“यस्यामजिह्वा मङ्गतीमपङ्काः
सिमानमत्यायतयोऽत्यजन्ताः ।
जनैरजातस्त्वलनेर्ण जातु

इयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥”)
चेन्नम् । अण्डकोषः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
“केशेषु चमरीं हन्ति सौमि पुष्कलको हतः ॥”
इति सिद्धान्तकौमुदो । २ । ३ । ३६ ॥)

वेला । इति विश्वः ॥
सौमाविवादः, पुं, (सौमायाः विवादः ।) ग्रामा-
दीनां सौमाविषयकलक्षः । यथा । अधुना

सौमाविवादनिर्णय उच्यते ।
“सौमो विवादे चेन्नस्य सामन्ताः स्वविरादयः
गोपाः सौमाकृषाणा ये सर्वं च वनगोचराः ॥

नयेयुरेति सौमानं स्थलाङ्गारतुषदुमैः ।
सेतुवल्लीकनिष्ठास्थिवैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥”
ग्रामहयसम्बन्धिनः चेन्नस्य सौमो विवादेतथैक-

ग्रामान्तर्वर्त्तिचेन्नमर्यादाविवादे च सामन्ता-
दयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सौमालक्षणे-
रुपलक्षितां चिह्नितां सौमां नयेयुः निश्चिन्युः

सौमा चेन्नादिमर्यादा सा चतुर्विधा । जन-
पदसौमा १ ग्रामसौमा २ चेन्नसौमा ३ गृह-
सौमा ४ चेति । सा च यथासम्भवं पञ्चलक्षणा

तदुक्तं नारदेन ।
“ध्वजिनी मत्सिनी चैव नैधानौ भयवर्जिता ।
राजशासननीता च सौमा पञ्चविधा स्मृता ॥”

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । वृक्षादीनां प्रकाश-
कत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मत्सिनी सलिलवती
मत्स्यशब्दस्य स्वधारजलक्षणत्वात् । नैधानौ

निष्ठातुषाङ्गारादिमते । तेषां निष्ठातत्वेन
निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थप्रत्यर्थ-
परस्परसम्पत्तिपत्तिनिर्मिता । राजशासन-

नीता । ब्राह्मचिह्नाभावे राजच्छया निर्मिता
एवम्भूतायां षोढा विवादः संभवति । यथाह
कात्यायनः ।

“आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च
अभोगभुक्तिः सौमा च षड्भूवादस्य हेतवः ॥”
इति । तथा हि । ममाच पञ्चनिवर्त्तनाया भूमे-

रधिका भूरस्तीति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्त्तनेव
नाधिकेत्याधिक्ये विवादः पञ्चनिवर्त्तना मदीया
भूरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्च-

निवर्त्तनो ममांश इत्युक्तेऽंश एव नास्तीत्यस्ति-

सौमावि

नास्ति विवादः सम्भवति । मदीया भूः प्राग-
विद्यमानभोगैव भुज्यत इत्युक्तं न सन्तता चिर-
न्तयेव मे भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवादः । इयं
मर्थादेयश्चेति सौमाविवाद इति षट्प्रकार एव
विवादः सम्भवति । षट्प्रकारेऽपि भूविवादे
श्रुत्यर्थाभ्यां सौमाया अपि निर्णयमानत्वात्
सौमानिर्णयप्रकरणे तस्यान्तर्भावः । समन्ता-
द्भूमाः सामन्ताः । चतसृषु दिक्ष्वनन्तरा ग्रामा-
दयस्तु च प्रातसीमं व्यवस्थिताः ।

“ग्रामो ग्रामेषु सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्ति-
तम् ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात् परिरभ्य हि ॥”
इति कात्यायनवचनात् । ग्रामादिग्रहणेन तत्-
स्याः पुरुषा लक्ष्यन्ते । ग्रामः पलायत इति
यथा । सामन्तग्रहणञ्च तत्संज्ञादुरपलक्षणा-
र्यम् । उक्तञ्च कात्यायनेन ।

“संज्ञाकृतास्तु सामन्तास्तत्संज्ञास्तथोत्तराः ।
संज्ञासंज्ञासंज्ञाः पञ्चाकाराः प्रकीर्तिताः ॥”
इति । स्वविरा वृद्धाः । आदिग्रहणेन मौलोः-
तयोर्ग्रहणम् । वृद्धादिलक्षणञ्च तैवेवेकम् ।

“निष्पाद्यमानं यद्वैष्टं तत् कार्यं तदगुणा-
न्वितैः ।

वृद्धा वा यदि वा वृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्तिताः ॥
ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पञ्चाद्वैशान्तरं गताः ।
तन्मूलत्वान्ते ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः ॥
उपश्रवणमभोगकात्यायनोपचिह्नताः ।
उद्धरन्ति पुनर्यमादुद्धतास्ते ततः स्मृताः ॥”
गोपा गोचारकाः ।

“सौमाकृपाणाः सौमासंनिहितक्षेत्रकर्षकाः ।
सर्वे च वनगोचरा वनचारिणो व्याधादयस्तु
च मनुनोक्ताः ।

“व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान्
मूलखातकान् ।

व्यालगाहान् गृह्णन्तीन्त्यांश्च वनगोचरान् ॥”
खलमुन्नतो भूप्रदेशः । अङ्गारोऽग्ने रुच्छिष्टम् ।

तुषा धान्यत्वचः । द्रुमा न्यग्रोधादयः । सेतु-
जलप्रवाहबन्धः । चैत्यं पाषाणादिबन्धः ।
आद्यग्रहणेन वेणुवालुकादीनां ग्रहणम् । एतानि
च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विःप्रकाराणि । तथा
च मनुः ।

“सौमावृक्षास्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्रयकिंशुकान्
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पाद-
पान् ॥

गुल्मान् वेणूश्च विविधान् शमी वल्ली खलानि
च ।

शरान् कुलकगुल्मांश्च तथा सौमा न नश्यति ॥
तङ्गागानुदपानानि वाप्यः प्रसवणानि च ।

सौमासन्धिषु कार्य्याणि देवतायतनानि च ॥”
इति प्रकाशरूपाणि ॥

“उपच्छन्नानि चान्यानि सौमालिङ्गानि
कारयेत् ।

सौमाज्ञाने वृक्षां वीक्षन्ति लोकं विपश्यन् ॥

सौमावि

पश्मनोऽस्त्रीनि गोबालांस्तुवान् भस्मकपा-
लिकाः ।

करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥
यानि चैवं प्रकाराणि कालाङ्गुमिर्न भक्षयेत् ।

तानि सन्धिषु सौमाया चप्रकाशानि कारयेत् ॥
एतेर्लिङ्गैर्नयेत् सौमां राजा विवदमानयोः ॥”

प्रच्छन्नलिङ्गानि एतैः प्रकाशाप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः
सामन्तादिप्रदर्शितैः सौमां प्रति विवदमानयोः
सौमानिर्णयं कुर्याद्राजा ॥ * ॥ यदा पुनश्चि-
ह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्ग-
तया सन्दिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह ।

“सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा
रक्तसन्धवसनाः सौमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥”

ग्रामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः । समग्रामाश्चत्वा-
रोऽष्टौ दशापि वा इत्येवं समसंख्याः प्रत्यामन्-
ग्रामौणाः । रक्तसन्धिषु रक्ताम्बरधराः मूर्द्धा-
रोपितक्षितिखण्डाः सौमानं नयेयुः प्रदर्शयेयुः
सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्युत्तरोक्त-
साक्ष्यभिप्रायम् । यथाह मनुः ।

“साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सौमावादविनिर्णयः ।
तत्र च साक्षिणां निर्णयत्वं मुख्यं तदभावे
सामन्तानाम् । तदुक्तम् ।

“साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सौमन्तवासिनः
सौमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्धिषौ ॥”

तदभावे तत्संज्ञादोनां निर्णयत्वम् । यथाह
कात्यायनः ।

“स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेऽप्यर्थगौरवात् ।
तत्संज्ञास्तु कतञ्च उद्धरो नात्र संशयः ॥

संज्ञासंज्ञादोषे तु तत्संज्ञाः प्रकीर्तिताः ।
कतञ्च न प्रदुष्टास्तु राजा धर्मं विजानता ॥”

सामन्ताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः । तेषाम-
भावे सामन्ता मौलवडोद्धतादयः । स्यावरं
षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणेतिकात्या-
यनेन क्रमविधानात् । एतै च सामन्तादयः
संख्यागुणातिरेकेन संभवन्ति ।

“सामन्ताः साधनं पूर्वं निर्दिष्टाः स्युर्गुणा-
न्विताः ॥”

द्विगुणास्तूचरा त्रयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः
इति स्मरणात् ॥ * ॥

ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्त्रैः स्त्रैः शपथैः
शापिताः सन्तः सौमां नयेयुः ।

“शिरोभिस्तु गृहीत्वांश्चैव सन्धिषु रक्तवाससः
सुकृतैः शापिताः स्त्रैः स्त्रैर्नयेयुस्तै समञ्जसम् ॥

इति स्मरणात् ॥
नयेयुरिति बहुवचनं इयोर्निरासार्थं नैकस्य ।

“एकश्चदुचयेत् सौमां सोपवासः समुचयेत् ।
रक्तमाभ्याम्बरधरो भूमिमादाय मूञ्चति ॥”

इति नारदनेकस्याभ्यनुज्ञानात् । यस्तु ।
“नैकः समुचयेत् सौमां नरः प्रत्ययवानपि ।

गुरुत्वादस्य कार्यस्य चियेषा बहुषु स्थिता ॥”
इत्येकस्य निषेधः । स उभयानुमतधर्मविज्ञाति-
रिक्तविषय इत्यविरोधः ॥ * ॥

सौमावि

खलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां
सौमाज्ञान उपायविशेषो नारदेनोक्तः ।

“निष्कगापहतोत्तुष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।
तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात् ॥”

निष्कगाया नद्या अपहततेनापहरणेनोत्तुष्ट-
ष्टानि खस्यानात् प्रचुरातानि नष्टानि वा
लिङ्गानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशा-
नुमानात् उत्तुष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशा-
नुमानाद् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं
क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमभाग इत्येवं विधानात्
प्रमाणाद्वा प्रत्ययिसमञ्जसमविप्रतिपक्षायाः
स्मार्त्तकालोपलक्षितैर्भुक्तैश्चा निश्चिनयुः । वृह-
स्पतिना चात्र विशेषो दर्शितः ।

“ग्राममञ्च प्रमाणञ्च भोगं कालञ्च नाम च ।
भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तु साक्षिणः ॥”

एतै च साक्षिसामन्तादयः शपथैः शापिताः
सन्तः कुलादिसमञ्चं राज्ञा प्रष्टव्याः । यथाह
मनुः ।

“ग्रामेयककुलानाम्नु समञ्चं सौमि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सौमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥

ते पृष्टाः साक्ष्यादयः समस्ता एकमत्येन सौमि
निर्णयं कुर्युः । तैर्निर्णीतां सौमां तत्प्रदर्शित-
सकललिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामाविताश्चाविष्म-
रणार्थं पत्रे समारोपयेत् । उक्तञ्च मनुना ।

“ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सामन्ताः सौमि
निर्णयम् ।

निबधीयात्तथा सौमां सर्व्वं स्तांश्चैव नामतः ॥
एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सौमाचक्रमण-
दिनादारभ्य यावत् त्रिपञ्च राजदैविकं व्यसनं
चित्रापपद्यते तदा तत्प्रदेशनात् सौमानिर्णयः ।
अथञ्च राजदैविकव्यसनावधिः कात्यायनोक्तः ।

“सौमाचक्रमणं कोपि पादस्थं तथैव च ।
त्रिपञ्चपञ्चसप्ताहं देवराजकर्मस्थितं ॥” इति ॥

यदा त्वसौपां उक्तसाक्ष्यवचसां त्रिपञ्चाभ्यन्तरे
रोगादिदृश्यते । अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्य-
धिकसंख्यागुण-साक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता तदा
ते ऋषाभाषितया दण्डनीयाः । तदाह ।

“अनृते तु पृथग्दण्डा राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
अनृते मिथ्यावदेन निर्मितभूते सति सर्व्वसा-
मन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधि-
केन पणपञ्चगतेन दण्डनीयाः । सामन्तविष-
यता चास्य साक्ष्यमौलादीनां स्मृत्यन्तरे
दण्डान्तरविधानादवगम्यते । तथा च मनुः ।

“यथाज्ञेन नयन्तस्तु पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥”
नारदाऽपि ।

अथ चदृष्टं ब्रूयुः सामन्ताः सौमि निर्णये ।
सर्व्वं पृथक् पृथक् दण्डा राज्ञा मध्यमसाह-
सम् ॥”

सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय ।
“शेषाश्च दृष्टं ब्रूयुर्निशुक्ता भूमिकर्मणि ।
प्रत्येकान्तु जघन्यास्तौ विनयाः पूर्व्वसाहसम् ॥”

सौमावि

तत्संयुक्तादिषु प्रथमं साहसमुक्तवान् । मौला-
दीनामपि तमेव दण्डमाह ।

“मौलहृदादयस्त्वन्व्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक् ।
विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनाकृते स्थिताः ॥”

इति ।

आदिप्रहणेन गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणां
प्रहणम् ॥ * ॥ यदपि शाकुनिकादीनां पाप-
रतत्वात्किङ्कदर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सौमा-
निर्णये तथापि लिङ्गदर्शन एव सृष्टाभाषित-
सम्भवात् दण्डविधानमुपपद्यत एव । अकृते तु
पृथग्दण्डा इत्येतद्दण्डविधानमज्ञानविषयम् ।
“बह्वनान्तु प्रहीतृणां न सर्वे निर्णयं यदि ।
कुर्यान्मयावा लोभाद्वा दण्डास्तत्तमसाहसम् ॥”
इति ज्ञानविषये साक्षादीनां कात्यायनेन
दण्डान्तरविधानात् ॥ * ॥ तथा साक्षिवचन-
भेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवोक्तः । कौर्त्तितं यदि
भेदः स्याद्दण्डास्तत्तमसाहसमिति । एव-
मज्ञानादिना अकृतवदने साक्षादीन् दण्ड-
यित्वा पुनः सौमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः । अज्ञा-
नोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सौमां विचारयेदित्युक्ता
“त्यक्ता दुष्टास्तु सामन्तानन्यान् मौलादिभिः
सह ।

संमित्रः कारयेत् सौमामिव धर्मविदो विदुः ॥”
इति निर्णयप्रकारस्तो नैवोक्तः ॥ * ॥ यदा पुनः
सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारविज्ञानं च न सन्ति
तदा कथं निर्णय इत्यत आह ।

“अभावे ज्ञातारिज्ञानां राजा सौमः प्रवर्त्तिता ॥
ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनाञ्च । हृदा-
दीनामभावे राजैव सौमः प्रवर्त्तिता प्रवर्त्त-
यिता । अन्तर्भावितोऽत्र स्वार्थः । ग्रामहय-
मध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं
प्रविभज्यास्वयं भूरस्येयमित्युभयो समर्थं
तन्मध्ये सौमालिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां
भूमावन्तरस्योपकारातिशयो दृश्यते तदा
तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया । यथाह
मनुः ।

“सौमायामविषयायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिकेषामुपकारादिभिः स्थितिः ॥”
असत्यामप्यतद्वावाशङ्कायामस्याः स्मृत्यन्याय-
मूलतां द्योतयितुमतिदेशमाह ।

“शारामायतनग्रामनिपानोद्यानवैश्वसु ।
एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षास्तुप्रवहादिषु ॥”

शारामः पुष्पफलोपचयहेतुः भूभागः । आयतनं
निवेशनं पलालकूटाद्यर्थं विभक्तो प्रदेशः ग्रामः
प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणञ्च नगराद्युपलक्षणम् ।
निपानं पानीयस्थानं कूपवापीप्रभृतिकम् ।
उद्यानं क्रौडार्थाभूमिः । वैश्वगृहम् । एतेष्व-
रामादिष्वयमेव सामन्तसाक्षादिलक्षणां विधि-
र्ज्ञातव्यः । तथा प्रवषणाद्भूतेषु जलप्रवाहेषु
अनयोर्गृहयोर्मध्ये न जलोच्चः प्रवहत्यनयो-
र्वत्येवं प्रकारे विवादे आदिप्रहणात् प्रासा-
दादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्ज्ञेयः वेदितव्यः ।

सौमावि

तथा च कात्यायनः ।

“चेतकूपतडागानां केदारारामयोरपि ।
गृहप्रसादावसथनृपदेवगृहेषु च ॥” इति ॥ * ॥
सौमानिर्णयमुक्ता तत्प्रसङ्गेन मर्यादाप्रमेद-
नादौ दण्डमाह ।

“मर्यादायाः प्रभेदे तु सौमातिक्रमणे तथा ।
चेतस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥”
अनेकचेतस्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा
तस्याः प्रकर्षेण भेदनेसौमातिक्रमणे सौमामति-
लङ्घनं कर्षणे चेतस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे
यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदण्डा वेदितव्याः ।
चेतग्रहणञ्च गृहारामाद्युपलक्षणार्थम् । यदा
पुनः स्वीयभ्रात्या चेत्यादिकमपहरति तदा
द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ यथाह मनुः ।

“गृहं तडागमारामं चेतं वा भौषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यादज्ञानाद्विगुणो दण्डः ॥”

इति ॥

अपक्रियमाणचेत्वादि भूयस्वपर्यालोचनया
कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अत
एवाह ।

“वधः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्कने ।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः ॥”

इति ॥ * ॥

यः पुनः परचेत्ते सेतुकूपादिकं प्रार्थनया अर्थ-
दानेन वा लब्धानुज्ञां निर्मातुमिच्छति तं निषे-
धतः चेतस्वामिन एव दण्ड इत्यत आह ।

“न निषेधोऽल्पवाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।
परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पचेतो बह्वदकः ॥”
परकीयां भूमिमपहरकाशयकपि सेतुर्जल-
प्रवाहबन्धः चेतस्वामिना न प्रतिषेध्यः स
चेदौषत्पौडाकरो बह्वपकारकश्च भवति ।
कूपस्याल्पचेतव्यापित्वेनाल्पवाधो बह्वदकत्वेन
बह्वपकारको नैव निवारणीयः । कूपग्रहणञ्च
वापीपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुन-
रसौ सर्वचेतवर्त्तितया बहुवाधो नद्यादिसमीप
चेतवर्त्तितया वा अल्पोपकारकस्तदासौ निषेध्य
इत्यर्थादुक्तमभवति ॥ * ॥ सेतोश्च द्वैविध्यमुक्तं
नारदेन ।

“सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः स्वेयो बन्धस्तथैव च ।
तोयप्रवर्त्तनात् स्वेयो बन्धः स्यात्तन्निवर्त्तनात् ॥”

इति ॥

यदा त्वन्यनिर्णीतं सेतुं भेदनादिना नष्टं स्वयं
संस्क्रोति तदा पूर्वस्वामिनं तदहंशतृपं वा
सृष्ट्वैव संस्क्रुर्यात् । यथाह नारदः ।

“पूर्वप्रवृत्तमुत्सवमपृष्ट्वा स्वामिनस्तु यः ।
सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चित् न स तत्फलभाक् भवेत्
सृते तु स्वामिनि पुनस्तदहंशे वापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥”

इति ॥ * ॥

चेतस्वामिनं प्रति उपदिष्टमिदानीं सेतोः
प्रवर्त्तयितारं प्रति आह ।

“स्वामिने योऽनिवेद्यैव चेत्ते सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

सिमावि

उत्पत्तेः स्वामिनो भोगस्वरूपावे महीपतेः ॥”

चेतस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा
यः परचेत्ते सेतुं प्रवर्त्तयत्यसौ न फलभागभव-
त्यपि तु तदुत्पत्तेः फले चेतस्वामिनो भोग-
स्वरूपावे राज्ञः । तस्मात् प्रार्थनयार्थदानेन वा
चेतस्वामिनं तदभावे राजानं वाप्यनुज्ञार्थेन
परचेत्ते सेतुः प्रवर्त्तनीय इति तात्पर्यार्थः ॥ * ॥
चेतस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इत्युक्तमिदानीं
तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्ता कश्चिद्विध्यन्तरमाह ।
“फालाहतमपि चेतं न कुर्यादयो न कारयेत्
स प्रदाप्यः कष्टफलं चेतमन्येन कारयेत् ॥”

यः पुनः चेतस्वामिनः पार्श्वेऽहमिदं चेतं
लघामि इत्यङ्गोक्तत्वं पश्चादुत्तजति न चान्येन
कर्षयति तच्च चेतं यद्यपि फलाहतमौषहलेन
विदारितं न सम्यग्वीजवापाच्च तथापि तस्या-
कष्टफलं यावत्तत्रोत्पत्त्यर्थं सामन्तादिकल्पितं
तावदसौ कर्षको दापनीयः । तच्च चेतं पूर्वकर्षं
कादुच्छिद्यान्येन कारयेत् । इति सौमाविवाद
प्रकरणम् । इति मिताक्षरा ॥ * ॥ अपि च ।

“सौमां प्रति समुत्पत्तेः विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।
ज्येष्ठे मासि नयेत् सौमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥
सौमाहृच्छाञ्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्रयार्थं शकान् ।
शास्त्रलौन् शासतासाञ्च चौरिणश्चैव पादपान् ॥
गुल्मान् वेणुञ्च विविधान् शमौवकी स्थलानि च
शरान् कुक्कुगुल्माञ्च तथा सौमा न नश्यति ॥
तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रसवणानि च ।
सौमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥
उपच्छन्नानि चान्यानि सौमालिङ्गानि कारयेत्
सौमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम्
अश्वमनोऽस्थीनि गोबालान् तुषान् भस्म कपा-
लिकाः ।

करीषमिष्टकाङ्गारान् शर्करा वालुकास्तथा ॥
यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सौमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥
एतेर्लिङ्गैर्नयेत् सौमां राजा विवदमानयोः ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥
यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सौमावादविनिर्णयः ॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समर्थं सौमि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सौमालिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥
ते पृष्टास्तु तथा ब्रूयुः समन्ताः सौमि निश्चयम्
निबध्नीयास्तथा सौमां सर्वांस्तान्चैव नामतः ॥
शिरोभिस्त गृहीत्वोर्ध्वीं सर्वाणो रक्तवाससः
सुकृतेः प्रापिताः स्त्रै स्त्रैर्नयेयुस्ते समञ्चसम् ॥
यद्योक्तं नयन्तस्तं पृथक्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विगुणं दण्डम् ॥
साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवा-
दिनः ।

सौमाविनिर्णयं कुर्यात् प्रयता राजसन्धिषो ॥
सामन्तानामभावे तु मौलानां सौमि साक्षि-
णाम् ॥

इमानप्यतुष्कौत पुरुषान् वनगोचरान् ॥

सौवनं

आधानं याहुभीकान् गोपान् केवर्तान् मूख-
स्त्रानकान् ।
आलपादानुवृत्तौन्यांश्च वनचारिणः ॥
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सौमासम्बु लक्षणम् ।
तत्तथा आपयेद्राजा धर्म्येण ग्रामयोर्हयोः ॥
चेत्तूपतङ्गागानामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सौमासेतुविनिर्णयः ॥
सामन्ताश्चेत्तथा ब्रूयुः सेतो विवदतां नृणाम् ।
सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ।
गृहं तङ्गागमारामं चेत्तं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्याः स्यादज्ञानाद्दिशतो दमः ॥
सौमायामविषद्यायां स्वयं राजेव धर्म्यवित् ।
प्रदिशेत् भूमिमेतेषासुपकारादिति स्थितिः ॥”
इति मानवे ८ अध्यायः ॥
सौमिकः, पुं, (स्यमिति शब्दायते इति । स्यमु
शब्दे + “स्यमेः संप्रसारणश्च ।” उणा० २ ।
४३ । इति किकन् धातोः सम्प्रसारणं दीर्घश्च ।
ह्रस्वभेदः । वस्त्रीकः । सूक्ष्मलमिजातिः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
सो(श्री)रः, पुं, (सिनोति सौयते इति वा । सि बन्धे
+ “सुसिचिमिजां दीर्घश्च ।” उणा० २ । २५ ।
इति कन् । दीर्घश्च ।) सूर्यः । इति मेदिनी ॥
अर्कह्रस्वः । हलः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥
(यथा, मेघदूते । १६ ।
“सद्यः सौरोत्कर्षणसुरभि चेतमारुह्य मालं
किञ्चित्पश्चात् वज्रलघुगतिः किञ्चिदेवोत्तरिणः ॥”)
सो(श्री)रकः, पुं, (सौर + संज्ञायां कन् ।) शिशु-
मारः । इति शब्दमाला ॥ (सौर + स्वार्थे
कन् ।) सौरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
सो(श्री)रध्वजः, पुं, (सौरः ध्वजे यस्य ।) चन्द्र-
वंशीयराजविशेषः । स तु ऋक्षरोमराजपुत्रः ।
यस्य पुत्रार्थं यजनभुवं जपतः सौरः सौता
दुष्टिता समुत्पन्ना तस्य पुत्रो भानुमान् । इति
विष्णुपुराणे । ४ । ५ । १२ ॥ (भागवतमतेऽस्य
पुत्रः कुशध्वजः । यथा, तत्रैव । ८ । १३ ।
१८ ।
“ततः सौरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीम् ।
सौता सौराणतो जाता तस्मात् सौरध्वजः
स्मृतः ॥
कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृपः ॥”)
सौरपाणिः, पुं, (सौरः पाणौ यस्य ।) बलदेवः ।
इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥
सौरी, [न्] पुं, (सौरोऽस्यास्तीति । इनिः ।)
बलदेवः । इति हलायुधः भूरिप्रयोगश्च ॥
सौलभ्यः, पुं, मध्यमेदः । सिलिन्दा इति भाषा ।
तस्य गुणाः ।
“सौलभ्यः श्लेष्मसो हृन्धो विपाके मधुरो गुहः ।
वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सौवनं, स्त्री, (सिञ्चु तन्तुसन्ताने + लुट् । छिप्
सिञ्चोर्लुटि वा दीर्घः इति खामी । मुग्धबोध-
मते “सौवनसौवने वा ।” इति सूत्रात् निपा-

३६१

सासक

तितः ।) तन्तुसन्तानम् । सूचीकर्म । सेयानी
इति सेलायी इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
सेवनम् २ स्मृतिः । १ । इत्यमरः । १ । २ । ५ ॥
जतिः ४ व्युत्तिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, सुश्रुते । ४ । १ ।
“यथोक्तं सौवनं तेषु कार्यं सन्धानमेव च ॥”)
सौवनी, स्त्री, (सिच + लुट् । छिप्यः ङीप् ।)
लिङ्गमख्यधःसूत्रम् । लिङ्गाघातं गुह्यपर्यन्त-
सौवनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सौसं, स्त्री, सौसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । ४८ । ७८ ।
“सुवर्णस्य मलं हृष्यं हृष्यस्यापि मलं त्रपु ।
ज्ञेयं त्रपु मलं सोसं सौसस्यापि मलं मलम् ॥”
अथ सौसस्योत्पत्तिर्नामगुणाश्च ।
“हृद्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु ममोच यत् ।
वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो नृणाम् ।
सौसं वधश्च वधश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥
नागनामकं नागः भुजङ्ग इत्यादि ।
सौसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषात् मेहनान्नम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सौसकं, स्त्री, (सौसमेव । स्वार्थे कन् ।) धातु-
विशेषः । सौसा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नागम् २ योगेष्टम् ३ वधम् ४ । इत्यमरः । २ । ८ ।
१०५ ॥ सौसम् ५ सौसपत्रकम् ६ गण्डपदभवम् ७
सिन्दूरकारणम् ८ वर्धम् ९ स्वर्णारि १०
यवनेष्टम् ११ सुवर्णकम् १२ । इति हेमचन्द्रः ॥
वधम् १३ पिष्टम् १४ सुवर्णारि १५ त्रपु १६
त्रपुः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वधकम् १८
महावलम् १९ यवनेष्टकम् २० । इति
जटाधरः ॥ बहुमलम् २१ चीनम् २२
पिष्टम् २३ । इति रत्नमाला ॥ जडम् २४
भुजङ्गमम् २५ उरगम् २६ कुरङ्गम् २७ परि-
पिष्टकम् २८ मृदुल्लघातयसम् २९ पद्मम् ३० तार-
शुषिकरम् ३१ शिरास्तम् ३२ वयोवङ्गम् ३३
चीनपिष्टम् ३४ । अस्य गुणाः ।
“सौसस्तु वङ्गसायं साद्रसवीर्यविपाकतः ।
उष्णश्च कफवातघ्नमर्शघ्नं गुरु लेखनम् ॥
वर्षे नीलं मृदु स्निग्धं निर्मलञ्च सुगौरवम् ।
रौप्यसंशोधने चिप्रं सौसकञ्च तदुत्तमम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ३॥
अथ सौसस्योत्पत्तिर्नामगुणाः ।
“हृद्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु ममोच यत् ।
वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो नृणाम् ।
सौसं वधश्च वधश्च योगेष्टं नागनामकम् ।
नागः भुजङ्ग इत्यादि ।
सौसं वङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषात् मेहनान्नम् ॥
नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति ।
वङ्गं प्रदीपयति कामबलं करोति
मृत्स्यञ्च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥
पाकेन चीनो किल रङ्गनागो
कुष्ठानि गुह्यांश्च तथा निज्जटान् ।

सुकण्ट

पाण्डुप्रमेहानिलसादसोय-
भगन्दरादीन् कुतः प्रयुक्तौ ॥ ३॥
अथ सौसकस्य शोधनम् ।
“तस्य साहजिका दोषा वङ्गस्येव निदर्शिताः ।
शोधनञ्चापि तस्यैव भिषग्भिर्गदितं पुरा ॥” ३॥
अथ सौसकस्य मारणविधिः ।
“ताम्बूलरससंपिष्टशिलासेपात् पुनः पुनः ।
हात्रिशङ्खः पुटेर्नाशो निश्चयं भक्ष्य जायते ॥”
शिला मनःशिला । अन्यश्च ।
अथल्यचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे विद्रुतो नागो लोहद्वार्या प्रचालितः ॥
यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्या स्यान्ननःशिला ।
काष्ठीकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्दपुटेन च ॥
स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काष्ठीकेन च ।
पुनः पचेत् शरावाभ्यामेव षष्टिपुटेर्मुक्तिः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
मारितस्यास्य गुणाः पूर्ववत् ॥ ३॥ अपि च ।
“तैले तक्ते गवां मूत्रे काष्ठीके च कुलस्यके ।
त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यात् स्वर्णादीनां
समासतः ॥”
अथ सौसकस्य मारणम् ।
“कुडुवं नागपत्राणां कुनट्याः स्यात् पलार्ध-
कम् ।
तण्डुलीयरसैर्यामं यामं वासारसैस्तथा ।
समर्थं च क्रियां कृत्वा धर्मं मंशोष्य तं पुनः ।
सरावसंपुटे कृत्वा पचेद्दन्धोपलेर्भिषक् ॥
एवं सप्तपुटेर्नागो भस्मोभवति निश्चितम् ।
द्विगुणोऽयं ध्रुवं हन्यात् प्रमेहानिलखिलानपि ॥”
इति वैद्यदर्पणः ॥
सौसपत्रकं, स्त्री, सौसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सौहृण्डः, पुं, सेहृण्डश्च । खड्गो । इत्यमरः । २ ।
४ । १०५ ॥
सु, गती । ऐश्वर्यं । प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-चनिट् ।) सवति । इति
दुर्गादासः ॥
सु, अ गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-
सक०-चनिट् ।) अ, सुसाव सुपुवे । इति दुर्गा-
दासः ॥
सु, व्य, निर्भरम् । इत्यमरः । १ । ४ । २॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५८ । १६ ।
“विदित्वा व्यवसिथ्यामि यद्यपि स्वात् सुदु-
ष्करम् ॥”)
पूजा । इत्यमरः । १ । ४ । ५॥ (शोभनम् । यथा,
मनुः । ७ । ३१ ।
“प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायिन धीमता ॥”)
अनुमतिः । लक्ष्मम् । समृद्धिः । इति मेदिनी ॥
अनायासः । इति भरतैकाग्र्यसंग्रहः ॥ उप-
सर्गविशेषः । यथा । सुपूजानायासातिथयेषु ।
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ समस्या
वहुवचनविभक्तिः । इति व्याकरणम् ॥
सुकण्टका, स्त्री, (सुकण्टकोऽस्याः ।) छत-
कुमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकलः

सुकलः, पुं, (सु शोभना कण्ड, यन् ।) कण्डू-
रोग-
इति शब्दरत्नावली ॥

सुकन्दः, पुं, (सु सुन्दरः कन्दो यस्य ।) कशेरुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकन्दकः, पुं, (सु सुन्दरः कन्दो यस्य । कप् ।)
पलाण्डः । इत्यमरः । २।४।१४७॥ वाराहोक्तः ॥

धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकन्दो, [न] पुं, (सुकन्दोऽस्यास्तीति । इनिः ।)
शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकन्दकः, त्रि, शोभना कन्या यस्य । इति मुग्ध-
बोधव्याकरणम् ॥

सुकन्या, स्त्री, (सु शोभना कन्या ।) शर्यातिराज-
कन्या । सा तु च्यवनर्षिपत्नी । यथा, श्रीभागवते
८।३।अध्याये ।

“शर्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः संवभूव ह ।
सुकन्या नाम तस्यासौ कन्या कमललोचना ॥

सुकन्या च्यवनं प्राप्य पतिं परमकोपनम् ।
प्रीणयामास चित्तज्ञा अप्रमत्तानुवृत्तिभिः ॥”

शोभना कन्या च ॥

सुकन्याकः, त्रि, (शोभना कन्या यस्य ।) सुक-
न्यकः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुकरः, त्रि, (सुखेन क्रियते इति । सु + कृ +
“इषद्ः सुपु कृष्ठाकृष्टार्थेषु खल् ।” ३।३।
१२३ । इति खल् ।) सुखकरः । अक्षेप्रसाध्यः ।

यथा,—
“क्रियमाणस्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रमिधति ।
सुकरैः स्वैर्गणैः कर्तुः कर्मकर्त्तृति तद्दिदुः ॥”

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुकरा, स्त्री, (सु सुखं करोतीति । कृ + अच् ।)
सुशीला गौः । इत्यमरः । २।८।७० ॥

सुकर्णकः, पुं, (सुन्दरः कर्ण इव कन्दो यस्य ।)
हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकर्ण-
युक्तो, त्रि ॥

सुकर्णिका, स्त्री, (सुन्दरः कर्ण इव पर्णमस्याः ।
कापि पत इत्वम् ।) सूपोकर्णी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुकर्णी, स्त्री, (शोभनः कर्ण इव पत्रमस्याः ।
डौष् ।) इन्द्रवारुणौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकर्मा, [न] पुं, (सु शोभनं कर्म यस्मात् ।)
विष्कम्भादिसमवर्तिशतियोगान्तर्गतसप्तमयोगः ।
तत्र जातफलम् ।

“परोपकारी कुशलः कलामु

हर्षण युक्तो नितरां यशस्वो ।

प्रसूतकाले यदि चेत् सुकर्मा

नरः सुकर्मा भवति प्रसिद्धः ॥”

इति कांठीप्रदीपः ॥

विश्वकर्मा । इति मेदिनी ॥

सुकर्मा, [न] त्रि, (सु शोभनं कर्म यस्य ।)
शोभनकर्मशालः । सत्क्रियः । इति हंम-
चन्द्रः ॥

सुकलः, त्रि (सुष्टु कल्पते इति । सु + कल +
खल् ।) दाढभीक्ष्ण्यक्तिः । इत्यमरः । १।१।८॥

सुकुमा

य एक एव दत्ते भुङ्क्ते च तत्र । विख्या-
तत्वात् सुष्टु पतिशयेन वा कल्पते शब्दार्थे वा
चसौ सुकलः । इति भरतः ॥

सुकाण्डः, पुं, (सु शोभनः काण्डो यस्य ।) कार-
वेकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकाण्डयुक्त-
वृत्तादिषु ॥

सुकाण्डिका, स्त्री, (सुन्दरः काण्डो यस्याः । कन् ।
टाप्ति पत इत्वम् ।) काण्डोरलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुकाण्डौ, [न] पुं, (सुन्दराः काण्डा इव चर-
णानि सन्त्यस्येति । इनिः ।) भ्रमरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकाण्डयुक्तश्च ॥

सुकामा, स्त्री, (सुष्टु काम्यतेऽसौ । सु + कम् +
कर्मणि घञ् ।) लायमाणा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (सुष्टु कामो यस्याः ।) शोभन-
कामयुक्ता च ॥

सुकालुका, स्त्री, डोडीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुकाष्ठकं, स्त्री, (सु शोभनं काष्ठमस्येति । कन् ।)
देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दर-
टारु च ॥

सुकाष्ठा, स्त्री, (सु शोभनं काष्ठमस्याः ।) कट्टी ।
काष्ठकदलो । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकुन्दकः, पुं, पलाण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुकुन्दनः, पुं, वल्करः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकुमारः, त्रि, (सुष्टु कुमारयत्ननेति । सु +
कुमारत् क केलौ + घञ् ।) कोमलः । इत्य-
मरः । ३।१।७८॥ (यथा, महाभारते ।
१।१५४।१४ ।

“मुभूनासाचिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ॥”
पुं, उत्तमबालकश्च ॥

सुकुमारः, पुं, (सु + कुमारत् क केलौ + अच् ।
घञ् वा ।) पुण्ड्रिष्ठः । इति मेदिनी ॥ वन-
चम्पकः । चवः । श्यामाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ टैल्यविशेषः । इति केचित् ॥ (मोदकौ-
पधविशेषः । यथा,—

“त्रिददई पलं चूर्णं सिताचौदं पलं पलम् ।
एलात्वपरिचानाञ्च निष्कं प्रति विमिश्रयेत् ॥
क्रिश्चिन्मृद्विनिना तप्तं कर्षयच्च भक्षयेत् ।
विरकः सुकुमाराणां रक्तपित्तनिलापहः ॥”

इति सुकुमारमोदकः ।
इति वैद्यकपञ्चसंग्रहः ॥)

सुकुमारकः, स्त्री, (सुकुमारमिव । कन् ।) तमाल-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकुमारकः, पुं, (सुकुमार एव । स्वार्थे कन् ।)
शालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरबालकः ।
यथा हरिवंश । ३८ । ३६ ।

“सिंहप्रसेनमवधोत् सिंहो जायवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदोस्तव ह्येष स्वमन्तकः ॥”

सुकुमारा, स्त्री, (सुकुमार + टाप् ।) जातो ।
नवमालिका । कदलो । पृक्षा । मालती । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुकेशी

सुकुमारी, स्त्री, (सुकुमार + डौष् ।) नव-
मालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शङ्खिनौ ।
तत्पर्यायो यथा,—

“शङ्खिनी सुकुमारी च ।”

इति मारुट् २०८ अध्यायः ॥

कोमलाङ्गी स्त्री । यथा, रामायणे । २।३८।४।
“सुकुमारी च बाला च सततञ्च सुखोचिता ।
नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुमम ॥”

सुकृत्, त्रि, (सुष्टु करोतीति । कृ + “सुकर्मपाप-
मन्त्रपुण्येषु कृजः ।” ३।२।८८ । इति
क्षिप् ।) पुण्यवान् । इति जटाधरः ॥ धार्मिकः
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ११।५० ।

“सद्य एव सुकृतां हि पश्यते
कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् ॥”)

सुकृतं, स्त्री, (सु + कृ + क्तः ।) पुण्यम् । इत्य-
मरः । १।४।२४ ॥ (यथा, कुमारः । ६ ।
४७ ।

“अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।
स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥”)

शुभम् । सुविहितं, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते । ८ । २३ । ३१ ।

“क्रियमाणे कर्मणोदं देवे पितृगण्य मानुषे ।
यत्र यत्रानुकोत्तं तत् तेषां सुकृतं विदुः ॥”)

सुकृतन्तु मनुष्यैः सह गच्छति । यथा,—
“सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति ।
तस्माद्विक्तं समासाद्य देवाहा पोरुषादथ ।
दद्यात् सम्यक् द्विजातिभ्यः कौत्तं नानि च
कारयेत् ॥”

इति वज्रपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशा-
सनोनामाध्यायः ॥

सुकृतिः, स्त्री, (सु + कृ + क्तिन् ।) पुण्यम् ।
मङ्गलम् । सत् कर्म ॥

सुकृतो, [न] त्रि, (सुकृतमस्यास्तीति । इनिः ।)
पुण्यवान् । इत्यमरः । ३।१।३ ॥ शुभयुक्तः ।
इति मेदिन्यां सुकृतशब्दादर्थदर्शनात् ॥ (यथा,
गोतायाम् । ७ । १६ ।

“चतुर्विधा भजन्ते मां जना सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्त्ता जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानो च भरतर्षभ ॥”)

सुकेशरः, पुं, (सुन्दरः केशरो यस्य ।) बीजपूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकेशा, स्त्री, (शोभनः केशो यस्याः ।) सुन्दर-
केशयुक्ता । यथा । “सुकेशी सुकेशा रथ्या ।”
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुकेशी, स्त्री (शोभनः केशो यस्याः ।) डौष् ।)
स्वर्गविश्याभेदः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १८ । ४५ ॥

“मनाह्वरा सुकेशी च सुमुखो हासिनी प्रभा ।
एताद्यान्याश्च वै बह्व्यः प्रवृत्तापरसः शुभाः ॥”)

शोभनकेशयुक्ता, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३।
६४ । ६४ ।

“शुभः सुकेशो सुशोणो सुकुचा सुविजानना ।
सा विवशाश्रमपद वीरसेनसुताप्रया ॥”)

सुखं

सुखोऽस्ती, स्त्री, (सुयोभना कोऽस्ती) चीरकाकोऽस्ती।
इति रत्नमाला ॥ शोभनवदरी च ॥
सुकोशकः, पुं, (सु शोभनः कोशो यस्य) कोशान्नः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखं, त् क तत्कृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा० पर०-सक०-सेट् ।) तत्कृतिः
सुखक्रिया । श्रोजयदेवकवेरिति गीतं सुखयतु
केशवपदमुपनीतम् । इति दुर्गादासः ॥

सुखं, स्त्री, (सुखयतीति । सुख + षच् ।) आत्म-
वृत्तिगुणविशेषः । इति नैयायिकाः ॥ मनसो
धर्मः । इति वेदान्तिकाः ॥ तत्पर्यायः । मृत् २
प्रोतिः ३ प्रमदः ४ हर्षः ५ प्रमोदः ६ आमोदः
७ संमदः ८ आनन्दयः ९ आनन्दः १० शर्म ११
शान्तम् १२ । इत्यमरः ११४१२५ ॥ मदः १३
भोगः १४ रमसः १५ निवृत्तिः १६ वृत्तिः १७
वीचिः १८ । इति जटाधरः ॥ संमदः १९
मोदः २० नन्दयः २१ नन्दः २२ मुदा २३
सौख्यम् २४ उपजोषम् २५ आनन्दम् २६ जोषम्
२७ । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते जगतां
कास्यं धर्मजन्यमिदम् । यथा,—

“सुखन्तु जगतामिव कास्यं धर्मेण जन्यते ।
अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥”
तस्य मनोगोचरत्वं यथा,—

“मनोवाङ्मयं सुखं दुःखमिच्छा वेषो मतिः
कृतिः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

“सुखं चतुर्विधं श्रुतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । तत्
नित्यं जन्यम् । नित्यं परमात्मनो विशेषगुणान्त-
र्वर्त्तते । अन्यसुखं जीवात्मनो विशेषगुणान्त-
र्वर्त्तते । तच्च शुभादृष्टजन्यं धनमित्रलाभारोग्य-
मिष्टान्नपानपुत्रौषासर्गपुत्रादिजन्मतत्पाण्डित्य
काम्तासम्भोगादिजन्यञ्च तस्य द्विजगुणस्थायित्वं
स्वीकृत्योत्पन्नानुभवनाश्रयत्वात् । सुखाद्यपरागे-
शेवात्मनो मानसबोधः । सुखं तदुपायश्चेष्टः ।
बालस्य स्तन्यपानप्रवृत्तौ सुखसाधनत्वज्ञानं
हेतुः तत्र सुखस्यैवैष्टव्यम् । दुःखजनकगमनादि-
प्रवृत्तौ सुखोपायो धनं तदेवैष्टं तस्माधनत्वज्ञान-
मेव हेतुः । यागादिप्रवृत्तावपि पारलौकिक-
सुखसाधनत्वज्ञानं कारणं सुखोपायस्वर्गादिरूपे-
ष्टसाधनत्वज्ञानमपि कारणम् । सुखस्य काला-
वच्छेद्यत्वं शरीरावच्छेद्यत्वज्ञातोऽव्याप्यवृत्तित्वं
शरीरकदेशावच्छेदेन दुःखसम्भवेऽप्यन्यदेशा-
वच्छेदेन सुखसम्भवात् एकक्षणवच्छेदेन
जीवस्य दुःखसम्भवेऽपि क्षणान्तरावच्छेदेन
सुखसम्भवाच्च तत्तु विस्फोटकवतो मिष्टान्न-
भोजनादौ द्रष्टव्यम् । इति तार्किकाः ॥ * ॥
तत्कारणं यथा,—

“सुदिनं दुर्दिनं शब्दद्वयमेव भवे भव ।
सर्वेषां प्राक्ततानाञ्च द्वे बोजे सुखदुःखयोः ॥
सुखादुभयवति हर्षश्च दर्पः शीर्थं प्रमत्तता ।
राग ऐश्वर्यकामौ च विद्वेषश्च परस्परम् ॥
दुःखात् शोकात् समुद्धे गात्रं नित्यं प्रवर्त्तते ।

सुखं

इतान्येतानि सर्वाणि इति बीजे महेश्वर ॥
सुदिनं दुर्दिनमेव सर्वं कर्माङ्गं भव ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त्ते श्रीकृष्णार्जसंवादे ॥ ४१४८-५१
तस्य कारणान्तरं लक्षणञ्च यथा,—

“रागद्वेषादियुक्तानां न सुखं कुत्रचित् द्विज ।
विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यच्च निवृत्तिः ॥
यत्र स्त्री भयं तत्र स्त्री ह्यो दुःखस्य भाजनम् ।
अहमूलानि दुःखानि तस्मिन् स्थिते महत्
सुखम् ॥

शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ।
जीवितञ्च शरीरञ्च जात्येव सह जायते ॥
सर्वे परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुखं दुःखं मन्यमानां चक्रवत् परिवर्त्तते ॥”

इति गारुड ११३ अध्यायः ॥ * ॥
सर्वभूतसुखकर्तव्यत्वं यथा, देवीपुराणे देवी-
संवत्सरवलिहरणाध्याये ।

“कृमिकीटपतङ्गेषु भूमौ दध्योदनं क्षिपेत् ।
सर्वदा सर्वभूतानां सुखं कार्यं सुखार्थिनाम् ॥”
सुख-दुःख-साधनानामस्थिरत्वं सुखस्य मनो-
विलासमात्ररूपत्वञ्च यथा,—

“वस्त्रं कमेव दुःखाय सुखायैष्योद्भावाय च ।
कोपाय च यतस्तस्मादस्तु वस्त्रात्मकं कुतः ॥
तदेव प्रीत्यै भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।
तदेव कोपाय ततः प्रसादाय च जायते ॥
तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखा-
त्मकम् ।

मनसः परिणामोऽयं सुखदुःखोपलक्षणः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ । ६ । ४३-४५ ॥

“सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
घनान्यकारिष्विव दोषदर्शनम् ।
सुखान् यो याति नरो दरिद्रतां
दृष्टः शरीरेण मृतः स जीवति ॥”

इति मृच्छकटिकम् ॥ * ॥
तद्वैदिकपर्यायः । शिखाता १ शतरा २
शातपन्ता ३ शिल्गुः ४ स्यमकम् ५ श्रेष्ठम् ६
मयः ७ सुग्मम् ८ सुदिनम् ९ शूषम् १०
शुनम् ११ शम्भम् १२ भेषजम् १३ जलाशम् १४
स्थानम् १५ सुखम् १६ शिवम् १७ शिवम् १८
शम् १९ कम् २० । इति विंशतिः सुखनामानि ॥
इति वेदनिघण्टौ ३ । ६ ॥ * ॥ त्रिभिधसुखं
यथा,—

“अभ्यासादमते यत्र दुःखान्तञ्च नियच्छति ।
यत्तद्गुणं विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥
तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥
विषयान्द्रयसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामं विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्य प्रमादोऽयं तत्तामसमुदाहृतम् ॥” ३ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥
स्वर्गः । इति मेदिनी ॥ द्विनामोपमम् । इति

सुखदा

राजनिर्घण्टः ॥ जलम् । इति केचित् ॥ सुख-
विशिष्टे, त्रि । यथा,—

“यस्तत्रापि त्रिषु द्रव्येषु पापं पुण्यं सुखादि च ।”
इत्यमरः ११४१२६ ॥

“पापपुण्यशब्दौ सुखादयः शस्तास्ताश्च गुणे
यथोक्तलिङ्गाः उपचारास्तद्वि द्रव्ये विशेष्ये
वर्त्तमाना वाचलिङ्गाः । यथा,—

“पापा ऋतुमतो कन्या पापो राजाध्यक्षकः
पापं व्याधकुलं हिंसं पापो विप्रश्च सेवकः ॥”
पुण्यं तोयं पुण्या नदो पुण्य आश्रमः । सुखा
भूतिः सुखो वासः सुखं कामिकुलम् ।” इति
भरतः ॥

सुखकरः, चि, (सुखं कर्तुं गोलमस्येति । सुख
+ कृ + टः ।) सुकरः । यथा । कर्तुः सुकरः
सुखकरैरित्यर्थः । इति मुग्धबोधटीकायां
दुर्गादासः ॥

सुखगः, चि, (सुखेन गच्छतीति । गम् + उः ।)
सुखेन गमनकर्त्ता ॥

सुखङ्करी, स्त्री, (सुखं करोतीति । कृ + खच् ।
मुम् । डीप् ।) जीवन्तीहृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सुखकरो च ॥

सुखङ्गः, पुं, शिवखटाङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
सुखचरः, चि, सुखगामो । सुखेन चरति इत्यर्थं
टप्रत्ययेन निष्पन्नः । ग्रामविशेषे, पुं, । सुखेन
चरति अत्र इत्यर्थे अल्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सुखचारः, पुं, (सुखेन चरत्यनेनेति । चर + घञ्)
उत्कृष्टाङ्गः । इति शब्दमाला ॥

सुखजातः, त्रि, (सुखेन जातः । यद्वा, जातं
सुखमस्येति ।) जातसुखः । यथा भट्टी ५।३८।

“सुखजातः सुरापीतो नृजम्घो माण्यधारयः ॥”
(सुखस्य जनने, स्त्री, यथा, गोतगोविन्दे १०।३
“घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं
येन वा भवति सुखजातम् ॥”)

सुखदं, स्त्री, (सुखं ददातीति । दा + कः ।)
विष्णोः स्थानम् । विष्णोरामनम् । इति केचित्
सुखदः, पुं, (सुखं ददातीति । दा + कः ।) विष्णुः
यथा । सुखदोऽनेकदोऽयजः । इति तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ तालभेदः । यथा,—

“विंशत्यक्षरमयुक्तो भूवः सुखदसंज्ञकः ।
शृङ्गारवीरयोर्ज्ञेयो गुरुर्णेन मण्डितः ॥”

इति संगीतदामोदरः ॥
सुखदातरि, चि, (यथा, उद्धतसंज्ञितायाम् ।
१०४।३८ ।

“हरिणप्रतशाविविचित्रितं
रिपुर्गतं मनसः सुखदं गुरौ ॥”

सुखदा, स्त्री, (सुखं ददाति या । दा + कः ।
टाप् ।) सुखदात्री । गङ्गा । यथा,—

“सद्यःपातकमहन्त्रो सद्यःदुःखविनाशिनी ।
सुखदा मोक्षदा गङ्गा गङ्गेव परमा गतिः ॥”

इति गङ्गाप्रणाममन्त्रः ॥
स्वर्गवेशा । इति शब्दरत्नावली ॥ शमीहृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखरा

सुखदोष्टा, स्त्री, (सुखेन दोष्टा दोष्टनयोप्या)।
सुखसंदोष्टा गौः। इति हेमचन्द्रः ॥
सुखभाक्, [ज] त्रि, सुखी। सुखं भजते इति।
ठाङ्गजवहसङ्गो विष्। इत्यनेन सुखशब्दपूर्वक-
भजधातोर्विष्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति सुख-
बोधव्याकरणम् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्।
४७। ५।

“निर्व्वेराः क्षितिपाः सुखभाजः

संश्लेषाच्च जना गतरोगाः ॥

इष्टपरिष्वङ्गः। इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

सुखमोदा, स्त्री, (सुखकरो मोदो यस्याः।) सज-
कोदृचः। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखरात्रिः, स्त्री, (सुखकरी रात्रियस्या-
सुखरात्रिका,) मिति। पक्षे कप्।) दीपा-
न्वितामावास्यारात्रिः। तद्विधानं यथा,
ज्योतिषे।

“तुलाराशिगते भानौ षमावास्यां नराधिपः।
आत्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च
कृत्वा तु पावण्यथाहं दधिचीरगुडादिभिः।
ततोऽपराह्नसमये घोषयेन्नगरे नृपः।
लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उल्काभिर्वापि

वेष्ट्यताम् ॥” ॥

दर्शहेधे प्रदोषव्यासरा निर्णयः।

“तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः।
उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनम् ॥”

इति ज्योतिषात् ॥

उभयतः प्रदोषप्रामौ परदिन एव युग्मात्।

“दण्डेकरजनीयोगो दर्शस्य स्वात् परेऽहनि।
तदा विहाय पूर्व्वद्युः परेऽह्नि सुखरात्रिका ॥”

इति ज्योतिर्व्वचनाच्च ॥

उभयत्र प्रदोषाव्याप्तावपि उल्कादानं परदिने
पूर्व्वोक्तपार्व्वणानुरोधत्।

“भूताहे ये प्रकुर्व्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः।
निराशाः पितरो यान्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥”

इति ज्योतिर्व्वचनाच्च ॥ * ॥

अत्रेव लक्ष्मीः पूर्वाह्ने रात्रौ पूज्या।

“षमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्हशी।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्व्विज्ञेया सुखरात्रिका ॥”

इति ज्योतिर्व्वचनात् ॥ * ॥

उल्कागृहणादिपिठकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना
दाक्षिणामुखेन कर्त्तव्यम्। तथा च मनुः।

“प्राचीनावीतिना सम्यगपस्यमतन्द्रिणा।
पित्रमाजिधनात् कार्यं विधिवद्भर्त्तापिना ॥”

तत्र गृहणमन्त्रः।

“शस्त्राग्रहजतानाश्च भूतानां भूतदर्शयोः।
उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवज्रिना ॥”

दानमन्त्रश्च।

“अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम
उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्तोयान्त् परमां गतिम् ॥”

विसर्जनमन्त्रः।

“यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये।
उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्तं प्रपश्यन्तो ब्रजन्तु ते ॥” ॥

सुखव

ब्रह्मपुराणम्।

“षमावास्यां यदा देवाः कार्तिकेमासि केशवात्
अभयं प्राप्य सुमासं चौरादार्णवसामुषु ॥

लक्ष्मीर्देवभयात्सुता सुखं सुमासं जोदरे।
चतुर्युगसहस्रान्ते ब्रह्मा स्त्रापति पङ्कजे ॥

अतोऽत्र विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखरात्रिका
दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् ॥

प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम्।
दीपवृक्षास्तथा कार्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥

चतुष्पथशमशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु।
हृत्तमूलेषु गोष्ठेषु च त्वरेषु गृहेषु च ॥

बन्धैः पुण्यैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः।
दीपमालापरिचरिते प्रदोषे तदनन्तरम् ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभोज्य च बुभुक्षि-
तान्।

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना।
स्निग्धैर्भक्ष्यैर्व्विदग्धैश्च बान्धवैर्व्वृतकैः सह ॥”

सुखैः सुन्दरैः। सुखः सुन्दरमूदयोरिति
विश्वः ॥ * ॥ अत्र लक्ष्मीपूजायां पुण्यदानकाले।

“नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात् तदर्चनात्”

लक्ष्म्यै नमः। इत्यनेन वारचयं पूजयेत्।
“सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये ॥”

इति रुद्रधरपुत्रतात् कुबेरमपि पूजयन्ति।
“धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च।

भवन्तु त्वत्प्रसादात् धनधान्यादिसम्पदः ॥”
इति पठित्वा कुबेराय नमः। इति त्रिः पूज-
येत्। ततो देवगृहादिषु दीपान् दद्यात्। तत्र

मन्त्रः।
“अग्निज्योती रविज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च।

उत्तमः सर्व्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
ततो ब्राह्मणान् बन्धून् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा

सुखं सुखा प्रत्युषे भविष्योक्तं कर्म कुर्यात्।
यथा,—

“सुखरात्रेरुषःकाले प्रदोषोऽज्ज्वलितालये।
अमुर्व्वन् नवबन्धून् वाचा कुशलयाचयेत् ॥

प्रदोषवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे।
गोरोचनाक्षतश्चैव दद्यादङ्गेषु सर्व्वतः ॥”

लक्ष्मीपूजामन्त्रः।
“विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे।

महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम्।

सुखरात्रिप्रभातेऽयं तन्मे लक्ष्मीव्यपोहतु ॥
या रात्रिः सर्व्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता।

संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्वं सर्व्वभूतानां देवानां सृष्टिसन्धवा।

पाश्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते ॥”
लक्ष्म्यै नमः। इति त्रिः पूजयेत्। इति तिथ्यादि

तत्त्वम् ॥
सुखवर्त्तकः, पुं, (सुखं वर्त्तयति उद्दीपयतीति।

वर्त्त + णिच् + क्तुल्) सर्जिकाचारः। इत्य-
मरः। २। ८। १०८ ॥

सुखी

सुखवर्त्ताः, [क्] पुं, (सुखं वर्त्तयतीति। वर्त्त
+ क्तुल्) सर्जिकाचारः। इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुखवासः, पुं, (सुखकरो वासो यस्य।) फल-
विशेषः। तरमूज इति भाषा। तत्पर्यायः।

शीर्णवन्तः २। इति रत्नमाला ॥
सुखवासनः, पुं, (सुखं वासयतीति। वस + णिच्

+ क्तुः।) सुखवासनगन्धद्रव्यम्। यथा,—
“सुखवासकरो गन्ध आमोदौ सुखवासनः।

सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

सुखसन्दोष्टा, स्त्री, सुशीला गौः। इत्यमरटीकायां
भरतः। २। ८। ७१ ॥

सुखसन्दोष्टा, स्त्री, (सुखेन सन्दोष्टा।) सुशीला
गौः। तत्पर्यायः। सुव्रता २। इत्यमरः। २।

८। ७१ ॥ सुखदोष्टा ३। इति हेमचन्द्रः ॥
सुखदुष्टा ४। इति भरतः ॥

सुखा, स्त्री, (सुखमस्यस्यामिति। अच्। टाप्।)
वरुणपुरौ। इति मेदिनी ॥

सुखाधारः, पुं, (सुखानामाधारः।) स्वर्गः।
इति शब्दरत्नावली ॥ सुखस्याधारे, त्रि ॥

सुखायतः, पुं, (सुखेन प्रायस्यते इति। आ +
यम + क्तः।) सुशिक्षिताश्वः। यथा,—

“सुखायतः शुद्धमुखः सुखचारः सुखायनः।”
इति शब्दमाला ॥

सुखायनः, पुं, (सुखेन अयति गच्छति अनेनेति
अय + क्तुट्।) सुशिक्षिताश्वः। यथा,—

“सुखायतः शुद्धमुखः सुखचारः सुखायनः।”
इति शब्दमाला ॥

सुखावतीश्वरः, पुं, (सुखावत्या ईश्वरः।) सुह-
भेदः। हेमचन्द्रः ॥

सुखावहः, त्रि, (आवहतीति। आ + वह +
अच्। सु। खस्य आवहः।) सुखदाता। यथा,

“सर्व्वपापहरं पुण्यं सर्व्वपापहनिवारकम्।
सर्व्वकामाद्यदं देवि! साधकानां सुखावहम् ॥”

इति वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥
सुखाशः, पुं, (सुखा सुखयुक्ता आशा यस्य। यद्वा

सुखायां पुण्यां श्रिते इति। शी + उः।) वरुणः।
(सुखेन अश्रयते इति। अश्र + घञ्।) राज-

तिनिशः। (अश्र भोजने + भावे घञ्। सुखेन
प्राशः।) सुखभोजनम्। इति मेदिनी ॥

सुखाशकः, पुं, (सुखाश एव। स्वार्थे कन्।)
राजतिनिशः। इति शब्दमाला ॥

सुखी, (क्) त्रि, (सुखमस्यास्तीति। सुख +
इन्।) सुखविशिष्टः। यथा, रामकवचम्।

“स चिरायुः सुखी-पुत्री विनयी विजयी भवेत् ॥”
“स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याममाधव ॥”

इति भगवद्गीता ॥
“सा श्रीर्या न मदं कुर्यात् स सुखी दृष्टव्योऽज-

मितः।
तस्मिन् यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”

इति गारुड ११६ अध्यायः ॥

सुगन्धः

सुखोत्सवः, पुं, (सुखकरः उत्सवो यस्मात् ।) पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सुखजनक उत्सवः ।) चानन्दोत्सवश्च ॥
 सुखोदकः, क्ली, (सुखजनकमुदकम् ।) सुखजनक-
 तमजलम् । तत्पर्यायः । सुखोष्णम् २ । इति
 रत्नमाला ॥
 सुखोज्ज्वलः, पुं, सर्जिकाचारः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 सुगं, क्ली, (सुखेन गच्छति निर्यातीति ।
 गम + उ + णि) विष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति । "सुदुरोरधिकरणे ।"
 ३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या उः । सुख-
 गन्तव्यो देशादिः ॥) सुन्दरगामिनि, त्रि ॥
 (सुन्दरं गायतीति । गै + कः । शोभनगो-
 मालिनि च त्रि ॥ यथा, भागवते । १० ।
 १२ । ३४ ।
 "गैतैः भुगा वायधराय वायकैः
 स्वैश्च विप्रा जयनिस्वमेगेणः ॥")
 सुगण, त्रि, (सुगणयतीति । सु + गण + क्तिप् ।)
 सुन्दरगणकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 सुगतः, पुं, (सु शोभनं गतं गमनं ज्ञानं वा अस्तेति)।
 बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । ११ ॥ (तद्वर्मा-
 वलम्बी । यथा, कथासरित्सागरे । २८ । ४० ।
 "तेनाभिपूज्य सुगतान् भासयामास तत्र मा ॥")
 सुन्दरममनविशष्टे, त्रि ॥
 सुगतिः, पुं, (शोभना गतिर्यस्याः) अतीतकल्पो-
 याश्चैवेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रन्थकर्तृविशेषः ।
 यथा, सुमत्तिसोपानप्रभृतयोऽप्येवमिति स्मार्त्त-
 लिखनम् ॥ (गयस्य पुत्रविशेषः । यथा, भाग-
 वते । ५ । १५ । १४ ।
 "गयात् गायन्त्यां चित्ररथः सुगतिरविरोधन
 इति त्रयः पुत्रा बभूवुः ।" शोभना गतिर्य-
 स्तेति । शोभनगतिशौले, त्रि । यथा, वृहत्-
 संहितायाम् । ८ । ४५ ।
 "सुगतिरविक्रतो जयान्वितः
 क्षतसुगरूपकरः सिताङ्गयः ॥"
 स्त्री, सङ्गतिः । यथा, महाभारते । १ । २ ।
 ३३५ ।
 यत्र धर्मं समान्त्रित्य विदुरः सुगतिं गतः ॥")
 सुगन्धः, क्ली, (शोभनो गन्धो यस्य ।) सुद्र-
 जोरकम् । गन्धलणम् । इति रत्नमाला ॥
 (भूतलणम् । तत्पर्यायो यथा,—
 "गुह्यवीजन्तु भूतोक्तं सुगन्धं जम्बुप्रियम् ।
 भूतलणन्तु भवेच्छत्रा मालाढण्डमस्मिन् ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 नीलोत्पलम् । चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रन्विपणम् । इति भावप्रकाशः ॥
 सुगन्धः, पुं, (शोभनो गन्धो यस्य ।) रत्नशिखः ।
 गन्धकः । चणकः । भूतलणम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (भूपलाशः । तत्पर्यायो यथा,—
 "प्रास्तातकः सुगन्धश्च भूपलाशो विशिष्यतः ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

सुगन्धिः

सुन्दरः । सुगन्धद्रव्यगन्धकीनिर्यासः । तत्-
 पर्यायो यथा,—
 "कुन्दरसु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 किमिभेदः । यथा,—
 "पद्मादा उदरावेष्टा हृदयादा मङ्गागदाः ।
 सुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्तौ च कुर्वन्ते ॥"
 इति वैद्यकरत्नमिषयसंग्रहे किम्यधिकारे ॥
 समवायातिरिक्तसम्बन्धेन सङ्गन्धविशेषे, चि ॥
 (यथा, भट्टिः । २ सर्गे ।
 "प्राप्तायिवान गन्धवहः सुगन्धः ॥")
 सुगन्धकः, पुं, (शोभनो गन्धो यस्य । ततः कन् ।)
 रत्नतुलसी । गन्धकः । इति रत्नमाला ॥ नाम-
 रत्नकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्कोटकः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (शालिधान्यम् । यथा,—
 "रत्नशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाङ्गतः ।
 सुगन्धकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः ॥
 पुष्पाण्डकः पुण्डरीकस्तथा मङ्गिषमस्तकः ।
 दीर्घशूकः काञ्चनको हयनो लोभपुष्पकः ॥
 इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सुगन्धतैलनिर्यासं, क्ली, (सुगन्धः तैलस्य निर्यासो
 यच्च ।) जवादिनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 सुगन्धपत्रा, स्त्री, (सुगन्धानि पत्राणि यस्याः ।)
 रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुगन्धभूतलणं, क्ली, (सुगन्धो भूतलणम् ।) गन्ध-
 लणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुगन्धमूला, स्त्री, (सुगन्धं मूलं यस्याः) खल-
 पझिनी । राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (लवली । तत्पर्यायो यथा,—
 "सुगन्धमूला लवली पाण्डुः कोमलवस्त्रला ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सुगन्धा, स्त्री, (शोभनो गन्धो यस्याः) राक्षा ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ शटी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ बन्ध्याकर्कोटको । रुद्रजटा । शन-
 पुष्पा । नाकुली । नवमालिका । स्पर्णयुधिका ।
 प्रका । गङ्गापत्रो । सङ्गकी । माधवी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ अनन्ता । मातुलुङ्गा । तुलसी ।
 इति रत्नमाला ॥ (पीठस्थानस्वदेवीविशेषः ।
 यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
 "कोटवो कोटतीर्थं तु सुगन्धा माधवे वने ॥")
 सुगन्धामलकं, क्ली, (सुगन्धमामलकम् ।) मिलि-
 तौषधविशेषः । यथा,—
 "सर्वौषधिसमायुक्ताः शृङ्गास्वामलकत्वचः ।
 यदा तदायं योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः ॥"
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुगन्धिः, पुं, (शोभनो गन्धो यस्य । "गन्धस्ते-
 दुत्पूतिसुरभिभ्यः ।" ५ । ४ । १३५ । इति
 इत् ।) सङ्गन्धः । तत्पर्यायः । इष्टगन्धः २
 सुरभिः ३ । प्राकृतपर्वणः ४ । इत्यमरः । १ । ५ । ११४
 परमाला । इति मोक्षधर्मटोकायां नीलकण्ठ-

सुगमः

धृतवेदः ॥ सङ्गकारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुगन्धयुक्ते, त्रि, । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 कुमारः । ३ । ५६ ।
 सुगन्धनिष्ठासविहृदणं
 विष्वाधरासचचरं हिरफम् ।
 प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टि-
 लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥")
 सुगन्धि, क्ली, (शोभनो गन्धो यस्य । इत् ।) एल-
 वालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥ (यच्च
 एलवालुकं कङ्गोलसदृशं कुष्ठगन्धि ।
 "एलवालुकमैलेयं सुगन्धि इतिवालुकम् ।
 ऐलवालुकमैलालुकपित्यं पत्रमीरितम् ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सुस्ता । कशेरु । गन्धलणम् । धान्यकम् ।
 पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुगन्धिकं, क्ली, (शोभनो गन्धो यस्य । इत् । ततः
 स्वार्थं कन् ।) कङ्गारम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 पुष्करमूलम् । गौरसुवर्णम् । सुरपर्णम् ।
 उशोरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुगन्धिकः, पुं, (सु शोभनो गन्धो यस्य । इत् ।
 ततः कन् ।) महाशालिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धकः । इत्य-
 मरटोकायां रायमुकुटः ॥
 सुगन्धिकुसुमः, पुं, (सुगन्धि कुसुमं यस्य ।) पीत-
 करवोरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुगन्धिपुष्पो,
 क्ली ॥
 सुगन्धिकुसुमा, स्त्री, (सुगन्धि कुसुमं यस्याः ।)
 प्रका । इति जटाधरः ॥
 सुगन्धिता, स्त्री, (सुगन्धेर्भावः । तल् । टाप् ।)
 सौगन्धिः । सौरभम् । इति जलायुधः ॥ (यथा,
 माघे । ३ । ५४ ।
 सुगन्धितामप्रतियत्पूर्वां
 विभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् ।
 मधुनि वक्त्राणि च कामिनीना-
 मामोदकमव्यतिहारमोयुः ॥")
 सुगन्धित्रिफला, स्त्री, (सुगन्धि त्रिफलं त्रिगिराकं
 फलं यस्याः ।) जातीफलम् । पूगफलम् ।
 लवङ्गकलिकाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुगन्धिनी, स्त्री, (सुगन्धोऽस्त्वस्या इति । इनिः ।
 डीप् ।) चारामशौतला । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (सुवर्णकेतको । अस्याः पर्यायो यथा,
 "केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः ।
 सुवर्णकेतको त्वन्या सप्तपुष्पा सुगन्धिनी ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सुगन्धिमूलं, क्ली, (सुगन्धि मूलमस्य ।) उशीरम् ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुगन्धिमूषिका, स्त्री, (सुगन्धिर्गन्धविशिष्टा
 मूषिका ।) कृच्छुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुगमः, चि, (सु + गम + क्तृ ।) सुखेन गम्यते
 प्राप्यते यः । यथा, पक्षे सुगमम् । इति मुग्ध-
 बोधोद्यादादिप्रकरणलिखणम् ॥ (यथा, भाग-
 वते । १० । ८४ । ३६ ।

सुम्नः

“चित्तस्योपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा ।
दर्शितः सुगमो योगो धर्मशास्त्रमुदावहः ॥”
सुगहनः, त्रि, (सुन्दरो गहनः ।) निविडः ।
इत्यमरटीकायां रामायणः ॥
सुगहना, स्त्री, कुम्भा । सुगहनेति विशेषणमिति
केचित् । नाम इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
सुगहनावृत्तिः, स्त्री, कुम्भा । इत्यमरः ॥ यज्ञस्थाने
अष्टश्यादिदशनवारणाय या सुगहना निरव-
काशा इतिर्वेष्टनं सा कुम्भा । इति भरतः ॥
सुगृहः, पुं, (सुन्दरं गृहं यस्य ।) चक्षुस्चिक-
पचौ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुन्दरं गृहम् ।)
सुन्दरालये, स्त्री ॥
सुगृहीतः, त्रि, (सु + गृह् + क्तः ।) सुन्दररूपेण
कृतगृहणः ॥
सुगृहीतनामा, [नृ] पुं, (सुगृहीतं नाम यस्य ।)
शुभकाम्यया प्रातः स्मर्यते यः । स च युधिष्ठि-
रादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुग्रन्थिः, पुं, (शोभना ग्रन्थो यत्र ।) चोरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरग्रन्थियुक्ते, त्रि ॥
सुग्रीवः, पुं, (शोभना ग्रीवा यस्य ।) विष्णोरश्वः ।
(यथा, महाभारते । २ । २ । १४ ।
“प्रययौ पुण्डरीकाक्षः श्रेष्ठसुग्रीववाहनः ॥”)
शास्त्राग्रेष्वरः । इति मेदिनी ॥ स तु सूर्य-
पुत्रः किष्किन्नाधिपतिः श्रीरामचन्द्रस्य सखा
यथा, वल्मीकीये रामायणे बालकाण्डे १७
मर्गे ।
“वानरेन्द्रं महेन्द्राभिमन्दो बालिनमात्मजम् ।
सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥”
किञ्च तत्रैव किष्किन्नाकाण्डे ५ मर्गे ।
“दोष्यमानं ततो वक्रिं पुण्यैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ।
तयोर्मध्ये तु सुप्रतो निदधौ सुममाहितः ॥
ततोऽग्निं दोष्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदर्शयन् ॥
सुग्रीवो राघवश्च वयस्यत्वमुपागतौ ॥” * ॥
अर्हत्पिता । स च वर्त्तमानयुगीयनवमजि-
पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ शिवः । इन्द्रः ।
राजहंसः । असुरः । पर्वतविशेषः । अस्त्र-
विशेषः । नागभेदः । इति केचित् ॥ शोभन-
ग्रीवायुक्ते, त्रि । इति विश्वः ॥
सुग्रीवी, स्त्री, (शोभना ग्रीवा यस्याः ।) डीप् ।
* ताम्नागर्भजाता कश्यपदुहिता । यथा,—
“वटसुतास्तु महासत्त्वास्ताम्रायाः परि-
कौर्त्तिताः ।
शुक्रौ श्येणी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका
शुक्रौ शुकानजनयत् उलूकौ प्रत्युलूककान् ।
शुश्रीदकान् पक्षिगणान् सुग्रीवी तु व्यजायत ॥”
इति गारुडं ६ अध्यायः ॥
सुग्रीवेशः, पुं, (सुग्रीवस्य ईशः ।) श्रीरामचन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुम्नः, त्रि, (सुम्नायतीति । सु + म्ने + “प्रात-
सोपसर्गः ।” १ । १ । ११६ । इति कः ।) पत्यन्त-
वर्धन्यविशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुजलः

सुचक्षुः, [सु] पुं, (शोभनं चक्षुरिव फलं यस्य ।)
उडुम्बरः । इति जटाधरः ॥ शोभनलोचने,
स्त्री ॥ तदयुक्ते, त्रि ॥
सुचक्षुका, स्त्री, (सुष्ठु, चक्षुरिव शिखा यस्याः ।
कप् ।) महाचक्षुशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचरित्रा, स्त्री, (शोभनं चरित्रं यस्यः ।)
साध्वी । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ शोभनचरित्र-
युक्ते, त्रि ॥
सुचर्मा, [नृ] पुं, (शोभनं चर्मं यस्य ।) भूर्ज-
तृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनचर्मविशिष्टे,
त्रि ॥
सुचारुः, त्रि, (शोभनसारुखः ।) मनोहरः ।
यथा, कालिकापुराणोक्तदशभुजादुर्गाध्याने ।
“सुचारुदशनं तद्वत् पो नोन्नतपयोधराम् ॥”
सुचित्रकः, पुं, (सुन्दराणि चित्राणि यत्र ।) मत्-
स्यरङ्गः । चित्रसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुन्दरचित्रयुक्ते, त्रि ॥
सुचितबीजा, स्त्री, सुचितं बीजं यस्याः ।)
विडुङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचित्रा, स्त्री, (शोभनानि चित्राणि यस्याः ।)
चिभिटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचिरायुः, [सु] पुं, (सुचिरं आयुर्यस्य ।) देवता ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुसुटी, स्त्री, अग्न्याद्युदरगर्णालौहादियन्त्रविशेषः
चिम्टा इति भाषा । इति केचित् ॥
सुचेलकः, पुं, (शोभनचेलकः ।) शोभनवस्त्रम् ।
सर्ग कापड इति भाषा । तत्पर्यायः । पटः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ पटिः ३ पटौ ४ ।
इति तट्टोका ॥ सुन्दरवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥
सुच्छत्वी, स्त्री, शतद्रुनदो । इति शब्दरत्नावली ॥
शतलज्ज इति ख्याता ॥
सुजनः, पुं, (सु सुन्दरो जनः । साधुः । सज्जनः ।
यथा,—
“दुर्जनस्य हि सङ्गेन सुजनोऽपि विनश्यति ।
प्रसन्नं जलमित्याहुः कर्मैः कलुषीकृतम् ॥”
इति गारुडं १५ अध्यायः ॥
सुजनता, स्त्री, (सुजनस्य भावः ।) तल् । टाप् ।)
सौजन्यम् । यथा,—
“धिगस्वेतां विद्यां धिगपि कवितां धिक्सुजनतां
वयो रूपं वा धिक् धिगपि च यशो निर्धन-
वताम् ।
असौ जीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्
वर्धयस्य हारे ढणलवसमाः सन्ति गुणिनः ॥”
इत्युक्तः ॥
सुजलं, स्त्री, (शोभनं जलं यस्मात् ।) कमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरसलिलञ्च ॥ सुन्दर-
जलसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सुजल्यः, पुं, (सुन्दरो जल्पः कथनम् ।) वाक्य-
विशेषः । यथा,—
“यथाज्जवात् सगाभीष्टं सदैव सङ्घापलम
सोत्पण्डञ्च हरिः सृष्टः स सुजल्यो निगद्यते ॥”
इत्युक्त्वकनौलमणिः ॥

सुतरां

सुजाता, स्त्री, (सु + जन + क्तः ।) तुषरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुजीवन्ती, स्त्री, (सुजीवतीति । सु + जीव +
शब् । डीप् ।) स्वर्णजीवन्तो । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुष्ट, क तौच्छे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः
(चरा-पर-सक-सिट् ।) पञ्चमस्वरी टड-
यान्तः । क, सुष्टयति । दन्त्यादिरयमिति भीमः ।
तौच्छमस्वीभावः । इति दुर्गादासः ॥
सुतः, पुं, (सूयते स्मृति । सु + क्तः ।) पुत्रः ।
इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ “सूयते सुतः कर्मणि
क्तः । पुतो नरकभेदात् चायते इति पुत्रः ।
‘पुत्रान्नो नरकादयस्मात् पितरं चायते सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति ख्यातः स्वयमेव स्वयन्भुवा’
इति स्मृतिः ॥
किंवा पुनाति मातापितराविति त्रासुसिति
त्रे निपातात् ऋत्वत्वे पुत्रः । पुत्रो हितकारः
एकतकारश्च ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
मातृपितृसम्भाववत्स्वभावे सुतकथ्ये भवतः ।
यथा,—
“शौलं संभजते पुत्रो मातृस्नातस्य वै सुता ।
यथाशौला भवेन्माता तथाशौलो भवेत् सुतः ॥
यद्वर्णा वै भवेद्भूमिस्तद्वर्णं सलिलं भवेत् ॥
मातृणां शौलदोषेण पितृशौलगुणेन च ।
विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वा भवन्ति भवशौलि-
नाम् ॥”
इति वक्रिपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
पार्थिवः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (उत्पन्ने, त्रि ॥)
सुतजीवकः, पुं, (सुतं जीवयतीति । जीव + क्तुल्
पुत्रजीवकश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुतनुः, स्त्री, (शोभना तनुर्यस्याः ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभना तनुः शरीरम् ।)
शोभनशरीरम् ॥ तदयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, उत्तर-
चरिते १ अष्टे ।
“सरसि सुतनु ! तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपथ्यासुखयोस्तान्यहर्नि ॥”)
सुतपाः, [सु] पुं, (सुष्ठु, तपतीति । सु + तप् +
“गतिकारकरोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।” उणा-
४ । २२६ । इति षसिः ।) सूर्यः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ शोभनं तपो यस्य । मुनिः ॥ (रौच्य-
मनुपुत्रविशेषः । इति मार्कण्डेयपुराणम् । ८४ ।
२५ ॥ विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ ।
१४८ । ३४ ॥ उग्रतपस्यायुक्ते, त्रि । यथा,
कथासरित्सागरे । ११२ । १४१ ।
“स एव जातः संकल्पदोषाहाशकुले द्विजः ।
भार्यास्य सा च सुतपा जातेषां तं सुता नृप ॥”
सुतपादिका, स्त्री, (सुताः समकालीनमुत्पन्नाः
पादा मूलानि यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्यम् ।)
हंसपदो । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुतरां, व्य, (सु + हिवचनविभक्त्यादिना तरप् ।)
अवधारितार्थप्रतिपादकम् । यथा । क्रियेव
काञ्च इति मते तु सुतरां नाधिकरणता । इति

सपिण्डीकरवसमास्यासिचार्थं सुतरां तत्रतवा-
चरणम् । इति च तिष्यादितत्त्वम् ॥ अपि च ।

“अपुत्रा जन्मिनः पापात् प्राणिनः सम-
स्त्रिताः ।

मनुजास्तत्र सुतरां भवन्ति गृहकर्मिणः ॥”

इति पाथ्ये सृष्टिखण्डे ४३ अध्यायः ॥

“नृणु हिज महाबुद्धे दर्शनापि कृतो हरिः ।
ददाति मोक्षं सुतरां किं पुनर्भवज्जनात् ॥”

इति तत्रेव पातालखण्डम् ॥

सुतर्काशी, स्त्री, देवदासीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुतर्हः, पुं, (सुष्ठु, तर्हति पीडयति विरहिमिति
तर्हं चर्हने + ह्युः ।) कीकिलः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सुतलः, पुं, (शोभनं तलं यत्र ।) अश्लिका-
वन्धः । नागलोकप्रभेदः । इति मेदिनी ॥ सु तु
पातालखण्डखण्डः । तद्विवरणं यथा,—

“ततोऽधस्तात् सुतल उदारश्रवाः पुण्यस्रोको
विरोचनात्मजो बलिभंगवता महेन्द्रस्य प्रियं
चिकीर्षमाणोनादितैलव्याकयो भूत्वा वटुवामः
रूपेण पराक्षितलोकचर्यो भगवदनुकम्पयैवपुनः
प्रवेशित इन्द्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्धया त्रि-
याभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव भगवन्तमारा-
धनोयमपगतसाध्वस आस्ते अधुनापि ॥”

इति श्रीभागवते । ५ । २४ । १८ ॥ (तथाच
देवीभागवते । ८ । १८ । १३—१२ ।

“ततोविलासतात् प्रोक्तं सुतलाख्यं विलेश्वरम्
पुण्यस्रोको बलिर्नाम आस्ते वैरोचनिर्मुने !
महेन्द्रस्य च देवस्य चिकीर्षुः प्रियमुत्तमम् ।
त्रिविक्रमोऽपि भगवान् सुतले बलिमानयत् ॥
त्रैलोक्यलक्ष्मीमाक्षिप्य स्थापितः किल दैत्य-
राट् ।

इन्द्रादिष्वप्यलम्बा या सा स्त्रीस्तमनुवर्त्तते ॥
तमेव देवदेवेशमाराधयति भक्तितः ।
व्यपेतसाध्वसोऽद्यापि वर्त्तते सुतलाधिपः ॥

* * *

एवं दैत्यपतिः सोऽयं बलिः परमपूजितः ।
सुतले वर्त्तते यस्य द्वारपालो हरिः स्वयम् ॥
एकदा दिग्जये राजा रावणो लोकरावणः ।
प्रविश्य सुतले येन भक्तानुग्रहकारिणा ॥
पादाङ्गुष्ठेन प्रक्षिप्तो योजनायुतमत्र हि ॥
एवमभूतानुभावाऽयं बलिः सर्वसुखैकभुक् ।
आस्ते सुतलराज्यस्यो देवदेवप्रसादतः ॥”

सुतलराज्यस्यो देवदेवप्रसादतः ॥”

सुतवस्करा, स्त्री, (सुताः वस्कराः पक्षिण इव
बहुत्वात् यस्याः ।) सप्तपुत्रप्रसूः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सुतन्त्रयो, स्त्री, (सुता उत्पन्ना त्रयो यस्याः ।
एकत्र बहुजातत्वात् तथात्वम् । सूषिक-
पर्णी । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ उन्दुरविलोया
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । द्रवन्ती २
न्यग्रोधी ३ सूषिकाद्वया ४ चिन्ता ५ मूषक-
मारी ६ प्रत्यक्ष्येष्ठी ७ शम्भरी ८ । अस्या

गुणाः । चक्षुष्यत्वम् । कटुत्वम् । आसुविषप्रण-
दोषनेहामयमाश्लित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुस्तकान्तरे सुतत्रेणीति च पाठः ॥
सुतद्विवकयोगः, पुं, विवाहोक्तयोगविशेषः ।
यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।

“सुतद्विवकवियहिलग्नधर्म-
ध्वमरगुर्यदि दानवार्चितो वा ।
यदशुभमुपयाति तच्छुभं स्यात्
शुभमतिवृद्धिमुपैति तत्प्रभवात् ॥”

अपि च ज्योतिस्तत्त्वे ।
“लग्ने तत्प्रथमे तूर्ये नवमे दशमे तथा ।
गुरुर्भुगुर्वा दोषघ्नो विवाहे वर्हते शुभम् ॥”

अयमेव सुतद्विवकयोगः ॥
सुता, स्त्री, (सूयते स्म या । सु + त्तः । टाप् ।)
अन्यपत्यम् । कन्या । इति मेदिनी ॥ यथा—
“आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।
आहुर्दहितरं सर्वं—” ॥”

इत्यमरः । २ । ४ । १२०-२८ ॥
“अमी आत्मजायाः स्त्रियां वर्त्तमाना दुहितर-
माहुः । यथा । आत्मजा । तनया । सूनुः
प्रत्ययान्तराभावात् स्त्रियामपि सूनुरेव । सुता
पुत्रा । स्त्रियै के केऽकस्य इति ऋस्वत्वे ह्रस्वसूत-
पुत्रेत्यादिना विभाषया अत इति पुत्तिका
पुत्तका च । शोनादिपाठात् पुत्तो च । मा
भैषीः पुत्ति सीतेति महानाटकम् ।” इति
तट्टोकायां भरतः ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ४७ ।

“हिरण्ययो शाललतेव जङ्गमा
अत्तादिव स्थासुरिवाचिरप्रभा ।
शशाङ्कान्तरधित्वताकृतिः
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”)
दुरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुतात्मजः, पुं, (सुतस्य सुताया वा आत्मजः ।)
पौत्रः । दोहितः । इति सुतात्मजाशब्ददर्श-
नात् ॥

सुतात्मजा, स्त्री, (सुतस्य सुताया वा आत्मजा)
पौत्रो । दीहिष्ठो । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥

सुतारका, स्त्री, (शोभने तारके यस्याः ।) चतु-
र्विंशतिबुद्धशासनदेवतामन्तगतदेवताविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ शोभनतारकायुक्तो, त्रि ॥

सुतिक्तः, पुं, (सुष्ठु, तिक्तः ।) पर्यटः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुतिक्तकः, पुं, (सुष्ठु, तिक्तः । ततः कन् ।) पारि-
भद्रः । इति जटाधरः ॥ भूनिम्बः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुतिक्ता, स्त्री, (सुष्ठु, तिक्ता ।) कोषातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुतोः, त्रि, पुत्रेच्छुः । पुत्रवदाचरणकर्ता ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुती, [न] त्रि, (सुतमस्यास्तोति । इतिः ।) सुत-
विशेषः । यथा, हितोपदेशे ।
“गुणिगणगणनारम्भे
न प्रतति कठिनी ससम्भ्रमात् यस्य ।

तेनास्या यदि सुतिनौ

वद वन्था कीदृशौ भवति ॥”

सुती, पुं, (सुष्ठु, तीक्ष्णः ।) शोभाञ्जनः । इति
जटाधरः ॥ श्वेतशिषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुनिविशेषः । यथा, भट्टी ४ सर्गे ।
“पुरो रामस्य जुहवाचकार ज्वलने वपुः ।
शरभङ्गः प्रदिशारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनम् ॥”

अतिशयखरे, त्रि ॥ (यथा, ऋतुमंजारी । ६ । २८ ।
“समदमधुकराणां कोकिलानानाश्च नादैः
कुसुमितसङ्कारैः कर्णिकारैश्च रम्यैः ।
इषुभिरिव सुतीक्ष्णैर्मनसं माननौनां
तदति कुसुमबाणो मन्मथोद्दीपनाय ॥”)

सुतुङ्गः, पुं, (सुष्ठु, तुङ्गः ।) नारिकेलवृक्षः । इति
हारावली । १०० ॥ यद्वाणां उच्छांशविशेषः ।
तस्य नामान्तरं अन्धतुङ्गः । यथा, सत्कथ-
मुक्तावल्याम् ।

“सूर्यायुञ्जान् क्रियवृषमृगस्त्रीकुलीराभययुके
दिग्वक्त्रोन्महयतिधिशरान् सप्तविंशं विंशान्
अंशानेतान् वदति जवनखान्धतुङ्गान् सुतुङ्गान्
तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नौचान् सुनो-
चान् ॥”

अतिशयोक्ते, त्रि ॥
सुतेजनः, पुं, (सुतेजयतीति । सु + तिज + ह्युः ।)
धन्वन्तृवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य
गुणाः ।

“धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासहृत्तुरो लघुः ।
वृंहणो बलकद्रूलः सन्धिकृद्गणरोपणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुतेजाः, [स्] पुं, (सुष्ठु, तेजो यस्य । यद्वा, सुतेजय-
तीति । सु + तिज + “गतिकारकयोरिति ।”
उणा० ४ । २२६ । इति अक्षिः ।) अतीत-
कल्पीयार्हद्वेदः । इति हेमचन्द्रः । आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनतेजोयुक्तो,
त्रि ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ५ । १२ । १ ।
“एष वेसुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मान-
मुपास्ते ॥”)

सुतेला, स्त्री, (सुष्ठु, तैलमस्यामिति ।) महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुत्रामा, [न] पुं, (सु + त्रि + मनिन् ।) इन्द्रः । इत्य-
मरः । १ । ११४५ ॥ सुष्ठु, त्रायते भुवनं सुत्रामा
चासुसिति मन् सोः पक्षे दीर्घत्वं सूत्रामा च ।
इति रुद्रः । इति भरतः ॥ (यथा, अम्बाष्टके । ३ ।
“यत्राशयो लगति तत्रागजा वसतु कुत्रापि
निस्तुलशुका
सुत्रामकालसुखसत्राशनप्रकारसुत्राणकारि-
चरणा ॥”

गान्धर्वाऽपि दृश्यते । यथा, वाजसनेयमंजि-
तायाम् । १० । ३१ ।

“इन्द्राय सुत्रामणे पच्यस्व ॥”
“सुष्ठु, त्रायते इति सुचामा तस्यै सुचामणे
शोभनत्वाणकत्वं सूत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व”
इति तन्नाथम् ॥)

सुदर्श

सुत्वा, [न] पुं, (सु + "सुयजोर्ङ्वनिप् ।" १।२। १०३ । इति ङ्वनिप् ।) अभिषवे कृतौ । इत्य-
मरः । २। ७। ४७ ॥ अभिषवः ज्ञानमात्रं
इह तु प्रस्तावात् यज्ञाङ्गत्वात् तत् कृतवान् यः
स सुत्वा कथ्यते । सुजः कनिप् तन् सुत्वा
कृतौति अधीतिवत् । कृते इति पाठे सप्तमी ।
इति भरतः ॥

सुद, इ शोभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
पर०-अक०-सिट् ।) सुन्दरम् । इति दुर्गा-
दासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

सुदम्बिका, स्त्री, (सुदुग्धं दाहोऽस्वस्या इति
सुदग्ध + ठन् ।) दग्धानामह्वयः । इति राज-
निर्वण्टः ॥

सुदण्डः, पुं, (शोभनो दण्डो यस्मात् ।) वेदः ।
इति राजनिर्वण्टः ॥

सुदण्डिका, स्त्री, गोरक्षी । इति राजनिर्वण्टः ॥

सुदन्, [त्] त्रि, (शोभना दन्ता यस्य । "वयसि
दन्तस्य दह ।" ५। ४। १४१ । इति दह ।)
शोभनदन्तविशिष्टः । (स्त्रियां ङोप् । यथा,
रघुः । ६। ३७ ।

"विधाय सृष्टिं ललितां विधातु-
र्जगद भूयः सुदतीं सुन्दरा ॥"

शोभनो दत् दन्तः इति विगुह्ये सुदत् इत्येव
स्यात् । शोभनदन्तः । यथा, भागवते । ३।
२३। ३२ ।

"सुसुवा सुदता सत्यस्त्रिधापाङ्गेन चक्षुषा ।
पञ्चकोशस्य धा नौलैरलकैश्च लसन्मुखम् ॥"

सुदन्तः, पुं, (शोभनो दन्तो यस्य । वयोगम्यमा-
नाभावात् न दन्तादेशः ।) नटः । इति केचित् ।
शोभनदन्तश्च ॥

सुदन्ती, स्त्री, (शोभनो दन्तो यस्याः । ङोप् ।
वयोगम्यमानाभावात् न दन्तादेशः ।) दिक्-
कारिणोविशेषः । शुभदन्तीशब्ददर्शनादिति
केचित् ॥

सुदर्भा, स्त्री, (सुदु, दर्भो यत्र !) इक्षुदर्भा । इति
राजनिर्वण्टः ॥ शोभनकुशयुक्ते, त्रि ॥

सुदर्शनं, क्तो, (सुदु, दृश्यते इति । सु + दृश् +
ल्युट् । शोभनं दर्शनमस्येति वा ।) इन्द्रनग-
रम् । इति मेदिनी ॥

सुदर्शनः, पुं, क्तो, (शोभनं दर्शनमस्येति ।) विष्णु-
चक्रम् । इत्यमरः । १। १। २८ । तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

"तस्मात् प्रसादं कुरु मे यद्यनुग्रहभागहम् ।
अपनेयमि मे तेजः कृत्वा यन्मे दिवाकर ॥
रूपं तव कारिण्यामि लोकानन्दकरं प्रभो ।
तथेत्यक्तः स रविणा भ्रमौ कृत्वा दिवाकरम् ॥
यद्यक् चकार तत्तेजश्चक्रं विष्णोरकल्पयत् ।
त्रिशूलश्चापि रुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य चाधि-

कम् ।
देवदानवसंघर्षः सहस्रकिरणात्मकम् ॥"

इति मातृख्ये । ११। २७-३० ॥ * ॥
अपि च पाप्मोत्तरखण्डे १४५ अध्याये ।

सुदर्श

ईश्वर उवाच ।

"नायमेभिर्महातेजाः शस्त्रास्त्रैर्वध्यन्ते मया ।
देवाश्च स्वस्तेजांसि शस्त्रार्थे दीयतां मम ॥

नारद उवाच ।

अथ विष्णुमुखा देवाः स्वतेजांसि ददुस्तथा ।
तान्येकैश्च वै गतानीशो दृष्ट्वा स्वस्मात्सुचम्यहः ॥
तेनाकरोन्महादेवः सहसा शस्त्रमुत्तमम् ।
चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालाभालातिभौषणम् ।
तेजःशेषेण च तथा वज्रश्च कृतवान् हरः ॥"

तत्र शिवेन विष्णवे दत्तम् । यथा,—
"ततः प्रीतः प्रभु प्रादात् विष्णवे प्रवरं वरम् ।
प्रत्यक्षं तेजसं श्रीमान् दिव्यं चक्रं सुदर्शनम् ॥
तद्वत्त्वा देवदेवाय सर्वभूतभयप्रदम् ।
कालचक्रनिभं चक्रं शङ्करो विष्णुमग्रवीत् ॥
वरायुधोऽयं देवेश सर्वशुभनिवहणः ।
सुदर्शनो हादमारो यो मनःसदृशो जवी ॥
पारात् स्थिता भमी चात्र देवा मासाश्च

राशयः ।

शिष्टानां रक्षणार्थाय संस्थिता ऋतवस्तु षट् ॥
अग्निः सोमस्तथा मित्रो वरुणश्च प्रजापतिः ।
इन्द्राग्नी चाप्यथो विश्वे प्रजापतय एव च ॥
चनुमांश्चाथ बलवान् देवो धन्वन्तरिस्तथा ।
तपांस्त्रेव तापसश्च हादशैते प्रतिष्ठिताः ॥
चैत्राद्याः फाल्गुनान्ताश्च मासास्तत्र प्रति-
ष्ठिताः ॥

त्वमेवमादाय विभो वरायुधं
शत्रुं सुराणां जह्मि मा विशङ्कियाः ।
अमोघ एषोऽमरराजपूजितो
हृतो मया देहगतस्तपोबलात् ॥"

इति वामने ७८ अध्यायः ॥ * ॥

वैष्णवाङ्गे तच्चिह्नधारणविधिः यथा । ब्रह्माण्डे ।
"कृत्वा धातुमयीं सुद्रां तापयित्वा स्वकां

तनुम् ।

चक्रादिचिह्नितां भूप धारयेद्देणवो नरः ॥"
नारदोयपञ्चरात्रे ।

"हादशारन्तु षट्कोणं बलयत्रयसंयुतम् ।

हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्विचक्षणः ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

अन्यत् सुद्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ श्रीमन्दिरोपरि
देयतचक्रप्रमाणं यथा—

विष्णोर्दामानं चक्रन्तु त्रिभागेणाथ कारयेत् ।
हात्रिशदङ्गुलं ज्येष्ठं कनिष्ठं त्वष्ट्रजानितः ॥
प्रतिमातृयभागेन कारयेद्वा सुदर्शनम् ।
लोहजं शैलजं वापि कारयेच्चिह्नपूर्वकम् ॥
प्रष्टारं हादशारं वा मध्ये मूर्त्तिसमन्वितम् ।
नारसिंहेन रौद्रेण विश्वरूपेण वा पुनः ॥"

इत्यादि ॥ * ॥

"अधिवास्य विधानेन चक्रं दण्डं ध्वजं तथा ।
देववत् सकलं कृत्वा मण्डपपद्मनादिकम् ॥
नेत्रोन्मीलनकं कृत्वा पूर्वोक्तं सज्जमाचरेत् ।
अधिवासयेत् विधिना श्रद्धया प्राप्य देशिकः ॥
ततः सहस्रशोर्वेति स्मृतं चक्रे न्यसेद्दुःखः ।

सुदर्श

तथा सौदर्शनं मन्त्रं मनस्तत्त्वं निवेशयेत् ॥
मनोऽनुकरोष्यात्सैव सजीवकरणं स्मृतम् ।
आरेषु मूर्त्तयो न्यस्याः केयवाद्याः सुरोत्तमाः ॥
नाभ्यश्चप्रतिनेमीषु न्यसेत्तत्त्वानि देशिकः ।
नारसिंहं विश्वरूपमचमध्वे निवेशयेत् ॥
सकलं विश्वसिद्धं कृत्वात्मानं सजीवकम् ।
निष्कलं परमात्मानं ध्वजे ध्यायन् न्यसेद्वरिम् ॥
तच्छक्तिं व्यापिनीं ध्यायेत् ध्वजरूपाञ्जला-
ननाम् ।

ततो मण्डपमध्ये तु स्थाप्य पुण्यं यथाविधि ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन शोभं कुण्डेषु कारयेत् ॥
ततः प्रभातसमये मूर्त्तिपैः सह देशिकः ।
मूर्त्तिपः प्राचार्यः ।

कलसे स्वर्णशकलं न्यस्ता रत्नानि पञ्च च ।
स्थापयेच्चक्रमध्ये च स्वर्णचक्रमधस्ततः ॥
पारदेन तु मण्डप्य नेत्रपट्टेन स्थापयेत् ।
ततो निवेशयेच्चक्रं हादशारं सुदर्शनम् ॥

दुर्निरोध्यं सुरैर्होत्रैर्महद्भिरुपलङ्घकम् ।
तन्मध्ये चिन्तयेद्देवं ऋत्विजं दैत्यनिर्हलम् ॥
स्फुरत्समीदामिनीजिह्वं ज्वलज्जलनकेयूरम् ।
दोषार्कनयनं चन्द्रकोटिभास्वरदंष्ट्रिणम् ॥

तप्तस्य तपनोयस्य सहस्रं परुषाननम् ।
सर्वदुष्टहरं देवं दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥
सर्ववर्णान्तर्बीजेन चतुर्हं शत्रुतेन च ।
विन्दुनालकृतेनादौ प्रणवेन पूतेन च ।

अन्ते प्रणतिशुक्लेन स्थापयेद्दृष्टान्शनम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १८ विलासः ॥ * ॥

चक्रमन्त्रो यथा । ॐ नमो भगवते सुदर्शनाय
निर्णाशितसकलरिपुध्वजाय भगवन्नारायण-
कराभोरुहस्यशर्दुर्जलिताय ।

"एष्टोहि त्वं सहस्रार चक्रराज सुदर्शन ।
यज्ञभागं प्रगृह्यस्व पूजाञ्चैव नमो नमः ॥"

इति च तत्रैव १५ विलासः ॥

सुमेरुः । जम्बूद्विपः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मातृख्ये । ११३ । ७४—७५ ।

"सुदर्शनो नाम महान् जम्बूद्विपः सनातनः ।
नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारणसेवितः ॥

तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपो वनस्पतेः ।
योजनानां सहस्रस्य शतधा च महान् पुनः ॥

उत्सो धो वृक्षराजस्य दिवमावृत्य तिष्ठति ॥"
वृत्ताहत्पिता । जिनानां बलदेवः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (मत्स्यः । तत्पर्यायो यथा,—

"मत्स्यो मोनो विसारश्च भूषो विसारिणोऽण्डजः
शकुलो पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि ।

रोहिताद्यास्तु ये जीवास्तेमत्स्याः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

सुदर्शनः, त्रि, सुदृश्यः । सुखेन दृश्यते असी इति
सुपूर्वकदृशधातोः कर्मस्थानप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

इति सुग्धोपधट्टीकायां दुर्गादासः ॥ (शोभनं
दर्शनं यस्येति वा । यथा, भागवते । १८। ४। ५१

"श्यामयोऽधिरौचिषुदुक्कलस्पर्धमिच्छलम् ।
समचार्यद्विजहोह निष्कजानुसुदर्शनम् ॥"

सुदलः

सुदर्शनचूर्णं, स्त्री, (सुदर्शनं सुदृश्यं चूर्णं यस्य ।)
ज्वररोगस्य शोधविशेषः । यथा,—
“त्रिकफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी ।
चिकटु ग्रन्थिकं मूर्च्छा गुडचो धन्वयासकः ॥
कटुका पर्पटी मुखं चायमाणा च वालु-
कम् ॥

निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वल्कः ॥
यवानौन्द्रयवो भार्गी शिपुबोर्णं सुराद्रजा ।
वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषाबलाः ॥
शालिपर्णी पुष्पिपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्तकं देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥
जीवकपंभकी चैव लवङ्गं वंशलोचना ।
पुण्डरीकञ्च काकोलिपत्रकं जातिपत्रकम् ॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
अर्धशं सर्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः ॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दीपत्रयापहम् ।
ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्या विचा-
रणा ॥

पृष्ठगन्धान्तुजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान् ।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥
शोतादीन्पि दाहादीन् मोक्षं तन्नां भ्रमं
लषाम् ॥

कासं खासञ्च पाण्डुञ्च हृद्दोषं कामलापि च ॥
त्रिकष्टकटोजानुपाश्वर्यमूलञ्च नाशयेत् ।
शोताम्बुना पिबेदेतत् सर्वज्वरनिहतये ॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
तद्वज्जराणां सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रणशनम् ॥”
पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भाग्यभावे
कण्टकारीमूलम् । सौराष्ट्रभावे स्फुटिकां
दद्यात् । तगरालाभे कुष्ठं देयम् । जीवकपं-
भयोरभावे विदारौकन्दस्य भागद्वयं दद्यात् ।
पुण्डरीकं श्वेतकमलम् । काकोल्यभावे पञ्च-
गव्यामूलं दद्यात् । तालीशपत्रकाभावे स्पर्ण-
ताली प्रदीयते इति । अथवा कण्टकारोजटा
देया । इति भावप्रकाशः ॥

सुदर्शनहोपं, स्त्री, (सुदर्शनस्य तन्नाम्ना प्रसिद्धस्य
जम्बूवृक्षस्य होपम् ।) जम्बूहोपम् । इति पुरा-
णम् ॥

सुदर्शना, स्त्री, (सुखेन दृश्यतेऽसौ । सु + दृश् +
भाषायां शसियुधीति युच् । टाप् ।) सुदर्शन-
वृक्षः । सुदर्शनगुलञ्च इति पद्मगुलञ्च इति च
ख्यातः । तत्पर्यायः । चक्राङ्गा २ वृषकर्णी ३
दध्यानी ४ । इति रत्नमाला ॥ सोमवल्ली ५
मधुपर्णिका ६ चक्राङ्गा ७ । अस्या गुणाः ।
खादुत्वम् । उष्णत्वम् । कफशोफास्रवातनाशि-
त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ विषनाशित्वम् ।
इति राजवज्रभः ॥ आत्रा । शोधविशेषः ।
इति विश्वमेदिनौ ॥

सुदर्शनी, स्त्री, (सुष्ठु दर्शनं यस्याः । डीप् ।)
अमरावती । इति विश्वः ॥

सुदलः, पुं, (सुष्ठु, दलमस्य ।) चौरमोरटा । इति
रत्नमाला ॥

सुदिना

सुदला, स्त्री, (सुष्ठु, दलान्यस्याः ।) शालपर्णी ।
तद्वती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदान्तः, पुं, (सुष्ठु, दान्तः ।) शाक्यमुनिशिष्य-
विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अतिशय-
शान्ते, त्रि । यथा, महाभारते । १।३८।१२ ।
“सुदान्तानपि चेवाहं दद्यामष्टादशापरान् ॥”)

सुदामा, [न्] पुं, (सुष्ठु, ददामीति । दा +
“आतो मनिन्कनिप्वनिपञ्च” ३ । २ । ७४
इति मनिन् ।) मेघः । पर्वतः । इति मेदिनी ॥
गोपभेदः । समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
ऐरावतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्ण-
शरणागत-विप्रविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२ अध्याये ।

“मदी जहार दारिद्र्यं सुदामो ब्राह्मणस्य च ।
समागतस्य खण्डहात् हारकां शरणाग्रिणः ॥”
सुदामा, [न्] त्रि, (सु + दा + मनिन् ।) सुदाता
सुष्ठु, ददामीत्यर्थे मन्पत्ययेन निष्पन्नः । इति
मुख्यबोधव्याकरणम् ॥

सुदामा, स्त्री, नदीविशेषः । यथा, वाल्मीकीये
रामायणे अयोध्याकाण्डे ७० सर्गे ।
“स प्राप्नुवो राजगृहादभिनिर्वाय वीर्यवान्
ततः सुदामां यतिमान् सन्तोष्यावेक्ष्य तां
नदाम् ॥”

सुदायः, पुं, (सुष्ठु, दीयते इति । सु + दा + घञ्
युगागमः ।) दीयतीतकादि । इत्यमरः । २ ।
८ । २८ ॥ यथा । यैतक आदिना उपनयन-
भिक्षाप्रसादादि च यत् दीयं तत् दायहरण-
पदवाच्यम् । कन्यादानकाले जामाकादिभ्यो
व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्रव्यं दीयते तच्च
दायादिद्वयमित्यर्थः । युतकं योनिसम्बन्धः तत्र
भवमिति श्ले योतकम् । युतयोर्ध्ववरीरिद-
मिति वा कणि योतकम् । यौतुकमुकारमध्य-
मपि । योतकं योतुकञ्च तत् । इति वाचस्पतिः
दीयते दायः कर्मणि घञ् सुष्ठु, दीयते सुदाय
इति पाठ इत्यन्ये । इति भरतः ॥ पिष्टमाह-
भन्तृकुलसम्बन्धो । यथा,—

“सुदायिभ्यः पिष्टमाहभन्तृकुलसम्बन्धिभ्यो कञ्
सौदायिकम् ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

सुदारः, पुं, (सुष्ठु, दारु यव ।) पारिपात्रपर्वतः
तत्पर्यायः । पारिपात्रिकः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

सुदि, व्य, शुक्लपक्षः । इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥
सुदिनः, स्त्री, (सुष्ठु, दिनम् ।) शुभाटवसः । यथा,
ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ४।१४८।५१ ।
“सुदिनं दुर्दिनं शश्वत् भ्रमत्येव भवे भव ।
सर्वेषां प्राक्तनानाञ्च हं बोजे सुखदुःखयोः ॥
सुदिनं दुर्दिनञ्चैव सर्वं कर्मोद्भवं भव ।
तत्कर्म तपसा साध्यं कर्मणाञ्च शुभाशुभम् ॥”

सुदिनाहं, स्त्री, (सुदिनं शुभदिनं यच्च शुभ-
दिनम् । यद्वा, सुदिनं प्रशस्तमहं । टच्
समासः ।) प्रशस्तदिनम् । यथा । उत्तमेका-
भ्याञ्च । आभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दः

सुदुस्त्व

अन्वयः पुण्यशब्दमाह । पुण्येकाभ्यामित्येव
सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।
सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

सुदीर्घः, त्रि, (सुष्ठु, दीर्घः ।) अतिविस्तारः ।
यथा,—

“विवाह्य श्रितियैभक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च ।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तप्तं न सिध्यति ॥”
इति व्यवहारातत्त्वम् ॥

सुदीर्घघर्मा, स्त्री, (सुदीर्घः अतिशयः घर्मा
यस्याः ।) असनपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
सुदीर्घफलिका, स्त्री (सुदीर्घं फलं यस्याः । कप् ।
टापि अत इत्वम् ।) वाक्ताकुविशेषः । इति
रत्नमाला ॥ शिङ्गा वेगुन इति भाषा ॥

सुदीर्घा, स्त्री, (सुष्ठु, दीर्घा ।) चीनाकर्कटी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदुःखितः, त्रि, (सुष्ठु, दुःखितः ।) अतिशय-
व्यथितः । यथा । ज्योतिस्तत्त्वे भीमपराक्रम-
वचनम् ।

“विष्णुभाष्ये त्रिके चित्रे ज्योत्षायां ज्वलने यमे ।
एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता ॥”
सुदुर्लभः, त्रि, (सु + दुर् + लभ + खल् ।) अति-
दुष्प्राप्यः । यथा,—

“ब्रह्मत्वादपि देवत्वादिहत्वादमरादपि ।
अमृतात् मिहिनाभाञ्च हरिदास्यं सुदुर्लभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अध्याये ॥

सुदुस्तरः, त्रि, (सु + दुर् + तर + खल् ।) अति-
शयदुःखेनाचरणोयः । यथा, श्रीभागवते ११।
२८ । १ ।

“सुदुस्तरामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः ।
यथाक्षमा पुमान् मिथ्ये तत्कमे ब्रह्मज्ञसाध्यम् ॥”
(कात्तिकेये, पुं । यथा, महाभारते । ३ ।
२३१ । ७ ।

“प्रभुर्नृता विशाखश्च नैगमेयः सुदुस्तरः ॥”)

सुदुष्करः, त्रि, (सु + दुर् + क + खल् ।) अत्यन्त-
क्लेशकरः । यथा, श्रीभागवते । ४ । ८ । ६८ ।

“सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः ।
एषत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयस्तव ॥”

सुदुस्तरः, त्रि, (सु + दुर् + स्तृ + खल् ।) अति-
दुःखेन तरणोयः । यथा, श्रीभागवते । १० ।
२ । ३१ ।

“स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं युमन्
भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः ।
भवत्पदाभोरुहनावमत्र ते
निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥”

सुदुस्वजः, त्रि, (सु + दुर् + त्यज + खल् ।)
आतदुःखेन त्याज्यः । यथा,—

“त्यक्ता सुदुस्वजसुरं पितराव्यलक्ष्मीं
धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरक्षम् ।
मायासृगं दयितयेषितमन्वधाव-
हन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥”
इत्याह्वितत्वधृतश्रीभागवतवचनम् ॥

सुधर्मः

सुदूरः, त्रि. (सुष्ठु दूरः ।) अतिदूरतरः । तत्पर्यायः । दूरीयान् २. दविष्ठः ३. इत्यमरः । ३।१।६८ ॥

सुदूरपराहतः, त्रि. (सुदूरे पराहतः निराकृतः ।) अतिदूरनिराकृतः । चिरध्वस्तः । यथा । “अननुगमेन तत्तज्जातिघटितलक्षणा-सम्भवात् लक्षणानुपपत्तिरूपयुक्तेः सुदूरपरा-हतत्वात् इति भाववर्णनं अनुपादेयमेव ।” इत्य-वयवप्रत्यगादाधरी ॥

सुदृक्, [श्र] त्रि. (सुष्ठु दृक् नेत्रं यस्य) सुन्दर-चक्षुःशूनः । यथा, श्रीभागवते १०।३०।२७। “भीता सुदृक् पिधायास्यं भेजे भीतिविड-म्बनम् ॥”

“सुदृक् सुनयनं चास्यं पिधाय । सुदृक् वरा-प्नोति वा । भीतिविडम्बनं भयानुकरणम् ।” इति श्रीधरस्वामी ॥ ग्रामनचक्षुषि, क्ली ॥

सुदृढः, क्ली. (सुष्ठु दृढम् ।) गाढम् । तद्वति, त्रि. इति शब्दरत्नावली ॥

सुयुक्तः, पुं. वैवस्वतमनुपुत्रः । स तु इन्द्रराजः । यथा, वज्रपुराणे सागरापाख्याननामाध्याय । “जलक्रीडागतां यत्र पार्वत्या सहितो हरः । स्त्रीरूपधारिभिर्व्यालस्ततः स हिमवद्गिरी ॥ ततोऽविशदिडस्तत्र मृगयाकृष्टचेतनः । वभूव नृपतिः सद्यः सानुयात्रवलान्वितः ॥ इदं स्त्रीलिङ्गमापन्नः प्रतिभ्रमति कानने । ततो बुधान्मम प्रायार्थादङ्गारुपायया सती ॥ बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्विता । सोमपुत्रादबुधाद्राजन् तस्या जज्ञे पुरुरवाः ॥ जनयित्वा पुनः सातं पुनः सुयुक्ततां गता । प्रसादात् शङ्करस्यापि बुधेनाराधितस्य च ॥ सुदुर्लभस्य तु दायादः सवः परमधार्मिकः ॥”

सुधन्वा, [न] त्रि. (सुष्ठु धनुर्यस्य । धनुषयत्य-नङ् ।) प्रोडधानुष्कः । इति मेदिनी ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३६ ।

“नमस्तोष्णे षवे चायुधिने च नमः स्त्रायुधाय च सुधन्वे ॥”)

सुधन्वा, [न] पुं. (सुष्ठु धनुर्यस्य ।) विश्वकर्मा । इति मेदिनी ॥ राजविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १२ । १० ।

“सम्भूतस्य च दायादः सुधन्वा रिपुमर्हिनः । सुधन्वनः सुतथासोत् त्रिधन्वा नाम पार्थिवः ॥ विदुरः । यथा, भागवते । ३ । २१ । ३५ ।

“तांस्मन् सुधन्वज्जनि भगवान् यत् समा-दिशत् ।

उपादायात्रमपदं मुनेः शान्तव्रतस्य तत् ॥”)

सुधन्वाचार्यः, पुं. ब्राह्मणव्यात् सवर्णायां जातो-जातिविशेषः । यथा,—

“वैश्यान् जायते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य एव च काश्यपः विजम्बा च मैत्रः सात्वत एव च ॥” इति मानवे १० अध्यायः ॥

सुधर्मा, पुं. जिनगणाधिपविशेषः । इति हिम-चन्द्रः ॥

सुधाक

सुधर्मा, स्त्री. (गोभनो धर्माऽस्यामिति । अनिच् । ततः “डाकुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।” ४ ।

१ । १३ । इति पञ्चे डाप् ।) देवसभा । इत्य-मरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रघुः । १७।२७।

“स राजककुदव्यप्रपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभिः । ययावुदोरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥”

“सुधर्माया देवसभाया अनवमां अन्य नानाम् ।” इति तट्टोकायां मञ्जिनाथः ॥

सुधर्मा, [न] पुं. (सुष्ठु धर्मा यत्र । “धर्मादनिच् केवलात् ।” ५ । ४ । १२४ । इति अनिच् ।)

देवसभा । कुटुम्बी । इतरणादिकोषः । १२।२८७। (देवसभार्थं स्त्रीलिङ्गोऽपि भवति ॥ “सु + ध +

“मिथुने मनिः ।” उणा० ४।१५१ । इति मनिः क्षत्तियः । इत्यञ्जलदत्तः ॥ सधर्माविशिष्टे, त्रि

यथा, हरिवंशे । १२५ । ७५ ।

“सुधर्मणे सुधर्मां तां कृष्णायाः क्लिष्टकारिणे । देवो देवसभां दत्त्वा वायुरन्तरधीयत ॥”

सुधर्मी, स्त्री. देवसभा । इत्यमरटीका । १।१।५१। सुधा, स्त्री. (सुखेन धीयते पीयते इति । घेट

पाने + “भातघोषसर्गं”, ३।१।१०६ । इत्यङ् । टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥

(यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।

“न पथात्तेऽपि मन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः ॥” लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।

“सिनासुधाक्षालितसौधमस्यदां पुरां बह्वनां परभागमाप सा ॥”

मूर्खी । झुङ्गो । (यथा,—

“सिङ्गुण्डः सिंहतुण्डः स्याद्वज्रो वज्रदुर्मोऽपि च सुधा समन्तदुग्धा च झुक् स्त्रियां स्यात् झुङ्गो गुडा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गङ्गा । इटका । इति मेदिनी ॥ विद्युत् । रसः तोयम् । (यथा,—

“रसायनमिवर्षीणां देवनामासृतं यथा । सुधेवोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४३ अध्यायः ॥

धात्री । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥ हरितकी मधु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधांशुः, पुं. (सुधायुक्ताः अंशवो यस्य ।) चन्द्रः । इत्यमरः । १ । ३ । १४ ॥ (यथा, कथासरि-

त्सागरे । १०१ । १२८ ।

“दोप्रदावानलशिखाः सुधाशोरपि रश्मयः । तस्याः सुन्दरसेनोत्कचेतसो वत जज्ञिरे ॥”

कपूरः । चन्द्रसंज्ञत्वात् ॥)

सुधांशुतैलं, स्त्री. (सुधांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधांशुरत्नं, स्त्री. (सुधांशुप्रिय रत्नम् ।) मोक्षि-कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधाकरः, पुं. (सुधायुक्ताः करा यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भार्यासप्तशत्याम्

११६ ।

सुधासि

“उक्तसिति साङ्ख्यनोऽयं ज्योत्स्नावर्षी सुधाकरः स्फुरति ।

आसक्तकण्ठचरणः शकट इव प्रकटितचौरः ॥”

सुधाङ्गः, पुं. (सुधामयं अमृतात्मकमङ्गमस्य । सुधेव शुक्लमङ्गमस्येति वा ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधाजीवो, [न] पुं. (सुधा + जीव + णिनिः ।) सुधया लेपनेन जीवति यः । राज इति भाषा । तत्पर्यायः । पल्लवण्डः २. लेपकः ३. इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधाधारः, पुं. (सुधाया आधारः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ अमृतपात्रञ्च ॥

सुधानिधिः, पुं. (सुधाया निधिः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुधापयः, [स्] स्त्री. सुधेवशुक्लं पयः निर्ध्यासः । झुङ्गोचोरम् । इति केचित् ॥

सुधापाणिः, पुं. (सुधा पाणो यस्य ।) धन्वन्तरिः । इति केचित् ॥

सुधाभुक्, [ज] पुं. (सुधां भुङ्क्ते इति । भुज् + क्तिप् ।) देवः । इति हिमचन्द्रः ॥

सुधाभृतिः, पुं. (सुधाया भृतियेष्वात् ।) चन्द्रः । यज्ञः । इति मुद्राङ्कितमेदिनी ॥ इत्याक्षर-

मेदिन्यां सुधाभृतिरिति पाठः ॥

सुधामयः, पुं. (सुधात्मकः इति । सुधा + मयट् ।) भूपालभवनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अमृता-

त्मके, त्रि. यथा, श्रीजयदेवः ।

“रासोक्तासभरणे विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रवा-

नभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरसुरः प्रेमान्वया राधया साधु त्वददनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीत-

स्तुति-व्याजादुद्गटचुम्बितः स्मितमनोहारो हरिः पातु कः ॥”

सुधामोदकः, पुं. (सुधेव मोदयतीति । मुद + णिच् + खल् ।) यवासशर्करा । इति राज-

निर्घण्टः ॥

सुधामोदकजः, पुं. (सुधामोदात् जायते इति । जन + डः ।) तवराजोद्भवखण्डः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

सुधावर्षी, [न] पुं. (सुधां वर्षतीति । वृष + णिनिः ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्ध-

भेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधावासः, पुं. (सुधाया आवासः ।) चन्द्रः । यथा,

“ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तुते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(तपुसम् । तत्पर्यायो यथा,—

“तपुसं कण्टाकफलं सुधावासः सुशौतलम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुधावासा, स्त्री. (सुधाया वासो यत्र ।) तपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधासिन्धुः, पुं. (सुधायाः सिन्धुः ।) अमृत-

समुद्रः । यथा,—

सुनन्दः

“सुधासिन्धोर्भाष्ये सुरविटपिवाटीपरिहृते
मधिहोपे नोपोपवनवति चिन्तामणिगृहे ।
शिवकारि मन्त्रे परमशिवपर्यङ्गनिलयां
भजन्ति त्वा धन्याः कतिचन चिदानन्दलह-
रीम् ॥”

इत्यानन्दलहरी ॥

सुधासूतिः, पुं, (सुधायाः सूतिरुत्पत्तिर्यत्र ।)
यज्ञः । चन्द्रः । पञ्चम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सुधासवा, स्त्री, (सवतीति । सु + सच् । टाप् ।
सुधायाः सवा ।) प्रतिजिह्वा । चलिजिह्वा ।
इति चिकाण्डशेषः ॥ रुदन्तीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुधाहरः, पुं, (सुधां हरतीति । हृ + षच् ।
सुधाया हर इति वा ।) गरुडः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुधाहृतः, पुं, (सुधां हरतीति । हृ + क्तिप् ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुधितिः, पुं, स्त्री, स्वधितिः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

सुधीः, पुं, (सु शोभना धीयस्य ।) पण्डितः ।
इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥

सुधीः, स्त्री, (शोभना धीः ।) सुन्दरवृद्धिः ।
सुधुधीः । इति सुधुबोधव्याकरणम् ॥ शोभना
धीयस्य ।) शोभनबुद्धियुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
भट्टिः । १२ । ६ ।

“मात्रातिमात्रं शभयेव बुद्ध्या
चिरं सुधोरभ्यधिक समाधात् ॥”

सुधूयः, पुं, स्त्रादुनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
निघण्टुः ॥

सुधोद्भवः, पुं, (सुधया सह उद्भवो यस्य ।)
धन्वन्तरिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधोद्भवा, स्त्री, (सुधाया उद्भवो यस्याः ।)
हरौतकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हरौतकी-
शब्देऽस्य विवरणं त्रियम् ॥)

सुनन्दः, स्त्री, (सुष्ठु नन्दयतीति । नन्द + षच् ।)
बलभद्रस्य सुषलम् । इति शब्दमाला ॥ (कुजृम्भ-
दैत्यस्य सुषलम् । यथा, माकण्डेये । ११६ । १८
“सुनन्दं नाम सुषलं त्वष्टा यजिन्मृतं पुरा ।
तज्जहार स दुष्टात्मा तेन हन्ति रणे रिपून् ॥”
सुन्दरानन्दजनक, त्रि ॥

सुनन्दः, पुं, (सुष्ठु नन्दयतीति । नन्द + षच् ।)
श्रीकृष्णस्य पार्श्वदशिवः । यथा, श्रीभागवते
१० । ८८ । ५६ ।

“सुनन्दनन्दप्रसुखैः स्वपार्श्वैः

चक्रादिभिर्मूर्त्तिधरैर्निजायुधैः ।

पुष्ट्या श्रिया कौत्सजयाखिलजिभि-

निषेव्यमाणं परमेष्ठिनां पतिम् ॥”

हादशविध-राजगृहान्तर्गतगृहविशेषः । यथा,

“यदयत्रवोच्यते मानं तस्य तेनैव कल्पना ।

राजः स्वहस्तेनैकान्तु दीर्घं सर्वत्र निःक्षिपेत् ॥

आयामेन सुनन्दः स्वाद्राजहस्तैश्च पञ्चभिः ।

परिणाहे चतुर्भिश्च राजहस्तैः प्रतिष्ठितः ॥

सुनाभः

पश्चाधिदेवताभौमो रक्ततौदं वसुधरा ।
हाराणि विंगतिहास्य रक्तचित्रावतानि च ॥
रक्तपट्टावृतो गेहः सकलार्थप्रसाधकः ।
अत्र स्थित्वा महोपालः सुचिरं पाति मेदि-
नीम् ॥”

दीर्घः ५१ प्रस्थः ४० । इति सुनन्दः ॥ सुन्दरः
इति च पाठः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥

सुनन्दा, स्त्री, (सुष्ठु नन्दयति या । नन्द + षच् ।
टाप् ।) उमा । गोरोचना । इति मेदिनी ॥
नारी । इति विश्वः ॥ उमासखीभेदः । इति
शब्दमाला ॥ (अजपत्रा इन्दुमत्याः सखी
हारपालिका । यथा, रघुः । ६ । २० ।

“ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा
पुं वत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक् सन्निकर्षे मगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारोमवदत् सुनन्दा ॥”

अर्कपत्नीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ इवेरमूल
इति भाषा ॥ (पुरुवंशीयसाम्बर्भौमनृपतेः
पत्नी । यथा, महाभारते । १ । ८५ । १६ ।

“साम्बर्भौमः खलु जित्वा जहार कैकेयीं सुनन्दां
नाम तामुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनो
नाम ॥” * दुष्यन्तपुत्रभरतस्य पत्नी । यथा,
तत्वेव । १ । ८५ । ३२ ।

“भरतः खलु काशेयौमुपयेमे साम्बर्भौमं सुनन्दां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे भुमनुगः ॥” * चेदि-
राजकन्या । यथा, तत्वेव । ३ । ६५ । ४० ।

“एवमुक्त्या ततो भैमीं राजमाता विशांपते ।
उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥”

सुनयनः, पुं, (शोभने नयने यस्य ।) मृगः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनचतुर्युक्ते, त्रि ॥ (यथा,
रघुः । ८ । ५२ ।

“दृष्टुश्चरन्ति तं वनदेवताः
सुनयनं नयनन्दितकोशलम् ॥”

सुनयना, स्त्री, (सु शोभने नयने यस्याः ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुनाकृतः, पुं, कर्पूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ।

सुनाभः, पुं, (सुष्ठु नाभिरस्य । अच् समासे ।)
मैनाकपर्वतः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १० । ३० ।

“इन्द्रकोलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्वतौ ॥”
धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । यथा, तत्वेव । १ । ११७ । ५ ।

“उर्णनाभः सुनाभश्च तथानन्दोपनन्दकौ ॥”
सुष्ठु नाभिसंक्रम्यमस्येति । सुदर्शनचक्र, स्त्री
यथा, भागवते । ३ । ३ । ६ ।

“सुतं सृष्टे खं वपुषा प्रसन्तं
दृष्ट्वा सुनाभोऽश्रितं धरित्रा ।
ग्रामन्वितस्तत्तनयाय शेषं
दत्त्वा तदन्तःपुरमाविवेश ॥”

वाचलिङ्गस्य दृश्यते । यथा, महाभारते ।
३ । ३ । ४८ ।

“तत्तज्जसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्माणा ।
देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥”

सुनाम

सुनामहादशी, स्त्री, (सुनामा हादशी । यथा,
सुनामप्रिया हादशी ।) हादशमासीयहादश-
कत्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—
अश्वरीष उवाच ।

“कथं सुनामभिर्देवो हादश्यां मुनिसत्तम ।
पूज्यते केशवो मर्त्ताभुक्तिकामफलार्थिभिः ॥
वशिष्ठ उवाच ।

शृणुष्वैकमना भूयः सुनामहादशीं शुभाम् ।
सर्वपापहरां स्वर्गां भुक्तिमुक्तिप्रदायिकाम् ॥
मनसापि चिकीर्षन्ति ये हादशीं नरोत्तमाः ।
तेऽपि घोरं न पश्यन्ति पुनः संसारसागरम् ॥

आद्यं सर्वव्रतानाम् वैष्णवानां नृपोत्तम ।
नरैः स्त्रीभिश्च कर्त्तव्यं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् ॥*

मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यतव्रतः ।
प्रथमं च व गृह्णीयात् हादशीं विधिवत् ॥

मनोवाक्कायचेष्टाभिः स विशुद्धो जितेन्द्रियः ।
दशम्यां नियतः स्नात्वा प्रणिपत्य जनाहंनम् ॥

हविष्यान्नकृताहारः शुचिर्भूत्वा भवेद्भूतो ।
उपलिप्ते शुची देशे भक्षयेत् दन्तधावनम् ॥

उपोष्यैकादशीं सम्यक् पूजयित्वा जनाहंनम् ।
सुनामहादशीं देव पक्षे भोक्ष्ये परेऽहनि ॥

एवं सङ्कल्प्य नियमं प्रणम्य गृहध्वजम् ।
दशम्यामेकभक्ताशी संयतः संवसेन्निशाम् ॥

एकादश्यां ततः कुर्व्यादेकचित्तः समाहितः ।
पूर्वं प्रपूजयेत् सूर्यं ततोऽर्चयेत् प्रपूजयेत् ॥

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते भक्तवत्सल ।
भास्कराय नमस्तुभ्यं रवये कार्यभानवे ॥

नमः सूर्याय देवाय नमस्ते सप्तसप्तये ।
एकस्मै हि नमस्तुभ्यमेकचक्ररथाय च ॥

ज्वातिपां पतये नित्यं सर्वतजोहराय च ।
दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥

एवं संपूज्य विधिवत् पुण्यधूपानुलेपनैः ।
दोषैर्व्यस्तः सुनैवेद्यंस्ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥

ततोऽनु स्नापयेद्देवं दधिचौरवृतादिभिः ।
सर्वोपधिजलैः पुण्यैस्तथा चन्दनवारिभिः ॥

कुङ्कुमोशीरकपू चैव चन्दनैः फलेष्वपि ।
अच्युतं चार्चयेत्तथा मालातुङ्गसुमेधं शुभम् ॥

गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं धूपं दद्यादहर्निशम् ।
पायसापूपसंयावकरभाज्यकदम्बकैः ॥

नैवेद्यं हरये दद्यात् फलमोदकयान्त्रितैः ।
गोतवाद्यंहरद्वयं प्रणम्यैव सुहृद्भुङ्क्ते ॥

एवं पूजां कृत्वा विज ज्ञानप्रदायकम् ।
पूजयेदन्तरं नास्ति विप्रकेशवयोरपि ॥

ततोऽत्रयं समालभ्य चन्दनैः नवं घटम् ।
स्रग्विणं तायसम्पूणं न्यसेद्देवस्य सन्निकर्षे ॥

सङ्गममौक्तिकाचन्तु ध्वजस्तवसुवणकम् ।
न्यस्य गर्भे सर्वस्वन्तु पूजयेत्तत्र केशवम् ॥

यस्य रोज्जि स्थिता मेघाः सर्वसन्निधु पद्मगाः ॥
सागराः कुक्षिदेशस्थाः सोऽत्रायातु जगत्पति ।

वनस्पतिरसो दिव्यः सर्वगन्धेषु चोत्तमः ।
घृतेन सङ्गसोऽस्मिन् धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

केशवः केशिहा केशिकंसारिष्टनिवृद्धनः ।

सुनाम

सर्वकामप्रदो देवः स मे पापं व्यपोहतु ॥
एवमभ्यर्च्य देवेशं प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
हादृश्यां तत्र तोयेन क्षापयेत्तेन मानवः ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो वेणवो लभते तनुम् ।
क्षताभिषेकः पुण्यात्मा सम्यग्भ्यर्च्य केशवम् ॥
नवनीतकृतां धेनुं ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
केशवः प्रीयतां दिवः केशिहन्ता महाश्रुतः ।
स मे भवेत् सुप्रीतः इष्टान् कामान् प्रयच्छतु ॥
एवं प्रदक्षिणं कृत्वा शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥
त्रिंशदष्टकत पापं हित्वा स त्रिविधं नरः ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे मोहति देववत् ॥
यदा कालादिहायाति सधर्मी धनवान् भवेत्
अभावादय धेनुनां तत् पात्रं कल्पयेत्ततः ॥
तत्फलं हि विनिर्दिष्टं यथाशक्त्या तु दक्षिणा ।
भक्त्या फलं समाप्नोति भक्तिरेवात्र कारणम् ॥*
पौषस्यैव तु मासस्य योऽप्येवं क्षपयेत्तरः ।
समाहितमना भूप रसधेनुप्रदायकः ॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
अयमं वर्त्मनो तस्मात् नारायण इति स्मृतः ॥
नारायणः प्रीयतां मे देवो नरप्रियः सदा ।
इष्टकामप्रदो नित्यं स मे पापं व्यपोहतु ॥
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
एवं हि पौषमासस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
षष्ठ्या वास्यैः कृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु
हत्वा स्वर्गं समाप्नोति वर्षाणामयुतायुतम् ॥**
माघस्यैव तु मासस्य द्वादशीं शुक्लपक्षतः ।
यः क्षिपेद्भिः शुचिर्भूत्वा एकचित्तः समाहितः ॥
क्षापने पूजने नित्यं ब्राह्मणानाञ्च तर्पणे ।
प्रदाने नृपशार्ङ्गल इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
मा लक्ष्मीश्च पुरात्रेयो भगिनौ शशिनोऽनुजा ।
भर्ता त्वमपि तस्याश्च सर्वकामद माधव ॥
प्रीयतां माधवो देवो मधुकैटभसूदनः ।
वासुदेवो जगन्नाथो मम पापं व्यपोहतु ॥
एवं यः कुरुते सद्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
यावज्जन्मकृतं पापं हत्वा सर्वमशेषतः ॥
दिव्यवर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति षोडश ।
शुद्धधेनुप्रदो माघे इहायातः सदा सुखी ॥
भवेद्राजन् निरातङ्कः पुत्रैश्चर्यसमन्वितः ।
तत्र विष्णुपरो भूत्वा क्रमान्मोक्षमवाप्नुयात् ॥*
फाल्गुनामलपक्षस्य द्वादश्यां नियतः शुचिः ।
पूजयित्वा विधानेन देवदेवं स्वशक्तितः ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र गोविन्दः प्रीयतामिति ।
गवां भक्तोऽसि गोस्वामी गोवासो गोकुतालयः
सर्वकामप्रदो नित्यं स मे पापं व्यपोहतु ।
स्तुत्वेन शर्कराधेनुं भक्त्या दद्यात् हिजातये ॥
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा शृणु पुण्यं यथातथम् ।
वलोवहंसहस्राणां दशानां धूर्विवाहिनाम् ॥
न तस्मात् फलमाप्नोति द्वादश्या यज्ञवेक्षप ।
दिव्यवर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति स्वर्गवत् ॥**
चैत्रस्य द्वादशीं शुक्लां समुपोष्य नृपोत्तम ।
स्नात्वा प्रपूजयेद्भिः जगतोऽन्तरचारिणम् ॥
पूर्वोक्तविधिवत् स्नात्वा गोमूत्रैर्गौमयेन च ।

३७२

सुनाम

क्षापयित्वा नैव पश्यानां गन्धसंयुतेः ॥
अग्निः पश्चात् प्रपूज्येव गन्धधूपविलेपनैः ।
पुष्पैर्व्यासोभिरिव हि मन्त्रेणानेन कुडिमान् ॥
प्रवेशने यथाशीलो जगतां रक्षणाय च ।
दुष्टं क्षानां विनिर्जंतुमसि विष्णुरतो हरि ॥
विष्णुर्भवतु मे प्रीतां विष्णुर्देवः सनातनः ।
सर्वपापविनाशाय विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥
मधुधेनुमभावाच्च शक्तितः पात्रमेव च ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति तदिष्टैकमनाः शृणु ॥
पूर्वजन्मनि यत् पापमिह जन्मनि साम्प्रतम् ।
वर्त्तते सकलं हत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥*
वैशाखस्य तु मासस्य पूजयेद्भुसूदनम् ।
पूर्वोक्तविधिना राजन् सौवर्णं मधुसूदनम् ॥
जलकुम्भे तु संस्थाप्य मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
एकार्णवे जले धातुर्हता वेदाः पुरा हरि ॥
मधुना ते हतः सोऽपि तेनासि मधुसूदनः ।
स मे भवतु सुप्रीतो देवदेवः सनातनः ॥
सर्वपापविनाशाय प्रीयतां मधुसूदनः ।
हृतधेनुमयो दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
ततः प्रदक्षिणं कुर्यात् दत्त्वा देवान् यथोपगान्
एवन्तु क्षपमाणस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
कपिलानां सहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य पुष्करे ।
तत्फलं समवाप्नोति भक्तियुक्तोऽप्यसंशयः ।
यावदिन्द्रो वसेत् स्वर्गे तावदेव स तिष्ठति ॥**
ज्येष्ठस्यैव तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
पूजयेद्भिधिवद्भक्त्या समुपोष्य त्रिविक्रमम् ॥
जलधेनुमयो दद्याद्दिपाय नियतः शुचिः ।
यज्ञभागभुजो दैत्यान् सन्निकृत्य क्रमैस्त्रिभिः ॥
त्रैलोक्यमाहृतं तस्मात् तेनासि त्वं त्रिविक्रमः
त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं प्रीणयामि त्रिविक्रमम् ॥
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
दत्त्वा तु भोजयेत्तान् शृणु तस्यापि यत् फलम्
वाजपेयस्य यज्ञस्य सम्यगिष्टस्य पार्थिव ।
तत्फलं लभते मर्त्याः परत्रैव सुखी भवेत् ॥**
वामनस्तु तथापादं समुपोष्य प्रयत्नतः ।
द्वादशीनियताहारी वामनं तत्र पूजयेत् ॥
हिताय सर्वदेवानां आदित्यः कामदो यथा ।
तथा त्वं भव मे देव वामनो वलिवन्धनः ॥
तिलधेनुं ततो दद्यात् वामनः प्रीयतामिति ।
तदभावात्तथा पात्रं यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ॥
पूर्वजन्मकृतं पापमिह जन्मकृतञ्च यत् ।
तत् सर्वं विनिहत्याश्च परत्र च शुभां गतिम् ॥**
श्रावणस्य तु मासस्य द्वादश्यां शुक्लपक्षतः ।
यः क्षिपेन्नियतो भूत्वा समुपोष्य जनार्दनम् ॥
संभर्षयेत् यथाशक्त्या पूर्वोक्तविधिना ततः ।
धेनुं स्वर्गगुणोपेतां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र पौराणविहितेन च ।
समादाय ततो लक्ष्मीं लोकभ्यः क्षीरसागरे ।
स्वपिषि श्रावणे मासि श्रीधरोऽसि जगत्पते ॥
श्रावणे श्रीधरो देवः श्रीवल्लभः श्रीनिकेतनः ।
प्रीयतां हि त्रियः कान्तो गतिमिष्टां ददातु मे
गवां दशसहस्रेण पात्रहस्तेन यत् फलम् ।

सुनाम

सकलं लभते मर्त्या भक्तियुक्तो न संशयः ।
स्वर्गेषु विपुलान् भोगान् भुङ्क्ते सुरराडिषः ॥*
तेनैव विधिना राजन् मासे भाद्रपदे ततः ।
समुपोष्य ततो भक्त्या हृषीकेशं प्रपूजयेत् ॥
मुक्ताधेनुमयो दद्यात् यथाविभवविस्तरात् ।
हृषीकाणोन्द्रियप्रसादुद्धोषामीशो जगत्पतिः ॥
करोति कस्तभूतोऽसौ हृषीकेशो भवानतः ।
देवदेवं हृषीकेशं भूतेषु प्रभवाम्ययम् ॥
प्रीणयामि सुसंप्रीतो मम पापं व्यपोहतु ।
एवं प्रदक्षिणं कृत्वा विष्णुलोके महीयते ॥**
द्वादश्यां समुपोष्यैव पश्यानां तथाश्रिते ।
पूजयेद्भिधिवद्भक्त्या गन्धधूपविलेपनैः ।
गन्धधेनुं ततो दद्यात् कर्पूराशुचन्दनैः ।
कुङ्कुमेन हि राजेन्द्र वित्तशाल्यं विवर्जयेत् ॥
एकार्णवगते तोयि स्वपतो यस्य वेधसः ।
निवासाय भवत्वाभ्यां पश्यानाभोऽसि इत्युत ॥
प्रीयतां पश्यानाभो मे दुष्कृतं क्षोपशाम्यतु ।
इत्युक्त्वा तं समभ्यर्च्य दद्यात् धेनुं हिजातये ॥
इत्थं च क्षपमाणस्य तस्य पुण्यमतः शृणु ।
समजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
दत्त्वा तत् सकलं भूप विष्णुलोकं स गच्छति ॥**
कार्तिकस्य तु मासस्य एकादश्यामुपोषितः ।
प्रसुप्तं बोधयेद्वाचो अहामभक्तिसमन्वितः ॥
नृत्त्यैर्गीतैस्तथा वाद्यैर्नृत्यैः साममङ्गलैः ।
बौषाण्यवशब्दैश्च पुराणश्रवणेन च ॥
वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वाङ्मयैः ।
सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भूमिशोभाभिरिव च ॥
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्दीपपुष्पैश्च शोभनैः ।
होमैर्भस्त्रैरूपैश्च फलैः शकैश्च पायसैः ।
इक्षोर्विकारैर्मधुना द्राक्षास्त्रोडैः सदाङ्गमैः ।
कुठेरकस्य मञ्जूर्या मर्जिकालवणेन च ॥
हृद्याभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याश्च सर्वदा ।
कुङ्कुमालक्तकाभ्याश्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ॥
तथा नानाविधैः पुष्पैर्द्रव्यैर्विचक्रियाचनेः ।
तस्यां रात्रां व्यतोतायां द्वादश्यामरुणोदये ।
स्नात्वा मदीजलैः पुण्यैः प्रतिमां क्षापयेत्ततः ॥
उत्थितां त्वपरै रस्यां ताम्नां रौप्यां सुवर्णजाम् ।
वेणवो प्रतिमा यच्च चित्रं सुप्ता कश्चित् भवेत् ।
तत्र स्नानादिपूजा च वेद्यां कार्या च विष्णवे ॥
आदौ हृतेन तैलेन मधुना तदनन्तरम् ।
दध्ना क्षीरेण च ततः पञ्चगव्येन शास्त्रवित् ॥
उद्धर्तनं माघचूर्णं मसूरामलकानि च ।
रौध्रं कालीयकञ्चैव नागरं वर्णकं तथा ॥
सर्वपाय प्रियङ्गुश्च मातुलुङ्गरसैस्तथा ।
सर्वोषधयः सर्वगन्धाः सर्वद्रव्यानि काञ्चनम् ॥
माङ्गल्यानि यथालाभं रत्नानि च कुशोदकम् ।
इस्तिदन्तोदृता मृच्च वृषमृङ्गोदृता तथा ॥
नदीतीराहवां स्थानात् वस्त्रोक्तात् सङ्गमात्
उदात् ॥
इन्द्रस्थानाच्च सरसस्तथा पर्वतमस्ताकात् ॥
एताभिः स्नाप्य देवेशं दद्यात् गौरीभजां शुभाम्
ततस्तु कलसा देया यथाप्राप्तं स्वसङ्गताः ॥

सुनासि

जातीपञ्चवसंतुताः सफलाश्च सकाशनाः ।
 पुष्पाश्चैवदग्धेन वीणावेणुरवेच च ॥
 शब्देन मधुरेणैव सूतमागधवन्दिनाम् ।
 एवं संस्त्राय गोविन्दं स्वनुस्मितं स्वनुत्तमम् ॥
 सुवासं पूजयेत्तन्तु सुमनोभिश्च कुङ्कुमेः ।
 दीपैर्धूपैर्मनोज्ञैश्च पायसेन तु भूरिणा ॥
 नानारत्नप्रदानैश्च होमेः पुष्पैः सदक्षिणैः ।
 वासोभिर्भूषणैश्च योगैर्गोभिरज्जैर्गजैरपि ॥
 ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोराद्याः सुमूर्त्यः ।
 विष्णो रात्रौ प्रसुप्तस्य दामोदरगतं यतः ॥
 ब्रह्माण्डस्य च तेनासि दामोदर इति स्मृतः ।
 दामोदर इमां धेनुं गृह्णातु स्वयमेव हि ॥
 द्विजकपेच ते विष्णो प्रकल्पेषा सनातनी ।
 इत्येवं पृथिवीदानात् फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 सुवर्णस्य महाधेनुं दत्त्वा नृपवरोत्तमः ।
 हत्वा पापात्यशेषाणि शतजन्मान्तराणि वै ॥
 वेणुवं लोकमाप्नोति यावदिन्द्रास्तुर्हय ।
 सम्यगत्र व्रते चौर्यं सजज्जानुगं फलम् ॥
 ददाति भगवान् विष्णुः कामान् मोक्षं नरेभ्यः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या भक्षैश्चावचैरपि ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ।
 कलसान् द्वादशैवैवं ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 वस्त्रेषां वेष्टितश्रीवान् हेमगर्भोपशोभितान् ।
 दक्षिणैरयुतांश्चैव सगुडान् नृप भूरिभ्यः ।
 शक्तियथा तथा दद्यात् भक्तिरैवात्र कारणम् ॥
 प्रसङ्गेनापि यो राजन् सुनामद्वादशीं नरः ।
 करोति पुण्यभागी स यथा दैत्योद्धवो बलिः ॥
 एवं यः कुरुते राजन् सुनामद्वादशीं नरः ।
 राजसूयस्य यज्ञस्य फलं समधिकं भवेत् ॥
 सर्वदानेषु यत् पुण्यं यच्च पुण्यं तपोवने ।
 सर्वतोर्धेषु यत् पुण्यं तत् पुण्यं समुदाहृतम् ॥
 गावां द्वादश दातव्या वस्त्रयुग्मानि काञ्चनम् ।
 अलाभे चैव गामिकां पात्रं वा स्वर्णसंयुतम् ॥
 मांसं मासेऽथवाप्येवं चक्षुर्लं जौवितं यतः ।
 बहुविधं हि धर्मस्य कर्तुं शिष्टं न जायते ॥
 एतज्ज्ञात्वा सुमेधावो न तच्च ग्लपयेन्नरः ।
 न तस्य वित्तलाभोऽस्ति भक्तिग्राह्यो हि केशवः ॥
 अनेन विधिना यस्तु द्वादशीं प्रतिवत्सरम् ।
 कृत्वा नरः परं याति विष्णुलोकमनामयम् ॥
 सुनामद्वादशीं चैव व्रतानामुत्तमा नृप ।
 आद्या नरेस्तु कस्तस्या तोषयर्जुनार्हणम् ॥
 यश्चैनां कौत्सयेत् पुष्पां शृणुयात् द्वादशीं नरः ॥
 तावुभौ गच्छतः स्वर्गं कर्त्ता विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 इति वज्रपुराणे सुनामद्वादशीनामाध्यायः ॥
 सुनारः, पुं, (सुष्ठु, नालमस्य । लस्य रः ।)
 सुनोस्तन्यम् । सर्पाण्डः । कलविहङ्गः । इति
 मेदिनी ॥
 सुनालकः, पुं, (सुष्ठु, नालमस्य । कप् ।) वक्-
 पुष्पवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुन्दरनाल-
 युक्ते, त्रि ॥
 सुनासिका, स्त्री, (सुष्ठु, नासिका यस्याः ।)
 काकनासा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभना

३७३

सुनोथः

नासिका ।) शोभननासा । तद्वृत्ते, त्रि ॥
 (यथा, भागवते । ४ । २४ । ४६ ।
 “पञ्चकोषपलाशाच्च सुन्दरम् सुनासिकम् ॥”)
 सुनासीरः, पुं, (सुष्ठु, नासीरं अथगामिसेन्यं
 यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । ११४४ । (देवः ।
 यथा, भागवते । ४ । ७ । ७ ।
 “ततो मीडांसमामन्त्र्य सुनासीराः ऋषिभिः ।
 भूयस्तद्देवयजनं समीदुर्दधसो ययुः ॥”)
 सुनासीरश्च ॥
 सुनिर्यासा, स्त्री, (शोभनो निर्यासो यस्याः ।)
 जिह्विनोष्ठकः । इति भावप्रकाशः ॥
 सुनिश्चितः, पुं, (सुष्ठु, निश्चितं निश्चयो यस्य ।)
 बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुनिश्चितः, त्रि, (सुष्ठु, निश्चितः ।) सुन्दरनिश्चय-
 विषयोभूतः । इति हलानुबन्धः ॥
 सुनिषण्णः, स्त्री, (सुष्ठु, निषण्णं निद्रा यस्मात् ।)
 सुनिषण्णकशकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, सुश्रुते । ६ । ४५ ।
 “पटोलशैलसुनिषण्णयूथिका
 वटानिमुक्ताङ्गुरमिन्द्रवारजम् ।
 हितञ्च शाकं घृतसंस्कृतं सदा
 तथैव धात्रीफलदाडिमाम्बितम् ॥”)
 क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
 सुनिषण्णाहिमो ग्राहो मोहदोषप्रयापकः ।
 अविदाहो लघुः स्वादुः कषायो रुचदोषनः ।
 तृथो रुथो ज्वरश्चासमेहकुष्ठभ्रमप्रणतः ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 सुनिषण्णकः, स्त्री, पुं, (सुनिषण्णमेव । स्वार्थं कन् ।)
 शाकविशेषः । सुष्ठुणी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वितुन्नम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४८ ॥ सुनि-
 षण्णम् ३ चुचुः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 “श्रितिवारः श्रितिवरः स्वास्तिकः सुनिषण्णकः ।
 श्रीवारकः सूचिपन्नः पणकः कुक्कुटः शिखी ॥
 चाङ्गेरोसदृशं पत्रं चतुर्हल इतीरितः ।
 शाका जलान्विते देशे चतुःपत्राति चोच्यते ॥”)
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 अस्य गुणाः । यथा,—
 “अविदाहो त्रिदोषघ्नः संघाहो सुनिषण्णकः ।”
 इति राजवल्लभः ॥
 अन्यत् सितावरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 सुनिष्टम्, त्रि, अत्यन्ततः । सुपूर्वनिर्पूर्वतप-
 धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सुनोतिः, स्त्री, (शोभना नोतिः ।) शोभनतनयः ।
 ध्रुवमाता । इति मेदिनी ॥ सा तु उत्तानपादस्य
 राज्ञोऽप्रेयसी पत्नी । यथा, भागवते । ४ । ८ । ८ ।
 “जाये उत्तानपादस्य सुनोतिः सुरचिस्तयोः ।
 सुरचिः प्रेयसी पत्युर्नंतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥”)
 शोभननोतिविशिष्टः, त्रि ॥
 सुनोथः, त्रि, (सुष्ठु, नयति धर्ममिति । सु + नो-
 + “निकुषिनोरमिकाश्रिभ्यः कथन् । ” उणा-
 २ । २ । इति कथन् ।) धर्मशीलकः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ पुं, ब्राह्मणः । इति संक्षिप्तसारा-

सुन्दरी

चादिहतिः ॥ (चन्द्रवंशीयालर्कराजपीठः ।
 यथा, भागवते । ८ । १७ । ८ ।
 “अलर्कात् सन्ततिस्त्रिधात् सुनीयोऽथ निक्षे-
 तनः ॥”)
 सुनीलः, स्त्री, सुष्ठु, नीलम् ।) लामञ्जकम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुनीलः, पुं, (पतिशयो नीलः ।) दाडिमः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरनीलवर्णश्च ॥
 सुनीलकः, पुं, (सुनील एव । स्वार्थं कन् ।) नील-
 भृङ्गराजः । नीलासनः । नीलरत्नम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुनीला, स्त्री, (पतिशयनीला) अतसी ।
 विष्णुकान्ता । जरतोदणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुनु, [नी] स्त्री, जलम् । शोभना नीर्यत्र तत् सुनु
 जलम् । इति मुन्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 सुनीः, त्रि, शोभननीकाविशिष्टः । शोभना नीर्यत्र
 यस्य वा इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः । शोभन-
 नीकायाम्, स्त्री ॥
 सुन्दः, पु, वानरविशेषः । यथा,—
 “जाम्बवान् कृष्णभः सुन्दो वम्भः शतवलिः
 पृष्टुः ।
 व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्व्वतः ॥”
 इति वाल्मीकीये रामायणे युद्धकाण्डे ४७ सर्गः ॥
 राक्षसविशेषः । यथा,—
 “अथ कालोपमौ युद्धं सुतो सुन्दोपसुन्दयोः ।
 यज्ञविघ्नकरो तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥”
 इति रामायणे बालकाण्डे २० सर्गः ॥
 (संज्ञादपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७२ ।
 “संज्ञादपुत्रो सुन्दश्च निसुन्दश्चैव तावुभौ ॥”)
 विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४८ । ८८ ॥
 सुन्दरं, त्रि, (सुष्ठु, उन्नतिं आर्द्रीकरोति चित्त-
 मिति । सु + उन्द क्तेदने + भरः । शकन्त्या-
 दित्वात् साधुः ।) मनोहरम् । तत्पर्यायः ॥
 रुचिरम् २ चाह ३ सुषमम् ४ साधु ५ शोभ-
 नम् ६ कान्तम् ७ मनोरमम् ८ रुच्यम् ९
 मनोज्ञम् १० मञ्जु, ११ मञ्जुलम् १२ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ५१ ॥ मनाहारि १३ सीम्यम्
 १४ भद्रकम् १५ रमणीयम् १६ रामणीयकम्
 १७ । इति तट्टीका ॥ बभ्रुरम् १८ बभ्रुरम् १८
 पेशलम् २० पेशलम् २१ वामम् २२ रामम् २३
 अभिरामम् २४ नन्दितम् २५ सुमनम् २६ ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ वल्गु २७ हारि २८
 स्वरूपम् २९ अभिरूपम् ३० दिव्यम् ३१ । इति
 जटाधरः ॥
 सुन्दरः, पुं, (सु + उन्द + भरः ।) कामदेवः ॥
 इति कंचित् ॥ उच्चविशेषः । सुन्दरो इति
 भाषा ॥ यथा,—
 “जम्बुवन्द्योऽस्यदिरसिन्धुवाराश्च सुन्दरः ।
 एषामन्यतमाङ्गारं निर्मलाङ्गुनि भावयेत् ॥”
 इति सुखबोधः ।
 सुन्दरी, स्त्री, (सुन्दर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 नारीमैदः । इत्यमरः । २ । ४ । ४ ॥ सुष्ठु, उन्नति

सुपद्यः

आर्द्रयति मनः इति सुन्दरी । उन्मथी क्लेदे
सुपद्यः नास्तीति चरः निपातनादुक्तोपः नदा-
दित्वादीप । रूपसावयस्यस्यवा सुन्दरी । इति
तटीकायां भरतः ॥ तदभेदः । इति मेदिनी ॥
हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ त्रिपुरसुन्दरी ।
यथा,—
“अङ्गनामिकायोगात् वामहस्तस्य पार्श्वति
तर्पयत् सुन्दरीं देवीं समुद्राच्च सवाहनाम् ॥”
इति तन्त्रसारे श्रीविद्याप्रकरणम् ॥
योगिनीविशेषः । यथा,—
“तावन्मन्त्रं जपेद्दिहान् यावदायाति सुन्दरी ।
आत्मा दृढं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम् ॥”
इति तन्त्रेव योगिनीसाधनप्रकरणम् ॥
सुनभ, दुर्गातो । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-हिंसे सक०-सिट् ।) सुभते ।
इति दुर्गादासः ॥
सुनभ, [तु] चि, यज्ञकर्ता । “सुजो यज्ञसंयोगे ।”
३ । २ । १३२ । इति सुनोतेः शब्दप्रत्ययः ॥
सर्वं सुनभः । सर्वं यजमानाः सन्निधः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
सुपद्यः, पुं, (सु + पद्य + क्तः ।) सुगन्ध्याम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनपरिणते, चि ॥
(यथा, भागवते । १ । ८ । ४० ।
“इमे जनपदाः सुखाः सुपद्योपधिवीरुधः ।
वनाद्दिनदुदन्वन्तो ह्यधस्ते तव वीजिताः ॥”)
सुपद्यः, स्त्री, (शोभनं पद्यमस्य ।) तेजपत्रम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुपद्यः, पुं, (शोभनं पद्यमस्येति ।) आदित्यपद्यः ।
पञ्चिवाह्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपद्यकः, पुं, (शोभनं पद्यमस्य । कप् ।) शिशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिशुशब्दस्य विशेषो
ज्ञातव्यः ॥)
सुपद्या, स्त्री, (शोभनं पद्यमस्याः ।) रुद्रजटा ।
शतावरी । पालकम् । शमो । शालपर्णी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपद्यिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपद्यः, पुं, (सु शोभनः पद्याः । अः समासे ।)
सन्मार्गः । यथा,—
“सत्पथस्त्वितिपत्याश्च सुपद्याः सुपयोऽपि च ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २० । १८२ ।
“विषयालस्यमाणा हि तिष्ठन्ति सुपद्येकयम् ॥”
शोभनपद्ययुक्ते, चि ॥
सुपद्या, स्त्री, (सुष्ठु, पद्यं यस्याः ।) श्वेतचिह्नी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सत्साधो, चि ॥
सुपद्याः, पुं, (शोभनः पद्याः ।) सत्पथः । इति
शब्दरत्नावली ॥
सुपद्यः, पुं, पद्मनाभदत्त-कृतव्याकरणविशेषः ।
यथा,—
“धैर्यावधेयं धीराः श्रीपद्मनाभनिवेदितम् ।
उक्तो व्याकरणादर्शः सुपद्यस्तस्य पञ्चिका ॥
ततो हि बाह्यबोधाय प्रयोगाणाञ्च दीपिका ।

सुपाञ्च

उच्चादिहत्ती रचिता च धातुकौमुदी ॥
इति तदीयपरिभाषावृत्तिः ॥
(पुं, स्त्री । शोभनं पद्यम् ।) शोभनपद्यम् ।
शोभनपद्यविशिष्टे, त्रि ॥
सुपद्या, स्त्री, वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुपर्णः, पुं, (सुष्ठु, पर्णं पक्षो यस्य ।) गरुडः ।
इत्यमरः । १ । १ । ३११ । (यथा, रघुः । १० । ६१ ।
“उच्चले स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुखा ॥”)
स्वर्णचूडपक्षी । कृतमालकह्वः । इति मेदिनी
(पक्षिमात्रम् । यथा, मनुः । १ । ३७ ।
“नागान् सर्पान् सुपर्णाश्च पितृणाञ्च पृथग्-
गणान् ॥”
विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४८ ।
३४॥) शोभनपर्णविशिष्टे, त्रि ॥
सुपर्णकः, पुं, (सु शोभनानि पर्णानि यस्य । कन्)
भारवधह्वः । इति रत्नमाला ॥ सप्तच्छद-
ह्वः । इति जटाधरः ॥ गरुडः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
सुपर्णकेतुः, पुं, (सुपर्णः केतौ यस्य ।) विष्णुः ।
इति हलायुधः ॥
सुपर्णा, स्त्री, (सु शोभनानि पर्णानि पत्राणि
यस्याः ।) पद्मिनी । इति शब्दमाला ॥
सुपर्णास्यः, पुं, (सुपर्ण इति आख्या यस्य ।)
नागकेशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“दौपः सर्पः सुपर्णाख्यस्यास्यो नागकेशरः ॥”)
सुपर्णिका, स्त्री, (शोभनानि पर्णानि यस्याः ।
कप् । टापि अत इत्वम् ।) स्वर्णजीवन्ती ।
पलाशी । शालपर्णी । रेणुका । बाकुची । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“अवलगुजो बाकुची स्यात् सोमराजो सुपर्णिका
शशिलेखा क्षणफला सोमा पूतिफलीति च ।
सोमवल्ली कालमेधो कुष्ठघ्नी च प्रकीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुपर्णी, स्त्री, (सुष्ठु, पर्णान्यस्याः । गौरादित्वात्
ङाप् ।) कमलिनौ । गरुडमाता । इति
मेदिनी ॥ (पक्षिणोमात्रे च । यथा, महाभारते ।
३ । २२४ । १० ।
“सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ”)
सुपर्णीतनयः, पुं, (सुपर्णास्तनयः ।) गरुडः ।
इति हलायुधः ॥
सुपर्वा, [न] पुं, (सुष्ठु, पर्व यस्य ।) देवताः ।
इत्यमरः । १ । १ । ७॥ बाणः । वंशः । पर्वः ।
धूमः । इति मेदिनी ॥
सुपर्वा, स्त्री, (शोभनं पर्वं यस्याः ।) श्वेतदूर्वा
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरपर्वविशिष्टा च ॥
सुपाञ्च, स्त्री, (सुपाकाय कृतम् । सुपाक + यत् ।
विङ् लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपाञ्च, स्त्री, (सुष्ठु, पाञ्चम् ।) योग्यव्यक्तिः ।
(यथा, भागवते । ७ । १४ । ४१ ।
“पुरुषेष्वपि राजेन्द्र सुपाञ्चं ब्राह्मणं विदुः ।
तपसा विद्यया तुष्ट्या भक्ते वेदं हरिस्तनुम् ॥”)

सुपाञ्च

तत्र दानविधिर्यथा,—
“तस्मात्सर्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम् ।
इति ।
सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
पतन्तं त्रायते यस्मादतीव नरकार्यवादिति ॥
पात्राण्याध्यात्मिका सुख्या विशुद्धाश्चान्नि-
होनिषः ।
देवताश्च तथा मुख्या गोदानं ह्येतदुत्तममिति ॥
सर्वेषु गुणवहानं श्रुपाकादिष्वपि स्मृतम् ।
देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः ॥”
पात्रे विद्यातपस्यादिगुणयुक्ते । इति च प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ॥ अपि च ।
“तस्मात् सर्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम् ।
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्यवे ॥”
इति श्रुतितत्त्वम् ॥ * * *
शोभनभाजनम् । शोभनश्च तत्पात्रश्चेति कर्म-
धारयसमासनिष्पन्नम् । उत्तमपात्रयुक्ते, त्रि ॥
सुपाञ्चः, त्रि, (सुखेन पीयते इति । सु + पा +
“आतो युच् ।” ३ । ३ । १२८ । इति युच् ।)
पानयोग्यः । सुखेन पीयतेऽसौ । आतोऽनोऽद-
रिद्र इत्यनेन कर्मणि षनप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सुपाञ्चः, पुं, (सुष्ठु, पाञ्चस्य ।) चतुर्विंशति-
हत्ताहदन्तगतेहत्ताहदंशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
मूचह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चविंशः ।
स तु सम्पातिपुत्रः । यथा,—
“निर्दग्धपत्नं सम्पातिं वानराः सुमहौजसः ।”
इत्युपक्रम्य ।
“अ सीता केन वा दृष्टा को वा हरति
मैथिलीम् ।
तदाख्यातु भवान् सर्वं गतिर्भव वनौकसाम् ॥
सहरोन् प्रतिसंमुक्तान् सीताश्रुतिसमाहितान्
पुनराश्रासयन् प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥
अहमस्मिन् गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते ।
चिरान्निपतितो ह्यहः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥
तं मामेवं गतः पुत्रः सुपाञ्चं नाम नामतः ।
आहारेण यथाकालं विभर्त्ति पततां वरः ॥”
इति बाष्पीकौये रामायणे किष्किन्धाकाण्डे
५८ सर्गः ॥ (पौठस्थानविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । ७ । ३० । ६६ ।
“नारायणो सुपाञ्चं तु चिकृटे रुद्रसुन्दरी ॥”
इलाहृतवर्षस्य पर्वतविशेषः । यथा, विष्णु-
पुराणे । २ । २ । १७ ।
“विपुलः पश्चिमे पाञ्चसुपाञ्चोत्तरे स्मृतः ॥”
सुपाञ्चकः, पुं, (सुष्ठु, पाञ्चो यस्य । कन् ।)
चतुर्विंशतिभाष्यहदन्तगताहदंशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गहभाण्डह्वः । इत्यमरः । २ ।
४ । ४३ ॥ (अथ पिप्पलभेदः । गजकुण्डसहोरा
इति लोके ।
“पारोषोऽन्यः पलाशश्च कपिधतः कमण्डलुः ।
गहभाण्डकन्दरालः कपोतनः सुपाञ्चकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुप्तः

सुपिङ्गला, स्त्री, (सुष्ठु, पिङ्गला ।) जीवन्ती ।
ज्योतिष्यती । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपोडनं, स्त्री, (सु + पोड + णट् ।) सुष्ठु-
महनम् इति केचित् ॥ गाचापा इति
भाषा ॥
सुपीतं, स्त्री, (सु + पा + तः ।) गर्जरम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुपीवा, [न] त्रि, (सुष्ठु, पिबतीति । सु + पा +
“पातो ममिन्तानिप्वनिपच ।” ३ । २ । ७४ ।
इति कनिप् ।) शोभनपानकर्ता । इति मुग्ध-
बोधटीकायां दुर्गादासः ॥
सुपुटः, पुं, (सुष्ठु, पुटमस्य ।) कोलकन्दः । विष्णु-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपुष्पिका, स्त्री, (शोभना पुष्पिकेव ।) जतुकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपुष्करा, स्त्री, स्वल्पपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपुष्पं, स्त्री, (शोभनं पुष्पमस्य ।) लवङ्गम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ पाङ्कजम् । प्रपीण्डरोकम् ।
तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्त्रीणां रजः ।
यथा,—
“सुपुष्पैराकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तव
मनुम् ।”
इति तन्त्रसारः ॥
सुपुष्पः, पुं, (शोभनानि पुष्पाणि यस्य ।) रक्त-
पुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पालितामादार
इति भाषा ॥ शिरीषः । हरिद्रुः । राजतरुणी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपुष्पिका, स्त्री, (शोभनानि पुष्पाणि यस्याः ।
डौष् । ततः कन् ।) पाटला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः पाटलाशब्दे
ज्ञातव्याः ॥)
सुपुष्पो, स्त्री, (सुष्ठु, पुष्पं यस्याः । डौष् ।) श्वेता-
पराजिता । जोणफञ्जो । शतपुष्पो । मिश्रेया
द्रोणपुष्पो । इति राजनिर्घण्टः ॥ कदली ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुपूरः, पुं, बौजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुपूरकः, पुं, (सुष्ठु, पूरयतीति । पूर + ण्वल् ।)
वक्रपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
सुपुः, स्त्री, लिङ्गोत्तरप्रयुज्यमानप्रत्ययविशेषः । स तु
सप्तमीविभक्त्येव च वचनम् । इति मुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥ सुपद्मादिव्याकरणमते एकविंशति-
विभक्तौनां संज्ञा ॥ (यथा, “सुपतिङन्तचयो
वाक्यम् ।” इति व्याकरणटीकायां वाक्य-
लक्षणम् ॥
सुप्तः, स्त्री, (स्वप् + तः ।) सुषुप्तिः । तत्पर्यायः ।
साधिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥
सुप्तः, त्रि, (स्वप् + तः ।) निद्रितः । तत्पर्यायः ।
निद्राणः २ शयितः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य
बोधने विधिनपेक्षी यथा,—
“सुधितस्तृषितः कामी विद्यार्थी क्षधिकारकः ।
भाष्यारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् ॥

इ०५ सुप्रती

मलिका भमरी सर्पो राजा वे बाककस्तथा ।
परस्मादि च मुख्यं सप्त सुप्तान् बोधयेत् ॥”
(स्वकार्यात्मः । यथा,—
“त्वयूचा स्फुटिता सुप्ता कथा कथा च तुष्यते
प्रातस्त्ये सरागा च पर्व्वकत्वगगतेऽनिले ॥”
इति माधवकरसंस्कृतज्ञानविनियये वात-
व्याधधिकारे । ६ ॥)
सुप्तघातकः, त्रि, (सुप्तमपि हन्तीति । हन +
ण्वल् ।) हिंस्रः । तत्पर्यायः । दशेरः २ । इति
त्रिकाणशेषः ॥
सुप्तजनः, पुं, (सुप्ता जना यत्र ।) चर्चरातः ।
इति जटाधरः ॥ (सुप्तो जनः ।) निद्रितलोकाय ॥
सुप्तज्ञानं, स्त्री, (सुप्ते निद्रावस्थायां ज्ञानम् ।)
स्वप्नः । इति जटाधरः ॥
सुप्तविज्ञानं, स्त्री, (सुप्ते निद्रावस्थायां विज्ञा-
नम् ।) स्वप्नः । इति जटाधरः ॥
सुप्तिः, स्त्री, (स्वप् + क्तिन् । स्वयंता । निद्रा ।
(यथा, भागवते । ४ । २८ । ७१ ।
“सुप्तिमूर्च्छापतापेषु प्राणासनविधाततः ।
नेहतेऽहमिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि ॥”)
विश्रम्भः । शयनम् । इति मेदिनी ॥
सुप्रतिभा, स्त्री, (सुष्ठु, प्रतिभा यस्याः ।) मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुप्रतिष्ठा, स्त्री, (सुष्ठु, प्रतिष्ठा यस्याः ।) पञ्चा-
क्षरावृत्तिच्छन्दः । स तु द्विविधः । पङ्क्तिः ।
प्रिया च यथा,—
“उक्त्यात्युक्त्या तथा मध्या प्रतिष्ठा सा
सुपूर्विका ।
गायत्री च ततश्चोष्णिगनुष्टुप् छन्दो तथा ॥”
पङ्क्तैरुदाहरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । प्रियाया
यथा । स-ल-गो-प्रिया ।
“ब्रजसम्भूवो विलसत्कलाः ।
अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥
(शोभना प्रतिष्ठा ।) सुन्दरप्रशंसा च ।
(शोभनप्रतिष्ठाविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । ६४ ।
“सुभूः सुकेशो सुशोणी सुकुचा सुहिजानना ।
वर्चस्विनो सुप्रतिष्ठा स्वसितायतनाचना ।
सा विश्वेश्वरमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥”)
सुप्रतिष्ठितः, पुं, (सुष्ठु, प्रतिष्ठितः ।) उड्, स्वरह्रस्वः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरप्रतिष्ठायुक्ते, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५८ । ४ ।
“अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ॥”
तथाच ।
“अस्मादि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥”
इत्युक्तः ॥)
सुप्रतीकः, पुं, (शोभनाः प्रतीका अङ्गानि यस्य ।
ईशानदिगुगजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥
(यथा, रघुः । ५ । ७५ ।
“मदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसे
सुरगज इव गाङ्गैकतं सुप्रतीकः ॥”)

सुप्रभा

शिवः । कामदेवः । इति केचित् ॥ (साधुः ।
इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते । १० । ८ । ३१ ।
“एवं धार्ष्ट्याय शक्तिं कुर्वते मेघनादीनि वास्तौ
स्तेयोपायैर्विरचितजतिः सुप्रतीको यथास्ते ॥”
शोभनः प्रतीकः ।) शोभनाङ्गम् । तदयुक्ते, त्रि ॥
(यथा, भागवते । ५ । ३ । २ ।
“भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक
प्रात्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधि-
स्तया गृहीतहृदय इति ॥”)
सुप्रभः, पुं, (सुष्ठु, प्रभा यस्य ।) शुक्लबलः । इति
हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरप्रभायुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८० । २७ ।
“वतुः पुण्यास्तथा वाताः सुप्रभोऽभूद्दिवा-
करः ॥”)
सुप्रभा, स्त्री, (सुष्ठु, प्रभा यस्याः ।) वाकुचो । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अग्निजिह्वाविशेषः । यथा,—
“सुप्रभा पद्मरागाभा वाक्स्थ्यां दिशि संस्थिता ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
शोभनदीप्तिश्च ॥
सुप्रभातं, स्त्री, (सुष्ठु, प्रभातम् ।) शुभसूचक-
प्रातःकालः । (यथा, भमराटके । ८ ।
“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेत्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्यं विचिन्तयति कोषगते हिरके
हा हन्त हन्त नलिनो गज उज्जहार ॥”)
प्राभातिकपाठ्यमङ्गलवाक्यम् । यथा,—
सुकेशिरुवाच ।
“किं तदुक्तं सुप्रभातं शङ्करेण महात्मना ।
प्रभाते यत् पठन्मर्त्यो म्रियते पापबन्धनात् ॥
नृपय कुतुः ।
श्रूयतां राक्षसश्रेष्ठ सुप्रभातं हरोदितम् ।
श्रुत्वा स्मृत्वा पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ब्रह्मा सुरारिस्त्रिपुरान्तकारो
भानुः शशी भूमिसुतो बृधश्च ।
गुरुः सशक्रः सह भानुर्जन
कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
भृगुश्चण्डः क्रतुरङ्गिराश्च
मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगोतमः ।
रैव्यो मराचिष्यवर्चोऽमलारुः
कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः
सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलो च ।
सप्तस्वरः सप्तसप्तलाश्च
कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः
सप्तशंखायुक्त्वा कितञ्च तजः ।
नभः सशब्दं महता सहैव
कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च
सप्तर्षयो ह्योपवराश्च सप्त ।
भूरादि क्षत्वा भुवनानि सप्त
कुर्वन्तु सर्वं मम सुप्रभातम् ॥

सुफलः

इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं
यः संस्मरेद्वा नृपुण्याय भक्त्या ।
दुःखप्रनाथो ननु सुप्रभाते
भवेत् सत्यं भगवत्सादात् ॥”

इति वामनपुराणि १४ अध्यायः ॥
सुप्रभाता, स्त्री, नदीविशेषः । यथा । अरुणा
मृगणा आङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋत-
भरा सत्यभरति महानद्याः । इति श्रीभागवते
५।२०।४ ॥ श्रीमन्नप्रभातयुता रात्रिश्च ॥
सुप्रयुक्तः, त्रि, (सु + प्र + युज् + क्तः ।) श्रीमन्न-
प्रयोगविशेषः । (यथा, साहित्यदर्पणे । परि-
च्छेदे ।

एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः स्वर्गं लोके
च कामधुग् भवति ॥”)
सुप्रयुक्तमरः, पुं, (सुप्रयुक्तः शरो येन ।) कृत-
हस्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुप्रयोगविशेषः, पुं, सुशिक्षितबाणमोक्षकः ।
साध्यसाधनचमत्वात् श्रीमन्नः प्रयोगो निक्षेपो
यस्य स सुप्रयोगः तादृशो विशिष्टो बाणो यस्य
स तथा । कृतहस्तः सुप्रयोगविशेषः कृत-
पुङ्गवत् । इत्यमरभरतौ । २।८।६८ ॥

सुप्रलभः, पुं, (सु + प्र + लभ् + क्तः । “उप-
सर्गात् खल्वजोः ।” ७।१।६७। इति नुमः)।
सुखलभ्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुप्रलापः, पुं, (सु + प्र + लप + क्तः ।) सुवचनम्
इत्यमरः । १।६।३८ ॥

सुप्रसन्नः, पुं, (सुष्ठु प्रसन्नः ।) कुबेरः । इति
शब्दमाला ॥ सुप्रसादयुक्तः, त्रि ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । १०५।७।

“तथानुकम्पां पुलाणां सुप्रसन्नो रवे मम ।
कुरु प्रसन्नार्तिं हर स्थितिकर्ता त्वमुच्यते ॥”

सुप्रसन्नकः, पुं, (सुप्रसन्न + संज्ञायां कन् ।) कृष्णा-
जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुप्रसरा, स्त्री, (सुप्रसरतीति । सु + प्र + सृ +
अच् । टाप् ।) प्रसारिणी लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुप्रसादः, पुं, (सुष्ठु प्रसादो यस्य ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ।
१३।१४८।३८ ॥ सु + प्र + सद् + घञ् ।)
सुप्रसन्नता च । (प्रसन्नतायुक्ते, त्रि । यथा,
महाभारते । १२।५७।३१ ।

“अप्रकारो जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः ॥”

सुप्रिया, स्त्री, (सुष्ठु प्रिया ।) सुन्दरहृद्या ।
अस्याः प्रमाणं सुभगाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अप्सरो-
विशेषः । यथा, महाभारते । १।१२३।६०।
“असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ॥”)

सुफलः, पुं, (सुष्ठु फलं यस्य ।) कणिकारः ।
दाडिमः । वदरः । मुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्रीमन्नफल-
युक्तः, त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । १२०।१६।
“सुफलानि च शस्त्रानि रसवन्ति फलानि च ॥”

श्रीमन्नफले, स्त्री ॥ * ॥ सुष्ठु फला यस्येति

सुभद्र

विषये श्रीमन्नफलाविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ४।४०।१२ ।

“सुफलचित्तकोषश्च किङ्किणीशायको महान् ।
कस्य हेमस्तद्विष्यः स्वप्नः परमनिर्घण्टः ॥”)

सुफला, स्त्री, (सुष्ठु फलं यस्याः ।) इन्द्रवारुणी ।
कुष्माण्डी । काश्मरी । कदली । कपिलद्राक्षा
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुफेनः, पुं, (सुष्ठु फेनः ।) समुद्रफेनः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कचित् क्लौवलिङ्गोऽपि
दृश्यते ॥)

सुवन्धः, पुं, (सुष्ठु बन्धो यस्य ।) तिलः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

सुव्रह्मण्यः, पुं, कार्तिकेयः । इति केचित् ॥

सुव्रह्मवासुदेवः, पुं, ब्रह्मरूपवसुदेवसुतः । यथा,
“सुव्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्जयेत्
इति तिथ्यादितत्त्वे जन्माष्टमीप्रकरणम् ॥

सुभगः, पुं, (सुष्ठु भगं माहात्म्या श्रीर्वा यस्य ।)
टङ्गणः । चम्पकः । रत्नाक्षानः । अशोकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुभगः, त्रि, (सुष्ठु भगं श्रीर्यस्य ।) सुदृश्यः ।
तत्पर्यायः । चतुर्थः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रघुः । ११।८० ।
“केवलोऽपि सुभगो नवास्त्रुदः
किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः ॥”)

श्रीमन्नैश्वर्यादियुक्तश्च ॥
सुभगा, स्त्री, (सुष्ठु भगं यस्याः ।) कैवर्त्ती ।

शालपर्णी । हरिद्रा । नीलदूर्वा । तुलसी ।
प्रियङ्गुः । कस्तूरी । सुवर्णकदली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वनमञ्जरी । इति शब्दरत्नावली ॥

पतिप्रिया । यथा, माण्डव्यः ।
“मघा ऋतं परित्यज्य यदा सिंहं गुरुर्भवेत् ।
तत्राब्द कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
सुभगासुतः, पुं, (सुभगायाः सुतः ।) सौभागि-
नेयः । इत्यमरः । २।६।२४ ॥

सुभङ्गः, पुं, (सुखेन भज्यते इति । सु + भञ्ज् +
घञ् ।) नारिकेलहृत्तः । इति जटाधरः ॥

सुभद्रः, पुं, (सुष्ठु भद्रं यस्मात् ।) विष्णुः । इति
शब्दमाला ॥ राजभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

(पोवरोगभ्रंसम्भूतो वसुदेवस्य पुत्रविशेषः ।
यथा, भागवते । ८।२४।४७ ।
“सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्मदो भद्र एव च ।

पोवव्यास्तनयो ह्यते भूताद्या द्वादशभवनम् ॥
श्रीमन्नमङ्गलयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
१।२३३।१७ ।

“त्वत्त एताः पुनः शक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।
जायन्ते पुष्करिण्यश्च सुभद्रश्च मङ्गोदधिः ॥”)

सुभद्रकः, पुं, (सुष्ठु भद्रमस्मात् । ततः कन् ।)
देववधः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“श्रीमन्नमङ्गलं दिव्यरथो विमानोऽस्त्री सुभद्रकः ॥
विश्वहृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुभिन्ना

सुभद्रा, स्त्री, (श्रीमन्नं भद्रमस्मात् ।) स्त्रामासता ।
इति शब्दमाला ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“कालपेषो महाश्रामा सुभद्रोत्पन्नशारिवा ।
दीर्घमूला च पालिन्दी मसूरविदला च सा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सुतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णभगिनी । सा च
अर्जुनभार्या । यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।
“ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।

सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता ।
यदि ते वर्तते बुद्धिर्व्यस्यामि पितरं स्वयम् ॥

अर्जुन उवाच ।
दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।

रूपेण चैषा सम्पन्ना कमिवैषा न मोक्षयेत् ॥
निहतश्चाङ्गुनस्तत्र विवाहं कृतवान् प्रभुः ।

पूर्वं तु द्वादशे वर्षे खान्दवप्रस्थमागतः ॥”
इति महाभारते आदिपर्वणि २२९ अध्यायः
(पीठस्थानस्यदेवीविशेषः । यथा, देवीभाग-
वते । ७।३०।७५ ।

“उत्पलावर्त्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे ॥”
सुभद्राणी, स्त्री, त्रायन्ती । इति रत्नमाला ॥

बहुला इति ख्याता ॥
सुभद्रेशः, पुं, (सुभद्राया ईशः ।) अर्जुनः । इति
हेमचन्द्रः ॥

सुभाञ्जनः, पुं, (सु श्रीमन्नं अञ्जनं यस्मात् ।)
श्रीभाञ्जनहृत्तः । इति भरतहिरूपकोषः ॥

सुभाषितः, पुं, (सुष्ठु भाषितं यस्य ।) बृहभेदः ।
यथा,—

“कोमाभो द्वादशास्यश्च वीतरागः सुभाषितः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुन्दरकथिते, त्रि ॥ (सुन्दरवाक्यविशिष्टे च
त्रि । यथा, महाभारते । ३।६०।४ ।

“नलश्च ज्ञातसर्वस्वसुपलभ्येदमब्रवीत् ।
हृत्तुसेनामतिथयां तां धात्रीं परिचारिकाम् ।

हितां सर्वार्थकुशलामतुरङ्गां सुभाषिताम् ॥”
सुष्ठु भाषितम् । सुवाक्ये, स्त्री, ॥ यथा, हितो-
पदेशे ।

“विषादप्यमृतं याद्वाममेध्यादपि काञ्चनम् ।
नीचादप्युत्तमं विद्यां बालादपि सुभाषितम् ॥”

सुभिन्ना, त्रि, (सुखेन लभ्या भिन्ना यत्र ।) सुलभ-
भेदद्रव्यम् । सुलभभेदयुक्तकालादिश्च । यथा,—

“हाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनी ।
दाताकस्य तु दुर्भिक्षे सुभिन्ने वस्त्रहेमदः ॥”

इति वक्रपुराणे आङ्गिकतपोनामाध्यायः ॥
किञ्च ।

“शक्ते चैमसुभिन्नां ब्राह्मणपीडांश्च निर्दिशे-
द्राज्ञौ ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सुभिन्ना, स्त्री, (सुष्ठु भिन्नाऽस्ती । सु + भिन् +
घञ् ।) धातुपुष्पिका । इत्यमरः । १।४।१२४।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

सुमतिः

“जातकी जातपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुचरा ।
सुमिषा बहुपुष्पी च वज्रज्वाला च सा स्मृता ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुभीरकः, पुं, पलाशवृक्षः । इति हारावली ॥
सुभूः, चि, (शोभना भूत्पत्तिर्यस्य ।) सुजम्बा ।
इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (शोभना भूर्भूमिः ।)
उत्कृष्टभूमौ, स्त्री । तत्त्वस्थितिः, त्रि ॥
सुभूतिकः, पुं, (सुष्ठु, भूतिर्यस्य । कप् ।) विस्ववृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुभूमः, पुं, कार्त्तवीर्यः । स तु जिनानां अष्टम-
चक्रवर्त्ती । इति हेमचन्द्रः ॥
सुष्ठु, स्त्री, (सुष्ठु, अश्वम् ।) वाटम् । पतिशयम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते ।
२ । ६ । २६ ।
“शष्पामि तं हिज्जाय येन मन्त्रः समर्पितः ।
त्वांश्चापि सुष्ठुं कुन्ति ! नो चेत् मां त्वं
मजिष्यसि ॥”)
तद्वति, त्रि ॥
सुभूः,) स्त्री, (सुष्ठु, भूत्यस्याः । वा ऊङ् ।)
सुभूः,) मारी । इति जटाधरः ॥ (शोभना
भूः । यथा, भागवते । ३ । २३ । ३२ ।
“सुभूवा सुदता ज्ञानस्त्रिधापाङ्गेन चक्षुषा ।
पद्मकोषस्थं नीलैरलकैश्च लसन्मखम् ॥”)
सुन्दरभू, सुक्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ४५ ।
“सुनसं सुभूवं चारु कपोलं सुरसुन्दरम् ॥”)
सुमं, स्त्री, (सुष्ठु, मातीति । मा + कः ।) पुष्पम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, राजन्-
कण्ठपुरे । ७४ ।
“किं हारेः किमु कङ्कणैः किमु सुमैः किं
कर्णपूरैरलं
केयूरैर्मणिकुण्डलैरलमलं साङ्गैरैरक्षरैः ।
पुंसामेकमखण्डनं पुनरिदं शश्वीमते मण्डनं
यन्निष्पीडितपार्श्वेन्दुशकलस्यन्दोपमाः
सूक्तयः ॥”)
सुमः, पुं, (सुष्ठु, माति सौन्दर्यमिति । मा + कः ।)
चन्द्रः । नभः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
सुमङ्गला, स्त्री, (सुष्ठु, मङ्गलं यस्याः ।) वाय-
सोक्षी । इति रत्नमाला ॥ माकड्जाता इति
माकडिया इति च भाषा ॥ अर्द्धतां माता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कामाख्यादेशीयनदौविशेषः ।
यथा, कालिकापुराणे ८१ अध्याये ।
“नदौ सुमङ्गला नाम हिमपर्वतनिर्गता ।
पूर्वस्थां मणिकूटस्य सदा स्रवति शोभना ॥
मणिकूटं समावह्य यस्यां पश्यति वै नदीम् ।
स गङ्गास्नानं पुण्यमवाप्य त्रिदिशं व्रजेत् ॥”
अतिशयचेमसुक्ते, त्रि ॥
सुमतः, त्रि, सुन्दरज्ञानविषयः । सुशब्दपूर्वक-
मनघातोः ज्ञाप्ययेन निष्पद्यः ॥
सुमतिः, पुं, (शोभना मतिर्यस्याः ।) वर्त्तमानकल्पी-
याहृद्देः । भूतकल्पीयाहृद्देः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ सुन्दरमतिशुक्ते, त्रि । (यथा, भाग-
वते । १० । ६० । ३८ ।

३७७

सुमनः

“त्वं वै समस्तपुष्पावर्णमयः कलाला
यद्वाक्यया सुमतयो विद्यजन्ति कृतकम् ।
तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः
पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥” ॥
शोभना मतिः ।) शोभनमती, स्त्री ॥
सुमतिः, स्त्री, (शोभना मतिर्यस्याः ।) विष्णु-
यशसः पत्नी । सा कल्किमाता । यथा,—
“सम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम् ।
सुमत्यां मातरि विभोः कन्यायां तन्निदेशतः ।
चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव करिष्यामि कलिप्रलयम् ॥”
इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव ।
“सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम् ॥”
“सुमतिस्तं सुतं कथं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ।
पूर्णकामा विप्रमुखाणाञ्जयादाववा शतम् ॥”
सुमदनः, पुं, (सुष्ठु, मदयति कोकिलादीनिति ।
सु + मद + णिच् + ल्युः ।) चाम्पकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुमदात्मजा, स्त्री, (सुमदः आत्मज इव यस्याः ।
सुमदस्य आत्मजेव इति वा ।) अम्बरसः । इति
विक्रान्तशेषः ॥
सुमधुरं, स्त्री, (सुष्ठु, मधुरम् ।) अत्यर्थमधुर-
वाक्यम् । तत्पर्यायः । सान्त्वम् २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अतिशयमधुररसयुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ५४ । १५ ।
“गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् ।
हंसान् सुमधुरांश्चापि तच्च शृण्वान् पार्थिवः ॥”)
सुमधुरः, पुं, (सुष्ठु, सुधुरो रसो यत्र ।) जीव-
शाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनः, पुं, (सुष्ठु, मन्यते इति । सु + मन + णच् ।
गोधूमः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥ (अथ
पर्यायो यथा,—
“गोधूमः सुमनोऽपि स्याद्विविधः स च कीर्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पञ्चाहंशात् समागतः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
धुस्तूरः । इति शब्दमाला ॥ मनोहरे, त्रि ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुमनः, [स्त्री], (शोभनं मनो यस्मात् ।) पुष्पम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १५ । ७ ।
“प्रशंसन्ति स्म तं विप्रा गन्धर्वप्रवरा जगुः ।
सुमुचुः सुमनोधाराः सिद्धा नृत्यन्ति स्त्रः स्त्रियः ॥”)
उत्तममनस्य । शोभनमनोयुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ४८ । १० ।
“ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्म्मसु
स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वधि-
ष्ठिताः ॥”)
सुमनःपत्रिका, स्त्री, (सुमनसो जाताः पत्रिकाः)
जातीपत्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनःफलं, स्त्री, (सुमनसो जाताः फलम् ।)
जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनःफलः, पुं, (सुष्ठु, मनो यस्मात् तादृशं फलं
यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुमन्तुः

सुमन्तुः, स्त्री, भूक्षि, पुष्पम् । इत्यमरः । १ । ४ । १७ ॥
सुप्रोतं मन चाभिरिति सुमन्तुः नित्यबहुवच-
नान्तत्वात् बहुवचननिर्देशः । भूक्षि स्त्रियः
सुमन्तुः । इति रत्नकोषः ॥ बहुवच समा-
सिकता अप् सुमन्तोऽम्बरस इति भूक्षि वाम-
नोऽपि । भूक्षि भूरिप्रयोगः । एकत्वञ्च दृश्यते ।
सुमन्ताः पुष्पमालत्योः स्त्रियां नाधीरदेवयो-
रिति मेदिनी । वैश्याः श्रमज्ञानसुमन्ता इव वर्ज्य-
नीया इति शूद्रकप्रयोगश्च । सुमन्तः स्त्रीवत्त्व-
मपि पुष्पं सुमन्तः कुसुममिति नाममाणादिदर्श-
नात् । अप्रत्याख्येयं दधिसुमन्तीति स्त्रीवत्त्वं
छान्दसमित्येके । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ८८ । २०—२२ ।
“मनो ज्ञादयते यस्मात् स्त्रियश्चापि ददाति च ।
तस्मात् समन्तः प्रोक्ता नरैः सुतकर्मभिः ॥
देवताभ्यः सुमन्तो यो ददाति नरः शुचिः ।
तस्य तुष्यन्ति वै देवास्तुष्टाः पुष्टिं ददत्यपि ॥
यं यमुद्दिश्य दीयिरन् देवं सुमन्तः प्रभो ।
मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप ॥”)
सुमन्ता, स्त्री, जातीपुष्पवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भरतवृत्तसुन्तः ।
“सुमन्तायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥”)
सुमन्ताः, [स्त्री], (शोभनं मनो यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ सुष्ठु, मन्यते सुमन्ता-
चस् । शोभनं मनोऽस्य इति वा । इति भरतः ॥
पण्डितः । इति मेदिनी ॥ पूतिकरश्च । इति
शब्दमाला ॥ निम्बः । महाकरश्च । गोधूमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभनचित्ते, त्रि । यथा,
महाभारते । ३ । २६ । २१ ।
“ततस्ते ब्राह्मणाः सर्व्वे वक्त्रं दाल्भ्यमपूजयन् ॥
युधिष्ठिरे स्तुयमाने भूयः सुमन्तोऽभवन् ॥”)
सुमन्ताः, [स्त्री], (सुष्ठु, मनो यस्याः ।) पुष्पम् ।
मालती । इति मेदिनी ॥ जाती । शतपत्नी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ “सुष्ठु, मन्यते जनेर्मनोज्ञ-
त्वात् शोभनं मनोऽस्यामिति वा सुमन्ताः सान्ता
स्त्रीलिङ्गा च ।
‘स्त्रियां सुमन्तो भूक्षि पुष्ये जाती च भेदतः ।
विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते ।’
इति व्याङ्किः ।
‘सुमन्ताः पुष्पमालत्योः स्त्रियां नाधीरदेवयोः ।’
इति सान्तेषु मेदिनी । चावन्तापि सुमन्तास्ति ।
‘सुमन्तायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ।’
इति सुन्तः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सुमनोरजः, [स्त्री], स्त्री, (सुमन्तस्य रजः ।)
परागः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥
सुमन्तुः, पुं, सुनिर्घण्टः । स चाथर्ववेदशाखा-
गचारकः । वज्रवारकश्च । यथा,—
“तत्रार्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यक्षुषासुतः ॥
अथर्व्वीक्षिरसामासीत् सुमन्तुर्दादयो सुनिः ।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ४ । २०—२२ ॥

सुमुखः

“जेमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च ।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चते वज्रवारकाः ॥”

इति पुराणम् ॥

(सुष्ठु मन्त्रपरप्राधो यस्य ।) अत्यपराधनि, त्रि॥
सुमन्तः, पुं, कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—
“कल्केज्येष्ठः शूराः कविप्राज्ञसुमन्तकाः
तातमाहप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठताः ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥

अपि च ।

“विशाखयुपभूपालः प्रायात् साधुजनप्रियः ।
कल्किं द्रष्टुं हरेशमाविर्भूतश्च सखले ॥
कविं प्राज्ञं सुमन्तश्च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ।
गायत्र्यभार्यविशालैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम् ॥”

इति तत्रैव ३ अध्यायः ॥

दशरथराजस्य सारथिः मन्त्री च । यथा,—
“तद्गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यशस्विनम् ।
राममानय भद्रं ते नात्र काव्या विचारणा ॥
अनुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ।
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत्
सुमन्तं रामं द्रष्टव्यमि शोभमानय सुन्दरम् ॥”
इति वाल्मीकीये रामायणे अयोध्याकाण्डे १४
सर्गः ॥

सुमित्रः, पुं, चतुर्विंशतिवत्समानार्हत्पितृवत्सर्गत-
विंशाहत्पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ इक्ष्वाकु-
वंशीयलहृल्लाख्यः सुरथराजपुत्रः । इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे २२ अध्यायः ॥

सुमित्रभूः, पुं, सगरः । स तु जिनानां चक्रवर्ति-
भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुमित्रा, स्त्री, दशरथराजपत्नी । सा तु लक्ष्मण-
शतुल्लभाता । यथा, भट्टो २ सर्गः ।

“प्रासोष्ट शत्रुघ्नसुदारचेष्ट-

मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥”

तत्पर्यायः । लक्ष्मणप्रसूः २ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सुमुखं, क्ली, नखक्षतविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (शोभनं सुखमिति ।) उत्तमास्थि ॥

सुमुखः, पुं, (शोभनं मुखं यस्य ।) गरुडपुत्रः ।
(यथा, महाभारते । ५ । १०१ । २ ।

“वेनतेयसुतेः सूत षड्भिस्ततमिदं कुलम् ।

सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ।

सुवचा पक्षिराजेन सुबलेन च मातले ! ॥”

गणेशः । शाकभेदः । नागभेदः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३५ । १४ ।

“इन्द्रपिण्डः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः ।

कुठरः कुक्षरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥”

पण्डितः । इति विश्वः ॥ सितार्जकः । वन-

वर्षारिका । वर्षरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमुखः, कि, (सुष्ठु सुखं यस्य ।) मनोज्ञः ।
सुन्दराननः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २१ । १५ ।

“सुनावः सुमुखः क्षीम्यः पीनासः सुहिज-

क्षितः ॥”)

सुमेरुः

सुमुखः, पुं, (सुमुखस्य सुकृत्पत्तिर्यस्मात् ।)
गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उत्तमाननपुत्र-
पिता च ॥

सुमुखा, स्त्री, (शोभनं मुखं यस्याः ।) टाप् ।

सुन्दरी नारी । सुन्दरानना । इति भरत-
द्विरूपकोषः ॥ सुमुखा शाला । इति मुग्ध-
बोधव्याकरणम् । दण्डः । इति केचित् ॥

सुमुखी, स्त्री, (सुष्ठु सुखं यस्याः ।) “स्वाङ्गा-
द्योपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥” ४ । १ । ५४ ।

इति डीष् । सुन्दरी नारी । सुन्दरानना ।
(यथा, कुमारः । १ । २६ ।

“उ मेति माता तपसो निषिद्धा

पश्चादमाख्यां सुमुखी जगाम ॥”)

सुमुष्टिः, पुं, (सुप् वञ्चने + क्तिन् । शोभना सुष्टि-
र्यस्मात् ।) विषमुष्टिपुत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमूलः, पुं, (सुष्ठु मूलं यस्य ।) श्वेतशिशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमूलकं, क्ली, (शोभनं मूलं यस्य ।) कप ।
गर्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमूला, स्त्री, (शोभनं मूलं यस्याः ।) शालपर्णी
पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरमुल-
युक्ते, वि ॥

सुमेखलः, पुं, (शोभना मेखला यस्मात् ।) मुञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेखलः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

शोभनमेखलायुक्ते, वि ॥

सुमेधाः, [स्] स्त्री, (सुष्ठु मेधा अस्याः ।
“नित्यमसिच प्रजामेधयाः ॥” ५ । ४ । १२२ ।

इति षसिच् ।) ज्योतिष्मती । (सुष्ठु मेधा
यस्य ।) सुबुद्धौ, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते । ८ । ४ । ३ ।

“इमे अङ्गिरसः सवमासतेऽयं सुमेधसः ॥”)
सुमेरुः, पुं, (सुष्ठु मिनोति क्षिपति ज्योतींषि इति

सु + मि + “मिपोभ्यां रुः ।” उणा० ४ । १०१ ।
रुः ।) पर्वतविशेषः । तत्पर्यायः । मेरुः २

हेमाद्रिः ३ रत्नसानुः ४ सुरालयः ५ । इत्य-
मरः । १ । १ । ५२ ॥ अमराद्रिः ६ भूस्वर्गः ७ ।

इति जटाधरः ॥ तद्विवरणं यथा,—
“एषां मध्ये इलाहृतं नामाभ्यन्तरवर्षे यस्य

नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरि-
राजो मेरुर्हीपायामममुन्नाडः कर्णिकाभूतः

कुवलयकमलस्य मूर्धनि हाविंशस्तद्वस्ययोजन-
विततो मूले षोडशसहस्रं तावतान्तर्भूत्यां

प्रविष्टः ॥” ७ ॥

“मन्दरो मेरुमन्दरः सुपाशः कुमुद इत्ययुत-
योजनविस्तारोन्नाडः मेरोर्यतुर्दिशमवष्टभ-

गिरय उपकल्मसाः ॥ ११ ॥

चतुर्षु पतेषु चतुर्जम्बुकदम्बन्योधाः चत्वारः
पादपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनो-

न्नाडास्तावद्विष्टपविततयः शतयोजनपरि-
णाडाः ॥ १२ ॥

सुमेरुः

ऊटाचत्वारः पयोमध्विचतुरसष्टजलाः
यदुपस्थानं उपदेवगणा योमैश्वर्याणि स्वाभा-
विकानि भारतवर्षे धारयन्ति ॥ १३ ॥

देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं
चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥ १४ ॥

“मेरोर्यतुर्दिशमवष्टभ चतुर्जम्बुकदम्बन्योधाः
चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनो-
न्नाडास्तावद्विष्टपविततयः शतयोजनपरि-
णाडाः ॥ १२ ॥

तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं
सथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपकृमाः ॥ २८ ॥

इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

“अस्मिन्नेन्द्रीं पुरीं पूर्वस्थां मेरोर्देवधानीं
नाम दक्षिणतो यास्यां संयमनीं नाम पश्चा-

द्धारणीं निक्षोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यां
विभावरीं नाम ।” इति च तत्रैव । ५ । २१ । ७ ॥

अपि च ।

“परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ।
चातुर्वर्णः स सौवर्णश्चतुरस्रः समुच्छ्रितः ॥

नानावर्णः स पाश्र्वे तु पूर्वोक्ते श्वेत उच्यते ।
पोतन्तु दक्षिणं तत्र भृङ्गपत्रनिभं परम् ॥

उत्तरं तस्य रक्तं वै इति वर्णसमन्वितः ।
मेरुस्तु शशमे दिव्यो राजवत् समधिष्ठितः ॥

आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः ॥

प्रविष्टः षोडशाधस्तादष्टाविंशतिविंशतिः ।
विस्तारास्त्रिगुणस्तस्य परिणाडः समन्ततः ॥

स पर्वतो महादिव्यो दिव्यौषधिसमन्वितः ।
भुवनैराहतः सर्वजितरूपपरिष्कृतः ॥

तत्र देवगणाः सर्वे गन्धर्वैरगराक्षमाः ।
शैलराजे प्रमोदन्ते सर्वतोऽक्षरसस्तथा ॥

स तु मेरुः परिहृतो भुवनैर्भूतभावेन ।
यस्येमे चतुरो देशा नानापाश्र्वेषु संस्थिताः ॥

भद्राश्चो भारतवर्षे केतुमालश्च पश्चिमे ।
उत्तराश्चैव कुरवः क्षतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥

विष्कम्भपर्वतास्तद्वन्मन्दरो गन्धमादनः ।
विपुलश्च सुपाशश्च सर्वरत्नविभूषितः ॥”

इति मातङ्गे ८५ अध्यायः ॥ * ॥

किञ्च ।

“मध्ये पृथिव्यामद्रीन्द्रो भास्वान् मेरुर्हिरण्यमयः
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिः समुच्छ्रितः ॥

प्रविष्टः षोडशाधस्तादष्टाविंशतिविंशतिः ।
तावत्प्रमाणा पृथिवी पर्वतश्च समन्ततः ॥

तस्य शृङ्गश्च मूर्ध्नि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।
नानाद्रुमलताकोशं नानारत्नोपशोभितम् ॥

मध्यगं पश्चिमं पूर्वं मेरोः शृङ्गाणि त्रीणि वै ।
प्रयुतोच्छ्रितमात्राणि द्वे शृङ्गे तस्य मध्यतः ॥

मध्यस्थं स्फाटिकं शृङ्गं वैदूर्यकरकामयम् ।
इन्द्रनीलमयं पूर्वं माणिक्यं पश्चिमं क्षतम् ॥

योजनानां सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश ।
उच्छ्रितं मध्यगं शृङ्गं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ॥

प्रयुतान्तरितं शृङ्गं मूर्ध्नि च्छात्राकृति स्थितम्
पूर्वमध्यमशृङ्गाणां सकलं मध्यमस्य च ॥

सुधीध

चिह्नो नाकपुटो वा चक्षुराग्नानिर्हती ।
 आनन्दोऽय प्रमोदश्च स्वर्गः शृङ्गे च मध्ये ॥
 श्वेतश्च पौष्टिकश्चैव उपशोभनमस्यथी ।
 आह्लादः स्वर्गराजश्च स्वर्गः शृङ्गे तु पश्चिमे ॥
 निर्ममो निरङ्कारः सौभाग्यवातिनिर्मलः ।
 स्वर्गाद्वैते हिजयश्च पूर्वशृङ्गे समर्थिताः ॥
 एकविंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्धनि ॥३॥
 अहिंसादानकर्ता च यज्ञानां तपसां तथा ।
 तेषु तेषु वसन्ति स्म जनाः क्रीडविवर्जिताः ।
 जलप्रवेशौ चानन्दः प्रमोदं वक्रसाहसः ॥
 अगुप्रपाते सौम्यस्तु रणे चैवास्य निर्मलः ॥
 अनशने तु संवासे मृतो गच्छेत्त्रिपिष्टपम् ।
 क्रतुयाजी नाकपुष्टमग्निहोत्री च निर्वृतिम् ॥
 तडागकूपकर्ता च लभते पौष्टिकं हिज ।
 सौवर्षदायी सौभाग्यं लभेत् स्वर्गं महातपाः ॥
 शीतकाले महावाङ्मं प्रज्वालयति यो नरः ।
 सर्वसत्त्वहितायैव स्वर्गं चाप्सरसं लभेत् ॥
 हिरण्यगोप्रदानेन निरङ्कारमाप्नुयात् ।
 भूमिदानेन शूढेन लभते शान्तिकं पदम् ॥
 रौप्यदानेन शूढेन स्वर्गं गच्छति निर्मलम् ।
 अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
 द्विजभ्यस्पर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
 श्वेतम् लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति ॥
 कपिलागोप्रदानेन परार्द्धं चानुभूयते ।
 गोहृष्यश्च प्रदानेन स्वर्गं सम्यगनुभूयते ॥
 स पुमान् स सरित्स्त्रायो तिलधेनुप्रदस्तथा ।
 ह्रस्वोपानहदाता च स्वर्गं तत्फलशोभनम् ॥
 देवायतनकर्तारो शूढं षणपरस्तथा ।
 तौर्धयात्रापरश्चैव स्वर्गराजे मज्जीयते ॥
 एकाग्रभोजी यो मर्त्यो नक्तभोजी च नित्यशः ।
 उपवासो त्रिरात्राद्यैः शान्तस्वर्गं शुभं लभेत् ॥
 सरित्स्त्रायी जितक्रीडो ब्रह्मचारी दृढव्रतः ।
 निर्मलं स्वर्गमाप्नोति तथा भूतहिते रतः ॥
 विद्यादानेन मेधावी निरङ्कारमाप्नुयात् ॥
 येन येन हि भावेन यद्यहानं प्रयच्छति ।
 तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
 यस्तु सर्वानि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 संप्राप्य न निवर्तते दिवं शान्तमनामयम् ॥
 शृङ्गस्तु पश्चिमं यच्च ब्रह्मा तच्च स्थितः स्वयम् ।
 पूर्वशृङ्गे स्वयं विष्णुः मध्ये चैव शिवः स्थितः ॥
 इति नारासिंहः । ३० । १४-४५ ॥
 अन्यत् कौर्मो ४२ । ४३ अध्याययोः वाराह-
 वदगोतासु च द्रष्टव्यम् ।
 सुम्यलुण्ठः, पुं, कर्पूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुभाः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सुयामुनः, पुं, (शोभनं अतिप्रियं यामुनं यमुना-
 सम्बन्धि जलं यस्य ।) विष्णुः । वक्षराजः ।
 प्रासादः । अग्निविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 मेघविशेषः । इति मेदिनी ॥
 सुधीधनः, पुं, (सुखेन युध्यतेऽसौ । सु + युध +
 युच् ।) दुर्धीधनराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यथा, महाभारते । १ । १५५ । ३५ ।

३७६

सुरङ्गः

“श्रीधं गच्छामभद्रं ते न नो विद्यात् सुयो-
 धनः ॥”
 सुर, अ भैश्ययोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुदा-
 पर-चक-सेट् ।) द्रव्यादिः । अ, सुरति
 सोरिता सुषोर सुसोर । भा, दीप्तिः । ऐश्वं
 ऐश्वर्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 सुरः, पुं, (सुष्ठु राति ददात्यभीष्टमिति । रा +
 कः । यद्वा, सुरति शोभते इति । सुर + इगुपधेति
 कः । यद्वा, सुनोतीति । युज् अभिषवे +
 “सुसूधाज्गृध्रिभ्यः कृन्” उणा० २।२४। कृन्) ।
 देवः । इत्यमरः । १।१।७ ॥ (यथा, रघुः । ३।५६ ।
 “सुकोप तस्मै स भृशं सुरमियः
 प्रसन्न केशव्यपरोपणादिव ॥”
 मर्यः । पण्डितः । इति केचित् ॥ (स्वरः ।
 यथा, महाभारते । १३ । ८५ । ८१ ।
 “लक्ष्म्यानि सुरास्तोमा निरुक्तं सुरपङ्क्तयः ॥”)
 सुरकरोन्द्रदर्पापहा, स्त्री, (सुरकरोन्द्रस्य ऐरा-
 वतस्य दर्पं हन्तीति । हन + डः । टाप् ।)
 गङ्गा । यथा,—
 “भगोरथपथानुगा सुरकरोन्द्रदर्पापहा
 मर्हशमुकुटप्रभा गिरिशिरःपताका सिता ।
 सुरासुरनरोरगैरजभवाच्चतुः संस्तुता
 विमुक्तिफलदायिनी भगवतो स्वयं राजते ॥”
 इति कल्किपुराणे ३४ अध्यायः ॥
 सुरकारः, पुं, विश्वकर्मा । सुराणां कारः
 शिल्पाति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥
 सुरकृता, स्त्री, (सुरेण कृता ।) गुडची । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरक्तः, त्रि, (सु + रक्त + क्तः ।) शोभनराग-
 युक्तः । अतिशयरक्तविशिष्टः । अत्यनुरक्तः ।
 इति केचित् ॥
 सुरक्तकः, पुं, (सुरक्त + संज्ञायां स्वार्थे वा कन्) ।
 कोषः । स्वर्णगैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 सुरखण्डनिका, स्त्री, वीणाभद्रः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ सुरमण्डलिका इति पाठान्तरम् ॥
 सुरगण्डः, पुं, रोगविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 राजगण्ड इति भाषा ॥
 सुरगुरुः, पुं, (सुराणां गुरुः ।) हृदयस्थितः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
 ११५ । ७२ ।
 “ततो मुक्ता रणं देवसैन्येऽपीन्द्रमनुवृते ।
 निनाय ब्रह्मभवनं भोतः सुरगुरुः शचीम् ॥”
 देवपूज्ये, त्रि । यथा, महाभारते । १।१ । ३२ ।
 “यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
 ब्रह्मा सुरगुरुः स्यात्तुमीनः कः परमेष्ठय ॥”)
 सुरयामुनोः, पुं, (सुराणां यामुनीर्नता ।) इन्द्रः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुरङ्गः, स्त्री, (सुष्ठु रङ्गो यस्मात् ।) हिङ्गलम् ।
 पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गः, पुं, (सुष्ठु रङ्गो यस्मात् ।) नागरङ्गः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ गर्तविशेषः । इति सुरङ्गयुक्-
 शब्ददर्शनात् ॥

सुरयः

सुरङ्गदः, स्त्री, (सुष्ठु रङ्गं ददातीति । दा + कः) ।
 पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गधातः, पुं, (सुष्ठु रङ्गो यस्मात् तादृशो
 धातुः ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गयुक्, [ज्] पुं, (सुरङ्गं युनक्तोति । युज् +
 क्तिप् ।) सुरङ्गं कृत्वा अपहरति यः । यथा,—
 “कुजम्बिलः सुरङ्गार्हिरधरोरः सुरङ्गयुक् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सुरङ्गा, स्त्री, सन्धिः । सोऽच इति भाषा । इति
 हलायुधः ॥ कैवर्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गिका, स्त्री, मूर्त्ति । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गो, स्त्री, (सुष्ठु रङ्गो यस्याः ।) डोष ।) काक-
 नाशा । इति राजनिर्घण्टः ॥ रत्नशाभाञ्जनः ।
 इति रत्नमाला ॥
 सुरजःफलः, पुं, (सुष्ठु रजो यत् तादृशं फलं
 यस्य ।) पनसवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 सुरजनी, स्त्री, (सुगीभना रजनी ।) रात्रिः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुरज्येष्ठः, पुं, (सुरेषु ज्येष्ठः ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ।
 १ । १ । १६ ॥
 सुरञ्जनः, पुं, (सुष्ठु रञ्जयतीति । रञ्ज + णिच् +
 ल्युः ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुरतं, स्त्री, (सुष्ठु रतं रमणं यत् ।) निधुवनम् ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः । १ । १० ।
 “भवन्ति यत्नीपधयो रजन्या-
 मतेलपूराः सुरतप्रदोपाः ॥”)
 सुरतं वर्णनीयानि । यथा,—
 सुरतं सारस्विका भावाः शोक्काराः कुटुम्-
 लाचता ।
 काञ्चीकङ्कणसञ्जीवरसाधनखचितः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
 दयाली, त्रि । इत्यमरटीका मारसुन्दरी । ३।
 १ । १५ ॥ अत्रार्थं सुरतः इति पाठः साधुः ॥
 क्रोडायुक्तः । इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।
 ५ । १४ ॥
 सुरतताली, स्त्री, (सुरतं तालयतीति । तल +
 णिच् + ण् ।) गौरादिवात् डोष ।) दूती ।
 शिरस्रक् । इति मेदिनी ॥
 सुरता, स्त्री, (सुराणां भावः समूहो वा । सुर +
 तल् ।) देवत्वम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 महाभारते । ५ । ८८ । १४ ।
 “भवनं पश्य वारुण्यं यदेतत् सर्वकाञ्चनम् ।
 यत् प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥”)
 सुरमसूहः । इति व्याकरणम् ॥ (सुष्ठु रता ।
 अप्सराविशेषः । यथा, महाभारते । १।१५।५१ ।
 “केशिना च सुवाहुश्च सुरता सुरजा तथा ॥”)
 सुरनोपकः, पुं, (सुरान् तोषयतीति । तुप् + णिच्
 + ल्युच् ।) कौस्तुभमणिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ देवप्रोतिकारकं, त्रि ॥
 सुरयः, पुं, चन्द्रवंशीयचैत्रराजपुत्रः । यथा,—
 “अत्रिश्च ब्रह्मणः पुत्रस्तस्य पुत्रो निशाकरः ।

सुरहि

स च कृत्वा राजसूयं द्विजराजो बभूव च ॥
गृहपद्माश्च तारायां तद्वभूव बुधः सुतः ।
बुधपुत्रश्च चैत्रश्च तत्पुत्रः सुरयश्च सः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिस्रष्टे ॥ ५८ । ४—५ ॥
मय स्वारोचिषमन्वन्तरे कोलापुर्व्यधिपतिः ।
तेनादौ पृथिव्यां दुर्गापूजा कृता । तत्पसादेन
च असौ सार्वर्षिकं मनुर्जातः । यथा,—
“कालान्तरे पूजिता सा सुरयेन महात्मना ।
राज्ञा मेधसश्रियेण सृष्टमय्याश्च सरित्तटे ॥
मेधादिभिश्च मन्त्रैः कृष्णसारैश्च गण्डकैः ।
ह्यगमैर्नैश्च कुष्माण्डैः पक्षिभिर्बलिभिर्भुने ॥
वेदोक्तानि च दत्त्वा व उपचाराणि षोडश ।
धृत्वा च कवचं ध्यात्वा संपूज्य च विधानतः ॥
राजा कृत्वा परीक्षारं वरं प्राप यथेक्षितम् ।
सुक्तिं संप्राप वैश्यश्च संपूज्य च सरित्तटे ॥
तुष्टाव राजा वैश्यश्च सान्धनेन पुटाञ्जलिः ।
विसर्जनं सृष्टमयीं तां गभीरे निर्मले जले ॥
द्वयमयीं सृष्टमयीं दृष्ट्वा जलधीतां नराधिपः ।
रुरोद तत्र वैश्यश्च ततः स्थानान्तरं ययौ ॥
त्यक्त्वा देहश्च वैश्यश्च पुष्करे दुष्करं तपः ।
कृत्वा जगाम गोलोकं दुर्गादेवीवरेण च ॥
राजा ययौ स्वराज्यं च पूज्यो निष्कण्टकं बली
भोगश्च सुभुजे भूपः षष्टिवर्षसहस्रकम् ॥
भार्यां स्वराज्यं संत्यज्य पुत्रे स कालयोगतः ।
मनुर्बभूव सार्वर्षिकं च पुष्करे तपः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिस्रष्टे ५४ अध्यायः ॥ ॥
विस्तारस्तु दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यः ॥
सुरदारः, स्त्री, (सुरप्रियं दारः) देवदारः इति
रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते ॥ ८।२।१३ ।
“पिचमहैः कोविदारैः सरलैः सुरदारभिः ॥”)
सुरदीर्घिका, स्त्री, (सुराणां दीर्घिका) स्वर्ग-
गङ्गा । इत्यमरः ॥ १।१।५२ ॥
सुरदुन्दुभी, स्त्री, (सुराणां दुन्दुभीव चाह्लाद-
कत्वात्) । तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरदुमः, पुं, (सुराणां दुमः) । देवनलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ देवदारु च ॥ (कल्पद्रुमादिः ।
यथा, भागवते ॥ १०।३८।२२ ।
“न तस्य कश्चिद्विहितः सुदुत्तमो
न चाप्रियो ह्येव उपेक्ष्य एव वा ।
तथापि भक्तान् भजते यथा तथा
सुरदुमो यदुपाश्रितोऽर्थतः ॥”)
सुरहिट्, [ष] पुं, सुरान् हेष्टीति । हिष् +
क्रिप् ।) असुरः । इत्यमरः ॥ १।१।१२२ ॥
(यथा, रघुः ॥ १०।१५ ।
“प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्वे सुरहिपाम् ।
अथैनं तुष्टुवुः सुत्यमवाप्सन्नसर्गाचरम् ॥”
राहुः । यथा, तर्जने ॥ २।३८ ।
“उपस्थिता शोणितपारणा मे
सुरहिपान्ममसौ सुधिव ॥”
तथाच हृत्संहितायाम् ॥ ८७ । २ ।
“षड्भिः सितस्य मासेरन्दन शनैः सुरहिषो-
ऽह्लादात् ॥”)

सुरपा

देवदेवकः ॥ (यथा, भागवते ॥ १।३।२४ ।
“ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरहिपाम् ।
बुधो नामाप्सन्नसुतः कौकटेषु भविष्यति ॥”)
सुरहिपः, पुं, (सुराणां हिपः) । देवहस्तौ । इति
केचित् ॥ (ऐरावतः । यथा, रघुः ॥ ३।५५ ।
“हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
सुरहिपास्तान्नकर्कशाङ्गुली ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते
स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥”)
सुरधनुः, [सु] स्त्री, (सुरश्च धनुः) । इन्द्रधनुः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, किराते ॥ ७।१६ ।
“यातस्य यथिततरङ्गसैकताभे
विच्छेदं विपयसि वारिवोहजाले ।
पातेनुच्छिदशब्धजनाङ्गभाजां
सन्धानं सुरधनुषः प्रभासणीनाम् ॥”)
सुरधूपः, पुं, (सुरप्रियो धूपः) । राक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुरनदी, स्त्री, (सुराणां नदी) । गङ्गा । इति
भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, महाभारते ॥ ६।८०।५ ।
“गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम् ।
महोदधिगुणाभ्यामात् लवणत्वं नियच्छति ॥”)
सुरनन्दा, स्त्री, (सुरान् नन्दयतीति । नन्द +
णिच् + णण् । टाप् ।) नदीविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥
सुरनालः, पुं, (सुरप्रियं नालमस्य) । देवनलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरनिम्बगा, स्त्री, सुराणां निम्बगा । गङ्गा ।
इत्यमरः ॥ १।१०।३१ ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे ॥ ५२।३४२ ।
“त्यक्त्वा सत्त्वं तनुं त्यज्यंस्तपसा सुरनिम्बगाम् ॥”)
सुरनिर्गन्धः, स्त्री, पतकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरपतिः, पुं, (सुराणां पतिः) । इन्द्रः । इत्यमरः
॥ १।१४६ ॥ (यथा, महाभारते ॥ ७।१०१।१८ ।
“पुनर्हृदौ सुरपतिर्मह्यं वनो सुसंग्रहम् ॥”)
सुरपथः, स्त्री, (सुराणां पन्थाः । समासे षः) ।
आकाशम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सुरपर्णः, स्त्री, (सुरप्रियं पर्णमस्य) । षोडधि-
विशेषः । माचीपत्री इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
देवपर्णम् २ वीरपर्णम् ३ सुगन्धिकम् ४ माची-
पत्रम् ५ सूक्ष्मपत्रम् ६ देवार्द्रम् ७ गन्धपत्र-
कम् ८ । अथ गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
क्षमिष्ठासवलामकफकासनाशित्वम् । दीपनत्वम् ।
वर्ण्यत्वम् । बालहितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरपर्णिकः, पुं, (सुरप्रियं पर्णमस्येति ।
ठन् ।) सुरपुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरपर्णिका, स्त्री, (सुरपर्णी । संज्ञायां कन् ।)
पुत्रागः । इति हेमचन्द्रः ॥
सुरपर्णी, स्त्री, (सुरप्रियं पर्णमस्याः । ङीष् ।)
पलाशी । इति राजनिर्घण्टः ।
सुरपादपः, पुं, (सुराणां पादपः) । कल्पद्रुमः । देव-
तकृष्णस्वरसात् ॥ (यथा, भागवते ॥ ८।५।१७ ।
“वेत्तकीचकवेण्यां गुह्यानि सुरपादपान् ॥”)

सुरभिः

सुरपुत्रागः, पुं, (सुरप्रियः पुत्रागः । पुत्राग-
हृत्विशेषः । तत्पर्यायः । नमिः २ सुरेष्टः ३
सुरपर्णिकः ४ सुरताङ्गः ५ । अथ गुणाः
पुत्रागवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरपुरी, स्त्री, (सुरश्च पुरी) । चमरावती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुरप्रियः, पुं, (सुराणां प्रियः) । अगस्त्यपुण्य-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रः । हृत्स्वतिः ।
इति केचित् ॥ देवहस्तौ, त्रि ॥
सुरप्रिया, स्त्री, (सुराणां प्रिया) । जाती । स्वर्ग-
रत्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अष्टराः । यथा,
भागवते ॥ ८।१५।१८ ।
“हेमजालाच्चनिर्गच्छदधुमेनागुरुगन्धिना ।
पाण्डुरेण प्रतिच्छन्नमार्गे यान्ति सुरप्रियाः ॥”)
सुरभिः, स्त्री, (सुष्ठु रभतेऽनेनेति । सु + रभ +
इन् ।) स्वर्णम् । गन्धायम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सुन्दरः । साधुगन्धः । इति धरणिः ॥
सुरभिः, पुं, (सु + रभ + इन्) । सुगन्धिः । इत्य-
मरः ॥ १।५।११ ॥ अम्पकः । वसन्तर्तुः ।
जातीफलवृक्षः । इति मेदिनी ॥ शमीवृक्षः ।
कदम्बवृक्षः । कण्ठगुग्गुलुः । गन्धवृक्षम् ।
वकुलवृक्षः । राक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चैत्रमासः । धीरः । इति धरणिः ॥ गन्धफलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुरभिः, स्त्री, (सुर + रभ + इन्) । शलकी ।
मादभेदः । सुरा । गौः । इति मेदिनी ॥ पुस्त-
कान्तरे सुरास्थाने सुरा इति पाठः । रुद्रजटा ।
वनमालिका । तुलसी । पाची । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पृथिवी । इति धरणिः ॥ गोमाता ।
(यथा, रघुः ॥ १।८१ ।
“सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥”
तस्या उत्पत्त्यादिर्यथा,—
नारद उवाच ।
“सा का वा सुरभो देवी गोलोकादागता च या
तज्जन्मचरितं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
श्रीनारायण उवाच ।
गवामधिष्ठातृदेवी गवामाद्या गवां प्रसूः ।
गवां प्रधाना सुरभो गोलोके सा समुद्रवा ॥
सर्वादिस्मृष्टिकथनं कथयामि निशामय ।
बभूव येन तज्जन्म पुरा हृन्दावने वने ॥
एकदा राधिकाभायो राधया सह कौतुकात् ।
गोपाङ्गनापरिहतः पुष्पं हृन्दावनं ययौ ॥
सहसा तत्र रहसि विजहार च कौतुकात् ।
बभूव क्षीरपानेच्छा तदा स्नेह्यामयश्च च ॥
ससृजे सुरभिं देवी क्षीरला वामपार्श्वतः ।
वक्ष्युक्तां दुग्धवतीं वक्षो गान्धा मनोरथः ॥
दृष्ट्वा सक्तां सुदामा रत्नभाण्डे दुदोह च ।
क्षीरं सुधातिरिक्तञ्च जम्बवत्युजरापङ्कम् ॥
तदुत्थाप्य पयः स्नातुं पयो गोपीपतिः स्वयम् ।
सरो बभूव पयसा भाण्डविश्रयनेन च ॥
दैर्घ्यं च विस्तृते चैव परितः शतयोजनम् ।

सुरभिः

गोलोके सुरसिद्धिं च च चौरसरोवरः ॥
गोपिकानाञ्च राधायाः कौडावापी बभूव सा ।
रत्नेन क्वचिता तूर्ध्वं भूता वापीश्वरेश्वर्या ॥
बभूवः कामधेनूनां सहसा लक्षकोटयः ।
तावन्तो हि च वज्राश्च सुरभीसोमकूपतः ॥
तासां पुत्राः प्रपौत्राश्च सम्भूतुरसंख्यकाः ।
क्वचिता च गवां हृष्टिस्तथा च पूजितं जगत् ॥
पूजाङ्कार भगवान् सुरभ्याश्च पुरा सुने ।
ततो बभूव तत्पूजा पिबु लोकेषु दुर्लभा ॥
दीपान्वितापरदिने श्रीकृष्णस्याश्रया हरेः ।
बभूव सुरभीपूजा धर्मवज्रादिति नृतम् ॥
ध्यानं स्तोत्रं मूलमन्त्रं यद्यत् पूजाविधिक्रमम् ।
वेदोक्तञ्च महाभाग निबोध कथयामि ते ॥
ॐ सुरभ्यै नमः इति मन्त्रस्तस्याः वङ्गचरः ।
सिद्धौ लज्जपेनेव भक्तानां कल्पपादपः ॥
ध्यानं यजुर्वेदोक्तं तत् पूज्यञ्च सर्वसम्पत् ॥
कर्तव्यं हृष्टिदश्चैव सुतिष्ठं सर्वकामदम् ॥
लक्ष्मीस्वरूपां परमां राधासहचरीं पराम् ।
गवामधिष्ठाहृदेवीं गवामाद्यां गवां प्रभुम् ॥
पवित्ररूपां पूज्याश्च भक्तानां सर्वकामदाम् ।
यथा पूतं सर्वविश्वं तां देवीं सुरभीं भजे ॥
घटे वा धेनुशिरसि बद्धस्तम्भे गवामपि ।
शालपत्रे जले वान्नी सुरभीं पूजयेद्द्विजः ॥
दीपान्वितापरदिने पूर्वाङ्गे भक्तिरयुतः ।
यः पूजयेच्च सुरभिं स च पूज्यो भवेद्भुवि ॥
एकदा त्रिषु लोकेषु वाराहे विष्णुमायया ।
चौरं जहार सहसा चिन्मिताश्च सुरादयः ॥
तं गत्वा ब्रह्मलोकञ्च ब्रह्माणं तुष्टुवुस्तदा ।
तदाज्ञया च सुरसीं तुष्टाव पाकशासनः ॥
महेन्द्र उवाच ।
नमो देव्यै महादेव्यै सुरभ्यै च नमो नमः ।
गवां वीजस्वरूपायै नमस्ते जगदम्बिके ॥
नमो राधाप्रियायै च पद्मे शायै नमो नमः ।
नमः कृष्णप्रियायै च गवां मात्रे नमो नमः ॥
कल्पवृक्षस्वरूपायै सर्वेषां सन्ततं परम् ।
श्रीदामधनदायै च हृष्टिदायै नमो नमः ।
यशोदायै कीर्तिदायै धर्मदायै नमो नमः ॥
स्तोत्रश्रवणमात्रेण तुष्टा कृष्टा जगत्प्रभुः ।
आविर्भाव तत्रैव ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥
महेन्द्राय वरं दत्त्वा वाञ्छितञ्चातिदुर्लभम् ।
जगाम सा च गोलोकं ययुर्देवादयो गृहम् ॥
बभूव विश्वं सहसा दुग्धपूर्णञ्च नारद ।
दुग्धाद्गृहं ततो यजस्ततः प्रीतिः सुरस्य च ॥
रुदं स्तोत्रं महापुण्यं भक्तियुक्तञ्च यः पठेत् ।
स गोमान् धनवान् च कीर्तिमान् पुण्यवान् ॥
भवेत् ॥
स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
इह लोके सुखं भुञ्जा यात्यन्ते कृष्णमन्दिरम् ॥
सुचिरं निवसेत्तत्र करोति कृष्णसेवनम् ।
न पुनर्भवं तस्य ब्रह्मपुत्र भवे भवेत् ॥
इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे सुरभ्युपाख्यानं
नाम ४७ अध्यायः ॥

३८१ सुरभी

सुरभिः, त्रि, (सु + रभ + इन् ।) सुगन्धिः ।
(यथा, मनुः । ३ । २०८ ।
“उपवेश्य तु तान् विमानासनेष्वगुणितान् ।
गन्धमास्यैः सुरभिभिरर्चयेद्वैवपूर्वकम् ॥”)
कान्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १२ । २ ।
“निवर्त्ता राजा दयितां दयालु-
स्तां सौरभ्यो सुरभियशोभिः ।
पयोधरोभूतचतुःसमुद्रां
सुगोप मोक्षपथरामबोध्यै ॥”)
धीरः । विख्यातः । इति धरणिः ॥
सुरभिका, स्त्री, (सुरभि + स्वार्थे कन् ।) स्वर्ण-
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरभिगन्धिः, चि, (सुरभिगन्धो यस्य । “गन्धस्ते-
दुत्पूतिसुरभिभ्यः ।” ५ । ४ । १३५ । इति
इकारः ।) शोभनगन्धयुक्तः । इति केचित् ॥
सुरभित्रिफला, स्त्री, (सुरभिः सुगन्धित्रिफला ।)
सुगन्धित्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरभित्वक्, [च] स्त्री, (सुरभिः त्वक् यस्याः ।)
हृष्टदेवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरभिदाहः, पुं, (सुरभि सुगन्धि दाह यस्य ।
सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरभिपत्रा, स्त्री (सुरभि पत्रं यस्याः ।) जम्बू-
वृक्षः । राजजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरभिभाणः, पुं, (सुरभिः साधुगन्धः वकुलादि-
पुष्पं वा बाणो यस्य ।) कामदेवः । इति
केचित् ॥
सुरभिवस्त्रकलं, स्त्री, (सुरभि सुगन्धि वस्त्रकलं
यस्य ।) गुडत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
सुरभिस्रवा, स्त्री, (सुरभिः सुगन्धिः स्रवो निर्यासो
यस्याः ।) स्रज्जको । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरभी, स्त्री, (सुरभि + वा डौष् ।) सुगन्धिः ।
इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १२३ ॥
श्रज्जको । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
“श्रज्जको गजभस्या च सुवहा सुरभी रसा ।
महे हणा कुन्दरुको वज्रको च बहुस्रवा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
श्रज्जकारान्तसुरभिशब्दार्थोऽप्यत्र । गोमाता ।
यथा,—
“सा का वा सुरभी देवी गोलोकादागता च या ।
तज्जम्बुचरितं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४७ अध्यायः ॥
(श्रज्जकारान्तसुरभिशब्देऽस्याः विशेषविवरणं
ज्ञेयम् ॥) अथ गोयात्राप्रवेशविधयः ।
तत्र तिथयः समावस्थाष्टमोचतुर्दशविष्टिभक्ताः ।
तत्र नक्षत्राणि रोहिणी पूर्वफलगुनी पूर्वा-
षाढा पूर्वभाद्रपद उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा
उत्तरभाद्रपद श्रवणा भरणी चित्रा एतद्वाति-
रिक्ताणि । योगाः व्यतीपातवैष्टितिभक्ताः ।
तत्र वाराः क्रूरशुक्रभिक्षाः । इति ज्योतिष-
तत्त्वम् ॥
सुरभीरसा, स्त्री, श्रज्जकोष्ठः । इत्यमरटीकायां
मजुरीयः । २ । ४ । १२३ ॥

सुरसः

सुरभूषणः, पुं, (सुराणां भूषणः ।) देवदाहः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (कल्पवृक्षादिभ्यः ॥)
सुरस्रतिका, स्त्री, (सुरप्रिया स्रतिका ।) तुवरौ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरमेदा, स्त्री, (सुरप्रियो मेदो यस्याः ।) महा-
मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महामेदाशब्दे-
ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
सुरर्षिः, पुं, (सुरासां ऋषिर्भवेति ।) देवर्षिः ।
इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ स तु नारदतुल्यः च-
कोलाहलादिः । यथा । ब्रह्मर्षिर्देवर्षिराजर्षि-
महर्षिपरमर्षिकाण्डर्षिभूतिभेदात् सप्तप्रकार-
ऋषयस्तत्र नारदाद्याः सुरर्षय उक्ता इति
भरतः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २४ । ६३ ।
“महानहं खं मरुदग्निवाधराः
सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥”
तथाच महारते । १ । १ । २२७ ।
“इति राज्ञां चतुर्विंशत्तरेण सुरर्षिणा ।
पुत्रशोकाभितप्ताय पुरा श्रेष्ठाय कीर्तितम् ॥”)
सुरलता, स्त्री, (सुरप्रिया लता ।) महाज्योति-
षतो । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरला, स्त्री, (सुरान् लातीति । ला + कः ।)
गङ्गा । इति हारावली । नदीविशेषः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
सुरलामिका, स्त्री, (सुरानपि लासयति आह्ला-
दयतीति । लम् + णिच् + ण्यल् । टाप् अत
इत्त्वम् ।) वंशीवाद्यम् । यथा,—
“सालेयिका च सालेयी मालिका सुरलामिका ॥”
इति शब्दरत्नावलीति केचित् ॥
सुरलोकः, पुं, (सुराणां लोकः ।) स्वर्गः । इत्य-
मरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । १३ ।
“कीर्त्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां
विज्ञाय मामिच्छति मुक्तबन्धः ॥”)
सुरवर्त्म, [न] स्त्री, (सुराणां वर्त्म ।) पाकाशम् ।
इत्यमरः । १ । २ । १ ॥
सुरवल्लभा, स्त्री, (सुराणां वल्लभा ।) श्वेतदूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरवल्ली, स्त्री, (सुराणां वल्ली ।) तुलसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुरवैरी, [न] पुं, (सुराणां वैरी ।) असुरः ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ [हस्ताशुधः ॥
सुरशत्रुः, पुं, (सुराणां शत्रुः ।) असुरः । इति
सुरशार्ङ्गो, [न] पुं, (सुराणां शार्ङ्गो ।) कल्पवृक्षः ।
इति जटाधरः ॥
सुरश्रेष्ठा, स्त्री, (सुरेषु श्रेष्ठा ।) ब्राह्मी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुरसं, स्त्री, (शोभनो रसो यस्य ।) वीलम् ।
त्वचम् । गन्धवृक्षम् इति राजनिर्घण्टः ॥
तुलसी । इति मेदिनी ॥
सुरसः, पुं, (शोभनो रसो यस्य ।) सिन्धुवारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“इन्द्रासौ चेन्द्रः सुरसो निगुण्यो श्वेतवारकः ॥”
इति वैष्णवसमाख्यायाम् ॥)

सुरसा

मोचरसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पीतशालः ।
अस्य पर्यायो यथा,—
“सुरसो बीजकश्च पीतशालोऽभिधीयते ॥”
इति गारुड २०८ अध्यायः ॥
तुलसीविशेषः । अस्य गुणा यथा,—
“हृक्काकामविषण्णामपाश्वशूलविनाशनः ।
पित्तकृत्कफघातघ्नः सुरसः पूतिगन्धनुत् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥
“कफानिलविषण्णामकामदीर्गव्यनाशनः ।
पित्तकृत् पाश्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
सुरसः, त्रि.(शोभनो रसो यस्य ।) स्वादुः । इति
मेदिनी ॥ सुन्दररसयुक्तः । (यथा, हृत्-
संहितायाम् । ५४ । १०३ ।
“तस्यां प्रभृतं सुरमञ्च तोयं
क्षणाद्यथा यत्नं च रत्नमृत् वा ॥”)
सुरसञ्च, [नृ]क्षी.(सुराणां मञ्च ।) स्वर्गः । इति
हलायुधः ॥ (देवदृष्टम् । यथा, कथासरित्-
सागरे । ८३ । ८३ ।
“एतं मोक्षं प्रयाति वदन्त्यामिव दूरतः ।
वाताक्षिप्तममृतक्षिप्तैः सुरमञ्चध्वजाश्रुकैः ॥”)
सुरसम्भवा, स्त्री, (सुरप्रियः सम्भवो यस्याः ।)
आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरसरित्, स्त्री.(सुराणां सरित् ।) गङ्गा । इति
हलायुधः ॥ (यथा, रघुः । २ । ७५ ।
“सुरसरिदिव तेजो वज्रनिष्ठमृतमैशम् ॥”)
सुरसर्पपङ्कः, पुं.(सुरप्रियः सर्पपङ्कः । ततः कम् ।)
देवसर्पपङ्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरसा, स्त्री. (शोभनो रसो यस्याः ।) तुलसी-
यथा । सुरमा स्त्री तु पर्णासि । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पर्णासि तु नपुंसकम् । इति मुद्राङ्कित-
मेदिनी ॥ पर्णासि पुंनपुंसकम् । इति हस्ताक्षर-
मेदिनी ॥ सुरमस्तु त्रिषु स्वादी पर्णासि न नपुं-
सकम् । इति च कस्याश्चिन्मेदिन्यां पाठः ॥
राज्ञा । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ मिश्रेया ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ ब्राह्मो । इति रत्नमाला ॥
महाशतावरौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा ।
इति केचित् ॥ नागमाता । इति मेदिनी ॥
यथा,—
“ततो देवाः सगन्धर्व्याः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
अनुवन् सूर्यमहाशं सुरसां नागमातरम् ॥
अयं वातात्मजः शोमान् प्रवर्तते सागरोपरि ।
हनूमाक्षाम तस्य त्वं मुहूर्तं विघ्नमाचर ॥
राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् ।
दृष्ट्वा करालं पिङ्गाक्षं वज्रं कृत्वा नभस्यशम् ॥
बलमिच्छामहे प्रातुं भूयसास्य पराक्रमम् ।
त्वां विजेष्यत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति ॥”
इति वाल्मीकीये रामायणे सुन्दराकाण्डे १ सर्गः ॥
नदीभेदः । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १८
अध्यायः ॥ (अण्डरोविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । १२३ । ६० ।
“पुण्डरीका सुगन्धा च सुरसा च प्रमाथिनी ॥”

सुरा

राक्षसीविशेषः । तद्विषयको मन्त्रो यथा,—
“हिमवदुत्तरे कूले सुरसा नाम राक्षसी ।
तस्या नूपुरशब्देन विशल्या गुर्विणी भवेत् ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ५१ अध्याये ॥
सुरसाष्टः, पुं, हृत्तगणविशेषः । यथा,—
“निर्गुणो तुलसी ब्राह्मी वृहती कण्टकारिका
पुननवेति मुनिभिः सुरसाष्टः प्रकीर्तितः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुरसिन्धुः, पुं, (सुराणां सिन्धुः ।) गङ्गा । इति
केचित् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १८६ । २ ।
“निवसन्ति च देशेऽपि सुरसिन्धुसमाश्रिते ॥”)
सुरसुन्दरी, स्त्री, (सुराणां सुन्दरी रमणी सुरेषु
सुन्दरी इति वा ।) अप्सरसः । दुर्गा । इति
केचित् ॥ योगिनोविशेषः । तद्विवरणं योगिनो-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (सुरस्त्री । यथा, किराते । ५ । २८ ।
“अस्मिन् रतिश्रमनुदय सरोजवाताः
स्मर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ॥”)
सुरा, स्त्री, (सु अभिषवे + कृन् । स्त्रियां टाप् ।
इत्युणादिह्रस्वी उज्ज्वलः । २ । २४ । यद्वा, सुहृ-
रायन्यनयति । सु + रै शब्दे + “आतथोप-
सर्गं । ३ । ३ । ११६ । इत्यङ् । टाप् ।)
चषकम् । मद्यम् । इति मेदिनी ॥ अस्याः
पर्यायगुणादि मदिराशब्दे मद्यशब्दे च
द्रष्टव्यम् । सुराया विशेषगुणा यथा,—
“क्षानां सक्तसूत्राणां भक्ष्यार्थोविकारिणाम्
सुरा प्रशस्ता वातघ्ना स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तत्पानप्रायश्चित्तं यथा,—
“ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयो च गुरुतन्मयाः ।
सेतुं दृष्ट्वा विशुध्यन्ते तत्तमयोगो च पञ्चमः ।
ततो धनुशतं दद्यात् ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ॥”
इति गारुड २२६ अध्यायः ॥ * ॥
तत्पाने शृङ्गाचार्यशपो यथा,—
“सुरापानादञ्जनां प्रापयित्वा
क्षानां चैनमस्यातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचञ्चापि तथापि रूपं
पीतं तथा सुरया मोहितेन ॥
समन्यकृत्याय महानुभाव-
स्तदोशना विप्रश्चितं चिकौषः ।
काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥
यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतोऽहं कथितं
मोहान् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतधम्ना ब्रह्महा चैव स स्थात्
अस्मिन् लोके गर्हितः स्वात् परे च ॥
मया चेमां विप्रधर्माक्तसोमां
मर्यादां वै स्थापितां सर्वलोके ।
सन्तो विप्राः शत्रुवांसो गुरुणां
देवा देव्याश्चोपश्रवन्तु सर्वे ॥”
इति महाभारते । १ । ७६ । ५८—६२ ॥
ब्राह्मणचक्रियवेद्यानां विविधसुरापानप्राय-
श्चित्तादि यथा,—

सुराचा

“सुरां पीत्वा हिमो मोहादग्निवर्णी सुरां
पिबेत् ।
तथा स्वकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषास्ततः ॥
गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयो घृतं वा मरणाज्ञोसक्तद्रसमेव वा ॥
क्षणान् वा भक्षयेदुदग्धं पिण्याकं वा सक्तनिग्निः ।
सुरापानापनुत्तार्य बालवासा जटी ध्वजौ ॥
सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्वी वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥
गौडी पेशी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवेका तथा सर्वा न पातव्या हिजोत्तमैः ॥
यत्तद्वत्पिशाचान् मयं मांसं सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रुता इविः ॥
अमर्ष्ये वा पतेन्मत्तो वेदिकं वाप्युदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत् कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥
यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्राप्यते सक्तम् ।
तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥
एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ॥
इति मानवे ११ । ८१—८८ ॥
सौत्रामण्यश्लोकेऽपि तत्पाननिषेधो यथा,—
“यद्ब्राह्मणमक्षौ विहितः सुराया-
स्तथा पशोरालभनं न हि सा ।
एवं व्यव्रातः प्रजया न रत्ये
इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥”
इति आभागवते । ११ । ५ । १३ ॥ * ॥
“यस्मात् सुराया घ्राणभक्षः अवघ्राणं स एव
विहितः न पानं तथा पशोरपि आलभनमेव
विहितं न तु हिंसा । अतो न यद्येष्टभक्षणभ्य-
नुज्ञेत्यर्थः । व्यव्रातोऽपि प्रजया निमित्तभूतया न
रत्ये । अतो मनोरथवादिन इमं विशुद्धं स्वधर्मं
न विदुरिति ।” इति तट्टाकायां ओधरस्वामी ॥
अन्यत् प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ सुरापाने
वर्णनोपानि यथा,—
सुरापानं विकलता खलनं वचने गतौ ।
लज्जा मानच्युतिः प्रेमाधिक्यं रक्ताचता भ्रमः ॥”
इति कविकल्पतायां १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
सुराः, [रै] पुं स्त्री, धनवान् । सु शोभनो रा धनं
यस्येति बहुव्रीहौ क्त रैशब्दस्य रादेशेन
निष्पन्नः ॥
सुराकरः, पुं, (सुराया आकरः ।) नारिकेल-
वृक्षः । इति केचित् । मद्योत्पत्तिस्थानम् । यथा ॥
“आकराः शुचयः सर्व्ववर्जयित्वा सुराकरम् ॥”
इति श्रुतितत्त्वे बौधायनवचनम् ॥
सुराङ्गना, स्त्री, (सुराणामङ्गना ।) देवपत्नी
अप्सरसः ॥ इति केचित् । यथा,—
“सुरदुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते
लसहितानभूषिते सलौल-विभ्रमालसम् ।
सुराङ्गनाभवलवोकरप्रपञ्च चामर-
स्फुरत्समोर-वोजितं सदाप्युत्तं भजामि तम् ॥”
इति हृदयोमञ्चल्याम् २ स्तवकः ॥
सुराचार्यः, पुं, (सुराणामाचार्यः ।) बृहस्पतिः ।
इत्यमरः । १ । २ । २४ ॥

सुरारिः

सुरारिः, पुं, (सुरा राजते इति । राज + खल् ।)
भृङ्गराजः । इति शब्दमाला ॥

सुराजा, [न] पुं, (सुरा, पूजितो राजा । “न
पूजनात् ।” ५।४।६८ । इति न टच् ।) शोभनो
राजा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (सुरा-
राजा यस्य । सुन्दरनृपतियुक्ते देशादौ, त्रि ।
यथा,—

“सुरासि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र
राजवान् ॥”

इत्यमरः । २ । १३ ॥)

सुराजीवी, [न] पुं, सुरया जीवतीति । जीव +
खिनिः ।) शौण्डिकः । यथा,—

“कल्पपालः सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारकः
वारिवासः पानवणिक् ध्वजो ध्वज्यासुतोबलः ॥
इति ह्रमचन्द्रः ॥

(यथा याज्ञवल्करः । १ । १६४ ।

“चैलधावसुराजीविसङ्क्षोपपतिविश्रमनाम् ॥”)

सुरापः, (त्रि, सुरां पिबतीति । पा + कः ।)
सुरापानकर्त्ता । यथा,—

“ब्रह्महा जायते यस्मै सुरापः श्यावदन्तकः ।
सुवर्णहारी कुनखो दुषष्मो गुरुतल्पगः ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

सुरापगा, स्त्री, (सुराणां अपगा ।) गङ्गा ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, किराते । ५ । ४० ।

“इह सनियमयोः सुरापगाया-
मुषसि सयावकस्यपादलेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवो विवर्तनेषु ॥”)

सुरापानाः, पुं, भृन्नि, (सुरा पानं येषाम् । “पानं
देशे ।” ८।४।८ इति णत्वम् ।) पूर्वदेशस्थाः ।
यथा । सुरापानाः प्राच्याः । इति संचितसार-
टीकायां गोपीचन्द्रः ॥

सुरापानं, स्त्री, (सुरायाः पानम् । “वा भाव-
करणयोः ।” ८ । ४ । १० । इति विभाषया
णत्वम् ।) मद्यपानम् । यथा,—

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गथापि तैः सह ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अवदंशः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुराभागः, पुं, (सुराया भागः ।) सुराया अग्र-
भागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरामण्डः, पुं, (सुराया मण्डः ।) सुराया अग्र-
भागः । तत्पर्यायः । कारोत्तरः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ४३ ॥ कारोत्तरः ३ । इति
तट्टोका ॥ कालोत्तरः ४ सुराभागः ५ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

सुरारिः, पुं, (सुराणां अरिः ।) अमुरः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारि । ३ । ८ ।

“प्रसोद विश्राम्यतु वौर वज्रं

शरैर्मदोयेः कतमः सुरारिः ।

विभेतु मोघोक्तवाङ्मूर्धः

लोभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥”)

सुरङ्गः

सुरारिहन्ता, [क्] पुं, (सुरारीणां हन्ता ।)
विष्णुः । यथा,—

मेवायपादे स्वपितोऽहं विष्णु-
र्व्येणायमर्थे परिवर्तते च ।
पौण्यावसानं च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

सुराङ्गं, स्त्री, (सुरान् चर्हतीति । चर्ह + णञ् ।)
हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णम् ।
इति कैचित् ॥

सुरालयः, पुं, (सुराणां आलयः ।) सुमेरुः । इत्य-
मरः । १ । १ । ५२ ॥ स्वर्गः । यथा गारुडे ।
“गङ्गां येऽत्रावगाहन्ते विधिना च नराधिप ।
चतुर्युगसहस्रं ते न पतन्ति सुरालयात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(देवमन्दिरम् । यथा, भागवते । ७।१५। ४८ ।
“पूर्ते सुरालयारामकूपाजोऽप्यादिलक्षणम् ॥”

सुराया आलयः ।) सुरानिलयश्च ॥

सुराष्ट्रः, पुं, (शोभनं राष्ट्रं यस्य ।) देशवि-
शेषः । सुरत् इति ख्यातः । स तु भारतवर्षस्य
प्रतोऽप्यां दिशि वर्तते । इति सौराष्ट्रकशब्द-
टीकायां भरतः ॥ (यथा महाभारते । ३।८। १८ ।

“सुराष्ट्रेऽपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥”
श्रीरामचन्द्रस्य परिवारविशेषः । स तु श्रीराम-
यन्त्रे पञ्चदलमध्यतः पूज्यः । यथा, अग्रसू-
संहितायाम् ।

“धूम्रं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्रवर्धनम् ।
अकोपं धूम्रपालाख्यं सुमन्त्रं दलमध्यतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सुराष्ट्रजं, स्त्री, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन् + डः ।)
तुवरिका । इत्यमरः । २।४। १३१ ॥ अस्य पर्यायो
यथा,—

“सौराष्ट्रो तुवरी काङ्क्षी सृतालकसुराष्ट्रजे ।
आढको चापि साख्याता सृत्क्षा च सुर-
सृत्तिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागं ॥

सुराष्ट्रजः, पुं, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन् +
डः ।) कृष्णमूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष-
भेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तद्देशजाते, चि ॥

सुराष्ट्रजा, स्त्री, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन् +
डः । टाप् ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तुवरीशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

सुराङ्गः, पुं, (सुरस्य आङ्गा आङ्गा यस्य ।) देव-
दारु । इति शब्दरत्नावली ॥ (कचित् क्लौ ।
अस्य पर्यायो यथा,—

“सुरदारुं दृक्किलिमं सुराङ्गं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठं पातदारु देवदारु च दारु च ॥”

इति वन्द्यकरत्रमालायाम् ॥

हरिद्रुवः । मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरि, [र] चि, (सु शोभनं रा धनं यस्य ।)
शोभनधनवत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुरङ्गः, पुं, शोभाञ्जनः । इति शब्दमाला ॥

सुरेन्द्रः

सुरङ्गा, स्त्री, सुरङ्गा । सौंभ इति सुरङ्ग इति च
भाषा । तत्पर्यायः । सन्धिला २ सन्धिः ३ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१४८ । ११ ।

“सात्वा तु तद्गृहं सर्वमादीप्तं पाण्डु नन्दनाः ।
सुरङ्गां विविशुस्तुणं माता माह मरिन्दमाः ॥”

सुरङ्गाङ्गः, पुं, (सुरङ्गायामङ्गिरिव ।) चौर-
विशेषः । यथा,—

“कुजम्बिलः सुरङ्गाहिरधर्षीः सुरङ्गयुक् ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

सुरूपं, स्त्री, (सु शोभनं रूपमस्य ।) तुलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुरूपः, त्रि, (सु सुन्दरं रूपमस्य ।) शोभनरूप-
विशिष्टः । यथा,—

“सुन्दरं रुचिरं चारु मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ।
कान्तं मनोरमं रुच्यं सुषमं माधु शोभनम् ॥
वल्लुगु हारि सुरूपाभिरूपदिद्यमनोहरम् ॥”
इति जटाधरः ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम् । ५८ । ४० ।

“शास्त्रं गदाहस्तः प्रद्युम्नस्यापभृत् सुरूपय ॥”
विद्वान् । यथा,—

“विद्वान् विपयिहोपज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः
व्यक्तो मनोपो ज्ञः प्राज्ञः सन्ध्यावान् पण्डितः
कविः ॥

धीमान् शूरिः कृतिः कृष्टिलब्धवर्णो विचक्षणः ।
प्रासरूपसुरूपाभिरूपदूरदृगाः समाः ॥”

इति जटाधरः ॥

सुरूपा यथा । नकुलः १ पुकरवाः २ अश्विनौ-
कुमारौ ३ नलकूबरी ४ कन्दपः ५ शास्त्रः ६ ।
इति कविकल्पलता ॥

सुरूपा, स्त्री, (सु शोभनं रूपं यस्याः ।) शालपर्णी
भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरूहकः, पुं, गृहभाष्यः । इति ह्रमचन्द्रः ॥
सुरेज्यः, पुं, (सुराणां इज्यः ।) बृहस्पतिः ।
इति कैचित् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
८ । २३ ।

“विष्णुः सुरेज्यो बलभिद्धताग-
स्त्वष्टीत्तरप्रोष्ठपदाधिपय ॥”)

सुरेज्या, स्त्री, (सुराणामिज्या ।) तुलसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुरेन्द्रः, पुं, (सुरेषु इन्द्रः पेश्वर्थशाली ।) इन्द्रः ।
इति कैचित् ॥ (यथा, भागवते । ८।७। ३१ ।

“न ते गिरिताखिललोकपाल
विरिञ्चवैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् ॥”

लोकपालः । इति मत्स्यनाथः ॥ यथा, रघुः ।
३ । ११ ।

“सुरेन्द्रमात्रायितगर्भगौरवात्
प्रयत्नमुक्तासनया गृहगतः ॥”

तथाच मनुः । ७ । ५ ।

“यस्मादेषां सुरेन्द्राणां माताभ्यो निर्मिती
श्रुपः ।

तस्मादभिभवत्तेषु सर्वभूतानि नैजसा ॥”)

सुलभः

सुरेन्द्रजित्, पुं, (सुरेन्द्र देवराजं जितवानिति ।
जि + जिप् । तुगागमश्च ।) गङ्गः । इति
इलायुधः ॥ इन्द्रजिह्वः ॥

सुरेभं, स्त्री, (सु + रेभ + णच् ।) रङ्गम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरेवटः, पुं, रामपुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरेश्वरः, पुं, (सुराणामेश्वरः ।) इन्द्रः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मातृस्ये । ५ । २८—३० ।

“अजैकपादश्चित्रो विरूपाक्षोऽथ रेवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च त्रय्यक्षश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।

एते इन्द्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥”

इन्द्रः । यथा, रघुः । ३ । ६४ ।

“नरेन्द्रसुतः प्रतिसंहरन्निषु”

प्रियंवदः प्रत्यवदत् सुरेश्वरम् ॥”

देवश्रेष्ठे, जि । यथा, भागवते । ४ । १५ । ८ ।

“ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः सहास्रस्य सुरेश्वरैः ।

वैष्णव्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ।

पादयोररविन्दश्च तं वै मेने हरैः कलाम् ॥”

सुरेश्वराचार्यः । यथा, पञ्चदशी । ६ । १८० ।

“अन्यान्वाध्यासमन्त्रापि जीवकूटस्थयोरिव ।

ईश्वरब्रह्मणोः सिद्धं कृत्वा ब्रूते सुरेश्वरः ॥”

सुरेश्वरी, स्त्री, (सुराणामेश्वरी ।) स्वर्गगङ्गा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्गा च ॥

सुरेष्टः, पुं, (सुराणामिष्टः ।) शिवमन्त्री । शालः ।

सुरपुत्रागः । इति राजनिघण्टुः ॥

सुरेष्टा, स्त्री, (सुराणामिष्टा ।) ब्राह्मी । इति
राजनिघण्टुः ॥

सुरोत्तमः, पुं, (सुरेषु उत्तमः ।) सूर्यः । इति
केचित् ॥ देवश्रेष्ठश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।

५६ । ७ ।

“विप्रियं ह्याचरन् मर्त्यो देवानां सृष्टुमर्च्छति
त्राहि मामनवस्थाङ्गि ! वरयस्व सुरोत्तमान् ॥”

सुरोत्तरः, पुं, (सुरेषु तत्पूजनेषु उत्तरः श्रेष्ठः ।)

चन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरोदः, पुं, (सुरा उदकं यस्य । उत्तरपदस्येत्या-
दकस्योदादेशः ।) सुरासमुद्रः । इति जटाधरः ॥

(यथा, भागवते । ५ । १ । ३३ ।

“चारोदेसुरोद-सुरोद-दुतोद-चीरोद-दधि-
मण्डोद-शुषोदाः सप्त जलधयः ॥”

सुलक्षणा, स्त्री, (सुशोभनं लक्षणं यस्याः ।) उमा-
सखीविशेषः । इति शब्दमाला ॥ सुन्दरलक्षण-
युक्ते, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । ६८ ।

“तच्छ्रुत्वा व्यसृजत् राजा सोऽथ प्रत्ययितान्
द्विजान् ।

गत्वा सुलक्षणा सा वा न वेत्यालोच्यतामिति ॥

सुलभः, त्रि, सुखेन लभ्यते इति । सु + लभ + खल

“न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ।” ७ । १ । ६८ । इति

सुमागमो न ।) सुखलभ्यः । अनायासप्राप्यः ।

यथा, आङ्गिकतत्त्वे ।

“सुलभं सकलं पुण्यं यद्दानादिजं फलम् ।

अज्ञातोयैव सति लोहं कर्म पिबतपश्चम् ॥”

सुवच

सुलभा, स्त्री, (सुखेन लभ्यते इति । लभ + खल
टाप् ।) माधवपत्नी । धूम्रपत्नी । इति राज-
निघण्टुः ॥

सुलोचनः, पुं, (शोभने लोचने यस्य ।) हरिश्चन्द्रः ।
इति राजनिघण्टुः ॥ दुर्योधनः । इति केचित् ॥

(धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते
१ । ६७ । ८४ ।

“विंशतिर्विकर्षश्च जलसन्धः सुलोचनः ॥”

सुन्दरचक्षुर्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ५५ । १३ ।

“अतीवसुकुमारार्णीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।

आक्षिपन्तोमिव च भाः शशिनः स्नेह तेजसा ॥”

सुलोचना, स्त्री, (शोभने लोचने यस्याः ।) माधव-
राजपत्नी । यथा,—

माधव उवाच ।

“श्रीमद्विक्रमभूभर्तुः पुत्रोऽहं माधवाङ्गयः ।
सर्वभावैर्भविष्यामि वशगस्तव सुन्दरि ! ॥

चन्द्रकलोवाच

समुद्रपारं तरुणपुरन्दरपुरोपमा ।

ब्रह्महीपेऽस्ति विख्याता दीव्यन्ती संज्ञया
पुरी ॥

गुणाकराङ्गयस्तत्र राजा श्रेष्ठो महाययाः ।

सुशीला नाम तद्भार्या सर्वलक्षणसंयुता ॥

सुलोचनाङ्गया कन्या वीर तत्कुचिसम्भवा ।

गृहाण तां विवाहेन स्वर्गभोगं यदौर्च्छसि ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“ततः शुभे क्षणे तस्मिन् पृष्ठमारुह्य वाजिनः ।

प्रसेष्टाख्येन भृत्येन विलङ्घ्य जलधिं ययौ ॥

ततो गन्धर्वविधिना स राजतनयः सुधीः ।

चक्रे विवाहं तां कन्यां तत्रैव प्राप्तकौतुकः ॥”

इति पाञ्चे क्रियायोगसारे ५ अध्यायः ॥

सुलोमशा, स्त्री, (शोभना लोमशा ।) काकजङ्घा ।

इति राजनिघण्टुः ॥ शोभनलोमयुते, त्रि ॥

सुलोमा, स्त्री, (सुष्ठु लोमान्यस्याः ।) डाप् ।

तान्मवर्जौ । मांसच्छेदा । इति राजनिघण्टुः ॥

सुलोहकः, स्त्री, (सुष्ठु लोहमिव । कन् ।) पित्तलम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

सुलोहिता, स्त्री, (सुष्ठु लोहिता ।) अग्निजिह्वा-
विशेषः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मुण्डकोप-

निषदि । १ । २ । ४ ।

“कालौ करालौ च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनौ विश्वरूपौ च देवौ
लोलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥”

सुन्दररत्नवर्णः, पुं ॥ तद्वति, त्रि ॥

सुवक्त्रः, पुं, (सुष्ठु वक्त्रं यस्मात् ।) वनवर्धरी ।

इति राजनिघण्टुः ॥ सुन्दरानने, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । १४ । ८ । १६ ।

“उष्णोषिणे सुवक्त्राय सङ्गसाक्षाय मीढुषे ॥”

सुवचनं, स्त्री, (सुष्ठु वचनम् ॥) शोभनोक्तिः ।

तत्पर्यायः । सुप्रज्ञापः २ । इत्यमरः । १ । ६ । १७ ॥

(यथा, उत्तरचरिते । १ चर्च ।

सुवर्च

“आनस्य जीवसुसुप्तस्य विकासानि
सन्तर्पणानि सकलैर्नियमोद्भूतानि ।
एतानि ते सुवचनानि सरोद्धाञ्चि
कर्णान्तानि मनसश्च रसायनानि ॥”

सुवचनी, स्त्री, (सुष्ठु वचनं यस्याः ।) टित्वात्
ङीप् । एतद्वाराधनया आराधयितुर्वाक्-
साफल्यस्तथात्वम् ।) देवीविशेषः । विपदि

स्त्रियो यस्याः पूजां भव्यते कुर्वन्ति च ।

आचारमार्गं गृह्यन्ते सुवचनीति वर्तते ॥

सुवचाः, [स्] त्रि, (सुष्ठु वचो यस्य ।) वाक्त्रो ।

इति जटाधरः ॥

सुवनः, पुं, (सुते विश्वमिति । सु + “भूस्वधभस्-
जिभ्यश्चन्द्रसि ।” उषा० २ । ८० । इति कण्ठ्)।

सूर्यः । अग्निः । इत्युवादिदिकोषः ॥ चन्द्रः । इति
केचित् ॥

सुवर्चकः, पुं, स्वर्जिकाचारः । इति जटाधरः ॥

सुवर्चला, स्त्री, सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अतसौ । इति रत्नमाला ॥ सूर्यमुखौपुष्पम् ।

इति केचित् । आदित्यभक्ता । (अस्याः पर्यायो

गुणाश्च यथा,—

“सुवर्चला सूर्यभक्ता वरदावदरापि च ।

सूर्यावर्ता रविप्रीतापरा ब्रह्मसुदुर्लभा ॥

सुवर्चला हिमा रूक्षा स्वादुपाका सरा गुरुः ।

अपित्तला कटुः चारा विष्टभकफवानजित् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

ब्राह्मी । इति राजनिघण्टुः ॥ देशविशेषः, पुं ॥

सुवर्चाः, [स्] त्रि, शोभनतेजोविशिष्टः । शोभनं

वर्चो यस्येति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ५३ । ७ ।

“तं स भौमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित्
महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥”

पुं, धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । १ । ६७ । १०१ ।

“दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥”

सुवर्चिकः, पुं, स्वर्जिकाचारः । इति राजनि-
घण्टुः ॥ (यथा,—

“कथितः स्वर्जिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्चिकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुवर्चिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिघण्टुः ॥

(स्वर्जिकाचारः । अस्याः पर्यायो यथा,—

“कापोतं स्वर्जिका स्वर्जिः स्वर्जिका च सुव-
र्चिका ॥”

इति वेद्यकरत्नमालायाम् ॥

तथास्या गुणाः ।

“सुवर्चिका स्वर्जिकावत् बोद्धव्या गुणतो जनेः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुवर्ची, [न्] पुं, स्वर्जिकाचारः । इति राज-
निघण्टुः ॥

सुवर्णे, स्त्री, (शोभनो वर्णो यस्य ।) धातुविशेषः ।

सोना इति भाषा । तत्पर्यायः । स्वर्णम् २ कन-

कम् ३ हरिणम् ४ ईम ५ डाटकम् ६ तपनी-

यम् ७ घातकुम्भम् ८ गाङ्गेयम् ९ भर्मी १०

कम्बरम् ११ चामीकरम् १२ जातरुम् १३

सुवर्णं

महाराजतम् १४ काञ्चनम् १५ रुक्मम् १६
कार्तस्वरम् १७ जाम्बूनदम् १८ अष्टापदम् १९ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥ श्रातकौशम् २०
भर्मम् २१ कर्करम् २२ कर्कुरम् २३ रुक्मम् २४ ।
इति तद्वैका ॥ भद्रम् २५ भूरि २६ पिच्छरम्
२७ द्रविणम् २८ गैरिकम् २९ चाम्पेयम् ३०
भद्रः ३१ चन्द्रः ३२ कलधीतम् ३३ । इति जटा-
धरः ॥ अश्वकम् ३४ अग्निबीजम् ३५ लोहवरम्
३६ उहसाकम् ३७ स्यमणिप्रभवम् ३८
सुखधातु ३९ । इति शब्दरत्नावली ॥ उज्ज्वलम्
४० कल्याणम् ४१ मनोहरम् ४२ अग्निवीर्यम्
४३ अग्नि ४४ भास्करम् ४५ पिञ्जानम् ४६
अपिच्छरम् ४७ तेजः ४८ दीप्तम् ४९ अग्नि-
५० दीप्तम् ५१ मङ्गलम् ५२ सौमन्त्रकम् ५३
शङ्करम् ५४ जाम्बवम् ५५ आग्नेयम् ५६
निष्कम् ५७ अग्निशिखम् ५८ । अथ गुणाः ।
स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् ।
दोषत्रयध्वंसनत्वम् । शीतत्वम् । स्वादुत्वम् ।
रमायनत्वम् । रुचिकारित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
आयुष्यदत्वम् । प्रज्ञावीर्यबलम् । तिकरत्वम् ।
तद्वारणस्य गुणाः । कान्तिदूरितत्रयश्रीकारि-
त्वम् ॥ * ॥ तत्परीक्षादि यथा,—
“दाहेऽतिरक्तमथ यच्च सितं किदायां
काश्मोरकान्ति च विभाति निकापपटैः ।
स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तुलायां
जानीत देवकनकं मृदु रक्तपोतम् ॥
तत्कैकं रसवेधजं तदपरं जातं स्वयं भूमिजं
किञ्चान्यद्वहु लोहमङ्गरभवं चेति त्रिधा
काञ्चनम् ।
तन्नायं कलपीतरक्तमपरं रक्तं ततोऽन्यदयथा
गौराभं तदिति क्रमण गदितं स्यात् पूर्व-
पूर्वात्तमम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपिच सुवर्णस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“पुरा निजायमस्थानां सप्तर्षिणां जिता-
तनाम् ।
यत्नीर्विलोका लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयौवनाः ॥
कन्दर्पदर्पविध्वस्तचेतसा जातवदसः ।
पतितं तद्वरापुष्टे रेतस्तु हेमतामगात् ॥
क्षान्तिं चापि भवति तद्रसन्दस्य वेधतः ।
स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमं हाटकम् ॥
तपनीयं कलधीतं गाङ्गेयं भर्मा काञ्चनम् ।
चामीकरं श्रातकुशं तथा कार्तस्वरञ्च तत् ॥
जाम्बूनदं जतरूपं महाराजर्तमित्यपि ।
दाहे रक्तं सितं छेदे निषेकं कुङ्कुमप्रभम् ॥
तारशृङ्खलाभिहतं स्निग्धं कोमलं गुरु ह्रम-
सत् ॥”

सत् उत्तमम् ।

“तच्छ्रेतं कठिनं रुक्मं विवर्णं समलं दलम् ।
दाहे छेदेऽसितं श्वेतं कषे त्याज्यं लघुस्फुटम् ॥”
दलं दीपत इति लोके । स्फुटं ग्रहणादतं
स्फुटति ॥

इत्थं सुवर्णं

“सुवर्णं शीतलं हृद्यं बल्यं गुरु रमायनम् ।
स्वादु तिक्तञ्च त्वरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् ॥
पवित्रं हृद्गणं नेत्रां मेधास्य तिमतिप्रदम् ।
हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्बिभृशिरत्वक्तम् ॥
विषहृद्ययोगादतिदोषज्वरशोषजित् ॥
बलं सवीर्यं हरते नराणां
रोगव्रजं पोषयतीह काये ।
अमौल्यकार्यं व मदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्यात् ॥
अमम्यस्मारितं स्वर्णं बलं वीर्यञ्च नाशयेत् ।
करोति रोगाभ्युच्च तद्व्यादयव्रतस्ततः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अथ सुवर्णकरणम् ।
मन्त्राज्यं गुडताम्रञ्च करेणामात्मिकं रसम् ।
धमनाञ्च भवेद्वीर्यं सुवर्णकरणं शृणु ॥
पीतं धुस्तूरपुष्पञ्च सीसकञ्च पलं मतम् ।
पाठा लाङ्गलयाखा च मूलमावर्तनाद्भवेत् ॥”
इति गारुड १८८ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

योगेश्वर उवाच ।

“आनीय पारदं देवि स्थापयेत् प्रस्तरोपरि ।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्वबन्धमयात्मकम् ॥
साष्टमहस्रं देवेशि प्रजपेत् साधकायणोः ।
स्वयम्भुपुष्पसंयुक्ते वस्त्रे चारुणसन्निभे ॥
मंस्थाय पारदं देवि सृत्वा त्वं युगले शिवे ।
पुष्पयुक्तेन सूत्रेण बध्नायात् बहुयव्रतः ॥
सृत्तिकया रज्जनेव धान्यस्य परमेश्वरि ।
लेपयेद्बहुयव्रे न रौद्रे शुक्लाणि कारयेत् ॥
पुनश्च लेपयेद्भीमान् ततो वज्रौ विनिःक्षिपेत् ।
अष्टमीनवमोरात्रौ क्षिपेन्नैव सुरेश्वरि ॥
अथवा परमेशानि सृत्पात्रे स्थापयेद्रसम् ।
वज्रोरेन तद्व्यं शोधयेद्बहुयव्रतः ॥
हृतनारीरेनेव तथैव शोधनं चरेत् ।
एवं कृतं तु गुटिकां यदि स्यात् दृढबन्धनम् ॥
धुस्तूरञ्च समानीय मध्ये शून्यञ्च कारयेत् ।
कृशाग्न्यातुलमीयागं तथा हृतकमारिका ॥
एवं कृतं वज्रियागं भस्मसात् जायते किल ।
भस्मयोगे भवेत् स्वर्णं धनदायाः प्रसादतः ।
विवर्णं जायते द्रव्यं यदि पूजां न चाचरेत् ॥”
इति मातृकामेदतन्त्रं ५ पटलः ॥ * ॥

अथ धार्थ्यत्वं सर्वदेवतात्मकत्वं यथा, रामायणं
महाभारतं च परशुरामं प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।
“सर्वरत्नानि निमग्न्य तजोराशि समुत्थितम् ।
सुवर्णमेभ्यो विप्रं नृ रत्नं परमनुत्तमम् ॥
एतस्मात् कारणाद्देवगन्धर्व्यैरगराक्षसाः ।
मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ॥”
तथा ।

“तस्मात् सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम् ॥”
तथा ।

“अग्निर्वै सकला देवाः सुवर्णञ्च तदात्मकम् ।
तस्मात् सुवर्णं ददता दत्ताः स्युः सर्वदेवताः ॥”
तस्मात् पदादी न चार्थं देवतात्मकत्वात् ।

सुवर्णं

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तद्वानफलं यथा,—

अश्वरौष उवाच ।

“न सुवर्णं विना दानं तिलैर्वा मुनिसत्तम ।
कस्मात् पवित्रमित्युक्तं भवानेतत् प्रवोतु मे ॥
वशिष्ठ उवाच ।
अत ते कथायिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
जामदग्न्यस्य रामस्य मुनिभिः सह पार्थिव ॥
त्रिःसप्ततयः पृथिवीं मुनीन् पप्रच्छ पार्थिव ।
कत्वा तु कृपयाविष्टो निःस्त्रां भार्गवः पुरा ॥
राम उवाच ।

क्रोधादिदं कृतं कर्म मया मुनिवरोत्तमाः ।
कथं कस्माद्विमुच्येऽहं पापात् क्षत्रवधादतः ॥
इत्युक्ता धर्मतत्त्वज्ञाः पापानां पावनं परम् ।
दानञ्चैव सुवर्णस्य ते तन्मुमुक्षुर्हृष्यः ॥
एतत् पवित्रमतुलं सभूतमिह शश्वतम् ।
शश्वोर्वीर्यात् पर तेजो ह्यपत्यं जातवेदसः ॥
महजं कार्तिकीयस्य रुद्रशक्रसमुद्भवम् ।
पवित्रं यत् सुरैः सर्वैर्धार्थ्येन मृकुटादिभिः ।
अग्निस्तु देवताः सर्वाः प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
तस्मात् सुवर्णं ददतां सुवर्णञ्च तदात्मकम् ॥
दश पूर्वापरं यैव प्रोवाचेदं ब्रह्मसतिः ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नरकात्तारयन्ति ते ॥
सर्वान् कामान् प्रयान्तेत पितामहसुतोऽब्र-
वीत् ।

मरीचिर्भगवान् पूर्वं ये प्रयच्छन्ति काञ्चनम् ॥
यः सुवर्णं नरो नित्यं ब्राह्मणस्यः प्रयच्छति ।
स चिरं विरजा विद्वान् देवर्षिर्वा मोदते ॥
सर्वपामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकक्षितिगोरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
विद्यमानं सुवर्णं तु यो लोभाच्च प्रयच्छति ।
स सदा जनपापैस्तु वेष्टितो नरक व्रजत् ॥
कत्वापि सुमहत् पापं जातरूपं ददाति यः ।
स मद्यस्तेन पापेन मुच्यते नात्र मंथयः ॥
एवं ज्ञात्वा तु शून्यं सुवर्णं देहि भार्गव ।
तुलामारुह्य कायस्य समानमात्मनस्तथा ॥
इत्युक्तो मुनिभिर्दिव्यै रामो धर्मभृतांवरः ।
प्रादात् सुवर्णं विप्रेभ्यः ततः पापादमुच्यत ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र हिजेभ्यो देहि काञ्चनम्
विव्वक्सेनं समुद्दिश्य यदीच्छेः शाश्वतीं गतिम् ॥”
इति वज्रपुराणे तुलापुरुषदाननामाध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।

नाशयत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

उत्सृष्टस्वर्णस्य गृहे चिरस्थापननिषेधो यथा,
“न चिरं स्थापयेद्देहं हेमं संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठत् भयावहं यस्मात् शोकव्याधिकारं नृणाम् ॥
शोघं परस्वीकरणात् अथ यः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥”
संप्रोक्षितं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तम् । अतएव विष्णु-
पुराणे ।

“तस्मात् सर्वलक्ष्मणा पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम्
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्यवे ॥

सुवर्ण

प्रमादतस्तु तत्रैतं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
अथवा स्वीययुक्तः स्यात् हेमादत्ते विनाशिनि
तदेव माह्वणायोत्सृष्टं ब्राह्मणमादकृतं यदि
चीरादिना अपक्रियते तदा तावदेव पुनरुत्-
सृज्य देयमिति दानसागरः ॥३॥ तत्तु अग्नि-
देवनम् । यथा,—

“आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्वलौहानि वाप्यथा”

इति शुद्धित्वम् ॥

(अथास्य मारणविधिः ।

“गलितस्य सुवर्णस्य षोडशशेन सीमकम् ।

योजयित्वा समुद्रस्य निम्बुनीरेण मर्हयेत् ॥

गोलं कृत्वा गन्धचूर्णं समं दद्यात्तदुपरि ।

शरावसंपुटे कृत्वा पुटेच्छिग्रहणोपलैः ।

एवं सुनिपुटेर्हेमं मोक्ष्यानं लभते पुनः ॥”

अस्य गुणाः ।

“कषायं तिक्तमधुरं सुवर्णं गुरु लेखनम् ।

हृद्यं रसायनं वन्यं चतुर्थं कान्तिदं शुचि ॥

आयुर्ध्मावयः स्वेद्यैर्वाग्बुद्धिस्मृतिप्रदम् ।

अयोऽस्मादग्राणाञ्च कुष्ठानां नाशनं परम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रमारसंग्रहे जारणमारणा-

धिकारे ॥३॥ हरिचन्द्रनम् । इति मेदिनी ॥

स्वर्णं गैरिकम् । इति रत्नमाला ॥ धनम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवर्णः, पुं, स्त्री, (सुष्ठु वर्णोऽस्य ।) हेमोऽयः ।

स अग्नीतिरक्तिकापरिमितस्वर्णम् । तत्पर्यायः

विस्तः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ कर्षं

सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् । इति लीलावती ॥ कर्ष-

परिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा,—

“विद्यात्कर्षं तथा चापि सुवर्णं कवलशङ्कम् ॥”

इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥)

सुवर्णः, पुं, (शोभनो वर्णो यस्य ।) स्वर्णकर्षः ।

यज्ञविशेषः । इति मेदिनी ॥ धुस्तूरः । इत्य-

मरः ॥ कणगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुष्ठु वर्णः, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । १३ । ६८ । ३३ ।

“वाससां सम्पदानेन स्वदारनिरतो नरः ।

सुवर्णञ्च सुवेशञ्च भवतीत्यनुशुश्रुमः ॥”)

सुवर्णकं, स्त्री, (सुवर्णमिव । इवार्थे कन् ।)

पित्तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन् ।

सुवर्णम् । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७५ ।

“तत्र स्नात्वा नरयेष्ट लभेत् बहु सुवर्णकम् ॥”

सुष्ठु वर्णो यस्य । कन् ।) सुन्दरवर्णशुक्ले, त्रि ॥

सुवर्णकः, पुं, (सुष्ठु वर्णो यस्य । कन् ।) आर-

ग्वधहृत् । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥

सुवर्णकदलो, स्त्री, (सुवर्णा सुवर्णवर्णा सुन्दर-

वर्णा वा कदलो ।) कदलोविशेषः । चांपा

कला इति भाषा । तत्पर्यायः । सुवर्णरत्ना २

कनकमोचा ३ पीता ४ सुवर्णमोचा ५ चम्पक-

रत्ना ६ सुरभिजा ७ सुभगा ८ हेमफला ९

स्वर्णफला १० कनकरत्ना ११ पीतरत्ना १२

गौरी १३ गौररत्ना १४ काञ्चनकदलो १५

सुरभिजा १६ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।

सुवर्ण

हिमत्वम् । स्वल्पाग्ने दीपनकारित्वम् । दृष्या-
दाहनाशित्वम् । कफावहत्वम् । तृणकारित्वम् ।

गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवर्णकारः, पुं, (सुवर्णं स्वर्णभूषणादिकं करो-

तीति । कृ + कर्ण ।) स्वर्णकारः । इति हला-

युधः ॥ सेकरा इति भाषा ॥ (यथा, मनुः ।

४ । २१८ ।

“राजाञ्च तेजः प्रादत्ते शूद्राञ्च ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकाराञ्च यशश्चर्मावकर्त्तृभिः ॥”)

सुवर्णगैरिकं, स्त्री, (सुवर्णं सुन्दरवर्णं गैरिकम् ।)

गैरिकभेदः । वर्णकमाटि इति वङ्गभाषा ।

पीतं गुरु इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।

स्वर्णधातुः २ सुरक्तकः ३ सन्याभ्रम् ४ वभ्रु-

धातुः ५ शिलाधातुः ६ । अस्य गुणाः ।

गैरिकं मधुरं शीतं कषायं व्रणरोपणम् ।

विस्कोटाशीऽग्निदाहघ्नं वरं स्वर्णादिगं शुभम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(तथाच ।

“गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा ।

सुवर्णगैरिकं, त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥

गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम् ।

चतुर्थं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णखण्डे प्रथम भागे ॥)

सुवर्णनकुली, स्त्री, (सुवर्णा नकुलो ।) महा-

ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवर्णपुष्पः, पुं, (सुवर्णवत् पुष्पं यस्य ।) राज-

तकण्ठे । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्-

संहितायाम् । २८ । १० ।

“श्रेष्ठो सुवर्णपुष्पः

पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः ॥”)

सुवर्णप्रसरः, स्त्री, (सुवर्णस्य प्रसर इव यत् ।)

पल्वलुकम् । इति वैद्यकम् ॥

सुवर्णवर्णकः, पुं, (सुवर्णस्य वर्णकं कृयविक्रयादि-

कर्त्ता ।) जातिविशेषः । सोनार वर्णिता इति

भाषा । स तु अम्बुषादं श्यायां जातः मध्यम-

वर्णसङ्करः । इति केशिक् । तस्य पार्तिव्यकारणं

यथा, ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । १० । ८५ ।

“कश्चिद्वर्णग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।

स्वर्णवैर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥”

अपि च ।

“गान्धिकः शाङ्गिकश्चैव कांस्यको मणिकारकः ।

सुवर्णजीविकश्चैव पञ्चते बणिजः स्मृताः ॥

अम्बुषाद्रजपुत्रान्तु जायते गान्धिको बणिक् ।

गन्धचन्दनधूपादिक्रयविक्रयकारकः ॥

गान्धिकां रजपुत्राञ्च संजातः शाङ्गिको बणिक् ।

शङ्खं दत्त्वा मुनेः प्रत्नैः शङ्खजीवी प्रकौत्तितः ॥

शाङ्गिक्यां गान्धिकाञ्जातस्ताम्रकां स्याप-

जीविकः ।

शाङ्गिकात् कांस्यकन्यायां मणिकारः प्रजायते ।

कांस्यकाराञ्च माणिक्यां सुवर्णजीविकोऽभवत् ॥”

इति पराशरपद्धतौ भार्गवरामकृतवर्णसङ्कर-

जातिमात्रा ॥

सुवहः

सुवर्णविन्दुः, पुं, (सुवर्णवत् विन्दुर्यत्र ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सुवर्णयुधी, स्त्री, (सुवर्णवत् पीता युधी ।) पीत-

वर्णयुधिका । स्वर्णयूह इति भाषा । तत्पर्यायः

सुगन्धा २ हेमयुधिका ३ युवतीष्टा ४ रत्नगन्धा ५

शिशुखण्डो ६ नार्गपुष्पिका ७ हरिणी ८ पीत-

युधी ९ पीतिका १० कनकप्रभा ११ मनोहरा

१२ गन्धाख्या १३ । अस्या गुणाः । स्वादुत्वम् ।

शिशिरत्वम् । शर्करार्त्तिपित्तदाहघ्नानाना-

त्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“युधिका गणिकाश्च सा पीता हेमपुष्पिका

युथोयुगं हिमं तित्तं कटपाकं सरं लघु ॥

मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफघातलम् ।

व्रणासमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सुवर्णवर्णः, पुं, (सुवर्णवत् वर्णो यस्य ।) विष्णुः ।

यथा,—

“सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

सुवर्णवर्णा, स्त्री, (सुवर्णवत् वर्णो यस्याः ।) हरिद्रा ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्णवर्णयुक्ते, त्रि ॥

सुवर्णा, स्त्री, (सुष्ठु वर्णो यस्याः ।) कृष्णागुरु ।

इति मेदिनी ॥ वाय्वालकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वर्णलोरी, हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(हास्तिनापुरकर्तुर्हस्तिनो माता । यथा, महा-

भारते । १२।८। ३४ । “सुहोतः खलु इच्छाकु-

कन्यामुपयमे सुवर्णां नाम तस्यामस्य जज्ञे

इत्यो य इदं हास्तिनपुरं स्थापयामास एत-

दस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥”

सुवर्णाख्यः, पुं, (सुवर्णस्य आख्या आख्या यस्य)

नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥ धुस्तूरञ्च ।

इति कनकाह्वयशब्ददर्शनात् ॥ (तीर्थविशेषः,

स्त्री । इति महाभारतम् । ३ । ८४ । १७ ॥)

सुवर्णी, स्त्री, (सुष्ठु वर्णो यस्याः ।) गौरादित्वात्

डोष् ।) आखुपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विहतिरस्या आखुपर्णीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

सुवयाः, [स] स्त्री, (सुष्ठु वयो यस्याः ।) प्रौढा

स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवस्त्रि, स्त्री, (शोभना वस्त्रिः ।) सोमराज्ञी ।

इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥

सुवस्त्रो, स्त्री, (सुवस्त्रि + पच्चे डोष् ।) सोमराज्ञी

इत्यमरटोकायां भरतः ॥

सुवसन्तः, पुं, (शोभनो वसन्तो यत्र ।) चैत्रावली

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुन्दरवसन्तकालः सुजा-

तीयवसन्तरोगश्च ॥

सुवसन्तकः, पुं, (शोभनो वसन्तो यत्र । कप् ।)

वासन्तो । मदनोक्तवः । इति मेदिनी ॥

सुवहः, त्रि, (सुखेन उद्यते इति । सु + वह +

खल् ।) सुखवाहः । इति मेदिनी ॥ (सुष्ठु

कहतोति । वह + षच् । सत्यवहः । इति

हेमचन्द्रः ॥

सुवीजः

सुवहा, स्त्री, (सुष्ठु, वृत्ति लौगम्यमिति । सु + वह + षष् ।) श्रेयात्मिका । राज्ञा (अस्याः पर्यायो यथा,—

“राज्ञा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा । एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा प्रेयसी तथा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गोधापदी । फलापर्णी । इत्यमरः ॥ २१४।७० ॥ शङ्खकी । (अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“शङ्खकी गजभस्या च सुवहा सुरभीरसा । महेरणा कुन्दरुको वल्लकी च बहुस्रवा ॥”) वीणा । इति मेदिनी ॥ त्रिहता । इति शब्दचन्द्रिका भरतश्च ॥ रुद्रजटा । इसपट्टे । नन्धनाकुली । मुशली । नीलसिन्धुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“सिन्धुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः । नीलपुष्पी तु निर्गुणो शेफाली सुवहा च सा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुवासः पुं, (शोभनो वासः ।) शोभनगन्धः । उत्तमनिवासः । इति कैचित् ॥ (महादेवः । इति महाभारतम् ॥ १३ । १७ । ११५ ॥)

सुवासिनी, स्त्री, (सुखेन वसतीति । सु + वस + णिनि ।) चिरिण्टी । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६ ॥ सुखेन वसतीति सुवासिनीति द्राविडाः । पिष्ट-कुलस्त्रे जातु चिरमेतति गच्छति चिरिण्टी । इट गतौ अन् मनीषादिः । सुवासिन्यां चिरिण्टी स्यात् द्वितीयवयसि स्त्रियामिति रुद्रः । चर-ण्टीत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥

सुविद, पुं, (सुष्ठु, वेत्तीति । विद् + क्तिप् ।) पण्डितः । गुणयुक्तनार्याम्, स्त्री । इत्यमरे सौविदस्य शब्दटीकायां रामायणम् ॥

सुविदः, पुं, (सुष्ठु, वेत्तीति । सु + विद् + कः ।) सौविदः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ राजा । इति भरतः ॥

सुविदत्, पुं, (सुष्ठु, वेत्तीति । विद् + क्तिप् । तमतौति । अत् + क्तिप् ।) राजा । इत्यमरे सौविदस्य शब्दटीकायां रायमुकुटः ॥

सुविदत्, त्रि, (सुष्ठु, वेत्तीति । सु + विद् + “सुविदः कवन् ॥” उणा० ३ । १०८ । इति कचन् ।) कुटुम्बः । इत्युणादिकोषः ॥

सुविदत्, स्त्री, अन्तःपुरम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

सुविदत्, स्त्री उदा नारी । इत्यमरे सौविदस्य शब्दटीकायां रायमुकुटः ॥

सुविधिः, पुं, (सु शोभनो विधिर्यस्य ।) अर्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तमविधाश्च ॥

सुविनीता, स्त्री, (सुष्ठु, विनीता ।) सुकरा गौः । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिशयविजयविशिष्टे, त्रि ॥

सुवीजः, पुं, (सु शोभनं बीजं यस्य ।) खसखसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महादेवः । इति महाभारतम् ॥ १३ । १७ । ३८ ॥) सुन्दरबीजे, स्त्री । तद्वति, त्रि ॥

३८७

सुव्रता

सुवीरक, स्त्री, (सु + वीर शौर्यं + ण्वल् ।) सौवीराञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका । (पर्यायोऽस्य यथा,—

“सुवीरकं पार्षतेयं सौवीरं नीलमञ्जनम् ॥” इति वेद्यकरत्नमालायाम् ॥)

सुवीरान्त, स्त्री, (सुवीरं अतिशयतेजःशालि चक्रे यस्य ।) काञ्चिकम् । इति जटाधरः ॥

सुवीर्य, स्त्री, (सुष्ठु, वीर्यं यस्य ।) वदरोफलम् । इति जटाधरः ॥ उत्तमवीर्यश्च ॥

सुवीर्या, स्त्री, (सुष्ठु, वीर्यं यस्याः ।) वनका-पांसी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वनकापांसी-शब्दस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

सुव्रतः, पुं, (शोभनो व्रतः ।) शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, सुन्दरवर्तुलः ॥ (यथा, भारते ॥ १ । १५४ । ८ ।

“पश्य बाहू सुव्रतौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ॥” सुष्ठु, व्रतं चरितं यस्येति । सञ्चरितः । यथा, रघुः । ८ । ७७ ।

“मयि तस्य सुव्रत ! वर्तते लघुसन्देहपदा सरस्वतो । शृणु विद्युतमत्त्वमार । तां हृदि चैनामुपधातुमहंमि ॥”)

सुव्रता, स्त्री, (सुष्ठु, व्रता ।) पतपत्नी । काकली-द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवेगा, स्त्री, (सुष्ठु, वेगो यस्याः ।) महा-ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवेलः, पुं, (सुगता वेला समदकुलं येन । यहा, सुष्ठु, वेला स्थितिर्यस्य ।) त्रिकूटपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, अनधराधवे । ६ । १७ ।

“शुक्ला दाशरथो सुवेलकटके माटीपमर्षधनु-ष्टङ्कारः परिपूरयन्ति ककुभः प्रोच्छन्ति कोत्ते-यकान् ॥”)

सुवेलः, त्रि, (शोभना वेला मर्यादा स्थितिर्यस्य ।) प्रणतः । शान्तः । इति मेदिनी ॥

सुवे(ष)शः, पुं, (शोभनो वेशो यस्य ।) श्वेतैकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरवेशयुक्ते, त्रि । यथा,

“सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भातरं यदि वा सुतम् । योनिः क्लिद्यति नारीणां मल्यं मल्यं हि नारद ॥” इति महाभारतम् ॥

सुवेशी, [न] त्रि, (सुवेशोऽस्यास्ताति । इनिः ।) सुन्दरवेशयुक्तः ॥

सुव्रतः, पुं, (सुष्ठु, व्रतं यस्य ।) भाविकल्पोयाह-द्विशेषः ॥ वत्तमानकल्पोयाहद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कार्तिकेयः । यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ७ ।

“सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रियः ॥”) शोभनव्रतयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । २३४ । २७ ।

“सुव्रता चापि कल्पाणी सर्वभूतेषु विद्युता । अस्मत्पते महात्मानं वशिष्ठमपि सत्तमम् ॥”)

सुव्रता, स्त्री, (सुष्ठु, व्रतं यस्याः ।) सुखसंदोह्या गौः । इत्यमरः । २ । ८ । ७९ ॥ शोभनव्रता ।

सुशीत

इति मेदिनी ॥ वर्तमानकल्पीयपञ्चदशजिन-माता । इति हेमचन्द्रः ॥ (गठी । तत्पर्यायो यथा,—

“गठी पलाशो घड् पन्था सज्जता गन्धमूलिका । गन्धारिका गन्धवधुर्वधुः पृथुपलाशिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ सुशमी, [न] पुं, राजविशेषः । इति पुराणम् ॥

निन्दितब्राह्मणविशेषः । यथा,—

“सुशमी नाम को देव किं जातीयः किमात्मकः कुतस्तस्य च वै मुक्तिः केन वा यत् हेतुना ॥ श्रीभगवानुवाच ।

सुशमी नाम दुर्मन्धाः सीमा पापात्मनामभूत् । अनाम्नायविदां वशि विप्राणां क्रूरकर्मणाम् ॥”

इति पाद्योत्तरखण्डे ८० अध्यायः ॥ सु + शृ गि हिमे + “अन्यं भ्योऽपि दृश्यन्ते ।”

३ । २ । ७५ । इति मनिन् ।) सुश्रुणाति यः । इति मुग्धबोधटोकायां दुर्गादासः ॥ शोभनसुख-विशिष्टे, त्रि ॥

सुशान्तः, पुं, (सुष्ठु, हृदं शल्यं कण्टकं यस्य ।) खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खदिरशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

सुशवी, स्त्री, कारवेजः । कणजीरकः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ २ । ४ । १५५ ॥

सुशाक, स्त्री, (सुष्ठु, शाको यस्मात् ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुशाकः, पुं, (सुष्ठु, शाको यस्य ।) चतुः । भिण्डा । तण्डुलोयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुशान्ता, स्त्री, शशिध्वजराजपत्नी । यथा, कल्किपुराणे २२ अध्याये ।

“शशिध्वजो महातेजा गजयुतबलः सुधीः । तस्य पत्नी महादेवो विष्णुव्रतपरायणा ॥

सुशान्ता स्वामिनं प्राह कल्किना योऽमुद्यतम् नाथ कान्तं जगन्नाथं सर्वान्तर्धामिनं प्रभुम् । कल्किं नारायणं साक्षात् कथं त्वं प्रहरिष्यसि ॥”

सुशिखः, पुं, (शोभना शिखा यस्य ।) अग्निः । इति जटाधरः ॥ उत्तमशिखायुक्ते, त्रि ॥

सुशिखा, स्त्री, (शोभना शिखा ।) मयूरशिखा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुन्दरकेशः । यथा, भागवते । ३ । २० । ३६ ।

“मध्यं विपोदति हृष्टस्तनभारभीतं शान्तेव दृष्टिरमला सुशिखासमूहः ॥”)

सुशीतं, स्त्री, (शोभनं शीतम् ।) पोतचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिशयशीतञ्च ।

तद्वति, त्रि ॥

सुशीतः, पुं, (सुष्ठु, शीतः ।) ऋक्सूक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुशीतलं, स्त्री, (सुष्ठु, शीतलम् ।) गन्धतण्डुलम् । इति रत्नमाला ॥ (गन्धतण्डुलशब्दस्य विशेषो ज्ञेयः ॥) अतिशीतगुणविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६५ । ४ ।

“निर्मलस्वादु शलिलं मनोहारि सुशीतलम् ॥”) सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधु ॥”)

सुश्रुतः

सुश्रीता, स्त्री, (सुष्ठु, श्रीता ।) शतपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुश्रीविका, स्त्री, कन्दविशेषः । वाराहीकन्दः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुश्रीमः, पुं, श्रीतगुणः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ तद्वति, त्रि ॥

सुशीलः, पुं, (सु शोभनं शीलमस्य ।) चोलराजः । यथा,—

“यो विष्णुदासः स तु पुण्यशीलो
यशीलभूपः स सुशीलनामा ।
आवामुभौ तत्समरूपभाजौ
इत्यौ कृतौ तेन रमाप्रियेण ॥”

इति पाञ्च उत्तरखण्डे ५४ अध्यायः ॥
शोभनशीलविशेषः, त्रि ॥ (यथा, भागवते ।
६ । १ । १७ ।

“सन्धोचो नो ह्ययं लोके पत्याः क्षेमोऽकुतोभयः ।
सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः ॥”
शोभनं शीलमिति । सच्चिरित्रे, क्लौ । यथा,
महाभारते । ३ । २६७ । ४३ ।

“त्वया सुशीलव्रतपुण्ययुक्तया
ममद्वृतं साध्वि पुनः कुलौनया ॥”

सुशीलता, स्त्री, (सुशीलस्य भावः ।) तत् ।
टाप् । सत्स्वभावः । सुशीलत्वम् ॥

सुशीला, स्त्री, (शोभनं शीलं यस्याः) टाप् । (श्रीकृ-
ष्णस्याष्टमद्विष्यन्तगतमहिषीविशेषः । यथा,—

“सष्टौ महिष्यस्ताः सर्वा रूक्मिण्याया
महात्मनः ।

रूक्मिणी मत्स्यभामा च कालिन्दी च शर्चिस्मिता ॥
मित्रविन्दा जाम्बवती नाम्नाजितो सुलक्षणा ।

सुशीला नाम तन्वङ्गी महिष्याष्टमाः स्मृताः ॥”
इति पाट्योत्तरखण्डे ६८ अध्यायः ॥

यमभार्या । इति केचित् ॥
सुश्रीका, स्त्री, (शोभना योः शोभा यस्याः ।
कप् ।) सङ्गकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दर-
श्रीयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३ । ११३ ।

“हारोपशोभितां कृत्वा सर्वां हारवतीं पुरोम् ।
संमृष्टरथां सुश्रीकां बहुरत्नोपशोभिताम् ॥”

सुश्रुतः, पुं, विश्वामित्रमुनिपुत्रः । स तु चिकित्सा-
शास्त्रकर्ता । यथा,—

“तथा धन्वन्तरिवंशे जातः क्षीराब्धिमन्यने ।
देवादीनां जीवनाय आयुर्वेदमुवाच ह ।
विश्वामित्रसुतायैव सुश्रुताय महात्मने ॥”

इति गारुडे १५० अध्यायः ॥
अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः ।

“अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् ।
अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशिराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तोषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् ।
वत्स वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वश्रवरत्नभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति बाहुजः
स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदां वरः ॥
आयुर्वेदं ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्वप्राणि दद्यात्तोर्यमुपकारो महात्मसः ॥

सुषीमः

पितृर्वचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।
तेन मार्गं समधत्तुं मुनिस्तनुशतं ययौ ॥

अथ धन्वन्तरिं सर्व्ववानप्रस्थायमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरयेष्ठं मुनिर्भवेद्द्विभिः स्तुतम् ॥

काशिराजं दिवोदासं तेषु प्रयत्नं विनयान्विताः ।
स्वागतं व इति स्नाह दिवोदासो यशोधनः ॥

कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुस्तत्तम् ॥

भगवन् मानवान् दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपोडितान् ।
क्रन्दतो म्रियमानांश्च जातास्नाकं हृदि व्यथा ॥

आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः ।
आयुर्वेदं भवानस्मान्धापयतु यत्नतः ॥

अङ्गोक्त्य वचस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशत् ।
व्याख्यातं तेन ते यत्नात् जगद्भुम्भनयो मुदा ॥

काशिराजं जयाश्रीर्भिरभिनन्द मुदान्विताः ।
सुश्रुताद्याः सुसिद्धार्था जग्मर्गं स्वकं स्वकम् ॥

प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वं तन्वं कृतवान् स्फुटम् ।
सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्वाणि तेनिर ॥

सुश्रुतं कृतं तन्वं सुश्रुतं बहुभिर्यतः ।
तस्मात्तत् सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमण्डले ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(क्लौ, गोष्ठीयाद्वा दृष्टिप्रश्रः । यथा, मनुः ।
३ । २५४ ।

“पितरं खदितमित्येव वाष्पं गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।
ममर्द्रामित्यभ्युदये दवे रुचितमित्यापि ॥”

सुषमः, त्रि, (सुष्ठु, ममं सर्व्वं यस्मात्) “सुविनिर्दुर्भ्यः
सुपिस्मृतिममाः ।” ८ । ३ । ८८ । इति षत्वम् ।

शोभनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥ समः ।
इति मेदिनी ॥

सुषमा, स्त्री, (सु शोभनं समं सर्व्वं यथा) । परमा
शोभा । इत्यमरः । १ । ३ । १७ ॥ (यथा,
नैषधे । १८ । २ ।

“जयजय महाराज प्राभातिकीं सुषमामिमं
मफलयतमां दानादक्ष्णोर्द्वारालम्पक्ष्णयोः ॥”

निजानां कालभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
सुषवी, स्त्री, (सुष्ठु, सूते फलानीति) सु + सू + अच्
गौरादित्वात् ङीप् ।) कारवेक्षः । इत्यमरः ।

२ । ४ । ११५ । कृष्णजोरकः । जोरकः । इति
मेदिनी ॥ सुट्टकारवेक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुषिः, स्त्री, (सुष्ठु, स्यतीति) सु + सो + बाहु-
लकात् किः ।) शुषिः । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥

सुषिरं, क्लौ, (शुष शोषणे + “इषिमदीति” उणा०
१ । ५२ । इति किरच् ।) पृषोदरादित्वात् शस्य
सः । यद्वा, सुषिरस्यास्तोति । सुषि + “ऊषसुपि
सुष्कमधो रः ।” ५ । २ । १०७ । इति रः ।

शुषिरम् । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । ८ । ११ ॥
(काष्ठम्) । इति काशिका ॥ छिद्रयुक्ते, त्रि ।

यथा, बृहत्संहितायाम् । ५३ । ८८ ।
“शस्त्रीषधिद्रुमलतामधुरा सुगन्धिः
स्निग्धा समा न सुषिरा च मञ्जी नराणाम् ॥”

सुषीमः, पुं, सर्पाविशेषः । इति मेदिनी ॥ चन्द्र-
कास्तर्माणः । इति जटाधरः ॥

सुषेणः

सुषीमः, त्रि, श्रीतगुणयुक्तः । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥
मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥

सुषुप्तं, क्लौ, (सु + स्वप् + क्तः ॥
यथा,—

“यो जागरे बहिरनुत्तणधम्मिणीऽर्थान्
भुङ्क्ते समस्तकर्णैर्हृदि तत्सदृशान् ।

स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः
स्मृत्यन्वयाक्षिगुणवृत्तिहृदिन्द्रियैः ॥”

इति श्रीभागवते । ११ । १३ । ३२ ।
सुषुप्तियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ ।
५३ ।

“यथा सुषुप्तः पुरुषो विज्ञं पश्यति चात्मनि ।
आत्मानमेकदेशस्य मन्यते स्वप्न उल्लितः ॥”

सुषुप्तिः, स्त्री, (सु + स्वप् + क्तृन् ।) मत्त्वप्रधानं
अज्ञानम् । तस्य नामान्तरम् । कारणशरीरम् ।

आनन्दमयकोषश्च । इति वेदान्तसारः । सर्व्वस्य
स्थूलसूक्ष्मोपाधेः कारणोपाधौ लीनत्वं सुषुप्ति-
त्वम् । इति तट्टोका ॥ अवस्थाविशेषः । यथा,

“स्वप्नावस्था परीक्षिता सुषुप्तावस्थेदानीं परी-
क्ष्यते । तत्रैताः सुषुप्तविषयाः श्रुतयो भवन्ति
यद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न
विजानात्यासु नाड्येषु मृतो भवतीति । नाडी-
रनुक्रमस्य श्रूयते । ताभिः प्रत्यवच्छेद्य पुरीतति
शेत इति । विकल्पमानेषु तु सुषुप्तिस्थानेषु
कदाचिन्नाड्योः प्रतिबध्यते कदाचित् पुरीततः
कदाचिदात्मन इत्यशामिष्यत् । तस्मादप्यात्मव
तु सुप्तिस्थानमिति ।” इति शारीरिकभाष्ये ३
अध्याये २ पादः ॥ किञ्च “यत् सुप्तो न कञ्चन
कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्
सुषुप्तम् ।” इति माण्डूक्योपनिषत् ॥ सुनिद्रा
च ॥

सुषुम्ना, स्त्री, (सुषु इत्यव्यक्तशब्दं न्यायतीति ।
स्ना + कः ।) मेरुदण्डवाह्ये इडापिङ्गलानाडौ-
मध्यस्थनाडीविशेषः । यथा,—

“मरोर्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे
निषण्णे

मध्ये नाडी सुषुम्ना त्रितयगुणमयी चन्द्र-
सूर्याग्निरूपा ।”

इति षट्चक्रभेदः ॥ * ॥

तस्या अशुभलक्षणं यथा,—

“क्षणं वामं क्षणं दक्षे यदा वृद्धति माकृतः ।
सुषुम्ना सा च विज्ञेया सर्व्वकार्यहराशुभा ॥
तस्यां नाड्यां स्थितो वज्रज्वलन्तकालरूपिणः
विषमं तं विजानीयात् सर्व्वकार्यविनाशनम् ॥
यदानुक्रममुक्त्वा तस्यां नाड्यां इयं वृद्धते ।
तदा तस्य विजानीयादशुभं समुपस्थितम् ॥”

इति ब्रह्मयामलम् ॥
“मेरुवाह्ये इडा नाडी पिङ्गलया समन्विता ।
सुषुम्ना भानुमार्गेण ब्रह्मद्वारावधिस्थिता ॥”

इति योगसूत्रोदयः ॥
सुषेणः, पुं, करमर्हकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४८ । ७१ ।

सुसवी

“महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी ॥”
“शोभना सेना स्वगणात्मिका यस्य ॥” इति तत्र
शाङ्करभाष्यम् ॥ वानरराजसुयोववेद्यः । इति
मेदिनी ॥ वेतसः । इति राजनिर्घण्टः (वसु-
देवपुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २४ ।
५३-५४ ।

“वसुदेवस्तु देवक्यामष्टपुत्रानजीजनत् ।
कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधीः ॥
ऋजुं समईनं भद्रं सङ्कर्षणमहोत्तरम् ।
अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल ॥”
नागविशेषः । इति महाभारतम् । १।५७।१६॥
नृपविशेषः । स च शूरसेनाधिपतिः । यथा,
रघुः । ६ । ४५ ।

“सा शूरसेनाधिपतिं सुषेण-
मुद्दिश्य लोकान्तरगौतकीर्त्तिम् ।
आचारशुद्धीभयवशदोषं
शुडान्तरस्या जगदे कुमारौ ॥”

सुषेणिका, स्त्री, क्षणविहता । इत्यमरः । २ ।
४ । १०८ ॥

सुषेणी, स्त्री, चिह्नत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुषोमा, स्त्री, नदीभेदः । इति श्रीभागवते । ५।
१८ । १७ ।

सुष्ठु, व्य, (सुतिष्ठतीति । सु + स्था + “अपदः सु-
स्थः ।” उणा० १ । २६ । इति कुः । सुपमा-
दित्वात् षत्वम् । प्रशंसा । अतिशयम् । इत्य-
मरः । ३ । ४ । १ ॥ सत्यम् । इति संचिम-
मारोणेदादितृत्तिः ॥ (यथा, भागवते । ४।२।१७
“पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्य सारं सुष्ठु मितं मधु ।
स्मयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ह ॥”
“सुष्ठु गम्भीरार्थम् ॥” इति तट्टीका ॥)

सुष्म, स्त्री, रज्जुः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
सुमंयतः, त्रि, । सु + सम् + यम + क्तः । यथा-
विधिमंयमविशिष्टः । यथा, ब्रह्मपुराणम् ।
“यो यः कश्चित्तोर्थयाद्वान्तु गच्छेत्
सुमंयतः स च पूर्व गृहे स्त्री ।
कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
संपूजयेत् भक्तान्मन्त्रा गणेशम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सुमस्कृतं, त्रि, (सुष्ठु संस्कृत्यते इति । सु + सं +
क्त + क्तः ।) छुटादिनानाद्व्येण प्रयत्नसंस्कृत-
व्यञ्जनादि । तत्पर्यायः । प्रयत्नम् २ इत्यमरः ॥
“तैलपाकसुसंस्कारे प्रयत्नसुपसंस्कृतम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

उत्तमसंस्कारविशिष्टम् ॥

सुमत्या, स्त्री, जनकराजभार्या । यथा,—
“जानामि पितरं चाहं विदेहाधिपतिं नृपम् ।
तस्य भार्या सुमत्याख्यामहं जानामि मातरम् ॥
भ्रातरस्तत्सुताः सर्वे सीता मे भगिनी शुभा ।
सुसत्या मम मातेति लोको जानाति मन्ततम् ॥”

इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥

सुमवी, स्त्री, सुषवो । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः । २ । ४ । १५५ ॥

सुहृद्

सुहिता

सुसम्पत् । (सुष्ठु सम्पत् । प्रादिसमासः ।)
सुसम्पद् । सौभाग्यम् । तत्पर्यायः । परभागः ३
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुसहः, त्रि, सुखमह्यः ॥ दुःसहभिन्नः । सुखेन
सह्यतेऽसाविति सहधातोः कर्मण्यल्प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

सुसारः, पुं (सुष्ठु, सारो यस्य ।) रत्नखदिरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयसारविशिष्टः, त्रि ॥
सुसारवत्, स्त्री, (सुसारोऽस्यस्येति । मतुप् ।
मस्य वः ।) स्फाटिकम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सुसिकता, स्त्री, (सुष्ठु, सिकतेव ।) शर्करा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ उत्तमवालुका च ॥

सुमोया, स्त्री, उत्तार्हमाता । सा तु षष्ठजिन-
जननी । इति हेमचन्द्रः ॥ (शोभना सीमा)
उत्तमसीमा च ॥

सुस्थः, त्रि, (सु + स्था + क्तः ।) सुखेन तिष्ठति यः ।
अरोगी । यथा, श्रीभागवते । १० । ३ । २७ ।

“मर्त्यां मृत्युव्यालभीतः पलायन्
सर्वान् लोकान् निर्भयं नाध्यगच्छत् ।
त्वत्पादाङ्गं प्राप्य यदृच्छयाद्य
सुस्थः श्रुते मृत्युरस्मादपैति ॥”

सुस्थता, स्त्री, (सुस्थस्य भावः । तल् ।) आरोग्य-
म् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुस्थिरः, त्रि, (सुष्ठु, स्थिरः ।) स्थिरतरः । यथा,
श्रीभागवते । ११ । ६ । ३१ ।

“न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सुपु-
ष्कलम् ।

ब्रह्मेतद्वितीयं वे गीयते बहुधर्षिभिः ॥”
सुस्राः, पुं (सुष्ठु, स्रात्यनेन रुचत्वात् । सु + स्त्रे
+ क्तिप् ।) शमोधान्यभेदः । खेसरो इति
भाषा । अस्य गुणाः ।

“सुस्रा दुर्व्यातलो रुचः कषायो विशदो गुरुः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुस्रातः, पुं (सुष्ठु + स्रातः ।) यज्ञान्तस्नानकृत् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दररूपकृतस्नानं, त्रि ।
यथा,—

“अघाहः सु निवृत्तेषु सुस्राताः कृतमङ्गलाः ।
प्राशुच्यादिप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् सस्तिवाच च ॥”
इति श्रुतिरत्नम् ॥

सुस्मिता, स्त्री, (सुष्ठु, स्मितं यस्याः ।) स्त्रीभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरपडास्ययुक्ते त्रि ॥

सुहस्तो, [न्] पुं, बौद्धभेदः । यथा,—
“महागिरिसुहस्त्यद्या वज्रान्ता दशपूर्व्विणः ।”
इति हेमचन्द्रः । ३४ ॥

सुहितः, त्रि, (सु + धा + क्तः ।) विहितः । तमः ।
इति विश्वः ॥ (यथा, हस्तसंहितायाम् ।
५१ । २८ ।

“अतिबहु तदा भुक्तानं संस्थितः सुहितो
वदेत् ॥”

सुहिता, स्त्री, (सु + धा + क्तः । टाप् ।) अग्नि-
जिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥

सूक्तं

सूक्तम् । पुं, (सु शोभनं कृत् कृदयं यस्य ।)
सूक्तम् । मितम् । सखा । इत्यमरः । २।८।१२॥
(यथा, हितोपदेशे ।

“सूक्तदां हितकामानां यः शृणोति न भाषि-
तम् ।

विपत्तविहिता तस्य स नरः शत्रुमन्दनः ॥”)
एकस्मात्प्रज्ञातत्तत्तत्पर्यन्तम् । यथा,—

“पातालं हिवुकस्यैव सूक्तदम्भस्यतुर्थकम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

“शशिजः सूक्तदग्दहतः करोति चातुर्थ्यज्ञास्य-
धनवन्तं वचसामधिपः ॥” इत्यादिकोष्ठोपदेशः ॥

(महादेवः । इति महाभारतम् । १३।१७।८८॥)
सूक्तदयः, त्रि, (सुष्ठु, कृदयमन्तःकरणं यस्य ।)

प्रशस्तमनाः । तत्पर्यायः । हृदयान् २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ३ ॥ सूक्तदयः ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुहोतः, पुं, चन्द्रवंशीयबृहदिपुराजपुत्रः । यथा,
“बृहदिषोष दायादः सुहोतो नाम धार्मिकः
सुहोतस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ॥”

इति महाभारते हरिवंशे पितृकल्पे २० अः ॥
(सहदेवपुत्रः । यथा, महाभारते । १।८।५।८० ।

“सहदेवोऽपि माद्रोमेव स्वयंवरे विजयां नामो
पर्यमे मद्वराजस्य दातिमतो दुहितरं तस्या
पुत्रमजनयत् सुहोतं नाम ॥” ॥ भरतवंशी-
यस्य भुमन्योः पुत्रविशेषः । यथा, तत्वेव । १ ।
८४ । २४ ।

“सुहोतय सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा ।
पुष्करिण्यामृचोकाश्च भुमन्योरभवन् सुताः ॥”)

सूः, स्त्री, सूतिः । जेषः । सूधातोः क्तिप्प्रत्ययेन
निष्पन्नमिति केचित् ॥

सूकः, पुं, बाणः । वातः । उत्पन्नम् । इति मेदिनी ॥
सूकरः, पुं, (सूइत्यव्यक्तशब्दं कर्तुं शीलमस्य ।
कृ + टः ।) वराहः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
(यथा, वैराग्यगतके । १६ ।

“कामिजनपरमभोम्यं कामसुखे धारयन्ति
वीभक्षम् ।

मन्तः शमसुखरमिकाः सुधाशनाः सूकराश्च
इव ॥” ॥

सूष्ठु, कर्तुं शीलमस्य । सु + कृ + टः । पक्षे
उपसगस्य दोषत्वम् ।) कुम्भकारः । इति
शब्दरत्नावली ॥ मृगभेदः । इति जटाधरः ॥

सूकरी, स्त्री, (सूकर + जानी डोष् ।) सूकर-
भार्या ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २५६ ।

“पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणो या सुरां
पिवेत् ।

इहैव सा शुनी गृध्रो सूकरी चोपजायते ॥”)
वराहक्रान्ता । इति शब्दमाला ॥

सूक्तं, त्रि, (सुष्ठु, उक्तम् ।) शोभनोक्तिविशिष्टम् ।
वेदोक्तस्तोत्रमन्त्रादि । यथा, ऋग्वेदस्य अग्नि-
मीले, इत्यादि अग्निस्तुतम् । १ । १ । १ ॥ ॥

सहस्रशीर्षेत्यादि पुरुषस्तुतम् । १०।८०।१२॥ ॥
अहं रुद्रे भिरित्यादि देवोस्तुतम् । १०।१२५।१॥ ॥

सूचिका

विश्वमेदिनी ॥ (प्रापनम् । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३१२ ।

“यव स्यादङ्क एकस्मिन्नाङ्कानां सूचनाखिला ।
तदङ्कमुखमित्याहुर्वीजार्थख्यापकश्च तत् ॥”

सूचिः, स्त्री, (सूच्यतेऽनयेति । सूच + णिच् +
“सच इः ।” उणा० ४ । १३८ । इति इः ।)

अधनी । इत्यमरः । १।५।७ ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरः । १०४ । ७५ ।

“चन्द्रोऽग्निविषमाहारे गीतानि श्रुतिसूचयः
प्रधानं बन्धनपीपी माला दिग्धा गरावली ॥”

“विषय भरतोऽतोव व्रणे तुद्यव सूचना ।”
इति रामायणे । २ । ७५ । १७ । इत्यत्र तु

महाकविप्रयोगवशात् साधुत्वम् ॥ नृत्यप्रभेदः ।
शिखा । यथा,—

“सूचिनृत्यप्रभेदे च अधनीशिखयोरपि ।”
इति रत्नकोषः ॥

(यथा, कुमारः । ५ । ४३ ।

“अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-
विमानना सुभ्रु कुतः पितृगृहे ।
पराभिमर्शो न तवान्ति कः करं
प्रसारयेत् पन्नगरसूचये ॥” ॥

केतकोप्यम् । इति सूचिपुण्यशब्दार्थनात् ॥
यथा, ऋतुसंहारे । २ । २३ ।

“मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्तात्
पवनचलितशाखैः शाखिभिरुत्थितोव ।
हसितमिव विधने सूचिभिः केतकोनां
नवसलिलनिषेकात् शान्ततापो वनान्तः ॥”

व्यूहविशेषः । यथा, मनुः । ७ । १८१ ।
“संहतान् योधयेदस्यान् कामं विस्तार-

येदङ्गन् ।

सूच्या वज्रेण चेतान् व्यङ्गेन व्यूहं योधयेत् ॥”
सूचिकः, पुं, सूच्या जीवति यः । दरजौ इति

भाषा । तत्पर्यायः । सौचिकः २ सौचिः ३
तुङ्गायः ४ सूचभित् ५ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ८ ।
“हस्ते नापितचाक्रिकचौरभिषकसूचिक-

द्विपथाहाः ॥”)

सूचिका, स्त्री, (सूचिरेव स्वार्थे कन् ।) सूचिः ।
हस्तिशृणुः । इति केचित् ॥

सूचिकाधरः, पुं, (सूचिकायाः शृणुस्य धरः ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥

सूचिकाभरणः, पुं, औषधविशेषः । यथा,—
“विषं पलमितं सूतः शाणकशूर्णेद्युयम् ।

तच्चूर्णं संपुटे कृत्वा काचलिसगरावयोः ॥
मुद्रां कृत्वाथ संशोष्य ततश्चुङ्गां निवेशयेत् ।

वङ्गं शनैः शनैः कुर्यात् प्रहरद्वयसङ्ख्याया ॥
ततः उदवाय्य तन्मुद्रामुपरिस्थगरावकात् ।

संलग्नो यो भवेद्भूमस्तं गृह्णीयाच्छनैः शनैः ॥
वायुस्पर्शो यथा न स्यात्ततः कृप्यां निवेशयेत् ।

यावत् सूच्या मुखे लग्नं कृप्या निर्याति भेषजम्
तावन्मूत्रो रसो देयो मूर्च्छितं सन्निपातिनि ॥

चुरेण प्रक्षते मूर्च्छितं तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् ॥

३६१

सूची

रक्तभेषजसम्पर्कात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति
तथैव संपदष्टोऽपि मृतावस्थोऽपि जीवति ।

यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दोग्यते ॥”
इति सूचिकाभरणो रसः ॥

इति भेषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपि च ।
“विषं पल रस शाणं तच्चूर्णं काचलेपिते ।

मृत्संपुटे च संक्षुब्धं चूर्णां संस्थाप्य ञाच-
येत् ॥

शनैर्यामहयं पक्ता तं समुदास्य शीतलम् ।
जडं पातगतं धूमं गृह्णीत्वा मृष्टमाकृतम् ॥

यावत् सूच्या मुखे लग्नं कृप्या प्रायाति भेषजम्
चुरेण प्रक्षते शोषं तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् ॥

त्रिदोषे मूर्च्छितो जीवो रक्तभेषजसङ्गमात् ।
संपदष्टो मृतावस्थः सोऽपि जीवति तत्क्षणात्

दद्याच्च मधुरं तोयं सूचिकाभरणे रसे ॥”
इति सूचिकाभरणरसः सन्निपाते ॥

इति रसप्रदीपः ॥ * ॥ (अपि च ।
“रसगन्धकनागश्च विषं स्थावरजङ्गमम् ।

मातृस्यवाराहमायूरच्छागपित्तविभावयेत् ॥
सूचिकाभरणो नाम भैरवेण प्रकीर्तितः ।

सूचिकाग्रेण दातव्यः सन्निपातनिवर्हणः ॥”
इति सूचिकाभरणो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारमंथे ज्वराधिकारे ॥)
सूचिकामुखं, स्त्री, (सूचिकेव क्रमसूक्ष्मं मुखं यन्म-

शङ्कः । इति हारावली । ११० ॥ सूच्यास्य, चि ॥
सूचितः, त्रि, (सूच + क्तः ।) कथितः । बोधितः ।

(यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३२१ ।
“अङ्गान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्गस्याविभागतः ।

यत्राङ्गोऽवतरत्येषोऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥”)
सूचिपत्रकः, पुं, (सूचिवत् सूक्ष्माणि पत्राणि

यस्य । कप् ।) सितारवशाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सूचिपुण्यः, पुं, (सूच्याकारं पुण्यमस्य । सूचिरिति
नाम्ना स्यात्तं पुण्यमस्यति वा ।) केतकवृक्षः ।

इति जटाधरः ॥
सूचिरोमा, [न] पुं, (सूचिवत् रोमाणि यस्य ।)

वराहः । इति हारावली ॥
सूचिवदनः, पुं, (सूचिवत् सूक्ष्मं वदनं यस्य ।)

नकुलः । मसकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूचिवान्, [त] पुं, (सूचिस्तदाकारचक्षुरस्य-

स्येति । मतुप् । मस्य वः ।) गरुडः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सूचिशालिः, पुं, (सूचिवत् सूक्ष्मः शालिः ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूचो, स्त्री, (सोच्यतेऽनया । सिव + “सिषेष्टे रूच-
उणा० ४ । ८३ । इति चट् । टेकत्वञ्च ।

टित्वात् ङीप् । गौरादित्वात् ङोष् इति केचित्
सूच + इः । कृदिकारादिति ङीप् वा ।) सोवन-

द्रव्यम् । सूच इति भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ५८ । १८ ।

“यावत् सूच्यास्तोत्राया विध्ये दग्धेण मारिष-
तावदप्यपरित्याज्यं भूमिर्नः पाण्डवान् प्रति ॥”

सूच्या

वैद्यकीयकार्यमस्या यथा,—

“एषण्णागतिमन्विष्य चारसूत्रानुसारिणीम् ।
सूचो विदद्याद्गत्यन्ते चोभय्याश्च निर्वरेत् ॥

सूत्रस्यान्तं समानीय गाढबन्धनमाचरेत् ।
ततः चारवलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥

चाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावच्च क्षिप्यते गति-
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्यो वैद्ये न जानता ॥

अर्जुदादिषु चोत्तिष्ठ्य मूले सूत्रं न धापयेत् ।
सूचोभियंवकाभिराचितं वासमन्ततः ।

मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिक्ने चोपचरद्वयम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिग्रहे नाडोत्रणाधिकारे ॥

आङ्गिकाभिनयविशेषः । अङ्गहाराच्छेदा । इति
मेदिनी ॥ करणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टि ।

इति केचित् ॥ (केतकोप्यम् । इति सूचिशब्द-
दर्शनात् ॥ व्यूहविशेषः । यथा, मनुः । ७ । १८७ ।

“वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडे न वा ॥”
सूचो, [न] त्रि, (सूचयतीति । सूच + णिनिः ।)

सूचकः । (पिप्लुनः । यथा, महाभारते ।
५ । ३५ । ४६ ।

“पूर्वकारो च सूचो च मित्रध्रुक् पारदा-
रिक्तः ॥”)

सूचीदलः, पुं, (सूचीवत् दलानि यस्य ।) सित-
वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूचीपत्रा, स्त्री, (सूचीवत् पत्राणि यस्याः ।)
गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूचीपुण्यः, पुं, (सूचीवत् सूक्ष्मं पुण्यमस्य ।
सूचीति नाम्ना प्रसिद्धं पुण्यमस्येति वा ।)

केतको । इति रत्नमाला ॥
सूचीमुखं, स्त्री, (सूचीवत् सूक्ष्मं मुखं यस्य ।)

हारकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । ८ । ६१२ ।

“सूचोमुखेन सक्तदेव कृतव्रणस्त्वं

मुक्ताकलाप लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।

बाणेः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमग्नी-
स्त्रेऽपि तां कथमहो न विलोकयामि ॥” ॥

नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।
“पर्यावत्तनः सूचोमुखमित्यष्टांशतिर्नरका-

विविधयातनाभूमयः ॥” ॥ सूचरा मुखम् । यथा,
कादम्बरी । “तमसि सूचोमुखाग्रसंभेद्ये इति ॥”

सूच्यास्य, त्रि । (यथा, महाभारते । ६ । १८ । ५ ।
“सूचोमुखमनोक्तं स्यादस्यानां बहुभिः सह ॥”

तथा, माकण्डेये । १४ । ५५ ।
“दृष्टास्तं पृथगिध्यामभुजः सूचोमुखास्तु ते ॥”

सूचोमुखः, पुं, (सूचीवत् सूक्ष्मं मुखं यस्य ।)
मितकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूचोरोमा, [न] पुं, (सूचीवत् रोमाणि यस्य ।)
गूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूचोतल्य-

लोमविशिष्टे, चि ॥
सूचाग्रस्थूलकः, पुं, (सूच्या अग्रं इव स्थूलः । ततः

कन् ।) तल्यविशेषः । उलु इति भाषा । यथा,—
“सूचाग्रस्थूलको दर्भो जूनीत्यथ खरच्छदः ॥”
इति रत्नमाला ॥

सूतः

सूत्राः, पुं, (सूचीवत् भाष्यं मुखं यस्य ।)
 मूषिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूचीमुखे, त्रि ॥
 सूत्राः, पुं, (सूत्रा आह्वा आह्वा यस्य ।)
 मितारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूतः, पुं, (सू प्रेरणे ऐश्वर्यं प्रसवे च + क्तः ।)
 सारथिः । (यथा, रघुः । ३ । ४२ ।
 “स पूर्वतः पञ्चतपश्चातनं
 ददर्श देवं नरदेवसम्भवः ।
 पुनः पुनः मृतनिषिद्धचापलं
 हरन्तमग्नं रथरश्मिसंयतम् ॥”)
 त्वष्टा । इत्यमरः । ३ । ४ । ६१ ॥ क्षत्रियात्
 ब्राह्मणीसूतः । (यथा, मनुः । १० । ११ ।
 “क्षत्रियात् विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः
 अश्वसारथ्यमेवैतेषां जीविका । यथा, तत्रैव ।
 १० । ४७ ।
 “सूतानामश्वसारथ्यमश्वठानां चिकित्सितम् ॥
 वन्द्यो । (यथा, रघुः । ५ । ६५ ।
 “सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
 प्राबोधयन्नुषमि वाग्भिरुदारवाचः ॥”)
 पारदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्र-
 सारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
 “हतो हन्ति जराव्याधिं मूर्च्छितो व्याधिघातकः
 बद्धः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः ॥
 सूर्यः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ पूराणवक्ता । यथा,
 “सवान्ते सूतमनघं नैमिषीया महावयः ।
 पुराणसंहितां पुण्यां पप्रच्छ लोमहर्षणम् ॥
 त्वया सूत महाबुद्धे भगवान् ब्रह्मवित्तमः ।
 इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्यग्पातितः ॥
 अस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् ।
 इ पायनस्य भगवांस्ततो वे रोमहर्षणः ॥
 भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः ।
 मुनीनां संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिको पुरा-
 त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे मत्पादौ वितते सति ।
 संभूतः संहितां वक्तुं स्वाग्निं पुरुषोत्तमम् ॥”
 इति कौर्म्ये । १ । ३-६ ॥ * ॥
 अपि च ।
 “नियोगाङ्गणः साङ्गं देवेन्द्रेण महोजसः ।
 वेणुपुच्छस्य वितते पुरा पैतामहे मखे ॥
 सूतः पौराणिको जज्ञे मायारूपः स्वयं हरिः ।
 प्रवक्ता सर्वशास्त्राणां धर्मज्ञो गुणवत्सलः ॥
 तं मां वित्तं मुनिश्रेष्ठाः पूर्वज्ञितं सनातनम् ।
 एतस्मिन्नस्तरे व्यासः कृष्णहैपायनः स्वयम् ॥
 श्रावयामास याः प्रोत्वा पुराणपुरुषो हरिः ।
 मदन्वये च ये सूताः संभूता वेदवर्जिताः ।
 तेषां पुराणवक्तृत्वं वृत्तिरामोदजाज्ञया ॥”
 इति कौर्म्ये १२ अध्यायः ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सूत्राहं वितते सति ।
 प्रपदाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको हिजः ॥
 वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलतत्त्वावत् ।
 तीर्थयात्राप्रसङ्गेन नैमिषारण्यमागमत् ॥”
 इति वज्रपुराणे १ अध्यायः ॥ * ॥

सूतकः

अन्यत्र ।
 “इहो तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः ।
 विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ ॥४४॥
 तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।
 सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महात्मने ॥५०॥
 तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राप्नोऽय मागधः ।
 प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावभौ सूतमागधो ॥५१॥
 स्यूतामेव नृपतिः पृथर्वण्यः प्रतापवान् ॥” ५२
 इति विष्णुपुराणे । १ । १३ अध्यायः ॥ * ॥
 युन एव पृथोर्जातत्वात् जातमात्रस्य यज्ञ इत्यु-
 च्यते । पृथुरेवाभवत् यस्मात्ततः पृथुरजायत
 इति मात्स्याक्तेः । पैतामहे पितामहदेवत्ये
 पृथोरिव यज्ञे न तु पितामहकृत्के । यथाह
 वायुः । वैष्णवस्य हि पृथोयज्ञे वर्त्तमाने महा-
 त्मनः । सूतः सूत्यां समुत्पन्न इति । सूत्यामिति
 सूतिरभिपूयते अभिपूयते कण्डाते सोमोऽस्या-
 मिति सूतिः सोमाभिषवभूमिस्तस्याम् । सौत्ये-
 ऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति तट्टीका ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे ।
 सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि पुराणवित् ॥
 तेषां यज्ञे पुनस्त्वं वमुत्पन्नौ सूतमागधौ ।
 पृथोः स्तुवार्थं तौ तत्र समाहृतौ महर्षिभिः ॥
 ते जघ्नन्तु ययः सर्वं स्यूतामेष पार्थिवः ।
 तैर्नियुक्तौ सुकर्मणि पृथोर्गानि महात्मनः ॥
 तुष्टुवस्तानि सर्वाणि आशीर्वादांस्ततः परान्
 तथाः स्तवान्ते सुपीतः पृथुः प्रादात् जनेज्वरः ॥
 अनूपदेशं सूताय मागधान् मागधाय च ।
 तं दृष्ट्वा परमप्रोताः प्रजाः प्राहृमर्षयः ॥
 वृत्तौनामिव वो दाता भविष्यति नरेश्वरः ॥”
 इति वज्रपुराणे पृथोरुपाख्याननामाध्यायः ॥
 सूतः, पुं, क्ली, (सू + क्तः ।) पारदः । इत्यमरः ॥
 (यथा,—
 “रसोनखरसैः सूतो नागवक्त्रोदलोत्थितैः ।
 त्रिफलायास्तथा काथै रसो मह्यः प्रयत्नतः ॥
 ततस्तेभ्यः पृथक्कृत्वा सूतं प्रचाप्य कार्ष्णिक्कैः ।
 सर्वदोषविनिर्मुक्तं योजयेद्दसकर्मसु ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणा-
 धिकारे ॥)
 सूतः, त्रि, (सू + क्तः ।) प्रसूतः । प्रेरितः । इति
 मेदिनी ॥
 सूतकः, क्ली, (सू + भावे क्तः । ततः स्वार्थे कन् ।
 जन्म । इति मेदिनी ॥ (सूतकं जन्म कारण-
 त्वेनाख्यस्येति । अच् ।) जननाशौचम् । यथा,
 “मूर्त्तं सूतकं गच्छेत्ततः सूतकेन तु ।” इति ।
 बृहमनुरपि ।
 “शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।
 शेषाहोभिर्विशुद्धिः स्यादुदक्कां सूतिकां विना ॥”
 मरणाशौचम् । यथा,—
 “सर्वे गोत्रमसंस्पृश्यं तत्र स्यात् सूतके सति ।
 मध्यं ऽपि सूतके दद्यात् पिण्डान् प्रेतस्य तमये ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सूतिका

प्रतिबन्धकम् । यथा,—
 “जतयज्ञविवाहेषु आहं होमेऽर्चने जपे ।
 आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (उपरागः । ग्रहणम् । यथा, मनुः । १४ । ११० ।
 “प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोऽष्टस्य केतनम् ।
 त्राहं न कौर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञीष सूतके ॥”
 “राजा चन्द्रमास्तस्य सूतकं राहुं प्रत्यसूत-
 स्त्रवणं चशब्दात् सूर्यस्य च । अथवा जनपदे-
 खरस्य राज्ञः सूतकं पुत्रजन्मोत्सवः । राज्ञोः
 सूतकं चन्द्रसूर्ययोरुपरागः ग्रहणमिति प्रसि-
 दम् ॥” इति तत्र मेधातिथिः ॥)
 सूतकः, पुं, क्ली, (सूत एव । स्वार्थे कन् ।) पारदः ।
 इति मेदिनी ॥ (पथ्यायोऽस्य यथा,—
 “रसेन्द्रः पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः ।
 शिवर्तजो रसः सप्त मामान्येवं रसस्य तु ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणा-
 धिकारे ॥)
 सूतका, स्त्री, सूतिका । इति सूतकागृहशब्द-
 दर्शनात् ॥
 सूतकागृह, क्ली, (सूतकायाः गृहम् ।) सूतिका-
 गृहम् । इत्यमरटीकायां भरतः । ३ । २ । ८ ॥
 सूततनयः, पुं, (सूतस्य अधिरथस्य सूर्यस्य वा
 तनयः ।) कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सौतिः ।
 इति महाभारतम् ॥)
 सूतपुच्छः, (सूतस्य अधिरथस्य सूर्यस्य वा
 पुच्छः । कर्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । १३५ । ११ ।
 “स्पर्द्धमानस्तु पार्थिवं सूतपुच्छोऽत्यमर्षणः ।
 दुर्योधनं समाश्रित्य सोऽवमन्यत पाण्डवान् ॥”
 सौतिः । यथा, तत्रैव । १ । ५ । ११ ।
 “सूतपुच्छः । यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः ।
 अथनत्वं परिख्यातं तस्माच्चतुष्टुच्छतः ॥”)
 सूतपुच्छकः, पुं, (सूतपुच्छ एव । स्वार्थे कन् ।)
 कर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सौतिः । इति
 महाभारतम् ॥)
 सूतराट्, [ज्] पुं, (सूतः सन् राजते इति ।
 राज् + क्तिप् ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सूतिः, स्त्री, (सू + क्तान् ।) सोमाभिषवभूमिः ।
 यथा । “अभिषूयते कण्डाते सोमोऽस्यामिति
 सूतिः सामाभिषवभूमिः ।” इति सूतशब्दे
 विष्णुपुराणटीका ॥ जननम् । (यथा, भाग-
 वर्ते । १ । १६ । १ ।
 “यथा हि मृत्यामभिजातकोविदाः
 समादिशन् विप्रं महद्गुणस्तथा ॥”)
 सन्तानः । सोवनम् । इति कंचित् ॥
 सूतिका, स्त्री, (सू + क्तः ।) टाप । ततः स्वार्थे
 कन् । यद्वा, सूतं प्रसवोऽस्यस्यामिति । ठन् ।
 नवप्रसूता । यथा,—
 “शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।
 शेषाहोभिर्विशुद्धिः स्यादुदक्कां सूतिकां विना ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

सूतिका

तद्वन्नभोजनप्रायश्चित्तं यथा । शङ्कः ।
“चाण्डालाकं भूमिपात्रमजजीविशजीविनाम्
श्रीण्डकाकं सूतिकाकं भुक्ता मासं व्रती भवेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*

तदवलोकनतदालपनतत्संस्पर्शनविधौ यथा—
“नालपेत् जनविद्विष्टान् वीरहोनां तथा
स्त्रियम् ।

देवता-पितृसङ्घास्रयज्ञसपादिनिन्दकैः ॥
कृत्वा तु संश्रानालापं शुद्धेताकावलोकनात् ।
अवलोक्य तयोदक्यामन्यजं पतितं शवम् ॥
विधमिसूतिकाषण्डविवस्त्रान्तावसायिनः ।
मृतनिर्यातकांश्चैव परदाररतांश्च ये ।
एतदेव हि कर्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥”
पारिभाषिकसूतिकाचरणं यथा,—
“अभ्योसूतिकाषण्डमार्जाराखंश्च कुकुटान् ।
पतिततापविहचण्डालमृतहारांश्च धर्मवित् ॥
संस्पृश्य शुध्यते स्नानात् उदक्याग्रामसूकरौ ।
तद्वच्च सूतिकाशोचदूषितौ पुरुषावपि ॥
अलकं उवाच ।

भवत्या कीर्त्तिता भोज्या य एते सूतिकादयः ।
अमीषां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतो लक्षणानि ह ॥
मदाल्लसोवाच ।

ब्राह्मणो ब्राह्मणश्चैव यावत्शेषत्वमागतौ ।
तावभौ सूतिकेत्युक्तौ तयोरत्र विगर्हितम् ॥”
इति माकण्डेयपुराणे मदाचाराध्यायः ॥
वामनपुराणे १४ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥
सूतिकागारं, क्ली, (सूतिकाया आगारम् ।)
प्रसवगृहम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १६३ । ४७ ।

“आहत्य शम्भरेण त्वमिहानीतोऽसि मानद ।
समरात्रे त्वसम्पर्गे सूतिकागारमध्यतः ॥”
सूतिकागृहं, क्ली, (सूतिकाया गृहम् ।) प्रसवा-
लयः । तत्पर्यायः । अष्टिम् २ । इत्यमरः ।
१ । २ । ८ ॥ सूतिकागृहम् ३ । इति तट्टोका ॥
सूतोगृहम् ४ सूतिगृहम् ५ । इति जटाधरः ॥
तस्याकृतियेथा,—

“अष्टहस्तायतं चारु चतुर्हस्तविशालकम् ।
प्राचीद्वारमुदगद्वारं विदध्यात् सूतिकागृहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तत्र पिशाचानां वासो यथा,—
“सर्वत्रगानप्रतिघान् सूतिकागृहमेविनः ।
मृष्टतः पाणिपादांश्च पृष्ठयौवान् सुहंसः ॥
एवविधान् पिशाचांश्च दृष्ट्वा ब्रह्मानुकम्पया ।
अन्तर्धानं वरं प्रादात् कामशायित्वमेव च ॥”

इति वर्णपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायः ॥
प्रसवात् पूर्व तत्संस्कारमाह साङ्ख्ययनगृह्यम्
काकादद्या मेचकधातव्या बृहत्याः कोपतक्या
कालक्रीतकस्य मूलानि पेषयित्वा उपलेपयेद्दिशं
यस्मिन् प्रजायते रक्षसामपहृत्ये इति । काका-
दनो काकजङ्घा मेचकधातकीकाकमोचिका
कोषातको घोषकम् । कालक्रीतकः यष्टिमधु-
कैति कल्पतरुः ॥ अतएव हरिवंशे ।

सूतिका

“एष मानुषको यन्नो मानुषैरेव साध्यते ।
अयुतां येन देवं हि मद्भिः प्रतिहन्यते ॥
मन्त्रधामैः सुविहितैरौषधैश्चैव योजितैः ।
यत्नेन चानुकूलेन देवमप्यनुलोम्यते ॥”
इत्यनुचरान् प्रति कंसवाक्यम् । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥

सूतिकागृहं, क्ली, (सूतिकाया गृहम् ।) प्रसव-
गृहम् । यथा,—

“जगाम सूतिकागृहं नारीरूपं विधाय भुः ।
जयशब्दः शङ्कशब्दो हरिशब्दो बभूव ह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
सूतिकाभवनं, क्ली, (सूतिकाया भवनम् ।) प्रसव-
गृहम् । इति हलायुधः ॥

सूतिकावासः, पुं, (सूतिकाया आवासः ।) प्रसव-
गृहम् । यथा,—

“सूतिकावासनिलया जम्बदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तान् शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
षष्ठोऽङ्गिरात्रियागन्तु जम्बदानान् कारयेत् ॥”
इति श्रुतितत्त्वम् ॥

सूतिकारोगः, पुं, (सूतिकाया रोगः ।) नव-
प्रस्ताया व्याधिभेदः । तन्निदानादि यथा,—
“मिथ्योपचारात् संलेशात् विशमाजीर्णभोज-
नात् ।

सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते ॥”
मिथ्योपचारात् अनुचिताचरणात् । प्रवातादि-
सेवनात् । संलेशात् संलिश्यन्ते दोषा अनेन
इति संलेशः दोषजनकमकं तस्मात् । दारुणाः
कष्टसाध्याः । के ते व्याधय इत्याकाङ्क्षायांमाह
“अङ्गमर्हो ज्वरः कामः पिपामा गुरुमात्रता ।
शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥”
एतदङ्गमर्हदयः प्रायेण सूतिकाया भवन्तः
सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते ॥ * ॥ ज्वरादीनां
रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह ।

“ज्वरातीमारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः ।
तन्मार्कचप्रमेकाद्या वातश्लेष्ममुद्रवाः ॥
कुक्ष्यमाध्या हिते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः
ते सर्वे सूतिका नाम्ना रोगान्मे चाप्युपद्रवाः ॥”
सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगाः ।
आश्रयाश्रितयोरभेदोपचारात् । ते चाप्युपद्रवा-
इति । त एव ज्वरादय उक्तानां रोगाणामन्य-
तमं प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च ॥ * ॥

अथ सूतिकारोगचिकित्सा ।
“सूतिकारोगशान्त्यर्थं कुर्यात् वातहरं
क्रियाम् ।

दशमूलकृतं कायं कोणं दद्यात् पृथग्विधम् ॥
अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलकं जल-
दम् ।

शृतशीतं मधुयुक्तं शमयत्यचिरेण सूतिकातङ्गम् ॥
देवदारुवचाकुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
भूनिस्वकटफलं मुस्तं तिक्ताधान्यं हरौतकी ॥
गजकृष्णा सदुःस्पर्शा गोकुलं धन्वयासकः ।
हृदयतिविषा च्छिन्ना कर्कटः कृष्णजीरकः ॥

सूतिका

समभागान्वितैरेतैः सिन्धुरामठरुचुतैः ।
कायमष्टावशेषान् प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ॥
शूलकासज्वरश्लेष्मामूर्च्छाकम्पशरीर्गर्त्तिभिः ।
युक्तं प्रलापलङ्घाद्वृत्तान्तोसारवान्तिभिः ॥
निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोद्भवम् ।
कषायो देवदार्वदिः सूतायाः परमौषधम् ॥”
इति देवदार्वदिकाथः ॥*

“जीरकः स्थूलजीरकः शतपुष्पाद्विद्यया ।
यवानौ चाजमोदा च धान्यकं मिथिकापि च ॥
शुण्ठी कृष्णा कणामूलं चित्रकं हृषुवापि च ।
वदरीफलचूर्णश्च कुष्ठं कम्पिजकं तथा ॥
एतानि पलमात्राणि गुडं शतपलं मतम् ।
क्षीरं प्रस्थद्वयं दद्यात् मपिपः कुडवन्तथा ॥
पञ्चजीरकपाकोऽयं प्रसूतानां प्रशान्तये ।
युज्यते सूतिकारोगे योनिरोगे ज्वरे चये ।
कासे श्वासे पाण्डुरोगे कार्यं वातामयेषु च ॥”
इति पञ्चजीरकपाकः ॥*

“आज्यम्याज्जलियुरममत्र पयसःप्रस्थद्वयंस्वगृहः
पञ्चाशत्पलमत्र चूर्णितमथ प्रक्षिप्यते नागरम् ।
प्रस्थान्ते गुडवद्विषाश्च विधिना मुष्टित्वं धान्य-
कात्
मिश्याः पञ्चपलं पलं क्षमिरिपोः सात्राजि-
जीरादपि ॥

योषाभोददलोरगेन्द्र-सुमनस्तत्तदाविड्डीनां पलं
पक्वं नागरखण्डसज्जकमिदं सौभाग्यदं योषि-
ताम् ।
तट्टश्लेष्मज्वरदाहशोषशमनं सञ्ज्ञासकामापहं
मोहव्याधिविनाशनं क्षमिहरं मन्दाग्निमर्द्धा-
पनम् ॥”

दलं पत्रकम् । उरगेन्द्रसुम्बनागकेशरम् ।
द्राविडी सूक्ष्मला । सौभाग्यशुण्ठीपाकः । इति
भावप्रकाशः ॥

सूतिकापष्टो, स्त्री, (सूतिकायाः पष्टी । सूतिका-
गृहपूज्या पष्टीति मध्यपदलोपो कर्मधारयो
वा ।) सूतिकागारं जातबालकस्य षष्ठदिने
पूज्यदेवोविशेषः । अथ सूतिकापष्टो-पूजा ।
विष्णुधर्मात्तर ।

“सूतिकावासनिलया जम्बदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
षष्ठोऽङ्गिरात्रियागन्तु जम्बदानान् कारयेत् ।
रक्षणोया मदा पष्टो निशां तत्र विशेषतः ॥
राम ! जागरणं कार्यं जम्बदानां तथा वतिः ॥”
रामेति सम्बोधनम् ॥* तत्राग्रीचान्तरदोषो-
ऽपि नास्ति ।

“अशीचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्तुं क्षात्कालिकी शक्तिः पूर्वशीचादिश-
ध्यति ॥”

इति प्रजापतिवचनात् । पुत्रजन्मेति श्रवणान्
पितुरेवाग्रीचाभावः न तु मातुः कर्तुरिति
पुनर्निर्दिष्टाश्च । कारयेदिति अन्त्यगोचजाभि-
प्रायेण ॥* तत्रादौ विनयकादिसहितपोडश-
मातृकापूजनम् । तथा च कृत्यचिन्तामणौ ।

सूतिका

“ह्यागजागरणं कार्यं खड्गो धर्म्यः समी-
पतः ।
आवाह्य पूजयेद्देवीं गणेशं मातरं गिरिम् ॥”
देवीं षष्ठीम् । गिरिं मयानदण्डम् ॥३॥ मात-
नामान्याह । बह्वृचगृहपरिशिष्टम् ।
“गौरी पश्चाद् यच्चो मध्या मावित्रो विजया जया
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरं सोकमारतः ॥
शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदी विनायकाः पूज्या भन्ते च कुलदेवताः ॥”
ताद्याभिधाय भविष्यं ।
“पूज्याश्चित्रयवा कार्या वरदाभयपाणयः ।
मातरः इति सर्वासां विशेषणम् । अतएव गौरी
मात्रे नमः । इत्यादिप्रयोगः । एता मातरो
लोकमातरो ज्ञेयाः अतएव तयोर्बहुत्वे न
निर्देशः ॥३॥ गणेशपूजायां प्रार्थनामन्त्रो यथा,
“सर्वविघ्नहरो देव एकदन्तो गजाननः ।
षष्ठोऽष्टोऽर्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥”
ततः ।
“आयाहि वरदे देवि महापठोति विभुता ।
शक्तिरूपेण मे पुत्रं रक्त जागरवामरे ॥”
इति षष्ठा आवाहनम् । ततः षष्ठो पूजयेत् ।
“गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः सदा संरक्षितस्त्वया
तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां पठि ते नमः ॥”
इति त्रिः पूजयेदिति । भोजराजः ।
“गणेशश्च व नन्दा च प्रतना मुखमण्डका ।
विवानिका शकुनिका शुष्कनन्दा च जम्बिका ।
आचार्यिका रेवती च पिलिपिञ्जा ततः परम् ।
स्कन्दा च द्वादशैतेऽर्च्यः रक्षार्थं मातृका-
ग्रहाः ॥”
कृत्यचिन्तामणौ स्तुतिः ।
“जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।
प्रसोद मम कल्याणि नमोऽस्तु पठि देवि ते ॥”
वरप्रार्थनम् ।
“रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।
पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वाङ्गं कामांश्च देहि मे ॥
धात्री त्वं कार्तिकेयस्य महापठोति विभुता ।
त्वत्प्रसादादविघ्नं न चिरं जीवतु बालकः ॥
देवतानामृषीणाञ्च सर्वेषां हितकारिणि ।
समर्पितं रक्तं पुत्रं महापठि नमोऽस्तु ते ॥
इत्यनेन बालं व्यजनस्य कृत्वा समर्पयेत् ॥”
मयानदण्डं पूजयेत् ।
“मयानमन्दरोऽमि त्वं मयितः सागरस्त्वया ।
तथा ममापि पुत्रस्य मन्य विघ्नं नमोऽस्तु ते ॥”
ततः षट्कृत्तिकाः पूजयेत् । ताश्च ।
“शिवो सभ्रतिनाम्नो च कौर्त्तिः सन्ततिरेव च ।
अनसुया चमा चैव पठेताः कृत्तिकाः स्मृताः ॥”
मार्कण्डेयपुराणम् ।
“अम्यम्बु पशुशून्यं च निर्युपे सूतिकागृहे ।
अदौपशस्त्रभूषले भूतिसर्पपवज्जिते ।
अनुप्रविश्य या जातमपङ्गत्यात्मसम्भवम् ।
अणुप्रसविनी बालं तत्रैवोत्सृज्यते हिज ॥
सा जातहारिणी नाम सुषोरा पिशिताग्रना ।

सूत्रं

तन्मातृ संरक्षणं कार्यं यतः सूतिकागृहे ॥”
यूपो बह्वृचागस्तम्भः । पशुः ह्यागः । ह्याग-
जागरणं कार्यमित्येकवाक्यत्वात् ॥३॥ पादो ।
“पायसं सर्पिषा मिश्रं हिजेभ्यो यः प्रयच्छति ।
गृहं तस्य न रक्षामि धर्षयन्ति कदाचन ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अथत् षष्ठोऽष्टे द्रष्टव्यम् ॥
सूतिगृहं, स्त्री, (सूत्याः प्रसवस्य गृहम् ।) प्रसव-
गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सूतिमासः, पुं, (सूतेः प्रसवस्य मासः ।) प्रसव-
मासः । तत्पर्यायः । वैजननः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३८ ।
“सूतिमासो वैजननो नवमो दशमोऽपि च ।”
इति जटाधरः ॥
सूतीगृहं, स्त्री, (सूत्याः गृहम् ।) प्रसवागारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० ।
८५ । २० ।
सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नो
मंजु इत्यनुशुगं निजधर्मगुप्तम् ॥”
सूत्कारः, पुं, (सूत् इति शब्दस्य कारः करणम् ।)
अनुकरणशब्दविशेषः । सूत् इति शब्दं
करोति । यथा, सीत्कारादिः ॥
सूत्यानः, त्रि, (सुष्ठु, उत्थानं उद्योगो यस्य ।)
चतुरः । इत्यमरः ॥ सुन्दरीत्याने, स्त्री ॥
सूत्यरः, स्त्री, सुरासन्धानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूत्या, स्त्री (सू + कृष् । निपातनात् साधुः ।)
यज्ञस्नानम् । तत्पर्यायः । अभिषवः २
सवनम् ३ । इत्यमरः ॥ सोमलतारसपानम् ।
इति भरतः ॥
सूत्याशीचं, स्त्री, (सूतिनिमित्तकमाशीचम् ।)
जननाशीचम् । यथा,—
“दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रसीते तस्य बान्धवैः ।
शावाशीचं न कर्त्तव्यं सूत्याशीचं विधीयते ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
सूत्र, त् क ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घो दन्त्यवर्गाद्य-
मध्यः । वेषने इत्यन्ये । सूत्रयति सूत्रापयति
सूत्रेण हस्तं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
सूत्रं, स्त्री, (सूत्रातेऽनेनेति । सूत्रत् क ग्रन्थे +
णिच् + “एरच् ।” इत्यच् । यद्वा णिव्यु तन्तु-
सन्ताने + “सिचिमुचोष्टेक च ।” उणा० ४ ।
१६२ । इति इन् । टेक च ।) वस्त्रारम्भकम् ।
सूता इति भाषा । तत्पर्यायः । तन्तुः २ ।
इत्यमरजटाधरौ ॥ सूत्रतन्तुः ३ । इति भरत-
धृतशरावली ॥ (यथा, रघुः । १ । ४ ।
“अथवा कृतवाग्दारे वंशेऽस्मिन् पूर्व-
सूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णं सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥”
यज्ञसूत्रम् । यथा, [महानिर्वाणे । १ । ४८ ।
“ब्राह्मण्यचिह्नमेतावत् केवलं सूत्रधारणम् ॥”
व्यवस्था । शास्त्रादिसूचनाग्रन्थः । इति मेदिनी ॥
सूत्रलक्षणं यथा,—

सूत्रवे

“स्वत्याक्षरमसन्दिग्धं सारवद्भिन्नतोमुखम् ।
अस्तीभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥”
इति सुम्भवीधटीकायां दुर्गादासः ॥
(कारणम् । निमित्तम् । यथा, भागवते । ४ ।
६ । ४३ ।
त्वमेव धर्मार्थद्रव्याभिपन्नये
दक्षेण सूत्रेण समज्जिंथाध्वरम् ॥”
सूत्रकण्ठः, पुं, (सूत्रं कण्ठे यस्य ।) विप्रः ।
खञ्जरोटः । कपोतः । इति मेदिनी ॥
सूत्रकोणः, पुं, (सूत्रबद्धः कोणो यस्य ।) डमरः ।
इति शरावली ॥
सूत्रकोणकः, पुं, (सूत्रकोण एव । स्वार्थे कन् ।)
डमरः । इति चिकान्दशेषः ॥
सूत्रगण्डिका, स्त्री, (सूत्रं गण्डयतीति । गण्ड +
ण्वल् ।) तन्त्रवायोपकरणविशेषः । तत्पर्यायः ।
एधणो २ । इति शब्दरत्नावली ॥
सूत्रतन्तुः, पुं, (सूत्रमेव तन्तुः ।) सूत्रम् । इति
शरावली ॥
सूत्रतर्कुटी, स्त्री, (सूत्रस्य तर्कुटी ।) तर्कुटी ।
इति जटाधरः ॥ टेको इति भाषा ॥
सूत्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । सूत्रस्य
धरः ।) सूत्रधारः । इति केचित् ॥
सूत्रधारः, पुं, (सूत्रं धरति धारयति वा । धृ +
णिच् वा + अण् ।) शचीपतिः । इन्द्रः । नान्य-
न्तरसञ्चारो । स तु रङ्गभूमिं परिक्रम्य नाट-
कीयकथासूत्रसूचकः । (यथा, साहित्यदर्पणे ।
६ । २८३ ।
“पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।
प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयत्ततः ॥”
शिल्पिप्रभेदः । कुतार इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ स च शूद्रागर्भं विश्वकर्म्मण श्रीरमेन
जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्त ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
सूत्रपुण्यः, पुं, (सूत्रार्थं पुण्यमस्य ।) कापीसः ।
इति चिकान्दशेषः ॥
सूत्रवीणा, स्त्री, (सूत्रबद्धा वीणा ।) वीणा-
भेदः । तत्पर्यायः । लावुकी २ । इति शरा-
वली ॥
सूत्रभित्, पुं, (सूत्रं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।)
सूत्रभिद् । सूचिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
सूत्रमध्यभूः, पुं, (सूत्रमध्यवत् भूकृत्यतिर्यस्य ।)
यक्षधूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूत्रयन्त्रः, स्त्री, (सूत्रस्य यन्त्रम् ।) सूत्रवेष्टनकाष्ठम् ।
तांत इति भाषा । यथा,—
“आवापनं सूत्रयन्त्रं यत्सूत्रैरभिवेष्टते ॥”
इति शब्दमाला ॥
सूत्रला, स्त्री, (सूत्रं लातीति । ला + कः ।)
तर्कुटी । इति शरावली ॥
सूत्रवेष्टनं, स्त्री, (वेष्टयतेऽनेनेति । वेष्ट + करणे
ल्युट् । सूत्रस्य वेष्टनम् । तन्त्रवायोपकरणम् ।
तासनी इति भाषा । तत्पर्यायः । तसरः २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । २४ ॥ तसरः ३ । इति
भरतः ॥

सूनामा, [न] पुं, सुष्ठु, चायते इति । सु + त्रै +
“सर्वधातुभ्यो मनिन् ।” उणा० ४ । १४४ ।
इति मनिन् । पक्षे उपसर्गस्य दीर्घत्वम् ।)
इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥
सूनाली, स्त्री, (सूतस्य भाली श्रेणियत्र ।) गल-
सूत्रम् । तत्पर्यायः । गलमेखला २ । इति
हारावली ॥
सूतौ, [न] पुं, (सूत्रमस्यास्तीति । सूत्र + इनिः ।
काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूत्रविशेषः, चि॥
सूदः, पुं, (सूदयति रमानिति । सूद चरणे + णिच्
+ भच् ।) सूपकारः । (यथा, महाभारते ।
१ । १३४ । २१ ।
“तं दृष्टानित्यमुदयुक्तमिष्वस्त्रं प्रति फालगुनम
भाङ्ग्य वचनं द्राणो रहः सूदमभाषत ॥”)
व्यञ्जनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ८० ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १२८ । ३४ ।
“भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च चोद्यं लेह्यमथापि वा ।
उपाकृतं नरेस्तत्र कुशलैः सूदकर्मणि ॥”)
सूपः । इति विश्वः ॥ सारथ्यम् । अपराधः ।
लोभः । पापम् । इत्यजयपालः ॥
सूदनः, स्त्री, (सूद + ल्युट् ।) अङ्गीकरणम् ।
हननम् । (यथा, हरिवंशे । १६३ । ४२ ।
“वैष्णवास्त्रं प्रयच्छास्मै वधार्थं शम्बरस्य च ।
अभेद्यं कवचं तस्य प्रयच्छासुरसूदने ॥”)
निःक्षेपणम् । षूटधातोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
तद्वति, त्रि । (यथा, महाभारते । १ । १८ । २० ।
“तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
चिन्तयामास तच्चक्रं विष्णुर्दानवसूदनम् ॥”)
सूदशाला, स्त्री, (सूदस्य शाला ।) पाकशाला ।
तथा,—
“सूदशाला रसवती पाकस्थानं महानसम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
सूदाध्यक्षः, पुं, (सूदानां सूपकाराणामध्यक्षः ।)
पाकशालाध्यक्षः । तत्पर्यायः । पौरोगरः १ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पुरोगमः ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तल्लक्षणं यथा,—
“पनाहार्यः शुचिर्हंसश्चिकित्सितविदांवरः ।
सूदशास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते ॥”
इति मात्स्ये १८८ अध्यायः ॥
सूतः, स्त्री, (सू षो ङ य सूतौ + क्तः ।) प्रसवः ।
पुण्यम् । विकसिते, त्रि । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
सूतः, त्रि, (सू + क्तः । “शोदितश्च ।” ङा० ४५ ।
इति निष्ठातस्य नः ।) जातः । इति सुम्भवो-
ध्याकरणम् ॥
सूतवान्, [त्] चि, (सू + क्तवत् ।) जातः । इति
सुम्भवोधाकरणम् ॥
सूना, स्त्री, (सूयते स्मृति । सू + क्तः । टाप् ।)
पुत्री । (मुञ्जं पीडने + “मुजो दीर्घश्च ।”
उणा० ३ । १३ । इति नः । दीर्घश्च धातोः ।)
वधस्थानम् । गलशण्डिका । इति मेदिनी ।
ने, २४ ॥ खगादिमांसविक्रयः । मृगपक्षिवध-
स्थानम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

(यथा, भागवते । १ । १० । २८ ।
“अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददी ।
सूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्म्यस्तुर्विधः ॥”)
जाता । इति सूतशब्दार्थदर्शनात् । सूनाप्रका-
राणि तत्पापपानाशकानि च पञ्चसूनाशब्दे
द्रष्टव्यानि ॥
सूनौ, [न] पुं, (सूना अस्त्वस्येति । इनिः ।) व्याधः ।
मांसविक्रयो । (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १४१ ।
“प्रतिपदे स्निचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।
दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥”)
सूतः, पुं, (सूयते इति । सू + “सुवः कित् ।”
उणा० ३ । ३५ । इति नुः । स च कित् ।)
पुत्रः । (यथा, रघुः । १ । ८५ ।
“सूः पुत्रतवाक् सष्टुः विससर्जोदितत्रियम् ॥”)
अनुजः । सूर्यः । इति मेदिनी ॥ अकट्टञ्चः ।
इत्यमरः ॥
सूतः, स्त्री, (सू + नुः । वा ऊङ् ।) कन्या ।
सूनः, इति हेमचन्द्रः ॥
सूतः, स्त्री, (सूतृत्यत्यनेनेति । सू + नृत् + घञर्थे कः
उपसर्गस्य दीर्घः ।) सत्यप्रियवाक्यम् । इत्यमरः ।
१ । ६ । १८ । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।
“भाषते सूतृतं क्लिग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥”)
मङ्गलम् । इत्यजयः ॥ तद्वति, त्रि । (यथा,
भागवते । १ । १८ । ३१ ।
“प्रणम्य मूर्ध्निर्वहितः कृताञ्जलि-
र्नत्वा गिरा सूतृत्यान्यष्टच्छतम् ॥”)
सूतदः, त्रि, (सुष्ठु, उन्मादः ।) उन्मात्तः । उन्म-
दिष्णुः । इत्यमरे उन्मादशब्दटीकायां भरतः ।
३ । १ । २० ॥
सूतमादः, त्रि, (सुष्ठु, उन्मादः ।) उन्मादरोग-
विशेषः । इत्यमरे उन्मादशब्दटीकायां रमा-
नाथः ॥
सूपः, पुं, (सौतिरसानिति । सु + “पुशूभ्यां निच्चा”
उणा० ३ । २६ । इति पः । चकारात् कित्
दीर्घत्वञ्च ।) व्यञ्जनविशेषः । डाल इति भाषा ।
सूदः । इति मेदिनी ॥ भाण्डम् । शायकम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * अथ डालो ।
“दलितन्तु शमोधान्यं दालिर्हली स्त्रियामुभ-
दालो तु सलिले सिद्धा लवणाद्र कश्चिद्भुभिः ।
संयुक्ता सूपनाम्नो स्यात् कथ्यते तद्गुणा अथ ॥
सूपो विष्टम्भको रुचः श्रोतन्तु स विशेषतः ।
निस्तुषां भृष्टसिद्धः स लाघवं सुतरां ब्रजेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सूपकारः, पुं, (सूपं करोतीति । कृ + अण् ।)
पाककर्त्ता । तत्पर्यायः । वक्त्रवः २ आरा-
लिकः ३ आन्धसिकः ४ सूदः ५ श्रीः निकः ।
गुणः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । २८ ॥ पाचकः
८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाकुकः ८ । इत्यु-
णादिकोषः ॥ भक्ष्यकारः १० । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य लक्षणं यथा, चाणक्यम् ।
“इक्षिताकारतस्त्वग्नौ बलवान् मिष्टपाचकः ।
गूरुश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते ॥”

शूद्रपाकोपजीवी । यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे
२७ अध्याये ।
“देवोपजीवाजीवी यः देवस्य प्रकीर्तितः ।
शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ।
उक्तपूर्वप्रकारेण लक्षणं वृषलोपतेः ॥
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ।
कुण्डान्यन्यानि ते यान्ति निबोध कथयामि
तान् ॥”
सूपधूपनः, स्त्री, (सूपस्य धूपनमस्मादिति ।) हिङ् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सूपपर्णी, स्त्री, (सूपकरं सूपस्य स्वादुताकरं पर्ण-
मस्याः । डोष् ।) मुद्गपर्णी । इति रत्नमाला ॥
सूपश्रेष्ठः, पुं, (सूपेषु तत्त्वाधनेषु श्रेष्ठः ।) मुद्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सूपाङ्गः, स्त्री, (सूपस्य अङ्गम् । तत्त्वाधनत्वात् ॥
हिङ् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूमः, स्त्री, (सू + “इप्रियुधीति ।” उणा० १ । १४४ ।
इति मक् ।) क्षौरम् । आकाशम् । इति
मेदिनी ॥ जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सूरः, पुं, (सूते जगदिति । सू + “सुसूधाञ्-
गृधिभ्यः कृन् ।” उणा० २ । २४ । इति कृन् ।)
सूर्यः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
“सूरादश्वं वमवो निरतट ॥”)
अर्कश्चन्द्रः । इत्यमरः । १ । ३ । २८ ; २ । ४ । ८० ॥ वृत्ता-
र्हतापलविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ पण्डितः ।
इति केचित् ॥
सूरणः, पुं, शूरणः । इति शब्दरत्नावली ॥
कार्तिकमासे तस्य भक्षणनिषेधो यथा, कर्म-
लोचने ।
“मकरे मूलकश्चैव मिङ्गे चालावुकं तथा ।
कार्तिके शूरणश्चैव सदो गोमांसभक्षणम् ॥”
सूरतः, त्रि, (सुष्ठु, रमत इति । सु + रम + “सौ
रमतेः क्तो दम् पूर्वपदस्य च दीर्घः ।” उणा०
५ । १४ । इति क्तः सुशब्दस्य च दीर्घः ।)
कृपालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
सूरसूतः, पुं, (सूरस्य सूर्यस्य सूतः मारयिः ।)
अरुणः । स सूर्यसारथिः । इत्यमरः । १ । ३ । ३२ ॥
सूरिः, पुं, (सूते सहायानोति । सू + “सूडः
क्रिः ।” उणा० ४ । ६४ । इति क्रिः ।)
पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥ (यथा,
भागवते । १ । १ । १ ।
“जन्मावस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः
सूराट् ॥
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्
सूरयः ॥”)
यादवः । सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥
सूरी, [न] पुं, (सूरः सूर्य उपास्यतया अस्त्व-
स्येति । सूर + इनिः ।) पण्डितः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सूरी, स्त्री, (सू + क्रिः । डीष् ।) राजसर्वपः ।
इति रत्नमाला ॥ (विदूषी । इत्युणादिकोषः)

सूर्यः

उज्ज्वलः । ४ । ६४ ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री ।
“पयोगादाव्यायाम् ॥” ४।१।४८। इति ङीष् ।
सूर्यतिथ्यागस्थेति यलोपः । कुन्ती । इति
व्याकरणम् ॥)
सूर्य, नारद । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
मक०-सेट् ।) रेफयुक्तः षष्ठस्त्री दन्त्यादिः ।
सूर्यति दृष्टं लोकः । सूर्य । इति दुर्गादासः ॥
सूर्यण, स्त्री, (सूर्य + ल्युट् ।) अनादरः । इति
शब्दरत्नावली ॥
सूर्य, अनादरे । ईर्ष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-मक०-सेट् ।) दन्त्यादिर्दीर्घी रेफ-
मध्यः । सूर्यति सुसूर्य । इति दुर्गादासः ॥
सूर्यः, पुं, (सूर्यति अनादित्येति इति । सूर्य +
घञ् ।) मापः । इति शब्दरत्नावली ॥
सूर्यः, पुं, स्त्री, शूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुम्भपरिमाणम् । हिट्टोणपरिमाणम् । इति
वेद्यकपरिभाषा ॥
सूर्यी, स्त्री, शूर्यी । इति कचित् ॥
सूर्यः, पुं, (सूरति आकाशे सुवति कर्मणि लोकं
प्रेरयति वा । सृ गतो सूर परेण वा + “राजसूय-
सूर्यसृपाद्येति ॥” ३।१।११४। इति क्यप्प्रत्ययन
माधुः ।) ग्रहविशेषः । अर्कपर्यन्तः । इति
मेदिनी । बलिपुत्रः । इति कचित् ॥ (यथा,
हरिवंशे । ३ । ७४ ।
“बलेः पुत्रशतश्रामीत् बाणज्येष्ठं नराधिप ।
धृतराष्ट्रस्य सूर्यस्य चन्द्रमास्येन्द्रतापनः ॥”)
दानवविशेषः । यथा-
“अभवन् दनुपुत्राश्च वंशे ख्याता महासुराः ।
विप्रचित्तिप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः ॥
स्वभानुर्वृषपर्वा च कुहदश्च महासुरः ।
धृतराष्ट्रस्य सूर्यस्य दनुमानिन्द्रतापनः ॥”
इति वज्रपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
ग्रहविशेषस्य पर्यायो यथा । सूरः २ अर्थमात्र
आदित्यः ४ हादशात्मः ५ दिवाकरः ६ भास्करः
७ अहस्करः ८ वज्रः ९ प्रभाकरः १० विभा-
करः ११ भास्वान् १२ विवस्वान् १३ समाश्वः १४
हरिदश्वः १५ उष्णरश्मिः १६ विवर्त्तनः १७
अर्कः १८ मार्तण्डः १९ मिहिरः २० अरुणः २१
पूषा २२ दुर्गमणिः २३ तरुणिः २४ मित्रः २५
चित्रभानुः २६ विरोचनः २७ विभावसुः २८
ग्रहपतिः २९ त्रिषाम्पतिः ३० अहःपतिः ३१
भागुः ३२ हंसः ३३ सहस्रांशुः ३४ तपनः ३५
सविता ३६ रविः ३७ इत्यमरः १।३।२८—२१ ॥
शूरः ३८ भगः ३९ वज्रः ४० पश्चिनावलम्बः ४१
हरिः ४२ दिनमणिः ४३ चण्डांशुः ४४ सप्त-
सप्तिः ४५ गर्भास्तिमान् ४६ अंशुमाली ४७
काश्यपेयः ४८ खगः ४९ भानुमान् ५० लोक-
लोचनः ५१ पद्मबन्धुः ५२ ज्योतिषान् ५३
अव्ययः ५४ तापनः ५५ चित्ररथः ५६
खमणिः ५७ दिवामणिः ५८ गर्भास्तिहस्तः ५९
हंसः ६० पतङ्गः ६१ शर्षपः ६२ दिनप्रणीः ६३
वेदीदयः ६४ काकजतः ६५ ग्रहराजः ६६

३६६
सूर्यः

तमोनदः ६७ रसाधारः ६८ प्रतिदिवा ६९
ज्योतिःपीथः ७० इनः ७१ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कर्ममात्री ७२ जगच्चक्षुः ७३ त्रयी-
तपः ७४ प्रद्योतनः ७५ खद्योतः ७६ लोक-
बाध्यः ७७ पश्चिनीकान्तः ७८ अंशुहस्तः ७९
पद्मपाणिः ८० हरिण्यरेताः ८१ पीतः ८२
अद्रिः ८३ अगः ८४ हरिवाहनः ८५ अम्ब-
रीषः ८६ धामनिधिः ८७ हिमारातिः ८८
गोपतिः ८९ कुञ्जारः ९० प्रवगः ९१ सृत्तः ९२
तमोपहः ९३ गभस्तिः ९४ । इति जटाधरः ॥ * ॥
अस्य वणः रक्तश्याममिश्रितः । स च पूर्वदिक्-
पुरुष-क्षत्रियजाति-सत्त्वगुण-कटुरसमिहाराशो
नामधिपतिः । धान्यादिसुवर्णद्रव्यचतुष्टयदगो-
भूमिस्वामी । चतुष्कोणाकृतिः । मध्याह्नकाले
प्रबलः । वृद्धः । रणचारी । तित्तरमप्रियश्च ।
इति बृहज्जातिकादित्यः ॥ * ॥ ग्रहयज्ञे तु ।
वर्तुलाकारः । मण्डलमध्यस्थः । अस्य जन्मभूमिः
कलिङ्गदेशः । गोत्रः काश्यपः । वर्णः रक्तः ।
पूर्वमुखः । जातिः ब्राह्मणः । बलिगुडोदनम् ।
धूपो गुग्गुलुः । गन्धो रक्तचन्दनम् । समित्
अर्कः । अस्य ध्यानम् ।
“क्षत्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं हादशाङ्गलम् ।
पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं सप्ताश्ववाहनम् ।
शिवाधिदेवतं ध्यायेद्वाङ्मनस्यधिदेवतम् ॥”
अस्य मन्त्रः ।
“आकृष्णं न रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नसृतं
मल्यस्तं हरिण्यरेन सविता रथेन देवो याति
भुवनानि पश्यन् ॥” दक्षिणा धेनुः । इति ग्रह-
यागमंस्कारतत्त्वे ॥ * ॥ तस्योत्पत्त्यादित्यथा-
“अथान्तरीक्षादाभास्य कश्यपं मृनिमत्तम् ।
सतीयमेधगम्भीरा वागुवाचाशरीरिणी ॥
मारितश्च यतः प्रोक्तमेतदण्डं त्वयादितिम् ।
तस्मात्तुने सुतस्तेऽयं मार्तण्डाख्यो भविष्यति ॥
सूर्याधिकारश्च विभुर्जगत्प्रेय करिष्यति ।
हनिष्यत्यसुरांश्चायं यज्ञभागहरानरोन् ॥
देवा निशम्येति वचो गगनात् समुपागतम् ।
प्रहर्षमतुलं याता दानवाश्च हतौजसः ॥
ततो युद्धाय दैतयानाजुष्टाव शतक्रतुः ।
सह देवैर्मुदा युक्तो दानवाश्च तमभ्ययुः ॥
तेषां युद्धमभूद्वोर देवानामसुरैः सह ।
शस्त्रास्त्रदौमितसदौसमस्तभुवनान्तरम् ॥
तस्मिन् युद्धे भगवता मार्तण्डेन निरीक्षिताः ।
तेजसा दह्यमानास्तु भस्मीभूता महासुराः ॥
ततः प्रहर्षमतुलं प्रापुः सर्वे दिवौकसः ।
तुष्टुवस्तेजसो योनिं मार्तण्डमदितिं तथा ॥
स्वाधिकारं ततः प्रापुर्ग्रहभागाश्च पूर्ववत् ।
भगवानपि मार्तण्डः स्वाधिकारमथाकरोत् ॥
कदम्बपुष्पवद्भास्वानधर्माहंश्च राक्षसाभिः ।
हृत्तोऽग्निपिण्डमदृशो दध्न नातिस्फुटं वपुः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मार्तण्डोत्पत्तिः ॥ * ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“पथ तस्मै ददौ कन्यां संज्ञां नाम विवस्वते ।

सूर्यः

प्रसाद्य प्रणतो भूत्वा विश्वकर्मा प्रजापतिः ॥
विवस्वतस्तु संभूतो मन् हौ चरितं तयोः ।
पूर्वमेव तवाख्यातं मयैतदखिलं हिज ॥
बौध्यपत्यान्यसौ तस्यां जनयामास गोपतिः ।
हौ पुत्रौ सुमहाभागी कन्याश्च यमुनां नदीम् ॥
मनुर्विवस्वतो ज्येष्ठः आह देवः प्रजापतिः ।
तेषां यमो यमी चैव यमलौ संबभूवतुः ॥
तत्तेजोऽभ्यधिकं चैव मार्तण्डस्य विवस्वतः ।
असहन्ती तु तत्तेजः स्वां छायां वीक्ष्य साव्रवीत्
संज्ञोवाच ।
अहं यास्यामि भद्रं ते स्वकश्च भवनं पितुः ।
निर्विकारं त्वयाप्यत्र स्वेयं मच्छासनात् शुभे ॥
इमौ च बालकौ मज्जं कन्या च वरवर्णिनी ।
संभाष्या नैव चाख्येयमिमं भगवते त्वया ॥
छायोवाच ।
आकेशग्रहणाद्देवि आशापाद्देव कर्हिचित् ।
आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गम्यतां यत्र वाञ्छितम्
इत्युक्ता छायाया संज्ञा जगास पिण्डमन्दिरम् ।
तत्रावसत् पिण्डगृहे कश्चित् कालं शुभेक्षणा ॥
भर्तुः समीपं याहीति पितोक्ता सा पुनः पुनः ।
अगच्छद्दृष्ट्वा भूत्वा कुरुन् विप्रोत्तरांस्ततः ॥
तत्र तपे तपः साध्वी निराहारा महासुने ।
पितुः समीपं यातायाः संज्ञाया वाक्यतत्परा ॥
तद्रूपधारिणी च्छाया भास्करं समुपस्थिता ।
तस्याश्च भगवान् सूर्यः संज्ञेयमिति चिन्तयन् ॥
तथैव जनयामास पुत्रौ हौ कन्याकां तथा ।
पूर्वजस्य मनोस्तुल्यः सावर्णिस्तेन सोऽभवत् ॥
यस्तयोः प्रथमं जातः पुत्रयोर्हिजसत्तम ।
हितोयो योऽभवच्चान्यः स ग्रहोऽभूत् शनैश्चरः ॥
कन्याभूतपतौ या तां वद्रे संवरणो नृपः ।
संज्ञा तु पार्थिवी तेषामात्मजानां यथाकरोत् ॥
स्नेहं न पूर्वं जातानां तथा कृतवती मती ।
मनुस्तत् क्षन्तवांस्तस्या यमस्यास्या न चक्ष्म ॥
बहुशः पौष्ट्यमानस्तु पितुः पत्न्या सुदुःखितः ।
स वै कोपाच्च बाल्याश्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात्
पदा संतर्जयामास च्छायां संज्ञासुतो यमः ।
तं ग्रहाप ततः क्रुद्धा संज्ञा सा पार्थिवी भृशम् ॥
छायोवाच ।
पदा तर्जयसे यन्मां पिण्डभाष्यां गरीयसीम् ।
तस्मात्तवैष चरणः पतित्यति न संशयः ॥
यमस्तु तेन शापेन भृशं पीडितमानसः ।
मनुना सह धर्मात्मा सर्वं पिते न्यवेदयत् ॥
यम उवाच ।
स्नेहेन तुल्यमन्मासु माता देव न वर्त्तते ।
विमृज्य ज्यायमांऽप्यन्मान् कनोयांसो बुभुषति
तस्या मयोद्यतः पादौ न तु देहे निपातितः ।
बाल्याहा यदि वा मोहात् तद्भवान् क्षन्तुमर्हसि
शमोऽहं तात कोपेन जनन्या तनयो यतः ।
ततो न मन्ये जननीं समैश्चा तपतां वर ॥
निर्गुणेष्वपि पुत्रेषु न माता निर्गुणा भवेत् ।
पादस्ते पततां पुत्र कथमेतत्तयोर्द्वितम् ॥
तव प्रसादाच्चरणौ न पतंत भगवन् यथा ।

सूर्यः

३६०

सूर्यः

सूर्यः

माहापादयं मेऽथ तथा चिन्तय गोपते ॥
रविदवाच ।

असंशयमिदं पुत्र भविष्यत्यत्र कारणम् ।
येन त्वामाविशत् क्रोधो धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥
सर्वेषामिव शापानां प्रतिघातो हि विद्यते ।
न तु माताभिषयानां क्वचिच्छापनिवर्तनम् ॥
न शक्यमेतन्निष्ठा तु कर्तुं मातुर्वचस्तव ।
किं चित्ते संविधास्यामि पुत्रस्ते द्वादशुपहम् ।
कमयो मांसमादाय प्रयास्यन्ति महीतलम् ।
कृतं तस्या वचः सत्यं त्वच्च जाता भविष्यसि ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

आदित्यस्वप्नवीच्यायां किमर्थं तनयिषु वै ।
तुल्येष्वप्यधिकज्ञे ह एकत्र क्रियते त्वया ॥
ननं न चेपां जननी संज्ञा कापि त्वमागता ।
विगुणेष्वप्यपत्येषु माता शपं न दास्यति ॥
सा तत् परिहरन्तीव नाचचचे विवस्वतः ।
स चात्मानं समाधाय युक्तस्तस्वमवेक्षत ॥
तं प्रमुमुक्षतं दृष्ट्वा ह्यायासंज्ञा दिनाधिपम् ।
भयेन कम्पिता ब्रह्मन् यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥
विवस्वास्तु तदा क्रुद्धः श्रुत्वा शशुरमभ्यगात् ।
स चापि तं यथान्यायमर्चयित्वा दिवाकरम् ।
निर्दग्धुकामं रोषेण शान्तयामास सुव्रतः ॥

विश्वकर्मा उवाच ।

तवातितेजसा व्याप्तमिदं रूपं सुदुःसहम् ।
असहन्ती ततः संज्ञा वने चरति वै तपः ॥
दृश्यते तां भवानद्य स्त्रां भार्यां शुभचारिणीम्
रूपार्थं भवतोऽरस्ये चरन्ती सुमहत्तपः ॥
मत्तं मे ब्रह्मणो वाक्यात् यदि ते देव रोचते ।
रूपं निवर्त्तयाम्यस्य तव कामं दिवस्वते ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यतो हि भास्वतो रूपं प्रागासौत् परि-
मण्डलम् ।

ततस्तथेति तं प्राञ्च त्वष्टारं भगवान् रविः ॥
विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकङ्गिषे विवस्वतः ।
भूमिमारोप्य तत्तेजः शातनाथोपपन्नमे ॥
देवाश्च ब्रह्मणा सार्धं भास्वन्तमभितुष्टुवः ।
लिख्यमानं सहस्रांशुं प्रणमः सर्वदेवताः ॥
ततः कोलाहले तस्मिन् सख्यदेवसमागमे ।
तेजसः शातनं चक्रं विश्वकर्मा शनैः शनैः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे सूर्योत्पत्तिः शातनम् ॥*॥
“शातितं चास्य यत्तेजोऽस्तेन चक्रं विनिर्मितम्
विष्णोः शूलस्य सर्वस्य शिविका धनदस्य च ॥
दण्डः प्रेतपतेः शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा ।
अन्ये प्राक्षैव देवानामायुधानि स विश्वकर्मा ॥
चकार तेजसा भानोर्भासुराख्यरिशान्तये ॥
इति शातिततेजाः स शशुरेणातिशोभनम् ।
वपुर्धधार मार्कण्डः पुण्यचापमनोरमम् ॥
म ददृशं समाधिरां स्त्रां भार्यां बहुवाक्यमिदम्
अपापां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च ॥
ततो जगाम भास्वान् वै संज्ञा यत्र व्यवस्थिता ॥
सा च दृष्ट्वा तमायान्तं परपुंसो विशङ्कया ।
जगाम संमुखं तस्य पुष्टरश्मिचतुष्टयम् ॥

ततश्च नासिकायोगात् तयोस्तत्र समेतयोः ।
नासत्यदसौ तनयावश्वक्कादिनिर्गतौ ॥
रैतरसोऽन्ते च रेवन्तः खड्गो धन्वी तनुवधृक्
अश्वारूढः समुत्पन्नो बाणतूणसमन्वितः ॥
ततः स्वरूपमतुलं दर्शयामास भानुमान् ।
तस्याथ सा समाखीक्य स्वरूपं सुदमाददौ ॥
स्वरूपधारिणीं चेनामानिनाय निजालयम् ।
संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
ततः पूर्वसुतो योऽप्याः सोऽभूद्वैवस्वतो मनुः ।
द्वितीयश्च यमः शापात् पापदर्शनतत्परः ॥
कमयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
पतिष्यन्तीति शापान्तं तस्य चक्रं पिता स्वयम्
धर्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
ततो नियोगे तं याम्ये चकारतिमिरापहः ॥
यमुनाञ्च नदीचक्रं कलिन्दान्तरवाहिनीम् ।
अश्विनौ देवभिवजौ कृतौ पित्रा महात्मना ॥
गुह्यकाधिपतिवै च रेवन्तो विनियोजितः ॥
रेवन्तमप्याह ततो भगवान् लोकभावनः ।
त्वमप्यशेषलोकस्य पूज्यो वत्स भविष्यसि ॥
अरस्येऽन्यौ महादावे वैरिदसुभयेषु च ।
त्वां स्मरिष्यन्ति ये मर्त्या मोक्षन्ते ते महापदः ॥
चेमं वृद्धिं सुखं राज्यमारोप्यं कीर्त्तिमुन्नतिम् ।
नराणां परितुष्टस्त्वं पूजितः संप्रदास्यसि ॥
ह्यायासंज्ञासुतस्यापि सावर्णः सुमहायशः ।
भाष्यः सोऽनागते काले मनुः सावर्णिकोऽष्टमः ॥
मेरुपृष्ठे तपो चोरमद्यापि चरति प्रभुः ।
भ्राता शनैश्चरस्तस्य ग्रहोऽभूच्छासनादवे ॥
यवीयसौ च या कन्या तस्य चासौ हि जन्तम ।
अभवत् सा सरिच्छेष्टा तपसी लोकपावनौ ॥
यस्तु ज्येष्ठो महाभाग सर्गो तस्येह साम्प्रतम् ।
विस्तरं तस्य वक्ष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥
य इदं जन्म देवानां शृणुयाद्वा पठेत्तथा ।
विवस्वतस्तु जातानां रवेर्माहात्म्यमेव च ।
आपदं प्राप्य मुच्येत प्राप्रुयाच्च महद्यशः ॥
अहोरात्रकृतं पापमेतत् शमयति श्रुतम् ।
माहात्म्यमादिदेवस्य मार्त्तण्डस्य महात्मनः ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे मार्त्तण्डमात्मनामा-
ध्यायः ॥ अपि च ।

प्रजापाल उवाच ।

“शरीरस्य कथं मूर्तिग्रहणं ज्योतिषो हि ज ।
एतस्मै संशयं हिन्यि प्रणतस्य हिजोत्तम ॥

महातपा उवाच ।

योऽसावात्मा ज्ञानशक्तिरेक एव सनातनः ।
स द्वितीयं यदा चैच्छत् तदा तेजः समुत्थितम् ॥
तत् सूर्य इति भास्वास्तु अन्योन्येन महात्मनः
लोलोभूतानि तेजांसि भासयन्ति जगत्त्रयम् ॥
तस्मिन् सर्वे सुराः सिद्धा गणाः सर्वे मह-
विभिः ।

स्वयं भूता इति विभो तस्मात् सूर्यस्तु सोऽभवत्
लोलोभूतस्य तस्याश्च तेजसोऽभूच्छरीरकम् ।
पृथक्त्वेन रविः सोऽय कौर्त्तं वेदवादिभिः ॥
भासयन् सर्वलोकान् यतोऽसावुत्थितो दिवि ।

अतोऽसौ भास्करः प्रोक्तः प्राकर्षाच्च प्रभाकरः ।
दिवा दिवस इत्युक्तस्तत्कारित्वादिवार्करः ।
सर्वस्य जगतस्त्वादिरादित्यस्तेन उच्यते ॥
एतस्य द्वादशादित्याः संभूतास्तेजसा पृथक् ।
प्रधान एक एवायं जगत्सु परिवर्त्तते ॥
तं दृष्ट्वा जगतो व्याप्तिं कुर्वन् परमेश्वरम् ।
तस्यैवात्मनःस्थिता देवा विनिष्कृत्य स्तुतिं जगुः ॥
इति वाराहे आदित्योत्पत्तिनामाध्यायः ॥*॥
उत्तरायणदक्षिणायनयोरनुलोमप्रतिलोमं गन्त-
व्यानि मण्डलानि प्रतिमासं सूर्यभ्रमणाधि-
कारिगणाश्च यथा,—

“अशीतिमण्डलगतं काष्ठयोरन्तरं इयोः ।
आरोहणावरोहभ्यां भानोरन्देन या गतिः ॥
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्हविभिस्तथा ।
गन्धर्वैरप्यरोभिश्च ग्रामचीसर्पराक्षसैः ॥
धाता कृतस्वला चैव पुलस्त्यो वासुकिस्तथा ।
रथकृद्ग्रामणीर्हस्तिस्तुम्बुरुश्चैव सप्तमः ॥
एते वसन्ति वै चैत्रे मधुमासे सदैव हि ।
मैत्रेय स्यन्दने भानोः सप्त मासाधिकारिणः ॥
अर्धमा पुलहश्चैव रथीजाः पुष्पिकस्तथा ।
प्रहेतिः कच्छनीरथ नारदश्च रथे रवेः ।
माधवे निवसन्त्येते शुचिसंज्ञे निबोध मे ॥
मित्रोऽतिस्तत्रको रक्षः पौरुषेयोऽय मेनका ॥
हाहा रथस्वनश्चैव मैत्रेयेते वसन्ति वै ॥
वशिष्ठो वरुणो रश्मा सहजन्तो दुर्लभधः ।
रथचित्रस्तथा शुक्रे वसन्त्याषाढसंज्ञिते ॥
इन्द्रो विश्वावसुः स्त्रोत एलापत्रस्तथाङ्गिराः ॥
प्रज्ञोचा च नभस्येते सर्पश्चार्कं वसन्ति हि ॥
विवस्वानुग्रसेनश्च भृगुरायरणस्तथा ।
प्रज्ञोचा शङ्खपालश्च व्याघ्रो भाद्रपदे तथा ॥
पूषा च सुरविर्वातो गीतमोऽय धनञ्जयः ।
सुषेणोन्यो हृताची च वसन्त्याश्वयुजे रवौ ॥
विश्वावसुर्भरद्वाजः पर्जन्ये रावतौ तथा ।
विश्वाचीसेनजित्संज्ञौ कार्तिके चाधिकारिणः ॥
अंशुकश्यपतार्क्षस्तु महापद्मस्तथोर्ध्वशी ।
चित्रसेनस्तथा विद्युत् मार्गशीर्षाधिकारिणः ॥
ऋतुर्भगस्तथोर्णायुस्कर्जः कर्कोटकस्तथा ।
अरिष्टनेमिश्चैवान्या पूर्वचिन्तिर्वराप्सराः ।
पौषमासे वसन्त्येते सप्त भास्करमण्डले ॥
लोकप्रकाशनार्थाय विप्रवर्ण्याधिकारिणः ।
त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽय तिस्रोत्तमा ॥
ब्रह्मापेतोऽय ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च सप्तमः ।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ॥
श्रूयतां चापरे सूर्ये फाल्गुने निवसन्ति ये ।
विष्णुरश्मन्तरो रश्मा सूर्यवर्ष्माश्च सत्यजित् ॥
विश्वाभिन्नस्तथा रक्षो यक्षापेतो महासुने ।
मासेष्वेतेषु मैत्रेय वसन्त्येतेषु सप्तकाः ॥
सवितुर्मण्डले ब्रह्मन् विष्णुश्चतुष्टयं हिताः ।
स्तुवन्ति सुनयः सूर्ये गन्धर्वैर्गीयते पुरः ॥
ऋतन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्यस्यानु निशाचराः ॥
वहन्ति पद्मगा यक्षः क्रियतेऽभीषु संश्रवः ॥
वासुकिश्चास्तथैवैनं परिवार्थ्य समासते ।

सूर्यः

सोऽयं सप्तमः सूर्यमण्डले मुनिसत्तम ।
हिमोष्णवारिहृतीनां हेतुत्वं समुपागतः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे १० अध्यायः ॥*॥
सूत उवाच ।
“एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
करोति नियतं कालं कालात्मा ह्यश्वरी तनुः ॥
तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदोपकाः ।
तेषां ग्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोगिनः ॥
सुसुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
विश्वश्रवाः पुनश्चान्यः सम्पदसुरतः परः ।
अर्वाग्वसुरिति ख्यातः स्वराडन्यः प्रकौर्त्तितः ॥
सुसुम्नः सूर्यरश्मिस्तु पुष्पाति शिशिरद्युतिम् ।
तिथ्यगृहप्रचारोऽसौ सुसुम्नः परिगोयते ॥
हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।
विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्पाति सर्वदा ॥
विश्वश्रवास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्पाति नित्यदा
सम्पदसुरिति ख्यातः स पुष्पाति च लोहितम् ॥
हृदयस्यति प्रपुष्पाति रश्मिरर्वाग्वसुः प्रभोः ।
शनैश्चरं प्रपुष्पाति सप्तमश्च स्वराट् तथा ॥
एवं सूर्यप्रभावेण सर्वा नक्षत्रतारकाः ।
वहन्ते वर्जिता नित्यं नित्यमप्याययन्ति च ॥
दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्वशः ।
आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।
आदत्ते स तु नाड्योनां सहस्रेण समन्ततः ॥
नादयोश्चैव सामुद्रान् कृपायैव सहस्रशः ।
स्थावरान् जङ्गमायैव यच्च कुल्यादिकं पयः ॥
तस्य रश्मिसहस्रान्तु शीतवर्षाणानिस्वरम् ।
तासां चतुःशतं नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूतयः ॥
हृन्दायैव याद्याश्च कोतना हकनास्तथा ।
अमृता नाम ताः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥
हिमोहृदाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशतं पुनः ।
रश्मो मथ्यथ पेथ्यथ आदित्यो हिमसर्जनाः ॥
चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पोताभाः स्युर्गभस्तयः
शुक्राश्च ककुभयैव गावो विश्वभृतस्तथा ॥
शुक्रास्ता नामतः सर्वास्त्रिविधा घनसर्जनाः
समं विभर्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः ॥
मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितृनपि ।
अमृतेन सुरान् सर्वान् तिसस्त्रीस्तपयत्यसौ ॥
वसन्ते ग्रैष्मिके चैव शतं सन्तपति त्रिभिः ।
शरद्यापि च वर्षासु चतुर्भिः सम्प्रवर्षति ।
हिमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रिभिः ॥
वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ।
चैत्रे मासि भवदोषो पाता वैशाखतापनः ॥
ज्येष्ठमूले भवद्विन्द्यः श्रापाटं सविता रविः ।
विवस्वान् श्रावणे मासि प्राष्ठपक्षां भगः स्मृतः ॥
पथ्येन्याऽश्विजि त्वष्टा कान्तिके मासि भास्करः
मागश्रावं भवद्विन्द्यः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
अश्वरश्मिसहस्राणि वरुणस्याकर्मणि ।
षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवाऽश्वसभिस्तथा ॥
धाताष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः ।
विवस्वान् दशभिः पाति पात्यकादशभिर्भगः ॥
सप्तभिस्तपते मित्रस्तथा चैवाष्टभिस्तपेत् ।

३८८
सूर्यः

अथ्येमा दशभिः पाति पथ्येन्यो नवभिस्तपेत् ।
षड्भौ रश्मिसहस्रैस्तु मित्रस्तपति विश्वभृक् ॥
वसन्ते कपिलः सूर्यो यौमो काञ्चनसप्रभः ।
खेतो वर्षासु वर्णन पाण्डुरः शरदि प्रभुः ॥
हिमन्ते ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो रविः
शोषधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पितृव्यम् ॥
सूर्योऽमरत्वममृततयं त्रिषु नियच्छति ।
अन्ये चाष्टौ ग्रहा ज्ञेयाः सूर्यं चाधिष्ठिता
हिजाः ॥
चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव बृहस्पतिः ।
भौमो भानुस्तथा राहुः कंतुमानपि चाष्टमः ॥
सर्वे भ्रुवे विरुद्धा यैषहस्ते वातरश्मिभिः ।
भ्रातृमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनु दिवाकरम् ॥
अलातचक्रवदयान्ति वातचक्रे रिता हिजाः ।
यस्मादहति तान् वायुः प्रवहस्तेन वै स्मृतः ॥*
रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन निशाकरः ॥
वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि रवियथा ।
क्रासहृष्टौ च विप्रेन्द्रा भ्रुवाधाराणि सर्वदा ॥
स सोमः शुक्रपत्ते तु भास्करे परतस्थिते ।
आपूर्यन्ते परोऽस्यान्तः सततं दिवसक्रमात् ॥
क्षीणेऽपि तं सुरैः सोममाप्याययति नित्यदा ।
एकेन रश्मिना विप्राः सुसुम्नाख्येन भास्करः ॥
एषा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
पौर्णमास्यां स दृश्यते संपूर्णो दिवसक्रमात् ॥
संपूर्णमर्द्धमासिनं तं सोमममृतात्मकम् ।
पिबन्ति देवता विप्रा यतस्तोऽमृतभोजनाः ॥
ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छृष्टे कलात्मके ।
अपराह्ण पितृणां स जघन्यां पर्युपासते ॥
पिबन्ति हि फलं कालं शिष्टा तस्य कला तु या ।
स्वधामृतमयीं पुष्पां तामिन्दोरमृतात्मिकाम् ॥
नित्यतः तदमावास्यां गभस्तिभ्यः स्वधामृतम् ।
मामहसिमवाप्याषां पितरः सन्ति निर्हताः ॥
न सोमस्य विनाशः स्यात् सुधा देवैस्तु पोयते ।
एवं सूर्यनिमित्ताऽस्य ज्ञेयो वृद्धिश्च सत्तमाः ॥”
इति कौर्म्ये ४० अध्यायः ॥*॥
अस्य भार्यापत्यानि यथा ।
सूत उवाच ।
“अदितिः सुषुवे पुत्रमादित्यं कश्यपात् प्रभुम् ।
तस्यादित्यस्य चैवासोऽज्ञायाणान्तु चतुष्टयम् ॥
संज्ञा राज्ञो प्रभा आया पुत्रांस्तासां निबोधत
संज्ञा त्वाष्ट्रो तु सुषुवे सूर्याश्चानुमनन्तमम् ।
यमश्च यमुनाञ्चैव राज्ञो रैवन्तमेव च ॥
प्रभा प्रभातमादित्याच्छाया सावर्णिमात्मजम्
शनिश्च तपतीश्च विष्टिश्चैव यथाक्रमम् ॥”
इति कौर्म्ये २० अध्यायः ॥*॥
तस्य मण्डलपरिमाणं यथा,—
सूत उवाच ।
“सूर्याचन्द्रमसावती भ्रमतो यावदेव तु ।
समानाश्च समुद्राणां होपानाश्चाति विस्तरः ॥
विस्ताराहं पृथिव्यास्तु भवेदन्त्यत्र वाह्यतः ।
पर्यासपारिमाण्यात् चन्द्रादित्यौ प्रकाशतः ॥

सूर्यः

पर्यासपारिमाण्यास्तु बुधेस्तुल्यं दिनं स्मृतम् ।
अवतौमांस्त्रयो लोकान् यस्मात् सूर्यः परि-
भ्रमात् ॥
अचिरात् प्रकाशे तु अवनात् स रविः स्मृतः ॥
तयोर्भूयः प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्ययोः ॥
महितत्वाद्वाहोशब्दो यस्मिन्नर्थे निपात्यते ।
अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भात्तुल्यविस्तृतम् ॥
मण्डलं भास्करस्याथ योजनैस्तन्निबोधत ।
नवयोजनसाहस्रो विस्तारो मण्डलस्य तु ॥
विस्ताराक्षिगुणश्चापि परिणाहोऽत्र मण्डले ।
विष्कम्भमण्डलाच्चैव भास्करात् द्विगुणः शशी ॥”
तस्य गतिनिरूपणं यथा,—
“मानसस्योत्तरे पृष्ठे लोकपालास्तुर्द्विगुणम् ।
स्थिता धर्मव्यवस्थार्थं लोकसंरक्षणाय च ॥
लोकापालोपरिष्ठात् सर्वतो दक्षिणायने ।
काष्ठागतस्य सूर्यस्य गतिस्तस्य निबोधत ॥
दक्षिणोपक्रमः सूर्यः क्षिप्तेषुरिव सर्पति ।
ज्योतिषां चक्रमादाय सततं परिगच्छति ॥
मध्यतश्चामरावल्यां यदा भवति भास्करः ।
वैवस्वते संयमने ऊर्ध्वं तत्र प्रदृश्यते ॥
सुखायामर्द्धरात्रन्तु विभावर्त्यस्तेति च ।
वैवस्वते संयमने मध्याह्ने तु रवियेदा ॥
सुखायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन् स तु दृश्यते ।
विभावर्ध्यामर्द्धरात्रं माहेन्द्रामस्तमेति च ।
सुखायामथ वारुण्यां मध्याह्ने चार्थ्यमा यदा ।
विभावर्ध्यां सोमपुण्यां उत्तिष्ठति विभावसुः ॥
रात्रार्द्धं चामरावल्यामस्तमेति यमस्य च ।
सोमपुण्यां विभावर्ध्यां मध्याह्ने चार्थ्यमा यदा ॥
अमरावल्यां महेन्द्रस्य तदहच्छति दिवाकरः ।
अर्द्धरात्रं संयमने वारुण्यामस्तमेति च ॥
सुशीघ्रमेव पर्यति भास्करोऽलातचक्रवत् ।
भ्रमन् वै भ्रममाणानि ऋक्षाणि चरते रविः ॥
एवं चतुर्षु पार्श्वेषु दक्षिणान्तेषु सर्पति ।
उदयास्तमये चासावुत्तिष्ठति पुनः पुनः ॥
पूर्वाह्ने चापराह्णे तु द्वौ द्वौ देवालयौ तु सः ।
तपत्येकश्च मध्याह्ने ताभिरैव च रश्मिभिः ॥
उदितो वह मानाभिर्मध्याह्ने तपते रविः ।
अतः परं ऋसन्तोभिर्गीभिरस्तत्रियच्छति ॥
उदयास्तमयाभ्याश्च स्मृते पूर्वापरौ तु वै ।
यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठेऽथ पार्श्वयोः ॥
यैरर्को यत्र दृश्येत तेषां स उदयः स्मृतः ।
प्रणाशं गच्छते यत्र तेषामस्तः स उच्यते ॥
सर्वेषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणे ।
विदूरभावादकस्य भूमेर्लोकगतस्य च ॥
ध्रियन्ते रश्मयो यस्मात्तेन राज्ञो न दृश्यते ।
ऊर्ध्वं शतसहस्रान्तु स्थितस्तत्र प्रदृश्यते ॥
एवं पुष्करमध्येन यदा भवति भास्करः ।
त्रिशदभागान्तु मेदिन्या मुहूर्त्तेन स गच्छति ॥
योजनाद्यां मुहूर्त्तस्य इमां संख्यां निबोधत ।
पूर्णं शतसहस्राणामेकत्रिंशत् ताः स्मृताः ॥
पञ्चाशच्च सहस्राणि तथान्यान्यधिकानि च ।
मौहूर्त्तिका गतिर्द्विधा सूर्यस्य तु विधीयते ॥

सूर्यः

एतेन गतियोगेन यदा काष्ठान्तु दक्षिणाम् ।
पर्यागच्छत् पतङ्गोऽसौ वामकाष्ठेऽन्तरेऽहनि ॥
मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमते दक्षिणायने ।
मानसोत्तरमेरोस्तु अन्तरं त्रिगुणन्तु तत् ॥३॥
सर्पतो दक्षिणायान्तु काष्ठायान्तु निबोधत ।
नवकोट्यैः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलम् ॥
तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
अहोरात्रा पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते ॥
दक्षिणादिनिष्ठतोऽसौ विषुवस्यो यदा रविः ।
क्षीरोदस्य समुद्रस्य उत्तरातो दिशश्चरन् ।
मण्डलं विषुवस्यापि योजनैस्तन्निबोधत ॥
तिस्रः कोट्यस्तु संपूर्णं विषुवस्याथ मण्डलम् ।
तथा शतसहस्राणां विंशत्येकाधिका पुनः ॥३॥
आवणे चोत्तरां काष्ठां चित्रभानुर्यदा भवेत् ।
गोमेदकस्य द्वोपस्य उत्तरास्तु दिशश्चरन् ॥
उत्तरायाः प्रमणन्तु काष्ठया मण्डलस्य तु ।
दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद् यथाक्रमम् ॥
स्थानं जरह्वं मन्थे तथैरावतमुत्तमम् ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥
नागवीथ्युत्तरा वीथी अजवीथ्याश्च दक्षिणे ।
उभे आषाढमूलन्तु अजवीथ्युदयास्तयः ॥
अभिजित् पूर्वतः स्नातो नागवीथ्युत्तरास्तयः ॥
अश्विनो कृत्तिका याम्या नागवीथ्युत्तरा स्मृता ॥
रोहिण्यार्द्रा मृगशिरा नागवीथीरिति स्मृता ।
पुष्याश्लेषा पुनर्वसुर्वीथीरैरावतौ स्मृता ॥
तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरो मार्ग उच्यते ।
पूर्वा उत्तरफल्गुन्योर्मघा चैवाषमौ भवेत् ॥
पूर्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथी रेवती स्मृता ।
अवणा तु धनिष्ठा च वारुणश्च जरह्वम् ।
एताश्च वाथतस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
हस्ता चित्रा तथा स्नातो नागवीथीरिति

स्मृता ।

विशाखमित्रपैचस नागवीथीरिहोचरते ॥
मूलपूर्वोत्तराषाढा वीथ्येवैश्वानरो तथा ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वीथ्यस्ता मार्गं वे दक्षिणे बुधैः ॥
काष्ठयोरन्तरं त्वेता वक्ष्यन्ते योजनैः पुनः ।
एतच्छतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु वै स्मृतम् ॥
शतानि त्रीणि चान्यानि त्रयस्त्रिंशच्च योजनैः
काष्ठयोरन्तरं ह्येवं योजनायात् प्रकाशितम् ॥
काष्ठयोरल्लेखयोश्चैव अयने दक्षिणोत्तरे ।
ते वक्ष्यामि प्रसंख्याय योजनैस्तु निबोधत ॥
एकैकमन्तरान्तर्हं युक्तान्येतानि सप्ततिः ।
सहस्रं रतिरिक्ता च ततोऽन्या पञ्चविंशतिः ॥
लेखयोः काष्ठयोश्चैव वाह्याभ्यन्तरयोश्चरन् ।
अभ्यन्तरं स पर्यति मण्डलान्युत्तरायणम् ॥
वाह्यतो दक्षिणेनैव सततं सूर्यमण्डलम् ।
चरत्यसौ प्रतीचरान्तु त्रयोतिमण्डलं शतम् ॥
तरणिर्दक्षिणे तावत् क्रमते मण्डलानि तु ।
प्रमाणं मण्डलस्यापि योजनाग्रान्निबोधत ॥
योजनानां सहस्राणि दश चाष्टौ ततः स्मृतः ।
अधिकान्यष्टपञ्चाशत् योजनानि च वे पुनः ॥
विष्कम्भो मण्डलस्यैतत्तत्त्विकं स तु विधीयते ।

सूर्यः

अहस्तु चरते नाभिं सूर्यो वै मण्डलक्रमात् ॥
कुलालचक्रपर्यन्तं यथा रविः शशी तथा ।
दक्षिणे चक्रवत् सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्तते ॥
तस्मात् प्रकृष्टां भूमिस्तु कालेनाख्ये न गच्छति
सूर्यो द्वादशभिः शीघ्रं मुहूर्तैर्दक्षिणायने ॥
त्रयोदशार्धमृत्पाणां मध्ये चात्तरमण्डलम् ।
मुहूर्तैस्तानि ऋक्षाणि नक्षत्रमष्टादशैश्चरन् ॥
कुलालचक्रमध्यस्थो यथामन्दं प्रसर्पति ।
उदगयने तथा सूर्यः स सर्पत् मन्दविक्रमः ॥
तस्मात् दोर्घेण कालेन भूमिं सोऽस्यां प्रसर्पति
सूर्योऽष्टादशभिर्बहो मुहूर्तैर्ददगयने ॥
त्रयोदशानां मध्ये तु ऋक्षाणां चरते रविः ।
मुहूर्तैस्तानि ऋक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् ॥
ततो मन्दतरं ताभ्यां चक्रस्तु भ्रमतां पुनः ।
मृत्पिण्ड इय मध्यस्थो भ्रमतेऽसौ ध्रुवस्तथा ॥
मुहूर्तैस्तावत् त्रिंशद्भिरहोरात्रं घ्रुवं भ्रमन् ।
उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि तु ॥
उत्तरे प्रक्रमेऽस्य दिवा मन्दगतिः स्मृता ।
तस्यैव तु पुनर्नक्षत्रं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः ॥
दक्षिणे क्रमणे चापि दिवा शीघ्रं विधीयते ।
गतिः सूर्यस्य वै नक्षत्रं मन्दा चापि पुनः स्मृता ॥
एवं गतिविशेषेण विभजेद्रात्राहानि तु ।
अजवीथ्या दक्षिणं यज्ञोक्तालोकस्य चोत्तरम् ॥
लोकसन्तानको ह्येष वैश्वानरपथाहविः ।
व्युष्टा यावत् प्रभा सौरी पुष्करात् संप्रकाशते ।
पार्श्वेभ्यो बाह्यतस्तावत् लीकालोकस्तु पर्वतः ॥
योजनानां सहस्राणि दशार्धं चोच्छ्रितो गिरिः ।
प्रकाशशप्रकाशश्च सत्यतः परिमण्डलः ॥
नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च यज्ञास्तारागणैः सह ।
अभ्यन्तरे प्रकाशन्ते लीकालोकस्य वै गिरिः ॥
इति मात्स्ये १०२ अध्यायः ॥

अस्य राहुग्रस्तादिकारणं यथा,—

मन्द उवाच ।

“राहुग्रस्तः कथं सूर्यग्रन्तो वापि जगत्प्रभो ॥
नष्टग्रन्तः कथं भाद्र चतुर्थ्यां मितामिति ।
वेदानां जनकस्त्वच्च कं पृच्छामि त्वया त्रिना ॥
श्रीभगवान् उवाच ।
शृणु मन्द प्रवक्ष्यामि कथामेतां पुरातनीम् ।
यां श्रुत्वा निष्कलङ्कश्च तीर्थस्नायो भवेन्नरः ॥
एकदा यमदग्निश्च महाकौतूहलान्वितः ।
रेणुकासहितस्तुष्टौ जगाम नर्मदातटम् ।
निर्जने नर्मदातीरे विजहार तथा सह ॥
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं वस्त्रमाभ्यधरं सुनिम् ।
महारासरसाब्धं तमुवाच भास्करः स्वयम् ॥
वेदकतुः प्रपीचस्त्वं ब्रह्मणश्च जगत्पते ।
चतुर्वेदविधयेषु सुनिष्ठातः सदा शुचिः ॥
वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विषयः ।
धर्मं त्यजति धर्मघ्नो अधर्मं चरतः कथम् ॥
दिवामेयुनदोषश्च वर्तते वेदो विशेषतः ।
अहश्च कर्मणां साक्षी तेन त्वां कथयामि ते ॥
सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा तत्त्वाज मेयुषं हिजः ।
इहा पुनो विप्रकृपं सूर्यं तेजस्विनं सुरम् ।

सूर्यः

उवाच सूर्यं रक्ताक्षः कोपलजासमन्वितः ॥
रेणुका लज्जिता तच्च विधाय वाससौ सती ॥

यमदग्निहवाच ।

अथ मे निर्जनस्थाने रसभङ्गस्त्वया कृतः ।
मम शापात् पापदृष्ट्यो राहुग्रस्तो भविष्यति ॥
द्रष्टुं त्वां मेघगणाः सर्वे दूरोभूता भवन्ति ते ।
त्वामाच्छन्नं करिष्यन्ति वायुना प्रेरितास्तथा ॥
स्वतेजसा भवान् गर्वी हततेजा भविष्यति ।
मेघाच्छन्नः स्वल्पतेजा राहुग्रस्तो भवान् भव ॥
ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा भगवान् भास्करः स्वयम्
चस्तः पुटान्छलिभूत्वा तुष्टाव मुनिपुङ्गवम् ॥

सूर्य उवाच ।

अहमेव त्वया शप्तो मया शप्तो भवान् भव ।
अन्यथा मां वदस्येवं सूर्यं निस्तजसं जनाः ॥
पराभूतः क्षत्त्रियेण भविष्यसि हिजेश्वरः ।
मरणं क्षत्त्रियास्त्रेण भवतश्च भविष्यति ॥
सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा कुकोप ब्राह्मणः पुनः ।
तं शशापातिरक्ताक्षः शम्भुना च जितो

भवान् ॥

उभयोः कलहं ज्ञात्वा कश्यपेन सह व्रज ।
आजगाम स्वयं ब्रह्मा विधाता जगतामपि ॥
आगत्य ब्रह्मा सतस्तं बोधयामास भास्करम् ।
मुनियेष्ठश्च धर्मज्ञं धर्मज्ञानां गुरोर्गुरुः ॥

ब्रह्मावाच ।

जमस्व भास्कर त्वच्च साक्षाच्चारायणो भवान् ।
युष्माकं परिपालयाम्यवधौ ब्राह्मणः सदा ॥
अहं करोमि भवतो विप्रशापात्समुत्खणम् ।
शान्तो भव सुरयेष्ठ साक्षी त्वं सर्वकर्मणाम् ॥
कुत्रचिद्दिवसे ब्रह्मन्मृती त्वं कुत्रचित् क्षणम् ।
भविष्यसि घनाच्छन्नः सद्यो मुक्तो भविष्यसि ॥
न्यूनातिरिक्तं वर्षं वा राहुग्रस्तां भविष्यसि ।
तत्रादृश्य केषाञ्चित् पुण्यदृष्ट्यो हि कस्यचित् ॥
अन्यथा सर्वकाले नापुण्यदृष्ट्यो भवान् भुवि ।
त्वां दृष्ट्वा च नमस्कृत्य सर्वं निष्पापिणो जनाः ॥
जन्मसप्ताष्टरिप्फाङ्गचतुर्थे दशमे विधौ ।
जन्मर्त्तं निधने नृणां अदृष्टस्त्वं भविष्यसि ॥
अस्तकाले घनाच्छन्ने मध्याह्नस्य जलेऽपि वा
अर्द्धादिते च काले च पापदृष्ट्यो भविष्यसि ॥
भार्यादुःखनिमित्तेन भार्यया हेतुभूतया ।
श्वशुरेण श्यालकेन हततेजा भविष्यसि ॥
अन्यथा तव तेजश्च संज्ञा सहितुमक्षमा ।
मालिसुमालियुद्ध च शम्भुना त्वं पराजितः ॥
इत्येवमुक्त्वा सूर्यश्च बोधयामास ब्राह्मणम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७८।१-५०॥
ब्रह्माण्डपुराणे ५८ अध्यायेऽप्येवम् ॥

अथ सूर्यमन्त्राः ।

“तारो हृणिर्भृगुः पश्चाद्वामकर्णविभूषितः ।
वज्रासनो मरुत् शेषः सनेत्रोऽदित्यर्षधमः ।
अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो भानोरभिमतः परः ॥”
ॐ हृणि सूर्यं आदित्य । अस्य पूजा । प्रातः
कत्यादिप्राणायामान्तं विधाय पौठन्यासं कुर्यात्
तत्र विशेषः । हृदयस्य पूर्वदिदिक्षु मध्ये च ।

प्रभूतं विमलं सारं समाराध्य परमसुखं विन्यस्य
आधारशक्त्यादि च सूर्यमण्डलाय द्वादशकला-
त्मने नमः इत्यन्तं विन्यसेत् । तथा च निबन्धे ।
“पोठे कृते च प्रथमं दिक्षु मध्ये च संयजेत् ।
प्रभूतं विमलं सारं समाराधनमन्तरम् ॥
परमादि सुखं पीठं स्वविभक्तं प्रकल्पयेत् ॥”
ततः केशरिषु मध्ये च वा दौसाये नमः ॥
एवं वा सूर्याय वं जयाये वं भद्राय वं
विभूत्यै वा विमलायै वा समोषायै वं विष्णु-
ताये वः सर्वतोमुख्यै । तथा च निबन्धे ।
“दौसा सूर्या जया भद्रा विभूतिर्विमला पुनः
समोषा विष्णुता सर्वतोमुखी पीठशक्तयः ॥
दौसादौपशिक्षाकारान् बीजन्यासान् विदुः
क्रमात् ।
अक्षौवज्रस्त्रितयस्वरान् विन्दन्नि संयुतान् ॥”
तदुपरि ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाय सौराय योग-
पीठाय नमः । यथा च शारदायाम् ।
“वदेत् पठं चतुर्थ्यन्तं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
सौराय योगपीठाय नमः पदमन्तरम् ॥
पीठमन्त्रोऽयमास्थितो दिनेशस्य जगत्पतेः ॥”
ततः ऋचादिन्यासः । शिरसि देवभागचतुर्थी
नमः । मुखे गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि
आदित्रयाय देवताये नमः । निबन्धे ।
“देवभागो मुनिः प्रोक्तो गायत्रीच्छन्द ईरितम्
आदित्यो देवता प्रोक्तो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥”
ततः कराङ्गन्यासौ । सत्याय तेजोजालामणे
हुं फट् स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । एवं ब्रह्मणे
१० तर्जनीभ्यां स्वाहा । विष्णवे १० मध्यमाभ्यां
वषट् । रुद्राय १० अनामिकाभ्यां ह्रम् । अग्नये
१० कनिष्ठाभ्यां वीषट् । सर्वाय १० करतल-
ग्रहाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । तथा च
शारदायाम् ।
“सत्याय हृदयं प्रोक्तं ब्रह्मणे शिर ईरितम् ।
विष्णवे स्याच्छिखावर्धं रुद्राय परिकीर्तितम् ॥
अग्नये नेत्रमाख्यातं सर्वायास्त्रसुदीरितम् ।
तेजोजालामणे हुं फट् द्विष्टान्ताः परिकी-
र्तिताः ॥”
ततो मूर्तिन्यासः । यथा शिरसि ॐ आदि-
न्याय नमः । मुखे एं रवये । हृदये जं भानवे ।
गुह्ये ईं भास्कराय । चरणयोः चं सूर्याय ।
तथा च निबन्धे ।
“आदित्यं विन्यसेन्मूर्तिं रविं मुखगतं न्यसेत् ।
हृदये भानुनामानं भास्करं गुह्यदेशतः ।
सूर्यं चरणयोर्न्यसेदृषेः सत्यादिपञ्चभिः ॥”
ततो मन्त्रन्यासः । शिरशि ॐ ॐ नमः । मुखे
ॐ ह्र नमः । कण्ठे ॐ पि नमः । हृदि ॐ सु
नमः । कुक्षौ ॐ र्य नमः । नाभौ ॐ वा
नमः । लिङ्गे ॐ दि नमः । पादयोः ॐ त्र्य
नमः । तथा च ।
“मूर्धास्त्रकण्ठहृदयकुचिनाभिजघ्नाङ्गिषु ।
मन्त्रवर्णाव्यसिदष्टौ प्रत्येकं प्रचवादिष्वान् ॥”
ततो ध्यानम् ।

“रक्ताक्षमुष्माभयदानहस्तं
केयरकाराङ्गदकुण्डलायम् ।
माणिक्यमीलितं दौनगायमौके
बभ्रुककान्तिं विलसत्त्रिनेत्रम् ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा
गुरुपंक्तिं संपूज्य पीठपूजां कुर्यात् । ततः खं
खसोक्ताय नमः । इति मन्त्रेण मूर्तिं संकल्प्य
पुनर्धात्वा आवाहनादिपञ्चपुण्याञ्जलिदान-
पर्यन्तं विधायारणपूजामारभेत् । तथा च
निबन्धे ।
“तारादि खं खसोक्ताय मनुना मूर्तिंकल्पना
साक्षिणं सर्वलोकानां तस्यामावामाङ्ग पूजयेत्”
केशरेश्वर्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च सत्याय
तेजोजालामणे हुं फट् स्वाहा हृदयाय नमः ।
एवं ब्रह्मणे शिरसे स्वाहा । विष्णवे शिखायै
वषट् । रुद्राय कवचाय ह्रम् । अग्नये नेत्रत्रयाय
वीषट् । सर्वाय अस्त्राय फट् । दिक्पत्रेषु
पूर्वादि ॐ आदित्याय नमः । एवं एं रवये
जं भानवे ईं भास्कराय । विदिक्पत्रेषु
अग्न्यादि ॐ उषाये पं प्रज्ञायै पं प्रभायै सं
सन्ध्यायै । तथा च ।
“अङ्गानि पूजयेदादौ दिक्पत्रेष्वर्कमूर्तयः ।
आदित्याद्यास्तसोऽर्चाः शक्तयः कोण-
पत्रगाः ॥
स्वस्वनामादिवर्णाः स्वस्वासां बीजन्यानुक्रमान्
उषा प्रज्ञा प्रभा सन्ध्या शक्तयः परिकीर्तिताः ॥”
ततः पत्राण्येषु ब्राह्माद्याः संपूज्य पुरतोऽर्चण-
मर्चयेत् । तथा च शारदायाम् ।
“पत्राण्यसंख्या ब्राह्माद्याः पुरतोऽर्चणमर्चयेत्”
तद्वाद्ये चन्द्रादीन् पूजयेत् । यथा चन्द्राय नमः
एवं मङ्गलाय बुधाय हस्तस्तये शुक्राय शनैश्च
राय राहवे केतवे । तथा च शारदायाम् ।
“चन्द्रादीन् पूजयेत्पञ्चातृपञ्चानष्टौ ततो वरिहः ॥”
ततः चन्द्रादीन् वज्रादींश्च सम्पूज्य भूपादि
विसर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरण-
मष्टलक्षणः । तथा च ।
“वसुलक्षं जपेन्मन्त्रं समिद्धिः क्षीरशालिनाम् ।
तत्सहस्रं प्रक्षुड्यात् क्षीराक्ताभिर्जितेन्द्रियः ॥”
वाचनिक एवाष्टसहस्रहोमः ॥ मन्त्रान्तरं यथा
“आकाशमग्निदीर्घेन्दुसंयुतं भुवनेश्वरी ।
सर्गाश्वितो भृगुर्भागोस्त्राचरोऽयं समीरितः ॥”
ह्रीं ह्रीं सः । अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः-
कृत्यादिपूर्वमन्त्रोक्तपीठन्यासं विधाय पूर्वोक्तं
ऋचादिन्यासं कुर्यात् । ततो मन्त्रन्यासः ।
यथा आधारदिपादपर्यन्तं ह्रीं नमः । कण्ठा-
दाधारपर्यन्तं ह्रीं नमः । मूर्धादिकण्ठपर्यन्तं
सः नमः । शारदायाम् ।
“आधारादिपादान्तं कण्ठादाधारकावधि ।
मूर्धादिकण्ठपर्यन्तं क्रमादोजपयं न्यसेत् ॥”
ततः कराङ्गन्यासौ । ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
ह्रीं तर्जनीभ्यां स्वाहा । ह्रं मध्यमाभ्यां वषट्
ह्रं अनामिकाभ्यां ह्रं । ह्रीं कनिष्ठाभ्यां

वीषट् । ह्रः करतलग्रहाभ्यां फट् । एवं हृदया-
दिषु । तथा च निबन्धे ।
“प्रदीर्घभाजा मध्ये न बीजनाङ्गानि कल्पयेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।
“रक्ताक्षु जासनमशेषगुणैकचित्तुं
भानुं समस्तजगतामधिपं भजामि ।
पद्महयाभयवरान् दधतं कराङ्गे-
र्माणिक्यमौलिमरुणाङ्गवर्धिं त्रिनेत्रम् ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा
पूर्वोक्तक्रमेण पीठपूजां विधाय मूर्तिमन्त्रेण
मूर्तिं संकल्प्य पुनर्धात्वा आवाहनादिपञ्चपुण्या-
ञ्जलिदानपर्यन्तं विधायारणपूजामारभेत् ।
अग्निनिर्घटितायूषाग्नेषु मध्ये दिक्षु च ह्रीं
हृदयाय नमः इत्यादिना पूजयेत् । पत्रेषु चन्द्रा-
दीन् पूजयेत् । ततः चन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत्
ततो भूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चरणं द्वादशलक्षणः । तथा च ।
“भानुलक्षं जपेन्मन्त्रमाग्नेन च दद्यात्प्रतः ।
तिलैर्वा मधुरासितैर्वा पुण्याद्विजितेन्द्रियः ॥”
मन्त्रान्तरम् ।
“आकाशमग्निपवनसत्यान्तार्धशिविन्दुमत् ।
मार्तण्डभैरवं नाम बीजमेतदुदाहृतम् ॥
पुटितं विम्बबीजेन सर्वकामफलप्रदम् ॥”
विम्बबीजमाह ।
“टान्तं दहननेत्रेन्दुसहितं तदुदाहृतम् ॥”
टिं ह्रीं ह्रं टिम् । अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः-
कृत्यादिपूर्ववत् एतन्मन्त्रोक्तपीठन्यासान्तं कर्म
विधाय ऋचादिन्यासं कुर्यात् । ततो मूर्ति-
न्यासः । टुं सूर्याय नमोऽङ्गुष्ठयोः । टिं भास्कर-
राय नमस्तर्जनीभ्यां । टुं भानवे नमः मध्य-
मयोः । ठे रवये नमोऽनामिकाभ्यां । ठीं
दिवाकराय नमः कनिष्ठयोः । ततः शिरसि
वदने हृदये गुह्ये पाददेशेषु तास्तत्तद्बीजा-
दिका न्यसेत् । तथा च निबन्धे ।
“पञ्चङ्गस्त्राक्षबीजेन पञ्चमूर्तिः प्रविन्यसेत् ।
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं अङ्गुलिषु क्रमादिमाः ॥
सूर्यस्तु भास्करो भानुस्ततो रविदिवाकरौ ।
शिरोवदनहृदगुह्यपाददेशेषु ताः क्रमात् ॥”
ततः कराङ्गन्यासौ । ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ह्रीं
तर्जनीभ्यां स्वाहा । ह्रं मध्यमाभ्यां वषट् ।
ह्रं अनामिकाभ्यां ह्रम् । ह्रीं कनिष्ठाभ्यां
वीषट् । एवं हृदयादिषु । ह्रीं हृदयाय नमः
इत्यादि । तथा च निबन्धे ।
“दीर्घयुक्तेन बीजेन नेत्रान्ताङ्गानि विन्यसेत् ॥”
ततो मूलबीजेन व्यापकं कृत्वा ध्यायेत् । तथा
च ।
“व्यापकं मूलबीजेन कुर्वीत तदनन्तरम् ॥”
ध्यानम् ।
इमांशोजप्रवाकप्रतिमनिजवर्धिं चाव-
सृज्य शक्तिं सपात्रं नृचिमतिरुचिरामच-
मासां कपासम् ।

सूर्यका

४०१

सूर्यत

सूर्यल

इहोभोजेदधानं त्रिनयनविलसद्देवज्ञाभि-
राम
मार्तण्डं वज्रभावं मणिमयमुकुटं शारदीयं
भजामः ॥”

एवं ध्यात्वा मानसे सम्पूज्यार्थापनं कुर्यात्
ततः पूर्वोक्तक्रमेण पीठं संपूज्य पूर्वोदिदिक्षु
कर्णिकायाम् । उ उषाये नमः । एवं पं प्रभाये
पं प्रभाये सं सन्ध्याये इति संपूज्य मूर्तिं मूलेन
कल्पयेत् । ततः पूर्वोदिदिक्षु सूर्यं भास्करं भानुं
रविं पूजयेत् । कोणेषु दिवाकरम् । ततः
पूर्वोदिदिक्षु पूर्वोदीचेरुपि दिक्षु द्वा द्वयाय
नमः । इत्यादिना पूजयेत् । ईशाने द्वौ नेत्र-
त्रयाय वीषट् । शारदायाम् ।

“सूर्यादीन् चतुरो दिक्षु विदिक्ष्वन्यं समर्चयेत्
अङ्गपूजा यथापूर्वा नेत्रमोशनदिगगतम् ॥”

ततः पूर्ववच्चन्द्रादियहान् पूजयेत् । ततो
लोकपालान् पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।

“ग्रन्थानष्टौ तथा बाह्ये लोकपालांस्ततः परम् ॥”

ततो धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चरणजपो लक्षत्रयसंख्यः । त्रिमधुरो-
पेतैः कमलैर्हृशांशुहोमः । तथा च ।

“लक्षत्रयं जपेन्मन्त्री बीजं विस्वपटोक्तम् ।
दशांशं कमलैः फलैर्जुहुयान्मधुरोक्षितैः ॥

इमं मन्त्रं जपेन्मन्त्र्यः कान्तिं पुत्तान् धनं द्युतिम्
वाक्सिद्धिममितां लक्ष्मीं सौभाग्यमपि साधयेत् ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अस्य प्रकारान्तरमन्त्रध्यानपूजादिकं गरुड-
पुराणे ३८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ सूर्यं वर्ण-
नीयानि यथा । अरुणता १ रविमणिप्रकाशः २
चक्रवाकप्रोतिः ३ पद्मप्रकाशः ४ पथिकप्रोतिः ५
लोचनप्रोतिः ६ तारासिः ७ चन्द्राप्रकाशः ८
दीपाप्रकाशः ९ ओषध्यप्रकाशः १० पंच-
कार्त्तिः ११ तमोऽभावः १२ चौरासिः १३ कुम्-
दार्त्तिः १४ कुलटार्त्तिः १५ । इति कविकल्प-
लता ॥

सूर्यकान्तः, पुं, (सूर्यः कान्तो यस्य । सूर्यस्य
कान्तः प्रियो वा ।) स्फटिकः । इति हला-
युधः ॥ मणिविशेषः (यथा, रघुवंशे । ११ ।
२१ ।

“ज्योतिर्विम्बननिपाति भास्करात्
सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥”)

तत्पर्यायः । सूर्यमणिः २ सूर्याश्मा ३ दहनो-
पमः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनमणिः ५ तापनः ६
रविकान्तः ७ दीप्तोपलः ८ अग्निगर्भः ९ ज्वल-
नाश्मा १० अर्कोपलः ११ । अस्य गुणाः ।
उष्णत्वम् । निर्मलत्वम् । रसायनत्वम् । वात-
श्लेष्महरत्वम् । मेघत्वम् । पूजनाद्रवितुष्टित्वञ्च
इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्पहृत्विशेषः । तत्-
पर्यायः । सूर्यमणिः २ पुष्परक्तः ३ पञ्चतुष्टः ४ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूर्यकान्तिः, स्त्री, (सूर्यस्वेव कान्तिर्यस्याः ।)
पुष्पविशेषः । यथा,—

“सूर्यकान्तिस्ताम्रवर्णा घोडपय्योय इत्यपि ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूर्यस्य दीप्तिश्च ॥

सूर्यकालः, पुं, (सूर्योपलक्षितः कालः ।) दिवसः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूर्यकालानलचक्रं, स्त्री, नरणां शुभाशुभज्ञानार्थं
नक्षत्रचटितचक्रविशेषः । यथा,—

“ऊर्ध्वं गास्त्रिगुण्यथास्त्रिगुण्यथास्थिताः
दे दे नाथी स्थिते कोणे शृङ्गयुग्मं तथैकया ॥

मध्यत्रिगुणदण्डादौ भानुभावं भरण्डलम् ।
साभिजित्तव दातव्यं सध्यमागेण सर्वदा ॥

नाम ऋक्षं स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ।
अधोगतैस्त्रिनक्षत्रैरुहगे वधवन्धनम् ॥

रेखाङ्के जयो लाभ ऋक्षपटङ्के तथा पुनः ।
शृङ्गयुग्मे रुजाभङ्गो मृत्युः शूलत्रये स्फुटम् ॥

विवादे व्यसने युद्धे रोगार्त्तं गमने तथा ।
सूर्यकालानलं चक्रं ज्ञातव्यन्तु प्रयत्नतः ॥”

इति स्वरोदयः ॥

सूर्यग्रहः, पुं, (सूर्यरूपो ग्रहः ।) नवग्रहाणां
प्रथमग्रहः । (सूर्यस्य ग्रहः ग्रहणम् ।)

सूर्योपरारगः । यथा, गारुडे ।
“सूर्यग्रहः सूर्यवारं सोमे सोमग्रहो भवेत् ।
चूडामणिरयं योगस्तत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सूर्यग्रहणं, स्त्री, (सूर्यस्य ग्रहणम् ।) सूर्योप-
रागः । तत्कारणं यथा, वज्रपुराणे गणभेद-
नामाध्याये ।

“सूर्येन्दोरुपरारगस्तु गोलकच्छायाया भवेत् ।
अन्योन्ययोस्तयोरेव व्यापयोरेव कारणात् ॥

यासमोची तु जायते तत्रातः पूर्वपश्चिमौ ।
तत्र पुण्यफलाद्भागः कृतो राहोस्तु विष्णुना ॥”

अन्यत् ग्रहणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सूर्यजः, पुं, (सूर्यात् जायते इति । जन + उः ।)
सुग्रीववानरः । इति जटाधरः ॥ शनिग्रहः ।

(यथा, बृहत्संहितायाम् । १०४ । ४४ ।
“गच्छत्यध्वानं सप्तमे चाष्टमे च
हीनः स्त्रीपुनैः सूर्यजे दीनचेष्टः ॥”

यमः । मनुः । रेवन्तः । कर्णश्च ॥)
सूर्यजा, स्त्री, (सूर्यात् जायते इति । जन + उः ।
टाप् ।) यमुना नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

सूर्यतनयः, पुं, (सूर्यस्य तनयः ।) शनैश्चरग्रहः ।
यमः । (सावर्णिमनुः । रेवन्तः ।) यथा,—

“तस्य पत्नीत्रयन्तद्वत् संज्ञा राक्षी प्रभा तथा ।
रेवतस्य सुता राक्षी रेवन्तं सुपुत्रे सुतम् । २ ।

प्रभा प्रभातं सुपुत्रे त्वाष्टी संज्ञा तथा मनुम् ।
यमश्च यमुना चैव यमसौ तु बभूवतुः ॥ ३ ॥

जनयामास तस्यान्तु पुत्रश्च मनुर्हृषिणम् ।
सर्वणत्वाच्च सावर्णिर्मेनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ८ ॥

ततः शनिश्च तपतीं विष्टिञ्चैव क्रमेण तु ।
ह्यायायां जनयामास संज्ञे यमिति भास्करः ॥ ८ ॥

इति मातृस्ये ११ अध्यायः ॥
(वानरराजः सुग्रीवः । कर्णश्च ॥)

सूर्यतनया, स्त्री, (सूर्यस्य तनया ।) यमुना नदी ।
इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥

सूर्यपत्रः, पुं, (सूर्य इव तीक्ष्णं पत्रमस्य ।)
षादित्यपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्यपुत्रः, पुं, (सूर्यस्य पुत्रः ।) वरुणः । शनिः ।
इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ११ ।

“मघास्वप्नारको वक्रः श्वणे च बृहस्पतिः ।
भाग्यं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥”)

यमः । यथा,—
“धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनायज ।

पाहि मां किङ्करैः सार्धं सूर्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(अश्विनीकुमारी । यथा, महाभारते । १३ ।
१५७ । १८ ।

“पिबेतामश्विनौ सोमं भवद्भिः सहिताबुधौ ।
उभावेतावपि सुरौ सूर्यपुत्री सुरेश्वर । ॥”)

अन्यत् सूर्यतनयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सूर्यपुत्री, स्त्री, (सूर्यस्य पुत्री ।) यमुना । यथा,

महाभारते ।
“यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।

वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विद्युत् । इति केचित् ॥
सूर्यफणिचक्रं, स्त्री, सर्वकार्यशुभाशुभज्ञापक-
चक्रविशेषः । यथा,—

“सप्तविंशतिभान्यत्र पङ्क्तिर्युक्ता क्रमेण तु ।
त्रयन्तारत्रयन्तरे वेधः फणिचक्रं त्रिनाडिकम् ॥

यत्र ऋक्षे स्थितो भानुर्भेदादौ गणयेद्बुधः ।
नाम ऋक्षं स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ॥

कुर्यान्मृत्युञ्ज रोगञ्च नाड्यवेधगतं नृणाम् ।
वर्जयेत् सर्वकार्येषु युद्धकाले विशेषतः ॥

निर्व्वेधः ऋक्षमध्यस्थं यस्य नाम प्रजायते ।
सिध्यन्ति सर्वकार्याणि संपाप्ते च जयो भवेत् ॥”

इति स्वरोदयः ॥

सूर्यभक्तः, पुं, (सूर्यस्य भक्तः प्रियः ।) बभ्रुक-
पुष्पहृत् । सूर्यपूजकं, त्रि । इति मेदिनी ॥

सूर्यभक्तकः, पुं, (सूर्यभक्त एव । स्वार्थे कन् ।)
बभ्रुकपुष्पहृत् । इति शब्दमाला ॥ सूर्य-
पूजकं, त्रि ॥

सूर्यमणिः, पुं, (सूर्यप्रियो मणिः ।) सूर्यकान्त-
मणिः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्पहृत्विशेषः ।

यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
“सूर्यकान्तः सूर्यमणिः पुष्परक्तः पञ्चतुष्टः ॥”

सूर्यमण्डलं, स्त्री, (सूर्यस्य मण्डलम् ।) सूर्य-
सन्निधिवेष्टनम् । तत्पर्यायः । परिवेशः २ परिधिः

३ उपसूर्यकम् ४ मण्डलम् ५ । इत्यमरः । १ ।
३ । ३२ ॥ यथा,—

“सायाङ्गे शिवरूपाश्च दृष्ट्वा दृषभवाहिनीम् ।
सूर्यमण्डलमध्यस्थां सामवेदसमायुताम् ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

सूर्यलता, स्त्री, (सूर्यप्रिया लता ।) षादित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्यह

सूर्यलोकः, पुं. (सूर्यस्य लोकः ।) सौरभुवनम् ।

यथा.—

“विनौषधैर्विना वेद्यैर्विना पथपरिग्रहे ।
कालेन निधनं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ॥”

इति काशीखण्डे सूर्याध्य दानफलम् ॥

अपि च ।

“सौरं लोकमथावाप्य क्षणेन स विमानगः ।

यथा कदम्बकुसुमं किञ्चलैः सर्वतोऽतृप्तम् ॥

देदीप्यमानं हि तथा समन्ताद्भानुभानुभिः ।

दूराद्विं स विज्ञाय धृततामरमहयम् ॥

नवभिर्योजनानाञ्च सहस्रैः समितेन च ।

विचित्रेणैकचक्रेण समसमियुतेन च ॥

अङ्गुणाधिष्ठितेन सर्वतो धृतरश्मिना ।

अक्षरोमुनिगन्धर्वसर्पयामणिनेर्ऋतैः ॥

स्यन्दनेनातिजविना प्रणनाम कृताञ्जलिः ।

तस्य प्रणामं देवोऽपि भूभङ्गेनानुमन्य च ।

अतिदूरं नभोवर्त्मं प्रतिचक्राम स क्षणात् ॥

प्रक्रान्ते द्युमणौ दूरं शिवशर्मातिशम्भवान् ।

प्रोवाच भगवद्भृगुः कथं लभ्यं रवेः पदम् ॥”

इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे सूर्यलोकवर्णनं

नाम ८ अध्यायः ॥

सूर्यवंशः, पुं. (सूर्यस्य वंशः ।) सूर्यस्य सन्तानः ।

तद्विवरणं यथा । परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः ।

तस्य पुत्री मरीचिः । तस्य कश्यपः । तस्य

सूर्यः । तस्य वैवस्वतो मनुः । सत्ययुगे मनु-

रेव राजासीत् । त्रेतायुगे तस्य पुत्रः ५ क्षत्रकु-

अयोध्यायां राजासीत् । अस्मिन् युगे अति-

दीर्घायुषो राजानो बहुकालं राज्यं कृतवन्तः ।

चेताहापरयोः मन्थौ श्रीरामचन्द्रौ दशरथसुत-

रूपेण अवतीर्णः । हापरयुगस्य प्रथमे तस्य

पुत्रः कुशो जातः । तद्वंशः सुमित्रान्तः कलेः

सहस्रवर्षपर्यन्तं राज्यं कृतवन्तः एतत्पुत्र्यन्तं

सूर्यवंशविश्रान्तिः । पुनः सत्ययुगे मरुः नष्टं

सूर्यवंशं भावयिष्यति । यः योगसिद्धः सन्

कलापयामि आस्ते । इति श्रीभागवतमतम् ॥

धंशवर्णनविस्तारस्तु मत्स्यपुराणे ११ अध्या-

यादौ गरुडपुराणे १४३ अध्याये च द्रष्टव्यः ॥

सूर्यवक्त्रो, स्त्री. (सूर्यप्रिया वक्त्रो ।) अर्कपुष्पि-

कावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

सूर्यसंज्ञा, स्त्री. (सूर्यस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ।)

कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं. अर्कवृक्षः ।

इत्यमरे अर्कावृक्ष इति दर्शनात् । २ । ४ । ८० ।)

सूर्यसारथिः, पुं. (सूर्यस्य सारथिः ।) अरुणः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यदुक्तं महाभारते १ । १६ । २३ ।

“अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये सदा ।

आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयत् ॥”)

सूर्यहृदयं, स्त्री. (सूर्यस्य हृदयमिव ।) सूर्यस्य

स्तवविशेषः । यथा,—

“अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।

मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैश्च गृयजुःसामसम्भवेः ॥

उपस्थाप्य महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।

कुर्वीत प्रणतिं भूमौ मूर्ध्ना नित्यञ्च मन्त्रतः ॥

४०२

सूर्यह

ॐ खं खमोक्ताय शान्ताय कारणचयहेतवे ।

निवेदयामि चात्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥

क्षचित् पुस्तके खण्डोक्तायेति च पाठः ।

नमस्ते घृणिने तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे ।

त्वमेव ब्रह्मा परममापो ज्योती रसोऽमृतम् ॥

भूर्भुवः स्वस्वमोक्षारः सर्वं रुद्राः सनातनाः ।

पुरुषः सन्महोऽतस्त्वं प्रणमामि कपर्दिनम् ॥

त्वमेव विश्वं बहुधा जातं वै जायते च न ।

नमो रुद्राय सूर्याय त्वामहं शरणं गतः ॥

प्रचेतसे नमस्तुभ्यमुमायाः पतये नमः ।

नमो नमस्ते रुद्राय त्वामहं शरणं गतः ॥

हिरण्यवाहवे तुभ्यं हिरण्यपतये नमः ।

अम्बिकापतये तुभ्यमुमायाः पतये नमः ॥

नमस्तं नीलकण्ठाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ।

विलोहिताय भगीय सहस्राक्षाय ते नमः ॥

नमो हंसाय ते नित्यं आदित्याय नमोऽस्तु ते ।

प्रपद्ये त्वां विरूपाक्ष महतं परमेश्वरम् ॥

हिरण्यये गृहे गुप्तमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।

नमस्यामि परं ज्योतिर्ब्रह्माणं त्वां परावृतम् ॥

विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरणम् ।

नमः सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेश्वरे ॥

उद्याय सर्वभक्षाय त्वां प्रपद्ये सदैव हि ॥

एतद्धै सूर्यहृदयं जप्त्वा स्ववमनुत्तमम् ।

प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्कुर्याद्दिवाकरम् ॥

इदं पुत्राय शिष्याय धार्मिकाय हिजातये ।

प्रदेयं सूर्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥

सर्वपापप्रशमनं वेदसारं समुद्धृतम् ।

ब्राह्मणानां हितं पुण्यं ऋषिसङ्केतनिषेवितम् ॥

यस्तु नित्यं पठेद्भीमान् प्रेक्षन्नादित्यमण्डलम् ।

महापातकयुक्तोऽपि पूयते नात्र संशयः ॥

अथापस्मारकुहाद्यैर्व्याधिभिः पीडितोऽपि सन्

जप्त्वा शतगुणं स्तोत्रं स आर्यो भवति द्रुतम् ॥

भूतग्रहपिशाचातिबीजव्यमनकारिभिः ।

स्तुवन् ध्यात्वा हरिं विप्रो मुच्यते महतो भयात् ॥

इति कूर्मपुराणे उपविभागे १७ अध्यायः ॥

गारुडे ५० अध्याये चैतद्द्रष्टव्यम् ॥ (भविष्यो-

त्तरोक्तसूर्यहृदयस्तु बहुभिः समाद्रितं पठ्यते

च अतस्तत् संप्राक्रियमुच्यते । अथ आदित्यहृदय-

प्रारम्भः । आचम्य देशकालौ संकीर्त्य ममा-

रोग्यायामये श्रीसवितासूर्यनारायणप्रोत्यर्थं

हादशनमस्काराख्यं कर्म करिष्ये । अथ ध्यानम्

“ध्येयः सदा सवितृमण्डलमव्यवर्ती

नारायणः सरसिजासनमभिषिष्टः ।

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी

हारो हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषितः ।

म मे भवतु सुप्रीतः पद्महस्तो दिवाकरः ॥”

मित्राय नमः । रवये नमः । सूर्याय नमः ।

भानवे नमः । खगाय नमः । पूष्णे नमः ।

हिरण्यगर्भाय नमः । मरुचये नमः । आदि-

त्याय नमः । सवित्रे नमः । अर्काय नमः ।

भास्कराय नमः ।

सूर्यह

“नमः सवित्रे जगदेकचक्रवे

जगत्सृष्टिस्थितिनाशहेतवे ।

त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे

विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने ॥

नमोऽस्तु सूर्याय सहस्ररश्मये

सहस्रशाखान्वितसम्भवात्मने ।

सहस्रयोगोद्भवभावभागिने

सहस्रसङ्ख्यायुगधारिणे नमः ॥

आदित्यस्य नमस्कारं ये कुर्वन्ति दिने दिने ।

जन्मान्तरसंक्षेपे दारिद्र्यं नोपजायते ॥

इति नमस्काराः ॥

शतानिक उवाच ।

“कथमादित्यमुदयन्तमुपतिष्ठेद्द्विजोत्तमः ।

एतन्मे ब्रूहि विप्रेन्द्र प्रपद्ये शरणं तव ॥

समस्तु कवाच ।

इदमेव पुरा दृष्टः शंखचक्रगदाधरः ।

प्रणम्य शिरसा देवमर्जुनेन महात्मना ॥

कुरुक्षेत्रे महाराज निवृत्ते भारते रणे ।

क्षणनाथं समासाद्य प्रार्थयित्वा त्रिवीदिदम् ॥

अर्जुन उवाच ।

ज्ञानञ्च धर्मशास्त्राणां गुह्याद्गुह्यतरं तथा ।

मया क्षणं परिज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् ॥

सूर्यस्तुतिमयं न्यामं वक्तुमर्हसि माधव ।

भक्त्या पृच्छामि देवेश कथयस्व प्रसादतः ॥

सूर्यभक्तिं करिष्यामि कथं सूर्यं प्रपूजयेत् ।

तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्प्रसादेन यादव ॥

श्रीभगवानुवाच ।

रुद्रादिदेवैः सर्वैः पृष्टेन कथितं मया ।

वक्ष्येऽहं सूर्यं विन्यासं शृणु पाण्डव यत्नतः ॥

अस्माकं यत्त्वया पृष्टमेकचित्तो भवान्जुन ।

तदहं सम्प्रवक्ष्यामि आदिमध्यावसानकम् ॥

अर्जुन उवाच ।

नारायण सुरश्रेष्ठ पृच्छामि त्वां महायशः ।

कथमादित्यमुदयन्तमुपतिष्ठेत् सनातनम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

साधु पार्थ महाबाहो बुद्धिमानसि पाण्डव ।

यस्यां पृच्छस्युपस्थानं तत् पवित्रं विभावसोः ॥

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।

सर्वरोगप्रशमनमायुर्वर्द्धनमुत्तमम् ॥

अभिचदमनं पार्थ संग्रामे जयवर्द्धनम् ।

वर्द्धनं धनपुत्राणामादित्यहृदयं शृणु ॥

यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ।

त्रिषु लोकेषु विख्यातं निःश्रेयसकरं परम् ॥

देवदेवं नमस्तस्य प्रातस्तथाय चार्जुन ।

विज्ञान्येनैकरूपाणि नश्यन्ति स्मरणादपि ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सूर्यं मावाहयेत् सदा ।

आदित्यहृदयं नित्यं जाप्यं तच्छृणु पाण्डव ॥

यज्जपाभ्युच्यते जन्तुर्दारिद्र्यादशु दुस्तरात् ।

लभते च महासिद्धिं कुष्ठव्याधिविनाशिनोम् ॥

अस्मिन् मन्त्रे ऋषिच्छन्दोदेवताशक्तिरेव च ।

सर्वमेव महाबाहो कथयामि तवाग्रतः ॥

मया ते गोपितं न्यासं सर्वशास्त्रप्रबोधितम् ।

सूर्य्यह

शकन्तु मूर्ध्नि विन्यस्य ललाटे तु रविं न्यसेत् ।
 विन्यसन्नेत्रयोः सूर्यं कर्णयोश्च दिवाकरम् ॥
 नासिकायां न्यसेद्भ्रान्तं मुखे वै भास्करं न्यसेत् ।
 पर्जन्यामोष्ठयोश्चैव तौष्ण्यां जिह्वाग्रे न्यसेत् ॥
 सुवर्णरेतसं कण्ठे स्कन्धयोस्तिग्मरेतजसम् ।
 बाह्वोस्तु पूषणश्चैव मित्रं वै पृथतो न्यसेत् ॥
 वरुणं दक्षिणे हस्ते त्वष्टारं वामतः करे ।
 इन्द्रावुष्णकरः पातु हृदयं पातु भ्रान्तमान् ॥
 उदरे तु यमं विन्द्यादादित्यं नाभिमण्डले ।
 कूर्वां तु विन्यसेत्तंसं वरुणमूर्ध्वोस्तु विन्यसेत् ॥

प्रादित्यं मन्त्रमयुक्तमादित्यं भुवनेश्वरम् ।
 प्रादित्यं ये प्रपश्यन्ति मां पश्यन्ति न संशयः ॥
 त्रिसन्ध्यमर्चयेत् सूर्यं स्मरेद्भक्त्या तु यो नरः
 न स पश्यति दारिद्र्यं जन्मजन्मनि चार्जुन ॥
 एतत्ते कथितं पार्थ प्रादित्यहृदयं मया ॥
 शृणुष्वभ्राता च पापेभ्यः सूर्यलोके महीयते ।
 ॐ नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः ।
 प्रादित्यः सविता सूर्यः खगः पुषा गर्भस्तिमान्
 सुवर्णः स्फटिको भानुः स्फुरितो विश्वतापनः ।
 रविर्विश्वो महतीतजाः सुवर्णः सुप्रबोधकः ॥
 हिरण्यगर्भस्त्रिशिरास्तपनो भास्करो रविः ।
 मार्तण्डो गोपतिः श्रीमान् कृतज्ञश्च प्रतापवान्
 तमिस्रहा भगो हंसो नासत्यश्च तमोनृदः ।
 शुद्धो विरोचनः कंथो महिम्नांशुर्महाप्रभुः ॥
 विवस्वान् पूषणो मृत्युर्मिहरो जामदग्न्यजित्
 धर्मरश्मिः पतङ्गश्च शरण्यो मित्रहा तपः ॥
 दुर्विघ्ने यगतिः शूरस्तो जां राशिमृधायशः ।
 शम्भश्चित्राङ्गदः सौम्यो हव्यकव्यप्रदायकः ॥
 अंशुमानुत्तमो देव ऋग्यजुः साम एव च ।
 हरिदश्वस्तमोदारः समसामिमीचिमान् ॥
 अग्निगर्भोऽदितिः पुत्रः शम्भुस्तिमिरनाशनः ।
 पूषा विश्वश्रवो मित्रः सुवर्णः सुप्रतापवान्
 पातपो मण्डलो भास्वान् तपनः सर्वतापनः ।
 कृतविश्वो महतीतजाः स्वर्वरत्नमयोद्भवः ॥
 अक्षरश्च चरश्चैव प्रभाकरविभाकरौ ।
 चन्द्रश्चन्द्राङ्गदः सौम्यो हव्यकव्यप्रदायकः ॥
 मङ्गारकोऽङ्गदोऽगस्तो रक्ताङ्गश्चाङ्गवर्धनः ।
 बृहो बृहत्सना बृषिर्बृहत्मा बृषिवर्धनः ॥
 बृहज्जानुर्बृहज्जासो बृहज्जामा बृहज्जतिः ।
 यत्नस्त्वं यत्नरेतास्त्वं यत्नाङ्गः यत्नभूषणः ॥
 यनिमान् यनिरूपस्त्वं यनेगच्छसि सर्वदा ।
 अनादिरादिरादित्यस्तो जोराशिमृधायतपाः ॥
 अनादिरादिरूपस्तमादित्यो दिक्पतिर्धर्मः ॥

सूर्य्यह

भानुमान् भानुरूपस्त्वं स्वर्भानुर्भानुर्दोषिणाम् ॥
धूमकेतुर्महाकेतुः सर्व्वकेतुरनुत्तमः ।
तिमिरावरणः शशः स्रष्टा मार्त्तण्ड एव च ॥
नमः पूष्याय गिरये पश्चिमाय नमो नमः ।
नमोत्तराय गिरये दक्षिणाय नमो नमः ॥
नमो नमः सहस्रांशो ह्यादित्याय नमो नमः ।
नमः पञ्चपबोधाय नमस्ते द्वादशात्मने ॥
नमो विश्वप्रबोधाय नमो भ्राजिष्णुजिष्णवे ।
ज्योतिषे च नमस्तुभ्यं ज्ञानार्काय नमो नमः ॥
प्रदीपाय प्रगल्भाय युगान्ताय नमो नमः ।
नमस्ते होतृपतये पृथिवीपतये नमः ॥
नमोङ्कार वषट्कार सर्व्वयज्ञ नमोऽस्तु ते ।
ऋग्वेदादि यजुर्वेद सामवेद नमोऽस्तु ते ॥
नमो हाटकवर्णाय भास्कराय नमो नमः ।
जयाय जयभद्राय हरिदशाय ते नमः ॥
दिव्याय दिव्यरूपाय ग्रहाणां पतये नमः ।
नमस्ते शुचये नित्यं नमः कुरु कुलात्मने ॥
नमस्ते लोक्षनाथाय भूतानां पतये नमः ।
नमः कैवल्यनाथाय नमस्ते दिव्यचक्षुषे ॥
त्वं ज्योतिस्त्वं द्युतिर्ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः
त्वमेव रुद्रो रुद्रात्मा वायुरग्निस्त्वमेव च ॥
योजनानां सहस्रं द्वे द्वे शते द्वे च योजने ।
एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ॥
नवयोजनलक्षाणि सहस्रद्विशतानि च ।
यावद्वटोप्रमाणेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ॥
अथ तस्य नमस्तुभ्यं पृष्ठतश्च सदा नमः ।
पार्श्वतश्च नमस्तुभ्यं नमस्ते चास्तु सर्व्वदा ॥
नमः सुरारिहन्त्रे च सोमसूर्याग्निचक्षुषे ।
नमो दिव्याय व्योमाय सर्व्वतन्त्रमयाय च ॥
नमो वेदान्तवेद्याय सर्व्वकर्मादिसाक्षिणे ।
नमो हरितवर्णाय सुवर्णाय नमो नमः ॥
अरुणो माघमासे तु सूर्यो वै फाल्गुने तथा ।
चैत्रमासे तु वेदाङ्गो भानुर्वंशास्त्रतापनः ॥
ज्येष्ठमासे तपेदिन्द्र आषाढे तपते रविः ॥
गर्भस्तिः श्रावणे मासि यमो भाद्रपदे तथा ॥
इषे सुवर्णरेताश्च कार्त्तिके च दिवाकरः ॥
मार्गशार्धे तर्पन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
पुरुषस्त्वधिकं मासे मासाधिक्ये तु कल्पयेत् ।
इत्येते द्वादशादित्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
उग्ररूपा महात्मानस्तपस्ते विष्णुरुपिणः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रस्कृता हंतवो नृप ॥
सर्व्वपापहरश्चैवमादित्यं संप्रपूजयेत् ।
रुकधा दशधा चैव शतधा च सहस्रधा ॥
तपस्ते विश्वरूपेण सृजन्ति संहरन्ति च ।
अथ विष्णुः शिवश्चैव ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥
महेश्वरश्चैव कालश्च यमो वरुण एव च ।
नक्षत्रग्रहतारानामधिपो विश्वतापनः ॥
वायुरग्निर्वनाध्यक्षो भूतकर्त्ता स्वयं प्रभुः ।
अथ देवो हि देवानां सर्व्वमाप्यायते जगत् ॥
अथ कर्त्ता हि भूतानां संहर्त्ता रचकस्तथा ।
अथ लोकानुलोकश्च सप्तद्वीपाश्च सागराः ॥
अथ पातालसमस्तो देत्यदानवराक्षसाः ।

सूर्यह

एष धाता विधाता च बीजं क्षेत्रं प्रजापतिः ॥
 एष एव प्रजा नित्यं संवर्धयति रश्मिभिः ।
 एष यज्ञः स्वधा स्वाहा ह्रीः श्रीश्च पुरुषोत्तमः ॥
 एष भूतात्मको देवः सूर्यो व्यक्तः सनातनः ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां परमेशी प्रजापतिः ॥
 कालात्मा सर्वभूतात्मा वेदात्मा विश्वतोमुखः ॥
 जन्ममृत्युजराव्याधिसंसारभयनाशनः ॥
 दारिद्र्याव्यसनध्वंसी श्रीमान् देवो दिवाकरः ।
 विक्रान्तो विवस्वांश्च मार्तण्डो भास्करो रविः ॥
 लोकप्रकाशकः श्रीमालोकचक्षुर्ग्रहेश्वरः ।
 लोकमाक्षो त्रिलोकेशः कर्ता हर्ता तमिस्रहा ॥
 तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ।
 गभस्तिहस्तो ब्रह्मण्यः सर्वदेवनमस्कृतः ॥
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं नरा नायिश्च मन्दिरः ।
 यस्य प्रसादात् सन्तुष्टिरादित्यहृदयं जपेत् ॥
 इत्येतेर्नामभिः पार्थ आदित्यं स्तौति नित्यशः ।
 प्रातरुत्थाय कौन्तेय तस्य रोगभयं न हि ॥
 पातकान्मुच्यते पार्थ व्याधिभयं न संशयः ।
 एकसस्यं हिमस्यं वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 त्रिसस्यं जपमानस्तु पश्येच्च परमं पदम् ॥
 यदहः कुरुते पापं तदहः प्रतिमुच्यते ॥
 यद्वात्राः कुरुते पापं तद्वात्राः प्रतिमुच्यते ।
 दद्रुस्फोटककुष्ठानि मण्डलानि विषूचिका ॥
 सर्वव्याधिमहारोगभूतवाधास्तथैव च ॥
 डाकिनो शाकिनी चैव महारोगभयं कुतः ॥
 ये चान्ये दुष्टरोगाश्च ज्वरार्तोसारकादयः ।
 जपमानस्य नश्यन्ति जीवेच्च शरदां शतम् ॥
 सवत्सरेण मरणं यदा तस्य ध्रुवं भवेत् ।
 आशीर्षो पश्यति ह्यायामहोरात्रं धनञ्जय ॥
 यस्त्विदं पठते भक्त्या भानुवारे महात्मनः ।
 प्रातःस्नाने कृते पार्थ एकायकृतमानसः ॥
 सुवर्णचक्षुर्भवति न चान्यस्तु प्रजायते ।
 पुत्रवान् धनसम्पन्नो जायते चारुजः सुखी ॥
 सर्वसिद्धिमवाप्नोति सर्वत्र विजयो भवेत् ।
 आदित्यहृदयं पुण्यं सूर्यनामविभूषितम् ॥
 श्रुत्वा च निखिलं पार्थ सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अतः परतरं नास्ति सिद्धिकामस्य पाण्डव ॥
 एतज्जपस्व कौन्तेय येन श्रेयो ह्यापस्यसि ।
 आदित्यहृदयं नित्यं यः पठेत् सुसमाहितः ॥
 भ्रूणहा मुच्यते पापात् कृतघ्नो ब्रह्मघातकः ।
 गान्धर्वः सुरापो दुर्भोगो दुष्प्रतिग्रहकारकः ॥
 पातकानि च सर्वाणि दहत्येव न संशयः ।
 य इदं शृणुयान्नित्यं जपेद्वापि समाहितः ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोके महीयते ।
 अपुत्रो लभते पुत्रान् निर्धनो धनमाप्नुयात् ॥
 कुरोगी मुच्यते रोगादुभक्त्या यः पठते सदा ।
 यस्त्वादित्यदिने पार्थ नाभिमात्रजले स्थितः ॥
 उदयाचलमारुढः भास्करं प्रणतः स्थितः ।
 जपते मानवो भक्त्या शृणुयाद्वापि भक्तितः ॥
 स याति परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ।
 अमित्रदमनं पार्थ यदा कर्तुं समारभेत् ॥
 तदा प्रतिकृतिं कृत्वा शनैश्च रणपांशुभिः ।

सूर्यह

आक्रम्य वामपादेन आदित्यहृदयं जपेत् ॥
 एतन्मन्त्रं समाह्वय सर्वसिद्धिकरं परम् ॥”
 ॐ ह्रीं हिमालोटं स्वाहा । ॐ ह्रीं निलीढं
 स्वाहा । ॐ ह्रीं मालीढं स्वाहा । इति मन्त्रः ।
 “त्रिभिश्च रोगो भवति ज्वरी भवति पञ्चभिः ।
 जपेत्सु सप्तभिः पार्थ राक्षसीं तनुमाविशेत् ॥
 राक्षसेनाभिभूतस्य विकारान् शृणु पाण्डव ।
 गीयते नृत्यते नग्नं चास्फोटयति धावति ॥
 शिवाकृतश्च कुरुते हसते क्रन्दते पुनः ।
 एवं संपीड्यते पार्थ यद्यपि स्यान्महेश्वरः ॥
 किं पुनर्मानुषः कश्चिच्छीचाचारविवर्जितः ।
 पीडितस्य न संदेहो ज्वरो भवति दारुणः ॥
 यदा चानुग्रहं तस्य कर्तुमिच्छेच्छुभङ्गरम् ।
 तदा मलिलमादाय जपेन्मन्त्रमिमम्बुधः ॥
 नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः ।
 जयाय जयभद्राय हरिदशाय ते नमः ॥
 स्त्रापयन्तेन मन्त्रेण शुभं भवति नान्यथा ॥
 अन्यथा च भवेद्दोषो नश्यते नात्र संशयः ॥
 अतस्ते निखिलः प्रोक्तः पूजाञ्चैव निबोध मे ।
 उपलभं शुचौ देशे नियता वाग्यतः शुचिः ॥
 वृत्तं वा चतुरस्रं वा लिप्तभूमौ लिखेच्छुचिः ।
 त्रिधा तत्र लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥
 अष्टपत्रं लिखेत् पद्मं लिप्तगोमयमण्डले ।
 पूर्वपत्रं लिखेत् सूर्यं मान्नेयान्तरु रविं न्यसेत् ।
 यास्यायाश्च विवस्वन्तं नेत्रं त्यान्तु भगं न्यसेत् ।
 प्रतोच्यां वरुणं विन्द्याहायव्यां मित्रमेव च ॥
 आदित्यमुत्तरे पत्रे ईशान्यां विष्णुमेव च ।
 मध्ये तु भास्करं विन्द्यात् क्रमेणैव समर्चयेत् ॥
 अतः परतरं नास्ति सिद्धिकामस्य पाण्डव ।
 महातेजःसमुद्यन्तं प्रणमेत् सकृत्तान्त्रजलिः ॥
 सकेशराणि पद्मानि करवोराणि चार्जुन ।
 तिलतण्डुलसंयुक्तं कुशगन्धोदकेन च ॥
 रक्तचन्दनमिश्राणि कृत्वा वै ताम्रभाजने ।
 धृत्वा शिरसि तत्पात्रं जानुभ्यां धरणीं स्थिरेत् ॥
 मन्त्रपूतं गुडाकेशं चार्घ्यं दद्याद्भक्त्यै ।
 साधुधं सरथञ्चैव सूर्यं मावाहयाम्यहम् ॥”
 स्वागतो भव । संप्राप्तो भव । सान्द्रो भव ।
 मन्त्रिहो भव । सम्मुखो भव । इति पञ्चमुद्राः ।
 स्फुटयित्वाह्वयेत् सूर्यं भुक्तिं मुक्तिं लभेत्सरः ॥
 ॐ श्रीं विद्या किलिकिलि कटकटसर्वाद्यसा-
 धनाय स्वाहा । ॐ श्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
 सूर्यं मूर्तये स्वाहा । ॐ श्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
 सर्वमूर्तये स्वाहा । ॐ ह्रीं मार्तण्डाय स्वाहा ।
 “नमोऽस्तु सूर्याय सहस्रभानवे
 नमोऽस्तु वंशानर जातवेदसे ।
 त्वमेव चाख्यं प्रतिगृह्य देव
 देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥
 नमो भगवते तुभ्यं नमस्तु जातवेदसे ।
 दत्तमर्धं मया भानो त्वं गृह्णाण नमोऽस्तु ते
 एहि सूर्यं सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते ।
 अनुकम्पय मां देव गृह्णाणाख्यं नमोऽस्तु ते ॥

सूर्यह

नमो भगवते तुभ्यं नमस्ते जातवेदसे ॥
 ममेदमर्घ्यं गृह्य त्वं देवदेव नमोऽस्तु ते ॥
 सर्वदेवाय देवाय आधिश्वाधिर्विनाशिने ।
 इदं गृह्णाण मे देव सर्वव्याधिर्विनाशतु ॥
 नमः सूर्याय शान्ताय सर्वरोगविनाशिने ।
 ममेष्टितं फलं दत्त्वा प्रसीद परमेश्वर ॥”
 ॐ नमो भगवते सूर्याय स्वाहा । ॐ शिवाय
 स्वाहा । ॐ सर्वार्त्तने सूर्याय नमः स्वाहा ।
 ॐ अक्षय्यतेजसे नमः स्वाहा ।
 “सर्वसकष्टदारिद्रं शत्रुं नाशय नाशय ।
 सर्वलोकेषु विश्वात्मा सर्वार्त्ता सर्वदर्शकः ॥
 नमो भगवते सूर्यं कुष्ठरोगान् विश्वगण्डय ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देव नमोऽस्तु ते ॥
 नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः ॥”
 ॐ अक्षय्यतेजसे नमः । ॐ सूर्याय नमः ।
 ॐ विश्वमूर्तये नमः ।
 “आदित्यश्च शिवं विन्द्याच्छिवमादित्यरूपिणम्
 उभयोरन्तरं नास्ति आदित्यस्य शिवस्य च ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुरुषो वे दिवाकरः ।
 उदये ब्रह्मणो रूपं मध्याह्ने तु महेश्वरः ॥
 अस्तमाने स्वयं विष्णुस्त्वमूर्तिस्य दिवाकरः ।
 नमो भगवते तुभ्यं विष्णवे प्रभविष्णवे ॥
 ममेदमर्घ्यं प्रतिगृह्य देव
 देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥”
 श्रीसूर्याय साङ्गाय सपरिवाराय श्रीसूर्य-
 नारायणायैदमर्घ्यम् ।
 “हिमघ्नाय तमोघ्नाय रक्षोघ्नाय च ते नमः ।
 कृतघ्नघ्नाय सत्याय तस्मै सत्यात्मने नमः ॥
 जयो जयश्च विजयो जितप्राणो जितश्रमः ।
 मनोजवो जितक्रोधो वाजिनः सप्त कौर्त्तिताः ॥
 हरितहयरथं दिवाकरं
 कनकमयास्त्रजरेणुपिञ्जरम् ।
 प्रतिदिनमुदयं नवं नवं
 शरणमुपेमि हिरण्यरेतसम् ॥
 न तं व्याप्ताः प्रवाधन्ते न व्याधिभ्यो भयं भवेत्
 न नागभ्यां भयञ्चैव न च भूतभयं क्वचित् ॥
 अग्निशत्रुभयं नास्ति पार्थिवैश्वर्यैश्चैव च ।
 दुर्गतिं तरते घोरां प्रजाञ्च लभते पशून् ॥
 सिद्धिकामो लभेत् सिद्धिं कन्याकामस्तु
 कन्यकाम् ।
 एतत्पठेत् कौन्तेय भक्तियुक्तेन चेतसा ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
 कन्याकोटिसहस्रस्य दत्तस्य फलमाप्नुयात् ॥
 इदमादित्यहृदयं योऽधोते सततं नरः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोके महीयते ॥
 नास्त्यादित्यसमा देवो नास्त्यादित्यसमा गतिः
 प्रत्यक्षो भगवान् विष्णुर्येन विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 नवतिर्योजनं लक्षं सहस्राणि शतानि च ।
 यावद्दृष्टीप्रमाणेन तावच्चरति भास्करः ॥
 गवां शतसहस्रस्य सम्यग् दत्तस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते विद्वान् शान्तात्मा स्तौति यो
 रविम् ॥

सूर्यह

योऽधीते सूर्यहृदयं सकलं सफलं भवेत् ।
अष्टांगं ब्राह्मणानां च लेखयित्वा समर्पयेत् ॥
ब्रह्मलोककषौपायं जायते मानुषोऽपि वा ।
जातिक्षरत्वमाप्नोति शुचाला नात्र संशयः ॥

भजाय लोकत्रयपावनाय
भूतात्मने गोपतये वृषाय ।
सूर्याय सर्वप्रलयात्मकाय
नमो महाकाशपिकोत्तमाय ॥
विवस्वते ज्ञानधत्तामन्तरात्मने
जगत्प्रदीपाय जगद्वितैषिणे ।
अयम्भुवे दीप्तसहस्रचक्षुषे
सुरोत्तमाशामिततेजसे नमः ॥
सुरैरनेकैः परिसंविताय
हिरण्यगर्भाय हिरण्यमाय ।
महात्मने मोक्षपदाय नित्यं
नमोऽस्तु ते वासरकारणाय ॥

आदित्यसार्चितो देव आदित्यः परमं पदम् ।
आदित्यो मातृको भूत्वा आदित्यो वास्रयं जगत्
आदित्यं पश्यते भक्त्या मां पश्यति ध्रुवं नरः ।
नादित्यं पश्यते भक्त्या न स पश्यति मां नरः ॥
त्रिगुणश्च त्रितत्त्वश्च त्रयो वेदास्त्रयोऽग्नयः ।
त्रयाणाञ्च त्रिमूर्तिस्त्वं तुरीयस्त्वं नमोऽस्तु ते ॥

ब्रह्मः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जयत्यसृतिस्त्रितानाग्रहेतवे ।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने ॥
यस्योदये नेत्रं जगत्प्रवहति
प्रवर्तते चाखिलकर्म्मसिन्धवे ।
ब्रह्मन् नारायणरुद्रवन्दितः
स नः सदा यच्छतु मङ्गलं रविः ॥
नमोऽस्तु सूर्याय सहस्ररश्मये
सहस्रशास्त्रान्वितसम्भवात्मने ।
सहस्रयोगोद्भवभावभागिने
सहस्रसंख्यायुगधारिणे नमः ॥
यन्मण्डलं दौमिकरं विशालं
रत्नप्रभं तीव्रमनादिरूपम् ।
दारिद्र्यदुःखक्षयकारणञ्च
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डलं देवगणैः सुपूजितं
विभ्रं स्तुतं भावनमुक्तीकोविदम् ।
तं देवदेवं प्रणमामि सूर्यं
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डलं ज्ञानघनं त्वगम्य
त्रैलोक्यपुण्यं त्रिगुणात्मरूपम् ।
समस्तवेजोमयदिव्यरूपं
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डलं गूढमतिप्रबोधं
धर्मस्य वृद्धिं कुर्वते जवानाम् ।
तत् सर्वपापक्षयकारणञ्च
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डलं व्याधिविनाशदहं
ऋग्वेदसामसु सन्मयीतम् ।

४०५

सूर्यह

प्रकाशितं येन च भूर्भुवः स्वः
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डलं वेदविदो वदन्ति
गायन्ति यन्धारणसिद्धसङ्गाः ।
यद्योगिनी योगजुषाश्च सङ्गाः
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डलं सर्वजनेषु पूजितं
ज्योतिश्च कुर्याद्विह मर्त्यलोके ।
यत्कालकालादिमनादिरूपं
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डलं विष्णुचतुर्मुखाख्यं
यदक्षरं पापहरं जनानाम् ।
यत्कालकल्पक्षयकारणञ्च
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डलं विश्वसृजं प्रसिद्ध-
सुत्यन्त्रिन्नाप्रलयप्रगल्भम् ।
यस्मिन् जगत् संहरतेऽखिलञ्च
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डलं सर्वगतस्य विष्णो-
रात्मा परं धाम विशुद्धतत्त्वम् ।
सूक्ष्मान्तरैर्योगपथानुगम्यं
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डलं ब्रह्मविदो वदन्ति
गायन्ति यन्धारणसिद्धसङ्गाः ।
यन्मण्डलं वेदविदः स्मरन्ति
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डलं वेदविदोपगीतं
यद्योगिनी योगपथानुगम्यम् ।
तत् सर्ववेदं प्रणमामि सूर्यं
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
मङ्गलाष्टमिदं पुण्यं यः पठेत् सततं नरः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोके महीयते ॥
ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरिटो
हारो हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥
सशङ्खचक्रं रविमण्डले स्थितं
कुशेशयाक्रान्तमनन्तमन्य तम् ॥
भजामि ब्रह्मा तपनीयमूर्तिं
सुरोत्तमं चित्रविभूषणोक्त्वसम् ॥
एवं ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
कीर्तयन्ति सुरत्रेष्ठं देवं नारायणं विभुम् ॥
वेदवेदाङ्गशरीरं दिव्यदौमिकरं परम् ।
रक्षोघ्नं रक्तवर्णञ्च सृष्टिसंहारकारकम् ॥
एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषितः ।
स मे भवतु सुप्रोतः पञ्चदशो दिवाकरः ॥
आदित्यः प्रथमं नाम द्वितीयस्तु दिवाकरः ।
तृतीयं भास्करः प्रोक्तं चतुर्थस्तु प्रभाकरः ॥
पञ्चमस्तु सहस्रांशुः षष्ठश्चैव शिलोचनः ।
सप्तमं हरिदम्बञ्च अष्टमञ्च विभावसुः ॥
नवमं दिनकृत् प्रोक्तं दशमं चादश्यात्मकः ।
एकादशं त्रयीमूर्तिर्द्वादशं सूर्य एव च ॥

सूर्यार्घ्य

द्वादशादित्यनामानि प्रातःकाले पठेत् नरः ।
दुःस्वप्नाशनश्चैव सर्वदुःखश्च नश्यति ॥
ददृकुष्टहरश्चैव दारिद्र्यं हरते ध्रुवम् ।
सर्वतृतीयप्रदश्चैव सर्वकामप्रवर्धनम् ॥
यः पठेत् प्रातस्तथाय भक्त्या नित्यमिदं नरः ।
सौख्यमायुस्तथारोग्यं लभते मोक्षमेव च ॥
अग्निमीले नमस्तुभ्यमिषेतोर्जस्वरूपिणे ।
अम्न आयाहि वीतस्व नमस्ते ज्योतिषां पते ।
शक्रो देवी नमस्तुभ्यं जगद्वर्धनमोऽस्तु ते ।
पञ्चमायोपवेदाय नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
सप्ताश्वरथसंयुक्तो द्विभुजः स्यात् सदा रविः ॥
आदित्यस्य नमस्कारं ये कुर्वन्ति दिने दिने ।
जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते ॥
उदयगिरिसुपेतं भास्करं पद्महस्तं
निखिलभुवननेत्रं भक्त्यरत्नोपमेयम् ।
तिमिरकरिभृगुमेन्द्रं बोधकं पद्मिनीनां
सुरवरमभिवन्दे सुन्दरं विश्ववन्द्यम् ॥”
इति शोभविष्णोत्तरपुराणे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
आदित्यहृदयस्तोत्रं संपूर्णम् ॥३॥
सूर्या, स्त्री, (सूर्यस्य भार्या) । टाप् । सूर्यभार्या
संज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रवारुणी ।
इति राजनिर्घण्टः । नवोदा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ यथा, श्रीभागवते । १० । १ । २८ ।
“तस्यां हि कर्हिचिच्छैरिर्वसुदेवः कृतोद्भवः ।
देवक्या सूर्यया साहं प्रयाणे रथमारुहत् ॥”
(वाक् । इति निर्घण्टः । १ । ११ । “सर्त-
गेत्यर्थात् सुवर्तेष्वां प्रेरणार्थात् राजसूय-
सूर्येत्यादिना निपातनात् क्वपि सर्तैकत्वं
सुवर्तेष्वां रुडागमः । सरति गच्छति स्तोतृन्
प्रति, कर्णशङ्कुलिं वा सुवर्ति प्रेरयति सोदना-
रूपा पुरुषादीनिदं कुर्वति । यद्वा, सुपूर्वा-
दीरतेः कृत्यलुटो बहुलम् । इति कर्मणि क्वपि
निपातनाद्रूपसिद्धिः । सुष्ठु ईर्यते उच्चार्यते इति
सूर्या । यद्वा, सु प्रेरणे सुसूधीगृध्रिभ्यः क्तन् इति
कान्-प्रत्ययः । प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन सूरा
हृन्दिस्त्वाय इति यत्प्रत्ययः सूर्या । यद्वा,
सूरयो मेधाविनः तानर्हति हृन्दिम च, इति यत्
प्रत्ययः । यद्वा, सूरिषु साधुः । तत्र साधुः इति
यत् ।” इति तट्टीकायां देवराजयज्वा ॥
सूर्यार्घ्यं, स्त्री, (सूर्याय देयमर्घ्यम् ।) सूर्यसम्प-
दानकार्यम् । शक्तिपूजायां अष्टिद्रावधार-
णार्थं सूर्यार्घ्यदानम् । यथा,—
“ततो भास्करबीजेन सञ्चितनामुना पुनः ।
मन्त्रेण भास्करायार्घ्यमष्टिद्रार्थं निवेदयेत् ॥
नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्म्मदायिने ॥
ततः कृताञ्जलिर्भूत्वा पठित्वा मन्त्रमोरितम् ।
एकाग्रमनसा वाग्भिरष्टिद्रमवधारयेत् ॥
यज्ञाष्टिद्रं तपष्टिद्रं यज्ञिद्रं पूजयेत् नमः ।
सर्वं तदष्टिद्रमस्तु भास्करस्य प्रसादतः ॥”
इति काशिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥३॥

सूर्याव

रोगादिशान्त्वयं सूर्यस्य वंसादिसप्ततिनामभिः
सप्ततिधार्म्यप्रदानप्रमाणं यथा,—

“इसो भानुः संहसांशस्तपनस्तापनो रविः ।
विकर्तनो विवक्षांश विश्वकर्मा विभावसुः ॥
विश्वरूपो विश्वकर्ता मार्तण्डो मिहिरोऽंश-
मान् ।

आदित्यशोणगुः सूर्योऽर्थ्यमा त्रयो दिवा-
करः ॥

हादशात्मा सप्तहयो भास्करोऽहस्करः खगः ।
सुरः प्रभाकरः श्रीमान् लोकचक्षुषं हेखरः ॥
त्रिलोकेशो लोकसाक्षी तमोऽरिः शाश्वतः
शुचिः ।

यभस्तिहस्तस्त्रीवांशस्तरणिः सुमहोरणिः ॥
युमणिर्हरिदस्त्रीको भानुमान् भयनाशनः ।

इन्दोऽग्नी वेदवेद्यश्च भास्वान् पूषा वृषाकपिः ॥
एकचक्ररथो मित्रो मन्दे हरिस्तमिस्रः ।

दैत्यहा पापहर्ता च धर्माधर्मप्रकाशकः ॥
हेलिकश्चित्तभानुश्च कलिघ्नस्तार्क्ष्यवाहनः ।

दिक्पतिः पद्मिनीनाथः कुशेशयकरो हरिः ॥
धर्मरश्मिर्दुर्निरीक्ष्यण्डांशुः कश्यपात्मजः ।

यभिः सप्ततिसंख्याकैः पुण्यैः सूर्यस्य नामभिः ॥
प्रणवादिचतुर्थ्यस्तैर्ब्रह्मस्कारसमन्वितैः ।

प्रत्येकमुखरक्ताम दृष्ट्वा दृष्ट्वा दिवाकरम् ॥
विष्टञ्च पाणिशुग्मे न तान्त्रपात्रं सुनिर्मलम् ।

जानुभ्यामवनीं गत्वा परिपूर्यं जलेन च ॥
कारवीरादिकुसुमै रक्ताचन्दनमिश्रितैः ।

दूर्वाङ्गुरैरक्षतैश्च निःक्षिप्तैः पात्रमध्यतः ॥
दद्यादर्थ्यमनर्घ्याय सवित्रे ध्यानपूर्वकम् ।

अपमौलिसमानोय तत्पात्रं नान्यदृष्टनाः ॥
प्रतिमन्त्रं नमस्कुर्यादुदयास्तमये रविम् ।

अनया नाम सप्तत्या महामन्त्ररहस्यया ॥
एवं कुर्वन्तरो जातु न दरिद्रो न दुःखभाक् ।

व्याधिभिर्मृष्यते धीरैरपि जन्मास्तराज्जितैः ॥
विनीषधैर्विना वैद्यैर्विना पथपरिग्रहैः ।

कालेन निधनं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ॥”
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे ८ अध्यायः ॥

सूर्यालोकः, पुं, (सूर्यस्य आलोकः ।) आतपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्यावर्तः, पुं, (सूर्य इव आवर्तते इति । आ +
वृत् + अव् ।) क्षुपविशेषः । कुडकुडिया इति
भाषा । अस्य गुणः । सूर्यावर्तो विवक्ष्यः ।

इति राजवक्त्रभः ॥ शाकविशेषः । सुलक्षिया
इति भाषा । तत्पर्यायः ।

“पार्वत्येष करभो वशिरः कपिपिप्पली ।
जामातासी कश्चित् प्रोक्तः सूर्यावर्तः सितो-
ऽपरः ॥”

इति रत्नमाला ॥
“वराहकाली कथितः सूर्यावर्तस्तु शार्ङ्गकेः”
इति हारावली ॥

सूर्यावर्ता, स्त्री, (सूर्य इव आवर्तते या । आ +
वृत् + अव् । टाप् ।) आदित्यभक्ता । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सु

सूर्याश्मा, [न] पुं, (सूर्यप्रियोऽश्मा प्रस्तरः ।)
सूर्यकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

सूर्याश्वः, पुं, (सूर्यस्य अश्वः ।) सूर्यघोटकः ।
तत्पर्यायः । वाताटः २ इति ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सूर्यास्तः, स्त्री, (सूर्यस्य अस्तम् ।) सूर्यस्यास्ता-
चलगमनम् । यथा,—

“निशीयादध इत्यनेन अर्द्धरात्रपूर्वकालत्वेन
सूर्यास्तमयकालस्यापि लाभात् ॥” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सूर्याङ्ग, स्त्री, (सूर्यस्य आङ्गा आङ्गा यस्य ।)
ताम्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्यनामके,
त्रि ॥

सूर्याङ्गः, पुं, (सूर्यस्य आङ्गा आङ्गा यस्य ।)
अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्येन्दुसङ्गमः, पुं, (सूर्येण सह इन्दोः सङ्गम
एकराश्ववस्थानरूपमेलनं यत्र ।) अमावास्या ।

इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥ सूर्यचन्द्रमेलनञ्च ॥
सूर्योदः, पुं, (सूर्यं उदोऽस्तगतो यत्र ।) सूर्या-
स्तकालप्राप्तोऽतिथिः । यथा,—

“सूर्योदस्तु स सम्प्राप्तो यः सूर्येऽस्तं गते-
ऽतिथिः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

यथा, विष्णुपुराणम् ।
“दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत्
तदेवाष्टगुणं विद्यात् सूर्योदो विमुखे गते ॥”
इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥

सूर्योदयः, पुं, (सूर्यस्य उदयः ।) सूर्यस्य प्रकाशः ।
यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।

“सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्योदयाः स्मृताः
आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्तितः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

तत्र शयननिषेधो यथा,—
“सूर्योदये चास्तमिते च शायिनं
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥”
इति लक्ष्मीचरितम् ॥ * ॥

तत्काले स्नानादेः कर्त्तव्यता यथा,—
“सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सूप, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
सक०-सेट् ।) षष्ठस्त्री । सूपति । इति दुर्गा-
दासः ॥

सु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
सक०-चणिट् ।) सरति । नालानं करिणा
ससे इति रघौ कर्मकर्त्तृत्वादिति रमानाथः ।

तच्चिन्त्यं कर्त्तृस्यभावधातूनां तन्निषेधात् ।
वस्तुतस्तु गणकृतानित्यत्वादात्मनोपदम् । ना-
लानैरिति वा पाठ्यं तत्र कर्माविद्यायां भावे
प्रत्ययः । इति दुर्गादासः ॥

सु, क गतौ । स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चरा० पर०-सक०-सेट् ।) क, सारयति ।
इति दुर्गादासः ॥

सृ

सृ, र लि गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-चणिट् ।) र, वैदिकः । लि,
ससर्त्ति । इति दुर्गादासः ॥

सृक्, [ज्] पुं, (सृजतीति । सृज् + क्तिप् ।)
सृष्टिकर्ता । तस्य रूपान्तराणि । सृग् । सृट् ।
सृङ् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सृकः, पुं, (सरतीति । सृ गतौ + “सृहभृशुधि-
मुपिभ्यः कक् ।” उणा० ३ । ४१ । इति कक् ।
कैरवः । बाणः । इत्युनादिकोषः ॥ पञ्चम् ।
वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुष्पादिहृत्तिः ॥
(वज्रः । इति निघण्टुः । २ । २० ॥ सरणशीले,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८० । २ ।

• “सृकं संशाय पविमिन्द्रतिगमम् ॥”
“सृकं सरणशीलम् ।” इति तन्नाथम् ॥)

सृकण्डुः, स्त्री, कण्डू रोगः । इति शब्दरत्नावली ॥
सृकालः, पुं, सृगालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सृक्, [न] स्त्री, (सृजति लालादीनि । सृज् +
बाहुलकात् कनिन् ।) सृक्कणी । इति सुभूतिः ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १२५ । २ ।

“भयात्संस्तम्भितभुजः सृक्कणी लेलिहन्मुहुः ॥”
सृकं, स्त्री, सृक्कणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।

“जस्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति सृक्कस्योभयतोमुखात् ॥”
सृक्कणी, स्त्री, शोष्ठयोः । प्रान्तभावः । इति
पाणिनिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । ६० ।

“भूमौ यः प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्कण्यौ विलिङ्गति जिह्वया प्रसक्तम् ॥”
सृक्कि, स्त्री, सृक्कणी । इत्यमरः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

सृक्, [न] स्त्री, (सृजति लालादीनि । सृज् +
वनिप् ।) शोष्ठप्रान्तभागः । यथा,—
“—————प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी ।”
इत्यमरः ॥

“शोष्ठयोर्वामदक्षिणौ प्रान्तौ सृक्कणी उच्यते
शोष्ठस्येति जातावेकत्वम् । सृजतो लालादि
सृक्कणी त्रासुसिति कनिप् निपातनात् कङ् ।
सृक्कणा कणेतिप्रयोगात् वसंयोगः । अन्यथा
टायां सदानोऽक्षोप इत्यक्षोपः स्यात् ।
‘महासृक्काय शोभितो नृसिंहनखराग्रवत् ।’
इति श्लेषात् ककाररहसंयोगोऽपि । सृक्क नाम्नं
क्षीवं सृक्कणी क्षीवे इति सुभूतिः । प्रान्तावोष्ठस्य
सृक्कणी क्षीवकाण्डोऽमरदत्तश्च । ईदृश्यापि
सृक्कणी । सृक्कण्यौ विलिङ्गति जिह्वया तथैवेति
रुग्विनिश्चयः ।
‘स सृक्कणीप्रान्तमसृक्कप्रदिग्धं
प्रलेलिहानो हरिणा विरुद्धैः ।’
इति पाणिनिः ॥
सृक्कि क्षीवमिदन्तश्च सकृत्स्त्रिणी दधि सृक्क
तथा वारिः स्यादित्यमरः । सृक्क क्षीवमदन्तश्च
‘सृक्को हे चैव विद्धं ये चत्वारिंशश्च वक्त्रजाः ।’

सूची

सपाटी

सृष्टिः

रत्नसूत्रेः । नामं लिङ्गं सृजामरत्नपूर्णं इति वसन्तराजप्रयोगाच्च । इति भरतः ॥
 सृज, स्त्री, षोष्ठप्रान्तभागः । इति वसन्तराज-
 प्रयोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 सृजस्त्री, स्त्री, षोष्ठप्रान्तभागः । कस इति भासा ।
 इति पाणिनिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ ।
 ६ । ८१ ॥
 सृजि, स्त्री, षोष्ठयोः प्रान्तभागः । इत्यमरः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ८१ ॥
 सृजिणी, स्त्री, षोष्ठयोरन्तरम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 सृजः, पुं, (सरतीति । सृ + बाहुलकात् गक् ।)
 भिन्दिपालः । इत्यमरः । २ । ८ । ८१ ॥
 सृगाक्षः, पुं, (सृजति मायामिति । सृज् + बाहु-
 लकात् कालन् । व्यङ्गादित्वात् कुत्वम्) जम्बुकः ।
 इति शब्दरत्नावली । इत्यमरः । इति केचित् ॥
 सृङ्गा, स्त्री, शब्दवती रत्नमयी माला । यथा,—
 “तमन्नवीत् प्रीयमाणो मङ्गला
 वरं तवेहाय ददामि भूयः ।
 तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
 सृङ्गां चेमामनेकरूपां गृह्णाण ॥”
 इति कठोपनिषदि प्रथमा वक्त्री ॥
 “सृङ्गां शब्दवतीं रत्नमयीं मालां इमामनेक-
 रूपां विचित्रां गृह्णाण स्त्रीकुल । सृङ्गां वाकुत्-
 सितां गतिं कर्ममयीं गृह्णाण । अन्यदपि
 कर्मविज्ञानमनेकहेतुत्वात् स्त्रीकुलित्वर्थः ।”
 इत्यादिशाङ्करभाष्यम् ॥
 सृज, स्त्री श विसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुद०
 पर०-सक०-पनिट् ।) स्त्री, असाक्षीत् । श,
 सृजति । इति दुर्गादासः ॥
 सृज, य ड स्त्री विसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-आत्म०-सक०-पनिट् ।) य ड, सृज्यते ।
 स्त्री, सृष्टा । सरीसृज्यते । विसर्गस्थानः ।
 त्यागो व्युत्पत्तिं पर एव अन्यत्र करोतीत्यर्थः ।
 यथा । उपासनामेव पितुः स्र सृज्यते इति
 नैषधम् ॥ संपूर्वोऽयमकर्मकः । यथा । संसृ-
 ज्यते सरसिजेरुणांशुभिः निशापरिणाम-
 वायुरिति रघुः । इति दुर्गादासः ॥
 सृजकाचारः, पुं, सर्जिकाचारः । इत्यमर-
 टीकायां रमानाथः ॥
 सृष्टिः, पुं, (सरतीति । सृ + “सृविधिभ्यां कित्”
 उणा० ४ । ४८ । इति निः । सच कित् ।
 णत्वञ्च ।) शच् । इति शब्दमाला ॥
 सृष्टिः, स्त्री, (सृ + निः । णत्वञ्च ।) चङ्गुशः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥ (सृष्टिद्वयोरित्युणादि-
 वृत्तौ उत्पलदत्तः ॥ तथा च शिशुपालवधे ।
 ५ । ५ ।
 “भारक्षमन्ममवमस्य सृष्टिं सितप्र-
 मेकः पलायत जवेन कृतार्तनादः ॥”
 सृष्टिका, स्त्री, लाला । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥
 सृष्टी, स्त्री, (सृष्टि + कृदिकारादिति डीष् ।)
 अङ्गुशः । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥

सृष्टीका, स्त्री, लाला । इत्यमरटीकायां रामा-
 त्रयः । २ । ६ । ६७ ॥
 सृष्टः, त्रि, (सृ + क्तः ।) गतः । (यथा, महा-
 भारते । ८ । २३ । २८ ।
 “गाथां राजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो वक्त्री ।
 निवर्त्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥”)
 सृष्टिः, स्त्री, (सृ + क्तिन् ।) गमनम् । मार्गः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतायाम् । ८ । २७ ।
 “नैते सृतो पार्थ जानन् योगी मुञ्चति कश्चन ।
 तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥”
 जम्ब । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १० ।
 ६० । ४३ ।
 “स्यान्मे तवाङ्गि वरणं सृष्टिभिर्भ्रमस्था
 ये वै भजन्तमुपयात्यन्तापमर्गः ॥”
 निर्माणम् । यथा, भागवते । ३ । २ । १३ ।
 “कार्त्तुं खेन चाप्येह गतं विधातु-
 रव्याकृतौ कौशलमित्यमन्यत ॥”
 “सर्वाकृतौ सर्वाचौनसंसारनिर्माणे मनुष्य-
 निर्माणे वा ।” इति तट्टीका ॥
 सृत्वरः, त्रि, (सरति तच्छीलः । सृ गतौ + “इन्-
 नश्जिसर्त्तिभ्यः करप्” । ३ । २ । १६३ । इति
 करप् ।) गमनकर्त्ता । सृष्टातोः क्षुरप्प्रत्यये
 तनागमेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 सृत्वरी, स्त्री, (सृ + करप् । सृ + क्तिन् । डोप्)
 माता । इति संचितसारोणादिवृत्तिः ॥ गमन-
 कर्त्री । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
 सृत्वा, [न]पुं, (सृ गतौ + “शोङ्कुगीरुहोति ।”
 उणा० ४ । ११३ । इति क्तिन् ।) विसर्पः ।
 वृष्टिः । प्रजापतिः । इति संचितसारोणादि-
 वृत्तिः ॥
 सृदरः, पुं, (दृ विदारणे + “कृदरादयश्च ।”
 उणा० ५ । ४१ । इति अच्प्रत्ययेन निपा-
 तनात् साधुः ।) सर्पः । इति सिद्धास्तकौमुद्या-
 मुणादिवृत्तिः ॥
 सृदाकुः, पुं, (सरतीति । सृ + “सर्त्तुर्दक् च ।”
 उणा० ३ । ७८ । इति काकुर्दुगागमश्च ।)
 वायुः । यज्जम् । अग्निः । प्रतिसृष्ट्यकः । इति
 मेदिनी ॥ सृगः । इति संचितसारोणादिवृत्तिः ॥
 सृदाकुः, स्त्री, (सरतीति । सृ गतौ + काकुर्दुगा-
 गमश्च ।) नदी । इत्युणादिकोषः ॥
 सृप, सृष्टी गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
 पर०-सक०-पनिट् ।) सृ, असृपत् । असृ ल-
 दित्वेऽपि कृपसृशसृश्च इति विशेषविधानात्
 पठे त्वां सिः तेन असाक्षीत् असाक्षीत्
 इत्यपि । स्त्री, सर्पा । इति दुर्गादासः ॥
 सृपाटः, पुं, सृपाटी । इति स्त्रीपुंलिङ्गसंज्ञ-
 टीकायां भरतः । ३ । ५ । ३८ ॥
 सृपाटिका, स्त्री, चक्षुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सृपाटी, स्त्री, (सृपाट + गौरादित्वात् डीष् ।)
 परिमाणभेदः । इति स्त्रीपुंलिङ्गसंज्ञटीकायां
 भरतः । ३ । ५ । ३८ ॥ रत्नधारा । इति तत्रैव
 गोवर्धनः ॥

सृपः, पुं, (सृप गतौ + “स्फायितश्चिवहोति ।”
 उणा० २ । १३ । इति रक् ।) चन्द्रः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥
 सृफ, उ वृत्तिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर-
 सक०-सेट् । क्वावेट् ।) सप्तमस्वरी । उ,
 सभिन्वा सृष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥
 सृमरः, पुं, (सरति तच्छीलः । सृ गतौ + “सृच-
 स्वदः करच्” । ३ । २ । १६० । इति करच् ।)
 पशुविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ११ ॥ बाल-
 सृगः । इति केचित् ॥ (यथा, रामायणे । ३ ।
 १०३ । ४२ ।
 “वराहसृगसिंहाय महिषाः सृमरास्तथा ।
 व्याघ्रगोकर्णगवया विव्रेसुः सृपतैः सह ॥”
 सृष्टं, त्रि, (सृज् + क्तः ।) निर्मितम् । युक्तम् ।
 निश्चितम् । बहुलम् । इति मेदिनी ॥ भूषितम् ।
 इत्यमरः ॥ त्यक्तम् । (यथा, रामायणे । २ ।
 ३५ । १५ ।
 “महाब्रह्मर्षिं सृष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः ।
 धिक्वाग्दण्डा न हिंसन्ति रामप्रवाजने
 स्थिताम् ॥”)
 सृष्टिः, स्त्री, (सृज् + क्तिन् ।) निर्मितिः । स्वभावः ।
 इति मेदिनी ॥ निगुणः इति शब्दरत्नावली ॥
 ब्रह्माण्डसृष्टिर्यथा । सृष्टेः पूर्वमनञ्चक्षुराद्य-
 गोचरो भगवान् एक एवासीत् । यदा स
 स्वेच्छया दृष्टा सन् दृश्यं नापश्यत् तदा
 त्रिगुणमयीं मायां प्रकाशयामास । ततो भग-
 वान् स्वांशेन पुरुषरूपं कृत्वा तस्यां मायायां
 स्वकीयं चैतन्यं प्राधत्त । सा समष्टिजीवरूपं
 महत्तत्त्वं जनयमास । तस्यात् त्रिविधोऽङ्ग-
 ज्ञारो जातः तत्र सात्त्विकाङ्गज्ञारात् मनश्चिन्-
 याधिष्ठातृदेवताश्च जाताः । राजसाङ्गज्ञारात्
 दशेन्द्रियाणि जातानि । तामसाङ्गज्ञारात् पञ्च
 महाभूतानि तेषां पञ्च गुणाश्च जाताः । एव
 प्रकृत्यादिभिरैतैश्चतुर्विंशतितत्त्वैर्ब्रह्माण्डनिर्माय
 भगवान् तस्मिन्नेकेनांशेन प्रविश्य गर्भोदकसंज्ञकं
 जलं ससर्ज । तज्जलमध्ये योगनिद्रया सहस्र-
 युगमितं कालं स्थितवान् । तदन्ते उत्थाय स्वय-
 मंशेन ब्रह्मा भूत्वा सर्वान् सृष्ट्वा नानावता-
 रान् कृत्वा पालयति । कल्पात्ते रुद्ररूपेण
 संहरति च । इति श्रीभागवतमते संचेप-
 सृष्टिः ॥ * ॥ अपि च ।
 “स्वावरान्ताः सुराद्यास्तु प्रजा ब्रह्मं चतु-
 र्विधाः ।
 ब्रह्मणः कुर्वतः सृष्टिं जप्तिरै मानसीस्तु ताः ॥
 ततो देवासुरपिण्डान् मनुष्यांश्च चतुष्टयम् ।
 सिंसुरन्धांस्येतानि स्वमात्मानमयुयुजत् ॥
 युक्तात्मनस्त्वमोमात्रा उद्विक्ताभूत् प्रजापतः ।
 सिंसुवोर्जवनात् पूर्वमसुरा जप्तिरै ततः ॥
 उत्सर्ज ततस्तान् तमोमात्रात्मिकां तनुम् ।
 सा तु त्यक्ता तनुस्तेन मैत्रेयाभुविभावरौ ॥
 सिंसुरन्ध्रदेहस्थः प्रीतिमाप ततः सुराः ।
 तत्सोद्विक्ताः समुदभूता मुखतो ब्रह्मणो हिज ॥

सृष्टिः

त्वक्ता सापि तनुस्तेन सत्त्वप्रायमभूद्विनम् ।
ततो हि बलिनो रात्रावसुरा देवता दिवा ॥
मत्त्वमात्रात्मिकामिव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
पिबन्त्यन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥
उत्ससर्ज्य ततस्तान् पितृन् सृष्ट्वापि स प्रभुः ।
सा चोत्सृष्टाभवत् सन्ध्यादिननक्तान्तरस्थितिः ॥
रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स तनुं ततः ।
रजोमात्रोत्कटा जाता मनुष्या हिजससम ॥
तामप्याशु स तयाज तनुमायः प्रजापतिः ।
ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याभिधी-

यते ॥
ज्योत्स्नामे तु बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा ।
मेतैव सन्ध्यासमये तस्मादेते भवन्ति वै ॥
ज्योत्स्ना रात्राङ्गनौ सन्ध्या चत्वार्येतानि वै

प्रभोः ।
ब्रह्मणस्तु शरीराणि चिगुणोपाश्रयाणि तु ॥
रजोमात्रात्मिकामिव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
ततः शुद्धब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः ॥
शुद्धात्मानस्यकारेऽय सोऽसृजद्गवांस्ततः ।
विरूपाः श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावन्त तं

प्रभुम् ॥
मेयं भो रक्षतामिष येरुक्तां राक्षसास्तु ते ।
ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु यचनात् ॥
अप्रियेणाय तान् दृष्ट्वा केशाः शीथ्यन्त वेधसः ।
हीनाथ शिरसो भूयः समारोहन्त ते शिरः ॥
सर्पणाश्च भवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः ।
ततः क्रुद्धो जगत्सृष्टा क्रोधात्मानो विनिर्ममे ॥
वर्णेन कपिशेनोपाः भूतास्ते पिशिताग्रनाः ।
धयन्तो गां समुत्पन्ना गन्धर्वास्तस्य तत्क्षणत्
पिबन्तो जज्ञिरे वाचं गन्धर्वास्तेन ते हिज ।
एतानि सृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा तच्छक्तिप्रोदितः ॥
ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत्
अवयो वचसश्चो मुखतोऽजाः स सृष्टवान् ॥
सृष्टवानुदराहाश्च पाश्चात्त्याश्च प्रजापतिः ।
पद्मां चाश्वान् समातङ्गान् रासभान् गवयान्
सृगान् ॥

उष्टानश्चतरांश्चैव न्यङ्गून्यांश्च जातयः ।
आवध्यः फलमूलानि रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥
त्रेतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ हिजोत्तम ।
सृष्ट्वा पशूपधीः सम्यक् युयोज स तदाध्वरे ॥
गौरजो पौरुषो मेघो अश्वश्चतरगर्भभाः ।
एतान् आस्यपशुनाहुरारण्यांश्च निबोध मे ॥
श्वापदो हिंसुरो हस्तौ वानरः पक्षिपञ्चमः ।
चौदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥
गायन्त्रश्च ऋचश्चैव त्रिहस्तामरथन्तरम् ।
अग्निष्टोमश्च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् ॥
यजूपि चैष्टुभं छन्दः स्तोमं पञ्चदशं तथा ।
हृत्साम तथोक्थश्च दक्षिणादसृजन्मुखात् ॥
सामानि जगतो छन्दः स्तोमं सप्तदशं तथा ।
वैरूपमतिरात्रश्च पविमादसृजन्मुखात् ॥
एकविंशमस्यर्वाणामातोयामाणमेव च ।
अनुष्टुभं स वैराकसुसरादसृजन्मुखात् ॥

सैकिमं

उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
देवासुरपितृन् सृष्ट्वा मनुष्यांश्च प्रजापतिः ॥
ततः पुनः ससर्ज्जादौ सृष्ट्वा स पितामहः ।
यच्चान् पिशाचान् गन्धर्वान् तथैवाक्षरसां

गणान् ॥
नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुसृगोरगान् ।
अन्यथश्च व्ययश्चैव यदिदं स्यात्तुजङ्गमम् ।
तत् ससर्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिकत् प्रभुः ॥
तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्टां प्रतिपेदिरे
ताम्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥
हिंसाहिंसे सृदक्रूरे धर्माधर्माहतामृतै ।
तद्वाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥
इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः ।
नानात्वं विनियोगश्च धातैव व्यसृजत् स्वयम् ॥
नाम रूपश्च भूतानां कृत्यानाश्च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्दश्च एवादौ देवादीनां चकार सः ॥
ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै ।
तथा नियोगयोग्यानि अन्येषामपि सोऽकरोत् ॥
यथासंहितलिङ्गानि नानारूपाणि पथ्येये ।
दृश्यन्ते तानि ताम्येव तथा भावा युगादिषु ॥
करोत्येवंविधां सृष्टिं कल्पादौ स पुनः पुनः ।
सिद्धसाशक्तियुक्तोऽसौ सृज्यशक्तिप्रचोदितः ॥
इति विष्णुपुराणे । १ । ५ । २७—६५ ॥
सृष्टिप्रदा, स्त्री, (सृष्टिं तच्चेतुभूतगर्भं प्रददातीति
प्र + दा + क्) । गर्भदात्रीचुपः । इति राज-

निर्घण्टः ॥
सू, गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट्) । द्रव्यादिर्विकारोपधः
तद्रहितोऽपीति केचित् । गि, सृणाति । सीर्णः
सीर्णः । इति दुर्गादासः ॥

सैक, ऋ ऊ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट्) । ऋ, असिसेकत् ।
ऊ, सैकते । इति दुर्गादासः ॥

सैकः, पुं, (सिच् + घञ्) । सैचनम् । तत्-
पथ्यायः । घारः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । १ । ५१ ।

“सैकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्तृणोऽजितहृच्च-
कम् ।

विज्ञासाय विहङ्गानामालबालांश्च पायिनाम् ॥
तथास्य गुणाः ।

“सैकः अमघ्नोऽनिलहृद्भनसन्धिप्रसाधकः ।
क्षताग्निदग्धाभिहतविष्टृष्टानां रुजापहः ॥
जलसिक्तस्य वहेन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः ।
तथा धातुविहर्षिर्हि क्षेप्तसिक्तस्य जायते ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सास्थाने २४ अध्याये ॥

सैकपात्रं, स्त्री, (सैकाय पात्रम्) जलसैचना-
धारः । सिंउनी इति भाषा । तत्पथ्यायः ।
सैचनम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥

सैकिमं, स्त्री, (सैकेन निर्हृत्तमिति । सैक + “भाव
प्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः ।” ४।४।२० । इत्यस्य
वार्त्तिकोत्था इमप्) । मूलकम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (सैकिनिर्हृत्, त्रि ॥)

सैतुः

सैक्ता, [क]पुं, (सिञ्चति रेतः । सिच् + ङच्) ।
भर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ सैचनश्चर्त्तरि, त्रि ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १५ ।

“सैक्तेव कोशं सिञ्चिषे पिबध्वे ॥”)
सैक्तां, स्त्री, (सिञ्चत्यनेनेति । सिच् + “दाक्षीणसदु
युजेति ।” ३ । २ । १८२ । इति करणे ङ्ङ्) ।
सैकपात्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सैचकः, पुं, (सिञ्चतीति । सिच् + ङल्) । मेघः ।
सैककर्त्तरि, त्रि । इति मेदिनी ॥

सैचनं, स्त्री, (सिच चरणे + ङुट्) । चरणम् ।
सैकः । (यथा, मार्कण्डेये । ३१ । १३ ।

“भुक्ता चाचामतां यच्च जलं यच्चाङ्गिसिचने ।
ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन दृष्टिं प्रयान्ति वै ॥”)
नौकायाः सैकभाजनम् । इति मेदिनी ॥
(अभिषेकः । यथा, महाजिह्वीये । २ । ११५ ।

“तद्दृष्ट्यांश्चैनं हवनं तर्पणं तद्दृष्ट्यांश्चैनः ।
सैचनं तद्दृष्ट्यांश्चैनं तद्दृष्ट्यांश्चैनं सुन्दरि ! ॥”)

सैटुः, पुं, फलविशेषः । तरमुज्ज इति भाषा । तत्-
पथ्यायः । चेलानः २ चित्रफलम् ३ सुखाशः ४
राजतेमिषः ५ लतापनसः ६ नाटान्नः ७ ।
इति त्रिकाण्डशेषः जटाधरश्च ॥

सैतिका, स्त्री, अयोध्या । इति भूतशब्दितम् ॥
सैतुः, पुं, (सिनोति बध्नाति जलमिति । सिञ्ज
बन्धने + “सितनिगमिमसीति ।” उणा० १ ।

७० । इति तुन् । सैचादेराणि । इत्यमरः ।
२ । १ । १४ ॥ तत्पथ्यायः । आली २ । इति
भरतः ॥ पूरणः ३ पिण्डलः ४ । इति हारा-
वली ॥ पङ्कारः ५ जङ्गालः ६ सञ्चरः ७ । इति
जटाधरः ॥ पिण्डलः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
धरणः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥* तद्दृष्ट्यांश्चैनं
फलं यथा,—

“सैतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपाप्रदानाद्वरुणलोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
संक्रमाणास्तु यः कर्त्ता स स्वर्गं तरते नरः ।
खगलोके च निवसेदिष्टकासैतुक्तु सदा ॥”

इति मठादिप्रतिष्ठातृस्त्वम् ॥* ॥
वरुणहृच्चः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥
(अस्य पथ्यायो गुणाश्च यथा,—

“वरुणो वराणः सैतुस्तृताशकोऽग्निदीपनः ।
वरुणः पित्तलो मेदो अश्वजङ्घाश्ममास्तान् ॥
निहन्ति गुल्मावातास्रक्रिमोऽक्षोणोऽग्निदीपनः ।
कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रुचको लघुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रणवः । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च ।

“मन्त्राणां प्रणवः सैतुस्तुसैतुः प्रणवः स्मृतः ।
सवत्यर्नोक्तं पूर्वं परस्ताश्च विशीर्यते ॥
नमस्कारो महामन्त्रो देव इत्युच्यते सुरैः ।
हिजातोनामयं मन्त्रः शूद्राणां सर्वकर्म्मणि ॥

अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयात् समुद्भूत प्रणवं निर्ममे पुरा ॥
स उदात्तो हिजातोनां रात्रां स्यादनुदात्तकः ।
स्वरितश्चोच्चातानां मनसापि तथा स्मरित् ॥

चतुर्दशवारो योऽसौ सेतुरीकारसंज्ञकः ।
स चानुस्वारचन्द्राभ्यां शृङ्गाणां सेतुवन्ति ॥
निःसेतुश्च यथा तोयं क्षणास्मिन् प्रसर्पति ।
मन्त्रस्तथैव निःसेतुः क्षणात् चरति यज्वनाम् ॥
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु चतुर्वर्णां द्विजादयः ।
प्राज्ञेयोः सेतुमादाय जपकर्म्म समारभेत् ॥
शृङ्गाणामादिसेतुर्वा द्विसेतुर्वा यथेष्टतः ।
हे सेतू वः समाल्याताः सर्वदेव द्विजातयः ॥”

इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥

सेतुकः, पुं, (सेतुरेव । स्वार्थे कन् ।) वरुणवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सेतुबन्धः, पुं, (सेतोर्बन्धः ।) लङ्गागमनार्थयौराम-
कृतसमुद्रबन्धनसेतुः । तत्पर्यायः । समुद्रारुः २ ।
इति जटाधरः ॥ तद्विवरणं यथा,—

“ततोऽब्रवीद्ब्रह्मणेन सागरो विनयान्वितः ।
नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्म्मणः ॥
सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्यं लब्धवरो
हरिः ।

कोत्तिं गायन्तु ते लोकाः सर्वलोकमलापहाम् ।
इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम् ।
ततारामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ।
नलमाज्ञापयच्छोभं वानरैः सेतुबन्धने ॥

ततोऽतिष्ठष्टः प्रवर्गन्द्ययथै-

मंहानर्गन्दप्रतिमैर्युतो नलः ।

बबन्ध सेतुं श्रतयोजनायतं

सुविस्तरं पर्वतपादपैर्दृढम् ॥”

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे लङ्काकाण्डे ३५ ॥

“सेतुमारभ्यमाणस्तु तत्र रामेश्वरं शिवम् ।

सङ्कल्पानियतो गत्वा पुरो वाराणसो नरः ॥

आनाय गङ्गासलिलं रामेश्वरमभिषिष्य च ।

क्षिप्वा समुद्रे तद्वारि ब्रह्म प्राप्नोत्वसंशयः ॥

कृतानि प्रथमेनाङ्गा योजनानां चतुर्दश ।

द्वितीयेन तथा चाङ्गा योजनानाञ्च विंशतिः ॥

तृतीयेन तथा चाङ्गा योजनान्ये कदिंशतिः ।

चतुर्थेन तथा चाङ्गा द्वाविंशति तथा कृतम् ॥

पञ्चमेन त्रयोविंशयोजनानां समन्ततः ।

बबन्ध सागरे सेतुं नलो वानरसत्तमः ॥

तेनैव जम्मुः कपयो योजनानां शतं द्रुतम् ।

असंख्याताः सुवेलाद्रिं रुद्रुः प्रवर्गोत्तमाः ॥

आरुह्य मार्गतिं रामा लक्ष्मणाऽप्यङ्गदं तथा ।

दिदृक्षु राघवो लङ्कां नानाचित्रध्वजाकुलाम् ॥”

इति तत्रैव ४ अध्यायः ॥

(चेत्त्रादेरालिबन्धनम् । यथा, महाभारते ।

७ । ८४ । २ ।

“गतादके सेतुबन्धो यादृक् तादृगयं तव ।

विलापो निष्कलो राजन् मा शुचा भरतषभ ॥”

सेतुभेदो, [न] पुं, (सेतुं भिनत्तीति । भिद् +

णिनिः ।) दन्तोवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सेतुवृक्षः, पुं, (सेतुनामको वृक्षः ।) वरुणवृक्षः ।

इति शब्दमाला राजनिर्घण्टे ॥ (अस्य

पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“वरुणसिंहसमाक्ष सेतुवृक्षोऽभसो प्रतिः ॥”)

सेतुं, स्त्री, (सीयतेऽनेनेति । पिञ् बन्धने +
“दाक्षौशसयुजति ।” ३ । २ । १८२ । इति
द्रुन् ।) निगडः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ वेङ्गो
इति भाषा ॥

सेना, स्त्री, चतुर्विंशतिवृत्ताङ्गातृणां तृतीया

माता । इति हेमचन्द्रः ॥ इनेन प्रभुणा सह

वर्तते या । (यथा, सिनोति शत्रुमिति । पिञ्

बन्धने + “कृञ्जुषीति ।” उणा० ३ । १० ।

इति नः । स च नित् । टाप् ।) चतुरङ्गबलम् ।

फौज इति पारस्यभाषा । (यथा, रघुः । १ । १८ ।

“सेनापरिच्छदस्तस्य हयमिवार्यसाधनम् ।

शास्त्रचक्राण्डिता बुद्धिर्मीर्षी धनुषि चातता ॥”)

तत्पर्यायः । ध्वजिनो २ वाहिनी ३ पूतना ४

अनर्किनो ५ चमूः ६ वरुधिनो ७ बलम् ८

सैन्यम् ९ अक्रम १० अनोकम् ११ । इत्य-

मरः । २ । ८ । ७८ ॥ वाहिना १२ पूतना १३

गुल्मिनी १४ वरचक्षुः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

केचित्तु ध्वजिन्यादि सप्तकं सेनायाम् । बलादि

चतुष्कं सेनाङ्गे इत्याहुः । अतएव ध्वजिन्यादि

सप्तकं सामान्येन सेनायाम् । बलादि चतुष्कन्तु

सामान्येन सेनायां सेनाङ्गे च इति मतम् ॥

इति भरतः ॥

सेनाङ्गं, स्त्री, (सेनाया अङ्गम् ।) हृदयश्वरथ-

पदातीनां समूहः । यथा,—

“हृदयश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चष्टयम् ॥”

इत्यमरः । २ । ८ । ३३ ॥

(यथा, हृदयसंज्ञितायाम् । ११ । ४२ ।

“सेनाङ्गेषु नृपाणां गृह्णतश्शैलेषु चापि

दशानाम् ॥”)

सेनाचरः, त्रि, (सेनायां चरतीति । चर +

“भिच्चासेनादायेषु ।” ३ । २ । १७० इति टाः ।)

सैन्यानुगामो । सेनया सह गन्ता । इति

कंचित् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३० । १४ ।

“मृगयाचरतो राज्ञः शान्तनोश्च यदृच्छया ।

काश्चित् सेनाचरोऽरुण्ये मियुनं तदपश्यत ॥”)

सेनानोः, पुं, (सेनां नयतीति । नो + “सत्सृहि-

प्रेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्षिप् ।) कार्त्तिकेयः ।

इत्यमरः । १ । ११४२ ॥ (यथा, रघुः । २ । ३० ।

“अथैनमद्रे स्तनया शशोच

सेनान्यामालीढमिवामुरास्त्रैः ॥”)

वाहिनोपतिः । इति चामरः । २ । ८ । ६२ ॥

(यथा, महाभारते । ४ । २ । ६ ।

“स तु कामाग्निस्तप्तः सुदृष्ट्यामभिगम्य वै ।

प्रहसन्निव सेनानोरिदं वचनमब्रवीत् ॥”)

सेनापतिः, पुं, (सेनायाः पतिः ।) कार्त्तिकेयः ।

(कंचित् वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महा-

निर्व्याणतन्त्र १ । १४ ।

“किमुच्यते महाप्राज्ञे कथ्यतां प्राणवत्तमे ।

यदकथ्यं गणेशेऽपि स्कन्दे सेनापतार्षणि ॥”)

अनोकाधिपतिः । इति मेदिनी ॥ अस्य

पर्यायः । सेनानोः २ वाहिनीपतिः ३ । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६२ ॥ सेनापतिवचनं यथा,—

“कुलीनः श्रीलसम्पन्नो धनुर्वेदविद्यारदः ।

हस्तिप्रियाश्वप्रियासु कुशलः सख्यभाषणः ॥

निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते ।

कतञ्चः कर्मणां शूरस्तथा क्लेशसहो ऋतुः ॥

व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ।

राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो-

ऽथवा ॥”

इति मातृस्य राजधर्मो । २१५ । ८—१० ॥

सेनापती वर्णभूयानि यथा,—

“सेनापतिर्जितावासः स्वामिभक्तः सुधीरभीः ।

अभ्यासी वाहने शस्त्रे शास्त्रे च विजयी रणे ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके वर्षास्थिति-

नाम ३ कुसुमम् ॥

सेनामुखं, स्त्री, (सेनाया मुखम् ।) पत्तिचयः । स तु

सेनासङ्गाविशेषः । तदयथा । हस्तो ३ रथः ३

अश्वः ८ पदातिः १५ समुदायेन त्रिंशत् ३० ।

इत्यमरः । २ । ८ । ८१ ॥ (यथा च महा-

भारते । १ । २ । १८ ।

“एका रथो गजसैको नराः पञ्च पदातयः ।

त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥

पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ॥”)

पुरहारसंमुखार्त्तपथः । इति कंचित् ॥

सेनारक्षः, पुं, (सेनां रक्षतीति । रक्ष + अण् ।)

सेनारक्षकप्रहरिकादिः । तत्पर्यायः । सेनिकः २ ।

इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥

सेफः, पुं, शेषः । इति जटाधरः ॥

समन्तो, स्त्री, पुण्यविशेषः । सेतुतो इति भाषा ।

यथा, नारसिंहे ५२ अध्याये ।

“चम्पकानां पुण्यशतादशोकं पुण्यमुत्तमम् ।

अशोकानां सहस्रादि समन्तो पुण्यमुत्तमम् ॥”

सेराहः, पुं, पोयुषवर्णाश्वः । स तु दुग्धवच्छेत्तवर्णः

इति हेमचन्द्रः ॥

सेरुः, त्रि, (पिञ् बन्धने + “दाधेट्सिदसदो

रुः ।” ३ । २ । १५८ । इति रुः ।) बन्धन-

कर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सेल, ऋ चालगत्याः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०

पर०-सक० सेट् ।) ऋ, असिसेलत् । इति

दुर्गादासः ॥

सेलुः, पुं, शैलुवृक्षः । स तु श्रेष्ठातकः । इति

भरतद्विरूपकायः ॥

सेव, अङ् ऋ सेवनं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (श्वा०-

उभ०-आत्म० च-सक०-सेट् ।) अ, सेवति

सेवते । उ, सेवते । ऋ, असिसेवत् । सेवन

आराधनं उपभोगः आश्रयणश्च । विश्णुं सेवते ।

सुखं सेवते । तीर्थं सेवते साधुः । अन्ये त्वस्मात्

परस्मैपदमन्यमानाः । नोच समृद्धमपि सेवति

नोच एव । स्वाधीनं विभवेऽप्यहो नरपतिं

सेवन्ति किं मानिनः ॥ इत्यादी गणकृतानित्य-

त्वमाहुः । इति दुर्गादासः ॥

सेवं, स्त्री, (सेव्यते यादिति । सेव + घञ् ।) सेवि-

फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायी

गुणाश्च यथा,—

सेवनी

“सृष्टिप्रमाणं वदन् सेव स्रिवितिकाफलम् ।
सेवं समीपितज्ञं हृदयं कफकदगुरुः ।
रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकत ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सेवकः, पुं, (सेवते इति । सेव + क्त्वाल्) प्रसे-
वकः । इति मेदिनी ॥
सेवकः, त्रि, (सेवते इति । सेव सेवने + क्त्वाल्)
अनुजीवी । भूयः । इति मेदिनीशब्दरत्नावलीः
(यथा, हृदयसंज्ञितायाम् । ५ । ३४ ।
“पूर्वेषु सलिलपूर्णां करोति वसुधां समागतो
दैत्यः ।
यथात् कर्णकसेवकबीजविनाशाय निर्दिष्टः ॥”)
तस्य प्रभुसन्निधौ प्रत्यकरणसमत्वं यथा,—
“किङ्करः किङ्करो वापि सर्वथा प्रष्टुमोक्षरः ।
यो यस्य सेवानिरतः स कं पृच्छति तं विना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसम्बन्धे १३ अध्यायः ॥
(आश्रयिता । यथा, भागवते । ४ । १६ । १६ ।
“दृढव्रतः सत्यमन्यो ब्रह्मण्यो हृदसेवकः ।
शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः ॥”)
सेवकालुः, पुं, निशाभङ्गावहः । दुग्धपेया इति
ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सेवती, स्त्री, पुण्यविशेषः । सं उतो इति भाषा ।
तत्पर्यायगुणाः ।
“शतपत्नी तत्पुण्या कर्णिका चारुकेसरा ।
महाकुमारो गन्धाव्या लक्षपुण्यातिमञ्जुला ॥
शतपत्नी हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः ।
दोषत्रयासजिह्वर्णा तिक्ता कटौ च पाचनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सेवधिः, पुं, (सेवः सेवनं धीयते स्मिति । सेवां
धिना निधिलाभाभावादित्यर्थः । धा + किः ।)
निधिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तालव्य-
शकारादिरप्ययम् ॥
सेवनं, स्त्री, (सेव तन्तुसन्ताने + ल्युट् ।) सूच्या-
दिना वस्त्रादिसेवनम् । सेला इति सेयासो
इति च भाषा । तत्पर्यायः । सेवनम् २ सूतिः
३ । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ ऊतिः ४ व्युतिः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ [यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
“सूच्यः सेवने । इत्यष्टविधे कर्मण्युपयोगः
शस्त्राणां व्याख्यातः ॥” सेव सेवनं + ल्युट् ।)
उपास्तिः । उपासना । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १८ । १६ ।
“तमन्वोयुर्भोगवता ये च तत्सेवनीतसुकाः ॥”
आश्रयः । यथा, भागवते । ७ । १२ । २० ।
“सत्यानृतस्य बाणिज्यं खड्गतिर्नीचसेवनम् ।
वर्जयेत् तां सदा विप्रो राजन्यस्य जुगुप्सिताम् ॥”
उपभोगः । यथा, मनुः । ११ । १७८ ।
“यत् करोत्येकरात्रेण हृषलोऽसेवनात् हिजः ।
तत्रैव भुग्नपत्नित्वं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥”)
सेवनी, स्त्री, (सीव्यत्वनयेति । सिव + ल्युट् ।
ङोप् ।) सूची । इति हेमचन्द्रः ॥ शरीरा-
वयवसंयोगविशेषः । यथा,—
“सेवन्तः सप्त तासान् भवेयुः पञ्च मस्तके ।

एका शेफसि जिह्वायामेको विज्ञेयताः क्वचित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(यथा च माधवकरसंगृहीतकृत्विनिख्येऽग्रथ्य-
धिकारे ।
“सामान्यलिङ्गं रुद्राभिसेवनीवस्तिमूर्धसु ॥”)
सेवा, स्त्री, (सेव सेवने + “गुरोश्च हलः ।” ३ ।
३ । १०३ । इत्यः । टाप् ।) सेवनम् । तत्प-
र्यायः । खड्गतिः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २ ॥
(यथा, मनुः । ४ । ६ ।
“सत्यानृतस्य बाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवाखड्गतिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥”)
आराधना । उपभोगः । आश्रयणम् ॥ इति
सेवधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, मनुः । १२ । ८७ ।
“वेधाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च नियमसकरं परम् ॥”)
अथ माघादिहादशमासेषु विष्णुसेवाविधिस्तत्
फलञ्च । यथा,—
व्यास उवाच ।
“विप्र हादशमासेषु माघादिषु सनातनः ।
पूजितव्यो विधानैश्च शृणु तानि वदाम्यहम् ॥
माघे मासि समायाते सर्वमासोत्तमं शुभं ।
आमिषं भैक्षुनश्चैव वर्जयेद्द्वैपावो जनः ॥
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं तैलान्यपि च वर्जयेत् ।
हिर्भोजनं परान्नञ्च माघे मासि परित्यजेत् ॥
प्रातः शुक्लाश्वरधरः कृतपञ्चमहाध्वरः ।
सपर्यामारभेद्दिणोः स्थिरवृत्तो हि वैष्णवः ॥
ईषदुष्णजलेर्हिष्येः स्नापयेद्दिण्मुमय्यम् ।
अतिस्नानेनैव शब्देनैव विष्णोरङ्गञ्च लेपयेत् ॥
पूजायं जगदीशस्य देवदेवस्य चक्रणः ।
प्रक्षालितानि पात्राणि जलहीनानि कारयेत् ॥
स्नापयित्वा जगन्नाथमौषदुष्णजलेस्ततः ।
प्रोक्षितव्यं तच्छरीरं दिव्यवस्त्रेण यत्नतः ॥
सलिलैरौषदुष्णैश्च यः स्नापयति केशवम् ।
माघे मामि हिजयेष्ठ फलं तस्य मयोचरते ॥
विमुक्तः पातकः सर्वैर्जन्मजन्मान्तरार्जितैः ।
इह भुक्ता सुखं सर्वं शेषं याति हरैर्गृहम् ॥
यत्रात् प्रक्षाल्य पात्राणि कृत्वा हीनानि
वारिभिः ।
यः पूजयेज्जगन्नाथं तस्य पुण्यं निशामय ॥
इह भुक्ता वरान् भोगान् रागशोकविवर्जितः ।
अन्ते युगसहस्राणि तिष्ठेत् केशवमन्दिरं ॥
प्रभातेऽपि च सन्ध्यायां पुरतश्चक्रपाणिनः ।
ज्वलन्तं स्थापयेद्दङ्गं निर्धूमं वैष्णवो जनः ॥
श्रीतस्त्रावरणार्थाय प्रातः सायञ्च यो जनः ।
माघे विष्णुं यतो वक्ति ज्वालयत्तत्फलं शृणु ॥
इह भुक्ता खिलान् भोगान् पुनर्पौनसमन्वितः ।
अन्ते विष्णुपुरं याति देवतैरपि दुर्लभम् ॥
यथैवात्मा तथा विष्णुः सन्देहो नात्र विद्यते ।
तस्मादात्मानुमानेन विष्णुसेवा विधीयते ॥
प्रभाते रौद्रदेशे च पवित्रे स्थापयेद्भक्तिम् ।
न भुनक्ति हिजयेष्ठ यावत् शीतं सुदुःसहम् ॥
स्नपन्तं देवदेवेशं पञ्चैकोपरि केशवम् ।

सेवा

स्नापयेन्नशि निष्कान्ते देशे च वैष्णवो जनः ॥
न प्राप्नोति यथा शीतं देवदेवो जगद्गुरुः ।
शुक्लैः पवित्रैर्हिष्येस्तं वस्त्रे राक्षसादयेद्दधः ॥
आत्मनः कुरुते मर्त्यो यथा शीतनिवारणम् ।
तथा शीतक्षयं कुर्याद्देवदेवस्य चक्रणः ॥
क्षीरेण स्नापयेद्यस्तु माघे मासि जगद्गुरुः ।
तस्मै देवोत्तमो विष्णुः सन्तुष्टो न ददाति किम् ॥
यः पूजयेत् सकृन्माघे स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।
नारिकेलोदकैर्हिष्येः फलं तस्य वदाम्यहम् ॥
नरकाभ्यो मज्जमानान् दुस्तरं स्वेन कर्मणा ।
उद्धृत्य कोटिपुरुषान् मन्दिरं याति चक्रणः ॥
माघे मासि च शुक्लायां कृष्ण्यां हिजसत्तमः ।
एकादश्याञ्च सप्तम्यां हरिः पूज्यो विशेषतः ॥
दातव्यो देवदेवाय सपन्नाय मुरारये ।
पायसोऽपूपसहितो माघे मासि दिने दिने ॥
अपूपं पायसं यस्तु माघे यच्छति चक्रिणे ।
तस्य पुण्यमहं वच्मि शृणु वैष्णव जैमिने ॥
अन्ते विष्णुपुरं गत्वा मन्वन्तरचतुष्टयम् ।
भुङ्क्ते मनोरथान् भोगान् प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥
पुनरागत्य धरणीं चक्रवर्ती नृपो भवेत् ।
भुङ्क्ते भोगञ्च सुचिरं मृतो याति हरैर्गृहम् ॥
पञ्चम्याश्चैव सप्तम्यामेकादश्याञ्च जैमिने ।
अशक्त्या वैष्णवो दद्यात् परमाश्रमं मुरारये ॥
कृष्णपक्षाद्दिजयेष्ठ शुक्लपक्षो विशिष्यते ।
शुक्लपक्षे तिथिवासा दद्यादन्नं मुरारये ॥
एकादमपि यो माघे विष्णवे दैत्यजिण्वे ।
सापूपं पायसं दद्यान् तस्य दुर्लभो हरिः ॥
यत्कश्चित् विष्णुत्सवार्थं माघे मासि प्रदोयते ।
तदक्षयं भवेत् सर्वं कोऽपि नास्त्वत्र संशयः ॥
माघे मासि कृतं कर्म शुभं वाशुभमेव च ।
तस्य नास्ति क्षयं विप्र मन्वन्तरशतैरपि ॥
माघे चम्पकपुष्पेण याऽर्पयेत् कमलापतिम् ।
स गच्छेत् परमं धाम विमुक्तः सर्वपातकैः ॥
यावन्ति स्वर्णपुष्पाणि दीयन्ते चक्रपाणये ।
तावत् युगसहस्राणि स्थीयते विष्णुमन्दिरं ॥
मेरुतुल्यसुवर्णानि दत्त्वा भवति यत् फलम् ।
एकेन स्वर्णपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम् ॥
सुवर्णपुष्पं विप्रेन्द्र सर्वदा केशवप्रियम् ।
माघ मासि विशेषेण पवित्रे केशवोपमे ॥
सुवर्णकुसुमेर्हिष्येयं नाराधितो हरिः ।
रत्नैर्हीनः सुवर्णाद्यैः स भवेज्जन्मजन्मिनः ॥”
इति पाञ्चे क्रियायोगसारे ८ । १० अध्यायौ ॥
व्यास उवाच ।
“फालगुने ब्राह्मणश्रेष्ठ श्रीकृष्णं सुरवन्दितम् ।
पूजयेद्भक्तिभावेन प्रत्यङ्गं वैष्णवो जनः ॥
फालगुने स्नापयेद्यस्तु सर्पिषा देवकोसुतम् ।
फलं तस्य प्रवक्ष्यामि मत्तः सम्यक् निशामय ॥
सर्वयज्ञफलं प्राप्य सर्वदानफलं तथा ।
अन्ते याति हरिः स्थानं सर्वपापविवर्जितः ॥
युगकोटिसहस्राणि भुक्ता भोगं हरैर्गृहे ।
तत्रैव मोक्षमाप्नोति संप्राप्य ज्ञानमुत्तमम् ॥
यस्तु यच्छति कृष्णाय शिशिरं गोपमूर्तये ॥

सेवा

तिसानां मोदकं दिव्यं स गच्छेद्वरिमन्दिरम् ॥
 यो दुग्धलङ्घुकं दद्यात् केशवाय महात्मने ।
 स पिवेदमृतं ज्ञात्वा मन्वन्तरशतावधि ॥
 हरये ललितं सुखं यस्तु यच्छति जैमिने ।
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा ह्रस्वसि भवबन्धनम् ॥
 विचित्रफणितं यस्तु दद्याद्भगवते हिज ।
 भस्ते शक्रपुरं गत्वा स भवेत् सुरवन्दितः ॥
 निर्मलां शर्करां यच्छेदयस्तु कृष्णाय भक्तिमान् ।
 स किं न लभते विप्र वासुदेवप्रसादतः ॥
 सुपक्वं फाल्गुने मासि मधुरं वरदौफलम् ।
 यस्तु यच्छति कृष्णाय फलं तस्य मयोच्यते ॥
 इह भुङ्क्ते सुखं सर्वं पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 भस्ते हरिर्गृहं याति रथमारुह्य शोभनम् ॥
 न दद्याद्गुडसंयुक्तं हरये वरदौफलम् ।
 भक्षानादब्राह्मणश्रेष्ठ दद्याच्चैवारीकी भवेत् ॥
 फाल्गुने मासि यो दद्याद्हरये दाडिमीफलम् ।
 सुपक्वं तत्फलं विप्र वदतो मे निशामय ॥
 तत्र यावन्ति बीजानि तिष्ठन्ति दाडिमीफले ।
 तावन्मन्वन्तरं विष्णोर्गृहे तिष्ठति वैष्णवः ॥
 फाल्गुने मासि यो दद्याद्हरये गुडपिष्टकम् ।
 सविज्ञो यो हिजश्रेष्ठ वाजिमधसहस्रकृत् ॥*॥
 चैत्रे मासि हिजश्रेष्ठ मधुना मधुसूदनम् ।
 स्नापयेत्कभतं मर्त्यस्त्वहिणोः परमं पदम् ॥
 मधुना स्नापयेत् यस्तु नारायणमनामयम् ।
 न चर्चा क्रियते तस्य कदाचिद्रविचसुनुना ॥
 चैत्रे किंशुकपुष्पेण योऽर्चयेत् कमलापतिम् ।
 तन्नाम चित्रगुप्तेन पञ्चिकायां न लिख्यते ॥
 चैत्रिके जगतामोशं कृष्णं तिलकपुष्पकैः ।
 यजतो नास्ति वै जन्म पुनरस्मिन् महीतले ॥
 कृष्णं वञ्जुलपुष्पेण सर्वदेवशिरोगणिम् ।
 पूजयेन्ननुजो विप्र लभते नापदं क्वचित् ॥
 वासन्तीभिः सुगन्धाभिर्वसन्ते यस्तु पूजयेत् ।
 भगवन्तं परात्मानं स देवैरपि पूज्यते ॥
 जयाकिशलयैर्ह्यैरखण्डैर्योऽर्चयेद्हरिम् ।
 तं वदन्ते समुत्थाय स्वयं पीठादयमोऽपि च ॥
 धात्रोपतेनैवोनेनैव कोमलैर्हरिमर्चयन् ।
 अचिरंैव लभते सकलं वाञ्छितं जनः ॥
 शाण्ड्याखण्डपत्रैश्च धुस्त्रैश्चार्कपुष्पकैः ।
 योऽर्चयेद्दिण्णमौशश्च स संसाराब्धिपारगः ॥
 यो दद्याद्दिण्णवे विप्र कदलीफलमुत्तमम् ।
 शक्राद्यास्त्रिदशाः सर्वे वदन्ते तमहर्निशम् ।
 यो दद्याच्चैत्रिके मासि भक्ष्या गोपालरूपिणे ।
 गोधूमपिष्टकं विप्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥*॥
 आयाते माधवे मासि पवित्रे माधवप्रिये ।
 आमिषं मैथुनं तैलं विष्णुभक्तः परित्यजेत् ॥
 प्रातः समाचरेत् स्नानं माधवे मासि वैष्णवः ।
 परित्यजेत् पराकृष्य न च कुर्यात् हिमोजनम् ॥
 प्रभाते पूजयेद्दिण्णं पूर्वोक्तविधिना हिजः ।
 वैशाखे स्नापयेद्दिण्णं पुष्पवासितवारिणा ॥
 स्नापयेत् शीततोषीनं सन्ध्यापर्यन्तमचुरतम् ।
 त्रिसन्ध्यां पूजयेद्भक्ष्या नैवद्यैर्विविधैः प्रभुम् ॥
 वैशाखे चामससगुम्भिलक्ष्मीपतिरसङ्कृतः ।

४११

सेवा

न किं ददाति विप्रर्षे प्रसन्नः परमेश्वरः ॥
 वैशाखे मासि यो दद्यात् यवाकं चक्रपाणये ।
 तस्य पुण्यानि संख्यातुं कः समर्थोऽस्ति पण्डितः ॥
 यत्किञ्चिन्माधवे मासि माधवप्रीतिहेतवे ।
 दायते मानवैर्विप्र तत् सर्वमन्नं भवेत् ।
 यदन्यत् सुकृतं कर्म क्रियते मासि माधवे ।
 माधवप्रीतये विप्र क्षयं तस्य न विद्यते ॥
 वैशाखो दुर्गमो मासः सर्वकामफलप्रदः ।
 पूजितो हरिस्तत्र हित्वा काश्चिदशतान्यपि ॥
 एकाहमपि यः पूजां वैशाखे कुरुते हरिः ।
 शतवर्षं हरिं यद्वा यत् फलं लभते स तत् ॥
 वैशाखे मासि यः कुर्यात् प्रपां माधवतृष्टये ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 वैशाखे सिन्धुयैर्नित्यं विष्णुमश्नत्यरूपिणम् ।
 चतुर्वर्गफलावासिहेतवे वैष्णवा जनः ॥
 गण्डूषमात्रतोषेण कुर्याद्योऽश्वत्थसंचनम् ।
 सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पाप-
 कोटिभिः ॥

व्यास उवाच ।

मात्ताहेव स्वयं विष्णुरश्वत्थोऽखिलविश्वराट् ।
 तद्भक्तिं कुर्वतः पुंसां विद्यते नाशुभं क्वचित् ॥
 अश्वत्थं सेवते यस्तु विष्णुर्बुद्ध्या नरोत्तमः ।
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमं पदम् ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥*॥

व्यास उवाच ।

“ज्येष्ठे मासि हिजश्रेष्ठ भगवन्तं जनार्दनम् ।
 पूजयेद्भक्तिभावेन जलैः संस्थाप्य शीतलैः ॥
 उदन्तं च दातव्यं सुगन्धामलकीं तथा ।
 तैलं सुगन्धं हरये योष्णकाले दिने दिने ॥
 सुवासितं शीतलं च मन्दिरं प्रतिमना हरिः ।
 प्रत्यहं कमलाकान्तं स्थापयेत् जलमण्डपे ॥
 न रौद्रदेशे विप्रेन्द्र सधर्मं रत्ननालयः ।
 न सूतिकागृहे चैव स्थापयेत् कमलापतिम् ॥
 चामरैर्वीजितः श्वेतैः सुदोषैः कमलापतिः ।
 ज्येष्ठे मासि हिजश्रेष्ठ सुप्रोतः किं न यच्छति ॥
 मयूरपुच्छजनेन निदाघे पूजितो हरिः ।
 ददात्यभिमतं सर्वं अचिरंैव सत्तम ॥
 तालवृन्तकवार्तेन पवित्रास्त्रवायुना ।
 यैर्ग्रीष्मं वीज्यते विष्णु स्तं सर्वं स्वर्गगामिनः ॥
 यो गात्रलेपनं कुर्यात् सुवन्द्यैरसकृद्भैः ।
 ग्रीष्मे हरिश्चन्दनैश्च स विश्वमाधवो तनुम् ॥
 गन्धैर्गमदाद्यैश्च यो लिम्पेन्माधवो तनुम् ।
 उष्णगर्भे हिजश्रेष्ठ स सुक्ता नात्र संशयः ॥
 प्रफुल्लकुसुमोद्याने तुलसीकानने तथा ।
 सन्ध्यायां स्थापयेद्दिण्णं देश धोरसमीरणे ॥
 स्रगमिः पाटलिपुष्पाणां येन विष्णु रत्नकृतः ।
 ज्येष्ठे मासि स विज्ञेयो वाजिमधसहस्रकृत् ॥
 यस्तु सुक्तावलीं दद्यात् ग्रीष्मे ओपतये जनः ।
 भूपालत्वं हरिस्तस्मै यच्छेज्जन्मनि जन्मनि ॥
 यस्तु मण्डयति योष्णे श्रीकृष्णं मणिमालया ।
 तस्य पुष्पफलं विप्र वदतो मे निशामय ॥
 यावद्द्वज्ज्वा स्रज्येतत् जैमिने सकलं जगत् ।

सेवा

तावद्दिण्णपुरे तिष्ठेन्मणिमालाविभूषितः ॥
 सुवर्णाभरणैस्तु रजताभरणैस्तथा ।
 कृष्णं मण्डयति योष्णे सोऽपि तत्फलमाप्नुयात् ।
 विचित्रं यस्तु पर्यङ्कं सगण्डकं प्रयच्छति ॥
 हरये देवदेवाय न स्याददुःखो कदापि सः ॥
 योष्णकाले न देयानि गुरुणि वसनानि च ।
 हरये ब्राह्मणश्रेष्ठ देयं तस्य शुकं शूचि ॥
 यस्तु चूतफलैर्दिव्यैः सुपक्वैः पूजयेद्हरिम् ।
 भस्ते शक्रपुरं गत्वा स पिवेदमृतं मुदा ॥
 पियालानां फलैः पक्वैर्योऽर्चयेत् कमलापतिम् ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्ये व्यङ्गुभाषितैः ॥
 निदाघे हरये दद्याद्यवागुमतिशीतलाम् ।
 नानाव्यञ्जनसंयुक्तां श्रद्धया वण्णवो जनः ॥*॥
 आषाढे मासि विप्रेन्द्र देवदेवं जगत्पतिम् ।
 दधिभिः स्नापयित्वा तु पूजयेद्भक्तितो बधुः ॥
 दधिभिः स्नापयेद्यस्तु भगवन्तं जगद्गणम् ।
 मातुः पयोधरपयः पुनस्तेन न पीयते ॥
 घनागमे घनश्यामं कदम्बकुसुमैर्हरिम् ।
 आराध्य यान्ति विप्रं पापिनोऽपि परं
 गतिम् ॥

कदम्बपुष्पमालाभिर्मण्डयत्यजलोचनम् ।
 यस्तस्य ब्राह्मणश्रेष्ठ पुण्यं धर्मं निशामय ॥
 तस्यां यावन्ति मालायां तिष्ठन्ति कुसुमानि वै ।
 प्रतिपुष्ये हिजश्रेष्ठ वाजिमधफलं लभेत् ॥
 सुगन्धैः केतकीपुष्पैः पूजितः कमलेश्वरः ।
 सर्वं दुःखं हरत्येष मानवानां हिजांक्षम ॥
 पनसानां फलैर्दिव्यैः सुपक्वैर्घृतमिश्रितैः ।
 पूजितो भगवान् विष्णुर्हृदात्यैश्चैव मुत्तमम् ॥
 आषाढे मासि दध्यन्नं हरये प्रतिवासरम् ।
 श्रद्धया वण्णवो दद्यान्मुक्तिमच्छुद्दिजांक्षम ॥
 कृष्णाय नवनीतं यो ददाति वैष्णवो जनः ।
 तस्य पुण्यं न संख्यातुं शक्नोम्यष्टशतैरपि ॥
 ह्यङ्गवानं यो दद्याद्वापालाय महात्मने ।
 आमिषां सगुडाश्च स महात्मा हरिः प्रियः ॥
 सशर्कराणि दुग्धानि कृष्णाय यस्तु यच्छति ।
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददात्यभिमतं फलम् ॥*॥
 यावणं मासि विप्रेन्द्र देवकानन्दन प्रभुम् ।
 स्नापयेन्निर्मलैः स्तोत्रैः शुद्धैः कलुषवर्जितैः ॥
 मल्लिकाकुसुमैर्विष्णुं योऽर्चयेत् वण्णवो जनः ।
 विमुक्तः सकलैः पापैर्ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
 शैफालिकाप्रसूनैश्च यूथिकाकुसुमैस्तथा ।
 अर्चयन् कमलाकान्तं मनुजो नावसोदति ॥
 सुगन्धैः स्तगरैः पुष्पैः सललाकुसुमैस्तथा ।
 योऽर्चयेत् कमलाकान्तं तस्य वश्यं जगत्त्रयम् ॥
 प्रफुल्लमालतोपुष्यैः सुगन्धैर्योऽर्चयेद्हरिम् ।
 तत्पुण्यं नास्ति तत्तुल्यं येन स्याद्भुवि
 मानवः ॥

कुन्दपुष्पैश्च बन्धुकेज्जगद्भुजं जनार्दनम् ।
 अर्चयन् सकलं काममाप्नोति भुवि मानवः ॥
 महासहाप्रसूनैश्च तथा कुत्तवकैर्हरिम् ।
 कुरुष्वकैः पूजयेद्यस्तस्य तृष्टः सदा हरिः ॥
 श्रीरीषकुसुमैर्विष्णुं प्रक्षुपुष्ये च योऽर्चयेत् ।

हरिवोरप्रसूनेष स याति हरिसन्निधिम् ॥
 श्रावणे मासि यो दद्यात् लाजान् छतमम-
 न्वितान् ॥
 हरये तस्य विप्रं न विपत्तिर्गृहे भवेत् ॥
 श्रावणे पिष्टकं यस्तु हरये मुहूर्तकम् ॥
 ददाति तस्य विप्रं गृहे श्रीनिखला भवेत् ॥*॥
 भाद्रे मासि द्विजश्रेष्ठ नारायणमनामयम् ॥
 अथवा पूजयेत् प्राञ्चसुतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
 निवोडे नूतनागारे सर्वोपद्रववञ्जिते ॥
 स्थापयेत् पुण्डरीकाक्ष भगवन्तं जनाह्वनम् ॥
 दंशेभ मसकेशेव प्रकीर्णैश्चिकादिभिः ॥
 हरिं पुरातनागारे स्थापयेत् भक्तिमान् ॥
 सकर्दमे पतहारि गलङ्गितो गृहे तथा ॥
 हरिं न स्थापयेत् प्राज्ञो वर्षासु परमेश्वरम् ॥
 विष्णुलये द्विजश्रेष्ठ बन्धोयादयस्तु मानवः ॥
 चन्द्रातपं विशिष्य चन्द्रलोकं स गच्छति ॥
 रात्रौ नानाविधैर्धूपैर्मन्दिरं जगतीपते ॥
 दशोच्च मशकांश्चैव वर्षाकाले निवारयेत् ॥
 मसारिकाभिः प्राहृत्य मद्यशायनमथ तम् ॥
 प्राहृत्य स्थापयेद्विष्णुं निशायां दिव्यमन्दिरं ॥
 कङ्कारपत्रदंशेषं सुगन्धैर्नूतनैस्तथा ॥
 मुमुक्षुः पूजयेत्पुण्यां भाद्रे मासि दिने दिने ॥
 न भाद्रं केतकोपुष्पैः पूजितव्यो जनादनः ॥
 यतो भाद्रपदे मासि केतको स्यात् सुरासमा ॥
 पक्कालफलैर्हिव्यैश्च यद्यदुपनन्दनम् ॥
 गर्भवासमहादुःखं स भूयो लभते न हि ॥
 संयुक्तं छतदुग्धाभ्यां पक्कालं मुरारये ॥
 यो दद्यात् अथवा मत्स्यः स गच्छेत् मन्दिरं हरिः ॥
 भाद्रे मासि द्विजश्रेष्ठ हरये तालपिष्टकम् ॥
 सद्यः वैष्णवो दद्यात् वैष्णवप्रामिहेतवे ॥
 मासि भाद्रपदे विप्रं न कुर्व्याच्छाकभक्षणम् ॥
 न रात्रौ भोजनं कुर्व्यान्मुमुक्षुर्वैष्णवा जनः ॥*॥
 आश्विने मासि विप्रेन्द्र केशवं क्लेशनाशनम् ॥
 पूजयेद्भक्तिभावेन पूर्वोक्तविधिना जनः ॥
 पूर्वाह्णे पूजयेद्यस्तु भक्त्या लक्ष्म्यपतिं हरिम् ॥
 विष्णुपूजाफलं विप्रं सम्पुण्यं तेन लभ्यते ॥
 यत्तोयं दीयते विप्रं पूर्वाह्णे हरये जनैः ॥
 पोयूषमिव तत्तोयं गृह्णाति कमलापतिः ॥
 मध्याह्ने दीयते यच्च सलिलं चक्रपाणयं ॥
 तोयं तोयमिव स्वामी तदगृह्णाति द्विजात्तमम् ॥
 अपराह्णे तु यत्तोयं गोविन्दाय प्रदीयते ॥
 तत्तोयं रक्ततुल्यं स्यान्न गृह्णाति यतो हरिः ॥
 अतएव द्विजश्रेष्ठ पूर्वाह्णे हरिमर्चयेत् ॥
 सकलं लभते कामं केशवस्यानुकम्पया ॥
 एकवस्त्रेण विप्रेन्द्र न कुर्व्यात् पूजनं हरिः ॥
 कुर्व्यादपि तदा पूजां तां न गृह्णाति केशवः ॥
 अधीतं च वस्त्रेण या पूजा कमलापते ॥
 विकला सा च पूजा स्यान्न च विष्णुः प्रसोदति ॥
 यस्त्ववशशिष्यः पूजां चक्रिणः कुर्वते जनः ॥
 पूजाफलं न चाप्नोति अनिर्घाष्टा च सा भवेत् ॥
 असंस्तुतगृहे पूजा क्रियते या जगत्पते ॥
 सा पूजा ब्राह्मणश्रेष्ठ अनिर्घाष्टा भवेत् खलु ॥

ज्ञानं देवाश्चान्येव दानञ्च पिष्टतर्पणम् ॥
 तिलकेन विना विप्रं न च कुर्व्याद्विचक्षणः ॥
 तिलकाक्ष गृहोत्था यत् पुण्यकर्म विधीयते ॥
 भक्त्योभवति तत् सर्वं कर्त्ता च नारको भवेत् ॥
 गङ्गचक्रगदापद्मैरङ्कितं यस्य दृश्यते ॥
 शरीरं ब्राह्मणश्रेष्ठ विज्ञेयः सोऽप्युत्तमः स्वयम् ॥*॥
 इत्यादि ॥
 “त्रिपत्नीकृतदूर्वाभिराश्विने योऽर्चयेत् हरिम् ॥
 दूर्वैव सन्ततिस्तस्य भविष्यति प्रवर्त्तते ॥
 आश्विने मासि या दद्यात् हरये कर्कटोफलम् ॥
 शोको न जायते तस्य कदाचिद्दुःखं हि ज ॥*॥
 कार्तिके तु समायाते सर्वमासीत्तमे शुभे ॥
 दामोदरं देवदेव भक्त्या प्राञ्चः प्रपूजयेत् ॥
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र विष्णुप्रीणनहेतवे ॥
 यथोक्तविधिना प्राञ्चः प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
 आभिमं मेथुनश्चैव कार्तिके मासि यस्य जितम् ॥
 जन्मान्तराज्जितैः पापैर्मुक्तो याति परां गतिम् ॥
 तुलाराशिगते सूर्य्यं प्रातःस्नानं द्विजोत्तम ॥
 हविषं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम् ॥
 आभिमं मेथुनश्चैव कार्तिके दस्तु न त्यजेत् ॥
 जन्मजन्मनि विप्रेन्द्र स भवेत् प्राप्यशुकरः ॥
 द्विभोजनं पराञ्च तैलञ्च वैष्णवो जनः ॥
 आयाते कार्तिके मासि यन्नादपि परित्यजेत् ॥
 दामोदराय नभसि प्रदोषं यस्तु यच्छति ॥
 फलं तस्य प्रवक्ष्यामि समासेन शृणु द्विज ॥
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्विमुक्तः क्लेशदायकः ॥
 दामोदरपुरं गत्वा तिष्ठेत् कोटियुगवधि ॥
 दीपं ज्वलन्तं नभसि त्रिदश वासवादयः ॥
 विलोक्य हर्षिताः सर्वे वदन्तोति परस्परम् ॥
 असौ पुण्यात्मनां श्रेष्ठः केशवार्चनतत्परः ॥
 प्रदोषं कार्तिके मासि यतो यच्छति चक्रिणं ॥
 आगमिष्यति पुण्यात्मा कदायं त्रिदिवं प्रति ॥
 करिष्यामि कदा सख्यमनेन हरिसिंघना ॥
 मुहूर्तमपि यो दद्याद्दोषं नभसि चक्रिणे ॥
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र तस्य तुष्टः सदा हरिः ॥
 दद्यादक्षयदोषं यः कार्तिके हरिमन्दरे ॥
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 तुलामोदलनक्षत्रैः कार्तिके पूजयेत् हरिम् ॥
 लक्ष्मकवाजिमेधस्य मानवो लभते फलम् ॥
 विष्णुच्छदनलक्षणं योऽर्चयेत् विष्णुमय्ययम् ॥
 कार्तिके शङ्करं वापि लभते सोऽपि तत्फलम् ॥
 कार्तिके वक्रपुष्पेण हरिपूजनकथरः ॥
 परम मोक्षमाप्नोति प्रसादाज्जगतीपते ॥
 यत्किञ्चित् कार्तिके मासि विष्णुमुद्दिश्य दीयते ॥
 तदक्षयं भवेत् सर्वं सत्यमेतन्मयोच्यते ॥
 छताक्तं शूरणाक्षं यः कार्तिके विष्णवे नरः ॥
 दद्याद्दिने दिने विप्रं तस्य विष्णुपुरे स्थितिः ॥
 प्रफुलपद्मपुष्पेण सितनाभ्यसितेन वा ॥
 योऽर्चयेत् कमलाकान्तं तस्य किं भुवि दुर्लभम् ॥
 कमलैः कार्तिके मासि धितैर्वा कीर्तितैस्तथा ॥
 संपूज्य पद्मिनं मर्त्यो लभते परमं पदम् ॥
 पदसं कार्तिके मासि हरये येन पञ्चजम् ॥

न दत्तं तेन किं विप्रं विष्णवे देव्यजिष्णवे ॥
 एकमेवास्त्वजं यस्तु ददाति कोटभारये ॥
 तस्मै किं भगवान् विष्णुर्न ददाति श्रियः पतिः ॥
 कमलैः कार्तिके मासि येन नाराधितो हरिः ॥
 जन्मजन्मनि तद्गृहे कमला न हि तिष्ठति ॥
 पद्मवौजानि यो दद्यात् केशवाय महात्मने ॥
 स जायते विप्रकुले शुभे च प्रतिक्रान्ति ॥
 ब्राह्मणस्य कुले जातः स चतुर्वेदविज्ञवेत् ॥
 धनवान् बहुपुत्रश्च कुटुम्बानाञ्च पोषकः ॥
 नास्ति पद्मसमं पुण्यं जमिने सत्यमुच्यते ॥
 येन संपूज्य गोविन्दं पापात्मापि च मोक्षभाक् ॥
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव मयोच्यते ॥
 कमलैर्हरिमभ्यर्च्य लभते परमं पदम् ॥
 एकमेवारविन्दं यः प्रददाति मुरारये ॥
 तस्य नास्ति पुनजन्म ससारोऽस्मिन् सुभैरवे ॥*॥
 इति पाञ्च क्रियायोगसारे १२ अध्यायः ॥*॥
 व्यास उवाच ॥
 “मार्गशीर्षे द्विजश्रेष्ठ महालक्ष्म्या समन्वितम् ॥
 पूजयेदव्ययं विष्णुं भक्तिभावेन वैष्णवः ॥
 उच्छिष्टदंशे विप्रेन्द्र तथैव पतितालये ॥
 दुर्गन्धैश्च परिव्यासे स्थाने विष्णुं न पूजयेत् ॥
 पाषण्डानां समीपे तु महापातकिनां तथा ॥
 असत्यभाषिणाञ्चैव न कुर्व्याद्विष्णुपूजनम् ॥
 तस्मादेकमना भूत्वा भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥
 पूजयेत् कमलाकान्तं चतुर्वर्गफलामये ॥
 शाल्यञ्च सद्यश्चैव मुहूर्तपूजयितुम् ॥
 सवास्तुकादिशकञ्च दद्यात् सदा विष्णवे ॥
 नागरङ्गफलं दिव्यं सुपक्वं यस्तु यच्छति ॥
 केशवाय द्विजश्रेष्ठ सोऽस्माभिरपि पूज्यते ॥
 यद्यन्यं नूतनं वस्तु प्रियं भगवतो हरिः ॥
 तदेवाग्रहायणे मासि भक्त्या दद्यान्मुरारये ॥*॥
 पौषे मासि समायाते श्रीकृष्णं वरदं प्रभुम् ॥
 नित्यमिन्दुरसैर्हिव्यैः स्थापयेद्द्वैष्णवो जनः ॥
 यः स्थापयति विप्रेन्द्र विष्णुमिन्दुरसैः प्रभुम् ॥
 इह भुङ्क्ते सुखं सर्वं सृतो यातोऽनुसागरम् ॥
 यो दद्यादित्तुर्नैवेद्यं देवदेवाय विष्णवे ॥
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
 सदुग्धं पृथक् पौषे दधिभिर्वा समन्वितम् ॥
 दत्त्वा मुरारये मर्त्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 सर्वं पुरातनं वस्त्रं दूरीकृत्य मुरारये ॥
 शीतस्य वारणार्थाय दद्याद्वस्त्रञ्च नूतनम् ॥
 पौषे संक्रमणे विप्रं सलक्ष्म्योकाय विष्णवे ॥
 दद्यान्मुमुक्षुर्मनुजो दशवर्णञ्च पिष्टकम् ॥
 यस्तु शङ्खध्वनिं कुर्व्यात् संपूज्य कमलापतिम् ॥
 तस्य पुण्यफलं वच्मि शृणु वत्स समाहितः ॥
 भगव्यागमनाञ्चैव विमुक्तः सर्वपातकैः ॥
 शेषे विष्णुपुरं गत्वा विष्णुना सह मोदते ॥
 वेनतेयाश्चितां घण्टां यस्तु वादयते हरिः ॥
 पूजाकाले द्विजश्रेष्ठ तस्य पुण्यं वदाम्यहम् ॥
 अभक्षभक्षणाञ्चैव मुक्तः पापैः सुदाहकैः ॥
 प्रयाति मन्दिरं विष्णो रश्मिरास्य शोभनम् ॥
 तत्र भुक्ताखिलं भोगं कल्पकोटिगतावधि ॥

सेवा

पुनरागत्य घरणीं चतुर्वेदीं हिजो भवेत् ॥
तत्र भुक्ता सुखं सर्वं शोकदुःखविर्वर्जितः ।
पुनर्विष्णुपुरं गत्वा मोक्षं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
बीणां वादयते यस्तु पूजाकाले जगत्पतेः ।
पण्डितानामप्रणोः स्यात् प्रतिजन्मनि जन्मनि ॥
सृष्ट्वा वायुजलद्वयस्तु पूजायां कैटभक्षिणः ।
तस्य प्रसन्नो देवेशो ददात्यभिमतं फलम् ॥
उमङ्गं डिण्डिमस्रव भर्भरीं मधुरीं तथा ।
पटङ्गं दुन्दुभिचक्रं काङ्गलं सिन्धुवादनम् ॥
काङ्गलं करतालस्रव वेणुं वादयते च यः ।
पूजाकाले महाविष्णोस्तस्य पुण्यं निशामय ॥
स्तोत्राद्यैः पातकैर्मुक्तो मन्दिरं याति चक्रिणः ।
परमं स्नानमासाद्य तत्रैव परिसुच्यते ॥
करशब्दश्च यः कुर्यात् पूजाकाले जगद्गुरोः ।
सुखवाद्यश्च विप्रश्च तस्य पुण्यं मयोच्यते ॥
कोटिकोटिकुलैर्युक्तः प्रयाति हरिमन्दिरम् ।
स्नानमासाद्य तत्रैव मोक्षमश्नुयमाप्नुयात् ॥
विष्णोरायतने यस्तु भक्तियुक्तः प्रनृत्यति ।
स याति ब्राह्मणश्चैव तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
यस्तु गायति गीतानि भक्ता नारायणाग्रतः ।
स नक्तकत्वमाप्नोति गन्धर्वाणां पुरेषु च ॥
स्तौति स्तोत्रं जगन्नाथं यो भक्त्या वेणुवो जनः ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् सर्वान् कामान् प्रयच्छति ।
मासे मासे हरिं यस्तु विधिनानेन पूजयेत् ।
अचिरेणैव विप्रं प्रसादयति सोऽच्युतम् ॥
जगदुदधिमिमं ये तत्तु मिच्छन्ति मर्त्याः ।
प्रचुरतरगभीरं सर्वदुःखप्रदञ्च ।
परमपुरुषपादाभोजयुग्मं मनोज्ञं ।
त्रिदशनिवहस्यैव ते तु सर्वं यजन्तु ॥”
इति पाञ्च क्रियायोगसारे १३ अध्यायः ॥॥
अथ हात्रिंशत् सेवापराधाः । भयवद्भक्तानां
अस्त्रियसिद्धाभोजनम् १ अनिषिद्धदिने दन्त-
धावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मेषुनं
कृत्वास्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ मृतं नरं
सृष्ट्वास्नात्वा विष्णुकर्मकरणम् ४ रजस्वलां
सृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ५ मानवं शवं सृष्ट्वा-
स्नात्वा विष्णुसन्निधावस्थानम् ६ विष्णुं स्मृतः
पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः कर्म कुर्वतः पुरीष-
त्यागः ८ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रान्तर-
प्रशंसा ९ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णु-
कर्मचरणम् १० अविधानेनाचस्य विष्णोरुप-
सर्पणम् ११ विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुप-
सर्पणम् १२ कुक्षस्य विष्णुस्पर्शनम् १३ निषिद्ध-
पुष्पेण विष्णुस्पर्शनम् १४ रक्तं वासः परिधाय
विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना
विष्णोस्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः
कर्मचरणम् १७ वायसोद्धृतवासः परिधाय
विष्णोः कर्मचरणम् १८ विष्णवे कुक्षुरोष्ण-
दानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णोरुप-
सर्पणम् २० हंसजालपदसरारिमांसं भुक्त्वा
विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं सृष्ट्वा हस्तमप्रचाञ्च
विष्णोः स्पर्शनं कर्मकरणं वा २२ स्नानं

४१३

सेवा

गत्वास्नात्वा विष्णुपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा
विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांस-
निवेदनम् २५ मद्यमादाय पीत्वा वा सृष्ट्वा
विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना
वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्मचरणम् २७
विष्णवे नवाक्षमप्रदाय तज्जोजनम् २८ गन्ध-
पुष्पेऽप्रदाय भूपदीपदानम् २९ उपानहावारुह्य
विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भैरौशब्देन विना विष्णु-
प्रशोधनम् ३१ अजीर्णं सति विष्णुस्पर्शनम् ३२ ।
एतदुपलक्षणम् । इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च ।

धरण्युवाच ।

“तवापराधात् देवेश वर्ज्यान् यान् वेणुवेन च ।
निरापराधो मनुजः सापराधश्च जायते ॥
कर्मणाचरणे येन करणेन जुगुप्सितम् ।
तच्च पूजाफलं सर्वं जायते तद्ददस्व मे ॥

वराह उवाच ।

कर्मणा मनसा वाचा ये पापकृच्यो जनाः ।
भक्ष्यं दन्तकाष्ठस्य राजाक्षस्य तु भोजनम् ॥
मेषुनं शवसंस्पर्शं पुरीषोत्सर्गमेव च ।
सूतक्युदक्याः क्षपणं स्पर्शनं मेहनं तथा ॥
अभाष्यभाषणं कोपं पिण्याकस्य च भक्षणम् ।
रक्तपारकमलिनं वस्त्रधारितनीलजम् ॥
गुरोस्वालोकनिबन्धं पतितानस्य भक्षणम् ।
अभक्ष्यभक्षणश्चैव तण्डुलीयविभीतकम् ॥
अदानं तु वराहस्य जालपादवराकयोः ।
भक्षणं देवतागारे सोपानत्कोपसर्पणम् ॥
तथैव देवपूजायां निषिद्धकुसुमार्चनम् ।
अनुत्तार्यै च निर्माल्यं पूजा जीर्णान्धकारयोः ॥
पानं सुराया देवस्य अन्धकारे प्रबोधनम् ।
वातकर्मार्चने विष्णोरनमस्करणं तथा ॥
अपराधास्त्यस्त्रिंशत् समाख्याता मया धरे ।
एभिर्युक्तस्तु पुरुषो विष्णुं नैव प्रपश्यति ॥
दूरस्थो न नमस्कारं कुर्यात् पूजा तु राक्षसी ॥
तत्रायश्चित्तं यथा,—

“एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्रं स्नानमेव च ।
सवासाः पञ्चगव्याश्चो मलवस्त्रान्तिकं क्रमात् ॥
नीलीरङ्गापनोदार्थं गोमयेन प्रघर्षणम् ।
प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात् नीलोवस्त्रस्य धार-
णात् ॥
चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् गुरोः क्षमितमुत्तमम् ।
चान्द्रायणं पराकश्च पतिताक्षस्य भक्षणम् ॥
चान्द्रायणं पराकश्च प्राजापत्यं तथैव च ।
गोप्रदानञ्च भोज्यञ्च अभक्ष्यस्य च भक्षणम् ॥
उपवासस्तु पञ्चाङ्गं पञ्चगव्येन शुध्यति ।
सोपानकक्षरेत् पादं कक्षस्य द्विरभोजनम् ॥
पुष्पाभावेऽर्चनं स्नानं देवस्पर्शश्च कारयेत् ।
अनिर्माल्ये नमस्कारं स्नानं पञ्चाश्रुतेन तु ॥
सुरापाने हिजातोनां चान्द्रायणचतुष्टयम् ।
तथैव द्वादशाष्टौ तु प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥
ब्रह्मकूर्चं शुद्धिः स्यात् गोप्रदानत्रयेण च ।
त्रयारामेकरात्रेण पञ्चाश्रुतनिषेवणात् ॥

सेव्यं

मुच्यते त्वपराधैस्तु तथा विष्णोः स्तवं पठन् ।
एतत्तं कथितं गुह्यं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥
धरण्युवाच ।

अस्ति कश्चिदुपायोऽत्र येन त्वं नृषु तुष्यसि ।
पूजितः सफलश्चासि अपराधविशोधनः ॥
वराह उवाच ।

संवत्सरस्य मध्ये तु तीर्थे सौकरवे मम ।
क्षतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ।
मद्युरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ॥
अनयोस्तोत्रयोरेव यः सेवेत सत्तनूतः ।
सहस्रजन्मजनि तानपराधान् जह्वाति सः ।
स्नानात् पानात् तथा ध्यानात् कीर्त्तनाद्वा-

रणात्तथा ।

अथ ऋणान्ननाशेव दर्शनाद् याति पातकम् ॥
इति वाराहपुराणे अपराधप्रायश्चित्तनामा-

ध्यायः ॥

सेवि, स्त्री, (सेव्यते लोकेरिति । सेव + इन् ।)
फलविशेषः । सेवो इति हिन्दो भाषा । तत्प-
र्यायः । वदरम् २ सिद्धितिकाफलम् ३ मुष्टि-
प्रमाणम् ४ सेवितम् ५ सेवम् ६ । अस्य
गुणाः । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वम् । बृंह-
णत्वम् । कफकरत्वम् । हृष्यत्वम् । पाके स्वादु-
रसत्वम् । हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सेविका, स्त्री, मिष्टान्नविशेषः । सेवोयाजि इति
भाषा । यथा,—

“समितावर्त्तिकाः कृत्वा सुसूक्ष्मा यवसन्निभाः ।
शुष्काः क्षौरेण संसाध्या भोज्या घृतसिता-

न्विताः ॥”

अस्या गुणाः ।

“सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा
वाहिणी सन्धिकृद्वातां खादेन्नातिमानयथा”
इति भावप्रकाशः ॥

(दासी । भुजिष्वा । इति केचित् ॥)

सेवितः, चि. (सेव + क्तः ।) समुपासितगुर्वीदिः ।
तत्पर्यायः । वरिवसितः २ वरिवसितः ३
उपासितः ४ उपचरितः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ आराधितः । उपभुक्तः । आश्रितः ।
इति सेवधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १७ । ६ ।

“काञ्चनाभरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम् ॥”

सेविफले, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

सेव्यं, स्त्री, (सेव्यते इति । सेव + ण्यत् ।) वीरण-
मूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६४ ॥ (अस्य
पथ्यायो यथा,—

“वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरं नलदक्ष तत् ।

अमृषाञ्च सेव्यञ्च समर्गान्धकमित्याप ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे ॥

सामञ्जकम् । उशीरवत्योत्प्लवित्त्वणविशेषः ।
तत्पर्यायो यथा,—

“सामञ्जकं सुनाकं स्यादमृषालं जयं लघुः ।
इष्टकापथकं सेव्यं नलदक्षावदातकम् ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सैकतः

“स्वादुघोरं मृणालं सैव कामजकन्तया।”
इति गार्ह २०८ अध्यायः ॥

सैवः, पुं, (सैव्यते इति । सेव + ण्यत् ।) अश्वत्थ-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विजलवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सैवः, त्रि, (सैव सेवने + ण्यत् ।) सेवार्हाः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५२।
१३७।

“अहं तं सैवमन्येषां करिष्यामीश्वरं चणात् ।
तत्तं हणीष्य भर्तारं यदि ते पुत्रि रोचते ॥”
सैव्या, स्त्री, (सेव + ण्यत् । टाप् ।) वन्दावृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सै, चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
अक-अणित् ।) सायति । चितिः सयः । इति
दुर्गादासः ॥

सैहः, त्रि, (सिंहस्यायमिति । सिंह + अण् ।)
सिंहसम्बन्धी । सिंहतुल्यः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (स्त्रियां ङाप् । यथा, माघे । १।४७।

“सटाच्छटाभिन्नघनेन विभ्रता

नृसिंह सैहोमतनुं तनुं त्वया ।

स मुग्धकाम्नास्तनसङ्गभङ्गुरै-

रुरोविदारं प्रतिचस्करं नखैः ॥

सैहली, स्त्री, (सिंहले देशे भवा । सिंहल +
अण् । ङाप् ।) सिंहपिप्पली । तत्पर्यायः । सर्प-
दण्डा २ सर्पाङ्गो ३ वृक्षभूमिजा ४ पार्वती ५

शूलजा ६ ताम्बा ७ लम्बबीजा ८ उत्कटा ९
अद्रिजा १० सिंहलस्या ११ लम्बदन्ता १२
जीवला १३ जीवाला १४ जीवनेत्रो १५

कुक्ष्यो १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । जम्बुनाशित्वम् । दोषनत्वम् । कफखास-
समोराशिगमनत्वम् । कोष्ठशोधनत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहलहोपभवे, त्रि ॥
सैहिकः, पुं, (सैहिकायां भवः । अण् ।) राहुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सैहिकेयः, पुं, (सैहिकाया अपत्यं पुमानिति ।
सैहिका + टक् ।) राहुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । २।३५।

“प्रियते यावदेवकोऽपि रिपुस्तावत् क्रुतः सुखम्
पुरः क्रियाति सोमं हि सैहिकेयोऽसुर-
द्वेषाम् ॥”)

सैकतः, स्त्री, (सिकताः सन्त्यवेति । अण् ।)
वालुकामयतटम् । इत्यमरः । १।३।२६ ॥
(यथा, कुमारः । १।२८।

“मन्दाकिनौ सैकतवेदिकाभिः

सा कन्दुकैः कृत्रिमपुच्छैश्च ।

इमे मुहुर्न्यध्यागता सखीनां

क्रीडारसं निर्विशतीव वास्ये ॥”

सैकतः, त्रि, (सिकताः सन्त्यवेति । सिकता +
“सिकताशकं राभ्याश्च ।” ५।२।१०४। इति
अण् ।) सिकतामयः । इत्यमरः । १।१०।८ ॥

तत्पर्यायः । सिकतिलः २ सिकतावान् ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ११।२८।१२।

सैन्धवं

“शैली दारुमयी सौही सेष्या सेष्या च
सैकतो ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥”
सैकतिकं, स्त्री, मातयादा । मङ्गलसूत्रकम् ।
इति मेदिनी ॥

सैकतिकाः, पुं, (सैकतं पुलिनं प्रियत्वेनास्त्वस्येति ।
सैकय + ठन् ।) सन्धस्तः । क्षपणकः । सन्देह-
जोविनि, त्रि । इति मेदिनी ॥

सैकतेष्टः, स्त्री, (सैकतं स्थानमिष्टमस्य ।) भार्द्रकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वालुकामयप्रिये, त्रि ॥
सैतवाहिनी, स्त्री, बाहुदानदो । इत्यमरः । १।
१०।३३।

सैहान्तिकाः, त्रि, (सिद्धान्तं वेत्तीति । सिद्धान्त +
ठक् ।) सिद्धान्तज्ञः । इति हेमचन्द्रः कौमुदी
च ॥

सेनापत्यं, स्त्री, (सेनापतेर्भावाः कर्म वा । सेनापति
+ “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५।१।२८।
इति यक् ।) सेनापतेर्भावः । तत्कर्म च ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनुः । १२।१००।
“सेनापत्यश्च राज्यश्च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यश्च वेदशास्त्रविदहति ॥”

सेनापतेरिदमिति । “दित्यदित्यादित्येति ।” ४।
१।८५ । इति श्यः ।) सेनापतिसम्बन्धिनि,
त्रि ॥

सैनिकः, पुं, (सेनां समवेतीति । सेना + “सेनाया
वा ।” ४।४।४५ । इति पच्चे ठक् ।) सेनायां
समवेतः । इत्यमरः । २।८।६१ ॥ मिलित-

हस्यश्वरथपादात् सेना तत्र ये समवेताः एक-
देशभूतास्ते सैन्याः सैनिकाश्च । इति भरतः ॥
(यथा, रघुः । ३।६१।

“निमेषमात्रादवभूय तद्व्यथां
महोत्थितः सैनिकहर्षनिखनैः ॥”)

सैन्यरक्षकः । इति मेदिनी अमरश्च ॥ प्राणि-
वर्धनयुक्तः । यथा, श्रीभागवते पञ्चमस्कन्ध-
गद्यम् । ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमर्धेन यजन्ते

याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते
पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षो-
गणाः सैनिका इव स्वधितना भवदायास्वक्

पिबन्तीति । सैनिकाः प्राणिवर्धनयुक्ताः । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सेनासम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । ७।१८०।४१।

“एवं तं निहतं संख्ये दृष्ट्वा सैनिको जनः ॥”
सैन्धवं, स्त्री, पुं, (सिन्धौ समुद्रतोरे सिन्धुदेशे वा
भवम् । सिन्धु + “अणञौ च ।” ४।१।३३ । इति
अण् ।) लवणाविशेषः । स तु सिन्धुनद्युपलक्षित-

देशोद्भवः । तत्पर्यायः । शीतशिवम् २ माणि-
मन्यम् ३ सिन्धुजम् ४ । इत्यमरः । २।८।४२ ॥
वशिरम् ५ सिन्धुदेशजम् ६ माणिक्यम् ७ ।

इति जटाधरः ॥ शितशिवम् ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ नादियम् ९ शिवम् १० सिद्धम् ११
शिवात्मजम् १२ पथ्यम् १३ । अस्या गुणाः ।

“सैन्धवं लवणं वृष्यं चक्षुष्यं दीपनं हृषि-
पूतं स्वादु त्रिदोषघ्नं व्रणदोषविषमञ्जितम् ॥
सैन्धवं द्विविधं ज्ञेयं सितं रक्तमिति क्रमात् ॥
रसवीर्यविपाकेषु गुणार्था कथितं सितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

सैन्यपृ

अपि च ।
“सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं तप्तम् ।
स्निग्धं हृष्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मनेत्रं त्रिदोषहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

किञ्च ।
“सैन्धवं दोषजिह्वं चक्षुष्यमविदाहं च ।
अग्निसन्दीपनं स्निग्धं रोचनं मधुरं लघु ॥”
इति राजवल्गवः ॥

तत्तु हविष्यान्नम् । यथा, स्मृतिः ।
“लवणे सैन्धवसामुद्रे गन्धे च दधिसर्पिणी ॥”
इति हविष्यान्नमणने तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सैन्धवः, पुं, (सिन्धुरभिजनोऽस्येति । सिन्धु +
“सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ।” ४।३।८३। इति
अण् ।) घोटकः । स तु सिन्धोरदूरभवः ।

विकारसंघेति अदूरभवार्थं णः । इत्यमर-
भरती । २।८।४४। (यथा, भागवते । ८।१।२३।
“स एकदा महाराज ! विचरन् मृगयां वने ।

व्रतः कतिपयामालेरश्वमारुह्य सैन्धवम् ॥”
सिन्धुदेशाधिपतिः । जयद्रथः । यथा, महा-
भारते । १।१।१८६।

“यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च
कर्णो द्रोणिर्भद्रराजश्च शूरः ।
अमपयन् सैन्धवं वध्यमानं
तदा नागसे विजयाय सञ्जय ॥”

सिन्धुदेशीत्यन्वयात् । यथा, तथैव । ३।५१।
२४
“हारहनांश्च चीनांश्च तुषारान् सैन्धवांस्तथा ॥”)

सैन्धो, स्त्री, तालादरसनिर्यासः । तत्पर्यायः ।
हाला २ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् । कषाय-
त्वम् । अम्लत्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । वात-
दत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सैन्यं, स्त्री, (सेना एव । चतुर्वर्णादित्यात् ण्यञ्) ।
सेना इत्यमरः । २।८।७८ ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८७।२१।

“हृत्तशेषं ततः सैन्यं दृष्ट्वा चण्डं निपातितम् ।
मुण्डश्च समहावीर्य्यं दिशो भेजे भयातुरम् ॥”
सैन्यः, पुं, (सेनां समवेतीति । सेना + “सेनाया

वा ।” ४।४।४५ । इति श्यः ।) सेनासमवेतः ।
इत्यमरः । २।८।६१ । “मिलितहस्यश्वरथ-
पादात् सेना तत्र ये समवेता एकदेशभूतास्ते

सैन्याः सैनिकाश्च ।” इति भरतः ॥ किञ्च ।
“सैन्यं कौवं बलं श्रेया ना समवेतं तु वाचयत् ॥”
इति मेदिनी ॥

सैन्यपृष्ठः, स्त्री, (सैन्यस्य पृष्ठम् ।) सैन्यस्य पश्चा-
द्भागः । यत्र स्थितं राजा स्वसैन्यं प्रतिपद्यमानि ।
तत्पर्यायः । प्रतिपद्यः २ । इत्यमरः ॥ परि-

पद्यः ३ । इति भरतः ॥ पतद्वपद्यः ४ । इति
टीकान्तरम् ॥

सैरेयः

सोदरः

सोपाकः

समन्तिकः, स्त्री, सिन्दूरम् । इति केचित् ॥ सीमन्त-
शब्दात् श्लोकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सैरन्ध्री, स्त्री, (सैरं स्वातन्त्र्यं धरतीति । धृ +
मूलविभुजादित्वात् कः । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) अन्यवेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।
इत्यमरः । २ । ६ । १८ । (यथा, महाभारते ।
३ । ६५ । ५१ ।

“सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवकपिणीम् ।
वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ॥”
द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः ॥ (वर्णसङ्करसम्भूत-
स्त्री । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १८ ।
“अगम्यागमनाच्चैव जायते वर्णसङ्करः ।

बाह्यानामनुजायन्ते सैरन्ध्रीं मागधेषु च ।
प्रसाधनोपचारश्चमदासन्दासजीवनम् ॥”)

सैरिकः, पुं, (सौर + ठक् ।) सौरिण लाङ्गलेन
खनति यः । कृषात् इति भाषा ॥ (सौरं वृ-
तीति । सौर + “हलसौरात् ठक् ।” ४ । ४ ।
८१ । इति ठक् ।) सौरस्य वोढा । हेलिग-
इति भाषा ॥ (सौरस्तेदमिति । “हलसौरात्
ठक् ।” ४ । ३ । १२४ । इति ठक् ।) सौर-
सम्बन्धिनि, वि । तेषां पर्यायः । हालिकः २
लाङ्गलिकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥

सैरन्ध्री, स्त्री, (सैरं स्वातन्त्र्यं धरतीति । धृ +
मूलविभुजादित्वात् कः । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) गौरादित्वात् ङीष् ।) परवेश्मस्था
स्ववशा शिल्पकारिका । इत्यमरः । २ । ६ ।
१८ ॥ तत्पर्यायः । सैरन्ध्री २ सैरिन्ध्रीः ३ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । २ ।
“वासस्य परिधायकं कृष्णं सुमलिनं महत् ।
कृत्वा वेशं हि सैरिन्ध्रीः कृष्णा च व्यचरत्
तदा ॥”)
वर्णसङ्करसम्भूतस्त्री । महत्तिका । इति मेदिनी ।
द्रौपदी । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २३ । ५ ।

“यथा सैरिन्ध्रीदोषेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥”
सैरिभः, पुं, (सौरं लाङ्गलवहने इभ इव । शक-
न्वादित्वात् साधुः । ततः स्वार्थे ञ्) महिषः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ४ ॥ स्वर्गः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सैरीयः, पुं, (सौरं भवः । ञ् । सैरः कर्षस्तत्र
भवः । वृद्धात् ङः ।) भिण्टी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सैरीयकः, पुं, (सैरीय एव । स्वार्थे संज्ञायां वा
कन् ।) भिण्टी । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥
अस्य गुणः । कफवातनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

सैरेयः, पुं, (सैरे कर्षे भवः । सैर + “नद्यादिभ्यो
ठक् ।” ४ । २ । ८७ । इति ठक् ।) भिण्टी । इति
शब्दमात्रा भरतश्च ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“सैरेयकः, खेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्यापि कथ्यते ॥”

अथास्य गुणाः ।

“सैरेयः कुष्ठवातासकफकण्डू विषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनक्तः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सैरेयकः, पुं, (सैरेय एव । स्वार्थे कन् ।) भिण्टी ।
इति राजनिर्घण्टो भरतश्च ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“सैरेयकः खेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्यापि कथ्यते ॥”
सैवालं, स्त्री, गैवालम् । यथा,—

“या पांशुपाण्डुरवपुर्व्विरसा पुरासीत्
सैवालकाङ्कुरलतामधुना विभक्तिं ।
वक्रं प्रसर्पति तनोर्वितनोति लक्ष्मीं
प्रायः प्रयोधरसमुत्तिरत्र हेतुः ॥”

इति प्रसिद्धशेषकाव्यम् ॥

सोः, स्त्री, पार्वती । इति केचित् ॥ सोधातोः
क्षिप्रप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

सोदः, त्रि, (सह मर्षणे + क्तः । “सहिवहोरोद-
वर्णस्य ।” ६ । ३ । ११२ । इति अवरणस्य
भ्रातृ ।) चान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥
दुःखादिसहनशीलः । इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥

सोढा, [ऋ] त्रि, (सहते इति । सह + ळच् ।
अमायुक्तः । शक्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । २६ । ६ ।

“सोढा शस्त्रनिपातानामग्निस्पर्शस्य चानघ ।
स पाण्डवबलं सर्वमयेको नाशयिष्यति ॥”)

सोत्कण्ठः, त्रि, (उत्कण्ठया सह वर्त्तमानः ।)
उत्कण्ठायुक्तः । तत्पर्यायः । उत्कः २ उन्मनाः
३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३१ । ४५ ।

“तत्रोद्यानगतं सा तं वत्सेशं सख्युदीरितम् ।
ददर्श दूरात् सोत्कण्ठा चक्रोरोवासृत्तत्वि-
पम् ॥”)

सोत्पासं, स्त्री, (उत्पासेन सह वर्त्तमानम् ।)
प्रियावाक्यम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“सोत्पण्टनन्तु सोत्पासं चटु चाटु प्रियोदितम् ॥”
सोत्पासः, पुं, (उत्पासेन आधिक्येन सह वर्त्त-
मानः ।) सशब्दहास्यम् । यथा,—

“सोत्पास आच्छुरितकमवच्छुरितकं तथा ।
अट्टहासो महाहासो हासः प्रहास इत्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

सोदयः, त्रि, उदयेन सह वर्त्तमानम् । उदियुक्तम् ।
सुदु समेत इति भाषा । यथा,—

“दत्तां कन्यां हरन् दण्डो व्ययं दद्याच्च सोदयम्
मृतायां वर आदद्यात् परिशोध्योभयव्ययम् ॥”
इत्युद्वाहृतत्त्वधृतयाज्ञवल्कावचनम् ॥

सोदरः, पुं, (सह समानं उदरं यस्य । सहस्य
सः ।) सहोदरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनुः । ८ । २८८ ।

“भार्या पुत्रश्च दासश्च शिल्पो भ्राता च सोदरः ।
प्रातापरधास्याद्याः सूर्या वेणुदलेन वा ॥”)

सोदरा, स्त्री, सहोदरा भगिनी । इति सोदर-
शब्दादाप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

सोदर्यः, पुं, (समानोदरे शयितः । सोदर +
“सोदरात् यः ।” ४ । ७ । १०८ । इति यः ।) सहो-
दरः । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥ (यथा, रघुः । १५ । २६ ।
“स इत्वा लवणं वोरस्तदा मेने महीजसम् ।
भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिह्वशोभिनः ॥”)

सोनहः, पुं, लसुनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सोन्मादः, त्रि, (उन्मादेन सह वर्त्तमानः ।)
उन्मादः । उन्मादिष्णुः । तस्य रूपान्तराणि
यथा । उन्मादः । सून्मादः । सून्मादः । इत्य-
मरटोकायां भरतः । ३ । १ । २३ ॥

सोपकरणं, त्रि, उपकरणेन सह वर्त्तमानम् ।
उपकरणविशिष्टम् । यथा,—

“एवञ्च अमुककाम इति सोपकरणं वस्तुतरी-
तुष्टययुक्तं हवमिति चाभिलष्य उत्सर्गः सङ्ग-
च्छते ॥” इति ह्योत्सर्गतत्त्वम् ॥ इदं सोप-
करणमामात्रनैवेद्यममुकदेवतायै नमः । इति
च पूजापद्धतिः ॥

सोपकारः, त्रि, उपकारविशिष्टः । उपकारेण
सह वर्त्तमान इति बहुव्रीहिसमासे कृते सह-
शब्दस्य सादेशेन निष्पन्नः ॥

सोपधं, त्रि, (उपधया सह वर्त्तमानमिति ।)
सच्छद्दानादि । यथा हारीतः । अथासद्व्य-
दानमस्वर्गं यच्च दत्त्वा परितप्यते । तच्छदान-
मफलं यच्चोपकारिणे ददाति तन्मात्रं परि-

क्लिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यथावितमत्त्वं
यच्चापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्रवति यच्च
दत्त्वा प्रकीर्तते स्यदानं यच्चायड्या ददाति
क्रोधाद्राक्षसं यच्चाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वाक्रो-
शति असत्कृतं पेशाचं यच्चावज्ञातं ददाति
दत्त्वा वावजानीते मुसूर्षीस्तामसं यच्चाप्रकृतो
ददाति । एते दानोपसर्गा यैरुपसृष्टं दान-

मप्रसिद्धमस्वर्गं मयश्चस्यमध्रुवफलं भवत्यल्पफलं
वेति । तर्हि त्यागानन्तरकाले हस्तार्पणमश्वे-
ऽपि अदानमसमर्पणम् । उपकारिणे व्यसनो-

पकारिणे । तन्मात्रं यथोक्तोपकरणरहितम् ।
सोपधं सच्छद्दानं । अन्यथावितं लोकसम्भाव-
नार्थं प्रकाशितम् । अनिष्टदानं शत्रवे दानम् ।
स्मृतो मानभङ्गः । अप्रकृतो भयादिमान् । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥

सोपप्लवः, पुं, (उपप्लवेन सह वर्त्तमानः ।) राहु-
यस्तः चन्द्रः सूर्यश्च । इत्यमरः । १ । ४ । १०५ ॥
सोपवासः, त्रि, (उपवासेन सह वर्त्तमानः ।)
उपवासविशिष्टः । यथा,—

“मत्स्यांस्तु कामतो जम्घ्ना सोपवासस्त्राहं वसेत् ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे याज्ञवल्कावचनम् ॥

सोपाकः, पुं, शपाकः । इति केचित् ॥ (चण्डालात्
पुक्कस्यां समुत्पन्नोऽन्यजतिविशेषः । यथा,
मनुः । १० । ३८ ।

“चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।
पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥”)

सोमः

सोपाधिः, त्रि, (उपाधिना सह वर्तमानः ।)
उपाधियुक्तः । प्रतिलाभिच्छादिना दानादिः ।
यथा नारदः ।

“अदत्तन्तु भयक्रोधकामशोकदुःखितैः ।
बालमूढास्तन्मार्त्तमस्तोत्रात्तापवर्जितैः ॥
कर्त्ता ममेदं कर्मोति प्रतिलाभिच्छया च यत् ॥”

प्रतिलाभिच्छया सोपाधिदत्तमुपाध्यसिद्धावसिद्ध-
मिति विवादचिन्तामणिः । इति श्रुतितत्त्वम् ॥

सोपानं, क्ली, (उपानमुपरिगमनं तेन सह विद्या-
मानम् ।) आरोहणम् । इत्यमरः । २।२।१८॥
इष्टकादिरचिते पयिठा इति ख्याते । देशान्तरे
खड्गड्डीति यत् प्रसिद्धम् । पारुष्ये चनेन
आरोहणं चनट् । उपपूर्वादनितेर्भावे चल्
चनेकार्यत्वादुपानं ऊर्ध्वगमनं तेन सह वर्तते
सोपानम् । सोपानसिद्धसाध्याः संवाधसमूह-
सत्राणीति दन्वादावुपविषेकः । इति भरतः
किञ्च ।

“आरोहणस्य सोपानं पेटा इति समाह्वये ।
सोपाने काष्ठवटिते निःश्रेणिस्त्वधिरौहिणी ॥
निःश्रेणी स्वाभिःश्रयणी तथा निःश्रेयिणी-
त्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, कुमारः । १ । २८ ।

“मध्ये न सा वेदिविलग्नमध्या
बलितयं चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥”

सोभाञ्जनः, पुं, शोभाञ्जनः । इत्यमरटीकायां
भरतः । २ । ४ । २१ ॥

सोमः, क्ली, (सुप्रसवैश्वर्ययोः + मन्) काष्ठीकम् ।
स्वर्गः । इति केचित् ॥

सोमः, पुं, (सौति भन्तमिति । सु प्रसवे +
“अस्तिस्तुसुहृमिति ।” उणा० १ । १३८ । इति
मन् ।) चन्द्रः । इत्यमरः । १ । ३ । १४॥ (यथा,
हरिवंशः । ४ । २ ।

“हिजानां वीरुधार्चं व नक्षत्रप्रहयोस्तथा ।
यज्ञानां तपसाश्चैव सोमं राज्येऽभ्यवेचयत् ॥”)
कपूरः । इति चामरः । २ । ४ । १३० ॥ वानरः ।
कुबेरः । यमः । वायुः । वसुमेदः । (यथा,
मातृस्ये । ५ । २१ ।

“आपो भुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्युषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकौर्त्तिताः ॥”)
जलम् । सोमलतौषधिः । इति मेदिनी ॥ (अस्य
विवरणं यथा,—

“ब्रह्मादयोऽसृजन् पूर्वममृतं सोमसंज्ञितम् ।
जराहृत्युविनाशाय विधानं तस्य वक्ष्यते ॥
एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृति-
बोध्यविशेषैस्तुर्विंशतिधा भिद्यते । तदयथा,
अंशमान् भूजवाश्चैव चन्द्रमा रजतप्रभः ।
दूर्वांसोमः कनौयाश्च खेताश्चः कनकप्रभः ॥
प्रतानवांस्ताम्रवन्तः करवीरोऽश्वानपि ।
खयम्भो महासोमो यथापि महद्वाह्वतः ॥

सोमः

गायत्र्याहो दुमः पाङ्क्तो जागतः श्राद्धरस्तवा
अग्निष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥
गायत्र्या त्रिपदा युक्तो यथोक्त पतिवक्ष्यते ।
एते सोमाः समाख्याता वेदोक्तैर्नामभिः शुभैः ॥
सर्वेषामेव चेतैवामेको विधिरुपासने ।
सर्वे तुल्यगुणाश्चैव विधानं तेषु वक्ष्यते ॥
अतोऽन्यतमं सोममुपयुज्युः सर्वोपकरणपरि-
चारकोपेतः प्रशस्तदेशे चिह्नतमागां कार-
यित्वा हृतदोषः प्रतिसंष्टभक्तः प्रशस्तेषु
तिथिकरणमुत्कर्त्तनचक्रेषु अंशमन्तमादाय-
ध्वरकल्लेनाहृतमभिभुतमभिभुतं चान्तरागारे
कृतमङ्गलः सोमकन्दं सुवर्णसूत्रा विदार्य पयो
गृहीयात् सौवर्णं पात्रेऽक्षलिमात्रं ततः सक-
देवोपयुज्येत नास्त्रादयस्तत उपसृज्य शेषम-
सुवसाय यमनियमाभ्यामात्मानं संयोज्य वाग्-
यतोऽभ्यन्तरतः सुहृद्भिरुपास्यमानो विहरेत् ॥

रसायनं पीतवांस्तु निवाते तन्मनाः शुचिः ।
आसीत तिष्ठत् क्रामेच्च न कथञ्चन संविशेत् ॥
सायं वा भुक्तवान् श्रुतशान्तिः कुशग्रथ्यायां
कृष्णाजिनोत्तरायां सुहृद्भिरुपास्यमानः शयौत
दृषितो वा श्रोतोदकमात्रां पिबेत्ततः प्रात-
रुत्थायोपश्रुतशान्तिः कृतमङ्गलो गां स्पृष्ट्वा
तथैवासीत । तस्य जीर्णं सोमं कर्द्दिहपप्यते
ततः शोषिताक्तं कृमिव्यामिश्रं कर्द्दिहवतः सायं
श्रुतशौतं चौरं वितरेत् । ततस्तृतीयेऽहनि
कृमिव्यामिश्रमसितस्यैते स तेनानिष्टप्रतिग्रह-
भुक्तप्रभृतिभिर्विशेषैर्मुक्तः श्रुतनुर्भवति ततः
सायं ज्ञातस्य पूर्ववदेव चौरं वितरेत् । चौम-
वस्त्रास्तृतायां चैनं शय्यायां शाययेत् ततश्चतुर्थे-
ऽहनि तस्य शययुक्तप्यते । ततः सर्वोऽभ्यः
कृमयो निष्क्रामन्ति तदहश्च शय्यायां पांशुभिर-
वकीर्यमाणः शयौत । ततः सायं पूर्ववदेव
चौरं वितरेत् । एवं पञ्चमषष्ठयोर्दिवसयो-
र्वर्त्तते केवलसुभयकालमसौ चौरं वितरेत्ततः
सप्तमेऽहनि निर्मांसस्त्वर्गस्थिभूतः केवलं सोम-
परिग्रहादेवोच्छसिति । तदहश्च चोरेण सुखी
ण्येन परिषिच्य तिलमधुकचन्दनानुलिप्तदेहं
पयः पाययेत् । ततोऽष्टमेऽहनि प्रातरेव चौर-
परिषिक्तं चन्द्रप्रदिग्धगात्रं पयः पाययित्वा
पांशुशय्यां समुत्सृज्य चौमास्तृतायां शायये-
त्ततो मांसमाध्याय्यते त्वक्चापदक्षति । दन्त-
नखरोमाणि चास्य पतन्ति । तस्य नवमदिव-
सात् प्रभृत्यशुतैसाभ्यङ्गः सोमवस्त्रकषायपरि-
षेकः । ततो दशमेऽहन्त्येतदेव वितरेत्ततोऽस्य
त्वक्स्थिरतामुपैति । एवमेकादशद्वादशयोर्व-
र्त्तते । तत्र त्रयोदशात् प्रभृति सोमवस्त्रकषाय-
परिषेकः । एवमाषोडशावर्त्तते ततः सप्तदशा-
ष्टादशयोर्दिवसयोर्द्वादशना जायन्ते शिखरिणः
क्षिण्वज्जवेदूर्ध्वस्फटिकनिकाशाः समाः स्त्रिराः
सहिष्णवः । तदा प्रभृति चानवेः शान्तिच्छुभैः
चौरयवागमुपसिञ्चेत यावत् पञ्चविंशतिरिति ।
ततोऽसौ दद्याच्छास्त्रोद्गं चद्रुभयकाश्च पयसा

सोमः

ततोऽस्य नद्या जायन्ते विदुर्मैत्रीपक्षंतक्षणा-
दित्यप्रकाशाः स्त्रिराः क्षिण्वा सक्षयसम्यक्ताः
केशाश्च जायन्ते त्वक् च नौकोत्प्लातकोपुण्यवे-
दूर्ध्वप्रकाशाः । ऊर्ध्वं सामान् केशान् वाप-
येत् वापयित्वा चोशीरचन्दनकृष्णतिलकल्केः
शिरः प्रदिक्षात्पयसा वा स्नापयेत् ॥

ततोऽस्थानन्तरं सप्तराचात् केशा जायन्ते
भ्रमराञ्जननिभाः कुक्षिताः क्षिण्वास्ततश्चिरा-
चात् प्रथमपरिसराक्षिण्मस्य सुहृदं स्त्रित्वा पुन-
रिवान्तः प्रविशेत् । ततोऽस्य वस्त्रातैस्तमभ्यङ्गा-
र्थेऽवचाय्यम् । यवपिष्टमुहर्त्तनार्थं । सुखीणाश्च
पयः परिवेकार्थं । भजनकण्ठकषायमुत्पादनार्थं ।
सोम्योरं कूपोदकं स्नानार्थं । चन्दनमनुषोपनार्थं ।
आमलकरस-विमिश्राचास्य युवसूपविकाषाः ।
चौरमधुकसिद्धश्च कृष्णतिलमवचारचार्यं । एवं
दशरात्रं ततोऽन्यद्दशरात्रं द्वितीये परिसरे
वर्त्तते । ततस्तृतीये परिसरे स्त्रिरौकुर्वन्नामान-
मन्यद्दशरात्रमासीत । किञ्चिदातपपवनान् वा
सेवेत पुनश्चान्तः प्रविशेत् । न चात्मानमादर्शेषु
वा निरौचेत रूपशालित्वात् ततोऽन्यद्दशरात्रं
क्रोधादीन् परिहरदेवं सर्वेषामुपयोगः ।
विशेषतस्तु वस्त्रोपतानक्षुपादयः सोमा भक्ष-
यितव्याः । तेषान् प्रमाणमर्चयितुंमुद्यतः ।

अंशवन्तं सौवर्णं पात्रेऽभिषुण्णयात् । चन्द्र-
मसं राजते चोपग्याष्टगुणमैश्वर्यमवाप्येशा-
नन्देवमनुप्रविशति । शेषांस्तु ताम्रमये स्त्र्यस्ये
वा रोहिते वा चर्मणि वितते शुद्धवर्णं त्रिभि-
र्वर्णैः सोमा उपयोक्तव्याः । ततश्चतुर्थे मांसे
पीर्णमास्यां शुची देशे ब्राह्मणानर्चयित्वा कृत-
मङ्गलो निःक्रम्य यथोक्तं व्रजेदिति ॥

शोषधीनाम्पतिं सोममुपयुज्य विचक्षणः ।
दशवर्षसहस्राणि नवान् धारयते तनुम् ॥
नाम्निनं तोयं न विषं न शस्त्रं नास्त्रमेव च ।
तस्यालमायुःक्षणे समर्थोऽयं भवति हि ॥

भद्राणां षष्ठिवर्षाणां प्रसूतानामनेकधा ।
कुक्षराणां सहस्रस्य बलं समधिगच्छति ॥
चोरोदं शक्रसदनमुत्तरांश्च कुरुनपि ।
यत्रेच्छति स गन्तुं वा तत्राप्रतिज्ञता गतिः ॥

कन्दर्प इव रूपेण कान्ध्या चन्द्र इवापरः ।
प्रज्ञादयति भूतानां मनांसि स महाद्युतिः ॥
साङ्गोपाङ्गांश्च निखिलान् वेदान्निन्दति तत्त्वतः
चरत्यमोघसङ्कलो देववक्त्राखिलं जगत् ॥

सर्वेषामेव सोमानां पत्राणि दश पञ्च च ।
तानि शुक्ले च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च ॥
एकेकं जायते पत्रं सोमस्याह्वरहृत्पादा ।
शुक्लस्य पीर्णमास्यान्तु भवेत् पञ्चदशच्छदः ॥

शोथ्यते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ।
कृष्णपञ्चमये चापि क्षता भवति केवला ॥
अंशमानाण्यगन्धस्तु कान्धवानुजतप्रभः ।
अदन्वाकारकन्दस्तु सुहृदवांश्चन्द्रमण्डदः ॥

चन्द्रमाः कनकामासो जले चरति सर्वदा ।
महद्वाह्वतनामा च क्षेताश्चापि पाङ्क्तुरीः ॥

सोमः

सर्पनिर्गोहसङ्घो ती वृषावावकम्भिनी ।
तथाश्वैर्मण्डलैश्चित्रैश्चित्रिता इव भान्ति ते ॥
सर्व एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्चदशच्छ्रदाः ।
शौरकन्दस्ततावन्तं पर्वर्तनाविधेः स्मृताः ॥
हिमवत्सन्धे सङ्घे महेन्द्रे मलयै तथा ।
श्रीपर्वन्ते देवगिरौ गिरौ देवसङ्घे तथा ॥
पारिपात्रे च विन्ध्यो च देवसन्धे ऋदे तथा ।
ऊत्तरे च वितस्तायाः प्रवृषा ये महीधराः ॥
पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः ।
वृष्टवत् प्रवते तत्र चन्द्रमाः सोमसप्तमः ॥
तस्मोद्देशेषु वाप्यस्ति सुस्त्वानंशुमानपि ।
काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना सुद्रकमानसम् ॥
नायत्राश्वेष्टुभः पाङ्क्तौ जागतः शाङ्करस्तथा ।
अथ सन्धेपरि चापि सोमाः सोमसप्तमभाः ॥
न तान् पश्यन्त्यधर्मिष्ठाः कृतघ्नाश्चापि मानवाः ।
मेषजहं विषयापि ब्राह्मणहं विषस्तथा ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने एकोनत्रिंशत्तमो-
ऽध्यायः ॥*॥ “सोमनामौषधिराजः पञ्चदश-
पर्णः स सोम इव हीयते वर्धते च ।” इति
चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥*॥*)
शिवः । दीधितिः । इत्युणादिकोषः । दिव्यौषधिः
सोमस्तारसः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा.मनुः ।
३ । २५७ ।

“मुन्यवानि पयः सोमो मांसं यश्चानुपस्कृतम् ।
अक्षरसवणश्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥”)
अमृतम् । पर्वतविशेषः । इति केचित् ॥*॥
चन्द्रस्य विवरणं तथा । स च वायुकोणस्त्री-
वैश्याजानि सत्त्वगुणलवणरससृग्गशरीरान् च त्वसमु-
द्राणामधिपतिः । इति बृहज्जातकादयः ॥
एकहस्तप्रमाणशरीरः । श्वेतवस्त्रपरिधानः ।
शुक्लवर्णः । दक्षिणहस्तवरदः । गदायुक्तवाम-
हस्ताः । दशाश्वः । श्वेतपद्मस्यः । उमाधि-
दैवतः । जलप्रत्यधिदैवतः । सूर्याभिसुखः ।
यथा,—

“सामुद्रं वैश्यामात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्यं विचिन्त्योमाधिदैवतम् ।
जलप्रत्यधिदैवत्वं सूर्याभ्यामप्युत्तथा ॥”

इति ग्रहयामतत्त्वम् ॥*॥
तस्मोत्पत्त्यादिर्यथा,—

अथय ऊचुः ।
“सोमः पितृणामधिपः कथं शास्त्रविशारद ।
तद्विज्ञे के तु राजानो बभूवुः कौत्तिवर्जनाः ॥
सूत उवाच ।

आदिष्टो ब्रह्मणा पूर्वमत्रिः सर्गविधौ पुरा ।
अनुत्तमं नाम तपः सृष्टरथं तप्तवान् प्रभुः ॥
सदानन्दकरं ब्रह्म जगतः क्लेशनाशनम् ।
ब्रह्मविष्णुर्कृत्वाणामभ्यन्तरमतीन्द्रियम् ॥
शान्तिश्चात्मनससदादत्तनयने स्थितम् ।
माहात्म्यात्तयसो विप्राः परमानन्दकारकम् ॥
यस्मादुमापतिः सार्धमुमया तमधिष्ठितः ।
ब्रह्म ब्रह्मसंज्ञितं तस्मात् सोमोऽभवत्प्रभुः ॥

४१०

सोमः

अथ सुमाव नेत्राभ्यां धाम तच्चाक्षुषं चयि ।
दीपयन् विष्णुमखिलं ज्योत्स्नया सचराचरम् ॥
तद्विशो जगद्गुह्यं स्त्रीरूपेण सुतेच्छया ।
गर्भो भूत्वोदरे तासामास्त्रितोऽन्धशतत्रयम् ॥
तास्तमूचुर्व्यं गर्भमशक्ता धारणे ततः ।
समादायाव तद्गर्भमकीकृत्य चतुर्मुखः ॥
युवानमकरोद्ब्रह्मा सर्वायुधधरं वरम् ।
स्यन्दनेऽय सङ्क्रान्ते वेदशक्तिमयि प्रभुः ॥
आरोप्य लोकमनयदात्मीयं स पितामहः ।
ततो ब्रह्मर्षिभिः प्रोक्तमस्मत्स्वामी भवत्वयम् ॥
ऋषिभिर्देवगन्धर्वैरोषधोभिस्तथैव च ।
तुष्टुः सोमदेवत्वैर्ब्रह्माद्या मन्त्रसंघैः ॥
स्तूयमानस्य तस्याभूदधिको महसाश्च यः ।
तेजोवितानादभवद्भुवि दिव्यौषधौगणः ॥
तद्गोप्तिरधिका तस्माद्भ्रातृ भवति सर्वदा ।
तेनौषधीशः सोमोऽभूत् हिजेयश्चाभिगद्यते ॥
वेदधामा रसश्चापि यदिदं चन्द्रमण्डलम् ।
चौयते वर्धते चैव शुक्ले कृष्णे च सर्वदा ॥
ततो विंशत्यधा सम दक्षः प्राचेतसो ददौ ।
रूपलावण्यसंयुक्तास्तस्मै कन्याः सुवर्चसः ॥”
इति मातङ्ग्ये । २३ । १—१५ ॥*॥
अपि च ।

महातपा उवाच ।

“ब्रह्मणो मानसः पुत्रः अचिर्नाम महातपाः ।
तस्य पुत्रोऽभवत् सोमो दक्षजामादतां गतः ॥
सप्तविंशतियाः कन्या दाचायण्यः प्रकीर्त्तिताः ।
सोमपत्न्योऽपि मान्यास्तास्तासां श्रेष्ठा तु
रोहिणी ॥

तामेव रमते सोमः नेतरा इति श्रुतम् ।
इतराः प्रोचुरागत्य चन्द्रस्यासमतां पितुः ॥
दक्षोऽप्यसकृदागत्य तमुवाच स नाकरोत् ।
समतां सोऽपि तं दक्षः शशापान्तर्हितो भव ॥
एवमुक्तः क्षयं सोमो भगमहश्चापतः ॥
देवा मनुष्याः पशवो नष्टे सोमे सर्वोरुधः ।
जोषाभवंस्तदा सर्वा ओषधश्च विशेषतः ॥
क्षयं गच्छद्भिरत्यर्थमौषधीभिः सुरर्षभाः ।
मूलेषु वोरुधां सोमः स्थित इत्युचुरातुराः ॥
तेषां चित्ताभवात्तौत्रा विष्णुश्च शरणं ययुः ।
भगवानाह तान् सर्वान् भूत किं क्रियते मया
ते चाबुद्धेव दक्षेण शप्तः सोमो विनाशितः ।
तानुवाच तदा देवो मथ्यतां कलसोदधिः ॥
ओषधयः सर्वतो देवाः प्रक्षिप्यान्मुषु संयतैः ।
एवमुक्ता ततो देवान् दध्यौ रुद्रं हरिः स्वयम् ॥
ब्रह्माणश्च तथा दध्यौ वासुकिं नेत्रकारणात् ।
ते सर्वे तत्र संहिता ममन्युर्वरुणाख्यम् ॥
तस्मिन्नु मथिते जातः पुनः सोमो महीपते ।
योऽसौ चैत्रज्ञसंज्ञो वे देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥
स एव सोमो मन्त्रव्यो देहिनां जीवसंज्ञकः ।
परिच्छेद्या स मूर्त्तिं नु पृथक् सौम्यां प्रपेदिवान्
तमेव देवमनुजाः प्रोक्ष्येमाश्च देवताः ॥
उपजीवन्ति ह्येषां तथैवौषधयः प्रभुम् ॥
ब्रह्मसमिन् सकलं दधार गिरसा तदा ।

सोमः

तदात्मिका भवन्त्यापो विश्वमूर्त्तिरसौ स्मृतः ॥
तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतः पौर्णमासीतिथिं प्रभुः ।
तस्मात्पौष्येद्राजन् तमर्थं प्रतिपादयेत् ॥
स चाक्षाहारश्च भवेत् तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ।
कान्तिं पुष्टिश्च राजेन्द्र धनं धान्यश्च केवलम् ॥”
इति वाराहे सोमोत्पत्तिरहस्यनामाध्यायः ॥*॥
तस्य चयहृदिकारणं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“राका चानुमतौ चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।
सिनोवाली कुह्येव प्रमावास्या द्विधैव तु ॥
प्रमा नाम रवे रश्मियन्द्रलोके प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वोदितकलाभिन्नपौर्णमास्या निशाकरैः ।
पूर्णमानुमतौ चैव पश्चात् स्तमितभास्करे ॥
यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सङ्ग ।
तस्मादनुमतौ नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोदगमः ।
युगपत् सोत्तरारागस्तदातुमतिपूर्णमा ॥
राकां तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सङ्ग ।
रश्मिनाश्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन् ॥
सिनोवाली प्रमाणन्तु क्षीणशेषो निशाकरः ।
प्रमावास्यां विशत्यर्कं सिनोवाली ततः स्मृता ॥
कुहेति कौकिलिनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते ।
तत्कालसंज्ञा त्वेषा वै प्रमावास्या कुह्यः स्मृता ॥
अनुमत्याः सराकायाः सिनोवाल्याः कुह्यं विना
एतासां विरलः कालः कुमात्रे ति कुह्यः स्मृता ॥”
विरलस्थाने हिलवेति च पाठः ।

“कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्धयते रविः ।
अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते देवतैः क्रमात् ॥
प्रथमां पिबते वज्रिर्द्वितीयां पवनः कलाम् ।
विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीन्तु प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः ।
सप्तमीं सृष्टयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीम् ॥
नवमीं कृष्णपक्षस्य पिबतीन्द्रः कलामपि ।
दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् ॥
द्वादशीन्तु कलां विष्णुर्धनदश् त्रयोदशीम् ।
चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिबति नित्यशः ॥
ततः पञ्चदशीश्चैव पिबन्ति पितरः कलाम् ।
कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ॥
प्रमायां विशते रश्मौ प्रमावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वाह्ने विशते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्पतिम् ।
अपराह्णे विशत्यपसु स्वर्गोनिं वारिसम्भवः ॥
आपः प्रविष्टः सोमश्च शेषया कलयैकया ।
दण्डगुल्मसतावृक्षाक्षिप्यादयति औषधीः ॥
तमौषधिं स्थितं गावश्चरन्त्यापः पिबन्ति च ।
तदङ्गानुगतं गोभ्यः क्षौरत्वमुपगच्छति ॥
तत् क्षौरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातयः ।
स्वाहाकारवपट्कारैर्जुह्वत्याहुतयः क्रमात् ।
हुतमग्निषु देवाय पुनः सोमं विवर्धयेत् ॥
एवं संजीयते सोमः क्षीचक्षाप्यायते पुनः ।
तस्मात् सूर्यः शशाङ्कश्च चयहृदिविधिर्बिभुः ॥”
इत्याद्ये देवीपुराणे चन्द्रचयहृदिनामाध्यायः ॥*

तस्य राहुप्रासकारणं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“यद्यं वदते लोको वालिशत्वान्महामते ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरागिकम् ॥
यदि सत्यमयं यस्तस्तेजोराशिर्हि वाकरः ।
तत् कथं नोदरस्थेन राहुनं भस्मसात् कृतः ॥
अथवा राहुणाकस्य शत्रुवक्तुं प्रवेशितः ।
तत् कथं दशनैस्तीक्ष्णैः शतधा न विखण्डितः ॥
विभुक्तश्च पुनर्हृष्टस्तथैवाखण्डमण्डलः ।
न चास्यापहतं तेजो न स्थानादपसारितः ॥
यदि वा ह्येष निष्पतः कथं दोषतरोऽभवत् ।
तस्मान्न तेजसां राशो राहोर्वक्तुं गमिष्यति ॥
भक्ष्यार्थं सर्वदेवानां सोमः सृष्टः स्वयन्भुवा ।
तत्रस्थममृतञ्चापि सन्भूतं सूर्यतेजसा ॥
पिबन्त्यब्धुमयं देवाः पितरश्च स्वधामृतम् ।
द्वयश्च त्रिंशत्तैश्च त्रिंशत्तैश्च च ।
त्रयश्च त्रिंशदस्य देवाः सोमं पिबन्ति ये ॥
राहोरप्यमृतं भागं पुरा सृष्टं स्वयन्भुवा ।
तस्मात्तद्वाहुरागत्य पातुमिच्छति पर्वसु ॥
उद्धृत्य पार्थिवो ह्यायामभाकारां तमोमयः ।
पातुमिच्छन् ततश्चेन्द्रमाच्छादयति ह्यायया ॥
शुक्लं च चन्द्रमभ्येति कृष्णं पर्वणि भास्करम् ।
सूर्यमण्डलसंस्थस्तु चन्द्रमेव जिघांसति ॥
तस्मात् पिबति तं राहुस्तनुमस्याविनाशयन् ।
अविहिंसन् यथा पशुं पिबति भ्रमरो मधु ।
चन्द्रस्यममृतं तदहमेदाद्राहुरयुते ॥
चन्द्रकान्तो मणिर्यदनुहिनं चरते क्षणात् ।
क्षरन्पि न ह्यीयेत तेजसा नैव मुच्यते ॥
यथा सूर्यमणिः सूर्यादुत्पाद्य पावकं शुभम् ।
न भवत्यङ्गहीनोऽपि तेजसा नैव मुच्यते ॥
एवं चन्द्रश्च सूर्यश्च ह्यदितावपि राहुणा ।
स्वतेजसा न मुच्यते नाङ्गहीनौ बभूवतुः ॥
पर्वस्वयं च चन्द्रस्य माणिक्यकनकाकृतिः ।
सोमो देवतसंयोगात् ह्यायायोगाच्च पार्थिवात् ॥
राहोश्च वरस्त्वाहं प्रचरेदमृतं शशो ॥
स्वदोहकाले सम्प्राप्तं वत्सं दृष्ट्वा च गौर्यया ।
स्वाङ्गादेव चरेत् क्षीरं तथेन्द्रोः क्षरतेऽमृतम् ॥
पितेव सूर्यो देवानां सोमो मातेव लक्ष्यते ।
यथा मातुः स्तनं पीत्वा जीवन्ते सर्वजन्तवः ।
पीत्वामृतं तथा सोमात् दृश्यन्ते सर्वदेवताः ॥
सन्भूतं सर्वयागेषु तथा यं चरते शशौ ।
तं चरन्तं यथामागसुपजीवन्ति देवताः ॥
तस्मिन् काले समभ्यति राहुरप्यवकर्षति ।
सर्वमर्षं त्रिभागश्च पादं पादार्धमेव च ॥
आकस्य पार्थिवोच्छायां यावन्तं चन्द्रमण्डलम् ।
स्मृतः स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः ॥
दृशिं विधाय देवानां राहोः पर्वगतस्य च ।
चन्द्रो न जयमायाति तेजसा नैव मुच्यते ॥
तिथिभागाश्च यावन्तः पुनन्यकं प्रमाणतः ।
सर्वं ह्यायास्थितः कालं स्थावानेव प्रकीर्तितः ॥
अतो राहुभुजः सोमः सोमाहृदि दिवाकरः ।
पर्वकाले स्तिष्ठेत्तं विपरीतो पुनः पुनः ॥

अतश्चादयते राहुरभ्रवच्छशिभास्करौ ।
राहुरभ्रकसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
उद्धृत्य पार्थिवो ह्यायां धूममेव हवोत्यतः ।
चन्द्रस्य यदवष्टब्धं राहुणा भास्करस्य च ॥
तन्नावखण्डितं तस्य केवलं श्यामलोक्तम् ।
कहमेन यथा वक्त्रं शुक्लमप्युपहृत्यते ॥
एकदेशेऽपि सर्वं वा राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
प्रक्षालितं तदेवेह पुनः शुक्लतरं भवेत् ॥
राहुयुक्तं भवेत्तद्वत् निर्मलं चन्द्रमण्डलम् ।
राहुणाच्छादितौ वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ।
एवं न गृह्यते सूर्यश्चन्द्रमास्तश्च गृह्यते ॥
अबुधास्तं न पश्यन्ति मानुषा मांसचक्षुषः ।
जगत्समोहनश्चेतत् ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ॥
इति देवीपुराणे ग्रहणविवेकनामाध्यायः ॥
सोमचयः, पुं, (सोमस्य चन्द्रस्य चयो यत् ।)
अमावस्या । इति महाभारते दानधर्मः ॥
सोमगर्भः, पुं, (सोमः अमृतं तदहमोचो गर्भं
यस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सोमजं, क्लौ, (सोमवत् जायते इति । जन + ङः ।)
दुग्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चन्द्रजाते, त्रि ॥
सोमतीर्थे, क्लौ, (सोमेन कृतं तीर्थम् ।) प्रभास-
तीर्थम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ८३ । १८ ।
“ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ॥”)
तस्य विवरणं यथा,—
“यच्च तप्तं तपस्तेन सोमेन सुमहात्मना ।
पञ्चवर्षसहस्राणि एकपादेन तिष्ठति ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि तथैवोर्ध्वमुखः स्थितः ।
एवमभूतः पुनः पञ्चपञ्चमीनव्रतस्तथा ॥
तथैवैकेन पादेन दश पञ्च च तिष्ठति ।
एवमुग्रं तपः कृत्वा कान्तिमानभवच्च सः ॥
ममापराधान्मुक्तश्च ब्रह्मणानां पतिस्तथा ।
प्राप्नोति यन्महाभागे सोमतीर्थं कृतोदकः ॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
जायते ब्राह्मणः सुभु, वेदवेदान्तपारगः ॥
द्रव्यवान् गुणवाञ्छैव संविभागी यशस्विनि ।
मदभक्तश्चैव जायेत अपराधविवर्जितः ॥
स एव ब्राह्मणो भूत्वा संसाराद्दिप्रमुच्यते ।
तस्य किञ्चित् प्रवक्ष्यामि सोमतीर्थस्य सुन्दरि ॥
तत्तीर्थं येन विज्ञेयं मम मार्गानुसारिणा ।
वेशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशीम् ॥
प्रवृत्ते चान्यकारे तु यत्र कश्चिन्न दृश्यते ।
सोमेन च विना भूमे दृश्यते चन्द्रमःप्रभा ॥
आलोकश्चैव दृश्यते सोमस्तत्र न दृश्यते ।
एवं त्वां वच्मि हे भद्रे एष वे विस्मयः पुरः ॥
एतच्चित्रं महाभागे पुण्ये सौकरवे मम ।
सोमतीर्थं विद्यात्वाच्च येन मुच्यन्ति जन्तवः ॥
अन्यश्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधरे ।
प्रभावमस्य क्षेत्रस्य विस्मयं परमं महत् ॥
अकामा तु मृता तीर्थे आत्मनः कर्मनिश्चयात्

मम क्षेत्रप्रभावेण नृगाली मानुषी भवेत् ।
रूपवती गुणवती चतुःषष्टिकलान्विता ॥
इति वाराहे सोकरवतीर्थमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
सोमधारा, स्त्री, (सोमस्य धारिव ।) आकाशम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सोमपः, पुं, (सोमं पिबतीति । पा + कः ।) यागी
पीतसोमलतारसः । तत्पर्यायः । सोमपीती ।
इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ सोमपाः ३ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, गीतायाम् । ८ । २० ।
“त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिह स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥”)
सोमपत्रः, पुं, (सोमस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।)
हृणविशेषः । उलु खड इति भाषा । यथा,—
“दर्भः पुरश्चदः शतः सोमपत्रः परात्प्रियः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥
दर्भशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥
सोमपाः, पुं, (सोमं पिबतीति । पा + कृप् ।)
यज्ञे सोमलतारसपानकर्त्ता । इत्यमरटीकायां
रामायणम् । २ । ७ । ८ ॥ (सोमरसपानशीले,
त्रि । यथा, भागवते । ३ । ३२ । ३ ।
“तत्तथ्यइयाक्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् ।
गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ॥”)
सोमपोती, [न] पुं, (सोमस्य पीतं पानमस्या-
स्तीति । इनिः ।) सोमपः । इत्यमरः । २ ।
७ । ८ ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,
महाभारते । १ । १ । १६४ ।
“सौकन्यमपि चाख्यानं चयवनी यत्र भार्गवः ।
शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान् सोमपोतिनी ॥”
तस्य रूपान्तरं सोमपीथी । सोमपीवी । इति
केचित् ॥
सोमबन्धुः, पुं, (सोमो बन्धुर्यस्य ।) कुमुदः ।
इति शब्दार्त्तावली ॥ सूर्यः । बुधः । यथः,—
“मित्राणि सूर्याच्छशिभौमजीवाः
सूर्येन्दुजौ सूर्यशशाङ्गजीवाः ।
आदित्यशक्रौ रविचन्द्रभौमा
बुधार्कजौ चन्द्रजभार्गवौ च ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
सोमभूः, पुं, (सोमात् भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) जिन-
राजभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ बुधग्रहः । सोम-
पुत्तत्वात् । सोमवंशोद्भवे । त्रि ॥
सोमयागः, पुं, (सोमात्मको यागः ।) सोमलता-
रसपानाङ्गकत्रैवार्थिकयज्ञविशेषः । यथा,—
नारद उवाच ।
“सोमयागविधानञ्च ब्रूहि मां मुनिसत्तम ।
कथं तं कारयामास गुरुश्च किं फलं परम् ॥
नारायण उवाच ।
ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयागफलं मुने ।
वर्षं सोमलतापानं यतमानः करोति च ॥
वर्षमेकं फलं भुङ्क्ते वर्षमेकं जलं सुदा ।
त्रैवार्षिकमिदं यागं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
यस्य चैवार्थिकं धान्यं निश्चितं भूतिद्वये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

सोमरा

महाराजस्य देवो वा यागं कर्तुमर्हं सुते ।
 न सर्वसाधो यज्ञोऽयं बह्वो बहुदक्षिणः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बवन् ॥६०॥५४-५८॥
 सोमराजो, [न] पुं, (सोमेन यजते इति । यज
 + णिनिः ।) सोमयागकर्त्ता ॥
 सोमयोनि, स्त्री, (सोमो योनिर्यस्य ।) चन्दन-
 विशेषः । यथा,—
 “सुशोतलं चन्दनं यत् तैलपर्यंकमुच्यते ।
 उभौ तु तस्य पर्यायौ सोमयोनि शिलोद्भवम् ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सोमराजिका, स्त्री, (सोमराजो एव । स्वार्थे
 कन् ।) सोमराजो । इतिशब्दरत्नावली ॥
 सोमराजो, [न] पुं, सोमेन सोमवहा राजते
 इति । राज + णिनिः ।) भोषधिविशेषः ।
 सोमराज इति हाकुच इति च भाषा । तत्प-
 र्यायः । अवलगुजः २ सुवक्त्रिः ३ सोमवक्त्रिका
 ४ कालमेषो ५ कृष्णफला ६ वाकुची ७ पूति-
 फली ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ सोमराजो
 ८ सुवक्त्रो १० सोमवक्त्रिः ११ कालमेषो १२ ।
 इति भरतः ॥ सोमवक्त्रो १३ वागुजो १४ वाकुजो
 १५ कालमेषिका १६ सोमराजिका १७ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यच्च ।
 “वागुजो चन्द्रेखा स्यात् सोमराजो त्ववल्-
 गुजा ।
 कृष्णा पूतिफला कुष्ठनाशिनी सा सिता परा ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 अस्य गुणाः । वातकफकुष्ठत्वग्दोषनाशित्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “अवलगुजो वाकुची स्यात् सोमराजो सुप-
 णिका ।
 शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च ॥
 सोमवक्त्रो कालमेषो कुष्ठघ्नो च प्रकीर्तितः ।
 वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥
 विष्टभ्रष्टहिमा रुक्षा सरा श्लेष्मासपित्तनुत् ।
 रुक्षा हृद्या श्लासकृष्टमेहज्वरक्षमिप्रणुत् ॥
 तत्फलं पित्तं कुष्ठकफानिलहरं कटु ।
 केशं त्वचं क्षमिश्वासकासशोथामपाण्डुहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ वाकुचीशब्दे द्रष्टव्यौ
 सोमराजो, स्त्री, (सोमेन राजते इति । राज-
 दोसो + षच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाकुची ।
 इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । ८६ ॥ (यथा,
 बृहत्संहितायाम् । ४४ । १० ।
 “खेतां सपूर्णकोशां
 कटभरात्रायमाणसहदेवीः ।
 नागकुसुमं खगुमां
 शतावरीं सोमराजौ च ॥”)
 पङ्कजरश्मदोविशेषः । यथा,—
 “हरे सोमराजोसमा ते यशः स्त्रीः ।
 जगन्मलस्य च्छिन्नस्त्वकारम् ॥
 इति हन्दोमञ्जरी ॥
 चन्द्रवैष्णवी च ॥

४१६

सोमल

सोमरोगः, पुं, स्त्रीरोगविशेषः । यथा,—
 अथ सोमरोगाधिकारः ।
 तत्र सोमरोगस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
 “स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाद्यापि श्रमादपि ।
 अतिसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च ॥
 चापः सर्वशरीरस्याः क्षुब्धन्ति प्रसवन्ति च ।
 तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानाभूतमार्गं व्रजन्ति
 हि ॥”
 अथ तस्य लक्षणमाह ।
 “प्रसन्ना विमला श्रोता निर्गन्धा नीरुजः सिताः ।
 स्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥
 वेगं धारयितुं तासां न विन्दति मुखं क्वचित् ।
 शिरःशिथिलता तस्या सुखं तालु च शृण्वति ॥
 मूर्च्छां जृम्भा प्रलापय त्वपूना चातिमात्रतः ॥
 भक्ष्यं भोज्यैश्च पेयैश्च न तृप्तिं लभते सदा ॥
 सन्धारणाच्छरीरस्य ता चापः सोमसंज्ञिताः ।
 ततः सोमचयात् स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृताः ॥”
 अथ सोमरोगस्य चिकित्सा ।
 “कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु ।
 शर्करासहितं खादेत् सोमधारणमुत्तमम् ॥१॥
 माषचूर्णं समधुकं विदारो मधुशर्कराम् ।
 पयसा पाययेत् प्रातः सोमधारणमुत्तमम् ॥२॥
 स एव सरुजः सोमः स्रवेन्मूत्रेण चेन्मुहुः ।
 तत्रैलापचूर्णेन पाययेत्तृणं सुराम् ॥३॥
 जलेनामलकौबोजकल्कं समधुशर्कराम् ।
 पिबेद्दिनत्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥४॥
 तक्रोदनाहाररता संपिबेद्भागकेशरम् ।
 त्ररुहं तक्रं संपिष्टं श्वेतप्रदरनाशनम् ॥५॥
 तत्रैव मूत्रातीसारस्य लक्षणं चिकित्सायाह ।
 “सोमरोगे चिरं जाते यदा मूत्रमतिस्त्रवेत् ।
 मूत्रातिसारं तं प्राहुर्बलविध्वंसनं परम् ॥
 तालकन्दश्च खर्जूरं मधुकञ्च विदारिकाम् ।
 सितामधुयुतां खादेत् मूत्रातीसारनाशनम् ॥१॥
 चक्रमई कमूलान्तु संपिष्टं तण्डुलाश्रुना ।
 प्रभातसमये पीतं जलप्रदरनाशनम् ॥२॥
 इति सोमरोगे मूत्रातिसाराधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥ (तथाचास्य चिकित्सापयोगि-
 वटिकोषधं यथा,—
 “कर्षं जारितलोहञ्च तदर्थं रसगन्धकम् ।
 एलापत्रं निशायुग्मं जम्बुवीर्यगोक्षुरम् ॥
 विडङ्गं जीरकं पाठा धात्रीदाडिमटङ्गणम् ।
 चन्दनं गुग्गुलुं लोघ्रयालाङ्गुनरसाञ्जनम् ॥
 छागोदुग्धं न वटिकां कारयेद्दशरत्निकाम् ।
 निर्मिता मित्यनाथेन सोमनाथरसस्त्वयम् ॥
 सोमरोगं बहुविधं प्रदरं हन्ति दुर्जयम् ।
 योनिशूलं मेदृशूलं सर्वजं चिरकालजम् ।
 बहुमूत्रं विशेषेण दुर्जयं हन्त्यसंशयः ॥”
 इति सोमनाथरसः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे सोमरोगाधिकारः ॥
 सोमलता, स्त्री, (सोम एव लता ।) खनाम-
 ख्याता लता । तत्पर्यायगुणाः ।
 “सोमवक्त्रो सोमलता सोमा स्त्रीरौ द्विजप्रिया ।

सोमव

सोमवक्त्रो त्रिदोषघ्नो कटुस्तिक्ता रसायनी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अपि च ।
 “सोमवक्त्रो महागुल्मा यक्ष्येष्ठा धनुर्लता ।
 सोमाहो गुल्मवक्त्रो च यक्षवक्त्रो द्विजप्रिया ।
 सोमक्षीरा च सोमा च यक्षाङ्गा रुद्रसंख्यया ॥
 सोमवक्त्रो कटुः शोता मधुरा पित्तदाहृत् ।
 कृष्णा विशोषशमनो पावनी यक्षसाधनी ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सोमलतिका, स्त्री, (सोमलतव ।) इवार्थे कन् ।)
 गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सोमवंशः, पुं, (सोमस्य वंश उत्पत्तिस्थानत्वेना-
 स्थस्य ।) युधिष्ठिरराजः । इति धरणिः ॥
 (सोमस्य वंशः ।) चन्द्रसन्तानः । तद्विवरणं यथा,
 हरिकृपाच ।
 “सूर्यस्य कथितो वंशः सोमवंशं शृणुष्व मे ।
 नारायणसुतो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽद्विसप्तमूत्रवः ॥
 अत्रेः सोमस्तस्य भार्या तारा सुरगुरोः प्रिया ।
 सोमात्तस्यां बुधो जज्ञे बुधपुत्रः पुरुखावः ॥
 बुधपुत्रादथोर्व्वश्यां पट्ट पुत्रास्तु श्रुतायुषः ।
 विश्वावसुः शतायुश्च आयुर्होमानमावसुः ॥
 अमावसोरभूद्भोमो भीमपुत्रश्च काञ्चनः ।
 काञ्चनस्य सुहोत्रोऽभूत् जङ्गुसाभूत् सुहोत्रतः ॥
 जङ्गोः सुमन्तुरभवत् सुमन्तो रूपराजकः ।
 रूपराजकस्थाने अपजापकोऽपि पाठः ।
 “बलाकाखोऽस्य पुत्रोऽभूत् बलाकाश्वात् कुम्भः
 स्मृतः ॥
 कुशाश्वः कुशनाभश्चामूर्त्तरयो वसुः कुशात् ।
 गाधिः कुशाश्वात् संजज्ञे विश्वामित्रस्तदात्मजः
 कन्या सत्यवती दत्ता ऋचीकाय द्विजाय सा ।
 ऋचीकादयमदग्निश्च रामस्तस्याभवत् सुतः ॥
 विश्वामित्रादेवरातमधुच्छन्दादयः सुताः ।
 आयुषो नहुषः पुत्रस्त्वननाराजिरभकौ ॥
 चक्षुषः चक्षुषदात् सुहोत्रश्चाभवत्पुत्रः ।
 काश्यकाशरत्नमदाः सुहोत्रादभवत्स्वयः ॥
 रत्नमदाच्छीनकोऽभूत् काश्याहोर्ध्वतमस्तथा ।
 वैद्यो धन्वन्तरिस्तस्मात् केतुमांश्च तदात्मजः ॥”
 वैद्यस्थाने रेभ्य इत्यपि पाठः ।
 भीमरथः केतुमतो दिवोदासस्तदात्मजः ।
 दिवोदासात् प्रतर्ह्नोऽभूच्छत्रुजित् सोऽत्र
 विद्युतः ॥
 ऋतध्वजस्तस्य पुत्रो ह्यलर्कश्च ऋतध्वजात् ।
 अलर्कात् सन्नतिर्जज्ञे सुनीथः सन्नतेः सुतः ॥
 सत्यकेतुः सुनीथस्य सत्यकेतोर्व्विभुः सुतः ।
 विभोस्तु सुविभुः पुत्रः सुविभोः स्वर्गमारकः ॥”
 स्वर्गमारकस्थाने सुकुमारकोऽपि पाठः ।
 “स्वर्गमारावृष्टकेतुर्व्वीतिहोचस्तदात्मजः ।
 वीतिहोत्रश्च भार्गोऽभूत् भार्गभूमिस्तदात्मजः ॥
 भार्गभूमिस्थाने भासभूमिरिति च पाठः ।
 “वैष्णवाः सुमहात्मान इत्यनेकाग्रयो नृपाः ॥
 पञ्चपुत्रयतान्वासनुजैः शक्रं च संहताः ।
 प्रतिपन्नः अजहत्वात् सञ्जयश्च तदात्मजः ॥

सोमवं

विजयः सञ्जयस्यापि विजयस्य कृतः सुतः ।
 कताहर्षवर्धनस्य सहदेवस्तदात्मजः ॥”
 हर्षवर्धनस्याने वृणुहल इति च पाठः ।
 “सहदेवाददीनोऽभूत् जयत्सेनोऽप्यदीवतः ॥
 जयत्सेनात् संकतिश्च सत्तधर्मा च संकतेः ।
 यतिर्ययातिः संयातिरायातिर्ययतिः कतिः ।
 नहुषस्य सुताः स्याता ययानेनपतेस्तथा ।
 यदुष त्वत्सुखं व देवयानी व्यजायत ॥
 दुष्टानुष पूरुष शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
 सहस्रजित् क्रोष्टतमा रघुश्चैव यदोः सुतः ॥
 सहस्रजितः शतजित्स्माद्देवगृह्यहृदयौ ।
 सुद्यो वेणुहयपुत्रो धर्मो हेहयतोऽभवत् ॥
 धर्मस्य धर्मनेत्रोऽभूत् कुन्तिर्व्व धर्मनेत्रतः ।
 कुन्तेर्व्वभूव सानृक्षमहिष्वांश्च तदात्मजः ॥”
 सानृक्षस्याने साहजिरिति च पाठः ।
 “भद्रश्रेष्ठस्तस्य पुत्रो भद्रश्रेष्ठस्य दुर्मदः ॥”
 दुर्मदस्याने दुर्मद इति च पाठः ।
 “चनकी दुर्मदाश्चैव कृतवीर्य्यश्च धानकिः ।
 कृताग्निः कृतकर्मा च कृतभोग्यः सुमहाबलः ॥”
 कृतभोग्यस्याने कृतौजा इति च पाठः ।
 “कृतवीर्यादङ्गुनोऽभूत् चङ्गुनाच्छूरसेनकः ।
 जयध्वजो मधुः शूरो हृषणः पञ्चसुव्रताः ॥
 जयध्वजात्तालजङ्घो भरतस्तालजङ्घतः ।
 हृषणस्य मधुः पुत्रो मधोर्हृषणरादिवंशकः ॥
 क्रोष्टोर्हृजिनवान् पुत्र आहिस्तस्य महात्मनः ॥”
 आहिस्त्याने आहिरिति च पाठः ।
 “आहेरुगङ्गुः संजज्ञे तस्य चित्ररथः सुतः ॥
 शशबिन्दुश्चित्ररथात् पद्मगो लक्ष्मश्च तस्य ह ।
 दशलक्षश्च पुत्राणां पृथुकीर्त्त्यादयो वराः ॥
 पृथुकीर्त्तिः पृथुजयः पृथुदानः पृथुश्रवाः ।
 पृथुश्रवसोऽभूत्तम उग्रना तमसोऽभवत् ॥
 तत्पुत्रः शितयुर्नाम श्रीरक्षकवचस्ततः ॥”
 शितयुर्नामस्याने श्वेतजर्णायुरिति च पाठः ।
 “रुक्मेषुः पृथुरक्षस्य ज्यामघः पालितो हरिः ।
 श्रीरक्षकवचस्यैते विदर्भा ज्यामघात्तथा ।
 भार्यायाश्चैव सैन्यायां विदर्भात् क्रथकौशिकौ ।
 रोगपादो रोगपादाहभुव्वभोर्हृतिस्तथा ।
 कौशिकस्य चिदिः पुत्रस्ततश्चैवो नृपः किलः ॥
 कुन्तिः किलस्य पुत्रोऽभूत् कुन्तेर्हृणिः सुतः ॥”
 सुतः ।
 हृणोश्च निर्हृतिः पुत्रो दशार्हो निर्हृतिस्तथा ॥
 दशार्हस्य सुतो व्योमो जीमूतश्च तदात्मजः ॥”
 व्योमस्याने व्योमा इति च पाठः ।
 “जीमूतादिकृतिर्जज्ञे ततो भीमरथोऽभवत् ।
 ततो मधुरतो जज्ञे शकुनिस्तस्य चात्मजः ।
 करन्धिः शकुनेः पुत्रस्तस्य देवमतः सुतः ॥
 देवस्ततो देवमताह्वचक्षान्मधुः स्मृतः ।
 कुर्व्वशो मधोः पुत्रो ह्यनुष कुर्व्वशतः ॥
 पुरुहोत्रो ह्यनोः पुत्रः पंशुश्च पुरुहोत्रतः ।
 सत्यश्रुतः सुतश्चाशरीरै वै सात्वता नृपाः ॥”
 भजिनो भजमानश्च सात्वतादन्धकः सुतः ।
 महाभोजो वृष्णिदेव्यामन्धो देवाहधोऽभवत् ॥

सोमवं

निमिषणी भजमानादन्धभाजितयेव च ।”
 चक्ष्मभाजितस्याने भयुताजित् इति च पाठः ।
 “शतजिह्व सहस्राजित् वभ्रर्देवो वृहस्पतिः ॥
 महाभोजान् भोजोऽभूत् वृष्णश्चैव सुमित्रकः ।
 सुधाजित् संप्रकस्तस्मादनमित्रशिरो तथा ॥
 अनमित्रस्य निम्नोऽभूत् निम्नात् सत्राजितो-
 ऽभवत् ॥
 प्रसेनश्चापरः स्यातो ह्यनमित्राच्छिनिस्तथा ॥
 शिनेस्तु सत्यकः पुत्रः सत्यकात् सात्यकिस्तथा ।
 सात्यकः सञ्जयः पुत्रः कुणिश्चैव तदात्मजः ॥
 कुर्योगन्धरः पुत्रस्तो ग्रैनेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
 कुणिस्याने कुलिरिति च पाठः । * ।
 “अनमित्राश्चैव वृष्णिः श्रफल्कश्चिकस्तथा ॥”
 चित्रकस्याने चित्रकृत् इति च पाठः ।
 “श्रफल्काश्चैव गान्धिन्यामक्रूरो वेणुवोऽभवत् ।
 उपमदगुरथाक्रूराभृदवाद्यास्ततः स्मृताः ॥
 देवानुपदेवश्च भक्रूरस्य सुतो स्मृतौ ।
 पृथुर्विपृथुश्चित्तस्य चान्धकस्य शचिः स्मृतः ॥
 कुकुरो भजमानस्तु तथा कम्बलवर्हिषः ।
 धृणस्तु कुकुराज्ज्ञे तस्मात् कापोतरोमकः ॥
 तदात्मजो विलोमा च विलोमस्तुम्बुरुः स्मृतः ।
 तस्माच्च द्रुनुभिर्जज्ञे पुनर्व्वसुरतः सुतः ॥
 तस्याहुकशाहुकी च कन्या चैवाहुकस्य च ।
 देवकस्योपसेनश्च देवकात् देवकी त्वभूत् ॥
 हुकदेवोपदेवा च सहदेवा सुरचिता ।
 श्रीदेवी शान्तिदेवी च वसुदेव उवाह ताः ॥
 देवशानुपदेवश्च सहदेवासुतो स्मृतौ ।
 उपसेनस्य कंसोऽभूत् सुनामा च वटादयः ॥
 विदूरथो भजमानाच्छूरश्चाभूद्विदूरथात् ॥”
 शूरस्याने शिव इति च पाठः ।
 “विदूरथसुतस्याथ शूरस्यापि शमी सुतः ॥
 प्रतिपन्नस्तु शमिनः स्वयम्भोजस्तदात्मजः ।
 हृदिकश्च स्वयम्भोजात् कृतवर्मा तदात्मजः ॥
 देवः शतधनुश्चैव शूराहै देवमीदृषः ।
 दशपुत्रा मारिषायां वसुदेवादयोऽभवन् ॥
 पृथा च श्रुतदेवो च श्रुतकीर्त्तिः श्रुतश्रवाः ।
 राजाधिदेवो शूराश्च पृथां कुन्तेः सुतामदात् ॥
 सा दत्ता कुन्तिना पाण्डोस्तस्यां धर्मा-
 निलेन्द्रकेः ।
 युधिष्ठिरो भीमपार्थो नकुलः सहदेवकः ॥
 माद्रां नासत्यदस्माभ्यां कुन्त्यां कर्णः पुराभवत् ।
 श्रुतदेव्यां दन्तवक्रं जज्ञे वे वृहदशर्मणः ॥
 सन्तहनादयः पञ्च श्रुतकीर्त्तराश्च केकयात् ।
 राजाधिदेव्यां विन्दश्च अनुविन्दश्च जज्ञिरे ॥
 श्रुतश्रवा दमघोषात् प्रजज्ञे शिशुपल्कः ।
 पौरवो रोहिणी भार्या मदिरानकद्रुमुभेः ॥
 देवकीप्रमुखा भद्रा रोहिण्यां बलभद्रकः ।
 सारणाख्याः शठश्चैव रेवत्यां बलभद्रतः ॥
 निशठशोक्नुको जातो देवक्यां पटश्च जज्ञिरे ।
 कीर्त्तिमांश्च सुषेणश्च उदाय्यो भद्रसेनकः ॥
 ऋतुदासो भद्रदेवः कंस एवावधीच तान् ।
 सङ्कर्षणः सप्तमोऽभूद्वधमः क्षण एव च ॥

सोमवं

घोडश्च क्षीसहस्राणि भार्याणां चाभवन् हरिः ।
 हस्तिषी सत्यभासा च लक्ष्मणा चारुहासिनी ॥
 श्रेष्ठा चाव्यवती चाष्टौ जज्ञिरे तान् वज्रन्-
 सुतान् ।
 प्रद्युम्नश्चारुदेणश्च प्रधानाः शास्त्र एव च ॥
 प्रद्युम्नादनिरुहोऽभूत्तनस्त्रिभ्यां महाबलः ॥”
 मनस्त्रिभ्यां स्याने ककुप्त्रिभ्यामिति पाठः ।
 “अनिरुहात् सुभद्रायां वज्रो नाम सुतोऽभवत् ॥
 प्रतिबाहुर्व्वज्रसुतश्चारुस्तस्य सुतोऽभवत् ।
 वज्रिचारोः सुतो जज्ञे वज्रे भार्गोऽभवत् सुतः ॥”
 इत्यत्र वज्रिस्तु त्वत्सर्व्वेशः इत्याद्यपादे पाठः ।
 “भर्गोऽनामुरभूत् पुत्रो भानोः पुत्रः करन्धमः ।
 करन्धमस्य मरुतो दृष्टोर्व्वेशं निबोध मे ॥”
 दृष्टोस्तु तनयः सेतुरावहश्च तदात्मजः ।
 आबहस्यैव गान्धारो धर्मो गान्धारतोऽभवत् ॥”
 आबहस्याने आरव्य इति चावर इति च पाठः ।
 “सुतस्तु धर्मोपुत्रोऽभूद्दुर्मदश्च सुतस्य तु ।
 प्रचेता दुर्मदस्यैव अनोर्व्वेशं शृणुष्व मे ॥”
 अनोः सभानवः पुत्रस्तात् कारञ्जयोऽभवत् ॥”
 सभानवस्याने स्वभावन इति सुतारण इति च
 कालञ्जयस्याने कालानल इत्यपि पाठः ।
 “कालञ्जयात् सञ्जयोऽभूत् सञ्जयात् पुरञ्जयः
 जनमेजयस्ततश्चाभूत् महाशालस्तदात्मजः ।
 महामना महाशालादुशीनर इति स्मृतः ॥
 उशीनराच्छिविर्जज्ञे हृषदर्मः शिविः सुतः ।
 महामनो जातिभिन्नोः पुत्रोऽभूत् जयद्रथः ॥
 हेमो जयद्रथाज्ज्ञे सुतपा हेमतोऽभवत् ॥”
 जयद्रथस्याने रुषद्रथ इति च पाठः ।
 “बलिः सुतपसो जज्ञे अङ्गवङ्गकलिङ्गकाः ॥
 शुक्लपीण्डाश्च बालिया अनपानस्तथाङ्गतः ।
 अनपानाहिविरघस्तमो धर्मरथोऽभवत् ॥
 रोमपादो धर्मरथाश्चतुरङ्गस्तदात्मजः ।
 पृथुलाचः सुतस्तस्य चम्पोऽभूत् पृथुलाचतः ॥
 चम्पपुत्रस्तु हय्यङ्गस्तस्य भद्ररथः सुतः ।
 वृहत्कर्मा सुतस्तस्य बृहन्नानुस्ततोऽभवत् ॥
 वृहन्मना बृहन्नानोस्तस्य पुत्रो जयद्रथः ।
 जयद्रथस्य विजयो विजयस्य धृतिः सुतः ॥
 धृतेर्धृतव्रतः पुत्रः सत्यकर्मा धृतव्रतात् ।
 तस्य पुत्रस्त्वधिरथः कर्णस्तस्य सुतोऽभवत् ॥
 हृषसेनस्तु कर्णस्य पूर्व्वंशं शृणुष्व मे ॥”
 इत्यादि गारुडे १४३ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिश्वाच ।
 “जनमेजयश्च पूरोश्च मनस्युर्जनमेजयात् ।
 तस्य पुत्रश्चाभयदः सुयुषाभूत्तदात्मजः ॥”
 सुयुष्याने स्वसुरिति च पाठः ।
 “सुद्योर्व्वहुगतः पुत्रः संयातिस्तस्य चात्मजः ।
 वत्सजातिश्च संयाते रौद्राश्च तदात्मजः ॥”
 वत्सजातिस्याने वर्गजातिरिति च पाठः ।
 “ऋतेयुः स्यण्डिलेयुश्च कवेयुश्च कतेयुः ।
 जलेयुः संहतेयुश्च रौद्राश्च सुता वराः ॥
 रतिनावः कृतेयीश्च तस्य प्रतिरथः सुतः ।
 तस्य निधातिथिः पुत्रस्तुर्व्वसोरेविकः सुतः ॥

सोमवं

ऐमिस्तस्व तु दुष्यन्तो भरतस्तस्व चात्मजः ।
 ब्रह्मन्तस्मायां संजज्ञे वितथो भरतादभूत् ॥
 वितथस्व मन्थुः पुत्रो मन्थोश्चैव नरः सुतः ।
 नरस्व संजतिः पुत्रः सुसन्धिः संजतेः सुतः ॥”
 सुसन्धित्त्वाने गर्गश्च इति पाठः ।
 “नर्गादमन्थुः पुत्रो वै शिनिस्तस्व व्यजायत ।”
 अमन्थुः स्थाने भुमन्थुः इति च पाठः ।
 “अमन्थोश्च महावीर्यादुर्वचयः सुतोऽभवत् ॥
 उर्वचयात् त्रय्याद्विष्वङ्गत्पुत्राश्च मन्थुः जातु
 मुहोदसस्तस्य हस्तो च अजमीढहिमौदकी ॥
 हस्तिनः पुत्रमीदृश कण्ठोऽभूदजमीढतः ।
 कण्ठाश्लेधातिथिर्गन्धे यतः काश्यायना हिजाः ॥
 अजमीढाहृद्दिसुस्तत्पुत्रश्च बृहद्वनः ।
 बृहत्कर्मो तस्य पुत्रस्तस्य पुत्रो जयद्रथः ॥
 जयद्रथाहिज्जजिञ्च सेनजिञ्च तदात्मजः ।
 रुचिराश्वः सेनजितः पृथुसेनस्तदात्मजः ॥
 पारस्तु पृथुसेनस्य पारान्नौपोऽभवत्पुत्रः ।
 नौपस्य समरः पुत्रः सुकृतिस्तु ततोऽभवत् ॥
 विभ्राजः सुकृतेः पुत्रो विभ्राजादनुहोऽभवत् ।
 कृत्यां तस्माद्ब्रह्मदत्तो विष्वक्सेनस्तदात्मजः ॥
 यवीनरो हिमौढस्य धृतिमांश्च यवीनरात् ।
 धृतिमतः सत्यधृतिर्दृढनेमिस्तदात्मजः ॥
 दृढनेमेः सुपाश्र्वोऽभूत् सुपाश्र्वात् सन्नतिस्तथा ।
 कृतस्तु सन्नतेः पुत्रः कृतादुष्यायुधोऽभवत् ॥
 उष्यायुधाश्च क्षेम्योऽभूदश्वरौषस्तदात्मजः ।
 पुरश्चयस्वस्वरौषात् तस्य पुत्रो विदूरथः ॥”
 अश्वरौषस्थाने सुवीर इति च पाठः ।
 “अजमीढान्नलिन्याश्च नौलो नाम सुतोऽभवत्
 नौलाप्यान्तिरभूत् पुत्रः सुशान्तिस्तस्य

चात्मजः ॥
सुशान्तेषु पुरुर्जातो ह्यर्कस्तस्य सुतोऽभवत् ।
अर्कस्य चैव हृदयस्थो हृदयस्थान्मुद्रकोऽभवत् ॥
यवौनरो बृहद्विषुः क्षमिष्यः सञ्जयस्तथा ।
पाञ्चालान्मद्राज्यञ्च शरद्वांस्तस्य चात्मजः ॥”
तस्य चात्मजस्थान् वैष्णवो महान् इति च पाठः
“दिवोदासो द्वितीयश्च भक्ष्यायां शरदतः ।
शतानन्दोऽभवत् पुत्रस्तस्य सत्यदृतिः सुतः ॥
कृपः कृपो सत्यधृतेरुर्वश्यां वीर्यवानितः ।
द्रोणपत्नौ कृपी जज्ञे भक्ष्यायामानसुत्तमम् ॥
दिवोदासान्मित्रयुध मित्रयोश्चावनोऽभवत् ।
सुदासश्चावनाज्यञ्च सीदासस्तस्य चात्मजः ॥
सहदेवस्तस्य पुत्रः सहदेवात्सु सोमकः ।
जन्तुस्तु सोमकाज्यञ्च श्रुतश्चापरो महान् ॥
दृषतात् द्रुपदो जज्ञे धृष्टद्युम्नस्ततोऽभवत् ।
धृष्टद्युम्नात् धृष्टकेतुर्हृद्योऽभूदजम्भोदतः ॥
कृत्वात् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणाद्भूत् ।
सुधन्वश्च परिचिन्तु जज्ञे शैव कुरोः सुताः ॥
सुधन्वः सुहोत्रोऽभूत् अवनोऽभूत् सुहोत्रतः ।
चगवनात् क्षतको जज्ञे अथोपरिचरो वसुः ॥
हृष्टद्रथश्च प्रत्यङ्गः सत्यायाश्च वसोः सुताः ।
बृहद्रथात् कुशाग्रश्च कुशाघातः पृथ्वीऽभवत् ॥
अश्वभातः पुष्यवांस्तस्माज्यञ्च सत्यद्वितो दृपः ॥

सत्यहितात् सुधन्वाभूजङ्गस्यैव सुधन्वतः ॥
जङ्गस्थाने जन्तुरिति च पाठः ।
“बृहदयाज्वरासन्धः सहदेवस्तदात्मजः ।
सहदेवाच्च सोमापिः सोमापेः न्युतवान् न्युतः ॥
भीमसेनप्रसेनौ च न्युतसेनोऽपराजितः ॥”
प्रसेनस्थाने उयसेन इति च पाठः ।
“जनमेजयबान्योऽभूजङ्गोस्तु सुरयोऽभयत् ।
विदूरयस्तु सुरयात् सार्वभौमो विदूरयात् ॥
जयत्सेनः सार्वभौमादराधीतस्तदात्मजः ।
अयुतायुस्तस्य पुनस्तस्य चाक्रोधनः सुतः ॥
अक्रोधनस्यातिथिश्च ऋक्षोऽभूदतिथेः सुतः ।
ऋक्षाच्च भीमसेनोऽभूद्दिलीपो भीमसेनतः ॥
प्रतीपोऽभूद्दिलीपोऽप्यु देवापिस्तु प्रतीपतः ।
शान्तमुष्यैव वाङ्मोकस्त्रयस्तु भ्रातरौ नृपाः ।
वाङ्मोकात् सोमदत्तोऽभूत् भूरिभूरिश्चवास्ततः ॥
शलश्च शान्तोर्भोजो गङ्गायां धार्मिको

महान् ।
चित्राङ्गदविचित्रौ तु सत्यवत्यान्तु शान्तनोः ॥
विचित्रवैर्यभार्यौ तु अम्बिकाभ्यालिका तयोः
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च तद्वास्यां विदुरन्तथा ॥
व्यास उत्पादयामास गान्धार्यां धृतराष्ट्रतः ।
शतं पुत्रं दुर्योधनायं पाण्डोः पञ्च प्रजन्निरे ॥
प्रतिविन्ध्यः सुतः सोमः श्रुतकीर्त्तिस्तु चार्जुनात्
शतानीकः श्रुतकर्मा द्रौपद्यां पञ्च वै क्रमात् ॥
यौधेयो च द्विद्विम्बा च काशी चैव शुभद्रिका
विजया वै वेणुमती पञ्चभ्यस्तु सुताः क्रमात् ॥
देवको घटत्कचश्च अभिमन्युश्च सर्वशः ।
सुहोत्रो निरमितश्च परिशिदभिमन्युजः ॥”
अत्र अहोत्रो निरपञ्चवेति तृतीयचरणे पाठः ।
“जनमेजयश्च ततो भविष्यांश्च नृपावृणु ॥”
इति गारुडे १४४ अध्यायः ॥
सोमवल्कः, पुं, (सोमस्येव वल्को यस्य ।) श्वेत-
खदिरः । इत्यमरः । २।४।५०॥ (अस्य पर्यायी
यथा,—

“सोमवल्को ब्रह्मण्यः कदरः खुदिरोपमः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
कटफलः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
“कटफलः सोमवल्कश्च कैटयः कुम्भिकापि च
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करञ्जः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
“म चोक्तः पूतिकरञ्जः सोमवल्कश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सोमवल्करिः, } स्त्री, (सोमस्य वल्करिः । वा
सोमवल्करी, } डीय ॥) सोमसूता । तत्पर्यायः ।
ब्राह्मी २ मत्स्याची ३ वयःस्था ४ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३७ ॥ चत्वारि सोमसूतायाम् ।
ब्राह्मीशाक इति केचित् । अतिपवित्रत्वेन
ब्रह्मणः प्रियत्वात् ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वा इयं
ब्राह्मी षण् नञा निर्दिष्टं व्यभिचरतीति मन-
वर्ज्यानि निषेधाभावे नोर्होपौ ताविति नख

सोमवं

लोपः पितृष्वे विरिति वृद्धिः पितृत्वादीप् अनित-
 येत्युत्तेर्णिस्त्वाभावविवक्षया वृद्धभावे ब्रह्मी च
 “ब्राह्मी वयःस्मा मत्स्यान्ती ब्रह्मी च सोम-
 वक्षरी ।”

इति वाचस्पतिः ॥

मन्त्राचिंत्यपुण्यात्वात् मन्त्राच्ची । वयो योवनं
तिष्ठत्यनया वयःस्था भिदादित्वात् ङः मध्य-
विसर्गा मनीषादित्वात् विसर्गलोपे निर्व्विसर्गा
च । सोमेन यागार्थमुपास्तेति सोमवक्त्रौ ष्य-
परत्वात् इन्दुवक्त्रौ चन्द्रवक्त्रौ इत्याद्यपि ।
वक्त्र्या लतार्थपरत्वात् सोमवक्त्री सोमलता
सोमवक्त्रिका इत्याद्यपि पाठः । इति भरतः ॥
सोमवक्त्रिका, स्त्री, (सोमवक्त्रीव । इवार्थे कन् ।)
सोमराजौ । इत्यमरः । २।४। ८५ ॥ (सोमस्य
वक्त्रिका ।) सोमलता । इति भरतः ॥
सोमवक्त्री, स्त्री, (सोमस्य वक्त्रीव ।) गुडूची ।
इत्यमरः । २।४। ४३ ॥ सोमलता इति तद्दी-
कायां भरतः ॥ सोमराजौ । इति शब्दरत्ना-
वली । पातालगण्डो । ब्राह्मी । सुदर्शना ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
५४ । १०८ ।

“या कीमवत्प्राथ समानरूपा

साप्याश तोयं कुरुतेऽक्षयश्च ॥”)

॥ सोमवारः, पुं, (सोमस्य वारः ।) सोमस्य भोग्य-
दिनम् । चन्द्रवासरम् । यथा,—

“सोमवारिऽप्यमावास्या आदित्याहे च सप्तमी
चतुर्थी भौमवारि च अक्षयादपि चाक्षया ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तद्विषयीयवारवेला यथा,—

“रवीं वर्ण्यं चतुः पञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा ।”

इति ज्योतिःसागरसारः ॥

तद्रात्री कालवेला यथा,—

“रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
बधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारे तृतीयकम् ।

शनावाद्यं तथा चान्तराशी कालं विवर्जयेत्॥”

इति ज्योतिःसारः ॥

सोमवारव्रतं, क्ली, (सोमवारकृतं ब्रतम् ।)

प्रतिसोमवारोपवामपूर्वकसायंकालकर्त्तव्यशिव-
दुर्गापूजारूपव्रतविशेषः । तद्विवरणं यथा,—

“सोमवारे विशेषेण प्रदोषादिगुणैर्युते ।

केवलं वापि ये कुर्युः सोमवारे शिवार्चनम् ।

न तेषां विद्यते किञ्चिदिहामुत्र च दुर्लभम् ॥

उपांषितः शुचिर्भूत्वा सोमवारे जितेन्द्रियः ।

वैदिकं लौकिकं कर्ष्यापि विधिवत् पूजयेच्छिवम् ॥

ब्रह्मचारी गृहस्थो वा कन्या वापि सभर्त्तका ।

विभर्त्तुका वा संपूज्य लभते वरमोप्सितम् ॥३॥

तत्राह कथयिष्यामि कथां श्रोत्रमनोरमाम् ।

श्रुत्वा श्रुतधियः शम्भोर्भक्तिं कुर्वन्तु निश्चलाम

प्राय्यावर्त्तं नृपः काश्रिदासीद्वर्मभृतां वरः ।

चित्रवर्म्मेति विख्यातो धर्मराजो दुरात्मनाम॥

सोऽनकलः स्वपत्नीय पुत्रमेकं न लब्धवान् ।

चिरेण प्रार्थितां स्त्रीं कन्यामिकां मनोहराम् ॥

सोमश

स एकदा जातकसत्तपन्ना-
नाह्य सर्वान् द्विजमुख्यवर्गान् ।
कुतूहलेनापि निविष्टचेताः
प्रपञ्च तस्या जनने विचारम् ॥३॥

अथ तं प्रावदत् कोऽपि बहुज्ञो द्विजसत्तमः ।
एका सोमन्तिनो मान्या कन्या तव महीपते ॥
अथान्योऽपि द्विजः प्राह धैर्यवानविशङ्कितः ।
एषा चतुर्दशे वर्षे वैधव्यं प्रतिपद्यति ॥
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य वञ्चनिघातनिष्ठरम् ।
मुहूर्तमभवद्राजा चिन्ताव्याकुलमानसः ॥
सापि सिमन्तिनो बाला क्रमेण गतशेखरा ।
वैधव्यमात्मनो भावि सा श्रुत्वा सखीमुखात् ॥
परं निर्वन्दमापका तदाकर्ण्य शुचिस्मिता ।
याज्ञवल्क्यामुनेः पत्नीं मेचर्यीं पर्यपृच्छत ॥
मातस्त्वत्तत्प्राप्तोऽजं प्रपन्नां भयाकुला ।
सौभाग्यवहनं कर्म मम संशितमहंसि ॥४॥
इति प्रपन्नां नृपतेः कन्यामाह मुनेः सती ।
शरणं त्रज तत्त्वज्ञि पावतीं शिवसंयुताम् ॥
सोमवारे शिवं गौरीं पूजयस्व समाहिता ।
उपोषिता वा सुखाता विरजास्वरधारिणी ॥
यतवाङ्मनसलमतिः पूजां कृत्वा यथोचिताम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च शिवं सम्यक् प्रसादय
पापक्षयोऽभिषेकेण साम्राज्यं पीठपूजनात् ।
सौभाग्यमखिलं सौख्यं गन्धमात्याक्षताक्षनात्
धूपदानेन सौगन्ध्यं कान्तिर्होपप्रदानतः ।
नेवेद्येन महाभोगो लक्ष्मोस्ताम्बूलदानतः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां नमस्कारः प्रसाधनम् ।
अष्टैश्वर्यादिसिद्धीनां जप एव हि साधनम् ॥
होमेन सर्वकामानां समृद्धिरपि जायते ।
सर्वेषामेव देवानां तुष्टिर्ब्राह्मणभोजनात् ॥
इत्यमाराधय शिवं सोमवारे शिवामपि ।
प्राप्ता विपद्भिर्बहुभिर्दुःखैर्वा न विह्वलसे ॥
घोरात् घोवं प्रपन्नापि महाक्लेशं भयानकम् ।
शिवपूजाप्रभावेण तरिष्यति महद्भयम् ॥५॥
इत्थं सोमन्तिनो सम्यक् तन्निगम्य सतीमुखात्
ययौ सापि वरारोहा राजपुत्रो तथापि च ॥
इत्यादि स्कन्दपुराणे ब्रह्मोत्तरखण्डे सोमवार-
व्रतमाहात्म्यम् ८ अध्यायः ॥

सोमविक्रयो, [न] पुं, (सोमं विक्रीणातीति ।
वि + क्री + णिनिः ।) सोमलतारसविक्रयकर्त्ता ।
यथा, “पापो हि सोमविक्रयी” इति मलमास-
तत्त्वे आश्वलायनब्राह्मणम् ॥ (एतस्मिन्मदाना-
दिव दातुः प्रत्यवायो भवति । यथा, मनुः ।
३ । १८० ।

“सोमविक्रयिणे विष्टा भिषजे पूयशोणितम् ।
नष्टं देवस्य दत्तमप्रतिष्ठन्तु वाहुषी ॥”

सोमवृक्षः, पुं, (सोमस्य वृक्षो यस्य ।) कटफल-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ श्वेतखदिरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सोमशकला, स्त्री, (सोमस्य शकलमिव यत् ।)
शशाङ्गुली । इति राजनिर्घण्टः । चन्द्रखण्ड-
विग्रहा च ॥

सोमेश्वरः

सोमसंज्ञः, स्त्री, (सोमस्य चन्द्रस्य संज्ञा सञ्जा-
यस्य कर्पूरम् । इति रत्नमाला ॥
सोमसारः, पुं, (सोमस्यैव शक्तः सारो यस्य ।)
श्वेतखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सोमसिद्धान्तः, पुं, बुधभेदः । इति जटाधरः ॥
ज्योतिष्यविशेषश्च ॥ कापालिकवेशधारी । यथा,
“ततः प्रविशति कापालिकवेशधारी खड्गगहस्तः
सोमसिद्धान्तः” इति श्रीकृष्णमिश्रकृतप्रबोध-
चन्द्रोदयनाटके ३ अङ्कः ॥ सोमसिद्धान्त इति
उभया सह वर्त्तमानः सामो महादेवस्तद्भाषित-
सिद्धान्त भागमशास्त्रम् । इति श्रौतकृद्गिरिहर-
तन्त्रालङ्कारतन्त्रजय्यीरुद्रविनिर्मिततट्टीका ॥
सोमसिद्धान्तो, [न] पुं, सोमसिद्धान्तवेत्ता । सोम-
सिद्धान्तशब्दादिनप्रत्ययन निष्पन्नः ॥
सोमसिन्धुः, पुं, (सोमस्यामृतस्य तद्वत्सोमस्य
वा सिन्धुरिव ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सोमसुतः, त्रि, (सोमं सुनोतीति । सोम + सु ज्
मन्थने + “सोमे सुजः ।” ३ । २ । ८० । इति
क्षिप् ।) यागं सोमलतारसजेपकर्त्ता । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, रघुः । १८ । २७)

“तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभूत्
नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः” ॥
सोमसुता, स्त्री, (सोमस्य सुता ।) नर्मदानदी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बुधे, पुं ॥ (यथा मार्क-
ण्डेयः । १२३ । ११ ।

“अवैक्षतेन देवानां गुरुः सोमसुतो बुधः ।
नावैक्षतेनमादित्यो नाकसुतुर्न भूमिजः” ॥
सोमसूत्रं, स्त्री, (सोमस्य जलस्य सूत्रं निर्गम-
प्रणालौ ।) प्रणालम् । तत्तु शिवलिङ्गस्य
गौरीपट्टजलनिर्गमस्थानम् । यथा, —
“शिवप्रदक्षिणे मन्त्रो भद्रचन्द्रक्रमेण तु ।
सव्यासव्यक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत्” ॥

सोमसूत्रं जलनिःसरणस्थानम् । इति तन्त्रसार-
सामान्यपूजापद्धतिः ॥

सोमाख्यं, स्त्री, (सोमं सोमलतां आख्याति वर्ण-
निति । आ + ख्या + कः ।) रक्तकैरवम् । इति
रत्नमाला ॥

सोमाभा, स्त्री (सोमस्य आभा इव आभा यस्याः) ।
चन्द्रावली । इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

सोमालः, त्रि, (सोमाय चलति पर्याप्नोतीति ।
अल् + अच् ।) कोमलः । इति हेमचन्द्रः ॥

सोमाहः, पुं, (सोमस्य अहः ।) समासे टच् ।
सामवारः । इति ज्योतिषम् ॥

सोमेश्वरः, पुं, (सोमस्य ईश्वरः ।) काश्यां सोम-
कर्त्तृकप्रतिष्ठितशिवः । यथा, —

“शिवरूपाभिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः स्मृतः ।
सोमेन तत्र संस्थाप्य स्वनाम्ना लिङ्गमुत्तमम् ॥

वर्षाणाम् तु सहस्रं वै स्वशापस्य निवृत्तये ।
ततः क्षयाद्दिनिर्मुक्तस्तेजसा च परिभूतः ॥

स्वकं तेजोबलंप्राप्य तुष्टाव गिरिजापतम् ।
सोमेश्वराच्च वरदमाविभूतं चियम्बकम् ॥”

सोखसु

इति वाराहे सोमेश्वरादिकृष्णमहिमावसुक्ति-
चेत्रत्रिवेख्यादिमहिमनामाध्यायः ॥ (पीठ-
स्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।
“सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥”)
सोमोद्भवः, स्त्री, (सोमादुद्भवो यस्याः ।) नर्मदा-
नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥ (यथा, रघुः
५ । ५८ ।

तथेत्युपसृष्टयः पयः पवित्रं
सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं
अथाह तस्मान्निगृहीतगोपात् ॥”)

सोमजाते, त्रि ॥

सोमगृहः, पुं, (उल्लगृहेन सह वर्त्तमानः ।) सोम-
गृहणम् । इति हलायुधः ॥ (वाचलिङ्गोऽयमिति
केचित् ॥)

सोमगृहं, स्त्री, (उल्लगृहेन सह वर्त्तमानम् ।)
स्तुतिपूर्वकदुर्व्यादः । यथा, —
“दुर्व्यादः स्यादुपालभ्यस्तत्र यः स्तुतिपूर्वकः ।
सोमगृहं सनिन्दस्तु यस्तत्र परिभाषणम् ॥”
इति जटाधरः ॥

(वाचलिङ्गोऽयमिति केचित् ॥)

सोमगृहोक्तिः, स्त्री, (सोमगृहा उक्तिः) । सव्यक्रोक्तिः
यथा । उपनायकमानेन प्रेषितां तदुपभोग-
लुप्तचन्दनादीन् वापीज्ञानव्याजेन गोपयन्तीं
दूतीं प्रति सोमगृहोक्तिरियमिति निःशेष्युत-
चन्दनं इति श्लोकव्याख्यानं काव्यप्रकाशटीकायां
महेश्वरन्यायालङ्कारः ॥

सौकरः, त्रि, (सूकरस्यायमिति । सूकर + णण् ।)
सूकरसम्बन्धो । (यथा, किराते । १२ । ५३ ।

“स तमाससाद घननोल-
मभिमुखमुपस्थितं मुनेः ।
पोत्रानिकषणविभक्तभुवं
दनुजं दधानमथ सौकरं वपुः” ॥)

सौकरिकः, पुं, (सूकरं हन्तीति । सूकर + ठञ् ।)
व्याधः । सिकारो इति भाषा । इति केचित् ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम् । १५ । २२ ।

“वरुणेशे पाशिकमख्यवन्ध-
जलजानि जलचराजीवाः ।
सौकरिकरजकशौण्डिक-
शकुनिकाद्यापि वर्गेऽस्मिन् ॥”

सौकर्यं, स्त्री, (सूकरस्य भावः कर्म वा । सूकर +
अञ् ।) चनायासः । (यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ८८ ।

“सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि” ॥
सूकरस्य भावः कर्म वा । सूकर + अञ् ।)
सूकरस्य क्रिया । इति विश्वः ॥

सौख्यं, स्त्री, सूख्यता । सूख्यस्य भावः इत्यर्थं
ण्य (अञ्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सौख्यसुप्तिकः, त्रि, (सुखसुप्तिं सुखेन शयनं पृच्छ-
तोति । सुखसुप्ति + ठञ् ।) वेतालिका । यथा,

“वेतालिका बोधकरा पर्यिकाः सौख्यसुप्तिकाः”
इति हेमचन्द्रः ॥

सौख्यं, पि, (सुखेन जीवतीति । सुख + “वेत-
नादिभ्यो जीवति ।” ४।४।१२। इति ठक्।)
सुखार्थी । सौख्येन इति भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । १२।१८।२३।
“त्रिया विहीने रधने त्यक्तमितैरकिञ्चनैः ।
सौख्यैः सम्भृतानयान् यः सत्यजति किञ्च
तत् ॥”)
सौख्यं, स्त्री, (सुखमेव । स्वार्थे ञञ् ।) सुखमा इति
हेमचन्द्रः ॥ यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।
“अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्ये दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥”
सुखस्य भावः कर्म वा । सुख + ञञ् ।) सुख-
त्वम् । सुखस्य भावः इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सौगतः, पुं, (सुगत एव । स्वार्थे ञञ् ।) ब्रह्म-
विशेषः । तत्पर्यायः । शून्यादौ २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । २।२८।
“सर्वकार्यशरीरेषु मूर्त्ताङ्गस्तस्य पञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो मञ्जी-
भृताम् ॥”
सुगतसम्बन्धिनि, सुगतमताध्यायिनि च त्रि ॥
सौगतिकः, पुं, (सौगतं मतं वेत्तीति । ठक् ।)
बुद्धविशेषः । इति केचित् ॥
सौगन्धः, स्त्री, (सुष्ठु गन्धो यस्य । ततः स्वार्थे
अण् ।) कन्तृणम् । यथा,—
“सौगन्धिकश्च सौगन्धः रामकर्पूरके त्वणे ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(पुं, सङ्करजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१३।४८।२२।
“चतुरो मागधी सूते कुरात्मायोपजीविनः ।
मांसं खादुकरं चौद्रं सौगन्धमिति विभुतम् ॥”
शोभनगन्धयुक्ते, त्रि ॥
सौगन्धिकं, स्त्री, (सुगन्धोऽस्तस्येति । सुगन्ध +
ठन् । ततः स्वार्थे अण् ।) कन्तृणम् । (अस्य
पर्यायो यथा,—
“कन्तृणं रौहिणं देवजन्धं सौगन्धिकमन्तथा ।
भूतिकं व्यामपीरञ्च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कङ्कारम् । इत्यमरः । १।१०।३६ ॥ पञ्च-
रागमणिः । इति मेदिनी ॥ नीलोत्पलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“इन्दौवरं कुवलयं पद्मं नीलोत्पलं स्मृतम् ।
सौगन्धिकं शतदलमकं कमलमुच्यते ॥”
इति गारुडं २०८ अध्यायः ॥
यथा, महाभारते । ३।१५४।२।
अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अनिलोदमिती नमः सा बह्विनि परीक्षति ॥”)
सौगन्धिकः, पुं, (सौगन्धोऽस्यास्तीति । ठन् ।)
गन्धकः । इत्यमरः । २।८।१०२ ॥ सुगन्ध-
व्यवहारी । इति मेदिनी ॥ गन्धोति हिन्दौ
भाषा ॥ (अनिमित्तकक्रिमिविशेषः । यथा,
चरके विमानस्थाने ७ अध्याये । “तेषां चिचि-
धानां अजनिमित्तानां किमीषां नामानि

अन्नादा उदरादा हृदयादाश्च रवो दर्भपुष्पाः
सौगन्धिका महागुदाश्च इति ॥”)
सौगन्धः, स्त्री, सुगन्धत्वम् । सुगन्धस्य भाव इत्यर्थे
सुगन्धशब्दात् ण्य (अञ्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, महाभारते । १।६३।७८।
“एवमुक्त्वा वरं वज्रे गात्रसौगन्धमुत्तमम् ॥”)
सौचिः, पुं, सौचिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
सौचिकः, पुं, (सूचया जीवतीति । सूची + ठक् ।)
सूचीकर्मापजोवी । दर्जी इति भाषा । तत्-
पर्यायः । तुलवायः २ । इत्यमरः । २।१०।६ ॥
सूचिकः ३ सौचिः ४ सूत्रभित् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सौजन्यः, स्त्री, (सुजनस्य भावः कर्म वा । सुजन
+ ञञ् ।) सुजनता । यथा,—
“सौजन्यं वरवंशजस्य विभवो दीर्घायुरारोग्यता
विज्ञत्वं विनयित्वमिन्द्रियवशः सत्पात्रदाने
रुचिः ।
सम्पत्नी सुसुतः प्रिया प्रियतमा भक्तिश्च
नारायणे
सत्पुण्येन विना त्रयोदश गुणाः संसारिणां
दलभा ॥”
इत्युद्धटः ॥
सौण्डी, स्त्री, पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पिप्पलीशब्दस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)
सौत्रः, पुं, (सूत्रं यजस्रस्य महतीति । सूत्र +
अण् ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सूत्रे
पठितः पाणिन्यादिभिः कर्मविशेषायति ।
अण् ।) नियतप्रयोगाभावधातुविशेषः । यथा,—
“धातूनामिह सौत्राणां द्विचत्वारिंशदीरिताः ॥
इति कविकल्पद्रुमः ॥
(सूच्येदमित्यण् ।) सूत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौत्रामणौ, स्त्री, (सुत्रामा इन्द्रो देवता अस्याः ।
सुत्रामन् + अण् । बहुलवचनात् न टिलोपः ।
ततः स्त्रियां ङीप् ।) यागविशेषः । यथा ।
अथ सौत्रामणौ त्रिभिरध्यायैः प्रक्रियते । स
एतं महाक्रतुमपश्यत् सौत्रामणौमिति श्रुतेः ।
तत्र सुरां सम्योयते । तत्र मन्त्रः । स्वाङ्गीत्वा
स्वादुना तीव्रां तीव्रेणामृतममृतम् । मधुमती
मधुमता रुजामि सं सोमेन सोमोऽस्यस्त्रिभ्यां
पचस्व सरस्वत्यै पचस्वेन्द्राय सूत्रामणे पचस्व ॥
सौत्रामण्याः ऋषिः प्रजापतिः । सुरा देवता ।
अनुष्टुप् छन्दः । इति यजुर्वेदस्य काण्व-
शाखायाम् २१ अध्यायः ॥ विस्तारस्तु
तत्रैव २१।२२।२३ । अध्यायेषु द्रष्टव्यः ।
यागक्रमस्तु कात्यायनसूत्रभाष्ये द्रष्टव्यः ॥ (अत्र
सुरां पित्वा ब्राह्मणः पतितो न भवति । यदुक्तम्
“सौत्रामण्यां कुलाचारं ब्राह्मणः प्रपिबेत्
सुराम् ।
अन्यत्र कामतः पीत्वा पतितस्तु बिजो भवेत् ॥”
सौदामनी, स्त्री, (सुदामा मेघः पञ्चतो वा । तेन
“एकदिक् । तेनेकदिक् ।” ४।३।११२ ॥
इति अण् ।) विद्युत् । इत्यमरः । ३।१।८ ॥

(सुदामा ऐरावतस्तस्य स्त्री सौदामनी पञ्चरा-
मोप् ब्रह्मिण मनीषादित्वात् । श्वेतद्विपः
सुदामा चेति ऐरावतपर्याये त्रिकाण्डशेषः ॥
“खेभ्रं जगाम काञ्चन-
सरसमसौदामनीलताधामास्तम् ।
कुवलयमयमिव सरजः
सरसमसौदामनीलताधामास्तम् ॥”
इति हरिप्रबोधयमकात् सौदामनीत्यपपठ
इति मुकुटः । इति भरतः ॥ यथा, महा-
भारते । १।१७२।४२ ।
“ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौदामनीव चाङ्ग्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥”
अप्सरोभेदः । विद्युद्भेदः । इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते । १।६।२८ ।
“एवं कण्ठमतेन ब्रह्मनामस्तस्यामलात्मनः ।
कालः प्रादुरभूत् काले तडित् सौदामनी यथा ॥”
सुदामा माला तत्र भवा सौदामनी माला-
कारा इत्यर्थः । सुदामा पञ्चतः तेनेकदिगिति
सूत्रेण अण् स्फटिकमयपर्वतप्रान्तभागमवा हि
विद्युदतिस्फुटा भवति । इतितट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥)
सौदामिनी, स्त्री, विद्युत् । इत्यमरटीका । १।१।८
(यथा, ऋतुसंहारे । ३।१२ ।
“नष्टं धनुर्वलभितो जलदोदरेषु
सौदामिनी स्फुरति नाद्य विद्युत्पताका ॥
तडिर्भेदः । (यथा, महाभारते । ३।५३।१२ ।
“तत्र स्म राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
सखीमध्येनवद्याङ्गी विद्युत् सौदामिनी यथा ॥
अप्सरोभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ देशविशेषः ।
इत्यजयः ॥
सौदान्नी, स्त्री, सौदामनी । इति शब्दरत्नावली ॥
सौदायिकं, त्रि, (सुदायेभ्यः पितृमातृभर्तृकुल-
सम्बन्धिभ्य आगतमिति । सुदाय + ठञ् ।) पितृ-
मातृभर्तृकुललब्धस्त्रीधनम् । यथा, कात्यायनः ।
“ऊदया कन्यया वापि पत्युः पितृष्टृहेऽथवा ।
भर्तुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं
स्मृतम् ॥
सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते
यस्मात् तदानृशंस्याथं तैर्देसं तत्प्रजीवनम् ॥
सौदायिकं सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम्
विक्रये चैव दाने च यद्येष्टं स्थावरस्वपि ॥”
सुदायेभ्यः पितृमातृभर्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्धं
सौदायिकम् । आनृशंस्यमनेष्ट्यम् । इति
दायतत्त्वम् ॥
सौदासः, पुं, इत्याकुवङ्गीयः अयोध्याधिपतिः ।
अस्य नामान्तरम् । कल्याणपादः १ मित्र-
सङ्घः २ । इति पुराणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १।१२२।२१ ।
“सौदासेन च रञ्जोक नियुक्ता पुत्रजन्मनि ।
मदयन्ती जगामर्षिं वशिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥”
अस्य विशेषविवरणस्तु कल्याणपादशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥)

सौधः, पुं, स्त्री, (सुधासेषोऽस्मादस्तीति। ज्योत्स्नादि-
त्वाद्।) (राजसदनम्। इत्यमरः। २।२।१०॥
(यथा, रघुः। ८।८३।

“तस्य प्रसन्न हृदयं किल शोकशङ्कः
ब्रह्मप्ररोह इव सौधतलं विभेदः॥”)

सौधम्। इति राजनिर्घण्टः॥ सुधासम्बन्धिनि,
त्रि॥ (यथा, रामायणे। २।८०। १८।

“असादमासासंयुक्ताः सौधप्राकारसंहताः॥”
तथाच सुश्रुते। १।४४।

“विरेचनानां तोषणानां पयः सौधं परं मतम्॥”)

सौधः, पुं, दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥
सौधारः, पुं, नाटकस्य चतुर्दशभागैकभागः। इति
केचित्॥

सौधालं, स्त्री, (सौधवत् चलति पर्याप्तोतीति।
चल + घञ्।) शिवमन्दिरम्। इति केचित्॥

सौनन्दं, स्त्री, (सुनन्दमेव। स्यात् घञ्।) बल-
देवमुपलम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हरि-
वंशे। ८।६३।

“सौनन्दश्च ततः श्रीमात्रिरानन्दकरं द्विषाम्।
सख्येन सात्त्वतां श्रेष्ठो जग्राह मुपलोत्तमम्॥”)

सौनन्दी, [न] पुं, (सौनन्दं मुपलमस्यास्तीति।
इतिः।) बलदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सौनिकः, पुं, (सुनया पश्चादिवधस्थानेन चरतीति
सूना + ठक्।) पशुपत्तिमांसविक्रयकर्त्ता। तत्
पर्यायः। वेंतसिकः २ मांसिकः ३ कौटिकः४।

इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः। ४।८६।
“दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः॥”)

तालव्यशकारादिरपि॥

सौन्दर्यं, स्त्री, (सुन्दरस्य भावः। सुन्दर + घञ्।)
सुन्दरत्वम्। सुन्दरस्य भावः। तस्य लक्षणं यथा,
“अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितम्।
सुस्मृतः सन्निबन्धः स्यात् तत् सौन्दर्यमुदा-

हृतम्॥
इत्युल्लङ्घनलीलमणिः॥

(यथा, कुमारः। १।४८।
सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशं विनिवेशितेन।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना-
देकस्यसौन्दर्यदिदृक्षयेव॥”)

सौपर्णं, स्त्री, (सुपर्णं गरुडं तद्वर्णमित्यर्थः अर्ध-
तीति। सुपर्ण + घञ्।) मरकतम्। शृणुते।
इति राजनिर्घण्टः॥ (गरुडपुराणम्। यथा,
भागवते। १२।१३। ८।

“एकोनविंशं सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैवतु॥”
गारुडताम्रम्। यथा, रघुः। १६।८०।

“विभूषणप्रत्युपहारहस्त-
मुपस्थितं वीक्ष्य विशाम्यतिस्तम्।
सौपर्णमखं प्रतिसञ्जहार
प्रह्वं निर्वन्धरुषो हि सन्तः॥”)

सुपर्णसम्बन्धिनि, त्रि॥ (यथा, महाभारते।
६।८७। ६८।

“आद्यमानस्तु नामैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः।
सौपर्णं रूपमाख्याय भक्त्यामास पञ्चगान्॥”)

सौपर्णी, स्त्री, पातालगर्दडी कता। इति राज-
निर्घण्टः॥

सौपर्ण्यः, पुं, (सुपर्णा अपत्यं पुमानिति। “स्त्रीभ्यो
ठक्।” ४।१। १२०। इति ठक्।) गरुडः।
इति हेमचन्द्रः॥ गायत्र्यादिच्छन्दांसि। यथा,
“विनतायास्तु पुत्रौ द्वावरुणो गरुडस्तथा।
प्रभावत्यः स्वसारश्च यवौयस्यस्तयोः स्मृताः॥
गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि सौपर्ण्यानि पचिषः।
हव्यवाहानि सर्वाणि दिक्षु संनियतानि च॥”
इति वज्रपुराणे काश्यपीयवंशकथननामा-
ध्यायः॥

सौप्तिकं, स्त्री, (सुप्तौ सुप्तिकाले भवम्। सुप्ति +
ठक्।) रात्रियुद्धम्। तत्पर्यायः। निशा-
रणम् २। इति जटाधरः॥ रात्रिमारणम् ३।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। १०।
४। ३३।

“अहन्तु कदमं कृत्वा शत्रूणामस्य सौप्तिके।
ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः॥”)

महाभारतौपर्व्यविशेषः। यथा,—
“आदिः सभावनविराटमथोद्यमश्च
भीष्मो गुरु रविजमद्रवसौप्तिकश्च।
स्त्रीपर्व्यं शान्तिरनुशासनमश्नेध-
व्यासाश्रमो मुषलयानदिवावरोहः॥”
इति महाभारतटीका॥

सुप्तसम्बन्धिनि, त्रि॥

सौभं, स्त्री, हरिश्चन्द्रपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
तत्पर्यायः। कामचारिपुरम् २। इति जटा-
धरः॥ (शास्त्रराजपुरम्। यथा, महाभारते।
३।१२। ३३।

“इतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभश्च पाति-
तम्।”

अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैव १४ अध्यायमारभ्य
विस्तारशो द्रष्टव्यम्॥

सौभद्रः, पुं, (सुभद्राया अपत्यं पुमानिति। सुभद्रा
अण्।) सुभद्रापुत्रः। स चाभिमन्युः। यथा,—
“सौभद्रो द्रौपदीयाश्च सर्वे एव महारथाः॥”
इति भगवद्गीतायां १ अध्यायः॥

(सुभद्रा प्रयोजनमस्य। “संग्रामे प्रयोजन-
योद्ध्यः।” ४।३। ५६। इति अण्। संग्राम-
विशेषः। सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। “अधि-
कृत्यकृतं ग्रन्थे।” ४।४। ८७। इत्यण्। ग्रन्थ-
विशेषः। इति काशिका॥ *॥ तौर्थ्यविशेषे,
स्त्री। यथा महाभारते। १।२१७। ३—४।

“अगस्त्यतौर्थ्यं सौभद्रं पौलोमश्च सुपावनम्।
कारन्धमं प्रसन्नश्च हयमेधकश्च तत्॥
भारहाजस्य तौर्थ्यन्तु पापप्रशमनं महत्।
एतानि पञ्चतौर्थ्यानि ददर्श कुरुसप्तमः॥”)

सुभद्रासम्बन्धिनि, त्रि॥

सौभद्रयः, पुं, (सुभद्रायाः अपत्यं पुमानिति।
सुभद्रा + “स्त्रीभ्यो ठक्।” ४।१। १२०। इति

ठक्।) अभिमन्युः। सुभद्राया अपत्यत्वात्॥
विभौतकडचः। इति शब्दचन्द्रिका॥

सौभरिः, पुं, सुनिविशेषः। यथा,—
“मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् सौभरिपती
हृते।

ऊपया सौभरिः प्राज्ञ तच्चत्त्वमेवमाचरन्॥”
इति श्रीभागवते। १०। १७। १०।

(अस्य विशेषविवरणन्तु विष्णुपुराणे ४ अंशश्च
२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्॥)

सौभागिनियः, पुं, (सुभगाया अपत्यं पुमानिति।
सुभगा + “कल्याणादौनामिनङ्”। ४।१। १२६।
इति ठक् इन्द्रादेशश्च। “हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्व-
पदस्य च।” ७।३। १८। इति उभयपद-
वृद्धिः।) सुभगापुत्रः। तत्पर्यायः। सुभगा-
सुतः २। इत्यमरः। २। ६। २४॥ सुभागिनिय-
सम्बन्धिनि, त्रि॥

सौभाग्यं, स्त्री, (सुभगायै हितम्। सुभगा + घञ्
“हृद्गति”। ७।३। १८। इत्युभयपदवृद्धिः।)
सिन्दूरम्। टङ्कणः। इति राजनिर्घण्टः॥

(अस्य पर्यायो यथा,—
“सौभाग्यं टङ्कणं चारो धातुद्रावकमुच्यते॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥
सुभगायाः सुभगस्य वा भावः। यञ्।) सुभ-
गत्वम्। (यथा, कुमारः। ५। १।

“तथा समस्तं दृष्ट्वा मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्ष्वतो
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता॥”)

योगभेदः। इति मेदिनी॥ स च विष्कम्भादि-
सप्तविंशतियोगान्तर्गतचतुर्थयोगः। तत्र जात-
फलम्।

“सौभाग्यजन्मा सुभगो मनुष्यः
श्लाघ्यो जनानां धनवान् गुणधरः।
उदारचित्तो बलवान् विवेकी
महाभिमानी प्रियभाषणश्च॥”
इति कौष्ठौप्रदीपः॥ *॥

व्रतविशेषः। यथा,—
अगस्त्य उवाच।

“अतः परं महाराज सौभाग्यकरणं व्रतम्।
शृणु येनाशु सौभाग्यं स्त्रीषु सोरुपजायते॥
फाल्गुनस्य तु मासस्य दशम्या शुक्लपक्षगा।
उपासितव्या नक्तेन शुचिना सत्यवादिना॥
सत्रौकक्ष हरिं पूज्य रुद्रं वा चोमया सह।
या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स
त्रिलोचनः॥
एवं सर्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते।
एतस्मादन्यथा यस्तु ब्रूते शास्त्रं पृथक्तया॥
रुद्रो जनानां मर्त्यानां वाचां शास्त्रं न तद्वदेत्।
विष्णुं रुद्रकृतं ब्रूयात् श्रीगौरीति निगद्यते॥
एतयोरन्तरं यश्च ब्रूयात् सोऽधम उच्यते।
तं नास्तिकं विजानीयात् सर्वधर्मवर्जिष्कृतम्॥
एवं ज्ञात्वा सप्तस्त्रीकं हरिं संपूज्य भक्तितः।

सौमन

४२५

सौम्यः

सौम्या

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ततस्तं परमेष्ठिनम् ॥
गन्धोरायेति पादौ तु सुभगायेति वे कटिम् ।
उदरं देवदेवाय त्रिनेत्रायेति वे मुखम् ॥
बाधस्तथै च शिरो बद्धायेति च सर्वतः ।
एवमभ्यर्च्य मेधावी विष्णुं सत्पुण्या समन्वितम् ॥
हरं वा गौरीसंयुक्तं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
ततस्तस्यापतो होमं कारयेत् मधुसर्पिणा ॥
तिलैः सह महाराज सौभाग्यपतयेति च ।
ततस्त्वचारविरसं निखिद्रं धरन्तीतले ॥
गोभूमास्तु भुञ्जीत कर्णं ऽप्येवं विधिः स्मृतः ।
आवाढादिद्वितीयं तु पारणं तत्र भोजयेत् ॥
यवास्तु ततः पश्चात् कार्तिकादिषु पार्थिव ।
श्यामाकं तत्र भुञ्जीत त्रीन् मासान् नियतः ॥

शुचिः ॥

ततो माघे सिते पक्षे तृतीयायां नराधिप ।
सौवर्णां कारयेद्गौरीं रुद्रं चैकत्र बुद्धिमान् ॥
सलक्ष्मीकं हरिश्चापि यथाशक्त्या प्रसन्नधीः ।
ततस्तं ब्राह्मणे दद्यात् पात्रभूते विचक्षण्ये ॥
अन्नेन हीने वेदानां पारगे साधुवर्त्तिनि ।
सदाचारेऽथवा दद्यात् विष्णुभक्ते विशेषतः ॥
यजुभिः पात्रैरुपेतु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एकं मधुमयं पात्रं द्वितीयं घृतपूरितम् ॥
तृतीयं तैलतैलस्य चतुर्थं गुडसंयुतम् ।
पञ्चमं लवणैः पूर्णं षष्ठं गोक्षीरसंयुतम् ॥
एतानि दत्त्वा पात्राणि सप्तजन्मान्तरं भवेत् ।
सुभगो दर्शनीयश्च नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥

इति वाराहे सौभाग्यव्रतनामाध्यायः ॥

सौभाग्यचिन्तामणिः, पुं, (सौभाग्याय चिन्ता-
मणिरिव ।) औषधविशेषः । यथा,—

“सौभाग्यामृतजीरपञ्चलवणव्योषाभयाक्षानला
निखन्द्राभ्रकशुक्लगन्धकरसानेकीकृतान् भाव-
येत् ।

निर्गुण्डीयुग्मभृङ्गराजकहृषापामार्गपत्रोजसत्
प्रत्येकं स्वरसेन सिद्धवटिका भ्रन्ति त्रिदोषो-
दयम् ॥

येषां शीतमतीव देहमखिलं स्वेदद्रवादोक्तं
निद्रा घोरतरा समस्तकरणव्यामोहमूढं मनः ।
शूलश्लासबलाशकाससहितं मूर्च्छाकाचं तट-
ज्वरं

तेषां वै परिहृत्य जीवितमसौ गृह्णाति मृत्यो-
र्मुखात् ॥”

इति सारकीमुदी ॥

सौभाग्यतृतीया, स्त्री, (सौभाग्याय तृतीया ।)
भाद्रशुक्लतृतीया । सा च मन्वन्तरा । इति
स्मृतिः ॥

सौभाञ्जनः, पुं, (सौभाञ्जन एव । स्वार्थे ञ् ।)
शौभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरटीका । २।४।३१ ॥

सौभिकः, पुं, (सौभं कामचारिपुरादिनिर्माणं
शिल्पमस्य । ठक् ।) इन्द्रजालिकः । इति
हारावली ।

सौमनसा, स्त्री, जातीपत्नी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सौमनस्कः, स्त्री, (सुमनसो भावः । ञ् ।) आह
पिच्छदानानन्तरब्राह्मणहस्ते पुष्पदानमन्त्रः ।
यथा शातातपः ।

“पिच्छनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधीयते ।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥
अथ्यदक्षिणास्वस्ति सौमनस्यमथास्त्विति ॥”
हन्दोगपरिशिष्टम् ।

“अथाग्रभूमिसाक्षिण्यं सुसुप्तोचितमस्त्विति ।
शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमन्तरम् ।
अक्षतचारिष्ट्यास्त्विति च अक्षतानपि दाप-
येत् ॥”

अथ प्रकृतब्राह्मणाचमनान्तरम् । ब्राह्मणा-
भूमिं सुसुप्तोचितमस्त्विति प्रोचयेत् । शिवा
आप इत्यादिना उदकेन हस्ते सिञ्चेत् ॥ सौम-
नस्यमस्त्वित्यनेन हस्ते पुष्पदानं कुर्यात् । इति
आहतत्त्वम् ॥ सुमनसो भावः सौमनस्यं तदत्र
आहं दत्तं पुष्पं सौमनस्यं मनसः प्रसादजनकं
भवतु । इति गुणविष्णुः ॥ (सन्तुष्टचित्तता ।
यथा माघ । ७ । २८ ।

“रथचरणवराङ्गनाकराज-
व्यतिकरसम्पदपातसौमनस्याः ॥”

प्रसन्नचित्ताहं, त्रि । यथा, भागवते । ४।१२।४४।
“धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं मङ्गलं ।
स्वर्ग्यं धौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमधमवर्णम् ॥”

सौमनस्यायनौ, स्त्री, (अयति प्राप्नोत्यनयेति ।
अय + ल्युट् । डोप् । सौमनस्यस्य प्रसन्नचित्त-
ताया अयनौ ।) मालतीपुष्पकलिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा । “सुमनाः सौमनस्यायि-
नीहरिद्रादारुहरिद्राहृषीरपुनर्नवामहासहा-
सुद्रसहाकषायैश्च ॥” इति चरके विमानस्थाने
अष्टमेऽध्याये ॥)

सौमिको, स्त्री, (सोमस्तुहीचा प्रयोजनमस्याः ।
ठक् ।) दोषणीयेष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥

सौमित्रः, पुं, (सुमित्रायां भवः । सुमित्रा + ञ् ।)
लक्षणः । इति शब्दरत्नावली ॥

सौमित्रिः, पुं, (सुमित्राया अपत्यं पुमानिति ।
बाह्वादित्वात् । इज् ।) लक्षणः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, रामगीतायाम् । २ ।

“सौमित्रिणा पृष्ट उदारवर्जिना
रामः कथाः प्राह पुरातनीः शुभाः ॥”)

सौमेधिकः, पुं, (सुमेधया निवृत्तः । सुमेधा + ठक्
सिद्धः । इति हारावली ॥ शोभनमेधासम्बन्धिनि,
त्रि ॥

सौमेरुकां, स्त्री, सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमेरुसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (कचित् सौमेरुवामिति
पाठो दृश्यते ॥)

सौम्यः, पुं, (सोमस्वापत्यं पुमान् । सोम +
ञ् ।) बुधग्रहः । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥
(यथा, हजतुसंहितायाम् । ५ । ६० ।

“पश्यन् यस्तं सौम्यो घृतमधुतेजस्यया
रात्राञ्च ॥”

सौम इव सौम्यः । ततः प्रज्ञायञ् ।) विपः ।
इति शब्दमाला ॥ उडुम्बरवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वृषकर्कटकन्याहृदिकमकरमीन-
राशयः । यथा,—

“क्र रोऽथ सौम्यः पुरषोऽङ्गना च

षोकोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।

चरस्त्रिरह्यात्मकनामधेया

मेवादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भूषणविशेषः । यथा,—

“गन्धर्वो वरुणः सौम्यो बहवः कङ्क एव च ।

कुसुदश्च कसेरश्च नागो भद्रारकस्तथा ॥

चन्द्रेन्द्रमलयाशङ्कयवाङ्कगभस्तिमान् ।

ताम्राकुञ्ज कुमारी च तत्र होपदशाष्टभिः ॥”

इति शब्दमाला ॥

सौम्यकच्छव्रतम् । यथा,—

“प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकच्छः पराककः ।

अतिकच्छः पर्णकच्छः सौम्यः कच्छातिक-
च्छकः ॥”

सौम्यः सौम्यकच्छः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(पितृगणविशेषः । यथा, मनुः । ३ । १८८ ।

“अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान् वर्जिषदस्तथा

अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्हृषेत् ॥

सौम्यः, त्रि, (सोमो देवतास्य । सोम + “सोमात्

व्यण् ।” ४ । २ । ३० । इति व्यण् ।) सोम-
देवतः । अनुपः । मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥

(यथा रघुः । १२ । ३६ ।

“संरम्भं मेथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय

ताम् ।

निवातस्तिमितां वेलं चन्द्रोदय इवोदधेः ॥”

भक्तः । यथा, भागवते । २ । ४ । २३ ।

“नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे ।

पपुर्नानमयं सौम्या यन्मृत्वास्वुरुहासवम् ॥”)

भास्वरः । इति धरणिः ॥

सौम्यकच्छः, पुं, (सौम्यः अनुपः कच्छः ।) व्रत-
विशेषः । यथा, गार्ह्ये । १०५ । ६८ ।

“पिण्याकाचामतक्रास्वशक्तानां प्रतिवासरम् ।

एकैकमुपवासस्य कच्छः सौम्योऽयमुच्यते ॥”

सौम्यगन्धो, स्त्री, (सौम्यो गन्धो यस्याः । डोप् ।)

शतपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौम्यग्रहः, पुं, (सौम्यो ग्रहः ।) शुभग्रहः । स च
पूर्णचन्द्रः पापग्रहायुक्तबुधः वृहस्पतिः शुक्रश्च ।

यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“अर्हनिम्बकंश्रीराराः पापाः सौम्यास्तथापरे ।

पापयुक्ता बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ ॥”

सौम्यधातुः, स्त्री, (सौम्यो धातुः ।) कफः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सौम्या, स्त्री, (सोम इव सौम्यः । शास्त्रादित्वात्
यः । ततः प्रज्ञायञ् ।) स्त्रियां टाप् ।) दुर्गा ।

यथा,—

“सौम्या सौम्यतराग्नेयसौम्यं भस्वति सुन्दरी ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

सौरजः

महेन्द्रवारणी । बद्रजटा । महाज्योतिषती ।
महिववली । गुप्ता । शांखपर्णी । ब्राह्मी ।
शटी मज्जिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौर्याः, स्त्री, (सोमो देवता यासाम् । सोम +
त्यण् ।) इज्जताः । तास्तु मृगशिरोनक्षत्र-
शिरःस्थाः पञ्च ताराः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥
सौरः, पुं, (सूरस्य सूर्यस्यायमिति । सूर + अण् ।
शनेश्वरः । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । ३ ।
२६ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ४ ।
“बहुलास्ये षोडशसं सौरैः सूर्यपञ्चजीविन-
समूपाय ॥”)
तुम्बुरुवचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्यक-
राशिभोगावच्छिन्नमासादिः । यथा, विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
“आदित्यराशिभोगेन सौरो मामः प्रकीर्तितः ॥
विवाहादिकर्मसु सौरमासस्योत्तमः कर्तव्यः ।
यथा, पितामहः ।
“आब्दिके पितृकृत्ये च मासचन्द्रमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ मावनो मतः ॥”
विवाहादावित्यत्रापि यथाग्रहचारपरम् ।
यत्कर्म सूर्यभोग्यराश्यान्तेन विहितं यच्च
विशेषोदगयनादिविहितं तत्परम् । अयनस्य
सौरमासघटितत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । तच्च
चूडोपनयनादि । विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“अध्यायनञ्च ग्रहचारकर्म
सौरिण मानेन सदाध्यवस्येत् ।
सत्राख्यपास्यान्यथ सावनेन
लौक्यञ्च यत् स्यादध्यवहारकर्म ॥”
अध्यायनं अध्वगमनं यावति यावत् । इति
ज्योतिषस्तत्त्वम् ॥ * ॥ सूर्योपासकः । (यथा,
महानिर्घण्टतन्त्रे । ३ । १४२ ।
“शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गानपतास्तथा ।
विष्णो विप्रतराश्चैव सर्वस्यैवाधिकारिणः ॥”)
गुरुविशेषः । यथा,—
“गौडाः शाल्योद्भवाः सौरा मागधाः केरला-
स्तथा ।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥”
इति तन्त्रसारं १ परिच्छेदः ॥
(उपपुराणविशेषे, स्त्री । यथा, देवोभागवते ।
१ । ३ । १५ ।
“सौरं पराशरप्रोक्तमादित्यश्चातिविस्तरम् ॥”
सूर्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
“शैवानि गानपत्यानि शाक्तानि वैष्णवानि च ।
साधनानि च सौराणि चान्यानि यानि कानि च
श्रुतानि तानि देवेश तद्वक्तानि स्तुतानि च ॥”
इति तन्त्रसारं ३ परिच्छेदः ॥ * ॥
यथा च हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ४८ । ५२ ।
“यदा सौरं वपुरिति स्मर्त्ता स्यां जगतीपते ।
तदा तन्नाथनायोगात् सूर्य एव विराजसे ॥”)
सौरजः, पुं, (सौरात् तेजसः जायते इति ।
जन + उः ।) तुम्बुरुवचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौरजाते, त्रि ॥

सौरमा

सौरदिवसः, पुं, (सौरो दिवसः ।) सूर्यसम्बन्धि-
दिनम् । तत्तु रविभुक्तांशाधिकषष्टिदण्डैर्भवति ।
यथा, “सावनं दण्डाः षष्टिरष्टः स्वल्पस्वगुणा-
शाब्दास्तदेन भवेत् ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥
“त्रिंशता सौरदिवसैः सावनः परिकीर्तितः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
सौरनक्षत्रं, स्त्री, व्रतविशेषः । यथा,—
“इत्युक्ते षर्कदिने सौरनक्षत्रं समाचरेत् ।
स्नात्वा चार्कं समभ्यर्च्य नोरीगो चिरजीवति ॥
पातनो द्विगुणच्छायं यदा सन्तिष्ठते रविः ।
सौरनक्षत्रं विजानीयात् नक्षत्रं निशिभोजनम् ॥
इति नारमंहे ६४ अध्यायः ॥
सौरभं, स्त्री, (सौरभमस्यास्तीति । अच् ।)
कुडुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बोलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सङ्गः । सुरभेर्भाव इत्यर्थे
ण(अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, नैषधे ।
२ । ८२ ।
“समभेणमदेयंदापणे
तुलयन् सौरभलोभनिश्चलम् ।
पणिता न जनारवैरै-
दपि गुञ्जन्तमालं मलोमसम् ॥”
तद्विशिष्टं, त्रि । यथा, भागवते । ८ । २ । ८ ।
“सरित्सरोभिरच्छोदेः पुलिनैर्मणिवालुकैः ।
देवस्त्रोमज्जनामोदसौरभास्मनिलैर्युतः ॥”)
सौरभेयः, पुं, (सुरभेरपत्यमिति । सुरभि + ठक् ।
ठक् । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । १० । ८ ।
“मा सौरभेयात्र शुची व्येतु ते वृषलात् भयम् ॥”
सुरभिसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौरभेयो, स्त्री, (सुरभेरपत्यं स्त्री । सुरभि +
ठक् । डीप् ।) गीः । इत्यमरः । २ । ८ । ३३ ॥
(यथा, रघुः । २ । ३ ।
“निवर्त्य राजा दयितां दयालु-
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरोभूतचतुःसमुद्रां
जुगोप् गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥”
असुरोविशेषः । यथा, महाभारते । २ । १० । ११ ।
“विश्वाची सहजन्त्या च प्रस्त्रोचा उर्वशौ इरा
वर्गा च सौरभेयी च समीची वुहुदा लता ॥”)
सौरभ्यं, स्त्री, (सुरभेर्भावः । सुरभि + अण् ।)
मनोज्ञत्वम् । सौगन्धम् । (यथा, आर्यसप्त-
शत्याम् । २ । १३ ।
“गुणविष्टता सखि तिष्ठसि तथैव देहेन किन्तु
हृदयं ते ।
हृतममृता मालायाः समीरन्नेव सौरभ्यम् ॥”)
गुणगौरवम् । इति मेदिनी ॥
सौरभ्यः, पुं, (सौरभ्यं गुणगौरवमस्यास्तीति ।
अच् ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥
सौरमासः, पुं, (सौरो मासः ।) सूर्यकराशि-
भोगावच्छिन्नकालः । यथा, ब्रह्मसिद्धान्ते ।
“एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

सौरिः

अपि च ।
“अथ षड्भिः सौरमासेरयनं परिकीर्तितम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
अस्यान्यद्विवरणं सौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सौरसंवत्सरः, पुं, (सौरः संवत्सरः ।) सूर्यस्य
द्वादशराशिभोगावच्छिन्नकालः । यथा,—
“सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ।
एकादशातिरिचान्ते दिनानि शृगुनन्दन ॥”
अपि च ।
“सौरिनाब्दस्तु मानेन यदा भवति भागव ।
सावनेन तथा मासि दिनषट्कं प्रपूयते ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
सौरसेयः, पुं, स्कन्दः । इति शब्दमाला ॥ सुर-
साया अपत्यञ्च ॥ (सुरसमर्हतीति । सुरस +
“वृच्छाकटजिति ।” ४ । २ । ८० । इति
सख्यादित्वात् ठञ् । सुरसाहं, त्रि ॥)
सौरसैन्धवः, त्रि, (सुरसिन्धोरयम् । सुरसिन्धु +
अण् ।) गङ्गासम्बन्धीयः । स च भीष्मादिः ।
(सौरः सूर्यसम्बन्धी सैन्धवः घोटकः ।) सूर्य-
घोटके, पुं ॥
सौराष्ट्रः, पुं, (सुराष्ट्र एव । अण् ।) देशविशेषः ।
इति जटाधरः ॥ सुरट् इति भाषा ॥ कुन्दुकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कांश्ये, स्त्री । इति कैचित् ॥
सौराष्ट्रकं, स्त्री, (सुराष्ट्रे भवम् । अण् । ततः
कन् ।) पञ्चलोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सौराष्ट्रा, स्त्री, (सुराष्ट्रे भवा । अण् ।) तुवरौ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सौराष्ट्रिकं, स्त्री, (सुराष्ट्रे देशे भवम् । अध्या-
त्मादित्वात् ठञ् ।) विषभेदः । इति शब्दरत्ना-
वली भरतश्च । (अस्य पर्यायो लक्षणञ्च ।
यथा,—
“विषन्तु गरलं क्षौडस्तस्य भेदानुदाहरे ।
वत्सनाभः स हारिद्रः सक्तकश्च प्रदौपनः ॥
सौराष्ट्रिकः शृङ्गकश्च कालकूटस्तथैव च ।
हलाहलो ब्रह्मपुत्री विषभेदा अमी नव ॥”
“सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सौराष्ट्रदेशसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौराष्ट्री, स्त्री, (सुराष्ट्रे भवा । अण् । डीप् ।)
सौराष्ट्रदेशीयसुगन्धिसृष्टिका । तत्पर्यायः ।
पार्वती २ काशी ३ मृत्का ४ काशी ५
पर्पटी ६ । इति रत्नमाला ॥ कालिका ७
मती ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः ।
कफपित्तघ्नोमर्पव्रणनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ तुवरौशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
सौरिः, पुं, (सुरस्यापत्यमिति । सूर + इज् ।)
शनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥ यथा,
बृहत्संहितायाम् । १०४ । १४० ।
“कृष्णद्रव्यैः सौरिः सौम्यो मणिरजततिलक-
कुसुमैर्गुरुः परिपीतकैः ॥”)
असनवृक्षः । आदित्यभक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सौवर्च

सौरिकः, पुं, (सुरेभ्यो हितः। सुर+ठक्।) स्वर्गः। इतिशब्दरत्नावली॥ (सुरया चरतीति। सुरा+ठक्।) सुराविक्रयकर्त्ता। इति केचित्॥ स्वार्थे कप्रत्यये शनेचरः॥ (सुराया अयमिति। सुरासम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मनुः। ८। १५८।

“प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकश्च यत्। दण्डशक्तावशेषश्च न पुत्रो दातुमर्हति॥”)

सौरिकः, स्त्री, (सौरः शनेचरस्य रत्नम्।) नीलमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

सौरौ, स्त्री, (सूर्य + णच्। डोप्। “सूर्यतिष्ठेति।” ६। ४। १४८। इति यलोपः।) सूर्यस्यापत्यं स्त्री। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

मौरीयः, त्रि, (सूर्य + छः। “सूर्यागस्त्ययोश्च छ डोश्च।” ६। ४। १४८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यलोपः।) सूर्याय हितम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ सूर्ये भवः। यथा। सूर्यस्येदं इत्यर्थे णः सूर्यः तेजः पुनः सूर्यः भव इत्यर्थे इत्यप्रत्यये अनेन यलोपे सौरौयः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

सौरियः, पुं, शुक्रभिण्टीवृक्षः। यथा,—

“सौरियकः खेतपुष्पः सौरियः कटसारिका। सहाचरः सहचरः स च विन्यपि कथ्यते॥

कुरण्टकोऽत्र पीते स्यादन्तः कुरवकः स्मृतः। नौलो वाणो द्वयोक्तो दास आर्त्तगलसः॥

सौरियः कुष्ठवातासकफकण्डूविषापहः। तिलोष्णो मधुरो दन्त्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः॥”

इति भावप्रकाशः॥

सौवर्चः, पुं, (सुवर्चं ताम्रपात्रादिनिर्माणं शिल्पमस्य। सुवर्च+ठक्।) ताम्रकुट्टकः। इत्यमरटीका॥

सौवर्चः, त्रि, (स्वस्व इदम्। (स्व+अण्।) स्वसम्बन्धि। स्वर्गे भवम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

(स्वःस्वम्बन्धि। तथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १३। ५७।

“तस्य श्रोत्रं सौवर्चम्॥”

“तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रोत्रं कौटुशं सौवर्चः स्वः इदं सौवर्चं तस्येदमिति अण्। हारादित्वाट्टे-जागमः। अथयानां भमात्रे टिलोपः।” इति तन्नाथम्॥) शासनम्। इति केचित्॥

सौवर्चामिकं, चि, (स्वग्रामे भवम्। स्वग्राम+ठक्। स्वग्रामभववस्तु। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सौवर्चः, त्रि, (स्वस्येदमिति। स्वर्च+अण्। “हारादीनाञ्च।” ७। ३। १४। इति ऐजागमः।) स्वसम्बन्धि। स्वस्येदम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सौवर्चलः, स्त्री, (सुवर्चलदेशे भवम्। सुवर्चल+अण्।) सुवर्चलदेशभवत्वम्। सचलवण इति भाषा। तत्पर्यायः। अचम् २ रुचकम् ३। इत्यमरः। २। ८। ४२॥ कण्ठशवणम् ४। इति रत्नमाला॥ तिलकम् ५ इत्यमरः॥

सौवर्चलः, पुं, (सुरेभ्यो हितः। सुर+ठक्।) स्वर्गः। इतिशब्दरत्नावली॥ (सुरया चरतीति। सुरा+ठक्।) सुराविक्रयकर्त्ता। इति केचित्॥ स्वार्थे कप्रत्यये शनेचरः॥ (सुराया अयमिति। सुरासम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मनुः। ८। १५८।

“प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकश्च यत्। दण्डशक्तावशेषश्च न पुत्रो दातुमर्हति॥”)

सौरिकः, स्त्री, (सौरः शनेचरस्य रत्नम्।) नीलमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

सौरौ, स्त्री, (सूर्य + णच्। डोप्। “सूर्यतिष्ठेति।” ६। ४। १४८। इति यलोपः।) सूर्यस्यापत्यं स्त्री। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

मौरीयः, त्रि, (सूर्य + छः। “सूर्यागस्त्ययोश्च छ डोश्च।” ६। ४। १४८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यलोपः।) सूर्याय हितम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ सूर्ये भवः। यथा। सूर्यस्येदं इत्यर्थे णः सूर्यः तेजः पुनः सूर्यः भव इत्यर्थे इत्यप्रत्यये अनेन यलोपे सौरौयः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

सौरियः, पुं, शुक्रभिण्टीवृक्षः। यथा,—

“सौरियकः खेतपुष्पः सौरियः कटसारिका। सहाचरः सहचरः स च विन्यपि कथ्यते॥

कुरण्टकोऽत्र पीते स्यादन्तः कुरवकः स्मृतः। नौलो वाणो द्वयोक्तो दास आर्त्तगलसः॥

सौरियः कुष्ठवातासकफकण्डूविषापहः। तिलोष्णो मधुरो दन्त्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः॥”

सौविद

सौविदः ७ कौटुविकम् ८। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्य गुणाः। रुचिकारित्वम्। उष्णवीर्यत्वम्। निर्मलत्वम्। कटुत्वम्। गुल्मशूलविबन्धनाशित्वम्। किञ्चित्पित्तकारत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्गुः॥ अपि च।

“सौवर्चलं लघु चारं कटुणां गुल्मशूलनुत्। ऊर्ध्वातामशूलार्त्तविबन्धनारोचकान् जयेत्॥”

इति राजनिर्घण्टः॥

अन्यञ्च। “सौवर्चलं स्याद्वृचकमस्य पाक्यञ्च तन्मतम्। रुचकं रोचनं भेदि दीपनं पाचनं परम्॥

सखे हवातनुनातिपित्तलं विशदं लघु। उद्गारशुद्धिदं सूक्ष्मं विबन्धनाशुलहृत्॥”

इति भावप्रकाशः॥

सर्जिकाचारः। इत्यमरः। २। ८। १०८॥ सुवर्चलासम्बन्धिनि, चि॥

सौवर्णः, त्रि, (सुवर्णस्येदम्। सुवर्ण+अण्।) सुवर्णसम्बन्धि। कर्षमितहेमसम्बन्धि। यथा, मत्स्यपुराणम्।

“सौवर्णा राजती वापि ताम्नी रत्नमयी तथा”

इत्युपक्रम्य॥ “शुभदारुमयी वापि देवतायां प्रशस्यते॥”

इति देवप्रतिष्ठातत्त्वम्॥

सौवर्णभेदिनी, स्त्री, (सौवर्णमिव वर्णं भिनत्ति प्रकाशयतीति। भिद्+णिनि। डोप्।) प्रियङ्गुः। इति शब्दमाला॥

सौवर्स्तिकः, पुं, (स्वस्ति तत् करणे साधुः। स्वस्ति+ठक्।) पुरोहितः। इति हेमचन्द्रः॥ स्वस्ति-सम्बन्धिनि, त्रि। इति व्याकरणम्॥

सौवास्तवः, त्रि, (सुवास्तोरिदम्। सुवास्तु+सुवास्तादिभ्योऽण्।) ४। २। ७७। इत्यण्।) सुन्दरवास्तुसम्बन्धौ। सुशब्दपूर्वकवान्तुशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (सुवास्तोरदूरभवः। इति काशिका॥)

सौविदः, पुं, (सुष्ठु वेत्तीति। सु+विद+कः। ततः प्रज्ञायण्।) अन्तःपुररक्षकः। इत्यमरः। २। ८। ८८।

सौविदः, पुं, (सुष्ठु विदन्तं विज्ञमपि लाति वशवर्त्तिनं करोतीति। सुविदत्+ला+कः। ततः स्वार्थे णच्।) अन्तःपुररक्षकः। (यथा, कथा-सरित्सागरे। ३८। २८।

“तदन्यस्य न लाभोऽस्ति सौविदकाभिरक्षिते। अन्तःपुरेऽत्र पुंसो यदतोऽसौ तेन संगता॥”)

तत्पर्यायः। कश्चुको २ स्थापत्यः ३ सौविदः ४। इत्यमरः। २। ८। ८८॥ स्थपतिः ५ सुविदः ६। इति तट्टीका॥ चत्वारि महज्जरक्षकं। बहिः-सञ्चरन्तोनां पुरस्त्रीणां प्रेक्षकपुरुषान्तरवार-

णाय राज्ञा स्त्रागारे ये वेदधरा नियुक्तास्ते बहिर्महज्जकाः सौविदकादिशब्दवाचाः। शोभनं विदन्ति सुविदः पण्डिताः। क्षिप् तान् पतति सत्वेन गच्छति सुविदत् भूपालः तं क्षाति सुविदकं अन्तःपुरं इनजनाति डः स्त्री

लसोरिति लः तत्र नियुक्ता इति ठवे कादिति णे सौविदकाः। इति भरतः॥

सौविदकः, पुं, (सौविदक एव। स्वार्थे कन्।) सौविदकः। इति शब्दरत्नावली॥

सौवीरः, स्त्री, (सौवीर एव। स्वार्थे कन्।) सौवीरः। इति शब्दरत्नावली॥

सौवीरः, पुं, (सुष्ठु वीरा यत्। ततः स्वार्थे णच्।) देशविशेषः। इति मेदिनी॥ (यथा, हरिवंशे। ८०। १८।

“सौवीरराजः श्रेष्ठश्च पाण्ड्याश्च बलिनां वरः॥”)

सौवीरकः, स्त्री, (सौवीरमेव। स्वार्थे कन्।) काञ्चिकविशेषः। तत्पर्यायः। सूर्यराजम् २ गोधूमसम्भवम् ३ यवाञ्जम् ३ ययोत्यम् ५ तुपोत्यम् ६ तुपोदकम् ७। अस्य गुणाः। अस्त्ररसत्वम्। केश्यत्वम्। मस्तकदोषजरा-शैथिल्यनाशित्वम्। बलकारित्वम्। सन्तपण-त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

सौवीरकः, पुं, (सौवीर+संज्ञायां कन्।) बदर-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

सौवीरमारः, स्त्री, सौतोञ्जनम्। इति राज-निर्घण्टः॥

सौवीराञ्जनः, स्त्री, (सौवीरनामकञ्चनम्।) अञ्जनप्रभेदः। तत्पर्यायः। अञ्जनम् २ यामु-नम् ३ कण्ठम् ४ नाट्यम् ५ मञ्चकम् ६ सौतोञ्जम् ७ दुग्धदम् ८ नीलम् ९ सुवीरजम् १० नीलाञ्जनम् ११ चक्षुष्यम् १२ वारिसम्भवम् १३ कपोतकम् १४ कापोतम् १५। अस्य गुणाः। शोतत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। कफवातविषनाशित्वम्। रसायन-त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

सौष्ठवं, स्त्री, (सुष्ठु, भावः। सुष्ठु + “प्राणभृज्जाति-वयोवचनादगात्रादिभ्योऽण्।” ५। १। १२८। इत्यञ्।) आतिशय्यम्। (यथा, महाभारते। १। १३४। १४।

“तुल्यस्त्रप्रयोगेषु साधवे सौष्ठवेषु च। सर्व्वपामेव शिष्याणां बभूवाभ्याधिकोऽर्जुनः॥”) प्रशंसनत्वम्। इति सुष्ठुशब्दार्थदर्शनात्॥ (यथा हरिवंशे। ४०। ३४।

“प्रायुःक्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम्॥”) नाटकाङ्गविशेषः। इति केचित्॥

सौष्ठवं

लसोरिति लः तत्र नियुक्ता इति ठवे कादिति णे सौविदकाः। इति भरतः॥

सौविदकः, पुं, (सौविदक एव। स्वार्थे कन्।) सौविदकः। इति शब्दरत्नावली॥

सौवीरः, स्त्री, (सौवीर एव। स्वार्थे कन्।) सौवीरः। इति शब्दरत्नावली॥

सौवीरः, पुं, (सुष्ठु वीरा यत्। ततः स्वार्थे णच्।) देशविशेषः। इति मेदिनी॥ (यथा, हरिवंशे। ८०। १८।

“सौवीरराजः श्रेष्ठश्च पाण्ड्याश्च बलिनां वरः॥”)

सौवीरकः, स्त्री, (सौवीरमेव। स्वार्थे कन्।) काञ्चिकविशेषः। तत्पर्यायः। सूर्यराजम् २ गोधूमसम्भवम् ३ यवाञ्जम् ३ ययोत्यम् ५ तुपोत्यम् ६ तुपोदकम् ७। अस्य गुणाः। अस्त्ररसत्वम्। केश्यत्वम्। मस्तकदोषजरा-शैथिल्यनाशित्वम्। बलकारित्वम्। सन्तपण-त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

सौवीरकः, पुं, (सौवीर+संज्ञायां कन्।) बदर-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

सौवीरमारः, स्त्री, सौतोञ्जनम्। इति राज-निर्घण्टः॥

सौवीराञ्जनः, स्त्री, (सौवीरनामकञ्चनम्।) अञ्जनप्रभेदः। तत्पर्यायः। अञ्जनम् २ यामु-नम् ३ कण्ठम् ४ नाट्यम् ५ मञ्चकम् ६ सौतोञ्जम् ७ दुग्धदम् ८ नीलम् ९ सुवीरजम् १० नीलाञ्जनम् ११ चक्षुष्यम् १२ वारिसम्भवम् १३ कपोतकम् १४ कापोतम् १५। अस्य गुणाः। शोतत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। कफवातविषनाशित्वम्। रसायन-त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

सौष्ठवं, स्त्री, (सुष्ठु, भावः। सुष्ठु + “प्राणभृज्जाति-वयोवचनादगात्रादिभ्योऽण्।” ५। १। १२८। इत्यञ्।) आतिशय्यम्। (यथा, महाभारते। १। १३४। १४।

“तुल्यस्त्रप्रयोगेषु साधवे सौष्ठवेषु च। सर्व्वपामेव शिष्याणां बभूवाभ्याधिकोऽर्जुनः॥”) प्रशंसनत्वम्। इति सुष्ठुशब्दार्थदर्शनात्॥ (यथा हरिवंशे। ४०। ३४।

“प्रायुःक्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम्॥”) नाटकाङ्गविशेषः। इति केचित्॥

सौष्ठवं, पुं, (सुष्ठु, भावः। सुष्ठु + “प्राणभृज्जाति-वयोवचनादगात्रादिभ्योऽण्।” ५। १। १२८। इत्यञ्।) आतिशय्यम्। (यथा, महाभारते। १। १३४। १४।

“तुल्यस्त्रप्रयोगेषु साधवे सौष्ठवेषु च। सर्व्वपामेव शिष्याणां बभूवाभ्याधिकोऽर्जुनः॥”) प्रशंसनत्वम्। इति सुष्ठुशब्दार्थदर्शनात्॥ (यथा हरिवंशे। ४०। ३४।

“प्रायुःक्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम्॥”) नाटकाङ्गविशेषः। इति केचित्॥

सौष्ठवं, पुं, (सुष्ठु, भावः। सुष्ठु + “प्राणभृज्जाति-वयोवचनादगात्रादिभ्योऽण्।” ५। १। १२८। इत्यञ्।) आतिशय्यम्। (यथा, महाभारते। १। १३४। १४।

“तुल्यस्त्रप्रयोगेषु साधवे सौष्ठवेषु च। सर्व्वपामेव शिष्याणां बभूवाभ्याधिकोऽर्जुनः॥”) प्रशंसनत्वम्। इति सुष्ठुशब्दार्थदर्शनात्॥ (यथा हरिवंशे। ४०। ३४।

“प्रायुःक्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम्॥”) नाटकाङ्गविशेषः। इति केचित्॥

सौष्ठवं, पुं, (सुष्ठु, भावः। सुष्ठु + “प्राणभृज्जाति-वयोवचनादगात्रादिभ्योऽण्।” ५। १। १२८। इत्यञ्।) आतिशय्यम्। (यथा, महाभारते। १। १३४। १४।

“तुल्यस्त्रप्रयोगेषु साधवे सौष्ठवेषु च। सर्व्वपामेव शिष्याणां बभूवाभ्याधिकोऽर्जुनः॥”) प्रशंसनत्वम्। इति सुष्ठुशब्दार्थदर्शनात्॥ (यथा हरिवंशे। ४०। ३४।

“प्रायुःक्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम्॥”) नाटकाङ्गविशेषः। इति केचित्॥

सौष्ठवं, पुं, (सुष्ठु, भावः। सुष्ठु + “प्राणभृज्जाति-वयोवचनादगात्रादिभ्योऽण्।” ५। १। १२८। इत्यञ्।) आतिशय्यम्। (यथा, महाभारते। १। १३४। १४।

“तुल्यस्त्रप्रयोगेषु साधवे सौष्ठवेषु च। सर्व्वपामेव शिष्याणां बभूवाभ्याधिकोऽर्जुनः॥”) प्रशंसनत्वम्। इति सुष्ठुशब्दार्थदर्शनात्॥ (यथा हरिवंशे। ४०। ३४।

“प्रायुःक्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम्॥”) नाटकाङ्गविशेषः। इति केचित्॥

सौष्ठवं, पुं, (सुष्ठु, भावः। सुष्ठु + “प्राणभृज्जाति-वयोवचनादगात्रादिभ्योऽण्।” ५। १। १२८। इत्यञ्।) आतिशय्यम्। (यथा, महाभारते। १। १३४। १४।

“तुल्यस्त्रप्रयोगेषु साधवे सौष्ठवेषु च। सर्व्वपामेव शिष्याणां बभूवाभ्याधिकोऽर्जुनः॥”) प्रशंसनत्वम्। इति सुष्ठुशब्दार्थदर्शनात्॥ (यथा हरिवंशे। ४०। ३४।

“प्रायुःक्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम्॥”) नाटकाङ्गविशेषः। इति केचित्॥

सौष्ठवं, पुं, (सुष्ठु, भावः। सुष्ठु + “प्राणभृज्जाति-वयोवचनादगात्रादिभ्योऽण्।” ५। १। १२८। इत्यञ्।) आतिशय्यम्। (यथा, महाभारते। १। १३४। १४।

“तुल्यस्त्रप्रयोगेषु साधवे सौष्ठवेषु च। सर्व्वपामेव शिष्याणां बभूवाभ्याधिकोऽर्जुनः॥”) प्रशंसनत्वम्। इति सुष्ठुशब्दार्थदर्शनात्॥ (यथा हरिवंशे। ४०। ३४।

स्कन्दः

सौहार्दं, क्ली, (सुहृदः सुहृदयस्य वा भावः कर्म वा । सुहृत् सुहृदय वा + "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्" ५।१।१३०। इत्यण् । सुहृदयस्य हृदादेशः । "हृद्गसिन्धुते पूर्वपदस्य च ।" ७।१।१८। इति उभयपदवृद्धिः ।) सुहृदो भावः । तत्पर्यायः । सख्यम् २ सौहृदम् ३ सासपदीनम् ४ मैत्री ५ अजय्यम् ६ सङ्गतम् ७ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १। ७०। ११ ।
"सौहार्दं चानुरागे च वेत्य मे भक्तिमुत्तमाम् ।
न मामर्हसि धर्मं त्वत्तं भक्त्यामनागसम् ॥")
सौहार्दः, पुं, (सुहृदोऽपत्यमिति । सुहृद् + अण् ।
सुहृत्पुत्रः । इति केचित् ॥
सौहार्दः, क्ली, (सुहृदयस्य भावः । सुहृदय + अञ् । "वा शोकयञ् रोगेषु" ६।३।५१।
इति हृदयस्य हृदादेशः ।) सौहार्दम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सौहित्यं, क्ली, (सुहितस्य भावः कर्म वा ।
सुहित + "पत्यन्तपुरोहितोऽदिभ्यो यक्" ५। १।१२८। इति यक् ।) हितः । इत्यमरः । २।८।५६ ॥ (यथा, महाभारते । १२।२४। १३।
"अहेरिव गणाज्ञोतः सौहित्यान्तरकादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
सौहृदं, क्ली, (सुहृदः कर्म भावो वा । सुहृत् + अण् ।) सख्यम् । सौहार्दम् । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य प्राशस्त्यं यथा,—

"तदभुज्यते यद्विजुक्तशर्षं
स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ।
तत् सौहृदं यत् क्रियते परोक्षं
दर्भे विना यः क्रियते स धर्मः ॥"

इति गारुडं ११५ अध्यायः ॥

स्कन्द, द ड् प्राप्नोवे । उहृत्, तौ । उत्प्लुत्य गत्याम्
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-प्रा०-अक०-
सक०-च-सेट् ।) प्राप्यस्वरो । इ, स्कन्द्यते ।
ड्, स्कन्दते चिस्कन्द्यते । पञ्चमस्वरिति धातु-
प्रदीपरासौ । स्कन्दते स्कन्दते चापि षडाप्नोवन-
वाचिनः । इति भट्टमहाशयः । चुस्कन्द्यते ।
इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, इर श्रीर शोषणे । गत्याम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (स्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) इर,
अस्कन्दत् । अस्कांसीत् । श्री, स्कन्ता चस्कन्द ।
इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, त क समाहृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अनन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दस्यवर्ग-
हृतौयोपधोऽयम् । तच्चतुर्थोपध इति केचित् ।
स्कन्दयति स्कन्दापयति अचस्कन्दत् । इति
दुर्गादासः ॥

स्कन्दः, पुं, (स्कन्दते उत्प्लुत्य गच्छति स्कन्दति
शोषयति दैत्यान् वा । स्कन्द + अच् ।) कार्त्तिकेयः ।
इत्यमरः । १।१।४२ ॥ तस्य उत्पत्तिषडा-
ननपञ्चनामचतुर्भिरभिषेकगणवाङ्मनास्त्रादि
यथा,—

स्कन्दः

नारद उवाच ।

"विमर्शमेवकः क्रीडो भिन्नः स्कन्देन सुव्रत ।
एतन्मे विस्तराद् ब्रून् कथयस्वामितयुते ॥

पुनस्तस्य उवाच ।

एतां ते कथयिष्यामि कथां पुष्पां पुरातनीम् ।
यशोवृद्धिं कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य नारद ॥
यत् पौतं वीतिहोत्रेण वीर्यं त्यक्तं पिनाकिनः ।
तेनाक्रान्तोऽभवद्ब्रह्मन् मन्दतेजा हुताशनः ॥
ततो जगाम देवानां सकाशममितयुते ।
देवतैः प्रहितस्तूर्णं ब्रह्मलोकं जगाम च ॥
स गच्छन् कुटिलां देवीं ददर्श पवि पावकः ।
तां दृष्ट्वा प्राह चाधत्स्व तेजो यस्मिन् दुर्हरम् ॥
महेश्वरेण सख्यक्तं निर्दहेत् भुवनान्यपि ।
तद्वारणाच्च कुटिले पुत्रो धन्यो भविष्यति ॥
इत्यग्निना सा कुटिला श्रुत्वा सुतमनुत्तमम् ।
प्रक्षिप्तमात्रं जयाह तेज ऐशं महापगा ॥
ततस्त्वधारयद्देवी शार्ङ्गं तेजः स्वपुपुषत् ।
हुताशनोऽपि च भयात् यच्च तत्र परिभ्रमन् ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि द्वाध्यास्तौ ह्वयमुक् ततः ।
मांसमस्थोनि रक्तानि मेदोमज्जस्वचस्तथा ॥
रोमाणि चाचिकेशाद्याः सर्वे जाता हिर-

रण्याः ।

हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावकस्तदा
पञ्चवर्षसहस्राणि कुटिला ज्वलनोपमम् ।
धारयन्ती तदा गर्भं ब्रह्मणः स्थानमागता ॥
पितामहस्तां क्षीणाङ्गीं सन्त्यन्तीं महापगाम्
दृष्ट्वा पप्रच्छ केनायं तव गर्भः समाहितः ॥
सा चाह शार्ङ्गं तेजः पावकेन समर्पितम् ।
अप्यशक्तेन तेनाय निक्षिप्तं मयि सत्तम ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि धारयन्त्याः पितामह ।
अन्नपानादिकमपि न मेऽपच्यत कर्हिचित् ॥
तच्छ्रुत्वा भगवानाह गच्छ त्वमुदयं गिरिम् ।
तत्रास्ति योजनशतं विस्तीर्णं सुरसेवितम् ॥
तमनुप्राप्य सुशोणि विस्तीर्णं गिरिसानुनि ।
दशवर्षसहस्रान्ते ततो बालो भविष्यति ॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा कुटिला गिरिमागता ।
आगत्य गर्भं तत्याज मुखेनैवाद्रिनिन्दनी ॥
सा तु संत्यज्य तं बालं ब्रह्माणं सहसागमत् ।
प्राप्नोम्यो मन्त्रवशात् संयता कुटिला सतौ ॥
तेजसा चापि शार्ङ्गेण रीकः शरवणोऽभवत् ।
तन्निवासवतस्याग्रे पादपा मृगपक्षिणः ॥
ततो दशसु पूर्णेषु शरहशशतेष्वथ ।
बालार्कदीप्तिः संजातो बालः कमललोचनः ॥
उत्तानशायौ भगवान् दिव्ये शरवणे स्थितः ।
मुखेऽङ्गुष्ठं समाक्षिप्य रुरोद घनराडिव ॥
एतस्मिन्नन्तरे देव्यः कृत्तिकाः षट् सुतेजसाः ।
ददृशुः स्नेच्छया यान्त्यो बालं शरवणे स्थितम् ॥
ऊपायुक्ताः समाजग्मुर्ग्रन्थं स्कन्दः स्मितोऽभवत्
अहं पूर्वमहं पूर्वं तस्मै स्तन्ये हि चुक्रुशुः ॥
विवदन्तौः स ता दृष्ट्वा वस्त्रमुखः समजायत ।
अवीभरन्तस्ताः सर्वाः शिशुं स्नेहाच्च

कृत्तिकाः ॥

स्कन्दः

अथिमाचः सतीभिस्तु बालो हृदिमगाक्षुने ।
कार्त्तिकेय इति ख्यातो जातः स बलिनाम्बरः ॥
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मन् पावकं प्राह पञ्चभुः ।
कियन्नमाचः पुत्रस्ते वर्तते साम्प्रतं गुहः ॥
स तद्वचनमाकर्ण्य अजानन् तं हरामकम् ।
प्रोवाच पुत्रं देवेश न वेष्टि कतमो गुहः ॥
तं प्राह भगवान् शुक्तं तेजः पौतं पुरा त्वया ।
नैयम्बकं त्रिलोकेयं जातः शरवणे शिशुः ॥
श्रुत्वा पितामहवचः पावकस्वरितोऽभ्यगात् ।
उदयाद्रिश्च कुटिला तं ददर्श हिते रता ॥
पप्रच्छ कुटिला देवी क शौचं ब्रजसि कवे ।
सोऽब्रवीत् पुत्रदृष्ट्यर्थं जातं शरवणे शिशुम् ॥
साम्रवीचनयो मज्जं ममेत्याह च पावकः ।
विवदन्तो ददर्शय स्नेच्छाचारी जनार्दनः ॥
तौ पप्रच्छ किमर्थं वा विवादमिह चक्रतुः ।
तमूचतुः पुत्रहेतो रुद्रशुक्रोद्भवादिति ॥
तावुवाच हरिर्देवो गच्छतं त्रिपुरान्तकम् ।
स यद्वक्ष्यति देवेशः कुरुतं तदसंशयम् ॥
इत्युक्त्वा वासुदेवेन कुटिलाङ्गी हरामिकम् ।
समभ्येत्योचतुस्तथ्यं कस्य पुत्रो भवेद्गुहः ॥
रुद्रस्तद्वाक्यमाकर्ण्य हर्षनिर्भरमानसः ।
दिष्ट्वा दिष्ट्यति गिरिजां प्रोद्भूतपुलकोऽब्रवीत्
ततोऽस्मिका प्राह हरं देव गच्छाव तं शिशुम् ।
दृष्ट्वा समागमेदयां स तस्याः पुत्रो भविष्यति ॥
वादमित्येव भगवान् समुत्तस्थौ वृषभञ्जः ।
महोभया कुटिलया पावकेन च धीमता ॥
सम्प्राप्तास्तौ शरवणं हरौमाकुटिलाग्नयः ।
ददृशुः शिशुकं तच्च कृत्तिकोत्सङ्गशायिनम् ॥
ततः स बालकस्तेषां मत्वा चिन्तितमादरात्
योगो चतुर्भुजैरमृतं वस्त्रमुखः स शिशुः पितुः ॥
कुमारः शङ्करमगात् विशाखो गिरिजामगात्
कुटिलामगमच्छाखो नेगमेयोऽग्निमभ्यगात् ॥
ततः प्रीतियुतो रुद्रः उवाच कुटिला तथा ।
पावकश्चापि देवेशः परां मुदमवाप च ॥
ततोऽब्रुवन् कृत्तिकास्ताः वस्त्रमुखः किं हरा

कजः ।

ता अब्रवीत् हरः प्रीत्या विवेश वचनं मुने ॥
नान्ना तु कार्त्तिकेयेति युष्माकश्च भवत्वसौ ।
कुटिलायाः कुमारैति पुत्रोऽयं भविताम्ययः ॥
स्कन्द इत्येव विख्यातो गौरीपुत्रो भवत्वसौ ।
गुह इत्येव नान्ना च ममासौ तनयः स्मृतः ॥
महासेन इति ख्यातो हुताशस्यास्तु पुत्रकः ।
सारस्वत इति ख्यातः सुतः शरवणस्य च ॥
एवमेव महायोगी पृथिव्यां ख्यातिमेप्सति ।
षडास्यत्वाश्चाहावाहुः वस्त्रमुखो नाम गीयते ॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् शूलपाणिः पितामहम् ।
सम्भार देवतैः साहं तेष्याजग्मुस्स्वराग्नयः ॥
प्रणिपत्य च कामारिं उमाञ्च गिरिनिन्दनीम् ।
दृष्ट्वा हुताशनं प्रीत्या कुटिलां कृत्तिकास्ताः ॥
ददृशुर्बालमत्युषं वस्त्रमुखं सूर्यसन्निभम् ।
मुष्णान्तमिव चक्षुषि देवानां स्नेहं तेजसा ॥
कौतुकाभिभूताः सर्वे एवमुचुः सुरोत्तमाः ।

स्कन्दः

देवकार्यं त्वया देव कृतं देव्याग्निना तथा ॥
तदुत्तिष्ठ ब्रह्मामोऽद्य तीर्थमीजसमन्वयम् ।
कुरुते सरस्वत्यामभिषिञ्चाम पञ्चमुषम् ॥
सेनायाः पतिरस्यैव देवगन्धर्वकिञ्चराः ।
महिसं घातयत्वेव तारकश्च सुदारुणम् ॥
वाढमिष्यन्वौष्ण्यः समुत्तस्युः सुरास्ततः ।
कुमारसहिता जम्बुः कुरुते महामफलम् ॥
तत्रैव देवताः सेना रत्नप्रजनाहनाः ।
यज्ञमस्त्राभिषेकाय चक्रं मुनिगणैः सह ॥
ततोऽन्वना समसमुद्रवाहिनी-
नदीजलेनापि महाफलेन ।
वनीषधीभिश्च सहस्रमूर्तिभिः
सदाभ्यषिञ्चन्त हरान् तायाः ॥
अभिषिञ्चति सेनान्यां कुमारं दिव्यरूपिणि ।
जगुर्गन्धर्वपतयो नृत्तुषासुरोगणाः ॥
अभिषिञ्चन्त कुमारश्च गिरिपुत्री निरीक्ष्य हि ।
क्रेहात्तत्सङ्गं स्कन्दं मूर्ध्नाजिघ्रसुर्मुहुः ॥
जिघ्रती कार्तिकेयस्य अभिषेकाद्रमाननम् ।
भात्यद्रिजा यथेन्द्रस्य देवमातादितिः पुरा ॥
तदाभिषिञ्चन्तं तनयं दृष्ट्वा शर्षी मुदं ययी ।
पावकः कृत्तिकाश्चैव कुटिला च यशस्विनी ॥
ततोऽभिषिञ्चत्य हरः सेनापत्ये गुह्यस्य तु ।
प्रथमांशतुरः प्रादाच्छक्रतुष्यपराक्रमान् ॥
चण्डिकायै लोहिताय नन्दिषेयं शुदारुणम् ।
चतुर्थं बलिना मुखं ख्यातं कुमुदमालिनम् ॥
हरदत्तान् गणान् दृष्ट्वा देवाः स्कन्दस्य नारद ।
प्रददुः प्रमथानन्यान् सर्वे ब्रह्मपुरोगमाः ॥
स्त्राणुब्रह्मा गणं प्रादाद्विष्णुः प्रादात् गणपयम्
संक्रामं विक्रमश्चैव तृतीयश्च पराक्रमम् ॥
उत्तेशं पञ्चजं शक्रो रविर्दण्डकपिङ्गलो ।
चन्द्रो मणिं वसुमणिं शशिनौ नन्दिनन्दिनौ ॥
ज्योतिर्दुताशनः प्रादात् ज्वालाजिह्वं तथा-
परम् ।
कुन्दनिष्कुन्दकुमुदान् धाता चानुचरान् ददौ ॥
चक्रानुचक्रौ त्वष्टा च वेधातिस्त्रिदुस्त्रिरी ।
पाणित्वजं कालकश्च प्रादात् पूषा महाबली ॥
स्वर्णमालं धनार्कश्च हिमवान् प्रमथोत्तमौ ।
प्रादाद्दोष्कृतो विन्ध्यस्तुतिशृङ्गश्च पार्षदम् ॥
सुवर्चसश्च वरुणः प्रददौ घातिवर्चसम् ।
सपहं विश्वश्चैव नागाभिजयसंजयौ ॥
उन्मादं शकुन्तश्च पुष्पदन्तं तथाश्विका ।
दुर्गश्चातिबलश्चैव श्रेष्ठौ चानुचरानुभौ ॥
परिघं चटकं भीमं दाहाभिदहनौ तथा ।
प्रददावंशुमाश्वश्च प्रमथान् पञ्चमुषाय हि ॥
यमः प्रमाथसुन्धार्यं कालसेनमजामुखम् ।
तालशङ्खं बाहुजश्च पडैवानुचरान् ददौ ॥
सुप्रभं शुभकर्मणं विधृतां दानवेश्वरी ।
सुप्रसूयं सखिमित्रं सुप्रजश्च द्विजोत्तम ॥
अनक्तः शङ्खपीठश्च निकुञ्जकुमुदावजः ।
एकाक्षं कुलटोचक्रः किचीटः कलसोदरः ॥
किचीटश्चाने किरीटः इति च पाठः ।
“सुचीवक्रः कोकनदः प्रदासः सिद्धकोऽप्ययः ।

४२६

स्कन्दः

गन्धाः पञ्चदशेते वै यथैर्दत्त्वा गुह्यस्य च ।
कालिण्याः कलकन्दश्च नर्मदाया रणोत्कटः ।
गोदावर्याः सिद्धपाचस्तमसायास्तु पञ्चजः ॥
सहस्रबाहुः सौताया वज्रलायाः स्मृतोदरः ।
मन्दाकिण्याः सुबाहुश्च विपद्यायाः प्रियङ्करः ॥
ऐरावत्याश्चतुर्दंष्ट्रः षोडशाक्षोऽपरस्तथा ।
मार्जारं कौशिकी प्रादात् क्रयक्रीडौ च
गोतमी ॥
बाहुदा शतशीर्षश्च बाह्या गोमन्दनन्दिनौ ।
भीमं भीमरथी प्रादात् दुर्गारिं सरयुर्ददौ ॥
पष्टबाहुं ददौ काशी सुबाहुमपि गण्डकी ।
महानन्द्यौ चित्रदेवं चित्रा चित्ररथं ददौ ॥
कुङ्कुः कुवल्यं प्रादात् मधुवर्णं मधूदका ।
जम्बुं धूतपापा च वेण्वा पेटाननं ददौ ॥
स्तुता प्रथमपण्यं रेवा सागरवेगिनम् ।
प्रभावा पाशजं प्रादात् काञ्चना कनकप्रभम् ॥
धृतपत्रश्च विमला चारुवक्त्रं मनोहरा ॥
अपापा च महारामं वेण्वा विद्रुमसुप्रभम् ॥
सुप्रसादं सुवेण्वा च जिष्णु मोघवती ददौ ।
यज्ञबाहु विशाला च सरस्वत्या ददुर्गणान् ॥
कुटिलातनयस्यादात् दशशक्रबलाङ्गणान् ।
कारालं शितकेयश्च कृष्णकेशं जटाधरम् ॥
मेघनादं चतुर्दंष्ट्रं विद्युजिह्वं दशाननम् ।
सोमाप्यायनमेवोयं देवयाजिनमेव च ॥
हंसास्यं कुण्डजठरं बहुधीवं हयाननम् ।
कूर्मधीवश्च पञ्चेतान् ददुः पुत्राय कृत्तिकाः ॥
स्यूलजङ्घं कुण्डवक्त्रं लोहजङ्घं महाननम् ।
पिण्डारकश्च पञ्चेतान् ददुः स्कन्दाय चर्षयः ॥
नागजिह्वं चन्द्रभासं पाणिर्कूर्मं शशिष्करम् ।
वासवकं सजम्बुकं ददौ तीर्थः पृथूदकः ॥
चक्रतीर्थं सुचक्राख्यं मकराक्षं गयाशिरः ।
गणं पञ्चशिखं नाम ददौ कनखलः स्वयम् ॥
बभ्रुदत्तं वालिशिरो वालुसारश्च पुष्करम् ।
सर्वीजसं माहिषकं मानसं पिङ्गलं तथा ॥
रुद्रमीशनसः प्रादात् ततोऽन्या मातरो ददुः ।
वसुदामां शोणतीर्थः प्रभासो नन्दिनोमपि ॥
इन्द्रतीर्थं विशोकाश्च उदपानं घनधनाम् ।
मत्ससारस्ततः प्रादात् मातरश्चतुरोऽङ्गुताः ॥
जितप्रियां माधवींश्च तोर्थनेमिं सिताननाम् ।
एकलूतां नागतीर्थः कुरुक्षेत्रं पलाशदाम् ॥
ब्रह्मात्मनिः खण्डशिलां भद्रकालीं त्रिपिष्टपः ।
पैण्डी भैण्डी योषभैण्डी प्रादादुरदरपावनः ॥
सोपानीयां महान्प्रादाच्छालिकां मानसाङ्गदः
शतपुण्ड्रां शतानन्दां तथोलूखलमेखलाम् ॥
पञ्चावतीं माधवींश्च ददौ बदरिकाश्रमः ।
सुखसामिकलूलाश्च देवी धर्मधरां तथा ॥
उकायनीं वेदमित्रां कंदारो मातरो ददौ ।
सुनचक्राश्च करणां सुप्रभावां सुमङ्गलीम् ॥
वेदमित्रां चित्रसेनां ददौ रुद्रो महाबलः ।
कोटराक्षी संयताचामसतीं बहुपुत्तिकाम् ।
पल्लितां कमलाक्षींश्च प्रयासां मानसो ददौ ॥
सुपत्नीं मधुञ्जयाश्च ख्यातिं दददृशं पराम् ।

स्कन्दः

प्रादाद् कार्तिकेयाय सर्वपापविमोचकम् ॥
सान्त्वानिकां विकलिकां क्रसुकां खरवासिनीं
जलेश्वरीं कुक्कुटिकां सुदामा लोहमेखला ॥
वपुष्पायुक्ताक्षीं च केकनामा महाशनो ।
रौद्रा भूभुविका तुण्डा खेततीर्थो ददौ त्विमाः ॥
एतानि भूतानि गणाश्च मातरो
दृष्ट्वा महात्मा विनतातनुजः ।
ददौ मयूरं स्वसुतं महाकव्यं
तथारुणसाङ्गतरत्रसुत्तमम् ॥
शक्तिं हुताग्नीन्द्रिमुता तु वक्त्रं
दण्डं गुरुः सा कुटिला कमण्डलुम् ।
मालां हरिः शूलधरः पताकां
कण्ठे च हारं मधवानुरस्तः ॥
गणैर्वृतो मातृभिरन्वितश्च
मयूरसंस्थो वरशक्तिपाणिः ।
सैन्याधिपत्ये स हतो भवेन
रराज सूर्यैव महावपुश्चान् ॥”
इति वामनपुराणे कार्तिकेयोत्पत्तौ ५४ अध्यायः ॥
देव्या हारपालविशेषः । तस्य बलियथा—
“महानवभ्यां शरदि रात्रौ स्कन्दविशाखयोः ।
यवचूर्णमयं कृत्वा रिपुं मृण्मयमेव वा ॥
शिरश्छित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः
अनेनैव तु मन्त्रेण खड्गसामन्त्रा यत्नतः ॥
रक्तं किलकिलो घोरघोरा धारविहंसकः ।
ब्रह्माशिव्याश्विकाशिव्यममकं चारिसत्तमम् ॥
तान्तो विमगमहितः स च बिन्दुयतोऽपरः ।
ब्रह्माग्नियोगसन्त्रेण बिन्दुना च समन्वितः ॥
शिरश्छित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु
मन्त्रतः ।
अनेनैव तु मन्त्रेण बिन्दुना च समन्वितः ॥
फडन्ते बलिषु प्रोक्तः खड्गे स्कन्दविशाखयोः ।
रक्तद्रव्यैः सेचयित्वा कृत्तिमं तं रिपुं बलिम् ॥
कुचन्दनस्य तिलकं ललाटेऽभिविशेषयेत् ।
रक्तमाख्यधरं कृत्वा रक्तवस्त्रधरं तथा ॥
कण्ठे बद्ध्वा रक्तसूत्रैर्नाभौ माख्यश्च कृत्तिमम् ।
दत्त्वोत्तरशिरःस्कन्धं कृत्वा खड्गं च दयेत् ॥
शिरस्तस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय तेन मन्त्रतः ।
चतुर्हंशस्वराग्निभ्यां संयुक्तः स परः समम् ॥
परतः परतः पूर्वं चन्द्रबिन्दुममन्वितः ।
स्कन्दस्य मूलमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं सृजेत् ॥
चतुर्हंशस्वराग्निभ्यां पठतीत्यन्तु पूर्ववत् ।
प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं सृजेत् ॥
कुटिलाक्षी कृष्णपिङ्गवर्णी रक्ताग्निधारिणी ।
त्रिशूलं करबालश्च पाणिभ्यां दक्षिणे तथा ॥
बिभ्रती नृकपालश्च कर्त्तृकश्चापि वामतः ।
चिन्तयौ नरमुण्डानां मालामुरसि बिभ्रती ॥
विकटौ दशनैर्भोग्निशो हारपालकौ ।
ध्यानं चिन्तयेद्देव्याः पुरतः संस्थितौ सदा ॥”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥ * ॥
(महादेवः । इति महाभारतम् । १२।१।१०१०२॥
नृपतिः । इति जटाधरः ॥ शरीरम् । इति
विकाण्डशेषः ॥ पारदः । इति शक्तिनिर्णयः ॥

स्कन्धः

मद्वेनटम् । पण्डितः । इति केचित् ॥ बालकस्य
ग्रहविशेषः । (यथा,—

“स्कन्धो विद्यासो मेवाख्यः शब्दश्चः पितृ-
संज्ञितः ।

शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥
सुखमण्डलिका तद्देवती शुक्लैवती ।
तेषां ग्रहीयतां रूपं प्रततं रोदनं खरः ॥
सामान्यं रूपमुक्तासज्जम्भाभू चेपदीनताः ।
फेनकावोदृष्टोष्ठदन्तदंशप्रजागराः ॥
रोदनं कूजनं स्तन्यविहङ्गस्वरवेकतम् ।
मखैरकक्षात् परितः स्त्रधात्राङ्गविलेखनम् ॥
तत्रैकनयनकावो शिरो विक्षिपते मुहुः ।
इतैकपक्षः स्तब्धाङ्गः सखेदो नतकन्धरः ॥
दन्तखादौ स्तनद्वेषो त्रस्यन् रोदिति विस्वरः ।
वक्रवज्रो वमिक्तालां भृशमूर्धं निरोक्षते ॥
वसाङ्गुगन्धिरुद्दिग्धो बहमुष्टिशकृच्छिद्यः ।
चक्षितेकाक्षिगण्डभ्रूः संरक्तो भयलोचनः ॥
स्कन्धार्चस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्भुवम् ॥”
इत्युत्तरस्थाने द्रुतोयेऽध्याये वाभट्टनोक्तम् ॥
तस्य चिकित्सा बालग्रहशब्दे द्रष्टव्या ॥
स्कन्दनं, स्त्री, (स्कन्द + लुट् ।) रचनम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते । १।१४।
“चतुर्विधं यदेतद्दिग्धिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्कन्दनश्चैव पाचनं दहनस्तथा ॥”)
गमनम् । शोषणम् । इति स्कन्दधात्वर्थ-
दर्शनात् ॥

स्कन्दपठो, स्त्री, (स्कन्दप्रिया षष्ठी ।) चैत्र-
मासीयशुक्लषष्ठी । तत्प्रमाणादि षष्ठीशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ अन्यच्च ।

“अमावस्यासमुत्पन्नः स्कन्दः पूर्वं कृताशनात् ।
ततः षष्ठ्यान्तु शुक्लायां मासे तु चैत्रनामनि ।
सेनापत्येऽभिषिक्तस्तु देवानां ब्रह्मणा स्वयम् ॥”
इति संवत्सरकौमुदीद्वयब्रह्मपुराणवचनम् ॥
स्कन्दांशकः, पुं, (स्कन्दस्य अंश इव अंशो यत् ।
शिववीर्याङ्गवत्वात् । ततः कन् ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्कन्धः, [स] स्त्री, (स्कन्दते इति । स्कन्द + “स्कन्देय
स्वाङ्गे ।” उणा० ४ । २०६ । इति असुन्
धस्मान्तादेशः ।) अंसः । प्रकाण्डः । यथा,
“स्कन्धः सान्तं नपुंसकमिति केचित् ॥” इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १।३२।५ ।
“स्कन्धांसीव कुलिशेनाविहङ्गणा ॥”)

स्कन्धः, पुं, (स्कन्धतसौ इति । स्कन्द + घञ् ।
धृषोढरादित्वात् साधुः । स्कन्द + असुन् । धस्मा-
न्तादेशः । सर्व्वे सान्ता अपदन्ताश्च इति न्यायात्
अकारान्तो वा ।) अवयवविशेषः । कौंध इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । भुजशिरः २ अंसः ३ ।
इत्यमरः । ३ । ६ । ७८ ॥ स्कन्धः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ दोःशिरः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २८ । ३३ ।
“यथा हि पुरुषो भारं शिरसा गुरुमुहहन् ।
तं स्कन्धेन स आधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्रियाः ॥”)

स्कन्धदे

तरोर्मूलादिशाखापथ्यन्तम् । गुंही इतिभाषा
तत्पर्यायः । प्रकाण्डः २ । इत्यमरः ॥ काण्डम् ३
इति शब्दरत्नावली ॥ दण्डः ४ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५० ।

“खर्जूरौस्कन्धनवानां मदोद्धारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिषां पेतुः पुत्राग्नेभ्यः शिलीमुखाः ॥”)
नृपतिः । सम्परायः । समूहः । कायः । (यथा,
महाभारते । १२ । १५ । २६ ।

“सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित्
पञ्चणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्य्ययः ॥”
भट्टादिः । कन्दोभेदः । इति मेदिनी ॥ विद्या-
नादिपञ्च । (यथा, शिशुपालवधे । २ । २८ ।
“सर्व्वकार्य्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो मही-
भृताम् ॥”

“रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः
तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः । तज्ज्ञानप्रपञ्चो
वेदनास्कन्धः । आलयविज्ञानसन्तानो विज्ञान
स्कन्धः । नामप्रपञ्चः संज्ञास्कन्धः । वासना-
प्रपञ्चः संस्कारस्कन्धः । एवं पञ्चधा परिवर्त्त-
मानो ज्ञानसन्तान एवात्मा इति बौद्धाः ॥”
इति तट्टीकायां मज्झिमायः ॥) व्यूहः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ३० ।

“प्रतापाऽप्ये ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्कन्धेव सा चम्पूः ॥”)
पन्थाः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महा-
भारते । ३ । २३० । ५५
“तथाब्रवीत् महासेनं महादेवो वृहद्वचः ।
मममं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥”)
ग्रन्थपरिच्छेदः । यथा—

श्रीपार्वत्युवाच ।

स्कन्धेर्हादशभिः प्रोक्तं श्रीमद्भागवतं प्रभो ।
शुक्लस्तुष्टावयमास महाभारतं परोक्षितम् ॥”
इति पाञ्चे पातालखण्डे ७९ अध्यायः ॥
स्कन्धचापः, पुं, (स्कन्धे चाप इव ।) वंशादि-
निर्मितशिक्षाधानम् । तत्पर्यायः । विह-
ङ्गिका २ । इति हारावली ॥

स्कन्धजः, पुं, (स्कन्धात् जायते इति । जन + डः ।)
शङ्खकादिः । यथा, हेमचन्द्रे ।

“पर्व्वयोनय इक्ष्वाक्या स्कन्धजाः शङ्खकीमुखाः ॥”
मुद्राङ्कितहेमचन्द्रे कन्दर्ज इति पाठः ॥ (वटः
अस्य पर्यायो यथा,—

“वटो रत्नफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
चीरो वंशवणावासो बहुपादो वनप्यतिः ॥”
इति-भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्कन्धतरुः, पुं, (स्कन्धप्रधानस्तारुः ।) नारिकेल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्कन्धदेशः, पुं, (स्कन्धस्य देशः ।) गजस्य स्कन्धः ।
यच्च हस्तिपक उपविशति । तत्पर्यायः । आस-
नम् २ । इत्यमरः ॥ स्कन्धमात्रम् । यथा,—

“त्रिपुरारिः स्कन्धदेशे कण्ठे कामाङ्गनाशनः ॥”
इति भृगुभरतसंवादे माहेश्वरकवचम् ॥

स्कन्ध

स्कन्धफलः, पुं, (स्कन्धे फलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ उडुम्बरवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

स्कन्धवन्दना, स्त्री, (स्कन्धे वन्दनमिवाख्याः ।)
मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्कन्धमल्लकः, पुं, (स्कन्धेन मल्ल इव । कन् ।)
कङ्कपची । इति हेमचन्द्रः ॥

स्कन्धरुहः, पुं, (स्कन्धात् रोहतीति । रुह + कः ।)
वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्कन्धवाहः, पुं, (स्कन्धेन वाहयतीति । वह +
णिच् + अच् ।) शकटादिवाहकवृषः । यथा,
“स्कन्धवाहस्तु शङ्खश्च शृङ्गो गौरश्चधूर्त्तिलः ॥”
इति हारावली ॥

स्कन्धवाहकः, पुं, (स्कन्धेन वहतीति । वह +
ण्वल् ।) शकटादिवाहकवृषः । तत्पर्यायः ।
स्कन्धिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्कन्धेन वहन-
कर्त्तरि, त्रि ॥

स्कन्धशाखा, स्त्री, (स्कन्धस्य शाखा ।) वृक्षस्य
मुख्यशाखा । तत्पर्यायः । शाला २ । इत्यमरः ॥
२ । ४ । ११ ॥ (यथा, भागवते । ८।५ । ४८ ।
“यथा हि स्कन्धशाखानां तरोर्मूलावसेचनम् ।
एवमारोधनं विष्णोः सर्व्वेषामात्मनश्च हि ॥”)

स्कन्धशृङ्गः, पुं, (स्कन्धपर्य्यन्तं शृङ्गमस्य ।)
महिषः । इति केचित् ॥

स्कन्धा, स्त्री, शाखा । लता । इति केचित् ॥

स्कन्धाग्निः, पुं, (स्कन्धस्य काण्डस्य अग्निरिव ।)
वृहत्काष्ठान्निः । इति चिकाण्डशेषः ॥

स्कन्धानलः, पुं (स्कन्धस्य काण्डस्य अनल इव ।)
वृहत्काष्ठान्निः । तत्पर्यायः । स्थूलकाष्ठधक् २ ।
इति जटाधरः ॥

स्कन्धावारः, पुं, (स्कन्धेन सेन्यममूहेन व्यूहेन नृप-
तिना वा आग्नियते इति । आ + ह + घञ् ।)
सैन्यस्थितिः । (यथा, रामायणे । ६।४२।२२ ।
“एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥”)

राजधानी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १८५ । ६ ।
“ते तु दृष्ट्वा परं तच्च स्कन्धावारश्च पाण्डवाः ।
कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा ॥”)

कटकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

स्कन्धिकः, पुं, (स्कन्धेन वहतीति । स्कन्ध + ठक् ।)
स्कन्धवाहकवृषः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्कन्धो, [न्] पुं, (स्कन्धोऽस्यास्तीति । इनिः ।
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ स्कन्धयुक्ते, त्रि ॥
(काण्डविशिष्टे, च त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । १५४ । ५ ।

“हिमवन्तं समासाद्य महानासीदनस्थितिः ।
वर्षपूगाभिसंहतः शाखी स्कन्धो पलाशवान् ॥”)

स्कन्धं, त्रि, (स्कन्ध + क्तः ।) अन्तम् । इत्यमरः ।
१ । १।१०४ ॥ (यथा, महाभारते । १।६३।४८ ।

स्कन्धमात्रश्च तद्देतो वृक्षपत्रेण भूमिपः ।
प्रतिजग्राह मिथ्या भि न पतेद्रेत इत्युत ॥”)
शुष्कम् । गतम् । इति स्कन्दधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्वदनं

स्वद, इ उ स्तन्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
स्वा०-सक०-सेट् ।) स्तन्ने इह वृद्धीकरणम् ।
इ, स्वस्त्यर्थे । उ, स्वस्त्यर्थे कवाटेन द्वारं
लोकः । स्वस्त्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥

स्तान्दः, क्ली, (स्तान्दस्येदमिति । स्तान्द + घञ् ।)
स्तान्दपुराणम् । यथा,—

“वाराहश्च तथा स्तान्दं वामनं कूर्मसंज्ञकम्”
इत्यादि नारदीयपुराणम् ॥

अस्य विवरणं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्तु, ग न अ उङ्गुती । आग्रावने । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-स्वा० च-उभ०-सक०-सेट् ।)
ग अ, स्तुनाति स्तुनीति । न अ, स्तुनीति
स्तुनुते । चुस्ताव । उङ्गुतिरुद्धरणम् । आग्रा-
वने । इति प्राञ्चः ।

“स्तुनाति च स्तुनीति च स्तुनीत्याग्रावनेऽपि च ।
स्तान्दते स्तुन्दते चापि षडाग्रावनवाचिनः ॥”

इति भट्टमल्लः ।

आवरणे इति पाणिनीयाः । स्तुनाति शतं
बाणेन भटः प्राच्छादयतीत्यर्थः । इति रमा-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

स्तुद, इ उ आग्रावे । उङ्गुती । उत्प्लुत्य गत्याम् ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-स्वा०-सक०-सक०-
च-सेट् ।) “पञ्चमस्वरोति धातुप्रदीपराभौ ।
‘स्तान्दते स्तुन्दते चापि षडाग्रावनवाचिनः’ ।

इति भट्टमल्लोऽपि ।

चुस्तुन्दिते ॥” इति दुर्गादासः ॥

स्तुम्भ, ग न उ रोधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-स्वा० च-पर०-सक०-सेट् ।) क्तावेट् ।
दन्त्यादिः । पञ्चमस्वरो । ग, स्तुम्भाति । न,
स्तुम्भोति । उ, स्तुम्भित्वा स्तुम्भा । रोधन-
मावरणम् । इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥
स्कोटिका, स्त्री, पश्चिमविशेषः । यथा,—

अथ सपपो ।

“हापुत्तिका खञ्जिका तुलिकास्कोटिके ममे”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वद, म ष उ विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वा०-स्वा०-सक०-सेट् ।) म, स्वदयति ।
उपसर्गात् परस्य तु वा शम यम फण इत्या-
दिना वा ऋः । प्रस्वदति प्रस्वादयति । अथ
परिवर्ज्यादुपसर्गात् परस्य घटादित्वं नास्ति
इति ज्ञातव्याः । तत्रैव अवस्थाने अप इति
भीमः । प्रस्वादयति अवस्वादयति परिस्वद-
यति । अपपरिभ्यां परस्य घटादित्वं नास्तीति
जोमरायाः । अपस्वादयति परिस्वादयति
प्रस्वदयति । स्वद स्वदने इति प्राञ्चः । स्वदनं
स्येधमिति त्रिलोचनरामौ । पाटनमिति गो-
विन्दः । क्रोशोत्पादनमिति गोयीचन्द्रः ।
हिंसित रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

स्वदनं, क्ली (स्वद + ल्युट् ।) विदारणम् । इति
स्वदधात्वर्थदर्शनात् ॥ स्येधम् । पाटनम् ।
क्रोशोत्पादनम् । हिंसा । इति कविकल्पद्रुम-
टीकायां दुर्गादासः ॥

स्वद, मि घये । चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वा०-पर०-सक०-चले सक०-सेट् ।) मि,
स्वलयति वचनं ते सर्वथा सुभ्रु, खेदमिति
मालत्याम् । स्वालयति चस्वाला । चयः सञ्चयः
स्वलयति पुष्पं मालिकः मञ्जिनोतीत्यर्थः । चलः
स्वलनम् । स्वलयति पत्रं हृत्वा ॥

“दृढः प्रेमा भग्नः सदसिरिव सन्धिं न लभते ।
लभतापि प्रायः स्वलयति खलु यत्रैरपि धृतः ॥”
इति दुर्गादासः ॥

स्वलनं, क्ली, (स्वल + ल्युट् ।) पतनम् । तत्-
पर्यायः । रिङ्गणम् २ । इत्यमरः । १।७।३६ ॥
रिङ्गणम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुयुते ।
४।२४ ।

“प्रपस्वलनदोषघ्नं स्वविरच प्रशस्यते ।
सत्त्वोत्साहबलस्यैर्धैर्यैर्वीर्यविवर्धनम् ॥”
अभिघातः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, माघे ।
८।५२ ।

“निजपाणिपद्मवतलस्वलना-
दभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ।
अपरा परोक्ष गनकैर्मुमुदे
सुखवासमास्य कमलश्वसनैः ॥”

उच्चारणम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।२१८ ।
“उत्स्रप्रायितभोगाङ्गुगोचस्वलनसम्भवा ॥”
तथाच भागवते । ५।३।१२ ।

“अथ कथञ्चित् स्वलनक्षुत्पतनजृम्भनदुरवस्था-
नादिषु विवशानां नः स्मरणाय ज्वरमरण-
दशायामपि सकलकश्मलनिरसनानि तव गुण-
कृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवन्तु ॥”
स्वलितं, क्ली, (स्वल + क्तः ।) कूटयुद्धादिना
युद्धमय्यादायाः स्वलनम् । तत्पर्यायः । क्लमम् ।
२ । इत्यमरः । २।८।१०८ ॥ भ्रंशः । त्रि,
चलितम् । इति मेदिनी । ते, १६४ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६७२ ।

“सौधगवाक्षगतापि हि दृष्टिस्तं स्थितिकृत-
प्रयत्नमपि ।
हिमगिरिशिखरस्वललिता गङ्गे वैरावतं
हरति ॥”

स्तक, म प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, तिष्ठकयिषति तिस्त-
कयिषति । इति दुर्गादासः ॥

स्तन, त् क अभ्यशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) स्तनयति
मैवः । इति दुर्गादासः ॥

स्तन, मि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मि स्तनयति स्तानयति ।
अतिस्तनत् । इति दुर्गादासः ॥

स्तनः, पुं, (स्तन्यते शब्दते कामुकेः स्तनयति
कथयति वचःशोभामिति वा । स्तन शब्दे +
घञ् ।) अवयवविशेषः । माह इति चूँची इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । कुचः २ । इत्यमरः ।
२।६।७७ ॥ कुचः ३ शरीरः ४ वक्षोजः ५
पयोधरः ६ वक्षोरुहः ७ हरसिजः ८ तस्याग्रं

स्तनम्

चूचुकम् । इति शब्दरत्नावली । तं च शुभ-
लक्षणं यथा, गारुडे । ५६।८५ ।

“परोमयी स्तनी पौनी घनाविषमी
शुभी ।
कठिनावरोममुरो मृदुशीवा च कञ्जुभा ॥”
तस्य मनोहरत्वकारकौषधं यथा, तत्रैव ।
१८४।४ ।

“कुष्ठनागवलाचूर्णं नवनीतममन्वितम् ।
तत्रोपो युवतोनाञ्च कृत्यान्मनोहरं स्तनम् ॥”
अधस्तनरोगस्य संप्राप्तिमाह ।
“सत्तरी वाप्यदुग्धो वा दीपः प्राप्य स्तनी स्त्रियः
रक्तं मांसञ्च संदूष्य स्तनरोगाय कल्पते ॥”
अदुग्धावपि स्तनी प्रसूताया गर्भिण्याश्च
स्त्रिया बोद्धव्यौ । यत आह सुयुतः ।

“धमन्यः संवृतद्वाराः कन्यानां स्तनसंश्रिताः ।
दोषाविसरणास्तासां न भवन्ति स्तनामयाः ॥”
दोषाविसरणाः संवृतद्वारेण दोषाणाम-
विसरणमसञ्चारो यासु ताः ।

“तासामिव प्रसूतानां गर्भिणीनाञ्च ताः पुनः ।
स्वभावादेव विहता जायन्ते सम्भवन्त्यतः ॥”
स्तनरोगाणामतिदेशेन लक्षणान्याह ।

“पञ्चानामपि तेषान्तु हित्वा शोणितविद्रुधम् ।
लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रुधिलक्षणे ॥”
पञ्चानां वातपित्तकफसन्निपातागन्तुजानाम् ।
आगन्तुजस्तनरोगाभिघातेन श्लेष्मेण च बोद्धव्यः ॥
रक्तजस्यासम्भवः । स्वभावात् ॥ ॥

अथ स्तनरोगस्य चिकित्सा ।
“शोथं स्तनोत्थितमवस्थं भिषग्विदध्यात्
यद्विद्रुधावभिहितं बहुधा विधानम् ।
आमे विद्रुहनि तथैव च तस्य पार्श्वे
तस्याः स्तनी सततमेव च निष्ठेष्टौती ॥
पित्तघ्नानि तु शोताति द्रव्याण्यत्र प्रयोजयेत् ।
जलीकाभिर्हरिद्रक्तं न स्तनावुपनाहयेत् ॥”
उपनाहयेत् स्तनदयेत् ।

“लेपो विशालामूलेन हन्ति पीडां स्तनी-
त्यिताम् ।
निशाकनककल्काभ्यां लेपः प्रोक्तः स्तना-
र्निहन् ॥”

विशाला इन्द्रवारुणी । कनकस्य धत्तूरस्य पत्रं
ग्राह्यम् ।
“लेपाविहन्ति मूलं स्तनरोगं वन्धककोट्याः ।
निर्वाप्य तप्तलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
स्तननं, क्ली, (स्तन शब्दे + ल्युट् ।) ध्वनिमात्रम् ।
मेघशब्दः । कुन्वितम् । इति मेदिनी ॥

स्तनन्धयः, पुं, स्त्री, (स्तनं धयति पिबतीति स्तन
+ धेट् पाने + “नासिकास्तनयोर्धाधटोः” ॥ ३।
२।२८ । इति ऋश् । अर्द्धविषदिति मुम् ।
अतिशिशुः । तत्पर्यायः । उत्तानशयः २ पत्ता-
नशया ३ डिम्भः ४ डिम्भा ५ स्तनपः ६ स्तनपा
७ स्तनन्धयी ८ स्तनन्धया ९ । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, रघुः । १४।७८ ।

स्तनाभो

“पयोधरैरात्रमवाकहचकान्
संवर्धयन्ती स्तनसामुद्रपैः ।

असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेः

स्तनस्यप्रतीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥”)

स्तनस्यया, स्त्री, (स्तनस्य + टाप् ।) अति-
बालिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ २॥ ४११ ॥

स्तनस्ययी, स्त्री, (स्तनस्य + टिप्त्वात् ङीप् ।)

अतिबालिका । इत्यमरः ॥ २॥ ४११ ॥

स्तनपः, पुं, स्तनं पिबतीति । पा + कः । अति-
शिशुः । इति भरतः ॥ स्तनपानकर्त्तरि, त्रि ॥

स्तनपा, स्त्री (स्तनं पिबति या । पा + कः ।
टाप् ।) अतिबालिका । इत्यमरः ॥ २॥ ४११ ॥

स्तनपायिका, स्त्री, अतिबालिका । दुग्धपोष्या ।

स्तनशब्दपूर्वकपाधातोर्णक् (ण्वल्) प्रत्यये षाप्-
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

स्तनभरः, पुं, (स्तनयोर्भरः ।) स्तनस्तनभारः ।

तत्पर्यायः । स्तनभोगः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

स्तनभवः, पुं, (स्तनाभ्यां भव उत्पत्तिर्यस्य । रति-
बन्धविशेषः । यथा,—

“स्वजङ्घादयमथो तु कृत्वा योषित्पदद्वयम् ।
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः स्तनभवः

स्मृतः ॥”

इति स्मरदीपिका ॥

स्तनजाते, त्रि ॥

स्तनमुखः, पुं, (स्तनयोर्मुखम् । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) स्तनाग्रभागः । यथा । चूचुकन्तु स्तना-
हस्तशिखामुखाः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३॥ २६७ ॥

स्तनयिजुः, पुं, (स्तनयतीति । स्तन त्वाभ्यशब्द +
“स्तनयिजुपिपुषीति ।” उणा० ३ । २८ । इति

इङ् । “अयमस्तेति ।” ६ । ४ । ५५ । इति

अथादेशः ।) मेघः । इत्यमरः ॥ १॥ ३ । ६ ॥

(यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।

“किमन्यत्तेऽसि निनदे कुतस्येऽपि त्वमीदृशी ।
स्तनयिजोमयरीध चकितोत्कण्ठितास्थिता ॥”)

मुस्तकः । इति चामरः ॥ २॥ ४१५ ॥ मेघध्वनिः ।

इति मेदिनी ॥ विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्तन्यः, पुं, (स्तनयोर्वन्तम् । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) स्तनमुखम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ३॥ २६७ ॥

स्तनैर वोटा इति भाषा ॥

स्तनशिखा, स्त्री, (स्तनयोः शिखा ।) स्तनवन्तः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ ३॥ २६७ ॥

स्तनाग्र, स्त्री, (स्तनयोरग्रम् ।) स्तनवन्तम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

स्तनान्तरं, स्त्री, (स्तनयोरन्तरम् ।) हृदयम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः १० । ६२ ।

“विभ्रत्त्या कौस्तुभस्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम्
पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥”)

स्तोवध्वलक्षणाविशेषः । इति केचित् ॥

स्तनाभोगः, पुं, (स्तनयोराभोगः ।) स्तनभरः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्तनस्य परिपूर्णता च ॥

स्तम्बक

स्तनितं, स्त्री, (स्तन + क्तः ।) मेघनिर्घोषः । इत्य-
मरः ॥ १॥ ३ । ८ ॥ (यथा, मनुः ॥ ४१०३ ।

“विद्युत्स्तनितवर्षेषु महीष्कानाञ्च संभवे ।
आकाशिकमनध्यायमेतेषु मनुरन्नवीत् ॥”)

करतालिशब्दः । इति केचित् ॥ (शब्दमात्रम् ।
यथा, हरिवंशे । ८८ । ४८ ।

“भार्तस्तनितसंवादे रुधिराशुक्लदाकुले ॥”)

शब्दिते, त्रि ॥

स्तनितफलः, पुं, (स्तनितानि फलानि यस्य ।)
विकण्ठकह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्तम्बं, स्त्री, (स्तने भवम् । स्तन + “शरीरावय-
वाच्च ।” ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) दुग्धम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । २ । ६८ ।

“स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा
सहस्रलो वत्सहुतावशेषम् ।

पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
शुभं यशो मूर्त्तमिवातिदृष्टम् ॥”

स्तनाय हितमिति । “शरीरावयवात् यत् ।” ५ ।

१ । ६ । इति यत् स्तनञ्जिते, त्रि ॥

स्तम्बः, त्रि, स्तम्भितः । जङ्घीकृतः । स्तम्भधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्-

सागरे । २० । ८६ ।

“स्वयमुत्क्षिप्तकलसस्तम्बवाहुरभूत्तटा ॥”)

स्तम्बरोमा, [नृ] पुं, (स्तम्भानि रोमाणि यस्य ।)
शूकरः । इत्यमरः ॥ २ । ५ । २ ॥ स्तम्भित-

लोमयुक्ते त्रि ॥ (यथा, भार्यामसश्रवाम् ५३२ ।

“विमुखे चतुर्मुखेऽपि त्रितवति चानौशभाव-
मौशेऽपि ।

मन्महीनिस्तारे हरिः परं स्तम्बरोमाभूत् ॥”)

स्तम्भ, इङ् स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सक०-च सेट् ।) दन्त्यादिः । इ,

स्तम्भते । ङ, स्तम्भते । तिष्ठन्नायिषति । तिष्ठ-
न्नायिषति । स्तम्भो जङ्घीभावस्तत्करणश्च ।

स्तम्भः स्थणजङ्घीभावावित्यमरोक्तेः । शीते-
नावस्तम्भो जङ्घीकृतः इत्यर्थ इति क्रमदीर्घरो-

क्ते च । स्तम्भ इङ् क्रियानिरोधः इति भौमः ।

दोषवहिरिति गोविन्दभट्टः । स्तम्भो रुद्धीकर-
णश्च । स्तम्भते क्वाटेन हारं लोकः । इति

दुर्गादासः ॥

स्तम्भः, पुं, ङागः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्तम्बः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थः स्तोऽम्बज-
वकौ ।” उणा० ४ । ८६ । इति अम्बच् । स्थादे-

शब्द ।) प्रकाण्डरहितह्वः । स तु भ्रिष्टि-
कादिः । तत्पर्यायः । गुल्फः २ । इत्यमरः ॥ २॥

४ । ८ ॥ ढपादिः । तत्पर्यायः । गुल्फः २ ।

इति चामरः ॥ गुल्फः ३ । इति तट्टीका ॥

विटपः ४ । इति जटाधरः ॥

स्तम्बकारः, पुं, (स्तम्बं करोतीति । स्तम्ब + क +
स्तम्बकशतोर्नि ।” ३ । २ । २४ । इति इन् ।)

धान्यम् । इत्यमरः ॥ २ । ८ । २१ ॥ अपि च ।

“पुंसि स्तम्बकरिर्धान्यं द्रोहिर्ना धान्यमात्रको”
इति शब्दरत्नावली ॥

स्तम्भन

स्तम्बकारः, त्रि, (स्तम्बं करोतीति । क + कच् ।)
गुल्फकारकः । स्तम्बशब्दात् क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

स्तम्बघनः, त्रि, (स्तम्बः हन्यतेऽनेनेति । स्तम्ब +
हन् + “स्तम्बे क च ।” ३ । १ । ८३ । इति चकारात्

अप् घनादेशश्च ।) ढपाद्यम् स्तनकारिण-
यादिः । तत्पर्यायः । स्तम्बघ्नः २ । इत्यमरः ॥

३ । २ । ३५ ॥ स्तम्बहननः ३ । इति सारसुन्दरी ॥

स्तम्बघ्नः, त्रि, (स्तम्बो हन्यते येनेति । स्तम्ब +
हन् + “स्तम्बे क च ।” ३ । १ । ८३ । इति कः ।)

स्तम्बघनः । इत्यमरः ॥ ३ । २ । ३५ ॥

स्तम्बपूः, [र] स्त्री, (स्तम्भानां पूरिव ।) पुरीमेदः ।

तत्पर्यायः ।

“तामलिसं दामलिसं तामलिसौ तमालिनी ।
स्तम्बपूष्पिण्यगृहश्च स्वादिदर्भा तु कुण्डिनम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

स्तम्बहननः, त्रि, (स्तम्बो हन्यतेऽनेनेति । हन् +
करणे ल्यट् ।) स्तम्बघनः । इत्यमरटीकासार-

सुन्दरी । ३ । २ । ३५ ॥

स्तम्बरमः, पुं, (स्तम्बे रमते इति । स्तम्ब + रम +
“स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ।” ३ । २ । १३ । इत्यच् ।

“तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।” ६ । ३ । १४ । इति

समस्या अलुक् ।) हस्तौ । इत्यमरः ॥ २ । ८ । ३५ ॥

(यथा, रघुः । ५ । ७२ ।

“शय्यां जहात्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बरमा मुखरन्मृजलकर्षिणस्ते ॥”)

स्तम्भ, ग न उ रोधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(क्रा० स्वा० च०-पर०-सक०-सेट् ।) क्वावेट् ।

ग, स्तम्भाति । न, स्तम्भोति । उ, स्तम्भित्वा ।

स्तम्भा । रोधनमावरणम् । इति दुर्गादासः ।

सौत्रधातुरयम् ॥

स्तम्भः, पुं, (स्तम्भातीति । स्तम्भ + पचाद्यच् ।)

स्थूणा । याम इति खुं टो इति च भाषा ।

जङ्घीभावः । स तु निष्पत्तिभता । इत्यमर-

भरती । ३ । १ । ३४ ॥ (यथा, माघः । ५ । ४८ ।

“स्तम्भं महान्तमुचितं सहसा सुमोच
दानं ददावतितरं सहसायहस्तः ।

बह्वापराणि परितो निगडान्यलावीत्
स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः ॥”

“महान्तं स्तम्भं आलानं जायच्च सहसा
सुमोच । स्तम्भः स्थूणाजङ्घीरिति विश्वः ।”

इति तट्टीका ॥ काण्डम् । यथा, रघुः । ५ । १५ ।

“भारन्यकोपात्तफलप्रसूतिः
स्तम्बे न नोवार इवावविष्टः ॥”)

स्तम्भकरः, पुं, (करोतीति । क + कच् । स्तम्बस्य
करः ।) वेष्टनम् । इति केचित् ॥ स्थूणाकारकं

जायकारके च त्रि ॥

स्तम्भकौ, [नृ] पुं, वाद्यविशेषः । इति केचित् ॥

स्तम्भनं, स्त्री, (स्तम्भ + ल्यट् ।) जङ्घीकरणम् ।

यथा, वगलामुखीस्तोत्रे ।

“दृष्टस्तम्भनमुपविप्रमनं दारिद्र्यविद्रातयम् ॥”

षट्कर्मोन्तगताभिचारकर्मविशेषः । यथा,—

स्तम्भनः

“उल्लङ्घकायोः पक्षी गृहीत्वा मन्त्रवित्तमः ।

आलिख्य वै शरावे निशयाच्च साध्याक्षर-

संपुटितम् ॥

मन्त्रं स्थापितपवनं सहस्रजतं चतुस्रथे निखनेत्

स्तम्भनमितदवश्यं भविता जगताच्च नात्र

सन्देहः ॥”

स्थापितपवनं कृतप्राणप्रतिष्ठम् ।

“कृत्वा प्रतिक्रितिमयवा

श्मशानाङ्गारकेशशववसनजाम् ।

सम्यग्धितपवनां

हृत्तनाक्षीं समन्त्रललाटाम् ॥

वसनाधिष्ठितपवनां

सहस्रजतां तदुल्कया वसनाम् ।

दग्धां कृत्वा निखनेत्

श्मशानदेशे सपदि वाक्स्तम्भः ॥

आलिख्य चेटकायुगले मन्त्रं सनामपुटितम् ।

निशया निशौककाले सहस्रजतं प्रतिष्ठित-

प्राणम् ॥

बन्धनमतितीक्ष्णतरं स्तम्भनमतितीक्ष्णाम्बु-

निःक्षिप्तम् ।

लिखितमन्त्रचितामयकीलकं,

सहितकर्मा सनाम समाकृतम् ॥

कृतजपं त्रिसहस्रकसंख्यया

पथि खनेदथ याननिवारणम् ।

विहितनिखतरौ रिपुनामयुतं

मनुमिमं निशया कृतनामकम् ।

नवसहस्रजपादिसमाधितं

पथि खनेदथ सैन्यनिरोधनम् ॥”

इति स्तम्भनम् ॥

इति फेत्कारिणीतन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥

अथाग्निस्तम्भनम् ।

“मालूरस्य रसं गृह्य जलौकां तत्र पेषयेत् ।

हस्ती तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥

शास्त्रालोरसमादाय खरसूत्रे निधाय तम् ।

अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥

वायसी उदरं गृह्य मण्डकवसया सह ।

गुडिकां कारयेत्तेन ततोऽग्नीं प्रक्षिपेद्दशी ॥

एवमेतत्प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥

रक्तपाटलमूलान्त्तु अवष्टब्ध मूलकैः ।

दिव्यं स्तम्भयते क्षिप्रं पयः पिण्डं जलान्तकम् ॥

मुण्डीतकवचाकुण्डं मरोचं नागरं तथा ।

चर्चित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत्

गोरोचनां भृङ्गराजं चूर्णीकृत्य घृतं समम् ।

दिव्यस्तम्भश्च पोत्वा स्यात् मन्त्रे णानेन वै तथा

ॐ ह्रीं अग्निस्तम्भनं कुरु ॥ ॐ नमो भगवते

जलं स्तम्भय स्तम्भय सं समं सक्ते कक्ते कचर ।

जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ॥”

इति गारुडं पूर्वखण्डे । १८६ । ११—१८ ॥

प्रकारान्तरं षट्कर्माशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्तम्भनः पुं. (स्तम्भयतीति । स्तम्भ + णिच् + ल्युः ।)

कामदेवस्य पञ्चवाषाण्तरगत-वाण-विशेषः ।

यथा,—

“उन्मादनः शोषणश्च तापनस्तम्भनस्तथा ।

सम्प्रीडनश्च पक्षैते विख्याताः कामशायकाः ॥”

इति जटाधरः ॥

(स्तम्भके, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“कषायः संयादको रोपणः स्तम्भनः शोधनो

लेखनः शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति ॥”)

स्तम्भितः, त्रि. जडोभूतः । जडोक्तः । इति स्तम्भ-

शब्दात् इतोऽस्य जाते इतप्रत्ययेन स्तम्भधातोः

क्तप्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥

सरिमा, (नृ. पुं. (स्तृणोति आच्छादयतीति ।

स्तृ + “हृष्टृहृष्टाभ्य इमणिच्” उणा० ४ ।

१४१ । इति इमणिच् ।) तत्पम् । इत्युणादि-

कोषः ॥

स्तरो, स्त्री, (स्तृणोति आच्छादयतीति । स्तृ +

“आन्तुस्तृन्दिभ्य ईः” उणा० ७ । १५८ ।

इति ईः ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्तवः, पुं. (स्तृयतेऽनेनेति । स्तृ + ण्यप् ।) प्रशंसा ।

तत्पर्यायः । स्तोत्रम् २ तुतिः ३ स्तुतिः ४ ।

इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ स्तवनम् ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ वर्षः ६ । इति जटाधरः ॥

(यथा, हरिवंशे । १२८ । २८ ।

“तुष्टाव च तमोशानं मारीचः कश्यपस्तदा ।

वेदोक्तैः स्वकृतैश्चैव स्तवैः स्तुत्यं जगद्गुरुम् ॥”)

स्तवकः, पुं. (तिष्ठतीति । स्था + “स्थः स्तोऽम्ब-

जवकौ” उणा० ४ । ८६ । इति अवकः

धातोश्च स्तादेशः ।) गुच्छकः । इत्यमरः ।

२ । ४ । १६ ॥ “इह स्तवके यलो इति ख्याते

बहुभिः पुण्यैः फलेष्वा संवाधः पञ्चवयव्यः

गुच्छः । गूयते ध्वन्यते भ्रमरैरच गुच्छः । गु

घु ङ ङ ध्वनौ नास्तीति ङक् ।

‘पुण्यादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकलापयोः ।’

इति चवर्गान्तेषु रन्तिदेवः ॥

‘स्यात् गुच्छः स्तवके स्तव्ये हारभेदकलापयोः ॥’

इति चवर्गद्वितीयान्ते मेदिनी ॥

स्वार्थं के गुच्छकः गुत्सकः इति च पठन्ति । तदा

बुध्यति वेष्टते इति गोधन्ते क्रीडन्ति भ्रमरा

अत्रेति वा गुत्सः । गुध्य वेष्टे गुध्य ङ क्रीडे

इत्यस्माद्वा नास्तीति सः । स्वार्थं कः गुत्सकः ।

‘स्तवके हारभेदे च गुत्सः स्तव्ये च कीर्तितः ॥’

इति दन्त्यान्तेषु रुद्रः ।

‘गुत्सः स्यात् स्तवके स्तव्ये हारभेदग्रन्थि-

पर्यायोः ।’

इति दन्त्यसान्तेषु मेदिनी ।

‘मुकुरः कुट्टमलक्ष्मापि स्तवको गुत्सकाविति ॥’

इति हड्डः ।

स्तृयते इति स्तवकः । घृज ल स्तृती अल् स्तवः

स्वार्थं अभिधानात् नित्यकः । इति भरतः ॥ *

स्तुतिः । इति विश्वः ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । समूहः ।

इति केचित् ॥ स्तवकारके, त्रि ॥

स्तवरकः, पुं. स्तवरकः । इति केचित् ॥

स्तावः, पुं. स्तवः । स्तुधातोर्भावे घञ् प्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥

स्तुनकः

स्तावकः, त्रि. (स्तौतीति । स्तृ + ल्युक् ।) स्तव-

कर्त्ता । स्तुधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,

भागवते । ४ । १५ । २१ ।

“स्तावकान् तानभिप्रेत्य पृथुर्वेण्यः प्रतापवान् ।

मेघनिष्ठादया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥”)

स्तिमितः, त्रि. (स्तिम + क्तः ।) अचञ्चलः । (यथा,

रघुः । १३ । ४८ ।

“एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा

सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनौ भाति नगोपकण्ठे

मुक्तावली कण्ठगतैव भूमेः ॥”

षाद्रः । यथा, “स्तिमितोऽचञ्चलाद्रयोः ।”

इति मेदिनी ॥

स्तिम्भिः, पुं. (स्तम्भातीति । स्तम्भ + “क्रमित-

मिश्रतिस्तम्भामत इच्च ।” उणा० ४ । १२१ ।

इति इन् अत इच्च ।) समुद्रः । वाधा । इत्यु-

णादिकोषः ॥

स्तीर्त्विः, पुं. (स्तृणातीति । स्तृ + “स्तृज्जृग्-

स्तृजागृभ्यः क्षिन् ।” उणा० ४ । ५४ । इति

क्षिन् ।) नभः । रुधिरम् । लणजातिः । अध्वर्युः ।

पयः । शक्रः । इति संचितसारोणादिहृत्तिः ॥

स्तुतः, त्रि. (स्तृ + क्तः ।) स्तुतिविषयः । तत्-

पर्यायः । ईलितः २ शस्तः ३ पणायितः ४

पनायितः ५ प्रणुतः ६ पणितः ७ पणितः ८

अपिगोर्णः ९ वर्णितः १० अभिष्टुतः ११ । इत्य-

मरः । ३ । २ । ११० ॥ गोर्णः १२ ईडितः १३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ तुतः १४ । इति जटाधरः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । २८४ । १८ ।

“नमः स्तुताय स्तुत्याथ स्तुयमानाय वै नमः ॥”)

स्तुतिः, स्त्री, (स्तृ + क्तृन् ।) स्तवः । इत्यमरः ।

१ । ६ । ११ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ११६ ।

“इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया

यदध्विमप्युत्तरलोकरोति ॥”)

दुर्गा । यथा,—

“स्तुतिः मिद्विरिति ख्याता त्रिययाः संश्रयणाच्च

सा ।

लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा काम्तिरुच्यते”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

स्तुतिपाठकः, पुं. (स्तुतिं पठतीति । पठ + ल्युक् ।)

राजादेयानादीं वाच्यस्तुतिकर्त्ता । तत्पर्यायः ।

वन्द्यो २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥ लम्बः ३

स्तुतिव्रतः ४ सूतः ५ मागधः ६ मधुकः ७ ।

इति जटाधरः ॥ प्रातर्गयः ८ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

स्तुतिव्रतः, पुं. (स्तुतिरेव व्रतं यस्य ।) स्तुति-

पाठकः । इति जटाधरः ॥

स्तुत्यः, त्रि. स्तवनीयः । स्तुधातोः क्यप्रत्ययेन

निष्पन्नः । इति मुग्धबीधध्याकरणम् ॥ (यथा,

रघुः । ४ । ६ ।

“परिकल्पितसान्निध्या काले काले च बन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिद्वरतस्थे सरस्वती ॥”)

स्तुनकः, पुं. क्षागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्तुभ, ग न उ रोधने । सौवधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-स्वा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) दन्त्यादिः । पञ्चमस्वरौ । ग, स्तुभाति । न, स्तुभोति । उ, स्तुभित्वा स्तुब्धः । रोधनमावरणम् । इति दुर्गादासः ॥

स्तुभः, पुं, क्रागः । इत्यमरटीकायां भरतः २ । ८ । ७६ ॥ (अग्निविशेषः । यथा, महाभारते । २ । २२० । १४ ।

“चातुर्मास्यं पु नित्यानां ऋषिषां योनिरग्रहः । चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयः स्तुभः ॥”

स्तुवेयः, पुं, (स्तुयते इति । स्तु + “स्तुवः क्य-च्छन्दसि ।” उणा० ३ । ८८ । इति क्येयः । कित्वाद्गुणाभावे सत्युवडादेशः ।) इन्द्रः । इत्यणादिकोषः ॥

स्तुपेयः, त्रि, श्रेष्ठः । उत्तमः । वैदिकशब्दोऽयम् । पुधातोरीणादिकमेयप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामृणादिहृत्तिः ॥

स्तूप, क उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पष्ठस्वरौ । उच्छ्रायो राशो-करणम् । स्तूपयति धान्यं कृषकः । तुष्टूपयि-षति । इति दुर्गादासः ॥

स्तूप, य इर उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) पष्ठस्वरौ । य, स्तूपयति । इर, अस्तूपत् अस्तूपीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिंश उ इत्यन्ये । अतुस्तूपत् । इति दुर्गादासः ॥

स्तूपः, पुं, (स्तुयते इति । स्तु + “स्तुवोदोर्घया” उणा० ३ । २५ । इति पः दीर्घश्च ।) मृदादि-कूटः । राशोक्ततत्त्विकादिः । इति पुलिङ्ग-संग्रहे अमरः । ३ । ५ । १८ ॥ संघातः । निष्प्रयोजनम् । बलम् । इति संक्षिप्तसारोणादि-हृत्तिः ॥

स्तु, न प्रीतिरक्षाप्राणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर०-सक०-अक०-च-अनिट् ।) न, स्तुणोति । इति दुर्गादासः ॥

स्तु, न अ स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) न अ, स्तुणोति स्तुणुते स्तुतिराच्छादनम् । इति दुर्गादासः ॥

स्तुच्च, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) सममस्वरयुक्तमध्यः । स्तुच्चति । तगैस्तुच्चते । इति दुर्गादासः ॥

स्तुङ्, ऊ श वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-वेट् ।) ऊ, अस्तुङ्गीत् अस्तुच्चत् । श, स्तुङ्गति । तिस्तुङ्गयिषति । इति दुर्गा-दासः ॥

स्तु अ गि छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) अ गि, स्तुणाति स्तुणोति स्तोत्रं स्तोत्रिणः । इति दुर्गादासः ॥

स्तुङ्, ऊ श वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-वेट् ।) ऊ, अस्तुङ्गीत् अस्तुच्चत् । श, स्तुङ्गति । तिस्तुङ्गयिषति । इति दुर्गादासः ॥

स्तेन, त् क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चदन्त-चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अतिस्तेनत् धनं चौरः । इति दुर्गादासः ॥

स्तेनं, क्ली, (स्तेनत् क चौर्ये + भावे ञच् ।) स्तेयम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । २४ ॥

स्तेनः, पुं, (स्तेनयतीति । स्तेन + पचाद्यच् ।) चौरः । इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥ तस्य दण्ड-निर्णयो यथा,—

“स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये । परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानां निग्रहे नृपः । स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रञ्च वर्धते ॥ अन्नादे भूणञ्चा मार्षि पत्न्यौ भार्यापचारिणी । गुरौ शिष्यश्च याव्यश्च स्तेनो राजनि-किल्बिषम् ॥

यस्तु तान्युपकल्पमाणि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः । तमायं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चौरयेदगृह्णात् ॥ येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥

तद्द्वैदिकपर्यायः । तपुः १ तक्का २ रिभ्वा ३ रिपुः ४ रिक्का ५ रिङ्गायाः ६ तायुः ७ तस्करः ८ वनगुः ९ हुरिश्च १० मुषीवान् ११ मलिङ्गुवः १२ अघशंसः १३ ठकः १४ । इति चतुर्दशैव स्तेननामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । २४ ॥ * ॥ देवायानिविद्यान्नादिभोक्ता । यथा, श्रीभगवद्गोतायाम् । ३ । १२ ।

“इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञ-भाविताः । तेह्यंत्तानप्रदायेभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥”

स्तेप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) एकादशस्वरौ । क, स्तेप-यति । तिस्तेपयिषति । इति दुर्गादासः ॥

स्तेमः, पुं, (स्तिम आर्द्रं + घञ् ।) आर्द्राभावः । इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥

स्तेयं, क्ली, (स्तेनस्य भावः कर्म वा । स्तेन + “स्तेनाद्यन्तलोपश्च ।” ५ । १ । १२५ । इति यत् । नलोपश्च) चौर्यम् । तत्तु चौरस्य भावः तस्य कर्म च इत्यमरभरती । २ । १० । २५ ॥ तस्य लक्षणं यथा, प्रायश्चित्तविवेकः ।

“प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा यत् परद्रव्यहरणं स्तेयं तत् परिकीर्तितम् ॥”

तत्करणे नरकं प्रतिप्रसवश्च यथा,—

व्यासोवाच ।

“न हिंस्यात् सर्वभूतानि नानृतश्च वदेत् कचिन् नाहितं नाप्रियं वाक्यं न स्तेनः स्यात् कदाचन दणं वा यदि वा शाकं मृदं वा जलमेव वा । परस्यापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥ न रात्रौ प्रतोयत्तुल्लोयाञ्च मृदपतितादपि । न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् वञ्चयेद्बुधः ॥ नित्यं याचनको न स्यान्न पुनस्तत् प्रयाचयेत् ॥ न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मसं विषमुच्यते । देवस्यैवापि यत्नेन सदा परिहरिष्यतः ॥

पुण्ये शाकीदके काष्ठे तथा मूले फले हवि । अदत्तादानमस्तेयं मनुराह प्रजापतिः ॥ यज्ञोत्थानि पुण्याणि देवार्चनविधौ हिजेः । भैकस्यादेव नियतमननुज्ञाय केवलम् ॥ दणं काष्ठं फलं पुण्यं प्रकाशं वे हरेद्बुधः । धर्मार्थं केवलं याह्यमन्यथा पतितो भवेत् ॥ तिलमुह्यवादीनां मुष्टिर्ग्राह्या पथि स्थितेः । बुधार्त्तैर्नान्यथा विप्र विधिविद्विरिति स्थितिः ॥ इति कौर्म्य उपविभागे । १६ । १—१० ॥

स्तेयप्रायश्चित्तं यथा,—

“एतेर्ब्रतैरपीह स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् । स्तेयदोषापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ धान्यान्यधनचौर्याणि कृत्वा कामात् हिजो-त्तम । स्वजातीयगृहादेव कच्छार्द्धेन विशुध्यति ॥ मनुष्याणाम्नु हरणे स्त्रोणां चेत्यगृहस्य च । कूपवापीजलानाञ्च शुद्धिश्चाग्राधणं स्मृतम् ॥ द्रव्याणामग्निसाराणां स्तेयं कृतान्यविश्रमनः । चरेत् सान्तपनं कच्छं तत्पापपरिशुद्धये ॥ भक्षभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य तु । पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ दणकाष्ठद्रुमाणान्तु पक्वानस्य गुडस्य तु । तैलचर्मामिषाणान्तु त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य तु । अयस्कान्स्योपलानाञ्च द्वादशाहं कणान्नमुक् ॥ कार्पासकौटकोर्णाणां हिशफैकशफस्य च । पक्षिगन्धौषधानाञ्च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः ॥ एतेर्ब्रतैर्व्यपोहेत पापं स्तेयकृतं बुधः ॥”

इति मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥ * ॥

स्तेयस्य दण्डविधिर्दण्डशब्दे द्रष्टव्यः । सुवर्ण-स्तेयप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्तेयी, [न्] पुं, (स्तेयमस्यास्तीति । इनिः । चौरः । यथा । सुमन्तुः । सुवर्णस्तेयी मामं सावित्राष्टसहस्रं आज्याहुतीर्जुहुयात् त्रिरात्र-मुपवसेत् तप्तकच्छेण वा पूतो भवति । इति प्रायश्चित्तविवेकः । स्वर्णकारः । इति केचित् ॥

स्तेनं, क्ली, (स्तेनस्य चौरस्य भावः कर्म वा) स्तेन + ञच् । चौर्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । २५ ॥

स्तैन्यं, क्ली, (स्तेनस्य भावः कर्म वा । स्तेन + ञच् ।) चौर्यम् । इत्यमरभरती । २ । १० । २५ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७२ । ७ ।

“इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् संस्पृशेदौटशी भावः शुचिं स्तेन्यमिवावृतम् ॥”

स्तैन्यः, पुं, (स्तेन एव । स्वार्थे ञञ् ।) चौरः । इति शब्दरत्नावली ॥

सौमित्यं, क्ली, (स्तिमितस्य भावः । स्तिमत + ञच् ।) जडता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्द्रत्वम् । यथा, “सौमित्यं स्तिमितो वेगः ।” इति वैद्यमाधवकरसंगृहीतहृत्विनिश्चयस्य ज्वराधिकारे । “सौमित्यमङ्गस्यार्द्रपटावगुण्डितत्वमिव ॥” इत्यस्य व्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥)

स्तोकः, पुं, (स्तुयते इति। स्तुव प्रसादे + घञ्।) चातकः। इति मेदिनी ॥ विन्दुः। कणा। इति केचित् ॥ (यथा, मार्कण्डेये ४८।५८। “हृष्टावहृष्टैरभवत् स्तोतः स्तातानि निष्कगाः। ये पुरस्तादपां स्तोका आपन्नाः पृथिवीतले॥”) तथा च भागवते। ८।६। ४८।
“एवं गृहेष्वभिरतो विषयान् विविधैः सुखैः। सेवमानो न चातुष्यादायस्तोकेरिवानलः॥”) स्तोकः, त्रि, (स्तु + घञ्।) अन्नः। इत्यमरः। ३।१६१॥ (यथा, महाभारते १।१।२१८। “सञ्जयेवर्गते प्राणोऽस्य तमुच्छ्वासि मारिचम्। स्तोकां ह्यपि न पश्यामि फलं जौवितधारणे॥”) स्तोककः, पुं, (स्तोक एव। स्वार्थे कन्।) चातक-पक्षी। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। १२।६०। “रक्तानि हृत्वा वांसांसि जायते जौवजौवकाः। ह्रको मृगं व्याघ्रोऽङ्गं फलमूलान्तु मर्कटः। स्तोमस्तोमको वारि यानान्युष्टः पशुनजः॥”) स्तोता, [ऋ]त्रि, (स्तौतीति। स्तु + ण्वल्।) स्तवकर्ता। ऋधातोऽस्तुण्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८।४४। १८।

“स्तोता स्यां तव शर्मणि॥”) तद्देविकपर्यायः। रभः १ जरिता २ कारः ३ नदः ४ स्तामुः ५ कीरिः ६ गौः ७ सूरिः ८ नादः ९ छन्दः १० स्तुप् ११ रुद्रः १२ क्षपण्युः १३। इति त्रयोदश स्तोतृनामानि। इति वेदनिर्घण्टौ। ३।१६॥ (विष्णुः। इति महाभारतम्। १३।१४८। ८६॥)

स्तोत्रं, क्ली, (स्तूयतेऽनेनेति। स्तु + “दाक्नीशस-युज्येति।” ३।२। १८२। इति ङ्।) स्तवः। इत्यमरः। १।६। ११॥ तच्चतुर्विधं यथा, मात्से १२१ अध्याये। “अत्र वो वर्णयिष्यामि विधिं मन्वन्तरस्य तु। ऋचो यजुषि सामानि तथावत् प्रति देवतम्। विधिहोत्रं तथा स्तोत्रं पूर्ववत् संप्रवर्तते॥ द्रव्यस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं विधिस्तोत्रं तथैव च। तथैवाभिजनस्तोत्रं स्तोत्रमेतच्चतुष्टयम्॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा भेदाद्भवन्ति ये। प्रवर्तयन्ति तेषां वै ब्रह्मस्तोत्रं पुनः पुनः॥”

स्तोभः, पुं, (स्तुभ + घञ्।) सामावयवविशेषः। स तु गीतालापपूरणाक्षरः। स च त्रयोदशविधो यथा। अयं वावलोको हाउकारो १ वायुर्हा-इकारो २ चन्द्रमाशयकारः ३। आलेहकारो ४ ऽग्निरोकारः ५ आदित्य ऊकारः ६। निहव एकारो ७ विश्वे देवा औहोइकारः ८ प्रजा-पतिर्हकारः ९। प्राणः स्वरः १० ऽनं या ११ वाग्विराड्निरुक्त १२ क्षयोदशः स्तोभः सञ्चरो हुंकारः १३। दुग्धे ऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादी भवति य एतामेवं सान्ना-मुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद। इति छान्दोग्योप-निषद्वाङ्मये प्रथमप्रपाठकः समाप्तः॥ *॥

अथ भाष्यम्। भक्तिविषयोपासनं सामा-वयवसम्बन्धमित्यतः सामावयवान्तरस्तोभाक्षर-

विषयाण्युपासनान्तराणि संज्ञितान्युपदिश्यन्ते। अनन्तरं सामावयवसम्बन्धत्वाविशेषादयं वावाय मेव लोको हाउकारः स्तोभो रथन्तरे सान्नि प्रसिद्ध इयं वै रथन्तरमित्यस्मात् सम्बन्ध-सामान्याहाउकारः स्तोभोऽयं लोक इत्येव-मुपासीत। १।

वायुर्हाइकारो वामदेव्ये सामनि हाइकारः प्रसिद्धो वायुसम्बन्धश्च वामदेव्यस्य सान्नो योनि-रित्यस्मात् सामान्याहाइकारं वायुदृष्ट्यो-पासीत। २।

चन्द्रमा अथकारः चन्द्रदृष्ट्या अथकारमुपा-सीत अत्र होदं स्थितमब्राह्मा चन्द्रः यकारा-कारसामान्याश्च। ३।

आत्मा इह कार इहेति स्तोभः प्रत्यक्षो ह्यात्मा इहेति व्यपदिश्यते इहेति च स्तोभः। ४।

तत्सामान्यादिग्नौकार इति। इ निधा-नानि चान्तेयानि सर्वाणि सामानीत्यतः। ५।

तत्सामान्यादादित्य ऊकारः। उच्चैर्दृष्टं सन्तं आदित्यं गायत्र्याकारयायं स्तोभश्चादित्यं देवत्ये सान्नि स्तोभ इत्यादित्य ऊकारः। ६। निहव इत्याह्वानमेकारस्तोभः एहोति चाह्वय-न्तीति। ७।

तत्सामान्यादिष्वे देवा औहोइकारो वैश्व-देव्ये सान्नि स्तोभस्य दर्शनात्। ८।

प्रजापतिर्हकार अनिरुक्ताहकारस्य चाव्यक्तत्वात्। ९।

प्राणः स्वरः स्वर इति स्तोभः प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात्। १०।

अनं या या इति स्तोभोऽनं अत्रेन होदं यातोत्यतः। ११।

तत्सामान्यात् वागिति स्तोभो विराड्न्नं देवताविशेषो वा वैराजो सान्नि स्तोभदर्शनात् अनिरुक्ताव्यक्तत्वात् इदञ्चदञ्चेति निर्वृत्तं न शक्यत इत्यतः। १२।

सञ्चरो विकल्पमानस्वरूप इत्यर्थः कोऽसावि-त्याह हुंकारोऽव्यक्तो ह्ययतोऽनिरुक्ताविशेष एवोपास्य इत्यभिप्रायः॥ १३॥

स्तोभाक्षरोपासनाफलमाह। दुग्धे ऽस्मै वाग्-दोहमित्याद्युक्तार्थं य एतामेवं यथोक्तलक्षणं सान्नां सामावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषदं दर्शनं वेद तस्यैतत् यथोक्तं फलमित्यर्थः। द्विर-भ्यामोऽध्यायपरिसमाप्तार्थः सामावयवविषयोपासनाविषयः परिसमाप्त्यर्थो वेति॥ *॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिश्यस्य परम-हंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवत्-पादस्य कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विषये प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः॥ *॥ *॥ जैलनम्। स्तम्भ-नम्। इति हेमचन्द्रः॥ अपि च। साङ्ख्यं पारिहास्यं वा स्तोभं जैलनमेव वा। वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः॥

इति श्रीभागवते। ६। २। १४॥

“साङ्ख्यं पुञ्जादौ साङ्केतितम्। पारिहास्यं परि-

हासेन कृतम्। स्तोभं गीतालापपूरणार्थं कृतम्। जैलनं किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुण्ठनामोच्चारणम्।” इति तट्टीकायां श्रीधर-स्वामी ॥

स्तोम, त् क आघने। इति कविकल्पद्रुमः॥ अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्। अतुस्तोमत्। इति दुर्गादासः॥

स्तोभं, क्ली, (स्तूयते इति। स्तु + “अर्त्तिस्तुस्तु-सिति।” उणा० १। १३८। इति मन्।) मस्तकम्। धनम्। शय्यम्। लोहापदण्डः। वक्रो, त्रि। इति केचित्॥

स्तोमः, पुं, (स्तु + मन्।) समूहः। इत्यमरः। २।५। ३८॥ (यथा, उत्तररामचरिते। १५६ “ऋषोणासुप्रतपसां यमुनातोऽरवासिनाम्। लवणत्रासितः स्तोमस्त्रातारं त्वामुपस्थितः॥”) यज्ञः इति हेमचन्द्रः॥ स्तवः। इति चामरः। ३। ३। २४१॥

स्तौपिकं, क्ली, बुद्धद्रव्यविशेषः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ ओवा इति हिन्दी भाषा॥ स्नानं, क्ली, (स्नै + क्तः।) स्निग्धम्। प्रति-ध्वानम्। घनत्वम्। (यथा, उत्तररामचरिते। २५६।

“दधति कुहरभाजामत्र भङ्गुकयूना-मनुरसितगुरुणि स्नानमम्बुजतानि॥”) आलस्यम्। इति विश्वमेदिनी ॥

स्नानः, चि, संहतिकर्ता। ध्वनिकर्ता। इति स्थेधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

स्तोनः, पुं, (स्त्यायतीति। स्तै + “श्यास्त्याङ्गञ-विभ्यइनच्।” उणा० २। ४६। इति इनच्।) चौरः। असृतम्। इत्युणादिकोषः॥

स्तै संहती। ध्वनी। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर०-अक०-अनिट्।) दन्त्यादिरन्तः स्त्याय-युक्ततमध्यः। स्त्यायति तिस्त्यासति। इति दुर्गा-दासः॥

स्त्री, स्त्री, (स्त्यायति गर्भो यस्यामिति। स्तै + “स्त्यायतेः ङट्।” उणा० ४। १६५। ङट्। ङित्त्वात् ङित्त्वापः। ङित्त्वात् ङीप्।) स्तन-योऽन्यादिमतो। तत्पर्यायः। योषित् २ अथला ३ योषा ४ नारी ५ सोमन्तिनी ६ बधूः ७ प्रतीप-दर्शिनी ८ वामा ९ वनिता १० महिला ११ इत्यमरः। २। ६। २॥ प्रिया १२ रामा १३ जनिः १४ जनी १५ योषिता १६ जोषित् १७ जोषा १८ जोषिता १९ वनिका २० मह-लिका २१ महिला २२। इति शब्दरत्नावली॥ शब्दरो २३ सिन्दूरतिलका २४ सुभ्रूः २५ इति जटाधरः॥ सुनयना २६ वामहृत् २७ अङ्गना २८ ललना २९ काम्ना ३० पुरन्ध्री ३१ वरवर्णिनी ३२ सुतनुः ३३ तन्वी ३४ तनुः ३५ कामिनी ३६ तन्वणी ३७ रमणी ३८ कुरङ्गनयना ३९ भीरुः ४० भाविनी ४१ विलासिनी ४२ प्रमदा-म्बिनी ४३ मत्तकासिनी ४४ सुनेता ४५ प्रमदा-

४६ सुन्दरी ४७ अक्षितभः ४८ ललिता ४९ वासिता ५० भामिनी ५१ वरारोहा ५२ नताङ्गी ५३ त्रिनता ५४ वरा ५५ श्यामा ५६ चारुवर्चना ५७। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सा चतुर्विधा । पद्मिनी १ चित्रिणी २ शङ्किनी ३ हस्तिनी ४ । तासां लक्षणानि यथा,—

“भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्राया
अविरलकुचयुग्मा दोषकेशी कशाङ्गी ।
सुदुवचनसुशीला नृत्यगीतानुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥ १ ॥
भवति रतिरसज्ञा नातिदोर्घा न खल्वी
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी ।
कठिनघनकुचाश्या सुन्दरी सा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥ २ ॥
दोर्घा सुदोर्घमयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।
रक्षात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सन्धोगकेलिरसिका किल शङ्किनी सा ॥ ३ ॥
स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा
स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला ।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च
नितम्बखल्वी खलु हस्तिनी सा ॥ ४ ॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मोनगन्धा च चित्रिणी ।
शङ्किनी क्षारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी ॥
शशकं पद्मिनी तुष्टा मृगं तुष्टा च चित्रिणी ।
हृषभं शङ्किनी तुष्टा हयं तुष्टा च हस्तिनी ॥
पद्मिनी शशयोर्योनिमदृकी चतुरङ्गुली ।
चित्रिणीमृगयोर्योनिमदृकी च तथाविधी ॥
शङ्किनीहृषयोरष्टाङ्गुली तावेव सम्प्रती ।
हस्तिनीवाजिनोरेव तावेव द्वादशाङ्गुली ॥”

नस्या भवस्था यथा,—
“सा षोडशात् भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशत् यावत् प्रौढा वृद्धा ततः परम् ॥”

इति रसमञ्जरी ॥ * ॥

“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणधारिणी
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशत् ॥
निदाघशरदोब्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
ह्रस्वस्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥
नार्त्तवे षोडशाद्वर्षात् सप्तम्याः परतो न च ।
आयुःकामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
त्रिभिस्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत प्रमदां नरः ।
सर्वेष्वृतुषु प्रीयेधु पलाय्यासाहजहधः ॥
पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तमसतितः पुमान् ।
हावेतौ न प्रसूयेत प्रसूयेत विपर्ययात् ॥”

इति राजवल्लभे रात्रिकृत्यम् ॥ * ॥

स्त्रियाः शुभाशुभलक्षणानि यथा,—

श्रीहरिश्वाच ।

“यस्यास्तु कुक्षिताः केशा मुखश्च परिमण्डलम्
नाभिश्च दक्षिणावर्त्ता सा कन्या कुलवर्द्धिनी ॥
या च काञ्चनवर्णाभा रक्तहस्तसारुहा ।
सहस्राणाम् नारीणां भवेत् सापि पतिव्रता ॥
वक्रकेशा च या कन्या मण्डलाक्षी च या भवेत्

भर्ता च स्त्रियते तस्या नियतं दुःखभागिनी ॥
पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा ।
विशालनेत्रा विम्बीठी सा कन्या लभते सुखम् ॥
रेखाभिर्बहुभिः क्लेशं स्वल्पाभिर्धनहीनताम् ।
रक्ताभिः सुखमाप्नोति कृष्णाभिः प्रेम्णतां व्रजेत् ॥
कार्यंऽपि मन्त्री पत्नी स्यात् सखी स्यात्

करणेषु च ।

स्त्रीहेषु भार्या माता स्यात् वेश्या च शयने
शुभा ॥

अक्षुण्णं कुण्डलं चक्रं यस्याः पाणितले भवेत् ॥
पुस्तकान्तरे चक्रं स्थाने ह्रत्त्वमिति च पाठः ।
“पुत्रं प्रसूयते नारी नरेन्द्रं लभते पतिम् ॥
यस्यास्तु रोमशो पाश्वरी रोमशो च पयोधरी ।
उन्नतो चाधरोक्षो च क्षिप्रं मारयते पतिम् ॥
यस्याः पाणितले रेखा प्राकारं तोरणं भवेत् ।
अपि दासकुले जाता राज्ञीत्वमुपगच्छति ॥
उहत्तकपिला यस्या रोमराजो निरन्तरम् ।
अपि राजकुले जाता दासोत्वमुपजायते ॥
यस्या अनामिकाङ्गुली पृथिव्यां नैव तिष्ठतः ।
पतिं मारयते क्षिप्रं स्वातन्त्र्येणैव वर्त्तते ॥
यस्या गमनमात्रेण भूमिकम्पः प्रजायते ।
पतिं मारयते क्षिप्रं क्लेशाचारेण वर्त्तते ॥
चक्षुःक्षेपेन सौभाग्यं दन्तक्षेपेन भोजनम् ।
त्वचः क्षेपेन शय्याश्च पादक्षेपेन वाहनम् ॥
स्निग्धोन्नतो ताम्रनखौ नाय्याश्च चरणौ शुभौ ।
मत्स्याङ्गु शालचिह्नौ च चक्रलाङ्गुलक्षितौ ॥
अस्त्रे दिनी सुदुतलो प्रशस्तौ चरणौ स्त्रियाः ।
शुभे जङ्घे विरोधे च उरु हस्तिकरोपमी ॥
अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं गुच्छसूतमम् ।
नाभिः प्रशस्ता गन्धोरा दक्षिणावर्त्तिका शुभा
परोमा त्रिवलो नार्या ह्रत्स्वनी रोमवर्जिता ॥

इति गारुडे नरस्त्रोलक्षणम् ६४ अध्यायः ॥
तस्याश्चरितं यथा,—

“विषकुम्भाकाररूपाममृतास्याश्च सन्ततम् ।
हृदये क्षुरधाराभां शश्वन्मधुरभाषिणीम् ॥
स्वकार्यपरिनिष्पन्नतत्परां सततं सदा ।
स्वात्ममर्लिनरूपाश्च प्रसन्नवदनेक्षणाम् ॥
श्रुती पुराणे यासाश्च चरितमनिरूपितम् ।
तासु को विश्वसेत् प्राज्ञः अप्राज्ञाश्च दुराशयाम् ॥
तासां को वा रिपुर्निघ्नं प्रार्थयन्ती नयं नवम्”
दृष्ट्वा सुवेशं पुरुषमिच्छन्तो हृदये सदा ॥
बाह्ये स्वात्मसतीत्वश्च पापयन्तो प्रयत्नतः ।
शश्वत्कामाश्च वामाश्च कामाधारां मनोहराम् ॥
बाह्ये भावं क्वादयन्तीं स्वान्तर्मथुनमानसाम् ।
कामां यमन्तीं रहसि बाह्येऽतीव सुलज्जिताम् ॥
मानिनीं मैथुनाभावे कोपनां कलहाङ्गराम् ।
सुप्रौतां भूरिसंयोगात् स्वल्पमैथुनदुःखिताम् ॥
सुमिष्टान्नात् शीततोयादाकाङ्क्षन्तीश्च मानसः ।
सुन्दरं रसिकं कामां युवानं गुणिनं सदा ॥
सुतात् परमपि स्त्रीं कुर्वन्ती रतिकर्त्तरि ।
प्राणाधिकं प्रियतमं सन्धोगकुशलं प्रियम् ।
पश्यन्तीं रिपुतुल्यं वृद्धं वा मैथुनाक्षमम् ।

कलहं कुर्वन्तीं शश्वत् तेन साहं सुकीपनाम् ॥
चर्चया भक्षयन्तीं तं कीनाश्च इव गोजरम् ।
दुःसाहसस्वरूपाश्च सर्वदोषाश्रयां सदा ॥
शश्वत् कपटरूपाश्च दुःसाध्यमप्रतीतकाम् ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां दुःस्थान्यां मोहकारि-

णीम् ॥

तपोमार्गागलां शश्वत् सुक्तिमार्गकपाटिकाम् ।
हरिर्भक्तिव्यवहृतां सर्वमायाकरणिकाम् ॥
संसारकारागारे च शश्वन्निगडरूपिणीम् ।
इन्द्रजालस्वरूपाश्च मिथ्यातिस्वरूपिणीम् ॥
विभ्रतीं बाह्यसौन्दर्यमधोऽङ्गमतिकुल्लितम् ।
बालाविष्णुपूयानामाधारं मलसंयुतम् ।
दुर्गन्धिदोषसंयुक्तां रक्ताक्तकमसंस्कृतम् ॥
मायारूपां मायिनाश्च विधिना निर्मितं पुरा
विपरूपां ममुच्छ्रामदृश्यामप्यवाञ्छिताम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्या निन्दा यथा,—
“दुर्निवार्यश्च सर्वेषां स्त्रीस्वभावश्च चापलः ।
दुःस्थान्यं योगिभिः सिद्धै रक्षामिभ्य तपस्विभिः ॥
जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैः स्त्रौरूपं मोहकारणम् ।
सर्वमायाकरणञ्च कामवर्द्धनकारणम् ॥
ब्रह्मास्त्रं कामदेवस्य दुर्भेद्यं जयकारणम् ।
सुनिर्मितश्च विधिना सर्वार्थं ब्रह्मपूर्वजम् ॥
मोक्षद्वारकवाटश्च हरिर्भक्तिविरोधनम् ।
संसारबन्धनस्तन्मरञ्जुरूपमलक्ष्मणम् ॥
वैराग्यनाशबीजश्च शश्वद्रागविवर्द्धनम् ।
पत्तनं साहमानाश्च दोषाणामालयं सदा ॥
अप्रत्ययानां क्षेत्रश्च स्वयं कपटमूर्त्तिमत् ।
अहङ्काराययं शश्वद्विषकुम्भं सुधामुखम् ॥
सर्वैरसाध्यमानश्च दुराराध्यश्च सर्वदा ।
स्वकार्यसाध्यं चाराध्यं कलहाङ्गुरकारणम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । ६।५५—६१ ॥

स्त्रोसंसर्गयुक्तपुंदरननपेधो यथा,—

“रहःस्थलनियुक्तश्च न दृश्यः स्त्रोयुतः पुमान् ।
स्त्रोसंसक्तश्च पुरुषं य पश्यति नराधमः ॥
करोति रसभङ्गं वा कालसूत्रं व्रजेत् ध्रुवम् ।
तत्र तिष्ठति पापोयान् यावच्छन्ददिवाकरौ ॥
विशेषतश्च पितरं गुरुं वा भूमिपं हिज ।
रहःसु रतिसंसक्तं न हि पश्येद्विचक्षणः ॥
कामतः कोपतो वापि यः पश्येत्क्षुरतोमुखम् ।
स्त्रीविच्छेदो भवेत्तस्य ध्रुवं सप्तसु जन्मसु ॥
याणीं वक्षःस्थलं वक्त्रं यः पश्यति परस्त्रियाः ।
कामतो वापि मूढश्च पण्डो भवति निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । ४२।१०—१४ ॥

सा च त्रिभो रक्षितव्या यथा,—

“स्त्रीजातिरवला शश्वद्रक्षणीया स्वबन्धुभिः ।
जनकस्वामिपुत्रैश्च गर्हितान्यैश्च निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ४।१८।* ॥

अपि च ।

“पिता रक्षति कीमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रश्च स्त्राविर रक्षेत् न स्त्री स्वात्ममर्हति ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥

अथ च ।

“कोमारि रचिता तातो दत्ता पात्राय सत्कृती
सर्वदा रचिता कान्तस्तदभावे च तत्सुतः ॥
त्रिव्यवस्थासु नारीणां रचितारक्षणः सदा ।
याः स्वतन्त्राश्च ता नष्टाः सर्वधर्मवहिस्कृताः ॥
असत्कुलप्रसूतास्ताः कुलटा दुष्टमानसाः ।
शतजन्मकृतं पुण्यं तासां नश्यति पङ्कज ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥१७८२-८४
अपरश्च ।

“रक्षेत् कन्यां पिता बाह्ये यौवने पतिरेव ताम् ।
बाह्ये रक्षते पुत्रो ह्यनायां ज्ञातयस्तथा ॥
पतिं विना न तिष्ठेत् तदिवा वा यदि वा निशि ॥”
इति गारुड ॥ ८५ ॥ ३१-३२ ॥ ॥

सा सूर्येरपि अदृष्ट्या कर्त्तव्या । यथा,—
“परसृष्टा च या नारी या सृष्टां कुरुते परम् ।
सापि दुष्टा परित्याज्या चेत्याह कमलोद्भवः ॥
तस्माद्वारी परैर्यद्वाददृष्टा कृतिभिः कृता ।
असूर्यम्यस्या या रामाः शुद्धास्ताश्च पतिव्रताः ॥
स्वच्छन्दगामिनौ या च स्वतन्त्राः शूकरीसमा ।
अन्तर्दुष्टा सदा सैव निश्चितं परगामिनौ ॥
स्वामिसाध्या च या नारीकुलधर्मभिया स्थिता ।
कान्तेन साहं सा कान्ता वं कुण्ठं याति
निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥ ८११६-११८

तस्यामानावमानयोर्गुणदोषौ यथा,—

“पदे पदे शुभं तस्य यः स्त्रीमानश्च रक्षति ।
अवमन्य स्त्रियं मूढो यो याति पुरुषाधमः ।
पदे पदे तदशुभं करोति पार्वती सती ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥ ३२ ॥ अध्यायः ॥
उपयाचिकास्त्रीत्यागे दोषो यथा,—

मोहिन्युवाच ।

“इङ्गितेनैव नारीणां सद्यो मत्तो भवेत् पुमान्
करोत्याकृष्य सभोगं यः स एवोत्तमो विभो ॥
ज्ञात्वा स्फुटमभिप्रायं नाय्यां संप्रेरितो हि यः
पश्चात् करोति शृङ्गारं पुरुषः स च मध्यमः ॥
पुनः पुनः प्रेरितश्च स्त्रिया कामार्त्तया च यः ॥
तया न लिप्तो रक्षसि स स्त्रीवो न पुमानहो ॥
गृही तपस्वी कामो वा त्यजेत् स्त्रियमुपस्थिताम्
व्रजेत् परत्र नरकमपूज्यश्च भवेद्विह ॥
भ्रष्टश्चोभ्रष्टरूपश्च भ्रष्टदर्पो भवेद्भुवम् ।
स सद्यः स्त्रीवतां याति ब्रह्मन् शापेन योषितः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥ ३३ ॥ ३-७ ॥
परस्त्रीसङ्गदोषो यथा,—

“सदापकीर्तिं र्वसति परस्त्रीषु च वस्तुषु ।
तस्मात्ते नैव गृह्णन्ति सन्तः स्वक्लेशकारणे ॥
स्मर मासन्तरे बाह्ये मदौयं विषयं कुरु ।
अतस्तेन मनो लोलं भविता परवस्तुषु ॥
योषिदुपा च मे माया सर्वेषां मोहकारिणी ।
लोलया कुरुते मोहं स्वात्मारामस्य सन्ततम् ॥
नृणां मूढाश्रये देशे रागिणां सन्ततं रतिः ।
स्वनाभिधे मासपिण्डेऽधरे लालालयेश्वरी ॥
ओषी वक्त्रं स्नानं तासां कामदेवालयं सदा ।

तस्मात्ता न हि पश्यन्ति सन्तो हि धर्मभीरवः ॥

को धर्मः किं यशस्तेषां का प्रतिष्ठा च किन्तपः ॥

किं बहुविध्या ज्ञानञ्च परस्त्रीषु च यन्मनः ॥

इहाप्यपयशो दुःखं नरकेषु परच च ।

वासः प्रहारस्तेषाञ्च ताडनैः कृमिभक्षणेः ॥

दुःखबीजं सुखं मत्वा मूढाय देवदोषतः ।

परस्त्रीसेवणं प्रीत्या कुर्वन्ति सततं मुदा ॥

उत्तमा मत्पदाभोजं मत्कर्म मध्यमाः सदा ।

स्मरन्ति शब्दधमाः परस्त्रीसेवनं मुदा ॥

विपत्तिः सन्ततं तस्य परवस्तुषु यन्मनः ।

विशेषतः परस्त्रीषु सुखेण च भूमिषु ॥

देवात् परस्त्रियं दृष्ट्वा विरमेदयो हरिं स्मरन् ।

सृष्ट्वा परसुवर्णञ्च हस्तप्रचालनाच्छ्रुतिः ॥

सन्ततं नातिसंस्मृताः सन्तः स्त्रीषु च कामतः ।

यस्य व्याधिज्ञानहानिलोकनिन्दाभयेन च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥ ३५ ॥ ७८-८८ ॥

सभर्त्तृकायास्तु व्रतोपवासादिः पृथङ्निषिद्धो

मनुना यथा,—

“नास्ति स्त्रीणां पृथक् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्

पतिं श्रुयते यत् तेन स्वर्गं महीयते ॥”

विष्णुनापि भर्तुः समानव्रतचारित्वमित्युक्तम् ।

समानव्रतचारित्वं भर्तृव्रताचरणे तदानुकूल्य-

कारित्वम् । यत्र तु सावित्रीव्रतादौ विशेषविधि-

स्तत्र भर्तृनुज्ञया पृथगपि । यथा शङ्कः ।

कामं भर्तृनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादी-

नामभ्यासः स्त्रीधर्म इति । यत्तु ।

“पत्न्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥

इति विष्णुः तदनुज्ञातविषयम् । इत्येकादशी

तत्त्वम् ॥ ॥ स्त्रीधर्मादि यथा,—

“या स्त्री भर्तुरसौभाग्या सा सौभाग्या च

सर्वतः ।

शयने भोजने तस्या न सुखं जीवनं हृथा ॥

यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म निरर्थकम् ।

तत् किं पुत्रे धने रूपे सम्पत्तौ यौवनेऽथवा ॥

यद्भक्तिर्नास्ति कान्ते च सर्वप्रियतमे परे ।

साशुचिधर्महीना च सर्वकर्मविवर्जिता ॥

पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्ता देवतं गुरुर्वच च ।

सर्वस्माच्च गुरुः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥

पिता माता सुतो भ्राता क्लृष्टो दातुमिदं धनम्

सर्वस्वदाता स्वामी च मूढानां योषितां सुराः

काचिदेव हि जानाति महासाध्वी च

स्वामिनम् ।

अतिसहंशजाता च सुशीला कुलपालिका ॥

असहंशप्रसूता या दुःशीला धर्मवर्जिता ।

मुखदुष्टा योनिदुष्टा पतिं निन्दति कोपतः ॥

या स्त्री हेष्टि सर्वपरं पतिं विष्णुममं गुरुम् ।

कुम्भीपाके पतति सा यावददृष्ट्वास्तुहंश ॥

व्रतं चानश्रमं दानं सत्यं पुण्यं तपश्चिरम् ।

पतिर्भक्तिविहीनाया भस्मीभूतं निरर्थकम् ॥

अतः किञ्चिन्न वक्ष्यामि निष्ठुरं पतिभीक्ष्वरम् ।

भृत्यापराधैर्देवेन प्राणांस्त्वक्ष्यामि निश्चितम् ॥

पतिदोषे महासाध्वी पतिं न निष्ठुरं वदेत् ।

यदि सोढुमशक्ता च प्राणां स्वजति धर्मेतः ॥

पतिसेवा व्रतं स्त्रीणां पतिसेवा परं तपः ।

पतिसेवा परो धर्मः पतिसेवा सुरार्चनम् ।

पतिसेवा परं सत्यं दानतीर्थानुतीर्थकम् ॥

सर्वदेवमयः स्वामी सर्वदेवमयः शुचिः ।

सर्वपुण्यस्वरूपश्च पतिरूपी जनार्दनः ॥

या सती भर्तुर्दृष्टिं भुङ्क्ते पादोदकं सदा ।

तस्या दर्शमुपसर्गं नित्यं वाञ्छन्ति देवताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥ ४७ ॥ ७-२० ॥

अपि च ।

“भर्ता हि देवतं स्त्रीणां भर्ता च गतिरुच्यते ।

जीवपत्याः स्त्रियो भर्ता देवतं प्रभुरेव च ॥

या धर्मचारिणी नारी पतिव्रता परायणा ।

नानुवर्त्तति भर्तारं सा मङ्गिनं प्रशस्यते ॥

पतिव्रता भर्तृपरा नारी भर्तृ परायणा ।

इह कीर्त्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥

भर्तृश्रितानुगामिन्या देवाराधनशीलया ।

गाह्यस्याधर्म्मरतया भर्ता सेव्यस्त्वह त्वया ॥”

इति वाङ्मपुराणम् ॥ ॥

गृहिणीधर्मा यथा,—

“गृहिणीनां सदाचारं श्रुयतां यत् श्रुती श्रुतम् ।

गृहिणी पतिभक्ता च देवब्राह्मणपूजिता ॥

सा शुद्धा प्रातरुत्थाय नमस्कृत्य पतिं सुरम् ।

प्राङ्मुखं मण्डलं दद्यात् गोमयेन जलेन च ॥

गृहकृत्यञ्च कृत्वा च स्नात्वागत्य गृहं सती ।

सुरं विप्रं पतिं नत्वा पूजयेत् गृहदेवताम् ॥

गृहकृत्यं सुनिवृत्य भोजयित्वा पतिं सती ।

अतिथिं पूजयित्वा च स्वयं भुङ्क्ते सुखं सती ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥ ८४ ॥ ३-१६ ॥

स्त्रीणां त्रैविध्यं यथा,—

“उत्तमा पतिभक्ता सा किञ्चिद्धर्मसमन्विता ।

प्राणान्तेऽपि न कुरुते तं जारमयशस्करम् ॥

पूजयेत् सा यथा कान्तं तथा देवहिजातिथिम् ।

व्रतानि चोपवासांश्च कुरुते सर्वपूजनम् ॥

गुरुणा रचिता यद्वात् जारश्च न भजेत् भयात्

सा कृत्तिमा मध्यमा च यथाकिञ्चित्पतिं व्रजेत्

स्थानं नास्ति चणं नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः

तेन हे नन्द तामाश्च सतीत्वमुपजायते ॥

अधमा परमा दुष्टात्यन्तामहंशजा तथा ॥

अधर्मशीला दुःशीला दुर्मुखा कलहप्रिया ॥

पतिं भर्त्सयते नित्यं जारश्च सेवयेत् सदा ।

दुःखं ददाति कान्ताय विषतुल्यञ्च पश्यति ॥

जारहारमुपायेन हन्ति कान्तं मनोहरम् ॥”

जारहारं स्थाने आयुहारमिति पाठः ।

“ददाति भर्त्सनाहारं विघातिं वक्ति सन्ततम् ।

धर्मिणश्च वरिष्ठश्च गरिष्ठश्च महीतले ॥

कामदेवसमञ्चापि जारं पश्यति कामतः ।

शुभदृष्ट्या कटाक्षेण शश्वत्यापीयसी मुदा ॥

सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा युवानं रतिशूरकम् ।

योनिः क्लियति नारीणां कामकौणां निरन्तरम्

अधर्मं चिन्तयेत् शश्वत् जारश्च परमं मुदा ॥

गुरुभिर्भिक्षिता सा चरन्तिता च शतेन च ।
तथापि जारं कुर्वते नापि साध्या नृपैरपि ॥
नास्ति तस्याः प्रियं किञ्चित् सर्वं कार्यवशेन च
गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ती नवं नवम् ॥
विद्युद्भासा जले रेखा तस्याः प्रीतिस्तथैव च ।
अधर्मयुक्ता सततं कपटं वक्ति निश्चितम् ॥
व्रते तपसि धर्मे च न मनो गृहकर्मणि ।
न गुरौ न च देवेषु जारे निग्धश्च चञ्चलम् ॥
स्त्रीजातिविधानाश्च कथा च कथिता मया ॥
एति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बवन् ॥ ८४२६-४० ॥
स्त्रीसंसर्गं दोषो यथा,—

सनत्कुमार उवाच ।

“अयि भ्रातः किं करोषि कुशलं युवतीपते ।
स्त्रीपुंसोर्वर्ते प्रेम नित्यं तन्नित्यनूतनम् ॥
अर्गलं ज्ञानमार्गस्य भक्तिहारकपाटकम् ।
मोक्षमार्गव्यवहितं चिरं बन्धनकारणम् ॥
गर्भवासस्य बीजञ्च परं नरककारणम् ।
पीयूषबुद्ध्या गरलं भुङ्क्ते पापी नराधमः ॥”
इति च तत्रैव । १३० । ३१—३३ ॥ ॥
स्त्रीणां स्वभावा यथा,—
“स्त्रीस्वभावं चरितञ्च प्राचर्य पापकारकम् ॥
क्षणं नास्ति रक्षो नास्ति नास्ति कृत्वे विभावना
तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥
एकवासा तथा गौरी श्यामा वा वरवर्णिनी ।
मध्यगणा प्रगल्भा च वयोऽतीतास्तथा स्त्रियः
सुरूपं पुरुषं दृष्ट्वा क्षरन्ति मुनिसत्तम ।
स्वभाव एव नारीणां शास्त्रस्य गृण्य कारणम् ॥”
इति वाराहे सूर्यप्रतिष्ठाननामाध्यायः ॥ ॥
अपि च ।
“विद्याघातो ह्यनभ्यासः स्त्रीणां घातः कुचेनता
व्याधीनां भोजनं जीर्णं शत्रोघातः प्रगल्भता
तस्करस्य वधो दण्डः कुमितस्याल्पभाषणम् ।
पृथक् शय्या तु नारीणां ब्राह्मणस्यानिमन्त्रिता
दुर्जनाः शिल्पिनो दासा दुष्टाश्च पटहाः ॥

स्त्रियः ।

ताडिता मार्दवं याप्ति न ते सत्कारभाजनाः ॥
जानीयात् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमा
मिश्रश्चापदि काले च भार्याश्च विभवक्षये ॥
स्त्रीणां द्विगुणमाहारः प्रज्ञा चैव चतुर्गुणा ।
पङ्गुणो व्यवसायश्च कामाष्टगुणाः स्मृताः ॥
न स्वप्ने न जयेद्दिनं न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
न चेन्मनैर्जयेद्दिनं न मयेन तृप्यां जयेत् ।
समांसभोजनेः क्षीर्मांशैः सीधुसुरासवैः ।
यस्मै नो हरेर्मांशैः कामः स्त्रीषु विजृम्भते ॥
ब्रह्मचार्येव वक्तव्यः प्राप्तं मन्मथचेष्टितम् ।
हृद्यं हि पुरुषं दृष्ट्वा योनिः प्रहृष्यते स्त्रियाः ॥
सुवेद्यं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
गुरुं वा भिक्षुकं वाष्पमिच्छन्ति सततं स्त्रियः ॥
नद्यश्च नार्यश्च समस्वभावाः
स्वतन्त्रता वेगवलाधिकक्ष ।
तोयैश्च दीपैश्च निपातयन्ति
नद्यो हि कुलानि कुलानि नार्यः ॥

नदी पातयते कुलं नारी पातयते कुलम् ।
नारीनाश्च नदीनाश्च स्वच्छन्दललिता गतिः ॥
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नात्मकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥
मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः स्वलङ्घिताः ।
वासः प्रासादपट्टेषु स्वर्गः स्याच्छुभकर्मणः ॥
न दानेन न मानेन नार्जवेन न सेवया ।
न शस्त्रेण न शास्त्रेण सर्वदा विषमाः स्त्रियः ॥
इति गारुडे १०८ अध्यायः ॥ ॥

स्त्रीवधनिषेधो यथा,—

“अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्त्रिगुणयोगितेऽपि ।
स त्वं सुपृथिवोपाल न धर्मं त्यक्तुमर्हसि ॥”
इति वज्रपुराणे पृथोरुपाख्याननामाध्यायः ॥
स्त्रीणामात्मदाने अस्वातन्त्र्या यथा,—
“ततोऽब्रवीच्छाप्यवजा नाहं त्वां पार्थिवात्मज ।
दातुं शक्ता तथात्मानं स्वतन्त्रा न हि योषितः ॥”
इत्युपक्रम्य ॥

“विश्वकर्मसुता माध्वी नाम्ना चित्राङ्गदाभवत् ।
सा कदाचिन्महाराज्यं सखीभिः परिवारिता ।
जगाम नैमिषं नाम स्नातुं कमललोचना ।
सा स्नातुमवतीर्णा च अथाभ्यागादरेखरः ॥
सुदेवतनयो धोमान् सुरयो नाम नामतः ।
तां ददृशं च तन्वर्जो शुभाङ्गी मदनातुरः ॥
संहतः सा सखीं प्राह वचनं सत्त्वसंयुता ।
असौ नराधिपसुतो मदनेन कदर्थते ।
मदर्थञ्च क्षमं मेऽस्य स्वप्रदानं सुरुपिणः ॥
सत्यस्तामनुवन् बाले न प्रगल्भासि सुन्दरि ।
न स्वातन्त्र्यं तवास्त्रीह प्रदाने स्वात्मनोऽनघे ॥
पिता तवास्ति धर्मिष्ठः सर्वशिल्पविशारदः ।
न ते युक्तमिहात्मानं दातुं नरपते स्वयम् ॥”
इति वामनपुराणे ६० अध्यायः ॥ ॥

स्त्रीणां मध्य गुरवो यथा,—

“मातामहो मातुलानी तथा मातुश्च सहोदरा ।
श्वश्रूः पितामहो ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु ॥
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातुलः पितामहो हिजाः ।
अनुवर्तनमेतासां मनोवाक्कायकर्मभिः ॥”
इत्यादि ॥
“गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्त्रियः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यावत् पिता च माता च दावेती निर्वि-
कारिणी ।

तावत् सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्वात्तत्परायणः ॥
माता पिता च सुप्रीतो स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ।
स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ॥
नास्ति मातृसमं देवः नास्ति मातृसमं गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्मोऽन्यं समाश्रयेत् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभाग १११२७, ११, १४-१७ ॥
व्यभिचारिण्याः स्त्रिया निर्व्यास्यत्वं यथा,—
“हताधिकारां मलिनानां पिण्डमाचोपसेविनीम्
परिभूतामधःशय्यां वासयेद्भारिणीम् ॥”

स्त्रीणां मध्यत्वं त्याग्यत्वञ्च यथा,
“सोमः शीघ्रं ददौ तासां गन्धर्व्याश्च शुभां
गिरम् ।
पावकः सर्वभक्षित्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥
व्यभिचारादृती शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।
गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके ॥
सुरापौ व्याधिता इद्री विहर्तव्या प्रियंवदा ।
भर्तव्या चान्यथा ह्येन कृपयो हि भवेन्महत् ॥”
तस्याः प्रशंसा यथा,—

“यत्राविरुद्धं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ।
मृते जीवति वा पत्न्यै या नान्यमुपगच्छति ॥
सेह कौर्त्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ।
शुभां त्यजस्तृतीयं दाप्यो ह्याभरणं स्त्रियाः ।
स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यं एष धर्मः परः स्त्रियाः ॥”
स्त्रीगमनाहं कालो यथा,—

पौडशतुंनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु
संविशेत् ।
ब्रह्मचार्येव पर्वस्याद्याद्यतस्तु वर्जयेत् ॥
एवं गच्छेत् स्त्रियं चामां मघां मूलञ्च वर्जयेत्
लक्ष्यं जनयेदेव पुत्रं रोगविवाजितम् ॥
यदा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां स्वरमनुस्वरन् ।
स्वदारनिरतश्च व स्त्रियो रक्ष्या यतस्ततः ॥” ॥
भूषणादिना भर्तादिभिः स्त्रियः पूज्या यथा,—
“भर्तृभ्रातृपितृभ्रातृश्वश्रूश्च शूरदेवैः ।
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥
स्त्रीभिः श्वश्रूश्च शूरयोः पादवन्दनं सदा कार्यम्
यथा,—

“संयतोपस्करा दक्षा दृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।
श्वश्रूश्च शूरयोः कुर्यात् पादयोर्वन्दनं सदा ॥”
प्रोषितभर्तृकया क्रीडादिकं वर्जनीयं यथा,—
“क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।
हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥”
ज्येष्ठया स्त्रिया सह धर्मकर्मोपशानं कर्त्तव्यम् ।
यथा,—

“ज्येष्ठां धर्मविधी कुर्यान्न कनिष्ठां कदाचन ।
दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ॥
आहरेद्द्विधिवद्भारान्निश्चैवाविलम्बितः ।
हिता भर्तृर्द्विगच्छेद्दिह कौर्त्तिमवाप्य च ॥”
इति गारुडे । ८५ । ३२—३३ ॥

चञ्चलस्त्रीणां कुलनाशकत्वं यथा,—
“लवणजलान्ता नद्यः स्त्रीभेदान्तश्च मैथुनम् ।
पैशुन्यं जनवात्तान्तं वित्तं दुःखदयान्तकम् ॥
राज्यश्रीर्ब्रह्मशापान्तं हलान्तं ब्रह्मवर्षसम् ।
आचारं घोषवासान्तं कुलस्यान्तं स्त्रियश्चलाः ॥
सर्वं क्षयान्ता निषयाः पतनान्ताः समु-
च्छिताः ॥”

स्त्रीनायके वासनिषेधादि यथा,—
अनायके न वस्तव्यं वस्तव्यं बहुनायके ।
स्त्रीनायके न वस्तव्यं वस्तव्यं बालनायके ॥
त्यजेद्बन्ध्यामष्टमाब्दे नवमे तु मृतप्रजाम् ।
एकादशे स्त्रीजननीं सद्यश्चाप्रियवादिनीम् ॥
अनर्थित्वात्तनुष्णाणां भिया परिजनस्य च ।

सर्वादेतमर्थादाः क्षियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥
इति गारुडे । ११५ । ५८—५९ ; ६२—६५ ॥
क्षियो धन्या यथा,—

“योषितः साधु धन्यास्तास्ताभ्यो धन्यतरोऽस्ति
कः ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शुद्धः साध्विति
योषितः ।

तच्चाह भगवान् साधुधन्या इति पुनः पुनः ॥
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामो न चेद्गुह्यं महामुने
इत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥
योषिच्छुभ्रुषणं भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा ।
कुर्वन्तौ समवाप्नोति तत्सालोक्यं ततो हिजाः ॥
नातिक्रमेण महता तानेव पुरुषो यथा ।
तृतीयं व्याहृतं तेन मया साध्विति योषिताम् ॥”

इति विष्णुपुराणे । ६ । २ । ८२—८३ ॥

वैश्यास्त्रीणां धर्मा यथा,—

श्रीकृष्णमहिम्न उच्यते ।

वैश्यानामपि यो धर्मस्तन्नो ब्रूहि तपोधन ।

दाल्भ्य उवाच ।

यः कश्चित् शुक्लमादाय गृहमेत्यति वः सदा ।
निष्कृष्यैवोपचर्यः स तदान्यत्र दानिकात् ॥
देवतानां पितृणाञ्च पुण्याहं समुपस्थिते ।
गोभृष्टरक्षदानीनि प्रदेयानि च शक्तितः ॥
ब्राह्मणेभ्यो वरारोहाः कार्य्याणि वचनानि च ।
यश्चाप्यन्यद्दत्तं सम्यगुपदेक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
अविचारेण सर्वार्थभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुनः ।
संसारोत्सारणायालमेतद्देवदो विदुः ॥
यदा सूर्यदिने हस्तः पुष्यो वायु पुनर्वसुः ।
भवेत् सर्वार्थधिक्षानं सम्यङ्गारी समाचरेत् ।
तदा पञ्चशरस्याय सन्निधात्त्वलिमथ्यते ॥
अर्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्यानुकीर्तनैः ।
कामाय पादौ संपूज्य जङ्घा वै मोहकारिणे ॥
मिदं कन्दर्पनिधये कटिं प्रीतिमते नमः ।
नाभिं सौख्यसमुद्राय रामाय च तथोदरम् ॥
हृदयं हृदयेनाय स्तनावाह्नादकारिणे ।
उत्कण्ठायैति वै कण्ठमास्यमानन्दकारिणे ॥
वामांसं पुण्यचापाय पुण्यबाणाय दक्षिणम् ।
नमोऽनङ्गाय वै मौलिं विलोलायैति च ध्वजम् ॥
सर्वार्थान्ने शिरस्तद्देवदेवस्य पूजयेत् ।
नमः शिवाय शान्ताय पाशाङ्कुशधराय च ॥
गदिने पीतवस्त्राय शङ्खचक्रधराय च ॥
नमो नारायणायैति कामदेवात्मने नमः ।
नमः शान्त्यै नमः प्रीत्यै नमो रत्यै त्रियै नमः ॥
नमः पुष्टे नमस्तुष्टे नमः सर्वार्थसम्पदे ॥
एवं संपूज्य गोविन्दमनङ्गात्मानमौश्वरम् ।
गन्धैर्गन्धैस्तथा धूपैर्नैवेद्येन च भामिनो ॥
ततः पाङ्क्त्य धर्मज्ञं ब्रह्मज्ञं वेदपारगम् ।
अव्यङ्गावयवव पूज्य गन्धधूपार्चनादिभिः ॥
शालेयतण्डुलप्रस्थं घृतपात्राण्य संयुतम् ।
तस्मै विप्राय सा दद्यान्माधव प्रीयतामिति ॥
यद्येष्टाहारयुक्तं वै तमेव हिजसत्तमम् ।

रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेन धार्यताम् ॥

यद्यदिच्छति विप्रेन्द्रस्तत्तत् कुर्यात् विलासिनौ
एवमादित्यवारिण सदा तद्गुणमाचरेत् ।

तण्डुलप्रस्थदानञ्च यावन्मासांश्चयोदश ॥
ततस्त्रयोदशे मासि सम्प्राप्ते तस्य भाविनौ ।
विप्रस्योपकरैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् ।
सोपधानकविश्रामां स्वास्त्रावरणां शुभाम् ॥
दौषिकोपानहच्छत्रं पादुकासनसंयुताम् ।
सपत्नीकमलङ्कृत्य हेमसूत्राङ्गुलीयकैः ॥
सूक्ष्मवस्त्रैः सकटकेधूपमाभ्यानुलेपनैः ।
कामदेवं सपत्नीकं गुडकुशोपरिस्थितम् ॥
ताम्रपात्रासनगतं ईशं नेत्रपटावृतम् ।
सकांस्थभाजनोपेतमिच्छदण्डसमन्वितम् ।
दद्यादेतेन मन्त्रेण तथैकां गां पयस्विनाम् ॥
यथान्तरं न पश्यामि कामकेशवयोः सदा ।
तथैव सर्वकामाप्तिरस्तु विष्णो सदा मम ॥
यथा न कामिनी देहात् प्रयाति तव केशव ।
तथा ममापि देवेश शरीरे त्वं कुरु प्रभो ॥
तथा च काश्चन देवं प्रतिगृह्य हिजोत्तमः ।
कोऽदात् कस्मा अदादिति वेदिकं मन्त्रमी-
रयेत् ॥

ततः प्रदक्षिणीकृत्य विसर्ज्य हिजसत्तमम् ।
शय्यासनादिकं सर्वं ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् ॥
ततः प्रभृति योऽन्योऽपि रत्यर्थं गृहमागतः ।
सामान्यं सूर्यवारि च स संपूज्यो भवेत्तदा ॥
एवं त्रयोदशं यावत् मासमेकं हिजोत्तमम् ।
तर्पयेत् यथाकालं प्रोषितेऽन्यं समाचरेत् ॥
तदनुष्ठारूपवन्तं यावदस्यागमो भवेत् ।
आत्मनोऽपि तथा विघ्नं गर्भसूतकराजसम् ॥
देवं वा मानुषं वा स्यादुपरागिणं वा ततः ।
साचारानिष्टयशसो यथाशक्त्वा समाचरेत् ॥
एतद्देः कथितं सम्यग्भवतीनां विशेषतः ।
स्वधर्मोऽयं यतो भाव्यो वैश्यानामिह सर्वदा ॥
पुरङ्गतेन यत् प्रोक्तं दानवौषु पुरा मया ।
तदिदं साम्प्रतं सर्वं भवतीष्वपि युज्यते ॥
सर्वपापप्रशमनमनन्तफलदायकम् ।
कल्याणिनीनां कथितं कुरुध्वञ्च नरानना ॥

करोति याशिषमखण्डमेतत्
कल्याणिनी माधवलोकसंस्था ।
सा पूजिता देवगणेशशेषे-
रानन्दकृत् स्थानमुपैति विष्णोः ॥
तपोधनः सोऽप्यभिधाय चैत-
दनङ्गदानव्रतमङ्गनानाम् ।
स्वस्थानमिच्छन्तु ताः समस्त-
मित्यं करिष्यन्ति च वेदयोनि ॥”

इति मत्स्यपुराणेऽनङ्गदानव्रतम् । ७० । ३०—३४ ॥
स्त्रीरोगनाशकाद्यौषधं यथा,—

हरिरुवाच ।

“एकं पुनर्नवामूलं अपामार्गस्य वा शिव ।
सरसं योनिविश्रितं वराङ्गस्य व्यथां हरत् ॥
प्रसूतिवेदनाच्चैव तरुणीनां व्यथां हरत् ॥
भूमिकुशाङ्गमूलं वै शालितण्डुलवारिणा ।

सप्ताहं दुग्धपीतं स्नात् स्त्रीणां बहुपयस्करम् ॥
रुद्धेन्द्रवारुणीमूललेपात् स्त्री स्तनवेदना ।
नख्यत् घृतविपक्वा च कार्यावश्यन्तु पालिका ।
भक्षिता सा महेशान योनिशूलं विनाशयेत् ॥
प्रलेपिता कारवेक्षमूलेनैव विनिर्गता ।
योनिः प्रवेशमायाति नात्र कार्या विचारणा ॥
मौलीपटोलमूलानि साज्यानि तिलवारिणा ।
पिष्टान्येषां प्रलेपो वै ज्वालागर्भगरोगनुत् ॥
पाठामूलं रुद्धपीतं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
पापरोगहरं स्याच्च कुष्ठपानन्तयेव च ॥
वाप्योदकञ्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव ॥
कदलीलिकुचं पीतं पिष्टा तण्डुलवारिणा ।
स्त्रीणाञ्चैव महादेव रक्तसावं हि वारयेत् ॥
घृततुल्या रुद्ध लाक्षा पीता क्षीरेण वै सह ।
प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा ॥
हिजयष्टीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरिच्छिव ।
तिलकाद्येन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ॥
कुसुमस्य निवहञ्च तरुणीनां महेश्वर ।
रक्तोत्पलस्य वै कन्दं शर्करातिलसंयुतम् ॥
पीतं मशर्करं स्त्रीणां धारयेत् गर्भपातनम् ।
रक्तसावस्य नाशः स्यात् शीतोदकनिषेवणात् ॥
पीतन्तु काञ्चिकं रुद्ध कथितं शरपुङ्गवा ।
हिङ्गु मैथ्वसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिहृत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबन्धं प्रसूतिहृत् ।
अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थञ्च प्रसूतिहृत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः ।
उत्पाप्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारौणां शिरसि स्थिते ।
गर्भशूलं विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥
कपूरमदनफलं मधुकैः पूरितः शिव ।
योनिः शुभः स्याद्दृष्ट्वा युवत्याः किं पुन-
रुह ॥

माषस्य विदलान्येव वितुषाणि महेश्वर ।
घृतभाषितशुष्काणि पयसा साधितानि वै ॥
समध्वान्यपयोभिश्च भर्चयित्वा च कामयेत् ।
स्त्रीणां शतं महादेव तत्क्षणान्नात्र संशयः ॥
रसश्च रण्डतैलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
त्रिफलोदकसंघुष्टो बलकङ्कणपाङ्कजे ॥
दुग्धं वितुषमापेयं शिखोवोजैश्च साधितम् ।
अपामार्गस्य तैलेन पीतं स्त्रीशतकामकृत् ॥”

इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥

(स्त्रीसम्भूतेः कारणं यथा,—

“स्त्रीरेतसाऽधिकत्वेन ह्येनशुक्रेन्द्रियादपि ।
रजसोऽप्यधिकत्वेन स्त्रीसम्भूतिः प्रजायते ॥
सप्तधातुबलेनापि प्रकृत्या विकृतेः समे ।
ऋतुव्यासरजःस्त्रीणां या या भवति भावना ॥
सात्त्विकी राजसी वापि तामसौ वापि सप्तमः ।
तादृशं जनयेद्दालं गुणैर्वा तादृशैरपि ॥”

इति हारीते शरीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥
हृत्तरुण्डोविशेषः । यथा, कन्दोमञ्जय्याम् ।
“गौ स्त्री । गोपस्त्रीभिः कृत्वा रमि ॥”

स्त्रीगवी, स्त्री, (स्त्री चासौ गौवति । समाधि यत् । स्त्रीयां स्त्रीप ।) धेनुः । गाय इति भाषा । तत्पर्यायः । तुभ्या २ निलिम्पा ३ रोहिणी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, काशिकायाम् । ३।३।७१ । “स्त्रीगवीषु पुङ्गवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते॥”) स्त्रीगुरुः, पुं, (स्त्री चासौ गुरुवति ।) दौष्ठाकर्त्री । मन्त्रमात्रोपदेशे । तत्तत्तत् यथा,— “साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया सर्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशोभा पूजने रता ॥ सर्वलक्षणसम्यग्ना रूपिका पद्मलोचना । रत्नालङ्कारसंयुक्ता स्वर्णभरणभूषिता ॥ शास्ता कुलीना कुलजा चन्द्रास्या सर्व-

बुद्धिगा ।

अनन्तगुणसम्यग्ना रुद्रत्वदायिनी प्रिया ॥ गुरुरूपा शक्तिदात्री शिवज्ञानयिरूपिणी । गुरुर्योग्या भवेत् सा हि विधवा परिवर्जिता॥” स्त्रियो दौष्ठा शुभा प्रोक्ता मातृयाष्टगुणा

भूता ।

पुच्छिणी विधवा ग्राह्या केवलानन्दकारिणी ॥ सिद्धमन्त्रं यदि तदा गृह्णीयाद्विधवामुखे । केवलं सुफलं तच्च मातुरष्टगुणं स्मृतम् ॥ स्वयं वा स्वप्रविलये ददाति यदि मन्त्रानुम् । तत्राष्टगुणमाप्नोति यदि सा पुच्छिणी सती ॥ यदि माता स्त्रियमन्त्रं ददाति तनुजाय च । तदाष्टसिद्धिमाप्नोति भक्तिमार्गं न मशयः ॥ तदेव दुर्लभं देव यदि माता प्रदीयते ॥ आदौ भक्तिं ततो मुक्तिं सम्प्राप्य कामरूप-

धृक् ।

महसकोटिविद्यार्थं जानाति नात्र संशयः ॥ स्वप्ने वा यदि वा माता ददाति च समन्त्रकम् ॥ पुनर्हीनां सोऽपि कृत्वा दानवत्वमवाप्नुयात् ॥ यदि भाग्यवशेनैव जननीच्छानुवर्त्तनी । तदा सिद्धिमवाप्नोति तच्च मन्त्रं विचारयेत् ॥ स्त्रियमन्त्रोपदेशेन न कुर्याद्गुरुचिन्तनम् ॥”

इति स्त्रीगुरुकथनम् ॥

इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २ पटलः पूर्वखण्डे १५ पटलश्च ॥ तद्वानं गुप्तसाधनतन्त्रे २ पटले तत्पूजनं ब्रह्मलोकतन्त्रे २ पटले तत्स्तोत्रं कवचञ्च मातृकामेदतन्त्रे ७ पटले द्रष्टव्यम् । तन्नीता च कङ्कालमालिनौतन्त्रे २ पटले वेदितव्या ॥

स्त्रीघोषः, पुं, (स्त्रीणां घोषो यच्च ।) प्रत्युषः । इति कैचित् ॥

स्त्रीचित्तहारी, [न] पुं, (स्त्रीणां चित्तं हरतीति । ह + णिनिः ।) शोभाञ्जनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नारोमनोहारिणि, चि ॥

स्त्रीचिह्नं, स्त्री, (स्त्रियचिह्नम् ।) योनिः । इति जटाधरः ॥ नारौलक्षणञ्च ॥

स्त्रीचौरः, पुं, (स्त्रियाचौरः ।) कामुकः । तत्पर्यायः । रतचिह्नकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नारौहर्षरि, त्रि ॥

स्त्रीजितः, पुं, (स्त्रिया जितः ।) स्त्रीवशीभूतः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णलक्ष्मणखण्डे १४।२।१५। स्त्रीजितस्पर्शमात्रेण सर्वं पुण्यं प्रणश्यति । न भूमौ पातकौ पापात् पापिनां स्त्रीजितात् परः ॥”

स्त्रीता, स्त्री, स्त्रीत्वम् । स्त्रिया भावः इत्यर्थे तत्प्रत्ययटापप्रत्ययाभ्यां निष्पन्नम् ॥

स्त्रीधनं, स्त्री, (स्त्रिया धनम् ।) स्त्रीस्वस्वाख्यदौ-भूतधनम् । तत् षड्विधम् । यथा,—

“अध्वग्यध्वावाह्निकं भर्तृदायं तथैव च । भ्रातृदत्तं पित्रभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥”

इति दायभागधृतनारदवचनम् ॥ * ॥

अथ स्त्रीधनम् । तत्र कात्यायनः ।

“प्राप्तं शिष्येस्तु यद्विद्धं प्रीत्या चैव यदन्यतः । भर्तुः स्वाम्यं भवेत्तत्र श्रेष्ठम् स्त्रीधनं स्मृतम् ॥”

अन्यतः पित्रमातृभर्तृकुलव्यतिरिक्ताद्यलभ्यं शिष्येन वा यद्विद्धं तत्र भर्तुः स्वातन्त्र्यं तेन स्त्रिया अपि धनं न स्त्रीधनं अस्वातन्त्र्यात्

एतद्व्यतिरिक्तधने स्वत्वं स्त्रिया एव दानाय-धिकारात् । मनुविष्णु ।

“पत्नी जीवति यः कश्चिदलङ्कारो धृतो भवेत् न तं भजेन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥”

पत्युरदत्तेऽपि तदनुज्ञया परिहितोऽलङ्कार-स्त्वावता एव भार्यायाः स्त्रियो भवतीति मेधा-तिथिः ॥ कात्यायनः ।

“कृदया कन्याया वापि पत्युः पित्रगृहेऽथवा । भर्तुः सकाशात् पित्रोर्वा लभ्यं सौदायिकं स्मृतम् ॥

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिच्छते यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तेदत्तं तत् प्रजीवनम् ॥ सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥” सुदायिभ्यः पित्रमातृभर्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लभ्यं सौदायिकम् । आनृशंस्यमनेष्ट्यम् । नारदः ।

“भर्ता प्रीतेन यद्विद्धं स्त्रिये तस्मिन् सृतेऽपि तत् सा यथाकाममश्रीयाद्वाद्या स्थावरादृते ॥”

भर्तृदत्तविशेषणात् भर्तृदत्तस्थावरादृतेऽन्य-स्थावरं देयमेव । अन्यथा यथेष्टं स्थावरेष्वपि इति कात्यायनोक्तं विरुध्यते । कल्पतरुतन्त्रा-करयोः कात्यायनः ।

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिनी । व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च सार्हति ॥”

याज्ञवल्क्यः ।

“दुर्भिक्षे धर्मकार्यं वा व्याधी संप्रतिरोधके । गृह्णीत स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥”

संप्रतिरोधके भोजनाद्यवरोधकारिण्युत्तमर्णा-दिके । अन्यत्र तु कात्यायनः ।

“न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च । आदाने वा विरुगे वा स्त्रीधने प्रभविष्यवः ॥”

अथ स्त्रीधनाधिकारिणः । देवलः ।

“सामान्यं पुत्रकन्यानां स्त्रियां स्त्रीधनं विदुः ॥ अप्रजायां हरिर्भर्ता माता भ्राता पितापिवा ॥”

अत्र इहनिर्देशात् पुत्रकन्ययोस्तुत्याधिकारः । अन्यतराभावे अन्यतरस्य तदनम् । एतयो-रभावे जडाया दुहितुः पुत्रवत्याः सम्भावित-पुत्रायाश्च तुत्याधिकारः । अपुत्रहारेण पाञ्चये ।

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पित्रभ्यः प्रदीयते । सर्वेष्वंशहरा माता इति धर्मोऽनु निश्चयः ॥”

इति शातातपोक्ततन्मोक्षपतिपिण्डदानसम्भ-वात् । तथा च नारदः ।

“पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ॥” अतएव एतादृशदुहितृभावे पौत्राधिकारः ।

तदभावे दौहित्राधिकारः ।

“दौहित्रोऽपि ह्यमुदैनं सन्तारयति पौत्रवत् ॥” इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रधर्मातिदेशात् ।

पुत्रेण परिणीतदुहितुर्वाधादधिकपुत्रेण वाध्य-दुहितृपुत्रवाधस्य न्याय्यत्वात् । एवं तदभावे प्रपौत्रः तद्भोग्यपिण्डदाढत्वात् । तदभावे बन्ध्या-

विधवयोर्मातृधनाधिकारः तयोरपि तत्प्रजा-त्वात् । तदभावे तु भर्ता । तच्च न पित्रमातृ-दत्तधनविषयं तच्च भ्रातुरधिकारात् । तथा च

हृदकात्यायनः ।

“पित्रभ्याञ्चैव यद्विद्धं दुहितुः स्थावरं धनम् । अप्रजायामतीतातां भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥”

मातुः परिणयनकाललभ्यन्तु पुत्रसत्त्वेऽपि क्रमे-णानूदादुदितोरेवाधिकारः । मातुः पारि-णाय्यं स्त्रियो भजेरन्निति वशिष्ठोक्तः । स्त्रीधनं

दुहितृणामप्रदानमप्रतिष्ठितानाञ्चेति गौतम-वचनेन प्रथममप्रदानमवागदत्तानां तदभावे

त्वप्रतिष्ठितानां वागदत्तानां ईषदर्थं नञ् तद-भावे चकारसमुच्चितानामुदात्तानां स्त्रीधनं दुहि-

तृणामिति सामान्यतः प्रागुक्तत्वात् अप्रदाना-मित्यादिभ्यः क्रमार्थत्वेनोपसंहारार्थत्वात् । व्यक्तमाह मनुः ।

“मातुश्च यौतुकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः ॥”

यौतुकपदं यु मिश्रणे इत्यस्मात् सिद्धं मिश्रता च स्त्रीपुंसयोर्विवाहाद्भवति । यदेतत् हृदयमव

तदस्तु हृदयं मम यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव इति मन्त्रलिङ्गात् । यौतुकं तदिति

वाचस्पतिमिश्ररायमुकुटधृतात् यौतुकं यौतुकं मपि साधु । परिणयनकालः परिणयनपूर्व-

परोभूतकालः स च हृदगारभपत्यभिवादान्तो-विवाहसत्त्वे विवृतः । यत्तु मनुवचनम् ।

“स्त्रियास्तु यद्विद्धं पित्रा दत्तं कथञ्चन । ब्राह्मणो तद्वरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥”

इति तत् पित्रा दत्तमिति विशेषणाद्वाह-समयादन्यदपि पित्रदत्तं कन्यायां एवेत्येत-

दर्थम् । ब्राह्मणोपदन्तु कन्यामात्रपरम् । यद्वा क्षत्रियादिस्त्राणांमनपत्यानां पित्रदत्तं धनं

सपत्नीदुहिता ब्राह्मणोक्त्या हरित् न पुनरप्र-जस्त्रीधनं भर्तुरिति वचनावकाशः । इति वच-

नार्थः । तभावे पुत्राधिकारः ।

स्त्रीपुंघ

तस्यैव व्यभिचारस्य निवृत्तः सम्यगुच्यते ॥
यादृग्गुणेन भर्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रे णेव निम्नगा ॥
अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥
एतावान्याय लोकेऽस्मिन्नपञ्चप्रसूतयः ।
उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्त्रैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥
एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभाः
प्रेत्येह च सुखोदकान् प्रजाधर्माच्चिबोधत ॥*॥
प्रजनार्थं महाभागाः पूजाह्यं गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः त्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कथन ॥
उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥
अपत्यं धर्मकार्याणि शृशूषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥
पतिं यां नाभिचरति मनोवाग्देहसंयताः ।
सा भर्तृलोकानां प्राप्तिं मद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥
व्यभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्तिं निन्द्य-

ताम् ।
शृगालयोनिश्चाप्नोति पापरीगैश्च पीड्यते ॥
पुत्रं प्रत्युदितं मद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।
विश्वजन्ममिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥
भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधेभ्यः भर्तृरि ।
आहुत्यादकं केचिदपरं स्त्रीणि विदुः ॥
स्त्रीभूता स्मृता नारो बीजभूतः स्मृतः पुमान्
स्त्रीबीजभूतमायोगात् सम्भवः सर्वदेहिनाम् ॥
विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिरुत्वं कुत्रचित्
उभयन्तु समं यत् सा प्रसूतिः प्रगस्यते ।
बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥
यादृशं तूच्यते बीजं चेन्न कालोपपादितं ।
तादृशोऽस्ति तत्तस्मिन् बीजं स्वैर्यज्जितं गुणैः ॥
इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वतो योनिरुच्यते ।
न च योनिगुणान् काश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥
भूमावप्येककेदारैः कालोमानि कृषीबलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानोह स्वभावतः ॥
जोहयः शालयो मुद्गास्तिला मापास्तथा यवाः ।
यथाबीजं प्ररोहन्ति लघुनानोच्चस्तथा ॥
अन्यदुर्गं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।
उच्यते यच्च यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥
तत् प्राज्ञेन विनोतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।
आयुष्कामेन वसन्त्यं न जातु परयोषिति ॥
अथ गाथा वायुगोताः कोत्तंयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वसन्त्यं पुंसां परपरिग्रहे ॥
नश्यतोपुष्यथा विहः खे विहमनुविध्यतः ।
तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥
पृथोरपौमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ।
स्त्र्याणुच्छेदस्य केदारमाहुः शय्यवतो मृगम् ॥
एतावमेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजति ह ।
विप्राः प्राहुस्तथा चैतदुयो भर्ता सा स्मृताज्ञना
न निष्कृत्यविसर्गाभ्यां भर्तृभार्या विमुच्यते ।
एवं धर्मं विजानीमः प्राक् प्रजापतिनिर्मितम् ॥

स्त्रीपुंघ

सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानौति त्रींश्वेतानि सतां सकृत् ॥
यथा गोऽश्वोऽद्विदासीषु महिष्यजाविकासु च ।
नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्त्रपि ॥
ये स्त्रीणि बीजवन्तः परस्त्रेप्रवापिणः ।
ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥
यदन्यगोषु ह्यभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्तन्दितामर्षभम् ॥
तथैवास्त्रीणि बीजं परस्त्रेप्रवापिणः ।
कुर्वन्ति स्त्रीणामर्थं न बीजो लभते फलम् ॥
फलस्त्वनभिसन्धाय स्त्रीणां बीजिनां तथा ।
प्रत्यक्षं स्त्रीणामर्थं बीजादयोनिर्गरीयसी ॥
क्रियाभ्युपगमाच्च तद्बीजार्थं यत् प्रदीयते ।
तस्यैव भागिनो दृष्टौ बीजो स्त्रीक एव च ॥
षोडशात्ततः बीजं यस्य स्त्रे प्ररोहति ।
स्त्रीकस्यैव तद्बीजं न वसा लभते फलम् ॥
एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युद्वाजाविकस्य च ।
विहङ्गमहिषीणाञ्च विद्वेयः प्रमवं प्रति ॥
एतद्दः मारफल्गुत्वं बीजयोऽन्योः प्रकीर्त्तितम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥*॥
भ्रातृज्यैष्ठस्य भार्या या गुरुपत्नानुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्या स्रुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता
ज्येष्ठो यवीयसो भार्या यवीयान् वाग्रजस्त्रियम्
पतिर्नो भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥
देवराहा सपिण्डाहा स्त्रियाः सभ्यङ्गनियुक्तया ।
प्रजेषिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥
विधवायां नियुक्तस्तु दृष्टाक्तो वागयतो निशि।
एवमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥
द्वितीयमेकं प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।
अनिवृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥
विधवायां नियोगार्थं निवृत्तिं तु यथाविधि ।
गुरुवश्च स्रुपावश्च वर्त्तयतां परस्परम् ॥
नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तयताम् कामतः
तावुभौ पतिर्नो स्यातां स्रुपागुरुतत्पगौ ॥
नान्यस्मिन् विधवा नारो नियुक्तव्या हिजा-
तिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुक्तानां धर्मं हन्यः सनातनम्
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कौच्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवा वेदनं पुनः ॥
अयं हिजैर्हि विहङ्गिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति
स महोमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥
तत्तः प्रभृति यो मोहात् प्रमोतपतिकां स्त्रियम्
नियोज्यत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा सत्यं कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवः ॥
यथाविध्यभिगम्येनां शुकुवस्त्रां शुचिप्रताम् ।
मियो भजेदाप्रसवात् सकृत् सकृदतादृती ॥
न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्यात् विचक्षणः
दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम्
विधिवत् प्रतिगृह्णापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ॥

स्त्रीपुंघ

व्याधितां विप्रदुष्टां वा कृपणां चोपपादिताम्
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्विधं कुर्यात् कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥
विधाय हन्ति भार्यायाः प्रवसेत् कार्यवाकरः ।
अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदयेत् स्थितिमत्यपि ॥
विधाय प्रोषिते हन्ति जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छित्येवगर्हिते ॥
प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीच्छोऽष्टौ नरः समाः ॥
विद्यार्थं षट् यशोऽयं वा कामार्थं चैव
वत्सरान् ॥
संवत्सरं प्रतीक्षेत हिपत्तीं योषितं पतिः ।
ऊर्ध्वं संवत्सराच्चैर्नां दायं कृत्वा न संवसेत् ॥
अतिक्रामेत् प्रमत्तं या भक्तं रोगार्त्तमेव वा ।
सा त्रीन् मासान् परित्याज्याविभूषणपरि-
च्छेदा ॥
उच्यते पतितं स्त्रीवमबीजं पापरीगणम् ॥
न त्यागोऽस्ति हिपत्त्याश्च न च दायापवर्त्तनम् ॥
मद्यपासाधुहता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
व्याधिता साधिवेत्तव्या हिंसार्थिनी च सर्वदा ॥
बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याष्टे दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननो सद्यस्त्वप्रियवादिनो ॥
या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्यक्ता चैव शीलतः
सानुज्ञापाधिवेत्तव्या नावमान्या च कहिंसित्
अधिवेत्ता तु या नारो निर्गच्छेदुषिता गृहात्
सा सद्यः सन्निरोहव्या त्याज्या वा कुलसन्नि-
प्रतिषिद्धा पिबेद्या तु मद्यमभ्यर्दयेत्स्वर्ग-
प्रेक्षासभाजं गच्छेदा सा दण्ड्या कृष्ण-
यदि स्वाद्यापराधैव विन्देरन् योषितः
तासां वर्णक्रमणैव ज्येष्ठं पूजा च
भर्तुः शरीरशृशूषां धर्मकार्येषु भर्तुः
स्वा चैव कुर्यात् सर्वेषां नान्यथाति-
यस्तु तत् कारयेन्मोहात् स्वगत्या विग-
न्याम् ।
यथा ब्राह्मणचण्डालः पूर्वजन्मस्यैव सन्
उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय कृद्वाय
अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्यादयमर्थः
कामसामरण्यात्तिष्ठेदर्थः तान्यर्थं कुर्यात्
न चैवेनां प्रयच्छेत् तन्मात्रं नान्यथा ॥
त्रीणि वर्षाण्युदीच्यते तन्मात्रं तन्मात्रं सती ।
ऊर्ध्वं कालादेतन्निवृत्तं तन्मात्रं तन्मात्रं ॥
अदौयमाना भर्तुर्ममिग कुर्यात् तन्मात्रं
नैनः किञ्चिदवाप्तिं न चैव योषिता ॥
अलङ्कारं नाददेत् तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं
मादकं आददेत् तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं ॥
पित्रे न दद्यात् तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं
स हि स्वाभ्यां तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं ॥
त्रिंशद्वर्षं तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं
चाष्टां तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं ॥
देवः तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं
तन्मात्रं तन्मात्रं तन्मात्रं ॥

स्त्रीरोगः

प्रकृतायै स्त्रियः सृष्टाः सन्तावार्थं मानवाः॥
तस्मात् साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्रा सञ्ज्ञितः॥
कन्यायां दत्तशुक्लायां स्त्रियेति यदि शुक्लदः।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते॥
आददौत न शूद्रोऽपि शुक्लं दुहितरं ददत्।
शुक्लं हि गृह्णन् कुरुते क्वचं दुहितविक्रयम्॥
एतसु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः।
यदप्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते॥
नानुशुभम् जालेतत् पूर्वेष्वपि हि जन्मसु।
शुक्लसंज्ञं न मूल्येन क्वचं दुहितविक्रयम्॥
अन्योन्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः।
एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः॥
तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ।
यथा नाभिचरेतां तौ विद्युक्तावितरेतरम्॥
एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंज्ञितः।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत॥”

इति मानवे ८ अध्यायः॥

स्त्रीपुंसलक्षणा, स्त्री, स्त्रीपुंसयोरलक्षणं चिह्नं स्तन-
ग्रन्थादिरूपं यस्यां सा। इति भरतः॥ तत्-
पर्यायः। पीटा २। इत्यमरः॥

स्त्रीपुंसौ (स्त्री च पुमांश्च) “अचतुरविचतु-
रिति” ४। ७७। इति अचप्रत्ययेन
साधुः॥ स्त्रीपुंसयोर्युग्मम्। तत्पर्यायः।

मिश्रणम् ३। इत्यमरः॥ २। ५। ३८।
इति स्त्रीपुंसौऽयम्॥ (यथा, मनुः। ८। २५।
“लोकायान्ता नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा”॥

(स्त्री पूर्व प्रधानतया सर्वकार्येषु
प्रधानातिव यस्याः) स्त्रीजितः। इति महा-
भारतः॥

स्त्री (स्त्रियाः प्रियः।) आन्वृत्तः।
स्त्री (स्त्रियाः प्रियः॥ नारीप्रियद्रव्यं, त्रि॥
स्त्री (स्त्रीसुखं पातीति। पा + कः।)

स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥
स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥ रक्षयति रागे-
रतिः॥ स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥ इति केचित्॥

स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥ नारीणामामयः।
स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥ यथा—
स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥

स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥ श्रुतं तां शृणु
यथा— स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥ वातजित्॥
वचः॥ स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥ भवम्॥

स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥ यथा— स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥
पिष्टम्॥ स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥ जिज्ञितम्॥
योनिप्राप्तौ स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥ शीवि-
त्ययम्॥

स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥ बद्रोप-
लोभं तुम्हारे स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥ कर्तुं च॥
पञ्चपञ्चय- स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥

स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥ रविपञ्चम-
असुधारस्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥
“सकाशिकं कथमुप- स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥
दूर्वापिष्ट- स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥
धात्रास्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥

स्त्री (स्त्रीराज्यविशेषः॥

यदा भवेदित्यत्र रजो हरिदिति च पाठः।

“सदुग्धा लक्षणा पीता न स्याद्वा पुन्रदा ज्ञातो
दुग्धस्यार्वाङ्कं चाक्षमश्वगन्धा च पुन्रदा।
बन्ध्या पुन्रं लभेत् पौत्रा घृतेन व्योषकेश्वरम्॥

कुशकाशोरवूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च।
दुग्धस्यैव सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत्परम्॥
पाठालाङ्गलिसिंहास्यमयूरकुटजेः पृथक्।
नाभिर्वस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते॥

सूताया ऋच्छिरोवस्तिशूलं वे मन्दसंज्ञितम्।
यवचारं पिबेत्तत्र मस्तुनोष्णोदकेन वा॥
कुशमूलोजतः काथः साज्यः सूतिरजापहः।
शालितण्डुलचूर्णस्तु सदुग्धं दुग्धजङ्घवेत्॥

विदारिकुसुमरसं मूलं कार्पासजं तथा।
धात्री स्तन्यविशुद्धायं मुह्युपरसायनी॥
कुहा वचाभया ब्राह्मो मधुरो चौद्रसर्पिषी।
वर्णायुःकान्तिजननं लेहं बाले प्रदापयेत्॥

स्तन्याभावे पयस्क्यायं गव्यं वा तदगुणं भवेत्
मुस्तशुण्ठीविषा बाला कुटजा चातिसारानुत्॥
व्योषं मधु मातुलुङ्गं हिक्काच्छर्दिनिवारणम्।
कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्वा च कुष्ठजित्॥

समच्छदामयनिशाचन्दनैश्चानुलेपनम्।
शङ्खाज्जोजरुद्राक्षवचानोहादिधारणम्॥”

इति गारुडे। १७६। १—१८॥
स्त्रीसभं, स्त्री, (स्त्रीणां सभा। अशालाचेति नपुं-
सकत्वम्।) नारीणां सभा। इति केचित्॥

स्त्रीस्वभावः, पुं, (स्त्रीणां स्वभाव इव स्वभावो
यस्य।) महत्त्वः। इति शब्दमाला॥ नारीणां
शीलश्च॥ (यथा, महाभारते। ३। ७१। ६।

“स्त्रीस्वभावश्च लोके मम दोषश्च दारुणः।
स्यादेवमपि कुर्यात् सा विवशा गतसौहृदा॥”
स्त्रैणं, स्त्री, (स्त्रिया इदम्। स्त्री + नञ्।) स्त्री-
स्वभावः। यथा, भट्टिः।

“कर्णजपेराजितराज्यलोभा
स्त्रेणेन नीता विकृतिं लघिन्ना।
रामप्रवासे व्यसृष्टश्च दोषं
जनापवादं सनरेन्द्रस्युम्॥”

(यथा, च भागवते। ४। ४। ३।
“पितरोरगात् स्त्रैणविमूढधोर्गृहान्
प्रेमणात्नो योऽर्चमदात् सतां प्रियः॥”

स्त्रीणां समूहः। स्त्री + नञ्। स्त्रीसमूहः।
इति काशिका। ४। १८७॥ यथा, शान्तिशतके।
“तृणे वा स्त्रेणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्षचित् पुण्येऽरुण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः॥”

स्त्रैणः, त्रि, (स्त्रीषु भवः। स्त्रीभ्य आगतः। स्त्रीभ्यो
हितो वा। स्त्री + “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् स्त्रजौ
भवनात्” ४। १। ८७। इति नञ्।) स्त्री-
सम्बन्धो। इति सुध्वबोधव्याकरणम्॥ स्त्रिया

अपत्यं स्त्रैणः। स्त्रिया इदं स्त्रीणां समूहो वा
स्त्रैणम्। इति तट्टोकायां दुर्गादासः॥ (रमणी
रतः। यथा, भागवते। १। ११। ४०।

“तं मेनिरेवामोभ्यान् स्त्रैणं चानुव्रतं रजः।
अप्रमाणविदो भर्तृभ्योऽन्ये सतयो यथा॥”
स्त्रैणः, त्रि, (तिष्ठत्यस्मिन्निति स्त्रा + ञञर्थे कः।)
स्त्रैणम्। यथा,—

“स्त्रैणो देवकर्तृकेऽन्यत् स्त्रैणं स्त्रीवे स्त्र इत्यपि”
इति शब्दरत्नावली॥
(सुबन्तोपपदे तु “सुपि स्त्रः।” ३। २। ४।
इति कप्रत्ययः। स्थितिशीलः। यथा, रघुः।
१२। १५।

“चित्रकूटवनस्थश्च कथितस्वर्गतिर्गुरोः।
लक्ष्मणा निमग्नयाश्चक्रे तमनुच्छिष्टसम्पदा॥”
स्त्रग, म ए संहतो। इति कविकल्पद्रुमः॥ (आ०-
पर०-सक०-सेट्।) दन्त्यादिस्थमध्यः। म,
सिस्थगयिषति। ए, अस्थगौत्। इति दुर्गादासः।

स्त्रगः, त्रि, (स्त्रगति संहणोति आत्मानमिति।
स्त्रग + अच्।) धर्तुः। यथा,—
“धूर्तं स्त्रगश्च निर्लेजः पटुः पाटविकोऽपि च॥”
इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषश्च॥
स्त्रगनं, स्त्री, (स्त्रग + ल्युट्।) अपवारणम्।
यथा,—
“व्यवधानं तिरोधानमन्तर्हि स्वपवारणम्।
कृदनं व्यवधान्तर्हापिधानस्त्रगनानि च॥”
इति हेमचन्द्रः॥

स्त्रगितं, त्रि, (स्त्रग + क्तः।) तिरोहितम्।
तत्पर्यायः। संवीतम् २ रुद्धम् ३ आहतम् ४
संहतम् ५ पिहितम् ६ क्लृप्तम् ७ अपवारितम्
अन्तर्हितम् ८ तिरोधानम् १०। इति हेम-
चन्द्रः॥ (यथा, किराते। १४। ३१।
“उद्गृह्यतः स्त्रगितं कटिष्ठास्त्रो
विकृष्टविस्फारितचपमण्डलः॥”)
स्त्रगो, स्त्री, (स्त्रग्यतेऽनयेति। स्त्रग + ञञर्थे कः।
गौरादित्वात् ङोप्। ताम्बूलपात्रम्। पानेर
वाटा इति भाषा। तत्पर्यायः। ताम्बूलकरः
२। इति हेमचन्द्रः॥

स्त्रगु, स्त्री, गङ्गुः। कुज् इति भाषा। यथा,—
“हृदये ते निविष्टास्ता भूयशान्याः सहस्रशः।
तदेव स्त्रगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम्॥
लब्धार्था च प्रतोता च लेपयिष्यामि ते स्त्रगु।
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम्॥”
इति रामायणे अयोध्याकाण्डे ८ सर्गः॥
स्त्रगिङ्गलं, स्त्री, (तिष्ठत्यस्मिन्निति स्त्रा + मिथिला-
दयथेति इलच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।)
चत्वरम्। इत्यमरः॥ २। ७। १८॥ हे वेदो-
रभितोऽन्यत्र वा यन्नार्थं परिष्कृतायामनिष्क्रो-
क्षतायां विस्तृतायां भूमौ। असंबाधेन तिष्ठ-
न्त्यत्र स्त्रगिङ्गलं नास्तीति इल्लिङ्गः चत्यते निवा-
साय याच्यते चत्वरं चते ज याचे पूर्वेष्व वरः।
इति भरतः॥ यथा च।
“यज्ञे परिष्कृतस्थानं स्यातां स्त्रगिङ्गलचत्वरः”
इति शब्दरत्नावली॥ *॥
होमनिमित्तानि स्त्रापनार्थं स्त्रगिङ्गलविधिर्यथा,
वशिष्ठसंहितायाम्।
“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्।
हस्तमात्रं स्त्रगिङ्गलं वा संज्ञिते होमकर्त्तव्यम्॥”

स्त्रगिङ्गलं

स्त्राः, त्रि, (तिष्ठत्यस्मिन्निति स्त्रा + ञञर्थे कः।)
स्त्रैणम्। यथा,—

“स्त्रैणो देवकर्तृकेऽन्यत् स्त्रैणं स्त्रीवे स्त्र इत्यपि”
इति शब्दरत्नावली॥
(सुबन्तोपपदे तु “सुपि स्त्रः।” ३। २। ४।
इति कप्रत्ययः। स्थितिशीलः। यथा, रघुः।
१२। १५।

“चित्रकूटवनस्थश्च कथितस्वर्गतिर्गुरोः।
लक्ष्मणा निमग्नयाश्चक्रे तमनुच्छिष्टसम्पदा॥”
स्त्रग, म ए संहतो। इति कविकल्पद्रुमः॥ (आ०-
पर०-सक०-सेट्।) दन्त्यादिस्थमध्यः। म,
सिस्थगयिषति। ए, अस्थगौत्। इति दुर्गादासः।

स्त्रगः, त्रि, (स्त्रगति संहणोति आत्मानमिति।
स्त्रग + अच्।) धर्तुः। यथा,—
“धूर्तं स्त्रगश्च निर्लेजः पटुः पाटविकोऽपि च॥”
इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषश्च॥

स्त्रगनं, स्त्री, (स्त्रग + ल्युट्।) अपवारणम्।
यथा,—
“व्यवधानं तिरोधानमन्तर्हि स्वपवारणम्।
कृदनं व्यवधान्तर्हापिधानस्त्रगनानि च॥”
इति हेमचन्द्रः॥

स्त्रगितं, त्रि, (स्त्रग + क्तः।) तिरोहितम्।
तत्पर्यायः। संवीतम् २ रुद्धम् ३ आहतम् ४
संहतम् ५ पिहितम् ६ क्लृप्तम् ७ अपवारितम्
अन्तर्हितम् ८ तिरोधानम् १०। इति हेम-
चन्द्रः॥ (यथा, किराते। १४। ३१।
“उद्गृह्यतः स्त्रगितं कटिष्ठास्त्रो
विकृष्टविस्फारितचपमण्डलः॥”)
स्त्रगो, स्त्री, (स्त्रग्यतेऽनयेति। स्त्रग + ञञर्थे कः।
गौरादित्वात् ङोप्। ताम्बूलपात्रम्। पानेर
वाटा इति भाषा। तत्पर्यायः। ताम्बूलकरः
२। इति हेमचन्द्रः॥

स्त्रगु, स्त्री, गङ्गुः। कुज् इति भाषा। यथा,—
“हृदये ते निविष्टास्ता भूयशान्याः सहस्रशः।
तदेव स्त्रगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम्॥
लब्धार्था च प्रतोता च लेपयिष्यामि ते स्त्रगु।
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम्॥”
इति रामायणे अयोध्याकाण्डे ८ सर्गः॥

स्त्रगिङ्गलं, स्त्री, (तिष्ठत्यस्मिन्निति स्त्रा + मिथिला-
दयथेति इलच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।)
चत्वरम्। इत्यमरः॥ २। ७। १८॥ हे वेदो-
रभितोऽन्यत्र वा यन्नार्थं परिष्कृतायामनिष्क्रो-
क्षतायां विस्तृतायां भूमौ। असंबाधेन तिष्ठ-
न्त्यत्र स्त्रगिङ्गलं नास्तीति इल्लिङ्गः चत्यते निवा-
साय याच्यते चत्वरं चते ज याचे पूर्वेष्व वरः।
इति भरतः॥ यथा च।
“यज्ञे परिष्कृतस्थानं स्यातां स्त्रगिङ्गलचत्वरः”
इति शब्दरत्नावली॥ *॥
होमनिमित्तानि स्त्रापनार्थं स्त्रगिङ्गलविधिर्यथा,
वशिष्ठसंहितायाम्।
“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्।
हस्तमात्रं स्त्रगिङ्गलं वा संज्ञिते होमकर्त्तव्यम्॥”

स्त्रगो, स्त्री, (स्त्रग्यतेऽनयेति। स्त्रग + ञञर्थे कः।
गौरादित्वात् ङोप्। ताम्बूलपात्रम्। पानेर
वाटा इति भाषा। तत्पर्यायः। ताम्बूलकरः
२। इति हेमचन्द्रः॥

स्त्रगु, स्त्री, गङ्गुः। कुज् इति भाषा। यथा,—
“हृदये ते निविष्टास्ता भूयशान्याः सहस्रशः।
तदेव स्त्रगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम्॥
लब्धार्था च प्रतोता च लेपयिष्यामि ते स्त्रगु।
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम्॥”
इति रामायणे अयोध्याकाण्डे ८ सर्गः॥

स्त्रगिङ्गलं, स्त्री, (तिष्ठत्यस्मिन्निति स्त्रा + मिथिला-
दयथेति इलच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।)
चत्वरम्। इत्यमरः॥ २। ७। १८॥ हे वेदो-
रभितोऽन्यत्र वा यन्नार्थं परिष्कृतायामनिष्क्रो-
क्षतायां विस्तृतायां भूमौ। असंबाधेन तिष्ठ-
न्त्यत्र स्त्रगिङ्गलं नास्तीति इल्लिङ्गः चत्यते निवा-
साय याच्यते चत्वरं चते ज याचे पूर्वेष्व वरः।
इति भरतः॥ यथा च।
“यज्ञे परिष्कृतस्थानं स्यातां स्त्रगिङ्गलचत्वरः”
इति शब्दरत्नावली॥ *॥
होमनिमित्तानि स्त्रापनार्थं स्त्रगिङ्गलविधिर्यथा,
वशिष्ठसंहितायाम्।
“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्।
हस्तमात्रं स्त्रगिङ्गलं वा संज्ञिते होमकर्त्तव्यम्॥”

स्त्रगो, स्त्री, (स्त्रग्यतेऽनयेति। स्त्रग + ञञर्थे कः।
गौरादित्वात् ङोप्। ताम्बूलपात्रम्। पानेर
वाटा इति भाषा। तत्पर्यायः। ताम्बूलकरः
२। इति हेमचन्द्रः॥

स्त्रगु, स्त्री, गङ्गुः। कुज् इति भाषा। यथा,—
“हृदये ते निविष्टास्ता भूयशान्याः सहस्रशः।
तदेव स्त्रगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम्॥
लब्धार्था च प्रतोता च लेपयिष्यामि ते स्त्रगु।
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम्॥”
इति रामायणे अयोध्याकाण्डे ८ सर्गः॥

स्त्रगिङ्गलं, स्त्री, (तिष्ठत्यस्मिन्निति स्त्रा + मिथिला-
दयथेति इलच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।)
चत्वरम्। इत्यमरः॥ २। ७। १८॥ हे वेदो-
रभितोऽन्यत्र वा यन्नार्थं परिष्कृतायामनिष्क्रो-
क्षतायां विस्तृतायां भूमौ। असंबाधेन तिष्ठ-
न्त्यत्र स्त्रगिङ्गलं नास्तीति इल्लिङ्गः चत्यते निवा-
साय याच्यते चत्वरं चते ज याचे पूर्वेष्व वरः।
इति भरतः॥ यथा च।
“यज्ञे परिष्कृतस्थानं स्यातां स्त्रगिङ्गलचत्वरः”
इति शब्दरत्नावली॥ *॥
होमनिमित्तानि स्त्रापनार्थं स्त्रगिङ्गलविधिर्यथा,
वशिष्ठसंहितायाम्।
“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्।
हस्तमात्रं स्त्रगिङ्गलं वा संज्ञिते होमकर्त्तव्यम्॥”

स्त्रगो, स्त्री, (स्त्रग्यतेऽनयेति। स्त्रग + ञञर्थे कः।
गौरादित्वात् ङोप्। ताम्बूलपात्रम्। पानेर
वाटा इति भाषा। तत्पर्यायः। ताम्बूलकरः
२। इति हेमचन्द्रः॥

स्त्रगु, स्त्री, गङ्गुः। कुज् इति भाषा। यथा,—
“हृदये ते निविष्टास्ता भूयशान्याः सहस्रशः।
तदेव स्त्रगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम्॥
लब्धार्था च प्रतोता च लेपयिष्यामि ते स्त्रगु।
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम्॥”
इति रामायणे अयोध्याकाण्डे ८ सर्गः॥

स्त्रगिङ्गलं, स्त्री, (तिष्ठत्यस्मिन्निति स्त्रा + मिथिला-
दयथेति इलच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।)
चत्वरम्। इत्यमरः॥ २। ७। १८॥ हे वेदो-
रभितोऽन्यत्र वा यन्नार्थं परिष्कृतायामनिष्क्रो-
क्षतायां विस्तृतायां भूमौ। असंबाधेन तिष्ठ-
न्त्यत्र स्त्रगिङ्गलं नास्तीति इल्लिङ्गः चत्यते निवा-
साय याच्यते चत्वरं चते ज याचे पूर्वेष्व वरः।
इति भरतः॥ यथा च।
“यज्ञे परिष्कृतस्थानं स्यातां स्त्रगिङ्गलचत्वरः”
इति शब्दरत्नावली॥ *॥
होमनिमित्तानि स्त्रापनार्थं स्त्रगिङ्गलविधिर्यथा,
वशिष्ठसंहितायाम्।
“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्।
हस्तमात्रं स्त्रगिङ्गलं वा संज्ञिते होमकर्त्तव्यम्॥”

स्त्रगो, स्त्री, (स्त्रग्यतेऽनयेति। स्त्रग + ञञर्थे कः।
गौरादित्वात् ङोप्। ताम्बूलपात्रम्। पानेर
वाटा इति भाषा। तत्पर्यायः। ताम्बूलकरः
२। इति हेमचन्द्रः॥

स्त्रगु, स्त्री, गङ्गुः। कुज् इति भाषा। यथा,—
“हृदये ते निविष्टास्ता भूयशान्याः सहस्रशः।
तदेव स्त्रगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम्॥
लब्धार्था च प्रतोता च लेपयिष्यामि ते स्त्रगु।
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम्॥”
इति रामायणे अयोध्याकाण्डे ८ सर्गः॥

स्त्रगिङ्गलं, स्त्री, (तिष्ठत्यस्मिन्निति स्त्रा + मिथिला-
दयथेति इलच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।)
चत्वरम्। इत्यमरः॥ २। ७। १८॥ हे वेदो-
रभितोऽन्यत्र वा यन्नार्थं परिष्कृतायामनिष्क्रो-
क्षतायां विस्तृतायां भूमौ। असंबाधेन तिष्ठ-
न्त्यत्र स्त्रगिङ्गलं नास्तीति इल्लिङ्गः चत्यते निवा-
साय याच्यते चत्वरं चते ज याचे पूर्वेष्व वरः।
इति भरतः॥ यथा च।
“यज्ञे परिष्कृतस्थानं स्यातां स्त्रगिङ्गलचत्वरः”
इति शब्दरत्नावली॥ *॥
होमनिमित्तानि स्त्रापनार्थं स्त्रगिङ्गलविधिर्यथा,
वशिष्ठसंहितायाम्।
“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्।
हस्तमात्रं स्त्रगिङ्गलं वा संज्ञिते होमकर्त्तव्यम्॥”

खण्डिल

क्रियामारोपि ।

“कुलमेवंविधं न स्यात् खण्डिलं वा समा-
चयेत् ॥”

शारदातिकोऽपि ।

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं खण्डिले वा समाचरेत्
हस्तमात्रम् तत् कुर्व्यात् चतुरस्रं समन्ततः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च । गोभिलः । अनुगुप्ता अप चाङ्गत्वं
प्रागुदकप्रवर्तनं देवं समं वा परिसमूह उप-
लिख्य मध्यतः प्राचीं रेखामुल्लिख्य उदीचीं च
संज्ञतां पश्चात्मध्ये प्राचींस्तत्तल उल्लिख्याभ्य-
क्षयेत् लक्षणार्हदेशा सर्वत्रेति । अनुगुप्ता
आच्छादिताः । पतितादिभिरदृष्टा इति यावत् ॥
प्राङ्नीचादिफलमाह गुह्यासंग्रहे गोभिल-
पुत्रः ।

“प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्षस्यमुदङ्नीचं यशोत्तमम् ।
पितृं दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठालभ्यकं समम् ॥”

यशोत्तममित्यत्र सात्ता अप्यदन्ता इत्युक्तर-
दन्तोऽपि यशश्चन्द्रः गयाशिरः इतिवत् । परि-
समूह सर्वतः कुशैः पांशादिकमपसार्य उत्त-
रस्यां दिशि सार्धहस्तोपरि क्षिपेत् । परि-
समूह वितस्त्रितये उत्तरत उत्करं करोतीति
हरिशर्माधृतवचनात् । तत् उपलेपनम् ॥ * ॥
तत्र कारणमाह गुह्यासंग्रहः ।

“इन्द्रेण वज्राभिहतः पुरा हवो महासुरः ।
मेदसा तस्य संक्रिन्नातदर्थमुपलेपयेत् ॥” इति ।
मध्यतः खण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणांशे न तु
मध्यांशे उदगगतैकविंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात् ।
अन्यथा ॥

“कुशैः संमार्जयेद्भूमिं शुद्धामादौ शचिस्ततः ।
हस्तमात्रां चतुरस्रां गोमयेनोपलेपयेत् ॥”
इति भारद्वाजीयहस्तप्रमाणखण्डिले तदनुप-
पत्तेः । प्राचीं प्रागगताम् । उदीचीं च संज्ञतां
पश्चादिति । प्रागगतायाः पश्चिम भागे संलग्ना-
मुदगपाम् । मध्ये उदगतायाः प्राचीः प्राग-
यास्तिस्तो रेखा उल्लिख्याभ्यक्षयेदिति । रेखाभ्य
उद्धृतमृत्तिकोद्धरणपूर्वकमभ्यक्षयेत् । उल्लिख्य
उद्धृत्याभ्यक्षयेदिति कात्यायनसूचात् ॥ * ॥
उत्करप्रक्षेपदेशमाह गुह्यासंग्रहः ।

“उत्करं गृह्य रेखाभ्योऽरन्निमाने निधापयेत् ।
हारमेतत् पदार्थानां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम्
इति ॥

परिसमूहनादिपरिषेकान्तं कर्म लक्षणसंग्रहं
तस्य लक्षणस्याहत प्रक्रिया सर्वत्र यत्र यत्राग्नि-
प्रक्षयनं तत्र बोध्या ॥ * ॥ रेखाप्रमाणमाह
कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

“दक्षिणे प्रागगतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम्
तत्पूलकम्ना योदीचीं तथा एवं नवोत्तरम् ॥
उदगतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः ।
मससमाङ्गुलांश्चैव कुशेनैव समुल्लिखेत् ॥”
नवोत्तरं लघाधिकं द्वादशाङ्गुलमेकविंशत्यङ्गुल-
मित्यर्थः । शेषाः उत्करेण योर्वशिष्टास्तिस्रः ।

४४४

खपतिः

कुशेन इति सर्वत्राभिसम्बध्यते । एवकारेण
शास्त्रान्तरोक्तस्य व्यावृत्तिः ॥ * ॥ रेखाणां
देवता वर्णांश्चाह कृतिः ।

“प्रागगता पार्थिवी ज्ञेया चान्नेयी चापुद-
गता ।
प्राजापत्या तथा चैन्द्री सीमी च प्राक्कृता
कृता ॥

पार्थिवी पीतवर्णा स्यादान्नेयी लोहिता भवेत्
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकी-
र्तिता ॥

श्वेतवर्णेन सीमी स्यात् रेखाणां वर्णलक्षणम् ॥
अग्निस्थापनपर्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य विधानं
माह । गृह्यासंग्रहः ।

“सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोक्षित्वेहक्षिणेन तु ।
तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत् ॥”
मानकर्त्तारमाह कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।
“मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।
मानकद्वयजमानः स्याद्विदुषामेष निश्चयः ॥”
अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानमाह स एव ।

“अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र हृदयस्थान्यभिर्भिननुयात् सदा ॥”
यजमानासन्निधौ होमे तु साधारणाङ्गुलि-
मानम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् ।

“अष्टभिस्तोर्भवेज्जोष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः ।
कन्यसं षड्भिरुह्मिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तमैः ॥”
तैः प्रक्रम्यमाणयवैः । कन्यसं कनिष्ठम् । मानन्तु
पार्श्वेन । षड्भिर्यवाः पार्श्वसंमिताः । इति कात्य-
यनवचनात् । इति संस्कारतत्त्वम् ॥

खण्डिलशायी, [न] पुं, (खण्डिले श्येते इति ।
शो + “त्रते ।” ३ । २ । ८० । इति इनिः ।)
यो व्रतवशात् खण्डिले श्येते सः । तत्पर्यायः ।
स्याखण्डिलः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ खण्डि-
लेशयः ३ । इति शब्दरत्नावलो ॥ (वाचलिङ्गो-
ऽपि वर्तते । यथा, भट्टिः । ३ । ४१ ।

“वाचंयमान् खण्डिलशायिनश्च
युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षन् ।
अध्यापयन्तं विनयात् प्रणमः
पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ॥”)

खण्डिलसितकं, स्त्री, (खण्डिले सिकता यत्र ।)
वेदिः । इति हारावली ॥

खण्डिलेशयः, पुं, (खण्डिले श्येते इति । शी
+ षच् । अलुक्समासः ।) खण्डिलशायी ।
इति शब्दरत्नावलो ॥ (वाचलिङ्गोऽप्ययमिति
केचित् ॥ यथा, भागवते । ४ । २३ । ६ ।

“आकण्ठमग्नः शिशिरे उदके खण्डिलेशयः ॥”)

खपतिः, पुं, (तिष्ठत्यस्मिन्निति । स्था + क् । ख
स्थानम् । तं पातीति । पा + बाहुलकात् खपति-
इत्युणादितृत्तौ उज्ज्वलः । ४ । १ । ८१ ।) गोप्यतौ
ज्वा । हृदयस्थितिसवननामकायागकर्त्ता ।
भेदः । राज् इति भाषा । इत्यमरः ।

कारः शिखो तद्दे यद् इति खपतिः ।
कारभेदो सुस्थतचेति सामौ ।

खलक

याजिनि कुक्षुक्रानि च । इति भरतः ॥ * ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—

“वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुचक्षुःशो जितन्मनः ।
दोर्धदर्शी च शूरश्च खपतिः परिकीर्तितः ॥”

इति मात्से । २१५ । ३८ ॥

कक्षुकी । इति मेदिनी ॥ कुबेरः । इत्यजय-
पालः ॥ अधीशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ५२ । ५ ।

“स तु रामस्य वचनं निगम्य प्रतिगृह्य च ।
खपतिस्तर्णमाह्वय सचिवानिदमब्रवीत् ॥”)

खपतिः, त्रि, (तिष्ठन्ति स्वधर्मं इति स्थाः सन्त-
स्तेषां पतिः ।) सत्तमः । इति मेदिनी ॥

खपुटः, त्रि, विषमसम्भारजौवी । इति चिकाण्ड-
शेषः ॥ विषमोन्नतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

खल, जस्थाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०
अक०-सेट् ।) ज, खालः खलः । तिस्थाल-
यिषति । अयं नास्तीति केचित् । इति दुर्गा-
दासः ॥

खलं, स्त्री, खो, (खल + षच् ।) जलशून्या-
क्षत्रिमभूभागः । तत्पर्यायः । खली २ । इत्य-
मरः । २ । १ । ५ । खल्यते ख्योयतेऽत्र खलं
खलज स्थाने षल् । एवं खली नारी सखी
इत्यादिना अक्षत्रिमत्वं ईपि खली निपात्यते
क्षत्रिमत्वं तु चावेव खला । क्षत्रिमाक्षत्रिम-
सामान्ये तु खलं प्रयुज्यते । इति वृद्धाः । खल-
शब्दः स्त्रौनपुंसकलिङ्गः । इति भरतः ॥
मनुः । ७ । १८२ ।

“स्यन्दनाखेः समे युध्येदनेन नौहिनेऽथवा
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचक्रायुधैः ॥
यथा च तैत्तिरीयसंहितायाम् । १६ । १३ ॥
“यज्ञो यजमानाय वर्षति खलवद्वृक्ष-
गृह्णन्ति ॥”)

खलं, स्त्री, (खल + षच् ।) जलशून्या-
क्षत्रिमभूभागः । इत्यमरः । कात्यायनः । १ ।
१ । ५ । (खानमात्रम् । यथा, भाष्यः । १ । १ ।
उवाच वाग्मी हग्नप्रभोभिः
संवर्हितोरः खलभारदारः ॥”)

वस्त्रगृहम् । यथा,—

“पटवासः पटमयं वस्त्रं वस्त्रगृहं कथ्यते ।
इति शब्दरत्नावलो ॥

खलकन्दः, पुं, (खलजातकन्दः ।) खलान्य
कन्दः । इति शब्दरत्नावलो ॥ वनपौष्टः इति
भाष्यः ॥

खलकर्मकं, स्त्री, (खलकर्मकम् ।) खल-
प्रणमं । यथा, गोतमः । ३ । ७ ।

“खलकर्मकं प्रणमं कर्मकं यदयस्त्रयं
नितरति ॥”)

तत्पर्यायः । पञ्चमः । २ । चतिचरा ३
अथवा, ५ । १ । १ । ६ । अस्य गुणाः ।

पञ्चमः । कर्मकः । तिष्ठत्वम् । कर्मायत्वम् ।
पञ्चमः । पञ्चमः । तिष्ठत्वम् । कर्मायत्वम् ।
पञ्चमः । पञ्चमः । तिष्ठत्वम् । कर्मायत्वम् ।

स्थलेरु

स्थलकुसुदः, पुं, (स्थलस्य कुसुदः ।) करवीरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलपद्मः, स्त्री, (स्थलस्य पद्मम् ।) स्तनामस्थ्यात-
पुष्पविशेषः । (यथा, भट्टिः । २ । ३ ।

“विष्मागतैस्तीरवनेः समृद्धिं
निजां विलोकापहृतां पयोभिः ।

कूलानि सामर्पयत्येव तेनः

सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥”)

तत्पर्यायः । कद्रुपत्रम् २ तमालकम् ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तच्चतुर्विधं यथा,—

“चतुर्था स्थलपद्मानि सेवन्ती गुलदावदी ।
नैपाली च गुलावश्च वकुलश्च कटम्बकः ॥”

इति रावणकृतार्कप्रकाशः ॥

स्थलपद्मः, पुं, (स्थलजातः पद्म इव ।) मानकः ।
इति रत्नमाला ॥ मानकचु इति भाषा ॥
(यथा,—

“स्थलपद्ममयं कल्कं पयसा लोष्य पाययेत् ।
गोहामयहरश्चैव सर्वाङ्गैकाङ्गशोधजित् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे शोधाधिकारः ॥

स्थलपद्मिनी, स्त्री, (स्थलस्य पद्मिनी ।) स्थल-
पद्मम् । वेतामर इति हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायः । पद्माङ्गा २ चारटो ३ पद्मचारिणी ४
सुगन्धमूला ५ अमरुह ६ लक्ष्मीः ७ श्रेष्ठा ८
सुपुष्करा ९ रम्या १० पद्मावती ११ अति-
चरा १२ स्थलरुहा १३ पुष्करिणी १४ पुष्कर-
पर्णिका १५ पुष्करनाडी १६ अस्या गुणाः ।
गौणत्वम् तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । वान्तिरक्त-
पित्तमेहभूतातीसारनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्थलमञ्जरी, स्त्री, (स्थलस्य मञ्जरी ।) अणामार्गः ।
इति रत्नमाला ॥

स्थलशृङ्गाटः, पुं, (स्थलजातः शृङ्गाटः ।) गोक्षुर-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥

स्थलशृङ्गाटकः, पुं, (स्थलशृङ्गाट एव । स्वार्थे
कन् ।) गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलसौमा, [न] पुं, (स्थलस्य सौमा ।) स्थण्डिलः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

स्थला, स्त्री, (स्थल + टाप् ।) जलशून्याकृतिम-
भूमिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १ । ५ ॥
(अस्याः प्रमाणं स्थलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

स्थलौ, स्त्री, (स्थल + ङोष् ।) जलशून्याकृतिमा-
भूमिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १ । ५ ।
(यथा, साहित्यदर्पणे ।

“सैषा स्थलौ यच्च विचिन्वता त्वां
भ्रष्टं मया नुपूरमेकमूर्च्छाम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-
विश्वपदुःखादिव वक्षमौनम् ॥”)

स्थलीदेवता, स्त्री, (स्थल्या देवता ।) ग्राम्यदेवता ।
इति केचित् ॥

स्थलेरुहा, स्त्री, (स्थले रोहतीति । रुह + कः ।)
गृहकुमारी । दम्पावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलजति, त्रि ॥

स्थानः

स्थलेयः, पुं, (स्थले येति इति । इति शौ + ञच् ।
क्रोडकुरुरङ्गादयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्थलशायिनि, त्रि ॥

स्थविः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “कविष्ट्योति ।”
उणा० ४ । ५६ । इति क्तिन्प्रत्ययेन साधुः ।)
तन्त्रवायः । स्वर्गः । जङ्गमः । इति संक्षिप्त-
सारोणादिहृत्तिः ॥

स्थविरं, स्त्री, (स्था + “अजिर-
गिशिरिति ।” उणा० १ । ५४ । इति किरच्-
प्रत्ययेन साधुः ।) शैलेयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थविरः, पुं, (स्था + किरच् ।) ब्रह्मा । इति
हेमचन्द्रः ॥

स्थविरः, त्रि, (तिष्ठतीति । स्था + “अजिर-
गिशिरिति ।” उणा० १ । ५४ । इति किरच्-
प्रत्ययेन साधुः ।) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ ।
४२ ॥ (यथा, मनुः । २ । १२० ।

“ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यतः स्थविर आयति
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”
भिक्षुः । इत्युणादिहृत्ती उज्ज्वलदत्तः ॥ १४५ ॥

अचलः । इत्युणादिकोषः ॥

स्थविरा, स्त्री, (स्था + किरच् । टाप् ।) महा-
श्रावणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृद्धा च ॥

स्थविष्ठः, त्रि, (अयमेष्टामतिशयेन स्थूलः । स्थूल
+ इष्टन् । “स्थूलदूरेति ।” ६ । ४ । १५६ ।
इति साधुः ।) अतिशयस्थूलः । इत्यमरः । ३ ।
२ । १११ ॥ (यथा, भागवते । २ । १ । २४ ।

“विशेषस्तस्य देहोऽयं स्थविष्ठश्च स्थवीयसाम् ॥”
स्थानुः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थोणुः ।” उणा०
३ । ३७ । इति णुः ।) शिवः । इत्यमरः । १ ।
१ । ३६ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १३ ।

“स्थानुदग्धवपुषस्तपोवनं
प्राप्य दाशरथिरात्तकाम्युकः ।
विग्रहेण मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥”)

तन्नामकारणं यथा,—

“समुत्तिष्ठन् जलात्तस्मात् प्रजास्ताः सृष्टवानहम्
ततोऽहं ताः प्रजा दृष्ट्वा रक्षिता एव तेजसा ॥
क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाप्य चाक्षिपम् ।
उत्क्षिप्तं सरसो मध्ये ऊर्ध्वमेव यदा स्थितम् ।
तदा प्रभृति लोकेषु स्थानुरित्येव विद्युतम् ॥”

इति वामने ४६ अध्यायः ॥

(ब्रह्मा । यथा, महाभारते । १ । १ । ३२ ।
“यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्थानुर्भूतः कः परमेष्ठय ॥”)

कोलः । इति मेदिनी । जीवकगन्धद्रव्यम् । यथा,
“जीवके जीवनी जीवो निधिः स्थानुः प्रको-
र्तितः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थानुः, पुं, स्त्री, (स्था + णुः ।) निःशस्त्रवृक्षः ।
मुद्गा शाक इति भाषा ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १७ । ५३ ।

“आयामासपे चैव समदर्शी महातपः ।

स्थानं, स्त्री, (स्था + णुः ।) नीतिवेदिनां त्रिव-
र्गात्मगतवर्गविशेषः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥

स्थानं

स्थानं कृत्वा तथैकान्ते स्थितः स्थानुरिवा-
चकः ॥”)

तत्पर्यायः । ध्रुवः २ शङ्खुः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥
अशाखवृक्षः ४ । इति जटाधरः ॥ अस्त्रमेदः ।
इति नीलकण्ठः ॥

स्थानुः, त्रि, (स्था + णुः ।) स्थिरः । इति धरणिः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ५८ ।

“अव्ययश्च व्ययश्चैव यदिदं स्थानुजङ्गमम् ।
तत् समर्जं तदा ब्रह्मा भगवानादित्यत् विशुः ॥”

स्थानुतीर्थं, स्त्री, (स्थानोस्तीर्थम् ।) तीर्थविशेषः ।
यथा, वामने ३३ अध्याये ।

“स प्रोवाच महादेवो ब्रह्माणं प्रणतस्थितम् ।
पुण्यप्रदं नृणाञ्चैव तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥

एतत् सन्निहितं प्रोक्तं सरः पुण्यप्रदं महत् ।
स्थानुलिङ्गस्य माहात्म्यं ब्रह्मन् मेऽवहितः शृणु ॥

अचेतनः सचेता वा अज्ञो वा प्राज्ञ एव वा ।
लिङ्गस्य दर्शनादेव मुच्यते सर्वपातकैः ॥

पुष्करादीनि तीर्थानि समुद्रचरणानि च ।
स्थानुतीर्थं समेधन्ति मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥

तत्र स्थास्यति यो ब्रह्मन् मास्य स्तोषति
भक्तितः ।

तस्याहं सुलभो नित्यं भविष्यामि न संशयः ॥
इत्येवमुक्त्वा वचनं देवदेवो गतः प्रभुः ।

देवाश्च ऋषयः सर्वं स्थानि स्थानानि भेजिरे ॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् स्थानुतीर्थं वदन्ति
हि ॥”

स्थानुलः, पुं, (स्थानुले शयितुं व्रतमस्य ।
स्थानुल + “स्थानुलात् शयितरि व्रते ।” ४ ॥
२ । १५ । इति ञण् ।) स्थानुलशायी । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४५ ॥ (वाच्यलिङ्गोऽयमिति केचित् ॥)

स्थानुश्वरः, पुं, (स्थानुरीश्वरश्च ।) शिवलिङ्ग-
विशेषः । यथा,—

“स्थानुर्नाम्ना हि लोकेषु पूजनीयो दिवौकसाम्
स्थानुरीश्वरः स्थितो यस्मात् स्थानुश्वरस्ततः
स्मृतः ॥

ये स्मरन्ति सदा स्थानुं ते मुक्ताः सर्व-
किल्बिषैः ।

भविष्यन्ति गृहदेहा दर्शनाश्लोक्षगामिनः ॥
इत्येवमुक्त्वा देवेन ऋषयो ब्रह्मणा सह ।
तस्माद्वाक्वणं लिङ्गं नेतुं समुपचक्रसुः ॥”

इति वामने ४२ अध्यायः ॥

स्थानुत्वं, त्रि, (स्था + त्वञ् ।) स्तेयम् । स्थानीयम् ।
यथा, कालिदासकृतशृङ्गारतिलके ।

“बाणिज्येन गतः स मे गृहपतिवार्त्तापि न
अयते
प्रातस्तज्जननी प्रसूततनया जामातृगेहं गता ।
बालाहं नवयौवना निशि कथं स्थातव्यमस्मद्-
गृहे
सायं सम्पूति वर्त्तते पथिक हे स्थानान्तरे
गम्यताम् ॥”

स्थानं, स्त्री, (स्था + णुः ।) नीतिवेदिनां त्रिव-
र्गात्मगतवर्गविशेषः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥

स्थानकं

नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानं चयादिभि-
स्त्रिगः । अन्येषां धर्मकामार्थैः पूर्वमुक्तः ।
षष्ठवर्गस्यापचयः चयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः ।
तस्य नोपचयो नापचयः स्थानम् । षष्ठवर्गो
यथा,—

“कृत्स्नवर्णिकपयो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं मेन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
षष्ठवर्गः स्मृतो राज्ञामिति—”

इति भरतः ॥ २॥

सादृश्यम् । अवकाशः । स्थितिः । इति मेदिनी ।
(यथा, मनुः । ६ । २२ ।

“स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयत्नः ॥”
सन्निवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ वसतिः । इति
चतुर्थकाण्डे हेमचन्द्रः ॥ यथाह कथितम् ।

“स्थानं प्रधानं न वनं प्रधानं

स्थानस्थितः कापुरुषोऽपि सिंहः ॥”

यज्यसन्धिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भाजनम् ।
इति हलायुधः ॥ निकटम् । यथा,—

“त्वमत्र कृत्तिकास्थाने कथयामासुरीश्वर ।
सर्वं धर्मादयो देवा धर्माधर्मस्य साक्षिणः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । १५।१६॥

अपि च ।

“एतं ह्यपत्यास्तस्यर्पे धारयन्ति चराचरम् ।
पुरा मङ्गलकः सिद्धस्तुस्थाने इति मे श्रुतम् ॥”

इति वामने २० अध्यायः ॥ २॥

स्वधर्मानुष्ठायिनां असम्यग्वर्तिनाञ्च स्थान-
विशेषप्राप्त्यर्थं,—

“वर्णानामाश्रमाणाञ्च सम्यग्धर्मानुपालिनाम्
असम्यग्वर्तिनां लोकान् ब्रह्मा चक्रं यथा च यत्
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्
क्षत्रियाणां तथा चेन्द्रं संघामिष्वनुवर्तिनाम् ॥
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तिनाम् ।
गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्यानुकारिणाम् ॥
अष्टाशौचमहसाणां यतोनामूर्द्धरेतसाम् ।
स्मृतं तेषाम् यत् स्थानं तदेव गुरुवाणिनाम् ॥
सप्तर्षीणाञ्च यत् स्थानं स्मृतं तद्वत् वनौ-

कसाम् ।

प्राजापत्यं गृहस्थानां गृहधर्मानुवर्तिनाम् ॥
न्यासिनाम् परं ब्रह्म योगिनामस्मृतं स्मृतम् ।
यक्रास्तवाणिनां ब्रह्मध्यायिनां परमं पदम् ॥
तामिस्रमन्यतामिस्रं महावीरवरीरवम् ।
असिपत्नवनं घोरं कालपत्रमवीचिमत् ॥

वेदस्य निन्दकानाम् यज्ञव्याघातकारिणाम् ।
स्थानमेतत्समाख्यातं स्वधर्मविनिवर्तिनाम् ॥”

इति वज्रपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥

स्थानकं, क्लो, स्थानाभिवा. कन् । स्थाने कं जलं
यत्रेति वा । ॥ आलवालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
नगरम् । फेनम् । इति कैचित् ॥ (स्थानमेव ।
स्वार्थं कन् । स्थानशब्दार्थोऽप्यत्र । यथा, महा-
भारते । १३ । २६ । ८४ ।

तत् स्थानकं ब्राह्मणमभीष्टमानं-
गङ्गा सदैवालवशैरुपास्या ॥”

स्थापना

स्थानचञ्चला, स्त्री, (स्थाने चञ्चला ।) वर्जरीवृक्षः
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थानच्युतः, त्रि, (स्थानात् च्युतः ।) स्थानभ्रष्टः ।
यथा, गारुडः ११ । ७१ ।

“स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रो वरुणभास्करौ ।
स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेशोषणकारकौ ॥”
स्थानपालः, पुं, स्थानं पालयति यः । (स्थान +
पालि + क्त ।) स्थानरक्षकः । (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । २ । १७६ ।

“श्रीश्लोकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम्
अर्वाक् संवत्सरात् स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥”

स्थानभ्रष्टः, त्रि, (स्थानात् भ्रष्टः ।) पदच्युतः ।
यथा,—

“स्थानस्थितानि पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदस्थिताः
स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नराः ॥

इति गारुडः । ११५। ७३ ।

स्थानाध्यक्षः, पुं, (स्थानस्य अध्यक्षः ।) स्थान-
रक्षकः । तत्पर्यायः । स्थानिकः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

स्थानिकः, पुं, (स्थानमध्येति । ठन् ।) स्थाना-
ध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थानो, [न्] त्रि, स्थानविशिष्टः । स्थानं विद्यते-
ऽस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,

स्थानविदादेशः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
स्थानीयं, क्लो, (स्थानाय हितमिति । स्थान + क्)।

नगरम् । इत्यमरः । २ । २ । १ ॥ स्थानसम्ब-
न्धिनि, त्रि ॥

स्थाने, व्य, योग्यम् । (यथा, रघुः । ५ । १६ ।
“स्थाने भवानेकनराधिपः स-

नकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ॥”
कारणार्थः । सादृश्यम् । सत्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

स्थापकः, त्रि, (स्थापयतीति । स्था + णिच् +
कृत् ।) स्थापनकर्ता । अन्तस्थाधातोर्णकप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

स्थापत्यः, पुं, (स्थापतिरेव । स्थापति + थञ् ।)
अन्तःपुररक्षकः । इत्यमरः । २।८।८ ॥ स्थापते-

भावे, क्लो ॥

स्थापनं क्लो, (स्था + णिच् + कृत् ।) रोपणम् ।
पुं सवनम् । इति मेदिनी ॥ समाधिः । इति

विश्वः ॥ (पादादिपिण्डीकरणम् । इति श्रौधर-
स्वामी ॥ यथा, भागवते । १० । ४४ । ५ ।

“उत्थापनैरुन्नयनेश्चालनेः स्थापनैरपि ।
परस्परं जिगोषन्तावपचक्रतुरात्मनः ॥”

स्थापना, स्त्री, (स्था + णिच् + युच् + टाप् ।)
स्थापनम् निवेशनम् । (यथा, महाभारते ।

१२ । २८१ । २४ ।
“स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्तिता ॥”

विचाराङ्गविशेषः । तदुद्यथा,—
“अथ स्थापना । स्थापना नाम तस्या एव

प्रतिज्ञाया हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना
पूर्वं हि प्रतिज्ञा पश्चात् स्थापना किञ्चनप्रति-

स्थायी

ज्ञातं स्थापयिष्यति यथा नित्यः पुरुष इति
प्रतिज्ञा हेतुरक्तकत्वात् इति । दृष्टान्तः यथा,
अक्तकमाकाशं तच्च नित्यम् । उपनयो यथा,
चाक्तकमाकाशन्तथा पुरुषः । निगमनन्तस्था-

नित्यइति । इति चरके विमानस्थानेऽप्यध्याये ॥
स्थापनी, स्त्री, (स्थाप्यतेऽनयेति । स्था + णिच् +
कृत् । डोप् ।) पाठा । इति मेदिनी अमरश्च ।
२ । ४ । ८४ ॥

स्थापितः, त्रि, (स्था + णिच् + क्तः ।) निश्चितम् ।
न्यस्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवीभागवते ।
२ । ८ । ४३ ।

“मणिमन्त्रधराः शूराः स्थापितास्तत्र रक्षणे ॥”
स्थाम, [न्] क्लो, (तिष्ठत्यनेनेति । स्था + सर्व-

धातुभ्यो मनिन् ।) उणा० ४ । १४४ । इति
मनिन् ।) सामर्थ्यम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०२ ॥

(नादः । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २४ ।
“अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ।

अश्वस्यामेव बालोऽयं तस्मान्नास्मा भविष्यति ॥”
स्थायिभावः, पुं, (स्थायी भावः ।) रसस्य त्रिधा-

भावान्तर्गतभावविशेषः । यथा,—
“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥
न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥”
इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्ति-

स्थानेन रसेन महेव वर्तमाना अपि राजा-
नुगतविहारप्रवृत्तभृत्यवत् आपाततो यत्र

प्राधान्येनाभिच्यक्ता व्यभिचारिणः देवमृनिगृह-
नृपादिविषया रतिः उद्बुद्धमात्राविभवादिभि-

रपरिपुष्टतया रसतामनापाद्यमानाश्च स्थायिनो
भावा भावशब्दाध्याः । उद्बुद्धमात्रस्थायीभावो

यथा,—
“हरस्तु किञ्चित् परिहृत्य धैर्यं

चन्द्रोदयारम्भ इवाभ्युदयः ।
उमामुखे विस्मयलाधरोष्ठे

व्यापारयामास विलोचनानि ॥”
अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः । इति

साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम ३
परिच्छेदः ॥

स्थायी, [न्] पुं, (तिष्ठतीति । स्था + णिनिः ।)
भावभेदः । यथा,—

“स्थायिमात्स्विकसञ्चारिप्रभेदैः स्यादतिः पुनः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २०५—२०७ ।
“अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आस्वादाङ्गुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सन्नतः ॥
यदुक्तम् ।

सकृत्प्रवृत्ता भावानामन्येषामनुगामुक्ताः ।
न तिरोधीयते स्थायो तै रसौ पुण्यते परम् ॥

तद्देवानाह ।
रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोऽस्माहौ भयं तथा ।
शुगुप्सा विस्मयश्चैत्यमष्टौ प्रोक्ताः रसोऽपि च ॥

स्थालीप

तत्र
रतिर्मनोऽकुलेऽर्थे मनसः प्रवचयितम् ।
वागादिवैज्ञाचेतोविकासो हास इत्यते ॥
इष्टनाशादिभिचेतो वेक्यं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तेष्वस्यावबोधः क्रोध इत्यते ॥
कार्यारम्भेषु संरम्भः स्वेयानुत्साह उच्यते ।
रौद्रशब्दा तु जनित चित्तवैकल्यदं भयम् ॥
दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।
विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥
विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।
शमो निरीहावस्थायामालविश्रामजं सुखम् ॥
यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकमेलके हासः ।
रामायणे शोकः । महाभारते शमः । एवमन्ये
ऽपि । एते हि एतेष्वन्तरा उत्पद्यमानैस्ते-
र्विरुद्धैर्विरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परि-
पुष्टा एव स्वहृदयानुभवसिद्धाः ॥*॥ स्थिति-
विशिष्टे, त्रि॥ (तथा, महाभारते । ६।१।२६।
“संवत्सरस्थायिनी च यद्गी प्रज्वलितावभौ॥”)
स्थायुकः, पुं, (स्थातुं शीलमस्य । स्था + “लस-
पतपदेति” ३।२।१५४ । इति उकञ् ।) एक-
ग्रामाधिकृतः एकस्मिन् ग्रामे नियोजितः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ७ ॥ (स्थितिशीले, त्रि । यथा,
भट्टिः । २ । २२ ।
“आयोधने स्थायुकमस्तज्जात-
ममोघमभ्यर्णमहाहवाय ।
ददौ वधाय क्षणदाचराणां
तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥”)
स्थालं, स्त्री, (तिष्ठत्यस्मिन् अत्रादिकमिति स्था +
“स्थाचतिमृजेरिति” उणा० १ । ११५ । इति
आलच् ।) हेमादिकृतभोजनपात्रम् । थाल
इति भाषा । इत्यमरः । ३।५ । ३२ ॥ स्थलति
तिष्ठति अत्रादिकमत्र स्थालं स्थलं ज स्थाने
घञ् । इति भरतः ॥ (अस्थिविशेषः । यथा,
याज्ञवल्करः । ३ । ८५ ।
“स्थालैः सह चतुःषष्टिर्हण्डा वै विंशतिर्नखाः॥”
“स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि ।” इति
तत्र मितचरा ॥)
स्थाली, स्त्री, (तिष्ठत्यत्रादीनोति । स्था +
आलच् । गौरादित्वात् ङीष् । इत्युणादिवृत्तौ
उज्ज्वलः । १ । ११५ ।) पाकपात्रविशेषः ।
हंडी इति थाली इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
पिठरः २ उखा ३ कुण्डम् ४ । इत्यमरः । २ ।
८ । ३१ ॥ पिठरी ५ स्थालम् ६ उषा ७ कुण्डो
८ । इति तट्टोका ॥ कुण्डा ८ कुण्डिका १० ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पाकः ११ पातिली १२ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २६। ४० ।
“पूरयित्वाग्निना स्थालीं गन्धर्व्या तमहवन् ।
अनेनेद्वा च लोकात्रः प्राप्स्यसि त्वं नराधिप॥”)
पाटलावृक्षः । इत्यमरटोका । २ । ४ । ५४ ॥
मेदिनी च ॥
स्थालीपक्वं त्रि, (स्थाणां पक्वम् ।) स्थाणां
पक्वाणां ॥

स्थालीवि

स्थालीपाकः, त्रि, (स्थाणां पाको यस्य ।) भाजन-
पक्वाणां ॥ यथा, चातुर्मास्यव्रते मास्ये ।
“लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन्॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(स्थाणां पच्यते इति । पच् + घञ् । स्थाली-
कृतपाकविशेषे, चरुविशेषे च पुं । यथा,
महाभारते । ३ । २३२ । ३२ ।
“ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्रम्या मे कथिताः पुरा ।
भिक्षावलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ॥
मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम
तान् सर्वाननुवर्त्तामि दिशारात्रमतन्द्रिता॥”)
मांसाटकायाश्च स्थालीपाकस्य मांसप्रति-
निधित्वं यथा, “पञ्चभावे स्थालीपाकेन यथा
गोमि । “अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीत
इति ।” तद्विधानन्तु ।
“स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यदनुकल्पिकम्
अपयेत् सवत्सायास्तुरुण्या गोः पयस्यनु ॥”
इति कन्दोगपरिशिष्टोक्तं ग्राह्यम् । अन्विति
शोदनचरोः पश्चात् ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(वैद्यकोक्तस्थालीपाकविधिर्यथा,—
अथ स्थालीपाकविधिः ।
“इत्यमादित्यपाकान्ते स्थाणां पाकमुपाचरेत् ।
स्थालीपाके फलग्राह्यमयमस्त्रिगुणोक्तम् ॥
तस्य षोडशिकं तोयमष्टभागावशेषितम् ।
मृदुमध्यकठोराणामन्ये पामयसा समम् ॥
कथनीयं समादाय चतुरष्टौ च षोडश ।
गुणानां स्थाप्यते तोयं षे षेयदयसा समम् ॥
स्वसस्यापि लौहेन स्थालीपाके समानता ।
स्थाणां क्वाथादिकं दत्त्वा यथाविधिविनिर्मितम्
पाकेन क्षीयते यस्मात् स्थालीपाक इति स्मृतः
हस्तिकर्णपलाशस्य मूलञ्च शतमूलिका ॥
भृङ्गराजाख्यराजानामेषां निजरसैः सह ।
मिलित्वा वा विधातव्यं स्थालीपाके फलादनु ।
यथा दोषोपधेनापि स्थालीपाको विधीयते ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)
स्थालीपुलाकः, पुं, (स्थालीस्थः पुलाको भक्त-
गुलिका यत्र ।) न्यायविशेषः । यथा,—
“स्थालीस्थास्तण्डुला एते सर्वे विकृतिभागिनः
समकालाग्निमयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत् ॥”
इति स्थालीपुलाकन्यायेन वैदिकलिङ्गत्वाव-
च्छेदेनापूर्वं शक्तिरूपनात् । प्रतिपन्नं हस्त-
मर्दनादिना स्फुटितत्वेन ज्ञातम् । इति मल-
मामतत्त्वम् ॥
स्थालीविलं, स्त्री, (स्थाया विलम् ।) पाकपात्र-
स्याभ्यन्तरम् । स्थायाः शून्यभागः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
स्थालीविलोयः, त्रि, (स्थालविलमर्हतीति ।
स्थालीविलः, त्रि “स्थालीविलात्” ५।१।७० ।
इति छः यञ् ।) पाकयोग्यतण्डुलादिः । यथा,
स्थालीविलीयास्तण्डुलाः । स्थालीविल्याः पाक-
योग्या इत्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

स्थावरः

स्थावीरुक्षः, पुं, (स्थावीरु वृक्षः ।) तत्प्रभेदः ।
वेलियापोपर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
नन्दीवृक्षः २ अश्वत्थभेदः ३ प्ररोही ४ गज-
पादपः ५ क्षयतरुः ६ क्षीरी ७ वनस्पतिः ८ ।
अस्य गुणाः । लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । तुवरत्वम् । उष्णत्वम् । कटुपाकरसत्वम् ।
ग्राहित्वम् । विपपित्तकफासनाशित्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥
स्थावरं, स्त्री, (तिष्ठति धनुषोति स्था + वरच् ।)
धनुर्गुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्थावरः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + वरच् । पर्वतः ।
इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषश्च ॥
स्थावरः, त्रि, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थेभभास-
पिमकसो वरच्” ३ । २ । १७५ । इति
वरच् ।) जङ्गमतरः । अचलवस्तु । इत्यमरः ।
३ । १ । ७३ ॥ जङ्गमा गोमक्षिष्यादयः ततो-
ऽन्यो वृक्षादिः स्थावरः । इति भरतः ॥ * ॥
स च ब्रह्मणः सप्तमः सगोः षड्विधश्च । यथा,—
“सप्तमो मुख्यमर्गस्तु षड्विधस्तस्याश्च यः ।
वनस्पत्योपभिक्षता त्वक्सारो वीरुधो द्रुमाः ॥”
तेषां लक्षणं यथा,—
“उत्स्रोतस्तमः प्रायाः अन्तःस्थगो विगेषिणः॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
“ये पुष्पं विन्दु फलन्ति ते वनस्पतयः । श्लेषधयः
फलपाकान्ताः । स्थावराः आरोहणपेक्षाः ।
त्वक्सारो वेण्वादयः । लता एव काठिन्येन
आरोहणानपेक्षा वीरुधः । ये पुष्पैः फलन्ति ते
द्रुमाः । ऊङ्गं स्रोत आहारसञ्चारो येषां त ।
तमः प्रायाः अव्यक्तचैतन्याः । अन्तःस्थगोः स्थग-
मेव जानन्ति नान्यत्तदापि अन्तरं न बहिः ।
विगेषिणः अत्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः”
इति तट्टोकायां शोधरस्वामी ।*॥ स्थावरधनं
मान्निध्यं तरेभ्यो न विक्रीतव्यम् । यथा,—
“स्थावरं धनमन्यस्मै स्थिते मान्निध्यवर्त्तिनि ।
योग्यं क्रैतरि विक्रीतुं न शक्तः स्थावराधिपः ॥
मान्निध्यवर्त्तिनां ज्ञातिः सवर्णा वा विगेष्यते ।
तयोरभावे सङ्गदा विक्रीतिच्छा गरीयसी ।
निर्णीतमूल्यं पश्येन स्थावरस्य क्रयोद्यमः ।
तन्मूल्यञ्चत् समोपस्था रतिं क्रैता न चापरः॥
मूल्यं दातुमशक्तश्चेत् सम्यतो विक्रयेऽपि वा ।
सान्निध्यस्थितदान्यस्मै गृह्यौ शक्नोति विक्रये ॥
क्रौतश्चेत् स्थावरं देवि । परोक्षे प्रतिवाप्तिनः ।
यवणादेव तन्मूल्यं दत्त्वास्मै प्राप्तमर्हति ॥
क्रैता तत्र गृह्यारामान् विनिर्मोति भुनक्ति वा
मूल्यं दत्त्वापि नाप्नोति स्थावरं सान्निध्यस्थितः॥
इति महानिर्व्याणतन्त्रे द्वादशोऽंशः ॥
स्थावरे विशेषो यथा, याज्ञवल्करः ।
माणमुक्ताप्रबालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥”
अपि च ।
“स्थावरं हिपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असम्भूय सृत्तान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः॥”

स्यावरः

किञ्च ।
 “पितुः प्रसादात् भुज्यन्ते वज्रास्त्राभरणानि च
 स्यावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पेटके ॥”
 इति मिताक्षराधृतवचनमपि पितामहधन-
 परम् । पित्रा च खोपार्जितं स्यावरं दत्तं
 भुज्यत एव इति ॥
 “स्यावरं विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुजया ॥”
 इति स्यावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् विक्रये-
 ऽपि कर्तव्यं सङ्ग्रहस्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण
 स्यावरविक्रय इति विज्ञानेऽन्तरः । वस्तुतस्तु स्याव-
 रविक्रयनिषेधोऽविभक्तस्यावरविषयः ॥३॥ पूर्व-
 पुरुषार्जितनष्टोद्धारं विशेषयति मिताक्षरायाम् ।
 “स्यावरं द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
 असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥”
 अस्याप्यपवादमाह ।
 “एकोऽपि स्यावरं कुर्यात् दानाधमनविक्रयम्
 आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥”
 अनुपभोगं तु सर्वस्य क्रीतादहानियथा हृह-
 स्यति ।
 “संविभागप्रप्तं पित्रं लब्धं राजतः ।
 स्यावरं मिदमाप्नोति भुज्या हानिरुपेक्षया ॥३॥
 सौदायिके सदा स्यात्तन्त्रं परिकल्पितम्
 विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्यावरं स्वपि ॥”
 नारदः ।
 “भर्ता प्रीतेन यदहं भुज्यते तस्मिन् नृतेऽपि तत्
 सा यथा काममग्नोयात् दद्याद्वा स्यावरादृतं ॥”
 यमः ।
 “अविभक्तं स्यावरं यत् सर्वेषामेव तद्वैत् ।
 विभक्तं स्यावरं प्राप्तं नान्योदर्यः कदाचन ॥”
 सर्वेषां मोदरासोदराणाम् । स्यावरातिरिक्तान्तु
 विभक्ताविभक्तसोदराणामेवेत्यर्थः । मिदम् ।
 तेषां तत्पण्डितादृत्वेन तस्मादभोग्यपार्ष्णपि-
 ण्डितादृत्वेन चाधिकारात् । इति दायतत्त्वम् ॥३॥
 (अथातः स्यावरविषयविज्ञानीयमध्याप्य व्याख्या-
 स्यामः ।
 “स्यावरञ्जङ्गमश्चैव द्विविधं विषमस्यते ।
 दशाधिष्ठानमाच्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥
 मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् चोदं सार एव च ।
 निर्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ॥
 तत्र क्रीतकाश्चमारगुञ्जासुबन्धगङ्गकरघाट-
 विद्युच्छिखाविजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि । विष-
 पत्रिकाः लम्बावरदारुककरभ्रमहाकरभ्राणि
 पञ्च पत्रविषाणि । कुमुदतीर्थेणकाकरभ्रकङ्का-
 करभ्रकर्कटकरणुकुण्डल्योतकचम्परीभगन्धा-
 सर्पधातिनन्दनसारपाकानोति द्वादश फल-
 विषाणि । वेतकादम्बवलीजकरभ्रमहाकर-
 भ्राणि पञ्च पुष्पविषाणि । पल्लपाचककर्तरीय-
 सौरीयकरघाटकरभ्रनन्दनवराटकानि सप्त-
 त्वक्सारनिर्यासविषाणि कुमुदघ्नोच्छुहोजाल-
 क्षीयाणि त्रीणि चौरविषाणि । फेणाश्मभ्र-
 हरितालञ्च द्वे धातुविषे । कालकूटवल्गनाभ-
 सर्पपकपासककर्मकवैराटकमुस्तकशृङ्गीविष-

स्यावरः

प्रपौष्टरिक्तमूलकहलाहलमहाविषकर्कटका-
 नोति त्रयोदश कन्दविषाणि । इत्येवं पञ्च-
 पञ्चाशत् स्यावरविषाणि भवन्ति ॥
 चत्वारि वल्गनाभानि मुस्तके द्वे प्रकीर्तिते ।
 षट् चैव सर्पपास्याहुः शेषाण्येकैकमेव तु ॥
 उद्देष्टुं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।
 जम्भाहोहृष्टनशासा ज्ञेयाः पञ्चविषेण तु ॥
 मुष्कशोफः फलविषेर्होहोहृष्टेष एव च ।
 भवेत् पुष्पविषेर्हृष्टिर्भाषान् मोह एव च ॥
 त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तं भवन्ति हि ।
 आस्यदीर्गम्यपाकशिरोरुक्कफसंभवाः ॥
 फेणागमः चौरविषे विड्भेदो जिम्भजिह्वाता ।
 हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि ॥
 प्रायेण कालघातौनि विषाण्येतानि निर्दिशेत्
 कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरम्
 स्वर्गाक्षान् कालकूटं वेपथुः स्तम्भ एव च ।
 ग्रीवास्तम्भो वल्गनाभे पोतविषमूर्च्छनता ॥
 सपेपे वातवेगुल्लमानाहो ग्रन्थिजम्भ च ।
 ग्रीवा दीर्घव्यवाकसङ्गो पालकेऽनुमताविह ॥
 प्रसेकः कर्ममाख्ये तु विड्भेदो नेत्रपीतता ।
 वैराटकेनाङ्गदुःखं शिरोरोगश्च जायते ॥
 गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते मुस्तकेन तु ।
 शृङ्गोविषेणाङ्गसाददाहोदरविह्वलयः ॥
 पुण्डरीकेण रक्तत्वमन्त्रोद्दिष्टयोदरे ।
 वेपथुः मूलकैर्हृष्टिर्हृक्काशोफप्रमुदताः ॥
 चिरेणोच्छसिति श्वावो नरो हलाहलेन वै ।
 महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्भूतो भृशम् ॥
 कर्कटेर्नीत्यतल्लङ्घं हसन् दन्तान् दशत्यपि ।
 कन्दजान्युग्वीर्याणि प्रयुक्तानि त्रयोदश ॥
 सर्वाणि कुण्डलैर्न्यायेतानि दशभिर्गुणैः ।
 रुच्यमाणं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यापयि च ॥
 विकाशं विशदश्चैव लब्धपाकि च तत् स्मृतम्
 तद्वीर्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्येण पित्तं सशीणि-
 तम् ॥
 मानसं मोहयेत्तैलप्रादङ्गवन्तान् क्षिण्यपि ।
 शरीरावयवान् सौक्ष्मात् प्रविशेद्विकरोति च ॥
 आश्रुत्वादाशु तद्वन्ति व्यावायात् प्रकृतिं भजेत् ।
 सपेपे च विकाशित्वाहोषान् धातुमलानपि ॥
 वैश्रव्यादतिरिच्येत दुर्घिकल्लश्च लाघवात् ।
 दुर्जरश्चाविपाकित्वात्तस्मात् क्षिण्यते चिरम् ॥
 स्यावरं जङ्गमं यश्च कृत्रिमं चापि यद्विषम् ।
 सद्यो व्यापादयेत्तत्तु ज्ञेयं दशगुणान्वितम् ॥
 यत् स्यावरं जङ्गमकृत्रिमं वा
 देहादृशेषं यदनिर्गतं तत् ।
 जीर्णं विषघ्नीषधिभिर्हृतं वा
 दावर्गिजवातातपशोषितं वा ॥
 स्वभावतो वा गुणविप्रक्षीनं
 विषं हि दूषीविषतामुपैति ।
 वीर्याभवाच्च निपातयेत्तत्
 कफाहतं वर्षगणानुबन्ध ॥
 तेनाहृतो भिन्नपुरुषवर्णो
 विगन्धवैरससुहः पिपासी ।

स्यावरः

मूर्च्छन् वमन् गदवाग्विषयो
 भवेच्च दूषोदरलिङ्गमुष्टः ॥
 चामाश्रयस्य कफवातरोगी
 पित्ताश्रयस्योऽनिलपित्तरोगी ।
 भवेच्चरो ध्वस्तशिरोरुक्काशो
 विलूनपञ्चस्तु यथा विहङ्गः ॥
 स्थितं रसादिर्बन्ध वा यथोक्तान्
 करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।
 कोपश्च शीतानीलदुर्हिनेषु
 यात्याशु पूर्वं शृणु तत्र रूपम् ॥
 निद्रा गुरुत्वञ्च विजृम्भश्च
 विस्त्रेहश्चावयवाङ्गमहः ।
 ततः करोत्यवमदाविपाका-
 वरोचकं मण्डलकोठमोहान् ॥
 धातुक्षयं पादकरास्यशोफं
 दकोदरं हृष्टिमथातिसारम् ।
 वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरान् वा
 कुर्यात् प्रवृद्धां प्रवलां तृषां वा ।
 उन्मादमन्यजनयेत्तथाऽन्य-
 दानाश्चमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् ।
 गान्धयमन्यजनयेच्च कुष्ठं
 तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥
 दूषितं देशकालादिवास्त्वप्येवमिच्छाशः ।
 यन्माहृष्यते धातून् तन्माहृष्योविषं स्मृतम् ॥
 स्यावरस्योपयुक्तस्य वेगे तु प्रथमे नृणाम् ।
 श्वावा जिह्वा भवेत् स्तम्भा मूर्च्छाश्वासश्च जायते
 द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठरुजस्तथा ।
 विषमामाश्रयप्राप्तं कुरुते हृदि वेदनान् ॥
 तालुशोषं तृतीये तु शूलं चामाश्रये भृशम् ।
 दुर्ध्वर्णं हरितं शूने जायते चास्य लोचने ॥
 पक्षाश्रयगते तौदो ह्रिकाकासोऽन्धकृज्जनम् ।
 चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥
 कफप्रसेको वेवर्ण्यं पञ्चभेदश्च पञ्चमे ।
 सर्वदोषप्रकोपश्च पक्षाधाने च वेदना ॥
 षष्ठे पक्षाप्रणाशश्च भृशं वाप्यतिसार्यते ।
 स्कन्धपृष्ठकटोभङ्गः सन्निरोधश्च सप्तमे ॥
 प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताब्जसेवितम् ।
 अगदं मधुसपिंथी पाययेत्त समाश्रितम् ॥
 द्वितीये पूर्ववद्वाप्तं पाययेत्तु विरेचनम् ।
 तृतीयेऽगदपानान्तु हितं नस्यं तथाऽञ्जनम् ॥
 चतुर्थे स्नेहसंमिश्रं पाययेत्तागदं भिषक् ।
 पञ्चमे चोदमधुककाशयुक्तं प्रदापयेत् ॥
 षष्ठेऽतिसारवन्तिहरवपौडश्च सप्तमे ।
 मूर्च्छि काकपदं क्षत्वा सास्त्रवापि शितं क्षिपेत्
 वेगान्तरे त्वन्यतमे कृते कर्मणि शीतलाम् ।
 यवागूं सघृतचौद्रमिमां दद्याद्विचक्षणः ॥
 कोषातक्योऽग्निकः पाठासुख्यवक्त्रमृताभयाः ।
 शिरोधः किण्वीशिलुगिर्ग्याहा रजनौदयम् ॥
 पुनर्णवे हरिणश्च त्रिकटुः सारिवे वला ।
 एषां यवागूर्निक्वाथे क्षता इन्ति विषहयम् ॥
 मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदाह हरिचवः ।
 पुन्नागकैलासालूनि नागपुष्पोत्पलं सितम् ॥

स्थिरः

विदुषं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गुं ध्यामकं तथा ।
 इन्द्रि इ हृत्पत्नी च सारिखे च स्थिरासदा ॥
 कल्केरेषां हृतं सिद्धमजेयमिति विद्युतम् ।
 विषाधि हन्ति सर्वाधि शीघ्रमेवाजितं कचित् ॥
 दूषीविषाधैः सुखिभूमिर्वाधमश्च शोधितम् ।
 पायथितागदं नित्यमिमं दूषीविषापहम् ॥
 पिप्पल्यो ध्यामकं मांसौ सावरः परिपेक्षवम् ।
 सुवर्चिका ससूक्ष्मैला तोयं कनकगेरिकम् ॥
 औद्रयुक्तोऽगदो शेष दूषीविषमपोहति ।
 एष नाम्ना विषारिस्तु न चान्यत्रापि वार्यते ॥
 ज्वरे दाडे च हिकायामानाडे शुक्रमस्ये ।
 शोफोऽतिसारि मूर्च्छायां हृद्दोगे जठरेऽपि वा ॥
 उन्मादे वेपथी चैव ये चान्ये स्युरूपद्रवाः ।
 यथास्वं तेषु कुर्वीत विषज्ञे रौपधैः क्रियाम् ॥
 साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम् ।
 दूषीविषमसाध्यन्तु क्षौणस्याहितसेविनः ॥”
 इति सुसुते कल्पस्थाने २ अध्यायः ॥
 स्यावरादि, क्षौ, (स्यावरं चादिः कारणं यस्य) ।
 वस्त्रनाभविषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्याविरं, क्षौ, (स्थविरस्य भावः कर्म वा । स्थविर
 + “हायनान्तयुवादिभ्योऽण्” ५ । १ । १३० ।
 इत्यण् ।) स्थविरत्वम् । उद्धत्वम् । इत्यमरः ।
 २ । ३ । ४० ॥ (यथा, महाभारते । २ । १८८ । ३ ।
 “गार्हस्थेऽथवा वास्ये यौवने स्याविरैऽपि वा ।
 यथाफलं समन्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ॥”)
 तसु सप्ततिवर्षात् परम् यथा,—
 “आ षोडशाब्देऽष्टास्ररुणस्तत उच्यते ।
 षष्ठः स्यात् सप्ततैर्द्वि वर्षीयान् नवतैः परम् ॥”
 इति भरतधृतस्मृतिवचनम् ॥
 स्यासकः, पुं, चार्क्षिक्त्वम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥
 जलादेव्बुद्बुदम् । इति मेदिनो ॥
 स्यासु, क्षौ, शरीरबलम् । छाधातोः सुप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् । इति केचित् ॥
 स्यासुः, त्रि, (तिष्ठतीति । स्या + “क्लाजिस्थश्च
 क्क्षुः” ३ । २ । १३८ । इति झुः ।) स्थिरतरः ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ७३ ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ४७ ।
 “हिरस्मयो शाललतेव जङ्गमा
 न्युता दिवः स्यासु रिवाधिरप्रभा ।
 शशाङ्कान्तेरधिदेवताकृतिः
 सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”)
 शश्वतः । इति भरतः ॥ (यथा, किराते । २ । १८ ।
 “अभिमानधनस्य गत्वैरे-
 रसुभिः स्यासु यशस्विषीषतः ।
 अचिरांशुविलासचञ्चला
 ननु लक्ष्मीः फलमानुसङ्गिकम् ॥”
 स्यावरः । इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधर-
 स्वामि । २ । ६ । ४० ॥ (यथा, मनुः । १ । ५६ ।
 “यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्यासु चरिष्यु च
 समाविशति संक्षुब्धस्तदा मूर्तिं विसृजति ॥”
 स्थिकः, पुं, कटिप्रोषः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “कटिप्रोषः कटिप्रोषः पुलः स्थिकः स्थियां
 स्थिका ॥”

स्थिरः

स्थितः, चि, (स्था + क्तः ।) प्रतिष्ठातवान् ।
 (यथा, हरिवंशे । २५५ । ८५ ।
 “पक्षीन्द्रवचनं श्रुत्वा दानवेन्द्रोऽब्रवीदिदम् ।
 स्थितोऽस्मि समये तस्य चनक्तस्य महात्मनः ॥”)
 ऊर्ध्वः । निश्चलः । इति मेदिनो ॥ (वर्तमानः ।
 गतिनिवृत्तिविशिष्टः । यथा, रघुः । २ । ६ ।
 “स्थितः स्थितामुचलितः प्रयातां
 निवेदुषीमासनवन्धुरैः ।
 जलाभिलाषो जलमादधानां
 हार्येव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥” ॥
 क्षौ, स्था + भावे क्तः । अवस्थानम् । कुल-
 मर्यादा । यथा, रामायणे । २ । ३८ । २४ ।
 “साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शौले सत्ये श्रुते स्थिते
 स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥”)
 स्थितपदः, त्रि, (स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मा-
 नात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य ।) मनोगतसर्व-
 वासनारहितः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् २ ।
 ५५—५६ ।
 “प्रजहति यदा कामान् सर्वान् पार्थ ! मनो-
 गतान् ।
 आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
 दुःखेष्वनुद्दिग्ममनाः सुखेषु विगतस्तुष्टः ।
 शोतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥”
 स्थितप्रेमा, [न] पुं, (स्थितं प्रेम यस्य ।) स्थिर-
 तरवन्तुः । इति केचित् ॥
 स्थितिः, स्त्री, (स्था + क्तृन् ।) न्याय्यपथस्थितिः ।
 तत्पर्यायः । संस्था २ मर्यादा ३ धारणा ४ ।
 इति क्षत्त्रियवर्गे अमरः । २ । ८ । २६ ॥
 संस्थितिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 कुमारः । १ । ८८ ।
 “स मानसो मेरुसखः पितृणां
 कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिः ।
 मेनां मुनीनामपि माननीया-
 मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥”)
 अवस्थानम् । तत्पर्यायः । आस्यारं आसना ३ ।
 इति सङ्कीर्णवर्गे अमरः । ३ । २ । २१ ॥
 (यथा, रघुः । १ । ८८ ।
 “प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः स्थितायां स्थिति-
 माचरेः ॥”)
 सोमा । इति मेदिनो ॥ * ॥ (नियमः । यथा,
 महाभारते । ३ । १३१ । २० ।
 “श्वेनः कपोतान्सीति स्थितिरेषा समातनी ।
 मा राजन् सारमज्ञात्वा कदलोऽस्तन्वमासजः ॥”)
 द्रव्यविशेषे स्थितिनिषेधो यथा,—
 “नास्थिभस्मकपालानि न केशान् वा कथञ्चना
 तुषाङ्कारकविष्ठानामधितिष्ठेत् कदाचन ॥
 इति कोर्म्य उपविभागः । १६ । ७८ ॥
 स्थिरः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “अजिराशिशि-
 रिति । उणा० । १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन
 साधुः ।) देवः । प्रवृत्तः । कार्तिकेयः । उच्यते ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ शनिः । मोक्षः । इति
 मेदिनो ॥ चन्द्रान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थिरजी

धवहृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥ उपसिंहहृत्त-
 कुभराशयः । यथा,—
 क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
 भोजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
 चरस्थिरहात्मकनामधेया
 मेधादयोऽसौ क्रमशः प्रदिष्टाः ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 तत्र जातफलं यथा,—
 “अस्थिरविभूतिमिषं चलमटनं चलितनियम-
 मपि चरमे ।
 स्थिरमे तद्विपरीतं चेमान्वितं दीर्घसूत्रम् ॥
 दिशरीरे त्यागयुक्तं कतदुमुत्साहिनं विविध-
 चेष्टम् ॥”
 इति दीपिका ॥ * ॥
 स्थिरवस्तुनि यथा । युद्धे प्रधानभटः १ साध्वी २
 धर्मः ३ अधर्मः ४ सम्मनः ५ । अस्थिरवस्तुनि
 यथा । अबला १ दोला २ अपाङ्गः ३ यौवनम् ४
 दुर्जनः ५ स्वामिप्रसादः ६ इस्तिक्षणः ७
 स्वर्णम् ८ मत्स्यः ९ कपिः १० श्रीः ११ । इति
 कविकल्पलता ॥
 स्थिरः, त्रि, (स्था + किरच् । कठिनः । निश्चलः ।
 इति धरणिः ॥ यथा,—
 “अभ्रच्छाया खलैः प्रीतिः परनारीषु
 सङ्गतिः ॥
 पञ्चैते अस्थिरा भावा यौवनानि धनानि च ॥
 अस्थोरं जीवितं लोकं अस्थिरं धनयौवनम् ।
 अस्थिरं पुष्टदारायं धर्मः कीर्त्तियशः स्थिरम् ॥”
 इति गारुडः । ११५ । २५—२६ ॥
 स्थिरगन्धः, पुं, (स्थिरो गन्धो यस्य ।) चम्पकहृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ चिरस्थायिसौरभयुक्तं, चि ॥
 स्थिरगन्धा, स्त्री, (स्थिरो गन्धो यस्याः ।) पाटला ।
 केतको । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरचक्रः, पुं, (स्थिरं चक्रं यस्य ।) जिनविशेषः ।
 तत्पर्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जु-
 भद्रः ४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६ अष्टारचक्रवान् ७
 वज्रधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिराट् १० मोक्षो-
 त्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३ शाईल-
 वाहनः १४ धियाम्यतिः १५ पूर्वजिनः १६
 खड्गो १७ दण्डो १८ विभूषणः १९ बाल-
 व्रतः २० पञ्चचोरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखा-
 धरः २३ वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 स्थिरच्छदः, पुं, (स्थिराच्छदा यस्य ।) भूर्जपत्रः ।
 इति रत्नमाला ॥
 स्थिरच्छायाः, पुं, (स्थिरा निश्चला छाया यस्य ।)
 उच्चमात्रम् । इति शब्दमाला ॥ छायातरुः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (निश्चलच्छायायुक्ते, चि ।
 यथा, महानिर्वाणे । १ । ३ ।
 “स्थिरच्छायदुर्मच्छायाच्छादिते स्निग्धमञ्जुले ॥”)
 स्थिरजिह्वः, पुं, (स्थिरा जिह्वा यस्य ।) मत्स्यः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 स्थिरजीविता, स्त्री, (स्थिरं बहुकालस्थायि जीवितं
 यस्याः ।) शास्त्रसिद्धिः । इति शब्दमाला ॥

स्थिरा

स्थिरतरः, त्रि, (चयमनयोरतिशयेन स्थिरः । स्थिर + तरप् ।) अतिशयस्थिरः । तत्पर्यायः ।
 स्थासुः २ स्थीयान् ३ । इत्यमरः । ३।१।७३ ॥
 दृढतरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थेयः ५ ।
 अतिस्थिरः ६ स्थेयः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥
 स्थिरदंष्ट्रः, पुं, (स्थिरा दंष्ट्रा यस्य ।) भुजङ्गः ।
 वराहाकृतिविष्णुः इति मेदिनी ॥ ध्वनिः ।
 इत्यजयः ॥
 स्थिरपत्रः, पुं, (स्थिराणि पत्राणि यस्य ।)
 हिमालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरपुष्पः, पुं, (स्थिराणि पुष्पाणि यस्य ।) चम्पक-
 हञ्चः । वकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरपुष्पी, [न] पुं, (स्थिरपुष्पमस्यास्तीति ।
 इतिः ।) तिलकहञ्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरफला, स्त्री, (स्थिरं फलं यस्याः ।)
 कुष्माण्डी । इति केचित् ॥
 स्थिरमतिः, स्त्री, (स्थिरा मतिः ।) निखला
 बुद्धिः । यथा,—
 “स्थिरमतिं समतिं कमनीयतां
 कुशलतां हि नृणामुपभोगिताम् ।
 हृष्यगतो हिमगुर्भगमादिशत्
 सुकृतिनः कृतिनश्च सुखान्यपि ॥”
 इति कोष्ठोपदीपः ॥
 तदयुक्ते, त्रि । स्थिरा मतिर्यस्येति बहुव्रीहि-
 समासः ॥
 स्थिरयोनिः, पुं, (स्थिरा योनिरुत्पत्तिर्यस्य ।)
 छायातरुः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 स्थिरयौवनः, पुं, (स्थिरं यौवनं यस्य ।) विद्या-
 धरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्थिरं यौवन-
 मिति । निखलयौवनं, स्त्री । यथा, माकण्डेयि
 ६० । ३ ।
 “तस्य ते वै फलरसं पिबन्तः पुरुषाः सदा ।
 स्थिरयौवनसम्पन्नाः स्त्रियश्चात्पलगन्धिकाः ॥”)
 चिरस्थायितरुणावस्थे, त्रि ॥ (यथा, विष्णु-
 पुराणे । १२१ । ६२ ।
 “सत्त्वभामोत्तमा स्त्रीणां सुभगा स्थिरयौवना ।
 जरां न यास्यति बधूयावत्त्वं कृष्ण मानुषः ॥”)
 स्थिररङ्गा, स्त्री, (स्थिरो रङ्गो रागो यस्याः ।)
 नीलो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिररागा, स्त्री, (स्थिरो रागो यस्याः ।) दारु-
 हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरश्रीः, त्रि, स्थिरा श्रालेष्मोर्यस्य । स्थिर-
 लक्ष्मीकः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणम्
 “स्थिरोपायो हि पुरुषः स्थिरश्रीश्च जायते ।
 रक्षितुं नैव शक्नोति चपलचपलां श्रियम् ॥”
 स्थिरसाधनकः, पुं, (स्थिरं साधयतीति । साधि +
 क्तः । ततः कन् ।) सिन्दुरारहञ्चः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरसारः, पुं, (स्थिरः सारो यस्य ।) शाक-
 हञ्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरा, स्त्री, (स्था + किरच् । टाप् ।) पृथिवी ।
 शालपर्णी । इत्यमरः । २।१।२ । २।४।११५ ॥

स्थूलं

काकीलो । इति जटाधरः ॥ शास्त्रलिहञ्चः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्थैर्ययुक्ता स्त्री च ॥
 स्थिराक्षिपः, पुं, (स्थिरः अक्षिपः हञ्चः ।)
 हिमालहञ्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थिरायुः, [स्] पुं, (स्थिरं आयुर्यस्य ।) शास्त्रलि-
 हञ्चः । इत्यमरः । २।४।४६ ॥ चिरजीविनि, त्रि ॥
 स्थुड, शि ह्रस्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादिः ।
 गि, स्थुडति अस्थुडोत् तुस्थोड् । इत्यां वरणे ।
 इति दुर्गादासः ॥
 स्थूरी, [न] पुं, स्थीरी । इत्यमरटीकायां राय-
 मुकुटः ॥
 स्थूणा, स्त्री, (तिष्ठतीति । स्था + “रास्त्रामास्त्रा-
 स्थूणाबीणाः ।” उणा० ३।१५ । इति नप्रत्य-
 येन साधुः ।) गृहस्तम्भः । कुण्डो इति भाषा ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १७२ ।
 “हृदोऽन्धः पतिरेव मधुकगतः स्थूणावशेषं गृह-
 कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वल्लस्य
 वार्त्तापि नो ।
 यद्वात् सञ्चिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पथ्या
 कुला
 दृष्टा गभेभरालसां निजबधूं श्वयुश्चिरं
 रोदिति ॥”)
 शूर्मी । लौहप्रतिमा । इत्यमरः । ३ । ३।५० ॥
 स्थूमः, पुं, दीप्तिः । चन्द्रः । इति केचित् ॥
 स्थूरः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थः किञ्च ।”
 उणा० ५।४ । इति उरन् ।) वृषः । इति
 संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः । मनुष्यः । इति
 मिडान्तकौमुदी ॥
 स्थूरी, [न] पुं, मादृश्येन स्थूरो वृषोऽस्यास्तीति ।
 इतिः ।) खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्वः ।
 पृष्ठेन वर्धति पृष्ठस्थमपि बाह्यमुपचारात् पृष्ठ-
 तद्वहति वा पृष्ठः ढधे कादिति यः स्थूल्यते
 सन्निवृत्ते पृष्ठमनया स्थूरा । स्थूल त् क ड
 ढङ्गणे सेमक्तात् सरोरिति अः निपातनात्
 लस्य रत्वं स्थूरा पर्ययणं तस्या इटमिति ण
 स्थूरी पृष्ठारोपितभारादिकं तदस्थस्येति इति
 स्थूरी स्थूरो च स्थूरीति स्वामी । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 स्थूल, त् क ड ढङ्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा०-आत्म० अक०-सेट् ।) दोषी
 ड, अतुस्थूलत् । ढङ्गणं ढङ्गिः । इति दुर्गादासः
 स्थूलं, त्रि, (स्थूलयतीति । स्थूल + अच् ।) उप-
 चितावयवम् । मोटा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पौनम् २ पौवम् ३ पौवरम् ४ । यथा, कुमारे ।
 २ । ११ ।
 “द्रवः सङ्घातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।
 व्यक्तो व्यक्तोरस्यासि प्राकाशं ते विभूतिषु ॥”)
 जडः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०३ ॥ (यथा,
 महाभारते । १२ । ३०५ । १६ ।
 न यः संसत्सुः कथयेत् ग्रन्थार्थं स्थूलबुद्धिमान् ।
 स कथं मन्दविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात् ॥)

स्थूलजी

स्थूलं, स्त्री, (स्थूल + अच् ।) कूटम् । समूहः ।
 इति मेदिनी ॥
 स्थूलः, पुं, (स्थूलत् क ड ढङ्गणे + अच् ।) पनमः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । इति महा-
 भारतम् । १३ । १४८ । १०३ ॥ कन्दविशेषः ।
 रत्नलघुनः । इति, केचित् ॥ यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४६ । “स्थूलशूरणमाणकप्रभृतयः कन्दा
 ईपलपायाः कटुका रुक्षा विष्टभिर्नो गुरवः
 कफवातलाः पित्तहराश्च ।
 .माणकं स्वाद् शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्तितम् ।
 स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा ॥”)
 स्थूलकः, पुं, (स्थूल एव । कन् ।) दण्डविशेषः ।
 उलु इति भाषा । यथा, रत्नमालायाम् ।
 “सूच्यः स्थूलको दर्भी जूर्णस्य स्वरच्छदः ॥”
 स्थूलकः, त्रि, (स्थूल + स्वार्थे कन् ।) यद्वा, स्थूल-
 प्रकार इति । “स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्”
 ५ । ४।३ । इति कन् ।) स्थूलः । स्थूलशब्दात्
 स्वार्थे कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 स्थूलकङ्कः, पुं, (स्थूलः कङ्कः ।) वरकधान्यम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलकणा, स्त्री, (स्थूला कणा यस्याः ।) स्थूल-
 जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलकण्टकः, पुं, (स्थूलाः कण्टका यस्य ।) जाल-
 वर्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलकण्टकिका, स्त्री, (स्थूलाः कण्टका यस्याः ।
 ततः कापि अत इत्वम् ।) शास्त्रलिहञ्चः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्थूलकण्टा, स्त्री, (स्थूलः कण्टो यस्याः ।) बृहती ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलकन्दः, पुं, स्थूलः कन्दः ।) रत्नलघुनः ।
 (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरणो गुदकीलहा ॥”)
 शूरणः । हस्तिकन्दः । माणकन्दः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 स्थूलकाष्ठधक्, [ह] पुं, (स्थूलकाष्ठं दहतीति ।
 दह + क्तिप् । स्थूलकाष्ठस्य धक् इति वा ।)
 बृहत्काष्ठान्निः । तत्पर्यायः । स्कन्धानलः २ ।
 इति जटाधरः ॥
 स्थूलकाष्ठान्निः, पुं, (स्थूलकाष्ठस्य अग्निः ।) बृहत्-
 काष्ठानलः । तत्पर्यायः । स्कन्धान्निः २ । इति
 हारावली ॥
 स्थूलचेडः, पुं, । (स्थूलः चेडः ।) बाणः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 स्थूलचक्षुः, पुं, (स्थूला चक्षुरिव शिखा यस्य ।)
 महाचक्षुःशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 स्थूलचापः, पुं, (स्थूलचापः ।) तूलपरिष्कारार्थ-
 धनुः । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलचाप इति
 साधुपाठः ॥
 स्थूलजीरकः, पुं, (स्थूलो जीरकः ।) जीरकभेदः ।
 कालजिरा इति वङ्गभाषा । मगरैला इति
 कलीञ्जी इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
 दिव्या २ उपकुञ्चिका ३ कासा ४ पृष्ठी ५

स्थूलपु

स्थूलकथा ६ पृष्ठः ७ मनोज्ञा ८ जारणी ९ जीर्वा १० तक्षः ११ सुषुवी १२ कारवी १३ पृष्ठीका १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । वातगुल्मामदोषक्षेपाधान-
जन्तुनाशित्वम् । जीर्णत्वम् । दीपनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥*॥ त्रिविधजीरकनामगुणाः ।
“जीरको जरणोऽजाजौ कणा स्याद्दीघजीरकः
क्षणजीरः सुगन्धश्च तथैवाहारशोधनः ॥
कणाजाजौ तु ऋषवो कालिका चोपकालिका
पृष्ठीका कारवी पृष्ठी पृष्ठः क्षणोपकुक्षिका ।
उपकुक्षौ च कुक्षौ च बृहज्जीरक इत्यपि ॥
जीरकत्रितयं रूक्षं कटुकं दीपनं लघु ।
संघ्राहि पित्तसं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिजम् ॥
ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं हृद्यं रुच्यं कफापहम् ।
चक्षुष्यं पवनाधानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

स्थूलतालः, पुं, (स्थूलतालः ।) हिन्तालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलत्वचा, स्त्री, (स्थूला त्वक् यस्याः ।) काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलदण्डः, पुं, स्थूलो दण्डो यस्य ।) देवनलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलदर्भः, पुं, (स्थूलो दर्भो यस्य ।) मुञ्जः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलदला, स्त्री, (स्थूलं दलं यस्याः ।) गृह-
कन्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलनालः, पुं, (स्थूलो नालः देवनलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलनासः, पुं, (स्थूला नासा यस्य ।) सूकरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्थूलनासिकः, पुं, (स्थूला नामिका यस्य । “अज्जा-
सिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥” ५।४ ।
११८ । इत्यत्र स्थूलवर्जनात् न नसादेशः ।)
शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पीननासायुक्ते,
त्रि ॥

स्थूलपटः, त्रि, (स्थूलः पटो यस्य ।) पोवरवस्त्र-
युक्तः । यथा,—

“कृत्स्नगृहाः स्थूलपटा यवगोधूमशालिनः ।
प्रलयेऽपि न सौदन्ति यदि कन्या न विद्यते ॥”
इति पुराणम् ॥

(स्थूलवस्त्रे, पुं स्त्री ॥)

स्थूलपट्टः, पुं, स्थूलः पट्टः कौषेय इव ।) कार्पासः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

स्थूलपट्टाकः, (पुं, स्थूलपट्टं कार्पासं अकति
प्राप्नोति कारणत्वेनेति । अक गतौ + अण् ।)
स्थूलवस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्थूलपादः, पुं, (स्थूलः पादो यस्य ।) हस्ती । इति
शब्दमाला ॥ श्लोपदी च ॥

स्थूलपुष्पः, पुं, (स्थूलं पुष्पमस्य ।) वक्रहृत् । इति
रत्नमाला ॥ भण्टुपुष्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलपुष्पा, स्त्री, (स्थूलं पुष्पं यस्याः ।) पर्वत-
जातापराजिता । इति रत्नमाला ॥

४५१

स्थूलशा

स्थूलपुष्पो, स्त्री, (स्थूलं पुष्पं यस्याः ।) डीष् ।)
यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलफलः, (स्थूलं फलं यस्य ।) शास्त्रालिखः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलफला, स्त्री, (स्थूलं फलं यस्याः ।) शण-
पुष्पो । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलभद्रः, पुं, (स्थूलं प्रचुरमित्यर्थः भद्रं शुभं यस्य ।)
श्रुतकैवल्यनामजैनभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थूलभूतः, स्त्री, (स्थूलं भूतम् ।) पञ्चोक्तताकाश-
दिभूतम् । इति वेदान्तसारः ॥

स्थूलमरिचः, स्त्री, (स्थूलं मरिचम् ।) कक्कोलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलमूलः, स्त्री, (स्थूलं मूलमस्य ।) चाणक्यमूलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूललक्षः, त्रि, (स्थूलं प्रचुरं लक्षयति दानार्थ-
मिति । लक्ष + अण् ।) बहुप्रदः । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः । ३।१।६ ॥ (यथा,
याज्ञवल्करः । १।३०८ ।

“महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धमेवकः ।
विनोतः सत्त्वसम्पन्नः कुलोत्तमः सत्यवाक्
शुचिः ॥”)

स्थूललक्ष्यः, त्रि, (स्थूलं प्रचुरं वस्तु लक्ष्यमस्य ।)
बहुप्रदः । इत्यमरः । ३।१।६ ॥ (यथा,
महाभारते । ३।४५।११ ।

“अकथनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः ।
सुहृदस्यान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥”)

स्थूलवर्त्मकः, पुं, (स्थूलस्य वर्त्मनः कृत् कारकः ।)
ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थूलवल्कलः, पुं, (स्थूलं वल्कलं यस्य ।) रक्त-
लोभः । इति जटाधरः ॥

स्थूलवृक्षफलः, पुं, (स्थूलं वृक्षफलं यस्य ।) स्निग्ध-
पिण्डोत्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलवेदेही, स्त्री, (स्थूला वेदेही विदेहभवा
च ।) गर्जपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलशरः, पुं, (स्थूलः शरः ।) शरविशेषः ।
मोटा शर इति भाषा । तत्पर्यायः । महा-
शरः २ स्थूलशायकः ३ इक्षुरकः ४ क्षुरपञ्चः ५
बहुमूलः ६ दीर्घमूलकः ७ । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । सुतिक्तत्वम् । कोष्णत्वम् । कफ-
भ्रान्तिमदापहरत्वम् । बलवोर्ध्वकारित्वम् ।
नित्यं सेवितव्यं किञ्चिदातकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलशायकः, पुं, (स्थूलः शायकः ।) पीनवस्त्रम् ।
मोटा कापड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वराशिः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥
वरासिः ३ । इति जटाधरः ॥

स्थूलशायिका, स्त्री, स्थूलवस्त्रम् । इत्यमरटीका ।
२ । ६ । ११६ ॥

स्थूलशायिका, स्त्री, (स्थूला शायिका ।) स्थूल-
वस्त्रम् । इत्यमरटीका । २ । ६ । ११६ ॥

स्थूलशायिः, पुं, (स्थूलः शायिः ।) वराशिः । इति
हेमचन्द्रः ॥

स्थूलेला

स्थूलशालिः, पुं, (स्थूलः शालिः ।) शालिधान्य-
भेदः । तत्पर्यायः । महाशालिः २ स्थूलाङ्गः ३
स्थूलतण्डुलः ४ । अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् ।
मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तशमनत्वम् ।
जीर्णज्वर-दाह-जठररुजा-शोष-शमनत्वम् ।
शिशूनां यूनां जरतां च हितकरत्वम् । सदा
सेवनेनानलबलवोर्ध्वकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्थूलशिरः, [म] स्त्री, (स्थूलं शिरः ।) बृहन्म-
स्तकम् । (स्थूलं शिरो यस्य ।) मुनिविशेषः ॥
यथा, महाभारते । २।४।११ ।

“वको दालभ्यः स्थूलशिराः क्षणैपायनः
शुकः ॥”)

स्थूलमस्तकयुक्ते, त्रि । इति केचित् ॥

स्थूलशीर्षिका, स्त्री, शरीरापेक्षया स्थूलं शीर्ष-
मस्याः स्थूलशीर्षा स्वार्थं के स्थूलशीर्षिका ॥
क्षुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके,
त्रि ॥

स्थूलषट्पदः, पुं, (स्थूलः षट्पदः ।) वरेलः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ बोलता इति भाषा ॥

स्थूलस्कन्धः, पुं, (स्थूलः स्कन्धो यस्य ।) लङ्कुचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलहस्तः, पुं, (स्थूलो हस्तः ।) हस्तिशुण्डम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।
“स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुक्तः स्व-
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्ताव-
लेपान् ॥”

स्थूलो हस्ती यस्येति ।) पीनभुजे, त्रि ॥

स्थूला, स्त्री, (स्थूल + टाप् ।) गर्जपिप्पली । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ एर्वाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बृहदला । इति रत्नमाला ॥

स्थूलांशः, स्त्री, (स्थूलोऽंशो यस्याः ।) गन्धपत्रा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलाम्बः, पुं, (स्थूलः आम्बः ।) महाराजचूतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलास्यः, पुं, (स्थूलं आस्यं यस्य ।) सर्पः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ बृहन्मुखे, त्रि ॥

स्थूलो, [न] पुं, (स्थूलं शरीरमस्यास्तीति ।
इति ।) उट्टः । इति केचित् ॥

स्थूलैरण्डः, पुं, (स्थूल एरण्डः ।) बृहदेरण्डहृत् ।
तत्पर्यायः । महैरण्डः २ महापञ्चाङ्गलः ३ ।
अस्य गुणाः ।

“स्थूलैरण्डो गुणाढ्यः स्यादसवीर्यविपत्तिषु ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलेला, स्त्री, (स्थूला एला ।) एलाविशेषः ।
वड एलाचि इति भाषा । तत्पर्यायः । बृह-
टेना २ त्रिपुटा ३ त्रिदिवोद्भवा ४ सुरभी-
त्वक् ५ महैला ६ पृथ्वीकन्या ८ कुमारिका ९
कायस्थ १० गोपुटा ११ भद्रैला १२ कान्ता १३
छताचीगर्भसम्भवा १४ इन्द्राणी १५ दिव्य-
गन्धा १६ ऐन्द्री १७ । एलाइयगुणाः । शीतल-
त्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् ।

पित्तान्ति कफापहत्वम् । हृद्रोगमक्षान्तिवस्ति-
कारित्वम् । पुंस्त्वनाशित्वम् । अत्र स्त्रिविराया
गुणाव्यत्वम् ॥ स्थौलेसागुणाः । रोचनत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्त-
हृत्तासविषवस्त्रास्यशिरोरुग्वमिकासनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थौलोचयः, पुं, (स्थूलानामुचयः यत्र ।) गण्डो-
पलः । गजानां मध्यमगतिः । (यथा, मावे ।
१२ । १६ ।

स्थौलोचयिनागमदन्तिनागतानां
गजोऽग्रयाताप्रकरः करिणुकाम् ॥”)

असाकत्वम् । वरुणः । इति मेदिनी ॥ हस्ति-
दन्तरभ्युत् । इति शब्दमाला ॥
स्थेयः, पुं, (तिष्ठति विवादनिर्णयार्थमस्मिन्निति ।
स्था + यत् ।) विवादपक्षस्य निर्णेतारः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १३ ।

“क्षार्त्तान्तिको भिषक् सभ्यो गुरुर्मन्त्री पुरोहितः
दूतः स्थेयो लेखको वा न तदाभूदपण्डितः ॥”)
पुरोहितः । इति मेदिनी ॥ स्थिरतरः, त्रि । इति
हेमचन्द्रः ॥ (क्षी, स्था + भावे यत् । स्थात-
व्यम् । यथा, हरिवंशे । ८५ । ७ ।

“बलिनः सन्निकर्षे तु न स्थेयं पण्डितेन वै ।
अपक्रामेति कालज्ञः समर्थो युधमावहेत् ॥”)
स्थेयान् [म] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन स्थिरः ।
स्थिर + इयसुन् । “प्रियस्थिरिति” ६ । ४ ।
१५७ । इति स्यादेशः ।) स्थिरतरः । इत्यमरः ।
३ । १ । ७३ ॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे ।
१५ ।

“श्रेयः स्थेयः स देयान् भम विमलदृशो बभूव
सिन्धुरास्यः ॥”)

शाश्वतः । इति भरतः ॥

स्थेष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन स्थिरः । स्थिर +
इष्ठन् । “प्रियस्थिरिति” ६ । ४ । १५७ । इति
स्यादेशः ।) अतिस्थिरः । इति हेमचन्द्रः ॥
स्थेय्यं, क्षी, (स्थिरस्य भावः । स्थिर + ष्यञ् ।)
स्थिरत्वम् । गर्भस्थस्याङ्गानां स्थेय्यं चतुर्थं मासि
भवति । इति सुखबोधः ॥ (यथा, याज्ञवल्करः ।
३ । ८० ।

“स्थेय्यं चतुर्थं त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ।
षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोक्ताश्च सम्भवः ॥” ॥
दृढता । यथा, महाभारते । ६ । १३ । ८ ।

“महेन्द्रसदृशः शैथिल्यं स्थेय्यं च हिमवानिव ।
समुद्र इव गाभीर्यं सङ्गृह्णन् धराममः ॥”)

स्थौरो, [न्] पुं, भारवाहकाश्वः । इति भरत-
हिरूपकोषः ॥

स्थौण्येयं, क्षी, (स्थूणायां भवम् । स्थूणा + ठक् ।)
यन्त्रिपर्णनामकगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३२ ॥ गौडिशास्त्रा इति भाषा ॥ अथ यन्त्रि-
पर्णस्यैव भेदः । इत्युत्सुगन्धि स्थौण्येयं युमिर
इति लोके ।

“स्थौण्येयं बर्हिर्बर्हिं शुक्रबर्हिं कुकुरम् ।

• शीर्षं रोमं शुकं चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम् ॥

स्थौण्येयं कटुं खादु तिक्तं क्षिप्तं त्रिदोषनुत्
मेधाशुक्रकरं त्वचं रक्षोऽश्वीव्रजनुजित् ॥
इति कुशास्यउद्गाहदौर्गन्ध्यतिलकालकान् ॥”
अथ यन्त्रिपर्णस्यैव भेदो भण्डितर इति नेपाल-
देशे भवति ।

“निग्राहरो धनहरः क्षितवी गण्डासकः ।
रोचको मधुरस्तिक्तः कटुः पाके कटुर्लघुः ॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो इति कुष्ठकण्टकफा-
निलान् ।

रक्षोऽश्वीस्तेदमेदोऽसत्वरगन्धविषप्रधानम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

स्थौण्येयं, क्षी, (स्थौण्येयमेव । स्वार्थे कन् ।)
सुगन्धद्रव्यभेदः । यूनिरा इति हिन्दो भाषा ।
तत्पर्यायः । बर्हिश्शुक्रम् २ शुक्रच्छदम् ३
मयूरचूडम् ४ शुकपुष्पकम् ५ विकीर्णरोमम् ६
कौरवणकम् ७ विकीर्णसंज्ञम् ८ हरितम् ९ ।
अस्य गुणाः । कफवातनाशित्वम् । सुगन्ध-
त्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । पित्तप्रकोपशम-
नत्वम् । बलपुष्टिविवर्धनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । भावप्रकाशोक्तगुणपर्यायैः पूर्वोक्त-
शब्दे दृष्टव्यौ ॥

स्थौरो, [न्] पुं, खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहको-
ऽश्वः । तत्पर्यायः । पृष्ठः २ । इत्यमरः २ । ८ ।
४६ ॥ इति खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्वः ।
पृष्ठेन वहति पृष्ठस्यमपि बाह्यमुपचारात् तद्व-
द्वति वा पृष्ठः ढवो कादिति यः । स्थूलते
संश्रियते पृष्ठमनया स्थूरा स्थूलत् कडु बृहणे-
सेमक्तात् सरोरिति अः निपातनात् लस्य रत्वं
स्थूरा पर्येयणं तस्या इदमिति षो स्थौरं पृष्ठा
रोपितभारादिकं तदस्यस्येति इति स्थौरो
स्थूरी च स्थौरोति स्वामी । इति भरतः ॥

स्थौलशीर्षं, त्रि, (स्थूलशिरस इदमिति । स्थूल-
शिरस् + अण् । “अवि शीर्षः ।” ६ । १ । ६२ ।
इति शीर्षादेशः ।) दृढशिरसकसम्बन्धि । इति
काशिका ॥

स्थौल्यं, त्रि, (स्थूलस्य भावः । स्थूल + ष्यञ् ।)
स्थूलता । (यथा, भागवते । ३ । ११ । ३ ।

“एवं कालोऽप्यनुमितः सौख्येय स्थौल्ये च
सत्तम ॥”)

स्त्रपनं, क्षी, (स्त्रा + णिच् + ल्युट् ।) स्त्रानम् ।
यथा, दुर्गातुसवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे ।

“पूजनात् स्त्रपनं श्रेष्ठं स्त्रपनासर्पणं स्मृतम् ।
तर्पणात्मासदानन्तु महिषाजनिपातनम् ॥”

स्त्रपितः, त्रि, (स्त्रा + णिच् + क्तः ।) कृतस्त्रानः ।
(यथा, गीतगोविन्दे । १२ । १ ।

“गतवति सखीवृन्दे मन्दतपाभरनिर्भर-
स्त्रशरवशाकृतस्कीतस्त्रितस्त्रपिताधराम् ॥”)

स्त्रवः, पुं, (स्त्रुप्रसवणे + “कटोरप्” इत्यप् ।)
सवणम् । स्त्रणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

स्त्रसा, स्त्री, स्त्रायुः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्त्रातः, त्रि, (स्त्रा + क्तः ।) कृतस्त्रानः । यथा,—

“स्त्रातोऽधिकारी भवति देवे पैत्रे च कर्मणि

अज्ञातस्य क्रियाः सर्वा भवन्ति हि यतोऽफलाः
प्रातः समाचरेत् ज्ञानमतो नित्यमतन्द्रितः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

ज्ञातकः, पुं, (ज्ञात एव । ज्ञा + “यावादिभ्यः
कन् ।” ५ । ४ । २८ । इति स्वार्थे कन् ।)
आज्ञातव्रती । इत्यमरः । ३ । ७ । ४३ ॥ इति
समाप्तवेदाध्ययने ज्ञानशीले ज्ञातं ज्ञानं शील-
मस्य । ज्ञातकः विकारसंघेति कः । आज्ञातं
ज्ञानं तत्र व्रती नित्यज्ञायी । ज्ञा भूत्वा भावे
क्तः आज्ञाव्रतीति कश्चित् पाठः । ब्रह्मचर्ये

“त्यक्त्वा यो मृदाश्रमं गतः स ज्ञातकः । समाप्त-
वेदाध्ययनो यः ज्ञानशीलः आश्रमान्तरं न गतः
सोऽपि ज्ञातकः । ज्ञातकस्त्रिविधः । ब्रह्मचर्यार्थ-
चरणस्य यः शास्त्रबोधितोऽवधिः । तावदेव
मुपास्यासमाप्तवेद एवाश्रमान्तरं गतो यः स
व्रतज्ञातकः । वेदमधीत्यगुरुसन्निधौ वेदाभ्यासं
यः करोति स विद्याज्ञातकः । पालितसम्यग्-
व्रतः प्राप्तवेदो यो द्वितीयाश्रमं गतः स उभय-
ज्ञातकः । इति टीकान्तरे । इति भरतः ॥

ज्ञानं, क्षी, (ज्ञा + ल्युट् ।) मज्जनम् । अव-
गाहनम् । तत्पर्यायः । आध्यायः २ आध्यायः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२१ ॥ अभिषेकः ४ इति
शब्दरत्नावली ॥ उपसर्जनम् ५ सवनम् ६ सर्ज-
नम् ७ । इति जटाधरः ॥ तदनुकल्पः सप्त-
विधः । मान्त्रम् १ भौमम् २ आग्नेयम् ३ वाय-
व्यम् ४ दिव्यम् ५ वाक्पणम् ६ मानसम् ७ ।
एतेषां विवरणं पश्चात् स्फुटीभवति ॥ * ॥
अस्य गुणाः ।

“ज्ञानं पवित्रमायुषं अमखं दमलापहम् ।
शरीरबलसन्धानं केश्यभोजस्करं परम् ॥
उष्णाश्वनाधः कायस्य परिवेको बलावहः ।
तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलकृत् केशचक्षुषोः ॥
विनिश्चिन्ति शिरः ज्ञानं दृष्ट्वा तात्त्वास्थशेष-
णम् ।

मलोष्णपीडकाकण्डं शरीरोगांश्च पेनिकान् ॥
मधुकामलकैः ज्ञानं पित्तघ्नं तिमिरापहम् ।
ज्ञानं वचाघ्नैरिष्टं श्लेष्मघ्नं तिमिरापहम् ॥
ज्ञानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहम् ।

अज्ञातस्य शरीरस्य उष्मा सर्वाङ्गगोचरः ॥
ज्ञानेनैकत्वमायाति तेन दीप्यति पावकः ।

ज्ञानमर्हितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥
पाश्चानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।

दौर्गन्ध्यं गौरवं कण्डूकण्डू मलमरोचकम् ।
खेदं वीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥”

इति राजवज्रभः ॥ ७७ ॥

अथ ज्ञानविधेः । दक्षः ।
“चतुर्थं च तथा भागे ज्ञानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि ज्ञानश्चाक्रमिमे जले ॥”
कुर्यादिति शेषः । तथा च ।

“पश्चात्वा चाप्यधुत्वा च भुङ्क्तेऽदस्त्वा च
यो नरः ।

देवादीनाञ्चणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥” ७८ ॥

ज्ञानं

अथ ज्ञानम् । दधः ।
“अज्ञात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।
साक्षात्सिद्धसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
अत्यन्तमसिन्धुः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
अवस्थेव दिवारात्रौ प्रातःज्ञानं विशेषनम् ॥
प्रातःज्ञानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ।
सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःसाधो जपादिकम् ॥
अज्ञानात् यदि वा मोहात् रात्रौ दुश्चरितं

कृतम् ।

प्रातःज्ञानेन तत् सर्वं शोधयन्ति हिजातयः ॥”
दृष्टं मलापकर्षादि दृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि ।
प्रातःसूर्योदयात् प्राक्कालः । प्रातःसाध्यरूप-
किरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य सायात् । इति
विष्णुः ॥ * ॥ प्रातःज्ञाने मध्याह्नज्ञान-
धर्मातिदेशमाह कात्यायनः ।
“यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं सायादनातुरः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नथादी गेहे चेतदमन्त्रवत् ॥”
यथा तथैतिकर्तव्यतया । सा च ।
“पाचरेदुषसि ज्ञानं तर्पयेत् देवमानुषान् ॥”

इति जावाण्युक्ता ॥

वैदिके कर्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षि-
णेन पवित्रं धारयेत् । मार्कण्डेयः ।
“सर्वकालं तिलैः ज्ञानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः
श्रीकामः सर्वदा ज्ञानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालेषु वर्जयेत् ॥” * ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“त्वरामोधी तथा वर्ज्यं देवकर्मणि पण्डितैः ।
इक्षुरापः पयश्चैव ताम्बूलं फलमौषधम् ।
भक्षयित्वा तु कर्त्तव्याः ज्ञानदानादिकाः
क्रियाः ॥”

भविष्योत्तरे ।

“ज्ञातुस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः त्रियं हरेत्
सुज्ञानस्य यमस्वायुस्तस्मात् व्याहरेत्त्रिषु ॥”
ज्ञातुः ज्ञानं कुर्वतः । न व्याहरेत् न कथयेत् ॥
अशुचैरवगाहनानन्तरं ज्ञानमाह योगियाज्ञ-
वल्काः ।
“तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।
पाचय्य तु ततः पश्चात् ज्ञानं विधिवदाचरेत् ॥”
वामनपुराणम् ।

“नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा
द्विजः ।

निरुद्ध कर्णौ नासाश्च त्रिजले मज्जनं ततः ॥”
तत्रैव वृद्धयाज्ञवल्काः ।
“कोतसां संमुखो मज्जेत् यत्रापः प्रवहन्ति वै ।
स्यावरेषु गृहे चैव सूर्यसंमुखं पाप्मवेत् ॥”
हारीतः । नातुरो न भुक्ता न जौर्णवासा न
बहुवासा न नव्यो नाग्र्यं नावसकथिको नास्त्र-
कृतो नाजस्रं नाश्रुते जले नाकुले नाशुचौ न
प्रभूतजले न नामेरज्जले न चत्वरि गोपहारे
नो सन्यासां न निशायां सायादिति । अत्ररे
काकादिवलिखले इति श्रीदत्तः ॥ उपहारे हार-
श्मोपि । अत्रैकेन मुनिना वज्रबहुवासासोर्निषेध-

४५३

ज्ञानं

विधानात् ज्ञाने हिवासस एवाधिकारः प्रती-
यते ॥ * ॥ एकवस्त्रज्ञाने दोषमाह समुद्र-
करकृतभाष्ये गोतमः ।

“एकवस्त्रे च यत् ज्ञानं सूत्रा विद्वेन चैव हि ।
ज्ञातस्तु न भवेत् शुद्धः त्रिया च परिहीयते ॥”
अतएव ।

“ज्ञानं तर्पणपर्यन्तं कुर्यादेकेन वाससा ॥”

इति ॥

यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति । अत्रेक-
वस्त्रा ज्ञातय इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् ।
एकेन एकजातीयेन इति वाचस्पतिमित्रः ॥
येन वाससा ज्ञानं कृतं जलस्थस्य तेनैव
तर्पणम् । इति कृत्यतत्त्वाणवः ॥ न च ।

“ज्ञानशाल्यान्तु दातव्या सदस्त्रिस्तो विशुद्धये ।
जलमध्ये तु यः कश्चित् द्विजातिर्ज्ञानदुर्बलः ।
निष्पीडयति तद्वस्त्रं ज्ञानं तस्य तथा भवेत् ॥”
ज्ञानशाल्यामिति तद्वस्त्रमिति एकवचन-
निर्देशेन च ज्ञानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाचा अत्र
विशुद्धये इत्यभिधानेनाधोदृतवस्त्रस्यैव सृज्येष
प्रक्षालनं न तूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् ।
अत एव सृज्येषाधरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य इत्या-
ह्निकचिन्तामणिः ॥ वशिष्ठवचनस्यैकवाक्यतया
ज्ञातो नाह्नानि निमज्ज्यात् ज्ञानशाल्या न
पाणिना । इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रणैव
गात्रमार्जनं निषिध्यत । एतेन निष्पीड्य ज्ञान-
वस्त्रमिति कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षित-
मिति निरस्तम् । अतएव सर्वत्रैकत्वनिर्देशः ।
शिष्टानामाचारोऽपि तथेति ॥ * ॥ नाजस्र-
मिति पुनः पुनः ज्ञाननिषेधः रागप्राप्तज्ञान-
विषयो दृष्टार्थकत्वात् । एवञ्चैकस्मिन् दिने
नानातीर्थादिनिमित्तप्राप्तज्ञानावृत्तिर्भवत्येव
वैधत्वात् । अत्रापि तन्मप्रसङ्गयोः सत्त्वे सकृदे-
वेति ॥ * ॥ आतुरं प्रति जावालः ।

“अशिरस्त्रं भवेत् ज्ञानं ज्ञानाशक्तौ तु
कर्मिणाम् ।

आर्द्रं वाससा वापि दैहिकं मार्जनं कृतम् ॥”
कर्मिणाम् ।

“शिरसातस्तु कुर्वीत देवं पैतृमयापि वा ।”
इति मार्कण्डेयपुराणोक्तकर्मचिकीर्षणां मार्जन-
मिह प्रोच्यते । योगियाज्ञवल्काः ।

“असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
मन्त्रज्ञानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥
मान्द्रं भीमं तथान्येयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसञ्चैव सप्तज्ञानं प्रकीर्त्तितम् ॥
आपोहिष्ठेति वै मान्द्रं सृदालभस्तु पार्थिवम्
पानेयं भक्षणा ज्ञानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥
यस्तु सातपवर्षं ज्ञानं तद्विष्यमुच्यते ।
वारुणश्चावगात्रश्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
समस्तं ज्ञानमुद्दिष्टं मन्त्रज्ञानक्रमेण तु ।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम् ॥”

आपोहिष्ठेति आपोहिष्ठादि ऋक्त्रयमत्र विव-
क्षितम् । एवञ्च ।

ज्ञानं

कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदाभसि ।
तदा ज्ञात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्जुष्टम् मार्जनम् ॥
शब चापस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाधमवचनम् ।
एभिस्तुभिर्ह्यज्ञात्रैर्मन्त्रज्ञानमुदाहृतम् ॥”
इति योगियाज्ञवल्कायं यन्मन्त्रज्ञानान्तरं तत्
प्राधान्यव्यापनाय अतएव पित्रदयितायां
सन्ध्यातः पूर्वं तद्विहितम् । सृदालभस्तु
गङ्गादिस्त्रिकातिलकरूपः । भक्षणा संस्कार-
भक्षणा इति छन्दोगाह्निकः । अथवाज्ञां
मन्त्राद्यङ्गशून्यावगाहनमात्रं विवक्षितं अतो
मुख्यावगाहनरूपज्ञानानुक्तत्वं सप्रयुक्तम् ।
कालदोषोऽतिवृष्टादिः । असामर्थ्यं शरीरा-
पाटवहेतुः । जलस्य स्वल्पत्वेन सम्पूर्णवाहण-
ज्ञानविधिकालायोग्यत्वं वेति । एतन्मूलकं
गेहे चेतदमन्त्रवदिति छन्दोगपरिशिष्टेयं
पूर्वोक्तं अन्यथा मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेः ॥
सामर्थ्यं तूदृतजलेनापि सप्तमन्त्रज्ञानमाह
पराशरभाष्ये व्यासः ।

“श्रोतास्त्वपो निषेध्योष्णा मन्त्रसम्भारसंस्कृताः
गेहेऽपि शस्यते ज्ञानं तद्दीनमफलं कृतम् ॥”
पञ्चपुराणम् ।

“नेमस्यं भावशुद्धिश्च विना ज्ञानं न जायते ।
तस्मान्ननोविशुद्ध्यर्थं ज्ञानमादौ विधीयते ।
अनुवृत्तेरुद्भूतैर्वा जलैः ज्ञानं सदाचरेत् ।
तीर्थं प्रकल्पयेद्दिहान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
नमो नारायणायेति मूक्षमन्त्र उदाहृतः ।
दर्भपाणिस्तु विधिना प्राचान्तः प्रयतः शुचिः ॥
चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गां अभिमन्त्र्यैर्विचक्षणः ॥
विष्णोः पादप्रस्तुतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥
तिस्रः कोटोऽहंकोटो च तीर्थानां धातुरब्रवीत्
दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥
नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।
हन्ता दृष्टो च सभगा विश्वकायाः शिवा सिताः
विद्याधरौ सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनौ ।
अमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
एतानि पुण्यनामानि ज्ञानकाले प्रकीर्त्तयेत् ।
भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
सप्तवाराभिजते न करसंपुटयोजितम् ।
मूर्ध्नि दद्यात् जलं भूयस्त्रिस्तुः पञ्च सप्त वा ।
ज्ञानं कुर्यान्मृदा तद्वत् चामन्त्र्यैव विचक्षणः ॥
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुधारे ।
सृष्टिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥
आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय ।
नष्टस्ते सर्वभूतानां प्रभवारिणि सुव्रते ॥” * ॥
नमो नारायणाय इत्यष्टाक्षररूपमूलमन्त्रे च
चतुरस्रं चतुष्कोणरूपं समन्ततः सर्वदिक्षु
चतुर्हस्तं जलं प्रतिदिनु हस्तमात्रेण व्यवच्छिद्य
तीर्थं प्रकल्पयेत् । वितते नद्यादिजले ज्ञानज्ञानं
परिच्छिन्नात् । तत्र विष्णोः पाद इत्यादिना

शान्तिप्रदायिनीत्यनेन मन्त्रे च नष्टाभावाद्दयित-
सप्तवाराभिजतेनेति सप्तवाराभिजतेन नमो
नारायणायिति मन्त्रेणाभिजतेनेति शेषः । एक-
वचननिर्देशात् तत्र मूलमन्त्रतोत्था च अत्रापि
विनियोगोऽवगम्यते । ततश्च सप्तवारपठितनारा-
यणमन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य करबुगेन शिवारादि-
मूर्तिं क्षिपेत् । ततश्चाश्वक्रान्त इति मन्त्राभ्यां
तद्वदिति जप्ताभ्याम् ।

“मृत्तिकाः सप्त न याद्या वस्त्रीके मृषिकोत्करे
चतुर्जले श्मशाने च हवामूले सुरालये ।
परजानावशिष्टे च श्रेयस्कामैः सदा नरैः ॥”
इति दक्षप्रतिषिद्धेतरां मृदमामन्त्रा तया मृदा
शिरःप्रभृत्यालभ्यानुवृत्तैर्वा जलैः शिरः प्रभृत्यङ्ग-
चासनमवगाहनरूपप्रधानं वारुणज्ञानं समा-
चरेदिति पूर्वोक्तोक्तान्वयः । मृदप्रलणमन्त्रे प्रभ-
वारिणि इति प्रभवमुत्पत्तिमर्त्तुं प्रापयितुं
शौकमस्यास्तस्योपधनमिदम् । अवगाहनन्तु
चक्षुःकर्षणासिकामङ्गलीभिराच्छाद्य कुर्यात् ।
“अङ्गुलीभिः पिधायैवं श्रोत्रदृङ्नासिकामुखम्
निमज्ज्येत प्रतिक्षोतस्त्रिः पठेदधमघणम् ॥”

इति समुद्रकरधृतात् ।

अत्रानुवृत्ते वारुण्यमेवावगाहनं प्रागुक्तवामन-
पुराणात् । एष विधिः पौराणिकत्वात् सर्व-
शास्त्रिसाधारणः । वेदमन्त्ररहितत्वादनधीत-
वेदानामपि सर्वथादरणीयः ॥ ॥ मत्स्यपुरा-
णम् ।

“नद्यां प्रत्येकशः ज्ञाने भवेद्गोदानजं जलम् ।
गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यन्तु सङ्गमे ॥”
वशिष्टः ।

“योऽनेन विधिना ज्ञाति यच्च तत्रान्धसि द्विज ।
स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थं तु द्विगुणं फलम् ॥”
अनेन तीर्थावाहनादिना । अतो गङ्गायामप्या-
वाहनं कुर्वन्ति शिष्टाः । अत्र च । माघसप्तम्या-
दिनिमित्तकतीर्थविशेषनिमित्तकमन्त्रपाठस्तु-
मृदालभनानन्तरं कार्यः । आगन्तुकानामन्ते
ऽभिनवेश इति न्यायात् । एवं गङ्गायां विशेष-
मन्त्रानन्तरमेव दशहरादिमन्त्राः पाठ्याः । तत्र
गङ्गायां विशेषमन्त्री विद्याकरधृती ।

“विष्णुपादार्घ्यं सभूते गङ्गे त्रिपथगामिनि ।
धर्मद्रव्येति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि ॥
अथवा भक्तिसम्यक् श्रीमातर्हृदि जाह्नवि ।
अमृतेनाम्यना देवि भागैरधिपुनोहि माम् ॥”
गोविन्दहृदादृष्टां ज्ञाने गङ्गायां पञ्चपुराणीयो
मन्त्रः ।

“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दहृदादृष्टीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥”
गङ्गासागरसङ्गमे मन्त्रः ।

“त्वं देव सरितां नाथ त्वं देवि सरितां वरे ।
उभयोः सङ्गमे ज्ञात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै ॥”
श्रीहृत्पञ्चाने तु मन्त्रः ।

“ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन ।
अमोघानमसंभूत प्राप्तं शौचित्य मे हर ॥” ॥

कर्तोऽज्ञानमन्त्रः ॥

“कर्तोऽपि सदाकौरे सरित्त्र्यष्टे सुविभुते ।
पीण्डान् प्रावयसे नित्यं पापं हर करोह्वरे ॥” ॥
विष्णुः । ज्ञातः शिरो नावधुनेत् नाङ्गेभ्यस्तोय-
मुचरेत् । न तैलं वा संस्पृशेत् नाप्रोक्षितं पूर्व-
धृतं वासो विधृयात् । ज्ञात एव सोष्णोषो धीते
वासो विधृयात् न स्नेच्छान्धजपतितैः सह
सम्भाषणं कुर्यात् इति । नाङ्गेभ्यस्तोयमुचरे-
दिति ज्ञानशाटीपाटिभ्यां पूरणीयम् ।

“ज्ञातो नाङ्गानि निर्वृज्यात् ज्ञानशाख्या न
पाणिना ॥”

इति विष्णुवचनात् ।

अत्र वासोऽन्तरधारणात् प्राकृततैलस्य-
निषेधः प्रतीयते ।

“शिरःज्ञातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत् ॥”
इति मनुवचनमेतत्परम् ॥ ॥

याज्ञवल्कराः ।

“ब्रह्मजन्मविशामेव मन्त्रवत् ज्ञानमिष्यते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥

अगम्यागमनात् स्तेयात् पापिभ्यश्च प्रतिग्रहात्
रहस्याचरितात् पापात् सुचरते ज्ञानमाचरन् ॥

प्रकर्तुमसमर्थयेत् जुहोति यजति क्रियाः ।
ज्ञानध्यानजपैर्दैनैरात्मानं शोधयेद्बुधः ॥”

ब्रह्मपुराणम् ।

“नद्यां प्रत्येकशः ज्ञाने भवेत् गोदानजं फलम्
गोप्रदानैस्तु दशभिस्तासां पुण्यन्तु सङ्गमे ॥” ॥
मनुः ।

“न ज्ञानमाचरेत् भुक्ता नातुरो न महानिधिः ।
न वासोभिः सहजसं नाविज्ञाते जलाशये ॥”

न ज्ञानमाचरेद्भुक्तेति रागप्राप्तज्ञाननिषेधः ।
नित्यस्याप्राप्तत्वात् । नैमित्तिकस्य च निषेधम-
शक्यत्वात् । आतुरः ज्ञानसम्बर्द्धकरो गवान् ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तस्यां ज्ञानं न कतव्यं काम्यनैमित्तिकादृते ॥”

न वासोभिः सह इत्यनेन बहुवासोनिषेधात्
ज्ञाने हिवासस्य प्रतीयते । अजस्रं पुनः पुनः ।

तेन वारुणादिसंक्रान्त्यादि-निमित्तमेव-प्राप्त-
मेकदा नानाज्ञानं निषिध्यते । किन्तु तन्त्रेण
प्रसङ्गेन चैकं ज्ञानम् । तथा च निगमः ।

“नावर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्त्रम् ।
काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं ह्येकत्र वासरे ॥

विषुवद्विशेषे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः ।
ज्ञात्वा सङ्क्षेपेण कृष्णं दृष्ट्वा भद्राक्ष भो द्विजाः ॥

नरः समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम् ॥”
इति ब्रह्मपुराणोक्तमार्कण्डेयकृदे प्रद्युम्नसरोवरे

समुद्ररूपादितोर्थादौ तन्त्रप्रसङ्गयोरभावात् पुनः
पुनरेकदिनेऽपि नानाज्ञानमिति ॥ ॥

“परकीयनिपानेषु ज्ञायासैव कदाचन ।
निपानकर्तुः ज्ञात्वा हि दुष्कृतांश्च लिप्यते ॥”

निपानं जलाधारमाचमम् । तथा च याज्ञवल्करः ।
“पञ्च पिण्डाननुवृत्तं न ज्ञायात् परवारिणि ॥”

योगियाज्ञवल्करः ।

“अनुवृत्तं तु यः ज्ञायात् परकीयजलाशये ।
हृद्या तस्य भवेत् ज्ञानं कर्तुः पापेन लिप्यते ॥
ज्ञानं दानं तपो ध्यानं पिण्डदेवाश्च न तथा ।
पावनानि मनुष्याणां दुष्कृतस्त्रेह कर्मणः ॥”
हृद्योगपरिशिष्टम् ।

“यस्य ह्ययं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु ज्ञानं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गं प्रेतज्ञाने तथैव च ।
चन्द्रसूर्ययष्टि चैव रजोदोषो न विद्यते ॥”

निगमः । न दुष्पत्तोरवासिनाम् । व्याघ्रपादः ।
अभावे कूपवापीनामन्ये नापि समुद्धृते ।

रजोदुष्टेऽपि पर्यासि ग्रामभोगो न दुष्कृति ॥”
अन्ये न कुम्भादिना ।

“अन्धैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।
तत्र ज्ञात्वा च पोत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥”

तथा ।
“प्रभृते विद्यमाने तु उदके सूमनीहरे ।

नाल्पोदके द्विजः ज्ञायात् नदीचोत्सृज्य
क्षत्रिणे ॥”

इति बहुभिर्धृतम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं ज्ञानमिष्यते ।
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥

श्मश्रुकर्मशुपातश्च मेथुनं हर्दनं तथा ।
अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा ज्ञायाद्दृष्ट्वा जलक्रिया ॥”

यत्र तु रोगादिना ज्ञानं न कृतं तत्रापि
गात्रमार्जनादिनाशौचमुत्पाद्य पिबत्यन्नसिद्धये

तर्पयेत् । तदाह ज्ञातातपः ।
“तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं ज्ञातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पिबत्यन्नं यथाक्रमम् ॥ ॥
पुथे वा जन्मनचत्वे व्यतीपाते च वैधृते ।

अमावास्यां नदीज्ञानं दहत्याजम्बुदुष्कृतम् ॥”
वराहपुराणम् ।

“दक्षिणावर्त्तं शङ्के च पात्रेऽप्योद्भूतं स्थितम् ।
उदकं यः प्रतीच्छेत् शिरसा दृष्टमानसः ।

तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्वरजोदकेन च ।

क्षोतसा वै नरः ज्ञात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“तथा दर्भोदकैः ज्ञानं सर्वपापप्रणाशनम् ।
गोमूत्रेण च यत् ज्ञानं सर्वविनिर्मुक्तनम् ॥

तथा पुण्योदकज्ञानं भवेदारोग्यकारकम् ।
केवलैर्वा तिलैः ज्ञानं अथवा गौरसर्पपैः ।

ज्ञानं प्रियङ्गुणा प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्द्धनम् ॥
आयुष्यश्च यशस्यश्च धर्मो मेधाविवर्द्धनम् ।

ज्ञानं पवित्रं माङ्गल्यं तथा काश्चनवारिणा ॥”
शङ्कः ।

“ज्ञातस्य वञ्चितोऽपि तथा च परवारिणा ।
कायशुद्धिं विजानीयात् न तु ज्ञानफलं लभेत् ॥”

ज्ञानफलं वैधम् । आयुर्वेदोद्यन्तु भवत्येव यमः
“नित्यं नैमित्तिकश्चैव क्रियाङ्गमसकर्मणम् ।

तीर्थाभावे च कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥”

ज्ञानं

विष्णुपुराणम् ।

“ज्ञानार्हो भरणीर्धेव दूरतः परिवर्जयेत् ।”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥३॥

तान्त्रिकज्ञानविधिर्यथा । तत्र नद्यादौ वेदिक-
ज्ञानं कृत्वा तान्त्रिकज्ञानमाचरेत् । तथा च
गीतमीधे ।

“अथ ज्ञानं तथा कुर्यात् यथाशास्त्र-

विधानवित् ।

मलप्रचालनं ज्ञानं स्वशास्त्रोक्तं समाचरेत् ।
मन्त्रज्ञानं ततः कुर्यात् कर्मणां सिद्धिहेतवे ॥”
तदुच्यते । अथेत्यादि समुक्तदेवताप्रोतये मन्त्र-
ज्ञानमहं करिष्ये इति सङ्कल्पं कुर्यात् ।
तथा च कुलचूडामणौ ।

“ताम्रपात्रं सद्रव्यं सतिलं सजलं ततः ।

गृहीत्वामुक्तदेवस्य प्रीतये ज्ञानमाचरेत् ॥”

ततः षडङ्गस्यासंप्राणायामौ कृत्वा गङ्गे च इत्यने-
नाङ्गसुद्रया सूर्यमण्डलात्तीर्थमावाह्य वमिति
धेनुमुद्रया स्मृतौ कृत्य कवचेनावगुण्ठशास्त्रेण
संरक्ष्य मूलेन एकादशधाभिमन्त्र्य सूर्याभि-
मुखं हादशधारा विनिःक्षिप्य तस्मिन्निष्ठदेव-
ताचरणारविन्दनिःसृतजले निमज्ज्य देवतां
ध्यायन् मूलमन्त्रं यथाशक्ति जपन् उन्मज्ज्य उद-
केन चिवारजतेन कलसमुद्रया त्रिवारमात्मा-
नमभिषिष्य वेदिकसन्ध्यादिकं कृत्वा सूर्यार्घ्यं
दत्त्वा तान्त्रिकाधमर्षणादिवारिधारास्तं कर्म-
कुर्यात् । इति तन्त्रसारः ॥३॥ अन्यच्च ।

“जन्मान्तरसङ्क्षेपेण यत् पापं कुरुते नरः ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्नात्वा चारुण्ये सक्तम् ॥
याम्यं हि यातनादुःखं नित्यज्ञायो न पश्यति
ज्ञानं मध्यं दिने कुर्यात् जीर्णं ज्ञे तु निरामयः
नद्यामस्तमिते ज्ञानं न कुर्वीत सदा बुधः ।
नद्यां स्नात्वा नदीं चान्यां न प्रशंसितं पण्डितः ॥
अप्रशस्तं निशि ज्ञानं रात्रोरन्यत्र दर्शनात् ।
ज्ञानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।
आसुरो रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
नदीदेवनिष्ठातेषु तडागेषु सरःसु च ।
ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गन्तप्रसवणेषु च ॥

निपातनादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रसवणादिकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते ।
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥”

इति वज्रपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः ॥

किञ्च ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम्
क्रियान्नानं तथा षष्ठं षोडाशानं प्रकीर्तितम् ॥
अस्नातस्तु पुमास्नाहो जप्यादिष्वनादिषु ।
प्रातःज्ञानं तदर्थं नित्यज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥
चाण्डालग्रवविष्टादेः पृष्टा ज्ञानं रजस्वलाम् ।
ज्ञानार्हं यदा स्नाति ज्ञानं नैमित्तिकं हि
तत् ॥

पुण्यज्ञानादिकं ज्ञानं देवविधिचोदितम् ।
तच्च काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तात् प्रयोजयेत्
जमुकामिः पवित्राणि अर्चयन् देवतातिथीन् ।

४५५

ज्ञानं

ज्ञानं समाचरेद्यस्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ।

मलापकर्षणं नास्तीति ज्ञानमभ्यङ्गपुण्यकम् ।

मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तत्र नान्यथा ॥

सर्वेषु देवस्थातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

ज्ञानमेव क्रिया यस्मात् क्रियाज्ञानमतः स्मृतम्

इति गारुडे १०५ अध्यायः ॥३॥

कुशहस्तस्य वैष्णवविशेषस्य ज्ञानादिनिषेधो
मानसज्ञानप्रशंसा च यथा,—

“सर्वं कर्मफलत्यागौ हरिः संकल्पवर्जितः ।

नो हिजः कुशहस्तः स्यात् ज्ञानपूजाजपादिषु ॥

कदाचिद्भस्मो न त्यक्तकामस्तु वैष्णवः ।

ज्ञानादिषु च कृत्येषु गोविन्दस्यार्चनादिषु ॥

सुदासनः कुशकरो वैष्णवो न भवेद्भिजः ।

हरिः कुर्यात् प्रयत्नेन सर्वसेवाजपादिषु ॥

अस्नातो न जपेन्मन्त्रं गोविन्दस्य महात्मनः ।

कदाचिदशुचिभूत्वाप्यस्नातोऽपि च मानवः ॥

मानसज्ञातको लोको मुकुन्दस्यार्चनादिषु ।

पूतात्मा यदि मन्त्रस्य शुद्धो भवति जापकः ॥

भवेत् मानसज्ञायो यो बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ।

जपाधिकारी स भवेत् कृष्णमन्त्रस्य मानवः ॥

ऐन्द्रज्ञानाहरं काम्यं काम्यादाने यमेव च ।

पान्ते यादाशुचं श्रेष्ठं वारुणश्चाशुचादपि ॥

अवगाहं वारुणात्तु वेदिकश्चावगाहनात् ।

वेदिकादपि नैमित्तिकं तस्माद्दे माज्जनं वरम् ॥

माज्जनात्मान्त्रिकं श्रेष्ठं भौमं स्यान्मान्त्रिका-

धिकम् ।

भौमज्ञानाहरं ब्राह्म्यं ब्राह्म्यतः पौण्यमेव च ॥

पौण्यतो नैमित्तिकं ज्ञानं वायव्यं च ततोऽधिकम् ।

वायव्यान्मानससङ्क्षेपं सर्वज्ञानात् परं वरम् ॥

मर्त्यश्चेत् मानसज्ञातः सर्वत्र विजयो भवेत् ।

गोविन्दसर्वसेवासु चाहंतामेति धारणा ॥

स जापयो वैष्णवः स्यात् हरिर्भजनतत्त्ववित् ।

मानसज्ञानवान् यो वा भक्त्यात्र सदा सुखो ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥ ३ ॥

अन्यच्च ।

“मानसं वेदिकं चैव मान्त्रिकं माज्जनं तथा ।

अवगाहनञ्च नैमित्तिकमाशुचं पुण्यमेव च ॥

नैमित्तिकं वारुणं ब्राह्म्यं मेघं काम्यञ्च नारद ।

वायव्यं भौममाग्न्यं योऽङ्गज्ञानमोरितम् ॥

गोविन्दमन्त्रग्रहणं दीक्षया तु गुरोर्नृणाम् ।

यदाभिषिक्तं चित्तं स्यात्तत्ज्ञानं मानसं शुभम्

मर्त्यस्य नामग्रहणं यदा कार्णाध्वरे गुरोः ।

ज्ञानदेहेन्द्रियमनस्तत् ज्ञानं मानसं भवेत् ॥

नामसंकीर्तनं विष्णोर्नरः कुर्यादकैतवात् ।

सदैव चेन्महाज्ञानं शरीरसुखकारणम् ॥

कथा कक्षा स्तुति नश्चेत् यदि वेदेषु वेदिकम्

दर्भशान्तादिकैः ज्ञानं यज्जान्ते अभिषेचनम् ॥

सहस्रशीर्षा तद्दिणोरिति मन्त्रादिभिर्हिजः ।

चेत् पयोऽभ्युक्ष्यं ज्ञानं मान्त्रिकं समुदाहृतम्

ॐ शन्न पापोहिष्ठेति ऋतञ्चेत्यादिभिर्ब्रिजः ।

पाठे कुर्यात् कुशज्ञानं माज्जनं हिज ईरितम्

जलेषु मज्जतां नृणां मज्जनन्तु यदा शिरः ।

ज्ञानयो

तदा सर्ववपुषः स्वादवगाहनमुच्यते ।

गोविन्दहादशोमाघौषाक्षरौद्यादिषु ।

ज्ञानं यत्तच्च नैमित्तिकं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

मैथुने वमने रेतःस्त्रवने मृतके तथा ।

विष्णुत्रादिशवस्यार्थं शवानुगमनेऽपि च ॥

निद्रान्ते जातकेनृणामस्यस्यशर्शनादिषु ।

रजस्वलाचतुर्थार्हे यत् ज्ञानं स्यात्तदाशुचम् ॥

गङ्गादिमर्त्यतीर्थेषु विष्णुपादोदकैस्तथा ।

यत् ज्ञानमभिषेकञ्च पुण्यं तत् परिकीर्तितम्

हेलया अथवा नृणां भक्त्या यत्नेन नारद ।

गङ्गाभ्योयष्टिवत्ज्ञानं महापापादिनाशनम् ॥

गङ्गाज्ञानं मनुष्याणां सर्वकल्मषनाशनम् ।

स्वाम्यवस्थापि काष्ठस्य भवेन्मूलवत् यदि ॥

ज्ञानं स्यात् सर्वतीर्थेषु नानायाज्ञफलप्रदम् ।

शालग्रामशिलावारि योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिनिनाशनम् ।

विष्णोः पादोदकं पीत्वा शिरसा धारयेद्यदि

यदि सर्वमनुष्याणां बाह्यान्तर्मलशोधनम् ।

तदेव नैर्मलज्ञानं शरीराणां भवेत् भवम् ॥

स्वेदाशुभलाविष्णुचक्राः क्षतजा वसा ।

दूषिका कर्णविट् शेषा नृणां बाह्यान्तलाः स्मृताः

मलेन्तु मलिनो देहो नवच्छिद्ये च छिद्रितः ।

अथत्यविरतं पूर्णो दिवाराचौ मलानतः ॥

अद्विष्ट गोमयेष्टापि मलानामपमाज्जनम् ।

सर्वत्र ज्ञानं कृत्वा सर्वोत्पद्यतो मुनिः ॥

अष्टाङ्गयोगाभ्यामैव देहप्रचालनं ततः ।

नरोऽस्यमज्जनं कुर्वन् ज्ञानं भवति नैर्मलम् ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११३ अध्यायः ॥ ३ ॥

किञ्च ।

“तुलामकरमेषु प्रातःज्ञानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

अमाज्ञानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कृतं च पितृज्ञाभवेत्

करेण माज्जयेद्देवं ज्ञानवर्धनं वा यदि ।

शुनासृष्टं भवेद्देवं पुनः ज्ञानेन श्रूयति ॥

अप्रचाल्य तु पादौ यः स्नात्वा गच्छति मन्दिरम्

संवत्सरकृतं पुण्यं तत्तत्तत्तदा देव नश्यति ॥

ज्ञानं रजकतीर्थेषु भोजनं गणिकासये ।

शयनं पूर्वपादे च ब्रह्महत्या दिने दिने ॥”

इति कर्मलोचनः ॥

अन्यत् मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३८ पटले द्रष्टव्यम् ॥

ज्ञानवर्णं, कौ, (ज्ञानाय वर्णम् ।) कुशः । इति

शब्दमाला ॥

ज्ञानयात्रा, स्त्री, (ज्ञानस्य यात्रा उत्सवः ।)

श्रेष्ठपौर्णमास्यां श्रौविष्णोर्महाज्ञानरूपोत्सवः

यथा, ब्रह्मपुराणम् ।

“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदेवते ।

पौर्णमास्यां तदा ज्ञानं सर्वपापं हरिहृजाः ॥

तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुत्रपौत्रमम्

बलभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम् ॥”

स्कन्दपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः ।

“ज्येष्ठ्यामहश्चावतीर्थस्तत्पुण्यं जन्मवासरम् ।

तस्यां भि जपनं कुर्वन्नाह्वानविधानतः ॥
ज्येष्ठां प्रातःज्ञानकाले ब्रह्मणा सहितं मां
रामं सुभद्रां संशय मम लोकमवाप्नुयात् ॥
इति तिथ्यादितस्त्वम् ॥

अथत् याचाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
ज्ञानीयं, जि, (ज्ञात्यनेनेति । ज्ञा + करणे चनी-
यर् । यद्वा, ज्ञानाय इतिम् । ज्ञान + ह् ।)
ज्ञानयोग्यम् । ज्ञानसम्पादकद्रव्यम् । यथा,—
“गङ्गादीनाञ्च तीर्थानां वारि कुम्भप्रपूरितम् ।
ज्ञानीयं ते प्रयच्छामि ज्ञानं कुरु त्रिलोचने ॥”
इति दुर्गास्त्वपहतिः ॥

जायी, [न] जि, (जातीति । ज्ञा + णिनि ।)
ज्ञानकर्ता । यथा, तिथ्यादितस्त्वे ।
“प्रातःजायी भवेत्त्रितयं द्वी मासी माघफाल्गुणौ ॥”
जायुः, स्त्री, (सा + बाहुलकात् उण् । “मातो-
युक् चिण्कतोः ।” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।
इत्युणादिष्ठत्तौ उज्ज्वलः । १ । १ । १ । वायुवाङ्मनो
नाडी । महुर इति ख्याता । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । वज्रसा २ इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
जसा ३ नसा ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स तु
गर्भस्थस्य सप्तभिर्मासेर्भवति । इति सुग्धबोधः ॥
(यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । १०० ।

“शिराः शतानि सप्तैव नवस्त्रायुशतानि च ॥”
“नवस्त्रायुशतानि तासां शाखासु षट्शतानि ।
हे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । शोवां प्रत्यहं सप्ततिः ॥
एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट्निषितास्तास्त्रिंशत्
तावत्य एव तल्लक्षं गुल्फेषु । तावत्य एव
जङ्घायाम् । दशजानुनि । चत्वारिंशदरौ ।
दश वङ्गणे । शतमध्यङ्गमेवमेकास्त्रिंशत् सकृद्
भवन्ति । एतेनेतरसकृदि बाह्व च व्याख्यातौ ।
षष्टिः ब्रह्माम् । अशीतिः पृष्ठे । पार्श्वयोः
षष्टिः । उरसि त्रिंशत् ॥ षट्त्रिंशदधीवायाम्
मूर्द्धि चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्त्रायुशतानि
व्याख्यातानि । भवन्ति चात्र ।

स्त्रायुशतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ।
प्रतानवत्यो हस्ताश्च पृथ्वाश्च सुषिरास्तथा ॥
प्रतानवत्यः शाखासु सर्वसन्धिषु चाप्यथ ।
हस्तास्तु कण्ठराः सर्वा विज्ञेया कुशलैरिह ॥
शामपक्काशयान्तेषु वस्त्रौ च शूषिराः खलु ।
पार्श्वारसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्थश्च ॥
नौरथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता ।
भारक्षमा भवेदेषु नृयुक्ता सुसमाहिता ।
एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ॥
स्त्रायुभिर्व्यदुर्भिर्वैज्ञानेन भारसङ्घा नराः ।

नष्टस्त्रीनि न वा पेश्यो न सिरा न च सन्धयः ॥
व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्त्रायुः शरीरेणिम् ।
यः स्त्रायुः प्रविजानाति बाह्याभ्यन्तरास्तथा
गूढं स शस्त्रमाहर्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

जायुर्म, [न] स्त्री, नेत्ररोगप्रभेदः । तस्य लक्षणं यथा
“स्थिरं प्रसारि मांसाख्यं शुष्कं जायुर्मपञ्चमम् ॥”
इति माधवकरः ॥ अन्यत् नेत्ररोगशब्दे द्रष्टव्यम्

जावा, [न] पुं, (जा + “जामदिपदीति ।” उणा०
४ । १ । १२ । इति वनिप् ।) जायुः । इति
केचित् ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ३ । १०
“मांसेभ्यः स्वाहा जावभ्यः स्वाहा ॥”
“जवभ्यः जावानः जायवो नसाः ।” इति
तद्वाक्यम् ॥ ७ ॥ जि, रसिकः । इत्युणादिष्ठत्तौ
उज्ज्वलदत्तः ॥)

जिग्धं, स्त्री, (जिह् + क्तः ।) शिष्यकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

जिग्धः, पुं, (जिह्ति स्वेति । जिह् + चकर्मक-
त्वात् कर्त्तरि क्तः ।) वयस्यः । इत्यमरः । २ ।
८ । १२ ॥ रत्नैरण्डः । सरलवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

जिग्धः, जि, (जिह् + क्तः ।) जेह्युक्तः । चक्रवर्त्तः ।
(यथा, महाभारते । १ । १५३ । ८ ।

“अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाश्चाश्चिरस्यापातदुःसहाः
देहेषु मज्जन्ति यामि जिग्धेषु पिशितेषु च ॥”
तत्पर्यायः । चिकणम् २ मङ्गणम् ३ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ४६ ॥ पामृष्टम् ४ चिकम् ५
चक्रणम् ६ । इति वैश्ववर्गे शब्दरत्नावली ॥

“जिग्धन्तु वत्सलो वत्सः जेह्युक्तजने भवेत् ॥”
इति च विशेष्यनिघ्नवर्गे शब्दरत्नावली ॥

जिग्धतण्डुलः, पुं, (जिग्धस्तण्डुलः ।) षष्टिशालिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जिग्धता, स्त्री, (जिग्धस्य भावः । तल् ।) प्रियता ।
यथा,—

“हार्दं प्रियत्वं प्रियता जिग्धतायां निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

जेहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जिग्धदारुः, पुं, (जिग्धं चिकणं दारु काष्ठं यस्याः)
सरलवृक्षः । इति जटाधरः । देवदारुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

जिग्धपत्रकः, पुं, (जिग्धानि पत्रानि यस्य ।
कप् ।) गजरट्णम् । घृतकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जिग्धपत्रा, स्त्री, पुं, (जिग्धं पत्रं यस्याः ।) बदरी ॥
इति जटाधरः ॥ पालकम् । काश्मरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

जिग्धपिण्डीतकः, पुं, (जिग्धः पिण्डीतकः ।)
मदनवृक्षविशेषः । यथा,—

“वाराहोऽन्यः कृष्णवर्णो महापिण्डीतको महान्
जिग्धपिण्डीतकस्यान्यः स्थूलवृक्षफलस्तथा ॥
अन्यो च मदनी श्रेष्ठो कटुतिक्ततरसान्वितौ ।
कईनौ कफहृद्रोगपक्षामाशयशोधनौ ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

जिग्धफला, स्त्री, (जिग्धं फलं यस्याः ।) नाकुली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जिग्धा, स्त्री, (जिग्ध + टाप् ।) मेदा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

जिह, क जेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-चक०-सिट् ।) क, जेटयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

जुः, पुं, (जु प्रसवणे + मितद्रादित्वात् जुः ।)
सानुः । पञ्चतस्य समभूभागः । इत्यमरः । १२ ।
३ । ५ ॥

जुः, स्त्री, (जु + ह् ।) जायुः । यथा,—
“विष्टुप् मांसात् जुतोऽनुष्टुप् जगत्स्यः प्रजा-
पतेः ।

तस्योष्णिगासीक्षोमभ्यो गायत्री च त्वचोविभोः ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । १ । २२ । २८ ॥

जुक्, [ह] स्त्री, (जुह् + क्तिप् ।) जुहीवृक्षः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

जुक्कदः, पुं, जीरकचुकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
जुतः, जि, (जु + क्तः ।) क्षरितजलादिः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८२ ॥ (सित्तः । यथा, भाग-
वते । १ । ११ । ३० ।

“ताः पुत्रमङ्गमारोस्य जेहज्जुतपयोधराः ।
हर्षविह्वलितात्मानः सिसिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥”

जुषा, स्त्री, (स्त्रीति मनो यस्यामिति । जु प्रस-
वने + “जु प्रसिक्तजं षिभ्यः कित् ।” उणा० ३ ।
६६ । इति सः । स च कित् ।) पुत्रबधूः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ (यथा, रघुः । ८ । १४ ॥

“स किलाश्रममन्यमान्श्रितो
निवसन्नावसथे पुराजिहः ।

समुपास्यत पुत्रभोग्यया
जुषयेवाविक्रतेन्द्रियः श्रिया ॥”

जुष्या सह तस्या विरोधकारणं शत्रुशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ जुहीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जुहा, स्त्री, (जुह् + भागुरिमते टाप् ।) जुही-
वृक्षः इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १०५ ॥
जुहिः, स्त्री, (जुह् + इन् ।) जुही । इत्यमर-
टीका । २ । ४ । १०५ ॥

जुही, स्त्री, (जुहि + क्तदिकारादिति ङीष् ।)
वृक्षविशेषः । मनसासज इति भाषा । तत्-
पर्यायः ॥ सोडुण्डः २ व्रजदुः ३ जुकु ४ गुडा ५
समन्तदुग्धा ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १०५ ॥ सिडुण्डः
७ श्रीडुण्डः ८ वज्रः ९ जुहा १० जुहिः ११
गुडो १२ गुडः १३ । इति तट्टीका ॥ वज्री १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सुधा १५ वज्रकण्टकः १६
कृष्णसारः १७ । इति जटाधरः ॥ पस्या दुग्ध-
गुणाः ।

“बहुदोषे प्रयोक्तव्यमग्नितुष्यं सुधापयः ।”

इति राजवल्लभः ॥

राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणी सेडुण्डशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
तत्र मनसा पूज्या । यथा,—

“सुमे जनाहं न कृष्णं पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्ननसादेवीं जुहीविटपसंस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पद्मनी ॥”

इति तिथ्यादितस्त्वे देवोपुराणम् ॥

जेहः, पुं, (जिह् + घञ् ।) प्रेम । इत्यमरः । १ ।

७ । २७ ॥ (तल्लक्षणं यथा,—

“दर्शने स्पर्शने वापि श्रवणे भाषणेऽपि वा ।
यत्र द्रवत्यन्तरङ्गं स जेह इति कथ्यते ॥”

श्लोका

श्लोका दुःखमूलत्वम् । यथा —

“यत्र श्लो भयं तत्र श्लो दुःखस्य भाजनम् ।
श्लोमूलानि दुःखानि तस्मिन्त्यक्ते महत् सुखम् ॥”

इति गारुडे । ११३ । ५८ ॥

तैलादिरसभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मावः ।
२ । ८५ ।

“मृदुश्ववहितं तेजो भोक्तृमर्थान् प्रकल्पते ।

प्रदीपः श्लोमादत्ते दग्धयाभ्यन्तरस्थया ॥”

यथा च मनुः । ५ । २४ ।

“यत्किञ्चित् श्लोसंयुक्तं भोक्तृं भोज्यमगर्हितम् ।

तत् पथ्यपित्तमप्यायं हविःशेषश्च यज्ञवेत् ॥”

न्यायमते गुणविशेषः । जलीयपरमाणावयं

नित्यः । अन्यत्र त्वनित्यः । तैलादावस्य प्रकर्षो

वर्तते अतस्तेषां दाहो भवति यथा,—

“श्लो जलेऽणौ नित्योऽयमनित्योऽवयवित्यसौ ।

तैलादितरे तत्प्रकर्षात् दहनस्यानुकूलता ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

श्लोहनं, क्ली, (श्लिष्टव्यनेनेति । श्लिह + ल्युट् ।)

तैलमर्दनम् । तत्पर्यायः । श्लोहः २ श्लिष्टता ३

स्वच्छता ४ स्वच्छः ५ अभ्यङ्गः ६ अभ्यञ्जनम् ७ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लोहयतीति । श्लिह +

णिच् + ल्युट् । श्लिष्टकारिणि, त्रि । यथा,

सुश्रुते । १ । ४५ ।

“घृतं सौम्यं शीतवोर्ध्नि मृदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि

श्लोहनमिति ॥”

श्लोहप्रियः, पुं, (श्लोहः प्रियो यस्य ।) प्रदीपः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ तैलादिप्रिये, त्रि ॥

श्लोहवोजः, पुं, (श्लोहयुक्तानि बीजानि यस्य ।)

पियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्लोह-

कारणे, क्ली ॥

श्लोहभूः, पुं, (श्लोहात् भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) श्लेषा ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (श्लोहा भूरिति ।) श्लिष्टभूमौ,

स्त्री ॥ (श्लोहान्विता भूर्यस्येति श्लिष्टभूमि-

विशिष्टे, त्रि ॥)

श्लोहरङ्गः, पुं, (श्लोहेन रण्यते इति । रङ्ग + घञ् ।)

तिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्लोहवती, स्त्री, (श्लोहोऽस्या अस्तीति । श्लोह +

भतृप् । मस्य वः । डीप् ।) मेदा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तैलादिरसविशिष्टे प्रीतिविशिष्टे

च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ७७ ।

“एवमुक्ती ततस्तेन पित्रा श्लोहवता तु तौ ।

गत्वा तस्य पुरं सख्यु रेमाते तेन धीमता ॥”

श्लोहवस्तिः, स्त्री, (श्लोहस्य वस्तिः ।) अनुवासन-

वस्तिः । तैलपिचिकरी इति भाषा । यथा,—

“वस्तिर्हिधानुवासाख्यो निरुहश्च ततः परः ।

यः श्लोहदीयते स स्यादनुवासननामकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

एतद्विवरणं वस्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

श्लोहविहं, क्ली, (श्लोहेन विहम् ।) देवदारुः ।

इति जटाधरः ॥

श्लोहा, [नृ.] पुं, (श्लिष्टतीति । श्लिह + “अनुचान्

पूषजिति ।” उणा० १ । १५८ । इति कनिन्-

स्यन्दः

प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । इत्युणादि-
कोषः ॥ बभ्रुः । चन्द्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिहृत्तिः ॥

श्लोहागः, पुं, (श्लोहमग्रातीति । अग्न भोजने +

अण् ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्नेहितः, पुं, (स्नेहोऽस्य जातः । स्नेह + इतच् ।)

बभ्रुः । स्नेहयुक्ते, त्रि ॥

श्लोही, [नृ.] पुं, (श्लोहोऽस्यास्तीति । श्लिः ।)

वयस्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चित्रकरः । इति

केचित् ॥ स्नेहयुक्ते, त्रि ॥

स्नेहः, पुं, (श्लिष्टतीति । श्लिह + “शस्त्रुश्लिहीति ।”

उणा० १ । ११ । इति उः ।) रोगभेदः ।

इत्युणादिकोषः ॥ चन्द्रः । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यामुणादिहृत्तिः ॥

स्यन्द, इ ड ईषत्कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्रा०-भ्रात०-भक्त०-सेट् ।) ड, स्यन्दते ।

ड, स्यन्दते चक्षुः । पस्यन्दे । काशे स्यन्द कृशे

स्यन्द स्यन्दत्वं शत्रुमस्तके । इत्यादौ गणकृता-

नित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु स्यन्दते

स्यन्दः पचादित्वादनं ततः स्यन्द इवाचरति

इति कौ सिद्धिः । इति दुर्गादासः ॥

स्यन्दः, पुं, (स्यन्द + घञ् ।) प्रस्फुरणम् । ईषत्-

कम्पनम् । यथा,—

“चक्षुःस्यन्दं भुजस्यन्दं तथा दुःखदग्धं ।

शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वस्य शमयाशु मे ।

अश्वस्यरूपो भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

अङ्गविस्फुरणे शुभाशुभफलं यथा,—

मनुस्मृत्याच ।

“ब्रूहि मे त्वं निमित्तानि अशुभानि शुभानि च ।

सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ ! त्वं हि धर्मविदुष्यसे ॥

मत्स्य उवाच ।

अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत् ।

अप्रशस्तं यथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥

मनुस्मृत्याच ।

अङ्गानां स्यन्दनञ्चैव शुभाशुभविचेष्टितम् ।

तस्मै विस्तरतो ब्रूहि येन स्युस्तद्विदो भुवि ॥

मत्स्य उवाच ।

पृथ्वीलाभो भवेत् सूर्यो लनाटे रविनन्दन ! ।

स्थानं विहृदिमायाति श्रुणुमोः प्रियमङ्गमः ॥

मृत्युलब्धिसाक्षिदेशे दृगुपास्ते धनागमः ।

उत्कण्ठोपगमो मध्ये दृष्टं राजन् ! विचक्षणैः ॥

दृग्गन्धने सङ्करे च जयं शीघ्रमवाप्नुयात् ।

योषिक्ताभोऽपाङ्गदेशे श्रवणान्ते प्रिया श्रुतिः ॥

नासिकायां प्रीतिशील्यं प्रियाभिरधरोष्ठयोः ।

कण्ठे तु भोगलाभः स्यात् भोगहृदिरयांसयोः ॥

सुहृत्स्नेहश्च बाहुभ्यां हस्तौ चैव धनागमः ।

पृष्ठे पराजयो योधि जयो वक्षःस्थले भवेत् ॥

कुक्षिभ्यां प्रीतिरुद्दिष्टा स्त्रियाः प्रजननं स्तने ।

स्थानभ्रंशो नाभिदेशे अन्त्रे चैव धनागमः ॥

जानुसन्धौ परैः सन्धिवर्षवर्जिभवेत् ॥

दिग्देवदेशनाशोऽथ जङ्घाभ्यां रविनन्दन ! ॥

स्यर्धः

उत्तमं स्थानमाप्नोति पद्मां प्रस्फुरणाक्षय ! ।

सलाभश्चाभ्यगमनं भवेत् पदतले नृप ! ॥

लाञ्छनं पिटञ्चैव श्रेयं प्रस्फुरणं तथा ।

विपर्ययेन विहितं सर्वं स्त्रीणां विपर्ययम् ॥

दक्षिणोऽपि प्रशस्तः प्रशस्तं स्याद्विशेषतः ।

अप्रशस्तं तथा वामे त्वप्रशस्तं विशेषतः ॥

अनाऽन्यथासिद्धिरजल्पनात्

फलस्य शस्तस्य च निन्दितस्य ।

अनिष्टचिह्नापगमं द्विजानां

कार्यं सुवर्णनं च तपणं स्यात् ॥”

इति मात्स्ये यात्रानिमित्तदेहस्यन्दनं नाम

२४१ । ३—१४ ॥

स्यन्दनं, क्ली, (स्यन्द + ल्युट् ।) प्रस्फुरणम् । ईषत्-

कम्पनम् । (यथा, याज्ञवल्करः । १ । ११ ।

“गर्भाधानमृतौ पुंसःसवनं स्यन्दनात् पुरा ।

पष्ठेऽष्टमे वा सोमन्तो मास्यते जातकर्म च ॥”

स्मरिता । [ऋ] त्रि, दुःखकारणम् । तच्च शत्रु-

दर्जनरोगादि । इति केचित् ॥

स्मरिशः, पुं, स्पर्शः । इति केचित् ॥

स्यर्ध, ड संज्ञकं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-

भ्रात०-भक्त०-सेट् ।) संज्ञकः परिभवेच्छा ।

इति बोपदेवः ॥ ड, स्यर्धते बलिनं बली ।

पस्यर्धं । इति दुर्गादासः ॥

स्यर्धा, स्त्री, (स्यर्ध + भिदादित्वादङ् । टाप् ।)

संज्ञकः । (यथा, महाभारते । १ । २१ । १७ ।

“महानदीर्भिर्बह्वीभिः स्यर्धयेव सहस्रशः ।

अभिमार्थ्यमाणमनिशं दृष्ट्वाते महार्णवम् ॥”

क्रमसमुन्नतिः । साम्यम् । इति मेदिनी ॥

स्यर्ध, क ड ग्रहणे । श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्रा०-भ्रात०-भक्त०-सेट् ।) क ड, स्यर्धयते ।

इति दुर्गादासः ॥

स्यर्धः, पुं, (स्युश स्यर्धनं, स्यर्ध ग्रहणे वा + घञ् ।)

रुजा । दानम् । स्यर्धनम् । (यथा, उत्तर-

रामचरिते । १ अङ्के ।

“विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःख-

मिति वा

प्रमोहो निद्रा वा किम् विषविमर्षः किम् मदः ।

तत्र स्यर्धं स्यर्धं मम हि परिमृद्धेन्द्रियगणो

विकारयैतन्यं भ्रमयति च संमोलयति च ॥”

स्यर्धकः । सम्यरायः । प्रणिधिः । इति मेदिनी ॥

उपतप्ता । इत्यमरः । ३ । २ । १४ । वर्गाक्षरम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । २ । ८ । ६ ।

“म चिन्तयन् द्वाक्षरमेकदाश्व-

स्युपाश्रुणोत् द्विर्गदितं वचो विभुः ।

स्यर्धेषु यत् षोडशमेकविंशं

निष्कञ्चनानां नृप ! यदनं विदुः ॥”

वायुः । इति केचित् ॥ कामिनां बन्धभेदः । इति

शब्दरत्नावली ॥ कादिवर्गपञ्चकम् । यथा,—

“स्यर्धस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ॥”

इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥

स्यर्धः कादिवर्गपञ्चकम् । इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी ॥ न्यायमते त्वगिन्द्रियप्राप्तगुण-

स्पर्शः

विशेषः । त्वगुपकारकः । स च त्रिविधः ।
उष्णः । शीतः । अनुष्णाशीतः । पृथिव्याः
स्पर्शः काठिन्यादिः पाकजः । जलपरमाणुस्पर्शः
नित्यः । अन्धबानित्यः । वैशेषिकमते पार्थिव-
परमाणुमात्रस्य पाकजस्पर्शः । नैयायिकमते तु
ह्यणुकादिस्पर्शाऽपि पाकजः । यथा,—
“स्पर्शस्त्वगिन्द्रिययाह्वयः स्यादुपकारकः ।
अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स च विधो मतः ॥
काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ।
एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कृतांचत् ॥
तत्रापि परमाणौ स्यात् पाका वैशेषिकं नये ।
नैयायिकानाम् नये ह्यणुकादावपीत्यति ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

स्पर्शं निरूपयति । स्पर्श इति । उपकारक इति
स्पर्शनप्रत्यये स्पर्शः कारणमित्यर्थः । अनु-
ष्णाशीतेति । पृथिव्या वायाः स्पर्शानुष्णा-
शीतः जलस्य शीतः । तेजस उष्णः । काठि-
न्येति । कठिनसुकुमारस्पर्शः पृथिव्या एव
इत्यर्थः । कठिनत्वादिकन्तु न मयागनिष्ठो
जातिविशेषः चतुर्थाह्वतापत्तेः । पूर्ववत् जल-
तेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्याः इत्यर्थः । तद्विनाः
स्पर्शास्त्वनित्या इत्यर्थः । एतेषां रूपरसगन्ध-
स्पर्शानाम् । नान्येति । पृथिव्या हि रूपरस-
गन्धस्पर्शपरावृत्तिः पाकरसभयागादुपलभ्यते ।
न हि शतधापि भ्राम्यमाने जलादीं रूपादिकं
परावर्तते नीरे मौक्तिकमाणाश्च नयत्यतिरेका-
भ्यामुपाधरेवेति निलीयते पवनपृथिव्योः शीत-
स्पर्शादिवत् पृथिव्योर्वपि मध्ये परमाणवेव
रूपादीनां पाकः इति वैशेषिका वदन्ति ।
नैयायिकानामिति नैयायिकानां मते ह्यणु-
कादौ अवयवित्वेन पाको भवति । इति
सिद्धान्तमुक्तावलो ॥ * ॥

पुराणमते एकादशविधस्पर्शा यथा । उष्णः १
शीतः २ सुखः ३ दुःखः ४ स्निग्धः ५ विगदः ६
खरः ७ मृदुः ८ श्लक्ष्णः ९ लघुः १० गुरुः ११ ।
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ कठिनः । इति
तत्रैव आश्वमेधिकापर्व ॥ आचमनाङ्गस्पर्शनं
आचमनशब्दे दृष्टव्यम् ॥ * ॥ उच्छिष्टस्य स्पर्श-
निषेधो यथा,—

“न स्पृशेत् पाणिनाच्छिष्टो विप्रगोब्राह्मणा-
नलान् ।

न चानलं पदा वापि न देवप्रतिमां स्पृशेत् ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे । १६ । ३५ ॥

अथ उच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् ।
आपस्तम्बः ।

“भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाशान्त्याण्डालैः श्वपचेन वा ।
प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥
गायत्र्याष्टसहस्रान्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् ।
त्रिरात्रोपोषिता भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

भुक्तोच्छिष्टोऽन्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
अर्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने

तथा ॥”

स्पर्शः

स्पर्शः

प्राजापत्यं ज्ञाने । अर्धोच्छिष्टोऽपि न आमाशनेः ।
आश्वे निःक्षितः न तु निर्गोचः । दक्षः ।
“पाने मेयुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः ।
स्पर्शनं यदि गच्छेत् श्रवादव्यान्यजैः सह ॥
दिनमेकं चरेत्पूजे पुरीषे तु दिनद्वयम् ।
दिनद्वयं मेयुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम् ॥”
काश्यपः ।

“श्वशूकरान्यवाण्डालमयभाण्डरजस्वलाः ।
यद्युच्छिष्टः स्पृशेत् तत्र कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥”
एतज्ज्ञानाभ्यासे । सान्तपने धेनुद्वयम् । ब्रह्म-
पुराणे ।

“उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा ॥
उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥”
अनुच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्त
विवेकः ॥ * ॥ अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम् ।
काश्यपः ।

“रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणो यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

रजस्वला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणो तु या ।
त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

रजस्वला तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणो च या ।
पञ्चरात्रनिराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणो यदि ।
षड्रात्रेण विशुध्येत् ब्राह्मणो कामचारतः ॥

अकामतस्त्वेदं ब्राह्मणो सर्वजातिषु ॥”
एतेन रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सर्वर्णरजस्वला-
स्पर्श एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः ।
अकामतस्त्वेदं नक्तव्रतम् । अमवर्णरजस्वला-
स्पर्श त्रिरात्रपञ्चरात्रषड्रात्रोपवासाः । अका-
मतस्त्वेदं एतच्चतुर्थाह्वानम् कर्तव्यम् ।

“चाण्डालेन श्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।
अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति ।
तां निशान्तु व्यतिक्रम्य स्वजात्युक्तान्तु कारयेत् ॥”

इति वचनान्तरदर्शनात् ॥
एतत् कामतः । अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति ।
अज्ञानं बृहस्पतिः ।

“पतितान्यश्वपाकेस्तु संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

प्रथमं श्रद्धा त्रिरात्रान्तु द्वितीये द्वादशमाचरेत् ।
अष्टोरात्रं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थं नक्तमाचरेत् ॥”

चतुर्थं श्रद्धा श्रद्धिज्ञानात् पूर्वम् । व्याघ्रः ।
“रजस्वला यदा स्पृष्टा श्वशूकराक्षरैः क्वचित् ।
निराहारा भवेत्तावत् यावत् स्नानेन शुध्यति ॥”

अत्रापि बृहस्पत्युक्तदिनभेदव्यवस्था । वृह-
स्पतातपः ।

“रजस्वले तु ये नाय्यावन्त्योऽन्यं स्पृशती यदि ।
सर्वं पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतः परम् ॥”

पञ्चगव्यपानं व्रतकृतं तेनोपवासः । ब्रह्मकूर्च-
मात्रं जायतः ।

स्पर्शः

“अष्टोरात्रोचितो भूत्वा पीर्णमाश्यां विशिषतः ।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥”
तदशक्तौ पुण्यार्थकं दातव्यम् । उच्छिष्टशूद्रादि-
स्पर्शं बृहस्पतिः ।

“शुना चोच्छिष्टया शूद्रा संस्पृष्टा द्वादशमाच-
रेत् ।

अष्टोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥”
परतश्चतुर्थदिने स्नानात् पूर्वमिति ज्ञेयम् ।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ मत्स्यसूक्तोक्तस्पर्श-
स्पर्शनप्रायश्चित्तं स्नानशब्दे दृष्टव्यम् ॥ (त्रि,
स्पर्शकः । आनन्दजनकः । यथा, भागवते ।

३ । २१ । ८ ।
“श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मृतेक्षणम् ॥”)

स्पर्शकः, त्रि, (स्पृशतीति । स्पृश + क्तुल्) स्पर्शन-
कर्त्ता । स्पृशधातोः कर्त्तरि णकप्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥
स्पर्शनं, स्त्री, (स्पृश + क्तुल्) दानम् । स्पर्शः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १० । १२ ।
“तस्मिन्स्पर्शधियः पार्थाः महिरन् विरहं कथम् ।
दर्शनस्पर्शनालापशयनासनभोजनैः ॥”

सम्बन्धः । इति मत्तिनाथः ॥ यथा, रघुवंशे ।
२ । ५० ।

“तद्वत् कल्याणपरम्पराणां
भोक्तारमूर्जस्वल्मात्मदेहम् ।
महोत्तलस्पर्शनमात्रमिह-
मृदं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥”)

स्पर्शनः, पुं, (स्पृशतीति । स्पृश + क्तुल्) वायुः ।
इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥

स्पर्शमणिः, पुं, (स्पर्शप्रधानो मणिः । स्पर्शनं
स्वर्णात्पादकत्वात् तथात्वम् ।) स्पर्शमात्रेण
स्वर्णजनकप्रस्तरविशेषः । परशपातर इति

भाषा । इति वज्रमाणशब्ददर्शनात् ॥
स्पर्शमणिप्रभवं, स्त्री, (स्पर्शमणिः प्रभवो यस्य ।)

स्वर्णम् । इति शब्दरत्नावलो ॥
स्पर्शलज्जा, स्त्री, (स्पर्शात् लज्जा संकोचनरूप-
तया यस्याः ।) लज्जालुह्वलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

स्पर्शशुद्धा, स्त्री, (स्पर्शं शुद्धा ।) शतमूलो । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

स्पर्शस्यन्दः, पुं, (स्पर्शनं स्यन्दने मूत्रयतीति ।
स्यन्द + अच् ।) मेकः । इति केचित् ॥

स्पर्शा, स्त्री, (स्पृशति परपुरुषमिति । स्पृश +
अच् । टाप् ।) कुलटा । इति धरणिः ॥

स्पर्शानन्दाः, स्त्री, (स्पर्शनं आनन्दो यासाम् ।)
अपरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्पर्श, [ऋ] त्रि, (स्पृशतीति । स्पृश + ङच् ।)
उपतापकमात्रम् । रोगः । इत्येकः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । १ । २ । १४ ॥

स्पर्श, अ ग्रन्थवाच्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ० उभ० सक० सेट् ।) अ, स्यति स्पर्शते ।

पस्माय । ग्रन्थज्ञाने स्पर्शनं पठन्ति केचित् ।
इति दुर्गादासः ॥

स्पृष्टास्पृ

स्पृष्टः, पुं. (स्पृशतीति । स्पृश + पचाद्यच् ।)
 चरः । (यथा, महाभारते । १।१४७।२५।
 “वयन्तु यदि दाहस्य विभ्यतः प्रद्वेभमहि ।
 स्पृशेर्मी घातयेत् सर्वान् राज्यलुब्धः सुयोधनः ॥”)
 अभिसरः । इत्यमरः । ३।३।२१३ ॥ चरो
 गूढपुरुषः । अभिसरो यद्गम् । प्राणनिरपेक्षो
 यो द्रव्याद्यं व्याडं हस्तिनं वा यो धयति सोऽभि-
 सरः । इत्येके । इमौ हो स्पृगौ । इति भरतः ॥
 स्पृष्टः, चि. स्पृश्यते स्वेति । स्पृश + णिच् + क्तः ।
 “वा दान्तगान्तेति ।” ७।२।२७। इति
 माधुः । १) व्यक्तम् । तत्पर्यायः । स्फुटम् २
 प्रत्यक्तम् ३ उत्पन्नम् ४ । इत्यमरः । ७।१।२१ ॥
 उद्दिक्तम् ५ प्रकटम् ६ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, श्रीमद्भागवते । ४।१५।२२।
 “भोः भूतं हि मागध मौम्य वन्दिन्
 लोकेऽधुना स्पृष्टगुणस्य मे स्यात् ।
 किमाश्रयो मे स्तव एव योज्यतां
 मा मय्यभूवन् वितथा गिरो वः ॥”)
 स्पृष्टीकृतं, चि. व्यक्तीकृतम् । कृधाती परे स्पृष्ट-
 शब्दादभूततद्भावे चिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 स्पृ, न प्रोतिरक्षापालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (स्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) न, स्पृणोति । इति
 दुर्गादासः ॥
 स्पृक्षा, स्त्री, पृक्षा । स्पृश्यते सौगन्ध्यात् स्पृश संस्पर्श
 बाहुल्यात् कः पृषोदरादित्वात् शस्य कः स्पृक्षा
 दन्त्यादिरिति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 २।४।१३३ ॥ यथा, बृहत्संहितायाम् । ७७।५।
 “त्वक्कुष्ठरेणुनलिका-
 स्पृक्षारमतगरबानकैस्तुल्यैः ।
 केसरपत्रविमिश्रै-
 नरपतिशयं शिरःस्नानम् ॥”)
 स्पृश, श स्त्री स्पृशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) श, स्पृशति । स्त्री,
 अस्मादीन् अस्पृशत् । हस्तं पश्यति तदङ्ग-
 मिन्द्रः । इति कुमारः । इति दुर्गादासः ॥
 स्पृशा, स्त्री (स्पृशतीति । स्पृश + कः । टाप् ।)
 भुजङ्गघातिनीपृच्छः । कङ्कालिका इति ख्याता ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्पृशी, स्त्री, कण्टकारी । इत्यमरः । २।४।६३ ॥
 स्पृष्टः, चि. (स्पृश + क्तः ।) कृतस्पर्शः । यथा,
 प्रायश्चित्तस्वधृतब्रह्मपुराणवचनम् ।
 “उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
 उपवासिनं शुचिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा ॥”
 स्पृष्टास्पृष्टं, स्त्री. (स्पृष्टेन वा सम्यक् स्पृष्टम् ।)
 परस्परस्पर्शनम् । यथा,—
 “अथ जातिगुणान् वक्ष्ये स्पृष्टास्पृष्टं महेश्वरि ।।
 अधमैः शिष्टसंस्पर्शं प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥
 ब्राह्मणस्य शवाङ्गं क्षत्रियाद्यैः कदाचन ।
 स्पृष्टाचम्य हरिं स्मृत्वा उपवासेन क्षत्रियः ॥
 व्रतस्मृदुस्पर्शं हि हरिस्पर्शेण शुचिः ।
 शिवयोपस्पृष्टोऽयं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
 ब्राह्मणो यस्तु शूद्रस्य शिवयोपस्पृष्टोऽयं कश्चित् ।

स्पृष्टः

स्मृत्वाचम्य हरिं स्मृत्वा प्राणायामेन शुध्यति ॥
 शूद्रस्तु चिविधो ज्ञेयो व्रतस्पर्शोत्तमः स्मृतः ।
 कायस्यः पावको मध्या भिक्षाचारोऽधमो मतः ॥
 उत्तमैर्ब्राह्मणः स्पृष्ट उपस्पृश्य हिजः शुचिः ।
 अधमः सूर्यगामग्निं स्पृष्टः शुध्यति ब्राह्मणः ॥”
 इति मत्स्यसूक्ते ३८ पटः ॥
 स्पृष्टास्पृष्टि. व्य. (स्पृष्टेन स्पृष्टेन यत् भवति । “इच्
 कर्मव्यतिहारे ।” ५।४।१२७। इति इच् ।
 “अन्येषामपि दृश्यते ।” ६।४।१३७। इति
 दोर्घः ।) परस्परस्पर्शनम् । कौयाकुंयि इति
 भाषा । यथा, रत्नाकरे बृहस्पतिः ।
 “तीर्थं विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।
 नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति ॥
 आरुध्य च कष्टायां रुग्णभये पौडिते तथा ।
 मातामित्रोर्गुरुष्वैव निदेशे वर्त्तनात्तथा ॥”
 स्पृष्टास्पृष्टि इत्यव्ययं क्रियाव्यतीकारे । तथेति
 न दुष्यतीत्यर्थः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ मत्स्य-
 सूक्ते ३८ पटलेऽप्यन्यत् दृश्यम् ॥
 स्पृष्टिः, स्त्री, (स्पृश + क्तिन् ।) स्पृशः । तत्प-
 र्यायः । पृक्तिः २ । इत्यमरः । ३।२।८ ॥
 स्पर्शनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्पृष्ट, त् क ईप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
 चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ईप्स आमुमिच्छा ।
 स्पृहयति । इति दुर्गादासः ।
 स्पृहणीयं, त्रि. (स्पृह + णीयर् ।) वाञ्छनीयम् ।
 यथा, ऋतुसंहारे । १।१।
 “प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः
 मदापगाहक्षतवारिमञ्जयः ।
 दिनान्तरस्योऽभ्युपगन्तमन्त्रयो
 निदाघकालः समुपागतः प्रिये ॥”
 स्पृहयालुः, चि. (स्पृहयति तच्छीलः । स्पृह +
 “स्पृह्यष्टिपतीति । ३।२।१५८ । इति
 आलुच् ।) स्पृहाशोलः । लोभी । इति मुग्ध-
 बोधव्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । १४।४५।
 “प्रजावती दीहदशमिनी ते
 तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ॥”)
 स्पृहा, स्त्री, (स्पृह + अङ् । टाप् ।) इच्छा ।
 इत्यमरः । १।७।२७ ॥ तस्याः निन्दाप्रशंसे
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३।५।७३—७५ ;
 ८४—८५ ।
 “तपो धनं ब्राह्मणानां तपः कल्पतरुस्तथा ।
 तपस्या कामधेनुश्च सन्ततं तपसि स्पृहा ॥
 ऐश्वर्यं क्षत्रियाणाञ्च बाणिज्ये च तथा विशाम् ।
 शूद्राणां विप्रसेवायां स्पृहा वेदेष्वनिन्दिता ॥
 क्षत्रियाणाञ्च तपसि स्पृहातीवप्रशंसिता ।
 ब्राह्मणानां विवादेषु स्पृहातीव विनिन्दिता ॥
 क्षत्रियाणां रणो धर्मो रणे मृत्युर्न गर्हितः ।
 रणे स्पृहा ब्राह्मणानां लोके वेदे विडम्बना ॥
 तपोधनानां विप्राणां वाग्बलानां युगे युगे ।
 शान्तिस्वस्थयनं कर्म विप्रधर्मो न सङ्गरः ॥”
 स्पृष्टः, पुं. (स्पृष्टते इति । स्पृह + यत् ।) मातु-
 लुङ्कः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाञ्छनीयं, त्रि ॥

स्फटिकः

स्फटा. [क्व] त्रि. (स्पृशतीति । स्पृश + क्वच् ।)
 उपतापकमाचमम् । इत्यमरः । ३।२।१५ ॥
 रोगः । इत्येके । इति भरतः ॥ (स्पर्शकः ।
 यथा, महाभारते । १४।२०।२१।
 “प्राता भक्षयिता दृष्टा स्फटा श्रोता च पञ्चमः ।
 मन्ता बोधा च मसैर्भवन्ति परमर्त्विजः ॥”)
 स्फट इ । शीर्णो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 स्फट । पर०-प्रक०-सेट् ।) हावायस्वरिणा-
 वोष्ठवर्गद्वितीययुक्तौ । पञ्चमस्वरिणाविति भ्रमो
 द्वयः । तथात्वे मजातीयतया स्फुटक् भिदीत्या-
 दीनां सन्निधावेवापठित्यत् । एवं संख्यापि न
 संगच्छते । स्फटिर्विगरणे इत्यनेनैवेष्टमिदं
 शेषधातोश्च वैयर्थ्यं स्यात् । अतएव रमा-
 नाथोऽपि स्फुटिर्विगरणे इत्यत्र उकारशून्यः
 स्फट इति केचित् पठन्ति । पचादित्वादनि
 स्फटा फणा इति सभूतिरित्यन्तमाह । इ,
 स्फण्टते । स्फटति गात्रे बाणः । पस्फट पस्फाट
 स्फटिकम् । इति दुर्गादासः ॥
 स्फटः, पुं. (स्फटतीति । स्फट + अच् ।) फणा ।
 इत्यमरः । १।८।८ ॥
 स्फटा, स्त्री, (स्फट + अच् । टाप् ।) फणा ।
 इत्यमरः । १।८।८ ॥
 स्फटिकः, पुं. (स्फट शीर्णो + बाहुलकात् इकन् ।)
 सूर्यकान्तमणिः । इति हलायुधः ॥ खनाम-
 न्यातमणिः । फटिक् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 स्फाटिकम् २ स्फाटकम् ३ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ भासुरः ४ स्फाटिकोपलः ५ शालि-
 पिष्टम् ६ धौतशिलम् ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मितोपलः ८ विमलमणिः ९ निर्मलोपलः १०
 स्वच्छः ११ स्वच्छमणिः १२ अमररत्नम् १३
 निस्तुपरत्नम् १४ शिवप्रियः १५ । अथ गुणादि
 यथा,—
 “स्फटिकः समवीर्यश्च पिप्पदाहार्तिदोषनुत् ।
 तस्याक्षमालां जपता दत्ते कीटिगुणं फलम् ॥”
 तत्परोक्षा यथा,—
 “यद्गङ्गातोयविन्दुश्च विविमलतमं निस्तुषं नेत्र-
 हृद्यं
 स्निग्धं गृहान्तरालं मधुरमतिहिमं पिप्प-
 दाहाहहारि ।
 पाषाणे यद्विष्टं स्फटितमपि निजां स्वच्छतां
 नैव जप्तात्
 तस्मात् ज्ञातुं लभ्यं शुभमुपचिनुते शैवरत्नं
 रत्नम् ॥”
 विन्दुस्थाने विन्दुदिति च पाठः । इति राज-
 निघण्टः ॥ अपि च ।
 “मृत्ताविद्रुमवज्जम्बूवैदूर्यस्फटिकादिकम् ।
 मणिरत्नं सरं श्रोतं कषायं स्वादुलेखनम् ।
 चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापान्क्षीविनाशनम् ।”
 इति राजवज्रभः ॥ * ॥
 तस्य उत्पत्तिपरीक्षे यथा,—
 “कावेरिबिम्बयवनचीननेपाक्षभूमिषु ।
 लाङ्गलो व्यकिरन्नेदो दानवस्य प्रयत्नतः ॥

स्फटो

आकाशशब्दं तेषामुत्पत्तयं स्फटिकं ततः ।
 अक्षरशब्दध्वनं किञ्चिदन्तरान्वितम् ॥
 न तत्सुखं हि रत्नानामयवा पापनाशनम् ।
 संस्तुतं शिल्पिना सद्यो मूर्ध्नि किञ्चिन्नमिततः ॥”
 इति गारुडे पूर्वविभागः । ७८।१—३ ॥॥
 तथा ।

“हिमालये सिंहे च विख्यातवितटे तथा ।
 स्फटिकं जायते चैव नानारूपं समप्रभम् ॥
 हिमाद्रौ चन्द्रमङ्गां स्फटिकं तत् हिधा भवेत् ।
 सूर्यकान्तश्च तत्रैकं चन्द्रकान्तं तथा परम् ॥
 सूर्याशस्यगमान्नेन षष्ठं वर्तते यत् क्षणात् ।
 सूर्यकान्तं तदास्थानं स्फटिकं रत्नवेदिभिः ॥
 पूर्णन्दुकरसंस्पर्शादमृतं स्रवति क्षणात् ।
 चन्द्रकान्तं तदास्थानं दुर्लभं तत् कलौ युगे ॥
 अथोक्तपञ्चवर्णाय दाडिमीवोजमन्निभम् ।
 विख्यातवितटे देशे जायते मन्दकान्तिकम् ॥
 सिंहे जायते क्षणमाकरं गन्धनोलकं ।
 पद्मरागभवे स्थाने विविधं स्फटिकं भवेत् ॥
 अत्यन्तनिर्मलं स्वच्छं स्रवतीव जलं शुचि ।
 ज्योतिर्ज्वलनमाग्निष्टं मृत्ताज्योतीरमं हिज ॥
 तदेव लोहिताकारं राजावर्त्तमुदाहृतम् ।
 आनीलं तत्तु पाषाणं प्रोक्तं राजमयं शुभम् ॥
 ब्रह्मसूत्रमयं यत्तु प्रोक्तं ब्रह्ममयं हिज ॥”
 इति स्फटिकपरीक्षा । इति भोजराजकृतयुक्ति-
 कल्पतरुः ॥

स्फटिका, स्त्री, स्फटिकारिः । इति भावप्रकाशः ॥
 स्फटिकाचलः, पुं, (स्फटिकवत् शुभ्रोऽचलः ।
 स्फटिकस्य अचलो वा ।) कैलासपर्वतः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

स्फटिकात्मा, [न] पुं, (स्फटिक एव आत्मा
 स्वरूपं यस्य ।) स्फटिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्फटिकाद्रिभिदः, पुं, (स्फटिकाद्रिं कलासपर्वत-
 मपि भिनन्ति वर्णनेति । भिद+“इगुपध-
 ज्ञेति ।” ३ । १ । १२५ । इति कः ।) कर्पूरः ।
 इति केचित् ॥

स्फटिकाभः, पुं, (स्फटिकवत् शुभ्रो यो अभः स
 इव शुक्लत्वात् ।) कर्पूरः । इति राजनिघण्टुः ॥
 स्फटिकारिः, स्त्री, (स्फटिकस्य परिः ।) श्वेत-
 वर्णवर्णिगद्रव्यविशेषः । फट्करी इति भाषा ॥
 यथा,—

“नवसारयवचारस्फटिकारित एव काचवक-
 यन्त्रैः ।

बहुशः पात्यं सत्वं तच्च महाद्रावकं नाम ॥”
 इति रत्नावली ॥

तद्रूपान्तराणि । स्फटिकारो । स्फटिकारिका ।
 फट्करी । इति महाद्रावकप्रकरणे भेषज्य-
 रत्नावली ॥

स्फटो, स्त्री, (स्फटतीति । स्फट+अच् । डीष् ।)
 स्फटिकारिः । मत्पूर्यायः । स्फटिकी २ श्वेता ३
 शुभा ४ रङ्गदा ५ रङ्गदा ६ दृष्टरङ्गा ७
 रङ्गाङ्गा ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिग्म-
 त्वम् । कषायत्वम् । प्रद्वर्मेक्षकश्चेवमिथोप-

स्फारः

दोषनाशित्वम् । दृष्टरङ्गदात्वञ्च । इति राज-
 निघण्टुः ॥ अपि च ।

“स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफघ्नान् ।
 निहन्ति श्वित्रवोसर्पान् योनिसङ्कोचकारिणी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

स्फड, इ क नमोणि । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)
 यथा । स्फुडि क नमोणि इत्यत्र नमो इह परी-
 हासः । आद्यस्त्रीति कातन्वाद्याः । इति
 दुर्गादासः ॥

स्फर, श स्फूर्त्तौ । चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-पर०-अक०-सेट् ।) श, स्फरती
 स्फरन्ती । पस्फार । स्फरणं स्फुरणमित्यमरः ।
 इति दुर्गादासः ॥

स्फरणं, स्त्री, (स्फर+ण्युट् ।) स्फुरणम् । इत्य-
 मरः । ३ । २ । १० ॥

स्फल, श चाले । स्फूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-पर०-अक०-सेट् ।) श, स्फलती
 स्फलन्ती । पस्फाल । स्फुरिषास्फालनकर्कशा-
 ङ्गुलाविति रघुः । चालचलनम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥

स्फाटिकं, स्त्री, स्फाटिकम् । इति काचित् शब्द-
 रत्नावली ॥ जलविन्दो, पुं । इति केचित् ॥

स्फाटिकं, स्त्री, (स्फाटिकमेव । स्वार्थे अण् ।)
 स्फाटिकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । २ । ५५ । १७ ।

“महसस्तथा हिमवैद्व्येचित्वां
 शतद्वारां तोरणस्फाटिकास्थाम् ।
 सभामग्न्यां क्रोशमाचयतां मे
 तद्विस्तारामाशु कुर्वन्तु युक्ताः ॥”

स्फाटिकस्येदमिति । स्फाटिक+अण् । स्फाटिक-
 सखन्विनि, वि । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १३ ।
 “देवोपभोग्यं दिव्यञ्च आकाशे स्फाटिकं महत् ।
 आकाशगं त्वां महत्तं विमानमुपपत्स्यते ॥”
 स्फाटिकोपलः, पुं, (स्फाटिक उपलः) स्फाटि-
 कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्फाटीकं, स्त्री, स्फाटिकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्फातः, वि, वृद्धयुक्तः । स्फायधातोः क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥

स्फातिः, स्त्री, (स्फाय+क्तिन् ।) वृद्धिः । इत्य-
 मरः । ३ । २ । ८ ॥

स्फाय, ई ङ ह्रस्वी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) ई,
 स्फोतः स्फातः । ङ, स्फायते पस्फाये । स्फाय-
 विर्मकसन्धीति गणकतानित्यत्वात् । इति
 रमानाथः । वस्तुतस्तु स्फायते स्फायः पश्चादि-
 त्वाद् न ततः स इवाचरतीति स्त्री शचनम् ।
 इति दुर्गादासः ॥

स्फारं, स्त्री, (स्फायते इति । स्फाय+“स्फायि-
 तञ्चोति ।” उणा० २ । १२ । इति रक् ।) प्रचु-
 रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

स्फारः, पुं, (स्फाय+रक् ।) यथा, स्फुर चलने+
 चञ् । “स्फुरतिस्फुरत्योर्वाञ्जि ।” ६ । १ । ४७ ।

स्फुट

इति एव आत्वम् ।) विकटः । कनकादेर्वद्-
 बुदः । इति मेदिनी ॥ विपुले, वि । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १०१ ।
 “अमलदसकृत् स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकिता-
 स्त्रिभुवनजये सा पश्येधोः करोति सहायताम् ॥”)

स्फारणं, स्त्री, (स्फर+ण्युट्+ल्युट् ।) स्फुर-
 णम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः । २ । ३ । १० ॥

स्फालः, पुं, (स्फल चलने+घञ् । “स्फुरति-
 स्फुलत्योर्वाञ्जि ।” ६ । १ । ४७ । इति एव
 आत्वम् ।) स्फूर्तिः ।

स्फक्, [च] स्त्री, (स्फाय ह्रस्वी+बाहुलकात्
 ङिच् ।) कटिप्रोथः । इत्यमरः । २ । ६ । ७५ ॥
 (यथा, मनुः । ८ । २८१ ।

“सहामनमभिप्रेप्सुस्तृकष्टयापकृष्टजः ।
 कव्यां कृताङ्गी निर्व्यासः स्फुचं वास्यावकर्त्त-
 येत् ॥”)

स्फिक्घातनकः, पुं, (स्फिक् घातयतीति । स्फिक्
 +ङन+णिच्+ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।)
 कटफलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्फिट, क इत्याम् । हिंसं । अनादरे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क,
 स्फोटयति । वृत्तिरन्त्येन मन्वते । इति दुर्गादासः ॥

स्फिरं, वि, (स्फाय ह्रस्वी+“अजिराशिराशिरा-
 लेति ।” उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन
 साधुः ।) प्रचुरम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

स्फोतः, वि, (स्फाय+क्तः । “स्फायः स्फो निष्ठा-
 याम् ।” ६ । १ । २२ । इति धातोः स्फो ।)
 वृद्धिः । यथा,—

“स्फोतान् जनपदोस्तत्र परशामव्रजाकरान् ।
 खेटखर्वटवाटीश्च वनानुपवनानि च ॥”

इति श्रीभागवते । १ । ६ । ११ ॥

“स्फोतान् मष्टवान् देशान् । तत्र तस्यां दिशि ।
 परशामव्रजाकरान् तत्र पुराणि राजधान्यः ।
 ग्रामा भृगुप्रोक्ताः ।

‘विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यश्चैव वर्तन्ते ते ।

स तु ग्राम इति प्रोक्तः शुद्राणां ग्राम एव चेति ॥
 व्रजा गोकुलानि । आकरा रत्नाद्युत्पत्ति-
 स्थानानि । तान् । खेटाः कर्षकग्रामाः ।

खर्वटाः गिरितटग्रामाः । भृगुप्रोक्ता वा ।
 ‘एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चेकतः स्थितम् ।

मिश्रन्तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयमिति ॥
 वायः पूगपुष्पवाक्यस्ताः । वनानि स्त्रतः सिद्ध-
 वृक्षाणां समूहाः । उपवनानि रोपितवृक्षाणां
 समूहाः तानि च ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 स्वामी ॥

स्फुट, इ क नमोणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) नमो इ परीहासः ।

इ क, स्फुटयति सखायं लोकः । अयमन्त्येन
 मन्वते । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, इर विश(स)रथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर,
 अस्फुटत् अस्फोटीत् । विशरणं भेदनम् ।

स्फोटयति गार्भं बाणः । विसरण इति दन्ध-
मध्यपाठे विकसन इत्यर्थः । स्फोटति मलिका-
कलिका ॥

स्फुट, क भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फोटयति कण्टकः
पदम् । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, उ विसरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
भाष०-प्रक०-सेट् ।) उ, स्फोटन्ते नवकुञ्ज-
लानि कुटजप्रायेषु हवेति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

स्फुट, त् क विसरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-प्रक०-सेट् ।) विसरणं
विकसनम् । स्फुटयति चम्पककलिका । अपु-
स्फुटत् । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, शि विकासे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-
पर०-प्रक०-सेट् ।) विकास इति कस ज
गताविति दन्धान्तस्य घञि रूपं विपूर्वार्था-
न्तरवाचितया विकसनमित्यर्थः । शि, स्फुटति
केतकीकोरकः । अस्फुटोत् पुष्कोट । इति
दुर्गादासः ॥

स्फुट, क हिंसे । पाङ्पूर्वोऽयम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पाङ् उप-
सर्गः । क, आस्फोटयति । इति दुर्गादासः ॥
स्फुटः, त्रि, (स्फुटति प्रकाशते इति । स्फुट् + कः ।)
व्यक्तः । (यथा, रघुः । ३ । ६३ ।

“अवेहि मां प्रोतमृते तुरङ्गमात्
किमिच्छसौति स्फुटमाह वासवः ॥”)
प्रफुल्लः । इति मेदिनी ॥ शुक्तः । इत्यजयः ॥
भिन्नः । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥ * ॥ स्फुट-
ग्रहा यथा,—

“स्यात् संस्फुतो मध्यफलेन मध्यो
मन्दस्फुटः स्यात् चलकेन्द्रमत्तम् ।
विधाय श्रेष्ठेण चलेन चैवं
खेटस्फुटः स्यादसक्तत् फलाभ्याम् ॥”
कुजस्य विशेषमाह ।

“दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यां
ततोऽखिलाभ्यामसक्तत् कुजस्तु ।
स्फुटी रवौन्दु सृदुनैव वेद्यौ
श्रीप्राख्यतुङ्गस्य तयोरभावात् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
स्फुटनं, क्ली, (स्फुट् + लुट् । कुटादित्वात् न गुणः ।)
विदरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ विक-
सनम् । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्फुटबन्धनी, स्त्री, (स्फुटं बन्धनं यस्याः । डीप् ।)
पारावतपदी । नफट्को इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥ स्फुटबन्धनीति केचित् ॥

स्फुटा, स्त्री, (स्फुटति प्रकाशते इति । स्फुट् +
कः । टाप् ।) फटा । फणा । इत्यमरटीकायां
रामानुजः । ३ । २ । ५ ॥

स्फुटिः, स्त्री, (स्फुटतीति । स्फुट् + इन् ।) पाद-
स्फोटरीगः । निर्भिन्नकर्कोटीफलम् । इति
मेदिनी ॥ •

स्फुटितः, त्रि, (स्फुट् + क्तः ।) विकसितः । इति
हैमचन्द्रः ॥ भिन्नः । (यथा, मृच्छकटिके
३ पङ्क्ते ।

“असदृशजनसंप्रयोगभीरो-
हृदयमिव स्फुटितं महासहस्र ॥”)
परिहसितः । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ।
व्यक्तोक्तः । इति स्फुटशब्दार्थदर्शनात् ॥
स्फुटो, स्त्री, (स्फुटि + कृदिकारादिति डीप् ।)
पादस्फोटरीगः । कर्कोटीफलम् । फुटो इति
भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

स्फुट, क, भनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फुटयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

स्फुड, इ क नर्मणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) नर्म इह परीक्षासः ।
इ क, स्फुण्डयति सखायं लोकः । पुस्फुण्डयिषति ।
प्रायस्त्रयैति कातन्वाद्याः । पञ्चमस्वरयुक्तो
नर्मो । इति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

स्फुड, इ उ फुल्ले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
भाष०-प्रक०-सेट् ।) फुल्लं विकसनम् । इ,
स्फुण्डति । उ, स्फुण्डते कुन्दकोरकः । पुस्फुण्डे ।
इति दुर्गादासः ॥

स्फुड, शि हत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) शि, स्फुडति । अस्फुडोत् ।
पुस्फुड । हत्यां वरणे । इति दुर्गादासः ॥

स्फुत्कारः, पुं, (करोतीति । क् + अच् । स्फुदित्य-
व्यक्तशब्दस्य करः ।) अग्निः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

स्फुत्कारः, पुं, फुत्कारः । स्फुदिति क्रियते
इति स्फुत्शब्दपूर्वकधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

स्फुर, शि स्फूर्तिः । चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-चुरा०-पर०-प्रक०-सेट् ।) स्फूर्तिः
प्रकाशः । चलचलनम् । शि, स्फुरति चामरम् ।
अस्फुरीत् । पुस्फुरे । इति दुर्गादासः ॥

स्फुरः, पुं, (स्फुरतीति । स्फुर + कः ।) फलकम् ।
इति हैमचन्द्रः ॥ (स्फुर + भावे घञ् ।)
स्फुरणम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । ८ ॥

स्फुरणं, स्त्री, (स्फुर + ल्यट् ।) किञ्चिच्चलनम् ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । स्फुरणम् २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ८ ॥ स्फुलनम् ३ स्फोरणम् ४
स्फुरः ५ स्फुरणा ६ स्फारणम् ७ । इति तट्टीका ॥
स्फूर्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अङ्ग-
स्फुरणस्य शुभाशुभफलं यथा,—

“भूमीधुनाङ्गस्फुरितस्य सम्यक्
प्रत्यकमव्यक्तफलप्रभावम् ।
सर्वत्र यथावगते स्वदेहा-
दुत्पद्यते कर्मविपाकमवित् ॥
मूर्ध्नि स्फुरत्याश्रयिष्यवांसिः
स्थानप्रवृत्तिश्च सलाहदेशे ।
भूधराश्रमये प्रियसङ्गमः स्यात्
नासाश्रमये च सहायलाभः ॥

दृगन्तमध्यस्फुरणेऽर्धलाभोत्-
कण्ठौ क्रमादिस्फुरिति दृगादौ ।

जयो दृशाधः स्फुरणे रचः स्यात्
प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते च कर्णे ॥
योषित्समृद्धिः स्फुरिते च गण्डे
घ्राणे तु सौमन्यमदौ भवेताम् ।

भोज्येष्टसङ्गावधरोऽयौ च
स्फुरे गले भोगविहङ्गिलाभौ ॥
स्यन्दो भुजस्येष्टसमागमाय
स्यन्दः करस्य द्रविणामहेतुः ।

स्यन्दश्च पृष्ठस्य पराजयाय
स्यन्दो जयायोरसि मानवानाम् ॥
पार्श्वप्रकम्पे विषयस्य लाभः
कटिप्रकम्पे तु वनप्रमोदौ ।

नाभिप्रकम्पे निजदेशलाभः
धनर्द्धिवन्मुख भ्रुवि प्रकम्पे ॥
दुःखं धनान्तं हृदयस्य कम्पे
स्फिकपायकम्पेऽपि च बाह्वनासिः ।

वराङ्गकम्पे वरयोषिदासि-
र्मण्यौ सकम्पे तनयस्य जम्भ ॥
वस्तौ सकम्पे युवतिप्रहसिः
दोषस्य कम्पे पुनरुत्पष्टे ।

उरः पुनः स्यात् सुमहायलाभः
स्याज्जानुकम्पे त्वचिरेण सिद्धिः ॥
जङ्घाप्रकम्पे निजदेशनाशः
स्थानासिद्धयरणस्य कम्पे ।

यात्रा सलाभाङ्गितलप्रकम्पे
पुंसां सदा दर्शनेदं देहाभिः ॥
स्त्रीणाञ्च वामावयवे प्रजातः
स्यन्दः फलानि प्रदिशत्यवश्यम् ॥”

इति वसन्तराजशाकुन्त नरेकितेऽङ्गस्फुरण-
प्रकरणं चतुर्थम् ॥

स्फुरणा, स्त्री, (स्फुर + णिच् + युच् । टाप् ।)
स्फुरणम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । १० ॥

स्फुरन्, [त्] त्रि, (स्फुर + शब्द ।) कम्पनयुक्तः ।
स्फूर्तिविशिष्टः । यथा,—

“गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रत्फणि-
स्फुर्जत्स्फुत्कृतिभीतिसम्भूतचमत्कारस्फुरत्-
सम्भूमा ।

मानन्दामृतवापिकां विदधती चित्तं गिरीश-
प्रभो-
स्वां पायाञ्चवसङ्गमे भगवतो लज्जावती
पार्श्वती ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥
स्फुरितं, स्त्री, (स्फुर + क्तः ।) स्फुरणम् । स्फुरण-
विशिष्टे, त्रि । यथा । भूमीधुनाङ्गस्फुरिते च
सम्यक् इति । प्रिया श्रुतिः स्यात् स्फुरिते च ।
कर्णे इति च । वसन्तराजशाकुन्तम् ॥

स्फुक्, भा विस्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) क्विपि राक्षसोऽपि
स्फुः स्फुरौ स्फुरः । भा स्फूर्तिर्न स्फूर्णं तेन ।
स्फूर्तिरिति कथां मध्यपः । इति दुर्गादासः ॥

स्फूर्तिः

स्फूर्ज्, टु, चो वा वज्रनिर्घोषे ॥ (भा०-सर०-चक्र०-मेट् ।) टु, स्फूर्जयुः । चो, स्फूर्जः । वा, स्फूर्जितं स्फूर्जतेन । वज्रनिर्घोषो वज्रकर्तृक-शब्दः । स्फूर्जति वज्रम् । इति दुर्गादासः ॥

स्फूर्जकः, पुं, (स्फूर्जतीति । स्फूर्ज् + कृच् ।) स्फूर्जकवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ स्फूर्जयुः, पुं, (स्फूर्ज् + ययच् ।) वज्रपतनजनित-शब्दः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

स्फुल, शि स्फूर्ती । चले । चये । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-चक्र०-मेट् ।) शि, स्फुलति अस्फुलीत् पुस्फूल । स्फूर्तिः प्रकाशः । चलः चलनम् । चयः सञ्चयः । इति दुर्गादासः ॥

स्फुलं, स्त्री, (स्फुलतीति । स्फुल स्फूर्ती चले + कः ।) वज्रवेगम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तौडु इति भाषा ॥

स्फुलनं स्त्री, (स्फुल + ल्युट् ।) स्फुरणम् । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

स्फुलिङ्गः, त्रि, (स्फुल + इङ्गच् । यद्वा, स्फुत्-कारिणं लिङ्गतीति । लिङ्ग + प्रच् ।) अग्नि-कणः । इत्यमरः ॥ १ । १ । ६० ॥ फिनकी इति फिन्कुटी इति च भाषा ॥ हे अग्निचूर्णं । स्फुत्-कारिणं लिङ्गति गच्छति स्फुलिङ्गः । इति तट्टी-कायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४८ । ५४ ।

“वलाहकादुच्चरतः सुभीमान् विद्युत् स्फुलिङ्गानिव घोररूपान् ॥”)

स्फुलिङ्गिनी, स्त्री, (स्फुलिङ्गोऽस्या अस्तीति । इनिः । डीप् ।) अग्निसप्तजिह्वास्तर्गतजिह्वा-विशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुण्डकोप-निषदि । १ । २ । ४ ।

“काली कगाली च मनोजवा च सुकीर्तिता या च सुचूस्त्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लोलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥”)

स्फूर्जकः, पुं, (स्फूर्जति अग्नी क्षिप्तः सञ्जति । स्फूर्ज् + कृच् ।) तित्नुकहकः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । ३८ ॥ स्फूर्जति वज्री क्षिप्तः स्फूर्जकः । टो स्फूर्जवज्रनिर्घोषे णकः । स्फूर्जर्वा दोर्घः अर्धश्च । इति परवाक्यात् स्फूर्जकः स्फूर्जकश्च स्फूर्जो वज्रः स इव दृढसारत्वात् स्फूर्जक इत्यन्ये । इति भरतः ॥

स्फूर्जयुः, पुं, (स्फूर्जतीति । स्फूर्ज् वज्रनिर्घोषे + ययच् ।) वज्रपातजनितशब्दः । तत्पर्यायः । वज्रनिर्घोषः २ । इत्यमरः ॥ १ । १ । १० ॥ स्फूर्जयुः ३ विस्फूर्जयुः ४ विस्फूर्जयुः ५ वज्रनिर्घोषः ६ । इति तट्टीका ॥

स्फूर्तिः, स्त्री, (स्फूर् + ल्युट् ।) स्फुरणम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ ३ । २ । १० ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ८ । ३२ ।

“सप्तस्फुरणविकाराभ्यां विस्फुरणचहीनता । स्फूर्तिरूपत्वमेतस्य विस्फुरणं भासनं विदुः ॥”)

स्फोटनी

स्फूर्तिमान्, [त्] चि, (स्फूर्तिरस्वास्तीति । स्फूर्ति + मतप् ।) पाशपतः । यथा,—

“पाशार्थिकाः पाशपतश्चिद्रूपः स्फूर्तिमान् मतः ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्फूर्तिविशिष्टे, त्रि ॥

स्फेयान्, [स्] चि, (इदमनयोरतिशयेन स्फिरः । स्फिर + ईयसुन् । “प्रियस्फिरस्फिरति ॥” ६ । ४ । १५७ । इति स्फादेशः ।) अतिशयः । इति व्याकरणम् ॥

स्फेष्ठः, त्रि, (अयमेषातिशयेन स्फिरः । स्फिर + इष्ठन् । “प्रियस्फिरति ॥” ६ । ४ । १५७ । इति स्फादेशः ।) अतिशयः । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ११२ ॥

स्फोटः, पुं, (स्फुटतीति । स्फुट + प्रच् ।) स्फोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तूष्णा च वर्धते ॥” * ॥

स्फुट + भावे घञ् । विदारणम् । यथा, महा-भारते । ३ । ११ । ५८ ।

“तयोर्भुजविनिर्घोषादभयोर्बलिनोस्तदा ।

शब्दः समभवत् घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥” स्फुटते व्यन्यते वर्धिरिति स्फुटत्यर्थो यस्मादिति वा । स्फुट विकसनं + घञ् । शब्दव्यापार-विशेषः । तथा चोक्तम् । “वर्णानां वाचकत्वा-नुपपत्तौ यद्वादादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोट इति वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यञ्जोऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोटः ॥” यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ५२ ।

“अचराणामकारस्त्वं स्फोटस्तं वर्णसंश्रयः ॥”)

स्फोटकः, पुं, (स्फुटतीति । स्फुट + कृच् ।) राग-विशेषः । फाडा । इति भाषा । तत्पर्यायः । पिडकः २ गण्डः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्फाटः ४ विस्फोटः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं विस्फाटशब्दे द्रष्टव्यम् । भेदकपरो-न्नासकयोस्त्रि ॥

स्फोटनं, स्त्री, (स्फुट + ल्युट् ।) विदारणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ३ । २ । ५ ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । ४२ ।

“शङ्खस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तौत्राच वेदनाः ।

शूलसक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्मात् शूलमिहोच्यते ॥”) प्रकाशनम् । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् । (शब्दः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २३२ । “भूर्भुवोऽष्टौष्ठनिर्घोषास्फोटनतर्जनाः ॥” स्फोटयतीति । स्फुट + णिच् + ल्युट् । भेदके, त्रि ॥ यथा, हरिवंशे । २४७ । १२ ।

“शतपर्वमहारौद्रं स्फोटनं सर्वतोमुखम् ।

प्रगृह्य चरितं वज्रं दीप्तं रौद्रादृष्टासिनम् । दैत्यान्योधयत् सर्वान् महेन्द्रः पाकशासनः ॥”) स्फोटनी, स्त्री, मण्डपशब्दोपकरणम् । भोडरी इति ख्याता । यथा,—

स्फुर

“वास्फोटनी स्फोटनी च तत्र वास्फोटनी मता ॥” इति भरतद्विरूपकोषः ॥

किञ्च ।

“वास्फोटन्यां वेधनी च स्फोटनी द्वयद्वयिका ।” इति भरतद्विरूपवाचस्पतिः ॥

स्फोटबीजकः, पुं, (स्फोटकारकं बीजं यस्य । ततः कन् ।) भस्मातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्फोटा, स्त्री, सर्पफणा । इति कोचित् ॥

स्फोटायनः, पुं, (स्फोट एव भयनं परास्यं यस्य ।) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । कञ्चीवान् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

स्फोटिका, स्त्री, (स्फुटतीति । स्फुट + कृच् ।) टापि भूत इत्वम् ।) हापुष्पिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रन्थान्तरे फोटिका इति पाठः ॥

स्फुरं, स्त्री, खड्गाकारकाष्ठम् । यथा । स्फुराग्नि-ष्टेय्याधिकरणश्च । स्फुरस्य खड्गाकारकाष्ठस्य भस्माक्षेपनिमित्तकेष्यायामिष्टित्वेन प्रजातवद्-विकृतिरित्यतिदेशेन दर्शात्मकप्रकृतिधर्माणां प्राप्तौ पूर्वदिनप्रातःकालीनं हवनीयदेवता-वाहनमपि प्राप्तं तच्च तदानीं न विधीयते नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया प्रकृते श्लोभाविभक्ताक्षेपरूपनिमित्तसंशयेन प्रधानानधिकारिणोऽङ्गानधिकारात् तदुत्तर-दिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारसिद्धावपि नावाहनानुष्ठानं आवाहनस्य पूर्वदिनप्रातः-कालनैयत्यादितीव्र्याया आवाहनं विनैवानु-ष्ठानमिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्म, व्य, श्लोकपादपूरणम् । इत्यमरः ॥ ३ । ४ । ५ । (यथा, रामायणे । २ । ६४ । २२ ।

“यत्नेतदग्नं कर्म न स्म मे कथयेः स्वयम् ।

फलेन मूर्ध्ना स्म ते राजन् सखः शतसहस्रधा ॥”) तदुद्योगे अतीतकाले कीर्तिर्भातिर्भवति । यथा, “हन्ति स्म रावणं रामः ॥”

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

स्मयः, पुं, (स्मयनमिति । स्म + प्रच् ।) अश्रुतः । गर्वः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ५ । १८ ॥

“ततो यथावद् विहताध्वराय

तस्मै स्मयावेशविजिताय ।

वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णे

विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षते ॥”)

स्मरः, पुं, (स्मरयति उत्कण्ठयतीति । स्मृ + णिच् + प्रच् ।) कामदेवः । इत्यमरः ॥ १ । १ । २६ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । ८ ।

“स्मरसि स्मर मन्त्रलागुणे-

रुत गोत्रवर्जितेषु बन्धनम् ।

श्रुतकेशरदूषितेक्षणा-

न्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥”) * ॥

स्मृ + प्रच् ।) स्मरणम् ॥

स्मरकूपकः, पुं, (स्मरस्य कूप इव कन् ।) भग्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्मार्तः

अरुणिका, स्त्री, योनिः । अरुणपक्षमादाप-
प्रत्ययेन निष्पत्ता ॥

अरुणः, पुं, (अरुणः गुरुः पिता । अरुणावतारे
प्रयुक्तजनकत्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इति
केचित् ॥

अरुणः, स्त्री, (अरुणः गृहम् ।) योनिः । इति
जटाधरः ॥

अरुचः, पुं, (अरुचः चक्रमिव आकृतिर्यस्य ।)
इति चन्द्रः । यथा, अरुचोपिकायाम् ।

“इत्वा वामकरेणोऽं स्वपादस्योपरिस्थितम् ।
दृष्ट्वा रमते कामी अरुचकप्रकीर्तितः ॥”

अरुचः, स्त्री, (अरुचः चक्रमिव ।) योनिः ।
इति केचित् ॥

अरुणः, स्त्री, (अरु + णट् ।) स्मृतिः । तत्पर्यायः ।
आधानम् = स्मृतिः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
चिन्ता ४ चर्चा ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कुमारे । ६ । १८ ।

“सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यामहे पदम् ।
अथ तृचैस्तरं ताभ्यां अरणानुग्रहात् तव ॥”
अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ६६८ ॥

“सदृशानुभवोऽस्तु स्मृतिः अरणमुच्यते ।”

यथा,—

“अरुचिर्मिदं वीक्ष्य खेलतुल्यमनमकुलम् ।
अरामि वदनं तस्याथाह चञ्चललोचनम् ॥”

“मयि सकपटमित्यादौ च” स्मृतेः सादृश्यानु-
भवं विनोत्यापितत्वाच्चायमलङ्कारः । राघवा-
नन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात् स्मृतिमपि अर-
णालङ्कारमिच्छन्ति । तयोदाहरणं तेषामेव
यथा,—

“श्रीरीषमृद्वी निरिषु प्रपेदे

यदा यदा दुःखतानि नीता ।

तदा तदास्याः सद्नेषु सीस्थ-

लक्ष्मिणि दध्यौ गलदन्तु रामः ॥”

अरुणापत्यतर्पणः, पुं, (अरुणेन अर्पणं तर्पय-
तीति । ङप् + णल् ।) कच्छपः । इति
केचित् ॥

अरुदशा, स्त्री, (अरुदशः ।) कामावस्था ।
तद्विधा यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।

“नयनप्रीतिः प्रथमं चिन्तासङ्गस्ततोऽथ

सङ्कल्पः ।

निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिरूपानाशः ।

उन्मादो मूर्च्छा स्मृतिरित्येताः अरुदशा दशैव
स्युरित्याचक्षते ॥”

अरुधजं, स्त्री, (अरुधः धजमिव ।) योनिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अरुधजः, पुं, (अरुधः धज इव ।) वाद्यम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ लिङ्गम् । इति केचित् ॥

अरुधजा, स्त्री, (अरुधः धजो गर्भो यथा)
ज्योत्स्नाराशिः । इति केचित् ॥

अरुमिया, स्त्री, (अरुस्य प्रिया ।) इति । इति
जटाधरः ॥

अरुमन्दिरं, स्त्री, (अरुस्य मन्दिरम् ।) योनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अरुलेखनी, स्त्री, (अरुस्य लेखनीव ।) शारिका-
पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

अरुवज्रभः, पुं, (अरुस्य प्रयुक्तस्य वज्रभः ।)
चन्द्रः । इति केचित् ॥

अरुवोयिका, स्त्री, (अरुस्य वीथिका ।) वेष्टा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुवहिसंज्ञः, पुं, (अरुस्य वृद्धिर्यस्मात् स अरु-
वहिरः । स एव संज्ञा यस्य ।) कामवृद्धिपुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुमखः, पुं, (अरुस्य सखा । समासे टच् ।)
चन्द्रः । इति केचित् ॥ (अरुस्य उद्दीपके,
त्रि । यथा, रघुः । ८ । ३६ ।

“पतिषु निर्बलविश्वमधुमङ्गनाः

अरुसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥”

अरुस्तम्भः, पुं, (अरुस्य स्तम्भ इव ।) उपस्थः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अरुस्यः, पुं, (अरुः स्यो यस्य ।) गर्भः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अरुहरः, पुं, (अरुं हरति नाशयतीति । हृ +
हरतेरनुबन्धने षच् ।) शिवः । इत्यमरः ।
१ । १ । ३५ ॥

अरागारं, स्त्री, (अरुस्य आगारम् ।) भगम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अरागुशः, पुं, (अरुस्य अगुश इव ।) नखम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अरास्रः, पुं, (अरोद्दीपक आस्रः ।) राजास्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अरासवः, पुं, (अरुस्य आसवः इव ।) लाला ।
यथा,—

“अरासवो मुखसुरं पारि स्यात् पानभाज-
नम् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मद्यभेदः । इति केचित् ॥

आर्त्तं, स्त्री, (स्मृतेरिदम् । स्मृति + अण् ।)
स्मृतिशास्त्रोक्तकर्म । यथा,—

“श्रीतं कर्म स्वयं कुर्यादन्वोऽपि आर्त्तमाच-
रेत् ॥

अशक्तौ श्रीतमप्यन्वः कुर्यादाचारमन्तः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं आर्त्तं वैदिकवत् मता ॥”
इति श्रावतत्त्वम् ॥

आर्त्तः, त्रि, (स्मृतेरिदमिति । अण् ।) स्मृति-
सम्बन्धीयः । (यथा, मनुः । १ । १०८ ।

“आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः आर्त्त एव च ।
तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्
द्विजः ॥”

स्मृतिशास्त्रव्यवसायी । स्मृतिशब्दात् आप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

स्मि, क उ घनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पाता०-सक०-चनिट् ।) दन्वादिः ।

क उ, आययति । इति दुर्गादासः ॥

स्मिट्, क घनादरे । खेडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सिट् ।) शोभावर्गशेष-
युक्तः । क, स्मोटयति । इति दुर्गादासः ॥

स्मितं, स्त्री, (स्मि उ ईषद्वयसम् + क्तः ।) ईष-
दाख्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३४ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५३ । २२ ।

“विकल्पाज्जमानेव नता दिव्याभरणभूषिता ।

स्मितपूर्वमिदं वाच्यं भीमसेनमयाव्रवीत् ॥”

विकसिते, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
माघे । ६ । ५४ ।

“स्मितसरोरुहनेचमरोजसा-

मतिसिताङ्गविहङ्गसहिवम् ॥”

स्मील, निमेषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सिट् ।) शोभावर्गशेषयुक्तः ।
स्मीलति चक्षुः पद्मभिराहतं स्वादित्यर्थः ।

इति दुर्गादासः ॥

स्मृ, स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-चनिट् ।) स्मरति । स्मृतिर्ज्ञानविशेषः ।
तथा च ।

“सम्बिद्गवती हेधा स्मृत्यनुभवभेदिका ॥”

इति तार्किकाः ॥

तेन श्री अजान्तकर्तुः कर्मत्वम् । गुरुः शिष्यं
शास्त्रं स्मरयति । इति दुर्गादासः ॥

स्मृ, म स्मृत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सक० इति केचित्-चनिट् ।) म,
स्मरयति । उत्कः उत्कण्ठितः तस्य भावः

शौक्यमुत्कण्ठा । आधाने इति प्राञ्चः । आ
समन्तात् ध्यानमाधानं इति कश्चित् । उत्-
कण्ठिका इति काशिकावृत्तिवोपदेवौ । उत्-
कण्ठापूर्वकं स्मरणमिति वृद्धाः । मङ्गलानुस्मर-

यन्तमनुचपं त्रिपुरदाहमिति किराती । इति
दुर्गादासः ॥

स्मृतः, त्रि, (स्मृ + क्तः ।) स्मृतिविषयः । कृत-
स्मरणः । यथा,—

“प्रादिके पितृकृत्ये च मामन्वाहमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ साधनो मतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

स्मृतिः, स्त्री, (स्मृ + क्तन् ।) अनुभूतविषय-
ज्ञानम् । इति चण्डौटीकायां नागोजोभट्टः ॥
स्वाभ्यासितक्रियाजन्यसंस्कारजन्यज्ञानम् । इति
रसमञ्जरी ॥ अनुभव-संस्कार-जन्य-ज्ञानम् ।

यथा,—

“सम्बिद्गवती हेधा स्मृत्यनुभवभेदिका ॥”

इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

स्मिष्ट ।

“विभुर्बुद्धादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा

मता ।

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

स्मृतिः

अथवा ।

“अनुभूतं प्रियादिनामधर्मां चिन्तनं स्मृतिः ।
तत्र कम्पाङ्गवैवश्यास्मिन्निमित्तादयः ॥”

इत्युक्त्वलनोलमणिः ॥

तत्पर्यायः । चिन्ता २ आध्यानम् ३ । इत्य-
मरः । १ । ७ । २८ ॥ चिन्तिया ४ । इति
भरतधृतरभसः ॥ चिन्तः ५ । इति श्रीरस्मामी
आध्या ६ । इति रामाश्रमः ॥ चिन्तितः ७
आध्यानम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्मरणम् ८
चर्चा १० । इति जटाधरः ॥ सा तु गर्भस्थस्य
चष्टभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ * ॥
स्मृतिकारकौषधं यथा,—

“शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मो ब्रह्मसुवर्चला ।
अभया च गुडुची च अष्टरूपकवाकुची ॥
एतैरक्षसमैर्भागेर्धृतं प्रस्थं विपाचयेत् ।
कण्टकाख्या रसं प्रस्थं हृत्वा च समन्वितम् ॥
एतद्वाङ्गीकृतं नाभ स्मृतिमिधाकरं परम् ॥”

इति शारङ्गे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

मन्वादिमुनिप्रणीतशास्त्रविशेषः । स्मरन्ति वेद-
मनया स्मृतिः । महर्षिभिर्वेदार्थचिन्तनं
स्मृतिः । तद्योगात् यमोऽपि स्मृतिरिति
सुकुटः । स्मृतिकर्तृणां नामानि धर्मशास्त्र-
शब्दे द्रष्टव्यानि । तत्र मनोः स्मृतेः प्राधा-
न्यम् । यथा,—

“वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः
स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥”

इति कुङ्कुमभट्टतृप्तवृक्षस्मृतिवचनम् ॥

तत्पर्यायः । धर्मसंहिता २ । इत्यमरः । १ ।
६ । ६ ॥ धर्मशास्त्रम् ३ । इति जटाधरः ॥

संहिता ४ स्मृतिकीटिका ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ स च सात्त्विकराजसतामसभेदेन
त्रिविधः । यथा,—

“तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्त्रिगुणान्विताः ।
सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाः शुभदर्शने ॥
साशुष्ठं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा ।
भारद्वाजं काश्यपश्च सात्त्विका सुक्तिदाः ॥

शुभाः ॥

व्यासनं याज्ञवल्क्यश्च आत्रेयं दाक्षमेव च ।
कात्यायनं वैष्णवश्च राजसाः स्वर्गदा मताः ॥

गौतमं बार्हस्पत्यश्च संवर्तश्च यमं स्मृतम् ।
सांख्यं चौशनसं देवि तामसा निरयप्रदाः ॥

किमत्र बहुनोक्तेन पुराणेषु स्मृतिष्वपि ।
तामसा नरकायैव वर्जयेत्तान् विचक्षणः ॥

अतो हि राजसं कर्म तामसञ्च वराननं ।
प्राणान्ते नैव कुर्याद् विवेकी तत्त्वविभरः ॥

विना तु सात्त्विकं कर्म यत्रासाधारणं हरि ।
कदाचिद्वाजसं कार्यं मानसैस्सामसं न तु ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणोपुराणेष्वामसु च ।
संहितातन्मशास्त्रेषु गिरिजे यामलादिषु ।

प्रज्ञाराद्रादिष्वपीह सारो यः सात्त्विको मतः ॥”

इति प्राज्ञोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥

स्यन्दः

स्मृतिमान्, [त्] त्रि, (स्मृतिर्बिभ्यतेऽस्येति ।
स्मृति+मतुप् ।) स्मृतिविशिष्टः । चिन्तावान् ।
(यथा, मनुः । ७ । ३४ ।

“अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुश्चान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥”
स्मृतिविद्वद्, त्रि, (स्मृतेर्बिद्वद्,) धर्मशास्त्र-
विपरीतः । यथा, कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति
देवीवाक्यम् ।

“यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विवि-
धानि च ।

श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसो ॥
करालभैरवश्चैव यामलं नाम यत् कृतम् ।

एवमादीनि चान्यानि मोहनार्थानि तानि वै ॥
मया कृतानि चान्यानि मोहयैषां भवार्णवे ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
स्मृतिशास्त्रं, स्त्री, (स्मृतिरेव शास्त्रम् ।) धर्म-
संहिता । यथा, एकादशीतत्त्वधृतभविष्य-
पुराणवचनम् ॥

“स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापुराणसति ॥”
स्मृतिहेतुः, पुं, (स्मृतेर्हेतुः ।) स्मरणकारणम् ।

तत्पर्यायः । वासना २ संस्कारः ३ भावना ४ ।
इति जटाधरः ॥

स्मृत्यपेतः, त्रि, (स्मृतेरपेतः ।) स्मृतिविरुद्धः ।
इति केचित् ॥

स्मरः, त्रि, (स्मि ड ईषहसने + “नमिकप्यि-
स्मजसकमहिंसदीपो रः ।” ३ । २ । १६७ ।

इति रः ।) विकशितः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १०० ।

“कान्तिः काञ्चनवन्मकप्रतिनिधिर्षाणी सुधा-
स्यहिनी ॥

स्मरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा ॥”
ईषहससनीलः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

(यथा, कुमारः । ५ । ७० ।

“इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूदया वारणराजहार्थया ।

शिलोक्थ वृद्धोत्तमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मरेमुखो भविष्यति ॥”

स्मरेर्विष्करः, पुं, (स्मरः प्रफुल्लः विष्करः पक्षी)
मयूरः । इति केचित् ॥

स्यदः, पुं, (स्यन्द + घञ् । “स्यदो जवे ।” ६ ।
४ । १८ । इति निपातनात् साधुः ।) वेगः ।

इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥
स्यन्द, ऊ ड व ल् सुतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पा०-सक०-वेद० ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ।
ऊ, अस्मिन्दिष्ट अस्मत् । ड, स्यन्दते । व,

स्यन्दत्यति स्मिन्दिष्यति । ल, अस्मदत् । सुतिः
चरणम् । प्रस्यन्दन्मदगन्तुम्यधुपेत्यत्र गण-

कृताबित्यत्वमिति रमानाद्यः । वस्तुतस्तु प्रस्य-
न्दते प्रस्यन्दः पचादिवाद् न ततः प्रस्यन्द-

इवाचरतीति कौ प्रस्यन्तम् । इति दुर्गादासः ॥
स्यन्दः, पुं, स्यन्दनम् । स्यन्दधातोर्घञ् प्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । २४ ।

स्यम

“तदमन्दमजस्यन्दसुन्दर्यं निपीयताम् ।

श्रीचशक्तिपुटेः स्यसङ्गराजतरङ्गिणी ॥”

रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । ४६ ।

“स्यन्दाग्निसादृश्यादीनामयान् जनयेद्भङ्गन्
स्वेदोद्गमः । इति श्रीधरस्मामी ॥ यथा, भाग-
वते । ५ । ११ । ८ ।

“यत्रोदिते तस्य समानसूचनिपाते निम्बोचति
यत्र कचन स्यन्देनाभितपतीति ॥”

स्यन्दनं, स्त्री, (स्यन्द + लुट् ।) चरणम् । (स्यन्दते
इति । स्यन्द + “बहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २ ।

७८ । इति युच् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥
गमनञ्च ॥

स्यन्दनः, पुं, (स्यन्दते चलतीति । स्यन्द + युच् ।)
चक्रयुक्तयुद्धप्रयोजनयानम् । रथ इति ख्यातम् ।

(यथा, रघुः । १ । ३६ ।
“स्निग्धगन्धोरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्वितौ ।

प्राष्ठषेण्यं पयोवाहं विशुदैरावताविव ॥”
तिनिशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ वृत्ताहं-

द्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ वायुः । इति
केचित् ॥ शीघ्रे, त्रि ॥ (स्यन्दके, च त्रि ॥

यथा, कथासरित्सागरे । १०३ । ६२ ।
“ग्रहेः परिवृतं चन्द्रमवतीर्षमिवाम्बरात् ।

रूपोपमानमन्येषाममृतस्यन्दनं दृश्योः ॥”
स्यन्दनद्रुमः, पुं, (स्यन्दन एव द्रुमः ।) तिनिश-

वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
स्यन्दनारोहः, पुं, (स्यन्दनमारोहतीति । आ +

रह + ण् ।) रथस्थितयोद्वा । रथी । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६० ॥

स्यन्दनिः, पुं, तिनिशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
स्यन्दनी, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द + लुट् ।

डीप् ।) लाला । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूच-
नाडीति केचित् ॥

स्यन्दिनी, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द + णिनिः ।
डीप् ।) लाला । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥

स्यन्दी, [न्] त्रि, स्रवति यः । स्रावकः । स्यन्द-
धातोर्णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इत्यमरटीकायां

रामाश्रमः ॥ (यथा, उत्तररामचरिते १ अङ्के ।
“जीवयन्निव ससाध्वसञ्चम-

स्वेदविन्दुरधिकच्छमप्यताम् ।
बाहुरेन्दुवमयूखचुम्बित-

स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥”)
स्यन्नः, त्रि, (स्यन्द + क्तः । सुतः । इत्यमरः ।

३ । १ । ६२ ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । ८३ ।
“अथायास्यन् कथायासः स्वस्वदेकणोत्सवः ।

सन्ध्यातान्तराकृतस्तामवादीहृशाननः ॥”)
स्यन्नबीणः, त्रि, (स्यन्ना बीणा यत्र ।) सुतः ।

इति हेमचन्द्रः ॥
स्यम, उ ण श ध्वनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा०-पर० सक०-सेट् क्तावेट् ।) अक्ताः-
स्यादियुक्तः । ड, स्यमित्वा स्यन्त्या । क,

स्येमत्तुः स्यमत्तुः । श, स्यमती स्यमती । इति
दुर्गादासः ॥

स्यमन्त

स्वम, ज क वितर्कः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । अस्य
स्वार्थे औ ह्रस्वो न स्यात् प्रेरणे औ तु स्यादे-
वेति प्राञ्चः । स्वमन्तं मनोपादित्वात् सिद्धिः ।
ज क, स्वामयति स्वामयते लोकः पुरुषं स्थाणु-
त्वेन । इति दुर्गादासः ॥

स्वम, त् क ध्वान् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः ।
स्वमयति । इति दुर्गादासः ॥

स्वमन्तकः, पुं. श्रोत्राण्यश्च हस्तमणिः । यथा,—
“मणिः स्वमन्तको हस्तं भुजमध्ये तु कोस्तुभः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥

अथ स्वमन्तकोपाख्यानम् ।

शिशुक उवाच ।

“पामीतु मवाजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा ।
प्रोतस्तप्ते मणिं प्रादात् स च तृष्टः स्वमन्तकम् ॥
स तं विश्वम्भर्णि कण्ठे भ्राजमाना यथा रजिः ।
प्रविष्टो हारकां राजंस्तेजसा नोपलभितः ॥
तं विलोक्य अना दूरात्तेजसा मणदृष्टयः ।
दोष्यतेऽक्षभगवते शशंस् सूर्यगङ्गिताः ॥
नारायण नमस्तेस्तु शङ्खचक्रगदाधर ।
दामोदरारविन्दो गोविन्द यदुनन्दन ॥
एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जनपते ।
मुष्णन् गभस्तिचक्रेण नृणां चर्त्तपि तिमरगुः ॥
नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गे त्रिलोक्यां विबुधधर्माः ।
ज्ञात्वाद्य गूढं यदुषु दृष्टं त्वां यात्यजः प्रभो ॥

शिशुक उवाच ।

निशस्य बालवधनं प्रहस्याम्बजलोचनः ।
प्राह नामा रविर्देवः सत्ताजिन्मणिना ज्वलन् ॥
सत्ताजित् स्वगृहं शीमत् कृतकौतुकमङ्गलम् ।
प्रविश्य देवमदने मणिं विप्रैश्चैव गयत् ॥
दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ म सृजति प्रभो ।
दुर्भिक्षमार्थरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ॥
न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तःस्थितो मणिः ।
स याचिती मणिं कापि यदुगाजाय शौरिणा ।
नेवार्यकामुकः प्रादात् याचजाभङ्गमतर्कयन् ॥
तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ।
प्रसेनो हयमाबाह्य सृगयां व्यचरद् वने ॥
प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छ्रित्य केशरी ।
गिरिं विगन् जाम्बवता निहृतो मणिमिच्छता ॥
सोऽपि चक्रं कुमारस्य मणिं क्रीडनकं गले ।
अपश्यन् भ्रातरं भ्राता सत्ताजित् पथितप्यत ॥
प्रायः कृष्णेन निहृतो मणिग्रीवो वनं गतः ।
भ्राता ममेति तत् शुत्वा कणं कणोऽजपन् अनाः ॥
भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्यशां लिप्तमात्मनि ।
माष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥
हृतं प्रसेनमश्वश्च वोह्य केशरिणा वने ।
तच्चाद्रिपृष्ठे निहृतमृत्लेण ददृशुर्जनाः ॥
ऋक्षराजविलं भोममन्थेन तमसाहतम् ।
एको विलेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥
तत्र दृष्ट्वा मणिपेष्ठं राजकीडनकं कृतम् ।
हर्षुं कृतमतिस्तस्मिन्निवसत्येष्टः क्रान्तिके ॥

स्यूतः

तमपूज्य नरं दृष्ट्वा धाघो चुक्रोश भोतवत् ।
तत् शुत्वाभ्यद्रवत् क्रुद्धा जाम्बवान् बलिनां
वरः ॥

म वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः ।
ग्रामोच्चदृष्टविशाङ्गभितरंतरमुष्टिभिः ॥
क्षान्मस्तः स्वितगावस्तमाशतोवदिस्मितः ।
जानं त्वां मन्त्रेभूतानां प्राण योजः सहा मन्त्रम् ।
विशुं पराणां रूपं प्रभविशुमधोवरम् ॥
इति विज्ञातविज्ञानमृत्तराजानमभ्युतः ।
व्याजचार मन्त्रराज समानं देवकोस्तुतः ॥
सन्निवृत्तोरित प्राप्ता वयस्यकृपते विजयः ।
मिथ्यानिर्वाणं प्रसृज्यजानना मणिना त्वा ॥
प्रभुः कः सति दितरं कर्ण्यो जायतेति श्रुता ।
जनेषां स मणिना कृष्णायोजनार मः ॥
महाजितं ससाहय सभाया राजसिद्धिपो ।
प्राप्तयान्त्राय भगवान् मणिं ताज्जन्त्येवम् ॥
माज्ज्यायंभदेवाद्यं बलपदियत्ताकुलः ।
कार्यं सुधास्यासजः प्रसदिद्यात्तुता कथम् ॥
एवं व्यर्थाप्यो बुद्ध्या सत्ताजित् सत्तुतां ग्रामम् ।
मणिह स्त्रयमुच्यस्य कृष्णायोपनहार सः ॥
शमयन्तान् न मणिं प्रतोच्छासो ययं नृप ।
तवास्तु देवभक्तस्य वयस्य फलभागिनः ॥

इति भागवत १० स्कन्धे ५६ अध्यायः ॥

सौरभादोयचतुर्थ्यां चन्द्रदर्शने तदुपाख्यानश्रवण-
विधिर्था, ब्रह्मपराण मिहार्काधिकारः ।
“नारायणोऽभिभक्तस्तु निगाकरमगोविषु ।
स्थितस्तुर्ध्यामयापि मनुष्याप्रापतश्च सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादादोप्य मानवः ।
पटेऽर्वायिकाशक्यं पाशुस्रो वाप्युदृष्टासः ॥”
अभिभक्तः परावादिविषयोभूतः । सोऽभिगापः ।
धाधैयिकावाक्यं विष्णुपराण ।
“मिहः प्रसेनमवधात् मिहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक भारोदोस्तव ह्येष स्वमन्तकः ॥”
अनेन मन्त्रेणाभिमानितं जलं पियम् । आचारात्
स्वमन्तकोपाख्यानश्च योतव्यम् । इति त्रियादि-
तत्त्वम् ॥

स्यमाकः, पुं. (स्यमतीति । न्यमु शब्दे + “स्यम-
राट् च ।” उणा० ३।४६। इति कन् । ईट् च ।)
वल्गोकम् । हलविशेषः । इति मेदिनी ॥
कालः । मेघः । इति केचित् ॥

स्यमाका, स्त्री, नीलिका । इति मेदिनी ॥

स्यालः, पुं. श्यालकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
२ । ६ । ३२ ॥ (यथा कथामरित्सागर १।४६६ ।

“अतः स्यालः न तं किञ्चित् त्वदगुणैः सम-
वाप्यते ॥”)

स्युन्नं, स्त्री, आह्लाटः । इति केचित् ॥

स्यूतः, चि. (पिथु तन्तुमन्तान् । कः । स्त्री-
ल्यूट् ।) शूलितः । तन्तुमन्ततम् । वीना इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । उतम् २ उतम् ३ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारतं. ३ । १५० । ४२ ।
“वडिशोऽयं त्वया द्रष्टः कालसूत्रेण तांस्वतः ।
मर्यादोऽसौ नृत्तास्यः कथमयं भविष्यति ॥”)

सग

स्यूतः, पुं. (मित्र + क्तः ।) सूत्ररचितभाण्डम् ।
धोक्डो इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । प्रसेवः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । २६ । स्यूतः ३ स्योनः ४
घोतकटः ५ स्योतः ६ । इति भरतः ॥

स्यूतिः, स्त्री. (मित्र + क्तन् । ऊट् ।) सूत्रादिना
वस्त्रादिमोचनम् । मोचनी इति सेलाइ इति च
भाषा । तत्पर्यायः । मेचनम् २ सीवनम् ३ ।
इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ उतः ४ स्यूतिः ५ ।
इति शब्दार्थान्तराः ॥

स्यूतः, पुं. (भाष्येन इव वेति । मित्र + “मिवेष्टे-
यन् ।” उणा० ३ । ८ । इति नः । ट्यृ च ।)
किरणः । स्यूतिः । इति मेदिनी ॥ स्यूतः ।
पृथुः इति स्यूता । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२ । ८ । २६ ॥ शब्दरत्नावली ॥

स्यूतः, स्त्री. (मित्र + क्तन् ।) अतिपिबिसुगन्धिभ्यः
किर्णः । उणा० १ । १४२ । उत भन् । अथर्व-
वेदोक्तः । उलम् । रश्मिः । इति संज्ञितसारी-
णादिति ॥

स्यूतः, पुं. (मित्र + क्तन् । ऊट् ।) किरणः ।
पृथुणादिकोपः ॥

स्यूतः, पुं. स्यूतः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ ।
८ । २६ ॥

स्योनः, पुं. (मित्र + क्तान् । क्तान् ।) किरणः ।
ऊट् । इति गण्य । इत्युणादिकोपः । उक्त्वलः ।
३ । ८ । १ । घोतकटः । धोक्डो इति भाषा ॥
इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ८ । २६ ॥ सूर्यः ।
किरणः । इति मेदिनी ॥ आभन्दे, स्त्री । इति
केचित् ॥

संसनं, स्त्री. (संस + क्तृट् ।) ऊर्ध्वगतदोषस्याधो-
नयनम् । इति सुश्रुतटीका ॥ (यथा, सुश्रुते ।
६ । १० ।

“पित्तस्यन्दे पित्तिकं चाधिमन्त्रे

रक्तासावः संसनश्चापि कार्यम् ॥”

अधःपतनम् । संशः । इति संसधात्वर्थदर्श-
नात् ॥ * ॥ संसयतीति । संस + णिच् + ल्युः ।
अधःपतनकारकं, वि । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“संसनं कटुकं पाकं लघुवातकफापहम् ॥”)

संसिनोफलः, पुं. शिरापहचः । इति शब्दमाला ॥

संसो, [न] पुं. (संसते इति । संस + णिनिः ।)

पीलुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २५ ॥ अधः-
पतनशाले, वि ॥

सक. इ. उ. गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
भात्स०-सक०-सेट् ।) इ, अङ्गते । उ, अङ्गते ।
इति दुर्गादासः ॥

सक. [ज] स्त्री. (सृजति शोभामिति सृज्यते
सग. [ज] इति वा । सृज । ऋत्विगादिना

कर्त्तरि कर्मणि वा क्तिन् ।) भाष्यम् । सूत्रि-
न्यस्तपुष्यदाम । इत्यमरः । २ । ६ । १३५ ॥

(यथा, मनुः । ४ । ६६ ।

“उपानहो च तामय धृतमन्थेन धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं सजं करकमेव च ॥”)

क्रुद्धाः पथ्यादि मालाशब्दे दृष्टव्यम् ॥

स्रवः

स्रवान्, [त्] वि, (स्रक् विद्यतेऽस्येति । स्रज् + मतप् । मस्य वः ।) मास्यविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

स्रवी, [न्] वि, (स्रगस्येति । स्रज् + "अम-मायामेधामृजो विनिः ।" ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।) मास्यविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । १७ । २५ ।

"आमुक्ताभरणः स्रवीं हंसचिह्नदुकूलवान् । आसौदतिशयप्रेक्ष्यः स राजश्रोत्रधूरः ॥") मृजिष्ठः, वि, (अयमेधामतिशयेन स्रवी । मृजिन् + इष्ठ । "विश्रुतोलुक् ।" ५ । ३ । ६५ । इति विनो लुक् ।) मास्यविशिष्टः ॥

स्रजोयान्, [म] वि, (अयमनयोरतिशयेन स्रवी । मृजिन् + इयसुन् । "विश्रुतोलुक् ।" ५ । ३ । ६५ । इति विनो लुक् ।) मास्यविशिष्टः ।

स्रज्वा, स्त्री, प्रजापतिः । रज्जुः । तन्मुपटमंघातः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

स्रज्, स्त्री, वातकर्म । इति केचित् ॥ शृधधातो-रूपत्ययेन निष्पन्नः । तालव्यशकारादिः साधु-पाठः ॥

स्रन्भ, उ ड प्रमादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-प्रात्म०-अक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) प्रमादाऽनवधानता । उ, स्रन्भिता मृग्या । ड, स्रन्भते धर्मो नीचः । इति दुर्गादासः ॥

स्रन्भ, ल उ ड विभ्रामे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-प्रात्म०-अक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) विभ्रामः शङ्कारहितोभावः । ल, अस्रभत् । उ, मृन्भित्वा स्रन्भ्या । ड, स्रन्भते पुत्रो मातरि । तालव्यादि-रयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

स्रन्स, ल उ ड भ्रंशः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-प्रात्म०-अक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रेफ-युक्तः दस्त्यादिः । ल, अस्रभत् । उ, मृन्भित्वा स्रन्स्वा । ड, स्रन्सते । भ्रंशः अधःपतनम् । इति दुर्गादासः ॥

स्रन्स, ड उ प्रसादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-प्रात्म०-अक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) ड, स्रन्सते । उ, स्रन्मित्वा स्रन्स्वा । प्रसादः प्रसन्नो-भावः । इति दुर्गादासः ॥

स्रवः, पुं, (स्र + अच् ।) स्रवणम् । तत्पर्यायः । स्रवः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ अत्रः ३ । इति तट्टीका ॥ प्रमावः ४ स्रवः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ निर्भरः । तत्पर्यायः । सरः २ सरिः ३ उल्लः ४ प्रस्रवणम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५३ । ८ । "उपपन्नश्चिरस्याय भक्तोऽयं मम सुप्रियः ।

केचनवान् प्रस्रवति जिह्वा पथ्येति मे सुखम् ॥") स्रवणं, स्त्री, (स्र + श्रुट् ।) सूत्रम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ घर्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ स्र-णम् । इति सुधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्रवर्भा, स्त्री, (स्रवन् गर्भो यस्याः ।) देवशात् पतितगर्भा गौः । तत्पर्यायः । अवतोका २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६८ ॥ पतितगर्भाभावाच्च ॥

स्रावः

स्रवदङ्गः, पुं, (स्रवन् रङ्गो यत्र ।) पण्यप्रियः । वाजार इति पारस्यभाषा ॥ इति हागवली ॥ स्रवन्ती, स्त्री, (स्र + श्रुट् । डीप् ।) नदी । इत्य-मरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा, मनुः । ११ । १३३ ।

"उपसृष्टेत् स्रवन्त्यां वा स्रुतं वा श्वैवतं जपेत् ॥" गुह्यस्थानम् । श्रोत्रधर्मदः । इति मेदिनी ॥ स्रवणविशिष्टे, चि । यथा । स्रवन् । स्रवन्तो । स्रवत् ॥

स्रवा, स्त्री, (स्रवतीति । स्र + अच् । टाप् ।) मूर्त्वा । इत्यमरटोकायां रायमुकुटः । १२ । ४ । ८३ ॥

स्रष्टा, [च] पुं, (स्रजतीति । स्रज + षट् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १७ ॥ (यथा, महानिर्व्याणतन्त्रे । ३ । ४० ।

"कारणं सर्वभूतानां स एकः परमेश्वरः । लोकेषु सृष्टिकरणात् स्रष्टा ब्रह्मेति गीयते ॥") शिवः । इति हलायुधः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४८ । ११८ ॥) सृष्टि-कर्त्तरि, वि । इति स्रजधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७८ । ४५ ।

"स्रष्टारं वारिधाराणां भुवश्च प्रकृतिं पराम् । देवदानवयक्षाणां मानवानाञ्च साधनम् ॥") स्रस्तं, वि, (स्रन्स + क्तः ।) च्युतम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा, माघे । ५ । १७ ।

"स्रस्तावगुण्डनपटाः क्षणलक्ष्मण-वक्त्राग्रयः सभयकौतुकमीचते स्म ॥")

स्रस्तरः, पुं, आमनम् । यथा । अधस्रस्तरं त्रय-मनश्चन्त आसीन् इति । अधस्रस्तरं उपवेश-नादी पीठादिनिषेधात् अधनिमित्तं कटादि-विधानात् अधस्रस्तरः कटादिः । इति शब्द-तत्त्वम् ॥

स्राक्, व्य, द्रुतम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥ स्रावः, पुं, (स्र + अच् ।) स्रवः । इत्यमरटोकायां भरतः । ३ । २ । ८ ॥ (यथा, महाभारते । ८ । १७ । ७८ ।

"ततो मुहूर्त्तात् तेऽपश्यन् रजो भीमं सम-त्यितम् ।

विविधैः शोणितस्रावैः प्रशान्तं पुरुषर्षभ ॥" नेत्ररोगान्तर्गतस्रावगतरोगविशेषो यथा,—

"गत्वा सन्धीनस्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्रावान् रग्विहीनान् खलिङ्गान् । तान् वै स्रावान् नेत्रनाडी मध्येके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा ॥

पाकः सन्धी संस्रवेद्यश्च पूयं पूयास्रावो नैकरूपः प्रदिष्टः । श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेच्च श्लेष्मास्रावो नीरुजः स प्रदिष्टः ॥

रक्तास्रावः शोणितोत्थः सरक्तं कोष्णं नास्यं संस्रवेत्तानिसान्द्रम् । पीताभासं नीलमुष्णं जलाभं पित्तस्रावं संस्रवेत्सन्धिमध्यात् ॥" इत्युत्तरतन्त्रे द्वितीयोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

स्रुवः

स्रावकं, स्त्री, (स्रावयतीति । स्रु + शिच् + श्रुक् ।) मरोचम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्रुके, चि ॥ स्रावणो, स्त्री, चक्षिष्ठः । इति केचित् ॥

स्रिन्भ, उ ह्रिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रेफयुक्तादिः । ढतोयस्वरः । उ, स्रिन्भिता स्रिन्भ्या । इति दुर्गादासः ॥

स्रिभ, उ ह्रिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रेफयुक्तादिः । ढतोयस्वरः । उ, स्रिभित्वा स्रिभ्या । इति दुर्गादासः ॥

स्रिव, य उ शोषे । गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् । ज्ञावेट् ।) रेफ-युक्तः । सकारादिः । ढतोयस्वरः । य, स्रीव्यति उ, स्रीवित्वा । स्रित्वा । स्रिस्त्रिव । इति दुर्गादासः ॥

स्रु, स्रुती । गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-स्रुती अक०-गतौ सक०-अनिट् ।) स्रवति । इति दुर्गादासः ॥

स्रुक् [च] स्त्री, (स्रवति घृतादिकमस्या स्रुग् इति । स्रु श्रुती + "चिक्च ।" उणा० २ । ६२ । इति चिक् ।) यज्ञपात्र-विशेषः । यथा,—

"ध्रुवोपभृज्जुर्हर्ता तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्रियः ॥" इत्यमरः । २ । ७ । २५ ॥

ध्रुवा वटपत्राकृतिः । उपभृज्जुकाकारा । शुद्धः अर्धचन्द्राकृतिः ।

"वैकङ्कतो ध्रुवा प्रोक्ता आश्रय्यो चोपभृजता । शुद्धः पलाशकाष्ठस्य खदिरस्य स्रुवो मतः ॥" इति भरतः ॥

"स्रुवादिकन्तु यज्ञादौ पात्रमित्यभिधीयते । स्रुवः पुमानेकहस्तो बाहुमात्रा स्रुगोरिता । तद्विशेषाः शरावायाः स्त्री शुद्धरूपश्च ध्रुवा ॥" इति शब्दरत्नावली ॥

स्रुगदार, स्त्री, (स्रुचो दार ।) व्याघ्रपादहस्तः । इति जटाधरः ॥

स्रुघो, स्त्री, सर्जिकाचारः । यथा, हेमचन्द्रः ।

"समास्तु सर्जिकाचारकापोतसुखवर्षिकाः । सर्जिस्तु सर्जिका स्रुघो योगवाहो सुवर्षिका ॥"

स्रुतं, वि, (स्रु + क्तः ।) चरितजलादि । तत्-पर्यायः । स्रुचम् २ रीणम् ३ श्रुतम् ४ । इत्य-मरः । ३ । १ । ८२ ॥ (यथा, मनी । ४ । १२२ ।

"पतिविज्ञाननुज्ञाप्य भारते वाति वा श्रुतम् । रुधिरं च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिच्यते ॥") स्रुतम् । इति जटाधरः ॥

स्रुता, स्त्री, (स्रु + क्तः । टाप् ।) हिङ्गुबीषवी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्रुवः, पुं, स्त्री, (स्रवति घृतादिकमस्यादिति । स्रु + "स्रुवः कः ।" उणा० २ । ६१ । इति कः ।) यज्ञपात्रविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११७ । "चरुणां स्रुक्स्रुवाणाञ्च स्रुविष्येत वारिषा ॥") तद्विवरणं स्रुक्शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्वच्छन्दः

स्वकर्म, [नृ] क्री, (स्वस्व कर्म ।) आत्मकत-
कार्यम् । यथा,—

कुल्युवाच ।

“स्वकर्मफलनिर्दिष्टं यां यां योनिं व्रजाम्यहम् ।
तस्यां तस्यां हृषीकेश त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥”

इति पाण्डवगीता ॥

स्वकर्मकृत्, त्रि, निजकार्यकारी । इति स्वकर्म-
शब्द-पूर्वक-कथातोः कर्त्तरि कृष्-प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

स्वकीयः, त्रि, (स्वस्यायमिति । गृहादिषु स्वस्य
वेति कः कुगागमस्य ।) स्वोयः । तत्पठ्यायः ।

निजः २ आत्मीयः ३ स्वः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वकुलजयः, पुं, (स्वकुलस्य जयो यस्मात् ।)

मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ निजवंशनामस्य ।

तत्कर्त्तरि तन्निर्दिष्टे च त्रि ॥

स्वग, इ मपेण । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-
पर-मक-मेट् ।) वकारमध्यः । इ, संज्ञाति ।

इति दुर्गादामः ॥

स्वगतं, क्री, (स्वगतम् ।) मनोगतम् । (तत्तु
नात्यालोनामन्यतमम् । तत्रलणं यथा, सार्हिल्य-
दर्पणं । ६ । ४२५ ।

“अथाख्यं खलु यदस्मत् तदिह स्वगतं मतम् ॥”

यथा । अहम् । स्वगतम् । दम्भशालाऽयं देशः ।

भवत्वास्मिन्मन उपविशामि । इति प्रबोध-
चन्द्रोदयनाटके २ अङ्कः ॥ आत्मप्राप्तिं तस्मा-
द्वेत च त्रि ॥

स्वगमा, स्त्री, (स्वेन गुप्ता ।) शुकगिम्भी । इति
शब्दरत्नावली ॥ लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वगृहः, पुं, (स्वकृतं गृहं यस्य ।) कलिकारपक्षी
इति जटाधरः ॥ निजालये, पुं, क्री ॥

स्वङ्गः, त्रि, (सुशोभनानि अङ्गानि यस्य ।)

सुन्दराङ्गविशिष्टः । तत्पठ्यायः । सिंहमंजननः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (सुशोभनमङ्गमिति ।)

शोभनावयव, क्री ॥

स्वच्छं, क्री, (सुष्ठु अस्वच्छम् ।) विमलोपरसः ।

मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छः, त्रि, (सुष्ठु अस्वच्छः ।) रोगविमुक्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ शुक्लः । निर्मलः । इति

वेचित् ॥ (यथा, महानिर्व्याणतन्त्रे । ८ । ८१ ।

“अमनं वसनं पातं शय्या यानं निकेतनम् ।

गृह्यकं वस्तुजातञ्च स्वच्छात् स्वच्छं प्रशस्यते ॥”

कपटतादिदोषशून्यः । यथा, तत्रैव । ८ । ५२ ।

“स्वच्छो नम्रः शुचिर्हृत्वा युक्तः स्यात् सर्व-
कर्मसु ॥”

स्वच्छः, पुं, (सुष्ठु अस्वच्छः निर्मलः ।) स्फटिकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छन्दः, त्रि, (स्वस्य छन्दोऽभिप्रायो यत् ।)

अधीनः । स्वतन्त्रः । इत्यमरः । ३ । १ । १२५ ॥

यथा, कणादश्रित्वादि । ३३ । १८४ ।

“स्वच्छन्दागौ न ते राजन् पाणिपगर्मिडा-
रिति ॥”

अथ अभिप्राये, पुं । यथा, ३ विंशे । १२२ । ५ ।

स्वतन्त्रः

“बुभुक्षा वा पिपासा वा नानिर्वाप्यथवा जरा ।
देववह्नायन्यास्तं स्वच्छन्दो न भविष्यति ॥”

स्वच्छपदं, क्री (स्वच्छं पत्रं यस्य ।) अभ्रकम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

स्वच्छमणिः, पुं, (स्वच्छो मणिः ।) स्फटिकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छवालुकं, क्री, (स्वच्छं वालुकम् ।) विमलो-
परसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छा, स्त्री, (सुष्ठु अस्वच्छा ।) खेतदूर्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वजं, क्री, (स्वस्मात् जायते इति । जन + डः ।)

रक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वजः, पुं, (स्वस्मात् जायते इति । जन + डः ।)

पुत्रः । खेटः । इति कटिनी ॥ त्रि, आत्मजातः ॥

(गाराविका । यथा, रामायणे । २ । १२ । १६ ।

“आगता त्वामियं तुष्टिः स्वजा तैत्थिका

च या ।

भृशमृत्सहसं तान रक्षितं पृथिवीरपि ॥”

स्वजनः, पुं, (स्वस्य जनः ।) ज्ञातिः । इत्यमरः ।

२ । ६ । २४ ॥ आत्मीयलोकाय ॥ (यथा,

दुस्मरि । ४ । २६ ।

“स्वजनस्य हि दुःखमशतो

विहतदारमिवोपजायते ॥”

स्वजा, स्त्री, (स्वस्मात् जायते या । जन + डः ।

टाप् ।) कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वष्ट, क गत्यसंस्कृतसंस्कृतेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा-पर-मक-मेट्) । क, स्थाठ्यात ।

इति दुर्गादामः ॥

स्वतः [म] व्य, (स्व + त + भिन् ।) आत्मनः । आपन

हृदते इति आपा । यथा । मीतोऽयुस्मरणं

स्वतः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥ (यथा,

रघुः । ३ । ५८ ।

“अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रहृष्टिभि-

स्तमाययं द्रुपुमहस्य तेजसः ।

गशाक निर्वोपयितुं न वामवः

स्वतयुतं वज्रमिवाद्भिरम्बुदः ॥”

धनात् । यथा, मनुः । ८ । १६६ ।

“यज्ञोता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थं कृतोऽव्ययः ।

दातव्यं बान्धवैस्तु स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥”

अस्य अव्ययत्वप्रमाणं यथा । तद्विद्वत्सामर्थ्य-

विभक्तिः । यस्मात् सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स

तद्विद्वन्ताऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्त्तव्यम् ।

तमिलादयः प्राक् पाशपः । इति सिद्धान्त-

कीमदी ।

स्वतन्त्रः, त्रि, (स्वस्य तन्त्रं प्राधान्यं यत् ।)

स्वाधीनः । तत्पठ्यायः । अपाहतः २ स्वैरी ३

स्वच्छन्दः ४ निरवयवः ५ । इत्यमरः । ३ ।

१ । १५ ॥ निर्धन्विणः ६ । याकामी ७ निर-

गलः ८ निरद्वयः ९ । इति जटाधरः ॥

स्वसचिः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वतन्त्रास्वतन्त्र-

दाता ये यथा नारदः ।

“जातवन्तु जन्तं स्व ३ ज्योतेः कणवयःसमम् ।

स्वदाराः

अस्वतन्त्राः प्रजाः । सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ॥

अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्यस्य स्वतन्त्रता ।

अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रा दामाः

परिग्रहाः ॥

परिग्रहा अनुजीविभृतयः ।

“स्वतन्त्रस्तत्र तु गृहो यस्य तत् स्यात् क्रमा-

गतम् ।

गर्भस्यैः सदृशो ज्ञेयो अष्टमाहवारात् शिशुः ॥

वाल आषाढश्राद्धपूर्त् पौर्णमासीऽपि निगद्यते ।

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितराहते ॥

जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यात् जरयापि समन्वितः ।

तयोरपि पिता श्रेयान् बोजप्राधान्यदर्शनात् ॥

शभावे बोजिनो माता तदभावे च पूर्वजः ॥ ३ ॥

स्वतन्त्राऽपि हि यत् कार्यं कुर्यादप्रकृतिं

गतः ।

तदप्युक्तमेव स्यादस्वतन्त्रास्य हेतुतः ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

स्वतः, पुं, अन्धः । इति केचित् ॥

स्वत्वं, क्री, (स्वस्य भावः । स्व + त्व ।) शास्त्र-

सम्मतयथैष्टविनियोगार्हत्वम् । सप्तपदार्थाति-

रिक्तपदार्थः । निरूपकतासम्बन्धेन स्वामित्वम् ।

यथा । स्वत्वञ्च यथैष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्र-

बोधितत्वमिति प्राञ्चः ॥ अतिरिक्तपदार्थ इति

शिरोमणिः ॥ स्वामित्वञ्च तन्निरूपकत्वम् ।

निरूपकतया तदेव वा । तच्च द्रव्यगतं गुण-

गतञ्च द्रव्यस्य दानादिश्रुतः । नीलं वा ह्रस्वसुत्

सृजेदित्यादौ लौहित्यादिगुणविशिष्टपारिमा-

पिकनोलवृषोत्सर्गश्रुतस्य । वस्तुतस्तु आत्म-

समवेतं स्वामित्वमेवातिरिक्तपदार्थः । विज्ञेय-

दानादीनां तन्नाशकत्वे ज्ञयप्रतिपदादीनाञ्च

तदेतत्वं सम्बन्धभाववसम्भवात् तदेव निरूप-

कतया स्वत्वव्यवहारहेतुः । अतएव निबन्धादौ

भावित्वपि स्वत्वमिति । अन्यथा प्रतिमानं प्रति-

वर्षे वा देयत्वेन प्रतिश्रुतधान्यादिरूपस्य भावित्वे

तत्र तदुत्पत्त्यनुपपत्तेरिति चूडामणिसम्मतो

लीलावतोरहस्यपण्याः समीचीनः । तत्र स्वत्व-

धारावारणाय सजातीयस्वत्वं प्रतिस्वत्वं विरोधि

सजातीयमिति करणात् पराजितनृपतिराज्या-

न्तर्वर्त्तितत्तत्पुष्पीयक्रमागतस्यावरादौ जया-

दिना जेतुर्नृपतेः करग्रहणोपयोगिस्वत्वोत्पादे

तथा क्रीते अतिगृहोतराज्यान्तर्वर्त्तिनितादृश-

स्यावरादौ च क्रोदादेः क्रयाद्यधौनस्वत्वोत्-

पादेऽपि न व्यभिचार इति संज्ञेयः । इति

दायभागटोकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥

स्वदनं, क्री, (स्वद + ल्युट् ।) भक्षणम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ लेहः । इति राजनिर्घण्टः ।

स्वदाराः, पुं, (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्री । यथा,

आङ्गिकतत्त्वदृष्टविष्णुपराणवचनम् ।

“मृतो नरकमभ्येति दायिनाय प चायुषः ।

परदाररतिः पुंभामुभययः । तदा ॥

इति मत्ता स्वदारेषु ॥ १०० ॥ १०० ॥ प्रजेत् ।

यथोक्तदोषीदेषु मत्ताः ॥ १०० ॥ १०० ॥

स्वधा

स्वधर्मः, पुं, स्त्री, (स्वधर्मः) स्वजात्युक्ताचारः ।
यथा,—

“श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मो निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“यो यस्य विहितो धर्मः स तज्जातिः प्रकीर्तितः ।

तस्मान् स्वधर्मं कुर्वीत हिजो नित्यमनापदि ॥
चत्वारो वर्णा राजेन्द्र चरैरुद्यापि वाश्रमाः ।
ऋते स्वधर्मो विपुलं न ते यान्ति परां गतिम् ॥
स्वधर्म्येण यथा नृणां नरसिंहः प्रतुष्यति ।
न तुष्यति तथा न्येन वेदवाक्येन कर्मणा ॥”

इति श्रीनारसिंहपुराणम् ॥ * ॥

स्वधर्मत्यागी कृतघ्नः । यथा,—

मनाहन उवाच ।

“स्वधर्मं हन्ति यो विप्रः सन्ध्यात्रयविवर्जितः ।
अतर्पणश्च यत् स्नानं विष्णुनैवेद्यवञ्चितः ॥
विष्णुमन्त्रविष्णुपूजाविष्णुभक्तिविहीनकः ।
एकादशविहीनश्च श्रीकृष्णजन्मवासरे ॥
शिवरात्री च यो भुङ्क्ते श्रीरामनवमीदिने ।
पितृकृत्यं देवकृत्यं स कृतघ्न इति स्मृतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ५१।४५—४७॥

स्वधा, व्य, (स्वधतेऽनेनेति । स्वद आस्वादने + धा । “स्वदर्थश्च ।” इति दस्य धः । इत्युणादि-
हृत्तो उज्ज्वलदन्तः ।) देवहविर्दानमन्त्रः । यथा,
“स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वीषट् वषट्
स्वधा ॥”

इत्यमरः । ३।४।८॥

“स्वाहा श्रौषट् वीषट् वषट् स्वधा एते पञ्च-
शब्दा देवहविर्दाने वज्रमुखहृती वर्तन्ते
देवाय हविषो दानं देवहविर्दानं तत्र देवा
इन्द्रादयः । अत्र पितरो देवताः इति स्मृतिस्ते-
ऽपि देवाः । हविर्दानं इत्यनेन एतं मन्त्रा इति
सूचितम् ।

‘अमन्त्रत्वे स्वाहयेव हविर्भजम् ।’ इति रघुः ।
स्वाहाव्ययं मन्त्रभेदे स्त्रियां स्वाहाम्निर्योषि-
तीति कोषान्तरम् । स्वाहा दन्त्यादिः । श्रौषट्
ताज्यादिमूर्धन्यमध्यम् । वीषट् वषट् हयं
मूर्धन्यमध्यम् । स्वधा दन्त्यादि । इन्द्राय
स्वाहा इत्यादिप्रयोगः ।” इति भरतः ॥ * ॥

पितृसम्पदानमन्त्रः । यथा,—

“दैत्येभ्योऽलं हरिः पूषे वषट् सङ्गो हितं
सुखम् ।

स्वाहान्ये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नमः सते ॥”

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

हरिर्दैत्येभ्योऽलं समर्थः पूषे वषट् सङ्गो हितं
सङ्गः सुखं अमन्ये स्वाहा पित्रे स्वधा धात्रे
स्वस्ति एतानि स्पष्टानि । नमः सते इति सते
नित्याय विष्णवे नमः इत्यर्थः । सर्वत्र भक्ते-
र्गम्यमानत्वादकर्माकाङ्क्षसमाप्तिः । वषट्-
स्वाहास्वधानमंसां त्यागार्थतया सम्पदानत्वेनैवेष्ट

स्वधा

मिथौ पृथग्पश्यन् मन्त्रान्तर्गतानामपि प्राप्तार्थं
तेन शिष्याये वषट् शिरसे स्वाहा पितृभ्यः
स्वधीच्यताम् । इत्यादि मिथम्
इति तद्दीक्षायां दुर्गादासः ॥ पितृणामन्नम् ।
यथा,—

“भुङ्क्ते त्वं यथा वै स्वधाव्या

तद्वत् स्वाहा हृष्यभोक्ता स्वयं देवि ॥”

इति ऋग्वेदे देवीसूक्तम् ॥

स्वधा वै पितृणामन्नम् । इति स्मृतिश्च ॥

स्वधा, स्त्री, (स्वान् दधातीति । धा + क्तिप् ।)
दत्तकन्या । सा तु पितृणां पत्नी । तस्या हे
कन्ये । यमना धारिणी च । एतयोस्तपस्विन्योः
सन्ततिर्नास्ति । इति श्रीभागवतमतम् ॥ सा च
ब्रह्मणो मानसी कन्या । यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“शृणु नारद वक्ष्यामि स्वधीपाख्यानमुत्तमम् ।
पितृणाञ्च तमिकरं याद्वानां फलवर्धनम् ॥
सृष्टेरादौ पितृगणान् ससर्ज जगतां विधिः ।
चतुरस्रतुर्भूतिमत्स्त्रीश्च तेजःस्वरूपिणः ॥
दृष्ट्वा मम पितृगणान् सिद्धरूपान्नोद्गरान् ।
आहारं संसृजे तेषां याद्वं तर्पणपूर्वकम् ॥
स्नानं तर्पणपर्यन्तं याद्वान्तं देवपूजनम् ।
आङ्गिकञ्च त्रिसन्धान्तं विप्राणाञ्च श्रुतौ
श्रुतम् ॥

नित्यं न कुर्यादयो विप्रस्त्रिमन्थं याद्वतर्पणम् ।
बलिं वेदध्वनिं सोऽपि विप्रहो नो यथोरगः ॥
हरिसंवाविहीनश्च ओहरेरनैवेद्यभुक् ।
भस्मान्तं सूतकं तस्य न कर्माङ्गः स नारद ॥

ब्रह्मा याडादिकं सृष्ट्वा जगाम पितृहेतवे ।
न प्राप्नुवन्ति पितरो ददति ब्राह्मणादयः ॥
सर्वं प्रजसुः क्षुभिता विषया ब्रह्मणः सभाम् ।
सर्वं निवेदनं चक्रुस्तमेव जगतां विधिम् ॥
ब्रह्मा च मानसो कन्यां ससृजे तां मनोहराम् ।
रूपयौवनसम्पन्नां शतचन्द्रसमप्रभाम् ॥

विद्यावतीं गुणवतीमतिरूपवतीं सतीम् ।
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
विशुद्धां प्रकृतेरंगां सन्नितां वरदां शुभाम् ।
स्वधाभिधानां सुदतीं लक्ष्मोलक्षणमंयुताम् ॥

शतपद्मदलन्यस्तपादपद्मञ्च बिभ्रतीम् ।
पत्नीं पितृणां पद्मास्यां पद्मजां पद्मलोचनाम् ॥
पितृभ्यस्तां ददौ ब्रह्मा तुष्टेभ्यस्तुष्टिरूपिणीम् ।
ब्राह्मणां योपदेशश्च चकार गोपनीयकम् ॥

स्वधान्तं मन्त्रमुच्चार्य पितृभ्यो देहि चेति च ।
क्रमेण तेन विप्राश्च पित्रे दानं ददुः पुरा ॥
स्वाहा शस्ता देवदाने पितृदाने स्वधा परा ।
सर्वत्र दक्षिणा शस्ता हतयज्ञमदक्षिणम् ॥

पितरो देवता विप्रा मुनयो मनवस्तथा ।
पूजां चक्रुः स्वधां शान्तां तुष्टाव परमादरम् ॥
देवादयश्च सन्तुष्टाः परिपूर्णमनोरयाः ।
विप्रादयश्च पितरः स्वधादेवोवरेण च ॥
इत्येवं कथितं सर्वं स्वधीपाख्यानमुत्तमम् ।
सर्वेषाञ्च तुष्टिकरं किंभूयः श्रोतुमिच्छसि ॥*

स्वधा

नारद उवाच ।

स्वधापूजाविधानञ्च ध्यानं स्तोत्रं तथा मुने ।
श्रोतुमिच्छामि यत्नेन वद वेदविदांवर ॥

श्रीनारायण उवाच ।

तद्धानं स्तवनं ब्रह्मन् वेदोक्तं सर्वधर्ममतम् ।
सर्वं जानामि च कथं ज्ञातुमिच्छसि हृदये ॥
शरत्कृष्णतयादश्यां मघायां आश्रवासरे ।
स्वधां संपूज्य यत्नेन ततः याद्वं समाचरेत् ॥
स्वधां नाभ्यञ्ज्य यो विप्रः याद्वं कुर्यादहम्नातिः ।
न भवेत् फलभाक् सत्यं याद्वस्य तर्पणस्य च ॥
ब्रह्मणो मानसीं कन्यां शश्वत् सुस्थिरयौवनाम् ।
पूज्यां पितृणां देवानां याद्वानां फलदां भजे ॥
इति ध्यात्वा शालग्रामंऽप्यथवा मङ्गले घटे ।
दद्यात् पाद्यादिकं तस्यै मन्त्रेनेति श्रुतौ श्रुतम् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं स्वधादेवै स्वाहेति च महा-
मनुम् ।

सप्तशतार्थं च संपूज्य स्तुत्वा तां प्रणमद्विजः ॥*॥
स्तोत्रं शृणु मनिश्रुष्ट ब्रह्मपुत्र विशारद ।
सर्ववाञ्छाप्रदं नृणां ब्रह्मणा यत् कृतं पुरा ॥

ब्रह्मोवाच ।

“स्वधोच्चारणमात्रेण तीर्थस्त्रायो भवेन्नरः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो वाजपेयफलं लभेत् ॥
स्वधा स्वधा स्वधत्वेवं यदि वारत्रयं स्मरेत् ।
याद्वस्य फलमाप्नोति वसेय तर्पणस्य च ॥
याद्वकालं स्वधास्तोत्रं यः शृणोति समाहितः ।
लभेत् याद्वगतानाञ्च पुण्यमेव न संग्रयः ॥
स्वधा स्वधा स्वधत्वेवं त्रिसन्ध्यां यः पठेन्नरः ।
प्रियां विनोतां स लभेत् साध्वीं पुत्रं गुणास्त्रि-
तम् ॥

पितृणां प्राणतुल्या त्वं हिजजीवनरूपिणी ।
याद्वधिष्ठातृदेवी च याद्वादीनां फलप्रदा ॥
वज्रिगच्छ मन्त्रनमः पितृणां तुष्टिहेतवे ।
संप्रोतये हिजातीनां सृष्टिणां वृद्धिहेतवे ॥
नित्या त्वं नित्यरूपासि पुण्यरूपासि सुव्रते ।
आविर्भावतिरोभावा सृष्टौ च प्रलये तव ॥
ॐ स्वस्ति च नमः स्वाहा स्वधा त्वं दक्षिणा
तथा ।

निरूपिताश्चतुर्वेदे पट् प्रशस्ताश्च कर्मणाम् ॥
पुरासीस्त्वं स्वधा गोपी गोलोके राधिकामखी ।
धृतेरभि स्वमात्मानं कृष्णत्वेन स्वधा स्मृता ॥
ध्वस्ता त्वं राधिकाशापात् गोलोकाद्विश्रमागता ।
कृष्णशिष्टा तथा दृष्टा पुरा वृन्दावने वने ॥
कृष्णालिङ्गनपुण्येन भूता मे मानसी सुता ।
अलसा सुरती तेन चतुर्णां स्वामिनां प्रिया ॥
स्वाहा च सुन्दरी गोपी पुरासौद्राधिकामखी ।
स्वं कृष्णमाह रसये तेन स्वाहा प्रकीर्तिता ॥
कृष्णेन सार्धं सुचिरं रमते राममण्डले ।
प्रसन्ता सुरती शिष्टा दृष्टा सा राधया पुरा ॥
तस्याः शापेन प्रध्वस्ता गोलोकाद्विश्रमागता ।
कृष्णालिङ्गनपुण्येन बभूव वज्रिकामिनौ ॥
पवित्ररूपा परमा देवानां वन्दिता नृणाम् ।
यन्नामोच्चारणेनैव नरां मुच्येत पातकात् ॥

स्वनः

मा सुशीलाभिधागोषो पुरासोऽधिकामखो ।
उषाम दक्षिणं क्रोडे कृष्णस्य राधिकापतः ॥
प्रध्वस्ता सा च तत्प्रापात् गालोकादिश्वमा-
गता ।

कृष्णालिङ्गनपुष्पेन सा बभूव च दक्षिणा ॥
प्रियसौ सुरतो दत्ता प्रशस्ता मखकर्मसु ।
उषाम दक्षिणं भर्तृदक्षिणा तेन कीर्तिता ॥
बभूवुस्तिष्ठो गोप्यस्य स्वधा च दक्षिणा तथा ।
कर्मिणां कर्मपूर्णां पुरा चैवैश्वरेय्या ॥
इत्येवमुक्ता म ब्रह्मा ब्रह्मलोकं स्वसंमदि ।
तस्यौ च सहसामात्यः स्वधा सावित्र्यभूव ह ॥
तदा पित्रभ्यः प्रददी तामेव कमलानयाम् ।
तां संप्राप्य यतस्ते च पितरस्य सहसिताः ॥
स्वधास्तावमिदं पुण्यं यः शृणोति समाहितः ।
म स्नातः सर्वतोऽर्थेषु वटपाठफलं लभेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्ड ४१ अध्यायः ॥
स्वधाप्रियः, पुं, (स्वधायाः प्रियः ।) कृष्णतिलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अग्निः ॥
स्वधाभुक्, [नृ] पुं, (स्वधां भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्विप् ।) पित्रगणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, रघुः । ८ । ३० ।

“ऋषिदेवगणस्वधाभुजां
श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
अनृतत्वमुपैयवान् बभौ
परिधर्मक इवाणदोऽधितिः ॥”

देवता । इति हेमचन्द्रः ॥
स्वधितिः, पुं, स्त्री, (स्वं धियति दधातीति । धि +
क्तिच् ।) कुठारः । इत्यमरः । २ । ८ । ८२ ॥
तालव्यशादिय ॥ (यथा, भागवते । १० । ५५ ।
४ ।

“सुदा महानमं नीत्वावधन् स्वधितिनाहुतम् ॥”
वज्रः । इति निघण्टुः । २ । २० ॥
स्वधितिहेतुकः, पुं, (स्वधितिहेतुरित्यस्य । कन् ।)
परशुधारियोद्धा । इति कंचित् ॥

स्वन, ण शब्दे । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । स्वनतुः
मस्वनतुः । अत्र स्वन ण स्वन च इत्युभयपाठो
लेखकप्रमादकृतः । इति दुर्गादासः ॥

स्वन, त् क ध्वनिः । इति कविकल्पदुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । स्वन-
यति । इति दुर्गादासः ॥

स्वन, मि तंसने । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । शब्दे इत्यनु-
वसते । तंसने भूषणे कर्त्तरि शब्देऽर्थेऽयमि-
त्यर्थः । स्वनतुः मस्वनतुर्नूपुरौ । मि, स्वनयति
स्वानयति कङ्कणं बधूः । अन्यत्र स्वानयति
घण्टां जनः । इति दुर्गादासः ॥

स्वनः, पुं, (स्वननमिति । स्वन शब्दे + “स्वनह-
सोर्वा” १ । १ । ६२ । इति ञप् ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १२३ । ४६ ।

“शाक्ये दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुकः स्वनः ॥”)

स्वप्नः

स्वनचक्रः, पुं, रतिवन्धविशेषः । तस्य चक्रं
यथा,—

“धृत्वा बाहू तथा कण्ठं पादतोऽपि शिरः

स्थितः ।

गूढञ्च कामयेत् कामो स्वनचक्रः प्रकीर्तितः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

स्वनिः, पुं, (स्वन + इन् ।) शब्दः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

स्वनितं, स्त्री, (स्वन + क्तः । गर्जितम् । मेघ-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ ध्वनिते, त्रि । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८४ ॥

स्वनिताङ्गयः, पुं, (स्वनितम् आङ्गयते इति । आ +
ङ्ग + ञच् ।) तण्डुलीयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वनोत्साहः, पुं, (स्वनेन उत्साहो यस्य ।)
गण्डकः । इति रत्नावली ॥ पुस्तकान्तरं शनोत्-
साह इति च पाठः ॥

स्वपनं, स्त्री, (स्वप + ल्युट् ।) निद्रा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“बालवृद्धस्त्रीकर्षितचतुर्चीणमद्यनित्यवानवाह-
नाध्वकर्मप्रतिश्रान्तानामभुक्तवतां मेदःखेदकफ-
रमरक्तचीणानामजीर्णानाञ्च सुहृत्ते दिवा-
स्वपनमप्रतिषिद्धम् ॥”)

स्वपिण्डा, स्त्री, पिण्डस्वप्नोः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्वपितिकर्मा, [नृ] पुं, (स्वपिति इति कर्म
यस्य ।) शयनकर्त्ता । तद्दैदिकपय्यायौ ।
स्वपिति १ स्वप्ति २ । इति द्वौ स्वपितिकर्माणौ
इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥

स्वप्नः, पुं, (स्वप + “स्वपो नन्” १ । ३ । ८१ ।
इति नन् । यद्वा “कृत्तृषट्पुनोति” ३ । १० । इति नन् ।) निद्रा । इत्यमरः । १ ।
७ । ३६ ॥ यथा,—

“तस्मात्तु जाग्रयाद्रात्रौ दिवास्वप्नश्च वर्जयेत् ।
ज्वाला दीपकरावेतौ बुधः स्वप्नमित्तश्चेत् ॥”
प्रसप्तस्य विज्ञानम् । यथा,—

“पूर्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।
रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् श्रमाशुभान् ॥
करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्तिते ।
अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसप्त इव चोच्यते ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥
दर्शनम् । इति मेदिनी ॥ * ॥ सुस्वप्ना यथा,—
नन्द उवाच ।

“केन स्वप्नेन किं पुण्यं केन पुंसां भवेत् सुखम् ।
कोऽपि कोऽपि च सुस्वप्नस्तत् सर्वं कथय
प्रभो ! ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“वेदेषु सामवेदश्च प्रशस्तः सर्वकर्मसु ।
तत्रैव काण्वशास्त्रायां पुण्यकाण्डे मनोहरे ॥
सुख्यक्तो यस्य सुस्वप्नः शश्वत् पुण्यफलप्रदः ।
तत् सर्वं लिखितं तात ! कथयामि निशमय ॥
स्वप्नाध्यायं प्रवक्ष्यामि बहुपुण्यफलप्रदम् ।
स्वप्नाध्यायं नरः शृत्वा गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥

स्वप्नः

स्वप्नस्तु प्रथमे यामि संवत्सरफलप्रदः ।
द्वितीये चाष्टमिर्वाधैस्त्रिभिर्मासेस्तृतीयके ॥
चतुर्थे चाहमासेन स्वप्नः स्वाप्तु फलप्रदः ।
दशाहं फलप्रदः स्वप्नोऽप्यवशात्पदशने ॥
प्रातः स्वप्नश्च फलप्रदस्तत्त्वं यदि बोधितः ।
दिने मनसि यद्वृत्तं तत् सर्वं लभेदध्रुवम् ॥
चिन्ताध्याधिसमायुक्तो नरः स्वप्नश्च पश्यति ।
तत् सर्वं निष्फलं तात प्रयात्येव न संशयः ॥
जडा मूढपुरीषेण पीडितश्च भयाकुलः ।
दिगम्बरो मुक्तकेशो न लभेत् स्वप्नं फलम् ॥
दृष्ट्वा स्वप्नश्च निद्रालुर्यदि निद्रां प्रयाति च ।
विमूढो वक्ति चेद्रात्रौ न लभेत् स्वप्नं फलम् ॥
उक्ता काश्यपागोत्रे च त्रिपत्तिं लभते ध्रुवम् ।
दुर्गते दुर्गतिं याति नीचे व्याधिं प्रयाति च ॥
शत्रो भयश्च लभते शूर्पे च कलहो भवेत् ।
कामिण्यां धनहानिः स्याद्रात्रौ चौरभयं भवेत् ॥
निद्रायां लभते शोकं पण्डिते वाञ्छितं फलम् ।
न प्रकाश्यश्च सुस्वप्नः पण्डितेः काश्यपे व्रज ॥*॥
गवाश्च कुक्षराणाञ्च इयानाञ्च व्रजेश्वर ।
प्रासादानाञ्च शैलानां वृक्षाणाञ्च तथैव च ॥
पारोक्ष्यश्च घनदं भोजनं रोटनं तथा ।
प्रतिगृह्य तथा वीणां शस्याख्यां भूमिमालभेत् ॥
शस्त्रास्त्रेण यदा विद्वो व्रणेन क्षामणा तथा ।
विजया कश्चिरेणैव मयुक्तोऽप्यर्थमालभेत् ।
स्वप्नोऽप्यगम्यागमनं भार्यालामं कीर्ति च ।
मूर्खमिहं पिबेत् शक्नोति नरकश्च विगत्यपि ॥
नगरं प्रविशेद्रक्तं समुद्रं वा सुधां पिबेत् ।
शुभवात्तमवाप्नोति विपुलश्रार्थमालभेत् ॥”
रक्तं स्थाने नक्तं समुद्रं स्थाने समूतं सुधां स्थाने
सुरां इति च पाठः ।

“गजं नृपं सुवर्णञ्च वृषभं धेनुमेव च ।
दीपमन्नं फलं पुण्यं कन्यां कृत्तं रथं ध्वजम् ॥
कुटुम्बं लभते दृष्ट्वा कीर्तिञ्च विपुलां श्रियम् ।
पूणकुम्भं द्विजं वज्रं पुण्यं ताम्बूलमन्दिरम् ॥
शुक्लधान्यं नटं वेश्यां दृष्ट्वा श्रियमवाप्नुयात् ।
गाक्षीरश्च घृतं दृष्ट्वा चार्थं पुण्यं धनं लभेत् ॥
पायसं पद्मपत्रं च दधि दुग्धं घृतं मधु ।
मिश्रान्नं स्वस्तिकं भुक्त्वा ध्रुवं राजा भाविष्यति ॥
पक्षिणां मानुषाणाञ्च भुङ्क्ते मांसं नरो यदि ।
बह्वर्थं शुभवात्ताञ्च लभते वाञ्छितं फलम् ॥
कृत्तं वा पादुकाम्बापि लब्ध्वाधानञ्च गच्छति ।
असिञ्च निम्बलं तीक्ष्णं तत्तथैव भविष्यति ॥
भैलया सन्तरेदयो हि स प्रधानं भविष्यति ।
दृष्ट्वा च फलिनं वृत्तं धनमाप्नोति निश्चितम् ॥
यस्य श्वेतेन सर्पेण दृश्यते दक्षिणे भुजे ।
सोऽचिरात्तमभते भार्यां विनीतां प्रियवादिनीम् ॥
सर्पेण भक्षितो यो हि पर्थलाभश्च तद्विवेत् ।
स्वप्ने सूर्ये विधुं दृष्ट्वा मुच्यते व्याधिबन्धनात् ॥
वड्वां कुक्कुटीं क्रीडन् दृष्ट्वा भार्यां लभेद-
ध्रुवम् ।
स्वप्ने यो निगडैर्बद्धः प्रतिष्ठासुप्तमां लभेत् ॥
उत्तमां स्थाने पुत्रमिति वा पाठः ।

स्वप्नः

दध्यक्षं पावसं भुङ्क्ते तदानीं वा नदीतटे ।
विशौर्ले पद्मपत्रे च सोऽपि राजा भविष्यति ॥
तदानीं वा स्थाने पद्मपत्रे इति वा पाठः ।
जलौकसं हृदिकञ्च मर्पञ्च यदि पश्यति ।
धनं पुत्रञ्च विजयं प्रतिप्राञ्च समेदिति ॥
शुद्धिभिर्दंष्ट्रिभिः कोलेर्नारैः पीडितो यदि ।
निश्चितश्च भवेद्वाजा धनञ्च विपुलं लभेत् ॥
मत्स्यं मांसं मौक्तिकञ्च शङ्खचन्दनचौरकम् ।
यस्तु पश्यति स्वप्नान्ते विपुलं धनमानभेत् ॥
सुराञ्च रुधिरं स्वर्णं भुङ्क्ता विष्टां धनं लभेत् ।
प्रतिमां शिवलिङ्गञ्च लभेद्दृष्ट्वा जयं धनम् ॥
फलितं पुष्पितं विस्वमास्यं दृष्ट्वा लभेत् धनम् ।
दृष्ट्वा च ज्वलदग्निञ्च धनं बुद्धिं शिष्यं लभेत् ॥
आमलकं धात्रीफलं उत्पलञ्च धनागमम् ।
देवताञ्च हिजा गावः पितरो लिङ्गिनस्तथा ।
उत्पलं स्थाने तत्पञ्चमिति वा पाठः ।
यद्ददाति मिथः स्वप्ने तत्तथैव भविष्यति ॥
शुक्लास्वरधरां नारीं शुक्लमाख्यानलेपनाम् ।
समाश्लिष्यति यः स्वप्ने तस्य श्रीः सर्वतः सुखम् ॥
पोतास्वरधरां नारीं पीतमाख्यानलेपनाम्
सपटञ्चाति यः स्वप्ने कल्याणं तस्य जायते ॥
सर्वाणि शुक्लानि प्रशंसितानि
भस्मास्थि कापांसत्रिवर्जितानि ।
सर्वाणि कृष्णानि विनिन्दितानि
गोहस्तदेवहिजवर्जितानि ॥
दिश्या स्त्री सस्मिता विप्रा रत्नभूषणभूषिता ।
यस्य मन्दिरमायाति स प्रियं लभते ध्रुवम् ॥
स्वप्ने च ब्राह्मणो देवो ब्राह्मणो देवकन्यका ।
कुमारी चाष्टवर्षीया रत्नभूषणभूषिता ।
यस्य तुष्टा भवेत् स्वप्ने तस्य तुष्टा च पार्वती ॥
इत्यत्र स भवेत् कविपण्डितः इति च पाठः ।
ब्राह्मणो ब्राह्मणो वापि मनुष्टः सस्मिता सती ।
फलं ददाति यस्यै च तस्य पुत्रो भविष्यति ॥
यं स्वप्ने ब्राह्मणो नन्दः करोति च शुभा-
शिषम् ।
यद्ददति भवेत्तस्य तस्यैश्वर्यं भवेद्भुवम् ॥
परितुष्टो हिजयंष्टयायाति यस्य मन्दिरम् ।
नारायणः शिवो ब्रह्मा प्रविशेत् तदाश्रमम् ॥
सम्पत्तिस्तस्य भवति यशस्य विपुलं शुभम् ।
पदे पदे सुखं तस्य सन्धानं गौरवं लभेत् ॥
अकस्मादपि स्वप्ने तु लभते सुरभीं यदि ।
भूमिलाभो भवेत्तस्य भार्या चापि पतिव्रता ॥
करेण कृत्वा हस्ती यं मस्तके स्थापयेद्यदि ।
राज्यलाभो भवेत्तस्य निश्चितश्च श्रुतौ श्रुतम् ॥
स्वप्ने तु ब्राह्मणस्तुष्टः समाश्लिष्यति यं व्रज ।
तीर्थजायी भवेत् सोऽपि निश्चितश्च श्रिया-
न्वितः ।
स्वप्ने ददाति पुष्पञ्च यस्यै पुष्पवने हिजः ।
जययुक्तो भवेत् सोऽपि यशस्यो च धनो सुखो ॥
स्वप्ने दृष्ट्वा च तीर्थानि सौधरत्नद्वयाणि च ।
जययुक्तञ्च धनवांसीर्थजायी भवेन्नरः ॥
स्वप्ने तु पूर्वकलसं कथित् कस्यै ददाति वा ।

स्वप्नः

पुष्पलाभो भवेत्तस्य सम्पत्तिं वा समालभेत् ॥
हस्ते कृत्वा तु कुङ्कुवं चादकं वापि सुन्दरी ।
यस्य मन्दिरमायाति स लक्ष्मीं लभते ध्रुवम् ॥
दिश्या स्त्री यद्दृष्ट्वा गत्वा पुरीषं विशज्जिद्विज ।
अर्थलाभो भवेत्तस्य दारिद्र्यञ्च प्रयाति च ॥
यस्य गङ्गं समायाति भार्याया सह ब्राह्मणः ।
पार्वत्या सह शम्भुर्व्या लक्ष्मोर्नारायणोऽथवा ।
ब्राह्मणो ब्राह्मणो वापि स्वप्ने यस्यै ददाति वा ।
धान्यं पुष्पाक्षिप्तं वापि तस्य श्रीः सर्वतोमुखो ॥
सर्वतोमुखोऽथ सर्वतः सुखोति च पाठः ।
मुक्ताहारं पुष्पमाख्य चन्दनञ्च शुभं व्रज ।
शुभं व्रज स्थाने लभेद्द्विज इति वा पाठः ।
स्वप्ने ददाति विप्रश्च तस्य श्रीः सर्वतः सुखी ॥
गोरोचनां पताकां वा हरिद्रामिसुदण्डकम् ।
विश्वामित्रं लभेत् स्वप्ने तस्य श्रीः सर्वतः सुखो ॥
स्निग्धान्नस्थानं सिद्धावमिति वा पाठः ।
नाह्मणः ब्राह्मणो वापि ददाति यस्य मस्तके ।
कृतं वा शुक्लधान्यं वा स च राजा भविष्यति ॥
स्वप्ने रथस्यः पुरुषः शुक्लमाख्यानलेपनः ।
तच्छस्यो दधि भुङ्क्ते च पायसं वा नृपो भवेत् ॥
स्वप्ने ददाति विप्रश्च ब्राह्मणो वा सुधां दधि ।
प्रशस्तपात्रं तस्यै वा सोऽपि राजा भवेद्भुवम् ॥
ददाति पुस्तकं स्वप्ने यस्यै पुष्पवने हिजः ।
स भवेद्दिव्यविख्यातः कवीन्द्रः पण्डितेश्वरः ॥
यं पाठयति स्वप्ने या मातैव च सुतं यथा ।
सरस्वतीसुतः सोऽपि तत्परो नास्ति पण्डितः ॥
ब्राह्मणः पाठयेद्यच्च पितेव यत्पूर्वकम् ।
ददाति पुस्तकं प्रोक्ष्या स च तत्तदृशो भवेत् ॥
प्राप्नोति पुस्तकं स्वप्ने पथि वा यत्र तत्र वा ।
स पण्डिता यशस्यो च विख्यातश्च मञ्जीतले ॥
स्वप्ने यस्यै मङ्गमन्त्रं विप्रो विप्रा ददाति चेत् ।
स भवेत् पुरुषः पात्रो धनवान् गुणवान् सुधीः ॥
स्वप्ने ददाति मन्त्रं वा प्रतिमां वा शिलाभयोम् ।
यस्यै ददाति विप्रश्च मन्त्रमिदं तद्वेत् ॥
विप्रा विप्रसमूहञ्च दृष्ट्वा नत्वाशिषं लभेत् ।
राजन्द्रः स भवेदापि किम्वा च कविपण्डितः ॥
शुक्लधान्ययुतां भूमिं यस्यै विपः समुत्सृजेत् ।
स्वप्ने च परितुष्टश्च न भवेत् पृथिवीपतिः ॥
स्वप्ने विप्रो रथं कृत्वा नानास्वर्गं पदगयेत् ।
चिरजीवी भवेदायुधं न हृदि भवेद् भुवम् ॥
विप्रा विप्रश्च मनुष्टो यस्यै कन्यां ददाति च ।
स्वप्ने च स भवेत्त्रयं धनाख्यो भूपतिः स्वयम् ॥
स्वप्ने सरोवरं दृष्ट्वा समुद्रं वा नदीं नदम् ।
शुक्लाङ्गं शुक्लशैलञ्च दृष्ट्वा प्रियमवाप्नुयात् ॥
प्रियं स्थाने श्रियमिति च पाठः ।
यः पश्यति स्मृतं स्वप्ने स भवेच्चिरजीवनः ।
अरोगोऽरोगिणं दृष्ट्वा सुखिनश्च सुखी भवेत् ॥
दिश्या स्त्री यं प्रवदति मम स्वामी भवान् भव ।
स्वप्ने दृष्ट्वा च जागर्त्त स च राजा भवेद्भुवम् ॥
स्वप्ने च बालिकां दृष्ट्वा लब्ध्वा स्थाटिक-
मालिकाम् ।
इन्द्रचापं शुक्लचक्रं स प्रतिष्ठां लभेद् भुवम् ॥

स्वप्नः

स्वप्ने विप्रो वदति यं मम दासो भवेति च ।
हरिद्रामस्य तद्वृत्तिं लब्ध्वा स वैश्ववो भवेत् ॥
स्वप्ने विप्रो हरिः शम्भुर्ब्राह्मणी कमला शिवा ।
शुक्ला स्त्री वेदमाता वा जाङ्गवी वा सरस्वती ॥
गोपालिकावेगधरा बालिका राधिका मम ।
बालश्च बालगोपालः स्वप्नविद्विः प्रकाशितः ॥
एष ते कथितो नन्दः सुखप्रः पुण्ड्रितुकः ।
श्रोतुमिच्छामि किं वा त्वं किं भूयः कथयामि
ते ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठजन्मखण्डे सुखप्रदर्शनं
७७ अध्यायः ॥ * ॥
अक्षरदृष्टसुखप्रा यथा -
“अथाक्षरः स्वभयनं गत्वा कंसेन प्रेरितः ।
चकार शयनं तस्यै भुङ्क्ता मिष्टान्नमुत्तमम् ॥
मकपूरञ्च ताम्बूलं च खाद वासितं जलम् ।
जगाम निद्रां सुखतः सुखमभोगमाव्रतः ॥
ततो ददृश सुखप्रं पुराणप्रतिमस्यतम् ।
निशवशेषममये वायादिपरिवर्जितः ॥
अरोगो वृद्धकेशश्च वस्त्रयुग्मममन्वितः ।
सुतल्पशायो सुस्निग्धचिन्ताशोकविवर्जितः ॥
क्षिप्रोरवयमं श्यामं दिभुजं सुरलीधरम् ।
पीतवस्त्रपरोधानं वनमालाविभूषितम् ॥
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं मालतीमाख्यशोभितम् ।
भूषितं भूषिताङ्गं च मद्रजमणिभूषणैः ॥
मयूरपुच्छनूदञ्च सस्मितं पद्मलोचनम् ।
एवमन्तं हिजशिर्षं ददृश प्रथमं मनः ॥
ततो ददृश रुचिरां पतिपुत्रवतीं सतीम् ।
पीतवस्त्रपरोधानां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
ज्वलत्पदोपहस्ताञ्च शुक्लमाख्यकरां वराम् ।
शरच्चन्द्रनिभाभ्याञ्च सस्मितां वरदां शुभाम् ॥
ततो ददृश विप्रश्च कुर्वन्तश्च शुभाशिषम् ।
श्वेतपद्मगतं हंसं तुरगश्च सरोवरम् ॥
ददृश चित्रितं चाङ्गं फलितं पुष्पितं शुभम् ।
आसन्ननिखनारिकेनगुवाककदलीतरुम् ॥
दशन्तं श्वेतमर्पञ्च स्वात्मानं पर्वतस्थितम् ।
हृत्तस्थश्च गजस्थश्च तरिस्थं तुरगस्थितम् ॥
वोणां वादितवन्तश्च भुक्तवन्तश्च पायसम् ।
दधितोरयुताञ्च पद्मपत्रस्थमोक्षितम् ॥
लमिविदमहिताङ्गञ्च रुद्रन्तं मोहितं तथा ।
शुक्लधान्यपुष्पधरं जगत् चन्दनचर्चितम् ॥
समुद्रस्थं प्रामादस्थमाख्यानञ्च सन्निहितम् ।
किञ्चिन्नक्षत्राङ्गञ्च मन्दः पूयसमन्वितम् ॥
ततो ददृश रजतं मणिशुभ्रञ्च काञ्चनम् ।
मुक्तामाणिक्यरत्नञ्च पुण्ड्रकुलं चनं जलम् ॥
सुरभिञ्च सवत्साञ्च हृष्येन्द्रं मयूरकम् ।
शुक्लञ्च सारसं शङ्खं किञ्च खड्गं नभेव च ॥
ताम्बूलं पुष्पमाख्यञ्च ज्वलदग्निं सुरार्चनम् ।
पार्वतीप्रतिमां कृष्णप्रतिमां शिवलिङ्गकम् ॥
विप्रबालाञ्च बालञ्च सपत्नफलितं कथिम् ।
देवस्थानोश्च राजन्द्रं मिष्टं व्याघ्रं गङ्गं सरम् ॥
दृष्ट्वा स्वप्नं समुत्तस्थी चकाराङ्गिकमाप्सितम् ।
उत्तवं कथयामास सर्वज्ञसान्तमेव च ॥”

स्वप्नः

स्वप्नः

भक्त्या चैतानि भद्राणि दद्य नामानि यो ज्ञपेत्

शतलक्षो भक्तियुक्तो ज्ञा रागौ च रोगतः ॥
 लक्षधा हि जपेद्यो हि बन्धनाभ्युपेतं ध्रुवम् ।
 ज्ञा च दशलक्षं महाबन्ध्या प्रसूयते ॥
 हविष्याणां यतः शत्रो दरिद्रो धनवान् भवेत् ।
 शतलक्षं ज्ञा च जौवन्मुक्तो भवेत्तरः ॥

ॐ शिवं दुर्गां गणपतिं कार्तिकेयं दिनेष्ट्वरम् ।
घर्मं गङ्गाञ्च तुलसीं राधां लक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥
नामान्येतानि भद्राणि जले स्नात्वा च योजयेत् ।
वाञ्छितञ्च लभेत् मोक्षं पुनः पुनः सुखं प्रो भवेत् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं पूर्वं दुर्गतिनाशिन्यै महा-
मायायै स्वाहा ।

कल्पवृक्षो हि लोकानां मन्त्रः सप्तदशाक्षरः ।
 शचिष्य दशधा जप्ता दुःखप्रः सुखप्रो भवेत् ॥
 शतलक्षजपेनैव मन्त्रमिदं भवेन्नृणाम् ।

मिद्धमन्त्रस्य लभते सर्वमिच्छितं वाञ्छितम् ॥
 ॐ नमो मृत्यञ्जयायेति स्वाहान्तं लक्षधा जपेत्
 दृष्ट्वा च मरणं स्वप्ने शतायुषः भवेन्नरः ॥

पूर्वोत्तरमुखो भूत्वा स्वप्नं प्राप्ते प्रकाशयेत् ॥
काश्यपे दुर्गते नाचे देवब्राह्मणनिन्दके ।
मूखं चैवानभिज्ञे च न च स्वप्नं प्रकाशयेत् ॥

अथर्ववेदस्य गणकं विप्रे पितृदेवार्चनेषु च ।
 आचार्यं वैष्णवे मित्रे दिवास्वप्नं प्रकाशयेत् ॥
 इति ते पुण्यमाख्यानं कथितं पापनाशनम् ।

धन्यं यशस्यमायुषं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तं श्रोतुं जन्मखण्डे दुःस्वप्नप्रदर्शनम्
८२ अध्यायः ॥ ४ ॥ कंसदृष्टदुःस्वप्ना यथा,—

नारायण उवाच ।
 “अथ कंभो विचिन्त्यैवं दृष्ट्वा दुःस्वप्नमेव च ।
 समुद्विग्नो महाभीतो निराहारो निरुत्सवः ॥

पतिरिति मुद्राङ्गणं बान्धवश्च परोक्षितम् ।
समानेय सभामध्ये तानुववाच सुदुःखितः ॥
कंस उवाच ।

मया हृष्टा निशागर्ष या दुःस्वप्ना भयप्रदः ।
तं निबोध बुधाः सर्वे बान्धवाश्च पुरोहित ॥
विभ्रती चोद्विगुण्याणां मालां सरत्तचन्दनाम् ।
उत्तमार्गं सन्तुष्टानां सर्वान्

प्रकृत्याद्वाद्वासाश्च कोलजिह्वा भयङ्करौ ।
अतोऽवमुवा कणाङ्गो नगरे मम नृत्यति ॥

विधवा सा महाशूद्रे मामालिङ्गितुमिच्छति ॥
मलिनं चेत्तत्तुल्यं विभक्तौ रुच्यमूर्जवान् ।
ददाति चर्षातिलकं कपाले समं तदा ॥

कृष्णवर्णानि पक्वानि क्षिप्रभङ्गानि सत्यक ।
पतन्ति कृत्वा शब्दांश्च शङ्खतालफलानि च ॥
कुचेलो विकृताकारो स्वेष्टो हि कृत्स्नमूर्धनः ।

ददाति मङ्गमूषायां ह्यिह भस्वकपर्शवान् ॥
महागुह्यं च दिव्या स्त्री प्रतिपुत्रवती सती ।
बभञ्ज पूर्णकुम्भश्च अभिशप्त पुनः पुनः ॥

यस्मानामोडमालाश्च रत्नचन्दनचर्चिताम् ।
 ददाति मद्यं विप्रश्च मन्त्रावष्टोऽभिगम्य च ॥
 लणमङ्गारवृष्टिश्च भस्मवृष्टिः क्षणं क्षणम् ।

स्वप्नः

अथ चणं रक्तहृदिभवेच्च नमरे मम ।
 यानरं वायसं ज्ञानं भक्तं शूकरं खरम् ।
 पश्यामि विजिताकारं शब्दं कर्त्तुं मुखम् ।
 पश्यामि शुष्काङ्गानां राशिमस्त्रानकञ्जलम् ।
 अरुणादयवेलायां कर्पं किञ्चनखानि च ।
 पीतवस्त्रपरीधाना शुकचन्दनचर्चिता ।
 विभ्रतो मालतोमाला रत्नभूषणभूषिता ।
 क्रीडाक्रमलहस्ता सा मिन्द्राबिन्दुशोभिता ।
 ज्ञत्वाभिशापं मः कृष्टायातिमस्मिन्दिगात् मती ।
 पाशहस्ताश्च पुरुषान् मुक्तकेशान् भयङ्करान् ।
 अतिरुक्षांश्च पश्यामि विजितां नगरं मम ।
 नम्या नारीभ्युक्तकेशीर्नृत्यन्त्याश्च गृहे गृहे ।
 अतीव विजिताकाराः पश्यामि मस्मिताः सदा ।
 किञ्चनामा च विधवा महाशूद्रो दिगम्बरो ।
 सा तैलाभ्यङ्गितं मास्यं कराव्यतिभयङ्करी ।
 निर्व्याणाङ्गारमयुक्ता भस्मपूर्णा भयङ्कराः ।
 अतिप्रभातममये चिताः पश्यामि मस्मितः ।
 पश्यामि च विवाहश्च नृत्यगीतमस्त्रोत्सवम् ।
 रक्तवस्त्रपरीधानान् पुरुषान् मुक्तसूत्रजान् ।
 रक्तं वमन्तं पुरुषं नृत्यन्तं नग्नमुखम् ।
 धावन्तश्च शयानश्च पश्यामि मस्मितं सदा ।
 राहृषस्तश्च गगनं मण्डलं चन्द्रसूत्रयोः ।
 एककाले च पश्यामि सर्वेषामस्य बान्धवाः ।
 उल्कापातं धूमकेतुं भूकम्पराष्ट्रविप्रवम् ।
 भस्मकावातं महात्पातं पश्यामि च पुरोहित ।
 बायुना घूर्णमानांश्च किञ्चस्कन्धान् महीरुहान् ।
 पतितान् पर्वताथैव पश्यामि पृथिवीन्ले ।
 पुरुषं किञ्चिदसं नृत्यन्तं नग्नमुखम् ।
 मुण्डमानाधरं घोरं पश्यामि च गृहे गृहे ।
 दग्धं सर्वेषामं भस्मपूर्णमङ्गारमङ्गलम् ।
 ज्वाहाकारश्च कुर्वन्तं सर्वं पश्यामि सर्वतः ।
 इत्येवमुक्त्वा राजा स विरराम सभातले ।
 श्रुत्वा स्वप्नं बान्धवाश्च नतवक्त्रा निश्वसुः ।
 जहार चेतनं सद्यः सत्यकथं पुरोहितः ।
 मत्वा विनाशं कंसस्य यजमानस्य नारद ।
 करोद नारीवर्गं पिता माता च शोकतः ।
 मेनिरे नाशकालश्च सद्यः स्वयमुपस्थितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जविराट् ६३ अध्यायः ॥
 परशुरामदृष्टदुःस्वप्नाः ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे
 ११ अध्याये कार्तवीर्यार्जुनदृष्टदुःस्वप्नास्तत्रैव
 १४ अध्याये घोरानुरदृष्टदुःस्वप्ना देवीपुराणे
 २२ अध्याये कालिकापुराणे पुष्पाभिषेके ८७
 अध्याये मत्स्यपुराणे याज्ञानिकमत्तस्वप्नाध्याय-
 कथने १४२ अध्याये च ते दृष्टव्याः ॥ (वैद्य-
 कोक्तस्वप्नप्रकरणं यथा,—
 “इत्युक्तं दूतशकुनं स्वप्नं प्रचक्षते ।
 स्वप्ने मयं सह प्रेतयः पिबन् कथ्यते शुना ।
 स मर्त्यो मृत्युना शीघ्रं स्वरूपेण नीयते ॥
 रक्तमास्थवपुर्वस्त्रो यो हसन् क्रियते स्त्रिया ।
 सोऽस्त्रपिस्तं महिषखवराहोद्गर्भैः ॥
 यः प्रयाति दिशं यास्यां मर्यं तस्य यक्षणा ।
 क्षताकण्टकिनी वंशस्ताली वा हृदि जायते ॥

स्वप्नः

यस्य तस्याशु गुह्ये न यस्य वङ्गिमनश्चिन्तम् ।
 सुप्ततो हृतमिहस्य नग्नस्योरमि जायते ॥
 मयं स नश्येत् कुष्ठेन चण्डालैः सङ्ग यः पिबेत् ।
 स्नेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमहेन नश्यति ॥
 उन्मादेन जले मज्जेद्यो नृत्यन् राक्षसैः सह ।
 अपस्मारणयो मर्त्यो नृत्यन् प्रेतन नीयते ॥
 यामं खराष्ट्रमालारिकपिशादलशूकरैः ।
 यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्तते मुखे ॥
 अपूपपशुकुलीर्जम्भा विषहस्तद्विधं वमन् ।
 न जीवत्यसिरोगाय सूर्यस्त्यग्नयेक्षणम् ॥
 सूर्यावन्तमसोः पातदर्शने दृष्टिनाशनम् ।
 मूर्ध्नि वंगलतादीनां सन्ध्या वयमां तथा ॥
 जिलयो मण्डताकाकृष्टाद्यैः परिवारणम् ।
 तथा प्रेतपिशाचधौद्रविडाभृगवाशनैः ॥
 भङ्गो वेदलतावंगलणकण्टकसङ्घट्टे ।
 श्वभ्रशमनशयनं पतनं पाशभस्मनोः ॥
 मज्जनं जनपङ्कादो शीघ्रेण स्रोतमाह्वितः ।
 नृत्यवादिचगीतानि रक्तस्त्रस्त्रधारणम् ॥
 वथाङ्गद्विभङ्गो विवाहः श्मश्रुकर्म च ।
 पक्ताचक्षुश्चमद्याशः प्रच्छेदनिधिरचनं ॥
 हिरण्यलाहयोलोभः कनिर्दन्धपराजयो ।
 उपानद्व्यगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ॥
 हर्षो भृशं प्रकुपितैः पितृभिषावभर्त्तनम् ।
 प्रदोषपञ्चनक्षत्रदन्तदेवतचक्षुषां ॥
 पतनं वा विनाशो वा भेदनं पर्वतस्य च ।
 कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ॥
 चिन्ताभ्यङ्गारमस्वाधे जनन्याश्च प्रवर्णनम् ।
 पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन यमनस्तथा ॥
 कापायिणामसोम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
 रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते ॥
 कृष्णा पापा ज्ञानाचारा दोषकेशनखस्तनी ।
 विरागा चाप्यवमना स्वप्नकालनिशा मता ॥
 मनोवहानां पूर्णत्वात् स्रोतमां प्रबलैर्मलैः ।
 दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना रोगो यैर्याति पञ्चताम् ॥
 अरोगः मंगलं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ।
 दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ॥
 भाविको दोषजयेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ।
 तेष्वन्या निष्फलाः पञ्च यथा स्वप्नकतिर्दिवा ॥
 विस्मृतां दोषं स्वप्नोऽति पूर्वरात्रे विरात् फलम् ॥
 दृष्टः करोति तुच्छं गोमर्गं तदहर्मजत् ॥
 निद्रया चानुपहतः प्रतीपैर्वचनैस्तथा ॥
 याति पापोऽल्पफलतां दानक्षीमजपादिभिः ॥
 अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तदैव यः पुनः ।
 पश्येत् मीमंशं शमं तस्य शममेव फलं भवेत् ॥
 देवान् द्विजान् गोहपमान् जीवतः सुहृदो-
 नृपान् ।
 माधून् यशस्विनो वङ्गिमिहं स्वच्छान् जलाश-
 यान् ॥
 कन्यां कुमारकान् गौरान् शुकवस्त्रान् सुते-
 जसः ।
 नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्दुधरोचितः ॥
 यः पश्येन्नभते यो वा हृत्तादगर्विषाभिषम् ।

स्वभावः

शुक्राः सुमनसो वस्तममेध्यालीर्णं फलम् ॥
 शैवशामादमफलहृत्तासंहरद्विपान् ।
 आरोहेहोऽश्वयानश्च तरुदङ्गदोदधौ ॥
 पूर्वोत्तरिण नमनममस्यागमनं मृतम् ।
 मन्वाधान्नःसृतिर्देवैः पितृभिषाभिनन्दनम् ।
 रोदनं पतितीक्ष्णं द्विषताश्चावमर्दनम् ।
 यस्य स्यादायुरारोग्यं विसं बहु च सोऽमृतम् ॥”
 इति वामदे शारारस्याने षष्ठेऽध्याये ॥
 स्वप्नकृत्, कृत्. (स्वप्नं निद्रां करोतीति कृत् + कृप्.)
 तुगागमय । सनिपण्यकम् । सुपणी शाक इति
 भाषा । इति शब्दचन्द्रिका । स्वप्नकारकं, वि ।
 स्वप्नकृत्, [ज्] वि. (स्वपिति तच्छ्लोः इति ।
 स्वप + “स्वपित्पार्निजङ्” ३ । २ । १०२ ।
 इति नजङ् ।) निद्राशीलः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ३३ ॥ यथा, भट्टिः । ७ । २५ ।
 “अहं स्वप्नं प्रसादेन तव वन्दामिः सह ॥”
 स्वप्नदोषः, पु. (स्वप्नस्य दोषः ।) निद्रावस्थायां
 रतःस्वलनम् । इति लोकप्रसिद्धम् । (अस्यो
 षधं यथा,—
 “वटाङ्गुरस्य निर्यामान् मासिकेण समन्वितान् ।
 सायं प्रयोज्य मातमान् स्वप्नदोषं निवारयत् ॥”
 इति वैद्यकम् ॥)
 स्वप्नविचारो, [न्] वि. स्वप्नविचारकर्ता । शुभा-
 शुभस्वप्नप्रख्याकर्ता । स्वप्नं विचारयतीत्यर्थं
 णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 स्वभाजनं, कौ. (स्वस्य भाजनम् ।) ध्यानम् ।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । ३ । २ । ७ ॥
 स्वभावः, पुं. (स्वस्य भावः ।) स्वकीयभावः ।
 तत्पर्यायः । मर्मिहः २ प्रकृतिः ३ स्वरूपम् ४
 निमर्गः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ भावः ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ मर्गः ७ । इति जटा-
 धरः ॥ स्वत एव आविर्भावः । यथा,—
 “बहिर्द्वन्द्वनपक्षो न स्वभावाद्य प्रकीर्तितः ।
 भिमर्गश्च स्वरूपश्चैवोपि भवति द्विधा ॥
 निमर्गः सुदृढाभ्यामजन्यः संस्कार उच्यते ।
 अजन्यस्तु स्वतः मिहः स्वरूपं भाव इत्यतः ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
 “वचनेषु च बुद्धौ च स्वभावे च चरिततः ।
 आचारे व्यवहारे च ज्ञायते हृदयं नृणाम् ॥”
 लोकाः कर्मवशाभूतास्तत् कर्म यत् कृतं पुरा ।
 स्वकर्मणां फलं भुङ्क्ते जन्तुर्नानि जन्तानि ॥
 केचिददन्ति भवेत् स्वकर्मन च कर्मणा ।
 केचिददन्ति देवेन स्वभावेनेति केचन ॥
 त्रिविधाय मता वेद वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
 स्वयश्च कर्मजनकस्तत् कर्म देवकारणम् ।
 स्वभावा जायते नृणामात्मनः पूर्वकर्मणा ॥”
 स एवात्मा सर्वसंध्यः सर्वेषां फलप्रदः ।
 स च सृजति देवश्च स्वभावं कर्म एव च ॥”
 अहो श्रीकृष्णदामानां कः स्वभावः सुनिर्मलः ।
 हृतभार्यमुक्चितश्च न शशाप रिपुं गुरुः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे । ५७ । २१—२८ ।
 २१ । ४१ ॥ अपि च ।

स्वयंप्र

स्वरः

स्वरः

“तदोशितारं चेदीना भवांसमवमंस मा ।
निहन्धरोनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥”
तन्मोक्षोत्थितनिषादादिसप्तध्वनिः । सुर इति
भाषा । यथा,—

“निषादार्धभगाभारषड्जमध्यमधैवताः ।
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्मोक्षोत्थिताः स्वरः ॥”
इत्यमरः । १ । ७ । १ ॥

निषादादयः सप्त तन्मोक्षमुत्थाय
स्वरः स्वरशब्दाद्याः । निषादादिकदम्बादि
यथाक्रममिति स्थितमिति । नारदोऽप्याह ।
“षड्जं रीति मयूरो हि गावो नईन्ति चर्षभम् ।
अजा विरीति गाभारं क्रीडो नदति मध्यमम् ।
पुण्यसाधारणे काले कोकिलो रीति पञ्चमम् ।
अश्वश्च धैवतं रीति निषादं रीति कुम्भारः ॥”
इति ।

अन्योऽप्याह ।

“स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वनं हृदयरञ्जकः ॥”
“षड्जर्षभगाभारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निषादश्च स्वरः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥
मयूरवृषभच्छागीक्रोकोकिलवाजिनः ।
मातङ्गश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥”
इति ॥

एते च समदाः पञ्चमं गायन्ती । तथा च
विशखिनः ।
“अश्वस्तु धैवतं सोऽपि मत्तः पञ्चमसंज्ञकम् ।
निषादस्तु गजो गर्जत्युत्तरोऽसौ सपञ्चम-
मिति ॥”

भरतोऽप्याह ।

“षड्जश्च पञ्चमश्चेति मयूरो नदति हिधा ।
अश्वस्या धैवतादींश्च प्राङ्मोक्षश्च पञ्चम-
मिति ॥”

निषोदन्ति स्वरं अस्मिन्निति निषादः सदरा-
धारे षड् गीक इति षत्वम् । तथा च ।
“निषोदन्ति स्वरं अस्मिन्निषादस्तेन हेतुना ।
अशेषसन्निविषयं स हि व्याप्यावतिष्ठते ॥
ऋषति ऋतुं ऋषभः ऋषो श गतौ नान्नीति
कभः ।

“वायुः समुद्रतो नामः कण्ठशोर्षसमुद्रतः ।
नदत्युषभवदुयस्मान्तेनैव ऋषभः स्मृतः ॥” इति ।
गन्धानां समूहो गान्धं णः स्वरान्तस्य गान्धं
इयत्ति गान्धारः ऋत्वि गत्यां टात् षष्ठिति
षण् ।

“वायुः समुद्रतो नामः कण्ठशोर्षसमाहृतः ।
नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥”
इति ।

गान्धारोऽभिजनोऽस्येति गान्धार इत्यन्ये ।
षड्भ्यो जायते षड्जः इनजनादिति ङः ।
“नामां कण्ठमुरस्तां जिह्वां दन्तांश्च भ्रूयतः ।
षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति
स्मृतः ॥” इति ।

मध्ये नाभिदेशे भवो मध्यमः । तत्राद्यचिर-
दक्षिणेत्यादिना मः ।

स्वरः

“तद्वेद्योत्थितो वायुहरः कण्ठसमाहृतः ।
नाभिप्राप्तो मज्जानादो मध्यमस्तेन स स्मृतः ॥”
इति ।

धौमस्त्रिगीयते इति धैवतः ढवेकादिति णः
मनीषादित्वात् मस्य वः । धीयतेऽयमिति
विकारसंवेति णो वा । स्वरान् धयतीति वा ।
घेट पाने नान्नीति धैवतः ।

“अभिसम्पद्यते यस्मात् स्वरान्तेनैव धैवतः ।
स तु तावत्प्रधानत्वात् सलाटे व्यवतिष्ठते ॥”
इति पञ्चानां स्वराणां पूरणः पञ्चमः । नो
सङ्गरादेशोऽस्ति मट् ।
वायुः समुद्रतो नामैकरी ऋत्विगुह्मसु ।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्ताया पञ्चम उच्यते ॥”
इति ।

स्वरान्ति शब्दायस्ते स्वरः स्तु क शब्दोप-
तापयोः पचादित्वादन । इति भरतः ॥ * ॥
अपि च ।

“म स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वरं हृदयरञ्जकः ॥
षड्जश्च ऋषभगाभारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निषादश्च स्वरः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥
मयूरवृषभच्छागीक्रोकोकिलवाजिनः ।
मातङ्गाश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥
ऋषभं चातको वक्ति धैवतश्चापि दहः ॥”
इति केचित् ॥

“वायुः समुच्छिन्नो नामैनीष्याय हृदयस्य च ।
पार्श्वयोर्मस्तकस्यापि पणां षड्जः प्रजायते ।
नाभिभूलाद्यदा वर्ण उच्यतेः कुरुते ध्वनिम् ।
वृषभस्येव नियतिं हेलया ऋषभः स्मृतः ॥
नाभिः समुद्रतो वायुर्गन्धं श्रोत्रे च चालयन् ।
सशब्दस्तेन नियतिं गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
मध्यमो मध्यमस्थानात् शरीरस्योपजायते ।
नाभिभूलाय गन्धोः किञ्चित्तरः स्वभावतः ॥
प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः स्वरः ॥
गत्वा नाभेरधोभागं वस्ति प्राप्योर्ध्वगः पुनः ।
धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं स धैवतः ॥
षड्जादयः पडतेऽत्र स्वरः सर्वं मनोहरः ।
निषोदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥ * ॥
चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
ऋषभं धैवते तिस्रो दे गान्धारनिषादके ॥ * ॥
संपूर्णस्वराः । ष ऋ ग म प ध नि । षाड्वाः
निषादोज्झिताः । ष ऋ ग म प ध । ओड्व-
स्वराः ऋ-प-वर्जिताः । ष ग म ध नि ।
संपूर्णरागाः सप्तभिः स्वरैर्यथा नाटवसन्तादयः ।
षाड्वरागाः षड्भिः स्वरैर्यथा मञ्जारादयः ।
अधुना स्वरप्रस्तारः ।

“क्रमेणैव स्वरः स्थाप्याः पूर्वपूर्वपरादधः ।
मूलक्रमः क्रमात् पृष्ठे पुरस्यपरिवर्त्तिनः ॥”
स चेदुपरि तत्पूर्व इत्यं प्रस्तारणक्रमः ॥ * ॥
अथ स्वरप्रस्तारे पिङ्गलवज्जटोद्दिष्टमेकपताका-
सूचीसप्तसागरप्रभृतयः सन्ति अन्यविस्तार-
भयाकोक्ताः ।

स्वरः

“कंसारीर्ष्यशिकावायो स्वरः सप्त चकारिरे ।
इति शुभङ्गराजतसङ्गीतदामोदरः ॥” * ॥ * ॥

अकारादिवर्णाः । इति मेदिनी ॥ तस्य नामा-
न्तरं षष् २ । इति वोपदेवः ॥ मात्रा १ ।
इति स्वरोदयः ॥ ते च ऋत्विगोर्षमुता भवन्ति
यथा,—

“एकमात्रो भवेत् ऋत्विगो हिमात्रो दीर्घ उच्यते ।
विमात्रस्तु मृतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥”
इति मुग्धबोधटोकायां दुर्गादासः ॥

स्वरवर्णा यथा । ष षा ई ई उ ऊ ऋ ऋ
ए ए ओ ओ ष षः । एतेषां उत्पत्ति-
स्थानानि यथा । षत्रयं ए-ङ-क-ख-ग-घ-ङाः
कण्ठाः । इत्रयं च-छ-ज-झ-ञ-श-ए-ऐ
यास्तालव्याः । ऋत्रयं ठ-ड-ड-ण-र-षा
मूर्धन्याः । एत्रयं त-थ-द-ध-न-ल-सा-वा
दन्त्याः । उत्रयं प-फ-ब-भ-म-वा-पो-भौ
घोष्ठ्याः । इति मुग्धबोधटोकायांकरणम् ॥ ए-ङ-
क-ख-ग-घ-ङा इत्येकपदांशवा एषां उत्पत्ति-
स्थानं कण्ठमुक्त्वा पश्चात् ए ए इत्युभयं तालव्य-
कार्यार्थं तालव्यमध्येऽपि ए-ऐ-या इति भिन्नपदे
पठितवान् । षो षौ इत्युभयमोष्ठकार्यार्थ-
मोष्ठमध्येऽपि षो षौ घोष्ठ्या इति भिन्नपदे
पठितवान् । तालव्यकार्येण इवर्णस्य समत्वात्
गुण एकारः हृदिरेकारः । उकारस्य गुण
ओकारः हृदिरेकारः । ननु ए ऐ ओ औ
चतुर्णां स्वभावात् कण्ठजातानामपि ताल-
व्योष्ठकार्यकारित्वं कथमिति चेन्न यतः कुन्त्या
प्रसूतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधेयत्वं
संगच्छते । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“मातृकायां स्वरः प्रोक्ताः स्वरः घोड्श-
सङ्गया ।

तेषां ह्रावन्तिमौ त्याज्यौ चत्वारश्च नपुंसकाः ॥
शेषा दश स्वरास्तेषु स्यादंकोको द्विके द्विके ।
ज्ञेया चतोऽस्वराद्याय ऋत्विः पञ्च स्वरोदये ॥
स्वरा हि मातृकोच्चारं मातृव्याप्तं जगन्नयम् ।
तस्मात् स्वरोद्भवं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
अकारादिस्वराः पञ्च ब्रह्माद्याः पञ्चदेवताः ।
निहृत्ताद्याः कलाः पञ्च इच्छायां शक्तिपञ्चकम् ॥
मयाद्यायक्रमेणाद्य धरायां भूतपञ्चकम् ।
गन्धाद्या विषयास्तं च कामवाणा इतोरिताः ।
पिण्डं पदं तथा रूपं रूपातोतं निरञ्जनम् ।
स्वरभेदे स्थितं ज्ञानं ज्ञायते गुरुतः सदा ॥
अकारादिस्वराः पञ्च तेषामष्टौ भिदास्वनूः ।
मात्रावर्णो यद्वो जीवो राशिर्भे पिण्डयोगवो ॥
प्रसुप्तो भाषते येन येनागच्छति शब्दितः ।
तत्र नाञ्जराद्यवर्णं या मावा मात्रास्वरः स हि ॥”
इति मात्रास्वरचक्रम् ॥ * ॥

“कादिहान्तान् लिखेद्वर्णान् स्वराधो ङ-ज-
योऽभितान् ।

तिथ्यक् पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चविंशत् प्रकीर्तके ॥
नरनामादिमौ वर्णौ यस्मात् स्वरादधः स्थितः ।

स्वरः

स स्वरस्तस्य वर्णस्य वर्णस्वर इहोच्यते ।
 स प्रोक्ता ङ-अ-या वर्णा नामादौ सन्ति ते न
 हि ।
 चेद्वन्ति तदा ज्ञेया ग-ज-डास्ते यथाक्रमम् ॥
 यदि नास्ति भवेदर्थः संयुक्ताक्षरलक्षणः ।
 यादृक्स्वादिमां वर्ण इत्युक्तं ब्रह्मयामले ॥”
 इति वर्णस्वरचक्रम् ॥*॥
 अक्षरे भेषसिंहानिः कन्यायुग्मककर्कटाः ।
 उक्षरे च धनुर्मीनौ एक्षरे च तुलाहृषी ॥
 मोक्षरे मृगकुम्भी च राशिसम्बन्धहस्तराः ।
 स्वराधः स्थापयेत् खेटं राशेर्गो यस्य नायकः ॥
 भेषवृत्तिकयाभीमः शुक्रा वृषतुलाभृतोः ।
 बुधः कन्यामिथुनयोः कर्कटस्य च चन्द्रमाः ॥
 श्यामो नधनुर्गोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
 सिंहास्याधिपतिः सूर्यः कथिता गणकात्तमैः ॥”
 इति ग्रहस्वरचक्रम् ॥*॥
 “योऽङ्गशास्त्रोऽवर्गः स्यात् कार्दवर्गास्तु पञ्चकाः ।
 चतुर्वर्णी यो वर्गो मङ्गल वर्गेषु कीर्तितः ॥
 नास्ती वर्णाः स्वरा ग्राह्या वर्गाणां वर्णमन्थया ।
 पिण्डिताः पञ्चभिर्भक्ताः शेषं जीवस्वरं विदुः ॥”
 इति जीवस्वरचक्रम् ॥*॥
 “भेषवृषावकारे च मिथुनाद्याः षडङ्गकाः ।
 मिथुनांशास्त्रयस्यैव इकारे सिंहाकर्कटौ ।
 कन्या तुला उकारे च हस्तिकस्य त्रयाऽङ्गकाः ।
 एकारे वृष्टिकस्यान्याः कार्मुकः षड्मृगा-
 दिमाः ॥
 अंशास्त्रयो मृगास्यान्याः कुम्भमीनौ तथा
 स्वरे ।
 एवं राशिस्वरः प्रोक्तो नवाङ्गप्रक्रमोदयः ॥”
 इति राशिस्वरचक्रम् ॥*॥
 “अकारे सप्त ऋक्षाणि रवत्यादिक्रमण च ।
 पञ्च पञ्च इकारादाववमृतस्वरोदयः ॥”
 इति नक्षत्रस्वरचक्रम् ॥*॥
 “मात्रा वर्णस्वरात् सङ्ग्रा सङ्ग्रा जीवस्वरा-
 तथा ।
 पिण्डीकृते स्वरैः शेषः पिण्डस्वर इहोच्यते ॥”
 इति पिण्डस्वरचक्रम् ॥*॥
 “मात्रादिवर्णभेदेन स्वरानुत्पाद्य नामतः ।
 योगे शरद्वृत्ते तत्र शेषो योगस्वरौ मतः ॥”
 इति योगस्वरचक्रम् ॥*॥
 “प्रोक्ता नैसर्गिकाष्टौ मात्राया नामजाः
 स्वरा ॥”*॥
 मात्रादिस्वरचक्रवलेन कर्तव्यकर्माणि यथा—
 “साधनं मन्त्रयन्त्रस्य यन्त्रयोगश्च सर्वदा ।
 अधीतुं स्थानं कर्माणि मात्रास्वरवले कुतः ॥*॥
 वर्णस्वरवले सर्वं कर्तव्यं शुभाशुभम् ।
 सिद्धिदः सर्वकार्येषु युद्धकाले विशेषतः ॥*॥
 मारणं मोहनं स्तम्भं विह्वेषोच्चाटनं वधम् ।
 विवादं विषहं घातं कुर्व्यादृग्द्विस्वरोदये ॥*॥
 यानपानादिकं सर्वं वज्राक्षहारभूषणम् ।
 विस्मयार्थं विवाहश्च कर्त्तव्यं जीवस्वरोदये ॥”*॥
 प्रासादारारुह्यर्माणि देवतास्वापनानि च ।

स्वरः

राजाभिषेचनं दीक्षा कर्त्तव्यं राशिके स्वरैः ॥*॥
 शान्तिकं पौष्टिकञ्चैव प्रवेशो वीजवापनम् ।
 स्त्रीविवाहस्तथा यात्रा कर्त्तव्या भस्वरोदये ॥*॥
 शत्रूणां देशभङ्गश्च कौटयुद्धश्च वेष्टनम् ।
 सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्रो कर्त्तव्यः पिण्डकादये ॥*॥
 योगेन साधयेद् योगं देहस्थं ज्ञानसम्भवम् ।
 आणवं शाश्वतञ्चैव शास्त्रेयश्च तृतीयकम् ॥*॥
 तिथिवारौ च नक्षत्रं पृथक् पृथक् प्रभाषि-
 तम् ।
 यत् तदेकत्र सम्मिश्रं कुर्याद्वर्णस्वरोदये ।
 यस्य नामादिको वर्णस्तिथिवारचञ्जं मृतम् ।
 तद्दिनं वज्रयन्त्रस्य ज्ञानिमृत्युकरं यतः ॥
 अनेन स्वरयोगेन शत्रूणां मारणादिकम् ।
 मन्त्रयन्त्रक्रियां मोहं साधयेन्नहि नुधः ॥”
 इत्यादि नरपतिजयचर्यास्वरोदयधृतब्रह्मयाम-
 लम् ॥*॥ नामावायुः । इति मेदिनी ॥ तत्र
 अजपाजप्रमाणं यथा—
 “हंस हंसति यन्मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
 गतैः षड्भिर्युक्तानि महासाख्येकविंशतिः ॥
 अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षसाधनम् ।
 अस्याः सङ्कल्पमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 इति महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि उत्तर-
 गीता ॥*॥ अपि च ।
 “इडा च पिण्डला चैव नासिकाहारगामिनी ।
 आमूलान्मुह्यद्वारान्तं सुषुम्ना मध्यगामिनी ॥
 वहल्युद्धमस्त्रेनैव प्राणवायश्च सर्वदा ।
 पानं करोत्यपानश्च अधावक्रोणं चैव हि ॥
 शक्तिरूपः स्थितश्चन्द्रो वामनामाप्रवाहकः ।
 शिवरूपधरः सूर्यो दक्षनामापुटे तथा ॥
 इकारे निःसरहायुः सकारश्च प्रवेशने ।
 अजपानामगायत्री जीवो जपत्वहर्निशम् ॥*॥
 मुक्तिमोषान्दप्युक्तम् ।
 षट्शतानि दिवाराशौ महासाख्येकविंशतिः ।
 एतत्सङ्गं महामन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ॥
 ब्राह्मणं मूर्ध्नि योगीन्द्रो जपमेवं समर्पयेत् ।
 समर्पणक्रमश्चैव उच्यते गुरुतस्ततः ॥
 मूलाधारे गणेशाय षट्शतं समर्पयेत् ।
 तत्रैव ब्रह्मणे नित्यं षट्महस्रं निवेदयेत् ॥
 स्वाधित्तने च हरये षट्सहस्रं निवेदयेत् ।
 षट्सहस्रं मणिपुरे हराय च समर्पयेत् ॥
 जीवात्मने सहस्रं तत्रैव परिकल्पयेत् ।
 परमात्मने सहस्रं अनाहते निवेदयेत् ॥
 सहस्रं परमेश्वरे सहस्रं समर्पयेत् ।
 एवं समर्पयेद्यस्तु पापैः पुण्यैर्न लिप्यते ॥”
 इति शोषपूर्णानन्दविरचितश्रीतत्त्वचिन्तामणी
 तत्त्वसारपरिच्छेदे षट्चक्रकथनम् ॥*॥ अन्यत्
 स्वरोदयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥*॥
 अथ पक्षिस्वरज्ञानम् ।
 “पीतकीरतविचारमिदानीं
 कूर्महं यमभिगम्य मनुष्यः ।
 भाविकर्माफलपाकपरीक्षाः
 स्वात्मानो भवति योगिसङ्गः ॥

स्वरः

नाभदक्षिणि चिरोति निनादः
 शूकि शूलि निनदोऽपि तथैव ।
 कुचि कुचि निनदोऽपि जलार्थे
 व्याहृतः कूचि कूचि स्वरयुक्तैः ॥
 कौरु कौरु इति यो मधुरोऽसौ
 कामतस्तु निनदाः खलितारुणाः ।
 स्याद्गयाय नियमेन च ची चि-
 निस्वनो ह्यसुकुनाद इहार्थः ॥
 कष्टदक्षिणि चिरोति विराव-
 यो कुचो कुचि चान्या विरावौ ।
 एवमोदशफला दश नादाः
 प्रस्फुटा निगदिता भगवत्या ॥
 प्रत्येकमाख्यातफलं नराणां
 यस्मिन् दशानां शकुनस्वरानाम् ।
 जानात्यवश्यं पुरुषो विशेषं
 प्रयोजनं भावि स वेत्त्यशेषम् ॥*॥
 धामो निनादः फलदः प्रवासे
 स्याद्विजिणऽनर्थफलातिर्हृतः ।
 पृष्ठास्थितानां फलकश्च पृष्ठे
 निषेधकारो पुनरग्रभागे ॥
 युद्धप्रवेशेऽथ गृहप्रवेशे
 श्रेयः प्रदद्यान्निनदोऽपसव्यः ।
 वामः पुनः पाण्डवयुद्धवत्या
 भवत्यभीष्टप्रतिकूलवर्त्ता ॥*॥
 पार्थिवश्चिलिचलिस्वर उक्तः
 शूलि शूलिरिति यः स तथैव ।
 कूचि कूचि कुचि कुचोति च शब्दौ
 हाविमौ निगदिता पुनराप्यौ ॥
 कौरु कौरुरिति तैजसमङ्ग-
 स्तैजसाय निनदाः खलितारुणाः ।
 मारुतावपि चिलिस्वनवौचि-
 निस्वनौ निगदिता सुनिमज्ज्यैः ॥
 अम्बरश्चिरि चिरोति निनाद-
 यो कुचो कुचि तादृश एव ।
 पञ्च चैव निनदा दश नादा
 भूतपञ्चकनिवासभवेन ॥
 क्रमादसौ पार्थिवनादपूर्व्याः
 पञ्चापि शब्दाः शकुनैकदेव्याः ।
 भवन्ति चैतन्नित्यं भवन्ति
 फलानि पूर्णान्यविरण पुंसाम् ॥
 क्रमेण पृथ्वीजलपावकानां
 भवन्ति शब्दा यदि कृष्णिकायाः ।
 मनोरथेभ्योऽभ्यधिकानि तूर्णं
 तदा फलानि ध्रुवमुदहन्ति ॥
 अनन्तरं पार्थिवनादतश्चेद्-
 वज्रस्वरस्तत्फलमज्ञतं स्यात् ।
 वायव्यशब्दौ यदि नाभसौ वा
 भूत्वा फलं नश्यति तत् समस्तम् ॥
 शान्तौ निनादौ पृथिवीजलाख्यौ
 दौसौ समोराब्धरनामधेयौ ।
 तेजःप्रधानौ विजयाबलज्यौ
 भवेत् समं येन फलेन तादृक् ॥

स्वरभे

इमेषु कार्येषु भाय शान्ती
दीप्तो भयादो भयनाशनाय ।
विपश्ये हावपि न प्रशस्ता-
वस्ति त्वनास्ति त्वफलो यतस्तौ ॥”

इति वमन्तराजशाकुने स्वरप्रकरणम् ॥
स्वरपत्तनं, स्त्री, (स्वराणां वदनादीनां पत्तन-
मात्रयज्ञानम् ।) सामवेदः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

स्वरभङ्गः, पुं, (स्वरस्य भङ्गो यस्मात् ।) गज-
रोगविशेषः । यस्य विवरणं स्वरभेदग्रन्थे
द्रष्टव्यम् ॥

स्वरभङ्गो, [न] पुं, (स्वरस्य भङ्गोऽस्यास्तीति ।
इति ।) पञ्चविशेषः । यथा,—

“स्वरभङ्गी नवो दृक्चुविदृगकुनभेदकाः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वरभेदः, पुं, (स्वरस्य भेदो यस्मात् ।) स्वरभङ्ग-
रोगः । यथा । अथ स्वरभेदाधिकारः । तत्र
स्वरभेदस्य निदानमभ्यासिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“तत्पुत्रभाषणविषाध्यनाभिघातैः

सन्दूषणैः प्रकृपिताः पयनादयस्तु ।

आतःसु ते स्वरवहेषु मताः प्रतिष्ठां

हन्तुः स्वरं भवति चापि हि वद्विधः सः ॥”

अध्ययनमुद्धेदंटादिपाठः । अभिघातः कण्ठादि-
देये लगुडादिभिः । पतैरत्युच्चभाषणादिभि-
चतुर्भिः सन्दूषणैरन्यैरपि । निजदेष्टुं तुभिः ।
आतःसु सत्यताकषु चतुर्षु । प्रतिष्ठाम् स्थितिम् ।
हन्तुः स्वरमिति लक्षणम् । स्वरभेदः वद्विधः ।
वातपित्तकफमन्निपातस्यभेदोभवेभेदः ॥१॥ तत्र
वातिकस्वरभेदिनो लक्षणमाह ।

“वातेन लक्षणयनाननमूत्रवर्षा

भिन्नं शनैर्वदति गर्हभवत् स्वरश्च ॥१॥

पित्तेनाह ।

“पित्तेन पीतजयनाननमूत्रवर्षा

ब्रूयादलेन स च दाहमभ्यन्तरेन ॥”

गलदाहोऽत्र वचनसमय एव बोद्धव्यः ॥२॥

कफेनाह ।

“ब्रूयात् कफेन सततं कफवदकण्ठः ।

स्वरं शनैर्वदति चापि दिवाविशेषात् ॥”

दिवा सूर्यरश्मिभिः कफस्यास्योभावात् ॥३॥

वज्रिपातेनाह ।

“सर्वात्मनं भवति सर्वविकारसम्प-
त्तत्वाप्यमाध्यक्षयः स्वरभेदमाह ॥४॥

अथलमाह ।

“धृष्येत वाक्चयकते अयमाधुयाश्च

स्वादेषु चापि इतवाक् परिवर्जनीयः ॥”

वाक् धृष्येत मधुमेव निःसरति अयमाधुयात्
वागीव ॥५॥ भेदोभवमाह ।

“यन्तर्गणं स्वरमलक्ष्यपदं चिरेण

भेदोऽन्यथाहदति दिग्भगसुधातः ॥”

अन्तर्गणं गलमधो एव स्वरं वदति । दिग्भगः
भेदसा शेषेषावसितगणः । दधार्तः भेदसोप-
गार्तावरोधात् ॥६॥ अथाश्रमाह ।

स्वरभे

“ओषस्य वृक्षस्य क्रशस्य चापि

विराजितो यच्च सङ्गोपजातः ।

भेदस्मिन् सर्वसममवयव

स्वराभयो यो न स भिन्नेति ॥”

ओषस्य अयरागिणः । क्रशस्य सपुष्टस्य ॥१॥

अथ स्वरभेदस्य चिकित्सा ।

“वातादिजनितक्लासकासश्चा ये प्रकीर्तिताः ।

योगास्तानत्र युञ्जीत यथादीर्घं चिकित्सकः ॥

वाते सस्रवचं तेषां पित्ते मर्पिः समाचिकम् ।

कफे सञ्चारकटुकचौद्रः कवल इत्यते ॥

गले तातुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाशितः ।

तेन निष्कृष्यते श्रेया स्वरश्चाय प्रसीदति ॥

आद्ये कोष्ठां जलं पेयं भुक्ता दृढगुडौदनम् ।

नीरगन्धपानं पित्तोत्थे पिबेत् मर्पिरतन्द्रितः ।

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वमेवजम् ।

पिबेत्तत्रैव मतिमान् कफजे स्वरसंशये ॥

निदिग्धिका तुला ग्राह्या तदहं यत्किञ्चन तु ।

तदहं चित्रकस्यापि दग्धमूलञ्च तत्समम् ॥

जलदोणहये काथं गृह्णीयादादकं ततः ।

पूते पिबेत्तदहं पुराणस्य गुडस्य च ॥

सर्वमेकत्र कृत्वा तु लेहयत् माधु साधयेत् ।

अष्टौ पलानि पिप्पल्यास्त्रिज्जातकपलं तथा ॥

मरिचस्य पलं चैकं सर्वमेकत्र वर्णितम् ।

मधुनः कुडवं दत्त्वा तदश्लेषादयथानलम् ॥

निदिग्धिकावलेहोऽयं भिषग्भिर्मनिर्भर्यतः ।

स्वरभेदहरो मुख्यः प्रतिश्यायहरस्तथा ॥

काशक्लासानिमात्यादीन् गुल्ममज्जगलामयान् ।

पानाहं मूत्रकृच्छ्रानि हन्यादप्यन्यर्थादानि ॥

च ॥”

इति निदिग्धिकावलेहः ॥१॥

“भृगनाभिः सुख्खोलानवज्जकुसुमान्वितैः ।

त्वक्चोरी चेति खेहोऽयं मर्पिर्मधुमसायुतः ॥

ब्राह्मी वचाभया वासा पिप्पली मधुसंयुता ।

अस्य प्रयोमात् सप्ताहात् किञ्चरैः सह

गायति ॥”

इति स्वरभेदाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥२॥

अन्यथा ।

“विभीतकस्य वे चूर्णे पिप्पलीमैश्वरस्य च ।

पीतं सकाञ्चकं हन्ति स्वरभेदं महेश्वर ॥”

इति गारुडः । १८४ । २८ ॥

(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“भृङ्गराजासृतावर्जो वासकदग्धमूलकासमर्ह-

रभैः ।

सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्धं स्वरभेदकासजिह्व-

भुजा ॥”

इति भृङ्गराजासृतावर्जम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणि संघे स्वरभेदाधिकारः ॥

तथाच पद्यापथनियमो यथा,—

“खेदो वस्तिर्धूमपानं विरेकः कवसप्रहः ।

नखं भाले सिरावेधो यवा लोहितशालयः ॥

इमाटवीताम्रपूकैकिमांसरसाः सुरा ।

नोक्कश्चकः काकमाची जीवन्ती नाकमूलकम् ॥

स्वरा

दाद्या पद्या मातुलुङ्गं नग्नं सवचार्दकम् ।

ताम्बूलं मरिचं सर्पिः पद्यानि स्वरभेदिनाम् ॥”

अपद्यानि यथा,—

“पामं कपित्थं वकुलं शालुकं लम्बवानि च ।

तिन्दूतानि कषायाणि यमिं सप्तं प्रजल्पनम् ॥

अनुपानञ्च यत्नेन स्वरभेदो विवर्जयेत् ॥”

इति वैद्यकपद्यापथविधिः ॥

स्वरमण्डलिका, स्त्री, (स्वराणां मण्डलमण्डलेति ।

स्वरमण्डल + ठन् ।) वीणाविशेषः । इति

शब्दरत्नावली । कश्चित् पुस्तके सुरमण्डलिका

इति पाठः ॥

स्वरमासिका, स्त्री, (स्वरैर्मसतीति । मस + ण्युल् ।

टापि पत इत्वम् ।) वंशो । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वरमः, पुं, (स्वरस्य रमः । स्व भासोयो रमो वा ।)

शिलापिष्टकस्तः । यथा,—

“स्त्रो रसः स्वरसः प्राक्तः कल्को दृग्दि

पेषितः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥३॥

कषायविशेषः । यथा,—

“सद्यः चुष्मादादृष्ट्याहस्यन्नादिपोडनात् ।

यो रसस्त्वभिनिर्याति स्वरसः सः प्रकीर्तितः ॥”

इति वैद्यकम् ॥

अन्यथा ।

“पिष्टः कल्को विनीयश्च स्वरसः पीडितो रसः ।

काथः कषायो निर्यहो निर्याभो वेष्टकस्तथा ॥”

इति रत्नमाला ॥

(“यन्मप्रपीडनाद्व्याघ्रमः स्वरस उच्यते ॥”

इति चरक सूत्रस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥

“शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरमानाममश्ववे ।

वारिष्ण्यगुणं साध्यं पाह्यं पादावश्रयितम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणि संघे स्वरभेदाधिकारः ॥

स्वरा, स्त्री, ब्रह्मणो ज्येष्ठपत्नी । गायत्रीसपत्नी ।

यथा,—

“वासुपय्यान्तरे पूर्वं मनोर्देवः पितामहः ।

सद्माद्विस्मिन्तरे रम्यं यजनायोसतोऽभवत् ॥

स कृत्वा यज्ञमभ्यागन् सर्वदेवगणैर्वृतः ।

युक्तो हरिहराभ्यां हि तद्भिरेः शिखरं ययी ॥

सुधादयो सुनिगणा मुहूर्तं ब्रह्मदेवते ।

तस्य दीक्षाविधानाय समानं चक्रुराहताः ॥

अथ ज्येष्ठा स्वरा पत्नीमाह्वायश्चक्रुरीश्वराः ।

सा शनैराययो तावत् भृगुविष्णुमुवाच ॥१॥

भृगुवाच ।

विष्णो स्वरा त्वयाहता साप्यायाति नहि

स्वरम् ।

मुहूर्तार्तिकमे चेव कार्यो दीक्षाविधिः कथम् ॥

विष्णुवाच ।

नायाति चेत् स्वरा शीघ्रं गायत्राव विधी-

यताम् ।

एवापि न भवेदस्य भार्यो किं पुण्यकर्माणि ॥

नारद उवाच ।

एवमेव हि बहोऽपि विष्णुवाक्यममन्यत ।

तच्छ्रुत्वा स भृगुर्वाक्यं गायत्रीं ब्रह्मचर्यादा ॥

स्वरः

स स्वरस्तस्य वर्षस्य वर्षस्वर इहोच्यते ।
 स प्रोक्ता ङ-ज-या वर्षा नामादौ सन्ति ते न हि ।
 चेन्नवन्ति तदा ज्ञेया ग-ज-ङास्ते यथाक्रमम् ॥
 यदि नास्ति भवेद्वर्णः संयुक्ताक्षरमक्षणः ।
 याज्ञस्तस्यादिमा वर्ष इत्युक्तं ब्रह्मयामले ॥”
 इति वर्णस्वरचक्रम् ॥३॥
 एखरे मेघसिंहानिः कन्यायुग्मककर्कटाः ।
 उखरे च धनुर्धर्मा एखरे च तुलातृषी ॥
 मोखरे मृगकुक्षी च राशिसम्प्रसृजखराः ।
 खराधः स्थापयेत् खेटं राशिर्यो यस्य नायकः ॥
 मेघवृषिकयाभीमः मृगा नृपतुलाभृतोः ।
 वृधः कन्यामिश्रुनयोः कर्कटस्य च चन्द्रमाः ॥
 स्थास्यो नधनुर्धर्जाविः शनिमंकरकुम्भयोः ।
 विहास्वाधिपतिः सूर्यः कथिता गणक्रातमैः ॥”
 इति ग्रहस्वरचक्रम् ॥३॥
 “घोडशास्त्रोऽवर्गः स्यात् काटिवर्गास्तु पञ्चकाः ।
 चतुरर्णी यो वर्गा मङ्गला वर्गेषु कात्तिताः ॥
 नास्ती वर्णाः स्वरा ग्राह्या वर्गाणां वर्णमख्यया ।
 पिण्डिताः पञ्चभिर्मङ्गलाः शेषं जीवस्वरं विदुः ॥”
 इति जीवस्वरचक्रम् ॥ ३ ॥
 “मेघवृषावकारे च मिथुनाद्याः षडङ्गकाः ।
 मिथुनां ग्राह्ययथैव इकारं सिंहककर्कटौ ।
 कन्या तुला उकारे च वृषिकस्य तयाऽङ्गकाः ।
 एकारे वृष्टिकस्याख्याः कार्मुकः धड्मृगा-
 टिमाः ॥
 अंशास्त्रयो मृगास्याख्याः कुम्भमीनौ तथा
 स्वरे ।
 एवं राशिस्वरः प्रोक्ता नवांशप्रक्रमोदयः ॥”
 इति राशिस्वरचक्रम् ॥३॥
 “अकारे सप्त ऋक्षाणि रवत्यादिक्रमेण च ।
 पञ्च पञ्च इकारादाविवमृजस्वरोदयः ॥”
 इति नक्षत्रस्वरचक्रम् ॥३॥
 “मात्रा वर्षस्वरात् सङ्ग्रा सङ्ग्रा जीवस्वरा-
 त्तथा ।
 पिण्डीकृते स्वरैः शेषः पिण्डस्वर इहोच्यते ॥”
 इति पिण्डस्वरचक्रम् ॥३॥
 “मात्रादिवर्णभेदेन स्वरास्तुत्याय नामतः ।
 योगे शरद्वते तत्र शेषो योगस्वरो मतः ॥”
 इति यागस्वरचक्रम् ॥
 “प्रोक्ता नैसर्गिकाष्टौ साक्षात्ता नामजाः
 स्वरा ॥” ॥३॥
 मात्रादिस्वरचक्रबलेन कर्त्तव्यकर्माणि यथा—
 “साधनं मन्त्रयन्त्रस्य यन्त्रयोगश्च सर्वदा ।
 अधोमुखानि कर्माणि मात्रास्वरबले कुत्र ॥३॥
 वर्षस्वरबले सर्वं कर्त्तव्यं शुभाशुभम् ।
 सिद्धिदः सर्वकार्येषु युक्तकाले विशेषतः ॥३॥
 मारुचं मोहनं स्तब्धं विद्वेषाघाटनं वशम् ।
 विवाहं विषहं घातं कुर्वाद्युहस्वरोदये ॥३॥
 यागपानादिकं सर्वं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
 विद्यारम्भं विवाहश्च कर्त्वा जीवस्वरोदये ॥” ॥३॥
 प्रासादारामर्चनार्चि देवतास्थापनानि च ।

स्वरः

राजाभिषेचनं दीक्षा कर्त्तव्यं राशिके स्वरे ॥” ॥
 शान्तिकं पाष्टिकश्चैव प्रवेशो बीजवापनम् ।
 स्त्रीविवाहस्तथा यात्रा कर्त्तव्या भस्वरोदये ॥३॥
 शत्रूणां देशभङ्गश्च कौटयुहश्च वृष्टनम् ।
 सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्री कर्त्तव्यः पिण्डकादये ॥३॥
 योगेन साधयेद् योगं देहस्थं ज्ञानसम्भवम् ।
 भाणवं शाश्वतश्चैव शाश्वतयश्च द्यौतयकम् ॥ ३ ॥
 तिथिवारो च नक्षत्रं पृथक् पृथक् प्रभाषि-
 तम् ।
 यत् तदेकत्र सम्मिश्रं कुर्याद्वर्णस्वरोदये ।
 यस्य नामादिको वर्णस्तिथिवारचञ्जं मृतम् ।
 तद्दिनं वज्रयेत्तस्य ज्ञानिमृत्युकरं यतः ॥
 अनेन स्वरयागेन शत्रूणां मारणादिकम् ।
 मन्त्रयन्त्रक्रियां मोहं साधयेन्नहि नृधः ॥”
 इत्यादि नरपतिजयचर्यास्वरोदयेष्टब्रह्मयाम-
 लम् ॥३॥ नासावायुः । इति मेदिनी ॥ तत्र
 अजपाजपमाणं यथा,—
 “हं हंमेति यन्मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
 शतैः षड्भिश्च युक्तानि महसाख्येकविंशतिः ॥
 अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षसाधनम् ।
 अस्याः सङ्कल्पमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 इति महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि उत्तर-
 गीता ॥ ३ ॥ अथ च ।
 “इडा च पिण्डला चैव नामिकाहारगामिनी ।
 आम्बुलाङ्गुलद्वारात्तं सुषुम्ना मध्यगामिनी ॥
 वहल्यङ्गुलमुत्तेनैव प्राणवायुश्च सर्वदा ।
 पानं करोत्यपानश्च अधोवक्त्रेण चैव हि ॥
 शक्तिरूपः स्थितश्चन्द्रो वामनामाप्रवाहकः ।
 शिवरूपधरः सूर्यो दक्षिणामापुटे तथा ॥
 इकारं निःसरेहायुः सकारश्च प्रवेशनं ।
 अजपानामगायत्री जीवो जपत्वहर्निशम् ॥३॥
 मुक्तिमोघानिऽप्युक्तम् ।
 षट्शतानि दिवारात्रौ महसाख्येकविंशतिः ।
 एतत्सङ्ख्यां मन्त्रामन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ॥
 ब्राह्मणं मूर्च्छं योगीन्द्रो जपमेवं समर्पयेत् ।
 समर्पणक्रमश्चैव उच्यते गुरुतस्ततः ॥
 मूलाधारे गणशाय षट्शतश्च समर्पयेत् ।
 ततैव ब्रह्मणि नित्यं षट्सहस्रं निवेदयेत् ॥
 स्वाधिष्ठाने च हरये षट्सहस्रं निवेदयेत् ।
 षट्सहस्रं मणिपुरे हाराय च समर्पयेत् ॥
 जीवात्मने सहस्रं तत्रैव परिकल्पयेत् ।
 परमात्मने सहस्रं भनाहते निवेदयेत् ॥
 सहस्रं परमशिवे सहस्रं समर्पयेत् ।
 एवं समर्पयेद्यस्तु पापैः पुण्यैर्न लिप्यते ॥”
 इति श्रोपूर्णानन्दविरचितश्रीतत्त्वचिन्तामणी
 तत्त्वसारपरिच्छेदे षट्चक्रकथनम् ॥३॥ अन्यत्
 स्वरोदयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥
 अथ पलिस्वरज्ञानम् ।
 “पोतकीरतविचारमिदानीं
 कूर्मैश्च यमधिगम्य मनुष्यः ।
 भाविकर्माफलपाकपरीक्षाः
 स्तुतमो भवति योगिचक्षुः ॥

स्वरः

आभदक्षिणि चिह्नोति निनादः
 शूलि शूलि निनदोऽपि तथैव ।
 कुचि कुचि निनदोऽपि जलाद्यै
 व्याहतः कूचि कूचि स्वरयुक्तैः ॥
 कौर कौर इति यो मधुरोऽसौ
 कामतस्तु निनदाः स्खलिताख्याः ।
 स्याद्वयाय नियमेन च चो चि-
 निस्वनो ह्यसुकुनाद इहार्थः ॥
 कष्टदक्षिणि चिह्नोति विराव-
 यो कुचो कुरिति चान्यविरावौ ।
 एवमोदशफला दश नादाः
 प्रस्फुटा निगदिता भगवत्या ॥
 प्रत्येकमाख्यातफलं नराणां
 यस्मिन् दशानां शकुनस्वराणाम् ।
 जानात्यवश्यं पुरुषो विशेषं
 प्रयोजनं भावि स वेत्त्यशेषम् ॥३॥
 वामो निनादः फलदः प्रवासे
 स्याद्विष्णोऽर्थफलामिहेतुः ।
 पृष्ठास्थितानां फलकृष्ण पृष्ठे
 निषेधकारी पुनरग्रभागे ॥
 युद्धप्रवेशेऽथ गृहप्रवेशे
 अयः प्रदद्यान्निनदोऽपसव्यः ।
 वामः पुनः पाण्डवयुद्धवत्या
 भवत्यभीष्टप्रतिकूलवर्त्ता ॥ ३ ॥
 पार्थिवश्चिलिचालिस्वर उक्तः
 शूलि शूलिरिति यः स तथैव ।
 कूचि कूचि कुचि कुचाति च शब्दौ
 हाविमौ निगदिता पुनराप्यौ ॥
 कौर कौरिति तैजसमंज्ञ-
 स्तेजसाश्च निनदाः स्खलिताख्याः ।
 मारुतावपि चालिस्वनवोचि-
 निस्वनौ निगदिता मुनिमुख्यैः ॥
 अस्वरश्चिरं चिह्नोति निनाद-
 यो कुचो कुरिति तादृश एव ।
 पञ्च चैव निनदा दश नादा
 भूतपञ्चकनिवासभवेन ॥
 क्रमादसौ पार्थिवनादपुर्व्वः
 पञ्चापि शब्दाः शकुनैकदेव्याः ।
 भवन्ति चैतन्नियतं भवन्ति
 फलानि पूर्णान्यचिरेण पुंसाम् ॥
 क्रमेण पृथ्वोजलपावकानां
 भवन्ति शब्दा यदि कृष्णिकायाः ।
 मनोरथेभ्योऽभ्यधिकानि तूर्णं
 तदा फलानि ध्रुवमुदहन्ति ॥
 अनन्तरं पार्थिवनादतथेद-
 वज्रस्वरस्तत्फलमज्ञतं स्यात् ।
 वायव्यशब्दौ यदि बाभसौ वा
 भूत्वा फलं नश्यति तत् समस्तम् ॥
 शास्त्रो निनादौ पृथिवोजलाख्यौ
 दौमौ समोरास्वरनामधेयौ ।
 तेजःप्रधानो विजयावलम्ब्यो
 भवेत् समं येन फलेन तादृक् ॥

स्वरभे

इमेव कार्येभ्यः भाय शाली
दौतो भयादौ भयनायनाय ।
विपर्यये हावपि न प्रशस्ता-
वस्तित्वनास्तित्वफलो यतस्तौ ॥”

इति वमन्तराजशकुने स्वरप्रकरणम् ॥
स्वरपत्तनं, स्त्री, (स्वराणां वङ्गादीनां पत्तन-
मात्रयज्ञानम् ।) सामवेदः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

स्वरभङ्गः, पुं, (स्वरस्य भङ्गो यस्मात् ।) गण-
योगविशेषः । यस्य विवरणं स्वरभेदशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

स्वरभङ्गो, [न] पुं, (स्वरस्य भङ्गोऽस्यास्तीति ।
इति ।) पञ्चविशेषः । यथा,—

“स्वरभङ्गो नवो दृक्चुविशङ्कनभेदकाः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वरभेदः, पुं, (स्वरस्य भेदो यस्मात् ।) स्वरभङ्ग-
योगः । यथा । यत्र स्वरभेदाधिकारः । तत्र
स्वरभेदस्य निदानमस्यापि पूर्वकं लक्षणमाह ।

“अनुचभाषणविषाध्यनाभिघातैः
सन्दूषणैः प्रकृतिनाः पवनादयस्तु ।
ज्ञातः सु ते स्ववहेषु नताः पतिष्ठां
हन्तुः स्वरं भवति चापि हि वङ्गविधः सः ॥”
अध्ययनमुद्देश्यं तादिघातः । अभिघातः कण्ठादि-
देशे लगुडादिभिः । एतैरनुचभाषणादिभि-
श्चतुर्भिः संदूषणैरन्येरेपि । निजेदं दृष्टेति ।
ज्ञातः सु सुश्रुतास्तु चतुर्षु । प्रतिष्ठाम् स्थितिम् ।
हन्तुः स्वरमिति लक्षणम् । स्वरभेदः वङ्गविधः ।
वातपित्तकफमविपातस्य भेदो भवभेदेः ॥१॥ तत्र
वातिकस्वरभेदिनो लक्षणमाह ।

“वातेन कण्ठनयनाननमूत्रवर्षा
भिक्षं शनैर्वदति गर्हभवत् स्वरश्च ॥१॥
पित्तेनाह ।

“पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्षा
ब्रूयाद्वलेन स च दाहममन्वितेन ॥”
गलदाहोऽत्र वचनसमय एव बोध्यः ॥२॥
कफेनाह ।

“ब्रूयात् कफेन सततं कफवङ्गकण्ठः ।
कण्ठं शनैर्वदति चापि दिवाविशेषात् ॥”
दिवा सूर्यरश्मिभिः कफस्याख्योभावात् ॥३॥
अविपातेनाह ।

“सर्वात्मकं भवति सर्वविकारसम्प-
त्तयाप्यमाध्यमस्यः स्वरभेदमाहः ॥४॥
अथजमाह ।

“अप्येत वाक्चयकृते चयमाप्नुयाच्च
स्वादेशु चापि इतवाक् परिवर्जनीयः ॥”
वाक् ध्रुव्येत मधुमेव निःसरति चयमाप्नुयात्
शरीरे ॥५॥ भेदो भवमाह ।

“अन्तर्गते स्वरमस्य पदं चिरेण
भेदोऽन्याददति दिग्भ्रमस्तुषार्तः ॥”
अन्तर्गते गलकण्ठे एव स्वरं वदति । दिग्भ्रमः
मिथ्या शेषावावसितगणः । द्रुषार्तः भेदसोप-
गार्तावरोधात् ॥६॥ असाध्यमाह ।

४००

स्वरभे

“शोचस्य हृदस्य क्रयस्य चापि
चिरादित्यतो यच्च सङ्गोपजातः ।
भेदक्षिणः सर्वसममङ्गवच्च

स्वराभयो यो न स निहिमेति ॥”
शोचस्य चयरागिणः । क्रयस्य अपुष्टस्य ॥१॥
अथ स्वरभेदस्य चिकित्सा ।

“वातादिजनितश्वासकासश्चा ये प्रकीर्तिताः ।
योगास्तानत्र युञ्जीत यथादीर्घं चिकित्सकः ।
वाते ससवचं तेनं पित्ते सर्पिः समाचिकम् ।
कफे सञ्चारकटुकचौद्रः कवल इत्यते ॥
गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चान्वितः ।
तेन निष्कृते श्रेष्ठा स्वरवाद्य प्रसीदति ॥
पायो कोष्णं जलं पेयं भुञ्जा दृढगुहोदरम् ।
श्रीरानुपानं पिप्पली पिवेत् सर्पिरतन्द्रितः ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विष्वमेवजम् ।
पिबेत्सुतेषु मतिमान् कफजे स्वरसंघे ॥
निदिग्धिका तुला याद्या तदर्धं यन्यकस्य तु ।
तदर्धं चित्रकस्यापि दशमूलस्य तत्समम् ॥
जलदोषहये ज्ञाथं गृह्णीयादादकं ततः ।
पूते पिबेत्तद्वन्तु पुराचस्य गुह्यस्य च ॥
सर्वमेकत्र कृत्वा तु लेहयत् माधु साधयेत् ।
अष्टौ पलानि पिप्पल्यास्त्रिजातकपलं तथा ॥
मरिचस्य पलं चैकं सर्वमेकत्र वर्णितम् ।
मधुनः कुडवं दत्त्वा तदश्रीयादयथानलम् ॥
निदिग्धिकावलेहोऽयं भिषगभिर्मैत्रिभिर्मैतः ।
स्वरभेदहरो मुख्यः प्रतिश्यायहरस्तथा ॥
काशश्लामाग्निमान्यादीन् गुल्ममेघगलामयान् ।
पानाहं मूत्रकृच्छ्रानि हन्त्यादयन्त्यर्वादानि ॥”

इति निदिग्धिकावलेहः ॥१॥
“सृगनाभिः सुसुखैरालवङ्गकुसुमान्वितैः ।
त्वक्कीरी चेति खेहोऽयं सर्पिर्मधुसमायुतः ॥
ब्राह्मी वचाभया वासा पिप्पली मधुसंयुता ।
अस्य प्रयोमात् सप्ताहात् किचरैः सह
गायति ॥”

इति स्वरभेदाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥१॥
अन्यथा ।
“विभीतकस्य वै चूर्णे पिप्पलीमैत्र्यवस्य च ।
पीतं सकाशिकं हन्ति स्वरभेदं महेश्वर ॥”
इति गारुडः । १८४ । २८ ॥

(तथास्य चिकित्सांतरं यथा,—
“भङ्गराजासुतावङ्गो वासकदशमूलकासमर्ह-
रदैः ।
सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्धं स्वरभेदकासजिह्वा-
धुना ॥”

इति भङ्गराजासुतं दृढम् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणि संघे स्वरभेदाधिकारे ॥
तथाच पथ्यापथ्यनियमो यथा,—
“खेदो वस्तिर्धूमपानं विरेकः कवलप्रहः ।
नखं भास्ते सिरावेधो यथा लोहितमालयः ॥
अंसाटवीताम्रपूकैकिमांसरसाः सुरा ।
मोक्षकः काकमाची जीवन्ती वासमूलकम् ॥

स्वरा

दाहा पथ्या मातृसुहं नश्यन् सवचार्दकम् ।
ताम्रं मरिचं सर्पिः पथ्यानि स्वरभेदिनाम् ॥”
अपथ्यानि यथा,—

“शामं कपित्थं वकुलं शालकं जम्बवानि च ।
तिन्दूकानि कषायाणि यस्मिं स्वरं प्रजस्यनम् ॥
अनुपानस्य यन्नेन स्वरभेदो विवर्जयेत् ॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥१॥
स्वरमण्डलिका, स्त्री, (स्वराणां मण्डलमस्यतेति ।
स्वरमण्डल + ठन् ।) वीणाविशेषः । इति
शब्दरत्नावली । अचित् पुस्तकं सुरमण्डलिका
इति पाठः ॥

स्वरमासिका, स्त्री, (स्वरैर्नसतीति । नस + ण्वल् ।
टाणि घत इत्यम् ।) वंशोः इति शब्दरत्नावली ॥
स्वरमः, पुं, (स्वस्य रसः । स्व भासोऽयौ रसो वा ।)
शिलापिष्टककः । यथा,—

“स्त्रो रसः स्वरसः प्राक्तः कल्पो दृग्दि
पेषितः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥२॥

कषायविशेषः । यथा,—
“सद्यः क्षुब्धाटादृष्ट्या हस्त्रयन्त्रादिपोडनात् ।
यो रसस्त्वभिनिर्गति स्वरसः सः प्रकीर्तितः ॥”
इति वैद्यकम् ॥

अन्यथा ।
“पिष्टः कल्पो विनीयस्य स्वरसः पीडितो रसः ।
ज्ञाथः कषायो नियुहो गिर्याभो वेष्टकस्याह ॥”
इति रत्नमाला ॥

(“यन्त्रप्रपीडनादभ्यासः स्वरस उच्यते ॥”
इति चरक सूत्रस्थाने चतुर्थोऽध्यायि ॥
“शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरमानामसम्भवे ।
वारिष्ण्यगुणं माध्वं पाद्यं पादावश्रितम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणि संघे स्वरभेदाधिकारे ॥)

स्वरा, स्त्री, ब्रह्मणो ज्येष्ठपत्नी । गायत्रीसपत्नी ।
यथा,—

“वास्तव्यान्तरं पूर्वं मनोर्देवः पितामहः ।
सद्वादिमिच्छरे रम्यं यजनायोद्यतोऽभवत् ॥
स कृत्वा यज्ञमश्वाराम् सर्वदेवगणैर्वृतः ।
युक्तो हरिहराभ्यां हि तद्विरेः शिखरं ययौ ॥
स्रग्वादयो सुनिगणा मुहूर्त्तं ब्रह्मदेवते ।
तस्य दीक्षाविधानाय समानं चक्रुराहताः ॥
अथ ज्येष्ठां स्वर्गं पत्नीमाह्वयाश्चक्रुरोस्वराः ।
सा शनैर्गाययौ तावत् भृगुस्त्रिभुवाच ॥१॥
भृगुववाच ।

विष्णो स्वरा त्वयाहता साध्यायाति नहि
स्वरम् ।
सुहृत्प्रातिक्रमे चैव कार्यो दीक्षाविधिः कथम् ॥
विष्णुववाच ।

नायाति चेत् स्वरा शीघ्रं गायत्रात्र विधी-
यताम् ।
एवापि न भवेदस्य भार्या किं पुण्यकर्मणि ॥
नारद उवाच ।

एवमेव हि ब्रह्मोऽपि विष्णुवाचममन्त्रतः ।
तच्छ्रुत्वा स भृगुर्वाक्यं गायत्रीं ब्रह्मचरदा ॥

स्वरु:

निर्विघ्न दक्षिणे भागे दीक्षाविधिमयाकरोत् ।
 सावहीक्षाविधिं तस्य विधेयकर्मनोश्चराः ।
 तावदध्याययो तत्र स्वरा यज्ञस्थले नृप ॥
 ततस्तां दीक्षितां दृष्ट्वा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
 सपत्नीर्षापरं क्रोधात् स्वरा वचनमब्रवीत् ॥
 स्वरोवाच ।

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाञ्च व्यतिक्रमः ।
 त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥
 मदासने कनिष्ठेयं भवद्भिः सन्निवेशिता ।
 तस्मात् सर्व्वे जङ्गीभूता नदीरूपा हि निश्चितम् ॥
 इयञ्च दक्षिणे भागे क्षुण्णविष्टा मदासने ।
 तस्मात्क्रोके सदादृश्या तनुरुपास्तु निम्नगा ॥

नारद उवाच ।

अतस्तत् श्रापमाकर्ण्य गायत्रीं कम्पिताधरा ।
 समुत्थायाश्रपहेवैर्विद्यमानापि तां स्वराम् ॥
 गायत्र्यवाच ।

तव भर्ता यथा ब्रह्मा ममाप्येष तथा खलु ।
 वृथा श्रपमि यस्मात्तां भव त्वमपि निम्नगा ॥
 इति पाञ्चोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये १५६
 अध्यायः ॥

स्वरांशः, पुं, (स्वरस्य अंशः ।) संगीते स्वरस्याहं
 पादं वा । इति केचित् ॥

स्वराट्, [ज्] पुं, (स्वन राजते इति । राज +
 "सत्सृष्टिषेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्तिप् ।)
 वेदस्य ऋन्दोविशेषः । यस्य प्रत्येकदिपादं
 षष्ठाक्षरः एकपादे दशाक्षरः । इति केचित् ॥
 (स्वतो भासमानं, चि । यथा, महाभारते ।
 १२ । ४३ । ११ ।

"सम्भाट् विराट् स्वराट् चैव सुरराजो
 भवोद्भवः ॥"
 ब्रह्मा । इति विष्णुपुराणटीकायां श्रीधरस्वामी ।
 १ । १२ । ५८ ॥

स्वरापगा, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य पापगा ।) स्वर्गङ्गा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

स्वरातुः, पुं, वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्वरितः, पुं, (स्वर + जातार्थ इतच् ।) स्वर-
 विशेषः । यथा,—

"उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितोऽसौ त्रयः स्वराः ॥"
 इति जटाधरः ॥

स्वरः संजातोऽत्रेति इतोऽस्य जाते इति इतः ।
 यदाहुः । उच्चैश्चरणादुदात्तः नीचैरनुदात्तः
 समाहारः स्वरितः । इति छान्दसत्वात् प्रचित-
 स्वरो नोक्तः । तदुक्तम् ।

"उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः ।
 चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः
 स्मृतः ॥"
 इति भरतः ॥

स्वरयुक्ते, द्वि ॥

स्वरः, [स्] पुं, वक्ष्यम् । इत्यमरटीकायां नील-
 कण्ठः ॥

स्वरः, पुं, (स्वर्यन्ते प्राचिनोऽनेनेति । सृष्ट्यन्तोप-
 तापयोः + "गुसृष्टिश्चिदपीति ।" उणा० १ ।

स्वरोद

११ । इति उः । म च नित् ।) वक्ष्यम् । इत्य-
 मरः । १ । १ । ५० ॥ यूपखण्डम् । (यथा,
 ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ७ ।

"शं नः स्वरूपां मितयो भवन्तु ॥")
 यज्ञः । शरः । इति मेदिनी ॥ सूर्यरश्मिः ।
 वृषिक्रमेदः । इति केचित् ॥

स्वरुचिः, चि, (स्वस्य रुचियस्य ।) स्वतन्त्रः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वस्य रुचिः ।) स्वेच्छायां,
 स्त्री । यथा,—

"स्वरूपा क्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया क्वचित् ।
 चांयते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथा ॥"
 इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥

स्वरूपं, क्ली, (स्वस्य रूपं यस्मात् ।) स्वभावः ।
 इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ निजरूपश्च ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ६६ । १३ ।

"म दृष्ट्वा विस्मितस्तस्यावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ॥")

स्वरूपः, द्वि, (स्वेनैव रूपं यस्य ।) पण्डितः ।
 मनोज्ञः । तयोः पर्यायः । प्राप्त्यरूपः २ अभि-
 रूपः ३ । इत्यमरः । ३ । ३ । १३१ ॥

स्वरणः, स्त्री, सूर्यपद्मीविशेषः । सा तु संज्ञा ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वरोदयः, पुं, (स्वराणामुदयो यत्र । स्वरश्चापक-
 प्रत्यविशेषः । यथा,—

सूत उवाच ।

"हरेः श्रुत्वा हरो गौरीं देहस्यं ज्ञानमब्रवीत् ।
 कुजा वज्री रविः पृथ्वी सौरिरापः प्रकीर्तितः ॥
 वायुसंस्थः स्थिता राधुर्दक्षश्चावभासकः ।
 गुरुः शुकस्तथा सौम्यसन्द्यैव चतुर्थकः ॥
 वामनाद्यान्तु मध्यस्थान् कारयेदाम्नस्तथा ।
 यदा चार इडायुक्तस्तदा कर्म समाचरेत् ॥

आनसेवां तथा ध्यानं बाणिज्यं राजदर्शनम् ।
 अन्यानि शुभकर्मणि कारयेत् प्रयत्नतः ॥

दधनाढीप्रवाहे तु शनिर्भूमिश्च सैद्धिकः ।
 इनयैव तथाप्येव पापानामुदयो भवेत् ॥

शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु स्वरोदयात् ।
 देहमध्ये स्थिता नाडी बहुरूपाः सुविस्तराः ॥

नाभेरधस्ताद् यः कन्दो अङ्गुरास्तत्र निगताः ।
 हामस्तमहस्त्राणि नाभिमध्ये ध्यवस्थिताः ॥

चक्रवच्च स्थितास्तास्तु सर्वाः प्राणहराः स्मृताः ।
 तासां मध्ये त्रयः श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः ॥

वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा ।
 मध्यमा च भवेदग्निः फलतां कालरूपिणी ॥

वामा स्मृतरूपा च जगदाध्यायने स्थिता ।
 दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा ॥

हयोर्वाहे तु सत्यः स्यात् सर्वकार्यविनाशिनी ।
 निर्गमे च भवेद्दामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता ॥

कारयेत् क्रूरकर्मणि प्राणेषु पिङ्गलसंस्थिते ।
 इडाचारे तथा सौम्यं चन्द्रसूर्यगतस्तथा ॥

यात्रायां सर्वकार्येषु विषाणहरणे इडा ।
 भोजने मैथुने युष्मे पिङ्गला सिद्धिदायिका ॥

उच्चाटमारणाद्येषु कर्मक्षेत्रेषु पिङ्गला ।

स्वरोद

मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका ॥
 शोभनेषु च कार्येषु यात्रायां विषकर्मणि ।
 शान्तिमहर्ष्यमिहैव च इडा योग्या जराधिपेः
 हाभ्याश्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्जने ।
 विषुवं तन्तु जानीयात् संस्मरेत् विषक्षयः ॥
 सौम्यादि शुभकार्येषु लाभार्थजयजोवितं ।

ममनाममने चैव वामा सर्वत्र पूजिता ॥
 युष्मादिभोजने घाते स्त्रीणाञ्चैव तु मङ्गले ।
 प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे सुदृक्कर्मणि ॥

शुभाशुभानि कार्याणि लाभालाभौ जयाजयौ ।
 जोवो जोवाय यत्पृच्छेत् न सिध्यति च मध्यमा ॥

वामाचारेऽथवा दक्षे प्रत्यये यत्र नायकः ।
 तनुस्यः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥

वेच्छन्दो वामदेवस्तु यदा वहति चात्मानि ।
 तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्फला ॥

वामे वा दक्षिणे वापि यत्र संक्रमते शिवा ।
 घारे घोराणि कार्याणि सौम्यं वै मध्यमानि च ॥

प्रस्थिते भागतां हंसे हास्यां वै सर्ववाहनि ।
 तदा सत्यं विजानीयादयोगौ योगविशारदः ॥

यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्दामदक्षिणसंमुखः ।
 तत्र तत्र समं दिश्याद्वातस्योदयनं सदा ॥

अथतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
 वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा ॥

जोषी जीवति जीवेन यच्छून्यं तत् स्वरो भवेत् ॥
 यत्किञ्चित् कार्यमुद्दिष्टं जयादिशुभलक्षणम् ।

तत् सर्वं पूर्णनाद्यान्तु जायते निर्विकल्पतः ॥
 अन्यनाद्यादिपर्यन्तपक्षत्रयमुदाहृतम् ।

यावत् षष्ठौन्तु पृच्छायां पूर्णयां प्रथमो जयैत् ॥
 रिक्तायान्तु द्वितीयन्तु कथयेत्तदशङ्कितः ।

वामाचारसमो वायुर्जायते कर्मसिद्धिदः ॥
 प्रवृत्ते दक्षिणे मार्गे विषमं विषमाक्षरम् ।

अन्यत्र वामवाहे तु नाम वं विषमाक्षरम् ॥
 तदानीं जयमाप्नोति योधः संग्राममध्यतः ।

दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाक्षरम् ॥
 जायते नात्र सन्देहो नाङ्गोमध्यं तु लक्षयेत् ।

पिङ्गलान्तर्गते प्राणेषु शमनीयाहवक्ष्येत् ॥
 यावन्नाद्योदयं चारस्तां दिशं यावदापयेत् ।

न दातुं जायते सोऽपि नात्र कार्या विषा-
 रणा ॥

अथ संग्राममध्ये तु यत्र नाडी सदा वहेत् ।
 सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्गं विनिर्दिशेत् ॥

जातचारे जयं विद्यान्मृतके स्मृतमादिशेत् ।
 जयं पराजयं चैव यो जानाति स पण्डितः ॥

वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सञ्चरते शिवम् ।
 कृत्वा तत्पदमाप्नोति याचा सन्ततिशोभना ॥

शशिसूर्यप्रवाहे तु सति युष्मं समाचरेत् ।
 तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स साधु जायते ब्रुवम् ॥

यां दिशं वहते वायुस्तां दिशं यावदाजयेत् ।
 जयते नात्र सन्देहो इन्द्रो यद्ययतः स्थितः ॥

मेषाद्या दश या नाद्यो दक्षिणा वामसंस्थिता ।
 चरश्चिरहिमार्गे तास्तादृशे तादृशः क्रमात् ॥

निर्गमे निर्गमं याति संग्रहे संग्रहं विदुः ।

स्वरोद

कृष्णकल्प वचः श्रुत्वा चण्डाकारेण लक्षयेत् ॥
वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतत्त्वस्थितः शिवे ।
कूर्चोऽम्बिधः प्राग्वहः तिथ्यक्रमस्थः प्रभञ्जनः ॥
मध्ये तु पृथिवो ज्ञेया नाभः सर्वत्र सर्वदा ।
कूर्चोऽम्बुधः शान्तिस्त्यक्त्यक् चोच्चाटयेत् ॥

सुधीः ।

मध्ये स्तब्धं विज्ञानीयाश्लोचः सर्वत्र सर्वगः ॥
इति मा ६६ पवनविजयादिः ६७ अध्यायः १०४
अन्त्यः ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

“देवदेव महादेव तत्त्वज्ञ परमेश्वर ।
कथयस्व प्रभो ज्ञानं कृपां कृत्वा ममोपरि ॥
कथं ब्रह्माण्डसूत्रं कथं वा परिवर्तते ।
कथं विलीयते देव वद ब्रह्माण्डनिर्णयम् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

तत्त्वादब्रह्माण्डमुत्पन्नं तत्त्वेन परिवर्तते ।
तत्त्वेन लीयते देवि तत्त्वादब्रह्माण्डनिर्णयः ॥

देव्युवाच ।

तत्त्वमेव परं मूलं निश्चितं तत्त्ववेदिभिः ।
तत्त्वस्वरूपं किं देव तत्त्वमेव प्रकाशय ॥

ईश्वर उवाच ।

निरञ्जनो निराकार एकदेवो महेश्वरः ।
तस्मादाकाशमुत्पन्नं चाकाशाहायुमभवः ॥
वायोस्तेजस्तत्त्वापस्ततः पृथ्वीममुद्भवः ।
एतानि पञ्चतत्त्वानि विस्तोर्णानि च पञ्चधा ॥
तेभ्यो ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तैरेव परिवर्तते ।
विलीयते च तत्रैव तत्रैव रमते पुनः ॥ १॥
पञ्चतत्त्वमये देहे पञ्चतत्त्वानि सुन्दरि ।
सूक्ष्मरूपेण वर्तन्ते ज्ञायते तत्त्वयोगिभिः ॥
अत एव प्रवक्ष्यामि शरीरस्थं स्वरोदयम् ।
हमचारस्वरूपेण भवेद् ज्ञानं त्रिकालगम् ॥
गुह्याद्गुह्यतरं सारमुपकारप्रकाशकम् ।
इदं स्वरोदयं ज्ञानं ज्ञानिनां मस्तकं मणिः ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं ज्ञानं सुबोधं सत्यप्रत्ययम् ।
आश्चर्यं नास्तिके लोके आभारस्वास्तिके जने ॥
शान्तं शुद्धे सदाचारं गुरुभक्तैकमानसे ।
दृढचित्ते कृतज्ञे च देयधैरे स्वरोदयम् ॥
शुद्धे च दुर्जने शुद्धे पशान्ते गुरुलोपके ।
हीनसत्त्वे दुराचारे स्वरज्ञानं न दीयते ॥ २॥
शृणु त्वं कथितं देवि देहस्य ज्ञानसूतभम् ।
येन विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञत्वं प्रजायते ॥
स्वरे वेदाय शास्त्राणि स्वरे गान्धर्वसूतभम् ।
स्वरे सर्वत्र त्रैलोक्यं स्वरे आत्मस्वरूपकः ॥
स्वरोहीनोऽयं देवज्ञो नायहीनं यथा गृहम् ।
शास्त्रहीनो यथा वक्ता शिरोहीनश्च यद्वपुः ॥
नाडीभेदं यथा प्राणं तत्त्वभेदं तथैव च ।
सुषुम्नामित्रमेदश्च यो जानाति स सुक्तिगः ॥
साकारे वा निराकारे शुभवायुबले कृते ।
कथयन्ति शुभं केचित् स्वरज्ञानं वरानने ॥
ब्रह्माण्डखण्डपिङ्गलायं स्वरेणैव हि निर्मितम् ।
सृष्टिसंहारकर्ता च स्वरः साक्षाद्देहेश्वरः ॥
स्वरज्ञानात् परं मित्रं स्वरज्ञानात् परं धनम् ।

स्वरोद

स्वरज्ञानात् परं गुह्यं न वा दृष्टं न वा श्रुतम् ॥
शृणु हन्यात् स्वरबलेस्तथा मित्रसमागमः ।
लक्ष्मोप्राप्तिः स्वरबलेः कौर्त्तिः स्वरबलेस्तथा ॥
कन्याप्राप्तिः स्वरबलेः स्वरबले राजदण्डनम् ।
स्वरबलेदेवतासिद्धिः स्वरबलेः क्षितिपो वधः ॥
स्वरबलेर्गम्यते देशे भोक्तुं स्वरबलेस्तथा ।
लघु दीर्घं स्वरबलेर्मन्त्रं निवारयेत् ॥
सर्वशास्त्रपुराणादिस्मृतिवेदाङ्गपूर्वकम् ।
स्वरज्ञानात् परं मित्रं नास्ति किञ्चिद्वरानने ॥
नामरूपादिकाः सर्वे मिथ्या सर्वे कविभ्रमाः ।
पञ्चानमोहिता मूढा यावत्तत्त्वं न विद्यते ॥
इदं स्वरोदयं शास्त्रं सर्वशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
आत्मघटप्रकाशार्थं प्रदीपकलिकोपमम् ॥
यस्यै कस्यै परस्यै वा न प्रोक्तं प्रशुद्धे तवे ।
तस्मादेतत् स्वयं ज्ञेयमात्मनैवात्मनात्मनि ॥
न तिथिर्न च नक्षत्रं न वारयद्देवताः ।
न विष्टिर्न व्यतीपातो विहङ्गाद्यास्तथैव च ॥
कुयोगो नैव देवेशि प्रभवन्ति कदाचन ।
प्रामे स्वरबले सिद्धिं सर्वमेव फलं शुभम् ॥ ३॥
देहमध्ये स्थिता नाद्या बहुरूपाः सविस्तराः ।
ज्ञातव्याश्च बुधैर्नित्यं स्वदेहे ज्ञानहेतवे ॥
नाभिस्थानककन्दोर्हृद्भङ्गुरादेव निर्मिताः ।
हिससतिमहस्राणि देहमध्ये व्यवस्थिताः ।
नाडीस्था कुण्डली शक्तिर्भज्जाकारशायिनी ।
ततो दशोर्हृद्गा नाड्यो देशेवाधः प्रतिष्ठिताः ॥
देहे तिथ्यगता नाद्ययतुर्विशतिरसंख्यया ।
प्रधाना दश नाद्यस्तु दश वायुप्रवाहकाः ॥
तिथ्यगुह्यमधस्ताद्वा वायुर्देहे समन्वितः ।
चक्रवत् स्थिता देहे सर्वाः प्राणसमाश्रिताः ॥
तासां मध्ये दश श्रेष्ठा दशानां तिस्र उत्तमाः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च ततोऽयिका ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
फलम्बुषा कुङ्कुमैव शङ्खिनी दशमो तथा ॥
इडा वामे स्थिता भागं दक्षिण पिङ्गला तथा ।
सुषुम्ना मध्यदेशे तु गान्धारी वामचक्षुषि ॥
दक्षिणे हस्तिजिह्वा च पूषा कर्णं च दक्षिणे ।
यशस्विनी वामकर्णे ध्यानं चाप्यलम्बुषा ॥
कुङ्कुमं निम्नदेशे तु मूलस्थाने च शङ्खिनी ।
एवं द्वारं समाश्रित्य तिस्रन्ति दशनाडिकाः ॥
इडा पिङ्गला सुषुम्ना च प्राणमार्गं समा-

श्रिताः ।

एता हि दश नाद्यस्तु देहमध्ये व्यवस्थिताः ।
नामानि नाडिकानास्तु वातानां प्रवदाभ्यङ्गम् ।
प्राणोऽपानः समानशोदानो व्यानस्तथैव च ॥
नागः कूर्मश्च ककरो देवदत्तो धनञ्जयः ।
हृदि प्राणो वह्निर्मित्यमपानो गुदमण्डले ॥
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः ।
व्यानो व्यापो शरीरेषु प्रधानाः पञ्च वायवः ॥
प्राणाद्याः पञ्च विख्याता नागाद्याः पञ्च

वायवः ।

तेषामपि च पञ्चानां स्थानानि च वदाम्यङ्गम् ॥
उदारे नाग प्राण्यातः कूर्मोऽम्बोक्ते स्मृतः ।

स्वरोद

ककरः सुतृजतो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भितः ।
न चहाति मृते कापि सर्वव्यापी धनञ्जयः ॥
एते नाडीषु सर्वास्तु भ्रमन्ते जीवरूपिणः ॥
प्रकटप्राणसञ्चारं लक्षयेत् देहमध्यतः ।
इडापिङ्गलासुषुम्नाभिर्नाडीभिस्तद्विबुधैः ॥
इडा वामे च विज्ञेया पिङ्गला दक्षिणे स्मृता ।
इडानाडीस्थिता वामा ततो व्यस्ता च

पिङ्गला ॥

इडायां संस्थितचन्द्रः पिङ्गलायाश्च भास्करः ।
सुषुम्ना शम्भुरूपेण शम्भुर्हंसस्वरूपकः ॥
हंकारो निर्गमे प्रोक्तः सकारस्तु प्रवेशने ।
हंकारः शिवरूपेण सकारः शक्तिरुच्यते ॥
शक्तिरूपः स्थितचन्द्रो वामनाडीप्रवाहकः ।
दक्षिणाडीप्रवाहश्च शम्भुरूपो दिवाकरः ॥
व्यासे सकारसंख्ये तु यद्गानं दीयते बुधैः ।
तद्गानं जीवलोकेऽस्मिन् कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
अनेन लक्षयेद् योगो धेक्चित्तः समाहितः ।
सर्वमेव विज्ञानीयाश्चार्गं तच्चन्द्रसूर्ययोः ॥
ध्यायेत्तत्त्वं स्थिरे जीवे अस्थिरे न कदाचन ॥
इष्टसिद्धिर्भवेत्तस्य महालाभो जयस्तथा ॥
चन्द्रसूर्यौ यदाभ्यासौ ये कुर्वन्ति सदा नराः ।
अतीतानागतज्ञानं तेषां हस्तगतं सदा ॥
वामे चामृतरूपस्था जगदाप्यायिनी परा ।
दक्षिणा चरमे भागे जगदुत्पादयेत् सदा ॥
मध्यमा भवति क्रूरा दुष्टा सर्वत्र कर्मसु ।
सर्वत्र शुभकार्येषु वामा भवति पुष्टिदा ॥
निर्गमे च शुभा वामा प्रवेशे दक्षिणा शुभा ।
शुभकार्यं शुभा वामा दक्षिणा क्रूरकर्मसु ॥
चन्द्रः समस्तु विज्ञेयो रविस्तु विषमः सदा ।
चन्द्रः स्त्री पुरुषः सूर्यश्चन्द्रो गौरो रविः

सितः ॥

इडा पिङ्गला सुषुम्ना च तिस्रो नाद्याः प्रकी-

र्त्तिताः ।

इडायाश्च प्रवाहेण मोक्षकर्माणि कारयेत् ॥
पिङ्गलायाः प्रवाहेण रौद्रकर्माणि कारयेत् ॥
सुषुम्नायाः प्रवाहेण सिद्धिर्मात्रफलानि च ॥ ४॥
आदौ चन्द्रः सिते पक्षे भास्करस्तु सितेतरि ।
प्रतिपत्तो दिनान्याहः त्रीणि त्रीणि क्रमोदये ॥
सार्धद्विघटिका ज्ञेया शुक्ले क्षणौ शशी रविः ।
वह्न्येकदिनेनैव यथाषष्टिघटोक्तमात् ॥
वहेत्तावद्घटोमध्ये पञ्चतत्त्वानि निर्दिष्टानि ।
प्रतिपत्तो दिनान्याहर्विपरीते विपर्ययः ॥
शुक्लपक्षे वह्निहामा क्षणपक्षे च दक्षिणा ।
जानीयात् प्रतिपत्पूर्वकं योगी तद्वत्तमानसः ॥
उदयचन्द्रमार्गेण सूर्येणास्त्रं गतो यदि ।
ददाति गुणमघातं विपरीते विपर्ययम् ॥
शशाङ्कं वारयेद्वाग्री दिवा कार्यी दिवाकरः ॥
इत्यभ्यासरतो योगी स योगी नात्र संशयः ॥
सूर्येण बध्यते सूर्यश्चन्द्रश्चन्द्रेण बध्यते ।
या जानाति क्रियामितां त्रैलोक्यं वशयेत्

अष्टात् ॥ ५॥

गुरुशुक्रबुधशुक्रानां वासरे वामनाडिका ।

स्वरोद

विहिता सर्वकार्येषु शुक्रपक्षे विशेषतः ।
 पर्याहारकसौरीषां वासरे दक्षनाडिका ।
 अर्धव्या चरकार्येषु कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 एकैकस्य षटोपचक्रमेवेवाद्यन्ति च ।
 क्रमादेकैकनाष्टान्तु तत्त्वानां पृथगुक्तवः ॥
 पञ्चोरावस्व मध्ये तु ज्ञेया द्वादश संक्रमाः ।
 हृत्कर्कटकन्यानिखगमोने निशाकरः ॥
 मेघे सिंहे च धनुषि तुलायां मिथुने चटे ।
 उदयो दक्षिणे ज्ञेयः शुभाशुभविनिर्णयः ॥*॥
 तिष्ठेत् पूर्वोत्तरे चन्द्रः सूर्यो दक्षिणपश्चिम ।
 वामाक्षरप्रवाहेन न मन्वेत् पूर्व उतरे ॥
 दक्षनाडीप्रवाहे तु न मन्वेत् त्रयस्यपश्चिम ।
 परिपन्थिभयं तस्य गतोऽसौ न निवर्तते ॥
 तत्त्वान्तत्र न गन्तव्यं बुधैः सर्वहितेषुभिः ।
 तदा तत्र तु संघातस्तत्परेव न संग्रहः ॥
 सूर्योदये यदा सूर्यश्चन्द्रोदये यदा ।
 विध्वन्ति सर्वकार्याणि दिवाराचिगतान्यपि ॥
 शुक्रपक्षे हितोयायामर्के वृत्ति चन्द्रमाः ।
 दृश्यते लाभदः पुंसां सोमे मौल्यं प्रजायते ॥
 चन्द्रकाले यदा सूर्यः सूर्यश्चन्द्रोदये भवेत् ।
 अन्तेः कलहो हानिः शुभं सर्वं निवारयेत् ॥*॥
 विपरीतलक्षणम् ।
 यदा प्रत्युषकाले तु विपरीतोदयो भवेत् ।
 चन्द्रोदये वृत्तकर्त्री रविस्थाने च चन्द्रमाः ॥
 प्रथमे मानसाहेगं धनहानिं हितौयके ।
 हतौये गमनं प्रोक्तमिष्टमात्रं चतुर्थके ॥
 अन्ते राज्यविध्वंसं पठे सर्वार्थनाशनम् ।
 सममे व्याधिदः स्थानि पृष्ठमे सत्युमादिशेत् ॥
 कालत्रये दिनान्यष्टौ विपरीतं यदा भवेत् ।
 तदा दुष्टफलं प्रोक्तं किञ्चिज्ज्ञेयं तु शोभनम् ॥
 प्रातर्नक्षत्राङ्गयोश्चन्द्रः सायंकाले दिवाकरः ।
 तदा नित्यं जय लाभं विपरीतान्तु दुःखदम् ॥
 दक्षिणे यदि वा वामे यत्र संक्रमते शिवः ।
 तत्प्रादमघतः कृत्वा निःसरेत् निजमन्दिरे ॥
 चन्द्रः समपदः कार्यो रविस्तु विषमः सदा ।
 पूर्वपादं पुरस्कृत्य यात्रा भवति सिद्धिदा ॥
 चन्द्रचारि चतुष्पादं पञ्चपादाश्च भास्करे ।
 एवन्तु गमनं श्रेष्ठं साधयेद्भुवनत्रयम् ॥
 यत्राङ्गे चरते वायुस्तदङ्गस्य करस्वकम् ।
 सुप्तोत्थिता मुखं स्पृष्टा लभते वाञ्छितं फलम् ॥
 परदत्ते तथा प्राप्ते गृहहानिर्गमनेऽपि च ।
 यदङ्गे वृत्ते नाड्यो प्राक् गतिकराङ्गिणा ॥
 न हानिः कलहो नैव कष्टकैर्नापि भिद्यते ।
 निवर्तते सुखेनैव सर्वार्थार्थवर्जितः ॥
 शुक्रपञ्चमुद्रपामात्रा चन्द्रोऽप्योषितदायिनः ।
 पूर्वाङ्गे खलु कर्त्तव्या कार्यमिदमभोषता ॥
 आनने भयने वापि पूर्वाङ्गनिनिवेशिताः ।
 वशीभवन्ति कामिन्यो न कर्म नियमान्तरम् ॥
 अरिचौराधमाद्याश्च चन्द्रोऽप्यालविषकाः ।
 कर्त्तव्याः खलु रिक्ताङ्गे जगत्तामसुखार्थिभिः ॥
 दूरदेशे विधातव्यं गमनं तद्धिमन्तुतौ ।
 अश्वचरदेशे दीप्तं तु तरणादिदति केचन ॥

स्वरोद

यत्किञ्चित् पूर्वमिष्टं लाभान्तरमरागमः ।
 तत् सर्वं पूर्वनाडीषु जायते निर्विकल्पकम् ॥
 शून्यनाद्यां रिपुं जेतुं यत् पूर्वं वृत्तिपादितम् ।
 जायते नाष्टया चैव यथा सर्वज्ञभाषितम् ॥
 रिपुं जेतुमिच्छन् विपर्यस्तमिति च पाठः ।
 व्यवहारे खलाञ्छाटे हेपिविद्यादिवचकाः ।
 कुपितस्वामिचौराद्याः पूर्वस्था स्युर्भयङ्कराः ॥
 दूराध्वनि शुभश्चन्द्रो निर्विकल्पमिष्टमिष्टः ।
 प्रवेशकार्यहेतुः स्थात् सूर्यः शोभं प्रशस्यते ॥
 अक्षतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
 वामे च वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा ॥
 अता ॥
 चन्द्रचारे विषं इति सूर्यो बालावशं नयेत् ।
 सुषुम्नायां भवेत्कोष एक एव त्रिधा स्मृतः ॥
 अयोधे योष्यता नाडी योष्यथानेऽप्ययोष्यता ।
 कार्यानुबन्धतो जीवः कथं रुद्र ममाचरेत् ॥
 शुभाशुभानि कार्याणि क्रियन्तेऽर्जुनिंशं यदा ।
 तदा कार्यानुबन्धेन कार्यं नाड्योपचालनम् ॥*॥
 अथ इडा ।

स्थिरकर्मस्थलहारे दूराध्वगमने तथा ।
 आश्रमे इन्द्रोपामादे वस्तुनां मंगलैपि च ॥
 वापोकूपतडागादिप्रतिष्ठा स्तम्भदेवयोः ।
 यात्रादाने विवाहे च वस्तानुसारभूषणे ॥
 शान्तिकं पौष्टिकं चैव दिग्यौषधिरमायने ।
 स्वस्वामिदर्शने मैत्रे वाणिज्ये धनमंगले ॥
 स्मृत्प्रवेशे सेवायां कृष्णां बोजादिवापने ।
 शुभकर्मणि मन्थौ न निर्गमे च शुभः शशी ॥
 त्रिवारश्चादिकार्येषु बान्धवानाश्च दर्शने ।
 जलमोक्षेषु धर्मेषु दीक्षायां मन्त्रमाधने ॥
 कालविज्ञानमन्त्रेषु चतुष्पादगृहगमने ।
 कलाव्याधिविकल्पायां स्वामिसम्बोधने तथा ॥
 गजान्तराहणे धन्वो गजान्तराश्च बन्धने ।
 परोपकरणे चैव निधोनां स्थापने तथा ॥
 गीतवाद्येऽपि नृत्ये च गीतप्रास्तविचारणे ।
 पुराणमपवेशे च तिलके मृतधारणे ॥
 पञ्चगोके विषाटे च क्षरिते मूर्च्छितेऽपि वा ।
 स्रजनस्वामिसम्बन्धे धान्यादिदारुमंगले ॥
 स्त्रीणां दन्तादिभूषायां कुशेरागमने तथा ।
 गुरुपूजा विषादीनां चालनश्च वरानने ॥
 इडायां सिद्धिं प्रोक्तं योगाभ्यामादिकर्म च ।
 तत्रापि वर्जयेद्वायुं स्तेज आकाशमेव च ॥
 सर्वकार्याणि सिध्यन्ति दिवाराचिगतान्यपि ।
 सर्वेषु शुभकार्येषु चन्द्रचारः प्रशस्यते ॥*॥
 अथ पिङ्गला ।

कटिनकूरविद्यानां पठने पाठने तथा ।
 स्त्रीमङ्गलेश्यागमने मञ्जानीकाधिरौहणे ॥
 नष्टकार्यं सुरापाने वीरमन्त्राणुपासने ।
 बहुलभ्यंदेशादिविषदानादिवैरिणि ॥
 मन्त्राभ्यासे च मन्त्रे क्षमयापशुविजये ।
 दृष्टकाकाशपावाचरजघर्षदारणे ॥
 मन्त्राभ्यासे यन्त्रनान्ते दुर्घर्षतरोहणे ।
 अतः शीघ्रं मन्त्राभ्यासिद्वयमवाहते ॥

स्वरोद

व्यायामे मारुतोच्चाटे चरुकार्यादिवसाधने ।
 मदीजसौधतरणे भेषजे निपिलेखने ॥
 मारुणं मोहनं स्तम्भं विह्वोच्चाटनं वयम् ।
 प्रेरणाकर्षणे चोमे दाने च क्रयविक्रये ॥
 खड्गहस्तो वैरियुद्धे भोगे वा राजदर्शने ।
 भोज्ये खाने व्यवहारे कुरे दीप्ते रविः शुभः ॥
 सुप्तमात्रेण मन्त्रास्त्री स्त्रीणां वय्यादिकर्मणि ।
 शयनं सूर्यवाहने कर्त्तव्यन्तु सदा बुधैः ॥
 कूराणि यानि कर्माणि चराणि विविधानि च ।
 तानि सिध्यन्ति सूर्येण नात्र कार्या विदा- ॥
 रणा ॥

अथ सुषुम्ना ।

अथं वामे अथं दक्षे यदा वृत्ति मावतः ।
 सुषुम्ना सा च विज्ञेया सर्वकार्यहरा स्मृता ॥
 तस्यां नाद्यां स्थिता वङ्गिर्वलन्तं कालरूपि- ॥
 चम् ।
 विषुवन्तं विज्ञानीयात् सर्वकार्यविनाशनम् ॥
 यदानुक्रममुक्त्वा यच्च नाड्योदयं वहेत् ।
 तदा तस्य विज्ञानीयादशुभं समुपलभितम् ॥
 अथं वामे अथं दक्षे विषमं भावमादिशेत् ।
 विपरीतफलं ज्ञेयं ज्ञातव्यश्च वरानने ॥
 उभयोरेव सञ्चारे विषुवन्तं समादिशेत् ।
 न कुर्यात् क्रूरसौम्यानि तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 जीवितं मरणं प्रश्ने लाभानाभौ जयाजयौ ।
 विषुवे वेपरीत्य स्थात् संस्मरेज्जगदोत्तरम् ॥
 ईश्वरस्मरणं कार्यं योगाभ्यामादिकर्मसु ।
 अन्धस्तत्र न कर्त्तव्यं जयलाभसुखार्थिभिः ॥
 सूर्येण वृक्षमाणायां सुषुम्नायां सुकुम्भीषुः ।
 श्रापं दद्यात् वरं दद्यात् सर्वथा च तदन्यथा ॥
 नाड्योमक्रमेण काले तत्त्वमङ्गमणे तथा ।
 शुभं किञ्चन कर्त्तव्यं पुण्यदानादि कीटिधा ॥
 विषमस्यादये यात्रां समर्पापि न चिन्तयेत् ।
 यात्रा हानिकरी तस्य सत्युः क्लेशो न भयः ॥
 पुरो वामोर्हतश्चन्द्रो दक्षाधः पृष्ठतो रविः ।
 पूर्वैरिक्तविवेकोऽयं ज्ञातव्यो देशिकैः सदा ॥
 ऊर्ध्ववामाशतो दूतो ज्ञेयो वामपार्श्वे स्थितः ।
 पृष्ठं दक्षे तथाधस्तात् सूर्यवाहगतः शुभः ॥
 अनादिविषमं सन्धिं निराधारं निराकुलम् ।
 परे सुखे विलीयेत सा सन्ध्या सन्धिरुच्यते ॥
 न सन्ध्यां सन्धिमित्याहुः सन्ध्या सन्धिर्निर्मल्यते ।
 विषुवत् सन्धिगः प्राणः सा सन्ध्या सन्धिरुच्यते ॥
 न वेदं वेदमित्याहुर्वेदं वेदो न विद्यते ।
 परात्मा विद्यते येन स वेदो वेद उच्यते ॥*॥

इति नाडीभेदः समाप्तः ॥ * ॥

अथ तत्त्वनिर्णयः ।

देव्युवाच ।

“देवदेव महादेव संसाराव्यवतारक ।
 स्थितं त्वदीयहृदये रहस्यं वद मे प्रभो ॥
 ईश्वर उवाच ।
 स्वरज्ज्ञानं रहस्यं तु न किञ्चिद्विद्वदेता ।
 स्वरज्ज्ञानरतो योगी स योगी परमो मतः ॥
 पञ्चतत्त्वात् भवेत् सविद्वत् तस्य विलीयते ।

स्वरोद

पञ्चतत्त्वं परं तत्त्वं तत्त्वातीतं निरञ्जनम् ॥
तत्त्वानां नाम विज्ञेयं सिद्धियोगिन योगिनाम् ॥
भूतानां दुष्टचिह्नानि जानन्ति हि स्वरोत्तमाः ॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
पञ्चभूतात्मकं सर्वं यो जानाति स पूजितः ॥
सर्वलोकेषु जीवानां न देहे भिन्नतत्त्वकम् ।
भूर्लोकान् मन्त्रपर्यन्तं नाङ्गीभेदः पृथक् पृथक् ॥
वामं वा दक्षिणे वापि उदयाः पञ्च कीर्तिताः ।
अष्टधा तत्त्वविज्ञानं शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ॥
प्रथमे तत्त्वसंख्यायां द्वितीये स्थासमन्त्रिषु ।
तृतीये स्वरचिह्नानि चतुर्थे स्थानमेव च ॥
पञ्चमे तस्य वर्णश्च षष्ठे तु प्राणमेव च ।
सप्तमे स्वादुसंयुक्तमष्टमे गतिलक्षणम् ॥
एवमष्टविधं प्राणं विषुवन्तं चराचरम् ।
स्वरात् परतरं देवि नान्यथा त्वमुजासने ।
निरीक्षितव्यं यत्नेन यदा प्रत्युपकालतः ।
कालस्य वक्ष्येनार्थाय कर्म कुर्वन्ति योगिनः ॥
श्रुत्योरङ्गुली मध्याङ्गुली नामापट्टद्वये ।
वटनप्राप्तयोरन्ते तर्जनी तु दृगन्तयोः ॥
अस्त्राक्षरं पार्थिवादितत्त्वज्ञानं भवेत् क्रमात् ।
पीतश्वेताक्षरस्थामर्बिन्दूभिर्निरुपाधि खम् ॥
दर्पणेन ममालोक्य भ्रामं तत्र विनिक्षिपेत् ।
आकारैस्तु विजानीयात् तत्त्वभेदं विचक्षणः ॥
चतुरस्रं चार्धचन्द्रं त्रिकोणं वर्तुलं स्मृतम् ।
बिन्दूभिस्तु नभो ज्ञेयमाकारैस्तत्त्वलक्षणम् ॥
मध्ये पृथ्वा ह्रस्वश्चापञ्च वङ्गितं चानलः ।
तिर्यग् वायुप्रचारश्च नभो वङ्गितं मङ्गलम् ॥ * ॥
माह्वं मधुरं स्वादु कषायं जलमेव च ।
तिक्तं तेजश्च वायुत्वं आकाशं कटुकं तथा ॥
अष्टाङ्गलं वङ्गिहायुरनलचतुरङ्गलम् ।
द्वादशाङ्गलमाह्वं षोडशाङ्गलवारुणम् ॥
आपः श्वेताः क्षितिः पीता रक्तवर्णी हताशनः ॥
भारुतो नीलजोमूत आकाशं भूमिवर्णकम् ॥ * ॥
स्कन्धदेशे स्थितो वङ्गिः नाभिमूले प्रभञ्जनः ।
जानुदेशे महोत्तयं पादान्ते मस्तके नभः ॥
ऊर्ध्वं मृत्युरधः शान्तिस्तिर्यगुष्टाटनं तथा ।
मध्ये स्तम्भं विजानीयात् नभः सर्वत्र मध्यगम् ॥
पृथिव्यां स्थिरकर्माणि चरकर्माणि वारुणे ।
तेजसा समकार्याणि मारुणाश्चाटनं जले ॥
व्योम्नि किञ्चिद् कर्त्तव्यमभ्यसेत् योगसेवया ।
शून्यता सर्वकार्येषु नात्र कार्या विचारणा ॥ * ॥
पृथ्वीजलाभ्यां सिद्धिः स्यात् मृत्युर्वृद्धौ ज्यो-

नभमि निष्फलं सर्वं ज्ञातव्यं तत्त्ववेदिभिः ॥
चिरलाभः क्षितौ ज्ञेयस्तत्त्वज्ञानात्तयतत्त्वतः ।
ज्ञानिः स्वाद्विज्जिताभ्यां नभसो निष्फलं भवेत् ॥
पीतः शनैर्मध्यवाहो शृणुयाच्च गुरुध्वनिम् ।
कक्षणाः पार्थिवो वायुः स्थिरकार्यप्रसाधकः ॥
अधोवाहो गुरुध्वानः शीघ्रः शीतलः शितः ।
वः षोडशाङ्गुली वायुः स प्रागः शुभकर्माङ्कत् ॥
आवर्त्तगन्धालुण्यश्च शोषामश्चतुरङ्गुलः ।

स्वरोद

ऊर्ध्ववाहो तु यः क्रूरः कर्मकारी स तेजसः ॥
उष्णगोतः कृष्णवर्णस्तार्क्ष्यगन्ता वडङ्गुलः ।
वायुः पवनकञ्जो यः चरकर्मसु सिद्धिदः ॥
यः समोरः समरसः सर्वतत्त्वगुणावहः ।
अम्बरं तं विजानीयात् योगिना योगदायकम् ।
पीतश्चैव चतुष्कोणं मधुरं मध्यमाश्रयम् ।
भोगदं पार्थिवं तत्त्वं प्रवाहे द्वादशाङ्गुलम् ॥
श्वेतमर्बुन्दमङ्गाशं स्वादु कषायमादकम् ।
लाभकृद्धारुणं तत्त्वं प्रवाहे षोडशाङ्गुलम् ॥
रक्तं त्रिकोणं त्रिकं स्वत् ऊर्ध्वमार्गप्रवाहकम् ।
दोषश्च तेजसं तत्त्वं प्रवाहे चतुरङ्गुलम् ॥
नीलवत्तलमङ्गाशं स्वादु त्रिर्थागाश्रितम् ।
चपलं मार्कतं तत्त्व प्रवाहे षोडशाङ्गुलं स्मृतम् ॥
वर्णाकारं स्वादुवाङ्गं अक्षय्यं सर्वगात्रि च ।
मोक्षदं व्योमतत्त्वं हि सर्वकार्येषु निष्फलम् ॥
पृथ्वीजले शुभे तत्त्वे तेजोभिन्नफलोदये ।
ज्ञानिस्तुल्यकरो पुंमामशुभौ व्योममारुतो ॥
अपपूर्वा पश्चिमे पृथ्वी तेजश्च दक्षिणे तथा ।
वायुरक्षरदिग्भागं मध्यकोणे गतं नभः ॥
चिरलाभः क्षितौ ज्ञेयस्तत्त्वज्ञानात्तयतत्त्वतः ।
ज्ञानिः स्वाद्विज्जिताभ्यां नभस्यालिङ्गनं लभेत् ।
चन्द्रे पृथ्वीजले स्यातां सूर्ये चाग्निर्दया भवेत् ।
तदा सिद्धिर्न मन्देहः सौम्यामीश्वर्येषु कर्मसु ॥
लाभः पृथ्वीजले वङ्गिर्निशायां लाभकञ्जलम् ।
वङ्गी मृत्युः क्षितिर्वायौ नभः स्थानं दहंत् कश्चित् ॥
जावितव्यं जयं लाभे कृष्णाश्च धनकर्षणं ।
मन्त्रार्थं युद्धपथे च गमनागमने तथा ॥
आयाति वारुणे तत्त्वे तत्रस्थोऽपि शुभं क्षितौ ।
प्रयाति वायुतोऽन्यत्र ज्ञानिर्भृत्युर्नभेऽनले ॥ * ॥
पृथिव्यां मूलचिह्ना स्यात् जीवस्य जलवातयोः ।
तेजसा धातुचिह्ना स्यात् शून्यमाकाशतो वदेत् ॥
पृथिव्यां बहुपादाः स्युर्द्विपादस्तोयवायुतः ।
तेजसा च चतुष्पादा नभसा पादवर्जिताः ॥
कुजो वङ्गी रविः पृथ्वी सौरिरापः प्रकीर्तिताः ।
वायुस्थानस्थितो राहुर्दक्षश्चरश्च प्रवाहकः ॥
जलं चन्द्रो वृधः पृथ्वी गुरुर्वातः सितोऽनलः ।
वामनाद्यां स्थिताः सर्वे सर्वकार्येषु निश्चिताः ।
प्रवामिपश्यः ।
“चन्द्रादित्यौ परित्यज्य यदा राहुगतोऽनिलः ।
तदासौ क्षितौ ज्ञेयः स्थानान्तरमपेक्षते ॥
आयाति वारुणे तत्त्वे तत्रैवास्ति शुभं क्षितौ ।
प्रवामी पवनं न्यत्र मृत्युर्वानले वदेत् ॥
पृथ्वीतो मूलविज्ञानं जीवज्ञानं जले तथा ।
आग्नेयं धातुविज्ञानं व्योम्नि शून्यं विनिर्दिशेत् ॥
तटिपट्टिर्तिक्राडा जयो ज्ञास्यं धरातले ।
तेजो वायुश्च सुसाक्षः स्वरकर्मप्रवामिनः ॥
गतायुर्भृत्युराकाशे चन्द्रावस्थाः प्रकीर्तिताः ।
द्वादशैता प्रयत्नेन ज्ञातव्या देशिकोत्तमैः ॥
पूर्वायां पश्चिमे याम्य उत्तरायां यथाक्रमम् ।
पृथिव्यादीनि भूतानि बलिष्ठानि विनिर्दिशेत् ॥ * ॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
पञ्चभूतात्मकं देहं ज्ञातव्यश्च वराजने ॥

स्वरोद

पश्चि मांसं त्वचा नाडी रोम चैव तु पञ्च
मम् ।
पृथ्वी पञ्चगुणोपेता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
शुक्रशणितमञ्जा च लालामूत्रश्च पञ्चमम् ।
आपः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
क्षुधा तृष्णा तथा निद्रा शान्तिरालस्यमेव च ।
तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
धारण चाननं गन्धं सङ्काचनप्रसारणे ।
वायोः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषिताः ॥
रागद्वेषौ तथा लब्धा भयं मोक्षश्च पञ्चमः ।
नभःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥ * ॥
पृथिवीपलपञ्चाशत् चत्वारिंशदपस्तथा ।
तेजस्त्रिंशद्विजानीयाहायाविंशतिर्ह्रस्वः ॥
पार्थिवे चिः कालेन लाभश्चापि क्षणात् भवेत् ।
जायते पवनात् स्वल्पः सिद्धाऽप्यग्नौ विनश्यति ॥
वङ्गिवायुर्गते प्रश्न लाभालाभं वदेद्बुधः ।
परतो वारुणे लाभः स्थिरश्च च पुरन्दरः ॥
ज्ञातव्यं जीवने शून्यं सिद्धौ व्योम्नि विनश्यति ॥
पृथ्वी पञ्च अपां वेदाः गुणास्तेजो द्विवायुतः ।
नभ एकगुणश्चैव तत्त्वज्ञानमिदं भवेत् ॥
फुत्कारकत् प्रस्फुटिता विदीर्णा पतितता

धरा ।

ददाति सर्वकार्येषु अवस्थामदृश्यं फलम् ॥ * ॥
भरणा क्तिका पृथ्वा मघा पूर्वा च फल्गुनी ।
पूर्वभाद्रपदः स्वातिः तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ॥
विशाखोत्तरफल्गुनी जस्ता चित्रा पुनर्वसुः ।
अश्लेषा मृगशीर्षा च वायुतत्त्वमुदाहृतम् ॥
पूर्वाषाढा तथा मघा मूलमार्द्रा च रोहिणी ।
उत्तरभाद्रपदा तोयतत्त्वं शतभिषा प्रिये ॥
धनिष्ठा रोहिणी ज्येष्ठानुराधा श्रवणा तथा ।
अभिजिह्वोत्तराषाढा पृथ्वीतत्त्वमुदाहृतम् ॥
वज्रवाङ्गोस्थितो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् ।
तत् सर्वं सिद्धिमायाति शून्ये शून्यं न संशयः ॥
तत्त्व रामो जयं प्राप्तः मृतत्वे च धनक्षयः ।
कौरवा निजताः सर्वे युद्धे तत्त्वविपक्ष्ये ॥
जम्बान्तरोयमस्कारात् प्रमादादथवा गुरोः ।
कषाक्षिज्जायते तत्त्वं वामना विमलात्मनाम् ॥”

अथ पञ्चतत्त्वध्यानम् ।
“लं बीजं धरणां ध्यायेत् चतुरस्रां सुपीतभाम् ।
सुगन्धं स्वर्णवर्णत्वमारोग्यं देहलाघवम् ॥
व बीजं वारुणे ध्यायेद्दहं चन्द्रं शशिप्रभम् ।
क्षुत्पिपासामाहृणुत्वं जलमध्येषु मज्जनम् ॥
र बीजं शिखिने ध्यायेत् त्रिकोणमङ्गणप्रभम् ।
वङ्गप्रपानभोक्तृत्वमातपाग्निर्साहचर्यता ॥
यं बीजं पवनं ध्यायेद्दहं तुलं श्यामलप्रभम् ।
आकाशगमनाद्यश्च पाञ्चवह्नमनं तथा ॥
हं बीजं गगनं ध्यायेत् निराकारं बहुप्रभम् ।
अनं त्रिकालविषयमैश्वर्यमणिमादिकम् ॥
स्वरज्ञानो नरो यत्र धनं नास्ति ततः परम् ।
स्वरज्ञानेन गमयेत् घनायासफलं भवेत् ॥
सर्वश्च घनमधनं सर्वधिकारमंशुतम् ।
लक्ष्मीकेन न सिध्यति तत्त्वहीना यदा नराः ॥

स्वरोद

ज्ञातं तेन समस्ततार्यमनिलेः स्वर्वाणिशकायनि-
यन्तानाञ्च ज्ञातं हि कार्यमनिलं देवाय
सन्तर्पिताः ।
संमाराञ्च समुद्धृताः स्वपितरः त्रैलोक्यः
पृथ्वीऽप्यमी
यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थेय्ये मनः
प्राप्नुयात् ।
इति तत्त्वज्ञानं संपूर्णम् ॥

अथ युद्धप्रकरणम् ।

देव्युवाच ।

“देवदेव महादेव महाज्ञानं स्वरोदयम् ।
त्रिकालविषयज्ञानं कथं भवति गङ्गुरः ॥
इश्वर उवाच ।
अर्थकाण्डं जयपथं शुभाशुभमिति त्रिधा ।
एतत् त्रिकालविज्ञानं जान्यद्भवति सुन्दरि ॥
तत्त्वं शुभाशुभं कार्यं तत्ता जयपराजयौ ।
तत्त्वं समर्थमाज्ञायै तत्त्वं विपदमुच्यते ॥
यादृजगत्तान् ।

देवदेव महादेव सर्वसंसारनाशकः ।
किं नराणां परं निवेद्य सर्वं कार्यं विधातुम् ॥
शिव उवाच ।

प्राण एव परं भिक्षुं प्राण एव परः मन्त्राः ।
प्राणतुल्यः परो यश्चैनं स्निहन्ति धनानि ॥
देव्युवाच ।
कथं प्राणस्थितौ यत्तु हि प्राणोऽयम् ॥
तत्त्वं पुं सञ्चरेत् प्राणा ज्ञायते योगिभिः कथम् ॥
शिव उवाच ।

कायानगरमध्ये तु मातुतः क्षितिपालकः ।
भोजनं वस्त्रं चैव गतिरष्टादशाङ्गना ॥
प्रवेशो दशभिः प्रोक्षो निर्गमे द्वादशाङ्गनाः ।
प्राणस्थे तु गतिर्देव्यं स्वभावाद्दशदशाङ्गना ॥
गमनं च चतुर्विंशति भवविदाम्ना धावने ।
मैथुने पञ्चपष्टिश्च गमने च शताङ्गना ॥
पञ्चाङ्गुलकृते न्यूनं प्राणं निष्कामता मता ।
आनन्दस्तु दिताय स्यात् कविगणितस्तुतो-
यके ॥

वाचामिद्विषयं तु दूरदृष्टिस्तु पञ्चमे ।
षष्ठं त्वाकाशगमनं चण्डवेगश्च सप्तमे ॥
षष्ठमे सिद्धययाष्टौ नवमे निधयो नव ।
दशमे दशमूर्तिश्च चयनाशो दशैकके ॥
द्वादशे हंसचारश्च गङ्गासुतरमं पिबेत् ।
आनन्दार्थे प्राणपूर्णं कस्य भक्ष्यं भोजनम् ॥
एवं प्राणविधिः प्रोक्तः सर्वकार्यफलप्रदः ।
ज्ञायते गुरुवाक्येन न विद्याशास्त्रकोटिभिः ॥
प्रातश्चन्द्रो रविः सायं यदि देवाश्च लभ्यते ।
मध्याह्नाच्छयरात्राश्च परतस्तु प्रपत्तेः ॥
दूरयुद्धे जयौ चन्द्रः स भीमो च दिवाकरः ।
वज्रनाड्यां गतः पादे मध्याह्नादः प्रजायते ॥
धातुश्च विवाहे च प्रवेशे नगरादिके ।
शुभकार्येषु सर्वेषु चन्द्रचारः प्रशस्यते ॥
अथनतिप्रदिनेशः स्वोद्यतस्त्वेन युक्तो
यदि वदति कथञ्चित् देवयोगेन पुंसाम् ।

स्वरोद

स जयति रिपुसैन्यं स्तब्धमात्रस्वरेण
प्रभवति न च विघ्नः केशवस्यापि लोके ॥
जोवल्लं जावरक्षां जीवाङ्गे परिधाय च ।
जीवो व्रजति यो युद्धे जीवो जयति मेदिनोम् ॥
भूमौ जले च कर्तव्यं गमनं शान्तिकर्षसु ।
वङ्गो वायो प्रदामं तु ख पुनर्न भवत्यपि ॥
जीवेन शस्त्रं बध्नीयात् जीवेनैव विकाशयेत् ।
जीवेन प्रक्षिपेत् शस्त्रं युद्धे जयति सर्वथा ॥
शक्रस्य प्राणपवनं समारोहेत वाहनम् ।
यमतरं पदं दत्त्वा सर्वकार्येण साधयेत् ॥
अपूर्णगन्धमामघीं पूर्णं वा स्वप्नं यदा ।
कुरुते पूर्णतत्त्वस्था जयत्येको वसुन्धराम् ॥
यन्नाडो बहते चाङ्गे तस्यामेवाधिदेवता ।
समुत्थाप्य दिशा तेषां सर्वकार्यफलप्रदा ॥
आदौ तु क्रियते मुदा पथाद्युद्धं समाचरेत् ।
सर्वो मुदा जाता येन तेषां भिक्षुर्न संशयः ॥

चन्द्रप्रवाहोऽप्यथ सूर्यवाहे

भटाः समायाजन्ति च युद्धकामाः ।

समारोहस्तत्त्वविदा प्रयातो

या शून्यता सा प्रतिकूलदृष्टा ॥

यदिशं चतुर्धं वायुयुद्धं तद्दिशि दापयेत् ।
जयलोद न मन्दैः शक्रोऽपि यदि वाञ्छतः ॥
यश्च नादा बहेदायुस्तदन्तः प्राणमथ च ।
चाक्षुषं गन्धं कण्ठान्तं त्रपत्येव परन्दरम् ॥
प्रतिपक्षप्रक्षारणः पूर्णोऽयं यादृशिरजातः ।
न तस्य रिपुभिः शक्तिर्बलैरपि हन्यते ॥
अङ्गुलतर्जनीवश्च पादाङ्गुलस्तथाध्वनिः ।
युद्धकाले च कर्त्तव्यं लज्जयाडा जयो भवेत् ॥
निग्राहकं रथौ चारे मध्ये यस्य समीरणः ।
स्थितौ रजेत् दिग्गतांश्च त्रयाकाङ्क्षो नरः
मदा ॥

श्वानपक्षिजानेषु कृतो जल्पति वाञ्छितम् ।
तस्याग्नीः निदिमायाति निर्जने नैव सुन्दरि ॥
नाभादीन्यापि नाथ्याणि पृष्ठानि कीर्त्तितानि च
जोवे विगति मिथ्यस्ति हानिर्निःसरणे भवेत् ॥
नरि दणा लक्ष्म्या च स्त्रियां वामा प्रशस्यते ।
कुक्षिकं युद्धकाले च तिस्रो नाशय या गतिः ॥
हकारस्य महास्य विना भेदं स्वरः कथम् ।
मोहं संशयं चैव जीवो जयति सर्वदा ॥
शून्याङ्गं पूर्णं कृत्वा जीवाङ्गं गोपयेद् यदि ।
जीवाङ्गे शानमाप्नोति शून्याङ्गं रचते सदा ॥
वामं वाष्पयन् दाक्षे यदि पृच्छति पृच्छतः ।
तत्र घातो न जायेत शून्ये घातं विनिर्दिशेत् ॥
भुक्त्वा नादं घातः पादस्थानेऽङ्गुना भवेत् ।
उरःस्थानं ग्नितस्त्वेन करस्थानं च वायुना ॥
शिरसि व्योमनस्त्वेन कृतं घातनिर्णयः ।
एवं पञ्चविधो घातः स्वरशास्त्रे प्रकाशितः ॥
युद्धकाले यदा चन्द्रः स्थायी जयति निश्चितम् ।
यदा सूर्यप्रवाहस्तु वादी विजयते तथा ॥
जयमध्ये तु मन्दैर्नाडीमध्ये तु लज्जयेत् ।
सधुस्त्रायां गतः प्राणं समरे शत्रुसङ्घटे ॥
यस्यां नाड्यां भवेच्चारस्तादृशं युद्धमाचरेत् ।

स्वरोद

तेनासौ जयमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
यदि संग्रामकाले तु वामनाद्यां सदा वहेत् ।
स्थायिनो विजयं विन्द्यात् रिपुवशादयोऽपि च ॥
यदि संग्रामकाले तु सूर्यस्तु व्याहृतो वसेत् ।
तदा जयौ जयं विन्द्यात् स देवासुरमानवात् ॥
रणे हरात शक्रस्य वामायां प्राक्शक्ररः ।
स्थानं द्विधावचाराभ्यां जयं सूर्येण धावति ॥
याधदयकृतं प्रथं पूर्णस्य प्रथमो जयः ।
रिक्ते चैव हतौयस्तु जयो भवात् नान्यथा ॥
पूर्णनाडागतः पृष्ठं शून्याङ्गश्च तदग्रतः ।
शून्यस्थानं कृतः शत्रुर्हर्षिते नात्र संशयः ॥
वामचारं समं नाम यस्य तस्य जयो भवेत् ।
पृच्छको दक्षिणे भागे वज्रयो विपमाकरः ॥
यदा पृच्छति चन्द्रस्तदा सन्धानमादिशेत् ।
पृच्छेद्यदा च सूर्यस्तदा जानीहि विषहम् ॥
पार्थिवे च नमं युद्धं निदिर्भवात् वारुणे ।
वङ्गो युद्धं जयस्तस्य मृत्युवाधौ च नाभवेत् ॥
नैमित्तिकप्रमादादा यदा न ज्ञायतेऽनिलः ।
प्रशकाले तदा कुर्यात् हन्तं यजेन कुक्षिमान् ॥
नियलाधारनां कृत्वा पुण्यं हस्तात् निपातयेत् ।
पूर्वाङ्गं पुष्पपतनं शून्यं वा तत्फलं वदेत् ॥
तिष्ठन्पविशन् वापि प्राणमाकर्षयेत्क्षिप्तम् ।
मनाभङ्गमकुल्याणः लब्धकार्येषु पूरितः ॥
न कासो विविधं घोरं न शूलं न च पद्ममाः ।
न शत्रुव्याधिरायाः शूलस्य नाशितुं क्षमाः ॥
जीवेन स्वापयद्वायुं जवितारभ्येत् पुनः ।
जावेन कोडते नित्यं द्यूतं जयति सर्वदा ॥
कथाहिजयो युद्धं स्वज्ञानं विना नृपः ।
स्वरज्ञानवलादपि निष्फलं कीटिधा भवेत् ।
इह लोकं परैश्च स्वरज्ञानो बली मदा ॥
दशगतायुतं लक्षं दशाधिपबलं क्षचित् ।
शतक्रतुसङ्ख्यानां बलं कीटिगुणं भवेत् ॥
ऊँकारः सर्ववर्षाणां ब्रह्माण्डे भास्वरौ यथा ।
मर्त्यलोके तथा पूज्यः स्वरज्ञानो पुमानपि ॥
एवाक्षरप्रदातारं नाडीभेदनिवेदकम् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं यदृत्वा चाशुणी भवेत् ॥

देव्युवाच ।

परस्परं मनुष्याणां युद्धं प्रोक्तो जयस्तथा ।
यमयुद्धे समुत्पन्ने मनुष्याणां कथं जयः ॥
इश्वर उवाच ।
ध्यायेद्देवं स्थिरं जीवे जुहुयात् जोवसङ्गमे ।
इष्टमिदं भवेत्तस्य महालाभो जयो भवेत् ॥
निराकारात् समुत्पन्नं साकारं सकलं जगत् ।
तत् साकारं निराकारं ज्ञानं भवति तस्ययम् ॥
इति युद्धप्रकरणम् ॥

● श्रीदेव्युवाच ।

“नरयुद्धं यमयुद्धं द्वयं प्रोक्तं महेश्वर ।
इदानीं देवदेवानां वशीकरणकं वद ॥
इश्वर उवाच ।
चन्द्रं सूर्येण चाक्षय्यं स्थापयन्जीवमण्डले ।
आजन्मवशगा वामा कथितोऽयं तपोधनः ॥
जीवेन गृह्यते जीवो जीवो जीवस्य दीप्तिः ॥

स्वरोद

जीवस्थाने गतो जीवो बालाजीवास्तवश्चकत् ।
चन्द्रे पिबति सूर्येण सूर्यं पिबति चन्द्रतः ।
अस्थोन्मूलभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥
एतज्ज्ञानाति यो योगी एतत् पठति नित्यशः ।
अर्धदुःखविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ॥
मेफीः वृक्षे नाडो तत्राडोबोधनं कुरु ।
करे वद्धा स्वमुक्कश्च जरणं जयते युवा ॥
उभयोः कुम्भकं कृत्वा सुखे श्रामं निपीयते ।
निधना च यदा नाडो देवकन्यावशं कुरु ॥
राडो च यामवेत्तायां प्रसूते कामिनीजनैः ।
ब्रह्मबोधं पिबेद् यस्तु बालाजीवहरो नरः ॥

इति देवीवश्यप्रकरणम् ॥३॥

अष्टाक्षरं जपित्वा तु तस्मिन् काले ऋतौ सति ।
तत्क्षणं दीयते चन्दो मोहमायाति कामिनी ॥
गगने वा प्रसङ्गे वा चुम्बनालिङ्गनेऽपि वा ।
यः सूर्येण पिबेच्चन्द्रं स भवेत्सर्वश्रेष्ठः ॥
शिवमाभिजुते शङ्खा प्रसङ्गे दक्षिणेऽपि वा ।
तत्क्षणादापश्येद्वस्तु मोहयेत् कामिनीशतम् ॥
ममनवयपञ्चवागन् वडङ्गं सूर्येण ।
चन्द्रे चितुर्ध्वजं कृत्वा वध्या भवति कामिनी ॥
सूर्यचन्दो यमाक्षयं सर्पाकान्धाभरोहयोः ।
महापञ्च मकं भृङ्गा वारं वारमिदं चरेत् ।
आयान्तेति पश्यन् गच्छेत्तत्राग्नौ गता ।
पञ्चाङ्गायति वेदायां सोमं गन्तव्यम् ॥
अनेन विधिना कामो वारं सर्वकामिनोः ।
इदं न वाच्यमन्यपि गच्छा परमेश्वरि ॥

इति इतिस्वीवश्यप्रकरणम् ॥४॥

अथ गर्भप्रकरणम् ।

ऋतुकाशभावा नारी पञ्चमं ऋतुं यदा भवेत् ।
सूर्याचन्द्रमयोर्गतिं मेवमात् पञ्चमभवः ॥
शङ्खवक्त्रो गवां दुग्धं पृथ्वाया वृक्षे यदा ।
भर्तृग्रे वदेद्वाक्यं अर्थं देहि त्रिभिर्वचः ॥
ऋतुजाता पिबेद्वारी ऋतुदानश्च योजयेत् ।
रूपभावश्चकम्पदो नरनिष्ठः प्रसूयते ॥
सुषुप्ता सूर्यगन्धेन ऋतुदानश्च योजयेत् ।
अङ्गुलीनः पमान् यस्तु जायते ऋग्विषयः ॥
विषमाङ्गे दिवा रात्रौ विषमाङ्गे दिनाधिपः ।
चन्द्रनेत्रान्तित्वेऽपि बन्धा पुंसमवाप्नुयात् ॥
रतारम्भे रविः पुंसां नरतामने मुधाकरः ।
अनेन क्रमयोगेन नादत्ते देवदण्डकः ।
रतारम्भे रविः पुंसां स्त्रियाश्चैव मुधाकरः ।
उभयोः सङ्गमे प्राप्ते बन्धा पुंसमवाप्नुयात् ॥
चन्द्रनाडो वहेत् प्रश्ने गर्भं कन्या तदा भवेत् ।
सूर्यं भवेत्तदा पुत्री शून्यो गर्भो निहन्यते ॥
चन्द्रे स्त्री पुरुषः सूर्यो मध्यमार्गं नपुंसकः ।
गर्भप्रश्ने यदा दूतः तदा पुत्रः प्रजायते ॥
पृथ्वां पुत्री जले पुत्रः कन्यका तु प्रभञ्जने ।
तेजसा गर्भपातः स्यात् नभस्यपि नपुंसकम् ॥
शून्ये शून्यं युगे युगं गर्भपातस्तु संक्रमे ।
सूर्यभागे कृते पुत्रश्चन्द्रचारे तु कन्यका ॥
विषुवे गर्भपातः स्यात् भावी वायु नपुंसकः ।
तत्त्वे विषं विजानाति कथितं तत्र सुन्दरि ॥

४८३

स्वरोद

गर्भाधानं मासं स्याच्च दक्षी
दिगाख्याता वारुणे सौख्ययुक्तः ।
गर्भमावो स्वस्वजीवो न वङ्गो
भोगो भव्यः पार्थिवेनार्थयुक्तः ॥
धनवान् मौख्यमर्थुक्तो भागवान् गर्भमन्वितः ।
स्यान्नित्यं वारुणे तत्त्वे व्योम्नि गर्भं निहन्यते ॥
माहेयेषु सतात्पत्तिर्व्याप्ये दुःखिता भवेत् ।
शेषेषु गर्भहानिः स्यात् ज्ञातमात्रम् वा मृतिः ।
रविमध्यगतश्चन्द्रश्चन्द्रमध्यगतो रविः ।
ज्ञातव्यं गुरुतः शोभं न विद्यायास्तकोटिभिः ॥
इति गर्भप्रकरणम् ॥५॥

अथ संवत्सरप्रकरणम् ।

चेवशुक्रप्रतिपदि पातस्तत्त्वविभेदतः ।
पश्येच्चक्षणे योगो दक्षिणं चोत्तरायणे ॥
वन्द्योदयवेलायां वदमानोऽथ तत्त्वतः ।
पृथिव्यापस्तया वायुः सुषुप्तं मर्त्यशस्यजम् ॥
तेजो व्योम्नि भयं प्रो र्दभिनं कालतत्त्वतः ।
एवं तत्त्वफलं ज्ञेयं वर्षं मामं दिने तथा ॥
पृथिव्यादिकतत्त्वम् दिनमासादृचं फलम् ।
शोभनं च तथा दृष्टं व्योममासतत्त्वविभिः ॥
मध्यमा भवति कृता दृष्टा च चन्द्रकर्मणः ।
देशभङ्गमहारागकेशकटादिदुःखदा ॥
मेघमंक्रान्तिदिनेन स्यात् भेदं विचारयेत् ।
स्वस्वफलं द्रुमात् लोकाणां सन्निहितम् ॥
सुभिक्षं रादृष्टिः स्यात् वृक्षगत्या वसुभ्याम् ।
वृक्षदृष्टिस्तथा भौत्यं पृथ्वातत्त्वं वहेद्यदि ॥
चतुर्दिशः सुभिक्षं स्यादासीत्यं भौत्यमेव च ।
वृक्षगत्या तथा पृथ्वा ज्ञातत्त्वं वहेद्यदि ॥
दुभिक्षं रादृष्टिः स्यादासीत्यं तत्त्वदाङ्गा ।
अस्यादन्त्यतरा दृष्टिरन्तत्त्वं वहेद्यदि ॥
उत्पातोपद्रवा भौतिरन्त्यदृष्टिः स्युगतयः ।
मेघमंक्रान्तिवेलायां वायुतत्त्वं वहेद्यदि ॥
उत्तारतापञ्चरा भौतिरन्त्या दृष्टिः निर्जी
भवेत् ।

मेघमंक्रान्तिवेलायां व्योमतत्त्वं वहेद्यदि ॥
तस्मापि शून्यता ज्ञेया गस्यादीनां सुखं च ।
पूर्णं प्रवेशने श्वामं स्वस्वतत्त्वं न मिहदः ॥
सूर्यो चन्द्रोऽन्यथाभूते मङ्गलः मर्त्यमिहदः ।
विषमं वङ्गितत्त्वस्य ज्ञातं केवलं नभः ॥
तत् कथ्याहस्तं मन्त्राणां हिमामे च महाघृता ।
स्वस्वज्ञानं शिवः पश्येच्चक्षोपतिस्तथा भवेत् ॥
एकत्र शरीरं यस्य सुखं तस्य सदा भवेत् ।
नाडोत्रयं विजानाति तत्त्वज्ञानं तथैव च ॥
नैव तेन भवेत्तुल्यं लक्ष्मीकोटिरसायनम् ।
रवी मंक्रमण नाडो गलान्ते च प्रवर्तते ॥
मल्लि वङ्गियांगेऽपि रौरवं जगतीतले ।
इति संवत्सरप्रकरणम् ॥६॥

अथ रोगप्रकरणम् ।

मकोतत्त्वे स्वरोगश्च जले च जलमातरः ।
रवी चारे तेजस्तत्त्वे वायुतत्त्वे च शक्तिनो ॥
शून्यतत्त्वेन रोगस्य पित्तदोषसमुद्भवः ।
दानपुष्पं विजातीनां पिण्डश्चाहं विधोयते ॥

स्वरोद

चादौ शून्यगतं पृच्छेत् पञ्चात् पूर्णो विशेषः
यदि ।
सूक्ष्मोऽपि ध्रुवं जीवेत् यदर्थं परिपृच्छति ॥
चन्द्रस्थानं स्थितो जायः सूर्यस्थानं च पृच्छति ।
तदा प्राणविनिर्मुक्तो यदि वैद्यशतैर्वृतः ॥
पिङ्गलायां स्थितो जीवो वामं दूतश्च पृच्छति ।
तदापि स्त्रियते रोगी यदि त्राता महेश्वरः ॥
दक्षिणेन यदा वायुहंसं रौद्राक्षरं वदेत् ।
तदा जीवति जावाऽमी चन्द्रे समफलं भवेत् ॥
जीवाकारश्च वा धृत्वा जीवाकारं विलोकयन् ॥
जीवस्थो जीवितं पृच्छेत्तस्माज्जीवन्ति ते
ध्रुवम् ॥

प्रश्ने वायुः स्थितो जीवस्तदा जीवो हि जीवति ।
ऊर्ध्वचारगतो जावा याति जीवो यमालयम् ॥
विपरीताक्षरं प्रश्नं रिक्तायां पृच्छको यदि ।
विपरीत्यश्च विज्ञेयं विषमस्थोदयं सति ॥
यस्मिन् भागे चरत् जीवस्तवस्थः परिपृच्छति ।
तदा जीवति जीवाऽमी यदि रोगैः प्रपीडितः ॥
वातोदये वातकरश्च भव्यं
पित्तोदये पित्तकरश्च भव्यम् ।
श्लेष्मोदये श्लेष्मकरश्च भव्यं
पुंमि प्रसक्तं पमवन्ति रोगाः ॥
पञ्चम्य भवत्य विपरीत्येन
रागापिभूतं नृपतीक्ष्णं पुंभाम् ।
तथाहयावन्मसृष्टदधिपतिः
पञ्चदये व्ययता मृतिः स्यात् ॥

इति रोगज्ञानम् ॥७॥

अथ कालज्ञानम् ।

मासादौ वत्सरादौ च पञ्चादौ च यथाक्रमम् ।
द्यौं कालं परोक्षेन वायुचारवशात् सुधीः ॥
पञ्चभूतात्मकं देहं शशो खेहेन सिञ्चति ।
रक्षतेत् सूर्यवातेन तेन जीवः स्थिरो भवेत् ॥
मासतं बन्धयित्वा तु सूर्यं बन्धयते यदि ।
अभ्यामाज्जीवते जीवः सूर्यकालेऽपि वधते ॥
गगनाद्वर्ते चन्द्रः कायापद्मानि सिञ्चति ।
कर्मायागः सदाभ्यामात् रमते शशिनः ध्रुवात् ॥
शशाङ्कं वारयेद्वात्रो दिवा वार्य्यो दिवाकरः ।
इत्यभ्यासरता योगो म योगो नात्र संशयः ॥
दिवा न पूजयेत् लिङ्गं रात्रौ देवीं न पूजयेत् ।
रक्षमि ज्ञानजनकं पञ्चसूत्रे समन्वितम् ॥
अहोरात्रं यदंकरं वृक्षं यस्य मासतः ।
तदा तस्य भवेदायुः संपूर्णं वत्सरहयम् ॥
अहोरात्रहयं यस्य पिङ्गलायां सदागतेः ।
तस्य वर्षहयं ज्ञेयं जीवितं तत्त्ववेदिभिः ॥
त्रिरात्रं वृक्षं यस्य बायुरेकपटे स्थितः ।
वत्सरं यावदायुः स्यात् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
रात्रौ चन्द्रो दिवा सूर्यो वहेद्यस्य निरन्तरम् ।
विजाभीयात्तस्य सूर्यः पञ्चमाभ्यन्तरे सुधीः ॥
एकादिषोडशाक्षानि यदि भानुर्निरन्तरम् ।
वहेद्यस्य च वै सूर्यः शिपाहेन च मासिकैः ॥
सम्पूर्णं वृक्षं सूर्ययन्त्रमा नैव दृश्यते ।
पक्षेण जायते सूर्यः कालज्ञानेन भाषितम् ॥

स्वरोद

सम्पूर्णं वदते चन्द्रः सूर्यो नैव च दृश्यते ।
मासेन दृश्यते सूर्यः कालज्ञानेन भाषितम् ॥
मूर्धं पुरीषं वायुश्च समकालं प्रजायते ।
तदासौ चलितो ज्ञेयो दशाहं म्रियते ध्रुवम् ॥
एवं चन्द्रप्रवाहश्च सुखलाभजयस्तथा ।
सूर्यचन्द्रप्रणयो तु सद्यो मृत्युने संग्रहः ॥
चरन्त्यतो भुवश्चैव विश्वोऽस्त्रोणि पटानि च ।
आयुर्हीना न पश्यन्ति चतुर्थे माहमण्डलम् ॥
चरन्त्यतो भवेज्जिह्वा ध्रुवं नानाश्रमयते ।
भुवोर्मध्ये विष्णुपदं तारकं माहमण्डलम् ॥
नवभुवः समो वा पञ्चतारा भिनामिका ।
जिह्वाभेकदिनं प्रोक्तं म्रियते मानवो ध्रुवम् ।
कोणमण्योऽङ्गुलीभ्यान् किञ्चित् पोष्य निरो-

क्षयेत् ॥

यदा न दृश्यते बिन्दुर्दशाहनेन ज्ञेयो मृतः ॥

इति कालज्ञानम् ॥३॥

इडा गङ्गेति विज्ञेया पिङ्गला यमुना नदी ।

मध्ये सरस्वती विद्यात् प्रयागादि समस्ततः ॥

आदौ साधनमाख्यातं सद्यःप्रत्ययकारकम् ।

बह्वप्यासनो योगी बन्धयेदुड्डियानकम् ॥

पूरकः कुम्भकश्चैव रचकश्च तृतीयकः ।

ज्ञातव्यो योगिभिर्नित्यं देहसंमिच्छितवे ॥

पूरकः कुर्वते पृष्टीर्धातुमास्यं तथैव च ।

कुम्भकः स्तम्भनं कुर्यात् जीवरक्षाविवर्धनम् ॥

रचको हरते पापं कुर्याद्योगपदं व्रजेत् ।

पश्चात् संग्रामवन्निष्ठेत् पश्ये बन्धे च कारयेत् ॥

कुम्भयेत् सङ्गं वायुं यथाशक्त्या प्रयत्नतः ।

रचयेच्चन्द्रमार्गेण सूर्येण पूरयत् सुधीः ॥

चन्द्रं पिबति सूर्यश्च सूर्यं पिबति चन्द्रमाः ।

अन्योन्याकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥

स्वीयाङ्गे वदते नाडी तन्नाडीरोधनं कुरु ।

मुखबन्धममुञ्चन् वै पवनं जायते युवा ॥

मुखनामाक्षिकर्णानामङ्गुलीभिर्निरोधयेत् ।

तत्सोदयमिति ज्ञेयं सन्मुखीकरणं प्रिये ॥

तस्य रूपं गतिः स्वादो मण्डलं लक्षणान्वितम् ।

यो वेत्ति वा नरो लोके स तु शूद्रोऽपि योग-

वित् ॥

निराशीर्निर्मूलो योगो न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।

वामनासुम्नानां कृत्वा कालं जयति कौलया ॥

विश्वस्य वैशिका शक्तिर्नवाभ्यां परिष्कृते ।

तत्तत्त्वं तु मनो यस्य ग्राममात्रं भवेद्विह ॥

तस्यायुर्वर्धते नित्यं घटिका त्रिप्रमाणतः ।

शिवेनोक्तं पुरा तत्त्वं सिद्धस्य गुणगङ्गरम् ॥

बद्धा पद्मासनस्यो गुदपवनलयं संनिरुध्योऽङ्ग-

सुधैः

प्राणं रन्ध्रेण कुम्भत्रयजितमनिलं प्राणशक्त्या

निरुध्य ।

एकीभूतं सुषुम्णाविकरमुखगतं ब्रह्मरन्ध्रे च

नीत्वा

निःक्षिप्याकाशमार्गे शिवशरणरता याति ते

केऽपि धन्याः ॥३॥

प्रतज्जानाति यो योगी एतत् पृष्ठति नित्यशः ।

स्वर्गः

स्वर्गः

सर्वदुःखैर्विनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ॥
स्वर्गज्ञानं गिरो यस्य लक्ष्योः करतले भवेत् ।
एतत् शरीरे यस्य सुखं तस्य सदा भवेत् ॥
प्रणवः सर्ववेदानां ब्रह्माण्डे भास्करो यथा ।
मर्त्यलोके तथा पूज्यः स्वर्गज्ञानो पुमानपि ॥
नाडावयं विजानाति तत्स्वज्ञानं तथैव च ।
नेव तिन भवेत्तुल्यं लवकोटिरसायनम् ॥
एकाक्षरप्रदातारं नाडोभेदनिवेदकम् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं यद्वत्त्वा चानृणो भवेत् ॥
स्वर्गस्त्वं तथा युवं देववश्यं स्तियस्तथा ।
गर्भाच्छ्चरोगकालाख्यं नवप्रकरणान्वितम् ॥
एवं प्रवर्तितं लोके सिद्धिदं सिद्धयोगिभिः ।
आचन्द्रार्कं गृही जीयात् पठनात् सिद्धि-

दायकम् ॥

सुस्थामने समामीनं निद्रामाहारमल्पकम् ।

चिन्तयेत् परमात्मानं यद्वदेत्तद्विषयि ॥

इति शिवगौरोसंवादे नवप्रकरणान्वितपवन-

विजयं नाम स्वरोदयं समाप्तम् ॥

स्वर्गः, पुं, (स्वर्गिति गीयते इति । गै+कः ।

यद्वा, सण् अर्ज्यते इति । अर्जं अर्जने+ञञ् ।

शङ्कादित्वात् कुत्वम् ।) देवतानामालयः । तत्-

पर्यायः । स्वः २ नाकः ३ द्विदिवः ४ त्रिदशा-

लयः ५ सुरलोकः ६ द्यौः ७ द्यौः ८ त्रिपि-

ष्टपम् ९ इत्यमरः । १ । १ । ५ ॥ मन्दरः १०

अवराहः ११ गौः १२ रमतिः १३ फलो-

दयः १४ इति जटाधरः ॥ देवलोकः १५

स्वर्लोकः १६ ऊर्ध्वलोकः १७ सुम्नाधारः १८

सौरिकः १९ शक्रभुवनम् २० दिवानम् २१ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥ तस्य गुणदोषा

यथा,—

सुबाहुरुवाच ।

“स्वर्गस्य मे गुणान् ब्रूहि साम्प्रतं हिजमस्तम् ।

एतत् सर्वं हिजयेच्च करिष्यामि न संशयः ॥

जैमिनिरुवाच ॥

नन्दनादोनि दिव्यानि रम्याणि विविधानि च ।

तत्रोद्यानानि पण्ड्यानि सर्वकामशुभानि च ॥

सर्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि समस्ततः ।

विमानानि सुदिव्यानि परितान्यसुरोगणैः ॥

सर्वत्रैव विचित्राणि कामगानि रसानि च ।

तर्कणादित्यवर्णानि सुक्ताजालान्तराणि च ॥

चन्द्रमण्डलशुभ्राणि हेमशय्यामनानि च ।

सर्वकामसम्पदाश्च सुखदःखविवर्जिताः ॥

नराः सुकृतिनस्तं तु विचरन्ति यथासुखम् ।

न तत्र नास्तिका याति न स्तेयानाजितेन्द्रियाः ॥

न नृशंसो न पिशुनाः कृतघ्ना न च मानिनः ।

मन्यास्तपःस्थिताः शूरा दयावन्तः क्षमापराः ॥

यज्जानो दानशीलाश्च तत्र गच्छन्ति ते नराः ।

न रोगो न जरा मृत्युर्न शोको न हिमादयः ॥

न तत्र क्षतपिपासा च कस्य ग्लानिर्न दुःखते ।

एते चान्ये च वक्रवो गुणाः सन्ति च भूपते ॥

दोषास्तत्रैव धे सन्ति तान् शृणुष्व च साधवन् ।

शुभस्य कर्मणः कृतज्ञं फलं तत्रैव भुज्यते ।

स्वर्गः

न चात्र क्रियते भूयः सोऽत्र दोषो महान् मृतः ॥

असन्तोषश्च भवति दृष्ट्वा दासां परत्रियम् ।

संप्राप्ते कर्मणामन्त महमा पतनं तथा ॥

इह यत् क्रियते कर्म फलं तत्रैव भुज्यते ।

कर्मभूमिरियं राजन् फलभूमिस्त्वसौ स्मृता ॥”

इति पाष्णे भूषण्डे ८० अध्यायः ॥

अन्यत् वक्रिपुराणे शिवेपाख्याननामाध्याये :

माख्ये १०३ । १०४ अध्याययोरपि द्रष्टव्यम् ॥

अपि च ।

सुनन्द उवाच ।

शृणु राजन् पवण्यामि विश्वोरङ्गतकर्मणः ।

विराड्रूपस्य सस्यानमाख्यानं महदद्भुतम् ॥

यावतो भूः समुद्रिष्टा सममुद्रादिकानना ।

प्रतिभाता महाराज किरणसन्दृश्येयोः ॥

वियञ्च तावदुपरि विस्तारपरिमण्डलम् ।

पञ्चविंशतिकोऽस्य योजनानान्तु तत्स्मृतम् ॥

नवतीनां महत्त्वाणि योजनानि महोपते ।

भूमरुद्धश्च लोकानां सिद्धचारणरक्षमा ॥

ये च विद्याधरा यत्तस्मागन्धर्वकिसराः ।

भूतप्रेतपिशाचाश्च तेषां तत् स्थानमोरितम् ॥

ततो राहुर्महाबाहो चयोदशसहस्रकम् ।

योजनानां प्रविस्तारं मण्डलं तस्य कथ्यते ॥

स्मरन् वैरं पुरा प्राप्तं यः पर्वणि महायज्ञः ।

ग्रामाय धावति क्रोधात् पुण्यवन्तो महीपते ॥

तदैव भगवश्चक्रं सहस्रार्कोपमद्युति ।

उपतिष्ठति तद्भीत्या पुनरेव निवर्तते ॥

उपरागं वदन्त्येवं पुण्यकालस्य कथ्यते ।

लक्षयोजनतो भानुर्भूमरेष व्यवस्थितः ॥

भानोः सकाशादुपरि लक्षे लक्ष्यः क्षपाकरः ।

नक्षत्रमण्डलं चन्द्राक्षयोजनमुच्छ्रितम् ॥

नक्षत्रमण्डलात् सौम्य उपरिष्ठादिलक्षतः ।

बुधात् शुक्रो हिलक्षे तु शुक्राक्षौमो हिलक्षके ॥

मङ्गलादुपरिष्ठाच्च गौष्पतिलक्षकद्वये ।

हिलक्षयोजनोत्सेधः सौरिर्हैवपरोहितात् ॥

शतायुतसमुच्छ्रयं सौरैः सप्तर्षिमण्डलम् ।

सप्तर्षिभ्यः सहस्राणां शताङ्गं ध्रुवस्थितिः ॥

पादगम्यं हि यत्किञ्चिद्वहस्वस्ति धरणीतले ।

तद्भूलोक इति ख्यातं शाकद्वीपादिकाननम् ॥

भूर्लोकश्च भुवर्लोकः सूर्यावधिरदीरितः ।

आदित्यादाध्रुवं राजन् स्वर्लोकः कथ्यते बुधैः ॥

महर्लोकः क्षितेरुर्ध्वमेककोटिप्रमाणतः ।

कोटिद्वये वर्त्तमानो ज्ञेयो भूर्लोकतो नृप ॥

उपरिष्ठात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम् ।

सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः ॥

भूर्लोकात् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश भूभो ।

यत्रास्ते शोपतिः साक्षात् सर्वेषासभयप्रदः ॥

वैकुण्ठादुत्तरे शैवो लोकः षोडशकोटयः ।

तित्यगैव महाराज कौलासाख्यस्तु पर्वतः ॥

पार्वत्या सहितः २ भूयैर्वास्तौ स्वर्गवर्तुतः ॥”

इति पाष्णे स्वर्गखण्डभूरादिलोकवर्णनं ६ अः ॥

स्वर्गखण्डं कर्मविशेषेण स्वर्गविशेषगमनञ्च

यथा,—

स्वर्गः

कृत उवाच ।

“स्वर्गस्थानं महापुण्यं प्रोच्यमानं निबोध मे ।
भारते कृतपुण्यानां देवानामपि चालयम् ॥
मध्ये पृथिव्यामदीन्द्रो भालाम् मेरुर्हिरण्यमयः ।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिः समुच्छ्रितः ॥
प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्वरणां धरणीधरः ।
तावत्प्रमाणा दृष्टिवी पर्वतस्य समन्ततः ॥
तस्य शृङ्गस्य मूर्द्धि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।
नानाद्रुमलताकीर्णं नानारत्नोपशोभितम् ॥
मध्यगं पश्चिमं पूर्वं मेरोः शृङ्गाणि त्रीणि वै ।
प्रयुताच्छ्रितमात्राणि हे शृङ्गे तस्य मध्यतः ॥
मध्यस्थं स्फाटिकं शृङ्गं वैदूर्यकरकामयम् ।
इन्द्रलोचनमयं पूर्वं माणिक्यं पश्चिमं स्मृतम् ॥
योजनानां सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश ।
उच्छ्रितं मध्यगं शृङ्गं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ॥
प्रयुतान्तरितं शृङ्गं मूर्द्धि च्छत्राकृतिं स्मितम् ।
पूर्वपश्चिमशृङ्गाणां सकलं मध्यमस्य च ॥
त्रिपिष्टपो नाकपृष्ठो अस्परः शान्तिनिर्वर्त्तते ।
शानन्दोऽथ प्रमोदस्य स्वर्गः शृङ्गे च मध्यमे ॥
श्वेतस्य पौष्टिकस्यैव उषशीभनमन्मयी ।
पाञ्चादः स्वर्गराजस्य स्वर्गः शृङ्गे तु पश्चिमे ॥
निर्मलो निरङ्गहारः सौभाग्यशान्तिनिर्मलः ।
सौख्यस्य निर्वर्त्तितस्यैव पुण्याश्च तथा हिज ॥
स्वर्गाश्चेति हिजश्रेष्ठ पूर्वशृङ्गे समर्थिताः ।
एकविंशति ये स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्धनि ॥
अहिंसदानकर्तारो यश्चानां तपसां तथा ।
तेषु तेषु वसन्ति स्म जनाः क्रीडविवर्जिताः ॥
जलप्रवेशो चानन्दं प्रमोदं वञ्चसाहसः ।
अगुप्रपाति सौख्यस्तु रणे चैवास्य निर्मलः ॥
अमरमेतु सख्यसि सृतो गच्छेन्नविष्टपम् ।
कृतुयाजी नाकपृष्ठमखिद्योचो च निर्वर्त्तितम् ॥
तडागकूपकर्ता च लभते पौष्टिकं हिज ।
सौवर्णदायो सौभाग्यं लभेत् स्वर्गं महातपाः ॥
शौतकाले महावाङ्मं प्रज्वालयति यो नरः ।
सर्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गं चाप्सरसं लभेत् ॥
हिरण्यगोप्रदानेन निरङ्गहारमवाप्नुयात् ।
भूमिदानेन शृङ्गे लभते शान्तिकं पदम् ॥
रौप्यदानेन शृङ्गे स्वर्गं गच्छति निर्मलम् ।
अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
हिजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तिः ।
श्वेतम् लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति ॥
कपिलागोप्रदानेन परार्द्धं चानुभूयते ।
गोष्ठस्य प्रदानेन स्वर्गं मध्यममश्नुते ॥
माघमासं सरित्सायो तिलधनुप्रदस्तथा ।
हृत्पानहृदाता च स्वर्गं यात्युपशोभनम् ॥
देवायतनकर्ता वै शुश्रूषणपरस्तथा ।
तौर्यथात्रापरश्चैव स्वर्गराज्ये मर्ह्यते ॥
एकाग्रभोजी यो मर्त्यो नक्तभोजी च नित्यशः ।
उपवासी त्रिरात्राद्यैः शान्तिस्वर्गं शुभं लभेत् ॥
सहिष्णुसायो जितक्रोधो ब्रह्मचारी दृढव्रतः ।
निर्मलं स्वर्गमाप्नोति तथा भूतचित्ते रतः ॥
विद्यादानेन मेधात्रो निरङ्गहारमाप्नुयात् ।

स्वर्गः

येन येन हि भावेन यद्यहानं प्रयच्छति ।
तत्तत् स्वर्गभवाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
यस्तु सर्वार्थि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
स प्राप्य न निवर्त्तत दिवं शान्तमनामयम् ॥
शृङ्गस्तु पश्चिमं यत्र ब्रह्मा तत्र स्थितः स्वयम् ।
पूर्वशृङ्गे स्वयं विष्णुर्मध्ये चैव शिवः स्थितः ॥*॥
अतः परन्तु विप्रेन्द्र स्वर्गाधानमिमं शृणु ॥
विमलं विपुलं शृङ्गमपर्यपरिमितम् ।
प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये मातरः स्थिताः ॥
तृतीये सिद्धगन्धर्वस्तुर्व्यं विद्याधरा हिज ।
पश्चिमे नागराजस्य पृष्ठे तु विनतासुतः ॥
सप्तमे दिव्यपितरो धर्मराजस्तथाष्टमे ।
नवमे तु तथा दत्त आदित्या दशमे पथि ॥*॥
भूर्लोकच्छतसाहस्रमूर्धं चरति भास्करः ।
योजनानां सहस्रे हे विष्णुर्धन ममन्वितः ॥
द्विगुणः परिषाहेन सूर्यविष्णुप्रमाणतः ॥
श्रीमपुष्टी विभावर्षी मध्याह्ने चार्धना यदा ।
महेन्द्रस्याभरावत्यां तर्तास्ततति भास्करः ॥
मध्याह्ने त्वमरावत्यां यदा भवति भास्करः ।
तदा अयमने यास्य तदीयंस्तु प्रदृश्यते ॥
मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन् भालेवं भविता मदा ।
ध्रुवाधाररथे तिष्ठन् वालिखिन्वादिभिः स्तुतः ॥
सूर्यमन्त्रलमानास्तु द्विगुणं सोममन्त्रलम् ।
पूर्णं शतसहस्रं तु तस्मान्नक्षत्रमण्डलम् ॥
हिलचेतु बुधस्यापि स्थानं नक्षत्रमण्डलात् ।
तावत्प्रमाणभागं तु बुधस्याप्युशना स्थितः ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तावन्मानं व्यवस्थितः ।
लक्षद्वयं तु भीमस्य स्थितो देवपुराहितः ॥
श्रीरिष्यत्तयोर्द्धं हिलचेतु व्यवस्थितः ।
तस्मात् शनैश्चरादूर्द्धं लजे ममपिमण्डलम् ॥
समर्षमण्डलादूर्द्धं मेकलजे ध्रुवः स्थितः ।
मेधोभूतः समस्तस्य ज्योतिषकस्य सत्तम ॥
भास्वास्तपति विप्रेन्द्र ऊर्द्धं किरणरश्मिभिः ।
कालसंख्यां त्रिषोक्तस्य स करोति युगं युगं ॥
जनस्तपस्तथा सत्यमेतास्त्रोक्तान् हिजात्रया ।
ब्रह्मणो मुनिभ्रातृल विष्णुशक्तिविदोपितः ॥
ऊर्द्धं गतेर्हिजश्रेष्ठ रश्मिभिर्गुप्तते रविः ।
अधोमतेस्तु भूर्लोकं द्योतते दीप्तदीधितिः ॥
तमःपापहृषः सूर्यः कर्त्ता त्रिभुवनस्य च ।
कृतवद् पण्डितस्येति मण्डलागण्डलं चरन् ॥
द्विगुणेन च विस्तोर्णं भूतनात्तत् प्रतिष्ठितम् ।
आदित्यमण्डलाधस्तात् भुवो लोकः प्रतिष्ठितः ॥
तदधस्तात्तु विप्रेन्द्र भूर्लोकः संप्रतिष्ठितः ।
एवमेतान्भुवनं विष्णुकार्यं व्यवस्थितम् ॥
त्रैलोक्यस्येश्वरत्वञ्च विष्णुदत्तं शतक्रोताः ।
लोकपालेभ्यः सहितो लोकान् रक्षति धर्मतः ।
वसन् स्वर्गं महाभाग देवन्द्रः स तु कीर्तितः ॥
अतोऽधस्ताद्विजश्रेष्ठ पातालस्तु स्वयंप्रभम् ।
न तत्र तपते सूर्यो न रात्रिर्न निशाकरः ॥
दिव्यं रूपं समाख्याय तपस्ते सततं जनाः ।
पातालस्थाः हिजश्रेष्ठ दीप्यामानाः स्वतेजसा ॥
सर्लोकान्तु महर्लोकः कोटिमाने व्यवस्थितः ।

स्वर्गलो

ततो योजनमानेन द्विगुणो मण्डलेन तु ॥
जनलोकस्थितो विप्र पञ्चमो मुनिसेवितः ।
तस्मापरि तपोलोकश्चतुर्भिः कोटिभिः स्मृतः ॥
सत्यलोकोऽष्टकोटोभिः सर्वेषामुपरिस्थितः ।
सर्वं कृत्वाकृतिर्ज्ञेया भुवना भुवनोपरि ॥
ब्रह्मलोकाद्विष्णुलोको द्विगुणेन व्यवस्थितः ।
वाराहे तस्य माहात्म्यं कथितं लोकचित्तकैः ॥
ततः परं हिजश्रेष्ठ ततो ह्यगण्डकपालकम् ।
ब्रह्माण्डात् परतः मात्तात् निर्लेपः पुरुषः ॥
स्थितः ॥
यमुपास्य विमुचेत तपोज्ञानममन्विताः ।
इति ते संस्थितिः प्रोक्ता भृगुलस्य मयानघ ॥
यस्तु मर्त्यागमां वेति स याति परमां गतिम् ।
इति तृमिहपुराणे ३० अध्यायः ॥
पारिभाषिकस्वर्गो यथा,—
“मनोऽनकृताः प्रमदा रूपवत्सः स्वलङ्घिताः ।
वाचः प्रासादपठेषु स्वर्गः स्यान्नुभकर्म्मणः ॥”
इति गावडे । १०८ । ४४ ॥
न्यायमते स्वर्गलक्षणं यथा । दुःखासम्भ्र-
त्वादिविशिष्टसुखत्वं स्वर्गत्वं तदेव स्वर्गपदशब्द-
तावच्छेदकमिति सिद्धान्तः । आदिपदेन अन-
न्तरदुःखप्रसन्नमित्वाभिलाषोपनोतत्वयोः परि-
ग्रहः । अतएव ।
“यस्य दुःखेन संभ्रं न च प्रसन्नमनस्तरम् ।
अभिलाषोपनोतं यत् तत् सुखं स्वःपदाख्यम् ॥”
इति स्वरादिपदशक्तिप्रादकार्यवादोऽपि संग-
च्छते । इति गदाधरभट्टाचार्यकृतवादार्थः ॥*॥
किञ्च ।
“मनःप्रोतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ।
नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये हिजोत्तमाः ॥”
इति ब्रह्मपुराणे १८ अध्यायः ॥
जर्णामी, [ज] चि, (स्वर्गं गच्छतीति । गम +
चिनिः ।) स्वर्गगमनकर्त्ता । यथा,—
“मर्व्वेत्ती विहिंसा ये ये च सर्व्वमहा नराः ।
सर्व्वस्य प्रियभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥”
इति कर्मलोचनः ॥
स्वर्गज्ञा, स्त्री, (स्वर्गस्य गङ्गा ।) मन्दाकिनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
स्वर्गजित्, त्रि, (स्वर्गं जयतीति । जि + क्तिप् तुगा-
गमश्च ।) स्वर्गजेता । (यथा, महाभारते ।
१२ । ७५ । ३४ ।
“यस्मिन् भयार्हितः सम्यक् ज्ञेयं विन्दत्यपि-
क्षणम् ।
स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥”
स्वर्गपतिः, पुं, (स्वर्गस्य पतिः ।) इन्द्रः । इति
हेमचन्द्रः ॥
स्वर्गवधूः, स्त्री, (स्वर्गस्य स्वर्गस्थितलोकस्य वधूः ।)
अप्सरसः । इति हेमचन्द्रः ॥
स्वर्गलोकेशः, पुं, (स्वर्गलोकाय ईशः । शरीर-
जन्यकर्म्मणश्चरते स्वर्गप्राप्तभावात्तत्त्वमस्य ।)
शरीरम् । इति जटाधरः ॥ (स्वर्गलोकस्य
ईशः ।) इन्द्रश्च ॥

स्वर्गसरिहरा, स्त्री, (स्वर्गस्य सरिहरा ।) गङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्गापगा, स्त्री, (स्वर्गस्य पापगा ।) गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्गिगिरिः, पुं, (स्वर्गस्य पक्षे स्वः गिरिः
स्वर्गः,) पर्वतः ।) सुमेरुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

स्वर्गिबधूः, स्त्री, (स्वर्गिणां देवानां बधूः ।) अश्व-
रसः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्गी, [न] पुं, (स्वर्गीः स्वस्य भोग्यत्वेनेति । स्वर्ग +
इनिः ।) देशता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
कुमारे । २ । ४५ ।

“भुवनालोकनप्रोतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।
खिलोभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥”

स्वर्गगामिनि, वि । तत्त्वज्ञानं यथा, —

“दया भूनेषु संवादो परलोकं प्रतिक्रिया ।
सत्यं परहिता चाक्षिर्वदप्रामाण्यदर्शनम् ॥

गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुमङ्गलः ।

मत्क्रियाभ्यसनं मेवैव स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ॥”

इति गारुडे २२८ अध्यायः ॥

स्वर्गीकाः, [म] पुं, (स्वर्गं शोको वामस्थानं येषाम्
देवता । इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमार ।
१ । ५८ ।

“अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः

स्वर्गीकमामर्चितमर्चयित्वा ।

आराधनायास्य मन्त्रोभसंतां

समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥”

स्वर्ग्यः, वि, (स्वर्गस्य निमित्तं संयोग उत्पातो
वा । स्वर्ग + “गोहरचोभं व्यापिमाणाश्वादेर्यत्” ।
५ । १ । ३८ । इति यत् । यद्वा स्वर्गः प्रयोजन-
मस्य । “स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः” ५ । १ । १११ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या यत् ।) स्वर्गीयः । स्वर्ग-
शब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । १२ । ४४ ।

“धर्म्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्यस्ययनं महत् ।
स्वर्थं धीव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमधमर्षणम् ॥”

स्वर्जिकः, पुं, स्वर्जिकाचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवचारः । यथा, —

“पाक्वः चारो यजचारो यावशूको यवायजः ।
स्वर्जिकोऽपि स्मृतः चारः कापोतः सुखवर्चकः ॥

कथितः स्वर्जिकामेदो विशेषज्ञैः सुवर्चिका ।

यवचारो लघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मो वज्रिदीपनः ।

निहन्ति शूलं वातामश्लेषश्चासगलामयान् ॥

स्वर्जिकाव्यगुणा तस्मात् विशेषात् गुल्मशूलहृत् ।

सुवर्चिका स्वर्जिकावत् बोद्धव्या गुणतो जनेः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

स्वर्जिकाचारः, पुं, स्वर्जिचारः । साविचार इति
भाषा । अस्य गुणाः ।

“यवचारः जयेदर्शः श्लाघान् वातकफामयान् ।
गुल्महृदपहणीपाण्डुप्लीहानाहगलामयान् ।

तस्मादस्यान्तरगुणः स्वर्जिकाचार उच्यते ॥”

इति राजवज्रभः ॥

स्वर्जिचारः, पुं, (स्वर्जी एव चारः ।) स्वर्जिका-
चारः । तत्पर्यायः । स्वर्जिकः २ चारः ३
स्वर्जी ४ सुस्वर्जिकः ५ सुवर्चिकः ६ सुवर्चिः ७
सुखवर्चः ८ । अस्य गुणाः । पटुत्वम् । कटु-
ण्वत्वम् । तोषणत्वम् । वातकफाक्षिणाशित्वम् ।
गुल्माधानक्रमित्रणजठरदोषनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्जी, [न] पुं, (सुखेन अर्जयतीति । सु +
अर्ज + णिनिः । स्वर्जिचारः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्वर्ण, स्त्री, (सुष्ठु अर्णी वर्णा यस्य ।) सुवर्णम् ।
धुस्तुरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥ गौरसुवर्ण-
शकम् । नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णस्योत्पत्तिर्यथा, —

“एकदा सर्वदेवाय मनुष्यः स्वर्गममदि ।

तत्र कृत्वा च नृत्यञ्च गायन्त्यप्सरसां गणाः ॥

विलोक्य रक्षां सुर्याणीं सकामो वज्रिरिव च ।

पपात वोढ्यं चच्छाद लज्जया वामसा तथा ॥

उत्तमो स्वर्णपुञ्जश्च वस्त्रं क्षिप्रा ज्वलत्प्रभः ।

अर्णेन वर्धयामास स सुमहर्षभुवश्च ॥

हिरण्यवरेतमं वज्रं प्रवदन्ति मनोपिणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते शौण्ड्याजस्रवर्ण्ये १३१ । ३३-३७ ॥

तस्य गुणाः ।

“सुवर्णं तिक्तमधुरं कषायं गुरु लेखनम् ।

हृद्यं रसायनं बल्यं चक्षुष्यं कान्तिदं श्रुचि ॥

आयुर्मधावयः स्वर्णवाग् विशुद्धिद्वयतिप्रदम् ।

क्षयोन्मादगदार्त्तानां शमनं परमुच्यते ॥”

इति राजवज्रभः ॥

सुवर्णस्य शोधनमारणविधिर्यथा । मारणाय
योग्यं सुवर्णमाह ।

“दाहं रत्नं सितं कृदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् ।

तारुणाग्निभं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत् ॥”

सत् उत्तमम् ।

“तच्छ्रेतं कठिनं रुचं विवर्णं समलं दलम् ।

दाहं च्छेदसितं श्वेतं कषे स्फुटलघु त्यजेत् ॥”

अथ शोधनविधिः ।

“पतलीकृतपत्राणि ह्येनो वज्री प्रतापयेत् ।

निपिञ्चेतस्तप्तानि तैले तक्ते च काष्ठीके ॥

गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा ।

एवं हेमः परेषां धातूनां शोधनं भवेत् ॥”

अथाशुद्धस्य सुवर्णस्य दोषमाह ।

“बल सवीर्यं हरते नराणां

रोगतज्जं पोषयतीह कायि ।

असौख्यकार्यं च सदा सुवर्ण-

मशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्यात् ॥”

अथ स्वर्णमारणविधिः ।

“स्वर्णस्य द्विगुणं सूतमन्त्रेण सह मर्दयेत् ।

तद्गोलकममं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ॥”

स्वर्णस्य अतितनूकृतपत्रस्य । गन्धं गन्धकचूर्णम् ।

“गोलकञ्च ततो रुद्धा सरावहृदसंपटे ॥

त्रिंशद्वनोपलैर्दद्यात् पुटान्येवं चतुर्दश ।

निहत्य जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः ॥”

रुद्धा सवस्तकुटितचिक्चकसत्तिकाया । वनो-
पलः गोइटा इति लोके । निहत्य बत् पुनर्न
जोवति ॥ * ॥ अथान्यप्रकारः ।

“काश्चने गलिते नागं कोडशंशेन निःक्षिपेत् ।
चूर्णयित्वा तथाश्चने घृष्टा कृत्वा तु गोक्षकम् ॥

गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम् ।

सरावसंपुटे घृष्ट्वा पुटे त्रिंशद्वनोपलैः ॥

एवं सप्तपुटेर्हम निहत्य भस्म जायते ।

अत्रापि पूर्ववदगन्धः प्रदातव्यः पुनः पुनः ॥

काश्चनारिरसैर्घृष्टा समस्तकगन्धयोः ।

कज्जलीहेमपत्राणि लेपयेत् समया तथा ॥

काश्चनारित्वचः कल्केर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।

घृष्ट्वा तत् संपुटे गोलं मूषाधामसंपुटे च तत् ॥

निधाय मन्थिरोधश्च कृत्वा संशोष्य गोलकम् ।

वज्रं खरतरं कुर्यादेवं दद्यात् पुटत्रयम् ॥

निहत्य जायते भस्म सर्वकर्मसु योजयेत् ।

काश्चनारिप्रकारेण साङ्गलो हन्ति काश्चनम् ॥

साङ्गलो करिहारो ।

ज्वालामुखो तथा हन्त्यात्तथा हन्ति मनःशिला ।

शिलासिन्दूरयोश्चूर्णसमयोरर्कदुग्धकैः ॥

सप्तधा भावनां दद्याच्छीषयेच्च पुनः पुनः ।

ततस्तु गलिते हेमि कल्कोऽयं दीयते समः ॥

पुनर्धमेदतितरां यथा कल्को विलीयते ।

एवं वेलात्रयं दद्यात् कल्कं हेमस्यतिर्भवेत् ॥

एवं मारितस्य सुवर्णस्य गुणाः ।

सुवर्णं शीतलं हृद्यं बल्यं गुरु रसायनम् ।

स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् ।

पवित्रं हृंहणं नेत्रं मेघास्मृतिमतिप्रदम् ॥

हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्निशुद्धिस्त्रिरत्वकत् ।

विषहयस्त्रयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् ॥”

हृद्यं हृषाय कामुकाय हितम् ॥ * ॥

अमम्यस्त्रागितं स्वर्णं बलं वीर्यञ्च नाशयेत् ।

करोति रोगाभ्युत्थञ्च तद्व्यादु यत्नतस्ततः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यत् सुवर्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्वर्णकणः, पुं, (स्वर्णवत् पीतः कणो यस्य ।)

कणगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णस्य

कणः ।) सुवर्णकणा च ॥

स्वर्णकणिका, स्त्री, (स्वर्णस्य कणिका ।) कणक-

कणा यथा, —

“कुर्वन्त्याः सरसि स्नानं पार्वत्यास्तु शरीरजाः ।

निःश्रुताः स्वर्णकणिकास्ता वहन्ति जलेरिमाः ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्णकायः, पुं, (स्वर्णं इव पीतः कायो यस्य ।)

गर्हः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुवर्णमयशरीरे,

त्रि ॥

स्वर्णकारः, पुं, (स्वर्णं स्वर्णलङ्कारं करोतीति ।

कृ + ण् ।) जातिविशेषः । सेकरा इति

भाषा । तत्पर्यायः । नाडोन्मः २ कलादः ३

रुक्काकारः ४ । इत्यमरः । २ । १० । ८८ ॥ कलादः

५ । इति तट्टीकासारसम्भरो ॥ हेमसः ६ ।

इति जटाधरः । तस्योत्पत्तिर्यथा, —

“विष्णुवर्णा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते विष्णुकारिणः ॥
माताकारः कर्मकारः शङ्करः कुबिन्दकः ।
कुम्भकारः कंसकारः वदेते विष्णिनां वराः ॥
सूत्रधारश्चित्रकारः स्वर्णकारस्तथैव च ।
पतितास्ते ब्रह्मशापादयान्या वर्षसङ्कराः ॥
स्वर्णकारः स्वर्णवीर्यात् ब्राह्मणानां द्वितीयतमः ।
बभूव सख्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । १० । १८—२२ ॥

तस्य कर्मविपाको यथा,—
“तैलचौरस्तैलकीटो मूर्ध्नि कोटस्त्रिजम्बकम् ।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जम्बकं दृष्टमानसः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बकखण्डे । ८५ । १२८ ॥

स्वर्णजल, पुं, (स्वर्णं सुवर्णानुसारं करोतीति ।
ज + क्तिप् । तुक् च ।) स्वर्णकारः । इति शब्द-
माला ॥

स्वर्णकेतकी, स्त्री, (स्वर्णवर्णा केतकी) हरिदा-
वर्णकेतकीपुष्पम् । तत्पर्यायः । हेमकेतकी २
कनकप्रमवा २ हैमौ ४ छिन्नकृष्ण ५ विष्ठा-
कृष्ण ६ स्वर्णपुष्पी ७ कामखण्डदला ८ । अस्या
गुणाः ।

“केतकीकुसुमं वर्ष्यं केशदीर्गम्यनाशनम् ।
हेमामं मदनोन्मादवाहुष्यं सौख्यकारि च ॥
तस्यास्तनोति शिशिरः कटुः पित्तकफापहः ।
रसायनकरो वर्ष्मं देहदायकः परः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णचोरो, स्त्री, (स्वर्णवर्णा चोरी) ओषधि-
विशेषः । तत्पर्यायः पटुपर्णी २ हैमवती ३
हिमावती ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३८ ॥
चत्वारि स्वर्णवीर्याम् । इयं पोतचोरा नाग-
जिह्विकाकारा ।

“हेमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिमन्त्रवा ।
सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं बाणिजोषध-

मिति ॥”

पटूनि निष्क्रिद्राणि पर्णीनि अस्याः पटुपर्णी
जातेरत इति इयं । हिमवति जाता हैमवती
स्याः । स्वर्णमिव पोतत्वात् चौरमस्याः स्वर्ण-
चोरो नदादिः । हिमयुक्तोत्पत्तिस्थानयोगात्
हिमावती मोक्षभाषादतुरिति वतुः नास्त्रस्यर्थे
इति दीर्घः । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

“स्वर्णचोरो स्वर्णदुग्धा स्वर्णाङ्गास्त्रिणी तथा ।
सुवर्णा हैमदुग्धो च हैमचोरी च काञ्चनी ॥
स्वर्णचोरी हिमा तिल्ला क्षमिपित्तकफापहा ।
मूलकञ्जाम्बरीशोफदाहज्वरहरा परा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णगैरिकं, स्त्री, (स्वर्णवत् पीतं गैरिकम् ।)
सुवर्णगैरिकम् । वर्णकं माटी इति भाषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं गैरिक-
भेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्वर्णगोवा, स्त्री, (स्वर्णवर्णा गोवा यस्याः ।)

नाटकशैलपूर्वभागानिःसृतनदीविशेषः । यथा,—

“या निःसृष्टापूर्वभागात् तस्माद्विरविराजदो ।

स्वर्णवीर्येति विख्याता सा गङ्गासङ्गो फले ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्णचूडः, पुं, (स्वर्णवर्णा चूडा यस्य ।) पद्मि-
विशेषः । यथा,—

“चापः कीकीदिविः स्वर्णचूडोऽथ पोतमुष्णकः ॥

इति जटाधरः ॥

स्वर्णजं, स्त्री, (स्वर्णात् जायते इति : जन + ङः)

रङ्गम् । यथा,—

“वङ्गं चपुः स्वर्णजनागजीवने

सुदङ्गरङ्गे गुरुपत्रपिच्छटे ।

स्याञ्चक्रसंज्ञं तमरञ्च नागजं

कस्तूरमालीनकमिहले अपि ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्णजीवन्ती, स्त्री, (स्वर्णवर्णा जीवन्ती) वृक्ष-
विशेषः । तोनाजीवद इति हिन्दो भाषा ।

तत्पर्यायः । हेमाङ्गा २ हेमजीवन्ती २ तृण-
यन्त्रिः ४ हिमायया ५ स्वर्णपर्णी ६ सुजी-
वन्ती ७ स्वर्णजीवा ८ सुपर्णिका ८ हेमपुष्पा

१० स्वर्णलता ११ हेमवल्ली १२ हेमलता १३ ।

अस्या गुणाः । वृथत्वम् सधुरत्वम् । चक्षुष्य-
त्वम् । शिशिरत्वम् । वातपित्तास्रदाहनाशि-

त्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णदो, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य नदी ।) मन्दाकिनी ।

इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ हृदिकानो । इति

राजनिर्घण्टः ॥ मितगङ्गा । सा तु कामा

ख्यायाः पूर्वभागं दिक्करवासिन्याः प्राप्ते

स्निता । यथा,—

“नद्याः स्वर्णं यिया पूर्वं नदी कामाङ्गया तथा ।

कामाख्यायाः पूर्वभागं नदी मामामनाङ्गया ।

मोमामनायाः पूर्वस्यां नदी नाम्ना वृषोदका ॥

ततः पूर्वं कामरूपपोठान्ते जगतां प्रस्रः ।

जगन्माया महाभाया देवो दिक्करवासिनो ॥

एता या कथिता नद्याः भकला दक्षिणमवाः ।

तासु स्नात्वा च पोत्वा च स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

प्राप्ते दिक्करवासिन्याः मदा यजति स्वर्णदो ।

मितगङ्गाङ्गया लोकं साक्षात् गङ्गाफलप्रदा ॥

सा भूमिपीठमस्या तु देवो दिक्करवासिनो ।

अन्तर्जलैः प्रावयन्ती याति प्रत्यक्षतां सुरैः ॥

मितगङ्गाजले स्नात्वा पृष्ठा शम्भुं हरिं

विधिम् ।

इष्टा ललितकान्तास्यां पुनर्यौ न जायते ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्णदीधितिः, पुं, (स्वर्णवत् दीधितिः किरणं

यस्य ।) अग्निः इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वर्णदुः, पुं, स्वर्णवर्णा दुः ।) आरग्वधः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णपद्मः, पुं, (स्वर्णवत् पीतो पद्मो यस्य ।)

गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वर्णपद्मा, स्त्री, (स्वर्णस्य पद्मं यस्यामिति ।)

स्वर्गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वर्णपाटकः, पुं (स्वर्णं पाटयतीति । पट + णिच्

खुल ।) टङ्गणः । इति शब्दमाला ॥ (कश्चित्

स्वर्णपाचकः पठ्यते ॥ तत्पर्याया यथा । टङ्गणः

स्वर्णपाचकः । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

स्वर्णपारिवतं, स्त्री, (स्वर्णवर्णं पारिवतम् ।) महा-

पारिवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णपुष्पः, पुं, (स्वर्णवर्णं पुष्पमस्य ।) आरग्वधः ।

चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः । चम्पकपुष्प-
विष्णुपुजाफलं यथा,—

“माघे चम्पकपुष्पेण योऽर्चयितुं कर्मसाधयति ।

स गच्छेत् परमं धाम विमुक्तः सर्वपातकैः ॥

यावन्ति स्वर्णपुष्पाणि दायन्ते चक्रपाचये ।

तावदयुगमश्वाङ्गि स्थीयते विष्णुमन्दिर ॥

मङ्कतुल्यसुवर्णांन दत्त्वा भवति यत् फलम् ।

एकेन स्वर्णपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम् ॥

सुवर्णपुष्पं विप्रेन्द्र सर्वदा केभवाप्रियम् ।

माघे मासि विशङ्गेण पवित्रं केगवार्चने ॥

सुवर्णकुम्भमैर्दिर्घायनं नाराधितो हरिः ।

रत्नेर्हनिः सुवर्णादौः स भवेज्जम्बकमणि ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगमारे ८ अध्यायः ॥

वावस्वजः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वर्णपुष्पा, स्त्री, (स्वर्णवत् पुष्पं यस्याः) कलि-

कारिः । स्वर्णलो । सातला । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (स्वर्णं लोहशब्दस्यागुणाः प्रातय्याः)

स्वर्णपुष्पो, स्त्री, (स्वर्णवत् पीतं पुष्पं यस्याः ।

डाप ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णफला, स्त्री, (स्वर्णवत् पीतं फलं यस्याः ।)

पोतरम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णवणिक्, [ज] पुं, (स्वर्णस्य वणिक्) वर्ष-

मङ्गरजातिविशेषः । मोनार वेपे इति भाषा ।

तस्य कर्मविपाको यथा,—

“तलनारस्तलकीटो मूर्ध्नि कोटस्त्रिजम्बकम् ।

ततो भवेत् स्वर्णकारो जम्बकं दृष्टमानसः ॥

तमः कुण्डं वपेगतं स्थित्वा स्वर्णवणिग् भवेत् ।

जम्बकश्च दुराचारी जम्बकं करणो भवेत् ।

विश्वैकलिपिकर्ता च भक्तदातृर्जनं करेत् ।

कायस्थनोदरस्थेन मातृभ्रातृभ्यां न खादितम् ।

तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन केवलम् ॥

स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च ब्रजेश्वर ।

नरपु मध्ये ते धृताः कृपाहीना महोत्तम ॥

हृदयं नुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम् ।

यतेषु मञ्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरी च तौ ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बकखण्डे ८५ । १२८—१३२

स्वर्णविन्दुः, पुं, (स्वर्णस्य विन्दुर्यस्य) विष्णुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुवर्णकणिका च ॥

स्वर्णभङ्गारः, पुं, (स्वर्णवर्णा भङ्गारः ।) स्वर्ण-

भङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुवर्णकल-

सस्य ॥

स्वर्णमहा, स्त्री, नदीविशेषः । यथा—

“तत्रोमायाः शरीरात् सञ्जवन्ति जलेः सह ।

ततः स्वर्णमहा नाम स्वर्णयोः सर्वतोऽधिक्ये

एतासु चैत्रमासे तु स्नात्वा सर्वान् नरवर्षम् ।

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां त्रिकालं यथ मानवः ॥

स्वर्णव

चिरं शिवमृदे खित्वा शेषे ब्रह्मण्डं प्रजेत् ।
भूमावबधतः पश्चात् सार्वभौमनृपो भवेत् ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्णमाक्षिकं, स्त्री, (स्वर्णवत् पीतं माक्षिकम् ।)
स्वनामख्यात उपधातुः । तस्य नामानि गुणाश्च ।
“स्वर्णमाक्षिकमाख्यातं तापिच्छं मधुमाक्षिकम् ।
तीक्ष्णं माक्षिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृतः ॥
क्रिञ्चित्सुवर्णमाक्षित्वात् स्वर्णमाक्षिकमोरि-
तम् ।

उपधातुः सुवर्णस्य क्रिञ्चित्सुवर्णगुणान्वितम् ॥
तथा च काचनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम् ।
किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् क्रिञ्चिद्वीनगुणास्ततः ॥
न केवलं स्वर्णगुणा वसन्ते स्वर्णमाक्षिके ।
द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणास्ततः ॥*
सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं हृथं रसायनम् ।
चक्षुष्यं वस्त्ररक्तकण्ठपाण्डुमेहविषोदरम् ।
चर्माः शोथं विषं कण्डूं त्रिदोषमपि नाश-
यत् ॥”*

अशुद्धस्वर्णमाक्षिकस्य दोषमाह ।

“मन्दानसत्वं बलहानिमुषां

विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान् ।

मालां तथैव व्रणपूर्विकाश्च

कुर्त्यादशुभं खलु माक्षिकञ्च ॥”*

तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनमाह ।

“माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं मैत्रवच्च च ।

मातुलुङ्गद्रवेज्जाय जम्बोरस्य द्रवः पचेत् ॥

चालयेज्जोहजे पात्रे यावत् पात्रं सुलान्द्रितम् ।

भवेत्ततस्तु संशुद्धिं स्वर्णमाक्षिकस्य ॥”*

तन्मारणं यथा,—

“कुलत्पस्य कषायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत् ।

तेलेनैवाजमूत्रेण स्त्रियते स्वर्णमाक्षिकम् ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(तथाच शोधनं यथा,—

“स्वर्णमाक्षिकचूर्णं नु वस्ते बद्धा विपाचयेत् ।

कालमाविषशान्तिश्च क्षाये दीलाविधानतः ।

तदधः पतितं शस्त्रमेवं शुध्यति माक्षिकम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)

स्वर्णयुष्ठी, स्त्री, (स्वर्णवर्णा युष्ठी ।) पीतवर्ण-

युष्ठीका । तत्पर्यायः । हरिणी २ प्रोतिका ३

हैमपुष्पिका ४ । इति जठाधरः ॥ हैमा ५ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

स्वर्णभ्रता, स्त्री, (स्वर्णवर्णा भ्रता ।) ज्योतिष्मती ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (ज्योतिष्मतांशुदेऽस्त्रा-

विधरणं ज्ञातव्यम् ॥)

स्वर्णवर्णा, स्त्री, (स्वर्णवत् वर्णा वर्णा ।) हरिद्रा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ सुवर्णसदृशवर्णं युक्ते, वि ॥

(यथा, अमराष्टके । १ ।

“गन्धाः क्षमा भुवनविदिता केतको स्वर्णवर्णा

प्रशमनास्त्यः क्षुधितमधुपः पुष्पमध्ये प्रपातः ।

अद्याभूतः कुसुमरजसा कण्ठकेन्द्रिकपक्षः

क्षान्तुं गन्तुं दयमापे सखे नैव शक्नोति विरेकः ॥”)

स्वर्भानुः

स्वर्णवल्कलः, पुं, (स्वर्णवत् वल्कलं यस्या)

ज्योष्ठाकह्वरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वर्णवल्ली, स्त्री, (स्वर्णवर्णा वल्ली ।) लताविशेषः ।

तत्पर्यायः । रक्तफला २ काकायुः ३ काक-

वल्ली ४ । अस्या गुणाः । शिरःपीडाचिदोष-

नाशित्वम् । दुग्धदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(तथास्याः पर्याया गुणाश्च ।

स्वर्णवल्लीरक्तफला काकायुः काकवल्ली ।

स्वर्णवल्ली शिरःपीडां त्रिदोषान् हन्ति

दुग्धदा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वर्णसेफालिका, स्त्री, स्वर्णवर्णा सेफालिका ।)

आरम्बधः । इति शब्दमाला ॥ पीतसेफालिका

च ॥

स्वर्णाङ्गः, पुं, (स्वर्णवत् पीतमङ्गं यस्य ।) आरग-

वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायाः ।

“आरम्बधो राजह्वरः मध्याकयतुरङ्गुलः ।

आरवेतो व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः ॥

कर्णिकारी दोर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वर्णारिः, पुं, (स्वर्णस्य अरिः ।) गन्धकम् । इति

केचित् ॥

स्वर्णलो, स्त्री, क्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । चेम

पुष्पी २ स्वर्णपुष्पा ३ अध्वजा ४ । अस्या

गुणाः । कटुत्वम् शीतत्वम् । कषायत्वम् ।

व्रणापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्त्त, क गत्यातङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-गती ४७०-घातङ्गे अक०-सेट् ।) तङ्को

दुःखेन जीवन्म । क, स्वर्त्तयति जने गच्छति

दुःखेन जीवति वेत्यर्थः । असिस्वर्त्तत् । इति

दुर्गादासः ॥

स्वर्द, ड, प्रीतिलिङ्गोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्रा०-भ्रात्म०-सक०-सेट् । प्रीतिः प्रीति-

करणम् । लिट्प्रसोपादानम् । ड, स्वर्दते

विविधास्वादं स्वादते च रसायनमिति हला-

यधः । इति दुर्गादासः ॥

स्वर्नदी, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य नदी ।) स्वर्गङ्गा ।

इत्यमरः ॥ स्वः स्वर्गस्य नदी स्वर्णदोषुर्ण इति

योगविभागात् गत्वम् । पूर्वपदे संज्ञायां गत्व-

मिति परेषाम् प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुप-

संख्यानमिति वा गत्वम् । इति मधुमाधवः ॥

स्वर्णदो दन्त्यनकारवतौत्येके । इति भरतः ॥

स्वर्भानवः, पुं, (स्वर्भानोरयं प्रियस्त्रात् । स्वर्भानु +

अण् ।) गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्भानुः, पुं, (स्वराकाशे भ्रातौति । स्वर + भा +

“दाभाभ्यानुः ।” कणा० ३ । ३२ । इति नुः ।)

राहुः । इत्यमरः । १ । ३२६ ॥ (यथा, माघे ।

२ । ४८ ।

“तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरैव यत् ।

हिमांशुमाशु भसते तन्मुदितः स्फुटं फलम् ॥”

सत्यभामागर्भजातः श्रीकृष्णपुत्रविशेषः । यथा,

भागवते । १० । ६१ । ११ ।

स्वलीनः

“भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुर्मास्तथा
चन्द्रभानुर्बृहन्नानुरतिभानुस्तथाष्टमः ।

श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश ॥”)

स्वर्भानुसूदनः, पुं, (स्वर्भानोः सूदनं यत् ।)

सूर्यः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । ३०१ । १८ ।

“तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।

उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः क्षयन्निव ॥”)

स्वर्ग्यातः, वि. (स्वः स्वर्गं यातः ।) स्मृतः । यथा,

याज्ञवल्क्यः ।

“यज्ञो दक्षितरश्मैव पितरौ म्मातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रज्ञो बभूवुः शिथः सन्नद्धाचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागान्तरोत्तरः ।

स्वर्ग्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥”

इति दायभागः ॥

स्वर्लीकः, पुं, (स्वरेव लोकाः । स्वर्गः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते २ । ५ । ४२ ।

“भूर्लीकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लीकाऽस्य

नाभितः ।

स्वर्लीकः कल्पितो मूर्ध्ना इति वा लोक-

कल्पना ॥”)

स्वर्धुः, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य धुः ।) अक्षरसः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।

१७ । १६ ।

“अथाजगाम भूलोकं तामादादाय पुरुरवाः ।

स्वर्धुर्दुर्गनाथस्यैवमर्पयन् मर्त्तचक्षुषाम् ॥”)

स्वर्गीयस्त्रीमावश्च ॥

स्वर्वापी, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य वापी) गङ्गा ।

इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्वेण्या, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य वेण्या ।) उर्व-

श्वाद्यप्सरसः । इत्यमरः । १ । १ । ५५ ॥

स्वर्वेद्यी, पुं, (स्वः स्वर्गस्य वेद्यी ।) अश्विनी-

कुमारौ । तत्पर्यायः । अश्विनीसुतौ २ नासत्यौ

३ अश्विनी ४ दक्षी ५ आश्विनीयौ ६ । इत्य-

मरः । १ । १ । ५४ ॥ द्वित्वविशिष्टत्वादेकवचना-

भावः । इति स्वामी । सर्व एते नित्यद्विवच-

नान्ता एकत्वविवक्षायां एकवचनान्ता अपि ।

यथा,—

“नासत्यश्चैव दसश्च स्मृतौ ही नामतोऽश्विनी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इति भरतः ॥

स्वलीनः, पुं, (स्वस्मिन् खोनः ।) दानवविशेषः ।

यथा,—

“तामायास्तीन्तु रीधाय स्वलीनो नाम दानवः ।

पार्वत्यं रूपमास्याय वर्षाणान्तु शतैर्हिजाः ॥

ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ॥

स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं त भगीरथः ।

तमावगागमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी ॥

तेन नागेन तं दैत्यं संविदार्य न सङ्गतम् ।

शतधा तां समाधाय मूर्ध्नि नैरावणो मथः ॥

महीतलं समापेदि स यावन्नागमाह्वयम् ।

तस्माद्व्याघटनादिना अभुञ्जामपुनं वरम् ॥”

इति वज्रपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥

स्वस्ति

स्वस्ति, त्रि, (सुष्ठु अन्त्यः ।) अन्त्यः । यथा,—
“नेहातिशयनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वस्मिन्मध्यस्थ धर्मोऽयं त्रयते महतो भयात् ॥”

इति भगवद्गीतायाम् । २ । ४० ॥

स्वस्तिवेशरी, [नृ] पुं, (स्वस्तिः केशरोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) कोविदारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“कोविदारश्चमरिकः कुहली युगपत्तकः ।
कुहली तन्मप्यस्य भक्तकः स्वस्तिवेशरी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वस्तिवेशी, [नृ] पुं, (स्वस्तिः केशोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) भुतकेशः । यथा,—

“गोलोमी स्वस्तिवेशी च भुतकेशश्च केशधृक् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ।

अन्त्यकेशविशिष्टे, त्रि ॥

स्वस्तिपत्रकः, पुं, (स्वस्तिपत्राणि पत्राणि यस्य । कप् ।)

गौरशकः । स तु मधुकभेदः । यथा,—

“गौरशकी मधुलोऽस्यो गिरिजः स्वस्तिपत्रकः ॥”
इति रत्नमाला ॥

स्वस्तिफला, स्त्री, (स्वस्तिफलं यस्याः ।) ऋष्य-
भेदः । तत्पर्यायः । कच्छूरी २ ध्वाङ्गनाशिनो ३
ग्रीहशत्रुः ४ विषघ्नी ५ कफघ्नी ६ अपरा-
जिता ७ । अस्या गुणाः हृष्यागुणतुल्याः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वस्तिमिनी, स्त्री, (स्वस्तिम् पित्रालये वसतीति ।
वस + णिनिः । डोप् ।) ऊढा अन्ता वा पितृ-
गृहस्थिता । तत्पर्यायः । चिरिण्टी २ । इत्य-
मरः ॥ “हे ऊढायामनुदायां वा पितृगृहस्थिता-
याम् । पितृकुलसेवात् चिरं णटति गच्छति
चिरिण्टी । इट गतौ अन् मनोपादिः ।

‘स्वस्तिमिन्यां चिरिण्टी स्यात् द्वितीयवयसि
स्त्रियाम् ॥’

इति रुद्रः ॥

निरिण्टीत्येके । खेषु ज्ञातिषु वसति स्वस्तिमिनो
ग्रहादित्वास्मिन् । सुखेन वसति स्वस्तिमिनोति
द्रविडाः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

स्वस्तीजः, पुं, (स्व एव वोजं यस्य ।) आत्मा । इति
शब्दरत्नावली ॥ निजकारणे स्वयमेव च क्री ॥

स्वसा, [ऋ] स्त्री, (सुष्ठु अन्त्ये लिप्यते इति ।
सु + अस् + “सुजासेऽन्” । उणा० २ । ८७ ।

इति ऋन् यथादेशश्च । भगिनो । इत्यमरः ।
२ । ६ । २८ ॥ (यथा, मनुः । २ । ४० ।

“मातरं वा स्वसारं वा मातृनां भगिनो निजान् ।
भिचेत भिन्नां प्रथमं या चेन्न नावमानयेत् ॥”)

स्वस्ति, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-छेदः ।) उ, स्वस्ति । इति दुर्गा-
दासः ॥

स्वस्ति, अ, (सु + अस् + “सावसेः” । उणा० ४ ।
१८० । इति तिः । बहुलवचनात् न भूभावः ।)

आशोः । चेतम् । (यथा, महाभारते । ३ ।
१६६ । १३ ।

“स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काव्यकं पुनराश्रमम् ॥”

स्वस्तिम्

पुण्यादि । इत्यमरः । ३ । ३ । २४० ॥ आशी-
राशोर्वाद् । चेम् निरुपद्रवः । पुष्पं पाप-
प्रक्षालनम् । एषु । आदिना मङ्गलादौ च
स्वस्ति । स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादिपापनिर्जनादि-
व्यति भागुरिः । इति भरतः ॥ दानस्वीकार-
मन्त्रः । यथा, “सोमित्युक्ता प्रतिगृह्य स्वस्ती-
त्युक्ता सावित्री पठित्वा कामस्तुतिं पठेत् ॥”
इति श्रुतितत्त्वम् ॥ तद्योगं चतुर्थं स्यात् ।
यथा,—

“स्वाहात्मये स्वधा पित्रे स्वस्ति धावे नमः मते ॥”
इति मन्त्रबोधव्याकरणम् ॥

(स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, भागवते ।
४ । २४ । ३३ ।

“जितं त आभविहृष्य स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे ।
भवता राधसा राधं सर्वस्मा आत्मानं नमः ॥”

तथा च वाजमनेयनंहितायाम् । १३ । १८ ।

“अग्निष्टाभिपातु मद्या स्वस्त्या कृदिषा शन्त-
मेन ॥”)

स्वस्तिकः, पुं, क्री, (स्वस्ति चेम् कायति कथय-
तीति । कै + कः ।) आश्वानां गृहविशेषः ।

इत्यमरः । २ । २ । १० ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“स्वस्तिं प्राङ्मुखं यत् स्यादन्विष्टानुगतं भवेत् ।
तत्प्राङ्मुखं चान्यो तत्पर्यन्तगतोऽपरः ॥”

इति भरतधृतमाश्रमः ॥

अन्यदास्तुगृहे दृष्टव्यम् ॥ मितावरशकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

(“गतिवारः श्रुतिवारः स्वस्तिकः सुनिषत्तकः ।
आवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुकुटः शिखा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
योगाङ्गामनविशेषः । तस्य लक्षणं आसनशब्दे
दृष्टव्यम् ॥

स्वस्तिकः, पुं, (स्वस्ति चेम् कायतीति । कै + कः)
मङ्गलद्रव्यम् । तत्तु तण्डुलचूर्णनिर्मितत्रिकोणा-
काराधवासद्रव्यम् । चतुष्पथः । गृहभेदः ।

इति मेदिनी ॥ पिष्टकं विकारः । रततालिकः ।
इति विजयः ॥ जिनानां चतुर्विंशतिचिह्नान्त-
र्गतचिह्नविशेषः । यथा,—

“वृषो गजोऽश्वः श्ववः कौशोऽजः स्वस्तिकः
शशी ।

मकरः श्रोवकः खड्गी मङ्गिषा सूकरस्तथा ॥
श्वेनो वक्त्रं मृगच्छागो नद्यावर्त्ता घटाऽपि च ।

कूर्मो नोलोत्पलं शङ्खः फणी सिंहाऽर्हतां
ध्वजाः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

रमोनकः । इति विकल्पशेषः । (सर्पकणा-
स्थितनौलरेखाविशेषः । यथा, रामायणे ।
१ । १८५ ।

“शिशोभिः पृथुभिर्नागा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणेः ।
वमन्तः पावकं घोरं ददंश्चर्दशनैः शिलाः ॥”)

स्वस्तिमुखः, पुं, (स्वस्ति मुखे प्रथमे वदने वा
यस्य ।) लेखः । ब्राह्मणः । बन्दिनि, चि । इति
मेदिनी ॥

स्वस्तीयः

स्वस्तिवाचनं, क्री, (स्वस्ति मङ्गलस्य वाचनम् ।)
माङ्गल्यकर्तारश्चक्राकीनवस्थमात्रमन्त्रीचार-
पूर्वकतण्डुलविकिरणम् । तन्मन्त्रो यथा । अमुक
कर्माणि पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । इत्युक्ते
पुण्याहमिति ब्राह्मणैस्सिक्तं अमुककर्माणि
ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु । ततः ऋद्धतामिति
ब्राह्मणास्तिब्रूयः । एवं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ।
इत्युक्ते स्वस्ति इति ब्राह्मणास्तिब्रूयः । ततः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा
विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति
नो बृहस्पतिर्हधात् ॥ इति पठित्वा तण्डुलान्
विकीरित् ॥ १ ॥ परमाणं यथा, व्यासः ।

“मपुण्यं गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
धर्मं कर्माणि माङ्गल्यं संघामाहुतदर्शने ॥”

धर्मं कर्माणि इति मन्मथीनिर्देशात् अमुक-
कर्माणि स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इति ब्रूयात् । यमः ।

“पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोद्धारं कर्तव्यं क्षत्रियवैश्ययोः ॥

भोद्धारं ब्राह्मणे ब्रूयात् निरोद्धारं महीपते ।
उपाशु च तथा वैश्ये शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत् ॥”

इत्युदाहृतत्त्वम् ॥ १ ॥

अपि च ।

नन्द उवाच ।

“अललितोऽस्मिन्मन्त्रेण मामकैरपि गोत्रजे ।
कुरु हिजातिमन्त्रकारं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

स्वस्ति, त्रि, (स्वस्तिम् तिष्ठतीति । स्व + स्था + कः ।
सुस्थः । यथा,—

“दुर्गं स्मृता हरमि भीतिमशेषजन्तोः
स्वस्थेः स्मृता मतिमतीव शभां ददासि ।”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(“स्वस्तिस्वापि समधातूनां साम्यानुपहार्यमेव
कुशला रमणानाकारविकारांश्च पर्यायेष्वे-
च्छन्त्युपयोक्तम् । साम्यासमाख्यातानेकप्रकार-
भूयिष्ठांश्चोपयुक्तानास्तद्विपरीतकरणलक्षणसमा-
ख्यातचेष्टया सममिच्छन्ति कर्तम् । देश-
कालात्मगुणविपरीतानां हि कर्माणां आचार-
विकाराणाञ्च क्रमोपयोगः सम्यक् । सर्वभि-
योगोऽनुदीर्घानां सन्धारणमसन्धारणसुदीर्घा-
नाञ्च गतिमतां साहसानाञ्च वर्ज्यम् । स्वस्ति-
वचनमेतद्वानुनां साम्यानुपहार्यमुपदिशते ।”
इति चरकं शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥ १ ॥

“उत्थायोत्थाय सततं स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।
धीमता यदनुष्ठेयं तत् सर्वं संप्रचक्षते ॥

तत्रादौ दन्तपवनं हादयाङ्गुलमायतम् ॥
कनिष्ठिकापरोणाङ्गुल्यवर्धयितमग्रम् ॥”

इत्यादिकं सुन्यते चिकित्सितस्थाने २४ अः ॥

“समदोषः समान्मनश्च समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नालेश्चिबमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥”

इति च तन्त्रोत्तरतन्त्रे ६४ अध्यायः ॥

स्वस्तीयः, पुं, (स्वस्तिपत्रं पुमान्नीति । स्वस्ति +
“स्वसुम्भः” । ४ । १ । १४३ । इति छः ।

स्वाती

भागिनेयः । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ (यथा, मनुः । १ । १४८ ।

“मातामहं मातुलञ्च स्वस्रोयं श्वशुरं गुहम् ।
दौहित्रं विट्पतिं वसुवृत्विग्याण्यौ च
भोजयेत् ॥”

स्वस्रोया, स्त्री, (स्वशुरपत्न्यं स्त्री । स्वदृ + ङ् । टाप् ।) भागिनेयो । (यथा, मनुः । ११ । १७२ ।

“पैतृवस्त्रेयां भागिनीं स्वस्रोयां मातुरिव च ।
भ्रातृश्च भ्रातृस्त्रियां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥”

स्वाचपादः, पुं, (पचपादः न्यायशास्त्रप्रवर्तयिता । तस्येदमित्यन् । पाचपादं न्यायशास्त्रं सुष्ठु पाचपादं अधीते इति अच् ।) नयाधिकः । इति जटाधरः ॥

स्वाचरः, पुं, (स्वस्व चचरानि यच् ।) स्रोयाचरः । सद्यो इति दस्यस्वत इति च पारस्यभाषा ॥

स्वागतं, स्त्री, (सुखेनागतमिति ।) कुशलप्रश्नः । इति हाराबली ॥ (यथा, कुमारे । २ । १८ ।

“स्वागतं स्नानधिकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः ।
युगपद्युगबाह्व्यः प्राप्तेभ्यः प्राण्यविक्रमाः ॥”

सुखेनागतं स्वेनागतश्च । (सुष्ठु आगतं, त्रि । यथा, मनुः । ४ । २२६ ।

अद्वयेष्टश्च पूर्तश्च नित्यं कुर्यादतन्वितः ।
अहाकृते ह्यलये ते भवतः स्वागतेर्धनेः ॥”

स्वाङ्गिकः, पुं, मार्हाङ्गिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वाच्छन्दः, स्त्री, (स्वच्छन्द + ञ् ।) स्वच्छन्दस्य भावः । स्वच्छन्दता । स्वच्छन्दशब्दात् णाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । ३१ ।

“ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्मो उच्यते ॥”

स्वातन्त्र्यः, स्त्री, (स्वतन्त्रस्य भावः । स्वतन्त्र + ञ् ।) स्वतन्त्रस्य भावः । यथा,—

“पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रश्च स्वविरं रक्षेत् न स्त्री स्वातन्त्र्यमहति ॥”

इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥

“सौदायिके सदा स्त्रोणां स्वातन्त्र्यं परि-
कीर्तितम् ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

स्वातिः, स्त्री, सूर्यपत्नीविशेषः । यथा,—

“मञ्जा तु यमकालिन्दीरेवन्तमनुदस्रसुः ।
तसंरुणमृजावीर्या स्वातिः सूर्या सुवर्जला ।

सरेणुर्धूमवी त्वाष्ट्रो प्रिये चैते विवस्वतः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वातिः, पुं, स्त्री, (स्वेनैव चततोति । अत + स्वाती, इम् । वा डीष् ।) अग्निव्यादिमस-

सिगतिनक्षत्रान्तर्गतपञ्चदशनक्षत्रम् । इत्यमरः । ३ । ५ । ३८ ॥ इत्या स्वाती श्रवणा अश्लेषे ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् । स च कुङ्कुमसदृशाश्च-
तरः स्तारकः । अस्याधितेयता पवनः । यथा,

“कुङ्कुमाकृशतरः स्तारके

यागुमे सुदति मौलिमागते ।

स्वादुः

शायकाम्बरचराचलाः कला-
चक्षलाश्च जगदुर्मगोदयात् ॥”

दं १ । १५ । इति कालिदासकृतराजवल्लभ-
निरूपकग्रन्थः ॥ तस्य रूपं विदुमप्रबालसदृ-
शम् । इति सुहृत्तर्जितनामणिः ॥* तत्र जात-
फलम् ।

“कन्दर्परूपप्रभया समेतः

कान्ताजनप्रीतिरतिप्रसन्नः ।

स्वातिः प्रसूतो यदि नित्यं स्वात्

महामतिः प्राप्तविभूतियोगः ॥”

इति कोष्ठोपदेयः ॥

स्वादः, उद्गीतिलिङ्गोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पात्न०-मक०-सेट् ।) दन्त्यादिः । प्रीतिः
प्रीतिकरणम् । लिट्प्रसोपादानम् । ड ।

“अपां हि दृष्टाय न वारिधारा

स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ।”

इति श्रीहर्षः ।

“स्वदते विविधास्वादं स्वादते च रसायनम् ॥”

इति हज्जायुधः । इति दुर्गादासः ॥

स्वादः, पुं, (स्वाद + ञ् ।) रसग्रहणम् । (यथा,
कथासरित्सागरः । ६५ । १४१ ।

“सभार्यः स तदा भुङ्क्ते सक्तं क्षणवर्जितान् ।
अन्यस्यान्नस्य वृद्धे नैव स्वादं स जातचित् ॥”

प्रीतिकरणम् । इति स्वादधातोर्नटप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

स्वादनं, स्त्री, (स्वाद + ण्यट् ।) प्रीतिकरणम् ।
रसग्रहणम् । स्वादधातोर्नटप्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥

स्वादितः, त्रि, प्रीतः । आस्वादितः । इति स्वाद-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

स्वादुः, पुं, (स्वद आस्वादने + “कृवापाजोति ।”
उणा० १ । १ । इति उण् ।) मधुररसः ।

यथा,—
“मधुरस्तु रसज्योहो गुह्यः स्वादुर्मधूनकः ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

गुडः । यथा,—
“गण्डोलं स्वात् गुडः स्वादुः ।”

इति त्रिकाण्डशेषः ।

जीवकीषधिः । यथा,—
“इत्याङ्गो मधुरः स्वादुः प्राणकषिर-
जीवकः ।”

इति जटाधरः ॥

सुगन्धिद्रव्यभेदः । तत्पर्यायः । अगुरुसारः २
सुधुम्पः ३ गन्धधूमजः ४ । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । सधूमामोदत्वम् ।

वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुः, स्त्री, (स्वद + उण् ।) द्राक्षा । इति
स्वाहीशब्दटीकायां भरतः । २ । ४ । १०७ ॥

स्वादुः, त्रि, (स्वद + उण् ।) इष्टः । मनोज्ञः ।
मधुरः । मिष्टः । इत्यमरमदिन्यौ । ३ । ३८४ ॥

(तदुक्तम् । यथा,—
“स्वादं सद्यं पयोदधिशुतं ये भुञ्जते मानवा

स्वादुः

स्वेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद् पशुसदृशं
सागरम् ॥”

स्वादुकण्टकः, पुं, (स्वादूनि कण्टकानि यस्य)।
विककृतकण्टकः । गोक्षुरकः । इत्यमरः । २ ।

४ । ३७ । २ । ४ । ८८ ॥ विककृतकण्टकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विककृतार्थे पर्यायो यथा,

“विककृतो क्षुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः ।
स एव यश्चक्षुश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ।”

गोक्षुरकार्थे पर्यायो यथा,—
“गाक्षुरः क्षुरकाऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादु-
कण्टकः ।

गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
पलङ्कषा खदंष्ट्रा च तथा स्वादिक्षुनन्धिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वादुकन्दा, स्त्री, (स्वदुः कन्दो यस्याः ।)
विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः
पर्यायः ।

“विदारो स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्टी सिता
क्षृता ।

इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशृङ्गा पर्यायिनी ।
वराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यापि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वादुका, स्त्री, (स्वादुना रसेन कायतीति । कै +
कः ।) नागदन्तो । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुखण्डः, पुं, (स्वादुः खण्डो यस्य ।) गुडः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मधुरभागश्च ॥

स्वादुगन्धा, स्त्री, (स्वादुगन्धो यस्याः । भूमि-
कुष्माण्डः । इति जटाधरः ॥ रक्तशोभाञ्जनः ।
इति रत्नमाला ॥

स्वादुधन्वा, [न्] पुं, (स्वादु धनुर्यस्य ।) काम-
देवः । इति कैचित् ॥

स्वादुपर्णी, स्त्री, (स्वादूनि पर्णानि यस्याः । डीष् ।)
दुग्धिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः
पर्यायः ।

दुग्धिका स्वादुपर्णी स्यात् क्षीरा विक्षीरिणी
तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वादुपाका, स्त्री, स्वादुः पाको यस्याः ।) काक-
माचो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकमाचौ-
शब्दस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥)

स्वादुपिण्डा, स्त्री, (स्वादुः पिण्डो यस्याः ।)
पिण्डखर्जुरो । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुपुष्पाः, पुं, (स्वादूनि पुष्पाणि यस्य ।) कटभी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“कटभी स्वादुपुष्पश्च मधुरेणुः कटक्षरः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्वादुफलं, स्त्री, (स्वादूनि फलानि यस्य ।) वदरी-
फलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वादुफला, स्त्री, (स्वदु फलं यस्याः ।) कोलिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (द्राक्षा । तत्पर्यायो
यथा,—

“द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरमापि च ।

स्वाधिष्ठा

स्वहीका इतरा च गोक्षनो चापि
कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्वादुमन्त्रा, [न] पुं, (स्वादु मन्त्र यस्य ।) पर्वत-
अपीतुः । इति जटाधरः ॥

स्वादुमांसी, स्त्री, (स्वादु मांसं भक्ष्यः शब्दं यस्याः ।
डोप् ।) काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्याः काकोलोऽग्न्येऽभिहितः ॥)
स्वादुमूलं, स्त्री, (स्वादु मूलं यस्य ।) गर्जरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुरसा, स्त्री, (स्वादुः रसो यस्याः ।) काकोली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ आम्नातकफलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति हेम-
चन्द्रः ॥ यतावरी । इति राजनिर्घण्टः । ४ । २ ।
इति केचित् ॥

स्वादुलता, स्त्री, (स्वादुः लता ।) विदारि । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुशब्, स्त्री, (स्वादु शब्दश्चेति ।) सैन्धवलवणं
सामुद्रलवणं वा । इति केचित् ॥

स्वादुस्तः, पुं, (स्वादुरस्तरसो यत्र ।) दाडिम-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वाहो, स्त्री, (स्वादु + “वोतो गुणवचनात् ।”
४ । १ । ४५ । इति डोष् ।) द्राक्षा । इत्यमरः ।
२ । ४ । १०७ ॥

स्वाधिष्ठानं, स्त्री, (स्वं लिङ्गं तत्र अधिष्ठानं यस्य ।
स्वस्य लिङ्गस्य अधिष्ठानं यस्मात् इति वा ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदु-
रित्युक्तेस्तथात्वम् ।) षट्चक्रान्तर्गततृतीय-
चक्रम् । तत्तु लिङ्गमूलस्वादिस्तान्तवर्णयुक्त-
होराक्षरमभयपङ्कटलक्षणम् । अत्र शिवात्मो
वर्त्तते । यथा,—

“पङ्कटले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठानेऽनलत्विषि ।
व-भ-मैर्य-र-लैर्युक्ते वर्णेः पङ्क्तिश्च सुप्रतः ॥”
अपि च ।

“स्वाधिष्ठानाख्यचक्रे तु सविन्दुं राक्षिणीं तथा ।
वादिस्तान्तं प्रविन्यस्य नाभौ तु मणिपूरके ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अन्यत्र ।

“सिन्दूरपूरकचिरारुणपद्ममन्यत्
सौषुम्नमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे ।
अङ्गच्छदैः परिवृतं तडिताभवर्ण-
वर्षाद्यैः सविन्दुलमितैश्च पुरन्दरार्णैः ॥
तस्यान्तरे प्रविलसद्विपदप्रकाश-
मभोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य ।
अर्धेन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभ्रं
वह्निरबीजममलं मकराधिकरुदम् ॥
तस्याङ्गदेशान्मतो हरिरेव पाया-
कोलप्रकाशकचरित्रयमादधानः ।
पोताम्बरः प्रक्षमयौवनगव्यधारी
श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदबाहुः ॥
तत्रैव भाति सततं खलु राक्षिणी सा
नालाखजाक्षिप्रहोदरकान्तिनीभा ।

४६१

स्वाधीन

नामाधुधीयतकरैर्लज्जिताङ्गलक्ष्मी-
दिव्याम्बराभरचभूषितमत्तचित्ता ॥

स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो
मुनीन्द्र-

स्वस्याहङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते
तत्त्वधीन ।

योगीशः सोऽपि मोहादुत्तमिरप्ये भानु-
तुल्यप्रकाशो

गद्यैः पद्यैः प्रबन्धैर्विरचयति सुधाकाव्यमन्दोह-
लक्ष्मीम् ॥”

इति पूर्णानन्दगिरिकृतषट्चक्रक्रमः ॥

स्वाधीनः, वि, (स्वस्य अधीनः ।) स्वतन्त्रः ।
अपराधीनः । यथा,—

“स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तिता ।
ये पराधीनकर्माणो जीवन्तोऽपि च ते

मृताः ॥”

इति गारुडे । ११५ । ३७ ॥

स्वाधीनपतिका, स्त्री, नायिकाविशेषः । तस्या
लक्षणं यथा । स्वाधीनः पतिर्यस्याः सा

स्वाधीनपतिका । मदाज्ञाकरप्रियतमा । अस्या-
वेष्टा वनविहारादिमदनोत्सवदर्शनं मदाह-

ङ्कारमनोरथावाप्तिप्रभृतयः । सा पञ्चविधा ।
मृधा मध्या प्रौडा परकीया सामान्या चेति ।

मृधा स्वाधीनपतिका यथा,—
“मध्ये नो क्लृप्तिमा स्तनं न गरिमा देहे न वः

कान्तिमा

श्रीणी न प्रथिमा गती न जडिमा नेत्रे न वा
वक्रिमा ।

लास्ये न द्रुदिमा न वाचि पटिमा ह्रास्ये न
वा क्क्षितिमा

प्राणेशस्य तथापि मञ्जति ममो मध्येव किं
कारणम् ॥ १ ॥

मध्या स्वाधीनतपतिका यथा,—
यदपि रतिमहोत्सवे नकारो

यदपि करेण च नीविधारणानि ।

प्रियसखि पतिरेष पार्श्वदेशं

तदपि न मुञ्चति चेन् किमाचरामि ॥ २ ॥

प्रौडा स्वाधीनपतिका यथा,—
वक्त्रस्याधरपङ्कवस्य वचसो हास्यस्य लास्यस्य

वा

धन्यानामरविन्दसुन्दरदृशां कान्तस्सनोति
स्तुतिम् ।

स्वप्नेनापि न गच्छति श्रुतिपथं चेतःपथं दृक्पथं
काव्यन्या दयितस्य मे सखि कथं तस्यास्तु

भेदग्रहः ॥ ३ ॥

परकीया स्वाधीनपतिका यथा,—
स्त्रीयाः सन्ति गृहे सरोरुहदृशां यासां विजास-

लणं

काक्षीकुण्डलहेमकङ्कणभनत्कारो न विद्या-
स्यति ।

को हेतुः सखि कानने पुरपथे सौधे सखी-
सखिणी

स्वामी

ध्यामन्तीमपि पञ्चवक्त्र परितो हृदिर्न मां
सुचति ॥ ४ ॥

सामान्या स्वाधीनपतिका यथा,—
सन्धेव प्रतिमन्दिरं वृगदृगो यासां सुधा-

सागर-

स्रोतःस्रुतसरोरुहसुन्दरचमत्कारा दृगो-
र्विभ्रमाः ।

विचं किन्तु विचित्रमन्यकलावैदग्ध्यहेतोः पुन-
र्विचं चित्तहरं प्रयच्छति युवा मन्धेव किं

कारणम् ॥ ५ ॥

इति रसमञ्जरी ॥

स्वाधीनभर्तृका, स्त्री, (स्वस्या निजायाः अधीनो
भर्ता यस्याः । कप् ।) स्वाधीनपतिका । सा च

नायिकाभेदः ॥ यथा,—
“खण्डितोत्पण्डिता लब्धा तथा प्रेषितभर्तृका ।

कलहान्तरिता वासकसज्जा स्वाधीनभर्तृका ॥”
इति जटाधरः ॥

(तत्त्वज्ञं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ११३ ।
“कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीन-
भर्तृका ॥”)

स्वाध्यायः, पुं, (ब्रह्म भावृत्य अध्यायः वेदाध्ययन-
मिति ।) भावृत्य वेदाध्ययनम् । तत्पर्यायः ।

जपः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥ जापः ३ ।
इति जटाधरः ॥

“स्वाध्यायो जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्माणि ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

हे भावृत्य वेदाध्ययने । सु सज्जताय भावृत्य
अध्यायोऽधीतिः स्वाध्यायः इडो घञ् । जपनं

जपः अन् घञि जापश्च । इति भरतः ॥
स्वाध्यायवान्, [न्] पुं, (स्वाध्यायोऽस्यस्येति ।

मतप् । मस्य वः ।) स्वाध्यायविशिष्टः । वेद-
पाठकः । (यथा, महाभारते । १ । ४७ । १० ।

“स तूर्द्धरेतास्तपसि प्रसक्तः
स्वाध्यायवान् वीतभयः कृतात्मा ।

चक्षार मर्ष्या पृथिवीं महात्मा
न चापि दारान् मनसाप्यकाङ्क्षत ॥”)

स्वाध्यायो, [न्] पुं, स्वाध्यायोऽस्वास्तोति ।
इतिः ।) पतनवर्णिक । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वि, वेदपाठकश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
२४ । १५ ।

“ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरन्तरयः ।
स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः ॥”)

स्वानः, पुं, (स्वननमिति । स्वन शब्दे + “स्वन-
हमीर्वा ।” ३ । ३ । ६२ । इति घञ् ।) शब्दः ।

इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ (यथा, माघे । ४ । ५७ ।
“या विभक्तिं कलवज्जकीं गुण-

स्वानमानमतिकालिमानया ।
नात्र कान्तसुपमौतया तथा

स्वानमानमतिकालिमानया ॥”)
स्वान्तः, स्त्री, (स्वन्त्यते स्मिति । स्वन्तः शब्दः । “सुख

स्वान्तध्यामन्ति ।” ७ । २ । १५ । इति अनिटः

स्वामी

स्वामी (निपातितः) । मनः । इत्यमरः । १।४।११ ॥
(यथा, महिः । ६ । २२ ।

“तस्मात्स्वपत गोकार्मिः स्वान्तं काष्ठमिह
ज्वलन् ।

अस्मिन्स्वामिः शीतो वने तं न त्वजिह्वदत् ॥”
गङ्गाम् । इति मेदिनी ॥ (स्वप्न चन्दे, पुं, स्त्री ।
मया, भागवते । २ । ६ । ३४ ।

“यो ज्ञात्वात्मायाविभवश्च पर्यगाद्
यथा नभः स्वान्तमवापरे कुतः ॥”
शब्दिते, चि ॥

स्वापः, पुं, (स्वाप + चञ् ।) निद्रा । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३६ ॥ (यथा, भागवते । ३।२६।२८ ।

“संययोऽथ विपद्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ।
स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं हस्तिनः पृथक् ॥”

ययनम् । स्वर्गप्रता । अज्ञानम् । इति विश्व-
मेदिनी ॥ (विषयोऽस्य यथा,—

“सर्वेषु दिवास्वापः प्रतिसिद्धोऽन्वयः शीघ्रात् ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

स्वापतेयं, स्त्री, (स्वपतौ धनस्वामिनि साधुः ।
स्वपति + “पथातिथिवसतिस्वपतेर्ठञ् । ” ४ ।

४ । १०४ । इति ठञ् । स्वागतादित्वात्वेजा-
गमः । धनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८० ॥
(यथा, मावे । १४ । ८ ।

“स्वापतेयमधिगम्य धर्मतः
पर्यपायमवावृष्टं यत् ।

तौयगामि करव विधानत-
स्वप्नश्च जुह्वानि चानले ॥”

स्वापदः, पुं, (स्वापदः । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
स्वापदः । इति ज्ञानाधः ॥

स्वाभाविकः, त्रि, (स्वभावे भवः । स्वभाव + ठक् ।
स्वभावसिद्धः । स्वभावत उत्पन्नः । यथा,—

“शैलं नाम गुणस्त्वैव सहजः स्वभाविको
स्वच्छता

किं प्रमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्वर्गेन
यस्यापरे ।

किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां
जीवनं

त्यज्येनोपपद्येन गच्छसि पथः कस्यां निषेवं
चमः ॥”

इति वज्राज्ञसेनं प्रति सञ्जयसेनप्रेरितश्लोकः ॥
(व्याधिप्रकारभेदः । यथा,—

“तद्गुणसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । चतुर्विधाः
आमन्तवः शरीरा मानसाः स्वाभाविका

हेति । स्वाभाविकाः सुतृपिपासाजरासृत्यु-
निद्राप्रभृतयः ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमे-

ऽध्याये ॥)
स्वामिजङ्गी, [नृ] पुं, परमुरामः । इति शब्द-
मात्रा ॥

स्वामी, [नृ] पुं, (स्वमस्यास्तीति । स्व + “स्वामि-
जङ्गमः ॥” ५ । २ । १२६ । इति स्वामिन्प्रत्ययन

निपातितः ।) अक्षिपतिः । नत्पक्षायः । ईश्वरः
१ पतिः १ ईशिता ४ अक्षिभूः ५ नायकः ६

स्वाम्यम्

नेता ७ प्रभुः ८ परिहृष्टः ९ अक्षिपः १० ।
इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ अक्षमतिः ११ ईशः
१२ आर्यः १३ इति जटाधरः ॥ पालकः १४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

स्वामी, [नृ] पुं, (स्वमस्यास्तीति । स्व + स्वामिन् ।)
कार्तिकेयः । इति मेदिनी ॥ राजा । यथा,—

“स्वाम्यमात्यः सुहृन् कोषो राष्ट्रदुर्गवसानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥”

इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥
विभुः । हरः । हरिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुरुः । भर्ता । इति भरणिः ॥ वात्स्ययनमनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुरुः । इति केचित् ॥

अनंतकल्पीयाईष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ परम-
हंसः । यथा, श्रीधरस्वामिप्रभृतयः ॥ ३ ॥

स्वाम्यर्थभरणफलं यथा, बङ्गपुराणे मंथाम-
प्रशंमानामाध्याये ।

“शुद्धिर्भेदं द्विभिर्यापि तथा ज्ञेयं तत्कारैः ।
स्वाम्यर्थं वे जता राजन् तेषां स्वर्गो न संशयः ॥

हते गोस्वामिविप्रार्थं नरमेधफलं हि तत् ॥”
स्वामिप्रशंसा यथा,—

“स्वौगर्वः पतिभौमाग्याहर्षते च दिने दिने ।
सुखी चेद्दिव्यो यस्मान्न भजिष्यतः सदा ॥

पतिर्बन्धुः कुलस्त्रीणामधिदेवः सदा पतिः ।
परं सम्यत्स्वरूपं सुखरूपं सूर्तिमान् ॥

धर्मदः सुखदः शत्रुत् प्रीतिदः शान्तिदः
सदा ।

सन्मानदो मानदश्च मान्यश्च मानसखलनः ॥
सारास्सारतमः स्वामी बन्धूनां बन्धुदशनः ।

न च भर्तुः समो बन्धुर्बन्धोर्बन्धुषु दृश्यते ॥
भरणादेव भर्तारं पालनात् पतिरुच्यते ।

शरीरेशश्च स स्वामी कामदात् कान्त उच्यते ।
बन्धुश्च सुखबन्धाच्च प्रीतिदानात् प्रियः परः ।

ऐश्वर्यदानादोशश्च प्राणेशात् प्राणनाथकः ॥
रतिदानाच्च रमणः प्रियो नास्ति प्रियात् परः ।

पुत्रस्तु स्वामिनः शक्रात् जायते तेन स प्रियः ॥
शतपुत्रात् परः स्वामी कुलजानां प्रियः सदा ।

असत्कुलप्रसूता या कान्तं विज्ञातुमक्षमा ॥
ज्ञानश्च सर्वतार्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षणम् ।

प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च सर्वाणि च तर्पामि च ॥
सर्वाण्येव व्रतानीति महादानानि यानि च ।

उपोषणानि पुण्यानि यान्यन्यानि च विव्रतः ॥
गुरुसेवा विप्रसेवा देवसेवादिकश्च यत् ।

स्वामिनः पादसेवायाः कलां नाहन्ति षोड-
शीम् ॥

गुरुविप्रेष्टदेविषु सर्वेभ्यश्च पतिर्गुरुः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे । ४२ । ३०—३० ॥

स्वाम्युपकारकः, पुं, (स्वामिन उपकारकः ।)
अग्रः । इति केचित् ॥ प्रभुर्हितकारके, त्रि ॥

स्वायम्भुवः, पुं, (स्वयम्भुवोऽपत्यमिति । स्वयम्भु +
अण् । मंसापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् न गुणो) ।

प्रथममनुः । स च सृष्टिहृष्टे ब्रह्मणे इति-
चाङ्गाज्जातः । तामाङ्गात् शतरूपा स्त्री तस्य

स्वामिनि

महिषी-चाक्षीत् । अस्मिन्स्वामिनि वक्ष्यते ।
न एव इन्द्रः । यमादयो देवाः मरीचादिभ्यः

वयः । स्वायम्भुवो मनुः । प्रियव्रतोत्तानपादौ
मनुपुत्री । चाक्षतिः देवकृतिः प्रसूतिः कन्याः ।

इति श्रीभागवतमतम् ॥ ३ ॥ अपि च ।
“यामा नाम पुरा देवाः चासन् स्वायम्भुवे-

ऽन्तरे ।
सप्तैव ऋषयः पूर्वं ये मरीचादयः स्मृताः ॥

अस्मिन्स्वामिनिवाचश्च रिभः सवन एव च ।
ज्योतीषान् स्तुतिमान् हव्यो मिधा मिधातिथि-

र्वसुः ॥
स्वायम्भुवस्य स्व मनोईशेते वंशवर्धनाः ।

प्रतिस्वर्गममो कृत्वा जग्मुस्ते परमं पदम् ॥
एतत् स्वायम्भुवं प्रोक्तं स्वारीचिवमतः परम् ॥”

इति मातङ्ग्य । ८ । ३—६ ॥ ३ ॥
अपरश्च ।

“ततो ब्रह्मात्मकभूतं पूर्वं स्वायम्भुवं प्रभुः ।
आत्मनः सदृशं चक्रे प्रजापात्ये मनुं तदा ॥

शतरूपाश्च तां नारीं तपोनिर्धूतकल्पायाम् ।
स्वायम्भुवो मनुर्देवः पत्नोत्वे जगृहे प्रभुः ॥

तस्माच्च पुरुषात् पुत्री शतरूपा व्यजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रख्यातावात्मकर्मभिः ॥

कन्ये हे च तथाकृतिः प्रसूतिश्च ततः पिता ।
ददौ प्रसूतिं दत्ताय तथाकृतिं कचेः पुरा ॥

प्रजापतिः स जगृहे तयोर्गर्भः मदक्षिणः ।
पुत्री जज्ञे मन्त्राभागाः दम्पत्योर्मिथुनं ततः ॥

यज्ञस्य दक्षिणायास्तु पुत्री द्वादश जज्ञिरं ॥
यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

तस्य पुत्रास्तु यज्ञस्य दक्षिणायां सुभास्वराः ॥
प्रसूत्याश्च तथा दक्षयतस्तौ विंशतिस्तथा ।

ससर्ज कन्यास्तासान्तु सम्यक् नामानि मे
शृणु ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहशमननामाध्यायः ॥
(तत्सम्बन्धिनि, चि । यथा, हरिवंशे । ७ । ८ ।

“यामा नाम तथा देवा आसन् सायम्भुवे-
ऽन्तरे ॥

ब्रह्मसम्बन्धिनि च चि । यथा, कुमारः । २।१ ।
“तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।

तुरामाह पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ॥”
स्वायम्भुवमनुपिता. [ढ] पुं, (स्वयम्भु वमनोः

पिता ।) ब्रह्मा । इति पुराणम् ॥
स्वायम्भुवो,) स्त्री, (स्वयम्भुव इयमिति । अण् ।

ऊष् ।) ब्राह्मो । इति राजतर्घ्वणः ॥
स्वराट्, [ज] पुं, (स्वः स्वर्गे राजते इति । राज् +

+ क्तिप् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥
स्वारीचिवः, पुं, (स्वरोचिवोऽपत्यमिति । अण् ।)

हितोयो मनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे विभुरव-
तारः । रोचन इन्द्रः । तुप्रियादयो देवाः ।

उर्जस्वभादयः सप्तर्षयः । अस्मिन्सुतः स्वारी-
चिवो मनुः । सुमत्सुषेणरीचिवश्चतुर्मुखः मनु-
पुत्राः । इति श्रीभागवतमतम् ॥ अपि च ।

“स्वारीचिवश्च तनयास्वारी देववर्षसः ।

स्वाहा

नभोनभस्वप्रसूतिभानवः क्षोर्त्तिर्वर्जनाः ॥
दत्तोलिखानस्यः प्रासः कश्यप एव च ।
शोर्वो वृक्षप्रतिषेध सप्त सप्तर्षयः स्मृताः ॥
देवाश्च तृषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
इक्ष्वाकुः सुकृतो मूर्तिरापञ्चोत्तरयः स्वयः ॥
वशिष्ठश्च सुताः सप्त ये प्रजापतयस्तदा ।
द्वितीयमेतत् कथितं मन्त्रन्तरमतः परम् ॥”

इति मातृ ॥ ८ । ७—१० ॥

स्वार्थः, पुं, (स्वस्व चर्षः) स्वीयाभिधेयः ।
स्वकीयधनम् । स्वीयवस्तु । आत्मप्रयोजनम् ।
(यथा, माघे । २ । ६५ ।
“यजतां पाण्डवः स्वर्गमवलम्बितस्तपस्विनः ।
ययं इनाम द्विपतः सर्वः स्वार्थं समीहते ॥”)
स्मिन्निति । इति अर्थमर्थदर्शनात् ॥ लिङ्ग-
विशेषः । यथा,—

“स्वार्थो द्रव्यं लिङ्गं संख्या कर्मादिरिव च ।
अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्तथाः केषाञ्चिदपिमाः ॥
स्वार्थो विशेषणम् । द्रव्यं विशेषणम् । लिङ्गं
पुंस्वादि । संख्या एकत्वादि । कर्मादिर्द्विदि ।”
इति मुग्धबोधटोकायां दुर्गादामः ॥

स्वास्थ्यं, स्त्री, (स्वस्थस्य भावः । स्वस्थ + णच् ।)
आरोग्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“गतवेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वपेक्षादिषु ।”
इति माधवकरकृतकव्चिनिययसंग्रहे वात-
व्याध्याधिकारे ॥) मन्त्रोपः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, माहित्यदर्पणे । ३ । २४८ ।

“किं वक्ष्येयमपेक्षायाः कृतधियः स्वप्नेऽपि
सा दुर्लभा
चेतः स्वास्त्रमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं
धास्यति ॥”)

स्वाहा, व्य, (सुहृद्वाङ्मते देवा अनेनिति ।
सु + आ + ह + डा ।) देवहविर्दानमन्त्रः ।
तत्पर्यायः । औषट् २ वीषट् ३ वषट् ४
खधा ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥ अस्य
टीका स्वधायस्ये द्रष्टव्या ॥ (यथा, देवो-
माहात्म्ये । १ । ५४ ।

“त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कारः स्वरा-
त्मिका ॥”)

स्वाहा, स्त्री, अग्निभाष्या । सा दत्तकन्या । इति
श्रीभागवतम् ॥ तत्पर्यायः । अग्न्यायी २ हुत-
सुक्प्रिया ३ । इत्यमरः । २ । ३ । २१ ॥ द्विष्टः ४
अनलप्रिया ५ । इति बीजवर्णाभिधानम् ॥
वज्रवधूः । ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ मता-
न्तरे तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

नारद उवाच ।

“स्वाहा देवहविर्दाने प्रशस्ता सर्वकर्मासु ।
पिण्डदाने स्वधा शस्ता दक्षिणा सर्वलोत्ररा ॥
एतासां चरितं जन्म फलं प्राधान्यमेव च ।
श्रोतुमिच्छामि त्वद्वक्ताहं वेदविदां वर ॥
सौतकथाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ।
कक्षां कथितुमारभे पुराणीक्षां पुरातनोम् ॥

स्वाहा

श्रीनारायण उवाच ।

दृष्टेः प्रथमतो देवासाहारार्थं ययुः पुरा ।
ब्रह्मलोके ब्रह्मसभामगम्यां सुमनोहराम् ॥
गत्वा निवेदनञ्चक्रुराहारहेतुकं मुने ।
ब्रह्मा श्रुत्वा प्रतिप्राय मिषवे शोहरिं परम् ॥
यज्ञरूपां हि भगवान् कलया च बभूव सः ।
यज्ञे यदयहविर्दानं दत्तं तेभ्यश्च कर्माणां ॥
हविर्हृदति विप्राश्च भक्त्या च क्षत्रिणादयम् ।
सुरा नैव प्राप्रवन्ति तद्दानं मुनिपुङ्गव ! ॥
देवा विपण्यास्ते सर्वे तत्समभारश्च ययुः पुनः ।
गत्वा निवेदनं चक्रुराहाराभावहेतुकम् ॥
ब्रह्मा श्रुत्वा तु ध्यानेन आकृष्णशरणं ययौ ।
पूजाश्चकार प्रकृतेर्ध्यानेनैव तदाज्ञया ॥
प्रकृतेः कलया चैव सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
अभूव दाहिका शक्तिरन्तेः स्वाहा स्वकामिनो ॥
श्रीसमध्यात्मार्त्तप्रभाक्कादनकारिणी ॥
अतोवसुन्दरी रामा रमणीया मनोहरा ।
ईषदास्यप्रसवास्या भक्तानुग्रहकातरा ॥
उवाचेति विधेरपे पद्मयोगे ! वरं ह्वणु ।
विधिसूतचनं श्रुत्वा संभ्रमात् समुवाच ताम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

त्वमन्वेर्दाहिका शक्तिर्भव पत्नी च सुन्दरि ! ।
दग्धं न शक्तस्वकृतो हुताशय त्वया विना ॥
तन्नामोच्चार्य मन्त्रान्ते यो दास्यति हविः ।
सुरेभ्यस्तत् प्राप्रवन्ति सुराः स्वानन्दपुष्पकम् ॥
अग्नेः सम्यत्स्वरूपा च श्रीरूपा सा गृहेश्वरी ।
देवानां पूजिता शशत् नरादीनां भवाम्बिके ॥
ब्रह्मणश्च वचः श्रुत्वा सा विपण्या बभूव ह ।
तमुवाच ततो देवी स्वाभिप्रायं स्वयम्भुवम् ॥

स्वाहावाच ।

अहं कृष्णं भजिष्यामि तपसा सुचिरेण च ॥
ब्रह्मस्तदन्यत् यत्किञ्चित् स्वप्रवदभूम एव च ॥
विधाता जगतां त्वञ्च शम्भुर्मृत्युञ्जयः प्रभो ।
विभर्त्ति शेषो विश्वञ्च धर्माः मात्तो च धर्माणाम् ॥

सर्वाद्यपूज्यो देवानां गणेषु च गणेश्वरः ।
प्रकृतिः सर्वभूः सर्वपूजिता यत्प्रभादतः ॥
ऋषयो मुनयश्चैव पूजिता यं निषेध च ।
तत्पादपद्मं पद्मेकभावेन चिन्तयाम्यहम् ॥
पद्मास्या पाद्ममित्यज्ञा पद्मनाभानुसारतः ।
जगाम तपसे पादौ पद्मादीशस्य पद्मजा ॥
तपस्येपि लक्षवर्षमेकपादेन पद्मजा ।
तदा ददश आकृष्णं निर्गुणं प्रकृतं परम् ॥
अतोवकमनोयश्च रूपं दृष्ट्वा च रूपिणी ।
मूर्च्छां संप्राप कामेन कामेशस्य च कामुको ॥
विज्ञाय तदभिप्रायं सर्वश्रेष्ठामुवाच सः ।
समुत्थाय च स्वजोडे वीणाङ्गीं तपसा चिरम् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

वाराहे च त्वमंगेन मम पत्नी भविष्यसि ।
मात्ता नान्नजितो कन्या कान्ते नग्नजितस्य च ॥
अधुनान्वेर्दाहिका त्वं भव पत्नी च भाविनि ! ।
मन्त्ररूपा च पूता च मयसादाविविष्यसि ॥

स्वाहा

वज्रिह्वं भक्तिभाविन संपूज्य च गृहेश्वरोम् ।
रमिष्यते त्वया मातुं रामया रमणीयया ॥
इत्युक्त्वास्तहर्षे देवो देवोमात्मास्य नारद ! ।
तवाजगाम भक्तस्तो वज्रिह्वं निदेशतः ॥
सामवेदाङ्गध्यानेन ध्यात्वा तां जगदम्बिकाम् ।
संपूज्य परितुष्टाव पाणिं जगद्गम्यतः ॥
तदा दिव्यवर्षं तं स रम रामया सह ।
अतोवनिज्जने रम्यं भोगसुखदे मदा ॥
बभूव गमस्तस्याय कृताश्रयं च तेजसा ।
तद्वधार च सा देवी दिव्यं द्वादशवत्सरम् ॥
ततः सुधाव पुत्राय रमणीयाश्रमोहरान् ।
दक्षिणाम्निगार्हपत्याहवनीयान् क्रमेण च ॥
ऋषयो मुनयश्चैव ब्राह्मणाः क्षत्रियादयः ।
स्वाहास्तं मन्त्रमुच्चार्य हविर्हृदति नित्यशः ॥
स्वाहायुक्तञ्च मन्त्रञ्च यो गृह्णाति प्रशस्तकम् ।
सर्वविधिभवेत्तस्य ब्रह्मन् यज्ञमसावतः ॥
विषष्टोना यथा सर्पा धृष्टदोना यथा हिलः ।
पतिसेवाविहीना स्त्री विद्याहीना यथा नरः ॥
फलशास्त्राविहीनश्च यथा वृक्षो हि निन्दितः ।
स्वाहाज्ञानस्तथा मन्त्रो न हृतं फलदायकः ॥
गरितुष्टाः द्विजाः सर्वे देवाः संप्राप्रादृतिम् ।
स्वाहास्तेनैव मन्त्रेण मफलं सर्वकर्म च ॥
इत्येवं कथितं सर्वं स्वाहापाठ्यानमुत्तमम् ।
सुखदं मोक्षदं भारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
नारद उवाच ।

स्वाहापूजाविधानं ध्यानं स्तोत्रं मुनीश्वर ।
संपूज्य वज्रिह्वं यत्तेन तां वद मे प्रभो ! ॥
श्रीनारायण उवाच ।

ध्यानञ्च सामवेदाङ्गं स्तोत्रं पूजाविधानकम् ।
वदामि श्रूयतां ब्रह्मन् मावधानं निशामय ॥
सर्वयज्ञारम्भकाले शालग्रामे घटेऽथवा ।
स्वाहां संपूज्य यत्नेन यज्ञं कुर्यात् फलामयि ॥
स्वाहां मन्त्राङ्गभूताञ्च मन्त्रमिदं स्वरूपिणीम् ।
सिद्धाञ्च सिद्धिदां नृणां कर्माणां फलदां भजे ॥
इति ध्यात्वा च मूलेन दत्त्वा पाद्यादिकं नरः ।
सर्वमिदं लभेत् श्रुत्वा मूलं स्तोत्रं मुने शृणु ॥
ॐ ह्रां श्रीं वज्रिजायायै देव्यै स्वाहेत्यनेन च ।
यः पूजयेच्च तां देवीं सर्वं लभते ध्रुवम् ॥

वज्रिह्ववाच ।

स्वाहायाः प्रकृतेरंशा मन्त्रान्ताङ्गस्वरूपिणी ।
मन्त्राणां फलदात्री च धात्री च जगतां सती ॥
सिद्धिरूपा च सिद्धा च सिद्धिदा सर्वदा नृणाम् ।
हुताशदाहिका शक्तिस्तत्प्राणाधिकरूपिणी ॥
संसारसाररूपा च चारुसंसारताङ्गिणी ।
देवजीवनरूपा च देवपौषणकारिणी ॥
योऽङ्गीतानि नामानि यः पठेन्नक्तिनयुतः ।
सर्वमिदं लभेत्तस्य सर्वकर्म सुशोभनम् ।
अपुत्रो लभते पुत्रमभार्या लभते प्रियाम् ॥
इति ब्रह्मदेवसेनं प्रकृतिकण्ठे स्वाहापाठ्यानं
नाम । ४० । ७—४६ ॥ १०० ॥ बौद्धशक्तिविशेषः ।
तत्पर्यायः । तारा २ महाश्रीः ३ श्रीहारा ४
श्रीः ५ मनोरमा ६ तारिणी ७ जया ८

स्त्रीकारः

चनता ८ शिवा १० लोकोत्तरात्मजा ११ खडूर-
वासिनी १२ भद्रा १३ वेष्मा १४ नौलसर-
स्वती १५ गङ्गानो १६ महातारा १७ वसु-
धारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २० लोच-
नाम्ना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्वाहापतिः, पुं, (स्वाहायाः पतिः ।) अग्निः ।
इति धरणिः ॥
स्वाहाप्रियः, पुं, (स्वाहायाः प्रियः ।) अग्निः ।
इति हलायुधः ॥
स्वाहाभुक्, [भ] पुं, (स्वाहाया भुङ्क्ते इति ।
भुज + क्तिप् ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्वित्, व्य, प्रत्ययः (यथा, महाभारते ५।१५।८ ।
“किं ब्राह्मणा वै श्रेयांसो दितिजाः सिद्धि-
रोचनः”)
वितर्कः । इत्यमरः । ३ । ३ । २४१ । (यथा,
मेघदूते । १४ ।
“अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं खिदित्युन्मुखोभि-
र्दृष्टोऽयश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्ग-
नाभिः”)
पादपूरणम् । इति मेदिनी ॥ अग्रे पुष्पायाम् ।
यथा खिदेकाकी विचरति । वितर्को नाना-
पञ्चावमर्षः । स्वित् प्रत्यये च वितर्कं च तथैव
पादपूरणे । इति मेदिनी । इति भरतः ॥
खिदितः, त्रि, खिदितः । यथा । विभाषायामादि-
कर्मणोः । भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया
इङ् वा स्यात् । प्रखिदितश्चैत्रः । प्रखिदितं
तेन । अत्र खिदेति भादिरत्र गृह्यन्ते जिह्वः
माहचर्यात् । खिद्यतेस्तु खिदित इत्येव ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
खिद्यः, चि, (खिद + क्तः ।) चर्मयुक्तः । यथा ।
खिद्यो चर्मोपेतो जनः । इति हलायुधः ॥
(यथा च कुमारः । ७ । ७७ ।
“रोमोद्गमः प्रादुरभूदमायाः
खिद्यकृत्तिः पुङ्गवकेतुरासीत्”)
पङ्कम् । यथा,—
“अस्य चैत्रगातं प्राङ्गुः सतुषं धान्यमुच्यते ।
प्राप्तं वितुषमित्युक्तं खिद्यमन्मदाहृतम् ॥”
इति आहतस्वष्टवशिष्टवचनम् ॥
स्त्रीकारः, पुं, (अस्वस्य स्त्रस्य कारः करणम् ।
स्त्र + क्त + घञ् । अभूततद्भावे चोः) अङ्गो-
कारः । यथा,—
“सन्निदागूः प्रतिज्ञा च सन्धावाचस सङ्करः ।
अङ्गोकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥
सन्धवोद्धारनियमोररीकाराश्च वा अपि ॥”
इति जटाधरः ॥
प्रतिज्ञानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्त्रं स्त्रं
कुर्वन् व्यापारः । यथा । न च स्त्रीकारात् स्त्रत्वं
स्त्रीकतुरेव दाहत्वापत्तेः । किञ्च । मनसा पात्र-
मुद्दिश्य इत्यादि शब्दो स्त्रीकारात् प्रागिव दान-
पदं दृष्टम् । ननु यद्वचं स्त्रीकारोऽभूततद्भावे
विप्रत्ययात् अस्त्रं स्त्रं कुर्वन् व्यापारः भवति
कथं ततः प्रागिव स्त्रत्वम् । उच्यते समुपक्रमपि

स्त्रीया

स्त्रत्वं सम्प्रदानव्यापारैश्च ममेदमिति ज्ञानेन
व्यवहारार्थं क्रियत इति स्त्रीकारशब्दार्थः ।
इति दायभागः ॥
स्त्रीयः, चि, (स्त्रेयमिति । स्त्र + क्तः ।) स्त्रकीयः ।
प्राक्कीयः । यथा, स्कान्दे शिववाक्यम् ।
“शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्त्रीयानि कुरुते
प्रिये ।
तस्याहमर्षो गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
स्त्रीया, स्त्री, (स्त्रेयमिति । स्त्र + क्तः । टाप् ।)
नायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । स्वामिन्ये-
वानुरक्ता पतिव्रता इति यावत् । अस्याष्टेष्टा
स्वामिशुश्रूषा शीलरक्षा सरसता क्षमा च ।
सा च त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च ।
एताः सर्वा नायिका भवस्वामिभेदेन प्रत्येके
नवविधा । प्रोषितभर्तृका खण्डिता कलहा-
न्तरिता विप्रलब्धा उत्काण्ठिता वासकसज्जा
स्वाधोनपतिका अभिसारिका प्रवक्ष्यत्यतिका
च । एताः प्रत्येके उत्तममध्यमाधमभेदेन
षष्टविंशत्युत्तरशतनायिका भवन्ति । एतासां
दिव्यादिव्यगणनाभेदेन चतुरशीत्युत्तरशतत्रय-
प्रकारा भवन्ति । तत्र प्रमाणं यथा । नायिका
त्रिविधा । स्त्रीया परकीया सामान्यवनिता
ये । तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्त्रीया । न च
परिणीतायां परगामिन्यामतिव्याप्तिस्तत्र पति-
व्रताया एव लक्ष्यत्वात् । तस्या परगामितया
परकीयत्वमेव समायाति । अस्याष्टेष्टा । भर्तुः
शुश्रूषा । शीलसंरक्षणम् । प्रार्ज्वम् । क्षमा
च । यथा,—
“गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि
स्मितं कुलनतभ्रुवामधर एव विश्राम्यति ।
वचः प्रियतमश्चरतिश्चिरेव कोपकमः
कदाचिदपि चेत्तदा मनसि केवलं मज्जति ॥”
अपि च ।
“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
व्याहृतं
चेतः कान्तसमीहितावधि पदन्यासावधि
प्रेक्षितम् ।
हास्यश्चाधरपङ्कजावधि महामानोऽपि मौना-
वधि
सर्वं स्त्रावधि नावधिः कुलमुवां प्रेम्णः परं
केवलम् ॥”
अपि च ।
“पदव्यासो गेहाहिरिहिरिहिरारोहणसमः
स्वगेहादव्यत् यद्वचनमपरहोपतुलितम् ।
वचो लोकालम्ब्यं कृपणधनतुल्यं सुगदशः
पुमानम्बः कान्तादिभिरिव चतुर्यसमुदितः ॥”
स्त्रीयापि त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च ।
तत्राचरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना
अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो ख्यामयपरा-
धीनरतिर्नवोदा । सैव क्रमशो ज्ञातप्रश्रया
विश्रब्धनवोदा । अस्याष्टेष्टा । त्रिया मनीहारा

स्त्रीया

कोपे मार्हवं नवविभूषणे समीहा च ॥ ७ ॥
मुग्धा यथा,—
“पाञ्चमं किल कामदेवधरचौपासेन काले
हमे
वस्तु वास्तुविधिं विधास्यति तमो तरवस्त्र-
मचौहयः ।
दृष्ट्वा खञ्जनचातुरी मुखरुचा लोधाकरो
माधुरो
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यसाम-
न्विते ॥”
अज्ञातयौवना यथा,—
“मौराचौरमुपागता श्रवणयोः सीम्नि स्फुर-
वन्मयोः
श्रीमे लम्बमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं
न्यस्यति ।
सैवासाहुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं
प्रोच्छति
श्रान्तास्मीति मुहुः सखीमविदितश्रीपीभरा
पुच्छति ॥”
ज्ञातयौवना यथा,—
“स्वयम्भुः शम्भुरभोजलोचने ! तत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥” ॥
नवोदा यथा,—
“इत्से धृतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोडे कृतापि यतते बहिरेव गन्तुम् ।
जानोमहे नवधूरय तस्य वक्ष्या ।
यः पारदं स्त्रियितुं चमते करेण ॥”
यथा च ।
“बलासोता पार्श्वं सुष्ठमरुसुष्ठं नैव कुरुते
धुनाना मूर्ध्नि चिपति वदनं चुम्बनावधी ।
इदि न्यस्तं इत्से चिपति गमनारोपितमना
नवोदा वोदार् रमयाति च सन्तापयति च ॥” ॥
विश्रब्धनवोदा यथा,—
“दरमुकुञ्जितनेत्रपाणिनीवी-
नियमितबाहुकृतोरुयुग्मश्रमम् ।
मरकतितकुचस्थलं नवोदा
स्त्रापति समोपमुपेक्ष कस्य युनः ॥” ॥
समानलज्जामदना मध्या । एषव चातिप्रश्रया-
दतिविश्रब्धनवोदा । अस्याष्टेष्टा सागसि प्रेर्यास
धैर्ये वक्रोत्तरधैर्ये पश्यवाक् । यथा,—
“स्त्रापि प्रियाननवलोकनहानिरिव
स्त्राप्युत्तौ प्रियकरपश्यप्रसङ्गः ।
इत्थं सरोरुमुखो परिचिन्तयन्तो
स्त्रापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥” ॥
पतिमात्रावषयकेलिकलापकाविदा प्रगल्भा ।
वेष्मायां कुलटायाम् । पतिमात्रावषयस्त्राभा-
वात् न तत्रातिव्याप्तिः । अस्याष्टेष्टा रति-
प्रीतिरानन्दादाकलसंमोहः । प्रथमं यथा,—
“सम्पुञ्ज स्त्रानमाकलस्य वदनं संस्त्रिज्य कल-
स्त्रत्वं
निष्पीयाधरविन्दमन्वरमपाङ्गच मृदस्त्रा-
कात् ।

स्वीया

देवस्याज्जिनीपतेः समुदयं जिज्ञासमाने प्रिये
वामाक्षी वसनाक्षणेः त्रयणयोर्नोक्त्यलं
निष्कृते ॥” * ॥

यथा च ।

“नद्याहितसुरः खलोऽधरतले रदस्य क्षतं
क्षुता वक्रुत्तमानिका विगलिता च मुक्तावली ।
रतास्तमये मया सज्जनमितदालोकितं
क्षुतिः क्व च पतिः क्व च क्व च तवालि शिखा-
विधिः ॥”

अपि च ।

“कान्ते तस्यमुपगते विगलिता मोक्षी स्वयं
बन्धनात्
वासव स्रयमेखलागुणधृतं किञ्चित् नितम्बे
स्थितम् ।

एतावत् सखि वेदि केवलमहो तस्मात्सङ्गे पुनः
कोऽसौ काञ्चि रतश्च कोऽयमिति स्वस्यापि मे
न क्षुतिः ॥” * ॥

मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं चिन्तये ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । व्यञ्जकोप-
प्रकाशा धीरा । अव्यञ्जकोपप्रकाशा अधीरा ।
व्यञ्ज्याव्यञ्जकोपप्रकाशा धीराधीरा । इयांस्तु
विशेषः । मध्यमायाः धीरायाः कोपव्यञ्जिका
जीः । अधीरायाः परववाक् । धीराधीराया
वचनरुदिते प्रकाशिके । प्रौढाधीरायास्तु
रतावौदास्यम् । अधीरायास्तज्जनताडनादिः ।
धीराधीराया रतावौदास्यं तच्छनादि च कोप-
प्रकाशकम् । यत्तु धीरादिभेदः स्वीयाया एव
न परकीयाया इति प्राचीनलिखनं तदाज्ञा
मात्रं धीरात्वमधीरात्वं तदुभयञ्च माननियत-
मेव परकीयाया मानश्च नेति वक्तुमशक्यत्वात्
परकीयाया मानश्चेत्तेषामप्यावश्यकत्वादिति
भावः ॥ * ॥ मध्या धीरा यथा,—

“लोसालिपुञ्जे व्रजतो निकुञ्जे
स्फारा बभूवुः त्रयवारिधाराः ।
देहे समीहे भवतो विधातुं
धीरं समोरं नलिनीटलेन ॥” * ॥

मध्या अधीरा यथा,—

“जातस्थे निशि जागरा मम पुनर्नेत्राभ्युजे
शोषिमा
निष्पीतं भवता मधु प्रविततं व्याघूर्णितं मे
मनः ।

भ्राम्यद्दृष्टवने निकुञ्जभवने लब्धं त्वया श्लोकं
पञ्चेषुः पुनरेव मां बहुतरैः क्षुरैः शरैः
कृन्तति ॥” * ॥

मध्या धीराधीरा यथा,—

“कान्तानुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि
नालोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि ।
इत्थं निगद्य सुहृदा वदने प्रियस्य
निखस्य वाक्पुलिता निहिता दृमन्ताः ॥” * ॥
प्रौढा-धीरा यथा,—

“नो त्वत्वं भङ्गसे न जञ्चसि सुधाधारानुकारा
गिरी

स्वर्क

हृत्पातं कुर्वे न वा परिजने कोपप्रकाश-
च्छलात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि दयिते कोपस्य संगोपने
किं स्वादेव न चेत् पुनः सहचरो कुर्वीत
साचि स्मितम् ॥” * ॥

प्रगल्भा अधीरा यथा,—

“प्रतिफलमवनाक्ष स्वोयमिदोः कलायां
हरशिरमि परस्यानासमाशङ्कमाना ।
गिरिशमचलकन्या तज्ज्यामाम कम्प-
प्रचलवनयवेत्तुकास्तिभाजा करेण ॥” * ॥
प्रगल्भा धीराधीरः यथा,—

“तस्योपात्तमप्येषां प्रियतमे माचोक्ततपोवया
काकुल्याकुलवाचि साचिहमितस्फूर्जत्कपोल-
त्रिया ।

इत्यस्यस्तकरे पुनर्मृगदृष्टा नाकारमाचलित-
प्रौढोदृष्टमयूषमांसलक्षणे विस्फारिता
दृष्टयः ॥” * ॥

एते धीरादिषुभेदा द्विविधा । धीरा ज्येष्ठा
कनिष्ठा च । अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च
धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च इत्यपि क्वचित्
पाठः एते धीरादिष्वयो भेदात् द्विविधा
भवन्ति । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । परिणीतत्वे
सति भर्तृरधिकक्षेत्रा ज्येष्ठा । परिणीतत्वे
सति भर्तृर्यूनक्षेत्रा कनिष्ठा । अधिकक्षेत्रास्तु
न्यूनक्षेत्रास्तु मामान्यश्रुतितादिसु नातिव्याप्तिः ।
परिणीतवपदेन व्यावर्तनात् । नापि परकी-
यायामतिव्याप्तिः । भर्तृपदेन तद्व्यावृत्तेः । धीरा
ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—

“एकस्मिन् शयने सरोरुदृष्टोर्विज्ञाय निदां
तयो-
रेकां पञ्चवितावगुण्ठनपटामुत्कम्बरो दृष्टवान्
अवस्थाः सविधं समेत्य निश्चतं व्यालोलहस्ता-
कुम्भि-
व्यापारेर्वसनाक्षलक्ष्मणयन् स्वापञ्चुतिं कृत
वान् ॥” * ॥

अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा यथा,—

“यन्तःकोपकषायिते प्रियतमे पश्यन् घने
कानने
पुण्यस्वावचयाय नम्रवटनामेकां समायोजयन् ।
पक्षीक्षालितलोचनाक्षलक्षमत्काराभिरामा-
ननां

स्वोर्द्धावगण्ठवां नवभ्रमन्त्यां समालिङ्गति ॥”
धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—

“देव्याधिष्ठेपरिप्रेक्ष्यद्विलयोरेणादृष्टोः प्रीतये
रत्नहन्मनस्तकान्तिरुचिरं मुष्टिद्वये न्यस्तवान् ।
एकस्याः कलयन् करे प्रथमतो रत्नं परस्याः
प्रियो

इत्था इष्टिमियात् स्थगन् कुचतटोमानन्दम-
विन्दति ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

स्वर्क, या विष्कृतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सङ्ग०-षट् ।) दन्तादिः कृष्णो वकार-

स्वेदः

युक्तः । किपि रात्रालोपे स्रुः स्रुरी स्रुरः ।
या स्वेदितं स्रुर्च तेन । स्रुर्चति कर्वा
मध्यपः । इति दुर्गादासः ॥

स्रु. ज. शब्दोपतापयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-शब्द०-उपतापे सङ्ग०-षट् ।)
दन्तादिर्वकारोपधः । ज, वकारौत् पिक्कः ।
अस्वार्पात् खलं राजा । इति दुर्गादासः ॥

स्रु. गि हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (का०-
पर०-सङ्ग०-षट् ।) दन्तादिर्वकारोपधः ।
तद्विहितोऽपीति केचित् । गि, स्रुचाति स्रुर्चः
स्रुर्चः । इति दुर्गादासः ॥

स्वेक, ऋ, उ गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पाल०-सङ्ग०-षट् ।) वकारयुक्तः । ऋ, ऋचि-
स्वेकत् । उ, स्वेकते । इति दुर्गादासः ॥

स्वेच्छा, स्त्री, (स्वस्व इच्छा ।) स्वेकोऽच्छा ।
तत्पर्यायः । यदृच्छा २ स्वेरिता ३ । इति
ईमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे १२५।४८८
‘स च मत्स्योऽभिमध्येन तत्कालं स्वेच्छा
चरन् ।

उत्स्वस्वदीपनिकटं जगाम विधियोगतः ॥”)
स्वेच्छासृत्युः, पुं. (स्वेच्छया सृत्युर्नृपः ।) भीष्मः ॥
इति चिकाण्डशेषः ॥ स्वेच्छया मरचश्च । तद्-
युक्ते, त्रि ॥

स्वेदः, पुं. (स्वेद + घञ् ।) चर्मः इत्यमरः ॥
१।७।३३॥ स्वेदनम् । इति मेदिनी ॥ भावरा
इति भाषा ॥ * ॥ उष्मा । तापः । अघातः
स्वेदाशयं व्याख्यास्यामः । इति च काञ्च
भगवानात्रेयः ।

“यथ स्वेदान् प्रवक्ष्यामि येयंवावत् प्रयोजितैः
स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफाज्जकाः ॥
स्वेदपूर्वप्रयुक्तेन स्वेदेनावजितेऽग्नौ ।
पुर्वोपमूर्चरंतांसि न सज्जन्ति कदाचन ॥

शुष्काप्यपि च काष्ठानि स्वेदस्वेदोपपादनेः ।
नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवितो नरान् ॥
यागर्तव्याधितापेषा नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पिता देशं स्वेदः कार्यकरो मतः ॥

व्याधी शीते शरीरे च मज्जान् स्वेदो मज्जावरी ॥
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ * ॥
वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इच्छते ।

क्षिप्ररुक्तास्तथास्त्रिधाऽरुक्ताप्युपपन्नस्यतः ॥
पामाशयपते वाते कफे पक्षाशयान्निते ।

रुक्तापूर्वो हितः स्वेदः स्वेदपूर्वस्तथेव च ॥
वृषणी हृदयं हृष्टौ स्वेदयश्चूदु वा न वा ।
मध्यमं वक्ष्यौ शेषमज्जावयवमिदतः ॥

सुशुक्लेककेः पिच्छरा गोधूमामानमवापि वा ।
पक्षोत्पलपलाशेश्च स्वेदः सञ्चूय चक्षुषी ॥

मुक्तावलीभिः शोताभिः शीतसर्भाजनेरपि ।
जलादेर्जलकेर्हृदीः क्षिप्ततो हृदयं क्षुयेत् ॥

शीतशूलपुपरमे स्नायुगौरवनिषङ्गे ।
मंजारी माईवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिश्रिता ॥

प्रियासा नात्रसदनं मूर्च्छापित्तप्रकोपघ्नम् ।
दाहः स्वेदोऽहृदीर्बलमतिक्षिप्तकृच्छ्रघ्नम् ॥

खेदः

श्रीलोकखेद इत्येष सुखप्रोक्तो महर्षिर्वा ॥१३॥
इति त्रयोदशविधः खेदोऽग्निगुणसंज्ञकः ॥१४॥
व्यायाम उष्णमदनं गुरुप्रावरणं च ॥
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहवातनाः ॥
खेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ॥
इत्युक्तो द्विविधः खेदः संयुक्तोऽग्निगुणेन च ॥
एकाङ्गसर्वाङ्गतः स्निग्धो रुचस्तथैव च ॥
इत्येतत् द्विविधं इत्थं खेदमहिम्नं कोनितम् ॥
स्निग्धखेदेरुपक्रम्य स्निग्धः पथ्याशनो भवेत् ॥
तदहं स्निग्धमाचस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥”
इति ॥ * ॥

तत्र श्लोकाः ।

“खेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्दि ॥
यत्र देशे यथायोग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥
स्निग्धातिस्निग्धरूपाणि तथातिस्निग्धभेषजम् ॥
अस्नेयाः खेदयोग्याश्च खेदद्रव्याणि कल्पना ॥
त्रयोदशविधः खेदो विना दशविधोऽग्निना ॥
संप्रहेण च पट् खेदाः खेदाध्यागे निदर्शिताः ॥
खेदाधिकारं तद्वाच्यमन्तमेतन्महर्षिणा ॥
शिष्येस्तु प्रतिपत्तव्यमपदेष्टा पुनर्वसुः ॥”

इति चरकोयखेदाध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

अथ खेदविधिः ।

“खेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तोषखेदमञ्जितः ।
उपनाहो द्रवखेदः सर्वं वातार्तिहारिणः ॥”
तापखेदः उष्णखेदश्च ताभ्यां संज्ञितः । उप-
नाहः उपनाहखेदः ।
“खेदो तापोष्णजौ प्रायः श्रेष्ठाभौ समदोरितौ ।
उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तरोगे द्रवो हितः ॥”
द्रवो द्रवखेदः ।
“महाबले महाव्याधी शीते खेदो महान् स्मृतः ।
दुर्बले दुर्बलखेदो मध्यम मध्यमो मतः ॥
बलासि रुच्यः खेदो रुच्यः स्निग्धः कफा-
निले ॥”

रुच्यः रुच्यतीति रुच्यः नन्द्यादित्वात्
अनप्रत्ययः ।

“कफमेदोवृते वाते कोष्णगिहं रवेः करात् ।
नियुक्तं मार्गमनं गुरुप्रावरणं ध्रुवम् ॥
चिन्ताव्यायामभारांश्च सेवेतामयमुक्तये ।
शेषां नखं प्रदातव्यं वस्त्रिधारि हि देहिनाम् ॥
शोधनोयाश्च ये केचित् पूर्वखेद्याश्च ते मताः ॥
स्नेयाः ऊर्ध्वं त्रयोऽपोह भगन्त्यर्धमस्तथा ।
अश्वस्था चातुरी जन्तुः शमयेच्छस्त्रकर्मणः ॥”
शस्त्रकर्मण ऊर्ध्वं पश्चाच्चति सुयुते ।
“पश्चात् स्नेया हृतं शस्यं मुदगभगदे तथा ।
काले प्रजातेऽकाले वा पश्चात् स्नेया
नितस्निनी ।

सर्वान् खेदाविवाते च जीर्णैश्च वा विचा-
रयेत् ॥

खेदाह्वातुश्चिता दोषा खेदक्षिप्तस्य देहिनाः ।
द्रवत्वं प्राप्य कोष्ठास्तर्गत्वा यान्ति विरेकिताम् ॥
खेदाभ्यन्तरोरस्य शीतेराच्छाद्य चक्षुषी ।
स्नेयमानस्य च सुदुर्द्धं दयं शीतलेः सुशेत् ॥

खेदः

शीतेरार्द्रवन्नादिभिः ॥

“अजीर्णो दुर्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः ।
अतोमारी रक्तपित्तो पाण्डुरोगी तथोदरी ।
मेदस्ती गर्भिणी चैव न हि स्नेया विज्ञानता ॥
खेदादेषां यान्ति देहा विनाशं
नो साध्यत्वं यान्ति तेषां विकाराः ॥
एतानपि सुदुःखेदः खेदमाध्यानुपाचरेत् ।
सुदुःखेदं प्रयुञ्जीत तथा हृत्प्लवङ्गदृष्टिषु ॥
अतिखेदात् सन्निपीडा दाहदृष्ट्या क्रमो भ्रमः ।
पित्तासृक्पिडकाकोपस्तत्र शीतेरुपाचरेत् ॥”
तत्र तापखेदमाह ।

“तेषु तापाभिधः खेदो बालकावस्तपाग्निभिः ।
प्रतप्तेरन्वसितैश्च कार्योऽलक्तकवेष्टिते ॥” * ॥
उष्णखेदमाह ।

“अथवा वातनिर्णयद्रव्यकायरमादिभिः ।
उष्णैर्वटं पूरयित्वा पाशैश्चिद्रं विधाय च ॥
विमुञ्चास्यं चित्रणञ्च धातुजां काहजाम् ।
पङ्कजलास्यां गोपुच्छां नाडीं युञ्ज्यात् हिह-
स्तिकाम् ॥

सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणादृतम् ।
हस्तिशुण्डिकया नासा खेदयेद्वातरागिणम् ॥”
त्रिखण्डमिति खेदभौक्यार्थम् । पङ्कजलास्या-
मिति मूले पङ्कजलविशालमुष्णम् । गोपुच्छमिव
क्रमक्रमां तेनार्थं गोपुच्छापरिमाणेन कक्षां
नाडीं अतः सरभ्यम् । हिहस्तिकां हस्तद्वय-
परिमाणम् । हस्तिशुण्डिकयति हस्तिशुण्डवत्
क्रमक्रमत्वात् नासा इयं मञ्जा ।

“पुरुषायाममात्रान्तु भूमिं संमार्ज्या खादिरः ।
काष्ठैर्दग्धा तथाभ्युक्ष्य क्षीरधान्यास्त्रवारिभिः ॥
वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं खेदयेन्नरम् ।
एवं माषादिभिः स्निग्धैः शयानः खेदमाचरेत् ॥”
उपनाहखेदः ।

“तथोपनाखेदश्च कुर्याद्वातहरीषधैः ।
प्रदिष्टा देहं वातार्तिं क्षीरमांसरमादिभिः ॥
अन्नपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहभंयुतैः ।
ततो गायान्पमामैर्जीवनीयगणेन च ॥
दधिमीवारकक्षीरैर्वीरितव्यादिना तथा ।
कुलत्थमापगोधुमेरुतमोतिलमर्पणैः ॥
शतपुष्पादेवदारुशफालीष्णलज्जीरकैः ।
परण्डमूलबीजैश्च रास्त्रामूलकशिपुभिः ॥
मिमिक्षणाकुठरेश्च सलवणैरन्नभंयुतैः ।
प्रसारण्यखगत्याभ्यां बलाभिर्दशमूलकैः ॥
गुडुच्या वानरोबीजैर्यथालाभं समाहृतैः ।
क्षुण्णैः स्निग्धैश्च वक्ष्ये बह्वैः संखेदयेन्नरम् ॥
महाशास्त्रनसंज्ञाऽयं योगः सर्वान्निलार्ति-
कृतम् ॥”

अस्यायमर्थः । उपनाहखेदश्च कुर्यात् । केन
प्रकारेण इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रकारमाह वातहरी-
षधैः । कथंभूतैः । अन्नपिष्टैः अन्नैः, काष्ठीक-
तक्रादिना पिष्टैः सलवणैः स्नेहयुक्तैः क्षीरमांस-
रमादिभिः । सुखोष्णैः । वातार्तिदेहं प्रदिष्टा
प्रक्षिप्य खेदयेदित्यर्थः । अथवास्त्रेण संपिष्टैः

खेदजः

कोष्णैः सुखोपविष्टैः । भेषजैः खेदयेत् ।

किंवा स्निग्धैः कोष्णैः पटस्थितैः ॥ * ॥ द्रवखेद-
माह ।

“द्रवखेदस्तु वातघ्नद्रव्यकायेन पूरिते ।

कटाहं काहके वापि सूपविष्टोऽवगाहयेत् ॥
क्षीवणं राजतं वापि ताम्रं लौहञ्च दाहजम् ।
कोष्ठकं तत्र कुर्वीतोच्छ्राये षड्विंशदङ्गुलम् ।
आयामं तावदेव स्वाशुतुष्कोणस्तु चिक्षणम् ॥”
पश्चान्तरमाह ।

“नाभिः षडङ्गुलं यावन्मनः कायस्य धारया ।
कोष्णया स्कन्धयोः सित्वास्तिष्ठत् स्निग्धतनु-
नरः ॥”

अयमर्थः । प्रथमतो वातघ्नद्रव्यकायेन कटाहं
पूरिते कोष्ठकं कटाहं वा सूपविष्टस्तिष्ठेत्
अथवा नाभिः षडङ्गुलमूर्धं यावत् काये मन्त्र
उपविष्टः । पश्चात् कायस्य धारया स्कन्धयोः
सिन्धमानस्तिष्ठेत् । तथा च कोष्ठकं परिपूर्णं
भवतीत्यर्थः । कायपक्षे प्रथमतः खेदाभ्यन्त-
तनुकपविशत् ।

“मुहूर्तकं समारभ्य यावत् स्यात्तच्चतुष्टयम् ।
तावत्तदवगाहेत यावत् प्रागग्न्यनिश्चयम् ॥
एवं तलेन दुग्धेन सर्पिषा खेदयेन्नरम् ।
एकान्तरो हस्तरो वा युक्तः खेदाऽवगाहने ॥
एतावता कायो दुग्धश्च नित्यमेव युज्यते ॥”
खेदस्तु दिनमेकं वा दिनं गर्मायित्वा युक्तः ।
अग्निमान्द्यशङ्कयेति भावः ।
“मिरामुखैर्लोमकूपैर्धमनाभिश्च तर्पयन् ।
शरीरे बलमाधत्ते युक्तः खेदाऽवगाहने ॥
जलमित्थस्य वहन्ते यथा मूलेऽङ्गुरादयः ।
तथैव धातुर्बहिर्हि स्नेहसक्तस्य जायते ॥
नातः परतरः कश्चिदुपाया वातनाशनः ।
शीतशूलव्युपरमे सभ्रगोरवनिधौ ॥
दातेऽग्नौ मार्दवे जाते स्रदनादिरतिर्मता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खेदचूपकः, पु. (स्नेहं चूपति पिबतीति । चूप +
गुल् ।) शीतलवायुः । इति कश्चित् ॥

खेदजः, त्रि. (खेदात् जायते इति । जन + डः ।)

खेदाज्जातजन्तुः । क्रमिदंशादिः । इत्यमरः ।
३ । १ । ५१ ॥ तद्गणा यथा,—

“संखेदजविकाराश्च यथा येभ्यो भवन्ति च ।
मानुषखेदमलजा मलिकाद्या भवन्ति च ॥
नवमेघप्रसिक्तायां पिपासिलिकगणादयः ।
संखेदजापि विज्ञेया हृत्तमोपशुजन्तवः ॥
समिद्धा मापमुहभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः ।
जायन्त किमया विप्राः काष्ठेभ्यो घृणकादयः ॥
तथा शुक्रविकारभ्यः पूतिकाः प्रभवन्ति च ।
संखेदजाश्च जायन्तं तृषिकाः शुष्कगोमयात् ॥
गोभ्यो हि महर्षेभ्यश्च मानुषेभ्यश्च जन्तवः ।
मत्स्यादिभ्यश्च विविधा अन्तःकुक्षी विशेषतः ॥
अथान्यानि च सूक्ष्माणि सूक्ष्मयुक्तास्तथैव च ।
गोभ्यांऽप्येभ्यस्तथा चैव पृष्ठापदकिनीनकाः ॥
मलिकाणां विकाराश्च उत्सृष्टोदककर्मजैः ।

स्वैरिणी

शरावति विकाराद्य करोषेभ्यो भवन्ति हि ॥
एवमादिरसव्यातां गणः संखेदजो मया ।
समासाविकृतो ह्येष प्राक्कर्मवशजः स्मृतः ॥”
इति वज्रपुराणे काश्यपीयवर्गनामाध्यायः ॥
खेदनं, स्त्री, (खिद+ण्यट्) खेदः । इति
भेदिनी ॥ खेदनयन्त्रं यथा,—
“निबद्धमौषधं सृतं भूर्जं तन्निगुणाखरे ।
रसपीठलिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुणेन हि ॥
सम्भानपूर्वं कुम्भान्तः स्वावलम्बनसंस्थितम् ।
अधस्तात्कालोदङ्गं तत्तदुक्तक्रमेण हि ।
दोषायन्ममिदं प्रोक्तं खेदनाख्यं तदेव हि ॥”
सम्भानं काष्ठीकादि ।
“सामुखात्सुखे बधेः प्रोक्तं निधाय च ।
पिधाय पथ्यते यत्र तदुक्तं खेदनं स्मृतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(खेदयतीति । खिद+णिच्+ण्युः । खेदकं,
त्रि । यथा, सुश्रुते । ३।४।

“खेदनी दुर्गन्धः पोतशियिलाङ्गस्ताम्रनख-
नयनतालुजिह्वापिपादतल इत्यादि ॥”

खेदनिका, स्त्री, (खेदनमस्त्यस्या इति । ठन् ।)
कन्दुः । इति हेमचन्द्रः ॥ भर्जनपात्रम् । भर्जन-
शाला च ॥

खेदनी, स्त्री, (खिद्यतेऽनयेति । खिद+ण्युट् ।
ङीप् ।) लौहमयपात्रम् । ताम्रिया इति
लोहता इति च ख्यातम् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । कन्दुः २ । इत्यमरः । २।८।३०

खेदनिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

खेदमलोज्झितदेहः, पुं, (खेदमलेन उज्झितः
देहो यस्य ।) सर्वकल्पीयजिनात्तमः । इति
हेमचन्द्रः ॥ खेदमलत्यक्तकायश्च । तदयुक्ते, त्रि ॥

खेदविण्टुः, [ख] स्त्री, घञ्भिबिन्दुः । खेदस्य विण्टु-
बिन्दुः । इति षष्ठोत्पत्तुरुपममामनिष्पन्ना ॥

खैरः, त्रि, (खेन स्वातन्त्र्याण इति । ईर गतौ
+अच् । “स्वादीरेरिणोः ।” ६।१।८८ ।

इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) खच्छन्दः ।
(यथा, रघुः । २।५ ।

“अव्याहतैः खैरगतैः स तस्याः

सम्प्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥”

मन्दः । इति भेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
४।६६।४८ ।

“अथात्तरः शुभैर्गन्धैर्मौल्यैश्च विविधैस्तथा ।
आकीर्त्यमाणः संवृष्टो नगरं खैरमागमत् ॥” ॥

वृथालापः । यथा, तत्रैव । १।४२।२ ।

“नैवान्यथेदं भविता पितरेष ब्रवीमि ते ।

नाहं कृषा ब्रवीम्येव सैरैवपि कुतः शपन् ॥”

खैरता, स्त्री, (खैरस्य भावः । खैर+तल् ।)

खैरिता । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । १।२।२ ॥

खैरिणी, स्त्री, (खैरैव ईरयितुं शोलमस्याः ।

ईर+णिनिः । ङाप् । स्वादीरेरिणारिति

वृद्धिः ।) व्यभिचारिणी इत्यमरः । २।६।११ ॥

या तु चतुःपुरुषगामिनो (यथा, महाभारते ।

१।१२३।७१-७४ ।

स्वोपाजि

“पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभात् मन्त्रायशाः ।
वक्तुमेच्छन्मपत्नीं कुन्ती त्वेनमथावबोत् ॥
नातश्चतुर्थं प्रभवमापत्स्वपि वदत्युत ।
अतः परं खैरिणी स्यादन्धक्री पञ्ची भवेत् ॥”
खैरिता, स्त्री, (खैरिणी भावः । तल् । टाप् ।)
खच्छन्ता । तत्पर्यायः । यदृच्छा २ । इत्य-
मरः । ३।२।२ ॥

खैरिणी, स्त्री, परवेशमस्या स्ववशा शिल्पकारिणी
नारी । इति शब्दरत्नावली ॥ परः पृथ्वा
स्वतन्त्रा प्रसाधनानुलेपनादिशिल्पकारिणीति
विशेषणत्रययुक्ता या सा खैरिणी । खैरं
स्वाच्छन्द्यं धरतीति खैरिणी निपातनात् ।
खैरिणी परवेशमस्या शिल्पकृत् स्ववशा
स्त्रियाम् । इति दन्त्यादौ रभसः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अस्या रूपान्तरं खैरिणी
खैरिन्ः इति च टीकाकारम् ॥

खैरी, [न्] त्रि, खेनैव ईरितुं शोलमस्य । ईर
गतौ +णिनिः । स्वतन्त्रः । इत्यमरः । ३।१।१५ ॥

(यथा, महाभारते । १३।१४२।२१ ।

“सिद्धिवादिषु संसिद्धास्तथा वननिवासिनः ।

खैरिणी दारसंयुक्तास्तेषां धर्मः कथं स्मृतः ॥”

स्वोपाजितः, त्रि, (स्वोपाजितः ।) स्वयम-

जितः । स्वयमुपात्तः । यथा, पिता चेत् पुत्रान्

विभजत् तस्य स्वच्छा स्वयमुपात्तार्थं पन्तामहं

तु पितापुत्रयास्तुल्यं स्वामित्वम् । इति विश्व-
सूत्रम् । अपि च । मनुविष्णु ।

“पठकन्तु पिता द्रव्यमनवामं यदाप्रयात् ।

न तत् पुत्रं भजत् साधेमकामः स्वयमर्जितम् ॥”

तत् स्वयमर्जितमिति कृत्वा न विभजेदित्यन्वयः ।

एतत्तु स्थावरविषयम् । मण्यादावनुवृत्तं पितु-

रैव स्वाच्छन्द्यम् ।

“स्थावरं हिपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

तसभ्यु सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥

पितुः प्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राभरणानि च ।

स्थावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पटके ॥”

इति मिताशराष्ट्रतवचनमपि पितामहधन-

परम् । पित्रा च स्वोपाजितं स्थावरं दत्तं

भुज्येत एवेति । अन्यथा मूलभूतशुल्यन्तर-

कल्पनापत्तः । इति दायतत्त्वम् ॥ ॥ स्वापा-

जितं द्विविधम् । पित्रादधनाद्युपघातेन स्वेना-

पाजितम् । तदनुपघातेन उपाजितम् । तदन-

विभागविधिर्यथा । व्यासः ।

“अनाश्रित्य पित्रद्रव्यं स्वशक्त्याप्राप्तिं यद्वनम् ।

दायादभ्यो न तद्व्यात् विद्यालब्धं यद्वनम् ॥”

कात्यायनः ।

“हंशहरोर्हंशहरो वा पुत्रावत्तार्जनात् पिता ॥”

पुत्रवित्तार्जनात् । क्वादिङितो भावा द्रव्यवत्

प्रकाशते इति न्यायात् पुत्रार्जितवित्तार्जनात् पितु-

हंशत्रं पित्रधनानुपघातविषयं भ्रातृधनोप-

घातावयश्च । अजकस्य तु हंशत्वम् । भ्रातृ-

धनोपघाते तु तेषामप्येकाश्रित्यं वक्ष्यमाणवच-

नात् । पितुरहंशत्वानु पित्रद्रव्योपघातादुपगु-

ह

वत्साहा इति दायभागः ॥ अनुपघाते पिता
हंशहरोः । अजकत्वात् स्वयमपि हंशहरोः ।
इतरेषामनश्रित्यत् । भ्रातृद्रव्योपघाते तु तेषा-
मध्येहंशः । इतिः हंशाहंशयोर्भेदकथनम् ॥ ॥
साधारणधनार्जितेऽपि विशेषमाह व्यासः ।
“साधारणं रमाश्रित्य यत्किञ्चित् वदनायुधम् ।
शौचदिना इति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ।
तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ॥”
पुत्र भ्रातर इत्यपलक्षणं पित्रद्रव्योऽपि
देयः । तस्याजकस्य । साधारणोपघाते
यस्य यावतोऽंशस्यास्य महतो वा उपघात-
स्तस्य तदनुसारेण भागकल्पना कार्या । इति
दायभागः ॥ इति च दायतत्त्वम् ॥

खोरसः, पुं, शिलापिष्टकल्कः । यथा,—

“खोरसः खरसः प्रोक्तः कल्को दृषदि पेषितः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

ह

ह, हकारः । स तु व्यञ्जनत्रयस्ति शवर्णः । अष्टम
वर्गीयचतुर्थवर्णश्च । तस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा च शिवायाम् । १७।
“कण्ठा वहाविच्युशालव्या श्रोष्ठजानुपू ॥”)

अस्य स्वरूपं यथा,—

“हकारं शृणु चार्वाङ्ग ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

कुण्डलीद्वयसंयुक्तं रक्तविद्युत्प्रतोपमम् ।

रजःसत्त्वतमोयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।

पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ।

त्रिबिन्दुसहितं वर्णं हृदि भावय पार्ष्वति ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ ॥

(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो

यथा,—

“जङ्घादाकुक्षिता मध्ये कुण्डलोत्वं गता लघ्वः ।

जङ्घं गता पुनः सैव तासु ब्रह्मादयः क्रमात् ।

मात्रा च पार्ष्वतो ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥

करोषभूषिताङ्गीश्च साष्टहासां दिगम्बराः ।

अस्थिमाल्यामष्टभुजां वरदाम्बुजचक्राः ॥

नागेन्द्रहारभूषाङ्गां जटामुकुटमार्जिताम् ।

सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥

एवं ध्यात्वा हकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

इति वर्णाक्षरतन्त्रम् ॥ ॥

अस्य नामानि यथा,—

“हः शिरो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिका-

पतिः ।

नकुलोऽगो जगत्प्राणः प्राणेशः कपिलामलः ॥

परमात्मात्मजो जीवो यवाकः शान्तिदोऽङ्गनः

सृगा भयाऽङ्गना स्थाणुः क्रूटकूपविरावणः ॥

अक्षमोविहरोः शम्भुः प्राणशक्तिर्ललाटजः ।

स्वकोपवारणः शूलो चैतन्यं पादपूरणः ।

महालक्ष्मीः परं शम्भुः शाखोऽहोऽसिममण्डलः ॥”

इति वर्णाभिधानम् ॥ ॥

हंसः

अपि च ।

“शुक्रसाय हकारोऽंशः प्राणः सान्तः शिवो
वियत् ।

अकुलो नकुलीशश्च हंसः शून्यश्च हाकिनो ।
अनन्तो नकुली जीवः परमात्मा ललाटजः ॥”
इति बोजवर्णाभिधानम् ।

अपि च ।

“हकारो नकुलः शोऽपि हंसः प्राणोऽङ्गुशः
प्रिये ।

महेशो नकुलो चैव वरावो गगनं रविः ।
लिङ्गं शून्यो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरिः ॥”

इति श्रीब्रह्मसंहितायां ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥
ह, व्य. (हन हिंसागत्योः + अन्येभ्योऽपीति क्) ।

पादपूरणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ५ ॥ (यथा,
रामायणे । १ । १ । ५८ ।

“पम्पातीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण ह ॥”)
सम्बोधनम् । विनिर्घटः । नियोगः । ज्ञेयः ।

कुत्सा । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥
हं, [म] व्य, रूपोक्तिः । अनुनयः । इति मेदिनी ॥

हः, पुं, शिवः । जलम् । शून्यम् । धारणम् ।
मङ्गलम् । गगनम् । नकुलीशः । रक्तम् । स्वर्गः ।

इति मेदिनी । पापहरणम् । चन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ सकोपवारणः । शुष्कः ।

इत्येकाक्षरकोषः ॥
हंसः, पुं, (हन्ति सुन्दरं गच्छतीति । हन

हिंसागत्योः + “वृत्तुवदिहनीति ।” उणा० ३ ।
६२ । इति सः ।) पक्षिविशेषः । हंस इति

भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतगरुत् २ चक्राङ्गः ३
मानसौकाः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥ कल-

कण्ठः ५ मितच्छदः ६ । इति जटाधरः ॥
मितपक्षः ७ मरः क्राकः ८ पुरुदंशकः ९ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ धवलपक्षः १० मान-
मालयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य

मांसगुणाः । वातहरत्वम् । हृष्यत्वम् । स्वर्ण-
त्वम् । मांसवन्नप्रदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*

अपि च ।
“स्निग्धं हिमं गुरु तृणं मांसं जलपक्षिणान्तु

वातघ्नम् ।
तेष्वपि च हंसमांसं उच्यते तिमिरहरञ्च ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“हंसमारसकाचान्नवक्रौञ्चसरारिकाः ।
नन्दोमुखो सकादम्बा बलाकायः प्रवाः स्मृताः ।

प्रवन्ते सलिले यस्मात् एते तस्मात् प्रवाः
स्मृताः ॥”

काचायः कपर्दिकाश्च बृहद्भक्षः । क्रीञ्चः
शरदिहङ्गः स्यात् । टेक इति लोके । शरारिका

सिन्धु इति लोके ।
“सूला कठोरा वृत्ता च यस्याश्चतुर्विधवस्थिता ।

गुटिकाचक्षुसदृशो ज्ञेया नन्दोमुखीति सा ॥”
कादम्बः करावा इति लोके । वला बगुली इति

लोके ।
“प्रवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चपि बलशुक्रकराः सराः ॥”

हंसः

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
(यथा च ।

“गुरुणास्निग्धमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ।
बृहन्नाः शुक्लाशोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
अस्या डिङ्गुणाः हंसबीजशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥

तस्य शून्यं यथा,—
“काष्ठान्तु सर्वास्त्रपि दर्शनेन

हंसस्य शब्देन तु सर्वसिद्धिः ।
नामानि हंसस्य शृणोति यस्तु

प्रयान्ति नाशं दुरितानि तस्य ॥ ;
चौरैः समं दर्शनमाद्यशब्दे

निधिर्हितीयेऽथ भयं हतौये ।
युद्धं चतुर्थं नृपतिप्रसादः

स्यात् पञ्चमे हंसरवे नराणाम् ॥”
इति वसन्तराजगाकने ८ वर्गः ॥

निर्लोभनृपः । विष्णुः । (यथा महाभारते । १२।
४३ । ७ ।

“शुचिश्चवा हृषीकेशो यताहिर्हंस उच्यते ॥”)
सूर्यः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ ।

“त्वं हंसः सविता भानुरंगमाली त्रयाक्षपिः ॥”)
परमात्मा । मत्सरः । योगिभेदः । मन्त्रभेदः ।

गरीरस्थवायुविशेषः । तुरङ्गमप्रभेदः । इति
मेदिनी ॥ (गोविशेषः । यथा, बृहत्संहिता-

याम् । ६१ । १७ ।
“मितवर्णः पिङ्गाज-

स्ताम्बविपाणक्तणो महावक्त्रः ।
हंसो नाम शुभफलो

युशस्य विवर्धनः प्रोक्तः ॥”)
गुरुः । पर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥

“शिवः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ अथतः स्थितः ।
श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ विशुद्धः । इत्यजयः ॥*

अथ हंसमन्त्रविवरणम् । अस्याजपागायत्रो-
मन्त्रस्य शिर्षमि हंसरूपेण नमः । मन्त्रे अज्यक्त-

गायत्रोच्छन्दमे नमः । हृदि परमहंसदेवतायै
नमः । लिङ्गे हं बोजाय नमः । आधारे सः

शक्तये नमः । परमात्मप्राप्तये उच्छ्रामनिष्वा-
साभ्यां षट्शताधिकैकविंशतिमहस्रजपेन पूज्य-

भूतैर्भ्यो निवेदयामि । मूलाधारमण्डपे स्वर्णवर्णे
चतुर्हलपद्मे वाटिमन्त्रचतुर्वर्णान्विते गायत्रो-

महिताय गणनाथाय षट्शतसंख्यजपमहर्निशं
समर्पयामि नमः । स्वाधिष्ठानमण्डपे अनेक-

विद्यविभे वाटिमन्त्रषड्वर्णान्विते षट्दलपद्मे
माविर्बोमहिताय ब्रह्मणे अजपासमन्त्रषट्महस्रं

निवेदयामि नमः । मणिपूरमण्डपे नीलोपल-
मघनिभं डादिफान्तदशवर्णान्विते दशदलपद्मे

लक्ष्मोमहिताय विष्णवे षट्सहस्रजपं समर्पयामि
नमः । अनाहतमण्डपे तरुणरविनिभं द्वादश-

वर्णयुते द्वादशदलपद्मे गोरीमहिताय शिवाय
अजपाषट्सहस्रजपं समर्पयामि नमः । विद्युद-

मण्डपे घोडशदशकर्णिकामध्ये जीवात्मने
अकारादि-अकारान्ते अजपासहस्रसंख्यजपं

निवेदयामि नमः । आक्षामण्डपे श्रीचन्द्रप्रभे
हिदलपद्मे ह-क्ष-वर्णान्विते मायासहितगुरुमूर्तये

एकसहस्रजपं निवेदयामि नमः । ब्रह्मरन्ध्रमण्डपे
नानावर्णोज्ज्वले महामण्डपस्थिताय परमात्मने

अकारादिअकारान्तसहिताय एकसहस्रजपं
निवेदयामि नमः । सहस्रशब्दोऽसंख्यपर इति

हंसः

बोध्यम् । उक्तञ्च पश्यं कोटिसमन्वितमिति ।
इति जपं समर्थं षष्टीस्तरशतसंख्यमजपाजपं

कुर्यात् । सत्कारादिअकारान्ता वर्णा हंस इति
शिवशक्तिविष्णुना ब्रह्मा अ इति विसर्गरूप-

बिन्दूना हरिहरयोरुद्भेदः । सोऽहमित्याभिद-
भावद्वया ब्रह्मरूपतां तं स्वं परिभाष्य उक्तः ।

यत्प्रताधिकैकविंशतिमहस्रजपेन परदेवतारूपः
श्रीपरदेश्वरः प्रीयतामित्येकवारं सहस्रं

ध्यायेत् ॥ * ॥ एतत्तु ध्यानं यथा,—
“आराधयामि मन्त्रिमन्त्रिभामात्मलिङ्गं

मायापरीक्षदयपङ्कजमन्त्रिविष्टम् ।
अज्ञानदोषमलधितजलावगाहं

नित्यं समाधिमुखे रपुनर्भवाय ॥” * ॥
प्रसङ्गाज्जपरहस्यं लिख्यते । पञ्चाशद्वर्ण-

संपुटत्वेनःतुलोम्यप्रतिबोध्येन ब्रह्मरूपं मेकं
अकारं परिकल्प्य तया ह जपं कुर्यादिति

टोपलेयैर्न आध्यते । एतेन विश्वमेव हंसमाह-
कयोरित्याकारेण आलालना लोके विदाल

उच्यते । अजपाधारणं विना श्रीविद्यादिसकल-
विद्याया अन्धकारो भवेत् । तदुक्तम् ।

“हंसज्ञानविमुषेन जतःप्यजतं भवेत् ॥” इति ।
“अजपाधारणं देवि ! दापयामि तवानघे ।

यस्य विज्ञानमात्रेण परं त्रैलोक्यं देशिकः ॥
हंसः पदं परेशानि प्रत्यहं प्रजपेन्नरः ।

माहरन् न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥
श्रीगुरोः कृपया देवि ! ज्ञायते जप्यते यदा ।

उच्छ्रामनिष्वामतया तदा बन्धनयो भवेत् ॥
उच्छ्रामे चैव निष्वामे हंस इत्यक्षरद्वयम् ।

तस्मात् प्राणस्तु हंसमात्मा आत्माकारेण संस्थितः ।
नाभेरुच्छ्रामनिष्वासात् हृदयान्तेर्व्यवस्थितः ॥”

इति राघवभट्टतटजिणामूर्त्तिर्संहितायां ७
पटलः ॥ * ॥ अक्षोरात्रमध्येऽजपाजपसंख्या

यथा,—
“षष्टिश्चासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका

मता ।
षष्टिनाद्या अक्षोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ॥

एकविंशतिमाहस्रं षट्शताधिकमोश्वरि ।
जपते प्रत्यहं प्राणो साप्ताहानन्दमयौ पराम् ।

उत्पत्तिश्च जपारम्भो मृत्युस्तस्य निवेदनम् ॥”
इति तत्रैव ७ पटलः ॥ * ॥

अजपानामकारणमपि तत्रैव ।
“विना जपेन देवशि । जपो भवति मन्त्रिणः ।

अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिजस्तनी ॥
एवं जपं महेशानि प्रत्यहं विनिधेदयेत् ।

हंसः

गणेशब्रह्मविष्णुभ्यो हराय परमेश्वरि ! ।
जीवात्मने क्रमेणैव तथैव परमात्मने ।
षट्शतानि सहस्राणि सहस्रं च तदेव हि ।
पुनः सहस्रं गुरवे क्रमेण च निवेदयेत् ॥ ३॥
एवं यथास्थानावस्थितेभ्यो गणेशादिभ्यस्त-
त्पञ्चमर्षमृत्वा तत्तत्स्थानानां तत्तदवस्थित-
माटकाणां नाम रूपमाह तत्रैव ।

“साधारं स्वर्णवर्णंऽस्मिन् वादिसान्त्वानि
संस्मरेत् ॥

द्रुतसौवर्णवर्णानि वर्णानि परमेश्वरि ! ॥
स्वाधिष्ठाने विदुमामि वादिसान्त्वानि च स्मरेत् ।
विद्युत्पुष्पप्रभाभानि सुनीले मणिपूरके ॥
उफान्तप्रनि मञ्जानीलप्रभाणि च विचिन्तयेत् ।
पिङ्गवर्णे मञ्जवक्रिकलिकाभानि चिन्तयेत् ॥
कादिठान्तानि वर्णानि चतुर्थेऽनाहते प्रिये ।
विशुद्धौ धूम्रवर्णे च रक्तवर्णान् स्वरान् यजेत् ॥
षाक्षायां विद्युदाभायां शुभ्रौ ह्रस्वौ विचि-
न्तयेत् ॥

कर्पूरद्युतिमं राजसहस्रदलनोरजं ।
नादात्मकं ब्रह्मरन्ध्रं जानीहि परमेश्वरि ।
एतच्च मन्त्रचक्रेषु स्थितेभ्यः परमेश्वरि ! ॥
जपं निवेदयित्वा तं अहोरात्रभवं प्रिये ।
महजं परमेशानि न्यासं कुर्याद्द्विचक्षणः ॥
ऋषिर्हंसोऽप्यक्तकृपायस्त्री च्छन्द उच्यते ।
देवता परमादिस्तु हंसोऽहं बीजमुच्यते ॥
सः शक्तिः कालकं मोऽहं प्राणवस्तु त्वमेव हि ।
नेत्रस्थलं भवेत् श्वेतं वर्णं च परमेश्वरि ! ॥
तदा तत्सह इत्येवं मनोरस्य प्रकीर्तितः ।
मोक्षार्थं विनियोगः स्यादेवं जानीहि पार्वति ॥
ततः षडङ्गवन्द्यां कुर्याद्देहस्य सिद्धये ।
सूर्यं सोमं महेशानि निरञ्जनमतः परम् ॥
निराभासं चतुर्थ्यन्तं स्वाहान्ते क्रमतो न्यसेत् ।
कवचान्तं प्रविन्यस्य ततोऽनन्तपदं स्मरेत् ॥”

इति च तत्रैव ७ पटलः ॥ ३॥

अजपाया हेविष्णुभक्तं यथा,—
“हंसेति प्रकृतिर्जया ओंकारः प्रकृतेर्गुणः ।
हंकारेण बहिर्गति मकारेण विशेषः पुनः ॥
हंसेति परमं मन्त्रं जीवा जपति मन्त्रं ।
षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ॥
अजपा नाम गायत्री योगिनां साक्षादयिनो ।
अजपा द्विविधा देवि ! व्यक्ता गुप्ता क्रमेण च ।
व्यक्ता च द्विविधा प्रोक्ता शब्दज्योतिःस्वरू-
पिणो ।

ज्योतीरूपा च सा देवो हृदि स्थाने प्रतिष्ठिता ।
ठकाररूपा गुप्ता च शिवशक्तिः प्रकीर्तिता ।
चन्द्रबीजं ठकारस्तु बोधितः स्वर उच्यते ॥
अजपार्थमयो गुप्ता वज्रजाया प्रकीर्तिता ।
अस्याः सहस्रपञ्चाशं परस्परममुच्यते ॥”

इति निकृष्टतन्त्रे ४ पटलः ॥

(हरामन्त्रनृपतः सेनापतिविशेषः । यथा, महा-
भारते । २ । २२ । ३१—३२ ।

“स तु सेनापतिं राजा संस्मरन् भरतर्षभ ! ।

हंसना

कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ॥
ययोस्तौ नामनो राजन् ! हंसेति छिन्नकेति च ।
पूर्वं संकथिते पुंभिर्भूतोके लोकसत्कृते ॥” ॥
मेरोऽन्तरस्थपर्वतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । २ । २८ ।

“शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः ।
कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केशराचलाः ॥”
हंसकः, पुं, (हंस इव कायति मधुरध्वनित्वात् ।
केशब्दे + कः ।) पादकटकः । यथा,—

“पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जौ नूपुरोऽस्त्रियाम् ।
हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ॥”
इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥

“षट् नूपुरे । केचित्तु पादाङ्गदादिचतुष्कं चरण-
भूषणे नूपुर इति ख्याते । हंसकादिद्वयं रवशून्ये
हंसाकृतिचरणभूषणे इत्याहुः । हंस इव
कायति मधुरध्वनित्वात् हंसकः । कै शब्दे डः ।
हंसाकृतित्वात् हंस इव हंसकः इति वा ।
इवार्थविकारमसंघ इत्यादिना कः ॥” इति भरतः ॥
(हंस इवेति । इवे प्रतिकृताविति कन् । स्वार्थं
कन् वा) राजहंसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा, माघे । ७ । २३ ।

“सरित इव सविभ्रमप्रयात-
प्रणदितहंसकभूषणा विरेजुः ॥”
तालप्रभेदः । यथा,—
“लघुर्गुरुर्लघुर्यस्य स तालो हंसकः स्मृतः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

हंसकीलकः, पुं, (हंस इव कीलतोति । कील
बन्धने + कल् ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
“नारापादद्वयं कृत्वा कान्तस्योरुयुगोपरि ।
कटिमान्दोलयेद् यद्वात् बन्धोऽयं हंस-
कीलकः ॥”

इति स्मरदोषिका ॥
हंसकूटः, पुं, ककुत् । इति कैचित् ॥ (पर्वत-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ११८ । ४८ ।
“इन्द्रयन्त्रः सरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
अतश्चङ्गे महाराज तापसः समतप्यत ॥”)

हंसगद्गदा, स्त्री, (हंस इव गद्गदो यस्याः ।)
मधुरभाषिणी । तत्पर्यायः । मधुरनिस्वना २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हंसगामिनी, स्त्री, (हंस इव गच्छतोति । गम +
णिनिः । डोप् । हंसगमनमिव गमनं यस्याः
सा इति वा ।) नारीविशेषः । (हंसेन गच्छ-
तोति ।) ब्रह्माणी । इति हंमारुदाशब्द-
दर्शनात् ॥

हंसदाहनं, स्त्री, (हंसं येष्टं सुरभित्वात् दाहनं
यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणा-
दयोऽस्या अगुरुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

हंसनादिनी, स्त्री, (हंस इव नदतोति । नद +
णिनिः । डोप् । नारीविशेषः । तस्या लक्षणं
यथा, शब्दमात्रायाम् ।

“गर्जन्मृगमना तन्वो कोकिलानां वतान्विता ।
नितम्बगुर्ध्विणो या सा कथ्यते हंसनादिनी ॥”

हंसवा

हंसपदी, स्त्री, (हंसखेव पादा मूलान्यस्याः ।
डोप् । पादस्य पङ्गावः ।) गोधापदी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ हंसपदाविशेषः । तत्पर्यायः ।
मधुसूत्रा २ हंसपादौ ३ त्रिपदी ४ । इति रत्न-
माला ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“हंसपादो हंसपदो कोटमाता त्रिपादिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हंसपादः, स्त्री, (हंसस्य पाद इव वर्णो यस्य ।)
हिङ्गुलम् । इति हलायुधः ॥ (पुं, यथा,—

हिङ्गुलन्दरदं क्लेशमिङ्गुलधूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः ॥

हंसपादस्तृतीयः स्यात् गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्मारः शुकवर्णः स्यात् सपोतः शुकतुण्डकः ।

जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हंसचरणे च पुं ॥

हंसपादिका, स्त्री, (हंसपादो एव स्वार्थं कन् ।
टाप् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हंसपादौ, स्त्री, (हंसस्य पादा इव मूलान्यस्याः ।
डोप् ।) हंसपदौविशेषः । इति रत्नमाला ॥

(अस्याः पर्याया गुणाश्च यथा,—

“हंसपादा हंसपदो कोटमाता त्रिपादिका ।
हंसपादो गुरुः शीता हन्ति रत्नाविपद्गणान् ॥
विसर्पदाह्रातिसारलुताभूताङ्गरोहिण्योः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसबीजं, स्त्री, (हंसस्य बीजम् ।) हंसडम्बः ।

तस्य गुणाः यथा, राजनिर्घण्टे ।
“हंसबीजं परं बल्यं त्वं हणं वातनाशनम् ।
पाकं लघुतरं प्रोक्तं सर्वाभयविनाशनम् ॥”

हंसमाला, स्त्री, (हंसस्य माला ।) कादम्बः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ हंसममूहः । यथा,—

“तां हंसमालाः शरदोव गङ्गां
महोपधोर्नैतामिवाकभासः ।
स्थिरापदं शमुपदेशकाले
प्रपदिरे प्रान्तनजन्माविद्याः ॥”

इति कुमारसम्भवे । १ । ३० ॥
हंसमाषा, स्त्री, हंसः ऋषो माषा यस्याः ।)

माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हंसरथः, पुं, (हंसा रथा याहनं यस्य ।) ब्रह्मा ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हंसलोमशं, स्त्री, (हंस इव लोमशम् ।) कासी-
सम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हंसलोहकं, स्त्री, (हंसं येष्टं लोहमिव । कन् ।)
पित्तलम् । इति हंसचन्द्रः ॥ (विवरणस्य

चित्तलशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
हंसवती, स्त्री, (हंस इव हंसपदाकार इव
मूलमस्यस्या इति । हंस + मतप् । डोप् ।

मस्य वः ।) हंसपदोजता । इति जटाधरः ॥
हंसयुक्ते, त्रि ॥

हंसवाहनः, पुं, (हंसो वाहनं यस्य ।) ब्रह्मा ।
इति कश्चिदमरः ॥ १ । १ । १७० ॥ (यथा,

ओमहागवते । ७ । १ । १६ ।

हंसोद

“तथान्तं तपसा लोकान् यथावभाषितं
रविम् ।
विलस्य विस्मितः प्राङ् ममस्तं हंसवाहनः ॥”
हंसाक्षिः, पुं, (हंसस्य अक्षिरिव रत्नवर्णत्वात् ।)
हिरण्यम् । इति केचित् ॥ हंसपादस्य ॥
हंसाधिरुदा, स्त्री, (हंसमधिरुदा ।) मरुत्वती ।
यथा,—
“वाणीं पूर्णनिशाकरोज्ज्वलमुखीं कर्पूरकुन्द-
प्रभां
चन्द्रार्द्धाङ्गितमस्तकां निलकरैः संविभ्रतो-
मादरात् ।
बीणामल्लगुणं सुधाव्यकलमं विशाञ्च तृप्तस्तनो
दिव्यैरामरगणैर्विभूषिततनुं हंसाधिरुदां
भजे ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
हंसाभिष्यं, स्त्री, (हंसस्य अभिषया शोभा यस्य
शुक्लवर्णत्वात् ।) रूपम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हंसारुदाः, पुं, (हंसमारुदाः ।) ब्रह्मा । यथा ।
रत्नवर्णं चतुर्भुजं हिमजं अक्षमूत्रकमण्डलुकरं
हंसारुदं ब्रह्माणम् । इति वैदिकमस्याप्राणा-
यामे ब्रह्मध्यानम् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
५ । ५७ ।
“दण्डो यमो महिषगो
हंमारुदस्य पाशमुद्धरुणः ॥”)
हंमारुदा, स्त्री, (हंसमारुदा ।) ब्रह्माणो । यथा,
“चतुर्भुजं जगदाचीं हंमारुदां वरप्रदाम् ।
छटिरूपां महाभागां ब्रह्माणीं तां नमा-
स्यहम् ॥”
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गाविवर्णितः ॥
हंसिका, स्त्री, (हंसो एव । स्वार्थं कन् । टाप् ।)
हंसो । इति शब्दरत्नावली ॥
हंसो, स्त्री, (हंसस्य पत्नी । हंस+ङीप् ।) हंस-
भार्या । तत्पर्यायः । चक्राङ्गो २ वरटा ३
चक्राङ्गो ४ वरटा ५ सरःकाङ्गो ६ हंसिका ७
वारला ८ हंसयोपित् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
वरला १० मरालो ११ मञ्जुगुम्ना १२ सृदु-
गामिनो १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ हाविश-
त्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः । यथा,—
“मौ गौ नाश्वारो गौ गो वसुभुवनयतिरिति
भवति हंसो ।
साहं कान्तेनैकान्तेऽमी विकचकमलमधुसुरभि
पिबन्ती
कामक्रीडाकृतस्फोतप्रमदसरभसभरमलघु
रवन्तो ।
कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपराम्
कसारान् पश्य स्वेच्छं रसभसगतिरिह विल-
सति हंसो ॥”
इति छन्दोमञ्जर्यां २ स्तवकः ॥
हंसस्त्रीजातिः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
हंसोदकं, स्त्री, (हंसं श्रेष्ठमुदकम् ।) पानीय-
विशेषः । यथा,—
“नादेयं नवसृष्टेः निहितं सन्तसमकांशुभि-

हृत्चो

योमिन्याश्च निविष्टमिन्दुरिणैर्गन्धानिलान्दो-
लितम् ।
एलाद्यैः परिवारितं यमहरं पित्तोष्णदाहे
विषे
सूक्ष्मरक्तमदात्येषु च हितं शंसन्ति हंसो-
दकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
हृत्चो, व्य, सम्बोधनम् । (यथा, महाभारते ।
१२ । २६७ । ८ ।
“तां गासृपिः स्यमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत् ।
हृत्चो वेदा यदि मता धर्माः केनापरे मताः ॥”)
दपः । दम्भः । प्रशः । इति शब्दरत्नावली ॥
हृत्चः, पुं, (हृक् इत्यव्यक्त्येन कायतीति । के-
-नः ।) गजसमाह्वानम् । इति जटाधरः ॥
हृत्कारः, पुं, (हृक् इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः
करणम् ।) आह्वानम् । इति केचित् ॥
हृत्त्रा, व्य, नाय्याङ्गो चेटीसम्बोधनम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
हृत्त्रिः, पु, त्रुत् । इति जटाधरः ॥
हृत्त्रिका, स्त्री, भार्या । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्याः पर्यायो गुणश्च । यथा,—
“नाय्यव्यङ्गारवक्षो च शरणाका च हृत्त्रिका ।
अनुष्णा कफपित्ताखद्विक्ताक्रामश्चरपणत् ॥
ब्रह्मरजतरोमपक्रमिभुङ्गमदापरा ।
अलक्तको गुणं स्तुहत् विष्णुपादङ्गनाशनः ॥”)
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हृत्त्रे, व्य, नाय्याङ्गो चेटीसम्बोधनम् । यथा,—
“हृत्त्रे हृत्त्रे हलाह्वानं नो वंच्येटीं सखीं प्रति ॥”
इत्यमरः । १ । ७ । १५ ॥
“हृत्त्रे नीचसम्बोधनम् । हृत्त्रे चेटीसम्बोधनम् ।
हला सखी सम्बोधनम् । त्रयमेवाव्ययम् । यथा ।
हृत्त्रे कुम्भिल । शरं हृत्त्रे वाञ्छनमाले । हला
सउन्तले इति । त्रयमप्यादन्तमव्ययमस्ति ।
हृत्त्रा हृत्त्रा हला शब्दास्तयः सम्बोधनवाचकाः ।
इति प्राकृतवृत्तः वच्यपरिच्छेदे वसन्तराजः ॥
‘हृत्त्रेति चेटीकाह्वानं सख्याह्वानं हलेति च ।
हृत्त्रेति कुत्सिताह्वानमार्थी मारिष उच्यते ॥”
इति भागुरिथ ॥
अनव्ययश्च हलाशब्दः सखीपर्यायोऽस्ति । बाला
वाचः सखी हलेति त्रिकाण्डशेषे वाप्यालितः ॥
अतसोऽहं मरिष्यामि हे हले भाषितस्य चेति
तद्वृत्तमिथः । त्रयमिदमव्युत्पन्नम् ॥” इति
भरतः ॥
हृत्, त्विप् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०
अक०-सं० ।) त्विप् दोषो । हृत्ति । इति
दुर्गादासः ॥
हृत्पर्णि, स्त्री, शैवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हृत्ः, पुं, क्रयविक्रयस्थानम् । हाट इति भाषा ।
इत्यमरः । ३ । ५ । ८८ ॥
हृत्चौरकः, पुं, (हृत्स्य चौरः । ततः कन् ।)
चौरविशेषः । हाटचौर इति भाषा । तत्प-
र्यायः । मञ्जीकरः २ माचलः ३ चिन्नाभः ४ ।

हठी

इति शब्दरत्नावली ॥ वन्द्यकारः ५ प्रसङ्ग-
चौरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हृत्तिलामिनो, स्त्री, (हृत्तिलमतीति । वि+
लम्+णिनि । ङीप् ।) गन्धद्रव्यविशेषः । तत्प-
र्यायः । धमनो २ अक्षनकेशो ३ हनुः ४ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥ अस्याः पर्यायो
यथा,—
“नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधन्तश्चक्रकारकम् ।
नखं स्वल्पनखो प्रोक्ता हनुर्हृत्तिलामिनो ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हरिद्रा, इति भावप्रकाशः ॥ पुस्तकान्तरे
हरिविलामिनोति च पाठः ॥ (वाराङ्गना ।
यथा, पार्थ्यामसशय्याम् । ४३३ ।
“सृगमर्दानदानमटवो कुङ्कुममपि कृषक-
वाटिका ववृति ।
हृत्तिलामिनि भवती परमेका पौरसर्व-
स्वम् ॥”)
हठ, कीलवन्त्ये । बलात्कृती । प्रती । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक-प्रुतो अक०-
सं० ।) काले वन्त्यः कीलवन्त्यः । हठति छागं
काले बध्नाति इत्यर्थः । कातन्वादी बलात्कार-
मात्रे । हठति परचक्रं बली । इति दुर्गादासः ॥
हठः, पुं, (हठ+पुंमिति चः ।) बलात्कारः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ॥ प्रश्नी । इति मेदिनी ॥
(हठयोगः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।
१ । १० ।
“अशेषपातपतमानां समाश्रयमठो हठः ।
अशेषयोगयुक्तानामाधारकमठो हठः ॥”)
हठपर्णि, स्त्री, (हठति प्रवर्ते । इति । हठ+
अच् । तादृशं पर्णमस्याः । ङीप् ।) शैवालः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हठयोगः, पुं, (हठेन योगः ।) योगविशेषः ।
यथा,—
“इदानीं हठयोगस्तु कथ्यते हठमिदं ।
कृत्वा मनं पवनाशं शरीरे रोगहारकम् ॥
पूरकं कुम्भकश्चैव रचकं वायुना भजत् ।
इत्थं क्रमात्क्रमं ज्ञात्वा पवनं साधयेत् सदा ॥
धौल्यादिकर्मपटुश्च संस्कार्य हठसाधकः ।
एतन्नाद्यान्तु देवशि । वायुपूर्णं प्रतिष्ठितम् ॥
ततो मनो नियन्त्रं स्यात्ततः शान्द एव हि ।
हठयोगाच्च कालः स्यान्मनः शून्यं भवेद्यदि ॥
इदानीं हठयोगस्य द्वितीयं भेदवत् शृणु ।
आकाशे नामिकाशे तु सूर्यकोटिसमं शरीत् ॥
श्वेतं रक्तं तथा पोतं कृष्णमित्यादिरूपतः ।
एवं ध्यात्वा चिरायुः स्यादङ्गाजननवर्जितः ॥
शिवतुल्यो महात्मासौ हठयोगप्रसादतः ।
हठाक्षोतिर्भया भूत्वा ह्यन्तरं शिव भवेत् ।
अतोऽयं हठयोगः स्यात् मिद्विदः सिद्धमेवितः ॥”
इति योगसूत्रोदयः ॥
हठानुः, स्त्री, (हठे प्रवर्ते अलति पर्याप्रोतीति ।
अल+उण् ।) कुम्भिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हठी, स्त्री, वारिपर्णी । इति धरणिः ।

हटः

हटिः, पुं, काष्ठयन्त्रविशेषः । हाइड इति भाषा ।
यथा,—
“निगडो लोहबन्धेऽस्त्री हटिः काष्ठस्य यन्त्रणे ॥”
इति क्षत्रियवर्गं शब्दमाला ॥
हटिक, पुं, नौचजातिविशेषः । हाडि इति
भाषा । तत्पर्यायः ।
“हटिकस्तु मलाकर्षी हडकश्चावपुष्पिका ॥”
इति शब्दमाला ॥
हड, स्त्री, अस्थि । हाड इति भाषा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
हडकः, पुं, नौचजातिविशेषः । इति शब्दमाला ॥
हाडि इति भाषा ॥
हडजं, स्त्री, मज्जा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हडिः, पुं, हडिपजातिः । हाडि इति
हडिकः } भाषा । स तु चाण्डालीगर्भं लेटस्य
पीरसेन जातः । यथा,—
“सद्यसाण्डालकन्यायां लेटवीर्येण गौनकः ।
बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हडिकशीण्डिकौ तथा ॥”
हडिकशीण्डिकावित्यत्र दृष्टौ हडिडमौ
तथेत्यपि ।
पाठः । इति ब्रह्मवेत्तं ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
हडिपः, पुं, मलेयप्रतिः । इति मुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥ हाडि इति भाषा ॥
हण्डा, व्य, नाय्योक्तौ नौचमस्त्रोधनम् । इत्यमर
टीकायां भरतः ॥ स्त्री, मृत्पात्रभेदः । हाँडा
इति भाषा । इति वज्रमाणशब्ददर्शनात् ॥
हण्डिका, स्त्री, (हण्डा + स्त्री कन् । टाप् अत
इत्वम् ।) मृत्पात्रविशेषः । हाँडा इति
भाषा । इति वज्रमाणशब्ददर्शनात् ॥
हण्डिकासुतः, पुं, (हण्डिकायाः सुत इव ।) सुत-
हण्डिका । तत्पर्यायः । कणनः २ । इति
विकारणशेषः ॥ [किंचित् ॥
हण्डो, स्त्री, हण्डिका । हाँडो इति भाषा । इति
हण्डे, व्य, नाय्योक्तौ नौचमस्त्रोधनम् । इत्यमरः ।
१ । ७ । १५ ॥
हतः, त्रि, (हन + क्तः ।) आशरहितः । तत्प-
र्यायः । मनोहतः २ प्रतिहतः ३ प्रतिबद्धः ४ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४१ ॥ नष्टः तत्पर्यायः ।
प्रमापितः २ निर्वहितः ३ निकारितः ४ निशा-
रितः ५ प्रवासितः ६ परासितः ७ निषृण्वितः ८
निहिंसितः ९ निष्वासितः १० संक्षिप्तः ११
निर्घनितः १२ अपासितः १३ निस्तर्हितः १४
निहतः १५ क्षणितः १६ परिवर्जितः १७
निष्पीपितः १८ विधंसितः १९ मारितः २०
प्रतिघातितः २१ उदासितः २२ प्रमथितः २३
क्षयितः २४ उज्जासितः २५ आलम्बितः २६
पिण्डितः २७ विधरितः २८ घातितः २९ उन्म-
थितः ३० वधितः ३१ । इत्यमरदर्शनात् ॥
पूरिताः । तत्पर्यायः । पिण्डितम् २ गुणि-
तम् । इति विकारणशेषः ॥ हनने, स्त्री ॥*॥
पारिभाषिकता यथा,—
“यवैषण्यं हतो रश्मौ हतं आसमभूदुरम् ।

हत्या

अन्नश्राव्यं हतं क्षेममनाचारं हतं कुलम् ॥
सदभयं हतो धर्मः क्राधेनैव हतं तपः ।
पट्टद्वयं हतं ज्ञानं प्रमादेन हतं श्रुतम् ॥
गुर्वभक्त्या हता नारो ब्रह्मचारी तथा हतः ।
अदीप्तो हतो होमो हता त्वजिरमजिका ॥
उपजोष्या हता कन्या स्वार्थे पाकक्रिया हता ।
शूद्रभिर्वाह्यतो योगः कृपणस्य हनं धनम् ॥
अनभ्यामहता विद्या हतो राजा विरोधकृत् ।
जीवनार्थं हतं तीर्थं जीवनार्थं हतं व्रतम् ॥
अमत्या च हता बाणी तथा पैशुन्यवादिनो ।
सन्दिग्धोपहतो मन्त्रो व्यस्तचित्तो हतो जपः ॥
हतमथोद्विग्नं दानं हतो लोकश्च नास्तिकः ।
अयद्वया हतं सर्वं यत् कृतं पारलौकिकम् ॥
इह लोको हतो नृणां दरिद्राणां परन्तप ।
मनुष्याणां तथा जन्म माघस्नानं विना हतम् ॥”
इति पाश्चोत्तरखण्डे ४ अध्यायः ॥
हतकः, पुं, (हत इव । कन् ।) नौचलोकः ।
इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।
३८५ ।
“देव अजातशत्रो अद्यापि दुर्विधनहतकः ॥”)
हतमूर्खः, पुं, (मूर्खः हत इव ।) अतिमूर्खः ।
यथा,—
“ऋतुः खलो हतमूर्खः पापशीलो भवेन्नरः ।
बुधस्यागमने नित्यं जायते स नराधमः ॥”
इति जातरत्नकोशोपदेयो ॥
हताशः, त्रि, (हता आशा यस्य ।) निर्दयः ।
आशरहितः । पिशुनः । इति मेदिनी ॥
बन्धुः । इति शब्दरत्नावली ॥
हतिः, स्त्री, (हन + क्तिन् ।) अपकर्षः । यथा ।
मुख्यार्थहतिर्द्विपः । हतिरपकर्षः । इति काव्य-
प्रकाशे ७ उज्जायः ॥ हत्या च ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ३६० । ८ ।
“आशया ह्यभिगन्तानामजत्वाद्युपमार्जनम् ।
राजा वा राजपुत्रो वा भूगृहत्वेव युज्यते ॥”
ताडनम् । यथा, गीतगोविन्दे । १ । १२ ।
“वह्निं वपुषि विपदे वसनं जलदाभं
हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ॥”
विनाशः । यथा, भागवते । ११ । ३ । १८ ।
“कर्मण्यारभमाणानां दुःखहर्त्रे सुखाय च ।
पश्येत् पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥”
हनुः, पुं, (हन्ति शरीरमिति । हन + “कृहनिभ्यां
कङ् ।” उणा० ३ । ३८ । इति कङ् ।
“अनुदात्तोपदेशेति ।” ६ । ४ । ३७ । इति
अनुनासिकलोपः ।) व्याधिः । शक्रम् । इति
उणादिकोषः ॥ (हननशीले, त्रि । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । २५ । २ ।
“मा नो बधाय हन्तव्यं जिहीडानस्य रीरधः ।”)
हत्या, स्त्री, (हन + भावे क्यप् ।) हननम् । वधः ।
यथा,—
“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गाद्यापि तैः सह ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकादिः ॥

हडा

हयः, पुं, (हन्ति सुखमिति । हन + “हनि-
कुपीति ।” उणा० २ । २ । इति क्यन् ।)
विषयः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः । उच्चा-
दिकोषश्च ॥
हद, उ, औ, खर्चः । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
आत्म० अक० अनिट् ।) खर्चः । विहीतसर्गः ।
उ, हदते जनः । औ, हत्ता । इति दुर्गादासः ॥
हदनं, स्त्री, (हद + क्युट् ।) विहात्यागः । हागा
इति भाषा । यथा । विट्स्त्रजिह्वदनम् । इति
गूढातुटीकायां दुर्गादासः ॥ हदधात्वर्थोऽप्येवम् ॥
हडा, स्त्री, मेषादिलग्नानां त्रिंशदंशः । तैर-
शेर्दादशलग्नेषु पञ्चानां पञ्चानां यहाणां सङ्गर-
विशेषेण भागविशेषो भवति । नराणां वर्ष-
प्रवेशादौ शुभाशुभगणनायामस्य प्रयोजनम् ।
तन्नागविशेषो यथा ।
मेषलग्ने प्रथमं बृहस्पतेः ६ भागाः । ततः
शुक्रस्य ६ अंशाः । ततो बुधस्य ८ भागाः ।
ततो मङ्गलस्य ५ भागाः । ततः शनैरपि ५
अंशाः । समुदायेन त्रिंशदंशाः भवन्ति ॥
वृषलग्ने प्रथमं शुक्रस्य ८ भागाः । ततो
बुधस्य ६ अंशाः । गुरोः ८ भागाः । शनैः ५
अंशाः । मङ्गलस्य ३ अंशाः ॥
मिश्रलग्ने प्रथमं शुक्रस्य ६ भागाः । ततः
शुक्रस्य ६ भागाः । बृहस्पतेः ५ अंशाः । मङ्ग-
लस्य ७ अंशाः । शनैः ६ अंशाः ॥
कर्कटलग्ने प्रथमं मङ्गलस्य ७ अंशाः । ततः
शुक्रस्य ६ भागाः । बुधस्यापि ६ भागाः ।
बृहस्पतेः ७ अंशाः । शनैः ४ अंशाः ॥
मिथुनलग्ने प्रथमं ६ भागाः । बृहस्पतेः ।
शुक्रस्य ५ अंशाः । शनैः ७ भागाः । बुधस्य ६
भागाः । मङ्गलस्यापि ६ भागाः ॥
कन्यालग्ने प्रथमं बुधस्य ७ अंशाः । शुक्रस्य
१० अंशाः । गुरोः ४ अंशाः । मङ्गलस्य ७
भागाः । २ भागौ शनैश्चरस्य ॥
तुलालग्नौ आदौ ६ अंशाः शनैः । ८ भागाः
बुधस्य । गुरोः ७ भागाः । शुक्रस्यापि ७
अंशाः । २ भागौ मङ्गलस्य ॥
वृश्चिकलग्ने आदौ मङ्गलस्य ७ भागाः ।
शुक्रस्य ४ अंशाः । ८ भागाः बुधस्य । बृह-
स्पतेः ५ अंशाः । ६ भागाः शनैः ॥
धनुलग्ने प्रथमं बृहस्पतेः १२ अंशाः । ततः
शुक्रस्य ५ अंशाः । बुधस्य ४ अंशाः । मङ्ग-
लस्य ५ भागाः । शनैः ४ अंशाः ॥
मकरलग्ने आदौ बुधस्य ७ अंशाः । गुरो-
रपि ७ भागाः । ८ अंशाः शुक्रस्य । शनैः ४
अंशाः । मङ्गलस्यापि ४ अंशाः ॥
कुम्भलग्ने प्रथमं बुधस्य ७ भागाः । शुक्रस्य ६
भागाः । बृहस्पतेः ७ अंशाः । मङ्गलस्य ३
भागाः । शनैरपि ५ भागाः ॥
मीनलग्ने आदौ १२ अंशाः शुक्रस्य ।
४ भागाः बृहस्पतेः । बुधस्य ३ अंशाः । मङ्ग-
लस्य ८ भागाः । ततः शनैः २ भागौ ॥

हनुः

एषां प्रमाणानि यथा,—

“मेघेऽङ्गुतर्काष्टशरेषुभागा
जोवास्फुजिज्झारशनेश्वराणाम् ॥ १ ॥
हृषेऽष्टतर्काष्टशरानलांशाः
शुक्रज्जोवाकिंजुजेश्वराः ॥ २ ॥
युग्मे षडङ्गेषुनगाङ्गभागाः
सौम्यास्फुजिज्झावकुजाकिंज्वराः ॥ ३ ॥
कर्केऽष्टिर्काङ्गनगाङ्गभागाः
कुजास्फुजिज्झेज्ज्यशनेश्वराणाम् ॥ ४ ॥
सिंहेऽङ्गभूतादिरसाङ्गभागा
देवेज्ज्यश्वार्कविधुधरहृदाः ॥ ५ ॥
श्वियां नगाङ्गविनगाङ्गभागाः
सौम्योशनोजोवकुजाकिंज्वराः ॥ ६ ॥
तुले रसाष्टाद्रिनगाङ्गभागाः
कालज्जोवास्फुजिज्झारनाथाः ॥ ७ ॥
कीटे नगाङ्गष्टशराङ्गभागा
भौमास्फुजिज्झेज्ज्यशनेश्वराणाम् ॥ ८ ॥
चापे रवोवस्फुधुधिवेदा
जोवास्फुजिज्झारशनेश्वराणाम् ॥ ९ ॥
सृगे नगाङ्गष्टयुगश्वतीनां
सौम्येज्ज्यश्वार्किकुजेश्वराः ॥ १० ॥
कुम्भे नगाङ्गाद्रिशरेषुभागा
ज्ज्यश्वार्कजोवशनेश्वराणाम् ॥ ११ ॥
मीनेऽङ्गवेदानलनन्दपक्षाः
सितेज्ज्यसौम्यारशनेश्वराणाम् ॥ १२ ॥

इति नोलकखलीयताजकम् ॥

हनु, ल शो गती । बधे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदा०-पर०-मक०-अनिट् ।) ल. हन्ति ।
शो, हन्ता । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् शप
स्थितौ हनतौत्यपि वररुचिः । तेन सर्वा
एवाहनत् पृथक् इत्यादि साधुः । इति दुर्गा-
दामः ॥

हन्, व्य, रुषोक्तिः । अनुनयः । इति मेदिनी ॥
हनः, पुं, हननकर्ता । यथा । इन्तरेवञ्च । अन्व-
मभ्यामस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति कृत्वम् ।
घनाघनः । पाठेऽनेकञ्च । दोषेयाभ्यामस्य
पाठः । पञ्च हनः षट् । इति सिद्धान्त-
कोमुदो ज्ञापि हन् । तस्य प्रथमैकवचनं वा ॥
हननं, क्तौ, (हन + ल्युट् ।) सारणम् । यथा,—
“स्यात् प्राणवियागफलकस्यापारा हननं
स्मृतम् ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

(यथा, भागवते । ८ । ११ । २० ।

“नेदं यशो रघुपतेः सुरयाचजयात्त-
सोलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः ।
रक्षोबधो जलधिवन्धनमस्त्रपूगैः
किं तस्य शत्रुहने कपयः सहायाः ॥”

पूरणम् । इत्यङ्गशास्त्रम् ॥

हनोक्तः, पुं, केतको । इति रत्नमाला ॥ हनोक्तो-
ऽपि पाठः ॥

हनुः, पुं, श्लो, (हन्ति कठिनद्रव्यादिकमिति ।
हन + “शुल्लुजिहोति ।” उणा० १ । ११ ।

हनुमा

इति उः । म च निट् ।) कपोलहवपरमुख-
भागः । चोयालि इति भाषा । इत्यमरः ॥
ताभ्यां कपोलाभ्यां परो मुखभागो हनुवत्यते ।
यत्र जम्बाव्या दन्ता जायन्ते इति सुभूतिः ।
हन्ति कठारमपि द्रव्यं हनु नाम्नोतिः उः ।
तत्परति पाठे हनोः स्त्रोत्वम् । हनुः कपोला-
वयवे हयोरिति कश्चित् । तन्वादेर्वा इत्यपि
हन्श्च ॥ पुस्त्यपोति स्त्रामो । पुंयोगे कर्णहनु
नपुंसके स्मृत्यु जातु च गुदश्चेति वररुचिः ।
इति भरतः ॥

हनुः, स्त्रो, (हन्ति पुरुषमिति । हन + उः ।
हृद्विनामिनो । इत्यमरः) रोगः । अस्त्रम् ।
स्युः । इति जटाधरः ॥

हनुः, [त्] पु, (हनुरस्यस्येति । हनु +
मत्तुप् ।) वानरविशेषः । म तु अस्त्रनागर्भं
पवनोरसाज्जातः । रावणवधार्थयोगामदूतश्च ।
तत्पुण्यायः । मनुमान् २ आञ्जनयः ३ योग-
चरः ४ अनिलो ५ हिडिम्बारमणः ६ राम-
दूतः ७ अञ्जनध्वजः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मरुतात्मजः ८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अथ
हनूमत्कल्पः ।

देव्युवाच ।

“श्रीवानि गाणपत्यानि शाक्तानि वैष्णवानि च ।
साधनानि च सौराणि चान्यानि यानि कानि
च ।

श्रुतानि तानि देवेश । त्वह्मत्ताम्रिः श्रुतानि च ॥
किं हि द्रव्यं देवानां साधनं यदि कथ्यताम् ।
शङ्कर उवाच ।

शृणु मेदि ! प्रवक्ष्यामि मावधानावधारय ॥
हनूमत्साधनं पुण्यं महापातकनाशनम् ॥
एतद्गुणैस्तमं लोकं शोघमिहिकरं परम् ।
जगो यस्य प्रमादेन लोकत्रयजितो भवेत् ॥ * ॥
तत्साधनविधिं वक्ष्ये तृणां सिद्धिकरं द्रवम् ॥
वियत् मलयकं हनुमत्तं च तदनन्तरम् ।
रुद्रात्मकाय कवचं फडिति हादगात्तरः ॥
एतन्मन्त्रं समाख्यातं गोपनीयं प्रयत्नतः ।
तव संज्ञेन भक्त्या च दामोदरस्य तव सुन्दरि ! ॥
एतन्मन्त्रं अञ्जनाय प्रदत्तं हरिणा पुरा ।
जयेन साधनं कृत्वा जितं सर्वं चराचरम् ॥
नदीकूले विष्णुर्गङ्गे निजनि पर्वते वने ।
एकाग्रचित्तमाधाय साधयेत् साधनं महत् ॥”

ध्यानमाह ।
“महाशैलेन समुत्पाप्य धावन्तं रावणं प्रति ।
तिष्ठ तिष्ठ रणे दुष्ट घोररावं समुत्सृजन् ॥
लाञ्छारक्षारुणं रोद्रं कालान्तकयमोपमम् ।
ज्वलदग्निमसं नेत्रं सूर्यकोटिममप्रभम् ॥
अङ्गदाद्यैर्महावीरैर्विष्टितं रुद्ररूपिणम् ।
एवंरूपं हनुमन्तं ध्यात्वा यः प्रजपेन्ननुम् ॥
सहजपात् प्रमत्तः स्यात् सत्यं ते कथितं मया ।
ध्यानकमावतः पुंसां सिद्धिरिव न संशयः ॥
प्रातः स्नात्वा नदीतीरे उपविश्य कुशासने ।
प्राणायामं षडङ्गञ्च मूलेन सकलं चरेत् ॥

हनुमा

पुण्याञ्जल्यष्टकं दत्त्वा ध्यात्वा रामं ससीतकम् ।
तान्मपाचे ततः पद्ममष्टपत्रं सकेशरम् ॥
रक्तचन्दनचूटेन लिखितस्य शलाकया ।
कर्णिकायां लिखितमन्त्रं तत्रावाह्य कपिं प्रभुम् ॥
कर्णिकायां हनुमन्तं ध्यात्वा पाद्यादिकं ततः ।
सुधीवं लक्षणं चैव षड्दं नलनोलकम् ॥
जाम्बवन्तश्च कुमुदं केशरिणं दले दले ।
पूर्वादिकमतो देवि ! पूजयेद्भक्त्युत्तमैः ॥
पवनश्यामनाञ्चैव पूजयेद्भक्त्यामतः ।
दलापेषु कपिभ्योऽपि पुण्याञ्जल्यष्टकं ततः ॥
ध्यात्वा तु मन्दराजं वं लघं यावत् साधकाः ।
लक्षान्तदिवसं प्राप्य कुर्याच्च पूजनं महत् ॥
एकाग्रचित्तमनसा तस्मिन् पवननन्दने ।
दिवारात्रौ जपं कुर्यात् यावत् सन्दर्शनं
भवेत् ॥

सुदृढं साधकं मत्वा निशीथे पवनात्मजः ।
सुप्रमत्तस्ततो भुत्वा प्रयाति साधकाग्रतः ॥
यथेष्टितं वरं दत्त्वा साधकाय कपिप्रभुः ।
वरं लब्ध्वा साधकेन्द्रां विहरेदात्मनः सुखैः ॥
एतच्च साधनं पुण्यं देवानामपि दुर्लभम् ।
तव संज्ञात् समाख्यातं भक्त्यासि मयि पार्ष्वति ॥ * ॥
इति गारुडे हनुमत्साधनमिति तन्मन्त्रः ॥ * ॥
“हनूमतोऽतिगुह्यान्तु लिख्यते वोरसाधनम् ।
ब्राह्मणं मूर्च्छन् उल्लाय कतनित्यक्रियो हिजः ॥
गत्वा नदीं ततः स्नात्वा तथैवावाह्य चाष्टधा ।
मूलमन्त्रं ततो जप्त्वा सिद्धेदादित्यमंख्यया ॥”
ततो वामसो परिधाय गङ्गातीरे पर्वते वा
उपविश्य हां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः इत्यादिना
कराङ्गन्यासो कुर्यात् । ततः प्राणायामः ।
अकारादिवर्णानुच्चार्य वामनासापुटेन वायुं
पूरयेत् पञ्चवर्णानुच्चार्य वायुं स्थापयेत् ।
यकारादिवर्णानुच्चार्य दक्षिणनासापुटेन रश्मि-
येत् । एव वारत्रयं कृत्वा मन्त्रवर्णरङ्गन्यासं
कृत्वा ध्यायेत् ॥ * ॥

“ध्यायेदग्रे हनुमन्तं कपिकोटिममन्त्रितम् ।
धावन्तं रावणं जतुं दृष्ट्वा सत्वरमुत्थितम् ॥
लक्ष्मणश्च महावीरं पतितं रणभूतले ।
गुरुश्च कौवमुत्पाद्य गृहीत्वा गुरुपर्वतम् ॥
हाहाकारैः सदर्थं कथयन्तं जगत्त्रयम् ।
आब्रह्माण्डं मभाव्याप्य कृत्वा भीमं कलेश्वरम् ॥”

इति ध्यात्वा षट्सहस्रं जपेत् ॥

अस्य मन्त्रः ।
“श्वबोजं पुण्यं मुञ्चार्थं पवनश्च ततो वदेत् ।
नन्दनश्च ततो देयं डेऽवसानेऽनकाप्रिया ॥
दशार्णाय मनुः प्रोक्तो नराणां सुरपादपः ॥”
हां पवननन्दनाय स्वाहा । इति मन्त्रः । सप्तम-
दिवसे दिवारात्रं व्याप्य जपेत् । ततो महाभयं
दत्त्वा त्रिभागशेषासु निगासु नियतमागच्छति ।
साधको यदि मायां तरति तदेष्टितं वरं
प्राप्नोति ।

“त्रिधा वापि धनं वापि राज्यं वा शत्रुनिघ-
हम् ।

हन्तका

तत्त्वणादेव चाप्नोति सत्यं मत्वं सुनिश्चितम् ॥

इति च तन्त्रसारः ॥

हनुः, स्त्री. (हनु + पठे ऊञ्.) हनुः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—

“शास्त्रासु हन्तोः कत्याश्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

हनुमान्, [त्] पुं, (हनूरक्ष्यस्येति । हनू +
मतुप्.) हनुमान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, महाभारते । ३ । १४७ । २७ ।

“अहं केशरिणः, चेत्वे वायुना जगदायुना ।

जातः कमलपत्राच्च हनुमान्नाम वानरः ॥”)

हनुषः, पुं. (हन्ति मानुषानिति । हन + “ऋह-
निध्यामूषन् ॥” उणा० ४।७३ इति ऊषन् ।)

राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हन्त, व्य, हर्षः । अतुकम्पा । (यथा, गीता-
याम् । १०।१८ ।

“हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुयेष्ट नास्त्यन्तां विस्तरस्य मे ॥”)

वाक्धारणः । विषादः । इत्यमरः । ३।३।२४३ ॥

(यथा, भ्रमराष्टके । ८ ।

“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेव्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।

इत्यं विचिन्त्यति कोषगते हिरणे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥”)

अर्त्तिः । वादः । संभ्रमः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ खेदः इति मेदिनी ॥ (यथा, रामा-
यणे ।

“काचमूख्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥”

अन्तकल्पनम् । इत्यजयपालः ॥

हन्तकारः, पुं, (हन्त इत्यस्य कारः करणम् ।)

अतिथिदेयतण्डुलम् । इति केचित् ॥ हन्त-
शब्दः । यथा । यत् ।

“निवीतो हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ ।

कुशस्य मध्यदेशेन नृतीर्थेन उदङ्मुखः ॥”

इति लघुविशुक्तम् ॥

हन्तप्रयोगेण जलदानमुक्तं तत् सनकादिप्रत्येक-
तर्पणे । यथा । सनकस्तृप्यतां तस्यैतदुदकं हन्त

इत्यादौ । न तु पद्मपुराणीयमलिततर्पणे ।

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥ अतिथये दानार्थ-
शीङ्गप्रसादाः । यथा,—

“पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्योदर्ययेद्द्विजम् ।

मनोवाक्कर्मभिः शान्तमागतं स्वष्टहन्ततः ॥

हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।

दद्यादतिथये नित्यं बुद्धा तं परमेश्वरम् ॥

भिक्षामाहुर्पासमाश्रमग्रं स्याच्चतुर्गुणम् ।

पुष्कलं हन्तकारश्च तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागः । १८।११३-११५ ॥

अपि च ।

“भिक्षाश्च याचतां दद्यात् परिब्राह्मणचारि-
णाम् ।

शासप्रमाणं भिक्षा स्वाद्यं शासचतुष्टयम् ॥

अथ चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ।

हन्ता

भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामद्यापि वा ।

अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने । २८ ।
३४-३६ ॥

हन्ता, [ऋ] त्रि, (हन्तीति । हन + ऋच् ।

हननकर्ता । यथा, भट्टी ५ सर्ग ।

“भवन्तं कार्तवोर्थां यो हीनमन्त्रिमचोकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं सरामः सार्व-
लौकिकः ॥”

हनुः, पुं, मृत्युः । वषः । हनधातोः तुप्रत्ययेन

निष्पन्नः । इति केचित् ॥ (विनाशः । यथा,
भागवते । ११ । ५ । ५० ।

“भुभारासुरराजन्यहन्तवे गुमये सताम् ।
अवतीर्णस्य निर्वृत्त्यै यशो लोके वितन्यते ॥”)

हन्तोक्तिः, स्त्री, (हन्त इत्यस्य उक्तिः ।) अतु-
कम्पाक्तिः । इति केचित् ॥

हन्तः, त्रि, (हन्तु + क्तः ।) कृतपुरीषोत्सर्गः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८६ ॥

हन्तमानः, त्रि, (हन + कर्मणि शानच् ।) वर्त्त-
मानहननयोगवस्तु । हनधातोः कर्मणि शान-

प्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—

“हन्तमानं महाभयं विलोक्यमर्षमुदहन् ।

अभ्यधावन्निशुभोऽथ मुख्ययासुरमेनया ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

हनुषा, स्त्री, वर्णिगद्रव्यविशेषः । तत्तु मरीच-
हन्तवहीर्वर्णवर्णवस्तु । हनुष इति ख्यातम् ।

इति वैद्याः ॥ हनुष्वेव इति हिन्दोभाषा ।

तत् द्विविधम् । तन्मध्ये प्रथमं फलं मत्स्यमट्टं

विस्त्रगन्धम् । द्वितीयमश्वत्थफलमट्टं मत्स्य-
गन्धम् । तयोर्न्मानि गुणाय ।

“हपुषा वपुषा विस्त्रा पराश्वत्थफला स्मृता ।

मत्स्यगन्धा भ्रोजहन्तो विषघ्नी ध्वाङ्गनाशिनी ॥

हपुषा दीपनी तिक्ता सृङ्गणा तुवरा गुरुः ।

पित्तोदरप्रमेहशोथहृणीगुल्मशूलहृत् ॥

पराप्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदो हयोरपि ॥”

इति भावमिश्रकृतभावप्रकाशः ॥ * ॥

अपि च ।

“हपुषा हनुषा विस्त्रा विस्त्रगन्धा विगन्धिका ।

अन्या चामो स्वल्पफला कच्छुघ्नी ध्वाङ्गनाशिनी ॥

भ्रोजहन्तविषघ्नी च कफघ्नी चापराजिता ।

पूर्वा तु पञ्चनाक्षी स्यादपरा सप्तधाभिधा ॥

हपुषा कटुतिक्तोष्णा गुरुश्लेष्मलासजित् ।

प्रदरोदरविष्टशूलगुल्मार्शमां हरा ॥”

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचितराजनिर्घण्टे

शताह्वादिवर्णचतुर्थः ॥

हनुषा, स्त्री, हनुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हन्ता, स्त्री, गोधनिः । तत्पर्यायः । हन्ता २
रेभण्म् ३ । इति जटाधरः ॥ हन्ता ४ रन्ता ५ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१६६ । ३१ ।

“क्रोधरत्नेषु सा गोर्हन्तारवचनजना ।
विश्वामित्रस्य तत्त्वज्ञं व्यद्रावयत सर्वशः ॥”)

हन्ता

हन्ता, स्त्री, गोधनिः । इति हेमचन्द्रः । त्रिकाण्ड-
शेषश्च ॥

हन्ता, गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मइयान्तः । हन्ति । इति

दुर्गादासः ॥

हयः क्लमे । गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-क्लमे अक०-गती सक०-सेट् ।) हयति ।

क्लमो ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥

हयः, पुं, (हयति गच्छतीति । हय + घच् ।

हिनोतीति । ह्रि + घच् वा ।) घोटकः ।

इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ अथ हययुर्वेदः ।

धन्वन्तरिकवाच ।

“हययुर्वेदमाख्यास्ये हयैः सर्वार्थरक्षणम् ।

काकुटो कृष्णजिह्वश्च कृष्णाख्यः कृष्णतालुकः ॥

करालो हीनदन्तश्च शृङ्गो चाधिकदन्तकः ।

एकाण्डधैव जाताण्डः कञ्चुको द्विखुरी स्तनी ॥

मार्जारपादो व्याघ्राभः कृष्टविदधिसन्निभः ।

यमजो वामनश्चैव मार्जारकपिलाचनः ॥

एतद्विषो हयस्याज्य उत्तमोऽश्वस्तुष्करः ।

एते दोषाश्च कथिता हयहस्यादिषुत्तमाः ॥

मध्येऽर्द्धहस्तहीनोऽश्वो मृष्टिहस्तविहीनकः ।

कन्यायां हार्दमानः स्यादर्द्धमस्तु दीर्घतः ॥

पशुमृष्टिहीनः पञ्चोन उत्तमाद्यास्तु दीर्घतः ।

असंज्ञता ये च वाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च ॥

स्वर्नतप्रभाविषु न दीनाश्चिरजीविनः ।

रेवन्तपूजनाहोमादृक्षा स्यात् द्विजभोजनात् ॥

लोहकं निम्बपत्राणि गुग्गुलुमर्षपा घृतम् ।

तिलश्चैव वचा हिङ्गु वध्नोयाद्वाजिनां गले ॥

आगन्तुकं दोषजन्तु व्रणं द्विविधमोरितम् ।

विरपाकं खरं वातात् पित्तजं क्षिप्रपाकिकम् ॥

कण्डुदाह्यात्मकं पितात् सोष्मादं मन्दवेदनम् ।

घनं कफात् सनिपातात् सखरूपं हिदोषजम् ॥

आगन्तुकन्तु शस्त्राद्येर्दुष्टव्रणविशोधनम् ।

दन्तोमूलं हरिद्रे हे चिचकं विश्वमेषजम् ॥

रसोनं सैन्धवं वापि तक्ककाक्षिकपेषितम् ।

तिलशक्तुकपिण्डोका दधियुक्ता ससैन्धवा ॥

निम्बपत्रयुतं पिण्डं तिलैः शोधनरोपणम् ।

करबीरकदल्यर्कसहीकुटजचिचकैः ॥

भस्मातस्य पचेत्तैलं नाडीव्रणहरं परम् ।

पङ्कवल्कलकल्केन घृतेन च प्रलेपयेत् ॥

हे हरिद्रे विडङ्गानि तथा लवणपञ्चकम् ।

पटोलं निम्बपत्रश्च वचा चिचकमेव च ॥

पिप्पली शृङ्गवेरश्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ।

एतत्पानं क्षमिन्नेषमदानिलविनाशनम् ॥

निम्बपत्रं पटोलश्च चिचका खदिरं तथा ।

आययित्वा ततो वाहं श्रुतरक्तं विचक्षणः ।

व्राह्मणव प्रदातव्यं पानं कुष्ठापशान्तये ॥

ब्रसणेषु च कुष्ठेषु तैलं सर्वपञ्च हितम् ।

पञ्चवल्कलतैलं वा दशमूलश्च शोषतुत् ॥

लशुनादीन् वदे कल्याणं मुक्तिपानान्तलोपतः ॥

मातुलुङ्गरूपितं मांसधारकमेव वद ॥”

मांसधारकानि मांसानामिति च पाठः ॥

हयः

“रसं दद्यादमोनस्य शनैश्चैव तैलसंयुतैः ।
पलहयं प्रथमेऽङ्गि एकैकपलमुहितः ॥
यावच्च शान्तिपूर्णा स्वात्तमात्रेत्युत्तमात्मने ।
मध्यमे चतुर्थेऽथ स्युरधमेऽष्टपलानि च ॥
शरच्चिदाद्योर्ध्वं देयो नैव तु दापयेत् ।
तैलेन वातिके पित्ते शर्कराज्यपयोऽश्वितैः ॥
कटुतैलेः कफे व्योषेः कफे मुहान् कुलत्थकान् ।
शालिषष्टिकदुग्धाग्नी हयोऽश्विलजुगुप्सितः ॥
पक्वजम्बूनिभो हेमवर्णः श्रेष्ठश्च गुग्गुलुः ।
यह्नप्रहरणे सुख्यं गुग्गुलुं पाययेदयम् ॥
भोजने पायसं दुग्धं नाड्योस्तिस्त्रस्तनोति सः ।
विकाले भोजयेदश्वं शाल्यं वातुले ददेत् ॥
मांसानाश्च रसैः पित्ते मधुमद्गरमाज्यकैः ।
कफे मुहान् कुलत्थान् वा कटुतिक्तान् शृतान् ॥
हयं ॥

व्याधिते व्याधितैश्चामे त्रिदोषादौ तु गुग्गुलुम् ।

घामेर्द्वौ सर्वरोगे प्रथमेऽङ्गि पलं ददेत् ॥
विवर्धयेत् ततो वर्षमकाटिपलपञ्चकम् ।
उत्तमे स्याच्च चत्वारि त्रीणि मध्यजप्रत्ययोः ॥
पानेन भोजनेनैव अग्नीतिपलकं वरं ।
मध्ये षष्टिधाधमेऽथ चत्वारिंशश्च भोगिषु ॥
व्रणे कुष्ठेषु खल्लेषु त्रिफलाकाश्रमंयुतम् ।
मन्दाग्नी शोथरोगे च गवां सूत्रेण योजयेत् ॥
वातपित्तोत्थने व्याधौ गोक्षौरघृतसंयुतम् ।
देयं कृषाणां पुष्टयं माषैर्युक्तं भोजनम् ॥
सुपिष्टायाः प्रदातव्यं गृह्यः पलपञ्चकम् ।
प्रभाते घृतसंयुक्तं शरदुयोष्येषु वाजिनाम् ॥
रोगघ्नं पुष्टिदं चापि बलतर्जोविवर्धनम् ।
तदेवाश्वाय दद्याद्दौ क्षौरयुक्तमथवा वा ॥
गुडूचोक्तकयोगिनः शतावर्ज्यश्वगन्धयोः ।
चत्वारि त्रीणि मध्यस्य जघनस्य पलानि हि ॥
अकस्मादयत्नं वाहनामैककृपं यदा भवेत् ।
स्त्रियते च तदा क्षिप्रं उपमर्गं तमादिशेत् ॥
होमाधेरक्षया विप्रभोजनैर्वैलिकर्मणा ।
शान्थोपसर्गशान्तिः स्यादर्शोत्क्रादिकल्पतः ॥
हरोत्क्रादौ सगामूत्रा तैलेन लवणान्विता ।
आदौ पञ्च ततः पञ्चदश्या पूर्णा शतावधि ।
उत्तमाखे शतं प्रोक्तमशान्तिः षष्टिरुत्तरं ॥
गजायुर्वेदमाख्यास्ये उक्ताः कल्पा गजे हिताः ।
गजे चतुर्गुणा मात्रा ताभिर्गजैरुपार्जनम् ॥
गजोपसर्गव्याधीनां शमनं शान्तिकर्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिलां ददेत् ॥
दन्तिदन्तहये मालां विषयोद्यादुपोषितः ।
मन्त्रं मन्त्रिता वेद्यो वनासिद्धार्थकामले ॥
सूर्याद्याः शिवदुर्गाश्चोर्विष्णुता रक्षसां गणः ।
बलिं दद्याच्च भूतैश्चः क्षापयेच्च चतुर्वर्तैः ॥
भोजनं मन्त्रितं दद्यात् भस्मनोद्भूतयज्ञकम् ।
भूती रक्षा शुभा मेध्या वाक्पणो रक्षसां सदा ॥
त्रिकला पञ्चकोले च दशमूलं विडङ्ककम् ।
शतावरी गुडूची च निम्बवासककिंशुकाः ॥
गजरीगविनाशाय प्रोक्तः कल्कः कषायकः ।

हयग्री

आयुर्वेदो गजाश्वानामुक्तः संक्षेपसारतः ॥”

इति गारुडे हयायुर्वेदः २०७ अध्यायः ॥
युक्तिकल्पतरुहयपरीक्षा घोटकशब्दे दृष्ट-
व्या ॥ * ॥ हये वर्णनीयानि यथा । वेगः १
आज्वल्यम् २ तेजः ३ मल्लक्षणस्थितिः ४ खुरोत्-
खातरजः ५ रूपम् ६ जातिः ७ गतिविचि-
त्रता ८ । इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ
हयशकुनः ।

“हेषारवं मुञ्चति वामतो यः

क्षुत्सन्निहितं दक्षिणपादघातः ।

कण्डूयते दक्षिणमङ्गभाग

तुङ्गं तुरङ्गः स पदं ददाति ॥”

इति वसन्तराज हयशकुनः १३ वर्गः ॥

हयः ४ तरा, स्त्री, (हयः कातरौ यस्याः ।)

अश्वकातराह्वः । घोडकाथरा इति हिन्दी
भाषा ॥

हयकातरिका, स्त्री, (हयकातरा पञ्च । स्त्रायं

कन् । टाप् अत इत्वम् ।) अश्वकातराह्वः ।

घोडकाथरा इति हिन्दी भाषा । यथा,—

“कातरा हयपर्यायैः कातरान्तैः प्रकीर्तिताः ।

अश्वकातरिका तिला वातघ्नो दोषघ्नो परा ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥

हयगन्धः, स्त्री, (हयस्यैव गन्धो यस्य ।) काच-

लवणम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (विवरणमस्य

काचलवणशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हयगन्धा, स्त्री, (हयस्यैव गन्धा यस्याः ।) अश्व-

गन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्याया

यथा,—

“गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया ।

वराहकर्णी वरदा बलदा कुष्ठगन्धनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथम भागे ॥

अजमोदा । इति राजनिघण्टुः ॥

हयग्रीवः, पुं, (हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य ।)

मधुकटभङ्गतवेदोद्धारार्थं विष्णारवतारविशेषः ।

तस्य रूपं यथा,—

“सुनाभिर्जन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।

कृत्वा हयगिरः शुभ्रं वेदानामालयं प्रभुः ॥

तस्य मूर्ध्ना समभवत् घोः मनचक्रतारका ।

केशायास्याभवद्दोर्वा रवेरंशुसमप्रभाः ॥

कर्णावाकाशपाताले ललाटं भूतधारिणी ।

गङ्गा सरस्वती श्रौण्यौ श्रुवावास्तां महादधी ॥

चक्षुषो सोमसूर्यौ ते नामा मन्या पुनः स्मृता ।

प्रणवस्त्वथ संस्कारा विद्युज्जिह्वा च निर्मिता ॥

दन्ताश्च पितरो राजन् सोमपा इति विश्रुताः ।

गोलाको ब्रह्मलोकश्च षोष्ठावास्तां महात्मनः ॥

ग्रीवा चास्याभवद्वाजन् कालरात्रिर्गुणोत्तरा ।

एतद्द्वयगिरः कृत्वा नानामूर्त्तिभिरावृतम् ॥”

इति महाभारतम् ॥ * ॥

(हयग्रीवदेवधार्थमेव भगवान् हयग्रीवमूर्त्ति-

रभवत् । इति देवीभागवतमतम् ॥ अस्य

विवरणन्तु तत्रैव १ स्कन्धे ५ अध्याये दृष्टव्यम् ।)

विष्णुवन्द्यदेवविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ स च

हयग्री

कल्पान्ते ब्रह्मणि प्रसूते वेदं हतवान् । तद्देवो-

द्धारणार्थं विष्णुना मत्स्यावतारेण स हतः ।

इति कैचित् ॥ * ॥ अपि च ।

“वृद्धगङ्गाजलस्यान्तर्गतौ ब्रह्मसुतस्य च ।

विश्वनाथाह्वयो देवः शिवलिङ्गसमन्वितः ।

विश्वदेवो महादेवो योनिमण्डलरूपिणो ॥

हयग्रीवेण युयुधे तत्र देवो जगत्पतिः ।

हयग्रीवं यत्र हत्वा माणकूटं तथागमत् ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

हयग्रीवहा, [न] पुं, (हयग्रीवं हन्तीति । हन् +

क्षिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

हयग्रीवा, स्त्री, दुर्गा । यथा,—

“नारसिंही हयग्रीवा हरिण्याक्षविनाशिनी ।”

इति तस्याः महत्सनामस्तोत्रम् ॥

हयङ्गवः, पुं, (हयं उच्चैः श्रवसं कथंतीति । कष +

खच् ।) मातलिः । स तु इन्द्रमारुतिः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

हयनं, स्त्री, (हयति गच्छत्यनेनिति । हय + ल्युट् ।)

कर्णारिणः । इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तरं उय-

नम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

हयपुच्छी, स्त्री, (हयस्य पुच्छमिव आकृतिर्यस्याः ।

डोप् ।) मापपर्णी । इत्यमरः । २ । ४।१३८ ॥

हयप्रियः, पुं, (हयस्य प्रियः ।) यवः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यवशब्दस्य गुणादयोऽज्ञेयाः ॥)

हयप्रिया, स्त्री, (हयस्य प्रिया ।) अश्वगन्धा ।

खर्जरी । इति राजनिघण्टुः ॥

हयमारः, पुं, (हयं मारयतीति । मृ + णिच् +

अण् ।) करवीरः । इति राजनिघण्टुः ॥

हयमारकः, पुं, (हयं मारयतीति । मृ + णिच् +

ण्वल् ।) करवीरह्वः । इत्यमरः । २।४।७६ ॥

हयमारणः, पुं, (हयं मारयतीति । मृ + णिच् +

ल्युट् ।) अश्वत्यह्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हयवाहनः, पुं, (हयो वाहनमस्य ।) रैवन्तः ।

स तु सूर्यपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुबेरः ।

इति कैचित् ॥

हयवाहनशङ्करः, पुं, रत्नकाञ्चनः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

हयशाला, स्त्री, (हयस्य शाला ।) अश्वशालयः ।

यथा, मातृयं । २।१०।१८—२३ ।

“गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणामन्तर्धेव च ।

उत्तराभिमुखं श्रेणो तुरगाणां विधीयते ॥

दक्षिणाभिमुखा वायु परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।

तुरगास्तु तथा भाय्याः प्रदेयैः सर्वैरात्रिकैः ॥

कुक्कुटा वानराश्चैव मर्कटाश्च नराधिप ! ।

धारयद्दशशालायां सवस्तां धेनुमेव च ।

अजाश्च धार्या यत्नेन तुरगाणां हितैपिणा ॥

गोगजाश्वादिशालासु तत्पुरोपम्य निर्गमम् ।

अस्तां गते न कुर्वीत देवदेवे दिवाकरे ॥”

हयग्रीवः, पुं, (हयस्य ग्रीवं ग्रीवं यस्य ।)

विष्णुः । यथा,—

“ततो जगाम हृष्टोऽसौ द्रष्टुं वाजिमुखं

प्रभुम् ।

हरगौ

तत्र देवकदे स्नात्वा तपयित्वा पितुन् सुरान् ।
संपूज्य हयगोपंश्च जगाम गजमाह्वयम् ॥”
इति वामनपुराणे ७१ अध्यायः ॥
हया, स्त्री, (हयस्तत्रस्थः स्थस्या इति । अच् ।
टाप् ।) अश्वगत्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
हयाध्यक्षः, पुं, (हयस्य अध्यक्षः ।) अश्वध्यक्षः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“हयगिच्छाविधानज्ञस्तच्चिकित्सितपारगः ।
अश्वध्यक्षा महीभर्ता स्वामनस्य प्रशस्यते ॥”
इति मातृस्ये । २१५ । ३७ ॥
हयानन्दः, पुं, (हयस्य आनन्दो यस्मात् ।)
महः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादर्थोऽस्य
महगन्धे ज्ञातव्याः ॥)
हयापूर्वदः, पुं, (हयस्य आगुर्वदः । घोटक
चिकित्साशास्त्रविशेषः । तच्छास्त्रं हयगन्धे
दृश्यम् ॥
हयारिः, पुं, (हयस्य अरिः ।) करवीरः । इति
रत्नमाला ॥
हयागता, स्त्री, (हयानामगता यस्याः ।) गजकी-
द्वता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हयो, स्त्री, (हयस्य स्त्री । हय । डीप् ।)
घोटकी । इति जटाधरः ॥
हयैष्टः, पुं, (हयनामिष्टः ।) यवः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
हयान्तमः, पुं, (हयेषु उत्तमः । कुलीनाग्रः ।
तत्पञ्चायः । वाताश्वः २ जालः ३ अश्वानयः ४ ।
इति विकारण्यपः ॥
हरः, पुं, (हरति पापानिति । हृ- अच् ।)
शरः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ३२ ।
“म भर्ता महतीं कर्षन् पूर्वमागरगामिनोम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गासिन्धु भर्गोरथः ॥”)
गान् । गद्गमः । इति कैचित् ॥ हरणम् ।
इत्यङ्गसम् ॥ त्रि, हरणकर्त्ता । (यथा,
भागवत । ३ । १८ । ११ ।
“एते वयं न्यामहरा रमौकसां
गतक्रियो गदया द्रावितास्तः ॥”)
हरकः, पुं, (हर एव । स्वार्थ कन् ।) शिवः ।
चौरः । इति कैचित् ॥ हरणकर्त्तरि, त्रि ॥
हरगोरो, स्त्री, (हरणं सह गोरी ।) अर्ध-
नारीश्वरमूर्तिः । यथा,—
देव्युवाच ।
“यथा तवाहं सततं कायवानुगता हर ।
भवेयं साहचर्येण तथा मां कर्तुमर्हसि ॥
सर्वगात्रेण संस्पर्शं नित्यालङ्घनविभ्रमम् ।
अहमिच्छामि भवतस्तत्त्वं चेत् कर्तुमर्हसि ॥
श्रीभगवानुवाच ।
रोचते तस्मात्तपि यस्मिच्छामि भाविनि ।
तत्रोपायमहं वक्ष्ये यदि शक्नोषि तत् कुह ॥
अहं मम शरीरस्य गृहणं त्वं मनोहर ।
अहं भवतु मे नारी तथैवाहं पुमानिति ॥
यदि त्वं न हि शक्नोषि हर्तुं तत्त्वमौघम् ॥

५०६

हरगौ

तदाहं ते हरिष्यामि शरीराहं वरानने ।
तथैवाहं तथा नारी अहं भवतु पूरुषः ।
विद्यते तत्र शक्तिर्मे त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥
श्रीदेव्युवाच ।
“तथैवाहं हरिष्यामि शरीराहं हृष्यज ।
किञ्च त्वं त्वमिच्छामि यत्त्वं त्वं हर इच्छामि ॥
तथाहमहं भवतो हृत्वा तिष्ठामि तावता ।
त्यजाम्यहं यदा तदं सम्पुर्णं स्यात्तदा हयम् ॥
इत्यहंभागहरणं भवेद्यदि यथेष्टितम् ।
तदेवाहं तदा शम्भोः शरीराहं हराम्यहम् ॥”
इश्वर उवाच ।
एवमस्तु भवेन्नित्यं यथा त्वं कर्त्तमिच्छसि ।
शरीराहस्य हरणं भूयात्तव यथेष्टितम् ॥
श्रीदेव्युवाच ।
अथ गोरी तदा पूर्वमनुभूतं तपःस्थितौ ।
योगनिद्रास्वरूपं तदात्मानोऽचिन्तयद्विया ॥
हरं प्रणम्य प्रथमं ब्रह्माण्डं ततः परम् ।
ततस्त्रिजगतामोहं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥
चिन्तयित्वा तथा तेषामेकतां मा जगन्मयी ।
आत्मानं योगनिद्रां च चिन्तयित्वा मनस्विनी ॥
दक्षिणं स्वशरीरस्य भागाहं शशभृजतः ।
शरीरस्य तथा वाममतिप्रमृणा निजं हरं ॥
हृगोऽपि स्वशरीराहं गोरीकाये तदा स्वयम् ।
प्रमृणा निवेशयत्तस्याधिकोपः प्रियमदुतम् ॥
अथ स्थित्वा तदा भर्गः काल्या सह चिरं
तदा ।
परित्यज्य शरीराहं पृथगेव बभौ रुचा ॥
कालो भूत्वा स्वर्णगौरी शरीराहन्तु शाङ्करम् ।
प्राप्य मोदात्तदात्मानं सन्तुष्टा च जगन्मयी ॥
एवं यदा शरीराहमादाय परमेश्वरी ।
हरस्य तिष्ठति तदा राजतंऽतोवशीभना ॥
अहं धम्मिलमयुक्तं जटाजूटाहं योजितम् ।
एकस्मिन् यवणं भागो भागं जास्मून्दाचितम् ।
कुण्डलं यवणोऽस्मिन् शीर्षं तस्या व्यराजत ॥
अहं सृगाक्षि चास्याहं हृषभाक्षि व्यराजत ।
अहं स्थूलनमं चारु तिलपुष्पनमं परम् ॥
दोषशमसु तथैवाहमहं श्लशुविवर्जितम् ।
आरक्तचारुदशनं रक्तौघमेकतस्तथा ॥
अपरं शुक्रविपुलदोषाक्षिति रदं परम् ।
अहं नोललललललमपरं हारमंयुतम् ॥
अहं कङ्कणकयूरयुक्तबाहु तथापरम् ।
नागकयूरमंयुक्तस्थूलबाहु निरुमिकम् ॥
अहं विपायतभुजं करिहस्तभुजं परम् ।
एकत्र सौमिकाः शाखाः करम्यान्वत्र तां
विना ॥
एकस्तनन्तु हृदयं रोमावस्थसंयुतम् ।
रश्मास्तभममानोरु सुपाणिं सदुपादकम् ॥
एकं तथापरं स्थूलसंहतारु पदाब्जम् ।
एकश्चारु सदु स्थूलजघनं सुमनोहरम् ॥
तथापरं हृदकाटं संहतोऽपदाब्जम् ।
एकं वैयाघ्रचर्मपिपुक्तं भूतिविलेपनम् ॥
अपरं सदुकोवधवसनं चन्दनोचितम् ।

हरणं

एवमहं तथा जातं योषिद्वक्षणमंयुतम् ॥
अपरं वनवदभूरि सदृढं पुरुषाक्षिति ।
एवमहं स्मरिपोर्लहार गिरिजा सती ॥
हिताय सर्वजगतां कामाख्या कालिकोपमा ।
तस्याः शरीरं राजेन्द्र हरतस्त्वहंसंयुतम् ।
येनोपमयं तन्नास्ति मार्गितं भुवनत्रये ॥
सन्तानः पारिजातो वा एकान्तविषदस्तुः ।
अमोघया तथा वन्द्यो तौ चापि ययतुर्नहि ॥
बहुधा च पृथक् न तौ रमाते नरेश्वर ।
अहंनारीश्वरो भूत्वा स तु रमं कदाचन ॥
इति यद्यपि भूतेशः स्वयं शक्नोति कालिकाम् ।
गौरीं कर्त्तुं तदा सर्वभूतकारणकारणः ॥
तथापि तां गिरिसुतां संयोज्य विविधैः पुरा ।
तपस्ययोजयद्देव क्रियोपायैरनेकशः ॥
तपनिर्धृतसर्वाङ्गी पथाङ्गीरोमथाकरोत् ।
अहं प्रदीदौ तस्यं शरीरस्य भैरवः ॥
नैवास्य तत्त्वं जानन्ति शक्राद्याः सकलाः
सुराः ।
शरीराहप्रदानस्य तपसो योजनस्य च ॥
एतस्य तत्त्वं जानन्ति महात्मानो महाबलाः ।
नन्दो भृङ्गो महाकालो वितालो भैरवस्तथा ।
अङ्गभूता महेशस्य वीतभोतास्तपोधनाः ॥
ये मातुपशरीरेण प्रापिरे तपसो बलात् ।
गणानामाधिपत्यन्तु ते जानन्ति हरं परम् ॥
एवं मदा त्वया योज्याः मानुगा नृपसत्तम ! ।
वनिताः सत्क्रियापायैस्तुता भद्रमवाप्स्यसि ॥
य इदं शृणुयान्नित्यमदुतं पुण्यदायकम् ।
शिवयाः प्रीतिकरणं शरीराहं अहं तथा ॥
गौरीत्वापादनं च कालिकायाः शुभावहम् ।
न तस्य विघ्ना जायन्ते स च पुण्यतमो मतः ।
दोषाद्युः स सुखा भूयात् पुत्तपोत्तममन्वितः ॥
सततं परिशृण्वानः शिवयोऽर्चितं महत् ।
शिवलाकमवाप्राति सुचिरं शिवलभः ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥
हरचूडामणिः, पुं, (हरस्य चूडामणिः शरीर-
भूषणमिव ।) चन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः ॥ शिव-
गिरिरत्नञ्च ॥
हरणं, स्त्री, (ह्रियते इति । हृ- ल्युट् ।) यौत-
कादिदेयद्रव्यम् । (यथा, रघुः । ७ । २२ ।
“सत्त्वानुरूपाहरणाकृतभोः
प्रास्थापयत् राघवमन्वगाञ्च ॥”)
तत्पञ्चायः । दायः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २८ ॥
यौतकं आदिना उपनयनभिन्नाप्रसादादि च
यत् देयं तत् दायहरणपदवाच्यं कन्यादानकाले
जामात्रादभ्यां व्रतभिन्नादौ ब्रह्मणादिभ्यश्च यत्
द्रव्यं दायते तत्र दायदिदमिति व्यर्थः । युतकं
यानिसमन्वयः तत्र भवमिति णो यौतकं युतयो-
र्बध्वरयोरिदमिति वा कणि यौतकं यौतक-
मुकारमध्यमपि । यौतकं यौतकञ्च तत् इति
वाचस्पतिः । दायते दायः, कर्षाणि घञ् सुहु
दायते रुदायः इति पाठः इत्यमरः । ह्रियते
हरणं कर्षाणि अनट् । इति भरतः ॥ ॥

हरिः

भुजः । इति । इति मेदिनी ॥ (यथा, भाग-
वते । १० । ५० । ८ ।

“एतदर्थोऽवतारोऽयं भूभारहरणाय मे ।
मरुत्तणाय साधूनां कृतोऽन्येषां वधाय च ॥”
शक्रम् । स्वर्णम् । कपर्दिकम् । उष्णोदकम् ।
इति केचित् ॥ भाज्याङ्गात् भाजकाङ्गद्वारा-
भागग्रहणम् । इति लोलावती ॥

हरनेजः, [म] लो, (हरस्य तेजः ।) पारदम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवयोगिन् ॥

हरनेजं, लो, (हरस्य नेजम् ।) शिवचक्रः ।
संख्यात्रयम् । इति ज्ञानिःशाकम् ॥

हरवीजं, लो, (हरस्य वीजम् ।) पारदम् ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

हररूपः, पुं, (हरस्य रूपमिव रूपमस्य ।) शिवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

हरशेखरा, स्त्री, (हरस्य शेखरं आवासत्वेना-
स्थस्या इति । अच् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

हरहरा, स्त्री, हारहरा । द्वाजा । इति केचित् ॥

हरादिः, पुं, (हरस्य अदिः ।) कैलासपर्वतः ।
इति केचित् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११३ ।
८८ ।

“विद्याधराः शृणुत यः कुरुते ममात्र
धर्मव्यतिक्रममितः प्रभृति प्रजासु ।
वध्यः स मे नियतमित्यभिती हरदि-
मुद्धोषणाच्च स ततो भ्रमयाच्चकार ॥”

हरिः, पुं, (हरति पापानीति । हृ + “हृपिपि-
कृषीति ।” उणा० ४ । १२८ । इति इन् ।)

विष्णुः । (यथा, रघुः । १० । ८६ ।
“हरिरिव युगटोर्विदोर्भिरंशेस्तदीयैः
प्रतिस्वनिप्रतीनां तैश्चकाशं चतुर्भिः ॥”

सिंहः । (यथा, रघुः । २ । ५८ ।
“स न्यस्तगस्तो हरये स्वदेह-
मुपानयत् पिण्डमिवापिपस्य ॥”

शक्रपत्नी । सर्पः । वानरः । भेकः । इत्यमरः ॥
चन्द्रः । सूर्यः । वायुः । अश्वः । (यथा,
महाभारते । ३ । १६६ । ५ ।

“ततः स हरिर्भिर्युक्तं जाम्बूनपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥”

यमः । शिवः । ब्रह्मा । किरणः । इन्द्रः । (यथा,
रघुः । १२ । १०३ ।

“यन्ता हरिः सपदि संहृतकामैककण-
मापृच्छ रावघमनूहितदेवकाशेम् ॥”

वर्षविशेषः । इति मेदिनी ॥ मयूरः । काकिलः ।
हंसः । अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ भर्तुः-
हरिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिङ्गवर्णः ।

हरिहर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ ॥ हररष्टोत्तर-
शतनामानि यथा,—

श्रीसदाशिव उवाच ।

श्रीकृष्णाष्टोत्तरशतं नाम मङ्गलदायकम् ।
तत्तृणुष्व महाभाग । सर्वकल्याणनाशनम् ॥

श्रीकृष्णः पुण्डरीकाक्षः वासुदेवो जनार्दनः ।
नारायणो हरिर्निष्ठुराधीश्वरः पुरुषोत्तमः ॥

हरिः

गोविन्दः केशवोऽनन्तो वामनो मधुसूदनः ।
दामोदरो हृषीकेशः पद्मनाभस्त्रिविक्रमः ॥

वैकुण्ठयाच्युतो रामश्चक्रपाणिरधोलजः ।
पोताम्बरो जगन्नाथो नृसिंहो गङ्गाध्वजः ॥

राधिकापतिरानन्दस्वरूपो विश्वमोहनः ।
यशोदानन्दनः भल्लः योगोपाजनवल्लभः ॥

गदाधरो हयग्रीवो वराहश्च गवोध्वजः ।
गोशर्ङ्गधरो विश्वबीजं कमललोचनः ॥

सर्वान्तर्यामी जगदोगशान्तरमहनः प्रभुः ।
विश्वम्भरो यज्ञभोक्ता वनमालो मनातनः ॥

पुराणपुरुषो नन्दालजः आवृत्तमलच्छनः ।
देवकीनन्दनः श्यामः श्रीश्यामापाणवत्तनः ॥

अनिरुद्धः परं ब्रह्म सुरारिः श्रीधरस्तथा ।
रङ्गोपासोहनः शङ्खधन्वा तु दाक्षिणप्रियः ॥

ब्रह्मण्यदेवः शिवस्तोपावयविनाशनः ।
कटभारिगणतातो रुक्मिणीरमणो विराट् ॥

सङ्क्रुपणः शेषशायो दत्तारिवैरुक्तिभक्त्या ॥
सर्वशक्तप्रणता च मुकुन्दो भक्तवत्सलः ॥

अद्यामरघ्नः प्रद्युम्नो हंसश्च मूलनाभरः ।
कुवलयपोडवातो च पद्मधरो चतुर्भुजः ॥

भक्तलोकैकगङ्गा गोपालो वैष्णवप्रियः ।
वङ्गापाणिर्गुणमयः कौटिकन्तर्पमाहनः ॥

विणवाद्यविनाटो च कंमारियोदवस्तथा ।
चतुर्वन्दमयो नित्यः सच्चिदानन्दविग्रहः ॥

दीनानाथैकगङ्गा भक्तानुग्रहकारकः ॥
एतदष्टोत्तरशतं कृष्णनाम नृमङ्गलम् ॥

प्रत्यहं यः पठेत् प्रातस्त्रिमस्त्यां वा विशेषतः ॥
दित्रादिशेखरो भक्त्या शृणोति जपति स्मरेत् ॥

दुःस्वप्ननाशनं तस्य मनोमलविनाशनम् ।
भर्त्तापराधमनं सर्वपापक्षयो भवेत् ॥

पापनं शान्तिदं पुण्यं तापत्रयविनाशनम् ॥
आयुष्यं सर्वसुखदं सर्वदुःखापहं मुने ॥

प्रतयज्ञतपोदानयागतीर्थफलप्रदम् ॥
पुष्टदं चाश्वत्थानां यज्ञपोडादिनाशनम् ॥

सर्वभोष्टप्रदं सर्वैश्वर्यदं विघ्ननाशनम् ॥
सर्वोपद्रवदारिद्र्यनाशनं मानवस्य तु ॥

सद्विद्विद्याविज्ञानयशोधर्मप्रदं तथा ॥
सर्वभक्तिहरं भक्तिमुक्तित्रायधनप्रदम् ॥

सर्वरोगक्षयकरं बाह्यान्तःशुद्धिदं परम् ॥
फलकामिनो वैष्णवस्य सर्वकामफलप्रदम् ॥

सर्वगुरुक्षयो याति हरिभक्तिय जायते ॥
भरस्वती च वङ्गा कमलाविरतं भवेत् ॥

क्षेत्रतीर्थं च मरणं गङ्गायां वा विशेषतः ॥
भावनं भववन्धस्य यमभौतिविनाशनम् ॥

निष्कामिनस्त्वनन्यस्य प्रेमभक्तिमन्त्रप्रदम् ।
भवेदहेतुकं ज्ञानं साक्षात् कृष्णः प्रसादति ॥

इति पाञ्चोत्तरखण्डे १११ अध्यायः ॥ ॥
श्रीहरिपादचिह्नानि यथा,—

आमदाशिव उवाच ।

“सच्चिदानन्दरूपस्य कृष्णस्याङ्गतकर्मणः ।
संस्मरेत् पादचिह्नानि प्रातर्भक्त्या नरोत्तमः ॥

भक्तिगुणानि देवैर्वा यानि भक्तिप्रदानि च ।

हरिः

मर्त्यसुखप्रदानोऽहं तव प्रीकानि वैधमा ॥
मयापि भुवनैश्वर्यं कथितानि पश्यन्तः ॥

परामो तृष्टचिन्ताभृत् शुक्ला कृष्णसुखादा ॥
दिलोप उवाच ।

कानि कानि च चिह्नानि कृष्णस्य । या-
मीनः ।

वशिष्ठ ! श्रीतुभित्राहामि कथयमानुष्यैकम् ॥
वीरगत्त उवाच ।

यद्विचिन्तयन् स्यात् ब्रह्म नारदाय ननाधिप ! ।
तत् शृणुष्व महत् पुण्यसतिशोष्यतरं वचः ॥

विधिर्देवप्रेमा एष्ट उपाध्यायनिर्मदं पुरा ।
महाभागवतं पुण्यमकटा तमुवाच ह ॥

विष्णोवाच ।
गुण नारद वन्द्यासि पादोपाधिक्रान्तक्षणम् ।

भगवत्कृष्णरूपस्य ज्ञानोदयसमस्य च ॥
अवताराः क्षमंक्ष्माय कथिता ये तवायतः ।

परं सम्यक् प्रवक्ष्यामि कृष्णस्य भगवान् भवम् ॥
देवानां कायेभिरुपाधेभ्यो पां वा तृणां तथा ।

आविर्भूतस्तु भगवात् सत्तां प्रियचिकीर्षया ॥
केनैव ज्ञायते देवो भगवान् भक्तवत्सलः ।

तान्यहं विप्रिनाम्नाऽस्मि यत्नमतनयोदितम् ॥
ऊनविंगतिचिह्नानि मया दृष्टानि तत्पदे ।

दक्षिणे दश चिह्नानि प्रागे च नव नारद ! ॥
ध्वजातपतं कमलं च तस्य तदङ्गोद्ययः ।

स्वस्तिकं चाङ्गरेखा नाटकीयां चक्रमेव च ॥
नयान्यानि प्रवक्ष्यामि माधवन् वैष्णवीतमः ।

विह्वानि वामचरणे पादोदस्थाङ्गतानि च ॥
इदृशानां विह्वानां कलमसाङ्गचन्द्रकम् ।

गङ्गाऽम्बरं सख्यविह्वं पादं आश्रय स्मृतम् ॥
अङ्गान्येतानि हो विप्रः प्रथमा च यदा कदा ।

कृष्णान्यन्तु परं ब्रह्म सुवि ज्ञातं न संग्रहः ॥
दयं धाय तव पाशं चतारः पश्य पश्य वा ।

दृश्यन्ते ब्रह्मविद्भिर्यथैव सध्वजैः कथञ्चन ॥
मध्य ध्वजा तु त्रिशया पद्मं इङ्गलमानतः ।

अङ्गान् दक्षिणे पादे चाङ्गो वै तदरतः ॥
यवाऽप्यङ्गमूलं स्यात् स्वस्तिकं तत्र कृत्वा-

चित् ।
प्रातपतं चाङ्गरेखा वाम चक्रश्च दक्षिण ॥

आद्यमङ्गलिमास्य यावद् भव्यभा स्थिता ।
तावद् चाङ्गरेखा च कथिता पद्मसङ्गक ॥

अष्टकीणं ततो पतः । समानाष्टाङ्गलैश्च तत् ।
निहिष्टं दक्षिणे पादे च च्याह्मनयो हरः ॥

एवं पादस्य धिह्वानि नाट्यं वहति वैष्णवः ।
दक्षिणतरस्यानानि संवदासाङ्गं स्मरेत् ॥

चतुरङ्गलमानेन हयाङ्गलिमसोपतः ।
इन्द्रचापं ततो विशादन्यत्र च न तं कथितम् ॥

विह्वानं मध्यनिहिष्टं कलमो यत् कृत्वाचित् ।
अष्टाङ्गलप्रमाणेन तत्रैव चन्द्रकम् ॥

अर्द्धचन्द्रसमाकारं कलमो निहिष्टं तस्य सुव्रतः ॥
इन्द्रं वै यच्च विह्वन्त्याद्यन्तं वै निरूपितम् ॥

त्रिकोणं दक्षिणे भागे त्वम्बरं तदधो यवः ।
जम्बूफलं त्रिकोणस्य वामपार्श्वे निरूपितम् ॥

हरिः

गोप्यं हिंखुरं ज्ञेयं तदा हाङ्गुलमानतः ।
त्रिकोणाधस्तु निर्विष्टमयवा कलसो यथा ॥

श्रीनारद उवाच ।

न श्रुतं न च दृष्टं चिह्नमेतन्मोदितम् ।
रूपं वे सद्यं ब्रह्मन् वद त्वं साम्प्रतं मम ॥
श्रीब्रह्मा उवाच ।

पताका च ध्वजा प्रोक्ता प्रान्ते त्रैलोक्यकालयः ।
पद्मं वे बाह्यपत्रश्च ज्ञातव्यं श्रुतिनोदितम् ॥
वक्त्रं खण्ड इति प्रोक्तं दृष्टं वे गोतभित्करे ।
सङ्गसारं समाख्यातं कचिह्नदविदो विदुः ॥
अङ्गुली नागशिखाश्च निमित्तं यच्च पुत्रक ।
तादृशं तद्वेषिह्नं विज्ञेयं वैष्णवेनरैः ॥
यवोऽप्यङ्गुलमूलेषु कथिता मुनिभिर्ध्रुवम् ।
आतपत्रं नृपञ्चवाकारं वत्स सुगोभनम् ॥
चक्रं सदृशनाकारं यच्चिह्नं तन्मनोहरम् ।
वासुदेवकरे यद्वत् मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
विवाहादौ च माङ्गल्ये पुत्रं जाते तथैव च ।
स्त्रीभिश्चैव सदा कार्यं स्वस्तिकञ्च तदच्यते ॥
रेखायतस्तः संख्यातास्त्रिगुण्युदीक्षिताः ।
पञ्चवेन च संयुक्तमष्टकोणं तदच्यते ॥
दण्डाकारोऽङ्गुरेखा स्यात् न वक्रा दृश्यते यदा ।
मध्यमाङ्गुष्ठमानेन कथिता मुनिभिः किल ॥
दशभिश्चिह्नितैः पादं वक्ष्यं पूज्यञ्च सर्वदा ।
चिह्नान्येतानि भो विप्र दक्षिणे चरणे विभाः ।
स श्रीकृष्ण इति ज्ञेयो बुद्धिमद्भिर्नरोत्तमैः ॥३॥
यद्रूपाणि च चिह्नानि वामपादे च तत् शृणु ॥
इन्द्रचापं घनुर्विद्यात् हाङ्गुलञ्च चतुर्गुणम् ।
मौर्वीमंयुक्तवक्रं चेतदाङ्गुलमनयो ध्रुवम् ॥
त्रिकोणस्तु त्रिरेखाख्यं शकटाकारकं यदा ।
तदा वै तत्त्रिकोणाख्यं चिह्नन्तु मुनिनोदितम् ॥
कलसो वत्कुलाकारो योयवा सङ्घितो यदा ।
दृश्यते तादृशं पुत्रं चिह्नितं सकलाधिकम् ॥
द्वितीयायां यथा चन्द्रो दृश्यते चाख्ये क्वचित् ।
तदङ्गं चन्द्रं विज्ञेयं श्रुतौ च प्रतिपादितम् ॥
अख्यं बिन्दूरिख्यं द्विरेखासुसमन्वितम् ।
वत्कुलञ्च सदा दृष्टं श्रीकृष्णे परमात्मनि ।
मत्स्याकारो भवेद्यत् तच्चिह्नं मत्स्यमञ्जकम् ।
जम्बूफलसमाकारं जम्बूचिह्नं विदुर्विदाः ॥
एतच्चिह्नं समाख्यातमूनविशतिमन्त्रकम् ।
पादयोः कभयोराहः कृष्णस्य मूनयोऽनघाः ॥४॥
एवं हृन्दावनेश्वर्याः पादयोः मूनमस्रमः ।
जनविगतिविज्ञानि कथयामोह तत् शृणु ॥
दक्षिणे नव चिह्नानि राधाया दश वामतः ।
भेदोऽयं कथिता विप्र कृष्णस्याङ्गुलरूपिणो ॥
एतानि पदचिह्नानि दृष्टानि च श्रुतानि च ।
त्वदये कथितान्येव पुनः किं कथयाम्यहम् ॥

नारद उवाच ।

चिह्नान्येतानि भो ब्रह्मन् किं कर्त्तव्यानि वैष्णवैः ।
कथयस्व हि सर्वज्ञ युगयोः पादयोर्मम ॥

ब्रह्मोवाच ।

मौर्वणं राजतं वापि पाषाणं काष्ठजादिकम् ।
युगलं युगलं पादं ज्ञत्वा चिह्नैश्च चिह्नितम् ॥

हरिः

स्वगात्रे विभूयात्तानि पदचिह्नानि वैष्णवः ।
नाभेरुर्ध्वं मुनिः स्नात्वा वत्स वृन्दावनेश्वरो ॥
अथवा चिह्नितं पादं ज्ञत्वा भागवतोत्तमः ।
पूजामारभते तावत् यावज्जीवति नारदः ॥
पूजितो देवदेवेशः फलं भवति देहिनाम् ।
तथा तच्चिह्नितं पादं अर्चनं कुरुते यदि ॥
राजसूयाश्वमेधादिफलं भवति सर्वथा ।
तदनन्तगुणं प्रोक्तं यद्येकं पूजयेत् सुधीः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीकृष्णपदचिह्नमाहात्म्यं
नाम ११२ अध्यायः ॥३॥ तन्नाममाहात्म्यं यथा,
श्रीसदाशिव उवाच

“शृणु नारद ! भद्रं ते कथयिष्यामि चानघ ।
पाव्त्रं यदङ्गं दृष्टः प्रावोचन्तु यथातथम् ॥
वेदस्याध्ययनं यज्ञं तपो योगः शमो दमः ।
कृष्णनाममहमार्गदेवर्षे ! नहि तुल्यकम् ॥
ज्ञानं देवार्चनं ध्यानं धारणा नियमो यमः ।
प्रत्याहारः समाधिश्च हरिनामममं न च ॥
गोविन्दनाममष्टगं न त्यागो न व्रतं मुने ! ।
न मङ्गल्यो नापि शौचं न पुण्यं न फलं तथा ॥
वानप्रस्थं ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं कर्मन्यासकम् ।
धर्म एव सदाचारो न हरेर्नामतुल्यकः ॥
न हरेर्नाममष्टगं कर्म किञ्चित् तपस्तथा ।
सर्वतीर्थार्जनञ्चैव चतुर्धा मुक्तिरेव च ॥
कृष्णनाम परा मुक्तिः कृष्णनाम परा गतिः ।
कृष्णनाम परं पुण्यं कृष्णनाम परं फलम् ॥
कृष्णनाम परो धर्मः कृष्णनाम परं तपः ।
कृष्णनाम परा शान्तिः कृष्णनाम परा स्मृतिः ॥
कृष्णनाम परा भक्तिः कृष्णनाम परा स्मृतिः ।
कृष्णनाम परं यज्ञं कृष्णनाम परा मतिः ॥
कृष्णनाम परं ज्ञानं कृष्णनाम परा स्थितिः ।
कृष्णनाम परं दानं कृष्णनाम जगत्प्रियम् ॥
कृष्णनाम परं आर्द्रं पितृणां तर्पणं सदा ।
कृष्णनाम परा प्रीतिः कृष्णनाम परा प्रभुः ॥
कृष्णनाम जगत् सत्यं जन्मनां कारणं परम् ।
जीवनं शरणं कृष्णनामैव विपुनं धनम् ॥
कृष्णनाम जगद्विजृम्भजं गुणः परः ।
विश्व धारं कृष्णनाम जगतां पावनं परम् ॥
कृष्णनाम जगज्जन्म यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्यते पश्यते विश्वं कृष्णनाम्ना प्रसीयते ॥
यत् किञ्चित् क्रियते कर्म कृष्णनाम परायणः ।
तत् कर्म कर्म एव स्यात् साक्षाद्गृह्णाति
केशवः ॥

श्रीहरेर्नाम ग्रहणं प्रशस्तञ्च युगे युगे ।
कुत्रापि न भवेत् सिद्धिर्हित्वा तन्नाम कर्म च ॥
विशेषतः कलियुगे कृष्णनामैव केवलम् ।
त्यक्त्वा नख्येव देवर्षे ! लोकस्य गतिरन्यथा ॥
हरिनामपरः शास्त्रः क्षमाशीलो जितेन्द्रियः ।
नीत्वा कुलसङ्ग्राणि कृष्णं प्राप्नोति स्वानि च ॥
श्रीकृष्णहरिगोविन्ददासनामादिको जनः ।
यः कश्चिदुयाति कलुषं सर्वं तन्नामकीर्तनात् ॥
इत्यायुतं पानसङ्गममुषं
गुर्वङ्गनाकोटिनिषेवञ्च ॥

हरिः

स्त्रोथाभ्युत्थनकानि हरिः प्रियेण

गोविन्दनाम्ना निहृतानि सखः ॥

अनृच्छयापि दहति स्पृष्टो हतवहो यथा ।
हरिनाम दहेत् पापं तथाज्जम्बूनिर्गतम् ॥
सकृदुच्चारितं येन हरं कृष्णोति निश्चयम् ।
यमाधिकारं नो याति काण्ड्यन विना मुने ॥
अज्ञानादथवा ज्ञानादस्यभावेन वा पुनः ।
कृष्णनामैव यच्चिन्ता स याति परमं पदम् ॥
ब्रह्महा मद्यपः स्तयो ह्यज्ञानाद्गुरुतत्पुणः ।
भवाणं वं तरेदन्तं कृष्णनामपरायणः ॥
पितृहा नृपहा गोघ्नः स्तोहन्ता पापिनोऽपरे ।
गोविन्दनामोच्चारणं पश्चात्ते शुद्धिमाप्नुयुः ॥
यद्भूतं पापमज्ञानादन्तेमानश्च नारद ।
यद्भवति तत् सर्वं कृष्णनाम दहेद्भुवम् ॥
जीवानास्तु सदा द्रोहो चात्महा निन्द्यकर्मकृत् ।
स पूतो जायते धन्यो नामकीर्त्तनता हरिः ॥
चेत्तृतीयतर्पणदानव्रतार्चनं फलं तथा ।
शक्तिश्च सर्वयज्ञानां मुक्तैरध्यात्मवस्तुनः ॥
ज्ञानश्च देवमहतां सर्वमिहप्रदं फलम् ।
नेमित्तिकानां नित्यानां तथा च काम्यकर्म-

णाम् ॥

वर्णाश्रमानां योगानां स्थापितं येषु नामसु ।
आकृष्य सर्वविहरं पुरा कृष्णेन नारद ॥
त्रैलोक्ये यानि पुण्यानि धर्मकर्मफलानि च ।
तुल्यतां तानि नो यान्ति हरिनामानुकीर्त्तने ॥
नाम्नोऽस्य यावतो शक्तिः पापनिर्हरणं हरिः ।
तावत् कर्त्तुं न शक्नोति पातकं पातको जनः ।
श्वपरो हजिनं कर्त्तुं नहि शक्नोति यन्नतः ॥
तावद्वत् मुने यावत् कृष्णनामानुकीर्त्तनम् ।
मानसं कर्मजं वागजं लोके तन्नास्ति कल्पम् ॥
सर्वशुभं शिवदं यद्वरेर्नामकीर्त्तनम् ।
चान्द्रायणादिभिः कृच्छ्रैः शुद्धिं स्यात्तथा-

नृणाम् ॥

कीर्त्तनेन हरेर्नाम्नः सकृदेव भवेद्यथा ।
सकृदाख्यातं येन कृष्णनाम सुमङ्गलम् ।
तज्जिह्वा वण्णो वा नान्यं वच्चा वक्ष्यकारणम् ॥
ऋग्वेदो हि यजुर्वेदः सामवेदोऽप्यथर्वणम् ।
अधीतास्तेन येनाक्तं हरित्यक्षरद्वयम् ॥
पापिनोऽपि हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति यथा यथा ।
सर्वाङ्गं भस्मसात् कृत्वा कृष्णभक्तिस्तथा ॥
सकृद्वारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पशतद्वयम् ।
गङ्गादिमर्वतीर्थेषु स्नाता भवति नारद ! ॥

पुराणशास्त्रागमवेदपाठ-

तीर्थावगाहादिफलं यथेष्टम् ।

गोविन्दनाम्नोऽपि कलाशतांशे-

स्तुत्यं भवेन्नैव मुने कदाचित् ॥ :

मा ऋचो मा यजुर्विप्र न साम पठ किञ्चन ।

कृष्णगोविन्दनामादि गेयं गायस्त्र नित्यशः ॥

गोकोटिदानं ग्रहणे खगस्य

प्रयागगङ्गास्नानि कल्पवासः ।

यत्प्रायुतं मेरुसुवर्णदानं

गोविन्दनाम्नो न समं शतांशैः ॥

हरिः

कुर्वन्नेष किं तस्य किं काश्या पुष्करेण च ।
जिह्वाये वर्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
विद्युताग्निं बह्वन्धेव तीर्थानि बहुधा न च ।
कोट्यंशेनापि तुल्यानि नामकीर्तनतो हरिः ॥
इष्टापूर्त्तानि कर्माणि सुबह्वनि कृतान्यपि ।
भवहेतूनि तान्येव हरिर्नाम तु मुक्तिदम् ॥
परिहासेऽपि हासाद्यैर्विष्णोर्गुह्यन्ति नाम ये ।
कृतार्थास्तोऽपि मनुजास्तेभ्योऽपौह नमो नमः ॥
स्त्री शूद्रः पुरुषो वापि ये चान्ये पापयोनयः ।
कीर्तयन्ति हरिं भक्त्या तेभ्योऽपौह नमो नमः ॥
न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा ।
नोच्छिष्टादौ निषेधस्य नामलुब्धस्य श्रीहरिः ॥
चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ।
नाशीचं कीर्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥
न कालशौचनियमा न देशशौचनियमः ।
हरिः संकीर्तनादेव नाम्नो नारद मुच्यते ॥
ज्ञाने कालोऽस्ति दानं च कालोऽस्ति जप-
यज्ञयोः ।

क्षणमङ्गीर्तने कालो नास्त्यत्र पृथिवीतले ॥
किं सांख्ययोगेः किं यज्ञैस्तपोभिः किं करिष्यन्ति
चेन्मुक्तिमिच्छेद्वक्तिश्च कुर्याद्गोविन्दकीर्तनम् ॥
परदाररतः पापो परहंसपापकारकः ।
मुक्तिमायाति संशुद्धो हरिर्नामानुकीर्तनात् ॥
क्षणनामधनः क्षणनामग्राही सदा नरः ।
तत्त्वतः क्षणमाप्नोति क्षणनामजनप्रियः ॥
हित्वा गोविन्दनामानि सर्वकर्म करोति यः ।
बन्धाय तस्य तत् कर्म न मोक्षाय तु नारद ! ॥
सर्वकर्म परित्यज्य हरिनाम स्मरेत् सदा ।
यस्तस्य कर्ममिहिः स्यात् क्षणनामप्रसङ्गतः ॥
कामांस्त्यक्त्वा मनोभोगान् विषयांश्च चरन्ति ये ।
तेषां दद्यात् परां भक्तिं हरिनामपरायणः ॥
हरिनामरतो भूत्वा सर्वकर्म परित्यजेत् ।
स सर्वपापान् मुक्तो यः पद्मं हित्वोदकं यथा ।
क्षणनामैव यच्चित्तं देवर्षे तस्य कर्म च ।
स लोकान् सकलान् जित्वा तत्त्वतः क्षण-
माप्नुयान् ॥

हरिनाम सदा गीत्वा विचरन्ति महाबले ।
न प्राप्नुवन्ति तद्भाग्यं देवा इन्द्रादयोऽपरे ॥
अद्वया हेलया ये तु हरिनाम सुमङ्गलम् ।
गायन्त्येकान्तिनश्चित्तैश्च्युतस्तिष्ठति मन्तव्यम् ॥
एकान्तिनः क्षणनामाश्रया ये च हरिः प्रिया ।
यदि स्युरन्धजा वेदपारगा न तथा मुने ! ॥
क्षणनामानि गायन्ति तस्य सेवादिकर्म च ।
सदा कुर्वन्ति ये विप्र ! तेषां नित्यं नमो नमः ॥
स्तेयो गुर्वङ्गनागामो ब्रह्मज्ञो मद्यपः खलः ।
तत्पापेभ्यः स मुक्तोऽङ्ग श्रीहरिर्नाम यत्तपः ॥
पूर्वजन्मपरित्यज्यो ह्यासक्तः क्षणनामसु ।
यथात्मा भौतिकादेहात् स मुक्तः सर्वपातकात् ॥
हरिनाम व्रतं यस्य हरिनाम च यत्तपः ।
क्षयं भवार्णवात् त्राता गोविन्दो मुनिपुङ्गव ! ॥
अद्वयाविरतं क्षणनामगानरतो जनः ।
कुर्यात् सदैव सर्वत्र तच्चिन्तां कृपयाच्युतः ॥

हरिः

मात्सर्यलोभमोहैश्च कामक्रोधमदैर्युतः ।
सर्वापहारो तत्कृतः क्षणनामैव यत्तपः ॥
सर्वदोषयुतो विप्र व्यासश्चाशेषपातकैः ।
मुक्तः स हजिनादस्मात् क्षणनामैव यत्तपः ॥
स्वधर्मवर्जितः पापो जीवद्रोहो च हिंसकः ।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यः क्षणनामैव यत्तपः ॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्राः सहस्राख्यजजारजाः ।
कानोना गोलकाश्चैव पितृर्जाताश्च क्षत्रजाः ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
यद्येते पापिनो विप्र ! महापातकिनोऽपि वा ॥
उपपातकिनश्चातिपापिनो ह्यनुपापिनः ।
भ्रष्टाचाराश्च पापण्डाः स्वस्वधर्मविवर्जिताः ।
जीवहत्यारता व्रात्या निन्दकाश्चाजितेन्द्रियाः ।
पञ्चाज्ज्ञानममृत्युश्च गुरोः क्षणप्रसादतः ॥
नमस्तु यावज्जीवन्ति हरिनामपरायणाः ।
शुद्धास्तेऽखिलपापेभ्यः पूर्वजन्मो हि नारद ! ॥
नामादेशं रत्नस्तु श्रीहरिः स्मृतिपूर्वकम् ।
महद्भयं यमं जित्वा परं गोविन्दमाप्नुयुः ॥
गृह्यान्मृकूपपतिताः सर्वदोषैस्तु मग्नताः ।
संसारवामनानिमाः सर्वधर्मवर्जितकृताः ॥
मुक्तास्ते सर्वतस्तस्मादुद्धरन्तो हरिर्द्विज ।
मृत्योर्माहृत्ये नाम यान्ति गोविन्दमज्ययम् ॥
हरिनामानि तिष्ठन्ति भन्ति वक्ताणि प्राणिनाम् ।
भवन्ति कर्मसम्बद्धा लोका नरकगामिनः ॥
विमृज्य क्षणनामानि कर्मसामरता नराः ।
पुनर्जन्म पुनर्मृत्युं भ्रमन्तः स्युस्ततस्ततः ॥
क्षणनामानि गायन्ति कुर्वन्ति तस्य सेवनम् ।
ते यान्ति वासुदेवस्य स्थानं परममज्ययम् ॥
वर्णाश्रमस्थिता विप्र ! हरिनामपरायणाः ।
तेषां वक्तुं न शक्नोमि महिमानमनं यदि ॥
हित्वा गोविन्दनामानि कर्मांशेषं करोति यः ।
पथमप्राप्य क्षणस्य भ्रमते कर्मवर्त्मनि ॥
मायामोहितचित्तेन पापिष्ठास्त नराधमाः ।
त्यक्त्वा क्षणस्य नामानि भ्रमन्ते मर्कटानिपु ॥
यदृच्छयागया नाम गित्तया यः स्मरेद्हरिः ।
सर्वाप्तमुक्तो देवर्षे ! मततं क्षणनामतः ॥
येन तेन प्रकारेण मुकुन्दनामजल्पकः ।
घोराह्वार्णवात् पूतो मुक्तः स क्षणनामतः ।
नामाङ्गिकं जने दृष्ट्वा यस्य अज्ञा भवेद्हरिः ॥
स याति वैष्णवं धाम परमं क्षणनामतः ॥
दृष्ट्वा प्रमाणं कुर्वन्ति हरिर्नामाश्रयं जनम् ।
सकनादङ्गमो मुक्ता मानवाः साधुवज्रनाः ॥
क्षणनाम सदा नीत्वा विचरेत् क्षणमभिधी ।
तथ्यं वदामि ते विप्र ! क्रीतस्तस्य जनार्दनः ॥
नीत्वा करोति नामानि श्रीहरिः करतालिकाम् ।
विक्रीतोऽहमृतं तस्य वदामि तव नारद ! ॥
एकान्ता नाम नीत्वा तु सविधौ नर्तयेद्हरिः ।
मयं तस्य हरिः क्रीतो देवतानाञ्च का कथा ॥
ये भावगददा भूत्वा रुदन्यथुतसविधौ ।
तेषां क्षणः परिक्रीतो ब्रह्मादीनाञ्च का कथा ॥
ये पतन्व्यवनी गीत्वा हरिर्नामानि गददाः ।
भावेन तेषां गोविन्दः क्रीतो नारद ! नान्यथा ॥

हरिः

क्षणना ये न गृह्णन्ति क्षणदोषां सतो गुरोः ।
तेषां न दर्शनं कार्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कदाचित् यो न गृह्णाति क्षणनाम भवानृतम् ।
मृतः स्वस्वरकीलानां स तु योनिषु जायते ॥
देवर्षे ! हरिनामानि भवनिस्तारहेतुनि ।
न गृह्णीयात् यो मोहाभ्यूते स्यात्तदधोगतिः ॥
गुणकर्माणि नामानि न गृह्णाति च यो हरिः ।
दर्शनमर्शने चैव ध्रुवं तस्य विवर्जयेत् ॥
मनुष्यजन्म मप्राप्य न नामधरणं हरिः ।
कुर्यात् कदापि स्वप्ने वा दृष्टव्यः स नराधमः ॥
ध्यानं मलयुगं विष्णोः चेतायां यज्ञसाधनम् ।
अर्चनं हापरयुगे हरिनाम कलौ सुते ॥
ध्यानं तपः मलयुगं तेतायां यज्ञकर्म च ।
हापरे पुजनं दानं हरिर्नाम कलौ युगे ॥
कलौ भवार्णवोत्तोर्या मानवो मुनिपुङ्गव ! ।
वर्तते यस्य जिह्वाये हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
सर्वलोको जितस्तेन क्षणः प्राप्तः मनातनः ।
सकदुश्चारितं येन हरिर्नाम चिदात्मकम् ॥
फलं नास्य क्षमो वक्तुं महस्त्रवदनो विधिः ।
जितं तेन जितं तेन जितं तेनेति निश्चितम् ॥
वर्तते यस्य जिह्वाये हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
मयं कनियुगं विप्र ! श्रीहरिर्नाम मङ्गलम् ।
परं स्वस्ययनं नृणां नास्त्येव गतिरन्यथा ॥
इति पाशोत्तरखण्डे श्रीक्षणनाममाहात्म्ये ८८
अध्यायः ॥ ॥ कलौ दशमहस्त्रवर्षपर्यन्तं पृथिव्यां
तस्यापस्थितिर्यथा,—
“शालग्रामो हरिर्मुक्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलंदेशमहस्त्रान्तं यथो त्यक्त्वा हरिः पदम् ॥
वैष्णवाश्च पुराणानि शङ्कानि आहतर्पणम् ।
विदोक्तानि च कर्माणि ययुस्तैः सार्धमेव च ॥
हरिपूजा हरिर्नाम तत्कीर्तनगुणकीर्तनम् ।
विदोक्तानि च शास्त्राणि ययुस्तैः सार्धमेव च ॥
सत्त्वज्ञधर्मः सत्यश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ।
व्रतं तपश्चानशनं ययुस्तैः सार्धमेव च ॥
वामाचाररताः सर्वे मिथ्या कापश्यमेव च ।
तुलसीवर्जिता पूजा भविष्यन्ति ततः परम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसुखण्डे । ७ । १२—१६ ॥
तस्य स्वरूपं यथा,—

गर्ग उवाच ।

“अये नन्द प्रवक्ष्यामि वचनं ते सुखावहम् ।
प्रस्थापितोऽहं वसुना येन तत् श्रूयतामिति ॥
वसुना स्तुतिकागारे शिशुः प्रत्यर्पणीकृतः ।
पुष्टोऽयं वसुदेवस्य ज्येष्ठस्य तस्य च ध्रुवम् ॥
कथा ते च येन नीता मथुरां कंसभोरुणा ।
अथात्रप्रागनायाहं नामानुकरणाय च ॥
गूढेण प्रेषितस्तन तस्य यागं कुरु व्रज ॥
पूणव्रह्मस्वरूपोऽयं शिशुस्तो मायया महीम् ।
आगत्य भारहरणं कर्त्ता धात्रा च सेवितः ॥
गोलीकनाथो भगवान् श्रीक्षणो राधिकापतिः ।
नारायणो यो वैकुण्ठे कमलाकान्त एव च ॥
खेतहोपनिवासी यः पाता विष्णुश्च सोऽप्यजः ।
कपिलोऽन्ये तदंशाय नरनारायणावुषी ॥

हरिः

एकीभूय च सर्वेषां तजसां रागिभूतिमान् ।
तं वसुं दर्शयित्वा च शिशुरूपो बभूव च ॥
साम्प्रतं स्तिकागारादाजगाम तवालयम् ।
अथोनिषत्पञ्चावमाविर्भूतो मद्रोतले ॥
वासुपुत्रं मातृगर्भं कृत्वा च मायया हरिः ।
आविर्भूय वसुं भूतिं दर्शयित्वा जगाम च ॥
युगे युगे वर्धमानो नामभेदोऽप्य वज्रव ! ।
युक्तो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥
युक्तवर्णः सत्ययुगे सुतीव्रतजमा वृतः ।
तेजासां रक्तवर्णोऽयं पीतोऽयं ह्यपरे विभुः ॥
कृष्णवर्णः कालो श्रीमांस्तेजसां रागिरेव च ।
परिपूर्णतमं ब्रह्म तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥*॥
तस्य कृष्णनाम्नो व्युत्पत्तिर्यथा,—
“ब्रह्मणो वाचकः कोऽयस्कारोऽनन्तवाचकः ।
गित्य वाचकः प्रथमकारो धर्म एव च ॥
अकारो विष्णोर्वचनं श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
नारायणोऽयं विष्णोर्वाचकः स्मृतः ॥
सर्वेषां तेजसां रागिः सर्वभूतिस्वरूपकः ।
सर्वोधारः सर्वजीवस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कृष्णिर्निर्व्याणवचनो अकारो मोक्ष एव च ।
अकारो दाहवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कृष्णिर्निर्वेष्टवचनो अकारो भक्तिवाचकः ।
अकारो दाहवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कर्मनिर्मुक्तवचनः कृष्णिर्दास्यवाचकः ।
अकारः प्रातिवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥१३४५—४२॥
तस्य नामान्तराणां व्युत्पत्तिर्यथा,—
“राम नारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ।
कृष्ण केशव कंसारे हरै वैकुण्ठ वामन ॥
इत्येकादश नामानि पठेहा पाठयेद्दयदि ।
जन्मकोटिसहस्राणां पातकादवमुच्यते ॥
रागद्वो विश्ववचनो मन्त्रापाश्रयवाचकः ।
विज्ञानामीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्तितः ॥
रमतै रमया साधं तेन रामं विदुर्बुधाः ।
रमाया रमणस्थानं रामं रामविदो विदुः ॥
रा चेति कृष्णोवचनो मन्त्रापोश्रयवाचकः ।
लक्ष्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनोविणः ॥
नाम्नां सहस्रं दिव्यानां स्मरणे यत् फलं भवेत् ॥
तत्फलं लभते नूनं रामोच्चारणमादृतः ॥
सारूप्यमुक्तिवचनो नारैति च विदुर्बुधाः ।
यो देवोऽप्ययं तस्य स च नारायणः स्मृतः ॥
नारायण कृतपापाप्राप्ययनं गमनं स्मृतम् ।
यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः ॥
सङ्गनारायणेत्युक्ता पुमान् कल्पशतव्रजम् ।
गङ्गादिसर्वं तीर्थेषु स्नातो भवति निश्चितम् ॥
नारयण मोक्षणं पुण्यमयं ज्ञानमोक्षितम् ।
तयोर्ज्ञानं भवेद्दयस्मात् सोऽयं नारायणः प्रभुः ॥
नास्त्वन्तो यस्य वेदेषु पुराणेषु चतुर्षु च ।
शास्त्रेष्वन्येषु योगेषु तेनानन्तं विदुर्बुधाः ॥*॥
मुक्तमन्ययमानस्य निर्व्याणमोक्षवाचकम् ।
तद्वादि च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
सुक्तं भक्तिरप्रेमदचनं वेदसम्मतम् ।

हरिः

यस्तद्वादि भक्तोभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥*॥
सूदनं मधुदैत्यस्य यस्मात् न मधुसूतः ।
इति सन्ता वदन्तीं वेदैर्मिश्रार्थमोक्षितम् ॥
मधु क्रीवश्च माध्वोके कृतकर्मशुभाशुभे ।
भक्तानां कर्मणाश्चैव सूदनं मधुसूदनः ॥
परिणामाशुभं कर्म भक्तानां मधुरं मधु ।
करोति सूदनं यो हि स एव मधुसूदनः ॥*॥
कृष्णकृतवचनो च ब्रह्मनिवाचकः ।
अद्यापि दाहवचनः कृष्णं तेन विदुर्बुधाः ॥
कृष्ण परमानन्दे न च तदास्य कर्मणि ।
तयोर्ज्ञाता च यो देवस्तेन कृष्णः प्रकीर्तितः ॥
कोटिजन्मास्मिन्ने पापे कृष्णिः क्लेशे च वर्तते ।
भक्तानां न च निर्व्याणं तेन कृष्णः प्रकीर्तितः ॥
नाम्नां सहस्रं दिव्यानां विराहस्या तु यत् फलम् ।

एकाहस्या तु कृष्णस्य तत् फलं लभते नरः ॥
कृष्णनाम्नः परं नाम न भूतं न भविष्यति ।
सर्वेभ्यश्च परं नाम कृष्णेति वेदिका विदुः ॥
कृष्ण कृष्णेति हे गोपि यस्तं स्मरति नित्यशः ।
जलं भिस्वा यथा पशं नरकादुद्धरत्ययम् ॥
कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ।
भक्तोभवन्ति मयस्तु महापातककोटयः ॥
अश्वमेधसहस्रेभ्यः फलं कृष्णजपस्य च ।
वरं तेभ्यः पुनर्जन्म नातो भक्तः पुनर्भवः ॥
सर्वेषामपि यज्ञानां लक्षाणि च व्रतानि च ।
तीर्थस्नानानि सर्वाणि तपांस्त्यनशनानि च ॥
वेदपाठसहस्राणि प्रादक्षिण्यं भुवः शतम् ।
कृष्णनामजपस्यास्य कलां नाहन्ति षोऽंशम् ॥
तेषां भोगाद्भवेत् स्वर्गफलश्च सुचिरं नृणाम् ।
स्वर्गादवश्यं पुंसश्च जपकृत्स्नैः प्रदम् ॥*॥
के जले सर्वदेहेऽपि शयनं यस्य चात्मनः ।
वदन्ति वेदिकाः सर्वे तं देवं केशवं परम् ॥
कंसश्च पातके विघ्ने रोगे शोके च दानवे ।
तेषामभिर्भिहृता यः स कंसारिः प्रकीर्तितः ॥
रुद्ररूपेण संहृता विश्वनामपि नित्यशः ।
भक्तानां पालको यो हि हरिस्तेन प्रकीर्तितः ॥
कुण्डं जडश्च विश्वोषं विशिष्टश्च करोति या ।
विकुण्डां प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥
गुणाश्रयेण भगवान् तस्यां जातः स्वसृष्टये ।
परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठश्च विदुर्बुधाः ॥*॥
वामो विपत्तौ नन्दे साक्षाद्देवेषु वर्तते ।
सुराणां विपदां क्लेशा वामनस्तेन कीर्तितः ॥
एवं नाम्नाश्च सर्वेषां व्युत्पत्तिश्च श्रुतौ श्रुता ।
यथागमश्च कथितं सर्वं जानाति माधवः ॥*॥
यशोदावाच ।
वासुदेवश्च गोविन्दो मुरारिर्माधवस्तथा ।
नाम्नां चतुर्णां व्युत्पत्तिं वद चान्यश्च तिष्ठतु ॥
राधिकोवाच ।
वसुः सर्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
स च देवः परं ब्रह्म वासुदेव इति स्मृतः ॥१॥
गाश्च विश्वसमूहश्च विन्दते योऽवलोकया ।
ज्ञानसिन्धुसमूहश्च गोविन्दस्तेन कीर्तितः ॥२॥

हरिः

मुरः क्लेशे च सन्तापे कर्मभोगे च कर्मिणाम् ।
दैत्यभेदेऽप्यरिषोषां मुरारिस्तेन कीर्तितः ॥३॥
मा च ब्रह्मस्वरूपा या मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी ॥
महालक्ष्म्यस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।
राधा वसुधारा गङ्गा तासां स्वामी च माधवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥१॥१॥
१८—५२; ५५—६० ॥ तस्य भूषणारूपं यथा,—

श्रीमैत्रेय उवाच ।

“भूषणास्वरूपेण यथैतद्विखिलं जगत् ।
विभर्ति भगवान् विष्णुस्तन्माख्यातुमर्हसि ॥
श्रीपराशर उवाच ।

नमस्कृत्याप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
कथयामि यथाख्यातं वशिष्ठेन ममाभवत् ॥
आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
विभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥
श्रीवत्ससंस्थानधरमनस्ते च समाश्रितम् ।
प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ॥
भूतादिमिन्द्रियादींश्च द्विधाहङ्कारमीश्वरः ।
विभर्ति शङ्करूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ॥
बलस्वरूपमत्यन्तजवेनान्तरितानिलम् ।
चक्रस्वरूपश्च मनो धत्ते विष्णुः करस्थितम् ॥
पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभूतः ।
सा भूतहेतुसंघातो भूतमाला च वै द्विज ॥
यानीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै ।
शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनाईनः ॥
विभर्ति यज्ञासिरत्नमण्युतोऽत्यन्तनिर्गलम् ।
विद्यामयन्तु तज्ज्ञानमविद्याचर्मसंस्थितम् ॥
इत्थं पुमान् प्रधानश्च बुद्धाहङ्कारमेव च ।
भूतानि च द्वेषोक्तेः मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
विद्याविद्ये च मेचेय सर्वमेतत् समाश्रितम् ॥
अक्षभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्जितः ।
विभर्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः ॥
सविकारं प्रधानं यत् पुमांश्चैवाखिलं जगत् ।
विभर्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेवं परमेश्वरः ॥
या विद्या या तयाविद्या यत् यज्ञासदृश-

यम् ।

तत् सर्वं सर्वभूतेशे मेचेय मधुसूदने ॥
कलाकाष्ठानिमेषादिदिनत्वयनहायने ।
कालस्वरूपो भगवानपरो हरिरव्ययः ॥
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोको मुनिसत्तम ! ।
महर्जनस्तपः सत्यः सप्त लोका इमे विभुः ॥
लोकालम्बुर्तिः सर्वेषां पूर्वेषामपि पूर्वजः ।
आधारः सर्वविद्यानां स्वयमेव हरिः स्थितः ॥
देवमानुषपञ्चादिसर्वरूपैर्बहुभिर्विभुः ।
स्थितः सर्वेश्वरोऽनन्तो भूतभूतिरभूतिमान् ।
ऋवो यज्ञं सामानि तथैवाथर्वणानि च ।
इतिहासोपवेदाश्च वेदान्तेषु तथोक्तयः ॥
वेदाङ्गानि समस्तानि मन्त्रादिगदितानि च ।
शास्त्राण्यशेषाण्याख्यानान्यनुवादाश्च ये

क्षचित् ॥

हरिः

काव्यालापाय ये केचित् जीतकाव्यखिलानि च
सर्वमूर्तिधरस्ते वपुर्विर्भोमहात्मनः ॥

यान्मूर्तानि मूर्तानि यान्मन्त्रान् वा क्वचित् ।
सन्ति ये वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥

इति विष्णुपुराणे १ अंशे २२ अध्यायः ॥ * ॥
हरिः सान्निध्यस्थानानि यथा,—

भरद्वाज उवाच ।

“केषु केषु विभो नित्यं स्थानेषु पुरुषोत्तम ! ।
सान्निध्यं भवतो ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥

वामन उवाच ।

अयंतां कथमिच्छामि येषु येषु गुरो ब्रह्म ।
निवसामि सुपुण्ड्रेषु स्थानेषु बहुरूपावान् ॥

ममावतारेषु च नभःस्थलं

पातालमभ्यानिचयं दिवम् ।

दिशः समस्ता गिरयोऽम्बुदाश्च

व्याप्ता भरद्वाज ममानुरूपैः ॥

ये दिव्या ये च भौमा जलगगनचरा स्यावरा
ये च विश्वे

सेन्द्राः सार्काः सचन्द्रा यमवसुवरुणाः सान्नयः
सर्वपालाः ।

ब्रह्माद्याः स्यावरास्ता द्विजखगसहिता मूर्ति-
मन्तो ह्यमूर्ता-

स्ते सर्वे मत्प्रसूता बहुविधगुणाः पूरणार्थं
पृथिव्याः ॥

एते हि मुख्याः सुरसिद्धदानवैः

पूज्यास्तथा सन्निहिता महीतले ।

यैर्दृष्टमात्रैः सहसैव नाशं

प्रयाति पापं द्विजवर्ध कोर्त्तितैः ॥”

इति वामने ८५ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

श्रीभगवानुवाच ।

आयं मत्स्यं महद्रूपं स्थितं मानसे ऋदे ।

गर्वपापक्षयकरं कोर्त्तनस्पर्शनादिभिः ॥

कौर्ममन्यत् मन्निधानं कौशिक्यां पापनाशनम् ।

हयग्रीवश्च कृष्णाङ्गं गोविन्दं चाश्विने पुरे ॥

त्रिविक्रमश्च कालिन्दां लिङ्गभेदे भवं विभुम् ।

कंदारि माधव शौचं कुजास्ते कृष्णमूर्धजम् ॥

नारायणं वदर्याश्च वाराहे गरुडासनम् ।

जयेशं रुद्रकणं च विपाशायां द्विजप्रियम् ॥

कृतशौचे नृसिंहश्च गोकर्णं विश्वकर्म्मिणम् ।

प्राचीने कामपालश्च पुण्डरीकं महाभूषि ॥

विशाख्ये च ह्यजितं हंसं हंसपदे तथा ।

पयोष्ण्याश्च तमः खण्डं वितस्तायां स्वरुविलम् ॥

मणिमत्पद्मे ते ब्रह्मन् ! ब्रह्माणश्च प्रजापतिम् ।

मधुनद्यां चक्रधरं शूलबाहुं हिमाचले ॥

विद्धि विष्णुं मुनिश्रेष्ठ स्थितमौषधसम्राजि ।

शृगुतुङ्गे सुवर्णाख्यं नैषधे प्रीतवाससम् ॥

गयायां गोपतिं देवं गदापाणनमोद्भूतम् ।

द्वैलोक्यनाथं वरदं गोप्रभावे कुशेश्वरम् ॥

अहंनारोद्भवं पुण्ड्रे महेंद्रे दक्षिणे गिरौ ।

गोपालसुन्दरे नित्यं महेंद्रे सोमपिण्डनम् ॥

हरिः

वैकुण्ठमपि सद्भाद्री परिपाने पराजितम् ।

करोद्देशे देवेशं विश्वरूपं तपोधनम् ॥

मलयाद्री च सौगन्धिं विन्ध्यपादे सदाशिवम् ।

अवन्तिविषये विष्णुं निवेधेधमरेक्षरम् ॥

पाञ्चालिकश्च ब्रह्मर्षे पञ्चालेषु व्यवस्थितम् ।

महोदये हयग्रीवं प्रयागे योगशायिनम् ॥

स्वयम्भुवं मधुवने अयोगम्भिश्च पुष्करे ।

तथैव विप्रपर्वर वाराणस्याश्च केशवम् ॥

अविमुक्तकमलैश्च सोलसात्रैश्च गीयते ।

पञ्चायां पञ्चकिरन् समुदे वडवामुखम् ॥

कुमारवने वाङ्गीयं कार्त्तिकेयश्च बर्हिणम् ।

यज्ञेशं यशुमन्यं च खानुषं कुरुजाङ्गले ॥

वनमालिनमाहुर्मौ किष्किन्ध्यावामिनो जनाः ।

वीरं कुवलयाकटं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥

देवसाहस्रमुदाराङ्गं नर्मदायां त्रियः पतिम् ।

माहिषाख्यां चिनयनं तत्रैव च कृताशनम् ॥

अर्घ्यदेवु चिसौपर्णं क्षाधरं शूकराचले ।

चिन्ताचिकेतं ब्रह्मर्षे प्रभासेषु कपर्दिनम् ॥

तथैवात्रापि विख्यातं तृतीयं शशिगेश्वरम् ।

उदये शशिनं सूर्यं ध्रुवश्च चित्रयं स्थितम् ॥

मन्दरे यज्ञपुरुषं स्कन्दं शरवणे स्थितम् ।

महालये स्मृतं रुद्रं चत्वरेषु कुरुख्यम् ॥

पद्मनाभं मुनिश्रेष्ठ सर्वसौख्यप्रदायकम् ।

सप्तगोदावरे ब्रह्मन् विख्यातं षाट्केश्वरम् ॥

तत्रैव च महावासं प्रयागेऽपि षट्श्वरम् ।

भक्तोवने महायोगं मदेषु पुरुषोत्तमम् ॥

प्रसावतरणे श्रीमत्श्रीनिवाभं द्विजोत्तमम् ।

सूपारके चतुर्बाहुं मगधायां सुधापतिम् ॥

गिरिव्रजे पशुपतिं श्रीकण्ठं यमुनातटे ।

वनस्थितं समाख्यातं दण्डकारण्यवासिना ॥

कालञ्जरे नीलकण्ठं शरयां शशुमुत्तमम् ।

हंसयुक्तं महाकौश्यां सर्वपापप्रणाशनम् ॥

गोकर्णं दक्षिणे सर्वं वासदेवं प्रजामुखे ।

विन्ध्यशृङ्गे महामौरिं कथायां मधुसूदनम् ॥

त्रिकूटशिखरे ब्रह्मं यक्षमाणिनमोद्भूतम् ।

लौहदण्डे हृषीकेशं कौशलायां मनोहरम् ॥

महाबाहुं सुराष्ट्रे च नवराष्ट्रे यशोधरम् ।

भूधरं देविकानद्यां महोदयां कुशप्रियम् ॥

गोमत्यां क्रादितगदं शङ्कोद्वारे च शङ्खिनम् ।

सुनेत्रं सैन्धवारण्ये शूरं शूरपुरे स्थितम् ॥

भद्राक्षश्च हिरण्यव्यां वीरभद्रं त्रिपिष्टपे ।

शङ्कुकर्णश्च भीमायां भीमं शालवने विदुः ॥

विश्वामित्रश्च गदितं कैलासे हृषभध्वजम् ।

महेशं महिषाशूले कामरूपे शशिप्रभम् ॥

वडव्यामपि गोमित्रं पटङ्गे पङ्कजप्रियम् ।

उपेन्द्रं सिंहलद्वीपे गङ्गाख्यं कुन्दमालिनम् ॥

रसातले च विख्यातं सहस्रशिरसं मुने ! ।

कालाग्रिरुद्रं तथैव तथान्यं कीर्त्तिवाससम् ॥

सुतले कूर्ममचलं वितले पङ्कजामनम् ।

महातले गुरौ ख्यातं देवेशं कागलेश्वरम् ॥

तले सहस्रचरणं सहस्रभुजमोद्भूतम् ।

सहस्राक्षं परिख्यातं सुपलाकृष्टदानवम् ॥

हरिः

पाताले योगिनामौघं स्थितश्च हरिश्चन्द्रम् ।

धरातले कोकनदं मेदिन्याश्चक्रपाणिनम् ॥

भुवर्लुके च गरुडं स्वर्लुके विष्णुमन्त्रयम् ।

मर्त्तलोके तथागच्छं कपिलश्च जले स्थितम् ॥

तपोलोके स्थितं ब्रह्मन् ! वास्यं सत्त्वसंयुतम् ।

ब्रह्माक्षं ब्रह्मलोके तु सप्तमे वै प्रतिष्ठितम् ॥

सनातनं तथा शैवे परं ब्रह्म च वैष्णवे ।

अप्रतर्क्यं निरालम्बं निराकाशं तपोमयम् ॥

जम्बूद्वीपे चतुर्बाहुं कुशद्वीपे कुशेश्वरम् ।

द्रुचद्वीपे मुनिश्रेष्ठ ख्यातं गरुडवाहनम् ॥

पद्मनाभं तथा कौशे मात्स्ये हृषभध्वजम् ।

सहस्राक्षः स्थितः शाके धनराट् पुष्करे स्थितः ॥

तथा पृथिव्यां ब्रह्मर्षे ! शालग्रामि स्थितोऽस्मा-

द्वम् ।

सजलस्थलपथ्यन्तं चरेषु स्यावरेषु च ॥

एतानि पुण्यानि ममालयानि

ब्रह्मन् पुराणानि सनातनानि ।

धर्मप्रधानानि महीजमानि

संकीर्त्तनीयान्यवनाशनानि ॥

महोर्त्तनात् क्षरणादर्शनाच्च

संस्पर्शनादेव च देवतायाः ।

धर्मार्थकामान्यपवर्गमेव

लभन्ति देव्या मनजाः समाध्याः ।

एतानि तुभ्यं विनिवेदितानि

ममालयानाह स्वनिष्ठितानि ॥”

इति वामनपुराणे स्वस्थानोक्तिकीम ८६ अः ॥

हरिहरयोरभेदो यथा,—

“या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स

द्विलोचनः ।

एवं सर्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते ॥

एतस्मादन्यथा यस्तु ब्रूते शास्त्रं पृथक् तथा ।

तं नास्ति कं विज्ञानोयात् सर्वधर्मावहिष्कृतम् ॥

इति वाराहे श्रीभाग्यव्रतनामाध्ययः ॥ * ॥

ब्रह्मविष्णुमहेश्वरनामकत्वं सत्त्वादिरूपश्च

यथा,—

महेश्वर उवाच ।

“नारायणः परो देवः सत्स्वरूपो जनार्दनः ।

त्रिधात्मानं स भगवान् समर्ज परमेश्वरः ॥

रजस्तमोभ्यां युक्ताऽभूदजः सत्त्वाधिकं विभुः ।

समर्ज नाभिकमलात् ब्रह्माणं कमलासनम् ॥

रजसा तमसा युक्तं सोऽपि मां त्वत्कृत् प्रभुः ।

यत् सत्त्वं स हरिर्देवा यो हरिस्तत् परं पदम् ॥

ये सत्स्वरजसो सोऽपि ब्रह्मा कमलमभवः ।

यो ब्रह्मा सैव देवस्तु यो देवः स चतुर्भुजः ॥

यद्रजस्तमसोपेतं सोऽयं नास्त्यत्र संगयः ।

सत्त्वं रजस्तमसैव तृतीयं चैतदुच्यते ॥

सत्त्वेन मुच्यते जन्तुः सत्त्वं नारायणात्मकम् ।

न तस्मात् परतो देवो भविता न भविष्यति ॥

यो विष्णुः स स्वयं ब्रह्मा यो ब्रह्मा सोऽह-

मेव च ।

वेदव्येऽपि यज्ञेऽस्मिन् पण्डितेभ्येव निश्चयः ।

यो भेदं कुरुतेऽस्माकं त्रयाणां द्विजसत्तम ।

हरिः

स पापकारी दुष्टात्मा दुर्गतिं समवाप्नुयात् ॥

इति तत्रैव रुद्रगौतानामाध्यायः ॥३॥

तद्गुणा यथा,—

“ब्रह्मादयः सुराः सर्वे ये चाग्रे देवदानवाः ।

मनुष्याः पक्षिपुच्छाद्याः सर्वे तद्ब्रह्मसंभवाः ॥

तत्र योऽसौ परो देवो व्यापदो मुनिमत्तम ।

निर्लक्षो ह्यवलः सृष्टः कारणैः परिवर्जितः ॥

अनौपम्यस्वनिर्देशो ह्यक्षरादक्षरं परम् ।

निष्पृष्यो निराश्रयो विषयातीतगोचरः ॥

सर्वज्ञः सर्वकर्ता च प्रत्यक्षं सर्वदाक्षरम् ।

अनामा नामकोटीनां गीयते तदनेकधा ॥

अगम्यमथवा गम्यमदृश्यं दृश्यमेव च ।

अखरं खरमयुक्तमघोषं चोषरूपकम् ॥

सकलं निष्कलं चैव निर्मलं मलमयुतम् ।

हरिमेतद्गुणैर्युक्तं मया ते परिकीर्तितम् ॥”

मरीचिरुवाच ।

अक्षयं चाक्षयं चैव यद्वक्त्रे ते प्रकीर्तितम् ।

कथं तस्य विनाशोऽस्ति सर्वज्ञः केन हेतुना ॥

अगम्यं कीर्तितं वक्त्रे गम्यं चैव कथं भवेत् ।

अवर्णं समाख्यातं वर्णयुक्तं हि कारणम् ॥

अखरं खरमयुक्तं कथं तद्वस्यते हरिः ।

अप्रमाणं त्वया प्रोक्तं प्रमाणञ्च कथं भवेत् ॥

अनादेस्तु कथं चादिर्लभ्यते किं विभावसो ।

कथयस्वविशेषेण येन सम्पद्यते सुखम् ॥”

वज्रिरुवाच ।

स्यावरं जङ्गमश्चैव अण्डजं स्वेदजं तथा ।

विनश्यन्तो ह भूतानि विनाशी तेन कथ्यते ॥

अगम्यमप्रवृत्तानां कामाद्यामक्तचेतसाम् ।

स्वकर्मविनिवृत्तानां गम्यं तच्छुभकर्मणा ॥

ज्ञानवत्तुविहीनानामदृश्यं सर्वं जन्तुषु ।

ज्ञानचक्षुःसमायुक्ताः स्थितं पश्यन्ति नित्यशः ॥

अन्धकारं यथा दीपो दग्धयेत् गृहमधिनाम् ।

विद्याचक्षुस्तथा विप्रो दग्धयेत् परमं पदम् ॥

ये नरा वेद सिद्धान्तैर्बोधिता गुरुणा च ये ।

अनेकरूपसंयुक्तं पश्यन्ति परमेश्वरम् ॥

ये स्वकर्मतपोहीनविषयामक्तचेतसः ।

वर्णरूपं न जानन्ति वेदसिद्धान्तवर्जिताः ।

भ्रान्तिं पश्यन्ति सर्वत्र सविज्ञप्त्याय मानवाः ॥

जीवास्थं वर्णनिर्मुक्तं शून्यमञ्जन्तु कथ्यते ॥

यदा वर्णममायुक्तस्तदा वर्णस्तु जायते ॥

खरं तु गृह्यते यावत्तावदावस्तु कीर्तयते ।

बिन्दुहीनस्तु निर्घोषो निराकारः स एव तु ॥

यदा सृजति भूतानि प्रकृतिस्थो हरिः स्वयम् ।

तावत् कर्ता स वै ज्ञेयः कर्ता प्रकृतिवर्जितः ॥

नामारब्धेण निर्व्याति अङ्गलानि दशदशम् ॥

निर्मलः स विभुर्ज्ञेयः समलो देहवर्जितः ॥

अप्रमाणं भवेत्तावत् यावत् शास्त्रं न विन्दति ।

शास्त्रज्ञानमघोते यः प्रमाणं तस्य लभ्यते ॥

तेन सर्वमिदं विश्वं व्यापितं सचराचरम् ।

सृष्टः सर्वगतस्तुमो लक्षणोपायवर्जितः ॥”

इत्याद्ये वज्रपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥३॥

पूजितविष्णुदर्शनादिकं वज्रपुराणे शुद्धित-

हरिः

नामाध्याये क्रियायोगनामाध्याये च द्रष्टव्यम् ।

तस्य यमाष्टकस्तोत्रं वृत्तिहपुराणे ८ अध्याये

तत्पूजायां द्रव्यविशेषदानफलञ्च तत्रैव ३२

अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ शिवस्य हरिराराधन-

प्रमाणं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“अहं गतोऽद्रिं केलासमिन्द्राद्यैर्देवतैः सह ।

तत्र दृष्टो महारुद्रो ध्यायमानः परं पदम् ॥

पृष्टो नमस्कृतो देवः किं त्वं ध्यायसि शङ्कर ।

त्वत्तो नाभ्यं परं देवं जानामि ब्रूहि मां ततः ।

सारात् सारतरं तत्त्वं श्रोतुकामः सुरैः सह ॥

रुद्र उवाच ।

अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमोक्षरम् ।

सर्वगं सर्वदं सर्वं सर्वप्राणिहृदि स्थितम् ॥

भस्मोद्भूतदेहस्तु जटामण्डलमण्डितः ।

विष्णोराराधनार्थं मे व्रतचर्यां पितामह ॥

तमेव गत्वा पृच्छामः सारं यच्चिन्तयाम्यहम् ।

विष्णुं जिष्णुं पद्मनाभं हरिं देहविवर्जितम् ॥

शुचिं शुचिपदं हंसं तत्परं परमेश्वरम् ।

युक्ता सर्वात्मनात्मानं तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥

यस्मिन् विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति

च ।

गुणभूतानि भूतेशु सूत्रे मणिगणा इव ॥

सहस्राक्षं सहस्राङ्घ्रिं सहस्रोक्तकराननम् ।

अनीयसामग्रीयं स्यविरञ्च स्थवीयमाम् ॥

गरीयसां गरिष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च श्रेयसामपि ।

यं वाक्छेत्तुवाक्केषु निषत्सूपनिषत्सु च ॥

गृणन्ति सत्यकृष्णां सत्यं सत्येषु सामसु ।

पुराणे पुरुषः प्रोक्तो ब्रह्म प्रोक्तो हिजादिषु ॥

तये सङ्घर्षः प्रोक्तस्तम्पास्यम्पास्यहे ।

यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा ॥

ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत् सदसतः परम् ।

अर्चयन्ति च यं देवा यच्चराक्षसकिन्नराः ॥

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ

जितिः ।

चन्द्रादित्यौ च नयने तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥

यस्य त्रिलोकी जठरे यस्य काष्ठाः सुबाहवः ।

यस्योष्कामस्य पवनस्तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥

यस्य कुशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गमन्त्रिषु ।

कुक्षौ समद्राक्षत्वारस्तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥

परः कालात् परो यज्ञात् पुरः सदमदश्च यः ।

अनादिरादिर्विश्वस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥

मनमथन्द्रमा यस्य चक्षुषश्च दिवाकरः ।

मृन्नादग्निश्च संजज्ञे तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥

पद्मार्धं यस्य क्षितिर्ज्वाला श्रोत्राभ्याश्च तथा

दिशः ।

सूर्यभागादिवं यस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥

सर्गश्च प्रतिर्गर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं यस्मात् तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥

यं तं ध्यायाम्यहं यस्माद्व्रजामः सार-

भीक्षितुम् ॥”

इति गारुडे । २ । ८—२७ ॥

हरिः

तत्प्रतिर्यथा,—

सूत उवाच ।

“विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वमवाप्यते ।

यथा भक्त्या हरिस्तुष्येतथा नाग्रेन केनचित् ॥

महतः श्रेयसो मूलं प्रसवः पुण्यसन्ततिः ।

जीवितस्य फलं स्वादु ददाति स्मरणं हरिः ।

भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।

तस्मात् सेवा बधैः प्रोक्ता भक्तिसाधनभूयसी ॥

ते भक्ता लोकनाथस्य नामकर्मादिकीर्तने ।

सुखान्तर्याणं संश्रयीतु ये च हृष्टतनून् ॥

जगद्वातुर्महेशस्य दिव्यान्नाचरणाव्ययाः ।

इह नित्यक्रियाः कुर्युः क्षिप्वा ये वैष्णवास्तु ते ॥

प्रणामपूर्वकं ज्ञात्वा यो वदेत् वैष्णवो हि सः ।

तद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायाश्चानुमोदनम् ॥

तत्कथाश्रवणे प्रीतिः स्मरनेवाङ्गविक्रिया ।

येन सर्वात्मना विष्णौ भक्त्या भावो निवेशितः ॥

विप्रेष्वोत्तरदृष्टिश्च महाभागवतो हि सः ।

विष्णोश्च कारणं नित्यं तदन्नं दम्भवर्जितम् ॥

स्वयमभ्यर्चनञ्चैव यो विष्णुं वोपजीवति ।

भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् स्नेहेऽपि वर्तते ॥

स विप्रेन्द्रो मुनिः श्रोतुं स जातः स च

पण्डितः ।

तस्मै देयं ततो याज्ञं स च पूज्यो यथा हरिः ॥

स्मृतः संभाषितो वापि पूजितो वा हिजोत्तमः ।

पुनाति भगवद्भक्त्यण्डालोऽपि यदृच्छया ॥

प्रणताय प्रपन्नाय तवास्मोति च यो वदेत् ।

अभयं सर्वं भूतैर्भ्यो दद्यादेतद्भक्तं हरिः ॥

मन्त्रयाजिसहस्रेभ्यः सर्वं वेदान्तपारगाः ।

सर्वं वेदान्तवित्कोट्या विष्णुभक्तो विशिष्यते ॥

ऐकान्तिकाश्च पुरुषाः गच्छन्ति परमं पदम् ।

ऐकान्तिकानां समो विष्णुर्ध्यादेष्टां परायणः ।

तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ।

प्रियाणामपि सर्वेषां देवदेवस्य स प्रियः ।

आपन्नस्वपि मदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणी ॥

या प्रीतिरविवेकानां विषयिष्वनपायिनो ।

विष्णुं संस्मरतः सा मे हृदयान्नोपसर्पतु ॥

अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्वशास्त्रार्थवैद्यपि ।

यो न सर्वेश्वरं भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् ॥

नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न कृतं चापसम्भवत् ।

यो भक्तिं वहते विष्णौ तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥

यज्ञानां क्रतुमुख्यानां सर्वेषां पारगा अपि ।

न तां यान्ति गतिं भक्त्या यां यान्ति मुनिसत्तम ॥

यः कथितं वैष्णवो लोके इत्याद्यारोऽप्यना-

थमो ।

पुनाति सकलान् लोकान् सहस्रांशुर्विदितः ॥

ये नृगमा दुरात्मानः पापाचारतास्तथा ।

तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ॥

दृष्ट्वा जनार्दनं भक्त्ययदेवाव्यभिचारिणो ।

तदा कियत् स्वर्गसुखं सैव निर्व्याणहेतुकी ॥

आम्यतां तत्र संसारं नराणां कर्मदुग्मं ।

इत्यावलम्बनो ह्येको भक्तिपुष्टो जनार्दनः ॥

न शृणोति गुणान् दिव्यान् देवदेवस्य वक्त्रिणः

हरिः

स नरो बधरो ज्ञेयः सर्वधर्मावहितः ॥
नास्ति संकोर्त्तिते विष्णोयस्य पुंसो न जायते ।
शरीरं पुलकोद्भासि तद्वेत् कुणपोपसम् ॥
यस्मिन् स्मृते हि ज्ञेयः ! सुतिरप्यचराव्वेत् ।
विष्णो निविष्टमनसां किं पुनर्वृजिनक्षयः ॥

स्वपुण्यमभिवोच्य पाशहस्तं
वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्

प्रभुरहमन्यवृणां न वैष्णवानाम् ॥

अपि चेत् सुदुराचारी भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्वासितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शस्त्रच्छान्तिं नियच्छति ।
विप्रेन्द्र ! प्रतिजानोहि विष्णुभक्तो न नश्यति ।
धर्मार्थकामैः क्लृप्तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
देवो ह्येषा गुणमयी हरिर्माया दुरत्यया ।
तमेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
क्रियदाराधने पुंसां शिष्यते हरिमेधसः ।
भक्त्यैवाराध्यते विष्णुर्नान्यं तत्रोपकारकम् ॥
न दानैर्विविधैर्दत्तेन पुण्यैर्नानुलेपनैः ।
तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनार्दनः ॥
संसारविषहृत्तस्य हे फले ह्यमृतोपमे ।
कदाचित् केशवे भक्तिस्तद्भक्तैर्वा समागमः ॥

पद्मेषु पुष्पेषु फलेषु सत्सु
तोयेषु लब्धेषु सदैव सत्सु ।
भक्त्यै कलभ्ये पुरुषे पुराणे
मुक्तये कथं नु क्रियते प्रयत्नः ॥

आस्तोऽयन्ति पितरः प्रवृत्त्यन्ति पितामहाः ।
वैष्णवाऽस्मत्तन्मूले जातः स नः सन्तारयिष्यति ॥
अन्नानिनः सुखरं समधिचिपन्ति
ये पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः ।
मुक्तिं गताः स्मरणमात्रविधूतपापः
कः संशयः परमभक्तिमतां जनानाम् ॥
शरणं तं प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः ।
तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्देष्टव्यं पदम् ॥

भवोद्भवलोभशयताहतस्तथा
परिभ्रमन्निन्द्रियबन्धकैः पथैः ।
नियम्यतां माधव ! मे मनोजय-
स्वदङ्घ्रिगङ्गी दृढभक्तिबन्धने ॥

विष्णुरेव पर ब्रह्म ह्यमेद इह पश्यते ।
वेदसिद्धान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ॥

वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
क्षितिपुसुमतिरस्यमात्मनोऽन्तः
कथयति चारुतयैवमालपते ॥

इति गारुडे भगवद्भक्तिः २११ अध्यायः ॥३॥
तस्य नमस्कारादिकं तत्रैव २१२ । २१३ । २१४
अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ ॥ तस्य द्वादशमासकृत्यं
यथा—

“मासकृत्यं प्रवक्ष्यामि विष्णोः प्रीतिकरं परम् ।
षोष्ठे तु ज्ञापनं कुर्यात् श्रीविष्णोः ज्ञानवासरे ॥
देनन्दिनानु हरितं पञ्चमासाहवर्षकम् ॥

हरिः

ब्रह्महत्यामहस्त्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
स्वर्गस्तेयसुराभानगुह्यतस्यायुतानि च ।
काटिकोटिमहस्त्राणि क्षुपपापानि यानि च ॥
सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।
अभिपिबेत् तन्मूर्ध्नि तदेतत् कलसोदकम् ॥
पुरुषमूक्तन मन्त्रेण पावमानौ ऋचा यथा ।
नारिकेलोदकं तत्र तथा तालफलाम्बुना ॥
रत्नादकेन गर्भेन तथा पण्डितेन च ।
पञ्चोपनारायणाय यथाविभवविस्तरेः ॥
घं घण्टायै नमः कृति पण्डिताय निवेदयेत् ॥
पादे तस्य महाध्यानं ध्यात्वा पादपञ्चके ।
पादौ मां पापिनं धारं संनाराज्यवर्पातितम् ॥
य एवं कुरुते विद्वान् ज्ञानमयः आदित्यः शुचिः ।
सर्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलाके स गच्छति ॥ १ ॥
आपादगुह्ये कादश्यां कुर्यात् स्नापनहोमवम् ।
आपादे च रथं कुर्यात् आर्वाण्यवध्या-
विधिम् ॥ २ ॥ ३ ॥

भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ॥ ४ ॥
प्रसुप्तश्च पारिवर्त्तमाश्विने मासि कारयेत् ॥
उत्थानश्च हरिः कुर्यादन्यथा विष्णुदोहकृत् ।
शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ॥ ५ ॥
कार्तिके मासि यत् कृत्यं शृणु देवि वरानने ॥
सप्तवर्त्याः प्रमाणेन दीपः स्यात्तुरङ्गुलः ॥
पञ्चान्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमालावलिः शुभा ॥ ६ ॥
मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चाशच्च सितवस्त्रकैः ।
पूजयेज्जगदीशश्च तूलवस्त्रं विशेषतः ॥ ७ ॥
पौषे पुण्याभिषेकश्च वर्जयेच्चन्दनं यथा ॥ ८ ॥
संक्रान्त्यां माघमासे च साधिवामिततण्डुलान् ।
निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्व जगद्गुरो ! ।
त्वन्मायालीनतां प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ! ॥
कपूराकृतिद्रव्याणि घृताक्तानि निवेदयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरस्त्रितान् ॥
अथ हि भगवद्भक्त्या हिजांश्च भगवद्भिया ।
ए तस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भक्तितः ।
विप्रभोजनमात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेत् ध्रुवम् ॥
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ।
पूजयेद्भगवद्भक्त्या चतुर्पञ्चवसन्तैः ॥ ९ ॥
फल्गुचूर्णैश्च विविधैर्व्यासितैः घटवासितैः ।
काननं रमणीयञ्च प्रदीपदीपदीपितम् ॥
द्राक्षेत्तुराजस्वीरनागरकपूगकम् ।
नारिकेलश्च धात्रो च वंशतालहरोतकी ॥
अन्यैश्च वृक्षपण्डैश्च सर्वैस्तु कुसुमाचितम् ।
पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥
वितानैः कुसुमोद्यानैर्वीरपूर्णघटैस्तथा ।
चूतशाखोपशाखाभिः शोभितं कृत्वा मरैः ॥
विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥
अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसन्धितौ ।
पूजयेद्दिविध्वजश्च फल्गुचूर्णैश्चतुर्विधैः ॥
सितरत्नैर्गौरपौतैः कपूरादिविमिश्रितैः ।
हरिद्राक्षारयोगाच्च रत्नरम्यैर्नौहरेः ॥

हरिः

अन्यैर्वा रत्नरम्यैश्च प्रोक्षयेत् परमेश्वरम् ॥
एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यान्तं समापयेत् ॥
पञ्चाङ्गानि तद्वाणि सुदीलोत्सवो विधीयते ।
दक्षिणाभिमुखं कृत्वा दोलयानं सकञ्चराः ॥
दृष्ट्वावराधनचयैर्भूक्तान् नाच संग्रयः ॥ १० ॥
निमित्तं जलमात्रे तु मासे माधवसंज्ञिते ।
भौवर्णपात्रे भास्त्रे वा रोष्य वा मृचयेदपि वा ॥
तायस्यं याऽस्येष्टं शालयामस्तमुद्भवम् ।
प्रत्यहं मां महाभाग तस्य पुण्यं न गण्यते ॥
दमनारापणं कृत्वा श्रीविष्णो च समर्पयेत् ।
वैशाख्यां आर्वाण्यभाद्रे कर्त्तव्यं तदप्येवम् ॥ ११ ॥
वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
अथवा मण्डपे कुर्यात् मण्डले वा हृद्भुजे ॥
सगन्धचन्दननाङ्गं सुपुष्टाङ्गं दिने दिने ।
यथा प्रयत्नतः कार्यः कृशाङ्गो नैव पूजितः ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीकुण्डं कुङ्कुमरोचना ।
जटामांसो ववा चैव विष्णोर्गन्धार्द्रकं तथा ।
एतैर्गन्धयुतैश्चापि अङ्गानि च विलेपयेत् ॥
घृष्टञ्च तुलसीकाष्ठं कपूरागुरुयोगतः ।
अथवा केशरैर्यौग्यं हृदि चन्दनमण्डितं ॥
अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवाः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
सुगन्धिमिश्रितं स्तोत्रं स्नापयित्वा जगद्-
गुरुम् ॥

अथवा पुष्पमध्यं च स्नापयेज्जगदीश्वरम् ॥
हन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।
विष्णुभक्तेन योग्यं भोजयेत्तद्विशेषतः ॥
नारिकेलं फलं नीरं कोपञ्चोदृत्य दापयेत् ।
कण्टाफलञ्च पनसं कोपमृदुल्य दोयते ॥
यथा पचेत्तथा दद्याद्यथाशक्तिनियोगतः ।
दध्ना विमिश्रितञ्चाङ्गं घृतनामृत्य दापयेत् ॥
पाचितं पिष्टकं धातुरष्टादश घृतेन च ।
तिलैश्च तिलसंमिश्रैः फलं शुद्धञ्च दापयेत् ॥
यद्यदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।
दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रतादोकाददोत कथञ्चन ॥
त्यक्तव्यं विष्णुमुद्दिश्य तद्भक्त्यो विशेषतः ।
इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।
गोमयश्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पाष्यति ॥ १२ ॥
श्रीकृष्णरूपगुणवर्णनशास्त्रवर्गं
बोधाधिकार इह च देलमन्यपारैः ।
तत्प्रेमभावबलभक्तिविलासनाम-
हासेषु चेदयदि रतिः किमु कामिनोभिः ॥
तच्छेतसा विभजतां ब्रजबालकेन्द्र
हन्दावनं क्षितितलं यमुनाजलञ्च ।
तत्तत्कानाथपदपङ्कजधूलिभिश्च-
क्षितं वपुः किल हयागुरुचन्दनाद्यैः ॥”

इति पादो पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥
हरिः, त्रि, (हरति नैवदुःखमिति । ह + इन् ।)
पिङ्गलवर्णः । हरिहर्णः । इति मेदिनी ॥ (यथ
रघुः । १ । ४३ ।

“शतेस्तमस्तमनिमेषहन्तिभि-
र्हरिं विदित्वा हरिभयं वाजिभिः ॥

हरिच

अवोचदेनं गगनमृगा रचः

स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥”)

पीतवर्णः । इत्यनेकार्थकोपः ॥

हरिकः, पुं, (हरिरेव । हरि + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पीतहरितवर्णाश्वः । तत्पर्यायः ।

हलकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ चौरः । अज-
क्रोडकः । इति केचित् ॥

हरिकेलीयः, पुं, (हरिकेलिमहंतीति । हरि + केलि + कः ।) वज्रदेशः । इति हेमचन्द्रः । तद्देशस्थे, त्रि ॥

हरिकेशः, पुं, (हरिः पिङ्गलः केशो यस्य ।) शिवः । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४४ ।

“दार्घ्यं हरिकेशस्य सुतीर्थः कृष्ण एव च ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ५० ।

“महोरग वराहाय हरिकेश विभो ! जय ॥”)

शिवभक्तयत्नविशेषः । स तु शिवप्रसादात् दण्ड-

पाणित्वं क्षेपपालत्वादिकञ्च प्राप्तवान् । यथा,

“एवमुक्त्वा ततो देवः सह दृष्ट्वा जगत्पतिः ।

जगाम यत्नो यत्रास्ते कृगो धमनिमन्ततः ।

तं दृष्ट्वा प्रणतं भक्त्या हरिकेशं तपध्वजः ।

दिव्यं चलुरदात्तस्मै यैनापश्यत् स शङ्करम् ॥

सूत उवाच ।

अथ यत्नस्तदा तत्र शनैश्चक्षुः चक्षुषो ।

अपश्यत् स शिवं देवं त्वं श्वेतमुपाश्रितम् ॥

देव उवाच ।

जलामरणनिर्मृक्तः सर्वशोकविर्जितः ।

भविष्यमिदं ग्राह्यं वरदः सर्वपूजितः ॥

अजयद्यापि लोकानां योगेश्वर्यसम्पन्नितः ।

अजदद्यापि लोकेशः क्षेत्रपालो भविष्यमि ॥

महाबली राजासत्त्वो ब्रह्मण्यो भगवन् प्रियः ।

जलथ दण्डपाणिश्च महायोगी तथैव च ॥

उद्भवसः सम्भवयेव गणो ते परिचारकौ ।

नवाक्षया कारयेते लोकान् दध्मसमम्भूमी ॥”

इति मातृस्ये । १० । ८८—९० ; ९६—९८ ॥

हरिकान्ता स्त्री, (हरिणा कान्ता ।) विष्णु-

कान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिगृहं, स्त्री, (हरिगृहम् ।) हरिराशयः ।

पुराविशेषः । तत्पर्यायः । एकचक्रम् २ शुभ-

पुरी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिचन्दनं, पुं, स्त्री, (हरिरित्यस्य प्रियं चन्दनम्)

देवतविशेषः यथा,—

“पञ्चैते देवतानि मन्दारः पारिजातकः ।

मस्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥”

इति स्वर्गवर्गं अमरः । १ । १ । ५३ ॥

देवभूमाविव सम्भवात् देवतकः । चन्दयति

आज्ञादयति चन्दनं चादि आज्ञादे दीप्ति

नन्त्यादित्वादनः । हरिरित्यस्य चन्दनं हरि-

चन्दनम् । इति तद्दोकायां भरतः ॥ ॥ चन्दन-

विशेषः । तत्पर्यायः । तैलपर्णिकम् २ गोशो-

पस्य ३ । इति मनुष्यवर्गं अमरः । २ । ६ । १३१ ॥

भोगि हरिचन्दनं । चन्दनविशेषाणां पृथक्

हरिणः

पृथक् नामानोत्पत्त्ये । तथा च तिलस्येव पर्ण

मस्य तिलपर्णी वृक्षभेदः ततो जातं तैलपर्णिकम् ।

धवलं सुशीतलं चन्दनं तैलपर्णिकम् ।

गोः शोषं गोशीर्षं तदाकारं मलयैकदेशं जातं

गोशीर्षम् । कालताम्रव्यामिश्रवर्णमृत्पलगांश्च

अतिसुरभिं शीतलतया मदेव सर्पिर्वाष्टतं गो-

शीर्षम् । कपिलवर्णत्वात् हरि च तच्चन्दन-

चेति हरिचन्दनम् । हरिरित्यस्य चन्दनं वा ।

हरिर्मण्डुकस्तदाकारं पर्वतभागे जातत्वाहा

हरिचन्दनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायान्तरं

सुराङ्गम् २ हरिगन्धम् ३ इन्द्रचन्दनम् ४ दिव्यम्

५ दिव्यजम् ६ महागन्धम् ७ नन्दनजम् ८

लोहितजम् ९ । हरिचन्दनं कोकणे प्रसि-

द्धम् । अस्य गुणाः ।

“हरिचन्दनन्तु दिव्यं हिमं तदिह दुर्वहं मतुजैः ।

पित्ताटोपविलोपि वमयुग्ममशोषमान्धभेदा-

हृत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

(पीतचन्दनम् । कलम्ब इति लोके ।

“कालीयकन्तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् ।

हरिप्रियं कालमारं तथा कालानुमार्थिकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तखण्डे प्रथमे भागे ।)

पारिभाषिकहरिचन्दनं यथा,—

“दृष्टश्च तुलसीकोकं कर्पूरागुहयोगतः ।

अथवा केशरैर्यज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥”

इति पाण्डे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

हरिचन्दनं, स्त्री, (हरिचन्दनं तद्वद्वर्णाऽस्यम्येति ।

अच् ।) ज्योत्स्ना । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥

पद्मकेशरम् । इति हलायुधः ॥ कान्ताङ्गम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणः, पुं, (हरति मनः क्रियते गोतादिना वा ।

हृ + “शास्त्राह्वविभ्य इन्च् ।” उणा० २ ।

४६ । इति इन्च् ।) खनामाख्यातपशुः । तत्प-

र्यायः । मृगः २ कुरङ्गः ३ वातायुः ४ अजिन-

योनिः ५ । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ सारङ्गः ६

चलनः ७ पृषत् ८ भीरुहृदयः ९ मयुः १० ।

इति जटाधरः ॥ चारुलोचनः ११ जिनयोनिः

१२ कुरङ्गमः १३ ऋष्यः १४ ऋष्यः १५ रिष्यः

१६ रिष्यः १७ एणः १८ एणकः १९ । इति

शब्दरत्नावली ॥ कृष्णतारः २० सुलोचनः २१

पृषतः २२ । अस्य मांसगुणाः ।

“एणस्य मांसं लघु शीतवृष्यं

त्रिदोषहृत् षड्रसदश्च रुच्यम् ।

कुरङ्गमांसं मधुरश्च यद्वत्

कफापहं पित्तहरं मरुप्रदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

अपि च ।

“हरिणः शीतलो बह्विष्णुचो दीपनो लघुः ।

रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहा ॥

एणः कपायो मधुरः पित्तासृक्कफनाशनः ।

संघ्राहो रोचनो हृद्यो बलज्ज्वरनाशनः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

हरिणी

अन्यत्र ।

“कुरङ्गो हंशो बभ्रुः शीतलः पित्तहृद्गुरुः ।

मधुरो वातहृद् घ्राहो किस्किफकरो मतः

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

हरिणस्य पञ्चभेदो यथा,—

“हरिणद्यापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ।

ऋष्यः खड्गो रुक्मैव पृषतश्च मृगस्तथा ।

एते बलिप्रदानेषु चर्म्मदाने च कीर्त्तिताः ॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥ ॥

शृङ्गवर्णः । विष्णुः । शिवः । (यथा, महा-

भारते । १३ । १७ । ११८ ।

“आषाढस्य सुषाढस्य भ्रुवोऽथ हरिणी हरः ॥”)

सूर्यः । हंसः । इति केचित् ॥ (पुरावत-

वंशोद्धृतनागविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।

५७ । ११ ।

“पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः

कृशः ।

विहङ्गः शरभो भेदः प्रमोदः संहतापनः ।

परावतकुलादंते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥”)

पाण्डुवर्णः । तद्वृक्षे, त्रि ॥ इत्यमरः । १ । ५ । १३ ॥

(यथा, महाभारते । १ । १ । १३५ ।

“स भोगान् विविधान् भुञ्जन् रत्नानि विवि-

धानि च ।

कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ॥”)

हरिणनर्तकः, पुं, (हरिण इव नृत्यतीति । नृत् +

ण्वल् ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणहृदयः, त्रि, (हरिणस्यैव भीतं हृदयं

यस्य ।) भीतः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणाक्षी, स्त्री, हृदयविलासिनो नामगन्धद्वयम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हरिणस्य अक्षिणीव

अक्षिणी यस्याः । समासे यः । डीप् । मृग-

लोचना रक्षणी ॥)

हरिणाङ्गः, पुं, (हरिणः अङ्गस्थिङ्गं यस्य ।)

चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणी, स्त्री, (हरिण + डीप् ।) मृगी । (यथा,

रघुः । २ । ११ ।

“धनुर्भूतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-

माख्यातमन्तःकरणे विशङ्कः ।

विलोकयन्त्यो वपरापुरक्षा-

प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥”)

स्वर्णप्रतिमा । इत्यमरः । ३ । ४ । ५० ॥ (हरित +

डीप् । तस्य नः ।) हरिता । नारीभेदः । वृत्त-

भेदः । इति मेदिनी ॥ (तत्क्षेत्रं यथा,—

“नमसरला गः पङ्क्तिर्देह्यं हरिणी मता ॥”

विस्तारस्तु छन्दःशब्दं दृष्टव्यः ॥) मस्त्रिष्टा ।

स्वर्णयूयो । इति राजनिर्घण्टः ॥ तक्षणी ।

वरस्तो । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुराङ्गनाभेदः ।

यथा, रघुः । ८ । ७८ ।

“वरतः किल दुश्चरं तप-

स्तुण्वन्दः परिशङ्कितः पुरा ।

प्रजिघाय समाधिमेदिनी

हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥”)

हरिता

हरित्, पुं. (हरति नयनमनामोति । ह + "हृच्छ-
रुद्धिषुभिश्च इतिः ।" उणा० १।८८। इति
इतिः ।) नीलपीतमन्त्रितवर्णः । सवुज्जरङ्ग इति
भाषा । तत्पर्यायः । पालाशः २ हरितः ३ ।
इत्यमरः । १।५।१४ ॥ श्यामः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अश्वविशेषः । इति मेदिनी ।
सूर्याश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा, कुमारः ।
२।४३ ।
“उत्पात्य मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां सुरैः ।
आक्रोडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु ॥”
सुहः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिंहः । सूर्यः ।
विष्णुः । इति केचित् ॥ हरिद्वर्णविशेषे, त्रि ॥
हरित्, स्त्री, (ह + इतः ।) दिक् । इत्यमरः । १।३।१॥
(यथा, रघुः । १।३० ।

“ततार विद्याः पवनातिपातिभि-
र्दिशो हरिर्हरितामिवेश्वरः ॥”

हरिद्रा । इति राजनिघण्टः ॥

हरित्, पुं, स्त्री, (ह + इतः ।) छणम् । इति
मेदिनी ॥

हरितं, स्त्री, (ह + इतन् ।) स्त्रीण्यकम् । इति
राजनिघण्टः ॥

हरितः, पुं, (हरति नयनमनामोति । ह + "हृश्या-
भ्यामितन् ।" उणा० १।८३ । इति इतन् ।)
हरिद्वर्णः । इत्यमरः । १।५।१४ ॥ सिंहः ।
इति केचित् ॥ सन्यानकछणम् । इति राज-
निघण्टः ॥ हारील इति लोके । तदर्थं पर्यायो
यथा,—
“हारीतो रक्तपित्तः स्यात्हरितोऽपि स कथ्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
हरिद्वर्णयुक्, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
किराते । ५।७८ ।

“परिसरविषयेषु लोदमुक्ताः

हरितल्लणाद्भमशृङ्गा सृमीभिः ॥”)

हरितकं, स्त्री, (हरितो वर्णोऽस्यस्यति । अच् ।
ततः कन् ।) शाकम् । इत्यमरः । २।८।१४ ॥
(यथा, माघः । ५।५८ ।

“अश्वा वि भूमिपतिभिः क्षणवोतिन्द्रै-
रश्वन् पुरो हरितकं मुदमादधानः ॥”)

हरितपत्रिका, स्त्री, (हरितानि पत्राणि यस्यः ।
ततः स्वार्थं कन् । टापि अत इत्वम् ।) पाचो ।
इति राजनिघण्टः ॥

हरितशाकः, पुं, (हरितः हरिद्वर्णः शाकः ।)
शिशुः । इति राजनिघण्टः ॥ (शिशुशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

हरिता, स्त्री, (हरितो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) दूर्वा । इति मेदिनी ॥ जयन्ती ।
हरिद्रा । कपिलद्राक्षा । पाचो । नीलदूर्वा ।
इति राजनिघण्टः ॥

हरितालं, स्त्री, (हरितं तद्वर्णं आलातीति ।
आ + ला + कः ।) पीतवर्णधातुविशेषः । स तु
हरिर्वर्ण्यम् । यथा,—
“हरितालं हरिर्वर्ण्यं लक्ष्मीवर्ण्यं मनःशिला ।

हरिता

पारदं शिववोर्यं स्यात् गन्धकं पार्वतीरजः ॥”
इति वैद्यकम् ॥

तत्पर्यायः । पिञ्जरम् २ पीतकम् ३ तालम् ४
पालम् ५ हरितालकम् ६ । इत्यमरः । २।८।१०३ ॥
गोदन्तम् ७ पीतलम् ८ नटमण्डनम् ९ हरि-
बीजम् १० सिद्धधातुः ११ । इति जटायुः ॥
वर्णकम् १२ नटभूषणम् १३ । इति रत्नमाला ॥
पीतम् १४ गौरीचम् १५ चित्राङ्गम् १५ पिञ्ज-
रकम् १७ वैदलम् १८ तालकम् १८ कनक-
रसः २० काञ्चनकम् २१ शिङ्गालकम् २२ चित्र-
गन्धम् २३ पिङ्गम् २४ पिङ्गमारम् २५ गौरी-
ललितम् २६ । अथ गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । स्रग्धत्वम् । त्वग्दापभूतभोतिविषयवात-
रुजानाशित्वम् । इति राजनिघण्टः ॥ ७ ॥
अपि च ।

“हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम् ।
तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो ह्योनगुणं परम् ॥
स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् ।
पत्राख्यं तालकं विद्यात् गुणाश्च तदभायनम् ॥
निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पगुणं तथा गुरु ।
स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकम् ॥
हरितालं कटु स्निग्धं कपायोष्णं हरिद्विषम् ।
कण्डुकुष्ठस्य रोगास्रकफपित्तकचत्रणान् ॥
हरति च हरितालं चारुतां देहजातां
सृजति च बहुतापानङ्गमहोचपोऽतः ।
वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्या-
दिदमसितमण्डं मारितं चाप्यस्यकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ तालस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

“अशुद्धं तालमायुर्हृत् कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटोद्गमकाचान् कुरुते तेन शोषयेत् ॥”

अथ तालकस्य शोधनविधिः ।

“तालकं कण्ठः कृत्वा तद्वर्णं काञ्चिके क्षिपेत् ।
दोलायन्तेन यामैकं ततः कुष्माण्डजं द्रवम् ॥
तिलतैले पंचदयामं यामश्च विफलारसे ।
दोलायन्ते चतुर्यामं पक्वं शुष्यति तालकम् ॥”

अथ तालकस्य मारणविधिः ।

“मदलं तालकं शुद्धं पीननवरसेन तु ।
खले विमर्दयेदकं दिनं पश्चाद्दिशोधयेत् ॥
संगोष्ठ्य गोलकं तस्य कुर्व्यान्नव विगोषयेत् ।
ततः पुनर्वाचारैः स्थाल्यामर्षं प्रपूरयेत् ॥

तत्र तद्वोलकं धृत्वा पुनस्तैले प्रपूरयेत् ।

आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ॥

स्थालीं चूर्णा ममारोप्य क्रमादङ्गिं विवर्धयेत् ।

दिनाभ्यन्तरशून्यानि पञ्चवङ्गिं प्रदीयेत् ॥

एवं तन्मूत्रं तालं मात्रा तस्यैकरत्निका ।

अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥

एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः ।

“हरितालं कटु स्निग्धं कपायोष्णं हरिद्विषम् ।
कण्डुकुष्ठस्य रोगास्रकफपित्तकचत्रणान् ॥”

अन्यच्च ।

“तालकं हरति रोगान् कुष्ठस्युत्थरापङ्गम् ।

हरिता

शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्यवृद्धिं तथायुषः ॥”
इति च भावप्रकाशः ॥

हरितालः, पुं, पीतवर्णपत्रविशेषः । हरियाल
इति भाषा । तस्य मांसगुणाः ।

“हरितालोऽस्यविट्कः स्यात् कषायो मधुरो
लघुः ।

रक्तपित्तप्रशमनस्तृपाघ्नो वातकोपनः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

हरितालकं, स्त्री, (हरितालमेव । स्वार्थं कन् ।)
हरितालम् । इत्यमरः । २।८।१०३ ॥

हरितालिका, स्त्री, दूर्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सौरभाद्रशुक्लचतुर्थी हरितालिका । सौरभाद्र-
कृष्णचतुर्थ्यामुदितचन्द्रस्य नष्टचन्द्र इति मन्त्रा ।
इति पञ्चिकायां प्रमिता । तत्र चन्द्रदर्शननिषेधो
यथा । भोजदेवः ।

“शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां सिंहं चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिप्रायं कुरुते न पश्येत्तत्र तन्ततः ॥”

चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य

पश्यत्यां दर्शनं तु न शेषः । अतः ।

“पञ्चाननगते सार्धो पश्येत्तु भयभीरपि ।

चतुर्थ्यामुदितचन्द्रं निमित्तशः कदाचन ॥”

चतुर्थ्यां निमित्तश इति भूमिभिरुदित उक्त

इत्यर्थः । अथवा चतुर्थ्यामिवस्य प्रधानक्रिया-
न्यायाभिव्यक्तिरुदितशब्दे इत्यनेनान्वयो न
तुदित इत्यनेन । तथा च अत्र्यक्तं प्रधानगामि
इति सर्वत्र शक्तस्य शब्दस्य प्रधानेन भद्रं सख्यस्य
इति भद्रनारायणस्यायानं इति । उदितस्त्वर्द्धि-
दितव्यादिति परः स्वरूपाभ्यानपरो वा ।

“ब्राह्मणो तु शुना दष्टा अश्वकोष्ठेण वा गवा ।

उदितं सोमनचतं दष्टा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥”

इति परागरोक्तोदित इतिवत् ॥ * ॥

नन्वेकपदस्य कथमनेकार्थता इति चेन्न यावत्सो-

ऽर्थास्तावान्ति पदानाति । तथा चाक्तम् ।

“यावतामेव धातूनां लिङ्गं रुद्धिगतं भवेत् ।

अथैवाभिधेयन्तु तावद्भिर्गुणवियक्तः ॥”

शिङ्गं समर्थम् । रुद्धिगतं प्रमिदम् । न

त्वप्रमिदम् । अतः सिंहाभिव्यक्तिरुदितो गमना-

दिकम् । अत्रिविधा वाच्यः । तावद्भिर्गुणभि-

गणविग्रहो गुणगणनाभिव्यक्तो यद्वर्णं यत्तार्थं

स तथा । एतेन धातुसमसंख्यायत्वं पदस्य ।

ब्रह्मपुराणे सिंहाकारधिकारे ।

“नारायणोऽभिगमस्तु निमाकरमरोचिषः ।

स्निग्धतुर्गामयापि मनुष्यानां पतञ्जलः सः ॥

अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रस्तु प्रसादाद्वाच्यं मानवः ।

पठेत्तत्रैविकायाश्च प्राङ्मुखो नाप्यङ्गमुखः ॥

अभिगमः परोवादविषयोभूतः सोऽभिगमः ।

धातुविकारावाक्यं । वसुपुराणे ।

“सिंहः प्रसेनमवधत्वा लिङ्गां प्रापता इतः ।

सुकुमारकं मा रोटामरं शेषं स्यमनकः ॥”

अनेन मन्त्राभिमन्त्रितं जलं पयं आचारात्

स्यमन्त्रकोपाभ्यामनञ्च श्रोतव्यम् । इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥

हरिद्रा

हरिताली, स्त्री. (हरिताल + ली.) दूर्वा ।
भाकाशरेखा । इति मेदिनी ॥ खड्गलता ।
इति विश्वः ॥ सौरभाद्रीयनक्षत्रविशेषयुक्त-
चतुर्थी । यथा,—
“भाद्रे मासि सिते पक्षे वसुदेवतमंयुता ।
हरिताली चतुर्थी स्यात् सर्वाणीषीतिदा

सदा ॥

भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्याख्याभियोगतः ।
ददाति क्लिप्तं घोरं दृष्टचन्द्रो न भंशयः ॥
करचित्रानलर्क्षेषु हरी सूर्ये चतुर्थिका ।
हरिताली समाख्याता रुद्राणीषीतिदा सदा ॥”

इति राजमार्तण्डः ॥

हरिताल, [न] स्त्री, (हरितं पशुम् ।) तुल्यम् ।
पेरोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरित्पर्ण, स्त्री, (हरित् पर्णमस्य ।) मूलकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिद्वर्णपत्रयुक्ते, त्रि ॥

हरिदम्बः, पुं, (हरित् पशुः यस्य ।) सूर्यः ।
(यथा, रघुः । ३ । २२ ।

“पुष्ये षष्ठिं हरिदम्बदीधिते-
रनुप्रवेशादिवः बालचन्द्रमाः ॥”)

चर्कहस्तः । इत्यमरः । १ । ३ । २८ ॥

हरिदेवः, पुं, (हरिर्देवोऽधिष्ठात्रीदेवता यस्य ।)
श्रवणानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिर्देवो
यस्य इति बहुव्रीहौ, त्रि । हरिदासी देव-
सेति कर्मधारये हरिमात्रबोधकः ॥

हरिदभः, पुं, (हरिद्वर्णं गर्भो यस्य ।) हरिद्वर्ण-
कुम्भः । हरिदभ इति च पाठः । तत्पर्यायः ।
खरपत्रः २ बृहच्छदः ३ अत्र पृथुच्छदोऽपि
पाठः । शीरो ४ रुजदभः ५ दीर्घपत्रः ६
पवित्रकः ७ । अस्य गुणाः ।

“दर्भो ह्येव गुणे तुल्यो तथापि च सित-
धिकः ।

यदि श्वेतकुशाभावे त्वपरं योजयिष्ये ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“दर्भद्वयं चिदोषं मधुरं त्वरं हिमम् ।
मूलकच्छास्मरीदण्वावस्ति रुक्मप्रदरास्त्रजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तन्मूलगुणाः ।

“कुशमूलं हिमं रुक्मं मधुरं पित्तनाशनम् ।
रक्तस्वरदण्वास्त्रासकामलादोषमोक्षकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिद्वः, पुं, (हरिवर्णः पिङ्गलवर्णः द्वय इव ।)
नागकेशरक्ष्णम् । इति चिकित्साशेषः ॥

हरिद्रा, स्त्री, (हरितं पीतवर्णं रातीति । हरित्
+ रा + कः । टाप् ।) शोषधिविशेषः । हलुद
इति भाषा । तत्पर्यायः । निशाङ्गा २ काञ्चनो
३ पीता ४ वरवर्णिनी ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥
कावेरी ६ उमा ७ वर्णवती ८ गौरी ९ पौञ्जा
१० । इति जटाधरः ॥ पीतवालुका ११ हेम-
नामा १२ भङ्गवासा १३ कर्षिणी १४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ पीतिका १५ रजनी १६

हरिद्रा

निशा १७ मेहघ्नो १८ बहुला १९ वर्णिनी २०
राक्षिनामिका २१ । इति रत्नमाला ॥ हरित्
२२ रञ्जनी २३ स्वर्णवर्णा २४ सुवर्णा २५
शिवा २६ दीर्घरागा २७ हलही २८ वराङ्गी
२९ जनेष्टा ३० वरा ३१ वर्णदात्री ३२ पवित्रा
३३ हरिता ३४ विषघ्नी ३५ पिङ्गा ३६ मङ्गला
३७ मङ्गला ३८ लक्ष्मीः ३९ भद्रा ४० शिफा
४१ शोभा ४२ शोभना ४३ सुभगाङ्गा ४४
श्यामा ४५ जयन्तिका ४६ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातास-
कुष्ठमेहकण्डूवृणनाशित्वम् । देहवर्णविधायि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ ॥ अन्यच्च ।
“हरिद्रा कफपित्तास्रशोथकण्डूव्यापहा ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

“हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाङ्गा वर-
वर्णिनी ।

कमिष्ठा हलदी योषिप्रिया हरिविलासिनी ॥
हरिद्रा कटुका तिक्ता रुचोष्णा कफपित्तनुत् ।
वर्णा त्वग्दोषमेहस्रशोथपाण्डुव्यापहा ॥” ॥
अथ वनहरिद्रा ।

“परण्वहलदीकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः ॥” ॥
अथ कर्पूरहरिद्रा ।

“दार्वी मेदास्त्रगन्धा च सुरभिश्चाह दाह च ।
कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरनायिका ॥
आम्रगन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला

मता ।

पित्तहृन्मधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

हरिद्रागणेशः, पुं, (हरिद्रावर्णो गणेशः ।)
गणेशविशेषः । तन्मन्त्रो यथा,—

अथ हरिद्रागणेशः ।

“पञ्चान्तको धरासंस्थो बिन्दुभूषितमस्तकः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥”
अथ वशिष्ठ ऋषिर्गायत्री ऋन्दो हरिद्रागण-
पतिर्देवता गकारो बीजं लकारः शक्तिर्वीजं-
नैव षडङ्गकम् । ध्यानन्तु ।

“हरिद्राभं चतुर्धाहुं हारिद्रावसनं विभुम् ।
पाशाङ्गशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य गङ्गापानादि-
पीठमन्त्रानां पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा गण-
पतिं पूजयेत् । आवरणपूजाविनियोगादिकं
एकाक्षरगणपतिवत् । अस्य पुरश्चरणं चतु-
र्लक्षजपः । त्रिमधुरयुक्तहरिद्राचूर्णमित्रितै-
स्तुण्डैरयुतशोभः । इत्यादि तन्त्रसारः ॥

हरिद्राङ्गः, पुं, (हरिद्राया इव पङ्क्यस्य ।)
हरितालपत्रो । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हरिद्राभः, पुं, (हरिद्राया आभा इव आभा
यस्य ।) पीतशालः । कर्पूरकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पीतवर्णः । तद्वयुक्ते, त्रि ॥ इत्य-
मरः । १ । ५ । १४ ॥ (यथा, तन्त्रसारे ।
“हरिद्राभं चतुर्धाहुं हारिद्रावसनं विभुम् ॥”)

हरिना

हरिद्रारागः, त्रि, (हरिद्राया राग इव रागो
यस्य । अचिरस्थायित्वादेवास्त्व तद्यात्वम् ।)
अचिरसौहृदः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्यायः ।
अणमात्रानुरागो २ । हरिद्राराग इव रागो-
ऽस्येति हरिद्रारागः । हरिद्रारागस्याचिर-
स्थायित्वात् तथेति यावत् । यथा,—
“अणमात्रानुरागो च हरिद्राराग उच्यते ॥”
इति हस्तायुधः ॥

हरिद्रुः, पुं, (हरिवर्णः द्रुवृक्षः ।) दृक् । इति
हेमचन्द्रः ॥ दाहहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १० ॥
तथा चोक्तम् ।

“दार्वी दाहहरिद्रा च पर्जन्या पर्जनीति च ।
कटङ्कटैरौ पीता च भवेत् सैव च पद्मधा ॥
सैव कालौयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारुः कपोतकम् ।
दार्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णस्य रोगनुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ॥ ॥

हृच्चविशेषः । हलदीवा इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । पीतदारु ५ पीतकाष्ठः ६ पीतकः ७
कदम्बकः ८ सुपुष्पः ९ सुराङ्गः १० पीतकद्रुमः ८ ।
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । मङ्ग-
लत्वम् । पित्तवातमानास्रगदोषनाशित्वम् ।
अङ्गकान्तिकरत्वम् । बन्धत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हरिहारः, स्त्री, (हरैस्तत्प्राप्तेर्हारमिव ।) स्वनाम-
स्थाननगरम् । तत्तु तीर्थविशेषः । यथा,—

“शृणु देवि महाभाये पठेच्छर्फीं शृणोत्यपि ।
गयायाश्चैव यत् पुण्यं काश्यां विखेयरायतः ॥
प्रयागे मुण्डनाश्चैव हरिहारे हरिगृहे ।
तुल्यं पुण्यं भवेद्देवि सत्यं दुर्गे शिवे रमे ॥”
इति रुद्रयामले हरगौरीसंवादे रुद्रचण्डो ॥ ॥
तत्र गङ्गावतरणात् गङ्गाहारमिति स्थातम् ।
तत्र स्नानादिफलं यथा,—

“ततो गच्छेत् धर्मज्ञ नमस्तुल्य महागिरिम् ।
स्वर्गद्वारेण तत्तुल्यं गङ्गाहारं न संशयः ॥
तत्राभिषेकं कुर्वीत कांठितीर्थं समाहितः ।
लभते पुण्डरीकान्तु कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥
तत्रैकरात्रिवासेन गोसहस्रफलं लभेत् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
गङ्गाहारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
सवासवाः सुराः सर्वे गङ्गाहारं मनोरमम् ।
समागत्य प्रकुर्वन्ति स्नानदानादिकं मुने । ॥
देवयोगाभ्युने तत्र ये त्वजान्ति कलेवरम् ॥
मनुष्यपक्षिकोटाद्यास्तो लभन्ते परं पदम् ॥”
इति तत्रैव क्रियायोगसारे १ अध्यायः ॥ ॥
पुस्तकान्तरे गङ्गाहारस्थाने हरिहारमिति
पाठः ॥

हरिनाम, [न] स्त्री, (हरिनाम् ।) श्रीहरे-
राख्यानम् । तन्माहात्म्यं यथा,—

“न कालनियमस्तत्र न देशनियमस्तथा ।

हरिना

नोऽपि शादौ निषेधोऽस्ति हरिर्नामनि लुब्धकः ॥
ज्ञानं देवार्चनं ध्यानं धारणा नियमो यमः ।
प्रत्याहारः समाधिश्च हरिनामसमं न च ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ८८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“हरिर्नाम हरिर्नाम हरिर्नामैव केवलम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ११ विलासे बृह-
न्नारदीयपुराणवचनम् ॥ ॥ वैष्णवानां जप्य-
हरिनामानि यथा,—

“हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥”
अस्य प्रमाणादि यथा,—

त्रिपुरोवाच ।

“वासुदेव महाबाहो ! शृणु च परमं वचः ।
त्वं हि देव सुरेश्वरः किमर्थं तप्यते तपः ॥
कुलाचारं विना पुत्र ! न हि भिक्षुः प्रजायते ।
शक्तिज्ञानस्य ते भिक्षुः कथं भवति रे सुत ! ॥
समांशमश्वत्थं लक्ष्मीं त्वत्ता किं तप्यते तपः ।
तथा अमं तथा पूजां जपञ्च विफलं सुत ! ॥
संयोगं कुरु यत्नेन शक्त्या सह तपोधन ! ।
सुखं विना सुतयेष्ट ! विद्यामिदं ज्ञायते ॥
साधके चोभयमापन्नो देवता चोभयमाप्नुयात् ।
तस्माद्भोगयुतो भूत्वा जपकर्म समारभेत् ॥
भोगं विना सुतयेष्ट ! न हि भोक्तः प्रजायते ।
शृणु पुत्र सुतयेष्ट दोक्षाया आनुपूर्व्यकीम् ॥
दशवर्षं तु संप्राप्ते द्वादशाभ्यन्तरे सुत ! ।
शृणुयाद्वरिनामानि पाङ्गानि पृथक् पृथक् ।
हरिनाम विना पुत्र ! कर्णशुद्धिं जायते ॥

श्रीवासुदेव उवाच ।

शृणु मातर्माहायि त्रिश्रवोजस्वरूपिणि ! ।
हरिनाम महाभायि कृपान्तव मतं वद ॥ ॥
त्रिपुरोवाच ।

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥
द्वात्रिंशदक्षराख्येवं कलानाममृतं सदा ।
शृणु च्छन्दः सुतयेष्ट ! हरिनामस्तु चैव हि ॥
छन्दो हि परमं गुह्यं महत् पदमनव्ययम् ।
सर्वशक्तिमयं तन्त्रं हरिनाम तपोधन ! ॥” ॥
अस्य श्रीहरिनाममन्त्रस्य वासुदेव ऋषिर्गायत्री-
च्छन्दः श्रीत्रिपुरा देवता मम महाविद्या-
सिद्ध्यर्थं विनियोगः ॥ ॥

“एतन्मन्त्रं सुतयेष्ट ! प्रथमं शृणुयाच्चरः ।

श्रुत्वा द्विजमुखात् पुत्र दक्षकणं तपोधन ! ॥
आदौ छन्दस्ततो मन्त्रं श्रुत्वा शुद्धो भवेत्तरः ।
द्वादशाभ्यन्तरे श्रुत्वा कर्णशुद्धिमवाप्नुयात् ॥
कर्णशुद्धिं विना पुत्र महाविद्यामुपालभेत् ।
नारो वा पुत्रो वापि तत्क्षणाच्चारकौ भवेत् ।
ततस्तु षोडशे वर्षे संप्राप्ते सुरवन्दित ! ।
महाविद्यां ततः शुद्धां निष्ठां ब्रह्मरूपिणोम् ।
श्रुत्वा कुलमुखादिप्रात् साक्षात् ब्रह्ममयो भवेत् ।
कुर्वादेवर्द्धस्य यः शिवोक्तञ्च तपोधन ! ।

हरिनाम

तस्य मिहर्भवेद्विद्या षष्टैश्वर्यमवाप्नुयात् ॥
रहस्यं हि विना पुत्र ! यम एव हि केवलम् ।
भूतैव सुतयेष्ट ! रहस्यं हि तस्त्व ।
रहस्यरहितां वद्यां न जपेत्तु कदाचन ॥ ॥
हकारस्तु सुतयेष्ट ! शिवः साक्षात् संशयः ।
रेफस्तु त्रिपुरादेवी मम मूर्तिमयो सदा ॥
एकारश्च भगं विद्यात् साक्षादयोनं तपो-

वन ! ।

एकारः शून्यरूपो च रेफो विग्रहधारिणः ।
हरे तु त्रिपुरा साक्षात् मम मूर्तिश्च संशयः ॥
ककारः कामदा कामरूपिणा स्फुरदव्ययम् ।
ऋकारश्च सुतयेष्ट ! ऋषिः शक्तिरितोरिता ॥
ककारश्च ऋकारश्च कामिनी वैष्णवो कृष्णः ॥
षकारश्चन्द्रमा देवः कलापी इश संयुतः ॥
यकारश्च सुतवर ! साक्षात् त्रिवृतकपाणो ।
दयोरैक्यं तपःयेष्ट ! महाभाया जगन्नाथो ॥
कृष्ण कृष्ण सुतयेष्ट ! महाभाया जगन्नाथो ।
हरे हरे ततो देवि ! शिवशक्तिस्वरूपिणी ॥
हरे रामिति च पदं शिवशक्तिमयं सुत ! ।
हरे हरे इति पदं शक्तिद्वयममन्वितम् ॥
पाद्यन्ते प्रणवं दत्त्वा यो जपेद्दशधा दिनः ।
स भवेत् सुतवर ! श्रेष्ठो महाविद्यासु सुन्दरः ॥
हरिनाम सुतयेष्ट ! अष्टं तु वैष्णवं मतम् ॥
एवं षोडश नामानि द्वात्रिंशदक्षराणि च ।
पाद्यन्ते प्रणवं दत्त्वा तत्पुण्यं श्रद्धावन्तम् ॥
हरिनाम विना पुत्र ! दोक्षा च विकलामदा ।
कुलदेवमुखाच्छ्रुत्वा हरिनाम पराचरम् ॥
ब्राह्मणचक्षुर्वैश्याश्च शूद्रः श्रुत्वा पराचरम् ।
दोक्षां कुर्यात् सुतयेष्ट ! महाविद्यासु सुन्दर ! ॥
दोक्षां वापि हरिर्नाम यदि श्रद्धांशुनात् प्रिये ! ।
पञ्चानादयदि श्रद्धायात् तस्य पापफलं शृणु ॥
शूद्रः श्रद्धांशुनात् श्रुत्वा विद्यां वा मन्त्रमुत्तमम् ।
कोटिवशान् समादाय रौरवं प्रति गच्छति ।
अपि दाह्यहोतोर्वा दयोरपि ममं फलम् ॥
ब्रह्महत्यामवाप्नोति अक्षरं अक्षरं प्रति ।
शृणु पुत्र ! वासुदेवप्रभङ्गाद्वचनं मम ॥
इति श्रीवासुदेवमाहात्म्ये राधातन्त्रे त्रिपुरा-
वासुदेवसंवादे द्वितीयोऽटलः ॥

हरिनामा, [न्] पुं, (हरिर्नाम नाम यस्य ।)
मूढः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिनिव, क्लो, (हरिर्नैवमिव ।) श्लेषश्चम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीहरिर्लोचनम् । यथा,—

“विबोधनार्थाय हरेर्हरिर्नैवकृतालयाम् ।
विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीं स्थितिमंहारकारिणीम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
हरिद्वर्णचतुष्टयम् ॥

हरिनेत्रः, पुं, (हरिर्मकटस्थेय नैत्रमस्य) पेशकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिनाभिः, पुं, (हरिद्वर्णो मणिः ।) मरकतमणिः ।
इत्यमरः । २।८।८२ ॥ (यथा, भावे । १।४८ ।

“हरिनाभिश्चामलनाभिरामे-
गृहाणि नौभैरव यच्च रेणुः ॥”)

हरिले

हरिभूतः, पुं, (हरिद्वर्णो मुहः ।) शारदमुहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिपणं, क्लो, (हरि हरिद्वर्णं पणं यस्य ।) मूल-
कम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हरिप्रियं, क्लो, (हरेः प्रियम् ।) कृष्णचन्दनम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्तु कालोयकम् कालिया-

काष्ठमिति ख्यातम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
“कालोयकस्तु कालोयं पोतामं हरिचन्दनम् ।

हरिप्रियं कालमारं तथाकालानुमायीतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागं ॥)

उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिप्रियः, पुं, (हरेः प्रियः ।) कदम्बवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ २।४।४२ ॥ पोतभृङ्ग-

राजः । विष्णुकन्दः । करवोरः । शङ्कः ।
वभृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । वातुलः ।
कञ्चुकः । इति केचित् ॥

हरिप्रिया, स्त्री, (हरेः प्रिया ।) लक्ष्मीः । इत्य-
मरः । १।१।२८ ॥ तुलसी । द्वादशोत्तिथिः ।

पृथिवी । इति केचित् ॥

हरिबालुकं, क्लो, (हरिप्रिया बालुका यत्र)
एलबालुकम् । इत्यमरः । २।४।१२१ ॥

हरिभक्तः, पुं, (हरिभक्तः ।) हरिसेवकः । तस्य
लक्षणं यथा,—

“सर्वजीवेषु यो विष्णुं भावयेत् समताधिपः ।
हरो करोति भक्तिय हरिभक्तः स च स्मृतः ॥”

इति ब्रह्मयैवन्तं गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
हरिभद्रं, क्लो, (हरिभद्रं त्वमित्यस्मात् ।) हरि-

बालुकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हरिभाविणो, स्त्री, हरिं भावयितुं शीलं यस्यः
सा । (हरि + भू + णिनि । डीप् ।) हरि-

भावनाशोला । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
हरिभुक्, [जि] पुं, (हरिं भेक्षं भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्तिप् ।) सपेः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिमन्यः, पुं, गणिकारिका । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य

पश्चादयो यथा,—
“चणको हरिमन्यः स्यात् सकलप्रिय इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागं ॥
देगविगपः । इति हरिमन्यजगष्टोकायां

भरतः ॥
हरिमन्यकः, पुं, (हरिमन्य एव । स्वार्थं कन् ।)
चणकः । इत्यमरः । २।८।१८ ॥

हरिमन्यजः, पुं, चणकः । इत्यमरः । २।८।१८ ॥
हरिमन्यो देशे प्राचुर्येण जातवान् हरिमन्यजः ।

हनजनादिति डः । इति भरतः ॥ (क्लीबेऽपि
दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“स्वादुपाकरसं शाकं दुर्जरं हरिमन्यजम् ॥”
कृष्णमूढः । इति हेमचन्द्रः ॥

हरियः, पुं, (हरिं पोतवर्णं याति प्राप्नोतीति ।
या + कः ।) पोतवर्णोऽटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

हरिले, ष्य, नाट्योक्तौ चेटोसम्बोधनम् । इति
केचित् ॥

हरिवा

हरिलोचनः, पुं, (हरिर्विजयोचनमस्य ।) कुलीरः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ पंचकः । इति केचित् ॥
हरिहर्षचर्युक्ते, त्रि ॥
हरिवर्षे, क्ली, (हरिप्रियं वर्षम् ।) जम्बुद्वीपस्य
नववर्षान्तगतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
स तु निषधह्रिमकूटपर्वतयोर्मध्ये वर्तते । यथा ।
एवं दक्षिणेनेलाहृतं निषधो ह्रिमकूटो हिमा-
लय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुत-
योजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा-
मंख्यम् । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ।
किञ्च । हरिवर्षे चापि भगवान् नरहरिरूपे
णास्ते । तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरवाभिधास्ये
तद्वयितं रूपं महापुरुषगुणभाजनो महाभाग-
वतो दैत्यदानवकुलतोषीकरणगीनाचरितः
प्राज्ञादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोंगन सङ्ग तद्वर्ष-
पुरुषैरुपास्ते । इति च तत्रैव १८ अध्यायः ॥
हरिवंशः, पुं, (हरिवंशः ।) श्रीकृष्णस्य सन्तानः ।
यथा,—
“हरिवंशं प्रवक्ष्यामि कृष्णमाहात्म्यलक्षणम् ।
वसुदेवात्तु देवत्वां वासुदेवो बलीभवेत् ॥
वक्त्रिणीसत्यभामाया अष्टौ पत्न्यो हरैः पुरा ।
षोडशस्तीसहस्राणि अन्योन्यासन् महात्मनः ॥
तामां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रजः ।
वक्त्रिण्याश्चैव प्रयुक्ता न्यवधोत् सम्वरश्च यः ॥
तस्य पुत्रोऽनिरुद्धोऽभूत् उपाशानसुतापतिः ।
अनिरुद्धादभूद्वज्रः स च राजा गते हरौ ।
साम्बोपनिं गुरुं चक्रे सपुत्रं यादवाधिपः ॥”
इति गारुडे १४८ । १ ; ६—८ ; ११ ॥
विस्तारस्तु महाभारतीयहरिवंशपर्वणि द्रष्टव्यः ॥
हरिवंशभा, स्त्री, (हरिवंशभा ।) जया । तुलसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्ष्मोय ॥
हरिवान्, [त्] पुं, (हरिरखोऽस्त्यस्येति ।
मतुप् । “कन्दमोरः ।” ८। २। १५ । इति मस्य वः ।
इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ हरिविशिष्टे, त्रि ॥
(यथा, वाजसनेयमंहितायाम् । २० । ३८ ।
“जुषाणां बर्हिर्हारावाच इन्द्रः
प्राचीनं सीदत्प्रदिगा पृथिव्याः ॥”)
हरिवामरं, क्ली, (हरिवामरम् ।) श्रीहरिर्हिनम् ।
तत्तु एकादशीद्वादशीतिथिरूपम् । यथा,—
“एकादशीद्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः ॥”
“एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादभयोर्देवता हरिः ॥”
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपि च ।
“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
अवमाम्निष्य सर्वाणि तिष्ठन्ति हरिवामरे ॥
अवं स केवलं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवामरे ॥”
इत्येकादशोत्तत्त्वम् ॥ * ॥
द्वादश्याः प्रथमपादः । यथा । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवामरसंज्ञकः ।
तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

हरिवा

अथ हरिवामरे जागरणादिविधिः । स्कान्दे
श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
“शृणु नारद ! वक्ष्यामि जागरणस्य तु लक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्दनः ॥
गीतं वाच्यं च नृत्यं च पुराणपठनं तथा ।
धूपं दीपं च नैवेद्यं पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥
फलमर्घ्यञ्च अद्या च दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
सत्यान्वितं विनिद्रश्च मुदा युक्तं क्रियान्वितम् ॥
साधय्यं चैव सोत्तमाहं पापालस्यादिबर्जितम् ।
प्रदक्षिणाभिमंयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥
नोराजनसमायुक्तमनिर्विघ्नेन चेतसा ।
यामे यामे महाभाग ! कुर्यादारात्रिकं हरिः ।
एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्याज्जागरणं हरिः ॥” * ॥
किञ्च ।
“य एवं कुरुते भक्त्या वित्तशाख्यविवर्जितः ।
जागरं वासरे विष्णोर्लीयते परमात्मनि ॥
धनवान् वित्तशाख्येन यः करोति प्रजागरम् ।
तेनात्मा हारितो नूनं कितवेन दुरात्मना ॥”
तत्रैव श्रीमदुपनिषद्भस्वरसंवादे ।
“सशास्त्रं जागरं यच्च नृत्यगान्धर्वसंयुतम् ।
सवाद्यं तालसंयुक्तं सदोषं साधुभिर्युतम् ॥
उपचारैश्च संयुक्तं यथोक्तैर्भक्तिभावितैः ।
मनसस्तुष्टिजननं समुदं लोकरञ्जनम् ॥
गुणैर्द्वादशभिर्युक्तं जागरं माधवप्रियम् ।
कर्त्तव्यं तत् प्रयत्नेन पक्षयोः शुककृष्णयोः ॥” * ॥
किञ्च ।
“परापवादयुक्तं तु मनः प्रथमवर्जितम् ।
शास्त्रज्ञानमगान्धर्वं तथा दोषविवर्जितम् ॥
शक्त्यापचाररहितमुदामौनं सनिद्रकम् ।
कालियुक्तं विशेषेण जागरं नवधाधमम् ॥” * ॥
किञ्च । तत्रैव ।
“अभावे वाचकस्याथ गीतं नृत्यञ्च कारयेत् ।
वाचकैः सति देवेशि ! पुराणं प्रथमं पठेत् ॥” * ॥
अथ जागरणनित्यत्वम् ।
स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
“अतोतानागतान् वापि पातयिष्यन्ति पूर्वजान् ।
अकुर्वन्ताः प्रपत्यन्ति पुत्रधर्मवसुचयम् ।
जायते नरकं वामः पितृभिः सङ्ग कालशः ॥
न पुरश्चरणात् पापं व्रतैर्दानैः समाधिभिः ।
विलयं याति विघ्ने ! विना द्वादशोजागरम् ॥”
तत्रैवोपनिषद्भस्वरसंवादे ।
“अप्राप्तं जागरं विष्णोर्धनं न कुर्वन्ति जागरम् ।
अभ्यते सुज्जतं तेषां वैष्णवानाञ्च निन्दया ॥
मतिर्न जायते यस्य द्वादश्यां जागरं प्रति ।
न हि तस्याधिकारोऽस्ति पूजने केशवस्य हि ॥”
अतएवोक्तं ब्रह्मणा । तत्रैव ।
“हृदये वर्तते यस्य सदा योगेश्वरो हरिः ।
मतिरुपययत तस्य द्वादशोजागरोपरि ॥” * ॥
सामान्येन पुरालेखि गीतनृत्यादिनित्यता ।
अधुना लिख्यते सेयं जागरे च विशेषतः ॥”
अथ जागरे गीतादिनित्यत्वम् । स्कान्दे उमा-
महेश्वरसंवादे ।

हरिवा

“मूकवत्तिष्ठते यो वै गानं पाठञ्च नाचरेत् ।
सप्त जन्मानि मूकत्वं जायते जागरे हरिः ॥
यो न नृत्यति मूढात्मा पुरतो जागरे हरिः ।
पङ्कत्वं जायते तस्य सप्त जन्मादि पार्ष्वति ॥”
पाप्मे पक्षवर्धनोपमङ्गे ।
“स्तुवन्ति न प्रशंसन्ति ये जना जागरं हरिः ।
नोत्सवो भवते तेषां गृहे जन्मानि सप्त च ॥
स्तुवन्ति ये प्रशंसन्ति जागरं चक्रपाणिनः ।
नित्योत्सवो भवेत्तेषां जन्मानि दश पञ्च च ॥”
अथ जागरणमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे तथा श्रीप्रह्लादसंहिता-
याञ्च ।
“न गयापिण्डदानेन न तीर्थैर्बहुभिर्मन्त्रैः ।
पूर्वजा मुक्तिमायान्ति विना द्वादशीजागरम् ॥
सर्वावस्थोऽपि यः कुर्याद्द्वादश्यां जागरं हरिः ।
यामेनैकेन दहते पापं जन्मसहस्रजम् ॥” * ॥
यः कुर्याद्दोषदानन्तु रात्रौ जागरणे हरिः ॥
निमिषे निमिषे त्रिप्र ! लभते गोशतं फलम् ॥
यः कुर्याज्जागरे पूजां द्वादश्यां कुसुमैर्हरिः ।
पुष्पे पुष्पेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
यो दहृष्टागुरुं विष्णोः पूजां कृत्वा तु जागरे ।
निमिषाह्वेन लभते तिलपात्रशतं फलम् ॥
निमेषश्च दहृष्टपं सृष्टं गुग्गुलुं हरिः ।
लभते जागरे त्रिप्र ! पुष्पं माससमुद्भवम् ॥
यो दद्याज्जागरे विष्णोर्हविष्यान्नसमुद्भवम् ॥
नैवेद्यं लभते पुष्पं शालिशैलममुद्भवम् ॥
पञ्चाङ्गानि च यो दद्यात्फलानि विविधानि च ॥
जागरे पद्मनाभस्य लभते गोऽयुतं फलम् ॥
सकपूरश्च ताम्बूलं यो ददाति हि जागरे ।
पद्मनाभप्रसादेन श्वेतद्वीपं वसंश्चिरम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य यः कुर्यात् पुष्पमण्डपम् ।
स पुष्पकविमानेस्तु क्रोडितं ब्रह्ममङ्गलम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य सकपूरं तथागुरुम् ।
दहते दहते पापं जन्मलक्षसमुद्भवम् ॥
ज्ञानं ददाति कृष्णस्य दधिनीरुष्टादिभिः ।
रात्रौ जागरणे विप्रा ! मुक्तिभागो भवेद्दि सः ॥
दिव्याम्बराणि यो दद्याज्जागरे ममुपस्थिते ।
मन्वन्तराणि व्रतते तन्मुनंख्याममानि वै ॥
दद्यादाभरणं विष्णोर्हमजं रत्नमम्भवम् ।
सप्तकल्पानि वसते सोत्सङ्गं मणियो हि सः ॥
श्रीचन्दनं सकपूरं सागुरुं तु सकेसरम् ।
युक्तं मृगमदेनापि यच्छते हरिजागरे ॥
एकैकं सुनिशार्दल ! अश्वमेधाधिकं फलम् ।
कलौ भवेत्तु सन्देहो वासुदेवप्रसादतः ॥
घृतेन दोषकं विष्णोर्गन्धेन च विशेषतः ।
ज्वालयेज्जागरे रात्रौ निमेषे गोऽयुतं फलम् ॥
जागरे वासुदेवस्य कपूरैश्च च दोषकम् ।
यो ज्वालयति कोटीनां कपिलानां लभेत्
फलम् ।
पाराशरिकं हरैर्यस्तु सकपूरन्तु जागरे ।
कुर्वते मोक्षमाप्नोति कुलायुतसमन्वितः ॥
विना हि योऽपि कपूरं कुर्यादारात्रिकं हरिः ॥

हरिवा

निःस्त्रोऽपि जागरे विष्णोर्दाता भूरिफलं लभेत् ॥
 वारिजं वारिणा पूर्णं शिरसि ज्ञापयेद्हरिम् ॥
 विभक्तिं शिरसा सोऽयं गङ्गास्नानकृतं फलम् ॥
 कृत्वा पूजां हरेर्यस्तु जागरे पुरतः शुचिः ॥
 पठेन्नामसहस्रम् गौतां नागविमोक्षणम् ॥
 माङ्गल्यस्नानं पुण्यं स्ववराजमनुस्मृतिम् ॥
 वैदिकानि व जप्यानि भक्त्या रात्रौ मुहुर्मुहुः ॥
 भवेत् प्रत्यक्षं पुण्यं कपिलागोशतोद्भवम् ॥
 जागरे यज्ञरूपस्य पुरतः पठतो हरेः ॥
 यः पुनः कुरुते गौतं सत्तुल्यं वाद्यसंयुतम् ॥
 न तत् क्रतुशतैः पुण्यं व्रतदानशतैरपि ॥
 यः पुनः कुरुते गौतं विलज्जो नृत्यते यदि ॥
 लभते निमिषार्धेन चतुराश्वमजं फलम् ॥
 जागरे पद्मनाभस्य कुर्यात् पुस्तकवाचनम् ॥
 श्लोकसंख्यां वसेत् स्वर्गं युगानि हरिसन्निधौ ॥
 कुर्याद्दण्डनमालां यो रक्षास्तम्भैः सुशोभनैः ॥
 चतुर्दशोद्भवैः पत्रैर्जागरे चक्रपाणिनः ॥
 युगानि पत्रमंख्यानां स्वर्गं तस्योत्सवो भवेत् ॥
 पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रीडते चाप्सरोहतः ॥
 नृत्यमानस्य मर्त्यस्य ये केचिन्निरयं गताः ॥
 विमुक्ता धर्मराजेन मुक्तिं यान्ति हरेः पदम् ॥
 गौतध्वनिससस्तुष्टौ जागरे तु रमापतिः ॥
 वासवस्याधिकं सौख्यं दद्यान्मन्त्रं गतम् ॥
 नृत्येन मर्त्यं सौख्यं तु स्वर्गं नृत्येन जागरे ॥
 रसातले तथा सौख्यं मुक्तिर्नृत्यादाप्यते ॥
 प्रेक्षणीयप्रदानेन यत् पुण्यं कथितं बधैः ॥
 न तत् कोटिमखैः पुण्यं योगैः सांख्यैरवाप्यते ॥
 दीपमालां हरेरपे यः करोति प्रजागरे ॥
 विमानकोटितयुक्तः कल्पान्तं वसते दिवि ॥
 चरितं रामचन्द्रस्य यः शृणोति हरेर्दिने ॥
 रात्रौ वाल्मीकिना प्रोक्तं तत्समो न हि वैष्णवः ॥
 यः पुनः पठते रात्रौ महाभारतसम्भवाम् ॥
 कथां जागरणे विष्णोः कुलकोटिं नयेद्दिवम् ॥
 भीतानपादशरितं ध्रुवस्य च महात्मनः ॥
 कृष्णस्य बालचरितं जागरे पठते हि यः ॥
 युमकोटिमहस्यस्य जयः पापस्य जायते ॥
 तस्माज्जागरणं कार्यं पक्षयोः शुकृज्ज्ञयोः ॥
 श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते विष्णुमन्त्रिणी ॥
 जागरे तत्पदं याति कुलवृन्दममन्वितः ॥
 अष्टादश पुराणानि पुराणपुष्टयश्च ॥
 दयितानि सदा विष्णोर्विशेषेण तु जागरे ॥
 यो गौतां पठते रात्रौ विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥
 वेदोक्तानां पुराणानां जागरो पुण्यमाप्नुयात् ॥
 धेनुदानं तु यः कुर्याज्जागरे चक्रपाणिनः ॥
 लभते नात्र सन्देहः सप्तद्वीपावनोफलम् ॥
 जागरे पद्मनाभस्य यः कुर्याच्छुभमण्डपम् ॥
 मण्डले ध्रुवलोकस्य यावत्तिष्ठति पद्मभूः ॥
 सर्वेषामेव पुण्यानां महत् पुण्यं महीतले ॥
 द्वादश्यां जागरे विप्रः प्रसिद्धं भुवनत्रये ॥
 जागरं ये चिकीर्षन्ति कर्मणा मनसा गिरा ॥
 न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥
 जागरे नृत्यमानस्तु दद्याद् द्वादशीदिने ॥

हरिश

रात्रौ मार्जयते शौरिः पापं तस्य दुग्धा-
 ष्णितम् ॥
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥
 हरिवाहनः, पुं, (हरेर्वाहनः ।) गरुडः । इति
 हारावली ॥ (हरिरुद्धैयवा वाहनं यस्येति ।
 इन्द्रः । यथा, महाभारते । १ । २६ । १ ।
 एवं स्तुतस्तदा कदा भगवान् हरिवाहनः ।
 नीलजोमूतसङ्घातैः सर्वमम्बरमाहूयौत् ॥
 तथाच तदेव । ३ । ४६ । ५२ ।
 “तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः ।
 सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः क्षयमानोऽभ्यभा-
 षत ॥”
 हरिवीजं, क्लो, (हरेर्वीजं वीर्यम् ।) हरितालम् ।
 इति जटाधरः ॥
 हरः, क्लो, हरिवर्षम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 हरिशयनं, क्लो, (हरेः शयनम् ।) श्रीहरेर्निद्रा ।
 यथा । उपनयने दीपिकायाम् ।
 “जीवाकन्दूडशुद्धौ हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्त-
 रस्ये
 स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरमे
 नादितौ च ॥”
 इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 तद्विधिर्यथा । वामनपुराणे ।
 “एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ।
 शेषाहिभोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
 अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
 लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत् ॥”
 अनुज्ञां लब्धुं त्यक्त्यः । एकादशोसमये दिवा
 शयनं परिकल्पयेत् रात्रौ द्वादशीक्षणे
 निद्रेति ॥ * ॥ व्यक्तं वाराहं ।
 “आषाढशुक्लद्वादश्यां पीणमास्यामथापि वा ।
 चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटमंक्रमे ॥
 अभावे तु तुलार्कस्य मन्त्रेण नियमं व्रती ।
 कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
 चतुर्धापि हि तस्मीं चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
 कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥”
 मात्स्ये ।
 “चतुरो वर्षिकान् मासान् देवस्योत्थापना-
 वधि ।
 मधुसूतो भवेन्नित्यं नरो गुडविर्वाज्जनात् ॥
 तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 कटुतैलपरित्यागात् शङ्कराङ्गः प्रजायते ॥
 लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभययन् ।
 सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ॥
 निराधिर्भृगुजस्त्रो विष्णुभक्तश्च जायते ।
 एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 धारणावच्छलोक्ताश्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
 ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगो रक्तकण्ठश्च जायते ॥
 घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्वं सिद्धं वपुर्भवेत् ।
 फलत्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ॥
 नमो नारायणायति ज्ञानमननं फलम् ।
 पादाभिवन्दनाद्विष्णुर्लभेद्भोदानजं फलम् ॥

हरिश

एवमादिब्रूतेः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥ *
 सनत्कुमारः ।
 “इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरस्तत् ॥
 निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
 गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपुण्यं त्वहं क्षिये ।
 तस्य भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनाईन ! ॥”
 समाप्तौ च ।
 “इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
 न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनाईन ! ॥”
 अथैव यतिमधिकृत्य काठकण्ठम् ।
 “एकरात्रं वसेद् यामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
 वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥”
 एतदशक्तविषयम् । ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां
 नैकस्यानवासौति शङ्कोक्तेः ॥ * ॥ मात्स्ये ।
 “श्रुते विष्णुः सदाषादेभादे च परिवर्तते ।
 कार्तिके परिवर्धते शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥”
 भविष्यनारदीययोः ।
 “मैत्राक्षपादे स्वपितीह विष्णु-
 र्वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च ।
 पीण्णावसाने च सुरारिहन्ता
 प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”
 मैत्रमनुराधा वैष्णव्यं त्रयणा । पीण्णं रेवती ॥ * ॥
 भविष्ये ।
 “निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त-
 नम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
 अन्यत्र स्वापादिविहतरात्रादीतरकाले दश-
 मीप्रदीपदोषः ।
 “किं तन्मैत्राक्षपादेन दशम्यंशेन यो दिवा ।
 पीण्णशेषेण क्लिप्तेन प्रतिपद्यत यो निशि ॥”
 दशम्यंशेन दशम्या शंशो यत्र पादे तेन यः
 पादो दिवा प्राप्तस्तेन वा किम् । अपच
 दशमीप्रतिपदोर्ज्जनात् तदितरेकादश्यादि-
 पञ्चतिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपादविशेषलामे
 द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते ॥ * ॥
 वचनान्तरम् ।
 “रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समासुतः ।
 तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥”
 दिनान्तेऽत्रिधाविभक्तदिनद्वितीयभागं दिवो-
 त्यानमित्यनुरोधत् । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।
 द्वादश्यामृचसंयोगे पादयोगो न कारकम् ॥
 अप्राप्ते द्वादशीमृचे उत्थानशयने हरेः ।
 पादयोगेन कर्तव्ये नाक्षीरात्रं विचिन्तयेत् ॥”
 वराहपुराणम् ।
 “द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
 आभा-का-सितपक्षेभ्यः शयनावर्तनादिकम् ॥”
 आभा-कानां आषाढभाद्रकार्तिकानाम् ॥ * ॥
 यतश्च द्वादश्यां निशादी नक्षत्रमाचयोगत् ।
 द्वादश्यामृचाभावे तिथ्यन्तरे निशाद्यानदरेच
 पादविशेषयोगात् । तद्भावे द्वादश्यां सन्ध्याया-
 मेव शयनादिकम् । बोधनस्तु द्वादश्यां रात्र

हरिश्च

रेवत्यस्तपादयोऽपि दिनद्वयोभागे इति विशेषः ॥
अयने मन्त्रमाह वराहपुराणम् ।

“नमो नारायणायैत्युक्ता इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
पश्यन्तु मेघान्यपि मेघश्यामं
द्युपागतं सिन्धुमानं महीमिमाम् ।
निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ
वर्षास्त्रिमं पश्यतु मेघवृन्दम् ॥
ज्ञात्वा च पश्येव च देवनाथ
मासाश्चत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्यनाथ ! ॥”

ततश्च ।

“सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुधे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥॥ पार्श्वपरिवर्त्तने तु ।
“वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं हादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिङ्ग माधव ! ॥”
इति पठेत् ॥

“त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुधे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥

नैयतकालिककल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् । कार्तिक-
शुक्लपक्षमधिकृत्य ।

“उपवासः प्रकर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः ।
हादश्यां वासुदेवश्च पूजितव्यः प्रयत्नतः ॥” ॥
उत्थानमन्त्रस्तु ।

महेंद्रवद्वैरभिनृयमानो
भवानृषिर्बन्धितवन्दनोयः ।
प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
जागृत्य जागृत्य च लोकनाथ ! ॥
मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः
शारदपुष्पाणि च लोकानाथ ! ॥
अहं ददानीति च पुण्यहेतो-
र्जागृत्य जागृत्य च लोकानाथ ! ॥”

ततः ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते !
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम् ॥”
इति पठित्वा पूजयेत् ॥

इति तिथ्यादिस्त्वम् ॥

हरिश्चरः, पुं, (हरिः शरीरं यस्य ।) शिवः । इति
केचित् ॥ त्रिपुरदहनार्थं हरिरेव यतस्तस्य
शरीरभूतत्वात् । यथा, पुष्पदन्तः ।

“रथः क्षौणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो
रथाङ्गे चन्द्रार्को रथचरणपाणिः शर इति ।
निधक्षीस्ते कोऽयं त्रिपुरदण्णमाडम्बरविधि-
र्विधेयः क्रीडन्तो न खलु परतन्त्राः प्रभुधियः ॥”

हरिश्चन्द्रः, पुं, नृपविशेषः । तु त्रेतायुगे सूर्य-
वंशीयः अष्टाविंशराजः । तत्पर्यायः । त्रिश-
ङ्गुजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च । त्रिशङ्को-
हरिश्चन्द्रस्तस्माद्रोहिताश्वस्ततश्च हरितः । इति
विष्णुपुराणे । ४ । ३ । १५ ॥

हरिश्चन्द्रपुरं, स्त्री, (हरिश्चन्द्रस्य पुरम् ।) हरि-
श्चन्द्रराजनगरम् । तत्पर्यायः शीभपुरम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिश्च

हरिश्चः, पुं, चर्चः । इति केचित् ॥
हरिषेणः, पुं, जिनचक्रवर्त्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।

हरिसुतः २ । यथा,—
“हरिषेणो हरिसुतो जयो विजयनन्दनः ।
महामृत्युञ्जयदत्तः सर्वं चेत्स्वाकुवञ्जजाः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

हरिसङ्कीर्त्तनं, स्त्री, (हरिः सङ्कीर्त्तनम् ।) श्रीहरे-
र्नामोच्चारणम् । यथा,—

“दानं व्रतं तपो यज्ञः याज्ञं वा पितृतर्पणम् ।
सकलं निष्कलं राजन् ! हरिसङ्कीर्त्तनं विना ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥

अपि च ।

“नरकं पश्यमानानां नराणां पापकर्मणाम् ।
सुक्तिः संजायते तस्मात् नामसंकीर्त्तनाद्वरः ॥”
इति हरिभक्तिविलासधृतं इतिहासोत्तमवच-
नम् ॥

हरिसुतः, पुं, (हरिः सुत इव ।) हरिषेणराजा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ हरिः पुत्रश्च ॥

हरिहयः, पुं, (हरिरेव हयो यस्य ।) इन्द्रः ।
इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ६७ । ५० ।

“द्वितीयस्तु ततोस्तेषां श्रीमान् हरिहयोपमः ।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिपः ॥”)

सूर्यः । कार्तिकेयः । गणेशः । इति केचित् ॥
हरिहरः, पुं, (हरिणा सह हरः ।) संयुक्त
हरिहरमूर्तिः । यथा,—

पुनस्तु उवाच ।

“विमुक्तपापा देवेशं वासुदेवमथाब्रुवन् ।
क्वामी वद जगन्नाथ ! शशुस्तिष्ठति केशव ।
यं क्षीराद्यभिषेणं स्नापयामो विधानतः ॥
अथोवाच सुरान् विष्णुरेव तिष्ठति शङ्करः ।
महेहे किञ्च पश्यध्वं योगप्रायं प्रतिष्ठितम् ॥

तमूचुर्नैव पश्यामस्वत्तो वै त्रिपुरान्तकम् ।
सत्यं वद सुरेशान ! महेशानः क्व तिष्ठति ॥

ततोऽव्ययात्मा स हरिः स्वहृत्पङ्कजशायिनम् ।
दर्शयामास देवानां मुरारिर्लिङ्गमेश्वरम् ॥

ततः सुराः क्रमेणैव क्षीरादिभिरनन्तरम् ।
स्नापयामासुः क्रिरे लिङ्गं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ॥

गोरोचनया त्वालप्य चन्दनेन सुगन्धिना ।
विल्वपत्राभ्युज्जैर्देवं पूजयामासुरञ्जना ॥

पूजयित्वा गुहं भक्त्या निवेद्य परमोपधीः ।
जम्बाशतनामानि प्रणामं चक्रिरे ततः ॥

इत्येवं चिन्तयन्तश्च देवा देवो हराश्रुतौ ।
कथं योगत्वमापन्नौ संराध्यतममात्मनः ॥

सुराणां चिन्तितं ज्ञात्वा विश्वसूक्तिरभूद्विभुः ।
सर्वलक्षणसंयुक्तः सर्वायुधधरोऽव्ययः ॥

साङ्गे त्रिनैवं कमलाहिकुण्डलं
जटामहाभारशिरोजमण्डितम् ।

हरिं हरश्चैव नगिन्द्रभूषणं
पीताम्बुजाञ्चकटिप्रदेशकम् ॥

चक्रासिहस्तं धनुःशार्ङ्गपाणिं
पिनाकशूलाजगन्नाथम् ॥

हरित

कन्दर्पखट्वाङ्कपालचण्डा-

सशङ्खचक्राजधरं महर्षे ! ॥

दृष्ट्वेव देवा हरिश्चक्रं तं

नमोऽस्तु ते सर्वगताव्ययेति ॥”

इति वामनपुराणे ५८ अध्यायः ॥ * ॥

शिवत्रिणोर्भेदेनार्चकस्य रूपत्वे वम् । यथा,—

“निरामया नाम गणाः समायाता जगद्-

गुरो ।

सार्धहिनेन्द्राः पद्माक्षाः श्रीवत्प्राङ्गितवक्षसः ॥

समायाताः खगारूढा वृषभध्वजिनोऽव्ययाः ।

महापाशुपता नाम शूलचक्रधरास्तथा ।

भैरवो विष्णुना सार्धमभेदेनार्चितो हि येः ॥”

इति तत्रैव ४ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

“अथवा विष्णुरूपेण पूजयेत्तेश्वरं सदा ।

शङ्करं वामभागस्थं सर्वकाममवाप्नुयात् ॥”

इति देवापुराणे १२ अध्यायः ॥

हरिहरश्चेत्, स्त्री, (हरिहरस्य स्त्रीत्वम् ।) तीर्थ-

विशेषः । स तु पाटलिपुत्रनगरस्थभागीरथ्यु-

त्तरपारे वर्त्तते । तस्य नामान्तरं ददरिद्रिचं

तद्देशीया वदन्ति । तत्र गङ्गागण्डकोसङ्गमे

कार्तिकपौर्णमास्यां स्नानार्थं जनसमूहमेलनं

भवति । तस्य नामकारणं यथा,—

“ततः स पञ्च रात्राणि स्थित्वा वै विधिपूर्वकम् ।
गोधनान्ययतः कृत्वा हरिश्चेत् जगाम ह ।

हरिणाधिष्ठितं चेत् हरिश्चेत् ततः स्मृतम् ॥
सदा नन्दो शूलपाणिर्गोधनेन पुरस्कृतः ।

स्थितवांस्तद्दिनादेव तत्त्वेत् हरिहरात्मकम् ।
देवानामटनाच्चैव देवाट इति संज्ञितम् ॥”

इति वाराह भगवद्भास्व सोमेश्वरादिलिङ्ग-

महिमाविमुक्तचैत्रविषेयादिमहिमानामा-

ध्यायः ॥

हरिहरात्मकः, पुं, (हरिहरो आत्मानो यस्य ।

कप् ।) गरुडः । शिववृषः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिहरश्चेत्, स्त्री, (हरिहरात्मरूपे, त्रि ।

यथा, हरिवंशे । १८१ । ३० ।

“अनादिमध्यनिधनमेतदचरमव्ययम् ।
तदेव ते प्रवक्ष्यामि रूपं हरिहरात्मकम् ॥”

हरितकी, स्त्री, (हरि पोतवर्णं फलमिता प्राप्ता

इति हरीता । ततः संज्ञायां कन् गौरादि-

त्वात् ङोष् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । हरडा इति

हिन्दो भाषा । तत्पर्यायः । अभया २ अव्यथा ३

पथ्या ४ वयःस्था ५ पूतना ६ अमृता ७ हैम-

वती ८ चेतकी ९ अयसौ १० शिवा ११ ।

इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ सुधा १२ कायस्था १३

कल्या १४ रसायनफला १५ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ बिजया १६ । इति जटाधरः ॥ जया

१७ चेतनकी १८ रोहिणी १९ प्रपथ्या २०

जीवप्रिया २१ जीवनिका २२ भिषक्प्रिया २३

पुस्तकाक्षरे भिषक्प्रिया इति पाठः । जीवन्ती

२४ प्राणदा २५ जीव्या २६ देवी २७ दिव्या

२८ । अस्या गुणाः ।

हरीत

“हरीतको पञ्चरसा च रेचनो
कोष्ठामयघ्नो लवणेन वर्जिता ।
रसायनो नेत्ररुजापहारिणी
त्वगामयघ्नो किल योगवाहिनी ॥”

अन्यथा ।

“बीजास्थितिकं मधुरा तदन्त-
स्वगम्भागतः सा कटुरणवोर्था ।
मांसंशतस्त्रास्त्रकपाययुक्ता
हरीतको पञ्चरसा स्मृतयम् ॥

पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥”
तस्या भेदा यथा,—

“हरीतक्यस्मृतोत्पन्ना सप्तभेदैरुदीरिता ।
तस्या नामानि वर्णांश्च वक्ष्याम्यथ यथाकृमात् ॥
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति नाम्ना सप्तविधा स्मृता ॥
अलावुहता विजया सुहता रोहिणी मता ।
स्वल्पत्वक पूतना ज्ञेया स्थूलमांसमृता स्मृता ॥
पञ्चासा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक् ।
वासा तु चेतकी विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ॥
विम्याद्रौ विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी

पूतना

सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता
प्रतिस्थानके ।

चम्यायाममृताभया च जनिता देगे
सुराष्ट्राज्ये

जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सा सप्तभेदा
बुधैः ॥ * ॥

सर्वप्रयोगे विजयाश्च रोहिणी
क्षतेषु लेपेषु च पूतनोदिता ।
विरचने स्यादमृता गुणाधिका
जीवन्तिका स्याद्विज जीर्णरोगजित् ॥
स्याच्चेतकी सर्वरुजापहारिका
नेत्रामयघ्नोभयां वदन्ति ताम् ।
इत्थं यथारोगमिथं प्रयोजिता
ज्ञेया गुणाख्या न कदाचिदन्यथा ॥

चेतकी च धृता हस्ते यावन्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्विरच्यते वेगात्तत्प्रभावान्न संग्रहः ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगसुलभा सर्वव्याधिषु शस्यते ॥
क्षिप्ताप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती
भिषग्वरैः ।

यस्या यस्या भूयो निमज्जनं सा गुणाख्या
स्यात् ॥

हरते प्रसभं व्याधीन् भूयस्तकति यदपुः ।
हरीतकी तु सा प्रोक्ता तकतिर्दीप्तवाचिका ॥
हरीतको तु दृष्टायां हनुस्तम्भे गलघडे ।
शोषे नवज्वरे क्षीणे गुर्विण्यां नेत्रे शस्यते ॥”
इति राजनिर्वण्डः ॥ * ॥

अपि च ।

“दक्षं प्रजापतिं स्वस्थं अग्निनी वाक्स्मृततुः ।
कुतो हरीतकी जाता तस्यास्तु कति जातयः ॥
रसाः कति समाख्याताः कति चोपरसाः स्मृताः ॥

हरीत

नामानि कति चोक्तानि कश्च तासाञ्च लक्षणम् ॥
के च वर्षा गुणाः के च का च कुत्र प्रयुज्यते ।
केन द्रव्येण संयुक्ता कांश्च रोगान् व्यपीडति ॥
पृच्छास्यतदयथा पृष्टं भगवन् ! वक्तुमर्हसि ।
अग्निनोर्वचनं श्रुत्वा दक्षो वचनमब्रवीत् ॥
पपात विन्दुर्मादिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् ।
ततो दिव्यात् समुत्पन्ना सप्तजातिहरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्या पूतनामृता ।
हैमवन्त्यथवा चापि चेतकी श्रम्यमो शिवा ।
वयस्या विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः ॥ * ॥
अलावुहता विजया हता सा रोहिणी स्मृता ।
पूतनास्थिमतो सूक्ष्मा कथिता मांसलामृता ॥
पञ्चरेखाभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णना ।
रिन्ध्या चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ॥ * ॥
विजया सर्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ।
प्रलेपे पूतना योज्या शोथनाथं स्मृता हिता ॥
अचिरांगभया शस्ता जीवन्ती सर्वरोग-

हत् ॥

चूर्णार्थं चेतकी शस्ता यथा युक्तं प्रयोजयेत् ॥ * ॥
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ।
षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा चैकाङ्गुलायता ॥
काचिदास्त्रादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ।
काचित् स्पर्शेन दृष्टान्ता चतुर्धा भेदयेच्छ्रुत्वा ।
चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ।
मिथ्यन्ते तत्क्षणदेव पश्यन्तिमृगादयः ॥
चेतकी तु धृता हस्ते यावन्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्विरच्यते वेगैस्तु प्रभावान्नाच संग्रहः ॥
नृपादिमुकुमारानां कृशानां भेषजहिषाम् ।
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरचना ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधाना विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगा सुलभा सर्वरोगेषु शस्यते ॥
हरीतको पञ्चरसालवणा तुवरा परम् ।
रुक्षोष्णा दीपनी मेघ्या स्वादुपाका रसायनी ।
चक्षुष्या लघुरायुष्या बृंहणी चानुलोमिनी ।
श्लामकामप्रमेहार्शःकुष्ठशोथोदरक्रिमोन् ॥
वैख्यग्रहणोरोगविवन्धविषमज्वरान् ॥
गुल्माभ्रानव्रणच्छर्दिहृत्काकण्डूहृदामयान् ॥
व्रणस्थाने तेषा इति कचित् पुस्तके पाठः ।
कामलां शूलमानां प्रोहानश्च यज्जतया ।
अश्वरोमूलकच्छश्च मूत्राघातश्च नाशयेत् ॥
स्वादुतिक्तकपायत्वात् पित्तहृत् कफहृत् सा ।
कटुतिक्तकपायत्वादन्त्रत्वादातहृत्किवा ॥
पित्तहृत् कटुकास्त्रत्वात् वातहृत् कथं शिवा ।
प्रभावाद्दोषहृत्त्वं मिहं यत्तत् प्रकाशयते ॥
हेतुभिः शिष्यबोधार्थं न पूर्वं क्रियतेऽधुना ।
कर्मण्यत्वं गुणैः साम्यं दृष्टमात्रयभेदतः ।
यतस्ततो नेति चिन्त्यं धातोलक्षुचयोर्यथा ॥
पथ्याया मज्जनि स्वादुः स्नायावन्तो व्यव-

स्थितः ।

हन्ते तित्तस्वचि कटुरसिस्त्वस्त्वरो रसः ॥ * ॥

हरीषा

नवा खिन्धा घना हता गुर्वी क्षिप्ता च
याश्वासि ।

निमज्जत् सा सुप्रशस्ता कथितातिगुणप्रदा ॥
नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकथ्यता ।
हरीतक्याः फले यत्र इयं तच्छुष्ठमुच्यते ॥
चार्विता वडयत्यग्निं पेपिता मलगोधिनो ।
स्विद्या संपाहिणो पथ्या भृष्टा प्रोक्ता त्रिदोष-

नुत् ॥

उन्मीलिनी बुद्धिवलेन्द्रियाणां
निर्मूलिनी पित्तकफानिलानाम् ।
विस्मिन्नी मृतशूलमलानां
हरीतको स्यात् सङ्ग भोजनेन ॥

अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् ।
हरीतको हरत्याश भुक्तस्योपरिद्योजिता ॥
लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सङ्कर्शरा ।
धृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुडाश्विता ।
मिथ्यशर्कराशुण्ठिकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणेषु ॥

अध्वातिखिन्धो बलवर्जितश्च
रुक्षः कृशो लङ्घनकर्षितश्च ।
पित्ताधिको गर्भवती च नारो
विमुक्तस्तस्त्वभयां न खादेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यथा ।

“जीवन्ती रोहिणी चैव विजया चाभयामृता ।
पूतना कालिका चेति सप्तजातिहरीतकी ॥
सुवर्णवर्णा जीवन्ती रोहिणी कपिलस्युतिः ।
अलावुहता विजया पञ्चांगा चाभया स्मृता ॥”
पञ्चांगा पञ्चशिरा ।
“स्थूलमांसमृता ज्ञेया पूतनास्थिमती मता ।
त्रांगा च कालिकेत्येवं सप्तजातिहरीतकी ॥
स्नेहपानेषु सर्वेषु जीवन्ती तु प्रशस्यते ।
रोहिणी क्षतरोगेषु विजया सर्वकर्षसु ॥
पूतना लेपने ज्ञेया अमृता तु विरचने ।
अभया नेत्ररोगेषु गन्धयुक्ती तु कालिका ॥
हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः ।
हरते सर्वरोगांश्च तेन नाम्ना हरीतको ॥ * ॥
वीर्यपिबतस्त्रिपिष्टपतये विन्दुवो निर्गता-
स्तभ्याऽभृदभया दिवाकरकरश्रेणीव दोषापहा ।
कालिन्दोव बलरामोदजननी गौरीव शूलिप्रिया
वज्रियोतकरो हुताहुतिरिव क्षीणीव नाना-

रसा ॥

पथ्या पञ्चरसायुष्या चक्षुष्यालवणा सरा ।
मेघोष्णा दीपनी कुष्ठदीपशोथव्रणप्रहा ॥ * ॥
पञ्चरसस्य विवरणम् । त्वक् कटुः । मांसं पक्व-
कपायम् । अस्थि तिक्तम् । तन्मध्ये माधुर्यम् ॥ * ॥
तन्मज्जगणाः ।

“पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥”
इति राजवक्त्रभः ॥

हरीषा, स्त्री, मांसव्यञ्जनविशेषः । आस इति
हिन्दी भाषा । यथा,—
“पाकपात्रे तु बृहति मांसव्यञ्जानि निःक्षिपेत् ।

हर्ष

• पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गुः जीरकम् ॥
हरिद्रामाद्रकं शुण्ठी लवणं मरिचानि च ।
तण्डुलां चापि गोधुमान् जम्बीराणां रसान्
बद्धन् ॥
यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि ।
तथा पचेत् निपुणो बहुमण्डस्थितिर्यथा ॥
यथा हरीषा बलकृदात्पित्तापहा गुरुः ।
शीतोष्णा शुक्रदा क्षिप्वा सरा सन्धान-
कारिणी ॥
इति भावप्रकाशः ॥

हरिणः, स्त्री, (ह्रियते इति । ह्र + “कृद्भ्या-
मेगुः ।” उणा० २ । १ । इति एणः ।) रेणु-
कानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥
कुलयोपित् । इति मेदिनी ॥

हरणः, पुं, (ह्रियते इति । ह्र + एणः ।) सतीलः ।
इति मेदिनी ॥ (गुणादयोऽस्य सतीलशब्दे
ज्ञातव्याः ॥)

हरणकः, पुं, (हरणुरिव । कन् ।) कलायः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“कलायो वर्तुलः प्रोक्तः सतीलश्च हरणकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हर्ता, [कृ] पुं, (हरति ध्वान्तमिति । ह्र + लृच् ।)
सूर्यः । यथा,—

“लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्त्ता हर्ता तमिस्रहा ।
तपनस्तापनर्थेव शुचिः सप्ताश्रवाहनः ॥”

इति शास्त्रपुराणं सूर्यस्तवः ॥
हरणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, भागवते १४ । २४ । ५ ।
“अन्तर्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविन्दत ।
य इन्द्रमश्वहर्त्तारं विद्वानपि न जघ्निवान् ॥”)

हर्म, [नृ] क्लो, (हरति ग्लानिमिति । ह्र +
मनिन् ।) जृम्भणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्मितं, त्रि, (हर्म जातमस्येति । इतच् ।)
निमम् । दम्भम् । इति मेदिनी ॥ जृम्भितम् ।
इति हर्मशब्दार्थदर्शनात् ॥

हर्म्यः, पुं, सूर्यः । कच्छपः । इति केचित् ॥

हर्म्य, क्लो, (हरति जनमनांसीति । ह्र + अघ्रा-
दित्वात् यत् मुट् च । धनिनां वामः । इत्य-
मरः । २ । २ । ८ ॥ धनिनां व्यवहारिकादीनां
वामः काष्ठेष्टकादिना कृतं धवलगृहं हर्म्यादि-
मञ्चकं स्यात् । हरति मनो हर्म्यं नास्तीति
हृजो स्यः इति भरतः । अन्यच्च । हरति मनो
हर्म्यं अघ्नानित्वात् यत् मुट् च हर्म्यम् ।

आदिशब्देन स्वस्ति काष्ठालिकादिशङ्खणम् ।
धनिनां राजव्यतिरिक्तानां वामो गृहम् । एकं
काष्ठेष्टकादिस्तस्य धनिगृहस्य । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा,—

“हर्म्यश्चाक्लेदिभूमिर्नभास च शयनं श्रीकरोष्ण-
प्रह्वीणे ॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ वर्षोपचारे ॥
हर्म्य, क्लमे । गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वा०-
पर०-क्लमे षक०-गतौ सक०-सेट् । रिकोपधः ।
हयति । क्लमो ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥

हर्षणं

हर्षणः, पुं, (हरि पिङ्गलं चचि यस्व । यच् ।)
सिंहः । इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ कुवेरः । इति
जटाधरः ॥ (पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ३ । ३० । ७ । ५ ।

“तथैवावहकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्ष्यं हृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥”)

हर्ष्यतः, पुं, (हर्ष्यति गच्छतीति । हर्ष्य + “भूस्-
ट्प्रियजोति ।” उणा० ६ । ११० । इति
अतच् ।) घोटकः । इति मिहान्तकौमुद्या-
मुणादित्तिः ॥ अश्वमेधीयाश्वः । इत्यादि-
कोषः ॥

हर्ष्यश्वः, पुं, (हरिनामा हरिवर्णी वा अश्वो
यस्य ।) इन्द्रः । इति केचित् ॥ (यथा, भाग-
वते । ८ । ११ । २१ ।

“हरीन् दशशतान्याजौ हर्ष्यश्वस्य बलः शरैः ।
तावन्निरहयामास युगपन्नवहस्तवान् ॥”

हरिनामा हरिवर्णी वा अश्वः इति कर्मधारयेण
इन्द्राश्वः । यथा, महाभारते । ३ । २८ । १३ ।

“अयं हर्ष्यश्वयुगं जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
अनेन शक्रः काकुत्स्थः समरे दैत्यदानवान् ।
शतशः पुरुषव्याघ्र ! रथोदारणं जघ्निवात् ॥”)

हर्षः, पुं, (हृष तुष्टौ + घञ् ।) इष्टश्रवणजन्य-
सुखम् । इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

आह्लादः । तत्पर्यायः । सुत् २ प्रीतिः ३ प्रमदः ४
प्रमोदः ५ आमोदः ६ सम्मदः ७ आनन्दः ८
आनन्दः ९ शर्म १० शातम् ११ सुखम् १२ ।

इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ मुदा १३ मुदिता १४
आनन्दिः १५ नन्दिः १६ सातम् १७ सौख्यम् १८ ।

केचित्तु मुदादिसप्तकं प्रीतौ आनन्दधादिपञ्चकं
सुखे । प्रीतिश्च सुखजो विकारः इत्याहुः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ तथा च ।

“मुत् प्रीतिः प्रमदामोदमन्योदमोदसम्भदाः ।
प्रमोदो हर्ष इत्येव हर्षपर्याय इतिः ॥

आनन्दो नन्दयुनन्दः सुखमानन्दश्चर्मुदा ।
सौख्यं शर्मापजोषः स्यादानन्दं जोषमित्यपि ॥

मुदादिजोषपर्यायमेकपर्यायः इत्यपि ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

हर्षस्य पुत्रः कन्दर्पः । यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।

“कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते ।
स शङ्करेण संदग्धो ह्यनङ्गत्वमुपागतः ॥”

इति वामने ५ अध्यायः ॥
(रोमाश्वः । यथा । “हृष्येते हर्षयुक्ता भवतः
हर्षश्च रोमाश्वप्रायः ।” इति ऋग्विजयस्य
वातव्याधिव्याख्याने विजयरक्षितः ॥)

हर्षकः, पुं, (हर्षयतीति । हृष + णिच् + क्तुल् ।)
पर्वतविशेषः । इति शब्दमाला ॥ हर्षकारके,
त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्षणं, क्लो, (हृष + क्युट् ।) हर्षः । इति धर्णिः ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १४४ । ११५ ।

“तच्छिरः सिन्धुराजस्य शरैर्वहमवाहयत् ।
दुर्दृढामप्रहर्षाय सुहृदां हर्षणाय च ॥”)

हर्ष

हर्षणः, पुं, (हर्षयतीति । हृष + णिच् + क्तुः ।)
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतचतुर्दशयोगः ।
तत्र जातफलम् ।

“सुचारुगात्रं स्फुटपद्मनेत्रं

शास्त्रप्रयत्ने विनयोपपन्नः ।

प्रसूतिकाले यदि हर्षणः स्या-
दमर्षणो नैव जनः कदाचित् ॥”

इति कीष्टीप्रदीपः ॥ * ॥

चक्षुरोगविशेषः । आहविशेषः । आहदेवः ॥
हर्षकारके, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ३१ । ७६ ।

“एवं सुकलिलं युवमासीत् क्रव्यादहर्षणम् ।
महन्निस्तरभोतानां यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥”)

हर्षमाणः, त्रि, (हर्ष + ताच्छीले शानच् ।)
हर्षयुक्तः । तत्पर्यायः । विकुर्व्याणः २ प्रमनाः ३

हृष्टमानसः ४ इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ प्रीत-
मानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्षयिष्णुः, पुं, (हर्षयतीति । हृष तुष्टौ + णिच् +
“स्तनिहृषिपुषीति ।” उणा० ३ । २८ । इति
णेरिङ् ।) पुत्रः । स्वर्णं, क्लो । इति मेदिनी ॥

हर्षणशीले, त्रि ॥

हर्षस्वनः, पुं, (हर्षसूचकः स्वनः ।) आनन्द-
ध्वनिः तत्पर्यायः । किलकिला २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

हर्षिणी, स्त्री, हर्षयतीति । । हृष + णिच् +
णिनिः । डीप् । विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥

हर्षितः, त्रि, आह्लादितः । हर्षोऽस्य लात इत्य-
नेन इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हर्षुलः, पुं, (हृष तुष्टौ + “हृषेरुलच् ।” उणा०
१ । ८८ । इति उलच् ।) मृगः । कामुकः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ हर्षण-
शीले, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२२ ।
२६ ।

“प्राभृतं प्रत्युतेहृड्मे सिद्धमयेति हर्षुलः ॥”)

हल, भ विलेखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) भ, झलः हलः । हलति
भूमिं कृषकः । इति दुर्गादासः ॥

हलं, क्लो, (हलति भूमिमिति । हल + षच् ।)
लाङ्गलम् । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥ तत्पर्यायः ।

“हलन्तु लाङ्गलं गोदारणश्च सीरकुन्तली ।”
इति जटाधरः ॥

तत्र गीयोजने दोषादोषौ । हारीतः ।

“अष्टौगवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मचातिनाम् ॥”

इति तृतीययामार्हल्ले आङ्गिकतत्त्वम् ॥ * ॥
हलप्रवाहदिनादि यथा । दीपिकायाम् ।

“पूर्वाग्निनाम्यफणिपित्रशिवान्यभेधु
रिक्ताष्टमोविगतचन्द्रतिथिं विहाय ।

हङ्गालिगोसमुदये विकुर्जाकिंवारे
शस्तेन्दुयोगकरिषु हलप्रवाहः ॥ * ॥

हलप्रवाहवद्वीजवपनस्य विधिः स्मृतः ।
चिन्तायाश्च शुभे केन्द्रे स्थिरार्चमनुजोदये ॥”

भीमपराक्रमी ।

“वामे कृष्णं बलवर्धं दक्षिणे लोहितं न्यसेत् ।
उत्तराभिमुखो भूत्वा कर्षकः कृषिमारभेत् ॥
हले तु योजिते यत्र चेत्त्रे पासं करोति गौः ।
तत्र स्याद्विगुणं शस्यमवश्यं गर्गभाषितम् ॥”

कृष्यचिन्तामणौ बलभद्रः ।

“सुखदा प्रतिपञ्चैव द्वितीया कार्यसाधिनी ।

आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कौटुकत् सदा ॥

पञ्चमी श्रौतदा नूनं षष्ठी च कलहप्रिया ॥

सप्तमी स्थानदा भाग्या तृप्तिं हन्ति तथाष्टमी ॥

नवमी शस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा ।

एकादशी तथा कुर्व्यान्नं धान्यं मनोरथम् ॥

द्वादशी प्राणसन्देशा सर्वसिद्धा त्रयोदशी ।

चतुर्दशी पतिं हन्ति पञ्चदशैव निष्फला ॥

अमावस्याष्टमोषष्ठोरिक्ताश्च परिवर्जयेत् ।

सीरिभोमदिने चैव कृष्यारम्भं धनक्षयः ॥

प्राजेशविष्णुतिथ्येषु पिढकरोत्तरेषु च ।

अश्विनोवातपीणेषु मूलादितौन्दुमे तथा ॥

वारे भानुजगृहे च जीवे शीतकरे तथा ।

लम्बे स्त्रोगोमोनयुग्मे कृष्यारम्भं शुभं विदुः ॥

ऐशाव्यां पुष्यनैवेद्यः चैत्रपालश्च पूजयेत् ।

सालङ्कारो हलधरः सगम्भिश्च पूजितं हलम् ।

दध्याज्यमधुभिः श्रेष्ठं फलाग्रश्च प्रलेपितम् ।

कर्षे प्रावर्तयेत् प्राज्ञो नूतनेन हलेन च ॥

हस्ताश्वितियचन्द्रेषु ब्रह्मन्द्रविष्णुवारुणे ।

वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च ॥

वारे जीवजगृहे च सामं दिनकरे तथा ।

युग्मे युवतिगोमौने शस्तं स्याद्वोजवापनम् ॥”

राजमार्तण्डे ।

“प्राजेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्तण्डतिथ्या-

श्विनी-

पौष्णानुष्णमरीचयः शतभिषा स्वाती विशाखा

तथा ।

जीवाकेन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्यादये

शस्यानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ

रोपणे ॥”

देवलः ।

“गुरुसोमसूर्यशुक्राः श्रेष्ठ्याः सम्पत्कराः

शुभाः ।

बुधार्कभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः ॥

हन्ति मेघः पशून् सव्वीन् स्वभावेनाथ वृश्चिकः ।

कर्कटेन भवेत् सौख्यं तुलायां न प्ररोहति ॥

केशरो शस्यघाती स्यात् पार्थिवोपद्रवं धनुः ।

मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्दिशेत् ।

गोक्षीमन्त्रशमोनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् ॥

प्रशस्ते चन्द्रतारं च शुचिः शुक्लेन वाससा ।

स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानतः ॥

पृथोश्च ग्रहसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् ।

अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा ॥

कृष्णीं हवीं नियोज्यौ नवनीतैर्वृतेन वा ।

सुखपाशं तयोर्लिप्यात् फालाग्रं कनकैः स्मृतेत् ।

उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् ।

ततः शुभवारः श्रीमान् कृषिकर्म समाचरेत् ॥

वर्जयेत् भस्मशृङ्गश्च सुरभङ्गश्च वर्जयेत् ।

विकलं हिवलाङ्गलं कपिलं वृषभं तथा ॥

हलप्रवाहणं कार्यं नौदग्भिः कृषिकर्मकैः ।

हलादिभिर्द्वैः क्षेममद्वेनैः शुभं भवेत् ॥

वृषभा यदि सुहृन्ति तस्य विघ्नप्रदा भवेत् ॥”

कृषिरिति शेषः ।

“तस्मात् सर्वप्रयत्नेन निर्विघ्नं कारयेत् सदा ॥

एका जयकरी रेखा तृतीया चार्घदायिका ।

पञ्चमी या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा ॥

अत ऊर्ध्वं न कर्तव्यं महादोषस्ततो भवेत् ॥

संपूज्याग्निं हिजं देवं कुर्याद्वलप्रवर्तनम् ।

हेमनि वृष्टफालाग्रं हिवरेखां न कारयेत् ॥

स्मर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथू रामः सचन्द्रमाः ।

पराशरो बलभद्रः सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

इने प्रवाह्यमाणे तु कूर्म उच्यते यदि ।

गृहिणी स्त्रियते तस्य तत्तेजोऽथ भयं भवेत् ॥

लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति ।

ईशाभङ्गो यदा कर्तुः संग्रहो जीवितस्य च ॥

सुतनाशो युगभङ्गे समीने स्त्रियते सुतः ।”

समीने योक्तवन्धनकाष्ठद्वये ।

“योक्तव्येदे तु व्यासङ्गः शस्यहानिश्च जायते ॥

हले प्रवाह्यमाणे तु गोरिकः प्रपतेद्यदि ।

प्रपतेद्युक्तमात्रस्तु बन्धनं स प्रपद्यते ।

ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिर्दिशेत् ॥

प्रवहेत् युक्तमात्रस्तु ततो गोः प्रवर्तयेत् यदि ।

वत्सालोदेन नर्हन्ति ततः शस्यं चतुर्गुणम् ॥

हेमवारिविलिप्तस्य बोजस्योन्नयतः शुचिः ।

इन्द्रं चित्ते विधायाथ स्वयं मुष्टितयं वपेत् ॥

कृत्वा चान्योन्यप्रोक्षाहं कर्षको हृष्टमानसः ।

प्राङ्मुखः कलसं गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

त्वं वै वसुधारे सोति बहुपुष्पफलप्रदे ।

नमस्ते मे शुभं नित्यं कृपिं मेधां शुभं कुरु ॥

रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।

कर्षकास्तु भवन्त्यग्रा धान्येन च धनेन च

स्वाहा ॥”

कृत्यरत्नाकरं ब्रह्मपुराणम् ।

“चैत्रे च कृष्णपञ्चम्यां काश्मोरा च रजस्वला ।

नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् ॥

अभ्यर्चयस्व नैवेद्यैः पूजयेच्च दिनत्रयम् ।

पुण्यालङ्कारधूपैश्च गौरभं वर्जयन्ति च ॥”

काश्मोरा पृथ्वी ।

“अष्टम्याश्च ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे ।

सुस्नाताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ।

अनन्तरं द्विजैः स्नाप्या सर्वापधियुक्तैर्लैः ।

गन्धैर्बीजैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा ॥

स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्मातुल्यैश्च पूजयेत् ।

तत्त्रिवेदितशिष्टैश्च प्राशितव्यं गृहे गृहे ॥

अतः परमृतुस्नाता गर्भं गृह्णाति मेदिनी ॥”

तथा ।

“ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभो तथा ।

इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषशर्माकारवज्रयः ॥

बलदेवो हलं भूमिर्हवभी रामलक्ष्मणी ।

रत्नोष्ठी जानकी सीता युगं गगनमेव च ॥

सीता लाङ्गलपतिः । युगं युगकाष्ठम् ।

“एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ।

गोमङ्गले तु संपूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे ॥

अर्घैः पुष्पैश्च धूपैश्च मातुल्यै रत्नैः पुष्पैश्च पुष्पैश्च ।

हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्वलङ्कृतः ॥”

तथा ।

“उद्या बीजस्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह ॥”

बीजवपनं प्राजापत्यतोर्ध्वेन । यथा, हारीतः ॥

कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनं होम-

तर्पणे प्राजापत्येन कुर्यात् । इति । होमतर्पणे

लाजहोमसनकादितर्पणे । राजमार्तण्डे ।

“नित्यं दशहले । अन्मोर्नित्यं पञ्चहले धनम् ।

नित्यं चिह्नले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम् ॥”

कृषिपराशरः ।

“विशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवी ।

अतः परिक्षिप्तधमं न जातु आवणे शुभम् ॥”

ज्योतिषे ।

“पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तरफलगुनी ।

विशाखा शतभिषा वायु धान्यानां रोपणे

वराः ॥

सदीप्ता रजनीं नीलीं पुष्पवित्तैर्वियुज्यते ।

स्वयं जाते पुनस्तं ह पालयन्नेव दुष्यति ॥

आरामे गृहमध्ये वा मोक्षात् सर्वपमावपन् ।

पराभवं रिपोर्याति समाधनधनक्षयम् ॥

निशा नीली पलाशश्च चिन्ता खेतापराजिता ।

काविदारश्च सर्वत्र सर्वं निष्पन्ति मङ्गलम् ॥”

निशा हरिद्रा । काविदारको रत्नकाञ्चनः ॥

“हमाश्रमा वृक्षबीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ॥

वसुधति सुगोलेति पुण्यं दिति धरेति च ।

नमस्ते सुभगे नित्यं द्रुमोऽयं वर्धतामिति ॥”

लिखित्वा लक्तकेनापि मन्त्रं शस्येषु बन्धयेत् ।

न व्याधिकोटङ्गिस्त्राणां भयं तत्र भवेत् कश्चित् ॥”

मिहिः प्रवृत्ततरङ्गतरङ्गतरङ्गतरङ्गतरङ्गतरङ्ग-

वनाहं श्रीमद्रामभद्रपादाः कुशलिनः समुद्र-

तटे नानाशतमङ्गलवानराणां मध्ये खरनखर-

पञ्चाङ्गलाङ्गलं पवनसुतं वायुवेगं परचक्रप्रमथनं

श्रीमद्भूमन्तमाज्ञापयन्ति अमुकस्याङ्गुलक्षेत्रे

वाताभासां गात्रोहती पाण्डुरमुखी धूसी-

शृङ्गारतल्या कृपराङ्गता फडिङ्गा एला वानरा

गरुडा इमङ्कला महिषादिरोगं खण्डयत क्षण-

मपि विलम्बं मा चरत यदि विलम्बं कारयत

तदा युष्मान् शतखण्डं कारयामीति । श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं श्रीं

हलं

“पितृदेवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं मृगोदये ।”

अथ धान्यच्छेदप्रकारः ।

“सपत्नी माषमुन्नी च यवधान्ये सकाण्डके ।
हिन्द्यात्तिलश्च निष्पन्नमेतत् पाराशरं मतम् ॥”
पराशरः ।

“न सुष्टिग्रहणं कुर्यात् कदाचिद्वटपीपयोः ।
ईशाने सवनं कुर्यात् सार्द्धमुष्टिद्वयं शुचिः ॥
पीथो पुथे शुभाह्ने वा पूजयित्वेष्टदेवनाम् ।
शस्यविघ्नप्रशान्तये क्षेत्रे वाहकभोजनम् ॥”
बीधायनः ।

“रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजः शुभम् ।
अथाशस्तं समूहिन्याः श्राजाविश्वरवाय-
माम् ॥”

समूहिनी संमार्जनी ॥ * ॥ कृत्यचिन्तामणौ
मेधरोपणम् ।

वटश्च सप्तपर्णश्च गम्भारी शालमली तथा ।

मौडुम्बरी तथा धात्री या चान्या क्षीर-
धारिणी ।

क्षीनाक्षी कर्पकैर्नित्यं मेधिः कार्या फलप्रदा ॥”
बीजसञ्चयदिनादि तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ प्रयोगः ।

पौर्णमास्यन्तर्चैत्रीयकृष्णपक्षस्यां पृथ्वी रजस्वला
तां दिनत्रयमेकस्मिन् पर्वताकारे उच्चपदेशे
सधवाः स्त्रियः प्रपूजयेद्युरष्टम्यां तां स्नापयित्वा
ताः पूजयेयुः । ततः शुभदिने बीजवपनदिने
वा सर्वविधिगन्धबीजरत्नफलश्वेतसर्पपैः पृथ्वीं
स्नापयित्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । नैवेद्यशेषश्च
पश्चाद्भोक्तव्यम् ॥ * ॥ अथ हलप्रवाहदिने बीज-
वपनदिने च कृतघ्नानादिराचान्तो गन्तं क्षेत्रे
कृत्वा जलेनापूर्य्य तत्र प्रजापतिं सूर्यादिनव-
ग्रहान् पृथ्वीञ्च पूजयेत् ।

“हिरण्यगर्भं वसुधे शेषस्योपरिगायिनि ।

वमाम्यहं तव पुष्टे गृह्णाणार्घ्यं धरित्रि मे ॥”

इति मन्त्रेण क्षीरेणार्घ्यं दद्यात् । ऐशान्यां
पुष्पनैवेद्यैः प्रणवादिनमोऽन्तेन ब्रह्मणे विष्णवे ।
नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परामात्मने स्वाहा ॥
इत्यनेन त्रिः पूजयेत् । रुद्राय कश्यपाय सुरभ्ये
इन्द्राय । तदर्थं मन्त्रस्तु ।

“शक्रः सुरपतिः श्रेष्ठो वज्रहस्तो महाबलः ।

शतयज्ञाधिपो देव तुभ्यमिन्द्राय वै नमः ॥”

प्रचेतसे पर्जन्याय शेषाय चन्द्राय अर्काय वज्रये
बलदेवाय हलाय भूमये वृषभाय रामाय लक्ष्म-
णाय जानकी मीताये सुगाय गगनाय इति
द्वाविंशतिं पूजयेत् क्षेत्रपालमग्निं द्विजश्च पूज-
येत् । अग्निं प्रदक्षिणोक्त्य ब्राह्मणाय दक्षिणां
दद्यात् । आश्वपक्षवोदनदधीनि गन्तं निःक्षिप्य
श्रुतिकामिः पूरयेत् । कृष्णो वृषौ नवनीते-
र्घृतेन वा मूष्णपार्श्वयोर्निलिप्तेत् । हलप्रवाह-
कान् गन्धादिना भूषयित्वा हलं मात्यादिभिः
पूजयित्वा दक्षिणतमधुभिः फालाद्यं प्रलिप्य
हेन्वा फालाद्यं घर्षयित्वा कर्षयेत् । वस्त्रिन्द्र-
पुथुरामेन्दुपराशरवशभद्रान् करेत् । एका

हला

तिस्रः पञ्च वा रेखा हलेन कार्याः । भग्नमृज-
सुरलाङ्गुलाः कपिलाश्च वृषा न योक्तव्याः ।
हलप्रवाहकाश्च समर्थाः कर्तव्याः । हलानि
नवानि दृढानि कर्तव्यानि । वृषभयुक्तादिकं न
शुभदं वृषभाणां नर्हनेन चतुर्गुणं शस्य मूत्र-
पुरीषोत्सर्गं तथा ॥ * ॥ बीजवपने त्विदमधि-
कम् । सुवर्णजलसंयुक्तं बीजमुष्टिद्वयं इन्द्रं
ध्यायन् स्वयं प्राजापत्येन तीर्थेन वपेत् । उभय-
त्रैव पाङ्मुखः जलपूर्णं कलसं गृहीत्वा ।
“त्वं वै वसुधरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषि मेधां शुभे कुरु ॥
रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
कर्षकास्तु भवन्त्वग्न्या धान्येन च धनेन च
स्वाहेति प्रार्थयेदिति ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।
“अमावस्यां पितृश्राद्धे अश्ववाचीदिने तथा ।
लाङ्गुलेन क्षतं क्षेत्रं पृथिवी कम्पते सदा ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

स्मृतिसागरसारे गोभिलः ।
“हलेर्वा शकटैर्वापि वाहयेत् यो वृषं स्वयम् ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् द्विगुणं योपितां गवाम् ॥
वृषभन्तु समुत्सृष्टं कपिलां वापि कामतः ॥
योजयित्वा हले कुर्यात् व्रतं चान्द्रायणद्वयम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

हलद्दी, क्षी, हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हलधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । हलस्य
धरः ।) बलदेवः । यथा,—

“नीलाम्बरो हलधरो हलध्रुवालभृत् बलः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च महाभारते । १ । २२० । ७ ।

“ततो हलधरः क्षीवो रवतोऽसहितः प्रभुः ।

अनुगम्यमानो गन्धर्व्वरचरत्तत्र भारत ! ॥”)

हालिकः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“सालङ्कारो हलधरः स्रग्भिय पूजितं हलम् ॥”

हलभूतिः, स्त्री, (हलसाध्या भूतिः ।) कृषिकर्म ।

यथा,—

“अथ सेवा श्रद्धतिः स्यात् स्त्रियां कृषिश्च
कर्षणम् ।

कर्पोऽमृतश्च प्रकृतं हलभूतिर्महाधनम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

हलभृत्, पुं, (हलं विभर्त्तीति । भृ + कृप् । हलस्य

भृदिति वा । बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, मेघदूते । ४१ ।

“अंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥”)

हलभृतिः, पुं, (हलेन भृतिभरणमस्य ।) सुनि-
विशेषः । तत्पर्यायः । उपवर्गः २ कृतकोटिः ३

अयाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हलस्य

हलेन वा भृतिः ।) कृषिकर्म च ॥

हलराजं, स्त्री, आचक्ष्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हला, व्य, नाट्याङ्गो मन्त्रो गत्याङ्गानम् । इत्य-

मरः । १ । ७ । १५ ॥

हलिनी

हला, क्षी, सक्षी, । इति जटाधरः ॥ मध्यम् ।
पृथिवी । जलम् । इत्यनेकार्थकोषः ॥

हलायुधः, पुं, (हलमायुधं यस्य ।) बलदेवः ।
इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २२१ । २३ ।

“ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा प्राङ्मूर्धं हलायुधात् ।

तूष्णींभूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥”)

हलाहः, पुं, चित्रिताश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥

हलाहलः, पुं, (हलमिव आ समन्तात् सर्वाङ्गेषु

हलति कर्षतीति । आ + हल + अच् ।) विष-

भेदः । यथा,—

“समौ कञ्चुकनिर्भाकौ च्छेदस्तु गरलं विधम् ।

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥”

इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥

हलमिव आ समन्तात् हलति विलिखति

हलाहलः । हलज विलेखे अन् स्वार्थे ण्ये

हलाहलश्च । निपातनात् ललोपे हाहलश्च ।

“हालाहलं हालहलं हाहलश्च हलाहलम् ॥”

इति रुद्रः ॥

एते काकोलादयस्त्रयः पुंसि क्लीबे चेत्यन्वयः ।

केचित्तु च्छेदभेदा इति पुंस्त्वे वक्ष्यमाणत्वात्

पुंसि क्लीबे चेत्यस्य विषमित्यनेन सम्बन्धः ।

इत्याहुः । तस्मात्तिष्ठत्यम् ।

“काकोलसुपतेजः स्यात् कृष्णच्छवि महा-
विषम् ॥”

इति वैद्यकम् ।

“तत् कालकूटं विषमुपतेजः

कण्ठे धृतं पर्वतराजकन्ये ॥”

इति व्यासः ॥

हालाहलं विषमिव प्रगुणं तदेव इति वामनः ॥

“मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हलाहलं

महद्विषम् ।

अतएव निषीयतेऽधरो हृदयं सुष्टिभिरिव
ताड्यते ॥”

इति कुलचरितेऽश्वघोषः । इति भरतः ॥

(मूलजविषभेदः ।

“सङ्कोचं मर्कटं शृङ्गविषं हलाहलमथा ।

एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥)

हलाहलः, पुं, (हलाहलोऽस्यास्तीति ।) अच् ।)

ब्रह्मसर्पः । अञ्जना । इति मेदिनी ॥ बुधविशेषः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हलिः, पुं, (हलति कर्षति भूमिमिति । हल +

“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति

इन् बृहद्वहलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्-

पर्यायः । जित्या २ । इति हेमचन्द्रः ॥

हलिनी, स्त्री, (हलमिव आकारोऽस्यस्या इति ।

इति । डोप् ।) लाङ्गुलिकीवृक्षः । विषलाङ्गुला

इति भाषा इति रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्य

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।

“क्षत्रिहारी तु हलिनी लाङ्गुली शक्रपुष्पापि ।

विषलाग्निशिवानन्ता वज्रिवक्त्रा च गर्भशुत ॥”

हलीम

“लाङ्गली हलीमो च स्वात्” इति गाङ्गे २०८
अध्याये ॥) हलसमूहः ॥
हलिप्रियः, पुं, (हलिनो बलदेवस्य प्रियः ।)
कदम्बवृक्षः । इत्यमरः । २।४।४२ ॥ (पर्यायो
यथा,—
“कदम्बः प्रियको नीपो वृक्षपुष्पो हलिप्रियः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हलिप्रिया, स्त्री, (हलिनो बलदेवस्य प्रिया ।)
मदिरा । इति राजनिर्घण्टः । अमरः । २।
१० । ३८ ॥ (विवरणस्या मदिराशब्दे ज्ञात-
व्यम् ॥)
हली, स्त्री, (हल्यते इति । हल + इत् । डीप् ।)
कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हली, [नृ] पुं, (हलमस्यास्तीति । हल + इत् ।)
बलदेवः । इत्यमरः । १।१।२४ ॥ (यथा,
उपदेशशतके । ६८ ।
“क्रुद्धो हली कुरुणां पुरमुत्थाप्य क्षिपन्नयाम् ।
अनुनीतस्तदमृत्तं क्रोधाविष्टोऽनुनेतव्यम् ॥”)
क्षपिकर्मकर्त्ता । तत्पर्यायः । कुटुम्बी २
कर्षकः ३ चेत्तौ ४ क्षपिकः ५ कार्षिकः ६
क्षपीवलः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥
हलीनः, पुं, (हलाय हितः । हल + कृ +)
शाकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हलीमकः, पुं, रोगविशेषः । यथा पाण्डुरोगस्यैव
मेदं हलीमकश्चाह ।
“यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्वरितश्चावपीतकः ।
बलौत्माहः क्षयस्तन्द्रामन्ताग्नित्वं मृदुत्वरः ॥
स्तोष्वहर्षोऽङ्गमर्हस्य श्वाभट्णारुचिभ्रमाः ।
हलीमकं तदा तस्य विशादनिलपित्ततः ॥”
पाण्डोः पाण्डुरोगिणः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,
“मारितस्यायममृतं मुस्ताचूर्णेन संयुतम् ।
खदिरस्य कषायेण पिबेद्वन्तु हलीमकम् ॥
मिता तिक्ता बला यष्टो त्रिफला रजनीयुगैः ।
लेहं लिङ्गात् समध्वाज्यं हलीमकनिहतये ॥
अमृतलतारमकल्पापसाधितं तुरगविद्धिषः सर्पिः ।
क्षीरचतुर्गुणमेतदितरेषु हलीमकार्त्तभ्यः ॥”
इति अमृताष्टकम् ॥ ४ ॥
“मधुरैरन्नपानेस्तं वातपित्तहरं हरेत् ।
कामलापाण्डुरोगोक्तक्रियाश्चात्रोपयोजयेत् ॥”
अथ सामान्यतः पाण्डुरोगकामलाहलीमक-
चिकित्सा ।
“फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिष्पनिष्पजः ।
जायः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ १ ॥
वृषणं त्रिफला मुखं विडङ्गं चव्यचित्रके ।
दार्ढ्यं त्वक्काचिको धातुर्धन्यको देवदारु च ॥
एषां द्विपलिकान् भागवान् कृत्वा चूर्णं पृथक्
पृथक् ॥
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णं चूडामसन्नसन्निभम् ॥
भूचे चाष्टगुणे पक्वा तर्क्षिस्तु प्रक्षिपेत्ततः ।
क्षौद्ररसमानं कृत्वा वटकांस्तान् यथानि च ।
उपकुक्षीत तन्नेत्र जीर्णे साक्षरं भोजनम् ।
मण्डूरवटकां कृते प्राचदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥

५२५

हलीष

कुष्ठानि जठरं शोथमूकस्तथं कफामयान् ।
अर्शांसि कामलां मेहं श्लोथानं शमयन्ति च ॥”
इति शृङ्गणादिमण्डूरवटकः ॥ २ ॥
“किराततित्तं सुरदारु दार्ढ्यं
मुस्ता गुडचो कटुका पटोलम् ।
दुरालभा पर्पटकं मनिम्बं
कटुविकं वज्रफलविकञ्च ॥
फलं विडङ्गस्य समाशकानि
सर्वैः समं चूर्णमयायमस्य ।
सपिम्बधुभ्यां वटिका विधया
तक्रानुपानात् भिषजा प्रयोज्या ॥
निहन्ति पाण्डुश्च हलीमकश्च
शोथं प्रमेहं यक्ष्णारुजश्च ।
श्वाभट्ण कामश्च सरत्तपित्त-
मर्शास्थयोत्पहमामवातम् ॥
मृणांश्च गुल्मान् कफविदधश्च
श्वितश्च कुष्ठश्च ततः प्रयोगात् ॥”
इति अष्टादशाङ्गलौहम् ॥ ३ ॥
“यवगोधूमशाल्यै रसेर्जाङ्गलजैर्हितैः ।
मुहादकीमसुराद्यैरपि भोजनमिष्यते ॥”
एषु पाण्डुरोगकामलाहलीमकेषु ॥ ४ ॥
इति भावप्रकाशः ॥
हलीशा, स्त्री, (हलस्य शशा । शकत्वादित्वात्
साधुः ।) लाङ्गलदण्डः । इति मुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥
हल्यं, त्रि, (हलेन कृष्टम् । हल + यत् ।) कर्षित-
चेतम् । इत्यमरः । २।८।८८ ॥ अस्य पर्यायः
कृष्टशब्दे दृष्टव्यः ॥ (हलस्येदमिति ।) हल-
सम्बन्धि च ॥ (पुं, हलस्य कर्षः । हल + “मत-
जनहलात् करणजल्पकर्षेषु ।” ४।४।८७ ॥
इति यत् ॥)
हल्यं, स्त्री, (हलस्येदमिति । यत् ।) वेरूप्यम् ।
इति केचित् ॥
हल्ला, स्त्री, (हलस्य समूहः । हल + “पाशा-
दिभ्यो यः ।” ४।२।४८ । इति यः ।)
हलसमूहः । इत्यमरः । ३।३।४१ ॥
हल्लकं, स्त्री, रक्तकङ्कारम् हला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । रक्तसन्धकम् २ । इत्यमरः । १।
१० । ३६ ॥ रक्तसौगन्धिकम् ३ रेचना ४ ।
इति जटाधरः ॥ अल्पगन्धम् ५ सोमाण्यम् ६
रक्तकौरवम् ७ । इति रत्नमाला ॥
हल्लनं, त्रि, प्रचलायितम् । इति जटाधरः ॥
हल्लीषं, स्त्री, स्तोत्रां सह नर्तनम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं, उपरूपकविशेषः । तत्त-
त्तं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५५५ ।
“हल्लीष एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।
वागुदात्तेकपुरुषः कैश्चिकीवृत्तसङ्कुलः ।
मुहान्तिमौ तथा सन्धौ बहुतासलयस्त्रितिः ॥”)
हल्लीषकं, स्त्री, (हल्लीषमेव । स्वार्थे कन् ।)
स्त्रीणां मण्डलिकानृत्यम् । इति जटाधरः ॥
“मण्डलीनं तु यन्तुं स्त्रीणां हल्लीषकन्तु तत् ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

हविष्य

एकस्य पुंसो बहुभिः स्त्रीभिः क्रीडनम् । तच्च
रामकीडा । यथा,—
“गोपीनां मण्डलानृत्यबन्धे हल्लीषकं विदुः ॥”
इति कीषात् ॥
तत्तत्तन्तु ।
“पृथुं सहस्रं मसृणं वितस्ति-
मात्राचतं कौ विनिश्चय्य शङ्कुम् ।
आक्रम्य पङ्कामितरैतरन्तु
हस्तैर्भूमौ यं खलु रासगोष्ठी ॥”
इति हरिवंशटीकायां नीलकण्ठः ॥
हल्लीमकं दन्त्यमकारमध्यमपि ॥
हवः, पुं, (हु लि हाम + अप् ।) होमः । आघ्रा ।
(ह्वे + “भावेऽनुपमगस्य ।” ३।३।७५ । इति
अप् सम्प्रसारणश्च ।) आह्वानम् । अश्वरः ।
इत्यमरः । ३।२।८ ॥
व ह्वः, पुं, कांस्यपात्रे दधिमिश्रिताश्चमनम् ।
इति केचित् ॥
हवनं, स्त्री, (हु + ह्यट् ।) होमः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १।१६८ ।
३३ ।
“याजस्तु हवनस्यान्ते देवोमाज्ञापयत्तदा ।
प्रेक्षि मां रात्रि पृथति ! मिथुनं त्वामुपस्थितम् ॥)
हवनायुः, [म्] पुं, (हवनमेव आयुर्यस्य ।)
अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥
हवनी, स्त्री, (ह्यतेऽचेति । हु + ह्यट् । डीप् ।)
होमकुण्डम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हवनीयं, त्रि, होमोपद्रव्यम् । हव्यम् । हृधातो-
रनीयप्रत्ययेन निपातम् ॥
हविः, [म्] स्त्री (ह्यतेऽनेनेति । हु + “अर्द्धि-
सुचिहुसृपोति ।” उणा० २ । १०८ । इति
इतिः ।) हवनीयद्रव्यम् । तत्पर्यायः । साक्षा-
य्यम् २ । छतम् । इत्यमरः । २।३।२७ ॥
(यथा, महाभारते । १।८५।११ ।
“न जातु कामः कामानामुपभोगेन शस्यति ।
हविषा क्षणवर्कं भूय एवाभिवर्धते ॥”)
जलम् । इति केचित् ॥ (विष्णुः । इति महा-
भारतम् । १३।१४८।५२ ॥ शिवः । इति च
तत्रैव । १३।१७।१०२ ॥)
हविचो, स्त्री, होमकुण्डम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हविरग्नः, पुं, (हविरग्नं यस्य ।) अग्निः । इति
हेमचन्द्रः ॥ छतभोजने, स्त्री ॥
हविर्गन्धा, स्त्री, (हविषो गन्धो यस्याम् ।) गन्धी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शमोशब्देऽस्या गुणा-
दयो ज्ञायव्याः ॥
हविर्गन्धं, स्त्री, (हविषो गन्धम् ।) होमगृहम् ।
तत्पर्यायः । होत्रोयम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
हविर्गन्धः, पुं, (हविषो हवनीयाय मय्यते इति ।
मन्य + घञ् ।) गणिकारीवृक्षः । इति रत्न-
माला ॥
हविर्गन्धं, स्त्री, (हविषे हितम् । हविस् + “उग-
वादिभ्यो यत् ।” ५।१।२ । इति यत् ।)
छतम् । यथा,—

हस

“हृतं हविष्यमाव्यञ्च हविराचारसर्पिणी ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

हविष्याक्षम् । यथा,—

“तयोदश्यां कृतस्नानो ब्रह्मचारी समाहितः ।
निरामिषं हविष्यं वा सन्नद्धञ्चीत नान्यथा ॥”
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥*

अन्यञ्च ।

“हेमन्ते प्रथमे मासि नन्द ब्रजकुमारिकाः ।
चैरुहविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम् ॥”
इति श्रीमद्भागवतम् ॥

हविष्याक्षं, स्त्री, (हविष्यमक्षम् ।) व्रतादौ भज-
नोयद्रव्यविशेषः । यथा, स्मृतिः ।

“हेमन्तिकं मितस्त्रिंशं धान्यं मुहूर्तास्तिला यवाः ।
कलायककुनोवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥

पट्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ।

लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिमपिषो ॥

पयोऽनुवृतसारञ्च पनमास्त्रहरीतकी ।

तिन्तिङ्गो जीरकश्चैव नागरङ्गकपिपली ॥

कदली लवलो धात्रो फलान्यगुडमैत्रवम् ।

अमैलपक्षं मूनयो हविष्याक्षं प्रचक्षते ॥”

अर्वास्त्रिंशमित्युपादानादन्यत्र स्त्रिंशधान्यतण्ड-
लेन दोषः । हेमन्तिकमित्यभिधाय अगस्त्य-
मंहितायाम् ।

“नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीन्तथा ।

आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम् ।

व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधाः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

हव्यं, स्त्री, (हव्यते इति । हु + यत् ।) देवाक्षम् ।

इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, मनुः । ३।८७।

“नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविज्ञानताम् ।
भक्षीभूतेषु विषेषु मोहाद्वृत्तानि दाढभिः ॥”)

हवनोयद्रव्यञ्च ॥

हव्यपाकः, पुं, (हव्याय पाको यस्य ।) चरुः ।
इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥

हव्यवाहनः, पुं, हव्यं वहतीति । वह + णच् ।
अग्निः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २२४ । ५८ ।

“एतच्छ्रुत्वा हुतवह्नाद्गवान् सर्वलोकभृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”)

हव्यवाहनः, पुं, (हव्यं वाहयतीति । वह + णिच् +
लुट् ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥

(यथा, महाभारते । १ । २२४ । १३ ।

“न ह्येतत् कारणं ब्रह्मक्षयं सम्प्रतिभाति मे ।
यद्वाहसुसंक्रुधः खाण्डवं हव्यवाहनः ॥”)

हव्याशः, पुं, (हव्यमश्नातीति । हव्य + अश् +
णच् ।) हुताशनः । इति शब्दरत्नावली ॥

हव्याशनः, पुं, (हव्यं अशनं यस्य ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

हस, ए हसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-पक्ष०-उपहृसे सक०-सिद् ।) ए, अह-
सोत् । हासोऽपूर्वप्रतोल्या कपोलस्य विकसितो-
त्करणम् । तत्रैवार्कमकः । हसति शनैः शृङ्ख-

हस्तः

रुदितस्वरी । इति गोवर्धनः । यदा तु कस्य
चिद्दोषादिकमुद्दिश्य तत् स्यात्तदा सकर्मकः ।
हसन्तमन्तव्यलमन्तव्यतां रवेरिति श्रीहर्षः ॥

हसन्ति साधवश्चौरम् । इति दुर्गादासः ॥

हमः, पुं, (हसनमिति । हस + “स्वनहमोर्वा ।”
३ । ३ । ६२ । इति ञप् ।) हास्यम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । ३० । ६ ।

“हमाय कारिमानन्दाय स्तोषणमिति ॥”)

हसन्, [त्] चि, हास्यं कुर्वन् । हसधातोः गृह-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे । १४६।२७।

“हमन् विहासांश्च लहति हर्षात्

वाप्यागमं क्षणविनोदनार्थम् ॥”)

हसनं, स्त्री, (हस + ल्युट् ।) हास्यम् । इति
मेदिनी ॥ (यथा, हहत्संहितायाम् । ४६।२५ ।

“हसने देशभ्रंशं रुदितं च व्याधिबाहुल्यम् ॥)

हसनी, स्त्री, (हसतीति । हस + क्त्यल्युट् इति
ल्युट् । टिट्ठेति ङीप् ।) अङ्गारधानी । इति

मेदिनी ॥

हसनीमणिः, पुं, अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हसन्तिका, स्त्री, अङ्गारधानी । इति हेमचन्द्रः ॥

हसन्ती, स्त्री, (हसतीति । हस + गृह । ङीप् ।)

अङ्गारधानिका । इत्यमरः । २ । ८ । २८ ॥

मल्लिकाविशेषः । शाकिनीभेदः । इति मेदिनी ॥

(हास्यं कुर्वती । यथा कथासरित्सागरे । ११ ।
३१ ।

“अस्तीहोज्जयिनी नाम नगरी भूषणं भुवः ।

हसन्तोव सुधाधौतैः प्रासादैरमरावतीम् ॥”)

हसिकः, त्रि, (हसो हासोऽस्त्यस्तेति । ठन् ।)

हास्यकर्ता । इति केचित् ॥ हसशब्दात् णिक-

प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हसितं, स्त्री, (हस + क्तः ।) हास्यम् । (यथा,
हहत्संहितायाम् । ६८ । ७४ ।

“हसितं शुभदमकम्

स निमीलितलोचनञ्च पापस्य ।

हृष्टस्य हसितमसकृत्

सोन्मादस्यामकृत् प्राप्ते ॥”)

कामदेवधनुः । इति केचित् ॥ (हास्यकरणम् ।

यथा, कथासरित्सागरे । ५८ । १५८ ।

“अथ कर्मगतं वित्रां दृष्ट्वा हसितं मया ॥”

परिहासः । यथा, किराते । १३ । ४७ ।

“कीर्तितानि हसितेऽपि तानि यं

ब्रीडयन्ति चरितानि मानिनम् ॥”)

हसितः, त्रि, (हस + क्तः ।) विकसितः । इति
शब्दमाला ॥ कृतहासश्च ॥

हस्तं, स्त्री, (हस + तन् ।) चर्मप्रसेविका । इति
केचित् ॥

हस्तः, पुं, (हसति विकस्यतीति । हस + “हसि-
मृशिव्वामोति ।” उणा० । ३।८६ । इति

तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्म्म-

न्द्रियः । हात इति भाषा । तत्पठ्यायः ।

पाणिः २ समः ३ शयः ४ । इत्यमरमाला ॥

हस्ता

पञ्चशास्त्रः ५ । इत्यमरः ॥ करः ६ भुजः ७ ।
इति जटाधरः ॥ कुलिः ८ भुजादलः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥

“हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।

अधिभूतञ्च कर्माणि शुकस्तथाधिदैवतम् ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥

हस्तस्य शुभाशुभलक्षणं बाहुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*

विस्तृतकरप्रकोष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥

स च चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमाणम् । इति भरतः ॥

यथा,—

“यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।

अर्धोऽर्धयोजितैर्हस्तचतुर्विंशतिभिरङ्गुलैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम् ॥

अपि च ।

“यवोदरैरङ्गुलमष्टमं स्थै-

र्हस्तोऽङ्गुलैः षडङ्गुलैस्तुर्भुजैः ।

हस्तैस्तुर्भिर्भवतीह दण्डः

क्रोशः सहस्रहितयेन तेषाम् ॥”

इति लीलावती ॥*

हस्तमात्रदत्तस्नेहादिद्रव्यभक्षणनिषेधो यथा,

“हस्तदत्ताय ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।

दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किञ्चि-

यम् ॥

तस्मादन्तरितं कृत्वा पर्णेनाथ तृणेन वा ।

प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥”

इति आहतत्वधृतवर्गिष्ठवचनम् ॥*

एकहस्तदत्तद्रव्यभोजननिषेधो यथा,—

“एकेन पाणिना दत्तं शुद्धदत्तं न भक्षयेत् ॥”

इति तद्वृत्तादिपुराणवचनम् ॥*

हस्तिशृङ्गः । यथा, रामायणे । २।२३।४।

“अथहस्तं विधुन्वन्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः ॥”)

हस्तानचचम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३३।११।

“प्रयाति श्रेष्ठतां सत्यं हस्ते श्राद्धपदो नरः ॥”)

केशात् परे तत्समूहवाचकः । इति मेदिनी ॥

हस्तज्योडिः, पुं, करज्योडिश्च । हाताजुडि

इति हिन्दी भाषा । अस्य गुणः । रसबद्धादि-

व्यक्तत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तधारणं, स्त्री, (हस्तस्य धारणम् ।) मार-

णोद्यतस्य निवारणम् । इति हस्तधारणशब्द-

टोकायां रामायणम् । ३।२।५ ॥ (परि-

चाणम् । यथा, महाभारते । १।२१४।१० ।

“ब्राह्मणस्त्वं हतं चौरैर्धर्मार्थं च विलापिते ।

रोरुयमाणे च मयि क्रियतां हस्तधारणम् ॥”)

हस्तपुष्कं, स्त्री, (हस्तस्य पुष्कम् ।) हस्तावयव-

विशेषः । हातेर पोष्ठा इति भाषा । तत्प-

ठ्यायः । कल्पपम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हस्ताविम्बं, स्त्री, (हस्तस्य विम्बं यत् ।) स्वासकः ।

स तु चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इति

हेमचन्द्रः ॥ करप्रतिविम्बञ्च ॥

हस्तवारणं, स्त्री, (हस्तेन वारणम् ।) परित्राणम् ।

तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३।

२ । ५ ॥ करैश्च निषेधनञ्च ॥

हस्ताम

हस्तासिद्धिः, स्त्री, (हस्तास्य सिद्धिः) इति ।
वितनम् । यथा,—

“प्रतीकारमिमं कृत्वा शीतादेस्ताः प्रजाः पुनः ।
वार्त्तोपायं ततश्चकुर्वन्सिद्धिं कर्मजाम् ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्यायः ॥

हस्तासिद्धिं हस्ताभ्यां साध्यां सिद्धिं धृतिं तामे-
वाह कर्मजां तत्कर्मनिमित्ताम् । इति तट्टीका ॥
करणे साधनम् ॥

हस्तासूत्रं, स्त्री, (हस्तास्य सूत्रम्) । वलयम् । यथा,
“कटको वलयं पारिहार्यावापी तु कङ्कणम् ।

हस्तासूत्रं प्रतिसरः ऊर्ध्विका त्वङ्गुलीयकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(विशाहादिकालीनमङ्गलार्थनिबद्धकरसूत्रम् ।

यथा, कुमारः । ७ । २५ ।

“बबन्ध चास्त्राकुलदृष्टिरस्याः

स्थानान्तरं कल्पितसन्निवेशम् ।

धात्राङ्गुलीभिः प्रतिसार्थ्यमाण-

मूर्णामयं कौतुकहस्तासूत्रम् ॥”

हस्ता, पुं, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राः
गंतव्योदयनक्षत्रम् । तत्तु हस्ताकृतिपञ्च-
तारात्मकम् । अस्याधिदेवता दिनकृत् । जन्म-
कालोन्मोहं जघन्यगुणदायकः । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥*॥ तद्दर्शनेन लग्ननिरूपणं यथा,—

“मस्तकोपरि कराकृतौ करे

तिष्ठतीन्द्रमुखि ! बाणतारके ।

लिप्तिकाः शरकुपचर्मजकाः

नायकामनविलग्नतो गताः ॥”दं १।३५ ।

इति कालिदासकृततराविलग्ननिरूपणग्रन्थः ॥*॥
तत्र जातफलम् ।

“दाता यशस्वी सुतरां मनस्वी

भूदेवदेवार्चनकृच्चयजः ।

प्रसूतिकाले किल यस्य हस्ता

हस्तस्थिता तस्य समस्तसम्पत् ॥”

इति कोष्ठोपदीपः ॥

हस्ताङ्गुलिः, पुं, (हस्तास्य अङ्गुलिः) । करशाखा ।
यथा,—

“हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दा ललिताः शुभाः ।”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

अस्य विवरणं बाहुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हस्तामलकं, स्त्री, (हस्तास्थितं आमलकम्) ।

करस्थितामलकीफलम् । (यथा, रामायणे ।

“त्वया दृष्टं जगत्सर्वं हस्तामलकवत् सदा ॥”)

वेदान्तप्रत्यविशेषः । तज्ज्ञेयते । श्रीमच्छङ्करा-
चार्यस्य दिग्विजयसमये पथिमध्ये कश्चित्
बालकं प्रति प्रश्नः ।

“कस्यं शिशो ! कस्य कुतोऽसि गन्ता

किं नाम ते त्वं कुत आगतोऽसि ।

एतद्दत्तं त्वं मम सुप्रसिद्धं

मन्त्रीतये प्रीतिविवर्धनोऽसि ॥”

बाहुशब्दोत्तरम् ।

“नष्टं मनुष्यो न च देवयजो

न ब्राह्मणश्चतुर्विधः ॥”

हस्ताम

न ब्रह्मचारी न गृही वनस्वी

भिक्षुर्न चाहं निजबोधरूपः ॥”

एतस्य श्लोकस्य गङ्गाचार्येण भाष्यं न कृतम् ॥

“निमित्तं मनश्चक्षुरादिपञ्चसौ

निरस्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः ।

रविकोकचेष्टानिमित्तं यथा यः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥१॥

यमन्युष्यवन्नित्यबोधस्वरूपं

मनश्चक्षुरादीन्बोधोपात्मकानि ।

प्रवर्तन्ते आश्रित्य निष्कर्ममेकं

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ २ ॥

मुखाभासको दर्पणे दृश्यमानो

मुखत्वात् पृथक्त्वेन नैवास्ति वस्तु ।

चिदाभासको धीषु जीवोऽपि तद्वत्

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ३ ॥

यथा दर्पणाभाव आभासहानौ

मुखं विद्यते कल्पनाहीनमेकम् ।

तथा धीवियोगे निराभासको यः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ४ ॥

मनश्चक्षुरादेर्विमुक्तः स्वयं यो

मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिः ।

मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ५ ॥

य एको विभाति स्वतः शुद्धचेताः

प्रकाशस्वरूपोऽपि नानेव धोषु ।

शरावोदकस्यो यथा भानुरेकः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ६ ॥

यथानेकचक्षुः प्रकाशो रविर्न

क्रमेण प्रकाशो करोति प्रकाशम् ।

अनेका धियो यस्तथैकप्रबोधः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ७ ॥

विवस्वत्प्रभातं यथा रूपमद्यं

प्रगृह्णाति नाभातमेवं विवस्वान् ।

यथा भात आभासयत्नक्रमेणः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ८ ॥

यथा सूर्य एकोऽपस्त्रनेकथलासु

स्थिरास्त्रयनन्वविभक्त्यस्वरूपः ।

चलासु प्रभित्तासु धीष्वेक एव

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ९ ॥

घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमेकं

यथा निष्पुंभं मन्थते चातिमूढः ।

तथा बहवङ्गाति यो मूढदृष्टः

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १० ॥

समस्तेषु वस्तुष्वनुस्यूतमेकं

समस्तानि वस्तूनि यत्र स्थान्ति ।

वियद्वात् सदा शुद्धमच्छस्वरूपं

स नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ११ ॥

उपाधौ यथा भेदता सन्धानां

तथा भेदता बुद्धिभेदेषु तेषु ।

यथा चन्द्रकाशां कले चक्षुस्तत्त्वं

तथा चक्षुस्तत्त्वं तवापीह विष्णो ॥”१२॥

इति हस्तामलकं समाप्तम् ॥

हस्तिको

हस्तिकं, स्त्री, (हस्तिनां समूहः । कन् ।) हस्ति-
समूहः । तत्पर्यायः । गजता २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हस्तिकणः, पुं, (हस्ती कणो यस्य ।) सिंहः ।
व्याघ्रः । इति केचित् ॥

हस्तिकन्दः, पुं, (हस्तिनः पद इव कन्दो यस्य ।)

बृहत्कन्दविशेषः । तत्पर्यायः । हस्तिपत्रः २

स्थूलकन्दः ३ पतिकाकन्दः ४ बृहत्पत्रः ५ पति-

पत्रः ६ हस्तिकर्णः ७ सुकर्णकः ८ त्वग्दीपारिः

९ कुष्ठहन्ता १० गिरिवासी ११ नागाश्रयः १२

गजकन्दः १३ नागकन्दः १४ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघ्नातामयत्वग्दीपश्रम-

कुष्ठविषवेसर्पनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिकरञ्जः, पुं, (हस्तौव महान् करञ्जः ।)

महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयी-

स्य महाकरञ्जशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

हस्तिकर्णः, पुं, (हस्तिनः कर्णमिव पर्णमस्य ।)

एरण्डः । पलाशभेदः । गण्डेवताभेदः । इति

मेदिनी ॥ हस्तिकन्दः । रत्नैरण्डः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ हस्तिकर्णपलाशस्य गुणाः ।

“हस्तिकर्णः परं वृथो मेधायुक्तेष्ववर्जितः ।”

इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

श्रीहरिहवाच ।

“हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्दर ।

सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं प्लवगं शिवम् ॥

सत्तीरं भक्षितं कुर्यात् सप्ताहेन हृष्यध्वजः ।

भरं श्रुतिधरं शूरं शृङ्गद्विगतविक्रमम् ॥

पद्मगौरप्रतोकागं युक्तं दग्धशतायुषा ।

पौड्गण्डाकृतिं वद ! सततं दुग्धभोजितम् ॥

मधुमर्षिः समायुक्तं जघ्नमायुष्करं भवेत् ।

तज्जग्धं मधुना साहं दग्धवर्षसहस्रिणम् ॥

कुर्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवज्रभम् ।

दध्ना नित्यं भक्षितम् वृक्षदेहकरं शिवम् ॥

क्षणकेशममायुक्तं नरं वर्षसहस्रिणम् ।

तत्र काश्चिकमयुक्तं नरं कुर्यान्न भक्षितम् ॥

शतवर्षं दिव्यदेहं बलीपलितवर्जितम् ।

जग्धं त्रिफलया युक्तं चक्षुष्यं करोति वै ॥

अन्यः पश्यन् चूर्णस्य साध्यस्यैव तु भक्षणात् ।

महिषघोरसंयुक्तं तक्षपः कण्ठकेयकम् ॥

शक्रोदय च वै केशा भवन्ति हृष्यध्वज ! ।

तैलयुक्तेन चूर्णेन बलीपलितवर्जितम् ॥

तद्दर्शनमात्रेण सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।

सच्छागक्षीरचूर्णेन हृष्टिः सप्तमासतोऽश्नान् ॥”

इति गारुडे १० अध्यायः ॥

हस्तिकर्णकः, पुं, (हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्य ।

कप् ।) किंशुकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

हस्तिकर्णदलाः, पुं, (हस्तिनः कर्ण इव दलमस्य ।

पलाशभेदः । इत्यमरमाला ॥

हस्तिकोलिः, पुं, (हस्तौव कोलिः ।) (वदरीभेदः ।

तत्पर्यायः । गोपघोषा २ घोषा ३ वदरी-

च्छदा ४ । इति रत्नमाला ॥

हस्तिन

हस्तिगिरिः, पुं, (हस्तिप्रधानो गिरिर्यत्र ।) काश्चि-
देशः । इति केशित् ॥

हस्तिघोषा, स्त्री, (हस्तीव बृहती घोषा ।)
बृहद्घोषा । वडी तोरइ इति हिन्दो भाषा ।
तत्पर्यायः । ऐभो २ महत्पुण्या ३ सपीतिका ४
महाकोशातकी ५ । अस्या गुणाः । स्निग्धत्वम् ।
सारकत्वम् । पित्तानिलनाशित्वम् । इति मदन-
विनोदः ॥ (पथ्यायान्तरं यथा,—

“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घामकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हस्तिघोषातकी, स्त्री, (हस्तीव बृहती घोषा-
तकी ।) हस्तिघोषा । इति रत्नमाला ॥

(गुणादिकमस्या हस्तिघोषाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हस्तिघ्नः, पुं, (हस्तिनं हन्तुं शक्तः । हस्तिन् +
घ्नन् + “शक्तौ हस्तिघ्नपाटयोः ।” ३ । २ । ५४ ।
इति टक् ।) मनुष्यः । इति केशित् ॥ करि-
नाशके, वि ॥

हस्तिचारिणी, स्त्री, (हस्तीव चरतीति । चर +
णिनिः । डीप् ।) महाकरञ्जः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हस्तिदन्तः, स्त्री, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्य
स्येति । अच् ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिदन्तः, पुं, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्य ।
अच् ।) मूलकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (हस्तिनो
दन्त इव ।) द्रव्यरक्षार्थमिति स्थकीलकः ।

(हस्तिनो दन्तः) गजदशनश्च ॥ (यथा,—

“हस्तिदन्तमसीं कृत्वा मुख्यश्चैव रसाञ्जनम् ।
लोमान्धनेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)

हस्तिदन्तकं, स्त्री, (हस्तिदन्तमेव । कन् ।)
मूलकम् । इति शब्दमाला ॥ (मूलकशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

हस्तिदन्तफला, स्त्री, (हस्तिदन्त इव फलमस्याः ।)
एवार्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिद्वयसः, त्रि, गजपरिमाणम् । हस्तिशब्दात्
द्वयसचप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदो ॥

हस्तिनखः, पुं, (हस्तिनो नख इव ।) पुष्पारि-
यत् कूटं तत् । इत्यमरः । २ । २ । १७ ॥ हारो-
परि दुर्गार्थं यत् कूटं मृत्तिकाराशिस्तस्मिन्

हस्तिनखो दम्दमा इति ख्यातः । दुर्गद्वारा-
वरणार्थः । क्षमनिष्क्रान्तखातो वृत्तमृत्कूटो

हस्तिनख इत्यन्योऽपि । दुर्गपुरद्वारसमीपे
गुहायां यद्द्विरतटमन्तःसोपानयुक्तं मृत्कूटं

यच्च खित्वा विपक्षेण काष्ठादिकं क्षिप्यते तत्र
हस्तिनखो बुद्ध इति ख्यात इत्यपरे । हस्तिनो

नख इव हस्तिनखः । इति तट्टीकायां भरतः ।
(यथा, भावे । ३ । ५८ ।

“शनैरनीयन्त रथान् पतन्तो
रथाः क्षितिं हस्तिनखाद्वेदैः ।

सयत्नस्तायतरक्षिभुक्-
प्रीवापसंसक्तभुगैश्वर्यैः ॥”)

हस्तिनपुरं, स्त्री, हस्तिनापुरम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

हस्तिनापुरं, स्त्री, चन्द्रवंशीयहस्तिनामकराज-
निर्मितनगरम् । परिचित्गङ् इति दिक्षो इति

च ख्यातम् । तत्पर्यायः । नागाङ्गः २ हस्तिन-
पुरम् ३ हस्तिनम् ४ गजाङ्गम् ५ गजाङ्गम् ६

गजसाङ्गम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

हस्तिनोपुरम्, ८ । इति हेमचन्द्रः । शतानीका-
दप्यश्वमेधदत्तो भविता । तस्मादयमधि गीमज्जणः ।

अधिसोमलक्षणात् त्रिचक्षुः । यो गङ्गापङ्कते
हस्तिनापुरे कौशाभ्यां निवस्यति । इति

विष्णुपुराणे ४ अंशे २१ । ३ ॥

हस्तिनो, स्त्री, (हस्तिनः स्त्री । डीप्) गज-
पत्नी । हातिनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

करिणः २ करिणः ३ रेणुका ४ करिणुका ५

धेनुका ६ वासिता ७ वासा ८ करिणो ९

विशा १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटभर ११

पुष्करिणी १२ कचा १३ वसा १४ गणिका १५

गजयोषित् १६ । इति जटाधरः ॥ इभो १७

पद्मिनी १८ मातङ्गी १९ । अस्या दुग्धगुणाः ।

मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । गुरुत्वम् । कषायत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । स्नेह्यकरत्वम् । शीतत्वम् । चक्षु-
ष्यत्वम् । बलवर्धनत्वम् ॥ तद्विधगुणाः ।

कषायत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । पक्तिशूल-
शमनत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । दोषिदत्वम् । वलास-

गदनाशित्वम् । वीर्यवर्धनत्वम् । उत्तमबल-
प्रदत्वम् ॥ तन्मवनीतगुणाः । कषायत्वम् ।

शीतलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विष्टम्भि-
जन्तुपित्तकफकमिनाशित्वम् ॥ तद्वृष्टगुणाः ।

कफपित्तविषकमिनाशित्वम् । कषायत्वम् ।

विष्टम्भित्वम् । तिक्तत्वम् । अग्निकर्षित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्री-
विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा
स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुगोला ।

कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च
नितम्बवर्णा खलु हस्तिनी स्यात् ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

हृद्विलासिनो । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हस्तिनोपुरं, स्त्री, हस्तिनापुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हस्तिपः, पुं, (हस्तिनं पाति रक्षतीति । पा +
कः ।) हस्त्यारोहः । इति शब्दमाला ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ३८ ॥ १८ ॥

“वयं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी स्तब्धः प्राणं नयति साधितम् ॥”)

हस्तिपकः, पुं, (हस्तिप एव । कन् ।) गजारोहः ।

माहुत इति भाषा । तत्पर्यायः । आधोरणः २

हस्त्यारोहः ३ निषादी ४ । इत्यमरः । २ । ८ ।

५८ ॥ आधो पादको परौ योद्वाराविति
केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, भावे । ५ । ४८ ।

“जने जनैर्मुञ्जितासमनादहाने
वदन्तहस्तिपकनिधुरोहनाभिः ।

गञ्जीरवेदिनि पुरः कवलं करीन्द्रे

मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्यः ॥”)

हस्तिपकः, पुं, (हस्तिनः कर्ष इव पदमस्य ।)

हस्तिकर्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिपर्णिका, स्त्री, (हस्तिनः कर्ष इव पर्णमस्याः
कन् । टाप् ।) अत इत्वम् ।) राजकोशातकी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिपर्णी, स्त्री, (हस्तिनः पर्णमिव पर्णमस्याः ।
ङीष् ।) मोरटालता । इति रत्नमाला ॥

ककटो । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिमदः, पुं, (हस्तिनो मदः ।) करिगण्डचरित

मदजलम् । तत्पर्यायः । गजमदः २ गज-
दानम् ३ मदः ४ कुम्भिमदः ५ दन्तिमदः ६

दानम् ७ हृदमदः ८ । अस्या गुणाः । स्निग्ध-
त्वम् । तिक्तत्वम् । केश्यत्वम् । अपस्मारविष-

कुष्ठकण्डूतिव्रणददुर्विसर्पनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हस्तिमलः, पुं, (हस्तिषु मलः ।) गणेशः । शङ्ख-
नागः । ऐरावतः । इति मेदिनी ॥

हस्तिरोहणकः, पुं, (हस्तोव राहते इति । रुह +
ल्युट् । ततः कन् ।) महाकरञ्जः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हस्तिलोभकः, पुं, (हस्तोव महान् लोभः । ततः
कन् ।) लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिवाहः, पुं, (हस्तिनं वाहयतीति । वह +
णिच् + अण् ।) अङ्गुगः । इति शब्दरत्नावली ॥

गजवाहकश्च ॥

हस्तिविषाणी, स्त्री, कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विवरणमस्याः कदलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हस्तिशाला, स्त्री, (हस्तिनः शाला ।) गज-
गृहम् । फोलखाना इति पारस्य भाषा । तत्-

पर्यायः । चतुर्म् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

हस्तिशृङ्गा, स्त्री, (हस्तिनः शृङ्ग इव आकारो-
हस्तिशृङ्गी, ऽस्यस्येति । अच् । विभाषया

ङीष् ।) सुपविशेषः । हातिशृङ्गा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । हस्तिनो २ भुङ्क्ते ३ जले-

च्छया ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नागशृङ्गो ५

शृङ्गो ६ धूसरपत्रिका ७ । (पर्यायान्तरं यथा,

“हस्तिशृङ्गो चातिविषा त्रयणं हेममाचिकम् ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । सन्निपात-

ज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ करि-

करे, पुं ॥

हस्तिश्यामाकः, पुं, (हस्तीव स्थूलः श्यामाकः ।)

शब्दविशेषः । हातियाशामा इति भाषा ।

अस्य गुणाः । धातुशोषणत्वम् । पित्तश्ले-

नाशित्वम् । वायुवर्धनत्वम् । रुच्यत्वम् । इति

राजवल्लभः ॥

हस्तो, [नृ] पुं, सहोचराजपुत्रः । यथा । बृहत्-

चक्षुष्य सहोदः पुत्रः सहोभाहस्ती य इदं

हस्तिनापुरं निर्मापयामास । इति विष्णु-

पुराणे ४ अंशे १८ पञ्चाशः ॥ अपि च ।

हस्ती

“सुहोदरस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ।
तेनेदं निर्मितं पूर्वं पुरेव हस्तिनापुरम् ॥
हस्तिनखैव दायादास्तयः परमधार्मिकाः ।
अजमीदो हिमोदश्च पुरमीदस्तथैव च ॥”

इति हरिवंशे पिबकल्ये २० अध्यायः ॥ * ॥
अजमीदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हस्तीऽस्थ-
स्येति । हस्त + हनिः ।) वृहत्पशुविशेषः ।
हाती इति भाषा । तत्पठ्यायः । दन्ती २
दन्तावलः १ हिरदः ४ अनेकपः ५ हिपः ६
मतङ्गजः ७ गजः ८ नागः ९ कुञ्जरः १०
वारणः ११ करी १२ इभः १३ स्तम्भेरमः १४
पक्षी १५ । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ मतङ्गः १६
मातङ्गः १७ पीलुः १८ वराङ्गः १९ पुष्करी २०
जलकाङ्कः २१ महासृगः २२ स्तरमः २३
शूर्पकर्णः २४ सिन्धुरः २५ सामजः २६ कटी २७
अन्तःखेदः २८ दोर्धमारुतः २९ विलोम-
जिह्वः ३० काटी ३१ पिण्डपादः ३२ महा-
मदः ३३ पेटकी ३४ कटकी ३५ कुम्भी ३६
निर्भरः ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिन्दु-
तिलकः ३८ पञ्चनखः ३९ शृङ्गारी ४०
करेणुः ४१ कर्णिकी ४२ लिङ्गी ४३ साम-
योनिः ४४ । इति लटाधरः ॥ राजीवः ४५
जलकाङ्कः ४६ लतालकः ४७ पचिलः ४८ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हिरदनः ४९ करभी ५०
विषाणी ५१ रदनी ५२ महाबलः ५३ भद्रः ५४
द्रुमारिः ५५ षष्ठिहायनः ५६ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ स च चतुर्जातिर्यथा,—
“भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

तद्वारा भ्रमणगुणाः । वातकोपनत्वम् । अङ्ग-
स्थैर्यबलान्कारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
कामुकोन्मत्तगजारो हणदोषो यथा ।
“नारोहेत् कामुकोन्मत्तं गजं राजा कदाचन ।
आरुह्य कामुकं तन्तु परत्रैव विषोदति ॥”
इति कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥ * ॥
अथ गजायुर्वेदः ।
“गजायुर्वेदमाख्यास्ये उक्ताः कल्पा गजे हिताः ।
गजे चतुर्गुणा मात्रा ताभिर्गजैर्गर्हणम् ॥
गजोपसर्गव्याधीनां शमनं शान्तिकर्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिलां ददेत् ॥
दन्तिदन्तद्वये मालां निबध्नीयादुपोषितः ।
मन्त्रणं मन्त्रिता वैद्यो वषा सिद्ध्यर्थकामले ॥
सूर्याद्याः शिवदुर्गा श्रीविष्णुना रक्षसाङ्गणः ।
बलिं दद्याच्च भूतैश्च स्नापयेच्च चतुर्घटैः ॥
भोजनं मन्त्रितं दद्यात् भक्ष्योद्भूतयैः प्रजम् ।
भूती रक्षा शुभा मध्या वाक्पणी रक्षसां सदा ॥
त्रिफला पञ्चकोले च दशमूलं विङ्गकम् ।
शतावरी गुडश्चो च निम्बवासककिंशुकाः ॥
गजरोगविनाशाय प्रोक्तः कल्कः कषायकः ।
आयुर्वेदो गजाख्यानमुक्तः संक्षेपसारतः ॥”
इति गजवैद्ये । २०७ । ३६—४२ ॥ * ॥ गजे
वर्चनीयानि यथा,—

हस्ती

“गजे सहस्रयोधित्वमुच्चलं कर्णचापलम् ।
परिव्यूहविभेदत्वं कुशमृतामलादयः ॥”
इति कविकल्पलतायां १ स्तवके २ कुसुमम् ॥ * ॥
तच्छकुनानि यथा ।

“ऊर्ध्वं करं यः कुरुतेऽथवा यो
धने करं दक्षिणदन्तभागे ।
यो वा भवेत् हंसितपूरिताशः
करी भवेदध्वगपूरिताशः ॥”

इति वसन्तराजगान्धर्वे चतुष्पदशकुनम् ॥ * ॥
स च प्रजापतिदेवताकः । यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।
“अभयं सर्वदैवत्वं भूमिर्वै विष्णुदेवता ।
कन्या दामस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ।
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ॥”
इत्यादि ॥ * ॥

तस्य प्रतिग्रहे आरुह्य ग्राह्यम् । यथा ।
“करं गृह्य तथा कन्यां दामदास्यौ हिजोत्तमाः ।
करन्तु हृदि विन्यस्य धर्म्मार्जं ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णं चाग्रस्य
कीर्त्तितः ॥”
इत्यादि ॥ * ॥

प्रतिग्रहाशक्तेन तदयाह्वम् । यथा, ब्रह्मपुरा-
णम् ।
“ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्दृष्ट्यर्थं साधुतस्तथा ।
अव्यग्रमपि मातङ्गतिललोहांश्च वर्जयेत् ॥”
इत्यादि ॥

तद्दानफलम् । यथा नन्दिपुराणम् ।
“योऽङ्गं रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।
स शक्रस्य वनेऽर्क्षोके शक्रतुल्यो युगान् ददति ।
प्राप्यान्ते चैव मानुष्यं राजा भवति बुद्धिमान् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।
“शामश्वश्च महीं हेम मणोनय गजास्तिलान् ।
ये प्रयच्छन्ति पापेषु निरताः सर्वदा मुने ! ।
न तेषां रौरवः पत्या दक्षिणां दानमित्युत ॥”
इति वज्रपुराणे यमशर्मिलोपाख्यानमा-
ध्यायः ॥ * ॥ अथ गजपरीक्षा । तत्र कालः ।

“उन्मित्रवरुणानिलपुष्पा-
चन्द्रतोयरविवारिजतारैः ।
सूर्यशुक्रगुरुसोमज्वारैः
श्रेयसे भवति कुञ्जरयानम् ॥
लव्णे चरे शुभसमाश्रितवोचिते वा
चन्द्रस्य दृष्टिर्भयानविधौ विरुद्धा ।
सौम्ये दिने करनिगाटवसुश्वस्य-
तोऽथैवैवमदितिश्च शुभग्रहाश्च ॥
स्यात् कुञ्जरक्रयणदर्शनदानकालः
शेषेषु दुःखफलमाकंसुतेऽङ्गि चैव ॥
गजानामष्टधा भेदाः संक्षेपेण प्रकाशयते ।
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुसुदोऽञ्जनः ॥
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजः ।
एषां वंशप्रसूतत्वाद्गजानामष्टजातयः ॥
ये कुञ्जराः पाण्डुरसर्वदेहाः
सुदीर्घदन्ताः सितपुष्पदन्ताः ।

हस्ती

अलीमशा अल्लभुजो बलाख्या
महाप्रमाणा लघुपुष्टलिङ्गाः ॥
क्रुद्धाः समीके मृदवोऽन्धकाले
लघुष्णुपाना बहुलोपदानाः ।
विस्तोर्णदानास्तनुलोमपुष्पा
ऐरावतस्याभिजनप्रसूताः ॥
तेष्वेव सर्वेषु विशुद्धवर्णा
अतीववृत्ताः प्रभवन्ति सुक्ताः ।
नाल्येन पुण्येन महोपतानां
सृशन्ति भूमण्डलमध्यमते ।
दन्ता विभक्ता अपि युद्धरङ्गे
पुनः प्ररोहन्ति पुरैव तेषाम् ॥ १ ॥
ये कुञ्जराः कोमलसर्वदेहाः
पुष्पा न दण्डाः खरगण्डदेहाः ।
स्ववन्मदाः सन्ततरोषभाजोऽ-
मरप्रियाः सर्वभुजो बलाख्याः ॥
सुतीक्ष्णदन्ता रसना गजानां
ते पुण्डरीकप्रवरप्रसूताः ।
ते पद्मगन्धं विस्मजन्ति रेतो
दानश्च नैषां वमयुः प्रभूता ॥
न तोयपानेऽभ्यधिका सृष्टा च
अमेऽपि भेते बलमुत्सृजन्ति ।
अमी तु येषां निवसन्ति राज्ञां
ते वै समस्तचित्तिशालमाणाः ॥ २ ॥
ये कुञ्जराः कर्कशसर्वदेहाः
कदापि मायन्ति गल्लम्बदाश्च ।
आहारयोगाद्बलवीर्यभाजो
नाल्यम्बुकामा बहुलोमगण्डाः ।
विरूपदन्तास्तनुपुष्पकर्णा
शेया बुधैर्वीमनवंगजाताः ॥ ३ ॥
ये दीर्घदेहास्तनुदीर्घगण्डाः
कुदन्तभाजो मलपूर्णदेहाः ।
अविष्टगण्डाः कलहप्रियाश्च
ते कुञ्जराः स्युः कुसुदस्य वंशाः ।
अन्यहिपान् दर्शनमात्रतस्तु
निघ्नन्ति ते दुर्गमनाश्च पुंसाम् ॥ ४ ॥
ये स्निग्धदेहाः सलिलाभिलाषा
महाप्रमाणास्तनुगण्डदन्ताः ।
अविष्टदन्ताः अमदुःसहाश्च
ते कुञ्जराश्चान्नवंगजाताः ॥ ५ ॥
रतश्च दानश्च सृजन्ति शम्भ-
दानूपदेशे प्रभवन्ति ये तु ।
ते पुष्पदन्ताभिजनप्रसूता
महाजवास्ते तनुपुष्पभागाः ॥ ६ ॥
सुदीर्घदन्ता बहुलोमभाजो
महाप्रमाणाश्च सुकर्कशाङ्गाः ।
आव्यन्ति नाध्वभ्रमणाभियोगा-
न्नाहारपानादिषु चातिशक्तिः ॥
मरुप्रदेशे विहरन्ति ते वै
सुक्ताफलानामिह जन्म मध्ये ।
महाशरीरातिसुकर्कशाङ्गा
नारिष्टदन्ता मृदुगण्डदन्ताः ॥

हस्ती

महाशनाः क्षीणपुरोषमूढ-
विस्तीर्णकर्णास्तनुरीमगण्डाः ।
ते सार्वभौमाभिजनप्रसूता
विशुद्धमृताः प्रभवन्ति चैषु ॥ ७ ॥
ये दोर्घगुणाः सुविभक्तदेहा
महाजवाः क्रीधपरीतकाय ।
विस्तृतकर्णास्तनपुच्छदन्ताः
सदाशनैव वशाप्रियाश्च ॥
प्रहृष्टगण्डास्तनूलोमयुक्ताः ।
ते सुप्रतीकप्रवरप्रसूताः ।
महाप्रमाणामितमौक्तिकानि
भवन्ति चैतन्निजगाद काप्यः ॥ ८ ॥
एकजातिसमुत्पन्नो गजः शुद्ध इति स्मृतः ।
लक्षणञ्च यथा प्रोक्तं शुद्धैतत्त्व दृश्यते ॥
शुद्धिजातिसम्भूतस्तल्लक्षणममन्वितः ।
जारजो नाम विख्यातो यथास्वं बलवीर्यवान् ॥
हिजातिहयजातो यः स शूर इति कथ्यते ।
हिजातिजारजात्यत्र उदाहृत इति कथ्यते ॥
एवं संयोगभेदेन गजजातिरनेकधा ।
तां यो जानाति तत्त्वेन स राज्ञः पात्रमर्हति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन तेषां भेदयत्तुर्विधः ।
विशालाङ्गाः पवित्राश्च ब्राह्मणाः स्वल्पभो-
जिनः ॥
शूरा विशाला ब्रह्माणाः क्रुद्धाः क्षत्रिय-
जातयः ॥ ९ ॥
अथ गुणाः ।
“यथा रक्तं यथा खड्गो यथा स्त्री समयो यथा ।
परीक्ष्यन्ते गुणैरेवं गजानामपि निर्णयः ॥
रस्यो भौमो ध्वजोऽधोरो वीरः शूरोऽष्ट-
मङ्गलः ।
सुनन्दः सर्वतोभद्रः स्थिरो गम्भीरवेद्यपि ।
वरारोह इति प्रोक्ता गजा द्वादश सत्तमाः ॥”
तदयथाह भोजः ।
“विभक्ताययवः पुष्टः सुदन्तः सुमहाजपि ।
गजस्त्री रस्य इत्युक्तो गजः सम्पत्तिवद्भक्तः ॥ १ ॥
अङ्गुणादिप्रहारणं यस्य भातिनं जायते ।
स भौमोऽयं गजः शुद्धो राज्ञः सर्वायमाधनः ॥ २ ॥
गुण्डाघातं पुच्छपथ्यन्तं रक्षा यस्यैव दृश्यते ।
ध्वजः शुद्धो गजो नाम साम्राज्यप्राणदा-
यकः ॥ ३ ॥
समो कुम्भी खराक्षारो आवर्त्तं तत्र चोच्छ्रयो ।
अधारोऽयं गजो नाम्ना राज्ञां विप्र विना-
शनः ॥ ४ ॥
आयर्त्तः पृष्ठतो यस्य स्तनाभिमभिवन्दति ।
पुष्टाङ्गो बलवान् वीरो राज्ञामभिमतप्रदः ॥ ५ ॥
महाप्रमाणः पुष्टाङ्गः सुदन्तश्चरुगण्डकः ।
भक्षणे भक्षणे शान्तः शूरो लक्ष्मोविवर्द्धनः ॥ ६ ॥
सितो दन्तो सितः पुच्छः सितो रक्षा सितो
नखाः ।
रक्तकुम्भाक्षिवीर्याङ्गेविज्ञेयः सोऽष्टमङ्गलः ॥
अथ गजन्तो यस्यास्तं तस्य स्यात् सकला मही ।
नारिष्टानोतयस्तत्र यथास्तस्य गजेश्वरः ॥

हस्ती

आयोजनगतं यावदनर्थं कुरुते जयम् ।
नाल्पपुण्यं रयं प्राप्यः मनुजन्द्रेः कलौ युगे ॥ ८ ॥
शुभो दन्तो शुभः शुण्डः शुभो कुम्भी शुभस्तनुः ।
गण्डयोगगण्डयोर्मध्ये आवर्त्तः शुभलक्षणः ॥
शश्वत्तदनुतिपरिप्लुतगण्डदेशा-
स्तोष्णाङ्गुशनं विनिवारयितुं न शक्याः ।
ज्ञातिदिपो नवपयोदरवा गम्भीराः
पृथ्वीभुजां सकलभीत्यकरा भवन्ति ॥ ९ ॥
अथ दोषाः ।
“दोनः क्षीणोऽयं विपमो विरूपो विकलः
खरः ।
विमदो भ्रापकः काको धूम्रो जटिल इत्यपि ॥
अजिनो मण्डली श्वितो हतावर्त्तो महाभयः ।
राष्ट्रहा मुषलो भाली निःरुच्य इति वंशतिः ।
महादोषाः समाख्याता गजानां भोजभुजा ॥”
तदयथा,—
“अतिक्षीणतरः क्षीणतनुदन्तोऽतिनिष्पृभः ।
दोनाख्यः कुरुते दीनं भुभुजं नात्र संशयः ॥ १ ॥
खर्वशुण्डो महापुच्छो निश्वासो वेगवर्जितः ।
क्षीणोऽयं कुरुते क्षीणं स्वामिनं धनसम्पदा ॥ २ ॥
कुम्भे दन्तेऽलिकर्णं च वैपम्यं पार्श्वयोस्तथा ।
यस्यायं विपमो नागो नागवत् कुरुते जयम् ॥ ३ ॥
आस्कन्धात्तु शिरः क्षीणं पथाङ्गागस्य पुष्टता ।
विरूप इति नागोऽयं कुरुते भूधनक्षयम् ॥ ४ ॥
नानाभोगैरपि कृतैर्यस्य नो जायते भद्रः ।
युद्धाय नोपक्रमते विकलं तं विवर्जयेत् ॥ ५ ॥
खरता सहजा यस्य शरीरोऽस्तीति लक्ष्यते ।
तनुदन्तकरो हस्ती खरः कुलविनाशनः ॥ ६ ॥
न जायते मदो यस्य स्वकाले जायतेऽथवा ।
विरूपो विवशो वापि विमदं दूरतस्त्यजेत् ॥ ७ ॥
लघुप्रमाणः क्षीणाङ्गस्तनुगण्डाशरोदरः ।
अशान्तं श्वसिति व्यथः पतैर्नैत्रयोग्यलम् ॥
त्रिकं पुच्छाग्रतो वापि आवर्त्तो मण्डलोऽथवा ।
बहिः प्रकुरुते लिङ्गं सर्वथा गतचेष्टवत् ॥
भुभुजा नहि वीक्ष्योऽयं भ्रापकाख्यो गजाधमः ।
यदोच्छ्वाश्वतो भूतिं शरीरारोग्यमेव वा ॥ ८ ॥
गण्डदेशो यस्य भग्नो रक्तवर्णदेशातिगुच्छकः ।
काकोऽयं कुरुते सत्यं स्वामिनो नात्र संशयः ॥ ९ ॥
विपमो गण्डयो दन्तो यस्य शुण्डविरोधिनी ।
भिक्षते वा विदोर्ध्वतां श्वयं शून्यान्तरावुभौ ।
कुरुते व्याधितं नाथं धूम्रनामा गजाधमः ॥ १० ॥
मूर्जः कर्कशा रुक्षा जटारूपानुवन्धिनः ।
यस्यायं जटिला नागः कुरुते धनसंक्षयम् ॥ ११ ॥
स्कन्धे वा गात्रदेशे वा लग्नं चर्मोऽवलक्ष्यते ।
अजिनो नाम नागोऽयं कुरुते भूधनक्षयम् ।
नैनं स्थूयन् वीक्षते यदोच्छेदात्मनः श्रियम् ॥ १२ ॥
मण्डलानि प्रदृश्यन्ते एकं हे वा बह्वनि वा ।
विरूपाण्युत्तानोव मण्डली कुलनाशनः ॥ १३ ॥
तानि श्वेतानि यस्य स्युः श्वितो स धननाशनः ॥ १४ ॥
हृदये उदरे चैव त्रिकं पुच्छस्य मूलतः ।
गुदे मेढ्रे पदे चैव आवर्त्तनं हतश्रियम् ।
योगिनं कुरुते भूपं प्रवासिनसुपद्रुतम् ॥ १५ ॥

हस्ती

गच्छतो यस्य गुल्फाभ्यां भवेत् संवर्षणं
मुहुः ।
अपि सर्वगुणैर्युक्तस्याख्यश्च स महाभयः ॥
राष्ट्रं धनं कुलं मेढ्यं मेघं दारान् तथा प्रजाः ॥
क्षपयत्यशुभो नागो दृष्टमात्रा न संशयः ॥
तत्रापन्थितं लाकस्तत्र वज्रभयं भवेत् ।
व्याधिवर्जितं वाच यथास्ते स महाभयः ॥ १६ ॥
भृशं मन्ताद्यमानस्तु पादैर्न यो न गच्छति ।
पृष्ठोदरं समावृत्य रक्षा रक्तसमा यदि ॥
न्यस्ताग्रिमपदस्थाने पश्चात् पातः पदे यदि ।
अपि सर्वगुणैर्दुक्तो राष्ट्रहायं गजाधमः ॥
राष्ट्रादपाक्रियतेऽयं भूमजा श्रियमिच्छता ।
राष्ट्रान्ते रक्षितो मोहात् कुरुते राष्ट्रसंच-
यम् ॥ १७ ॥
पादाश्चात्यन्तविपमा दन्तो चान्योन्यवैषम्यौ ।
पञ्चरा दृश्यते भग्न एको वाष्टी हयोऽथवा ॥
दन्तो वा चलतो यस्य किमु वा न प्ररोहतः ॥
कुम्भी वा विपदो यस्य मुषलोऽस गजाधमः ।
राष्ट्रदुर्गबलामात्यक्षयकृतं परित्यजेत् ॥ १८ ॥
चर्मखण्ड इवाभाति भाले यस्यातिकर्कशः ।
भालो स कुरुते नागो भर्तुः कुलधनक्षयम् ॥ १९ ॥
पुष्टो विशालः सहस्रः सत्कारोऽपि शुभोऽपि
सन् ।
न रणे साहसो यस्य स निःसत्त्वो मजाधमः ॥
सर्वेषां गजदोषाणामुक्त एव महानयम् ।
येनैकेन गुणाः सर्वे लपयन्ते सुनिश्चितम् ॥ २० ॥
पालकाप्यस्तु ।
“क्षीणदन्ताङ्गशुण्डत्वं विषमत्वं रदादिषु ।
शिरः क्षीणमधः पुष्टिरितं दोषा गजे मताः ॥”
गायन्तु ।
“ये कुञ्जरास्तनुरदास्तनुगण्डशुण्डाः
क्षीणाः सुदीनवपुषो गुरुदीघपुच्छाः ।
वश्यादिभिः खलु गुणैरहिता हिताय
ते भूभुजामभिमता नहि वीक्षणयाः ॥
यो न स्ववैभवंदजलं तनुमूर्ध्नाभोगो
निर्व्विध्यतामुपगतो वभूभोजनोऽपि ।
नेच्छन्त्यमायुषगतानपरादिहन्तुं
भूमोभुजा न हि गजोऽयमवच्छिन्नोऽयः ॥
दोषेदुष्टान् गजानां न वीक्षते कदाचन ।
न्यमहा परराष्ट्रेषु नगरात् क्रियते बहिः ॥
दद्यात् हिजेभ्यः शुद्धेभ्यो गणकायाथवा नृपः ।
दृष्ट्वा यदि गजान् दुष्टान् दद्याच्छृङ्गशतं हिजे ।
पुरं नीराजयेद्वापि आत्मानं वाथवा सुतम् ।
देवसूक्तेन जुहुयादयुतं वातितत्परः ॥
तिलान् वा लुह्यादग्नीं तपतीकारहेतवे ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन जातिरुक्ता चतुर्विधा ॥
चतुर्विधानां भूपानां वाङ्मनं ते शुभप्रदाः ।
ये दोषा दोषवत्त्वानां त एव स्युः स्वजातितः ॥
ये व्याधयो नराणां स्युस्ते गजानामपि स्मृताः ।
चिकित्सापि तथा तेषां माक्षा चैव गरीयसौ ॥”
इति गजपुरीक्षा ॥
इति भोजराजकतयुक्तिकल्पतरुः ॥

हाटक

हस्ते, व्य, पाणौ । यथा । हस्ते करोति । इति
मुख्यबोधयाकरणम् ॥

हस्तेकरणं, क्ली, पाणिपहणम् । विवाहः । इति
केचित् ॥

हस्त्यः, चि, (हस्त + 'तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां
णयतौ' ५ । १ । ८८ । इति यत् ।) हस्तेन
दत्तः । हस्तेन कृतः । इति भिन्नान्तकोमुदी ॥
हस्त्यध्वजः, पुं, (हस्तिषु अध्वजः) गजाध्वजः ।
तल्लक्षणं यथा—

“हस्तिशिखाविधानस्तौ वन्यजातिविहारदः ।
क्लेशजनमस्तथा राज्ञो गजाध्वजः प्रशस्यते ॥”

इति मातृस्ये १८८ अध्यायः ॥

हस्त्यायुर्वेदः, पुं, (हस्तिन आयुर्वेदः) गज-यु-
र्वेदः । हस्तिचिकित्साशास्त्रम् । तत्रमाणं
हस्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हस्त्यारोहः, पुं, (हस्तिनमारोहतीति । आ +
रुह + कः ।) हस्तिपकः । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥
तल्लक्षणं यथा,—

“एतैरेव गुणैर्युक्तः स्वासनस्य विशेषतः ।

गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्माणि शश्र्वते ॥”

एतेहस्त्यध्वजगुणैः । इति मातृस्ये १८८ अः ॥

हस्तः, चि, (हसति निरर्थकमिति । हस +
“स्फारितश्चेति ।” उणा० २ । १३ । इति
रक् ।) मूर्खः । इत्युणादिकोपः ॥

हहलं, क्ली, हलालनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हहाः, पुं, हाहानामगन्धर्वः । इति शब्दमाला ॥

हा, श्री लि त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्रा-
पर० सक०-अनिट् ।) श्री हाक त्यागे इति

प्रसिद्धोऽयम् । यत्र हाक इति ग्रहणं तदा-
स्यैव । तेन दासा मे हाक इत्यादि सूत्रेणास्य

होयते इत्यादि । अन्यस्य हायते इत्यादि ।

श्री होनः । लि जहाति । अकर्मकधातुम् ।

यथा । स्वार्थीहोनः । एवं जहाति अप्रति

स्वार्थी यस्यामिति जहत्स्वार्था हातः । इति

दुर्गादामः ॥

हा, प्रो ड निगती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्रा-
आत्म० सक०-अनिट् ।) आं, हानः । ड लि,

जिहीते । इति दुर्गादामः ॥

हा, व्य, विषादः । शोकः । अस्तिः । इत्यमरः ।

३ । ४ । २५५ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६३ । ३॥

“हा नाथ ! हा महाराज ! हा स्वाभिन् !

किं जहासि माम् ।

हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥”)

कुत्सा इति मेदिनी ॥

हाह्वरः, पुं, स्वतामध्यगतजलजन्तुः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ तत्पञ्चायः श्वहाकरशब्दे द्रष्टव्यः ॥

हाटक, क्ली, (हाटति गोभते इति । हाट दीप्ती +
णुल् ।) स्वर्णम् । (यथा, माघे । ११ । ६३ ।

“नवहाटकैष्टकचितं ददर्श सः

क्षितिपस्य वस्त्रमथ तत्र संसदि ॥”

पश्य पुर्यागे यथा,—

“स्वर्णे सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।

हापुत्ती

तपनीयश्च गात्रेयं कलधौतश्च काचनम् ॥

चामोकरं शातकुम्भं तथा कात्तस्वरश्च तत् ।

जात्यनन्दं जातरूपं महाराजत इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हाटकपरिमितः । “जातरूपेभ्यः परिमाणे ।”

४ । ३ । १५३ । इति अण् ॥) धुस्तरः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८४ ॥ स्वर्णिमते, वि ॥

हाटकमयं, वि, स्वर्णमयम् । हाटकशब्दात् मयट्

प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

हाटकेश्वरः, पुं, (हाटकस्य ईश्वरः ।) गोदावरी-
तीरस्थशिवः । यथा,—

“एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ताः सर्वे एवविपाश्रिवाः ।

द्रष्टुं त्वेलोक्षभर्तारं चास्वकं हाटकेश्वरम् ॥

ततः कपिवरः प्राप्ताः पृताच्या सह सुन्दरि ।।

स्नात्वा गोदावरीतीर्थे दिदृक्षुर्हाटकेश्वरम् ॥”

इति वामने ६२ अध्यायः ॥

(वितलस्थितो महर्षिः । यथा, भागवते ।

५ । २४ । १७ । “ततोऽधस्तादितले हरौ भग-
वान् हाटकेश्वरः स्वपापेभूतगणाहतः प्रजा-
पतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनो-
भूयास्ते । यतः प्रवृत्ता मरितृपवरा हाटको
नाम भवयोर्वीर्यिण । यत्तच्चिद्विमानुर्मातरिश्चना
ममिध्यामान श्रीजमा पिबति । तत्रिष्टान्तं हाट
काव्यं सर्वेण भूयणेनामुरन्द्वारोपु पुण्याः
सह पुरुषोभिधीरयन्ति ॥”)

हातव्यं, वि, (हा + तश्च ।) त्यक्तव्यम् । यथा ।

“हातव्योऽयमसार एषविरमः संसार इत्यादिकम् ।

सर्वेभ्यश्च हि वाचि चेतसि पुनः कस्यापि

पुण्यात्तनः ।”

इति शालिगतकम् ।

हातं, क्ली, (हा + ट् ।) वितनम् । इति भिन्नान्त-
कोमुद्यातुणादिभक्तिः ॥ प्रमथनम् । मरणम् ।

राक्षसः । इति भक्तिमाराणादिभक्तिः ॥

हानं, क्ली, (हा + कः ।) त्यागः । इति जटाधरः ॥

हानिः, स्त्री, (हा + “वह्निश्चिद्युद्युद्गलति ।” उणा०

४ । ५ । इति निः ।) यदा, हा । क्तिन् ।

“ग्लास्त्राज्याहाभ्यो निः ।” ३ । ३ । ८४ । इत्यस्य

वार्तिकोक्त्या निः ।) क्षतिः । तत्पञ्चायः ।

अपहारः २ अपचयः ३ । इति जटाधरः ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ८८ । ४ ।

“अत्रासृतं सुरैः पोत्वा निहितं निहतारिभिः ।

अतः सोमस्य हानिश्च हविष्यैव प्रवृण्यते ॥”)

हानुकः, वि, घातुकः । इति केचित् ॥

हान्दं, क्ली, (हन + “स्वप्नजिगमिनमिह्नोति ॥”

उणा० ४ । १५८ । इति इन् ह्रिद्वि ।)

मरणम् । इत्युणादिकोपः ॥

हापुत्तिका, स्त्री, पञ्चविंशः । तत्पञ्चायः ।

मर्षपे २ खञ्जिका ३ तुलिका ४ स्फाटिका ५ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हापुत्ती, स्त्री, हापुत्तिका । यथा,—

“गोभण्डोरः पङ्कजोरो हापुत्तो राजभट्टिका ॥”

इति हारावली ॥

हारह

हाफिका, स्त्री, जृम्भा । हाह इति भाषा ।

तत्पञ्चायः । उपपुष्पिका २ । इति हारा-
वली ॥

हायनः, पुं, क्ली, (जहाति त्यजति जिहीते

प्राप्नोति वा भावानिति । हा त्यागे हा गती

वा + “ह्य ब्रौह्मिकालयोः ।” ३ । १ । १४८ ।

इति ण्यट् ।) वत्सरः । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥

(यथा, भागवते । १ । ६ । ८ ।

“अहस्य तद्वत्स्य कले ऊपिवांसदपेक्षया ।

दिग्दंशकाणाव्युत्पन्नो बालकः पञ्चहायसः ॥”)

हायनः, पुं, (जहात्युदकमिति । हा + “ह्य

ब्रौह्मिकालयोः ।” ३ । १ । १४८ । इति ण्यट् ।)

ब्रौह्मभेदः । अग्निश्रिणा । इति मेदिनी ॥

हारं, चि, (हरति । हरि । अण् । पठे हर-

ताति । हरं तदेष । हर । सार्धं अण् ।)

हरिसम्बन्धोऽयम् । हरणकर्तृ । यथा,—

“यच्छृग्वनापि त्यरतिष्वितृणा

सत्वस्य शुश्रूष्यचिरेण पुनः ।

भक्तिहरी तत्पुरुषे च सख्यं

तदेष हारं वद मन्यसे चेत् ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ७२ ॥

“तदेष हारं हंस्यरितं मनोहरं वा ॥”

इति तट्टीकायां आधारस्वामी ॥

हारः, पुं, क्रियते मनो येन । ह + घञ् ।) मुक्ता-

माला । तत्पञ्चायः । मुक्तावली २ । इत्यमरः

२ । ६ । १०५ ॥ हारा ३ यष्टिः ४ यष्टी ५

लता ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः ।

५ । ८ ।

“विमुच्य सा हारमहास्त्रिनिधया

विनालयष्टिप्रवित्तुसचन्द्रम् ।

वक्षस्य बालारुणवभू वल्कलं

पयोधरोत्तमधविगोणमंजृति ॥”

क्रियन्ते प्राणा यजेति । युद्धम् । इति मेदिनी ॥

(ह + भावि घञ् । हणम् । यथा, भाग-

वते । १० । ६३ । १७ ।

“हंस्यस्त्रिगान् हिंसया वर्त्तमानान्

जयन्ते तत्त भारहाराय भुम्भः ॥”)

हारकः, पुं, (हरतीति । ह + णुल् ।) कितवः ।

चोरः । शयभेदः ॥ विज्ञानविशेषः । इति

मेदिनी ॥ शास्त्रोद्भूतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भाजकाङ्कः । इति लालावती ॥ हरणकर्त्तरि,

वि ॥ (यथा, मनुः । ११ । ५१ ।

“वस्त्रापहारकः ज्येष्ठं पञ्चतामसहारकः ॥”)

हारहारा, स्त्री, कपिलद्राक्षा । इति राज-

निर्घण्टः ॥

हारहरः, पुं, मद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हारहरा, स्त्री, द्राक्षा । इति हलायुधः ॥

(पर्यायी यथा,—

“द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरमापि च ।

मृद्वीका हारहरा च गोमूतना चापि

कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे पञ्चमे भागे ॥)

हासः

ज्ञानाहनी, स्त्री, मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हालिकः, त्रि, हलीन खनति यः । (हलस्यायमिति वा हल + “हलसीरात् ठक् ।” ४।१।२४ । इति ठक्) हलस्य वोढा । हलमन्वन्थे । तत्पर्यायः । सैरिकः २ । इत्यमरः । २।८।६४ ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २ । “त्वं हालाहलभृत्करोपि मनसो मूर्च्छा, समा-
 लङ्घितो हालां नेम विभमि नैव च हलं मुधे ! कथं
 हालिकः । मत्वं हालिकतेव ते समुचिता शक्तस्य गोवाहने वक्रोक्त्येति जितो हिमाद्रिसुतया स्मेरो हरः पातु वः ॥”)
 हालिनो, स्त्री, स्थूलपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
 हाली, स्त्री, कनिष्ठा श्यालिका । इति हेमचन्द्रः ॥
 हालुः, पुं, (हल्युतेऽनेनेति । हल + उण् । इत्यु-
 णादिभक्तौ उज्ज्वलः । १।१।) दन्तः । इति
 त्रिकाण्णशेषः ॥
 हावः, पुं, (ह्वे + घञ् ।) आह्वानम् । इति जटा-
 धरः ॥ स्त्रोणां शृङ्गारभावजाः क्रियाः । यथा,
 “स्त्रीणां विलासविश्वोक्विभ्रमा ललितं तथा ।
 हिला लोलित्यमो हावाः क्रियाः शृङ्गार-
 भावजाः ॥”
 इत्यमरः । १।७। ३१ ॥
 स्त्रीणां विलासादयः शृङ्गारभावजाः क्रियाः
 हावशब्देनोच्यन्ते । क्रियाः चेष्टाः । शृङ्गार-
 भावो रतिः तत्र जाताः शृङ्गारभावजाः ।
 ह्वयन्ते रागिणोऽत्र हावः हलि होमेऽदने
 आधारे घञ् । ह्वयन्ते रागिनः कामाग्नावने-
 नेति करणे वा घञ् । यदुक्तम् ।
 “युवानोऽनेन ह्वयन्ते नारीभिर्मदनानले ।
 अतो निरुच्यते हावस्ते विलासादयो मताः ॥”
 इति ।
 हा कष्टं वयति शोषयतीति वै शोषे इत्यस्मात्
 डे वा । यदाह भरतः ।
 “अलङ्काराश्च नात्यन्तैर्ज्ञेया भावरसाश्रयाः ।
 यौवनेष्वधिकः स्त्रीणां विकारा वक्रगात्रजाः ॥”
 तथा ।
 “स्त्रीणां विलासो विच्छिन्तिर्विभ्रमः किल-
 किञ्चित् ।
 मोहयितं कुहमितं विवोको ललितं तथा ।
 विजतश्चेति मन्त्रव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः ॥”
 इत्यमरभरतौ ॥*॥
 तत्रक्षणं यथा,—
 “स्त्रीवारेचकसंयुक्तो भूनेचादिविकाशकृत् ।
 भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
 हावः, पुं, (हस + घञ् ।) हास्यम् । इत्यमरः ।
 १।७। १८ ॥ (यथा, रघुः । १२। ३६ ।
 “संरक्षं मेघिनीहासः क्षणसीम्यां निनाय-
 ताम् ।
 निवातक्षितितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥”)

हास्यं

विकाशः । यथा, भट्टिः । २। ३ ।
 “विम्बागतैस्तोरवनेः समृद्धिं
 निजां विलोकापहृतां पयोभिः ।
 कूलानि सामर्षतयेव तेनुः
 सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥”)
 हासाः, [स] पुं, (जहाति शीतकिरणमिति ।
 हा + “वह्निहाधाजभ्यङ्गन्दिमि ।” उणः ० ४ ।
 २२० । इति असुन् । तस्य सुट् च ।) चन्द्रः ।
 वैदिकशब्दोऽयम् ॥
 हासिका, स्त्री, हास्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 हास्तिकं, स्त्री, (हस्तिनां समूहः । हस्तिन् +
 “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।” ४। २। ४७ । इति
 ठक् ।) हस्तिनसमूहः । इत्यमरः । २। ८। ३६ ॥
 (गण, महाभारते । ८। ४८ । १० ।
 “दत्त्वा च दानं विविधं नानारत्नसमन्वितम् ।
 सगोहास्तिकदासीकं साजावि गतवान् वनम् ॥”
 हस्तिना चरतीति । “चरति ।” ४। ४। ८ ।
 इति ठक् ।) हस्त्यारोहे, त्रि ॥
 हास्तिनं स्त्री, (हस्तिना नृपेण निर्वृत्तमिति ।
 हस्तिन् + घण् ।) हस्तिनापुरम् । इति
 त्रिकाण्णशेषः । (हस्तो प्रमाणमस्य । हस्तिन् +
 “पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।” ५। २। ३८ । इति
 घण् ।) गजपरिमाणे हस्तहस्तिनसम्बन्धिनि च
 त्रि ॥
 हास्तिनपुरं, स्त्री, (हास्तिनं पुरम् ।) हस्तिना-
 पुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ८। ३५ । ६ ।
 “स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ।
 उक्तवान् वचनं तथ्यं हितश्चेव विशेषतः ॥”)
 हास्यं, स्त्री, (हस + ण्यत् ।) रसविशेषः । स च
 कौतुकोद्भवम् । तत्पर्यायः । हासः २ हसः ३ ।
 इत्यमरः । १। १। १८ ॥ हसनम् ४ घर्घरः ५
 हासिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥*॥ अथ हासः ।
 “विक्रताकारवाक्चेष्टादेः कुतुकाद् भवेत् ।
 हास्या हासः स्वायिभावः श्वेतः प्रमथदेवतः ॥
 विक्रताकारवाक्चेष्टं यदासीक्य हसेज् जनः ।
 तदत्रालम्बनं प्राडुः तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
 अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः ।
 निद्रास्रव्यावहत्याद्या अत्र स्युर्व्याभिचारिणः ॥
 ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिता-
 वहसिते च ।
 नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च षड्भेदाः ॥
 ईपहिकासि कथनं स्मितं स्यात् स्यन्दिताधरम् ।
 किञ्चिद्व्यङ्ग्यं तत्र हसितं कथितं बुधेः ॥
 मधुरस्वरं विहसितं सांसगिरः कम्पमवहसितम् ।
 अपहसितं साक्षाच्चविभ्रसाङ्गं भवत्यतिह-
 सितम् ॥”
 यथा मम ।
 “गुरीगिरः पञ्च दिनान्यधीत्य
 वेदान्तशास्त्राणि दिनद्वयञ्च ।
 अमौ समाप्राय च तर्कपादान्
 समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥”

हि

अस्य नाटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः ।
 अत्र च ।
 “यस्य हासः स चेत् कापि साक्षात्तैव निबध्यते ।
 तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥
 अमेदेन विभावादि साधारण्यात् प्रतीयते ।
 सामाजिकैस्ततो हास्यरमोऽयमनुभूयते ॥”
 एवमन्येष्वपि रसेषु द्रष्टव्यम् । इति साहित्य-
 दर्पणे ३ परिच्छेदः ॥ * ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं
 यथा,—
 “अकम्पं हसितं श्रेष्ठं मोलिताक्षमघापहम् ।
 असक्तहसितं दुष्येत् तत् मोह्यादस्य नैकधा ॥”
 इति गारुडे । ६५ । ३५ अध्यायः ॥
 (हासयोग्ये, त्रि । यथा रघुः । २। ४३ ।
 मरुहचंष्टस्य सृगन्द ! कामं
 हास्यं वचस्तद्वदहं विवक्षुः ॥”)
 हाहलं, स्त्री, हनाहलविषम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 हाहाः, [म्] पुं, देवगन्धर्वविशेषः । इत्यमर-
 टोकायां भरतः ॥
 हाहाः, पुं, देवगन्धर्वविशेषः । यथा,—
 “हाहा हह्येवमाद्या गन्धर्व्यास्तिदिवीकसाम् ॥”
 इत्यमरः । १। १। ५५ ॥
 देवतानां हाहाहह्यविश्रवावसुतुम्बुरुचितरथ-
 प्रभृतयो गन्धर्वशब्दवाच्याः । उपास्योपासक-
 लक्षणमन्वन्थः । अय्युत्पन्नोऽयं हाहाशब्दः ।
 हाहति शब्दं जहतीति चासुसिति हाको
 विच् इत्येवं व्युत्पन्ने तु गसाद्यचि धीरालोपो-
 ऽव्यधावित्यालोपः सात् । असि प्रत्यये हाहः-
 शब्दश्च सान्तोऽपि । गन्धर्व्यां हाहसि प्रोक्तो
 गन्धर्व्यां गायनेऽपि च । इति साहसाङ्गः । गन्धर्व्यं
 पीतिहाहमोरिति वाचस्पतिः । हाहाशब्दोऽपि
 दृश्यते । हंही हाहा हह च ही हृषणश्चैव
 तुम्बुरिति व्याङ्गिप्रभृतयः । इति भरतः ॥ * ॥
 विष्णयशब्दे शोकशब्दे च व्य । यथा,—
 “ततो हाहा कृतं सर्वं दैत्यसैन्यं ननाश तत् ॥
 प्रहर्षञ्च परं जग्मुः सकला देवतागणाः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवोमाहात्म्ये । ३। ४० ॥
 हाहाकारः, पुं, (हाहा इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः
 करणम् ।) युष्कलरवः । इति कंचित् ॥ (यथा,
 महाभारते । १। १८ । १६ ।
 “हाहाकारः समभवत्तत्र सहस्रशः ।
 अन्योन्यं ह्रिन्दितां शस्त्रैरादित्य लोहितायति ॥”
 शोकध्वनिः । यथा,—
 “उहहो विकटो वायुः करालो वात्ययान्वितः ।
 देशहृत्तलतानाच्च हाहाकाराय कल्पते ॥”
 इति ज्योतिषे वायुफलम् ॥
 हाहालं, स्त्री, विषम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 हि, न वर्धने । गतौ इति कविकल्पद्रुमः । (अत्र
 पर०-सक०-अनिट् ।) गतिरिह अन्तर्भूत-
 कार्यत्वात् गतिप्रेरणम् । न, प्रहिणु स्वप्न-
 मिति भट्टिः । वर्धने विरक्तप्रयोगः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

हिंसा

हि, व्य, हेतुः । (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।

“अशंसयं सन्नपरिग्रहसमा
यदायमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥”

अवधारणम् । इत्यमरः । ३।४।२५६ ; ३।४।५ ॥
पादपूरणम् । विशेषः । प्रश्नः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ६४ । ३० ।

“नाभिवादयसे माय न च मामभिलाषसे ।
किञ्च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स ! किं कृपितो
हसि ॥”)

हेत्वपदेशः । सभूमः । पश्या । इति मेदिनी ॥
शोकः इति शब्दरत्नावली ॥

हिंसकः, पुं, (हिंसति तच्छोकः । हिंस + क्तृ)
हिंस्रपशुः । अथर्ववेदब्राह्मणः । शत्रुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

हिंसकः, त्रि, (हिंस + क्तृ) हिंसाकर्त्ता ।
तत्पर्यायः । घातुकः २ हिंस्रः ३ शराहः ४
हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स चाष्टविधः ।
यथा,—

“भोक्तानुमन्ता संस्कर्त्ता क्रयिविक्रयिहिंसकाः ।
उपहृता घातयिता हिंसकाश्चाष्टधाधमाः ॥”
इति काशौखण्डम् ॥ * ॥

साधोभार्यादिहिंसने दोषो यथा,—

“भार्या प्रियसखी यस्तु साध्वी हिंसति निर्घृणः ।
न तेऽमृतं प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयानिजाः ॥”

इति वाराह ब्राह्मणदोषासूचनामाध्यायः ॥ * ॥

शरणागतादिहिंसकस्य अश्ववहार्थत्वं यथा,—

“शरणागतबालस्तो हिंसकान् संवसेत्तु ।
चोर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसंज्ञितानिमान् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतयाज्ञवल्करवचनम् ॥

हिंसा, स्त्री, (हिंसनमिति । हिंस + णः । टाप्)

घातः । इति मेदिनी ॥ चौथ्यादिकर्म । यथा ।

हिंसा चौथ्यादिकर्म च । इत्यमरः । ३।३।२१८ ॥

चौरस्य कर्म चौथ्यं आदिना बन्धनताडनवृत्ति-

नाशत्रासादि च चकारादधोऽपि हिंसा । इति

तट्टोकायां भरतः ॥ * ॥ हिंसति प्रतिहिंसायां

दोषाभावो यथा,—

“कृते प्रतिकृतं कुर्यात् हिंसिते प्रतिहिंसितम् ।
न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दोषं समाचरेत् ॥”

इति गारुडे । ११५ । ४७ ॥

विष्णुभक्तानां ब्राह्मणादौनाञ्च हिंसाकर्त्तुरपि-

राक्षसो यथा,—

“दुष्टा यदा मे भक्तानां ब्राह्मणानां गवामपि ।
क्रतूनां देवतानाञ्च हिंसां कुर्वन्ति निश्चितम् ।

तदाचिरन्ते नश्यन्ति यथा वज्रो लूणानि च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ६।६।१-६२ ॥

पशुहिंसानिवेधो बलिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ अथ

वैधहिंसाविचारः । मा हिंसात् सर्वा भूतानि

इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधि-

मनुजहृत् । वायर्थं श्वेतमालभित । इत्यादिविधि-

विषयाप्राप्तेरगत्या वैधातिरिक्तविषयत्वम् ।

हिंसा

सर्वाः सर्वाणि ह्यसि वेत्तनेन तत् पदं सिद्धम् ।

यदपि नामादर्शनटीकाकृतिर्वाच्यमिति मित्रे-

स्तत्त्वकौमुद्यां अभिहितम् । न च मा हिंसात्

सर्वा भूतानि इति सामान्यशब्दं विशेषशब्दे-

नाम्नीसोमीयं पशुमालभेत् इत्यनेन बाधेत इति

वाच्यविरोधाभावात् विरोधे हि बलोवसा दुष्कले

वाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।

तथा हि मा हिंसादिति निषेधेन हिंसाया

अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्तत्वमपि ।

न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति

विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावहति

क्रतोश्च उपकरिष्यतीत्यन्तेन । तदपि सांख्य-

नथे ।।मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि ।

गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं

कार्यं इति निषेधविध्यर्थस्य वाचं विना अन्वी-

सोमीयपशुमालभनविषयकं कार्यं इति भाव-

विध्यर्थ उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा

तथास्तु । न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थे पशु-

हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वस्योपपद्यते

विरोधात् वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव

कुतो विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात्

परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति

अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-

क्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट-

साधनत्वम् । अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टासाधन-

त्वम् । न चानयोरेकत्र समावेश इति । अत-

एवोक्तं तस्मात् यत्रे वधोऽवध इति । नन्वेवं

श्वेनेनाभिचरन् यजेत इत्यत्र श्वेनस्य शत्रुवध-

रूपेष्टसाधनत्वमवगतं अभिचारो मूलकमपीचेति

मनुना उपपातकगणनमध्ये पाठात् अनिष्ट-

साधनत्वमवगतं तदेतत् कथमुपपद्यतामिति

चेन्नैवम् । आततायिनमयान्तं हन्यादेवाविचा-

रयन् इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाध-

नत्वम् । अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन बल-

वदनिष्टसाधनत्वम् । इत्यविरोध इति । गुरु-

चरणा अप्येवम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

ब्राह्मणस्य हिंसा निषेधो यथा,—

“हिंसा चैव न कर्त्तव्या वैधहिंसा तु राजसी ।
ब्राह्मणैः सा न कर्त्तव्या यतस्ते सात्विका

मताः ॥”

इति आश्वविषेकटीकायां गोविन्दानन्दधृत-

बृहन्ननुवचनम् ॥

हिंसाकर्म्म, [न्] स्त्री, (हिंसाप्रधानं कर्म ।)

अथर्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादिनिष्पादितमारण्योच्चा-

टनादि । तत्पर्यायः । अभिचारः २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । १८ ॥

हिंसाहः, पुं, (हिंसतीति । हिंस + आहः ।)

व्याघ्रः । इति चिकान्दशेषः ॥

हिंसाशुः, त्रि, वधशौकः । घातुकः । हिंसधातो-

रालुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हिंसाशुकः, पुं, (हिंसाशु + शुक + संज्ञायां वा

कन् ।) हिंसाशौकशुकः । वधशौकः—

हिंसा

“हिंसाशुकः खादुकः आ योगितोऽलर्क
इत्येते ॥”

इति हारावली ॥

जनशौके, त्रि ॥

हिंसितः, त्रि, (हिंस + क्तः ।) हिंसाप्राप्तः ।

यथा,—

“यस्तु भागवतान् दृष्ट्वा भूत्वा भागवतः शुचिः ।
अभ्युत्थानं न कुर्वीत अहं तेनापि हिंसितः ॥

यस्तु कान्धां पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।
अष्टो पित्रगणास्तेन हिंसिता नात्र संशयः ॥”

इति वाराह ब्राह्मणदोषासूचनामाध्यायः ॥

हिंसोरः, पुं, (हिंसतीति । हिंस + “हिंसरी-

रनोरचो ।” उष्ण० ५ । १८ । इति ईरन् ।)

व्याघ्रः । खले, त्रि । इति उष्णादिह्रस्वः ॥

हिंस्रः, त्रि, (हिंसतीति । हिंस + “नमि-

कम्पोति ।” ३ । २ । १६७ । इति रः ।)

हिंसाशौकः । तत्पर्यायः । शराहः २ घातुकः

३ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ हिंसकः ४

हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ शार्ङ्गः ६ ।

इति जटाधरः ॥ * ॥ हिंसाणां हिंसने दोषा-

भावो यथा,—

“कृपा कार्या सतां शब्ददहिंसेषु च जन्तुषु ।
हिंसायां न हि दोषश्च हिंसाणाञ्च व्रजिष्वरः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ।

हिंस्रः, पुं, (हिंसतीति । हिंस + रः ।) चारः ।

भोमसेनः । हरः । इत्युणादिकांशः ॥

हिंसकः, पुं, (हिंस्र एव । कन् ।) हिंस्रपशुः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

हिंस्रपशुः, पुं, (हिंस्रः) पशुः ।) हिंसकजन्तुः ।

तत्पर्यायः । व्याडः २ हिंस्रकः ३ हिंसकः ४

शिबिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वापदः ६ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिंसा, स्त्री, (हिंसतीति । हिंस + रः । टाप् ।)

पलावली । काकादनो । मांसो । जटामांसो ।

इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ गवेडुका । गवे-

धुका । नाडो । शिरा १ इति शब्दचन्द्रिका ॥

हिक्, ज कूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-

उभ० अक०-सेट् ।) कोपधः । ज, हिक्कति

हिक्कते । कूजाव्यक्तशब्दः । हिक्कायामेवाय-

मिति भट्टमल्लः । हिक्कति लोकः । इति दुर्गा-

दासः ॥

हिक्, क ऊ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) कोपधः । क ऊ, हिक्क-

यते । इति दुर्गादासः ॥

हिक्का, स्त्री, (हिक् कूजे + गुरोचेत्यः । टाप् ।

यद्वा, हिक्कतेऽनयेति । हिक्क + कश्चे सञ् ।)

रोगोपसर्गविशेषः । हिंक्को इति भाषा ।

इत्यमरः । ३ । ५ । ८ ॥ हिंक्को इति ख्यातो

व्याधिविशेषः । हिक्कति कूजत्यनया हिक्का ।

हिक्क ज कूजे सेमन्तात् सरोरिति चः । हिक्क-

यते हिंसतीति वा । हिक्क क ऊ हिंसे पचा-

दित्वादन् । हिङ्गिति कृत्वा क्काति, अन्धावती

इति वा हिक्का के शब्दे हनजनादिति उः ।
इति भरतः ॥ * ॥ अथ हिक्कारोगनिदानम् ।
ध्वन्तरिकथा च ।
“हिक्कारोगनिदानश्च वक्ष्ये सुश्रुत । तच्छृणु ।
श्वासेकहेतुप्राप्त्यपसंख्याप्रकृतिसंशया ॥
हिक्का भक्षीकृत्वा क्षुद्रा यमला महतीति च ।
गभीरा च महत्तत्र त्वरया भुक्तिसेवितैः ॥
रुजतीक्ष्णवराशालैरक्षपानैरपीडितः ।
करोति हिक्कामरुजा मन्दशब्दां क्षुधानुगाम् ॥
समं मत्स्याक्षपानेन या प्रायाति च सावजा ।
आयासात् पवनः क्रुद्धः क्षुद्रां हिक्कां प्रवर्तयेत् ॥
जम्बूमूलप्रविष्टतामप्यवेगयुताश्च सा ।
हृदिमायासतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ॥
चिरेण यमलेख्यैर्गौराहारेऽप्यनुवर्तते ।
परिणाममुखे हृदि परिणामे च गच्छति ॥
कम्पयन्ती शिरोऽथौवामाधातस्यातिदृष्यतः ।
प्रलापच्छब्दं शीतसारनेत्रविभ्रतजृम्भिता ॥
यमलावेगिनी हिक्का परिणामवती च सा ।
ध्वन्तभ्रूयुग्मस्य श्रुतिविभ्रतचक्षुषः ॥
स्तम्भयन्ती तनुं वाचं श्रुतिं संज्ञाश्च सुचती ।
तुदन्ती मार्गमन्यस्य कुर्वन्ती मर्मघटनम् ॥
पृष्ठतो नमनं सार्धं महाहिक्का प्रवर्तते ।
महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥
पक्षाशयाधो नाभेर्ध्यां पूर्ववत् सा प्रवर्तते ।
तद्रूपा सा महत् कुक्ष्याल्लभमङ्गप्रमारणम् ॥
गभीरेण निनादेन गभीरां तु सुसाधयेत् ।
आद्ये हि वर्ज्येदन्त्ये मर्जलिङ्गाश्च वेगिनीम् ॥
सर्वस्य सञ्ज्ञतामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदकशस्य च ॥
सर्वेऽपि रोगा नाशाय मत्तैव शीघ्रकारिणः ।
हिक्काश्वासी तथा तौ हि मृत्युकाले कृता-
ल्यौ ॥”
इति गारुडे १५५ अध्यायः ॥ * ॥
तदीयं यथा,—
“कुलस्यः श्वामहिक्कानुत् कफगुल्मानिलापहः ॥
चिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं वातलघु प्रकीर्तितम् ।
हिक्काश्वासकमिच्छदिमेहदृष्टाप्रविषापहम् ॥”
इति च गारुडे १७३ । ६ ; ५० अध्यायः ॥
“तथा हिक्कां हरेत् पीता क्षौवर्चलयुता
सुरा ॥”
इत्यपि गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यथा ।
अथ हिक्काधिकारः ।
तत्र हिक्काया विप्रकटनिदानमाह ।
“विदाहिगुर्विदग्धिरुक्षातिशब्दभोजनैः ।
शीतपानाशनान्नान्नजोषूमेष्टयानिलैः ॥
व्यायामकर्मभाराध्वेगावातापतर्पणैः ।
हिक्काश्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥”
अपतर्पणमन्यादि ॥ * ॥
सन्नासिमाह ।
“वायुः कफेनानुगतः पञ्चहिक्कां करोति हि ।
अक्षजां यमलां क्षुद्रां गभीरां महतीं तथा ॥”

सामान्यलक्षणमाह ।

“मुहुर्मुहुर्वातुवदेति सखनो
यत्तत्प्रिहान्नाधि सुखादिवाचिपन् ।
स दोषवानाशु हिनस्यसृन् यत-
स्तस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥”
वायुरक्ष सोदानः प्राणो बोधव्यः । उदेति ऊर्ध्वं
याति । सखनो हिगिति शब्दवान् । ऊर्ध्व-
गमनं विशिनष्टि यत्तदित्यादि । प्रिहन्शब्दो-
ऽप्यस्ति दीर्घत्वविकल्पात् । सुखादिति शब्दलोपे
पञ्चमी । तेन यत्तत्प्रिहान्नाधि सुखमानोय
वाचिपन् निःसारयसिवेत्यर्थः । स वायुः ।
दोषवान् दोषोऽत्र कफः तद्वान् । वायुः कफे-
नानुगतः इति संज्ञातेः । हिनस्तीति हिक्का
पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । हिगिति कायति
शब्दं करोतीति वा ॥ * ॥ पूर्व्वं रूपमाह ।
“कण्ठोरसोर्गुल्वश्च वदनस्य कषायता ।
हिक्कानां पूर्व्वं रूपाणि कुक्षोराटोप एव च ॥”
वदनस्य कषायता वातात् । न तु कफात् माधुर्यं
व्याधिप्रभावात् ॥ * ॥ अक्षजाया लक्षणमाह ।
“पानाक्षैरतिधंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।
हिक्कायत्यूर्ध्वं गो भूत्वा तां विद्यादन्नजं भिषक् ॥”
अनिलः प्राणो वायुः ॥ * ॥ यमलालिङ्गमाह ।
“चिरेण यमलेख्यैर्गौरा हिक्का संप्रवर्तते ।
कम्पयन्ती शिरोक्षीवं यमलां तां विनिर्दिशेत् ॥”
क्षुद्रामाह ।
“विकटकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जम्बूमूलात् प्रधा-
वति ॥”
विकटकालैः चिरेण । जम्बू कक्षोरसोः सन्धिः ॥
गभीरामाह ।
“नाभिप्रवृत्ता या हिक्का क्षीरा गभीरनादिनी ।
अनेकोपद्रववती गभीरा नाम सा श्रुता ॥”
अनेकोपद्रववती दृष्ट्यास्त्ररादियुक्ता ॥ * ॥
महतीमाह ।
“मर्माणापीडयन्तीव सततं या प्रवर्तते ।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पनी ॥”
मर्माणि वस्तिहृदयशिरःप्रवृत्तीनि ॥ * ॥ असा-
ध्यत्वमाह ।
“आयस्यते हिक्कते यस्य देहो
दृष्टिबोद्धं भ्राम्यते नित्यमेव ।
क्षीणोऽवहृष्टं क्षीति यथातिमात्रं
तौ द्वौ चान्द्वौ वर्ज्ये हिक्कमानौ ॥”
आयस्यते विस्तार्यते इव । तौ हाविति आय-
स्यत इत्यादिना मित्यभिवेत्यन्तेनैको हिक्कमानः ।
क्षीण इत्यादिनातिमात्रमित्यन्तेनापरः । तौ
द्वौ । चान्द्वौ च गभीरया महत्या च हिक्का
मानौ वर्ज्येति । अपरश्च ।
“अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य दृष्टस्यातिव्यवायिनः ॥
आयासाच्च समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवि-
तम् ।
यमिका च प्रलापार्त्तिमोहदृष्ट्यासमन्विता ॥”

साध्यत्वमाह ।

“अक्षीणवाप्यदीनश्च स्तिरधातिन्द्रियश्च यः
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतो-
ऽन्यथा ॥” * ॥ * ॥

अथ हिक्कायाधिकारः ।

“यत्किञ्चित् कफवातप्रमुखां वातानुलोमनम् ।
भिषजं पानमक्षं वा हिक्काश्वासेषु तद्वितम् ॥
हिक्काश्वासान्तरे पूर्व्वं तैलाक्षे स्वेद उच्यते ।
ऊर्ध्वधः शोधनं शक्ते दुर्बले शमनं मतम् ॥
प्राणावरोधतर्जनविष्णापनमौतवारिपरिवेकैः ।
चित्रैः कषाप्रयोगैः शमयेहिक्कां मनोऽभि-
घातेन ॥”
हिक्कास्तस्य पयःशङ्कां हितं नागरसाधितम् ।
मधु क्षौवर्चलोपितं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ॥
मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्करान्विता ।
नागरं गुडसंयुक्तं हिक्कां लावणतयम् ॥
कणासलकशुष्कीनां चूर्णं मधु सितायुतम् ।
सुहृमुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासेषु तद्वितम् ॥
चूर्णं कणागैरिकयोः सक्षौद्रं चावलेहयेत् ॥
प्रवासशङ्कतिफलाचूर्णं मधुष्टुतप्रुतम् ।
पिप्पली गैरिकश्चेति लेहो हिक्कानिवारणः ॥
नैपाण्या गोविषाणाहा कुष्ठात् सज्जरसस्य वा ।
धूपं कुशस्य वा साज्यं पिबेहिक्कोपशान्तये ॥”
नैपालो मनःशिला ।
“निर्धमाङ्गारनिःक्षिप्तहिङ्गुमार्धं बलोद्भवः ।
हिक्कापश्चापि हन्त्याशु धूमः पीतो न संग्रहः ॥
हरेण्णां कणानाश्च जायो हिङ्गुसमन्वितः ।
हिक्काप्रशमनः श्रेष्ठो ध्वन्तरिवक्षी यथा ॥
चन्द्रशूरस्य वीजानि क्षिपेददृष्टुषे जले ।
यदा मृदूनि गृह्णीयात्ततो वाससि गालयेत् ॥
हिक्कातिवेगविकलस्तज्जसं पलमात्रया ।
पिबेत् पुनः पुनश्चापि हिक्कावर्णं प्रशाम्यति ॥”
चन्द्रशूररसः ॥ * ॥ इति हिक्काधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥
हिङ्गारः, पुं, (हिं इत्यव्ययशब्दं करोतीति । छ +
अण् ।) व्याघ्रः । इति केचित् । (हिं इत्यस्य
कारः । करणम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
३२ । ७ ।
“हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्गुताय स्वाहेति ॥”)
हिङ्गु, स्त्री, मूलविशेषनिर्यासः । स तु पारस्व-
क्षीरासानमूलतानादिदेशे भवति । हिं इति
भाषा । तत्पर्यायः । सहस्रवेधि २ जतुकम् ३
वाङ्गोकम् ४ रामठम् ५ । इत्यमरः १२. ८. ४० ॥
वाङ्गिकम् ६ रामठम् ७ । इति भरतः ॥ जम्बू-
घ्नम् ८ । इति रत्नमाहा । पिप्पलाकम् ९ वाङ्गो
१० सहस्रवेधी ११ मृद्विषो १२ मधुरा १३
सुपधूपनम् १४ जतु १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
केशरम् १६ । इति जटाधरः । उषधमधु १७
भूतारि १८ जम्बूनाशनम् १९ क्षुपाङ्गम् २०
रक्षोघ्नम् २१ उषवीर्यम् २२ अगुदगन्धम् २३
जरणम् २४ भेदनम् २५ दीप्तम् २६ । अस्य
गुणाः । हृद्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

कमिवातकफविषयाभानशूलगुल्मनाशित्वम् ।
चक्षुष्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ॥
“हिङ्गुणा पाचनं रुच्यं तोषणं वातवलासहृत् ।
रसे पाके च कटुकं क्षिण्यं च ऋदोपनम् ।
शूलगुल्मोदरानाहकमिष्टं पित्तवर्धनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥५॥

अन्यच्च ।

“हिङ्गु तोषणं कटुरसं शूलाजीर्णविषम्यनुत् ।
लघुणा पावनं क्षिण्यं दापनं कफवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वंशपत्री । इति भावप्रकाशः ॥ (काकादनी ।
तदर्थं पर्यायो यथा,—

“हिङ्गु काकादनी मता ।”

इति गारुडे २०८ अध्याये ॥

कचिद्रामठार्थं, पुं । तत्पर्यायो यथा,—

“रामठं हिङ्गुरुच्यते ।”

इति च तत्रैव २०८ अध्याये ॥

हिङ्गुनाडिका, स्त्री, (हिङ्गुनः नाडिरिव नाडि-
यस्याः । कप् ।) नाडाहिङ्गु । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हिङ्गुनिर्यासः, पुं, (हिङ्गुन इव निर्यासोऽस्य ।)

निम्बवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥

(पर्यायो यथा,—

“निम्बः स्यात् पिचुमर्ह्य पिचुमदस्य तित्तकः ।

अरिष्टः पारिभद्रस्य हिङ्गुनिर्यास इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हिङ्गुरसः । इति मेदिनी ॥

हिङ्गुपत्रः, पुं, (हिङ्गुन इव पत्रमस्य ।) इङ्गुदी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्ये-
कदोशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हिङ्गुपत्री, स्त्री, हिङ्गुनः पत्रम् । हिङ्गुपत्रमिव
पत्रमस्याः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । कारवो २ पृथुला ३ पृथुः ४
बायोका ५ कवरो ६ पृथो ७ त्वक्पत्रो ८
कव्वरो ९ । इति जटाधरः ॥ पृथ्वीका १०
वापिका ११ वायिका १२ वाय्या १३ पत्री १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दीर्घिका १५ तज्वी १६
दारुपत्री १७ विल्वी १८ वाप्यी १९ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तोषणत्वम् । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातामकमिहरत्वम् । रुच्यत्वम्
पथ्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“हिङ्गुपत्रो भवेद्दृष्ट्या तीक्ष्णोष्णो पाचनी कटुः ।
हृदिस्तिग्धविषयाग्नेयगुणानिलापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुपर्णी, स्त्री, (हिङ्गुन इव पर्णमस्याः । ङीष् ।)
वंशपत्री । इति रत्नमाला ॥

हिङ्गुलः, पुं, स्त्री, (हिङ्गु तदर्थं ज्ञातीति । ला +
कः ।) रागद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । हिङ्गुलः ३ ।
इत्यमरभरती । ३ । ५ । २० ॥ हिङ्गुलम् ३
रत्नम् ४ मर्कटशीर्षम् ५ हरदः ६ रसः ७ ।
इति रत्नमाला ॥ जंसपादम् ८ कुशविन्दः ९ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गुलिः १० रत्नपारदः ११ ।
इति जटाधरः ॥ वर्धरम् १२ सुरङ्गम् १३
सुपरम् १४ रञ्जनम् १५ दरदम् १६ क्लृष्टम् १७
चित्राङ्गम् १८ चूर्णपारदम् १९ चम्पारिकम् २०
मणिगामम् २१ रसोद्भवम् २२ रत्नकम् २३
रसगर्भम् २४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातकफचिदोषहृन्मोष-
ज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।

अथ हिङ्गुलस्य नामानि लक्षणानि गुणाश्च ।

“हिङ्गुलं दरदं क्लृष्टं विनास चूर्णपारदम् ।

दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चम्पारः शुकतुण्डकः ।

जंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरः ॥

चम्पारः शुकवर्णः स्यात् मपीतः शुकतुण्डकः ।

जवाकुसुमसङ्काशो जंसपादो महोत्तमः ॥

तित्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-

न्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि ।

हृत्तासकुष्ठज्वरकामलांश्च

श्लोहामवातो च गरं निहन्ति ॥

ऊर्ध्वपातनयुक्त्या तु उभययन्त्रपाचितम् ।

हिङ्गुलं तस्य सूतं तु शुद्धमेव न शोधयेत् ॥”

इति * ॥

तत्र हिङ्गुलस्य शोधनविधिः ।

“मेषोक्षीरेण दरदमन्त्रवर्गैश्च भावितम् ।

सप्तवारान् प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥”

एवं शोधितस्य हिङ्गुलस्य गुणाः ।

“तित्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-

न्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि ।

हृत्तासकुष्ठज्वरकामलांश्च

श्लोहामवातो च परं निहन्ति ॥” इति * ॥

(पर्यायः शोधनप्रकारान्तरश्च यथा,—

“हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरदः शुकतुण्डकः ।

रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तकः ॥

अन्त्रवर्णद्वैः पिष्टा दरदो माहिषेण च ।

दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुष्कोभूतो विशुध्यति ॥”

तथाच प्रकारान्तरम् ।

“आद्रकैर्लकुचद्रावैः सप्तधा भावितो यदि ।

हिङ्गुलः शुद्धतां याति निर्दोषो जायते खलु ॥

विस्मयाभं हिङ्गुलं दिव्यं रसगन्धकसम्भवम् ॥

मेहकुष्ठहरं रुच्यं वस्यं मेधाग्नवर्धनम् ॥”

इति हिङ्गुलशुद्धिः * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमरणाधि-

कारे ।) अथ हिङ्गुलाद्रसाकर्षणाविधिः ।

“निम्बरसैर्निम्बपत्रसैर्वा याममात्रकम् ।

छद्वा दरदमूर्ध्वं तु पातयेत् सूतयुक्तिवत् ॥

तत्रोर्ध्वपिठरीलम्बं गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ।

शुद्धमेव हि तत् सूतं सर्वकमीसु योजयेत् ॥”

इति च भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुला, स्त्री, देशविशेषः । यथा,—

“अश्वरथं हिङ्गुलायां भैरवो भीमकोचनः ।

कोहरी सा महामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी ॥”

इति तन्त्रचूडामणौ पीठमाला * ॥

अन्यच्च ।

“कन्या चोत्प्रेदसंजाता साद्यन्विलिङ्गे-

ऽभुता ।

ततस्तामाह बालार्कप्रभां भैरवमूर्त्तिमान् ॥

शङ्करो वरदो लोकत्रेयार्थाय वचो महत् ।

त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषयः पितरस्तथा ॥

यथाविद्याधराधैव मानवाश्च शुभङ्करि ! ।

त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि बलिपुण्यात्करैः करैः ॥

चर्चिकेति शुभं नाम यस्माद्गुधिरचर्चिता ॥

इत्येवमुक्ता वरदेन चर्चिका

भूतानुयाता हरिचर्मवासिनो ।

महीं समन्ताद्विचचार सुन्दरी

स्थलं गता हिङ्गुलमाद्यसुत्तमम् ॥”

इति वामनपुराणे ६७ अध्यायः ॥

हिङ्गुलिः, पुं, (हिङ्गु इव वर्णे लातीति । ला +

किः ।) हिङ्गुलः । इति जटाधरः ॥

हिङ्गुलिका स्त्री, (हिङ्गुल इव वर्णाऽस्या अस्तीति ।

हिङ्गुल + ठङ् ।) कण्टकारी । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या विषयो

ज्ञातव्यः ॥)

हिङ्गुलो, स्त्री, वार्त्ताको । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

वृहती । इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुलः, पुं, स्त्री, हिङ्गुलः । इत्यमरः । ३ । ५ । २० ॥

(पर्यायाऽस्य यथा,—

“हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरदः शुकतुण्डकः ।

रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तकः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमरणाधि-

कारे ॥)

हिङ्गुशिराटिका, स्त्री, (हिङ्गुल इव शिरां षट्-

तीति । षट् + गुल् । टाप् षत इत्वम् ।)

वंशपत्री । इति रत्नमाला ॥

हिङ्गुलं स्त्री, मधुमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भालु इति ख्यातम् ॥

हिङ्गः, पुं, हिङ्गलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हिङ्गलः, पुं, (हिङ्ग इति नाम लातीति ।

ला + कः ।) वृक्षविशेषः । हिङ्गल इति वङ्ग-

भाषा । इजर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।

निचुलः २ इज्जलः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पिचुलः ४ नदीकान्तः ५ अम्बुजः ६ । इति

जटाधरः ॥ धनदः ७ कान्तः ८ जलजः ९

दीर्घपत्रकः १० नदीलः ११ रक्तः १२

कार्मुकः १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । पवित्रत्वम् । भूतवातामयनानाघ-

चारादिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“इज्जलो हिङ्गलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा ।

जलवेतसवद्देश्यो हिङ्गलोऽयं विषापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गीरः, पुं, इक्षिपादवन्धः । यथा,—

“विन्दुजालं पुनः पद्मं शृङ्गलो निगङ्गोऽन्दुकः ।

हिङ्गीरश्च पादपाशो वारिस्तु गजबन्धुः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

हिङ्गडोरः

हिङ्ग, इङ्ग गती भनादरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-मक०-सेट् ।) इ, हिङ्गते ।
ङ, हिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
हिङ्गिः, पुं, राक्षसविशेषः । स भीमसेनेन हतः ।
इति महाभारतम् ॥ (एतद्विवरणन्तु तत्रैव
आदिपर्वणि १५३ अध्यायादारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)
हिङ्गिः इति च पाठः ॥
हिङ्गिजित्, पुं, (हिङ्गिं जितवानिति । जि +
जिप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हिङ्गिनिसूदनः, पुं, (हिङ्गिं निसूदयतीति ।
नि + सूद + णिच् + ल्युः ।) भीमसेनः । इति
भूरिप्रयोगः ॥
हिङ्गिभित्, [ट्] पुं, (हिङ्गिं भिनत्तीति ।
भिद् + जिप् ।) भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥
हिङ्गिस्वा, स्त्री, हिङ्गिस्वराक्षसभगिनी । यथा,—
“हृष्टो मानुषमनस्य महाकायो महाबलः ।
आप्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥
उपपन्नश्चिरम्यथा भव्याऽयं मम सुप्रियः ।
स्नेहजनान् प्रसूयति जिह्वा पथ्यति मे मुखम् ॥
एवमुक्ता हिङ्गिस्वा तु हिङ्गिं न तदा वर्णः ।
भ्रातृष्वचनमात्राय त्वरमाणेव राक्षसी ॥”
इति महाभारते आदिपर्वणि १५३ अध्यायः ॥
तर्हं भीमसेनरीसेन घटोत्कचो जातः । यथा,
“प्रजन्ते राक्षसी पुत्र भीमसेनाश्चक्रवर्तनम् ।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ॥
प्रणम्य विक्वचः पादावष्टब्धत् स पितृस्तदा ।
मातुष परमेष्वसस्ती च नामास्य चक्रतुः ॥
घटो ज्ञास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत ।
अन्नवोत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥”
इति महाभारते आदिपर्वणि १५६ अः ॥
हिङ्गिस्वापतिः, पुं, (हिङ्गिस्वायाः पतिः ।) हनु-
मान् । इति शब्दरत्नावली ॥
हिङ्गिस्वरमणः, पुं, (हिङ्गिस्वाया रमणः ।) हनु-
मान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हिङ्गनं, स्त्री, (हिङ्ग + ल्युट् ।) भ्रमणम् । रतम् ।
इति मेदिनी ॥ लेखनम् इति विश्वः ॥
हिङ्गिकः, पुं, लज्जाचार्यः । इति हारावली ॥
हिङ्गिरः, पुं, हिङ्गीरः । इति शब्दरत्नावली ॥
हिङ्गी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हिङ्गीप्रियतमः, पुं, (हिङ्गीराः दुर्गायाः प्रिय-
तमः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
हिङ्गीरः, पुं, (हिङ्गते इतस्ततो गच्छतीति ।
हिङ्ग + ईरन् । इत्युणादिहृत्ती उज्जुलदत्तः ।
४।३०।) समुद्रफेनः । इत्यमरः । २।८।
१०५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १०। ६८३।
“एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बि
हिङ्गीरपिण्डवृत्तिशोतमरीचिविम्बम् ।
उज्जुलितस्य रजनीं मदनानलस्य
धमं दधत्कटलाच्छनकैतवेन ॥”)
वात्ताङ्गः । पुरुषः । इति मेदिनी ॥ रुचकम् ।
इत्युणादिकोषः ॥ (ह्री, दाडिमम् । इत्युज्जुल-
धृतहारावली । ४।३० ॥)

५३०

हितोप

हितं, त्रि, (हि गतिप्रयोगे धा धारणे पुष्टौ वा +
त्तः ।) पथम् । गतम् । धृतम् । इति मेदिनी ॥
इष्टसाधनम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥ मङ्गलम् । यथा,—
“गच्छतस्तिष्ठतो वापि जायतः स्वपतो न यत् ।
सर्वसत्त्वहितार्थाय तत् पमोरिव चेष्टितम् ॥
अहितहितविचारशून्यबुद्धेः
श्रुतिममयेर्बहुभविर्वाजितस्य ।
उदरभरणमात्रतुष्टुबुद्धेः
पुरुषपयोः पयोश्च को विग्रेषः ॥”
इति गारुडं ११५ अध्यायः ॥
मितम् । यथा,—
“हितममरिपुमंश्चा ये निसर्गे निरुक्ता
अहितहितमध्यास्तोऽपि तत्कालमिवैः ॥”
इति अ्यातिसत्त्वम् ॥
हितकः, पुं, (हितमर्हतीति । हि + संज्ञायां
कन् ।) शिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हितकारी, [न्] त्रि, (हितं करोतीति । कृ +
णिनिः ।) मङ्गलकारकः । शुभकारकः ।
यथा,—
“लक्ष्मणेन च धर्म्यात्मन् ! भ्रात्रा तद्वितकारिणा ।
माहृभिर्भ्रातृसहितं पश्यामोऽस्य वयं नृप ॥”
इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे १ सर्गः ॥
हितप्रणीः, पुं, (हितं प्रणयतीति । प्र + नो +
जिप् ।) चारः । इति शब्दरत्नावली ॥
हितवादी, [न्] त्रि, हितकथनशीलः । सत्यरा-
मर्षी । हितशब्दपूर्वकवदधातोर्णिन्प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
हितावली, स्त्री, (हितानां आवली यत्र ।)
औषधविशेषः । हितावली इति हिन्दो भाषा ।
तत्पर्यायः । हृत्वातो २ कुष्ठघ्नः ३ अङ्गार-
कुष्ठकः ४ अङ्गारघ्नः ५ ग्रन्थः ६ ग्रन्थिलः
७ । अस्या गुणाः । सारकत्वम् । तिक्तत्वम् ।
प्लोहगुल्मोदरक्षमिकुष्ठगदाल्पघ्नकृकण्टिना
श्रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
हितैषो, [न्] त्रि, (हितमिच्छतीति । इष्ट +
णिनिः ।) हितेच्छाकारी । यथा, बृहद्राज-
मार्तण्डे ।
“यात्राविवाहव्रतवन्धवैश्व-
प्रसादचूडाकरणं हितैषो ।
नष्टे भृगो नोपदिशन्नराणां
देवप्रतिष्ठामपि कर्णवेधम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
हितोक्तिः, स्त्री, (हितस्य उक्तिः ।) पथ्यवच-
नम् । इति धनञ्जयः ॥
हितोपदेशः, पुं, (हितानामुपदेशः ।) सत्यरा-
मर्षदानम् । यथा, महाभारते । १।२।१०१ ।
“हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः ।
विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं लेख्यभाषया ॥”
हितानामुपदेशो यत्र ।) विष्णुशर्मकृतमित्र-
लाभसुहृद्वेदविषयसन्निनामकथाचतुष्टयात्मक-
नीतिशास्त्रम् । यथा,—

हिन्दोलः

“मिहिः साध्वे सतामस्तु प्रसादात्सर्व धूर्जटेः ।
जः क्वोफनरेखेव यच्च हि ग्रथिनः कला ॥
श्रुतो हितोपदेशोऽयं पाठव संस्कृतोक्तिषु ।
वाचां सर्वत्र वाचत्र नोतिविद्यां ददाति च ॥”
इति हितोपदेशप्रथमश्लोकवचनम् ॥
हिन्दोलः, पुं, वृक्षविशेषः । हिंताल इति भाषा ।
तस्य फलं उच्च गम् । इत्यमरः । २।४।१६८ ॥
तत्पर्यायः । पुगरीटः २ । तत्फलम् किरिटि ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * तस्य पर्यायान्तरं
गुणाञ्च ।
“हिन्दोलः स्थूलतालस्य बन्धपत्रो बृहद्वलः ।
स्थिरपत्रो हिधालेख्यः शिरापत्रोऽस्थिराङ्गिकः ॥
गर्भस्त्रावो नीलतालो भोषणो बहुकण्ठकः ।
अन्तसारो बृहत्तालः स्यात्तुह्यधभिधः ॥
हिन्दोलो मधुरास्त्रस्य कफकृत् पित्तदाहनुत् ।
श्रमहृणापहारो च गिगिरो वातदोषकृत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(व्यवहारोऽस्य यथा,—
“गुडुचोवालहिन्दोलवानरीनीलभिण्डिकाः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कुष्ठाधिकारे
माणिक्यरसे ॥) स तु हृणराजविशेषः । यथा,
क्रियाकौमुद्यां वशिष्ठः ।
“गुवाकतालहिन्दोलास्तथा ताड्यौ च केतकी ।
खर्जूरनारिकेलौ च समैते हृणराजकाः ॥
हृणराजशिरापत्रैः कुर्यादन्तधावनम् ।
तावद्वति चण्डालो यावद्वा नैव पश्यति ॥”
इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥
हिन्दुः, पुं, (हीनं दूषयतीति । दूष + डुः ।
पृषादरादित्वात् साधुः ।) जातिविशेषः । हिंदु
इति भाषा । यथा,—
“पथिमाम्नायमन्त्रास्तु प्रोक्तः पारस्यभाषया ।
अष्टाक्षरगताशोतिर्येषां संसाधनात् क्ली ॥
पञ्च खानाः सम भौरा नव शाखा महाबलाः ।
हिन्दुधर्मप्रलोसारो जायन्ते चक्रवर्तिनः ॥
हीनश्च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये ॥
पूर्वस्त्राय नवगतं पङ्कशोतिः प्रकोर्त्तिताः ।
फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् क्ली ॥
अधिपा मण्डलानाञ्च संयामेवपराजिताः ।
इरेजा नव पट् पञ्च लङ्गजायापि भाविनः ॥”
इति मेरुतन्त्रे ३३ प्रकाशः ॥
हिन्दोलः, पुं, (हिन्दोल + घञ् ।) आवणशुक्ल-
पञ्चविहितभगवद्ग्यात्राविशेषः । भुलनयात्रा
इति यस्य प्रसिद्धिः । पङ्कशान्तर्गताराग-
विशेषः । हिंदोल इति हिन्दो भाषा । यथा,
“भैरवः कीशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च षडैते पुरुषाङ्गयाः ॥”
अस्य स्त्रियः ।
“वेलावती रामकली देशाख्या पटमञ्जरी ।
ललिता सहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”
अथ हिन्दोलध्यानम् ।
“नितम्बनीमन्दतरङ्गितासु
दोलसु खेलासुसमाधानः ।

हिमं

खर्वः कपोलद्युतिकामयुक्तो
हिन्दोलरागः कथितो मुनीन्द्रः ॥”

तत्पुत्रा यथा, मङ्गलतदपणे ।

“आभोरः शुभधवलौ चन्द्रकामविमोहकाः ।
चन्द्रकान्तः खेदवेदः हिन्दोलामजकौस्तितः ॥”
तस्य गानसमयो यथा,—
“हिन्दोलः पञ्चमः सिन्धुर्नलितश्च वसन्तकः ।
भङ्गारो भटीयारो च आद्ययामे प्रगोयते ॥”

इति वृहत्सङ्गोतरजाकरः ॥ * ॥

हनुमन्मते पङ्कुरागाणां मध्ये द्वितीयरागः ।
ब्रह्मणः शरोराजनिर्गतः । केचिन्मते नाभितः ।
अस्य जातिः शौङ्गः । अर्थात् प ग म प नि
इति पञ्चस्वरमिलितः । अस्य गृहं पङ्कजस्वरः ।
वसन्तर्त्तं दिवाप्रथमभागे गानसमयः । राग-
मालायामस्य रूपम् । अल्पवयः सुन्दरः पीत-
वर्णः उत्तमाङ्गः स्वर्णमयहिन्दोलारुढः सुस-
ज्जितसुन्दरास्त्राभिः गातं गायन्तोभिः हिन्दो-
लाद्योलयन्तोभिश्च सह परमानन्देन ह्रास्य-
कौतुककारो । अस्य पञ्च रागिण्यः । यथा ।
रामकरो १ देशखो २ ललिता ३ विलावलो ४
पटमञ्जरी ५ । अस्य पुत्रा अष्टौ यथा । चन्द्र-
विम्बः १ मङ्गलः २ शुभः ३ आनन्दः ४
विनोदः ५ प्रधनः ६ गौरः ७ विभामः ८ ॥ * ॥
भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । रामकनो १
मालावतो २ आशावरो ३ देवारो ४ गुण-
कलो ५ । तस्मिन् पुत्रा यथा । वसन्तः १
मालवः २ मारुः ३ कुण्डलः ४ शङ्करवन्दः ५
लङ्कादाहनः ६ नागधुनः ७ धवलः ८ । एषां
भार्या यथा । लीलावती १ करवो २ चयतो ३
पूरवो ४ पारावती ५ तिरवणो ६ देवगिरी ७
सुरसती ८ । इति मङ्गलतशास्त्रम् ॥

हिन्दोलकः, पुं, (हिन्दोल एव । कन् ।) यान-
विशेषः । तत्पर्यायः । प्रेक्षा २ दाला ३ । इति
जटाधरः ॥ दालिका ४ हिन्दोला ५ । इति
हारावली ॥

हिन्दोला, स्त्री, (हिन्दोल + घञ् + टाप् ।)
दालिका । हिंदला इति भाषा । इति हारा-
वली ॥

हिमं, त्रि, (हन्ति उष्माणमिति । हन + “हने-
र्हि च ।” उणा० १ । १४६ । इति मक् । हि च ।)
शीतगुणविशिष्टः । शीतलवस्तु । तत्पर्यायः ।
सुषीमः २ शिशिरः ३ जङ्घः ४ तुषारः ५
शीतलः ६ शीतः ७ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥
(यथा, सुश्रुते । ४ । २८ । “अपराह्णे हिमाभि-
रङ्गः परिपिक्तगात्रः शालीनां पटीकानाञ्च
पयसा शर्करामधुरेणोदनमश्रयात् ॥”)

हिमं, स्त्री, (हन + मक् । हन्तेर्हि च ।) अकाश-
वायुः । तत्पर्यायः । अवश्यायः २ नोहारः ३
तुषारः ४ तुङ्गिन्म ५ प्रालेयम् ६ महिमा ७ ।
इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ इन्द्राग्निधूमः ८
खवाणः ९ रजनीजलम् १० । इति हारावली ॥
(यथा, रघुः । ८ । ४५ ।

हिमजः

“अथवा हृदयस्तु हिमितं
हृदयेवारभते प्रजातकः ।

हिमसेकविपत्तिरत्र मे
नलिनो पूर्वनिदर्शनं मता ॥”)

अस्य गुणः । कफवायुवह कत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ चन्द्रमः । इति मेदिनी ॥ पञ्चकाष्ठम् ।
रङ्गम् । मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नवमोतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शीतम् । इति
हिमचन्द्रः ॥ (कर्पूरः । पर्यायो यथा,—
“पुंसि क्लीवे च कर्पूरः सिताम्भो हिमबालुकः ।
घनसारश्चन्द्रसंज्ञः हिमनामापि स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागे ॥)
हिमः, पुं, (हन + मक् । हन्तेर्हि च ।) चन्द्रमण्डलः ।
इति हिमचन्द्रः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमस्तुतुः ।
स तु अग्रहायणपौषमासात्तकः । यथा,—

“हिमशिशिरवसन्तयोः सर्वांशगतसु
स्तनतपनवनाम्भोहृत्स्यगाक्षीरपानैः ।
सुखमनुभव राजस्तद्विधो यान्तु नाशं
दिवसकमललम्बागर्ध्वरीरेणुपङ्काः ॥”

इति ऋतुसंहारः ॥

हिमालयपर्वतः । इति हिमजादिशब्ददर्श-
नात् ॥

हिमकः, पुं, (हिमेन कायतीति । कै + क ।)
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमकरः, पुं, (हिमः शीतलः करः किरणो यस्य ।)
चन्द्रः । यथा,—

“दृष्ट्वा द्राघीयस्या दरदरितनोलीत्यलरुचा
दवोयांसं दीनं स्रपय कृपया मामपि शिवे ।
अनेनायं धन्यो भवति न च ते हानिरियता
यने वा हर्षा वा समकरनिपातो हिमकरः ॥”
इत्यानन्दलहरी ॥

कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमकूटः, पुं, (हिमस्य कूटो यच्च ।) शिशिरर्तुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिमस्य कूट इति ।
हिमालयशृङ्गे, पुं, स्त्री । यथा, भागवते । ५ ।
१७ । ८ । “तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्म-
सदनाद् बह्विनि परिकूटान्यतिक्रम्य हिमकूट-
हिमकूटान्यतिरभसतरंहा लुण्ठतीति ॥”)

हिमगिरिः, पुं, (हिमप्रधानो गिरिः ।) हिमा-
लयपर्वतः । यथा,—

“धनुः पोष्यं मौर्वीं मधुकरमयीं पञ्च विशिखा
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः ।
तथाप्येकः सर्वं हिमगिरिस्तुतुः कामपि कृपा-
मपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते ॥”
इत्यानन्दलहरी ॥

(यथा च ।
“आग्नेया विन्ध्यशेलाद्याः सौम्यो हिमगिरि-
मतः ॥”

इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ।)
हिमजः, पुं, (हिमात् हिमालयात् जायते इति ।
जन + डः ।) मैनाकगिरिः । इति मेदिनी ॥

हिमशै

हिमजा, स्त्री, (हिमात् हिमालयात् जायते
इति । जन + डः । टाप् ।) पार्वती । शटी ।
इति मेदिनी ॥ क्षीरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमजम्भटिः, पुं, (हिमानां कुजम्भटिः । पृथो-
दरादित्वात् साधुः ।) कुजम्भटिः । इति हारा-
वली ॥ क्षपित् पुस्तके हिमजम्भटिरिति पाठः ॥
हिमतैलं, स्त्री, (हिमजातं तैलमिति ।) कर्पूर-
तैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमदुग्धा, स्त्री, (हिमवत् शुभं दुग्धमस्याः ।)
क्षीरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमदुर्दिनं, स्त्री, (हिमेन दुर्दिनम् ।) हिम-
समूहपातेन दुःखदायकदिनम् । तत्पर्यायः ।
पद्महिमम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः
हिमद्युतिः, पुं, (हिमा द्युतिर्यस्य ।) चन्द्रः ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, माघे । ८ । १२ ।

“अविभाव्यतारकमदृष्टहिम-
द्युतिविम्बमस्तमितभानुनभः ॥”)

हिमद्रुमः, पुं, (हिमो द्रुमः ।) महानिम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमधातुः, पुं, (हिमो धातुरिव यत्र ।) हिमा-
लयपर्वतः । इति केचित् ॥

हिमप्रस्थः, पुं, (हिमप्रधानः प्रस्थो यत्र ।) हिमा-
लयः । इति हिमचन्द्रः ॥

हिमवत्सुतः, पुं, (हिमवतः सुतः ।) मैनाक-
पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिमवत्सुता, स्त्री, (हिमवतः सुता ।) गङ्गा ।
इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १० । ८ ।
“ततः पपात गगनाद् गङ्गा सा हिमवत्सुता ॥”)
उमा च ।

हिमवान्, [त्] पुं, (हिममस्यास्तीति । हिम +
मत्तुप् । मस्य वः ।) हिमालयपर्वतः । इत्य-
मरः । २ । ३ । ३ ॥ तत्कन्या गङ्गा । यथा,—
“गङ्गा हिमवतो जन्ते सर्वलोके कपावती ।
स्वयौगाग्निवलाद्देवी लेभे पुत्रीं महेश्वरोम् ॥”

इति देवोपुराणे १२ अध्यायः ॥
हिमविशिष्टे, त्रि ॥

हिमवालुकः, पुं, (हिमस्य वालुका इव ।)
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य-
यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमं भागे ।

“पुंसि क्लीवे च कर्पूरः सिताम्भो हिमवालुकः ।
घनसारश्चन्द्रसंज्ञः हिमनामापि सः स्मृतः ॥”)

हिमवालुका, स्त्री, (हिमस्य वालुकैव ।) कर्पूरः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥ (यथा,—

“प्रनोरनीरं हिमवालुका च

मित्रं नृणां स्यात् सति मूलकच्छे ॥”

इति वैद्यकपण्यविधौ मूलकच्छाधिकारे ।)
हिमशर्करा, स्त्री, (हिमस्य शर्करैव ।) याव-
नालो । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमशैलजा, स्त्री, (हिमशैलात् जायते इति ।
जन + डः ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

(हिमालयोद्भवे, त्रि । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १११
“एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेत् हिमशैलजम् ॥”)

हिमारा

हिमोत्त

हिरण्य

मः इतिः, स्त्री, (हिमानां संज्ञितः ।) हिम-
समुद्रः । वरप् इति पारस्वभावा । तत्पर्यायः ।
हिमानो २ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ मह-
हिमम् ३ । इति जटाधरः ॥
हिमहासकः, पुं, (हिममपि हिमति शीलतत्वात् ।
हस + क्त्वा । हिन्तालवृत्तः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
हिमा, स्त्री, (हिम + पर्ण + घञ् । टाप् ।)
सूक्ष्माला । रेणुका । भद्रमुखा । नागरमुखा ।
पुष्पा । चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमांशः, पुं, (हिमा अंशवो यस्याः ।) चन्द्रः ।
इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, रघुः । ५ । १६ ।
“पथ्यायपोतस्य सुरैर्हिमांशोः
कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि हृष्टेः ॥”)
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ •
हिमांशभिर्यः, स्त्री, (हिमांशोरिव अभिर्यया
शोभा यस्याः ।) रौप्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हिमागमः, पुं, (हिमस्य आगमो यत्र ।)
हेमन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ८३ । ७ ।
“कौमुदे मामि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फोटगस्यसुखे काले कल्पः सत्यवतां वरः ॥”)
हिमाद्रिः, पुं, (हिमप्रधानोद्भिः ।) हिमालय-
पर्वतः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघुः ।
४ । ७८ ।
“परस्परं विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमा-
द्रिणा ॥”)
हिमाद्रिजा, स्त्री, (हिमाद्रौ जायते इति । जन +
ङ् ।) क्षौरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पार्वती च ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिका-
याम् । १ ।
“मेवं वक्ष्यसि किं वनं ननु जलं सूड्नी मयै-
वोद्धति
वक्रोक्त्येति हिमाद्रिजामवचनं कुर्वन् हरः
पातु वः ॥”)
हिमाद्रितनया, स्त्री, (हिमाद्रेस्तनया ।) दुर्गा ।
इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥
हिमाद्रितनयापतिः, स्त्री, (हिमाद्रितनयाया
दुर्गायाः पतिः ।) शिवः । इति कविकल्पलता ॥
हिमानो, स्त्री, (महहिममिति । “हिमारण्यो-
र्महत्त्वे ।” ४ । १ । ४८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
ङीष् आनुक् च ।) हिमसंहतिः । इत्यमरः ।
१ । ३ । १८ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १८० ।
“हिमान्यां बौद्धवाधाय पतन्त्यां प्रतिवत्सरम् ।
शोते दाव्याभिमारदां यस्यामान् पाथिवा
ऽवसत् ॥”)
यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमाज, स्त्री, (हिमे हेमन्ते जातं अजम् ।)
उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमारतिः, पुं, (हिमस्य परातिः ।) अग्निः ।
सूर्यः । इति मेदिनी ॥ चित्रकवृक्षः । अर्क-

वृक्षः । इत्यमरे वज्रिचक्रकाकीशब्दयोर्दर्श-
नात् ॥
हिमालयः, पुं, (हिमस्य आलय इव युक्तत्वात् ।)
युक्तश्रृङ्गिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हिमा-
नामालयः ।) स्वनामख्यातपर्वतः । तत्पर्यायः ।
नगपतिः २ मेनाधवः ३ उमागुरुः ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ हिमाद्रिः ५ नगाधिपः ६ ।
इति जटाधरः ॥ उदगद्रिः ७ अद्रिराट् ८
मेनकोपाशेनः ९ हिमवान् १० हिमप्रस्थः ११
भवानीगुरुः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कुमारे । १ । १ ।
“अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयानधी वगाद्या
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥”)
म तु लङ्गाया उत्तरे वर्तते । भारतवर्षस्य
सीमापर्वतोऽयम् । अस्य दीर्घं दशसहस्रयोज-
नानि । प्रखे हिमसहस्रयोजनानि । यथा, —
“एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमा-
लयः इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुत-
योजनोत्सेधा हरिवर्षाकंपुरुषभारतानां यथा-
संख्यम् ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अः ॥
हिमालयसुता, स्त्री, (हिमालयस्य सुता ।)
उमा । इति कविकल्पलता ॥
हिमालया, स्त्री, (हिमस्य शीतस्य आलया
यत्र ।) भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमावती, स्त्री स्वर्णक्षीरो । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३८ ॥ (पर्यायो यथा, —
“कटुपर्णी हेमवती हेमक्षीरो हिमावती ।
हेमाद्रा पोतदग्धा च तन्मूलक्षोकमुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिमाहः, पुं, (हिममपि आह्वयते स्रष्टे वर्ण-
निति । ह्र + कः ।) कर्पूरः । इति केचित् ॥
(वर्णविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ४० ।
“हिमाहं दक्षिणं वर्णं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥”
हिमाह्वयः, पुं, (हिममाह्वयते स्रष्टे वर्णनिति ।
आ + ह्व + अच् । हिमस्य आह्वा आह्वा
यस्येति वा ।) कर्पूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(वर्णविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ३६ ।
“यानि किं पुरुषाख्यानि वर्जयित्वा हिमहा-
यम् ।
तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्ययन्नतः ॥”)
हिमात्रया, स्त्री, (हिमस्य शीतलस्य आश्रयो
यस्याः ।) स्वर्णजोवन्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमिका, स्त्री, तृणापरि पतितहिमम् । इति
केचित् ॥
हिमेलुः, त्रि, (हिमं न सहते इति । हिम +
“तत्र सहते इति हिमाञ्जलुः ।” ५ । २ । १२२ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या इलुः ।) हिमकेशितः ।
हिमार्तः । इति केचित् ॥
हिमोत्तरा, स्त्री, (हिमः उत्तरो यस्याः ।)
कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमोत्पन्ना, स्त्री, (हिमे हिमप्रधाने उत्पन्ना ।)
यावनाली । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमोद्भवा, स्त्री, (हिमे हेमन्ते उद्भवो यस्याः ।)
घटो । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिम्यः, त्रि, हिमभवः । हिमशब्दात् यत्प्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदो । ५ । १ । १२० ॥
हिरण्, पुं, राहुः । इति केचित् ॥
हिरण्यं, स्त्री, रेतः । स्वर्णम् । वराटकः । इति
मेदिनी ॥
हिरण्यमयं स्त्री, (हिरण्यस्य विकारः । हिरण्य +
मयट् । “दाण्डिनायनहास्तिनायनेति ।” ६ । ४ ।
१७४ । इति निपातितः ।) भारतवर्षादिनव-
वर्षास्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तद्विवरणं यथा । उत्तरोत्तरं गेलावृतं नीलः
श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्यम-
कुरुणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता
उभयतः चारोदावधयो हिमसहस्रयोजनपृथक्
एकैकशः पूर्वं स्मात् पूर्वं स्मात्तुत्तरोत्तरो दशा-
शाधिकांशेन दैर्घ्यं एव ऋसन्ति । इति श्रीभाग-
वते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
हिरण्यमयः, पुं, (हिरण्य + मयट् ।) ब्रह्मा ।
सुवर्णमयः, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, भट्टिः ।
२ । ४७ ।
“हिरण्यमयो शालस्तव जङ्गमा
च्युता दिवः स्यात्सुविराचिरप्रभा ॥”)
हिरण्यं, स्त्री, (ह्रियेति दीप्यते इति । ह्रिये गति-
काक्योः + “ह्रियतेः कन्यन् हिर च ।” उणा०
५ । ४४ । इति कन्यन् । हिरादेशश्च धातोः ।)
सुवर्णम् । (यथा, मनुः । २ । २४६ ।
“क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं ह्यवापानहमासनम् ।
धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावर्हन् ॥”)
तद्दैदिकपर्यायाः । हेम १ चन्द्रम् २ रक्तम् ३
अयः ४ हिरण्यम् ५ पयः ६ क्षयनम् ७
लोहम् ८ कनकम् ९ काञ्चनम् १० भस्म ११
अमृतम् १२ मरुत् १३ दक्षम् १४ जातरूपम्
१५ । इति पञ्चदश हिरण्यनामानि । इति
वेदानिर्घण्टो १ अध्यायः ॥ धुस्तूरम् । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८४ ॥ रेतः । द्रव्यम् । वराटः ।
अलयम् । मानभेदः । अकृष्यम् । इति मेदिनी ॥
वज्रतम् । धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं,
गुग्गुलुविशेषः । तत्प्रकारो यथा, —
“महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पद्ममा ज्ञेयो गुग्गुलीः पञ्च जातयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिरण्यकशिपुः, पुं, दैत्यविशेषः । स तु कश्यपस्य
दित्यां पत्न्यां जातः । तस्य सहोदरः हिर-
ण्याक्षः । तस्य भार्या कयाधुः । तस्य पुत्राः
मङ्गलादः १ अनुङ्गलादः २ ङादः ३ प्रङ्गलादः ४ ।
कन्या सिङ्गिका । इति श्रीभागवतम् ॥ अपि च ।
“त्वया यौ निजन्ता देव ! दानवौ मधुकैटभौ ।
अवतर्णां पुनर्दित्यौ भूत्वा कश्यपनन्दनी ।
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो महासुरः ॥

हिरण्य

सुदुर्जयोऽतो तो तु पुनर्जातो महाबली ।
पुलस्त्यस्य कुले देव ! राजन्मेन्द्रावरौ च तौ ॥
तयोस्तु पादविन्यासमसहन्ता जनार्दन ! ।
तवान्तिकमनुप्राप्ता दशास्यकुम्भकर्णयोः ॥”
इति वक्रिपुराणं वंशवर्णनप्रदाननामाध्यायः ॥
तदुत्तरादि यथा,—

“दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ।
हिरण्याक्षश्च दुर्वाणो हिरण्यकशिपुस्तथा ॥
कश्यपस्याश्वमोऽप्यासीत् पुण्ये वै पुष्करे पुरा ।
ऋषिभिर्देवताभिश्च गन्धर्वैरप्यभितः ॥
आसनाभ्युपकृतानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ।
ऋषीणां ऋत्विजां ते वै उपविष्टा यथाकामात् ॥
होतुस्तवासनं यत् हविस्तथा च जुह्वतः ।
अन्तर्व्यञ्जी दितिर्धैव पत्नी च सम्पागता ॥
दशवर्षसहस्राणि गभस्तस्यामवर्त्तत ।
स तु गर्भो विनिःसृत्य मातृव उदरात्तदा ॥
निषसादासने गर्भः कश्यपस्यापि मन्त्रिणौ ।
तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्वन्त तद्वितम् ।
हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणानेन म स्मृतः ।
हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य मित्रिका च तथातुजा ।
राज्ञोः सा जननो देवी विप्रचित्तेः परिग्रहः ।
हिरण्यकशिपुर्देव्यस्य कारः परमं तपः ।
ततो वर्षसहस्राणि निराहारो ह्यधःशिराः ॥
तं ब्रह्मा हृदयामास दैत्यं तृष्टौ वरेण तु ।
सर्वामरत्वं वव्रे स गच्छाद्भैर्न दिवा निशि ॥
अहं संखं विनिर्जित्य सर्वदेवत्वमास्थितः ।
अणिमादिगुणैश्चर्यमेव मे दीयतां वरः ॥
तेनैवमुक्तो ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेष्टितम् ।
दत्त्वा चास्य सभां दिव्यां तत्रैवान्तरधोयत ॥
हिरण्यकशिपुर्देव्यः श्लोकैर्गीतः पुरातनः ॥
राजा हिरण्यकशिपुर्देव्यो यां यां निषेवते ।
तस्यां तस्यां नमस्कृत्य देवता ऋषिभिः सह ॥
एवं प्रभावो दैव्योऽभूत् हिरण्यकशिपुः पुरा ॥
स्वयमग्निश्च सूर्यश्च वायुर्विन्दो जलं स्वयम् ।
भूत्वा चकार राज्यं स मन्वन्तरचतुर्दश ॥
तस्यासीत् नरसिंहस्तु सूर्यविष्णुः पुरा किल ।
नखैस्तेन विनिर्भक्षो नार्द्रशक्ता नम्राः ॥

स्मृताः ॥

हिरण्याक्षसुताः पञ्च विज्ञाताः सुमहाबलाः ।
हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः सुमहाबलाः ॥
प्रजादः पूर्वं जप्तेषां भन्तुद्वादस्तथैव च ।
संक्रादश्चैव ज्ञादश्च ज्ञादपुत्रान् शृणुष्व तान् ॥”
इति वक्रिपुराणं कश्यपोपप्रजामगनामाध्यायः ॥
हिरण्यकशिपुश्च, [न] पुं, (हिरण्यकशिपुं हत-
वानिति । इत्तु क्रिप् ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

हिरण्यकामतेतुः, स्त्रो, (हिरण्यनिर्मिता काम-
धेनुयत्र ।) प्रोङ्गमहादानान्तर्गतमहादान-
विशेषः । यथा,—

महा उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
सर्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम् ॥

हिरण्य

लोकेशावाहनं तद्वहोमकार्याधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत् कार्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
सत्येवंकाग्नवत् कुर्यादगुरुर्गकः समाहिताः ।
काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वक्ष्ये कारयेत् ॥
उत्तमा पलसाहस्रा तदर्धेन तु मध्यमा ।
कनोयमो तदर्धेन कामधेनुः प्रकीर्तिता ।
शक्तितस्त्रिपलादृष्टं अशक्तोऽपौड कारयेत् ॥
वेद्यां कृणाजिन न्यस्य गुडप्रस्थममान्वितम् ।
न्यसेदपरि तां धेनुं महारत्नेरलङ्किताम् ॥
कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलममन्विताम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
इन्दुदण्डाष्टकं तद्वत् नामाफलविभूषितम् ।
भाजनस्यामनं तद्वत्ताम्रदोहनकं तथा ॥

कौपेयवस्त्रद्वयमप्युक्तां
दोपातपद्माभरणाभिरामाम् ।
सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां
मणितिकां चन्द्रकरौघ्यपादाम् ॥
सरैश्च सर्वैः पुरतोऽभिजुष्टां
हरिद्रया पुष्पफलेः नैकैः ।
अजाजिक्तुस्त्वृक्षकर्कराभि-
र्वितानकञ्जोपरि पञ्चयणम् ॥
स्नानं ततो मङ्गलवेदोपैः
प्रदक्षिणीकृत्य स पुण्यहस्तः ।
आवाहयेत् तां गुडधेनुमन्त्रै-
र्हिजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥
त्वं सर्वदेवगणमन्दिमङ्गभूता
विवेश्वरत्रिपथगोदधिपर्वतानाम् ।
त्वहानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः
प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥
लोके यथेष्टितफलार्थविधायिनीं त्वा-
मामास्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
संसारदुःखमनाय यतस्व कामं
त्वां कामधेनुमिति वेदविदो वदन्ति ॥
आमन्त्र्य शीलकूलरूपगुणान्विताय
विणाय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेहजष्टं
कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुमौलिः ॥”

इति मातुले हिरण्यकामधेनुप्रदानिको नाम
२५३ अध्यायः ॥

हिरण्यकोषः, पुं, (हिरण्यस्य कोष इव ।) कृता-
कृतस्वरूपकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हिरण्यगर्भः, (हिरण्यं हेममयाण्डं गर्भं उत्-
पत्तिस्थानमस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १।१।२६ ॥
हिरण्यं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य हिरण्यस्य गर्भो
भूत इति वा हिरण्यगर्भः । एतस्याण्डं हिरण्य-
वर्णमभवत् । तथा च स्मृतिः ।
“हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डं तद्वत्केशयम् ।
तच्च जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयम्भुरिति विस्तृतः ॥”

इति ।

उपधारात् हिरण्यगर्भमण्डं हिरण्यम् । इति
भरतः ॥ अन्यच्च ।

“हिरण्यगर्भोऽभूद्ब्रह्मा तेन बुद्धिर्निता असीत् ॥”

हिरण्य

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ते ४५ अध्यायः ॥१॥
प्रोङ्गमहादानान्तर्गतद्वितीयमहादानम् । यथा,
मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विक्पण्डितमन्त्रारभूषणाच्छादेनादकम् ॥
कुर्यादुपापितस्तद्वहोमकार्यावाहनं बुधः ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम् ।
ब्राह्मणैरानयेत् कुण्डं तपनोयमयं शुभम् ॥”
हामतल्लङ्गलोच्छ्रायं हेमपङ्कजगर्भवत् ।
त्रिभागहीनं विस्तारमाव्यक्तारभिपूरितम् ॥
दशास्ताणि सरत्नानि दातुं सूचो तथैव च ।
हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यमश्रुतम् ॥
तथैवावरणं नामैरुपवीतञ्च काञ्चनम् ।
पार्श्वतः स्थापयेत्तद्वहोमदण्डं कसण्डलुम् ॥
पद्माकारं पिधानं स्यात् समन्तादङ्गुलाधिकम् ।
मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ॥
तिलद्रोणोपरिगतं वेदमध्ये ततोऽर्चयेत् ।
ततो मङ्गलगन्धेन ब्रह्मघ्रापरवेण च ॥
सर्वोपधुतकं स्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
शुक्लमात्यास्त्रधरः सर्वाभरणभूषितः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
समलोकासुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमो नमः ॥
भूर्भोक्प्रमुखा लोकान्तर्वर्गं व्यवस्थिताः ।
ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
नमस्ते भुवनाधार ! नमस्ते भुतनाश्रय ! ।
नमो हिरण्यगर्भाय गर्भो यस्य पितामहः ॥
यतस्त्वमेव भूतात्मा भूतं भूते व्यवस्थितः ।
तस्मात्सामुद्राराशेपदुःखसंसारसागरात् ॥
एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्याश्च उदङ्मुखः ।
मुष्टिभ्याः परिसंगृह्य धर्मराजचतुर्मुखी ।
जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेत् श्वासपञ्चकम् ॥
गर्भाधानं पुंसवनं सोमन्तोऽग्रयनं तथा ।
कुर्यात्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते हिजपुङ्गवः ॥
गौतमश्च लघोषेण गुरुकृत्यापथिततः ।
जातकर्मादिकाः कुर्यात्-क्रियाः प्रोङ्गम

चापराः

सूच्यादिकञ्च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत् ॥
नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नमः ।
चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥
माताहं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्मो सुरोत्तम ।
त्वहर्भसम्भवादेव दिव्यदेहो भवाम्यहम् ॥
चतुर्भिः कलसैर्भूयस्ततस्ते हिजपुङ्गवाः ।
स्नानं कुर्याः प्रसन्नाङ्गाः सर्वाभरणभूषिताः ॥
देवस्यत्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकास्ते ।
अथ जातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्ष्यामहे वयम् ॥
दिव्येनानेन वपुषा चिरं जीव सुखी भव ।
ततो हिरण्यगर्भस्तु तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ॥
ते पूज्याः सर्वभावेन बहुभ्यो वा तदाज्ञया ।
ततोपकरणं सर्वं गुरवे विनिर्देयेत् ॥

हिरण्य

पादुकोपानहं कृतं चामरासनभोजनम् ।
 ग्रामं वा विषयं वापि यद्व्यवहितं भवेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु पुण्येऽङ्गि विनिवेदयेत् ।
 हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मलोके महीयते ॥
 पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्त्रत्वरं वसेत् ।
 कल्पकोटिशतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते ॥
 कलिकलुपविमुक्तः सेवितः सिद्धसंचै-
 रमरत्नमरमालावीज्यमानोऽसुरोभिः ।
 पितृशतमथ बन्धून् पुत्रपौत्रपौत्रा-
 नपि नरकनिमग्नां स्तारयेदेक एव ॥
 इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह सम्यक्
 मधुसुररिपुलोके पूज्यते सोऽपि सिद्धैः ।
 मतिमपि च जनानां यो ददाति प्रियार्थं
 विबुधपतिजनानां नायकः स्यादसौ चम् ॥”
 इति मातृस्य २७५ अध्यायः ॥३॥
 विष्णुः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ सृष्ट-
 शरीरसमष्ट्यपहितचैतन्यम् । तत्पर्यायः ।
 प्राणात्मा २ सूत्रात्मा ३ । इति वेदान्तसारः ॥
 हिरण्यदः, पुं, (हिरण्यं ददातीति । दा + कः ।
 समुद्रः । इति कंचित् । हिरण्यदातरि, त्रि ॥
 (यथा, मनुः । ४ । २३० ।
 “भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
 गृहदोऽग्राणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्त-
 मम् ॥)
 हिरण्यदा, स्त्री, हिरण्यं ददातीति । दा +
 कः । टाप् ।) पृथिवी । इति कंचित् ॥
 हिरण्यनाभः, पुं, (हिरण्यं नाभौ यस्य ।)
 मैनाकपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुनिविशेषः ।
 यथा, भागवते । ६ । १५ । १५ ।
 “हिरण्यनाभः कौशल्याः श्रुतदेव ऋतध्वजः ।
 एते परे च सिद्धेशास्त्रान्ति ज्ञानहेतवः ॥”)
 हिरण्यबाहुः, पुं, (हिरण्यवत् बाहुयस्य ।)
 शोणनदः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ शिवः ।
 इति कंचित् ॥ (यथा, महाभारते । १४ । १८ ।
 “हिरण्यबाहवे राजकुमाराय पतये दिशाम् ॥”)
 हिरण्यरेताः, [म] पुं, (हिरण्यं रेतो यस्य ।)
 अग्निः । (यथा, महाभारते । १ । ५५ । १० ।
 “विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा
 हिरण्यरेता हतभुक् क्षणवर्त्मा ॥”)
 चित्रकटवः । इत्यमरः । १ । १५ । ५८ ॥ सूर्यः ।
 इति मेदिनी ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अग्नेस्तत्रासकारणं यथा,—
 “यत् पीतं वोतिहोत्रेण वीर्यं त्यक्तं पिना-
 किनः ।
 तेनाक्रान्तोऽभवद्ब्रह्मन् ! मन्दतेजा हुताशनः ॥
 ततो जगाम देवानां सक्ताशममितद्युतिः ।
 देवतैः प्रहितस्तूर्णं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥
 स गच्छन् कुटिलां देवीं ददर्श पथि पावकः ।
 तां दृष्ट्वा प्राञ्च चाधत्स्व तेजो यन्मम दुर्धरम् ॥
 महेन्द्रेण संत्यक्तं निर्द्वैतद्वयनायपि ।
 तद्धारणाच्च कुटिले । पुनो धन्यो भविष्यति ॥
 इत्यग्निना सा कुटिला श्रुत्वा सुतमनुत्तमम् ।

५४१

हिरण्या

प्रक्षिप्तमात्रं जयाह तेज ऐशं महापगा ।
 ततस्त्वधारयद्देवो शर्वं तेजः स्वपुपुषत् ।
 हुताशनोऽपि च भयादयत्र तत्र परिभ्रमन् ॥
 पञ्चवर्षमहस्ताणि ह्याध्यास्ते ह्यथभुक् ततः ।
 मांसमस्थौनि रक्तानि मेदोमज्जत्वचस्तथा ॥
 रोमाणि चाक्षिकेशाद्याः सर्वं जाता हिर-
 ण्ययाः ।
 हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावक-
 स्तदा ॥”
 इति वामने ५४ अध्यायः ॥
 हिरण्यवः, पुं, (हिरण्यानि सन्त्यवेति । हिरण्य
 + “वप्रकरणेऽप्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।”
 ५ । २ । १०८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वः ।)
 देवनम् । देवस्वम् । इति कंचित् ॥
 हिरण्यवर्णा, स्त्री, (हिरण्यवत् वर्णा यस्याः ।)
 नदो । इति हेमचन्द्रः ॥
 हिरण्यवाहः, पुं, (हिरण्यं वहतीति । वह +
 ण् ।) शोणनदः । इति शब्दरत्नावली भर-
 तस्य ॥
 हिरण्याक्षः, पुं, (हिरण्यवत् पीते अक्षिणी
 यस्य । अच् समासे ।) आद्यदैत्यविशेषः । स
 च दितिगर्भे कश्यपाज्जातः वराहरूपिविष्णुना
 हतः । यथा,—
 “दितिस्तु भर्तृरादेशादपत्यपरिशङ्कितो ।
 पूर्णं वर्षगते साध्वी पुनौ प्रसुपुषे यमौ ॥
 प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीत्
 यः प्राक् स्वदेहात् यमयोरजायत ।
 तं वे हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा
 यं तं हिरण्याक्षमसूत सायतः ॥”
 इति श्रीभागवते २ स्कन्धे १७ । २ ; १८ ॥
 “हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा ।
 हिरण्याक्षो धरोब्जारे विभ्रता शोकरं वपुः ॥”
 इति तत्रैव ७ स्कन्धे १ अध्याये ४० श्लोकः ॥
 अपिच ।
 “तजस्वी नाम वै शक्नो हिरण्याक्षो रिपुः
 स्मृतः ।
 हतो वराहरूपेण हिरण्याक्षेऽयं विष्णुना ॥”
 इति गाङ्गे । ८७ । ३० ॥
 (पीठस्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ ।
 ३० । ६४ ।
 “उत्पलाक्षो सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महीत्-
 पला ॥”)
 हिरण्याश्वः, पुं, (हिरण्यस्य अश्वो यत्र ।)
 तुलापुरुषादि-पौंड्रमहादानान्तर्गतमहादान-
 विशेषः । यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिं परम् ।
 यस्य प्रदानाद्भुवे चानन्त्यफलमनुते ॥
 पुण्यां तिथिं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 लोकेयावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
 ऋत्विक्पञ्चपसभारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 सत्येवेकाग्निवत् कुर्याद्देमवाजिमणं बुधः ॥

हिरण्या

स्वापयेद्देदिमध्ये तु कणाजिनतिलीपरि ।
 कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्देमवाजिनम् ॥
 शक्तिस्तस्मिन्पलादूर्ध्वमासहस्रपलादुबुधः ।
 पादुकोपानहस्यचामरासनभाजनेः ॥
 पूर्णकुम्भाष्टकोपेतं मास्येक्षुफलसंयुतम् ।
 शय्यां सोपस्करां तद्वेदममार्त्तं संयुताम् ॥
 ततः सर्वविधोक्तातः स्नापितो वेदपुङ्गवः ।
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 नमस्ते सर्वदेवेश ! वेदाङ्गरणलम्पट ! ।
 वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसारसागरात् ॥
 त्वमेव समधा भूत्वा क्रायारूपेण भास्करम् ।
 यन्नादुभयमयसे लोकानतः पाहि सनातन ! ॥
 एवमुच्चार्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत् ।
 दत्त्वा पापक्षयाज्ञानोर्लोकमभ्येति श्लाघतम् ॥
 गोभिर्विभवतः सर्वानृत्विजश्चापि पूजयेत् ।
 सर्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥
 सर्वशय्यादिकं दत्त्वा भुञ्जीतातैलमेव हि ।
 पुराणश्रवणं तद्वत् कारयेद्भोजनादन ॥
 इमं हिरण्याश्वविधिं करोति यः
 पुण्यं समासाद्य दिनं नरेन्द्र ! ।
 विमुक्तपापः स पुरं सरारिः
 प्राप्नोति मिहैरभिपूजितः सन् ॥
 इति पठति य इत्थं हेमवाजिप्रदानं
 सकलकलुषमुक्तः सोऽश्वयुक्तेन भूयः ।
 कनकमयविमानेनार्कलोकं प्रयाति
 त्रिदशपतिबधूभिः पूज्यते योऽयं पश्येत् ॥
 यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्वरेहा
 हेमाश्वदानमभिनन्दयतीह लोके ।
 सोऽपि प्रयाति हतकल्मषशुद्धदेहः
 स्थानं पुरन्दरमहेश्वरलोकजुष्टम् ॥”
 इति मातृस्य हिरण्याश्वप्रदानिको नाम २८०
 अध्यायः ॥
 हिरण्याश्वरथः, पुं, (हिरण्याश्वः सुवर्णघोटकयुक्तः
 रथो यत्र ।) पादुगमहादानान्तर्गतमहादान-
 विशेषः । यथा, मातृस्य ।
 “आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
 हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
 कल्पपादपदानञ्च गोमहस्यञ्च पञ्चमम् ।
 हिरण्यकामधेनूञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥
 पञ्चलाङ्गलकश्चैव धरादानं तथैव च ।
 हिरण्याश्वरथस्तद्वत् हेमहस्तिरथस्तथा ॥
 हादशं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
 सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ।
 महाभूतघटस्तद्वत् पौंड्रमः परिकीर्तितः ॥”
 इति मत्स्यसप्ततमः ॥ * ॥
 तद्विधिर्यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 हिरण्याश्वरथं नाम महापातकनाशनम् ॥
 पुण्यान्दिनमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 लोकेयावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
 ऋत्विक्पञ्चपसभारभूषणाच्छादनादिकम् ।

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चनं कारयेद्वयम् ।
समाश्वं चतुरश्रं वा चतुर्थकं सकृद्वरम् ।
एन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम् ।
लोकपालाष्टकोपेतं पञ्चरागदलान्वितम् ॥
चतुरः पूर्णकलमान् धान्यान्वष्टादशैव तु ।
कौपेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्ठादितानकम् ॥
मान्येक्षुफलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ।
यो यज्ञतः पुनः कुर्यात् स तन्नाम्नाधियासनम् ॥
कृत्वा चामरकौपेयवस्त्रोपानहपादुकाः ।
गोभिर्विभवतः सार्धं दद्याच्च शयनादिकम् ॥
अभावात् त्रिपलादृङ् शक्तितः कारयेच्छुभम् ॥
अष्टाष्टकेन संयुक्तं चतुर्भिरथ वाजिभिः ।
हाभ्यामथ युतं दद्यादिकं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
नमो नमः पापविनाशनाय
विश्वामित्रे वेदतुरङ्गमाय ।
धान्यामधीशाय भवाभवाय
पापघटादानेन देहि शान्तिम् ॥
वस्त्रकादित्यमरुद्गणानां
त्वमेव धाता परमं विधानम् ।
यतस्ततो मे हृदयं प्रयात्
धर्मकनाम त्वमर्घ्यनाशात् ॥
इति तुरगरथप्रदानभित्तु
भवभयसूदनसच यः करोति ।
स कलुषपटर्नैर्विमुक्तदेहः
परममुपति पटं पिनाकपाणिः ॥
देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभाव-
माक्रस्य मण्डलमखण्डलचण्डभानोः ।
सिद्धाङ्गनानयनपटपदपीयमान-
वक्रास्त्रजोऽस्त्रजभवेन चिरं महास्ते ॥
इति पठति शृणोति वा य इत्थं
कनकरथतुरगप्रदानमस्मिन् ।
न स नरकपुरं व्रजेत् कदाचित्
नरकरिपोर्भवनं प्रयाति भूप ॥”
इति मासोऽहिरण्याखरथप्रदानिको नाम २५५
अध्यायः ॥
हिरक्, व्य, विनार्थः । मध्यार्थः । सामोप्यार्थः ।
इत्यमरभरती ॥ अधमार्थः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
हिल, श हावक्तो । इति कविकल्पदुमः ॥ (तुदा-
पर०-अक०-सेट् ।) एकोऽर्थः । श, हिलति
तरुणा तरुणः । इति दुर्गादासः ॥
हिलमोचिः, स्त्री, हिलमोचिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥
हिलमोचिका, स्त्री, शाकविशेषः । इत्यमरः ।
२।४।१५७ ॥ हिंवा इति हिलश्चा इति च
वङ्गभाषा । हरहुच् इति हिन्दोभाषा । तत्-
पर्यायः । हिलमोचिः २ हिलमोचो ३
रोचो ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्वो ५
विषयो ६ मत्स्यायो ७ चक्राङ्गो ८ । इति
रत्नमाला ॥ ब्राह्मी ९ शङ्खधरा १० आचार्य ११ ।
तस्या गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“शोथं कुष्ठं कर्फं पित्तं हरति हिलमोचिका ॥”

अपि च ।
“हिलमोचो मरा तिक्ता कुष्ठघ्नो कफपातजित् ॥”
श्लेष्मपित्तजित् इति वा पाठः । इति राज-
वल्गवः ॥
हिलमोचो, स्त्री, (हिलमोचि + कृदिकारादिति
डोप् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(तथास्या गुणाः ।
“हिलमोचो मरा तिक्ता कुष्ठघ्नो कफपित्तजित् ॥”
इति वैद्यकराजवल्गवे चतुर्थपरिच्छेदे ॥)
हिल्लः, पुं, शरारिपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हिल्लोल, त् क दोलने । इति कविकल्पदुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थ-
तृतीयद्वयमध्यस्तदेकोपध्यायम् । अजिहि-
ल्लोलहायुर्लताम् । इति दुर्गादासः ॥
हिल्लोलः, पुं, (हिल्लोलयति दोलयतीति । हिल्लोलत्
क दोलने + अच् ।) तरङ्गः । डेउ इति भाषा ।
यथा,—
“आध्वं नीरसकाठताडनशतं आध्वः प्रचण्डा-
तपः
क्लेशः आध्वतरः सुपङ्कनिचयः आध्वोऽति-
दाहानलः ।
यत्कान्ताकुचकुम्भवाहुलतिकाहिल्लोललीला-
सुखं
नखं कुम्भवर ! त्वया न हि सुखं दुःखैर्विना
लभ्यते ॥”
इति कालिदासकृतशृङ्गारतिलकः ॥ * ॥
रतिवन्धविशेषः । स च पौड्रशब्दान्तगताष्टम-
बन्धः । तस्य लक्षणं यथा,—
‘हृदि कृत्वा स्त्रियाः पादौ कराभ्यां धारयेत्करी ।
यथैष्टं ताडयेद्योनिं बन्धो हिल्लोलमञ्जकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
हिल्लला, स्त्री, मृगशिरोनक्षत्रशिरोदेशस्थाः पञ्च
सत्यातारकाः । यथा,—
“मृगशोर्पशिरोदेशे तारका या वसन्ति हि ।
हिल्लला इल्लकास्ताः स्युरिल्लला इति
कुत्रचित् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
हिव, इ प्रीती । इति कविकल्पदुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, हिंस्यते । प्रीतिरिह
प्रीतिकरणम् । हिंस्यति लोकः पितरम् । इति
दुर्गादासः ॥
हिवुकं, स्त्री, एकस्माद्गन्नाच्चतुर्थलङ्गम् । तत्पर्यायः ।
“पातालं हिवुकञ्चैव सुहृदभ्यस्तुर्थकम् ।”
अपि च ।
“सपापात् भार्गवात् पापो हिवुके माहनाश-
कत् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
हिम, इ ध कि हिंसे । इति कविकल्पदुमः ॥
(अधा०-चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।)
इ, हिंस्यते । ध, हिनस्ति । कि, हिंसयति
हिंसति । इत्यर्थेनैव पाक्षिकचुरादित्ये सिद्धे
किंकरणं भादित्वायनम् । इति दुर्गादासः ॥

हिहि, व्य, आह्लादजनकानुकरणशब्दः । इति
केचित् ॥ दीर्घान्तद्वयमिति साधुपाठः ॥
हो, व्य, विस्मयः । इत्यमरः । ३।४।८ ॥ दुःखम् ।
हेतुः । विषादः । इति मेदिनी ॥ शोकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशि-
कायाम् । ३१ ।
“हो नाहं भवतोऽतिवक्रवचसा दातुं
प्रवीणोत्तरं
का ते सुन्दरि ! होनता ननु नता सर्वार्थं
तिलोक्तेव ते ॥”)
होनः, त्रि, (हो हा क लि त्यागे + क्तः । “ओदि-
तश्च ।” ८।२।४५ । इति नत्वम् । “धुमा-
स्यागापाजहातीति ।” ६।४।६६ । इति
इत्वम् ।) जनः । (यथा, रघुः । १।७०
“तया होनं विधातर्मा कथं पश्यन् दूयसे ।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद् बन्धुमाश्रयमपादपम् ॥”)
गर्ह्यः । इत्यमरः । ३।३।१२७ ॥ अधमः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनी । ३।१०७ ।
“आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेष्टमं कुर्यात् होनं होनं समे समम् ॥”)
प्रतिवादविशेषः । स च पञ्चविधः । यथा,
नारदः ।
“अन्यवादी क्रियाद्वेषो नोपस्थाधी निरुत्तरः ।
आहृतप्रपलायो च होनः पञ्चविधः स्मृतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
होनजातिः, त्रि, (होना जातिर्यस्य ।) नीच-
वर्णः । इति केचित् ॥ (यथा, मनुः । ३।१५ ।
“होनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याश्च समन्तानानि शूद्रताम् ॥”)
होनवर्णः, त्रि, (होनो वर्णो यस्य ।) नीच-
जातिः यथा,—
“होनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्यापि वा
भवेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
होनवादी, [न] त्रि, (होनं वदतीति । वद +
णिनिः ।) वाक्यवर्जितः । वोवा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अधरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ विरु-
द्धार्यवादी । यथा, नारदः ।
“पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो होनवादी स वै नरः ॥”
इति ।
होनवादी दण्डो भवति न प्रकृतादर्थाज्ञेयते ।
इति च मिताक्षरा ॥
होनमख्यं, स्त्री, (होनेन सह सख्यम् ।) नीचेन
सह मित्रता । इति केचित् ॥
हीनाङ्गः, त्रि, (होनमङ्गं यस्य ।) स्वभावतो
न्यूनावयवविशिष्टः । तत्पर्यायः । योगण्डः २
विकलाङ्गकः ३ व्यङ्गः ४ अपाङ्गः ५ अपो-
गण्डः ६ । इति जटाधरः । तेन सह परी-
हासनिषेधो यथा,—
“जातिहोनं वित्तहोनं रूपहोनमदक्षिणम् ।
हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गं तेन दोषेण नाक्षिप्यत् ॥”

हीराक्षः

इति ब्रह्मा पुरा प्राह वेदीचार्यविनिश्चयम् ।
तन्नावमन्य भवता परोहासोऽप्यभाष्यत ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥
हीनाक्षी, स्त्री, (हीनं क्षुद्रत्वात् अप्रथमं अङ्गं
यस्याः । डीप् ।) क्षुद्रपिपीलिका । इति हेम-
चन्द्रः ॥

हीनालः, पुं, हिनालवृक्षः । इत्यमरटीका ॥
हीरं, स्त्री, (हरति मार्दवमिति । हृ + अच् ।
पृषोदरादित्वात् साधुः । यडा, ही विस्मयं
रातीति । रा + कः ।) वज्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे ।

“हीरं सुवर्णं सुसूतञ्च तार-
मेषां समं तोषणरजश्चतुर्णाम् ॥”)

हीरः, पुं, (हरति सर्वं प्रलये इति । हृ +
अच् । पृषोदरादित्वात् ईत्वम् ।) शिवः ।
वज्रम् । इति मेदिनी ॥ सर्पः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ हारः । इति जटाधरः ॥ सिंहः ।
इति केचित् ॥ श्रीहर्षपिता । यथा,—

“श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च
यम् ।

हेतीयीकतया मितोऽयमगमत् तस्य प्रवन्द्य महा-
क्लाव्ये चारुणि नैपधोयचरिते सर्गां निसर्गा-
ज्ज्वलः ॥”

इति नैपधे २ सर्गः ॥

हीरकः, पुं, (हीर एव । स्वार्थं कन् ।) रत्न-
विशेषः । अयं श्वेतवर्णः बहुमूल्यः शक्र-
देवताकथ । तत्पर्यायः । वज्रः २ हीरः ३
दधोच्चस्थि ४ वज्रकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
सूचोमुखम् ६ वरारकम् ७ रत्नमूल्यम् ८
वज्रपर्यायनाम ९ । विराटदेशजहीरकपर्यायः ॥
विराटजः १० राजपट्टः ११ राजावतः १२ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य गुणाः । सारकत्वम् ।
शोतत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । वान्ति-
कारित्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । धारणे पापा-
लक्ष्मीनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अन्यत्
वज्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यथास्य पर्यायादि ।

“हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च सः ।
स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहितः चक्षुष्यः
स्मृतः ॥

पीतो वैश्वोऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हीरा, स्त्री, लक्ष्मीः । तैलाम्बुकः इति मेदिनी ॥
पिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्याया यथा,—
“गन्धारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मरी काश्मरी हीरा कश्मर्यः पीत-
राक्षिणी ।

लक्ष्मणता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हीराक्षः, पुं, (हीरस्यैव कठिनं अङ्गं यस्य ।)
इन्द्रस्य वज्रम् । इति शब्दमाला ॥

हुडः

होले, स्त्री, (हो विस्मयं लातीति । ला + कः ।)
रैतः । इति केचित् ॥

होलुकं, स्त्री, गौडीमयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
होहो, व्य, विस्मयः । हास्यम् । इति मेदिनी ॥
हु, लि होमे । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(जु०-पर०-सक०-अनिट् ।) होमो विता-
सम्प्रदानकवङ्गाधिकरणकवस्तुत्यागः । लि,
जुहोति घृतमग्नी क्षणाय होता । प्रक्षेपे-
ऽप्ययम् ।

“चिराय सन्तर्प्य समिद्धिरग्निं
यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहोषोत् ॥”

इति रघुः ।

“जटाधरः सन् जुहुषोऽह पावकम् ॥”

इति किराते प्रीणनार्थोऽपि । इति दुर्गादासः ॥
हुं कृतं स्त्री, (हुं इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतं करणम् ।)
हुङ्कारः । इति धरणिः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । १४ । ३४ ।

निजघ्नुर्हृत्तेवैणं हृतमच्युतनिन्दया ॥”)

वन्यवराहशब्दः । इति केचित् ॥ हुं इति मन्त्रो-
च्चरिते, त्वि ॥ (हुं इत्यनेन तिरस्कृतः । यथा,
महाभारते । १२ । ११८ । १ ।

“स श्वा प्रहृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागतः ।

ऋषिणा हुं कृतः पापस्तपोवनवह्निस्कृतः ॥”

हुङ्कृतमस्यास्तीति । अच् । हुङ्कारविशिष्टः ।

यथा वृहत्संहितायां । ४८ । ११ ।

“अचिरप्रसूतहुङ्कृतवन्निगतवत्सातुमवे गोष्ठे ॥”)

हुड, ड उ सहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, हुङ्गात् । उ, हुङ्गात्
धनं लोकाः । राशो करोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

हुड, ऋ उ गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुहोडत् । उ,
उाडत् । इति दुर्गादासः ॥

हुड, गि मग्ने । सहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-मग्ने अक०-सहे सक०-सेट् ।) गि,
हुडति अहुडोत् जुहोड । मग्निमह मज्जनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

हुडः, पुं, (हुडतीति । हुड + कः ।) मेघः । इति
हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ चौरादिनिवार-

णार्थभूमिनिहितलौहमयतोक्षशङ्खविशेषः ॥
तस्य नामान्तरं गुडः । पांजिकाटा इति

भाषा । लगुडः । इति महाभारतम् ॥ सैन्या-

ययस्थानम् । वुरुज् इति भाषा । रथोपरि

विष्णुवस्त्यागशृङ्गम् । यथा,—

“पुरो समन्तादिहिता मपताका सतीरणा ।

सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥”

इति महाभारते वनपर्वणि भौमवधे १५

अध्यायः ॥ पताका ध्वजाञ्चलः । तीरणानि

चक्रादीराणि । चक्राणि योधगणाः । हुडा-

स्तदाश्रयस्थानानि । भाषायां वुरुजसंज्ञानि ।

अन्ये तु विष्णुमूर्तोत्सर्जनशृङ्गाणि हुडा

इत्याहुः । उदाहरन्ति च ।

हुतागः

“कल्यान्ते हुडशृङ्गाणि रथस्योपरि सूरिभिः ।
विष्णुवस्त्यागशृङ्गार्थकरादिस्यर्ध उच्यते ॥”

इति ॥

यस्याणि आग्नेयीपधवलेन द्रपत्पिण्डोत्क्षेपणानि ।
महान्ति कामानमन्त्रां न सुद्राणि सोमगुलि-
कोत्क्षेपणानि बन्धकमन्त्रानि । खनकाः सुरङ्ग-
हारा गुप्तमार्गकर्तारः । इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥

हुडकः, पुं, (हुडक् इति शब्देन कायति शब्दा-
यते इति । के + कः ।) वाद्यभेदः । दात्युह-
पक्षी । मदमत्तः । इति मेदिनी ॥ दण्डकः ।
हुड्का इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

तच्च हुडक इति च पाठः ॥

हुडत्, स्त्री, वृषशब्दः । इति काशीखण्डमिति
केचित् ॥

हुडुस्वः, पुं, अष्टविपिटः । हुडम् इति भाषा ।

इति शब्दमाला ॥

हुण्डः, पुं, व्याघ्रः । आभ्यशूकरः । मूर्खः । राक्षसः ।
इति केचित् ॥

हुतं, त्वि, (हृ + क्तः ।) अग्नी प्रजिह्मं घृतादि ।
तत्पर्यायः । उपद्रुक्तम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
गीतायाम् । ८ । १६ ।

“अहमग्निरहं हुतम् ॥”

तर्पितम् । यथा, रघुः । २ । ७१ ।

“पदक्षिणाञ्जना हुतं हुताग-

मनन्तरं भुज्जुग्वलाभिः ॥”)

होम, स्त्री ॥

हुतभुक्, [ज्] पुं, (हुतं भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्लिप् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ३ । १६ । ५ ।

“नाहं तथाहि यजमानसंविधाने
शोतदृष्टतद्भुतमदन् हुतभुङ्मुखेन ॥”)

चित्तकवचः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । ५३ ।

“पाठाविड्योपविड्डसिन्धु-

त्रिकण्टरास्त्राहुतभुग्वलाभिः ॥”

महादेवः । इति महाभारतम् । १३ । १७ ।

८१ ॥ विष्णुः । इति च तत्रैव । १३ । १८ । १०८ ॥

हुतभुक्प्रिया, स्त्री, (हुतभुजो वज्रेः प्रिया ।)

अग्निभाष्या । स्वाहा इत्यमरः । २ । ७ । २१ ॥

हुतवहः, पुं, (वहतीति । वह + अच् । हुतस्य

वहः ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २२४ । ५८ ।

“एतच्छ्रुत्वा हुतवहात् भगवान् सर्वलोककृत् ।

हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”)

हुतागः, पुं, (हुतं अग्राति इति । अग्न + अण् ।)

अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । १२ । २१ ।

“धन्विनामग्रणोरपि तत्त्वधार्यनयोर्दयोः ।

हुतागः हव दुर्धवः भगुद्र इव दुस्तरः ॥”)

भयम् । इति व्यवहारसिद्धम् ॥ (मुनिविशेषः ।

स चायुर्वेदसंदिताकारः । अग्निवेशमुनिः ।

तदयथा,—

कात् केवलादपि दुक् ।) इदं यन् । तत्पर्यायः ।

हृदयं

“विषयानु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः।”
इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥

(यथा, भावपक्षागस्य मध्यखण्डे द्वितीये भागे।

“स्थानान्ध्यामानिपक्षानां मूलस्य वृद्धिरस्य च।
हृदयः फल्गुस्य कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥”)

हृत्कम्पः, पुं, (हृदयस्य कम्पः। हृदादेशः।)

हृदयकम्पनम् । यथा,—

“हृत्कम्पो जायते तावत् यावत् तस्य कृपा
न चेत् ॥”

इति समयाचारतन्त्रोक्तं भद्रकालीकवचम् ॥

हृतं, वि, (हृ + क्तः।) अपहृतवस्तु। यथा,—

“पुरा शुभनिशुभाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः।
त्रैलोक्यं यज्ञभागाद्य हृता मदबलाशयात् ॥”

इति देवोमाहात्म्य ५ अध्यायः ॥

हृद्, स्त्री, (हृ + बाहुलकात् ङक्।) हृदयम्।

मनः। इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥

हृदयं, क्तो, (हृयते विपर्ययिनि। हृ + “हृजोः

सुगुदुको च। उणा० ४ । १०० । इति कयन्
ङ्क् च।) वृक्षम्। वचः। मनः। यथा,—

“उरस्यपि च वृक्षायां हृदयं मानमेऽपि च ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वृक्षाग्रभांश्च हृदयं हृदिति। चत्वारि हृदये।
केचित्तु वृक्षात् पृथग्व हृदयान्तर्गते मांस-

विशेषे पक्षाकारे हृदयादिद्वयमाहुः। धातो-
रनेकार्थत्वात्। इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ६४ ॥

अत्र अनाहतनामकदादगदलपद्ममस्ति। यथा,
“आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरसिजे तालुमूले

ललाटे

हे पत्रे पोङ्गशारे हिदशदशदले हादशार्धं
चतुष्कं।

मासान्ते वादिलान्ते ड-फ-क-ठसहिते कण्ठदेशे
स्वराणां

हृन्नी कोदण्डमध्ये सकलदलगतं वर्णरूपं
नमामि ॥”

इति षट्चक्रभेदः ॥

किञ्च।

“तस्योङ् हृदि पङ्कजं सुललितं वन्धूककान्त्यु-
ज्ज्वलं

क्रायेर्हादशवर्णकैरपकृतं सिन्दूररागाच्चितैः ॥
नामानाहतसंज्ञकं सुरतसं वाञ्छातिरिक्तप्रदं

वायोर्मण्डलमच धूमसदृशं षट्कोणशोभान्वि-
तम् ॥”

इति षट्चक्रक्रमः ॥ * ॥

तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“समीकृतस्य हृदयमकल्पं मांससं पृथु।
नृपाणामधमानाञ्च खरलोमशिरालकम् ॥”

इति गाङ्गे ६६ अध्यायः ॥

(शिरास्य विवृतिः।

यस्य हृदयं मङ्गलम्। समासज्ञा मङ्गलताः।
मङ्गलार्थं हृदयं पर्यायेत्यन्ते बुधेः ॥

षडङ्गमङ्गलविज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम्।
आकाशं सगुणवतः चित्तञ्च हृदि संश्रितम् ॥

हृदयो

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते।

गोपानमौनामागारकर्णिके वार्धयन्तकौः।

तस्यापघातात्कृष्णाय भेदाकारणमिच्छति ॥

यदि तत् स्पर्शविज्ञानाभ्यासितन्त्रं संश्रितम्।

तत्तारस्योन्नतः स्थानन्तत्र चैतन्यसंग्रहः ॥

हृदयं महदर्थं तस्मादुक्ताधिकृतसकैः।

तत्र मूलेन महता महामूला मता दश ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥

“हृदयमिति कृतवैर्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात् ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

“शोणितकफप्रमादजं हृदयं तदाश्रया हि
धमन्यः प्राणवहाः। तस्याधो वामतः प्लोहा

फल्गुस्य दक्षिणतो यज्जत् क्लोम च ॥

तद्द्वयं विशेषेण चेतानास्थानमतस्त्वस्मिन्मसा-
हते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति। भवति चात्र।

पुण्डरीकेण सट्पं हृदयं स्यादधोमुखम्।

जाग्रतस्त्वहिकगति स्तपतश्च निमीलति ॥”

इति च सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥

हृदयग्रन्थिः, पुं, (हृदयस्य ग्रन्थिरिव अविद्या-
मन्त्रभ्येन दुर्मोच्यत्वात्।) हृदयः। यथा,—

“भियते हृदयग्रन्थिच्छ्रयन्ते सर्वभङ्गयाः।
चोयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनोऽपरे ॥”

इति श्रीभागवते । १ । ३ । २१ ॥

हृदयङ्गमं, क्तो, (हृदयं गच्छतीति। गम + खच्।
मुम् च।) युक्तियुक्तवाक्यम्। इति भरतः ॥

तत्पर्यायः। सङ्गतम् २। इत्यमरः । १ । ६ । १८ ॥
(मनोहरः, वि। यथा, कुमारः । २ । १६ ।

“इति तेभ्यः स्तुतोः शुभा यथार्था हृदयङ्गमाः।
प्रमादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥”

“हृदयङ्गमाः मनोहराः।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥)

हृदयवान्, [न्] वि, (हृदयमस्यास्तीति मतुप्।
मस्य वः।) हृदयालुः। इत्यमरटीकासार-

सुन्दरी ॥
हृदयस्थानं, क्तो, (हृदयस्य स्थानम्।) वचः-

स्थलम्। तत्पर्यायः। क्रौडम् २ उरः ३ वचः ४
वक्षम् ५ भुजान्तरम् ६। इति हेमचन्द्रः ॥

हृदयात्मा, [न्] पुं, हृदयमेव आत्मा प्रधान-
देहभागो यस्य।) कङ्कपची। इति शब्द-

चन्द्रिका ॥
हृदयालुः, वि, (प्रशस्तहृदयमस्यास्तीति। हृदय +

५। २। १२२। इत्यत्र “हृदयाच्चालुरन्वतर-
स्याम्” इति काशिकोक्तेः आलुः।) प्रशस्त-

मनाः। तत्पर्यायः। सुहृदयः २। इत्यमरः।
३। १। ३॥ सहृदयः ३। इति भरतः ॥ हृदयो ४

हृदयिकः ५ हृदयवान् ६। इति टीकान्तरम् ॥
चिद्रूपः ७। इति जटाधरः ॥

हृदयिकः, वि, (प्रशस्तं हृदयमस्यास्तीति।
हृदय + ठन्।) हृदयालुः। इत्यमरटीकासार-

सुन्दरी ॥
हृदयो, [न्] वि, (प्रशस्तं हृदयमस्यास्तीति।

इतिः।) हृदयालुः। इति जटाधरः ॥

हृदया

हृदयशः, पुं, (हृदयस्य ईशः।) भर्ता। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्यायः।

“प्रेयस्याद्याः पुंसि पत्न्यौ भर्ता सेक्ता पतिर्वरः।
विवोढा रमणो भोक्ता कृष्यो वरयिता धवः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

हृदयशा, स्त्री, (हृदयस्य ईशा।) भार्या। यथा,

“प्रेयसौ दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा
प्रिया ॥

हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्टा प्रणयिनो च सा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

हृदावर्तः, पुं, (हृदयस्थितः आवर्तः।) अन्ध-
हृदावर्तः। तत्पर्यायः। श्रीहृदयः २। इति

त्रिकाण्डशेषः ॥
हृदिस्पृक्, [ग] वि, (हृदि हृदये स्पृशतीति।

स्पृग् + क्तिन्। “हृदयभ्यां ङेः ॥” ६। ३।
८। इत्यस्य वातिकात् अलुक्प्रमासः।)

हृदयः। इति केचित् ॥ (यथा, भागवते। ६।
१४। ४३।

“यो दुस्वयजान् दारसतान् सुहृद्राज्यं हृदि-
सृजः।

जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ॥”)
हृदयस्पर्शकर्ता च ॥

हृदोलः, पुं, पर्वतविशेषः। इति केचित् ॥
हृदोलोयः, वि, (हृदोलोऽभिजनोऽस्येति। ङः।)

हृदोलपर्वतोद्भवः। इति केचित्
हृदग्रन्थः, पुं, (हृत् हृदयं ग्रन्थतीति। ग्रन्थ +

अच्।) हृदग्रन्थः। इति राजनिर्घण्टः ॥
हृदयं, क्तो, (हृदयस्य प्रियं मनोज्ञत्वात्। हृदय

+ “हृदयस्य हृदययदण् लासेपु।” ६। ३। ५०।
इति यत् हृदादेशः।) गुडत्वक्। इति शब्द-

रत्नावली ॥
हृदयः, पुं, (हृदय + यत्। हृदादेशः।) वशकद-

वेदमन्त्रः। इति भेदिनी ॥
हृदयः, वि, (हृदयस्य प्रियमिति। हृदय + “हृद-

यस्य हृदययदण् लासेपु।” ६। ३। ५०।
इति यत् हृदादेशः।) मनोहरः। इत्यमरः।

३। १। ५३ ॥ अस्य पर्यायः मनोज्ञशब्दे द्रष्टव्यः ॥
हृदयः। हृदितः। हृदियः। इति भेदिनी ॥

(यथा, मनौ। ३। २२७।
“भर्तृ भोज्यश्च विविधं मूलानि च फलानि च ॥

हृदयानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥”)
हृदयगन्धः, क्तो, (हृदयो गन्धोऽस्य।) सुदुर्गन्धकम्।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ सीवर्णलम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥

हृदयगन्धः, पुं, (हृदयो मनोहरो गन्धोऽस्य। विश्व-
हृदयः। इति जटाधरः।

हृदयगन्धा, स्त्री, (हृदयो गन्धोऽस्यः।) जातो।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हृदयगन्धि, क्तो, (हृदयो गन्धोऽस्य। इत् समा-
सान्तः।) सुदुर्गन्धकम्। इति रत्नमाला ॥

हृदया, स्त्री, (हृद् + यत्। टाप्।) हृदिनामौषधिः।
इति भेदिनी ॥

हृद्रोगः

हृद्रोगः, पुं, कुभराशिः । इति शुद्धिदीपिका ॥
(हृदयस्य रोग इव ।) कामः । यथा,—
“ हृद्रोगमाखण्डिनोत्पत्तिरेण धीरः । ”

इति श्रीभागवतम् ॥

हृदयस्य रोगः ।) हृदयपीडा । तत्र हृद्रो-
गस्य विप्रकटं निदानमाह ।

“अत्युष्णगुर्वन्तकपायतिक्त-
अमाभिघाताध्ययनप्रसङ्गे ।
सञ्चित्तनैर्व्यंगविधारणैश्च
हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥”

प्रसङ्गः सततं सेवा । सञ्चित्तनमतिचिन्ता राज-
भयादिकमिति यावत् । पञ्चविधः वातिकः
पैत्तिकः श्लैष्मिकः मान्निपातिकः क्रिमिज-
येति ॥ ॥ तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
“द्रूपयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयङ्गताः ।
हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रवर्तते ॥”
विगुणाः दुष्टाः । बाधां दापयन्ते नानाविधां
व्यथाम् । भङ्गवत् पीडा इति गयदासः ॥ ॥
पातिकं हृद्रोगमाह ।

“आयस्यते मारुतजो हृदयं तुद्यते तथा ।
निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पात्यतेऽपि च ॥”
मारुतजो हृद्रोग इति शेषः । आयस्यते व्यथया
विस्तार्यते इव । तुद्यते सूचोभिरिव । निर्म-
थ्यते मथ्यानेनैव । दीर्यते करपत्रेण हिधा-
क्रियत इव । स्फोट्यते आरयेव । पात्यते कुठा-
रेण बहुधा क्रियत इव ॥ ॥ पैत्तिकमाह ।

“तृणोष्णदाहचापाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः ।
धमायनञ्च सूक्ष्माश्च क्लमः शोषो मुखस्य च ॥”
उष्मा शीतगात्रस्यैव शीतवाताभिनापहेतु
किञ्चिदन्तरोष्णम् । दाहः पार्श्वस्थेन वज्रिनेव
दुःखहेतुर्गान्धमस्तापः । चोषः चूर्णनेव पीडा ।
हृदये क्लमः हृदयाकुलत्वं ग्लानिरित्यर्थः । धृमा-
यनं कण्ठाधूमनिगमे इव । क्लमः किञ्चिदुर्गन्धः
सटित इव ॥ ॥ श्लैष्मिकमाह ।

“गौरवं कफसंस्त्रायाऽरुचिस्तश्चोऽग्निमाह्वयम् ।
माधुर्यमपि चाख्यस्य वलासा वत्तते हृदि ॥”
वलासा वत्तते हृदि कुपितकफव्यामेः । गौरवं
हृदयस्य । स्तश्चो जड़ता । मारुतं जलप्रत-
मिव । माधुर्यं मुखे ॥ ॥ त्रिदोषजमाह ।

“विद्यात् त्रिदोषमप्येवं सर्वलिङ्गं हृदामयम् ॥”
क्लमिजमाह । क्लमयो जायन्ते अस्मिन्निति
क्लमिज इति निरुक्तिः ॥ ॥ तस्य निदान-
पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“त्रिदोषहेतुहृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ।
तिक्कलीरगुडादौश्च यन्निस्तस्योपजायते ॥
मन्त्रकदेशसंज्ञेदं रसस्याप्युपगच्छति ।
मन्त्रेदात् क्लमयस्यास्य भयन्त्युपहतत्वनः ॥”
मन्त्रकदेशे हृदयेकदेशे संज्ञेदं सटितत्वं रस
उपगच्छति संज्ञेदात् । रसस्य सटितत्वात् ।
उपहतत्वनः तिलाद्यहिताहारिणः ॥ ॥ तस्य
लक्षणमाह ।

“उत्कृष्टः शोषोऽतोदः शूलं हृत्तासकस्तमः ।

हृद्रोगः

अरविः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च क्लमिजे भवेत् ॥”
उत्कृष्टः वमनमिवोपस्थितम् । शोषो यस्या ॥
हृद्रोगस्योपद्रवमाह ।

“क्लमसादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।
क्लमिजे तु क्लमौणां ये श्लैष्मिकाणां हि ते
मताः ॥”

क्लमः पिपासास्थानस्य सादः शोषः । शोषो
मुखस्य । तेषां हृद्रोगाणाम् । क्लमिजे तु हृद्रोगे
श्लैष्मिकाणां क्लमौणां ये उपद्रवा हृत्तासात्
प्रस्त्रवणान्ता विपाकादयस्ते मताः ॥ ॥ अथ
हृद्रोगस्य चिकित्सा ।

“धृतेन दुग्धेन गुडाभ्रसा वा
पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये ।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं
हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ १ ॥

हरीतकी वचा रास्ना पिप्पली नागरोद्धवम् ।
पटो पुष्करमूलोऽयं चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥ २ ॥
पुटदग्धहरिणश्चूर्णपिष्टं गव्येन सर्पिषा पिबतः ।
हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि ॥ ३ ॥
तिलाज्यगुडविप्रकंचूर्णं गोधूमपार्थीत्यम् ।
पिबति पयोमुक् स भवति गतसकलहृदामयः
पुरुषः ॥

पार्थः कौह इति लोके ॥ ४ ॥

गोधूमककुभचूर्णे पक्कमजात्तीरगव्यसर्पिर्भ्याम् ।
मधुशर्कराममेतं शमयति हृद्रोगमुत्प्लवं
पुंसाम् ॥ ५ ॥

पार्थेन कल्केन रसेन मित्रं
शस्तं धृतं सर्वहृदामयेषु ॥
अर्जुनधृतम् ॥ ६ ॥

धृतं वला नागवलाज्जनानां
काथेन कल्केन च चर्षिकायाः ।
सिद्धं निहन्त्याहृदयामयं हि
मवातरक्तक्षतरक्तपित्तम् ॥”

वलादिधृतम् ॥ ७ ॥ इति हृद्रोगाधिकारः ।
इति भावप्रकाशः ॥ ॥ अपि च ।
धन्वन्तरिरुवाच ।

“हृद्रोगादिनिदानं ते वक्ष्येऽहं सुश्रुताधुना ।
क्लमिहृद्रोगलिङ्गेऽयं स्मृताः पञ्च तु हृद्गदाः ॥
वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यता रुदतीति च ।
भिर्यते शूल्यते स्तब्धं हृदयं शून्यतादिव ॥
अक्लमाहीनता शोको भयं शब्दोऽसहिष्णुता ।
वैयर्थ्यपन्नं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ॥
पित्तादृणा अमो दाहः स्वदोऽन्तः कफजः
क्लमः ॥

कर्तनञ्चास्त्रपित्तस्य धूमकम्पितता ज्वरः ॥
श्लेष्मणा हृदयस्तब्धं भावितं चाश्रमगर्भवत् ।
कासास्थिसादनैस्त्व निद्रालस्यारुचिज्वरः ॥
सर्वलिङ्गं त्रिभिर्दोषैः क्रिमिभिः श्वासेनैवता ।
तमःप्रवेशो हृत्तासः शोफः कण्ठः कफस्तुतिः ॥
हृदयं प्रतप्तञ्चाश्च क्लमवेनेव दार्यते ।
चिकित्सेदामयं धीरं तच्छीघ्रं शीघ्रकारणम् ॥”
इति गारुडे । १५८ । १—७ ॥ ॥

हृषीक

“शुद्धी सौवर्चलं हिङ्गु पोत्वा हृदयरोगतु ॥”
इति च गारुडे । १८८ । ४३ ॥

हृद्रोगवैरी, [न] पुं, (हृद्रोगस्य वैरी ।) अर्जुन-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृदण्टकः, पुं, (हृदो वण्टकाः ।) जठरम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

हृत्तासः, पुं, (हृदयस्य तासोऽस । “हृदयस्य
हृत्तेखयदण्डासेषु । ६ । ३ । ५ । इति
हृदादेशः ।) हिक्का । यथा,—

“हिक्का हिक्का च हृत्तासः प्रतिस्थायस्तु पीनसः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २६ अध्याये ।
“धमनोऽस्य सफेनं रक्तमौरयन्निलः सशब्दो
निर्गच्छत्यङ्गमर्हः पिपासा हृत्तासश्च ॥”) अस्य
निदानादि हिक्काशब्दे दृष्टव्यम् ॥

हृत्तेखः, पुं, (हृदयं लिखतीति अण् । “हृदयस्य
हृत्तेखेति । ” ६ । ३ । ५० । इति हृदादेशः ।)
ज्ञानम् । इति राजनिघण्टः ॥ तर्कः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

हृत्तेखा, स्त्री, (हृत्तेख + अजादित्वात् टाप् ।)
श्रोतृमुखम् । इति हलायुधः ॥

हृप, उ हृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् । क्वावेट् ।) हृष्टिचिन्तीत्ताहः ।
उ, हर्षित्वा हृष्टा । क्वा इमो वेदत्वान्नेम डी-
श्वोत्वादिना इमे निषेधे निष्ठायां हृष्टः
अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । इति
दुर्गादासः ॥

हृप, उ जि अलीके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, हर्षित्वा
हृष्टा । जि, हृष्टोऽस्ति । अनीकं मिथ्याकरणम् ।
हर्षति कथां नोचः मिथ्या करोति इत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

हृप, य जि इर हृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, हृषति लोकः
सुखात् । जि, हृष्टोऽस्ति । इर अहृषत् अह-
र्षीत् । अस्मात् पुषादित्वा न्नित्यं ङ, इत्यन्ये ।
इति दुर्गादासः ॥

हृषितं, त्रि, (हृप् + क्त । वा इट् ।) विस्मृतम् ।
प्रीतम् । प्रहृतम् । हृष्टरोम । इति मेदिनी ॥
प्रणतम् । वर्धितम् । इति धरणिः ॥

हृषी, पुं, अग्निसोमौ । इति महाभारते मोक्ष-
धर्मः ॥

हृषीकं, स्त्री, (हृष्यत्यनेनेति । हृष + “अनिहृषिभ्यां
किञ्च । ” उणा० । ४ । १७ । इति ईकन् ।
स कित् ।) इन्द्रियम् । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥
(यथा भागवते । २ । ६ । ३२ ।

“न भारती मेऽङ्गमयोपलस्यते
न वै कचिक्ये मनसो सृषा गतिः ।
न मे हृषिकाणि पतन्त्यसत्पथे
यन्मे हृदोत्कण्ठवता धृतो हृषिः ॥”
हृषीकेशः, पुं, (हृषीकाणां ईशः ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । ११ । १८ ॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणा-

मीयो ह्यपीकेशः चेतस्वरूपकत्वात् परमात्म-
त्वाद्वा । इन्द्रियाणि यदवशे वर्तन्ते स पर-
मात्मा । इति शङ्कराचार्यः । पौराणिका-
स्त्वाहुः । हृष्टा जगत् प्रीतकराः केशा रश्मयो-
ऽस्य हृषीकेशः । पृषोदरादिः । अर्थं हि
सूर्यरूपपद्मरूपस्य । तथा च मोक्षधर्मः ।
“सूर्याचन्द्रमसोः शब्दात् पञ्चभिः केशमञ्जितैः ।
बोधयत् खापयञ्चैव जगद्दुर्भयते पृथक् ।
बोधनात् स्वापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ॥
अस्मीसोमकृतैरेव कर्मभिः पाण्डुनन्दन ! ।
हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥”
इति भरतः ॥

अपि च ।

“हृषीकाणि नियम्याहं यतः प्रत्यक्षतां गतः ।
हृषीकेश इति ख्यातो नाम्नां तत्रैव संस्थितः ॥”
इति वाराहो रुरुचेतहृषीकेशमहिमानामा-
ध्यायः ॥ * ॥
“वृथा धर्मं श्रियन्ति कलौ तस्मिन् युगान्तिमे ॥
ये चान्यथापनिर्द्वा गौतमस्य महात्मनः ।
सर्वे ते ह भविष्यन्ति ब्राह्मणस्यासु जातिषु ॥
विनिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ।
वेदवाङ्मात्राचारं दुराचारा वृथायमाः ॥
मोहयन्ति जनान् सर्वान् दर्शयित्वा फलानि च ।
तमसाविष्टमनसो वैङ्गलप्रतिकाधमाः ॥
कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामोश्वरः परः ॥
न देवता भवो नृणां देवतानाञ्च देवतम् ।
करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः ॥
श्रीतस्मात्तत्प्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ।
उपदेक्ष्यन्ति तज्ज्ञानं गिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ॥”
इति कौर्म २७ अध्यायः ॥

हृष्टः, त्रि, (हृष्ट + क्त । वा इट् ।) प्रीतः । जात-
हर्षः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ अस्य
पर्यायः प्रीतशब्दे द्रष्टव्यः । रोमाञ्चितः ।
प्रहसितः । विस्मितः । इति विग्रहमेदिनी ॥
प्रतिहतः । इति हेमचन्द्रः ॥

हृष्टमानसः, त्रि, (हृष्टं मानसं यस्य । हृष्ट-
वित्तः । तत्पर्यायः । हर्षमाणः २ । विकु-
र्व्वाणः ३ प्रमनाः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥
प्रीतमानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

हृष्टरोमा, [न] त्रि, (हृष्टानि रोमाण्यस्य ।)
रोमाञ्चितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
रुक्मिणिश्च यो ज्वराधिकारः ॥

“यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि मङ्गातशूलवान् ।
यत्केन चैवाच्छमिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥”

हृष्टिः, स्त्री, (हृष्ट + क्तिन् ।) आनन्दः । मानः ।
इति धरणिः ॥

हे, व्य, (हिनोतीति । हि + बाहुलकात् डे ।)

सुखोधनम् । (यथा, बृहत्संहितायाम् ७४।११ ।
“यथा वा स्याज्जनित्रो वा सभावः स्लोकतो
नृणाम् ।

के ज्ञातव्यस्योर्निन्दां कुर्वतां वः कुतः

सुखम् ॥”)

आज्ञानम् । अस्यादि । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य
पर्यायः । प्याट् पाट् ३ अङ्ग ४ हे ५ भोः ६ ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ हेहो ७ हुहो ८
अरे ९ अये १० अयि ११ । इति भरतः ॥

हेका, स्त्री, (हेक् इति अशक्तं शब्दं कायतीति ।
कै + कः । टाप् ।) हिका । इति हेमचन्द्रः ॥
हेठ, वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भा०-पर०-
सक०-सेट् । हेठति । वाधो विहतिः । इति
दुर्गादासः ॥

हेठ, ऋ ङ वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजिहेठत् । ङ,
जेते मस्तरः साधुम् । इति दुर्गादासः ॥

हेठ, श खचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-उत्पत्तौ अक०-पवित्रोत्करणे सक०-सेट् ।)
खचो भूतिपूत्योरुत्पत्तिः । श, हेठती हेठस्ती ।
इति दुर्गादासः ॥

हेठ, पुं, (हेठ + घञ् ।) वाधा । विहेठः । इति
मेदिनी ॥

हेड, ङ ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, हेडते
जिहेडे । ऋ, अजिहेडत् । इति दुर्गादासः ॥

हेड, म वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) म, हेडयति अहिडि अहीडि
हिडं हिडं हीडं हीडम् । एकारस्य ऋस्व-
विधाने कण्ठात्वेन समानोऽप्यकारो न स्यात्
एवो यत्स्वमित्युक्तेरिकार एव स्यात् । इका-
रस्य दीर्घविधौ ईकार एव एकारस्य आशिक-
कण्ठात्वेन विरुद्धत्वात् । केचित्तु दीर्घत्वे गुणं
विधाय अहिडि अहीडोत्यादि मन्यन्ते । इति
दुर्गादासः ॥

हेडजः, पुं, (हेडादनारटाराज्यायत इति । जन +
ङः ।) क्रोधः । इति केचित् ॥

हेडावुकः, पुं, अश्वविक्रयकारो । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

हेतिः, स्त्री, (हन्यतेऽनयेति । हन + “ऊतियुति-
जतिमातिहेतिर्कोत्तयश्च ॥” ३ । ३ । ८७ ।
इति क्तिन् । निपातितश्च ।) अस्त्रम् । (यथा,
रघुः । १० । १२ ।

“दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविक्रोपिभिः ।
हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदोरितजयस्वनम् ॥”

डिनोति इति । हि + क्तिन् । निपातितश्च ।)
सूर्यकिरणः । अग्निशिखा । इत्यमरः । ३ ।
३ । ७० ॥ शिखा । तत्रैव । १ । १ । ६० ॥

तजोमात्रम् । इति भरतः ॥ साधनम् । यथा,—
“सधुङ्गनियस्य यतयो यमकर्तृहेतिं
जह्युः स्वराडिव निपानवनिवमिन्द्रः ॥”

इति श्रीभागवते । २ । ७ । ४७ ॥
कर्त्तो भेदः तद्विरागोऽकर्त्तः तच्च हेतिं साधनं
जह्युः । इति श्रीधरस्वामी ॥ पुं, असुरविशेषः ।
यथा, भागवते । ६ । १० । २० ।

“पुनोमा ह्यपपर्वी च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः ।
दैत्येया दानवा यथा रक्षांसि च सङ्गस्रगः ॥”

हेतुः, पुं, (हिनोति व्याप्नोति कार्यमिति । हि +
“कमिममिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।” उणा० १ ।
७३ । इति तुः ।) कारणम् । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥
यथा, मनुः । ८ । ३ ।

“प्रत्यहं देशदृष्टेयं शास्त्रदृष्टेयं हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निवृत्तानि पृथक् पृथक् ॥”

न्यायमते व्यापकप्रापकः । व्याप्य इति यावत् ।
तमेव लिङ्गमामनन्ति । तस्य लक्षणं यथा ।
हेतुत्वञ्च अनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्श-
प्रयोजकशब्दाज्ञानकारणसाध्याविषयकशब्द-

धोजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् । हेतुत्वप्रति-
पादकविभक्तिमत्यायावयवत्वं वा । उदाहरण-
प्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशब्दज्ञानजनकन्यायाव-

यवत्वं वा । साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्य-
स्तानुमितिपरशब्दत्वं वा । प्रतिज्ञावाक्यधोजन्य-
कारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिम-

हाक्यत्वं वा । पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमिति-
परवाक्यत्वं वा । इति गङ्गेशोपाध्यायकृतावयव-
चिन्तामणिः ॥ (तथास्य लक्षणम् । “अथ हेतुः ।

हेतुर्नामोपलब्धिकारणम् तत्प्रत्यक्षमनुमान-
मैतिह्यमौपम्यमेभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत्तत्त्वम् ।”
इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

तथास्य पर्यायः । “इह खलु हेतुर्निमित्तमाय-
तनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदान-
मित्यनर्थान्तरम् ।” इति च चरके निदानस्थाने
प्रथमेऽध्याये । तजमधातुविशेषः । तत्पर्यायो

यथा,—

“यमदं रङ्गमट्टगं रीति हेतुश्च तन्मतम् ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हेतुकः, पुं, कारणम् । हेतुरेव स्वार्थं कः । तत्-
सम्बन्धिनि, त्रि । अत्र बहुव्रीह्यर्थं कप्रत्ययः ।
यथा प्रकृतसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्य-

कम् । इति सामान्यनिरुक्तिगादाधरी ॥

हेतुता, स्त्री, (हेतोर्भावः । हेतु + तल् ।) कार-
णता । हेतुत्वम् । यथा,—

“सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।

निर्व्विहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते ॥”

इत्यनुमितिजागदीशी ॥

हेतुमान्, [त्] त्रि, (हेतुरस्यास्तीति । हेतु +
मतुप् ।) कारणवान् । यथा । हेतुहेतुमतो-
र्लिङ् । इति पाणिनिस्वरम् ॥

हेतौ, व्य, हेतुना । हेतोर्द्वारा । इति केचित् ॥

हेत्वाभासः, पुं, (हेतुरिव आभासते । आ + भास
+ अच् ।) हेतुदोषः । स तु पञ्चविधः । व्यभि-

चारः १ विरुद्धः २ असिद्धः ३ सत्प्रतिपक्षः ४
वाधः ५ । यथा,—

“अनेकान्तो विरुद्धाव्यभिहः प्रतिपक्षितः ।

कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥

आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारणो-

परः । १ ।

तथैवानुपसंहारी विधानेकान्तिर्भवेत् ॥

हेमका

यः सपचे विपक्षे च स तु साधारणो मतः ।
यस्तुभयस्याहारावृत्तः स त्वसाधारणो मतः ॥
तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।
यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥
आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्नान्यमयो गिरिः ।
ज्जदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।
विरुद्धयोः परामर्शो हेतुः सत्यतिपक्षता ॥
साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वमी वाध उदाहृतः ।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादियत्र साध्यते ॥

इति भाषापरिच्छेदः ॥ ॥

तस्य सामान्यलक्षणानि यथा । अनुमिति-
कारणोभूताभावप्रतियोगि यथाश्रेष्ठानविष-
यत्वम् । यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रति-
बन्धकत्वम् । आश्रयमानं सत् यदनुमितिप्रति-
बन्धकं तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ॥ ॥ तस्य
विशेषलक्षणानि यथा । उभयकोट्युपस्थापक-
तावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । विरुद्धान्यपक्ष-
वृत्तित्वे सति अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्या-
वृत्तिर्वा अनैकान्तिकः । विपक्षवृत्तित्वं साधा-
रणत्वम् । सर्वसपक्षव्यावृत्तौ हेतुरसाधारणः ।
व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स
हेत्वभिमतोऽनुपसंहार्यः ॥ ॥ साध्यव्यापका-
भावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम् ॥ ॥ साध्यविरो-
ध्युपस्थापनसमर्थमानवलोपस्थित्या प्रतिरुद्ध-
कार्यलिङ्गत्वं तत्त्वं सत्यतिपक्षितत्वम् ॥ ॥ व्याप्ति-
पक्षधर्मतानिष्ठयविरोधिरूपवत्त्वं अमिद्धिः ।
पक्षनिष्ठ-प्रमाविषयत्व-प्रकाराभाव-प्रतियोगि-
साध्यकत्वं वाधः । इति चिन्तामणिः ॥

हेम, [न] क्ली, (हिनोति वर्तते स्फुटति वेति ।
हि + मनिन्) स्वर्णम् । यथा, रघौ । १।१०।
“हेमः संलक्ष्यते ह्यग्नीं विगुह्यः श्यामिकापि-
वा ॥”

धुस्तरम् । इत्यमरः । १।८।८४ ; ३।५।२३ ॥
केशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमः । इति
हेमन्तशब्दोकायां भरतधृतमाधवो ॥

हेमं, क्ली, (हि + मन्) सुवर्णम् । इति कैचित् ॥

हेमः, पुं, (हि + मन्) मापकपरिमाणम् । इति
वैद्यकपरिभाषा ॥ कृष्णवर्णाश्वः । बुधः । इति
कैचित् ॥ (ययातिवंशजरूपद्रष्टव्यः । यथा,
विष्णुपुराणे । ४।१८।१ । “तितित्तिचौरुषद्रयः
गुप्तोऽभूत ततो हेमः हेमात् सुतपाः ॥”)

हेमकन्दलः, पुं, (हेमवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरोऽस्य ।
यद्वा, हेमवर्णं कन्दं लातीति । ला + कः ।)
प्रवालः । इति हेमचन्द्रः ॥

हेमकान्तिः, स्त्री, (हेमवत् कान्तिरस्याः) दारु-
हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णद्युतिमति,
त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायां । ७।२० ।

“हेमकान्तिरथवा शुक्लवर्णः

सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।

हेमच

स्निग्धमूर्तिरलघुश्च हिताय

व्यत्ययेन शुभकृष्णशिषुषः ॥”

हेमकारः, पुं, (हेम हेममयं भूषणं करोतीति ।

कृ + कर्ण्) हेमकर्ता । स्वर्णकारः । यथा,

“सर्वसङ्करपापिष्ठं हेमकारं नराधिपः ।

अन्याये वर्त्तमानश्च हृदयेस्वरसा क्षुरैः ॥”

इति मत्स्यपुराणे । २२७।१८५ ॥

हेमकिञ्चल्कं, क्ली, (हेमवर्णं किञ्चल्कमस्य ।)

नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशर-
शब्दोऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

हेमकूटः, पुं, (हेममयः कूटो यस्य ।) पर्वत-
विशेषः । इत्यमरः । २।३।३३ स तु किंपुरुष-

वर्गस्य गीमापर्वतः । नवतिमहस्रयोजनदौर्धः ।

हिमहस्रयोजनप्रस्थः । हिमहस्रयोजनविस्तारः ।

हिमालयादुत्तरस्थितः । इति शोभागतमतम् ।

(यथा, महाभारते । ३।११०।२ ।

“पर्वतं स ममासाद्य हेमकूटमनामयम् ।

अचिन्त्यानहुतान् भावान् ददर्श सुबह-
वपः ॥”)

हेमकेतकी, स्त्री, (हेमवर्णां केतकी ।) स्वर्ण-
केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमकेलिः, पुं, (हेमवर्णः केलिः कम्पनादिः
यस्य ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥

हेमकेशः, पुं, (हेमवर्णः केशोऽस्य । जटाया पीत-
त्वात् तथात्वम् ।) गिवः । इति कैचित् ॥

हेमक्षीरी, स्त्री, (हेमेव पीतवर्णं क्षीरं निर्यासी
यस्याः । क्षीर् ।) स्वर्णक्षीरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पर्यायोऽस्या यथा—

“हेमक्षीरी स्मृता प्रीता गौरी च काल-
दुग्धिका ॥”

इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥

“कटुपर्णी हेमवती हेमक्षीरी हिमावती ।

हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलक्षोकमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हेमगन्धिनी, स्त्री, (हेमः नागकेशरस्येव गन्धो-
ऽस्ति अस्याः । इति ।) रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम् ।

इति रत्नमाला ॥

हेमगौरः, पुं, (हेमवत् गौरः ।) किङ्किरातवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“किङ्किरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

स्वर्णवह्नौरवर्णयुक्ते, त्रि ॥

हेमगौराङ्गः, त्रि, (हेमानीव गौराणि अङ्गा-
न्यस्य ।) स्वर्णतुल्यगौरवर्णाङ्गविशिष्टः । यथा,

“विषेणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा ।

निर्हृन्हेमगौराङ्गः कृतः कृष्णो जनार्दनः ॥

तं दृष्ट्वा हेमगौराङ्गं कृतं कृष्णं जनार्दनम् ।

ततः सर्वं वयं भीतास्त्वामेव शरणं गताः ॥”

इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥

हेमचन्द्रः, पुं, अभिधानचिन्तामणिनामशेष-

कर्ता । यथा,—

“शान्कार्थनाममालात्मकः कौषवरः शुभा ।

हेमन्त

हेमचन्द्रप्रणीताभिधानचिन्तामणिर्निरूपिः ॥”

इति तस्य सूचीकारञ्जोक्तः ॥

स्वर्णमयशो च । सोणार चाद इति भाषा ॥

हेमज्वालः, पुं, (हेमवर्णा ज्वालास्य ।) अग्निः ।

इति शब्दमाला ॥

हेमतारं, क्ली, (हेम तारयति उत्कर्षं नयति ।

तृ + णिच् + कर्च्) तुल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

(तुल्यशब्दोऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

हेमदुग्धः, पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीत्यस्य ।)

उडुस्वरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

हेमदुग्धकः, पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीत्यस्य ।

कप्) उडुस्वरवृक्षः । इत्यमरः । १।४।१२ ॥

(पर्यायो यथा—

“उडुस्वरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

पीतवर्णक्षीरयुक्ते, त्रि ॥

हेमदुग्धा, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीत्यस्याः ।)

स्वर्णक्षीरी । इति जटाधरः ॥ (गुणादयोऽस्या

स्वर्णक्षीरीशब्दे बोद्धव्याः ॥)

हेमदुग्धो, [न] पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीत्यस्या-
स्त्योति । इति ।) यज्ञोडुस्वरवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हेमदुग्धो, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्यासीत्यस्याः ।

क्षीर् ।) स्वर्णक्षीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमन्तः, पुं, क्ली (हन्ति लोकान् शैत्येनेति । हन् +

“हन्ते मृत्वि च ।” उणा० ३।१२८ । इति

भक्त् हन्तेहि चेति हिरादेशः मुडागमो

गुणश्च ।) ऋतुविशेषः । स तु अग्रहायणपौष-

मामात्मकः । यथा । षड्मो ऋतवः पुंसि

मार्गादीनां युगेः क्रमादिति वक्ष्यमाणान्वयः ।

ते के इत्याह हेमन्त इत्यादि मार्गपौषाभ्यां

ऋतुर्हेमन्तः । हन्ति मन्तापमिति । हिमो-

ऽन्तोऽस्येति वा मनोषादित्वात् हेमन्तः । अर्ध-

र्चादिरयमिति कैचित् । तेन अस्त्रियामित्य-

स्यानेनापि सम्बन्धः । हेमन्तशब्दोऽप्यस्तीति

माधवो । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । हेमन्तः २ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ उष्णसङ्घः ३ शरदन्तः ४

हिमागमः ५ । तत्कालोद्भवजलगुणाः ।

“हेमन्तिकं जलं स्निग्धं हृत्थं बल्यं हितं गुरु ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

तच्च लोकप्रतपनार्थमग्निप्रदानफलं यथा,—

“हेमन्ते अग्निरे चैव पुण्याग्निं यः प्रयच्छति ।

सर्वलोकप्रतापार्थं स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥”

इति वज्रपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥

तत्र भगवत्समीपे अग्निप्रज्वालनविधिः सेवा-

शब्दे द्रष्टव्यः ॥ तच्च वर्णनीयानि ।

“हेमन्तं दिनलघुता शीतयवस्तत्त्वमरुवक-

हिमानि ॥”

इति कविकल्पलता ॥

हेमन्तनाथः, पुं, (हेमन्ते नाथ्यते याच्यते इति ।

नाथ + कर्मणि घञ् ।) कपिलः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (कपिलशब्दोऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥

हेमव

हेमवर्णः, पुं. (हेमवर्णः पर्वतः ।) सुमेरुगिरिः ।
 इति हलायुधः ॥
 हेमपुष्पं स्त्री, (हेमवर्णं पुष्पम् ।) अशोकपुष्पम् ।
 अशोकपुष्पम् । इति मेदिनी ॥
 हेमपुष्पः, पुं. (हेमवर्णं पुष्पं यस्य ।) चम्पकवृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य पर्वयो यथा,—
 “चास्येयस्यकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ॥”
 अशोकः । अस्य पर्वयो यथा,—
 अशोको हेमपुष्पश्च वस्त्रनस्तास्रपत्रवः ।
 कर्कशैः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हेमपुष्पकः, पुं. (हेमवर्णं पुष्पं यस्य । कप् ।)
 चम्पकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ लोभः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेमपुष्पिका, स्त्री, हेमवर्णं पुष्पं यस्याः । कन्
 + टाप् । अत इत्त्वम् ।) स्वर्णयूथिका । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ७१ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।
 “यूथिका गणिकाखण्डा सा पीता हेमपुष्पिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हेमपुष्पी, स्त्री, (हेमवर्णं पुष्पमस्याः । गौरा-
 दित्वात् ङीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति शब्दमाला ॥
 स्वर्णजीवन्ती । इन्द्रवारुणी । स्वर्णुली । मुषली ।
 कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेमफला, स्त्री, हेमवर्णानि फलान्यस्याः ।)
 स्वर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेममाला, स्त्री, यमपत्नी । इति केचित् । हेम-
 निर्मिता माला ।) स्वर्णसूक् ॥
 हेममाली, [न] पुं, (हेमेव किरणानां माला-
 स्वस्य । इतिः ।) सूर्यः । यथा भविष्ये ।
 “या शक्ता कुरुशार्दूल ! वैशाखे मासि वै
 तिथिः ।
 तृतीया सायया लोके गीर्वाणेरभिवन्दिता ॥
 श्रोऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वि-
 तान् ।
 स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेम-
 मालिनः ॥”
 हेममालिनः सूर्यस्य । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (स्वर्णमालाविशिष्टे, चि ॥) ।
 हेमयूथिका, स्त्री, (हेमवर्णा यूथिका ।) स्वर्ण-
 यूथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेमरागिणी, स्त्री, (हेम इव रागोऽस्या
 अस्तीति । इतिः । ङीप् ।) हरिद्रा । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 हेमलः, पुं, (हेम तदंशं लाति गृह्णातीति । ला +
 कः ।) स्वर्णकारः । ककलासः । प्रस्तरभेदः ।
 स तु कषपापाणः । इति मेदिनी ॥
 हेमलता, स्त्री, (हेमवर्णा लता ।) स्वर्णजीवन्ती ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णजीवन्तीशब्देऽस्या
 विषयो ज्ञातव्यः ॥)
 हेमवलं, स्त्री, (हेमा वलते शोभते इति ।
 वल् + घञ् ।) मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेमवसमिति साधुपाठः ॥

हेमह

हेमशङ्खः, पुं. (हेमवर्णः शङ्खोऽस्य ।) विष्णुः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हेमशिखा, स्त्री, (हेमवर्णा शिखास्याः ।) स्वर्ण
 चोरी । इति शब्दरत्नावली ॥
 हेमसार, स्त्री, (हेम सारयति निर्मलो करो-
 तीति । सृ + णिच् + णन् ।) तुल्यम् । यथा—
 “तुल्यके तु शिखिषावं हेमसारं मयूरकम् ॥”
 इति रघुचन्द्रिका ॥
 हेमसूतकं, स्त्री, (हेमः सूत्रमत्र । कप् ।)
 हारविशेषः । इति धरणिः ॥
 हेमहस्तिरथः, पुं, (हेमनिर्घातहस्तिविशिष्टो
 रथो यत्र । स तु दानार्थं कल्पितः ।) महा-
 दानविशेषः । तद्विवरणं यथा,—
 “प्रधातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।
 यस्य प्रदानात् भवनं वैष्णवं याति मानवः ॥
 पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदान-
 वत् ।
 विपवाचनकं कुर्यात् लोकेयावाहनं बुधः ॥
 ऋत्विक्पुण्ड्रपसभारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 अत्राप्युपोषितस्तद्वत् ब्राह्मणैः सह भोजनम् ॥
 कुर्यात् पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डि-
 तम् ।
 वनभोभिर्विचित्राभिस्तत्त्वकममन्वितम् ॥
 लोकपालाष्टकोपेतं ब्रह्माक्षिवसंयुतम् ।
 मध्ये नारायणोपेतं कक्ष्मा चैव समन्वितम् ॥
 क्षणाजिनतिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्यम् ।
 तथाष्टादश धान्यानि भाजनानमनचन्दनैः ॥
 दीपकोपानहच्छतदर्पणं पादकान्वितम् ।
 ध्वजे तु गरुडं कुर्यात् खूवरापे विनायकम् ॥
 नानाफलममायुक्तमुपरिष्ठादितानकम् ।
 कीपेयपञ्चवस्तु च अन्नानकुसुमान्वितम् ॥
 चतुर्भिः कनकैः साधं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।
 चतुर्भिर्हेममातङ्गैर्मृत्तादामविभूषितम् ॥
 स्वरूपतः करिभ्यान्तु युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।
 कुर्यात् पञ्चपलादूर्ध्वमभावादपि शक्तितः ॥
 ततो मङ्गलगन्धेन स्नापितो वेदपङ्कजैः ।
 त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहोत्तरं कुरुमाञ्जलिः ॥
 इममुच्चारयन्तं ब्राह्मणैर्भ्यो निवेदयेत् ॥
 नमो नमः शङ्करपद्मजाक-
 लोकेशविद्याधरवासुदेवैः ।
 त्वं मन्यसे वेद पुराण यज्ञ
 तेजोमयस्यन्दन पाङ्क्ति तस्मात् ॥
 यत्तत् पदं परमगुह्यतमं सुरारि-
 रानन्दहेतु गुणरूपविमुक्तमन्तः ।
 योगैकमानसदृशो मुनयः समाधौ
 पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ रयेऽधिकरुदः ॥
 यस्मात्त्वमेव भवसागरसंयुताना-
 मानन्दभाण्डभृतमध्वरपापपात्रम् ।
 तस्मादघौघशमनेन कुरुपसादं
 चामीकरभरथमाध्वसंप्रदानात् ॥
 इत्थं प्रणम्य कनकैर्भरथप्रदानं
 यः कारयेत् सकलपापविमुक्तदेहः ।

हेयः

विद्याधरामरमुनोद्गमणाभिजुष्टं
 प्राप्नोत्वसौ पदमतोन्द्रियमिन्दुमौलीः ॥
 कृतदुरितवितानादुद्गमसहजिज्ञास-
 व्यतिश्रुततदाहोद्वेगभाजोऽपि बभूव ।
 नयति च पितृपुत्रान् बान्धवानप्यशेषान्
 कृतगजरथदान शान्तं सद्य विष्णोः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्तने हेम-
 हस्तिरथप्रदानिको नाम २८२ अध्यायः ॥
 हेमा, [न] पुं, बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हेमा, स्त्री, (हेम हेमवर्णमस्यस्या इति अच् ।
 टाप् ।) अम्बरसः । सुन्दरी स्त्री । इति
 केचित् ॥
 हेमाङ्गः, पुं, (हेमेव पीतवर्णमङ्गं यस्य ।) गरुडः ।
 मिहः । सुमेरुः । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ चम्पक-
 वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
 तस्य सहस्रनामस्तावम् ॥ हेमवर्णशरीरे, स्त्री ।
 तदयुक्ते, चि ॥
 हेमाद्रिः, पुं, (हेममयोऽद्रिः ।) सुमेरुपर्वतः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ क्षत्रियराजविशेषः ॥
 स च चिन्तामणिकामधेनुकल्पदुमनामक-
 स्मृतिमंथहकारकः । यथा,—
 “तस्यास्ति नाम हेमाद्रिः सर्वश्रीकरण-
 प्रभुः ।
 निजोदारतया यच्च सर्वश्रीकरणप्रभुः ॥
 अनेन चिन्तामणिकामधेनु-
 कल्पदुमानर्थिजनाय दत्तान् ।
 विलोक्य शङ्के किममुष्य सर्व-
 गोष्वाणनाथोऽपि करप्रदोऽभूत् ॥
 अथामुना धर्मकथादरिदं
 कैलोक्यमालोक्य कलिर्बलेन ।
 तस्योपकारे दधतानुचिन्तां
 चिन्तामणिः प्रादुरकारि चारुः ॥
 पञ्चखण्डात्मकं शास्त्रं व्रतखण्डादनन्तरम् ।
 दानखण्डमिदं तत्र द्वितीयमथ कथ्यते ॥”
 इति तत्कृतचतुर्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डो-
 यः श्लोकाः ॥
 हेमाद्रिजगणः, पुं, (हेमाद्रौ जीर्थ्यतीति । जृ +
 ल्युः ।) स्वर्णचोरी । इति रत्नमाला ॥ (अस्य
 पर्यायविवरणादिकं स्वर्णचोरीशब्दे ज्ञात-
 व्यम् ॥)
 हेमाङ्गः, पुं, (हेम हेमवर्णमाङ्गयते स्ववर्णं
 सङ्गते इति । आ + ङे + कः ।) वनचम्पकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (हेम आङ्गा आङ्गा
 यस्य ।) घुस्तूरः । कनकाङ्गयशब्ददर्शनात् ॥
 हेमाङ्गा, स्त्री, (हेम आङ्गा आङ्गा आङ्गा
 यस्याः ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेमा, पुं, बुधग्रहः । यथा,—
 “हेलिः सूर्यश्चन्द्रमाः शीतरश्मि-
 हेमा विजृम्भो बोधनयेन्द्रपुत्रः ।”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 हेयः, चि, (हा + “अचो यत् ।” ३ । १ । ८७
 इति यत् । “इदयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति

हेरम्बः

भात इत् । गुणः ।) त्याज्यः । यथा,—
 “जपरा वालुकाक्षिणा” इत्याहुपक्रम्य ।
 “वास्तुखण्डे महादोषा हेयास्तस्माद्विचक्षणैः ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 हेरं, चि, (हि + रन्) मुकुटभेदः । हरिद्रा ।
 आसुरी माया । इति कैचित् ॥
 हेरम्बः, पुं, (हे रणे शिवसमीपे वा रम्बते इति ।
 रवि शब्द + पचाद्यच्) गणेशः । इत्यमरः । १।
 १।४१ ॥ महिषः । शौच्यगर्हितः । इति मेदिनी ।
 बुधविशेषः । तत्पर्यायः । हेरकः २ चक्रसम्बरः
 ३ देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भो ६ शशि-
 शेखरः ७ वज्रटोकः ८ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ * ॥ अथ हेरम्बमन्त्रः । स च ऊकार-
 युक्तो गकारः सविन्दुः प्रणवादिनमोऽन्त्यतु-
 रक्षरः । निबन्धे ।
 “पञ्चान्तको विन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
 तारादिहृदयान्तोऽयं हेरम्बमनुरोरितः ।
 चतुर्वर्णमङ्गो नृणां चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिपौठन्यासान्तं
 विधाय गणेशोक्तपौठशक्तीः पौठमनुच विन्यस्य
 ऋत्यादिन्यासं कुर्यात् । अस्य गणक ऋषि-
 गायत्री च्छन्दो हेरम्बो देवता गकारो बीजं
 विन्दुः शक्तियुतुर्वर्गसिद्धयर्थं विनियोगः । शिरसि
 गणकऋषये नमः । इत्यादि । ततः कराङ्ग-
 न्यासौ । गां गौं गं गं गौं गः इत्येतैः षडङ्गानि
 कुर्यात् । तथा च ।
 “षड्द्वैर्घभाजा बीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “मुक्ताकाञ्चननीलकुन्दघुस्त्रच्छायेस्त्रिनेत्रा-
 न्वितै-
 नांगास्यैर्हरिवाहनं शशिधरं हेरम्बमर्क-
 प्रभम् ।
 दृप्तं दानमभीतिमोदकरदान् टङ्गं शिरोऽक्षा-
 त्तिकां
 मालां मुहरमकुशं त्रिशिखकं दोर्भिर्दधानं
 भजे ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात् ।
 ततो गणेशोक्तपौठपूजान्तं कृत्वा ॐ हुं हुं
 महासिंहाय गां हेरम्बामनाय नम इत्यासनं
 पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।
 “प्रणवं कवचहन् महासिंहाय गां ततः ।
 हेरम्बेति पदं पश्चात् आसनाय हृदन्ततः ॥
 अयमासनमन्त्रः स्यात् प्रदद्यादमुनासनम् ॥”
 इति ॥
 पौठन्यासोऽप्येवं मन्त्रः । तत ॐ गं मन्त्रेण
 स्मृतिं संकल्पयेत् । तथा च निबन्धे ।
 “तारादिविघ्नबीजेन स्मृतिं तस्य प्रकल्पयेत् ॥”
 पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं
 विधाय आवरणपूजामारभेत् । यथा अग्न्यादि-
 कोणे मध्ये दिक्षु च गां हृदयाय नम इत्या-
 दिना पूजयेत् । तद्वहिरिन्द्रादौ न वज्रादौ च
 संपूज्य धर्मादिविसर्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ।

हेरकः

अस्य पुरश्चरणं त्रिसप्तजपः । तथा च ।
 “त्रिसप्तजपं जपेन्मन्त्रं दशमं जुहुयात्ततः ॥”
 होमद्रव्यं यथा,—
 “लक्ष्मणं जपेन्मन्त्रमिन्द्रादौ दंशागतः ।
 अपूपैरान्ययुक्तैर्वा जुहुयात्तन्मन्त्रसिद्धये ॥” * ॥
 मन्त्रान्तरम् । गं क्षिप्रप्रसादनः य द्युत् । तथा च
 निबन्धे ।
 “सम्यक्तो नेत्रयुतः पाशैर्वा वज्रासने स्थितः ।
 प्रसादनाय हृत्पद्मं स्वबीजासौ दशाक्षरः ॥”
 अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिपौठन्यासान्तं कर्म्म
 विधाय ऋत्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि गणक-
 ऋषये नमः । मुखे विराट्छन्दसे नमः । हृदि
 क्षिप्रप्रसादनाय देवतायै नमः । तथा च निबन्धे ।
 “गणको मुनिराख्यातो विराट् छन्द उदो-
 रितम् ।
 क्षिप्रप्रसादो विघ्नो देवतास्य प्रकीर्त्तिता ।
 दौर्घयुक्तेन बीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥”
 एकाक्षरवत् कराङ्गन्यासौ कृत्वा ध्यायेत् ।
 “पाशाङ्कुशौ कल्पलतां विषाणं
 दधत्स्वशुद्धाङ्गितबीजपूरः ।
 रक्तस्त्रिनेत्रस्तु गणेशमौलि-
 हारीश्वरी हस्तिमुखोऽवताहः ॥”
 इति ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा
 पौठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पा-
 ञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजामारभेत् ।
 अग्न्यादिषु गां हृदयाय नम इत्यादिना पूजयेत् ।
 तथा च निबन्धे ।
 “अङ्गानि पूर्वमभ्यर्च्य विघ्नानष्टौ यजेत्ततः ।
 पद्माग्रे पूजयेदेता ब्राह्मणाद्यास्तदनन्तरम् ॥”
 पत्रेषु ।
 “विघ्नं विनायकं शूरं वीरं वरदसंज्ञकम् ।
 इभवत्तं चैकरदं लम्बोदरं प्रपूजयेत् ॥”
 पद्माग्रेषु ब्राह्मणाद्यास्तद्वहिरिन्द्रादौ न वज्रा-
 दींश्च पूजयेत् । ततो धूपादिविसर्जनान्तं कर्म्म
 समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ।
 तथा च ।
 “लक्षं जपेन्मन्त्रान्ते जुहुयादयुतं तिलैः ।
 मधुरव्रित्तयैर्वापि द्यौरष्टाभिरौरितैः ॥”
 इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ॥
 हेरम्बजननी, स्त्री, हेरम्बस्य जननी ।) दुर्गा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 हेरम्बहृदः, पुं, देशविशेषः । स च दक्षिणप्रदेशे
 वर्तते । इति शब्दरत्नावली ॥
 हेरकः, पुं, (हि + रक । षट् च ।) चरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 हेरकः, पुं, (हि + उक । षट् च ।) बुधभेदः ।
 महाकालगणः । इति मेदिनी ॥ शिवलिङ्ग-
 विशेषः । यथा,—
 “शिवलिङ्गं तत्रास्ति शिलायां हेरकाक्षयम् ।
 नदीदक्षिणपूर्वस्थां नायकं तन्तु पूजयेत् ॥”
 इति काशिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१
 अध्यायः ॥ गणेशः । इति तत्रैव ॥

हेला

हेलक्षी, स्त्री, (हेलं चिनोतीति । चि + ड ।
 डीष् । ण्वोदरात् साधुः ।) हिलमोक्षिका ।
 हेलक्षा इति भाषा । इति शब्दचम्पिका ॥
 (हिलमोक्षिकाशब्देऽस्या गुणादयो हेलाः ।
 हेलनं, स्त्री, (हेड + ण्वट् । डलबीरैश्च ।)
 भवहेला । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग-
 वते । ६ । २ । १४ ।
 “साहेत्यं पारिजात्यं वा स्त्रीभ्यं हेलनमेव च ।
 वेकुण्ठनामपङ्कजमग्रेषाचहरं विदुः ॥”)
 हेलाः, स्त्री, (हिल् + घञ् । टाप् ।) स्त्रीणां
 शृङ्गारभावजक्रियाविशेषः । इत्यमरः । १।०।१२ ॥
 सुरते प्रोदेष्या हेला । यदाह ।
 “प्रोदेष्या याति कृदनां नारीणां सुरतोक्तवे ।
 शृङ्गारशान्तस्वप्नेहेला सा परिकीर्त्तिता ॥”
 इति ।
 अन्ये तु ।
 “स एव हेला सुव्यक्तः शृङ्गाररससूचकः ।”
 इत्याहुः । अस्यार्थः । हाव एव स्फुटशृङ्गा-
 रानुभावो हेलेति । अन्ये त्वाहुः विलासादयो
 दश स्वाभाविकाः भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः
 शोभादयः सप्त प्रयत्नजाः । इति विंगतिरल-
 क्षाराः । तेषु ।
 “देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्थितः ।
 भावात् समुत्थितो हावो हावाहेला समु-
 त्थिता ॥”
 इति ॥
 हिल श हावकृतौ घञ् स्त्रीत्वं लोकाश्रयात् ।
 हेलिरपि ।
 “हेलिः पुंसि रवौ हेलिर्हेलायामपि योषिति ॥”
 इति हड्डः । इति भरतः ॥
 अपि च ।
 “हाव एव भवेहेला व्यक्तः शृङ्गारसूचकः ।”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥
 भवहेला । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
 पुराणे । १४ । २८ ।
 “स्वल्पं पुष्पं शुभं गन्धं हेलया सम्ययच्छति ।
 स्पर्शं वाप्यथवा शब्दं रसं रूपमग्रापि वा ॥”)
 ज्योत्स्ना इति, कैचित् ॥
 हेलावकः, पुं, अश्वविक्रयौ । इति हारावली ॥
 हेलिः, पुं, (हिलति । हिल + “सर्वधातुभ्य इन् ।”
 उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) सूर्यः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ आलिङ्गनम् । इति कैचित् ॥
 हेलिः, स्त्री, (हिल श हावकृतौ + इन् ।) हेला ।
 इति हड्डः । इत्यमरटोकायां भरतः ॥
 हेप, ऋ ङ अक्षानां स्त्रने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पाल० अक०-सेट् ।) ड, छेपते घोटकः ।
 जिहेपे । ऋ, अजिहेपत् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 हेवा, स्त्री, (हेव + भावे घः ।) अक्षानां निक्षणः ।
 (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २१ । २० ।)
 “कृतार्त्तहेवाशब्दो वै व्रतः सान्निविक्रमः ।
 नीतः सोऽम्बस तेनैव दानवेन दुरात्मना ॥”)

हैमः

तत्पर्यायः । अथा २ । इत्यमरः । १।७।४७॥
हेमा २ । इति तट्टीका ॥

हेमी, [न] पुं. (हेमा इति शब्दोऽप्यस्य । इतिङ्, अन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हेहे, व्य. (हे च हे च ।) सम्बोधनम् । इतिः ।
इति मेदिनी ॥

हे, हे (हिमोतोति । हि गतो बाहुलकात् हे ।)
सम्बोधनम् । आह्वानम् । इति मेदिनी ॥

हेतुकः, पुं. (हेतुना चरतीति । हेतु + ठक् ।
सद्व्युत्पत्तिव्यवहारः । यथा, मनुः ।

“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की निरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयव्यापमिणः पूर्वं परिषत् स्याद्भावरा ॥”

त्रैविद्यः त्रिवेदपारंगः । हेतुकः सद्व्युत्पत्तिव्यव-
हारः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ हेतुहारः प्र-
कर्म्मसु सन्देहकर्त्ता । यथा,—

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वेङ्गलप्रतिकान्
शठान् ।

हेतुकान् वक्तव्यं वास्त्रात्रेणापि नार्हयेत् ॥”
इति विष्णुपुराणे । ३ । १८ । ८८ ॥

पाषण्डादीनां लक्षणम् ।
“भ्रष्टः स्वधर्मात् पाषण्डो विकर्मस्थो निषिद्ध-
कृत् ।

यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवीक्षितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वेङ्गलं नाम तद्व्रतम् ॥”

तद्वान् वेङ्गलप्रतिकः ।
“प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भ्रमम् ।
व्यक्तापराधचेष्ट्य शठोऽयं कथितो बुधैः ॥

सन्देहकृत् हेतुभिर्भ्यः सत्कर्म्मसु स हेतुकः ।
अव्यङ्गदृष्टिर्नैकतितः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्याविनोतय वक्तव्यं रुदाहृतः ॥”

इति तट्टीका ॥
(फलाभिसम्भानयुक्तो, त्रि ॥)

हैमं, स्त्री. (हिमे भवम् । अण् ।) प्रातर्हिमोद-
भवजलम् । इति राजनिघण्टुः ॥ हिमभवे,
चि ॥ (यथा, रघुः । १६ । ७ ।

“सन्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे
योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
विभर्षि चाकारमनिर्घृतानां
सृणालिनो हैममिवोपरागम् ॥”

हेमजाते च त्रि ॥ इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥
(यथा, रघुः । ६ । १५ ।

“आकुञ्चितायाङ्गुलिना ततोऽन्यः
क्रिङ्कत् समावर्जितनत्रशोभः ।
तिर्यग् विसंसर्पिनखप्रभेण
पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥”

हैमः, पुं. भूनिम्बः । इति राजनिघण्टुः ॥ (हेम्नो
विकारः । हैम + अण् ।) हेम्नो विकारः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (शिवः । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ६३ ।

“हैमं हैमकरो यज्ञः सर्वधारी धरोत्तमः ॥”
पञ्चविंशतः । यथा, महाभारते । १३ ।
१८ । ५४ ।

हैमव

“कैलासं मन्दरं हैमं सर्वाननुचचार च ।
तानतोऽहं महाशैलान् कैलातं स्नानमुत्तमम् ॥”

हैमनं, स्त्री. पुं. (हैमन्त एव इति । “सर्वेषां च
तलोपच ।” ४ । ३ । २२ । इति स्वार्थे अण्
तलोपच ।) हैमन्त ऋतुः । यथा । हैमन्त-
हैमनावली । इति शब्दरत्नावली ॥ (हेम्न
इदमित्यच् । न टिलोपः ।) स्वर्णजाते हिम-
जाते च त्रि ॥ (हैमन्तभवे च त्रि । यथा,
किराताङ्गीर्गी ॥ १७ । १२ ।

“उमापतिं पाण्डुपुत्रप्रणवाः
शिलीमुखानव्यवसायवभूयः ।
अभ्युत्थितस्त्राद्रिपतेर्गुणितम्ब-
मर्कस्य पादा इव हैमनस्य ॥”

हैमनः, पुं. (हैमन्त एव अण् । तलोपच ।)
मार्गशोर्धमासः । इति राजनिघण्टुः ॥ (हैमन्ते
जातः अण् तलोपच ।) हिमकालोद्भवषष्टिक-
धान्यम् । अस्य गुणाः ।

“हैमनास्तु हिमा वृथा मधुरा बहुवर्धसः ।”
इति राजवल्लभः ॥

हैमन्तं, स्त्री. पुं. (हैमन्त + “सन्धिवेलाद्युत्पन्नच-
भ्योऽण् ।” ४ । ३ । १६ । इति अण् ।) हैमन्त ऋतुः ।
हैमन्तसम्बन्धिनि, त्रि । इति हैमन्तशब्दात्
स्वार्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

हैमन्तिकं, स्त्री. (हैमन्ते भवः । ठक् ।) शालि-
धान्यम् । आमन धान इति भाषा । यथा,—
“हैमन्तिकं सितास्त्रिकं धान्यं मुद्रास्त्रिला
यवाः ॥”

इति हविष्यान्नप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
हैमन्तकालजाते, त्रि ॥ (यथा भास्कराचार्यनौय-
यौतसूत्रे । ४ । १२ । १ ।

“बृहस्पतिः पांक्तस्त्रिणवः शाकरो हैमन्तिकः ॥”
हैमसुद्रिकः, चि. स्वर्णसुद्रिकाविशिष्टः । हैमी
सुद्रिका यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

हैमलः, पुं. स्त्री. (हैमल + अण् ।) हैमन्त ऋतुः ।
हिमलशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
काचित् शब्दरत्नावली ॥ हैमन इति साधु-
पाठः ॥

हैमवतं, स्त्री. (हिमवतोऽदूरभवो देशः हिमवत
इदं वा । अण् ।) भारतवर्षम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

हैमवतः, पुं. विषमेदः । इति हैमचन्द्रः ॥ (हिमा-
लयसम्बन्धिनि, तज्जाते च त्रि ॥ देशविशेषः ।
यथा, महाभारते । २ । ५० । २० ।

“निषदान् पारसीकांश्च कृष्णान् हैमवतां-
स्तथा ॥”

हैमवतवर्षं, स्त्री. भारतवर्षम् । यथा,—
“एतहैमवतं वर्षं भारती यत्र सन्ततिः ।
हैमकूटं परं यत्र नन्वा किंपुत्रोत्तमः ॥”

इति वाराहे ब्रह्मगीता ॥
हैमवती, स्त्री. (हिमवतोऽपत्यं स्त्री । अण् । डीप् ।)
पावती । (यथा, देवीभागवते । १२ । ८ । ५७ ।

हैहयः

“उमाभिधानां पुरतो देवीं हैमवतीं शिवाम् ॥”
हरीतकी । इत्यमरः । १ । १ । ३८ ; २ । ४ । ५८ ॥
सर्वशरीरी । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“कटुपर्णी हैमवती हैमचौरी हिमावती ।
हेमाङ्गा पीतदुग्धा च तन्मल्लोक्तसुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
श्वेतवर्णा । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,
“वङ्गपद्मयोगा वषा ज्ञेया श्वेता हैमवतीति च ।”

इति गार्ग्ये २०८ अध्याये ॥
हिमवतः प्रभवति प्रकाशते प्रथमं दृश्यते
इति । “प्रभवति ।” ४ । ३ । ८२ । इत्यच् ।)
गङ्गा । इति भरुचिः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १०८ । १६ ।

“एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा ।
पितामहा मे वरदे ! कपिलेन महानदि ! ।
अश्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतचयम् ॥”

हिमवति भवा इति । अण् ।) ऐणका ।
कपिलद्राक्षा । अतसी । इति राजनिघण्टुः ॥
हैमा, स्त्री. (हैम तद्वर्णोऽस्यस्याः इति अण् ।
हैमो, स्त्री. वा डीप् ।) पीतयुधिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (युधिकाशब्दे अस्या विषयो
ज्ञातव्यः ॥

हैयङ्गवीनं, स्त्री. (ह्यो गोदोहस्य विकारः इति ।
“हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ।” ५ । २ । २३ । इति
खञ् ह्रियङ्गादेशश्च ।) सद्योगोदोहोद्भवं द्रुतम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५२ ॥ नवनीतम् । इति
रत्नमाला राजनिघण्टुश्च ॥ (यथा, हरिवंशे ।
भविष्यपर्वणि । ५८ । १० ।

“हैयङ्गवीनं क्षीराणि दधि वा किमजीजनन् ।
गोधनं सर्वमेवेदं नीरीरं प्रतिपद्यते ॥”

तत्पर्यायः । सरजम् २ मय्यजम् ३ कक्ष-
म्वटम् ४ । इति हारावली ॥

हैरिकः, पुं. (हिमोतोति । रक् । हेरं प्रासुरी माया ।
तज्जानाति । ठक् ।) चौरः । इति भरुचिः ॥

हैहयः, पुं. (ह्यया अपत्यम् । “स्त्रीभ्यो ठक् ।”
४ । १ । १२० । इति ठक् ।) पुषोदरादित्वात् साधुः ।
यदा हेगन्धेन नामैकदेशयद्गन्धेन नामपद्वणात्
हेषाशब्देन हेषाशब्दं कुर्वन् इयति गच्छ-
तीति हेहयोऽशब्दः तस्यायं “शिवोद्विभ्योऽण् ।”
४ । १ । ११२ । इत्यण् । यदा, हे भक्ता हे भक्त
इति वदन् इयति गच्छतीति हेहयो विष्णुः ।
तस्यायं हैहयः ।) कार्तवीर्यः । इति हैम-
चन्द्रः ॥ देशविशेषः । यथा,—

“पश्चिमे हैहयास्ताद्रिष्येष्टवासशकादयः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वे कूर्मचक्रम् ॥

हैहयः, पुं. (हैहयाः तद्देशवासिनः तेषां राज्ञा
अण् ।) कार्तवीर्यराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघुः । ११ । ७४ ।

“विभ्रतोऽस्ममचरोऽप्यकुण्डितं
ह्री रिपू मम मतो समागसौ ।
धेनुवत्सहरणाश्च हैहयः
लक्ष कौत्सिमपहर्तुमुद्यतः ॥”

हो, व्य, (ह्रयते घनेनेति । हो + डो । निपा-
तनात् साधुः ।) सम्बोधनम् । आह्वानम् ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, किराताज्जनीये ।
१५ । २० ।

“ननु हो मयनाराधो घोरानाय महीनु न ।
तयदा मयदा भीमा माभौदावत दायत ॥”
विष्णुः । इत्यमरः ॥

होड, ऋ ड गतौ । घनादरे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलु-
होडत् । ड, होडते । इति दुर्गादासः ॥

होडः, पुं, (होडते गच्छतीति । होड गतौ +
अच् ।) नौकाविशेषः । हुडो इति भाषा । तत्प-
र्यायः । तरावुः २ वहनम् १ वहिषम् ४ वाव्यटः
५ । इति त्रिकाण्डशेषः । (होयते इति । होड
घनादरे + कर्मणि घञ् ।) दक्षिणराट्टीय-
मौलिककायस्थानां हिमसतिपदत्यन्तगतपक्षि-
विशेषः । इति कुलाचार्यधन्यः ॥ गौड-
देशीयश्रीमन्नियन्त्राणविशेषाणामुपाधिः । अस्य
प्रमाणं अन्नदामङ्गलप्रत्ये भुवानन्मिस्रप्रत्ये च
दृष्टव्यम् ॥

होडा, [ऋ] पुं, चोरः । इति केचित् ॥

होता, [ऋ] पुं, (जुहोतीति । हु + “नमुनेष्टु
त्वष्टोविति ।” उणा० २ । ८६ । इति ढन्
निपातितस्य । यथा, हु + ढच् ।) ऋग्वेद-
वेत्ता । इत्यमरः । २ । ७ । १७ ॥ होमकर्त्ता ।
यथा । विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रवेपोपहितहवि-
स्वागस्य होमत्वात् प्रवेपस्य तदभिधाननिमित्त-
मित्यर्थः । तेन हुधात्वर्थव्यवच्छेदकप्रवेपानु-
कूलव्यापारवति ऋत्विजि होता इत्यादिव्यप-
देशः । इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्का-
लङ्कारः ॥

होतृकारः, पुं, होतृर्लङ्कारः । होतृर्माता । इति
सुधशोधव्याकरणम् ॥

होत्रं, क्ली, (ह्रयते इति । हु + “हुयामानुभवि-
भ्यस्तन् ।” उणा० ४ । १६७ । इति ढन् ।)
हविः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ होमः । इति
हेमचन्द्रः ॥

होत्रा, क्ली, (हु + चन् + टाप् ।) स्तुतिः ।
इति केचित् ॥ (आह्वयमाना देवता । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १८ । ८ ।

“आह्वोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृषोत्यध्वरम् ।

होत्रा देवेषु गच्छति ————— ॥”

‘होत्रा ह्रयमाना देवता ।’ इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

होत्री, [न्] पुं, होता । होत्रं विद्यतेऽस्य इति
‘होत्रशब्दात् हुन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

होत्री, स्त्री, (हु + ढच् + डौप् ।) यजमानरूपा
शिवस्य मूर्तिः । यथा,—

“या सृष्टिः सद्गुराया वहति विधिदुतं वा
हविर्वा च होत्री

ये हे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या श्रिता
आप्ति विद्वत् ॥

यामाहुः सर्व्वहोत्रप्रकृतिरिति यथा प्राचिनः

प्राचयन्तः

प्रत्यक्षाभिः प्रपञ्चस्तुभिरवतु वक्ष्यामिरष्टाभि-
रोधः ॥”

इत्यभिज्ञानशकुन्तलाप्रथमश्लोकः ॥

होत्रीयं, क्ली, (होत्राय हितम् होतुरिदं वेति । होः ।)
हविर्गेहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ होत्रसम्बन्धिनि,
त्रि ॥ (यथा, यतपयन्नाह्वये । ८ । ४ । ३ । ७ ।
“एकविंशतिं होत्रीय उपदधाति ।”

होमः, पुं, (हवनमिति । हु + “अतिस्तुसुड-
क्षिति ।” उणा० १ । १३८ । इति मन् ।)
पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । इत्यमरः । २ ।
७ । १४ ॥ स तु देवयज्ञः । यथा,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो वलिर्भौतो नृवज्रोऽतिविपुजनम् ॥”

इति मनुः ॥

तज्जक्षणं यथा,—

“विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रवेपोपहितत्यागः ॥”

इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ * ॥

अथ नित्यहोमः । तदुक्तं सोमभुजगावत्याम् ।

“नाजसः सिद्धते मन्थो नाहुतश्च फलप्रदः ।

नानिष्टो यच्छते कामान् तस्मात्तितयमर्चयेत् ॥

पूजया लभते पूजां जपात् सिद्धिर्न संशयः ।

विभूतिं चाग्निकार्येण सर्व्वसिद्धिश्च विन्दति ॥”

नीलतन्त्रेऽपि ।

“नित्यहोमं प्रवक्ष्यामि सर्व्वार्थं येन विन्दति ॥

सपर्यां सम्यगापात्रं वलिपूर्व्वं चरेद्द्विधम् ॥

ततो होमं तर्पणञ्च चरेत् साधककृतम् ।

वलिवेशादिकं चैव ब्राह्मणः समुपाचरेत् ॥

अर्घोदकेन संप्रोष्य तिस्रो रेखाः समालिखेत् ।

विधिवदग्निमानोय क्रव्यादेभ्यो नमस्तथा ॥

मूलमन्त्रं समुच्चार्य कुण्डे वा कृष्णिलेऽपि वा ।

भूमौ वा संस्तरिदृष्टिं व्याहृतिव्रितयेन च ।

स्वाहान्तेन त्रिधा हुत्वा षडङ्गहवनं चरेत् ॥”

तथा ।

“ततो देवीं समावाह्य मूलेन जोड्याहुतिम् ।

हुत्वा सुत्वा नमस्कृत्य विद्यजेद्विन्दुमण्डले ॥”

श्यामादौ विशेषः ।

“भैरवाञ्च हुनेदष्टौ आग्न्यान्वितैस्तिलैः शुभैः ।

पूर्व्वार्दिदिकक्रमेणैव ततो होमं समाचरेत् ॥” *

अथ संचोपहोमप्रयोगः ।

“कुण्डे वा कृष्णिले वापि वीचवादिभिः संस्कृते ।

प्रागप्य उदगपाद्य तिस्रो रेखाः समालिखेत् ॥”

तथा च ।

“वीचयं मूलमन्त्रेण ग्रहेण ताडनं मतम् ।

तेनैव प्रोक्तं प्रोक्तं वर्ण्णायाम्बुधनं मतम् ॥”

ततो मूलमुच्चार्य कुण्डाय नमः इति संपूज्य

प्रागप्य उदगपाद्य तिस्रो रेखाः कर्त्तव्याः ।

प्रागप्येव सुकुन्देशपुरन्दरान् प्रादक्षिण्येन

संपूज्य उदगपाद्य ब्रह्मवैवस्वतेन्दुन् पूजयेत् ।

सुन्दरीपक्षे तु सर्व्वत्र षट्पत्तारो प्रयोगः

षट्पत्तारी च ऐं ह्रीं श्रीं ऐं ह्रीं श्रीः ब्रह्म

नमः एवं क्रमेण पूजयेत् । तथा ब्रह्मसंहि-
तायां होमकुण्डे ।

“ऐमायां वेदिकां हस्तविस्तारोक्तविष्णु-
नीम् ।

कृत्वाऽस्मिन् स्थापयेत् कुण्डं यथोक्तक्रमयोगतः ॥

तत्र संपूजयेद्वै यथाविध्युपचारकैः ।

ततो होमं प्रकुर्व्वीत देवतासन्निधानतः ॥”

ततः कुण्डमध्ये षट्कोचहस्तत्रिकोचं तद्वि-
रुद्धदक्षपद्मं तद्विषयतुरङ्गं चतुर्दशमन्त्रं

लिखित्वा तदुपरि मूलेन पृष्ठाक्षलीन् दद्यात् ।

सुन्दरीपक्षे तु बालया । ततः सर्व्वार्थं प्रवक्षे-

णाभ्युच्च वज्रैर्योगपीठमर्चयेत् । तद् यथा ।

कर्णिकोपस्थाधारयथादौन् संपूज्य अन्नादि-

कोणचतुष्केषु ॐ धर्म्याय नमः ॐ ज्ञानाय

वेराग्याय ऐश्वर्याय पूर्व्वार्दिदिक्षु अधर्म्याय

अज्ञानाय अवैराग्याय अनेश्वर्याय मध्ये ॐ

अनन्ताय नमः । एवं पश्चात् षं प्रक्रमणकलाय

द्वादशकलात्मने नमः । ॐ सोममण्डलाय

योड्यकलात्मने नमः । मं वज्रिमण्डलाय दश-

कलात्मने नमः । ततः केशरीषु पूर्व्वार्दिमध्ये च

ॐ पीताय नमः । एवं श्वेतायै नमः अक्षयै

नमः । कृष्णायै धूम्रायै तीक्ष्णायै स्फुल्लिङ्गिण्यै

रुचिरायै ज्वालिन्यै ततो रं वज्रासनाय नमः ।

ततः ।

“वागीश्वरीमृतुस्नातां नीलेन्द्रीवरलोचनाम् ।

वागीश्वरेण संयुक्तां क्रीडाभावसमन्विताम् ॥”

इति ध्यात्वा ॐ ह्रीं वागीश्वराय नमः ॐ

वागीश्वर्य्यै नमः । इति मन्त्रेण पञ्चोपचारेः

संपूज्य सूर्य्यकान्तादिमन्त्रं श्रीमन्नियोगेज्जं वा

वज्रिमानयेत् । सुन्दरीपक्षे तु कामेश्वरं कामि-

श्वरीं पूजयेत् । गौतमीये ।

“पाषाणभववज्रिश्च यदि वारयिसम्भवम् ।

श्रीमन्नियोगां गेहजञ्च वनञ्च वायवा हरिम् ॥

यदृच्छालाभसंयुक्तो अयोग्यो यागकर्त्तव्यः ।

निरग्निब्राह्मणब्राह्मणो ह्यर्हलाभकरो भवेत् ॥

अथवन्धोसतुर्यांफलं दद्याद्दुताशनः ।

वैश्यात् शूद्राश्च विफलं जायते होमकर्त्तव्यः ।

तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वज्रिमुक्तं समाचरेत् ॥”

तन्नाम्नरे ।

“हिजातिभवनवापापि वज्रिमानोय साधकः ।

वोषडन्तेन मूलेन मन्त्रितं तं विलोकयेत् ॥

अग्निमावाहयेदस्मन्मन्त्रेण तदनन्तरम् ।

हं फडन्तेन मूलेन क्रव्यादांश्च परित्वजेत् ॥”

ततः ॐ वज्रैर्योगपीठाय नमः चतुर्दिक्षु ॐ

वामायै नमः एवं ज्येष्ठायै रौद्रेऽथ अश्विकायै ।

ततो मूलमुच्चार्य अमुकदेवताकुण्डाय नमः ।

इति कुण्डं संपूज्य तद्विधौ वागीश्वरीं ततश्चैवता-

रूपां ऋतुमतीं ध्यात्वा यथोक्तवज्रिमानोय

वीचवादिभिः संस्कृत्य रमिति तस्मात् वज्रि-

सुपूज्य मूलमुच्चार्य हं फट् क्रव्यादेभ्यः कृत्वा

इत्यनेन क्रव्यादांश्च परित्वजेत् वज्रिमुक्तं

हं इत्यवगुण्डं चतुस्रया पञ्चतीक्ष्णं वाह्या

होमकु

पृष्ठ

होलाका

होलाक

समुद्रस्य कुण्डोपरि विः परिभ्राज्य जानुषट्-
महीतकः शिवजीवनमुद्रा चालनोऽभिमुखं
देव्या योनी एव निपेत् । ततो श्रीं वक्रिन्मूर्तिं
नमः इत्यभ्यर्च्य रं वक्रिचैतन्नाय नमः इति
चैतन्म तत्र संयोज्य ॐ चित् पिङ्गल इव इव
दह दह पच पच सर्वं ज्ञापय ज्ञापय स्वाहा
इति ज्वालयेत् । ततः ।
“अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।
सुवर्चवर्चममकं समिधं विष्णुतोमुषम् ॥”
इत्युपतिष्ठेत् ॥
ततो अग्ने त्वममुकनामासीति नाम कृत्वा ॐ
वेदान्तर जातवेद इहावह लोहिताक्ष सर्व-
कर्माणि साधय स्वाहा । अनेनार्घ्याग्निभिः
संपूज्य ॐ अग्नेर्हरिणादिसमजिह्वाभ्यो नमः ।
ॐ सहस्राक्षिणे हृदयाय नमः इत्यादि अग्नि-
वडङ्गेभ्यो नमः । ॐ अग्नये जातवेदसे इत्या-
द्यष्टमूर्तिभ्यो नमः । तद्वाङ्मे ॐ ब्राह्मणायष्ट-
शक्तिभ्यो नमः । तद्वाङ्मे ॐ पद्मायष्टनिधिभ्यो
नमः । तद्वाङ्मे ॐ इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः ।
तद्वाङ्मे ॐ वज्रायष्टभ्यो नमः । ततः प्रादेश-
मात्रं कुशपचयं हुताग्ने निक्षिप्य सव्यासव्य-
मध्याभागेषु इडां पिङ्गलां सुषुम्णां ध्यात्वा होमं
कुर्यात् । सुषुम्णे दक्षिणभागादाग्न्यं गृहीत्वा
ॐ अग्नये स्वाहा इति अग्नेर्दक्षिणेनैव जुहु-
यात् । तथा वामभागादाग्न्यं गृहीत्वा ॐ
सोमाय स्वाहा इति वामनेनैव जुहुयात् । ततो
मध्यभागादाग्न्यं गृहीत्वा ॐ अग्निर्सोमाभ्यां
स्वाहा इत्यन्वेलेखाटनेनैव जुहुयात् । पुनर्दक्षि-
णतः नम इति हुतं गृहीत्वा ॐ अग्नये
स्निष्टिक्ते स्वाहा इत्यग्निमुखे । ततो महा-
ध्यातृतिहोमः । ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा
ॐ स्वः स्वाहा ॐ वेदान्तर जातवेद इहावह
लोहिताक्ष सर्वकर्माणि साधय स्वाहा इत्यनेन
त्रिवारं जुहुयात् । ततः अग्नी मूलेन पीठ-
पूर्वकं देवतां संपूज्य तन्मुखे हुतेन मूलमन्त्रेण
पञ्चविंशतिवारं जुहुयात् । वक्रिदेवतयोरा-
त्मना सह ऐक्यं विभाव्य मूलमन्त्रेण एकादशा-
हृतीज्युहुयात् । ततो मूलमन्त्रस्य पञ्चदेव-
ताभ्यः स्वाहा गन्तव्येत् प्रत्येकमेकैकाहुतिं
जुहुयात् । ततः सङ्ख्यं विधाय तत्तत्कल्पोक्त-
द्रव्येण होमं कुर्यात् । ततो मूलमन्त्रेण पूर्वाहुतिं
दत्त्वा संहारमुद्रया खेटदेवता हृदये समानीय
स्वमन्त्रेति विदुष्य दक्षिणां दत्त्वा अग्निद्राव-
धारणं कुर्यात् । इति तन्मन्त्रः । वृद्धहोम-
प्रयोगस्तु तत्रैव दृष्टव्यः ॥
होमकः, पुं, (होम + संज्ञायां कन् ।) होता ।
यथा, मातृखे ८१ । १२८—१२९ श्रीकी ।
“पूर्वहारं च संज्ञास्य बह्वर्चं वेदपारमम् ।
यजुर्विदं तथा याग्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥
अथर्ववेदिनं तदहत्तरं ज्ञापयेदुषः ॥
पटौ होमकाः कार्या वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥”
होमकु, श्री, (होमार्थं कुञ्जम् ।) होमार्थ-

कुञ्जम् । तत्पर्यायः । इवनोऽर । इति चिकित्सा-
शेषः ॥ अथ विवरणं कुञ्जगण्डे दृष्टव्यम् ॥
होमधाम्, श्री, (होमोपयुक्तं धाम् ।) तिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
होमधूमः, पुं, (होमजातः धूमः ।) होमीयान्नि-
धूमः । तत्पर्यायः । निगद्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
होमभक्ष, [न] श्री, होमजातं भक्ष । तत्-
पर्यायः । वैद्युतम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
होमानिः, पुं, (होमस्य अग्निः ।) यज्ञवृद्धिः ।
तत्पर्यायः । महाज्वालः २ महावीर्यः ३
प्रवर्गः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
होमिः, पुं, (ज्ञयते अस्मिन्निति । हु + इन् ।
सुट् च ।) अग्निः । (ज्ञयते अनेनेति । इन्
सुट् च ॥ हुतम् । इति मेदिनी ॥ जलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
होमी, [न] पुं, (होमः प्रस्थातोति । इन् ।)
होमकर्ता । होमा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“तिष्ठेदहोती तिलस्य होमी तिलप्रदः ।
तिलमुक् तिलवापी च पृथितलो नावमौदति ॥”
(जुहोतीति । हु + उञ्जमुकदर्विहोमिनः ।)
उणा० १ । ८४ । इति मिनिः । निपातितश्च ।
यजमानः । इत्युणादितृती उञ्जलदत्तः ॥)
होम्यं, श्री, (होमाय हितम् । यत् ।) हुतम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ होमीयद्रव्यज्ञाते, त्रि ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ३५१-अध्याये ।
“होता पोता इन्ता नेता मन्ता होम्यहोता-
परात्पदसूचम् ॥”)
होरा, श्री, (होलति हुत्यते वेति । हुल हिंसा-
सम्बरणयोः + अच् । घञ् वा । रत्नयोरेक्यम्
टाप् ।) लम् । राश्वर्चम् । रेखा । शास्त्र-
भेदः । इति मेदिनी ॥ द्वितीयार्थस्य विशेषो
यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“विषमर्चेषु प्रथमहोराः स्युषण्डरोचिषः ।
द्वितीयाः शशिनो युज्यन्त्ययाङ्गयेत् सदा ॥”
साहचर्यद्वयात्मककालः । स तु इरेजानां पाउ-
य इति ख्यातः । यथा, वक्रिपुराणे गणभेदाध्याये ।
“अर्चयितुं त्रिंशत्साभिरहोरात्रं प्रचक्षते ।
पश्चिमादहोरात्रादिहोराणां विद्यते क्रमः ॥”
होलकः, पुं, (हु + विच् । लभ्यते आस्वाद्यते इति ।
लक् + अच् ।) दण्डानिभृष्टार्चपक्षगमीधाम् ।
होरा इति हिन्दी भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।
“अर्चयितुं गमीधाम्भृष्टार्चपक्षे होलकः ।
होलकोऽस्यानिकी भेदः कफदीपप्रमापहः ॥
भवेद्यो होलको यज्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ॥”
होलाकः, पुं, खेदविशेषः । यथा, चरकसूत्रज्ञाने ।
“धीतीकान्तु करीवाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।
शयनान्तःप्रभावेन शय्यामुपरि तत्र च ।
सुदन्धायां विधुमायां यथोक्तानामुपकल्पयेत् ॥
अवच्छिन्नः सुखं तथाभक्तः स्त्रियति ना सुखम् ।
होलाकखेद इत्येव सुखमोक्षो महाविश्व ॥”
धीतीका शृङ्गगोमयजतोऽभिर्विशेषः ॥
होलाका, श्री, (हु + विच् । तं लाति । ला +

संज्ञायां कन् टाप् ।) वसन्तीतुल्यः । श्रीकी
इति भाषा । इति दायभागटीका ॥ तदधि-
करणस्याधो यथा । अथ होलाकाधिकारणम् ।
प्रतीच्यानां होलाकाचारदर्शनेन तदर्चा होलाका
चाचरणीया इति सामान्यविधिः कल्प्यते ।
न तु प्राच्यानामनाचरणात् प्रतीच्यैरिति तत्र
पदं देयं सामान्यविधिर्नैव प्रतीच्याचारीयकतेः ।
प्राच्यानामनाचारस्य इच्छाविरहेणैव उपपत्तेः ।
इच्छाविरहस्य तद्देशोपपन्नपूज्यनाचारदर्शनात् ।
प्रतीच्यानामुल्कादानाद्याचारविरहवत् । न
ज्ञानाचारार्थं वेदः कल्प्यते । तथा च यत्र
सामान्यश्रुत्या उपपत्तिस्तत्र विशेषविधिर्न
कल्प्यते गुरुरनुगन्तव्यः सदेतिवत् । न हि
कर्णकाले तदसम्भवात् तदन्यकाले इति विशेष-
णोयम् । इति अधिकरणकौमुदी ॥३॥ अथ च ।
यथा होलाकाधिकारणे प्राच्यकर्तृकहोलाकानु-
ष्ठानोपपत्तये होलाका कर्तव्येतिव श्रुतिः
कल्पिता । तावतेव तदुपपत्तेः न तु प्राच्यादि-
पदवती कल्पनागौरवात् तदद्वयापि अर्चको
अंगदयं गृह्योद्यादिति श्रुतिः कल्पनीया न तु
पित्रादिपदवती तदयुक्तं तत्र प्राच्यकर्तृकानु-
ष्ठानस्यावश्यकत्वात् नोयसामान्यश्रुत्येवोपपत्तेः । न
चाप्राच्यानामननुष्ठानार्थं प्राच्यपदवती कल्पता-
मिति वाच्यम् । तेषामननुष्ठानस्यानाचाररूपस्य
श्रुतिकल्पनानिमित्तत्वानुपपत्तेः । इति दाय-
भागः ॥
ह्री, व्य, (ज्ञयते अनेनेति । ज्ञे + डी ।) सम्बो
धनम् । आह्वानम् । इति मेदिनी ॥
ह्रीड, ऋ ड गती, घनादरे । इति कविकल्पदुमः ॥
(भ्वा०-घात्०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी ।
ऋ, अजुहोडत् । ड, ह्रीडते । इति दुर्गादासः ॥
ह्रीटकः, चि, (होतुरागतम् । “ऋतडञ् । ” ४ ॥
१ । ७८ । इति ठञ्) ह्रीटसम्बन्धोऽयम् । इति
ह्रीटशब्दात् कण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
ह्रीम्यं, श्री, (होमाय अर्चं । यत् ।) हुतम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ होमीयद्रव्ये, चि ॥
ह्रीम्यधाम्, श्री, (ह्रीम्यश्च तत् धाम् ।)
तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इति केचित् ॥
ह्र, ड लु चौख्यं । इति कविकल्पदुमः ॥ (घदा०-
घात्०-सक०-अनिट् ।) ह्र, लु, ऋते । इति
दुर्गादासः ॥
ह्रल, म चाले । इति कविकल्पदुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) म, प्रक्षालयति । मित्वेऽप्यस्य औ
ज्वललक्षणात् इत्यादिना केवलस्य ह्रलविकल्प-
नात् सोपसर्गस्यैव निष्पन्नं ह्रलः । आक्षयति
क्षालयति । आक्षालनम् । इति दुर्गादासः ॥
ह्र, [स] व्य, (गतमहः । ह्रो निपातितः ।) गत-
दिशम् । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥ यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४६ ।
“त्वयि राजनि निखीरैरक्षभिर्विगतः सुखम् ।
ह्रोऽभवत्तवकोमे मे दिनान्तं शान्ततः स्थितिः ॥”
ह्रस्तर्न, त्रि, (ह्रो भवम् । ह्रस् + “ऐषमोहः-

कलः

कलम्

क्री

कलः। अन्तरस्याम् । ४।२।१०५ । इति यच्चे
व्युत्पत्तौ ।) प्रोभवम् । गतदिवसोयम् । इति
शब्दमात्रा । (यथा, महाभारते । ५।१८६।४ ।
“कलनेन च कोपेन शक्तिं वै प्राप्तिष्येति ॥”)
कलः, नि, (क्री भव इति । कल + “ऐषमोक्षः-
कलोऽन्तरस्याम् ।” ४।२।१०५ । इति ल्यप् ।
कलनम् । इति शब्दमात्रा ।
कल, म ए संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रैफमध्यः । म, कलयति ।
ए, अकरोत् । इति दुर्गादासः ॥
कलिया, क्री, (कलिया । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) क्रीया । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कलः, पुं, (कलते इति कलद् अथक्कशब्दे + कच् ।
पृषोदरादित्वात् कलः) अमाधजलाशयः ।
इत्यमरः । १।१० । २५ ॥ तज्जलगुणाः ।
कलवारि वक्रिजननं मधुरं कफवातहारि
पथ्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ किरणः ।
इत्यमरटीकायां रामानुजः ॥
कलपः, पुं, (कलस्य पङ्कः ।) कुम्भोरः । इति
चिकित्सकशेपः ॥
कलिनौ, क्री, (कलौऽस्यामस्योति । इति । डीप्)
नदी । इत्यमरः । १।१८। २५ । (यथा,
भागवते । २।७। २८ ।
“तच्छुचयेति विषयोर्व्यवसोलजिह्व-
मुचाटयिष्यदुरगं विहरन् कलिन्याम् ॥”)
कप, क भाषणे । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)
रैफयुक्तादिरित्येके । क, क्रापयति । भाषणं
कथनम् । इति कविकल्पद्रुमटीकायां कपधातु-
कथने दुर्गादासः ॥
कप, रवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-
सेट् ।) रैफयुक्तः । कसति । इति दुर्गादासः ॥
कसिमा, [न] पुं, (कलस्य भावः । “पृथ्वादिभ्य
इमनिज् वा ।” ५।१। १२१ । इति इमनिज् ।
“खलदूरयुवकस्यप्रेति ।” ६।४। १५६ ।
इति कसादेशः ।) कसता । कलशब्दात्
इमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
कसिष्ठः, नि, (पतिशयेन कलः । इष्टम् । “खल-
दूरयुवकस्येति ।” ६।४। १५६ । इति कसा-
देशः ।) पतिशयकलः । इत्यमरः । १।१।
११२ ॥ कलशब्दात् इष्टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
कसीयान्, [स] त्रि, (कल + ईयसुन् । कसा-
देशः ।) पतिशयकलः ॥
कलं, क्री, (“सर्वनिष्ठपरिचयेति ।” उणा० १।१५३
इत्यत्र “कलशब्दे बाहुलकात् ततोऽपि वन् ।”
इत्युक्त्यनदत्तोक्तवन् ।) परिमाणविशेषः । यथा,
“अनु दीर्घं महदुक्तमिति तत्रेह ईरतिः ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
गौरसुवर्णशकम् । पुण्यकासीसम् इति राज-
निर्घण्टः ॥
कलः, पुं, क्री, (कल + वच् ।) प्रकृतपुरुषप्रमा-
णात्स्वनमनुषः । वाङ्मे इति भाषा । तत्-
पथ्यायः । खर्वः २ वामनः ३ वामनौ ४ ।

इत्यमरभरतौ । २।६। ४६ ॥ नीचकः ५ नीचः
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अकर्तनः ७ । इति
कटाधरः ॥ एकमात्रवर्णः, पुं । यथा,—
“एकमात्रो भवेद्वर्णो हिमात्रो दीर्घ उच्यते ।
विमाचसु भूतो ज्योः अक्षरं चार्धमाचकम् ॥”
इति सुन्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
सुन्धबोधमते यस्य स-संज्ञा । यथा । चावत्-
सर्वम् । च-चा-च इति वर्णवर्गं क्रमेण स-
र्वम्-संज्ञं-स्यात् । वक्ष्येद्वद् ई-ई इ इत्या-
दिषु च । तस्मै यस्य वृत्तं प्रापि । यथा ।
सर्वी वुरु । सर्वसंज्ञी घर्द्धमन्त्रः स्यात् । इति
वोपदेवः ॥ मेघदूतकुम्भमीनराशयः । यथा ।
अस्त्रास्त्रिमिगोऽविघटाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
कलः, नि, (कल + वच्) सुद्रव्यसमापम् ।
तत्पथ्यायः । वामनः २ न्यङ् ३ नीचः ४ खर्वः
५ । इत्यमरः । १।१। ७० । नीचैः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अनुसः ७ । इति जटा-
धरः ॥ तद्देशिकपथ्यायः । कलम् १ कलः २
निष्ठः ३ माषुकः ४ प्रतिष्ठा ५ कपु ६
वस्त्रकः ७ दम्भम् ८ अर्भकः ९ सुलकः १०
कलः ११ । इत्येकादश कलनामानि । इति
वेदनिर्घण्टी ३ अध्यायः ॥
कलकुशः, पुं, (कलस्य क्री कुशयेति । नित्यकर्म-
धारयः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलगर्भः, पुं, (कलो गर्भोऽस्य ।) कुशः । इति
रत्नमाला ॥
कलगवेषुका, क्री, (कला गवेषुका । नित्यकर्म-
धारयः ।) गात्रेऽङ्गको । इत्यमरः । १।४। १७० ।
अस्याः पथ्यायगुणा नागवलाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
कलजम्बुः, पुं, (कलो जम्बुः ।) सुद्रजम्बुः । इति
रत्नमाला ॥
कलतण्डुलः, पुं, (कलः तण्डुलः ।) राजाशम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कलदर्भः, पुं, (कलो दर्भः ।) श्वेतकुशः । इति
राजनिर्घण्टे कलकुशशब्ददर्शनात् ॥
कलदा, क्री, (कलैरपि दीयते ह्रियते इति ।
दो + कः ।) शङ्कको । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलपत्रकः, पुं, (कलानि पत्राणि यस्य । कप् ।)
गिरिजमधुकलः । इति जटाधरः ॥
कलपत्रिका, क्री, (कलानि पत्राण्यस्याः । कप् ।
टाप् चत इत्वम्) पञ्चखी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलपञ्चः, पुं, (कलचारी कलपेति ।) सुद्रजच-
पञ्चः । तत्पथ्यायः । कुशैः २ ग्रीतवीर्यकः ३
पुष्पः ४ महावरोहः ५ कलपर्वः ६ पौपरिः ७
भिदुरः ८ मङ्गलपथायः ९ । यस्य गुणाः ।
“इष्टः कटुः क्षेपायस्य शिशिरो रक्तोपजित् ।
मूर्च्छाभ्रमप्रसापयो कलपञ्चो विशेषतः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
कलफला, क्री, (कलं फलं यस्याः ।) भूमिजम्बुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कलमूलः, पुं, (कलं मूलं यस्य ।) रत्नेषुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कलमात्राधिकः, पुं, (शाखा च यिका यात्राधिके
कले यात्राधिके यस्य ।) कुपः । इत्यमरः ॥
कला, क्री, सुद्रपर्वी । नागवला । भूमिजम्बुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वामनी च ॥
कलानिः, पुं, (कलोऽन्तरस्यात् ।) अर्कतृणः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
कलाङ्गः, पुं, (कलमङ्गमस्य ।) जीवकीपत्रम् ।
इत्यमरः । २।४। १४२ ॥ वामनश्च ॥
कलदः, क लने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पञ्च०-सक०-सेट् ।) रैफयुक्तो द्वितीयस्वरौ ।
ड, कलते । इति दुर्गादासः ॥
कलदः, पुं, (कलद + घञ् ।) शब्दः । इति हिम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ७।८०। २८ ।
“द्वादेन गजघटानां गङ्गानां निनदेन च ॥”)
हिरण्यकशिपुपुत्रः । यथा,—
“हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः समहावलाः ।
प्रज्ञादः पूर्वजस्तेषामनुद्गादस्तथैव च ॥
संज्ञादथैव द्वादश द्वादपुत्रान् नृशृण्व तान् ।
द्वादस्य पुत्रो द्वावास्तां हिण्णिभो मूक एव च ॥”
इति वक्रिपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ॥
कलदिनी, क्री, (कलदिने शब्दायते इति । द्वाद +
णिनिः । डीप् ।) विद्युत् । (यथा, महाभारते ।
८।११। २६ ।
“द्वादित्य इव मेघेभ्यः शब्दस्य न्यपतन् शराः ॥”)
वज्रम् । इत्यमरः । १।१। २८ ; १।१। ५१ ॥ नदी ।
इति भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ शङ्कको । इति
शब्दरत्नावली ॥
कलदो, [न] त्रि, (कलौऽस्यास्योति । कलद + इनि)
शब्दविशिष्टः । (यथा, महाभारते । ८।५। १५१ ।
“रथाः पञ्चशताद्यान्ये कलदिनश्च सुवर्णिनः ॥”)
कलसः, पुं, (कलस रवे + घञ् ।) शब्दः । इति
चिकित्सकशेपः ॥ लयः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“कलसद्वदो च सततं दिनरात्रयोर्यथाक्रमम् ।
सन्ध्या मुहूर्तमाख्याता कलसे हृदो समा स्मृताः ॥
कलया, क्री, लज्जा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कल्य रूपान्तरम् । कलिया क्रीया च ॥
कलितः, त्रि, (क्रीतः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
लज्जितः । विभक्तः । नीतः । इति कैचित् ॥
कंशे, क्री ॥
कलितः, क्री, (कलितः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
कलितः । हरणम् । इति कैचित् ॥
कलिवरं, क्री, (क्रीते लज्जाये वेरमङ्गमस्य । पृषो-
दरादित्वात् कलः ।) क्रीवरम् । इति भरत-
हिरण्यकशिपुः शब्दरत्नावली च ॥
क्री, लि लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सनिट् ।) लि, जिह्वेति नीच-
सङ्गता यः । इति दुर्गादासः ॥
क्री, क्री, (क्री लज्जायां + ल्यप्तादित्वात् किय्)
लज्जा । इत्यमरः । १।७। २१ ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । १२८ । २२ ।
“नाहं तात । करिष्यामि पृथिव्याः परिपालनम् ।
नापेति क्रीमं मनसो रान्धेऽन्यं त्वं निगूजय ॥”)

श्रीका, श्री, (श्री + "श्रिय रश् सो वा ।" उवा० १।४८। इति कन् । टाप् ।) वासः । इत्यु-
पादिकोषः ॥ लज्जा । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुपादिष्टतिः ॥
श्रीकुः, त्रि, (श्री + "श्रियः कुक् रश् सो वा ।" उवा० १।८५। इति कुक् ।) लज्जितः ।
सभज्जः । इत्युपादिकोषः ॥
श्रीकुः, पुं, (श्री + कुक् ।) जतुकः । त्रपुः । इत्यु-
पादिकोषः ॥
श्रीच्छः, लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
प्रक०-सेट् ।) रफयुक्तादिचतुर्वस्वरी । श्रीच्छति
बधुः । इति दुर्गादासः ॥
श्रीजितः, त्रि, (श्रिया जितः ।) लज्जाशीलः ।
इति जटाधरः ॥
श्रीणः, } त्रि, (श्री + णः । तस्मै वा न ।)
श्रीतः } लज्जितः । इत्यमरः ॥ १।१।८१ ॥
(यथा, महाभारते । १।२१।८।
"हा नाथ । हा धर्म इति बुवाणा
श्रीताश्च सर्वेऽनुमुखाश्च राजन् ।"
यथा च नैषधे । १।४७।
"इतीरिता पत्नरथेन तेन
श्रीणा च हृष्टा च बभाष भैमी ॥")
श्रीवेरं, लो, (श्रिये लज्जाये वेरमङ्गमस्य ।
सुद्रवत् ।) बालकम् । इत्यमरः ॥ २।४।१२२ ॥
बाला इति भाषा । अस्य गुणाः राजवज्रमी ।
"श्रीवेरं हृदि लज्जासदृशतासौ सारनाशनम् ।"
अन्यत् श्रीवेरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
श्रीवेलं, लो, (श्रीवेर + एवोदरादित्वात् रस्य
श्रीवेलकं, लः । पठे श्रीवेल + स्वार्थे कन् ।)
श्रीवेरम् । इत्यमरटोकायां भरतः ॥
श्रुड, } ऋ ङ गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
श्रुड, } (भा०-पाल०-सक०-सेट् ।) ऋ, अज-
श्रुडत् । अजुश्रुडत् । ङ, श्रुडते । श्रुडते ।
इति दुर्गादासः ॥
श्रुप, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पाल०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजिह्वे पत् । ङ,
ह्रस्वे जिह्वे । इति दुर्गादासः ॥
श्रुष, ऋ ङ संप्रथे । अजस्रस्ते । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-पाल०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजिह्वे पत् ।
ङ, ह्रस्वे जिह्वे । ङ, ह्रस्वे च स्तेऽज्ञानाम् । ङ,
ह्रस्वे चोटकः जिह्वे । ऋ, अजिह्वे पत् ।
श्रुषात् श्रुष ङ च । मधुरमधुपं श्रुषन्त्येते ।

इति गणकतानित्यत्वात् । वस्तुतस्तु पचादित्वा-
दनि श्रुषा इवाचरन्तीति श्री साध्यम् । इति
दुर्गादासः ॥
श्रुषा, श्री, (श्रुष + भावे चः ।) अजस्रम् । कण्ठा-
दिनिर्गतशब्दः । इत्यमरः ॥ २।८।४७ ॥
श्रुड, ऋ ङ गतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पाल०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुश्रुडत् । श्रुडते ।
इति दुर्गादासः ॥
श्रुग, म ए संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, श्रुगयति अजगौत् ।
इति दुर्गादासः ॥
श्रुग, क भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, श्रुगयति । रफयुक्तदि-
रित्येके । श्रुगयति । अन्तःस्थलतीययुक्तः कण्ठा-
वर्गाद्यादिरिति दुर्गासिंहादयः । श्रुगयति अचि-
कपत् । भाषणं कथनम् । इति दुर्गादासः ॥
श्रुम, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
प्रक०-सेट् ।) श्रुसति । इति दुर्गादासः ॥
श्रुम्, ई ङ मोदने । स्तने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पाल०-प्रक०-मोदने सक०-सेट् । निष्ठा-
वामनिट् ।) मोदनं श्रुष्टीकरणं श्रुष्टीभाषणं ।
ई, श्रुमः । ङ, श्रुमते चन्दनो गात्रम् । बलात्
प्रकादते मनः । इति किराते । इति दुर्गादासः
श्रुदः, पुं, (श्रुद + घञ् ।) श्रुदः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५।५३।
"तत्सदृशदृगत्रसंसर्गेश्वरानो श्रुददृग्यकः ।
पापकर्माकृतो राजन् । यातना न प्रवाचते ॥"
हिरण्यकशिपीः पुत्रभेदः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१।१५।१४२।
"अनुश्रुदश्च श्रुदश्च प्रकादश्चैव बुद्धिमान् ।
संश्रुदश्च महावीर्या दैत्यवंशविवर्धनाः ॥")
श्रुदिनी, स्त्री, (श्रुदिनी रसयोरित्यात् रस्य लः ।)
विद्युत् । वज्रम् । इत्यमरः ॥ २।४।१२४ ॥
(श्रुदयते इति । श्रुदि + णिनि । ङीप् ।)
शक्तिविशेषः । यथा,—
"श्रुदिन्या सन्निदाश्रितः सन्निदानन्द ईश्वरः ।
स्वाविद्याश्रितो जीवः संतोशनिकराकरः ॥"
इति श्रीभागवते ७।१।७ टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
श्रीका, श्री, (श्री लज्जायाम् + "श्रियोरश् सो
वा ।" उवा० १।४८। इति कन् । पठे रस्य लः ।)
लज्जा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुपादिष्टतिः ॥
श्रीकुः, श्री, (श्री + "श्रियः कुक् रश् सो वा ।" इति
कुक् पठे रस्य लः ।) श्रीकुः । इत्युपादिकोषः ॥

श्रीकुः, पुं, (श्री + कुक् । रस्य लः ।) जतु त्रपु ।
इत्युपादिकोषः ॥
श्रुषा, श्री, (श्रुषा । रस्य लः ।) श्रुषा । इत्य-
मरटोकायां नीलकण्ठः ॥
श्रुल, म चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) म, प्रचलयति । मित्वेऽप्यस्य श्री
ज्वलज्वल इत्यादिना केवलस्य प्रचलविकल्पनात्
सोपसर्गस्य नित्यं प्रचलः । प्रचलयति प्रचलयति ।
चालचलनम् । इति दुर्गादासः ॥
श्रु, कौटिल्ये । लति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-प्रनिट् ।) श्रुरति लतां वायुः । इति
दुर्गादासः ॥
श्रु, अ ऐ स्यर्धे । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-शब्दे प्रक०-स्तर्धे-सक०-प्रनिट् ।)
स्यर्धः पराभिभवेच्छा । इति वोपदेवः ॥ अ,
श्रुयति श्रुयते मन्त्रो मन्त्रमभिभवितुमिच्छति ।
श्रुयति जनं लोकः । श्रावयतीत्यर्थः । ऐ श्रुयात् ।
गोविन्दभट्टस्तु स्यर्धाविषये व्यक्तवाक्येऽयमि-
त्याह । इति दुर्गादासः ॥

ल, शेषलकारः । गोडदेशे अस्याकारोच्चारणयो-
र्मंदो नास्ति । किन्त्वस्याध एकविन्दुमात्रविश्रं
क्रियते । वेदे अस्य उच्चारणस्याणं जिह्वाभूलम् ।
देवनागरवर्णमालायां अस्याकारः एवं प्रकारः
ल । अस्य प्रयोगः । अग्निमीले । हे इन्द्र
वीनु चित् । इत्यादि ऋग्वेदः ॥ * ॥ तन्त्रे वर्ण-
मालाजपे अस्य प्रयोजनम् । यथा,—
"अनुलोमविलोमिन कृतया वर्णमालया ।
आदिलान्त लादि आन्तक्रमेण परमेश्वरि ।।
अकारं मेरुरूपं लङ्घयेच्च कदाचन ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
माळकान्यासेऽपि अस्य प्रयोजनम् । तत्रमाषं
माळकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा,
"लः पृथ्वी विमला मेघो अनन्तोऽव्यवहासिता ।
व्यापिनो शिवदा केतुर्लङ्गितसारतरं हठः ॥
श्लोर्मृडानी च वेदार्थसारो नारायणः स्वयम् ।
जठरो नकुलिः पीता शिवेशोऽनङ्गमालिनौ ॥"
इति श्रीमद्भगवद्गीतायां विरचितवर्णाभिधानम् ॥
अपि च ।
"लकारो विमलो जीवः शिवमूर्तिर्विराजते ।"
इति श्रीरघुनाथस्य ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥

कोषः श्रीवरदाप्रसादवसुना श्रीशब्दकल्पद्रुमो यच्च श्रीहरिपूर्वकेण चरणेनाकल्पितो यत्नतः ।
श्रीऽयं कोविदवारिदैर्बहुगुणैः संसेचितः सन्ततं सन्तोषं नयतु चित्तो बुधगणान् पेयुषगर्भैः फलैः ॥
रसेन्दुनागोडुपतिप्रभाषे शास्त्रे शुभेऽस्मिन् भगवत्प्रसादात् ।
नीतः समस्ति बहुसप्रयासे स शब्दकल्पद्रुम एव कोषः ॥

समाप्तिऽयं शब्दकल्पद्रुमः ।

